15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

TEBLİĞLER KİTABI

Komrat - GAGAVUZYA
MOLDOVA

11 - 12 Eylül
2017

www.turkkongre.com

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi
11 – 12 Eylül 2017
Komrat / Gagavuzya Özerk Bölgesi / MOLDOVA

TEBLİĞLER KİTABI

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

İstanbul / 2017

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Bu eser

Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8 / 1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI**'nın yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.

Bu kitaptaki bilgilerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Editörler

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN

Yrd. Doç. Dr. Kamil TAŞKIN

Yrd. Doç. Dr. Suat KOL

Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ

Haberleşme

Türk Dünyası Araştırlamaları Vakfı

Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No:4

Saraçhane / İstanbul

Telefon: +90 212 511 10 06 (pbx)

İnternet Adresi: www.turan.org.tr

e-posta: tdav@turan.org

E-ISBN: 978-975-498-246-6

ÖNSÖZ ve TEŞEKKÜR

Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Avrasya coğrafyasına yönelik bilimsel üretim ve paylaşım sağlamak amacıyla 2003 yılından bu yana her sene düzenlenen bir kongredir. Memnuniyetle ifade etmeliyim ki Kongremiz; zaman içerisinde Türk dünyası özelindeki başlıca bilimsel işbirliği platformlarından biri haline gelmiştir.

Kongremizin 15'incisini, 11-12 Eylül 2017 tarihleri arasında Komrat Devlet Üniversitesi'nin ev sahipliğinde Moldova Cumhuriyeti'nin Gagavuzya Özerk Bölgesi'nde verimli bir şekilde gerçekleştirmiş olmanın gururunu yaşıyoruz. Samimi ve kusursuz ev sahipliğinden ötürü Komrat Devlet Üniversitesi'ne teşekkürlerimi sunmak isterim. Kongre öncesi 8 Eylül 2017 tarihinde de Romanya Köstence Ovidius Üniversitesi'nin ev sahipliğinde düzenlediğimiz Yöntembilim Çalıştayı ise ayrıca mutluluk vericiydi.

Soğuk savaşın sona ermesinden günümüze Türk Dünyasına yönelik eğitim-kültür faaliyetlerini aralıksız sürdürerek bu alanda ayrıcalıklı bir yer edinmiş olan Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) bu kongrenin başlatıcısı olan kurumdur. Kendileri her sene olduğu gibi bu yılda Kongre koordinasyonunun önemli bir paydaşı oldular. Yine Türk Dünyasına yönelik başlıca devletlerarası teşkilatlardan biri olan TÜRKSOY bu sene de kongremizin destekçisi olmayı sürdürdü. Koordinatörlüğü Sakarya Üniversitesi tarafından üstlenen 15. Kongre yurt içinden ve yurt dışından toplam 16 kurumun işbirliğiyle gerçekleştirildi. Bu 16 kurumun 14'ü yüksek öğretim kurumu olup 6 tanesi de Türkiye dışındandır. Ev sahipliğini üstlenen Moldova Komrat Devlet Üniversitesi başta olmak üzere Kazakistan Korkutata Kızılorda Devlet Üniversitesi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, Makedonya Uluslararası Vizyon Üniversitesi, Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Kazakistan Çimkent Miras Üniversitesi ve Romanya Ovidius Üniversitesi'ne işbirliklerinden ötürü teşekkürlerimizi sunuyoruz. Koordinatör üniversite olan Sakarya Üniversitesi başta olmak üzere Kongre'nin daimi ortakları olan; İstanbul Üniversitesi, Gazi Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Celal Bayar Üniversitesi ile bu sene paydaş üniversite olarak katkıda bulunan; Giresun Üniversitesi, Osmaniye Korkutata Üniversitesi ve Kırklareli Üniversitesi'ne minnettarız.

Bu vesileyle paydaş üniversitelerin sayın rektörleri; Prof. Dr. A. Kılıçbay BİSENOV (Kazakistan Korkutata Kızılorda Devlet Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Edalet MURADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü), Prof. Dr. Fadıl HOCA (Makedonya Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Abdilbaet MAMASIDIKOV (Kırgızistan İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Muzaffer ELMAS (Sakarya Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. İbrahim USLAN (Gazi Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Mahmut AK (İstanbul Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ (Celal Bayar Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Yusuf ULCAY (UludağÜniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Murat TÜRK (Osmaniye Korkutata Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Cevdet COŞKUN (Giresun Üniversitesi Rektörü), Prof.Dr. Bolat MİRZALİYEV (Kazakistan-Çimkent Miras Üniversitesi Rektörü), Prof. Dr. Sergey ZAHARİYA (Moldova Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü) ve Prof. Dr. Bülent ŞENGÖRÜR'e (Kırklareli Üniversitesi Rektörü) katkılarından ötürü şükranlarımı sunuyorum.

Kongre boyunca çeşitli ülkelerden gelen akademisyenler tarafından eşanlı olarak 6 ayrı salonda ve 3 ayrı oturumda toplam 126 tebliğ sunuldu. Tebliğ sunan hocalarımıza da ayrı ayrı teşekkür ederim. Kapanış oturumunda dikkati çeken başlıca öneriler ise; Türk dünyası özelinde akademik ağın (net work) oluşturulması ve akademik serbest geçiş sistemi üzerinde yoğunlaşılması oldu.

Kongrenin sonunda Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi ve Makedonya Uluslararası Vizyon Üniversitesi ev sahibi Komrat Devlet Üniversitesi ile akademik işbirliği protokolleri imzaladılar. Kendilerini kutluyorum. Temennimiz ve hedefimiz kongremizin bu tür akademik işbirliklerine daima vesile olmasıdır. Bu arada Gagavuzya'da çeşitli resmi görüşmelerde de bulunan kongre yürütme kurulumuz ve katılımcı rektörlerimiz, Özerk Gagauz Yeri Başkanı Maria İrina Vladh ve

Milli Meclis Başkanını ziyaret ederek temaslarda bulundular. Basın yayın organlarının da ilgiyle takip ettiği kongremiz gerek bilimsel üretim ve paylaşım gerekse sosyal münasebetler bakımından başarılı bir şekilde tamamlanarak amacına ulaşmış oldu.

Sözlerimi tamamlarken Prof. Dr. Turan Yazgan Hocamızı rahmet ve minnet ile anmak istiyorum. O'nun çok zor şartlar altında Türk dünyasının dört bir köşesine attığı akademik tohumlar bu bilimsel platformun her sene yeniden kurulmasında iletişim zeminini teşkil etmektedir. Kongremizi bizzat şereflendiren Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı Közhan YAZGAN bey ile bu kongrede de bizleri yalnız bırakmayan Uludağ Üniversitesi Rektör Yardımcısı sayın Prof. Dr. Mehmet YÜCE' ye minnettarım. Sürecin lokomotifi olan kongre yürütme kurulu üyeleri; Doç. Dr. Köksal ŞAHİN, Yrd. Doç. Dr. Adem AKBIYIK, Yrd. Doç. Dr. Kamil TAŞKIN, Yrd. Doç. Dr. Suat KOL, Yrd. Doç.Dr. Türker Fedai ÇAVUŞ, Öğr.Gör. Ali KIRKSEKİZ ve Mehmet Töre YILDIRIM' a içten teşekkürlerimi sunarım. Adını sayamadığımız kongre sürecinde emek harcayan herkese ve katılımcılarımıza yürekten şükranlarımı sunarım.

Prof.Dr. A. Vecdi CAN

Kongre Koordinatörü

KONGRE KOORDINATÖRÜ	
Prof.Dr. A. Vecdi CAN	SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

KONGRE SEKRETERI	
Doç.Dr. Köksal ŞAHİN	SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

YÜRÜTME KURULU	
Doç.Dr. Abdülmecid NUREDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi
Doç.Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Adem AKBIYIK	Sakarya Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Kamil TAŞKIN	Sakarya Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Osman NACAK	Adnan Menderes Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Suat KOL	Sakarya Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. Türker Fedai ÇAVUŞ	Sakarya Üniversitesi
Yrd.Doç.Dr. M. Zahit CAN	Sakarya Üniversitesi
Öğr.Gör. Ali KIRKSEKİZ	Sakarya Üniversitesi
Arş Gör.Dr. M. Kürşad UÇAR	Sakarya Üniversitesi
Mehmet Töre YILDIRIM	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Dr. Mutaf GALİNA	Komrat Devlet Üniversitesi
Dr. Burgucu SONEA	Komrat Devlet Üniversitesi
Dr. Güllü KARANFİL	İstanbul Aydın Üniversitesi
Öğr. Gör. Tarkan PERAN	Kırklareli Üniversitesi

KONGRE EDİTÖRÜ
Dr. Suat KOL

ALAN EDİTÖRLERİ	
Antropoloji	Dr. Hayati BEŞİRLİ
Arkeoloji	Dr. Hacer ÇORUH
Çalışma Eko. ve Endüstri İlişkileri	Dr. M.Çağlar ÖZDEMİR
	Dr. Ekrem ERDOĞAN
Coğrafya	Dr. Muhammet KAÇMAZ
Çeviribilim	Dr. M. Zahit CAN
	Dr. Filiz ŞAN
Kentleşme ve Çevre Sorunları	Dr. Ferruh TUZCUOĞLU
Din Bilimleri	Dr. Abdülvahit İMAMOĞLU
Eğitim Bilimleri	Dr. Dursun AKSU
Ekonomi	Dr. Selim İNANÇLI
Ekonometri	Dr. Kutluk Kağan SÜMER
	Dr. Nazan SAK
Felsefe	Dr. Tufan ÇÖTOK
Finans	Dr. M. Başaran ÖZTÜRK
	Dr. Sinan ESEN
	Dr. Gülfem EKŞİ TUNA
Girişimcilik	Dr. Umut Sanem ÇİTÇİ
Hukuk	Dr. Sevda Yaşar COŞKUN
İstatistik	Dr. Mustafa Cahit UNGAN
	Dr. Nihal SÜTÜTEMİZ
Kamu Yönetimi	Dr. Osman NACAK
	Dr. Özer KÖSEOĞLU
Maliye	Dr. Habib YILDIZ
	Dr. Cahit ŞANVER
Muhasebe	Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR
	Dr. Haluk BENGÜ
Pazarlama	Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Psikoloji	Dr. Murat İSKENDER
Siyaset Bilimi	Dr. Köksal ŞAHİN
Sosyoloji	Dr. Nesrin AKINCI ÇÖTOK
Spor	Dr. Çetin YAMAN
	Dr. Gülten HERGÜNER
Tarih	Dr. Selçuk URAL
	Dr. Gülin ÖZTÜRK
Töre Bilim ve Ahlaki Değerler	Dr. Gülay MİRZAOĞLU
Turizm	Dr. Oğuz TÜRKAY
Türk Dili	Dr. Selçuk Kürşad KOCA
Türk Kültürü ve Sanatı	Dr. Kürşad GÜLBEYAZ
Uluslararası İlişkiler	Dr. Murat ERCAN
Üretim	Dr. Kamil TAŞKIN
Yönetim Bilişim Sistemleri	Dr. Adem AKBIYIK

ONUR KURULU

Prof.Dr. A. Kılıçbay BİSENOV	Korkutata Kızılorda Devlet Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Edalet MURADOV	Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Fadıl HOCA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Abdilbaet MAMASIDIKOV	İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Muzaffer ELMAS	Sakarya Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. İbrahim USLAN	Gazi Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Mahmut AK	İstanbul Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. A. Kemal ÇELEBİ	Celal Bayar Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Yusuf ULCAY	Uludağ Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Murat TÜRK	Osmaniye Korkutata Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Cevdet COŞKUN	Giresun Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Bolat MİRZALİYEV	Kazakistan-Çimkent Miras Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Sergey ZAHARİYA	Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü
Prof.Dr. Bülent ŞENGÖRÜR	Kırklareli Üniversitesi Rektörü
Közhan YAZGAN	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı

DANIŞMA KURULU

Prof.Dr. Enver AYDOĞAN	Gazi Üniversitesi
Prof.Dr. Fırat PURTAŞ	TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı
Prof.Dr. Mehmet YÜCE	Uludağ Üniversitesi
Prof.Dr. Musa EKEN	Sakarya Üniversitesi
Prof.Dr. Mustafa MIYNAT	Celal Bayar Üniversitesi
Prof.Dr. Zeynep TÜRK	Osmaniye Korkutata Üniversitesi
Prof.Dr. Haluk BENGÜ	Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç.Dr. Ferruh TUZCUOĞLU	Türk Dünyası Bakü İşletme Fakültesi
Doç.Dr. İbrahim AKIŞ	Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doç.Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi
Doç.Dr. Kürşad GÜLBEYAZ	Muğla Üniversitesi
Doç.Dr. Leniyara SELİMOVA	Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi
Doç.Dr. Mensur NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi
Yrd. Doç.Dr. Abbas KARAAĞAÇLI	Giresun Üniversitesi
Metin KÜÇÜK	İstanbul Üniversitesi Genel Sekreteri
Ergün ERBAY	Kırklareli Üniversitesi Genel Sekreteri
Saadet Pınar YILDIRIM	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Müdürü

BİLİM & HAKEM KURULU

Prof.Dr. A. Kılıçbay BİSENOV	Kazakistan
Prof.Dr. A. MAMASIDIKOV	Kırgızistan
Prof.Dr. A. Vecdi CAN	Türkiye
Prof.Dr. Abdülcebbar GÖKLENO'	Türkmenistan
Prof.Dr. Abılay AYDASOV	Kazakistan
Prof.Dr. Adalet MURADOV	Azerbaycan
Prof.Dr. Alla PAPTSOVA	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Akimshan ARUPOV	Kazakistan
Prof.Dr. Almaz ŞAYHULOV	Başkurdistan
Prof.Dr. Alövsat MÜSLİMOV	Azerbaycan
Prof.Dr. Alparslan PEKER	Amerika
Prof.Dr. Anarkul URDALETOVA	Kırgızistan
Prof.Dr. Anvarbek MOKEYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Arber ÇELIKU	Makedonya
Prof.Dr. Azmi ÖZCAN	Türkiye
Prof.Dr. B. KOJAMBERDİYEV	Kazakistan
Prof.Dr. Bagdat KARPUZULI	Kazakistan
Prof.Dr. Baymirza KOJAMBERDİY	Kazakistan
Prof.Dr. Becet BROŞORİ	Kosova
Prof.Dr. Birol KOVANCILAR	Türkiye
Prof.Dr. Bolat MİRZALİYEV	Kazakistan
Prof.Dr. C.Gökhan BAHŞİ	Almanya
Prof.Dr. Cusupbek PİRİMBAYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Enver AYDOĞAN	Türkiye
Prof.Dr. Enver HALİLOVİÇ	Bosna Hersek
Prof.Dr. Evez BAYRAMOV	Azerbaycan
Prof.Dr. Eyyüp AKTEPE	Türkiye
Prof.Dr. Eyyup Günay İSBİR	Türkiye
Prof.Dr. Fadıl HOCA	Makedonya
Prof.Dr. Fevzi YAKUBOV	Kırım
Prof.Dr. Fırat PURTAŞ	Türkiye
Prof.Dr. Gabil MANAFOV	Azerbaycan
Prof.Dr. Gafitullina DİLARA	Özbekistan
Prof.Dr. Galina SMİRNOVA	Rusya Federasyonu
Prof.Dr. Georgiy SULT	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Habib YILDIZ	Türkiye
Prof.Dr. Hadişa NUGMANOVA	Kazakistan
Prof.Dr. Halil KALABALIK	Türkiye
Prof.Dr. Hayati BEŞİRLİ	Kırgızistan
Prof.Dr. Hidayet CAFEROV	Azerbaycan
Prof.Dr. Hüseyin AKTAŞ	Türkiye
Prof.Dr. İbrahim TATARLI	Bulgaristan
Prof.Dr. İrfan MORİNA	Kosova
Prof.Dr. İsmail KERİMOV	Kırım
Prof.Dr. İsmail YAKIT	Türkiye
Prof.Dr. Ilshat GAFUROV	Tataristan
Prof.Dr. İvana BANKOVA	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Jenis SADUAKASULI	Kazakistan
Prof.Dr. K. TABALDİYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Kadırali KONKUBAYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Kadir ARDIÇ	Türkiye
Prof.Dr. Kamil AYDIN	Türkiye
Prof.Dr. Konstantin TAUŞANCI	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Kubatbek TABALDİYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Layli UKUBAYEVA	Kırgızistan
Prof.Dr. Lev P. KURAKOV	Çuvaşistan
Prof.Dr. Linar LATİPOV	Tataristan
Prof.Dr. Lyudmila KÖR	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Maarife HACIYEVA	Azerbaycan
Prof.Dr. Mahir HOTI	Arnavutluk
Prof.Dr. Manasbek MUSAYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Marina TİTOVA	Rusya Federasyonu
Prof.Dr. Mariya YANİOGLO	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Mehdi ELEZİ	Kosova
Prof.Dr. Mehdi ERGÜZEL	Türkiye
Prof.Dr. Mehmet ALPARGU	Türkiye
Prof.Dr. Mehmet YÜCE	Türkiye
Prof.Dr. Midhat MUHARYAMOV	Tataristan
Prof.Dr. Muhsin HALİS	Türkiye
Prof.Dr. Musa EKEN	Türkiye
Prof.Dr. Mustafa AKAL	Türkiye
Prof.Dr. Mustafa MİYNAT	Türkiye
Prof.Dr. Muzaffer TEPEKAYA	Türkiye
Prof.Dr. M. Asıf YOLDAŞ	Türkiye
Prof.Dr. Nurbübü ASİPOVA	Kırgızistan
Prof.Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Ömer ANAYURT	Türkiye
Prof.Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Türkiye
Prof.Dr. Rami MEMUSAJ	Arnavutluk
Prof.Dr. Recep KAYMAKCAN	Türkiye
Prof.Dr. Remzi ATAOĞLU	Kırgızistan
Prof.Dr. Roza NESEPOVA	Türkmenistan
Prof.Dr. Ruzal YUSUPOV	Tataristan
Prof.Dr. Sabır Murat BOKENBAYU	Kazakistan
Prof.Dr. Salih AYNURAL	Türkiye
Prof.Dr. Salih ŞİMŞEK	Türkiye
Prof.Dr. Sebahattin BALCI	Kırgızistan
Prof.Dr. Sedat KUÇİ	Kosova
Prof.Dr. Selahattin KARABINAR	Türkiye
Prof.Dr. Selahattin SARI	Türkiye
Prof.Dr. Sejfudin ZAHİROVİÇ	Bosna Hersek
Prof. Dr. Sergey ZAHARİYA	Gagavuziya/Moldova
Prof. Dr. Sofiya SULAK	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Süleyman KAYIPOV	Kırgızistan
Prof.Dr. Svetlana ÇERVONOJE	Rusya Federasyonu
Prof.Dr. Ş.Urpaş JANİYAZKIZI	Kazakistan
Prof.Dr. Şaban KAYIHAN	Türkiye
Prof.Dr. Şemseddin HACIYEV	Azerbaycan
Prof.Dr. Tahir AKGEMCİ	Türkiye
Prof.Dr. Tatyana RAKOVÇENA	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Tatyana DUDOGLO	Gagavuziya/Moldova
Prof.Dr. Turar KOYÇİYEV	Kırgızistan
Prof.Dr. Turgut TOK	Türkiye
Prof.Dr. Uli SCHAMİLOGLU	ABD
Prof.Dr. Ünsal BAN	Türkiye
Prof.Dr. Vahit TÜRK	Türkiye
Prof.Dr. Valentina TUGUJEKOVA	Hakasya
Prof.Dr. Vasili GAYFULİN	Tataristan
Prof.Dr. Viktor BUTANAYEV	Hakasya
Prof.Dr. Vladimer PAPAVA	Gürcistan
Prof.Dr. Zahid MEMMEDOV	Azerbaycan
Prof.Dr. Zakir MEMMEDOV	Azerbaycan
Prof.Dr. Zamira DERBİŞEVA	Kırgızistan
Prof.Dr. Zeba MUSAYEVA	Kırgızistan
Prof.Dr. Zekeriya KİTAPÇI	Türkiye
Doç. Dr. Ali AYATA	Türkiye
Doç. Dr. Murat ERCAN	Türkiye
Yrd.Doç.Dr. Pınar Özden CANKAI	Türkiye
Yrd.Doç.Dr. Yavuz CANKARA	Türkiye

İÇİNDEKİLER

Çatışma, Psikolojik Sağlamlık ve Uzlaşma Kavramsal Tartışması Işığında Arabuluculuk 12
Çevre, Eğitim ve Milli Parkların Önemi 21
Geleneksel Bir Konut Tipi: Siirt İlinde Cas Evleri 33
Kanuni Dönemi Klasik Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Anlayışı 46
Orta Asya Sovyetler Dönemi ve Sonrası Nakşibendilik (Hüseyniyye Kolu Örneğinde) 57
Sağlık Sektöründe İş Değerleme: Özel Bir Hastane Uygulaması 65
Kuran'daki Arz ve Dünya Kavramlarının Osmanlı İktisat Zihniyeti Üzerine Etkisi 70
XIX Yüzyılın Sonu XX Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'da Eğitimin Gelişiminde Halk (Köy) Okullarının Rolü 83
Toroslardaki Yörük Çocuklarının Oyuncağı: Cıngırlak 89
1924 İlkokul Tarih Ders Programı ile 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Programında Yer Alan Tarih Konularının Muhteva Açısından Karşılaştırılması 92
İlkokul 4. Sınıf Öğrencilerinin Okudukları Metinden Çıkarttıkları Özetlerin İncelenmesi (Bir İçerik Analizi) 105
OECD Ülkelerinde Yolsuzluk: Küme Analizi 116
1926 Hayat Bilgisi ve 2017 Taslak Hayat Bilgisi Programlarında Yer Alan Tarih Konularının Mukayeseli Olarak İncelenmesi 124
Zihin Kartlarinin, Kdu Öğrencileri Için Öğrenim Materyalinin Kalitesinin Arttirilmasi ve Bu Konuda Organizasyon Kurma Imkânlari 134
Makedonya Eğitim Sisteminde Yeni Eğilim Olarak Entegre Eğitimin Gelişimi ve Çocukların Sosyal Psikolojisine Etkisi 138
Dünya Bankası Verileri Işığında Moldova'nın Ekonomik Görünümü (2000-2015) 147
Bölgeselleşme ve Bölgesel Ekonomik İşbirlikleri 160
Türk Katılım Bankalarında Kar Dağıtım Yöntemlerinin Uygulamalı Olarak Değerlendirilmesi 170
Politik Risk Sigortası: Mıga, Opic ve Turk Exımbank 182
Enerji Tüketimi ve Karbon Emisyonun İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi: Avrasya Ülkeleri Örneği 188
Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Türkiye'nin Rekabet Gücü Üzerine Etkisi: 1980-2015 Dönemi 196
Azərbaycan Paleooykonimlərinin Xarakterik Xüsusiyyətləri 206
Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine ve Dış Ticaretine Olumlu Etkileri 211
İsa Muğanna Yaradıcılığında Büyülü Gerçeklik ve Mistika 220
Sokrates'in Maieutikê (Bilgi Doğurtma) Yöntemi ve Türk-İslam Dünyasındaki Etkisi 229
Tarih Bilimine Felsefi Bir Bakış: Hümaniteci, Pozitivist ve Ekspresyonist Tarih Kuramları 235
Doing Business Endeksine Göre Moldova'da İş Yapma Ortamı (2015-2017) 241
Uluslararası İltica Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Türkiye 257
Zararın Birliği İlkesi Gereğince Gelecekteki Zararların Önceden Tazmini 269
Basic Law Principles And Positive Legal Effects 274
Yargılamada Sürenin Adil Yargılama İlkesi ve Usul Ekonomisi İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi 282
Post Modern Dönemde Çok Aktörlü Yönetim ve Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı 295
Türkiye'nin Sınır Ötesi Göç ve Kamu Politikaları: Suriye Krizi Üzerine Bir Değerlendirme 304

Yenilenebilir Enerjinin Teşvikinde Tarife Garantisi Uygulaması Üzerine Bir İnceleme 312

Sosyal Güvenliğin Tasarruflar Üzerindeki Etkileri: Kuramsal Açıdan Değerlendirme 323

Türkiye'de İç Borç Stokunun Bankacılık Sektörü Yurtiçi Net Kredi Hacmi Üzerindeki Etkilerinin Analizi 335

Geride Kalan 10 Yılın Ardından Muhasebe Meslek Mensuplarının Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarını Öğrenme ve Uygulama Düzeylerine Yönelik Bir Değerlendirme 348

Bir İktidar Sorunu Olarak Saydamlık: Muhasebenin ve Muhasebecilerin Rolü 371

Türk Modernleşmesinin Sosyo-Politik Analizi: Riskler, Yenilikler ve Tehditler 384

Çarlık Azerbaycan'ında Milliyetçiliğin Gelişimi: 1850-1918 392

Türk Konseyi Ülkelerine Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz: "Bilimsel Yayın Sayısı" ve "Ortak Bilimsel Yazarlık" Eksenli Bir Çalışma 403

Ahmet Yorulmaz'ın Romanlarında Mübadele ve Sosyo-Kültürel Çatışmalar 415

Kırgızistan'da Göç Olgusu ve Göçün Dinamikleri 425

Medyadaki Spor Programlarıyla İlgili Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Görüşleri 435

Devlet Alameti Olarak Türkiye Cumhuriyetinin İlk Madeni Paraları ve Üzerindeki Simgeler 446

Macaristan'da Türkoloji, Turancılık ve Türk Dünyası (Xıx. Yüzyıldan Xx. Yüzyıla) 458

Orhan Kemal'in Hanım'ın Çiftliği Üçlemesinde Demokrat Parti 463

Gagauz Türklerinin Folklorunda Evvelki Devlet Elemanları ve Herodot'un Yazılarında Onlarla Paraleller 473

Balkanlarda Türk Dünyası Kültür Elçisi: Sarı Saltuk Gerçeği 493

Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da Tarım 510

"Conventıon De Budapest Vısant A Facılıter Les Voyages, Les Vısıtes Et Les Sejours Tourıstıques" Turist Seyahatlerini, Ziyaretlerini ve Kalışlarını Kolaylaştıracak Budapeşte Konvansiyonu 518

Gagavuz Türkçesi'nde Bazı Arkaik Özellikler 524

Dîvânü Lugâti't-Türk'te /J/ Sesinin Kökeni ve Fonolojisi 531

Altay Kahramanlık Destanı Ak-Koñır Üzerine Bir İnceleme 544

Emsâl-İ Mehmed Ali'de Aile Üyelerine Bakış 555

Litvanya Tatar Türklerine Ait Dua Kitabı ve Dil Özellikleri 565

Gagauz Dilinin Eri Başka Türk Dillerinin Arasında: Gerçek Hem Beklenti 576

Gavril Arkadyeviç Gaydarcı – Bilimci, Yazıcı, Lingvist. Önemni Temalar Onun Yaratmalarında (Yazıcının 80-İnci Yıldönümünä) 581

Zamandaş Üürenicinin Ruh –Moral İlerlemesindä Problemaların Kökü Hem Onnarın Çözülmesi 587

Azerbaycan-Türk Edebi Dilinin İnkişafinda Nımetullah Deylemganı Kışverı "Dıvan"Inın Özellikleri 602

Oğuz Türklerinden Bugüne Gelen Kültürün İzinden: Klâsik Türk Şairlerinin Dilinden And İçmek 607

Hazar Denizi'nin Jeopolitik Rolü 620

Düşünce Kuruluşlarının Uluslararası İlişkilerde Rolü 630

İran'da Şii Ulemanın Küreselleşmeye Tepkisi 642

Orta Asya'ya Yönelik Türkiye'nin Bir Yumuşak Güç Unsuru Olarak Kültür Politikaları 652

Avrupa Birliği'nin Kamu Dil Siyaseti 668

Üç Boyutlu Yazıcıların Üretim Süreçlerine Etkileri 685

Yöneticilerin Örgüt Kültürü Algılamalarının İç Girişimcilik Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma: Marmaris Örneği 695

Encümen-İ Daniş: Oluşumu, Yapısı ve Yönetsel Başarısızlığı 711

Psikolojik Sermayenin İş Yaşamı Kalitesine Etkisi: Banka Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma 717

BIST Getirileri Üzerinde Pozitif ve Negatif Haber Etkilerinin Analizi 725

Türk Dünyasının Ustad Ozanı, Dədə Şəmşirin Musiqi-İfaçılıq Sənəti 737

Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinin İlk Yıllarında Eşya Üzerinden Kurgulanan Şiirler 749

14-19 Yüzyıl Arası Osmanlı Saray Giyimlerinde Kullanılan Dokuma Sanatı ve Desen Özellikleri 760

Tatar ve Başkurt Sihirli Masallarında "Ruhun/Canın Başka Bir Yerde Saklanması Ya Da Korunması" ile İlgili Motifler Üzerine 769

Gagauzların İstoriyası Hem Kulturası Türk Halklarının Arasında 776

Kultur Aradakı Komunikaţiyanın Soţial – Pedagogika Fenomeni 778

Vasilisa Tukan'ın Şiirlerinde Gagauzlar ve Gagauzluk Bilinci 781

Kicik Və Orta Sahibkarlıq Fəaliyyətinin İnkişafı Və Tənzimlənməsi İstiqamətləri 796

Seyyahlara Göre Bozkırda Göç ve Yolculuk (13-15. Yüzyıl) 802

Avrasya Ekonomik Birliği 809

Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulamalarının Tarihi Süreçten Günümüze Karşılaştırmalı İncelenmesi: Türkiye- ABD Örnekleri 820

Ülkelerdeki İş Yapma Kolaylığının Hizmet İhracatındaki Rolü: Türkiye ile Avrupa Birliği ve Şangay İşbirliği Örgütü Karşılaştırması 829

Muhammedhüseyn Şehriyar Hakkinda Araştirmaci Düşünceleri 837

Sosyal Medya Reklamlarında Ünlü Desteği Kullanımı: Mikro-Ünlülerin Yükselişi 844

Kongre Yöntem Bilim Çalıştayı Sunumu "Rene Descartes ve Karteziyen Metot" 857

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Çatışma, Psikolojik Sağlamlık ve Uzlaşma Kavramsal Tartışması Işığında Arabuluculuk

Serhat Tek[1]

Özet

Çatışma, tarihsel süreçten bu yana var olagelen bir kavram olmuştur. İlk insanlardan günümüze bireylerin, ailelerin, grupların ve toplumların ilişki durumları, iletişim problemleri, değersel anlaşmazlıkları, sorunları ve çıkar odaklı talepleri çatışma durumuna dayanak oluşturan nedenler olmuştur. Çatışma, farklı boyutlarla ele alınan, kişiden kişiye göre değişen duygu durumlarına neden olan bir süreçtir. Ayrıca öncül süreçleri olan belirli birikimler neticesinde olgunlaşan bir sonuçlar silsilesi olarak da ifade edilebilir. Çatışma sürecinde birikimlerin sonucu belirlediği ve birikimlerin miktarına göre sonucun şiddetinin de ortaya çıktığı bir yapı söz konusudur. Çatışma, çoğunlukla negatif bir süreci ifade ediyor gibi görünse de, süreçte tarafların güçlenmesi ve süreç sonucunda çözüme dair bir neticeye varılması gibi bazı noktalarda pozitif çıktılara ulaştığı da ifade edilmektedir. Çatışma şüphesiz taraflarını yıpratan bir süreçtir. Psikolojik açıdan sağlamlığı yüksek bireyler, süreçten en az hasarı almak adına güçlü kalmayı başarabilenlerdir. Çatışma sürecinin negatif bir noktaya evrilmeden çözümlenmesi adına uzlaşma oldukça önemli ve gereklidir. Uzlaşmanın zamanında sağlanması ve uzlaşmayı sağlayacak yapının tarafsız üçüncül bir konumda olması tarafların güvenini kazanma ve çözümden yana istekliliğini artırma hususlarında etkilidir. Bu noktada son yıllarda adından sıklıkla bahsedilen arabuluculuk kavramı, gittikçe önemli hale gelen bir yapıdadır.

Anahtar Kelimeler: *Çatışma, Uzlaşma, Psikolojik Sağlamlık, Arabuluculuk, Sosyal Hizmet*

1. Giriş

İnsanlık ve bilim tarihi hakkında ilk çıkarsamalar, M.Ö. 3200 lü yıllarda yazıyı ilk ortaya koyan Sümerler 'in tarihine yönelik bir yolculuğa çıkmayı zorunlu kılar. Sümer Mitolojisinde insanın yaradılışı anlatılırken bile, tanrıların kavgaya tutuştuklarından bahsedilir (Tekin, 2013). Dolayısıyla çatışma ve anlaşmazlık, insanın kendini anlatmayı ve gelecek nesillere aktarmaya başladığı ilk zamandan bu yana görünür hale gelmiştir. Eski Yunanda ise insan ve davranışı somutlaştırmaları bilimin ve sanatın farklı alanlarında ortaya konan çalışmalar ile ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, M.Ö. 456- 386 yıllarında yaşayan ve Eski Komedya

[1] Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı serhat.tek@hacettepe.edu.tr

türünde eserler veren Aristofanes'in ortaya koyduğu komedya kalıplarından birisi olan ve çatışma manasını taşıyan 'Agon', düşünceleri birbirine karşıt olan iki oyun kişisinin tartışmaya girdiği bölümdür. Bu bölümde genellikle başkahraman kazanır ve tartışmaya girdiği muhatap sahneyi terk eder (Yılmaz ve Yıldız, 2010). İnsanlık ve çatışma tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda karşılaşılan bir diğer kavramsallaştırma ise dinler tarihinde karşımıza çıkar. Musevilerce kutsal Tevrat'ta, Hristiyanlarca kutsal Eski Ahit'te ve Müslümanlarca kutsal Kuran'da, ilk insanlar olarak kabul edilen Âdem ve Havva'nın büyük ve küçük oğulları Habil ve Kabil'in yaşadığı anlaşmazlıktan ve neticesinde Habil'in Kabil tarafından öldürüldüğünden bahsedilir. Bu durumda, dinler özelinde konuya yaklaşıldığında insanlık tarihinin başladığı ilk süreçten itibaren çatışmaların var olduğu görülecektir.

Peki, nedir insanları ilk zamanlardan bugüne bu denli çatışmaya götüren sebep? Neden insanlar birbirlerini anlamak yerine anlamamakta diretir? İnsanları ortak paydada buluşturabilecek bir yol var mıdır? Tüm bu soruların yanıtı, en az sorular kadar muğlaktır aslında. Mutlak olan tek şey var ki, insanları çatışmaya götüren bazı alt süreçler vardır. Ortaya konulan çoğu davranışın bir nedensellik süreci vardır. Bu bağlamda yapılan çalışmada bahsi geçen sorulara verilen bilimsel cevaplar incelenecek, genel çatıyı oluşturan arabuluculuk kavramı; çatışma, direnç ve uzlaşma kavramları ile ilişkilendirilerek bütüncül bir bakış açısı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.1. Çatışma Öncesi Süreç

Bir insan dünyaya geldiğinde başkalarıyla ne tür ilişkiler kuracağını ve yaşamında neler olacağını belirleyen tek etken iletişimdir (Satir, 1972). İnsan dünyaya geldiği ilk andan itibaren önce annesi ile, devam eden süreçte yakın çevresi ile, sonrasında ise dış dünyası ile farklı iletişim kanalları oluşturur. Bu iletişimin doğal ve çevresel birçok tetikleyicisi vardır. Doğuştan gelen genetik özellikler ve çevresel faktörlerin etkileşimi uzun bir büyüme-gelişme sürecinde kendine özgü bir kişilik ortaya çıkarmaktadır. Birçok gelişim kuramcısı kişiliğin temel özelliklerinin hayatın ilk yıllarında belirlendiğini belirtmişlerdir. Temel ihtiyaçlarını toplumla çatışma haline düşmeden doyurabilen kimseler psikolojik bakımdan sağlıklı kimselerdir (Özdemir, Özdemir Güzel, Nasıroğlu ve Kadak, 2012).

Bakışımız, duruşumuz, eylemlerimiz, söylemlerimiz çoğunlukla bu tetikleyici faktörlerce inşa edilir. Bu süreçte doğanın bize verdikleri ile çevreden görerek öğrendiklerimiz bütünleşerek ortak bir havuz oluşturur. Örneğin, yönelimlerimizi belirleyen doğa süreçleri iken, toplumsal kalıplar çevresel bir algı inşasıdır. Bu tür süreçlerde birey önce bu karmaşıklığı anlamlandırmaya çalışır. Daha sonra çevre galip gelir, birey kendisinin olağan dışı olduğunu düşünür ve kendisini suçlar. Sonraki aşama bireyin iç sesiyle yüzleşmesi ve doğasının galibiyetini kutlamasıdır. Çünkü insanı diğer canlılardan ayıran önemli özelliklerden birisi, türünün genel şemsiyesi altında anılmaktan çok bireyselliği ile öne çıkıyor olmasıdır. Neticede bireysel sorgulamaların, çevresel çerçevelerin insanı götürdüğü nokta çatışma-çözüm ikilemi olacaktır.

Özel anlamda bireyin ve ailenin, genel anlamda toplumun anlaşmazlıklarında temel katalizör iletişimdir. İnsanlarla doğru şekilde iletişim kurabilmek, doğru şekilde kurgulanmış bir neden-sonuç kurgusu gerektirir. Kaynaktan iletilen mesajın, doğru şekilde alıcıya ulaşması adına bu ilişki hayatidir. İletişimde yaşanabilecek olası sıkıntılar, insan ilişkilerini bozar. Tarafların gerginliği süreci çözümsüzlüğe götürür. Çatışma öncesi süreç, tarafların birbirlerine karşı sergiledikleri tavırlar, verdikleri tepkiler, sözel ve sözel olmayan bir iletişimle gerçekleştirilmektedir (Folger, Poole ve Stutman, 2013). Tüm söz konusu etkenler, çatışmaya adeta dayanak oluşturur.

İnsanları çatışmaya götüren süreçte düşünülenin aksine her faktör olumsuz değildir. Çatışma öncesi, gerilmiş olan tarafların gerginliğinin devam ediyor olması şiddeti artırabilir. Ancak çatışmaya ve şiddete varmadan tarafların yüzleşmesi, birbirlerine yönelik süreç esnasında geliştirdikleri doğru olmayan yargıları da ekarte edeceğinden dolayı pozitif olarak nitelendirilebilir. Aslında çatışma doğası gereği yıkıcı değildir insanlara ilişkilerini güçlendirme ve kişisel gelişim fırsatı verir. Çatışma karşısında gösterilen tutumlar ve tepkiler kritik önem taşır. Çözülmemiş çatışmalar yıkıcıdır, doğru yönlendirilerek ve hoş karşılanarak karşıt bir durum yapıcı bir hale dönüştürülebilir (Kruk, 1997).

1.2. Çatışma ve Anlaşmazlıkları Doğuran Sebepler

Bilinen anlamıyla çatışma, her türlü karşı koyma ve karşılıklı olumsuz ilişki anlamına gelir. Gücün, kaynakların veya toplumsal pozisyonun azlığına ve değişen değer yargılarına dayanır. Çatışma, bireyler

arası, grup içinde ve gruplar arası düzeylerde amaç, algılama, düşünce ve inanç farklılıklarının yaşandığı her durumda ortaya çıkan evrensel bir kavramdır (Robbins, 2001). En genel tanımıyla çatışma, iki veya daha fazla kişi veya grup arasındaki çeşitli kaynaklardan doğan anlaşmazlık olarak tanımlanabilir. Nasıl tanımlanmış olursa olsun, anlaşmazlık, zıtlaşma, uyumsuzluk, birbirine ters düşme çatışmanın temel unsurlarıdır. Bu unsurların esas olduğu bir ortamda taraflar kendi çıkarlarını gerçekleştirmek veya kendi görüşlerini hâkim kılmak peşindedir. Çeşitli düzeylerde ve çeşitli taraflar arasında ortaya çıkan çatışmaların nedenlerini bilmek, geliştirilecek çözüm yolları açısından önemlidir. Bu çatışmalardan bazılarının kaynağı kişilerin içinde, bazıları kişiler arasında, bazıları da organizasyondaki çeşitli birimler arasındadır (Koçel, 2010). Karcıoğlu ve Alioğulları (2012), çalışmalarında çatışma ile ilgili nedenleri farklı başlıklarda ele almıştır. Bu başlıklar;

1.Amaç farklılıkları

2.Algılama farklılıkları

3.İletişim noksanlıkları

4.Statü farklılıkları

5.Çıkar farklılıkları

6.Kişilik farklılıkları

7.Değişen koşulların öngördüğü yeni nitelikler

Bush ve Folger (2005) çatışma sürecinin tahmin edilemez bir süreç olduğunu bildirmektedir. Sosyal etkileşim sürecinde her bir bireyin anlaşmazlık yaşamasının normal olduğu ve anlaşmazlıkları müzakere ederken yaşamını anlamlandırdığı da söylenebilir. Ancak her zaman yapıcı müzakerelerin yüz yüze başlatılması, sürdürülmesi ve tamamlanması mümkün olamamaktadır. Anlaşmazlık yaşayan kişilerin aynı zamanda yoğun kızgınlık ve yıkıcı duygular içinde olması onların diyaloglarının hızla yapıcı ve barışçıl bir çizgiden uzaklaşmasına sebep olabilmektedir (Çetin, Türnüklü ve Turan, 2014).

Ghaffar (2010) ise farklı bir perspektiften bireyler arasındaki farklılıkların dışında, bireyler arasında fikir birliğinin de çatışmalara yol açabildiğini belirtir. İnsan, her ne kadar başka insanlarla fikir birliğine varıyor gibi görünse de, her zaman özne olarak söyleyecek birkaç farklı cümlesi vardır. İnsan nasıl öznel ve biricikse, her insanın bakış açısı da o değerde biriciktir.

Sonuç olarak, bireylerin bireylerle, bireylerin gruplarla, grupların gruplarla uyuşmazlıkları, anlaşmazlıkları zaman zaman şiddete varan çatışma durumları her süreçte gözlemlenebilir. Çatışmaya neden olan birçok faktör vardır. Çatışma hali büyük oranda ön süreçlerle örüntülenen bir birikim neticesinde hayat bulur. Tabiidir ki, bireylerin kişilikleri nispetinde herhangi bir ön süreç olmadan da çatışma gerçekleşebilir. Neticede, çatışma kavramı insanların var olduğu ilk dönemden bu yana sıcaklığını korumuş, gündemde kalmayı başarabilmiştir. Çünkü kimi zaman bir kaşık suda fırtına kopararak, kimi zaman da oldukça büyük, yıpratıcı süreçlerden geçerek tartışmayı, anlaşamamayı bir adım daha öteye taşıyan insanoğlu kendi doğrusunda diretmiş ve çatışmayı sürdürmeye devam etmiştir.

1.3 Öfkeyi Tetikleyen Sarmal ve Çözümsüzlüğe Direnç

Çatışma, insani bir olgudur ve çatışmasız bir yaşamın olamayacağı düşünülmektedir (Gündüz, Tunç ve İnandı, 2013). Burada mutlak olan çatışmanın gerçekliğinin kabulündense, çatışmanın insani bir süreç olduğunun vurgulanıyor olduğudur. Çatışma kimi zaman tarafları pozitif anlamda geliştiren, kimi zaman her ne kadar süreci sıkıntılı olsa da sonucu bağlamında önemli çıktılar sunan bir olgudur. Ancak her çatışma süreci, çözüm ile sonlanmamaktadır. Bazı çatışma durumları, süreğen bir yapıya bürünmekte ve taraflarını olabildiğine yıpratabilmektedir. Bu içinden çıkılamayan çatışma durumları çoğu zaman negatif bir yapıya bürünebilmekte ve şiddeti ve öfkeyi tetikleyen bir hale dönüşebilmektedir.

Pendharkar (1995)'a göre çatışma olgusu, bireyler veya gruplar arasındaki karşıtlıklar veya uyuşmazlıkların bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Söz konusu uyuşmazlıklar ve karşıtlıklar bireyleri, çatışmanın karşı tarafına yönelik bir öfkeye sevk edebilir. Bu öfke hali, tarafları birbirine yaklaştırmadan ziyade uzaklaştıran bir süreci tetikler. Uzaklaştıkça, çözüm fikrinden uzaklaşılır ve tarafların birbirine yönelik öfkesinin şiddeti artar. Bu durum tarafları içinden çıkılamayacak bir sarmala sürükler. İnsanların

üzerinde direttiği çatışma hali, genel geçer bir savaşa dönüşebilir. Bu savaş, öfkenin tetiklediği ve karşı tarafa zarar vermek adına her türlü sıkıntılı fikri meşru gören bir hal alabilir. Çünkü öfke, dimağı adeta bir perde ile örten kısa süreli de olsa insanı mantık çerçevesinden ayrılmaya zorlayan bir durumdur.

Öfke, belirli bir nedensel süreci olan ancak zaman zaman olayın veya durumun kişide yarattığı etkiye göre spontane olarak da ortaya çıkabilen bir durumdur. Özellikle bireyi hedef alan, rahatsızlık uyandırdığı defeatle bildirilmesine rağmen şiddetle sürdürülmeye devam eden davranışlar öfkeyi tetikler. Öfke planlanarak ortaya çıkan bir durum değildir. Çoğunlukla, engellenme, haksızlığa uğrama, eleştirilme, küçümsenme gibi durumlarda oluştuğu belirtilmektedir (Balkaya ve Şahin, 2003). Balkaya ve Şahin (2003)'in örneklerle somutlaştırdığı nedenler ve benzer şekilde kişiyi hedef alan ve yıpratıcı, üzücü sonuçlar doğurabilecek olaylar karşısında etkiye tepki doğar ve kişi öfke duymaya başlar.

Öfke, basit bir kızgınlık ya da sinirlilik halinden, yoğun hiddet durumuna kadar değişen kademeli bir duygusal durumdur (Spielberger, Crane ve Kearns, 1991). Oldukça basit gibi görünen, sergilenirken başkasının üzülebileceği düşünülmeyen bir takım tavır ve davranışlar, kişiden kişiye, algıdan algıya göre değişen oranlarda reaksiyon yaratır. Sinirlilik halinin kademesi düşük ise, özneye göre farklılıklar göstermekle birlikte öfke durumu kısa süreli ve geçici olabilir. Ancak sinirlilik halinin kademesi yüksek ise, öfke durumu şiddetlidir ve sonuca odaklanır. Nihayetinde şiddete varan, çatışmayla ortak paydada bir sonuca varabilir.

Öfke hali, sadece öfke duyulan kişiye zarar vermez, eş oranda öfke duyan kişinin kendisine de zarar verir. Bu süreç, insanı anlamamaya, dinlememeye kimi zaman da öfke duyulan kişinin adını dahi anmaya tahammülü olmayan bir yapıya yönlendirir. Bu durumda da öfke duyan kişi, öfke duyulan kişinin de tavrı ile bağlantılı olarak çözüm yoluna gitmeyi tercih etmek yerine öfkenin şiddetini artırır. Böylelikle içinden çıkılamayacak, çift taraflı yıpratıcı süreçleri tırmandıracak, onulamaz sorunlara yol açma potansiyeline sahip bir direnç ortaya çıkacaktır. Bu direnç, bireyi mantık çerçevesinden alıkoyarak kendi bildiğini ve istediğini direten bir pozisyona koyar. Çözümsüzlüğe ket vuran söz konusu direnme hali, kronikleşir ve zarar boyutunu katlayarak artırır.

1.4 Karar Verme Süreci ve Uzlaşmanın Kaçınılmazlığı

Çatışma durumlarında, taraflar problem çözümünde bir mantık silsilesi içerisinde ilerlerken de bazı engellerle karşılaşabilmektedirler. Taraflar karşındakinin görüşünün ne olduğunu görme, geleceğe yönelik ortak bir vizyon geliştirme veya ortak çözümler üretme konusunda onları engelleyen veya durduran bir durumla karşılaşabilmektedirler. Çatışmanın yaratıcı bir şekilde yönetilmesini zorlaştıran pek çok neden olmakla beraber bu süreçte söz konusu olabilen iki önemli durumun ele alınabilmesi oldukça önemlidir. Bunlardan biri tarafların sahip olduğu inançların büyük bir siper oluşturması ve paralize etmesidir. Diğeri ise taraflar arasında geçmişte yaşanmış olan çok anlamlı sınır ihlallerinin olması nedeniyle bir ilerleme sağlayamamaktır (Folger, Poole & Stutman, 2013).

Çözümsüzlük, herhangi bir dokunuş olmadığı takdirde uzadıkça uzar. Yoğun çatışma süreci tarafları yıpratır. Sürecin uzaması, her ne kadar çatışmanın sürdürüldüğü anlamını taşısa da çoğu zaman tarafları bir karar verme noktasına da taşır. Çünkü süregelen çatışma durumu, bazen amaçlanan hedeften sapmalara yol açabilmektedir. Bireyler bu süreçte önemli gel-gitler yaşarlar. Bu durum bireyi, arzulanan ya da hoşnut olunmayan çıktıyı sunuyor olsa da bir karar almaya iter. Nihayetinde karar alma süreci bireyi içerisinde bulunulan çatışma durumundan kurtaracak, öyle ya da böyle özgürleştirecektir. Sonuç olarak karar alma süreci, tarafları uzlaşma yoluna sevk edecektir. Aksi takdirde, uzlaşma aşamasına geçilememiş bir çatışma süreci adeta iç içe geçmiş ve asla çözülemeyecek olan bir yumağa dönüşecektir.

Uzlaşma, kendisine güven ve işbirliği kavramlarının ortasında bir yerde yer bulur. Her iki tarafın da kısmen memnun olması durumlarında beklentiyi karşılayan bir çözüm üretilmesi önemlidir. Bir orta yol arayışı durumunda iki taraf da kazanır ve/veya kaybeder. Uzlaşma özellikle baskı anlarında uygun çözüme ulaşmak adına önemlidir. Tartışma konusu önemli ise veya insanlar özel meseleler arasında sıkıştıysa uzlaşma etkili olabilir ancak daha geniş bakış açıları ile bakılmadığında çatışmanın altında yatan gerçek çatışma nedenleri göz ardı edilmiş olur (Kruk, 1997).

Uzlaşma, tarafların isteklerini kısmen karşılayan bir stratejidir. Bazen tarafların istekleri birbirinin tam tersi olabilmektedir. Birinin tatmin edilmesi diğerinin isteklerinin tamamen dışlanması anlamına gelebilmektedir. Bu tür durumlarda, her iki tarafın da bir kısım isteklerini yerine getiren ama bazı

taleplerinden de vazgeçilmesini gerektiren uzlaşma stratejisi kullanılabilir. Uzlaşma stratejisi, kişilerin taleplerine tam anlamıyla cevap veremese de, tarafların karşılıklı anlaşmasına dayandığı için insan doğası ile uyumlu bir çözümdür (Akın, 2008). En kötü uzlaşma durumu bile en iyi çözümsüzlük- çatışma durumuna tercih edilir. Evet, belki taraflardan birisi bu süreçten salt bir şekilde avantajlı ayrılmış görünebilir. Ancak çözüm ve uzlaşım durumuyla tarafların geçirdiği ve etkisinde kaldığı psikolojik süreçler kısmen de olsa aşılacaktır. Tarafların uzlaşım durumu, kar-zarar maksimizasyonu yapılabilecek bir konu değildir. Söz konusu insani süreçler olduğu için ve uzlaşma zorlu tartışmalar, gerginlikler neticesinde sağlanmış bir mutabakat olduğu için değerlidir ve değeri nispetinde gereklidir.

1.5 Psikolojik Sağlamlık

İngilizce resilience kelimesi, kavramsal olarak farklı birkaç kelimede karşılığını bulacak şekilde Türkçeleştirilmiştir. Yapılan literatür incelemesinde fen bilimlerinde sağlamlık, esneklik, direnç olarak karşımıza çıkan kavram, sosyal bilimlerde ise yılmazlık, psikolojik sağlamlık, psikolojik dayanıklılık olarak karşılığını bulmuştur. Eraslan (2014)'a göre psikolojik sağlamlığın temelinde fizik ve matematik vardır. Zira metaller büküldüğünde tekrar eski halini alır. İnsanın da benzer şekilde zorlu koşullara ayak uydurması ve tekrar eski haline gelmesi söz konusu benzetme ile anlatılmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmada anlamca kavramı en çok karşıladığı düşünülen psikolojik sağlamlık kelimesi tercih edilecektir.

Psikolojik sağlamlığın, hangi standartlara göre çerçevesinin çizileceği ve bu bağlamda nasıl tanımlanacağı oldukça karmaşık bir konudur. Gelişim araştırmacıları psikolojik sağlamlığı, çocuğun davranışının içinde yaşadığı kültürün ya da toplumun temel beklentilerini karşılayıp karşılamamasına göre ve gözlenebilir bir belirti temeline dayandırarak tanımlamaktadır. Bu toplumsal beklentiler; gelişimsel görevler, yeterlik ölçütü, yaşa uygun kültürel beklentiler olarak adlandırılmaktadır. Psikopatoloji konuları ile ilgilenen araştırmacılar ise psikolojik sağlamlığın ölçütü olarak alanları ile ilişkisi bakımından akademik ya da sosyal başarılardan ziyade bireyin psikopatolojisinin olmamasına ya da düşük düzeyde semptomlar ve bozulma üzerine odaklanmıştır (Masten, 2001).

Psikolojik sağlamlık; hastalıktan, depresyondan, değişimlerden ya da kötü durumlardan çabucak iyileşme yeteneği; kendini toparlayabilme; incindikten, gerildikten sonra eski haline kolayca dönebilme; elastikiyet olarak tanımlanır (Ramirez, 2007). Bir diğer tanımda ise, Masten ve Coatsworth (1995) psikolojik sağlamlığı, oldukça zor koşullara rağmen kişinin bu olumsuz koşulların üstesinden başarıyla gelebilme ve uyum sağlayabilme yeteneği olarak tanımlamıştır. Travmaya neden olabilecek tehdit, trajedi veya ailesel ve ilişkisel sıkıntılar, ciddi sağlık problemleri, işyeri ve parasal sorunlar gibi stres kaynaklarına karşı; bireyin duruma uyum sağlama süreci, kendisini toparlama ve direnme gücü veya değişimin başarılı biçimde üstesinden gelme yeteneği psikolojik sağlamlık olarak tanımlanmıştır (Çam, Öztürk Turgut ve Büyükbayram. 2014).

Stewart, Reid ve Mangham (1997), psikolojik sağlamlığın literatürdeki çeşitli tanımlarını gözden geçirerek bu tanımlarda ki ortak temaları belirtmişlerdir. Buna göre psikolojik sağlamlık, bireylerin belirli özellikleriyle çevreleri arasında karmaşık ve karşılıklı bir oyundur. Psikolojik sağlamlık, başa çıkma yeteneği ile stres arasındaki bir dengeden oluşur. Çoklu stres veren yaşam olaylarından türeyen risk faktörleri ve riskin olumsuz etkisini yatıştıran ya da azaltan koruyucu faktörler, psikolojik sağlamlığa katkıda bulunur. Psikolojik sağlamlık dinamiktir. Psikolojik sağlamlık gelişimseldir. Başarılı olma bireyin yeteneklerini güçlendirir. Psikolojik sağlamlık yaşam geçişlerinde en önemli faktördür.

Psikolojik sağlamlık, bireyin zor koşullar karşısında sürecin başarıyla üstesinden gelebilme ve duruma uyum sağlayabilme yeteneğidir. Psikolojik sağlamlık düzeyleri yüksek bireylerin karşılaştıkları zor ve stresli durumlarla, daha başarılı bir biçimde baş edebildikleri saptanmıştır. Psikolojik sağlamlığı yüksek bireyler bazı olumlu özelliklere sahiptirler. Söz konusu olumlu özelliklere etkili problem çözme yeteneği ve kişiler arası iletişim becerileri örnek gösterilebilir (Öz, 2009).

Psikolojik sağlamlıkta bireyin güçlü-zayıf yönlerinin tespiti bu güçlü-zayıf yönlerin beraberinde getireceği tehdit ve fırsatların algılanması oldukça değerlidir. Çünkü yaşanan sorunların aşılmasında en önemli görev yine bireye düşmektedir. Beddoe, Davys ve Adamson (2013)'a göre psikolojik sağlamlığa destek olan bireysel faktörler şu başlıklar altında sıralanmıştır:

1)Dayanaklılık

2) İyimserlik ve Umut

3) Başetme Mekanizmaları

4) Bilişsel- Davranışsal Yaklaşımlar

5) Ruhsal Amaç Uyumu/Yönelimi

6) Öz etkililik ve güçlü değer uygulaması

7) Yeterlik ve bilgi

8) İş yaşam dengesi

9) Bireysel açıdan iyilik hali

10) Duygusal Yetkinlik

11) Etki ve Empati

Son yıllarda aile sistemleri çalışmaları içerisinde ailenin psikolojik sağlamlığı üzerine yapılan çalışmalar ağırlık kazanmıştır. Bu çalışmalar çoğunlukla literatürde "aile yılmazlığı" kavramsallaştırması ile tanınmaktadır. Simon, Murphy ve Smith (2005), aile yılmazlığını 3 farklı boyutta açıklamışlardır. Birinci boyut, süre boyutudur. Süreden kasıt, ailenin karşı karşıya kaldığı olumsuz koşulların süresidir. Bu süre kısa ise 'güçlük' olarak isimlendirilmekte, uzun ise 'kriz' olarak isimlendirilmektedir. Güçlük, ailenin mevcut fonksiyonunu korumaya yönelik görece önemsiz mücadelelere uyum sağlamayı gerektiren kısa süreli bir durumdur. Kriz ise ailenin hareket alanını önemli ölçüde etkileyen temel değişiklikler olup düzenlemeyi gerektiren kronik durumlardır. Aile yılmazlığının ikinci boyutu, yaşam dönemidir. Yaşam dönemi, ailenin bir güçlük ya da krizle karşılaştığı dönemdir. Bu dönem karşılaşılan, kriz ya da mücadeleyi doğrudan etkiler. Her ne kadar aileler güçlerini bir yaşam dönemi boyunca meydana gelen sorunların üstesinden gelmek için kullanabiliyor olsalar da söz konusu güç, aile yaşamının diğer dönemlerinde mücadele edilmesi gereken durumlarla karşılaşıldığında yeterli olamayabilir. Aileler, stresli olaylara uyum sağlamada ve bunları düzenlemede bireyin, ailenin ve toplumun gücünü ve kaynaklarını kullanırlar. Aile yılmazlığının son boyutu ise, ailenin kriz süresince kullandığı destek kaynaklarıdır. Bu kaynaklar iç ve dış menşeli olabilir. Aile, üyelerinin gücüne güvenebilir veya çevresinden destek alabilir. Sosyal çevreleri ile iletişim içinde olan ailelerin yılmazlık düzeylerinin yüksek olduğu ifade edilmektedir. Bu süreçte ailenin yakın akrabalarının ve arkadaşlarının pozitif katkı sunacağı düşünülmektedir. Bunun dışında sosyal ortamlar olan okul, hastane, dini kurum gibi kaynaklardan elde edilen destek de aile yılmazlığının güçlenmesine katkıda bulunmaktadır (Eraslan, 2014).

1.6 Arabuluculuğa Duyulan İhtiyaç

Arabulucu; Folger, Poole ve Stutman, (2013)'a göre, çatışma yaşayan tarafların etkileşimini kolaylaştırmak için çözümü büyük oranda tarafların kendisine bırakan üçüncü bir kişi olarak tanımlanmıştır. Bush ve Folger (2005)'e göre arabuluculuk süreci, kendi içerisinde çatışma ilişkisinin dönüştürülmesi ve sürece dâhil olan kişilerin anlayışlarının dönüştürülmesi olarak ifade edilmektedir. Arabuluculuğun söz konusu potansiyel dönüşümü iki önemli dinamik etki yaratır. Bunlar, anlaşmazlığın tarafı olan bireyleri güçlendirme ve karşı tarafı anlama kapasitesidir. Bireylerin güçlenmesi ile anlaşmazlık yaşayan taraflar kendi değerleri ve güçleri nispetinde karar verirler.

Günlük sıkıntıları ele alma becerileri konusundaki algılarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesi de yine bu güç bağlamında gerçekleşir. Anlaşmazlığın yaşandığı diğer tarafın tanınması ise, bireylerin şartlara ve diğerlerinin görüşlerine ilişkin kabullerini ve empati yapma potansiyelini ifade etmektedir. Arabuluculuk süreci, anlaşmazlık yaşayan taraflara, önce kendilerini tanıma ve anlama daha sonra birbirleriyle çatışma ilişkisi yoluyla birbirlerini anlama olanağı tanımaktadır. Nitekim arabuluculuğun başında çatışan bireyler arasındaki iletişim kapalı, daha çok savunmaya meyilli ve ben nitelikli iken, arabuluculuk süreci ile daha net, güven ilişkisine dayalı ve kabul edilebilir hâle dönüşür. Bu durum da söz konusu değişimin en önemli göstergesidir (Çetin, Türnüklü ve Turan, 2014).

Arabuluculuk sürecinde daha önceden sürecin vermiş olduğu zarar ile yıpranan taraflar çoğunlukla karşılıklı olarak ilişkiden bir süre uzak kalmayı tercih etmiş olabilirler. Duygu durumları oldukça hassas olan taraflar, kimi zaman bir araya gelmek ister ama buna cesaret edemez. Arabulucunun sürece dahil olması ile birlikte taraflar arasında bir süredir yerini gerginliğe bırakmış olan iletişim yeniden başlar. Bu süreçte arabulucuya düşen bazı görevler vardır. Tekrardan sağlanan iletişim ortamının zarar görmemesi adına taraflar açısından bazı koşulların sağlanmış olması gerekir. Tarafların hali hazırdaki duygu durumları sürecin işleyişi adına büyük önem arz etmektedir. Çünkü duygu durumlarının işaret ettiği ve arabulucu tarafından öngörülen bazı olumsuz duygular söz konusu ise, bu durum arabuluculuk sürecine darbe vurabilir. (İl, 2009)

Arabuluculuk sürecinde tarafların çözüm amacıyla kendi istekleriyle arabuluculuk sürecine dâhil olmaları gerekir. Ancak bu durum her ne kadar rıza çerçevesinde gerçekleşiyor görünse de bazen taraflar, üçüncü kişilerin zoruyla sürece dâhil olmaya teşvik edilebilir. Bu süreçte arabulucuya düşen; gönülsüz olan bireylerin öfke, yılgınlık ve eleştiriye karşı duyarlılığını tespit ederek henüz sürecin başında kopuş noktasında olan tarafı ya da tarafları sürece dâhil etmenin yollarını tespit etmektir (Gladding, 2013). Nihayetinde belirli kabullerle başlayacak olan bir süreç, gelişime katkı sunmaz, ilerlemeyi amaçlayamaz.

Arabuluculuk temel anlamıyla basit şekilde müzakere asistanlığı olarak tanımlansa da, kişiler arası birçok çatışma ve tartışma durumunda önemli oranda etkilidir. Arabulucular, belirli alanlarda eğitim almış uzman kişiler olmak durumundadır. İnsanla çalışan ve daha önemlisi sorunların çözümünde rol oynamaya odaklanmış bir çaba, gelişi güzel bir çaba değildir ve herkes tarafından gerçekleştirilemez. Arabuluculuğun eşsizliği birçok farklı uygulama alanı ve pratikler arasında kullanılması ve sosyal hizmet öğrencileri, pratisyenleri – uzmanları ve diğer birçok benzer insani yardım servislerini kapsamasındandır. Bu bağlamda sosyal hizmet, tüm değer, bilgi ve beceri çabası ile arabuluculukta farkını hissettiren meslektir. Tarihsel olarak sosyal hizmette arabuluculuk çatışma çözme geleneği açısından zengin bir gelenektir. Arabuluculuk teorisinin ve pratiğinin gelişmesinde sosyal hizmetin kullandığı müracaatçıya özgü görüşme teknikleri, önemli katkılar sağlamıştır.

Arabuluculuk işbirliğine dayalı bir çatışma yönetim tarzıdır. Hem işbirliği hem kendine güven ağırlıklıdır. Tüm tarafları memnun edecek ortak bir çözüm yolu arayışındadır. Anlaşma; önemli ilişkiler söz konusu olduğunda, tartışma konuları tüm taraflar için değer taşıdığında, karşılıklı taahhüt yapılabildiğinde mümkün olur. Ancak bu yöntemle bile yeterince zaman ve enerji harcanamadığı zaman önemsiz gibi görünen basit konular göz ardı edilebilir. Arabuluculuk anlaşmalı bir çatışma çözme yöntemidir. Arabulucular, iki veya daha fazla tarafın anlaşmazlıklarında tarafsız olarak katkıda bulunur. Tartışmalı konularda tarafların kendi ortak anlaşmalarını yapabilmeleri için tüm tarafların ilgilerini çekebilecek ve onları memnun edecek bir karar verebilmeleri için tarafları güçlendirerek destek sağlayan bir süreçtir.

Güçlendirme, arabuluculuğun olmazsa olmazıdır. Taraflar kendi kararlarını alma sorumluluğu konusunda güçlendirilir. Süreçten sorumlu olarak arabulucu, tarafları fırsatlar geliştirmeleri ve alternatifleri değerlendirmeleri konusunda güçlendirir ancak onlar için karar vermek veya tavsiyede bulunmak gibi bir yetkisi yoktur. Sonuçta taraflar hiçbir baskı ve kontrol olmaksızın gönüllü ve karşılıklı kabul edilebilir bir anlaşma zeminine girerler. Arabuluculuk bir anlamda müzakere asistanlığıdır. Arabulucu diğer insanların müzakerelerinde yöneticidir. Arabulucu süreci kontrol ederken taraflar sonucu belirler. Arabuluculuğun başlıca sonucu anlaşmadır. Bu da tartışma konularında mutabakat ile olur (Kruk, 1997).

2. Sonuç- Değerlendirme

Çatışma en az iki taraf arasında gerçekleşir. Tarafların memnuniyetsizliği, isteklerinin gerçekleşmemesi, duygusal ve kişisel süreçler, çıkar kazanımları vb. nedenler çatışmanın sürecini ve seyrini etkiler. Üzerinde anlaşmazlığa varılan konunun mahiyetine göre, çatışma süresi uzun ya da kısa sürebilir. Çatışma çoğunlukla olumsuz bir kavrammış gibi düşünülmektedir. Oysa yapılan literatür incelemelerinde şiddete varmayan, anlaşmazlık boyutunda olan bazı çatışma durumlarının, sorunların büyümeden çözülmesine ve tarafların süreçten sanılanın aksine güçlenerek çıkmalarına neden olabildiği görülmüştür.

Çatışma durumları duygusal süreçlerdir. Şiddeti ölçüsünde çoğu zaman yıpratıcıdır. Taraflar, zaman zaman içerisinden çıkılamayacak noktaya taşınan boyutta anlaşmazlıkların yükünü taşımak zorunda kalır. Üzerinde anlaşılamayan konu ne olursa olsun, süreç yorucu ve yıpratıcıdır. Bu noktada kronikleşen sorunlar

için yalnızca iki seçenek söz konusu olmaktadır; süreci kangrene dönüşmüş şekilde bırakmak veyahut olumlu-olumsuz, kazançlı-kazançsız süreçte bir uzlaşma sağlama zemini aramaktır. Zaman zaman bireyler kişisel özelliklerine, psikolojik sağlamlıklarına göre değişen oranda mevcut duygu durumlarını korumaya çalışırlar ve kendi kendilerini güçlendirirler. Özellikle her şeye rağmen ilişkileri devam etmek durumda olan bireyler, uzlaşma zeminine kati surette ihtiyaç duyarlar. Her ne kadar gönüllü olsalar da süreçten yıpranmış olmanın verdiği tedirginlik nedeniyle çekinirler. Bu noktalarda üzerinde diretilen konular ve diretildikçe de gerginleşen ilişkiler profesyonel bir üçüncü kişiye olan ihtiyacı doğurur. Süreçte yakın akraba, arkadaşlar ve aileden destek almak pek tercih edilmez. Zira adı geçen gruplardan ve bireylerden tarafsız olmaları beklenemez.

Anlaşmazlık yaşayan tarafların talebi ile arabulucular sisteme dahil olur. Arabuluculuk mahkeme sürecine alternatif bir uygulamadır. Travmatik bir yaşam deneyimi olan ve süreçten ciddi manada zarar görmüş tarafların birbirlerine karşı negatif duygular beslemesi olasıdır. Bu noktada arabuluculuk, doğrudan katılım ile tarafların gergin yapılarını kısmen de olsa sakinleştiren ve uzlaşmaya doğru yol çizen bir uygulamadır. Süreçte arabulucu sadece takipçi pozisyonundadır, süreci taraflar yönlendirir ve böylelikle sonucu da taraflar belirler. Arabulucu bu süreçte küçük dokunuşlarla yol gösterici olabilir. Örneğin, bilgi ihtiyacı olduğunu saptamışsa, tarafların bu yöne doğru yönelmesini sağlayabilir.

Arabuluculuk farklı açılardan avantajlar sağlayan bir uygulamadır. Arabuluculukta taraflar yeni bir başlangıç yapma noktasında geleceğe yönelik ilişkiler geliştirir. Tüm konular bu süreçte gözden geçirilir, geçmişe kısa bir yolculuk yapılır ve daha önce gündeme gelmemiş konular da gündeme getirilir. Sürecin basit ve sade olması tercih nedenidir. Kontrolün tarafların elinde olması ve bu sürecin bir tarafsız uzman tarafından idare ediliyor olması sürece olan güveni artırır. Süreç esnek bir yapıdadır. Hem taraflar hem de arabulucu açısından rol esnekliği vardır. Süreç samimidir çünkü taraflar mahkeme önünde değil özel bir ofiste görüşmeyi gerçekleştirir. Mali açıdan da avantajlar sağlar. Yoğun, yüklü, resmi süreçlere nazaran önemli bir süre tasarrufu sağlar. Çözüm ve işbirliği odaklıdır, rekabet yerine uzlaşma teşvik edilir.

Son söz olarak, yapılan çalışmada birbirleri ile karşılıklı, çapraz, neden-sonuç ilişkisine varan yoğun ilişki bağları olan çatışma, psikolojik sağlamlık, uzlaşma kavramları anlaşılmaya ve tartışılmaya çalışılmış, kapsayıcı bir yaklaşımla arabuluculuk genel şemsiyesi altında konu bütünleştirilmeye çalışılmıştır.

Kaynaklar

Akın, M. (2008). Örgütlerde Çatışma, Örgütsel Davranışta Seçme Konular. Ankara: İlke.

Balkaya, F. ve Şahin, N H. (2003) Çok Boyutlu Öfke Ölçeği. Türk Psikiyatri Dergisi 14(3).

Beddoe, L. Davys, A. & Adamson, C. (2013) Educating Resilient Practitioners. Social Work Education Journal. (32)1.

Bush, R. & Folger, J. (2005) The Promise of Mediation. San Francisco: Jossey-Bass Publishers

Çam, O M. Öztürk Turgut, E ve Büyükbayram, A (2014) Resiliency and Creativity in Psychiatric and Mental Health Nursing. Journal of Psychiatric Nursing (5)3.

Çetin, C. Türnüklü, A. ve Turan, N. (2014) Anlaşmazlıkların Çözümünde Akran Arabuluculuk Modelinin Dönüştürücü Etkileri: Arabulucu Öğrenciler Gözünden Bir Değerlendirme. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 16(3).

Eraslan, Ö. (2014) Üniversite Öğrencilerinde Psikolojik Sağlamlık ile Depresif Belirtiler ve Yaşam Memnuniyeti Arasındaki İlişkide Benlik Saygısı, Pozitif Dünya Görüşü ve Umudun Aracı Rolünün İncelenmesi. Hacettepe Üniversitesi Klinik Psikoloji Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.

Folger, J P. Poole, M S. & Stutman R K. (2013) Working Through Conflict Strategies for Relationships, Groups and Organizations. Pearson Education Press: New Jersey.

Ghaffar, A. (2010). Conflict in Schools: Its Causes & Management Strategies. Journal of Managerial Sciences, 3(2)

Gladding, ST. (2013) Kapsamlı Bir Meslek Psikolojik Danışma. Ankara: Nobel .

Gündüz, B. Tunç B. ve İnandı, Y. (2013) Okul Yöneticilerinin Öfke Ve Stresle Başa Çıkma Yaklaşımları İle Çatışma Yönetimi Stilleri Arasındaki İlişki. International Journal of Human Sciences. (10)1

İl, S. (2009) Aile Arabuluculuğu. Toplum ve Sosyal Hizmet (20)1.

Karcıoğlu, F. ve Alioğulları, Z D. (2012) Çatışmanın Nedenleri Ve Çatışma Yönetim Tarzları İlişkisi. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi 26(3).

Koçel, T. (2010). İşletme Yöneticiliği. İstanbul: Beta.

Kruk, E. (1997) Mediation and Conflict Resolution in Social Work and The Human Services. Chicago: Nelson-Hall.

Masten, A S. (2001) Ordinary Magic: Resilience Process in Development. American Psychologist. (56)3.

Masten, A S. & Coatsworth, J D. (1995) Competence, Resilience and Psychopathology. Developmental Psychopathology John Wiley Publisher: New York.

NASW (2002) Divorce Mediation: Facilitating a Resolution. Winter Volume 3 (2).

Öz, F. (2009) Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Hemşireliğinde Dayanıklılık ve Yaratıcılık. Sağlık Bilimleri Fakültesi Hemşirelik Dergisi 2009 Sayısı.

Özdemir, O. Özdemir Güzel, P. Nasıroğlu, S. ve Kadak M.T. (2012) Kişilik Gelişimi. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar Dergisi-Current Approaches in Psychiatry Journal. 4(4)

Pendharkar, M. (1995). School-Based Conflict Management. A Summary Of A Thesis SSTA Research Centre.

Ramirez, E R. (2007) Resilience: A Concept Analysis. Nursing Forum. 42(2).

Robbins, S P. (2005) Organizational Behavior. Great Britain: Pearson Prentice Hall.

Satir, V. (1972) Peoplemaking. Palo Alto, Calif Science and Behavior Press.

Simon, B J. Murphy, J J. & Smith, S M. (2005) Understanding and Fostering Family Resilience. The Famıly Journal: Counselıng And Therapy For Couples And Famılıes. (13)4.

Spielberger, C D. Crane, R S. & Kearns, W D. (1991) Anger And Anxiety in Essential Hypertension. Stress And Emotion: Anxiety, Anger And Curiosity. New York: Taylor&Francis.

Stewart, M. Reid, G. & Mangham C. (1997) Fostering Childrens' Resilience. Journal of Pediatric Nursing, 12.

Tekin, A. (2013) Sümerler'den İslam'a Kutsal Kitaplar ve Dinler. İstanbul: Berfin.

Yılmaz, M. ve Yıldız, M. (2010) Aristofanes'in 11 Komedyası. Boğaziçi Üniversitesi Edebiyat Kulübü Yazınca Dergisi. 11

Çevre, Eğitim ve Milli Parkların Önemi

Prof.Dr. Zeki Koday

Arş.Gör. Çağlar Kıvanç Kaymaz

Özet

Bilimsel ve estetik bakımından, ulusal ve uluslararası ender bulunan tabii ve kültürel kaynak değerleri ile koruma, dinlenme ve turizm alanlarına sahip tabiat parçaları olan milli parklar; eğitim, bilimsel araştırma, rekreasyon gibi çok yönlü kullanım biçimine sahip yerlerdir. Bu açıdan milli parkların kurulma amacının doğa koruma olmasının yanında, insan kullanımlarına izin vermesi yönüyle de özel alanlar olduğu söylenebilir. Ülkemizde, doğal bitki örtüsü, özgün canlı türleri, hidrografik unsurları, dikkat çekici jeolojik oluşum örnekleri gibi doğal kökenli kaynak değerlere sahip milli parklarımızın yanında arkeolojik buluntular, tarihi yapılar, tarihi olay mekânları, kırsal mimari, kırsal kültür gibi beşeri kaynak değerleri ile ön plâna çıkan milli parklar da yer almaktadır. Türkiye'de, son yıllarda çevre eğitimi ve sürdürülebilir kalkınma konularında gerek devlet, gerekse kamuoyunda bilinçlenme artmaya başlamıştır. Bunun yeterli olmadığı bilinse de, bundan sonra atılması gereken adımlar için altyapı oluşturulmasına açık bir durumdadır. Teknolojik gelişmeler ve sanayileşmeye bağlı olarak her geçen gün insanoğlunun çevreye baskısı ve etkisi artmakta ve doğal çevre hızla tahrip olmaktadır. İnsanların gösterdikleri davranışlar aldıkları eğitime bağlıdır. Bu noktada insan çevreyi tahrip etme derecesi ya da koruması almış olduğu çevre eğitimine doğrudan bağlıdır. Milli park ve koruma alanlarının bir amacı topluma doğada davranış eğitimi ve etiği kazandırarak doğayı tanıtmak, çevre ve doğa koruma bilincini aşılamaktır. Bu nedenlerle böyle alanlarda sunulacak hizmet ve aktiviteler, buraların kullanılabilme şartlarını da belirleyecektir. Bugün çevre eğitiminde milli parklar gibi doğa koruma alanları ve kentsel yeşil alanlar özellikle insan ve doğal çevresi bir laboratuvar olarak kabul edilerek eğitim amaçlı değerlendirilmektedir. Çevre eğitimini, toplumun tüm kesimlerinde çevre bilincinin geliştirilmesi, çevreye duyarlı, kalıcı ve olumlu davranış değişikliklerinin kazandırılması ve doğal, tarihi, kültürel, sosyo-estetik değerlerin korunması, aktif olarak katılımının sağlanması ve sorunların çözümünde görev almak olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan çocukluk döneminden başlamak üzere ileri yaşlara kadar iyi bir çevre eğitimi verilmesi, algı oluşturulması ve bunun süreç içerisinde tekrar edilmesi hem gelişim, hem de doğal çevrenin geleceği açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada literatür destekli çevre eğitiminde milli parkların önemi değerlendirilmeye çalışılmış ve milli parkların başta bilimsel olmak üzere ekorekreasyon, turizm, doğal kaynak yönetimi konularında ilgili kurum ve

kuruluş çalışanları ile yerel halkın çevre eğitimi konusunda bilinçlendirilmesinin hem teorik, hem de uygulamada hayata geçirilmesinin yanında koruma-kullanma dengesinin kurulmasında öncelikli çevre eğitiminin önemi üzerinde durulmuştur. Buna rağmen insanların tüketim alışkanlıklarının doğal çevre üzerinde de büyük bir etki meydana getirdiği görülmekte olup, çevre eğitimi konusunda eksikliklerin olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Çevre Eğitimi, Milli Park, Korunan Alan*

1. Giriş

Dünya Koruma Birliği (IUCN, 2011) Milli Parkları: "Bir veya birden fazla ekosistemin ekolojik bütünlüğünü bugün ve gelecek nesiller için korumak, doğal çevrenin işgalini ve sömürülmesini engellemek, ve çevreyle uyumlu biçimde bilim, eğitim, rekreasyon ve ziyaretçi aktivitelerinin gelişimini tesis etmek amaçları için ayrılmış (kara/deniz) doğa parçaları" olarak tanımlamaktadır (Şahbaz ve Altınay, 2015: 126). Ülkemizde ise 9/8/1983 tarihinde kabul edilen ve 11/8/1983 tarihinde 18132 sayılı resmi gazetede yayımlanan milli parklarla ilgili kanun "Madde 2 - Bu Kanunda yer alan; a) Milli park; bilimsel ve estetik bakımından, milli ve milletlerarası ender bulunan tabii ve kültürel kaynak değerleri ile koruma, dinlenme ve turizm alanlarına sahip tabiat parçalarını" şeklinde tanımlanmıştır (Web-1; Tablo 1.).

Milli parklar eğitim, bilimsel araştırma, rekreasyon gibi çok yönlü olması gereken kullanım biçimine sahip olmalıdır (Ayhan vd., 2009: 70). Bu açıdan milli parkların kurulma amacının doğa koruma olmasının yanında, insan kullanımlarına izin vermesi yönüyle de özel alanlar olduğu söylenebilir (Kervankıran ve Eryılmaz, 2016:154). Milli parklar, barındırdıkları farklı türdeki kaynak değerleri nedeniyle ulusal ve uluslararası ölçekte ilgi çekebilmekte, başta turizm olmak üzere, bilimsel ve eğitim amaçlı çeşitli faaliyetlere ev sahipliği yapabilmektedirler. Ülkemizde, doğal bitki örtüsü, özgün canlı türleri, hidrografik unsurları, dikkat çekici jeolojik oluşum örnekleri gibi doğal kökenli kaynak değerlere sahip milli parklarımızın yanında arkeolojik buluntular, tarihi yapılar, tarihi olay mekânları, kırsal mimari, kırsal kültür gibi beşeri kaynak değerleri ile ön plâna çıkan milli parklar da yer almaktadır. Türkiye milli parkları, ülkemizin doğal, beşeri ve kültürel zenginliklerinin yansımalarının en belirgin gözlendiği yerlerdendir (Coşkun ve Zaman, 2012:119).

Tablo 1. Türkiye'de Bulunan Başlıca Milli Parklar

Milli Park Adı	İlan Edilme Tarihi	Alanı (ha)	İli	Milli Park Adı	İlan Edilme Tarihi	Alanı (ha)	İli
Ağrı Dağı Milli Parkı	17.11.2004	88.014	Ağrı, Iğdır	**Kızıldağ Milli Parkı**	09.05.1969	55.106	Isparta
Aladağlar Milli Parkı	21.04.1995	55.065	Kayseri, Niğde, Adana	**Kovada Gölü Milli Parkı**	03.11.1970	6.551	Isparta
Altınbeşik Mağarası Milli Parkı	31.08.1994	1.147	Antalya	**Köprülü Kanyon Milli Parkı**	12.12.1973	35.719	Antalya
Altındere Vadisi Milli Parkı	09.09.1987	4.468	Trabzon	**Kuş Cenneti Milli Parkı**	27.07.1959	17.058	Balıkesir
Başkomutan Tarihi Milli Parkı	08.11.1981	40.948	Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak	**Küre Dağları Milli Parkı**	07.07.2000	37.753	Kastamonu, Bartın
Beydağları Sahil Milli Parkı	16.03.1972	31.018	Antalya	**Marmaris Milli Parkı**	08.03.1996	29.206	Muğla
Beyşehir Gölü Milli Parkı	11.01.1993	86.855	Konya	**Munzur Vadisi Milli Parkı**	21.12.1971	42.674	Tunceli
Boğazköy - Alacahöyük Milli Parkı	21.09.1988	2.600	Çorum	**Nemrut Dağı Milli Parkı**	07.12.1988	13.827	Adıyaman, Malatya

Dilek Yarımadası - Büyük Mendere Deltası Milli Parkı	19.05.1966	27.598	Aydın	**Nenehatun Tarihi Milli Parkı**	06.06.2009	387	Erzurum
Gala Gölü Milli Parkı	05.03.2005	6.087	Edirne	**Saklıkent Milli Parkı**	06.06.1996	1.643	Muğla, Antalya
Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı	25.05.1973	33.490	Çanakkale	**Sarıkamış Allahuekber Dağları Milli Parkı**	19.10.2004	22.519	Kars, Erzurum
Göreme Tarihi Milli Parkı	25.11.1986	9.614	Nevşehir	**Soğuksu Milli Parkı**	19.02.1959	1.187	Ankara
Hattila Vadisi Milli Parkı	31.08.1994	16.944	Artvin	**Spil Dağı Milli Parkı**	22.04.1968	6.867	Manisa
Honaz Dağı Milli Parkı	21.04.1998	9.429	Denizli	**Sultan Sazlığı Milli Parkı**	17.03.2006	24.357	Kayseri
İğneada Longoz Ormanları Milli Parkı	13.11.2007	3.155	Kırklareli	**Tektek Dağları Milli Parkı**	29.05.2007	19.335	Şanlıurfa
Ilgaz Dağı Milli Parkı	02.06.1976	1.118	Kastamonu, Çankırı	**Güllük Dağı (Termessos) Milli Parkı**	03.11.1970	6.700	Antalya
Kaçkar Dağları Milli Parkı	31.08.1994	52.970	Rize, Artvin	**Troya Tarihi Milli Parkı**	07.11.1996	13.517	Çanakkale
Karagöl-Sahara Milli Parkı	31.08.1994	3.251	Artvin	**Uludağ Milli Parkı**	20.09.1961	12.762	Bursa
Karatepe Aslantaş Milli Parkı	29.05.1958	4.145	Osmaniye	**Yedigöller Milli Parkı**	29.04.1965	1.623	Bolu
Kazdağı Milli Parkı	17.04.1994	20.935	Balıkesir	**Yozgat Çamlık Milli Parkı**	05.02.1958	267	Yozgat
Sakarya Meydan Muharebesi Tarihi Milli Parkı	08.02.2015	13.850	Ankara	**Kop Dağı Tarihi Milli Parkı**	31.10.2016	6.335	Bayburt-Erzurum

Kaynak: Web-2.

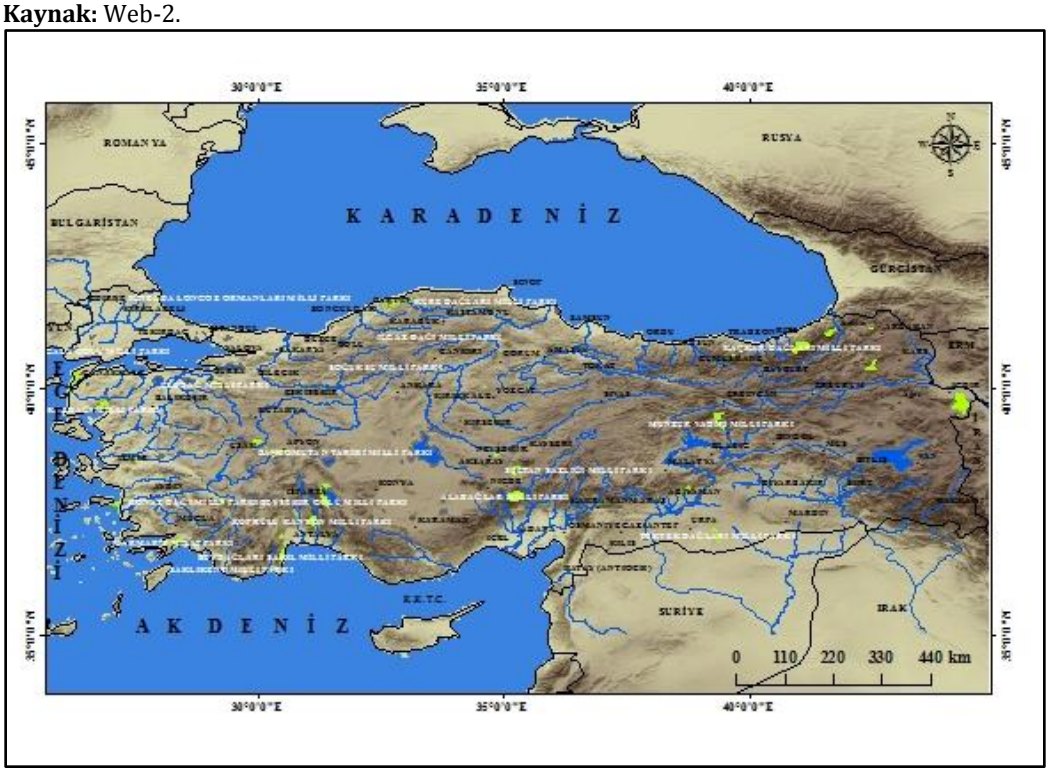

Harita 1. Milli Parkların Dağılış Haritası

Türkiye'de, son yıllarda çevre eğitimi ve sürdürülebilir kalkınma konularında gerek devlet, gerekse kamuoyunda bilinçlenme artmaya başlamıştır. Bunun yeterli olmadığı bilinse de, bundan sonra atılması gereken adımlar için altyapı oluşturulmasına açık bir durumdadır. Bundan sonra atılacak adımlarda iyi tasarlanmış ve planlanmış programlar çerçevesinde süreklilik sağlanması, ilgili tüm kurum ve kuruluşların işbirliği ve ortaklığında geliştirilmesi gerekmektedir (Tüysüzoğlu, 2005: 4).

Milli parklar sahip oldukları bitki örtüsü çeşitliliği, ilginç jeolojik oluşumlar, tarihi yapılar, su varlığı ve peyzaj alanları gibi kaynak değerleri ile ziyaretçilerin ilgi odağı konumundadır (Düzgüneş ve Demirel, 2015: 14). Bu ilgiyle birlikte teknolojik gelişmeler ve sanayileşme neticesinde insanoğlunun çevreye olan baskısı ve etkisi de artmakta olup, doğal çevre hızla tahrip edilmektedir. İnsanların gösterdikleri davranışlar aldıkları eğitime bağlıdır. Bu noktada insan çevreyi tahrip etme derecesi ya da koruması almış olduğu çevre eğitimine doğrudan bağlıdır (Aytaç, 2003: 106). Çevre eğitimi ise disiplinler arası bir çalışma alanıdır. Hem bilişsel hem de duyuşsal alanda amaçları vardır: Bilişsel alandaki amaçları, kişileri daha çok çevre okur-yazarı yapmaya yönelirken, duyuşsal alandaki amaçları ise çevreye ve çevre sorunlarına karsı değer ve tutumları oluşturur (Tosunoğlu & Doğan 1993). Çevre için eğitimin ana amacı, bireyin çevresini bir bütün olarak kavraması, çevreyle etkileşiminde eleştirici bir bakış, çevreyle ilgili konularda duyarlılık, bilinçlilik, girişkenlik sahibi bir yurttaş ve kenttaş olarak yetişmesidir (Yaşar ve Şeremet, 2008: 911).

Milli Park ve koruma alanlarının bir amacı topluma doğada davranış eğitimi ve etiği kazandırarak doğayı tanıtmak, çevre ve doğa koruma bilincini aşılamaktır. Bu nedenlerle bu alanlarda sunulacak hizmet ve aktiviteler, buraların kullanılabilme şartlarını da belirleyecektir (Erduran, 2012: 232). Çevre eğitiminde insanın çevresi ile karşılıklı ilişkilerinin anlaşılmasına ve topluma çevre bilincinin kazandırılmasına çalışılırken farklı araçlar kullanılmaktadır. Bugün çevre eğitiminde milli parklar gibi doğa koruma alanları ve kentsel yeşil alanlar özellikle insan ve doğal çevresi bir laboratuvar olarak kabul edilerek eğitim amaçlı değerlendirilmektedir (Atik ve Toksöz 2005: 74). Çevre eğitimini, toplumun tüm kesimlerinde çevre bilincinin geliştirilmesi, çevreye duyarlı, kalıcı ve olumlu davranış değişikliklerinin kazandırılması ve doğal, tarihi, kültürel, sosyo-estetik değerlerin korunması, aktif olarak katılımının sağlanması ve sorunların çözümünde görev almak olarak tanımlanmaktadır (Alım, 2006: 604). Bu anlamda çevre eğitimleri sürdürülebilir kalkınmanın tesisinde en önemli faktör olan bilinçli bireylerin yetiştirilmesi ihtiyacını karşılamaktadır (Kalender, 2010: 6). Çok sayıda kaynak değere sahip milli parkların sürdürülebilir kullanım çerçevesinde bir arada değerlendirilmesi milli park eğitiminin önemini arttırmaktadır. Milli park eğitimiyle, milli parkların eko turizm amaçlı kullanılabilmesi için bilimsel alt yapı teşkil edilmektedir. Milli park eğitimine bağlı olarak gelişen bireysel milli park bilinci zamanla toplumsal çevre bilincine dönüşecektir (Yaşar ve Şeremet, 2008: 912). Ancak yine de doğa koruma konusunda eğitim programları ve eğitimlerin yetersiz olduğu görülmektedir (Ayhan vd., 2009: 76).

2. Milli Parkların Çevre Eğitimindeki Rolü

Çevrenin doğal ya da yapay müdahalelerle değişmesi, o çevrede bulunan tüm canlıları aynı oranda etkiler. Endüstri devrimine kadar insanoğlunun doğaya olan etkisi çok sınırlı iken, daha sonraki dönemlerde bu ilişki insan lehine tek taraflı olarak bozulmuştur. Daha sonraki yıllarda tarımda ve tıpta kaydedilen gelişmeler, nüfus artışını ve bunun sonucunda da insanın doğa üzerinde kurduğu baskıyı beraberinde getirmiştir. Bu baskı kendisini; hızlı nüfus artışı, teknolojik gelişmeler, kentleşme, özellikle de çarpık kentleşme ile göstermiş ve doğal dengenin bozulma sürecini hızlandırmıştır. Bütün bu olumsuz gelişmeler insanların tek tek ya da örgütlü olarak harekete geçmesine neden olmuştur (Güler, 2009: 32).

Günümüzde en önemli gereksinimlerden biri haline gelen doğa koruma hareketi; toplumların, doğal çevreye olan tahribatların çok büyük boyutlara gelmesini fark etmeleri ve ortak bir paydada bu soruna çözüm bulmak istemeleri sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu durum doğa korumaya yönelik çabaları artırmış ve tüm dünya çapında korunan alan sistemleri oluşturulmuştur (Kervankıran ve Eryılmaz, 2016:152). Belirli amaçlara hizmet eden korunan alanlar hassas ekolojik ortam özellikleri ve başta doğal turistik kaynak değerlerinin yanı sıra kültürel ve tarihi değerler yönüyle de sahip olduğu potansiyel nedeniyle koruma altına alınması gereken doğal

alanlar (Koday vd., 2015: 221) olup, her türlü aktivite ve etkinlikler bilinçli bir şekilde gerçekleştirilmelidir (Özşahin ve Kaymaz, 2013: 137). Şu halde, ortak geleceğimiz olan bu alanlarda ekolojik değişmenin başlıca nedeni bireylerdir ve çözümü de burada aranmalıdır. İnsanlığa bu dengeyi korumak adına çok önemli sorumlulukların kazandırılması oldukça önemlidir. Kişilerde çevre bilincinin geliştirilmesi, onlarda çevre ile ilgili ne tür ön bilgilerin olduğunun bilinmesi ile yakından ilişkilidir. Çevre eğitimi, öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor alanlarına hitap ettiğinden bireylere çevreyle ilgili bilgiler aktarılırken çevreye yönelik tutumlarının gelişmesinin yanında, bu tutumların davranışa dönüşmesini de sağlar (Kaya vd., 2009: 44). Bu açıdan bu alanlara yönelik eğitimler birçok şekilde gerçekleşmekte olup, bu özellikler ayrı ayrı ele alınmaya çalışılacaktır.

Çevrenin korunması sadece çevrecilerin, eğitimi ise sadece çevre eğitimcilerinin görevi değildir. Çevrenin korunması herkesin görevidir (Erten, 2005). Gelecek nesillerin ihtiyaçlarının da karşılanması adına insan yaşamının bir gerekliliği olan çevre eğitimi, yaşamın devamını sağlayan doğal sistemler ve bu sistemlerin insan etkinlikleri tarafından nasıl etkilendiği hakkında öğrenmeyi içerir. Doğaya karşı sorumlu ve duyarlı davranabilmek için gerekli istek ve beceriyi geliştirerek, korumacı davranışlar oluşturma amacıyla bireylerin ve grupların doğayı anlamalarına yardımcı olan bir öğrenme yaklaşımıdır. Bu yaklaşım genelde; çevre (doğa) hakkında eğitim, çevre (doğa) içinde eğitim ve çevre için eğitim olmak üzere üç aşamalı olarak değerlendirilmelidir (Kurdoğlu vd., 2005).

Çevre eğitimi, bireylere tabiat ve kültür varlıklarının korunmasını, gelecek kuşaklara aktarılmasını amaç edinen bireyler yetiştiren bir süreçtir (Aytaç, 2003: 106). İnsanı çevresi ile bir bütünlük içinde incelemeyi, kalkınma, büyüme, şehirleşme, çevre kirlenmesi, enerji kullanımı gibi aktüel konuları da içine alarak değerlendirmeyi amaçlar (Daştan, 1999) ve bilgilendirme, bilinçlendirme, uyarma, dengeleme, geliştirme, koruma vb. süreçleri içermekte ve insanlarda bu yönde davranışlar oluşturmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, insanın biyofiziksel ve sosyal çevresiyle ilgili değerlerin, tutumların ve kavramların tanınması ve ayırt edilmesini de hedeflemektedir (Güler, 2009: 32).

Çevre eğitimi, yaşamın devamını sağlayan doğal sistemler ve bu sistemlerin insan etkinlikleri tarafından nasıl etkilendiği hakkında öğrenmeyi içerir. Doğaya karşı sorumlu ve duyarlı davranabilmek için gerekli istek ve beceriyi geliştirerek, korumacı davranışlar oluşturma amacıyla bireylerin ve grupların doğayı anlamalarına yardımcı olan bir öğrenme yaklaşımıdır. Bu yaklaşım genelde; çevre (doğa) hakkında eğitim, çevre (doğa) içinde eğitim ve çevre için eğitim olmak üzere üç aşamalı olarak değerlendirilmelidir (Kurdoğlu vd., 2005).

Çevre eğitiminin bir parçası olarak milli park eğitimi ise; milli parklarda sürdürülen doğal, tarihi ve kültürel temelli bilimsel çevre eğitiminden oluşmaktadır. Milli park eğitimi ile milli parkların ve yakın çevresinin sunduğu doğal, tarihi ve kültürel değerlerin bireylere tanıtılarak onlara park niteliklerini gözlemleme, buradaki dengeyi, renk, biçim ve estetiğindeki çeşitliliği ve özgünlüğü anlayabilme becerisi kazandırılmaya çalışılmaktadır. Milli park eğitimi sonucunda bireylerin park niteliklerini gözlemleme ve onu okumada kendilerine özgü bir tarz geliştirmeleri ve sorumluluk kazanmaları beklenmektedir (Yaşar ve Şeremet, 2008: 912). Doğal, tarihi ve kültürel değerleri bir arada sunabilen milli parklarda katılımcılara ekoloji temelli bütüncül bir eğitim sunmak, bu yolla katılımcıların disiplinler arası düşünme becerilerini geliştirmek milli park eğitiminin başlıca amaçları arasındadır (Ozaner, 2003: 51-52; 2004: 1-4).

Doğanın dilinin milli parklarda ekoloji temelli doğa eğitimi programları ile keşfedilmesi amacı ile yola çıkılan ve ilk yıllarda öğretmenler, yüksek lisans ve doktora öğrencelerine yönelik olarak başlatılan bu programlar, son yıllarda öğretmen adayları ve ilköğretim öğrencilerine yönelik olarak da planlanmış ve uygulanmıştır (Erdoğan, 2011: 2224). Doğa eğitimi projesinde gerçekleştirilen aktif öğrenme yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı etkinliklerin de öğretmen adaylarının çevreye yönelik tutum ve bilinçlerini geliştirmede etkili olduğu gözlemlenmiştir (Keleş vd., 2010: 399). ABD'deki uygulamalardan esinlenerek, 1999 yılında TÜBİTAK Yer Deniz Atmosfer ve Çevre Araştırmaları Grubu'nda (YDABAG) hazırlanarak başlatılan "Milli Parklarda Bilimsel Çevre Eğitimi" başlıklı proje çerçevesinde Termessos, Kaçkar, Kazdağı ve Göreme Tarihi milli parkları ve yakın çevrelerinde doğa eğitimi gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Ozaner ve Yalçın, 2001). Bu projede,

milli parklar bir laboratuvar gibi kullanılarak parkların ve yakın çevresinin sunduğu doğal ve kültürel değerler ekoloji temelinde gençlere tanıtılmakta, aynı zamanda milli parkların ekoturizm amaçlı kullanılabilmesi için bilimsel alt yapı da oluşturulmaya çalışılmaktadır. Programın sonunda, gençlere bir sertifika verilmektedir. İlk yıllarda sadece Üniversite öğrencilerine verilen çevre eğitimi 2001 yılından itibaren üniversitelerdeki araştırma görevlileri, profesyonel turist rehberleri ve izcilik eğitimi yaptıran öğretmenlere de verilmeye başlanmıştır (Tüysüzoğlu, 2005: 13). 1999 yılında Termessos Milli Parkı'nda başlatılan projeye 2000 yılında Kaçkar Dağları Milli Parkı, 2003 yılında Kazdağı Milli Parkı ve 2004 yılında Göreme Tarihi Milli Parkı ve Çevresi eğitim alanı olarak eklenmiş, böylece çevre eğitimi yapılan milli park sayısı dörde çıkmıştır. 2007 yılında bu tür eğitim yapılan proje sayısı 13'e, 2008 yılında da 18'e ulaşmıştır. 2009 yılında ise; TÜBİTAK tarafından desteklenen doğa eğitimi ve bilim okulu projesi toplamı 27'dir (Keleş vd., 2010: 386). Bu projeler sürdürülebilir kalkınma eğitimleri ile daha çok ilintili olup, korunan alan ziyaretçi eğitimi ile direkt ilgili değildir (Ayhan vd., 2009: 77).

Milli park ve koruma alanlarının bir amacı da topluma doğada davranış eğitimi ve etiği kazandırarak doğayı tanıtmak, çevre ve doğa koruma bilincini aşılamaktır (Şahbaz ve Altınay, 2015: 132). Milli parklar çevre eğitiminin yapılabileceği, çevre bilincinin oluşturulabileceği ve ekolojik farkındalık üzerinde etkisinin olacağı muhakkaktır. Milli parkın tanımından da anlaşılacağı üzere doğal olan göller, bitki örtüsü, sular, doğal güzellikler, hayvanlar ile beşeri olan yerleşmeler, konutlar, bentler gibi unsurlar milli parklarda en çok bulunan değerlerdir. Milli parkların değerini öncelikle milli parkları tanıyarak ve eğitim sahaları haline getirerek anlayabiliriz. Milli park eğitimi işin uzmanları tarafından çevre eğitimi içinde verilebilir (Kocalar, 2016: 56).

Çevre eğitiminde milli parklar salt çevre eğitimi konularına ev sahipliği yapmamakta, aynı zamanda eğitim için bulunmaz bir ortam ve araç olarak kullanılabilmektedir. Bu alanların ulusal ve uluslararası anlamı, önemi ve tanınmışlık düzeyleri, eğitime katılanlar için de ayrı bir değer ve prestij ifade etmektedir (Kurdoğlu vd., 2005). Doğal, kültürel ve tarihi bakımdan diğer alanlardan ayrı ve önemli özellikleri bulunan milli parkların eğitim amacı ile kullanımı, çevre eğitimi hedef ve öncelikleri ile örtüşmektedir (Kalender, 2010: 8). Çevre eğitiminin bir parçası olarak milli park eğitimleri, doğayı teorik olarak değil kendi içinde tanımaya, doğal ve kültürel kaynakları eğitim aracı olarak değerlendirmeye yönelik olmalıdır. Bu nedenle milli park ve çevresinin sunduğu somut nesnelerin ve etkileyici doğal/kültürel oluşumların eğitim konularını oluşturması daha kolaylıkla mümkün olabilmektedir. Yine milli parklarda bulunan hemen tüm doğal ve kültürel değerlerin yerleri, bulunma şartları, mevsimsel durumları, yaşam evreleri bilindiği için konu, zaman ve mekân planlamaları çok daha kolay yapılabilmektedir (Öztura, 2010: 68).

Doğa eğitimi, karşılaşılan doğa sorunlarına yönelik bireylerin sorumluluklarından haberdar olmalarını, çözüm önerileri üretmelerini ve doğayı korumaya yönelik aktif katılımlarını teşvik etmektedir (Matthews ve Riley, 1995; Yerkes ve Haras, 1997). Ayrıca organizmanın daha da ötesi genel anlamda doğanın bir bütün olarak anlamlandırılması anlamına gelmektedir. Bu kavram bireylerin doğayı çeşitli ilişkilendirmeler yaparak anlaması ve farkına varması olarak da tanımlandırılabilir (Erdoğan, 2011: 2223-2224). Bunun yanı sıra doğa eğitimi, bireylerin doğaya ve doğa sorunlarına karşı farkındalık, bilgi, anlayış ve davranış geliştirmelerini sağlamakta ve çevresel değerlere yönelik tutum geliştirmelerine katkı yapmaktadır (Erdoğan ve Özsoy, 2007).

Çevre eğitimi konusunun küresel bir boyut kazanması, 1972 yılında Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı (United Nations Conference on The Human Enviroment) ile gerçekleşmiştir. Konferans bildirgesindeki "insanlık, şimdiki ve gelecek nesiller için çevreyi korumak ve iyileştirmek mecburiyetindedir" ifadesiyle insanların çevrelerine dönük tutum ve davranışlarına dikkat çekilmiştir (Aydoğdu ve Gezer, 2007: 210). 14-26 Ekim 1977'de UNESCO'nun Tiflis'te düzenlediği uluslararası toplantıda (Aytaç, 2003: 107), çevre eğitiminin hedef, amaç ve esasları ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır (Ünal ve Dımışkı, 1999).

Şüphesiz ki sürdürülebilir yaşam için her toplumun en önemli görevlerinden biri, çocukları çevrenin korunması ile ilgili tutumlar, değerler, bilgi ve gerekli olan becerilerle donatmaktır. Çevre eğitimi bunun için hayati bir önem taşımaktadır (Güler, 2009: 32). Gelecek nesillerin bilinçli olması, çevre duyarlılığına sahip olması, ekolojik problemlere karşı hassas davranması, bu sayede yaşanabilir bir dünyada gelecek umutlarıyla yaşamak

ancak ve ancak etkili, sağlam temelleri olan ve sistemli bir eğitimle mümkündür (Afacan, 2011: 22). Ayrıca çevre eğitiminin doğal ortamlarda ve erken yaşlarda verilmesi de etkililiği açısından önemlidir (Eroğlu, 2009). Hayat boyu edindiğimiz alışkanlıklar ve değerler, hayatımızın ilk yıllarında geliştiğinden, maksimum etki için doğa ve çevre eğitimi çocukluk yıllarında başlamalıdır (Russo, 2001). Bu çağlarda çocuklar çevrelerini tanımaya başlamakta ve çeşitli ilişkilendirmeleri bu erken yaşlarda gerçekleştirebilmektedir. Kurdukları bu ilişkiler vasıtası ile doğayı anlamlandırabilmektedirler. Çocukların tutumları da bu yaşlarda şekillenmeye başlamaktadır (Erdoğan, 2011: 2224). Etkili bir çevre eğitimi "okul içi" ve "okul dışı" programların birbirini destekler ya da tamamlar nitelikte uygulanmasıyla gerçekleşir. Doğru bir çevre eğitimi programında, çocukların düzenli olarak okul dışında bulunmaları gerekmektedir. Bireyler ekosistemlerin işleyişi ve insan faaliyetlerinin bu sistemlerin devamlılığına yaptığı olumlu ve olumsuz etkileri öğrendikçe, doğayla ilgili daha sorumlu davranışlar geliştirmektedirler (Güler, 2009: 33).

Milli Eğitim Bakanlığı işbirliğiyle yürütülen çevre eğitimi ve sürdürülebilir kalkınma için eğitim projeleri ulusal projeler kapsamında Çevre Eğitimi Projesi, Temiz Deniz (ALİPOT) Projesi, Temel Afet Bilinci Eğitimi Projesi, Yatılı ve Pansiyonlu İlköğretim Okullarında "Seracılık Eğitimi" Projesi yapılmışken, uluslararası projeler kapsamında GLOBE (Çevre Yararına Global Öğrenme ve Gözlemleme Programı), SEMEP Güneydoğu Akdeniz Deniz Projesi'nin (South-Eastern Mediterranean Sea Project), Eko-Okullar (Eco-Schools), Okullarda Orman Projesi, Büyük Volga Nehri Yolu Projesi (Great Volga River Route) yapılmıştır (Tüysüzoğlu, 2005: 9-11). Ayrıca doğa ve çevre eğitiminin erken yaşlarda yapılması gerektiğini düşünen Milli Eğitim ve Çevre-Orman Bakanlıklarının yanı sıra bazı sivil toplum kuruluşları da okul öncesi, ilköğretim ve lise dönemindeki öğrencilere yönelik çalışmalar ve projeler gerçekleştirmektedirler. Bu çalışmaların örnekleri arasında Doğa Çantam (Doğa Derneği), Genç Ekologlar Çevre Eğitim Programı (Çev-Kor) ve Yeşil Kutu (REC) sayılabilir (Erdoğan, 2011: 2224).

Yukarıda belirtilen projelerle birlikte çevreye karşı bakış açılarını ve edinilen kazanımların ölçülmesi amacıyla Kaya ve diğerleri tarafından yapılan araştırmada lise öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarının cinsiyet değişkeni açısından incelenmesi neticesinde öğrencilerin tutumlarının, cinsiyet faktörü dikkate alındığında kız öğrenciler lehine geliştiği tespit edilmiştir. Çevresel davranışlarla ilgili olarak kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha duyarlı oldukları, çevreye zarar veren kişilerin uyarılması ile ilgili kız öğrencilerin biraz daha cesaretli ve çevre konusunda kendi aralarındaki paylaşımlarının biraz daha fazla olduğu çevre ile ilgili faaliyetlere gönüllülük ve çevreye daha az zararlı ürün seçimi konularında da kız öğrencilerin erkek öğrencilere göre daha duyarlı oldukları görülmekte, Çevresel düşünceler açısından ise iki grup arasında önemli bir farklılığa rastlanmamış olması öğrencilerin genelinin çevreye karşı olumlu tutumlar geliştirmiş olduklarının bir işareti olarak kabul edilebilir olduğu tespit edilmiştir (Kaya vd., 2009: 50).

Aslında verimli bir çevre eğitimi için, gerek duyarlı bir rol modeli olarak gerekse doğru ve geçerli öğretim yöntemlerini kullanarak önemli katkılar sağlayan öğretmenlerin bu konuda önce kendi farkındalık düzeylerini arttırmaları gerekmektedir. Milli parklarda gerçekleştirilen doğa eğitimlerinin bu gerekliliğe olan katkısı oldukça önemlidir. Çünkü, bu eğitime katılan öğretmenlerin çevreye yönelik tutumlarında ve çevre problemlerine yaklaşımlarında dikkate değer oranda olumlu değişimler meydana geldiği gözlenmiştir (Güler, 2008).

Çevre eğitiminin öneminin ortaya çıktığı yerlerden birisi ve hatta en önemlisi turizmdir. Çünkü doğal alanlar giderek doğa fazla ziyaretçiyi ağırlamaya başlamıştır. Alan için ziyaretçi yönetim biriminin olmaması bilimsel, eğitim, tanıtım vb. adı altında yapılan yürüyüş faaliyetleri ekosistem alanlarına ve endemik türlerin yaşam ortamlarına zarar verebilmektedir (Ayhan vd., 2009: 70). Ülkemizdeki milli parklar ve tabiat parklarının doğal ve kültürel değerleri kısa sürede tespit edilerek taşıma kapasitelerini aşmayacak bir yoğunlukta doğa eğitimine ve ekoturizm etkinliklerine açılması gerekmektedir (Keleş vd., 2010: 385-386). Ancak zaman zaman doğal alanların her yönüyle taşıma kapasitelerinin aşıldığı ve bunun çevre üzerine oluşturduğu baskı giderek artmaktadır. Sürdürülebilir turizmin ekolojik sistemleri koruma, planlı çevre yönetimi, yöre halkının refahının sağlanması ve ekonomik anlamda kalkınması gibi hem yerel halkı düşünen hem de ziyaretçilerin koruma-kullanma dengesi doğrultusunda milli parklardan faydalanmasına imkan veren yaklaşımları milli parklardaki koruma politikaları ile özdeşleşmektedir (Kervankıran ve Eryılmaz, 2016:160). Ayrıca bu alanlara çok uygun olan

ekoturizm anlayışının bölgede tanıtılarak halkın eğitilmesi de bölgeye önemli bir gelir kaynağı olurken, doğaya yönlenişin hızlı olduğu günümüz turizm anlayışında önemli bir açığı kapatacaktır (Erduran, 2012: 228). Bu özel alanlarda doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin koruma-kullanma dengesi sağlanarak, geçmişten gelen değerlerin korunması ve bu kaynakların yerel ve kırsal toplumlar için rekreasyon, turizm ve eğitim faaliyetleri ile gelir olanakları yaratan alanlar haline dönüştürülmesi gerekmektedir (Cengiz ve Çelem, 2005: 1).

Bu çerçevede son yıllarda doğal ve kültürel değerleri ile ön plan çıkan ve bu özellikleri ile çeşitli statülerde koruma altına alınan alanlar rekreasyon potansiyelleri nedeniyle çok sayıda insanı kendine çekmektedir. Tabiat parkları farklı doğal ve kültürel kaynaklar ile katılımcılara çok çeşitli rekreasyon etkinliği yapma imkanı sunmaktadır (Birinci vd., 2016: 286). Gelen turistlerin bu alanları tercih etme nedenlerinin başında doğal turistik yerleri merak etme ve bu yöreyi gerek doğa turizmi, ekoturizm, ekorekreasyon gerekse farklı kültürleri tanıma amacıyla gerçekleştirdikleri görülmektedir (Koday vd., 2015: 225). Ancak ekoturizm açısından gerçekleştirilen aktiviteler ve turist baskısı temel ekolojik risk faktörleridir. Biyolojik çeşitlilik ve yaban hayatının ilgili faaliyetlerden zarar görmemesine dikkat edilmelidir (Koday vd., 2013: 834). Ekoturistlerin eğitim ve çevre bilinci diğer turistlere oranla yüksek olsa da sonuçta; bu kişiler de tatil yapmaktadır ve her ekoturist de aynı hassasiyeti göstermeyebilmektedir (Ay vd.,2009: 69). Yerel halkın çevre bilincinin geliştirilmesi, alanda bizzat yaşayan kişiler olmaları nedeniyle çevreyi hem kendileri kullanırken, hem de ziyaretçilerin kullanımı sırasında daha dikkatli davranmalarını sağlayacaktır şeklinde ifade etmektedirler. Çükü yöre halkı geçimini ve bütün faaliyetlerini bu doğal ortamda gerçekleştirmektedir (Kaya vd., 2015: 541). İnsanlar ekoturizm faaliyetinde bulunmak için gelen ziyaretçilere ve turistlere bu sahanın önemini, doğal zenginliklerini, tanıtımını, korunması, sahada nasıl davranılması gerektiği ve yerel kültürü tanımaları konusunda bilgilendirme yapılmaları oldukça önemli bir durumdur (Koday vd., 2015: 227).

Milli parklar ve diğer korunan alanların yönetiminde ana hedef doğal ve kültürel kaynak değerlerinin korunmasının yanı sıra ziyaretçi memnuniyetinin sağlanmasıdır (Göktuğ ve Arpa, 2015: 147). Milli parklarda kurulan merkezlerde, oraya gelenlere bilgi ve eğitim verilmesinin yanı sıra onların doğa koruma sorunlarına ve bölgedeki tarihi, kültürel ögelere ilgi duymaları sağlanır. Bu şekilde ziyaretçilerin bu tarihi, kültürel yapı ile bitki ve hayvan türlerini, doğal yaşama alanlarında daha bilinçli gözlemeleri için bilgilendirilmeleri amaçlanır. Böylece doğayı, doğada bizzat yaşayarak biyolojik ve kültürel görüşleri geliştirilmiş olur. Bu durum onları tarih, doğa ve çevrenin insan etkisi ile tahrip edilmemesi hususunda duyarlı hale getirir. Yaparak ve yaşayarak gelişen bu duyarlılık daha kalıcı olur (Öztura, 2010: 75).

Doğal, tarihi ve kültürel değerleri bir arada sunabilen milli parklarda katılımcılara ekoloji temelli bütüncül bir eğitim sunmak, bu yolla katılımcıların disiplinler arası düşünme becerilerini geliştirmek milli park eğitiminin başlıca amaçları arasındadır (Ozaner, 2004). Park yönetimi, Türkiye'deki merkeziyetçi yapıya rağmen yerel düzeyde bu olumsuzlukları gidermek için projeler geliştirmiştir. Bunlardan biri Kazdağı Milli Parkı Ekoturizm Kılavuzu Yetiştirme Programı'dır. Bu program Balıkesir Doğa Koruma ve Milli Parklar Müdürlüğü ile Balıkesir Üniversitesi Coğrafya Bölümü tarafından geliştirilmiştir. Geliştirilen eğitim programına katılan ve program sonunda başarılı olan, çoğunluğu parktan etkilenen köylerden olan 57 kişiye ekoturizm kılavuzu sertifikası verilmiştir. Bugün milli parka girmek ancak bu kılavuzlar refakatinde olabilmektedir (Arı ve Soykan, 2006: 19; Soykan ve Arı 2004).

Kısacası çevre eğitimi ve milli parkların önemi açısından "Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim" ile "Sürdürülebilir Çevre Eğitimi" doğrudan ilgilidir. Bu nedenle eğitim sisteminde "Sürdürülebilir Çevre Eğitimi" açısından gerekli tutum, değer, anlayış ve becerilere sahip bireylerin yetiştirilmesi en önemli unsurlardan birisidir (Tanrıverdi, 2009: 92). Bu nedenle insan yaşamında öğrenmenin devamlı bir olgu olduğu düşünüldüğünde yaşamın her aşamasında çevre eğitimine olan ihtiyaç ve korunan alanların devamlılığı hiç kuşkusuz sürdürülebilir çevre eğitimi anlayışının kurumsal ve kişisel olarak benimsenmesi ile mümkündür (Şekil 2.).

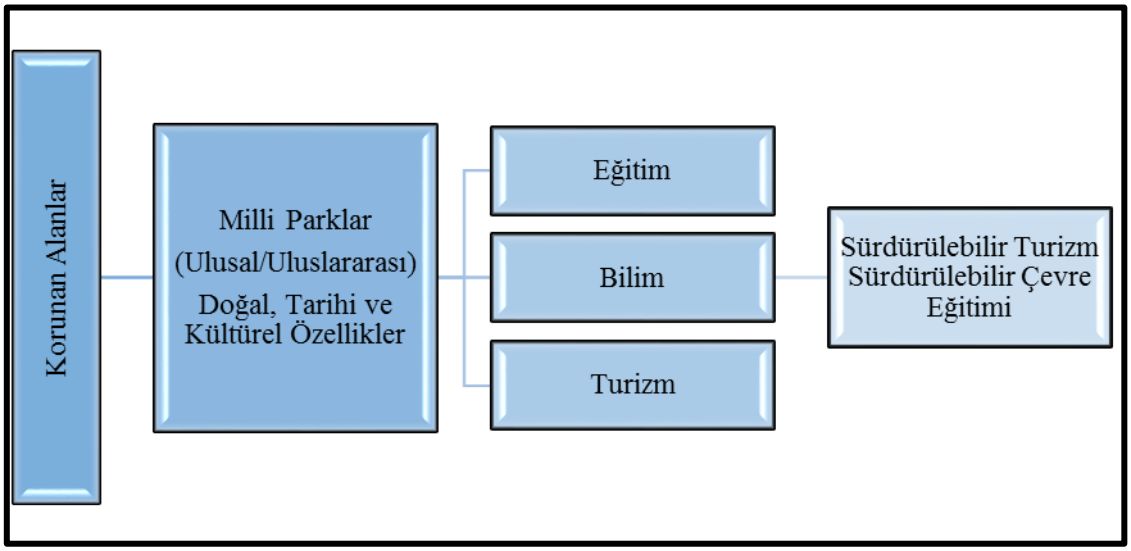

Şekil 2. Korunan Alanlar İçerinde Milli Parklar ve Kullanım Biçimleri Modeli

3. Sonuç ve Öneriler

Milli parkların sahip olduğu doğal ve sosyo-kültürel değerler bu alanların insanlar tarafından çeşitli amaçlarla ve çeşitli şekillerde kullanımlarına sahne olmaktadır. Bu şekilde gerçekleştirilen kullanımların başında turizm (doğa ve ekoturizm gibi) gelmekte olup, bunu bilimsel araştırma ve izleme faaliyetleri, doğa eğitimleri takip etmektedir. İnsan kullanımında önemli bir yere sahip olması aynı zamanda bu alanların koruma-kullanma dengesinin önemli oranda kurulmasını gerekir. Bu başta iyi ve gelişmiş bir çevre eğitimi ile mümkündür. Türkiye'de çevre eğitimi konusunda gerek doğa ile ilişkili resmi kurum ve kuruluşların gerekse eğitim kurumlarında önemli eksikliklerin olduğu görülmektedir. Plansız ve eğitim alanında oluşan boşluklar çevre yönetiminin başarısız olmasında etkili olmaktadır. Bunun sonucunda ise koruma altına alınan alanların çevre kirliliği, aşırı ve plansız kullanım neticesinde yok olması ve tehdit altında kalması ile sonuçlanmaktadır.

Genel bir değerlendirme yapılacak olunursa doğal alanlara gerçekleştirilen ziyaretler ve çevre eğitimi ile insanların bu alanlarda nasıl bir davranış sergiledikleri ve nasıl bir kazanım elde ettikleri şu şekilde sıralanabilir:

-Çevre konusunda paylaşılan bilgiler insanların doğaya olan ilgisini artırmaktadır,

-Gerek aktif yaşantılarında, gerekse ev ve aile yaşantılarında öğrendikleri bilgileri paylaşmaya, doğa ile ilgili yazı ve TV programlarına daha fazla ilgi göstermektedirler,

-Doğal çevreye karşı nasıl davranılması gerektiği konusunda bilinçlenmektedirler,

-Doğal çevreyle ilgili yaşanan sorunlara çözüm üretme çabası sergilemektedirler,

-Doğaya karşı sorumluluk duyguları artmaktadır,

-Doğayı anlama ve yaşama konusunda bir kazanım elde etmektedirler,

-Milli parkları ve sahip oldukları doğal değerleri daha iyi anlamaktadırlar,

-Çevre ve doğal alanlarla ilgili bilgi sahibi olmaktadırlar,

-Çevreye karşı duyarlılıkları artmaktadır,

-Çevrenin korunması için alınacak tedbirleri günlük yaşantılarına sokmaya başlamaktadırlar,

-Doğal kaynakların korunması ve rasyonel kullanımı konusunda bilinçlenmektedirler,

-Çevre eğitimi ile aynı zamanda biyoloji, ekoloji, coğrafya ve diğer birçok bilim dalını tanımış ve bu konularla ilgili bilgi sahibi olmaktadırlar,

-İnsanların özgüvenleri ve yaratıcılık becerileri artmaktadır,

-Kirlilik ve çevre sorunları konusunda daha hassas bir kişiliğe bürünülmektedir,

-Bir kere bu alanları ziyaret etmek gelecekte bu alanlara daha çok ilgi duymalarına yol açacaktır,

-Doğanın sadece insanların yaşam alanı olmadığı, aynı zamanda organizmalardan daha büyük canlılara kadar ortak bir yaşam alanı olduğu bilincine ulaşılmaktadır,

-Yaban hayatının gözlenmesi ve korunması hassasiyeti artmaktadır,

-Doğa ile ilgili diğer etkinliklere katılımları artmaktadır.

Bu açıdan çocukluk döneminden başlamak üzere ileri yaşlara kadar iyi bir çevre eğitimi verilmesi, algı oluşturulması ve bunun süreç içerisinde tekrar edilmesi hem gelişim, hem de doğal çevrenin geleceği açısından büyük önem taşımaktadır.

Kaynakça

Afacan, A.T. (2011). Uluslararası Çevre Eğitimi Projelerinin Türkiye'de Uygulanabilirliği Üzerine Bir Araştırma: Globe Projesi . Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

Ak, S. (2008). İlköğretim Öğretmen Adaylarının Çevreye Yönelik Bilinçlerinin Bazı Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu.

Alım, M. (2006). "Avrupa Birliği Üyelik Sürecinde Türkiye'de Çevre ve İlköğretimde Çevre Eğitimi". *Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi,* 14, 2-8.

Arı, Y., Soykan, A. 2006, Kazdağı Milli Parkı´nda Kültürel Ekoloji ve Doğa Koruma, Türk Coğrafya Dergisi, 44, 11-32.

Arı, Y., Soykan, A., 2004, "Eco-tourism and Local Communities at Kazdağı National Park, Turkey," 30th International Geographical Union Congress, 16-20 August, Glasgow, England.

Atik, M. ve Toksöz, A. (2005). "Korumada Çevre Eğitimi", Korumada 50 Yıl Sempozyumu, İstanbul 17-18 Kasım 2005, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 73-82, İstanbul.

Ay, Z., Güngöroğlu C., Aydın A. C., Gül A. (2009). "Antalya İlinde Ekoturistlerin Talep ve Beklentilerinin Belirlenmesi", Antalya: Çevre ve Orman Bakanlığı Yayın No: 422.

Ayan, S., Öztürk, S. Ve Yiğit, N. (2009). "Karadeniz Bölgesi Milli Parklarının Korunan Alan Ağı Sertifikalandırma Sistemine Uygunlukları", *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi,* 9(1), 66-79.

Aydoğdu, M. ve Gezer, K. (2007).Çevre Bilimi. Ankara: Anı Yayıncılık.

Aytaç, A. S. (2003). Murat Dağı'nın Milli Park Planlaması ve Çevre Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Birinci, S., Zaman, M. ve Bulut, İ. (2016). Limni Gölü Tabiat Parkı'nın (Gümüşhane) rekreasyon potansiyeli. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 9(46), 285-294.

Cengiz, T., Çelem, H. 2005. Karagöl-Sahara Milli Parkının Koruma-Kullanma Yönünden Değerlendirilmesi. Korunan Doğal Alanlar Sempozyumu. Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi 8-10 Eylül 2005, Isparta.

Daştan, H. (1999). Çevre Koruma Bilinci ve Duyarlılığının Oluşmasında Eğitimin Yeri ve Önemi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Düzgüneş, E. ve Demirel, Ö. (2015). "Milli Parklarda Doğal ve Kültürel Kaynak Değerlerinin Görsel Peyzaj Kalite Yönünden Değerlendirilmesi", *İnönü Üniversitesi Sanat Ve Tasarım Dergisi,* 5(12), 13-23.

Erdoğan, M. (2011)."Ekoloji Temelli Yaz Doğa Eğitimi Programının İlköğretim Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Bilgi, Duyuşsal Eğilimler ve Sorumlu Davranışlarına Etkisi", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri,* 11(4), 2223-2237.

Erdoğan, M., & Özsoy, A. M. (2007). "Graduate Students' Perspectives On The Human And Environment Relationship". *Türk Fen Eğitimi Dergisi,* 4 (2), 21-30.

Erduran, F. (2006). "Ilgaz Dağı Milli Parkı'nın Koruma ve Kullanım İlkeleri Açısından Turizm-Rekreasyon Potansiyelinin Saptanması", *Atatürk Üniversitesi. Ziraat Fakültesi Dergisi,* 37(2), 225-233,

Eroğlu, B. (2009). Fen Bilgisi Öğretmen Adaylarının Küresel Isınma Hakkındaki Bilgi Düzeylerinin Belirlenmesi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Erten, S. (2005), "Okul Öncesi Öğretmen Adaylarında Çevre Dostu Davranışların Araştırılması", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 28, 91-100.

Göktuğ, T. H. ve Arpa, N, H. (2015). "Ziyaretçi Yönetimi Bağlamında Ilgaz Dağı Milli Parkı'nda Rekreasyon Deneyim Kalitesinin Saptanması", *Kastamonu Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi,* 15(1), 146-161

Güler, T. (2008). Ekoloji Temelli Öğrenme Çevresi Yaratma. Yayımlanmamış Doğa Eğitimi Ders Notları.

Güler, T. (2009). "Ekoloji Temelli Bir Çevre Eğitiminin Öğretmenlerin Çevre Eğitimine Karşı Görüşlerine Etkileri", Eğitim ve Bilim, 34 (151), 30-43.

Kalender, Ç. (2010). Türkiye'de Yapılan Doğa Eğitimlerinin Değerlendirilmesi (Kaçkar Dağları Milli Parkı Örneği), Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Orman Mühendisliği Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Artvin.

Kalender, Ç. (2010). Türkiye'de Yapılan Doğa Eğitimlerinin Değerlendirilmesi(Kaçkar Dağları Milli Parkı Örneği). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin.

Kaya, B., Şimşek, M. ve Akış, A. (2015). "Altınbeşik Mağarası Milli Parkı'nın (İbradı/Antalya) Fiziki Coğrafya Özellikleri ve Ekoturizm Potansiyeli", *Turkish Studies,* 10(2), 521-544.

Kaya, E., Akıllı, M. ve Sezek F. (2009). "Lise Öğrencilerinin Çevreye Karşı Tutumlarının Cinsiyet Açısından İncelenmesi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 9 (18), 43-54.

Keleş, Ö., Uzun, N. ve Varnacı Uzun, F. (2010). "Öğretmen Adaylarının Çevre Bilinci, Çevresel Tutum, Düşünce Ve Davranışlarının Doğa Eğitimi Projesine Bağlı Değişimi ve Kalıcılığının Değerlendirilmesi", Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 9 (32), 384-401.

Kervankıran, İ. ve Eryılmaz, A. G. (2016). "Milli Parkların Turizm ve Rekreasyonel Faaliyetlerde Sürdürülebilir Kullanımı: Isparta İli Örneği", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39, 151-182.

Kocalar, A. O. (2016). "Ekolojik Farkındalığın Arttırılmasında Milli Parkların Rolüne İlişkin Öğrenci Görüşleri", *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5 (9), 55-61

Koday Z., Koday S., Kaymaz Ç. K. (2015). Mençuna Şelalesi'nin Sürdürülebilir Ekoturizm Planlaması Açısından Değerlendirilmesi. Serhat Zaman ve Ogün Coşkun (Ed.), Coğrafya ya Adanmış Bir Ömür Prof. Dr. Hayati DOĞANAY, (ss. 215-237), Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Koday, Z., Kaymaz, Ç. K. ve Özşahin E. (2013).Turizmin Doğal Çevre İle İlişkisine Bir Örnek: Camili (Macahel) Biyosfer Rezerv Alanı (Artvin, KD Türkiye), Coğrafyacılar Derneği Yıllık Kongresi Bildiriler Kitabı, 828-837, 19-21 Haziran 2013, İstanbul.

Kurdoğlu, O., Kurdoğlu, B.Ç. ve Şen, G., 2005. Çevre İçin Eğitimde Korunan alanların Rolü: Kaçkar Dağları Milli Parkı Örneği, Korunan Doğal Alanlar Sempozyumu Sözlü Bildiriler Kitabı, s. 175-182, 8-10 Eylül, Isparta.

Matthews, B. E., & Riley, C. K. (1995). Teaching And Evaluating Outdoor Ethics Education Programs. Vienna, VA: National Wildlife Federation (ERIC Document Reproduction Service No. ED 401 097).

Ozaner F. S. ve Yalçın, G. (2000). Milli Parklarda Bilimsel Çevre Eğitimi, V. Uluslararası Ekoloji ve Çevre Sorunları Sempozyumu. (Ed. İlhami Kiziroğlu, Nelka İnanç ve Levent Turan), Ankara Alman Kültür Merkezi, 64–76.

Ozaner, F. S. (2003). "Ekoturizm Etkinliklerinde ve Ekoloji Temelli Çevre Eğitiminde Coğrafyanın Önemi", E.Ü. Coğrafya Bölümü Sempozyumları 2. Coğrafi Çevre Koruma ve Turizm Sempozyumu, s.51-54, 16-18 Nisan 2003, İzmir-Türkiye.

Ozaner, F. S. (2004), Türkiye'de Okul Dışı Çevre Eğitimi Ne Durumda Neler Yapılmalı? V. Ulusal Ekoloji ve Çevre Kongresi (5-8 Kasım 2004), Abant İzzet Baysal Üniversitesi & Biyologlar Dernegi, İzmir.

Özsahin E. and Kaymaz Ç. K. (2013). "Ecological Impact Assessment and Analysis of Camili (Macahel) Biosphere Reserve Area (Artvin, NE, Turkey)", *Global Advanced Research Journal of Geography and Regional Planning,* 2(6), 121-138.

Öztura, E. (2010). Truva Tarihi Milli Parkı, Kazdağı Milli Parkı ve Spil Dağı Milli Parkı Ziyaretçilerinin Türkiye'de "Milli Park" Kavramı ve Eğitimi Üzerine Görüşleri, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı Coğrafya Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale.

Öztura, E. (2010). Truva Tarihi Milli Parkı, Kazdağı Milli Parkı ve Sipil Dağı Milli Parkı Ziyaretçilerinin Türkiye'de "Milli Park" Kavramı ve Eğitimi Üzerine Görüşleri. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Şahbaz, R. P. ve Altınay, M. (2015). "Türkiye'deki Milli Parkların Rekreasyon Faaliyetleri Açısından Değerlendirilmesi", *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,* 3(3), 125-135.

Tanrıverdi, B. (2009). Sürdürülebilir Çevre Eğitimi Açısından İlköğretim Programlarının Değerlendirilmesi, *Eğitim ve Bilim,* 34 (151), 89-103.

Tüysüzoğlu, B. B. (2005). Yeşil Kutu Projesi Türkiye'de Çevre Eğitimi ve Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim Ön Araştırma Raporu, http://www.yesilkutu.net/files/On_arastirma_raporu_ekli.pdf Erişim Tarihi: 09.04.2017.

Ünal, S. ve Dımışkı, E. (1999). "UNESCO-UNEP Himayesinde Çevre Eğitiminin Gelişimi Türkiye'de Ortaöğretim Çevre Eğitimi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 16(17), 142-154,

Yaşar O. ve Şeremet, M. (2008). "Türkiye'de Milli Park Eğitimi ve Milli Park Eğitimine İlişkin Bir Araştırma: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(5), 910-942.

Yaşar, O. ve Şeremet, M. (2008). "Türkiye'de Milli Park Eğitimi ve Milli Park Eğitimine İlişkin Bir Araştırma: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 1(5), 910-942.

Yerkes, R., & Haras, K. (1997). Ourdoor Education And Environmental Responsibility (ED 414112, ERIC Document Production Service).

Zaman, S. ve Coşkun, O. (2012). "Milli Parklarda Kaynak Değer Kullanımı İçin Bir Öneri: Nene Hatun Tarihi Milli Parkı", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 16 (3), 117-134.

Web-1. http://www.milliparklar.gov.tr/Belge/2873.pdf Erişim Tarihi: 08.04.2017.

Web-2. http://www.milliparklar.gov.tr/mp/index.htm Erişim Tarihi: 08.04.2017.

Geleneksel Bir Konut Tipi: Siirt İlinde Cas Evleri

Prof.Dr. Saliha Koday

Yusuf Kızılkan

Özet

Kültür ve tarihi dokunun bir göstergesi olan meskenler, geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Siirt iline özgü cas evlerinin yapı malzemesi olan cas harcı; alçı taşının öğütülerek pişirilmesiyle elde edilmektedir. Cas evleri hâlen konut olarak kullanılan evlerdir. Ekonomik faaliyetlerin artması ve ulaşımın gelişmesi birlikte yapı malzemelerinin çeşitlenmesi, mesken tiplerini modern hale getirilmiştir. Günümüzde cas evlerinin değişikliğe uğraması, bu meskenleri doğal yapısından uzaklaştırmıştır. Cas evleri, yöre halkının ekonomik faaliyetlerini yansıtan özelliklere sahiptir. Yapı planları, uğraşılan ekonomik geçim kaynağı türüne göre inşa edilmiştir. Ailelerin kültürel özellikleri, nüfus yapısı ve aile büyüklüğü; ikamet edilen cas evinin büyüklüğüne ve oda sayısına etki etmektedir. Kültürel çeşitlilik açısından doğal yaşamın göstergesi olan cas evleri, kültürel bir miras olarak algılanmalı, turizm açısından korunup gelecek nesillere aktarılarak değerlendirilmelidir.

Anahtar Kelimeler: *Siirt ili, cas evi*

GİRİŞ

Meskenler, kullanılan inşa araç-gereçleri, fonksiyonları ve fizyonomileri ile içinde bulundukları coğrafi mekânın doğal şartlarının yanında, meskenleri kullanan kişilerin ekonomik faaliyet türleri ve sosyoekonomik düzeyleri ile yakından ilişkilidir. Nitekim meskenler, sadece içinde yer aldıkları doğal çevre şartlarıyla değil, kendini meydana getiren insanların faaliyetlerine, kültürlerine, sosyoekonomik şartlarına bağlı olarak da çeşitli şekil ve özellikler kazanmaktadır. Bu nedenle meskenler her şeyden önce doğal çevre şartları ile insan faaliyetlerinin bir eseri olarak kabul edilmektedir (Tunçdilek, 1967, s. 51). Coğrafyayı ilgilendiren evler, yapı malzemesi, şekli ve çeşitli kısımlarının tertip tarzı ile içinde bulunduğu coğrafi şartların etkisini yansıtan evlerdir (Tanoğlu, 1969, s. 214). Yakın çevreden elde edilen yapı malzemelerine göre konutlar yapı ahşap (ağaç), toprak (kerpiç) ve taş konutlar olmak üzere genellikle 3 kategoride incelenmektedir (Tunçdilek, 1956, s. 93; Zaman, 2010, s. 109). Meskenler, sakinlerinin gelenek-görenek, ekonomik ve kültürel düzey gibi değişik sosyal özellikleri nedeniyle bölgeden bölgeye, hatta yöreden yöreye önemli farklar gösterebilmektedir (Doğanay, 1994, s. 327). Ev, insanoğlunun var olduğu günden günümüze kadar çoğunlukla bir barınak olarak korunma amaçlı çeşitli faaliyetlerle kullanılır (Bozkurt, 2013, s. 37). Genellikle çevre koşullarına iyi bir şekilde yansıtan bu evler, aslında bulunduğu bölgenin ve yörenin adeta bir iklim tasnifi örneklemesidir.

Meskenler; insanların dış etkilerden korunması, dinlenmesi ve bir takım ihtiyaçların karşılanması gibi aynı amaçlara hizmet etmesine rağmen şekil ve tarz bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Bunda meskenin bulunduğu coğrafi çevrenin rolü büyüktür (Koday, 1995, s. 29). Araştırma konusunu oluşturan

cas evleri, geçmişten günümüze tarihe kaynaklık etmiş olup varlığını devam ettirmektedir. Özellikle Siirt şehrinin merkezi kesimlerinde ve ayrıca genellikle Aydınlar ilçe merkezinde sıklıkla bu evlere rastlanmaktadır. Eski motiflerin (Türk bayrağı simgeleri, tırnak izlerinin şekillendirilmesi) genellikle yörede yaşayan insanların kültürlerini, gelenek-göreneklerini yansıtmaktadır.

Araştırmanın Amacı Ve Yöntemi

Makalede; mesken özellikleri ve alan bakımından önceden çalışılmış yayınlar incelenmiştir. Bazı *cas* evlerinde İl Kültür Turizm müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen restorasyon faaliyetleri fotoğraflarla çalışmaya aktarılmıştır. Siirt Merkez ilçesi ve Tillo (Aydınlar) ilçe merkezinde bulunan *cas* yapıları hem dış görünüş hem de işlev bakımından farklılıklar araştırılarak bilgiler edinilmiştir. Ayrıca yöre halkıyla yapılan mülakatlarla halkın sahip olduğu mülkiyetler üzerindeki çalışmalarla meskenler, daha iyi tasnif edilmiştir. Haritalama süreci CBS kullanılarak ARCGIS 10. 3 sürümü ile haritalar elektronik ortamda hazırlanmıştır. Siirt Merkez İlçesinde Ülkü, Tınaztepe, Conkbayırı, Sakarya, İnönü mahallelerinde ve Tillo ilçe merkezindeki Mücahit, Kürt, Fakirullah mahallelerinde *cas* evlerinin yoğunlaştığı alanlar harita üzerinde belirlenmiştir. Bu bağlamda toplanan ve elde edilen tüm veriler birbirleriyle ilişkili olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

Araştırma Sahasının Konum Özellikleri

Siirt ili Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Güneydoğu Torosların güney eteklerinde yer almakta olup, ilin güneyinde Şırnak ve Mardin, doğusunda Van, kuzeyinde Bitlis ve batısında Batman illeri bulunmaktadır(Harita 1). 6,182 km² yüzölçümü olan ilde, Merkez ilçeyle birlikte 7 ilçe, 12 belediye örgütlü yerleşme ve 263 köy bulunmaktadır.

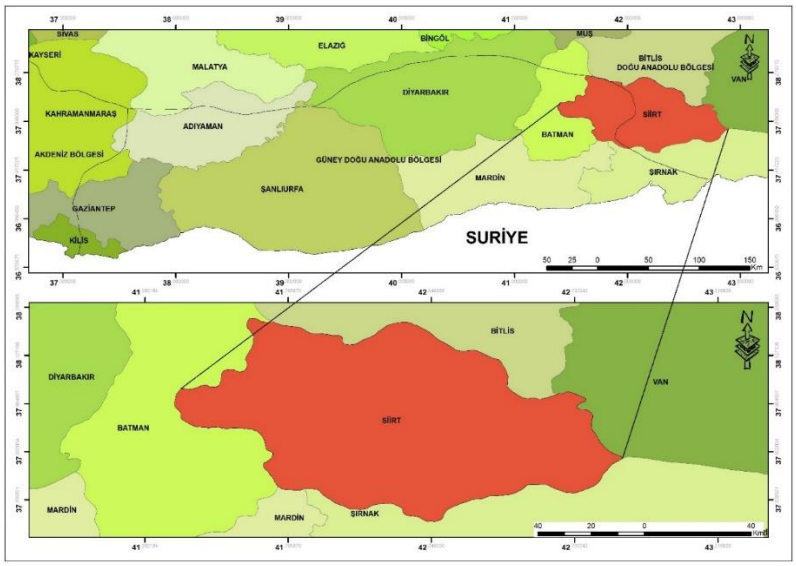

Harita 1. Lokasyon Haritası

Erinç ve Tunçdilek' e göre Güneydoğu Anadolu, Toros Dağlarının önünce uzanan, vadilerle derin bir şekilde parçalanmış, 500-600 m yükseltideki geniş kalker platolardan müteşekkil zirai bir bölgeyi temsil eder(Erinç ve Tunçdilek, 1952, s. 194). Bütünüyle geniş bir plato görünümünde olan Güneydoğu Anadolu bölgesi, hafifçe kıvrımlı ve kısmen de faylı bir jeolojik yapıya sahip bulunur(Sözer, 1984, s. 9). Siirt ilinin batısında Kezer ve Başur vadilerinin sınırlı alanları iyi gelişmiş geniş şekilleri olan alanlardır. Botan Çayı Vadisi içerisinde akan Botan Çayı yöredeki en büyük akarsu olup Dicle Irmağının en önemli kollarından bir tanesini oluşturmaktadır(Fotoğraf 1,2). Bununla birlikte bu vadiler genellikle dar olup, ekili araziler ve yerleşme alanları oldukça azdır. Garzan Vadisinin durumu diğer alanlara göre farklılık göstermekte olup dalgalı tepeleri, diğer alanların yüksek tepelik alanlarına oranla yerleşime ve tarımsal faaliyetlere oldukça uygun olan geniş bir vadi yapısı gözlenmektedir. İlin doğusundaki bölge diğer alanlara göre yüksek ve dağlık kesimleri oluşturmaktadır (Braidwood ve Çambel, 1980, s. 108).

Siirt şehri kuruluş yeri bakımından çevre yerleşim alanlarına göre hâkim konumda yer almaktadır. Şehrin eski kuruluş alanını oluşturan Tınastepe ve Ülkü mahallelerinde *cas* evlerine dağınık bir biçimde rastlanmaktadır. Ancak bu meskenlerin yaygın olarak görüldüğü Tillo İlçe Merkezi'nin bulunduğu konum, Merkez ilçeye nazaran jeomorfolojik özellikler açısından daha sade yapılı olması sonucunda *cas* evlerinin sadece birkaç mahallede değil, Tillo ilçe merkezi geneline yayılmasına olanak sağlamıştır(Harita 2).

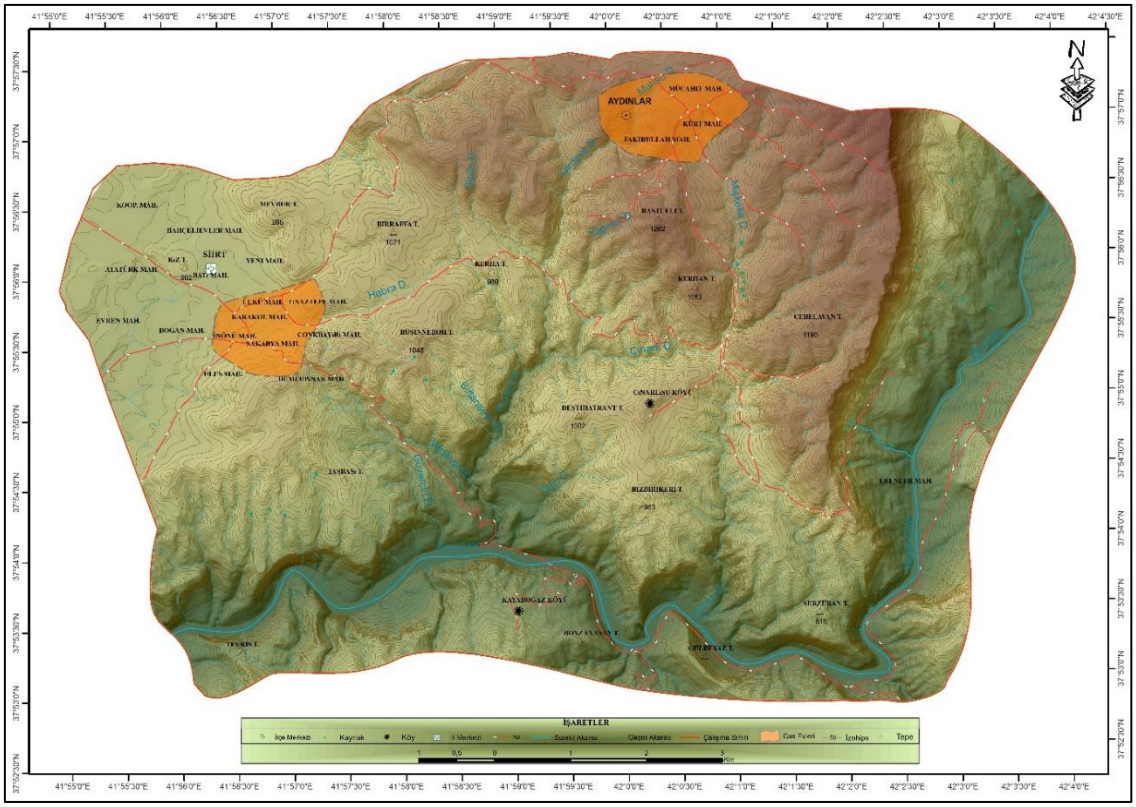

Harita 2. *Cas* evlerinin mahallelere göre dağılımı

Siirt ili; Güneydoğu Anadolu Kenar Kıvrımlarına ait tektonik birliklerle, Bitlis Metamorfik Masifi arasındaki bindirme zonunda yer almaktadır. Jeolojik açıdan 1. derece deprem kuşağında bulunmakla birlikte önemli fay hatlarının dışında kalmaktadır. Siirt ve batman illeri önemli alçıtaşı yataklarına sahiptir (MTA Web-1). Siirt ili jeolojik yapı açısından *Cas* evlerinin hammaddesini oluşturan; çakıltaşı, kumtaşı, şeyl, marn, kalker kayaçlarının hâkim olduğu Orta Eosen yaşlı kalker formasyonu içinde yer almaktadır. Paleosen yaşlı kırmızı ve pembe renkli kayaçları oluşturan Gercüş formasyonu Siirt iline kadar devam etmektedir (Koday vd. 2001, s. 105-121).

Cas Evleri

Doğal çevre şartlarından jeolojinin meskenler üzerinde görülen en belirgin etkisi, çevreden temin edilen ve meskenlerin yapımında kullanılan malzeme olarak görülmektedir. Bu nedenle *Cas* maddesi yaygın olarak bulunan Jips' in (alçı taşı) fırınlarda yakılıp öğütülmesiyle elde edilen bir tür kaba alçı olup bu meskenlerde kullanılan temel yapı malzemesini oluşturmuştur.

Fotoğraf.1-2 Botan Çayı ve Vadisinden Görünüm

Akdeniz ikliminin bozulmuş koşullarının hüküm sürdüğü araştırma sahasındaki genel iklim karakteri; yaz aylarında sıcak-kurak, kış aylarında ise serin-yağışlıdır. Siirt ilinin en yüksek sıcaklık ortalaması temmuz ayında 37,1°C ve en düşük sıcaklık ortalaması aralık ayında - 8,8°C olup, 1950–2015 yılları arasındaki gözlemlere göre ildeki ortalama sıcaklık 16°C'dir. Yıllık ortalama yağış 716,9 mm'dir.

İklim koşullarına göre uygun bir şekilde inşa edilen çevre dostu ve yörenin iklimini iyi bir şekilde yansıtan *cas* evlerinde; kullanılan harcın yalıtım işlevi görmesinden, yaz ayları sıcağında meskenlerin içini serin tutan; kış aylarında ise sıcak tutan özelliğiyle oldukça kullanışlı durumdadır. Bunun sebebi ise; inşa sürecinde kullanılan malzemeler, odalardaki tavan kısmına doğru piramit şekilli çatı tipinin varlığı, yörenin iklimine bağlı olarak pencere büyüklüğü gibi hususlar yanında, gün ışığından yararlanmak için, çatı kesimlerine açılan küçük pencerelerle gün ışığından maksimum faydalanma sağlanmıştır.

Güneydoğu Anadolu bölgesi İran-turan flora alanına dâhil olan Siirt ili, Doğu Anadolu yapraklı orman kuşağı ile Güneydoğu Anadolu bozkır kuşağı üzerinde kalır. Güneydoğu Anadolu bölgesi yağış azlığının ve kurak dönemin hüküm sürdüğü bölge olarak dikkati çekmektedir. Bu şartlara bağlı olarak çalışma sahasında yaz kuraklığına uyum sağlayan bazı meşe ve bazı çalı türleri yer almaktadır (Avcı, 2005, s. 27-55). Relief ve iklim şartları, bölgede yer alan doğal ormanın alt sınırını da belirlemektedir. Step kenarında görülen ve genellikle saf meşe toplulukları(Quercus) ibaret olan bu ormanlar, bölgede Akdeniz iklimine yaklaşan kontinental bir iklim tipi hüküm sürdüğü için, kurakçıl orman karakterindedir. Meşe toplulukları Siirt- Şirvan- Garzan civarında 700 m. gibi alçak seviyelere inmektedir(Sözer, 1984, s. 24).Meşe türlerinden Lübnan meşesi, Palamut meşesi, Mazı meşesi yaygınlık göstermektedir. Siirt ili civarında ise dar sahalı olarak relikt nitelikli kızılçamlar dikkati çeker (Arınç, 2013, s. 382). Sakızlık ağacı da yörede yaygın olarak yetişmekte ve aşılanarak Siirt fıstığı üretilmektedir(Fotoğraf 3,4).

Fotoğraf 3.Menengiç ağacı meyvesi

(www.hakikibittimsabunu.com)

Fotoğraf 4.Fıstık ağacı

Bitki örtüsüyle ilişkili olarak belli zamanlarda toplanan yakacak malzemelerinin tek alanda ve elverişli koşullarda muhafaza edilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda *cas* evleri yapımında aileler kendi ihtiyaçları için, özellikle ısınma ihtiyacını karşılamak amacıyla evin dışında odun deposu biçiminde kış yakacaklarını sakladığı bir bölüm oluşturmuşlardır.(Fotoğraf 5). Genellikle meskenlerde barınma alanlarından farklı ve genellikle avlu kısmında yer alan oda veya eklentiler mevcuttur.

Fotoğraf 5.*Cas* evlerinde kullanılan odunluktan görünüm

Siirt ili bulunduğu konum itibariyle Dicle Irmağı'nın önemli su toplama alanlarından birini oluşturmaktadır. Önemli akarsuları: Dicle Irmağı, Botan Suyu (Uluçay), Garzan Çayı, Kızılsu Çayı ve Behrancı Deresi'dir.

Siirt ilinin su varlığı açısından önemli bir su toplama havzası içinde yer alması, *cas* evlerinin inşa sürecine etki etmiştir. *Cas* evlerine yapılan gezilerde bu evlerin avlu bölümünde genellikle su kuyusunun bulunması ailelerin su varlığından en uygun biçimde yararlanmalarını sağlanmıştır.

2016 yılı ADNKS sayımına göre; ilde **166.463' ü** erkek, **156.201'i** kadın olmak üzere toplam **322.664** kişi yaşamaktaydı. Yüzölçümü 6,182 km^2 olan Siirt ilinde nüfus yoğunluğu **59/km^2**'dir.

Cas evlerinin yapım aşamasında kullanılan yöntemler nüfus, aile, gelenek-görenek ve yörede yaşayan ailelerin yaşam şartlarını tam anlamıyla yansıtmaktadır. Bu meskenlerde yaşayan evli çift sayısına göre odalar bölünmekte, kız ve erkek cinsiyet ayrımına göre oda sayısı değişmektedir. Hatta sadece oda sayısı ve yapılış tarzı değil, geçmişte kullanılan kapı tokmakları bile yöre insanının yaşam tarzını ve inceliğini yansıtmaktadır(şekil 1).

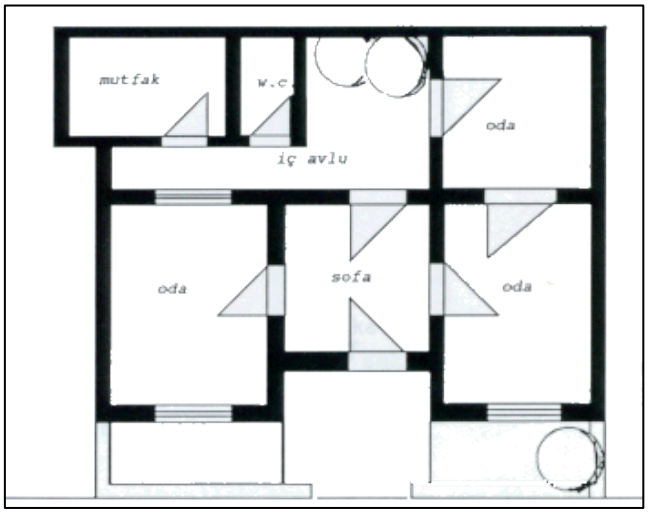

Şekil 1.*Cas* evi plan örneği(Plandaki yuvarlak şekiller ağaç topluluklarını temsil etmektedir.)

Cas maddesi yapımında; sadece kireç taşı vb. taşlar değil, aynı zamanda Siirt ili çevresinde bulunan molozlarla da kullanılarak bir karışım haline getirilir. Kuruması için piramit biçiminde üst üste yığılarak bir bütün halini alan *cas* harcı; suyu hapsetmiş olan bileşenlerin sudan arınması ve su miktarının azaltılması amacıyla altı yanıcı maddelerle doldurularak (genellikle odun) 3 gün boyunca fırınlama yöntemiyle kurutulur. Kurutma işleminin tamamlanmasıyla beraber bir tür topak haline gelen *cas* maddesi toz halini alabilmesi için tokmak yardımıyla ufalanır. Kullanım amacıyla bekletilen bu madde, mesken yapımı esnasında duvar ustaları tarafından gerekli görüldüğü miktarlarda kesme taş parçaları ve molozlarla bu *cas* malzemesini birleştirerek on beş-yirmi gün gibi bir sürede iki-üç katlı, tavanı kubbeli ev inşa ederler. Odalardaki tavanların kubbe şeklinde tasarlanması ülkemizde yaygın olmayan bir yöntemdir. Isıyı hapsetme yöntemi olarak kullanılmaktadır. Urfa yöresinde arı kovanı biçiminde tasarlanan *Harran* evlerinin de yapımında *cas* evlerine benzer teknikler kullanılmaktadır(Birinci vd., 2017, s. 93-118) *Cas* malzemesiyle yapılan bu mesken tiplerinin yapım sürecini günümüzde görmek mümkün değildir. *Cas* evi yapımının maliyetinin fazla ve işçiliğinin zor olması, görülmemesindeki en büyük etkendir. Yeni konut ihtiyacının artması, çimento kullanımın yaygınlaşması(Bulut vd., 2016, s. 300) ve daha ucuz olarak elde edilen modern alçı maddelerinin varlığı cas harcının yapımının unutulmasına neden olmuştur.

Bir tür alçı malzemesi olan *cas*, Siirt iline özgü yapı malzemesi olarak bu evlerin yapımında kullanılmıştır. İki ya da üç katlı olan bu evler, çevreye zarar vermeyen doğal malzemelerden üretildikleri için çevre dostu yapılardır. Bu evlerdeki kalın duvarlar, yazın sıcaklığını ve kışın soğuğunu önleyecek biçimde örülmekte olup, üstü kemerli dikdörtgen pencereler küçük tutulmaktadır. Kırma, moloz ve kesme taş malzemeden inşa edilen oldukça kalın duvarlar ve üst örtüye sahip bu evler, *cas* harcıyla sıvanarak ön pencerelerinde dışa çıkık balkonu ile kale izlenimi verir(Fotoğraf 6). Dışarıdan bakıldığında düz görünen çatı, iç kısımdan bakıldığında kubbe şeklinde olduğu görülür, bu şekli bazı odaların tavanlarında da görmek mümkündür(Sönmez, 2012, s. 35).

Fotoğraf 6. Dışa Çıkık Balkonuyla Kale İzlenimi Veren *Cas* evi

Cas evleri

Yapımında sadece harç değil, çevredeki çeşitli ağaç malzeme (özellikle meşe) meskene destek vermesi amacıyla ev içinde ve dışında belirli kısımlarda kullanılmaktadır. cas evlerinde Bazı *cas* evlerini daha dayanıklı hale getirmek amacıyla, duvarların çökmesini engellemek için yapım aşamasında "Hatıl" adı verilen ağaç kütükleri ile duvarlar desteklenmektedir(Fotoğraf 8). Zamanla tahrip olan bazı ev bölümlerinin yeniden sağlamlaştırılması amacıyla demir profiller kullanılmaktadır. Fakat yapılan bu restore biçimiyle *cas* evlerinin tarihi ve mimari yapısı zarar görmektedir.

Fotoğraf 7. Kubbe şekilli tavanların çökmemesi amacıyla destek olarak konulan hatıl(tahta) örneği

Evlerin ahşaptan yapılmış küçük, üst kısımları genellikle yuvarlak kemerli pencereleri de evlere bir başka güzellik katmıştır. Bu evlere "Dergâh" adı verilen, süslü "Mısraheyn" diye tabir edilen çift kanatlı kapıdan girilir(Fotoğraf 8). Bu kapıların arkasında kalın tahtadan yapılmış sürgüler, kapının üzerindeyse metalden yapılmış el şeklinde iki tokmak bulunmaktadır. Bu tokmaklardan sıkılmış yumruk şeklinde olanı tok ses çıkarır ve kapıyı çalan erkekler tarafından kullanılırken, açılmış el şeklinde olanı ise tiz ses çıkarır ve eve gelen bayanlar tarafından kullanılmaktadır(Fotoğraf 9). Ev sahipleri tokmağın sesine göre gelenin kadın veya erkek olduğunu bilir ve kapı ona göre açılır. Kapılarda gözetleme penceresi de bulunmaktadır. Kapıyı çalan kişi eve girmeyecekse görüşme bu pencereden yapılır.

Fotoğraf 8. *Cas* Evi Giriş Kapısı Fotoğraf 9. Bayanların Kullandığı Kapı Tokmağı

Cas evlerinde mesken inşa edilirken; çevresi yüksek duvarlarla örülmüş, aile fertlerinin rahatça hareket edebilmesi ve aile mahremiyetinin koruması amacıyla avlu yapımı yaygındır. Avluda ev müştemilatından ayrı olarak su kuyusu ve tuvalet vardır(Fotoğraf 10-11). Yerel dilde "Havş" olarak adlandırılan bu bölümde, ailenin tüm ihtiyaçlarını karşıladığı ev için gerekli araç ve gereçler (dibek, tandır, biber kurutma alanları, pestil yapımı için kullanılan el aletleri ve kazanlar vb.) bulunmaktadır.

Fotoğraf 10. *Cas* evi avlu bölümü Fotoğraf 11. Su kuyusu

Özellikler yaz aylarında kullanılmakta olan avlu demir profillerle veya kalaslarla desteklenerek üzüm asmalarının uzaması amacıyla kapatılabilmektedir. Uzayan bu üzüm asmalarının yaprakları olgunlaşınca aile fertleri tarafından toplanarak salamura yapılır ve kış ayları için stoklanmaktadır(Fotoğraf 12).

Fotoğraf 12. Demir profillere veya kalaslara tutturulmuş üzüm asmaları

Kokuların engellenmesi amacıyla da yapılan avlu; kendi içinde bölümlere ayrılmış durumdadır. Meskende yaşayan kişilerin kullanması amacıyla avluda bir su kuyusu, köşesinde bir "Dibek" bulunur. Yılın belli dönemlerinde "Dibek" ile öğütülen buğday ve bulgur kışlık ihtiyaçlar için hazırlanmaktadır.

Yemek işlerinin ve çeşitli amaçlarla pişirilmesi gereken yiyecek ve içeceklerin yapımı için kullanılan, halk dilinde "Tefeye", günümüzde ise "Şömine" adı verilen günün şartlarıyla taştan yapılma araçlar kullanılmaktaydı. Şöminenin etrafı zarif, dar bir rafla çevrelenmektedir(Fotoğraf 13). Kış aylarında evin fertleri genellikle bu alanda oturmakta ve ısınma şömine aracılığıyla gerçekleşmektedir.

Fotoğraf 13. *Cas* Evi Şömine Örneği

Avluda "Pestil" ve "Köme" üretimine ayırılan bir oda da bulunmaktadır. Bu odaya "Mahsara" adı verilmiştir. Kurutma işlemleri bu alanda gerçekleşir(Fotoğraf 14-15).

Fotoğraf 14. Mahsarada pestil yapımından görünüm.

Fotoğraf 15.Köme yapımından görünüm

Avludan geçildikten sonra yaz aylarında serin, kış aylarında ise sıcak olan, genelde örme duvar olarak tasarlanmış ve misafirlerin bu alanda ağırlandığı "Behu" adı verilen odaya geçilir. Behu'nun bir yanında ise birkaç merdivenle inilen "Tabok" denilen bir mahzen bulunmaktadır. Bu mahzenlerin çoğu çökmüş olduğu için günümüzde genellikle kullanılmamaktadır. Bir nevi buzdolabı görevi gören bu yerde bozulacak türde olan peynir, et ve diğer kışlık yiyecekler muhafaza edilmektedir. Behu'dan 10-15 basamak çıkılarak "Çırtak" denilen balkon olarak adlandırabileceğimiz bir yere geçilir(Fotoğraf 16).

Fotoğraf 16. Çırtak' tan bir görünüm

Meskende yer alan odalar ikamet eden kişi sayısına ve medeni durumlarına göre artabilmektedir. Ataerkil bir aile yapısının görüldüğü *cas* evlerinde oda sayısı daha çoktur. Meskende yer alan odaların içinde "Kabbele" denilen ve duvara gömülü şekilde yapılan bölmelerde; yorgan, yastık, vb. eşyaların konulduğu yüklükler bulunmaktadır(Fotoğraf 17). Günümüzde bu kullanım bölmelerine niş adı verilmektedir.

Fotoğraf 17. Duvar oyması örneklerle Kabbale

Ayrıca *cas* evleri mutfaklarında mutfak eşyalarının konulduğu yerel dilde "Şeyhilmaalok" denilen tel dolaplar bulunmaktadır. Geçmişin kültürünü yansıtan eşyalar ve gümüşten el emeği ürünler günümüzde hala işlevlerini korumaktadır(Fotoğraf 18).

Fotoğraf 18.Bakır eşyalardan görünüm (Kazan, el kevigir)

Bu meskenler Siirt ilinin eski yerleşim yerlerini oluşturan sokaklar arasında farklı tarzlarda inşa edilmiştir. Bazen bu evler birbirini takip eden, altından yollar geçen kemerlerle birbirine bağlanır. Bu yapıya yerel dilde "Abbare", günümüzde ise "Geçit" adı verilir. Geçit üzerinde yer alan bölüm, evin bir parçası ve yaşam alanıdır. Şanlıurfa, Mardin, gibi illerde *"Abbara"* olarak adlandırılan (Arınç, 2016:298) bu kemerler aslından bölge mimarisindeki benzerlikleri ortaya çıkarmaktadır.

Abbara veya *Abbare*; isimlerini üzerinde ikamet eden ailenin soy isminden ya da lakaplarından alır. Evleri rutubetten korumak ve sokak içi hava sirkülasyonunun sağlanması açısından önem arz etmektedir(Fotoğraf 19).

Fotoğraf.19 Siirt İli Sokaklarında Bulunan Abbarelerden (geçit) Bir Görünüm.

Sonuç ve Öneriler

Geçmişin izlerini yansıtmakta olan bu evler günümüzde hâlâ kullanılmakta ve bazı aileler bu meskenlerde ikamet etmektedir. Fakat zamanın yıkıcı ve tahrip edici etkisiyle *cas* evleri ciddi zararlar görmüş, görmeye devam etmektedir. İlk Siirt şehrinin kuruluş yerindeki mahallerde bu evlerin yapımı oldukça fazlaydı. Hâlâ varlığını korumaya çalışan bu meskenler günümüz modernleşme koşullarıyla değişikliğe uğramış ve çeşitli yapım malzemeleri, çeşitli yöntemlerin geliştirilmesi ile doğal yapısından oldukça uzaklaşmıştır. *Cas* evlerinde kullanılan araç ve gereçler yörede aile büyükleri tarafından kullanılmakta olup, tarih kokan ve onlara geçmişi hatırlatan vazgeçilmez araçlar hâline gelerek özgünlüğünü korumaktadır.

Cas evlerinin yaygınlık açısından en kullanışlı olduğu bölgenin Tillo ilçesi olmasının nedeni ise, ilçenin resmen tarihsel bir yerleşme haline gelmesi ve yöre halkının bu tarz eserleri korumaya önem vermiş olmasından kaynaklanmaktadır. Tillo tarihi güzellikleri, inanç turizmi açısından ilgi çekici ve değerlendirilmesi gereken bir ilçe merkezidir.

Cas evinin inşa süreci günümüzde koşullarında pek mümkün değildir. Bunun en büyük nedenleri arasında *Cas* evi ustaları sayısının gün geçtikçe azalması gösterilebilir. Ayrıca günümüz yeni inşa tekniklerine karşı direnemeyen *cas* evi harcının yapımının zor olması, *cas* evi yapımını maliyetli hale getirmektedir Geçmişte çok iyi şekilde inşa edilen bu evlere benzer, günümüzde ayakta kalan *cas* evleri çeşitli müdahalelerle özgün yapısından uzaklaştırılarak farklı mesken tiplerini ortaya çıkarmıştır. Siirt İl Kültür Turizm Müdürlüğü'nden edilen bilgilere göre restorasyonu devam eden çok az *cas* evi bulunmaktadır. Bu tür meskenlerin yoğun olduğu ilde *cas* evlerinin varlığını sürdürebilmek için gereken çabaların azlığı bu meskenlerin yok olmasına neden olmaktadır.

Safranbolu evleri gibi kendine has özellikleri bulunan Siirt evlerinin sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. *Cas* evleri Siirt ili için kültürel açıdan bölgenin en önemli özelliklerini tanıcı bir il olmasına rağmen gerek kültürel mirası koruma açısından yeteri kadar önlem alınmaması gerekse tanıtıcı reklamlarının bulunmaması nedeniyle Türkiye genelinde pek bilinmemektedir. Çeşitli kültürel projelerle birlikte özellikle Tillo ilçesine inanç turizmi için gelen turistlerin ilgisini çekme amaçlı çeşitli basım-yayım organları aracılığıyla desteklenmelidir. Bu bağlamda *cas* evlerinin diğer kültürel miras olanaklarının tanıtımının daha

fazla yapılarak yöredeki kültürel özelliklerine ve yöre ekonomisine katkıda bulunacak çalışmalar yapılmalıdır.

Siirt İl Kültür Turizm Müdürlüğü'nün yürütebileceği bir proje ile çeşitli eğitici bilgiler verilerek kültürel mirasın korunması ve diğer nesillere aktarımı konusunda yöre halkı aydınlatılmalıdır. *Cas* evlerini koruma amaçlı çalışmalara yoğunlaşarak gereken önemin gösterilmesi gerekmektedir. Siirt Merkez ilçesinde *cas* evlerinin bulunduğu alanlar günümüz itibarı ile terör olaylarının tam ortasında kalmıştır. Bu olayların sonucunda valilik tarafından restore edilmiş, koruma altına alınmış birkaç mesken, yağmalanarak kullanılmaz hale gelmiştir. Bu tür meskenler; *Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları* envanterine kaydedilmeli ve kanun gereğince Kültür Turizm Bakanlığı tarafından koruma amaçlı önlemler alınarak meskenlerin yapı bakımından ne durumda oldukları belirlenmelidir ve değerlendirilmelidir. Kültür evi veya Kültür yolu projeleriyle; cas evlerinin gelecek nesillere aktarılması amacıyla yeni yerleşim alanlarının belirli konumlarında bu evler tekrardan yapılmalıdır. Yapılacak bu yenilikle yöredeki genç nüfusun bu tür kültürel yapıları koruma bilinci oluşturulması ve kültürel mirasımızı öğrenmeleri açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Arınç, K. (2013). Doğal, İktisadî, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri (I. Baskı). Erzurum: B.A.M, Coğrafya Araştırmaları Serisi No: 103.

Arınç, K. (2016). Doğal, İktisadî, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri (II. Baskı). B.A.M, Coğrafya Araştırmaları Serisi No: 106, Erzurum.

Avcı, M. (2005). Çeşitlilik ve Endemizm Açısından Türkiye'nin Bitki Örtüsü. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, Cilt 13, Sayı 1, ss. 27-55.

Birinci, S., Kaymaz, Ç. K. ve Camcı, A. (2017). "Kültür Turizmi Açısından Harran İlçe Merkezi ve Geleneksel Kubbe Meskenleri (Şanlıurfa) Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish Cilt 12, Sayı 3, ss. 93-118.

Bozkurt, S. G. (2012). 19. Yy'da Osmanlı Konut Mimarisinde İç Mekân Kurgusunun Safranbolu Evleri Örneğinde İrdelenmesi. Journal of the Faculty of Forestry Istanbul University İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi, Cilt 62, Sayı 2, ss. 37-70.

Bulut, İ., Ertürk, M. ve Özoğul, B. (2016). Kırsal Konut Ekolojisi Açısından Geleneksel Sorgun Köy Evleri, Uluslararası Bozok Sempozyumu, Cilt 4, ss. 297-314.

Çambel, H. ve Braidwood, R. J. (1980). Prehistoric Research in Southeastern Anatolia. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basimevi.

Doğanay, H. ve Alım, M. (1994). Türkiye Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. Ankara: Gazi Büro Kitapevi.

Erinç, S. ve Tunçdilek, N. (1952). The Agricultural Regions of Turkey. Geographical Review, Cilt 42, Sayı 2, ss. 179-203.

Koday, S., Koday, Z. ve Karakuzulu, Z. (2001). Van-Hakkâri-Şırnak ve Siirt Arasında Coğrafi Gözlemler, Doğu Coğrafya Dergisi, Cilt 7, Sayı 6, ss. 105-121

Koday, S. (1995). Dadaşköy Meskenlerinin Coğrafi Şartlarla İlişkisi. Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi, Cilt 21, ss. 25-39.

Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü Yayınları, 2015 (www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/bilgi-merkezi/maden_potansiyel.../siirt_madenler.pdf)

Sönmez, M. E. (2012). Tillo (Siirt) İlçesi'nin Kültürel Turizm Potansiyeli. Türk Coğrafya Dergisi, Sayı 59 ss. 27-44.

Sözer, A. N. (1984). Güneydoğu Anadolu'nun Doğal Çevre Şartlarına Coğrafi Bir Bakış. Ege Coğrafya Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, ss. 8-30.

Tanoğlu, A. (1969). Beşeri Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme. İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Tonguç, S. (2011). Unutulmuş Diyarlar Siirt ve Tillo.

Tunçdilek, N. (1956). Eskişehir Bölgesinde Mesken Tiplerine Toplu Bir Bakış. İstanbul Üniversitesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi. Cilt 2, ss. 92-106.

Tunçdilek, N. (1967). Türkiye İskân Coğrafyası, Kır İskânı (Köy-Altı İskân Şekilleri), İÜ Ed. Fak. Yay, 1283.

Zaman, M., Güner, İ., Bulut, İ., Özdemir, N., Kılıçarslan, A., Özdemir, T. ve Gökmen, B. (2010). Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

www.google.com(Son erişim tarihi:29.06.2016)

www.hakikibittimsabunu.com(Son erişim tarihi:24.07.2016)

www.mgm.gov.tr(Son erişim tarihi:19.10.2016)

www.mta.gov.tr(Son erişim tarihi:01.12.2016)

www.mta.gov.tr(Son erişim tarihi:23.11.2016)

www.siirt.gov.tr(Son erişim tarihi:24.07.2016)

www.siirt56.com(Son erişim tarihi:11.11.2016)

www.vikipedia.com(Son erişim tarihi:03.09.2016)

Kanuni Dönemi Klasik Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Anlayışı

Doç.Dr. Bekir Tatlı [1]

Özet

Bu bildiride XVI. yüzyılda yaşamış bir Osmanlı-Türk müderrisinin yazdığı eğitim ve öğretimle ilgili risale-sinden hareketle dönemin eğitim öğretim anlayışı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bahse konu şahıs, İstanbul Sufî Mehmed Paşa Dârülhadisi Müderrislerinden Kastamonulu Muharrem Efendi'dir. Muharrem Efendi (ö. 983/1575) Terğîbü'l-müte'allimîn (Öğrencileri Teşvik) ismini verdiği risalesinde özellikle ilim öğrenme ve öğretmenin fazileti üzerinde durmuş; bu konuda ayetlerden, hadislerden ve zaman zaman da Tevrat ve İncil'den örnekler sunmuştur. Risalede bir öğrencinin bilmesi ve özen göstermesi gereken 10 esas şu şekilde sıralanmıştır: İnanç konuları; ilmin ve ilim ehlinin fazileti; öğrenmenin değeri; ilim dalı, hoca ve arkadaş seçimi; derse başlangıç ve dersin miktarı; tahsil anında Allah'a tevekkül; ciddiyet ve devamlılık; öğrenme sırasında vera'; hafızayı güçlendiren ve unutkanlığa sebep olan şeyler; rızkı artıran ve ömrü uzatan şeyler. Muharrem Efendi'nin sıraladığı bu esaslar arasında ilk sıraya inanç konularını (i'tikâdiyyat) koyması oldukça dikkat çekicidir. Buna göre eğitime başlayacak öğrenciye öncelikle sağlam bir inanç ve ahlâk kazandırılmalıdır. Ayrıca bu inanç sağlam bir niyet üzerine bina edilmelidir. Muharrem Efendi'nin burada vurguladığı sağlam inanç, kendisi tarafından Ehl-i Sünnet mezhebi olarak açıklanmaktadır. Müellif bu eserde yer alan konuları muteber tefsirlerden ve meşhur kitaplardan seçerek oluşturmuştur. Bizim tespitlerimize göre müellif, Burhaneddin ez-Zernûcî'nin (ö. 593/1196) Ta'lîmü'l-müte'allim adlı eserin-den de oldukça fazla yararlanmıştır. Bu eserde anlatılan hususlardan çoğunun günümüz eğitim ve öğre-timinde de uygulanabilir olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim, öğretim/talim, Sufî Mehmed Paşa Dârülhadisi, Muharrem Efendi, Terğîbü'l-müte'allimîn (Öğrencileri Teşvik).*

[1] Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Adana/Türkiye, e-posta: tatlibekir37@gmail.com. Bu çalışma Ç.Ü. BAP Koordinasyon Birimi tarafından SED-2017- 9336 kodlu proje kapsamında desteklenmiştir. Destekleri için ilgili birime teşekkür ediyoruz.

1. Giriş

Bu bildirimizde, Osmanlı Devleti'nin en ihtişamlı devirlerinden biri olan Kanûnî döneminde müderrislik yapmış bir hocanın yazdıklarından hareketle, dönemin eğitim-öğretim politikası hakkında genel tespitler yapmayı ve dönemin eğitim-öğretim modelini, günümüz Türkiye'sinde verilen dinî eğitim modeliyle mukayese etmeyi hedefliyoruz. Bu amaçla İstanbul Sûfî Mehmed Paşa Dârülhadisi'nde görev yapan Müderris Muharrem Efendi'nin (ö. 983/1576) ta'lim ve terbiyeyle doğrudan alâkalı *Terğîbü'l-müte'allimîn* (*Öğrencileri Teşvik*) adlı eserini objektif bir şekilde inceleyecek ve eleştirel bir bakış açısıyla tahlil edecek; sonra da kısaca günümüzle karşılaştırma yapacağız. Öncelikle Müderris Muharrem Efendi'yi ve sonra da dönemin eğitim kurumlarından İstanbul Sûfî Mehmed Paşa Dârülhadisi'ni yakından tanımanın, bu medresenin ve dolayısıyla müderrislerinin seviyesinin doğru tespit edilebilmesi açısından faydalı olacağına inanıyoruz.

2. Müderris Muharrem Efendi (ö. 983/1576)

Şeyhülislâm Ebu's-Suûd Efendi'nin (ö. 992/1574) yakın arkadaşlarından ve Süleymaniye Camii'nin ilk vaizi Muharrem Efendi'nin nesebini Kâtip Çelebi "eş-Şeyh el-İmam Ebû'l-Feyz Muharrem b. Pîr Mehmed b. Mezîd" olarak kaydetmiş ve vefat tarihini de 983 hicrî (1576 miladî) olarak vermiştir (Kâtip Çelebi, 1992, I, 400, 888, II, 1362-1363). Ömerü'l-Fuâdî'nin (ö. 1046/1636) beyanına göre Muharrem Efendi, Süleymaniye Camii Şerifi yakınında bulunan mimarbaşı (Mimar Sinan) türbesinin yanında metfundur (Fuâdî, 4679-2/998: 94b).

3. İstanbul Sûfî Mehmed Paşa Dârülhadisi

Bânisi, Kanûnî Sultan Süleyman devri vezirlerinden Sûfî Mehmed Paşa'dır (950/1543'ten önce) (Mecdî, 1989, s. 507). Dârülhadisin bulunduğu mevki, İstanbul Vilayet binası bahçesinin Ankara Caddesi'ne açılan Paşa Kapısı yanında, Nallı Mescid'in karşısında bir yer olarak tarif edilmekte ve bugün mevcut olmadığı belirtilmektedir. Mimar Sinan'ın eseri olan bu dârülhadisi, *Şakâik* mütercimi Mecdî Efendi'nin ifadesiyle "ekâbir-i vüzerâdan Sûfî Mehmed Paşa merhumun, mahmiyye-i Kostantiniyye'de, Tefsir-i Şerif ve Hadis-i Münif naklolunsun deyû bina ettiği" (Mecdî, 1989, s. 507) yani tefsir ve hadis dersleri okutulmak üzere yaptırdığı belirtilir. Paye bakımından Dârülhadis'in konumunun 964/1556 tarihinden önce "otuzlu" olduğu ve 1060/1650 yılında "ibtidâ-i hâriç" payesine yükseltildiği kaydedilmiştir (Baltacı, 1976, s. 601; Yardım, 1995, s. 87; Gül, 1997, s. 170).

Osmanlı devrinde hassaten hadis öğretimi yapılan müesseseler dârülhadislerdi. Fakat bu müesseselerde tatbik edilen programlar ve okutulan eserler hakkında ayrıntılı diyebileceğimiz ölçüde bir malumat yoktur. Bununla birlikte medreselerde öğretimi yapılan eserlerin dârülhadislerde daha detaylı olarak okutulmuş olması muhtemel görünmektedir. Çünkü bu müesseseler Osmanlı medrese hiyerarşisinin en üstünde yer almakta ve medreselerden sonra ihtisas kurumları olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla dârülhadislerde uygulanan eğitim-öğretim programlarının, medreselerdekilerin devamı niteliğinde ve daha üst düzeyde olduğu düşünülebilir. Müderris Muharrem Efendi'nin görev yaptığı Sûfî Mehmed Paşa Dârülhadisi'nin de sıradan bir medrese olmayıp bir ihtisas medresesi olduğunu, özellikle 1060/1650 yılında "ibtidâ-i hâriç" payesine yükseltildikten sonra üst düzey medreselerin başlangıcı seviyesine eriştiğini, dolayısıyla orada görev yapan müderrislerin de üst düzeye yakın bir mertebede yer aldıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Şimdi de Müderris Muharrem Efendi'nin eğitim-öğretime dair yazdığı eseri hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz:

4. Terğîbü'l-müte'allimîn (ترغيب المتعلمين)

Kâtip Çelebi, Kastamonulu vaiz Şeyh Muharrem b. Pîr Mehmed'in *Terğîbü'l-müte'allimîn* (*Öğrencileri Teşvik*) adlı eserin sahibi olduğunu net bir ifadeyle haber vermektedir. Kâtip Çelebi'nin açıklamalarına göre müellif, muhtasar olan ve *"Kur'ân'ı öğreten Allah'a hamd olsun..."* şeklindeki cümle ile başlayan eserini insanları ilim ve amele teşvik için tefsirlerden ve meşhur kitaplardan cem ederek on konu halinde tertip etmiştir. Bu konular sırasıyla şöyledir: İ'tikâdiyyât, İlmin Fazileti, Öğrencinin Fazileti, İlim ve Hoca Seçimi, Derse Başlangıç, Tevekkül, Ciddiyet, Vera', Hafızayı ve Unutkanlığı Doğuran Şeyler, Rızkı ve Ömrü Artıran Şeyler (Kâtip Çelebi, 1992, I, 400, ayrıca bkz. 888).

Eser şu şekilde başlamaktadır:

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Övgü, Kur'ân'ı öğreten, insanı yaratıp ona beyanı öğreten Allah'adır. Salât u selâm ise O'nun elçisi, fazilet ve beyan madeni [kendisine Kur'ân indirilen]* Muhammed'e ve onun hikmet ve burhan [beyan] pınarları olan âl u ashâbına olsun.

el-Ğaniy (zengin) olan Allah'a muhtaç kul eş-Şeyh el-Vaiz Muharrem İbn Pîrî Mehmed b. Zeyn [Mezîd] el-Kastamonî *(Allah onu ve ana-babasını bağışlasın, o ikisine ve ona güzel muamelede bulunsun)* der ki:

İnsanların ilim öğrenmekten uzak durduklarını, tembelliklerini ve geçici dünyalıklara adeta kendilerini kaptırmış bir şekilde ilgi duyduklarını; buna karşılık âlimlerin onlardan habersiz, amelden hatta ilmin hakikatinden yoksun olduklarını; Rasûlullah'ın (s.a.) söz ettiği:

"Kuşkusuz Allah Teâlâ, ilmi insanların arasından çekip almak suretiyle yok etmez. Fakat âlimleri ortadan kaldırarak [ilmi yok eder]; öyle ki hiçbir âlim kalmayınca insanlar bilgisiz kişileri lider edinirler. Onlara soru sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylece hem kendileri saparlar, hem de insanları saptırırlar." sözünün ortaya çıktığını gördüğüm zaman; insanları ilme teşvik etmek ve onunla amel etmeye yönlendirmek üzere bu risaleyi muteber tefsirlerden ve meşhur kitaplardan [muteber kitaplardan] topladım ve onu 10 konuya ayırdım…

[Ayrıca bu risaleyi *Terğîbü'l-müte'allimîn* diye isimlendirdim. Allah Teâlâ'dan, onunla öğrencileri faydalandırmasını arzu ediyorum. Çünkü O, güzel iş yapanların dostudur.]…

Tebliğimizin bundan sonraki kısmında bu konular hakkında kısaca bilgi vermeye gayret edeceğiz (Bu başlıklar hakkında ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için ilgili kitabımıza bakılabilir: Tatlı, 2013, s. 43-97).

4.1. Birinci Konu: İ'tikâdiyyât (İnanç Konuları)

Müderris Muharrem Efendi'ye göre eğitim ta en başından itibaren sağlam bir itikat/inanç üzerine kurulmalıdır. Bunu göstermek için kendisi bu başlığı diğerlerinin önüne almış ve bunun altını özetle şu konularla doldurmuştur:

Kula her şeyden önce gerekli olan, Allah'ın yüce zatına yakışan ve yakışmayan şeyleri bilmektir (ma'rifetullah). İşte bu nedenle risalenin en başına bu şerefli konu konulmuştur. Bilmelisin ki Allah Teâlâ tek bir tanrıdır; ortağı, dengi ve zıddı yoktur. Allah Teâlâ, yaratılmışlara olan rahmetinden dolayı onlara elçi[ler] ve peygamberler göndermiştir. Ayrıca onlara kitaplar indirmiştir. Kuşkusuz peygamberlerin ilki Allah'ın dostu (Safiyyullah) Âdem (a.s.), sonuncusu ise Allah'ın sevgilisi (Habibullah) ve peygamberlerin mühürleyicisi (sonuncusu) olan Muhammed Mustafa'dır (a.s.). Kur'ân, Allah Teâlâ'nın sözüdür. Kur'ân'ın söz konusu ettiği meleklere, öldükten sonra dirilişe, kabir azabına; tâat ehlinin kabirde nimetlendirilmesine; Münker ve Nekir'in soru sormasına; sûra üfürülmesine; hesap, kitap, mizan, sırat, cehennem-cennet ve havza; peygamberlerin, âlimlerin ve şehitlerin şefaatine ve diğer hususlara Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat mezhebi üzere iman vaciptir. Peygamberler insanların en üstünüdür; onlar meleklerin elçilerinden de üstündür. Peygamberlerin en üstünü Muhammed *aleyhi's-selâm*'dır. Ondan sonra peygamber gelmeyecektir.

Muharrem Efendi, burada belirtilen inanç konularının eğitimin temeli olduğu görüşünden hareketle bunları en başa almıştır. Böylelikle kendisi sağlam inancın eğitimde ilk adım olduğu kanaatindedir. Bu yönüyle onun öngördüğü eğitim modelinin, günümüz anaokulu hatta ilköğretim modeli ile kıyaslanması mümkün görünmüyor. Çünkü mevcut zorunlu eğitimde bu konuların yer aldığı zorunlu Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi dersinin ve seçmeli Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in Hayatı derslerinin ancak dördüncü sınıftan itibaren verilmesi söz konusu olabilmektedir. Biz de Müderris Muharrem Efendi gibi bunun geç bir tarih olduğu kanaatindeyiz. Temel inanç ve ahlâk bilgilerinin anasınıfının hemen başında hatta bunun da öncesinde ailede verilmesi oldukça makul ve mantıklıdır. Çünkü 3-6 yaş arası zihnin gelişmeye ve karakterin şekillenmeye başladığı yıllar olduğundan, bu yaşlarda verilecek inanç/ahlâk konularının bütün hayatı etkilemesi mümkün hatta kaçınılmaz olacaktır.

---

* Burada verdiğimiz bilgiler, *Terğîbü'l-müte'allimîn* adlı risalenin Suûd nüshasında (Mektebetü Câmi'ati'l-Melik Suûd, Yazmalar Bölümü, no: 6455) yer almaktadır. Risalenin Kastamonu nüshasında (Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 2396/2) ise metindeki bazı yerler farklıdır. İşte biz bu farkları köşeli parantez ile belirttik.

2. İkinci Konu: İlmin, ilim ehlinin ve ilim öğretmenin fazileti

Bu başlık altında müellif ilim öğrenme ve öğretmenin fazileti ve şerefine dair ayet, hadis ve rivayetlere değinmekte; hatta zaman zaman Tevrat, Zebur ve İncil gibi diğer ilâhî dinlerin kutsal kitaplarında yer alan bilgilere yer vermektedir. Bunlardan bir kısmı şunlardır:

- *"Allah, sizden iman edenleri ve ilim verilenleri derecelerle yükseltir/yükseltsin."* (Mücâdele suresi, 58/11)
- Rasûlullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: *"Âlimler peygamberlerin vârisleridir."* (Ahmed, ty, V, 196, no: 21763)
- *"Bir tek fakih (âlim), şeytana karşı bin âbidden daha zorludur."* (Buhârî, ty, III, 308, no: 1046)
- *"Kıyamet günü üç grup şefaat eder: Peygamberler, sonra âlimler, sonra da şehitler."*(İbn Mâce, ty, Zühd 37, no: 4313)
- *"Kıyamet gününde şehitlerin kanlarına karşılık âlimlerin mürekkebi tartılır. Hiçbiri diğerine ağır basmaz."* Diğer bir rivayete göre ise: *"Âlimlerin mürekkebi ağır gelir* [gelecektir]*."*(Hatîb, ty, II, 193, no: 618)
- *"İlmî bir meselesini düşünmek için yatağı üzerine uzanan bir âlimin bir saati, âbidin yetmiş senelik ibadetinden daha hayırlıdır."*(Deylemî, 1986, II, 333, no: 3504)

2.1. İlim Öğrenmenin [Öğretmenin] Fazileti

Müderris Muharrem Efendi bu başlık altında ilim öğrenme ve öğretmenin değeri konusundaki ayet ve hadislere yer vermektedir. Yine özetleyerek örneklendiriyoruz:

- "(Müminlerin hepsi toptan sefere çıkacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da) kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmeleri için (geride kalmalıdır)."(Tevbe suresi, 9/122)
- "İyiliğe rehberlik eden, onu yapmış gibidir." (Tirmizî, ty: İlim 14, no: 2670)
- Yahya İbn Muaz da şöyle söylemiştir: "Âlimler, Muhammed ümmetine babalarından ve analarından bile daha merhametlidirler." "Bu nasıl olur?" diye kendisine sorulunca şöyle cevap vermiştir: "Çünkü babaları ve anaları onları dünya ateşinden korurken, âlimler âhiret ateşinden muhafaza eder." (Gazzâlî, 1992, I, 21)

Günümüz eğitim-öğretim sisteminde Öğretmenler Günü münasebetiyle senede bir defa söylenenler hariç ilmin ve âlimlerin/öğretmenlerin değerine yönelik bu kadar teşvik edici öğretilerin bulunmadığını müşahede ediyoruz. Hâlbuki eğitime başlamadan önce, evvela onun ne derece önemli ve değerli ve niçin bilginin peşinden gidilmesinin gerekli olduğunun öğretilmesi, öğrencilerin motivasyonunu ve eğitimdeki verimi/kaliteyi artıracak bir unsurdur. Buna göre müellifin takdiri hak edecek derecede çok önemli bir hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

3. Üçüncü Konu: İlim öğretme ve öğrenmenin fazileti, öğretmenlere saygı

Bu bölümde müellif ilim öğretmenin faziletini gösteren ayetler, hadisler ve rivayetlerden örnekler vermiştir ki bunlar bir önceki başlıkta yer alanları teyit eder mahiyette olduğundan bunlara sadece işaret etmekle yetineceğiz. Günümüz öğrenci-öğretmen ilişkileri bakımından bir mukayese yapabilmemize imkân vereceği düşüncesinden hareketle, öğretmene saygı ile ilgili bölümden bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. İlme, ilim ehline/hocaya saygı ve tazim konusunda müellif şu değerlendirmeleri yapmıştır:

Öğrencinin ancak ilme, ilim ehline ve hocaya tazim ve saygı sayesinde ilme/bilgiye ulaşacağı ve ondan istifade edeceği bilinmektedir. Bunun için: *"Bir şeye ulaşan kişi ona ancak hürmet ve saygı ile ulaşmış; bir şeyi kaçıran da onu ancak saygıyı terk ettiği için kaçırmıştır."* (Zernûcî, 1990, s. 9) denilmiştir. İşte öğretmene saygı da ilme saygıdan ileri gelir. Bu nedenle Hz. Ali: *"Bana bir harf öğretenin kölesiyim; ister satar, isterse köle olarak kullanır."* (Zernûcî, 1990, s. 9) demiştir.

Hocanın önünde yürümemek, yerine oturmamak, [huzurunda] o izin vermeden söze başlamamak, yorgun olduğu anlarda bir şey sormamak, (evinin) kapısına vurmamak, bilakis açıncaya [çıkıncaya] kadar sabretmek, dinen mübah olan konulardaki emrine muhalefet etmemek, onun memnuniyetini gözetmek, onu öfkelendiren şeyden kaçınmak, öğretmenin hakkını, ana-babasının ve diğer Müslümanların hakkından öne almak, bir harf bile olsa kendisine bir hayır öğreten kimseye karşı tevazu sahibi olmak, hoca yanıldığında onun sürçme ve hatalarını en güzel şekilde yorumlamak da ilme saygının bir parçasıdır.

Müderris Muharrem Efendi bu bölümde sadece hocaya değil aynı zamanda ilme saygı konusuna da yer vermiştir. Bu kabilden olarak, kitaba olan saygı da ilme saygıdan ileri gelir. Kişinin ancak temiz/abdestli olarak onu eline alması ve ona el sürmesi gerekir. Ayaklarını kitaba doğru uzatmaması, hokka bile olsa kitabın üzerine bir şey koymaması da ilme saygıdandır. İlim ve hikmet öğrenen kimsenin, bir mesele veya kelimeyi bin defa da dinlese, saygı ve hürmetle dinlemesi gerekir. Yine öğrencinin kendisi için hangi ilmi seçeceğine karar vermeyip, işi hocasına bırakması uygundur; çünkü o daha tecrübelidir ve herkesin tabiatına uygun olanı daha iyi bilir.

Burada sıralanan şeylerin çoğu günümüz eğitimcilerinin de büyük oranda katılacağı konulardır. Öğrencinin hangi ilmi seçeceği konusunda öğretmeninden yardım ve destek almasının tavsiye edilmesi oldukça yerinde bir tavsiyedir. Ancak günümüzde özellikle öğretmene ve kitaba gösterilecek saygının ilme saygıdan geldiği düşüncesinin daha da yerleştirilmesi için bu bilincin çok küçük yaşlarda kazandırılması gerekli görünmektedir. Bu noktada risalenin yazıldığı dönemden geride olduğumuzu düşünüyoruz.

4. Dördüncü Konu: İlim, hoca ve arkadaş seçimi, öğrenme esnasında niyet

Müellif bu başlık altında kısaca şunları öğütlemektedir: Öğrenilecek ilimler çok, ömür ise kısadır. Bu yüzden öğrencinin bütün ilimler arasından en güzelini; kendisine gerekli olanı ve sonra mal kazanmak için bilmesi gerekenleri seçmesi gerekir. *Ma'rifet* ve *tevhid* ilmi bütün ilimlerin önünde gelir. Ma'rifetullah'tan sonra ise şu ilimler öğrenilmelidir: Fıkıh, Arapça (Nahiv, Sarf ve Lügat), Kelâm, Nücûm (yıldız), Hat (yazı).

Hoca seçimi konusuna gelince; en bilgili, en takvalı ve en yaşlı olanını seçmesi gerekir. İlim öğrenen kimsenin hocasına ve kitabına sabretmesi ve onu asla terk etmemesi de gereklidir [sabretsin ki sonu bereketsiz olmasın]. Bir ilim dalıyla uğraşırken onu tamamlamadan [sağlamlaştırmadan] bir başkasına geçmesi ve zaruret olmadıkça bir beldeden öbürüne gitmesi de uygun olmaz (sabırlı olmalıdır). Çünkü bunlar kalbi meşgul eder, zamanın boşa geçmesine sebep olur ve öğrenciyi sıkıntıya sokar. *Ders arkadaşı seçimine gelince;* ciddiyet ve vera' sahibi, selim tabiatlı ve zihni istikamet üzere olan birini seçmesi gerekir. Tembel, ihmalkâr, geveze, ifsat edici ve fitneci (saptırıcı, haktan döndürücü) kimselerden uzak durmalıdır. *Öğrenme esnasındaki niyet;* ilim öğrenen kimsenin, ilim talebinde bulunmaktaki niyeti, Allah Teâlâ'nın rızası, âhiret yurdu, nefsini cehaletten ve diğer cahillerden izale etme (uzaklaştırma), dini ihya ve İslâm'ı bâki kılma olmalıdır; onunla insanları kendisine çekmeyi, dünya malını (menfaatini) cezb etmeyi ve sultanın/yöneticilerin katında ikrama mazhar olmayı vb. niyet etmemesi gerekir. Ancak makam-mevkiyi; iyiliği emretmek, kötülükten sakındırmak, hakkı yerine getirmek, kendisini ve hevâsını değil dini yüceltmek için istediği takdirde, bu olabilir.

Günümüz eğitim-öğretim sistemi zorunlu eğitimden oluştuğundan, ilköğretim ve lisede seçimlik dersler hâricinde öğrenicinin büyük oranda ders ve hoca seçimi yapma imkânı yoktur. Dolayısıyla müellif tarafından burada yapılan tavsiyeleri buna göre değerlendirmek gerekir. Ayrıca burada sıralanan esaslar dinî eğitim almak isteyen öğrencilere yönelik tavsiyeler olduğundan, tabiî olarak Arapça, Fıkıh, Kelâm gibi derslerden söz edilmiştir. Başka alanlarda eğitim almak isteyen öğrencilerin farklı dersler alması gerektiği izahtan varestedir. Arkadaş seçimi meselesinin günümüzü de ilgilendiren boyutları vardır. Çünkü her ne kadar zorunlu eğitimde sınıf ve arkadaş seçimi mümkün gözükmese de, aynı sınıfta/okulda bulunan öğrenciler arasından burada işaret edildiği gibi çalışkan, ahlâklı, dürüst ve ciddi kişilerle arkadaşlık edilmesi mümkün hatta gerekli bir husustur.

5. Beşinci Konu: Derse başlangıç, dersin miktarı, tekrar, müzakere ve istifade

Derse başlangıçtan kastedilen; eğitim dönemine girerken haftanın günlerinden hangisinin başlangıç günü olarak tercih edilmesi gerektiğidir. Günümüzde ilk ve orta öğretimde eğitim-öğretime pazartesi günleri başlanmakta iken, geçmişte her medresenin ve hocanın uygulamaları farklılık gösterebiliyordu. Müellifin kaydettiğine göre *el-Hidâye* sahibi Burhanüddin el-Merğinânî (ö. 593/1196), derse başlangıcı çarşamba gününe denk getirirdi. İmam A'zam Ebû Hanife de böyle yapardı. Bunun sebebi, dönemin anlayışına göre çarşamba gününün nurun yaratıldığı gün ve ilmin de bir nur olmasıdır. Bazı son dönem âlimlerine göre derse pazar günü başlamak da caizdir. [Çünkü Allah Teâlâ âlemi yaratmaya o gün başlamıştır.]

Dersin miktarına gelince; Ebû Hanife'nin hocasından hikâye ettiğine göre, başlangıç seviyesindekiler için dersin miktarının, iki kere tekrar edildiğinde ezberlenebilecek kadar olması gerekir. Ezber gücüne göre her gün mutedil (normal) bir şekilde ve tedricen (bir miktar) artırır. *"Ders bir harf ise, tekrar bin olmalıdır."*

denilmiştir (Zernûcî, 1990, s. 18). Anlaması en kolay olandan başlaması, dersi ezberledikten sonra yazması ve çok tekrar etmesi gerekir. Çünkü bu gerçekten faydalıdır.

Anlamaya gelince; o, ilimlerin öğrenilmesinde bir umde/temel direktir. Hoca anlatırken anlamaya çalışması, teemmül ile birlikte (ince düşünerek) az dersi çokça tekrar ederek hareket etmesi gerekir. Denilmiştir ki: *"İki satır ezberlemek, iki yük dolusu (kitap) dinlemekten daha hayırlıdır. İki harf anlamak da iki yük dolusu (kitap) ezberlemekten daha iyidir."* Dolayısıyla öğrenci, anlama konusunda gevşeklik göstermemelidir.

İlim öğrenen kimsenin müzakere ve münazara yapması, karşılıklı görüş alışverişinde bulunması da gereklidir. Doğruyu ortaya çıkarmak ve gerçeğin izharı için insaflı olması, teenniyle ve düşünerek hareket etmesi de uygun olur. Bu esnada öfkeden, [bozgunculuktan], hasmını ilzam etmekten (zorlamaktan) ve baskıdan uzak durmalıdır. Çünkü bu haramdır. Ancak karşısındaki, hakkı öğrenmeye çalışan biri değil de inatçı birisi olursa, o zaman durum farklıdır. Karşılıklı görüş alışverişinin ve münazaranın faydası, sadece tekrar etmekten daha fazladır. *"Bir saat münazara, bir ay tekrardan daha iyidir."* (Zernûcî, 1990, s. 19) Fakat temiz tabiatlı birisiyle münazara edilmelidir. Her durum ve vakitte hem de herkesten istifade ediyor olması gerekir. Rasûlullah (s.a.) buyurmuştur ki: *"Hikmet müminin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır."* (İbn Ebî Şeybe, 1409: VII, 240, no: 35681) Yine: *"Safa vereni al, keder verenden uzaklaş."* (İbn Ebî Şeybe, 1409: VII, 487, no: 37443) denilmiştir.

Müderris Muharrem Efendi tarafından burada ders tekrarı ve müzakere konusunda kaydedilen hususların günümüz eğitim ve öğretimi açısından da son derece önemli olduğunu düşünüyoruz. Yapılan sınavlar vesilesiyle öğrenciler tarafından ders tekrarlarının zaman zaman yerine getirildiği düşünülse de, asıl tekrarın günlük olarak yapılmasının daha öğretici olduğu artık hepimiz tarafından kabul edilmektedir. Bu yüzden tekrarın, belki abartılı bir ifade gibi görülebilir ama "ezberlenerek" kemâle erdirilmesi de hedeflenmektedir. Ancak eski dönemde yazılı kaynaklar ve kitaplar bugünkü kadar yaygın olmadığından ezbere büyük önem verildiğinin dikkate alınması faydalı olacaktır. Müzakere konusunda da günümüzde henüz istenen seviyede olmadığımızı düşünüyoruz. Çünkü öğrenilen şeylerin müzakere yoluyla pekiştirilmesi yahut tashihi/tenkidi belirli derslerde ve az bir süreyle kendisine başvurulan bir yöntem olarak kalmıştır. Bunun daha düzenli ve metodik olarak yerine getirilmesi, bilginin içselleştirilmesi ve daha üst seviyelere çıkarılması için çok önemlidir.

6. Altıncı Konu: İlim tahsili zamanında Allah *Azze ve Celle*'ye tevekkül

Müellifin tabiriyle; ilim öğrenen kişinin ilim talebi esnasında tevekkül içinde olması, rızık işini önemsememesi ve kalbini bununla meşgul etmemesi gereklidir. Çünkü her kimin kalbi yiyecek ve giyecek gibi rızık işiyle meşgul olursa, güzel ahlâk ve yücelik taşıyan işleri tahsile pek az fırsat kalır. Allah Teâlâ'ya tevekkül etsin, çünkü O ona yeter [kâfidir]. Nitekim Allah Teâlâ: *"Kim Allah'a tevekkül ederse, O ona yetecektir."* (Talâk suresi, 65/3) buyurmaktadır. Yine öğrencinin, imkân nispetinde dünyevî ilgilerini azaltması, yalnızlığı tercih etmesi ve ilim yolculuğunda zorluğa tahammül göstermesi gerekir. Çünkü ilim talep etmek büyük bir iştir ve âlimlerin çoğuna göre cihattan daha üstündür. Alınacak ecir, zorluk nispetindedir. Buna sabreden, diğer bütün [dünya] lezzetlerini bastıran (onlara üstün gelen) bir haz duyar ve âhiret lezzetini hisseder [ona ulaşır].

İlim tahsilinin zamanına gelince; *"Beşikten mezara kadar…"* En uygun vakit ise gençlik (yiğitlik) çağıdır. Hadiste şöyle geçmektedir: *"Kur'ân'ı küçük yaşta öğrenen kimsenin durumu, kayanın üzerine (yazı) nakşedene benzer. Yaşlılığında öğrenen kimse ise suyun üzerine yazı yazmış gibidir."* (İbnu'l-Ca'd, 1990, s. 162). Bununla birlikte yaşlılar da zikredilen şekilde ilim öğrenmekten asla ümit kesmemelidir. Dersi gözden geçirme vakti; seher vakti, akşamla yatsı arası ve güneş doğduktan sonradır. Yine de bütün vakitlerini tefekkür ve teemmülle (inceden inceye düşünmeyle) doldurmalıdır. Bir dersten usandığı zaman diğerine geçmelidir.

7. Yedinci Konu: Ciddiyet, düzen ve kararlı olma

İlim öğrenecek kimsenin ciddi, düzenli [ve devam üzere] olması gerekir ki sonuçta bir ilim adamı olabilsin. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *"Bizim (tevhit davamız) uğrunda (canla başla) çalışıp didinen kimseler var ya, işte biz onları yollarımıza eriştireceğiz."* (Ankebût suresi, 29/69). Denilmiştir ki: مَنْ وَمَنْ قَرَعَ ٱلْبَابَ وَ لَجَّ وَلَجَطَلَبَ شَيْئًا وَ جَدَّ وَجَدَ *"Kim bir şeyi ister ve ciddiyetle çalışırsa (aradığını) bulur; kim de bir kapıyı çalar ve ısrarcı olursa içeri girer."* (Zernûcî, 1990, s. 13)

Yine, *"Öğrenmede üç kişinin ciddiyetine ihtiyaç vardır: Öğrencinin, öğretmenin ve babanın."* denir. İlim öğrenen kimsenin ilimde yüksek kararlılık sahibi olması gerekir. Kimin ciddiyeti var ama azmi yoksa veya kararlılığı var fakat ciddiyeti yoksa [azıcık bir miktar dışında] ilim tahsil edemez. Tembellikten de sakınmak lâzımdır; çünkü o uğursuzluk (bereketsizlik) ve büyük bir afettir. Tembellik, öğrencinin dersinin ve ödevinin manalarını anlama ve düşünme noktasındaki eksiklikten; ilmin fazilet ve derecesinin, ilim ehlinin Allah Teâlâ katındaki mertebesinin, çok değerli ve şerefli oluşunun farkında olmamaktan ve bunu bilmemekten ortaya çıkmış olabilir. Tembellik, balgamdan ve rutubet çokluğundan da kaynaklanabilir.

Diğer hususlar günümüz eğitimcileri tarafından da aynen kabul edilmekle birlikte tembelliğin balgam ve rutubetten kaynaklanmış olabileceğine dair açıklama, muhtemelen o günün ulaştığı tıp biliminin verilerine veya tecrübeye dayanarak verilmiştir. Bununla ilgili değerlendirmelerimizi sonuç kısmında yapacağız.

8. Sekizinci Konu: İlim öğrenme esnasındaki takva

Müellifimize göre, takva ve vera' (günahlardan sakınma) ilmin tahsiline, artmasına ve onunla amel etmeye sebep olduğu için ilim öğrenmede büyük bir esastır. Her ne zaman ilim öğrenen kişi takva sahibi olursa, ilmi daha faydalı, öğrenmesi daha kolay ve faydası daha çok olur. Çok yemekten, karnını doldurmaktan, çok uyumaktan ve fayda vermeyen konularda çok konuşmaktan uzak durması, öğrencinin takvasındandır. Doygunluğun üzerine yemek hem sırf zarardır, hem de ondan dolayı âhiret yurdunda cezayı hak eder.

Yapılması gereken ilk şey, bir gün ve gecede bir defa yemektir. Çünkü açlığın on faydası vardır: Kalbin berraklığı, inceliği, inkisarı (kırıklığı/hafifliği), [aç kimsenin hatırlanması], günahların ve uykunun azalması, yemeğe ayrılan zamanın ibadete harcanması, bedenin sağlıklı ve rızık (temininin) kolay olması ve başkalarını tercih (îsâr) duygusunun (kalpte) yerleşmesi. İlim öğrenen kimse her ne zaman imkân bulursa çarşı ekmeği yemekten uzak durur. Çünkü onun temiz olmama ihtimali daha yüksek olup, böylece Allah'ı anmaktan daha fazla uzaklaştırır ve gaflete daha çok yaklaştırır. Ayrıca fakirlerin gözleri ona takılır, almaya güçleri yetmez ve ondan incinirler; bu nedenle bereketi gider, faydası az olur.

Burada ifade edilen, bir gün ve gecede bir defa yemek bir nevi her gün oruç tutmak demektir. Günümüz eğitim sisteminde uzak mesafelerden okula gitme, sabah erken saatlerden akşam vakitlerine kadar okulda kalmak gibi hususlar söz konusu olduğundan beslenmenin de çok önemli olduğu anlaşılır. Dolayısıyla geçmişle günümüzü kıyaslayarak gün içerisinde yeme içmeden uzak durmanın yanlış olacağını ve öğrenmedeki verimi düşüreceğini düşünüyoruz. Bununla birlikte elbette abur-cubur yemek ve tıka-basa midesini doldurmak gibi sağlıksız beslenmeden de uzak durulması gerektiği ve gün içerisinde dengeli bir beslenme programının benimsenmesinin elzem olduğu aşikârdır. Çarşı ekmeğinden uzak durma konusuna gelince; bunun da tamamen o dönemin şartlarına göre düşünülmesi gerekmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu uyarı hijyen ve temizlik konusuyla yakından ilgilidir ve ekmek gibi önemli bir besin maddesinin temiz olmayan ortamlarda üretilmiş olma tehlikesinden dolayı o dönemde çarşı ekmeğinden sakındırılmıştır. Günümüze gelindiğinde, artık fırında üretilen bir ekmekten, sırf çarşı ekmeği diye uzak durulması mümkün ve uygulanabilir değildir. Ticaretten eğitim-öğretime, sağlıktan tarıma kadar pek çok alanda mücadele eden ve çalışan insanları, çarşıdan almayıp evlerinde ekmek yapmaya yönlendirmenin, kadınıyla erkeğiyle yoğun bir çalışma temposuna katlandığı bir ortamda pratik bir faydası ve uygulanabilirliği söz konusu değildir. Temiz ortamlarda üretildikten sonra çarşıdan alınacak bir ekmeğin zararı yoktur. Hijyene dikkat edilmeyen bir ortamda, sadece çarşı ekmeğinden değil diğer gıdalardan da sakındırma şeklinde zaman zaman ortaya çıkan geçici yasaklar ise her devirde olabilir.

Müderris Muharrem Efendi'ye göre gıybetten ve çok konuşanlarla oturmaktan kaçınmak da takvadandır. Çünkü öyle yapmak ömürden çalar ve vakitleri boşa harcatır. Bunun için fesatçılardan, günahkârlardan ve tembellerden uzak durmak takvanın bir gereğidir. Çünkü hiç şüphesiz komşuluk (beraberlik) etkilenmeyi gerektirir. Ayrıca öğrencinin Rasûlullah'ın sünneti ile yolunu çizmesi, kıbleye yönelerek oturması, hayır ve salâh ehlinin duasını ganimet bilip mazlumun duasından kaçınması gerekir. Selef âlimleri bütün bu anlatılanlar hususunda takva üzere yaşarlardı. İşte onlar bu nedenle ilim, amel ve ilmi yaymada başarıya ulaşmışlar ve nihayet isimleri kıyamete kadar bâkî kalmıştır. Zamanımızdakiler ise bunları ya tamamen ya da kısmen ihmal ettiklerinden dolayı ilimden ve onunla amel etmekten mahrum kalmışlardır. Dolayısıyla öğrencinin edepleri ve sünnetleri küçümsememesi gerekir. Çünkü edepleri ve sünnetleri küçümseyen kimsenin vacipleri yapması mümkün olmaz. Vacipleri küçümseyen kimse farzları ihmal eder; farzları ihmal eden ise âhiret saadetinden mahrum kalır.

Yine ilim talibinin şükretmesi [çok namaz kılması] ve huşû sahibi kimselerin namazı gibi namaz kılması gerekir. Çünkü bu, tahsil ve ta'allümde (ilim öğrenmede) ona bir yardımcıdır. Müşfik, nasihat veren ve haset etmeyen birisi olması da takvadandır. Rasûlullah (s.a.) de: *"Ateşin odunu yediği gibi haset de iyilikleri yer."* (Ebû Dâvud, 1988, Edeb 52, no: 4903) demiştir. الحَسُودُ لاَ يَسُودُ "el-Hasûd lâ yesûd" *"Haset eden ulu olmaz/yüceliğe eremez."* (Aclûnî, 1405, I, 359-360, no: 1145) de denilmiştir.

Görüldüğü üzere müellif, takva konusuna çok önem vermiş; ilim öğrenmede bunun son derece önemli olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Günümüz eğitim sisteminde belki de en fazla ihmal gösterilen konulardan birinin burada anlatılanlar olduğunu, günümüzdekine göre geçmişte bu konuya çok daha ileri boyutlarda vurgu yapıldığını söyleyebiliriz. Bu yüzden zamanımızda görünüşte diplomalıların sayısı artsa da irfan konusunda yeterli seviyenin hâlâ yakalanamadığı da bir gerçektir.

9. Dokuzuncu Konu: Hafızayı güçlendiren ve unutkanlığa sebep olan şeyler

Günümüzü de ilgilendiren önemli bir mesele olan hafıza konusunda müellif oldukça dikkat çekici açıklamalar yapmıştır ki, onun söylediklerinin bir kısmını burada paylaşmak istiyoruz: *Takva* ve *az yeme*nin yanı sıra hafızayı en fazla güçlendirmenin yolu, *ciddiyet* ve *devamlılık*tır. Denildiğine göre, unutkanlığın *balgamdan* kaynaklandığı hususunda yetmiş peygamber görüş birliği etmiştir. O da yemekten dolayı su içmekten kaynaklanır. Kuru ekmek yemek balgamı keser. Aynı şekilde aç karnına kırmızı (kara) üzüm yemek de balgamı giderir. Fakat fazla üzüm yememelidir, yoksa su içme ihtiyacı hisseder. Aç karnına her gün 21 tane üzüm yemelidir. Misvak da balgamı azaltır. *Bal şerbeti içmek, şekerli kündür*[2] *yemek* de hafızayı güçlendirir ve pek çok hastalığa şifa verir. *Kur'ân okumak* ve *gece namazı* da hafızaya kuvvet verir. Hafızayı güçlendirmek için Mushaf'a bakarak Kur'ân okumaktan daha ziyade faydalı ve faziletli hiçbir şey olmadığı söylenmiştir. Hz. Peygamber'e *çok salâvat getirmek* de hafızayı güçlendirme yollarındandır. Balgamı ve rutubeti azaltan her şey hafıza kuvvetini artırır. *Günahlardan uzak durmak* da böyledir.

Unutkanlığa sebep olan şeylere gelince; ma'siyetler; çok günah işlemek ve dünya işleri konusunda fazlasıyla endişe duymak ve hüzünlenmek, çeşitli tutkularla çokça meşgul olup ilgilenmek de unutkanlığa sebep olur. Unutkanlığa sebep olan diğer bazı şeyler şunlardır: Kur'ân'ı cenabet halinde okumak; cünüpken yemek, tencereden yemek, sıcak ekmek yemek, ekşi elma, kesnic/kişniş otu yemek; yola, meyve veren ağacın altına, külün içine, nehir yatağına veya durgun suya işemek; erkeğin sebepsiz yere kendisinin veya başkasının erkeklik organına bakması, cima esnasında kadının fercine (cinsel organına) bakması, yabancı kadına bakması; zekeri (erkeklik organı) ile ondan su gelinceye kadar oynaması; asılmış (idam edilmiş) kişiye bakması; hamamdaki kadına bakması; çokça mizah yapmak, cünüp olarak gökyüzüne bakmak, ense çukurundan kan aldırmak, mezarlar arasında gülmek, deve katarları arasından geçmek, biti canlı olarak yere veya mescide atmak; mescitte elbiseyi hareket ettirip silkelemek, mescide girerken sağ adımından önce sol adımını atmak, çıkarken ise soldan önce sağ adımını atmak, [tuzlu et yemek, kabir taşlarını okumak, hamamdaki tarak ile taranmak; peşkiri (el havlusunu), pantolonu/iç donunu, ayağa dolanan sargı bezini, başa sarılan sarığı yastık olarak kullanmak; şahitliği gizlemek, fitne çıkarmak, insanlarla alay etmek, evini bez parçasıyla süpürmek, elini ve yüzünü elbisesinin eteğiyle kurulamak.]

Hafızayı güçlendiren veya unutkanlığa sebep olan bu şeylerin dönemin bilgi düzeyi veya tecrübeyle elde edilen malumatlar kabilinden olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle günümüzde hafızayı güçlendirmeye yönelik yapılacak faaliyetlerin veya yenilecek şeylerin bu konuda uzman ve tıbbî bilgisi yeterli olan kişilerin yönlendirmesi ile belirlenmesi daha doğru olacaktır.

10. Onuncu Konu: Rızkı artıran, azaltan ve ömrü uzatan şeyler

- Bu konuda risalede yazılanlar şu şekildedir: İlim talibine rızık gereklidir; onun için öğrenci rızkı çoğaltacak ve ona engel olacak şeyler ile ömrü uzatacak ve sağlığı artıracak şeyleri de bilmelidir ki ilim öğrenmek için vakit ayırabilsin. Rızkı en güçlü şekilde celbeden/çeken bazı yollar şunlardır:
- Namazları müstehap olan vakitlerinde huşû içinde ve saygıyla kılmak.

[2] Kündür: "Akgünlük" veya "günlük" denilen ve reçinesi elde edilen bir bitki olup, nefes açıcı ve hafızayı güçlendirici olarak bilinir.

- Namazı ta'dil-i erkâna, [namazın diğer vaciplerine, sünnetlerine ve edeplerine riayet ederek] ve özellikle cemaatle kılmak.
- Her gece Vâkıa suresini okumak. [Tebâreke'l-lezi bi yedihi'l-] Mülk ve *"Ya eyyühe'l-Müzzemmil", "Ve'l-leyli izâ yağşâ"*, özellikle *"Elem neşrah leke", "İzâ câe nasrullah", "Gul ya eyyühe'l-kâfirûn", "Gul hüva'l-lâhu ehad" [ihlâs suresi]* ve *Muavvizeteyn* surelerini okumak da aynı şekilde (rızka genişlik verir).
- Mescide imamdan [ezandan] önce gelmek ve devamlı abdestli bulunmak.
- Sabah namazının sünnetini ve vitir namazını evde eda etmek, vitirden sonra dünya kelâmı etmemek, boş söz söylememek, ihtiyaç olmadıkça kadınlarla çok oturmamak.
- Güzel yazı, güler yüz, hoş kelâm, çok kanaat [avluyu süpürmek] ve kapları yıkamak da rızkı artıran şeylerdendir.

Fakirliğe sebep olan şeylere gelince; genel olarak günahların işlenmesi; özellikle de yalan söylemek, içki içmek, zina ve livata yapmak ve çok uyumak fakirlik getirir. Aynı şekilde ilim eksikliği ve sohbet [sabah uykusu] da rızka engeldir. Rızka mani olan diğer şeyler şunlardır:

Çıplak olarak uyumak, çıplak bir şekilde bevletmek (işemek), yaslanarak veya cünüp olarak yemek, sofradaki kırıntıları önemsememek, soğan ve sarımsağın kabuklarını yakmak, evi peşkirle (el havlusuyla) süpürmek, evi geceleyin süpürmek, çöpleri evde bırakmak, elini çamur ve toprakla yıkamak, dişleri her türlü ağaçla temizlemek, meşâyihin (büyüklerin) önünden yürümek, ana-babaya isimleriyle seslenmek, kapı eşiğinde oturmak, kapının iki kanadından birine yaslanmak, tuvalette abdest almak, elbiseyi üzerindeyken dikmek, yüzü elbiseyle kurulamak, evde örümcek ağını bırakmak, namazda gevşeklik göstermek, sabah namazından sonra mescitten hızlı çıkıp çarşıya erkenden gitmek, fakirlerden ekmek parçalarını satın almak, kapları örtmeyi terk etmek, kandili nefesle söndürmek, bağlı kalemle yazmak, kırık tarakla ve ayakta taranmak, oturarak sarık sarmak, ayakta pantolon/don giymek, parmakları kenetlemek, ayağını sağ elle yıkamak, [yemeği sol elle yemek], mesti ve gömleği çıkarırken sağdan başlamak, giyerken tersini yapmak (soldan başlamak), insanın yüzüne vurmak, [âlimlere ihanet edip/küçümseyip, beyinsizlere/ayak takımına ikram etmek), yetimi ağlatmak, tuvaletini yaparken konuşmak, [otururken elini yanağının altına koymak, sakalını yolmak, yeşil/yaş ağaçları kesmek, namazda gevşeklik göstermek], her şeye başlarken besmele çekmeyi terk etmek, namaz kılmadan önce mescitten çıkmak, çarşıya erken girmek ve çarşıdan geç çıkmak, [sabah namazından sonra süratle mescitten çıkmak, babasına ve oğluna beddua etmek, ana-babaya dua etmeyi bırakmak, cimrilik etmek ve eli sıkı olmak, israf etmek, tembellikte bulunmak, işlerinde zafiyet ve gevşeklik göstermek.]

İyilik yapmak, sıla-i rahim (akraba ziyareti), [eziyet etmemek], büyüklere saygı göstermek, sadaka vermek [ki aynı zamanda rızkı artıran şeylerdendir ve bu iki konuda (ömrü ve rızkı artırmada) kibrittir (çok değerlidir)], abdesti [saygılı bir şekilde] tam almak, yüce Kur'ân'ı [saygıyla] okumak, hacla umre arasını birleştirmek ömrü uzatan şeylerdendir. Yine üç şeyin ömrü uzattığı söylenmiştir: Sıcak suyla yıkanmak, bekârları evlendirmek ve seher vakti tatlı elma yemek. Az yemek ve çok nafile namaz kılmak, sıhhate sebep olan şeylerdendir. Tıbba dair bir şeyler öğrenmesi ve bu konuda yazılan eserlerden teberrük etmesi de gerekir.

5. Sonuç

Kanuni dönemi klasik Osmanlı medreselerinde eğitim ve öğretim anlayışı bağlamında incelediğimiz, İstanbul Sûfî Mehmed Paşa Dârülhadisi müderrislerinden Muharrem Efendi'nin (ö. 983/1576) *Terğîbü'l-müte'allimîn* (*Öğrencileri Teşvik*) adlı risâlesi dinî eğitim almak isteyenler için yazılmış ve konular tamamen Ehl-i Sünnet ekolünün bakış açısıyla ele alınmıştır. Bununla birlikte din eğitimi almayan öğrenciler için de oldukça faydalı bilgiler içermektedir. Müellif konuları Kur'ân ve Sünnet açısından irdelendikten sonra ilgili ayetleri, hadisleri, hatta geçmiş âlimlerin görüşlerini Tevrat, İncil ve Zebur gibi kitaplardan da nakilde bulunarak inceler ve bu konuda çok zengin bir içerik sunar. Müellifin beyanına göre burada sunulan bilgileri, insanları ilme ve amele teşvik etmek için muteber tefsirlerden ve meşhur kitaplardan bizzat kendisi toplamıştır. Her ne kadar o söz etmese de müellifin ayrıca, İslâm eğitim ve öğretiminin temel ilkeleri konusunda önemli bilgiler içeren Burhaneddin ez-Zernûcî'nin (ö. 593/1196) *Ta'lîmü'l-müte'allim* adlı

meşhur eserinden de oldukça istifade etmiştir. İki kitabın dikkatlice karşılaştırılması bunu net bir şekilde ortaya koyar.

Muharrem Efendi kitabına öncelikle i'tikâdiyyât (temel inanç konuları) ile başlamayı gerekli görmüştür. Bu açıdan bakıldığında eğitim-öğretim meselelerini sağlam bir inanç temeli üzerine bina etmeyi hedefleyen Muharrem Efendi, bize göre de oldukça isabetli bir giriş yapmış olmaktadır. Yine yazar, ilmin fazileti hakkında pek çok ayet ve sahih/meşhur haberi uzun uzun nakletmekten geri durmamıştır. Naslardan getirilen bu teşvik edici metinlerin, öğrencilerin şuurlu bir şekilde ilme sarılması anlamında faydalı olduğunu düşünüyoruz. Bu açıdan bakıldığında eserin kendi döneminde eğitim ve öğretim usullerini derli toplu ve sistemli bir şekilde okuyucularına sunması açısından başarılı olduğunu söylememiz mümkündür. Ancak eserde zikredilen bütün konuların günümüz eğitim öğretim sistemiyle bütünüyle örtüştüğünü söyleyebilmek de zordur. Hoca ve ders seçimi, derse başlama zamanı gibi hususlar o dönemde medrese ve müderrislerin tercihiyle belirlenen konular olduğundan günümüzden farklı bir durum söz konusudur. Buna karşılık arkadaş seçimi, ilme, hocalara ve kitaplara saygı gösterme, derse ciddi bir şekilde hazırlanma, ciddiyet, düzen ve kararlılık, müzakere gibi hususların günümüz eğitim ve öğretim sisteminde de oldukça önem arz ettiğini ve bunların başarıyı doğrudan etkilediğini söyleyebiliriz.

Muharrem Efendi tarafından, hafızayı güçlendiren yahut unutkanlığa sebep olan şeyler olarak dile getirilen hususların da daha çok tecrübeye ve zamanın yaygın inanç ve kültürüne dayandığını düşünmemiz bizce daha uygundur. Aksi takdirde bunların değişmez birer hakikat ve ispatlanmış tıbbî gerçekler olarak algılanması yanlış olur kanaatindeyiz. Bu manada mesela; unutkanlığın balgamdan, onun da şu içmekten kaynaklanması, kuru ekmeğin, misvağın ve aç karnı yenen kara üzümün balgamı kesmesi; yine aç karnına her gün 21 tane üzüm yemenin, bal şerbeti içmenin, şekerli kündür tüketmenin, hafızayı güçlendirmesi bize göre tecrübe sonucu elde edilen bilgilerdir. Günümüzde bunların doğru olup olmadığı alanın uzmanları tarafından tespit edilmelidir. Aynı şekilde unutkanlığa sebep olan şeyler cinsinden zikredilen maddeler de tecrübeye ve yaşanmış deneyimlere dayalı olarak tespit edilen; aksinin yapılması halinde bu sonuçların meydana gelmemesi veya denildiği gibi çıkmaması pekâlâ mümkün olan konular olarak görülmelidir.

Sonuç olarak Müderris Muharrem Efendi'nin çeşitli eserlerden derleyip, kendi birikimiyle harmanlayarak ilim meraklılarını teşvik etmek için yazdığı bu risalenin son derece faydalı olduğunu; günümüzde de buna benzer eserler yazılmak suretiyle daha çocukluktan itibaren öğrencilerin bilime ve insanlığa faydalı olmaya teşvik edilmesi, bu yönde yönlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu amacı gerçekleştirmek üzere yeni yazılacak eserlerde geçmişin birikimlerinden istifade edilmekle birlikte, günümüzün üst düzey teknolojik imkânlarıyla yetişen genç nesillerinin her anlamda ihtiyacının karşılanması gerektiği kanaatini taşıyoruz. Bu anlamda akıllı telefonların, tablet ve bilgisayarların, sanal âlemin, daha iyi bir eğitim sistemi, daha donanımlı ama elbette daha ahlâklı ve dürüst öğrenci profili ortaya koyma yolunda nasıl kullanılabileceği konusu da tartışılmalı ve yazılacak eserlerde bunlara yer verilmelidir.

Kaynaklar

Aclûnî, (1405). Keşfu'l-hafâ ve müzîlu'l-ilbâs amme'ş-tehera mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs, I-II, Beyrut: yy.

Ahmed, (ty). Müsned, I-VI, Mısır: yy.

Baltacı, C. (1976). XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri-Teşkilat-Tarih, İstanbul: İrfan Matbaası.

Buhârî, (ty). et-Târîhu'l-kebîr, I-VIII, thk. Seyyid Haşim en-Nedvî, Yyy: Dâru'l-fikr.

Deylemî, (1986). el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb, I-V, Beyrut: yy.

Ebû Dâvud, (1409/1988). Sünenu Ebî Dâvûd, I-III, Beyrut: yy.

Fuâdî, Ö. (ty.). Menâkıbnâme-i Şa'bân-ı Velî, 94b, Mektebetu Câmiati'l-Melik Suûd, Yazmalar Bölümü, no: 4679- 2/998 f, Yyy: yy.

Gazzâlî, (1412/1992). İhyâu ulûmi'd-dîn, I-VI, Beyrut: yy.

Gül, A. (1997). Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadislerin Yeri, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Hatîb el-Bağdâdî, (ty). Târîhu Bağdâd, I-XIV, Beyrut: yy.

İbn Ebî Şeybe, (1409). Kitâbu'l-musannef fi'l-ehâdîs ve'l-âsâr, I-VII, Riyad: yy.

İbn Mâce, (ty.). Sünenu İbn Mâce, I-II, Kâhire: yy.

İbnu'l-Ca'd, (1410/1990). Müsned, Beyrut: yy.

Kâtip Çelebi, (1413/1992). Keşfu'z-zunûn an esâmî'l-kütübi ve'l-fünûn, I-II, Beyrut: yy.

Mecdî, M. (1409/1989). Hadâiku'ş-Şakâik, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Muharrem Efendi (37 Hk 2396/2, 93b). Terğîbü'l-müte'allimîn, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi.

Muharrem Efendi (6455, f 6/1310, 1b). Terğîbü'l-müte'allimîn, Mektebetu Câmiati'l-Melik Suûd, Yazmalar Bölümü.

Tatlı, B. (2013). Eğitim ve Öğretimde Altın Kurallar, Adana: Ekrem Matbaası.

Tirmizî, (ty). el-Câmiu's-Sahîh (Sünenu't-Tirmizî), I-V, Beyrut: yy.

Yardım, A. (1993). "Dârül-hadis", DİA, VIII, 531, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Yardım, A. (1995). "Temel Kültür Müesseselerimizden Dârülhadisler", (Ayverdi, Ekrem Hakkı, Hatıra Kitabı içinde), ss. 59-119, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.

Zernûcî, B. (1990). Ta'limü'l-müte'allim, (İslâm'da Eğitim Öğretim Metodu-Metin-Tercüme-Şerh), trc. ve şerh: Y. Vehbi Yavuz, İstanbul: Sahaflar Kitap Sarayı.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Orta Asya Sovyetler Dönemi ve Sonrası Nakşibendilik (Hüseyniyye Kolu Örneğinde)

Mairamkan Isabaeva

Özet

İslam bir bütündür. Dolayısıyla onu kapsayan tüm bilim dalları aynı şekilde bu bütünlüğün içine girmektedir. Ana kaynaklar bellidir. Bunun dışında başta adı olmayıp ama günlük hayatta tatbik edilen bir batıni yaşam tarzı mevcut olup, ana hatları çizilen tasavvuf vardır. Tasavvuf, ilk günden beri tanımı veya yaşam tarzıyla çok derine inen, tam tanımı yapılmasında çok çeşitlilik arz eden bir bilim olmuştur. Tasavvuf ve tarikat bir birlerinin ayrılmaz parçasıdır. Tasavvuf ve tarikat aynı zamanda bir birlerini tamamlamıştır. Diğer büyük tarikatlar yanında Nakşibendilik de kendini benimsetmiştir. Özellikle Orta Asya civarında ortaya çıkarak, oradan da Anadolu topraklarına kadar yayılmış, günümüze kadar ulaşmıştır. Makalemizde günümüz Orta Asya sınırlarını kapsayan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan ülkeleri içinde kendi faaliyetleri sürdüren Nakşibendi tarikatının Hüseyniyye kolunun SCCB dönemi ve bağımsızlık sonrası faaliyetleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Tarikat mensuplarının ilgisinin mürşitlerin iki ülke arasında ve sınıra yakın konumları itibarı ile üç ülke arasında çeşitlililk arzettiği gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Bağımsızlık, SCCB, tarikat, Nakşibendi, Hüseyniyye, Orta Asya*

1. Giriş

Hepimizin bildiği gibi 1991 yılında SCCB yetmiş yıllık ateisttik bir rejim sonrası ülkeler bağımzılığına kavuşturlar. Orta Asya Türki Cumhuriyetleri Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan bir birinin ardı sıra kendi bağımsızlıklarını ilan ettiler. Hiç kimseye sır değil ki geçen yetmiş yıl sadece manevi değil aynı anda kültürel ne kadar zenginlikler varsa çoğu tahrif edilmeye yüz tutulmuştur. Din âlimleri, milli aydınlar ya sürgün edilmiştir veya bir şekilde yok edilmiştir. Bunun en büyük örneğini Kırgızistan'da aradan yıllar sonra bulunan toplu mezar "Ata-Beyit" örneğinde mümkün. Maksatlarına kısmen ulaşmış olsalar da ecdadın gizliden gizliye yaptığı dini çalışmalar durmamıştır.

Bağımsızlık her alanda geçmişi tanıma, yeniden inşa etmek için büyük bir fırsat olmuştur. Her alanda malum miktarda gelişmeler kaydedilmiştir. Bu gelişme dini değerleri yeniden kazanmaya özellikle önem verildiği için camiler, medreseler vb dini teşkilatlar ile beraber tarikat vekillerinin de faaliyeti gelişmiştir. Neticede günümüzde Orta Asya'da, özellikle Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinde tarikatçılar faaliyeti canlanmıştır. Orta Asya yüzyıllar boyunca birçok din ve çeşitli halk bir arada yaşamıştır. Özellikle IX ve XIV yüzyıllar arasında İslam uygarlığının altın çağını yaşamıştır ve günümüze kadar intikal eden birçok değerli eserler bırakmışlardır.

Orta Asya hem dini hem de dünyevi ilimlerde birçok değerli bilim adamları yetişmiş nadide bir bölgedir. Dünyaca ünlü Abdülhalik Gucduvani ve Bahaeddin Nakşibendi bu diyarların birer parlayan yıldızlarıdır. Bahaeddin Nakşibendi'nin "Gönül Allah'ta, el işte" hikmeti dinimizin yüksek mahiyetini açık ve net ifade etmiştir.

2. Tasavvufun ortaya çıkması

Asr-ı Saadet ve ondan sonraki ilk vakitlerde akait, fıkıh ve diğer İslami ilimler gibi tasavvuf da kendince ayrılmamıştı. (Muhammad Sodiq 2011:4) Çünkü o zamanlar Resulullah (s.a.v.) hayattaydı. Her hangi konuda Resulullah (s.a.v.) örnek alınıyordu. Daha sonraları ise sahabeler kendilerine Kuran ve Sünnetten gerekli hüküm ve hulasayı çıkarıyor, ona göre amel ediyorlardı. Manevi kemal, zikir ve zahitliğe meyilli zatlar çeşitli ayet ve hadislerden kendileri için delil bularak hayatlarında tatbik ediyorlardı. Dünya, madde ve eşyalara değer vermeyen züht hayatı ortaya çıkar ve bu hicri ikinci asra kadar devam eder. (Bolat 2012:109) İslam tasavvufu VIII yüzyılda Arap coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Özellikle Şark ülkelerinin içtimaı ve manevi hayatıyla iç içe olmakla birlikte, eğitim ve kültürüne büyük etki etmiştir. Tasavvuf Kur'an'ı-Kerime, Peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a.v.)'nın sözleri, adetleri ve yaşam tarzlarına dayanan ve gelişen talimdir. (Hasaniy ve Razzakova 2003:4) Tasavvuf üç düşünce tarzını kendi içine alır; tarikat, marifet ve hakikat. Bu üç düşünce tarzı esasında sofiyi terbiye etmek mürşit-müritlik kaideleri ortaya çıkmıştır. Bununla ilgili son bölümde bilgi verilecektir. Tasavvuf tüm İslam coğrafyasını zapt ederek eski şehirlerde hane kâh, tekke ve zaviyeler kurulmuştur. (Hasaniy ve Razzakova 2003:8) Zamanla tarikat sayısı oldukça çoğalmış ise de, on üç büyük tarikat görüşü yaygınlık kazanmıştır. (Demirci 2011:68-69) İşte o büyük tarikatlar: Kadiriyye, Yeseviyye, Rifaiyye, Sühreverdiyye, Çiştiyye, Şaziliyye, Bektaşiyye, Mevleviyye, Bedeviyye, Desukiyye, Nakşibendiyye, Halvetiyye ve Bayramiyye.

3. Nakşibendi tarikatının teşekkülü

Nakşibendi tarikatı tarihine kısaca bakarsak, birkaç dönem ve ayrı isimler karşımıza çıkar. Hz. Ebu Bekirden Bâyezîd-i Bistâmî'nin (ö. 234/848) zamanına kadar Bekriyye veya Sıddıkiyye, İlk dönemlerde her ne kadar Hz. Ebu Bekir'e ulaşan yazılı silsile olmasa da şifahi yolla aktarılmış, hicri VI asırdan sonra yazıya aktarılmaya başlanmıştır. Ebû Bekir'e ulaşan silsilelerin ilk yazılı örneklerinden biri, Abdülhâliḳ-ı Gucdüvânî'ye (ö. 575/1179) nispet edilen Maḳamât-ı Yûsuf-ı Hemedânî adlı eserde şeyhi Yûsuf el-Hemedânî'den şu sözler nakledilir: "Bu zikir telkini önce Hz. Ebû Bekir'in gönlüne olmuştur. Ondan Selmân-ı Fârisî'ye ulaşmış, ondan Ca'fer es-Sâdık'a, ondan Bâyezîd-i Bistâmî'ye, ondan Ebü'l-Hasan el-Harakanî'ye, ondan büyük şeyh Ebû Ali el-Fârmedî'ye ve ondan da bana ulaşmıştır". Bunun dışında Hz. Peygamber'e nispet edilen, "Allah Teâlâ benim kalbime ne dökmüşse ben de onu Ebû Bekir'in kalbine döktüm" şeklindeki rivayet nakledilmiştir. (Tosun 2009:98) Hâce Yûsuf el-Hemedânî'nin (ö. 535/1140) zamanına kadar Bâyezîdi Bistami (Ebû Yezîd Tayfûr b. Îsâ b. Sürûşân (Uludağ 1992:238)) Tayfûr lakabına nisbetle Tayfûriyye, Hemedânî'den Hâce Bahâeddin Nakşibend'in (ö. 791/1389) zamanına kadar Hâcegân tarikatı ve ondan itibaren de Nakşibendiyye adını aldığını kaydederler. (Tosun 2015:31, Algar 1996:431)Ubeydullah Ahrar'dan (ö. 895/1490) sonra "Ahrariyye" (Tosun 2012:19), İmam Rabbani ve Müceddidi Elfi Sani lakaplarıyla tanınan Ebü'l-Berekât Ahmed b. Abdilehad b. Zeynilâbidîn el-Fârûkī es-Sirhindî (ö. 1034/1624), (Algar 2000:194) sonra "Müceddidiyye", Mevlana Halid Bağdadi'den (ö.1242/1826) sonra "Halidiyye" (Algar 1997:295) olarak adlandırılmış ise de, Bahaeddin Nakşbend'den sonra tarikat genellikle Nakşibendiyye olarak anılmıştır. (Tosun 2015:31-32).

4. Bahaeddin Nakşibendi ve Tarikatın yeni çerçevesi

Bahaeddîn Muhammed b. Muhammed Nakşbendî Buhârî, 717-718 Muharrem/Mart-Nisan 1318 tarihinde Buhâra'ya 9 km uzaklıkta Kasr-ı Hinduvân'da (Kasr-ı Ârifan) dünyaya gelmiştir. (Eraydın 1994:370, Yazıcı 1964:54) Hazretin ismi Muhammed babasının ismi ise Muhammed Celaleddin, fakat Doğu'dan Batı'ya kadar Hazret Bahaeddin, Hace Buzurg (Büyük Hace), Şah-ı Nakşbend isimleri ile meşhur olmuştur. (Salim Buhoriy 1993:2-3) Hâce Bahaeddin'in babası genelde padişahlar ile çok yakın iletişim içinde olmuştur. Ticaret ile meşgul olmuştur. Dedesi âlim ve velileri dost bilen ve onların hizmetini seven şahıs idi. (Muhammad Ali 1993:8) Doğumundan sonra dedesi Bahâeddîn'i o sırada Kasr-ı Ârifân'da olan Muhammed Baba Semmâsî (ö. 740/1339)'ye getirmiş, Semmâsî de onu manevî evlatlığa kabul etmiştir. İlerideki terbiyesini o sırada yanında bulunan halifesi Emîr Külâl (ö. 771-2/1370-71)'e bırakmıştır. (Eraydın 1997:370) Bahaeddin Nakşibendi tıpkı Bayezid Bistami ve Ebul Hasan Harakani gibi üveysi olmuştur. Tasavvufta kendinden önce vefat etmiş bir şeyhin ruhaniyetinden feyz almaya üveysilik yolu

derler. (Kara 1985:294) Abdulhalık Gücdüvani Bahaeddin Nakşbend'e zikr-i hafiyi öğretir. Hafiy zikri Abdulhalık Gucdüvani'ye Hz. Hızır öğrettiği rivayet edilir. Hâce Abdülhalik Gücduvani revişi tarikatta hüccet sayılır. Her zaman Peygamber (s.a.v.) yolunda sünnete muvafık ve bidatte muhalefet adımını atmıştır. (Nevai 2000:120)

Nakşibendiliğin asıl mahiyetini şeriat adabı teşkil eder. Bahaeddin Nakşibendi üveysi piri Hâce Abdülhalik Gücduvani'nin talimatıyla Kur'an, Hadis ve sünnet en önemli desturu saymıştır. (Abdullayev 2007:177) Nitekim Pir-i Türkistan Ahmet Yesevi bir hikmetinde:

Tarikata şeriatsız girenlerin,

Şeytan gelip imanını alır imiş (Yassaviy 1991:166) der.

Nakşibendi tarikatının esaslarını ilk sistematik hale getiren Abdulhalık Guvdüvanidir. Abdülhalik Gücdüvani müritlerine fıkıh ve hadis ilimlerini öğrenmelerini, cahil sofilerden uzak olmalarını söylemiştir. Tarikatın temel on bir prensibinden ilk sekizini ortaya koymuştur. Daha sonra Bahaeddin Nakşbend bu sekiz prensibe üç prensip eklemiştir. Müridin günlük hayatta ve zikir esnasında riayet etmesi gereken ilkeler edebiyatta "kelimât-ı kudsiyye" adıyla anılır. (Tosun 2006:342) "Kelimât-ı kudsiyye" diye meşhur olan bu prensipler şunlardır: **1. Hûş der-dem:** Dervişin aldığı her nefeste gafletten kaçınması, Hakk'ı unutmaması. Verilen her nefes bir hazinedir ve insanın ömründen bir parça koparır. İşte bundan ötürü her anı şuurlu geçirmek gerek. **2. Nazar ber-kadem:** Yürürken gaflete sebep olacak herhangi bir şeyi görmemesi için gözünü ayağına dikmesi. Yürürken sağa sola bakanın ilgisi dağılır. Gözün gördüğüyle kalp meşgul olur. Ayakta bakmada sünnet var, tevazu, edep ve haddini bilmek mevcuttur. **3. Sefer der-vatan:** Lüzumsuz seyahatlerden vazgeçip kendini beşerî sıfatlardan ilâhî sıfatlara ulaştıracak olan iç âlemindeki yolculuğa yönelmesi. **4. Halvet der-encümen:** Sûrette ve zâhirde halk içinde bulunurken mânen ve bâtınen Hak ile beraber olması. **5. Yâdkerd:** Diliyle veya gönlüyle Hakk'ı zikretmesi. Hem kalp hem de dil ile yapılan zikir ile kalp pasının giderilmesi. **6. Bâzgeşt:** Zikir esnasında akla gelen her türlü fikri kovmak. Zikir yaparken kelime-i tevhidin ardından, "İlâhî ente maksûdî ve rızâke matlûbî" (Allahım! Maksadım sensin, gayem senin rızânı kazanmaktır) cümlesini tekrarlaması. **7. Nigâhdâşt:** Muhafaza demektir. Kelime-i tevhidi söylerken aklından bütün yersiz düşünceleri atması. **8. Yâddâşt:** Her zaman Hak'tan âgâh olması. Zikirde huzura ermek ve şühud makamına ulaşması. İlk yedi prensibin hedefinin bu sonuncusunu gerçekleştirmek olduğu söylenir. Hâce Bahâeddin tarafından ortaya konulan diğer üç prensip ise: **9. Vukuf-i zamani:** Her anın ve her halin hesabını yapmak. Gönül muhasebesi. **10. Vukuf-i adedi:** Zikirde sayıya dikkat etmek. Düşüncenin dağılmasını engellemek amacıyla zikir sayısının tek olmasına özen göstermek. Vukuf-u adedi (tek söylemek) ilmi ledünnün ilk basamağıdır. (Muhammad Ali 1993:84) Maksad zikiri çok söylemek değil bir nefeste üç kere söylemek. Hesap yirmi birden geçse de netice olmazsa o zaman işi yine yeniden başlarlar. Şartlardan biri de nefes almamak. "la ilahe illallah" sağ taraftan başlanarak gönle kadar ulaştırılır. Sonra soldan çıkarılır. Bunun için bir hayli uğraşmak gerek. Sabahtan önce ve akşamdan sonra halvette ve halktan uzak bir yerde yapılır. Bu yolun başı kelime-i tevhit ve sonu da. İlk ve son derstir. Saadetin anahtarıdır, onsuz hiçbir kapı açılmaz. **11. Vukuf-i kalbi:** Zikir esnasında salik Allah huzurunda olduğunun farkında olması. Bununla birlikte zikreden kendi kalbine yönelmesi gerek. (Algar 1996:431)

Bahaeddin Nakşbend öğretisinde kendi el emeğiyle, helal rızık kazanmak, gönül Allah'ı devamlı zikretmeyi esas almıştır. **"Dil ba yaru dast ba kar"** yani gönül Yar (Allah) ile; el ise işle meşgul olsun sloganı tüm Müslüman âlemine meşhurdur. Hâce Bahaeddin her müridine mutlaka bir mesleği öğrenmesi gerektiğini tavsiye eder. Bahaeddin Nakşbend tasavvuftaki önceki katı kuralları bir hayli yumuşatarak günlük hayat tarzına uygun hale getirmiştir. Allah'a ulaşmak gönül ile yapılırken el iş ile meşgul olmalıdır. Bahaeddin Nakşbend terki dünya yapmadan da Allah'a ulaşmak mümkün olduğu gayesini ortaya koymuştur. (Özbekistan Milli Ensiklopedisi 2006:175) Hâce Bahaeddin önceki devirlerde yaşayan halvet nişin, terki dünya eden, hücreden hiçbir yere çıkmayan, sadece ibadet eden derviş, kalenderler yolundan gitmemiştir. Nitekim Alişir Nevai de bu durumu eserlerinde tekit eder: "**Yine sordular: "sizin tarikiniz binası ne işedur?"** Hâce Bahaeddin dediler ki: **Encümende (toplantı) halvet, zahir yüzünde halk ile batın tarafından Hak Subhanahu Teâla ile**". Yani Nakşibendi Tarikatının esas akideleri yalnızlıkta, çilehanede oturmak değil tam tersine yalnızlığı ve huzuru encümende dostlar devresinde bulmak; Hak'ta ve hakikati başka diyarlarda aramadan, kendi vatanını, yurdunun şehir köylerini ziyaret etmek; zahirde adeta işlerde halden ayrılmadan, O'nunla hem nefes olmak, batında yani gönülde her zaman Hak ile yaşamak demekti. Bahaeddin Nakşibendi sohbetlerinde sürekli **"el ibadatu eş'arata eczain tis'atu minha talabu'l**

halali va cuz'un vahidun minha sairu'l-ibadati" hadisini tekrar ederdi. Kendisi de geçimini ziraatten yapar, her sene biraz arpa ve maş fasulyesi ekerdi. (Muhammad Ali 1993:55) Nakşibendiliğin esas sloganı Hz. Peygamber ve sahabeler gibi yaşamak, Hz. Peygamberin hayat tarzını tekrar diriltmeye çalışmak. Nakşibendilik öğretisi başkalar üzerinden geçinmeyi reddeder. Onlar fakat alın teri, kendi el emeği ile bulunan nimetlere helal saymışlardır. Bu kaideleri Bahaeddin Nakşibendi kendi öğretisine esas aldı ve bu akideye uyarak bir parça yere ekin ekerek, çiftçilik yaparak hayatını idame etti.

Şeyhler sofi, derviş-kalenderlerini öğretisini uzak yakın çevreye yaymak için gönderirlerdi. Onların esas işi sefer, seyahat olup, her hangi bir emeğin ucunu tutmazlardı. Onlar hiç evlenmez, çocuk çoluğa karışmadan, dilencilik ile yaşamayı, kendilerini bu dünya zenginliklerinden, huzurdan mahrum ederek, nefsine hâkim olarak, hiç kimseye ve hiçbir şeye ihtiyaç duymadan dilenci gibi yaşamayı bir övünç kaynağı olarak görürler idi. Dervişlerin bazıları evsiz, yurtsuz; evliyaya iki dünya bir adım diye dünya gezerken; diğerleri de kendileri için seçtikleri pirleri, üstatları yanında ilim, terbiye ile meşgul olur ve hanegaha vakıflardan verilen hayır sadaka ile yaşarlar idi. Buhara'da emirin özel fetvasıyla şehrin meydanlarında her perşembe günleri derviş-fakir, kimsesiz miskinler için halktan hayır sadaka toplanır idi. o vakitlerde dervişler kullara günahlarını, kıyamet günündeki cezaları hatırlatarak, genelde Yesevi ve Süleyman Bakırgani hikmetlerini okur idiler. Maveraünnehir'deki dervişlik cemaatlerinin esas şartları evlenmemek, mal mülk toplamamak, tamah etmemek, başkasının mal mülküne göz dikmemek, kendi haline sabır kanaat ederek yaşamaktan ibaretti. Dervişler kendi özel eski ve yamalı giyim kuşamlarıyla ayrılıyor idi. onlar kafalarına doppi (takke), ucu yünlü külah giyerlerdi. Ellerinde asa, belinde kemer, yanında kabaktan yapılmış keşkül (çanak) olurdu. Üzerinde yaktak (özel beyaz v yaka gömlek), onun üstünde çeşitli yamalı, kısa kollu canda veya hırkalar olurdu. Bazı dervişler başkalarına benzememek için omzuna kaplan derisi bağlar idiler. **Eski dönem Maveraünnehir'inde özellikle Buhara, Merv ve Horasan'da binlerce kimi zamanlarda da on binlerce dervişler bu şehirlerdeki hayat akımını alt üst ederlerdi. (Nasafiy 1993:21)**

Nakşibendiler her türlü terki dünyacılığa ve zenginlerin garip, miskinleri ezmesine karşı çıktı. Onlar orta halli yaşamın taraftarı oldu. El sanatları, ticaret, çiftçilik, edebiyat, musiki, feylesofluk, mimarlık, hattatlık, ressamlık ile uğraşarak helal yaşamaya teşvik ettiler. Nitekim bunu bizzat kendisi hayatı devamında uygulamıştır. Bahaeddin Nakşibendi bu manzarayı tamamen değiştirdi. Sofilerin ve dervişlerin terki dünya etmeleri kesin karşı çıktı. Başkalarının eline mahkûm olmadan, kendi alın terleriyle hayatlarını idame ettirmeye davet etti. (Nasafiy 1993:21)Öyle ki bu konuda kendi örnek sergileyerek, atölyede dokumacılık ve nakış yaptı. Bahaeddin Nakşibendi kısmen de olsa Hazreti Sultanul Arifin Ahmet Yesevi izinde giderek, onun nefis ve tamahkârlığı yermesine cevaben Türkistan'da ilklerden olarak derviş, sofileri el sanatları, el işi, meslek sahibi olmaları için uğraştı. Bununla birlikte ilim ve marifet sahibi olmalarını savundu. Sofi ve dervişin eli işte, gönlü sürekli Allah'ta olması gerek diye bunu kısa ve öz olarak **"Dil ba yaru dast ba kar"** (el işte gönül Yar'da) sözlerinde beyan etti. Bahaeddin Nakşibendi'nin ilan ettiği bu yola baş koyanların sayısı gün be gün arttı. Binlerce derviş ve kalenderler topluluğu bu asude hayat tarzını benimsediler. Allah yolunda marifet ve ilim elde etmekle birlikte çalışıp kazanarak kendi kendilerine bakabilme derecesine ulaştılar.

Bahaeddin Nakşibendi türbesi 1544 yılında Abdul Azizhan Sultan tarafından inşa ettirilmiştir. (Aminov ve Rasulov 1993:61)Önceleri mütevazı olan bu kabri çevresine zamanla mescit, medrese, tekke, misafirhaneler eklenerek büyük bir külliye oluşturulmuştur. Hali hazırda Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan türbe SSCB döneminde her ne kadar viran olmuş ve ziyareti yasaklanmış ise de, 1991 yılında bağımsızlık sonrası yeniden restore edilerek tekrar ziyarete açılmıştır. Yerli ve yabancı turistlerin/ziyaretçilerin en uğrak yerlerinden biridir.

5. XX yy.da Taşkent mahalleleri tarikatlar yüzdesi

1889 yılında şarkıyatçı N.S.Likoşin'in Taşkent'te neşredilen kamusi lügatında Taşkent mahalleleri örneğinde tarikatlar, şeyhleri, müritleri, devlete ödenen vergileri, yaşam tarzları hakkında bilgi verilmiştir. Konuya daha netlik kazandırması için sadece tarikatlar yüzdesini göstermeyi uygun bulduk. Toplamda **kırk beş** tarikat şeyhleri hakkında bilgi verilmiştir.

Nakşibendi hafi: 19 **= 42.2 %**

Kadiriy cehri: 13 **= 28.8 %**

Yeseviyye (Sultaniyye): 7 = 15.5 %

Sühreverdiyye: 2 = 8.8 %

İsimsiz fakat cehri olarak kaydedilen: = 4.4 %4 (Usmanhodjayev 2011:57-68)

Bir Nakşibendi bir de Kadiriy şeyhin esas müritlerinin Kırgızlardan oluştuğu da yine aynı eserin devamında kaydedilmiştir.

6. Nakşibendi-Hüseyniyye

Orta Asya'da çeşitli halk arasında özellikle de Özbekler arasında faaliyet gösteren Hüseyniyye Nakşibendi tarikatının kollarından biridir.

Hüseyniye denilmesini sebebi de Halife Hüseyin'in adına dayanmaktadır (ö. 1833-34). Daha önceki tarikat değişik isimlerini giriş kısmında bahsettiğimiz için burada tekrar etmek istemedik.

Hüseyniyye kolu ile ilgili akademik anlamda tek kaynakta bilgi bulduğumuzdan dolayı, kaynakta yazılanları tercümesini kısaltarak vermeyi uygun gördük. Diğer bilgiler şifahi yolla, röpartaj yoluyla toplanmıştır.

"Hüseyniye, Sovyetler döneminde de devam eden, mürit yetiştiren, faaliyet gösteren Nakşibendi tarikatlarından biridir. Bunlardan İşan Baba lakaplı Halife Abdulvahid Türkistani Hazretleri Türkistan şehrinin 15-17 km Kuzey Doğusunda yer alan Kuşçi-Ata kasabasından. Mangıtlar sülalesine mensup Abdulahad Han'dan (1885-1910) irşat (öğrenci yetiştirmek için yazılı izin) almıştır. Ve Buhara Şeyhu'l- İslam'ı Halife Muhammed Emin tavsiyesi ile kendisi doğup büyüdüğü Kuşçi-Ata'ya dönerek öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Fakat bu faaliyet "Bol'şevik (Bolşavoylar)" (Komunist) rejimi tarafından beğenilmemiştir. İşan Baba'yı birkaç kez hapsetmek isterler fakat bulamazlar. İşan Baba Hazretleri kendisiyle beraber 33 yıl hizmetinde bulunan Abdullah Kari'yi Halife tayin etmiştir. Fakat Kari Abdullah da NKVD (KGB) "ilgi merkezinde" olduğundan birkaç kez hapsedilmiş, 2-3 ay sonra "öğrenci yetiştirmeme" şartı ile tahliye edilmiştir. 1976 yılında vefat etmiştir. Kari Abdullah da Kuşçi-Ata kasabasında üstadı İşan Baba Hazretleri yanına defnedilmiştir. Her türlü engel ve zorluk, karşılıklara rağmen Kari Abdullah Hazretleri Özbekistan'ın şehir ve vilayetlerinde çok sayıda mürit yetiştirmiştir. (Fergana, Cizzah, Taşkent vb.). Tacikistan, Kazakistan ve hatta Rusya'da bile müritleri mevcut.

Hüseyniye tarikatının derslerinin amacı, ihlas ile yapılan amel ve ibadet, zikir, belirli noktalar, kısaca özellikleri hakkındaki bilgilerden ibaret. Bu dersler sonunda müritler "el verir"ler, (eller duaya açılır), Mürşide itaat etmeye, ihtiyarlarını ona baş eğmeye ve ek vazife (nafile ibadet) alırlar. İşte böylece bu taifeye üye olurlar. Müritler dünyevi ve toplum işlerine aktif katılma, icat etme, evlenme, çalışarak ailesini bakma, çocuklarını eğitme gibi vazifelerini de aksatmayacaklar. Fakat her zaman zikirle meşgul olup, "kalp halini" geliştirmeleri vaciptir. Nakşibendi tarikatının Orta Asır sonuna doğru şöhret bularak bu zamana kadar ulaşmasında, halk arasında şöhret bularak, saygıya layık olmuştur. Bu taife üyeleri uzun müddet Pir hizmetinde olma gibi yüksek imkânlardan da faydalanmışlardır. İşte bundan dolayı Sovyetler döneminde de Pir ve Mürşitler Müslümanlar tarafından saygı duyulmuş ve kabul görmüştür.

Müritler tarafından verilen nezir-ihsanlar taife üyelerinin fakir ve çok çocuklu mürit ailelerine ve de Mürşitlerin ihtiyacını karşılamıştır. Hüseyniye şeyhlerinin halk arasında değerlerinin artması aynı zamanda Radikal güçler (Vehhabi) tarafından hoş karşılanmaması tabii haldir. Resmi kurumlar sufilik faaliyet- amaçlarını sonuna kadar netleştirememişlerdir. Çünkü bunlar halkın tarihinin bir kısmı ve devamı idiler. Hüseyniye büyükleri siyasi işlere karışmamışlardır. Çünkü tasavvuf büyük siyaset değil halkı Allah emrine davet ederek, haramdan alıkoymadır. İki dünya saadeti için halkı doğru, hakiki, temiz ve son din İslam inancının "Ehlisünnet ve'l-Cemaat" ilkesi çerçevesinde ilerletmektir. Halka manevi ve ruhi gıda ulaşırlar. Fakat radikal İslam akımları tarafından düzenlenen (16 Şubat 1999, Taşkent Vehhabi) terör saldırısı sonrası sufi gruplardan sakınılması ve gözetimde tutulması gerekliliği ortaya çıkmıştır." (Babadjanov 2006:98-99)

7. Geçiş dönemi: Hüseyniyye Pir'i Şeyh İbrahim Mamatkulov

Bağımsızlık yıllarında dini değerleri yeniden kazanmaya özellikle önem verildiği için camiler, medreseler vb dini teşkilatlar ile beraber tarikat vekillerinin de faaliyeti gelişti. Neticede günümüzde Orta Asya'da, özellikle Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinde tarikatçılar faaliyeti canlandı. Onlardan en meşhuru Nakşbendi-Muceddidiye-Huseyniyye tarikatı mürşidi İbrahim işan sayılır. İbrahim Mamatkulov 1937 yılında Fergana vilayeti Buvayda kasabası Akkurgan köyünde dünyaya gelmiştir. Mir Arap medresesinde eğitime başlamış fakat mezun olmamıştır. 1950-1970 yılları arasında Güney Kazakistan'ın Türkistan eyaletinde yaşayan şeyh halife Abdulvahid Sayramiyden tahsil almıştır. 1967 yılında halife 87 yaşında vefat edince, tarikat şeyhliği Taşkent şehrinin Koyluk kasabasında yaşayan Abdullah kârye intikal eder. İbrahim işan 1976 yılına kadar şeyhi Abdullah kâriye müritlik eder. Onun vefatından sonra post İbrahim işana geçer. O 1984 yılına kadar Abdullah kârinin menzilinde yaşar, tarikatın başında kalır. 1985 yılında kendi doğduğu köyü Akkurgan'a gider ve 2009 yılında vefat etmiştir.

İbrahim işan muritleri vilayetin Buvayda, Yazyavan, Altıarık bölgelerinden çoğunluğu teşkil eder. İbrahim işan kendi tarikatı şeceresinde 32. Pir sayılır.

İbrahim Mamatkulov'un civarda başka tarikatlara nispeten müritlerinin çokluğu, müritlerini bir yere toplaya bilmesi, etki alanının büyüklüğü ile ayrılır. 20 binden fazla müridi vardır. Hokand şehri coğrafik konumu itibarı ile Kırgızistan'ın güneyine yakın olduğu için Kırgızistan'lı müritler genel olarak Oş ve Celalabat illerininin sakinleridir. Sayısı çok az olmakla birlikte özellikle Ramazan aylarında Şahimerdan camiisinde Şeyh İbrahim Mamatkulov ile berbaer itikaf ettikleri bilinmektedir.

İbrahim Mamatkulov ziyaret yerlerin tamiratında, sosyal tesisleri inşasında katılması, maddi olanaklar sağlaması insanlar arasındaki otoritesinin yükselmesine neden olmakta.

İbrahim işanın evi onun taraftarı için merkez konumunda. İşanın hizmetinde her zaman 20-30 mürit mevcut.

Haftanın Cuma günü hariç diğer 6 gün beş vakit namaz öncesi müritlere sofra açılır. Her gün saat 12:30 da 250-300 kişilik pilav ikram edilir. Ziyarete gelenler genelde daha önceden bilgi sahipleri tarafından yönlendirildikleri için ziyarete gelen kişi sayısına göre "lavaş nan" (lavaş ekmeği) getirirler. Öğle namazından sonra 15-20 kişi beyat eder. Sonra başka evde Hanımı aracılığıyla kendisi eve girmeden hanımlardan beyat kabul alınır. Bir ev dolusu dört yana oturan hanımlar hepsi bir birlerinin ellerini tutarlar. Kapı arkasından Hazret durra[1] yı tam ikiye katlayarak tam ortasından katlayarak kendisi tutar, diğer iki ucu bir Hanımı diğeri kapıya en yakın oturan bir hanım tarafından tutularak tövbe alınır.

İbrahim işandan yeni beyat alanların eline vazifeler listesi verilir.

- Şükrü vuzu 2 rekât (Her abdest sonrası okunan 2 rekâtlı namaz)
- Tuhfai Resulullah 2 rekât (Akşam namazı sonrası)
- Teheccüd 2 rekâttan 4 rekât (Sabah namazı vakit gelmeden)
- İşrak 2 rekât (güneş çıktıktan sonra)

Bunun dışında her zaman hem hanımlara hem de erkeklere süreklin abdestle, erkeklere mesh ile cübbe ve sarıkla gezmek tavsiye edilir.

8. Şeyh Kurbanali Ahmed

Hazret Kurban Ali Ahmed 4 Nisan 1955 yılında Özbekistan Taşkent ili Orta Çirçik ilçesi Çigirik kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası Baki Billah r. İşan, anası Matluba Hanımdır. Baki Billah r. Ve Matluba anadan beş oğul üç kız dünyaya gelmiştir. Oğulları Kalmuhammed, Turmuhammed, Elmuhammed, Sapar Maksum ve en küçüğü Hazret Kurban Ali, kızları Firuze, Mahfuze ve Meryem. Babası Baki Billah (1900-06.11.1981) r. çocukken Appak işandan ilim öğrenen kâri ve âlim biriydi. Arapça, Farsça, eski Türkçeyi çok iyi biliyor idi. Baki Billah r. yaşlılık çağında Karatau, Janatas, Şolakkorgan ve Baykadam'a işanlık yaparken yanında küçük oğlu Kurbanali refakat etmiştir. 1962 yılında ilkokula başlamıştır. Her yıl 3 ay yaz tatilinde Molla Şerafettin'in Taşkent ili Soldatskiy kasabasındaki evinde yatılı din eğitimi almıştır. Arkadaşları yazın memlekette görmedikleri söylediği zaman bir yerlerde yaz tatiline gittiğini söylemiştir. (Fahridin 2015:127-141)

Yeri gelmişken özellikle belirtmek gerek ki, SCCB döneminde bırakın dini eğitim almayı Allah vardır demek ayrı bir suç unsuru oluşturmuştur. 70 senelik bu rejim tümden dinleri ve Allah'ın yokluğunu zorla, zorbalıkla kabul ettirmeye çalışmışsa da başarısız olduğunu tüm dünya görmüştür. O dönemde yetişmiş olmanın ve dini eğitiminden dolayı her türlü eziyet ve yağmaya maruz kalan bir ailenin evladı olarak şunu da belirtmek isterim; babamın benden gizli namaz kıldığını, küçük olduğum için sokakta söyleyeceğimden emin oldukları için sakınılmıştır. Neredeyse üç kuşak boyu devam eden bu süreç 1991 yılındaki SCCB'nin çöküşü ve bağımsızlığın kazanılmasıyla dinimizi daha rahat ortamda yaşama imkânı sunuldu. Bağımsızlık sonrası yurt dışından gelen elinde Kur'an görülen her türlü cemaat ve akımlara anında kendimizi kaptırmamız geçen 70 yıllık dönemdeki manevi boşluğu bir anda doldurma çabamız, ne yazık ki her zaman insanları doğru yola götürdü diyemeyiz. Kurt postuna gizlenen koyun gibi İslam dini adı altında yüzlerce

[1] Dört köşeli üzerine nakış işlenen veya hazır motifler basılan bir yazma türü. Genelde erkekler çiftçiler yazın sıcaklarında başına bırakır. Bunun dışında eskiden düğün, Hudai (nezir) ve 40 ve yıllıklarda dağıtılır ve herkes önündeki yiyecekleri koyup bohça yaparlardı. Paket görevini de yerine getirirdi. Günümüzde artık çok nadir görülen yazma.

gruplar akın ederek halkın dine olan susuzluğundan faydalanarak kendilerini pis ve siyasi planlarını yapmaya kalkışmışlardır.

Kurban Ali Ahmed Şayan Medresesinde Appak işandan ders almıştır. Taşkent'in KGB ((Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti) Devlet Güvenlik Komitesi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin istihbarat ve gizli servisi) üyesi okul müdürüne gelerek: öğrencisi Ahmedov Kurbanali'nin üç ay boyu yaz tatilinde dini eğitim aldığını, buna neden çare görülmediğini beyan etmiştir.1972 yılında okuldan mezun olmuştur. Taşkent Teknik Enstitüsü Mimar Fakültesi kaydını yaptırmıştır. Aynı yılı babası Baki Billah r. Müftü Ziyauddin kari ile konuşup, Buhara'daki Mirarap medresesine davetiye aldı. Babasına hiçbir itirazda bulunmadan enstitüyü bırakarak, Buhara'ya medreseye gider. Enstitüyü bırakmasına herkes üzülür. Buna mukabil babası Baki Billah r. "Benim en büyük kazancım oğlum Kurbanali'yi din yoluna bağlayıp, medrese okuttuğumdur" demiştir. 1972-1974 yılları arasında medresede eğitim gördüğü sırada askerlik vazifesini Ukrayna ile Moldova sınırı yakınlarındaki Tamoşpol şehrinde 6 ay askeri okulda, bir yarım yılı Doğuda Blagoveşenka şehrindeki kışlada devam etmiştir. Askerdeyken beş vakit namazını kimseye göstermeden eda etmiştir. Beş senelik medreseyi 1978 yılında üç seneden başarıyla tamamlamıştır. (Fahridin 2015:144) 1980-1982 yılları arasında Taşkent İslam Enstitüsünde eğitime devam etmiştir**.** 1978 yılında arkadaşı Aydar Bey'in babasıyla beraber Koylık pazarına yakın Akuy denen yerde durağa yakın yerleşen Kari Abdulla r. pirin evine gelir. O ev Hazret İbrahimcan r. pirin Taşkent'teki dergâhı idi, o zaman Taşkent'te oturuyor idi. Dergâhta beş altı müridi ile beraber oturuyorlarmış. İbrahimcan r. pirden el alıp, müridi olur. O sıralarda yaşı 45-46 civarında olan Hazret İbrahimcan daha yeni mürit almaya başlamış ve otuz kırk civarında müridi varmış. Genelde yaşı büyük insanlarmış. Sık sık pirini ziyaret ederek, hizmetinde bulunarak, Hazret İbrahimcan'ın gönlünü kazanmıştır. Seyr-u sülükü iki buçuk yılda tamamlamıştır. 1982 yılında Hazret İbrahimcan müridi Kurban Ali'ye Özbekistan'ın Taşkent ili ile Kazakistan'ı terbiye etmeye izin vererek, duasını vermiştir. Bununla birlikte müritlere giyim dikimi, şekerin birkaç çeşidini hazırlamayı, navat (genelde Osta Asya'da üretilen ve tüketilen kristal şeker) yapmayı, helva yapmayı, lavaş nan (tandırda pişirilen lavaş ekmeği) pişirmeyi, ayakkabıcılığı, çiftçilik, sabun yapmayı, deri tabaklamayı öğretmiştir. İrşat aldığı günden itibaren kendi imkânları dâhilinde müritlerini tarikat dersleri vermektedir. Kazakistan sınırı Kırgızistan'ın Talas ve Bişkek illerine yakın olduğu için, günümüzde Hazret Kurbanali Ahmed'in bu iki ilde müritleri vardır. Hüseyniyye İmam Azam mezhebi, ihlasta Nakşibendi tarikatı, akidede İmam Maturidi izinde giden bir yoldur. Gençleri çeşitli zararlı, İslam adı altındaki yanlış fikirli gruplar ve akımlar konusunda imkân dâhilinde bilgiler ulaştırmaktadırlar.

Sonuç

Hicri VI asırda Maveraünnehr'de ortaya çıkan Hacegan tarikatı, hicri VIII asırdan Bahaeddin Nakşibendi'nın yeni çerçeve çizmesi neticesinde bir haylı canlanmakla, ihya ettiği tarikat prensipleriyle tarikat kurucusu olarak görülür zaman bu günümüze dek Nakşibendi tarikatı olarak intikal etmiştir. Nakşibendilik İslam coğrafyasının birçok bölgesine ulaşmıştır. Kimi zaman dini ve siyasi olaylardan ötürü bir hayli eziyete tabii tutulmuşsa da, varlıklarını bir şekilde sürdürmüşlerdir. Bunun açık ve net örneğini SSCB dönemi örneğinde görmek mümkün. Her ne kadar din kavramını kökünden sökmeye çalışmışlarsa da en çok tarikat mensuplarının yorulmaz ve kıymetli hareketleri neticesinde bir nesilden ikinci nesile kadar olan zaman zarfında bilgi aktarımını gizliden gizliye sürdürmüşlerdir. Nakşibendi tarikatının mensuplarına Bahaeddin Nakşibendi'nin "Dil ba yaru dast ba kar" prensibi en çok ateist rejimi zamanında faaliyetlerini usta-çırak anlayışı adı altında sürdürmede kolaylık sağlamıştır.

Müritlerin manevi eğitimin yanı sıra el emeği bir meslek edindirme çabası Bahaeddin Nakşibend'den günümüze kadar Maveraünnehir bölgesinde devam edegelen bir örf adet olduğunu belirtmek isterim. Nitekim Hazret Kurban Ali Ahmedov'un mürşidi Hazret İbrahimcan da meslek edindirme işlerinde bizzat öncülük ettiği hakkında tanıdık şahıslar aracılığıyla haberdar idim. Nakşibendi Hüseyniyye silsilesi manevi ilim ile beraber meslek edindirme görevlerini de bir sonraki halifesine aktardığı hiç tartışmasızdır. Her hangi menfaat gözetmeksizin sırf Allah rızasını kazanmak ve helal kazanç kazanmak maksadıyla el emeği mesleklerin öğretilmesi, mürşit tarafından bizzat hayata tatbik edilmesi çağımızda ender görülen davranış olduğunu önemle belirtmek isterim. Geçmişten günümüze kadar sırf dünya kazanmak için özellikle tarikat toplulukları arasında çok hoş olmayan menfaatçi şahıs veya grupları görmek mümkündür. İnsanlar güvenini suiistimal ederek kendilerinin pis düşünceleri kurbanı yapılmakta. Böyle bir zamanda yukarıdaki gibi bizzat mürşidin müritlerine ilmin yanında meslek kazandırma gibi çabaları takdire şayandır. Böyle davranışlar toplum içinde de hoş görüyle karşılandığına hiç şüphe yoktur.

Kaynakça

Abdullayev, A. (2007). Tasavvuf va uning namayandalari, Termiz.

Algar, H. (1996). "Hacegan", DİA, 14.cilt, İstanbul.

Algar, H. (20009. "İmam Rabbani", DİA, 22.cilt.

Algar, H. (1997). "Halidiyye", DİA, 15.cilt.

Aminov, B & Rasulev, T. (1993) Acdadlarimiz Nidosi, Taşkent, Adolat yay.

Babadjanov, B. (2006) İslam na territorii bıvşey Rossiyskoy imperii, Ensiklopediçeskiy slovar, pod. Ed. S.M. Prozorova. Cilt. 1. Moskova, Vostoçnaya Literatura Yay.

Bolat, A. (2012) "Tasavvufun Doğuşu", Tasavvuf El Kitabı, ed. Kadir Özköse, Ankara, Grafiker yay.

Salim Buxoriy, S. (1993). Dilda Yar (Hazrat Bahauddin Naqshband), Taşkent, Gafur Gulam Nomidagi Adabiyot va Sanat Yay.

Eraydin, S. (1994) Tasavvuf ve Tarikatlar, 4.baskı, İstanbul, MÜİF vakfı yay.

Fahriddin, M. T. (2015). Piri Bardın Ne Kamı Bar, Almata, Cedel Basu Baspahanası Yay.

Hasaniy, M & Razzakova, M. (2003). Hojagon Tariqati va Hoja Hasan Andaqiy, Taşkent, Ozbekiston Yay.

İbn Muhammad Ali, Abulmuhsin Muhammad Bakir, Bahauddin Balogardon, (1993). çev. Hasanhon Mahdum oğlu M.M. Taşkent, Yozuvçi yay.

Kara, M. (1985). Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi, İstanbul.

Muhammad Yusuf, M.S. (2011). Tasavvuf Haqida Tasavvur, Taşkent, Sharq Yay.

Navai, Alişer, (2000). Nasaimu'l-muhabbat, Taşkent, ÖzME yay.

Nasafiy, (1993). Hazrat Bahauddin Naqşband, Taşkent, "Taşpoligrafkombinat", yay.

Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi, "B" Harfi, Davlat İlmiy Nashriyati, Taşkent.

Sayfulloh, S. (2015). Tasavvuf Mahiyati, "Jahon Adabiyoti" dergisi, , Ekim sayısı, s-8 (http//tasavvuf.uz 10.10.2016.). Özbekistan.

Tosun, N. (2015). Bahaeddin Nakşbend Hayatı, Görüşleri, Tarikatı (XII-XVII Asırlar), İstanbul İnsan Yay.

Tosun, N. (2006). "Nakşibendiyye", DİA, cilt.32, İstanbul.

Tosun, N. (2009) "Sıddıkıyye", DİA, 37.cilt, İstanbul.

Tosun, N. (2012). "Ubeydullah Ahrar", DİA, 42.cilt, İstanbul.

Uludağ, S. (1992. "Bayezidi Bistami", DİA, 5.cilt, İstanbul.

Usmanhojayev, A. (2011), Dinimiz Fidailari, Taşkent, Taşkent İslam Üniversitesi yay.

Yassaviy, A. (1991). Hikmatlar, Taşkent, Gafur Gulam yay.

Yazıcı, T. (1964. , "Nakşibend", İslam Ansiklopedisi, IX. cilt, İstanbul.

Sağlık Sektöründe İş Değerleme: Özel Bir Hastane Uygulaması

Arş.Gör. Hilal Tuğçe Bayar

Yrd.Doç.Dr. Osman Kürşat ACAR

Özet

İş değerleme, işi yapanın değil, işin kendisinin değerlendirildiği bir uygulamadır. Bu uygulamada işin değeri diğer işler ile göreceli olarak karşılaştırılarak, işin toplam değeri elde edilir. Bu çalışmada sağlık sektöründe hizmet veren özel bir kurumda çalışmakta olan idari ve yönetsel personel baz alınarak iş değerleme uygulaması yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında bu sektörde idari ve yönetsel görev olarak nitelendirilen işlerin kendi içlerinde diğer işlere göre göreceli değerinin tespiti amaçlanmaktadır. Çalışmanın verileri Isparta'da faaliyet gösteren özel bir hastaneden elde edilmiş olup, iş puanlamalarının daha objektif olması için hem kurumdan hem de bu alan ile ilgili akademik çalışanlardan destek alınmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre uygulanan iş değerlemenin işin gerektirdiği nitelikleri ortaya çıkaracağı, ücret sisteminde de bir basamak oluşturacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *İş değerleme, Puanlama yöntemi, Sağlık sektörü*

1.Giriş

Artan rekabet ortamında insan kaynakları uygulamalarının örgütün etkinliğini ve verimliliğini arttırtma da etkin rol oynadığı görülmektedir. Üretim kaynaklarından olan insan faktörü de insan kaynakları uygulamalarının temelini oluşturmaktadır. İnsan kaynakların uygulamalarından olan iş değerleme, işin niteliklerine göre işgören alımı yapmak, motiv kaynaklarından biri olan ücreti işin niteliğine göre şekillendirmek işgören verimliliğini arttırmak adına örgütlerde uygulanan bir yöntemdir. İşin nitelikleri gereği her işin bilgi, beceri, sorumluluk ve çaba dereceleri birbirinden farklıdır. Bu farklılıklar işin değerinin farklılaşmasına neden olur. İş değerleme bu farklılıkların ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Bu yüzden işin niteliğini, diğer işlere göre göreceli olarak değerinin tayin edilmesi hem işveren hem de işgören açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu çalışmada da insan kaynakları uygulamalarından biri olan iş değerlemenin amacına yönelik olarak özel bir hastanede çalışmakta olan idari ve yönetsel personelin yapmakta olduğu işlerin göreceli olarak değerlerini tayin etmek amaçlanmaktadır. Bu bağlamda iş değerleme uygulamalarına yönelik literatür taranmış, çalışan sayısı da göz önüne alınarak puanlama yöntemi ile uygulama yapılarak sonuca ulaşılmıştır.

2.Kavramsal Çerçeve

İş değerlemesi bir işletmede yer alan her işin, toplam iş içindeki değerinin nisbi olarak ortaya çıkaran bir sistemdir (Benligiray, 2007, 103). Başka bir ifade ile iş değerleme, iş tanımlamaları ve iş analizleri sonucunda işin veya işlerin göreceli değerlerinin belirlenmesidir.

İş değerlemeye konu olan iş gören değil işin kendisidir. Bu bağlamda iş değerleme yapılırken bir işin içeriği diğerlerinin içerileri ile karşılaştırılarak yapılmaktadır. Bu karşılaştırma ücreti dengeli olarak belirlemek için bir hareket noktası oluşturur.

Literatürde bu çalışmanın amacına katkı sağlayacak çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bu bağlamda hem teorik olarak hem de uygulama olarak literatür taranacak ve çalışma ile paralel olan ya da olmayan bulgular karşılaştırılacaktır (Sevimli, 2001; Vardar, 2001; Apalı, 2010; Kurgun ve Yemişçi, 2007; Erigüç ve Tekeş, 2003).

Bu çalışmada kullanılacak olan puanlama yöntemi en çok tercih edilen yöntemlerden biridir. Puanlama yöntemi puanları önceden saptanan çeşitli iş faktörleri baz alarak (Yetenek, çaba, sorumluluk, çalışma koşulları) işin değerini bu faktörlerden elde edilen toplam puana göre belirler. Bu çalışmada puanlama yönteminin kullanılma sebebi, puanlama yönteminin diğer iş değerleme yöntemlerine göre daha geniş uygulama alanı bulmuş olması ve daha anlaşılır olmasıdır.

3.Yöntem

Isparta'da özel bir hastanede çalışmakta olan idari ve yönetsel personeller çalışmanın ana kütlesini oluşturmaktadır. Ana kütlede 74 idari ve 9 bölümlerden sorumlu personel olmak üzere yönetsel ve idari 83 çalışan bulunmaktadır. Aşağıda verilen personel listesinden yola çıkılarak yapılacak olan iş değerleme çalışmasında 19 adet iş değerlemeye tabi tutulmuştur. Tablo1' de değerleme kapsamındaki işler ve çalışan sayıları verilmiştir.

Tablo1. Hastanede çalışan idari ve yönetsel personel sayısı

İDARİ BRİM	SAYI
Yönetim Kurulu Bşk.	1
Genel Koordinatör	1
Başhekim	1
Hastane Müdürü	1
Muhasebe / İnsan Kayn. / Med.Muhasebe	7
Özel Kalem	1
Kalite Yönetim	1
Satınalma	1
Eczane	2
Depo Sorumlusu	1
Bilgi İşlem	3
Poliklinik Sekreterya	35
Hasta-Kabul Kayıt Görevlisi	12
Halkla İlişkiler Brimi	7
Ameliyathane Sorumlusu	1
Yoğun Bakım Bölümleri Sorumlusu(Yetişkin Yb /Ydyb)	2
Servis Sorumlusu	4
Radyoloji Sorumlusu	1
Laboratuvar Sorumlusu	1
TOPLAM	**83**

Çalışmada değerlendirilecek işler işin iş analizi ve iş değerleme formu yardımı ile işlerin tanımları yapılmıştır. Bu çalışma için iş değerleme yöntemi olarak puanlama yöntemi belirlenmiştir. Bu yöntemle ile işin değeri birçok faktör aracılığı ile her bir faktöre sistem içinde belli puan katsayıları vererek toplam puan elde edilerek tayin edilmektedir. Faktör tanımları ve dereceleri Milli Prodüktive Merkezi'nin yaptığı çalışmadan faydalanarak hazırlanmıştır. Tablo2' de kullanılan faktörler ve alt faktörlere ait uygulanan derece puanları verilmiştir. Bu puanlar alt faktörlerin ikili matris yöntemi ile önem derecesine göre biri diğerine göre nispi olarak daha önemli ise 2, daha önemsiz ise 1, eşit önemde ise 0 değerini alarak her işin puanı toplanmıştır. Bu toplam puan 10 katsayısı ile çarpılarak en yüksek derece puanı elde edilmiştir. Aritmetik dizi uygulanarak diğer faktör dereceleri belirlenmiştir. (Milli Prodüktive Merkezi; 1969).

	Faktör Dereceleri						Puan	Yüzde
	1	2	3	4	5			
MAHARET GRUBU							**500**	**%50**
Öğrenim Düzeyi	30	60	90	120	150		150	%15
Deneyim	30	60	90	120	-		120	%12
Özel bilgi ve beceri	0	18	36	48	72	90	90	%9
İnsiyatif ve Çare Buluculuk	23	46	69	92	105	140	140	%14
SORUMLULUK							**310**	**%31**
Yönetim Sorumluluğu	0	40	80	120	-	-	120	%12
İlişkiler	0	30	60	90	-	-	90	%9
Hatalardan doğabilecek sorumluluk	20	40	60	80	100	-	100	%10
ÇABA GRUBU							**160**	**%16**
Bedensel Çaba	10	20	30	40	-		40	%4
Zihinsel Çaba	24	48	72	96	120	-	120	%12
İŞ KOŞULLARI							**30**	**%3**
İşin doğurabileceği tehlikeler	5	10	15	20	-	-	20	%2
Çalışma koşulları	3	6	10	-	-	-	10	%1
TOPLAM							**1000**	**%100**

3. Bulgular

Çalışma kapsamında değerlendirilecek işler için dağıtılan değerlendirme formu ve iş değerleme formlarını incelemek için oluşturulmuş komisyon tarafından yapılan değerlendirme sonucunda elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir.

	İŞLER	PUAN	SINIFLAR
1	YÖNETİM KURULU BAŞKANI	928	SINIF I
2	GENEL KOORDİNATÖR	865	SINIF I
3	BAŞHEKİM	791	SINIF II
4	HASTANE MÜDÜRÜ	689	SINIF II
5	KALİTE YÖNETİM	571	SINIF II
6	AMELİYATHANE SORUMLUSU	547	SINIF II
7	MUHASEBE/İNSAN KAYNAKLARI	521	SINIF II
8	ÖZEL KALEM	519	SINIF II
9	YOĞUNBAKIM SORUMLUSU	512	SINIF II
10	SERVİS SORUMLUSU	503	SINIF II
11	SATIN ALMA	493	SINIF II
12	LABORATUVAR SORUMLUSU	476	SINIF II
13	RADYOLOJİ SORUMLUSU	459	SINIF II
14	BİLGİ İŞLEM	404	SINIF III
15	ECZANE	393	SINIF III
16	DEPO SORUMLUSU	348	SINIF III
17	HALKLA İLİŞKİLER BİRİMİ	320	SINIF III
18	POLİKLİNİK SEKRETERYA	230	SINIF III
19	HASTA KAYIT KABUL GÖREVLİSİ	230	SINIF III

Bulgular doğrultusunda göreceli olarak dört faktör kapsamında on iki alt faktör derecelendirmesine göre yönetim kurulu başkanlığı en yüksek puanı almıştır. Bunu genel müdür, başhekim ve hastane müdürü takip etmektedir. Hasta kayıt ve kabul görevliliği ve poliklinik sekreterya en az puanı alarak değerlemede en alt sırada yer almıştır.

4. Sonuç

İş değerleme sonucu hem işveren açısından hem de işgören açısından kullanılabilecek verilere ortaya çıkacaktır. Öyle ki bu çalışmada yapılacak olan iş değerleme uygulamasının, işin öneminin fark edilmesi açısından bir aracı görev göreceği, içerik bakımından değişen ya da yeni ortaya çıkan işlerin ortaya çıkmasını sağlayacağı öngörülmektedir. İşe alımda, rotasyon ya da terfi gibi durumlarda kullanılabilecek ve iş ilişkilerine ait belgeler saptana bilinecektir. Ayrıca iş değerlemenin etkin bir ücret sisteminin hareket noktalarından biri olması 'Eşit işe eşit ücret' düsturunu aktive edecektir. İş değerleme çalışmasının iş etüdü çalışmalarında yönlendirici rol oynaması, ücret giderlerinin kontrolünün sağlanması, insan kaynakları uygulamalarında kolaylık sağlaması gibi etkilerinin olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada en yüksek puanı alan yönetim kurul başkanlığı ve bunu takiben genel koordinatörlük ve başhekimlik olmuştur. Bölümlerde sorumlu işler orta sıralarda yer almış, hasta kayıt kabul görevlili, poliklinik sekreteryalığı ve halkla ilişkiler en alt sırada puanlanmıştır. İşin gerekleri gereği faktör puanlamaları doğrultusunda maharet ve sorumluluk yüzde puanlarının diğer faktörlere göre yüksek olması göz önüne alındığında çıkan sonucun doğruluk payı da kanıtlanmış olmaktadır.

Literatürde özel bir hastanede iş değerleme çalışmasının yapılmamış olması dolayısı ile, çalışmanın literatüre önemli ölçüde katkı sağlayacağını öngörülmektedir.

Kaynaklar

Benligiray, S. (2007). Ücret Yönetimi. İstanbul: Beta.

Dağdeviren, M., Akay, D., ve Kurt, M. (2004). "İş Değerlendirme Sürecinde Analitik Hiyerarşi Prosesi ve Uygulaması", Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Der., 19(2), 131-138.

Değirmenci, G. (1993). Pozisyon Analizi Anketi (PPA) ve Yönetsel Pozisyon Anketi (YPA) ile Metal İş kolunda Bir İş Değerleme Uygulaması. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Ergül, H. F., (2006). Kurumlarda Ücret, Ücret Sistemleri Ve Ücret- Başarı İlişkisi, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi www.e-sosder.com, 5 (18): 92-105.

Erigüç, G., Tekeş, K.(2003). Yönetsel Düzeylerde İş Analizi ve İş Değerleme: Hastane Yönetimi Açısından Bir Uygulama. Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 6 (1).

Güldamla, A., (1986). Puan Yöntemine Göre İş Değerleme Uygulaması ve Uygulayan İşletmede Verim Analizi Bulguları. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Martoccohio, Joseph J. (2004). Strategic Compensation,. New Jersey: Pearson Pretice Hall

Okakın, N., (2009). Çalışma Yaşamında İnsan Kaynakları Yönetimi. İstanbul: Beta.

Şimşek, Ş., Öge, S., (2015). İnsan Kaynakları Yönetimi. Konya: Eğitim.

Vardar, E. D. (2001). İş Değerleme Ve Ücret Sistemleri. Andersen İstanbul Ofisi İnsan Kaynakları Danışmanı, http://www. insankaynaklari. com, erişim tarihi: 12.06.2017

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Kuran'daki Arz ve Dünya Kavramlarının Osmanlı İktisat Zihniyeti Üzerine Etkisi

Yrd.Doç.Dr. Kenan Göçer

Özet

Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarında Osmanlı'nın neden sanayi devrimini gerçekleştiremediği meselesi önemlidir. Bu çalışmalarda sanayi devrimini gerçekleştirememe geri kalmışlık ile aynı anlamda kullanılır. Pek çok Osmanlı tarihçisi ve iktisat tarihçisi bu konuya kendi bakış açılarından cevaplar geliştirmeye çalıştırmıştır. Başlıcaları Sabri F. Ülgener, Mehmet Genç, Ahmet Tabakoğlu, Şevket Pamuk, Halil İnalcık, Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Ahmet Güner Sayar ve Oğuz Adanır'dır. Bunlardan Ülgener ve Sayar, geri kalmışlığa İslam tasavvufunun belirli bir yorumunun neden olduğunu söyler. Bu çalışmanın amacı, Ülgener ve Sayar'ın iddialarını tartışarak, 'geri kalmışlık'ı İslam tasavvufundan değil, Kur'an'daki arz ve dünya kavramlarının çoğu zaman bağlamı dışında kullanmaktan kaynaklanmış olabileceğini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı, geri kalmışlık, dünya, arz, potlaç, iktisat zihniyeti*

1.Giriş

Osmanlı iktisat tarihi veya iktisadi düşünce tarihi alanı uzmanlarının en çok çalıştığı konu denilemese de, cevabını merak ettiği soruların başında muhtemelen, Osmanlı'nın neden sanayi devrimini gerçekleştiremediği meselesi gelir. Alanın uzmanları için bu soru, masanın hep üzerinde duruyordur. Bu çalışmaları yapanlar arasında iktisat tarihçileri, iktisadi düşünce tarihçileri ve tarihçiler kadar, başka alanlardaki sosyal bilimciler de bulunmaktadır.

Mehmet Bulut (2012), bu alanda yapılan çalışmaları beş grupta toplamıştır. Bulut'un mezkûr konuda andığı ilk kişi, öncü çalışmalarıyla tanınan Sabri F. Ülgener'dir. Türk Weberi olarak da bilinen Ülgener'i farklı kılan, zihniyetin Osmanlı iktisadi ilerlemesi üzerinde etkileri olduğuna değinen ilk iktisat tarihçisi olmasıdır. Protestan ahlâkının Kapitalizmi var ettiğini söyleyen Weber'in (2005) yaklaşımını Osmanlı'ya uyarlayan Ülgener, Türk toplumunun geri kalmışlığını, bir lokma bir hırka şeklinde özetlenebilecek bir anlayışla insan üzerinde pasif bir etki yaratan tasavvufa bağlar.

Bulut'un ikinci açıklama tarzına verdiği örnek Mehmet Genç'tendir. Genç'e göre (2000), Osmanlı klasik döneminde temel ekonomi politiği belirleyen iâşecilik (geçimcilik, provizyonizm), gelircilik (fiskalizm, maliyecilik) ve gelenekçiliktir (kanun-ı kadîm, tradisyonalizm). Zihniyet ve yapı arasında dengeli bir sacayağı olan bu dinamik açıklama tarzında ağırlığın dönemden döneme ve durumdan duruma değişiklik gösterebildiğini anlıyoruz. Her ne kadar söz konusu yapı analizi, Osmanlı'nın Batı'dan geri kalmışlığını açıklamamakla birlikte Genç'in bu konuya dair düşüncesi; Osmanlıların Batı ile Doğu arasındaki enterseküler trendi değiştirmek için herkesi hayrete düşüren insanüstü gayrete rağmen bu trendi

değiştirmeyi başaramaması ve daha önemlisi de verimlilikteki sürekli artışa karşı başa çıkmasının neredeyse imkânsız oluşudur (2000: 210).

Ekonomik yarışta geri kalışa ilişkin üçüncü bir açıklamanın Ahmet Tabakoğlu'na ait olduğunu görüyoruz. Batı ile yarışta aynı kulvarda koşulmadığına içkin olarak sahip olan Tabakoğlu'na göre (2005a, 2005b, 2010) bunun sebebi farklı değerler dünyasına sahip oluştur. Batı kapitalizminin kurucu öğesi, almayı/sahip olmayı önceleyen "burjuva" tipi iken; Osmanlı toplumunun kurucu öğesi, tam tersine vermeyi/paylaşmayı önceleyen "ahi" tipidir. Kaynağını Türk ve İslâm düşüncesinden alan ahilik, burjuva tipi gibi rekabetçi bir değerler dünyasının dışında; verme ve paylaşmayı esas alan dayanışmacı ve potlaç (hediye/armağan/karşılıklı yükümlülük) kültürü içerisinde (Göçer, 2017) bir karşılık bulmuştur. Bu da, karşı konulamaz bir şekilde Osmanlı'nın ekonomik çöküşünden ziyade, değerler dünyasının geri çekilişidir.

Dördüncü açıklama Şevket Pamuk'a aittir. Pamuk'a göre (2005, 2013) Osmanlılar, İslam dinine bağlı olmakla birlikte, ekonomik uygulamalarda zaman ve şartlara göre son derece esnek ve pragmatist idiler. Örneğin klasik dönem sonlarındaki para vakıflarının faaliyetlerinin meşru olup olmadığı yönündeki hararetli tartışmalarda, dönemin Şeyhülislamı Ebussuud Efendi de faizle borç para vermedikleri takdirde pek çok vakfın çökeceğini, bunun da İslam toplumunun çökeceğini söyleyerek, para vakıflarının faaliyetlerini tamamen pratik açıdan savunmuştu (Pamuk, 2013: s.7).

Bulut'un son ve beşinci açıklama olarak görüşüne yer verdiği tarihçi ise Halil İnalcık'tır. İnalcık'a göre (2004 ve 2012) Osmanlı ekonomi politiği "adalet" ve "bolluk ekonomisi", çerçevesinde işler. Halk, pazarda ne kadar bol mal/ürün bulursa fiyatlar o nispette düşük olacağı için toplumsal fayda halkın lehine olacaktır. Arz yanlı iktisat politikalarının bir sonucu olarak belgelerde sıkça vurgulanan "ibadullahın terfi-i ahvali" (birey ve toplumun refahının yükseltilmesi), yönetici elit için izlenen ekonomi politikte "başarı" kriteri olarak değerlendirilebilir (Bulut, 2012: s.69).

Bunlara ilaveten siyaset bilimci Şerif Mardin, Osmanlıların "gaza", "müsadere" ve "toprak mülkiyetinin devlete ait olması" gibi düşünceler içerisinde olduklarından "verimlilik" gibi kavramların ortaya çıkmaması iktisadî muhayyilenin "kısır"laşmasına neden olduğu sonucuna varır (1999). Diğer bir sosyal bilimci Niyazi Berkes, Osmanlı'da yeni düşüncenin veya yeni durumun bir "ihtilal" olarak değerlendirildiğinden hareketle düşüncenin "gelenek" çerçevesinde götürülmesi ve "sermaye birikimi yoksunluğu" gibi nedenleri Osmanlı geri kalışının açıklamasında kullanmıştır (2013).

İktisadi düşünce tarihçisi Ahmet Güner Sayar, [Osmanlı] devlet adamlarının, servetlerini kısır, ekonomik verimlilikten uzak ya da kâr bekleyişlerinden çok prestije açık … verimsiz tüketimler (2000: s.282) yapışından bahseder. Halk katlarında görülen "kimliksizlik" ve sanat ürünlerindeki imzasızlık (lâ edrî/anonim) gibi göstergeler, "birey"in oluşma kanallarını tıkamıştır. Güner'e göre bunun kökenini Osmanlı gerçeğinde aramak yerine, Osmanlılara Asyavî Türk töresi ile İslâm ahlâkının bir arada karışımı olarak tevârüs eden anti-merkantil izlerde (iktisadî zihniyete) aramak gerekiyor (2000: s.128). Güner de Ülgener'i takip ederek, kapitalizmin önünü tıkayan nedenlerin en başında İslam tasavvufunu görür (2001: s.50).

Son olarak bu kapsam çerçevesinde görüşüne yer vereceğimiz düşünce insanı Oğuz Adanır'dır. Tek bir alanla tanımlanamayan Adanır, Osmanlı'ya bakışını Marcel Mauss'un (2006) ve Malinowski'nin (1922) Kuzey Amerika kızılderili toplumundan derlediği, 'verme, kabul etme ve fazlasıyla iade etme' olarak da formüle edilebilecek "karşılıklı toplumsal yükümlülük" anlayışı olan "potlaç" ile Jean Baudrillard'ın (2009, 2014) "simülasyon" kavramı çerçevesinde değerlendirir. Potlacı, tek tanrılı dinler öncesinde evrensel kültür olarak tanımlayan Adanır, Osmanlı'nın, gelişme dönemi boyunca halkına karşı "veren el" olarak kaldığını, ancak fetihler durduğunda bu defa "veriyormuş gibi" (simülasyon) yaparak halktan tekrar geri almaya (müsadere) başladığını Baudrillard (2009, 2014), Berkes, Mauss ve Ülgener üzerinden anlatmaya çalışır. Bu anlatımıyla Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmiş Batı'yı yakalamak yerine, Osmanlının, kendi klasik dönemindeki potlaç (hediye/armağan, veren el olma) kültürüne yeniden dönüşün yeni yollarını bulması gerektiği yorumunu yapar. Yoksa Osmanlı anti-merkantil uygulamalarının bugünkü rasyonel akılla değerlendirilemeyeceğini, potlacın bugün için irrasyonel olduğunun iyi anlaşılması gerektiğine işaret eder.

Ülgener'in ve takipçisi Sayar'ın, "dünya" yani "eşya, çevre ve zaman"a karşı mesafeli olan, maddenin özünden tecessüsünü esirgeyen, "götürü" (Yunus Emre, 2005) Müslüman (Türk), Osmanlı insanının zihniyet dünyasının kökenini daha çok İslam (batınî) tasavvufunda aramak yerine, belki tasavvufun da

aldığı şeklin kökeni olan, Kuran-ı Kerîm'deki birbirinden farklı "dünya" ve "arz" kavramlarının yüzyıllar içinde birbirine karıştırılmış oluşu olabilir mi? Ülgener'in ifadesi ile bir Osmanlı insanı tarifi yaparsak, karşılaşacağımız özellikler şunlardır: "Bol ve ferah yaşamanın tattıracağı haz ve zevke (ya da özlemine) hiçbir zaman yabancı olmamakla beraber, o uğurda acele ve telaştan hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde göreneğe bağlı, işinde ve hesabında *götürü bir insan*!" (2015: s.5). Bu insan tipinin yaratılmasında Ülgener ve Sayar töre kültürü ile harmanlanmış bir İslam tasavvufunun etkili olduğunu söylerken, söz konusu tasavvuf tecrübesini de etkileyen başka bir şeyden söz etmek istiyorum.

Açıkça ifade etmek gerekirse; Kuran-ı Kerîm'deki "dünya" ve "arz" kavramlarının birbirinden farklı olabileceğini düşünüyorum. *Dünya* soyut, *arz* ise somut; *dünya*, insanın eşya-çevre-zaman ile kurduğu bir ilişkiler ağı, *arz* ise üzerinde yaşadığımız yerküre, toprak parçası. Osmanlının (Selçuklu ve öncesi Müslüman Türk toplulukları da dâhil) 'eşyaya mesafeli' oluşunda, *dünya* ve *arz* kavramlarının Kuran'da birbirinden ayrı olarak ele alınmasına rağmen, gündelik hayatta kullanılan *dünya*nın her ikisini de (arz ve dünya) içerecek şekilde kullanılmasının etkili olmuş olabilirliğini tartışmak istiyorum. Kuran'da daha çok negatif değer yüklü, uzak durulması gereken bir şey olarak geçen *dünya*nın, gündelik dilde herhangi bir değer içermeyen *arz* yerine de kullanılmış olması, Osmanlı insanının eşya-çevre-zamana karşı mesafeli ve iktisadi maddeye uzanmasını engelle[miş] (Sayar, 2001: s.49) olabileceğini düşündürüyor.

Eğer Osmanlı insanı, *dünya* ve *arz* kavramlarını Kuran'daki bağlamıyla kullanabilmiş olsaydı, sanki sanayi devrimini gerçekleştirebilir ve Batı'dan *kesinlikle* 'geri' kalmazdı, diye özetlenebilecek bir iddiayı tahkim etme niyetinde değilim. Çünkü öyle bir iddiada bulunmak, öncelikle, kapitalizmi varılması gereken zorunlu bir durak olarak görmek ve ilerlemeci bir anlayışı peşinen kabul etmek anlamına gelecektir. İkinci olarak da, bahsetmeye çalıştığım kavram kargaşasının, söz konusu 'geriliğin' tek nedeni olarak ileri sürdüğüm sanılacak. Oysa ifade etmek istediğim, söz konusu kavramları Osmanlı kendi özel bağlamında (doğru) kullanmış olsaydı; eşya-çevre-zamana duyarlı, tecessüs sahibi, miskinlikten uzak ve üretken olma noktasında (daha) olumlu bir etkisinin olabileceğidir. Aşağıda bu konu ele alınmaya çalışılacaktır.

2.Kuran'da *dünya* ve *arz* kavramları

Kuran, Hz. Muhammed'e vahiy olarak 610 yılında inmeye başladığında ilk beş ayetten sonra vahyin bir süre kesilip sonra devam etmesi hususu malumdur. Genel olarak İslâm toplumlarının, özel olarak ve üstelik konumuz açısından da Osmanlının, tekrar etmek gerekirse 'geri kalmışlığı' meselelerine ilişkin konu gündeme geldiğinde, Kuran'ın ilk emrinin -ki aynı zamanda ilk inen beş ayetin ilki olan- "oku!- İkra" oluşuna vurgu yapılır. Öne çıkartılan bu ayetle (Kuran: Alak 1), Müslümanların kitap okumadığından dolayı mevcut toplumlar/medeniyetler sıralamasındaki kabul edilemez (zillet) yere gerilediklerini ima eden bir söylemin hali hazırda geçerli olduğu dabilinir. Hemen hemen hiçbir itirazla karşılaşmadan öne sürülen bu iddia, o dönemde kitap okuma kültürünün yaygın olmadığı söylemi ile karşılaştığında ise hemen 'hayatı okuma' üzerinden yürür. Burada okumanın kökeni ve çağrışım yaptığı bağlam üzerinde durmak niyetinde değilim. Dikkat çekmek istediğim husus, ilk inen beş ayetin ilkine değil, üçüncü ayetine: "Oku! Senin Rabbin en cömert olandır." olacaktır. Bu, anlamı *okunan* olan 'Kuran' için en çok tercih edilen sıfatın neden *kerîm* (verimcil, cömert, eli açık), *Kuran-ı Kerîm* oluşunun da nedeni olarak görülebilir. *Verme* kültürünün içine doğan bir dinden bahsediyoruz.

Malinowski (1932) ve Mauss'un (2006) ortaya çıkardığı ve esas olarak *beslemek*, *tüketmek* anlamına gelen *potlaç* (Mauss, 2006: s.231) kavramı, aslında Arapça'daki kerem/kerîm/ekrem kavramlar dünyasının karşılığına denk geliyor. Kuzey Amerika yerlilerinden derlenen kavramın işaret ettiği 'vermek, almak ve iade etmek' yükümlülük sisteminin, tek tanrılı dinler öncesi evrensel bir kültür olduğunu (Adanır, 2010: s.33) ve potlacın özünde yatan şeyin de *vermek zorunluluğu* (Adanır, 2010: s.37) olduğunu görüyoruz. Kan bağına bağlı kabile toplumları döneminin kültürü olan potlacı, kan bağı yerine inancı (ve inanç kardeşliği) esas alan tek tanrılı dinlerin aşındırmaya başladığını, en azından aşındırmak istediğini veya aşındırmaya neden olduğunu görüyoruz. Her ne kadar Musevilik kan bağına dayalı bir tek tanrılı din olsa da, ardından gelen İsevilik ve İslâm'ın kan bağı yerine inanç kardeşliğini esas aldığını biliyoruz.

Yerleşik hayata geçildiğinden beri yavaş yavaş kan kardeşliğinin yerini, yeni ve farklı toplumlarla birlikte yaşama zorunluluğu devralıyordu. Tek tanrılı dinler bu sürece uyumun ifadesi olarak da görülebilir. Ancak bu geçişte değişmeyen, 'verme' kültürü (potlaç, şamanizm vs.) olmuş gözüküyor. Söz konusu olan, veren elin alan elden üstün sayıldığı evrensel bir kültür. Verenin, alan üzerinde ister istemez bir otorite kurduğu/kuracağı da muhakkaktır. Kuran'ın bu kültür içine doğduğunu düşündüğümüzde, vereceği ilk

mesajların söz konusu kültüre karşı bir meydan okumayı içereceği ortadadır. Kuran-ı Kerîm, ilk inen beş ayetle varlığını/gelişini/iddiasını duyurmuştur. Dolayısıyla toplumda kabul görmesi için bunu en çarpıcı veya fark yaratıcı cümleleri/teklifleri ile yapması gerekiyordu. Nitekim yaptı da. Bu açıdan vurgunun/meydan okumanın, "okuma"ya değil, *verme*ye olması daha makul gözükmektedir.

Toplumsal otoritenin *verme* ile sağlanabildiği bir kültürde, daha üst(ün) bir otoritenin daha çok vererek, hatta en çok verme iddiasında bulunarak gerçekleştirilebileceği izahtan varestedir. Bugün bile devletler, halkları nezdinde daha saygın bir yer elde etmek için onlara demokrasi, zenginlik, özgürlük vaadini veya imkânını *vererek*, onlardan daha fazlasını, rızaya dayalı tabiiyyet/bağlılık ve vergisini *alır*. *Kerim* olan Kuran, içine doğduğu topluma, toplumun en yüksek otoritesine (verenlere) meydan okuyarak, onlardan *daha fazla*/*en fazla* vererek (ekrem) yahut verme iddiasında bulunarak sözünü/ayetlerini dinletir, ayetlerine kulak verilmeye değer kılabilirdi ancak: "Oku! Senin Rabbin *en cömert* olandır/*en çok veren*dir." Vermek, kişiyi ad/şöhret/itibar sahibi yapar (Zeyrek, 2015: s.30). Otoritenin özelliklerinden olan asalet, şeref, onur, itibar, hürmet ve prestij gibi kavramlar da, *ikram*, *kerim, mükerrem, mükremin* ve *ekrem* gibi aynı kelime kökünden türetilmiş olan *kerametin* (bağış, ağırlama) anlamları arasında bulunmaktadır.

Kuran'da *dünya* kavramı 38 sûrede (Tablo 1) toplam 121 ayette geçer. Örneğin Bakara 86 "Onlar, *ahireti* verip *dünya* hayatını satın alan kimselerdir. Artık bunlardan azap hiç hafifletilmez. Onlara yardım da edilmez." ayetinde *dünya*, yaşayanların henüz tecrübe etmediği (soyut) ahiretin bir zıddı olarak, ancak yine somut olmayan olarak konumlandırılmıştır. Aynı sûrenin bir başka ayetinde: "Allah'ın mescitlerinde onun adının anılmasını yasak eden ve onların yıkılması için çalışandan kim daha zalimdir. Böyleleri oralara (eğer girerlerse) ancak korka korka girebilmelidirler. Bunlar için *dünyada rezillik*, ahirette de büyük bir azap vardır." (114) diyerek, *dünya* ahiretin karşılığı olarak ifade edilmiştir. Yine aynı sûrenin bir başka ayetinde: "Kendini bilmeyenden başka İbrahim'in dininden kim yüz çevirir? Andolsun, biz İbrahim'i bu *dünyada seçkin* kıldık. Şüphesiz o ahirette de iyilerdendir." (130) ayetinde de *dünya*, Hz. İbrahim'in *seçkin* kılındığı bir yer olmaktadır. Ancak buradaki *yer*, üzerinde yürünen toprak parçası veya yeryüzü değil, *dünya*dır. Dünya ise, Hz. İbrahim'in *seçkin* kılındığı, kendisine değer atfedilen çevredir. Yani değer hiyerarşisinde üstte bir konum elde etmedir.

Tablo 1: Kuran Sûrelerinde Geçen *Dünya* Ayetleri

Sıra	Sûre Adı	Sûre No	Ayet Sayısı										Toplam
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
			Ayet Sıra Numaraları										
1	Bakara	2	85	86	114	130	201	204	202	217	210	220	10
2	Âl-i İmrân	3	14	22	45	567	115	148	142	152	185	185	10
3	Nisâ	4	74	77	94	109	134						5
4	Mâide	5	33	41									2
5	En'âm	6	27	28	29	31	32	70	940	135	135		9
6	A'râf	7	32	51	532	156	159	169	176				7
7	Enfâl	8	67										1
8	Tevbe	9	38	55	69	74	85						5
9	Yûnus	10	7	23	24	64	70	88	98				7
10	Hûd	11	15	60									2
11	Yûsuf	12	101										1
12	Ra'd	13	26	34									2
13	İbrahim	14	3	27									2
14	Nahl	16	30	41	947	102	12						5
15	Kehf	18	28	45	464	10							4
16	Tâ-Hâ	20	721	13									2
17	Hac	22	9	11	15								3
18	Mü'minûn	23	33	37	84								3
19	Nûr	24	14	19	23	24	33						5
20	Kasas	28	42	60	61	64	77	79					6
21	Ankebût	29	25	27	64								3
22	Rûm	30	7										1
23	Lokman	31	33										1
24	Ahzâb	33	28	57									2
25	Fâtır	35	5										1
26	Zümer	39	10	26									2
27	Mü'min	40	39	43	51								3
28	Fussilet	41	16	31									2
29	Şûrâ	42	20	36									2

30	Zuhruf	43	32 35	2
31	Câsiye	45	22 24 35	3
32	Ahkâf	46	20	1
33	Muhammed	47	36	1
34	Zâriyât	51	15 16	2
35	Necm	53	29	1
36	Hadîd	57	20	1
37	Mülk	67	5	1
38	İnşikâk	84	3	1
Sûre Sayısı		**38**	**Toplam Ayet Sayısı**	**121**

Veren el olarak Allah'tan *bu dünyada* isteyenlerin nasipsiz oluşuna örnek olarak "Hac ibadetinizi bitirdiğinizde, artık (cahiliye döneminde) atalarınızı andığınız gibi, hatta ondan da kuvvetli bir anışla Allah'ı anın. İnsanlardan, 'Ey Rabbimiz! Bize (vereceğini) *bu dünyada ver*' diyenler vardır. Bunların ahirette bir nasibi yoktur." (Bakara 200) ayetindeki *dünya*nın arz, üzerinde yaşadığımız somut toprak parçasıyla ilgisi yoktur. Çünkü Allah'ın insana ahiret yerine dünyada istediğini vermesi demek, mevcut ilişkiler çerçevesinde güç elde etmesi demek olur ki, bu da kibre neden olacaktır.

Kuran'da *dünya* kavramı, *dünya hayatı* olarak genellikle ahiretle birlikte ve ahiretin de zıttı olarak geçer. Arz gibi somut bir varlık olarak ele alınmayan *dünya*, insanın yeryüzündeki nimetlerden (eş, çocuk, mal vs.) kimi zaman *faydalanma biçimi*, kimi zaman eşya-çevre-zamanla kurduğu bir *ilişkiler ağı*, kimi zaman da içinde olduğu faydalanma biçimi ve ilişkiler ağının insana verdiği/insanı düşürdüğü *kibir* veya *zorbalık* hâlidir. İnsan, bu ilişkiler ağına/faydalanma biçimlerine ve kibre düşmekten kendini alamaz. Kendini berî kılamadığı şey, dünyadır. Dünya ise insanın kendisini esrikleştiren/kendinden geçiren bir hâl/psikolojik durumdur.

Aslında bütün duygu durumları çift yönlüdür. Kuran'ın insandan beklediği, insana tavsiye ettiği ölçülü olma, el insaf, orta-vasatlık hâlidir. Bu anlamda dünya, insanın ölçüyü aştığı yer, ölçü aşımı, aşırılık ve şiddetli sevgidir (şehvet). Kuran'da genel olarak insana yapılan bütün "dünyadan uzak durma" öğütleri, ölçüden (had) uzak olmamaya veya insafa (orta) davettir. *Dünya*nın aşırılık/şiddetli arzuya (şehvet) dair vereceğimiz bir ayetle bu bahsi kapatabiliriz. Âl-i İmrân sûresinin 14. ayetindeki ifade aynen şöyledir[1]: "Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin *şiddetle arzuladığı* şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar *dünya* hayatının *geçimliği*dir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır."

Ayette italik yapılan yerlerden 'şiddetli arzu'nun (şehvet) *dünya* oluşundan bahsedilmişti zaten. Ancak burada bir de 'geçimlik' (*metâ'u /* مَتَاعُ *)* ifadesi geçiyor ki, bunun biraz açıklanmasında fayda var. Çünkü bugün Türkçe'ye de geçmiş ve çoğulu *emtia* olan *metâ'* kavramı, soyut bir ifade olan *dünya*nın başına gelenle aynı kaderi paylaşmış gibidir. Kavram, TDK'da "mal, ticaret malı, sermaye" olarak geçerken başka sözlüklerde de "satılacak mal, eşyâ, sermâye, elde bulunan varlık" (Devellioğlu, 1996: 632) şeklinde somut bir şeyin ifadesi olarak anlam yüklenmiştir. Oysa aynı kavrama Arapça-Türkçe sözlükte ilk karşılıklar soyut, somut karşılıklar ise sonra verilmiştir: "Eğlenme, hoş vakit geçirme; eğlence; hayatın gerekleri, mal, mülk, varlık" (Mutçalı, 1995: 818). Önce soyut, sonra somut karşılıklar verilmesinin aynısına Arapça-İngilizce sözlüklerde de rastlanmaktadır: "Enjoyment, pleasure, delight, gratification; object of delight; necessities of life; chattel, possession, property; goods, wares, comodities, merchandise; furniture etc." (Wehr, 1976: 890). *Metâ'* ile birlikte aynı kaderi paylaşan bir kelime daha var ki, *metâ'*a benzemektedir. O kavram ise *mut'a*.

[1] *"Zuyyine linnâsi hubbu-ş şehevâti mine-nnisâ-i velbenîne ve-l kanâtîri-l mukantarati mine-żżehebi ve-l fiddati ve-l İhayli-l musevvemeti vel-en'âmi- ve-l harś(i)(k) żâlike metâ'u-l hayâti-d dunyâ(s) va(A)llâhu 'indehu husnu-l meâb(i)"*

Aynı sözlükte bu kavram için de verilen anlamların birbirine yakınlığı dikkat çekicidir: "Enjoyment, pleasure, delight, gratification; recreation; compensation paid to a divorced woman; temporary marriage etc." (Wehr, 1976: 890). *Metâ'* kavramının anlam farklılaşması üzerine Kuran'dan da iz sürülebilir (Yunus 98; Lokman 24; Bakara 36, 126, 196, 236, 241; Hud 48; En'âm 128; Tevbe 38, 69; Nisa 77; Ra'd 17, 26; Yusuf 65; Ahzab 49).

Metâ'/mut'a nasıl daha önce soyut "zevk, eğlence, keyif, memnuniyet, tatmin vs." anlamlar yüklüyken daha sonra somut varlık ve durumların karşılığı olduysa, aynı anlam dönüşümüne *dünya* da uğramıştır. *Dünya*nın da aynı kaderi paylaştığını, "Bu *dünya hayatı* ancak bir *eğlence* ve *oyun*dan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!" (Ankebut 64) ayetinde görebiliriz. Ayetteki soyut ifade, Osmanlı örneğinde göreceğimiz gibi hem soyut, hem de somut (arz, yeryüzü) anlamı içerecek kadar genişleyecektir.

Kuran'da *arz* kavramı ise 58 sûrede ve toplam 165 ayette geçer (Tablo 2). *Arz*ın yeryüzü, yerküre veya toprak yerine kullanılışında herhangi bir karmaşıklık olmadığı için Kuran'dan fazla örnek verme gereğini görmedik. Bakara 11'de arz şöyle geçer: "Bunlara, "*Yeryüzünde* fesat çıkarmayın" denildiğinde, "Biz ancak ıslah edicileriz!" derler." Somut bir ifade oluşuna başka bir örneği de şu ayetten vererek bu bahsi kapatabiliriz: "Sizden önce(ki milletlerin başından) nice olaylar gelip geçmiştir. *Yeryüzünde* gezin dolaşın da yalanlayanların sonunun nasıl olduğunu bir görün." (Âl-i İmrân 137).

Tablo 2: Kuran Sûrelerinde Geçen Arz Ayetleri

Sıra	Sûre Adı	Sûre No	Ayet Sayısı												Toplam
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
			Ayet Sıra Numaraları												
1	Bakara	2	11	27	30	33	36	[illegible]	164	168	205	251	273		11
2	Âl-i İmrân	3	137	156	190										3
3	Nisâ	4	97	100	101										3
4	Mâide	5	17	26	32	33	64								5
5	En'âm	6	6	11	38	116	165								5
6	A'râf	7	10	24	56	73	74	[illegible]	91	100	127	128	146	168	12
7	Enfâl	8	26	63	67	73									4
8	Tevbe	9	2	25	74	118									4
9	Yûnus	10	14	24	54	78	83	[illegible]							6
[illegible]	Hûd	11	6												1
[illegible]	Yûsuf	12	109												1
[illegible]	Ra'd	13	4	17	18	25	33	[illegible]							6
[illegible]	İbrahim	14	8												1
[illegible]	Hicr	15	39												1
[illegible]	Nahl	16	13	15	36	65									4
[illegible]	İsrâ	17	4	37	76										3
[illegible]	Kehf	18	7	45	47	84									4
[illegible]	Meryem	19	40												1
[illegible]	Enbiyâ	21	31	105											2
[illegible]	Hac	22	5	41	46	63									4

22	Mü'minûn	23	18	79	112						3
23	Nûr	24	55	57							2
24	Furkân	25	63								1
25	Şu'arâ	26	7	152	183						3
26	Neml	27	48	61	62	69					4
27	Kasas	28	39	77	83						3
28	Ankebût	29	20	22	36	39	56	61			6
29	Rûm	30	9	19	24	42	50				5
30	Lokman	31	27								1
31	Secde	32	27								1
32	Ahzab	33	27								1
33	Fâtır	35	39	43	44						3
34	Yâsîn	36	33	36							2
35	Sâd	38	26	28							2
36	Zümer	39	10	47	67	69					4
37	Mü'min	40	57	64	82						3
38	Fussilet	41	15	39							2
39	Şûrâ	42	5	11	12	27	29	31	42	49	8
40	Zuhruf	43	10	60							2
41	Duhan	44	29	38							2
42	Ahkâf	46	4	20	32						3
43	Muhammed	47	10	22							2
44	Fetih	48	7	14							2
45	Hucurat	49	18								1
46	Kâf	50	7								1
47	Zâriyât	51	20								1
48	Kamer	54	12								1
49	Rahman	55	10								1
50	Hadîd	57	17	22							2
51	Saff	61	10								1
52	Mülk	67	15	24							2
53	Hâkka	69	14								1
54	Me'âric	70	14								1
55	Nûh	71	19	26							2
56	Müzzemmil	73	14	20							2
57	Mürselât	77	25								1
58	Nebe'	78	6								1
59	İnşikak	84	3								1

Sûre Sayısı	58	Toplam Ayet Sayısı	165

Arz, üzerinde gezilecek, ibret alınacak, insan ihtiyaçlarının teminini, beslenmeyi sağlayacak yeryüzü, toprak parçası: "Ölü *toprak* onlar için bir delildir. Biz, onu diriltir ve ondan taneler çıkarırız da onlardan *yerler*." (Yâsin 33); "O, *yeryüzünü* sizin ayaklarınızın altına serendir. Haydi onun *üzerinde yürüyün* ve Allah'ın *rızkından yiyin*. Dönüş ancak O'nadır." (Mülk 15). Oysa *dünya* kadar karmaşık değil *arz*ın anlamı ve göndermeleri. Arz bir bakıma gündelik yaşamdır. Gündelik yaşamla *dünya* apayrı şeylerdir. Bugün dünyevilik olarak da ifade edilen şey, aslında *dünya* değil, gündelik yaşama yani *arz*a göndermedir. *Dünya* maddesiz, cisimsiz bir ruhsallıkla, mevcudiyetin, görünür varlıkların gündelik dünyası arasında bir yerlerde şekillenir. *Dünya* kutsal olmayandır, kutsallıktan uzaklaşma gayretinin sonucudur (Taburoğlu 2008: s.12). Öte ile bağını kesmek, sonlu yeryüzü oyununa dalmaktır. Oyunun heyecan verici tarafı burasıdır. Çünkü bütün oyunların belli bir yeri ve süresi vardır. Yeryüzünde insanın bütün deneyimleri *oyun* üzerinden gerçekleşir (Huizinga, 2000).

Yeryüzü ve dünya konusundaki ayrımı Heidegger de yapar. Sanat ve eseri bağlamında yaptığı bu ayrımda dünyaya dair söyledikleri, burada açıklamaya çalıştığımız hususa paralellik arz eder: "Dünya, mevcut sayılabilir ve sayılamaz, bilinen ve bilinmeyen nesnelerin öylesine toplamı değildir. [Ö]nümüzde duran ve kendisine öylesine bakılabilen bir nesne [de] değildir." (2014: s.39). "Yeryüzü daimi olarak kendini kapatan ve böylece gizleyen, hiçbir şeye zorlanılmamış bir ortaya çıkıştır. Dünya ve yeryüzü, varlık açısından birbirinden farklı ama asla birbirinden ayrılmazlar." (2014: s.43). Ülgener ise söz konusu ayrılığı sezmenin ötesindedir. Ona göre dinin "mâsivâ" dediği *alâka* ve *ilişkiler* "dünya" kavramında toplanmış görünür (2015: s.32). Çünkü aynı eserde "iktisadi faaliyet"i, "ihtiyaç tatmini yolunda insanla madde, çevre ve zaman arasındaki çok yönlü ilişkiler toplamı" olarak tarif etmesine rağmen (2015: s.29), ileriki sayfalarda "iktisadi faaliyet"in yerine "dünya" kavramını koyduğunu görürüz (67). "Dünya"nın bir Kuranî kavram olarak farklı algılanmasının neye mal olacağının gayet farkında olan Ülgener, konuyu biraz daha açmaya çalışır: "İslâm, kirli ve günahkâr bir varlık olarak 'dünya'yı *dışta*, yani eşyanın maddesinde değil, *içte* (*ilgi* tarafında) arar." (64). "Öylece, uzağında durulması gereken bir süflî varlık –dünya- varsa, o içimizde aranacak demektir. *İlgi* tarafı ile gerektiği kadar bir temas boşluğu bırakmaya özen gösterdikten sonra, dış görüntüleri olarak mal mülk tarafı ile ilişki kurmanın herhangi bir sakıncası olduğu söylenemez." (65). Ülgener, Kuran'ın vurguladığı gibi *dünya*yı, insanın eşya (madde), çevre ve zaman ile kurduğu *ilişki biçimi* (gösteriş, övünme, *metâ-ı gurur*) olarak görmesine rağmen, söz konusu 'geriliği' batınî tasavvufa bağlaması ilginç görünmekte.

3.Kavramların Osmanlı iktisat zihniyeti üzerine etkisi

Dünya ve arz kavramlarının Kuran'da hangi bağlamda kullanıldığını açıkladıktan sonra, burada da "iktisat zihniyeti"ni açıklamak durumundayız. Türkçe'de "iktisat zihniyeti" kavramını ilk kullanan Sabri Ülgener (1983, 1984, 1991, 2015) olmuştur. Ülgener'in iktisat zihniyeti tarifi şöyledir: "[G]erçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamı." (1991: s.21). Bununla anlatılmak istenen, söze konu olan değer ve inançların kişinin içinde bir ideal ve özleyiş olarak kalmayıp, belirli bir yaşam tarzına dönüşmesidir. Geçmiş zaman söz konusu olunca toplumun iktisat zihniyetinin belirlenmesinin zorluğu da ortadadır. Dolaylı kaynaklardan toplumu temsil eden tespitlerin çeşitliliği ve o çeşitliliğin zihniyetin belirlenmesindeki yeri önemlidir. Dolaylı kaynaklardan şiir, roman, hikâye, destan vb. edebiyat ve sanat ürünleri, ilgili dönemdeki toplumun hâkim iktisat zihniyetini vermesi açısından önem sıralamasında en başlarda gelir (Köksal, 2011: s.303). Bu arada, dini metinler her ne kadar iktisat ahlakını oluşturan unsurlar arasında sayılsa da, gerek metinlerin ifade ediliş *biçimi*, gerekse konunun ve kavramların *ele alınış tarzları* açısından onları da pekâlâ iktisat zihniyetini bulmak için kullanabiliriz. Bu anlamda Osmanlı toplumunun siyasal meşruiyet kaynakları arasında dinin önemli bir yeri olduğundan hareketle, dini metinlere de bakmakta fayda olduğu görülmektedir.

Uzun tarihi süreç boyunca sözlü kültürün egemen olduğu Osmanlı'da sadece küçük bir azınlığın okuması vardı. Devlet destekli eğitim sistemi ancak 19. Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkabildi. Yüzyılın başında Müslümanların okuryazarlık oranı % 2-3 tahmin edilirken bu oran yüzyıl sonlarında muhtemelen % 15'e varmış (Quataert, 2009: s.245), zorunlu ilköğretim ilk defa II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) hayata geçebilmişti (Karataş, 2003: 238; Akyüz, 1997: s.195). Okuma yazmanın düşük düzeyde olmasından dolayı Müslümanlar için kültürel mayalanmanın, tarihi süreç içinde medrese eğitiminden ziyade tekkelerde, tekke nefeslerinde, halk deyişlerinde, kahramanlık hikâyelerinde, cönklerde, Türkülerde ve okunmasa bile

Osmanlı'da neredeyse her evde bulunan dini kitaplarda olduğu genellikle kabul gören bir görüştür (Çobanoğlu, 1999; Ong, 1995).

Buradan hareketle genci yaşlısıyla, fakiri zenginiyle, şehirlisi köylüsü ve saraylısı taşralısıyla Osmanlı insanının iktisadi zihniyetinin belirlenmesinde önemli bir yerinin olduğunu düşündüğümüz edebi ve dini eserlerden "dünya"nın hangi bağlamda ele alındığını göreceğiz. Yukarılarda da ifade edildiği gibi soyut, "ilişki biçimi", "ilişkiler ağı", uzak durulması gereken ve çoğunlukla negatif anlam yüklü bir ifade mi, yoksa "arz" anlamında mı? Ya da her iki anlamı da içerecek bir anlamda mı? İddiamız, "dünya"nın daha çok arz yerin(d)e kullanılıp, yeryüzündeki şeylerden/eşyalardan uzak durulmasını ima ettikleri yönündedir.

Osmanlı insanının iktisat zihniyetini ortaya çıkartırken, Osmanlı öncesine de kısaca bakmakta fayda vardır. Çünkü kültür ve zihniyet, bugünden yarına değişen bir şey değildir. Osmanlı'nın kurulduğu günlerde de tasavvuf eri Yunus Emre'nin sözlerinin kulaktan kulağa dolaştığını ve tekkelerde söylendiğini rahatlıkla düşünebiliriz. Mustafa Tatçı'nın hazırladığı Yunus Emre Divânı'nı (Tatçı 2005) esas alarak, *dünya*nın şiirlerinde hangi bağlamda geçtiğine ve onun algılanış tarzına bir göz atalım. Yunus, kimi zaman yeryüzü anlamında kullanır *dünya*yı: "Ol dost bizi viribidi, var *dünya*yı bir gör didi" (2005: 24), "Miskîn Yûnusun *dünye*de güldügini işitmeyin" (30), "Âşık lâ-mekân olur *dünyâ* terkini urur" (104), "*Dünyâ* seven dervîş degül dervîşligi olmaz kabûl", "Yûnus eger dervîşisen terk eyle küllî *dünyâ*yı" (105). Kimi zaman da *dünya*, Kuran'da geçtiği anlamda, yani soyut, insanın madde/çevre/zamanla kurduğu ilişkiler *biçimi* bağlamında: "*Dünyâ*yı inanırsın, rızka benümdür, dersin / Niçin yalan söylersin, çün hîç didigün olmaz" (108), "*Dünyâ* âhret ahvâli, zen ü ferzend vebâli / Dilersen dost visâli, varlıkdan hazer gerek" (138). Yunus'a göre her iki anlamda da *dünya*, uzak durulması gereken bir yer ve/veya şey gibidir.

Anadolu'da neredeyse her evde bulunan üç beş eserden biri olan Muhammediyye'nin yazarı da Yunus gibi tasavvuf ehli Gelibolulu Yazıcıoğlu Mehmed'dir (ö.1451). Eserin Osmanlı dini-tasavvufi kültürünün oluşmasındaki etkisi (Uzun, 2005: 586) bilinmektedir. Muhammediye'nin, Tercüman gazetesi tarafından 1001 Temel Eser serisi arasında (Çelebioğlu 1980) okurlarına verilmiş olması da, Türk kültürü içindeki yeri açısından bir işaret olarak görülebilir. Eserinde *dünya*, kimi zaman somut olarak görülür: "Dünya göğünü zebercedden edip" (1980: s.85), "Çün İdris gitti dünyadan yaşayıp üç yüz altmış yıl" (165), "Ki çün kim dünya göğüne erişti kodu nefsini" (220), "Ki yâ Ahmed, olgil bu dünyadan ırak" (238); kimi zaman da ahiretin karşılığı veya soyut (ilişkiler ağı) olarak: "Terk edip dünyayı ukba ihtiyar etmiş idi." (207), "Muallak kılma kalbin dünyaya var / Ki dünya çün seni ben etmedim var" (223), "Görsem onun kalbinin içinde dünya hubbunu/ Zerre miktarı da olsa etmese ondan menâs" (243).

16. yüzyılda yaşadığı kabul edilen, halk edebiyatının en önemli şairlerinden Çukurovalı Karacaoğlan, Türk kültürü içinde önemli bir yere sahiptir. Karacaoğlan da Tercüman gazetesinin 1001 temel eserleri arasında neşredilmiştir (Karaer, 1980). Döneminde ve sonrası için bile Türkçe'nin zirve isimleri arasında konumlanışı, bugün de Türk şiirinin yaşayan en büyük şairi İsmet Özel'in İstiklal Marşı Derneği'nde yaptığı konuşmada Karacaoğlan üzerinde durması (Özel, 28 Eylül 2013) ve sonraki konuşmalarında "Karacoğlan['ı] millî varlığımızın senedi" olarak görmesi de (Özel, 9 Ocak 2014) bunu kanıtlar niteliktedir.

Karacaoğlan "Bana su içirdin yeşil kanyadan / Güzel seven murat alır *dünya*dan" (1980: s.83), "*Dünya*ya geleli her dem ağlarım" (110), derken sanki bir *yer*den bahsediyor gibidir. "Dünyada sevmeli esmer güzeli"de (133) ise dünya yine yer olarak görülür, ancak o yeri de bir eğlence, zevk alma ve keyif çatma yeri olarak ima eder gibidir. 'Yalan dünya' söylemine Karacaoğlan da katılmıştır: "Şu yalan dünyaya geldim geleli / Bir bağ dikip meyva yetiremedim" (160), "Şu yalan dünyaya geldim geleli / Yine ne gelecek başıma benim" (171). "Benim olsa vermem dünya malına" (215) dizesinde de somut bir varlık olarak ele alınırken, bir başka yerde "Sultan Süleyman'a kalmayan *dünya*" (231) her iki anlamı da (soyut ve somut: dünya ve arz) karşılar gibidir.

Gerek halk kesimi şairleri, gerekse tekke çevresinin eserlerindeki dünya algısı veya dünyaya bakış bu durumda iken, siyasetli kesim veya yönetimi temsil eden bakışta durum ne idi? İstanbul'un fethinden sonra hudutsuz bir otorite kazanan, merkezi ve mutlak imparatorluğu kesin olarak kuran Fatih'in (İnalcık, 1996: s.326) ve döneminin pek çok yönden Osmanlı'nın klasik döneminin zirvesi olduğu kabul edilir. Böyle bir dönem padişahı olan Fatih'in *Avnî* mahlaslı eserinde (Doğan, 2009) dünya yine her iki bağlamda da (dünya ve arz: soyut-somut) kullanmıştır. Örneğin "Işk derdidür cihânda âşıka maksûd olan / Vasl-ı dilberdür hemîn bu *dâr-ı dünya*dan murâd" (2009: 39) derken *dâr-ı dünya* yeryüzü anlamında kullanılmıştır. "Âşıka *dünyâ* vü cân terk eylemek âsân olur / Lîk cânân terkini itmek gelüpdür câna güç" (33) diyen Fatih,

sevgiliden vazgeçmek zor olmasa, yeryüzü ve candan (somut şeyler) vazgeçmenin kolay olduğunu söylerken, Osmanlı insanının içinde bulunduğu kültür ikliminde (zihniyet dünyası) yeryüzü anlamındaki dünyayı terk etmeyi söyleyen tek kişi değildir. Bunu yapıp yapmamaktan ziyade hâkim söyleme tekraren bile olsa –ki *devir*, *devran* anlayışı da bir çeşit tekrardır.- katılmaktır asıl olan: "Gül-i dünyâda yokdur bûy-ı rahat" (61).

Anlamından anlaşılacağı üzere *aşağılık bir yer*dir *dünya*: "Bu *dünyâ-yı denî* içün niçe bir dest ü pâ urmak / Elüne âstîn ü pâyuna mesken yeter dâmen" (193). Buradaki *dünyâ-yı denî* yer/yeryüzü/arz anlamında değil, Kuran'da geçtiği anlamında bir kullanımdır. Şiirin tam açıklamasını Doğan şöyle yapar: "Şu değersiz dünya hayatı için daha ne kadar el ayak vurup hırsla çabalayacaksın? Elbisenin uzun kolu elin için; elbisenin eteği de ayağın için mesken olarak yeterli değil mi?" (2009: s.196). "Bir lokma bir hırka" anlayışının Fatih'inden dilinden dile gelişi de böyle oluyor.

Söz konusu düalistik bakış, bir kavgayı da beraberinde getirmektedir. Türk edebiyatında bir yönüyle *rind* ve *zahid* kavgası olarak da ele alınan (Fuzulî, 2000) bu konuda Ülgener şunları söyler: "Dünyayı, bir bakıma, *eşya* ve *madde* tarafıyla reddedenlerle sadece *ilgi* tarafını mahkûm edenlerin kavgası! Bir başka açıdan: Çile ve mihnet tarafını göğüsleyenlerle, sade nefsânî haz ve tatmin tarafına yanaşanların mücadelesi!" (2015: s.100). Ancak Ülgener'in de vurguladığı şekliyle Osmanlı insanına ve insanının iktisadi zihniyetine rengini veren söz konusu kavgadan, yüz akıyla çıkan anlayış Melâmîler olmuştur: "Dünya, melâmî için, bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi, günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken bir 'ölümlü [yalan] dünya' da değildir; tam tersine işlenmek, şekil ve düzen verilmek üzere müminin önüne serili bir madde ve malzeme yığınıdır." (2015: s.105).

4. Sonuç

Osmanlı'nın 'geri kalmışlığı' meselesini Sabri F. Ülgener, Mehmet Genç, Ahmet Tabakoğlu, Şevket Pamuk, Halil İnalcık, Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Ahmet Güner Sayar ve Oğuz Adanır gibi pek çok araştırmacı ele alarak bir açıklama getirmişlerdir. Bu açıklamalardan Ülgener ve Sayar, İslam tasavvufu üzerinde durmuş, tasavvufu da tabiri caizse batını ve melami kollar şeklinde ikiye ayırarak söz konusu meseleyi batınî tasavvuf yorumu ile ilişkilendirmiştir.

Yapılan yeni açıklama ile anılan iki yazarın yorumlarını biraz daha gerilere götürmeye çalıştık. Götürdüğümüz yer, İslam tasavvufun da kaynağı olan Kuran oldu. Kuran'daki birbirinden ayrı olarak ele alınan, ayrı bağlamlarda değerlendirilen *arz* ve *dünya* kavramlarının her ikisinin de Osmanlı tecrübesi içinde sadece *dünya* kavramı içinde yeniden şekillenerek, tasavvuf da dâhil toplumsal hayatın pek çok yönüne sirayet ettiğini (halk, tekke, yönetim), Yunus Emre, Karacoğlan, Dadaloğlu, Gelibolulu Yazıcıoğlu Mehmed ve Fatih Sultan Mehmet'in eserleri üzerinden örneklerle göstermeye çalıştık. Örneklerini daha da ve rahatlıkla çoğaltabileceğimiz eserlerde *dünya* kavramı, iki şekilde kullanılmıştır: Birincisi, Kuran'daki anlamında, yani kişinin eşya/çevre/zamanla ilişki biçimi, ahiretin zıddı olarak karşılığı, tahakküm yöntemi, yani soyut olarak ele alınmıştır. İkincisi ise arzın (yer, yeryüzü, yerküre, toprak vb.) karşılığı olarak, yani somut şeyler yerine kullanılmıştır *dünya*.

Bu ise Türk töresi ve din eksenli bir düzene dayanan Osmanlı'da harmanlanarak Kuran'da sürekli vurgulanan 'dünyadan uzak durulması gerekir'liği meselesi, arzı da içerir hale gelmiş, eşyanın somutluğunu yutmuş *dünya*nın, *yalan dünya* haline dönüşerek pek çok *şey*den uzak duran insan tipini yaratmış gibidir. Türkçe'de *dünya* kavramının düalistik yapısı bugün bile bunu teyit edecek niteliktedir.

Kaynakça

Adanır, O. (2010). *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış*, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Akyüz, Y. (1997). *Türk Eğitim Tarihi*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi Yayınları.

Baudrillard, J. (2009). *Gösterge Ekonomi Politiği Hakkında Bir Eleştiri*, O. Adanır ve A. Bilgin (Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

Baudrillard, J. (2014). *Simülakrlar ve Simülasyon*, O. Adanır (Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Berkes, N. (2013). *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bulut, M. (2012). Osmanlı Ekonomi Politiğine Yeniden Bir Bakış, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, *62*, 63-96.

Çobanoğlu, Ö. (1999). Sözlü Kültürden Yazılı Kültür Ortamına Geçiş Bağlamında Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinden Aşıkpaşazade'nin Epik Karakteri Üzerine Tespitler, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, *16*, 65-82.

Devellioğlu, F. (1996). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, A. S. Güneyçal (Haz.). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Doğan, M. N. (haz.) (2009). *Fatih Divanı ve Şerhi*, İstanbul: Yelkenli Yayınevi.

Fuzulî (2000). *Rind ile Zâhid*, H. Ayan (Çev.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Göçer, K. (2017). Ahiliği Potlaç Kültürü Üzerinden Yeniden Düşünmek, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi, *37*,

Heidegger, M. (2014). *Sanat Eserinin Kökeni*, Fatih Tepebaşlı (Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım Ltd.

Huizinga, J. (2000). *Homo Ludens*, M. A. Kılıçbay (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Eren Yayınları.

İnalcık, H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I*, H. Berktay (Çev.). İstanbul: Eren Yayınları.

İnalcık, H. vd. (ed.) (2012). *Adâlet Kitabı*, Ankara: Kadim Yayınları.

Karaer, M. N. (haz.) (1980). *Karacaoğlan*, İstanbul: Tercüman Gazetesi (1001 Temel Eser).

Karataş, S. (2003). Osmanlı Eğitim Sisteminde Batılılaşma, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Afyon: Sosyal Bilimler Dergisi, *5(1)*, 231-242.

Köksal, İ. (2011). İktisat Zihniyeti, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, M. Yılmaz Ed.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Kuran, http://www.kuranmeali.com haz. Diyanet İşleri Meali (Yeni), (Erişim tarihi: 07.4.2017).

Malinowski, B. (1932). *Argonauts of the Western Pasific*, London: Georgia Routledge & Sons. Ltd; New York: E. P. Dutton & Co.

Mardin, Ş. (1999). *Siyasal ve Sosyal Bilimler*, M. Türköne ve T. Önder (Der.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mauss, M. (2006). *Sosyoloji ve Antropoloji*, Ö. Doğan (Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Mutçalı, M. (1995). *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Dağarcık.

Ong, W. J. (1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür*, S. P. Banon (Çev.). İstanbul: Metis.

Özel, İ. (2013, 28 Eylül), "Üryan Geldim Gene Üryan Giderim", http://istiklalmarsidernegi.org.tr/Yazi.aspx?YID=907&KID=4&PGID=0 (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017).

Özel, İ. (2014, 9 Ocak), "Karacaoğlan milli varlığımızın senedidir." https://www.youtube.com/watch?v=BZShmaglwoo (Erişim Tarihi: 14 Nisan 2017).

Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Pamuk, Ş. (2013). *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Quataert, D. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, A. Berktay (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Sayar, A. G. (2001). Osmanlı'dan 21. Yüzyıla: Ekonomik Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Tabakoğlu, A. (2005a). *İktisat Tarihi*, İstanbul: Kitabevi.

Tabakoğlu, A. (2005b). *İslâm İktisadı*, İstanbul: Kitabevi.

Tabakoğlu, A. (2010). *Türk İktisat Tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Taburoğlu, Ö. (2008). *Dünyevi ve Kutsal*, İstanbul: Metis.

Türk Dil Kurumu (2017, 8 Nisan). meta, *Büyük Türkçe Sözlük*, (Erişim Tarihi: www.tdk.gov.tr).

Uzun, M. (2005). Muhammediyye, İslam Ansiklopedisi, C. 30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 586-587.

Ülgener, S. F. (1983). *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, Ankara: Mayaş Yayınları.

Ülgener, S. F. (1984). *Darlık Buhranları ve İslam İktisat Siyaseti*, Ankara: Mayaş Yayınları.

Ülgener, S. F. (1991). *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul: Der Yayınları.

Ülgener, S. F. (2015). Zihniyet ve Din, İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı, İstanbul: Derin Yayınları.

Weber, M. (2005). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London and New York: Routledge.

Wehr, H. (1976). *A Dictionary of Modern Written Arabic*, J. M. Cowan (Ed.). New York: Spoken Language Services, Inc.

Yazıcıoğlu, M. (1980). *Muhammediye:"Kitab-ı Muhammediyye*", A. Çelebioğlu (Haz.). İstanbul: Tercüman Gazetesi (1001 Temel Eser).

Yunus Emre. (2005). *Yunus Emre Divânı*, M. Tatcı (Haz.). Ankara: MEB.

Zeyrek, Y. (haz.) (2015). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.

XIX Yüzyılın Sonu XX Yüzyılın Başlarında Nahçıvan'da Eğitimin Gelişiminde Halk (Köy) Okullarının Rolü

Öğr.Gör. Taleh Halilov

Özet

Makalede XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında Nahçıvan'da maarifin gelişiminde halk (köy) okullarının rolü öğrenilmiştir. Saptanmıştır ki, XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında gelişmekte olan yeni kültürün karakteristik özelliklerinden biri Nahçıvan bölgesinde eğitimci hareketin kuvvetlenmesi olmuştur. Nahçıvan'da başka alanlarda (sosyo-ekonomik, sosyo-politik ve kültürel) olduğu gibi, halk maarifi alanında da ciddi gelişme dönemi başlamıştır. Eğitimin kapsamı önemli ölçüde genişlemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Nahçıvan, okul, öğrenci, köy, halk, eğitim*

Giriş

XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında Nahçıvan'da halk okulları adı altında kurulan köy okulları da oluşmaya başlamıştır. Aynı dönemde Nahçıvan bölgesinde laik eğitimin yaygınlaşmasında halk (köy) okulları büyük rol oynamıştır. Akademik Hüseyin Ahmedov Nahçıvan kazasında halk okullarının XIX yüzyılın 80'li yıllarından sonra oluştuğunu göstermiştir (Ahmedov, 2000: 132).

Halk okullarını kendi teshir almakta ve onları devlet sermayesi ile sağlamakta Kafkas öğretim dairesinin gücü yetmiyordu. İşte bu yüzden bu okullar yerel reislerin teshir verilmiştir. Eğitim idaresi sadece valinin talebi ile bu okulları (halk (köy) okulları) kontrol olabilirdi. Okul yöneticileri ise oldukları okulların genel işine dışarıdan kontrol ediyorlardı. Yönetim aynı zamanda okulların yıllık çalışma faaliyetleri ile ilgili raporların hazırlanmasında da katılma hakları vardı.

Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan bölgesinde bulunan tüm halk (köy) okulları 1873 yılı 22 Kasım tarihli "Kafkasya'da öğretim bölümünün düzenlenmesi hakkında" güç yasası ile belgelendirilmiş (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi: 169).

XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında Nahçıvan bölgesinde açılan halk (köy) okullarının asıl amalı aslında çocuklara element savad vermekti. Bu okullarda dersler Rusya Halk Maarif Bakanlığı'nın bir ikisinifli köy okulları için düzenlediği programa göre yapılıyordu. Not edelim ki, okullarda eğitim süresi birsiniflide 3, ikisiniflide ise 5 yıl olmuştur. Okulların öğretim planına şeriat, ana dili, Rus dili, hesap, hüsnhet konuları dahil olmuştur (Кавказский календарь на 1917 г.,1916: 109). Bu fenlerden başka öğretim programına coğrafya, tarih, edebiyat ve resim dersleri de dahil edilmiştir. Aynı zamanda halk (köy) okullarında yetenekli öğretmenler tarafından element geometri, el işi, nağme ve jimnastik da öyredilirdi.

Nahçıvan'da halk (köy) okullarının oluşması ve gelişmesi özellikle yerel halkın çabası sonucunda şekillenmiştir. Dolayısıyla değilse çocuklarının maariflenmesine koşan veliler buna sadece kendi aralarında topladıkları küçük bağışlar vasıtasıyla elde etmişlerdir. Halk (köy) okullarının öğretmenleri kendi aralarında topladıkları küçük malzemelerin hesabına fakir çocukları elbise ve okul malzemeleri ile temin etmişlerdir. Kafkasya'da halk maarifine rehberlik eden çar memurları köylerde faaliyet gösteren okulların

sayısını iktidarın devlet hazinesi hesabına değil daha çok yerli nüfustan "okul vergisi" adı altında topladıkları malzeme hesabına artırmaya öncelik vermişlerdir (Никифоров, 1885: 623-624).

Yengice ve Baş Noraşen halk (köy) okulları

XIX yüzyılın sonunda laik okullardan biri de Yengice köyünde açılmıştı. Not edelim ki, ikisinifli Yengice köy okulu yerel halkın gönüllü bağışları ve kısmen de hazine hesabına 1882 yılı Eylül ayının 2-de ilk defa 11 kişi öğrenciyle faaliyete başlamıştır.

Yengice okulunun oluşumunda Mirze Sadık Halilovun büyük rolü olmuştur. Mirze Sadık Halilov bu okulda ilk önce öğretmen, 1884-1885-ci öğretim yılında ise müdür işlemişti. Yengice köyünün yaşlı insanlarının sohbetlerinden anlaşılıyor ki, Mirze Sadık Halilov Yengice köy okulunda öğretmen görev yaptığı dönemde şeriat fenninden başka yerde kalan tüm konuları da ders vermiştir. Onunla birlikte maarifperver ziyalı Mirze Celil Şürbi (Mirzayev) de Yengice okulunda çalışmış, okulun sayılıp seçilen saygın hocalarından biri olarak tanınmıştı. XIX yüzyılın başlarına ait kaynakların birinde deniyordu: "Yengice okulunda Güney Azerbaycan'dan gelmiş Meşedi Hesen Şükürzadə, Mirmehdi Makulu ve Vedili Ali Zeynalov öğretmen çalıştı" (Tağıyev, 1958: 27).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen 1904 yılına ait belgelerde İlya Mahmudbeyovun 1893 yılından 1901 yılına kadar, Kasımbey Camalbeyovun ise 1901 yılından Yenigice köy okuluna rehberlik ettiği gösterilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 12). Ayrıca belgelerde 1903-1904-cü öğretim yılında Yengice köy okulunda 44 kişi öğrencinin eğitim aldığı da belirtilmiştir.

Not edeki ki, arşiv belgesinde bu öğretim yılında (1903-1904 yılı) okulu bitirmiş öğrencilerden sadece Aliyev Penahın, Abdullayev İsmail'in, Rzayev Ekber'in, Abdülhüseynbeyov Musa'nın, Usta Memmedkulunun, Kazımov Mesumun, Eroğlu Habib'in, Hüseynov Veli'nin, Kafarov Eliceferin ve Cabbarov Hüseyin'in isimlerini okuyabilir bildik.

Yengice köy okulunu 1913-1914-cü öğretim yılında Allahverdiyev Muhtar Hesenov Müseyib, Rahimov Rahim, Kazıyev Muhsin, Rasulov Musa ve Fetullayev Muharrem başta olmak üzere toplam 8 kişi tamamladı.

XIX yüzyılın sonunda ikisinifli laik okullardan biri de Baş Noraşen (şimdiki Celilkend-T.X) köyünde 1885 yılı Eylül ayının 20-de açılmıştır (Mollayev, 2004: 21). Araştırmalardan anlaşılmaktadır ki, Baş Noraşen okulu yeni faaliyete başlayan zaman üç öğretmenden ve cinsel içerik tamamı erkeklerden oluşan 50 öğrenciden oluşan olmuştur. Not edelim ki, okulu görkemli maarif adamı Mirza Elimemmed Halilov açtı. Baş Noraşen köy okulunu 1890 yılından 1917 illədək farklı zamanlarda Mehmet bey Lütfeli bey oğlu Kazıbeyov, Ebülkasım Sultanov, İ.Muradov, S.M.Çeriyovski ve İvan İvanov yönetmiştir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde saklanan 1885-1890-cı yıllara ait belgelerde Başl Noraşen köy okulunda eğitim almış şagirlerden Sefiyev Mirelinin, Sefiyev Celilin, Sefiyev Hüseynkulunun, Allahverdibeyov Nesirin, Serhanbeyov Behlulun, Fetelibeyov Ahmed'in, Kazıyev Tağının, Rahimov Mehmet'in, Musayev Şükür'ün, Sefiyev Tağının, Vəkilov Sultan'ın, İsmayılov İsmail'in, Nadirhanov Ali'nin, Asgerov İbrahim Halil'in, Recebli Timur'un, Sefiyev Abbaskulunun, Sefiyev Balabeyin, Kazıyev Nesrullanın ve başkalarının adları gösterilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 7).

Baş Noraşen köy okulunda 1891-1892-ci öğretim yılında 54, 1900-1901-ci öğretim yılında 42, 1904-1905-ci öğretim yılında 98, 1912-1913-cü öğretim yılında 114, 1913-1914-cü öğretim yılında 133, 1914 - 1915 yılında öğretim yılında 89 kişiyi oğlan, 8 kişi kız olmak üzere 96 kişi, 1915-1916-cı öğretim yılında 111, 1916-1917 yılında öğretim yılında ise 135 kişi öğrenci eğitim almıştır.

Not edelim ki, Baş Noraşen köy okulunda 1900-1901-ci öğretim yılında Recebeliyev Şamil, Hüseyneliyev Hüseyneli, İsmayılov Nesurulla, Mahmudov Elikulu, Kamberov Salih, Cavadov Habib, Şefibeyov Mustafa, Nağıyev Habib, 1904-1905-ci tedris ilinde Abbasov Abbas, Zamanbeyov Ahmet, İsmayılov Mehmet, Öztürk Ali, Nağıyev Hamza, Nadirhanov Habib, Sultanov Seferalı, 1914-1915-ci tedris ilinde ise İsmayıl Hüseynov, Orucov İsmail, Paşayev Salman, Kahremanova Seriye, Sefiyev Dilber, Sefiyev Küşvər, Sakayeva Valentina, Fetəlibeyova Saltanat ve Sefiyev Nabat eğitim almışlardır.

Baş Noraşen okulunun laik bir okul olgunlaşmasında Ebülkasım Sultanovun, Kerim bey Sefiyevin, Hakan bey Sefiyevin, Abbaskulu bey Sefiyevin, Mehmet bey Kazıyevin, Ferzeli bey Ferzelibeyovun ve Celil Memmedkuluzadenin büyük rolü olmuştur. Celil Memmedkuluzade 1887 yılı Aralık ayının 25-de Uluhanlı

okulundan değiştirilerek Baş Noraşen köy okuluna ikinci öğretmen görevine atanmıştır. O, bu okulda 1890 yılının Ocak ayının 15'e gibi çalıştı.

Akademik İsa Habibbeyli Celil Memmedkuluzadenin Baş Noraşen okulundaki aydınlanma hareketi hakkında yazıyor: "Celil Memmedkuluzade yeni yöntemli okulları tebliğ etmekle kifayyətlenmir, hem de eğitim sistemini iyileştirmek ilgilenir, vatan evlatlarından bilimsel kabullere sahip saf ruhlu, vatanının, halkının özgür geleceğini düşünen gelişmiş bireyler yetiştirmeyi arzu ediyordu (Habibbeyli, 1997: 120).

Bu okulun mezunları daha sonra Gori ve Erivan öğretmenler Seminariyasında eğitim almış, Nahçıvan'da bilimin, maarifin ve kültürün gelişmesinde ellerinden geleni esirgememişler.

Eğitim alanında yapılan reformlardan sonra XX yüzyılın başlarında Baş Noraşen okulu ali beş sınıflı ilkokula dönüşmüştü. Bu dönemde Şarur bölgesinde okuma iptal edilmesinde Baş Noraşen okulunun büyük rolü olmuştur. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki, Baş Noraşen okulunun etkinliğinde okulun öğretmenlerinden Asker Süleymanovun, Hasanalı Aliyev'in, Ali Hesenzadenin, İlya Sefiyevin, Zerri Sefiyevanın, Ali Aliyev, Asya Rzayevanın, Sona Kasımovanın ve Yusuf Hesenovanın eşsiz hizmetleri olmuştur.

1.2. Şahtahtı, Sederek ve Şahbuz halk (köy) okulları

XIX yüzyılın sonunda Nahçıvan bölgesinde laik okulların açılışı devam ediyordu. Bu dönemde bile laik okullardan biri de 1888 yılı Eylül ayının 1-de Şahtahtı köyünde zengin köy sakini hayırsever maarifperver İbrahim ağa Şahtahtinskinin şahsi evinde açılmıştı (Tağıyev, 1958: 21). Not edelim ki, ilk kez olarak 22 kişi öğrenciyle faaliyete başlamış Şahtahtı köy okulu 2 sınıftan oluşan olmuştur.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerde Şahtahtı köy okulunda 1900-1901-ci öğretim yılında 35, 1904-1905-ci öğretim yılında 44, 1913-1914-cü öğretim yılında 66 kişi öğrencinin eğitim aldığı gösterilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 16).

Şunu da belirtelim ki, Yusifbey Kazızade, Dimitriy Ananeviç Anoxin, Yişay Valentinoviç Çinçaladze, Yekaterina Sultanov, Mixaylovna Topolskayan, Celil ağa Şahtahtins, Ebülkasım Sultanovun ve Molla Ali Kanizade Şahtahtı köy okulunda eğitiminde yer olmuşlardır.

Okul tarihimizin araştırmacılarından olan akademik Hüseyin Ahmedov "XIX yüzyıl Azerbaycan okulu" eserinde yazıyor: "1891 yılında Aleksandropolsk kentinde amatör performans oluşturan Ebülfet ağa Şahtahtinski toplanan üç yüz lira parası doğma köyündeki okulun ihtiyacına bildirdi" (Ahmedov, 2014: 212).

XIX yüzyılın sonunda Nahçıvan bölgesinde laik okullardan biri de 1896 yılında Sederek köyünde açılmıştı (Ahmedov, 2014: 285). Eskiden dini eğitim veren Sederek okulu köyün zengin isimlerinden olan Rıza Meşeveli oğlunun şahsi evinde ilk faaliyetine başlamış, daha sonraları ise etkinliğini köyün diğer bir zengin sakini Hasan Şahverdiyevin evinde sürdürmüştür. "XIX yüzyıl Azerbaycan okulu" eserinde Sederek kendinin ilk şagirlərindən Mirza Elekberin, Mirza Hüseyin, Şeyh Ebülkasımın ve Şeyh Rıza'nın isimleri çekilirdi (Ahmedov, 2000: 114).

XIX yüzyılın sonunda Şahbuz köyünde de laik okul açılmıştır. Okul yöneticisi (Müdürü) Mehmet Ferzeli bey oğlu Zamanbeyov olmuş ikisinifli Şahbuz köy okulu 1896 yıl Aralık ayının 9'unda ilk kez 24 öğrenci ve 2 öğretmenle faaliyetlerine başlamıştır. Not edelim ki, şeriat derslerini Molla Muhsin Ahundzadenin öğretim yaptığı Şahbuz köy okuluna 1909 yılından 1913 yılına kadar Abbaskulu bey Kengerli açtı.

Kaynaklarda Şahbuz köy okulunda 1902-1903-cü öğretim yılında 50, 1908-1909-cu öğretim yılında 54, 1909-1910-cu öğretim yılında 60, 1910-1911-ci tedris ilinde ise 78 kişi öğrencinin eğitim aldığı gösterilmiştir (Tağıyev, 1993: 44).

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde saklanan Şahbuz köy okulunun 1904-1905-ci öğretim yılında ait fiyat tablosunda Abdullayev Kanberin, Ceferkuliyev Muhtar'ın, Piriyev Nurmamedin ve Halilov Sadık'ın, 1909-1910-cu öğretim yılına ait fiyat tablosunda Kengerlinski Zernişanın ve Seyidova Zehra'nın, 1910-1914 -cü öğretim yılına ait fiyat tablosunda ise İmamquliyev Dadaşın, Bayramov Salmanın, Kengerlinski Şemseddinin, Seyid Miribrahimin, Zeynalabdinov Mahmud'un, Kanberov İsa'nın, Nebiyev Habib'in, Rüstemov İsa'nın, Hüseynov Timur'un, Cəfərov Ferhat'ın, Bağırov Memmedlinin, Rüstemov İsmail'in ve Rüstemov Kazım'ın isimleri belirtilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 21).

1.3. Kulubeydize, Cehri ve Nehrem halk (köy) okulları

XIX yüzyılın sonunda Kulubeydize (şimdiki Kerimbeyli-T.X) köyünde de ikisinifli okul faaliyet göstermiştir. Okul 1882 yılı Kasım ayının 26-da köy nüfusunun yardımı ile açılmıştır (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 11). Not edelim ki, 1901 yılına ait arşiv belgelerinde bu okulda 90 kişiyi oğlan, 3 kişi ise kız olmak üzere 93 kişi öğrencinin eğitim aldığı gösterilmiştir. Belgelerde okulun mezunlarından Kengerli Cafer'in, Kengerli Selim'in, Kuliyev Ağanın, Mehrabova Ağanın ve başkalarının isimleri gösterilmiştir.

XIX yüzyılın sonunda Cehri köyünde de laik okulun faaliyet göstermiştir. İlk kez ikisinifli okul olarak faaliyete başalayan Cehri köy okulu 1885 yılı Eylül ayının 11-de açılmıştır (Tağıyev, 1993: 49). Resmi arşiv belgelerinde okulda 4 öğretmeninin ve şeriat hocası Molla Ali Eynalı oğlunun çalıştığı gösterilmiştir.

Not edelim ki, ilk defa olarak Cehri köy okulu 1900 yılında okulda öğrencilerin sayısının fazla olduğu için 2 vardiyalı sisteme geçmiştir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde saklanan Cehri köy okulunun rapor tablosundan anlaşılıyor ki, okulda 132 kişi erkek, 21 kişiyi kız olmak etibari ile 153 kişi öğrenci eğitim almıştır (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 21). Fakat ders yılının sonunda öğrencilerin sayısının azlığı nedeniyle 48 kişi öğrenci yeniden okula kabul edilmiştir.

Arşivde saklanan 1901 yılına ait öğrencilerin adlı listesinde Novruzeliyev Novruzelinin, Sadıhov Habib'in, Babyev Abbaskulunun, Ahundov Hesenkulunun, Babayev Ceferkulunun, Sultanov İbrahim ve başkalarının adları gösterilmiştir.

XIX yüzyılın sonunda Nahçıvan bölgesinde faaliyet göstermiş laik okullardan biri de 1885 yılı Aralık ayının 11-de Nehrem köyünde açılmıştır (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 40). İlk kez ikisinifli okul olarak faaliyete başlamış Nehrem köy okulu 1 kattan oluşan olmuştur.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerde öğretmen ve okulun yöneticisi (müdür) görevinde Hacı Memmedkulu Kazıyevin (1885-1890 yıllarında kontrolör), Celil Memmedkuluzadenin (1890-1897 yıllarında kontrolör), Sadık Hacı Cafer oğlu Halilovun (1887-1897-yıllarda öğretmen, 1897-1899 yıllarında ise kontrolör), Hakan bey Sefiyevin (1895-1896 yıllarında öğretmen), Kerim bey İsmailov'un (1892-1894 yıllarında öğretmen), Molla Memmedkulu Kazıyevin (1890-1915 yıllarında şeriat hocası), Kerbalayi Ceferalı Adıgözelovun (1892-1916 yıllarında öğretmen), Mirze Celil Mirzeyevin (1896-1900 yılları arasında öğretmen, 1900-1902 yılları yıllarda kontrolör), Şemdin bey Mahmudbeyovun (1905-1909 yıllarında denetleyici öğretmen), Bahşali bey Mahmudbeyovun (1904-1905 yıllarında öğretmen), Mirze Bağır Aliyev'in (1912-1916 yıllarında kontrolör), Zeynelabidin Ahundzadenin (1909-1917 yıllarında öğretmen), Hüseyin Novruzovun (1909-1971 yıllarında öğretmen) ve başkalarının adları gösterilmiştir.

1.4. Aralık, Ebrekunus ve Yaycı halk (köy) okulları

Not edelim ki, XIX yüzyılın sonunda laik okullardan biri de 1895 yılı Aralık ayının 28-de Ebrekunus köyünde yerel halkın gönüllü bağışları ve kısmen de hazine hesabına faaliyete başlamıştır. Okul yöneticisi Abbaskulu bey Mahmudbəyoğlu Kengerli olmuştur. Bir sınıflı Ebrekunus okulunda öğrencilere göre dil, hesap, coğrafya ve şeriat konuları geçirilmiştir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen 1900 yılına ait sınav protokolünde 8 kişi öğrencinin adı gösterilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 17). Başka bir belgede ise 42 neferi oğlan, 2 kişi ise kız olmak üzere 44 kişi öğrencinin kayıt edilmişti (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 34). Bu belgede İsmayılov Abbas'ın, Muradov Bahtiyarın, Memmedov Hasenelinin, İmamkuliyev Murtuzanın, Kasımov Muzaffer'in ve başkalarının isimleri gösterilmiştir.

XIX yüzyılın sonunda şimdiki Culfa şehrinin Yaycı köyünde de 1896 yılı Aralık ayının 10-da bir sınıflı laik okul açılmıştır. İlk kez 18 öğrenci ile faaliyete başlamış Yaycı okulunda şeriat derslerini Molla Kazım İsmayılov ders vermiştir.

Resmi arşiv belgelerinde Yaycı köy okulunda 1896 yılından 1918 yılına kadar Memmedhesen bey Kulubey oğlu Alihanovun, Ebdülezim Rüstemovun, Perviz xan Mehmet Han oğlu Kalbalıhanovun okul yöneticisi, Molla Kazım İsmailov'un, Molla Allahverdi Ezimovun ve Molla Elekber Kasımovun ise öğretmen

olarak faaliyet gösterdikleri belirtilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 4). Ayrıca belgelerde 1904-1905-ci öğretim yılında Yaycı köy okulunda 24 kişiyi oğlan, 2 kişi ise kız olmak üzere 26 kişi öğrencinin eğitim aldığı da gösterilmiştir. Belgede isimleri belirtilen öğrencilerden, erkeklerden Feteli Han, Alehandre Han'ın, Mehmet Han Kalbalıhanovun, Abdinov İrzanın, Abbaskuliyev Veli'nin, Memmedov Abbas'ın, Şükürov Şükür'ün, Hüseynov Hüseyin'in, Haydarov Hasan'ın ve Haydarov Murat'ın, kızlardan ise Elihanova Nüşafərinin ve Münəvvərin isimlerini okuyabilir bildik.

1.5. Venend, Kazançı-Milah ve Bilev halk (köy) okulları

Tetkik olunan dönemde faaliyet göstermiş laik okullardan biri de Venend köy okulu olmuştur. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerden anlaşılıyor ki, Venend köy okulu 1896 yıl Kasım ayının 14-de devlet hazinesinden ve köy icmasından gelen malzeme hesabına açılmıştır. Not edelim ki, öğrencileri 5 bölme üzere qruplaşan Venend köy okulu öncelikle birsinifli, daha sonra ise ikisinifli okul gibi faaliyet göstermiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 11).

Şunu da belirtelim ki, Venend köy okulunda öğrencilerin sayısı yıllar üzere farklı olmuştur. Öğrencilerin yıllar üzere say istatistiklerine bakarsak o zaman görürüz ki, 1914 yılında okulda 31, 1905 yılında 36, 1912 yılında 35, 1913 yılında 40, 1914 yılında ise 42 kişi eğitim almıştır.

Ayrıca arşiv belgesinde Venend köy okuluna 1909 yılına kadar Celil Memmed oğlu Mirzeyevin, 1909 yılından 1913 yılına kadar S. Çernyavskinin, 1913 yılının sonundan 1914 yılının öncesine gibi Zemsovun, 1914 yılından ise Mehdi Kazımovun rehberlik ettiği gösterilmiştir.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerde 1896 yıl Kasım ayının 28-de Milah köyünde de dünyevi kaza okulunun açıldığı gösterilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 14). Fakat, bilinmeyen nedenle 1900 yılında Milah köy okulu Kazançı köy okulu ile birleştirilerek birsinifli Kazançı-Milah köy okulu kurulmuştur.

Not edelim ki, belgelerde 1900 yılında Qazançı-Milah köyünde 53, 1901 yılında 59, 1904 yılında 50, 1905 yılında 59, 1911 yılında ise 35 kişi öğrencinin eğitim aldığı gösterilmiştir. Ayrıca belgede 1912 yılında okulu başarıyla bitirmiş ve sertifika almış 33 kişi öğrencinin de adına da rastlıyoruz. Bu öğrencilerden Kengerli Selim'in ve Kengerli Cafer'in adı özel vurgulanmıştır.

XIX yüzyılın sonunda Bilev köyünde de laik okul faaliyete başlamıştır. Not edelim ki, ilk defa olarak birsinifli okul olarak faaliyete başlamış Bilev köy okulu 1896 yıl Kasım ayının 25-de açılmıştır. Okula rehberlik etmiş Ebul ağa Kengerlinin döneminde okulda öğrencilerin sayısında ciddi artış olmuştur. Öyle ki, 1909 yılında okulda 12 kişi öğrenci eğitim alırdısa 1912 yılında bu rakam 65 kişiye ulaşmıştır.

1.6. Bist ve Qahab halk (köy) okulları

Not edelim ki, 1909 Ekim ayının 23-de Bist köyünde 62 kişi öğrencinin eğitim aldığı birsinifli laik okul açılmıştır. Arşiv belgeleri olur ki, Bist köy okulunda 1912-193-cü öğretim yılında 37 kişiyi erkek 22 kişiyi kız olmak üzere 59 kişi, 1913-1914-cü öğretim yılında ise 25 neferi oğlan, 15 kişiyi kız olmak üzere 40 kişi öğrenci eğitim almıştır (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 15). Arşivde saklanan Bist köy okulunun 1914-1915-ci öğretim yılına ait fiyat tablosunda 32 kişi öğrencinin adı gösterilmiştir. Bu belgede yer alan isimlerden sadece Hesenov Mehmet Alekber oğlunun ve Memmedov Abdullah Tağı oğlunun isimlerini okuyabilir bildik.

Yirminci yüzyılın başlarında laik okullardan biri de Qahab köyünde açılmıştır. Not edelim ki, Qahab köy okulu 1906 Eylül ayının 2-de faaliyete başlamıştır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi'nde muhafaza edilen belgelerde Qahab köy okulunda 1909-1910-cu öğretim yılında 7, 1910-1911-ci öğretim yılında 20, 1911-1912-ci tedris ilinde ise 13 kişi öğrencinin eğitim aldığı gösterilmiştir (Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: 9). Bu belgelerde Kibleliyev İman Ahmet oğlunun, İsmail Habil oğlunun, Memmedov Ali Kurban oğlunun, Bayramov İbrahimhelil Memmedhan oğlunun, Nəcəfov Necef Memmedkulu oğlunun, Aliyev Alekber Celil oğlunun, Necefov Necef Memmedkulu oğlunun, Seyidov Miryehya Mirağa oğlunun, Seferov Kurban Hacı Elimemmed oğlunun, Şireliyev Memmedeli Mehreli oğlunun, Hüseynhanov Ali Asker oğlunun, Kibleliyev Necef Mehmet oğlunun ve Kengerlinski İbrahim bey Zeynelabidin bey oğlunun adları belirtilmiştir.

Sonuç

Son olarak belirtmek isteriz ki, XIX yüzyılın sonu XX yüzyılın başlarında Nahçıvan'da sosyal-siyasi ve bilimsel düşüncenin gelişmesinde belirli değişiklikler olduğu gibi, məktəbşünaslığın, okul eğitiminin teşekkülü ve oluşumu yönünde de belirgin değişiklikler meydana gelmişti. Tetkik olunan dönemde Nahçıvan bölgesinde halk (köy) okullarının kurulması okullarda azerbaycanlıların sayısının artmasına da önemli ölçüde etkilemiştir. halk (köy) okulları aynı zamanda gösterilen dönemde Nahçıvan nüfusu arasında laik eğitimin yaygınlaşmasına da dahil olmak üzere, edebiyatın, tiyatro ve sanatın pek çok alanlarının gelişmesine de önemli ölçüde etkilemiştir. Bu məktəbl rdə hevesle çalışan genç köy öğretmeni kendilerinin çok cehetli faaliyetleri ile halk maarifinin, özellikle de, kültürün dünyada tanınması alanında büyük çalışmalar yapmışlardır.

Kaynaklar

Ahmedov H. M. Azerbaycan okul ve pedagojik fikir tarihi. Yükseköğretim kurumlarının bakalavriat seviyesinde eğitim alan öğrenciler için ders kitapı. Bakü: Bilim ve eğitim, 2014, 432 s.

Ahmedov H. M. XIX yüzyıl Azerbaycan okulu. Bakü: Maarif, 2000, 366 s.

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi: F.527, siy.1, iş 169/170,

Habibbeyli İ. E. Celil Memmedkuluzade: ortamı ve çağdaşları. Bakü: Azerneşr, 1997, 682 s.

Mollayev İ. A., Hacıyev A. B. Nahçıvan'ın ilk yeni yöntemli okulları. Nahçıvan: Okul, 2004, 35 s.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: f.1, siy.1, iş 121, v.7-14.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: f.1, siy.2, iş 73, v.1-9.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: f.1, siy.4, iş 312, v.2-23.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.19, siy.2, iş 1197, v.3-11.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.24, siy.1, iş 1662, v.10-16.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.26, siy. 1, iş 204, v.15-21.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.26, siy.1, iş 211, v.7-19.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.314, siy.6, iş 13, v.8-15.

Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Devlet Arşivi: F.392, siy.11, iş 205, v.5-56.

Tağıyev E. M. Azerbaycan'da okul tarihi. Ankara: Maarif, 1993, 114 s.

Tağıyev E. M. XIX yüzyılın sonu-XX yüzyılın başlarında Azerbaycan'da halk maarifi. Bakü: 1958, 40 s.

Кавказский календарь на 1917 г. Типография канцелярии Е.И.В. наместника на Кавказе. Казенный дом. Тифлис: 1916, 310 с.

Никифоров Н. К. Экономический быт государственных крестъян западной части Нахичеванского уезда Эриванской губернии // Материалы для экономического быта государственных крестъян Закафказского края, том 1, вып. V, Тифлис, 1885, с.559-640.

Toroslardaki Yörük Çocuklarının Oyuncağı: Cıngırlak

Dr. İbrahim Akış

Özet

Oyunlar çocukların kendilerini gösterecekleri alanlardır. Atalarımızın dediği gibi "Oynamayan tay at olmaz." bunun içindir ki Osmanlı İmparatorluğu'nda yetenek avcıları olan "turnacıbaşılar" çocukları oyun oynarken takip ederler ve yetenekli çocukları oyunda keşfederlerdi. Çocuğun sağlıklı büyümesi ve gelişmesi için en doğal öğrenme ortamı olan oyun, en önemli iştir. Türkçedeki "turnayı gözünden vurmak deyimi" de buradan gelmektedir. Çocuğun sağlıklı büyümesi ve gelişmesi için en doğal öğrenme ortamı olan oyun, yetişkinler tarafından boş zamanı geçirmeleri için yapılan bir uğraş gibi görünse de çocuk için, en önemli iştir.

Anahtar Kelimeler: *: Cıngırlak, Toroslar, Oyuncak, Yörük*

Giriş

Oyun nasıl çocuğun hayatının en önemli ve en ciddi uğraşısı ise, oyuncaklar da çocukların hayatlarındaki en önemli şeylerdir.

Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde *"yetenek ve zekâ geliştirici, belli kuralları olan, iyi vakit geçirmeye yarayan eğlence veya bedence ve kafaca yetenekleri geliştirmek amacıyla yapılan, çevikliğe dayanan her türlü yarışma"* olarak tanımlanan oyunu **Huizinga**, isteyerek ve kurallı bir şekilde belirli bir mekânda yapılan faaliyetler olarak tanımlarken **Spencer** ise gerekli olmayan fazla enerjinin atılması olarak tanımlamıştır.

Frokel de özellikle çocukluktaki oyunları hayatın çekirdeği olarak görür ve çocukluk döneminde oyunun önemli bir eğitim aracı olduğunu söyleyerek, çocuğun dünyayı oyun içerisinde tanıyıp kendini oyun içerisinde dışa vurduğunu söyler.

Oyunlar çocukların kendilerini gösterecekleri alanlardır. Atalarımızın dediği gibi *"Oynamayan tay at olmaz."* bunun içindir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun devşirme sistemi içerisinde yetenek avcıları olan "turnacıbaşılar" çocukları oyun oynarken takip ederler ve yetenekli çocukları oyunda keşfederlerdi. Türkçe'deki "turnayı gözünden vurmak deyimi" de buradan gelmektedir.

Çocuğun sağlıklı büyümesi ve gelişmesi için en doğal öğrenme ortamı olan oyun, yetişkinler tarafından boş zamanı geçirmeleri için yapılan bir uğraş gibi görünse de çocuk için, en önemli iştir.

Anne ve baba çocuklarıyla oyun oynamalıdır. Böylece hem aralarındaki iletişim güçlenecek hem de çocuklarını daha fazla tanımaları mümkün olacaktır.

Ana karnında sürekli hareket eden insan yavrusu, doğduktan sonra da bu hareketlilikten hiç vazgeçmez. Emekleme devresinde artan bu hareketlilik, yürümeye başlar başlamaz oyuna dönüşerek çocuğun en önemli uğraşı ve işi olur.

Bu dönemde çocuğun gelişmesinde yeme içme ve sevgi ne kadar önemli ise oyun da en az bunlar kadar önemlidir. Başka bir söyleyişle çocuğun sağlıklı gelişimi için sevgiden sonra belki en önemli ihtiyacı oyundur.

Oyun çocuğun kas gelişimini sağlarken enerji boşalımını ve günlük hayattaki gerilimlerden de kurtulmasını sağlayarak onun ruhi yönden de sağlıklı gelişmesini temin eder.

Schiller'in dediği gibi insan, insan olduğu zaman oyun oynar, oyun oynadığı zaman insan olur.

Oyun sözcüğünün hemen çağrıştırdığı bir sözcük de *"çocukların oynayıp eğlenmesine yarayan şey"* diye tanımlanan oyuncak sözcüğüdür.

Oyun nasıl çocuğun hayatının en önemli ve en ciddi uğraşısı ise oyuncaklar da çocukların hayatlarındaki en önemli şeylerdir.

Oyunun eğitim ve öğrenmede sıkça kullanılmaya başlanmasıyla beraber oyunların ayrılmaz parçaları olan oyuncaklar ve bunların üretilip kullanılması da önem arz etmeye başlamıştır. Fakat ders kitaplarında, zeka testlerinde vb. şeylerde gördüğümüz hazıra konmacılık burada da kendini göstermiş okullarda, anaokullarında, parklarda ithal oyuncaklar boy göstermeye başlanmıştır.

Ülkemizde oyuncak üretilmeye başlansa da üzülerek söylemeliyiz ki, bunların çoğu kopya ve taklit ürünler olmaktan öteye gidememektedir.

Hâlbuki bu noktada biz, kendi milli oyunlarımızı canlandırırken, tabi ki, milli oyuncaklarımızı da canlandırıp belki birkaç yeni dokunuşla çocuklarımızın hayatına sokup okullarımızda, anaokullarımızda ve parklarımızda kullanabiliriz.

Ben Toroslardaki Yörük çocuklarının kendilerinin yapıp kendilerinin oynadığı bir oyuncağı tanıtmak istiyorum. Cıngırlak…

Cıngırlak sözcüğünü inceleyecek olursak, bu sözcük bir yansıma sözcük olan cıngır sözcüğünden fiil yapma eki **-la/-le** ve daha sonra da **-k** fiilden isim yapma eki ile türetilmiş bir sözcüktür.

(cıngırlak < cıngır (isim kökü)+ la- (isimden fiil yapma eki)- k (fiilden isim yapma eki). Yani oyuncağımızın adı Türkçedir.

Yörük çocukları öncelikle dağdan bir ardıç ağacı veya çam ağacı bulurlar. Ancak bu ağaç yaş yani canlı bir ağaç olmamalıdır. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi Yörükler dağlardaki yaş ağaca el vurmazlar. Bunu günah sayarlar. İkincisi, yaş bir ağaç kesilir ve bu oyuncak yapılırsa zamanla eğilir ve bel verir. Onun için dağda kurumuş çok büyük olmayan ortalama yedi-sekiz metre uzunluğunda bir çam veya ardıç ağacı kesilir. Bu ağacın dalları budanır, kızıl kabukları sıyrılarak temizlenir ve hazır hale getirilir. Bunları yaparken bu çamın ya da ardıcın dallarından doksan - doksan beş santimetre uzunluğunda bir kazık hazırlanır. Bu kazık yere çakılır. Dalları budanmış ve üzerindeki kızıl kabukları sıyrılarak temizlenmiş yedi-sekiz metre uzunluğundaki çok kalın olmayan ağacın dip tarafında dört metre, incelen tarafında da üç - üç buçuk metre kalacak şekilde kömürle çizilerek işaretlenir.

Bu işaretlenen yer, daha önce hazırlayarak yere çaktığımız kazığın girebileceği şekilde oyulur. Bu oyuğun içine taşlarla ezdiğimiz kömür konulur ve bir miktar da zeytinyağı dökülür.

Hazırladığımız bu ağaç yere çaktığımız kazığa yerleştirilir. Böylece bu oyuncakla oynarken cıngır cıngır diye bir ses çıkması sağlanır. Oyuncak adını bu sesten almıştır.

Oyuncağın oynanmasına gelince; Bir çocuk kalın tarafa geçerek ağacın üstüne oturur ve iyice tutunur. Ağacın ince tarafına geçen çocuk ise, buradan tutunarak ağacı döndürmeye başlar. Dönerken hızlanır, iki üç adım attıktan sonra karşısındaki arkadaşının da çökmesiyle kendisi havalanır. Tekrar iner, tekrar iki üç adım atar ve tekrar havalanır. Böylece dönüp dururlar.

Bu oyun çocukların kas gelişimini sağlayacak bir şekilde oynanırken karşısındaki arkadaşı ile uyum içinde oynaması, dikkatini de geliştirir. Yani cıngırlak ile oynarken karşıdaki insanı yenmeye çalışmaz, aksine onunla uyum içerisinde oynamaya çalışırsınız. Eş ile ne kadar uyumlu olunursa o kadar uzun süre düşmeden cıngırlakla oynanılabilir.

Zira biri düşerse eşi de düşmüş sayılır ve oyun sırada bekleyen ikiliye geçer.

Torosların tepelerindeki yörük çocukları daha oyunlarını oynarken biz olmayı öğrenirler.

Hızar atölyelerinde yapılmış belki mimarların küçük dokunuşlarıyla çok daha güzelleşmiş cıngırlaklar okulların bahçelerinde ya da parklarda kum havuzları üzerine çocuklarımıza sunulamaz mı? Ne dersiniz?

Kaynaklar

Büyük Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu, Ankara

EREN, E. (2014). "Oyun ve Eğitim", Artı Eğitim, Sayı: 109, İstanbul, s. 44-46.

SAYIM, A. (2014). "Çocuk ve Oyun", Artı Eğitim, Sayı: 109, İstanbul, s. 54-55.

TUĞRUL, B. (2014). "Doya Doya Oyun Oynamak", Artı Eğitim, Sayı: 109, İstanbul, s. 56-57.

DÖNMEZ,N.B. (2000). Oyun Kitabı, Esin Yayınevi, İstanbul

ERDOĞAN, İ. & KAYA, G. İ. (2013). Mindlab Türkiye Araştırma Raporu, İstanbul

1924 İlkokul Tarih Ders Programı ile 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Programında Yer Alan Tarih Konularının Muhteva Açısından Karşılaştırılması

Gülmisâl Emiroğlu

Özet

Tarih dersi, temelde iki amaç ekseninde öğretim programlarında yer alır. İlki, öğrencide millî âidiyet duygusu geliştirerek onun millî tarih şuuruna ve millî şahsiyete sahip olması için gerekli olan birikim ve tecrübeyi sağlamasıdır. İkincisi ise tarih bilimine âit olay, kavram ve anlayışların öğrenciye kazandırılmasıdır. Önemine binaen ilkokulda öğretilen tarih konularını ihtiva eden derslerin muhtevasının incelenmesi ve bu suretle ilk ve son taslak program arasındaki benzerlik ve farklılıkların tespiti bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaç çerçevesinde ilkokul 4. ve 5.sınıfta okutulan 1924 ilkokul programı Tarih dersi ile 2017 taslak Sosyal Bilgiler programında yer alan tarih konularının muhtevası mukayeseli olarak incelenmiştir. Araştırmada nitel araştırma tekniklerinden olan doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. 1924 Tarih programı ve 2017 Taslak Sosyal Bilgiler programları ile söz konusu programların 4. ve 5.sınıfa âit muhtevası araştırmanın kapsamını teşkil etmektedir. Çalışmanın sonucunda, adı geçen programların birbirlerinden farklı olduğu müşahede edilmiş olup millî şahsiyet ve tarih şuuru kazandırma bakımından 1924 programının daha olumlu özellikler taşıdığı neticesine varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İlkokul programı, tarih öğretimi, millî şahsiyet, tarih şuuru*

1. Giriş

Her toplum, ihtiyaç duyduğu ve idealize ettiği değerlerle mücehhez bir fert modeli oluşturur ve eğitim kurumları vasıtasıyla fertlerini bu modele uygun bir şekilde yetiştirmeyi amaçlar. Toplumların ihtiyaçlarının bir kısmı, idrak edilen dönemin şartları mûcibince ortaya çıkmaktadır. Fakat ihtiyaçların bir diğer kısmı ve özellikle idealize edilen hususiyetler ki bunlar kültürel değerler olarak da tavsif edilebilir, söz konusu toplumun tarihî tecrübeleri neticesinde belirginleşir ve olgunlaşır. Bu noktada hem değerlerin kaynağını, toplumdaki önemini ve fonksiyonunu ve hem de değerlerin bizatihi kendini öğretmek için tarihe müracaat etmek gerekmektedir.

Eğitim, bir fert ve daha geniş seviyede bir toplumun inşa süreci ise, tarih, bu sürecin en etkin derslerinden biri konumundadır. Kaynaklara dayalı olarak kimin, neyi, niçin, ne zaman, nerede ve nasıl yaptığına ilişkin bilgi veren tarih, Köstüklü'nün de ifade ettiği gibi "bir milletin hafızasıdır" (1998, s.11).

Fakat tarih, sadece belirli bir zamanda ve mekânda meydana gelmiş ve olmuş-bitmiş hadiseler toplamı olarak düşünülemez. Zira ele alınan toplumun karakteristik yapısının anahtarı tarihte gizlidir. Dolayısıyla toplumsal varoluşun kaynağını dil, din ve coğrafya teşkil etmekte ise bunların izi de tarihte sürülmektedir. Bu çerçeveden yaklaşıldığında tarih, "dünyayı kolektif tercüme etme zemini olarak millet tahayyülünde kendi kimliğini keşfetmesine, hayatına aşkın bir amaç katmasına, belli bir yerde durarak dünyayı kavramasına ve içinde kendini bir yere konumlandırmasına" imkân sağlayan millî kültürün söz konusu mahiyeti gereğince ana dille birlikte araştırılmak ve öğretilmek ihtiyacı ve hatta mecburiyeti bulunan bir alan olarak kabul edilmiştir (Bostancı, 1999, s.70). Nitekim millî tarihin öğretimine, Avrupa'da millî devlet anlayışının ortaya konduğu 18.yüzyıldan itibaren ağırlık verilmiş ve tarih öğretimi, millî tarih yazıcılığı ile de desteklenmiştir. Bu suretle, millî devlet yapısının bekâsını temin etmede önemli bir unsur olarak görülen millî şahsiyetin fertlerde gelişmesi ve tekâmül etmesi sağlanmış olunmaktadır ki Florescano da tarihin amacının kolektif kimliği (burada belirtildiği haliyle millî şahsiyeti) biçimlendirmek olduğunu ifade etmektedir (2001, s.61).

Tabiî bu durum aynı zamanda, yine fertlerde, teşekkül etmiş bir millî tarih şuurunun varlığını gerekli kılmaktadır. Zira Ülken'in tarifiyle "bugünkü varlığımızın köklerini belirten ve içtimaî şahsiyetimizin kadrolarını çizen" millî tarih şuuru, millî şahsiyetle doğrudan irtibatlıdır (1976, s.237). "Tarih olaylarını mânâlı bir bütün içindeki parçalar halinde" görerek "tarihin akışı hakkında belli bir görüş sahibi olmak" şeklinde tanımlanabilecek olan tarih şuuru, bir milletin tarihi söz konusu olduğunda artık 'millî tarih şuuru' terimiyle ifade edilmektedir (Güngör, 1986, s.75). Millî tarih şuuruna sahip fertler, millî tarihte cereyan etmiş hadiseleri, birbiriyle bağlantılı olarak ele almayı, bu hadiseler arasındaki benzerlik ve farklılıkları tespit etmek suretiyle, hadiselerin sebep, gelişme ve sonuçlarında etkili olan bilgi, duygu, düşünce ve davranışları kavramsallaştırarak belirli ilkelere ve hatta mutlak olmasa da belirli genellemelere ulaşmayı, tarihi, geçmiş, bugün ve gelecek bütünlüğü içinde düşünmeyi gerçekleştirebilecek zihnî ve kalbî olgunluğa ulaşırlar. Fert, böylece, tarih içinde insanlar, milletler ve devletlerarasındaki ilişkilere yön veren prensipleri, insan, millet ve devlet hayatının işleyişinde hâkim olan bilgi ve düşüncelerin esaslarını tespit ederek ferdî ve millî bir istikâmet belirleme seviyesine erişebilir.

Görüldüğü üzere aynı zamanda âidiyet duygusunu doğuran ve kuvvetlendiren millî şahsiyet ve millî tarih şuurunu kazanma, ferdî ve millî hayatın devamı ve tekâmülü noktasında oldukça önemli ve hatta hayatî değere sahiptir. Zira kişinin neredeyse bütün davranışlarının nihaî menzili olan kendini gerçekleştirme amacı, ister ferdî ister millî düzeyde olsun, kendi varlığını anlamlandırma sürecinin bir parçasıdır. Kendi varlığını anlamlandırma ise kendini tanımaya, potansiyel varlığını öğrenmeye ve bir yere bağlanma ve âidiyet duygusu hissetmeye bağlı olup geçmiş bilgisine ihtiyaç duyar. Kişi, mezkûr ihtiyacın farkında olsun veya olmasın, geçmiş bilgi ve tecrübelerin zemininde hareket etmektedir ve ayrıca büyük mikyasta öyle de olmak zorundadır.

Küreselleşmenin her geçen gün daha da kendisini hissettirdiğine, sınırların ortadan kalktığına ve hak ve sorumlulukların ülke sınırlarını aştığına dair kanaatlerin arttığı günümüzde, millî şahsiyet kavramının öneminin azaldığı düşünülebilir. Fakat hâlâ millî devlet sınırlarının korunduğu (AB içinde dahi) ve ülkeler arasında millî kimliklerin ve çıkarların korunması maksadıyla siyasî, askerî ve iktisadî mücadelelerin söz konusu olduğu bir dünyada yaşadığımız göz önünde bulundurulduğunda millî şahsiyet kavramının geçerliliğini muhafaza ettiği kolaylıkla söylenebilir (Akdemir, tarihsiz, s. 46;).

Bahsedilen millî şahsiyet ve tarih şuuru kazandırma ile dolaylı olarak vatandaşlık şuurunu benimsetme amaçlarının yanı sıra tarih öğretiminin önemli bir diğer amacı, tarihin bilimsel yapısının kavratılmasıdır. Şöyle ki, tarihin bir bilim dalı oluşundan hareketle, bilimsel düşünme ve araştırma ile değişim-süreklilik, sebep-sonuç, kronoloji, zaman-mekân, benzerlik-farklılık vb. temel kavramları öğrenme ve kaynak/kanıt-belge inceleme tekniklerini kullanma gibi bilgi ve becerileri arttırmak olarak özetlenebilecek amaç grubu, tarihin bilimsel yapısına dair olan amacı oluşturmaktadır.

Tarihin hem millî ve siyasî nitelikli millî âidiyet duygusunu, millî şahsiyet özelliklerini, tarih ve vatandaşlık şuurunu kazandırma hem de bilimsel yapısı ile alakalı bilgi ve becerileri edindirme amaçları bir arada ve biri diğerine tercih edilmeden "denge"li bir şekilde programlarda yer almalıdır (Dilek, 2001, s.32). Söz konusu öğretim amaçlarının gerçekleştirilmesine matuf ilk adım, amaçların mahiyeti ve sınırlarının tespitinden sonra, ilgili muhtevanın belirlenmesidir. Zira muhteva, öğretim programlarının amaç, eğitim

durumu ve değerlendirmeyle birlikte bir diğer temel ögesi olup amaçlara ulaşmada gerekli görülen bilgi ve düşüncelerin belirlendiği ve amaçların kalıba sokularak vücut bulduğu bir unsurdur.

Öğretimde tarih muhtevasından bahsedildiğinde aynı zamanda tarihî hadise ve durumların muhtelif türlerini de zikretmek gerekir şöyle ki, siyasî/askerî tarih, sosyokültürel tarih, biyografi, mahallî/yerel tarih, özel tarih (aile, grup, kurum, köy, şehir vb.), güncel tarih gibi. Bir Tarih dersi veya Sosyal Bilgiler dersi içerisinde tarih konuları ele alınacaksa adı geçen tarih bilgi türlerine, ağırlıkları dersin ve konunun amaçları doğrultusunda değişmekle birlikte, belirli oranda yer verilmelidir. Zira insanın ve dolayısıyla hayatın bütünlüğü dikkate alındığında söz konusu tarihî bilgi türlerinin hepsi, o bütünlüğü temin maksadıyla öğretilmeli-öğrenilmelidir.

Günümüz dünyasındaki devletlerarası düzen, tarihî süreçte meydana gelen siyasî/askerî olguların şekillendirdiği bir yapıdır. Bu yapıya bütün devlet ve dolayısıyla insanların tâbi olduğu düşünüldüğünde bu yapının nasıl teşekkül ettiğini kavrayabilmek için *siyasî/askerî* tarih bilgisine sahip olmak gerekmektedir. İnsan, sosyal bir varlık olup sosyal bir hayat yaşamakta ve hayatın bu mânâda birçok boyutu ile ilgilenmektedir. Haddizâtında siyasî/askerî hadiselerle etkilense de daha ziyade sosyal hayat ve onun dil, din, sanat, mimari, ekonomi, bilim vb. unsurları diğer tarih bilgi türlerini kuvvetli bir biçimde etkilemektedir. Yine *mahallî* tarih, ferdin yaşadığı çevreyi öğrenerek oradan başlayan bir âidiyet ve vatan şuuru gelişimini temini noktasında büyük katkılar sağlayacaktır. Özellikle yakın çevreden hareket edildiğinde daha kolay öğrenen ilkokul öğrencileri için bu konuların öğretilmesi elzemdir. Kendine bir numûne aradığı çocukluk ve gençlik yıllarında, geçmişte muhtelif alanlarda başarı göstermiş tarihî şahsiyetlerin *biyografilerinin* öğretimi, ferdi, tabiî bir şekilde milletin idealize ettiği insan modelini benimseye sevk eden bir etkiye sahiptir. Ferdin yaşadığı ânın veya ona en *yakın dönemlerin* tarih bilgisi, hadisenin etkisinin henüz idrak edilmekte oluşu sebebiyle, hem ilgi çekici ve hem de öğrenilmesi gerekli bir alanı oluşturur. Bir diğer tarih bilgi türü ise *özel* tarih olup, sıradanın veya sıra dışı ve fevkalâde olanın bilgisi sayesinde genelin içinde özele ve bununla birlikte özelden genele ulaşmanın yolunu açması itibariyle kayda değer bir bilgi özelliği taşımaktadır.

Muhtevanın mezkûr hususiyetler açısından ele alınarak 1924 İlk Mektep (İlkokul)[1] Tarih ve 2017 Taslak Sosyal Bilgiler programlarında yer alan tarih konularının mukayeseli incelendiği bu çalışmada aşağıdaki suallere cevap aranmıştır:

1.İncelenen programların muhtevası, ders konularının amaçlarını gerçekleştirebilecek bilgiyi içermekte midir?

2.İncelenen programlarda hangi tarihî dönemlere âit konulara yer verilmiştir?

3.İncelenen programlarda hangi unsurların tarihine yer verilmiştir?

4.İncelenen programlarda hangi tarihî bilgi türüne yer verilmiştir?

5.İncelenen programların, ele alınan hususlar açısından benzerlik ve farklılıkları nelerdir?

Cumhuriyet döneminin ilk ilkokul programı olan 1924 programındaki Tarih dersi ile araştırmanın yapıldığı vakit itibariyle son program olan 2017 Taslak Sosyal Bilgiler programında yer alan tarih konularının ilgili sınıflardaki muhtevasının, mukayeseli olarak incelenmesi suretiyle, yıllar arasında kaydedilen değişiklik ve süreklilik gösteren hususiyetleri tespit etmek imkânı bulunacaktır.

Nitel araştırma tekniklerinden doküman inceleme tekniğinin kullanıldığı çalışmada 1924 İlkokul Tarih ve 2017 Taslak Sosyal Bilgiler programları tetkik edilmiştir. Araştırmada, 1924 programının 4. ve 5.sınıfta okutulması sebebiyle 2017'de uygulanan 4+4+4 sistemine rağmen 4.sınıfla birlikte 5.sınıf da inceleme kapsamına dâhil edilmiştir. Programlar, kronolojik sıra ile ele alınmış ve tespit edilen tarih konuları, sınıf seviyelerine âit tablolar vasıtasıyla sunulmuştur.

[1] Bundan sonra metinde *İlk Mektep* ifadesi yerine bugünkü karşılığı olan *İlkokul* ifadesi kullanılmıştır.

2. 1924 İlkokul Tarih Programı ve 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Programında Yer Alan Tarih Konuları

2.1. 1924 İlkokul Tarih Programı

Cumhuriyet'in ilanından kısa bir süre sonra hazırlanan 1924 ilkokul programı, büyük oranda bir önceki yani 1913 Mekâtib-i İbtidâîyye programının tekrarı niteliğindedir (Maârif Vekâleti, 1340/1924, s.23-25; Maârif-i Umûmiye Nezâreti, 1330/1913). Ancak evvelki rejime yönelik bilgiler yerine, siyasî rejimi tanıtmak ve benimsetmek amacına matuf, Millî Mücadele ve cumhuriyetle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Söz konusu programda Tarih, müstakil bir ders olarak 3. sınıftan itibaren okutulmak üzere düzenlenmiştir. Araştırmada, 4.sınıfa hazırlık mahiyetinde olduğu için 3.sınıf Tarih muhtevası da dikkate alınmıştır. Tarih dersine haftada 3.sınfta 1 saat, 4. ve 5.sınıfta 2'şer saat ayrılmıştır. Tarih dersinin muhtevasını oluşturan konular Tablo 1'de sunulmuştur:

Tablo 1. 1924 İlkokul Tarih Dersindeki Konular

	Konular
3.Sınıf	Meşrutiyetin ilanından 1924'e kadar olan en mühim vakalar…Bilhassa Anadolu'da millî hareketin başlamasıyla Cumhuriyetin ilanına kadar geçirdiğimiz millî intibah devrine en fazla ehemmiyet virilecek, bu devrin kahramanlık menkıbeleri, büyük şahsiyetleri anlatılacaktır (Tedris devresinin dörtte birini bu kısım teşkil edecektir). …(Diğer dörde birini) eski istibdat idaresinin fenalıklarına, ferdî saltanatın zulümlerine, sarayın sefahatine, sair unsurlardan gördüğümüz fenalıkların teşrihine, Ruslarla ittiğimiz harblere hasr idilecektir. Bu suretle de Tanzimattan Meşrutiyet ilanına kadar geçirdiğimiz derslerin hutut-u umumiyesi ve mümeyyizesi öğretilmiş olacaktır. Ders devresinin üçüncü rubu …eski Osmanlı İmparatorluğu tarihinin başlıca vakalarını, şahsiyetlerini, müesseselerini teşrihe hasr idilecek, milletimizin mefahiri anlatılacaktır. Son rubda ise eski Türklerin hayat ve medeniyetleri, İslamiyete hizmetleri, salib harblerindeki rolleri, Selçukî Devleti, Anadolu'nun Türkleşmesi gibi millî tarihimizin başlıca hadiseleri…öğretilecektir.
4.Sınıf	Mısırlılar-Fenikeliler-Keldanî ve Asurîler-İranlılar-Hititler-Türkler-Beni İsrail-Yunanlılar-Romalılar [Bunlar hakkında bilhassa medeniyet tarihi itibariyle malumat-ı muhtasara virilecek, yalnız Türkler kısmı biraz tafsil olunacaktır] Kurun-u vusta [Hutut-u umumiye ve mümeyyizeyi gösterecek mücmel malumat]. Arap tarihi: İslamda cumhuriyet ve mutlakıyet devirleri. Abbasiler devrinde Türkler [Din derslerinde Hz.Muhammed ve zamanıyla Hülefa-i Raşidin hakkında tafsilat virileceğinden bu cihetle daha muhtasar olacaktır]. Türk tarihi: Oğuz Türkleri ve Selçukîler. Anadolu'da Türkler. Salib seferleri ve Türkler. Moğol istilası. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu Timur devri. Osmanlı Devleti'nin yeniden takarrür ve inkişafı. İstanbul'un fethi. Kurun-u vustada Türk medeniyeti ve garb medeniyetiyle mukayesesi.
5.Sınıf	Kurun-cedide: Kurun-u vustaya nihayet veren başlıca amiller. Avrupa'da mutlakiyetçi devletlerin teşkili. İngiltere'de meşrutiyet. İstanbul'un fethinden Tanzimat'a kadar Osmanlı İmparatorluğunun îtilâ, tevakkuf, ric'at devirleri. Eski Osmanlı hayat ve medeniyeti: Halk ve saray, idare, ordu, arazi teşkilatı, ulum ve fünun, edebiyat ve sanayi-i nefise, ziraat, sanayi, ticaret, iktisadî teşkilat ve muahharen bunların inhitatı esbabı [millî tarih hakkında malumat virilirken, vekayi sırasında Rusya'nın bize karşı siyasetinden, ve bilhassa Fransız İnkılâb-ı Kebiriyle inkılâb esaslarından, millîyet nazariyelerinden, ve bunun Avrupa'da ve Balkanlardaki aks-i tesirlerinden etrafıyla bahs edilmelidir]. Tanzimat, mahiyeti, sebebleri ve neticeleri. Bu devirde Avrupa ile münasebetimiz, Kırım harbi, ilk meşrutiyet hareketleri, 1294 harbi, Abdülhamid devri, Meşrutiyet'in ilanı, İtalya ve Balkan harbleri, Cihan Harbi ve mütareke, imparatorluğun dağılması, ecnebi işgalleri, sarayın hıyanetleri, millî intibah devri, İstiklâl Harbi, yeni Türkiye Devleti'nin kuruluşu, Lozan Muahedesi, Cumhuriyet. Bugünkü Türk âlemi, 19.asır, başlıca keşifler ve ihtirâlar (icatlar), Avrupalıların müstemlekat siyaseti.

1924 İlkokul programında amaçlar bölümü bulunmadığı için muhtevanın amacı gerçekleştirilebilirliğini belirlemek mümkün değildir.

1924 programında 3. sınıf tarih konuları, daha ziyade 4. ve 5. sınıfta yer alan bazı konuların özetlenmiş hali gibi görünmektedir. Aynı zamanda 3. sınıf tarih konularının işlenişinde ilk ve son konu başlığı dikkate alındığında yakından uzağa doğru bir seyrin takip edildiği söylenebilir. Fakat konular, geriye doğru kronolojik bir düzen içinde olmaktan ziyade sıçramalı bir yapı özelliği sergilemektedir. 4. ve 5. sınıf konuları ise genel itibariyle kronolojik düzen içerisinde birbirinin devamı niteliğini taşımakta olup kronolojik düzeni bozan tek istisna 5. sınıftaki 19. asır keşifler ve icatlar konusunun, bugünkü Türk âlemi konusundan sonra ele alınmasıdır. Bu açıdan bakıldığında 1924 programında iki farklı uygulama dikkati çekmektedir. İlki Tarih konularının 3. sınıfta ve kısmen 5. sınıfta yakından uzağa, ikincisi konuların 4. sınıfta ve 5. sınıfın genelinde uzaktan yakına doğru sıralanmasıdır.

3., 4. ve 5.sınıf konuları bir bütün olarak incelenirse, konuların, zaman itibariyle, ilkçağdan (Mısırlılardan hareketle M.Ö.4500'lü yıllara kadar geriye giden) başlayarak programın hazırlandığı yıl olan 1924'e uzayan geniş bir zaman skalasında ele alındığı neticesine ulaşılabilir ve buradan hareketle muhtevanın bütün çağları kapsayan bir genişliğe sahip olduğu söylenebilir. 3.sınfıta bilinen Türk tarihine ilişkin genel bir çerçeve çizilerek ilk, orta, yeni ve yakın çağ konularına özet olarak yer verilmiş ve böylece millî tarihle alakalı umumi bir tablo çizilmiştir. 4.sınıfta 23 konu başlığından 10'u (%43) ilkçağa, 13'ü (%56) ortaçağa âittir. 5.sınıfta 29 konu başlığından 6'sı (%21) yeniçağa, 23'ü (%79) yakınçağa ayrılmıştır. Programda yer verilen konuların zaman doğrusundaki konumu Şekil1'de verilmiştir:

Şekil 1. 1924 İlkokul Tarih Dersindeki Konuları İhtiva Eden Zaman Doğrusu

MÖ.4000 MÖ.3000 MÖ.2000 MÖ.1000 M 1000 1453 1924

----------|----------|----------|----------|----------*----------|-------|--------|-→

Çocuğun ilkokul devresinde uzak dönemlerden yakın dönemlere ilerleyen ilgi ve merakı göz önüne alındığında 3.sınıftaki seyir hariçte tutulursa 4.ve 5.sınıfta takip edilen kronolojik tanzimin zikredilen gelişim özelliğine uygun olduğu söylenebilir. Ayrıca Baymur, "…küçük çocukların, geçmişin daha basit olan şartlarıyla büyük çizgilerini, en yakın devrin karışık siyasal, sosyal ve ekonomik şartlarından daha kolay anlayacaklarını" ifade etmektedir (1964, s.33). Yine Baymur, konuların sıralanışında kronolojik tertibin tarih öğretiminde esas alınarak bu düzene sadık kalınmasını sebep-sonuç ilişkisinin doğru olarak kurulabilmesi açısından faydalı bir yol kabul eden görüşe de yer verir.

Programda yakın tarih konularına da yer verilerek konular, içinde bulunulan döneme kadar getirilmiştir. Tarih öğretiminde, öğretilen konuların, en az 50 yıl öncesinde yaşanması prensibi bulunmakla birlikte, söz konusu programda, yeni rejimin kendi ideolojisine sahip fertlere duyduğu ihtiyacın aciliyeti etkisini göstermektedir. Nitekim "eski istibdat idaresinin fenalıklarına, ferdî saltanatın zulümlerine, sarayın sefahatine, sair unsurlardan gördüğümüz fenalıkların teşrihine" başlıkları, bu ihtiyacın bir sonucudur. Yine programda yer verilen "İslâm'da cumhuriyet" bahsi ise İslamiyet ve Cumhuriyet arasında bir ilişki tesis ederek Cumhuriyet karşıtı görüşleri elimine etmek arayışının ürünü olarak değerlendirilebilir (Öztürk ve Yılmaz, 2001, s.418). Ayrıca Aslan, bu programın en önemli özelliğinin, İslâm'a bir tarih konusu olarak yaklaşılması olduğunu belirtir ve bu durumun sonraki programlarda da takip edildiğini vurgular (2012, s. 337.)

Ayrıca ifade edilmelidir ki konuların, hem yakın tarihte vuku bulan olayları hem de bütün tarihî çağları kapsaması, mecburî eğitimin, 5 yıl olan ilkokul ile sınırlı olmasından ve dolayısıyla öğrenilmesi gerekli görülen konuların tamamının söz konusu yıllar içinde okutulması lüzumundan kaynaklanmaktadır.

Muhtevanın ağırlık noktasını Türk tarihi teşkil etmektedir. 3.sınıf konuları tamamen Türk tarih ve medeniyetine hasredilmiştir. 4.sınıfta 23 konu başlığından 12'si Türk tarihi ve medeniyetine, 3'ü Avrupalı medeniyetlere (Yunan, Roma ile ortaçağ ve yeniçağda Avrupa medeniyeti), 6'sı Ortadoğu milletlerinin tarih ve medeniyetlerine ve bunlara ilaveten 1'er olmak üzere Mısır ve Hitit medeniyetlerine ayrılmıştır. 5.sınıfta ise 29 konu başlığından 21'ini Türk tarih ve medeniyeti, 7'sini modern Avrupa tarih ve medeniyeti oluşturmaktadır. Üç sınıfın toplamında ise 67 konu başlığından 48'i (%72) Türk tarih ve medeniyetini içermektedir. Daha sonra ise 10 (%15) konu başlığı ile Avrupa tarih ve medeniyeti gelmektedir. Bu konu başlığını takiben 6 (%9) konu ile Ortadoğu milletlerine âit tarih ve medeniyet bahsi gelmektedir.

Tarih programı muhtevasının, yaklaşık 2/3'ünün, ki bu kâhir ekseriyet anlamına gelmektedir, millî tarih konularından oluştuğu tespit edilmiştir. Bu oran, çocuğun, kendini tanıma ve bir gruba bağlanma ihtiyacı ile paralel görünmektedir. Zira ilkokul çocuğu, millî seviyede âidiyet duygusuna ihtiyaç duyar, kim olduğunu, nereye, kime âit olduğunu sorgular. Tarih konularının millî tarih merkezli hazırlanması, çocuktaki bu ihtiyaca cevap vererek onun, millî şahsiyet özelliklerini fark etmesi ve millî tarih şuuruna sahip olması için uygun bir zemin yaratabilmektedir.

Bu noktada 1924 programında dikkati çeken bir başka husus, "(Türklerin) İslamiyete katkıları" konusuna yer verilmiş olmasıdır. Her ne kadar Türklerin hangi alanlarda katkıda bulundukları açıkça belirtilmemişse de bu konunun varlığı, (1913 programında Osmanlıların ilme katkıları şeklinde bir başlık bulunmaktadır) Türk Tarih Tezi'nin ortaya konulmasından önce bir programda yer alması itibariyle önemlidir. Bu durum Türk Tarih Tezinin, bütünüyle, ortaya atıldığı yılların bir ürünü olmadığını ve bir birikimle vücuda getirildiğini göstermektedir. Burada Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Türkçülük hareketinin etkisinin olabileceği varsayılabilir.

Ayrıca programda, Avrupa tarihine, Avrupa'daki gelişmelerin dünyadaki etkilerine ve ilkçağ Avrupa medeniyetlerine de kayda değer bir oranda yer verilmiştir ki bu durum 1913 programı ile de paralellik göstermektedir (Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti, 1330/1913). Şunu da ifade etmek gerekir ki dünya tarihi ve medeniyet tarihi açısından bakıldığında Anadolu, Ortadoğu ve Avrupa merkezli bir yaklaşım görülmektedir. Bu yapının ise Avrupa tarihinin yine Türk tarihine olan etkisi, Avrupa devletlerinin dönemin hâkim gücü olması ve siyasî, ekonomik ve sosyal açıdan Avrupa'ya yönelinmesi sebebiyle tercih edildiği söylenebilir. Netice itibariyle 4. sınıfta Ortadoğu ve 5.sınıfta Avrupa tarihine diğer unsurların tarihinden daha fazla yer verilmesinden hareketle gayr-i millî unsurların, millî tarihle yakınlığı doğrultusunda ele alındığı tespitine ulaşılabilir.

Programda önemli şahsiyetlerin hayatlarına yani biyografik bilgiye, kültür/medeniyet tarihine ve kahramanlık menkıbelerine dair başlıklar bulunması, muhtevanın, tek başına siyasî ve askerî tarih konuları ile oluşturulmadığını ve tarihin farklı türlerinin öğretimine yer verildiğini göstermektedir. Ayrıca programda Türk ve Batı medeniyetlerinin mukayesesi de ele alınmıştır. Söz konusu başlıklar, tarihin çok yönlü ve bütünlüklü ele alınmasını sağlayacak imkânlar sunmaktadır.

1924 İlkokul Tarih Programına genel olarak bakıldığında programın, merkeze Türk tarihinin yerleştirilerek Türk milletinin köklü ve zengin bir tarihe sahip olduğunun vurgulandığı bir müfredat olma özelliği gösterdiği fark edilmektedir. Nitekim "milletimizin mefahiri (övünülecek hususları) anlatılacaktır" izahı da bu durumun açık bir delilidir. Bu yapının, sonraki programlarda (eklenen ve çıkarılan konular olmakla birlikte) daha da kuvvetlendirilerek takip edildiği ve ilkokul Tarih dersi için klasik bir hale getirildiği söylenebilir. Ayrıca bir evvelki dönemi ve rejimi temsil etmesine rağmen Osmanlı Devleti'nin de işlenmesi, (programın zayıf yönü olarak kabul edilebilecek şekilde son padişahlar ve faaliyetlerinin menfi olarak sunulmasıyla birlikte) Türk tarihinin bütünlükle ve devamlılık içerisinde ele alındığını göstermektedir ki bu da, çocuklarda, tarihî süreklilik ve değişim kavramı çerçevesinde millî tarih şuurunun geliştirilmesi açısından oldukça olumlu bir durumdur. Yine söz konusu programda, sonraki programlarda görülmeyen "Bugünkü Türk âlemi" konu başlığının bulunması, millî tarihe verilen önemi göstermesi ve Türk millî tarihinin yatay ve dikey olarak bütünlükle ele alınması bakımından oldukça mânâlıdır. Bu yaklaşım da yine Türkçülük akımının eğitim programlarına bir tesiri olarak değerlendirilebilir.

2.2. 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Programında Tarih Konuları

1924, 1926, 1936 ve 1948 ilkokul programlarında 4.ve 5.sınıf için hazırlanan Tarih dersi, yerini, 1968, 1990, 1998 ve 2005 programlarında Sosyal Bilgiler dersine bırakmıştır. 2017 Taslak Sosyal Bilgiler programında muhtelif bölümler, Tarih dersinin genel/millî ve bilimsel amaçlarına yönelik ifadeler taşımaktadır.

2017 taslak metinde yer alan programın temel felsefesinin açıklandığı başlık altında 6.maddede programda "Millî ve manevi değerleri merkeze alarak, öğrencilerin kendi örf ve âdetleri çerçevesinde ruhsal, ahlâkî, sosyal ve kültürel yönlerden milli kimliklerinin gelişmesini temel" alındığı vurgulanmıştır (Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı [Taslak], 2017,s. 3). Taslak programda, öğrencilere millî kimlik ve onu oluşturan millî değerleri ve millî şuuru kazandırmakla ilgili genel amaçlar şu şekilde ifade edilmiştir (s. 3-4):

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olarak, vatanını ve milletini seven, haklarını bilen ve kullanan, sorumluluklarını yerine getiren, milli bilince (şuura) sahip bir vatandaş olarak yetişmeleri (1.amaç),ersi

Atatürk İlke ve İnkılâplarının, Türkiye Cumhuriyetinin sosyal, kültürel ve ekonomik kalkınmasındaki yerini kavrayıp; demokratik, lâik, milli ve çağdaş değerleri yaşatmaya istekli olmaları (2.amaç),

Türk kültürünü ve tarihini oluşturan temel öge ve süreçleri kavrayarak, millî bilincin oluşmasını sağlayan kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi gerektiğini kabul etmeleri (4.amaç),

Yaşadığı çevre (vatan şuuru-coğrafya) ile dünyanın genel coğrafi özelliklerini tanıyarak insan ile çevre arasındaki etkileşimi açıklamaları ve mekânı algılama becerilerini geliştirmeleri (5.amaç),

Farklı dönem ve mekânlara âit tarihsel kanıtları sorgulayarak insanlar, nesneler, olaylar ve olgular arasındaki benzerlik ve farklılıkları belirlemeleri, değişim ve sürekliliği algılamaları (10.amaç),

İnsan hakları, ulusal egemenlik, demokrasi, lâiklik, cumhuriyet kavramlarının tarihsel süreçleri ve günümüz Türkiye'si üzerindeki etkilerini kavrayarak yaşamını demokratik kurallara göre düzenlemeleri (15.amaç),

Milli, manevi değerleri temel alarak ve evrensel değerleri benimseyerek erdemli insan olmanın önemini ve yollarını bilmeleri (16.amaç),

İnsanlığın bir parçası olduğu bilincini taşıyarak, ülkesini ve dünyayı ilgilendiren konulara duyarlılık göstermeleri amaçlanmaktadır (17.amaç).

Millî/ kültürel değerlerin kazandırılması hususuna Temel Beceriler bölümünde de yer vermiş olup tarih konuları ile doğrudan ilgili olabilecek mezkûr beceriler şunlardır: "Değişim ve sürekliliği algılama", "Harita kullanma", "Kanıt kullanma" ve "Zaman ve kronolojiyi algılama" (s. 4-5). Programda, evrensel değerlerle birlikte ve daha önce, millî ve manevî değerlerin öğrenciye benimsetilmesine çalışması hususu üzerinde durulmuştur (s. 6). Programın, öğrenciye kazandırılacak değerlerin sıralandığı bölümünde, millî âidiyet, millî şahsiyet ve tarih şuuruna yönelik üç değere yer verilmiştir. Bunlar "Kültürel mirasa duyarlılık", "Tarih bilinci" ve "Vatanseverlik"tir (s. 6).

Programın, uygulamada dikkat edilecek hususlar bölümünde de tarihin bilimsel amaçlarına matuf *geçmiş-bugün-gelecek bağlantısı* ile *zaman-süreklilik-değişim*, dersin temel ilkesi olarak kabul edilmekte (3.madde) ve öğrenciye sosyal bilimlerin bilimsel yöntemlerinin sezdirilmesi, (4.madde), tarihsel duyarlılığın geliştirilmesi (9.madde), gerekliliği ifade edilmektedir (s. 8).

Programın, 2005 programı gibi, somut bir muhteva bölümü bulunmamaktadır. Ancak öğrenme alanı ve kazanımlar, muhtevanın genel yapısına dair bir çerçeve sunmaktadır. Tarih konuları ile ilgili olarak Birey ve Toplum öğrenme alanında "…öğrenciler, 'ben' ve 'biz' olma süreçlerini etkileyen mekânsal, tarihî ve kültürel faktörleri de değerlendirme imkânı bulacaklardır", "tarih odaklı" olduğu belirtilen Kültür ve Miras öğrenme alanında "kültür ve kültürel mirası ön plana" çıkartılarak "Türk kültürünü oluşturan temel ögelerden hareketle kültürün korunması ve geliştirilmesini sağlayacak bir milli bilincin" kazandırılması ifade edilmiştir. Programda yer alan tarih konuları ile ilgili 4. ve 5.sınıf öğrenme alanına dair açıklamalar ve kazanımlar Tablo 2 ve Tablo 3'te verilmiştir (s. 9-10) :

Tablo 2. 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Programında 4.Sınıf Tarih Konularına Yönelik Öğrenme Alanları ve Kazanımlar[2]

	Öğrenme Alanlarının Açıklaması ve Kazanımlar
Birey ve Toplum	Öğrenme Alanının Açıklaması: "…zaman ve kronolojiyi algılama…gibi becerilerin de öğrenciler tarafından edinilmesi sağlanmalıdır." (4.sınıf) Kazanım ve Açıklaması: 2.Yaşamına ilişkin belli başlı olayları kronolojik sıraya koyar. (4.sınıf)
Kültür ve Miras	Öğrenme Alanının Açıklaması: "…kültürel mirasa duyarlılık, vatanseverlik gibi değerlerle; kanıt kullanma, zaman ve kronolojiyi algılama, değişim ve sürekliliği algılama gibi becerilerin de öğrenciler tarafından edinilmesi sağlanmalıdır." (4.sınıf) Kazanım ve Açıklaması: 1.Sözlü, yazılı, görsel kaynaklar ve nesnelerden yararlanarak aile tarihini oluşturur. 2.Ailesi ve çevresindeki millî kültürü yansıtan öğeleri araştırarak örnekler verir. *Yakın çevresinde yer alan bir müze, tarihi bir mekân gezisi ya da sanal müze çalışması yapılabilir.* 3.Geleneksel çocuk oyunlarını değişim ve süreklilik açısından günümüzdeki oyunlarla karşılaştırır. 4.Milli Mücadele kahramanlarının hayatlarından hareketle Milli Mücadelenin önemini kavrar. *Kazanım biyografi öğretimi bağlamında ele alınacaktır. Ayrıca Millî Mücadele'deki çocuk ve öğrenci kahramanları üzerinde de durulacaktır.* (4.sınıf)
Bilim, Teknoloji ve Toplum	Öğrenme Alanının Açıklaması: "…bilimsellik…gibi değerlerle; değişim…gibi becerilerin…edinilmesi sağlanmalıdır." Kazanım ve Açıklaması: 2.Kullandığı teknolojik ürünlerin zaman içindeki gelişimini kavrar. 3. Teknolojik ürünlerin hayatımızda ve çevremizde yaptığı değişiklikleri dikkate alarak geçmişle bugünü karşılaştırır.
Etkin Vatandaşlık	Öğrenme Alanının Açıklaması: (Tarih konularına dair bir açıklama tespit edilememiştir.) Kazanım ve Açıklaması: 5.Ülkesinin bağımsızlığı ile bireysel özgürlüğünün ilişkisini ve kendisinin bu konudaki rolünü tanımlar. *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışı ile ulusal egemenlik ilişkilendirilir.*

[2] Tarih konularının bilimsel amaçları içerisinde yer aldığı halde, bazı beceri ve değerler, herhangi bir tarih konusu ile ilişkisi kurulmadığı için Tablo 2 ve Tablo 3'e alınmamıştır.

Tablo 3. 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Programında 5.Sınıf Tarih Konularına Yönelik Öğrenme Alanlarının Açıklaması ve Kazanımlar

	Öğrenme Alanlarının Açıklaması ve Kazanımlar
Kültür ve Miras	Öğrenme Alanının Açıklaması: "…kültürel mirasa duyarlılık gibi değerler(in)…araştırma gibi becerilerin de öğrenciler tarafından edinilmesi sağlanmalıdır." Kazanım ve Açıklaması: 1. Somut kalıntılarından yola çıkarak kadim uygarlıkların insanlık tarihine katkılarını tanır. *Anadolu ve Mezopotamya uygarlıkları ele alınacaktır.* 2. Çevresindeki doğal varlıklar ile tarihî mekânları, nesneleri ve yapıtları tanıtır. 5. Günlük yaşamdaki kültürel unsurların tarihi gelişimini değerlendirir. *Cumhuriyet'in ilk yıllarından bugüne gündelik hayatta yerleşmiş kültürel unsurların süreklilik ve değişimi üzerinde durulur.*
Etkin Vatandaşlık	Öğrenme Alanının Açıklaması: (Tarih konularına dair bir açıklama tespit edilememiştir.) Kazanım ve Açıklaması: 4. Millî Egemenlik ve bağımsızlık sembollerine değer verir.

2017 Taslak Sosyal Bilgiler programının, programın felsefesi, genel amaçlar, değerler, beceriler ve uygulamada dikkat edilecek hususlar gibi muhtelif bölümlerinde, tarih öğretiminin, iki temel amacı olan millî aidiyet, millî şahsiyet ve tarih şuuru kazandırma ile bilimsel düşünme ve bilimsel metotları uygulama becerilerini edindirme amaçları, doğrudan ve/veya dolaylı olarak ifade edilmektedir.

Fakat bu kavramların muhtevada ne kadar yer aldığını tespit için, muhtevanın genel bir çerçevesini çizen öğrenme alanından, öğrenme alanının sınıfa yönelik açıklamalarına ve oradan kazanımlara doğru bir seyir içinde muhtevayı ele almak gerekir. Zira bu seyir daha genel olandan özele ve somuta doğru bir güzergâh takip etmektedir. Birey ve Toplum ile Kültür ve Miras öğrenme alanlarında *millî şuur*, *kültür* ve *tarihî faktörler* kavramları üzerinde durulmuştur. Öğrenme alanının sınıflara dair açıklamaları incelendiğinde, kültürel mirasa duyarlılığın birkaç kez (Kültür ve Miras: 4.ve 5.sınıfta, Küresel Bağlantılar: 5.sınıfta), vatanseverliğin (Kültür ve Miras: 4.sınıfta) kazandırılacak bir değer olarak zikredildiği görülmüştür. Tarihe ilişkin bilimsel amaçlar olarak belirtilebilecek zaman ve kronolojiyi algılama (Birey ve Toplum ile Kültür ve Miras: 4.sınıfta), kanıt kullanma ve değişim ve sürekliliği algılama (Kültür ve Miras: 4.sınfıta) ve değişim (Bilim, Teknoloji ve Toplum: 4.sınıfta) becerileri ile bilimsellik (Bilim, Teknoloji ve Toplum: 4.sınıfta) değeri yine öğrenme alanı açıklamalarında tespit edilmiş bilimsel değer ve becerilerdir.

Kazanım ve kazanım açıklamaları tetkik edildiğinde, 4.ve 5.sınıf için belirlenen toplam 68 kazanımdan 12'sinin, tarih konularıyla doğrudan veya kısmen ilgili olduğu görülmüştür. Millî şahsiyetin hem merkezini ve hem de neredeyse yekûnunu oluşturan kültür ve unsurları ile tarihin bilimsel yapısını oluşturan temel kavramlara yönelik değer ve beceriler (ör. bilimsellik değeri; kronolojiyi algılama becerisi), kazanımlar içinde yer bulmuştur. Bilimsel amaçlar dairesinde yer alabilecek kazanım sayısı ise 10'dur (kronolojik sıraya koyma, araştırma, değişim ve sürekliliği belirleme vb). Vatandaşlık şuuruna yönelik kazanımlar olarak tavsif edilebilecek TBMM'nin açılışı ile millî egemenlik ilişkisini tesis etme ve millî egemenlik ve bağımsızlık sembollerine değer verme kazanımları tarih konuları ile dolaylı ve millî şahsiyet özellikleri ile doğrudan ilgili görülmektedir.

Öğrenme alanı ve kazanımlar, esasen, programın felsefesine ve genel amaçlarına uygun ve onların gerçekleştirilebilmesine hizmet eden unsurlar olmaları mûcibince, bazı nitelikleri mündemiç bulunmalıdır. Programın felsefesi ve genel amaçlar bölümünde yer verilen millî şahsiyet ve millî tarih şuuru geliştirme amacı, mezkûr özelliklerin gelişmesini sağlayacak nitelikte ve aynı zamanda belirli bir birikime imkân verecek genişlikte ve derinlikte tarih bilgisine ihtiyaç göstermektedir. 4.sınıfta, çocuk ve öğrenci kahramanlar üzerinden Millî Mücadele'nin yer alması, 5.sınıfta Cumhuriyet'in ilk yılları ile bugünün karşılaştırılması vesile kılınarak Cumhuriyet'e ve bugünün yapısına dair bilgiyi içerebilecek olması, çocuğun özdeşlik kurmasına fırsat yaratmak, yakın zaman ve yakın çevreden hareket ederek daha kolay ve kalıcı öğrenmesini sağlamak gibi olumluluklar taşımaktadır. Ayrıca kültürel unsurları araştırma, karşılaştırma,

adı geçen unsurların rolünü önemseme ve tarihî gelişimini değerlendirme gibi faaliyetler, yine müspet çalışmalar olarak zikredilebilir.

Ancak, tarih şuurunun gelişmesi için ihtiyaç hissedilen tarihî bilgi birikimin oluşturan tarihî olgulara birkaç dolaylı (TBMM'nin açılışı, Millî Mücadele ile ilgili ele alınan kişiler doğrultusunda ve Cumhuriyet'in ilânı ve üzerinde durulan kültürel unsurlar çerçevesinde eğer verilirse alakalı yıllar bilgisine dolaylı yapılan göndermelerden) atfın dışında yer verilmemesi ve dolayısıyla yukarıda bahsedilen tarihî bilgi genişliği ve derinliğine sahip olunamaması sebebiyle, 4.ve 5.sınıf taslak metni, söz konusu felsefî yapı ve genel amaçların vücut bulmasını temin edecek muhtevadan yoksun görünmektedir. Buradan hareketle, programın ruhu da diyebileceğimiz felsefi yapısının ve genel amaçlarının, öğrenme alanı ve kazanımlarda tam karşılığını bulamamış olduğu söylenebilir. Esasen 2005 Sosyal Bilgiler (2009'da yapılan değişiklikler Atatürkçülükle İlgili Konular hariç tarih konu ve muhtevasını kapsamamaktadır) programı ile bazı konuların çıkarılması (Mondros Mütarekesi) ve bazı konuların ilavesine (5.sınıfta kadim Anadolu ve Mezopotamya medeniyetleri) rağmen tarih bilgisinin oldukça sınırlı tutulması bakımından büyük oranda benzeşmektedir (MEB, 2005).

2017 Taslak programda, 4.sınıfta TBMM'nin açılışı, Millî Mücadele dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına ilişkin tarihî olgulara, kazanımın yapısında bulunmasa da dolaylı da olarak yer verilebileceği dikkate alındığında yakınçağ, 5.sınıfta ise kadim Anadolu ve Mezopotamya medeniyetleri bahis mevzu olması dolayısıyla ilkçağ, öğretilen tarihî dönemler olarak belirlenebilir. Programda yer verilen konuların zaman doğrusundaki konumu Şekil2'de verilmiştir:

Şekil 2. 2017 Taslak Sosyal Bilgiler Tarih Konularını Gösteren Zaman Doğrusu

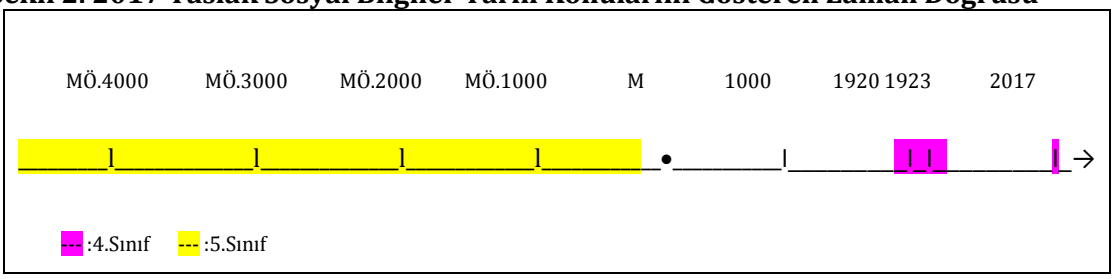

Taslak metinde, Şekil 2'den de anlaşılacağı üzere ilk ve yakınçağ konularına yer verilmiştir. Ancak yeniçağ konuları oldukça dar bir zaman aralığını oluşturmaktadır. Üstelik ilkokulun ilk üç sınıfında da tarihî bilginin, millî bayramların kutlanması şeklinde öğretildiği birlikte düşünüldüğünde, çocuk, öğreniminin ilk dört yılında, gerekli olmakla birlikte, sadece, söz konusu zaman aralığında cereyan eden tarihî olguları öğrenirken bu aralığın dışındaki bilgilerden mahrum kalacaktır. Bu durum, hem mükerrer bilginin öğrencinin ilgisini söndürme hem de oldukça yüksek bir öğrenme kapasitesine sahip öğrenciyi zihnî durgunluğa sevk etme ihtimalini akla getirmektedir.

Taslak programın 4.sınıfında Türk, 5.sınıfında ise Türk olmayan yabancı unsurların tarihi ele alınmıştır. Bu nokta, hem millî hem de yabancı unsurlara dair müştereken bilgi verilmesi bakımından uygun bir yapı olarak kabul edilmekle birlikte, ilkokul çocuğunun, gelişim özelliği itibariyle daha çok kendine ve ait olduğu unsura yani milletine dair bilgileri öğrenme ihtiyacı içinde bulunduğu düşünüldüğünde, millî şahsiyetin geliştirilmesi açısında yeterli görünmemektedir. Bu çerçevede, diğer medeniyetlerle birlikte, millî duygu, düşünce ve eserleri (kurum, bina vb.) fark etme, kendine ait olanla diğer medeniyetler arasındaki mukayeseyi yapma ve dün-bugün arasındaki bağı (süreklilik ve değişimi) kurma fırsatını bu sayede bularak, millî olana aidiyet duygusu geliştirmesine ve bir millî farkındalık ve şuur kazanmasına imkân veren Türk medeniyeti konusunun ilavesi söz konusu olabilir ve hatta olmalıdır.

Taslak metinde siyasî/askerî tarihe ait olgulara dair doğrudan bir bilgiye rastlanılmamıştır. Söz konusu bilgi türü yerine sosyokültürel tarih, biyografi, mahallî tarih ve güncel tarih konularının taslak programda yer aldığı tespit edilmiştir. Her iki sınıfta da Atatürk'le ilgili bir bahse hatta bir atfa rastlanılmamıştır. Tekrardan kaçınarak fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut yapısı öğretilmek isteniyorsa Atatürk'ün muhakkak ilgili konu başlıklarında ele alınması gerekliliği ortadadır. Yine bir tarihî dönemin, tüm bilgi türleriyle oluşan bir bütün olduğu düşünüldüğünde ve bugünkü siyasî yapının, geçmişte cereyan eden

siyasî/askerî hadiselerin bir sonucu olduğu kabul edildiğinde, siyasî/askerî konular da programa dâhil edilmelidir.

2.3. İncelenen Programların Tarih Konuları İtibariyle Benzer ve Farklı Yönleri

İncelenen iki program arasında tespit edilen benzer ve farklı yönler şunlardır:

1. Her iki program ele alınan tarihî dönem itibariyle birbirinden oldukça farklıdır. 1924 programında, ilkçağdan programın hazırlandığı yıla kadar, bütün çağlara dair bilgilere yer verilmiştir. 2017 Taslak programında ise tarih konuları, 4.sınıfta yaklaşık 5-10 yıllık bir zaman dilimini ihtiva edecek şekilde yeniçağ konuları, 5.sınıfta ilkçağ konuları bulunmaktadır.

2. 1924 programında, 4 ve 5. sınıf birlikte düşünüldüğünde, %70'ler oranında millî; 2017 taslak programında 4.sınıfta millî, 5.sınıfta gayr-i millî unsulara yer verilmiştir. Bu açıdan iki program birbirinden ayrışmaktadır.

3. Her iki programda da tarihî bilgi türüne dair bir çeşitlilikten bahsedilebilir. Fakat 2017 taslak programında siyasî/askerî bilgi türüne doğrudan yer verilmemiştir.

3. Tartışma

Çalışmada üzerinde durulan tarihî bilgi ile tarih şuuru arasındaki kuvvetli ilişki, Arseven, Dervişoğlu ve Uludağ (2015) tarafından da vurgulanarak, tarih algı ve tarih şuuru konusunda öğrenciler üzerinde yaptıkları araştırmada, tarih şuurunu etkileyen bir husus olarak, tarihî bilginin mevcudiyetine temas etmişlerdir. Yine Gökkaya (2001) da çalışmasında, şuurun oluşmasında başlıca role sahip olan unsurun bilginin varlığı, eksikliği veya yetersizliği olduğunu işaret ederek uygulamaya katılan öğrencilerin tarih bilgisinin derinlikten uzak ve yüzeysel olduğu sonucuna ulaşmıştır.

1924 programının incelenmesiyle ulaşılan muhtevanın, millî şahsiyete ve milli şuura sahip fert yetiştirmeye yönelik niteliği, Öztürk ve Yılmaz (2001) ve Aslan'ın (2011b) yaptıkları çalışmaların sonucu örtüşmektedir. Her iki araştırmacıda mevcut yapısı itibariyle 1920'li yılların ilkokul programlarının millî şahsiyet özelliklerini ve millî şuuru kazandırmanın aracı olduğu fikrini savunmaktadır. Yine yapılan tetkik ile ulaşılan 1924 programının Türk tarihi merkezli oluşuna, farklı tarihî bilgi türlerini ve bütün çağları ihtiva edişine dair sonuçlar, Aslan'ın (2011a) (2011b), (2012) yaptığı muhtelif araştırmaların sonuçları ile paralellik göstermektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

İncelenen hususlardan hareketle 1924'ten 2017'ye tarih öğretiminde ciddî değişiklikler olduğu, fakat bu değişimin, millî tarih konularının oldukça azaltılması ve dar bir zaman aralığına sıkıştırılması şeklinde tezahür ettiği ve neticede millî şahsiyetin ve millî tarih şuurunun kazandırılması noktasında bazı zâfiyetlere sebep olabileceği tespitine ulaşılabilir. Oysa bir tohum olan amacın, hangi metotlarla ve hangi araçlarla kazandırılacağından önce hangi zemine ekileceğinin yani muhtevanın belirlenmesi gerekir yoksa tohumun, yetiştirme usulleri ve araçları kullanılamadan zayi edilmesi sonucunun doğması kuvvetle muhtemeldir.

2017 taslak programı, tarihî bilginin sınırlı oluşu itibariyle büyük oranda benzeştiği 2005 programına nispetle, etkinlik unsularından da mahrum oluşu sebebiyle tarih öğretimi açısından daha da fazla kaygıya sebep olacak bir görüntü sergilemektedir. İngiltere'de (Department for Education, 2013) ve ABD'de (http://ritte.tea.state.tx.us) 4.ve 5.sınıf çocuklarına okullarda (hatta İngiltere'de 1,2, ve 3. sınıflarda da) millî ve dünya tarihine ilişkin siyasî/askerî, sosyokültürel gibi muhtelif tarihî bilgi türlerini içeren olguların öğretiliyor olması dört muhtemel durumu ve sorunu akla getirmektedir: Ya İngiliz ve Amerikalı çocuklar tarih öğrenebilme kabiliyetine sahipken Türk çocukları bu kabiliyetten yoksundur, ya İngiliz ve ABD tarihi, öğretilmeye/öğrenilmeye değer bir özellik taşırken Türk tarihi aynı değere sahip değildir, ya İngiltere ve ABD'de millî şahsiyet özelliklerine sahip fertlere ihtiyaç varken Türkiye'nin böyle bir ihtiyacı yoktur ya da İngiltere ve ABD'de program hazırlayıcıları, tarihe, öğretilmesini gerekli kılacak kadar önem vermekteyken Türkiye'de program hazırlayıcıları tarih öğretimini gerekli görmemektedir. Belki hiçbiri tam mânâsıyla geçerli olmamakla birlikte, mevcut durum, Türkiye'de tarih öğretiminin gücünün ve öneminin ihmal edildiği gibi bir görüntünün oluşmasına yol açmaktadır. Bugün itibariyle realitede Türkiye'de soruna yol açan tarih öğretiminin yapısı, programın temel unsurlarını aynı ciddiyet ve önemle ele alarak yeniden yapılandırmaya ihtiyaç duymaktadır.

Çalışmanın sonuçlarından hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

Öğretim yaklaşımları, tek başına metot ve etkinliklere indirgenmeden, muhtevanın da önemi doğrultusunda, tarih konuları, yeniden seçime tabi tutulmalı ve yapılandırılmalıdır.

Özelde tarih konularının genelde ise Sosyal Bilgiler dersinin, millî şahsiyet özelliklerini ve tarih şuurunu kazandırma seviyesini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılarak sonuçlara istinaden yeni Tarih ve Sosyal Bilgiler programları ve muhtelif öğretim materyalleri (ders kitabı vb.) hazırlanmalıdır.

Millî şahsiyet ve millî tarih şuuru geliştirebilmek için kaynakların yanı sıra kültürün maddî ve manevî unsurları (dil, din, coğrafya vb.) ile tarihî konular bütünleştirilmelidir.

Tarihin, bir bilim olarak kendi yapısı içerisinde öğretilirse tarih şuurunun gelişimine daha kolay katkı sağlayabileceği düşüncesinden hareketle ilk ve ortaokullarda, Sosyal Bilgiler dersi yerine müstakil Tarih dersleri (ör.İngiltere) ihdas edilmelidir. En azından bu husus, konunun taraflarınca tartışılabilmelidir.

Kaynaklar

Akdemir, A.M. (tarihsiz). Küreselleşme ve kültürel kimlik sorunu. 43-50. http://e-dergi.atauni.edu.tr/ataunisosbil/article/viewFile/1020000075/1020000069 Erişim tarihi: 20.07.2016.

Arseven, A., Dervişoğlu, F.M. ve Uludağ, C. (2015). Ortaöğretim 9., 10. ve 11.sınıf öğrencilerinin tarihe ilişkin algıları ve tarih bilinci oluşumlarının incelenmesi. *Cumhuriyet International Journal of Education-CIJE, Vol 4(1)*, 65-82. http://www.cijeonline.com Erişim tarihi:16.03.2017

Aslan, E. (2011a). Türkiye Cumhuriyeti'nin ilkokullarda izlediği ilk öğretim programı: "1924 ilk mektepler müfredat programı". *İlköğretim Online, 10(2)*, 717-734. http://ilkogretim-online.org.tr Erişim tarihi: 06.02.2015

Aslan, E. (2011b). Osmanlı'nın 'mekatib-i iptidaiye'sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin 'ilk mektepler'ine geçişte tarih programlarında değişim. *Ankara Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.48, Güz 2011*, 749-777. http://dergipark.ulakbim.gov.tr Erişim tarihi: 06.02.2015

Aslan, E. (2012). Atatürk döneminde tarih eğitimi-1: "Türk Tarih Tezi" öncesi dönem (1923-1931). *Eğitim ve Bilim, C.37, S.164,*331-346. http://egitimvebilim.ted.org.tr Erişim tarihi: 04.02.2015

Baymur, F. (1964). *Tarih öğretimi*. 5.Basım. İstanbul: İnkılâp ve Aka.

Bostancı, N. (1999). *Milliyetçilik*. İstanbul: Doğan Kitap.

Department for Education. (2013). *History programmes of study: key stages 1 and 2*. https://www. gov.uk Erişim tarihi: 11.04.2016.

Dilek, D. (2001). Tarih derslerinde öğrenme ve düşünme gelişimi. Ankara: Pegema.

Florescano, E. (2001). Tarihin toplumsal işlevi. Der. François Bédarida, *Tarihçinin toplumsal sorumluluğu*, Çev. Ali Tartanoğlu, Suavi Aydın. Ankara: İmge.

Gökkaya, A.K. (2001). Sosyal bilgiler eğitimi bölümü öğrencilerinin (lisans) tarih bilinci üzerine bir anket değerlendirmesi. *G.Ü. Gaz. Eğitim Fakültesi Dergisi, C.21, S.2*. ss.231-244. http://gefad.gazi.edu.tr/article/view/5000078962/5000073179 Erişim tarihi: 01.06.2017

Güngör, E. (1986). *Kültür değişmesi ve milliyetçilik.* 4.Basım. İstanbul: Ötüken.

http://ritte.tea.state.tx.us/rules/tac/chapter113/ch113a.html#113.12 Erişim tarihi: 10.08.2016

Köstüklü, N. (1998). Sosyal bilimler ve tarih öğretimi. Konya.

Maârif-i Umûmiye Nezâreti (1330/1913). *Mekâtib-i ibtidâîyye ders müfredatı*. İstanbul.

Maârif Vekâleti (1340/1924). *İlk mektepler müfredat programı*. İstanbul.

Millî Eğitim Bakanlığı (2005). İlköğretim sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve kılavuzu Ankara.

Millî Eğitim Bakanlığı (2017). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (taslak).* http://mufredat.meb. gov.tr Erişim tarihi: 12.01.2017

Öztürk, C. ve Yılmaz, A. (2001). Türkiye'de harf inkılâbından önce kullanılan ilkokul tarih programları ve ders kitapları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 1(2), Aralık 2001,* 409-427.

Ülken, H. Z. (1976). *Millet ve tarih şuuru*. İstanbul: Dergâh.

İlkokul 4. Sınıf Öğrencilerinin Okudukları Metinden Çıkarttıkları Özetlerin İncelenmesi (Bir İçerik Analizi)

Doç.Dr. Mustafa Başaran

Prof.Dr. Ali Fuat Arici

Okt. Hikmet Degeç

Özet

Bireylerin anlamak için, farkında olarak veya olmayarak en çok kullandıkları stratejilerden biri de dinlediği/okuduğu metini içerisinde bulunan önemli bilgileri kullanarak kısaltıp yeniden yazmak yani özetlemektir. Özet okuyucunun metindeki ana fikri bulması, gereksiz ayrıntıları çıkarması, metnin yapısını ve düşünce akışını bozmadan kendi kelime ve cümleleriyle bazı stratejiler kullanarak metni kısaltmasıdır. Bu çalışmada ilkokul 4. sınıfa devam eden öğrencilerin okudukları metinden çıkarttıkları özetlerin niteliksel olarak analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma nitel bir çalışma olup toplanan verilerin analizi için içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Çalışma gurubunu Yozgat merkez ilçeye bağlı köy ve kasabalarda öğrenimine devam eden 135 dördüncü sınıf öğrencisi oluşturmuştur. Çalışma sonucunda öğrencilerin özetlerinin oldukça yetersiz olduğu; bu yetersizliğin temelinde ise öğrencilerin okuma, yazma ve özetleme becerilerine yeterince sahip olmamalarının yattığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Özet, Özetleme, Özetleme Kural ve Stratejileri*

1.Giriş

Dil bireyin, dışındaki dünyada var olan gerçekliği veya diğer bireylerin kendi zihinlerinde oluşturdukları kurgu, düşünce ve duyguları kendi zihnine alabilmesi için kullandığı bir dönüştürücü olarak düşünülebilir. Bireyler kendi zihinlerinde elektriksel-kimyasal bazı reaksiyonlarla oluşturdukları her çeşit bilgiyi de dış dünyaya ancak dilin dönüştürücü işlevini kullanarak aktarabilirler. Diğer bir deyişle bireyler dile dökemedikleri hiçbir gerçekliği zihinlerine alamadığı gibi yine dile dökemediği hiçbir zihinsel ürünü de kendi dışındaki dünyaya aktaramazlar. Dili kullanmayla ilgili temel beceriler ise alıcı dil becerileri –okuma ve dinleme- ifade edici dil becerileri –konuşma ve yazma- olarak sıralanabilir. Bireyler aldıkları bilgileri dönüştürme, zenginleştirme, eski bilgilerle ilişkilendirme vb. zihinsel becerileri de, ancak dilin olanakları ve ilgili dil becerileri kullanarak gerçekleştirebilirler.

Bireyler okuma veya dinleme aracığıyla aldıkları bilgileri daha iyi anlamak, hatırlamak, aktarmak ve bu bilgiler üzerinde işlem yapmak için çok çeşitli stratejiler kullanabilir (Epçaçan, 2009). Bireylerin anlamak için farkında olarak veya olmayarak en çok kullandıkları stratejilerden biri de dinlediği/okuduğu metindeki önemli bilgileri kullanarak ilgili metni kısaltıp yeniden yazmak yani özetlemektir. Bir özette aranan

özellikler genellikle okuyucunun metindeki ana fikri bulması, gereksiz ayrıntıları çıkarması, metnin yapısını ve düşünce akışını bozmadan kendi kelime ve cümleleriyle bazı stratejiler kullanarak metni kısaltmasıdır. Özetlemede öğrenci, hangi bilginin olacağına, hangi bilginin silineceğine (çıkarılacağına), bilginin nasıl organize edileceğine ve orijinal metnin başka kelimelerle nasıl ifade edileceğine karar vermek durumundadır (Bulut ve Akyol, 2014). Ancak temelde metni belli kurallar çerçevesinde kısaltmak olarak görülen özetleme becerisi, son derece zor kazanılan bir beceridir. Yapılan çalışmalarda (Akkaya ve Kırmızı, 2008; Çıkrıkçı, 2004; Karatay ve Okur, 2012; Eyüp vd.2012) bu becerinin ilk orta ve yükseköğrenime devam eden öğrenciler tarafından ustalıkla kullanılamadığını göstermektedir.

Özetleme becerisini doğru şekilde kullanmak bireye pek çok fayda sağlar. Bu faydalar şu şekilde sıralanabilir (Çıkrıkçı, 2008; Akkaya ve Kırmızı, 2008; Calp, 2010; Belet, 2005; Tok ve Beyazıt, 2007; Erdem, 2012; Demirel ve Deneme, 2012):

Özetleme bireyin;

Yeni aldığı bilgiyi yapılandırmasına,

Bilgiyi uzun süreli hafızasına yerleştirmesine,

Üstbilişsel becerilerini geliştirmesine,

Metnin büyük yapısını daha iyi anlamasına,

Ana fikri bulmasına,

Metni hatırlamasına,

Metni yorumlamasına,

Ayrıntılardan daha çok ana fikre/ana olaya odaklanmasına,

Metindeki önemli düşünceleri belirlemesine,

Kendi kendine çalışma becerisini kazanmasına,

Amaçlı okuma yapmasına,

Aradan uzun zaman geçtikten sonra dahi özeti tekrar okuduğunda kısa sürede eski bilgileri hatırlamasına,

Metindeki fikirlerin nasıl birbirleriyle ilişkilendirildiğini anlamasına yardımcı olur.

Öğrenciler özetleme yaparken bazı hususlara dikkat etmeli ve özetleme tekniklerini kullanmalıdır. İyi bir özette olmazsa olmaz temel özellik önemli olan bilgilerle önemli olmayanların birbirinden ayırt edilmesidir. Önemli bilgiler de orijinal metindeki işlevlerine göre kendi aralarında sınıflandırılmalı ve öncelik/önemlerine göre sıralanmalıdır. Özet yazmak da yeni bir metin yazmak olarak değerlendirilmelidir. Yani özet, orijinal metinden hareketle okurun oluşturduğu orijinal bir metin olarak düşünülmelidir. Bunun için özetteki cümlelerin özgün olması gerekmektedir. Özetlemede dikkat edilmesi gereken diğer temel kural ise metnin kısaltılmasıdır. Bu söylenenlerden hareketle özetlemeyi, bir metni içindeki önemli bilgilerin kullanılarak özgün bir şekilde kısaltılması olarak düşünmek mümkündür. Ancak unutulmamalıdır ki özetlemede kullanılacak gerekli bilgiyi seçerken ve işlerken ana metnin anlamından uzaklaşılmaması gerekmektedir (Dilidüzgün ve Genç, 2014). Ayrıca özetin kısa ve özgün olması için gösterilen çaba özetin anlaşılırlığı içinde gösterilmelidir (Benzer vd., 2016). Özetleme ile ortaya çıkan yapı metindeki anlamın temel çatısı olarak nitelenir. Özetleme, bireyin ne öğrendiğini düşünmesi, mantıksal ve anlaşılabilir tarzda yazması ve kendi kelimeleriyle ne öğrendiğini açıklamasıdır. Özetlemede yapılan iş, okunan metinde tartışılan en temel düşünceleri kapsayacak biçimde kısaltarak yazmaktır (Görgen, 1999).

Bir metni özetlemek için temel şart metni anlamaktır. Öğretmenler eğitim ortamlarında özeti, okuduğunu kavrama düzeyinin bir göstergesi ve bir öğrenme yolu olarak kabul edip kullanmaktadırlar. Zira özetlemede metinde sunulan önemli bilgiyi ayrıntılarından arındırma ve onu kendi sözcükleriyle yeniden ifade etme söz konusudur. Bu da metni anlamayı zorunlu kılar (Karatay ve Okur, 2012).

İlgili literatür incelendiğinde özetleme ile ilgili çok sayıda kural ve stratejinin tespit edildiği görülmektedir. Örneğin Demirel ve Deneme (2012) özetlemede dikkat edilmesi gereken hususları şu şekilde sıralamışlardır:

1-Asıl metindeki anlamı bozmadan özet metne aktarma

2-Özet yazarken ilk cümlede özetlenen metnin iddia cümlesini uygun şekilde ifade etme

3-Özet boyunca özgün metne gönderme yapma

6-Özet metni kendi sözcükleriyle yazma

4-Asıl metindeki yan iddiaları, gerekçe ve delilleri seçip özete dahil etme

5-Asıl metindeki karşı iddiaları, teminatları, örnekleri ve detay bilgiyi eleyerek özet yazma

8-Özet metindeki cümleler arasında gerekli bağlaçları kullanarak fikir bütünlüğünü sağlama

9-Ana iddiayı yan iddia, gerekçe ve delillerle mantıklı şekilde destekleme

10- Özeti asıl metindeki fikir sırasına uygun, başlangıcı, ortası ve sonu birbirine çok iyi şekilde bağlanmış mantıklı bir organize etme.

İdris ve diğerleri ise (2007) özetlemede kullanılan stratejileri şu şekilde sıralamışlardır:

1. Gereksiz Bilgileri Çıkarma: Orijinal metindeki cümlelerden önemsiz olanlar ya da gereksiz yere tekrar edilen bilgiler çıkarılır.

2. Cümle Birleştirme: Birden fazla cümledeki verilen bilgiler bir cümlede birleştirilir.

3. Konu Cümlesini Seçme: Bu aşamada paragrafın ana fikrini yansıtan cümlenin seçilmesi öz konusudur.

4. Söz Dizimini Değiştirme: Metindeki söz dizimsel yapının düzeni değişir. Orijinal metinle karşılaştırıldığında bu değişim özetteki kelimelerin yerlerini etkileyebilir.

5. Başka Sözcüklerle Yeniden İfade Etme: Orijinal metindeki bir deyim ya da kelime özet cümlede benzer bir deyim ya da kelimeyle ifade edilir.

6.Genelleme: Genelleme sürecinde kelime ve nesnelerin isimleri aynı kategori içindeki daha genel kelimelerle değiştirilir.

7.Keşfetme: Bu süreçte kişi, kendi kelimelerini kullanarak cümlelerini yapılandırır. Ancak kişi adları, hastalık adları, yer adları vb. kelimeler değiştirilmemelidir.

Doğan ve Özçakmak (2014) ise özetlemede kullanılan stratejileri şu şekilde sıralamışlardır:

1.Başlık Yazma: Orijinal metinde yer alan başlık özette aynen muhafaza edilmelidir.

2. Bakış Açısını Doğru Kullanma: Metinler farklı bakış açıları ile yazılmış olabilir. Ancak özetleme, hâkim bakış açısıyla yapılmalıdır. Böylelikle hem anlatımda birlik sağlanmış hem de metin daha geniş bir bakış açısıyla ele alınmış olacaktır.

3. Anlatım Kipini Doğru Kullanma: Özetlemede geniş zaman kullanılmalıdır zira, özetleyen kişinin metne daha geniş bir açı ile bakmasına imkân tanıyarak ona kolaylık sağlamaktadır.

4.Önemli Bilgiyi Seçme: Özet gereksiz bilgilerden arındırılarak metnin önemli unsurları tespit edilmelidir. Önemli unsurlar bilgilendirici metinlerde; konu, ana fikir ve yardımcı fikirler arasından; öyküleyici metinlerde ise, kişi, zaman, mekân, olay ve sonuç içinden seçilmelidir.

5. Önemsiz Bilgiyi Silme: Özetlemede, önemli bilginin seçilmesi kadar dikkat edilmesi gereken bir başka husus da önemsiz bilginin silinmesidir.

6. Metin Dışı Bilgiye Yer Vermeme: Önemsiz bilginin silinmesi kadar önemli olan bir diğer konu da özette metin dışı bilgiye yer verilmemesidir. Orijinal metinde yer almayan hiçbir bilgi özette olmamalıdır. Aksi hâlde özetin, okuyucu tarafından orijinal metnin bir yorumu şeklinde algılanması muhtemeldir.

7. Tutarlı Yazma: Tutarlılık, metnin cümle içi, cümleler arası, paragraf içi ve paragraflar arası düşünce uyumudur. Türü ne olursa olsun, özet metnin tutarlı olması gerekir. Aksi hâlde okuyucunun esas metni anlaması zorlaşabilir.

8.Kısaltma: Kısaltma yapmak; metnin başından, ortasından ve sonundan birkaç cümlenin doğrudan ya da dolaylı olarak yazmak demek değildir. Bununla birlikte her paragraf ya da bölümden bir cümlenin aynen alınmasıyla da kısaltma yapılmış olmaz. Çünkü aralarında anlam bağı olmayan yapıların art arda getirilmesiyle özet yapılmaz.

2. Yöntem

Araştırma nitel bir araştırma olup; araştırmada doküman incelemesi ve içerik analizi teknikleri kullanılmıştır. Doküman incelemesinde araştırma kapsamında incelenen konuyla ilgili olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı belgelerin analiz edilmesi ve veri sağlanması söz konusudur. Araştırma konusuyla ilgili raporlar, kitaplar, arşiv dosyaları, video ve ses kayıtları, fotoğraflar vb. belgeler sistematik bir şekilde analiz edilmektedir. Doküman incelemesinin en önemli avantajlarından biri, bu teknik sayesinde görüşme ve gözlem yapmadan araştırma yapılan alanla ilgili pek çok bilgiye ulaşılmasıdır. Bu teknikte hangi dokümanın önemli olduğu ve veri kaynağı olarak kullanılabileceğine araştırma konusuna bakarak karar verilmelidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

İçerik analizinde ise amaç, toplanan verileri açıklamaya yardımcı olacak ilişkilere veya temalara ulaşmaktadır. İçerik analizinde yapılan işlem temelde birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Bunun için araştırmacı tümevarımcı analiz yapar. Tümevarımcı analizde önce içerik kodlanmakta sonra bu kodlardan kavramlara ve nihayet elde edilen kavramlardan temalara ulaşılmaktadır. Kodlama, içerikte yer alan anlamlı bölümlerin (bir sözcük, cümle, paragraf gibi) tespit edilmesidir. Kavram ise ulaşılan kodlara isim verilmesidir. İçerik analizinin son aşamasında ise Tema (Kategori) oluşturulmaktadır. Bu aşamada araştırmacı içerik analizinde elde ettiği kavramları belirli bir tema altında sınıflandırmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

2.1. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma evreni Yozgat merkez ilçeye bağlı köy ve kasabalarda öğrenimine devam eden 4. Sınıf öğrencileridir. Çalışmada bu çalışma evreninin tamamına ulaşılmış ve veriler toplanmıştır. Çalışma grubu Esenli, Musabeyli, Osmanpaşa, Çadırardıç kasabaları ve Çalatlı, Bişek ve Divanlı köylerinde öğrenimine devam eden toplam 135 dördüncü sınıf öğrencisinden oluşmaktadır.

2.2. Uygulama

Çalışmada öğrencilere öncelikle 435 kelimelik "Sandık" isimli hikaye edici bir metin okutulmuştur. Öğrencilerden daha sonda bu metni özetlemeleri istenmiştir. Uygulama bir ders saati sürmüştür. Uygulamalar sınıf öğretmeninin ve araştırmacıların bulunduğu sınıf ortamında gerçekleştirilmiştir. Öğrencilerden toplanan özetler alan uzmanı iki araştırmacı tarafından incelenmiştir. Uzmanlar özetleri "özette bulunması gereken özelliklere sahip olma" durumlarına dikkat ederek analiz etmişlerdir. Bu analizler sonucu bulgular ve yorum kısmında gösterilen, kodlara ulaşılmıştır. Bu kodlar da benzerliklerine göre sınıflandırılarak kategorilere; kategoriler de yine benzerliklerine göre sınıflandırılarak temalara ulaşılmıştır. Doküman ve içerik analizinin her aşamasında uzmanlar kendi aralarında tartışmış ve araştırmada uzmanların üzerinde mutabık kaldığı görüşler raporlaştırılmıştır.

3. Bulgular Ve Yorum

Bu bölümde öğrencilerin yazdığı özetlerin analizi sonucu ulaşılan bulgular ve yorumları sunulmaktadır.

Tablo 1-a. Öğrencilerin Özet Yazımında Yaptıkları Yanlışlar

Kodlar	Kategoriler	Tema
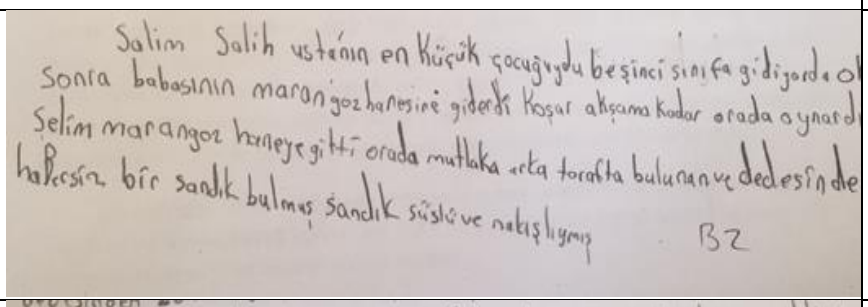	Orijinal metindeki cümleleri doğru şekilde birleştirememe	Yazma becerisinin yeterince gelişmemiş olması
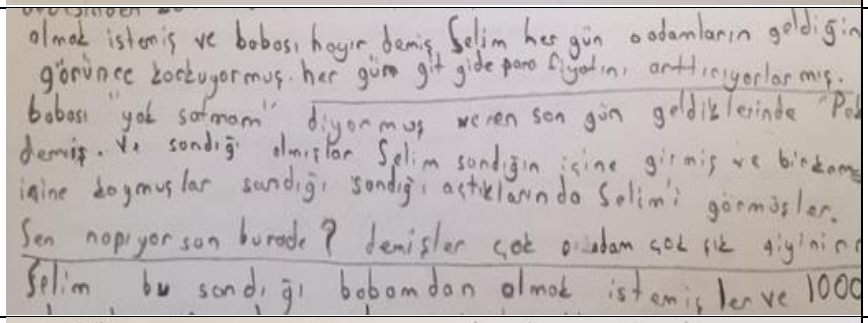	Dilbilgisi eksikliği	
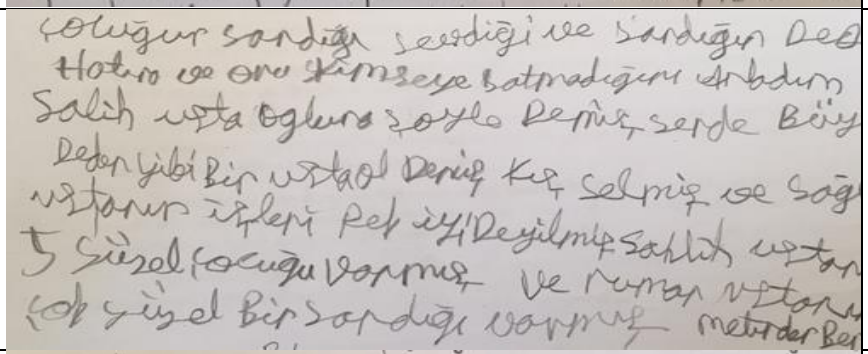	Okunaklı yazamama	
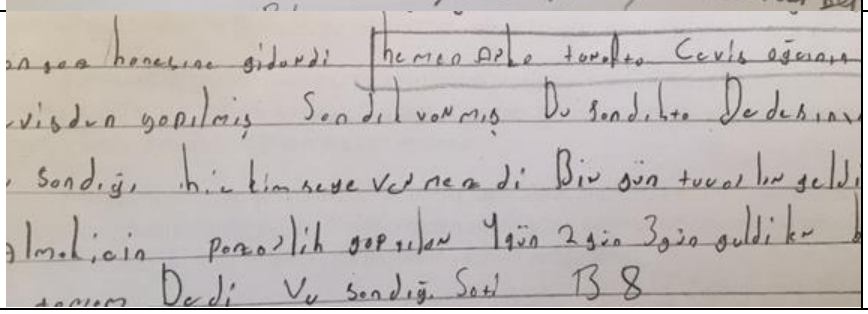	Dikkatsiz ve özensiz yazma	

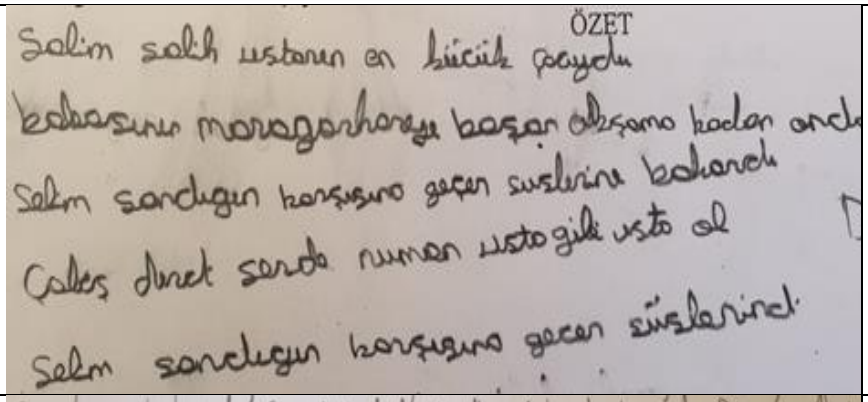 ÖZET Selim salih ustanın en küçük çocuğu babasının marangozhanesi başına akşama kadar ard Selim sandığın karşısına geçer süslerine bakardı Çalış durak sende numan usta gibi usta ol Selim sandığın karşısına geçer süslerinde	Metinleştirememe	
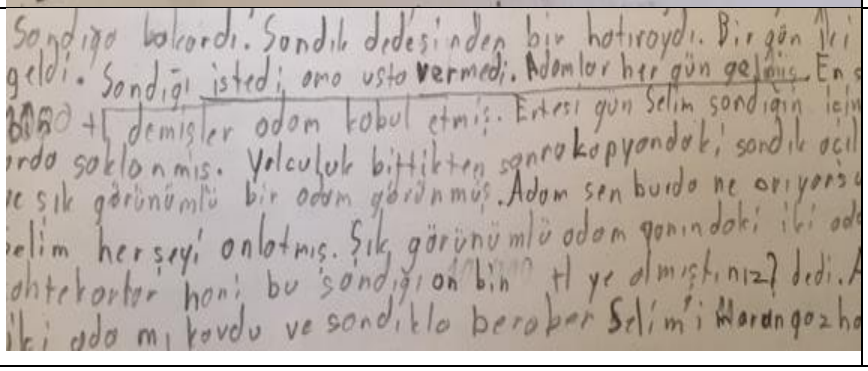 Sandığa bakardı. Sandık dedesinden bir hatıraydı. Bir gün İki geldi. Sandığı istedi, ama usta vermedi. Adamlar her gün gelmiş. En demişler adam kabul etmiş. Ertesi gün Selim sandığın ic ada saklanmış. Yolculuk bittikten sonra kapıyandak, sandık açıl ve şık görünümlü bir adam görünmüş. Adam sen burada ne arıyors Selim herşeyi anlatmış. Şık görünümlü adam yanındaki iki ad ahtekarlar hani bu sandığı on bin tl ye almıştınız? dedi. A iki adamı kovdu ve sandıkla beraber Selim'i Marangoz ha	Bağlaşıklık ilkelerine dikkat etmeme	

Tablo 1-b.

Kodlar	**Kategoriler**	**Tema**
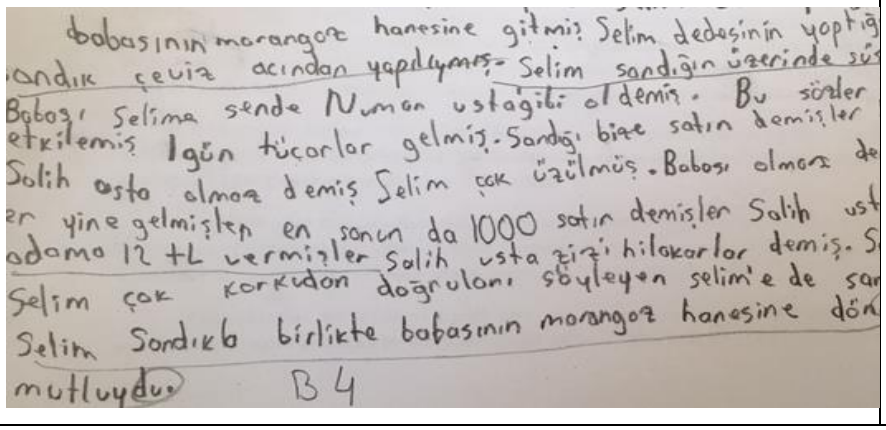 babasının marangoz hanesine gitmiş Selim dedesinin yaptığ sandık çeviz acından yapılmış. Selim sandığın üzerinde sü Babası Selima sende Numan ustagibi ol demiş. Bu sözler etkilemiş 1gün tüccarlar gelmiş. Sandığı bize satın demişler Salih usta olmaz demiş Selim çok üzülmüş. Babası olmaz de er yine gelmişlen en sonun da 1000 satın demişler Salih ust adama 12 tl vermişler Salih usta zizi hilakarlar demiş. S Selim çok korkudan doğruları söyleyen selim'e de sa Selim Sandıkla birlikte babasının marangoz hanesine dön mutluydu B4	Orijinal Metni hatırlayamama	Metni Anlayamama

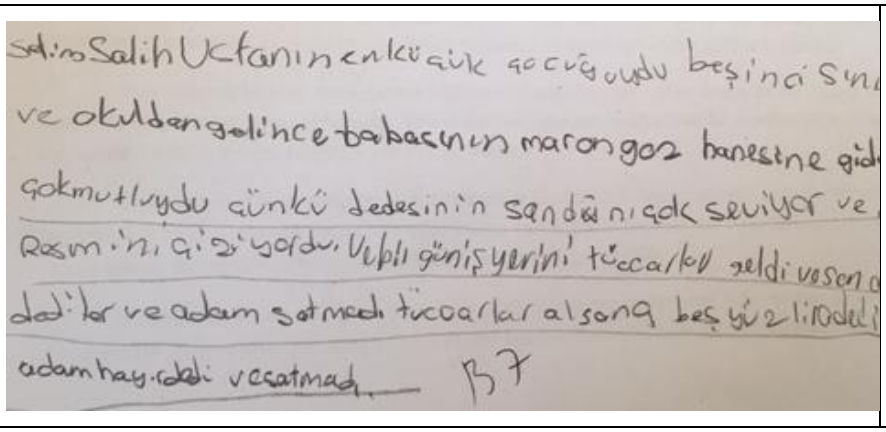	Orijinal Metni anlayamama	

Tablo 1-c.

Kodlar	**Kategoriler**	**Tema**
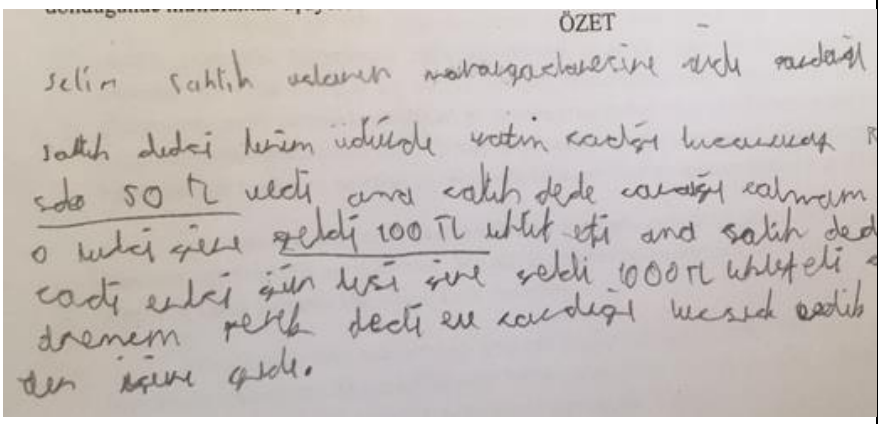	Temel özetleme kurallarına uymama (başlık yok anlatım bakış açısı yanlış)	Özetleme teknik ve stratejilerini kullanmama
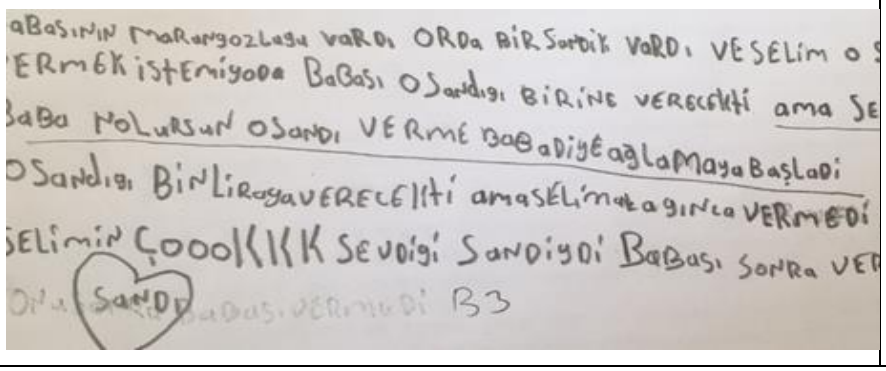	Özet metinde Tekrarlar	

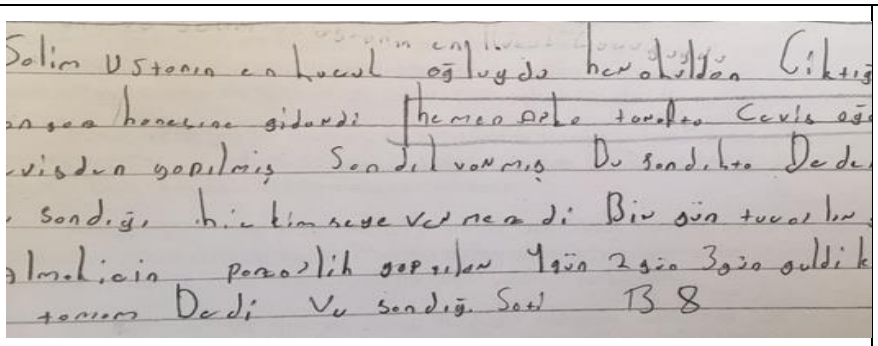	Orijinal metinde belli bölümlere odaklanma	
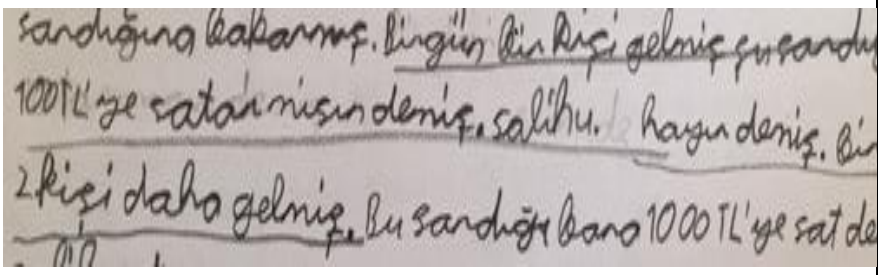	Orijinal metinde olmayan bilgileri ekleme	
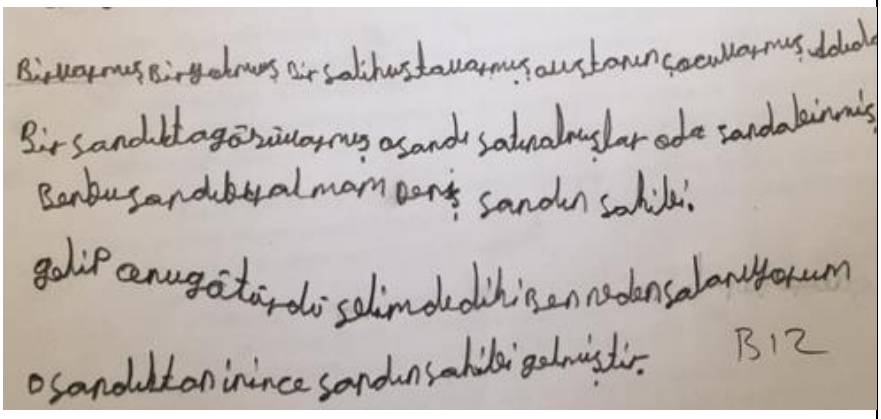	Orijinal metni aşırı şekilde kısaltma	
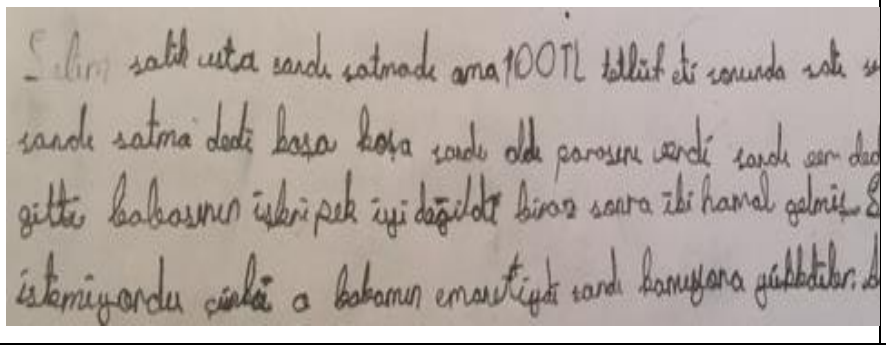	Özete giriş bölümü yazamama	

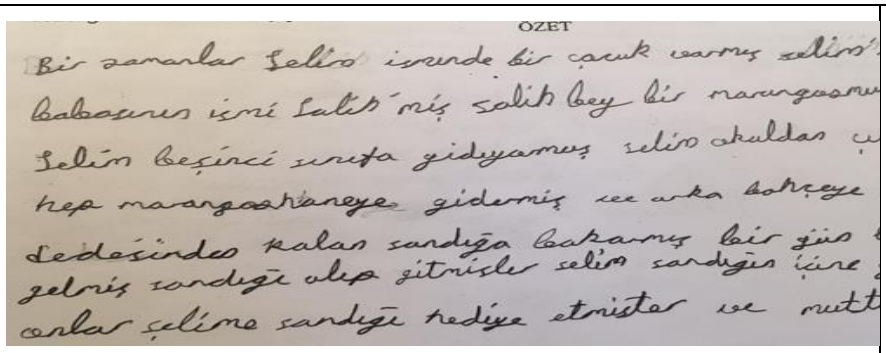	Özete gelişme bölümü yazamama	
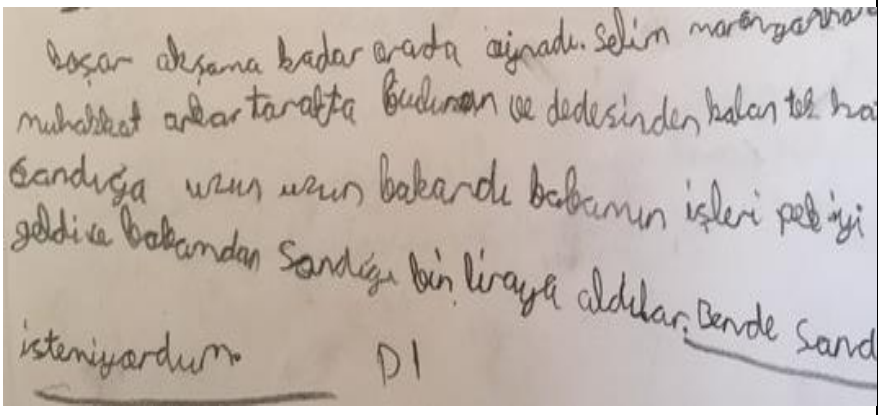	Özete sonuç bölümü yazamama	
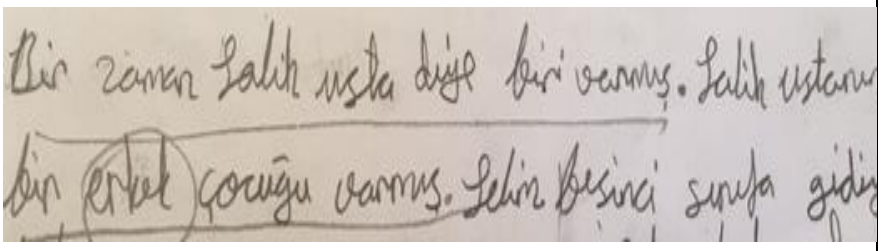	Gereksiz bilgi verme	
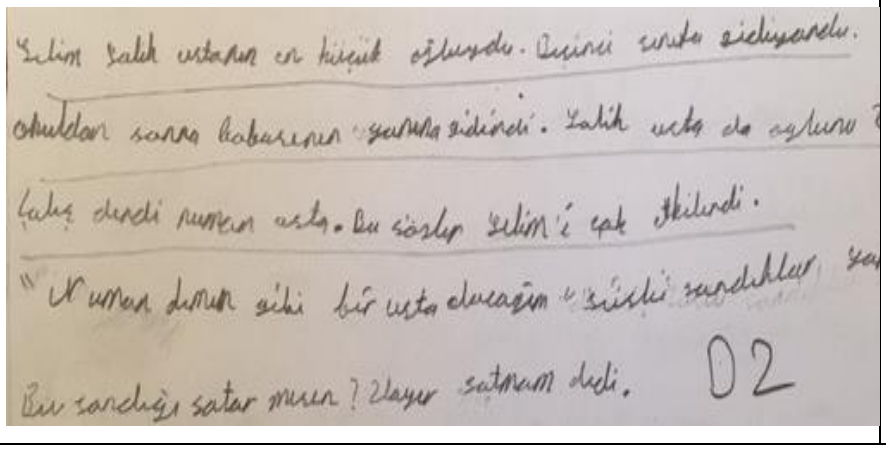	Önemli ve önemsiz bilgiyi ayırt edememe	

Tablo 1.'de öğrencilerin okudukları bir metnin özetini çıkarırken yaptıkları hatalar görülmektedir. Tablo oluşturulurken kodlar sütununa örnek özetler veya özetlerin ilgili kısımları konulmuştur. konu Tabloya göre öğrencilerin yaptıkları hatalar temelde metni anlayamama/hatırlayamama, özetleme teknik ve stratejilerini kullanmama ve yazma becerisinin gelişmemesinden kaynaklanmaktadır. Yine yapılan

analizlerde öğrencilerin hemen hepsinin özetlerinde -di'li geçmiş zaman veya -miş'li geçmiş zaman kullandıkları; özetlemede kullanılması gereken geniş zamanı kullanmadıkları ve yine hemen hepsinin – sadece bir öğrenci başlık yazmıştır- özetledikleri metne başlık yazmadıkları görülmüştür. Ancak analiz edilen tüm özetlerde öğrencilerin hiçbirinin olayların oluş sırasında öncelik sonralık yanlışı yapmadıkları tespit edilmiştir. Bu bulgular öğrencilerin temel özetleme becerilerinden dahi yoksun olduğu; yeterince özetleme çalışması yapmadıkları ve öğrencilere özetleriyle ilgili yeterli geri bildirim verilmediği şeklinde yorumlanabilir.

4. Sonuç

Öğrenciler özete başlık yazma, özetlerken geniş zaman kullanma vb. temel özetleme becerilerine dahi sahip değildir.

Öğrencilerin özetlerindeki sıkıntıların sebepleri metni anlayamama/hatırlayamama; özetleme teknik ve stratejilerine bilgisinden yoksun olma ve yazma becerisinin yeterince gelişmiş olmamasıdır.

Öğrenciler özet yazarken daha çok başlık yazma geniş zaman kullanma gibi temel özetleme kurallarına uymamak, özet metinde tekrarlar yapmak, orijinal metinde belli bölümlere odaklanmak, orijinal metinde olmayan bilgileri özete eklemek, orijinal metni aşırı şekilde kısaltmak, özete giriş, gelişme veya sonuç bölümü yazamamak, özette gereksiz bilgi/ayrıntı vermek, önemli ve önemsiz bilgiyi ayırt edememek gibi yanlışlıklar yapmaktadır. Öğrencilerin özetlerinde genellikle bu yanlışlardan birden fazlası bulunmaktadır.

Öğrenciler özetlerinde olay zinciri yazarken öncelik ve sonralık hatası yapmamaktadırlar. Bu durumun sebebi hikaye edici metinlerde var olan kurgunun anlama ve hatırlamada öğrencilere yardımcı olmasıdır. Özetleme çalışmalarına hikaye edici metinlerle başlanması; bu becerisi yeterince gelişmeyen öğrencilerle yapılan çalışmalarda da hikaye edici metinlerin kullanılması önerilebilir.

Öğrencilerin özetlerinde bu denli çok hata yapmalarının temelinde sadece özetleme teknik ve stratejilerinin kullanılmaması değil okuma ve yazma becerilerinin de yeterince gelişmemiş olmasının yattığı gözlenmiştir. Sınıf ortamlarında dil becerileri birbirinde ayrı düşünülmemeli; her hangi bir dil becerisinin geliştirilmesi değil tümünün beraberce düşünülüp geliştirilmesi gerektiği unutulmamalıdır. Aynı şekilde özetleme çalışmalarında da öğretmenlerin sadece özetlemeye değil anlama ve yazmaya da odaklanması gerektiği söylenebilir.

Kaynakça

Akkaya, N., Kırmızı, F.S. (2008, Mayıs). İlköğretim birinci kademede özetleme stratejisinin kullanımının değerlendirilmesi. Sözlü Bildiri, *VII. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Eğitimi Sempozyumu*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Benzer, A., Sefer A., Ören Z. ve Konuk S. (2016). Öğrenci Odaklı Bir Araştırma: Metin Özeti Yazma Stratejisi ve Dereceli Puanlama Anahtarı. *Eğitim ve Bilim,* 41(186), 163-183.

Belet, Ş.D. (2005). Öğrenme stratejilerinin okuduğunu anlama ve yazma becerileri ile Türkçe dersine ilişkin tutumlara etkisi. Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İlköğretim Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora Tezi

Bulut, P. ve Akyol, H. (2014). İlköğretim 5. Sınıf öğrencileri ve öğretmenlerinin özetleme stratejileri. *International Journal Of Language Academy*, 2(6), 36-48.

Çıkrıkçı, S.,S. (2004). İlköğretim öğrencilerinde özetleme becerisinin gelişimi. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara

Calp, M. (2010). *Özel eğitim alanı olarak Türkçe öğretimi* (4. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Demirel, Ö. ve Deneme, S. (2012) Yabancı Dilde Yazma Becerisinin Gelişiminde Özetleme Tekniğinin Öğretimi Ve Başarıya Etkisi. *Dil Dergisi,* s. 157, 49-64.

Dilidüzgün, Ş. ve Genç, Ş. (2014). Metin türü odaklı özet çıkarma çalışmalarının özet çıkarma becerisini geliştirmeye etkisi. Türkçe Eğitiminde Kuramsal ve Uygulamalı Çalışmalar içinde (s. 87-103). Ankara: PegemA Yayıncılık.

Doğan, Y. ve Özçakmak, H. (2014). Türkçe öğretmeni adaylarının dinlediğini özetleme becerilerinin değerlendirilmesi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(28), 153-176.

Epçaçan, C. (2009). Okuduğunu anlama stratejilerine genel bir bakış**.** *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,* 2(6), 207-223.

Erdem, C. (2012). Türk dili ve edebiyatı öğretmen adaylarının özetleme stratejilerini kullanım tercihleri ve metin dil bilimsel bir özetleme çalışması. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi,* 1(3), 36-52.

Eyüp, B., Stebler, Z. ve Uzuner Yurt, S. (2012). Türkçe öğretmeni adaylarının özetleme stratejilerini kullanmadaki eğilimleri. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi,* 1(1), 22-30.

Görgen. İ. (1999). Özetleme becerisinin öğrencilere öğretimi. *Yaşadıkça Eğitim*, s. 62, 22-28.

Idris, N., Baba, S. and Abdullah, R. (2007). Using heuristic rules from sentence decomposition of experts' summaries to detect students' Summarizing Strategies. *Proceeding of world academy of science, engineering and technology, s.* 26, 530-534.

Karatay, H. ve Okur, S. (2012). Öğretmen adaylarının öyküleyici ve bilgilendirici metinleri özetleme becerileri. *International Journal of Social Science*, 5(7), 399-420.

Tok, Ş. , Beyazıt, N. (2007). İlköğretim 3. sınıf Türkçe dersinde özetleme ve not alma stratejilerinin okuduğunu anlama ve kalıcılık üzerindeki etkileri. *Eurasian Journal of Educational Research*, 28, 113-122.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin yay.

OECD Ülkelerinde Yolsuzluk: Küme Analizi

Doç.Dr. Haşim Akça

Doç.Dr. İlter Ünlükaplan

Yrd.Doç.Dr. Volkan Yurdadoğ

Özet

Tarihsel olarak her dönem farklı biçimlerde ve farklı nedenlerde ortaya çıkmakla birlikte yolsuzluk var olan bir durumdur. Bu çalışmada, öncelikle yolsuzluk kavramının arka planı ve kapsamı incelenerek, yolsuzluk türleri analiz edilmiştir. OECD ülkeleri arasındaki yolsuzlukla ilgili çok değişkenli yapıyı incelemek amacıyla, 2015 yılı için farklı kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda hiyerarşik küme analizi yapılmıştır. Küme analizinin sonuçları çok değişkenli yapının arkasındaki dinamiği açıklayarak bir öbek ağacında görselleştirilmiştir. OECD ülkelerine ilişkin olarak elde edilen bulgular yolsuzluk derecesi yüksek ülkelere bakıldığında bu ülkelerin çoğunluğunun geçiş ekonomileri ülkeleri olduğu görülmektedir

Anahtar Kelimeler: *Yolsuzluk, Küme Analizi*

1. Giriş

Yolsuzluk, çok eski zamanlardan beri var olan bir olgu olup son zamanlarda ortaya çıkan bir fenomen değildir. Çok eskiye kadar yolsuzluk, Hindistan'dan Avrupa'ya birçok ülkede görülmüştür. Tanzi'nin belirttiği gibi, özellikle iki bin yıl öncesine dayanan yolsuzluğun ortaya çıkması 1990'lı yıllarda, önem kazanmaya başladı. Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde, büyük ya da küçük, piyasa odaklı ya da başka türlü hükümetler, yolsuzluk suçlamaları nedeniyle düştü, önde gelen politikacılar (ülkelerin cumhurbaşkanları ve başbakanlar da dahil olmak üzere) ve bazı durumlarda bütün olarak siyasal sınıf resmi görevlerini kaybettiler (Tanzi, 1998).

Yolsuzluk, insan toplumlarının kalıcı özelliğidir. İngiltere'de "yozlaşmış şehirler" içinde parlamento koltuklarının satışı 1830'lu yıllarda ilk kez gerçekleşti. Benzer örnekler sadece Nijerya, Hindistan ve Filipinler gibi gelişmekte olan ülkelerde değil aynı zamanda Rusya gibi geçiş ekonomilerinde de oldukça fazla görülmektedir (Aidt , 2003).

Bu tür birçok araştırma, yolsuzluğa ya da siyasi sistemden yabancılaşmaya yol açan hem ülkeye özgü hem de ulus ötesi faktörleri belirlemek için çok önemli bir katkı yapmış olsalar da, pek çok yozlaşmış liderleri görmezden gelme eğilimindeler. Özetle, yolsuzluğun seçim sürecinin doğası ile ilişkili olabileceği düşüncesiyle demokratik sistemler konusunda çok sayıda literatür var (Leftwich, 1995).

Bu çalışmada, öncelikle yolsuzluk kavramının arka planı ve kapsamı incelenecektir. Sonra yolsuzluk türleri analiz edilecek. Bir sonraki adım, OECD ülkelerinin yolsuzluk çerçevesinde benzerlikleri bakımından Küme Analizi yapılacaktır. Küme analizinin sonuçları çok değişkenli yapının arkasındaki dinamiği açıklayarak bir öbek ağacında görselleştirilecektir.

2. Yolsuzluğun Tanımı

Yolsuzluk, kamu menfaatine karşı egemen otoritenin kullanılması veya kamu gücünün özel çıkarlar amacıyla istismar edilmesi olarak tanımlanmaktadır (Shah, 2006). Yolsuzluk, kamu gücünün oyunun kurallarını ihlal edecek bir şekilde kişisel kazanç için kullanıldığı bir eylemdir. Yolsuzluğu incelemenin zorluklarından birisi yolsuzluğun tanımında yatmaktadır. Anlamsal bir sorun gibi gözükse de aslında yolsuzluğun ne tanımladığını ve neyi ölçtüğünü nasıl sona erdiğini tanımlar. Yolsuzluk, kamu görevinin kişisel kazanım gücünün oyunun kurallarına aykırı bir şekilde kullanıldığı eylemlere atıfta bulunur. Dolandırıcılık, kara para aklama, uyuşturucu kaçakçılığı ve karaborsacılar gibi belirli yasadışı fiiller, kamu otoritesinin kullanılmasını gerektirmediğinden kendi içinde yolsuzluk oluşturmazlar. Bununla birlikte hayatta kalmak için bu faaliyetleri gerçekleştiren insanların sıklıkla kamu görevlilerini ve politikacıları olaya dahil etmeleri gerekir; bu faaliyetler yaygın bir yolsuzluk olmadan nadiren gerçekleşir (Jain, 2001).

Demokratik toplumlarda üç çeşit yolsuzluk tespit edilebilir (Kauffman, 1997). Şekil 1, insanlar ile siyasi, idari ve yasal elit arasındaki belirli ilişkileri vurgulamaktadır. Böyle bir sistemdeki üç çeşit yolsuzluk Şekil 1'de gösterilmektedir. Bu üç çeşit yolsuzluk, yolsuzluklardan etkilenen kararların karar vericinin yanlış kullanımı, güç kaynağı tarafından farklılık göstermektedir ve bu nedenle, yolsuzluğu açıklamak için kullanılmalıdır (Jain, 2001).

Şekil 1: Demokratik Toplumda Yolsuzluk İlişkileri

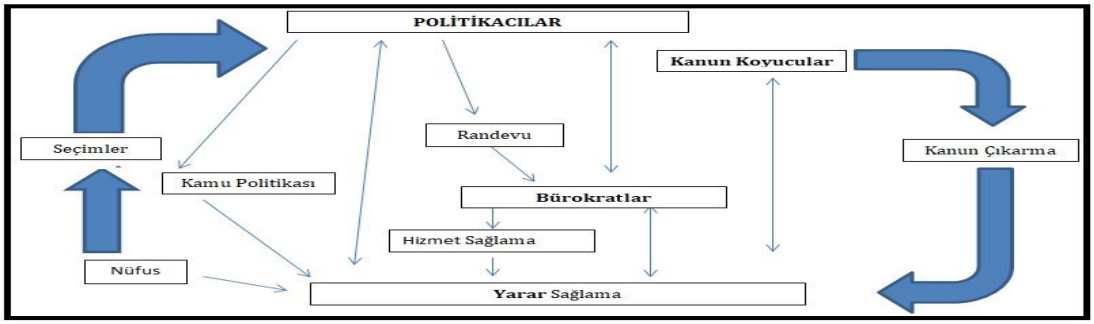

İlk ilişki genelde politikacılar kamu politikalarını belirlerken kendilerine çıkar sağlayacak olan siyasi elitlerin eylemlerine atıfta bulunur. Seçilmiş yetkililer veya politikacılar, sadece yolsuzluk yapılmasını isteyenlere olan kaynak tahsisi konusunda kararlar alacaklardır. Politikacılar toplumun farklı kesimlerinin çıkarlarını ve kendilerinin iktidarda kalma arzularını dengelemek zorundadırlar. Bozulmuş siyasi seçkinler ya ulusal politikaları değiştirebilir ya da belli bir bedel karşılığında kendi çıkarlarına hizmet etmek için ulusal politikaların uygulanmasını sağlayabilirler. Kamu politikaları konusundaki tartışmalarda kamu yararına yapılacağı söylenen politikalarla ilgili olarak eğer rüşvet ödenmezse, bu tür bir yolsuzluğun tespit edilmesi oldukça zordur. En azından bazı nüfuz katmanlarının bulunabileceği veya gelecekteki kazançların toplumun bazı kesimlerinde üretileceği iddiası ile kanıtlanabiliyorsa, bu tür yolsuzlukları tanımlamak ve ölçmek özellikle zordur (Jain, 2001).

İkinci ilişki, seçilen bürokratların siyasi elitlerle ya da halkla ilişkilerinde yolsuzluklarına atıfta bulunmaktadır. Kamu bürokratları ya hak ettiği bir hizmeti almak için ya da bürokratik bir prosedürü hızlandırmak için rüşvet alırlar. Bazı durumlarda, rüşvetin mevcut olmadığı bir hizmet sağlayabilir. Bürokratlar, siyasi elitler tarafından verilecek görevleri yerine getirirken de rüşvet alabilirler. Rüşvetlerin maliyetleri veya ceza şansını azaltabileceği yargıdaki yolsuzluk da bu yolsuzluk kategorisini düşürebilir. Bu türden yolsuzluklara yönelik modeller, hizmet arzı ve talebi piyasasında denge noktasına gelmiş ve bu hizmetler rekabet, maliyet ve bu hizmetler ile ilgili gelirlerin analizine neden olmuştur (Rose-Ackerman 1998; Bardhan, 1997; Kaufman, 1997)

Üçüncü ilişki, yasa koyucunun seçim davranışından nasıl etkileneceği anlamına gelir. Kanun koyucular, çıkar gruplarını, varlıklarla bağlantılı olarak ekonomik kararları değiştirebilecek yasaları benimsemek için rüşvet verebilirler. Bu tür bir yolsuzluk, yeniden seçilmek isteyen kanun koyucular olsun, kanun koyucu

görevlileri tarafından yasama konusundaki çabalarla "oy satın alma"yı da içermektedir (Rose-Ackerman, 1998).

3. Yolsuzluk Çeşitleri

Her ne kadar birbirinden farklı sonuçlar olmasına rağmen, ekonomideki en büyük hasar, ekonomik büyüme ve gelişme üzerinde görülmektedir. Bununla birlikte, mevcut kaynakların ekonomideki dağılımını ve etkin kullanımını olumsuz yönde etkileyen ve gelir dağılımında eşitsizliğe ve enflasyona neden olan başka bir yaklaşım vardır (Al-Marhubi, 2000).

Fonksiyonelist teori, 1960'lardan 1980'lerin sonlarına kadar siyasi yolsuzluk üzerine yapılan akademik tartışmalara ağırlık verdi. Komünizme karşı olan ülkelerde yolsuzluk bürokratik kınama kaydını kesmek, kaynakları yeniden dağıtmak ve sosyoekonomik gelişmeyi sürdürmek için gerekli bir kötülük olarak görülüyordu (Manzetti ve Wilson, 2007).

Birçok başka kültürde, toplumsal düzen, büroların hiyerarşisi ve otoritesine göre prosedürlere uymakla yetinmez. Bu İngilizlerin prosedürlerle meşgul olması, bazıları tarafından, neden genişletilmiş demokratik tecrübeye sahip yeni bağımsız devletlerin eski İngiliz sömürgeleri olduğunu açıklamak için düşünülmüştür (Treisman, 2000).

Tablo 1: Kategorilere Dayalı Yolsuzluk Tipolojisi

		Talep Eden	Sunucu
Küçük Ölçekli Yolsuzluk	Günlük Yolsuzluk	Bireyler	Bireysel kamu hizmetleri sağlayıcıları sağlık personeli, polis
	İdari Yolsuzluk	Bireysel Ekonomik Aktörler	Kamu denetimi ve lisanslama ajansları
Büyük Ölçekli Yolsuzluk	Politik Ele geçirme	Kolektif ekonomik aktörler - Çıkar organizasyonları Bireysel ekonomik aktörler	Politikacılar, Bireyler ve Siyasi Partiler

Pedersen, K. H. and L. Johansen (2006); Corruption: Commonality, Causes and Consequences in Fifteen Postcommunist Countries, "Democratic Governance in the Central and Eastern European Countries: Challenges and Responses for the XXI Century" Edited by: Allan Rosenbaum Juraj Nemec: NISPAcee, 2006

Böyle bir sınıflandırma, çok sayıda kamu görevlisinin büyük miktarlarda yaptığı yolsuzluk ve düşük düzey kamu görevlilerinin küçük miktarlarda yolsuzlukları birbirinden ayırmak için kullanılır. Küçük yolsuzluk, üst düzey bürokratların ve politikacıların rüşvetine atıfta bulunmakla birlikte, düşük ve orta düzey yetkililerin aldığı az miktardaki rüşvetin bir tür ceza olarak tanımlanmasında kullanılır (Hutchinson, 2005; Rose-Ackerman, 1999) .

Yolsuzluk kavramı, değişim kavramına benzer şekilde yorumlanırsa, iki tarafın, yani alıcı ve satıcı olduğu söylenebilir. Alıcı, bu işlemin sonunda belli bir fayda sağlayacak olan kişi olarak tanımlanabilir ve satıcı, bu işlemin belli bir kâr elde etmesine izin veren kişi olarak tanımlanabilir (Pedersen ve Johansen, 2006).

Rutin bir hizmetin hızlı bir şekilde sağlanması için bir ödeme yapılan az yolsuzluk, daha sonraki bir tarihte sunulmaktadır; aksi halde, bir lisans veya yetki verilmesi için bir ödeme olan yolsuzluk bu durumdan farklıdır Yolsuzluk talebinde bulunanlar kamu yönetiminde bir çalışanla doğrudan ilgilenen kişilerdir, servis sağlayıcı, polis, sağlık ya da eğitim sisteminde kullanılabilir. Bu konumdaki yolsuzluğu sunan kimselerin başlıca özelliği, doğrudan gözetmenler tarafından denetlenmeksizin tek başına faaliyet göstermesi ve rüşvetin gözlemlenememesidir (Pedersen ve Johansen, 2006).

Küçük yolsuzluk, büyük yolsuzluktan daha sık meydana gelir. Bu tür yolsuzluk, resmi kayıtlara genellikle ihmal edilmediği için göz ardı edilmez. Fakat toplum üzerindeki yaygınlık ve etki açısından, bu yolsuzluk büyük yolsuzluk kadar yüksektir ve sistemin ana belirleyicisidir (Ata, 2009).

4. Yolsuzluğun Belirleyicileri

Seldadyo ve de Haan'ın (2006) ayırdığı temel yolsuzluğun üç temel sınıfa Bunlar Ekonomik belirleyiciler, Siyasi belirleyiciler ve bürokratik ve düzenleyici belirleyicidir.

4.1. Ekonomik Faktörler

Ekonomik faktörler, gelir ya da ekonomik politika değişkenleri gibi demografik değişkenler ve ekonomik kurumların dahil olduğu geniş bir ekonomik değişkenlerden oluşur. Yolsuzluk yaratmak için önerilen çeşitli ekonomik değişkenler vardır. Gelir, yolsuzluğu açıklamak için sıkça kullanılan bir değişkendir (Persson ve ark., 2003; ve van Rijckeghem ve Weder, 1997). Yolsuzluk, talebin artan gelirle azaldığı daha düşük bir varlık olarak görülebilir. Ayrıca, gelir artışı ile yolsuzlukla mücadele için daha fazla kaynak mevcuttur. Kaufmann ve diğerleri(1999) ve Hall ve Jones (1999) gelirin yolsuzluk üzerinde olumsuz ve önemli bir etkisi olduğunu genellikle ortaya koyarak yolsuzluk ve gelir arasındaki nedensel bağlantıyı sorgularlar. Panel verilerini kullanan çalışmada (Braun ve Di Tella, 2004), bulunan sonuç diğerlerinden farklıdır; çalışmada daha yüksek gelirlerin, özellikle ülke sabitleme etkileri göz önüne alındığında, yozlaşmayı artırdığı bildirilmektedir. Braun ve Di Tella (2004) bunun, yolsuzlukların dolaysız doğasından kaynaklandığını savunuyorlar; açgözlülük ekonomik kararlar için egemen güç haline geldiğinde ahlaki standartlar azaltılıyor.

Paldam'ın (2002) belirttiği gibi gelir dağılımı da yolsuzluğu etkilemektedir. Paldam (2002), yaptığı çalışmada ekonomik ve kültürel bağlamda yolsuzluğun nedenlerini ele almıştır. Paldam, bu analizin büyüklüğünde ekonomik kalkınma, büyüme, enflasyon, ekonomik özgürlükler ve haksız gelir dağılımı gibi faktörleri kullanmıştır. Enflasyon, 5 ya da 10 yıl gibi kısa bir süre için yolsuzluğa neden olabilir. Enflasyonun artmasının yolsuzluğa neden olacağı sonucuna ulaşmıştır.

Kamu sektörünün boyutu da önemli bir yolsuzluk kaynağıdır. Ülkeler, kamu hizmetlerinin sağlanmasında ölçek ekonomilerini kullanırsa - ki kişi başına kamu hizmet satışlarının oranı düşüktür - hizmetleri talep edenler, örneğin "kuyrukta ilerlemek" gibi rüşvet cazip olabilir. Bununla birlikte, büyük bir kamu sektörü de yolsuzluk için fırsatlar yaratabilir; Yani, kamu sektörünün göreli büyüklüğü ne kadar büyükse, yolsuz davranış olasılığı da o kadar yüksektir. Dolayısıyla, kamu sektörünün boyutu ve yolsuzluk arasındaki kuramsal ilişki üzerine yazarlar arasında fikir birliği bulunmamaktadır (Seldadyo ve De Haan, 2006).

Gurgur ve Shah (2005), Park (2003) ve Treisman (2000) gibi bazı araştırmacılar yolsuzluğun azaltılması için ekonomik özgürlüklerin tekrar tekrar bulunmakta olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

4.2. Siyasi Faktörler

Yolsuzluğun siyasi nedenleri üzerine yapılan çoğu ampirik çalışmada siyasi özgürlük üzerinde durulmaktadır. Sivil özgürlükler, siyasi haklar, demokrasi ve demokratik rejimin süresi gibi siyasi özgürlük için farklı verilerle yapılan çalışmalar genellikle daha fazla özgürlüğün yolsuzluğu azalttığı sonucunu ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda, kamu hizmetlerinde şeffaflığı zorlayıcı rol oynar. Bunun ortak noktası ise siyasi özgürlüklerin politik rekabeti kontrol ve dengeleme mekanizmalarını temin etmesidir. Aynı zamanda, kamu hizmetlerinde şeffaflığın zorlanması da benzer sonuçları doğurur. Başka bir deyişle, siyasi özgürlük, politikacıların suiistimal konusundaki "temiz" ve örtük kısıtlamalara yönelik teşvikler yaratmaktadır (Gurgur ve Şah, 2005; Braun ve Di Tella, 2004).

Politik özgürlüğün yolsuzlukları azaltma eğiliminde olan başlıca sebep, siyasi özgürlüğün şeffaflık yaratması ve siyasi sistemde denge sağlamasıdır. Siyasi katılım, siyasi rekabet ve yönetim kurulunun kısıtlamaları, bireylerin uygulanan politikaları izlemesi ve kanunla sınırlandırması yeteneğini artırmaktadır (Seldadyo ve De Haan, 2006).

4.3.Bürokratik ve Düzenleyici Faktörler

Yargı ve bürokrasinin kalitesi yolsuzluğa etki eden daha önemli faktörlerdir. Kamu sektöründeki ücretlerin, hukukun üstünlüğü ve bürokrasinin kalitesi ile oldukça ilişkili olduğu ve bu nedenle de yolsuzlukları etkileyebileceği için memur maaşlarının seviyesi önemli olabilir (van Rijckeghem ve Weder, 1997). Kauffman v.d. (1999), ülkelerin güçlü siyasi kurumlara, güçlü mahkemelere ve düzgün bir şekilde iktidara sahip olma oranlarını ölçen bir endeks oluşturmuşlardır.

Bürokratik çevre aynı zamanda etkilemede yolsuzluklarla da ilgilidir. Van Rijckeghem ve Weder (1997), kamu sektöründeki ücretlerin, yolsuzluğa neden olabileceğini hukukun üstünlüğü ve bürokrasinin kalitesi ile güçlü şekilde ilişkili olduğunu savunmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde yetkililer, genellikle yolsuz davranışları yanıltacak derecede düşük ücret almaktadır.

Yolsuzluğu açıklamak için kullanılan kültürel değişkenler, komuta ve kontrol alışkanlıklarını ve kurumlarını ve sömürge güçlerinin geride bıraktıkları toplumu bölüştüren sömürge miraslardır.

5. Yöntem, Veriler ve Bulgular

Bu çalışmada, dünya ekonomileri arasındaki yolsuzlukla ilgili çok değişkenli yapıyı incelemek amacıyla hiyerarşik kümeleme analizi yapılmıştır. Bu çerçevede, çalışmada kullanılan 2015 yılı için farklı kaynaklardan toplanan veriler 35 ülkeyi kapsamaktadır. Hiyerarşik küme analizi için "Ward's (1963) Minimum Varyans Metodu" ve Squared Euclidean distance measure kullanılmıştır.

Analizde kullanılan değişkenler şunlardır:

- X1: CPI2015, Yolsuzluk Algılamaları Endeksi 2015, (Uluslararası Şeffaflık Örneği)
- X2: Dünya Ekonomik Forumu EOS (Dünya Ekonomik Forumu Yönetici Görüş Anketi) 2015
- X3: Bertelsmann Vakfı TI (Bertelsmann Vakfı Dönüşüm Endeksi 2016)
- X4: IMD Dünya Rekabetçilik Yıllığı (IMD Dünya Rekabetçilik Yıllığı 2015)
- X5: Bertelsmann Vakfı SGI (Bertelsmann Vakfı Sürdürülebilir Yönetişim Göstergeleri 2015)
- X6: Dünya Adalet Projesi ROL (Dünya Adalet Projesi Hukuku Dizini 2015 Endeksi)
- X7: PRS Uluslararası Ülke Risk Kılavuzu (Siyasi Risk Hizmetleri Uluslararası Ülke Risk Kılavuzu 2015)
- X8: Ekonomist İstihbarat Birimi (Ekonomist İstihbarat Birimi Ülke Risk Derecelendirmeleri 2015)
- X9: IHS Global Insight (Global Insight Ülke Risk Derecelendirmeleri 2014)
- X10: PERC Asya Risk Kılavuzu (Siyasi ve Ekonomik Risk Danışmanlığı Asya Zekası 2015)
- X11: Freedom House NIT (Transit 2015'teki Özgürlük Evi Ülkeleri)
- X12: CPI2015 (2), (Yolsuzluk Algılama Endeksi 2015, Uluslararası Şeffaflık)

Küme analizinin sonuçlarına göre, Şekil 2'de gösterildiği gibi, ülkelerin iki ana gruba ayrıldığı bir öbek ağacı çizilmiştir: yolsuzluk derecesi yüksek ülkeler ve düşük yolsuzluk seviyesi olan ülkeler.

Tablo 2: Küme Analizi Sonuçları

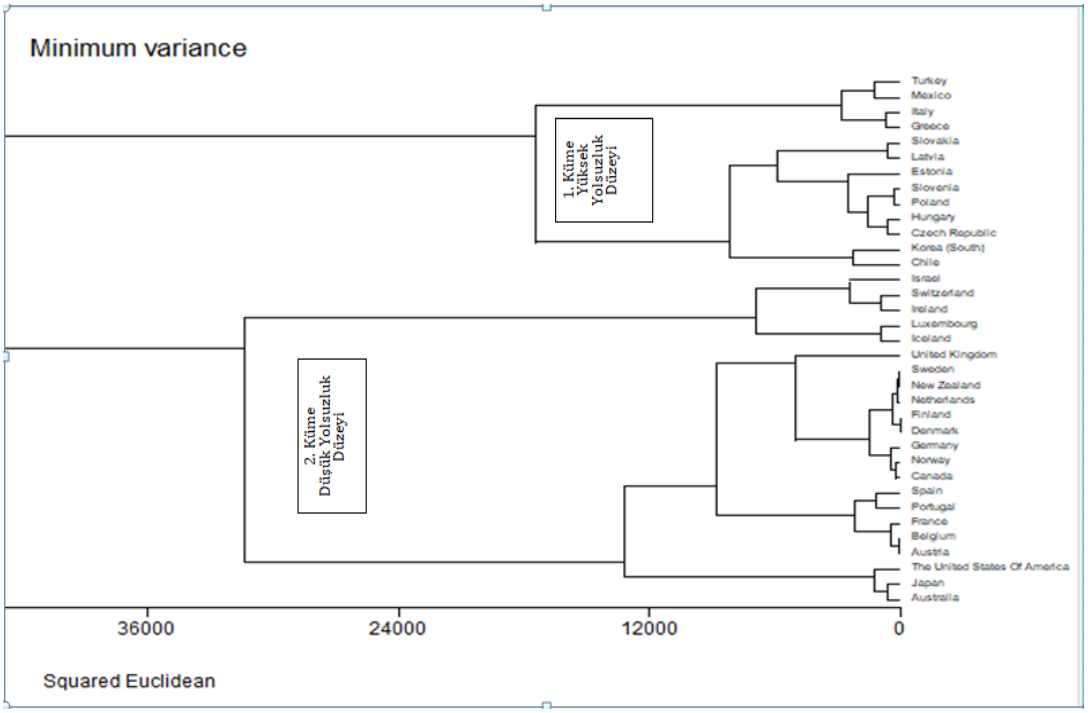

1. Küme: Türkiye, Meksika, İtalya, Yunanistan, Slovakya, Letonya, Estonya, Slovenya, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Güney Kore ve Şili 'den oluşmaktadır.

2. Küme: İsrail, İsviçre, İrlanda, Lüksemburg, İzlanda, İngiltere, İsveç, Yeni Zelanda, Hollanda, Finlandiya, Danimarka, Almanya, Norveç, Kanada, İspanya, Portekiz, Fransa, Belçika, Avusturya, Amerika, Japonya ve Avustralya

Yolsuzluk düzeyinin yüksek olduğu ülkeler 1. Kümede yer almaktadır. Bu ülkelere bakıldığında çoğunluğunun geçiş ekonomileri ülkeleri olduğu görülecektir.

6. Sonuç

Bu çalışmada, Bertelsmann Vakfı Sürdürülebilir Yönetim Göstergeleri, Bertelsmann Vakfı Dönüşüm İndeksi, Ekonomist İstihbarat Birimi Ülke Risk Derecelendirmeleri, Transit'teki Özgürlük Evi Ülkeleri, Global Insight Ülke Risk Derecelendirmeleri, IMD Dünya Rekabetçiliği Yıllığı, Siyasi ve Ekonomik Yıllık, Risk Danışmanlığı, Siyasi Risk Hizmetleri Uluslararası Ülke Risk Kılavuzu, Dünya Ekonomik Forumu Yönetici Görüş Anketi ve Dünya Adalet Projesi Hukuk Kuralları Dizini ve 2015 yılına ait Hürriyet Evi veri kümesi, dünyadaki çok değişkenli yapıyı araştırmak için hiyerarşik küme analizi yapmak için arklı kaynaklardan toplanan 35 OECD ülkesine ait 12 farklı gösterge kullanılmıştır.

Küme analizinin sonuçları, iki kümenin, yani düşük ve yüksek yolsuzluk seviyesi olan ülkelerden oluştuğunu göstermektedir. Bu çok değişkenli formasyona göre, düşük yolsuzluk seviyesine sahip ülkeler çoğunlukla milli gelir nispeten yüksek olan ülkelerden oluşmaktadır. Örneğin, Norveç, İsveç, Finlandiya ve Danimarka, düşük yolsuzluk seviyesine sahip ülkeler kümesinde yer almaktadır. Bu bulgu, çok değişkenli yapıda, yani coğrafi konumda başka bir boyuta işaret etmektedir. Eğer bir Kümbet, Slovakya, Letonya, Estonya, Slovenya, Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti'nde aynı gruba bakıyor. Bu oluşum, coğrafi konumun, çok değişkenli yolsuzluk oluşumunda önemli bir faktör olduğunu doğrulamaktadır. Benzer durum İspanya, Portekiz, Fransa, Belçika, Avusturya gibi düşük yolsuzluk seviyesine sahip ülkelerdeki 2.Grup'da görülebilir.

Yolsuzluk derecesi yüksek ülkelere bakıldığında bu ülkelerin çoğunluğunun geçiş ekonomileri ülkelerinden olduğu görülmektedir. Diğer ana kümelenmede olduğu gibi, bu kümede coğrafi konum

baskındır. Yolsuzluk derecesinin düşük olduğu ülkeler incelendiğinde milli gelir düzeyi yüksek ülkelerle gelişmiş ülkeler olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

Aidt, T. S., (2003). Economic Analysis Of Corruption: A Survey. *The Economic Journal, 113 (November),* s 632–652.

Al-Marhubi, F.A. (2000). Corruption and Inflation. *Economics Letters, 66*, 199-202.

Ata, A.,Y. (2009). Kurumsal İktisat Çerçevesinde Yolsuzluğun Fırsat ve Motivasyonları: AB Ülkeleri Üzerine Bir İnceleme. , Basılmamış Doktora Tezi,, Çukurova üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü.

Bardhan, P. (1997). Corruption and Development: A Review of Issues. *Journal of Economic Literature, 35*, 1320-1346.

Bertelsmann Foundation Sustainable Governance Indicators 2015, /http://www.sgi-network.org/2015/Democracy/Quality_of_Democracy/Rule_of_Law/Corruption_Prevention, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

Bertelsmann Foundation Transformation Index 2016, -http://www.bti-project.org/index, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

Braun, M. and Di Tella, R., (2004). Inflation, Inflation Variability, and Corruption. *Economics and Politics 16*, 77-100.

Economist Intelligence Unit Country Risk Ratings-http://www.eiu.com, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

Freedom House Nations in Transit 2015-https://freedomhouse.org/report/nations-transit/nations-transit-2015, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

Global Insight Country Risk Ratings-http://www.ihs.com/products/global-insight/country-analysis/, Erişim Tarihi: 02.05.2017.

Gurgur, T.and Shah, A., (2005). *Localization and Corruption: Panacea or Pandora's Box*. World Bank Policy Research Working Paper 3486.

Hall, R., E. and Jones, C. I. (1999). Why do Some Countries Produce so much more Output per Worker than Others. *Quarterly Journal of Economics 114*, 83-116.

Hutchinson, F. (2005). *A Review of Donor Agency Approaches to Anti-Corruption*, Asia Pasific School of Economics and Government, Policy and Governance Discussion Papers, 05-3, February.

IMD World Competitiveness Yearbook 2015-http://www.imd.org/wcc, Erişim Tarihi: 02.05.2017.

Jain, A. K. (2001). Corruption: A Review. *Journal of Economic Surveys, Vol. 15, No. 1*, 72-121.

Kaufmann, D. (1997). Corruption, The Facts. *Foreign Policy, 107,* 11-31.

Kaufmann, D., Kraay,A. and Mastruzzi, M. (1999). *Governance Matters.* World Bank Policy Research Working Paper 2196.

Leftwich, A. (1995). Bringing Politics Back in: Towards A Model If the Developmental State. *Journal of Development Studies, 31*, 400-435.

Manzetti, L. and Wilson, C.J. (2007). Why Do Corrupt Governments Maintain Public Support? *Comparative Political Studies, Vol. 40 (8)*, 949-970.

Paldam, M. (2002). The Cross-Country Pattern of Corruption: Economics, Culture and Seesaw Dynamic. *European Journal of Political Economy, Vol. 18*, 215-240.

Park, H., (2003). Determinants of Corruption: A Cross-National Analysis. *The Multinational Business Review 11(2),* 29-48.

Pedersen, K. H. and L. Johansen (2006). Corruption: Commonality, Causes and Consequences in Fifteen Postcommunist Countries, *Democratic Governance in the Central and Eastern European Countries: Challenges and Responses for the XXI Century,* Edited by: Allan Rosenbaum and Juraj Nemec: NISPAcee.

Persson, T., Tabellini, G. and Trebbi, F. (2003). Electoral Rules and Corruption. *Journal of the European Economic Association 1(4),* 958-989.

Political and Economic Risk Consultancy 2014-http://www.asiarisk.com/, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

Political Risk Services International Country Risk Guide-www.prsgroup.com, Erişim Tarihi: 02.05.2017.

Rose-Ackerman, S. (1998)(1998). Corruption and Development. *Annual World Bank Conference on Development Economics,* 35- 57..

Rose-Ackerman, S. (1999). A Grand Corruption and The Ethics of Global Business, *Program for Studies in Law, Economics and Public Policy, Working Paper, No.221*, Yale Law School, October.

Seldadyo, H. and de Haan, J., (2006)., *The Determınants of Corruptıon: A Literature Survey And New Evidence*. EPCS Conference, Turku, Finland, 20-23 April 2006 http://projects.iq.harvard.edu/files/gov2126/files/seldadyo_determinants_corruption.pdf, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

Shah, A. (2006). *Corruption and Decentralized Public Governance*. World Bank Policy Research Working Paper, No. 3824, January.

Tanzi, V. (1998). Corruption Around The World: Causes, Consequences, Scope and Cures. IMF Staff Papers, Vol. 45, No. 4, December.

Treisman, D. (2000). The Causes of Corruption: A Cross-National Study. *Journal of Public Economics, vol. 76,* 399–457.

Van Rijckeghem, C. and Weder, B. S., (1997). Corruption and the Rate of Temptation: Do Low Wages in the Civil Service Cause Corruption? IMF Working Paper WP/97/73.

Ward, J. H., Jr. (1963). Hierarchical Grouping to Optimize an Objective Function, *Journal of the American Statistical Association, 58,* 236–244.

World Bank Country Policy and Institutional Assessment 2014-http://data.worldbank.org/data-catalog/CPIA, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

World Economic Forum Executive Opinion Survey (EOS) 2015-http://www.weforum.org/, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

World Justice Project Rule of Law Index 2015-http://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/, Erişim Tarihi: 28.04.2017.

1926 Hayat Bilgisi ve 2017 Taslak Hayat Bilgisi Programlarında Yer Alan Tarih Konularının Mukayeseli Olarak İncelenmesi

Gülmisâl Emiroğlu

Özet

İlkokul, çocuğun, zihnî, kalbî ve bedenî açıdan ciddî bilgi ve tecrübeler edindiği bir dönemdir. Her ne kadar şahsiyet 4 yaşa kadar ana hatları ile şekillenmekte ve istikâmetini bulmakta ise de ilkokul yılları, bu istikamette ilerlediği veyahut yaşanan bazı çok belirleyici hadiseler sebebiyle yeni bir güzergâha yöneldiği devreyi teşkil etmektedir. İşte bu devrede öğretilecek her konu, çocuğun dünyasında, esasen sonraları kaynağını çok hatırlayamasa da bilgi, duygu ve davranış açısından belirleyici bir etkiye sahip olabilecektir. Söz konusu önemine binaen bu çalışmada, 1926 Hayat Bilgisi ile 2017 Taslak Hayat Bilgisi programlarının tarih konuları açısından incelenmesi amaçlanmaktadır. Her iki programın birlikte ele alınması ile tarihî süreçte programda gözlemlenebilen değişim ve sürekliliğin belirlenmesine çalışılmıştır. Araştırmada doküman inceleme tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın sonucunda programlar arasında, ele alınan konular ve bu konuların işlenişi itibariyle bazı benzerlik ve farklılıklar olduğu tespitine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *İlkokul programı, Hayat Bilgisi, tarih öğretimi, millî şahsiyet, tarih şuuru*

1. Giriş

Mecbûrî eğitim, modern siyasî ve ekonomik gelişmeler ve dolayısıyla yeni ihtiyaçlar merkezinde gelişmiştir. Siyasî yapının millî devlet yapısına dönüşmesi, ekonomik açıdan üretim ve tüketim biçimlerinin değişmesi, siyasî, ekonomik ve toplumsal şartlara uyum sağlayacak yeni bir fert modelinin yetiştirilmesi ihtiyacını beraberinde getirmiştir (Gündüz, 2011). Söz konusu ihtiyacın gerektirdiği bilgi, değer ve becerilerle mücehhez fertlerin yetiştirilmesi görevi, mecbur tutulan eğitim kademesine yüklenmiştir.

Mecbûrî eğitim fikrinin gelişmesi ve uygulamaya girmesi Avrupa'da 19. yüzyıl itibariyle gerçeklemiştir. Osmanlı Devleti'nde zorunlu eğitimin başlangıcı ise hemen hemen Avrupa'daki gelişmiş ülkelerle paralellik göstermiş olup II.Mahmut'un 1824 ve 1826 tarihli fermanları ile ilkokul mecbûrî kılınmıştır (Gündüz, 2011, s. 4, 5). Nitekim modern Türkiye Cumhuriyeti'nde de ilkokul, mecbûrî eğitimin ilk kademesini teşkil etmektedir.

İlkokulun süresi, zaman içerisinde devamlı değişse de değişmeyen husus, ilkokulun amaç ve fonksiyonudur. Her toplumda olduğu gibi, ilkokul, ülkemizde de fertlerin sahip olması gereken temel bilgi, beceri, değer ve davranışların kazandırıldığı daha doğrusu bu özellikleri kazandırmakla mükellef olduğu bir

kurum hüviyeti taşımaktadır. Hayat Bilgisi dersi, ilkokulun mezkûr temel fonksiyonunun icrasında, muhteva yapısının bir icabı olarak, ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Zira genelde eğitimin ve özelde ilkokulun, bilhassa millî ve sosyokültürel amaç boyutunu ağırlıkla Hayat Bilgisi dersi yüklenmiştir.

Muhtelif isimler altında Cumhuriyet'ten önce ve sonra ilkokulda okutulan Hayat Bilgisi dersi, bu isimle ilk defa 1926 ilkokul programına girmiştir. Toplu öğretim ilkesince hazırlanan Hayat Bilgisi dersi çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Sönmez (2005, s.4), Hayat Bilgisi'ni, "doğal ve toplumsal gerçekle kanıtlanmaya dayalı bir bağ kurma süreci ve bu sürecin sonunda elde edilen dirik bilgilerdir"; Kabapınar (2007, s.1-2), " (çocuğun) hem psikolojik hem fizyolojik olarak kendini tanımasına ve çevresini (sosyal ve fiziki boyutta))anlamlandırmasına yardımcı" olan "sonraki yaşamına ilişkin bilgi, beceri ve değerleri kazandırmaya…çalışan…psikolojik yaklaşımdan kaynaklanan yapay bir konu alanıdır", Karabağ (2009, s.4), "çocuğun ruhu dikkate alınarak çeşitli disiplinlerin birleşiminden oluşturulmuş, çocuğu yaşamsal bilgilerle yaşama hazırlayan, yaparak yaşayarak öğretim yoluyla iyi bir insan olmalarını sağlayan ve bir üst eğitim basamağına hazır hale getiren bir öğretim programıdır" şeklinde tanımlamaktadırlar.

Hayat Bilgisi, fen ve sosyal bilimlere ait bilgileri ihtiva eden bir mahiyete sahip olup, bu özelliği ile disiplinler arası bir nitelik taşımaktadır. Genel olarak hayata dair daha doğrusu çocuğun hayatına yönelik unsurların farklı farklı disiplinlere ait bilgi ile sunumu, Hayat Bilgisi dersinin kapsamını teşkil etmektedir. Gündelik hayatta, çocuğun karşılaşabileceği durum ve olgularla ilgili sadece bilgi değil, aynı zamanda, alakalı durumlardan hareketle hayat için gerekli görülen muhtelif beceri ve değerler de söz konusu dersin içeriğine dâhildir.

Çocuğun hayatının içinden seçilen konularla oluşturulan muhtevanın teşkilinde dikkate alınması gereken ilkeleri Baymur, hayatilik, mahallilik, ayaniyet, temerküz olarak sıralamaktadır (Karabağ, 2009, s.5). Karabağ da dersin içeriğinin şu başlıklardan oluştuğunu ifade eder (2009, s.5-6):

Birey

Sosyal çevre

Fiziksel/doğal çevre

Beceriler

Tutum ve değerler

Diğer derslerle ilişkiler

Görüldüğü üzere muhteva, çocuğun bütünüyle iç içe olduğu reel durum ve olguların yanı sıra, yine bugünkü ve gelecekteki hayatı için ihtiyaç duyacağı ve hatta mecburiyet arz eden temel beceri ve değerleri de içermektedir. Söz konusu konu başlıkları, çocuk için, hayatın kendisinin ve hayatın mânâsının bir ifadesi, bir tezahürüdür.

Hayat aynı zamanda kültür de demektir. Nitekim "çocuk, kendi yaşam döngüsünü toplumsal yaşam döngüsünün içinde bulur ve kültür, çocuğun gelişiminde önemli etkiye sahiptir" (Miller 1993'den aktaran Atak, 2011, s.166). Kültürün ise en önemli öğelerinden biri, dil ve dinden sonra ve hatta onlara da kaynaklık eden tarihtir. Genel olarak kabul edildiği üzere millî şahsiyetin gelişim evresinde sorulan "Ben kimim?" sorusu, 10 yaşından itibaren, çocuğun cevabını aradığı esas sorulardan biridir ve bu sorunun cevabı, millî şahsiyetin mahiyetine açıklık kazandırır (Atak, 2011, s. 164). Dolayısıyla millî şahsiyetin gelişmesini ve kuvvetlenmesini sağlayan millî tarih şuurunun gelişimi, daha ziyade Sosyal Bilgiler dersi döneminde gerçekleşmekle birlikte, ona temel teşkil eden Hayat Bilgisi dersi için üzerinde durulması gereken bir alanı oluşturmaktadır.

Hayat Bilgisi dersinin muhtevasında yer alan başlıklar, zaman içerisinde değişebilir. Zira hayatın en önemli özelliği değişimdir. Hayatta vuku bulan değişim tabiatıyla programlara da sirayet etmektedir, etmelidir. Bu durum muvacehesinde, amacı ve konusu temelde hayat olan Hayat Bilgisi dersinde, zaman içerisinde gerçekleşen değişimi tespit etmek, bu araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda, bu isimle ilk defa 1926 ilkokul programına girdiği için söz konusu tarihli Hayat Bilgisi programı ile son program olarak kabul edilebilecek 2017 Taslak Hayat Bilgisi programı aşağıdaki suallerden hareketle mukayeseli incelenmiştir:

İncelenen programlarda hangi tarihî bilgilere yer verilmiştir?

İncelenen programlarda hangi tarihî dönemlere âit konulara yer verilmiştir?

İncelenen her bir program, ele alınan tarihî olgu ve dönem itibariyle sınıflar arasında (1.,2. ve 3. sınıflar) benzerlik ve farklılık göstermekte midir?

İncelenen programlarda hangi unsurların tarihine yer verilmiştir?

İncelenen programlarda hangi tarihî bilgi türüne yer verilmiştir?

İncelenen programların, ele alınan hususlar açısından benzerlik ve farklılıkları nelerdir?

İlk Hayat Bilgisi programı olan 1926 programı ile 2017 Taslak Hayat Bilgisi programının muhtevasını teşkil eden tarih konularının mukayeseli olarak incelenmesi suretiyle, yıllar arasında kaydedilen değişiklik ve süreklilik gösteren hususiyetleri tespit etmek imkânına ulaşılmıştır.

Nitel araştırma tekniklerinden doküman inceleme tekniğinin kullanıldığı çalışmada 1926 Hayat Bilgisi ve 2017 Taslak Hayat Bilgisi programları ile dersin okutulduğu ilkokulun ilk üç sınıfı tetkik edilmiştir. Söz konusu programlar, kronolojik sıra ile ele alınmış ve tespit edilen tarih konuları, sınıf seviyelerine âit tablolar vasıtasıyla sunulmuştur.

2. 1926 Hayat Bilgisi Programında ve 2017 Taslak Hayat Bilgisi Programında Yer Alan Tarih Konuları

2.1. 1926 Hayat Bilgisi Programında Yer Alan Tarih Konuları

1926 yılında hazırlanan ilkokul programı ile ilk defa toplulaştırma ilkesi benimsenmiştir. Bu ilke, iki devreye ayrılan ilkokulun 1.,2, ve 3.sınıftan oluşan birinci devresinde tatbik edilmiş olup bu çerçevede programa, Hayat Bilgisi dersi konulmuştur (İlk Mekteblerin Müfredat Programı 1926: 5-23). Dersin amaçlarında tarihle ilgili olarak tarihî binâ ve âbideler hakkında bilgi verilmesi üzerinde durulmuştur (s.8). Haftada 4 saat ayrılan Hayat Bilgisi dersinin içerisindeki tarih konuları şunlardır :

Tablo 1. 1926 Hayat Bilgisi Muhtevası

1.Sınıf	2.Sınıf	3.Sınıf
	5. Eski zamanda insanlar nerelerde yaşarlardı?	
24. … Cumhuriyet bayramı münasebetiyle çocuklarla birlikte dershanenin süslenmesi	15. Cumhuriyet bayramı: Sınıfların bayram hazırlıkları. Cumhuriyet devri eski devir	12. Cumhuriyet bayramı haftası: Sınıfın bayram hazırlığı. Cumhuriyet. Türk milleti. Türk memleketi. 13. Türk milletinin istiklâl cidali. Eski hükûmetlerin ve padişahların fenalıkları. Yeni hükûmet ve idaremiz. Reisicumhurumuz.
	16. … Eskiden insanlar nasıl giyiniyorlarmış, şimdi nasıl giyiniyorlar?	
	19. …İnsanlar eskiden meskenlerini nasıl ısıtıyorlardı?	
	20. … Eski zamanda insanlar nasıl aydınlık yaparlardı?	
	24. … Eski zamanda insanlar hangi nakliye vasıtalarını kullanıyorlardı?	
	25. … Eski zamanda insanlar ne	

	suyu içiyorlardı?	
39. … 23 Nisan (Büyük Millet Meclisinin ilk ictiması) ve bahar bayramı. Mektebin ve dershanenin süslenmesi için bahar çiçekleri toplanması. Çiçekler ve kağıt zincirlerle tezyinat.	32. … 23 Nisan ve bahar bayramı	29. 23 Nisan bayramı ve bahar haftası. Bayram için çiçekler ve yeşillikler tedariki. Dershanenin bahar çiçekleri ile donatılması 23 Nisan bayramının kıymet ve ehemmiyeti, Türkiye Hükûmet teşkilâtında Büyük Millet Meclisi. İstiklâl cidalinin tekrarı ve II.Hamid'in son günlerinden bu güne kadar olan tarihteki en başlı vakaların anlaşılması. [Çocukların seviye-i fikriyesi gözetilmek şartıyla] [Eski ve yeni Türk büyükleri, Türk alimleri, Türk idarecileri ve askerleri].

Tablodan da anlaşıldığı üzere üç sınıf birlikte ele alındığında II. Abdülhamit'in son dönemlerinden (II. Meşrutiyetin ilânı kastediliyor olabilir) Millî Mücadele, TBMM'nin açılışı, Cumhuriyetin ilanı da dahil olmak üzere, 1926'ya kadar geçen sürede vuku bulan mühim olaylar, muhtevanın önemli bir kısmını teşkil etmektedir. Bu olayların yanı sıra daha ziyade ilk ve ortaçağa dair bilgiye müracaatı gerekli kılan şu konulara da yer verilmiştir: İnsanların eski ve yeni giyinme şekilleri, insanların eski zamanda yaşadığı yerler, ısınma biçimleri, aydınlanma ve nakliye vasıtaları ile içme suları. Yine bir diğer konu başlığı eski ve yeni Türk büyükleri, âlimleri, idarecileri ve askerleridir.

Programda ele alınan konuların dönemleri incelendiğinde daha ziyade yakınçağ ve bilhassa yakın dönem tarihine yer verildiği tespit edilmiştir. Ancak programda ilk ve ortaçağa belki biraz da yeniçağa dair bilgileri ihtiva eden, insanların eski dönem hayatına ilişkin konular da bulunmaktadır.

1926 programında millî bayram kutlaması şeklinde her üç sınıfta da müştereken ve mükerreren TBMM'nin açılışı "23 Nisan ve Bahar Bayramı" ve Cumhuriyet'in ilânı "Cumhuriyet Bayramı" adı ile işlenmektedir. Ayrıca İstiklâl Savaşı'na 3.sınıfta iki defa yer verilmektedir. Programda Cumhuriyet ve 23 Nisan konuları 1. sınıfta sınıfın süslenmesi ve bayram kutlamaları şeklinde ele alınmış, bu işleyişe 2. sınıfta "eski devir-yeni devir" mukayesesi eklenmiştir. 3. sınıfta ise konu genişletilerek ele alınan millî bayramlarla ilgili tarihî olgulara ait bilgiler sunulmuştur. Bu çerçevede 3.sınıfta bilgi ağırlığının arttığı belirtilmelidir. II. Abdülhamit'in son günlerinden yakın tarihe kadar geçen belli başlı hadiseler konu edinilmiştir ki söz konusu olaylar dizisi, bayram olarak kutlanan gelişmelerin sebeplerini açıklığa kavuşturarak tarihî sebep-sonuç ilişkisinin kurulmasını temin edebilecek niteliğe sahiptir. Böyle bir anlatım, tarihî olayların, kendi bütünlüğü içinde kavranmasını sağlayabilecek, önceki iki sınıfta ele alınan bilgilerin basit bir tekrarının ötesinde, olaylara ilişkin, daha derin ve geniş bir çerçevede ve tarihî süreç içerisinde öğrenmeyi temin edebilecektir. Yine 23 Nisan bayramının kıymet ve ehemmiyetinin ele alınması, bilgi seviyesinin ötesinde anlama ve duyuşsal alanda konuyu işleme imkânı vermektedir.

Ayrıca İstiklâl Savaşı'na 3.sınıfta iki defa yer verilmiştir. Bu sınıfta konular yakından uzağa doğru sıralanmıştır.

1. 2. ve 3. sınıf konularına genel olarak bakıldığında muhtevanın sarmal olarak yapılandırıldığı görülmektedir. Her üç senede tekrar eden konular sayesinde resmî ideolojinin genç dimağlara yerleştirilmesi ve benimsetilmesi amacının taşındığı söylenebilir. Nitekim 2. ve 3.sınıfta yeni ve eski dönemin mukayesesine, 3.sınıfta ise "eski hükûmetlerin ve padişahların fenalıkları" konusuna yer verilmiştir. Bu durumu, yakın tarihte yeni rejime geçilmesi sebebiyle bir mecburiyet olarak değerlendirmek mümkünse de söz konusu yaklaşımın, doğru ve geçerli bir yaklaşım olduğu söylenemez.

Programda, 2.sınıftaki genel insanlık tarihine ilişkin konu başlıkları hariç, her üç sınıfta da Türk tarihine yani millî tarihe yer verilmiştir ki bu çocuğun kendinden ve yakın olandan yani kendi mensubiyetinden başlanması gerekliliğine uygun bir yaklaşımdır. Çocuk o dönemde daha ziyade kendi ile alakadardır. Uzak tarihe de ilgi duymaktadır. O halde uzak tarihin millî çerçevede sunulması daha uygun olabilecektir.

Programda yer alan tarihî bilgi türleri oldukça çeşitlidir. 1. ve 2.sınıfta bayramlarla ilgili siyasî tarih hariç, bütünüyle sosyokültürel tarihe yer verilirken 3.sınıfta hem sosyokültürel hem de siyasî askerî tarihe

dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca yine 3.sınıfta biyografi bilgisine de atıflar yapılmıştır. Kimler olduğu açıkça belirtilmemekle birlikte "Eski ve yeni Türk büyükleri, Türk âlimleri, Türk idarecileri ve askerleri" başlığı altında biyografik bilgiye yani çeşitli alanlarda yetişmiş önemli kişilerin hayatlarına dair bilgiye yer vermesi bakımından program olumlu bir özellik taşımaktadır. Fakat mahallî tarih konularına rastlanılmamıştır. Eski zamanlara ilişkin bilginin yanı sıra "Cumhuriyet devri, eski devir" vb. konular, modern tarih öğretimindeki mukayeseli öğretim anlayışına paralellik göstermekte olup, mezkûr konular sayesinde eski ve yeni devirlerin karşılaştırılması ve ilgili nesnelerin tarihî gelişim sürecinin değerlendirilmesi ve böylece tarihî süreklilik ve değişimin de fark ettirilmesi mümkün olabilecektir. Buradan hareketle programda, sosyokültürel tarihe yer verildiği söylenebilir.

1926 programında Hayat Bilgisi dersi içerisinde yer alan tarih konularının, sonraki yıllar için büyük oranda (1936 programında Atatürk'ün hayatı, 1948 programında 19 Mayıs ve 1986 programında Atatürkçülük konuları eklenecektir) emsal teşkil ettiği ve iskeleti oluşturduğu görülmektedir (Kültür Bakanlığı, 1936; MEB, 1948; Tebliğler Dergisi, Sayı: 2212). Ancak programda 3.sınıf konuları, sonraki programlara nispetle daha yoğun bilgi içermektedir. 3. Sınıfta, önceki iki sınıfta ele alınan konuların basit bir tekrarı yerine söz konusu konulara zemin teşkil edecek bilgilere yer verilerek konuların derinleştirilmesi hem çok tekrardan kaynaklanabilecek konulara karşı bıkkınlığın ve ilgisizliğin önüne geçmekte hem de çocuğun zihnî gelişim seviyesine uygun düşmektedir.

2.2. 2017 Taslak Hayat Bilgisi Programında Yer Alan Tarih Konuları

Bu isimle ilk defa ilkokul programına 1926'da alınan Hayat Bilgisi dersi, müteakiben 1936, 1948, 1968, 1998 ve 2005 programlarında da yerini muhafaza etmiştir. En son, 2017 yılında, yeni Hayat Bilgisi programına ait bir taslak hazırlanmıştır (MEB, 2017).

Söz konusu taslak programın muhtelif bölümlerinde, tarih konularının amacı ve muhtevasına ilişkin ifadeler bulunmaktadır. "Öğretim Programının Temel Felsefesi" kısmında, tarihe genelde doğrudan bir atıf yapılmamakla birlikte, kültürün önemli unsuru olduğu gerçeğinden hareketle, yer verilen "kültürel/toplumsal değerler" kavramını tarihle ilişkilendirmek mümkündür. Nitekim mezkûr bölümde yer verilen "…bilginin zihinsel yapılanma sürecinde bireyin içinde bulunduğu kültüre ait değerlerin, toplumsal yapının ve inançların da etkisi mevcuttur… öğrencilerin içinde yaşadığı mekâna ve topluma uyumlarını sağlayabilmeleri ve kültürel aktarımı gerçekleştirebilmeleri amacıyla toplumsal değerlerin kazandırılmasına da önem verilmiştir" ifadesi bu bağı göstermektedir (s.3).

"Genel Amaçlar" bölümünde hem doğrudan hem de dolaylı olarak tarih konularına ve tabiatıyla millî şahsiyet ve tarih şuuruna yönelik "… yaşadığı toplumun değerlerini özümseyen,…araştıran, üreten ve ülkesini seven bireyler yetiştirmektir" şeklinde belirlenen temel amaç çerçevesinde şu amaçlar tespit edilmiştir (s.3-4):

- Aile ve toplumun temel değerlerine sahip olur (2.amaç).
- Millî, manevî ve insanî değerleri yaşantısal hale getirir (3.amaç).
- Zamanı ve mekânı algılama becerisi edinir (8.amaç).
- Temel düzeyde bilimsel süreç becerilerini kazanır (11.amaç).
- Ülkesini sever, tarihî ve kültürel değerlerini yaşatmaya istekli olur (12.amaç).

Taslak metinde, Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi'nde yer alan "sosyal ve vatandaşlıkla ilgili yeterlilik, kültürel farkındalık" becerileri, kazandırılacak beceriler arasına alınmıştır (s.4). Bunların haricinde programda bulunan tarih öğretimi ile ilgili diğer temel yaşam becerileri şunlardır: "Araştırma, değişim ve sürekliliği algılama, gözlem, mekânı algılama, millî ve kültürel değerleri tanıma" (s.4).

Değerler kısmında ise şu açıklamalara ve değerlere yer verilmiştir: "Millî eğitimin nihai hedefi de öğrencileri... iyi vatandaş olmalarını sağlayacak bilgi, beceri, tutum, davranış ve alışkanlıklarla donatmaktır. Bu bağlamda değerler sisteminin eğitim süreci içerisinde kazandırılması ve yeni nesillere aktarılması kültür devamlılığı açısından da son derece önemlidir…Millî, manevi ve evrensel değerleri tanıyan, benimseyen ve bunları içselleştirerek davranışa dönüştüren bireyler yetiştirmede öğretim programlarının katkısı göz ardı edilemez. Programlarda gizli ve açık bir şekilde yer alan millî, manevi, ahlaki ve evrensel değerler,

öğrencilere hissettirilerek örtük bir şekilde kazandırılmaya çalışılmalıdır…Aile birliğine önem verme, bilimsellik, kültürel mirasa duyarlılık, vatanseverlik" (s.4).

Programın uygulanışında dikkate alınacak hususlar başlığında sözlü ve yerel tarih ve müze gezileri yer almaktadır. Tarihlerin 3. sınıfa kadar sözlü olarak verilmesi istenmekte, millî bayramlar konusunun ilgili bayram haftasında işlenmesi üzerinde durulmaktadır (s.6, 7).

Taslak programda yukarıda zikredilen hususların gerçekleşmesi için yol gösterici olan ve muhtevayı daha belirgin kılan kazanımlar, her yıl aynı ismi taşıyan 6 ünite içine yerleştirilmiştir. 1., 2. ve 3.sınıf Hayat Bilgi programında yer alan tarih konuları ile ilgili kazanım ve açıklamaları Tablo 2'de sunulmuştur :

Tablo 2. 2017 Taslak Hayat Bilgisi Programında Yer Alan Tarih Konuları ile İlgili Kazanım ve Açıklamalar[1]

1.Sınıf	**2.Sınıf**	**3.Sınıf**
"…öğrencilerden…ülkesinin genel özelliklerini tanıma, Atatürk'ün hayatı, millî ve dinî bayramlar… gibi konular hakkında bilgi, beceri ve değer sahibi olmaları beklenmektedir.	"…öğrencilerden;…yakın çevresindeki kültürel miras ögeleri, Türk bayrağı ve İstiklâl Marşı, Atatürk'ün çocukluğu,…gibi konular hakkında bilgi, beceri ve değer sahibi olmaları beklenmektedir.	"…öğrencilerden;… okulun tarihini araştırma…yakın çevresinde yer alan tarihî… yerler, Atatürk'ün kişilik özellikleri…gibi konular hakkında bilgi, beceri ve değer sahibi olmaları beklenmektedir."
HB.1.1.4. Bayrak töreninde nasıl davranması gerektiğini kavrar. Türk Bayrağı'na ve İstiklâl Marşı'na saygı gösterme üzerinde durulur.	**HB.2.1. -**	**HB.3.1.5. Okulunun tarihini araştırır.** Okulunun başarıları ve mezun olan önemli kişiler gibi konular üzerinde durulur.
HB.1.2. -	**HB.2.2. -**	**HB.3.2.1. Aile büyüklerinin çocukluk dönemlerinin özellikleri ile kendi çocukluk döneminin özelliklerini karşılaştırır.** Aile büyüklerinin doğdukları ve büyüdükleri yerler, yapmaktan hoşlandıkları işler, oynadıkları oyunlar ve dönemin teknolojik imkânları gibi konular ele alınır.
HB.1.3. -	**HB.2.3. -**	**HB.3.3. -**
HB.1.4. -	**HB.2.4. -**	**HB.3.4. -**
HB.1.5.2. Yakın çevresindeki tarihî, doğal ve turistik yerleri fark eder. **HB.1.5.3. Ülkesinin genel özelliklerini tanır.** Ülkesinin adı, başkenti, Türk bayrağının şekli ve rengi ile İstiklal Marşı'nın millî marşımız olduğu üzerinde durulur.	**HB.2.5.2. Türk bayrağının ve İstiklal Marşı'nın vatanını ve milletini temsil ettiğini bilir.** Mehmet Akif Ersoy'un İstiklâl Marşı'nı yazarken yaşadığı duygu durumu ve ülkenin içinde bulunduğu şartlar özetlenebilir. **HB.2.5.3. Atatürk'ün**	**HB.3.5.4. Yakın çevresinde yer alan tarihî, doğal ve turistik yerlerin özelliklerini tanıtır.** Yakın çevresinde bulunan cami, çeşme, han, hamam, müze, kale, tarihî çarşılar, köprüler, millî parklar vb. yerler hakkında araştırma yaptırılarak sınıfta sunumu sağlanır. **HB.3.5.8. Atatürk'ün kişilik**

[1] Bazı beceri ve değerler, tarih konularının bilimsel amaçları içerisinde yer aldığı halde, taslak programda herhangi bir tarih konusu ile ilişkisi kurulmadığı için Tablo 2'ye alınmamıştır.

HB.1.5.4. Atatürk'ün hayatını bilir. Görsel ve işitsel materyallerle Atatürk'ün sadece doğum yeri, anne ve babasının adı, ölüm yeri ve Anıtkabir üzerinde durulur. **HB.1.5.5. Millî gün ve bayramlara katılmaya istekli olur.** 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 19 Mayıs Atatürk'ü Anma Gençlik ve Spor Bayramı, 15 Temmuz Demokrasi Zaferi ve Şehitleri Anma Günü, 30 Ağustos Zafer Bayramı ve bu günler için yapılan hazırlıklar ile çocuklar için anlamı üzerinde durulur.	**çocukluğunu araştırır.** Atatürk'ün başarılı bir öğrenci olması, ailesine değer vermesi ve çocukluk anıları üzerinde durulur. **HB.2.5.4. Millî gün ve bayramların önemini kavrar.** Millî gün ve bayramların millî birlik ve beraberliği sağlamadaki rolü vurgulanır. **HB.2.5.6. Yakın çevresindeki kültürel miras ögelerini araştırır.** Gelenek ve görenekler, yemek, giyim-kuşam, müzik ve folklor gibi konular üzerinde durulur.	**özelliklerini araştırır.** Atatürk'ün arkadaşlarıyla işbirliği içerisinde çalışması; başkalarının görüşlerine değer vermesi; kararlılık, akıl yürütme, inandırıcılık ve insan sevgisi özellikleri üzerinde durulur. **HB.3.5.9. Yaptığı çalışmalarla ülkemize katkıda bulunmuş kişileri araştırır.** Mevlana Celaleddin-i Rumî, Yunus Emre, Akşemseddin, Evliya Çelebi, Cezerî, Zihni Derin, Mehmet Ali Kâğıtçı, Nene Hatun, Fatma Aliye ve Jale İnan gibi bireylerin kişisel özelliklerinin başarılı olmalarına etkisi üzerinde durulur.
HB.1.6. -	**HB.2.6. -**	**HB.3.6. -**

2017 Taslak programda, Atatürk'ün hayatı ve kişilik özellikleri, millî bayramlar, tarihî yerler ve kişiler, okul tarihi, Türk bayrağı ve İstiklâl Marşı ve aile büyükleri ele alınan konu başlıklarıdır. Millî bayramlar konusu, sosyokültürel, siyasî/askerî ve güncel tarih özelliği taşıyan mükerrer konulardır. Tekrarlanan konuları, bilhassa güncel tarihe ilişkin olmaları itibariyle faydalı iken, neredeyse aynı seviyede tekrar, taslak metin için olumsuz sayılabilecek bir duruma işaret etmektedir. Zira öğrenme hızı ve kapasitesi gelişmekte olan ilkokul çağdaki çocuğa verilecek aynı seviyedeki bilginin, öğrenme merakını söndürerek ilgisizliğe ve zihnî durgunluğa yola açabileceği dikkate alınmalıdır.

Yer verilen tarihî dönem itibariyle incelendiğinde, taslak metnin, yukarıda zikredilen konulardan hareketle yakınçağ ve bilhassa yakın tarih konularından oluştuğu söylenebilir. Bu duruma okul tarihi de dâhildir. Fakat yakın yerlerdeki tarihî ve doğal unsurlara ilişkin bilginin ilk, orta ve yeniçağa ilişkin bilgiler içermesi muhtemeldir. Ancak yine de yakınçağ konularının kâhir ekseriyeti teşkil ettiği sonucuna varılabilir.

Program metninde Atatürk'e dair bilgi, sınıflar arasındaki hem benzerliği hem de farklılığı oluşturmaktadır. Zira her üç sınıfta da Atatürk'e ilişkin bilgi verilirken, konu sınıflar arasında farklı yönden ele alınmıştır. Millî bayramlarla alakalı olarak ise, 1. ve 2.sınıfta işlenecek olan konuyla ilgili bilginin mükerrer nitelikte oluşu sebebiyle, öğrencinin bilgi ve duygu dünyasını çok da geliştirmeye yönelik olmadığı söylenebilir. Fakat yakın çevreyi konu alan kazanımda ise 2. ve 3.sınıfta biraz gelişmiş olmakla birlikte birbirine yakın bir bilgi seviyesine atıf yapıldığı görülmektedir. Buradan hareketle, sınıfların kısmen sarmal bir yapıda oluşturulduğu, fakat bu yapının gereği olan konuların her sene gelişerek devam etmesi durumunun, tam olarak yerine getirilmediği ve öğrencinin geniş öğrenme kapasite ve kabiliyetine yeterince uygun bir muhtevanın oluşturulmadığı tespitinde bulunabilir.

Atatürk'ün hayatı, ülkenin özellikleri, millî bayramlar, tarihî şahsiyetler, kültürel miras (2.sınıfta), İstiklâl Marşı ve Türk bayrağı ile ilgili kazanımlar, taslak programın neredeyse tamamen, Türk tarihine yani millî unsurlara ayrıldığına işaret etmektedir. Yakın çevre konusunda belirleyici bir ifade bulunmadığı için, bu konuya dair bir görüş bildirmek mümkün görünmemektedir. Mecburî eğitimin başladığı bu yıllarda millî olana verilen ağırlık, ilkokul çocuğunun gelişim ihtiyaçlarıyla paralellik taşımaktadır.

Taslak metinde sosyokültürel, mahallî, özel ve güncel tarih bilgisi ile biyografi bilgisine yer verilmiştir. Millî bayramların kutlanması esnasında dolaylı da olsa siyasî/askerî tarih bilgisine de müracaat edilmektedir. Atatürk'ün dışında tarihî şahsiyetlere sadece 3.sınıfta yer verilmektedir. Fakat Atatürk'e dair farklı nitelikteki bilginin üç sınıfta da yer alması programa müspet bir özellik kazandırmaktadır. Ancak farklı kişilere ait biyografi bilgisi 3.sınıfla sınırlı kalmamalıdır. Söz konusu bilgi türüne 1. ve 2.sınıfta da yer ayrılması daha uygun olacaktır. Okul ve aile tarihinden hareketle yönelinen özel tarih bilgisi ve üç sınıfta da bulunan yakın çevre yani mahallî tarih konuları, taslak metninin olumlu yönünü oluşturmakla birlikte, mahalli tarih ile ilgili kazanımlarda (1. ve 3.sınıfta), "millî" olana ayrıca vurgu yapılmadığı (2.sınıfta 'kültürel

miras' ifadesi hariç) tespit edilmiştir. Oysa millî nitelik taşıyan yerlerin (sadece değil öncelikle) öğretilmesi, hem çocuğun gelişim özelliği itibariyle bir ihtiyaç ve hem de millî şahsiyetin ve vatan şuurunun gelişmesi açısından bir gereklilik olup yakınlık hem mekânsal bir yakınlığı hem de mânâ yani kültürel ve mensubiyet itibariyle yakınlığı teşkil etmeli ve çocuğun duygu ve fikrinde millî bir zemin oluşturmalıdır. Burada hemen belirtilmelidir ki, söz konusu yakınlığın tesisinden yani millî şuur zemininin oluşturulmasından sonra ve mutlaka, millî nitelik taşımayan mahallî öğelerin öğretilmesi lüzumu da bulunmaktadır.

2.3. 1926 Hayat Bilgisi ile 2017 Taslak Hayat Bilgisi Programlarında Yer Alan Tarih Konularının Benzer ve Farklı Yönleri

İncelenen 1926 Hayat Bilgisi ve 2017 Taslak Hayat Bilgisi programları arasında tespit edilen benzer ve farklı yönler şunlardır:

Program metinleri bazı farklı konuları içermekle birlikte büyük oranda benzerlik göstermektedir.

Her iki program metni, ele alınan tarihî dönem itibariyle birbirinden çok farklı değildir. Programlarda, ağırlıkla, yeniçağ ve bilhassa yakınçağ konularına yer verildiği söylenebilir. Ancak 1926 programının, ilk ve ortaçağa doğrudan atıf yapan muhtevası sebebiyle, daha geniş bir zaman aralığına ve dolayısıyla daha zengin bir muhtevaya sahip olduğu neticesine ulaşılabilir.

Tetkik edilen program metinleri, kendi içlerinde, konuların 1-3.sınıflara yerleştirilmesinde yine büyük oranda benzerlik taşıdığı fakat 1926 programının, yeni konulara yer verilmesi ve sonraki sınıflarda, konuların çocuğun gelişimi doğrultusunda genişletilmesi bakımdan daha olumlu bir niteliğe sahip olduğu söylenebilir.

Hem 1926 hem de 2017 taslak programında konuların merkezini, millî tarih konuları teşkil etmektedir. Doğrudan ilk ve ortaçağa gönderme yapan 1926 programı, millî olmayan unsurların bilgisini de içermektedir. Bu hususta 2017 taslak programının, yakın çevre tarihî ve turistik yerlerin bilgisini ihtiva etmesi sebebiyle, esasen, dolaylı olarak ilk ve ortaçağ bilgisine müracaatı gerekli kılabileceği üzerinde durulabilir.

Her iki program metninde de tarihî bilgi türüne dair bir çeşitlilikten bahsedilebilir. Özellikle millî bayramlardan hareketle sosyokültürel ve güncel tarih bilgisi ile biyografi bilgisinin iki programda da ele alındığı görülmektedir. 1926'da siyasî/askerî tarih bilgisine doğrudan yer verilirken, söz konusu tarihî bilgi türünün, 2017'de millî bayramlarla ilgili kazanımlarda doğrudan yer almadığı belirtilebilir. Fakat 2017 taslak programı mahallî tarih ve özel tarih konularına, 1926 programı ise gündelik hayatı ilgilendiren sosyokültürel tarihe daha fazla ve mukayeseli olarak yer vermesi bakımından olumlu bulunmaktadır.

3. Tartışma

1926 Hayat Bilgisi ile 2017 Taslak Hayat Bilgisi programlarının muhtevasında yer alan tarih konularının mukayesesine ve 2017 Taslak Hayat Bilgisi programına dair bir araştırmaya rastlanılmamış olup, bu çalışmada ulaşılan sonuçlarla ilgili tespit edilen araştırmalardan bazıları aşağıda zikredilmiştir.

Çalışmada varılan "1926 programının millî nitelik taşıdığı" sonucu, Öztürk ve Yılmaz (2001) ve Aslan (2011)'ın 1920'li yıllarda hazırlanan ilkokul tarih programlarının millî kimlik/şahsiyet oluşturma amacını taşıdığı tespitiyle paralellik göstermekte ve bu tespitin Hayat Bilgisi için de amaç olarak geçerli olduğuna işaret etmektedir. Fakat muhteva bütünüyle bu amacı gerçekleştirmek noktasında yeterli görünmemektedir. Zira tamamı millî dahi olsa, birbirinden kopuk, temel düşünce, anlayış ve değerleri anlatmaktan uzak, dar bir zaman aralığının mükerreren öğretimi, bahsedilen amacın gerçekleşmesine katkı sağlayamayabilir.

Araştırmada üzerinde durulan tarih bilgisi ve tarih şuuru arasındaki doğrusal ve kuvvetli ilişki, Arseven, Dervişoğlu ve Uludağ (2015) tarafından da vurgulanmıştır. Şöyle ki araştırmacılar, tarih algısı ve tarih şuuru konusunda öğrenciler üzerinde yaptıkları araştırmada, tarih şuurunu etkileyen bir husus olarak, tarihî bilginin mevcudiyetine temas etmişlerdir. Şuurun oluşmasında başlıca role sahip olan unsurun bilginin varlığı, eksikliği veya yetersizliği olduğunu işaret eden Gökkaya (2001) da çalışmasının sonucunda, uygulamaya katılan öğrencilerin tarih bilgisinin derinlikten uzak ve yüzeysel olduğu sonucuna ulaşmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

İncelenen hususlardan hareketle, tetkik edilen program metinlerinin, temelde, birbirine yakın olduğu sonucuna varılabilir. Her iki program metninde ama özellikle 2017 taslak metninde tarihî bilgi oldukça az yer almaktadır. 1926 programının 3.sınıfında daha geniş bir zaman aralığına yer verilmesine rağmen, ele alınan tarihî alanın iki programda da genelde çok sınırlı olduğu belirtilebilir. 2017 taslak metninde, tarihî kişilere ait bilgi hariç, tarih konularının genişletilerek verilmekten uzak olduğu ve hatta 3.sınıfta daha da azaltıldığı söylenebilir. Zira millî bayramlar konusu 3.sınıfta bulunmamaktadır.

Oysa bir sonraki dönemin, millî şahsiyeti arama ve millî mensubiyet bağını benimseme gibi gelişim ihtiyaçlarına cevap verebilmek ve sonraki yıllarda gelişmesi mümkün olan tarih şuuruna doğru bir zemin oluşturabilmek için tarih bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Kaldı ki iki yıl kutladığı bayrama vesile olan tarihî olguların, belirli bir tarihî süreç içerisinde anlatılması, süreklilik ve değişimi kavrayabilmesini ve sebep-sonuç ilişkisini tesis ederek bilgiyi anlamlandırabilmesini sağlamada çocuğa büyük katkılar sağlayacaktır. Tarih bilgisini bütünlük içinde ve mukayeseli olarak ele almak, sadece, millî tarih şuurunu ve dolayısıyla millî şahsiyeti geliştirmeyi sağlamakla kalmaz, aynı zamanda, tarih biliminin özelliklerini fark ederek muhtelif zihnî becerileri (araştırma, karşılaştırma, ilişkilendirme vb.) geliştirici bir özelliğe de sahiptir. Zikredilen noktalar, 1926 programında bir ölçüde karşılanmakla birlikte, yine de her iki program metni, bu hususlar itibariyle çok yeterli görünmemektedir. Ancak söz konusu hususlar açısından, 2017 Taslak Hayat Bilgisi programının geliştirilmesi aciliyet taşımaktadır.

Her iki program da içerdikleri tarihî dönem, unsur ve bilgi türü itibariyle birbirine yakın özellikler göstermektedir. Hatta ikisinin de modern tarih öğretiminin muhteva özelliğine belirli bir oranda uyumlu bulunduğu söylenebilir. Fakat her iki program için geçerli olan bir tespitten hareketle, hem millî hem de uzak olanın birleştirilerek, uzak millî tarihe Hayat Bilgisi dersinde yer verilmesinin lüzumu, bu vesile ile belirtilmelidir. Nitekim İngiltere'de (Anglosaksonların Britanya'ya göçü, Vikinglerin Britanya'yı istilâsı, Antik Yunan medeniyeti bilgisi vb.) (Department for Education, 2013), ilkokul kademesinde millî tarihe başlangıç teşkil eden konular ve millî tarih konuları öğretilerek öğrencide millî şahsiyetin, vatan ve tarih şuurunun oluşmasına zemin hazırlanmaktadır.

Ayrıca iki programda da işlenecek tarih konularına ilişkin kaynakların ve edebî eserlerin ele alınmadığı tespitine ulaşılmıştır. Esâsen her iki materyal, öğrencide, öğrenilen konuda geçen yer, kişi ve durumlara dair, aynı zamanda şuurun ögeleri olan bilgi ve duygunun gelişmesine yardımcı olabilir. Söz konusu ilgili kaynak ve edebî eserler, tarihsel empatinin de gerçekleşmesini sağlayabilecektir.

Çalışmanın sonuçlarından hareketle şu önerilerde bulunulabilir:

Hayat Bilgisi içerisinde, ilkokul çocuğunun millî farkındalığını arttıracak konulara yer verilmelidir. Bu çerçevede eski Türk medeniyeti tarihi, hem millî hem de uzak tarih konusu olup çocuğun gelişim ihtiyaçlarına uygunluk göstermektedir.

Millî bayramlara ilişkin siyasî/askerî tarih bilgisine ve özellikle öznesi çocuk olan kahramanlık içeren olayların anlatımına yer verilmelidir. Yine millî bayramlar merkezinde öğrencilerin yakın çevrelerinde meydana gelmiş olay ve gelişmeleri, mahallî tarih anlayışı doğrultusunda aktarmak mümkündür.

Tarih konularına dair kazanımlarda veya kazanım açıklamalarında, kaynak ve edebî eser kullanımına (isim isim belirtmek suretiyle) yer verilmelidir.

Bir konunun, kendi yapısı içerisinde daha kolay ve anlamlı olarak öğretilebileceği ve öğrenilebileceğinden ve dolayısıyla tarih konularının müstakil bir Tarih dersi bünyesinde, öğrencinin gelişim özellikleri doğrultusunda yapılandırılarak ve alâkalı diğer disiplinlerle ilişkilendirilerek öğretiminin, bir toplumun ihtiyaç duyduğu millî şahsiyete ve tarih şuuruna sahip ferdi yetiştirmeyi daha mümkün kıldığından hareketle, ilkokullara müstakil Tarih dersi konulmalıdır.

5. Kaynaklar

Arseven, A., Dervişoğlu, F.M. ve Uludağ, C. (2015). Ortaöğretim 9., 10. ve 11.sınıf öğrencilerinin tarihe ilişkin algıları ve tarih bilinci oluşumlarının incelenmesi. *Cumhuriyet International Journal of Education-CIJE, Vol 4(1)*, 65-82. http://www.cijeonline.com Erişim tarihi:16.03.2017

Aslan, E. (2011). Osmanlı'nın 'mekatib-i iptidaiye'sinden Türkiye Cumhuriyeti'nin 'ilk mektepler'ine geçişte tarih programlarında değişim. *Ankara Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S.48, Güz*

2011, 749-777. http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ankuayd/article/view/ 5000003137/5000003657 Erişim tarihi: 06.02.2015

Atak, H. (2011). Kimlik gelişimi ve kimlik biçimlenmesi: Kuramsal bir değerlendirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 3 (1*), 163-213. http://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423911138.pdf Erişim tarihi: 15.06.2017

Department for Education. (2013). *History programmes of study: key stages 1 and 2*. https://www. gov.uk Erişim tarihi: 11.04.2016.

Gökkaya, A.K. (2001). Sosyal bilgiler eğitimi bölümü öğrencilerinin (lisans) tarih bilinci üzerine bir anket değerlendirmesi. *G.Ü. Gaz. Eğitim Fakültesi Dergisi, C.21, S.2*.

Gündüz, M. (2011). Mecbûrî ve kesintisiz eğitimin kısa tarihi. *Eğitime Bakış, Yıl: 7,Sayı: 21, Ekim/Kasım/Aralık,*. 3-10. http://www.ebs.org.tr/ebs_files/files/yayinlarimiz/149-egitim birsen. org.tr-149.pdf Erişim tarihi: 14.06.2017

İlk Mekteplerin Müfredat Programı (1926). İstanbul.

Kabapınar, Y. (2007). İlköğretimde hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretimi. Ankara: Maya.

Karabağ, G. (2009). *Hayat bilgisi dersinin tarihçesi*. Ed. Bayram Tay, *Hayat Bilgisi öğretimi*. 1-20. Ankara: Maya.

Kültür Bakanlığı (1936). *İlkokul Programı* . İstanbul.

Millî Eğitim Bakanlığı (1948). *İlk okul programı*. İstanbul.

Millî Eğitim Bakanlığı (2005). İlköğretim sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve kılavuzu. Ankara.

Millî Eğitim Bakanlığı (2017). *Hayat bilgisi dersi öğretim programı (taslak).* http://mufredat.meb. gov.tr Erişim tarihi: 12.01.2017

Öztürk, C. ve Yılmaz, A. (2001). Türkiye'de harf inkılâbından önce kullanılan ilkokul tarih programları ve ders kitapları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri, 1(2), Aralık 2001,* 409-427.

Sönmez, V. (2005). Hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretimi öğretmen kılavuzu. Ankara: Anı.

Tebliğler Dergisi, Sayı: 2212, Cilt: 49; Tarih: Haziran 1986.

Zihin Kartlarinin, Kdu Öğrencileri Için Öğrenim Materyalinin Kalitesinin Arttirilmasi ve Bu Konuda Organizasyon Kurma Imkânlari

Doç.Dr. Oksana Kurteva

Özet

Bu makale, zihin kartları yardımıyla yüksek öğretim öğrencilerinin ders programı materyallerinde etkinliğini arttırma ve uzmanlaşma konularını inceliyor. Bu araç, eğitim metninin grafiksel düzenleniş araçlarına atıfta bulunur ve üzerinde çalışılan bilginin yapılandırılması ve analiz edilmesi için bir yöntemdir.

Anahtar Kelimeler: *Competence Approach, Educational Process, Graphic organizers of information, intelligence maps.*

1.Giriş

Modern eğitim sisteminde yetkinlik (yeterlilik) yaklaşımına dayalı öğrenme sürecinin organizasyonu temel yoldur. İşgücü piyasasının yeni taleplerinin ortaya çıkması, içeriğe, uygulama koşullarına ve eğitim sürecinin sonuçlarına yönelik yeni şartları da belirler. Kaliteli eğitimin temel kriteri, toplumsal sonuçlardan oluşmalı - üniversiteden mezun olan öğrenciler yaratıcı düşünmeyi, standart dışı çözümleri bulmayı, inisiyatif alma becerisine sahip olmayı öğrenmelidir. Tüm bu yeterlilikler, bilginin incelenmesi, seçilmesi, değerlendirilmesi ve uygulanmasına bir şekilde bağlıdır. Bu süreçlerin temelini analitik (eleştirel çözümlemeli) düşünme becerileri oluşturmaktadır. Bu bağlamda, öğretmenin temel görevlerinden biri öğrencilere eğitim bilgisi ile bağımsız çalışmanın temel becerilerini kazandırmaktır. Öğrencilere eleştirel düşünmeyi nasıl geliştireceklerini öğretmenin, bu yönde önemli ilerleme kaydedilmesinin, bizce mümkün olacağı görünmektedir.

2. Yöntem

Bu sorunun incelenmesinden de anlaşılacağı gibi, eleştirel düşünme, bilgi edinmekle başlayan ve bir kararla biten karmaşık bir düşünce sürecidir. Bu, fikirleri ve yaratıcı anlayışlarını kendi kavramlarını oluşturma yolunda bütünleştirme sürecidir. Eleştirel düşünme, yalnızca bir etkinliğin sonucunun değerlendirilmesi değildir, aslında eleştirel düşünme süreci, yani yeni gerekli bilginin tanınması sürecinin kavranmasıdır [1].

Eleştirel düşünce geliştirmeye yönelik yöntemlerin kullanılması yalnızca öğrencilerin bilgi aramasını değil, aynı zamanda farklı bakış açılarını analiz edebilme, kavrayabilme, karşılaştırabilmelerini, kendi görüşlerini tartışabilmelerini, tartışmaları çekebilmelerini, hipotez yapabilmelerini, çözüm önerileri

gösterebilmelerini sağlamalı ve ayrıca farklı bilgileri yapılandırabilmeleri ve bilgiyi değerlendirebilmeleri de gerekir [4].

Bu teknolojinin etkili tekniklerinden biri, grafik bilgi organizatörleridir. Öğrencilerin kişisel, konu ve meta konularından bahsetmişken, stajyerlerin üretken faaliyetlerinin kapsamını önemli ölçüde daraltabilecek olan maneviyat aktivitelerini görselleştirmek için grafik tekniklerin önemini belirtmek gerekir (Genel olarak ise geleneksel teknolojileri kullanarak). Teknolojik görselleştirme yöntemleri, daha yaratıcı ve bilginin görsel sunumunu sağlamaya odaklanmıştır.

Bu yöntemlerin sağladığı imkânlar ise;

· Bilişsel etkinliği desteklemek;

· Daha önce fark edilmeyen anlamı görebilmek;

· Vizyonun perspektifini değiştirme ve yeni bir bakış açısı bulabilmek;

· Bilgilerin hatırlanabilmesi;

· Olaylar ve nesneler arasında ki yeni ilişkilerin görülür, kurulabilmesidir.

Bu grafik tekniklerinden biri Zihin Haritasıdır (Hafıza haritası). Zihinsel haritalar, eleştirel düşünce gelişim teknolojisinde kullanılan yenilikçi, yaratıcı tekniklerden biri olan düşünce ve alternatif kayıtları canlandırabilmek için kullanışlı ve etkili bir tekniktir. Geleneksel kayıt ve kayıt yöntemlerinin aksine bu arac, bilgiyi yapılandırmak ve sistemleştirebilmek için etkinliğini geliştirmiş ve doğrulamıştır. Tony Byusen, zekâ, öğrenme ve düşünme problemlerinin psikolojisi konularında tanınmış bir yazar, öğretim görevlisi ve danışmandır. Byusen bilginin algılanış özelliklerini iyi anlayan bir psikologdur. Özetlerde bulunan tüm karışık ve anlaşılması zor kısımları kaldırmış ve daha önce de kullanılmış olan çok basit bir sistem önermiştir [2]. Böylece zihin kartları, bilgiyi düşünme veya yapılandırma sürecini görsel bir biçimde temsil etmek için uygun bir araç haline gelmiştir. Harita oluşturmanın amaçları çeşitlilik gösterebilir ki bunlar: bilgi toplama, karmaşık malzemeyi ezberleme, analizi yoluyla karar, öğrenciler veya çalışma arkadaşlarına ve diğerlerine iş bilgisini aktarma gibi.

Bununla birlikte, zihin kartlarının nasıl oluşturulduğunu ve nasıl kullanıldığını anlamak ve düşünme sürecinin görsel sunumu için işe bunları uygulamakla başlamak gerekir.

Zihin kartlarının oluşturulmasının temeli, dikkate değer ve derin bir düşünme süreci içerir. (Temelinde, birleşik bir süreç için merkezileşmiş çok sayıda birliğin oluşumuna itici bir güç kazandıran bir nesnenin bulunduğu düşünme süreci), dolayısıyla anahtar olan belli bir konuyu kullanarak, bu konuyla ilgili, ağaçların gövdesindeki dallar gibi sıralanan çeşitli şekillerde inşa edilmiş çeşitli fikirler vardır. Ayrıca, farklı dallar arasındaki bağlantılar da kurulmuştur) Her yeni fikir (dal), bu sürecin devam etmesi için başlangıç noktası haline gelir; diğer bir deyişle, onunla ilişkili fikirler onun dışına çıkmaktadır. Bu süreç sınırsız bir süreçtir.

Zihin haritası, dikkate değer derin düşünme sürecinin grafiksel bir ifadesi olduğu için, insan beyninin etkinliğinin doğal bir ürünüdür. Bu, beynin içindeki potansiyelin serbest bırakılmasına vesile olan evrensel bir anahtar görevi gören güçlü bir grafik yöntemidir. Zihin kartları yöntemi, bireyin entelektüel potansiyelini geliştirmesi için gereken kişisel faaliyetlerinde de uygulama alanı bulabilir.

Zihin kartı dört temel özelliğe sahiptir:

· Odaklanılacak ilgilenilen nesnes merkeze alınır;

· İlgilenilen nesnesi ile ilgili temel konulara odaklanılır,

Merkezi imajdan dallanılarak uzaklaşılır

· Düz çizgilerden oluşan dallar, anahtar kelimeler veya resimlerle gösterilir ve açıklanır

İkincil fikirler, daha üst düzey bir koldan ayrılan dallar şeklinde de tasvir edilir; Üçüncül fikirler için de aynı şey geçerlidir;

Dallar, birbiri ile bağlantılı bir sistemi oluştururlar.

Zihin kartının amacı:

• Bu haritanın tek bir referans notu olarak kullanılması (broşürler de dâhil olmak üzere).

• Öğrenci bölümleri arasındaki ilişkiyi tanımlama.

• Ders kitabının metnini, atlası kullanarak bir harita çizebilme.

• Yapılandırılmış bilgilerin hazmedilmesi daha iyileştirilmesi.

• Derste etkileşimli beyaz tahta ile işin daha iyileştirilmesi.

Bilgiyi düşünme ve yapılandırma sürecini görsel bir biçimde görüntülemek için kullanışlı bir araçtır.

Zihinsel kartlar aşağıdakileri yapmak için kullanılabilir:

• Belli bir görev üzerinde düşünürken aklınızı meşgul eden o görevin yansıtılması ve düşüncelerin sembollerle ifadesi

• Bilgiyi, beynin kolayca algılayacağı şekilde vermek işlevi görebilir , çünkü bilgi beyinde zaten "beyin dilinde" ifade edilerek anlam kazanıyor.

Zihin kartının geliştirilmesi iki aşamada gerçekleştirilir:

1. Konunun içeriğinin yapısal bloklara ayrılması (bloklarda ki içeriklerin temel, anahtar birimleri içermesi).

2. İçeriği semantik bir bağ şeklinde sunmanın bir aracı olarak işlev gören ve bir ya da daha fazla büyük semantik yapılara ayrılmasına izin veren metnin bir grafiğinin oluşturulması.

Hiyerarşik bir ağaçta, kök düğümler en yüksek soyutlama derecesine karşılık gelir ve "yapraklar" daha belirli kavramları sembolize eder. Kavramları seçerken, frekans karakteristikleri (aktivite katsayıları) hesaba katılır, bu da metinde ilişkili konunun her oluşumunu düzeltir [3].

Grafiklerin bir araç olarak kullanımı:

1) İşitsel metnin yapısal ve semantik bileşenlerini sabitleme;

2) Konuşma ürününün kontrolü, diğer bir deyişle, belirli bir dil yapısının alakasını ve / veya biçimini, bireyin dilsel belleğindeki standarda ve bütün olarak tasarımını kıyaslama ve değerlendirme için bir mekanizma olarak değerlendirilmesi.

3. Sonuçlar

Böylece, düşüncenin görselleştirilmesi için grafik teknikleri, bilişsel görevleri tasarlama, mevcut yöntemleri ve düşünce ve hafıza geliştirme araçlarını yeniden canlandırma ve öğrencileri aktif düşünme etkinliği sürecine dâhil etmek için yeni yollar bulma açısından büyük bir potansiyele sahiptir. Bilgi, öğreten ile öğrenci arasındaki bağlantı olduğundan, öğrenen sürecini, bileşenleri aracılığıyla - öğretmenin etkinliği ve öğrencinin etkinliği - şeklinde yapılandırır. Öğrencilerin bilişsel etkinliklerini aktive etmenin teknolojik yöntemini seçmenin temelini oluşturan eğitim içeriğinin değerlendirme biçimi budur.

Zihin kartları oluşturma sürecinde akılcı hale getirme, bu amaçla da özel elektronik ve internet kaynaklarını kullanma imkânı vardır. Zihin kartlarını oluşturmak için en yaygın bilgisayar programları

MindManager X5, Visual Mind 6, MindGenius 2005'tir. ConceptDraw, INDMAP, FreeMind'in yanı sıra aşağıdaki web sitelerinde barındırılan İnternet kaynakları:

http: //www.mindmeister.com, http://www.mindmappedia.com.

4. Tartışma

Zihin kartları öğrencilerin program materyalinde uzmanlaşmasında ne kadar kullanışlı olabileceği konusunda, bu tür haritaların derlenmesinin tanıtıma hazırlığının yanı sıra ikna edici bir şekilde konuşmasına da yardımcı olacağına dikkat çekilmektedir.

Peki bu sunuma hazırlık nasıl yapılmaktadır?

Öğrenci, makalenin içeriğini inceler, kitaplardan, bunlardan özetler çıkarır. Derlenen malzemenin çeşitliliğini bozmadan, onu bir düşünce haritası biçiminde yapılandırması yararlı olacaktır. Zihin kartının performansı esnasında, dallara normal ekleme veya çıkarma yaparak performansı genişletebilir veya kısaltabilirsiniz. Yeterli veya yeterli olmayan bir şekilde inşa edilmiş bir zihinsel harita, konuşmanın genel resmini tutarken temel fikri kaybetmemenize ya da kaybetmenize neden olabilir.

Metin planının önündeki bir zihin kartının avantajları açıktır: birkaç anahtar kelime birkaç sayfa metinden daha kolay hatırlanabilir; Bir öğrencinin sunumunda zihinsel haritaya dayanarak kendi düşüncelerini sunarken mevcut sorular ile konuyu şaşırarak karıştırması çok zordur. Zihin haritası açıklayıcı bir örnek olarak sunulabilir, bu nedenle dinleyiciler ana fikri daha iyi hatırlayacak ve daha az dikkatleri dağılacakdır. Sunumun sonunda ise zihinsel haritaların basılı kopyaları broşür olarak kullanılabilir.

Konferansları özetlemek, araştırma kâğıtlarını yazmak, büyük miktarda bilgiyi analiz etmek, anlamak ve hatırlamak için zihinsel haritaların kullanılması son derece gereklidir. Bilinen notlar şeklinde belirtilen bilgiler zaman kaybına neden olur. Zihin kartlarının derlenmesi, metnin daha iyi öğrenilmesini ve ezberlenmesini kolaylaştırmanın yanı sıra yaratıcı düşünmeyi de geliştirir.

5. Sonuçlar ve öneriler

Bir grafik düzenleyicinin zihinsel haritası yardımıyla eleştirel düşünme yeteneği için teknolojinin yalnızca bir kısmını tanımladık. Bu etkileşimli teknik, KDU öğrencileri tarafından, yalnızca, okuduğu öğretim materyalini göstermenin bir aracı olarak değil aynı zamanda hazmedilmesine etkili bir aracı olarak, özetleri destekleyerek sistemleştirerek başarılı bir şekilde uygulanmaktadır. Böylece, bu tür yenilikçi öğretim yöntemlerini bu aşamada ustalıkla belirlemek, KDU öğretmeninin öğretme ve gelecek uzmanların yaratıcı yeterliklerini oluşturma konusunda bir yetkinlik yaklaşımını uygulamasına imkân verecektir.

Kaynaklar:

1. Bryshinkin V.N. Eleştirel düşünme, mantık, tartışma / Ed. V.N. Bryshinkina, V.I. Markina. - Kaliningrad: Yayın evi Kaliningr. Belirtmek, bildirmek. Üniversite, 2003. S.29-34.

2. Byusen T. Hafıza kartları. % 100 için hafızanızı kullanın. - Moskova: Rosmen-Press, 2007.

3. Sidorov S.V. Zihinsel bir harita temelli bir ders geliştirme [Elektronik kaynak] // Sidorov S.V. Öğretmen-araştırmacı sitesi http://sv-sidorov.ucoz.com/blog/2013-03-09-37

4. Mueller H. Zihinsel haritaları çizmek. Fikir üretme ve yapılandırma yöntemi. - M.: Omega, 2007.

5. http://www.mind-map.ru/

Makedonya Eğitim Sisteminde Yeni Eğilim Olarak Entegre Eğitimin Gelişimi ve Çocukların Sosyal Psikolojisine Etkisi

Doç.Dr. Osman Emin

Özet

Makedonya, kendi sınırları içerisinde etnikler arası güvensizliğin olduğu ve uzunyıllar süren güvensizliğin ortadan kaldırılması için aynı zamanda entegre edilmiş ve hoşgörülü bir toplumun meydana gelmesi için entegre edilmiş eğitim sisteminin geliştirilmesi önemli bir alan olduğu ve ihtiyaç duyulduğu bir sisteme gidildiği görülmektedir. Bu Makedonya'da bir toplumun var olması için en önemli çalışmalardan biri olup ve son yıllarda bu tür sorunların derinlenmesine gidildiği görülmüştür. Başarılı bir öğretmen eğitim alanında meydana gelen değişiklikleri ve güncelliği takip etmek zorundadır. Bu şekilde hergün çalışma esnasında karşı karşıya kaldığı zorlukların üstesinden gelebilmesi ve bütün sorulara yanıt verebilmesi için, yenilikleri takip etmek zorundadır. Çocuklar ile çalışma zor bir süreç olduğuna göre eğitim sistemi bütün sorunlara çözüm üretip, öğrencilerin ilgisini çekebilecek yeni eğilimler kullanarak, öğrencileri motive ederek, tamamlanması gereken konuları eğlenceli ve ilgi uyandıracak şekilde sunulması gerekmektedir. Entegre Eğitimi alanında modeller geliştirmeye başlandı ve özel eğitim modeli olarak karşımıza çıkmakta olan modeller, çoketnikli toplumlarda bütün etnik toplumların da katıldığı örnek alınabilecek bir modeler olduğu görülmektedir.

Bu eğitim modeleri ile öğrenciler, öğretmenler ve ebeveynler çok etnikli değerlerin inşa edilmesine, entegre edilmelerini kapsamaktadır. Programlar ilköğretim ve lise öğretim sürecini kapsamaktadır. Entegre edilmiş ders dışı etkinlikleri için yıllık programlar, eğitim, öğretim ve geliştirme ekibi tarafından hazırlanarak, uzun yıllar boyunca Makedonya'da kullanılmaya başlayan entegre eğitimi ve gelişiminden en iyi örnekler kullanılmaktadır. Ayrıca Norveç ve Kuzey İrlanda da uluslararası tecrübeleri de kullanarak programın yenilenmesi ve hazırlanması için Makedonya Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından geliştirildi, yeni girişimlerde bulunuldu. Hazırlanan programlar, resmi milli eğitim-öğretim programları ile sıkı bir bağ içerisinde olup, konular birbirini desteklemektedir. Entegre eğitimi ile her öğrenciye yönelik hazırlanmış bireysel yaklaşım, iki dili yaklaşım, ekip ve ikili çalışma şekli ile gerçekleştirilen etkinlikler eğitim-öğretim sürecinin daha anlamlı ve etkin olmasını

sağlamaktadır. Bu yaklaşımlar ile toplumlardaki çoketnikli özellikler kullanılarak birlikte yaşama, daha sağlıklı yaşam için hem öğrenciler, ebeveynler hem de öğretmenler hayat yetenekleri ve becerilerini zenginleştirileceğinin düşüncesinin içinde olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Eğitim sistemi, entegre eğitimi, yeni eğilim, çocuk, sosyal psikoloji*

Giriş

Teknolojinin durmadan geliştiği bir dünyada insanlar, birbirleriyle rahat ve hızlı bir şekilde iletişim sağlayabilmelerini, eğitime borçludurlar. Bunun için toplumlar, bireylerine daha iyi bir hayat tarzı sağlamak için, eğitim sistemlerini diğer ülkelerin eğitim sistemleriyle karşılaştırarak sürekli geliştirmek istenmektedir. Her ülke, toplumun çağdaş gelişimlere uyabilmesi için eğitim sistemini geliştirmek zorundadır. Bu gelişim için eğitim politikasını tahlil etmek ve eğitime yönelik yaklaşımları geliştirmek durumundadır.

Kendi eğitim sistemimizi başka ülke eğitim sistemleriyle karşılaştırmak zorunludur. Ancak yapılan tüm değişmeler ve karşılaştırmalar gelişmiş Avrupa ülkelerinden örnekler alınmaktadır. Böylece aklımıza ilk gelen soru bizim devletimiz buna ne kadar hazır olduğudur. Ülkelerin eğitim sistemlerinin temelini eğitim programları oluşturur. Çünkü, nasıl bir insan yetiştirileceği sorusunun cevabı eğitim programlarında ifadesini bulur. Eğitim kalkınmanın temelini oluşturmaktadır. Kalkınmanın sağlam ve sürdürülebilir bir yapıda gerçekleşmesi için; insan kaynaklarının gelişimine öncelik vermek, gelişen teknolojileri takip etmek, bireylerle sağlıklı iletişim kurmak ve iyi organize olabilmek gerekmektedir. İyi bir iletişim kurmak ise bireylerin dinleme, anlama, konuşma ve yazma becerilerinin gelişmesine bağlıdır.

Makedonya eğitim sisteminin yapısı ve özellikleri okulöncesi, ilköğretim, lise (ortaöğretim) ve yüksek öğretim diye adlandırılan öğretim basamaklarını kapsar. Okulöncesi eğitim, henüz ilköğretim çağına gelmemiş 4-6 yaşları arasındaki çocukların eğitim gereksinimini karşılar ve isteğe bağlıdır. İlköğretim, genel olarak 6-14 yaşlarındaki çocuklara eğitim sağlayan dokuz yıllık bir yetiştirme (temel eğitim) dönemidir ve zorunludur. Gerek yönetim, gerek öğretim programı bakımından bir bütünlük göstermektedir. Lise veya ortaöğretim, genellikle 14-18 gençlerin öğrenim gördükleri bir öğretim basamağıdır ve zorunludur. Genelde dört yıl süren bu öğretim basamağı, ilköğretime dayalı en az üç yıllık bütün genel, meslekî ve öğretim kurumlarını kapsar. İlk öğrenimini tamamlayan her öğrenci, ilgi ve yeteneği doğrultusunda istediği lise okullarından birine girebilir. Yükseköğretim, ortaöğretim üstünde en az dört yıllık eğitim sağlayan tüm öğretim kurumlarını kapsar.

Makedonya, Balkanların en karmaşık bölgelerinden biridir. Balkanların kalbi sayılan Makedonya, eski tarihçiler tarafından bir ırklar müzesi olarak nitelenen Makedonya, bugün de çok uluslu bir devlet özelliği taşımaktadır. Makedonya, çok dili, çok dinli, çok kültürlü bir mozaik bölgedir. Makedonya Cumhuriyeti'nin Federal Yugoslavya Devleti ile süren bağlılığı 8 Eylül 1991'de bağımsızlığını ilan etmesiyle biter. Bu tarihten itibaren meydana gelen değişiklikler ve getirilen bir takım anayasal değişikliklerden sonra Makedonya Cumhuriyeti eğitim sisteminde 1991 yılında çıkarılan Eğitim Sistemi Yeniden Düzenleme Yasası ile bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerden sonra Makedonya Eğitim Sisteminin genel amacı, "Çocuklar için mutlu bir çocukluk ve hayata daha iyi bir başlangıcı teminat altına almak, gençler için fırsat eşitliğini sağlamak, herkes için çeşitli hünerlerini geliştirerek ülkelerine zengin bir miras bırakacak gelir teminini hazırlamaktır. Bunun yanı sıra öğrencilerin, toplumsal beklentiler karşısında kendi gereksinim ve özelliklerini tanımalarına ve gerçekçi bir benlik kavramı oluşturmalarına ve kendi yaşamlarıyla ilgili kararlar alabilmelerine yardımcı olunmasıdır." şeklinde belirlenmiştir. Çocuk eğitimi ve çocuk gelişimi sadece içsel sebeplerden (genetik, kişisel özellikler vb.) değil birçok dışsal etkenlerden de (kültür, çevre, sosyal ilişkiler vb.) etkilenmektedir. Çevresel etkenlerde çocuğun gelişiminde büyük bir role sahiptir. Çocuk psikolojisi bu sebeple çocuğun gelişimini birçok farklı açıdan ele alır. Bu alanlara örnek olarak, Sosyal

Bağlam: Öncelikle aile ile kurulan bağlar, daha sonra akranları ve diğer yetişkinler ile kurduğu ilişki çocuğun gelişimini, öğrenimi ve düşünce yapısını uzun dönemde etkilemektedir. Kültürel Bağlam: Çocuğun içinde yetiştiği kültür, çocuğa birçok değer, gelenekler, görenekler ve yaşam yapısı aşılamaktadır. Kültür, çocuğun ebeveynleri ile nasıl bir ilişki içerisinde olduğunun, nasıl bir bakımı olacağından, nasıl bir eğitim alacağına kadar birçok alanı etkilemektedir. Yukarıdaki gibi farklı alanlar, birbirleri ile etkileşim içerisindedir. Bu bağlamlar çocuğun gelişimini ve psikolojisini farklı yönlerde etkileyebilmektedir. Çocuk psikolojisi, genetik, çevresel etkenler, doğum öncesi gelişim, sosyal gelişim, kişilik gelişimi, dil gelişimi, bilişsel gelişimi, fiziksel gelişimi, bağlanma, duygusal gelişim ve cinsel gelişim gibi birçok alana odaklanmaktadır. Psikolojinin çocuk psikolojisi dalındaki uzmanlar, çocuğun içerisinde olduğu bağlamları ve etkileşimlerini göz önünde bulundurarak, çocuğun yarar sağlayabileceği şekilde aile içi ilişkilerin düzenlenmesi, bakımının sağlanması, eğitimsel desteğinin sağlanması gibi çocuğun gelişiminin daha sağlıklı hale getirilmesini hedefler.

Eğitim Sistemi-Çocuk ve Entegre Eğitimi

Eğitim, çocuklar için öğrenmeyi, sosyal, duygusal, fiziksel ve zihinsel gelişimi arttırıcı ya da ilerletici etkisiyle bilinmektedir. Bunların yanında aldığı eğitim ile çocukla yetişkin arasında sıcak bir ilişki geliştirmesine ve çocuk eğitim ve gerçek hayat ayırımını yapmasını daha kolay sağlar. Yapılan araştırmalarda entegre eğitimin farklı çeşitlerinin çocukların farklı gelişim alanlarında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Entegre eğitiminde gerçekleştirilen etkinlikler, ders dışı aktiviteler ile çocuğun dil; konuşmada akıcılık, yeni kelimeler öğrenme ve zihinsel gelişime; yaratıcı düşünce, çok boyutlu düşünce, problem çözme katkıda bulunmasının yanı sıra, çocuğun duygusal, sosyal ve fiziksel gelişimine de büyük katkısı bulunmaktadır.

Vygoysky, birlikte çalışmanın, birlikte olmanın, birlikte etkinliklere katılmanın çocuğun bilişsel gelişimine olan katkısını göz ardı edemeyiz. Daha iyi bilen bir diğeri (More Knowledgeable Other) kavramını herhangi bir konuyu öğrenmeye çalışan kişiden daha iyi bilen ve anlayan kişidir. Daha bilgili ve tecrübelinin genelde yaşça daha büyük olması bekleniyor olabilir ama bu çocuğun akran grubu da olabilir. Vygotsky, çocuğu öğrenme sürecinde yalnız bırakmamış, daha bilgili birinin ona rehberlik edebileceğini düşünmüştür. Rehberlik alan çocukların, pek çok görevde ilerleme gösterdiği gözlenmiştir. Cole ve ark. (1998) ise geliştirdiği Kültürel Tarihsel Etkinlik kuramda, farklılıkları da yeni eğitimsel perspektife entegre ederek çocuklara bir etkinlik atmosferi oluşturur. Cole ve ark.'ları Kültürel Tarihsel Etkinlik Teorisinden yola çıkarak 5.boyuttan bahsetmiştir. Beşinci boyutta, kurumlar arası ve nesiller arası etkinlikleri birleştirmeye çalışarak çocukların özellikle bilişsel ve sosyal becerilerini kültürel dolayımlamayla geliştirmeyi hedefler. 5.boyutun en önemli özellikleri arasında herhangi bir etkinlikte ast-üst ya da otorite ilişkilerinin olmadığı, kuralların herkes tarafından ortak konulduğu, öğrenme için istekli ve güdülü olmaları yer almaktadır. 5.boyut'un ilk uygulanış şekilleri okul sonrası aktivitelerken, sonrasında özellikle üniversite çalışanlarıyla 6-14 yaş arası veya bazen daha da küçük yaş gruplarıyla birlikte zaman geçirmesi, ve bu aktivitelerden iki tarafında yaralanmasını mümkün kılmaktadır. Çocuklar kültürel olarak dolayımlanırken, yeni şeyler öğrenmekte ve aktif olarak katılım sağlama imkanı bulmaktalar. Aynı zamanda, üniversiteyi tanıma ve görme fırsatı bulan çocuklar üniversite öğrencileriyle karşılaşırlar. Üniversite öğrencileri çocuklara yardımcı olur ve rehberlik yapar (Karadayı, 2001).

Eğitim, kasıtlı olarak, istendik öğrenmeleri oluşturma sürecidir. İstendik öğrenmelerin gerçekleşmesi ise, eğitimin bireyin gelişimi ve öğrenme özelliklerine göre düzenlenmesi ve uygulanması ile mümkündür. Eğitim, bireyin gelişim ve öğrenme özellikleri hakkındaki bilgiyi psikolojinin bulgularından almaktadır. Çocuğun/bireyin okuldaki ve okul dışındaki öğrenmelerini pek çok faktör etkilemektedir. Öğretmen görevi olan; çocuğun istendik öğrenmelerine rehberlik edebilmek, çocukta istendik öğrenmeyi sağlayabilmek için onu okul içinde ve okul dışında bir bütün olarak tanımalıdır. Çocuğun kişilik özellikleri benlik algısı, benlik kavramı, öğrenme yeteneği, güdülenmesi, sosyal davranışları, duyguları, okula ve okulla ilgili olan çeşitli ögelere karşı tutumu; doğuştan getirdiği kalıtsal özellikler ve doğun öncesi, doğum sonrası ve doğum sonrasından o güne kadar içinde yaşadığı çevredeki etkileşimlerin bir ürünü olarak ortaya çıkar. Tüm bu faktörler çocuğun davranışlarını nasıl etkilemektedir? Çocukta istendik öğrenmeler, diğer bir deyişle, yaşantı ürünü, kalıcı izli istendik davranış değişiklikleri planlı olarak nasıl sağlanmalıdır? Öğretmenler, çocukların davranışlarını etkileyen faktörleri bilmelidir ki etkili ve verimli öğrenmeyi gerçekleştirebilecek önlemleri alabilsinler.

Bu amaçla eğitim bilimleri, psikoloji davranışlarının incelediği insan davranışlarının nedenlerine, insan davranışlarının oluşturulması ya da değiştirilmesini etkileyen faktörlere ilişkin bilgiyi alıp gerçek eğitim durumlarında kullanmak durumundadır. Bireyin ihtiyaç hiyerarşisine, bireyi çeşitli yaş ve gelişim dönemlerinde hangi gelişim ve öğrenme özelliklerine sahip olduğuna; hangi öğrenme durumlarında hangi öğrenme kuramlarının ilkelerinin etkili olabileceğine ilişkin bilgiyi, eğitim bilimleri psikoloji biliminin ortaya koyduğu bulgulardan elde ederek öğretimi planlama, uygulama ve değerlendirmede kullanmaktadır. Eğitimin gerçekleşebilmesi yani istendik öğrenimlerin kasıtlı bir biçimde oluşturulabilmesi için; öğretimin belli hedeflere dönük öğrenmeleri oluşturmak üzere planlanması, uygulanması ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Eğitim, bireyin davranışlarında kendi yaşantısın yoluyla kasıtlı olarak istendik ve kalıcı değişme meydana getirme süreci olduğuna göre, eğitimin üstünde çalıştığı malzeme başta çocuk ve insandır. Gelişim ve sosyal psikolojisinin ortaya koyduğu, insanoğlunun çeşitli gelişim alanlarının ve dönemlerinin özellikleri dikkate alınarak öğretme-öğrenme durumlarının düzenlendiği, bu eğitim durumlarıyla öğrencilerin etkileşimleri gelişim özelliklerine uygun olarak gerçekleştirildiği ve değerlendirmenin çocuğun gelişim özelliklerine göre yapıldığı taktirde eğitimde istendik davranış gelişimleri gerçekleşecektir. Örneğin; anaokuluna giden beş yaşındaki çocuğun davranış özellikleri ile 14 yaşındaki bir çocuğun davranış özellikleri arasında fark olacaktır. Beş yaşındaki çocuk için öğretmeni ve onun vereceği ödüller çok önemli iken, on dört yaşındaki ergen için ise, akran grupları ve onarın vereceği ödüller daha çok önem taşır.

Ayrıca, aynı çağda bulunan çocukların da gerek kalıtım gerekse çevrenin büyük etkisiyle gelişim özellikleri birbirinden farklılık göstermektedir. Özellikle okulda ortaya çıkan öğrenme farklılıklarının önemli bir bölümü, çocuğun içinde yaşadığı çevresel koşullara bağlanmaktadır. O halde öğretmenler çocuğun gelişimini etkileyen bu etmenleri bilerek, olumsuz, dezavantajlı çevrelerden gelen çocukları bilerek öğretme-öğrenme ortamında destekleyici önlemleri almalıdırlar. Öğretmenlerin bu önlemleri alabilmeleri için değişik yaş ve gelişim çağlarındaki çocukların fiziksel, psikososyal, bilişsel ve ahlak gelişim özelliklerini bileleri gerekmektedir.

Çocuk doğanın bir armağanıdır; çocuk imgesi ise insanın yarattığı bir şeydir. Doğanın armağanı olmanın ötesinde olan çocuk imgesi, tarihin her çağında eğitim uygulamalarını belirlemiştir. Dahası, insanın yaratmış olduğu çocuk imgesi, doğru olduğu kadar hatalıdır da. Yanlış imgeler, doğru olanlardan daha güçlü olup daha kolay akılda kalmaktadır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de küçük çocuk eğitimcileri olarak bizim görevimiz, sadece doğanın armağanına karşı dürüst olmak değil, fakat aynı zamanda her çağda küçük çocuğun sağlıklı eğitimini tehdit eden hatalı imgelerle savaşmaktır. Bu savaş esnasında çocukları daha huzurlu ortamların sağlanabilmesi için farklı etnik toplumlara ait öğrencileri birleştirecek unsurların yaygınlanmasına gidildiği görülmektedir. Bu unsurların en temelinde de birleştirme ile birlikte çocukların entegreşmesini sağlama başlıca görevlerden biri olmuştur. Bireyin çevresindeki dünyayı anlama ve öğrenmesini sağlayan, etkinliklere bilişsel gelişim adı verilmektedir. Bilişsel gelişim, bebeklikten yetişkinliğe kadar, bireyin çevreyi, dünyayı anlama yollarının daha kompleks ve etkili hale gelmesi sürecidir. Bundan dolayı, çocuğun çevresindeki dünyayı değişik yaşlarda nasıl ve niçin böyle gördüğünü ve algıladığını belirlemeye çalışmışlardır. Çocuk dünyanın pasif alıcısı değildir, bilgiyi kazanmada aktif role sahiptir. Buna bağlı kalarak entegre eğitimi, Makedonya Cumhuriyeti'nin eğitim sisteminde yeni model olarak görülmektedir, böylece çağdaş eğitim süreci yardımıyla farklı etnik topluluğa ait olan öğrencilerin, ebeveynlerin ve öğretmenlerin arasındaki entegrasyonunun daha başarılı olmasını sağlamaktadır. Bu model kendi içinde, çok etnikli değerleri, iki dilliliği, öğrencilerde olduğu gibi ebeveynlerin, öğretmenlerin arasındaki işbirliğinin tanıtılması, desteklenmesi ve ilerlemesi için uğraşmaktadır, temelinde ise farklılıklara karşı saygı gösterme, onları entegre etme ve uyum içinde çok etnikli topluluklar inşa edebilme yatmaktadır.

Model, Makedonya'da çatışma sonrası, ayrılmış toplumlarda barışın sağlanması ve işbirliğin artırılması projesi üzerinde iki yıllık çalışma sonrasında, 2007 yılında model olarak geliştirilerek, pratik bir şekilde kullanıma geçmiştir. O zamandan beri model başarılı bir şekilde Makedonya'da bulunan farklı belediyelerden seçilmiş bir kaç ilköğretim ve orta öğretim (lise) okullarında kullanılmaya başlayarak, başarılı sonuçlar elde etmiştir. Modeli uygulayan okulların temel özelliklerinden biri entegrenin sağlanmasıdır. Model farklı etnik topluluklara mensup olan ve de öğretim sürecini (herkez kendi ana dilinde) aynı anda ve aynı alanda gördükleri dersleri, aynı okul binasında, aynı devrede eğitim gören öğrencilerin entegrasyonunu desteklemektedir.Öğrencilerin entegrasyonu teşvik edildiği gibi farklı etnik

kökene sahip öğretmenlerin de entegrasyonu sağlanmış olmaktadır. Model milli-resmi eğitim programları ve özel eğitim-öğretim programların ders (öğretim) dışı özellikte olan etkinlikler programının içeriği, özellikle entegre edilmiş ders dışı etkinlikleri, iki dilli yaklaşım ve oyun metodu ile zenginleştirilerek programlar, arasındaki güçlü korelasyonu sağlamaktadır. Entegre edilmiş ders dışı etkinlikler ile her öğrenciye bireyselleştirilmiş şekilde ulaşmanın yanı sıra, iki dilli yaklaşım da kullanılmaktadır. Ayrıca ekip ve ikili çalışma şekli ile bütünsel bir biçimde genel eğitim-öğretim sürecinin daha kaliteli olması ve iyileştirilmesine etki etmektedir. Ayrıca öğrencilerin, öğretmenlerin, ebeveynlerin hayat yeteneklerinin, becerilerinin daha kaliteli bir şekilde kullanabilmesini, çok etnikli özelliklere sahip toplulukların da bir arada yaşayabilmesini sağlamaktadır.

Entegre Eğitimi ve kazanımları

Öğrenciler için: yeni bilgiler, beceriler, devamlı bir şekilde bilgilerin kazandırılması, kendine güveninin artırılması, iletişimin artırılması, sosyalleşme, işbirliğin, hoşgörünün güçlenmesi, stereotip ve önyargıların ortadan kaldırılması için zengin ders dışı etkinlikleri hazırlanarak öğrencilere öğretilmektedir. Aynı zamanda öğrenciler okul içinde ve okul dışında çok sayıda düzenlenen spor ve kültürel etkinliklere katılarak kendilerini daha iyi ifade etmektedirler.

Ebeveynler için: ebeveynlerle özel işbirliğin sağlanabilmesi için özel programlar hazırlanmaktadır. Böylece okullardaki etkinlikler tanıtılmış olur, sürekli öğrenme ve becerilerin kazanılması için alışkanlıklar teşvik edilmektedir. Ayrıca farklı etnik topluluğa ait olan ebeveynler ve öğretmenler arası işbirliğini de güçlendirmektedir.

Öğretmen kadrosu ve rehberlik bölümü (eğitimciler) için: belirli merkezlerin yardımıyla, öğretmenlere ve eğitimcilere entegre eğitimi için profesyonel, pratik ve teorik eğitim sunulmaktadır. Bunun yanı sıra çeşitli türde etkinlikler, çalışma literatürü, profesyonel gelişim için programlar ve bilgi-beceri kazandırılmaktadır.

Okul için: iyileştirilmiş çalışma şartları, modern araçlar ve didaktik (öğretici) gereçler, çok yönlü işlevli sınıflar, dershaneler, kaliteli zorunlu öğretim ve ders dışı etkinlikler sunulmaktadır. Ayrıca olumlu sosyal-duygusal iklim, farklı etnik topluluktan oluşan okul kadrosu, ebeveynler ve öğrenciler arası iyileştirilmiş iletişim, çok sayıda etkinliklere, olaylara ve kutlamalara katılım sağlanmaktadır.

Merkezlerin sunmuş olduğu modellerin vizyonları genelde, Entegre eğitimini, yüksek kaliteli ve temsili eğitim modeli oluşturmak. Çok etnikli (multietnik) çevrelerde bütün etnik toplulukların eğitimi için uygun örnek teşkil edecek niteliksel ve temsilci bir eğitim-öğretim modeli yaratmak ve oluşturmaktır. Çağdaş entegre edilmiş eğitim modeli, çok etnikli değerleri, iki dilliliği destekleyerek entegrasyonu sağlar. Öğrencilerin, öğrenci ebeveynlerin ve öğretmenlerin arasındaki ortak işbirliğini tanıtarak destekler ve aynı zamanda farklılıklara karşı saygı göstererek uyumlu ilişkilerin kurulmasıyla topluluklara katılımını teşvik eder.

Misyonu ise eğitim çerçevesi içerisinde yüksek kaliteli eğitimin oluşturulması için zorunlu öğretimin yanı sıra öğretim dışı etkinliklere önem verilmektedir. Bunun yanı sıra model ile etnikumlar arası eğitimin entegrasyonu daha çağdaş, başarılı çok etnikli eğitim-öğretim kurumu inşa etmektir. Entegre edilmiş öğretim (ders) dışı etkinlikler yardımıyla her öğrenciyle bireysel çalışma ve onlara bireysel ulaşabilme imkanı vermektedir. Bunun yanı sıra iki dillin kullanılması, sürekli bir şekilde ekip ve ikili şekilde çalışılarak bütün eğitim-öğretim sürecinin kalitesinin artırılmasına etki etmektedir. Çok etnikli ve bir arada yaşayan toplumların kaliteli yaşam sürdürebilmesi için toplumlarda, öğrencilerde, öğretmenlerde ve ebeveynlerde özellikle birçok yetkinliğin ve hayat yeteneklerinin geliştirilmesini sağlar.

Entegre eğitimi için merkezlerin teşvik ettiği başarılı olması gereken noktalar noktalar:

İnsanlar arasında yakınlaşmanın ve sorunların çözümünde iletişim ve işbirliği içinde olabilmesi için modelin araç olarak kullanılması;

Farklı etnik, dini ve farklı kültürel geçmişleri olan öğrenci ve öğrenci aileleri arasında karşılıklı saygının artırılması;

Herkezin eşit değer ve saygıya sahip olduğu toplumlar oluşturmak, aynı zamanda toplumun bütün fertleri arasında olumlu ilişkiler geliştirilmesi;

Toplumun gerçek değerleri sayılan farklılıklara karşı saygılı olmak, açık iletişim, işbirliği, hoşgörü, çatışmalarla hesaplaşma esnasında yaratıcılık, stereotip ve önyargılarına karşı saygı gösterilmesi;

Önemli olan bir diğer çalışma da sivil örgütlere bağlı eğitim merkezinin kurulmasıdır. Bu şekilde başarılmış oldunan çalışmaların neticesi olarak entegre eğitimine gösterilmiş olan ilgi ve açık iletişim yardımıyla entegre eğitimin nasıl sağlanabileceği görülmektedir. Eğitim merkezleri, öğretmenlere yönelik özel hazırlanmış programlar ile eğitimler sunumaktadır. Eğitim Merkezi içerisinde sunulan eğitimler ile öğretmenleri yeni bilgi, beceri, çokkültürlü okullarda karşılaşabilecekleri sorunları ortadan kaldırabilmek, onlara başarılı cevap verebilmek için metodların öğrenilmesine yardımcı olmaktadır. Eğitim merkezi ihtiyaçlarını giderebilecek ve bilgilerini en iyi şekilde aktarabilecek entegre eğitimi alanında uzman yerel ve yabancı üniversite hocalar-sunucular ve eğitimciler angaje edilmektedir. Eğitimler ise Teorik bilgi, Pratik çalışma ve sınavı başarılı bir şekilde tamamlamaları için önceden iyi hazırlanmış ve ayrılmış konular bütününü içermektedir. Küresel dünyada her gün yeni bir sorunlara karşı karşıya kalındığı, büyük sorunlar ve engeller olduğunu bilerek iyi geliştirilmiş tecrübeler ile iyi korunmuş bilgiler bireylerde olması gerekmektedir.

Nelson Mandela'nın söylemiş olduğu önemli bir düşüncesiyle bağlamış olursak: "Hiçbir kimse bir başkasının rengi, geçmişi veya dini mensubiyetine karşı kin göstererek doğmuyor veya dünyaya gelmiyor. İnsanlar kin tutmayı öğreniyorlar, eğer kin tutmayı öğrenebiliyorlarsa o zaman, sevgi göstermelerini de öğrenebilirler, çünkü sevgi insan kalbinden gelen doğal bir olaydır." Modellerin başarılı olabilmesi için öğretmenler önemli rol oynadıklarını ve rollerin ne kadar önemli olduğunun farkında olmaları gerekir. Gelecek nesillerde, toplumların oluşturulmasında ve çocukların eğitilmesi esnasında önemli sorumluluğu taşıyan öğretmenler, sunmuş oldukları bilgileri ve çocuklara aktardıkları ile ileride nasıl bir dünya da yaşayabileceklerine karar verecekleri unutulmamalıdır.

Eğitimde gerçekleşen yenilikler yeni öğretim derslerin, zorunlu öğretim sürecin zamanlaması, öğrencilerin özel ihtiyaçlarına göre bireysel bir şekilde hazırlanmış öğretim programların hazırlanması ve onlara karşı adapte olunduğunu ifade etti. İyi okulun başarılı olması için eğitim programındaki dört temel sütunun nasıl olması gerektiğinden söz edersek birinci sutün bilgi için okuma, ikinci sutün var olmak için öğrenme, üçüncü sutün başarılı olunması için okuma ve son dördüncü sutün birlikte yaşamayı öğrenme, olduğunu söyleyebilirz. Ancak hiçbir müfredat programı buna göre hazırlanmadığı görülmektedir. Bilgi için okuma, büyük bir alanı kapsayarak modern bir toplumun oluşturulmasında gereken temel bilgilerin tümüdür. Bu bölümde bir yaşam boyu gerekebilecek çalışmaların ve bilgilerin elde edilmesi için öğrenmenin ne kadar önemli olduğu ve okuma imkanlarının sunulması gerektiğidir. Var olmak için öğrenme ise güçlü kişisel sorumluluğun ve güçlü değerlerin geliştirilmesi için kişiliğin oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Başarılı olunması için okuma ise karşılaşan belirli durumlarla baş edebilme yaklaşımının ve becerilerin geliştirilmesi ve ekip ile çalışmanın öğrenilmesi hakkında bilgilerin sunulmasıdır. Aynı zamanda, farklı sosyal ve çalışma tecrübelerinin yapısının oluşturulmasında becerilerin öğrenilmesidir. Birlikte yaşamayı öğrenme, diğer insanlara karşı tutumun geliştirilmesi ve birbirinden bağlı olunduğu, yaşamın sürdürülebilmesi için birbirine ihtiyaç duyulduğunun açıklanmasıdır. Okul bir önemli kurum olarak görülerek bir arenanın tamamı olduğu söylenebilir. Burada öğrenciler, sosyal, ekonomik, kültürel ve dini farklılıklara rağmen bir araya gelen ve getiren bir yerdir. bugünkü dünyda ise var olma veya yok olma yeri olarak görüldüğünü de söyleyebiliriz.

Bu şartlarda çalışabilecek öğretmen olmanın ön şartları hakkında tartışma yürütülürse bir dersin sevilmesi için ilgi ve bilginin olması gerektiğini, öğrencilere karşı sevgi beslenmesi, öğrenci potansiyelleri gözönünde bulundurulması, doğru olmak, öğrencilere karşı yüksek beklentilerin konulması, bu öğretmenler için de geçerli sayılabilmektedir, bilgiye karşı isteğin ve sevginin desteklenmesi, sınıf ortamına öğrencileri adapte edebilme, öğretmen arkadaşların çalışmalarına karşı olumlu davranma, öğretmen ekipleri oluşturulması için iyi şartların oluşturulması, toplumun okuldaki rolü ve toplumsal, kültürel ve siyasi rollerde öğretmenlerin tartışma ile katılması ve kendi sorularını yönetebilecek durumun olması gerekmektedir. Çünkü bu siyasi ve çalışma arenasında önemli soru sorabilmemiz için kendimizi güçlü

hissetmeliyiz. Milli müfredata baktığımızda en uygun şekilde soru sorulması gereken konular birkaçı: Çevremizde herkes okulunun çalışmalarına katılmış mıdır? Eğitim programımızda görülen ve bu çerçeve içerisinde eksik olan öğretim dersler, konuların ne olduğu? Öğrencilerinizi eğitebiliyor musunuz ve insan hakları ve demokratik değerleri okulunuz ne kadar tanıtmaktadır? Öğrencilerinizi neyi ve niçin eğittiğiniz arasında bir bağ var mıdır? Eğer Demokrasi için otoriterliğinizi kullanarak dersin sunumunu gerçekleştirirseniz o zaman gizli eğitim programından söz edebiliriz. Bu sadece demokrasi için eğitim vermek olur, demokrasinin ne olduğu hakkında bilgi verilmemektedir. Eğitimin en son amacı ise, öğretmenlerin kendi öğrencilerini destekleyerek kendi potansiyellerine göre kendilerini geliştirmeyi sağlamaktır.

Entegre edilmiş toplumların oluşturulması ve inşaa edilmenin ne kadar önemli olduğunu ve bunun sağlanması ilk önce entegre edilmiş eğitim ile olabileceği görülmektedir. Aynı zamanda entegre eğitimi yardımıyla insanlar ve toplumlar arasındaki klişelerin ve önyargıların ortadan kaldırılmasına yardımcı olacağına, birbirleri ile yakından daha iyi tanışma ve kurumlarda eşitlik ilkesinin önemini sadece entegre eğitimi ile olacağı söyenebilir ve farklı insanların birbirine saygı göstermesi gerektiğidir. Bu çalışmalar ile bir entegre edilmiş toplumun elde edilmesi için gerekecek sütünların: devletine sahip çıkma, etnik geleneklerin ve alışkanlıkların değişimine izin verme, demokrasinin gelişimi – her vatandaşın kendini tanıma fırsatı ve her vatandaş için siyasi, eğitim ve sosyal programlarını hazırlayarak kendi girişimlerinin sağlanmasına izin verilmelidir.

Entegre edilmiş çoketnikli toplumların oluşturulmasındaki ve bunda başarı elde edilmesindeki temel yapı olarak iki en önemli tecrübeden yararlanılması gerektiğidir. Yapılması gereken kültürler arası işbirliğin geliştirilmesi esnasında sevgi ve saygının olduğu yerde, başkalarının gördüğü noktadan bütün çalışmaları incelemek ve o çalışmada başarı elde etmektir. Bizler kültürler arası saygıyı oluşturmak için çalışmalıyız ve bir diğer önemli çalışma birbirimizi daha iyi bir şekilde anlayabilmemiz için çalışmalarımızı güçlendirmemizin gerektiğidir. Bütün bu çalışmalar çoketnikli toplumların oluşturulmasındaki temeli oluşturacaktır. Makedonya Cumhuriyeti'nde modellerin gelişimi sadece Makedonya'nın şu anda bulunduğu duruma cevap olmadığı bilinmektedir.

Eğitim güçlü olduğunda, ekonimik başarının elde edilmesi için gerekebilecek becerilerin gelişiminin üstesinden geldiği, aynı zamanda uzlaşma ve barışın elde edilmesinde bir toplumun gelişmesine de yardımcı olabileceği görülebilir. Öğretmenler ve barış için eğitim Okullar savaşların çıkmasından sorunlu değildir, ve aynılarını sona erdirmek için beklentilerin yüksek olması gerekmemektedir. Sadece okullardan beklentilerimizin gelecek nesilleri yetiştirme esnasında öğrencilerin savaşa karşı olacak ve barışın elde edilmesi için destek verebilecek nesilleri yetiştirebilecek kurumlar olduğunu unutmamalıyız. Önemli olan okulların birer kurum olduğu, ve büyük değişikliklerin yapılamayacağı bir binanın olduğunu asla unutmamalıyız. İlköğretim ve lise öğretimi veren okullar hakkında konuştuğumuzda yoğun bir şekilde öğretmen kadrosu için bahsedebiliriz. Çünkü onlar okullardaki hergünkü gerçeğin oluşmasından sorumlu kişiler olduğunu söyeleyebiliriz. Soruna baktığımızda, onlar sadece bu gerçeğin oluşmasında bir bölüm teşkil etmektedirler. Diğer katılımcılar okul gerçeğinin yanıstılmasına direkt olarak katıldıklarını, siyaseti yapılandıranlar, ebeveynler, eğitim bakanlığı ve belirli bir bölümde çocuklarda (ebeveynleri tarafından istenilen şekilde yetiştirilmiş çocuklar) öğrencilerde sınıfları teşkil etmektedirler. Bu bölüme katılanlar aynı zamanda hükümet temsilcileri, siyasetçiler, farklı görüşleri ve değerleri taşıyan kişilerin (daha fazla kişiller de olabilir) etkin bir şekilde çocuklarımıza karşı büyük etkileri olup, öğretmenler ve eğitim kurumlarının bu alanda etkileri çok az olduğu artık görülmektedir. Bu öğretmenlerin hiçbir şey yaptıkları anlamına gelmez, sadece sarılmış ve çevresine alınmış kişilerin tarafından destek verilmesi esnasında bireysel bir şekilde kendi kararlarını verebilecek bir yapıda olabilecek bir öğretmen kadrosunun yetiştirilmesi gerektiğidir. Öğretmenlere yönelik eğitim ve kendilerini geliştirebilmek için sunulan eğitimler ile öğretmenlerin büyük sorunlar ile karşı karşıya kaldıklarında kendileri baş edebilecek duruma dönüşmeleri için büyük destek olmaktadır. Bununla birlikte barış için eğitim de sunulduğu takdirde başarılı nesiller geliştirebileceğimizi düşünmekteyim. Aynı zamanda böyle eğitimler sunulduğunda, öğretmenlere yönelik eleştirel açıdan yaklaşılması ve çok dikkatli olunması gerektiğini savunmaktayım.

Bununla birlikte çoğu zaman karşı karşıya kaldığımız savaşların sadece anlaşmamazlığın olduğu veya bilginin azlığı, yeteneğin olmaması veya barışın inşa edilmesi için değerlerin olmamasından kaynaklanmadığını bildiğimize göre, bu tür eğitim programları ile öğretmen kadrosunun bu tür sorunlarla karşı karşıya kaldığında çözüm üretebilmesi için yeteri temel olmayacaktır. Çatışmalar çoğu zaman yapısal

eşitsizlik veya siyasi görüşlerden meydana geldiğini söyleyebiliriz, ancak farklı şekildeki çatışmaların ve zorbalığın meydana gelmesindeki ana sebep siyasi yapıların öğretmen kadrosunun yetiştirilmesindeki eğitim programlarına girmediğinden ve kendilerinin profesyonel gelişimi için çatışma esnası ve çatışma sonrası meydana gelebilecek her tür sorunlara karşı gelebilecek durumda olmadıkları görülmektedir. Bu şekilde toplumların yapısının ve büyük siyasi çatışmaların meydana gelmesi gözlerin kapatıldığından yola çıktığını savunmaktayım. Öğretmenler (aynı zamanda öğrenciler de) toplumlarda, siyasilerde, eğitimlerde ve diğer alanlarda nelerin bilerek gizlendiği veya üstü örtüldüğü konuların neler olduğunu bilerek sadece "barış yanlısı" ihtiyaçları ile karşı karşıya kaldıkları görülür ve aynı zamanda o duyguların örtülmesinden sorumlu olan kişiller kendileridir. Öğretmenlere yönelik sunulan eğitimde barışın sağlanabilmesi için ve duyarlı bir yaklaşımın benimsenmesi için çatışmaları çıkaran, meydana getiren katılımcıların düşünceleri ve vizyonları ile savaşmayı bilecek bir öğretmen kadrosu yetiştirilmesi gerekmektedir.

Sonuç

Eğitimin en temel işlevlerinden biri de, öğrencilere nasıl öğreneceğini öğretmektir. Öğretim programlarına bakıldığında öğrencilerin çoğu "neden öğrendikleri", "nasıl öğrendikleri" sorularına yeterli cevap verememektedirler. Bu sonuçlar öğrencilerde başarısızlığa, kendilerine güven ve öğrenmeye karşı ilgi ve isteklerinde azalmaya yol açmaktadır. Bu tür sorunları ortadan kaldırmak için, öğrencilerin kendi öğrenmelerinin farkında olmaları, öğrenmeyi öğrenmeleri, kendi kendilerini güdüleyebilmeleri, zihinsel yapılarına uygun stratejileri seçebilmeleri ve kendi kendilerini kontrol ederek yönlendirebilmeleri gerekmektedir. Son dönemlerde Makedonya eğitim sisteminde meydana gelen değişmeler ve gelişmekte olan yeni eğilimlere bakıldığında batılı ülkelerin eğitim sistemi bizim eğitim sistemimize uyarlanarak, derslerde ve öğretmenler tarafından kullanılmaktadır. Birçok uluslararası evraklarda (UNESKO, UNİCEF, AB Konseyi), Makedonya Cumhuriyeti Hükümeti resmi evraklarında ve eğitim kurumlarında eğitimdeki reformların sadece akademik bilgi seviyesinin artırılması değil aynı zamanda öğrencilerin çokkültürlü toplumda yaşamaya ayak uydurmaları, diğerlerine karşı saygı, hoşgörü, farklılıkların kabul edilmesi, herkesin eşitliği ve benzer durumları kapsamaktadır.

Çokdilde eğitim veren okullarda, öğrencilerin büyük kısmı gördükleri eğitim diline farklı binalara ayrılmış durumdadır veya aynı binanın farklı kısımlarında eğitim görüyor yada vardiyaları farklı oluyor. Tekdilde eğitim veren okullarda, öğrencilerin farklı dilde eğitim gören öğrencilerle ilişki kurma imkanları yoktur. Tüm okullarda, öğrencilerin çoğu etnik anlamda önyargı ve kalıplaşmış düşüncelerle yüklenmiş durumdadırlar (genelde kendi kültürleri için olumlu, diğer kültürler için olumsuz yönde).

Farklı dil/etnik mensubu öğrenciler arasında ortak faaliyetlerin uygun iletişim ve etkileşimle gerçekleşmesi için (diğerlerine karşı önyargıların azalma eğilimi kazanması için) aşağıdaki şartların yerine gelmesi önemlidir: İşbirliğine dayalı olmalı, farklı etnik topluluğa mensup öğrenciler arasındaki işbirliğine bağlı olan ortak hedefleri vardır; Aralarında eşitliğe önem vermelidirler. Bir etnik topluluk mensubu diğer topluluk karşısında kendini daha az değerli gibi hissetmemeli; İnterkişisel ilişkilere yönelmeli kişiselanlamda arkadaşlık seviyesine ulaşması için farklı etnik topluluklara mensup öğrenciler arasında sıkça, uzun ve yakın görüşmeler gerçekleşir; Sosyal ve kurumsal desteğe sahip olmalıdırlar okulun evraklarında mevcut olan ve farklılıkların kabul edilmesi ve saygı duyulması ıçın öğretmenler ve idare gayret gösterir. Faaliyetler veliler, belediyeler ve toplumun diğer kurumları tarafından desteklenmesi gerekmektedir. Herkesin aktif rol alabileceği ortamların sağlanması düşünülmektedir.

Kaynakça

Abbas, Zerrin. "Makedonya Türklerinin Sosyo–Kültürel Yapısı". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1997.

Bakırcıoğlu, Rasim. İlk, Orta Ve Yüksek Öğretimde Psikolojik Danışma Ve Rehberlik. Ankara: Anı Yayıncılık, 2000.

Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim Ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni Bildirileri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999

Dedova R., Petroska-Beşka V. (2012). Öğrencilerin Okula Demokratik Katılımı, Üsküp: Usaid'in Eğitimde Etniklerarası Entegrasyon Projesi.

Emin, İlhami. "Kimliğimiz Kültür Varlığımız." Sesler Dergisi, Sayı 294,1995:33.

Karadayı, F. (2001b) Sosyo-Tarihsel Yaklaşım İle Kültürel Psikoloji, Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi.

Kepçeoğlu, Muharrem. Psikolojik Danışma Ve Rehberlik. Ankara: Yayınevi,1992

Kuzgun, Yıldız. Psikolojik Danışma Ve Rehberlik. Ankara: ÖSYM Yayınları,1992

Lightfoot,C., Cole, M. Ve Cole, R.S. (2005). The Development Of Children. New York: Worth Publisher.

Makedonya. Harp Akademileri Komutanlığı Yayınlarından, İstanbul, Harp Akad. Basımevi, 1993

Negrievska F., Petroska-Beşka V., Balaji S. (2012).Karışık Etnik/Dil Öğrenci Gruplarıyla Ortak Faaliyetler, Üsküp: Usaid'in Eğitimde Etniklerarası Entegrasyon Projesi.

Петроска-Бешка В. (2012). Истражување На Појдовната Состојба Во Врска Со Меѓуетничката Интеграција Во Образованието, Скопје: Проект На Усаид За Меѓуетничка Интеграција Во Образованието

http://www.ndc.net.mk/index.php/en/

http://tcnmie.org/

http://www.nmie.org/index.php/tr/

http://docplayer.biz.tr/10133020-egitimde-etniklerarasi-entegrasyonu-gelistiren-okul.html

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Dünya Bankası Verileri Işığında Moldova'nın Ekonomik Görünümü (2000-2015)

Alper Yalçın[1]
Sevda Yalçın[2]

Özet

1917 Ekim Devrimi ile kurulan Sovyetler Birliği'nin 1980'lerin ortasında uygulamaya koyduğu Glastnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılandırma) reform politikaları ülkenin kötü gidişatını durduramadığı gibi aksine devlet otoritesinin çözülmesine ve sistemin çöküşüne neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Avrupa ve Asya kıtasında on beşe yakın ülke, 1990'ların başında bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Bağımsızlığını ilan eden ülkelerden biri de Güney Doğu Avrupa'da bulunan Moldova olmuştur (27 Ağustos 1991).

Bu çalışmayla çeyrek asırlık geçmişi ile genç bir ülke olan Moldova'nın 2000'li yıllardan günümüze kadar ki makro ekonomik gelişmelerine ilişkin genel bir değerlendirme yapılarak, ülke ekonomisine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda Dünya Bankası'nın verileri ışığında; 2000-2015 dönemine ait ekonomik büyüme, milli gelir, kişi başı milli gelir, istihdam, işsizlik, enflasyon, dış borçlanma, yabancı yatırımlar ve cari denge başlıkları altında temel makro ekonomik göstergelerdeki gelişmeler tablolar ve grafikler yardımıyla analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Moldova ekonomisi, makro ekonomik göstergeler*

1. Giriş

Sovyetler Birliği'nin uyguladığı tek merkezden yönetilen ekonomi politikalarıyla bir taraftan üretim, istihdam artışı ve kalkınma gerçekleştirilmeye çalışılırken öte taraftan da bağlı ülkelerin hangi ürünleri üreteceği yine bu tek merkezden tespit edilerek ülkelerin belli alanlarda uzmanlaşmasını ve diğer alanlarda ise öteki ülkelere bağımlı olmasını gerektiren bir ekonomik sistem uygulanıyordu (Yalçın ve Yalçın 2016, s. 1). Sovyetler Birliği dönemindeki bağımlı ekonomik yapının sonucunda bu sistemde birliğe dâhil devletler mevcut kaynakların çoğunu Moskova'ya aktarmak zorunda kalmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını kazanan ülkeler ekonomik sistemlerini değiştirmeye başlayarak liberal ekonomiye geçmeye başlamışlardır. Bunu gerçekleştirmek kolay olmamıştır. Dışa açık bir ekonominin sosyalist piyasa ekonomisine ya da kapalı devletçi bir ekonominin daha liberal bir ekonomiye geçişinde yaşanacak zorlukların başında, kuşkusuz zihniyet ve anlayışta ortaya çıkacak problemler gelmektedir. Çünkü pazar ekonomisinin dayandığı temellerle sosyalist ekonominin kuralları büyük oranda farklılık göstermektedir (Dikkaya, 2009, s. 83). Moldova Cumhuriyeti de

[1] Kafkas Üniversitesi, Kağızman MYO, alperyalcin36@hotmail.com
[2] Kafkas Üniversitesi, Kağızman MYO, sevdayalcin3636@hotmail.com

bağımsızlığını kazandıktan sonraki süreçte mevcut Sovyet güdümlü devletçi sosyalist ekonomik yapının tasfiyesi nedeniyle yukarıda ifade edilen anlayış değişikliğinden dolayı serbest piyasa ekonomisine geçiş aşamasında çok önemli sorunlarla karşı karşıya kalmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde cumhuriyetler arasındaki ekonomik işbölümü nedeniyle tüm Sovyet Cumhuriyetleri'nde dış ticaret, yani cumhuriyetler arası ticaret önemli düzeyde bulunmaktaydı. Fakat cumhuriyetler arası ekonomik ilişkilerin Sovyetler Birliği ile birlikte hızla çözülmesi, tüm bu ülkelerin ihracatında da bir çöküşe yol açmış, ekonomik çöküşle birlikte ithalat göreli olarak önem kazanmıştır (Taymaz, 2011, s. 26-27). Dış ticaret yapısındaki bu değişimler sonucu Moldova ekonomisi de bağımsızlığından günümüze kadar sürekli olarak artan miktarlarda cari açık vermiştir.

Ülke ekonomisi 2015 itibariyle genel anlamda hizmetler sektörüne dayanmakta (GSYH'nın %71,2'si) ve işgücünün % 50,5'i hizmetler alanında istihdam edilmektedir. Geri kalan diğer sektörler olan sanayi ve tarımın ise ekonomide eşit ağırlığa sahip olduğu görülmektedir. Tarım alanında meyve sebze üretimi, şarap ve alkollü içkiler ile tütün üretimi ülke ekonomisinde önemli bir yer teşkil etmektedir.

Ekonomisindeki en ciddi eksiklik enerji kaynaklarının neredeyse tamamının ithal etmek zorunda olmasıdır. Özellikle Rusya'ya olan enerji bağımlılığı dış ticaret açığını ciddi oranda arttırmaktadır. Ülkede ekonomik gelişmenin önündeki en önemli unsurlar ise zayıf altyapı, enerji kaynakları ve ulaşım olanaklarının henüz yeterince gelişmemiş olmasıdır.

Bölgede ekonomik bakımdan en zayıf ülkeler arasında yer alan Moldova ekonomik büyüme kalemleri arasında genel anlamda yabancı yatırımlar, dış ticaret ve başka ülkelerde bulunan işçilerden transfer edilen gelirlere dayalı bir strateji izlemektedir. Özellikle AB'nin eski doğu bloku ülkelerine yönelik genişleme politikası dâhilinde Romanya'nın katılımıyla bu birliğe komşu olunmuş ve bu dönemde önemli oranda AB fonları ve yatırımlarından yararlanma ortamı bulmuştur.

2. Nüfus

Moldova için yapılacak olan makroekonomik çalışmanın anlamlı sonuçlara ulaşması ve sağlıklı değerlendirilebilmesi için her şeyden önce ilgili ülkenin sahip olduğu nüfus potansiyelinin yıllar itibariyle ortaya konulması gerekmektedir. Herhangi bir ülke için üretim kapasitesinin, üretimin, iş gücünün ve buna bağlı olarak milli gelirin değişimi açısından nüfus miktarı yakından izlenmesi gereken göstergelerin başında yer alır.

Tablo 1. Nüfus İstatistikleri

Yıl	Toplam Nüfus	Kentsel Nüfus	Kırsal Nüfus	0-14 Nüfus (Toplamın %)	15-64 Nüfus (Toplamın %)
2000	3.639.592	1.667.042	1.972.550	23,5	67,1
2001	3.631.462	1.659.723	1.971.739	22,5	67,9
2002	3.623.062	1.652.297	1.970.765	21,5	68,8
2003	3.612.874	1.644.074	1.968.800	20,4	69,8
2004	3.603.945	1.636.443	1.967.502	19,4	70,7
2005	3.595.187	1.628.907	1.966.280	18,5	71,6
2006	3.585.209	1.620.837	1.964.372	17,9	72,0
2007	3.576.910	1.613.544	1.963.366	17,4	72,5
2008	3.570.108	1.606.941	1.963.167	17,0	72,8

2009	3.565.604	1.602.240	1.963.364	16,7	73,1
2010	3.562.045	1.598.860	1.963.185	16,5	73,3
2011	3.559.986	1.596.974	1.963.012	16,2	73,6
2012	3.559.519	1.596.693	1.962.826	16,0	73,9
2013	3.558.566	1.597.049	1.961.517	15,9	74,2
2014	3.556.397	1.597.711	1.958.686	15,8	74,3
2015	3.554.108	1.599.171	1.954.937	15,7	74,3

Source: World Bank

Tablo 1'de Moldova'nın 2000-2015 yılları arasındaki toplam nüfus, kentsel ve kırsal nüfus miktarları ile nüfusun yaş grupları dağılım oranları yer almaktadır. 2015 yılı itibariyle ülke nüfusu 3.554.108 olup bunun 1.599.171'i (%45'i) kentlerde, 1.954.937'si (%55'i) ise kırsalda yaşamaktadır. Ülke nüfusunun incelenen dönem itibariyle sürekli azaldığı görülmektedir. Ülke nüfusu 2000 yılında 3.639.592 iken on beş yılı sonra 2015'de %2,4 azalarak 3.554.108'e düşmüştür. Kentsel nüfus %4,2 kırsal nüfus ise %0,9 oranında azalmıştır. Nüfusun azalmasının en önemli sebebi doğum oranı ile göç olgusudur. Ülkede doğum oranının azaldığını tablonun son iki sütununda görmek mümkündür. 0-14 nüfusun toplam nüfusa oranı 2000 yılında %23,5 iken bu oran 2015 yılında %15,7'ye gerilemiştir.

3-Ekonomik Göstergeler

Bir ülke ekonomisinin makroekonomik performans bakımından değerlendirilmesinde genellikle büyüme, enflasyon ve işsizlik oranları olmak üzere üç ölçüt kullanılmaktadır (Dornbusch ve Fisher, 1998, s. 13). Yapılan bu araştırmada, bunlara ilave olarak GSYH'daki değişimler, kişi başına düşen milli gelir, dış borç stoku, yabancı yatırımlar ve cari denge de kullanılmakta; Moldova'nın ekonomik performansı genel olarak 2000-2015 yılları arasındaki dönemde söz konusu göstergeler bağlamında değerlendirilmektedir.

3.1.Ekonomik Büyüme ve Milli Gelir

Moldova'nın 2000-2015 yılları arasındaki GSMH'nı gösteren Tablo-2 aşağıda verilmiştir. 2000 yılında ülkenin GSMH'sı 1.288 milyon dolar, kişi başı milli gelir 370 dolar olarak gerçekleşmiştir. 2005 yılında GSMH 2.988 milyon dolar, kişi başı milli gelir 890 dolar; 2010 yılında GSMH 5.812 milyon dolar, kişi başı milli gelir 1.820 dolar; 2015 yılında ise GSMH 6.568 milyon dolar, kişi başı milli gelir 2.240 dolar olarak gerçekleşmiştir.

Moldova, 2015 yılını dikkate aldığımızda 2.240 ABD Doları düzeyindeki kişi başına düşen milli gelir düzeyiyle, orta altı gelir düzeyindeki ülkeler arasında yer almaktadır.

Tablo 2. Toplam GSMH ve Kişi Başı Milli Gelir

Yıl	GSMH, Atlas yöntemi (Milyar $)	Kişi başına düşen MG, Atlas yöntemi ($)	GSMH artışı (yıllık%) (sabit 2010)
2000	1.288	370	1,74
2001	1.481	400	11,16
2002	1.662	460	7,86
2003	1.981	570	12,00

2004	2.598	730	8,18
2005	2.988	890	6,69
2006	3.408	1.030	4,68
2007	4.401	1.160	1,02
2008	6.055	1.500	7,92
2009	5.439	1.570	-9,67
2010	5.812	1.820	9,80
2011	7.015	1.990	6,55
2012	7.285	2.140	2,07
2013	7.985	2.470	8,90
2014	7.983	2.560	4,16
2015	6.568	2.240	-3,39

Source: World Bank

Ekonomik büyüme aynı zamanda, Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla'daki (GSYH) dönemsel değişim oranını belirtmektedir (Begg, Fischer, and Dornbusch, 1984: 687). Bir ekonominin büyüme oranından söz edildiğinde akla reel GSMH'nın artış oranı gelmelidir. Reel GSMH'deki değişmelerin birinci nedeni emek ve sermaye miktarındaki değişmelerdir. İkinci nedeni ise üretim faktörlerinin istihdamında sağlanan etkinliktir. Üçüncü nedeni ise mevcut kaynakların istihdamında artıştır (Parasız, 2006, s. 4). Moldova'nın GSMH'daki yıllık değişimleri gösteren Tablo-2'deki son sütuna baktığımızda 2009 ve 2015 yılları hariç olmak üzere diğer incelen yıllarda GSMH'nın sürekli artmış olduğu görülmektedir (Buradaki değerlendirmeleri 2010 yılı sabit alınarak yapılmıştır. Piyasa fiyatlarındaki yıllık yerel para birimine dayanan GSMH büyüme oranı 2010 ABD doları sabit esas alınarak hesaplanmıştır). Ülkenin milli gelirindeki artış hızının en yüksek olduğu dönem 2003 (%12) ve 2001 (%11,2) yıllarıdır. 2000-2015 yılları arasında ortalama büyüme nasıl gerçekleşmiştir diye baktığımızda; GSMH'nın %4,9 oranında büyüdüğü görülmektedir.

2007-2008 yıllarında Amerika Birleşik Devletleri'nde finansal alanda ortaya çıkan ancak reel alanda da yayılmaya başlayan ve tüm dünya ekonomilerine yansıyan küresel kriz Moldova ekonomisini de olumsuz etkilemiştir. Küresel finansal kriz birçok ülkede olduğu gibi Moldova'da da sorunlara neden olmuş, ekonomik makro değişkenleri (özellikle GSMH'yı, işsizliği ve yabancı yatırımları) olumsuz etkilemiştir. Kriz neticesinde GSMH 2009 yılında %9,7 oranında küçülmüştür.

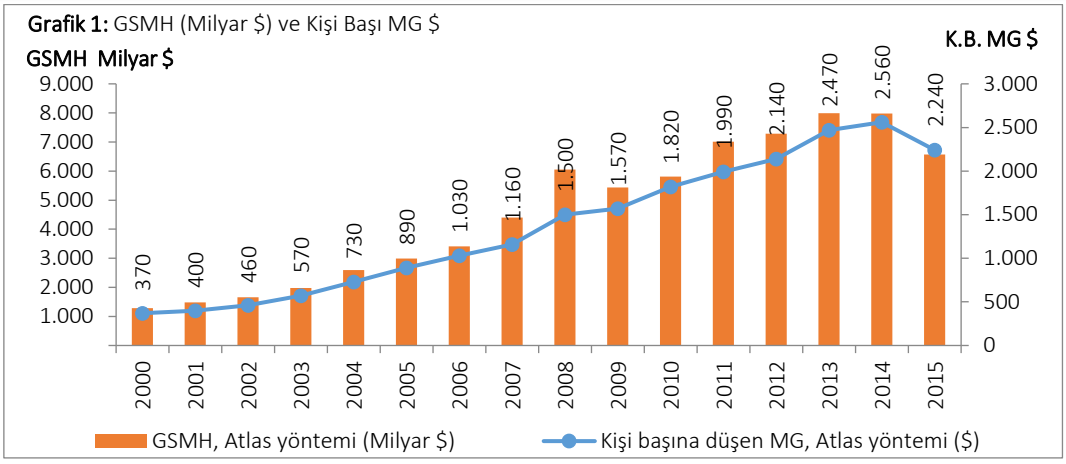

Ülkenin GSMH ve kişi başı milli gelirlerindeki küçülme ve büyüme oranlarını yukarıdaki grafikten daha net görmek mümkündür. 2000 ve sonrası dönemde kişi başı milli gelir sürekli artmış ve bu artış 2008 finansal krizine kadar devam etmiş kriz sonrası 2009 yılında azalmış, sonrasında 2014 yılına kadar artış devam etmiş, ancak 2015 yılında ise tekrar azalmıştır.

3.2.Enflasyon

Enflasyon fiyatlar genel seviyesinin sürekli olarak artmasıdır. Gelir dağılımını daha çok bozarak, sosyal huzursuzlukların kaynağı olan enflasyon, aynı zamanda tasarrufların azalmasına, yatırımların düşmesine ve üretken olmayan alanlara kaymasına neden olurken, ayrıca ödemeler dengesinin bozulmasına, nihayet kaynakların üretim alanları arasında rasyonel olmayan şekilde dağılmasına neden olmakta; istihdam ve milli gelir üzerinde olumsuz etkilerde bulunmaktadır (Dinler, 2009, s. 464). Bu açıdan ekonomide fiyat istikrarının sağlanması önemli bir konudur.

Tablo 3. Enflasyon Göstergeleri

Yıl	Enflasyon, tüketici fiyatları	Enflasyon, GSYH deflatörü (yıllık %)
2000	31,15	27,33
2001	9,64	12,09
2002	5,25	9,83
2003	11,62	14,87
2004	12,48	7,99
2005	11,77	9,34
2006	12,87	13,42
2007	12,14	15,91
2008	12,90	9,24
2009	-0,06	2,17
2010	7,35	11,07
2011	7,61	7,26

2012	4,64	7,89
2013	4,64	4,13
2014	5,09	6,38
2015	9,68	9,58

Source: World Bank

Moldova ekonomisinin 1990'ların başlarından itibaren karşı karşıya kaldığı yüksek bütçe açığı ve yüksek enflasyon oranı kamu finansman dengesinin bozulmasına neden olmuştur. Mevcut durum 2008'e kadar devam etmiş ve bu yıldan sonra enflasyon tek hanelere düşmüştür.

Tüketici fiyat endekslerindeki değişim yukarıdaki Tablo-3'de görülmektedir. Tabloda tüketici fiyat endeksi ve GSYH deflatörü ile ilgili veriler yer almaktadır. Tüketici fiyat endeksi ile ölçülen enflasyon, ortalama tüketiciye yıllık olarak belirli ara-lıklarla sabit veya değiştirilebilen bir mal ve hizmet sepeti edinme maliyetindeki yıllık yüzde değişimini yansıtır. GSYH deflatörü ise yıllık büyüme oranı ile ölçülen enflasyonun ekonomideki fiyat değişim oranını bir bütün olarak göstermektedir. Fiyat değişimlerini ölçmek için kullanılan bir diğer fiyat endeksidir. Nominal gayri safi yurt içi hasılanın reel gayri safi yurt içi hasılaya oranı GSYH deflatörü olarak adlandırılır.

Moldova'nın incelenen 2000-2015 döneminde ekonomik performans açısından başarılı olduğu alanların başında enflasyonla mücadele gelmektedir.

3.3.İstihdam ve İşsizlik

İstihdamın nüfusa oranı, bir ülkenin nüfusunun istihdam edilen oranıdır. 15 yaş ve üstü genellikle çalışma yaşındaki nüfus olarak düşünülür. Moldova'nın 2000-2015 dönemini kapsayan istihdam alanındaki gösterdiği performans aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo 4. İstihdamın 15 ve Üzeri Nüfusa Oranı, ILO Modeli

Yıl	Toplam istihdamın, 15+ toplam nüfusa oranı	Erkek istihdamın, 15+ erkek nüfusa oranı	Kadın istihdamın, 15+ kadın nüfusa oranı
2000	54,7	57,6	52,2
2001	53,4	56,0	51,0
2002	53,1	54,9	51,5
2003	47,3	49,0	45,7
2004	45,6	46,4	44,8
2005	45,5	46,0	45,0
2006	42,8	45,5	40,4
2007	42,7	45,0	40,7
2008	42,8	45,4	40,5
2009	40,0	42,9	37,5

2010	38,7	41,2	36,4
2011	39,5	42,3	37,0
2012	38,4	40,8	36,3
2013	39,4	42,1	36,9
2014	40,0	43,0	37,3
2015	40,0	42,9	37,3

Source: World Bank

Not: Bağımsız ve serbest çalışanlar tabloya dahil değildir.

Toplam istihdamın, 15 ve üzeri toplam nüfusa oranı 2000 yılında %54.7'dir. İstihdamın erkeklerdeki oranı (15 ve üzeri erkek nüfusa oranı) %57.6, kadınlarda ise (15 ve üzeri kadın nüfusa oranı) %52.2 olarak gerçekleşmiştir. İncelenen on beş yıllık sürenin boyunca istihdam edilenlerin toplam nüfusa oranı sürekli azalmıştır. 2014 yılı itibariyle toplam istihdamın, 15 ve üzeri toplam nüfusa oranı %40'a gerilemiştir.

İstihdam edilenlerin sektörlere göre dağılımını gösteren tablo aşağıda verilmiştir. 2000 yılında istihdam edilenlerin %35.2'si hizmetler sektöründe, %13.9'u sanayi sektöründe, %50.9'u ise tarım sektöründe bulunmaktadır. İstihdama cinsiyet açısından bakıldığında; istihdam edilen kadınların %40'ı hizmetler sektöründe, %10.2'si sanayi sektöründe %49.8'i ise tarım sektöründedir. Erkeklerde ise; istihdam edilenlerin %30.3'ü hizmetlerde, %17.7'si sanayide, %52'si ise tarım sektöründedir. Dolayısıyla 2000 yılında kadınların ve erkeklerin yarısı tarım sektöründe istihdam edilmektedir.

Tablo 5. Sektörlere Göre İstihdam Edilenler

	Hizmetler (toplam istihdamın %'si)	Sanayi (toplam istihdamın %'si)	Tarım (toplam istihdamın %'si)
2000	35,2	13,9	50,9
2001	35,1	13,9	51,0
2002	35,9	14,4	49,6
2003	40,9	16,0	43,0
2004	43,3	16,3	40,5
2005	43,3	16,0	40,6
2006	48,2	18,2	33,6
2007	48,5	18,8	32,8
2008	49,3	19,7	31,1
2009	52,5	19,3	28,2
2010	53,8	18,6	27,5

2011	53,7	18,8	27,5
2012	54,3	19,3	26,5
2013	53,5	17,7	28,8
2014	51,6	18,0	30,5
2015	50,5	17,8	31,7

Source: World Bank

2014 yılına gelindiğinde istihdam edilenlerin yarısının hizmetler sektöründe olduğu görülmektedir. Tarım sektöründen özellikle hizmetler sektörüne doğru bir istihdam kayması söz konusudur. 2014 yılı itibariyle istihdamın cinsiyet açısından dağılımına bakıldığında; kadınların %60.8'i, erkeklerin ise %40.2'si hizmetler sektöründedir. İstihdamın sektörler açısından incelenen dönem itibariyle değişimini aşağıdaki grafik daha net göstermektedir.

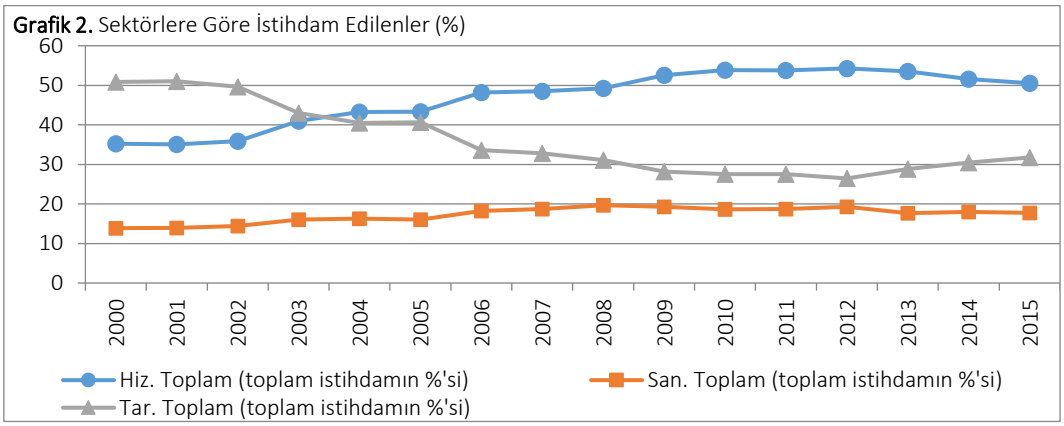

İşsizlik çalışma gücüne sahip, çalışmak isteyen fakat cari ücret ve çalışma koşullarında iş arayıp bulamayan kimselerin içinde bulunduğu durum olarak tanımlanmaktadır (ILO). İşsizlik oranı ise, bir ekonomide çalışmak istediği halde iş bulamayan işgücünün toplam çalışabilir işgücüne oranını belirtmektedir (Yıldırım v.d., 2012, s. 360). İşsizlik oranı, ekonominin önemli bir göstergesi olup, ekonominin genelini gerçekçi bir şekilde değerlendirmek için önemli bir veridir.

Tablo 6. İşsizliğin İşgücü İçindeki Oranı

Yıl	İşsizlik, toplam (toplam işgücünün % 'si)	İşsizlik, erkek (erkek işgücünün % 'si)	İşsizlik, kadın (kadınların iş gücünün% 'si)
2000	8,50	9,77	7,23
2001	7,30	8,68	5,92
2002	6,80	8,10	5,54
2003	7,95	9,56	6,36
2004	8,17	10,07	6,34
2005	7,29	8,67	6,00
2006	7,38	8,91	5,78
2007	5,07	6,24	3,88
2008	3,98	4,57	3,38

2009	6,40	7,80	4,91
2010	7,45	9,06	5,75
2011	6,68	7,70	5,60
2012	5,58	6,80	4,31
2013	5,10	5,98	4,17
2014	3,86	4,57	3,12
2015	4,90	6,07	3,65

Source: World Bank

Yukarıdaki tabloda sunulan işsizlik oranları, ILO'nun işgücü piyasası veri tabanındaki temel göstergelerden elde edilen ILO tahminidir. Bu uyumlu tahminler, ülkeler arasında ve zaman içinde karşılaştırılabilirliğin sağlanması için sıkı veri seçim kriterleri ve geliştirilmiş yöntemler kullanmaktadır. 15 yıllık süreyi bir bütün olarak dikkate aldığımızda işsizlikle mücadele Moldova'nın başarılı olduğu bir diğer makro değişkendir. Moldova'da 2000 yılında % 8.5 olan işsizlik oranı 2015 yılı sonunda %4.9'a gerilemiştir. Erkek işsizlerin oranı %6 kadınlarda ise %3.7 olarak gerçekleşmiştir.

3.4.Dış Borç Stoku

Dış borçlanma yabancı kaynaklardan sağlanan, alındıkları ya da geri ödemeleri sırasında ulusal gelir üzerine artırıcı veya azaltıcı etkide bulunan ve uluslararası ilişkiler sonucu doğan transfer akımlarıdır (İnce, 1996,s. 19). Alınan dış borç ileride ödenmesi zorunlu olan faiz ve benzeri ekonomik ve politik yaptırım gibi unsurları da beraberinde getiren bir finansman aracı olduğundan ülkeler açısından incelenmesi gereken bir diğer önemli veridir.

Tablo 7. Dış Borç ve Rezerv İstatistikleri (Milyon Dolar)

Yıl	Dış Borç Stoku	Uzun vadeli dış borç	IMF Kredisi	Kısa vadeli dış borç	Dış borç stokundaki toplam değişim	Toplam rezervler (altın ve dolar)	Dış borç stokunun ihracata oranı (%)	Dış borç stokunun GSMH'ya oranı (%)	Rezervlerin Toplam Dış Borca oranı (%)
2000	1.842	1.053	308	481	655	222	263,3	140,6	12,1
2001	1.791	1.061	294	436	-51	229	221,2	113,6	12,8
2002	1.965	1.164	312	489	174	269	199,6	110,9	13,7
2003	2.117	1.258	317	541	152	302	165,7	95,6	14,3
2004	2.114	1.213	309	592	-2	470	127,0	72,0	22,2
2005	2.219	1.238	264	718	105	597	118,6	66,3	26,9
2006	2.622	1.462	318	842	403	775	136,0	68,8	29,6
2007	3.365	1.941	346	1.079	743	1.334	137,0	69,9	39,6
2008	3.724	2.019	347	1.358	359	1.672	121,9	56,0	44,9
2009	3.715	2.011	338	1.366	-9	1.480	161,5	64,7	39,8
2010	4.725	2.745	509	1.471	1.010	1.718	173,8	75,0	36,4

2011	5.217	2.907	655	1.655	492	1.965	142,0	68,7	37,7
2012	5.783	3.228	793	1.762	566	2.515	154,0	71,4	43,5
2013	6.560	3.603	773	2.184	777	2.821	156,4	74,1	43,0
2014	6.569	3.677	699	2.193	9	2.157	161,4	74,5	32,8
2015	6.338	4.206	628	1.504	-230	1.757	192,5	91,1	27,7

Source: World Bank

Yukarıdaki tabloda yer alan toplam dış borç, ABD doları cinsinden, mallarda veya hizmetlerde geri ödenebilir yerleşik olmayanların alacaklı olduğu borçlardır. Toplam dış borç; kamuya açık, kamu tarafından garanti edilen ve özel olarak garanti edilmeyen uzun vadeli borçların, IMF kredilerinin kullanımı ve kısa vadeli borçların toplamıdır. Kısa vadeli borçlar, orijinal vadesi 1 yıl veya daha az olan tüm borçları ve uzun vadeli borç borcu faizlerini içerir. İncelenen dönem itibariyle Moldova'nın dış borç stok miktarının 2001, 2004, 2009 ve 2015 yılları hariç olmak üzere sürekli artma eğilimi içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Bir önceki yıl baz alındığında dış borcun miktarında en fazla artışın yaşandığı yıl 2010 (1.010 milyon $) olmuştur. İncelenen 2000-2015 döneminde dış borcun yaklaşık 3.4 kat arttığı görülmektedir.

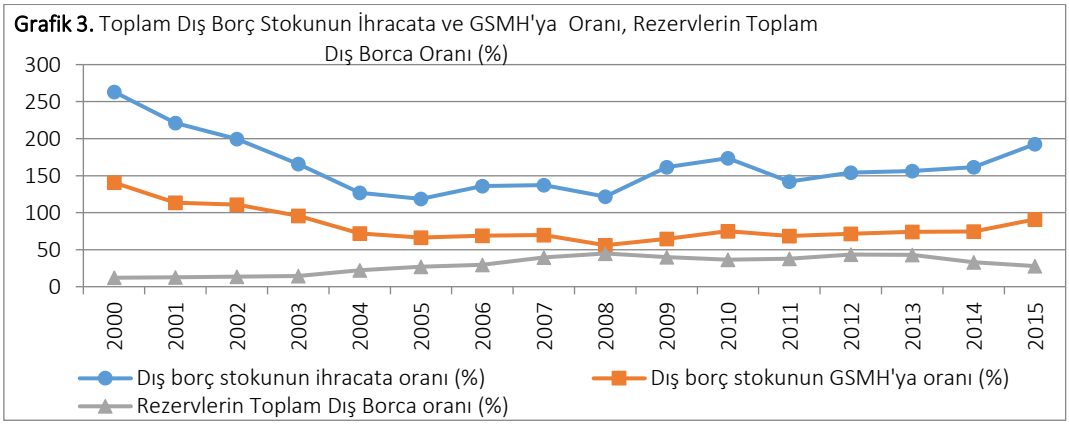

Dış borç stokunun ihracata oranı 2000 yılında %263 iken 2015 yılında %193 olarak değişmiştir. Dış borç stokunun GSMH'ya oranı 2000 yılında %141 iken 2015 yılında %91'e gerilemiştir. Rezervlerin toplam dış borca oranı 2000 yılında %12 iken bu oran 2015 yılında %28'e yükselmiştir. Bu verilerden hareketle Moldova ekonomisinin her üç endeks açısından pozitif bir gelişme olduğu ifade edilebilir. Bu olumlu gelişme 2008 küresel krizine kadar istikrarlı devam etmiş ancak kriz sonrasında mevcut yapının bozulduğu görülmektedir. Ülkenin GSMH'sı ve rezervlerinde genel olarak dış borçlarla kıyaslandığında olumlu bir gelişme yaşandığı ifade edilebilir (İncelenen dönem itibariyle GSMH 5.1 kat, dış borç ise 3.4 kat artmıştır).

Dış borçları belirleyen en önemli unsurlardan biri cari açıklardır. Dolayısıyla dış borçlanma konusu anlatılırken açıklanması gereken hususlardan biri de cari açık olacaktır. Yurtiçi tasarrufların düşük seviyede olması da, yatırımların dış kaynak ile finanse edilmesini gerekli kılmakta ve bu da cari açığa sebep olmaktadır. Cari açığın borçlanma yoluyla finansmanı dış borç miktarının dolayısıyla ödenen borçlanma faizlerinin artmasına neden olarak ekonomi üzerindeki borç yükünün hızla ağırlaşmasına yol açmıştır.

Tablo 8. Cari İşlemler Göstergeleri

Yıl	Cari işlemler dengesi (GSYİH'nın %'si)	Cari hesap bakiyesi (cari $)
2000	-7,62	-98.190.000
2001	-1,81	-26.780.000
2002	-1,19	-19.800.000
2003	-6,57	-130.130.000
2004	-1,78	-46.130.000
2005	-7,56	-225.810.000
2006	-11,34	-386.420.000
2007	-15,25	-671.100.000
2008	-16,11	-975.570.000
2009	-8,92	-485.190.000
2010	-8,28	-481.468.750
2011	-12,14	-851.953.938
2012	-8,74	-636.380.000
2013	-6,47	-516.480.000
2014	-7,13	-569.080.000
2015	-6,32	-414.840.000

Source: World Bank

Ülkenin cari açığı sürekli ve artan bir biçimde açık vermiştir. Açık 2000 yılında 98 milyon dolar, 2015 yılında ise 415 milyon dolar gerçekleşmiştir. Açığın en fazla olduğu yıllar küresel krizlerin yaşandığı 2008 (976 milyon dolar) ve 2011'de (852 milyon dolar) gerçekleşmiştir.

3.5.Doğrudan Yabancı Yatırım

Ülkelerin iş ve yatırım ortamlarının dolayısıyla ekonomilerinin sağlıklı analiz edilebilmesi için dikkate alınması gereken bir diğer unsur da ülkelere yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıdır. Doğrudan yabancı yatırımlar bütün ülkelerde olduğu kadar özellikle gelişmekte olan ülkeler için çok daha önemlidir. Ekonomiye sağladığı katkılar nedeniyle günümüzde gelişmekte olan ülkeler yabancı sermayeyi ülkeye çekmeye dönük uygulamalar içerisine girmektedirler.

Yabancı sermaye, dışarıda yerleşik durumda bulunan kişi ve kuruluşların ülke içinde mali ya da fiziki yatırım yapmaları ya da ticari faaliyette bulunmaları şeklinde tanımlanabilir. Yabancı sermaye yatırımları bir ülkenin sabit sermaye stokunun artmasına katkıda bulunması, teknoloji ve işletme bilgisi getirmesi, istihdam yaratması ve rekabeti geliştirmesi, ödemeler dengesi açığını azaltması, iç piyasaya dinamizm kazandırması, teknik eleman ve yönetici açığını azaltması ve istihdam olanaklarını arttırması yönüyle katkıda bulunmaktadır. Bu sebeplerle dünyadaki genel eğilim, yabancı sermaye yatırımlarını teşvik yönündedir. Globalleşme sürecinin sonucu olarak ülkeler, yabancı sermayeyi teşvik yönünde idari ve yasal düzenlemeler yapmaktadırlar (Tandırcıoğlu ve Özen, 2003, s. 105).

Tablo 9. Doğrudan Yabancı Yatırım

Yıl	Doğrudan yabancı yatırım, net girişler ($)	Doğrudan yabancı yatırım, net girişler (GSYİH'ya oranı)	Doğrudan yabancı yatırım, net çıkışlar ($)	Doğrudan yabancı yatırım, net çıkışlar (GSYİH'ya oranı)	Doğrudan yabancı yatırım, net ($)
2000	127.540.000	9,90	80.000	0,01	127.460.000
2001	54.540.000	3,68	120.000	0,01	54.420.000
2002	84.050.000	5,06	450.000	0,03	83.600.000
2003	73.750.000	3,72	110.000	0,01	73.640.000
2004	87.690.000	3,37	3.220.000	0,12	84.470.000
2005	190.700.000	6,38	160.000	-0,01	190.540.000
2006	258.680.000	7,59	720.000	-0,02	257.960.000
2007	536.020.000	12,18	12.120.000	0,28	523.900.000
2008	726.610.000	12,00	31.230.000	0,52	695.380.000
2009	135.150.000	2,48	3.420.000	-0,06	131.730.000
2010	211.990.000	3,65	7.600.000	0,13	204.390.000
2011	347.930.000	4,96	33.780.000	0,48	314.150.000
2012	282.580.000	3,88	29.580.000	0,41	253.000.000
2013	290.460.000	3,64	41.620.000	0,52	248.840.000
2014	349.930.000	4,38	35.490.000	0,44	314.440.000
2015	234.410.000	3,57	6.470.000	0,10	227.940.000

Source: World Bank

Moldova açısından doğrudan yabancı yatırım giriş, çıkış ve net miktarlarını gösteren yukarıdaki tabloda görüleceği üzere doğrudan yabancı yatırım miktarı 2000 yılını dikkate almayacak olursak 2009 yılına kadar ekonomide sağlanan olumlu yatırım ikliminin etkisiyle sürekli ve istikrarlı bir biçimde artmıştır. 2008 krizinin ardından ülkeye yapılan doğrudan yabancı yatırım miktarı radikal miktarda azalmıştır. Nitekim 2008 yılında 727 milyon dolar iken 2009 yılında 135 milyon dolara gerilemiştir. Sonraki iki yıl tekrar artma sürecine giren yatırımlar 2011 krizinin ardından 2012 ve sonraki süreçte azaldığı görülmektedir.

2000-2015 döneminde Moldova'ya giren doğrudan yabancı yatırım miktarı 3.725.900.000 ABD doları, çıkan 205.520.000 ABD doları, net miktar ise 3.520.380.000 ABD doları olarak gerçekleşmiştir.

4. Sonuç

Moldova ekonomisi 2000'li yılların başında uygulamaya koyduğu ekonomik programları başarılı bir şekilde sürdürerek özellikle milli gelirin büyümesi, enflasyon oranını istikrara kavuşturması ve işsizlikle mücadele de on beş yıllık süre içerisindeki en ciddi kazanımları elde etmesini sağlamıştır. Ekonomi 2000-2015 döneminde %4.9'luk bir büyüme yakalamıştır. Özellikle 2000-2008 dönemini kapsayan dokuz yıllık

süre ortalamasında %6.8'lik bir büyümeye ulaşması önemli bir gelişme olarak dikkate alınmalıdır. Ekonominin büyümesi kişi başına düşen gelire de yansımış ve 2000'li yılların başında 370 dolar olan gelir, 2010 ve sonrası dönemde ortalama 2.200 dolara yükselmiştir. Bütün bu gelişmelere rağmen Moldova, Avrupa'nın en fakir ülkelerinden biri olmayı sürdürmektedir.

Moldova hemen hemen tüm enerji kaynaklarını Rusya ve Ukrayna'dan ithal etmektedir. Moldova'nın Rus enerjisine olan bağımlılığı onun dış borç yükünü artıran en önemli etkendir. Enerji kaynakları açısından tamamen dışa bağımlı olan Moldova'nın enerjide dışa bağımlılığının azaltılabilmesi ve yararlanılan enerji türleri ile bunların temin edildiği kaynak ülkelerin çeşitlendirilmesi yoluyla bu alandaki risklerin en aza indirilmesi ülke için önemli sorunlardan bir tanesidir. Moldova'nın ayrıca Sovyet döneminden kalan ve Sovyet dönemi sonrasında çok az yatırım yapılmış olan karayolları ile demiryollarının hem tamir edilmeye hem de yeni yatırımlara ihtiyacı bulunmaktadır.

Moldova'nın AB üyeliği hedefi, piyasaya yönelik bazı ilerlemeler sağlamıştır. 2009 yılından bu yana kabul edilen ekonomik politikalar ve AB ile Moldova arasındaki Ortak Anlaşması kapsamında kurulan Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Alanı Anlaşması nedeniyle 2013 ve 2014 yıllarında beklenenden daha iyi bir ekonomik büyüme yaşamasını sağlamıştır.

Moldova ekonomisi uzun vadede enerjideki Rusya'ya bağımlılık, Rusya'nın politik ve ekonomik baskısı, yolsuzluklar, siyasi belirsizlikler, zayıf idari kapasitesi, bürokratik çıkar ilişkileri ve çözülmemiş ayrılıkçılığa karşı (Transdinyester Özerk Bölgesi) hala savunmasız kalmaya devam ediyor. Bu sorunların çözümü noktasında ülkeyi yönetenlerin alacağı kararlar neticesindeki uygulamaya koyacağı yapısal reformlar Moldova ekonomisinin geleceğine yön verecektir.

Kaynaklar

Begg, D., Fischer, S. and Dornbusch, R. (1984). Economics, London: McGraw-Hill Book Company.

Dikkaya, M. (2009). Orta Asya ve Kafkasya Dönüşüm Süreci ve Uluslararası Ekonomi Politik, İstanbul: Beta.

Dinler, Z. (2009). İktisada Giriş, 15.Bası, Bursa: Ekin.

Dornbusch, R., and S. Fischer, Makroekonomi. (1998). (Çev. Erhan Yıldırım ve diğerleri), İstanbul: Akademi.

Dünya Bankası: http://data.worldbank.org/, Erişim tarihi: 10.05.2017.

ILO: http://www.ilo.org/ilostat-files/Documents/description_UR_EN.pdf (Erişim Tarihi: 16.02.2017).

İnce, M. (1996). Devlet Borçlanması (Kamu Kredisi), Ankara: Seçkin.

Moldova Ticaret Müşavirliği: http://www.ekonomi.gov.tr, Erişim tarihi: 10.05.2017.

Parasız, İ. (2006). Makroekonomi, 6.Bası, Bursa: Ezgi.

Tandırcıoğlu, H. ve Özen, A. (2003). "Geçiş Ekonomilerinde Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 5, Sayı:4, s.105-129.

Taymaz, E. (2011). Kafkasya'da Ekonomik Dönüşüm ve Kalkınma, Ankara: TEPAV Yayınları No:55.

Yalçın, A. & Yalçın, S. (2016). Ermenistan Ekonomisi ve Tarihsel Süreç İçerisinde Ermeni Meselesi, Ankara: Nobel Akademik Eserler.

Yıldırım, K., Karaman, D. ve Taşdemir, M. (2012). Makroekonomi, Ankara: Seçkin.

Bölgeselleşme ve Bölgesel Ekonomik İşbirlikleri

Ali Osman Balkanlı

Özet

Dünya ekonomisi küreselleşirken, aynı zamanda güçlü bir eğilim olarak bölgeselleşmeyi de sergilemektedir. Özellikle artan rekabetin ülkeleri zorladığı dünyada iktisaden var olabilmek koşulu ya güçlü olabilmekten ya da güçlülüklerini artırabilecek bloklar oluşturabilmekten geçiyor. Bir çok ülke, bu düşünüş çerçevesinde, aralarında değişik biçimlerde iktisadi işbirlikleri oluşturuyorlar. Bir yanda güçlenen ve reddedilemez hale gelen bir küreselleşme eğilimi, diğer yanda güçlenen küreselleşme olgusu ile birlikte, aslında küreselleşmeye zıt olmayan bir görünümde bölgeselleşme güç kazanmaktadır. Ve bu bölgeselleşme, bölgesel işbirlikleri, 1980'lerin, 1990'ların öncesinden daha fazla artan bir orandadır. Bu çalışmada, değişen küreselleşme sürecinde bölgeselleşme bağlamında ülkelerin dünya ekonomisinde var olabilme ve rekabet edebilme noktasında gerçekleştirdikleri ekonomik işbirlikleri, oluş nedenleri ve oluş süreçleri irdelemeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Bölgeselleşme, Küresel Bölgeselleşme, Küreselleşme, Bütünleşme, Uluslararası ekonomik entegrasyon*

1. Giriş

Günümüz dünyasında küreselleşmede farklılaşma eğilimleri görülmektedir. Özellikle kendisini glokalleşme (küreselde yerelleşme) olarak ortaya koyan bu değişim, glokalleşme kavramı altında ilk elde çokuluslu şirketlerde yerel özelliklere yer vermek anlamına gelse de, aslında yerel kültürlerin ekonomik süreçlerdeki küresel ortak değerlere karşı, (yerelden küresele bir etki/güç anlamında) var oluşlarını, dirençleri gösterir bir durumdur. Bir bakıma, küresel ekonomi koşulları dünyanın belli bölgelerinde bölgesel ortak değerler anlamında ve ortak davranış geliştirme anlamında ülkeleri hareket etmeye yöneltmektedir. Bu bağlamda, bu sunumuzda, küreselleşme olgusunu ve günümüzde sergilediği farklılaşmaları ve küresel ekonomi karşısında bölgesel bütünleşmeleri ve bunun gelişimini ortaya koyacağız.

2.Küresel Ekonomide Küreselleşme-Bölgeselleşme İlişkisi

1944 yılında oluşturulan ve A.B.D. ekonomisinin gereklerine denk düşen Bretton Woods sisteminin 1970'lerin başında sona ermesi ve yine 1970'lerin başındaki enerji krizi ile birlikte, dünya ekonomisinde yoğun bir liberalleşme rüzgarı tüm ekonomik gündemi işgal etmiştir. Bu gündemin ana ekseninde ise, ekonomik bunalımların tek nedeninin devlet müdahalesi olduğu savı yer almıştır. Bu savın kabulü ile birlikte, her şey piyasa ve onun sihirli gücüne bırakılırken dünya ekonomisi daha öncesine göre farklı bir sürece girmiştir (İncekara,1995,s.12). Bazı araştırmacılar bu değişimlere bakarak, 1970'li yılları küreselleşmenin başlangıcı kabul ederler (Kumral, 2008,s.1). 1980'lerden başlayan süreçte küreselleşme

dünya ekonomisini baştan aşağı değiştirmiştir. Dünya ekonomisini böyle değiştiren küreselleşmenin belirleyicileri ise başta çokuluslu şirketler olmak üzere, liberalleşme ve finansal sermaye etkinliğinde artış, teknolojik gelişme ve bilgi-iletişim gelişmeleri ve sosyalizm-kapitalizm karşıtlığının sona ermesi olarak sıralanabilir (Balkanlı, 2002,s.15vd.).

Bu yıllarda çoğu zaman sorulan soru, 'küreselleşmenin kimin için olduğu' ve 'kimlere yaradığı'ydı. Bu noktada kimi araştırmacılar "kimin için küreselleşme" diye sorulduğunda A.B.D. yanıtını veriyordu. Küreselleşmenin A.B.D.'ye yarayıp yaramadığı tartışmalıdır. Ve dünya ekonomisinde büyüme rakamlarına bakıldığında, pek yaramadığı da söylenebilir (Balkanlı,2011,s.46/55-57). Ancak şu da bir gerçektir ki, küreselleşmenin başlarını ifade eden 1970'lere kadar geçen sürede dünya ekonomisine bakıldığında, dünya mamul mal üretiminin %50'sini gerçekleştirenin A.B.D. olduğu; ancak dünya GSMH'sinin yarısını üreten A.B.D., 1970'lerin ortalarıyla birlikte, Japonya, Almanya, Tayvan, G.Kore, Meksika ve Brezilya gibi yeni sanayileşen ülkelere karşı A.B.D.'nin verimlilikte geri kalmaya başladığı görülüyordu (İncekara ,1995,s.12-13).

Gerçekten de küreselleşmenin özünde çokuluslu şirketler yer almış ve çokuluslu şirketlerin büyüme sürecinde de ana etmen Amerikan sermayesi olmuştur. Amerikan şirketlerinin çokuluslulaşmasını, ABD hükümeti zamanında bizzat desteklemiş ve teşvik etmiştir. Öyle ki, ÀBD kökenli firmaların doğrudan yabancı yatırımı, 1950'lerde 12 milyar dolar iken, 1980'de 192 milyar dolara, 1987'de de 309 milyar dolara çıkmıştır (İncekara, 1995,s.13). Bu yıllarla birlikte, gelişmiş ekonomilerde küresel ekonomiye doğru dönüşüm başlamış ve ülkeler birbirleriyle daha fazla etkileşime geçmişler ve süreç küreselleşmeyi getirmiştir. Ancak, dünya ekonomisinde bir yanda küreselleşme hız kazanırken ve dünya ekonomisi küresel bir ekonomi halini alırken, bölgesel bütünleşmelerde de artışlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Aşağıdaki grafikte bu çok belirgin bir durumdur.

Belirtmek gerekir ki, günümüz küreselleşmesinin öncesinde nasıl küreselleşme benzeri gelişmeler var olmuş ise, bölgesel bütünleşmeler de 1980'ler, 1990'lar öncesinde var olan bir olgu olmuştur. Ve bu süreçte, küreselleşme ile birlikte, uluslararasılaşma, bölgeselleşme, yerelleşme, çoklu yerelleşme ve küreselde yerelleşme (glokalizasyon) kavramları konuşulmaya başlanmıştır (Mertcan, 2004,s.31)

Günümüzde küresel bütünleşmede esasen GATT/Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) çatısı altındaki -ayrımcılık yapmama ilkesini esas alan- düzenlemelere dayanmakta; diğer uluslararası kuruluşlar (IMF, Dünya Bankası gibi) da bu süreçte önemli rol oynamaktadırlar (Çalışkan,2014,s.2). Bölgesel bütünleşmeyi ifade eden (Globe-regionalisation) gümrük birlikleri ve serbest ticaret alanları konusu da GATT XXIV. Makalesi altında düzenlemiş bir konu olup, teorik düzlemde Jacob Viner'den beri bu konuda bir tartışma ve bu tartışmada yoğunlaşma vardır (Bhagwati, 1992,s.535). Bir bakıma bu kuruluşların da desteğinde, küresel ekonominin gelişim sürecinde ortak ekonomik, ticari değerler oluş(turul)makta ve bu değerlere göre işleyiş sistematiği ortaya çıkmaktadır. Bu haliyle düşündüğümüzde, küreselleşme yerel ekonomilerin birbirleriyle ve dünya ekonomisiyle bütünleşmesini, işletmelerin ve piyasaların entegrasyonunu içermektedir (Arslan,Mete,Bal,2007,s.223). Küreselleşme ile, ticaret, üretim, sermaye hareketleri ve teknolojideki gelişmeler, ülkeler arasındaki rekabeti arttırırken, ortaya çıkan yakınlaşma mal ve faktör piyasalarının serbestleşmesini ve bütünleşmesini ortaya çıkarmıştır. Ve aynı zamanda da, ülkelerin dış ticaret politikaları, mali politikaları ve iktisat politikaları da birbirine bağımlı hale gelmiştir (Şanlı,2004,s.161).

Şu çok nettir ki, bugün dünya ekonomisinde iki akış bir arada gerçekleşmektedir: Durdurulamaz bir küreselleşme ve artarak güçlenmeye başlayan küreselde bölgeselleşme (globe-regionalisation). Günümüzde dünya ekonomisinde bölgeler bazında işbirliğine yöneliş artarken, artık bugün üç ayrı kıtada bölgesel ticaret blokları kendilerini göstermektedirler ki, Avrupa kıtasında, Avrupa Birliği; Amerika kıtasında Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Asya kıtasında ise Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC) vb.. Bir yandan dünyada küreselleşme ile ticari sınırlar kalkarken, diğer yandan bölgeselleşme ile dünya coğrafyasında "kutuplaşma" oluşmakta ve bölgesel ekonomik işbirlikleri büyümektedir (Aktan :3).. Bir bakıma küreselleşme ve bölgeselleşme anlamında yerelleşme olarak iki öge içiçe girmektedir ki buna "Globe-regionalisation=Küreselde bölgeselleşme" diyebiliriz. Dünya ekonomisinde halihazırda, hem bir yanda küreselleşme (globalization) sürmektedir, hem de küreselleşme ile birlikte yerelleşme (Localization) ve de bölgeselleşme güç kazanmaktadır. Bu şaşırtıcı değildir. Çünkü küresel dünyada var olabilmek ve rekabet edebilmek için (Karluk, 2002,s. 217), birbirine coğrafik ya da

sosyolojik olarak yakın olan ülkelerin birbirleriyle etkileşimlerini artırarak, güçbirliği yapmaları öngörülebilir bir durumdur.

Belirtmek gerekir ki, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) kurallarına göre şekillenen ve DTÖ çatısı altında yapılan ticaret müzakerelerine dayanan çok taraflı ticaret sisteminin bir istisnası olarak ortaya çıkmış olan bölgesel ekonomik bütünleşmeler düzenlemelerinin (işbirliği antlaşmaları, serbest ticaret anlaşmaları (STA), gümrük birlikleri, ortak pazar, ekonomik ve parasal birlik) tümü büyük oranda "bölgeselleşme/bölgesel bütünleşme" kavramını oluşturmaktadır (Çalışkan,2014,s.3).

Küresel rekabetin arttığı dünya ekonomisi koşullarında, ülkelerin yoğun rekabete uyum sağlayabilmek ve dünya ile bütünleşme sürecini hızlandırabilmek amacıyla çeşitli zamanlarda birbirleriyle ekonomik bütünleşmelere yönelmektedirler. Bu süreç içerisinde dünya ticaretinde önemli değişimler yaşanmakta, artan küresel rekabet ortamında ülkeler dış ekonomik ilişkilerini ve politikalarını yeniden düzenlemektedirler (Çalışkan,2014,s.1). Bu dönem özellikle AB, NAFTA, APEC gibi bloklaşmaların sağlam temellere oturtulduğu bir dönemdir (Alagöz,2005,s.1). Çünkü küresel rekabetin arttığı ortamda, bölgesel işbirlikleri verimli hale gelirken, bu olumlu eğilim, bölgesel kuruluşların daha da güçlenmesine olanak sağlamaktadır. Örneğin, 1990'ların küreselleşme sürecinde bir farklı hamle olarak, tek pazar ve tek para temelli Avrupa Birliği'nin siyasi bir bütünleşme sürecine girmesi, küresel süreçte Avrupa'nın yerini sağlamlaştırmaya yönelik bir çaba olarak düşünülmelidir (Padoa-Schioppa,2005,s.32-33). Aynı şekilde benzer bütünleşmeleri Kuzey Amerika'da NAFTA (Kanada, A.B.D., Meksika), Güney Amerika'da MERCOSUR (Arjantin, Brezilya, Paraguay, Uruguay), Güneydoğu Asya'da AFTA (Brunei, Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur, Tayland, Vietnam) ve CER (Avustralya, Yeni Zelanda) olarak sıralamak mümkündür. Bölgesel bütünleşme çabaları, dünyadaki çok taraflı liberalizasyon çabalarını da engelleyici bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır (Alagöz,2005,s.2).

3. Bölgesel Ekonomik bütünleşmeler ve Küreselleşme İlişkisi

Tam ifadesiyle, bölgeselleşme, uluslararasılaşmanın bölge ağırlıklı halidir. Yani, bölgeselleşme, coğrafi olarak dünyanın herhangi bir bölgesindeki ya da parçasındaki birbirine yakın ülkelerin veya bir kıtadaki ülkelerin bir grup oluşturmasıdır. Küreselleşme ve bölgeselleşme sadece mekânsal boyut içinde farklılaşmaktadır (Mertcan,2004,s.32). Küreselleşmiş dünya ekonomisi koşullarında, bir yanda küresel ekonomi ve küresel kültür gelişirken diğer tarafta bölgesel ortak değerler ve ortak çıkarlar çevresinde bölgeselleşme eğilimleri de güçlenmektedir. Değişik adlar ile ve değişik içerikler ve değişik amaçlar ile görsek de, (Şangay örgütü, Rusya, ABD, Almanya odaklı ülkeler, Türk Dünyası, Arap, İslam Dünyası ,Komşu Ülkeler İşbirlikleri v.b. gibi) günümüzün küresel dünyasında ülkeler, ortak kültür, ortak çıkar v.b. unsurlara dayanarak ortak ekonomik çıkarlarını geliştirmek amacına odaklanmaktadırlar. Küresel ekonominin dünya insanlığını getirdiği şu noktada, insanlar için ana amaç artık çok büyük ölçüde "ekonomik refahın artırılması olmak durumundadır. 1.5 milyar nüfuslu Çin Halk Cumhuriyetinin halkının gelirini ve refahını yükseltmek ve ülkenin ekonomik gelişmesini hızlandırmak yolunda ideolojik postulatları bir yana bırakarak, maliyetlerini bir biçimde kabul ederek, dünyanın üretim üssü olmayı kabul ettiği ve benimsediği bir ortamda, bu sayede dünya ekonomisi post-fordist üretim cenneti durumunu yaşarken, dünyanın diğer ülkeleri de bu yeni döngüde var olabilmenin yollarını , koşullarını aramaktadırlar. Daha fazla refah, daha çok üretim ve alışveriş ve işbirliği anlamına gelen bu ortamda, bunu gerçekleştirebilmek için ülkeler en yakınındakiler ile etkileşimi öne almaya başlamaktadırlar. Bunu etkileşimi gerçekleştirebilen ve bu etkileşimi üretime ve verimliliğe dönüştürebilenler küresel ekonomide öne çıkabilirlerken, bunu gerçekleştiremeyenler ise geri plana düşmekte ve süreğen anlamda ekonomik büyüme ve istikrar sorunlarıyla başbaşa yaşamaktadırlar. Bugün bölgesel ticaret bloklarının dışında kalan ülkelerin (tarihten ve doğal kaynaklarından gelen ekonomik güçleri olanlar dışında) ekonomik yönden gelişme ve gelişmelerini istikrarlı sürdürme şansı çok azalmıştır (Arslan, Mete ve Bal,2007,s.227).

Günümüzde yaşanan bölgeselleşme sürecinde ortaya çıkan farklı bölgesel oluşumların oluşum nedeni iki ana etmene bağlanabilir; dünya genelinde kurulan büyük güç bloklarına bir cevap ve ekonomik küreselleşmenin oluşturduğu risklerin denetlenebilmesi (Çalışkan,2014,s.4-5).

4.Ekonomik Bütünleşme ve Bölgesel İşbirliklerinin Oluşumu ve Gelişimi

Bölgesel ekonomik bütünleşmenin en büyük cezbediciliği ekonomik büyümeyi ve gelişmeyi uyaracağı düşüncesidir. Bölgesel ekonomik bütünleşmenin refah etkisi iki noktada ortaya çıkar. Birincisi, statik

anlamda üretim verimliliği ve tüketici refahı olup, ikincisi dinamik anlamda üye devletlerin uzun dönemli büyüme oranı beklentisi anlamında ortaya çıkar (Madya,2008,s.14).

Ekonomik bütünleşme teorisinin geçmişine baktığımızda, J.Viner (1950) ve J.Meade (1955) bu alanda ilk ciddi çalışmaları yapan iktisatçılardır. Bu alanda daha sonra yine bir diğer ünlü iktisatçı Bela Balassa'yı (1961) görürürüz. Bölgesel bütünleşme konusunda ekonomik ve politik düşünce okulları neoklasik, Marksist ve gelişme ekonomisi olmak üzere üç geleneksel yaklaşıma dek uzanırlar. Esasen ekonomik bütünleşme teorisi tam rekabeti varsayan geleneksel ticaret teorisinden geliştirilmiştir (Madya,2008,s.14).

Dünya ekonomisinde bölgeselleşme girişimleri 1950'lerin sonları ile artmaya başlamıştır. Ancak bu artış 1980'li yıllardan 1990'lı yıllara gelene dek düşük düzeyli bir artış anlamına gelmiştir.1980'li ve 1990'lı yıllarla birlikte dünya ekonomisi küreselleşirken, bölgesel bütünleşmelerde ise olağanüstü artış vardır. 1950'lerin sonu 1960'lar ile başlayan süreç "Eski Bölgeselleşme" ve 1980'lerin ikinci yarısı ve 1990 sonrası yaşanan süreç ise "Yeni Bölgeselleşme" şeklinde sınıflandırılır(Genç ve Berber,2011,s.88). Ekonomik entegrasyona giren ülkeler, kendi aralarında mal ve faktörlerin serbest dolaşımına engel olan ekonomik ve siyasi politikaları sona erdirerek ülkelerin birbirinden farklı olan ekonomik yapılarını tek bir yapı haline getirmektedir (Yılmaz,Tekeli,Yılmaz,erişim:2017,s.328). Ülkelerin birbirleriyle ekonomik bütünleşmeye yönelmelerinin arkasında (i)ekonomik potansiyelin artırılması (ii) bölge dışı ülke ve/veya bloklara karşı daha büyük rekabet gücü elde etmek, uluslararası politik mücadelede daha etkili olmak gibi hesapları da, bu tür birleşmelere neden olabilir (iii) bölgesel olarak birarada yaşamak durumundaki komşu ülkeler arasındaki çatışmaların önlenmesi de bir başka neden olabilir (İncekara,1995,s.63-64).

En genel anlamıyla bölgeselleşme, ülkelerin ortak zemin ve sistemler oluşturarak siyasi, ekonomik, hukuki işbirliği hareketlerine gitmesini ve özellikle aralarındaki ekonomik ilişkilerini geliştirmelerini ifade etmektedir (Çalışkan,2014,s.2). Baldwin ve Venables, bölgeselleşme de bir durumu ifade eden bölgesel ticaret anlaşmalarının karakteristiğini belirlemede coğrafyanın önemine vurgu yapar. Onlara göre, bölgesel ticaret anlaşmaları üç biçimde görülür. Bunlardan birincisi, Serbest Ticaret Bölgesidir ve burada üye ülkeler birbirlerine karşı tarifeleri kaldırırlarken, üye olmayan ülkelere karşı ticarette tarifeleri belirlemede özerktirler. Diğer bir bölgesel ticaret anlaşması ise gümrük birliğidir ve burada üye olmayan ülkelere bütün üye ülkelerce aynı gümrük tarifeleri uygulanır. Bölgesel ticaret anlaşmasının üçüncüsü ise ortak pazar oluşumdur ve burada üye devletler arasında mal ve hizmetler gibi, üretim faktörlerinin serbest dolaşımına da izin verilir (Baldwin ve Venables, 1995,s.1598). Bölgesel bütünleşmenin temel içeriği üye olmayan devletlere karşı dış ticaret sınırlamaları üzerinde etkileyici olan ortak dış ticaret politikası uygulamak, üye devletler arasında tariflerin ve tarife dışı engellerin kaldırılması, ulusal sınırlar boyunca mal ve hizmetlerin serbest hareketi, ulusal parasal politikaların birliği, ortak dövizin kabulüdür (Madya,2008,s.14).

Ekonomik bütünleşme, değişik biçimlerde ortaya çıkabilir. Bela Balassa'nın da belirtttiği gibi, bunlar serbest ticaret alanı, gümrük birliği, ortak piyasa, ekonomik birlik ve tamamen ekonomik bütünleşme de olabilir. Serbest ticaret alanı uygulamasında katılan ülkeler arasında tarifeler ve miktar sınırlamaları kaldırılır fakat her ülke üye olmayanlara karşı kendi tarifelerini uygulayabilirler. Bir gümrük birliği kurulması birlik içinde malların hareketlerinde ayrımcılığı bastırmanın yanısıra, malların üye ülkeler arasında serbest hareketliliğini içerir ve üye olmayan ülkelere karşı üye ülkelerin tarifeleri birbirleriyle uyumlandırılır. Yüksek bir ekonomik bütünleşme biçiminde ise sadece ticari sınırlamalar değil, aynı zamanda faktör hareketlerindekİ kısıtlamalar da kaldırılarak ortak piyasalar oluşturulur. Bir ekonomik birlik, ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırma derecesine bağlı olarak (ve bu politika uyumsuzluklarını kaldırma yönelişinde) mal ve faktör hareketlerinde ortak piyasa oluşturulur. 'Tamamen ekonomik bütünleşme'de parasal, mali, sosyal ve dengeleyici politikalar ve üye devletlerin uyması için ulusüstü otorite kurulması söz konusu olur (Balassa, 1961,s.3). Bütünleşme konusunda değişik görüşler vardır. Bu noktada Gunnar Myrdal'ın bütünleşme kuramı, ulusal bütünleşme, kurumsallaşma ve ekonomik bütünleşme arasındaki ilişkiyi ortaya koyma noktasında yol göstericidir. Myrdal'ın teorisi üç aşamadan oluşmaktadır. Her ülke önce kendi ülkesi içerisinde ulusal bütünlüğünü sağlamalıdır ve daha sonra bölgesel bütünlüğe ulaşılmalı ve en sonunda da küresel bütünlük elde edilmelidir. Diğer taraftan sermaye hareketliliği, göç ve ticaret ekonomik entegrasyonun oluşmasının sebepleri değil; sonucudur (Yılmaz,Tekin ve Yılmaz, Erişim 2017,s.333).

5.Bölgesel Bütünleşmenin Başarı Koşulları

Bölgesel bütünleşme, bütünleşmeyi gerçekleştirmek isteyen ülkelerin gerçekleştirecekleri her ortaklaşma, anlaşma ile gerçekleşecektir denilemez. Bölgesel ekonomik bütünleşmenin başarılı olabilmesi bütünleşmeye katılan ülkelerin beklentilerinin, gerçek hayattaki uygulamalarla örtüşmesine büyük oranda bağlı olup, ekonomik bütünleşmenin başarı koşulları aşağıdaki gibi sıralanabilir: (İncekara,1995, s.85-87).

i. Üretimde etkinliğin genişlemesi, karşılaştırmalı üstünlükler yasası uyarınca, uzmanlaşmadaki yükselme ile mümkün olur.

ii. Ölçek ekonomilerinden daha iyi yararlanılması dolayısıyla yükselen üretim düzeyi, genişleyen pazar ölçeğini gerektirir.

iii. İyileşmiş bir uluslararası pazarlık gücü konumu, genişleyen ölçeğin ticaret hadlerini daha iyileştirmesiyle mümkün olabilir.

iv. Ekonomik etkinlikteki zorunlu değişiklikler, rekabetteki artış ile ortaya çıkarılabilir.

v. Üretim etmenlerinin miktar ve kalitelerini etkileyen değişmeler, teknolojik ilerlemelerden

dolayı meydana gelebilir. Ekonomik bütünleşme süreci, gümrük birliğinin ötesine ortak pazar veya ekonomik birlik düzeylerine ulaşırsa, aşağıda belirtilen koşullardan dolayı, daha ileri kazanç kaynakları mümkün olabilir.

vi. (Ortak Pazar veya Gümrük Birliği halinde) Üye ülkeler arasında sınırötesi faktör hareketleri,

vii. (Ortak Pazar veya Gümrük Birliği halinde) Para ve maliye politikalarının koordinasyonu ve

viii. Yaklaşık tam istihdam amaçları, daha yüksek ekonomik büyüme - oranları ve daha iyi bir gelir dağılımı, birleşik hedefler durumuna gelir.

Ekonomik bütünleşme sürecinde teorik beklentilerin ötesinde, bütünleşmeye giden ülkelerin ekonomik yapıları, özellikleri, gelişme düzeyleri ve potansiyelleri gibi birçok makro parametre, olayın sonuçlarını büyük oranda etkileyebilecek ya da tayin edebilecek faktörlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin kurdukları ekonomik bütünleşmeden beklenen yararlar ve dolayısıyla olası sorun ve sonuçlar farklı olduğu gibi, bir gelişmekte olan ülkenin, gelişmiş ülkelerin kurdukları bir entegrasyona katılmasından doğacak sonuç ve beklentiler farklı olacaktır (İncekra,1995,s.87).

Bölgesel ekonomik bütünleşmenin faydaları ekonomik bütünleşmenin düzeyine ve bütünleşmenin derinliğine, daha da önemlisi üye devletlerin katılım çabasına bağlıdır. Ancak, bütünleşmenin derecesi ise üye devletlerin hükümranlık haklarını paylaşma taahhüt ve isteğine bağlıdır (Mwasha,2015:74). Mwasha'nın Pangestu and Scollay'dan da (2001) aktardığı üzere gelişmekte olan ekonomilerin ekonomik bütünleşme yönelişinde ticaret, gelişme ve politik ve güvenlik ana itkiler olarak yer almaktadır (Mwasha,2015,s.74).

Günümüzde ulusüstü otorite kurmak anlamında, parasal birliği, gümrük birliğini gerçekleştirmek anlamında önem taşıyan ilk birlik çabası AET tarafından gerçekleştirilmiş olup, günümüzde de Avrupa Birliği adını almıştır. Dünya ekonomisinde ekonomik bütünleşme örneklerine baktığımızda bunların bazılarını aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Şanlı,2004,s.165,DPT,1995,s.62vd.)) :

(i)Avrupa Kıtası: Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA), Avrupa Birliği (AB), Kuzey Avrupa Ülkeleri Topluluğu (NC), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB), Bağımsız Devletler Topluluğu ve Baltık Gümrük Birliği (BDT).

(ii)Amerika Kıtası: Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (LAFTA 1980 sonrasında LAIA adını almıştır.), Cartagena Anlaşması ile 1969'da kurulmuş olan (AND Paktı), Merkezi Amerika Ortak Pazarı (CACM), Karayip Ülkeleri Topluluğu (CARICON), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Brezilya, Arjantin, Paraguay ve Uruguay arasında 1991'de imzalanan (MERCOSUR).

(iii)Asya Kıtası: Güney Doğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), Körfez İşbirliği Konseyi (GCC), Mısır, Suriye Ürdün ve Lübnan arasında ekonomik ve siyasal amaçlı (MAŞREK).

(iv)Afrika Kıtası: Güney ve Doğu Afrika Ortak Pazarı COMESA, Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), Merkezi Afrika Gümrük ve Ekonomik Birliği (UDEAC), Fas, Tunus ve Cezayir arasında kurulan Siyasi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (MAGREB).

Grafik 1: Dünyada 1948-2017 Döneminde Bölgesel Ticaret Anlaşmalarının Gelişimi

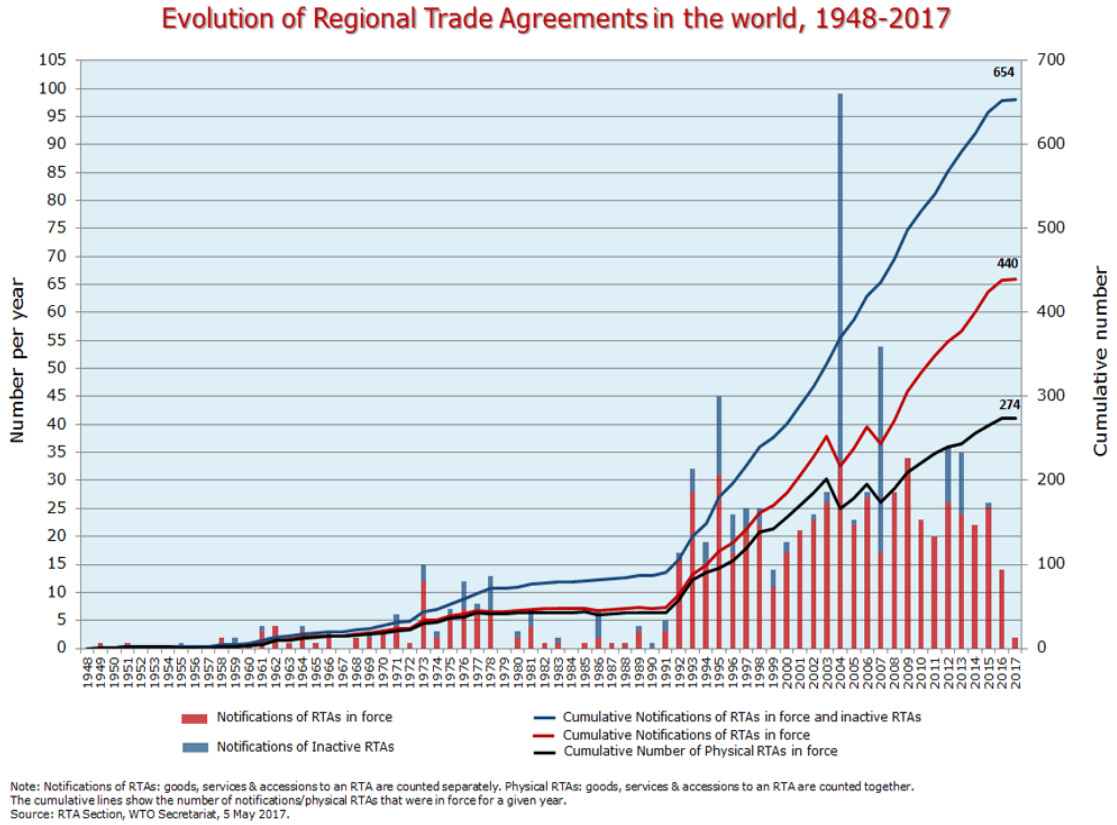

Kaynak: https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/regfac_e.htm (Erişim:17.05.2017)

Bu bölgesel bütünleşmeler arasından ASEAN, COMESA, MERCOSUR dikkat çekici gelişmeler gösteren bütünleşmelerdir. Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland tarafından 1967 yılında kurulmuş olan Güney Doğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN), birlik kuruluş aşamasında ekonomik büyüme, sosyo-kültürel gelişim, barış ve güvenlik, eğitim ve yardımlaşma ile diğer uluslararası kuruluşlarla ilişkileri amaçlayan ilkeler etrafında bir araya gelmiştir. ASEAN ülkeleri, ASEAN oluşturulana kadar Güneydoğu Asya İş Birliği Örgütü (SEATO), Güneydoğu Asya Birliği (ASA) ve Malezya, Filipinler ve Endonezya arasında MAPHİLİNDO'yu kurmuşlardır (Yılmaz,Tekel ve Yılmaz, Erişim:2017,s.330; Sakakibara,E ve Yamakawa,S.,2005:42; Sally,2010,s.1vd.)

Bölgesel bütünleşme çabaları Afrika kıtasında da söz konusu olmuştur. Esasen Afrika'da oluşturulan bölgesel bütünleşmeler gelişmiş ülkeler tarafından sömürülmekten kurtulmayı, bölge içinde ticaretin yaratılması ile piyasaya girişin engellenerek sanayileşmenin ve modernleşmenin elde edilmesini amaçlamıştır. Güney ve Doğu Afrika Ülkeleri Tercihli Ticaret Alanı'na üye ülkeler tarafından kurulan Güney ve Doğu Afrika Ortak Pazarı (COMESA) 19 üye ülkesiyle bölge içerisinde ekonomik bütünleşme yolu ile refahı arttırmayı ve barış ve güvenliği sağlamayı amaçlayan bir örgütlenmedir ve COMESA Afrika Ekonomik Topluluğu için önemli bir aşama olarak kabul edilmektedir. (Yılmaz,Tekel ve Yılmaz, Erişim:2017,s.331-332; Unctad,2012:26). Diğer bir dikkati çeken ekonomik bütünleşme örneği MERCOSUR'dur. Güney Konisi Ortak Pazarı (MERCOSUR) Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay, Güney Konisi Ortak Pazarı (MERCOSUR)'m oluşturmak üzere bir araya gelmişlerdir. MERCOSUR'un hedefi ekonomik kalkınmayı

hızlandırmaktır. MERCOSUR çerçevesinde, bütünleşme sürecini güçlendirmek için ticaretin serbestleştirilmesi ve ekonomik ve diğer politikaların uyumlaştırılması istenmektedir (DPT,1995,s.82).

6. Bölgesel Ekonomik Bütünleşmenin Etkileri

Bölgesel ekonomik bütünleşmeler, rekabetin yoğunlaştığı küresel ekonomi koşullarında gerçekleştiği çerçevede öncelikle, üye ülkelerin içinde yer aldıkları küresel ekonomide bir arada var olabileceği ve rekabete katılabileceği bir kümeyi vurgular. Dolayısıyla, ülkeler için bölgesel ekonomik bütünleşmeler rekabetin yoğun olduğu bir ortamda, rekabete karşı etkinleşebilmek ve verimli var olabilmek için tek başına durmak yerine, bir seçenek olmak durumundadır. Bu nedenle de, bölgesel bütünleşmeler küreselleşme arttıkça, artan bir olgudur ve aslında hem küreselleşmeye bir seçene gibi görünür ve hem de küresel ekonomi içerisinde ülkelerin daha etkin olabilmesinin bir yoludur. Ancak bölgesel bütünleşmeye giren ülkelerin gelişmişlik düzey farkları, bütünleşmeden her ülkenin elde edeceği faydanın farklı olmasını da doğurur (Ertürk, 1996,s.169).

Bölgesel ekonomik bütünleşmenin ekonomik etkileri [Hoekman'a göre (2002)] toplulukta üye devlette üretimde yüksek maliyetten düşük maliyete neden olan ortak dış ticaret politikası ve bölgesel iç serbest ticaret yaratıldığında oluşur. Diğer elde üye bir ülkeden pahalı ithalat gerçekleştirilmesiyle, dünyanın üye ülkeler dışı geri kalanından ithalat yer değiştirdiğinde, ticaret çeşitlenmesi artar (Mwasha,2015,s.74). Bölgesel ekonomik bütünleşme belirsizlikleri indirerek ve kredibiliteyi geliştirerek, özel kesimin planlama ve yatırım öngörülerini geliştirerek, ticari liberalizasyondan elde edilecek doğrudan kazançları artırabilir. Park and Park'a göre (2007), ekonomik bütünleşme yatırımı teşvik edici olarak ve doğrudan yabancı yatırımı cezbedici olarak hizmet edebilir. Bölgesel bütünleşme sürecinde istikrarı öne almak, piyasa liberalizasyonuna gitmek, özelleştirmeye yönelmek bütün faktörlerin getirilerini yükseltebilir ve özel yatırımın daha fazla artmasını sağlayabilir. Aynı zamanda Baldwin ve Venables'in de 2004'de belirttiği gibi, ekonomik bütünleşme üye ülkelerde karşılaştırmalı üstünlüklere göre üretimi yönlendirildiğinde, uzmanlaşmanın artmasını destekler (Mwasha,2015,s.75).

Ekonomik bütünleşmenin refahı etkileyen en önemli etkilerinden birisi kaynak dağılımını yeniden düzenlemesiyle ilişkilidir. Ekonomik bütünleşmeye gidildiğinde, bölgede rekabet artar; bu ise kaynak dağılımını yeniden düzenlerken, ülke ekonomilerini daha fazla verimliliğe yöneltir (Baldwin ve Venables, 1995:1602). Bütünleşme öyle bir etkileşim yaratabilir ki, eğer serbest ticaret bölgesi geniş ise onların ticaretindeki değişim sonrası dünya fiyatları, refah anlamında, değişim getirebilir. (Baldwin ve Venables,1995:1604).. Diğer taraftan Serbest Ticaret Bölgesinde eğer fiziki sermaye, insan ve bilgi sermayesinde yatırımın getirisi değişirse ve birikim büyümesi ortaya çıkarsa, ekonomik büyümeyi etkileyecektir (Baldwin ve Venables,1995,s.1614).

Bir sınıflandırma yaparsak, bölgesel bütünleşme uygulamalarından elde edilebilecek geleneksel kazançlar, olumlu etkiler aşğıdaki gibi sıralanabilir (Niekerk,,s.1-2;;İncekara, 1995,s.79-84; Yılmaz, Tekeli ve Yılmaz, ,s.329; Erişim,10.05.2017).

(i)Ticari kazançlar: Eğer mallar yeterince güçlü ikame edilebilirse, bölgesel ticaret anlaşmaları sonrası düşen fiyatlar bir kısım malların talebini uyaracaktır. Bu ise üretimi artırabilir. Ayrıca ticaret bölgesindeki daha fazla rekabet hali, bölge dışı işletmeleri bölgeye dönük dışsatıma uyaracaktır. Bunlar ise üye ülkeler için ticaret te olumlu etki yaratacaktır.

(ii)Artan getiriler ve artan rekabet: bölgesel bütünleşme ile genişleyen piyasa ölçeği, bazı kesimlerde ölçek ekonomisine olanak verirken, artan rekabet kaynakların daha etkin kullanımına ve üretimin akılcılaştırılmasına neden olacaktır. Artan rekabet ile karşılaşan ve genişleyen pazar avantajından yararlanan girişimci yeni yatırımlara teşvik edilmiş olunur. Yeni yatırımlar ise ekonominin hızla büyümesi ve istihdam artışı demektir. Rekabet artışı ile kaynaklar etkin kullanılırken, tüketicinin fayda ençoklaması olanağı da ortaya çıkabilir. Ayrıca artan rekabet, kalkınma ve yeni teknoloji kullanımını teşvik eder.

(iii)Yatırım Etkisi: Bölgesel ticaret anlaşmaları piyasa genişlemesi, üretimin rasyonalizasyonunun (üretimde marjinal maliyetlerin düşüşü ve bozulmaların azalması anlamında) getirdiği çerçevede olarak Doğrudan yabancı yatırımları cezbedebilir.

(iv) Bölgesel bütünleşme ile oluşan büyük piyasa koşulları dışsal ekonomilere sebep olur.

(v) Bölge içi üretimde uzmanlaşma döviz tasarrufunu ve dış ticaret hadlerinde iyileşmeyi doğurabilir.

(vi) Bölgesel bütünleşme ile birlikte, genişleyen pazarın sonucu ölçek ekonomileri ortaya çıkar. Bu ise bölge birliğinde, ekonomide verimliliği artırır.

(vii)Bölgesel ekonomik bütünleşme bir ortak pazar yaratır. Bu durumda ise sermaye ve emek gibi üretim faktörlerinin bölge içinde serbestçe dolaşım imkânına kavuşur ki bu kaynak etkinliğini artıracaktır.

Bölgesel bütünleşme ile birlikte gelen geleneksel dışı kazançlar ise aşağıdaki gibidir (Niekerk,Erişim,10.05.2017:1-2):

(i)Bölgesel bütünleşme yönelişi, üye ülkelerde hükümetleri refahı geliştirici reformlar ve demokrasi yönelişine çekebilir.

(ii)Sinyalleme Etkisi: Bölgesel bütünleşmelere katılmak maliyetli olsa da(siyasi sermaye ve işlem maliyetlerine yapılan yatırımlar itibariyle), ülke, politika yönelimini / yaklaşımını işaret etmek için bunu yapmak isteyebilir veya ekonominin koşulları (endüstrinin rekabetçiliği, döviz kurunun sürdürülebilirliği) için ve yatırım çekmek için bunu yapmak isteyebilir. Bunlar bir sinyaldir. Bu ise, sonuçta, ülkelerin kredibilitesi için ve tutarlı görünümü için önemlidir. Ve uzun dönemde ülke refahına katkı yapar.

(İİİ) Sigorta (güvence) etkisi: Bölgesel bütünleşmeler üye ülkelere geleceğin (makroekonomik istikrar, ticaret hadlerindeki şoklar, ticari savaşlar, gelişmiş ülkelerin koruma engelleri gibi, olumsuzluklarına karşı bir sigorta (güvence) sağlar.

(iv)Koordinasyon ve Pazarlık gücü: Bölgesel ticaret Anlaşmaları ile, çok yönlü anlaşma müzakerelerinde koordinasyon kolaylaşır ve ülkelerin pazarlık güçleri artar.

(v)Güvenlik: Bölgesel ticaret Anlaşmalarına katılmak ülkeler arasında olumlu ilişkileri ve ara-bağlantıları ve ara-bölgesel ticareti ve yatırımları artırabilir. Bu, ülkeler arasında güven yaratır, uzlaşmazlık risklerini azaltır, işbirliği kültürünü artırır. İşbirliği artışı ile ortak savunma ya da çok yönlü askeri yardımlaşmalar artarken küresel güvenlik de artmış olur.

7.Sonuç

Dünya ekonomisi 1970'ler ile başladığı değişim sürecini 2000'li yıllar ile birlikte sürdürmektedir. 1970'lerde dünya ekonomisinde ortaya çıkan küreselleşme eğilimi, 2000'li yıllarda küresel ekonomi içerisinde bölgeselleşme olarak ortaya koymaktadır. Özellikle Avrupa Birliğinin gerçekleştirmiş olduğu sürecinde de desteğinde artan bölgeselleşme eğilimleri, özellikle 1990'lı yıllar sonrasında dikkat çekici boyutlardadır. Aslında bu durum küreselleşmenin getirdiği rekabet ortamı düşünüldüğünde hiç de şaşırtıcı değildir. Çünkü dünya ekonomisinin şu anda yaşadığı yoğun rekabet ortamında, küçük ölçekler ile yapılabilecek çok fazla bir etkinlik bulunmamaktadır. Küresel ölçekte var olabilmek, küçük ölçekler ile orta ölçekli ulusların/ülkelerin gerçekleştireceği işbirliklerinde daha fazla var görünmektedir. Bu noktada, daha öncesinde var olan Karadeniz İşbirliği gibi bölgesel işbirliği biçimindeki örgütlenmelerin/bütünleşmelerin, daha da geliştirilerek ve ortak paydaların öne çıkarılarak günümüz küresel dünyasında daha fazla etki olabileceği ve üye ülkelere katkı sağlayabileceği düşünülmelidir.

Kaynaklar

Aktan,C.C.,http://www.canaktan.net/canaktan_personal/canaktan-arastirmalari/degisim/aktan-glo ballesme- bolgeselleme.pdf (Erişim Tarihi:10.04.2017)

Alagöz, M., "Küreselleşme Ve Yeni Dünya Düzeninde Ulus Devlet Anlayışı", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi ISSN:1694 – 528X Sayı: 6 Mayıs – 2005http://www.akademikbakis.org/eskisite/6/yenidunya.pdf (Erişim Tarihi:10.04.2017).

Arslan, İ., Mete,M. Bal,V., (2007), "Küreselleşmenin Yerel Ekonomiler Üzerindeki Etkileri", Selçuk Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yerel Ekonomiler Özel Sayısı, Mayıs.

Balassa, B., (1961), "The Theory of Economic Integration", Newyork: Routledge Revivals.

Baldwın,R.E. ve Venables, A.J., (1995), "Regıonal Economıc Integratıon" "Handbook of International Economics", vol. 1, Edited by G. Grossman and K. Rogoff © Elsevier Science B.V..

Balkanlı, A.O., (2011), "Makroekonomik Denge ve Küresel Krizler", İstanbul:Filiz Kitabevi.

Balkanlı, A.O.,(2002), ”Küresel Ekonominin Belirleyicil Faktörleri Üzerine”, Uludağ Üniv.İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt:XXI, Sayı:1.

Bhagwati, J., (1992),“Regionalism versus Multilateralism”,The World Economy, Vol.15.Issue 5. September.

Çalışkan, Ö., “Eski Ve Yeni Bölgeselleşme Olguları: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, MPRA Paper No. 56611, posted 17. June 2014, https://mpra.ub.uni-muenchen.de/56611/3/MPRA_paper_56611.pdf (Erişim Tarihi: 15.04.2017).

DPT, (1995),Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (Turan,G başkanlığında, Balkanlı, A.O. ve diğer üyeler (19 Üye), Yayın No: DPT: 2375 - ÖİK: 440 Dünyada Küreselleşme Ve Bölgesel Entegrasyonlar (At, Nafta, Pasifik) Ve Türkiye (At, Efta, Kei, Türk Cumhuriyetleri, Ekit (Eco), İslam Ülkeleri) İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu Dünyada Küreselleşme Ve Bölgesel Bütünleşmeler Alt Komisyon Raporu Kitap (Ocak).

Ertürk, E., (1996),“Uluslararası İktisat”, 1.Baskı, İstanbul:Ekin Kitabevi.

Genç, M.C. ve Berber, M.,(2011),” Bölgeselleşme Ve Ticaret Akımları: Literatür İncelemesi”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (22).2 .

İncekara,A., (1995), “Globalleşme ve Bölgeselleşme Sürecinde Nafta ve Etkileri”, İstanbul: İ.T.O. Yayınları

Karluk, S. Rıdvan, (2002), “Uluslararası Ekonomi Teori ve Politika”,(İstanbul:Beta.

Kumral, N. ,“Bölgesel Rekabet Gücünü Artırmaya Yönelik Politikalar”,Ege Üniversitesi, Ege University Working Paper in Economics 2008, https://www.researchgate.net/profile/Nese_Kumral/publication/5012185_Bolgesel_Rekabet_Gucunu_Artirmaya_Yonelik_Politikalar/links/5509c2ef0cf26198a639bbf0.pdf.Erişim Tarihi:15.04.2017).

Madyo, M.R., “The Importance Of Regıonal Economıc Integratıon In Afrıca”, Temmuz,20008, http://uir.unisa.ac.za/bitstream/handle/10500/2075/dissertation.pdf?sequence=1 (Erişim. 12.052017).

Mertcan, (2004), B.,”Küreselleşme ve Uluslararası Rekabet Gücünün Yeni Anahtar Faktörleri”, Liberte, (Güz).

Mwasha, O.N., “ The Benefits of Regional Economic Integration for Developing Countries in Africa: A Case of East African Community (EAC)”, Korea Review of International Studies, http://gsis.korea.ac.kr/wp-content/uploads/2015/04/11-1-05-Ombeni-N.-Mwasha.pdf (Erişim Tarihi:10.04.2017)

Niekerk ,L.K., “Regional Integration: Concepts, Advantages, Disadvantages and Lessons of Experience”,WorldBank,http://siteresources.worldbank.org/EXTAFRREGINICOO/Resources/Kritzinger.pdf (Erişim Tarihi:10.5.20179).

Padoa-Schioppa, T., (2005), “Regional economic integration in a global framework”, (Edıtors Julıe Mckay Marıa Olıva Armengol Georges Pıneau), “Regıonal Economıc Integratıon In A Global Framework”, European Central Bank ve The People’s Bank of China, G 20 Workshop, 22-23 September, European Central Bank.

Sally,R., “ Regıonal Economıc Integratıon In Asıa: The Track Record And Prospects”, Sally,2010:1vd. (Erişim:20.05.2017)

Sakakibara, E ve Yamakawa,S., (2005),“Market-driven regional integration in East Asia”, (Edıtors Julıe Mckay Marıa Olıva Armengol Georges Pıneau), “Regıonal Economıc Integratıon In A Global Framework”, European Central Bank ve The People’s Bank of China, G 20 Workshop, (22-23 September 2004, European Central Bank.

Şanlı,F.B., (2004),“Küreselleşme Ve Ekonomik Entegrasyonlar”, Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları.

Unctad, Trade Lıberalızatıon, Investment And Economıc Integratıon In Afrıcan Regıonal Economıc Communıtıes Towards The Afrıcan Common Market”, (Geneva,2012) http://unctad.org/en/docs/ditctncd2011d2_en.pdf (Erişim Tarihi:20.04.2017).

Yılmaz, A.R, Tekeli, O.N., Yılmaz, S., "Asya Ve Afrika'da Oluşan Bölgesel Bütünleşme Hareketlerinin Gunnar Myrdal Entegrasyon Teorisi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/YILMAZ-Rag%C4%B1p-TEKEL%C4%B0-Osman-Nuri-YILMAZ-Sinan-ASYA-VE-AFR%C4%B0KA%E2%80%99DA-OLU%C5%9EAN-B%C3%96LGESEL-B%C3%9CT%C3%9CNLE%C5%9EME-HAREKETLER%C4%B0N%C4%B0N-GUNNAR-MYRDAL-ENTEGRASYON-TEOR%C4%B0S%C4%B0-%C3%87ER%C3%87EVES%C4%B0NDE-DE%C4%9EERLEND%C4%B0R%C4%B0LMES%C4%B0.pdf (Erişim Tarihi:15.04.2017)

W.T.O., https://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/regfac_e.htm (Erişi Tarihim:22.04.2017)

Türk Katılım Bankalarında Kar Dağıtım Yöntemlerinin Uygulamalı Olarak Değerlendirilmesi

Mehmet Yeşilyaprak

Özet

Katılım bankasının havuzlarda topladıkları fonlar, fon ihtiyacı olan gerçek ve tüzel kişilere kullandırılmakta, bu kullandırımdan doğacak kar payının havuzlardaki paylaşım oranlarına göre zarar ilgili havuzlardaki fon sahiplerine dağıtılmaktadır. Farklı vadelerde açılan katılım hesaplarına dağıtılacak kar payı, fon kullandırma işlemi sonucu meydana gelecek kar seviyesine bağlıdır. Katılma hesabına da toplanan fonlar, para cinslerine göre TL, USD, EUR, Altın ve Gümüş hesaplarında toplanır. Fona ihtiyacı olan müşteriye ihtiyacı olan para cinsine göre ilgili havuzlardan fon kullandırılır. Bu kredi kullandırım işleminden doğan kar payı ise prensip olarak vadelerine ve döviz cinslerine göre ilgili havuzlara dağıtılır. Özel cari hesaplardan ve özkaynaklardan kullandırılan fonlardan sağlanan karlar bankada kalır ve katılım hesapları havuzlarına dağıtılmaz. Katılım hesapları 1, 3, 6, ve 12 ay vadeli olarak açılabilir. İhtiyaç hissedilirse "Esnek Vadeli Katılım Hesabı" açılabilir ve 31 günden 364 güne kadar vade de havuzlar oluşturulabilir. Katılım Bankaları müşterisi olan gerçek ya da tüzel kişi yapılan sözleşme ile açtırılan katılma hesaplarına müşterinin vade sonunda ne kadar kâr payı tahakkuk edeceği başlangıçta belli olmamaktadır. Bununla birlikte katılma hesapları sahiplerine vade sonunda yatırılan paranın aynen geri ödeneceği de garanti edilmemektedir. Katılma hesabı açtıran gerçek ya da tüzel kişiler anapara güvenceleri olmadıklarını bilerek paralarını vadeli hesaplarda tasarruf etmektedirler. Katılma hesabı para yatıran kişiler hesabın tutarı ve vadesine göre bu havuzların kâr ya da zararına ortak edilmektedir. Katılım bankaları katılma oranlarını para cinsi, tutar ve vade grupları itibarıyla belirlemekte serbest olmakla birlikte genel olarak %20 (banka) %80 (müşteri) oranının kullanıldığı görülmektedir. Yani, banka havuzlardan elde ettiği kârın %20'sini kendisi alırken, %80'ini havuz içerisinde dağıtmaktadır. Bu oranlar yatırılan paranın miktarına göre, bankanın nakit yönetim politikası ve özellikle de likidite baskısının yaşandığı kriz dönemlerinde %5 (banka) %95 (müşteri) veya %2 (banka) %98 (müşteri) paylaşım oranlarının olduğu havuzlar da uygulamada görülmektedir. Katılım bankalarının kar dağıtım sitemi bu çalışmamızda detaylarıyla incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Katılım Bankası, Birim Değer, Hesap Değeri, Birim Hesap Değeri, Kar Dağıtımı*

1. Giriş

Dünyada adı "İslami bankacılık" olarak geçen faizsiz bankacılığın Türkiye'deki adı "Katılım Bankacılığıdır" . Katılım bankacılığı, faizsiz bankacılık prensiplerine göre çalışan, bu prensiplere uygun her türlü bankacılık faaliyetlerini gerçekleştiren, kar ve zarara katılma esasına göre fon toplayıp, fon kullandıran bir bankacılık modelidir[1].

Dünyanın çoğu ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de faiz gelirinden uzak durmayı tercih eden gerçek kişi ve tüzel kişiler klasik bankacılık hizmetlerinden faydalanmamakta ve bu kişilere ait fonlar atıl kalmaktadır. Bu durum hem tasarruf da bulunanlar hem de ekonominin bir kayıp yaşamasına sebep olmaktadır. Söz konusu kayıpları azaltmak için dünyada İslami bankacılık sistemi Türkiye de ise katılım bankaları faiz hassasiyeti olan kişilerin fonlarını ekonomiye kazandırmak ve tasarruf sahiplerinin gelirlerini faydalı hale getirmek amacıyla finans sektörüne bir yenilik getirmişlerdir. Türkiye'de de faizsiz esaslar çerçevesinde parasını değerlendirmek isteyen tasarruf sahiplerinin ihtiyaçlarının karşılanması ve "yastık altı" olarak adlandırılan paranın ekonomiye kazandırılması amacıyla 16.12.1983 tarih 83/7506 sayılı kararname ile Özel Finans Kurumlarının temeli atılmıştır[2].

Söz konusu tarihten 2005 Kasım ayına kadar "Özel Finans Kurumu" olarak adlandırılan ve konvansiyonel bankalardan, işlem türleri, ürünleri ve bunların dayandığı esaslar farklı olan katılım bankaları 01.11.2005 tarih ve 25983 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 5411 sayılı Bankacılık Kanunu (Kanun) ile "Katılım Bankası" olarak tanımlanmıştır[3].

2. Literatür Araştırması

İllinois Üniversitesi Mütevelli Heyeti'nin konuya ilişkin bildirilerinden biri konuya farklı bir bakış açısı vermeye çalışmıştır. Çoğu İslami bankacılık yapan kuruluş, İslami bankacılık, piyasa yoğunlaşması, mevduat fonunun güvenliği, İslami bankacılığın geçmişi ve pazara aşinalıkla ters orantılı olarak kar dağıtımını, doğrudan doğruya dindarlık, finansal gelişme, varlık kompozisyonu ve isteğe bağlı rezervlerin varlığı ile doğrudan kar dağıtımı derecesi ile yönetmektedir[4].

Kuramsal bir perspektiften bakıldığında, İslami bankacılık geleneksel bankacılıktan farklıdır. Çünkü İslam'da faiz yasaktır yani İslami bankacıkta mevduata sabit getiri yoktur. Kredilere faiz uygulanmaz. İslami bankacılığın savunucuları, İslami bankaların teorik olarak dış şoklardan korunmak için geleneksel bankalardan daha iyi durumda olduğunu iddia ediyor. Çünkü bankaların finansman kayıpları mevduat sahipleri tarafından kısmen absorbe edilmektedir[5].

Malezya'da İslami bankacılık sistemine konan mevduatların miktarı ile bu mevduatlara verilen getiriler arasındaki ilişkiyi kanıtlamaktadır. Bulgular, mevduatlarını tasarruf ve yatırım hesabı tesislerine yerleştiren müşterilerin kâr güdüsü tarafından yönlendirildiğini doğruladı. Müslüman müşteriler arasındaki fayda maksimize etme teorisinin varlığı, konvansiyonel bankaların faiz oranı ile faizsiz mevduat tesislerinde yatırılan miktar arasındaki negatif ilişki ile de doğrulanmaktadır. Ekonomik kararlar alırken Müslümanlar İslam doktrinleri tarafından yönlendirilmelidir. Bu doktrinler, Müslümanların İslami bankalarla ilişkileri kurmada tek faktör olarak kâr maksimizasyonunu yerleştirmemelerini şart koşuyor[6].

Peki, gerçek İslami Bankacılık uygulamaları idealle ne derece yaşıyor ve geleneksel bankacılıktan ne kadar farklı? Bir ön soruşturma, girişten otuz yıl sonra Islamic Banking and Finance (IBF)'nin idealleri ve uygulamaları arasında belirgin ayrımlar bulunduğunu ve IBF'nin çoğunun fonksiyonel olarak geleneksel bankacılıktan ayırt edilemeyeceğini gösteriyor. Bu, IBF'nin kendisini geleneksel bankacılıktan hızla ayırt edebileceğini savunanlar tarafından yapılan iddialara ters düşüyor. Bununla birlikte, geleneksel bankacılık

---

[1] Albaraka Türk Katılım Bankası, "Katılım Bankacılığı Sistemi, Çalışma Esasları ve Uygulaması", Eğitim Notları, s.8

2 Servet Eyüpgiller, Banka ve Mali Kuruluşlar, Ankara: Yargı Kitap ve Yayınevi, 1988, s.52.

3 Yeşilyaprak Mehmet, "Katılım Bankalarında Kredi Derecelendirmesi ve Etkin Subjektif Kriterlerin Anket Yöntemi İle Ölçümü", Beta Yayınevi, 2012, s.14

4 Sayd Farooka, M. Kabir Hassanb, Gregory Clinch Profit distribution management by Islamic banks: An empirical investigation, The Quarterly Review of Economics and Finance 52 (2012) 333– 347

5 Beng Soon Chong. Ming-Hua Liu Islamic banking: Interest-free or interest-based? Pasific-Basin Finance Journal 17 (2009) 125-144

[6] Sudin Haron ve Norafifah Ahmad The Effects of Conventional Interest Rates and Rate of Profit on Funds Deposited with Islamic Banking System In Malaysia, International Journal of Islamıc Financial Services Vol.1 No: 4, 2000

ve finansa alternatif olmayan IBF, fiili geleneksel finansal işlemler için uygun İslami terminoloji sağlayarak belirgin bir İslami kimliğini güçlendirmektedir[7].

3. Türkiye'de Katılım Bankacılığı ve İşleyişi

Konvansiyonel bankalarında olduğu gibi katılım bankalarının da fon toplama ve fon kullandırma olmak üzere 2 temel fonksiyonu bulunmaktadır. Aradaki en belirgin fark katılım bankalarının bunu İslami kurallar çerçevesinde gerçekleştirmesinden kaynaklanmaktadır. İlkinde pasifin maliyeti aktifin getirisini belirlerken, İkincisinde aktifin getirisinin pasifin maliyetini belirliyor olmasıdır.

Katılım bankalarının fon toplama yöntemleri[8];

a)Özel Cari Hesaplar

b)Kar ve Zarara Katılma Hesapları

Fon kullandırma yöntemleri ise[9];

a.Üretim Desteği Sağlama (Murabaha)

b.Kar Zarar Ortaklığı (Mudaraba)

c.Kar veya Zarara Katılma Yöntemi ile Fon Kullandırma (Muşaraka)

Olarak sınıflandırılabilecektir.

Fon Toplama Yöntemleri

Özel Cari Hesaplar

Katılım Bankalarında açılan, istenildiği zaman tamamen veya kısmen geri çekilme özelliği taşıyan, karşılığında hesap sahibine herhangi bir getiri sağlamayan hesaplara cari hesap adı verilmektedir.[10] Bu hesaplar hem Türk parası hem de döviz cinsinden açılabilmektedir.

Özel cari hesaplar, konvansiyonel bankalardaki vadesiz mevduat hesabı ile benzeşmektedir. Ancak vadesiz mevduata çok düşük de olsa bir faiz ödemesi yapılan mevduat bankalarından farklı olarak katılım bankalarında anılan hesaplara herhangi bir getiri sağlamamaktadır. Bu çerçevede cari hesaplar, katılım bankaları için maliyetsiz kaynaklardan olup anılan hesapların payının arttırılması katılım bankalarının maliyetini azaltan bir etki meydana getirmektedir.

Katılım Hesapları

Katılım Bankacılığında Türk Lirası ve döviz cinsinden Kar ve Zarara katılım Hesabı olarak açılan hesaplara Katılım Hesabı adı verilir. Katılım Hesaplarının Mevduat bankalarındaki vadeli hesaplara yatırılan mevduatlarla benzer yönler bulunmaktadır. Katılım hesaplarına yatırılan bedellere kar ödeme garantisi olmadığı gibi anaparanın da aynen geri ödeneceği garantisi de verilemez[11].

Fon Kullandırma Yöntemleri

Fon kullandırma yöntemleri Katılım Bankaları'nın temel ayırıcı özelliklerindendir. Katılım Bankaları tasarruf sahibi ve yatırımcıyı bir araya getirmekte ve yatırımcının riskleri tasarruf sahibi ve kurum tarafından paylaşılmaktadır. Önceden garanti edilmeyen getiri, katılım bankası tarafından fona ihtiyacı olan yatırımcı ve üretim firmaları başta olmak üzere fona ihtiyacı olanlara kullandırılmaktadır.

Katılım bankalarınca kullanılan fon kullandırma yöntemlerinin başlıcaları aşağıda değinilmiştir[12].

---

[7]Feisal Khan How 'Islamic' is Islamic Banking?, Journal of Economic Behaviour&Organization Volume 76, Issue 3, December 2010, Pages 805-820

[8] Mehmet Takan, Bankacılık Teori, Uygulama ve Yöntemi, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2001, s.18.

[9] Takan, a.g.e, s.19.

[10] Servet Bayındır, İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık, İstanbul: Rağbet yayınları, 2005, s.52

[11] Yeşilyaprak a.g.e. , s. 18.

[12] Takan a.g.e. s.19

Üretim Desteği Sağlama (Murabaha)

Peşin mal alıp vadeli satma yoluyla finansman kullandırma yoludur. Katılım Bankası müşterisinin ihtiyaç duyduğu her türlü emtia, gayrimenkul ve hizmet bedellerinin katılım bankasınca işletme adına satıcıya ödenmesi ve bunun karşılığında işletmenin borçlandırılması işlemidir[13].

Kar Zarar Ortaklığı (Mudaraba)

Taraflardan birinin emek, bilgi ve tecrübe diğer tarafın ise sermaye koyarak kurulan bir ortaklık sistemidir. Kar paylaşım oranın sözleşmede belirtilme şartı taşımaktadır[14]. Bu yöntem ile fon kullandırılması kapsamında öncelikle banka ile müşteri arasında şekil şartları mevzuat ile belirlenen bir "Kar-Zarar Ortaklığı Yatırım Sözleşmesi" düzenlenir. Sözleşmede, bankaların fon kullandırdığı gerçek ve tüzel kişilerin kâr ve zararına katılma oranları ve mevcut ise bankaların alacağı teminatlar gösterilir. Bununla birlikte sözleşmede önceden belirlenmiş bir kar garanti edilemez[15].

Kar veya Zarara Katılma Yöntemi ile Fon Kullandırma (Muşaraka)

Muşaraka sisteminde tarafların her biri belli oranlarda sermaye koyarlar. Elde edilen kârın paylaşım oranları sözleşmede belirtilir. “Sermayenin belli bir oranı kadar ya da belli bir miktarda kâr payı almak üzere yapılan muşaraka geçersiz sayılır”[16]. Muşaraka bir tür bir tür sermeye ortaklığıdır. Muşaraka işleminde fon sağlayan kuruluş sermayenin belli bir kısmını karşılar proje ortağı da sermaye iştiraki sağlamak zorundadır.

4. Türk Katılım Bankalarında Kar Dağıtım Yöntemlerinin Uygulamalı Olarak Değerlendirilmesi

Katılma Hesaplarının İşleyişi

Karın Hesaplamasında Kullanılan Kavramlar

Türkiye de katılma hesaplarının işleyişine ilişkin 3 temel kavram bulunmaktadır. Mevduat ve Katılım Fonunun Kabulüne ilişkin Yönetmeliğinin 3'üncü maddesinin b, c ve d bentlerinde katılma hesaplarına ilişkin temel kavramların tanımlarına yer verilmektedir[17]. Buna göre:

Birim Değeri

Katılma hesaplarındaki kar hesaplama sistemi birim değer üzerinden yürümektedir. Katılım Hesaplarının bankalarca işletilmesi sonucu kar ve zarar edildiğinde değişen ağırlık birimidir. Kâr ve zarar kayıtlarının oluştuğu günlerde, türlerine ve vadelerine göre ayrılmış fonda bulunan aktifler toplamının mevcut hesap değerlerine bölünmesi ile bulunan günlük veya haftalık olarak hesaplanıp ilan edilen bir ağırlık birimidir[18].

Bir katılım bankasının fon kabul ettiği ilk gün için Birim Değer 100 olarak alınmaktadır[19]. Müteakip günlerde havuz faaliyet gösterdikçe kâr elde edilmesi durumunda havuzun hesap değeri toplamı artacak ve söz konusu artan değerin katılma fonundaki hesaplara dağıtılabilmesi için birim değerin de arttırılması gerekecektir. Havuzun toplam hesap değerinin, bir önceki günkü toplam hesap değerine bölünmesi ile yeni birim değere ulaşılır.

---

[13] Yavuz Akbulak ve Erkan Özgüç, “Alternatif Finansman Yöntemi Olarak İslami Finansal Araçlar ve Türkiye’de Uygulanabilirliği Üzerine Düşünceler” Aktive Bankacılık ve Finans Dergisi, Sayı 39, Kasım-Aralık 2004, s.3.

[14] Abdulaziz Bayındır, a.g.e., s.261

[15] Bankaların Kredi İşlemlerine İlişkin Yönetmelik (01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete] md. 19/d.

[16] Abdulaziz Bayındır, a.g.e., s.262.

[17] Mevduat ve Katılım Fonunun Kabulu Hakkında Yönetmeliği (01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete) md. 3./b,c,d bendleri.

[18] Yeşilyaprak, a.g.e., s.20

[19] Albaraka Türk Katılım Bankası, "Katılım Bankacılığı Sistemi, Çalışma Esasları ve Uygulaması", Eğitim Notları, s.21

Birim değer aşağıdaki formül ile hesaplanabilecektir:

° Kar zarar olduğu durumda:

•Birim Değer = Fonun toplam değeri / Hesabın açıldığı tarih deki toplam hesap değeri

° Kar zarar olmadığı durumda:

•Birim değer = ilk günkü birim değer

Hesap Değeri

Katılma hesabı fonlarına para yatıran gerçek ve tüzel kişilerin bu fondaki mevcut aktiflere katılma oranıdır. Her bir farklı hesap için, hesaba para eklendikçe artarken, hesaptan para çekildikçe azalmaktadır[20]. Havuzlara yatırılan paranın hesap değeri o günkü ilgili havuzun birim değere bölünerek bulunur ve hesaba para yatırıldığı veya hesaptan para çekildiği zaman kar-zarara katılma belgesi olan katılım hesabı hesap cüzdanında gösterilmektedir. Formülü aşağıdaki gösterildiği şekildedir:

° İlk gün için hesap değeri: Yatırılan tutar /100

° Diğer günler için hesap değeri:

•Para yatırılırsa

►Kişinin hesap değeri + (hesaba yatırılan miktar/ birim değer)

•Para çekilirse

►Kişinin hesap değeri - (hesaba yatırılan miktar/birim değer)

Birim Hesap Değeri

Birim hesap değeri, birim değeri ile hesap değerinin çarpılması sonucu bulunmakta ve katılma hesabı sahibinin, üzerinde hak iddia edeceği; günlük ve haftalık olarak hesap edilen, bankanın da ödemekle yükümlü olduğu meblağı göstermektedir[21]. Birim hesap değeri bir özdeşlik olup hesap sahibinin herhangi bir andaki hesap durumunu göstermektedir[22]. Birim hesap değeri aşağıdaki şekilde formülüze edilmektedir:

° Birim hesap değeri = Birim değeri * Hesap değeri

Katılma Hesaplarının Mevzuat Hükümleri Çerçevesinde İşleyişi

Mevduat Yönetmeliği'nin "Katılım Fonlarına İlişkin Genel Koşullar" başlıklı 6'ncı maddesinin 3'üncü fıkrası, 28.05.2011 tarih ve 27947 sayılı Resmi Gazete'de yapılan değişiklikle aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir[23]:

"Katılma hesaplarının işletilmesinden doğan kâr veya zarar, para cinsi bazında her vade grubunun toplam katılma hesapları içindeki ağırlığı oranında, Ek-l'de yer alan Günlük Birim Değeri Hesaplama Tablosuna uygun olarak bu hesaplara dağıtılır. "

Anılan Yönetmelikte yapılan değişikliğe göre, katılma hesaplarının işletilmesinden doğan kar veya zarar, para cinsi bazında her vade grubunun toplam katılma hesapları içindeki ağırlığı oranında, "Günlük Birim Değeri Hesaplama Tablosu"na uygun olarak bu hesaplara dağıtılacaktır[24]. Buna göre katılım bankaları anılan Yönetmeliğin ekinde yer alan bilgiler çerçevesinde günlük birim değer hesaplamaktadır.

[20] Yeşilyaprak, a.g.e., s.20
[21] Yeşilyaprak, a.g.e., s.20
[22] Albaraka Türk Katılım Bankası, "Katılım Bankacılığı Sistemi, Çalışma Esasları ve Uygulaması", Eğitim Notları, s.22
[23] Mevduat Yönetmeliği (01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete) md. 6/3.
[24] http://www.ekotrent.com/haber/20110528/Hesaplara-gunluk-dagitilacak.php

Aşağıda Günlük Birim Değer Hesaplama Tablosunda da detaylı olarak izah edildiği üzere katılım bankalarına hesapların havuzlara göre açılma aşamasından başlayarak tüm resmi prosedürlerin uygulanması ve vade sonunda ilgili havuzlara kar dağıtımı izah edilmektedir[25].

[25] Günlük Birim Değer Hesaplama Tablosu ve Açıklamaları-Ek: 1 (28.05.2011 tarihli ve 27947 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Yönetmelik ile değiştirilmiş şekli)

Tablo 1: Günlük Birim Değer Hesaplama Tablosu

		Para Cinsi	TL			Toplam
		Hesap Sahibinin Kara Katılma Oranı	**75,00 %**	**80,00 %**	**90,00 %**	
		Hesap Sahibinin Zarara Katılma Oranı	**87,50 %**	**90,00 %**	**95,00 %**	
	1	**Katılma Hesapları Toplam Tutarı**	**177.025,00**	**718.780,00**	**114.201,00**	**1.010.006,00**
	2	**Kar/Zarardan Pay Almayan Katılma Hesapları Tutarı**	**2.934,00**	**2,00**	**7.070,00**	**10.006,00**
	3	**Kar/Zarardan Pay Alan Katılma Hesapları Tutarı (1-2)**	**174.091,00**	**718.778,00**	**107.131,00**	**1.000.000,00**
	4	**Hesap Değerleri**	**1.707,31**	**3.234,93**	**511,76**	
	5	**Birim Değeri**	**102,3869**	**223,6054**	**210,57594**	
	6	**Birim Hesap Değeri (4 * 5)**	**174.806,61**	**723.346,84**	**107.763,76**	**1.005.917,21**
	7	**Genel Karşılıklar**				**12.745,00**
	8	**Katılma Hesaplarına Dağıtılacak Kârlardan Ayrılan Karşılıklar**				**8.255,00**
	9	**Zorunlu Karşılıklar (6 * Zorunlu Karşılık Oranı)**				**55.325,45**
0	1	**Katılma Hesapları Ankes Payı**				**84.661,00**
1	1	**Kullandırılabilir Fon (6 + 7 + 8) - (9 + 10)**				**886.930,76**
2	1	**Kullandırılan Krediler**				**880.590,00**
3	1	**Atıl Fon (11 - 12)**				**6.340,76**
4	1	**Kullandırılan Fon Fazlası (12 - 11)**				**0,00**
5	1	**Katılma Hesabı Gelirleri (a+b+c+d+e)**	**44,50**	**194,72**	**32,29**	**271,51**
		Kar Payı Gelirlerinin Katılım Payı	*36,39*	*160,25*	*26,87*	*223,51*
	.1	*Katılma Hesabı Kaynaklı Kullandırılan Kredilerden Elde Edilen Kar Payı Gelirleri*				*278,69*
	.2	*Kullandırılan Fon Fazlasına İsabet Eden Kar*				*0,00*
		Terkin Edilen Kredilerden Yapılan Tahsilatlar	*1,69*	*7,18*	*1,13*	*10,00*
		Özel Karşılıkların İptalleri	*2,54*	*10,77*	*1,69*	*15,00*
		Genel Karşılıkların İptalleri	*0,85*	*3,59*	*0,56*	*5,00*
		Katılma Hesaplarına Dağıtılacak Karlardan Ayrılan Karşılık İptalleri	*3,04*	*12,92*	*2,03*	*18,00*

6	1	**Katılma Hesabı Giderleri (a+b+c+d+e)**	**8,12**	**34,46**	**5,42**	**48,00**
		Özel Karşılık Giderleri	*1,69*	*7,18*	*1,13*	*10,00*
		Genel Karşılık Giderleri	*1,01*	*4,31*	*0,68*	*6,00*
		TMSF Prim Giderleri	*0,34*	*1,44*	*0,23*	*2,00*
		İhtiyati Karşılık Giderleri	*5,07*	*21,54*	*3,39*	*30,00*
7	1	**Dağıtılacak Kar/Zarar (15 - 16)**	**36,39**	**160,25**	**26,87**	**223,51**
8	1	**Katılma Hesaplarına Dağıtılacak Kârdan Ayrılan Tutarlar**	**1,82**	**8,01**	**1,34**	**11,18**
9	1	**Dağıtılan Kar/Zarar (17- 18)**	**34,57**	**152,24**	**25,53**	**212,34**
0	2	**Yeni Birim Hesap Değeri (6 + 19)**	**174.841,18**	**723.499,08**	**107.789,28**	**1.006.129,54**
1	2	**Yeni Birim Değeri (20 : 4)**	**102,4071**	**223,6525**	**210,62582**	
2	2	**Vadesi Gelmeyen Hesapların Kar Payları (Gider Reeskontları) (20 – 3)**	**750,18**	**4.721,08**	**658,28**	**6.129,54**

Kar Dağıtımının Uygulamalı Değerlendirilmesi

Birim Hesap Değerinin Hesaplanması İçin Havuzlardan Fon Kullandırılması:

Havuzlarda biriken fonlar, vadeleri ve döviz cinslerine göre, Üretim Desteği (Ticaret Finansmanı), Finansal Kiralama (Leasing), Proje Bazında Kâr/Zarar Ortaklığı şeklinde kullandırılır. Bu kullandırım neticesinde elde edilen kârın %20'si Kurumun Kâr/Zarar hesaplarına intikal eder. % 80'i ise katılma hesaplarına dağıtılır. Ancak bu dağıtım bir kerede olmaz, projenin ortalama vadesine göre bulunan günlük ve haftalık kâr payı olup, her gün ve hafta birim değerin hesaplanmasında kullanılır.

Birim değeri hesaplaması işlemi ile kullandırılan fon kârının farklı paylaşım oranlarında % 75-80-85-90-95'inin havuzlara aktarılması işlemi aynı işlemdir. Katılım hesabı açılırken başlangıçta havuz paylaşım oranına karar vermek gerekir. Bu paylaşım oranları banka ve döviz cinsine hatta bankanın likidite ihtiyacının olup olmadığına göre karar verilebilir.

Aşağıdaki örneğimiz % 80 havuzlar dağıtılan % 20 ise banka da bırakılan havuz modeli dikkate alınarak hesaplanmıştır.

A-Toplanan Fonlardaki Durum:

I.Hafta : 2.000.000.-TL 'lık katılma hesabı açılsın.

II.Hafta : 500.000.-TL 'lık katılma hesabı vadesinden önce çekilsin ve

2.800.000.-TL'lık yeni bir katılım hesabı açılsın.

III.Hafta : 1.000.000.-TL'lık katılma hesabı açılsın, Çekiliş olmasın.

IV.Hafta : 1.500.000.-TL'lık yeni bir katılım hesabı daha açılsın.

Tablo 2: Toplanan Fonlardaki Durum

HAFTA	AÇILAN KATILMA HESAPLARI	VADESİNDEN ÖNCE ÇEKİLEN	TOPLAM KATILMA HESAPLARI
I	2,000,000.		2,000,000.
II	2,800,000.	500,000.	4,300,000.
III	1,000,000.		5,300,000.
IV	1,500,000.		6,800,000.

I.Hafta : 1.800.000.-TL % 2 Kâr marjı ile 1 Ay (4 Hafta) [26]

II.Hafta : 2.000.000.-TL % 3 Kâr marjı ile 1,5 Ay (6 Hafta)

III.Hafta : 900.000.-TL % 2 Kâr marjı ile 1 Ay (4 Hafta)

IV.Hafta : 1.300.000.-TL % 3 Kâr marjı ile 1,5 Ay (6 Hafta) olsun.

Tablo 3: Kullandırılan Fonlardaki Durum

HAFTA	PROJE ADI (KREDİ KODU)	KULLANDIRILAN FON (KULLANDIRILAN KREDİ)	FİNANSMAN VADESİ (AY)	TOPLAM KÂR MARJI (%)	TOPLAM KÂR %100	KURUM KÂRI %20	DAĞITILACAK KÂR %80
I	A	1.800.000	1	2	36.000	7.200	28.800
II	B	2.000.000	1,5	3	60.000	12.000	48.000
III	C	900.000	1	2	18.000	3.600	14.400
IV	D	1.300.000	1,5	3	39.000	7.800	31.200
	TOPLAM	6.000.000			153.000	30.600	122.400

[26] Kar payı oranları olarak Türkiye'deki katılım bankalarının gerçek rakamları alınmamıştır. Havuzlara dağıtılan payların ve tablodaki diğer rakamların küsuratlı çıkmaması için sabit rakamlar alınmıştır. (Bir aylık kullandırım kar payı %2, bir buçuk aylık kullandırım kar payı oranı %3 olarak sabit değerler alınmıştır.

Tablo 4: Katılma Hesapları Kâr Payları

Hafta	PROJE A (4 Hafta)	PROJE B (6 Hafta)	PROJE C (4 Hafta)	PROJE D (6 Hafta)	Katılım hesaplarına Dağıtılacak Haftalık toplam kâr payı
1	7.200	--	--	--	7.200
2	7.200	8.000	--	--	15.200
3	7.200	8.000	3.600	--	18.800
4	7.200	8.000	3.600	5.200	24.000
5	--	8.000	3.600	5.200	16.800
6	--	8.000	3.600	5.200	16.800
7	--	8.000	--	5.200	13.200
8	--	--	--	5.200	5.200
9	--	--	--	5.200	5.200
10	--	--	--	--	--
Toplam	28.800	48.000	14.400	31.200	122.400

Birim Değerinin Hesaplanması:

I.Hafta:

Açılan Hesapların Hesap Değeri : 2.000.000 / 100 = 20.000

Birim Değer = 2.000.000 + 7.200

---------- = 100.36

20.000

II.Hafta:

Vadesinden Önce Çekilen Paranın hesap değeri : 500.000 / 100 = 5.000 Hesap Değeri (-)

5.000 * 100.36 = 501.800,

501.800 - 500.000 = 1.800 TL Vadesinden önce çekilen Fon Payı havuza ilave edilecek.

Açılan hesapların Hesap Değeri : 2.800.000 / 100.36 = 27.899.56

Birim Değer = 4.305.400 + 15.200 + 1.800

---------- = 100,7562

42.899,56

III. Hafta:

Açılan Hesapların Hesap Değeri : 1.000.000 / 100,7562 = 9.924,95

5.322.397 + 18.800

Birim Değer : ---------- = 101,1120

52.824,51

IV. Hafta:

Açılan Hesapların Hesap Değeri : 1.500.000 / 101,1120 = 14.835,03

6.841.191 + 24.000

Birim Değer : ---------- = 101,4667

67.659,54

Sonuç olarak, 4. Hafta sonu (Cuma Günü) hesaplanan 101,4667 birim değeri ile ilk bir aylık katılım hesaplarının kâr paylarını alacakları birim değeri olarak tespit edilir. İlk hafta açılan 2.000.000,- TL daha sonra 500.000,-TL'sı çekilmesiyle kalan 1.500.000,-TL'na artık kar payları tahakkuk ettirilir.

Yani;

1.500.000,-TL anaparanın ulaştığı tutar:

(1.500.000 / 100) * 101,4667 = 1.522.000,-TL olur.

Elde edilen brüt kâr = 1.522.000 – 1.500.000

= 22.000,-

Kesintiler :

% 15 Stopaj (-)3.300,-TL

Toplam Kesinti: 3**.300, TL**

Net Kâr Payı: **22.000-3.300: 18.700-TL**

Kısaca, ilk hafta 100.000,- TL yatıranlar, 1 ay sonra brüt 1.467,-TL, net 1.247,-TL kâr payı almış olurlar.

Tablo 5: Birim Değer Tablosu

HAFTA	Toplam Aktif Değeri	Açılan Katılma Hesapları	Toplam Katılma Hesapları	Birim Değer	Açılan Hesap Değeri	Kapanan Hesap Değeri	Toplam Hesap Değeri	Birim Hesap Değeri
1	2.000.000	2.000.000	2.000.000	100,00	20.000,00	0	20.000,00	2.000.000
2	4.305.400	2.800.000	4.300.000	100,36	27.899.56	5.000.	42.899,56	4.305.400
3	5.322.397	1.000.000	5.300.000	100,7562	9.924,95	0	52.824,51	5.322.397
4	6.841.191	1.500.000	6.800.000	101,1120	14.835,03	0	67.659,54	6.841.191

5. Sonuç ve Öneriler

Son yıllarda Türk Bankacılık Sistemi ekonomideki payını arttırırken, sistemin bir parçası olan katılım bankalarının da bankacılık sistemi içerisindeki payını arttırdığı görülmektedir. Katılım bankaları çeşitli fon toplama ve fon kullandırma yöntemleri kullanarak farklı kesimlerin yastık altı diye tabir edilen fonlarının ekonomiye kazandırılması açısından bankacılık sektörü içerisinde önemli bir yere sahiptir.

Türkiye'de katılım bankalarının fon toplama yöntemleri özel cari hesaplar ve katılma hesapları olarak; fon kullandırma yöntemleri ise kurumsal finansman desteği, bireysel finansman desteği, finansal kiralama, kar/zarar ortaklığı yatırımı olarak belirlenmiştir. Fon toplama yöntemlerinden özel cari hesaplar ticari bankalardaki vadesiz mevduata benzer özellik gösterirken, katılma hesapları fon sahiplerinin kar ve zarara katılmasını sağlayarak vadeli mevduata benzer özellik göstermektedir. Özel cari hesaplara hiç kar payı tahakkuk ettirilmediği gibi katılım hesaplarına da önceden belirlenen bir getiri söz konusu olmamaktadır.

Katılma hesabına para yatıran kişiler hesabın tutarı ve vadesine göre bu havuzların kâr ya da zararına ortak edilmektedir. Katılım bankaları katılma oranlarını para cinsi, tutar ve vade grupları itibarıyla belirlemekte serbest olmakla birlikte genel olarak %20 (banka) %80 (müşteri) oranının kullanıldığı görülmektedir. Bu paylaşım oranlarının banka ve konjonktüre göre farklılıklar arz ettiği durumlar görülmektedir.

1 aya kadar, 3 aya kadar, 6 aya kadar, 1 yıla kadar ve 1 yıl ve daha uzun vadeli olarak açılabilen katılma hesaplarından yasal zorunluluk nedeniyle gelir vergisi de kesilmektedir. Ayrıca mevzuat hükümleri çerçevesinde katılım bankalarında açılan gerçek kişi katılım fonları, ticari işlemlere konu olmayan katılım fonları, TL, döviz ve kıymetli maden cinsinden katılım fonları, her bir katılım bankasında her bir gerçek kişi için 100 bin TL'ye kadar Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'nun güvencesi altındadır.

Türk katılım bankacılığı sektöründe vadelerine ve farklı döviz cinslerine göre havuzlara yatırılan paralar, toplanıldıkları havuzlardan alınarak fona ihtiyaç duyan gerçek ve tüzel kişiler belli vade ve döviz cinslerinden kullandırılmakta elde edilen kar payları paylaşım oranlarına göre havuz, kurum payı olarak ayrılmaktadır. Kurum payı olarak ayrılan karlar katılım bankasının personel, kira ve diğer giderleri için kullanılırken havuz paylarına isabet eden karlar ise vadelerine göre katılım hesabına para yatıran mevduat sahiplerine yukarıdaki örnekte izah edildiği şekilde dağıtılmaktadır. Farklı vadelerde açılan katılım hesaplarına dağıtılacak kar payının, fon kullandırma işlemi sonucu meydana gelecek kar seviyesine bağlı olduğunu çalışmamızda görülmektedir.

Kaynaklar

Akbulak, Y. & Özgüç, E., (2004) "Alternatif Finansman Yöntemi Olarak İslami Finansal Araçlar ve Türkiye'de Uygulanabilirliği Üzerine Düşünceler" *Aktive Bankacılık ve Finans Dergisi, Sayı 39,* s.3.

Bayındır, S. (2005) İslam Hukuku Penceresinden Faizsiz Bankacılık, *İstanbul: Rağbet Yayınları*, s.52

Chong, B.Soon & Liu, Ming-Hua (2009) Islamic Banking: Interest-free or interest-based? *Pasific-Basin Finance Journal 17*, 125-144

Eyüpgiller, S. (1998). Banka ve Mali Kuruluşlar, *Ankara: Yargı Kitap ve Yayınevi*, s.52.

Farooka S., Hassanb, M. Kabir & Clinch G. (2012) Profit Distribution Management By Islamic Banks: An empirical investigation, *The Quarterly Review of Economics and Finance 52,* 333– 347

Haron, S. & Ahmad, N. (2000) The Effects of Conventional Interest Rates and Rate of Profit on Funds Deposited with Islamic Banking System In Malaysia, *International Journal of Islamic Financial Services Vol.1 No: 4*

Khan, F. (2010) How 'Islamic' is Islamic Banking?, *Journal of Economic Behaviour & Organization Volume 76,* Issue 3, Pages 805-820

Mevduat ve Katılım Fonunun Kabulu Hakkında Yönetmeliği (01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete) md. 3./b,c,d bendleri.

Mevduat Yönetmeliği (01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete) md. 6/3.

Takan, M. (2001) Bankacılık Teori, Uygulama ve Yöntemi, *Ankara: Nobel Yayın Dağıtım*, s.18.

Yeşilyaprak, M. (2012) Katılım Bankalarında Kredi Derecelendirmesi ve Etkin Subjektif Kriterlerin Anket Yöntemi İle Ölçümü, *Beta Yayınevi*, s.14

Albaraka Türk Katılım Bankası, "Katılım Bankacılığı Sistemi, Çalışma Esasları ve Uygulaması", *Eğitim Notları*

Bankaların Kredi İşlemlerine İlişkin Yönetmelik (01.11.2006 tarih ve 26333 sayılı Resmi Gazete] md. 19/d.

http://www.ekotrent.com/haber/20110528/Hesaplara-gunluk-dagitilacak.php

Politik Risk Sigortası: Mıga, Opic ve Turk Exımbank

Yrd.Doç.Dr. Etem Kara

Özet

MIGA, gelişmekte olan ülkelerdeki yatırımların politik risklere karşı koruyan çok taraflı kuruluşlardan birisidir. Dünya Banksaı kurucuları temelinde bir Brettonwood kuruluşu olduğunu iddia etmenin önünde bir engel bulunmamaktadır. Ama her Amerikan yatırımcıya özel bir öenm atfetmemek, her şeyin hukuki bir temeli olduğunu anlamak için de OPIC, gelişmiş ülkeler içinde en önemli bir örneklerden birisini teşkil etmektedir. Bu anlamda yeraltı kaynağı bulunmayan ve sahip olduğu en temel gücü gençlik olan Türkiye'nin ise uluslararası yatırımlarda gençliği kullanıp ona politik risk sigortası sunmasında fayda bulunmaktadır. Gençliğin söz konusu olduğu durumlarda da küçük ve orta ölçekli işletmeler esas olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *cambria, ortala, 9,5 punto, üstten 6, alttan 6 nk, 1 satır aralığı*

Giriş

Politik risklere karşı yatırımları ve yatırımcıları koruma altına alma yollarından en önemlilerinden birisi de sigortadır. Bu amaçla kurulmuş ve bu doğrultuda hizmet veren birçok sigorta kuruluşu bulunmaktadır. ABD'nin desteğinde Amerikan kalkınma kuruluşu olan ve Amerikan yatırımcılarını desteklemeyi hedefleyen Overseas Private Insurance Corporation (OPIC) ile Dünya Bankası çatısı altında faaliyetlerini sürdüren MIGA, devlet destekli en önemli sigorta kuruluşlarıdır. Bunun yanında özel sigortalar da politik risk sigortası sağlamaya başlamış bulunmaktadır.

MİGA ve OPIC gibi sigorta kuruluşları devlet destekli sigorta kuruluşlarıdır. Ancak politik riskler için teminat sağlayan özel sigortaların en önemli örneklerini American Insurunce Group (AIG), Lyod's of London, Sovereing Risk Insurance Limited ve Chubb and Zurich Emerging Market Solutions gibi şirketler oluşturmaktadır. Esasında kar amacıyla hareket eden özel sigortalar ile devlet destekli sigorta kuruluşları arasında en temel fark sigorta süresi ve miktarında oluşmaktadır. Öyle ki devlet destekli sigortalar 15-20 yıl süreli ve çok daha büyük meblağları bulmasına karşın; özel sigortalar ise 3-5 yıl gibi çok daha kısa süreler için, çok daha düşük meblağlar için sigorta teminatı sunmaktadırlar[1].

Özel sigortalar ile devlet destekli sigortaların birbirine rakip olmaktan çok birbirini tamamlayan ve birbiriyle ilintili sigortalardır. Öyle ki MİGA'nın hem devlet destekli sigorta kuruluşlarından hem de özel sigorta kuruluşlarından reassurance aldığı görüldüğü gibi, aynı zamanda bu yönde şirketlere de reaasurance sağladığı görülmektedir (JAMES J. WATERS: *"A Comparative Analysis of Public and Private*

[1] DOLZER/SCHREUER, s. 229

Polıtıcal Risk Insurance Policies Wıth Strategic Applications for Risk Mitigation", Duke Journal Of Comparatıve & Internatıonal Law, Volume: 25, 2015, s.374)

1. MULTİLATERAL INVESTMENT GUARANTEE AGENCY (MIGA)

Multilateral Investment Guarantee Agency, Türkçe ifadesiyle Çok Taraflı Yatırım Ajansı (MİGA), 1988 yılında imza altına alınan bir konvansiyonla kurulmuştur. temel olarak, yabancı yatırımcıların bu kuruluşa üye olan gelişmekte olan ülkelere yapacakları yatırımlarını ticari olmayan risklere karşı garanti altına alma işlevini görmektedir[2]. Verilen garantiyle de doğrudan yabancı yatırımları gelişme yolundaki ülkelere yönlendirilmek suretiyle o ülkelerin ekonomilerinin gelişmesine katkı sağlamaya çalışılmaktadır. MIGA'nın garanti kapsamına aldığı riskler sözleşmenin 11. maddesinde sayılmış ve bundan yararlanma koşulları açık olsa da; uygulamada, adeta çok uluslu şirketler lehine çalışan bir sigorta şirketi gibi çalışması yönünden eleştirilmektedir .(Şaban KAYIHAN/Etem KARA: Uluslararası Yatırım Hukuku, Ankara 2017, s.29)

1.1.Sigortalanabilirlik şartları

MIGA yatırım garantisi vermek için belirli uygunluk şartları aramaktadır. Söz konusu şartlar ise hem yatırım açısından hem de yatırımın yapılacağı ülke açısından değerlendirilmektedir. Ayrıca hem yatırımcı ve ev sahibi ülkeler, hem de garantilenen risk türleri ve yatırımlar açısından aranan uygunluk şartlarının değerlendirilmesi de Dünya Bankası Grubu ile koordineli olarak ortaya çıkmaktadır[3].

1.1.1. Uygun Yatırımlar

Uygun Yatırımlar bu tür bir yatırımda sermaye sahipleri tarafından açılan veya garanti edilen orta veya uzun vadeli krediler de dâhil olmak üzere sermaye yatırımını ve kurulca belirlenecek doğrudan yatırım biçimlerini kapsamaktadır (MIGA m. 12/a). Bunun dışındaki krediler ise kuruluşça karşılanmış veya karşılanacak belirli bir yatırıma ilişkin olmaları durumunda uygun sayılabilirler (MIGA m. 12/b).

Sigorta garantisi ise, garantinin tescili için yapılan başvurunun kuruluşça yerine getirilmesini müteakiben uygulanmaya başlanan yatırımlarla sınırlı olacaktır. Bu tür yatırımlar ise mevcut bir yatırımı modernize etmek, genişletmek veya geliştirmek için yapılan her türlü döviz transferini; evsahibi ülkede kullanılmadığı takdirde ülke dışına transfer edilecek mevcut yatırım kazançlarının kullanımını kapsayabilir. (MIGA m. 12/c).

Kuruluş bir yatırımı garanti altına alırken, yatırımın ekonomik sağlamlığı ve evsahibi ülkenin kalkınmasına katkısı; yatırımın evsahibi ülke kanunları ve mevzuatına uygunluğu; yatırımın evsahibi ülkenin açıklanmış öncelikleri ve kalkınma hedefleriyle tutarlılığı; evsahibi ülkede bu tür bir yatırıma karşı adil ve eşit muamele ve kanunî gözetimin sağlanması da dâhil olmak üzere yatırım ortamının güvenilirliği konusunda tatmin olmalıdır.

1.1.2. Yatırıma Uygun Ev Sahibi Ülke

Yatırıma uygun ev sahibi ülkeler, gelişmekte ülkeler olarak değerlendirilmektedir. Doğal olarak sigorta teminatı da gelişmekte olan bir üye ülkede yapılan yatırımlar için sunulmaktadır (MİGA m.14). Ayrıca yatırım yapılacak olan gelişmekte olan ülkenin de bu işleme, öncelikle, onay vermesi aranmaktadır. Ev sahibi ülkenin onayı olmaksızın da sigorta teminatı sunulması söz konusu olmamaktadır (MİGA m.15). Bu husus rücu açısından da önem arz etmektedir. (MİGA m.17).

1.1.3. Uygun Yatırımcı

Uygun yatırımcı, yatırım yapılacak ülke dışında bir üye ülkenin vatandaşı veya bir üye ülke tabiiyetindeki tüzel kişilerdir. Bir üye ülkede kurulu olan veya ana iş merkezi bir üye ülkede olan ya da sermayesinin çoğunluğu bir üye ülke tebaalarına ait olan tüzel kişiler uygun yatırımcı olarak değerlendirilmektedir. Ancak buradaki belirtilen kişilerin ev sahibi ülke dışında olması ve ticarî amaçlarla hareket etmesi gerekmektedir. Birden çok ülke vatandaşlığına sahip olunması halinde ise üye olmayan ülkenin milliyetine göre bir üyenin milliyeti ve evsahibi ülkenin milliyeti herhangi bir başka üyenin

[2] GÜMÜŞ, Önder: "***Dünya Bankası Kredileri: Türkiye Örneği Üzerine Bir İnceleme*"**, Yüksel Lisans Tezi, Edirne 2011, s.29

[3] KIRLI, Deniz Defne: *"Çok Taraflı Yatırım Garanti Kuruluşu (MIGA) ve Yabancı Yatırımların Politik Risklere Karşı Korunması",* Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.115

milliyetine göre öncelik kazanacaktır. Bunun yanında başvuru halinde kurul, yatırım yapılan kıymetler dışarıdan getirilmek kaydıyla, evsahibi ülkenin tebaası olan bir özel kişiye veya evsahibi ülkede şirket kurmuş veya sermayesinin çoğunluğuna tebaasının sahip olduğu bir tüzelkişiliğe genişletebilir(MİGA m.13).

1.2.Sigorta Kapsamı

a. *Devletleştirme, kamulaştırma ve benzer tedbirler*

b. Yabancı sermayenin karlılığını önleyici ya da azaltıcı her türlü yasal müdahale

c. Sözleşmenin İhlali *(yabancı şirketin hükümetle yaptığı sözleşmenin hükümet tarafından ihlal edilmesi)*

d. Para biriminin çevrilmemesi

e. Transfer kısıtlamaları

f. Savaş ve İç Kargaşa (MİGA m.11).

1.3.Rucu

MİGA sigorta teminatı sunmak için öncelikle ev sahibi ülkenin de onayını aradığı belirtilmişti. Bu temelde yatırımcı sözleşmenin 17. maddesinde belirtilen yolları tüketip sonuç alamaması nedeniyle MIGA'nin alacakları ödenmesi karşısında rücu meselesi gündeme gelmektedir. Kuruluş, garanti edileni ödemesi veya ödemeyi kabul etmesi halinde, garanti sahibinin hakları ve alacakları kuruluşa geçmekte, kuruluşunda rücu hakkı tüm üyelerce tanınmaktadır. Rücu hususu sözleşmenin 18. maddesinde düzenlenmiştir. Madde metni ise incelendiğinde de görüleceği üzere, MIGA'nın sağladığı güvencede de tipik bir sigorta ilişkisi işlemekte, en nihayetinde yatırım yapılan gelişmekte olan ülkelere rücu edilmekte, her şekilde de yatırımcılar korunmuş olmaktadır.(Şaban KAYIHAN/Etem KARA: Uluslararası Yatırım Hukuku, Ankara 2017, s.188)

2. Overseas Prıvate Investment Cooperatıon (Opıc)

Overseas Private Investment Coorporation (OPİC), Amerika Birleşik Devletleri tarafından kurulmuş, devlet destekli, ulusal ve Amerikalı yatırımcılara sigorta teminatı sağlayan bir şirkettir. OPIC yönetim kurulu, 7 federal hükümetten, 8 özel sektörden olmak üzere 15 üyeden oluşmaktadır (Kathryn GORDON: "Investment Guarantees and Political Risk Insurance: Institutions, Incentives and Development", OECD Investment Policy Perspectives 2008, s.97)

OPIC, ABD tarafından kabul edilen 1961 tarihli Foreign Assistance Act'ın tadiliyle 1968 yılında kurulmuş ve faaliyetlerine de 1971 yılında başlamıştır. OPIC, 150'den fazla ülkede faaliyet göstermekte, Amerikan dış politikası hedefleri ve Amerikan yatırımcılarının ihtiyaçlarına doğrultusunda da faaliyetlerini sürdürmektedir. Genel olarak da OPIC, Amerikan yatırımlarını gelişmekte olan ülkelere yöneltmekte, bu ülkelerdeki Amerikan şirketlerinin politik risklerini sigorta etmekte, projelerine doğrudan kredi vererek veya kredilerini garanti ederek finans sağlamakta, yatırım fonlarını (portfolio yatırımları) yönlendirerek denizaşırı faaliyet gösteren Amerikan şirketlerinin sermaye ihtiyaçlarını karşılamaktadır(Shayerah Ilias Akhtar: "The Overseas Private Investment Corporation:Background and Legislative Issues", Congressional Research Service Report, No 98-567, September 25, 2013, s.1). Ayrıca OPIC yatırım araştırmalarını ve porje geliştirmek için fizibilite çalışmalrını da finanse etmektedir (Marshall T. MAYS: "The Overseas Private Investment Corporation", Lawyer of the Americas, Volume 5, Number 3, October 1973, s. 472)

Amerika gibi diğer gelişmiş ülkeler de politik risk sigortasını sunan, devlet destekli ve ulusal sigorta kuruluşlarını oluşturmuş bulunmaktadır. Japonya'nın EID/MITI, Avusturalya'nın EFIC, Almanya'nın TREUARBEIT, Kanada'nın EDC, Danimarka'nın DANIDA, İngiltere'nin ECGD, İtalya'nın SACE ve İsveç'in EKN adlı kuruluşları da bunlara örnektir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Deniz Defne KIRLI: Çok Taraflı Yatırım Garanti Kuruluşu (Mıga) ve Yabancı Yatırımların Politik Risklere Karşı Korunması, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, ss.68-75) . Her ne kadar bir şirket olarak kurulup faaliyette gösterse OPIC veya benzer konumdaki şirketler, devlet destekli bir şirket olmaları hasebiyle uyuşmazlık halinde ilgili devletin de uyuşmazlığa dahline neden olabilecektir (Marshall T. MAYS: "The Overseas Private Investment Corporation", Lawyer of the Americas, Volume 5, Number 3, October 1973, s. 472).

Soğuk Savaşın sona ermesi ile birlikte OPIC deniz aşırı yatırımı finanse etme politikasında değişikliğe gidilmeye çalışılmış, özellikle Bush ve Clington dönemlerinde, yatırım finansmanına yönelik harcamalar azaltılarak, rekabet gücünün artırılmasına ve gelişmekte olan ülkelerin liberazisyonuna odaklanılmaya çalışılmıştır. (Roshen HENDRICKSON: "Adjustment in the Role of the Overseas Private Investment Corporation (OPIC) in Sub-Saharan Africa", Africa Today, Volume 58, Number 4, Summer 2012, s.74) Obama döneminde ise şeffaflığa ağırlık verilmeye başlanmış, projeler ve portfolio yatırım fonları hareketleri OPIC'in sitesinden yayınlanmaya başlamıştır. Ayrıca Kongre için de yıllık rapor hazırlanmakatadır (Roshen HENDRICKSON: "Adjustment in the Role of the Overseas Private Investment Corporation (OPIC) in Sub-Saharan Africa", Africa Today, Volume 58, Number 4, Summer 2012, s.81)

2.1. Sigorta Kapsamı

2.1.1. Transfer Yasağı ve Para Biriminin Çevrilmemesi (Currency Inconvertibility)

Yatırımcının kazançlarını ve kârlarının ülke dışına transferinin yasaklanması veya bunları genel geçerliliği olan bir para birimine dönüştürememesi sigorta güvencesindedir. Ancak Paranın devalüasyonu ve değer kaybetmesi gibi tamamen ticarî olan riskler, sigorta kapsamı dışındadır. Bunun yanında yatırımcılar, OPIC sağladığı garantilerden bir bütün olarak ve birini seçmek suretiyle faydalanma olanağı vardır.

2.1.2. Devletleştirme, Kamulaştırma ve Diğer Hukuksuz Devlet Müdahaleleri (Expropriation and Other Forms of Unlawful Government Interference)

Kamulaştırma, millîleştirme, müsadere ve sürüngen kamulaştırma politik ris sigortası poliçelerinde kapsam altına alınan hususlardandır. Ancak OPIC, kamulaştırma eyleminin bir yıl sürmüş olması şartını aramakta, kamulaştırma tanımında bir yıl sürme şartına yer verdiği ve eylemin bir yıl sürmesi şartını aradığı sigorta poliçelerinde görülmektedir (Marshall T. MAYS: Overseas Private Investment Corporation and Investment in the Americas, The International Lawyer, Volume 7, Number 1, January 1973, pp. 132-137).

2.1.3. Politik Şiddet

Savaş, iç savaş, isyan, ayaklanma ve devrim gibi politik şiddet halleri sigorta kapsamındadır. Açık veya örtülü savaş; yerli veya yabancı güçlerce düşmani davranışlar; terörizm ve sabaotaj; devrim, isyan gibi hususlar özellikel sigorta kapsamına girmektedir. Bu nedenle oluşan mal varlığı veya kar kaybı da sigorta teminatı altına lınmıştır.

2.2.Reassurance

Politik risk sigortasına erişiminde ve bu yönde destekte güçlükler yaşanan ülkelerde OPIC, Amerikan şirketlerine ve uluslararası sigorta şirketlerine reinsurance da sağlamaktadır. Doğaldır ki reinsurance sağlamada da OPIC, politik risk sigortası sağlamada aranan kriterleri uygulamaktadır.

2.3.Sermaye

Büyük yatırımlarda yatırımcılar, yeni kaynaklar aramak zorunda kalabilmektedir. Menkul kıymetler de bu tür projelerin finansmanında büyük bir önem arz edebilmektedir. Bu noktada OPIC, riski sigorta teminatı kapsamı altına alarak ihtiyaç duyulan sermayenin bu projelere akmasını sağlamaktadır.

3. Türk Exımbank

American OPIC ile paralel şekilde Türk EXIMBANK, geniş açılımıyla Türkiye İhracaat Kredi Bankası A.Ş., 3332 sayılı Kanunun verdiği yetkiyle 87/11914 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla kurulmuştur. Temel amacı da remi sitesinde vurguladığı üzere "ihracatın geliştirilmesi, ihraç edilen mal ve hizmetlerin çeşitlendirilmesi, ihraç mallarına yeni pazarlar kazandırılması, ihracatçıların uluslararası ticarette paylarının artırılması ve girişimlerinde gerekli desteğin sağlanması, ihracatçılar ile yurt dışında faaliyet gösteren müteahhitler ve yatırımcılara uluslararası piyasalarda rekabet gücü ve güvence kazandırılması, yurt dışında yapılacak yatırımlar ile ihracat maksadına yönelik yatırım malları üretim ve satışının desteklenerek teşvik edilmesidir"

Turk Eximbank'ın temel amacı resmin sitesinden belirtildiği üzere uluslarası ticaretle sınınırlı bulmakta, müteahhitlik hizmetleri sadece bu konsepti zorlamaktadır. Oysa ki uluslararası yatırımlar, uluslararası ticaret gibi ev içinden incoterm kurallarıyla çözümü oldukça güç bulunmakta, bizatihi bir başka ülke içinde ve o ülkenin hukuki atmosferi içinde gerçekleşmekte, birebir de her yatırımcı o ülke idaresiyle yüzleşmektedir. Tam da bu yüzden politik risk sigortası hayatiyet teşkil etmekdir. Oldukça genç ve dinamik bir nüfusa sahip bir ülke olan Türkiye, büyük bir pazarda emsalleriyle baş etme noktasını kendi gençliğinde bulması gerekmekte, bu nedenle gücünü gençliğine dayandırmak durumundadır. Büyük Türk şirketlerinin uluslararası pazardan ihtiyaç duyduğu teminatı alabiceği karşısında, Türkiye'nin gnçlerine ve KOBİ'lerine ağırlık vermesi gerekmekte, politik riskler karşısında bir kumar faaliyeti olabilecek bir yatırım, Türkiye Cumhuriyeti'ni yanında hissedecek her girişimci için kardan çok daha anlam ifade edecek milli mesele hale gelecektir.

5. Sonuç ve Öneriler

Turk Eximbank'ın temel amacı resmin sitesinden belirtildiği üzere uluslarası ticaretle sınınırlı bulmakta, müteahhitlik hizmetleri sadece bu konsepti zorlamaktadır. Oysa ki uluslararası yatırımlar, uluslararası ticaret gibi ev içinden incoterm kurallarıyla çözümü oldukça güç bulunmakta, bizatihi bir başka ülke içinde ve o ülkenin hukuki atmosferi içinde gerçekleşmekte, birebir de her yatırımcı o ülke idaresiyle yüzleşmektedir. Tam da bu yüzden politik risk sigortası hayatiyet teşkil etmekdir. Oldukça genç ve dinamik bir nüfusa sahip bir ülke olan Türkiye, büyük bir pazarda emsalleriyle baş etme noktasını kendi gençliğinde bulması gerekmekte, bu nedenle gücünü gençliğine dayandırmak durumundadır. Büyük Türk şirketlerinin uluslararası pazardan ihtiyaç duyduğu teminatı alabiceği karşısında, Türkiye'nin gnçlerine ve KOBİ'lerine ağırlık vermesi gerekmekte, politik riskler karşısında bir kumar faaliyeti olabilecek bir yatırım, Türkiye Cumhuriyeti'ni yanında hissedecek her girişimci için kardan çok daha anlam ifade edecek milli mesele hale gelecektir. Bunun için de yapılan yapılması gereken kendi ana kaynağı gençlere yönelen ve KOBİ'ye odaklanan Türk Denizaşırı Özel Yatırım A.Ş şirketinin kurulması, konsantrasyonun bu alana sağlanmasıdır.

Kaynaklar

NG'AMBİ, Sangwani Patrick: Resource Nationalism in International Investment Law, Newyork 2016, 40

DOLZER, Rudolf and SCHREUER, Christoph: Princible of International Investment Law, Oxford, Second Edition

GÜMÜŞ, Önder: "Dünya Bankası Kredileri: Türkiye Örneği Üzerine Bir İnceleme", Yüksel Lisans Tezi, Edirne 2011, s.29

KIRLI, Deniz Defne: "Çok Taraflı Yatırım Garanti Kuruluşu (MIGA) ve Yabancı Yatırımların Politik Risklere Karşı Korunması", Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.115

Kathryn GORDON: "Investment Guarantees and Political Risk Insurance: Institutions, Incentives and Development", OECD Investment Policy Perspectives 2008, s.97

Shayerah Ilias Akhtar: "The Overseas Private Investment Corporation:Background and Legislative Issues", Congressional Research Service Report, No 98-567, September 25, 2013, s.1).

Marshall T. MAYS: "The Overseas Private Investment Corporation", Lawyer of the Americas, Volume 5, Number 3, October 1973, s. 472)

Marshall T. MAYS: "The Overseas Private Investment Corporation", Lawyer of the Americas, Volume 5, Number 3, October 1973, s. 472).

(Roshen HENDRICKSON: "Adjustment in the Role of the Overseas Private Investment Corporation (OPIC) in Sub-Saharan Africa", Africa Today, Volume 58, Number 4, Summer 2012, s.74

Roshen HENDRICKSON: "Adjustment in the Role of the Overseas Private Investment Corporation (OPIC) in Sub-Saharan Africa", Africa Today, Volume 58, Number 4, Summer 2012, s.81)

Marshall T. MAYS: Overseas Private Investment Corporation and Investment in the Americas, The International Lawyer, Volume 7, Number 1, January 1973, pp. 132-137).

http://www.eximbank.gov.tr/TR,5/hakkimizda.html

https://www.miga.org/

https://www.opic.gov/

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Enerji Tüketimi ve Karbon Emisyonun İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ölçülmesi: Avrasya Ülkeleri Örneği

Nuri Baltacı

Pınar Hayaloğlu

Mehmet Akyol

Bilal Kargi

Hikmet Akyol

Özet

1970'li yıllardan beri yapılan araştırmalarda iktisadi büyüme ile enerji tüketimi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı ve eğer varsa bu ilişkinin boyutunun ne olduğu ciddi bir şekilde incelenmiştir. Bilhassa enerji tüketiminin iktisadi büyüme açısından hayati bir öneme sahip olması ve son 30 yılda gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik kalkınma süreçleri, bu konuyu gün geçtikçe daha da önemli hale getirmiştir. Bununla birlikte son yıllarda enerji tüketimi sonucunda çevreye salınan ve insan sağlığı açısından ağır maliyetleri olan karbon emisyonlarının iktisadi büyümeyi olumsuz etkileyip etkilemediği de yoğun bir merak konusu olmuştur. Bu araştırmada gelişmekte olan ülkeler grubu içerisinde yer alan yedi Avrasya ülkesinin enerji tüketimi ve karbon emisyonları ile bu ülkelerde kaydedilen iktisadi büyüme düzeyleri arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmada söz konusu iki açıklayıcı değişkenin iktisadi büyüme üzerinde ne ölçüde etkili olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda söz konusu ülkelere ait 1994-2013 dönemini kapsayan veriler panel veri analizi ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Enerji Tüketimi, Karbon Emisyonu, İktisadi Büyüme, Avrasya Ülkeleri.*

1.GİRİŞ

1970'li yıllarda patlak veren petrol krizinden sonra enerji ve makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki, araştırmacıların yoğun bir şekilde ilgisini çekmiştir. Bu ilginin temelinde enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin boyutunun ne olduğu sorusu geniş bir yer tutmuştur. Zira bu soru enerji politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Günümüzde enerji, sanayi ve hizmet sektörünün birçok kolunda önemli bir girdi kalemini oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak yaşanan kalkınma süreçleri ciddi oranda enerji tüketimini de beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte birçok ülke petrol, kömür ve doğal gaz gibi birincil enerji kaynakları konusunda fakir olduğundan, enerji kaynakları ithal etmek zorundadır. Birincil kaynakların dış âlemden temin edilmesi, ülkeler için önemli bir maliyet oluşturmakta ve iktisadi büyümeleri üzerinde olumsuz etkilere yol açabilmektedir. Bu bakımdan enerji tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisi önemli bir araştırma konusu olmayı sürdürmektedir. Bu araştırmanın birincil başat

amacı araştırma ülkelerindeki enerji tüketiminin iktisadi büyüme üzerindeki etkisinin ne olduğunun tespit edilmesidir.

Aşağıdaki grafikte Avrasya ülkelerinde kişi başına enerji kullanım miktarı verilmiştir. Şekil 1 incelendiğinde en fazla enerji kullanımının ekonomik büyüklüğüne ağır iklim şartlarına bağlı olarak Rusya'da gerçekleştiği görülmektedir. Bu ülkeyi Kazakistan, Belarus ve Ukrayna takip etmektedir.

Şekil 1: Avrasya Ülkelerinde Enerji Tüketim Miktarı (1993-2013)

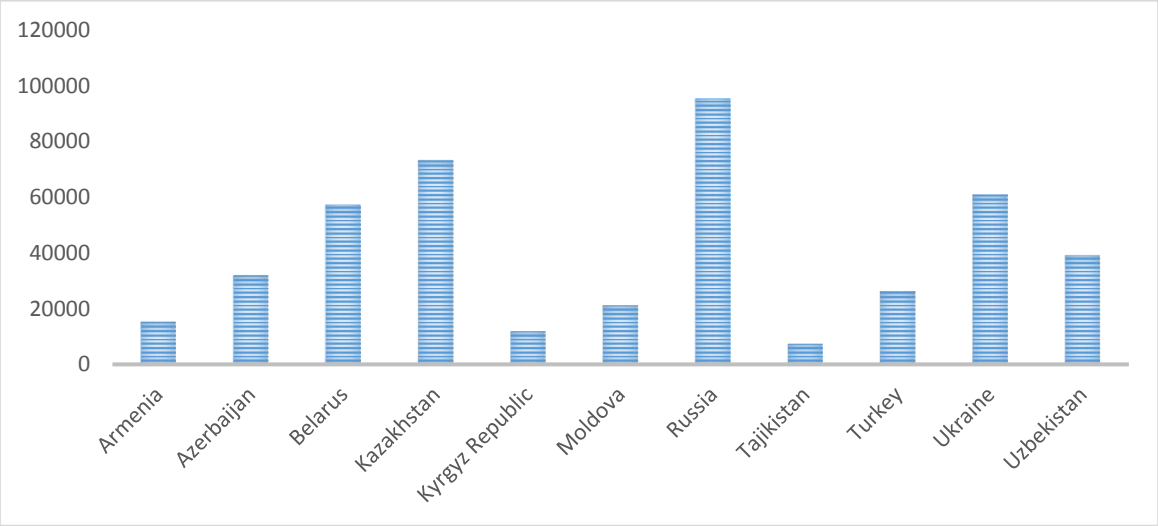

Son yıllarda enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki çerçevesinde incelenen bir diğer konu ise karbon emisyonları sorunsalıdır. Yoğun enerji tüketimi sonucunda ortaya çıkan bu sorunsal üzerine çok ciddi tartışmalar yaşandığı gözlenmektedir. Bu tartışmaların yoğunluğunu hiç şüphesiz küresel ısınma, modern dünyada çevrenin korunması ve insan sağlığının korunmasının artan maliyetleri gibi meseleler arttırmaktadır. Bu araştırmanın ikinci temel amacı ise enerji tüketimi sonucunda çevreye salınan karbon emisyonlarının iktisadi büyümeyi ne ölçüde ve hangi yönde etkilediğinin tespit edilmesidir.

Araştırma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım araştırmanın yönteminden ve veri toplama sürecinden bahsedildiği metodoloji ve yöntem kısmıdır. İkinci kısım ise bu metodoloji doğrultusunda gerçekleştirilen analizler ile bulgular kısmından oluşmaktadır.

2. Literatür

Araştırmacılar enerji tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisini çeşitli yöntem ve modeller ile irdelemişlerdir. Dolaysıyla ortaya farklı sonuçlar veren birçok araştırma çıkmıştır. Aynı zamanda bu araştırmaların birçoğunda salt enerji tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisinden ziyade elektrik tüketimi ve iktisadi büyüme ilişkisi gibi spesifik konularından incelendiği gözlenmiştir. Bu araştırmada enerji tüketimi ve karbon emisyonlarının iktisadi büyüme üzerindeki ilişkisi incelenirken teorik çalışmalardan ziyada uygulamalı olanlara yer verilmiştir.

Karagöl vd. (2007), 1974-2004 dönemini ve Türkiye'yi kapsayan araştırmalarında elektrik tüketimi ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit edilmiş olup, kısa dönemde seriler arasında pozitif, uzun dönemde ise negatif yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Başka bir araştırmada Hannesson (2009), 1950-2004 dönemini ve 171 ülkeyi kapsayan araştırmasında iktisadi büyüme ile enerji tüketimi arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğuna ulaşmıştır. Shahateet (2012), 1980-2011 dönemini ve 17 Arap ülkesini kapsayan araştırmasında iktisadi büyüme ile enerji tüketimi arasında istatiksel olarak güçlü bir ilişkiye ulaşamamıştır. Akbaş ve Şentürk (2013), 1978-2009 arasındaki dönemi ve MENA ülkelerini kapsayan

araştırmalarında elektrik tüketimi ile iktisadi büyüme arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin yanı sıra kısa/uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisinin varlığına da ulaşılmıştır. Al-Mulali (2014), 1990-2009 dönemini ve 82 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan araştırmasında gerek yenilebilir enerji kaynakları gerekse de yenilenemeyen enerji kaynaklarının uzun dönemde ekonomik sektörler ile ilişkili olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Aynı dönemdeki başka bir araştırmada Soares vd. (2014), 1971-2010 dönemini ve Endonezya'yı kapsayan araştırmalarında enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasında kısa dönemde ilişki tespit etmelerine rağmen uzun dönemde seriler arasında herhangi bir ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Yine bu dönemde yapılan başka bir araştırmada Ucan vd. (2014), 1990-2011 dönemini ve gelişmekte olan beş Avrupa ülkesini kapsayan araştırmalarında yenilenmeyen enerji kaynaklarının tüketimi ile iktisadi büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisine ulaşmışlardır. Gövdere ve Can (2015), 1970-2014 dönemini ve Türkiye'yi kapsayan araştırmalarında enerji tüketimi ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Vidyarthi (2015), 1971-2010 dönemini ve 5 Güney Doğu Asya ülkesini kapsayan araştırmasında kişi başına iktisadi büyüme, kişi başına enerji tüketimi kişi başına reel gros sabit sermaye oluşumu arasında uzun dönemde ilişki bulunduğunu tespit etmiştir. Arora ve Shi (2016), 1973-2014 dönemini ve ABD'yi kapsayan araştırmalarında 1990'lar toplam enerji tüketimi ve iktisadi büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilirken 2000'lerde reel iktisadi büyümeden reel iktisadi büyümeye doğru tek yönlü nedensellik olduğu görülmüştür. Carmona vd. (2017), 1973:1-2015:2 dönemini ve ABD'yi kapsayan araştırmalarında iktisadi büyümenin enerji tüketiminin nedeni olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Bununla birlikte araştırmacılar, her iki serinin de birlikte hareket ettiği, başka bir ifadeyle doğal ve döngüsel bileşenlerinin bağımsız bir şekilde gelişmediğini ortaya koymuşlardır.

Daha öncede ifade edildiği üzere enerji tüketimi sonucunda doğaya salınımı gerçekleşen karbon emisyonlarının çevre, insan sağlığı ve makroekonomik yapı üzerindeki olumsuz etkilerinin ne olduğu son yıllarda daha sık sorulan bir soru haline gelmiştir. Bu duruma bağlı olarak enerji tüketimi ve karbon emisyonları ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalarda gözle görülür bir artış yaşanmıştır.

Hussein vd. (2012), 1971-2006 dönemini ve Pakistan'ı kapsayan araştırmalarında kişi başına karbon emisyonu ve kişi başı enerji tüketimi arasında uzun dönemde çift yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Aynı zamanda araştırmada, karbon emisyonları ile iktisadi büyüme arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Başka bir araştırmada Dritsaki ve Dritsaki (2014), 1960-2009 dönemini ve üç Avrupa ülkesini (Yunanistan, İspanya ve Portekiz) kapsayan araştırmalarında kısa dönemde incelenen seriler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit bulunurken, uzun dönemde ise enerji tüketimi ve karbon emisyonu ile iktisadi büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Mizrai ve Bekri (2017), 2000-2025 arasındaki dönemde İran'da enerji tüketimi ile karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi tespit etmeye çalıştıkları araştırmalarında kurulan modelin senaryosuna göre, 2010'da enerji tüketim yoğunluğu %5 azaltılırsa 2025 yılına kadar karbon emisyonlarının %12.14 azalacağı buna karşılık enerji tüketim yoğunluğu %10 azaltılırsa, karbon emisyon miktarının söz konusu tarihe kadar %17.8 azalacağını tahmin etmişlerdir.

3. Metodoloji ve Veri

3.1 Metodoloji

Bu araştırmada 11 Avrasya ülkesinin 1994-2013 dönemindeki enerji tüketimi ve bu tüketim düzeyine bağlı olarak çevreye salınımı gerçekleşen karbon emisyonlarının bu ülkelerdeki iktisadi büyüme düzeyi üzerindeki etkisinin yönü ve miktarının ne olduğu ölçülmeye çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda temin edilen veriler Stata paket programı kullanılarak uygulanmıştır. Söz konusu veriler panel veri analizi ile incelenmiştir. Araştırmada panel veri analizinin kullanılmasındaki en temel sebepler arasında, panel veri analizinin hem birim boyutunda hem de zaman boyutundaki verilerin analiz edilmesine olanak tanıması ve buna bağlı olarak yatay kesit analizleri ile zaman serisi analizlerine kıyasla daha kompleks yapıya sahip modeller geliştirilebilmesine imkan tanıması gösterilebilir. Özellikle son on yılda panel veri istatistiklerinde görülen artışlara bağlı olarak bu analiz yöntemlerinin daha sık tercih edilir duruma geldiği gözlenmektedir.

Araştırma kapsamında model ve değişkenler seçilirken üç yöntem izlenmiştir. Bunlardan birincisi alakalı literatürün taranmasıdır. Bu bağlamda araştırma gerçekleştirilirken ilk olarak yapılan araştırmalar incelenmiştir. İkinci olarak ise değişken arasındaki ilişkinin boyutunu ortaya koyan korelasyon matrisi incelenmiştir.

Tablo 1: Korelasyon Matrisi

Değişken	LN(GSYH)	LN(ISG)	GSSOO	KBEK	KE
LN(GSYH)	1.0000				
LN(ISG)	0.6371	1.0000			
GSSOO	-0.0178	-0.2362	1.0000		
KBEK	0.6610	0.7448	-0.0473	1.0000	
KE	0.5169	0.7803	-0.1361	0.7362	1.0000

Yukarıdaki korelasyon matrisi incelenecek olunursa değişkenler arasındaki korelasyon ilişkisinin kabul edilebilir sınırların altında olduğu görülmektedir[1]. Korelasyon matrisinin akabininde üçüncü olarak ise, kurulacak modelde açıklayıcı değişkenlerin birbirini etkilemesi sonucu ortaya çıkan çoklu doğrusallık probleminin olup olmadığı VIF testi ile test edilmiştir. Söz konusu test bulguları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: VIF Testi

Değişken	VIF Test Değeri	1/VIF Değeri
LN(ISG)	3.28	0.304862
KE	2.97	0.337180
KBEK	2.70	0.371035
GSSOO	1.10	0.907011
Ortalama VIF İstatistik Değeri	2.51	

Yukarıdaki tablo değeri incelenecek olunursa açıklayıcı değişkenler arasındaki VIF istatistik değerleri kabul edilebilir sınırlar içerisindedir[2]. Teorik yapı, korelasyon matrisi ve VIF istatistik değerleri incelendikten sonra modelin hipotezlerini temsil eden model aşağıdaki gibi kurulmuştur:

$$LN(GSYH)_{it}=\alpha_0+\beta_1 LN(ISG)_{it}+\beta 2GSSOO_{it}+\beta 3KBEK_{it}+\beta 4KEit+\mu_{it}$$

LN(GSYH), LN(ISG), GSSOO, KBEK ve KE değişkenleri sırasıyla, kişi başına reel GSYH'in ABD doları cinsinden değerini, işgücü toplamını, reel sabit sermaye stok oranını(reel GSYH'ye oranı), kişi başına enerji kullanım miktarı (kişi başına yakıtın kg eş değeri) ve karbon emisyon miktarını (kilo ton) temsil etmektedir. Model kurulurken GSYH ve ISG değişkenlerinin logaritmaları alınmıştır. Dolaysıyla modelin yarı logaritmik olduğu söylenebilir.

[1] Korelasyon matrisindeki değişkenlerin katsayı değerlerinin 0.80'nin altında olması değişkenler arasında seri korelasyon probleminin olmadığını göstergesi kabul edilmektedir.

[2] VIF istatistik değerlerinin 1 ile 5 arasında olması modeldeki açıklayıcı değişkenler arasında çoklu doğrusallık probleminin olmadığına yorumlanmaktadır.

3.2. Veri

Bu araştırmada araştırma ülkelerine[3] ilişkin değişkenlerin 1993-2013 dönemini kapsayan verileri Dünya Bankası'ndan temin edilmiştir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Gözlem	Ortalama	Std. Sapma	En Küçük	En Büyük
LN(GSYH)	229	7.7422	.9637435	5.89893	9.360112
LN(ISG)	231	15.66676	1.225481	14.01181	18.1597
GSSOO	229	.2206903	.0841508	.0213702	.6128147
KBEK	231	1906.656	1322.94	281.4305	5167.012
KE	231	239421.9	461441.6	1881.171	1938446

Veri tercihi olarak söz konusu kaynağa başvurulmasındaki en önemli sebepler arasında, kuruluşun uluslararası alanda önemli bir saygınlığa sahip olması ve sahip olduğu geniş veri tabanı ağı gösterilebilir.

4. Analiz ve Bulgular

Bu araştırmada Stata paket programı kullanılarak ilk olarak kullanılacak modelin yönü tespit edilmeye çalışılmıştır. Test edilen birim etkiler ile zaman etkilerin F istatistik değerleri aşağıdaki tabloda verilmiştir. F istatistik değerleri incelendiğinde salt birim etkilerin geçerli olduğu görülmektedir. Buradan hareketle modelin tek yönlü olduğu söylenebilir.

Tablo 4: Modelin Yönüne İlişkin F İstatistik Değerleri

Boyut	F istatistik Değeri	
FBirim(10,214)	133.45a	Var
FZaman(20,204)	1.58	Yok

a; %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.

Araştırmada modelin yönü F testleri ile tespit edildikten sonra modelde rassal etkilerin geçerli olup olmadığı Hausman (1978) Spefikasyon testi ile test edilmiştir. Test bulgularına göre modelde tek yönlü sabit etkilerin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Kurulan tek yönlü sabit etkiler modelinde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon sorunun olup olmadığı sırasıyla değiştirilmiş Wald testi, Bhargava, Franzini ve Narendranathan (1982) değiştirilmiş Durbin Watson ve Baltagi-Wu (1999) tarafından önerilen yerel en iyi değişmez (LBI) testi ile birimler arası korelasyon testleri ile incelenmiştir. Test bulgularına göre modelde söz konusu problemlerin varlığı tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında kurulan modelde otokorelasyon, değişen varyans ve birimler arası korelasyon problemini ortadan

[3]Araştırma ülkeleri sırasıyla, Azerbaycan, Avustralya, Belarus, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan ve Türkiye ile Ukrayna'dır.

kaldırmak amacıyla Driscoll ve Kraay (1998) tarafından geliştirilen standart hatalarla sabit etkiler regresyon modeli kullanılmıştır.

Tablo 5: Hausman ve Ön Test Bulguları

Hausman Testi	**25.38 [0.0000]**
Varyans Testi	5105.14 [0.0000]
Otokorelasyon Test Bulguları	
Baltagi-Wu LBI	.30475995
Durbin-Watson	.12337187
Birimler Arası Test Bulguları	
Pesaran CD Testi	7.678 [0.0000]
Friedman Testi	58.926 [0.0000]
Frees Testi	2.945 (%1 kritik değeri: 0.2601)

Modele ilişkin bulgular aşağıdaki tabloda verilmiştir. Model bulguları incelendiği zaman ISG, GSSOO ve KBEK açıklayıcı değişkenlerinin %1 güven aralığında GSYH bağımlı değişkeni üzerinde istatiksel olarak anlamlı ve pozitif etkileri söz konusudur. Buna göre ISG değişkeninde meydana gelen %1'lik bir artış, GSYH değişkeninde % 1,806'lık bir artışa sebep olacaktır. Yine GSSOO değişkeninde meydana gelen 1 birimlik bir artış ise GSYH değişkeninde %1.202'lik artışa sebep olacaktır. KBEK değişkeninde görülen 1 birimlik bir artış ise GSYH değişkeni üzerinde %0.003'lük bir artışa neden olacaktır. Bu düşük bir artış miktarıdır. Yani araştırma bulgularına göre enerji tüketiminde meydana gelen artışlar iktisadi büyüme üzerinde pozitif ve düşük bir etkiye sahiptir.

Tablo 6: Tek Yönlü Standart Hatalarla Sabit Etkiler Modeli Bulguları

Değişken	Katsayı	Std. Hata	t-İstatistik	Olasılık
LN(ISG)	1.806813	.1154175	15.65	0.000[a]
GSSOO	1.202444	.3144371	3.82	0.001[a]
KBEK	.0003762	.0000568	6.62	0.000[a]
KE	-1.57e-06	4.03e-07	-3.90	0.001[a]
SABİT	-21.18885	1.835883	-11.54	0.000[a]
F (4,20)	70.57[a]			

a; %1 düzeyinde anlamlılığı temsil etmektedir.

Yine KE ve Sabit değişkenlerin ise GSYH değişkeni üzerinde %1 güven aralığında istatiksel olarak anlamlı ve negatif yönlü etkileri söz konusudur. Buna göre KE değişkeninde görülen 1 birimlik artış GSYH'de %1.57'lik bir azalışa yol açacaktır. Bu sonuca göre karbon emisyonları araştırma grubu ülkelerindeki büyüme üzerinde negatif yönlü bir etkiye sahiptir. Yani karbon emisyonu miktarı arttıkça iktisadi büyüme bundan olumsuz etkilenmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada enerji tüketimi ve karbon emisyon salınımı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki Avrasya ülkeleri örnekleminde incelenmiştir. Çalışmada büyüme rakamını temsilen kullanılan dolar cinsinden kişi başı reel GSYH ile kişi başı enerji kullanımı arasında pozitif ve güçlü bir ilişkinin varlığı bu ülkelerde büyüme ile enerji arasında incelenen dönemdeki ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. Karbon emisyonu ile dolar cinsinden kişi başı reel GSYH arasında da literatüre uygun pozitif ve güçlü bir ilişkinin analizde çıkması büyümenin enerji tüketimi ve buna bağlı olarak karbon emisyonu artışı ile güçlü bir ilişki içinde olduğunu göstermektedir.

Literatürde enerji ve büyüme; karbon emisyonu ile büyüme arasında birçok çalışma olsa da yönü ve etkisi ile ilgili tartışmalar devam etmektedir. Bir sonraki çalışmada Avrasya ülke örneklemi genişletilip ülke sayısı arttırılarak bu çalışma geliştirilebilir. Çalışmaların devamında ise büyüme ve karbon emisyonu arasındaki ilişki, sürdürülebilir yeşil büyüme çerçevesinde tartışılabilir.

Kaynakça

Akbaş, Yusuf Ekrem; Şentürk, Mehmet (2013), " MENA Ülkelerinde Elektrik Tüketimi İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Karşılıklı İlişkinin Analizi", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 41, 45-67.

Al-Mulali, Usama (2014), "GDP growth – energy consumption relationship: revisited", International Journal of Energy Sector Management, 8(3), 356-379.

Arora, Vipin; Shi, Shuping (2016) Energy consumption and economic growth in the United States, Applied Economics, 48(39), 3763-3773.

Carmona, Monica; Congregado, Emilio; Feria, Julia; Iglesias, Jesus (2017), "The energy-growth nexus reconsidered: Persistence and causality", Renewable and Sustainable Energy Reviews, 71, 342-347.

Dritsaki, Chaido; Dritsaki, Melina (2014), "Causal Relationship between Energy Consumption, Economic Growth and CO2 Emissions: A Dynamic Panel Data Approach", International Journal of Energy Economics and Policy, 4(2), 125-136.

Gövdere, Bekir; Can, Muhlis (2015), "Enerji Tüketimi Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örnekleminde Eşbütünleşme Analizi", Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 1(2), 101-114.

Hannesson, Rögnvaldur (2009), "Energy and GDP growth", International Journal of Energy Sector, Management, 3(2), 157-170.

Hussain, Matloub; Javaid, Muhammad Irfan; Drake, Paul R. (2012) "An econometric study of carbon dioxide (CO2) emissions, energy consumption, and economic growth of Pakistan", International Journal of Energy Sector Management, 6(4), 518-533.

Karagöl, Erdal; Erbaykal, Erman; Ertuğrul, H. Murat (2007), "Türkiye'de İktisadi büyüme İle Elektrik Tüketimi İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı", Doğuş Üniversitesi Dergisi, 8(1), 72-80.

Mirzai, Maryam; Bekri, Mahmoud (2017), "Energy consumption and CO2 emissions in Iran, 2025", Environmental Research, 154, 345–351.

Shahateet, Mohammed Issa (2014), "Modeling Economic Growth and Energy Consumption in Arab Countries:Cointegration and Causality Analysis", International Journal of Energy Economics and Policy, 4(3), 349-359.

Soares, Jose Azelito; Kim, Yoon Kyung ve Heo, Eunnyeoung(2014), "Analysis of causality between energy consumption and economic growth in Indonesia", Geosystem Engineering, 17(1), 58–62.

Ucan, Okyay; Arıcıoğlu, Ebru; Yücel, Fatih (2014), "Energy Consumption and Economic Growth Nexus: Evidence from Developed Countries in Europe", International Journal of Energy Economics and Policy, 4, No. 3, 2014, pp.411-419

Vidyarthi, Harishankar (2015) "Energy consumption and growth in South Asia: evidence from a panel error correction model", International Journal of Energy Sector Management,9(3), 295-310.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Türkiye'nin Rekabet Gücü Üzerine Etkisi: 1980-2015 Dönemi

Doç.Dr. Selim İnançlı

Arş.Gör. Veysel İNAL

Özet

Globalleşen dünyada doğrudan yabancı sermaye yatırımları ülkelerin uluslararası rekabetinde önemli rol oynamaktadır. Ticaret ve sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonucunda artan DYSY'ları ülkelerin üretim, dış ticaret ve rekabet düzeylerini etkilemektedir. Günümüzde rekabet gücü uluslararası alanda başarının ve performansın en önemli göstergesi olarak gösterilmektedir. Bu çalışmada 1980-2015 yılları arasında Türkiye' ye yönelik dolaysız yabancı sermaye yatırımları ile rekabet gücü arasındaki ilişki ampirik olarak incelenmektedir. Yıllık verilerin kullanıldığı analizde değişkenler arasında eşbütünleşme ve nedensellik ilişkilerinin olduğunu ortaya koymaktadır. Rekabet gücü verisi olarak OECD tarafından hazırlanan tüketici fiyatlarına dayalı rekabet gücü endeksi, yabancı sermaye yatırım verisi olarak da yatırım girişleri kullanılmıştır. Yapılan analizde Johansen eşbütünleşme testinin sonuçları FMOLS-DOLS teknikleri ile modellenmiş ayrıca nedensellik ilişkileride Granger nedensellik testi ile analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *DYSY,Dış rekabet, Türkiye*

1. Giriş

Son yıllarda yaşanan hızlı küreselleşmeyle süreci ile birlikte Dünyada ticaret ve finansal işlem hacmi artmakta, bu da ülkelerin üretim kapasitelerini ve ekonomik gelişme süreçlerini hızlandırmaktadır. Kalkınma sürecinde ülkelerin istikrarlı ve yüksek bir büyüme düzeyini gerçekleştirebilmeleri için üretim düzeyinin yanında dış rekabet gücünün de arttırılmasının büyük etkisi vardır. Ülkelerin uluslararası rekabet gücünü büyük ölçüde işgücü maliyetleri, ölçek ekonomileri, döviz kuru, faiz oranı gibi faktörlerin belirlediği konusunda yaygın görüş bulunmaktadır. (Porter, 1990:73). Günümüz de ise dış rekabet gücünün belirleyicileri arasında ileri teknoloji düzeyi, dış fiziki yatırımlar, üretim maliyetleri, ürün standartları ve kalitesi, üretim ölçeği gibi faktörler etkili olmaktadır. Ülkelerin uluslararası piyasada rekabet güçlerini ise serbest piyasa koşulları altında uluslararası piyasaların taleplerine göre mal ve hizmet üretebilme yeteneği ile uzun dönemde ülkenin üretim ve reel gelirinin arttırılması ile mümkün olmaktadır.

Gelişme yolunda olan ülkelere yönelik gerçekleşen doğrudan yabancı sermaye yatırımları, ekonomik büyüme ve dış rekabeti üzerinde doğrudan ya da dolaylı etkilerde bulunmaktadır. Yabancı yatırımcılar doğrudan yabancı sermaye yatırımları yoluyla ülkeye teknoloji, sermaye ve döviz girişi sağlamakta, ülkenin üretim kapasitesinin ve dış ticaretinin gelişmesine yardımcı olmaktadır. Bu nedenle, gerek gelişmiş gerekse gelişme yolundaki ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını kendilerine çekebilmek için özendirici yasal düzenlemelere gitmektedirler.

Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlarıyla gelen firmaların ürettikleri malların uluslararası piyasada pazarlanmasında ve geldikleri ülkelerin ekonomik performanslarını arttırmada etkili oldukları görülmektedir. Bu da ülkelerin rekabet güçlerini arttıran unsurlardan biridir(UNCTAD, 2007,7).

Yabancı fiziki yatırımların gidilen ülkedeki dış rekabet gücünü arttırabilmesi için yabancı sermayeyi ülkeye çekebilecek ve teşvik edebilecek bazı özelliklere sahip olması gerekir. Ülkenin rekabet koşulları ve düzeyi ne kadar yüksek ise doğrudan yabancı yatırımları çekebilmesi açısından daha başarılı oldukları görülmektedir. Çok uluslu şirketler, yatırım yapacakları ülkeyi belirlerken pazar yapısı yanında dış piyasa koşullarının da uygun olduğu esnek piyasa yapısına sahip ülkeleri seçerler. Bu özelliklerden dolayı doğrudan yabancı yatırımları artan ülkelerin dış piyasada daha rekabetçi oldukları görülmektedir.

Türkiye' ye yönelik doğrudan fiziki yabancı sermaye yatırımları 1980 yılı öncesi sınırlı düzeyde gerçekleşirken 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar tedbirleri sonrası piyasa ekonomisine geçiş sürecinde reformların uygulanmasıyla birlikte gözle görülür artış sağlandığı görülmektedir. Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu'nun 2003 yılında yürürlüğe girmesiyle birlikte yatırımlar için gerekli teşvikler sağlanmış bu da Türkiye' ye yönelik yabancı sermaye girişlerini önemli ölçüde arttırmıştır. Bu artışlara rağmen Türkiye'nin DYSY çekebilme potansiyeli değerlendirildiğinde istenilen düzeyde gerçekleşmediği görülmektedir.

Ülkelerin dış rekabet gücünün belirlenmesinde önemli unsurlardan biri imalat sanayi ürünlerinin dış piyasadaki rakip firmalara göre rekabet derecesidir. Türkiye'nin imalat sanayi ürünlerinin rekabet gücü ülkenin ihracat potansiyelinin geliştirilmesinde önemli bir faktördür. Türkiye'nin 1996'da Gümrük Birliği'ne girmesiyle birlikte sanayi ürünleri üzerinde uygulanan tarife ve tarife benzeri engellerin kaldırılması sonucu Türk sanayi ürünlerinin AB sanayi ürünleri karşısında rekabette zorlanacağı düşünülmüştür. Ancak anlaşma sonrası özellikle otomotiv ve beyaz eşya sektöründe rekabet gücünün arttırılmasıyla AB pazarı ve ithalatı içinde önemli bir paya sahip olmuşlardır. Ayrıca, Türkiye AB ülkeleri yanında ortak gümrük tarifelerine uyum nedeniyle birçok üçüncü ülke içinde cazip bir pazar haline gelmiştir. Sağlanan bu gelişmeler iç piyasadaki rekabetin arttırılması yanında imalat sanayine yönelik doğrudan yabancı yatırımlarının artmasına neden olmuştur. Bu gelişmelere rağmen AB ülke firmalarının Türkiye'nin başlıca rakipleri olduğunu, Çin Halk Cumhuriyeti firmalarının birçok sektörde ciddi rakipler duruma geldiklerini ve AB dışı özellikle Doğu Avrupa ülke firmalarının giderek Türk firmalarını rekabette tehdit ettiklerini söylemek mümkündür (Ulusoy ve Diğerleri, REF, 2006).

Bu çalışmada Türkiye' nin 1980 ile 2015 yılları arasında Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının rekabet gücü üzerine etkisi ampirik olarak analiz edilmektedir.

2. DYSY ve Ticaret Rekabeti İlişkisi

Gelişme yolunda olan ülkelerin hızlı kalkınma sürecinin gerçekleştirilmesinde ve yerli üreticilerin dış rekabet gücünün arttırılmasında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının etkisi büyüktür. Bu yatırımlar ülkenin sermaye stokunu arttırarak üretim ve rekabeti özendirmekte ve yerli firmalarında gelişmesine katkıda bulunmaktadır. Yabancı sermaye akımlarının dış rekabet gücü üzerine etkileri, ülkelerin ekonomik potansiyeli ve yerli firmaların DYS yatırımları ile önsel ve gerisel bağlantıları, ulusal ve uluslararası pazarlarda yenilik yoluyla yer edinebilme ve payını arttırabilme, ileri teknoloji, ve yabancı sermayeyi teşvik edebilecek yasal-kurumsal düzenlemelere bağlı olarak değişebilmektedir.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının evsahibi ülkenin ihracatı ve rekabet gücü üzerine etkileri konusunda ülke ve ülke grupları ile ilgili pek çok çalışma bulunmaktadır.

Paul (2006), Çin ekonomisi ile ilgili doğrudan yabancı yatırımların rekabet edebilirliği ile ilgili çalışmasında 1980 ile 2004 yılı arasındaki verileri kullanarak global rekabet endeksi ile Çin ekonomisinin dış rekabetini araştırmıştır. Sonuçta DYY' lar yenilikçi kapasitesi ve teknolojisi ile ihracatı ve rekabet edebilirliği arttırdığını gözlemlemiştir.

Anastassopoulos (2007) Avrupa Birliğinin (AB) -15 üye ülkesinin 2003-2006 dönemini kapsayan ve genişleme süreçleri ile çakışan bir dönem için yaptığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımları (DYY) stoku ile uluslararası rekabet gücü arasındaki ilişkiyi incelemiş, Avusturya ve Danimarka dışındaki ülkelerin

rekabet düzeylerinin bozulduğu sonucuna ulaşmıştır. Bunun nedenleri arasında ise DYY' ların üye ülkeler arasında eşitsiz ve az sayıda ülkede yoğunlaştığı gösterilmektedir.

Falk ve Hake (2009)' da 7 AB ülkesi için 1973-2004 dönemi arasında ihracat ve dışa aktarılan DYY stokları arasındaki bağlantı araştırılmaktadır. İlişkiyi ampirik olarak ölçmek için panel nedensellik testlerini kullanmışlardır. Test sonuçlarına göre ihracatın doğrudan yatırıma neden olduğunu, ancak bunun tersinin yani dışa aktarılan DYY stokunun ihracata yönelik uzun dönem esnekliği 0.78 olduğu ve ülkenin rekabet gücünü pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır.

Martinez-Martin (2010) 1993 ile 2008 yılları arasında İspanya' nın sanayileşmesinde ihracat ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının dinamikleri üzerine adlı çalışmasında doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından malların ihracatına doğru güçlü hizmet ihracına doğru ise zayıf bir nedensellik ilişkisinin olduğunu, kısa vade de ise malların ihracatının doğrudan yabancı sermaye yatırımlarından olumlu olarak etkilendiğini tespit etmiştir.

Chen, Chung Hsu ve Wang (2012), evsahibi ülkenin ihracat rekabeti üzerine doğrudan dış yatırımların etkileri adlı çalışmasında 1991-2007 yılları arasındaki 15 endüstri için Tayvan imalat sanayi verileri kullanılarak ampirik olarak incelenmiş, bulgular doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yurtiçi ülke ihracat desteklediğini ve rekabet gücünü pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada bu etkinin Çin'in Tayvan'da yaptığı doğrudan yabancı yatırımlar için diğer ülkelerden daha güçlü olduğunu göstermektedir.

Bhatt W.R. (2013)' te 1990-2008 arasındaki verileri kullanarak Vietnam, Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland'da da ihracatın büyümesinde DYY'nın rolü incelenmiştir. Vektörel otoregresyon modeli (VAR) ile, ülkelerin ihracatları ile doğrudan yabancı yatırımlar ve GSYİH arasındaki uzun dönem nedensellik ilişkisi tahmin edilmeye çalışılmış, Eşbütünleşme testi sonucunda ise ülke ihracatları, DYY ve GSYİH arasında uzun vadeli denge ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Tahmini Hata Düzeltme Modeli'nden, doğrudan yabancı yatırımın önemli bir değişken olduğunu ve sonuçta doğrudan yatırımların % 1 oranında artmasının ihracatı % 0,25 düzeyinde arttırdığını gözlemlemişlerdir. Granger Nedensellik Testi ile ihracat ile doğrudan yabancı yatırım arasında tek yönlü bir ilişki olduğunu ve doğrudan yabancı yatırımların ihracata neden olduğu sonucuna varılmıştır.

Carp (2014) çalışmasında 1991-2012 yılları arasındaki yıllık verileri kullanarak doğrudan yabancı yatırımlar, ekonomik büyüme ve Romanya'da ihracat hacmi arasındaki ilişkiyi incelemektir. Analiz sonuçları, yabancı sermaye akımlarının ürettikleri olumlu dışsallıklar, ileri teknoloji, yönetimsel ve organizasyonel becerileri nedeniyle ekonomik büyüme oranını yükselttiğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, Wald testine dayanılarak, ulusal ekonominin çektiği yabancı sermaye akımlarının büyüme oranı ve ihracat hacmi üzerinde pozitif yönde bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

3. Türkiye' ye Yönelik DYSY ve Sektörel Özellikleri

Küresel rekabetin hızla arttığı günümüzde rekabet edebilirlik üretim verimliliği, ürün kalitesi, Ar-Ge faaliyetleri ile teknolojik yeniliklerin arttırılması vd. ile mümkündür. Türkiye' de 1990'lı yıllara kadar ülkenin dış rekabet gücünü arttırabilmek için gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeler uygulamaya konulamamış, uygulanan teşvik politikalarına rağmen dış ticaret açıkları devam etmiş cari açık sorunuyla karşı karşıya kalınmıştır. Bu da küresel rekabet konusunda Türkiye' nin yeterli gelişme sağlayamadığını göstermektedir. Küresel rekabetin artmasının temel unsurlarından biri olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları rekabet avantajı sağlamada ülkelere büyük katkısı bulunmaktadır. Türkiye' ye yönelik 1996-2015 yılları arasında uluslararası doğrudan yatırımların bileşimi Tablo-1' de gösterilmektedir.

Tablo 1:1996-2015 Döneminde Uluslararası Doğrudan Yatırım Bileşenleri (Milyon Dolar)

	1996-2005 (Birikimli)	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Uluslararası Doğrudan Yatırım (Net Yükümlülük Oluşumu)	23.184	20.185	22.047	19.851	8.585	9.099	16.182	13.284	12.384	12.523	16.819
Sermaye (Net)	18.064	16.982	18.394	14.713	6.184	6.221	14.145	10.126	9.310	8.315	11.494
Giriş (Yatırım)	19.605	17.639	19.137	14.748	6.266	6.256	16.136	10.759	9.878	8.576	11.858
Çıkış (Tasfiye)	1.541	657	743	35	82	35	1.991	633	568	261	364
Diğer Sermaye[a]	938	281	727	2.201	619	384	24	522	25	-113	1.169
Gayrimenkul (Net)	4.182	2.922	2.926	2.937	1.782	2.494	2.013	2.636	3.049	4.321	4.156

Kaynak: TCMB Verileri:www.tcmb.gov.tra)Uluslararası sermayeli şirketlerin yabancı ortaklarından aldıkları krediler (Milyon $).

Tablo-1' de görüldüğü gibi uluslararası doğrudan yatırımlar 2007 yılına kadar artış göstererek 22 milyar $ düzeyine yükselirken bu yıldan sonra küresel finansal krizin etkisiyle inişli çıkışlı bir seyir izlemiş ve 2015 yılında 16.8 Milyar $ düzeyinde gerçekleşmiştir. Aynı şekilde yabancı sermaye girişleri de 2007 yılı sonrası dalgalanma göstererek azalan bir seyir göstermiştir. Bu da Türkiye' nin 2007 yılı sonrası doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını yeterli düzeyde arttıramadığını göstermektedir. Türkiye'nin rekabet gücünü yükseltebilmesi için, özellikle imalat sanayinde teknolojik avantaj sağlayan doğrudan yabancı yatırımlarının arttırılması gerekmektedir. Küresel rekabet raporu, bir ülkede rekabet gücü ile yabancı sermaye yatırımları arasında güçlü bir ilişki olduğunu açıklamaktadır.

Tablo 2:Sektörlere Göre Uluslararası Doğrudan Yatırım Girişleri 2006-2015(Milyon Dolar)

Sektörler	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	Toplam
İmalat	1.701	4.131	3.972	1.640	924	3.599	4.519	2.209	2.731	4.111	29.537
Finans ve Sigorta Faaliyetleri	6.954	11.717	6.136	817	1.621	5.883	2.084	3.415	1.470	3.535	43.632
Ulaştırma ve Depolama	453	679	96	230	183	221	130	364	594	1.524	4.474
Enerji	1.164	567	1.055	2.153	1.824	4.293	773	1.795	1.131	1.261	16.016
Toptan ve Perakende Ticaret	456	234	2.088	389	435	707	221	377	1.136	569	6.612
Madencilik ve Taşocakçılığı	123	336	145	89	136	146	188	717	365	202	2.447
Gayrimenkul Faaliyetleri	79	448	453	210	241	300	173	128	227	169	2.428
Bilgi ve İletişim	6.353	472	97	173	36	36	133	110	214	150	7.774
İnşaat	215	287	337	209	310	301	1.427	178	232	76	3.572
İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	71	176	147	105	112	232	546	106	202	59	1.756
Toplam	**17.639**	**19.137**	**14.748**	**6.266**	**6.256**	**16.136**	**10.759**	**9.878**	**8.576**	**11.858**	**121.253**

Kaynak: TCMB Verileri:www.tcmb.gov.tr

Tablo-2' de 2006-2015 yılları arasında Türkiye' ye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının sektörlere göre dağılımı incelenmektedir. Ülkeye gelen imalat sanayi, finans ve sigorta faaliyetleri, ulaştırma, enerji, ticaret, madencilik ve taşocakçılığı yatırımlarında artış gözlemlenirken diğer sektörel yatırımların ise yıllar itibariyle azaldığı görülmektedir. Türkiye'nin dolaysız yabancı sermaye yatırımları

giriş potansiyeli dikkate alındığında yıllar itibariyle artış görülen sektör girişlerinin yeterli düzeye ulaşmadığı görülmektedir.

Tablo 3: Sektörlere Göre Uluslararası Doğrudan Yatırım Girişleri, 2015 (milyon dolar)

Sıra	Sektör	Sermaye Girişi	Oran (%)
1	İmalat	4.111	34,7
2	Finans ve Sigorta Faaliyetleri	3.535	29,8
3	Ulaştırma ve Depolama	1.524	12,9
4	Enerji	1.261	10,6
5	Toptan ve Perakende Ticaret	569	4,8
6	Madencilik ve Taşocakçılığı	202	1,7
7	Gayrimenkul Faaliyetleri	169	1,4
8	Bilgi ve İletişim	150	1,3
9	İnşaat	76	0,6
10	İnsan Sağlığı ve Sosyal Hizmet Faaliyetleri	59	0,5
	Diğer	202	1,7
	Toplam	**11.858**	**100,0**

Kaynak: TCMB Verileri:www.tcmb.gov.tr

Türkiye' de 2015 yılı itibariyle uluslararası doğrudan yatırım girişlerinin sektörlere göre payı incelendiğinde ilk sırada 4.111 Milyon $ ile imalat sanayi yer alırken onu sırasıyla 3.535 Milyon $ ile finans ve sigorta faaliyetleri, 1.524 Milyon $' la ulaştırma ve depolama faaliyetleri, 1.261 Milyon $ ile enerji, 569 Milyon $ ile ise ticaret sektörü izlemektedir. Diğer sektörlerin payı ise düşük düzeydedir.

Grafik 1: Uluslararası Doğrudan Yatırım Girişinin Sektörel Dağılımı 2015

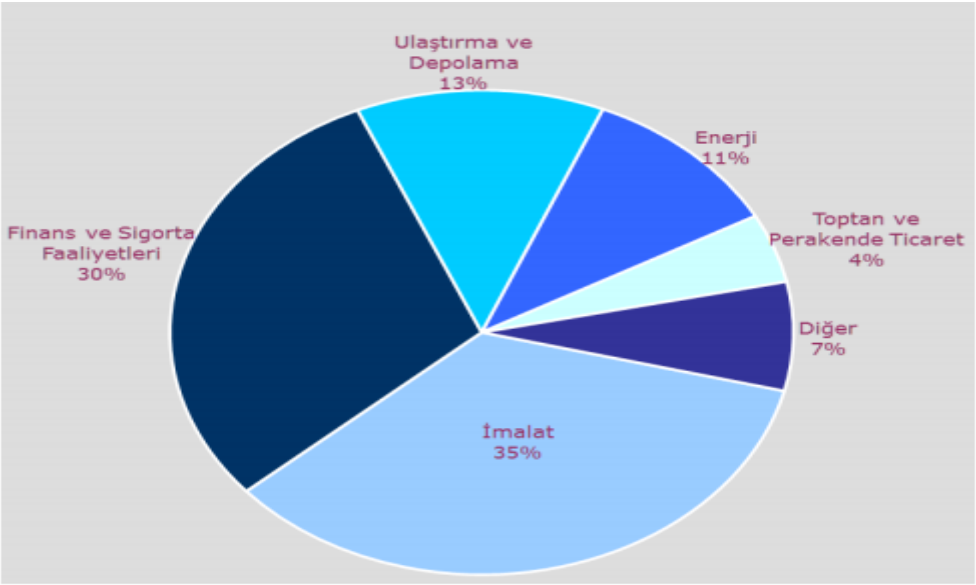

Kaynak: TCMB Verileri:www.tcmb.gov.tr

Grafik 1' de 2015 yılı itibariyle doğrudan yabancı sermaye yatırım girişlerinin sektörel dağılımı yüzde olarak incelendiğinde %35 pay ile imalat sanayi yatırımları ilk sırada yer alırken onu %30 pay ile finans ve sigorta faaliyetleri yatırımları, %13 pay ile ulaştırma ve depolama faaliyetleri, %11 pay ile enerji yatırımları, % 4 pay ile ise ticaret sektörü yatırımları izlemektedir. Diğer sektörlerin payı ise % 7 düzeyindedir.

Gelişmekte yolunda bir ülke olan Türkiye'nin yabancı sermaye çekim potansiyeli dikkate alındığında yeterli düzeyde giriş sağlanamadığı görülmektedir. Yatırımcıların ülkeye girişinin özendirilmesi için yasal ve yönetsel uygulamalar önündeki sorunların giderilmesi, gerekli olan altyapı faaliyetlerinin arttırılması, yatırım ortamının iyileştirilmesi, Siyasi ve ekonomik ortamın oluşturulması ve istikrarsızlıklarının giderilmesi v.b gerekmektedir. Özellikle yurt içi üretim sektörlerinin de gelişmesine sebep olabilecek fiziki sermaye yatırım girişlerinin özendirilmesi Türkiye' nin küresel rekabet gücü üzerinde pozitif etki yaratacaktır.

4. DYSY ve Dış Ticaret Rekabeti ile İlgili Ampirik Yöntem ve Bulgular

4.1. Veri Seti –Ampirik Yöntem

Bu çalışma Türkiye' nin 1980-2015 yılları arasında doğrudan yabancı sermaye yatırımları (DYSY) ile rekabet gücü (RG) arasındaki ilişkiyi araştırmaktadır. DYSY bağımsız, RG bağımlı değişken olarak modele dahil edilmiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler ve kapsadığı dönem diğer çalışmalara göre farklılık göstermektedir. Analizde kullanılan rekabet gücü, rekabet endeksi ile temsil edilmiştir. Rekabet gücü ile ilgili endeks verileri OECD veri tabanından elde edilmiştir. Analizde ilk olarak serilerin birim kök sınamaları Augmented Dickey- Fuller Birim Kök Testi ile yapılmıştır. Durağanlık düzeyleri I(1) olan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi Johansen Eşbütünleşme Testi ile nedensellik ilişkisi ise Granger Nedensellik Testi ile test edilmiştir. Analizler Ewievs. 9 paket programı ile gerçekleştirilmiştir.

Zaman serisi çalışmalarında kullanılan serilerin durağan olmaması, analizlerin sapmalı sonuçlar vermesine neden olmaktadır. Durağan olmayan serilerle kurulan modellerde kullanılan değişkenler arasında gerçekte olmayan bir ilişkinin ortaya konulması mümkün olabilmektedir. Sonuçların tutarlılığı için bir modelin tahmin edilmesinden önce, analizde kullanılan değişkenlerin durağanlığının incelenmesi gerekmektedir. Modelde kullanılacak zaman serilerinin durağan olup olmadıkları birim kök (unitroot) testi ile sınanmaktadır. Birim kökün varlığını test etmek için farklı yöntemler bulunmaktadır (Harris ve Sollis, 2003). En temel birim kök sınama testi Genişletilmiş (Augmented) Dickey-Fuller Testi (1979, 1981)'dir. Çalışmada kullanılan serilere ait birim kök test sonuçları tablo.1'de gösterilmiştir.

4.2. Bulgular ve Sonuçları

Tablo.1: Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF t istatistiği (düzey)		ADF t istatistiği (1. fark)	
	Trendsiz	Trendli	Trendsiz	Trendli
RG	-1.570551 (0.4856)	-2.286610 (0.4288)	-6.764711* (0.000)	-7.221248* (0.000)
DYSY	0.499985 (0.9832)	-5.653743 (0.5654)	-6.339453* (0.0000)	-5.503252* (0.0008)

ADF testinde gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Schwarz bilgi kriteri (SC) kullanılmıştır.

(*) değerler olasılık değerlerini ifade etmektedir. * ise %1 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

RG ve DYSY serileri düzey değerlerinde birim köklü iken birinci farkları alındığında durağanlaşmaktadır. Durağanlık mertebelerinin I(1) olması iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki olabileceğinin işaretidir. Bu doğrultuda bir sonraki aşamada değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılmaktadır.

Çalışmada, Türkiye ekonomisi için 1980-2015 yıllarını kapsayan dönemde uygun gecikme sayısı tespit edildikten sonra değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin varlığı Johansen eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Sonuçlar tablo.2'de gösterilmiştir.

Tablo.2: Johansen Eşbütünleşme Test Sonuçları (İz Testi)

Hipotezler	Özdeğer İstatistiği	İz(trace) İstatistiği	%5 Kritik Değer	Olasılık değ.	Sonuç
Yok* (r=0)	0.429409	19.22955	15.49471	0.0130**	1 tane eşbütünleşik vektör vardır.
En fazla 1 (r=1)	0.057506	1.835985	3.841466	0.1754	

**, %5 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo.2'deki sonuçlar incelendiğinde hem maksimum öz değer testi hem de iz testi için ele alınan seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı görülmektedir. Elde edilen sonuçlara göre %5 anlamlılık düzeyinde yabancı sermaye yatırımları ile rekabet gücü arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı mevcuttur. Bu ilişkinin yönü ve büyüklüğünün tespit edilmesi ilişkinin açık şekilde belirtilmesi için önem taşımaktadır.

Uzun dönemli ilişkiye ait katsayılarının belirlenmesinde geleneksel yöntemlerle yapılan tahminler, içsellik ve otokorelasyon problemleri dolayısıyla sapmalı sonuçlar ortaya koyabilmektedir. Bu problemlerle karşılaşmamak amacıyla katsayıların tahminini Pedroni (1996) tarafından geliştirilen FMOLS, Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen DOLS ve Park (1992) tarafından geliştirilen CCR teknikleri ile yapılmıştır. Bu katsayı tahmin tekniğini diğerlerinden ayıran üstün özelliği değişkenlerin düzey değerleri ile birlikte regresyona dahil edilmesi ve durağanlaştırma için yapılacak fark alma işlemi sonucu yaşanacak gözlem kayıplarının önüne geçmesidir. Çalışmamızda her iki yöntem kullanılarak yapılan eşbütünleşme katsayı tahmin sonuçları tablo.3, tablo.4 ve tablo.5'te verilmiştir.

Tablo.3: FMOLS Sonuçları

Değişken	Katsayı	Katsayı Std. Hata	t-istatistik	Prob.
YAB_SER	0.002067	0.000514	4.022257*	0.0004
C	78.71711	3.455729	22.77873*	0.0000

* %1 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo.4: DOLS Sonuçları

Değişken	Katsayı	Katsayı Std. Hata	t-istatistik	Prob.
YAB_SER	0.002463	0.000510	4.825347*	0.0001
C	76.60121	2.894371	26.46558*	0.0000

* %1 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo.5: CCR Sonuçları

Değişken	Katsayı	Katsayı Std. Hata	t-istatistik	Prob.
YAB_SER	0.002080	0.000523	3.975759*	0.0004
C	78.82559	3.387009	23.27292*	0.0000

* %1 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo.3, Tablo.4 ve Tablo.5' te eşbütünleşme katsayılarının tahmin sonuçları görülmektedir. FMOLS (0.002067) , DOLS (0.002463) ve CCR(0.002080) sonuçları birbirine oldukça yakın tahminler vermiştir. Bu sonuçlar çalışmaya ait katsayı tahminlerinin tutarlılığını göstermektedir. Yabancı sermaye yatırımlarında meydana gelen 1 birimlik değişim rekabet gücünü yaklaşık 0.002 birim kadar pozitif etkilemektedir. Etki çok küçükte olsa pozitiftir. Dolayısıyla yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'nin rekabet gücüne kısmen de olsa pozitif katkı yaptığı söylenebilir.

Eşbütünleşme ilişkisinin ortaya konulmasının ardından bu ilişkinin olduğunu güçlendirmek amacıyla değişkenler arsındaki nedensellik ilişkisi Granger (1969), tarafından geliştirilen test ile incelenmiştir. Granger (1969), nedenselliği; "Y'nin öngörüsü, X'in geçmiş değerleri kullanıldığında X'in geçmiş değerleri kullanılmadığı duruma göre daha başarılı ise X, Y'nin Granger nedenidir". Bu tanımlamanın doğruluğu test edildikten sonra ilişki X→Y şeklinde gösterilir (Granger: 1988, s.554). Test sonuçları tablo.6' da gösterilmiştir.

Tablo.6: Granger Nedensellik Analizi Sonuçları

Temel hipotez	Gözlem	F-istatistiği	Olasılık değeri
$YSY \not\rightarrow RG$	33	3.67191**	0.0652
$RG \not\rightarrow YSY$	33	2.55132	0.1210

** %5 düzeyinde anlamlılığı ifade eder.

Tablo.6' da raporlanan sonuçlar değerlendirildiğinde yabancı sermayenin rekabet gücünün Granger nedeni olmadığını gösteren temel hipotez olasılık değerinin %10 da anlamlı olması sebebiyle reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir. Dolayısıyla yabancı sermaye yatırımları rekabet gücünün Granger nedenidir sonucuna ulaşılmıştır. Kısacası YSY'den RG'ye doğru tek yönlü nedensellik vardır. Ulaşılan bu sonuç yapılan eşbütünleşme katsayı tahminlerini destekler niteliktedir.

5. Sonuç

Küreselleşmeyle sürecinin hızlanması ile birlikte ticari ve finansal işlemlerin giderek yoğunlaşması ülkelerin ekonomik performanslarını arttırarak kalkınma düzeylerini hızlandırmaktadır. Ekonomik kalkınma düzeyinin arttırılmasında ise dış rekabet gücü önemli rol oynamaktadır. Günümüzde dış rekabet gücünü ise yurtiçi üretim verimliliği ve artışı, teknoloji düzeyi, ürün kalitesi, üretim ölçeği, dış fiziki yatırımların miktarı ve türleri gibi faktörler etkili olmaktadır. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları, gelişme yolundaki ülkelerin üretim, ürün tekniği ve üretim performansını doğrudan ve dolaylı olarak etkilemekte, ülkelerin ekonomik büyüme ve rekabet düzeylerini arttırmaktadır. Bu nedenle gerek gelişmiş gerekse gelişme yolundaki ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını kendilerine çekebilmek için

özendirici yasal ve kurumsal düzenlemelere gitmektedirler. Öte yandan doğrudan yabancı sermayeli firmaların ürettikleri malların uluslararası piyasalarda pazarlanmasında ve ülkelerin ekonomik performansını arttırmasında iç ve dış piyasada rekabet açısından etkili oldukları görülmektedir. Literatürde yapılan çalışmalar, ülke ve ülke grupları açısından değerlendirildiğinde yabancı sermaye yatırımlarının ülkelerin dış rekabet ve ihracatlarını arttırdığı görülmektedir.

Türkiye' de 1980 öncesinde yasal ve kurumsal altyapı eksikliği, ekonomik ve politik risk dolayısıyla doğrudan yabancı sermaye yatırımları sınırlı düzeyde gerçekleşirken, 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar tedbirleri sonucu gerçekleşen yasal ve kurumsal düzenlemeler ile DYS kanunun 2003 yılında yürürlüğe giren Doğrudan Yabancı Sermaye Kanunu ile doğrudan yabancı sermaye girişleri hızlanmaya başlamıştır. Bu artışlara rağmen Türkiye'nin DYSY çekebilme potansiyeli değerlendirildiğinde istenilen düzeyde gerçekleşemediği görülmektedir. Türkiye' ye yönelik yabancı sermaye yatırım girişlerinin sektörel dağılımı içinde % 35 pay ile ilk sırada imalat sanayi yatırımları yer alırken onu sırasıyla %30 pay ile finans ve sigorta faaliyetleri yatırımları, %13 pay ile ulaştırma ve depolama faaliyetleri, %11 pay ile enerji yatırımları, % 4 pay ile ise ticaret sektörü yatırımları izlemektedir. Türkiye' nin rekabet gücünün arttırılması açısından üretime yönelik yabancı sermaye yatırımları özendiren tedbirlerin arttırılması gerekmektedir.

Bu çalışmada Türkiye' nin 1980-2015 yılları arasında doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile rekabet gücü arasındaki ilişki incelenmiş, ilk olarak serilerin birim kök sınamaları Augmented Dickey- Fuller Birim Kök Testi ile yapılmıştır. Durağanlık düzeyleri I(1) olan seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi Johansen Eşbütünleşme Testi ile nedensellik ilişkisi ise Granger Nedensellik Testi ile analiz edilmiştir. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve rekabet gücü serileri düzey değerlerinde birim köklü iken birinci farkları alındığında durağanlaşmaktadır. Durağanlık mertebelerinin I(1) olması iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki olabileceğini göstermektedir. Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisinin varlığı ise Johansen eşbütünleşme testi ile araştırılmış, elde edilen sonuçlara göre %5 anlamlılık düzeyinde yabancı sermaye yatırımları ile rekabet gücü arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı mevcuttur. Bu ilişkinin yönü ve büyüklüğünün tespit edilmesi için ise FMOLS, DOLS ve CCR teknikleri kullanılmış, sonuçlar birbirine yakın düzeyde çıkmıştır. Yabancı sermaye yatırımlarında meydana gelen 1 birimlik değişim rekabet gücünü yaklaşık 0.002 birim kadar pozitif etkilemektedir. Dolayısıyla yabancı sermaye yatırımlarının Türkiye'nin rekabet gücünü azda olsa pozitif katkı yaptığı söylenebilir. Ayrıca YSY'den RG'ye doğru tek yönlü nedensellik vardır. Ulaşılan bu sonuçlar yapılan eşbütünleşme katsayı tahminlerini destekler niteliktedir.

Kaynakça

Anastassopoulas G. (2007). "Countries' International Competitiveness and FDI: An Empirical Analysis of Sellected EU Member Countries and Regions", Journal of Economics and Business, 10(1), 35-52.

Bhatt P.R. (2013). "Causal Relationship Between Exports, FDI and Income: The Case Of Vietnam", Applied Econometrics and International Development, 13(1), 161-176.

Carp L. (2014). "The Empiricial Analysis of the Relation Between FDI, Export and Economic Growth for Romania" CES Working Paper., 6(1): http://www.ceswp.uaic.ro/articles/CESWP2014_VI1_CAR.pdf

Chen Y., Hsu W.C. and Wang C. (2012), "Effects of Outward FDI on Home-Country Export Competitiviness", Journal of Chinese Economics and Foreign Trade Studies, 5(1), 56-73.

Falk M. and Hake M. (2009), " A Panel Data Analysis on FDI and Exports", FIW Research Reports: http://www.fiw.ac.at/fileadmin/Documents/Publikationen/fiwstudie12.pdf.

Granger, C. W. (1988). "Some Recent Development in a Concept of Causality". Journal of econometrics, 39(1-2), 199-211.

Harris, R., & Sollis, R. (2003). "Applied Time Series Modelling and Forecasting. Willey Pub.

Kao, C., & Chiang, M. H. (2000). "On The Estimation and Inference of a Cointegrated Regression in Panel Data. In Nonstationary panels, panel cointegration, and dynamic panels, Emerald Group Publishing Limited.

Martinez Martin J., (2010). " On The Dynamics of Exports and FDI: The Spanish Internationalization Process", IREA Working Paper: 2010/10.

Paul C., (2006). "Competitiveness Trough Foreign Dırect Investment", Alexandru Loan Cuza University,FEBA:
http://www.bursedoctorale.ro/public/documente/articole/13456186080_competitiveness.pdf.

Pedroni, P. (1996). Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels and the case of purchasing power parity. Manuscript, Department of Economics, Indiana University.

Porter, M. (1990), "The Competitive Advantage of Nations", Harvard Business Review, March-April 1990, ss.72-91.

Ulusoy, G., Öz, S. Ve Diğerleri, (2006). "Türkiye Küresel Rekabet Raporu", REF, TÜSİAD - Sabancı Üniversitesi Rekabet Forumu, Lebib Yalkın Yayınları, İstanbul.

UNCTAD, (2007), "Foreign Direct Investment and the Locational Competitiveness of Countries", Meeting of Experts on "FDI, Technology and Competitiveness", World Invesment Report, Newyork, Geneva.

Azərbaycan Paleooykonimlərinin Xarakterik Xüsusiyyətləri

Nailə Yusifova - UNEC

Özet

Azərbaycan ərazisindəki toponimlər, eləcə də paleooykonimlər tarixin müxtəlif dövrlərində meydana gəlmişdir. Həm qədim, həm də müasir toponimlər mənşə etibarilə müxtəlifdir. Məlumdur ki, toponimlər bilavasitə coğrafiya elmi ilə bağlıdır. Lakin onların mənası dilçilik elminin köməyi ilə açılır və məhz bundan sonra həmin adlar tarixi tədqiqatlar üçün əlavə, bəzən də yeganə mötəbər mənbəyə çevrilir. Toponimlərin mənasını coğrafi obyekt növləri üzrə öyrənmək elmi cəhətdən daha faydalıdır.

Anahtar Kelimeler: *Xarakterik Xüsusiyyətləri*

Azərbaycanın coğrafi adlar xəritəsi zəngin və rəngarəngdir. Bu coğrafi adların bəziləri peşə sənətkarlığı, bəziləri yer, bəziləri də bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar nəsil və tayfa birləşmələrini bildirir. Həmin sözlərin bir qismi öz ilkin formasını saxlamış, bir qismi isə müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramışdır. Bununla belə uzun tarixi dövr ərzində ayrı-ayrı xalqlar və etnik qruplar toponimləri müxtəlif səbəblər üzündən bir şəkildən başqa şəklə salır, mənsub olduqları dilin, şivənin, yaşadıqları dövrün xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırırlar. Bu xüsusiyyət, bu vəziyyət toponimlərin tarixini, hansı tarixi-xronoloji qata mənsubluğunu müəyyənləşdirmək işinə çətinlik törədir. Həmin çətinliyi aradan qaldırmaq üçün əhalinin ana dili, yerli şivələr, iqtisadi vəziyyəti və eləcə də toponimlərin yerli tələffüzü, qədim mənbələrdə işlənən forma və məna xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır (9,45-46).

Toponimlərin geniş yayılmış növlərindən biri oykonimlərdir. Oykonim yunanca *oycos* "yaşayış məntəqəsi" və *onoma* "ad" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib şəhər, qəsəbə, kənd tipli yaşayış məntəqəsi adlarını bildirir və yaşayış məntəqəsinin böyük və kiçikliyinə görə iki qrupa ayrılır: komonimlər və astionimlər (1, 32).

Komonim kənd, qəsəbə tipli, astionim isə şəhər tipli yaşayış məntəqə adlarını bildirir. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan toponimlər sisteminin əsas hissəsini oykonimlər təşkil edir. Oykonimlərin əmələ gəlmə və formalaşmasına görə tədqiqatçılar arasında olan fikir müxtəlifliyi diqqəti xüsusilə cəlb edir. L. L. Qumetskaya toponimləri şəxs adlarından əmələ gəlmə yer adları; mənası müəyyən edilmiş yer adları; mənası aydın olmayan yer adları (11,59) kimi təsnif edir.

V. D. Belnekaqa və A. V. Superanskaya isə toponimlərin təsnifini söz yaradıcılığı əsasında verir (10,89-97), toponimləri nominasiyasına görə daha geniş qruplaşdırırlar. A. N. Yeremiya isə oykonimləri semantikasına görə bir qədər başqa cür təsnif edir: topoqrafik oykonimlər (oronimik, floronimik, hidronimik, faunonimik), sosial-tarixi oykonimlər (antroponimik, psixoloji oykonimik, fortonimik, sosial, peşə, digər), mənşəyi məlum olmayan oykonimlər.

Bununla yanaşı müəllif toponimləri söz yaradıcılığı strukturuna görə üç yerə ayırır: ilkin, törəmə, mürəkkəb. O, qeyd edir ki, bu qruplar da çoxsaylı və rəngarəng struktur-semantik tiplərə malikdir. Ilkin toponimlərin xüsusiyyəti odur ki, onlar törəmə, yaxud qeyri-törəmə sözlərdən yaranır və hes bir şəkilçi qəbul etmir. Bu adların bir çoxu coğrafi termin və ümumi leksik vahidlərin xüsusiləşməsi yolu ilə yaranır.

Törəmə toponimlər sözlərə xüsusi topoformantların əlavə edilməsi yolu ilə yaranır. Müəllifə görə mürəkkəb toponimlər struktur tipinə görə iki qrupa təsnif edilir: isim+isim, say+isim. (10,42).

Azərbaycan toponimikasında nominasiyaya görə ilk geniş təsnifat verən E. Q. Mehrəliyev yazır: «Coğrafi adları əmələ gətirən səbəblər əsas etibarilə ikidir. Bu da hər hansı bir yerin təbii coğrafi xüsusiyyətlərindən və həmin yerlərdə baş vermiş müəyyən tarixi-etnoqrafik səbəblərdən ibarətdir» (6,116). Göründüyü kimi toponimlərin nominasiyasına görə təsnifi ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif şəkildə aparılmışdır. A. Qurbanov toponimlərin leksik, semantik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandığını qeyd edirsə, T. Əhmədov toponimlərin yaranmasında yalnız sintaktik üsuldan istifadə olunduğunu qeyd edir (2,150).

S. Mollazadə isə toponimləri aşağıdakı şəkildə təsnif edir: leksik yolla yaranmış toponimlər; morfoloji üsulla yaranmış toponimlər; sintaktik yolla yaranmış toponimlər (9,36).

Q. Məşədiyev də toponimlərin müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən cümlələrlə ifadə olunduğunu, yəni bütöv bir cümlə tərkibi kimi işləndiyini qeyd edərək toponimlərin sadə, düzəltmə və mürəkkəb olması fikrini irəli sürür (7,146). T. Əhmədov isə Molçanovanın tədqiqatlarında şəkilçilərin toponimiyaya hazır gəlməsi barədəki mülahizəni əsas götürüb onomastik vahidlərin yaranmasında şəkilçilərin rolunu inkar edərək, toponim yaradıcılığı ilə söz yaradıcılığı arasındakı fərqləri belə izah edir: «Şəkilçilər yalnız toponimik səciyyə daşımayan bir sıra isim, sifət və başqa nitq hissələrinə mənsub ümumi leksik vahidlərin yaradılmasına xidmət edirlər. Toponimiyaya isə onlar qoşulduqları sözlə birlikdə (semantik bütöv kimi) gəlirlər. Bu, o deməkdir ki, toponimik səciyyədə şəkilçilərin funksiyası sıfıra bərabər olub, bu baxımdan onlar asemantik səciyyə daşıyır» (2, 144). Eyni fikirlə R. Eyvazovanın da tədqiqatında rastlaşırıq. A. Qurbanov isə onomastik vahidlərin yaranmasında morfoloji üsuldan istifadə olunduğunu qeyd edərək yazır: «Azərbaycan dilçiliyində belə bir yalnış mövqe vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər kök və şəkilçi şəklində mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, bu fikirdə də həqiqət vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçilərin rolunu tamamilə inkar etmək olmaz, səhv nəticələrə aparıb çıxara bilər. Çünki, dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir» (5,453).

Göründüyü kimi, toponimlərin yaranmasında şəkilçilərin rolu mübahisəli şərh olunur. Tədqiqatçılar arasında yaranmış fikir ayrılığı bəzən zərurətdən meydana gəlir. Çünki düzəltmə toponimlərin bir qismi T. Əhmədovun qeyd etdiyi kimi düzəltmə sözlərdən yaranmış sadə coğrafi adlardan (*Dəvəçi, Dəmirçi, Üzümçü* və s.), digər qismi isə sadə coğrafi adlardan və toponimik terminlərdən, həmçinin, müxtəlif leksik-semantik vahidlərdən şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış (*Yamçı, Dəvəçi, Qançı, Aralıq, Ovluq* və s.) düzəltmə toponimlərdən ibarətdir. Bu məsələ bir qədər mürəkkəb olduğundan yarana biləcək anlaşılmazlığı aradan qaldırmaq üçün quruluşuna görə toponimləri təsnif edərkən, fikrimizcə, aşağıdakı bölgü daha məqsədəuyğun hesab edilə bilər: leksik-semantik, morfoloji, sintaktik.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, oykonimlər adlandırdıqları ərazilərin böyüklüyü, kiçikliyinə görə iki qrupa bölünür: komonimlər, astionimlər.

Komonimlər hər hansı kənd, yaşayış məntəqəsinin adını bildirir. Komonimlər təkcə kəndləri deyil, şəhər tipli qəsəbələri də əhatə edir. Azərbaycan rayonlarında çoxlu bu tipli komonimlər mövcuddur. Məsələn, *Avrora, Aşağı Nügədi* (Lənkəran rayonu), *Biləcəri, Buzovna, Keşlə* (Bakı şəhəri), *Qonaqkənd* (Quba rayonu), *Qovlar* (Tovuz rayonu) və s. oykonimləri bu tipli qəsəbə adlarına nümunə göstərmək olar. Kənd adlarından fərqli olaraq, bu tip yaşayış məskənlərinin adını daşıyan komonimlərin əksəriyyəti müasir adlardır. Şəhər tipli qəsəbələrin əksəriyyəti Abşeron yarımadasında və Lənkəran rayonu ərazisində yerləşir.

Astionim hər hansı şəhər yaşayış məntəqəsinin adını bildirir. Azərbaycanda 49 astionim vardır. Bunların bir qismi əvvəlcə şəhər tipli qəsəbələrin adını daşıdığına görə komonim kimi formalaşmış, sonradan həmin ad şəhərə verildiyi üçün astionim olmuşdur (4,228-229). Astionimlərin bir qrupu isə əvvəlcədən müstəqil astionim kimi formalaşmışdır. Məsələn, *Bakı, Gəncə, Lənkəran, Daşkəsən, Ağdaş, Zaqatala, Şamaxı* və s.

Azərbaycan toponimlər sistemindəki ayrı-ayrı coğrafi adlar uzun bir tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, həm də aid olduğu xalqın və mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu ərazidə baş vermiş ictimai, iqtisadi və siyasi hadisələrin bir sıra spesifik cəhətlərini də özündə əks etdirmiş və formalaşmasını şərtləndirmişdir. Bu yolla yaranmış bütün toponimlərin hansı tarixi dövrlərin məhsulu olduğunu, onların hansı ekstralinqvistik faktorlarla əlaqədar yaranmasını və nəyi özündə əks etdirdiyini müəyyənləşdirmək bir sıra cəhətlərinə

görə çətin olsa da, müəyyən bir hissəsinin törəmə yollarını və səbəblərini müəyyənləşdirmək (bərpa etmək) mümkündür. Məsələn, tədqiqat göstərir ki, paleotoponimlərin, xüsusilə paleo və mezooykonimlərin əksəriyyəti etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə, əsasən qəbilə və tayfa adları ilə bağlı yaranmışdır. Belə ki, mənbələrdə ilk orta əsrlərdə Albaniya ərazisində etnik cəhətdən və dil baxımından bir-birindən seçilən alban, qarqar, tərtər, hun, xəzər, bulqar, kəngər, padar, bayat, quşçu, sak, kaspi, gel, leq, çul, quşçu və s. tayfa adlarının indiyə qədər *Alban, Tərtərçay, Xəzər, Bolqarçay, Ləki, Şəki, Padar, Bayat, Quşçu* və s. toponimlərdə müşahidə olunması həmin qanunauyğun prosesin təzahürüdür. Bu onu göstərir ki, etnonimlərin topoimiyada əks olunması etnonimik qanunauyğunluqlarla əlaqədardır və onlar bilavasitə etnik müxtəlifliyin mövcud olduğu bir şəraitdə toponimə (xüsusilə oykonimə) çevrilə biliblər. Məhz Azərbaycan toponimlər sistemində coğrafi adların böyük bir hissəsini və ən qədim layını da etnonimlərdən törənən toponimlərin təşkil etməsi bunun nəticəsidir. Lakin bununla yanaşı, toponimlərin meydana gəlməsində antroponimlər də mühüm rol oynamışdır. Xüsusi mülkiyyətin hakim olduğu dövrlərin toponimiyada qalıqları kimi mühafizə olunan belə adlar bir neçə coğrafi nomenli makrotopoimlərin və çoxlu mikrotoponimlərin birinci tərəfləri yerində işlənməklə yanaşı, həm də bəzən, hətta müstəqil şəkildə coğrafi nomensiz oykonimlər kimi də işlənirlər. *Əliqulu, Əlyar, Ibadulla, Nağdalı, Mürsəl, Lərvan* və s. oykonimlər buna misal ola bilər. Azərbaycan toponimlər sistemində sadə (elliptik coğrafi nomensiz) poleo- və mezooykonimlərin əksəriyyətini yaşayış məntəqəsinin tipini, yerini, coğrafi relyef formalarını və su obyektlərinin adlarını bildirən qədim türk (paleoazərbaycan) mənşəli yerli coğrafi terminlər təşkil edir. Bura ilk növbədə *Bum, Bük, Car/yar, Dar/Zar, Ispik, Zizik, Kürçal, Qəşəd, Gömir, Tap, Tapan, Tuğay* və s. toponimləşən coğrafi terminlər daxildir. Həmin toponimlərin qədim türk (Azərbaycan) dilinə məxsus sözlərlə ifadə olunmasını ümumtürk abidələri və qohum dillərin materialları da təsdiq edir. Bu problemlə ciddi məşğul olmuş T. Əhmədov yazır: «Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə oykonim anlayışına sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahidlərdən elleptik coğrafi nomensiz (sadə) və elleptik coğrafi nomenli (mürəkkəb) digər qrup toponimlərdən (oronim, adonim və hidronimlərdən), sadə və mürəkkəb antroponim, etnonim, zoonim, fitonim və s. adlardan törənən yaşayış məntəqə adları daxildir.

Ayrı-ayrı qruplara daxil olan oykonimlər müxtəlif quruluşlu ümumi və xüsusi adların köməyi ilə düzələcək ikinci komponentlərinin düşməsi nəticəsində meydana çıxan vahid formada – sadə, coğrafi nomensiz variantda da işlənə bilərlər. Bu baxımdan, həmin adları müxtəlif şəkildə öyrənmək mümkündür. Məsələn, sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi sözlərdən törəyən birinci komponentin sadə oykonim kimi işlənə bilməsi və s. Onu da qeyd edək ki, toponimlər yaranma və formalaşma yollarına görə başqa leksik vahidlər kimi dildə mövcud olan sözdüzəltmə modellərinə əsaslanır. Toponimlərin yaranması və inkişafı, onların müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən təsnifi barədə elmi ədəbiyyatda müəyyən fikir və mülahizələr də söylənilmişdir. Y. Yusifov və S. Kərimovun birgə yazdıqları «Toponimikanın əsasları» kitabı (12,64-115) buna nümunə ola bilər. Biz bu bölgülər üzərində ətraflı dayanmaq fikrində deyilik. Burada bir cəhəti qeyd etmək istəyirik ki, biz paleooykonimlərin təhlili zamanı A. Qurbanovun, S. Mollazadənin və Q. Məşədiyevin bölgüsünə əsaslanmışıq və tədqiqat boyu da bu prinsipi gözləyəcəyik. Onların əsas bölgüsü aşağıdakı kimidir:

Sadə – leksik yolla yaranan toponimlər;

Düzəltmə – morfoloji üsulla yaranan toponimlər; və

Sintaktik – mürəkkəb yolla yaranan toponimlər.

Toponimlər yaranma və formalaşma xüsusiyyətlərinə görə başqa leksik vahidlərdən bir o qədər də fərqlənmir. Hər hansı bir dildəki toponimlər öz yaranma üsuluna görə həmin dildə mövcud olan sözdüzəltmə modellərinə əsaslanır. Burada bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yarandıqları halda, toponimlərin (oykonimlərin, oronimlərin, hidronimlərin və s.) formalaşmasında bu üsulların yalnız birindən – sintaktik üsuldan istifadə edilir (2, 91). Bu mülahizənin nə dərəcədə doğru olmasını mövcud faktlar təsdiq edə bilər. Burada yalnız coğrafi obyekt növünü göstərən terminləri (kənd, oba, şəhər və s.) köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşu adların olması bir o qədər də əsas deyildir. Burada söhbət sadə və düzəltmə oykonimlərin leksem və morfemlərin köməyi ilə yaranmasından gedir. Düzdür, coğrafi terminlərin xüsusi adların ən geniş yayılmış növlərindən olan toponimlərin formalaşmasındakı real rolu çoxdan məlumdur. «Azərbaycan toponim yaradıcılığında əsas rolu coğrafi terminlər oynayır, onlarsız toponim yaranmır» fikrini irəli sürənlər heç də səhv etməmişlər. Bu da doğrudur ki, dildəki qənaət prinsipinə əsasən və toponimin dildə işlənmə tezliyi ilə bağlı olaraq həmin

terminlər əksər hallarda ellipsisə uğrayır. Bu qanunauyğunluq əsasında formalaşan makrooykonimlərin ikinci komponentləri – coğrafi obyektlərin tipini göstərən sözlər, coğrafi terminlər (kənd, oba, şəhər adları) ehtiyac hiss olunmadığından çox vaxt ellipsiyaya uğrayır, nəticədə isə məntəqə adının spesifik cəhətlərini özündə əks etdirən, aparıcı rola malik olan, onun nüvəsini təşkil edən müxtəlif quruluşlu birinci komponentlər isə oykonim kimi sabitləşir. Belə toponimlərdə adların quruluşunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Digər tərəfdən, toponimiyada sistem təşkil edən və müəyyən qanunauyğunluğa əsaslandığı müşahidə olunan toponimlərin ilkin funksiyalarını və ilkin strukturunu müəyyənləşdirmək də əhəmiyyətlidir. Çünki onların bəziləri bizə ixtisar olunmuş (elliptik) formada gəlib çatdıqlarına görə «natamam adlar» kimi görünür. Lakin müəyyən mənbələr və materialların vasitəsi ilə onlardan bir çoxunun ellipsisə uğramış və ixtisar olunmuş komponentlərini bərpa etmək, ilkin funksiya və formalarını müəyyənləşdirmək mümkündür (8:99-100). Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, biz işin bu bölümündə toplanmış materiallar əsasında bizi maraqlandıran bir sıra toponimik adlar (paleooykonimlər) haqqında qısa məlumat verməklə yanaşı, onların linqvistik təhlilini verərək, qrammatik quruluşunu araşdırmağa çalışacağıq.

Toponimlər müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən də cümlələrlə ifadə olunur,yəni bütöv bir cümlə formasında müəyyənləşir. T.Əhmədov bu münasibətlə yazır ki, Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsulla yarandıqları halda, oykonimlərin (eləcə də oronim və hidronimlərin) əmələ gəlməsində bu üsulların yalnız birindən, sintaktik üsuldan istifadə edilir. Faktlar göstərir ki, Azərbaycan toponimlər sistemində dildə işlənən leksem və morfemlərin köməyi ilə düzələn sadə və düzəltmə oykonimlərə təsadüf olunur. Belə ki, ilk baxışda sadə və düzəltmə oykonim kimi görünən terminlərin (kənd, oba, şəhər və s. adlarının) böyük qismi bir neçə sözün birləşməsi köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşlu adlardır (1,155). Q. Məşədiyev T. Əhmədovun bu fikrinə öz münasibətini bildərərək yazır: «Biz də həmin fikrin tərəfdarıyıq. Lakin belə bir sual meydana çıxa bilər. Bəs, morfoloji əlamət bildirən şəkilçilər *(-lı,-li,-lu,-lü, -çı,-çi,-çu,-çü* və s.) vasitəsi ilə yaranan toponimlər quruluşuna görə necə toponim adlanır? Düzəltmə! Bəs, düzəltmə toponimlər sadə toponimlərdən yaranmırmı? Doğrudur, T. Əhmədov *-lı,-li,-lu,-lü* şəkilçiləri ilə formalaşan və oykonim kimi sabitləşən etnonimlərin bir qisminin əvvəlcədən mövcud olan müəyyən tayfa, nəsil, tirə adlarına qeyd olunan şəkilçilərin artırılması ilə düzəlməsini göstərir. Həmin şəkilçilərin burada, eyni zamanda konkret qrupun, konkret tayfa, nəsil və ya tirə mənsubiyyətini, aidliyini bildirmək fyunksiyasını (məsələn, Abdallı, Qayalı və s.) yerinə yetirdiyini göstərir. Bəs bu şəkilçilərin başqa toponimik adların yaranmasındakı roluna necə baxmaq olar? Məsələn, *Çanaqçı, Arabaçı, Topçu* və s. sözlərdə olduğu kimi. Bəlkə də, müəllif burada ancaq oykonimlərin yaranmasını nəzərdə tutmuşdur. Lakin bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, dildə sözlər (eləcə də toponimlər) sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar. Sözlərin – toponimlərin quruluşu məsələsini də nəzərə almaq lazımdır (8, 101). Hər iki müəllifə haqq qazandırmaq olar. Onların gətirdikləri ayrı-ayrı faktlar onların fikirlərini əsaslandırır. Bizim fikrimizcə, bu iki mülahizənin biri, yəni Q. Məşədiyevin mülahizəsi daha çox məqsədəuyğundur. Çünki coğrafi adlar quruluşuna və yaranma yollarına görə nomenklator sözlərlə (nomenlərlə) daha çox bağlıdır. Söz yaradıcılığı məsələsini də yaddan çıxarmaq olmaz. Çünki morfoloji yolla daha çox ad yaratmaq mümkündür. Burada həm xüsusi adlar, həm də ümumi sözlər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.

Əhmədov T. El-obamızın adları, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1984, 124s.

Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı,ADU nəşriyyatı, 1991, 317 s.

Qafqaz ərazisi və tayfalarının təsviri materialları məcmusu (CMOMPK əsasında).

Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları, I cild, Bakı, “Nurlan” nəşriyyatı, 2004, 240 s.

Mehrəliyev E. Q. Azərbaycan SSR-də coğrafi adları öyrənməyin bəzi

məsələləri haqqında // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (geoloji-coğrafiya elmləri seriyası), N1, 1951.

Məşədiyev Q. İ. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1990, 131 s.

Məşədiyev Q. İ. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-linqvistik təhlili, Bakı,

“Nurlan” nəşriyyatı, 2007, 231 s. 112.

Моллазаде С. М. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку, Изд. «Маариф», 1979, 206 с.

Еремия А. Н. Географические названия рассказывают. Кишинев,1982

Черняевская Е. М. История разработки топонимических классификаций // Развитие методов топонимических исследований. Москва,1970, 59с.

Юсифов Ю. Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках //Материалы II научно-теоретической конференции, посвященной проблемам азербайджанской ономастики, Баку, 1988, с.120-124.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine ve Dış Ticaretine Olumlu Etkileri

Doç.Dr. Oğuz Yıldırım

Tayfur Süleyman Koç

Abdulkadir Said Mohamoud

Özet

Ülkeler arasındaki gümrük tariflerini kaldırmayı öngören gümrük birlikleri, taraf ülkelerin refah düzeyini yükseltmek ve diğer ülkelere karşı rekabet gücünü arttırmak üzere imza altına alınan sözleşmelerdir. Bu çalışmanın amacı Gümrük Birliği'nin Türkiye ekonomisine ve dış ticaretine olan olumlu etkilerini incelemektir. Sonuç olarak, gümrük birliği sorasın da Türkiye'nin dış ticaret rakamlarında önemli değişimler meydana gelmiştir. Türkiye'nin toplam ihracat miktar ve tutarı, hem AB'ye hem de üçüncü ülkeler karşı artış göstermiştir. Buna karşılık özellikle AB'den yapılan ithalat rakamları da yüksek düzeyde gerçekleşmeye başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Gümrük Birliği, Dış Ticaret, Türkiye Ekonomisi.*

1.Giriş

Geçtiğimiz yüzyılda ticaret hacimlerinin büyük oranda artış göstermesi ve hem işletme düzeyinde hem de ülkeler açısından rekabet koşullarının daha da şiddetli hale gelmesi nedeniyle, farklı strateji ve uygulamaların hayata geçirilmesi söz konusu olmuştur. Küreselleşme ile birlikte dış ticaretin kolaylaştığı, küresel ve bölgesel nitelikli işbirliklerinin güçlendiği ve buna bağlı olarak da ithalat ve ihracata yönelik mal-miktar kısıtlamalarının azaldığı görülmüştür. Küresel veya bölgesel işbirliklerinin önemli bir sonucu da gümrük birliği antlaşmalarıdır. Ülkeler ya da hükümetler, dış ticaret kapsamında avantajlar elde etmek ve gümrük süreçlerindeki mali ve bürokratik engelleri en aza indirgemek üzere, bölgesel nitelikli gümrük antlaşmalarına yönelmektedirler. Bu yöndeki antlaşmalar yalnızca gümrük değil, iktisadi hayatı ilgilendiren diğer konularda da (istihdam, yatırım, vb.) söz konusu olabilmektedir. Bu noktada bölgesel ekonomik bütünleşme ve antlaşmaların en önemli örneklerinden biri, Avrupa Gümrük Birliği'dir.

Türkiye 1995 yılında, Avrupa Birliği ile gümrük birliği konusunda mutabakata varmıştır. Gümrük Birliği, Cumhuriyetin kuruluş döneminden 90'lı yıllara kadar Türkiye'nin Avrupa'ya yönelik geliştirmiş olduğu politikaların bir sonucudur. Ekonomik entegrasyon sürecinin bir aşaması olan gümrük birlikleri, taraf ülkelerin ekonomisine ve dış ticaretine doğrudan etki sağlamaktadır. Çalışma kapsamında öncelikli olarak, ekonomik entegrasyon ve gümrük birliği kavramlarına yönelik tanımlamalar yer almıştır. Daha sonra Türkiye'nin Gümrük Birliği'ne dahil olma sürecine ilişkin özet bilgiler sunulmuştur. İlerleyen bölümde ise Gümrük Birliği'nin Türk ekonomisine ve dış ticaretine olan etkilerini gösteren çeşitli veriler ve öncül araştırmaların bulguları yer almıştır.

2.Ekonomik Bütünleşme Kavramı

20. yüzyıl itibariyle küreselleşmenin bütün dünyayı etkisi altına alması, işletmeler ve hükümetler için farklı stratejilerin geliştirilmesine neden olmuştur. İşletmeler örgütsel düzeyde yeni planlar ortaya koyarak küresel değişim sürecine adapte olmayı hedeflerken, ülkeler ya da hükümetler ise karşılıklı entegrasyonu sağlamak üzere faaliyetlerine başlamışlardır. Ülkeler arasında gerçekleştirilen ekonomik antlaşmaların temel amacı, karşılıklı çıkar ve kazançları yükseltmek üzere ekonomik ilişkileri daha etkin hale getirmektir. Bu bağlamda dış ticaret hacmini genişletmek, daha yüksek düzeyde ihracat ve ithalat işlemleri yapabilmek ve bu işlemleri bürokratik yönden daha kolay hale getirmek üzere, ülkeler arasında çeşitli antlaşmalar söz konusu olmaktadır (Dura ve Atik, 2007 : 2). Bu antlaşmalar, ülkelerin ekonomik bütünleşmesi ile ilgilidir. Ülkeler ekonomik bütünleşme ile birlikte, ekonomik faaliyetlerini arttırmayı ve dolayısıyla refah artışını sağlamayı hedeflemektedirler. Bu bağlamda bölgesel ya da küresel nitelikte ortaya çıkan ekonomik entegrasyonlar (bütünleşmeler), toplumun refah düzeyini arttırmak amacıyla ülkeler arasında gerçekleştirilen ortaklıklardır (Jovanovic, 2006 : 15).

Ekonomik bütünleşme (entegrasyon) birbirleriyle yakın ilişkileri bulunan ülkelerin başta ticaret olmak üzere, aralarındaki her türlü iktisadi faaliyeti liberalleştirmek üzere yapmış oldukları birliktelik şeklinde tanımlanabilir (Dura ve Atik, 2007 : 2). Bir başka tanıma göre ekonomik bütünleşme; malların, hizmetlerin ya da üretim faktörlerinin iki veya daha fazla ülke arasındaki karşılıklı geçişini engelleyen sınırların kaldırılmasıdır (Pelkmans, 1984 akt. Yazgan, 2010 : 5). Ülkeler arasındaki bütünleşmenin temel amacı, karşılıklı ticareti serbestleştirmek yani kolaylaştırmaktır. Özellikle 2. Dünya Savaşı sonrasında hem küresel hem de bölgesel nitelikli entegrasyonlar ortaya çıkmıştır. Bölgesel entegrasyonlar (bütünleşmeler), belirli bir bölgede yer alan bazı ülkeler arasında gerçekleştirilmektedir. Bu yönüyle "bölgesel yaklaşım" olarak da adlandırılmaktadır (Dura ve Atik, 2007: 10).

Bela Balassa, ekonomik bütünleşme (entegrasyon) kavramının teorisyenlerinden biridir. Balassa (1961), bölgesel nitelikli ekonomik bütünleşmeleri 5 (beş) aşama şeklinde derecelendirmiştir. Bu aşamalar sırasıyla; serbest ticaret bölgesi (free trade area), gümrük birliği (customs union), ortak pazar (common market), ekonomik birlik (economic union) ve ekonomik bütünleşmedir[1](Balassa, 1962 : 2). Bu aşamalara ilişkin özet açıklamalar aşağıdaki gibidir (İyibozkurt, 1996 : 3-5; Balassa, 1962 : 2-3):

Serbest Ticaret Bölgesi: Serbest bölge üzerine antlaşmaya varan ülkeler arasında, mal veya hizmet transferini sınırlayan engellerin kaldırılmasını öngören düzenlemelerdir. Temel amacı, bölge içerisindeki mal transferlerini daha hızlı ve kolay hale getirmektir. Serbest ticaret bölgesi, katılımcı ülkelerin ortak bir dış ticaret politikası izlediği anlamını taşımamaktadır. 1960 yılında kurulan Avrupa Serbest Ticaret Birliği, serbest ticaret bölgelerinin örneklerinden biridir.

Gümrük Birlikleri: Gümrük birliği konusunda anlaşmaya varan ülkeler, mal ve hizmet transferine yönelik engellerin kaldırılması yanında ortak bir gümrük politikası (ithalat / ihracat rejimi) izleme yönünde karar alırlar.

Ortak Pazar: Ortak pazar kavramı gümrük birliğinin daha ileri bir noktası olarak, üretim faktörlerine yönelik sınırlamaların da karşılıklı olarak kaldırılması ile ilgilidir.

Ekonomik Birlik: Ekonomik birlikler, taraf ülkelerin gümrük konusunda anlaşmalarının yanında, para ve maliye konusunda da ortak bir politika izlemelerini açıklamaktadır.

Ekonomik Bütünleşme (Tam Ekonomik Birlik): Taraf ülkelerin para, maliye ve sosyal politikalarında bütünüyle ortak hareket etmesi ve ülkelerden daha üst düzeyde örgütsel kurumlar oluşturarak, bu kurumların verdiği kararları uygulamasıdır. Avrupa Birliği, önemli bir örneğidir.

Görüldüğü üzere ekonomik bütünleşme, pek çok aşamadan oluşan ve her bir aşamanın kendine özgü özellikleri barındırdığı sistematik bir süreçtir. Bu sürecin önemli bir adımı da gümrük birlikleridir. Türkiye, günümüz itibariyle AB ile gümrük birliği halindedir. Türkiye ekonomik kalkınmasını hızlandırmak ve AB'ye

[1] Bu sıralama dışında, serbest ticaret bölgelerine yönelik anlaşmalar öncesinde "tercihli ticaret anlaşmaları" da bir aşama olarak kabul edilmektedir. Tercihli ticaret anlaşması, birden çok ülkenin karşılıklı olarak gümrük tariflerinde indirime gitmesini öngörmektedir (İyibozkurt, 1996: 3).

olan üyelik sürecini tamamlamak üzere, gümrük birliğine taraf olmuştur. Ekonomik yönden pek çok yenliği de beraberinde getiren gümrük birliği, yerli literatürde pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Bu çalışmalardan bazılarını incelemeden önce; gümrük birliğinin tanımı, özellikleri ve Türkiye'nin gümrük birliğine dahil olma sürecine ilişkin özet bilgiler, çalışma kapsamında sunulmuştur.

3. Gümrük Birliğinin Tanımı ve Özellikleri

Gümrük birlikleri, ekonomik bütünleşmenin aşamalarından biridir. Aralarında gümrük birliği konusunda uzlaşma sağlayan ülkeler, karşılıklı gümrük duvarlarını kaldırarak dışarıya karşı (diğer ülkelere) ortak bir gümrük alanı meydana getirmiş olurlar (İyibozkurt, 1996 : 4). Gümrük birlikleri temel olarak, iki veya daha fazla ülke arasındaki dış ticaret ortaklığını yansıtmaktadır. Buna göre gümrük birliği konusunda anlaşan ülkeler, kendi aralarında ortak bir gümrük tarifesi hazırlarlar ve böylece kendi aralarında serbest bir ticaret alanı oluştururlar.

Gümrük birliklerinde taraf ülkelerin kendi aralarındaki gümrük duvarlarını kaldırması ve ortak ticaret alanı oluşturması nedeniyle, tüm taraflara yönelik refah arttırıcı gelişmeler söz konusu olabilmektedir. Ayrıca birlik dışındaki üçüncü ülkelere uygulanan gümrük tarifeleri nedeniyle, bazı ülkeler için refah düzeyini azaltan etkenler de oluşabilmektedir (İyibozkurt, 1996 : 6). Gümrük birlikleri yapıları itibariyle liberal bir rekabet ortamını da beraberinde getirmektedir. Birliğe taraf ülkeler açısından liberal (özgür) bir rekabet ortamı oluştuğu için taraflar arasında yapısal eşitsizlikler de ortaya çıkabilmektedir. Taraf ülkelerin ekonomik büyüme rakamlarının denk olmaması sonucunda, karşılıklı anlaşmazlıklar ve çıkar çatışmaları oluşabilir. Bu durumu en aza indirgemek üzere, üretim faktörü piyasalarını da entegre etmeyi öngören "orak pazar" modelleri gündeme gelmiştir (Günuğur, 1995 : 43). Ancak her gümrük birliği antlaşması sonrasında, ortak pazara yönelik sözleşmelerin imza altına alınması söz konusu olmamaktadır.

Ülkeler arasında gümrük üzerine varılan herhangi bir antlaşmanın gümrük birliği sayılabilmesi için bazı koşulların var olması gerekmektedir. 1947'de imzalanan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasına[2] göre gümrük birliği (Balassa, 1962 : 21):

Taraf ülkeler arasındaki ticari faaliyetleri kısıtlayan her türlü tarife ve uygulamayı ortadan kaldırmalı;

Taraf olmayan ülkelere yönelik dış ticaret tarifelerini, tüm üye ülkeler açısından bir bütün (ortak) hale getirmelidir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, dünya genelinde yeni bir talep ve arz dengesi oluşmaya başlamıştır. Artan taleplere karşı gerekli ürün ve hizmetleri arz etmek ve ayrıca savaşın verdiği ekonomik zararları daha hızlı telafi etmek üzere, bölgesel ve küresel nitelikli yeni entegrasyonlar ortaya çıkmıştır. Bu sürecin önemli bir noktası da Avrupa kıtası olmuştur. 1945'den sonra Avrupa'da hem siyasi hem de ekonomik anlamda yeni yapılanmalar ortaya çıkmıştır. Örneğin Avrupa'nın doğu bloğuna karşı bölgesel güvenliği açısından NATO kurulmuş, aynı süreçte Almanya ve Fransa'nın öncülüğünü yaptığı Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT) anlaşması ile ekonomik bütünleşmenin ilk adımları atılmıştır (Eralp, 1997 : 90). 1958 yılında gerçekleşen Avrupa Ekonomik Topluluğu ise kıtadaki bütünleşmenin bir diğer adımı olmuştur. Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kuran Roma Antlaşması, taraf ülkeler arasındaki serbest dolaşım ve göçmen işçilerin sosyal güvenceleri gibi konular üzerinde temel düzenlemeler içermektedir. Bu düzenlemeler, taraf ülkelerin ekonomik gelişimini hızlandırmak üzere "ortak pazar" anlayışını geliştirmeyi hedeflemiştir (Yılmaz, 2009 : 61) Bu bağlamda ikinci dünya savaşı sonrasında başlayan Avrupa genelindeki ekonomik bütünleşme, hızlı adımlarla "ortak pazar" noktasına kadar ilerlemiştir.

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulduğu dönemde, Birleşik Krallığın öncülüğünde AET'ye karşı Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) oluşturulmuştur[3]. Altı üyeden oluşan AET'ye karşı EFTA'da; Avusturya, Danimarka, Norveç, Portekiz, Birleşik Krallık, İsveç ve İsviçre yer almıştır. AET ilk başlarda gümrük birliğine, daha sonraki süreçte ortak pazara yönelik adımlar atarken; EFTA serbest ticaret bölgeleri üzerine yoğunlaşmıştır (Bayram, 2013 : 31). Zamanla EFTA üyelerinin büyük bir çoğunluğu AET'ye katılmıştır. 1992 tarihinde Porto Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) kurulmuş ve AET ile EFTA arasında ortak bir gümrük alanı meydana getirilmiştir. Günümüzde EFTA'ya; İzlanda, Liechtenstein, Norveç

[2] Bu antlaşmanın yerini, 1995 yılında kurulan Dünya Ticaret Örgütü (WTO) almıştır.
[3] AET'yi imzalayan ülkeler, ekonomik anlamda öncül bir diğer antlaşma olan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğuna taraf olan ülkelerdir. (Almanya, Fransa, Belçika, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda)

ve İsviçre'nin üyeliği devam etmektedir. AEA, AB üyeleri ile EFTA'nın üç üyesi arasında (İzlanda, Liechtenstein, Norveç) meydana getirilen işbirliğinin bir sonucudur.

Avrupa Birliği'nin temel kuruluş düzenlemelerinden biri olan Avrupa Birliği Antlaşması, 1992 yılında Maastricht'de imza altına alınmıştır. Taraflar bu antlaşma ile birlikte; ekonomik ve parasal birliğin tamamlanması, yoksul hükümetlerin desteklenmesi, karşılıklı destekler, dış politika, güvenlik, sosyal hizmetler, Avrupa Parlamentosu'nun işlevi, müşterek vize ve gümrük konuları üzerine işbirliğine varmışlardır (Karluk, 2007: 80). Maastrich'te imzalanan antlaşmanın asıl hedefi, kıta genelinde Avrupa birliğini sağlamaktır. Bu noktada ekonomik birlik (para, gümrük, merkezi banka vb.) dışında politik anlamda da bütünleşmenin sağlanması amacıyla, ilgili antlaşma taraflarca kabul edilmiştir (İyibozkurt, 1996: 26). İlerleyen süreçte Amsterdam, Liceve Lizbon konvansiyonları ile birlikte, Birlik genelindeki ekonomik ve siyasi bütünleşme daha da güçlü hale getirilmiştir.

4.Türkiye ve Gümrük Birliği

Avrupa Birliği gerek coğrafi konumu gerekse nüfus büyüklüğü dikkate alındığında, Türkiye açısından jeopolitik öneme sahip pazar alanlarından biri olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Türkiye, Batı ile olan ilişkilerini güçlendirmek üzere gerekli faaliyetlere başlamıştır. Bu faaliyetlerin önemli bir adımı, Türkiye'nin Avrupa Ekonomi Topluluğu'na 31 Temmuz 1959 tarihinde "ortak üye" olmak üzere başvurusunu yapmasıdır (T.C.D.M, 2002 : 310). Türkiye'nin 1959 yılında yaptığı başvuru sonrasında, 12 Eylül 1963 tarihli Ankara Antlaşması ile AET üyeliği resmiyet kazanmıştır. Ancak antlaşmanın geçerliliği için belirli aşamalar belirlenmiştir. Buna göre Türkiye'nin AET'ye olan giriş sürecinde; hazırlık, geçiş ve son dönem olmak üzere üç adet basamak belirlenmiştir. Türkiye'nin hazırlık safhasını tamamlaması ve geçiş dönemine başlaması yönünde, 1970 tarihli Katma Protokol imzalanmıştır (İyibozkurt, 1996 : 11). 1963 tarihli Ankara Antlaşması'nın 4. maddesi, geçiş dönemi sonrasındaki son dönem aşamasında, Türkiye ve Avrupa Topluluğu arasında Gümrük Birliği kurulacağını öngörmüştür. Antlaşmanın 5. maddesinde ise son aşamanın, Gümrük Birliği ile başlayacağı ifade edilmiştir (http://www.ab.gov.tr/?p=117&l=1). Türkiye'nin gümrük birliği konusunda AB ile mutabakata varması, 6 Mart 1995 tarihinde Brüksel'de gerçekleşmiştir. İlgili tarihte yapılan 36. Dönem Ortaklık Konseyinde, son döneme (gümrük birliğine) dahil olmayı öngören ve sürece ilişkin usul ve esasları tespit eden antlaşmalar imza altına alınmıştır. Gümrük Birliği ise 1 Ocak 1996 tarihi itibariyle yürürlüğe girmiştir (Kızıltan vd., 2008 : 83).

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile gerçekleştirdiği gümrük birliği antlaşması, Türkiye'nin dış ticaretine yön veren önemli adımlardan birisi olmuştur. Gümrük birliği antlaşması ile Türkiye'nin Avrupa'dan gerçekleştirdiği ithalat rakamları ile Avrupa'ya yaptığı ihracat rakamlarının önemli bir düzeyde hareketlilik yaşadığı görülmüştür. Türkiye'nin geçmişten bu yana Avrupa ile karşılıklı dış ticaret kapasitesi düşünüldüğünde, gümrük birliği antlaşması ile birlikte ekonomik anlamda da liberalleşme sürecinin önemli bir hız kazandığı ifade edilebilir (Tonus, 2007 : 196).

5. Gümrük Birliği'nin Türk Ekonomisine ve Dış Ticaretine Olumlu Etkileri

Gümrük birliği, ülkeler ya da bölgeler arasındaki ekonomik bütünleşmenin aşamalarından biridir. Bu nedenle ekonomik ve sosyal yönden, hem taraf ülkelere hem de üçüncü ülkelere karşı çeşitli etkileri de beraberinde getirmektedir. Gümrük birliği yönünde varılan antlaşmalar; ticaret, üretim, tüketim ve gelir dağılımı gibi çeşitli ekonomik parametrelerde değişimlere neden olmaktadır. Taraf ülkelerin beklentileri nedeniyle, bu değişimlerin olumlu yönde olması hedeflenmektedir. Gümrük birliklerinin taraf ülkelere yapacağı etkiler, aşağıdaki gibi özetlenebilir (İyibozkurt, 1996 : 6-8 ; Karluk, 1998 : 212-227):

Ticaret Etkisi: Gümrük birliği ile taraf ülkeler arasındaki ticari kısıtlamalar ortadan kaldırılmış olur. Bu nedenle ülkeler arasındaki ticari faaliyetler artış gösterir. Ancak birliğin dışında kalan üçüncü ülkelere yönelik gümrük tarifelerinin devam etmesi sonucunda, ilgili ülkelerle olan faaliyetler azalış gösterebilir. Bununla birlikte gümrük birliği sonrasında taraf ülkelerin ekonomik yönden gelişim göstermesi, karşılıklı ithalat ve ihracat taleplerini arttıracaktır. Bu yönüyle gümrük birlikleri, ticaret hacmini arttırarak taraf ülkelerin kalkınma ve refah düzeylerini yükseltebilir.

Tüketim Etkisi: Gümrük birliği, taraf ülkelerdeki tüketici davranış ve taleplerini etkilemektedir. Çünkü gümrük birliği ile birlikte, taraflar arasındaki mal hareketliliği kolaylaşır ve bu malların piyasadaki nispi

fiyatları etkilenir. Belirli bir ihtiyacı düzey olarak daha az karşılayan ulusal (yerli) malların yerine, aynı ihtiyacı daha yüksek düzeyde karşılayan yabancı mallara (taraf ülkelerden) yönelik tercih kayması olabilir. Zira taraf ülkelerin yabancı mallarıma yönelik gümrük duvarları kaldırılmıştır. Benzer bir sonuç, gümrük birliğine taraf olmayan diğer ülkelerin mal ve hizmetleri için de geçerlidir.

Üretim Etkisi: Gümrük birliği sonrasında taraf ülkelerin üreticileri, bazı hammadde ve yarı mamulleri diğer taraf ülkelerden daha ucuza satın alabilirler. Bu durumda üretim düzeyleri artış gösterebilir. Ancak diğer taraftan, önceleri üçüncü ülkelerden daha uygun fiyata alınmakta olan hammaddelerin, gümrük birliği sonrasında taraf ülkelerden daha pahalıya alınması da söz konusu olabilir. Gümrük birliği antlaşmalarında bazı ürün ya da hizmetlerin birlik içerisinde transfer edileceği öngörülmüşse, net üretimi olumsuz yönde etkileyen bu durum geçerli olur.

Gelir Dağılımı Etkisi: Gümrük birliği sonrasında taraf ülkelerdeki ticareti, üretimi ve tüketimi etkileyen unsurlar, ülkeler arasındaki gelir dağılımının da değişmesine neden olur. Belirli ülkeler arasında gümrük birliğinin kurulması, birlik içerisindeki verimliliği, büyüme hızını ve dolaylı yönden gelir düzeyini yükseltir. Ancak gümrük birliği sonrasında, bazı taraf ülkelerin çeşitli ekonomik alanlarda olumsuz yönden etkilenmesi söz konusu olabilir. Normal koşullarda gümrük birliğinin, taraf ülkelerdeki gelir dağılımını ve gelir düzeyini olumlu yönde etkilemesi beklenir.

Ölçek Ekonomileri Etkisi: Üreticilerin büyüme göstermesi, maliyetlerini azaltması ve verimliliğin artış göstermesi sonucunda ortaya çıkan tasarruflar, ülke genelindeki üretime olumlu yönden katkı sağlar. Bu durum, "ölçek ekonomileri etkisi" şeklinde tanımlanmaktadır. Gümrük birliği sonrasında taraf ülkelerde bu etkinin görülmesi beklenir.

Dinamik Etkiler: Gümrük birliği sonrasında içsel ve dışsal ekonomilerin oluşması, daha ileri tekniklerin elde edilmesi, profesyonelleşmenin artması ve yatırımcılar açısından belirsizliğin azalması, dinamik etkileri kapsamaktadır.

Sonuç olarak gümrük birliği ile birlikte, taraf ülkelerin ekonomik yönden çeşitli kazanımlar elde etmesi beklenmektedir. Ülkeleri bu yönde entegrasyona yönlendiren temel gerekçe, uzun vadede ekonomik kazanımlar elde etmek ve refah düzeyini yükseltmektir. Bu çalışmanın amacı da gümrük birliğinin Türkiye'nin ekonomisine ve dış ticaretine olan olumlu etkilerini incelmek olmuştur. Bu bağlamda öncelikli olarak Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) verileri aracılığıyla, Türkiye-AB arasındaki ithalat-ihracat verileri karşılaştırılmış ve yorumlanmıştır. Daha sonra konu üzerine gerçekleştirilen literatürdeki çeşitli araştırmalar incelenmiş ve bu araştırmaların sonuçları özet olarak okuyucu ile paylaşılmıştır.

Çalışma kapsamında Türkiye ve AB arasındaki dış ticaret verilerini incelemek üzere, TÜİK'in veri tabanından ihracat ve ithalat ile ilgili rakamlar alınmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin AB (EU 28) ile gerçekleştirdiği dış ticarete ilişkin rakamlar, gümrük birliğine dahil olduğu 1996 yılından 2016 yılına kadarki süre zarfı dikkate alınarak, Tablo 1.'de sunulmuştur.

Tablo 1: Türkiye ve AB Ülkeleri (EU 28) Arasındaki İthalat ve İhracat Rakamları (1997-2016) (Bin Dolar)

Yıllar	*Türkiye'nin AB'den Yaptığı Toplam İthalat Tutarı*	*Türkiye'nin AB'ye Yaptığı Toplam İhracat Tutarı*	*Dış Ticaret Dengesi (İt (İhracat-İthalat Farkı)*
1996	24.349.181	12.590.475	-11.758.706
1997	26.127.525	13.470.875	-12.656.650
1998	25.296.961	14.837.061	-10.459.900
1999	22.537.831	15.454.134	-7.083.697
2000	28.552.276	15.688.009	-12.864.267
2001	19.840.787	17.575.678	-2.265.109
2002	25.698.220	20.457.906	-5.240.314

2003	35.156.835	27.479.359	-7.677.476
2004	48.130.900	36.698.919	-11.431.981
2005	52.781.362	41.532.953	-11.248.409
2006	59.447.587	48.148.628	-11.298.959
2007	68.472.309	60.754.022	-7.718.287
2008	74.513.444	63.719.097	-10.794.348
2009	56.616.302	47.228.119	-9.388.183
2010	72.391.053	52.934.452	-19.456.601
2011	91.439.406	62.589.257	-28.850.149
2012	87.657.462	59.398.377	-28.259.085
2013	92.457.992	63.039.810	-29.418.182
2014	88.783.651	68.514.370	-20.269.280
2015	78.681.346	63.998.494	-14.682.852
2016	77.495.689	68.356.586	-9.139.103

Kaynak: biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp

Tablo 1.'de görüldüğü üzere, Türkiye'nin AB ile gümrük birliği yönünde mutabakata varması sonrasında hem ithalat hem de ihracat rakamları ciddi oranda artış göstermiştir. AB'den yapılan ithalat, 2011 yılında tutar olarak en yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. İhracat rakamlarında 2007 yılında meydana gelen artış ve ardından 2009 yılında yaşanan düşüş miktarı dikkat çekmektedir. Son yıllarda yaşanan siyasi gelişmeler ve anlaşmazlıklar neticesiyle, 2017 yılı itibariyle hem ihracat hem de ithalat tutarlarında düşüş yaşanacağı ifade edilebilir. Öte yandan Türkiye'nin 1997 yılından 2016 yılına kadar AB ile gerçekleştirdiği ticarette, her yıl açık verdiği (ithalatın ihracattan daha fazla oluşu) görülmektedir. Dış ticaret açığı en yüksek düzeyde 2012 ve 2013 yıllarında gerçekleşmiştir. 2014 yılından itibaren dış ticaret açığı azalış göstermiş ve 2016 yılında 9.139 milyar dolar düzeyinde meydana gelmiştir. Ayrıca dış ticaret açığının en düşük düzeyde olduğu yılın 2001 olduğu görülmektedir (2.265 milyar dolar). Gümrük birliğinin yürürlüğe girdiği tarihten dört yıl sonra, dış ticaret açığının bu yönde azalış göstermesi dikkat çekicidir.

Tablo 1.'de yer alan veriler, gümrük birliğinin Türkiye ekonomisine ve dış ticaretine olan etkilerine yönelik birtakım ipuçları vermektedir. Ancak gümrük birliği sonucunda ortaya çıkan statik ve dinamik etkileri inceleyebilmek için istatistiksek yöntemlerden yararlanmak gerekmektedir. Literatürde konu üzerine çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Yapılan bir başka çalışma ise öncül araştırmaları derleyerek, bu araştırmaların bulgularını okuyucunun bilgisine sunmuştur.

Yıldırım ve Dura (2007), gümrük birliğinin Türkiye ekonomisini olan etkilerini inceleyen çeşitli araştırmaları derleyerek kapsamlı bir meta-analiz çalışması gerçekleştirmişlerdir. İncelenen araştırmalar; statik, dinamik ve diğer etkileri inceleyen çalışmalar olmak üzere üç başlık altında sınıflandırılmıştır. Statik etkileri inceleyen çalışmalar, gümrük birliği sonrasında Türkiye ticaret hacminin artış gösterdiğini ve bu artışın refah düzeyini yükselten bir etkiye haiz olduğunu ortaya koymuştur. Bazı çalışmalarda ise refah artışı düşük düzeyde veya negatif olarak ölçülmüştür. Gümrük birliğinin refah düzeyine olan etkisine tarifelerden (gümrük vergileri) gelen kayıplar eklendiğinde, bazı çalışmalar refah düzeyi açısından gümrük birliğinin Türkiye ekonomisini olumsuz etkilediği yönünde ipucu elde etmişlerdir. Bu bağlamda gümrük birliğinin Türkiye ekonomisine yönelik statik etkilerini inceleyen çalışmalar, ticaret düzeyini arttıran bir etkinin var olduğunu ancak bunun bazı yönlerden (refah düzeyi) Türkiye ekonomisine zarar da verebildiğini saptamışlardır. Gümrük birliğinin dinamik etkileri kapsamında ortaya konan çalışmalar; büyüme hızı bağlamında olumlu ancak beklenenin altında bulgular elde etmiştir. Dinamik etkilerden "yabancı sermayenin çekilmesi" konusunda ise gümrük birliğinin olumlu ancak tek başına yetersiz olduğu şeklinde saptamalar yapılmıştır. Bir diğer önemli parametre olan gümrük birliğinin rekabet gücüne etkisi,

pek çok çalışmada incelenmesine rağmen farklı ve karmaşık sonuçlar ortaya koymuştur. Bazı çalışmalar da gümrük birliğinin anlaşmaya dahil olmayan tarım sektörü üzerindeki etkisini incelemiş ve sektörün dışsal kaynaklar nedeniyle gümrük birliğinden olumlu yönden etkilendiğini göstermiştir (Yıldırım ve Dura, 2007 : 151-168).

Gümrük birliğinin Türkiye ekonomisine olan etkilerini inceleyen bir diğer çalışma, Demirci ve Aydın (2011) tarafından ortaya konmuştur. İlgili çalışmada GTAP (Global Trade Analysis Project) veri tabanından faydalanılmıştır. GTAP, Purdue Üniversitesi tarafından geliştirilen ve dış ticarete ilişkin ülkeler arasındaki verilerin kıyaslanmasına olanak sağlayan bir bilgisayar projesidir. Demirci ve Aydın (2011) GTAP'tan faydalanarak, Türkiye'nin gümrük birliğine katıldığı 1997 yılından 2011'e kadarki süre zarfında 7.19 milyar dolar kazanç sağladığını öngörmüştür. Araştırmacılara göre AB'ye yönelik ihracata uygulanan gümrük vergilerinin kaldırılması, bu kazancın temelini oluşturmuştur. Gümrük birliği sonrasında Türkiye'ye tanınan hakların ve yapılan ödemelerin (hibe, bağış) yanında, gümrük vergilerinin kaldırılması hususu refah düzeyinin artışı konusunda daha etkili olmuştur. Bir başka ifadeyle gümrük birliğine taraf olan AB ülkelerinin Türkiye'ye yönelik gümrük tarifelerini kaldırması, ülke genelindeki üretim ve ihracat tutarını arttırmış ve bu durum, ülkenin refah düzeyinin artmasına katkı sağlamıştır. Demirci ve Aydın'a (2011) göre refah bağlamında Türkiye'nin kazancı, AB üyesi ülkelerden hatta AB ile ilişkili olan diğer üçüncü ülkelerden bile daha yüksek düzeyde gerçekleşmiştir (Demirci ve Aydın, 2011 : 137-140).

Literatürde yer alan bazı çalışmalar, gümrük birliği sonrasında Türk dış ticaretinde yaşanan değişimleri incelemek üzere gerçekleştirilmiştir. Nart (2010) tarafından panel veri analizi yöntemiyle bir çalışma ortaya konmuş ve 21'i AB üyesi, 14'ü AB dışında olan toplamda 35 ülkeye ait rakamlar kullanılarak, tahminleme çalışması yapılmıştır. Elde edilen bulgular, gümrük birliği antlaşması sonrasında 1997-2007 döneminde Türkiye'nin dış ticaret hacminde belirgin bir artış meydana geldiğini göstermiştir. İhracat verileri alınarak kurulmuş olan denklemin sonuçları, Türkiye'nin gümrük birliği döneminde AB'ye olan ihracatının gümrük birliği öncesine göre daha fazla arttığını ortaya koymuştur. Ayrıca bir diğer denklem ile AB'den yapılan ithalatın gümrük birliği öncesine göre daha az düzeyde artış gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır (Nart, 2010 : 2880-2881).

Konu üzerine bir diğer çalışma, Yücel (2014) tarafından ortaya konmuştur. İlgili çalışmada, gümrük birliği sonrasında AB ile Türkiye endüstrisi (üreticileri) arasında gerçekleşen ticari faaliyetler incelenmiştir.Çalışma kapsamında 1990 ila 2009 yıllarına ait TÜİK verileri kullanılmış ve bu verilerden üretim (*üretim ile ilgili 22 sektör alanı*)ile ilgili olanları dikkate alınmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgu ve sonuçlar (1990-2009 yılları için), özet olarak şu şekildedir (Yücel, 2014 : 20-30):

Türkiye'nin AB'ye en yüksek tutarda ihraç ettiği ürünler; tekstil, elektrikli makineler, iplik, demir ve çelik ürünleridir. Buna karşılık Türkiye'nin AB'den en çok ithal ettiği ürünler; makine, taşıt (otomobil, ticari araç vb.), plastik, organik kimyevi ürünleri, optik ürünler ve ilaçtır.

Türkiye'nin sanayicilik kapsamında en çok ihracatını gerçekleştirdiği ürünler; giyim-kuşam, tekstil ve yiyecek-içecek sektörlerine aittir. Sanayi ürünleri ithalatı kapsamında ise AB'den en çok makine, işlenmiş metal ürünleri (makine ürünleri hariç), temel metal ürünleri ve kimyevi ürünleri satın alınmıştır.

Gümrük birliği sonrasında Türkiye ve Almanya arsındaki endüstriyel ticaret (endüstri içi ticaret – IIT), yatay yönden dikey yönlü IIT haline gelmiştir. Yatay yönlü IIT, aynı kalitede fakat farklı özelliklerdeki malların ticaretidir. Dikey yönlü IIT ise farklı kalite düzeyine sahip ancak benzer ürünlerin ihracat ve ithalatını kapsamaktadır. Sonuç olarak Almanya, endüstriyel ticarette kalite yönünden üstün konuma gelmiştir.

Türkiye'nin Fransa ve Danimarka ile gerçekleştirdiği endüstriyel ticaret, düşük kalitede yatay yönlü IIT olarak gerçekleşmeye başlamıştır. Yani Türkiye ile bu ülkeler arasındaki ticarette farklı özelliklere sahip (farklı sektörlerden) ancak birbirine yakın kalitede ürünler yer almaya başlamıştır. Bu ürünlerin genel kalite seviyesi ise endüstriyel anlamda düşük noktadadır.

Türkiye'nin Birleşik Krallık, İtalya, İrlanda ve İspanya ile gerçekleştirdiği endüstriyel ticaret (IIT), gümrük birliğinden sonra da yatay yönlü olarak devam etmiştir.

Avusturya, Romanya ve Bulgaristan ile Türkiye'nin yaptığı endüstri içi ticaret, gümrük bilirliği öncesinde olduğu gibi gümrük birliği sonrasında da yatay yönlü olarak *(ve yüksek kaliteli ürünler bağlamında)* devam etmiştir.

Hollanda ile yapılan yatay yönlü endüstriyel ticarette, özellikle 2002 yılı sonrasında karşılıklı ürünlerin kalite düzeyi yükselmiştir.

6.Sonuç

Ülkeler ekonomik yönden kazanımlar elde etmek ve hem üretim kapasitesini hem de kalkınma düzeyini yükseltmek üzere, gümrük birliklerine taraf olmayı tercih edebilmektedirler. Türkiye, 1980'li yıllardan sonra dış ticarete yönelik adımlarını hızlandırmış ve bu yönde faaliyet ve politikalarını geliştirmeye başlamıştır. Gerek coğrafi konumu gerekse nüfus büyüklüğü dikkate alındığında Avrupa kıtası, Türkiye açısından önemli pazar ve işbirliği alanlarından birisi olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri Avrupa ile ilişkilerini geliştirmek üzere faaliyetlerde bulunan Türkiye, 1963 tarihli Ankara Antlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun üyelerinden birisi olmuştur. Bu işbirliği süreci, 1996 yılında varılan gümrük birliği antlaşmasına kadar gelişerek devam etmiştir. 1 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe giren gümrük birliği ise Türkiye'nin dış ticaretine yön veren en önemli adımlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Türkiye, hem gümrük birliği öncesi hem de gümrük birliği sonrasında dış ticaret dengesi açısından AB'ye karşı açık vermeye devam etmiştir. Ancak tutar olarak ihracatın ileri seviyede yükseliş göstermesi, ülke genelindeki üretimin nitelik ve nicelik açısından gelişme kaydettiğinin bir kanıtıdır. Ayrıca çalışma kapsamında incelenen bazı çalışmalarda da vurgulandığı üzere, gümrük birliği Türkiye'nin refah düzeyine ve büyüme hızına olumlu yönden katkı sağlamıştır. Gümrük birliğinin Türkiye'nin rekabet gücüne olan etkisi, çeşitli çalışmalarda farklı sonuçlar ortaya konması nedeniyle tartışmalıdır. Ancak yapılan bazı çalışmalarda, birliğin antlaşmaya dahil olmayan tarım sektörü açısından bile Türk ekonomisine katkı sağladığının görülmesi, ülke için taşımış olduğu önemi ortaya koymaktadır. Bu yönüyle gümrük birliği, ortaya koymuş olduğu muhtemel olumsuz etkiler de göz önüne alınarak, Türkiye açısından olumlu bir politika ya da stratejik adım olarak değerlendirilebilir.

Bazı araştırmacılar Türkiye'nin gümrük birliği nedeniyle AB'ye karşı hammadde ve mamul yönden bağımlı hale geldiğini savunmuş ve bu nedenle antlaşmayı olumsuz yönden eleştirmiştir. Gümrük birliği bazı yönlerden, Türk ekonomisine ve dış ticaretine zarar verecek gelişmeler göstermiş olabilir. Fakat ülkenin dış ticaretinde yaşanan büyüme dikkate alındığında, gümrük birliğinin olumsuz sonuçları geri planda kalmaktadır. Son yıllarda Türkiye ile AB arasında yaşanan siyasi krizler nedeniyle, gümrük birliğinin olumlu etkilerinin azalış göstereceği ifade edilebilir. Yaşanan siyasi olaylar doğrudan ihracat ve ithalat tutarlarında, ayrıca yabancı sermayenin yatırım faaliyetlerinde etkili olabilmektedir.

Gümrük birliğinin bir ülkenin ekonomisine katkı sağlaması, o ülkenin bazı yönleriyle (bazı endüstri/üretim alanları) diğer taraf ülkelere karşı üstün konumda olmasını gerektirmektedir. Böylece gümrük birliği, ilgili ülkenin karşılaştığı ihracat engel ve tarifelerini ortadan kaldırarak, ticaret arttırıcı bir etki oluşturacaktır. Öte yandan hammadde ve diğer bileşenler (enerji vb.) açısından büyük ölçüde diğer ülkelere bağımlı olunması durumunda, o ülkelerle gümrük birliğine varılması ithalat gümrük gelirlerini bütünüyle ortadan kaldıracaktır. Bu nedenle bir ülke açısından gümrük birliğinin olumlu ve olumsuz etkileri irdelenirken, ilgili ülkenin yapısal özellikleri dikkate alınmalıdır.

Kaynakça

Balassa, B. (1962) The theory of economic ıntegration (routledge revivals), Routledge Press, 2013 Edition, Abingdon.

Bayram, M.H. (2013) "Avrupa birliği hukuku dersleri", Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara.

Demirci, N. ve Aydın, L. (2011), "Long-run effects of customs union between european union and turkey: ıs ıt zero-sum game?", Modern Economy, Iss. 2, 132-141.

Dura, C. ve Atik, H. (2007) Avrupa birliği, gümrük birliği ve türkiye, Nobel Yayın Dağıtım, 3. Baskı, Ankara.

Eralp, A. (1997) "Soğuk savaştan günümüze türkiye-avrupa birliği ilişkileri-türkiye ve avrupa", İmge Yayınevi, Ankara.

Günuğur, H. (1995) “Avrupa birliği'nin kurucu antlaşmaları: gümrük birliği ve tek pazar", A.B. El Kitabı, T.C.M.B. Yayını, Ankara.

İyibozkurt, E. (1996) Türkiye-ab gümrük birliği, Ezgi Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Bursa.

Jovanovic, M. N. (2006) The economics of international integration, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.

Karluk R. (1998) Uluslararası ekonomi, Beta Basım Yayın, 5. Baskı, İstanbul.

Karluk R. (2007) Avrupa birliği ve türkiye, Beta Basım Yayın, İstanbul.

Kızıltan, A., Ersungur, M. ve Polat, Ö. (2008) “GB’nin türkiye’nin avrupa birliği ile ihracat ve ithalatına etkisi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Sayı: 1, No: 22.

Nart, E. Ç. (2010) “ Gümrük birliği’nin türkiye’nin dış ticareti üzerine etkileri: Panel Veri Analizi”, Journal of Yasar University, 17 (5), 2874-2885.

T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı (2010) "AB ve türkiye", 5. Baskı, Ankara, 2002.

Tonus, Ö. (2007) “Gümrük birliği sonrasında türkiye’de dışa açıklık ve sanayileşme”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 17, syf. 193-214.

Yazgan, Ş. (2010) “AB-türkiye gümrük birliği’nin endüstriyel konumlanma ve uzmanlaşma etkileri”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.

Yıldırım, E. ve Dura, C. (2007) “Gümrük birliği’nin türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri konusundaki literatüre bir bakış”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 28, 141-177.

Yılmaz, F. (2009) "Avrupa birliği ve türkiye’de iş sağlığı ve güvenliği: türkiye’de iş sağlığı ve güvenliği kurullarının etkinlik düzeyinin ölçülmesi", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Yücel, G. E. (2014) “The effects of eu customs union integration on turkish intra-industry trade”, Emerging Markets Journal, Vol. 4, No. 1, 16-32.

http://www.ab.gov.tr/?p=117&l=1 (Erişim Tarihi 08.03.2017)

https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp (Erişim Tarihi 10.03.2107)

İsa Muğanna Yaradıcılığında Büyülü Gerçeklik ve Mistika

Dr. Şəmil Sadıqov

Özet

İsa Muğanna yaradıcılığında Büyülü gerçeklik ve mistika" başlıklı makalede 1980 yıllarına kadar Azerbaycan edebiyatında İsa Hüseynov gibi, 80. yıllardan sonra İsa Muğanna gibi tanınan yazarın "GürÜn" tarihi mistik romanı araştırılmış, İsa Muğannanın Azerbaycan edebiyatında ilk büyülü gerçeklik yazarı gibi esaslara dayanılarak takdim edilmiştir. Makalede "büyülü" teriminin Türk kökenli söz olduğu kaynaklara dayanılarak araştırılmış, kelimenin kökeni takdim edilmiştir. Azerbaycan tarihinin, ayrıca Dünya Edebiyatının önemli isimlerinden olan Nizami Gencevi'nin ve Atabey Eldegizler devletinin var olduğu XII yüzyıldan bahseden romanda Nizami Gencevi'nin neden "Əxi" (Ehi) gibi tanınması "əxiliyin" (ehiliyin) anlamı aktarılmıştır. İlm, din, dil adıyla üç bölümden oluşan eserde, aslında tarihin yanlış aktarılması, Kuran kelimesinin neden GürÜn adlandırılması simgesi, dini ve ilmi kaynaklara dayanılarak araştırılmış, Türk Mitolojisinin eserdeki simgelerine dayanılarak, İsa Muğanna'nın takdim ettiği idoloji araştırılmıştır. "GürÜn" eserinin tarihi, büyülü, bazen de yazarın anıları esasında yazılmış posmodern bir roman gibi Azerbaycan edebiyatındaki yeri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Roman, büyülü gerçeklik, tarihi roman, mistik, din*

GİRİŞ

"Azərbaycan tarixi, bu tarixin ayrı-ayrı səhifələri bir sıra romanlarımızda öz dolğun bədii həllini tapmış, beləliklə, tarixi roman janrı öz axtarışları ilə keçmişimizi daha yaxından duymağa, tanımağa, öyrənməyə kömək etmişdir." (Axundlu 1988: 8).

Əgər Nizaminin mənzum roman kimi qiymətləndirilən "Xosrov və Şirin" poemasını nəzərə almasaq, Azərbaycan roman janrının təxminin yüz ildən çox yaşı var. Azərbaycan roman janrında "tarixi roman" janrı demək olar ki, romanla yaşıddır. Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Məmməd Səid Ordubadi, Oqtay Salamzadə, Mahmud İsmayılov, Əzizə Cəfərzadə, Fərman Kərimzadə, Əlisə Nicat, İsa Muğanna kimi böyük sənətkarlarımız zaman-zaman tarixi roman janrına müraciət etmiş, roman janrının imkanlarından istifadə edərək sanballı əsərlər ərsəyə gətirmişlər.

Dünya ədəbiyyatında mistika, mifik qavram zaman-zaman bütün janrlarda mövzu kimi seçilmiş, bədii-estetik həllini tapmışdır. Bu baxımdan roman janrında da tarixilik bəzən mifik təfəkkürə qədər enmiş, öz tarixiliyini elə məhz mifologiyadan almışdır. Mifologiya birbaşa tarix kimi qəbul edilməsə də, qədim tarixin öyrənilməsində miflər, rəvayətlər, əfsanələr, əsatirlər tədqiqatçıların əlində olan yeganə mənbələrdəndir. Ədəbiyyatşünaslıqda XX əsrin əvvəllərindən bir termin kimi istifadə edilən "magik realizm" məhz adını çəkdiyimiz qaynaqlardan mövzu alaraq müasirliyin tələblərinə uyğun bir yozum, üslubda ortalığa çıxmışdır.

Magik realizm termini ilk dəfə alman təndqidçisi və tarixçisi Frans Rox tərəfindən, 1925-ci ildə nəşr olunmuş "Nach-expressionismus, magischer Realismus: Probleme der neuesteneuropaischer Malerei (Magik realizm: Yeni Avropa rəsm sənətindəki problemlər) adlı əsərində, dövrün alman rəssamlarının, mövzuları, təxəyyül məhsulları, fantastik və yuxu dəyərindəki çalışmaları izah etmək məqsədilə istifadə edilmişdir. Termin olaraq ədəbiyyatda ilk dəfə, italiyan yazıçısı və tənqidçisi Massimo Bontempelli (1878-1960) tərəfindən istifadə edilmişdir (Diler, Emir 2011: 52).

İlk olaraq ədəbiyyatşünaslığımızda az-az səslənməkdə olan bu terminin mənşəyi və dilimizdə necə işlənməsi haqqında danışmaq istərdim. Dünya terminologiyasında "Magik" termini qədim latın və ya yunan dilindən gəlmə söz kimi istifadə edilir. Əlbəttə ki, "magik" sözü magiya-maq sözü ilə eynimənşəlidir. Magik ifadəsi termin olaraq Avropada yaransa da, magiya sözünün yaranma tarixi və işlənmə dairəsi daha qədimə gedir. Onun üçün də "magik" termininin magiya, maq, mug terminlərindən yarandığını qəbul edərək sonuncuların mənşəyindən başlaya bilərik. Anlamı dini dünyagörüşdür. Bu barədə Q.Qeybullayev yazır ki,"magiya sözü qədim Azərbaycan tayfalarından olan maqların adı ilə bağlıdır. Belə ki, qədim dövrlərdə məhz maqlar sehr və əfsunla məşğul olduqlarına görə qədim yunanlar bu cür əməlləri "maqların əməli" anlamında "magious" adlandırıblar. Zaman keçdikcə həmin söz latınların da dilinə keçib və magiya şəklində bir çox dünya xalqlarının dilində bu gün də işlənməkdə, maqların adını yaşatmaqdadır" (Qeybullayev 1993: 156)

Bu gün magik realizmin anlamı da qədim türk dilindəki anlam ilə eynidir.Sehrli, əfsunlu ədəbiyyat.Təsadüfi deyil ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında "magik realizm" sözünü "Büyülü gerçəklik" termini ilə əvəz etmişlər.Büyü sözünün də etimologiyasını araşdıran Dəniz Qaraqurdun fikrincə, "Bağı - türk və altay mifologiyasında sehr, cadu, efsun deməkdir. "Bayı" olaraq da deyilər. Bağıçı, Bağışı sözləri sehrbaz mənasını verir (Karakurt 2011).

"Azərbaycan tarixində maqlar böyük rol oynamışlar. E.ə. 521-ci ildə fars hakimiyyətinə qarşı Qaumatın üsyanı və Babəkin başçılığı ilə ərəb işğalçılarına qarşı uzunmüddətli mübarizə (ərəb mənbələrində xürrəmilərinmaqlar olması göstərilir; məsələn, İbn Əl-Əsir yazır ki, xürrəmilər Məcus, yəni Maq tayfasının bir dəstəsidir (Nəfisi 1990).

Məqaləmizin əsas məqsədi İsa Muğanna yaradıcılığında magik realizm axtarışları olduğu üçün İsa Muğannanın "Bağ Ata" ifadəsini xatırlamaya bilmərik. Dünyanın yaradıcısını, bizim Tanrı adını verdiyimiz gözəgörünməz qüvvəni İsa Muğanna "İdeal" əsərindən başlayaraq "Bağ Ata" adlandırdı. Sözsüz ki, müəllif gözəgörünməz qüvvəni "Bağ Ata" adlandırarkən təsadüfi və ya mənası xoş olan söz kimi seçməmişdir.

"Həmən birinci əsrdən başlayaraq, ta səkkizinci əsrin axırına qədər Ulu Bağ "atəşgah"larda "Muğanna", "Mağ Mağan" (Mağlar Mağı) adları altında gizlənib"(Muğanna 2013: 558).

Bu gün dilimizdə "bağ" sözünün ifadə etdiyi mənaya diqqət etsək, nəyisə nəyəsə bağlamaq anlamını görərik. Hətta filankəs filankəsin dilini-ağzını bağladı, yəni ovsunladı, sehrlədi kimi fikirlərə də rast gəlinir. Vikipediyada "Bağ" və "maq" sözü ilə bağlı qısa da olsa, gərəkli bir fikir yerləşdirilib. "Bağ"sözü Anadoluda "Büyü" halına çevrilmişdir. Bağlamaq sözü ilə də əlaqədardır. Məsələn, "ağızını dilini bağlamaq..." Bağ sözünün düyün mənası da vardır ki, əvvəllər ovsunlar düyünlər ilə edilməkdə idi. (Müəllifdən: Xalq dilində nəsə itəndə, tapılmayanda "saçının ucunu düyünlə", "açılmaz düyün", "bağ" eyni mənadadır.) Baxmaq (fal baxmaq) sözüylə də əlaqəlidir. Anadoluda "Bağnaz" (fanatik) sözü də bir şeyə bağlanmış mənasını verər və "bağılanmış (ovsunlanmış)" deməkdir. Bag kökü Tunguscada ağlıq ifadə edər. Bağ/Mağ kökü bir çox dildə sehrlə əlaqəli mənaları olan sözləri türetir. Cəlal Bəydilinə görə Maqus/Magus (sehr) sözü Bağ/Mağ kökü (və Bağı sözü) ilə əlaqəlidir. (Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük, Celal Beydili, Yurt Yayınevi (türk.) Baxşi sözü də bu kökdən törəmişdir. Baqı/Bakı/Baxı isə fal deməkdir.

Slavyan dillərində, "boğ", "bog", "boh" və "bug" şəkillərində rast gəlinən və ilk mənası "bogat" sözü ilə əlaqələndirilərək Türklərlə təmas halında olmuş Şərqi Avropa dillərində rast gəlinər. Miladdan əvvəlki əsrlərə aid Ön Asiya yazılarında bilinən ən ulu ilahi varlığın adı "Bag-Maştu" şəklindədir. Urartuda isə belə bir ilahi varlığın yoldaşı da yenə "Bag" sözündən ortaya çıxmış adla "Bag-Bartu" şəklində xatırlanır.

Türk xalqlarının ənənəvi görüşlərində, "Bag/Mag" (Bay/May) kökündə çox sayda mifoloji varlıq, ruh və təbii obyektlərin adları mövcuddur. "Mag" (Magiya) anlayışının kökü də "Bag-Mag" təməlinə əsaslanır. (http://az.wikipedia.org/wiki/Magiya#sitat_qeyd-3. 31.01.2017)

Əlbəttə ki, məqalədə "magik realizm" terminindəki "magik" sözünün mənşəyini araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymamışıq. Lakin mahiyyət etibarı ilə hələ şifahi xalq ədəbiyyatında özünü göstərən terminədəbiyyatşünaslığımıza son zamanlar gəlmiş, bəlkə də, Markesin əsərlərinin dilimizə tərcüməsindən sonra bu ifadə bizə daha çox tanışdır. Bunun üçün də bu ifadənin dilimizdə necə işlənməsi adamı düşündürməyə bilmir. Ədəbiyyatşünaslığımızın rus ədəbiyyatşünaslığı ilə ruhən bağlılığı danılmaz və inkarolunmaz faktdır. Rus dili dünya terminologiyasını, adətən, olduğu kimi qəbul edir. Lakin 1930-cu illərdən Türk dilində rəsmi olaraq terminlərin belə türkcəyə uyğunlaşdırılması prosesi başlandığından indi də dünya ədəbiyyatında istifadə olunun terminlərin türkcəyə çevrilməsi prosesi gedir. Azərbaycan dilində isə XX əsrin əvvəllərində başlanan bu ənənə Sovet hökuməti dövründə səngisə də, 60-cı illərdən yenidən dirçələn özləşmə meyilləri müstəqillik qazandıqdan sonra daha da sürətləndi. Elə bu səbəbdən də, biz də terminin hansı adla ifadə edilməsi haqqında düşünməyə bilmədik. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, qardaş Türkiyədə bu termini daha çox "Büyülü gerçəklik" istilahı ilə əvəz edirlər. Bunun qarşılığı olaraq biz də "sehrli reallıq", "sehrli gerçəklik", "əfsunlu reallıq" kimi ifadə edə bilərik. Səlim Babulla oğlu 2008-ci ildə Beynəlxalq Teatr İnstitutunun Markesin 80 illik yubileyi münasibəti ilə təşkil etdiyi konfransdakı "Markes Azərbaycan ədəbiyyatına təsir edibmi?" (Kitabçı 2014: 24)adlı məruzəsinin "Kitabçı" jurnalında təqdim edilən mətnində "əfsunlu realizm" və "magik realizm" deyə ifadə etmişdir. Zənnimizcə, əgər "magik realizm" terminini tərcümə etmək istəyiriksə, elə "əfsunlu gerçəklik" deməyimiz daha məqsədəuyğun olardı. Lakin dilimizin ən dərin qatlarında "magik" sözünün türk dilində olduğu faktları ilə razılaşsaq, elə "magik realizm" kimi ifadə etməyimizi uyğun görürük.

Roland Walter, "Magical Realism in Contemporary Chicano Fiction" adlı çalışmasının "Magical Realism – An Overview" başlığı altında verilən hissədə"magik realizm"in digər janrlardan fərqlənən üç xüsusiyyətini qeyd edir:

1- Fantastiklikdən fərqli olaraq magik realizmdə; yazıçının, xarakterlərin son dərəcə olduqca möhtəşəm bir halmış kimi qarşılamları və oxuyucunun da bu kimi halları sorğu-sual etməməyi,

2- Realizmin, həqiqət və sehrli səviyyələrinin uyğun bir bütövlüyünün təmin edilməsi,

3- Yazıçının susqunluğu (authorial reticence).(Roland 1993: 19-20).

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında isə əminliklə deyə bilərik ki, "magik realizm" birbaşa İsa Muğannanın adı ilə bağlıdır. Çünki İsa Muğannanın "İdeal" əsərindən başlanaraq yeni üslubda yazdığı bütün əsərləri demək olar ki, mistika ilə gerçəkliyin vəhdətindən təşkil edilib. İstər "İahəqq, Musahəqq", istər "Cəhənnəm", istər "GurÜn" kimi,istər "Qəbiristan", istər "Türfə" romanları, istərsə "İlan dərəsi", "Qırx kisə qızıl" kimi povestlərində gerçəkliklə sehrin, gerçəkliklə mifin sintezini görürük.

Səlim Babulla oğlu qeyd edir ki, "Azərbaycan magik realizmi həm Anarın, həm Elçinin, daha əvvəl isə bəzi çalarları ilə Azərbaycan nəsrinin korifeylərindən olan olan İ.Hüseynovun əsərlərində vardır"(Kitabçı 2014: 24-25).

İsa Muğanna yaradıcılığının ikinci hissəsində qələmə aldığı əsərlərinin əsas tərəfi oxucunu "həqiqətmi, təxəyülmü?" sualları qarşısında qoymasıdır. İsa Muğanna qələmindən çıxan hər cümlə oxucunu heyrətə gətirir. Məhz OdƏr mədəniyyəti, Saf Ağ elmi haqqındakı fəlsəfi fikirlər o qədər tarixi fakt kimi inandırıcı səslənir ki, ən intellektual oxucu belə ya oxuduqlarına və eşitdiyi həqiqətlərə inanmaqdan qorxur, ya da inandığı üçün özündən. Amma İsa Muğanna magik realizimi, dünya ədəbiyyatında qəbul edilən magizmdən fərqlənir. Çünki İsa Muğanna yaradıcılığı hər hansı bir sehrdən uzaqdır. İsa Muğanna öz həqiqətini, inandığını, hətta təxəyyülünü mifoloji və tarixi faktların yozumunda təqdim edirdi. Magik realizmin əsas ana sualı da "varlıqmı, yoxluqmu?"dur.

"GurÜn" magik roman kimi

Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus sənətkarlarından biri olan İsa Muğanna yardıcılığının maraqlı və dəyərli əsərlərindən biri də "GurÜn" romanıdır. Roman "İdeal"da qoyulan konsepsiyanı yenə də davam etdirir. Ruh həmin ruh, üslub həmin üslub, iradə həmin iradə. Amma bu əsərdə İsa Muğanna bundan öncəki əsərlərinə nisbətdə daha cəsarətli görünür. Biz bunu əsərin təhkiyəsindən görürük. Əgər İsa Muğanna "İdeal" romanının sonunda "Heç kəsin anlamadığı bədbəxt bir OdƏr oturmuşdu. Gecələr saat on ikidən səhər saat yeddiyə qədər OdAğÜz BağOdƏr planetindən ən əziz, ən doğma insanın – Eysarının səsini dinləyə-dinləyə yazdığı bu ƏsƏri ilə "Yer" bəşəriyyətinə lənət oxuya-oxuya deyirdi: "İsa", "İsus"

adlandırdığım EySarla, BağSar – AğEyin "Musa ağa"nın nəslindən "Muğanna" arasında rabitə yaranıb. Ey ÜnƏs – "insan"! Oxu bu əsəri dəhşətə gəl, ay qatil! Ayıl və anla ki, "Əbədiyyət" əfsanə deyil!.."(Muğanna 2013: 732) – deyirdisə, artıq "GurÜn" əsəri birbaşa Eysarın dilindən yazılır və hərdən İsa Muğannaya bəzi sözlərin izahının da verilməsi tələb edilirdi. Bu onu göstərir ki, İsa Muğannanın konsepsiyası təkmilləşmiş, öz həqiqətini tapmışdır. Və oxucu da artıq İsa Muğannanın kim olduğunu bilir. Digər bir tərəfdən baxsaq, İsa Muğannanın eşitdiyi "Ün"ün nəticəsində Ün sahibləri kimi düşünməsi və onların nə istədiyini tamamilə mənimsədiyini və artıq mürşid kimi çıxış etməsini görərik. "GurÜn"də artıq fövqəlbəşər obrazlarla real həyati obrazların təmasını görürük. Qədim tarixə bu günün zaman kəsiyindən baxan və lazım gəldikdə keçmişə gedib hadisələrə müdaxilə edən Muğanna görürük. Əsərdə İlahi səs, qədim tarix və Muğanna arasındakı əlaqə iç-içədir.

""Təkyə" nə deməkdir, ey təhriflərim? – Bilmirsiniz. Şərh-izah yaz Muğanna: Ehtiyac olanda mötərizədə şərh yaz ki, ölü sözlər dirilib idraksızlarımın zülmət beyinlərini işıqlandırsın" (Muğanna 2013: 5-6). Bu dialoq əsərin əvvəlində verilir. Və bundan sonra mötərizə içərisində "şərh" başlığı altında xüsusi izahlar verilir.

Başqa bir məqamda isə Uca Ün sahibi şərhləri və izahları özü verir və əsərin möcüzəliliyini və inandırıcılığını artırmış olur."Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Əxilərə danışdığı hadisəni indi özüm danışıram, Muğanna, yaz"(Muğanna 2013: 64). Bu cümlədən isə aydın olur ki, əsərdəki hadisələri Əxi Baba və Muğanna vasitəsilə EySar danışır. Bu da müəllifin əsərinin obrazlarından birinə çevrilərək hadisələrin içində gəzişməsi deməkdir. EySar isə əsərdə heç bir yerdə görünmür, sadəcə onun dedikləri və ideyalarından danışılır. Əsərin dili, sanki Quranı xatırladır. Çünki əsər boyu oxucu müəllifin sərt tonu və əmrləri ilə qarşılaşır. Çox maraqlıdır ki, İsa Muğanna "İdeal"da tənqid etdiyi "İslam təslim ol deməkdir və insanları mütiliyə çağırır" fikrini bu əsərin dilində yaşadır. Bəlkə də, əsərin adı bu cür sərt tonla müəllif təhkiyəsinin verilməsini tələb edir. Allahın yerdəki idarəçilərə və ya yerdəki idarəçilərin özlərini Allaha bənzətməsi insanı düşündürməyə bilmir. Bütün dini kitablarda əmr edilir. Muğannanın təhrif din adlandıraraq üsyan etdiyi dinlərin üslubu ilə oxucusunu bu cür qorxutmasının yeganə səbəbi Muğannanın özü də bilmədən dərindən tanış olduğu dinlərin təsiridir. Çünki bədii əsərin dilində bu cür hökmlərin verilməsi o qədər də məqbul deyil. Əgər "İdeal"da müəllif Səmədin dili ilə danışırdısa, burada müəllifin cəsarəti və hökmü daha aydın görünür. Digər yazılarda da demişdik, Muğanna oxucularına qarşı daha soyuqqanlı görünür. Çünki oxucusuna bağırır, qışqırır, düzgün yol göstərir, ona hiylələrin, fırıldaqların, cinayətlərin içində boğulduğunu açıq-açığına deyir, ətrafını bu qədər təhlükənin sardığını deməsinə baxmayaraq, yenə də hökmlərini verməkdən, gərginliyi artırmaqdan çəkinmir. Sanki, ən yüksək cərəyanı oxucusunun beyninə qoşaraq həqiqəti dərk etməsi üçün onun ölümünü, ürəyinin partlamasını belə vecinə almır. "GurÜn" məhz bu cür əsərlərdəndir. Məhz buna görədir ki, Azərbaycan ədəbi tənqidşünaslığı məhz İsa Muğanna yaradıcılığına müraciət etməyə çəkinir. Çünki tariximi, fəlsəfənimi, bədii təxəyyülümü tənqid etməyə tərəddüd edir tənqidçi.

Əsərin adı da magik bir addır. Çünki "GurÜn" ifadəsi səslənmə baxımından Quranla eyniyyət təşkil edir. Və ilk olaraq forma baxımından Quranın adının da təhrif ifadə olduğu qənaətinə gəlirik. Lakin daxili mənaya varanda əsl həqiqəti anlamış oluruq. "GurÜn" sözünün mənası "Uca səs", "İlahi səs" deməkdir. Quran da Tanrının səsi, sözüdür. "Zuxruf" surəsinin 3-4-cü ayələrinə diqqət yetirsək mənanın eyni olduğunu görərik: "Biz bu kitabı, bəlkə, siz düşünəsiniz deyə ərəbcə olan bir Quran etdik." "Həqiqətən, bu (Quran) Bizim yanımızda ana kitabda (Lövhi-Məhfuzda) uca məqam və möhkəm quruluş, dəqiq məzmun və mətin bəyan sahibidir"(Qurani-Kərim 2012: 490)

""Quran" sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikirlər səslənməkdədir:

1. *"Quran" söz heç bir sözdən alınmamışdır. Əvvəllər istifadə olunmamışdır. Allah onu ilk dəfə olaraq bu asimani kitaba ad kimi nazil etmişdir. Necə ki, həzrət İsa (ə) və Musanın (ə) kitabının adını "Tövrat" və "İncil" qoymuşdur.*

2. *"Quran" sözü alınma sözdür və həmzəsizdir.*

"Quran" sözü "qarn" sözündən əmələ gəlmişdir və mənası "surələrin, ayələrin və hərflərin bir-birinə yaxın olmasıdır."

b) *"Quran" "qarain" sözündən alınıb və mənası belədir: "Quranın ayələri bir-birinə bənzərdir, ayələr bir-birini təsdiqləyir və yozur."*

3. *"Quran" sözü alınma sözdür və həmzəlidir.*

"Quran" sözü "qar" sözünün cəm mənasını daşıyır. Ərəblər məsələn: "suyu hovuza yığdım" demək istədikdə bu sözdən istifadə edirdilər. "Quran" sözü cəm mənasını daşıyır. Yəni "Quran" bütün asimani kitabların səmərəsidir və onları özündə cəm edib.

b) *"Quran" tilavət mənasını daşıyır. "Quran" sözü əslində məsdər şəklindədir, burada "oxunulmuş, oxunulan" mənasındadır. Bu məna "kitab" sözünə bənzəyir. "Kitab" məsdərdir, lakin "*yazılmış" mənasını daşıyır".

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, "Quran" sözü Suryanicədəki, yəni Suryanilərin istifadə etdikləri "kilsədə keçirilən dərs" mənası daşıyan karyənəsözündən meydana gəlmişdir. İstər İsa Muğanna yozumu ilə təqdim edilən GurÜn, istərsə də Quran ifadələrinin batini eynidir. Hər iki ad İlahi sözü, İlahi səsi ifadə edir. Sadəcə bədii ədəbiyyatın daxili həqiqəti və magik realizmin yaratdığı imkanlar müəllifə şərait yaradır ki, öz yozumu ilə yanaşsın.

"GurÜn"lə İsa Muğanna Quranın, işığın, işıq övladlarının təliminin mahiyyətini açmağa və çatdırmağa çalışır. Yadda onun yozumlarından çox, yandırdığı çıraq qalır" (Ölümdən sonrakı həyat: 2014: 60).

Əsər bir əsas ana süjet xətti üzrə inkişaf etdirilsə də, modernist bir kompozisiya ilə qurulmuşdur. Ana xətt üç daxili başlığa bölünür: Elm, Din, Dil. Təsadüfi deyil ki, müəllif əsəri elm deyilən başlıqla təqdim edir və Nizaminin sahib olduğu Əxilik elminin simvolikası üzərində bəşəri məsələlərə toxunur. Əsərin əvvəlində Məhəmməd Cahan Pəhləvanla Nizaminin dialoqu da müəllifin elmə verdiyi böyük dəyərdən xəbər verir. Böyük hökmdara Nizami "qul kimi danışmalısan" deyir. "Şeyx, AtaBəyəm mən" deyən Məhəmməd Cahan Pəhləvana "Atabəylər nəslən Elmimizin qullarıdırlar. Elmin qulu kimi danış, Elm hökmdarı Nizami qulun olsun!" deyir (Muğanna 2013: 5-6).

Burdan aydın olur ki, bizə tarixdən də geniş şəkildə bəlli olan Əxilik elmi Səlcuqların varisi olan Atabəylərin sütunu idi. Qurulan dövlətçilik ənənələrində bu sistemin böyük töhfəsi var. Digər bir tərəfdən Nizaminin "Elmin hökmdarı" adlandırılması onun dövrünün ideoloqu və türk fəlsəfi fikrinin daşıyıcısı olduğunu göstərir. Nizaminin dövrünün böyük güc sahibi və Əxi babası olduğunu Məmməd Səid Ordubadinin "Qılınc və Qələm" əsərində də görürük. Hökmdarların atdıqları bütün addımları onunla məsləhətləşməsi, regionda aparılan siyasəti onun tövsiyə və təklifləri ilə həyata keçirmələri məsələnin dərinliyindən xəbər verir. "Təməldə Qurana və Peyğəmbərin sünnəsinə əsaslanan prinsiplər ilə İslami anlayışa birbaşa bağlı olan Əxilik təşkilatının qurulmasında, fütüvvət anlayışının büyük əhəmiyyəti var. İslamın ilk əsrindən etibarən görülməyə başlanan fütüvvət təşkilatları içində IX əsrdən etibarən sənətkar birlikləri ortaya çıxdı.

Əxiliyin yayılma arealı və onun ideya əsaslarının formalaşması ilə bağlı əxi araşdırıcıları arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikirlərdən biri əxiliyin Türk "akılıq" və "alp" ənənəsinin, Ərəb və İran fütüvvət idealıyla İslamın bir sintez halında birləşməsi nəticəsində yarandığının irəli sürülməsi ilə bağlıdır. Digər bir yanaşma əxiliyin fütüvvətin "bir uzantısı" və onun yeni, daha mükəmməl və təkmilləşdirilmiş bir forması olması ilə bağlı olan fikirlərdir. Bəzi araşdırıcılar isə əxiliyi "Türk hadisəsi", "Türk fütüvvət hərəkatı", "...daha çox türkləşmiş bir qurum" kimi dəyərləndirirdilər"(Əhməd 2012: 174)

"Türklər məhz İslamı qəbul etmələrindən sonra fütüvvət ideyasını mənimsəyib özlərinə xas igidlik, comərdlik və qəhrəmanlıq vəsfləri ilə süsləyərək, Əxiliyin formalaşmasına və İslam dünyasında 500 il önəmli rol oynamasına səbəb oldular" (Zifəroğlu 2014: 260).

Hələ XII əsrdə belə İslam xilafətinin xristianlığa xidmət etməsindən narahat olan türklər genlərində olan "dünyanın ədalətli idarə edilməsi naminə" əxilik sistemini qurub inkişaf etdirmişdilər. Dövlətin hökmdarı Məhəmməd Cahan Pəhləvan Nizamiyə deyir:"Mən sənin iqtən Həmdünyanda (Müəllif. Həmdünyan adının belə simvolika olduğu düşüncəsindədir.) əxi icmalarını dağıtmalıyam, şeyx. Əxilərin evlərini yandırmalıyam. Gəncədən Abxasa qədər bütün Həmdünyandan qızıl axır sənin təkyənə. Mən dağıdım, yandırım, sən tikdir. Xəlifə mənə sultanlıq versin, səni mürtəd elan etsin.

Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan zahirdə Müstədbillaha qul olsun, batində SafAğ elminə... Qılıncımızın əsiri şirürəkli Riçard Müstədbillahın üzünə deyib: Xilafət xristianlıqdan gizlin işləmir, yəni müttəfiqdirlər!" (Muğanna 2013: 5-6).

Yəqin ki, orta əsrlərdə işıqlı insanların yaratdıqları ideologiyalar bəşərin dinlərin əli ilə idarə edilməsinin əleyhinə idi. İlk olaraq İslama inanış və sonradan İslamın xilafətini ləğv edib dini idarəçiliyi ələ almağı şərtləndirən məsələ elə məhz bu idi. İsa Muğannanın əsərin birinci bölməsini "Elm" adlandırması və Əxiliyin məhz sənətkarların gizli təşkilatı və ya İ.P.Petruşevskiyə görə "usta əlaltılarının gizli təşkilatı" adlandırılması bir-birini tamamlayan tarixi faktlardır.

Əsərin magik qəhrəmanı Əxi babadır. Əxi Baba isə eşitdiyi ünü "EySarın (İsanın) təkrarı" Nizamiyə çatdırır. "Əxi Baban deyil sənə bu sözləri deyən, EySar özüdür" deyir. Əxi Babaya da bu Ünü deyən Uca Ün sahibi əsərin ara-sıra müəllif dili kimi verilən "Şərh" hissəsində Əxi sözünü belə izah edir: "Əxi Baba" rütbədir, həm də ad. OdƏrcəsi Ağey BağBağÜn. Ağeylərin Beyin Bağı. Bütün Əxilərin beyinlərində fikirlərdən xəbər tutan və hamını bir-birinə bağlayan Bağ, Saf Ağ Alimi, Asf hökmdar" Başqa bir məqamda "Budur Əxi- Ağeylərdən qeyri heç kəsin dərk etmədiyi SafAğ İnsan" (Muğanna 2013: 5-6).

Əxi sözünün etimologiyasına baxsaq, görərik ki, "qardaşım" anlamını verir. İsa Muğannanın sözlər simvolikasının məntiqi burda da özünü göstərir. Müəllif bu sözü "hamını bir-birinə bağlayan Bağ, Saf Ağ Alimi" adlandırır, qardaş sözünün də mənası eynidir. Deməli, bəzən oxucu üçün söz oyunu kimi görünən İsa Muğannanın OdƏr dili məntiq və sistemdən uzaq deyil. Araşdırmamız OdƏr dili olmadığı üçün bu dərin mövzunu elə burdaca saxlamağı düşünürük.

Nizaminin və onunla bərabər beş şagirdin müəllimi Əxi Babanın missiyası təhrif dünyanı, simvollarda gizlədilmiş elmi xilas etmək və bəşəriyyəti düşdüyü bəlalardan qurtarmaqdır. "BağBağÜnün hüzurunda sən ancaq BağBağünə deyilən Ünü BağBağÜnün dilindən eşidirsən. Bunu səndən düz iyirmi üç il gizlətmişəm" (Muğanna 2013: 5-6) deyən Əxi Baba Nizamiyə verilmiş elmin bitmədiyi üçün onun gözünə görünür, onunla danışır və ona tutduğu yolun düzgün olduğunu deməyə çalışır. Əxiliyin dinin təhlükəsindən qurtarmaq üçün gizlətdiklərini, onun nümayəndələrini isə başqa adla adlandırdıqlarını izah edir.

Burda İsa Muğannanın "GurÜn" əsərindəki tarixiliyə diqqət yetirmək istərdik. Nizaminin Əxi olub-olmaması ilə bağlı tarixi faktlar da az deyil. Dövlətşah Səmərqəndi Nizami Gəncəvinin Əxi Fərrux Zəncaninin müridi olması ilə bağlı ilk məlumatı verənlərdən olsa da, Əsgər Əhməd özünün "XII - XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti" əsərində haqlı olaraq qeyd edir ki, əslində Dövlətşah Səmərqəndi bir yanlışlığa yol verir. Belə ki, Zəncani Şeyx Nizaminin anadan olmasından yetmiş il öncə dünyasını dəyişib. Y.E.Bertels də Dövlətşah təzkirəsindəki Nizami Gəncəvinin əxi Şeyxi Fərrux Zəncaninin müridlərindən olması haqqında qeydini şübhə altına alır. Şeyx Nizami olsa-olsa özünü ancaq onun mənəvi müridlərindən hesab edə bilərdi (Əhməd 2012: 174).

Əgər nəzərə alsaq ki, Nizami, dövrünün hökmdarları tərəfindən böyük hörmət sahibi kimi qarşılanan bir şəxs idisə, əgər onun sözü rəiyyət içərisində nüfuz sahibi idisə, deməli, Nizami Gəncəvinin ətrafında olan böyük tərəfdarları vardı. Çox maraqlı bir məqam diqqətimizi çəkir. Nə Nizamiyə qədər, nə də Nizamidən sonra müxtəlif şahlar tərəfindən böyük ənamlar alan şair yoxdur ədəbiyyatımızda. Şahlara qarşı öz əsərləri ilə etirazını bildirən Nizami Gəncəvi heç bir təzyiqə məruz qalmır. Halbuki ona yaxın bir dövrdə, hətta sarayda yaşayan Xəqani sürgün olunmuş, əziyyətlər çəkmişdir. Nizaminin məsləhətləri ilə ölkəsini idarə edən Səlcuqilər, Eldəgizlər əlbəttə ki, onun hörmətini qazanmaq üçün əllərindən gələni etmişlər. İsa Muğannanın Nizaminin Əxi Türk təşkilatının aparıcı qüvvələrindən olduğunu yazması, hətta Atabəylər sarayında Əxiliyə böyük rəğbət olduğunu göstərməsi, Nizamini Əlincə qalası ilə əlaqələndirməsi, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərindəki Sufi elminin bağlantılarından, onun mədrəsədə dərs almasından danışması müəllifin yozumu kimi qəbul edilə bilər. Lakin tarixilikdən də uzaq deyil bu fikirlər. Vüqar Zifəroğlunun "Azərbaycanda doğan 500 illik işıq – ƏXİLİK" məqaləsində gətirdiyi faktlar və Bertels, A.Y.Krımski, M.Ə.Rəsulzadə kimi tədqiqatçıların fikirlərinə söykənməsi Muğanna təxəyyülünün zənginliyindəki tarixilikdən xəbər verir."Bertels Nizaminin əxi sufi təriqətinə – zalım hökmdarlara qarşı mübarizə edən "əmək cəngavərlərinin" gizli sex cəmiyyətinə mənsub olduğunu yazırdı. A.Y.Krımski də hesab edir ki, Nizami hələ gənc yaşlarından əxi sektasına (fütüvvət ordeninə) qoşulub. M.Ə.Rəsulzadə də Nizaminin əsərlərində əxiliklə bağlı çoxlu motivlərin olduğunu bildirir: "Yalnız "Xəmsə"nin ədəbi təşbehləri arasında "əxiliyi" andıran fikirlərə deyil, əsnaf cəmiyyətləri arasında yayılmış və onları birləşdirən "əxi" ideologiyasında da Nizami fikirlərinə uyğun ideyalara rast gəlirik. "Fütüvvətnamə"lərdəki əxlaq normaları ilə Nizamidəki əxlaqi beytləri qarşılaşdırsaq, ibrətamiz nəticələrə gələ bilərik" (http://www.rasulzade.org, 25.01.2017).

Qətiyyətlə deyə bilərik, dahi şairimizin "Sirlər Xəzinəsi", ümumiyyətlə, əxi kodeksləri və rəvayətləri ilə tam şəkildə kodlaşdırılmış olan bir ədəbi nümunə hesab edilə bilər" (Zifəroğlu 2014: 260).

Müəllif Əxiliklə şiəliyi eyniləşdirməməyi, tamam fərqli ideyalar olduğunu deyir. Əxi elminin davamçısı Şeyx Nizaminin "Mənim TəkEyimi Şiə iqamətgahına çeviriblər. Səhərdən axşama qədər fars zəvvarlarına dönə-dönə moizə oxuyuram ki, İmam Əlinin əli deyil o Əl, ƏlEydir - Uca Əldir. "Ələm" ağacı deyil, Əlimdir. Qanan yoxdur. Şiə sayırlar məni. Əxidən ayrı -Şiə" üsyanına bu cür cavab verir: "Ey oğul, indicə qışqırdın ki, zəvvarlar şiə sayırlar səni, Elmi öldürürlər"(Muğanna 2013: 5-6).

Bütün bunların bir müəmma olduğunu və şagirdi Nizamiyə bu müəmmaların açmasını bir mürşid kimi tələb edir Əxi Baba. Saf Ağ elmini təhlükədən qorumaq üçün Təkyə adı altında TəkEyi, Şiə -"Əli" altında gizlətdiklərini ƏsEy, "Sufi" adı altında gizlətdikləri SafAğı qaraguruhçü dinçilərdən qorxduqları üçün gizlətdiyini bir daha Nizamiyə xatırladır ustad sənətkar. Professor Tahirə Məmmədin İsa Muğannanın məhz bu əsərdə şiəliyə münasibətinə yanaşması, fikrimizcə, düzgündür: "Şiəliyin yayılan mənasının əleyhinədir, ancaq imamiyyətə inanır – Əlini, Mehdini inkar etmir, əksinə onlara yeni yozum verir; elə yozum ki, həmin yozumla müasir insanı onlara qoşur. ƏlAğ (Allah), EySar (İsa), BağHəm Od (Məhəmməd) və Mehdini bir sıraya düzür, onların ruh halında eyniləşməsindən göndərilən Ün vasitəsilə dərs alır, o halqaya, zəncirə qoşulur. Bu düzüm və ondakı sıralama, keçidlər və keçid arası axarlar zikr dərəcələridir, bütün dönüş və fırlanma bir nöqtəyə – "yox"da – var olmaya; vəhdəti-vücuda, fəna fillaha aparır"(Ölümdən sonrakı həyat: 2014: 60).

Digər tərəfdən də Məhəmməd Cahan Pəhləvanın "məkrə uyub elmin xilası naminə Elmə qılınc çəkmək niyyətində" olduğundan narahatdır Əxi Baba. Məhz buna görə Əxi Baba göylərin sifarişi əsasında Nizami ilə əlaqəyə girib ki, gizlin həqiqətləri ona çatdırsın. İsa Muğannanın haqlı yozumuna görə türk – OdƏr elmi, mədəniyyəti fars və ərəbin əxalqı və mövhumatı ilə qarışdığı üçün kirlənmiş, ana xəttindən yayınmışdır. Amma batində qalan saflıq, işıq optimist olmağa çağırır. Əsərdə Nizaminin Məhəmməd Cahan Pəhləvana dediyi aşağıdakı sözlər İsa Muğannanın Saf Ağ elmi adlandırdığı Tanrı elminin ərəb və fars mədəniyyətilə tanış olduğu gündən məhv olduğunu ifadə edir. Müəllif bunun da kökündə bütün türkoloqların "Türkün zəif yeri" kimi qeyd etdikləri qadının durduğunu deyir. "Məkr və məhəbbət dünyasında məkrli Xəlifənin qız nəvəsi İnanc Xatunla evlənəndən sonra isə beynində məkr SafAğ işığı yeyir. "Sirlər xəzinəsi"nin sirrini aça bilmədin, AtaBəy" (Muğanna 2013: 5-6).

Bu sözləri Əxi Babanın müridi olan Şeyx Nizami Məhəmməd Cahan Pəhləvana deyir. Əsərin "Elm" adlanan hissəsində Qızıl Arslanın dili ilə İnanc Xatunun Möminə Xatunu, Şəmsəddin Eldənizi, Cahan Pəhləvanı zəhərlədiyinin şahidi oluruq. Lakin Məhəmməd Cahan Pəhləvanın "Rey" qalasının açarını Əmir İnancın qızı İnanc xatunun qəlbindən götürməsi heç "İlan Zəhəri"nin saflaşmağına gətirib çıxarmamışdı. "Atası bizdən ayrı olanın özü bizdən ikiqat ayrı olmalıdır. Əmma ayrılmalarımızı qaytarmağa qadir Elmimiz var. Elm qüdrəti ilə Şiə zəhərindən təmizlənib saflaşanda, bu ahunun qəlbində tək bir kişi surəti hakim olacaq"– deyib İnanc Xatunu altı illik "Əxi baxışı" ilə "ilan zəhəri"ndən təmizləyib sonra onunla evlənsə də, qarışıq qanın təmizlənmədiyinin şahidi oluruq (Muğanna 2013: 5-6).

O, Həsan Səbbah kimi hiyləgərin hiyləsinə uyaraq fitnələrindən əl çəkmir. Bu barədə də sonrakı səhifələrdə geniş danışacağımızdan fikrimizi burda yekunlaşdırırıq.

"GurÜn" romanının "Elm" adlanan bölməsində istər sadəcə diktə edən yox, bəzən hadisələrə öz münasibətini bildirən EySarın şərhlərində, istər Əxi Babanın Nizamiyə elmin yarım qalmış sirlərini – Nizaminin də bilmədiyi tarixiliyi min il sonra oxucu ilə bərabər dərk etdirməsi əsərin nəbzini tuta bilən oxucunu heyran edir. Oxucu, sanki zamansız bir məkana düşmüş olur. Keçmişlə indinin içində özü də bilmədən fəlakətlərə düçar olmuş həqiqət elminin müridi olur. İsa Muğanna Nizami şəxsiyyətinə, elminə, dühasına, fəlsəfəsinə həm tarixi, həm elmi yanaşma ilə bərabər onun fəaliyyət və yaradıcılığında cəsarətli şəkildə bir sirli dünya olduğunu meydana qoymuşdur. Nizamini sadəcə"Xəmsə" müəllifi kimi tanıyan oxucu bu əsərdən sonra Şeyxin bir peyğəmbər missiyasına sahib olduğunu görür. "Sirlər xəzinəsi"ni oxuyub, bəlkə də, fərqinə varmadığı məsələlərə yenidən baş vurmağa meyillənir.

Maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, həm Nizami, həm də onun mürşidi Əxi Baba dünyanın sirlərinə tam hali deyil. Onlar da EySara üsyan edir. Muğannaya görə Nizami otuz dörd yaşında zühur etmiş İsanın – Həqiqətin təkrarıdır. Nizami elmin təhlükədə olduğunu Məhəmməd Cahan Pəhləvana anlatmaq istərkən deyir: "Eysar otuz dörd yaşında gedib Yerusəlimə. Mənim otuz dörd yaşım var. Xəlifə nəvəsi ilə evlənməmişəm. Beynimdə SafAğ İşığı məkr yeməyib. Sən isə lap Kamil məkr mücəssəməsinə çevrilmisən, Pəhləvanımız" (Muğanna 2013: 5-6).

Əxi Babanın vasitəsilə ona Ün göndərən EySar Nizaminin özüdür. Çünki Nizami də məkr və hiylədən, qaranlıqdan, uzaq otuz dörd yaşlı bir kamil insandır. Nizaminin kamilliyi onun Eysarla eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Nizaminin sahib olduğu elm də dünyanı dərk etmək üçün ona kömək etmir. Əsərin əvvəlində bizim üçün ilahi bir qüvvə kimi təqdim edilən Nizami artıq bir real insana çevrilib və xoşbəxtlik arzusunu dilə gətirir. "– Təcrid hücrəsində, tənhalıqda iki il Elm qulu olmağın müqabilində təcrid-zəhər!.. Cahan Pəhləvana, Qızıl Arslana, Bəhram şaha, Əmir Daraya – taxt-tac, Nizamiyə Firdovsi "Şahnamə"sinin xəzinəsində əsirlik ("Şahnamə" rəmzi "dəstan"- OdƏslin (Yaradan Həqiqətin Yaradan Ünü) Dərslik idi. "Şahnamə"nin xəzinəsində əsirlik" ifadəsi çətin anlaşılan rəmzlər içində batıb qalmaq deməkdir.) müqabilində yenə təcrid-zəhər!.. Xirqə alandan sonra. İcmalarda dərvişlik müqabilində yenə təcrid-həzər!.. Təkyə alandan sonra, son dörd ildə gecəli-gündüzlü moizələr müqabilində təcrid-zəhər! Nəhayət, icmaları xilas etməyimin müqabilində təcrid-zəhər!" Başqa bir məqamda isə belə deyir: "OdAğÜzdə Təkrarım, Yerdə Təkrarım – Əxi Babam, ikisi də zülmkar! Təkrarının nəzərindən təcrid yaşamağı ölümdən betər bildiyinə görə Qutaybasından təcrid Nizami özü də zülmkar! Necə üsyan etməsin bədbəxt Nizami?! (Muğanna 2013: 5-6).

Nizaminin bu üsyanını anlayışla qarşılayan Əxi Baba ona daha böyük zərbə vurur. İnsan oğlunun xoşbəxtliyini uzun illər bundan öncə əlindən uçurduğuna eyham vuraraq deyir:

"Gecəli, gündüzlü moizələr"ində hər gün, hər gecə təkrar etdiyin adi həqiqəti təkrar edirəm: "Xoşbəxtlik Simurğ quşunun belində uçub gedib". Nə vaxt? Min yüz yetmiş beş il əvvəl, EySar anadan olan günü Bağ Atamız uşağı böyük oğlu Ulu Bağ ƏsƏlMənə tapşırıb, SimƏrAğ gəmisinə minib gedib, Əxilərimizdən qeyri bir kimsənin xəbəri yoxdur ki, BağAtamız bir də otuz dördüncü ilin yayında, EySar Yerusəlimdə çarmıxa çəkilən günü Yerə enib, ƏrEvOdunu aparıb gedib" (Muğanna 2013: 5-6).

Nizaminin Afaqla evlənməsi zamanı Uca Ün yenə əsərin təhkiyəsinə müdaxilə edib Muğannaya bəşəri sual ünvanlayır: " Sən danış, BağHəmOdum Muğanna. De görüm, Nizami təkyəsinin qapısında baş verən bu hadisə xoşbəxtlikdir, ya bədbəxtlik?" (Muğanna 2013: 5-6).

Əlbəttə ki Muğannanın cavabı "bədbəxtlik"dir: "Dəhşətli faciədir? Bəli, əzizim. Dəhşətlidən də dəhşətlidir. Rumdan ƏrAğa – "İraq"a qədər, Çinə qəsər, "Türk ərazisi" adlandırılan böyük ərazidə Səlcuq səltənətinin sahibi Sultan Atabəy Şəmsəddin Eldəniz öz yeganə qızı EvAğı "Qıpçaq qızı kəniz Afaq" adı altında, göyü ƏsAğ Nizamini "Şeyx" rütbəsi altında gizlətməyə, Kainatın sahiblərinin SafAğ Elmini batin saxlamağa məcbur idisə, bundan dəhşətli faciə olarmı?!" (Muğanna 2013: 5-6).

Nəticə

Gördüyümüz kimi, Muğanna "GurÜn" romanında tarixiliklə müasirliyi magik bir üslubda təqdim edir. Əsərdəki üç zaman kəsiyi vahidləşdirilərək oxucuya bir araşdırma romanı formasında elə təqdim edilir ki, oxucu VI-VII əsrdə baş verən dini hadisələri XII əsrdəki Nizami Gəncəvinin prototipi ilə aşılandığının və XX əsrin İsa Muğannasının müasirlikdən tarixi hadisələrə incə və sənətkaranə müdaxiləsinin fərqində belə olmur.

Əsərin məhz "Elm" başlığı ilə başlanması və sonrada "Din" və"Dil" fəsilləri ilə davam etdirilməsi, ciddi vəchlə Elmin dünyanı xilas edəcəyi konsepsiyası İsa Muğanna ideologiyasının qayəsidir.

"Dil" fəslində də "İdeal" romanında qoyulan ideoloji fikirdən yan keçməyən, inandığı həqiqəti oxucusuna çatdırmaq üçün daha dərindən izah etməyə can atan Muğanna "Elmimiz Vizantiya daxilindədir" deyərək hay çəkir. Tanrı elminin axtarışına çıxmış bütün dahilər kimi Muğanna da elmin bütün dinlərin üstündə olduğunu, bəşəriyyətin itirdiyi elmi və dili tapmadığı müddətcə məhvə mübtəla olduğu qənaətindədir.

İsa Muğanna "Məşhər"dən sonrakı əsərləri ilə dünya ədəbiyyatında yeni bir cığır sahibidir. Bu cığır təəssüflər olsun ki, Azərbaycan ədəbiyyatının dünyaya çıxa bilməməsi səbəbindən böyük yollara, məktəblərə çevrilə bilməyib hələ ki.

"GurÜn" bir bədii əsərdir: Yazıçı təxəyülünün məhsulu olan süjetli, kompozisiyalı, poetikası baxımından.

"GurÜn" bir tarixi araşdırma əsərdir: XII əsrdə baş vermiş hadisələri təqdim edərək, faktlarla zənginləşdirərək bu faktlara yeni bir baxışla yazılması baxımından.

"GurÜn" bir ədəbiyyatşünaslıq əsəridir: Nizami Gəncəvinin həyatı, yaradıcılığı, "Xəmsə"sindəki obrazları ilə müqayisə edilərək təhlilə çəkilir, obrazların prototipləri təqdim edilir. Nizaminin əsərlərinin və obrazlarının ideoloji qatı, bədii məziyyətlərinin ustalıqla izah edilməsi baxımından.

"GurÜn" bir xatirə romanıdır: Muğanna bu romanda da digər əsərlərindəki kimi öz həyatı ilə obrazlarını ayırmır, "Məhşər", "İdeal" və digər bundan əvvəlki əsərləri bu romanda xatırlanır, tez-tez sitatlar gətirilir, izah edilir.

İsa Muğannanın "GürÜn" romanı Azərbaycan ədəbiyyatının "magik realizm" adına bütün məziyyətləri ilə ən dəyərli əsəridir: həm realizmi, həm sehri, həm də gerçəkliyi baxımından.

Ədəbiyyat Siyahisi

Axundlu Yavuz, "Tarixi roman yeni mərhələdə", Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1988.

Deniz Karakurt"Türk Söylence Sözlüğü (Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü)", Türkiyə, 2011.

Əsgər Əhməd, "XII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi etnoqrafik araşdırma)" Bakı, 2012.

Hatice Elif Diler, Derya Emir, "BüyülüGerçeklçilik, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 302011.

İsa Muğanna. İdeal.. Hədəf nəşrləri, Bakı, 2013. Yavuz Axundlu, "Tarixi roman yeni mərhələdə",Maarif nəşriyyatı, Bakı 1988.

İsa Muğanna. "GurÜn" . Hədəf nəşrləri. Bakı 2013

Kitabçı, №3,Mega Basım,İstanbul, 2014.

Qiyasəddin Qeybullayev, "Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixindən", Bakı, 1993.

"Qurani-Kərim və sözbəsöz tərcüməsi", Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2012.

Məmməd Əmin Rəsulzadə "Nizami kimdir"? (http://www.rasulzade.org, 25.01.2017)

Nəfisi S. "Babək". Bakı, 1990.

Roland Walter, Magical Realism in Contemporary Chicano Fiction. Frankfurt am Main: Vervuert Verlag, 1993.

"Ölümdən sonrakı həyat" Hədəf nəşrləri, Bakı, 2014.

Turgut C. Ö., "Latife Tekin'in Yapıtlarında Büyülü Gerçekçilik", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

Vüqar Zifəroğlu "Azərbaycan Milli Kimliyi. Azərbaycanda doğan 500 illik işıq-Əxilik" Elm və Təhsil, Bakı, 2014.

http://quranevi.az/index.php?newsid=212 (28.01.2017)

http://az.wikipedia.org/wiki/Maqlar. (31.01.2017)

Sokrates'in Maieutikê (Bilgi Doğurtma) Yöntemi ve Türk-İslam Dünyasındaki Etkisi

Prof.Dr. İsmail Yakıt

Özet

Sokrates M.Ö. 469-399 yılları arasında yaşamış Antikçağ'ın en önemli filozoflarından biridir. Felsefesini yazmamış ama yaşamış bir kişiDr.ir. Onun fikirleri, sözleri ve tartışmaları öğrencisi Platon tarafından kaleme alınmıştır. Sokrates kendine has geliştirdiği ve adına "maieutikê" dediği bir yöntem kullanır. Bu bir nevi sorgulama veya problemin cevabını sorularla muhataba buldurma yöntemidir. Bunun üç aşaması vardır: 1. Sorunun muhatabının bilgisini ölçer. Kendi mantığını kullandırır.

2. Muhatabın cehaletiyle alay eder ki bilgisiyle gururlanmasın (sokratik ironi)

3. Yeni fikirler doğurtur.

Sokrat'ın bu yöntemi Türk-İslam dünyasında da etkili olmuştur. Mesela ünlü Yusuf has Hacip, eseri Kutadgubilig'i bu yöntemle kaleme almıştır.

Bildirimizde konuyla ilgili daha detaylı bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Sokrates, maieutik metod, Yusuf Has Hacip, Kutadgubilig*

Sokrates Kimdir

M.Ö. 469 yılında Atina'nın güneyinde Alopeke kasabasında doğmuş, babası taşları yontarak şekil veren helkeltraş Sophroniskos olup, annesi ebelik yapan Phenarete'dir. Antikçağ'ın meşhur 7 bilgesinden biri olan Solon'un neslinden geldiği söylenir. Ksanthippi isimli bir hanımla evli olup üç çocuğu vardır. İsmi her ne kadar literatürde Sokrates diye belirtilse de Sokrat olarak daha yaygın bir şekilde teleffuz edilmektedir. Askerlik mesleğini seçmiş ve M.Ö. Atinalılarla Persler arasında vuku bulan Peleponnes savaşlarına katılmış on yıl süreyle de savaşmıştır. Basık burunlu, patlak gözlü ve göbekli bir görünümü olduğunu belirten kaynaklar onun fiziki yapısının çirkinliğine karşı, hiç kızmayan, alçak gönüllü, sabırlı ve insanlara iyi davranarak onlara bilmediklerini öğretmek gibi güzel hasletleri olduğundan bahseder.

Antikçağ düşünce tarihi Sokrat'ı milat olarak alır. Sokrat öncesi felsefeye "pre-sokratik" (Sokrat öncesi), Sokrat sonrası felsefeye de "post-sokratik"(Sokrat sonrası), adı verilir. Sokrat öncesi filozoflar doğa felsefesiyle meşguldüler. Evrenin yapısı, ilk madde, arke, varlık nasıl meydana geldi vb. problemlerle meşguldüler. Sokrat felsefenin konusunu "insan" yaptı ve onun mutluluğu ile uğraştı. Bu sebepten dolayı Sokrat'a filozoflar "felsefeyi gökten yere indiren adam" diye bahsederler.

Sokrates'in felsefesi bir ahlak ve bir yaşam felsefesidir. Her ne kadar ahlak kuralları sunmasa da ileride göreceğimiz sorgulama yöntemi ile kişiyi dar kalıplar içinde yaşamaktan çıkarıp onu sorgulayan

aydınlanmacı bir yaşam felsefesi sunar. Onun insan ve ahlak felsefesinin temeli iki ana esasa oturur. 1- Fazilet yani erdem bir bilgidir 2- Bütün kötülüklerin anası cehalettir. Yani kimse bilerek kötülük yapmaz.

Sokrat insanların fiziki yapılarını değiştiremeyiz ama onların ruhlarını, karakterlerini, davranışlarını, huylarını değiştirebiliriz. Bunu eğitimle sağlarız. İnsan ruhunda gizli bulunan ahlaki yargıları ortaya çıkararak sağlarız kanaatindedir.

Sokrat'a göre erdemin varlığı üstün bir düzenin varlığının ifadesidir. Eğer bu âlemde üstün bir düzen olmasaydı, gerçek bilgi de mevcut olmazdı. Âlemdeki bu üstün düzen, iyiliksever bir Tanrı'nın varlığı ile açıklanabilir (Tanrı inancı). Bu üstün kuvvet, bu âlemdeki ilahi düzeni gerçekleştirir. Bu düzenin esasını da ölümsüz olan insan ruhlarının gelecekteki hayatı meydana getirir (ahiret inancı). Bu düşünceleriyle Sokrat'ı İslam dünyasında "Her kavme kendi içinden peygamberler gönderdik" (Nahl, 16/32) ayetine dayanarak, Greklere gönderilmiş bir peygamber olabileceğini ileri sürenler de olmuştur.

Sokrat'a göre bütün bilgiler insanın ruhunda vardır. Berrak ve uyanık halde değil, örtülü ve uyur haldedirler. Eğitimle insanın ruhunda var olan bu bilgilerin örtüleri kaldırılır, uyandırılır. Bunu insan sorularla, düşünceyle, araştırma deney ve gözlemle vb. kısaca eğitimle gerçekleştirir. Yoksa insana daha önce ruhunda olmayan bir şey öğretilemez. Öğretime soru sorarak başlanır. Sorularla insan hiç bilmediğini sandığı bilgileri öğrenebilir. Platon'un diyaloglarına göre, Sokrates hiçbir şey bilmeyen cahil bir köleye bir geometri problemi çözdürmüştür.

Mutluluk eğitim ve öğretimle öğrenilebilir. Ruhtaki bu konudaki bilgiler uyandırılabilir. Ona göre hiç kimse bilerek kötülük işlemez. Hiç kimse doğuştan kötü değildir. İnsan eğitimle iyi veya kötü olur. Sokrat'a göre mutluluk tanımı bugün bile ahlak felsefesinde geçerli olan tanımdır. "Mutluluk, kişinin kendi kendine uyumlu olmasıdır." Sokrat'a göre bilgi ve erdem özdeştir. Bilgiye sahip olan erdeme sahip olur. Bilgiye sahip olan eylemlerinde iyiye yönelecektir ve iyi bir yaşam ve hayat sürecektir. Zaten bilgi ve eylemiyle kişi özüyle uyumlu olacaktır. Öyleyse ahlakın amacı mutluluktur (eudamonia). İnsanın ana gayesi en yüce iyiliğe, en yüksek mutluluğa ulaşmaktır. Bunun yolu da erdemden geçer. Yukarıda da belirttiğimiz gibi erdem insanın kendini bilmesiyle ortaya çıkan ve hayatı daha iyi ve daha anlamlı kılan ve insanı mutlu eden bilgidir. O halde "kendini bil" prensibi düşünce tarihine sokratik ilke olarak geçmiştir. Bu söz daha sonra İslam dünyasında "Nefsini bilen Rabbini bilir" şeklinde tasavvufî anlamda telaffuz edilir olmuştur. Sokrat'a göre eğer bir kişi kendini bilmezse neyin iyi neyin kötü olduğunu bilemez.

Sokrat düşünce tarihine hayatını aklıyla idare eden, aşırı istek ve içgüdülerini kontrol eden bütün kararlarında vicdanının sesini dinleyen bir bilge kişi olarak geçmiştir. Onun hakkında düşünce tarihinde olumlu pek çok şey söylenmiştir. Bunlardan bir kaçı şöyledir: Delphai Kâhini: "Kimse onun kadar bilge değildir" derken, Alman filozofu Kant: "Aklın ideali" tabirini kullanır. Hegel de "İnsanlık kahramanı, felsefesini yazmayan ama yaşayan bir gerçek filozof" demiştir.

Sokrat, devrinde yaşayan ve parayla dersler veren sofistlere karşı, evinde parasız dersler vermiş ve birçok ünlü öğrenci yetiştirmiştir. Mesela filozof Platon (=Eflatun) ile fıçı içinde yaşayan Diyojen ve ünlü Xsenofanes onun öğrencisidir.

Sokrat, bir şey yazmadı. Kimseden felsefe öğrenmedi. O kendi kendini yetiştiren bir filozoftur. Onun için düşünce tarihinde "felsefe tarihi okumadan filozof olunabilir mi?" sorusuna cevaben "evet olunabilir. Mesela Sokrates" denmiştir. Sokrat, vicdanının veya aklının sesini "daimon (=daimonion)" adını verdiği sözcükle ifade ediyordu. Bu sözcük düşünce tarihi boyunca kimilerince, "vicdanın veya aklının sesi", kimilerince "şeytan", kimilerince de "melek" olarak yorumlanmıştır. O, isabetli kararlarında, kendisine "Sen hiç yanılmaz mısın? Hata yapmıyorsun?" diyene "benim daimonum var. O hangi şey doğrudur bana söyler" diye cevap vermiştir. Hatta ölüme mahkûm edildiğinde kapıyı, kaçması için aralık bırakılmasına rağmen kaçmamıştır. "Niye kaçmadın?" diye sorulduğunda o, "Daimonum kaçmamam gerektiğini söylemiştir. Kaçmam 70 yıllık ömrümü inkâr anlamına gelir" demiştir. Onun buradan kastettiği aklından veya vicdanından gelen cevaptır.

Sokrat'ın hayatının en ses getiren yönü onun ölümü ile ilgili olan yönüdür. Sokrat'a Atina'nın kanunlarını yapma görevi verilir. Sokrat bir şartla kabul eder. Yargıçlar kim olursa olsun ödün vermeden yasaları uygulayacaklardır şartını ileri sürer. Çünkü o biliyor ki, yasalar herkes için çıkar ama güçlülere değil, zayıflara uygulanır. İnsanoğlu her ahlaki kuralı zamanla suistimal eder. Bunun önlenmesi gerekir. Bu şartı kabul edilir. Pagan inancında olan Atinalılara göre idamlık suçları, hapislik suçları vb. hepsini belirtir.

İdamlık suçlardan biri de Atina'nın ilahlarına karşı gelmektir. Kendisi tek Tanrı inancına sahiptir. Atina'nın ilahlarına karşı gelir. Dolayısıyla cezası baldıran zehiri içmek olan bu yasayı ihlal etmiş olur. Yargıçların karşısına çıkar. Savunmasını kendi maieutikê (bilgi veya fikir doğurtma) yöntemiyle savunur. Bu bir nevi diyalektiği sorgulama yöntemidir. Platon en ince teferruatına kadar bu savunmayı anlatır. Hâkimlerin kendisini kurtarmaya çalışmasına bile karşı çıkar. Baldıran zehirini içer ve Atinalıların ilk felsefe cinayetinin ilk şehidi olur.

Sokratik Metod veya Maieutikê(=mayötike)

Yukarıda da söylediğimiz gibi bu yöntem Sokrat'a has bir yöntemdir. Bilgi veya fikir doğurtma yöntemidir. Bir nevi soru cevap yöntemidir. Yani problemin cevabını sorularla buldurma yöntemi. "Herkes bilgiye sahiptir. Bilgiyi kişinin ruhun derinliklerinden hatırlayıp (anemnesia) çıkarması lazımdır."

Önce, muhatab soruyu cevaplarken asıl cevabın etrafında ısınma turları atar, hemen hatırına gelmeyen asıl cevabı yavaş yavaş belirginleştirir. Bu aslında bir nevi pedagojik yöntemdir. Maieutike yöntemin üç aşaması vardır.

1-Sorunun muhatabının ilk önce bilgisini ölçer. Burada kişiye kendi mantığını kullandırır.

2- Muhatabın cehaletiyle alay eder ki, bilgisiyle gururlanıp kibirlenmesin. Sokratik ironi sözü buradan gelir.

3- Bu aşamada muhataba yeni fikirler doğurtur.

Sokrat, kendi geliştirdiği bu yöntemle meşhur olmuştur. Bu yöntemi hayatının her aşamasında ve döneminde yaşayan sofistlerle yaptığı tartışmalarda uygulamıştır. İnsan en iyi bildiği sorularda bile verdiği cevaplar üzerine sorulan yeni soruların sonucunda tıkandığını görüyor. Bilgisinin yetersizliğini, düşünceye, araştırmaya, gözleme, eğitime olan ihtiyacını idrak ediyor. Sokrat'ın bu konuda "Tek şey biliyorum. O da hiçbir şey bilmediğim" sözü meşhurdur.

Türk-İslam Dünyasına Olan Etkisi

Bilindiği üzere Antikçağ Grek kaynakları İslam Dünyasına M. 8. Asırda Abbasi Halifesi Memun zamanında Süryani mütercimler tarafından Arapçaya çevrilmeye başlanmıştır. Sokrat'ın düşünceleri ve sözleri öğrencisi Platon-İslam dünyasındaki adı Eflatun'dur-tarafından kaleme alındığından, Platon'un eserleri çevrilince Sokrat'ın düşünceleri de İslam dünyasına girmiştir. Kadim hikmet olarak İslam medreselerinde okutuldu. Dolayısıyla Ortaasya bilim ve kültür merkezlerinde bilinen ve tartışılan fikirler arasına girdi. Böylece Sokrat'ın bu metodu Türk-İslam dünyasında etkili olmuş ve onu başarıyla uygulayan bilge düşünürler yetişmiştir. Her ne kadar cedel adı verilen tartışma usulü İslam Kelamcıları arasında yaygın hale gelmişse de bunların diyalektikleri tam anlamıyla sokratik diyalekt değildir. Soru ve cevaplama yöntemini Sokrat'ınkine en yakın olarak kullanan kişi ünlü Türk düşünürü Yusuf Has Hacip'tir. O'nun "Kutadgubilig" adındaki meşhur eseri bu yöntemle yazılmıştır. Eserin adı da zaten "mutluluk veren bilgi" demektir. Bilgi ve mutluluk aynı zamanda Sokrat'ın felsefesinin temel kavramlarıdır. Kutadgubilig'de soru-cevap yöntemleri başarılı bir şekilde kullanılmıştır.

Bilindiğe gibi Yusuf Has Hacip. XI. Yüzyılın önemli bir simasıdır. Kırgızistan'ın Çu ırmağı kenarında bulunan Balasagunludur. 1017'de doğduğu kabul edilir. Memleketinde tahsil görmüş ve orada eseri Kutadgubilig'i yazmaya başlamıştır. 1068'de Doğu Karahanlı devletinin başkenti Kaşgar'a gelmiş ve 1069'da tamamladığı eserini Hakan Tabgaç Buğra Han'a sunmuştur. Hakan da onu "Has Hacip" (Baş vezir) yaparak ödüllendirmiştir. Kutadgubilig adından da anlaşılacağı gibi "Mutluluk veren bilgi veya kutlu olma bilgisi" anlamındadır. İnsana her iki dünyada mutluluğa eriştirmek için izlenmesi gereken yolları göstermek amacıyla yazılmıştır. Adeta sembolik dört kişinin atasözleri ve vecizelerle süslenmiş diyaloglarının sahnede sergileniyormuş gibi bir yapısı vardır.

Kutadgubilig'de dört temel ilkeyi dört kişi temsil etmektedir. Şöyleki:

1-Adalet-Kün-Togdı= Hükümdar tarafından

2-Saadet(mutluluk)-Ay-Togdı= Vezir tarafından

3-Akıl, idrak- Ögdülmiş=Vezirin oğlu tarafından

4-Akibet, hayatın sonu-Ogdurmış=zahit biri tarafından temsil edilmiştir. Ayrıca eserde haberci, uşak, mürit gibi ikinci dereceden kişiler de diğer bazı kavramları temsil ederler. Bunların her biri yeri geldikçe soru ve cevapları bilgi doğurtacak ve doğruyu bulacak şekilde konuşturulmaktadır.

Kutadgubilig'de ele alınan konular: Din, felsefe, eğitim, ahlak, aile, yasa ve töre bilgisi, devlet, siyasetten tutun da matematik ve gökbilim gibi pozitif bilimler vb. de dâhil olmak üzere konular cem'an 88 başlık altında toplanmıştır. Aruzun Fe'ulün fe'ulün fe'ulün fe'ul vezninde yazılmış manzum bir eser olup 6425 beyitten müteşekkildir.

Bilindiği üzere, soru sormak ve cevap vermek Türk-İslam düşüncesinde adeta erkek ve dişilik metaforuyla ifade edilir. Bu metafora göre sormak erkek, cevap ise dişidir. Aklın fikir üretebilmesi için sorular sorarak onu döllemek, tohumlamak gerekir. Zaten bilgide esas olan soruyu oluşturmaktır. Eğer soru tam oluşturulmuşsa bilgiye yarı yarıya ulaşılmış demektir. Eski yazma eserlerin kenarında divitle yazılmış beyitler vardır: El-ılmu bi'run ve'delvu su'âlun (ilim bir kuyudur. Kovası da sorudur). Sorular konunun boşluğunu alır. Bilmeyen soru soramaz. Bazen insan sorulardan da soru soranın neyi ne kadar bilip bilmediğini anlar. Soru soran kişi her şeyden önce ruhunu zihnini bilgiye açmış kişi demektir. Felsefî açıdan soruları 4 ana kısma ayırabiliriz:

1-Tamamlama soruları: Bu sorular eksik bilgi ve açıklamayı tamamlar.

2-Hatırlama soruları: Bu sorular da kişiyi konuyu daha iyi anlaması için hatırlatıcı mahiyettedir. Sokratik ifadeyle ruhun derinliklerinden hatırlatmadır.

3-Analiz soruları: Bunlar da kılı kırk yararcasına derinliğe inip konuyu bütün teferruatıyla ortaya koymak için sorulur

4- Sentez soruları: Bu nevi sorularda konuyu toplamak, karşılaştırma yapmak, sebep ve sonuç ilişkilerini göstermek için sorulan sorulardır.

Sonuç olarak Sokrat'ın soru-cevaplarla bilgi doğurtma yöntemiyle Yusuf Has Hacib'in metodu ileride üzerinde yapılacak bilimsel karşılaştırma ve çalışmalarla daha belirgin bir şekilde gün yüzüne çıkarılmalıdır.

Sokrat'a Ait Anektodlar:

Sokrat, çok zeki, esprili ve hazır cevap bir kişi olduğundan hakkında pek çok anekdot bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını nakledelim.

Sokrat yukarıda bahsettiğimiz kendi yöntemiyle, döneminin ünlü hatiplerinden olan sofistleri mağlup etmiş ve onların bir şey bilmediklerini ortaya koyduğundan Atina halkı, özellikle gençler tarafından çok sevilen ve sohbetleri aranan bir kişi olmuştur. Sofistler parayla ders verdiklerinden Sokrat onlara inat ücretsiz dersler veriyordu. Pek çok öğrencisi olmuştur. Bunlar içinde tarihte çok meşhur olanları da vardır. Mesela Xenophones ile Kinik filozof Diogenes (Diyojen)'in yanı sıra ünlü Platon da onun öğrencisidir. Platon 20 yıl Sokrat'ı dinlemiş onun bütün sohbetlerini ve konuşmalarını ve tartışmalarını kaleme almıştır. Bunu Platon'un Diyaloglarından öğreniyoruz. Xenofanes de hatıralarında bahseder.

Sokrat'ın eşi geçimsizliğiyle dillere destan olmuş bir kadındır. Sokrat'a bu kadınla nasıl geçiniyorsun?" diye sorduklarında, "Ben şayet bu kadına tahammül edebilirsem o zaman herkese tahammül edebilirim" demiş. Sokrat'ın evde ders vermesini karısı Ksanthippi hiç istemezmiş. Çünkü o Sokrat'ı bilge biri olarak görmüyor ve "Gençler bu ihtiyar bunaktan ne öğreniyorlar? Sokrat onların aklını bozuyor. Hâlbuki evde yapılacak o kadar iş var ki. Bahçe bellenecek, odunlar yarılacak, taşlar toplanacak vs. vs…" diye düşünürmüş. Çoğu kez de gençleri evden kovarmış. Bir gün yine Sokrat sınıf haline getirdiği evinin bir odasında çocukların sorusu üzerine yağmurun nasıl yağdığını anlatmaya başlamış. Bu arada bahçeden karısının sesi işitilmiş. "Sokrat çabuk buraya gel! Şu şu işleri yap" Sokrat karısının ikazlarını hiç ciddiye almazmış. Aldırış etmeden derse devam etmiş. Karısı bir seslenmiş, iki seslenmiş, Sokrat hiç oralı değil. Karısı nihayet bir kova su doldurup sınıf haline gelen odaya hışımla girmiş ve kovadaki suyu Sokrat'ın başına boca etmiş. Sokrat öğrencilerinin gözü önünde olan bu olay üzerine hiç istifini bozmamış ve kafasından kovayı çıkardıktan sonra dersine devam ederek demiş ki: "Demin ne demiştik? Gök gürleyince yağmur beklenir."

Sokrat'ın baldıran zehiri içirilerek idam edileceğini duyan karısı Ksanthippi ağlayarak, salya sümük doğru Sokrat'ın hapis edildiği yere koşar ve ağlayarak "Ah Sokrat vah Sokrat! Sen dünyanın en iyi insanıydın.

Senin kıymetini bilemedim. Seni haksız yere öldürecekler" deyince Sokrat tebessüm ederek: "Yoksa sen benim haklı yere mi öldürülmemi istiyorsun?" diye nüktesini yapmıştır.

Sokrat'ın evine bir gün çok sayıda misafir gelir. Yemeğe kalmak isterler. Karısı, Sokrat'ı mutfağa çağırır ve der ki: "Görüyorsun çok az yiyeceğimiz var. Ne yapalım?" Sokrat derki: "Gelen misafirler eğer tok gözlü ve alçak gönüllü iseler bu yiyecekler onlara yeter de artar bile. Yok eğer bu gelenler aç gözlü ve kendini beğenmiş kimselerdense, ne yapsak yetmez" diye cevap verir.

Sokrat'a bir gün bir genç gelir ve "bilgelik öğrenmek ve irfan sahibi olmak için her türlü eziyete katlanarak, günlerce yol yürüyüp geldim. Bana bilgelik öğret" demiş. Sokrat da ona "peşime takıl gel" demiş ve onu sahile götürmüş. Kendisi göbeğine suya girmiş ve delikanlıya da yanıma gel demiş. Genç yanına gelince Sokrat tutmuş onun başını bastırarak suya sokmuş. Genç tam boğulacakken Sokrat onu sudan çıkarmış ve sahile getirmiş ve öylece bırakmış. Yoluna devam etmiş. Genç bir müddet sonra kendine gelerek Sokrat'a yetişmiş ve "Senden bilgelik istedim, niye bana kötü davrandın?" deyince Sokrat : "Suyun içindeyken en çok neyi istedin?" diye sormuş. Genç: "nefes almayı, havayı" diye cevap vermiş. Sokrat da "İşte, bilgi ve bilgeliği hava kadar istediğin zaman düş peşime" diye cevap vermiş.

Sokrat'a biri "Arkadaşınla ilgili bir şeyler duydum. Bilmek ister misin? Diye sorar. Sokrat da: "Sana üç filtre soru soracağım. Ondan sonra" demiş. 1. Sorum: "Arkadaşımla ilgili duyduğun şeyin tam olarak gerçek olduğuna emin misin? Deyince adam: "Hayır, tam olarak emin değilim" demiş. Sokrat: "Öyleyse 2. Sorum: Arkadaşım hakkında söyleyeceğin şey iyi bir şey mi?" deyince adam: "Hayır tam tersi" demiş. Sokrat da "Tamam 3. Ve son sorum: "Arkadaşımla ilgili söyleyeceğin şey benim işime yarar mı?" Adam da "hayır, sanmam" deyince Sokrat: "Hem gerçek olduğundan emin değilsin, hem iyi bir şey olmadığını söylüyorsun hem de benim işime yarayacağını da sanmıyorsun. Bunu niye bilmek isteyeyim. Var git işine demiş."

Bir delikanlı Sokrat'a gelir ve ona "Evleneyim mi, evlenmeyeyim mi, Ne diyorsun?" diye sorar. Sokrat da : "İster evlen, ister evlenme, her iki halde de pişman olacaksın" diye cevap verir. Devamında "Bana kalırsa sen bu iki pişmanlıktan evlenerek pişman olmayı dene. Çünkü evlenen insanda iki şeyden biri olur. Eşi ya iyi çıkar ya da kötü. Şayet eşin iyi çıkarsa mutlu, kötü çıkarsa filozof olursun" der.

Sokrat'ın Özdeyişleri

Sokrat'ın bu özdeyişleri başta Platon'un diyalogları olmak üzere, Sokrat'tan bahseden eserlerde yer almaktadır.

Ben Tanrı'nın insanlar üzerine musallat ettiği bir at sineğiyim. Sorularımla onları hep rahatsız ederim.

Ben tek şey biliyorum o da hiçbir şey bilmediğimdir.

Benim diğer insanlardan farklı oluşum, bilmediğimi bildiğim içindir.

Bilgin olan kimse bir şey bildiğini bilen değil, bir şey bilmediğini bilen kimsedir.

Bir yargıç, iyi niyetle dinlemeli, akılıca karşılık vermeli, sağlıklı düşünmeli, tarafsızca karar vermelidir.

Bir şeyleri değiştirmek isteyen insan önce kendinden başlamalıdır.

Bu dünya adaletle ayakta durur. Zulüm geldiği zaman devletin varlığı düşünülemez.

Eğitimin pahalı olduğunu düşünüyorsan, cehaletin bedelini hesapla

Fazilet (erdem) ruhun güzelliğidir.

Galip asker, hiçbir zaman mağlup askerin üzerine eğildiği zamanki kadar yüksek değildir.

Görüp yapan(taklit eden) bilip yapan kadar, bilip yapan da hissedip yapan kadar başarılı değildir.

Hayatta biricik gayemiz ruhumuzu yükseltmek olmalıdır. Düşüncemizi ve ahlaki kudretimizi ilerletmek, düşüncemizi her an biraz daha aydınlatmak ve kendimizi günden güne daha hür ve daha mükemmel hissetmektir.

Hayattan uzaklaştığımız ölçüde gerçeğe yaklaşırız.

İnsanlar her zaman her yerde acıkır, ama her zaman her yerde erdemli olamazlar.

İyimser bir insan ayakkabıları çalınınca ayaklarım var ya diyebilen insandır.

Kadın erkekle bir bir kez eşit hale getirildi mi, artık ondan üstün olur.

Kendini bil.

Kimse bile bile kötü değildir. Kimse bile bile kötülük yapmaz. Her kötülük, bilgi sanılan bilgisizlikten ileri gelir.

Kimseye hiçbir şey öğretememem, sadece onların düşünmelerini sağlayabilirim.

Kötü insanlar yemek ve içmek için yaşarlar. İyi insanlar ise yaşamak için yer-içerler

Mazlum kimdir? Diye sorulduğunda; elinden bir takım hakları alınmış zalimdir diye cevap verir. Peki zalim kimdir? Diye sorulduğunda; eline bir takım haklar verilmiş mazlumdur diye yanıtlar. Öyleyse ideal insan kimdir diye sorulduğunda: eline haklar verilse de elinden hakları alınsa da değişmeden kalan kişidir demiştir.

Sanat, fizik formları taklit etmek değil, onlara yeni bir model giydirmektir.

Sanat, her şeyin en güzel yönünü bulmak ve tabiata üstün olan bir eser kompoze etmektir.

Sorgulanmamış hayat hayat değildir.

Tokgözlülük doğal zenginliktir; lüks ise yapay yoksulluk

Yalnız bir iyi vardır adına bilgi denir. Bir de kötü vardır adı cehalettir.

Yalnız işsiz olanlar değil, daha iyi işler yapabilecek olanlar da başıboştur.

Yeşillikler toprağın çirkinliğini kapattığı gibi, tatlı sözde insanın birçok kusurlarını örter.

Kaynaklar:

Aster, Ernst Von, İlkçağ Felsefesi Tarihi, Çev. Macit Gökberk, (Teksir halinde)

Atademir, H. R., (1947), Filozoflara Göre Felsefe, Atademir Yayımevi, Konya,

Keklik, N., (1983), Filozofların Özellikleri, Felsefeye Giriş II, Doğuş Yayınları, İstanbul,

Kılıç, Cevdet, (2009), Felsefe Diyarından Hikmet Yurduna bilgelik Hikayeleri, Haz. C. Kılıç, İnsan Yay., 46. Baskı, İstanbul,

Laertius, D., (1965), Vies, Doctrines et Sentences des Philosophes Illustres, trad. Robert Genaill; ed. Garnie Flammarion, 2 vol. Paris,

Platon (Eflatun), (2016) Diyaloglar, 640 s. 2. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul,

Platon (Eflatun), (1965),Sokrates'in Müdafaası-Apoloji- Doğan Güneş Yayınevi, İstanbul

Yakıt, İsmail, (2010-2017), Filozofların Yöntemleri, Ders Notları, Antalya,

Yusuf Has Hacip, (2015)Kutadgu Bilig, Çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası yay.,İstanbul,

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Tarih Bilimine Felsefi Bir Bakış: Hümaniteci, Pozitivist ve Ekspresyonist Tarih Kuramları

Öğr.Gör.Dr. Ekin Kaynak Iltar

Özet

Tarih ve felsefe birbiriyle sürekli iletişim halinde olan ve birbirini besleyen iki alandır. Felsefe perspektifinden bakarsak, felsefe alanındaki değişim ve gelişimleri tahlil etmek için tarih bilimine ihtiyaç duyulmaktadır. Diğer taraftan, tarih bilimi de hem yöntemsel olarak felsefeden yardım almakta hem de fenomenleri incelemek ve doğru sonuçlara ulaşmak için dönemin felsefi durumunun bilgisine ulaşmak zorundadır. Aralarındaki bu sıkı ilişki neticesinde ortaya çıkmış olan "Tarih Felsefesi" alanı hem felsefe hem de tarih için büyük önem arz etmektedir. Tarih felsefesi, felsefenin ve tarihin gelişmesine, bünyesinde barındırdığı sorular ve sorunlar sayesinde değerli katkılar sağlamaktadır. Bu alan içerisindeki temel konulardan biri, tarihi farklı bakış açılarıyla, merkeze farklı prensipleri alarak inceleyen kuramlardan oluşan "Tarih Felsefesi Kuramları"dır. Bu kuramlar çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle karşımıza çıksa da temel olarak altı kategoriye ayrılır: Hümaniteci, pozitivist, ekspresyonist, teokratik, materyalist ve idealist tarih düşünceleri. Biz bu çalışmada tarih felsefesi içerisinde, özellikle dönemin felsefi yapısının etkisiyle yükselmiş ve büyük etki yaratmış olan hümaniteci, pozitivist ve ekspresyonist tarih düşüncelerini ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: *Bilim, Felsefe, Tarih Felsefesi, Tarih Felsefesi Kuramları.*

Giriş

Bilim algılananı, duyumsananı , tecrübe edileni akılla yoğurup bir sistem içerisinde sunmaktır. Bilim tarihine bakıldığı zaman, bilimin yaptığı bu aklileştirme işinin model, kuram, paradigma, yaklaşım gibi isimlerle anıldığını görmekteyiz. Her ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın duyusal olan tasavvurlarımız ve tasarımlarımız, yargıya dönüşmek için akla ihtiyaç duyar. Bilimin görevi tam olarak budur. Hem doğa bilimlerinde hem de sosyal bilimlerde dışardan alınan malzeme akılsal bir işleme tabi tutulur, böylelikle görünmez olan görünür hale getirilir. Doğa bilimleriyle uğraşan bir bilim insanı dış dünyadaki fenomenlere bakarak bu fenomenlerin yasalarını ortaya koymaya çalışır. Sosyal bilimciler de benzer şekilde fenomenlere bakarak genel örüntüleri tespit etmeye çalışırlar. Sosyal bilimlerin bir kolu olan tarih biliminin de yaptığı budur. İncelediği tarihsel olaylar üzerinden bir aklileştirme süreci neticesinde olayların kurallığını ortaya koyar. Tarih biliminin diğer tüm sosyal bilimler alanlarıyla sıkı bir ilişki içerisinde olmasının yanı sıra felsefeyle de sürekli alışveriş halindedir. Felsefeden yöntemsel olarak aldığı yardımların yanında, olayların tahlili ancak dönemin felsefi durumunu bilmekle mümkündür. Tarih ve felsefe arasındaki ilişki o kadar değerlidir ki felsefenin bir alt dalı olan tarih felsefesi hem felsefe hem de tarih alanlarının gelişmesi için

büyük önem arz etmektedir. Tarih felsefesi bir taraftan tarihi konu alıp araştırır, diğer taraftan tarihi felsefe üzerinden açıklamaya çalışır.

Tarihe ilişkin bütün soruların felsefi bir bakış açısıyla sorulduğu ve tartışıldığı bir alan olan tarih felsefesinin en temel konularından biri de tarihi yorumlama açısından ileri sürülmüş kuramlardır. Bu kuramlar hümaniteci, pozitivist, ekspresyonist, teokratik, materyalist ve idealist tarih felsefesi kuramları olarak altı başlıkta sıralanabilir[1]. Bu çalışmada, özellikle devrin baskın felsefi akımlarının etkisiyle ortaya çıkmış olan hümaniteci, pozitivist ve ekspresyonist tarih felsefesi kuramlarını felsefi bir bakış açısıyla inceleyeceğiz.

Hümaniteci Tarih Kuramı

Hümanizm, 14. yüzyılda İtalya'da ortaya çıkmış, daha sonra da modern kültürün önemli bir öğesi olarak tüm Avrupa'ya yayılmış olan felsefi ve edebi bir düşünce akımıdır. Bu akım, insanı her şeyin ölçütü olarak görür, onun değerini kabul eder, onun doğasını ve sınırlarını konu edinir. Dinin temel unsur olduğu Ortaçağ'ın ardından, insanın tarih ve doğa dünyasına yeniden katıldığı; başka bir deyişle insanın ön plana geçtiği Rönesans döneminin temel kavramı kuşkusuz ki hümanizm olmuştur. Klasik dönemde ortaya çıkmış ancak Ortaçağ'da geri plana atılmış olan insanın değerinin yeniden keşfedilmesi buna önayak olmuştur. Daha sonraları bu hümanizm akımı, bilimden sanata tüm alanlara yayılmıştır. Her alandan sanatçıların ve bilim insanlarının eserlerinde bu görüşün etkilerini görmek mümkün olmuştur. Öte yandan hümanitecilik, Rönesans'ın ilkesi olan hümanizm, ya da insanlığa empoze edilmek istenen evrensel ahlak ve düşünce sistemi olan hümanizm demek değildir. Tarihte "hümanitecilik" insanın eğilimleri, sürekli değişen karşılıklı etkilerde bulunurken, yalnız kendisini çevreleyen doğayla değil, yine her zaman mevcut bulunan uygar ilişkilerle birlikte geliştiğini ileri süren kuramdır. Doğanın ve uygarlığı yaşatan toplumun dışardan yaptığı etkiler gibi, insanın içinden gelen güdüler de, tarihi olaylar üzerinde içten ve bağımsız etkenlerdir[2].

Hümaniteci tarih kuramını benimsemiş olan tarihçiler, insanın doğa üzerinde bir hâkimiyet kurmak için var olduğunu savunurlar[3]. Bireyler, milletler ve ırklar üzerinde hâkim olan bir insanlık vardır. Her ne kadar doğanın karşısında bulunan bu insanlığın yaşamı ayrı devletlerin tarihiymiş gibi değerlendirilse de, bunların aslında tek bir insanın hareketi, düşüncesi, eylemi olduğu bilinmelidir ve buna göre tek bir insan idesi aranmalıdır[4]. Başka bir deyişle, tarih ayrı millet ve topluluk değil de bir insanın eylemleri, fikirleri ve uygarlığı olarak kabul edilmelidir.

Yeniçağın ilk tarih filozofu olarak anılan Johann Gottfried Herder, 1788 yılında *İnsanlık Kültürü Tarihinin Felsefesi (İdeen zur Philosophie der Geschichte der Menschen[5])* adıyla yayınlanan eserinde hümaniteci tarih kuramını öne sürmüş; daha sonra onun düşüncelerini Herman Lotze, 1856 yılında yayınlamış olduğu *Mikrokozmoz: Doğa Tarihi ve İnsanlık Tarihi Üzerine Düşünceler (Mikrokosmus: Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit)* eserinde daha ayrıntılı şekilde ele almıştır[6].

Herder, tarihte belirleyici öğenin insanın genel özellikleri olduğunu savunur; bu düşüncesi sayesinde de antropolojinin babası olarak görülür. Herder, organik bir doğal evrim görüşü ortaya atmıştır. O, doğanın da tarihin de devamlı olarak bir dönüşüm içinde olan alanlar olduğunu söyler. Tarih de doğanın bir alanıdır; ancak tarihsel olaylarda doğal olaylardaki gibi kesin bir nedensellik ilişkisi aramak anlamsızdır, çünkü doğal olaylarda belirleyici öğe genellikken, tarihsel olaylarda bunun aksine bireyselliktir. Dolayısıyla tarihte genel kanunlar aramaktan vazgeçilmeli ve her olay bireysellik sınırları içinde değerlendirilmelidir. Çünkü her tarihsel olay ancak bir kez meydana gelebilecek olan bir gerçekliktir. Bunun için de tarihte objektiflik aramanın ilk koşulu tarihsel olayları doğa yasaları altında düzenli ve sürekli tekrarlanan olgular gibi görme yanılgısından kurtulmaktır[7].

---

[1] Togan, 1981, s. 136
[2] Togan, 1981: 143
[3] A.g.e.: 301
[4] Togan, 1981:142.
[5] Ercan, 2010: 300
[6] Togan, 1981: 142
[7] Ercan, 2010: 300

Herder'in içinde bulunduğu dönem içerisinde psikologlar çaba, duygu, bilgi gibi insan yetilerini birbirinden ayırt etme uğraşı içindeydiler. Öte yandan Aydınlanmacılar içinde sayılan Herder'se, insan doğasının birliğini ve ayrılmaz bütünlüğünü vurguladı. Ona göre bilinç ve idrak, nitelik olarak benzersiz insani duyarlılıklar barındıran bir bütün olarak bireyin yapısının özellikleridir. O, duygunun bireyin kendi yaşama enerjisine tepki gösteren bir güç kaynağı olarak, bireyin bedeninin farkında olarak gerçeği kavramasını sağlamakta olduğunu savunur[8]. Felsefesinde insana ayrı bir önem verdiğini gördüğümüz Herder, tarihsel dönemlerle insan hayatının dönemleri arasında benzerlik kurar. O, bugünü ve ilerde gerçekleşebilecek olasılıkları değerlendirmek için geçmişte yaşanan olaylardan yararlanır. Onun tarih felsefesi de bunun üzerine kuruludur.

Herder'e göre tarih tek bir yasalar sistemine bağlıdır. Tarihin yasaları yüksek doğa yasalarından ibarettir. İnsanlık dediğimiz, insanı diğer varlıklardan ayıran çizgilerin bütünüdür. İnsanlığı biçimlendiren iki temel güç; yaratıcı doğa ve dil, bilim, sanat, devlet ve dinden oluşan eğitici kültürdür. İnsanı toplumlaştıran ilk etkense, kültürün temeli olarak değerlendirilebilecek olan dildir. Akıl ancak dille kazanılabilecek ve geliştirilebilecek bir erdemdir. Herder'e göre, doğa bilimlerindeki kesinlik, aynı şekilde tarih için de geçerlidir. Bu kesinliğin ölçüsü tarihte kimi zaman değişkenlik gösterebilir ancak bu değişkenliğin bir normu vardır; o da akıl ve adalettir.

Herder, tarihi olayları inceleyerek, bu incelediği olaylara ilişkin doğa yasaları ortaya konabileceğini söyler. Bunun için sunmuş olduğu şu örneği ele alabiliriz:

"...Çin'den Roma'ya kadar, ulusların tüm yönelişlerinin, yasalardaki çok çeşitliliğin, ancak ve sadece, bunların her birinin savaş ve barışlarla, yani bu demektir ki, yine ancak ve sadece bu ulusların kendi felaket ve hataları içinde bulunup ortaya çıktıklarını görürüz ki bunu görmüş olmamız, bu konudaki temel doğa yasasını açıkça tanımamızı sağlar: İnsan kendisini yapar; o kendi durumunu, kendisi için daha iyi bildiği şeye göre kendisi kurar...[9]"

Herman Lotze, 1856 yılında yayınladığı kitabı *Mikrokozmoz: Doğa Tarihi ve İnsanlık Tarihi Üzerine Düşünceler*'de Herder'in hümaniteci tarih kuramını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır[10]. Bunun yanı sıra o, tarih üzerine olan bu düşünceyi bir hümanite kuramı olmaktan daha öteye götürüp tarih felsefelerinin üstünde bir kuram haline getirmiştir. Ona göre insanlar, genel bir ideale doğru yürümektedir.

Pozitivist Tarih Kuramı

Pozitivizm -diğer bir deyişle olguculuk- bilimcilik ve empirizm gibi düşünce akımlarına temel teşkil eden ve sadece algılara yani beş duyuya hitap eden bir dünya görüşüdür. Pozitivizm için ancak fiziksel dünyanın gerçekleri tek gerçektir, yani dinsel kavramların, insan zihninin soyutlamalarından doğmuş olan metafizik öğelerin bu görüş içerisinde yeri bulunmamaktadır. Bu görüş için ciddi bilimsel sorgu ancak doğrudan gözleme açık olan gerçekler arasındaki ilişkilerle sınırlı olmalıdır. Pozitivizme göre insanın görevi doğal yasaları, yani olgular arasındaki değişmez olan ilişkileri bulmak olmalıdır. Her ne kadar pozitivizm terimini ilk kez kullanan *Saint Simon* olsa da, bu felsefeyi geliştirip sistemleştiren kişi ünlü filozof ve sosyolog Auguste Comte'tur. Sosyoloji ismini ilk kez öne süren ve sosyolojinin de kurucusu olan *Comte*, deneyci felsefenin bir türü olan pozitivizmin de kurucusu ve temsilcisi olarak anılır.

Comte, Fransız Devriminden sonra meydana gelmiş olan toplumsal çatışmayı ortadan kaldırmak istemiş ve bunun için yeni bir toplumsal düzenin ve reformun zorunlu olduğunu savunmuştur. Bunun da ancak, "Niçinlerle uğraşmaz, ama nasılları iyi bilir." dediği pozitivizmle mümkün olabileceğini söyler. Toplum olaylarını bilimsel yöntemlerle inceleyip topluma yeni bir yön vermeyi amaçlar ve bunun için de sosyolojiyi bilim olarak kurmuştur. Comte, fiziğin yöntemiyle olgular dünyasını bilmenin mümkün olduğuna inanır. Bu sebeple de fizik ve matematikte kullanılan yöntemleri sosyolojiye uygulamaya çalışmıştır. Olguların bilgisi her ne kadar olayların özünü ve asıl sebebini vermese de olayları yöneten kanunları ortaya çıkarır. Bu kanunlarla da geleceğe ilişkin öngörülerde bulunuruz. *Comte* için olgularla desteklenmiş olan bilgi, tek sağlam bilgi türüdür. Ona göre doğru bilgi ancak olgularla ilgili verilere dayanmalıdır. Bu da pozitivizm için

[8] Tekeli, 1998: 121
[9] Herder, 1880:58 (çev. Doğan Özlem)
[10] Togan, 1981: 142

tek güvenilir bilginin bilimsel bilgi olduğu anlamına gelmektedir. Mantık ve matematik de kuşkusuz ki pozitivizm için reddedilemez, ancak bunlar içeriksiz bilgi türleri olarak değerlendirilir.

Pozitivizmin tarihsel olarak Avrupa'daki Aydınlanma'nın ve Yeniçağ bilimlerindeki önemli gelişmelerin bir sonucu olarak ortaya çıkmış bir akım olduğu söylenebilir. Pozitivizmin kökleri, 3. yüzyıl Latin düşünürü Empiricus'a ve hatta Eski Greklerdeki Sofistlere dek uzanmaktadır. Yakın dönemdeki temellerine ise İngiliz Empirizminde ve Fransız Ansiklopedistlerinde rastlanmaktadır.

Comte *"Tarihi Toplumsal Evre"* anlayışını *"Üç Hal Kanunu"* ile açıklamış, tarihi üç aşamaya ayırmıştır. İnsanların tüm bu aşamalardan geçip sonunda da pozitivizme varacağını söyler. İlk aşama teolojik aşamadır. Bu aşamada insanlık, fenomenlerin açıklamalarının doğaüstü güçlerle, tanrısal ya da manevi nedenlerle yapıldığına inandığı bir süreç yaşamıştır. Ortaçağa kadar uzanan bu teolojik aşama fetişizm ile başlar, çok tanrıcılıkla devam eder, en sonunda tek tanrı fikriyle sona erer. İkinci aşama olan metafizik aşamada, ilk aşamada olduğu gibi yine olgulardan uzak kavramlar açıklamaların kaynağını oluşturur. 1789 yılına kadar sürmüş olan bu evrede olayların oluşu soyut güçlerle, toplumsal olaylarsa özgürlük, eşitlik, adalet gibi kavramlarla açıklanmıştır. Üçüncü ve son aşamada ise bilim dinin yerine geçirilmeye çalışılmış, insanlar doğru bilginin kaynağının ancak fiziki dünya olması gerektiğini fark etmiştir. Başka bir deyişle, açıklanması gereken olguların ancak yine olgulardan elde edilen verilerle açıklanması gerektiğini anlamışlardır. Yalnızca olaylar arasındaki kanunların ya da değişmez bağlantıların incelendiği bu evrede insan sadece gözlemlenebilir olana yönelir. İnsan düşüncesinin ve gelişiminin en yüksek basamağı olan bu aşamaya da pozitif aşama denilmektedir.

Comte'a göre tarihteki aşamalar bir insanın çocukluktan yetişkinliğe geçiş sürecine benzemektedir. Görüldüğü gibi, insanlık tarihinin bu üç aşamalı zihinsel gelişimi sürekli ilerlemiş ve gelişim göstermiştir. Aslında Comte'un bütün bu açıklamaları ilk iki evredeki dini ve felsefi sistemlerin ilkel, son aşamadaki kendi sisteminin ise en mükemmel olduğunu göstermek için yaptığını söylemek mümkün görünmektedir. Comte, üç hal kanununu tarih felsefesinin temeline oturtmaktadır.

Tarih araştırmalarındaki pozitif anlayışa göre tarihte doğaüstü faktörlerin etkisi kabul edilemez[11]. Bir halkın geçmişini ancak sosyo-psikolojik koşullar etkilemiştir. Yaşanmış dönemleri metafizik unsurlarla açıklamak olanaklı değildir. Comte'un başını çektiği 19. yüzyılda gelişmiş olan bu pozitivist tarih kuramına göre, geçmişi eksiksiz olarak açıklayabilmek ancak bireysel ve ortak doğanın bağlı olduğu sabit yasalar çerçevesinde gerçekleştirilebilir. Pozitivist anlayışa göre, bireylerin etkinliği, genel durumlara ve genel koşullara bağlıdır ve durum ve koşullardan doğar. Kişilere gereğinden fazla rol yükleyerek yazılmış olan tarihler bilimsel nitelikte değildir; bunlar ancak sanat eseri olarak değerlendirilebilir[12]. "İsimlerle dolu olan bir tarih" düşüncesi pozitivizme göre hiçbir işe yaramaz. Bu durumda tarihçinin ilk yapması gereken, geçmişe ilişkin olguya dayalı bilgi toplamak, ve birincil kaynaklara eleştirel olarak yaklaşarak, geçmişin nasıl yorumlanması gerektiğini belirlemektir[13]. Bütün bu çalışmalar esnasında tarihçiden beklenen de yalnızca olgularla ve olgulardan çıkan genellemelerle ilgilenmesi, kendi inanç ve değer yargılarını tümüyle çalışmanın dışında tutmasıdır.

Comte, 1839 yılında yayınlanan *Pozitif Felsefe Dersleri (Cours de philosophie pozitive)* isimli eserinde ortaya atmış olduğu görüşleriyle pek çok kişiyi etkilemiştir. Comte'un bu görüşleri öncelikle İngiliz düşünür Buckle ve Alman düşünür Karl Lamprecht tarafından geliştirilmiştir. *Buckle*, bir tarih araştırmacısının öncelikle doğru yöntem ve ilkeleri savunması gerektiğini vurgular[14]. Lamprecht de tekil olayları gözardı ederek, halkın gerçek tarihi olarak değerlendirilen kültürel ve ekonomik yaklaşımı savunur. Buckle ve Lamprecht tarafından geliştirilmiş olan bu tarih kuramı Avrupa'nın bilhassa liberal burjuva çevresinde oldukça rağbet görmüştür. Bu kuram her ne kadar kimi zaman modern tarihçilik anlayışına ters düşse de, aslında bu anlayışın önünü açmış olması bakımından ayrı bir önem arz eder[15].

Çağımızda gücünü büyük ölçüde kaybetmiş olan pozitivizmin günümüz felsefesine kalıcı katkıları yadsınamaz. Sağlam, tutarlı ve genel-geçer bilgiye ulaşma ve bilimsel açıklamaların ortak bir kaynaktan türetilmesi amacı pozitivizmin felsefeye bıraktığı miraslardır. Günümüzde halen pozitivist tavrını

[11] Ercan, 2010, s.290
[12] Togan, 1981:139
[13] Tosh, 1997:123
[14] Ercan, 2010:.291
[15] A.g.e.:292

sürdürenler olsa da bu tavır 19. yüzyıldaki kadar katı değildir. Tarih araştırmalarının kendi kanunlarını oluşturamayacağını savunan günümüz pozitivistleri, tarihsel açıklamanın özüne ulaşmanın tek yolunun tarih araştırmalarında iktisat, psikoloji, sosyoloji gibi disiplinlerde kullanılan yöntemlerden varılmış genellemelerin doğru olarak kullanılması olduğunu söylerler[16]. Doğa bilimlerine ilişkin yapılan araştırmalarda olduğu gibi tarih bilimindeki çalışmaların da metafizik öğelerden arındırılması, bu disiplinin nesnelliğini korumak açısından ciddi bir öneme sahiptir.

Ekspresyonist Tarih Kuramı

Politik istikrarsızlık ve ekonomik çöküntü içersindeki Almanya'da, 1910-1930 yılları arasında empresyonizm ve natüralizm akımlarına karşı olarak ortaya çıkan ekspresyonizm, insanın iç dünyasındaki duyguları dışa vurmaya odaklanan bir akımdır. Bu akım, 19. yüzyıl gerçeklik ve idealizmine karşıt anti-naturalist öznelliğe sahip bir bakış açısı barındırır. Önce resim alanında ortaya çıkan, daha sonra da edebiyata ve diğer alanlara yansımış olan ekspresyonizm, özellikle empresyonizmin dış dünyaya bağlılığına ve naturalizmin doğayı olduğu gibi kopya eden tutumuna bir tepkidir. Ekspresyonizm akımında klasik biçimlerden uzaklaşma, buna karşılık lirizm, spontane oluşum ve simgesel yaklaşım görülmektedir. Bu akımdan etkilenen sanatçılar, geleneksel kuralların dışına çıkarak gerçeğin biçimini bozma yöntemini kullanırlar ve yapıtlarında güçlendirilmiş bir anlatım için, süsten arındırılmış biçimler göze çarpar. Ekspresyonizm, her ne kadar temelde rasyonalizmin karşıtı olsa da, her iki akım da sanatta akademiciliğe karşı bir mücadele içerisinde olmuşlardır. 1933 yılında Hitler'in iktidara gelmesiyle engellenen ekpresyonizm akımı, 1960'lardan sonra tekrar gündeme gelmiştir. Almanya'da doğmuş olan Ekspresyonizm'in ilk kez 1911 yılında Wilhelm Worringer tarafından kullanıldığı pek çok kişilerce ileri sürülse de, Paul Cassirer'in bu terimi ilk kez gündeme getiren isim olduğunu savunanlar da vardır.

Modern sanattaki ekspresyonizm akımından ilham alınarak geliştirilen ekspresyonist tarih kuramı, tarihi insan hayatının meydana gelişine bir araç olarak kabul etmektedir. Bu anlayışa göre hayatta tarihçilerden öğrenilenler değil, hisler esastır. Bu görüşü savunanlar, insanlık tarihinde rol oynayan ayrı insan toplulukları ve kültürleri hakkında belgelerden çok kendi izlenimlerine dayanarak hüküm vermenin doğru olduğunu vurgularlar. Alman tarih felsefecisi Oswald Spengler, Alman etnografya ve kültür bilgini[17] Leo Frobenius ve Fransız felsefeci Bergson'un temsilcileri olduğu bu akım için tarih, insan yaşamının değişen, gelişen durumunu anlamak için bir vasıtadır ve bilinen belgelerden değil, ancak destanlar gibi tarihi belge sayılmayan kaynaklardan daha iyi öğrenilebilir[18]. Bunun için de tarihçilerden öğrenilmektense sezgiyle algılanır ve ciddi tarih kitaplarındansa destanlardan anlaşılır. Artık son şeklini almış olan tarihi olaylar doğa bilimlerinin esaslarına göre incelenmeli, fakat henüz gerçekleşen ve gelişmekte olan tarih hakkında ise şiirler söylenmelidir[19].

Tarihte bir amaç aramanın anlamsızlığına vurgu yapan Spengler, dünya tarihinin morfolojisini, felsefi ve biyolojik esaslara göre açıklamaya çalışmışıtr. Spengler, kültürlerin, tıpkı insan yaşamındaki gibi, gelişigüzel olarak doğduğunu, geliştiğini ve öldüğünü savunur. Dünya tarihi boyunca doğan ve ölen sekiz farklı tipteki kültür çevresine[20] ilişkin, üç değişik gelişme basamağı saptamıştır: metafiziksel-dinsel kültürler, simgeci erken kültürler ve sivil geç kültürler[21]. Batı kültürü, ona göre, sivil-geç kültür olarak tanımladığı son basamaktadır ve bir çöküş içerisindedir.

Birinci Dünya Savaşının ve ardından da İkinci Dünya Savaşının Spengler'ın görüşleri üzerinde çok etkili olduğu söylenebilir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı, Spengler için travmatik bir kadercilik, döngüsellik ve tarihin tekrarına olan inancı doğurduğu açıktır. O, tarihi olaylarda nedensellikten ziyade yazgısallığı temel alır ve yazgının tarihin bütün görünümünü belirlediğini savunur. Ona göre tarih, yasa koyucu bir doğa bilimi değil, betimleyici ve yaşayan bir bilimdir.

Ekspresyonizmin bir diğer temsilcisi olan Leo Frobenius, Afrika Kıtası ve insan üzerine pek çok çalışması bulunan Alman bir antropologdur. O da diğer ekspresyonist tarih kuramını benimseyen tarihçiler gibi, tarihi olaylara ilişkin hüküm verirken öznelliği öne planda tutmaktadır. Örneğin 1911'de yayınlanmış olan

[16] Tosh, 1997:123
[17] Ercan, 2010:417
[18] Togan, 1981:141
[19] A.g.e.:297
[20] *Mısır, Babil, Hindistan, Çin, Antikite, Arap, Batı ve Meksika*
[21] A.g.e.:296

eserinde şöyle bir saptamasını dile getirir: Doğulu insanlar daralmakta olan gök kubbenin altındaki minare gibidir. Bu sınırlı alanda, çevresi ile ilişki kurmaktan korkar ve bundan dolayı da yukarıya doğru sivrilmiştir. Öte yandan Batılılar ise evrenin genişliğinin ve sınırsızlığının farkındadır ve çabaları hep bu geniş alanı doldurmaktır[22]. Bu örnekten de anlaşılacağı gibi, Frobenius tarihi olaylardaki inceleme, araştırma ve saptamalarda, belgeleri değil; hisleri, içgüdüleri ve öznelliği esas almaktadır.

Sonuç

Felsefe, tüm doğa bilimlerinde ve sosyal bilimlerde olduğu gibi tarih biliminde de etkili bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih çalışmalarına yön veren, onun gelişimine katkı sağlayan bir pozisyondadır. Felsefe ve tarih birbirini besler, birbirinin gelişimine katkı sağlar, çalışmalarına yön verir. Görülmektedir ki, devrin felsefi yönelimleri tüm alanlarda olduğu gibi tarih biliminde de belirleyici bir unsur olmuştur. Tarih felsefesi bünyesinde yer alan pek çok konudan biri olan tarih felsefesi kuramlarında felsefenin bu belirleyici etkisini çok net görmekteyiz. İnsanı tekrar sahneye çıkarmayı amaçlayan Rönesans Dönemi'nin etkisiyle ortaya çıkan hümaniteci tarih kuramı, Auguste Comte'la yükselen pozitivizm akımının tarih bilimine yansıması olarak pozitivist tarih kuramı, empresyonizme ve natüralizme tepki olarak doğan ekspresyonizmin tarih alanındaki karşılığı olan ekspresyonist tarih kuramı bu etkinin açık kanıtlarıdır. Anlaşılacağı gibi, tarihe ilişkin olguları doğru analiz etmek ancak felsefi bir bakış açısıyla ve dönemin felsefi durumunu göz önünde bulundurarak sağlanabilir. Bu alanın doğru yol kat etmesi için, tüm bilim dallarında olduğu gibi tarihte de, felsefeyle birlikte yürümek bir zorunluluktur. Tarih felsefesinin bünyesinde yer alan sorular ve sorunlar ciddiyetle ele alınmalı, felsefe penceresinden bakarak dogmalardan bağımsız olarak tartışılmalıdır.

Kaynakça

Ercan, Y. (2010). Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara.

Herder, J. G. (2006). (çev. Doğan Özlem), İnsanlık Tarihi Felsefesi Üzerine Düşünceler, 15. kitap Tarih Felsefesi, Seçme Metinler, Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Tekeli, İ. (1998), Tarihyazımı Üzerine Düşünmek, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.

Togan, A. Z.V. (1981), Tarihte Usul, (3. baskı), Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Tosh, J. (1997), Tarihin Peşinde, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul.

[22] A.g.e.:298

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Doing Business Endeksine Göre Moldova'da İş Yapma Ortamı (2015-2017)

Alper Yalçın[1]

Sevda Yalçın [2]

Özet

Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Finans Kuruluşu (IFC) ortaklığıyla 2003 yılından beri her yıl hazırlanan "İş Yapma Kolaylığı Endeksi" (Doing Business); 190 ülkedeki yerel şirketlerin (küçük ve orta ölçekli işletmeler için) hızlı ve kolay şekilde iş kurma, işletme ve tasfiye işlemleri ile iş yapmalarını etkileyen bir dizi düzenlemeleri mercek altına almaktadır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi ülke ekonomilerini iş yapmak için uygun ortama sahip olma ölçütlerine göre sıralamaktadır. Doing Business ile dünya genelindeki ekonomilerde yerel işletmelere yönelik düzenleyici ortamın anlaşılması ve geliştirilmesi için nesnel bir zemin oluşturularak; iş yapma ortamı için belirleyici yasal düzenlemelerin, farklı iş adımları için şirketlerin algısına göre kolaylaştırıcı olup olmadığı ölçülmekte, elde edilen veriler sayısallaştırılarak tüm ülkeler için bir endeks haline getirilmektedir. Bu çalışmada Moldova'nın dünyadaki ve bölgedeki durumu, 2015-2017 dönemi dikkate alınarak İş Yapma Kolaylığı Endeksi'ne (Doing Business) göre iş ve yatırım ortamı analiz edilerek öneriler yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Doing Business Göstergeleri, Moldova*

1. Giriş

Uluslararası kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen endeksler konularına göre ülkelerin tüm finansal, ekonomik, mali, sosyal, beşeri, askeri vb. kapasitelerini dair saptama, gözlem ve analizleri gerçekleştirmek amacıyla yapılmaktadır. Bu endekslerin her biri alanında uzmanlaşmış kuruluşlar tarafından yapılır. Değerlendirmeyi yapan kuruluşlar ele aldıkları konulara göre değişen yöntemler/kriterler kullanırlar. Yayımlanan endeksler ülkelerin ekonomisi, büyüme potansiyeli, iş yapma olanakları, rekabet edebilirliği, siyasi ve ekonomik riskleri, dış politikadaki gelişmeleri, özgürlükleri gibi çeşitli konularda ülke içi ve ülke dışındaki bütün ilgili taraflara veriler sunarak onların hareket tarzını belirlemede önemli bir görevi yerine getirmektedir. Araştırılan konuya göre endekslerden elde edilen sonuçlar öngörülebilir gelecekle ilgili ipuçları vermektedir (Yalçın, ve Yalçın, 2016: 699).

Endeksler ve bunlar üzerinden yapılan analizler çalışmaların konusuna göre ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasi vb. performansının geçmişine ve mevcut durumuna bakılarak sonuçlara ulaşılır. Elde edilen

[1] Kafkas Üniversitesi, Kağızman MYO, alperyalcin36@hotmail.com
[2] Kafkas Üniversitesi, Kağızman MYO, sevdayalcin3636@hotmail.com

sonuçlar başta yabancı ülkelerde yatırım yapacak yatırımcılar olmak üzere ilgili bütün taraflar tarafından kullanılır.

2. Doing Business (İş Yapma) Endeksi

Uluslararası kuruluşların gerçekleştirdiği önemli endekslerden biri de İş Yapma Kolaylığı Endeksi'dir. İş Yapma Kolaylığı Raporu ile iş yapma ortamı için belirleyici yasal düzenlemelerin, farklı iş adımları için şirketlerin algısına göre kolaylaştırıcı olup olmadığı ölçülmekte, elde edilen veriler sayısallaştırılarak tüm ülkeler için bir endeks haline getirilmektedir. Söz konusu endeksin başlangıç kısmında amaç şöyle ifade edilmektedir: Modern bir ekonomi mevzuatsız çalışamaz. Kendi haline bırakılan piyasalar zayıf sonuçlar üretir. Mevzuat, oyuncular arasında güç dengesizliğini düzelterek daha adil sonuçlar doğmasına yol açar. Piyasa oyuncularını, yapacakları eylemin diğer oyuncular üzerindeki etkisini düşünmeye teşvik eder (DB 2016).

2003 yılından itibaren hazırlanan İş Yapma Endeksi ile çeşitli göstergeler hazırlanarak, ülkelerin performansları incelenerek dünyada girişimciye en uygun iş ve yatırım ortamını sunan ülkeler tespit edilmeye çalışılmaktadır.

Doing Business endeksiyle aslında özel sektördeki firmalar incelenmektedir. Özel sektör tarafından yönlendirilen büyümenin desteklenmesi kalkınma gündeminin kalbinde yer almaktadır. Pek çok gelişmekte olan ülke, işlerin ve refahın en iyi özel sektörün potansiyelini açığa çıkararak oluşturulduğu sonucuna varmıştır. İşletmelerin gelişmesi için bir "olanak sağlayan ortam" yaratmak uluslararası kalkınmada yeni mantra haline gelmiştir (Hanusch, 2012, s. 2). Doing Business ile özel sektördeki firmaların iş yapmaları için mevcut olanaklar değerlendirilmektedir.

İş Yapma Kolaylığı raporu için belirlenen hedef, dünya genelindeki ekonomilerde yerel işletmelere yönelik düzenleyici ortamın anlaşılması ve geliştirilmesi için nesnel bir zemin oluşturmak amacıyla ürünü yeniden şekillendirmeye devam etmektir. Birçok kilit uluslararası gösterge grubu gibi, İş Yapma Kolaylığı Raporu ilk hazırlandığı 2003 yılından bu yana büyük bir ilerleme kaydetmiştir ve ilerlemeye devam etmektedir. Diğer önemli uluslararası veri grupları ile kıyaslandığında, İş Yapma Kolaylığı yüzde 5 ile nispeten düşük bir veri düzeltme oranına sahiptir. Endeks yıllık olarak yayımlanmaktadır. 2013 yılından önceki veriler metodolojideki farklılık[3] nedeniyle karşılaştırılabilir değildir.

İş yapma kolaylığı sıralaması, ekonomileri 1'den 190'a kadar sıralamaktadır; 1'inci sıra en yüksek performansı göstermektedir. Ekonomilerin sıralaması toplam sınıra uzaklık puanlarına göre yapılmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı 2012 raporunda kullanılmaya başlanan sınıra uzaklık puanı, her ekonominin "sınıra" uzaklığını göstermektedir. Burada sınır 2005 yılından veya göstergeye ilişkin verilerin toplandığı yıldan sonraki üçüncü yıldan bu yana tüm ekonomiler arasında o göstergeye ilişkin en iyi performansı temsil etmektedir. Bu ölçü, 0 ile 100 arasında bir ölçeğe indirgenerek normalleştirilmiştir (100 sınırı temsil etmektedir). Bu ölçü işgücü piyasası düzenlemelerine ilişkin göstergeleri kapsamamaktadır. Sınıra uzaklık puanı her bir ekonominin iş düzenlemeleri alanında küresel en iyi uygulamalara ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Puanın daha yüksek olması daha etkin bir iş ortamı ve daha güçlü yasal kurumlar olduğunu göstermektedir (Uludağ, 2015, s. 20).

Bir endeks bazında yapılan hesaplamalar ile ülkelerin performansını ölçen rapor, Haziran ayları arasındaki dönemi incelemektedir. En son yayınlanan Doing Business 2017 Raporu ülkelerin 1 Haziran 2015 ve 1 Haziran 2016 tarihleri arasındaki iş ortamı on başlık altında (vergi göstergeleri hariç) performansları analiz edilmektedir. Yapılan analiz sonuçlarına göre dünyada girişimciye en uygun iş ve yatırım ortamını sunan ülkeler sıralamaya tabi tutulmaktadır. Doing Business 2017 Raporu "herkes için fırsat eşitliği" başlığıyla yayınlandı. Doing Business tarafından gerçekleştirilen hesaplamalara göre; 2007'den beri -genelde- sınır ötesi ticaretin en kolay yapıldığı yer Singapur olmuştur. 190 ekonominin

[3] Metodolojik değişikliklere neden ihtiyaç duyuluyor? Metodolojide yapılan değişiklikler, verilerin politika yapıcılar ve araştırmacılar tarafından daha geniş bir şekilde kullanılmasını sağlamak için tasarlanmıştır. Düzenleme kalitesi üzerindeki odağı arttırılarak, İş Yapma Kolaylığı raporu yeni bir araştırma alanı açmaktadır. Bunun amacı, iş düzenlemesinin kalitesinin önemi ve düzenleme verimliliği ve ekonomik sonuçlar ile olan bağlantıları hakkındaki anlayışın geliştirilmesine yardımcı olmaktır. Rapor ekibi sürekli olarak verileri esas alarak ve veri toplama yöntemlerini geliştirerek iş düzenleme ortamını daha ayrıntılı olarak inceleyebilmekte ve her yeni yayın ile birlikte daha fazla küresel bilgi üretebilmektedir.

incelendiği Doing Business 2017 Raporu'nda endeks sıralamasının ilk üç sırasında Yeni Zelanda, Singapur ve Danimarka yer almıştır. Sıralamanın başındaki diğer ülkeler ise; Hong Kong, Güney Kore, Norveç, Birleşik Krallık, ABD, İsveç ve Makedonya olmuştur. 2016 yılındaki ilk on ülke ise; Singapur, Yeni Zelanda, Danimarka, Güney Kore, Hong Kong, Birleşik Krallık, ABD, İsveç, Norveç ve Finlandiya olarak gerçekleşmiştir.

Metodolojideki farklılıklar ve veri düzeltmeleri nedeniyle ülkelerin sıralaması da değişmektedir. Bu değişiklik kendini her yıl açıklanan raporlarda göstermektedir. Açıklanan raporlarda o yıl ki sıralama yapıldıktan sonra bir önceki yıla ait sıralama da değişen metodolojiye göre yeniden yapılmaktadır (veri düzeltmeleri ve metodolojideki değişiklikler gibi faktörlerin etkilerini bir önceki yıl ile karşılaştırılabilir hele getirmek için). Örneğin 2017 de açıklanan rapora göre Moldova 44'üncü sırada yer almaktadır. 2017'deki metodolojik değişiklik nedeniyle ülkenin 2016 yılı performansı (1 Haziran 2014 - 1 Haziran 2015) yeniden değerlendirildiğinde ülke sıralaması 47 olarak tespit edilmiştir. Hâlbuki 2016 yılındaki Doing Business Raporu ilk açıklandığında ülkenin 52'inci sırada olduğu görülecektir. Dolayısıyla buradaki karışıklığı önlemek adına bu çalışmada her yıl açıklanan ilgili yıla ait esas/ilk raporlar dikkate alınmıştır. Metodolojideki değişiklikler nedeniyle bir önceki yıl yeniden değerlendirilerek verilmemiştir.

Her yıl açıklanan raporda incelenen dönem itibariyle ülkelerde tespit edilen on başlık altında yapılan reformları da görmek mümkün. Bir ülkede dikkate alınan konularla ilgili ülkenin reform yapması demek; o ülkenin boş durmadığı iş ve yatırım ortamını geliştirmek için yeni düzenlemeler ve uygulamalar yaptığı anlamına gelmektedir. 2017 yılında açıklanan rapora göre; 2015/16 yıllarında, dünya genelinde 137 ekonomi (ya da ülke) 283 adet iş düzenleyici reform gerçekleştirmiştir. Bu geçen yıla oranla %20'den fazla bir artışa işaret ediyor. Reform uygulayan ekonomilerin sayısının 2014/2015 yıllarında 122'den 2015/2016 yıllarında 137'ye çıkması, Doing Business'de ölçülen alanlarda iyileşmeye çalışan daha fazla ekonominin bulunduğunu göstermektedir.

İş Yapma Kolaylığı 2015 Raporu ile bazı önemli değişiklikler getirilmiştir. Bunlar:

1-Onbir ekonomide ilave birer şehir: İş Yapma Kolaylığı raporunun yayın tarihinde ilk kez nüfusu 100 milyonun üzerinde olan 11 ülkede ikinci bir şehir çalıma kapsamına dahil edilmiştir. Bu 11 ekonomi Bangladeş, Brezilya, Çin, Hindistan, Endonezya, Japonya, Meksika, Nijerya, Pakistan, Rusya Federasyonu ve Amerika Birleşik Devletleri'nden oluşuyor. İkinci bir şehrin ilave edilmesi diğer büyük şehirler ile ülke içi bir karşılaştırma olanağı tanımıştır.

2-Üç gösterge grubunun kapsamı genişletilmiştir: tasfiye işlemleri, azınlık yatırımcılarının korunması ve kredi alma. Tasfiye işlemleri göstergesi kullanılmaya başladığından bu yana örnek incelemesi yapılan bir şirket için iflas sürecinin süresini, maliyetini ve sonucunu ve teminatlı alacaklılar için kurtarma oranını ölçmüştür. Dolayısıyla, göstergeler temel olarak iflas mahkemesi sisteminin etkinliği üzerinde odaklanmıştır. Bu yılki raporda göstergeler daha da ileri giderek iflas ile ilgili yasal sistemin gücünü açık bir şekilde ölçmektedir. Kredi alma göstergeleri daha fazla iyi uygulamayı kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Yasal hakların gücü endeksi, diğerlerinin yanında UNCITRAL İflas Hukukuna İlişkin Mevzuat Kılavuzuna göre seçilen yeni unsurların eklenmesi ile birlikte 10 puandan 12 puana yükseltilmiştir. Yeni eklenen iki puandan birisi ekonomilerin entegre bir teminatlı işlemler sistemine sahip olmasına verilmiştir. Yeni eklenen diğer puan, birkaç özellik (modern fonksiyonlar sunması, bildirime dayalı olması ve her tür teminatlı işlemi kapsamı gibi) ile tanımlanan iyi işleyen bir teminat sicilinin mevcut olmasına verilmiştir.

3-Sınıra uzaklık puanına dayalı genel sıralama: İş yapma kolaylığı sıralaması artık sınıra uzaklık puanına dayalı olarak yapılmaktadır. Bu ölçü her bir ekonominin iş düzenlemeleri alanında küresel en iyi uygulamalara ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Puanın daha yüksek olması daha etkin bir iş ortamı ve daha güçlü yasal kurumlar olduğunu göstermektedir.

Ülkeyi yöneten politikacıların, ülke ekonomilerinin toplu olarak iş yapma kolaylığı konusunda dünyada ve bölgesinde ve benzer ekonomilerde nerede durduğunu bilmelerinde fayda vardır. İş Yapma Kolaylığı raporu ölçtüğü alanların kapsamını genişleterek politika yapıcılara iş ortamının daha eksiksiz bir resmini ve reform gündeminde ele alınması gereken yeni alanları sunmaktadır.

İş Yapma Kolaylığı Raporu'nda en yüksek sıralamada yer alan ülkeler hiçbir düzenlemenin yer almadığı ülkeler değildir; bu ekonomiler öyle bir düzenleyici sistem kurmuşlardır ki hem piyasadaki işlemler

kolaylaşmış hem de özel sektörün gelişmesini engellemeden önemli kamu haklarını koruyabilmişlerdir. Diğer bir ifade ile bu ülkeler, güçlü kurumlarla birlikte düşük işlem maliyetlerine sahiptir (DB 2014).

Verilerin ekonomiler arasında karşılaştırılabilir hale getirilmesi için göstergeler, işletmelere ilişkin spesifik varsayımlar ile standartlaştırılmış örnek senaryolara dayandırılmıştır. Nüfusu 100 milyonun üzerinde olan 11 ekonomide artık iş faaliyetlerinin en fazla olduğu ikinci büyük şehir için de veriler toplanmaktadır. Bu yaklaşım karşılaştırılabilirliğin sağlanmasına yardımcı olmakla birlikte, bazı sınırlamalara da sahiptir. Ayrıca, İş Yapma Kolaylığı Raporu yerel şirketler için geçerli düzenleyici ortamın bazı önemli boyutlarını ele almakla birlikte, iş ortamının şirketler veya yatırımcılar için önem taşıyan veya ekonominin rekabet gücünü etkileyen tüm yönlerini ölçmemektedir. Örneğin güvenliği, makroekonomik istikrarı, yolsuzluğu, işgücü becerilerini, kurumların altta yatan güçlü yönlerini veya altyapı hizmetlerinin (sınır ötesi ticaret ve elektrik bağlantısına erişim ile ilgili hizmetler dışında) kalitesini ölçmemektedir. Ayrıca yabancı yatırıma özgü düzenlemeler üzerinde de odaklanmamaktadır (Uludağ, 2015, s. 21).

3. Moldova'da İş Yapma Ortamı

İş yapma kolaylığını ölçen Doing Business (İş Yapma) Endeksi'nin 2012-2017 dönemine ait verilerine bakıldığında, Moldova'nın iyi bir performans gösterdiği görülmektedir. 2012 yılında 183 ülke içerisinde 81'inci sırda bulunan Moldova 2017 yılında 190 ülke içerisinde 44'üncü sıraya yükselmiştir. 2014-2017 dönemindeki dört yıllık süre içerisinde Moldova'nın iş yapma kriterleri açısından reformcu bir kimliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla yaptığı yasal düzenlemelerin iş yapmayı daha da kolaylaştırdığı, mümkün hale getirdiği görülmektedir.

Tablo 1. İş Yapma Endeksine (Doing Business) Göre Moldova'nın Performansı (2012-2017)

Ülke	Value	DB 2017	DB 2016	DB 2015	DB 2014	DB 2013	DB 2012	Best of the World 2017	Best of the World 2016	Best of the World 2015
Moldova	Rank	44	52	63	78	83	81	N. Zealand 87.01	Singapore 87.34	Singapore 88.27
	Point	72.75	70.97	66.6	64.51					

*2013 yılından önceki veriler metodolojideki farklılık nedeniyle karşılaştırılabilir değildir.

* İşgücü Piyasası Düzenlemeleri ile ilgili göstergelerde yıllar itibariyle dikkate alınan ülke sayısı:

2012'de 183 ülke; 2013'de 185 ülke, 2014 -2015-2016'da 189 ülke, 2017 de 190 ülke

Aşağıdaki Grafik-1'de Moldova ve benzer ülkelerin İş Yapma Endeksi açısından bulunduğu konumu göstermektedir. Doing Business 2017 raporunda Moldova üst ve orta gelir sahibi Avrupa ve Merkezi Asya ülkesi olarak yer almaktadır. Grafikte görüleceği üzere Moldova bölge ortalamasına üzerinde bir puan almıştır (72,75). Ancak bölge ülkeleri olan Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Romanya, Bulgaristan ve Macaristan'ın gerisindedir.

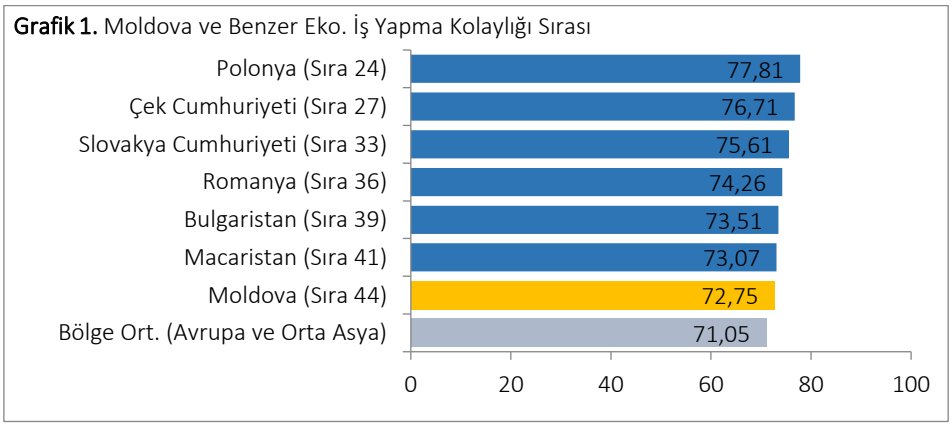

Doing Business, aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere 11 başlıkta ülkelerin ilgili mevzuat kalitesine ve etkinliğine bakarak iş yapma kolaylığını ölçmektedir. Bunlar: İşe Başlama, İnşaat İzinlerinin Alınması, Elektrik Temini, Tapu Siciline Kayıt, Kredi Temini, Azınlık Yatırımcıların Korunması, Vergilerin Ödenmesi, Sınır Ötesi Ticaret, Sözleşmelerin Uygulanması, İflasın Çözümü ve İşgücü Piyasası Düzenlemeleri'dir.

Moldova'nın İş Yapma Kolaylığı Endeksi'ni oluşturan alt başlıklar (2014-2017 dönemi itibariyle) incelediğimizde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır (190 ülke içerisinde):

a-Moldova'nın en iyi olduğu ilk üç kriter sırasıyla; Tapu siciline kayıt (22), Vergilerin ödenmesi (31) ve Kredi teminidir (32).

b-En kötü olduğu ilk üç kriter ise; İnşaat izinlerinin alınması (165), Elektrik temini (73) ve Sözleşmelerin uygulanmasıdır (62).

c-Üç yıllık süre içerisinde en iyi performans gösterdiği alanlar ise Elektrik temini (149. sıradan 76 sıra ilerleyerek 73'üncü sıraya yükselmiş) ve Vergilerin ödenmesi (70'inci sıradan 39 sıra ilerleyerek 31'inci sıraya yükselmiş) konularında gerçekleşmiştir.

Tablo 2. Doing Business 2015-2017 Endekslerine Göre Moldova

Kriterler	Değer	Yıllar		
		DB2017	DB2016	DB2015
İşe Başlama	Sıra	44	26	35
	Puan	91.96	94.17	92.16
İnşaat İzinlerinin Alınması	Sıra	165	170	175
	Puan	54.14	51.59	48.11
Elektrik Temini	Sıra	73	104	149
	Puan	74.60	64.36	59.72
Tapu Siciline Kayıt	Sıra	21	21	22
	Puan	82.92	82.91	86.10
Kredi Temini	Sıra	32	28	23
	Puan	70.00	70.00	70.00
Azınlık Yatırımcıların Korunması	Sıra	42	36	56
	Puan	63.33	63.33	58.33
Vergilerin Ödenmesi	Sıra	31	78	70
	Puan	84.76	76.28	76.57
Sınır Ötesi Ticaret	Sıra	34	33	152
	Puan	92.32	92.39	54.97
Sözleşmelerin Uygulanması	Sıra	62	67	42
	Puan	60.87	60.87	66.68
İflasın Çözümü	Sıra	60	60	58
	Puan	52.61	53.85	53.32
İşgücü Piyasası Düzenlemeleri	Sıra			
	Puan			

Not: İşgücü Piyasası Düzenlemeleri ile ilgili göstergeler iş sıralaması yapılırken tabloya dahil edilmemiştir. Verilerle ilgili sonuçlar çalışmanın sonunda sunulmuştur.

Bu endeksin alt basamaklarını oluşturan ilk 10 madde, 2015-2017 dönemi itibariyle dikkate alınarak tek tek incelendiğinde ise aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır (190 ülke içerisinde):

3.1.İşe Başlama Kolaylığı

"İşe başlama kolaylığı" endeksi ile iş kurmak isteyen (limitet şirket) bir girişimcinin yapması gereken tüm işlemler tespit edilerek bu prosedürlerin tamamlanması için harcanan zaman ve maliyetler ölçülmektedir. Moldova 2015 yılına göre 2017 yılında dokuz sıra gerileyerek 44üncü sırada yer almıştır. 2017 itibariyle Moldova bir iş yerinin açılması için 5 işlem gerekiyor ve bu işlemlerin yapılması 6 gün sürüyor. Bir iş kurma maliyeti ise kişi başı milli gelirin yaklaşık %6,2'sine tekabül etmektedir. Geçmiş iki yıla kıyasla iş kurma maliyeti ve sürenin arttığı görülmektedir.

İşe başlama alt başlığında 2015-2017 yılları arasında Moldova üç defa reform (düzenleme) yapma yoluna gitmiştir.

Tablo 3. Doing Business "İşe Başlama"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	44	26	35
Puan	91.96	94.17	92.16
İşlem (Prosedür) Sayısı	5	4	5
Süre (Gün)	6	4	6
Maliyet (Kişi Başı Milli Gelirin %)	6,2	4,3	4,6
Asgari Sermaye (Kişi Başı Gelirin %)	0	0	0

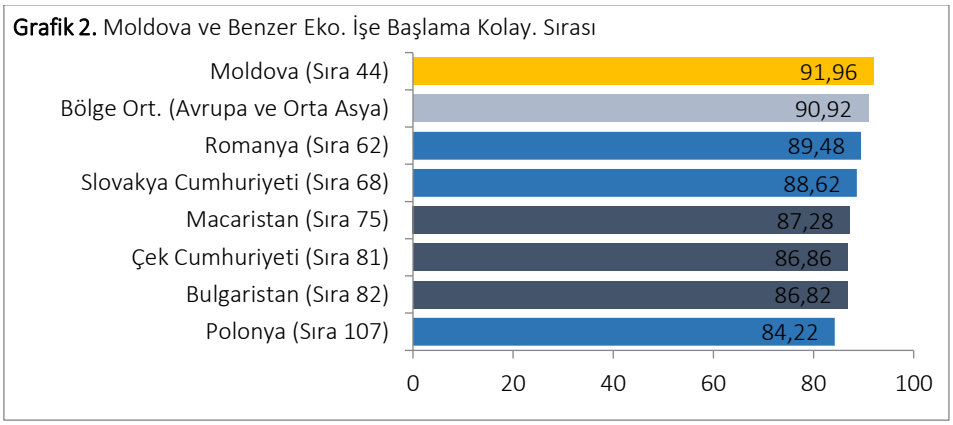

Bu alt başlık da Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 90,92 puandır. Moldova 91,96 puanla bölge ortalamasının üzerinde iyi bir performans göstermiştir. İşe başlama alt başlığı Moldova'nın bölge ülkeleri açısından en iyi olduğu kriterlerden biridir.

3.2.İnşaat İzinlerinin Alınması

"İnşaat izni alma" endeksi ile ülkenin en büyük ticari şehrinde (Kişinev/Chisinau) basit bir ticaret deposu inşa etmek, kalite kontrol ve emniyet mekanizması kurmak için katlanılan zaman ve tüm formaliteleri tamamlama süresi dikkate alınmaktadır. Moldova bu alt endeks açısından en kötü performansa sahiptir. Moldova geçmiş iki yıla göre kısmi bir iyileşme sağlasa da küresel sıralamada 190 ülke içerisinde 165'inci sırada gelmektedir. Doing Business 2017 yılı Endeksi'ne göre Moldova'da (Kişinev'de) belirtilen standartlarda bir deponun tahmini değeri yaklaşık 1.821.156 MDL (Moldova Leyi)'dir. 1 MDL yaklaşık 0,193 TRY'dir.

Moldova'da basit bir ticaret deposunun inşaat izninin alınması için 27 farklı işlemden geçilmesi ve bu işlemlerin tamamlanması için de toplam 276 gün gerekiyor.

Tablo 4. Doing Business "İnşaat İzinlerinin Alınması"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	165	170	175
Puan	54.14	51.59	48.11
İşlem (Prosedür) Sayısı	27	27	27
Süre (Gün)	276	276	247
Maliyet (Depo Değerinin %)	0,7	0,7	0,8
Bina kalite kontrol indeksi (0-15)	12	10,5	

İnşaat izinlerinin alınması alt başlığında 2015-2017 yılları arasında Moldova hiç reform (düzenleme) yapmamıştır.

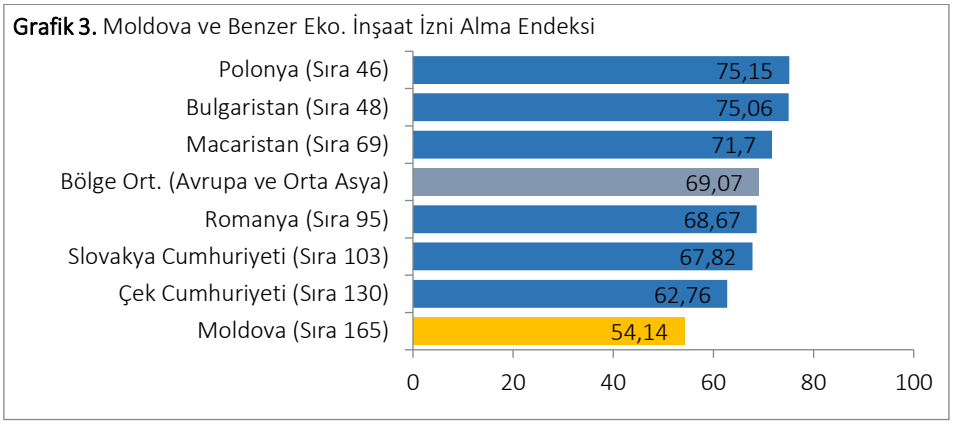

Bu alt başlık da Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 69,07 puandır. Moldova 54,14 puanla bölge ortalamasının altında kötü bir performans göstermiştir. İnşaat izinlerinin alınması alt başlığı Moldova'nın bölge ülkeleri açısından en kötü olduğu kriterlerden biridir.

3.3.Elektrik Temini

Elektrik Bağlatma endeksi ile yerel bir işletmenin (limited şirketin) şebekeye elektrik bağlantısını gerçekleştirmek için yapması gereken işlemler ve bunlar için gereken süre ile katlanılan maliyet hesaplanmaktadır. 2017 yılın raporunda bu kriterde Moldova kötü bir performans gösterse de geçmiş iki yıla göre iyi bir gelişim göstermiştir. Nitekim 2015 yılında 149'uncu sırada bulunuyor iken 2016'da 104 ve 2017'de ise 73'üncü sıraya yükselmiştir. 2017 raporunda işe başlamak için elektrik temini işlemi Moldova'da 87 gün süren 6 prosedür ile tamamlanırken bu sürecin maliyeti kişi başına düşen gelirin yüzde 738'ü kadardır.

Tablo 5. Doing Business "Elektrik Temini"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	**73**	104	149
Puan	74.60	64,36	59.72
İşlem (Prosedür) Sayısı	6	7	7
Süre (Gün)	87	113	118
Maliyet (Kişi Başı Gelirin %)	738,4	778,3	865,0
Tedarik güvenilirliği ve tarife endeksinin şeffaflığı (0-8)	7	6	

Elektrik temini alt başlığında 2015-2017 yılları arasında Moldova bir defa reform (düzenleme) yapma yoluna gitmiştir.

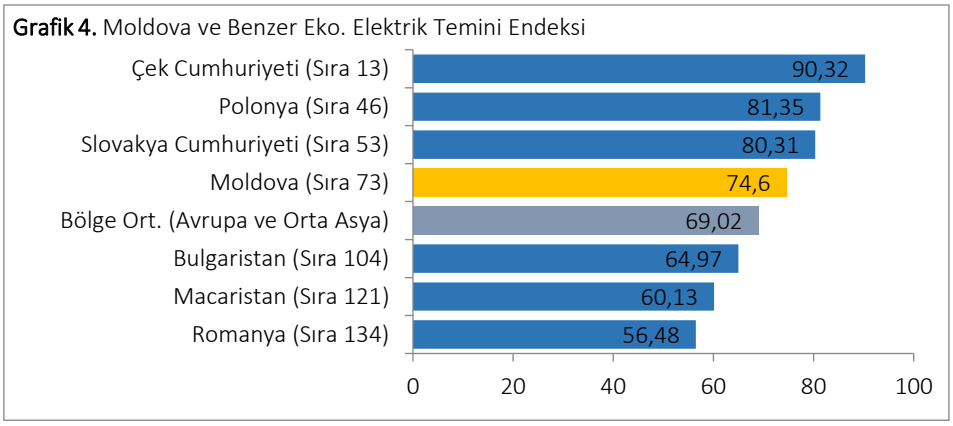

Elektrik temini alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 69,02 puandır. Moldova 74,6 puanla bölge ortalamasının üzerinde iyi bir performans göstermiştir. Bu alt başlık Moldova açısında bölge ülkelerine göre iyi olduğu kriterlerden biridir.

3.4.Tapu Siciline Kayıt

Mülkiyetin tapu siciline kayıt endeksi ile bir şirketin başka bir şirketin mülkiyetini alması ve mülkiyeti kendi üzerine geçirmesi için gereken tüm maliyet hesaplanarak, tapu idaresi sisteminin kalitesi değerlendirilmektedir.

2017 yılın raporunda bu kriter Moldova'nın en iyi olduğu alandır. 190 ülke içerisinde ülkenin 21'inci sırada bulunmaktadır. Tapu tescil işlemleri için Moldova'da 5,5 gün süren 5 prosedür ile tamamlanırken, bu işlemler devredilen mülkiyetin % 0,9'u kadar bir maliyete tekabül etmektedir.

Tablo 6. Doing Business "Tapu Siciline Kayıt"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	21	21	22
Puan	82.92	82.91	86.10
İşlem (Prosedür) Sayısı	5	5	5
Süre (Gün)	5,5	5,5	5,5
Maliyet (Mülk Değerinin %)	0,9	0,9	0,9

Moldova'da incelenen yıllar arasında bu alanda bir reform yapılmadığı görülmektedir.

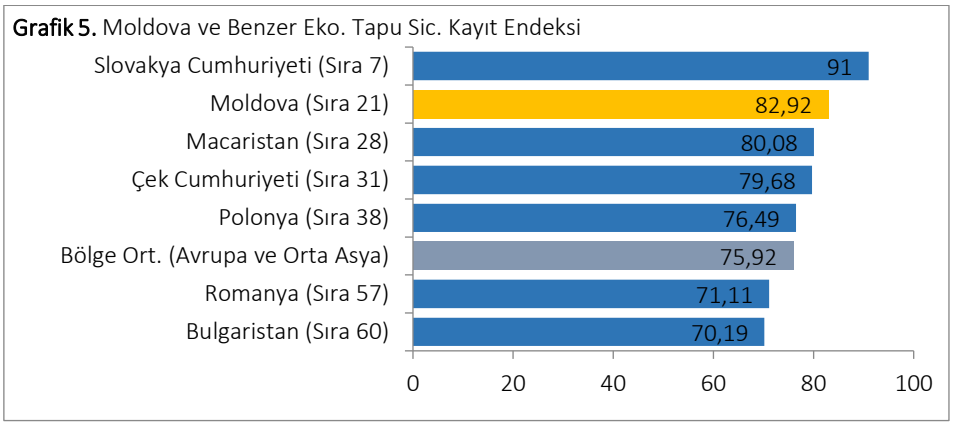

Tapu siciline kayıt alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 75,92 puandır. Moldova 82,92 puanla bölge ortalamasının çok üzerinde iyi bir performans göstermiştir. Bu alt başlık Moldova açısında bölge ülkelerine göre iyi olduğu kriterlerden bir diğeridir.

3.5.Kredi Temini

İş yapma göstergelerinden bir diğeri de "Kredi Alma" endeksidir. Bu endeks ile kredi veren ve alanların yasal hakları ile bilgi paylaşımları değerlendirilerek, krediyi kolaylaştıran durumlar analiz edilmektedir. Moldova 2017 yılında bu kriter bakımından 2015'e göre dokuz basamak gerileyerek 32'insi sırada yer almıştır.

Moldova 2017 raporuna göre "yasal haklar endeksinin gücü" 8, "kredi bilgi derinlik endeksi" ise 6 olarak puanlanmıştır. Yüksek puanlar (yasal haklarda puanlar 0-12 aralığında, kredi bilgi derinlik endeksinde 0-8 aralığında değişir) kredi ve kredi için daha fazla kredi bilgilerinin ve daha güçlü yasal hakların olduğunu göstermektedir.

Moldova'da incelenen yıllar arasında kredi temini alanında bir reform yapılmadığı görülmektedir.

Tablo 7. Doing Business "Kredi Temini"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	32	28	23
Puan	70.00	70	70
Yasal Haklar Endeksinin Gücü (0-12)	8	8	8
Kredi Bilgi Derinlik Endeksi (0-8)	6	6	6
Kredi Kayıt Kapsamı (Yetişkinlerin %)	0	0	0
Kredi Bürosu Kapsamı (Yetişkinlerin %)	11,4	10,8	8,8

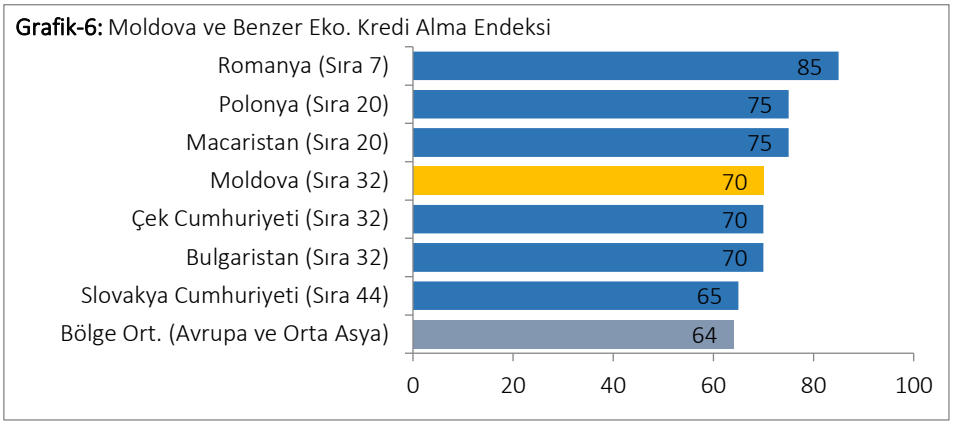

Kredi alma alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 64 puandır. Moldova 70 puanla bölge ortalamasının üzerinde iyi bir performans göstermiştir. Bu alt başlık Moldova açısında bölge ülkelerine göre iyi olduğu kriterlerden biridir.

3.6.Azınlık Pay Sahibi Yatırımcıların Korunması

Azınlık pay sahibi yatırımcıların korunması endeksi ile şirket yöneticilerinin şirketi yönetirken kurumsal yönetişim kapsamında azınlık haklarının korunma gücü değerlendirilmektedir. Doing Business 2017 yılı Endeksi'ne göre toplam 10 kriter içerisinde Moldova 63,33 puanla 190 ülke içerisinde 42'inci sırada bulunmaktadır.

Moldova incelenen 2014-2017 döneminde bu alanda bir reform yapmamıştır.

Tablo 8. Doing Business "Azınlık Yatırımcıların Korunması"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	42	36	56
Puan	63.33	63.33	58.33
Azınlık yatırımcı koruma endeksinin gücü (0-10)	6,3	6,3	6,3
Çıkar çatışması düzenleme endeksi (0-10)	6,3	6,3	5,3
Hissedar yönetim endeksi (0-10)	6,3	6,3	5,8

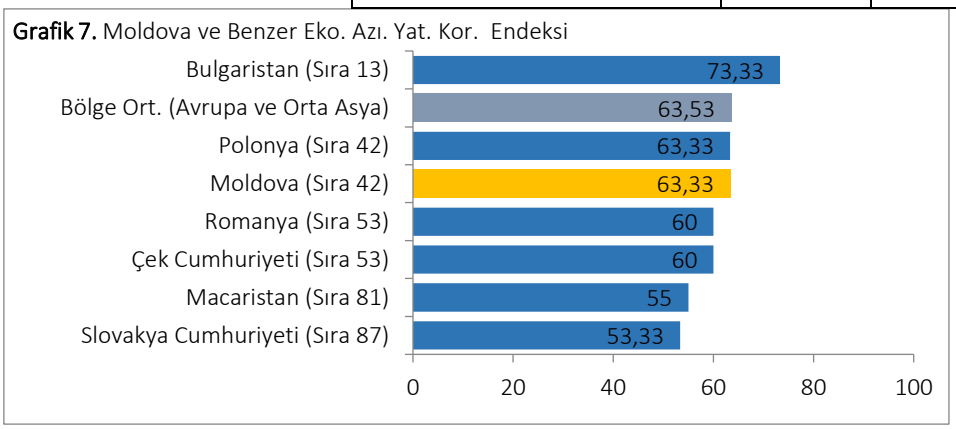

Azınlık pay sahibi yatırımcılarının korunması alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 63,53 puandır. Moldova 63,33 puanla bölge ortalamasına yakın bir puan almıştır.

3.7.Vergilerin Ödenmesi

Vergilerin ödenmesi endeksi ile orta boy işletmelerin (bir şirketin) tüm vergi mevzuatına uyumu için ödemesi gereken vergiler ile bunun için harcaması gereken zaman ölçülmeye çalışılmaktadır. 2017 Doing Business Raporu'na göre Moldova'nın performansının en iyi olduğu alt başlıklardan biri de burasıdır. Ülkenin agresif bir tutum takındığı ve bu alanda ciddi reformlar yaptığı görülmektedir. 2015 yılında 70'inci sırada bulunan ülke 2017 yılında 31'inci sıraya yükselmiştir. Bu sıralamada 2015 ve 2017 yıllarında birer kez yaptığı reformlar etkili olmuştur.

Doing Business 2017'ye göre Moldova'da bir şirketin ödemesi

Tablo 9. Doing Business "Vergilerin Ödenmesi"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	31	78	70
Puan	84.76	76.28	76.57
Vergi Sayısı (1 Yıldaki Ödeme Sayısı)	10	21	21
Zaman (Yıl Başına Saat)	181	186	185
Toplam Vergilerin Oranı (Kârın %)	40,4	40.2	
Arşivleme endeksi (0-100)	91,4		

gereken vergi sayısı ortalama 10, ödediği vergiler toplamı ise kârın %40,4'üne tekabül etmekte ve şirketlerin bu vergileri ödemek için ise yılda 181 saatlik zaman ayırdıkları tespit edilmiştir.

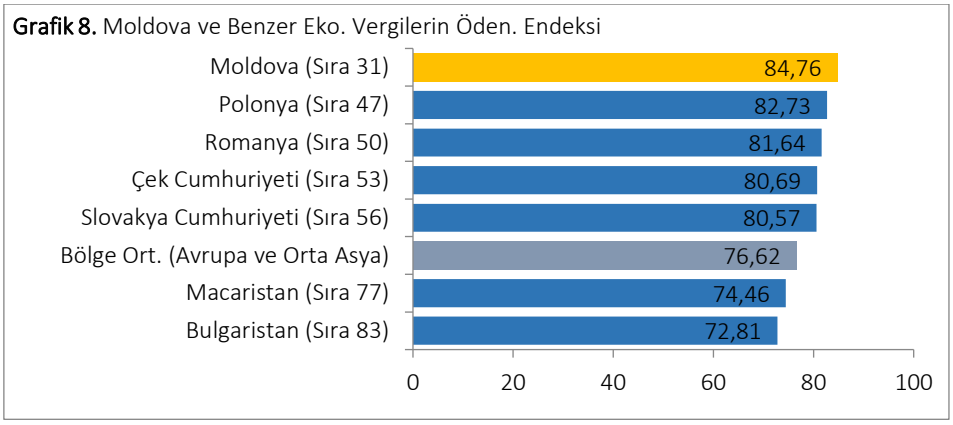

Vergilerin ödenmesi alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 76,22 puandır. Moldova 84,76 puanla bölge ortalamasının çok üzerinde iyi bir performans göstermiştir. Bu alt başlık Moldova açısında bölge ülkelerine göre iyi olduğu kriterlerden bir diğeridir.

3.8.Sınır Ötesi Ticaret

Sınır ötesi ticaret endeksi malların deniz taşımacılığı ile ihracatında veya ithalatında gereken belge sayısı, ihracat ve ithalat yapmak için gereken gün sayısı, ihracat ve ithalat yapmak için katlanılması gereken maliyetler hesaplanmaya çalışılmaktadır. Moldova bu alt başlıkta 2016 ve 2017 yıllarında çok iyi bir performans göstermiştir. Nitekim 2015 yılında 152'inci sırada iken 2017 yılında 34'üncü sıraya yükselmiştir. İncelenen üç yıllık dönem itibariyle Moldova bu alt başlıkta ciddi ilerlemeler kat etmiştir.

Tablo 10. Doing Business "Sınır Ötesi Ticaret"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	34	33	152
Puan	92.32	92.39	54.97
İhracat zamanı: Sınır uyumluluğu (saat)	3	3	
İhracat maliyeti: Sınırlara uyumluluk ($)	76	76	
İhracat zamanı: Belgesel uygunluk (saat)	48	48	
İhracat maliyeti: Belgelere uygunluk ($)	44	44	
İthalat zamanı: Sınır uyumluluğu (saat)	4	3	
İthalat maliyeti: Sınırlara uyumluluk ($)	83	83	
İthalat zamanı: Belgesel uygunluk (saat)	2	2	
İthalat maliyeti: Belgelere uygunluk ($)	41	41	

2017 Raporuna göre Moldova'da ihracat işlemini gerçekleştirmek için gereken belgelerin temini 3 saat ve 76 dolar olurken ithalat işlemini gerçekleştirmek için gereken belgelerin temini ise 4 saat ve 83 dolar tutmaktadır.

Sınır ötesi ticaret alt başlığında 2015-2017 yılları arasında ülkede reform (düzenleme) yapılmadığı görülmektedir.

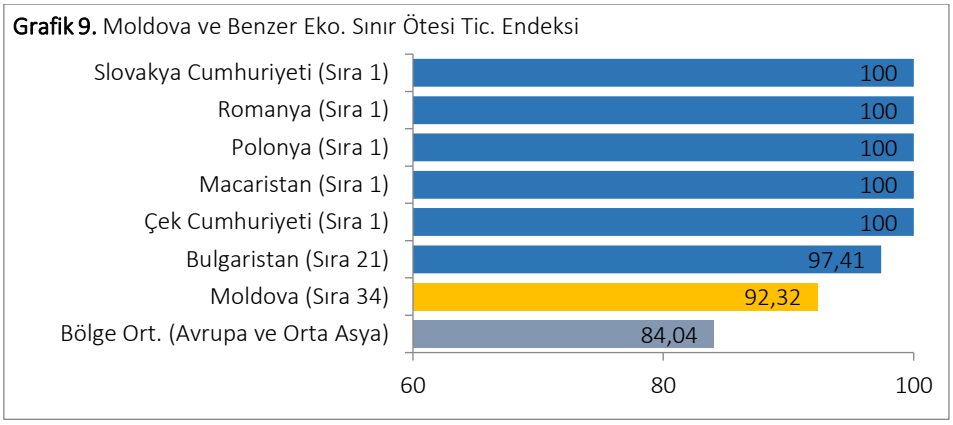

Sınır ötesi ticaret alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 84,04 puandır. Moldova 92,32 puanla bölge ortalamasının üzerinde iyi bir performans göstermiştir. Bu alt başlık Moldova açısında bölge ülkelerine göre iyi olduğu kriterlerden bir diğeridir.

3.9.Sözleşmelerin Uygulanması

Sözleşmelerin uygulanması endeksi ile mahkemelerde ticari bir ihtilafın çözümü için gereken zaman, prosedürler ve katlanılması gereken maliyet ve yargısal sürecin kalitesi değerlendirilmektedir. Ülke sözleşmelerin uygulanması alt kriterinde 2016 ve 2017 yıllarında kötü bir performans sergilemiştir. 2015 yılında 42'inci sıradan 2017'de 62'inci sıraya gerilemiştir. Moldova'da bir ticari sözleşme ihtilafının ilgili mahkemede yaklaşık 585 günde çözümlendiği, sözleşmenin uygulama maliyeti ise talebin yüzde 28,6'sını oluşturmaktadır. Yapılan adli işlemlerin kalitesi ise 18 üzerinden 9,5 puan almıştır.

Tablo 11. Doing Business "Sözleşmelerin Uygulanması"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	62	67	42
Puan	60.87	60.87	66.68
Süre (Gün)	585	585	567
Maliyet (Talebin %)	28,6	28,6	28,6
Adli İşlemler Dizini Kalitesi (0-18)	9,5	9,5	

Moldova bu alanda incelenen yıllar arasında 2017 yılında bir defa reform yaptığı görülmektedir.

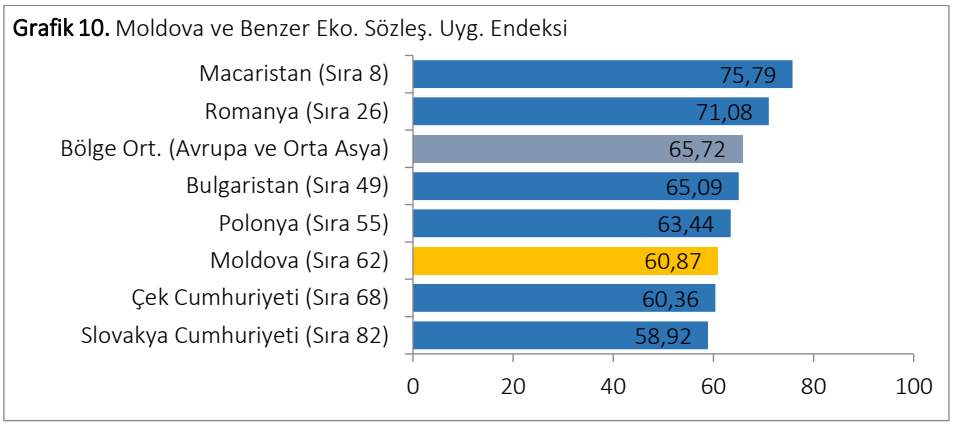

Bu alt başlık da Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 65,72 puandır. Moldova 60,87 puanla bölge ortalamasının altında kötü bir performans göstermiştir.

3.10.İflasın Çözümü

İflası sonuçlandırma endeksi ile iflas nedeniyle tasfiye sürecine girmiş işletmenin ticari bir iflastan tahsil edilebilen alacak oranı, tahsil için gereken zaman ve katlanılması gereken maliyet ile iflası sonuçlandırmak üzere uygulanmakta olan yasal mevzuatın gücü değerlendirilmektedir. 2017 yılı itibariyle Moldova'da bir şirketin tasfiye prosedürleri ortalama 2,8 yıl sürmektedir. Bir yıl içinde alacakların geri dönüş oranı varlığın sadece yüzde 15'i kadardır. Dolayısıyla aslında ülkede şirket tasfiyesi işlemlerinin maliyetli olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 12. Doing Business "İflasın Çözümü"

Değer	DB2017	DB2016	DB2015
Sıra	60	60	58
Puan	52,61	53,85	53,32
Kurtarma oranı (dolar cinsinden sent)	28,1	30,4	15
Süre (Yıl)	2,8	2,8	2,8
Maliyet (Mülkün	15	15	15
Tasfiye Çerçeve Endeksi Gücü (0-16)	12	12	12

İflasın çözümü alt başlığında incelene dönem itibariyle Moldova 2016 yılında bir defa reform (düzenleme) yapma yoluna gitmiştir.

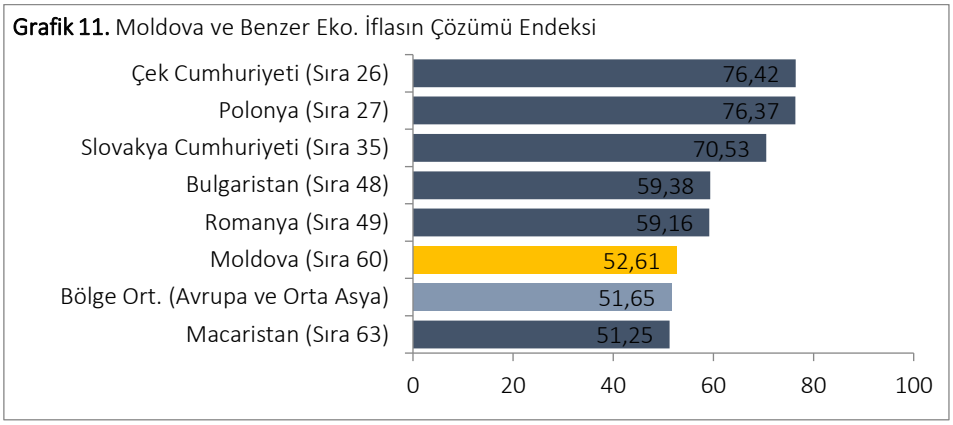

Sınır ötesi ticaret alt başlığında Moldova'nın da yer aldığı bölge ülkelerinin ortalaması 51,65 puandır. Moldova 52,61 puanla bölge ortalamasına yakın bir performans göstermiştir.

3.11.İstihdam mevzuatının esnekliği ve iş kalitesinin özellikleri

Bu alt endeks kapsamında kıdem, hafta sonu çalışma, ücretli tatil, gece çalışması, işsizliğe karşı korunma, hastalık yardımları, analık koruması, çalışma saatleri, eşit ücret ve emek gibi çeşitli konular açısından inceleme yapılmaktadır. Özellikle 2007-2011 döneminde Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) sözleşmelerine lafzına ve ruhuna uygun olarak bir metodoloji geliştirmiştir. Bu başlık altında ülkelerin ulusal mevzuatlarındaki istihdamın üzerinde yer alan mevcut yükleri kaldıracak nitelikte esnekliği sağlayıcı yasaların mevcut durumu incelenerek işgücü piyasasına katılımın artırılmasını dönük uygulamalar ele alınmaktadır. Ekonomiler arasında verileri karşılaştırılabilir hale getirmek için, işçi ve iş hakkında çeşitli varsayımlar kullanılmaktadır (bir yıllık iş deneyimi, tam zamanlı çalışma, bir limited şirket ya da ekonomideki eşdeğeri olan bir işyerinde çalışma vb.). Doing Business 2017 iş gücü piyasası düzenleme göstergelerine ilişkin verileri bir ekte sunmaktadır. İşgücü piyasası düzenleme göstergeleri, bu yıl yapılacak genel iş yapma kolaylığına dahil edilmemesine karşın, veriler ülkelerin ekonomi profilinde sunulmaktadır. İşgücü piyasası düzenlemesine ilişkin veriler, yerel avukatlar ve kamu görevlileri tarafından doldurulan istihdam düzenlemelerine ilişkin detaylı bir ankete dayanmaktadır. İş kanunları ve düzenlemeleri ile ikincil kaynaklar doğruluğunu sağlamak için gözden geçirilir.

Moldova'nın bu başlık altında en önemli sorunu düşük kişi başı milli gelire paralel maaşların da düşük seviyede olmasından dolayı ülke sürekli bir şekilde yurtdışına işçi göçü vermektedir. İşletmeler işten ayrılan işçilerin yerine yenilerini bulmakta sorun yaşamakta, yeni işçi bulmak için daha uzak mesafelere servis hizmeti sağlamak zorunda kalmakta, yeni işçilerin eğitimi ve işe uyumu için ilave masraflara katlanmak durumunda olmakta ve tüm bunların sonucu olarak hem işlerini büyütememe (ya da küçülme) sorunu ile karşılaşmakta hem de işgücü maliyetleri artmaktadır. Dolayısıyla işgücü verimliliğinin istenilen düzeyde olmayışı ve maaşlarda yaşanılan sorunlar aktif çalışma hayatının kalitesini bozmaktadır.

4. Sonuç

Moldova'nın 2015-2017 döneminde yaptığı düzenlemeleri/reformları incelediğimizde:

2015 yılında "İşe başlama" alt başlığında, asgari sermaye gereksinimini ortadan kaldırarak bir işe başlamayı kolaylaştırmış; "Vergilerin ödenmesi" konusunda sosyal güvenlik katkılarının dosyalanması ve ödenmesi için elektronik bir sistem sunarak şirketler için vergileri ödemeyi basitleştirmiştir. Öte yandan çevresel vergi yükümlülüğünün hesaplanmasında kullanılan asgari maaş miktarını artırmış, işverenlerin sağlık sigortası prim oranını yükseltmiş ve KDV için yeni dosyalama şartları getirmiştir.

2016 yılında "İşe başlama" alt başlığında, Bölgesel Devlet Mali Müfettişliği tarafından yapılan incelemeyi kaldırarak bir işe başlamayı kolaylaştırmış; "İflasın çözülmesi" konusunda iflas yöneticileri için bir ruhsatlandırma sistemi sunarak, mesleki sınava ve eğitim vermeye ve ödeme organı idarecileri mesleğini düzenleyen denetleyici organlar kurmaya yönelik nitelik taleplerini artırarak, ödeme sistemini geliştirmiştir.

2017 yılında "İşe başlama" alt başlığında, şirket kayıt maliyetini artırarak daha pahalı bir iş kurmayı başarmış; "Elektrik temini" konusunda Devlet Enerji Müfettişliği'nden bir denetim almak için 200 kilovattan daha az kapasiteye sahip yeni müşterilere olan ihtiyacı ortadan kaldırarak yeni bir elektrik bağlantısı elde etme sürecini hızlandırmış; "Vergilerin ödenmesi" konusunda basılı kopyada sosyal güvenlik belgelerinin sunulması gereğini ortadan kaldırarak vergileri ödemeyi kolaylaştırmış; "Sözleşmeleri icra etme" başlığında, tarafların arabuluculuk girişiminde bulunmalarına maddi imkânlar kazandıran yeni bir arabuluculuk kanununu benimseyerek sözleşmeleri basitleştirmiştir. Bütün bu alt başlıklar yaptığı reformlar ülkede işe başlamayı kolaylaştıran faktörler olmuştur.

Moldova öncelikle kötü/dezavantajlı alanlar başta olmak üzere (Tapu siciline kayıt, Vergilerin ödenmesi, Kredi temini ve İflasın çözümü) mevzuatındaki olumsuzlukları ve iş yapmanın önündeki engelleri kaldırarak, ilgili on bir alt başlığın her birinde radikal kararlar alıp girişimciler için ortamı iyileştirmek amacıyla düzenleyici ve mali reformlar yaparsa küresel ölçekte 190 ülke içerisinde iş yapmanın kolay ve cazip olduğu yatırım yapılabilecek cazip bir ülke konumuna gelebilecektir.

Kaynaklar

Hanusch, M. (2012). The Doing Business Indicators, Economic Growth and Regulatory Reform Policy Research Working Paper 6176, The World Bank East Asia and the Pacific Region Poverty Reduction and Economic Management Unit,

Uludağ, A. (2015). Uluslararası Kuruluşlarca Kullanılan Global Endeksler, Maliye Bakanlığı, http://www.abmaliye.gov.tr, Erişim tarihi: 02.04.2016.

Yalçın, A. & Yalçın, S. (2016). Global Endeksler Işığında Ermenistan'ın Ekonomik ve Sosyal Durumu, 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, s:698-708, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Doing Business 2015:

http://www.doingbusiness.org/~/media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB15-Full-Report.pdf, Erişim tarihi: 12.04.2017.

Doing Business 2016:

http://www.doingbusiness.org/~/media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf Erişim tarihi: 12.04.2017.

Doing Business 2017:

http://www.doingbusiness.org/~/media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf, Erişim tarihi: 12.04.2017.

Moldova Reformlar:

http://www.doingbusiness.org/reforms/overview/economy/moldova, Erişim tarihi: 12.04.2017.

Uluslararası İltica Hukukunun Tarihi Gelişimi ve Türkiye

Arş.Gör. Onur Ciddi

Özet

Suriye'de yaşanan olaylardan sonra yaşanan kitlesel göçler, mülteci sorununu beraberinde getirmiş ve mültecilerin hukuki statülerinin belirlenmesi bu noktada önem kazanmıştır. Türkiye'de AB'ye katılım süreci ile hızla gelişmeye başlayan mülteci hukuku, 2013 yılında düzenlenen ''Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK)'' ile sığınmacı sorununa kalıcı çözümler getirilmeye çalışılmıştır. YUKK ile uluslararası koruma talep eden kişilere, mülteci, şartlı mülteci, ikincil koruma statüleri getirilmiş ve kitlesel göçlerde uygulanmak üzere ''geçici koruma'' statüsü düzenlenmiştir. YUKK'un 91. Maddesine dayanılarak düzenlenen 6883 sayılı Geçici Koruma Yönetmeliği ile Suriye'den kitlesel olarak ülkemize sığınan ve koruma talep eden Suriyelilere sağlık, eğitim gibi birçok hak tanınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Mülteci, Uluslararası Koruma, Refugee*

Giriş

Uluslararası ve uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaların son dönemlerde artmasıyla mülteci hukuku hem geçiş hem varış ülkesi konumunda olan Türkiye'yi ve bütün devletleri ilgilendiren bir sorun olmaktadır. Hükümetler insani nedenler ya da gayri iradi olarak siyasi nezaket gereği haklı sebeplerle yer değiştiren bu kişileri kabul etmekte ya da uluslararası hukuktan doğan gereklilikleri ihlal ederek savunma politikaları geliştirmektedir.

Zulüm ve baskı gibi çeşitli haklı sebeplerle ülkelerini, yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalan bu kişilerin uluslararası seviyede korunması ve vardıkları ülkede insan hakları ihlalleriyle karşılaşmamaları ahlaki olduğu kadar hukuki bir gerekliliktir.

Suriye'de 2011 yılından beri sürmekte olan iç savaşa süreç içinde terör örgütleri ve farklı siyasi otoritelerin de dahil olmasıyla Suriye krizi içinden çıkılmaz bir hal almıştır. Türkiye ''Mültecilerin Hukuki Durumuna dair 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi'' ve ''1967 tarihli New York Protokolü''ne taraf bir devlet olduğundan, iç savaştan kaçarak ülkemiz sınırlarından giriş yapan Suriyelileri ahlaki ve hukuki sorumluluk gereği geri göndermeyerek açık kapı politikası izlemektedir.

Türkiye açısından yasal düzenlemeler ve bunların uygulamadaki aksaklıkları nedeniyle bir müddet kitlesel akınlarla sınırlarımıza gelen Suriyeliler gerçek bir hukuki korumadan yoksun bırakılıp ''misafir'' konumunda anılmıştır. Bu çalışmada uluslararası iltica hukukunun esaslarına kısaca değinilerek, dünya çapındaki mülteci hareketlerinin uluslararası iltica hukukunun seyrine etkileriyle, Türkiye'de kitlesel sığınma talebinde bulunan Suriyeliler başta olmakla bütün yabancılara hangi statüde nasıl haklar tanındığı incelenecektir.

Uluslararası İltica Hukuku ve Tarihi Gelişimi

Mülteciler veya ülke dahilinde bir yerden başka yere göç etmek zorunda kalan şahıslarla ilgili küresel problem, bugün dünya genelinde çözüme kavuşturulması gereken sorunların başında gelmektedir. Bu nedenle bu sorun yalnızca devletler dahilinde değil uluslararası örgütler düzeyinde de tartışılan konu haline gelmiştir. Bu eksende mültecilerin sayısı, farklı coğrafi arazilerde farklı düzeydeki paylaşımı ve yaşadıkları yeri terk etme nedenleri hakkında kapsamlı araştırmalar yapılarak derin bilgiler elde edilmiş ve mülteci sorunu ile insan hakları sorunu arasında karşılıklı şekilde gelişen bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Şöyle ki, insan haklarının ihlal edilmesi insanların yaşadığı yeri terk etmelerinin temel nedeni olmasının yanı sıra bu hak ihlali ortadan kaldırılmadan insanların daha önce yaşadıkları yere geri dönmesi mümkün olmamaktadır. Bu da ülke dahilinde etnik çatışmaların daha da güçlenmesini, toplu şekilde ülkeyi terk etme gibi sorunları beraberinde getirmiştir.

Bu sorunlara neden olan mülteci sorununun nereden kaynaklandığını öğrenmek için tarihsel çerçevede sorunun kavramsal niteliğine inmek gerekmektedir. Çünkü, bugün tartışmaya açık olan bu konunun temelinde yatan sorun aslında kavramsal olarak ortaya atılan ve farklı anlamlar içeren terimlerden (mülteci, göçmen ve sığınmacı) kaynaklanmaktadır. Bu yüzden ilk önce bu terimlerin ne olduğuna ve onların hangi farklılıkları içerdiğine bakmakta fayda vardır

İltica Hukukunun Tarihi Gelişimi

İnsanlık tarihinin en eski zamanlarından beri var olan iltica ya da sığınma ilk olarak 1685 yılında Huguenotların1 Fransa'dan kaçıp İngiltere'ye sığınmasında kullanılmış (Greig, 1980, s.119) ve I. Dünya Savaşı sonrasında devletlerarası kitlesel göçlerin yaşanmasıyla düzenlenmesine ihtiyaç duyulan bir sorunu oluşturur olmuştur.

1933 yılında bu sorun ''Mültecilerin Uluslararası Statülerine Dair Sözleşme'' ile çözülmeye çalışılmış ve taraf devletlerin kendi kamu düzenlerini tehdit edecek nitelikteki gerekçeleri dışında mültecilerin sınırdan gelişinin ve sınır dışı edilmesinin zor kullanarak yapılmayacağı garanti altına alınmıştır. (Kula, 201, s.43)

Ancak Milletler Cemiyeti(MC) çerçevesinde mültecilerin hukuki statüsünün belirlenmesine dair düzenlenen sözleşmelere az sayıda devletlerin taraf olması ve bu sözleşmelere çekincelerle taraf olması mülteci hukukunun gelişimini engellemiştir. 1938 yılında Almanya'dan haklı sebeplerle göç edenlere yardımcı olmak maksadıyla MC'ne taraf devletler ''Devletlerarası Mülteciler Komitesini (Inter-govermental Committe on Refugees)'' kurmuş ancak yapılan mülteci tanımlarında fikir birliğine varılamamıştır. (Ergüven, Özturanlı, 2013, s. 1015)

Bu eksende çok büyük tahribatlara neden olan İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin ardından 1948'de ''İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi(İHEB)'' kabul edilmiş ve beyannamenin 14. maddesinde2 öngörülen ''ilticaya başvurma hakkı'' insan hakkı olarak koruma altına alınmıştır. Böylelikle Birleşmiş Milletler (BM) antlaşmasının yürürlüğe girmesi ve İHEB'in etkisiyle 14 Aralık 1950'de mülteci sorunları çerçevesinde uluslararası alanda mültecilerle ilgili faaliyetleri yürütme göreviyle ''BM Mülteciler Yüksek

Komiserliği (UNHCR)'' kurulmuş ve Komiserlik 1 Ocak 1951 tarihinde görevine başlamıştır.

BM Mülteciler Yüksek Komiserliği mültecilerin sorunlarına kalıcı çözümler bulmak amacıyla çalışmalarına devam ederken bu yönünde verdiği tavsiyeler üzerine 28 Şubat 1951 tarihinde BM Genel Kurulu'nca Cenevre'de iltica hukukuna özel ''Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Sözleşme'' imzalanmıştır. 26 devlet tarafından ilticaya başvurma kapsamında devletlerin yükümlülüklerini düzenlemesi açısından kabul edilen bu Sözleşme günümüz itibariyle 140'tan fazla devlet tarafından imzalanmıştır (Ergüven, Özturanlı, s. 1016).

1951 Cenevre Sözleşmesi mülteciler açısından önemli sınırlamaları barındırırken mültecilik tanımında milliyete veya gruba dayalı bir tanımlama yapmadan mültecilerin haklarına değinmiş ve siyasi kazanç sağlama amacında olmadıklarını belirtmesi üzerine önem kazanmıştır (Çiçekli, 2016, s. 218). Sözleşmeye

---

[1] Fransa'daki Protestan topluluğu olan Huguenotlar, Din Savaşı sonucu İngiltere'ye sığınmışlardır.

[2] *'' Herkes zulüm karşısında başka memleketlerden mülteci olarak kabulü talep etmek ve memleketler tarafından mülteci muamelesi görmek hakkını haizdir.*
Bu hak, gerçekten adi bir cürüme veya Birleşmiş Milletler prensip ve amaçlarına aykırı faaliyetlere müstenit kovuşturmalar halinde ileri sürülemez.''

göre mülteci statüsüsün kazanılmasında ''1 Ocak 1951'den önce Avrupa'da meydana gelen olaylar'' ifadesi kullanılmış taraf devletlerin yükümlülüklerini azaltmak adına tarih ve coğrafya sınırlaması düzenlenmiştir (Ergüven, Özturanlı, s. 1017).

Mültecilerin haklarını spesifik olarak düzenleyen Cenevre Sözleşmesi'ni 1967 yılında New York'ta imzalanan protokol izlemiş buna bağlı olarak sözleşmede geçen coğrafi ve tarihi sınırlama ortadan kaldırılmıştır. Ancak protokole daha sonradan taraf olanları kapsayacak olan bu durum, Türkiye açısında geçerli olmamış ve protokolü söz konusu coğrafi çekinceyle kabul etmiştir (Sercan, 2014).

Bunların dışında 1949 tarihli Cenevre sözleşmelerinin dördüncüsü ''Harp Zamanında Sivillerin korunması'' konulu Türkiye'nin de taraf olduğu sözleşme mülteci hukukuyla ilgili düzenlemeler içermektedir. Bu sözleşmede Mülteciler ve yerinden edilmiş kişilere düşman muamelesi yapılmayacağı 44. maddede hüküm altına alınmıştır(Kaya, Eren, s.14). Yine aynı şekilde 1977 tarihli ''Avrupa Konseyi Ülkesel Sığınma Bildirisi'' , 1969 tarihli ''Afrika'daki Mülteci Sorunlarının Özel Yönlerini Düzenleyen ABÖ Sözleşmesi''3, 1984 tarihli "Latin Amerika'sındaki Mülteciler Hakkında Cartagena Beyannamesi"4 ve 1994 tarihli ''Arap Devletlerinde Mültecilerin Durumunu Düzenleyen Arap Sözleşmesi'' mültecilerin tanımını Cenevre Sözleşmesine atıfta bulunarak yaparken mültecilere bölgesel nitelikli koruma sağlamaktadır.

Uluslararası İltica Hukukunun Temel Esasları

İltica Hukukunda Kavramsal Çerçeve

Mülteciler hakkında fikir yürütürken ilk önce bazı soruların cevaplanması gerekmektedir. Her şeyden önce kimler mültecidir ve uluslararası hukuk tarafından belirlenmiş olan hakları nelerdir? Cenevre Sözleşmesi'ne göre kişilerin uyrukluğunun bulunduğu ülkesinin dışında, mülteci statüsünde nitelendirilerek koruma altına alınabilmeleri için, daha önce kabul edilen düzenlemelerdeki koşulları sağlamaları ve ırk, din, milliyet, siyasi görüş gibi nedenlerden dolayı aşağılanması veya haklarının ihlal edilmesi gerekmektedir (Worster, s.95).5 Yani başka bir deyişle mülteciler, uyruğunda bulunduğu ülkenin sınırlarını çeşitli hak ihlalleri nedeniyle terk etmiş ve bu sebeplerden ötürü kendi ülkelerine dönmek istemeyenlerden oluşmaktadır. Böylece kabul eden devletler mültecilere kendi ulusal mevzuatı dahilinde bazı haklar tanıma yoluna gidebilmekteydi.

Ancak bu hakların tanınması açından, uluslararası uygulamada 1977 yılına kadar Cenevre Sözleşmesindeki mülteci tanımını sağlayıp sağlamadığına bakılmaksızın uluslararası koruma talep eden herkese mülteci(sığınmacı)6 denmesi karışıklığa sebep olmuştur. Bu da kişilerin, verilen statü bağlamında değil de doğası gereği sahip olduğu haklar çerçevesinde korunması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır.

Böylece mültecilerin, uluslararası hukukta hangi haklara sahip oldukları ve hangi haklarının İnsan Hakları Sözleşmesi kapsamında uygulanmadığı da önem arz etmeye başladı. Yaşama hakkı, işkencelerden ve zulüme neden olacak davranışlardan korunma hakkı, uyrukluk, serbest dolaşma hakkı, uyruğunda

---

[3] Bu Sözleşmeye göre mülteci kavramı şu şekilde tanımlanmıştır: mültecilik kamu düzenini ciddi şekilde bozan dış saldırı, işgal, yabancı ülke hakimiyeti gibi olaylardan dolayı ikamet ettiği yerden ayrılmaya mecbur kalan her kişiye uygulanacaktır. (madde 1. fıkra 2.), OAU CONVENTION GOVERNING THE SPECIFIC ASPECTS OF REFUGEE PROBLEMS IN AFRICA, http://www.achpr.org/files/instruments/refugee-convention/achpr_instr_conv_refug_eng.pdf, (e.t. 19.04.17)

[4] Bu beyannamede zorla geri göndermemenin yasaklanması, mültecilerin entegrasyonunun önemi ve mülteci sorununu ortaya çıkaran nedenlerin kökünden yok edilmesi için çaba gösterilmesinin yanısıra Latın Amerikası mültecilerine karşı sergilenen davranışların hukuki esasları belirlenmiştir. Carmen MOLDOVAN, THE NOTION OF REFUGEE. DEFINITION AND DISTINCTIONS, *CES Working Papers* – Volume VIII,Issue 4, p.684.

[5]*''ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle, yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen her şahsa uygulanacaktır.'' (*1951 Sözleşmesi m. 1(a))

[6] Daha sonra inceleyeceğimiz Türk mevzuatında ve özellikle 1994 Yönetmeliğinde, sığınma arayanlardan bu statüyü almaya hak kazananlara ''mülteci'' ve mülteci statüsünü elde edemeyenlere ''sığınmacı'' denmekteydi. Ancak Sn. Pazarcı'nın da belirttiği üzere, dilimizde sığınmacı terimi, mülteci terimiyle eş anlamlı olup aralarında bir fark olmadığı kanısındayız. Bu anlam karışıklığını ortadan kaldırmak açısından bu çalışmada da Pazarcı'nın belirttiği gibi hukuksal açıdan belirli bir koruma düzeninden yararlananları ''mülteci(**refugee)**'', bu korumadan yararlanamayan ancak geri göndermeme ilkesi çerçevesinde geçici barınma olanağı bulan kişileri ''sığınma arayan (**asylum seeker**) kişiler olarak ele alacağız. (Hüseyin Pazarcı, **a.g.e.** s. 218)

bulunduğu ülkesi dahil yaşadığı ülkeyi terk etmek ve kendi ülkesine geri dönmek veya geri dönmeye zorlanmamak. Bu haklar hem belli bir devletin uyruğunda olan hem de uyrukluğu olmayan vatansız kişiler dahil bütün insanlara ait olan mülki, siyasi, sosyal ve kültürel hakların yanısıra İnsan Hakları Sözleşmesinde de öngörülmekteydi. Ama İnsan Hakları Sözleşmesi'nde mültecilerin sahip olduğu en önemli hakların kesin şekilde uygulanmasına dair net bir tutum bulunmamaktaydı.

Özellikle, bu haklardan "geri dönmeye zorlanmama" hakkı önem arz etmektedir. Çünkü uluslararası hukukta kişinin hayatı ve özgürlüğünü tehlike altına sokacak durumlarda geri dönmeye zorlanmamasının sağlanması gerektiğinin altı çizilmektedir. Ve bu zorla geri göndermenin yasaklanması prensibi ise 1951 Sözleşmesinin 33. Maddesinde de ifade edilmiştir (''The Refugee Convention'', 1951). Bu prensip aynı zamanda BM ''İşkenceye ve Diğer Zalimane, İnsanlık Dışı veya Aşağılayıcı Muamele veya Cezaya Karşı Sözleşmesi''nin 3. Maddesinde daha da geliştirilmiştir. İlgili maddeye göre kişiyi işkence riski bulunan bir ülkeye iade etmemek gerektiği ifade edilmiş (Çağıran, 2011, s.169) ve işkence, aşağılama gibi ihtimallerin mevcutluğunu belirlemek için ilgili kurumların tüm koşulları gözden geçirerek insan haklarının ihlal edilmesine ilişkin durumları dikkate alması gerektiği kanısına varılmıştır (m. 3/2).

Mültecilerle ilgili cevaplanması gereken diğer önemli soru ise bu kişilerin mülteci mi, göçmen mi yoksa ekonomik göçmen mi olduğu sorusudur? Bu kavramlar birbirinden farklı anlamları içermektedir. Göçmenler, doğrudan aldıkları ölüm tehdidi veya da zalimane davranıştan dolayı değil, yaşamlarını sağlamak için(iş bulmak, kısmen eğitim almak, aile ve diğer nedenlerden dolayı) uyruğunda bulunduğu ülkeden taşınan veya göç eden kişilerdir. Evlerine geri dönme korkusu yaşayan mültecilerin aksine göçmenlerin geri dönüşü için hiçbir engel bulunmamaktadır. Ve kendi ülkelerine döndükleri takdirde devletlerinin korumasını almaya devam edeceklerdir (Edwards, 2016).

Ekonomik göçmenler ise yüksek bir yaşam standardı elde etmek için evinden ekonomik amaçlarla ayrılan kişiler olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu kişilerin yabancı bir ülkeye giriş yapabilmek adına vizeye ihtiyaçları vardır. Aksi takdirde onlar sınırı yasadışı geçtikleri için yasadışı göçmen olarak sınıflandırılacak ve tutuklanma, ülkelerine sınır dışı edilme gibi risklerle karşı karşıya kalabileceklerdir (''The Protection of Refugees and Their Right to Seek Asylum in the European Union'', 2011, s.19).

Ancak mültecilerle göçmenlerin doğru şekilde tanımının yapılmaması günümüzde de tartışmalara neden olmaktadır. Kanımızca, insan hayatı ve özgürlüğü söz konusu olduğunda, açlıktan ölme tehlikesi karşısında kalan insanın durumu ile siyasi görüşüne göre asılsız olarak idam edilen insanın durumu pek de farklı değildir. Hatta bu farklı değerlendirmeleri göz önünde bulundurmasak bile, herhangi bir kişi mülteci ya da ekonomik göçmen olmasına, uyrukluğu olup olmamasına bakılmaksızın uyruğunda bulunduğu ülkeyi, silahlı çatışmalar veya yoksulluk yüzünden terk ediyorsa, o kişinin yaşam için gerekli olan haklarından minimum şekilde de olsa yararlanma hakkının olmasındandır.

Sığınma Hakkı (Right of Asylum)

Sığınma(**asylum**) bir devletin uyruğunda bulunan veya söz konusu devlette ikamet eden bir kişinin, çeşitli baskılar sebebiyle yabancı bir devletin ülkesine, diplomatik temsilciliğine ya da konsolosluk binasına, savaş gemileri veya devlet uçaklarına sığınarak koruma talep etmesidir (Pazarcı, 2015, s. 215).[7]

Bu şekilde koruma talep eden kişiye yabancı devlet, kendi ülkesine girişine veya ülkesinde kalmasına izin verme hakkı, sığınma hakkını ifade etmektedir. Ancak söz konusu devletin yetkisinde olan bu hakkın kişilere verilebilmesi devletin ulusal mevzuatı ve uluslararası yükümlülükleri çerçevesinde değerlendirilmektedir (Pazarcı, s.2016). Buradan bir devletin bu hakkı tanıması için herhangi bir andlaşmaya taraf olması gerektiği aksi halde sığınma hakkını tanımaya yönelik bir zorunluluğunun bulunmayacağı çıkmaktadır.[8] Çünkü, uluslararası hukuk açıkca sığınma talebinde bulunma yükümlülüğünü sağlamamakla birlikte 1951 yılı Cenevre Sözleşmesi'nde de böyle bir görevden bahsedilmemektedir (Phuog, s.1). Bu yüzden de, devletlerin gün geçtikçe sığınma arayan şahısları kendi arazisine almama görüşü

[7] Uygulamada sığınma, ''ülkesel (**territoral asylum)**'' ve diplomatik (**diplomatic asylum)** sığınma olarak iki biçimde gerçekleşmektedir.

[8] Zira U.A.D 20/11/1950 tarihli sığınma hakkına ilişkin kararında, ''*Daha genel bir biçimde, ülke devletinin sığınma hakkı tanıması, herhangi bir hukuksal görevi duygusu tarafından kabul ettirilen bir karar olmayıp, uygun düşen düşüncelerin ya da basit siyasal elverişliliklerin belirlenmesinden doğar görünmektedir*'' bu yönde uluslararsı bir yapılageliş hukukunun bulunmadığını bu şekilde belirtmiştir. (Hüseyin Pazarcı, **a.g.e.** s. 216)

güçlenmektedir. Şöyle ki, bazı hükümetler sığınma arayışı içinde olan şahısların ülke arazisine girişine sınırlamalar getirilmesi için bazı sınırlayıcı önlemler almaktadırlar. Örneğin, vize alınması için zor koşulların belirlenmesi, resmi belgelere sahip olmayan yabancı vatandaşları taşıyan havayolları şirketlerine ceza kesilmesi gibi.

Aynı uygulamaların mültecilere de uygulanıp uygulanmadığını öğrenmek için bu iki kavram arasındaki farka dikkat edilmesi gerekiyor. Yukarıda da vurgulandığı gibi, sığınmacı, göçmenlerden farklı olarak işkence korkusu nedeniyle uyruğunda bulunduğu ülkeden kaçarak başka bir ülkeden koruma talebinde bulunan kişidir ve çoğu mülteci kabul başvurusunda bulunamaz, ancak bunun yerine geçici korumaya alınabilir (Fitzpatrick, 2000, s.279).

Bununla birlikte mülteci ve sığınma arayanlar arasındaki ayrım hala belirsizdir. Bu ise daha önce de vurguladığımız gibi 1951 tarihli Mülteci Sözleşmesinde sığınma talebinde bulunanın açık bir şekilde tanımlanmamasından kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, bu kavram UNCHR belgesinde şöyle tanımlanmıştır: Sığınma arayanlar, uluslararası koruma arayışında olan ve mülteci statüsüne ilişkin talepleri henüz tespit edilmemiş bireylerdir.[9] UNCHR'ın tanımında olduğu gibi Avrupa Birliği de benzer bir görüş ileri sürmüştür: Sığınma arayanlar, üçüncü bir ülke vatandaşı olan veya da hiçbir ülke vatandaşı olmayan, sığınma talebinde bulunmuş ve haklarında henüz nihai bir karar alınmamış şahıslardır (UNCHR, 2009, s.23).

Ancak burada vurgulanması gereken başka bir nokta da sığınma hakkını veren devletlerin bu hakkı tanırken uluslararası hukuk çerçevesinde birtakım koşullara dikkat etmeleri gerektiğidir. Zira daha önce de belirttiğimiz İHEB'in 14/2 maddesinde de sığınma hakkının adi suçlular için uygulanamayacağı ifade edilmiştir (Pazarcı, s. 216).

Buna ek olarak 1951 Cenevre Sözleşmesi' de mülteci statüsünün verilmesine bir takım kural dışılıklar getirmiştir. Savaş suçlusu, sığınılan ülke dışında ağır bir suç işleyen ya da B.M amaç ve ilkelerine aykırı fiiller sebebiyle aleyhine ciddi kanıtlar olan kişiler (m. 1/F) gibi, sığınılan devletin hali hazırda yurttaşı bulunan kişiler (m. 1/E) ve B.M. organları ya da kurumlarının koruması altında olan kişiler (m. 1/D) sığınmacı statüsünden yararlanamayacaklardır (Pazarcı, s.219).

Bunların dışında kalanlar daha önce de belirttiğimiz gibi kabul eden devletin ulusal mevzuatı çerçevesinde sığınmacı olarak ya da ''geri göndermeme ilkesi'' kapsamında birtakım haklara sahip olacaklardır.

Geri Göndermeme İlkesi

İltica hukukunda temel yaklaşım, kişiye, ülkesini terk etmeye zorlayan koşulların makul gerekçelere dayanması şartıyla sığınma sağlanması ve bu durumun ulusal koruma sağlanıncaya kadar devam etmesidir (Ergüven, Özturanlı, s. 1024). Söz konusu temel amacın yerine getirilmesinde ''geri göndermeme ilkesi (**non- refolulement**)'' tamamlayıcı koruma sağlanması açısından çok önemli olmaktadır.

Geri göndermeme ilkesine göre, yaşam ve özgürlüğünün tehlike altında olması sebebiyle başka bir devlete sığınan kişi, tehlike altında olacağı devlete geri gönderilmemelidir. Bu durum söz konusu sığınılan devletin sınır görevlileri için de bağlayıcı olmakta ve sınırda girişine izin vermek yükümlülüğünü doğurmaktadır.

Ancak geri göndermeme ilkesi, 1951 Cenevre Sözleşmesinde ve 1969 Afrika Birliği Örgütünün Sığınmacılar sözleşmesinde açıkça yer alsa da bir andlaşma hükmü ile bağlı olunmayan durumlarda uygulamada devletler üzerinde bağlayıcı olduğundan söz edilememektedir (Pazarcı, s. 218). Buna karşılık başka bir görüşe ve BMMYK Yürütme Komitesinin 1982 tarihli kararına göre, uluslararası koruma kapsamında geri göndermeme ilkesi, uluslararası hukukun emredici bir kuralı olma yolunda hızla ilerlemektedir.

Türkiye'de Mülteci Hukukuna İlişkin Düzenlemeler ve Gelişim Süreci

Türkiye Cumhuriyeti'nde sığınmacıları ilgilendiren ilk genel düzenleyici belge olan 14.06.1934 tarihli, 2510 sayılı İskân Kanununda mültecinin tanımı yapılmış ancak bir sınırlama getirilmiştir. İlgili kanunun 3. Maddesinde yapılan tanıma göre; *''Türkiye'ye yerleşmek maksadıyla olmayıp, bir zaruret gereği geçici*

oturmak üzere sığınanlara mülteci denir.'' Ancak hükmün devamında Türkiye'ye yerleşmek maksadında bulunan kişilere 4. Maddede[10] yazılı bulunan durumları taşımama koşulu getirilmiştir. Buradaki kısıtlamalardan biri, Türk kültürüne bağlı olma yani Türk soyundan gelme durumunu belirtmekteydi.

Bu çerçevede evrensel nitelikli tek andlaşma B.M bünyesinde imzalanan 28.7.1951 tarihli Sığınmacıların Statüsüne İlişkin Sözleşme ile 16.12.1966 tarihli Ek Protokoldur (Pazarcı, 215). Türkiye tarafından da onaylanarak Türk hukukun bir parçası haline gelen bu sözleşmenin 1/A, 2. Maddesinde mülteci (Yılmaz, 2007, s. 254), *''1 Ocak 1951'den önce meydana gelen olaylar sonucunda ve ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için, vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku sebebiyle yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku sebebiyle dönmek istemeyen şahıs''* şeklinde tanımlanmıştır ve daha sonra 1967 tarihli Ek Protokol ile *''1951'den önce meydana gelen olaylar''* biçimindeki zaman sınırlaması kaldırılmıştır (Baskın, 2014, s. 334). Söz konusu Sözleşme ve eki Protokol taraf devletlere bir takım yükümlülükler getirerek yukarıdaki sebeplerle ülkelerini terk etmiş kişileri, ülkelerine kabul etmek ve onlara sığınmacı statüsü tanımak zorunluluğunu doğurmuştur. Türkiye de sözleşme ve eki protokole taraf olmuş ancak ''Coğrafi çekince'' ile sadece Avrupa ülkelerinde meydana gelen olaylara bağlı olarak sığınma talep eden kişilere sığınmacı statüsünü verme açısından sınırlama koymuştur.

1946- 1970 yılları arasında Yugoslavya'dan Türkiye' ye sığınan 183.000 dolaylarında Türk, Arnavut ve Müslüman Slavların sığınma statünün verilmesi 1951 sözleşmesi kapsamında değil de İskan Kanunu çerçevesinde sığınma tanındığı görülmüştür.

Sığınmacı statüsüne sahip olan ve olmayanların arasındaki hukuksal farka baktığımızda ise, önceleri uluslararası uygulama ve BM Sığınmacılar Yüksek Komiserliğinin uygulamasında görüldüğü üzere yukarıda belirtilen sebeplerle başka bir devlet ülkesinde sığınma arayan kişiler, hukuksal açıdan sığınmacı statüsüne sahip olmasalar bile, bu kişilere mülteci(sığınmacı) deniliyordu. 1977 yılından bu yana ise B.M. Genel Kurulunda, Sığınmacılar Yüksek Komiserliğinin faaliyetlerine ilişkin olarak; başka bir devlet ülkesinde sığınma arayan ancak hukuksal açıdan sığınmacı statüsü kazanamayan kişileri, ''yer değiştirmiş kişiler (**displaced person)**'' olarak adlandırıldığını görmekteyiz (Pazarcı, s. 217). Bu çerçevede 30.11.1994 tarihli Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Toplu Sığınma amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılara ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik, hukuksal statü farkını, ''mülteci(sığınmacı statüsünü kazanmış kişiler)'' ve ''Sığınmacı(sığınmacı statüsünü henüz kazanamamış kişiler)'' şeklinde ifade etmektedir. 1994 tarihli söz konusu yönetmelik her ne kadar mültecilerin hukuki statüsünü belirlemedeki hukuk boşluklarını doldurmuş olsa da yeni sorunlara yol açtığı görülmüştür. Özellikle Türkiye'de sığınma işlemleri devam eden hatta BMMYK aracılığı ile üçüncü devletlerde sığınma hakkı elde eden sığınmacıların, on gün içerisinde valiliklere başvurmamaları sebebiyle sınır dışı edilmeleri ile ilgili açılan davalarda müracaat yükümlülüğünün, sığınmacı statüsünü verme koşullarından biri olmadığı belirtilmiştir. Buradan yola çıkarak müracaat süresinin geçmesinin, söz konusu kişinin yetkili makamlarca sığınmacı olarak kabulüne engel teşkil etmediği gerekçesiyle verilen iptal kararları güdeme gelmiştir (Ergüven, Özturanlı, s. 1026).

Özellikle bu yönde AİHM'e başvuru konusu olmuş Jabari-Türkiye davasında mahkemenin verdiği 11.07.2000 tarihli ihlal kararı mevzuattaki değişimin zorunluluğunu gündeme getirmiştir (Ergüven, Özturanlı, s.1027). 1999 yılında ise Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin Avrupa Birliğine katılım ortaklığı belgelerinin açıklanmasıyla birlikte iltica politikasının A.B. müktesebatına uyumlu hale getirilmesi amacıyla Türkiye 2003 yılında Ulusal Kalkınma Programı uygulanmaya başlayıp 2005 yılında ''İltica ve Göç Ulusal Planını'' kabul etmiştir.

Bu çerçevede 1994 tarihli yönetmeliğin 4. Maddesinin dayanağı olan 16.01.2006 tarihli yönetmelik yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelikte, 4.maddenin 2. Paragrafı ''müracaat makamlarına başvurulacak süre''

---

[10] *''Türk kültürüne bağlı olmayanlar,*
B: Anarşistler,
C: Casuslar,
Ç: Göçebe çingeneler,
D: Memleket dışına çıkarılmış olanlar, Türkiye'ye muhacir olarak alınmazlar.''

başta olmak üzere, 5. Mad. (Müracaat Makamlarının Görevleri), 6. Mad. (Karar Makamı), 7. Mad. (İşbirliği Yapılacak Kuruluşlar), 30. Mad. (Görevlendirme) gibi maddeler değiştirilmiştir.

Daha sonra, yapılan bu düzenlemelerin iltica hukuku açısından yeterli ve sistemli bir bütünlük yaratmadığı, AİHM'nin Türkiye aleyhine verdiği kararlarda ve Avrupa dışından gelen kitlesel akınların statü karmaşıklığında kendini göstermiştir. Bu nedenle var olan sorunlara kalıcı çözümler getirmek açısından 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu(YUKK) 11.04.2013 tarihinde kabul edildi.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK)

İltica rejimini ilk defa kanun düzeyinde ele alan YUKK beş kısımdan oluşmaktadır. Koruma statülerinin tanımları, kimlerin bu statülerden hangi şartlarla yararlanabileceği, statüsü kabul edilen bireylerin hakları ve ödevleri, uluslararası korumanın sona ermesi, iptali ve barınma gibi konuları düzenleyen kanun ile ülkemizde iltica hukuku düzenli ve sistemli bir hal almıştır.

Kanun, mülteci statüsünün kazanılmasında coğrafi sınırlamayı muhafaza ederken uluslararası koruma statülerini ''mülteci'', ''şartlı mülteci'' ve ''ikincil koruma'' çerçevesinde düzenlemiş bunlardan ayrı olarak kitlesel sığınma olaylarında ''geçici koruma'' statüsünü oluşturulmuştur. Bu statüleri elde etme şartlarını sağlayacak kişilere Türkiye'de kaldıkları süre boyunca insani yaşam koşullarının sağlanacağı ve bu kişilere ''*geri göndermeme ilkesinin''* uygulanacağı hükmü ile koruma talep eden kişilerin hakları böylece koruma altına alınmıştır (Kula, s. 46).

Mülteci

1951 Cenevre sözleşmesiyle uyumlu bir şekilde düzenlenen mülteci statüsü YUKK'nun 61. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir: ''*Avrupa ülkelerinde meydana gelen olaylar nedeniyle; ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancıya veya bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen vatansız kişiye statü belirleme işlemleri sonrasında mülteci statüsü verilir*.''[11] Madde hükmünde görüldüğü üzere sözleşmede var olan coğrafi sınırlama söz konusu kanun düzenlemesinde de geçerliliğini korumaktadır.

Şartlı Mülteci

Türk hukukunda daha önce kullanılmayan bu terim içerik açısından daha önceki düzenlemelerde ''sığınmacı'' terimiyle[12] düzenlenmiş ve Avrupa dışından geldiği için mülteci statüsü kazanamayan ancak aynı korkular sebebiyle sığınma talep eden kişilere tanınmıştır (Kula, s. 47).

Şartlı mülteci, YUKK'un 62. maddesinde, ''*Avrupa ülkeleri dışında meydana gelen olaylar sebebiyle; ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancıya veya bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen vatansız kişiye statü belirleme işlemleri sonrasında şartlı mülteci statüsü verilir. Üçüncü ülkeye yerleştirilinceye kadar, şartlı mültecinin Türkiye'de kalmasına izin verilir*'' şeklinde düzenlenmiştir.

İkincil Koruma

Devletler, uluslararası hukuk altında sığınma hareketlerini düzenlemeye başladığından beri koruma arayanları tek bir hukuki tanıma sığdıramayacaklarını tecrübe etmişlerdir. Bu nedenle daha önce de belirttiğimiz gibi koruma arayanların hakları devletlerin ulusal mevzuatına göre değişiklik gösterdiğinden bazı devletler bunu sadece geri göndermeme ilkesi çerçevesinde değerlendirmektedir (Ergüven, Özturanlı, 1035).

[11] http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf (E.T. 15.04.2017)
[12] Söz konusu terim 1994 İltica ve Sığınma Yönetmeliğindeki madde 3'te geçen sığınmacı terimiyle içerik yönünden aynıdır ve bu şekilde bir değişiklik ile daha önce belirttiğimiz terimsel karışıklığın önüne geçilmiştir.

Türk hukukunda da mülteci veya şartlı mülteci statülerinin koruma talep eden yabancılara uygulanamadığı durumlarda YUKK'ta düzenlenen ''geri gönderme yasağı''[13] gereğince ikincil koruma statüsü sağlanmaktadır. Bu çerçevede ikincil koruma statüsü bu şekilde tanımlanmıştır:

''Mülteci veya şartlı mülteci olarak nitelendirilemeyen, ancak menşe ülkesine veya ikamet ülkesine geri gönderildiği takdirde;

a) Ölüm cezasına mahkûm olacak veya ölüm cezası infaz edilecek,

b) İşkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye maruz kalacak,

c) Uluslararası veya ülke genelindeki silahlı çatışma durumlarında, ayrım gözetmeyen

şiddet hareketleri nedeniyle şahsına yönelik ciddi tehditle karşılaşacak,

olması nedeniyle menşe ülkesinin veya ikamet ülkesinin korumasından yararlanamayan veya söz konusu tehdit nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancı ya da vatansız kişiye, statü belirleme işlemleri sonrasında ikincil koruma statüsü verilir.'' (YUKK m. 63)

Türk Hukuk Sisteminde Suriyelilerin Hukuki Statüsü

2011 yılında Suriye'de başlayan karışıklık nedeniyle Türkiye'ye kitlesel halde göç yaşanmış ancak yasal düzenlemelerin mevcut olmaması, kendi ülkelerinden kaçarak koruma talep eden Suriyelilerin hukuki statülerinin belirlenmesine imkân vermemiştir. 2017 itibariyle Türkiye'de bulunan Suriyelilerin sayısı 2.750.00 civarında (''Regional Refugee and Resilience Plan'', 2017-2018) olduğu ve BMMYK raporlarına göre[14] bu sayının 3 milyona yaklaştığı gözlenmektedir.

Bu çerçevede aniden, kitlesel olarak Suriyelilerin Türkiye'ye gelmesi ve statü belirleme sürecinde zorluk yaşanmasıyla birlikte YUKK'un 91. maddesine dayanılarak 2014 tarihli ve 6883 sayılı ''Geçici Koruma Yönetmeliği'' Bakanlar Kurulu tarafınca kararlaştırılmıştır (Kaya, Eren, s. 30-31).

Geçici Koruma (Temporary Protection)

Geri göndermeme ilkesinin gereği olan geçici koruma, bir zorunluluktan ötürü ülkelerinden kitle halinde ayrılmış, acil ve geçici koruma talep eden kişilerin güvenli bir ortama erişmelerini sağlamak adına düzenlenmiştir. YUKK' da bireysel koruma talep eden kişilere tanınan statülerin (mülteci, şartlı mülteci, ikincil koruma) uygulanamadığı kitlesel akınların insani şartlara erişmesinin sağlanması adına diğer statülerden ayrı olarak 91. maddede düzenlenmiştir.

Bu nedenle istisnai bir prosedür olan geçici koruma, uluslararası hukuk çerçevesinde düzenlenmiş ve devletler üzerinde bağlayıcı olan bir koruma biçimi olmayıp kapsamı tam olarak belirlenmemiştir (T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2015, s. 44). Geçici koruma statüsünün tanınması ilk olarak doksanlı yıllarda Yugoslavya'da yaşanan kriz sonrası Bosnalıların Avrupa Birliği üye devletlerine kitlesel akınlarla gelerek koruma talep etmesiyle yaşanmıştır.

Avrupa Birliği, sınırlarına bu şekilde kitlesel halde dayanan sığınmacı akımına, koruma sağlamak açısından birtakım adımlar atmıştır. 25 Eylül 1995 tarihinde, ''*Yerinden Edilmiş Kişilerin Geçici Olarak Kabul Edilmeleri ve İkametgahları Konusunda Yük Paylaşımı ile İlgili Konsey Kararı*'' daha sonrasında ''*Yük Paylaşımı İçin Uyarı ve Acil Durum Prosedürüne Dair Konsey Kararı*'' kabul edilmiştir (Savaşan, 2009, s. 21). Ancak alınan bu kararlar üye devletler tarafından uygulanmamış ve yasal nitelikte bağlayıcı olmadığından devletlerin iç hukukuna da yansımamıştır (Savaşan, s. 21). Daha sonrasında daha kapsamlı bir geçici koruma rejimi oluşturmak adına 20 Temmuz 2001 tarihinde '' *Yerinden Edilmiş Kişilerin Kitlesel Akını Halinde Sağlanacak Geçici Korumanın Asgari Standartları ve Bu Kişilerin Kabul Edilmesi ve Kabulün Sonuçlarının Üstlenilmesi Konusunda Üye Devletler Arasında Bir Gayret Dengesinin Sağlanmasına İlişkin Önlemeler Hakkında Yönerge*''(Temproray Protection Drective) kabul edilmiştir. Böylece AB hukukunda

[13] ''*Bu Kanun kapsamındaki hiç kimse, işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye tabi tutulacağı veya ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatının veya hürriyetinin tehdit altında bulunacağı bir yere gönderilemez.''* (YUKK m. 4)

geçici korumaya ilişkin yasal dayanak oluşturulmuş ve ''geçici koruma'' statüsü BMMYK'nın da yayınladığı raporlarla detaylı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır (Kaya, Eren, s. 38).

Bu şekilde uluslararası hukukta yerini bulan geçici koruma statüsünün verilmesi ve sonlandırılmasıyla geçici koruma altındakilere sağlanacak haklar tamamen devletlerin takdir yetkisine bırakılmıştır. Bu nedenle BMMYK gibi diğer uluslararası organizasyonlar geçici korumanın hukuki yönüne dair görüş bildirirken Bosna-Hersek örneğine başvurmaktadır. BMMYK burada geçici koruma kapsamına almayı Yönerge doğrultusunda, aynı menşeili ülkeden kısa zaman dilimi içerisinde önemli sayıda insan topluluğunun bir ülkenin sınırlarına ulaşmasını aramaktadır (Elçin, 2016, s. 23). Yani geçici koruma, beklenmedik şekilde çok sayıda sığınmacı akını durumunda (bireysel sığınma taleplerinin incelenmesinin mümkün olduğu zamana kadar[15]) verilebilmektedir. Ve Başka bir devletin arazisinde geçici korumaya tabi tutulan kişiler sığınmacılara tanınmış olan tüm haklardan tam anlamıyla yararlanabilmemektedirler.

Ancak AB, kitlesel bir sığınmanın varlığını her bir olayda ayrı şekilde uygulamayla takdir yetkisini Avrupa Konseyine bırakmıştır (Kaya, Eren, s. 40). Burada önemli olan gerek AB gerek BMMYK, kitlesel akınları sayısal verilerle belirleme yoluna gitmekten ziyade ülkelerin sığınma sistemlerinin uygulanabilmesini olumsuz şekilde etkileyecek durumları ele almakta yani bireysel sığınma başvurularıyla altından kalkılacak bir insan topluluğunun geçici koruma kapsamına alınmayacağını belirtmektedir (Elçin, s. 22).[16]

Suriye'deki olaylardan sonra mevzuatımıza da eklenen geçici koruma statüsü ülkelerinden ayrılmaya zorlanmış Suriyeliler için önem arz etmekte ve bu statü altında kabulleri sağlanmaktadır. YUKK çerçevesinde geçici koruma bu şekilde tanımlanmıştır:

''Ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılara geçici koruma sağlanabilir. Bu kişilerin Türkiye'ye kabulü, Türkiye'de kalışı, hak ve yükümlülükleri, Türkiye'den çıkışlarında yapılacak işlemler, kitlesel hareketlere karşı alınacak tedbirlerle ulusal ve uluslararası kurum ve kuruluşlar arasındaki iş birliği ve koordinasyon, merkez ve taşrada görev alacak kurum ve kuruluşların görev ve yetkilerinin belirlenmesi, Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir.'' (m. 91)

Sonrasında söz konusu maddeye dayanılarak geçici koruma altındakilerin hak ve ödevlerini belirlemek açısından 2014/6883 sayılı ''Geçici Koruma Yönetmeliği'' 13.10.2014 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

Geçici Koruma Yönetmeliği ve Sağladığı Haklar

Suriyelileri geçici korunanlar olarak sınıflandıran bu Yönetmelik bu kapsama alınacak yabancıları şu şekilde ifade etmiştir: *''Geçici koruma; ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel veya bu kitlesel akın döneminde bireysel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılardan haklarında bireysel olarak uluslararası koruma statüsü belirleme işlemi yapılamayan yabancılara uygulanır.'' (*m. 7/1)

İlgili yönetmeliğin 8. maddesinde ise geçici koruma statüsüne alınmayacak yabancılar 1951 Cenevre Sözleşmesi ile ilişkilendirilerek hükme bağlanmıştır.[17] Geçici koruma kimlik belgesiyle 26 ve 33'üncü

---

[15] Council Directive 2001/55/EC of July 20, 2001 on Minimum Standards for Giving Temporary Protection

in the Event of a Mass Influx of Displaced Persons and on Measures Promoting Balance of Efforts between Member States in Receiving Such Persons and Bearing the Consequences thereof [2001] OJ L212/12.

[16] Bkz. AB yönergesi m. 2

[17] *''Aşağıdaki hallerde, yabancı geçici korumadan yararlandırılmaz, yararlandırılmışsa geçici koruması iptal edilir.*
(1) a) Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair 1967 Protokolüyle değişik 28/7/1951 tarihli
Mültecilerin Hukuki Durumuna Dair Sözleşmenin 1 inci maddesinin (F) fıkrasında belirtilen fiillerden suçlu olduğuna dair ciddi kanaat bulunanlar.
b) Türkiye dışında hangi saikle olursa olsun zalimce eylemler yaptığını düşündürecek nedenleri bulunanlar.
c) Bu fıkranın (a) ve (b) bentlerinde belirtilen suç ya da fiillerin işlenmesine iştirak eden veya bu fiillerin işlenmesini tahrik edenler.
ç) Ülkesinde silahlı çatışmaya katılmış olduğu halde bu faaliyetlerini kalıcı olarak sonlandırmayanlar.
d) Terör eylemlerinde bulunduğu veya planladığı ya da bu eylemlere iştirak ettiği tespit edilenler.
e) Ciddi bir suçtan mahkûm olarak topluma karşı tehdit oluşturabileceği değerlendirilenler ile milli güvenlik, kamu düzeni veya kamu güvenliği açısından tehlike oluşturduğu değerlendirilenler.

maddeleri arasında ise geçici koruma statüsüne alınan yabancıların yararlanabileceği ''sağlık, eğitim, iş piyasasına erişim ve sosyal yardım hizmetleri'' ifade edilmiştir.

Avrupa Birliği Geçici Koruma Yönergesi ile uyumlu olarak sağlanan bu hizmetlerden biri 27. maddede hüküm altına alınan sağlık hizmetleri olmaktadır. Geçici koruma altında kabul edilen yabancıların sağlık hizmetleri Sağlık Bakanlığı tarafından hem barınma kamplarında hemde kamplar dışında yürütülmektedir. Bu kapsamda 2013 öncesine kadar sadece sınır illerinde ücretsiz olarak sağlanan bu hizmet Eylül 2013 sonrasında bölge sınırlaması olmaksızın Türkiye'deki kamu hastanelerinin hepsinde sağlanmaktadır.[18]

Yine Yönetmelik öncesi eğitim hizmeti önünde büyük bir engel olan ikamet izni alınmadan bu hizmetten yararlanılamayacağı iken sonradan geçici koruma kimliğine sahip olmak yeterli görülmüş ve geçici koruma altına alınan yabancıların öğrenim görme imkanları 28. madde[19] ile sağlanmıştır.

Geçici Koruma Yönetmeliği'nin yabancılara sağladığı en önemli imkanlardan biri de belirli iş kollarında çalışabilme imkanının sağlanmasıdır. Bu hak yönetmeliğin 29/2. maddesinde, ''*Geçici koruma kimlik belgesine sahip olanlar, Bakanlar Kurulunca belirlenecek sektörlerde, iş kollarında ve coğrafi alanlarda (il, ilçe veya köylerde) çalışma izni almak için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına başvurabilir*'' şeklinde ifade edilmiştir. Ancak Suriyeliler açısında düşünüldüğünde Türkiye'de azımsanmayacak derecedeki sayılarıyla bu hak kapsamında istihdam edilemeyenler düşük ücretler karşılığında çalıştırılmakta ve bu konuda önlem alınması gerektiğinin sonucuna varmaktadır.

Sonuç

Türkiye bulunduğu coğrafi konum itibariyle nüfus hareketlerinin konusu olmuş ve olmaya devam edecektir. Uzun bir süre ulusal mevzuatımızda yeknesak bir düzenlenme bulunmaması Suriye'de yaşanan olaylarla daha da belirgin hale gelmiş ancak beklenilenin aksine 1994 Yönetmeliği sığınmaya ilişkin boşlukları dolduramamıştır. AB'ye katılım süreci ile ülkemizde hızla gelişmeye başlayan mülteci hukuku bu kapsamda hazırlanan Ulusal Eylem Planı ile önemli yenilikler getirmiş ancak konuyla ilgili düzenlemelerin dağınıklığı yüzünden uygulamada yine aksaklıklara neden olmuştur. Bunun üzerine AİHM'in Türkiye aleyhine verdiği kararlar mülteci hukukunun gelişimini etkileyen bir başka unsur olmuş ve daha kapsamlı bir düzenleme yapılması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır.

Suriye'den gelen ve geri göndermeme ilkesi çerçevesinde statüsü belirlenemeden ülkemizin korunmasından yararlananların sayısı arttıkça yeniden kanuni düzenleme yoluna gidilmiş ve Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu çıkarılmıştır. YUKK ile uluslararası koruma statüleri açıkça belirtilmiş ve 1951 Sözleşmesi çerçevesinde mülteci statüsü kazanamayan kişilerin geri gönderilmemesi garanti edilerek bu kişilere şartlı mülteci ve ikincil koruma statüsü tanınacağı ifade edilmiştir. Zira Türkiye'nin Sözleşmeye coğrafi çekinceyle taraf oluşu Suriye'den gelenlere mülteci statüsünün tanınmasına izin vermemektedir.

---

f) Türkiye'de işlenmesi hâlinde hapis cezası verilmesini gerektiren suç veya suçları daha önce işleyen ve bu suçun cezasını çekmemek için menşe veya ikamet ülkesini terk edenler.
g) Uluslararası mahkemelerce hakkında insanlık suçu işlediğine dair karar verilmiş kişiler.
ğ) 26/9/2004 tarihli ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanununun Dördüncü Kısım Yedinci Bölümünde yer alan suçlardan birini işleyenler.
(2) Birinci fıkra kapsamındaki kararlar bireysel olarak Genel Müdürlük tarafından alınır ve ilgili yabancıya bildirilir''

[18] Cansu Kula, **a.g.e.** s. 53

[19] ''*(1) Bu Yönetmelik kapsamındaki yabancıların eğitim faaliyetleri, geçici barınma merkezlerinin içinde ve dışında Millî Eğitim Bakanlığının kontrolünde ve sorumluluğunda yürütülür. Bu kapsamda;*
a) 54-66 aylık çocuklar öncelikli olmak üzere okul öncesi eğitim çağındaki 36-66 aylık çocuklara, okul öncesi eğitim hizmeti verilebilir.
b) İlköğretim ve ortaöğretim çağındakilerin eğitim ve öğretim faaliyetleri, Millî Eğitim Bakanlığının ilgili mevzuatı çerçevesinde yürütülür.
c) Her yaş grubuna yönelik dil eğitimi, meslek edindirme, beceri ve hobi kursları talebe bağlı olarak düzenlenebilir.
(2) Geçici korunanların ön lisans, lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimleriyle ilgili usul ve esaslar Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından belirlenir.
(3) Bu Yönetmelik kapsamında ülkemizde eğitim alan yabancılara, aldıkları eğitimin içeriğini ve süresini gösteren belge verilir. Farklı müfredatta eğitim alınmış ve belgelendirme yapılmış ise bu belgeler, Millî Eğitim Bakanlığı veya Yükseköğretim Kurulu Başkanlığının ilgili birimleri tarafından değerlendirilir ve uygun bulunan seviyelere denklikleri yapılır.
(4) Bu Yönetmelik kapsamındaki yabancıların eğitim faaliyetleriyle ilgili diğer usul ve esaslar, Millî Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenir.''

Suriyelilerin kitlesel akınlar halinde gelmesi statü belirleme olanağını ve mülteci hukuku sistemini olumsuz etkilemesinin önünü almak açısından YUKK' un 91. maddesinde ''geçici koruma'' statüsü hüküm altına alınmış ve daha sonra iş bu maddeye dayanılarak Geçici Koruma Yönetmeliği 2013 yılında çıkarılmıştır. Günümüze kadar söz konusu yönetmelik kapsamında kabul edilen Suriyeliler geçici koruma statüsüyle sağlanan hak ve hizmetlerden yararlanmaktadır.

Kaynaklar

BARKIN Ersan, 1951 Tarihli Mülteciliğin Önlenmesi Sözleşmesi, Ankara Barosu Dergisi, 2014/1, s.334

ÇAĞIRAN Mehmet Emin,Uluslararası Alanda İnsan Hakları, Barış Kitap, Ankara 2011, s.169

ÇİÇEKLİ Bülent, Yabancılar ve Mülteci Hukuku, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2016

EDWARTS Adrian, UNHCR viewpoint: 'Refugee' or 'migrant' – Which is right?, http://www.unhcr.org/news/latest/2016/7/55df0e556/unhcr-viewpoint-refugee-migrant-right.html, (E.T. 18.4.2017)

ELÇİN Doğa, Türkiye'de Bulunan Suriyelilere Uygulanan Geçici Koruma Statüsü 2001/55 Sayılı Avrupa Konseyi Yönergesi ile Geçici Koruma Yönetmeliği Arasındaki Benzerlik ve Farklılıklar, TBB Dergisi, 2016

ERGÜVEN Nasıh Sarp, Beyza Özturanlı, ''Uluslararası Mülteci Hukuku ve Türkiye'' AÜHFD, 62 (4) 2013

FİTZPATRICK Joan, "Temporary Protection of Refugees: Elements of a Formalized Regime," American Journal of International Law, XCIV:2 (2000)

GREİG D.W., The Protection of Refugees and Customary International Law, http://www.austlii.edu.au/au/journals/AUYrBkIntLaw/1980/4.pdf (E.T. 18.4.2017)

KAYA İbrahim, Esra Yılmaz Eren, ''Türkiye'deki Suriyelilerin Hukuki Durumu Arada Kalanların Hakları ve Yükümlülükleri, SETA, 2014

KULA Cansu , ''İltica Hukuku ve Ülkemizdeki Suriyelilerin Hukuki Statüsü, Hukuk Gündemi Dergisi, 2015/2

MOLDOVAN Carmen, THE NOTION OF REFUGEE. DEFINITION AND DISTINCTIONS, CES Working Papers – Volume VIII, Issue 4

PAZARCI Hüseyin, Uluslararası Hukuk, 14. Bası, Tuırhan Kitapevi, 2015 Ankara, s. 215

PHUOG Catherine, Identifying States' Responsibilities towards Refugees and Asylum Seekers, http://www.esil-sedi.eu/sites/default/files/Phuong.PDF, (e.t. 19.04.17)

SAVAŞAN Zerrin, AB'de Sığınma Hakkı: Ortak Sığınma Sistemi Oluşturma Amacı ve Devam Eden Kısıtlamalar, İnsan Hakları Yıllığı, Cilt 27, 2009

SERCAN Reçber, "Hayatın yok yerindekiler: Mülteciler ve sığınmacılar." VI. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu, 2014

WORSTER William Thomas, The Evolving Definition of the Refugee in Contemporary International Law, Berkeley Journal of International Law, vol:30, no:1

YILMAZ Necla Öztürk, ''5543 Sayılı İskan Kanunu Hükümleri Uyarınca Türk Vatandaşlığının Kazanılması'' TBB Dergisi, sayı 68, 2007, s.254

Regional Refugee and Resilience Plan 2017-2018, http://www.3rpsyriacrisis.org/ (E.T. 16.04.2017)

Avrupa'da Geçici Koruma Rejimi Örnekleri, T.C Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aralık 2015 http://ailetoplum.aile.gov.tr (E.T. 05.04. 2017)

OAU CONVENTION GOVERNING THE SPECIFIC ASPECTS OF REFUGEE PROBLEMS IN AFRICA, http://www.achpr.org/files/instruments/refugee-convention/achpr_instr_conv_refug_eng.pdf, (e.t. 19.04.17)

THE REFUGEE CONVENTION, 1951, http://www.unhcr.org/4ca34be29.pdf, (18.04.17)

The protection of refugees and their right to seek asylum in the European Union, INSTITUT EUROPÉEN DE L'UNIVERSITÉ DE GENÈVE COLLECTION EURYOPA VOL. 70- 2011

Article 2 (c) of the Council Directive 2003/9/EC of 27 January 2003 laying down minimum standards for the reception of asylum seekers, O.J. L31, 6 February 2003, pp.18-25 (Council Directive 2003/9/EC).

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Zararın Birliği İlkesi Gereğince Gelecekteki Zararların Önceden Tazmini

İbrahim Gül

Özet

Türk haksız fiil hukukunda zarar ayrımlarından birisi, gerçeklemiş ve gelecekteki (müstakbel) zarar ayrımıdır. Bu ayrıma göre tazminatın hesaplanmasına esas alınan tarihe kadar meydana gelen zararlar gerçekleşmiş zararlar iken, bu tarihten sonra ilave bir olay gerçekleşmeden haksız fiilin gelişimine uygun olarak gerçekleşmesi öngörülen zararlar ise gelecekteki zararlardır. Zararın birliği ilkesine göre gerçekleşen ve gelecekteki zararlar, tek seferde birlikte hesaplanır ve dava edilir. Ancak zararın birliği ilkesi çerçevesinde gelecekteki zararların zarar meydana gelmeden önceden tazmini, mağdurun zenginleşmesi ile sonuçlanabilir. Bu nedenle gelecekteki zarar miktarının tazminat hesabının yapıldığı tarihteki peşin sermaye değerinin bulunması gereklidir. Gelecekteki zarar miktarının peşin sermaye değerinin bulunmasında en anlaşılır yöntem gelecekteki enflasyonun olmayacağı varsayımından hareket edilerek tazminatın net faiz veya gelir getirisine göre peşin sermaye değerini bulmaktır. Tazminatın net faiz veya gelir getirisini belirlemeden uzun vadeli devlet tahvili getirileri elverişli bir araçtır. Eğer tazminat tutarı, enflasyon olacak faraziyesine göre belirlenmişse, indirim oranını belirlemek için enflasyon düzeltmeli faiz oranı kullanılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: *Haksız fiil, tazminat, zararın birliği ilkesi, gelecekteki zarar, peşin sermaye değeri*

1. Giriş

Türk haksız fiil hukukunda zarar ayrımlarından birisi, gerçeklemiş ve gelecekteki (müstakbel) zarar ayrımıdır (Eren, 2015, s.727; Antalya, C.2, 2015, s.105; Oğuzman/Öz, C.2, 2016, s.44). Bu ayrıma göre tazminatın hesaplanmasına esas alınan tarihe kadar meydana gelen zararlar gerçekleşmiş zararlar iken, bu tarihten sonra ilave bir olay gerçekleşmeden haksız fiilin gelişimine uygun olarak gerçekleşmesi beklenen zararlar ise gelecekteki zararlardır (Oğuzman/Öz, C.2, 2016, s.44).

Gerçekleşen zararın kesin olarak hesaplanması mümkün olmasına rağmen gelecekteki zarar henüz meydana gelmediğinden kesin olarak hesap edilmesi mümkün değildir. Buna rağmen tazminat hesabında gelecekteki zararlar, zarar gerçekleşmesinden önce; bütün zararın hesaplanmasına esas alınan tarihe göre muhtemel olarak hesaplanır. Bu durumu gözeten Türk Borçlar Kanunu bedensel zararın kapsamının karar verme sırasında tam olarak belirlenememesi halinde hâkimin kararın kesinleşmesinden başlayarak iki yıl içinde tazminat hükmünü değiştirme yetkisini saklı tutabilmesine imkân vermektedir (TBK m.75).

Diğer yandan gerçekleşen zararda malvarlığında bir eksilme meydana geldiğinden dava sebebi bulunurken, gelecekteki zararda zarar gerçekleşmediğinden malvarlığından bir eksilme meydana gelmediğinden dava sebebi bulunmamaktadır. Ancak yine de gerçekleşen ve gelecekteki zararlar, tek seferde birlikte hesaplanır ve dava edilir. Gerçekleşen zarar ile gelecekteki zararların tek seferde birlikte hesaplanması, zararın birliği ilkesi olarak adlandırır.

Zararın birliği ilkesine göre haksız fiilden doğan zararların tümü, birbirinde bağımsız ayrı ayrı zararların toplamı olarak değil, bir birlik olarak ele alınır (Sungurbey, C.1, 1973, s.98 vd; Doğangün, 1992, s.200; Savaş, 2008, s.132. Aynı doğrultuda Tandoğan, 1961, s.356-357; İsviçre Federal Mahkeme kararları için bkz. Tekinay, 1973, s.239). Diğer bir deyişle tazminat hesabının zararın birliği ilkesine göre yapılması halinde zarar periyodik olarak arttıkça, her periyod için tazminat hesaplanmaz; tek haksız fiilden doğan zararların tamamı için tek tazminat hesaplanır ve talep edilebilir (ABD hukuku bakımından bkz. FISCHER, 1999, s.51). Zararın birliği ilkesini kabul eden Yargıtay'a göre de zararın birliği ilkesinde haksız eylemden doğan zararların tümü bir birlik olarak ele alınır; bundan dolayı zarar gören genel olarak zararın varlığını öğrendiği anda, ilerde doğacağı öngörülebilen başkaca zararlı sonuçları da öğrenmiş sayılır ve bir birlik olarak düşünülen zararın tümü için zamanaşımı da bu anda işlemeye başlar (Y. 4. HD T. 22.1.1981 E. 1980/12753 K. 1981/415 T. 22.1.1981; bkz. Yargıtay Kararları Dergisi, Y.1982, C.8, Sa.1, s.32).

Zararın birliği ilkesi çerçevesinde gelecekteki zararların zarar meydana gelmeden önceden tazmini, mağdurun zenginleşmesi ile sonuçlanabilir. Gerçekten mağdur zararın gerçekleşmesi halinde tazminat alması gerekirken, zararın hesaplandığı tarihe göre zarar gerçekleşmeden tazminat almaktadır. Bu durum mağduru haksız fiilden önceki konumundan daha iyi bir konuma getirdiğinden mağdurun haksız fiilden önceki konuma ulaştırmayı hedefleyen telafi ilkesine aykırılık oluşturmaktadır. Bu nedenle gelecekteki zararlar için ödenecek tazminatın telafi ilkesini aykırı olmayacak biçimde hesaplanması gereklidir. İşbu tebliğ ile gelecekteki zararların telafi ilkesine aykırı olmadan nasıl hesaplanması gerektiğini açıklığa kavuşturmaya çalışacağım.

2- Zararın Birliği İlkesi

Türk hukukunda tazminat tutarı belirlenirken, özellikle kişiye gelen zararlar bakımından zararın birliği ilkesi geçerlidir. Tek tazminat anlamına da gelen zararın birliği ilkesine göre gerçekleşen ve gelecekteki bütün zararlar için tek bir tazminat ödenir (Alman hukuku için bkz. Panier, 2009, s.1 vd. ABD hukukunda single recovery anlamına gelen zararın birliği ilkesi için bkz. ABRAHAM, 2002, s.207; KIONKA, 1999, s.346; DOBBS, 1993, s.647). Diğer bir deyişle tazminat şarta bağlı değildir ve zarar periyodik olarak arttıkça, her periyod için tazminat hesaplanmaz ve tek haksız fiil için tek tazminat verilir. Bu noktada zararın hesaplanması tarihinden önceki zararlar gerçekleşen zararlar iken, hesaplanma anında gerçekleşmeyen ancak daha sonra ortaya çıkan zararlar ise gelecekteki zarar olarak değerlendirilir.

Zararın birliği ilkesinin sonucu, gelecekteki zararlar için ayrı bir dava sebebinin olmaması ve gelecekteki zararların bugünkü değerinin bulunmasının gerekmesidir (ABRAHAM, 2002, s.207, s.209.). Gelecekteki zararlar için ayrı bir dava sebebinin olmaması, usul hukukunda tek dava sebebi (kısmi dava yasağı) olarak ifade edilebilir. Tek dava sebebinin amacı, tek bir dava açmak yeterli iken bıktırıcı dava açmayı ve dava etme yetkisinin kötüye kullanılmasını engellemektedir (Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 109.maddesinin ikinci fıkrası, kısmi dava yasağını sınırlı ve yetersiz biçimde düzenlemiştir. Buna göre; "*Talep konusunun miktarı, taraflar arasında tartışmasız veya açıkça belirli ise kısmi dava açılamaz.*". Bu maddeye ilişkin hükümet gerekçesinde "*…kısmî dava kurumunun amaç dışı kullanılmasının önüne geçilmek istenmiş*"(tir) ifadesine yer verilmiştir; bkz. www.tbmm.gov.tr (10.08.2012). Kısmi dava yasağına ilişkin bu hüküm, 01.04.2015 tarihli ve 6644 sayılı Yasanın 4. maddesi ile yürürlükten kaldırılmıştır). Tek dava sebebi yanında usul hukukundaki kesin hüküm engeli zararın birliği ilkesini destekler. Keza kesin hüküm engeli, esastan verilen nihai karar nedeniyle tarafların aynı dava sebebine dayalı olarak yeniden dava açamamaları anlamına gelir. Böylece zararın birliği yoluyla yargısal kaynaklar korunur, uyumsuz kararların verilmesi engellenir ve karara olan güven desteklenir.

Zararın birliği ilkesinin taraflar bakımından avantajları olduğu gibi dezavantajları da vardır. Zararın birliği ilkesinin taraflar bakımından avantajlarından birisi, davaların ebediyen devam etmemesi ve bir yargılama sonucunda olayın hukuken kapanmasıdır (ABRAHAM, 2002, s.207). Sorunun hukuken kapanmasının mağdur için yararı, verilen tazminatla zararını karşılayan veya yarasını iyileştiren mağdurun bu tazminatla yaşamını devam ettirmesidir. Sorunun hukuken kapanmasının zarar veren açısından yararı

ise davanın sonuçlanmasıyla, zarar verenin finansal açığının belirlenmesi ve gelecekte mağdura karşı sorumluluğu konusunda belirsizlik olmadan ekonomik plan yapabilmesidir. Böylece zarar veren, yaşamında yeniden pozisyon alabilir. Zararın birliği ilkesinin dezavantajı ise oluşan zararın dönemsel olarak belirlenmesine göre gelecekteki zararların önceden hesaplanmasının daha az doğruluğa sahip olması nedeniyle zararı tam olarak tazmin edilememe ihtimalidir (ABRAHAM, 2002, s.208). Çünkü mağdurun gelecekteki zarar miktarı bugüne tahvil edilirken, tazminatı önceden alması nedeniyle elde edebileceği gelirler gözetilir. Bu ise mağdurun iyi bir yatırımcı olmasını; yani aldığı tazminatı iyi biçimde değerlendirmesini şart kılar. Mağdurun iyi bir yatırımcı olmaması halinde, mağdur gelecekteki zararın oluşacağı anda ihtiyaç duyacağı ve bugünden aldığı tazminat tutarı ile zararının tamamını karşılayamaz. Bu durumda tazminat hukukunun başlıca amacı gerçekleşmez (ABRAHAM, 2002, s.208, s.209).

3- Zararın Birliği İlkesinin İstisnaları

Zararın birliği ilkesi gelecekteki her zarar bakımından geçerli değildir. En başta zararın oluşmasında ilave bir haksız fiil söz konusu olması halinde bu ek fiilin etkisi ile oluşan zarar ile önceki zararın birliği mevzu bahis olmaz (Karacabey, 1978, s.498).

Diğer yandan zararın birliği ilkesi, öngörülebilen gelecekteki zararlar bakımından geçerlidir (Doğangün, 1992, s.202; Karacabey, 1978, s.498).). Eğer gelecekteki zararın oluşması öngörülemiyor ise bu zararlar bakımından zararın birliği ilkesi geçerli olmayacaktır. Diğer bir anlatımla oluşacağı kesin gözüyle bakılan gelecekteki zararlar bakımından zararın birliği ilkesi geçerlidir. Örneğin haksız fiil nedeniyle mağdurun kanser gibi bir hastalığa tutulma riski doğmuşsa, mağdurun gelecekte kansere maruz kalma riski konusundaki haklı endişesinden kaynaklanan zararını mağdur, bugünden dava edemez (ABRAHAM, 2002, s.210.). Çünkü oluşmamış gelecekteki zararlar için sorumluluğun doğumu, zararın gerçekten oluşmasının kesinliğine bağlıdır. Bununla birlikte mağdur, tıbbi takip maliyetlerinin tazminini isteyebilir. Çünkü kanser hastalığına yakalanma riskinin izlenmesi tıbbı takibi gerektirir. Bu çerçevede zararın birliği ilkesi, kanser hastalığına yakalanılması halinde bundan doğan zararın ayrı olarak tazminine engel olmaz.

Bunların yanında tazminatın birliği ilkesinin uygulanmaması gelecekteki zararın önlenmesini teşvik edici ise zararın birliği ilkesinden vazgeçilebilir. Örneğin çimento fabrikasının çevresindeki tarlaların kirlenmesine neden olduğunu ve bugünkü teknolojinin fabrikayı kapatmaksızın çevreye verilen zararı giderme imkânın sunmadığını düşünelim. Eğer mağdurun bütün gelecekteki zararlarını kapsayan toplam bir tazminat almasına izin verilirse, zarar veren tazminatı ödediğinden daha iyi bir teknoloji arayışına girmek istemeyebilir. Halbuki mahkeme, makul bir teşvik sağlamak için mağdurun oluşan zararlarını, zarar verenin zararı önleyinceye kadar her yıl tazmin etmesini veya dava etmesini kabul edebilir. Burada zararın birliği ilkesi uygulanmayarak zarar verenin zararı önleyici tedbirler alması teşvik edilir (DOBBS, 1993, s.213). Çünkü zarar veren, yeni bir teknoloji geliştirerek ilerleyen zamanda yıl bazında ödeyeceği tazminattan kurtulabilir.

4- Zenginleşme Yasağının İhlali

Zararın birliği ilkesinin bir sonucu olarak gelecekteki zararlar zarar oluşmadan tazmin edilir. Eğer mağdurun gelecekteki zararları için aldığı tazminat, gelecekteki zararın tutarına eşit olursa mağdur, önceden aldığı tazminatın getirisi kadar daha fazla tazminat almış olur. Diğer bir deyişle zarar oluşmadan önce alınan tazminatla yatırım yapılırsa, bu getiri kadar zararı aşan bir tazminat söz konusu olacaktır. Bu nedenle önceden alınan tazminat tutarının ve getirisinin, zararın oluşacağı zamandaki tutarına eşit olmalıdır. Bu eşitliği sağlamak için önceden ödenen tazminat miktarının, ödenecek tazminat ile elde edilecek net getiri kadar zarar miktarından daha az olması gereklidir. Diğer bir anlatımla gelecekteki zarar miktarının tazminat hesabının yapıldığı tarihteki peşin sermaye değerinin bulunması gereklidir.

5- Gelecekteki Zararın Peşin Sermaye Değeri

Gelecekteki zararın, tazmin edileceği tarihteki peşin sermaye değerinin bulunması iki aşamayı gerektirir. Birinci olarak hâkim mağdurun uğrayacağı zararı veya yapacağı harcamaları, miktar olarak her gelecek yıl için belirler. Bunun yapmanın bir yöntemi, gelecekte enflasyonun olmayacağını farz etmektir. Diğer yöntem ise gelecek enflasyonun mağdurun uğrayacağı zararı veya yapacağı harcamaları nasıl etkileyeceğini tahmin etmek ve sonra enflasyonu, mağdurun gelecekteki zararlarının bugünkü parasal değerini öngörmede kullanmaktır (ABRAHAM, 2002, s.208).

Her iki yöntemde ikinci bir adımı gerektirir. Söz konusu gelecekteki zarar tutarı kadar alınan tazminata bugünden yatırım yapılırsa, tazminat faiz veya diğer bir şekilde gelir getireceğinden, bugünkü değerine indirgenmelidir; yani peşin sermaye değeri bulunmalıdır. İndirgenme (iskonto etme), esas olarak enflasyondan arındırılmış net faiz getirisiyle yapılır. Sözgelimi %10 enflasyonun olduğu yerde bankaların %12 faiz vermesi halinde indirgenme, %2 net getiri oranı üzerinden yapılır. İndirgeme, bugünkü istatistik tablolarının kullanılması yoluyla üstesinden kolayca gelinebilecek bir matematik hesabıdır (ABRAHAM, 2002, s.208, s.209). Ayrıca uzun vadeli devlet tahvili getirileri net getiri oranlarının belirlenmesi için elverişli bir araçtır. Eğer tazminat tutarı, gelecekte enflasyon olmayacağı faraziyesi üzerine hesaplanmışsa, net faiz oranı uygun indirim oranını belirlemek için kullanılır. Fakat tazminat enflasyon olacak faraziyesine göre belirlenmişse, indirim oranını belirlemek için enflasyon düzeltmeli faiz oranı kullanılmalıdır.

6. Sonuç

Tazminat Hukuku'nun önemli ilkelerden birisi telafi ilkesidir. Bu ilkeye göre zarar gören haksız fiil olmasaydı hangi durumda olacak ise, bu duruma tazminat yoluyla kavuşturulur. Bu çerçevede tazminat tutarı, kâr kaybı dâhil zarar görenin zararının ne fazlası ne eksiği olması gerektiği kabul edilir. Bunun sonucu olarak zarar mağdurun malvarlığı gözetilerek belirlenir, mağdurun haksız fiil nedeniyle elde ettiği yararlar zarardan düşülür ve mağdurun zenginleşmesi sonucunu doğuracak bir tazminat kabul edilmez.

Diğer yandan Tazminat Hukuku'nun diğer bir ilkesi zararın birliği ilkesidir. Bu ilkeye göre aynı haksız fiilin yol açtığı gerçekleşen ve gelecekteki zararlar bir bütün olarak ele alınır ve tek seferde tazmin edilir. Gelecekteki zarar kadar tazminat alan mağdur, gelecekteki zararlar için ödenecek tazminatın zararın meydana geleceği tarihe kadar geçecek sürede getireceği getiri kadar daha fazla tazminat alır. Bu durum tazminat hukukunda telafi ilkesine aykırılık oluşturur. Bu nedenle zararın birliği ilkesi gereğince gelecekteki zararlar için ödenecek tazminatın peşin sermaye değerinin bulunması gereklidir.

Ödenecek tazminatın peşin sermaye değerinin bulunmasında en anlaşılır yöntem gelecekteki enflasyonun olmayacağı varsayımından hareket edilerek tazminatın net faiz veya gelir getirisine göre peşin sermaye değerini bulmaktır. Tazminatın net faiz veya gelir getirisini belirlemeden uzun vadeli devlet tahvili getirileri elverişli bir araçtır. Eğer tazminat tutarı, enflasyon olacak faraziyesine göre belirlenmişse, indirim oranını belirlemek için enflasyon düzeltmeli faiz oranı kullanılmalıdır.

Kaynaklar

Abraham, K. S. (2002): The Forms and Functions of Tort Law. 2.Bası. New York: Foundation Press

Antalya, O. G. (2015). Borçlar Hukuku Genel Hükümler. C.2. İstanbul. Legal

Dobbs, D. B.(1993). Law of Remedies. 2.Bası. ABD: West Publishing Co.

Doğangün, T. (1992). Haksız Fiillerde Zamanaşımı Süreleri ve Bu Sürelerin Başlangıcı (BK. m. 60), Yargıtay Dergisi, 1-2, 188-219.

Eren, F. (2015). Borçlar Hukuku Genel Hükümler. 19.Bası.Ankara: Yetkin

Fischer, J. M. (1999). Understanding Remedies. ABD: Matthew Bender & Co

Karacabey, Ö. F. (1978). Haksız Fiillerde Zamanaşımı (BK. m.60), Yargıtay Dergisi, 4, 477-502.

Kionka, E. J. (1999). Torts in a Nutshell. 3.Bası. ABD: West Group

Oğuzman, K. & Öz, T. (2016). Borçlar Hukuku Genel Hükümler. C.2.İstanbul: Vedat

Panier, A. (2009). Grundsatz der Schadenseinheit. Frankfurt: Peter Lang.

Savaş, F.B. (2008). Haksız Fiil Tazminatının Tabi Olduğu Zamanaşımı Süresinin İşlemeye Başlama Anı, TBB Dergisi, 74, 121-148.

Sungurbey, İ. (1973). Medeni Hukuk Sorunları. C.1. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 1884; Hukuk Fakültesi Yayınları No. 419.

Tandoğan, H. (1961). Türk Mesuliyet Hukuku. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 159.

Tekinay, S. S. (1973). İsviçre Federal Mahkemesinin Haksız Fiil Zamanaşımı Hakkında Yeni Kararları, İstanbul Üniversitesi Mukayeseli Hukuk Araştırmaları Dergisi, 10, 239-241.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Basic Law Principles And Positive Legal Effects

Doç.Dr. Abdülmecit Nuredin Phd

Özet

It is known that the norms hierarchy had been regenerated during the 17th and 18th centuries before the French and British revolutions and during the course of these revolutions, and to these devolved law schools had been given under the names as "basic law schools". The origin of the "Natural Law Renaissance" at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century is nothing else. This refers to the need of the working class and emerges for a new the law order. The basic law in this period is a social theme, although the former natural law is more or less individualistic. The natural law in this period is a social theme, although the former natural law is more or less individualistic. On the other hand, the legal contemplation begins immediately to introduce natural law as new categories for the creation of new establishments that do not fit into traditional connotations. In this respect, the relationship between "basic law-case law" and the positive law effects constitute the basis of this article.

Anahtar Kelimeler:

Introduction

The basic law, the roots of law and the origin of the state searches in the realization of the justice value; therefore we will process the Justice as the first basic concept of the basic law.

1. Justice:

Justice is an Arabic word derived from its roots as adl.[1] To obey everyone's right and give his right; No persecuting, to do right by giving the right judgment to everyone; Moving away from injustice; Equity is used to mean balance, equality, honesty and impartiality. Justice is the Consistent righteousness, spiritual balance and moral maturity that are not influenced by others' indiscretions and indoctrination. Justice is to be right in the behavior and judgment, to judge according to the law, to equalize to and to be equal. Justice is known as the moral principle which envisages the granting of all that is right. In community organization it is said that justice is carried out by arithmetic division of goods, rights and duties or honor. Justice is considered rightly distributed when it is distributed to everyone's ability and role in society. At the same time, it is also called justice to direct what is right and what is wrong.

The word "justice" is a versatile term used in many societies in many societies, both legal and in all life relations. Family, worker-employer relations, top-down, level civil servant relations in public administration, balance between labor and pay, balance between goods and prices; Again the court

[1] Fabián O. Raimondo. "General Principles of Law as Applied by International Criminal Courts and Tribunals" The Law and Practiceof International Courts and Tribunals 6,2007, pp. 394.

decisions, the law, the goodness or the badness of an economy or legal order are always expressed by the concept of "justice" In the case of mixed religious matters with mystery based solely on guilt, the concept of justice is the essence of divine commands.

Justice in this sense continues to be effective in social life as long as this holy faith is strong, and it is the function of ordering the divine justice that is formed by God's orders: To make the main layout elements such as 1. to provide everyone's right 2-Treat equally 3- Protect the weak 4-punish the unjust/wrong.

On the other hand, justice as an element of order, the basic order of the social law state of today has become a main principle by acquiring appropriate social and legal content in parallel with the socio-economic development of the century we have lived. For the Pythagorean or italics, which can be regarded as the first guidelines of the philosophy of law, it is obvious that justice is, in particular, a custom.

The reason for the existence of the law, in a sense is to provide Justice in Society. This is its main duty. In this sense, Law is also defined as the knowledge of justice. Law takes its power from the fact that people have a sense of the way that the rules applied to them are fair. In Roman law is said as "law: the art of realizing the good and the fair." According to this view, every law must be fair. The concept of "justice" is Plato (Plato), the Greek philosopher who made his first thought in terms of state philosophy. Plato tried to find the true meaning of goodness and goodness in morality, and for the first time, he was influenced by Socrates, who defined the qualities of "righteousness" and clarified the nature of the concept of "Justice" from this perspective. Socrates, who is described as the supreme leader of the philosophy, defines justice as good and bad. According to Eflatun, justice is the highest virtue in the presence of all virtues. The content of justice in this sense is "to give everyone the necessity of what it is". On the other hand, according to many, natural law is a principle of justice, an expression of justice. Louis Le Fur also says that a word of law is justice. The law in this sense is now the ideal of justice; It does not mean law. He who inspired the law is that the thing he dominates. It goes up to the investigation of the experiential and the theoretic truths, in which the social relations relate to them.

It is seen in the clarification of the justice psalms that Aristotle together with Greek philosophy's "theoretical teaching of the doctrine" was closed and a more realistic system of thinking based on purely human mind was developed. The most important contribution of Aristotle to the thought of law is to distinguish between the concepts of distributer and equitable justice. According to Aristotle, man is the essence of reason; As a thinking entity, is a goal to be self-directed, and for this reason only happiness can be attained with the efficiency of his intellectual ability. The virtue that has achieved happiness is that his intellectual ability and effectiveness are in accord with it.[2]

According to Aristotle, because man is a social being; Justice is a "social virtue" in the sense of an element that regulates people's relations with their species. There is no consensus on justice description/definition as it is in legal terms.

Perhaps some thinkers have all these notions as if they were an empty frame to accept what they put into it, and they have proved their willingness to consume what they have set aside. The basic principle and gravity point in the content of justice ides, As a concept of theological value; Equality is the rule in the sense of "sharer/distributor" and "equalizer". The principle of equality, which is defined as a form of "giving one's right and one's right" as a moving point, later has been very influential in the realization of the French revolution, as it was developed by the basic law.

The sense of justice is a feeling found in people. The law rules for ensuring the social order, and in particular the laws, have been longevity to the extent that they are fit for the sentiment of justice. Human justice has the ability to distinguish between injustice and non-experience. Aristotle argued that with this right and justice are fundamental and unique qualities that distinguish discernible ability and emotion from other living things. In the beginning Greek thought tried to determine justice based on the fact of injustice. In these periods when the social philosophy has not yet developed, it has been argued that "people would not understand justice without injustice". It resembles the words in the Islamic world that "I have learned the absolute from immoral people", "everything is in contradiction", and "what is good if it is not evil".

[2] Gianmaria Ajani, Transplants, Legal Borrowing and Reception, in Encyclopedia of Law and Society: American and Global Perspectives, David S. Clark ed., 2007, pp.1509

The work that reflects Rousseau's most important and original views is undoubtedly the "social contract". In this work Rousseau states that all kinds of justice come from God and that the source of justice can only be found from Gods. According to some authors, the necessity for people to live together has created the necessity of reverence for the human being. That is the feeling of respect for the justice of the people that they treat against the rights and rights of their fellowmen.

As in everything, the law may be good, better or worse. "Some laws that are nothing more than an act of Filthakika, are more dangerous than imputation, because the oppressed individual is willing, that is, the application of a personal power the forces collide with each other. So again the forces collides. In this respect, the values and values of the laws are only available in certain laws. What are these other laws that govern the laws of the states? This is done by the idea of a Justice on legislation. This is the highest legal law that can be accepted. This is the ideal and light that illuminates the way of the law. According to basic law Renaissancers in the twentieth century, the Justice is not a measure of positive law. Justice is not a good criterion to measure the value of the law, but perhaps it is the idea of justice in a specific and conspicuous matter of law. That is to say, "justice according to the law", or "Justice is not the right law". The reason for this is: Justice is not from this world. Because there is no possibility of an objective justice. Justice is more subjective and ambiguous than it needs. But no one has the right to think that one's own justice favors superior to someone else's justice. [3]

There is a philosophical consciousness exploring the essence and the essence of everything in human nature. Just as philosophical consciousness is in every field, law and state want to come down to the core and the essence. There is no doubt that the notion of justice stems from the philosophy. All legal philosophy focuses on the discussion of "justice" value. [4]

The basic lawyers stood on an abstract justice shrine, the root of which is ours, transcendent (transient). There are two definitions of justice, transcendent and residence. In the definition of transcendent justice, justice is a necessary form, as a regulatory ideology. People are pursuing this subconscious, and they can not reach their loneliness in this world. The fact that it is a formal ideology has led to the inability to explain the content. Justice is regarded as an absolute "good" and the creation of its content has been left to the human.

The more clear definition of justice has been reached by the coming of the established sense of justice. The residence sense of justice reflects a justice that acts in real life, modeling the concrete universe or concrete society law.

Plato's famous work develops a concept of justice in the State that can be perfectly applied to the nature of man. This justice can be discovered through the use of flow. Again in this work the justice; Along with sobriety, wisdom, and courage, as one of the four principal virtue. In a more comprehensive view Plato considered justice as a harmony between the various parts of an ash; From this conception of harmony, it reveals the human spirit and very important consequences for the society. From this conception of harmony, the human spirit and very important consequences for the society. The most brilliant truths on this subject have been laid down by Aristotle Telis-by chance according to del Vechio. Aristotle says about justice:

1-Law and justice are the foundation of society and the state,

2- Objectives of law and morality.

3-Law and justice are the dominant elements of state administration. In every definition, it is emphasized that justice is a moral principle. But justice is right in the middle of the path between morality and logic. Justice reduces the heat slightly by passing the logic of the moral ideal. This logicification of moral ideal, which is in the case of justice, gives the following conclusion: the relations between justice and law more reminiscent of the relationship between a logical category and the subject built by this category. On the other hand, since justice means the ideal of reasoned morality, its changes are subject not only to the apprehension of the moral values that can be perceived, but to the preconceptions of preconstructed

[3] Alan Watson, Legal Change: Sources of Law and Legal Culture, U. Pa. L. Rev. 1983, pp. 1021.
[4] Peter Stein, John Shand. Legal Values in Western Society. Edinburg University Press. Available at http://law.hku.hk/lawgovtsociety/stein.pdf. Accessed on June 12, 2016.

equations, but at the same time to the interpretation of mind connotations. In this sense, it can be said that the justice shrine is the most variable and most extravagant in all the apriori values and doctrines. In all legal systems (whether human or divine) Justice has always been used as a key term.[5]

The famous Roman lawyer, Ülpion Justice, described everyone as an endless and continuous effort to give his share in his share; The Dutch Hupo Grotius evaluates Justice in the form of "allegiance," or ahdefafa. The German thinker, Kant, draws attention to the three first of the issue of justice (honorable age, hurt anyone, give everybody their share). British thinker Hobbes has deemed injustice not to comply with the contract, and if a contract is signed, it is unfair to disrupt it. According to him, injustice is a promise or not, and everything that is not unjust is justified. To fulfill the provisions of a justice commission in Habbes, everyone is to give his own. And this is a law of nature. According to him, the law of nature is also gathered in this censure as: "Do not do what you think it is reasonable for someone to do it for you, don't do for someone else ".

For Le Fur, justice itself is a constant, unchanging thing, and we all can recognize it in an unmistakable way. Hame therefore advocates Justice as "artificial virtue". According to him, no rules can be found in either human nature nor in the rule of justice. Justice philosophy and love are neither possible that that his managements, nor are the interdependent powers appearing alternately, nor they change the name as Dante says, "They can not be connected and connected to the modem circuit; But, as Vigo has also taught, he must develop himself by taking food from the "eternal seed", which is presently fittably present in our present. Justice, which is the key act of law, is a legal and sociological notion. Justice from the legal point of view is that a person living in a society is entitled to rights by respecting human rights. Internal domain Justice is found in various aspects of human life: justice in social behavior; Justice in decision and judgment; Economic justice and so on. We had contact with the differences between law and morality first. It is important to note that justice is a moral primitive. It must be fair for someone to have good morals. Those who do not observe the rights given to other people, who unfairly give these blessings to oneself or bring them to their relatives, is a person who does not adhere to adultery. Such a person is not fair because he is not fair. If a person is not justified in his attitudes and behavior, his religiousness and morality can not be discussed. After brief explanations, let us now try to stop with a few sentences on the types of justice. For this we need to remember Aristotle's understanding of justice again.

Aristotle's basic definition of justice is "equality". Equality gains reality in life under different appearances. According to these views, justice comes to our minds with different names: a) distributive justice, b) perforating justice, c) fairness. This tripartite separation with the incoherent Aristotle origin also added the fourth: D) Social justice. Let's try to explain them now.[6]

a) Equalizing Justice:

This kind of justice, acting in the form of "giving everyone the equal", applies in particular to the exchange of goods and services between individuals. This kind of justice means Aristo rectificative justice (Corrective). Basically, the act and the act against it involves, for example, the exchange of goods and equality in an equilibrium that can be called pure or arithmetic.

b) Distributor justice:

It is the distributor justice which is subject to equal treatment of talent and collective contribution rate. The equilibrium between crime and punishment must be punished by considering various factors: flaws, punishment, negligence, repetitive crimes are the decisive factors in decreasing the quantity in the case of punishment. Thus, above the equilibrium, dispensing with the addition of certain factors makes a more equitable legal order.

c) Fairness:

Equity law, is completing the shortcomings of distributor justice. In equilibrium, there is an equality in appearance of the distributor justice. Justice, however, suggests that individual characteristics and

[5] Gleider I. Hern´andez, Interpretation, in International Legal Positivism in a Post-Modern World , J¨org Kammerhofer & Jean D'Aspremont eds., 2014, pp.317-322.
[6] Bin Cheng: General Principle of Law as Applied by International Courts and Tribunals, Cambridge University Press, 2006, pp.97

differences of people are taken into account. Equity is the equality of justice, taking into account these concrete features and specific events.

d) Social Justice:

e) Natural law defended the principle of "freedom of contract-freedom of contract" in the age of Enlightenment. Complying with the provisions of the contract was compulsory according to one of the basic principles of "justice", "Pacta Sunt Servanda". All social problems, from buying and selling, renting, labor contracts to the establishment of the state, were resolved by "contracts". The state was established by a society contract. Freedom and equality were the basic concepts of natural law, and because everyone was free and equal, a more rational social analysis and institution could not be thought of, a world of happiness, equal, and free people was created almost like a world paradise.

Theoretic one-way explanations have, unfortunately, been inadequate against the evolving social reality. The commercial revolution, the industrial revolution, the discovery of the steam engine, and other evolving industries gave rise to the mass of employees. In order to be able to work in the factories, masses of people began to flock to villages from the villages. The worker was very busy; The supply and demand rules of the rules began to process. Working hours for the throat knot, Unemployment and misery is the general characteristic of the life of European society in the XVIII and XIX.century. The industrialists who wanted to take advantage of this social situation and solve the problems within the framework of "freedom of contract" had to solve the problems of the worker-employee relationship by putting up very difficult conditions. The worker was free and legally equal, but is neither actually free nor equal, because it was weak. He was signing to a free contract freely just not to die from hunger.

Natural law-based thinkers who see the state of their situation have embraced to a new principle and that is: Social justice. In the face of this reaction, the understanding of justice should be reviewed, people should get their rights from world blessings in proportion to collective contributions, due to distributive justice, but the collective contribution of those who are dealing with the problem of hunger and who can not benefit from education will always be barren.

Basically, distributive-equlizing justice and fairness principles should be maintained in natural law. However, in order to be fully able to benefit from them, the workers had to have an environment of genuine equality. In other words, the freedom of the contract must be ensured, the contract should be a real equality issue. However, it would have been possible to prevent social reaction. Social justice contained topics such as. Determination of "minimum wage"s, reduction of working hours, paid leave, health and pension insurance rights, strikes, contracts. Justice is basically based on equality. Equality means within a free environment. Equal in slaves, but such equality is completely meaningless and worthless.

Justice can only approach the definition of justice when describing the types of justice, which is actually again a description of nature. Justice emerges as a regulating concept, regulates social relations on the basis of equality and is based on a moral rule, "Paçta sunt servan da". The content of justice form the understandings of Distributive justice, perforating justice, equity and social justice.

There is a distinction between the ideal rules of law, which actually constitute the inspiration of a certain neighborhood and the lawmaker at a certain time, and the rules of law in another neighborhood and at another time. The legal principles playing an executive role do not have the eternal power but are constantly changing in time and space. These principles are rules that are reasonably accessible and based on the idea of justice, taking into account the needs of the community. The sense of justice is an inexhaustible treasure hidden in the nature of people and kneaded for centuries.[7]

2. Freedom:

a) Freedom in general: As one of the most important problems of life, the concept of freedom has affected communities and individuals throughout the ages. It can be said that history is the product of freedom-authority conflict.

[7] Turgut Cankorel. "Cognitive classification of legal principles: A new approach to international legal training". Ankara Law Review Vol. 5 No. 2, Winter 2008, pp. 184.

The place of "freedom" (freedom) is certainly in the foreground among this oppositional crowd of people who are dragged into the darkness of the reader sometimes, and sometimes to the totally opposite direction of the original aim. The issue of "Hürriyet/freedom", which is one of the first and perhaps the first of the problems that the humanity idea world has turned around since the foundation of the world of ideas has been the subject of all disciplines such as religion, ethics, psychology, law and theology. The problem of liberty is the unresolved commitment of spiritual and intellectual life to freedom, which has always been an influence on human beings, and has always occupied an exceptional position among ideal assets.

Freedom is a phenomenon and an event that is experienced far from being understood, not being understood, not being able to fit into the "staff" of our intelligence. Freedom, the feeling of freedom, it believed in the freedom of our actions and behaviors refused, saying that despite Siponza came forward not knowing all the reasons he thought and acted like" is a fact. According to the Crete Constitution depicted by Ephorus, its most important condition is that legislative freedom is the highest good of a state, and only in this case makes property belonging to those who win it, in the case of freedom, while in slavery everything belongs to the administrators, not the ruled.

When the freedom of man is in question, it appears that the choice or the decision of prosperity has necessarily emerged. This requires that the act of election and the decision to be reflected to the outside world and needs to be known what the nature is. In other words, each value is a choice, preference and liking field. Therefore, value is also a domain of freedom. As a matter of fact, in the tyrannical administrations holding totalitarian, absolute power, a reminder of the values of political power was unilaterally praised and presented. In such environments, it should not be possible to talk about the freedom of the people, the improvement of their dignity and personality, or even their protection.

b) Freedom as an ethical value: Positive values that are creative form an order, and this order forms a superior situation by surpassing the option. Negative values are destructive. A moral duty can be a task for freedom of action. In this respect, homework is not only moral, but all values. As Kant understands, homework is both free and compulsory, depends on his own laws[8] and indicates that self-enforcing is a norm that carries his duty and command. Here, the artist is the obligatory imperative character that governs aesthetic creation, morality and moral behavior.

c) Varieties of Freedom:

When we look at the house, we see that various obstacles and external determinations have hurt us. First of all, it is obvious that certain rules, certain laws are valid in a nature. It is understandable that because of the fact that human beings are at the stage, they do not hesitate to ask questions because of their feelings, thoughts and behaviors. The nature of the life he lived, the reasons for the nature and circumstances surrounding him, and the issues are the subject of the question. However, while these questions were being asked and the answer was being sought, people faced the question of whether they were free. Whether human beings make a will decision, without internal pressure or coercion, excitement, fear and passion, Whether or not they have a mere freedom to choose what they want, without being influenced by their instincts, such as Moreover, whether or not the sovereignty relation in the nature (the causality relation, the cause-effect relation) is in the same nature in the inner world of man is another matter of freedoms in general, freedom of the will in general. It is almost impossible for us to avoid nature in: two hydrogen atoms form a water molecule when an oxygen atom is combined with an oxygen atom. We are abstracted from these phenomena and events that occur outside us, because it is in the universe. On the other hand, a psychological structure based on various reasons also determines us. It is now scientifically proven that our character, from the mother to the ages of your personality, your psychological production is with external or internal factors. It will be appropriate to divide freedom into two so that the subject is well understood:

External freedom:

In short, it is the realization and execution of the desired action and behavior without encountering any limitations that may come from the outside world. The existence of the legal norm is a sander quality and function in realizing external freedom. Indeed, law seems to limit the freedom of man, with certain limitations, disturbances and prohibitions that he reveals. However, the passage of the law to such an

[8] Turgut Cankorel. "Cognitive classification of legal principles: A new approach to international legal training". Ankara Law Rewiev, Vol. 5 No. 2, Winter 2008, pp. 200

arrangement allows each individual to move freely in the direction of his / her purpose, preventing individuals within the society from leading to irreconcilable situations that may be caused by mild or severe, anticipated or unexpected obstacles and attacks against each other. The existence of the law is indispensable in the realization of the individual's external freedom and therefore in the liberation of the individual.[9]

Internal freedom:

In terms of philosophy,liberty has often been assessed as internal freedom. In fact, philosophically, freedom has been reduced to internal freedoms, which express freedom of will. Human synthesis is born of inner life, outer life thesis-antithesis. Therefore, the inner world can not be abstracted from the outside world. For this reason, it is necessary to handle the problem in whole. Philosophy should be able to evaluate not only abstract freedom of will, but freedom as universal, and be able to transcend concrete. Already one of the aims of philosophy is to ensure harmony between abstract and concrete.

According to Ali Fuat Başgil, "Freedom in its broadest sense means that the individual must comply with and act on his / her wishes and nature without being interrupted by any other individual." According to the elements contained in this recital, freedom is the essence of liberty The orchestra is never made in the person's own identity, and the only motive for the free movement of man to comply with his natural wishes and nature is therefore the algebra and the pressure from the other person with disabilities, The widest "liberty is mystery.

Freedom of action is a kind of identity that reflects the desire and nature of human beings, saving the will and the action from not being principled. In this sense the freedom, the appointment of lâalet, is not "desired", but it is the possibility of "doing" what is natural. Now the will is subject to a blood which is hidden in one's own identity, which on the one hand is not supposed to be headed by any alien force; The source of the wisdom, the human nature, and the support is the sanity.

The most unbelievable sign of basic freedom is the dissatisfaction situation of the way in which it is manifested, the attachment of the human spirit to the body. Not only is individual his own person, but an open and coarse algebra made to others does not hurt the feeling of simple humanity; Usually also invites a fever who wants to break away from the core of liberty.

The inner freedom of man is concerned with the making of these decisions, not the realization of the decisions of will to be taken, more precisely, the reflection of action to the external world. From this point of view, internal freedom is not freedom of action or behavior, but freedom of the will itself.

Freedom of will may be briefly expressed as something other than herself's wishes have been unblocked, or that something else has not been forced by someone else. Aristotle became the first philosopher to be careful and important on will freedom. According to Aristotle, freedom of will is the basis of moral behavior. Stoic philosophy argues that freedom of will should be sought not in a free election but in the effort to remain independent of external influences.

Hobbes, the famous state and political theorist, will put forward all the events that depend on deterministic principles at the stage when I do not have freedom of will, taking into account nature's laws. This is a first such that human beings must follow this. According to Kant, freedom can only be based on morality. Indeed, if everything had been thought to be tight with the chain of causes, it would not be possible to go out with moral systems against a man, so he could not hold him accountable for his actions and behaviors, and nothing could be done other than accepting a willing chain of people. From the theoretical point of view, Kant relies on the causality relation of nature, and on the moral side, freedom. Because man is created as to be free. Commitment to nature does not put away his freedom. [10]

[9] Curtis F.J. Doebbler. "International Human Rights Law: cases and Materials". CDP, special printing. United States of America, 2003, pp 9.
[10] Similarly F. Snyder, "General Course on Constitutional Law of the European Union", in: Academy of European Law (ed.), Collected Courses of the Academy of European Law, 1995-Vol. VI-1, 1998, pp.47

Conclusion

Man finds certain orders which are the products of practical reason. If there is no will, there is no moral and legal responsibility in relation to the definite order. The foundations of modern theories about freedom of will have also been laid. The basic law such as supporters of theories, They are bound not only with their minds, consciousness, but also with their feelings at the same time. For this reason, when the mental evidence about the theories weakens, the senses become stronger for this weakness and the motives of the heart replace the evidences of reason.

At first glance, a very advanced and humane understanding of the law was unfortunately not as practical as it seemed. Natural law is very difficult to apply to concrete events. Because what is true and right (what is lawful) is wrong and unjust (contrary to law) is an abstract value judgment, and it usually extends to the other side, except for very sharp examples. In other words, it is a flexible concept. Indeed, in history, people have made interpretations according to their aims, actually showing what is appropriate for their individual and class interests as an order of natural law.

There is no doubt that natural law, which has produced bad ideas such as basic human rights, contractual liberty and popular will, which have been gained from birth, has made a significant contribution to the political, social and intellectual development of Europe.

The basic law represents the "got to be from" and the Positive law of ""What". This is the case if it is taken to mean that it is an absolute "value" in respect of the law and the law of the positive law. Otherwise, the positive law is normative in comparison with the line movements of people.

Bıblıography

Alan Watson, Legal Change: Sources of Law and Legal Culture, U. Pa. L. Rev.1983.

Bin Cheng: General Principle of Law as Applied by International Courts and Tribunals, Cambridge University Press, 2006.

Curtis F.J. Doebbler. “International Human Rights Law: cases and Materials”. CDP, special printing. United States of America, 2003.

Fabián O. Raimondo. “General Principles of Law as Applied by International Criminal Courts and Tribunals” The Law and Practiceof International Courts and Tribunals 6, 2007.

Gianmaria Ajani, Transplants, Legal Borrowing and Reception, in Encyclopedia of Law and Society: American and Global Perspectives, David S. Clark ed., 2007.

Gleider I. Hern´andez, Interpretation, in International Legal Positivism in a Post-Modern World ,J¨org Kammerhofer & Jean D’Aspremont eds., 2014.

Peter Stein, John Shand. Legal Values in Western Society. Edinburg University Press. Available at http://law.hku.hk/lawgovtsociety/stein.pdf. Accessed on June 12, 2016

Similarly F. Snyder, “General Course on Constitutional Law of the European Union”, in: Academy of European Law (ed.), Collected Courses of the Academy of European Law, 1995-Vol. VI-1, 1998.

Turgut Cankorel. “Cognitive classification of legal principles: A new approach to international legal training”. Ankara Law Review Vol. 5 No. 2, Winter 2008.

Yargılamada Sürenin Adil Yargılama İlkesi ve Usul Ekonomisi İlkesi Çerçevesinde Değerlendirilmesi

Prof.Dr. Mehmet Yüce

Öğr.Gör. Neslihan KIZILER

Özet

Devletin temel fonksiyonundan biri yargılamadır. Yargılama faaliyeti tarafsız ve bağımsız mahkemeler tarafından yerine getirilir. Mahkemelerin adil karar verilebilmesi için de dikkate almaları gereken bazı temel ilkeler söz konusudur. Bu ilkeleri, hukuk önünde adil yargılama ilkesi, eşitlik ilkesi, tarafların eşitliği ilkesi, yargı bağımsızlığı ilkesi ve usul ekonomisi ilkesi şeklinde ifade edilebilir. Adil yargılama ilkesi, taraflara güvenceleri sağlanmış, savunma hakkının tam olarak kullanılabildiği, uyuşmazlıktan önce kurulmuş mahkemeler önünde ve doğal hâkim tarafından yargılanma şeklinde ifade edebilir. Usul ekonomisi ilkesi ise, yasalarda öngörülen düzenleme çerçevesinde yargılamanın kolaylaştırılmasını, yargılamada öngörülen olağan zaman süresinin aşılmamasını ve gereksiz gider yapılmamasını amaçlar ve bunu hâkime bir görev olarak yükler. Usul ekonomisi ilkesi, "basitlik", "hızlılık" ve "ucuzluk" ögeleri ile anlamını tamamlamaktadır. Yargılamanın temel ilkelerinden olan adil yargılama ilkesi ile usul ekonomisi ilkesi birbiriyle örtüştüğü durumlar olabildiği gibi birbiriyle çelişen yönleri de bulunmaktadır. Ancak yargılama süresi hususunda her iki ilke örtüşmektedir

Anahtar Kelimeler: *Adil yargılama ilkesi, Usul ekonomisi ilkesi, Zaman yönetimi*

1. Giriş

Hukuk devletinde yargılama, hukuk devleti ilkesi çerçevesinde, insan haklarına saygılı, bireylerin haklarının sınırını belirleyen, haklarını güvence altına alan genel kurallar yasalarla önceden belirlenir. Devletin temel fonksiyonundan biri olan yargılama, bireylerin haklarına herhangi bir şekilde sınırlama getirilmesi veya bireylerin hukuki konularda uyuşmazlıklar ile karşılaşmaları durumunda sorunları tespit eden, çözüme kavuşturan, yaptırımları belirleyen organdır. Yargılama bağımsız mahkemeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Kararların adil verilebilmesi için de uyulması gereken bazı ilkeler söz konusudur. Yargılamanın temel ilkeleri, hukuk önünde eşitlik ilkesi, tarafların eşitliği ilkesi, yargı bağımsızlığı ilkesi, adil yargılama ilkesi, usul ekonomisi ilkesi şeklinde ifade edilmektedir.

Bireylerin demokratik ve adil bir toplumda yaşama istemeleri, haklarını güvence altına almak ve huzurlu bir ortamda yaşamak istemeleri en doğal haklarıdır. Nitekim yargılama ilkelerinden olan adil yargılanma hakkı bu bağlamda hukuk devleti olma yolunda en önemli ilkelerden birisidir. Gerek Anayasamızın

36.maddesinde 'Herkese yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir' şeklinde ifade ile gerekse de uluslararası boyutta Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 6.maddesinde düzenlenmiştir. Adil yargılanma hakkının çeşitli unsurları yine AİHS'de yer almaktadır. Söz konusu unsurlar içerisinde "yargılamanın makul sürede tamamlanması" başlığı ise literatürde yargı mevzuatı içerisinde önem arz eden bir konu başlığıdır. Yargılamanın makul sürede tamamlanarak tarafların nihai sonuca en kısa sürede ulaşabilmeleri, bireylerin yargıya güvenlerinin sağlanmaları, yine tarafların yasal olmayan yollara başvurmalarının önüne geçilmesi gibi sebeplerden dolayı önemlidir.

Usul ekonomisinin Anayasal dayanağı "Davaların en az giderle ve mümkün olan süratle sonuçlandırılması" (Any., m. 141/4) hükmü oluşturmaktadır. Usul ekonomisi ilkesi, sadece kişilerin olası yüksek yargılama masrafından dolayı dava açmaktan vazgeçmesi yani hak arama özgürlüğünün kısıtlamaması için yargılama masrafının mümkün olan en az seviyeye indirgemekten ibaret değildir. Bu ilke aynı zamanda adil yargıma için de gerekli olan basitlik/hızlılık/ucuzluk kavramları da içermektedir. Adil yargılama ilkesi, bir taraftan uyuşmazlıkların çözüm sürecinde davacı ve davalıya iddia ve savunmalarını ortaya koymaları için yeteri imkan tanırken, diğer taraftan da yargılama sürecinin makul süre içerisinde sonuçlandırılmasını gerekli kılmaktadır. Usul ekonomisi ilkesi ise uyuşmazlıkların hızlı, çabuk, basit şekilde yargılanarak karara bağlanmasını gerektirir. Bu ilkenin esasında, yargılamanın özensiz olarak yapılması değil, yargılama sürecinde gereksiz zaman kayıplarını doğuracak davranışlarının önüne geçilmesi düşüncesi yatar. Dolayısıyla her iki ilkede de zaman yönünden mümkün olduğunca yargılamanın en kısa sürede sonuçlandırması esas alınmıştır. Ancak usul ekonomisinden farklı olarak adil yargılama ilkesi yargılamanın sadece usulu değil, esası da kapsamaktadır.

Gerek adil yargılama ilkesi gerekse usul ekonomisi ilkesi açısından önem arz eden bir husus da yargılamanın makul süre içinde sonlandırılmasıdır. Hata makul sürede yargılanma hakkı, adil yargılanma hakkının en önemli alt bileşeninden birini oluşturmaktadır. Bu ilke kişilere, yargılamalarının makul sürede bitirilmesini talep etme hakkı vermektedir. Makul süre kavramı konusunda, gerek Avrupa İnsan Hakları Komisyon'u, gerekse Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından somut olarak açık bir tanım verilmiş değildir. Mahkeme ve Komisyon, Sözleşmenin hem 5'inci maddesinin 3'üncü fıkrası, hem de 6'ıncı maddenin 1'inci fıkrasıyla ilgili yapılan şikayet başvurularında makul süre konusunda, bunun takdirinde ifadenin açıklıktan yoksun ve muğlak oluşu bakımından kavramın anlamının soyut olarak belirlemenin güçlüğüne işaret etmişler ve her olay için geçerli bir makul süre kabulünün imkansız olması nedeniyle pragmatik bir yaklaşımla sonuca varmışlardır (Turan, 2012: 51).

Bu çalışmada öncelikle kavram olarak adil yargılanma ilkesi tanımı, unsurları, sonrasında usul ekonomisi ilkesinin literatürde yer alan tanımları ögeleri incelenerek, bu ilkelerin temel kesişim noktaları ele alınacaktır.

2. Kavram Olarak Adil Yargılanma İlkesi

Adil yargılanma ilkesi, yargılamanın insan haklarına ve demokratik kurallara en uygun şekilde yapılmasının en önemli yansımasıdır. İlke doktrinde "Bir hukuk devletinde, güvenceleri sağlanmış, savunma hakkının tam olarak kullanılabildiği, uyuşmazlıktan önce kurulmuş mahkemeler önünde ve tabii hâkim tarafından yargılanma olarak tanımlanmıştır (Kartal, 2009: 47). Bir diğer deyişle hukukun üstünlüğüne dayalı demokratik hukuk devletinde bireyin kendisi ile ilgili yargılama süreçlerinde adil karar verilebilmesi için gereken ön koşulların sağlanmasını talep hakkıdır.

Bu bağlamda adil yargılanma hakkının, temel çerçevede üç temel işlevi vardır. İlki, adil yargılanma hakkı, devletin yargı fonksiyonunu bizzat sınırlandırması anlamına gelir ve bununla yargılamanın doğru ve adil bir biçimde gerçekleştirilmesi amaçlanmaktadır. İkincisi, adil yargılanma hakkı, yine, yargılamaya katılanların salt obje haline gelmesini engelleyerek bu suretle, onların yargılamaya ve sonuca etkili olabilmelerine olanak vermektedir. Son olarak da adil yargılanma hakkı, ayrıca, yargılama sırasında vukû bulabilecek ağır insan hakları ihlâllerini önlemede bir emniyet sübabı işlevi görmektedir. Kendisine işaret edilen bu işlevleri sebebiyle, adil yargılanma hakkı, tüm yargılamalar bakımından geçerlilik taşıyan, vazgeçilmesi mümkün olmayan, etik bir temeli de bulunan usulî bir güvence yahut usulî bir genel şart olarak ifade edilebilir (Tanrıver, 2004: 192).

Adil yargılama, insan hakları ile sanığın ve mağdurun hakları ihlal edilmeksizin yapılan yargılamadır. Danıştay'a göre adil yargılanma, ceza yargılaması açısından sanık ve iddia makamı arasında bir fark gözetmeksizin, karşılıklı olarak iddialarını ileri sürebilmeleri ve savunmalarını yapabilmeleridir. Aynı zamanda temel insan haklarından biri olan adil yargılanma hakkı, 1948 yılında kabul edilen ve bir başlangıç teşkil eden İnsan Hakları Evrensel Bildirisinde tanınmış ve uygulanabilir evrensel bir ilke olarak yer bulmuştur. 1948'den bu yana uluslararası bir gelenek haline gelmiş olan bu hak, takip eden yıllarda Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ve diğer sözleşmelerle yaygınlık kazanmıştır (Yüce, 2013: 51).

Anayasanın "Hak Arama Hürriyeti" başlıklı 36.maddesinin birinci fıkrasında herkesin meşru vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Adil yargılanma ibaresi Anayasa'ya, 3 Ekim 2001 tarih ve 4709 sayılı Kanun'un 14'üncü maddesi ile eklenmiştir. Ayrıca Anayasa'nın 37. madde, kanuni hakim güvencesini, 38. madde., suç ve cezalara ilişkin esasları, 125. madde, idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olduğunu, 138. madde, mahkemelerin bağımsızlığını, 141.madde, duruşmaların açık ve gerekçeli olması gerektiğini ve 142. madde, mahkemelerin kuruluşunun kanunla olacağını farklı başlıklar altında zikrederek adil yargılamanın güvencesi olan düzenlemeleri içermektedirler (Kartal, 2009: 47-50).

Anayasa'da adil yargılanma hakkının kapsamı düzenlenmediği için bu hakkın kapsam ve içeriği, AİHS'nin "*Adil yargılanma hakkı*" başlıklı 6. maddesi çerçevesinde belirlenmektedir. Sözleşmede de adil hakkın tanımına yer verilmeyip unsurlarına yer verilmektedir. AİHS m.6 aşağıda yer verildiği şekildedir:

Madde 6: 1. Herkes davasının, medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili uyuşmazlıklar ya da cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamaların esası konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından, hakkaniyete uygun ve kamuya açık olarak makul bir süre içinde görülmesini isteme hakkına sahiptir. Karar alenî olarak verilir. Ancak, demokratik bir toplum içinde ahlak, kamu düzeni veya ulusal güvenlik yararına, küçüklerin çıkarları veya bir davaya taraf olanların özel hayatlarının gizliliği gerektirdiğinde veyahut, aleniyetin adil yargılamaya zarar verebileceği kimi özel durumlarda ve mahkemece bunun kaçınılmaz olarak değerlendirildiği ölçüde, duruşma salonu tüm dava süresince veya kısmen basına ve dinleyicilere kapatılabilir.

2.*Bir suç ile itham edilen herkes, suçluluğu yasal olarak sabit oluncaya kadar masum sayılır.*

3.Bir suç ile itham edilen herkes aşağıdaki asgari haklara sahiptir:

a. Kendisine karşı yöneltilen suçlamanın niteliği ve sebebinden en kısa sürede, anladığı bir dilde ve ayrıntılı olarak haberdar edilmek;

b. Savunmasını hazırlamak için gerekli zaman ve kolaylıklara sahip olmak;

c. Kendisini bizzat savunmak veya seçeceği bir müdafinin yardımından yararlanmak; eğer avukat tutmak için gerekli maddî olanaklardan yoksun ise ve adaletin yerine gelmesi için gerekli görüldüğünde, resen atanacak bir avukatın yardımından ücretsiz olarak yararlanabilmek;

d. İddia tanıklarını sorguya çekmek veya çektirmek, savunma tanıklarının da iddia tanıklarıyla aynı koşullar altında davet edilmelerinin ve dinlenmelerinin sağlanmasını istemek;

e. Mahkemede kullanılan dili anlamadığı veya konuşamadığı takdirde bir tercümanın yardımından ücretsiz olarak yararlanmak (Çelik,2014: 2).

Adil yargılamaya ilişkin hak ve ilkelerden bir kısmı yukarıda yer aldığı gibi açıkça maddelerde belirtilirken bir kısmı ise geniş bir yorumla madde hükmüne zımnen dahil unsurlar olarak AİHM tarafından kabul edilmiştir. 6. maddede kullanılan pek çok kavram yoruma açık olduğundan ve somut olaylar bakımından değişik şekilde ortaya çıkabildiğinden, mahkeme ilgili 6. maddede yer alan kavramlara genişletici yorum yöntemiyle yaklaşmış ve bu konuda çok yoğun şekilde içtihat çıkmasına da olanak tanımıştır (Toydemir, 2013: 7).

AİHS'nin 6.maddesinde düzenlenen adil yargılanma hakkının temel unsurlarını şu şekilde maddeler halinde sıralanabilmektedir(Kaşıkara, 2009: 242):

Mahkeme önünde hak arama (Dava Hakkı),

Yasayla kurulmuş yetkili, bağımsız ve tarafsız mahkeme önünde yargılanma hakkı,

Hakkaniyete uygun yargılanma hakkı(Adil Duruşma Hakkı),

Makul süre içerisinde (Gereksiz Gecikme Olmaksızın) yargılanma hakkı,

Aleni yargılanma hakkı(Davaların aleni surette görülmesi ve kamuya açık yargılanma hakkı),

Masumiyet karinesi (Suçsuzluk Karinesi),

Sanığın, suçlanmadan haberdar olması (Sanığın, isnadın niteliğini ve nedenini geciktirilmeksizin anladığı dilde öğrenme hakkı),

Sanığın savunmasını hazırlaması için yeterli zaman ve imkana sahip olması,

Sanığın bizzat veya müdafi aracılığıyla kendini savunma hakkı (Avukat tutma ya da avukat yardımından faydalanma hakkı),

Tanıkların dinlenmesinde eşitliğin sağlanması (Tanık dinletme ve sorgulama hakkı),

Sanığın, tercümandan ücretsiz yararlanma hakkı.

6. maddenin ana kuralını koyan birinci fıkrasındaki "*Her şahıs (...) bir mahkeme tarafından davasının (...) dinlenmesini istemek hakkını haizdir*" hükmünden hareketle söz konusu maddede "hak arama", diğer bir deyimle bir mahkemeye başvurabilme olanağına sahip olma hakkının güvence altına alınmıştır. Böylece adil yargılanma isteme hakkı sadece önceden açılıp görülmekte olan davaları değil, adaletten yararlanma hakkını da içermektedir. Örneğin, çeşitli nedenlerle yargı organına başvurunun fiilen ya da hukuken engellenmesi, geçicide olsa kapatılması veya kullanımını imkansız kılacak şartlara bağlanması ya da bunlara yol açabilecek düzenlemelerin yapılması da m.6/1'in ihlali anlamına gelmektedir. Bu madde ile amaçlanan ferde teorik ve hayali değil, gerçek ve fiilen kullanılabilir güvenceler sağlamaktır. Bu konuda da devletlere düşen görev sadece müdahaleden kaçınmak değil, bunlara ilaveten bu hakların kullanımlarını sağlayacak uygun önlemleri almaktır (http://www.ankarabarosu.org.tr/). Nitekim dava açma hakkına yönelik sınırlamalar doğrudan ve dolaylı olmak üzere iki şekilde değerlendirilmektedir. Doğrudan sınırlamalar; davacıların kişisel durumlarından kaynaklanan özellikleri nedeniyle var olan (akıl hastalığı veya zayıflığı olanlara, küçüklere, hükümlülere yönelik sınırlamalar gibi) sınırlamalardır. Dolaylı sınırlamalar ise; avukatla görüşme hakkının tanınmaması, adli yardım verilmemesi, dava açma ve temyiz sürelerinin kısa tutulması ve hukuki kesinlik olmaması gibi sınırlamaları ifade eder. Türkiye'de mahkemeye başvuru hakkı belli ancak çok farklı sürelere bağlanmıştır. Davaların niteliği bunu gerektirse bile farklı uzunluktaki bu süreler davacılar için handikap olabilmektedir(Toydemir,2013: 31-36).

Yasayla kurulmuş yetkili, bağımsız ve tarafsız mahkeme önünde yargılanma hakkı, bir yargılama makamının sahip olması gereken, bazıları birbiriyle iç içe geçen 'yasayla kurulmuş olma', 'bağımsızlık' ve 'tarafsızlık' özelliklerini içermektedir. Zira adil yargılamanın diğer unsurları tamam olsa da hak ve uyuşmazlıklarında mahkemeye başvurma ihtimalinin bulunmaması ilke açısından hiçbir şey ifade etmemektedir. Anayasanın 125.maddesinde 'İdarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolu açıktır' ifadesi ile açıkça düzenlenmiştir. Bu bağlamda da yargı organına başvuru hakkının gerekli ve etkin kullanımının engellenmesi (maddi ve hukuki anlamda) hallerinde adil yargılanma hakkının ihlal edildiği kabul edilmektedir. Ayrıca yargılama yapacak mahkemelerin yasayla kurulmuş olması Anayasanın 142.maddesi ile güvence altına alınmıştır. Buna göre 'mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usulleri kanunla düzenlenir. Bu bağlamda da mahkemelerde göre yapan hakimlerin de bağımsız ve tarafsız olması, kanuna göre karar vermesi, taraflara aynı mesafede durması da güvence altına alınmıştır (Kartal, 2009: 51-53).

Hakkaniyete uygun yargılanma hakkı ise (adil duruşma hakkı), tüm diğer unsurlardan temel farkı yargılamayı bir bütün olarak kapsaması ve kişinin "adil" yargılanıp yargılanmadığına ilişkin meseleyi sadece belirli bir hadise veya usul ihlali açısından değil tüm aşamalara ilişkin kümülatif bir analizle ele almasıdır. 6. maddenin teleolojik yorumunu takiben, "adillik" kavramı ceza ve hukuk davalarında aşağıdaki gerekleri zımmen ifade eder:

Çelişmeli yargılama,

Silahların eşitliği,

Huzurda bulunma ve kamuya açık olma (Vitkauskas-Dikov, 2013: 50-51)

Çelişmeli yargılama ilkesi, tarafların birbirlerinin materyal ve delilerinin önceden bilmeleri, her iki taraf açısından bunlara karşı sav oluşturma imkanına sahip olma durumudur. Silahların eşitliği ilkesi ise taraflar arasında adil denge kurulması anlamına gelmektedir. Bu ilkenin anlamı, bir yargılama sürecinde tarafların savlarını ileri sürmek, dinlettirmek ve kabul ettirmek için eşit şans ve olanaklara sahip olmaları ve bu konuda taraflardan birinin diğerine karşı avantajlı bir durumda olmamasının sağlanmasıdır(Yüce,2013: 42). Kişisel olarak huzurda bulunma ve kamuya açık olma ilkesi de sözlü duruşma hakkı ve huzurda bulunma, etkin katılım, kamuya açık olma hakkı ve mahkeme kararının yayınlanması hakkından oluşan dört unsuru bünyesinde barındırmaktadır. Huzurda bulunma bir sözlü duruşmayı gerektirir. Davanın ilk ve son kez ilk derece mahkemesi tarafından görüleceği (iki dereceli yargılamanın mümkün olmaması) ve dava konusu meselelerin "aşırı teknik" veya "tamamıyla hukuki" olmadığı hallerde sözlü duruşma yapılması zorunlu olduğunu ve yazılı yargılama yeterli olmayacağını ifade etmektedir. İlk derece yargılamasındaki huzurda bulunma şartı neredeyse mutlak mahiyettedir. Basit kabahate ilişkin davalarda (aşırı hız veya diğer trafik suçları), tanıkların inandırıcılığının değerlendirilmesi ihtiyacı olmadığı sürece, Mahkeme sözlü duruşmanın gerekli olmadığını ve yargılamanın yazılı olabileceğini kabul etmiştir. Bir hukuk yargılaması tarafının veya bir sanığın fiziksel ve ruhsal durumunu, yaşını ve diğer kişisel özelliklerini dikkate alarak organize edilmesi zorunlu olan bir mahkeme duruşmasına etkin olarak katılabilmesi gerekmektedir. Sanığın özellikle de davanın aşırı kamuoyu ilgisiyle kuşatıldığı bir durumda, avukatlarına danışabilmek ve etkin olarak yargılamaya katılabilmek amacıyla mahkeme atmosferinden tedirgin olmayacak bir duygu durumuna sahip olması gerekmektedir. Duruşmaların kamuya açık olmasındaki amaç ise, sanıkları adaletin gizli yürütümünden korumak ve toplumun yargıya duyduğu güveni muhafaza ederek adaletin daha fazla görünür olmasını temin etmektir. Son olarak da 6. madde altında bir duruşmanın kapalı olmasının mümkün olması kamuoyundan birisinin (bireylerin münferit erişim talebinde bulunmasına imkan veren yeterli garantilerle desteklenmesi koşuluyla) bu yargılamalarda alınan mahkeme kararlarına sınırlı bir erişime sahip olacağını zımnen ihtiva edebilir(Vitkauskas-Dikov, 2013:58-65).

Adil yargılamanın bir diğer unsuru yargılamanın açıklığı ilkesidir. Muhakeme hukukunun evrensel ilkelerinden biri olup, adalet mekanizmasının işlemesinde kamu denetimini sağlamak amacına yönelmektedir. İlgili madde incelendiğinden temelde ilgili devletlere iki yükümlülük getirdiği görülmektedir: duruşmanın aleni olarak yapılması ve hükmün aleni olarak verilmesidir (Değirmenci, 2010: 144).

Suçsuzluk (masumiyet) karinesi de bir suçtan dolayı kovuşturulan kişinin, suçluluğu mahkeme kararıyla sabit olmadıkça suçlu sayılmamasını ifade eder. 1982 Anayasası'nın 38. maddesinin 4. fıkrasında "Suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimse suçlu sayılamaz" şeklinde yerini almış bulunmaktadır. Suçsuzluk karinesi, sanığa mahkemelerin tarafsızlığı garantisi veren, onun kusuru ispat edilmezden önce suçlu gibi muamele görmesini önleyen dokunulmaz bir haktır(Üzülmez,2005: 41-44). İspat yükü ise savcılığa aittir ve kuşkular sanık lehine yorumlanır. Ceza muhakemesinin temel ilkelerinden olan şüpheden sanık yararlanır ilkesi masumiyet karinesinden doğmuş bir ilkedir. Mahkeme şüpheyi yenmek ve maddi gerçeği ortaya çıkarmak zorundadır. Suçsuzluğunu kanıtlama yükü sanığa yükletilemez. Tersine suçluluğu ispat yükü savcılığa düşer. Şüphe yenilemez ise maddi gerçek tam olarak ortaya çıkmamış demektir. Bundan ancak sanık yararlanır yani beraat eder (Kartal, 2009: 56).

Suçsuzluk karinesi ceza yargılamasının başında oldukça kuvvetli iken, yargılama ilerledikçe ve deliler kuvvetlendikçe bu karine zayıflayabilmektedir. Bu bağlamda sanık da kendini savunmak için bazı haklara sahiptir. Sanığa bir takım hak ve güvencelerin tanınması ve bunların koruma altına alınması ulusal ve uluslararası ölçekte eski zamanlardan bu yana düzenlene gelmiş bir konudur. Söz konusu haklar; suçlamaları öğrenme ve savunma hakkı, avukat temin edebilme hakkı, tanık dinletme ve sorgulama hakkı, tercüman temin edebilme hakkıdır(Altıparmak, 2006: 258).

Adil yargılanma ilkesi çerçevesinde hakkın en kısa süre içerisinde ilgili tarafa teslimi, uyuşmazlığın ortadan kaldırılarak sanığa yönelik belirsizliklerin önlenmesi bir başka ifadeyle de adaletin gecikmesini önlemek açısından makul sürede yargılanma hakkı ise diğer unsurlar içerisinde önemi oldukça fazladır. Davaların yargılama makamları önünde uzun süre kalması, davaların makul süre içerisinde bitirilememesi tarafların güvenini sarsacağı ve özellikle de davanın gecikmesinde yararı olana cesaret vereceğinden

devletin yargıya güveni sağlamak ve bu güveni devam ettirmekteki ödevinin gecikmeksizin yerine getirmesi zorunluluktur.

Adil yargılama ilkesinin önemli alt bileşenlerinden biri de makul süredir. Sözleşmenin 6'ıncı maddesinin birinci fıkrasında yargılamanın belli bir süre içinde sonuçlandırılması gerektiği belirtilmiştir. Sözleşmeye göre; "Herkes, gerek medeni hak ve yükümlülükleri ile ilgili nizalar, gerekse kendisine yöneltilen suçlamalar konusunda karar verecek olan... bir mahkeme tarafından davasının makul bir süre içinde... görülmesini istemek hakkına sahiptir. Ancak makul süre kavramı Sözleşmede açıkça tanımlanmış değildir. O halde "Makul süre" ya da "yargılamanın makul sürede yapılmasından ve bitirilmesinden" ne anlaşılmak gerektiği hususu açıklığa kavuşturmak gerekir. En başta "makul" kelimesi ile ifade edilmek istenen hususun, hukukun temelinde yer alan "sosyal bakımdan kabul edilebilir davranışların sınırı" olarak açıklanabileceği belirtilmiştir. Makul süre kavramı zıt anlamı ile yargılamanın gecikmiş ve uzamış olması halini ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle, işlevsel bakımdan gecikme, yargılama usulü ve anayasa normları ile davacı, davalı, sanık, mağdur ve tanıkların hakları göz önüne alınarak ceza ve hukuk sisteminin gerektirdiği ve öngördüğü zorunlu süreden fazla bir usul gecikmesi olarak tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında süre veya usul türünü etkileyen her hangi bir etmen, konu veya durum bir gecikme nedeni olarak kabul edilmelidir (Turan, 2012: 50-51).

Makul yargılamada sure açısından göz önünde bulundurulacak husus, medeni hukuk davalarında yargılamanın başlatılması, ceza davalarında suçlamanın yapılması ile işlemeye başlar ve mümkün olan en yüksek mahkemede karar kesin hale geldiğinde sürenin işleyişi durur. AİHM kararlarına göre, makul surenin değerlendirilmesinde birtakım ölçütler söz konusudur. Dava konusunun niteliği- karmaşıklığı, başvuran kişinin veya vekilin yargılama sırasında tutumları, yetkili makamların tutumlarıdır (Kaynak, 2007:124-125). Diğer taraftan makul sürenin ne zaman aşıldığının tespiti oldukça zordur. Bu durum her somut olay ayrı ayrı değerlendirilebilmesi ile mümkün olacaktır. Sürenin başlangıcında ise mahkemeye başvuru esas alınmaktadır. Ancak bazı hallerde mahkemeye başvurmadan önce, uyuşmazlık konusunda karar almaya yetkili idari bir merciye başvuru da sürenin başlangıcı olarak kabul edilebilmektedir. Sürenin sonu olarak, hükmün, şekli anlamda kesinleşmesi, yani tüm başvuru yollarının tüketilmiş olması dikkate alınmaktadır(Pekcanıtez-Atalay-Özekes,2014:229-230).

3. Usul Ekonomisi İlkesi

Usul ekonomisi, medenî yargılama hukukuna egemen olan ilkelerden birisidir. Anayasanın 141. maddesinin dördüncü fıkrasında ve Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu'nun 77. maddesinde ifade edilen emredici nitelikteki bu ilke, yargılamanın amacına hizmet eden araçlardandır.

Anayasa'mızın 141. maddesinin son fıkra hükmünde; "*davaların en az giderle ve mümkün olan süratle sonuçlandırılması yargının görevidir*" denilmektedir. Bu madde hâkimlerin usûl ekonomisi ilkesini yargılamanın her safhasında gözetmesinin, her şeyden önce bir zorunluluk olduğunu ortaya koymaktadır. Gücünü Anayasa'dan alan ve anayasal bir ilke gibi de değerlendirilmesi mümkün olan usûl ekonomisi ilkesi, gerek yasal mevzuattaki dayanakları gerekse Mahkeme kararlarındaki ağırlığıyla kurumsal hâle gelmiştir. (Çetin, 2010: 82).

Usul ekonomisi, yasalarda öngörülen düzenleme çerçevesinde yargılamanın kolaylaştırılmasını, yargılamada öngörülen olağan zaman süresinin aşılmamasını ve gereksiz gider yapılmamasını amaçlayarak bunu hâkime bir görev olarak yüklemektedir. İlke bu bağlamda, "basitlik", "hızlılık" ve "ucuzluk" ögeleri ile anlamını tamamlamaktadır.

Yargılama hukuku, "şeklî (biçimsel) hukuk" olarak anılmaktadır. Bunun nedeni, yargılama hukuklarına şekil kurallarının egemen olmasıdır. Bir başka deyişle de şekil kuraları hakkın özünü ortadan kaldırmamaktadır. Maddi hukuka dair hakların bir şey ifade edilebilmesi için usulüne uygun şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü usul kuralları çiğnendiği zaman esasa dair haklar da zayi olacaktır. Bu bağlamda hâkimin, usûl kurallarını bir tarafa bırakıp yargılama yapması "keyfîlik" oluşturacaktır. Basitlik öğesine uygun bir yargılama yapması için hâkimden asla keyfî davranması istenemez. Kanunda belirtilen istisnaî hükümler dışında hâkimin "basitleştirme düşüncesiyle" usûl kurallarını değiştirebilmesi ve örneğin hak arama özgürlüğüyle ilgili hakları sınırlandırması, dilekçelerin sayısının azaltması, resmî tatil gün ve saatlerinde de yargılama yapması, bilirkişi görüşünü telefonla almakla yetinmesi, hâkimin yargı sınırı dışındaki yakın ilçeye bizzat gidip keşif yapması ve benzeri durumlar kabul edilememektedir. Bu doğrultuda

usûl ekonomisi içinde yer alan basitliğin iki önemli yönü mevcuttur. Bir tanesi, "*hâkimin mevcut düzeni zorlaştıramayacağı*" kuralıdır. Bazen hâkimin veya tarafların, çeşitli nedenlerle, mevcut durumun öngörmediği şekilde hareket ederek yargılamayı daha güç hâle getirdiği görülebilmektedir. Basitlik öğesinden kasıt, böyle güçlüklere meydan vermemektir. İkinci durum ise" *yoruma müsait durumlarda kolay olan işlerin, zor olan işlere tercih edilmesidir*". Bu bağlamda, medeni usûl hukuku çerçevesinde yeni bir yorum türü olan "***usûl ekonomisine uygun yorum***" ortaya çıkmıştır. Bu yorum, en öz hâliyle, *yargılamada en sade iş ve işlemlerle âdil sonuca varılması* şeklinde tanımlanabilir. Daha detaylı bir ifadeyle hâkim, hukuk kurallarını yorumlarken ve uygularken, çeşitli olanakların arasında daha basit, daha çabuk ve daha az masraflı olanı gerçekleştirmek için çaba sarfetmelidir(Çetin, 2010: 85).

Usul ekonomisinin bir ögesi olan "hızlılık", Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 6.ncı maddesinde, "makul sürede yargılanma hakkı" olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da belirtiğimiz üzere yargılamanın sonuçlandırılması için gerekli olan makul sürenin ne kadarlık bir zaman dilimini kapsadığı hususunda ulusal yargıda genel ilke olarak kesin bir karara rastlanmamıştır. Çünkü her olay için geçerli, her ihtimali kapsayan standart bir makul sürenin tespiti imkânsız gözükmektedir. Yargılamanın çok uzun bir süre devam etmesi sanık aleyhine bazı olumsuz sonuçlar doğurabileceği gibi fazla süratli bir yargılama da adil olmaktan çıkabilir. Davanın niteliği gereği yargılamanın uzun sürmesi makul süre içinde kalabileceği gibi, bazen iki yıl hatta bunun altında kalan bir sürede yargılamanın bitmesi halleri makul süreyi aşabilmektedir. Bu nedenle sabit, mutlak bir süreye göre değerlendirme yapılmayıp, her bir davanın özellikleri göz önünde tutulmak suretiyle makul sürenin belirlenmesi gerekir (Turan, 2012: 52). Bu husus Anayasa mahkemesince benimsenmiştir. Yüksek mahkemenin bireysel başvuruya ilişkin bir kararında şöyle denilmektedir; "*Makul sürede yargılanma hakkının amacı, tarafların uzun süren yargılama faaliyeti nedeniyle maruz kalacakları maddi ve manevi baskı ile sıkıntılardan korunması ile adaletin gerektiği şekilde temini ve hukuka olan inancın muhafazası olup, hukuki uyuşmazlığın çözümünde gerekli özenin gösterilmesi gereği de yargılama faaliyetinde göz ardı edilemeyeceğinden, yargılama süresinin makul olup olmadığının her bir başvuru açısından münferiden değerlendirilmesi gerekir*" (B. No. 2012/13, 2/7/2013, s. 40).

Ucuzluk ise, gereksiz harcama yapılmasına sebebiyet verilecek girişimlerde bulunulmamasını ifade etmektedir. Mahkeme, harç, giderleri gereksiz şekilde arttırılarak usul ekonomisine aykırılık teşkil etmektedir. Bu hususta ülkemizde birçok sorun yaşanmaktadır. Bu durum ise hem adil yargılama ilkesine hem de usul ekonomisi ilkesine uyuşmamaktadır.

Bu bağlamda da simgesel olarak kullanılan "basitlik/hızlılık/ucuzluk" ibarelerine bakarak usul ekonomisi ilkesi; yargılamanın tâbi olması gereken şekilciliği (formalizmi) bir yana bırakarak keyfîliğe yol açan veya hatalı karara götürür bir şekilde gereksiz aceleciliği amaçlayan yahut hiç para harcamadan yargılamanın bitmesini hedefleyen bir ilke olarak algılanmamalıdır. Usul ekonomisi, yasalarda öngörülen düzenleme (düzen/intizam) çevresinde yargılamanın kolaylaştırılmasını ve olumsuz ifadesiyle karmaşık hale getirilmemesini; yargılamada öngörülen olağan zaman süresinin asılmamasını (işin uzamamasını) ve gereksiz gider yapılmamasını amaçlar ve bunu hâkime bir görev olarak yükler (Yılmaz, 2008: 244).

4. Adil Yargılanma İlkesi ve Usul Ekonomisi İlkesinin Uygulanmasına İlişkin Bazı Sorunlar

Yargılamaya ilişkin hemen hemen tüm ülkelerde aynı sorun yaşanmaktadır. Bunların başında yargılamanın yavaşlığı, hakimlerin/mahkemelerin iş yüklerinin çokluğu, uyuşmazlıkların karmaşık olması, personel yetersizliklerinden dolayı gereksiz duruşmalar yapılması, tarafsız ve bağımsız yargılama düşüncesine duyulan güvensizlik, tutukluluk süreleri, olağanüstü yargılamalar gibi durumlar başlıca şikayet konuları arasında yer almaktadır.

Adil yargılanma hakkının hukukî metinlerde düzenlenmiş olması adaletin, adil olarak yürütülmesine yetmemektedir. Devletler, adil yargılanma hakkının uygulamada da korunabilmesi için gerekli tedbirleri almalıdırlar. Bu nedenle, adil yargılanma ile birlikte yargıç güvencesinin ve bağımsızlığının tam ve de mutlak olarak sağlanabilmesi önem teşkil etmektedir (Kaşıkara, 2009:254) Söz konusu sorunların ortadan kaldırılmasına yönelik son yıllarda ülkemizde olduğu gibi özellikle de yargılamanın etkinliğinin ve zaman yönetiminin arttırılmasına yönelik yargıda kalite çalışmaları yoğunluk kazanmıştır.

Adil yargılanma, devlet açısından bir görev ve yetki iken, kişiler açısından ise bir haktır. AİHS, adil yargılanma hakkı ile ilgili asgari standartları belirlemiştir. Türkiye, bu sözleşmeye ve eki olan protokollere katılmakla, bu standartları kendi vatandaşlarına ve ülkesinde bulunan yabancılara tanıma yükümlülüğü

altına girmiştir. Ne yazık ki, AİHM'ne Türkiye hakkında açılan davalardan birçoğu, ''adil yargılanma hakkı'' ve bu hakkın dâhilindeki ''makul süre'' ile ilgilidir ve davaların çoğu, 'adil yargılanma hakkının ihlal edildiği…' şeklinde sonuçlanmıştır(http://sahipkiran.org/). Tablo 1'de yer verilen sayılarda durumu doğrular niteliktedir.

Tablo 1: Haklara Göre AİHM 'ne Bireysel Başvuru Sayıları, Türkiye (2012-2015)

Haklar	2012	%	2013	%	2014	%	2015	%	Toplam	%
Adil Yargılanma	1 137	74	10 454	45,7	22 107	50,1	17 720	48,8	51 418	49,0
Mülkiyet	130	8,5	3 277	14,3	5 241	11,9	4 513	12,4	13 161	12,6
Kanun Önünde Eşitlik	74	4,8	2 838	12,4	3 919	8,9	4 162	11,5	10 993	10,5
Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması	77	5,0	997	4,4	2 614	5,9	2 009	5,5	5 697	5,4
Diğer	118	7,7	6226	23,2	10 255	23,2	7871	21,8	23 570	22,5

Adil yargılanma ilkesinin özellikle uygulamada ihlallerinin bazı yargı kararlarında da açıkça görmek mümkündür. Öncelikle hakimlerin iş yükü, çalışmalarının kalitesini etkilemekte ve ne kadar karmaşık olursa olsun, dava başına çok kısa süre ayırmalarına neden olmaktadır. Etkinlik kavramı dava uzunluğunun, adaletin etkinliği ve vatandaşların hakları üzerinde temel bir etkiye sahip olduğu varsayımı üzerine bina edilmiştir. Mahkemenin ve hakimin faaliyetlerinin etkinliği, Avrupa Konseyine üye ülkelerin yargı sistemlerinin etkinlik, verimlilik ve kalitesini değerlendirmek amacıyla kurulmuş olan CEPEJ, raporlarında da yer aldığı gibi, mahkemelere gelen yıllık dava sayıları, bir yıl içinde karara bağlanan dava sayıları, mahkemelerdeki temizleme ve sıkışıklık oranı, dava süreleri, yüz bin kişiye düşen hâkim ve savcı sayısı gibi bazı ölçütler belirlenmiştir. Bu bağlamda da mahkemelerin, hakimlerin çalışmaları kıyaslanabilmektedir. Nitekim temizleme oranı, biten davaların yeni açılacak davalara bölümü ve yüz ile çarpımı şeklinde bulunmaktadır. Sıkışıklık oranı da yıl içinde gelen davaların yıl içinde karara bağlanan davalara bölünmesi ile bulunmaktadır (2012 Yılı HSYK Faaliyet Raporu- Akkurt, 2012: 41).

Tablo 2: Türkiye Geneli Soruşturma Dosyaları

Türkiye Geneli Cumhuriyet Başsavcılıkları Soruşturma Dosyaları						
Yıllar	Geçen Yıldan Devreden	Yıl İçinde Gelen	Toplam	Yıl İçinde Çıkan Karar	Temizleme Oranı	Sıkışıklık Oranı
2001	924.394	6.299.186	2.986.510	1.913.099	96,19	1,52
2002	1.000.236	1.935.064	2.935.300	1.761.716	91,04	1,67
2003	1.173.584	1.935.064	3.282.595	1.809.206	85,78	1,81
2004	1.473.389	2.300.954	3.774.343	2.027.025	88,09	1,86
2005	1.747.318	2.567.448	4.314.766	2.094.317	81,57	2,06
2006	2.220.449	2.733.767	4.954.216	2.410.772	88,18	2,06
2007	2.543.444	2.899.593	5.443.037	2.716.826	93,70	2,00
2008	2.726.211	2.898.212	5.624.423	2.839.943	97,99	1,98
2009	2.784.480	3.248.722	6.033.202	3.228.261	99,37	1,87
2010	2.804.941	3.274.266	6.079.207	3.260.384	99,58	1,86
2011	2.818.823	3.199.485	6.018.308	3.001.735	93,82	2,00
2012	3.016.573	3.282.613	6.299.186	2.986.510	90,98	2,11

Soruşturma dosyaları temizleme oranı 2001 yılından 2003 yılına kadar dokuz puanlık düşüş göstermiş 2004 yılında tekrar artarak 2012 yılında ise yüzde doksanlarda seyir etmiştir. Sıkışıklık oranı ise 2001-2012 yılları arasında 1,52'den 2,11'e doğru artmıştır. Rakamsal artışın söz konusu dönem içerisinde gelen davaların yıl içinde karara bağlanan davalara oranının arttığını ifade etmektedir.

Bir diğer husus ülkemizde de mahkemelerin performansına ilişkin verimlilik oranı, hakim/savcı başına düşen dava sayısı, dava yığılması göstergesi gibi ölçütlerin yorumlanmasına ilişkindir. Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi (UYAP) 2015 verilerine göre savcı sayıları toplamı 2010 yılında 4.430 iken 2015 yılında 4.908 iken hakim sayıları ise 2010 yılında 7.800, 2015 yılında 10.382 olmuştur. Tablo 3' te yer verildiği gibi adli yargıda mahkemelere gelen dosya sayısı 2010 yılında 6 034 179 iken 2015 yılında 5 947 434 olarak gerçekleşmiştir. Hakim başına düşen dosya sayısı ise 2010 yılında 1 142 iken 2015 yılında 903 olmuştur. Yine bir başka gösterge ise tabloda yer alan bir hakimin yıl içinde çıkardığı dosya sayısı 2010 yılında 661 iken 2015 yılında 551 olmuştur. Ciddi bir azalmanın olmadığını ve dolayısıyla da yargı sisteminde köklü değişikliklerin uygulamaya dönük şekilde çalışmalarının yetersiz olduğu görülmektedir.

Tablo 3'te yer alan adli yargıda bir hakime düşen dosya sayılarında son beş yılda düşüş olması hakimlerin reel çalışma oranlarında artışı beraberinde getirmiştir. Yine yıl içerisinde çıkan dava dosyası gelen dava dosyalarına oranı ise 2010'dan 2015'e %57,9'dan %61'e yükselmiştir.

Tablo 3: Adli Yargıda Hakim Başına Düşen Dosya Sayıları TÜRKİYE (2010-2015)

Yıllar	Adli Yargıda Hakim Sayısı	Geçen Yıldan Devreden Gelen	Yıl İçinde Gelen	Bozularak Gelen	Mahkemelere Gelen Dosya Sayısı	Bir Hakime Düşen Dosya Sayısı	Yıl İçinde Çıkan Dosya Sayısı	Bir Hakimin Yıl İçinde Çıkardığı Dosya Sayısı	Yıl İçinde Çıkan Dosyaların Gelen Dosyalara Oranı (%)	Reel Çalışma Oranı (%)
2010	5286	2254 144	3607723	172312	6 034 179	1 142	3 496 062	661	57,9	96,9
2011	5 294	2 534 393	3 405 342	121 229	6 060 964	1 145	3 619 455	684	59,7	106,3
2012	5 494	2 441 316	3 304 863	231 581	5 977 760	1 088	3 750 085	683	62,7	113,5
2013	6 173	2 227 902	3 398 527	187 742	5 814 171	942	3 611 138	585	62,1	106,3
2014	6 841	2 210 819	3 510 752	195 164	5 916 735	865	3 675 306	537	62,1	104,7
2015	6 587	2 240 911	3 536 519	170 004	8 947 434	903	3 629 823	551	61,0	102,6

Kaynak: www.adlisicil.adalet.gov.tr

Mahkeme işlemlerinin süresinin uzunluğu da yargı erkinin etkin şekilde işlemesine engel olan temel sorun niteliği taşımaktadır. Avrupa Etkin Yargı Komisyonu (CEPEJ) Raporunda yer alan mahkemelerin etkili işleyişlerinin olup olmadığına ilişkin '*temizleme oranı*', '*sıkışıklık oranı*' nın yanı sıra '*dosya işleme süresi*' de kullanılan hesaplama yöntemleri arasındadır. Böylelikle, karşılaştırılabilir veriler kullanmak suretiyle yargı sistemlerinin yeni açılan ve biten dava akışlarıyla başa çıkarken nasıl işlev gösterdiğini takip etmeyi mümkün olmaktadır. Dosya işleme süresi, belli bir süre dâhilinde görülen davaların sayısı ve süre sonunda görülmemiş olan dava sayısına ilişkin karşılaştırmalar sunar. Bu oranlar yargı sisteminin (ya da bir mahkemenin) yeni açılan bir davayı ne kadar sürede devrettiği, yani bir davanın çözüme kavuşturulmasının ne kadar sürdüğünü ölçer. Bir ülkedeki mahkemelerin genel işleyişi hakkında bilgi vermektedir (2012 CEPEJ Raporu).

Diğer taraftan ilk derece mahkemelerindeki genel gecikme nedenlerinden birisi, mahkeme bilirkişilerinin görüş bildirmelerinin uzun sürmesidir. Gerek hukuk ve gerekse ceza davalarında, tıbbî bilirkişiliğe ihtiyaç duyulduğunda, hakimler genellikle dosyayı sadece Adli Tıp Kurumu'na gönderme eğilimindedirler. Bu durumda adli tıp kurumlarında yığılmalara sebep olmaktadır. Oysa büyük şehirlerdeki üniversite veya tam teşekküllü devlet hastanelerindeki doktorlardan rapor alınması, davaların daha seri sonuçlanmasını sağlayacaktır. Uygulamada Adli Tıp Kurumu'na gönderilen dosyalarda, çok uzun süre bilirkişi raporları da yoğunluktan dolayı hazırlanmamaktadır. Buda yargılama sürelerini gereksiz yere uzatmasına neden olmaktadır (Akkurt, 2012: 59).

Yargılamanın makul sürede tamamlanamaması hakim ve savcıların eğitim düzeylerinin yetersizliği, dava konusu olaya hakim olup olmadıkları ile de etkilidir. Bir hakim, önüne gelen uyuşmazlık konusunda yeterli bilgiye sahip değilse, olay hızlı ve etkin çözülemeyerek ve sürelerde bunun akabinde uzamaktadır.

Usûl ekonomisine göre hâkim, gereksiz gider yapılmasına sebebiyet vererek adaleti pahalılaştırmamalıdır. Örneğin masraflı olduğu bilinen keşif ve bilirkişilik kurumlarına ancak gerektiği zaman başvurulmalıdır. Bunun aksi, yargılama giderlerini gereksiz şekilde arttıracağından usûl ekonomisine aykırı olur. Uygulamada ilk derece mahkemelerin asliye ticaret mahkemesi dışında tek hâkimli olduğu görülmektedir. Tek hâkim olduğu zaman; idari işlerin daha çabuk yürüdüğü, karar verme (çelişme) aşamasının sorunsuzca atlatıldığı, sayı çokluğundan kaynaklanıp bir araya gelme gibi yargılamayı uzatan işlemlerle karşılaşılmadığı görülür. Bu nedenle tek hâkim uygulaması usûl ekonomisinin doğasına uygun olduğu söylenebilir. Yine ihtiyari dava arkadaşlığında, birden fazla kişinin dava arkadaşı olmalarının nedeni tahkikatın ortak oluşudur. Bu sayede tahkikat sırasında bazı işlemler ortak yapıldığından, (örneğin bilirkişi

incelemesi, keşif gibi incelemeler birlikte yapıldığından, dava arkadaşlığı vb.) usûl ekonomisine uygun bir uygulama olacaktır. Usûl ekonomisi, medeni usûl hukukunda bazen dürüstlük kuralının sonucu olarak da karşımıza çıkabilir. Tarafların doğruyu söyleme ve dürüst davranma yükümü vardır. Mamafih dürüstlük kuralı, kamu yararı açısından da göz önünde tutulmalıdır. Çünkü davanın usûl ekonomisine uygun şekilde sonuçlanması, ancak dürüstlük kuralının medeni usûl hukukunda da geçerli olması ve hâkim tarafından kendiliğinden nazara alınmasıyla mümkün olur. Diğer taraftan Yargıtay, yerinde olarak, hâkimin dava şartlarını başında incelememesini (örneğin üç yıl sonra görevsizlik kararı vermesini) usûl ekonomisine aykırı bulmaktadır. Böyle durumlarda hâkimin sorumluğu da gündeme gelebilir(Çetin,2010: 95-98).

Bir diğer sorun delillerin sunulmasında ivedilikle davranılması gerekliliğine ilişkindir. Davacının tüm delillerini dava dilekçesi ile sunması, davalının da tüm delilerini davaya cevap dilekçesi ile sunması prensibine uyması gerekmektedir. Bunları takiben gerekli diğer belgeler eklenip tanıkların dinlenmesi son olarak duruşma günü tayin edilmelidir. Tüm eksiklikleri tamamlanmış vaziyette olan dosya için birden fazla duruşma gerekirse, birbirini takip eden günle veya mümkün olduğu kadar kısa süre sonrası için duruşma günü verilmesi gerekmektedir. Oysa mevcut uygulamada bir hakimin önüne gelen bir dosyanın, o hakim tayin olduktan veya emekli olduktan sonra devam etmesi çok sık karşılaşılan durumdur(EGİAD, 1999: 12).

Hâkim, hukuk kurallarını yorumlarken ve uygularken, çeşitli olanakların arasından daha basit, daha çabuk ve daha az masraflı olanı gerçekleştirmek için çaba göstermelidir. Usul ekonomisi ilkesinin, yargılamanın etkinliğinin artırılması bakımından önemli bir araç olması hasebiyle hâkimin karşılaştığı usulî konuların çözümünde, usul ekonomisi ilkesi yorum için çok elverişli bir araçtır. Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunumuzda yer almamasına rağmen, aslî müdahale ve usulî kazanılmış hak gibi müesseselerinin uygulamada benimsenmesinin nedenlerinden biri de, usul ekonomisidir. Mahkemenin kendi önünde görülen davalardan bazılarını ön sorun olarak incelemesi veya başka bir mahkemenin davanın sonuçlanmasını bekletici sorun yapması, usul ekonomisi bakımından büyük faydalar sağlamaktadır(Yılmaz, 2008:252).

Uyuşmazlıklar henüz mahkemeye taşınmadan veya davanın görüldüğü esnada alternatif uyuşmazlık çözüm yollarına başvurularak da sona erdirilmesi mümkündür. Fakat eğer alternatif çözüm yolları geliştirilip uygulanamaz ise davalar makul sürede tamamlanamamaktadır Alternatif uyuşmazlık çözüm yolları geliştirilerek uyuşmazlıkların mahkemelere taşınmadan arabuluculuk, tahkim, müzakere vb usullerle geliştirilmelidir. Türkiye'de ombudsmanlık kurumuna benzer kurumların gerek anayasa önerilerinde gerekse de kalkınma planlarında kurulmasının tavsiye edildiği görülmektedir. AB sürecinde ve 1995 yılında gümrük birliğine üye olmasıyla Türkiye'de yargı mekanizmalarının hantallığına dikkat çekilmiş ve yönetim dışında yer alacak ancak bağımsız bir mekanizmanın gereği üzerinde durulmuştur (Sezen, 2001: 83-84). Ülkemizde 2006 tarihinde 5548 sayılı Kamu denetçiliği Kurumu Kanunu ile Ombudsmanlık Kurumu kamu yönetiminde yerini almıştır.

İstinaf mahkemeleri de yargının iş yükünü azaltılması bağlamında ülkemizde de uygulanılmaya başlanılan kanun yoludur. İstinaf, ilk derece mahkemelerinin henüz kesinleşmemiş nihai kararlarının hem maddi hem de hukuki yönlerden denetlenerek, hukuka aykırılıkları ortadan kaldırmak için düzenlenmiş bir kanun yoludur. İstinafın temel amacı, somut olayda adil karar verilmesi, yargılamanın çabuklaştırılması hukukun geliştirilmesi, içtihat ve hukuk birliğinin sağlanmasıdır(Avcı, 2011:182-183) 20.07.2016 tarihi itibariyle Türk Yargı Sisteminde yeni bir döneme girilecektir. İlk derece mahkemelerince verilen kararlar artık doğrudan Yargıtay ve Danıştay'a gitmeyerek Yargıtay ve Danıştay'ın iş yükünün azaltılması, davaların daha hızlı biçimde kesin karara bağlanması amaçlanmaktadır.

Ülkemizde yargılama sürelerinin makul seviyeye getirilmesi konusunda Avrupa Adaletin Etkinliği Komisyonu tarafından 2007 yılında oluşturulan Saturn merkezli bir proje oluşturulmuştur. SATURN Merkezinin amacı, üye ülkelerdeki yargısal faaliyetlere ilişkin zaman yönetimi konusunda bilgi toplamak , Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6.ncı maddesi ile korunan "makul süre içerisinde adil yargılanma hakkı"nı ihlal etmelerinin önüne geçecek politikaların uygulanmasını sağlamaktır. Ülkemizde bazı pilot şehirlerde uygulanılan proje yargı sistemimizde gerçekleştirilecek yenilikler çerçevesinde yakın zamanda ülke genelinde ivedi şekilde uygulanması yargı sistemimize hız, etkinlik ve verimlilik katmış olacaktır.

5. Sonuç

Uyuşmazlıkların çözümlenmesini fonksiyonu üstlenen yargı organının vermiş oldukları karar adil olabilmesi için bir takım unsurları içermesi gerekmektedir. Bu unsurlardan biri de yargılamanın makul süre içinde sonuçlandırılmasıdır. Bu hususta temel iki ilke bulunmaktadır: Adil yargılama ilkesi ve usul ekonomisi ilkesi. Her iki ilke de yargılama sürecinin olabildiğince kısa bir zamanda sonuçlandırılması üzerinde durur. Ancak bu sürenin ne kadar olacağı hususunda ne AİHS ve AİHM ne de Anayasa Mahkemesince belirlenmiş genel bir süre vardır. Bu nedenle makul sürenin, sabit, mutlak bir zamana aralığı değil, her bir davanın özellikleri göz önünde tutulmak suretiyle belirlenmesi gerekir.

Makul sürede yargılanma hakkının amacı, tarafların uzun süren yargılama faaliyeti nedeniyle maruz kalacakları maddi ve manevi baskı ile sıkıntılardan korunması ile adaletin gerektiği şekilde temini ve hukuka olan inancın muhafazası olup, hukuki uyuşmazlığın çözümünde gerekli özenin gösterilmesi gereği de yargılama faaliyetinde göz ardı edilemeyeceğinden, yargılama süresinin makul olup olmadığının her bir başvuru açısından münferiden değerlendirilmesi gerekir" (B. No. 2012/13, 2/7/2013, s. 40)

Anayasa Mahkemesinin bireysel başvuru kararında da belirtildiği üzere, yargılama faaliyetinin makul sürede gerçekleşip gerçekleşmediğinin saptanması için, öncelikle uyuşmazlığın türüne göre değişebilen, başlangıç ve bitiş tarihlerinin belirlenmesi gereklidir. Mesela ceza muhakemesinde yargılama süresinin makul olup olmadığı değerlendirilirken sürenin başlangıcı, bir kişiye suç işlediği iddiasının yetkili makamlar tarafından bildirilmesi veya isnattan ilk olarak etkilendiği arama ve gözaltı gibi bir takım tedbirlerin uygulanması anıdır.

Kaynaklar

AKKURT, Kemal (2012), AİHM Işığında Adil Yargılanma Hakkında Makul Süre, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı, Ankara.

ALTIPARMAK, Cüneyd (2006), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Altıncı Maddesi Kapsamında Adil Yargılanma Hakkının Esasları, TBB Dergisi, Sayı 63, ss.244-270.

AVCI, Mustafa (2011), İdari yargıda İstinaf, TBB Dergisi, 96, ss.179-204.

ÇELİK, Abdullah (2014), Adil Yargılanma Hakkı Rehberi, Anayasa Mahkemesi Yayınları, Ankara.

ÇETİN, İbrahim (2010), Yargılamada Etkinlik Arayışları: Medeni Usul Hukukunda Usul Ekonomisi, Sayıştay Dergisi Sayı 78, ss.81-109.

DEĞİRMENCİ, Olgun (2010), Adil Yargılanma Hakkı bakımından Disiplin Mahkemeleri, KHO Bilim Dergisi, Cilt:20, Sayı:1, ss.123-163.

KARTAL, Kaya (2009), 'Adil Yargılanma Hakkı', Genç Hukukçular Hukuk Okumaları- Birikimler 3, (Ed.Muharrem Balcı), Hukuk Vakfı .

KAŞIKARA, M.Serhat (2009), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 6.Maddesi Çerçevesinde Makul Süre İçerisinde Yargılanma Hakkı, TBB Dergisi, Sayı 84, ss.231-259.

KAYNAK, Ali Osman (2007), Uluslar arası Sözleşmeler Işığında 2Adil Yargılanma Hakkı' ve İç Hukukumuzla Karşılaştırması, Ankara Barosu Dergisi, Yıl:65, Sayı:1, ss.120-143.

PEKCANITEZ Hakan-AATALAY Oğuz-ÖZEKES Muhammed (2014), Medeni Usul Hukuku, Yetkin Yayınları, 2.Bası.

SEZEN Seriye (2001), Ombudusman: Türkiye İçin Nasıl Bir Çözüm?, Amme İdaresi Cilt 34 Sayı:4, Aralıks.71-96.

TANRIVER; Süha (2004), Hukuk Yargısı (Medeni yargı) Bağlamında Adil Yargılanma Hakkı, TBB Dergisi, Sayı 53, ss.191-215.

TOYDEMİR, Seçkin (2013), Adil Yargılama Hakkı Çerçevesinde Türk İdari Yargı Sistemi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları Hukuku, İstanbul.

TURAN, Hüseyin (2012), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İçtihatlarında Makul Sürede Yargılanma Hakkı, TAAD, Yıl: 3, Sayı: 11 (Ekim 2012), ss. 47-75.

ÜZÜLMEZ, İlhan (2005), Türk Hukukunda Suçsuzluk Karinesi ve Sonuçları, TBB Dergisi, Sayı.58, ss.41-72.

YILMAZ, Ejder (2008), Usul Ekonomisi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, c.57, ss.243-274.

YÜCE, Mehmet (2013), Vergi Yargılama Hukuku, Ekin Yayınevi, 3.Baskı, Bursa.

VİTKAUSKAS, Dovydas-DİKOV Grigoriy (2013), (Çev.Serkan Cengiz)Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Adil Yargılama Hakkının Korunması, Avrupa Konseyi,Strazburg.

Ege Genç İşadamları Derneği(EGİAD) (1999), Türkiye'de Yargının Sorunları ve Çözümler, TÜKELMAT A.Ş, İzmir.

http://muhim.gen.tr/

http://www.ankarabarosu.org.tr/

2012 Yılı HSYK Faaliyet Raporu, www.hsyk.gov.tr

http://www.cepej.adalet.gov.tr/

www.adlisicil.adalet.gov.tr

http://sahipkiran.org/

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Post Modern Dönemde Çok Aktörlü Yönetim ve Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı

Ahmet Özkan

Özet

Çalışmamızda postmodern dönemin bir ürünü olarak karşımıza çıkan çok aktörlü yönetim (yönetişim) kavramı ele alınacaktır. Serbest piyasa ekonomisinin benimsenmesi, küreselleşmenin kendini iyiden iyiye her alanda göstermesi birçok alanda pek çok değişimi ve dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Ulus devletlerin merkeziyetçi yapıları dünyaya entegrasyonu zorlaştıran parametreleri içerisinde barındırdığından merkezi idarenin kendi yükünü hafifletmek suretiyle makro politikalara yönelmesini ve mikro konuları daha yerel unsurlara devretmesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bunlardan en önemlileri yetki genişliği, sivilleşme ve özelleştirme olmuştur. Ele alacağımız çalışmada günümüz dünyasında çok aktörlü yönetim anlayışının devletler tarafından benimsenmesinin zarureti ve bu yönetim anlayışının güncel uygulamalarının yansımaları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Çok Aktörlü Yönetim, Sivilleşme, Yetki Genişliği, Özelleştirme, Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı*

1. Giriş

Teknolojik gelişmelerin ilerlemesi ile birlikte modernleşmenin yeni bir boyut kazanması postmodernizmi getirmiştir. Postmodernizm, çok aktörlü yönetim anlayışını da beraberinde getirmiştir.

Dünyada yaşanan gelişmeler ve hızla değişen mali yapılar, daha hızlı ve etkili bir yönetim anlayışını zaruri hale getirmiştir. Merkezden yönetilen ve merkezin verdiği direktiflerle hareket eden bürokratik ve hantal kurumları ve kuruluşların reforme edilerek yeni bir yönetim anlayışına bürünmesi arayışına itmiştir. Bu yeni yönetim anlayışı 'çok aktörlü yönetim' diğer adıyla 'yönetişim' diye isimlendirilmiştir. Bu yeni yaklaşım diğerlerinden farklı olarak yönetilenler ile yönetenleri aynı hizaya getirmeye çalışmıştır. Yönetim modeli ortaya konulurken yönetimin tabana yayılması düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Bu modelin de halka daha yakın olan yerel yönetimlerin yetkisel olarak güçlendirilmesiyle olacağı muhakkaktır. Yetki verilirken verilen yetkinin şeffaf, saydam ve cevap verebilir olması ve tek bir kuruma değil sivil toplum kuruluşlarının da içerisine dâhil olduğu bir kent konseyine devredilmesi önemlidir. Bu yeni yönetim modeli; kamu, özel ve gönüllü kuruluşlardan çok sayıda aktörün bir araya gelmesi ve ortak amaçlar için uğraş vermelerini öngörür. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle yönetişimin kavramsal açılımı gerçekleştirilecek, yönetişim kavramının boyutları, özellikleri ve yerel yönetişim araçları üzerinde durulacak ve son olarak yeni kamu yönetimi anlayışına etkisi üzerinde durulacaktır (Yıldırım, 2014: 75).

2. Postmodernizm

Öncelikle postmodernizm kavramını terminolojik olarak açıklayacak olursak; "sonra" anlamındaki ingilizce post ön ekiyle "çağdaş, asrî" anlamındaki ingilizce modern kelimesinin birleşimiyle oluşturulmuş bir kelimedir. Türkçe karşılığı, 'modernizm sonrası' ya da 'modernizm ötesi' olarak da nitelendirilebilir. Bu nitelendirmeden öte postmodernizm, o kadar çok kafa karıştırıcı ve karmaşık bir kavramdır ki hakkında tartışmalar hâlâ tamamlanamamış, üzerinde herkesin fikir birliğine vardığı bir tanımı yapılamamıştır (İnan, 2004; 32).

İnsanların bütün düşünce sistemlerine ve bunlara ait ilkelere inancını yitirmesine sebep olan gelişmelerden sonra postmodernizm ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Dünya'da yaşanan olumsuzluklar ve savaşın getirdiği yıkımın postmodernizm kavramının çıkmasına önemli bir etkisi olmuştur. Postmodernizm, bundan sonraki dönemlerde pek çok aydının ve sanatçının gündemine girmiş; 1980'li yıllarda ise gündemi en çok meşgul eden tartışmaların kaynağını oluşturur hâle gelmiştir (Bayram, 2007: 37-39).

İlk kez Arnold Toynbee tarafından 1939'da yayınlanan bir eserinde kullanıldığı belirtilen Postmodernizm kavramı, birazda konunun gerçek anlamda tartışılma eksikliğinden dolayı, bir yandan son derece karmaşık ve zor felsefi anlamlar ile dile getirilirken diğer yandan çağdaş kültürde yer alan nihilist ve sinik bir eğilimi oluşturan son derece basit ifadelerle tanımlanmaktadır. Nitekim kavram olarak estetik anlayış ve ölçüsünden toplum düzeni ya da işleyişine, toplumla ilgili kuramsal çözümlemelere ve bilim felsefesine kadar uzanan çok geniş bir alanda ortaya çıkan yeni yaklaşım ya da tartışma biçimlerini kapsamasından dolayı tanımlanması oldukça zordur. Postmodernizmin doğası itibariyle sağcı ya da solcu olmamasından dolayı ondan faydalananlar, onunla birlikte bilinçsiz olarak siyasi bir ideolojiye bağlanmış olmamaktadırlar. Bu durum siyasi bir tarafsızlık anlamına da gelmeyeceğinden çok rahatlatıcı bir durum olarak görmemek gerekmektedir. Postmodernizmin her türlü siyasi yönelime uyabilecek kadar soyut ve belirsiz bir mefhum olduğunu da bizlere gösteriyor olabilir (Şaylan, 1996: 6; Rosenau, 1998: 265).

Postmodern bilgi modern süreç de oluşan bilimsel bilgi tekeline karşı bir özgürleşim çabasıdır (Lyotard, 1994: 9). Postmodernizm parçalanmayı savunur. Postmodern insan, ister toplumsal, ister bilgisel ve hatta estetik tarzda olsun her türlü bütünleşmeyi, sentezi hor görür, onları dışlar. Bu özgürleşmeyi Rorty şöyle ifade eder: "Yüceliği isteyenler postmodernist bir entellektüel hayat biçimini amaçlamaktadırlar. Güzel toplumsal ahenkler isteyenlerse, bir bütün olarak toplumun kendi kendisini temellendirme kaygısıyla canını sıkmaksızın kendisini teyid ettiği bir postmodernist toplumsal hayat biçimi istemektedir (Rorty, 1994: 169; Fraser-Nicholson, 1994: 280). Postmodern söylemin öznesi tabi kılma ve boyun eğdirme pratiklerini sorgulayabilen ve yeni öznellik tarzlarını inşa etmeye girişebilen bir öznedir. Bunun nedeni bizzat dilin kapalı bir sistem olmamasından ileri gelir. Dilin akışkan ve çokkatlı doğası söylemlerin, ne kadar uğraşılırsa uğraşılsın, yekpare birer türdeşlik olmalarını engeller (Küçük, 1994: 223).

Toplum bilimleri alanında modern bilime eleştirellikten uzak bir biçimde güvenmeye ve nesnel bilgi oluşuna bir tepki olarak postmodernizmin ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Tarihsel olarak meşruiyetini hükümdardan ve kiliseden alan teolojik duruma saldıran ve karşı çıkan bir alan olarak 'bilim' karşımıza çıkmıştır. Modern bilim metafizik olana değil nesnel olan, maddi olan bilgiye itibar göstermiş ve öncelik vermiştir. Bu sayede de belirli bir üne kavuşmuştur. Sonrasında ise hakikatin tekeline sadece ve sadece kendisinin hakim olduğunu iddia etmiştir. Otoritesi giderek genişlemiş ve kendisine akıl dışı, keyfi pek çok hususta öncül olarak nitelemiştir. İşte bu noktada postmodernistlerin karşı oldukları şey, modern bilimin metodolojik varsayımlarının ve aydınlanma mirasının eleştiriden uzak bir tavırla kabul edilmesi olmuştur (Lyotard, 1997: 27-28; Rosenau, 1998: 30; Rorty, 1994: 156). Nükleer silah, açlık, yoksulluk ve çevre kirlenmesi gibi pek çok konuda çözüm üretemeyen modernizmin, bunları çözme vaadiyle yola çıkmış olmasına rağmen, modern bilimin verilerinin kişisel politik tercihlerde kullanılması ve totaliter devletleri ayakta tutmaya yardım etmekle suçlanması; gerçeklik ile teori arasında ciddi farklılıklar oluşması ve bu farkların giderek artması, insanların metafizik ve mistik konularla ilgilenmemesi, kısacası görmezden gelmesi 'duygu' mefhumunu unutturmuş olması postmodernizmin ortaya çıkmasını ve tutunmasını kolaylaştırmıştır (Aslan ve Yılmaz, 2001: 101).

3. Çok Aktörlü Yönetim Kavramı

Çok aktörlü yönetim kavramının mevcut idari yapılanma içerisinde ifade ettiği anlamın ortaya konabilmesi, yönetim kavramının uygulamada yarattığı sonuçlar dikkate alınarak açıklanabilir.

Kamu hizmetleri başta olmak üzere, bireylerin talep ettikleri hizmetlerin, verimli, geri dönüşümler yoluyla kontrol edilebilir, vatandaş odaklı ve kalite temelli olması gerekmektedir.

Bu noktada, çok aktörlü yönetim kavramını tam olarak ortaya koyabilmek için öncelikle yönetim kavramını ortaya koymak gerekmektedir (Ergün, 2006: 1). Siyasi erkin elinde bulundurduğu bir mekanizma olarak tanımlayabileceğimiz 'yönetim' kavramı aynı zamanda hizmet sunmakla görevli olduğu halkı da ifade etmektedir.

Devlet ile devletin hizmet sunduğu ve beklentilerini karşılamakla yükümlü olduğu toplum arasındaki ilişkinin verimli ve düzenli olarak devamı, yönetim süreçlerinin halktan kopuk bir anlayışla gerçekleştirilmemesi ve halkı da içine katacak bir mekanizmayla sağlanabileceği muhakkaktır. Bunun sonucunda halkın ihtiyaçları ile örtüşen hizmetler hayata geçirilecektir. Ayrıca, yönetim anlayışı hem halktan kopuk olarak gerçekleşmeyecek, hem de kişisel çıkarlar yerini halkın istekleri ile ifadesini bulan hizmet süreçlerine bırakmış olacaktır. Aynı zamanda, yönetim ve toplum ilişkisinde, devletin ve böylece yönetimin tek taraflı olarak değer yargılarını şekillendirme olanağına sahip olduğu göz önünde bulundurulmaktadır (Eren, 2004: 94). Çok aktörlü yönetimin, ekonomik, siyasi ve idari olmak üzere üç temel dayanağı mevcuttur. Ekonomik olarak çok aktörlü yönetim, bir ülkenin ekonomik faaliyetlerini ve diğer ekonomilerle olan ilişkilerini etkileyen karar alma süreçlerini içermekte olup, eşitlik, yoksulluk, çevre ve yaşam kalitesi, üzerinde pek çok etkisi bulunmaktadır. Siyasi olarak çok aktörlü yönetim, karar alma süreçlerine ve strateji oluşturmaya ilişkindir. İdari olarak çok aktörlü yönetim ise, politikaların uygulandığı sistemi ifade eder. Bu üç unsurla birlikte çok aktörlü yönetimi ele aldığımızda, siyasi ve sosyo-ekonomik ilişkileri yönlendiren bir süreç olarak tanımlamak mümkündür (Köymen, 2003: 1).

Çok aktörlü yönetim kavramı – yönetişim olarak da bilinmektedir - özellikle 1990'lı yıllardan sonra, yoğun biçimde gündeme gelen küreselleşme olgusunun etkisiyle ortaya çıkmış yeni bir kavramdır. Siyasal, sosyal ve teknolojik gelişmelerin sonucunda kamu yönetimi anlayışında yaşanan değişimlere bağlı olarak, yönetici ve yönetilenlerin etkileşim ve iletişim halinde olduğu kısmen de olsa birlikte yönetim olarak da nitelendirilebilecek olan yeni bir alternatif olarak karşımıza çıkmaktadır (Çoban ve Deyneli, 2013). Çok aktörlü yönetim kavramı devlet ve kamu yönetimindeki statü- konun korunması girişimlerine karşı bir meydan okuma olarak düşünülmesine rağmen, bu meydan okumanın sadece devlet yönetiminde uluslararası standartların yakalanması değil, halkın ihtiyaç duyduğu ve daha kaliteli hizmetleri alabilmesi anlamına geleceği de düşünülmektedir (Öztürk, 2002: 27). Bu bağlamda çok aktörlü yönetim, yalnızca hak talep eden yurttaşlık anlayışı yerine, ödev ve sorumluluklar yüklenen bir "aktif vatandaşlık" kavramına vurgu yapmakla vatandaşı yönetilen değil temel karar alıcı konumuna getirmektedir. Bu anlayış içerisinde vatandaş bir paydaş haline gelmiş ve karar alıcı konumuyla beklentileri ve istekleri doğrultusunda kamusal politikalara yön verebilen bir aktör haline gelmiştir (Çukurçayır, 2003: 50). Geleneksel kamu yönetiminin ağır işleyen hantal yapısına karşılık, çok aktörlü yönetim anlayışında kurumlar toplumdan kopuk izole birer yapı olmaktan çıkarak çevreye duyarlı, iletişim ve etkileşime açık, şeffaf organlar olarak görevlerini yapacaklardır. Bu etkileşimin hayat bulması açıklık ve şeffaflık ortamını sağlayacağından, kamu yöneticileri ister istemez eleştiriye maruz kalmamak için daha özenli hareket edeceklerdir. Aynı zamanda haksız bazı suçlama ve eleştirilerin de kendiliğinden önüne geçilecek, yapılan işin ve sunulan hizmetin kalitesinin arttırılması yönünde doğal bir eğilim oluşacaktır (Gündoğan, 2002: 3-4). Çok aktörlü yönetimin en önemli unsurlarından birisi de 'sivil toplum örgütleri' ya da 'gönüllü vatandaş birlikleri'dir. Sivil toplum örgütleri sayesinde vatandaşlar yönetim sürecine daha organize ve planlı bir şekilde katılma imkânına kavuşacak, bu anlamda sivil toplum örgütlerine önemli işlevler düşecek, sorunların çözümünde taraf olabilecek, denetim işlevini de yerine getirebilecektir (Yıldırım, 2004: 76-77).

Özellikle;

Çok aktörlü yönetim yaklaşımı klasik kamu yönetimi anlayışında yer alan unsurlardan farklı olarak sivil toplum örgütleri, özel sektör, yarı resmi kuruluşlar gibi çok değişik ve farklı aktörler bir araya gelerek kamu hizmeti sunumunda birlikte rol almaktadır. Buna ek olarak bu yaklaşımda, devlet kamu politikaları açısından kuralları koyan ve uygulama süreçlerini denetleyen bir yapı arz etmekte fakat kamu hizmetini

doğrudan sunan bir organ olarak daha az rol üstlenmektedir. Ancak böyle çok aktörlü bir yapıda kimin, ne derece ve hangi ölçüde kamu hizmeti sunumundan sorumlu olacağı büyük bir problem olarak görülmektedir (Meredith, 2001: 78-88; Balcı, sobiadacademy.net). Bu ise hesap verebilirlik açısından ciddi olumsuzluklar doğurabilecektir. Çok aktörlü yönetimin kamu hizmeti sunumu açısından bir başka önemli sonucu profesyonel yöneticilere uzmanlıklarını kullanma açısından daha fazla özgürlük ve esneklik sağlanması olmuştur. Böylelikle yöneticiler sonuçlara ulaşma açısından daha fazla sorumluluk üstlenmekte ve gerektiğinde bunun hesabını verme yükümlülüğü ile karşı karşıya bulunmaktadırlar (Balcı, sobiadacademy.net).

Çok aktörlü yönetim, bireyle devlet arasında yeni bir ilişki biçiminin gelişmesini kavramlaştırmak için kullanılmaktadır. Yönetim kavramının dayanaklarında görülen aşınmalar yeni arayışları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda geliştirilen pratiklerin, çok aktörlü yönetim kavramının içeriğine katkı sağladığı ifade edilmektedir. Bu kavramlar değerlendirildiğinde, ortak bir amacı gerçekleştirmek için, merkezi, tek özneli ve hiyerarşik bir iş bölümü içerisinde hareket ederek değil de paylaşımcı, insan haklarına dayalı, çok aktörlü bir yönetim anlayışına geçilmektedir. Bu anlayışı anlamlı kılan ise rasyonellik içerisinde, desantralizasyon kavramının ön planda tutularak bireyleri de aktif yönetime dâhil edebilmesidir. Bu özellikleriyle çok aktörlü yönetim, siyasal ve ekonomik gücün daha yaygın dağılımını da içermektedir (Tekeli, 2003: 626-627).

Çok aktörlü yönetim anlayışı; küreselleşme, demokrasi, yerelleşme, sivil toplum, etkin yönetim ekonomik kalkınma ve sosyal devlet kavramlarını temel alarak bu kavramları birbirleriyle uyumlu hale getirilmesini ifade etmektedir. Günümüz dünyasındaki toplumsal değişimler ve dönüşümler yönetimde ve siyasette yeni açılımları da zaruri hale getirmiştir. İşte bu açılımın en sağlıklı olan biçimi postmodern dönemde çok aktörlü yönetim olmuştur. Keza birey, toplum, siyaset ve benzeri kavramlar yeniden tanımlanmaktadır. Modernite sonrası yönetimler, kendilerini gelişen ve değişen dinamiklere uydurmak durumundadırlar. Değişime karşı gösterilecek direnme ya da bu direnme konusundaki ısrar büyük bir çürümeyi de beraberinde getirecektir (Çukurçayır, 2003: 271). Çok aktörlü yönetim kavramı aktif vatandaşlıkla son derece yakından ilgili bir kavramdır. Yönetime karşı bir sorumluluk üstlenmeyi, fedakârlığı ve yönetimi desteklemeyi gerektiren aktif vatandaşlık tanımı, bireyin doğrudan doğruya kamu hizmeti sunumuna dahil olmasını ifade etmektedir. Bireyin doğrudan kamu hizmetlerinden yararlanma durumu olamadığında dahi göstermesi gereken tutumu ve gayreti ifade etmektedir. Çok aktörlü yönetim öncelikle bu tutum ve gayretlerden ortaya çıkmaktadır. Sözü edilen tutum ve gayretlerin kazandırılması için de eğitimin her düzeyinde, sivil toplum kurumlarında görev alınmasının, girişimciliğin ve hak arama yollarının özendirilmesi gerekmektedir (Yıldırım, 2004:198).

Çok aktörlü yönetimin hayat bulabilmesi, ancak gün geçtikçe gerileyen vatandaşlık bilincinin ve zayıflayan dayanışmacı ruhun geliştirilmesi ile mümkün olacaktır. Dayanışmacı ruhla oluşan küçük grupları önemsemek gerekmektedir. Giddens'e göre küçük gruplar, eleştirmenlerin zannettikleri türden grupların pek çoğuna göre daha iyi iş yaptıkları belirtilmektedir. Çok aktörlü yönetim, son zamanlarda ise siyaset biliminde, kamu yönetiminde ve daha çok kalkınma yönetiminde düzenli kullanılmaya başlanan bir kavram haline gelmiştir. Özellikle bu kavram, demokrasi, sivil toplum, halk katılımı, insan hakları, sosyal ve sürdürebilir kalkınma gibi kavramlarla birlikte anılır olmaktadır (Yıldırım, 2004:193-198).

3.1. Çok Aktörlü Yönetim İlkeleri

Aktif Katılım: Demokrasinin diğer yönetim şekillerinden en önemli farkı, vatandaşların yöneticilerini seçimler yoluyla kendilerinin belirlemesidir. İyi bir 'çok aktörlü yönetim' in hedeflediği işlevsel demokrasi gereğince, vatandaşların oy kullanmasının ötesinde karar alma ve uygulama aşamasında da aktif olması gerekmektedir. Aktif katılımla kastedilen bireyin kamu politikalarının belirlenmesinde, uygulanmasında ve denetlenmesinde ortak olmasıdır. Bu doğrultuda bu yeni yönetim felsefesiyle ulaşılması hedeflenen devlet – birey arasındaki hiyerarşik yapının ve kopukluğun yok edilmesine giden yolda önemli bir adımın atılmasıdır (tasam.org, 2011). Çok aktörlü yönetimin hayata geçirilmesiyle birlikte, demokratik toplumlarda katılım; meşruiyet sorununu aşarak bireyleri eşitlik, özgürlük, aktif vatandaşlık ve konsensus gibi çağdaş değerler doğrultusunda yönlendirmeyi sağlamayı amaçlamaktadır (Yıldırım, 2004: 216).

Çok aktörlü yönetimin gerçekleşmesi için atılması gereken ilk adım, hükümetlerin etkin bir rol oynayarak bireylere bilgi edinme ve örgütlenme hakkını sağlamasıdır. Vatandaşın aktif katımlının sağlanması için devletin şeffaf ve bilgi aktarımını destekleyici hareket etmesi gerekmektedir. Bunun yanı

sıra içe dönük devletlerin sivil toplum örgütlerine olan bakış açılarında köklü bir değişikliğe gitmesi gerekmektedir. Devletin bu örgütlere karşı olan güvensizliği ve katı tutumu, aktif katılımın önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Sivil toplum örgütleri sayesinde kendini ifade edebilen, ben yerine biz diyebilen ve sosyal sorumluluğa sahip bireyler hem daha meşru bir yönetim için olanak sağlamakta, hem de bilinçli ve ilgili vatandaşların oluşmasında etkili olmaktadır. Özellikle İskandinav ülkelerinde bahsedilen bu adımlar atılmış, devlet ile vatandaş ilişkileri bu doğrultuda gelişmiş, gerek sivil toplum örgütlerinin gerekse ombudsman ofislerinin konu ile görüşleri karar alma mekanizmasının en temel öğesi haline gelmiştir. Atılan bu adımlar vatandaşların aktif katılımı sağlanmıştır (tasam.org, 2011).

Şeffaflık: Şeffaf devletin temelini, devletin dışa açık, bilgi veren ve bilgiyi paylaşan, yönetilenlerin bilgilendirilme haklarının güvencede olduğu katılımı sağlayan etik yönetimlerin uygun modellerin hayata geçirilmesi oluşturmaktadır. Devletin şeffaflığı; vatandaşların devlet tarafından verilen bilgi edinme ve bilgiye ulaşma hakkını gerektirirken, bu hakların yasal ve anayasal düzenlemelerle güvenceye alınması da şarttır. Şeffaf devlet ilkesinin hayata geçirilmesiyle; hatalardan ve yolsuzluklardan oluşan kayıpların en aza indirilmesi beklenirken, aynı zamanda halkın devlete olan güveni artacak, bu da devletle halkın arasında ortak çıkarlar belirlenerek iki tarafın da kabul ettiği kararların işbirliği yoluyla alınmasını kolaylaştıracaktır. Devletin uygulamalarında ve faaliyetlerinde şeffaf olması çok aktörlü yönetimin sağlanabilmesinin en önemli gereksinimlerinden biridir; çünkü bilgi edinme hakları, hesap verebilirlik, aktif katılım gibi çok aktörlü yönetimin birçok öğesini şeffaf bir yönetim anlayışı olmadan hayata geçirmek oldukça zordur (tasam.org, 2011).

Hukuk Devleti: Sürdürülebilir bir demokrasiyi hâkim kılabilmek için yeterli, şeffaf, hesap verebilir ve tarafsız özellikte düzenleyici hukuki kurumların ve kuralların varlığı ve sürdürülmesi temel şartlardandır (Yıldırım,2004: 220) İyi bir 'çok aktörlü yönetim' in hem katılımın kurumsallaştırılması, hem de yetki, pozisyon ve sorumlulukların ortaya konulabilmesi için açık ve anlaşılabilir kurallara ihtiyacı vardır (Gündoğan, 2004: 19) Çok aktörlü yönetimin bu temel ilkelerle birlikte sorunsuz ve etkin bir şekilde ilerleyebilmesi için keskin bir yetki alanı, sorumluluk alanı belirlenmesi ancak hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü ilkesine bağlıdır. Nitekim modern yönetimlerde, yönetim hukuka bağlı olup; üstünlerin hukuku değil hukukun üstünlüğü ve hukuka uygunluk, yönetimin her alanında ve düzeyinde, bütün eylem ve işlemlerinde sağlanması temel ve vazgeçilmez bir ilke olarak benimsenmektedir. (Çukurçayır, 2003: 43)

Ancak, hukuk devleti ve kanun devleti kavramlarını birbirlerine karıştırmamakta fayda vardır. Keza, kanun devleti denildiği zaman şeklen kurallara uygun olarak yönetilen fakat üstünlerin hukukunun benimsendiği devlet kastedilmektedir. Ancak bu kanunlar evrensel normlara uygunluk göstermek zorunda değildir ve genellikle yöneten kısmı kayırmaya yatkın, bireyin haklarını kısıtlayıcı özellik göstermektedirler. Hukuk devleti denildiğinde ise anlaşılması gereken, yetkiyi elinde bulunduran siyasi otoritenin yani devletin koyduğu yasalara kendisinin de uyduğu yani kendini hukukla bağladığıdır. Hukuk devleti evrensel hukuk kurallarına uygun olmalı ve kuvvetler ayrılığı, idarenin denetimi, anayasal yargı, yargı bağımsızlığı, temel hak ve hürriyetlerin varlığı ve korunması, eşitlik, idarenin mali sorumluluğu gibi temel kavramları içinde barındırmalıdır (tasam.org, 2011).

Hesap Verebilirlik:

Hesap verebilirlik, başarısız ya da hukuka aykırı işlemler sonucunda ortaya çıkan aksaklıkların veya yanlışlıkların o görevi ifa eden kamu görevlisi tarafından üstlenilmesi demektir. Bir kurumdaki görevlilerin, yetki ve sorumluluklarının kullanılmasına ilişkin olarak ilgili kişilere karşı cevap verebilir olma, bunlara yönelik eleştiri ve talepleri dikkate alarak bu yönde hareket etme ve bir başarısızlık, yetersizlik ya da hilekârlık durumunda sorumluluğu üzerine alma gerekliliği olarak da ifade edilebilir (Samsun, 2003). Bu ilke ile birlikte görevliler sadece karar almak ve uygulamakla değil; aynı zamanda bu kararların sonuçlarında da sorumlu tutulmaktadır. 'Ben yaptım oldu' anlayışından vazgeçilerek yürürlüğe giren kararların işleyişi ve çıktıları olumlu bir grafik gösterdiği taktirde görevli ödüllendirilirken, olumsuz bir tablo çizmesi halinde görevlinin görevden alınmasına kadar uzanan bir prosedür izlenebilmektedir (tasam.org, 2011).

İyi bir 'çok aktörlü yönetim' in sağlanabilmesi adına yetkililerin görevleri, yetkileri ve sorumlulukları açık bir şekilde ortaya konmalıdır. Seçilen kamu görevlilerinin; seçmenlere, hukukun üstünlüğü ilkesi gereğince anayasaya ve seçildikleri kuruma karşı olan sorumluluklarının net bir şekilde belirtilmeli ve bunlara sadık kalması sağlanmalıdır. Görev ve yetkiler, belirgin şekilde ifade edildiği takdirde bireyin

şikâyetini ve memnuniyetsizliğini belirteceği, yani kiminle muhatap olacağı belirlenmiş demektir. Özetle, hesap verebilirlik ilkesinin işlerlik kazanması için ilk adım görev ve yetkilerin kesin çerçevesinin belirlenmesidir. Aynı zamanda bir kontrol mekanizması sağlamak adına bireyin de aktif olarak katılımı kolaylaştırılmalı ve devlet sırrı olmayan resmi belgelere erişimi – bilgi özgürlüğü – gibi gereksinimleri de sağlanmalıdır (tasam.org, 2011).

Etkinlik:

Çok aktörlü yönetim, toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için tüm süreç ve kurumların kaynakları toplumun emrinden en iyi biçimde kullanarak istenen sonuçları elde etmesini amaçladığından, etkili ve yeterli sonuçlara ulaşma zorunluluğunu taşımaktadır. Etkin bir kamu yönetiminin sağlanması ve bunun sonucundan verimli bir sonuç elde edilmesi için liyakat sisteminin benimsenmesi oldukça önemli bir adımdır. Liyakat sistemi, dürüst, azimli, güvenilir kişilerin siyasi görüş farkı gözetilmeksizin en yüksek mertebeye ulaşmasını hedeflemektedir. Liyakat sistemine uygun atamalar ve görev yerleştirmeleri halk arasında nepotizm (adam kayırmacılık) ve torpil olarak nitelendirilen ve vatandaşın devlete karşı güvenini büyük ölçüde zedeleyecek kavramların yok edilmesine yardımcı olacak, kadrolaşmanın önünü kesecek, diğer yandan da yönetim sisteminin aktif ve sorunsuz olarak ilerlemesini sağlayacaktır. Devlet yönetiminde hem insan, hem de sistem kalitesi eş zamanlı olarak gerçekleştirilemediği sürece etkililik ve verimlilik sağlamak mümkün olmayacaktır (Yıldırım, 2004: 232-233).

Kamu yönetiminin vatandaşların ihtiyaçlarını karşılama amacıyla hizmete sunulması, devletin vatandaşların ihtiyaçlarına kulak vermesi ve bu doğrultuda hareket etmesi gerekmektedir. İyi bir 'çok aktörlü yönetim' de, kamusal hizmetin gerekleri ile kamusal kaynakların rasyonel ve yerinde kullanımı arasında bir denge kurulmalıdır (Gündoğan, 2004: 21). İyi bir 'çok aktörlü yönetim' in sağlanabilmesi için; gerekli etkinliğin ve verimin elde edilebilmesi adına gelişen teknolojinin getirdiği olanaklardan yararlanılarak; devletin sivil toplum örgütleriyle irtibatını artırması ve sivil toplumun yeterli anlamda gelişmediği konularda örgütlenme için yol gösterici olması gerekmektedir (tasam.org, 2011).

Stratejik Vizyon:

Stratejik vizyon, yöneticilerin ve liderlerin tasarı ve planlarının uzun vadede bir bakış açısına sahip sürdürülebilir bir karar alma ve politika oluşturma süreçlerini açıklamaktadır. Diğer bir deyişle vizyon, her türlü kuruluşun amaçları doğrultusunda yol gösterici bir haritadır (tasam.org, 2011). Çok aktörlü yönetimin iyileştirilmesi, hedeflerin belirlenmesi ve bu hedeflere nasıl ulaşılacağının saptanması amacıyla net bir vizyonun ortaya konulması gerekmektedir. Aynı zamanda uygulanacak stratejinin belirlenmesi; bu stratejinin gerçekleşmesinde aktif rol oynayacak kişilerin desteklenmesi; değişim uygulamak amacıyla sağlam, etkili ve hesap verebilir idari mekanizmaların ve kurumsal yapıların oluşturulması öncelikle atılması gereken adımlardır. (Özdemir, 2003).

Geleneksel Yönetim	***Yönetişim***
Dikey örgütlenme	Yatay örgütlenme
Merkezilik	Yerindenlik
Otoriter	Demokratik
Hesap sorucu	Hesap verici
Gizlilik	Açıklık/Şeffaflık
Güvensizliğe dayalı ilişki	Güvene dayalı ilişki
Yönetim kurulu hâkimiyeti	Paydaş hâkimiyeti
Hukukilik	Hukukilik ve meşruluk

Tablo1: Recai Coşkun, "İyi Yönetişim Her Derde Deva mı ?", Pendik Belediyesi web sitesi.

4. Çok Aktörlü Yönetimin Kamu Yönetimine Etkisi

20. yüzyıl "Kamu Yönetimi" veya "Kamu Hizmeti" çağı olarak nitelendirilebilecek bir dönem olarak ifade edilmektedir. Geleneksel kamu yönetiminin sorunları çözmede yetersiz kalması ile artık işleyemez hale gelen kamu yönetimi mekanizmasının işlerlik kazanıp, daha verimli ve etkili hale gelebilmesi için yeni arayışlar içine girilmiştir. Bir yandan makro ekonomik krizlerin yaşandığı, bir yandan da uluslararası

sermaye ve ürün piyasalarında yoğunlaşan rekabetin başladığı 1970'li ve 1980'li yıllar, refah devletleri için güzel günlerin bittiği, sorunların başladığı yıllar olarak görülmektedir (Özdemir, 2007: 254). Hükümetler ciddi mali krizlerle karşı karşıya kalmaya başlayınca, tüm dünyada devletin klasik sınırlarına dönmesi, verimsizlik esasına göre örgütlenmesi ve özel sektör değerlerinin, tekniklerinin ve pratiklerinin kullanılması gibi yeni düşünceler gündeme gelmiş ve ortaya yeni bir düşünce anlayışı olan "Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı" çıkmıştır (Özer, 2005: 221).

1980 sonrasında gündeme gelen "Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı" (new public management) ve yeni kamu yönetiminin açtığı çığır, mevcut sorunlar karşısında güçsüz düşen klasik kamu yönetimi için bir yeniden dirilme yolu olarak karşımıza çıkmıştır. Kamu yönetimindeki etkinlik arayışına, klasik sistemin ötesinde farklı bir kulvardan kalkarak cevap arayan yeni kamu yönetimi anlayışı, hararetli tartışmalara sebebiyet vermiştir. Yeni Kamu Yönetimi, aslında uzun zamandır bilinen piyasa yöntemlerini ve rekabetçi mekanizmaları, bu kez kamu yönetimi için önermekte olduğu ve bu yönetim anlayışının getirdiği asıl yeniliğin bu olduğu belirtilmektedir. Başka bir ifadeyle, özel sektörde uygulanmakta olan yöntemlerin kamu örgütleri için de uygulanabileceğini ve uygulanması gerektiğini ileri süren bir anlayış olmuştur. Ancak bu önerilerin kamu sektörüne taşınmasının pek kolay olmadığı da görülmüştür. Zira yeni kamu yönetimi anlayışının kamu sektöründeki sorunlara yeni ve farklı bir açılım getiren bu önerileri, kamu yönetiminin dayandığı klasik paradigmalarla karşı karşıya geldiğinde, söz konusu paradigmalarla uyuşmadığı ve bu paradigmaların çöküşüne yol açtığı savunulmaktadır (Arıkboğat, 2007: 41).

Kamu hizmetlerinin sunumunu derinden etkileyen birçok yönetsel çaba ve yaklaşım özellikle son yirmi otuz yıldır küresel ölçekte kamu yönetimlerini etkisi altında bulundurmaktadır. Arkasında kültürel, toplumsal, teknolojik ve ekonomik birtakım etmenlerin de yer aldığı bu oluşum, değişim ve dönüşüm çabaları birçok ülkede uygulamaya konu olmakta; bazı ülkelerde ise tartışma başlığı olarak kamuoyunun gündeminde bulunmaktadır. Artık kamu yönetimlerinin eskiden olduğu gibi tepeden inmeci, vatandaş istek ve beklentilerine duyarsız yapılarla hareket etmesi oldukça güçtür. Aşırı bürokratik ve merkeziyetçi, sorgulanmayan daha doğrusu sorgulanamayan yöntemlerle hareket eden, performansı çok fazla dikkate almayan yapılar olarak varlıklarını sürdürmede zorluk çekmektedirler. Bunların aksine, kamu yönetimleri değişik toplumsal aktörlerle işbirliği içerisinde politikalar oluşturan, yerinden yönetime ağırlık veren, katılımcı ve hesap verebilen, etik ve yolsuzluk konularında duyarlı, esnek ve dinamik örgütsel yapılara sahip, şeffaf ve açıklığı ilke edinen, paylaşımcı ve süreçlerle yetinmeyip sonuçlara da odaklanan, performansı dikkate alan, vatandaş istek ve beklentilerine duyarlı, bilgi-iletişim teknolojilerini hizmet planlaması ve sunumunda azami ölçülerde kullanan yapılara doğru kayma eğilimi göstermektedir (Nohutçu ve Balcı, 2003: 18).

Yeni kamu yönetimi anlayışının temelinde, hangi kamu hizmetinin ne biçimde sunulacağı tek taraflı verilen idari eylem ve kararlarla değil, vatandaşların istek ve beklentilerine göre piyasa mekanizmasını temel alan ve hizmet kullanıcılarına daha fazla seçenekler sunan bir modelle sunulma görüşü ortaya konulmaktadır (Saran, 2004: 19). Yeni kamu yönetimi anlayışı ortaya konulurken vatandaşların istekleri doğrultusunda hareket edilmesinin gerekliliği ortaya konularak çok aktörlü bir yönetim anlayışının hayata geçirilmesi amaçlanmıştır (Karaçor ve Oltulu 2009:405-406).

5. Sonuç ve Öneriler

Çok aktörlü yönetim kavramı, henüz sınırları yeterince çizilmiş, anlam ve içeriği tam olarak belirginleşmiş bir kavram değildir. Çok aktörlü yönetim pek çok alanda çeşitli biçimlerde kullanılmaktadır. Ancak temel olarak belirli bir paydada bu kavramın ve anlayışın kullanıldığı söylenebilir. Çok aktörlü yönetim kavramı hem özel sektör, hem de kamu sektörü için, hem yerel hem de küresel düzenlemeler için kullanılmaktadır. Sağlıktan eğitime, çevreden uluslararası ilişkilere kadar pek çok disiplin çok aktörlü bir yönetim anlayışını içermektedir. Çok aktörlü yönetim anlayışıyla; katılımcı demokrasi, hukukun üstünlüğü, şeffaflık, sorumluluk, eşitlik, etkinlik, hesap verebilirlik ve stratejik vizyon gibi kavramlar ön plana çıkarılmaya çalışılmaktadır (Yıldırım, 2014: 93-94).

Yerel olarak çok aktörlü yönetim ise; yerel düzlemde, yönetilen toplumdan yöneten topluma geçişi sağlayan süreci ifade etmektedir. Bu sürecin başarısı ve sürdürülebilirliği, çok aktörlü yönetim düşüncesinin yerel nitelikli projelerde uygulanabilir olması ile bağlantılıdır. Yeni Belediye Kanunu ile kurulması zorunlu hale gelen Kent Konseyi, yerel olarak çok aktörlü yönetimin uygulanabilmesi açısından olumlu bir gelişme olarak görülmektedir. Kent Konseyleri, toplumsal yapıyı oluşturan ilgi gruplarının,

belirli aralıklarla toplumu ve genel olarak ülkeyi ilgilendiren konularda bir araya gelerek, çözüm yolları aramalarını sağlamaktadır (Yıldırım, 2014: 93-94). Yerel olarak çok aktörlü yönetim anlayışı, yerel yönetimleri fiili olarak kamu yönetimi yapısına dahil eden ve yerel halkın yönetimde pasif bir durumdan aktif bir konuma geçmesini öngören bir yönetim anlayışını oluşturmaktadır (Demir, 2014: 168).

Devletin vatandaşını kendisine hizmet etmesi gereken bir unsur olarak görmesinden sıyrılarak yönetimde söz sahibi olan birer katılımcı olarak görmesi anlayışına geçiş yapması gerekmektedir. Bu gereklilik yerelleşme ilkesi kapsamında kabul gören bir anlayış haline dönüşmüştür. Yerelleşme yerel yönetimlerin ve dolayısıyla yerel halkın yönetimde söz sahibi olmasını kurgulayan bir yönetim ilkesidir. Kamu yönetimi sisteminin yerele daha fazla ağırlık verecek bir biçimde yeniden şekillendirilmesi aşamasında yerelleşme ilkesinden aracı bir unsur olarak faydalanılmaktadır. Çok aktörlü yönetim modeli yeni kamu yönetimi anlayışında tek aktörlü yönetimden katılımlı bir yönetime geçiş aşamasında kilit bir görev üstlenmektedir. Çok aktörlü yönetim; devlet, özel sektör ve sivil toplumu bir bütün haline getirerek kamu yönetimine dahil etmeye çalışmaktadır. Demir, 2014: 168).

Sonuç olarak çok aktörlü yönetim anlayışının hakim kılınması, yeni kamu yönetimi anlayışı içerisinde katılımı esas alan, şeffaf ve hesap verebilirlik anlayışıyla bir bütün halinde ele alınarak değerlendirilmelidir. Günümüz dünyasında yönetim anlayışını şekillendiren modernizmin hükmünü yitiriyor olması, postmodern dönemin ürünü olarak karşımıza çıkan çok aktörlü yönetim anlayışının yeni süreçlere ve oluşumlara kadar verimli bir şekilde konjonktüre uygun olarak kullanılması önemlidir.

Kaynaklar

Arıkboğat, E. (2007). Türk Yerel Yönetim Sisteminde Reform ve Yeni Kamu Yönetimi, Kamu Yönetimi Yazıları içinde, Der: Eryılmaz, B., Eken, M. ve Şen, M.L., Ankara: Nobel, 42-70.

Aslan, S. & Yılmaz, A. (2001). Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm. Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, Sivas.

Balcı, A. (2008). Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar ve Kamu Hizmet Sunumuna Etkileri, http://www.sobiadacademy.net/sobem/ekamuyonetim/kamuda-kalite/balci.pdf, Erişim Tarihi: 13.04.2017.

Bayram, Y. (2007). Postmodernizm (Modernizm Ötesi). Baykara Dergisi, Sonbahar, Sayı:5, Çorum.

Çoban H. & Deyneli F. (2013). Kamuda Kalite Arttırma Çabaları ve Performansa Dayalı Bütçeleme. http://maliyesempozyumu.pamukkale.edu.tr/coban deyneli.pdf , Erişim Tarihi: 11.04.2017.

Çukurçayır, A. (2003). Çok Boyutlu Bir Kavram Olarak Yönetişim, Çağdaş Kamu Yönetimi, (Ed.)Muhittin Acar, Hüseyin Özgür, Ankara: Nobel Yayını.

Demir, K. A. (2014). Klasik Kamu Yönetimi Yapısından Yerelleşmeye Geçiş: Yönetim Kapsamında Bir Değerlendirme. ANEMON, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:2, Aralık, Muş.

Eren, V. (2004). Kamu Yönetiminde Yeni Meşruluk Temeli Olarak Müşteri Odaklı Yönetişim Yaklaşımı. AÜSBFD, cilt: 58, sayı: 1.

Ergün, İ. (2006). Yerel Yönetimlerde Yönetişim Kavramı ve Avrupa Birliği ile Kıyaslanması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Fraser, N. & Nicholson, L. (1994). Felsefesiz Toplumsal Eleştiri: Feminizm ve Postmodernizm Arasında Bir Karşılaşma. (Çev: Mehmet Küçük), Modernite versus Postmodernite, (Derleyen: Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara.

Gündoğan, E. (2002), Yönetişim. Siyaset ve Sosyal Bilimler Dergisi, yıl:1, Sayı:1.

Güzelsarı, S. (2003). Neo-Liberal Politikalar ve Yönetişim Modeli. Amme İdaresi Dergisi, Cilt: 36, Sayı: 2, Haziran, s. 17-34.

İnan, R. (2004). Gökkubbede söylenmemiş hiçbir söz yokturgillerden bir roman ya da Oğuz Atay'ın Tutunamayanlar'ında Postmodern İzdüşümler. Millî Eğitim Dergisi, S:163, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları: Ankara.

Karaçor, S. & Oltulu,, A. (2009). Demokrasi ve Yönetişim Boyutu İle Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Selçuk Üniversitesi, Konya.

Karakuş, G. (2010). 5018 Sayulu Kanun İle Yönetişim İlke ve Esasları Çerçevesinde Kamu Hizmetleri Sunumu. Mesleki Yeterlilik Tezi, T.C Maliye Bakanlığı Stateji Geliştirme Başkanlığı, Ankara.

Köymen, A. (2013), Yerel Yönetimler ve Demokrasi. http://www.mimarlarodasiankara. org/?id=635, Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Bakanlığı, Erişim Tarihi: 12.04.2017.

Küçük, M. (1994). Postmodernin Modern Karakteri Ya da Dönemleştirmenin İronisi. Modernite ve Postmodernite, (Derleyen: Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara.

Lyotard, J. F. (1997). Postmodern Durum, Vadi Yayınları, (İngilizce'den Çeviren: Ahmet Çiğdem), Ankara.

Özer, M.A. (2005). Günümüzün Yükselen Değeri: Yeni Kamu Yönetimi. Sayıştay Dergisi, Sayı: 59, Ekim-Aralık, s. 3-46.

Öztürk, N. K. (2002). Bürokratik Devletten Etkin Yönetime Geçiş: İyi Yönetişim. Türk İdare Dergisi, Sayı: 437.

Rosenau, P. M. (1998). Post-Modernizm ve Toplum Bilimleri. (Çev. Tuncay Birkan), Bilim ve Sanat/Ark Yayınları, Ankara.

Rotry, R. (1994). Habermas, Lyotard ve Postmodernite. (Çev: Mehmet Küçük), Modernite versus Postmodernite, (Derleyen: Mehmet Küçük), Vadi Yayınları, Ankara.

Samsun, N. (2003). Hesap Verebilirlik ve İyi Yönetişim, İyi Yönetişimin Temel Unsurları, Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı Yayını, Nisan-2003, s. 18-31.

Saran, U. (2005). Türk Kamu Yönetiminde Değişimin Genel Çizgisi: Reform Arayışlarının karşısındaki Beklentiler ve Güçlükler, Bilgi Çağında Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması. Beta Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul.

Şaylan, G. (1996). Çağdaş Düşünce Akımları: Postmodernizm. (Ders Notları), TODAİE Yayınları, Ankara.

Tasam (2011). Yeni Bir Yönetim Anlayışı: Yönetişim. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/2425/yeni_bir_yonetim_anlayisiyonetisim, Erişim Tarihi: 13.05.2017.

Tekeli, İ. (2003), Yönetim Kavramı Yanı Sıra Yönetişim Kavramının Gelişmesinin Nedenleri Üzerine. Türkiye'de Kamu Yönetimi, (Ed: B. Aykaç ve diğerleri) Yargı Yayınları, Ankara

Yıldırım, A. (2004). Türkiye'de Yerel Yönetişimin Uygulanabilirliği ve Yerel Gündem 21 Örneği Üzerine Bir İnceleme. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran, Cilt:2, Sayı:1, Muş.

Türkiye'nin Sınır Ötesi Göç ve Kamu Politikaları: Suriye Krizi Üzerine Bir Değerlendirme

Yrd.Doç.Dr. A. Burhan Çakıcı

Arş.Gör. Rabia Çoban

Özet

2011 yılında başlayan ve iş savaşa dönüşen Suriye'deki çatışma ortamı bölgesel bir kriz olmanın çok ötesinde uluslararasına ulaşan insan hakları sorunu olarak dünya gündemine oturmuştur. Suriye'deki çatışmadan kaçarak sayıları milyonları bulan düzensiz göçmen olan Suriyeli hem hedef ülke hem de transit ülke olarak Türk topraklarına gelmiştir. Türkiye'nin bu süreçteki mülteci politikası açık kapı politikası olmuştur. Türkiye'nin BMMYK hazırladığı 2016 tarihli rapora göre Türkiye'de yaşayan kayıtlı mülteci sayısı 2.733 bini aşmıştır. Suriyeli mültecilerin yalnızca 282 bini geçici barınma merkezlerinde %90'ı kamp alanları dışında yaşam mücadelesi vermektedir(UNHCR, 2016). Türkiye 1951 tarihli Mültecilerin Durumuna İlişkin Cenevre Sözleşmesine ek protokole(1967) coğrafi sınırlama getirerek Avrupa ülkelerinden gelen ve ırkı, dini milliyeti, belirli bir toplumsal gruba üyeliği veya siyasi düşünceleri nedeniyle zarara uğrama korkusu ile iltica talebinde bulunanlara mülteci statüsü vermektedir. Bu ek protokolün getirdiği coğrafi sınırlama sebebi ile Suriyeli sığınmacılara geçici koruma statüsü verilmiştir. Bu protokol ile uluslararası standartlara uygun olarak geri göndermeye zorlamama, sığınma merkezlerinde barınma ve diğer temel sağlık, eğitim hizmetlerin sunulması ilkelerini içermektedir. Bu hizmetler sığınmacılar için asgari bir güvence sağlasa da sığınmacıların toplumsal uyum süreçleriyle ilgili bir çalışma yapılmamaktadır. Suriyeli sığınmacıların misafir olarak görülmesi onlar adına düzenleme sosyal politika geliştirilememişine sebep olmaktadır. Türkiye'nin hem göç sürecine hazırlıksız yakalanması hem de sığınmacıların hukuki statüsü ile ilgili belirsizliklerin olması sebebiyle bir göç yönetimi planlanmamıştır. Suriyeli sığınmacıların ülkeye girişinin üstünde 5 yıl geçmiş olmasına rağmen kapsamlı bir göç politikası henüz oluşturulamamıştır. Suriyelilerin Türkiye'de kalış sürelerinin uzaması ve sığınma taleplerinin devam etmesi, kampların kapasitesinin artması ile Suriyelilere yönelik bir göç politikası oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır. Göç yönetimi ülkenin refah düzeyi ile yakından ilgilidir. Mültecilik geleceği belirsiz bir durumu ifade etmektedir. Özellikle göçmenler hedef ülkeye varana kadar birçok insan haksızlıkları ile karşı karşıya kalmaktadır. İnsan hakları temelli ve insani diplomasiyle uyumlu bir sığınmacı ve mülteci rejimi oluşturulması yönünde yeni adımların atılmasına ihtiyaç vardır. Bu çerçevede Türkiye'nin Suriye krizi sonrası uyguladığı kamu

politikalarının etkinliği ve analizi, kamu yönetimi ve politikalarını insan hakları perspektifinde ele alarak politika yapıcılara öneriler sunulması amaçlanmaktadır.

Giriş

Küreselleşen dünyanın en önemli sorunlarından biri göçtür. İnsanlar bireysel ya da kitlesel olarak bir yerden başka bir yere hareket etmişlerdir. İnsanlar göçe gönüllü olarak katılabileceği gibi yoksulluk, çatışma, savaş gibi zorunlu itici faktörler sebep olabilmektedir. Göç sadece bir yer değiştirme hareketliliği değildir. Göç hem göç edenler için hem de göç alan ülke için ekonomik, sosyal, politik sıkıntıları da beraberinde getirmektedir. Göçün kamu politikaları üzerindeki belirleyici etkisi göçü farklı disiplinler tarafından ele alınmasını zorunlu kılmıştır. 2011 yılında Suriye'deki çatışmadan kaçan mültecilere açık kapı politikası uygulayan Türkiye daha sonra geçici koruma statüsü vermiştir. Suriye'deki savaş ortamından bir göç dalgası içinde gelen ve sayıları milyonu bulan Suriyeliler kitlesel bir göç hareketini başlatmışlardır. Aynı zamanda birçoğu kayıt dışı olarak ülke sınırlarına gelmiş olması onları düzensiz göçmen statüsüne koymaktadır. Düzensiz ya da kayıtsız göçmen, geçmekte olduğu ya da bulunduğu ülkede yasal statüsü sorunlu olan kişidir (Düvel,2007). Yasal statüsüne yönelik sorunlar ise ülkeye giriş, oturma ya da çalışma izinlerinden kaynaklanmaktadır. Ancak insan hakları açısından ele alındığında düzensiz göç içerisinde yer almak sığınmacıların eğitim, sağlık, çalışma gibi birçok haklardan maruz kalarak hak ihlallerine açık hale gelmesine sebep olmaktadır. Mültecilik geleceği belirsiz bir yaşamı ifade etmektedir. Göçmenler bir ülkenin sınırlarını geçtikten sonra o ülkenin vatandaşı olamadıkları için yabancı statüsünde oluyor ve vatandaşlığın imkân ve haklarından yararlanamıyorlar. Ancak eğitim, sağlık, yaşam güvenliği gibi haklar tüm insanlık için bağlı olduğu din, dil, ırk, etnik kökeni ve vatandaşlığından ayrı evrensel bir haktır. İnsan hakları bu anlamda evrenseldir ve tüm dünya vatandaşlarını kapsamaktadır. Türkiye 10 şehirde kurulan 26 geçici barınma merkezinde 256.971 Suriyeli barınmaktadır. Savaşın devam etmesi ile birçok Suriyeli Türk sınırlarını geçmektedir ancak barınma merkezlerinin kapasitelerinin dolu olması sebebiyle mültecilerin büyük çoğunluğu kent merkezlerinin dışında yaşam mücadelesi vermektedir. Türkiye'nin Suriye krizi ile ilgili bir göç politikasının olmaması ve sayıları sürekli artan Suriyelilerin ülke geneline yayılmaları barınma, sağlık, eğitim ve sosyal uyum gibi birçok sorunu da beraberinde getirmiştir.

Şekil 1. Suriye Krizinin Etkileri

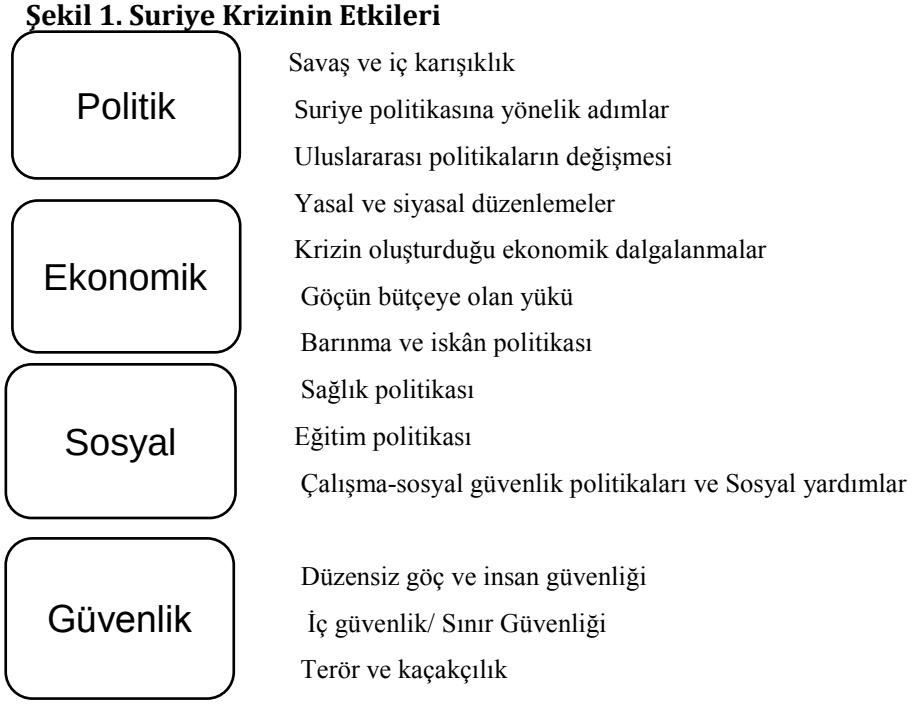

Suriye krizi sonrası ortaya çıkan yeni yapı göçmenlere yönelik yeni sosyal politikaların geliştirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sosyal politika, toplumu oluşturan bireylerin sosyal ihtiyaçlarını karşılama amacına

yönelik faaliyetlerde bulunan bir pratiktir. Diğer bir ifade ile sosyal politika, devletin toplumsal refah ve sosyal koruma sağlamak amacıyla uyguladığı politikaların toplumun çıkarını korumak amacıyla oluşturduğu sosyal nitelikli politikaların bütünüdür. Sosyal politikanın temel hedefi toplumda refah ve huzurun birlikte sağlanmasıdır. Sosyal politika devletin ideolojisine ve toplumların gelişmişlik düzeyine göre kapsam ve içerik açısından farklılık göstermektedir. Göçün sebep ve sonucu olduğu toplumsal yapıdaki değişimler –ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel- sonucu oluşan yoksulluk, işsizlik, gibi sosyal problemler nedeniyle kamu politikalarının yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Bu çalışmada Suriye krizi sonrası açık kapı politikası izleyen Türkiye'nin sığınmacılara yönelik kamu politikaları ve sosyal politika ilişkisi insan hakları bağlamında ele alınacak, göç sonrası ortaya çıkan yapı ve süreç hakkında bilgi verilerek göçmenlerin ihtiyaç ve gereksinimlerini ortaya koyarak öneriler sunulmaya çalışılacaktır.

1. Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler

Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları arasında bir geçit bölgesi oluşturan Türkiye, 1980'lerden bu yana çok sayıda sığınmacı için önemli bir durak noktası haline gelmiştir. Şüphesiz, Türkiye'yi çevreleyen coğrafyadaki siyasal düzensizlikler, sorunlar ve karmaşalar Türkiye sınırlarını sığınma amaçlı geçişlere açık hale getirmektedir. Nisan 2011 tarihinde başlayan Suriye'deki çatışma ortamı sayıları milyonları bulan insanların komşu ülkelere geçtiği bilinmektedir. BM Mülteciler Yüksek Komiserliğinin Temmuz 2014 tarihli istatistiklerine göre Türkiye, Irak, Mısır ve Kuzey Afrika'da yaklaşık 3,5 milyona yakın kayıtlı Suriyeli mülteci yaşadığı belirtilmektedir. Bu mültecilerin ülkelere göre dağılımına baktığımızda Türkiye: 1.385.000 Suriyeli mülteciye ev sahipliği yapmaktadır. Gayri resmi rakamlara göre bu oran 2 milyondur. Türkiye'den sonra en fazla Suriyeli mülteci 1.092.752 kişi ile Lübnan'da olduğu, 606.993 kişi ile3 Ürdün, 218.597 kişi Irak'ta, 138,121 kişi ile mısır Suriyelilere kucak açan diğer ülkeleri oluşturmaktadır.

Tablo 1: Ülkelere Göre Suriyeli Mülteci Rakamları (AFAD)

Ülkeler	Sığınmacı Sayıları (Kişi)
Türkiye	1.385000
Lübnan	1.092.752
Ürdün	606.993
Irak	218.597
Mısır	138.121

2. Türkiye'nin Göç ve Sığınma Politikaları

Son yıllarda göçün küreselleşme neticesinde dönüşümüne ve sığınmacı sayılarının artmasına karşın, tüm devletler geleneksel olarak devletin bütünlüğünü korumak adına 1) devletin sınırlarını, 2) ülke topraklarındaki yabancıların ikamet statülerini, 3) yabancıların çalışma izinlerine ulaşımını kontrol altına almaya çalışmaktadır. Türkiye de bu duruma bir istisna teşkil etmemektedir. Bu bağlamda, sınır kontrolleri ve göç üzerine düzenlemelerini artırmış, vize politikası, ikametgâh ve çalışma izinleri bağlamında göç üzerindeki kontrolünü kurmuş ve güçlendirmiştir. Tüm bu politikalar ve uygulamalar aynı zamanda sığınma ile ilgili kural ve düzenlemeleri de belirlemektedir. Gerçekte, Türkiye, Cumhuriyetin kuruluş yıllarından beri bir göç ülkesidir, fakat 1980'lere kadar, aynı zamanda ulus inşa etme politikasının da bir parçası olarak, "Türk kültür ve ırkından gelen" göçmenlere ayrıcalıklar sağlayan bir sistem içerisinde, daha çok Türk kökenlilerin göç ettiği bir ülke statüsünde kalmıştır. Bu kapsamda, bugün bile Türkiye'ye gelen göç ve sığınma konusundaki kuralları belirleyen İskân Kanunu 1934'te (14 Haziran 1934 tarihli Kanun no. 2510) kabul edilmiştir. Bu kanun halen Türkiye'ye kimin göç edebileceği, yerleşebileceği ve mülteci statüsü edinebileceğine dair maddeleri içermekte ve mülteci veya göçmen olarak başvuru yapanlar arasında Türk kültür ve ırkından olanlara öncelik tanımaktadır. İskan Kanunu'nun ülkeye gelen düzenli göç üzerinde büyük etkisi olmuştur: bu kanun kapsamında, 1923 ile 1950 arasında etnik Türk olarak kabul edilen yaklaşık 2 milyon göçmen Türkiye'ye gelmiş ve yerleşmiştir. Kanunun düzensiz göç üzerinde de etkileri

görülmüştür: Türk kökenli bazı göçmenlerden sığınmacı statüsünde olanlar veya sığınma statüsü reddedilenler ülkede yasadışı olarak kalabilmişler ve Türk ırkından gelenlerin ikamet etmesine, çalışmasına ve Türk vatandaşlığı kazanmasına dair maddelerden faydalanabilmişlerdir (Kaiser, 2003). Türkiye her ne kadar "yabancıların" ülkeye sürekli yerleşmesine dair katı sınırlamalar koymuş olsa da uzun bir süre liberal bir vize rejimi uygulamıştır. Yabancıların Türkiye'ye giriş vizesi alması için gerekli şartları belirleyen Türk Pasaport Kanunu'na (24 Temmuz 1950 tarihli Kanun No. 1764) göre, Türkiye'de ikamet eden yabancılar ülkeye yasal yollarla girmiş olmalıdır ve kimi yabancı ülke vatandaşlarının da giriş vizesine sahip olmaları gereklidir. Yakın zamana kadar, Türkiye, 40'tan fazla ülkenin vatandaşlarına vize şartı koymamış, örneğin, düzensiz göçle bağlantıları olmalarına rağmen Fas, Tunus ve İran vatandaşları için üç aylık bir vize muafiyeti uygulamıştır. Buna ek olarak, 30'dan fazla ülkenin vatandaşı sınırda bandrol vize alabilmektedir. Örneğin, Belarus, Ukrayna ve Rusya iki ay için geçerli olacak bandrol vize alabilirken Azerbaycan, Ürdün ve Moldova bir ay için; Gürcistan ise 15 gün için alabilir.56 Bandrol vize uygulaması daha çok "yüksek riskli göç ülkeleri "ne uygulanmaktadır (Etçioğlu, 2002). Öte yandan, AB'nin negatif vize listesine (15 Mart 2001 tarihli Konsey Düzenlemesi No. 539/2001) uyum sağlamak üzere ciddi adımlar atılmıştır. Bu vize listesinde sınırı geçerken vize sahibi olması gereken üçüncü ülke vatandaşları ve bu vizeden muaf olan vatandaşlar belirtilmektedir (Apap ve diğerleri, 2004; Kirişçi, 2005b).

Türkiye'de yabancıların kalma ve çalışma statülerini belirleyen yasa Türk Yabancılar Hukuku'dur (15 Temmuz 1950 tarihli Kanun No. 5683). Yabancıların Türkiye'de kalması ve yerleşmesi ile ilgili şartları düzenleyen Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkındaki Kanun'a (Kanun No. 7564) göre, yabancılara kalma izni için başvurdukları takdirde izin, yerel emniyet şubesi tarafından dikkatli bir denetimden geçirildikten sonra verilmektedir. Kanunun 7. maddesine göre: a) İş tutmak amacıyla gelip kanunlarla Türk vatandaşlarına tahsis edilmiş bir işi yapmak isteyenlere; b) Türk kanun veya örf ve adeti veya siyasi icabatla (gereklilikler) ile telif edilemeyecek (uzlaştırılamayacak) durumda olan veya faaliyette bulunanlara; c) Türkiye'de kalmak istediği müddet zarfında yaşamak için gerekli maddi imkanları meşru bir şekilde temin edemeyeceği sabit olanlara; d) Türkiye'ye girmesi yasak olup da her nasılsa girmiş bulunanlara; e) Türkiye'de oturduğu müddet içinde huzur ve asayişi ihlal edenlere ikamet tezkeresi verilmez. Eğer başvuran kişinin geçerli bir çalışma izni varsa veya yeterli finansal kaynaklara sahipse ve kamu düzenini bozmaya yönelik amacı olmadığı saptanırsa, kalış izni bir sene için verilebilir. 1998 yılına kadar kalma izinleri en fazla iki sene için verilmiştir. Yapılan değişikliklerle, bir yıl için verilmiş olan kalış izninin önce üç seneye ve daha sonra beş seneye kadar uzatılabilmesi sağlanmıştır. Kalma izni alabilmek için en önemli ön şart çalışma izni olmakla beraber, Türk vatandaşlarının yabancı eşleri ilk başvurularında üç senelik bir kalma iznine sahip olabilirler ve bu daha sonra beş seneye uzatılabilir. Türk eşin ölümü veya evliliğin sona ermesi halinde, eşlerin kalma iznini yenileme hakkı yasal olarak sona erer.

Yakın zamana kadar, Türkiye'de yabancılar için çalışma izinleri, kalma izninden bağımsız olarak verilmekte olup, yabancının kalma izni olmasa bile çalışma izni olabilmekteydi. Çalışma izni yabancıya değil, yabancının çalıştığı işyerine veya şirkete verilmekte, bu izni veren birden fazla kurum bulunmakta ve yabancı vatandaşların birçok iş için çalışma izni alması mümkün olmamaktaydı (Kaiser, 2003; Kaiser ve İçduygu 2005). Sadece Türk vatandaşlarının icra edebileceği meslekleri tanımlayan Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun'a (16 Haziran 1932 tarihli Kanun No. 2007) göre sadece Türk vatandaşları Türkiye'de devlet sektöründe çalışabilmekte, yakın bir zamana kadar genel bir refah için bazı diğer meslekler de yabancılar için yasaklanmaktaydı. Eczacılık, dişçilik, hukukçuluk, hemşirelik ve noterlik gibi bu tür mesleklerin dışında gezgin seyyahlık, müzisyenlik, fotoğrafçılık, berberlik, dizgicilik, komisyonculuk, kıyafet ve ayakkabı imalatçılığı, bankerlik, devletin tekelindeki maddelerin satıcılığı, çevirmenlik, turist rehberliği, ulaşım araçları sürücülüğü, inşaat, demir ve tahta işçilikleri gibi bazı diğer meslekler de 11 Haziran 1932 tarihli Türk Vatandaşlarına Tahsis edilen Ticaret ve Hizmetlerle ilgili Kanun'a göre yabancılar için yasaklanmıştı. Türkiye'deki Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkındaki Kanun'u geçersiz kılarak yabancı çalışanların herhangi bir mesleğe sahip olmalarını mümkün kılan Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkındaki Kanun (15 Mart 2003 tarihli Kanun No. 4817), çalışma izinlerinin işverenlere değil, kişisel olarak yabancılara verilmesini sağlamış ve Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nı çalışma iznini veren tek yetkili kurum olarak belirlemiştir. Yeni yasa ile birlikte Türkiye'de yabancıların çalışma izinlerinin, ekonomik pazarın ihtiyaçlarına ve taleplerine uygun olarak düzenlenmesini sağlamaktadır. Bunlara ek olarak, göç ile ilgili kanunlara, politikalara ve uygulamalara bakıldığında sığınmacılar, mülteciler ve dolaylı olarak düzensiz göç akımlarıyla ilgili üç temel yasal doküman bulunmaktadır: 1) 1934'te çıkarılan İskan Kanunu, 2) Mültecilerin statüsü ile ilgili 1951 tarihli

Cenevre Sözleşmesi, 3) 1994 Yönetmeliği. Sığınmacı akımları ve düzensiz göç ile ilgili bu yasal düzenlemeler son yıllarda göç konusunda en çok tartışılan konular haline gelmiştir (Kirişçi, 2002; İçduygu, 2003).

Göç ve sığınma alanında 1934 İskan Kanunu'nun halen uygulanması ve Türkiye'nin 1951 Cenevre Sözleşmesi'ndeki coğrafi sınırlama her zaman için tartışılan konular arasında kalmışlardır. Orta Doğu'dan beklenmeyen sığınmacıların göçüyle baş etmek ve BMMYK'den mülteci statüsünü belirlemek için yetkiyi devralmak üzere 1994 yılında Avrupa dışından Türkiye'ye sığınan kişilerle ilgili takip edilecek esas ve usulleri içeren yeni bir düzenleme getirilmiştir (Kirişçi, 2001, 1996b; BeFrelick, 1997). Bu düzenleme ile birlikte Türkiye'ye gelen sığınmacılar iki kategoriye ayrılmaktadır: Birinci grupta Avrupa'dan gelen ve 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin şartlarından faydalanacak olanlar sığınmacılar, ikinci grupta ise, Avrupa dışından gelen ve yeniden yerleştirilmeyi bekleyen sığınmacılar yer almaktadır. Avrupalı olmayan sığınmacılar geçici koruma altındadırlar ve ülkeyi er ya da geç terk etmeleri beklenmektedir. Bu çalışma kapsamında geçici koruma statüsü verilen Suriyeli sığınmacılara yönelik kamu hizmet ve sosyal politikalar ele alınacaktır. Türkiye'nin neden kapsamlı bir göç politikası oluşturmaya ihtiyacı ortaya konularak göç yönetiminin gerekliliği vurgulanacaktır.

3. Göç ve Kamu Politikaları

Suriye'deki siyasal şartlar ve yıkımın boyutu, şiddet durmuş olsa bile mültecilerin ülkeye hemen geri dönüşüne imkân tanımayacaktır. Suriyeliler daha kalıcı bir konut, iş ve çocukları için eğitim imkânı ararken yeni çevrelerine uyum sağlamaya çalıştıkça gayri resmî bir entegrasyon süreci işliyor. Çok sayıda belediye ve sivil toplum kuruluşu gibi hükümet de Türkçe dil kurslarını da kapsayan bir dizi hizmetin süresini artırıyor ve bu kursları yaygınlaştırıyor. Mülteciler de uzun bir süre daha Türkiye'de olacaklarının farkındalar ve bu dil kurslarını talep ediyorlar. AFAD tarafından 2013'te gerçekleştirilen bir çalışmaya göre kamp dışı mültecilerin yüzde 86'sı Türkçe öğrenmek istiyor. Ancak, resmî entegrasyonun ötesinde hükümetin, hem resmî hem de gayri resmî entegrasyon açısından hassas olan iki politika alanına öncelik vermesi gerekecek: İstihdam ve mülteci çocukların eğitimi.

4. İstihdam

Mevcut istihdam yasaları ise Suriyeli mültecilerin çalışma izni alabilmesini ve kayıtlı/resmî ekonomide iş aramasını son derece güçleştiren bir yapıya sahip. Çalışabilmek için bir yabancının geçerli bir pasaport taşıması, oturma izni alması ve de işverenin, yabancı kişi için ayırdığı iş pozisyonunu dolduracak bir Türk vatandaşının bulunamadığını belgelemesi gerekiyor. Vatandaş olmayan kişilerin yasal olarak çalışmasının engellenmesi, yetişkin ve çocuk işçiler için inşaat, tekstil, ağır sanayi ve de tarım gibi sektörlerde bir yeraltı ekonomisi oluşmasına neden oluyor. Suriyeliler çoğunlukla Türk işçilerden çok daha az ücretlere çalışmak zorunda kalıyorlar. Düşük ücrete razı olan ve normalden daha uzun saatler çalışan Suriyeliler, yerel halkta rahatsızlık yaratmalarına karşın, çok daha yüksek oranlarda sömürüye maruz kalıyorlar. Suriye'den gelen işgücünü kayıtlı ekonomiye dâhil etmenin zorluklarını aşmak için hem sivil toplumun hem de hükümet kanadının bazı çabaları var. Gaziantep Ticaret Odası, yakın bir tarihte Suriyelilere kısa-dönemli çalışma izinleri, mesleki eğitimler ve sosyal güvenlik imkânı sağlanmasını önermişti. Bu öneri, Suriyeli mültecileri istihdam edecek yerel iş kolları için kota ayrılması, Suriyeli işçilerin yeteneklerinin değerlendirilmesi ve de özel ve kamu sektörlerinin ortaklığıyla sınır bölgelerinde kurularak hem Suriyelileri istihdam edecek hem de ürünlerinin daha sonra Suriye'ye satılmasının öngörüldüğü sanayi bölgeleri oluşturmak gibi maddeler içeriyordu. Ancak bu öneri şimdilik başlangıç aşamasında ve içerdiği pek çok detayın üzerinde çalışılması gerekiyor. Bununla birlikte, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı da Nisan 2014'te Suriyelilerin çalışma izni alabilmesi hızlandırılmış bir prosedürü uygulamaya koydu. Normal şartlar altında çalışma izni alabilmek çok karmaşık ve yavaş ilerleyen bir sürece bağlı. İşverenin, yabancı işçi çalıştıracağı pozisyonda çalışmaya elverişli bir Türk vatandaşı bulunmadığını göstermesi gerek. Yeni düzenleme ise işvereni bu zorunluluktan kurtarıyor. Ancak bu uygulamanın Suriyelilerin durumunu iyileştireceğini ve onların kayıtlı ekonomiye adaptasyonunu sağlayabileceğini söylemek için henüz zaman çok erken.

5. Eğitim

Suriyelilerin Türk toplumuna daha iyi entegre olabilmesine sıkı sıkıya bağlı ikinci siyasi zorluk ise mülteci çocukların eğitimi. Suriyeli mültecilerin yarıdan fazlasının çocuk olduğu tahmin ediliyor. Güvenilir istatistikler bulunmamasına rağmen, UNICEF, Türkiye'deki kamp dışı mülteci çocukların %74'ünün okula gidemediğini tahmin ediyor. Bu durum, BMMYK'nın kamplarda kalan çocukların %60'ının okula devam

edebildiğini gösteren verilerine zıt bir tablo çiziyor. Türkiye'deki yarım milyona yakın okul çağındaki mülteci çocuğun ihtiyaçlarını karşılamak elbette kolay bir iş değil. Bu zorluğu aşmak için Türk hükümeti, sivil toplum ve bütün bağışçı ülkelerin ortak bir çaba sarf etmesi gerekmekte. Zaten hem Türkiye hem de uluslararası topluluğun neredeyse tamamı, uyruğu her ne olursa olsun tüm çocukların eğitim hakkı olduğunu savunan Çocuk Hakları Bildirgesi'nin imzacısı konumunda. Üstelik mülteci çocukların eğitime erişimlerini sağlamak, UNICEF'in "Suriye'nin kayıp nesli" olarak tanımladığı tehlikeyi önlemek için hayati önem taşıyor. Böyle bir neslin, topluma olumlu ve üretken bir katkıda bulunamadığı gibi suça karışma ve toplumsal barış ve istikrar için tehdit oluşturma ihtimali de çok daha fazladır. Buna karşın eğitim, İngiltere eski Başbakanı Gordon Brown'ın da belirttiği gibi, "daha iyi bir gelecek için umut verir". Bunun yanında, ebeveynlerin çocuklarını okula gönderip göndermeme kararını etkileyen olumlu veya olumsuz faktörleri daha iyi anlamayı da içeren, Suriyeli çocukların eğitim ihtiyaçlarını karşılamakla ilgili karmaşık sorunları daha iyi analiz etmek gibi acil bir ihtiyaç da bulunuyor.

6. Sağlık ve Barınma

Kamp içinde birincil sağlık hizmetleri ve çocuklar için aşılama kampanyaları mevcut; bu hizmetler Türk devleti tarafından fonlanıyor. Fakat Türk Tabipleri Birliği (TTB) tarafından kaleme alınan ayrıntılı bir raporda uzmanlaşmış tıbbi hizmet eksikliği, fazla mesai yapan personel ve dil engelinden kaynaklanan bir dizi problemin altı çiziliyor. Kamp dışı mültecilerin sağlık durumu da giderek büyüyen bir sorun. Hükümet, Suriyeli mülteciler için tüm kamu hastanelerini erişilebilir hâle getirdi ve bunun için fon tahsis etti. Ancak TTB'nin detaylandırdığı temel sorunlar devam ediyor. İlk olarak, hükümet tarafından yürürlüğe konulan önlemlere rağmen kamp dışı mültecilerin, kısmen mülteci sayısının çokluğu kısmen de AFAD'ın sağlık hizmetlerinin tüm Suriyelileri kapsayacak şekilde genişletileceğini bildiren genelgelerinden haberdar olunmaması nedeniyle sağlık hizmetlerine erişimde güçlüklerle karşılaştığı yönünde haberler var. Erişim konusu, pratikte, her zaman hükümetin ima ettiği şekilde kolay ve pürüzsüz olmuyor. İkincisi, özellikle Suriye sınırındaki illerde kalabalıktan kaynaklanan sorunlar bulunmaktadır. Sağlık sisteminin kısıtlı olduğu bu bölgelerde Suriyeli mültecilere ve de Suriye'den getirilen yaralılara hizmet veriliyor olması, sistemi zorluyor. Bu ise, sağlık personeli kadar, hak ettikleri hizmeti alamadığını düşünen yerel halkın da şikâyet etmesine neden oluyor. Üçüncüsü, kronik veya sürekli takip/tedavi gerektiren rahatsızlıkları olan mülteciler önemli güçlük ve kısıtlarla karşı karşıya.91 Dördüncüsü, dil engeli, Suriyeli mültecilerin hizmet alımını karmaşık hale getiriyor ve mültecilerde kendilerine verilen haklara dair farkındalık yaratma konusunda problem teşkil ediyor.

7. Sosyal Sorunlar

Çok yüksek sayıdaki Suriyeli mültecinin Türkiye'deki varlığı, özellikle sınır illerinde önemli sosyal sonuçlar doğuruyor. Yerel halktan bazı kişilerin, çok sayıda Suriyeli mültecinin geldiği Suriye'nin kuzey bölgeleriyle yakın aile ve toplumsal bağları bulunsa da iki toplum arasında büyük farklılıklar var. Bu farklılıklardan biri, Türk Medeni Kanunu'nun çok-eşliliğe ve çocuk evliliğine izin vermiyor olması. Suriyeli kadınlar ve küçük yaştaki kız çocukları, hâlihazırda yerel hanelere ikinci hatta üçüncü eş olarak dâhil ediliyor. Bu, toplumsal gerilim yaratıyor; Hatay ve Kilis'teki boşanma ve kadın depresyon oranlarının bu sebeple arttığına dair veriler var. Bu gelişmelere, resmî nikah olmaksızın dünyaya gelen bebekler de ekleniyor. Bu bebekler ve onların anneleri, kaçınılmaz olarak bir sosyal damgaya maruz kalıyorlar ancak bundan daha önemli olan Türk kanunlarının bu bebeklerin kayıt edilmesine izin vermiyor olması. Kayıt problemi, kamp dışındaki Suriyeli çiftlerin bebekleri için de söz konusu. Üstelik Suriyeli otoritelerin - özellikle de bundan sonra ülkeyi yönetmeye devam edecekse mevcut rejimin- Türk makamlarınca kamplarda kayıt altına alınan bu bebekleri kabul edeceği de şüpheli. Bu çocuklar, fiiliyatta vatansız konumuna düşecekler.

Medyanın giderek daha fazla dikkat kesildiği bir diğer problem de mültecilerin içinde bulundukları sıkıntılı durum nedeniyle kadınların ve kız çocuklarının cinsel istismara açık hale gelmesi. Yasa dışı evliliklerin ticarete dönüştüğüne dair haberler de var. 5-6 yaşlarındaki çocuklar kendilerini sokaklarda bir şeyler satarken veya dilenirken buluyor. Bu gelişmeler, yerel halk arasındaki mültecilere yönelik giderek büyüyen rahatsızlığı körüklüyor.

Sonuç ve Değerlendirme

Esas itibarıyla dış dünya tarafından pek bilinmese de Türkiye, uzun bir süredir bir sığınma ve göç ülkesi. Ülkedeki Suriyeli mülteci sayısı 1,5 milyona yaklaşıyor. Ancak bu Türkiye için daha önce görülmemiş bir rakam ve Türk toplumun büyük çoğunluğu ve hükümet tarafından Suriyeli mültecilere gösterilen cömert konukseverliğin sınırlarını zorlamaya başladı. Açık bir şekilde görülüyor ki Suriye'deki çatışma ve şiddet devam ettiği sürece Suriyeli mülteciler uzun bir süre daha Türkiye'de kalmaya devam edecekler. Mültecilerin çoğu için kısa vadede ivedi bir geri dönüş pek mümkün görünmüyor. Bu konuyla ilgili yönetimsel varsayımların önemli ölçüde gözden geçirilmesini ve önemli değişikler gerektirecek olması sebebiyle Türkiye için bir dizi güçlük yaratmaktadır. İlk olarak, konukseverliğin ötesine geçmek artık belirgin bir ihtiyaçtır. Hükümet ve sivil toplum vites değiştirip acil insani yardım kaygılarından ve geçici koruma üzerinden hareket etmek yerine uzun vadede mültecilerin Türkiye'de topluma entegrasyonunu kolaylaştırmayı hedeflemeli. Maalesef, Afganlardan Filistinlilere, geçmişte Ortadoğu'da cereyan eden bütün çatışmalar ve bunlara eşlik eden yerinden edilme krizleri bize Suriye'de barış ve refaha doğru hızlı bir geri dönüş beklentisinin son derece naif olduğunu gösteriyor. Eğer bu kriz, müdahil olan tüm taraflar için mümkün olduğunca gerçekçi bir şekilde olumlu bir sonuca doğru evrilecekse bu çetin gerçeği göz önünde tutmak ve gerekli politika uyarlamalarını hayata geçirmek bir zorunluluktur. Dünyanın birçok yerindeki kamplarda ya da nesillerdir toplumların dışında kalan mağdur mültecilere dair görmeye çokça alışık olduğumuz sahnelerin tekrarı, ancak bundan sonra engellenebilir. Ayrıca Suriyeli mültecilerin kamplarda ve toplumun kıyısı köşesinde sıkışıp marjinal bir hayat yürütmeye çalışmaları Türkiye'yi ekonomik, sosyal ve muhtemel siyasi sorunlara sürükleyecek nitelikte olabilir. Öte yandan mülteciler, topluma kazandırılma süreci iyi yönetilirse, bir ekonomik büyüme ve gelişme kaynağı da olabilirler. Böylesi bir durum,

Türkiye'nin istikrar ve refahına katkıda bulunur ve hatta dünyanın başka bölgelerinde benzer krizlerle nasıl başa çıkılacağına dair örnek bir model bile teşkil edebilir. İkinci olarak, Türkiye'nin güçlü bir yasal zemine oturtulmuş, iyi düşünülmüş, tartışılmış ve yapılandırılmış kapsamlı bir politikaya da ihtiyacı var. Açık kapı politikası takdire şayan olsa da, hukuki zemini zayıf kalmıştır. Mart 2012'de kabul edilen ve bugüne kadar gizli kalmış bir genelge, neredeyse 1 milyon insanın korunmasını öngören 2,5 milyar dolarlık politikaya temel oluşturmamalı. Anlaşılabilir birçok sebepten ötürü, hâlihazırdaki politikanın esasen rastgele evrildiği söylenebilir. Bu durum böyle devam etmemeli. 1989da Türk hükümeti, 300.000 Bulgar Pomak ve Türk mülteci için kararlı ve hızlı önlemler almıştı. Güçlü bir kamuoyu desteğiyle, vatandaşlıktan sağlık hizmetlerine ve barınmaya kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan ve mültecilerin başarılı bir şekilde topluma entegre edilmesini amaçlayan hukuki düzenlemeler yapılmıştı. Burada kastedilen, Suriyeli mültecilere vatandaşlık verilmesi değil; Türkiye'nin geçmişte, şimdikinden çok daha kısıtlı imkânlarla bile epey kapsamlı ve iyi yapılandırılmış bir politika geliştirebildiğinin altını çizmek. Ayrıca böyle bir politika geliştirirken, hükümetin politika yapımında yerel aktörlerle işbirliği yapması ve kamuoyunun desteğini alması da büyük önem arz ediyor. Bir sonraki adım olan uygulama aşaması ise sabır ve çokça iyi niyet gerektiriyor.

Üçüncü olarak, Türkiye bu politika dönüşümünün maliyetini tek başına üstlenmemeli. Mültecilerin korunma ve bakımı uluslararası bir sorumluluktur. Uluslararası toplum Türkiye'nin çabalarına gerçek anlamda ve etkin olarak destek vermelidir. Suriye krizi ve yol açtığı sıkıntılar sebebiyle ortaya çıkan yerinden edilmelerinin arkasında uluslararası toplumun da sorumluluğu olduğu unutulmamalıdır. İnsani normların yardımı gerekli kılmasının yanı sıra, uluslararası toplumun Türkiye'nin mülteciler konusundaki çabalarına katkı sunması için geçerli birkaç sebep bulunmaktadır. Eğer Türkiye mülteci krizini yönetmede gerçekten başarılı olabilirse, bu aslında uluslararası toplumun da menfaatine olur. Hepsinden öte, Avrupa Birliği üyesi ülkelere yasadışı yollarla girmeye çalışan çok daha az Suriyeli olur. Ayrıca, Türk toplumu uluslararası toplumun mülteci yükünü paylaştığını görürse, mülteciler konusunda daha eli açık ve hoşgörülü davranabilecektir. Fakat aynı zamanda da Türkiye'nin, uluslararası topluma ve kurumlarına olan gerçek ya da kurgusal güvensizliğini bir kenara bırakması gerekmektedir. Türkiye Birleşmiş Milletlerin kurucu üyesi, BM'nin pek çok kurumunda faaliyet gösteren ve BM Güvenlik Konseyi'nin geçici üyeliğine talip bir ülke. Böyle arzuları olan bir ülkenin aynı zamanda uluslararası kamuoyuna, özellikle de BM'nin insani kuruluşlarına ve ortaklarına güvenmemesi, anlaşılması zor bir durum. Ayrıca şunu anlamakta ve kabul etmekte fayda var; uluslararası aktörler maddi yardımda bulunduğu zaman şeffaflık ve hesap verme beklentisinde olmaları son derece doğal karşılanmalıdır. Eğer yardım konusunda geniş tabanlı bir halk desteği devam ettirilecekse, bu şeffaflık ve mesuliyet yerel düzeyde de çok büyük önem arz edecektir.

Kaynakça

Apap. J., Carrera, S., Kirişçi, K. (2004). *Turkey in the European area of Freedom, Security and Justice*, EU-Turkey Working Papers, No.3, Centre for European Policy Studies, Brüksel.

Demirhan, Y., Aslan, S.(2015). Türkiye'nin Sınır Ötesi Göç Politikaları ve Yönetimi. *Birey ve Toplum Dergisi*, 5(9).

Etçioğlu, E.(2002). Seminar on Visa and Readmission Standards for Turkey as a Candidate Country, Organized by ICMPD for an EU Odysseus Project, Police Morale and Training Centre, İstanbul.

İçduygu, A. (2005). Toktaş, Ş., Problems in the Identification of Quantities and Qualities of Immigrants, Turkish Academy of Sciences, Ankara.

İçduygu, A. (2005). Toktaş, Ş., Problems in the Identification of Quantities and Qualities of Immigrants, Turkish Academy of Sciences, Ankara, (2005).

İçduygu, A. (2008). Türkiye ve Uluslararası Göç, OECD-SOPEMI Yıllık Raporu, İstanbul.

İskan Kanunu.(2006)

Kaiser, B. (2003). Lifeworlds of EU Immigrants in Turkey, *Migration and Labour in Europe: Views from Turkey and Sweden,* ed: Zeybekoğlu E. ve Johansson, B., Marmara University Research Center for International Migration (MURCIR) and Swedish National Institute for Working Life (NIWL), Istanbul.

Kirişci, K. (2002). Justice and Home Affairs Issues in Turkish-EU Relations, TESEV Yayınları, İstanbul.

Pasaport Kanunu.(1950)

Suriyeli Misafirlerimiz: Kardeş Topraklarda.(2014). AFAD.

Türkiye'ye İltica Eden veya Başka Bir Ülkeye İltica Etmek Üzere Türkiye'den İkamet İzni Talep Eden Münferit Yabancılar ile Topluca Sığınma Amacıyla Sınırlarımıza Gelen Yabancılara ve Olabilecek Nüfus Hareketlerine Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik.(1994)

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu.(2013).

Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun.(2003)

Yabancıların Türkiye'ye İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun.(1950)

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Yenilenebilir Enerjinin Teşvikinde Tarife Garantisi Uygulaması Üzerine Bir İnceleme

Prof.Dr. Ali Çelikkaya [1]

Özet

YEN, tüm Dünyada enerji ihtiyacının karşılanmasında fosil yakıtların en iyi alternatiflerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu amaçla birçok ülke YEN yatırımlarını ciddi anlamda teşvik etmektedir. Bunlar arasında en yaygın olanı tarife garantisidir. Dünya genelinde yedi farklı uygulaması bulunan TG'nin, YEN yatırımlarının artmasında büyük katkı sağladığı kabul edilmektedir. Türkiye 2005 yılından beridir YEN yatırımlarına TG desteği sunmaktadır. Bu sayede özellikle tarife miktarlarının iyileştirildiği 2010 yılından sonra, YEN yatırımları hızlanmıştır. Ancak AB ülkeleri ile karşılaştırıldığında halen tarife düzeylerinin daha düşük olduğu görülmektedir. Bu noktadan hareketle çalışmanın amacı TG'ni bütün yönleri ile incelemek ve Türkiye için önerilerde bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Yenilenebilir Enerji, Tarife Garantisi, Türkiye*

Giriş

Günümüzde halen enerji talebinin büyük kısmı (yaklaşık %80) fosil yakıtlardan karşılanmaktadır. Bu durumun çevresel ve ekonomik açıdan sürdürülemez olduğunun farkına varan birçok ülke özellikle 1970'lerden sonra (petrol krizinin de etkisiyle) alternatif enerji kaynağı arayışı içine girmiştir. Bu yöndeki çabalar 2000'li yıllarda gözlenen petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ve küresel ısınma (çevre sorunları) konusundaki uluslararası çabaların hız kazanması ile birlikte daha da artmıştır. Bu noktada YEN tüm Dünyada iyi bir alternatif enerji kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır. YEN'in, yerli ve doğal bir enerji kaynağı olması, arz güvenliğinin sağlanması açısından son derece önemlidir. YEN üretiminin yaygınlaşması aynı zamanda Türkiye gibi ithal enerji kaynaklı cari açık sorunu yaşayan ülkeler açısından kaçınılmaz bir sonuçtur. Ancak halen tek başına fosil yakıt üretimi ile rekabet edemeyecek durumda olan YEN yatırımlarının ciddi anlamda desteklenmesi gerekmektedir. Bu anlamda genel kabul görmüş en yaygın destek mekanizmalarından biri tarife garantisidir. Ülkelerin tercihi farklı olmakla birlikte, araştırmalar özellikle sabit garanti modelinin YEN yatırımlarının artmasında büyük katkı sağladığını göstermektedir. Bu çalışmanın amacı TG'ni bütün yönleri ile analiz etmek ve Türkiye için bir takım önerilerde bulunmaktır. Bu amaç doğrultusunda aşağıda öncelikle YEN hakkında genel açıklamalar yapılacak, ardından TG modelleri ayrıntılı olarak incelenecek ve AB ülkeleri, Hindistan ve Türkiye uygulamalarına değinilecektir. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılacaktır.

[1] Bu çalışma Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Komisyonu tarafından 201517051 No'lu Proje olarak desteklenmiştir.

1. Yen Hakkında Genel Açıklamalar

Yenilenebilir enerji, adından da anlaşılacağı üzere insan kullanımı ile tükenmeyen ya da doğal olarak yenilenen kaynaklardan (rüzgâr, güneş, biyokütle, jeotermal ve hidroenerji kaynakları[2]) elde edilen enerji olarak tanımlanabilir (Berry ve Jaccard, 2011, 264). YEN ile ilgili uluslararası çalışmaların başlangıcı 1970'li yılların başlarına kadar geri gitmekle birlikte, ilk kez, 21 Mart 1994 tarihinde yürürlüğe giren İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) ile taraf ülkelerin[3], 10 yıl içinde sera gazı emisyonlarını 1990 yılındaki seviyesine düşürmeleri kararı alınmıştır (Ghiollarnath, 2011, 8-9). Ardından Şubat 2005 tarihinde Kyoto Protokolü yürürlüğe girmiştir[4]. Protokolün ikinci maddesi YEN kaynak kullanımının teşvik edilmesini ve fosil yakıtlara sağlanan teşviklerin gözden geçirilmesini öngörmektedir. En son 12 Aralık 2015 tarihinde kabul edilen Paris Anlaşması[5], şu an için iklim değişikliği ile mücadelede gelinen en son aşamayı temsil etmektedir. YEN yatırımları son 10 yıllık süreçte, enerjisi piyasasının liberalleşmesi ile birlikte dörde katlayarak 2014 yılında 270,2 milyar dolara ulaşmıştır. Buna 50 MW'den büyük hidro yatırımları da eklendiğinde miktar 301 milyar dolara kadar yükselmektedir (UNEP, 2015, 15). İlginç olan son yıllarda YEN yatırımlarının gelişmekte olan ülkelere kaymaya başlamasıdır (REN, 2015, 80). Bu bir anlamda YEN yatırımlarının maliyetli/lüks olduğu ve sadece gelişmiş ülkeler tarafından katlanılabileceği yönündeki yanlış algıyı da tersine çevirmiştir. Nitekim 2015 yılında ilk kez gelişmekte olan ülkelerin YEN yatırımları (hidro hariç) 159 milyar dolar ile gelişmiş ülke yatırımlarının üzerine çıkmıştır. Bunda; Çin, Hindistan ve Brezilya'da yapılan yatırımların büyük katkısı vardır. Türkiye 2014 yılında, özellikle rüzgâra sağlanan cazip krediler sayesinde, 1 milyar dolar üstü yatırım yapanlar kulübüne girmiştir (BNEF, 2015, 11). Gelinen noktada Dünya enerji üretiminde YEN'in payı sürekli yükselmektedir. Küresel nihai enerji üretimine YEN'in katkısı 2013 yılında % 8,5 iken 2014 yılında bu oran %19,1'e kadar yükselmiştir (BNEF. 2015. 11). Diğer yandan emisyon artmaya devam etmektedir. Dolayısıyla enerji emisyonunu kontrol altına almak ve sıcaklık artışını minimize etmek için, fosil yakıtlardan, sıfır karbonlu yeşil teknolojilerine doğru bir dönüşüm kaçınılmazdır (UNEP, 2013, 35).

2. Yen'e Sağlanan Tarife Garantisi Teşviki

TG, en yaygın ve en etkin YEN destek mekanizmalarından biri olarak kabul edilmektedir. İlk kez 1978 yılında ABD'de uygulanmaya başlanmıştır. Günümüzde ulusal ve eyalet bazında toplam 107 yerde fiilen uygulanmaktadır. Özellikle AB'de geniş bir uygulama alanına sahiptir. AB Komisyonu tarafından en düşük maliyetli teşvik mekanizması olarak görülmektedir (Connor vd., 2013, 8).

Tablo 1: TG Uygulayan Ülkelerin Listesi

YÜKSEK GELİRLİ: 1. Andora, 2, Avustralya, 3. Avursutra, 4. Kanada, 5, Hırvatistan, 6. G. Kıbrıs, 7, Danimarka, 8. Estonya, 9. Finlandiya, 10. Fransa, 11. Almanya, 12. Yunanistan, 13. İrlanda, 14. İsrail, 15. İtalya, 16. Japonya, 17. Kuveyt, 18. Letonya, 19. Litvanya, 20. Lüksemburg, 21. Malta, 22. Hollanda, 23. Y. Zelanda, 24. Norveç, 25. Polonya, 26.Portekiz, 27.Rusya, 28.Singapur, 29.Slovakya, 30.Slovenya, 31.G.Kore, 32.İspanya, 33.İsveç, 34.İsviçre, 35.Trinidad, 36. Bir. Arap. Em., 37.İngiltere, 38.ABD, 39.Uruguay.
ÜST ORTA GELİRLİLİ: 40.Arnavutluk, 41.Bulgaristan, 42.İran, 43.Marshal Ad., 44.Sırbistan, 45.Cezayir, 46.Çin, 47.Jamaika, 48.Mauritius, 49.Seyşeller, 50. Arjantin, 51.Kolombiya, 52.Ürdün, 53.Meksika, 54.G. Afrika, 55.Azerbaycan, 56.Kosta Rika, 57.Kazakistan, 58.Montenegro, 59.St. Lucia, 60.Beyaz Rusya, 61.Dominik Cumh., 62.Lübnan, 63.Nambia, 64.St. Vincent ve Grenadines, 65.Belize, 66.Ekvator, 67.Libya, 68.Palau, 69.Tayland, 70.Borsa Hersek, 71.Fiji, 72.Makedonya, 73.Panama, 74.Tunus, 75.Bostwana, 76.Grenada, 77.Malezya, 78.Peru, **79.Türkiye,** 80.Brezilya, 81.Macaristan, 82.Maldivler, 83. Romanya.
ALT ORTA GELİRLİ: 84.Ermenistan, 85.Hindistan, 86.Nikarafua, 87.Filipinler, 88.Ukrayna, 89.Mısır, 90.Endonezya, 91.Nijerya, 92.Senegal, 93.Viyetnam, 94.Gana, 95.Moldova, 96.Pakistan, 97.Sri Lanka, 98.Honduras, 99.Mongolia, 10.Filistin, 101.Suriye.

[2] Uluslararası Enerji Ajansının (IEA) yaptığı bu beşli sınıflandırma bu gün; AB ülkeleri ve Türkiye tarafından da benimsenmiştir. Bkz., YEN Kaynaklarının Belgelendirilmesi ve Desteklenmesine İlişkin Yönetmelik, (m. 3/b).
[3] BMİDÇS'ne 195 ülke ve Avrupa Birliği taraftır. Türkiye 24 Mayıs 2004 tarihinde imzalamıştır.
[4] Protokol'e, 192 ülke ve AB taraftır. Türkiye 26 Ağustos 2009 tarihinde dahil olmuştur.
[5] Türkiye Paris Anlaşmasına 22 Nisan 2016 tarihinde taraf olmuştur. Anlaşmaya taraf olan ülkeler küresel ortalama sıcaklık artışının 1,5-2 santigrat derece aralığında sınırlandırılması konusunda bir uzlaşma sağlamışlardır.

DÜŞÜK GELİRLİ: 102.Kenya, 103.Ruanda, 104.Tacikistan, 105.Tanzanya, 106.Uganda, 107.Nepal.

Kaynak: (REN, 2015, 99-101'den derlenmiştir).

TG uygulamasında, YEN'den üretilen elektriğe oldukça uzun bir dönemi (15-25 yıl gibi) kapsayacak şekilde, sabit bir fiyattan alım garantisi sunulmaktadır. Alım fiyatı, üretilen elektriğin kilovat saati esas alınarak belirlenmekte ve genellikle teknolojinin türüne bağlı olarak farklılaşmaktadır. Bu anlamda güneş gibi yatırım ve bakım maliyeti yüksek teknolojiler, rüzgâra kıyasla daha yüksek TG'den yararlanabilmektedir (Rio ve Gual, 2004, 222; Abolhosseini ve Heshmati, 2014, 5). TG düzeyleri, ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği gibi, aynı teknoloji için farklı garantiler de sunulabilmektedir. Tablo 2'de OECD genelinde gösterge alım fiyatları yer almaktadır.

Tablo 2: Ülke Bazında Gösterge TG Düzeyleri

OECD Üyesi Ülkeler (EUR/kWh)					
Ülkeler	**Rüzgâr (İç)**	**Rüzgâr (Dış)**	**Güneş PV**	**Biyokütle**	**Küçük Hidro**
Avusturya	0.095	-	0.190 – 0.276	0.100 – 0.150	0.05
Belçika (federal)	0.05	0.090	0.15	0.02	0.05
Kanada/Ontario	0.086	-	0.259 – 0.410	0.097 – 0.103	0.091 – 0.098
Çek Cumh.	0.082 - 0.108	0.108	0.45	0.077 - 0.103	0.081
Danimarka	0.037	0.083'e kadar	0.054 – 0.080	0.020	-
Estonya	0.051	0.051	0.073	0.051	0.051
Finlandiya	0.0835-902	-	-	-	-
Fransa	0.082	-	0.0818-3475	0.125	0.06
Almanya	0.05 - 0.089	0.15	0.1178-1702	0.06 - 0.1433	0.042 – 0.127
Yunanistan	0.07 - 0.09	0.07 - 0.09	0.40 - 0.55	0.07 - 0.08	0.07 – 0.08
Macaristan	0.095	-	-	-	0.029 – 0.052
İzlanda	0.059	0.059	-	0.072	0.072
İsrail	0.24-31(1)	-	0.40	-	-
İtalya	0.127-291	0.205-216(2)	0.135 – 0.288	0.110 – 0.257	0.096 – 0.257
Japonya	0.190– 0.474	-	0.345 – 0.394	0.112 – 0.336	0.207 – 0.293
Kore	0.072	-	0.49	-	0.051
Lüksemburg	0.08 – 0.10	0.08 – 0.10	0.28 – 0.56	0.103 – 0.128	0.079 – 0.103
Hollanda	0.118	0.186	0.32 - 0.40	0.115 – 0.177	0.073 - 0.125
Polonya	0.157	-	0.265	0.038	0.169
Portekiz	0.074	-	0.257 – 0.47	0.119	0.075
Slovakya	0.05 – 0.09	-	0.45	0.072 - 0.10	0.066 – 0.10
Slovenya	0.087– 0.094	-	0.267 – 0.414	0.074 - 0.224	0.077 – 0.105
İspanya	0.073	-	0.32 – 0.34	0.107 - 0.158	0.077
İsviçre	0.055- 0.125	-	0.39 – 0.61	0.095 – 0.011	
Türkiye	**0.055 0.075**	**-**	**0.095 – 0.14**	**-**	**0.05 – 0.067**
İngiltere	0.051– 0.241	0.37	0.082 – 0.177	0.12	0.051 – 0.241

ABD/Vermont	0.087 0.188	-	0.208	0.093	0.091
ABD/Wisconsin	0.054 0.062	-	0.085	0.062 – 0.066	-

Kaynak: (Bahar Heymi vd, 2013, 37-38).

TG sağlanırken; yatırım riski, proje maliyeti ve teknolojik ömür gibi değişkenler dikkate alınabilmektedir. Almanya, İspanya, Portekiz ve Danimarka gibi başarıyla uygulanan TG modellerinde, alım fiyatı üretim maliyetine mümkün olduğunca yakın belirlenmektedir. Bu sayede yatırımcılar için gelecekteki fiyat dalgalanmalarına karşı yüksek güvenlik ve gerçek proje maliyetlerine göre alım garantisi sunulmaktadır. TG'nin, üreticilere yapılan ödemenin enerji piyasası fiyatına bağımlı olup olmamasına göre değişen iki farklı uygulaması bulunmaktadır. TG'nin piyasa fiyatlarına bağımlı olmadığı modele; sabit fiyat modeli, piyasa fiyatına bağımlı olduğu modeline ise primli fiyat modeli adı verilmektedir. İlk modelde, YEN'den üretilen ve şebekeye sunulan elektrik için sabit/minimum bir fiyattan alım garantisi sağlanmaktadır. İkinci modelde ise YEN'in çevresel ve sosyal niteliklerini ya da farklı YEN teknolojilerinin üretim maliyetlerini yansıtacak şekilde, elektriğin piyasa fiyatına, bir prim ilavesi yapılmaktadır. Bu iki seçenekten en yaygın olanı, sabit fiyat modelidir. Prim fiyat modelin ise etkin bir rekabet imkânı sunmak bakımından tercih edilebilmektedir (Couturen ve Gagnon, 2010, 956).

2.1. Piyasa Fiyatından Bağımsız TG Modeli

Piyasa fiyatından bağımsız tarife garantisi modelinin, 4 farklı uygulama şekli vardır. Bunlar; sabit fiyat modeli, enflasyona endeksli model, aşamayı tarife modeli ve spot piyasa fiyatı modelidir.

2.1.1. Sabit Fiyat Modeli

Burada üreticiye sözleşme süresi boyunca elektriğin perakende fiyatından bağımsız olarak, sabit bir fiyat ödenmektedir. Böylece perakende fiyatı artsa da azalsa da üreticiye önerilen fiyat değişmemektedir. Bir başka deyişle YEN üreticileri elektrik fiyatındaki değişmelerden etkilenmeden, önerilen garanti bedeli almaya devam edeceklerdir. Bu yüzden, önerilen fiyatın gerçekçi olması önemlidir. Uygulamada genellikle proje maliyetleri yüksek olan güneş paneli sistemlerine, rüzgâr teknolojilerine kıyasla daha yüksek alım garantisi verilmektedir. Bu modelin başarılı bir şekilde uygulandığı Almanya'da 2000-2008 döneminde YEN üretimi %200'ün üzerinde artarak; %6,3'ten %15'e kadar yükseldiği gözlenmiştir (Couturen ve Gagnon, 2010, 957). Modeli temel eleştirisi enflasyonu dikkate almamasıdır. Bu durumda üreticinin elektrik satışından elde edeceği gelirin gerçek değeri zaman içinde azalabilmektedir. Bu yüzden genellikle teknolojik faydalı ömür göz önünde bulundurularak, garanti süreleri daha uzun belirlenmekte ve garanti miktarları YEN kaynağının maliyetine göre ayarlanmaktadır (Schaffer ve Bernauer, 2014, 16).

2.1.2. Enflasyona Ayarlı Tarife Modeli

Bu modelde, elektriğin perakende fiyatı arttıkça, önerilen miktar da aşamalı olarak artmaktadır. Böylece YEN üreticilerinin gelirinin gerçek değeri korunmaktadır. Bu şekilde sabit fiyat modeli için ileri sürülen temel eleştiri de ortadan kalkmaktadır. Enflasyon ayarlamasının çok farklı uygulamaları söz konusudur. İrlanda'da fiyat önceden belirlenmiş bir formülasyon ile yıllık enflasyona göre yeniden hesaplanmaktadır. İspanya'da enflasyon ayarlaması dört aylık ya da yıllık dönemler şeklinde yapılmaktadır. Kanada/Ontoria'da üretilen elektriğin taban fiyatının %20'si oranında bir enflasyon ayarlaması yapılmaktadır. Fransa'da teknolojinin türüne bağlı olarak %40-100'ü arasında, İrlanda ise %100 oranında enflasyon ayarlaması söz konusudur. Enflasyona ayarlı TG modelinin temel avantajı, tüketici fiyatlarındaki değişmelere karşı ilave koruma sağlamak suretiyle, yatırımcıların risk algısını pozitif yönde etkilemesidir. Ayrıca nispeten düşük başlangıç tarife fiyatları sayesinde, politikacılar açısından da uygulanabilirliği daha kolaydır. Ancak sözleşme süresi boyunca düzenli ve yüksek bir fiyat ödenmesini gerektirdiği için, uzun dönemde bütçe ürezinde bir yük oluşturacağı yönünde eleştirilmektedir (Couturen ve Gagnon, 2010, 957-958).

2.1.3. Aşamalı Tarife Modeli

Bu modelde, ilk yıllarda daha yüksek tarife ödemesi öngörülmektedir. Buna göre; başlangıç yıllarında elektriğin perakende fiyatının üzerinde bir tarife belirlenirken, belli bir süre geçtikten sonra tarife perakende fiyatının altına düşürülmektedir. Bu tarife modelinin de farklı uygulama şekilleri mevcuttur. Örneğin Minnesota'da sözleşme süresinin ilk on yılında daha yüksek, kalan on yılda daha düşük fiyat tarifesi

uygulanmaktadır. Slovenya'da ise tarife fiyatı beşinci yılın sonunda %5, onuncu yılın sonunda %10 oranında azaltılmaktadır. Bu tür bir tarife modelinin temel avantajı, YEN projesi sahiplerine desteğe en fazla ihtiyaç duydukları projenin başlangıç zamanlarında daha yüksek bir gelir akışı sağlamak suretiyle projenin yüksek olan başlangıç maliyetini hafifletmektir. Bununla birlikte aşamalı bir tarife modelinin temel endişesi, düşük rüzgârlı alanlardaki projelerin daha fazla desteklenmesi ile sonuçlanabilecek olmasıdır (Couturen ve Gagnon, 2010, 958).

2.1.4. Spot Piyasa Fiyatı Modeli

Bu modelde, spot piyasa fiyatı ile öngörülen fiyat arasındaki boşluk/açık esas alınarak, öngörülen fiyat artırılmakta ya da azaltılmaktadır. Bu yüzden, piyasa fiyatına bağımlı bir model gibi algılanabilmektedir. Ancak YEN üreticisi açısından ödenecek tarife fiyatı sabit kaldığı için, gerçekte piyasa fiyatından bağımsız model grubunda değerlendirilmektedir. Bu modelin başarıyla uygulandığı Hollanda'da YEN'den üretilen elektriğin fiyatı, spot piyasa fiyatının 2/3 altına düşerse, aradaki fark ya da boşluk sübvanse edilirken, tersi durumda ise üreticilere yapılan sübvansiyon azaltılmaktadır. Bu modelinin en temel eleştirisi spot piyasa fiyatı ile tarife fiyatı arasındaki boşluğun Hazineden karşılanacak olmasıdır. Bu da tarifenin belli bir kısmının vergi ile finanse edilmesi (İspanya örneğinde olduğu gibi) anlamına gelmektedir (Couturen ve Gagnon, 2010, 959).

2.2. Piyasaya Fiyatına Bağımlı TG Modelli

Piyasa fiyatına bağımlı TG modelinin ise üç farklı uygulama şekli bulunmaktadır. Bunlar; sabit prim modeli, değişken prim modeli ve sabit yüzde modelidir.

2.2.1. Sabit Prim Modeli

Bu model özünde sabit tarife modeline benzer şekilde YEN üreticisine bir alım garantisi sunmaktadır. Ancak ondan farklı olarak piyasa fiyatına belli bir prim ilavesi yapılmaktadır. YEN üreticisine ödenen fiyat elektriğin piyasa fiyatına göre dalgalanmakta ve piyasa fiyatları yükselirse daha fazla, düşerse daha az ödeme yapılmaktadır. Burada da üreticiye yapılan ödeme, teknolojinin türüne ve projenin büyüklüğüne göre farklılaşabilmektedir. Bu modelde, fiyatın piyasa talebine göre değişmesine izin verildiği için rekabetçi elektrik piyasası düzenlemeleri ile daha uyumlu olduğu söylenebilir (Couturen ve Gagnon, 2010, 960, 62). Şu an; Çek Cumhuriyeti, Slovenya, Estonya, Danimarka gibi ülkelerde bir seçenek olarak uygulanmaktadır (Ayoub ve Yuji, 2012, 19).

2.2.2. Değişken Prim Modeli

Bu modelin ilkinden farkı daha esnek bir fiyat sunması ve piyasa koşullarındaki değişiklikleri karşılayacak şekilde yapılandırılmasıdır. Değişken prim modelinde elektriğin perakende fiyatı belli bir seviyeye ulaşıncaya kadar, prim miktarı aşamalı bir şekilde azalmakta ve bir noktada prim miktarı sıfıra düşmek suretiyle üretici spot piyasa fiyatını kabul etmek zorunda kalmaktadır. Bu modelin uygulamasında amaç, elektriğin perakende fiyatı yükseldiğinde oluşacak spekülatif kazançları minimize etmek, tam tersine elektriğin piyasa fiyatın düştüğünde ise yatırımcıya yüksek yatırım güvencesi sağlamaktır. Bu model, tarifenin proje maliyeti ile çok daha uyumlu olmasını kolaylaştırmaktadır. Ayrıca, uygulamada ödeme miktarına alt ve üst limitler de konmak suretiyle, sabit prim modeline yöneltilen eleştiriler ortadan kaldırılmaktadır (Couturen ve Gagnon, 2010, 961).

2.2.3. Sabit Yüzde Modeli

Burada üreticiye yapılan ödeme tam anlamıyla piyasa fiyatındaki değişmelere bağlı olarak belirlenmektedir. Perakende fiyatı dalgalandıkça tarife fiyatı da dalgalanmaktadır. Bu nedenle YEN üreticileri açısından oldukça riskli bir modeldir. Zira elektrik fiyatı aniden yükselirse üreticiler bundan spekülatif fayda sağlarken, elektrik fiyatının ani düşmesi halinde de kazançlarında kısa süreli bir düşüş yaşayabilecektir (Couturen ve Gagnon, 2010, 961). Bu model 1990-2000 yılları arasında Almanya ve Danimarka'da ve 2004-2006 yılları arasında İspanya'da uygulanmıştır. Almanya'da projenin büyüklüğüne ve teknolojinin türüne bağlı olarak tarife fiyatı, perakende elektrik fiyatının maksimum %90'ı, Danimarka'da %85'i, İspanya'da %80-575'i arasında belirlenmiştir. Ancak özellikle İspanya uygulaması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Zira elektrik fiyatlarının oldukça yüksek olduğu dönemlerde çok yüksek

değişken ödemelere yol açmıştır (Palmer vd., 2011, 3976-77). Bu olumsuz tecrübeler dolayısıyla sabit yüzde modelinin günümüzde tercih edilmesi çok olası görünmemektedir

2.2.4. Uygun Tarife Modelinin Belirlenmesi

Aşağıdaki tabloda uygun bir tarife yapısı ve düşük risk seçeneklerini içeren bir tarife modeli yer almaktadır. Tablonun son sütunu en düşük riskli tarife modelini yansıtmaktadır.

Tablo 3: Tarife Garantisinin Yapısı ve Düşük Risk Seçenekleri

Yapısı/Tasarımı	Seçenekler	Düşük riskli seçenek
Ara bağlantı ve satın alma tercihleri:	a) Ara bağlantı garantisi, b) Ara bağlantı önceliği, c) Satın alma garantisi, d) İletim önceliği	**Hepsi uygulanabilir:**
YEN Sözleşmesi:	a) Sözleşmesiz, b) Standart sözleşme, c) Kaynak bazında sözleşme	**Standart sözleşme uygulanmalıdır:**
Sözleşme süresi:	a) Kısa vadeli (1-7 yıl), b) Orta vadeli (8-14 yıl) v) Uzun vadeli (15-20 yıl)	**Uzun ve hizmet süresi ile eşit olmalıdır:**
Tarife Seviyesi:	a) Üretim maliyeti esaslı, b) Değer esaslı*),	**Her ikisi de uygulanabilir:**
Ödeme şekli:	a) Sabit fiyat tarifesi, b) Primli fiyat tarifesi, c) Spot piyasa farkı tarifesi**.	**Sabit fiyat tarifesi tercih edilmelidir:**
Satın alınan ürünler:	a) Elektrik, b) YEN Kredileri, c) Emisyon kredisi, d) Kapasite.	**Hepsinin bir arada olması ve makul bir getiri oranından satılması, en uygun olanıdır**.
Alım garantisi:	a) Yüzde yüz, b) Kısmi alım garantisi (sadece satın alınan fazla elektrik için).	**Yüzde yüz alım garantisi uygulanmalıdır**
Tarifenin ayarlanması:	a) Periyodik olarak gözden geçirme b) Otomatik ayarlama (yılda %5 azalma),, c) Kapasiteye göre otomatik ayarlama (100 MW'den sonra %5 azalma gibi), d) Önceki piyasa performansına göre ayarl.	**Şeffaf ve açıkça tanımlanmış tarife ayarlama mekanizması uygulanmalıdır:**
Tarife limiti ve limit aşımı (kuyruk)	a) Kapasiteye göre limit, b) Üretime göre limit, c) Mükellefiyete göre limit, d) Limitsiz.	**Limit tercih edilmeyebilir:**
*Portekiz'de garanti seviyesi belirlenirken; YEN üretimi ile tasarruf edilen çevresel maliyetlerin değeri ve YEN şebekelerinde önlenen zararların değeri esas alınmaktadır. **İspanya geçmişte ödeme şekillerinden her ikisini de (sabit ve primli) kullanmıştır. Hollanda ise sadece spot piyasa farkı modelini kullanmıştır.		

Kaynak: (Jacobs vd., 2013, 603-605'ten derlenmiştir).

3. Avrupa Birliğinde Tarife Garantisi Uygulaması

AB, 2020 yılı için %20 (ulaştırmada %10) ve 2030 yılı için %27 YEN hedefi belirlemiştir. (Knopf vd., 2015, 50). Bu bağlayıcı YEN hedeflerine ulaşabilmek için AB'nin tercih ettiği temel teşvik politikası, ülkeye göre oldukça farklılık gösteren, TG uygulamasıdır. Almanya, Portekiz ve Litvanya gibi bazı ülkeler sabit tarife garantisi sağlamaktadır. İspanya ve Macaristan iki ya da üç farklı tarife (gün/gece, zirve/dip) garantisi seçeneğine sahiptir. Litvanya'da tarife; döviz kurları ya da doğal gaz fiyatlarına endekslenmektedir. Bulgaristan ve Çek Cumhuriyeti'nde ayarlamalı tarife uygulaması bulunmaktadır. Bazı ülkeler ise prim garantisi (Danimarka, İspanya, Estonya ve Slovenya, Çek Cumhuriyeti gibi) vermektedir. Avrupa Rüzgâr Enerjisi Birliği'nin (EWEA) yaptığı bir araştırma AB-27'de özellikle sabit tarife garantisinin etkili sonuç doğurduğunu (özellikle garanti seviyesinin üretim maliyetinden yüksek olduğu İspanya ve Almanya gibi) göstermiştir. Diğer yandan sabit fiyat garantisinin kamu maliyesi üzerinde ilave bir yük oluşturma riski nedeniyle İspanya ve Çek Cumhuriyeti zaman içinde TG uygulamasında değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır (TR 83, 2011, 9). Tablo 4'de AB genelinde TG uygulamasının özeti yer almaktadır.

Tablo 4: AB Ülkelerinin YEN Teşvik Politikalarının Özeti

Ülke	Hedef ve Politikalar	Açıklama ve Yorumlar
Avusturya	1) YEN hedefi; %34,	1) TG: 13 yıl (biyokütle 15 yıl; 5,68-19,31cent/kWh)
Danimarka	1)YEN hedefi; %30,	1) TG (on yıl için).
Finlandiya	1) YEN hedefi; %38,	1) TG
Fransa	1) YEN hedefi; %23,	1) TG (15-20 yıl)
Almanya	1) YEN hedefi; %18,	1) TG (20 yıl azalan oranlı),
Yunanistan	1) YEN hedefi; %18,	1) TG (on yıl),
İrlanda	1) YEN hedefi; %16,	1) TG (rüzgâr, küçük hidro ve çöp gazı ayrı, biyokütle ayrı)
İtalya	1)YEN hedefi; %17,	1) TG (güneş, rüzgâr ve biyoyakıt için),
Lüksemburg	1) YEN hedefi; %11,	1) TG (10 yıl, güneş PV 20 yıl),
Hollanda	1) YEN hedefi; %14,	1) TG (5, 12 ve 15 yıl, 0.15 EUR/Kwh),
Portekiz	1) YEN hedefi; %31,	1) TG,
İspanya	1) YEN hedefi; %20,	1) TG (sabit ya da primli),
G. Kıbrıs	1) YEN hedefi; %13,	1) TG
Çek Cumh.	1) YEN hedefi; %13,	1) TG (15 yıllık süre ile yüksek miktarda),
Estonya	1) YEN hedefi; %25,	1) TG (Primli, biyokütle ve hidro 7, diğerleri 12 yıl),
Macaristan	1) YEN hedefi; %13,	1) TG (teknolojiye göre değişen miktarda),
Letonya	1)YEN hedefi; %23,	1) TG (kısa süreli),
Litvanya	1) YEN hedefi; %40,	1) TG,
Malta	1) YEN hedefi; %10,	1) TG,
Slovakya	1) YEN hedefi; %14,	1) TG (düşük miktarda),
Slovenya	1) YEN hedefi; %25,	1) TG,
Bulgaristan	1) YEN hedefi; 16,	1) TG (düşük seviyede),

Kaynak: (KPMG, 2015, 4-28).

Birlik içerisinde YEN üretiminde lider ve rol model ülkelerden biri olan Almanya, 1991 yılından itibaren TG uygulamaktadır. Bu anlamda Birlik içerisinde öncü olmuştur. TG, sayesinde 1 milyonun üzerinde küçük güneş üreticisi elektrik piyasasına girmiştir. Alman modeli şu an kırktan fazla ülke tarafından tercih edilmektedir. Birçok modelin aksine oldukça yüksek bir garanti sunulması (7-51 cent arası) YEN yatırımlarını cazibesini artırmaktadır (Frondel vd., 2010, 4048-49-50; Lehr vd., 2012, 358; Schleicher, 2012, 65). YEN'in payının oldukça yüksek olduğu (%26) Danimarka, Birlik içerisinde enerji bağımlılığı sorununun üstesinden gelmiş tek ülkedir.. AB ülkeleri arasında TG modelinin en iyi uygulandığı (1993'den beri) ülkelerden biridir. TG kapsamında verilen destek miktarı, diğer ülkelerin aksine bütçeden karşılanmak yerine elektrik faturaları üzerinden tüketicilere (kamu hizmeti harcı yoluyla) yansıtılmaktadır (KPMG, 2013: 18; Norden, 2013). Birlik üyesi ülkeler arasında YEN hedefi en yüksek olanlardan (2020 yılı için %38) biri olan Finlandiya'da sabit fiyat garantisi sayesinde YEN kaynak kullanımı (özellikle biyokütle) büyük artış göstermiştir. (Lehtovaara vd., 2013: 34; EREC, 2010: 4; Hirvonen vd., 2015, 74). Fransa, 2020 yılına kadar %23 YEN hedefine ulaşabilmek için, küçük hidro (12MW'den az) ve güneş için 15-20 yıl gibi uzun süreli alım garantisi vermektedir. (KPMG, 2015, 26-29; IEA, 2009, 91 vd). Hollanda bütün enerji türleri için 5, 12 ve 15 yıllık sürelerle maksimum; 0.15 EUR/Kwh garanti sunulmaktadır (Rooijen ve Wees, 2006, 61-63; TR 83, 2011,12-13). YEN üretiminde en iyi uygulama örnekleri arasında yer alan İspanya, 2014 yılında üretilen elektriğin %40,4'ü YEN kaynaklarından elde etmiştir. 2007 yılında elektrik fiyatındaki değişimleri saatlik olarak takip eden primli tarife modeline geçilmiştir. Ancak 2008 yılında bu sistemde de değişikliğe gidilmiş ve yılda dört kez güncel garanti oranları açıklanmaya başlanmıştır. (KPMG, 2015, 67; IEA, 2015, 33). Avrupa'da en yüksek rüzgâr kapasitesine sahip ülkelerden olmasına karşılık gerçek potansiyelinin ve 2020 için öngörülen %15 YEN hedefinin oldukça gerisinde kalan İngiltere, YEN'i desteklemek için 2010 yılında TG uygulamasına geçmiştir. Bu sayede YEN'in hızlı bir gelişme gösterdiği gözlenmiştir (IEA, 2012, 35; KPMG, 2015, 71-72). İtalya, kısa bir sürede (son altı yılda) güneş paneli kurulumunda dünya lideri haline gelmiştir. Bu hızlı ve geniş büyümenin sebebi, 2012'ye kadar süren bir seri TG planının uygulanmasıdır. 16 Ekim 2014 tarihinde TG sisteminde bazı değişikliklere gidilmiş, güneş paneli tesislerine (200 kW üstündeki güneş paneli tesislerine) üç farklı garanti seçeneği getirilmiştir (Antonelli ve Desideri, 2014, 583; IEA, 2009, 71).

4. Hindistanda Tarife Garantisi Uygulaması

Hindistan'da başlangıçta devlet tarafından desteklenen enerji sektörü, 1992 yılında özel sektörün katılımını sağlamak amacıyla özelleştirilerek, mali teşvikler ve kurumsal düzenlemeler yoluyla desteklenmeye başlanmıştır. Hindistan dünyada YEN konusunda bir bakanlığa (MNRE) sahip olan tek ülkedir (Panse ve Kathuria, 2016, 423). YEN, özellikle 1995'ten itibaren gelişmeye başlamıştır. Rüzgâr kurulumunda Dünya beşincisi olup,y ayrıca karbon kredisi satan en büyük ikinci ülkedir. Dünyadaki toplam 1081 projenin yaklaşık %32'si Hindistan'da bulunmaktadır (Sangroya ve Nayak, 2015, 7). Tablo 5'ten de de görüldüğü gibi 13 eyalet tarife garantisi (GBİ) sunmaktadır. Ancak teşvikin miktarı ve anlaşma süresi oldukça farklılık göstermektedir. Örneğin Tamil Nadun 3,39/kWh INR garanti sunarken, Uttarakhand 5.15/kWh INR ye kadar oldukça yüksek bir alım garantisi vermektedir. Tarife miktarları, kapasite kullanım faktörü (gerçek enerji üretimi/rüzgâr tribününün toplam kapasitesi) esas alınarak belirlenmektedir. Bu yüzden, kapasite kullanım faktörü daha düşük olan eyalet, rekabetçi bir getiri sağlamak için daha yüksek garanti sunarken, kapasite kullanım faktörü yüksek olan eyalet ise daha düşük garanti sunmaktadır. Örneğin, Uttarakhand eyaletinin %20 daha düşük kapasite kullanım faktörüne sahip olduğu varsayımı altında, Tamil Nadu'ya göre, daha yüksek garanti sağlaması gerekmektedir. Hindistan için yapılan bir araştırma, teşvik sunan eyaletlerde, herhangi bir teşvik sunmayan az sayıdaki diğer eyaletlere göre 2001-2011 döneminde daha fazla rüzgâr enerjisi kurulumu gerçekleştirildiğini göstermiştir (Sangroya ve Nayak, 2015, 24).

Tablo 5: Hindistan'da Eyalet Bazında Garanti Uygulamaları

Eyalet	TG (INR olarak)	Süre (yıl)	Üçüncü Parti Satış**	Öz Kullanım
Andhara Pradesh	2.50	25	Ruhsatlı	İzinli
Gujarat	4.23	25	Ruhsatlı	İzinli
Haryana	6.15	25	Ruhsatlı	İzinli
Karnataka	3.740	10	Ruhsatlı	İzinli
Kerala	3.64	20	Ruhsatlı	İzinli
Madhya Pradesh	4.35	25	Ruhsatlı	İzinli
Maharashtra	Rüzgâr Bölgesi I-IV; 5.67,4.86*: 4.93,4.23*; 4.20,3.60*; 3.78,3.24*	13	Ruhsatlı	İzinli
Odisha	5.31,4.48*	13	Ruhsatlı	İzinli
Punjab	5.96,5.36*	10	Ruhsatlı	İzinli
Rajasthan	5.18,4.90*	25	Ruhsatlı	İzinli
Tamil Nadu	3.51	20	Ruhsatlı	İzinli
Uttarakhand	Rüzgâr Bölgesi I-IV; 5.15,4.75*; 4.35,4.0*; 3.65,3.35*; 3.20,2.90*	25	Ruhsatlı	İzinli
West Bengal	5.70	10	Ruhsatlı	İzinli
*(hızlandırılmış amortisman ile birlikte). ** Üreticilerinin rüzgâr enerjisini kamudan ziyade özel dağıtım şirketlere satmalarına izin verilmektedir. Genellikle bu şirketler elektriğe daha yüksek fiyat vermektedirler. Bu sayede rüzgâr tribünü projelerinden elde edilen getiri teşvik edilmektedir.				

Kaynak: (Sangroya ve Nayak, 2015, 21-22).

5. Türkiye'de Tarife Garantisi Uygulaması

Türkiye 2023 yılı için %30 YEN hedefi belirlemesine karşın, halen toplam enerji tüketimi içerisinde; doğalgaz, kömür ve petrol ağırlıklı konumlarını sürdürmektedir. Buna karşılık YEN kaynaklarının toplam birincil enerji tüketimi içindeki payı sadece %2,0 (hidro dahil %10) civarındadır (ETKB, 2016, 8). Ancak YEN tüketimi son 10 yılda sürekli artmıştır. Şöyleki; 2014 yılında bir önceki yıla göre %21,7 oranında artış göstermiştir. Bununla birlikte halen Türkiye'nin YEN tüketiminin Avrupa-Avrasya ortalamasının oldukça altında seyretmektedir (BP, 2015, 38). 2001 yılında yürürlüğe giren 4628 Sayılı Elektrik Piyasası Kanunu ile birlikte YEN teşvik edilmeye başlanmıştır. Ancak YEN'i teşvik eden asıl Kanun 18 Mayıs 2005 tarihinde yürürlüğe giren 5346 Sayılı YEN Kaynaklarının Elektrik Üretimi Amacıyla Kullanılması Hakkındaki Kanundur. Bu Kanunun temel amacı; YEN kaynak kullanımını yaygınlaştırmak ve bu kaynakları güvenilir

biçimde ekonomiye kazandırmaktır. Türkiye şu an, yatırım aşamasındaki projeler dahil, rüzgâr potansiyelinin dörtte birini değerlendirmektedir. Avrupa'nın en az üç katı güneş ışınımına sahip olmasına karşılık, güneş enerjisinden faydalanma oranında Avrupa'nın oldukça gerisindedir. Güneş enerjisinin henüz binde ikisi ancak değerlendirilmektedir (Türkyılmaz, 2015, 11; ETKB, 2016, 18). Jeotermal enerji üretiminde Dünya potansiyelinin sekizde birine sahip olmasına karşın, bu potansiyelin şu ana kadar %3'ünden (ısınma amaçlı) faydalanabilmiştir (TUYEEP, 2014, 50). YEN potansiyeli içinde en önemli yeri hidrolik olmakla birlikte onun da ancak %41'i kullanılabilmektedir (Türkyılmaz, 2015, 11; ETKB, 2016, 18). Türkiye'de biyokütle enerjisi düşük bir yaygınlık düzeyine sahiptir. Ancak 2009 yılından beridir toplam biyogaz ve biyokütleden elektrik üretimi için başvurulan lisans sayısında ciddi bir artış gözlenmektedir (Eser ve Polat, 2015, 217-220; Simsek ve Simsek, 2013, 2). 5346 Sayılı YEN Kanunu ile YEN yatırımcılarına 10 yıl süre ile sabit fiyat garantisinden yararlanma imkanı getirilmiştir. Tablo 6'dan da görüleceği gibi garanti miktarı; 7,3 ila 13,3 cent/kWh arasında değişmektedir. En fazla alım garantisi, kurulum maliyeti diğerlerine göre daha yüksek olan güneş ve biyokütle enerjisine sağlanmıştır. Yerli kaynakların kullanımı ilave olarak desteklenmektedir. Buna göre; 31.12.2015 tarihinden önce işletmeye giren lisanslı üretim tesislerinde kullanılan mekanik ve/veya elektro-mekanik aksamın yurt içinde imal edilmesi halinde 5 yıl süreyle; 0,4 ve 2,4 Dolar/cent/kWh arasında değişen miktarlarda yerli katkı ilavesi yapılacaktır (Bkz., 5346 Sayılı Kanun, m. 6/B ve ekli II Sayılı Cetvel). Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu 02 Ekim 2016 tarihinde, Lisanssız Elektrik Üretimine İlişkin Yönetmeliğin "yerli ürün kullanımının desteklenmesini" düzenleyen 21 inci maddesini yürürlükten kaldırılmıştır. Oysaki enerji santralleri için kullanılan makin ve techizatların yaklaşık %70,04'ünün ithal edildiği göz önünde bulundurulduğunda, teknolojik olarak dışa bağımlılığın azaltılması için yerli cihaz üreticilerinin daha fazla desteklenmesi gerekmektedir. (Dünya Gazetesi, 2016a).

Tablo 6: Türkiye'de YEN için Uygulanan Sabit Fiyat Garantisi

YEN Kaynağına Dayalı Üretim Tesisi Tipi	Uygulanacak Fiyatlar (ABD Doları cent/kWh)
a. Hidroelektrik üretim tesisi	7.3
b. Rüzgar enerjisine dayalı üretim tesisi	7.3
c. Jeotermal enerjisine dayalı üretim tesisi	10.5
d.Biyokütle üretim tesisi (çöp gazı dahil)	13.3
e. Güneş enerjisine dayalı üretim tesisi	13.3

TG'nin, YEN yatırımlarını teşvik etme noktasında son derece faydalı olduğu görülmektedir. Özellikle 2010 yılı sonunda alım garantisi miktarlarının güncellenmesinin ardından, YEN yatırımları yerli ve uluslararası yatırımcıların daha fazla ilgisini çekmeye başlamıştır (TUYEEP, 2014, 11). Gelinen noktada, YEN Kaynaklarını Destekleme Mekanizması (YEKDEM) kapsamında ürettiği elektriği sabit tarife garantisi ile şebekeye satan santral sayısı 647'ye yükselmiştir (Dünya, 2016b, 19). Ancak halen sağlanan garanti miktarları birçok Birlik üyesi ülkeden düşüktür ve sözleşme süresi daha kısadır. YEN yatırımcıları açısından TG'nin devamlılığı oldukça önemlidir. Garanti süresinin 2020 yılında bitecek olması yeni YEN yatırımlarını nispeten yavaşlatmıştır. Garanti süresinin 10 yıldan birçok Birlik üyesi ülkede olduğu gibi, 20 yıla çıkartılması yerli ve yabancı YEN yatırımcılarının YEN piyasasına girmesini daha da hızlandıracaktır (Saygın ve Çetin, 2011, 35-36; Kaya ve Kılıç, 2012, 124-125).

6. Sonuç ve Değerlendirme

YEN hedefleri olan ve bu hedefleri desteklemek üzere tasarlanmış politikalara sahip bulunan ülkelerin (özellikle Almanya, İspanya, Brezilya, Çin gibi) enerji piyasasındaki rekabet güçlerini artırıyor olmaları, YEN'e yönelik destek mekanizmalarının ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Bu anlamda en etkin YEN destek mekanizmalarından biri tarife garantisidir. Dünya genelinde farklı uygulama şekilleri olan TG modelleri içerisinde en çok tercih edilen sabit fiyat garantisi seçeneğidir. Dolayısıyla enflasyona endeksli bir sabit tarife modeli ya da aşamalı bir tarife modeli YEN'in teşvik edilmesinde en iyi iki seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye özelinde bakıldığında ise, tarife fiyatlarının AB ülkelerindeki seviyeye çıkartılması ve garanti süresinin 20 yıla kadar uzatılması YEN yatırımlarının cazibesini daha da artıracaktır.

Kaynakça

Abolhosseini S. and Heshmati A. (2014). The Main Support Mechanisms to Finance Renewable Energy Development, IZA Discussion Paper No. 8182, May 2014.

Antonelli M., Desideri U. (2014). The doping effect of Italian feed-intariffs on the PVmarket, Energy Policy67(2014)583–594.

Artigues P. and del Río P. (2014). Combining tariffs, investment subsidies and soft loans in arenewable electricity deployment policy, Energy Policy69(2014)430–442.

Ayoub N. and Yuji N. (2012). Government alintervention approachesto promote renewable energies-Special emphasison Japanesefeed-intariff, Energy Policy 43 (2012) 191–201.

Bahar H., Egeland J. and Steenblik R. (2013). Domestıc Incentıve Measures For Renewable Energy Wıth Possıble Trade Implıcatıons, OECD Trade and Environment Paper No. 2013/01.

Berry T. anhd Jaccard M. (2001). The renewable portfolio standard: design considerations and an implementation survey, Energy Policy 29 (2001) 263-277.

BNEF, (2015). Global Trends in Renewable Energy Investment 2015.

BP (2015). Statistical Review of World Energy June 2013.

Connor P., Veit B., Beurskens L. , Ericsson K., Egger C. (2013). Devising renewable heat policy: Overview of support options, Energy Policy 59 (2013) 3–16.

Couturen T. and Gagnon Y. (2010). An analysis off eed-in tariff remuneration models: Implications for renewable energy investment, Energy Policy 38 (2010) 955–965.

Dünya (2016a). Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Vizyonu: Yerli Ekipman Üretimi Panelinin Sonuç Bildirgesi, 9 Aralık Cuma.

Dünya (2016b). YEN Cihazlarında Üs Konumuna Gelmek İstiyoruz, 21 Aralık Çarşamba.

ETKB (2016). Dünya ve Ülkemizin Enerji ve Tabi Kaynaklar Görünümü, SGB, 11, 1 Ocak.

EREC, (2010). European REN Council. Renewable Energy in Europe, Earthscan Ltd. UK.

Eser L. Y. ve Polat S., (2015). Elektrik Üretiminde Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Kullanımına Yönelik Teşvikler: Türkiye Ve İskandinav Ülkeleri Uygulamaları, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Sayı 12 Ocak 2015.

Frondel M., Ritter N., Schmidt C. M. , Vance C. (2010). Economic impacts from the promotion of renewable energy technologies: The German experience, Energy Policy 38 (2010) 4048–56.

Ghiollarnath C. N. (2011). Renewable Energy Tax Incentives and WTO Law: Irreconcilably Incompatible? An Examination of the WTO-Consistency of Direct Corporate Tax Incentives for the Development of Renewable Energy, Wolf Legal Publishers.

Hirvonen J., Kayo G., Cao S., Hasan A., Sirén K. (2015). Renewable energy production support schemes for residential-scale solar photovoltaic systems in Nordic conditions, Energy Pol.,72–86.

IEA (2015). Energy Policies of IEA Countries, Spain, 2015

IEA (2012). Energy Policies of IEA Countries, The United Kingdom, 2012.

IEA (2009). Energy Policies of IEA Countries, Italy, 2009.

IEA (2009). Energy Policies of IEA Countries, France, 2009.

Jacobs D., (2009). Framework Conditions and International Best Practices for Renewable Energy Support Mechanisms, Baku, Azerbaijan, 14-18 December.

Jacobs D., Marzolf N., Paredes J. R., Rickerson W., Flynn H., Becker-Birck C., Solano-Peralta M. (2013). Analysis of renewable energy incentives in the Latin America and Caribbean region: The feed-in tariff case Energy Policy 60 (2013) 601–10.

Kaya D. and Çanka K. F. (2012). Renewable Energies and Their Subsidies in Turkey and some EU countries-Germany as a Special Example, J. Int. Env. Application & Science, 7 (1): 114-27.

Knopf B., Nahmmacher P., Schmid E. (2015). The European renewable energy target for 2030-An impactassess- ment of the electricity sector, Energy Policy, 85; 50–60.

KPMG, (2015). Taxes and İncentives For Renewable Energy, September, 2015.

KPMG, (2013). Taxes and İncentives For Renewable Energy, September, 2014.

Lehr U., Lutz C., Edler D. (2012). Green jobs? Economic impacts of renewable energy in Germany, Energy Policy 47 (2012) 358–64.

Norden, (2013). Efficient strategy to support renewable energy, Nordic Council of Ministers 2013, http://dx.doi.org/10.6027/TN2013-545.

Palmer K., Paul A., Woerman M. , Steinberg D. C. (2011). Federal policies for renewable electricity: Impact sandinteractions, Energy Policy, 39 (2011) 3975–91.

Panse R. and Kathuria V. (2016). Role of policy in deployment of wind energy: evidence across states of Indi, Renewable and Sustainable Energy Reviews53(2016)422–32.

Ren, (2015). Renewables 2015 Global Status Report. http://www.ren21.net/wp-content/uploads/2015/07/REN12-GSR2015_Onlinebook_low1.pdf.

Rio P., and Gual M., (2004). The Promotıon Of Green Electrıcıty In Europe: Present And Future, European Environment Eur. Env. 14, 219–34.

Rooijen Sascha N.M. van and Mark T. van Wees (2006). Green electricity policies in the Netherlands: an analysis of policy decisions, Energy Policy 34: 60–71.

Sangroya D. and Nayak J. K. (2015). Development of Wind Energy in India İnternatıonal journal oF renewable energy research,.5, (1); 1-13

Saygın H. and Çetin F. (2011). Recent Developments in Renewable Energy Policies of Turkey, 25-40, Renewable Energy –Trends And Applications, Edited by Majid Nayeripour and Mostafa Kheshti, Published by InTech Croatia.

Schaffer L. M. and Bernauer T. (2014), Explaining government choices for promoting renewable energy, Energy Policy, 68: 15–27.

Schleicher T. R. (2012). How renewables will change electricity markets in th enext five years, Energy Policy 48: 64–75.

Simsek H. A. and Simsek N., (2013). Recent incentives for renewable energy in Turkey, Energy Policy, 63: 521–30.

TR 83, (2011), TR 83 Bölgesi yenilenebilir enerji raporu, 2011.

Türkyılmaz, O. (2015).Enerji Politikaları Artan Bağımlılık Çıkmazında, TMMOB, 200:20.

TUYEEP (2014). Türkiye Ulusal Yenilenebilir Enerji Eylem Planı, Aralık 2014.

UNEP, (2015). Global Trends in Renewable Energy Investment 2015.

UNEP (2013). Frankfurt School-UNEP Centre/BNEF. Global Trends in Renewable Energy Investment, 2013.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Sosyal Güvenliğin Tasarruflar Üzerindeki Etkileri: Kuramsal Açıdan Değerlendirme[1]

Yrd.Doç.Dr. Volkan Yurdadoğ [2]

Özet

Özellikle 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren, ülke ekonomileri açısından giderek daha büyük bir öneme ve paya sahip olan sosyal gü¬venliğin ekonomi yönünden önemli etkileri bulunmaktadır. Bu çalışmada sosyal güvenlik kavramsal ve tarihsel gelişim süreci açısından açıklanarak, sosyal güvenliğin tasarruflar ve sermaye birikimi üzerine olan etkileri kuramsal bir çerçevede ele alınıp incelenerek, literatürde yapılan çeşitli ampirik çalışmalar ışığında da değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Sosyal Güvenlik, Sosyal Güvenliğin Tasarruflar Üzerindeki Etkileri*

1. Giriş

Çağdaş uygarlığın ortak bir sorunu ve ulaşılması gereken bir hedef olan sosyal güvenlik deyimi geniş ve dar anlamlarda ele alınabilmekte tanım ve açıklamaları yapılabilmektedir. Kapsamı ve amacı dikkate alındığında, genellikle sosyal güvenlik politikaları ile sosyal güvenlik sistemlerini kapsayacak şekilde incelenen sosyal güvenlik terimi aynı anda hem bir düşünceyi, hem de bu düşünceye işlerlik kazandıran kurumsal bir yapıyı yansıtmaktadır. Sosyal güvenlik politikaları sosyal korumanın amaç ve hedefini; sistemler ise amaçların yanısıra, oluşturulan özgün hukuksal teknikleri ve kurumları kapsar (Güzel ve Okur, 1992, s. 2; TOBB, 1994, s. 12; Dilik, 1992, s. 5).

Ekonomi ve sosyal politika ile sosyal güvenlik arasında kopmaz bağlar olup, ekonomik ve sosyal koşullar sosyal güvenlik sistemlerinin hazırlayıcı ve yönlendirici faktörleri olmuştur. Bu açıdan, sosyal güvenlik sistemlerini yönlendiren bu önkoşulların kavranılması sistemin kendinin özümlenmesi anlamına gelir (Güzel ve Okur, 1992; TOBB, 1994, s. 22-23; Özşuca, 1990, s. 11).

Ekonomi ile sosyal güvenlik arasında karşılıklı bir etkileşim süreci olup, ülkelerin varolan ekonomik yapılarının sosyal güvenliğin gerek biçimlenmesi ve gerekse uygulanmasında etkin bir role sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca milli gelir içinde artan paylarla önemini koruyan sosyal güvenlik de ekonomi üzerinde, sonuç olarak ekonominin genelini ilgilendiren kamu ekonomisine özgü ve benzer etkilere yol

---

[1] Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında Prof.Dr. Muammer TEKEOĞLU danışmanlığında hazırlanan ve 1997 yılında kabul edilen "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Yeniden Gelir Dağılımına Etkileri" başlıklı yayımlanmamış yüksek lisan tezinden yararlanılarak ve gözden geçirilip yeniden düzenlenerek oluşturulmuştur

Bu çalışma Çukurova Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje No: SED-2017-9560

[2] Çukurova Üniversitesi, İİBF, Maliye Bölümü
vyurdadog@cu.edu.tr

açmaktadır (Öncel, 1983, s. 85). Mikro ekonomik ve makro ekonomik açılardan durum incelendiğinde gelir dağılımına, kaynak dağılımına, istihdama, tasarruflara ve sermaye birikimine, büyüme, ekonomik istikrar ve fiyatlar genel düzeyi üzerine olan etki belirmekte ve ilgili sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Öncel, 1983, s. 85-100).

2. Sosyal Güvenlik Tanımı ve Gelişimi

Richardson, sosyal güvenliği "amacı amme tedbirleriyle; kendi iradeleri dışında meydana gelen sebeplerden dolayı; kazançları kesilen, asla yeterli olmayan veya ciddi şekilde azalmış olanlara ve bunların geçindirmekle yükümlü oldukları kimselere yeterli bir geçim seviyesi sağlayacak gelir garantisi ve sağlık hizmeti tanımak" (Richardson, 1970, s. 19) olarak tanımlarken, Talas'a göre sosyal güvenlik, "bir ülke halkının bugününü ve yarınını güvence altına almayı amaçlayan ve birbiri arasında sıkı bir birlik ve uyum kurulmuş olan bir kurumlar bütünü" olarak anlaşılmaktadır (Güzel ve Okur, 1992, s. 6; Sözer, 1991, s. 6). P.Fisher'e göre de "beşeri sermayeye bir katkı, şahsi tatmin ve geleceğinden emin olma şeklinde gayri maddi üretim, zorunlu bir tasarruf aracı olarak yatırımların hızlandırıcısı, ekonomik talep dengesinin sağlayıcısı, gelirin adil bir şekilde dağılımını sağlayarak milli üretimden elde edilen yararı azami kılan bir mekanizmadır" (Serter, 1994, s. 85; Yazgan, 1975, s. 24). Dilik'in tanımlamasına göre ise sosyal güvenlik "belirli sosyal risklerin iktisadi sonuçlarına, daha açık bir deyişle, yol açabilecekleri gelir kayıpları ve gider artışlarına karşı kişilerin güvenliklerinin sağlanmasıdır" (Dilik, 1992, s. 10).

Sosyal güvenlik birbiriyle ilgili, ama kavramca ayrı iki hedefi amaçlamaktadır. Birinci hedef, minimum gelir desteğini garanti etmek olup, ikinci hedef hayat standartlarındaki düşüşü azaltmaya yardımcı olmaktır (Pechman, Aaron ve Taussig, 1968, s. 55) . Görüldüğü üzere, sosyal güvenlik fakirliği engellemeden daha geniş amaçlara sahiptir. Bireylerde bir güvenlik duygusu sağlayan sosyal güvenliğin temel görevi, bireylere ve ailelere sosyal riskler dolayısıyla hayat seviyeleri veya hayat standartlarında belli bir çizginin altına düşmeyeceği garantisini vermektir. Bu amaç, yalnızca ihtiyaç ortaya çıktığı zaman onu karşılama hedefini değil, tehlikeleri önleme ve eğer önlenemeyen tehlikelerle karşılaşırlarsa bireylere ve ailelere en iyi ayarlamaları yapabilmelerini sağlayacak hizmetleri faaliyetlerini de kapsar (ILO, 1994, s. 18-19) . Sosyal güvenlik kavramı, çeşitli açılardan değişik biçimlerde tanımlanabilmektedir. Bu bağlamda, sosyo-ekonomik açıdan sosyal güvenlik zorunlu bir tasarruf, sigorta ve gelirin yeniden dağılımı programlarının birleşimi olarak kabul edilmektedir. Bunlar arasında tasarruf ve sigorta fonksiyonları öncelikli ve ağırlıklıdır. Gelirin yeniden dağılımı fonksiyonu ise ilk iki fonksiyonun bir sonucudur ve etkinliği ilk iki fonksiyonun etkinliği ile doğru orantılıdır. Sosyal güvenlik içinde yer alan sosyal yardım programları ise gelirin yeniden dağılımı üzerinde doğrudan etkilidir (TOBB, 1994, s. 36).

Yapılan bu açıklamalar ışığında, sosyal güvenliğin temel işlevleri şu ana başlıklar altında toparlanabilir (Güzel ve Okur, 1992, s. 5-7; TOBB, 1994, s. 17-19):

-Bireye ekonomik güvence sağlama

-Sosyal güvenliğin önleyici işlevi

-Sosyal güvenlik ve kişiliğin geliştirilmesi

-Sosyal güvenliğin sosyal devlet ve sosyal adaleti yaşama geçirme işlevi .

İnsanların eşit ve özgür doğup yaşadıkları önermesinden hareket eden 1789 Fransız Devrimi birey-toplum, birey-devlet ve toplum-devlet arasındaki ilişkilere yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bireyle devlet arasındaki tüm aracı kurumları kaldırmaya yönelik bu yeni anlayış çerçevesinde, her türlü mesleki birlik ve ortaklıklar yasaklanmış, laikliğin benimsenmesiyle de o güne kadar uygulanan yardım mekanizmaları köklü bir değişime uğramıştır (Çelikoğlu, 1994, s. 16; Özşuca, 1990, s. 13; Güzel ve Okur, 1992, s. 16-17; TOBB, 1994, s. 23) . Endüstri devrimiyle birlikte değişen sosyo-ekonomik yapı içerisinde geleneksel teknikler hızla anlamını yitirmeye, yetersiz hale gelmeye başlamıştır. Geleneksel aile yapısı bozulmuştur. Yeni bir sosyal alt tabaka olan işçi sınıfı varlığını sürdürmede güvensizlik içinde olup, düşük ücretler yüzünden de yoksulluk ve sıkıntı içindedir. Gerek ortaya çıkan bu güvensizlik ve sefalet ortamı, gerekse çeşitli ve hakim doktrin tarafından zararlı bulunan akımların önlenmesi isteği sonucu, yeni bir sosyal güvenlik ihtiyacı olarak çalışanlara sosyal güvenliği bir lütuf olarak değil, hak olarak sağlayan modern sosyal güvenlik (kurumu) olarak (zorunlu) sosyal sigortalar ilk olarak 1889 yılında Bismarc tarafından Almanya'da kurulmuştur. Bu süreç içerisinde sistem, giderek devletçe üstlenilen bir görev ve düzenlenen

bir sistem haline dönüşmüştür (Yazgan, 1975, s. 20-24; Çubuk, 1986, s. 169-170; Erkul, 1987, s. 132,134; Serter, 1994, s. 86-88; TOBB, 1994, s. 23-24; Güzel ve Okur, 1992, s. 16-18; Dilik, 1992, s. 40-42).

Sosyal güvenliğin gelişmesini etkileyen diğer bir önemli durum da geniş bir toplum kesimi açısından ekonomik güvencesizlik yaratan 1929 krizidir. Sosyal güvenliğin modern dönemi olarak da adlandırılan krizi izleyen dönemde,refah devleti anlayışı etkin olmuştur. İlerleyen süreçte sosyal güvenliğin sadece işçi sınıfı için değil, bir toplum politikası olarak ele alınarak kapsamının genişletilmesi ve toplumun tüm bireylerine yaygınlaştırılması ve buna bağlı olarak, öteki insan hakları yanında, sosyal güvenlik hakkının da kabul edilmesiyle yeni bir sosyal güvenlik anlayışı ortaya çıkmıştır. Belirtilen özellikleri taşıyan ABD, Yeni Zelanda ve Beveridge Raporu (İngiltere) modern sosyal güvenlik sistemlerinin kurulmasında öncü olmuşlar ve diğer ülkeler için bir model oluşturmuşlardır (Güzel ve Okur, 1992, s. 25-26; TOBB, 1994, s. 29).

Sosyal güvenlik yöntemleri açısından bakıldığında, sosyal sigorta yönteminin diğer yöntemlere göre tercih edilmekte olup, gün geçtikçe daha fazla kabul edilmesini belirleyen unsurlar olarak sosyal sigortaların finansman açısından daha avantajlı bir durum yarattığı ve vergilerle karşılaştırıldığında primlerin daha kolay kabullenebilir bir yük olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Ayrıca zorunluluk ilkesinden dolayı zorunlu tasarruf özelliği taşıyarak, tasarruf seviyesini yükseltme ve fon birikimine imkan vererek ekonomik gelişmeye olumlu etki yaratabilmesi gibi özellikleri de belirleyen diğer unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır (İşveren, 1991, s. 32). Kısacası sosyal güvenlik sistemi, bir sigorta programı olmasının ötesinde ekonomi üzerinde olumlu ve olumsuz bir çok dolaylı etkide bulunmaktadır. Sosyal güvenlik Keynesgil anlamda otomatik dengeyi sağlama, zorunlu tasarruf yaratma, geliri yeniden dağıtma gibi dolaylı işlevlerini yerine getirirken, portföy kararlarını da etkileyerek, bireysel tasarrufları ve bireyin emeklilik kararlarını değiştirebilmekte, dolayısıyla da sermaye birikimi ve ekonomik büyümeyi etkileyebilmektedirler (Özşuca, 1990, s. 2,46).

Sosyal güvenlik sistemine bakıldığında, aslında her biri bir bütün olarak sistemin ekonomik etkilerinin belirlenmesinde etkili olan aşağıda belirtilen temel özelliklerin bileşimi olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Aaron, 1982, s. 5-7; Alper, 1986, s. 154,155) :

Sosyal güvenlik ivazlarının ortalama kazançlara oranı,

Sosyal güvenlik ivazları ile primleri beklenen değerleri arasındaki farkın büyüklüğü,

Değişik ivazların var olması ve primlerle aradaki bağın koparılması,

İvaz vermede uygulanan kazanç testlerinin varlığı ve faydalananların kazanç testine tabi olmaları,

Sosyal güvenlik ivazlarının ücretler veya fiyatlara göre indekslenmesi,

Sosyal güvenliğin finansman yönteminin kapitalizasyon veya dağıtım temeline göre kurulması.

3. Sosyal Güvenliğin Tasarruflar Üzerindeki Etkileri

3.1. Kuramsal Analitik Sorunlar Çerçevesinde Değerlendirme

Sosyal güvenliğin ekonomik etkileri hakkındaki kuramsal tartışmalarda, çözülmemiş analitik sorunların varlığı ön plana çıkmaktadır. Bu sorunlardan birincisi, bireylerin ne kadar uzağa dayanan planlama ufkuna sahip oldukları ve ekonomik kararlarını almada ne kadar bilgiyi bir araya getirip aldıklarıdır. Bu temel soruna ilaveten, tartışmanın esası tek bir kuramın, farklı kültürel geçmişe ve değişik eğitim seviyelerine sahip bireylerin hayatın ve ekonomik koşulların tamamen farklı evrelerindeki çeşitli davranışlarını yeterli biçimde gösterip göstermeyeceğinde odaklanmaktadır.

Bireylerin ekonomik kararlarını alırken geleceğe bakmada hangi derecede davrandıklarıyla ilgili üç değişik görüş vardır. En sık kullanılanı hayat devresi (yaşam boyu) modeli (life- cycle model) olmak üzere, diğer görüşler de kuşaklararası model (multigeneration model) ve kısa hedefli model olarak ortaya çıkmaktadır (Aaron, 1982: 10 ; Özşuca, 1990: 46,47).

3.1.1. Hayat Devresi (Yaşam Boyu) Modeli

Hayat devresi davranış modeli, karar alma birimi belirgin olmamakla birlikte, bireylerin veya ailelerin ne kadar çalışacakları, ne kadar tüketimde ve tasarrufta bulunacaklarına, bugünkü ve beklenen

kazançlarına, servete, tasarrufların getiri oranına ve yaşa bağlı olarak karar verdiklerini ileri sürmektedir. Bu model, Keynesyen teorinin toplam tüketimdeki zaman serisi verileri ile bireysel tüketici davranışlarını bağdaştıramaması üzerine, ilk defa Franco Modigliani tarafından ileri sürülmüş ve ekonomistlerce geliştirilmiştir (Aaron, 1982, s. 12; Gutierrez, 1990, s. 294).

Modelin öngörülerine bakıldığında, halkın bütün gelir ve servetini bekledikleri hayat devreleri boyunca tüketmeyi planladığı varsayımı ortaya çıkmaktadır. Yani kişilerin hayatı çalıştıkları dönem ve emeklilik olmak üzere iki döneme ayrılmakta ve kişiler hayat boyu tüketimlerinden aldıkları faydayı maksimize etmeyi istemektedirler. Bu iki dönemdeki hayat boyu bütçe kısıtı altında emekliliği için kaynak biriktirmek amacıyla çalışan, çalışma süresince tasarrufta bulunmaktadırlar. Dolayısıyla, sosyal sigorta sistemlerinde ücretlerden yapılan kesintiler, yapılacak olan bireysel tasarrufların yerine geçmektedir (Soydemir, 1993, s. 25; Gutierrez, 1990, s. 294). Ayrıca model; tüketicilerin beklenmedik yerden gelen kazançlarının çoğunu tasarruf edecekleri, emeklilerin eksi tasarrufta bulunacakları ve bu yaşlı insanların gençlere göre beklenmedik kazançlarının daha büyük bir bölümünü tüketecekleri öngörülmektedir.

Hayat devresi modeline göre, sosyal güvenliğin sağladığı yıllık yardımlar bakımından tasarruflar ve emek arzı üzerindeki etkileri iki durumu birbirinden ayırarak yani sağlanan yardımlarla ödenen primlerin bugünkü beklenen değerlerinin karşılaştırmasına göre incelenmektedir (Aaron, 1982, s. 12). Birinci durum sağlanan yıllık yardımların ödenen primlere eşit olması olarak ele alındığında, uygulanan primler bireyin gönüllü olarak tasarruf edebileceği miktardan büyük olmadığı ve faiz oranı toplam ücretlerin büyüme oranına eşit olduğu sürece sosyal güvenlik sisteminin tüketim ve emek arzı ve bunlardan dolayı da refah üzerinde etkisi bulunmamaktadır. Ödenen primler beklenen tasarrufu aşsa bile, eğer çalışan işçi mevcut tüketimini korumada yeterli sosyal güvenlik yardımları hesaplamada kullanılan aynı oranda borç alabilirse, sosyal güvenliğin yine herhangi bir etkisi olmamaktadır (Aaron, 1982, s. 14). Bu modele göre böyle bir sistem bireysel tasarrufları sosyal güvenlik primleri kadar aynı oranda azaltır. Bu ikamenin birebir olması için sosyal sigorta sisteminde toplanan fonların yönetimi sonucunda yatırılan primlerin zaman değerinin korunuyor olması gerekmektedir. Ama ulusal tasarrufları azaltıp azaltmadığı sosyal güvenlik sisteminde finansman yönteminin fon biriktirme yani kapitalizasyon yöntemi veya dağıtım yöntemine göre uygulanmasına bağlı olmaktadır (Soydemir, 1993, s. 25; Break, 1981, s. 60).

Kapitalizasyon yönteminin uygulandığı bir sosyal güvenlik sistemi eğer gelecekte sağlamak zorunda olduğu yardımların bugünkü değerine eşit bir fon toplayabilir ve diğer vergi ve kamu harcamaları sosyal güvenlik kesenekleri ve yardımlarından bağımsız bir şekilde işliyorsa, bu gelir akımı bütçe fazlasını artıracaktır. Bu durum sigortalı bireylerin bireysel tasarruflarındaki azalışı kamu tasarruflarındaki artış ile dengeleyecektir. Ama dağıtım yönteminin uygulandığı bir sosyal güvenlik sisteminde, toplam tasarruflar azalacaktır. Bu azalma kapitalizasyon yönteminin uygulandığı sistemde elde edilen fonların faiz kazancına eşittir (Aaron, 1982, s. 15; Özşuca, 1990, s. 48). İkinci durum, halka sağlanan yardımların ödenen primlerden büyük olması olarak ele alındığında, hayat devresi modelinde bu basit yıllık yardım sisteminin, piyasa faiz oranlarına göre değerlendirildiğinde, tüketim, tasarruf ve emek arzını etkileyeceği ileri sürülmektedir. Gelecekte hak edilen yardımların, ödenen primlerle ve piyasa faiz toplamından fazla olan kısmı sigortalı işçi tarafından ücret artışı gibi görülmektedir. Böyle bir ücret artışının emek arzı üzerindeki etkisi elde edilen hayat boyu servet artışına bağlıdır. Marjdaki daha yüksek ücretler, ek çalışmayı daha çekici yapmakta ama toplam gelirdeki artış da bireylerin daha fazla boş zamanı istemesini teşvik etmektedir. Emek arzının artacağı veya düşeceği de bu iki etkinin hangisinin ağır bastığına bağlı olmaktadır (Aaron, 1982, s. 15; Özşuca, 1990, s. 49).

Hayat devresi modeline göre, prim ödemelerini aşan hak edilen yardımlardaki artışlar tüketimi artırmakta ve tasarrufu düşürmektedir. Durumu bir ücret artışı olduğu biçiminde anlayan sigortalı işçi, gelirindeki bu artışın bir kısmını tüketmeyi tercih edecek ve bunu gerçekleştirmek için de gönüllü tasarrufunu düşürecek veya mevcut tüketimini artırmak için borçlanmayı artıracaktır (Aaron, 1982, s. 16; Özşuca, 1990, s. 49).

3.1.2. Kuşaklararası Model

Hayat devresi modelini ele alırken, modelin iki sorunla karşılaştığı ve açıklamada yetersiz kaldığı görülmektedir. Birinci karışık sorun insanların neden miras bıraktıkları, bağış ve yardımda bulunduklarıyla ilgili olup, ikinci sorun da hane halkı anketlerinde ortaya çıkan, insanlar arasındaki tüketim ve tasarruf davranışlarındaki değişikliğin çok azını açıklayabilmesi, yetersiz kalması olarak belirtilmektedir.

Kuşaklararası model ise, sosyal güvenliğin bu akımları yaşlılarca bırakılan mirasları artırmak ve alınan yardımları azaltmak biçiminde etkilediği savına dayanmaktadır (Aaron, 1982, s. 20). Ayrıca herkesin hayat devresi modelinin ileri sürdüğü gibi davrandığı düşünüldüğünde bile, bir dereceye kadar da olsa miras olayıyla karşılaşılmaktadır. Ayrıca yapılan bazı çalışmalarda da örneğin Amerika'da insanların miras arzusuyla birikim yapmalarının özel tasarrufların büyük bir kısmını oluşturduğu ileri sürülmektedir (Aaron, 1982, s. 21). Bu modele göre, miras bırakılan bireyin, bireysel tüketimi için harcadığı son lira ile miras için ayrılan son liranın marjinal bireysel faydalarını eşitlediği öngörülmektedir. Bundan dolayı eğer birey şimdi veya gelecekte kendisi için tüketmektense, bir lira daha fazla birine miras bırakmaktan daha büyük tatmin sağlıyorsa; mirasını artırmak için bir lira daha fazla tasarruf edecektir. Kotlikoff ve Summers'ın mirası tasarrufun egemen güdüsü olarak değerlendirdiği belirtilmektedir (Aaron, 1982, s. 21, Özşuca, 1990, s. 50).

Bu modelde sosyal güvenliğin ekonomik etkilerinin analizinde bireylerin mirasçılarının tüketiminden dolaylı bir tatmin sağladıklarının varsayılması, miras öğesine belirleyici bir rol kazandırmakta ve önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Hayat devresi modeli gibi, sigortalı işçilere ödedikleri primlere eşit yardım sağlayan bir sosyal güvenlik sisteminin ekonomik etkilerinin bulunmadığı öngörülmektedir. Bununla beraber, hayat devresi modelinden farklı olarak, eşitliğin olmadığı diğer durumlarda da bireylerin ekonomik davranışları üzerinde hiç bir toplam etkinin bulunmadığı, çünkü bireylerin miraslarını hayat boyu elde ettikleri servet artışını dengeleyecek biçimde ayarladıkları öngörülmektedir (Aaron, 1982, s. 22, Özşuca, 1990, s. 50).

Modelde belirtilmek istenen bir nokta, sosyal güvenliğin çocukların yaşlı ebeveynlerine yaptıkları yardımları azaltarak etkide bulunduğudur. Sosyal güvenlik böylece çocukları babalarının "negatif mirasından" kurtarmaktadır. Sonuç olarak sosyal güvenlik diğerlerinden yaşlılara yapılan yardımı azaltmakla birlikte, yaşlıların ve genç kuşağın tüketim olanaklarını etkilemediği ve değiştirmediği görülmektedir. Kısaca bu modele göre sosyal güvenlik tasarrufları ve emek arzını etkilemektedir (Aaron, 1982, s. 23, Özşuca, 1990, s. 51).

3.1.3. Kısa Hedefli Model

Hayat devresi ve kuşaklararası model, bireylerin elde edilebilir en iyi bilgilere bağlı olarak tam rasyonel biçimde davrandıklarını varsaymakta ve bundan dolayı uzun zaman dilimlerini içeren planlar hazırlamaktadırlar. Oysa bir çok ekonomistin fikri bireylerin bu modellerce önerildiği gibi her zaman rasyonel hayat dönemi planı yapmadıkları biçimindedir (Aaron, 1982, s. 23-24; Özşuca, 1990, s. 51).

Bireyler iki oldukça değişik nedenden dolayı gerekli derecede rasyonel davranmayabilirler. Birincisi, bireylerin irrasyonel davranmaları yani davranışlarının birbirleriyle tutarlı olmayan kurallar ve tercihler grubu biçiminde olmasıdır. İkincisine göre ise, bireyler rasyonel davranabilir ancak çoğu kararlarında hayat devresi ve kuşaklararası modelde varsayılandan daha kısa bir planlama ufku kullanılmaktadır. Bireyler uzun dönemli planlar yapmanın maliyetine, elde edilebilir bilginin kalitesine ve hataların sonuçlarına bağlı olarak farklı tip kararları veya çeşitli yaşlarında ayrı planlama hedefleri kullanılmaktadır. Uzun dönemli plan kullanmaktalar ama geleceğe çok az önem vermekte ve bir çeşit iskonto uygulamaktadırlar.

Kısa hedefli modeller, bireylerin hangi tip planlama hedefini kullandıklarını niçin seçtiklerini açıklamasız bıraktığından dolayı teorik açıdan bazı inceliklerden yoksun olmaktadırlar (Aaron, 1990, s. 24; Özşuca, 1990, s. 52).

Sosyal güvenliğin ekonomik etkileri incelediğinde, kısa hedefli modelden elde edilenin diğer iki modeldekinden bir çok yönden oldukça farklı olduğu göze çarpmaktadır. En uç biçimde, model bireylerin genellikle bir yıl olmak üzere sadece bir zaman birimi ileriye baktıklarını ve sosyal güvenliğin bir vergi transferi sistemi biçiminde göründüğünü ileri sürmektedir. Prime esas oluşturan kazançlar için üst sınır uygulandığında, bu üst sınırın altında kazananlar için sosyal güvenlik ücret oranında bir azalma gibi görünmektedir. Bu üst sınırın üstünde kazananlar için ise sosyal güvenlik primi çalışmanın marjinal getirisini azaltmadan harcanabilir geliri azalttığından dolayı emek arzını artırmaktadır (Aaron, 1982, s. 29; Özşuca, 1990, s. 52).

Bu modele göre, uygulanan prim harcanabilir geliri azaltarak bütün sigortalı çalışanların tüketimlerini azaltma yönünde bir etkide bulunmaktadır. Sosyal güvenlik haklarına önem vermeyen sigortalı için gelecekte elde edilecek yardımlar bugünkü tüketimini ve tasarrufunu etkilemeyecektir. Yardıma hak

kazanıp almakta olan sigortalılarda ise etkiler açısından tam tersi olmakta ve yardımlar ücret dışı geliri ve dolayısıyla tüketimlerini artırmakta ve emek arzını azaltıcı yönde etkide bulunmaktadır. Her ikisi açısından etkiler bir bütün olarak ele alındığında, kısa hedefli modelde, dağıtım yöntemi uygulanan bir sosyal güvenlik sisteminin tüketim üzerinde çok az veya hiç bir etkide bulunmayacağı ileri sürülmektedir.

Modelin daha az uç bir biçiminde ise, bireylerin hayat dönemlerinden daha az süreli planlar yaptıkları ama bunun planlama hedeflerini yaşla değiştirme olanağına izin verdiğini belirtilmektedir. Böyle bir model sadece yaşlı çalışandan olmak üzere hayat devresi modeline benzer sonuçlar ortaya koymaktadır (Aaron, 1982, s. 25,26 ; Özşuca, 1990, s. 52-53).

3.2. Sosyal Güvenliğin Tasarruflar Üzerinde Etkilerinin Kuramsal ve Ampirik Çalışmalar Çerçevesinde Değerlendirmesi

Sosyal güvenlik sistemi emeklilik, malullük, ölüm gibi bir çok nedenden dolayı ortaya çıkan gelir kayıplarına ve gider artışlarına karşı bir güvence sağlamaktadır. Bu programlar olmadan önce, bu tehlikelere karşı tek güvence bireysel tasarruflardır. Ancak, bu risklere karşı güvence sağlamakta bireysel tasarrufların yetersiz kalması, lonca üretim sistemindeki orta sandıklarından, modern sosyal güvenlik programlarından katılım esasına dayanan sosyal sigortaya kadar sosyal güvenlik programlarının ortaya çıkmasını gerekli kılmıştır. Gelişim süreci içinde sosyal güvenlik incelendiğinde de toplu tasarruflarla, bireysel tasarrufların yetersizliğini ortadan kaldırma amacının temel felsefe olarak belirlediği görülmektedir (Pechman, 1977, s. 37; Alper, 1986, s. 158).

Tasarrufları mobilize eden geleneksel tasarruf kurumlarıyla birlikte yarı mali kurumlar içinde tasnif edilmeye başlanan sosyal güvenlik kurumlarının tasarrufları mobilize etme yeteneği kabul edilmekle birlikte, sistemce yaratılan tasarrufların toplam yurt içi tasarrufları artırıp artırmadığı tartışılmaktadır (Özşuca, 1990, s. 2).

Makro ekonomik açıdan yurtiçi tasarrufları, özel gönüllü tasarruflar ve zorunlu kamusal tasarruflar biçiminde iki kısma ayrılmakta ve sosyal güvenlik sistemi aracılığıyla oluşan tasarruflar zorunlu kamusal tasarruflar arasında yer almaktadır (Dündar, 1976, s. 61,62).

Sosyal güvenlik sisteminin gerçek tasarruf mobilize etme potansiyeli, yaratılan fonların öncelikle sosyal karşılık ödeme ve sigorta kesenekleri rejimlerinde yapılacak değişikliklerden zarar görmeden kalmasını sağlayabilme ve fonların gerçek değerini aşındıran enflasyonun tahrip edici etkilerinden koruyabilme olanaklarına bağlı olmaktadır. Sosyal güvenliğin bireylere emeklilik geliri garanti etmesinin, emeklilik döneminde gerekli olan gönüllü tasarrufları azaltabileceği, ayrıca sigortalıların ölümü durumunda, geride kalan bağımlılarına gelir bağlanmasının da miras bırakmak amacıyla tasarruf yapılmasını gereksizleştirebileceği öne sürülmektedir. Sosyal güvenlik keseneklerinin ise vergi dışında kalmasıyla hükümetlerin dolaysız vergi gelirlerini artırma olanağını engelleyebileceği, dolayısıyla da kamu tasarruf olanaklarını azaltabileceği diğer bir tartışma konusu olarak belirmektedir. Böylece sosyal güvenlik sistemin mobilize edeceği tasarrufların yanısıra, özel ve kamu tasarruflarında ortaya çıkabilecek olası değişmelere bağlı olarak, ekonomide oluşan net tasarruflar belirlenecektir (Özşuca, 1990, s. 53,132).

Sosyal güvenlik kurumlarınca gelir-gider dengesini sağlamak için seçilen finansman yöntemi, tasarruflar ve sermaye birikimi düzeyini etkileyen belirleyici bir öğe olarak ortaya çıkmaktadır. Seçilen finansman yöntemine bağlı olarak tasarrufların değiştiği tartışılmaktadır.

Tartışmanın temel konusu dağıtım yöntemine dayanan kamu sosyal güvenlik sistemlerinin tasarrufları ve sermaye birikimini düşürdüğü buna karşın, kapitalizasyon yöntemine dayanan özel sosyal güvenlik sistemlerinin tasarrufları ve sermaye birikimini teşvik ettiği konusunda odaklanmaktadır (Butare, 1994, s. 25-27; Thompson, 1983, s. 14-43).

Samuelson (1958), geliştirdiği tüketim borçlanma modeliyle, dağıtım yönteminin kapitalizasyon yöntemine göre ekonomik olarak daha uygun olduğunu belirtmektedir. Samuelson, dağıtım modelinde, nüfus ve emek gücü arttığı sürece alınan keseneklerin yapılan sosyal gelir ödemelerinden, kapitalizasyon yöntemine göre daha yüksek olacağını öne sürmektedir. Samuelson'ın sermaye birikimi olmadığını varsayarak kısmi denge içinde değerlendirmede bulunduğu belirtilmektedir. Buna karşılık, diğer bir araştırmacı Hu(1979), dağıtım yöntemine dayanan bir sosyal güvenlik sisteminin uzun dönem etkilerini incelemek amacıyla bir genel denge modeli oluşturmuştur. Hu, sosyal güvenlik sisteminin neo-klasik genel

denge büyüme modeli çerçevesinde, uzun dönemde bireysel tasarrufu artıracağını ancak kısa dönemde (kısmi denge modelinde) azalışlar ortaya çıkacağını belirtmektedir. Feldstein (1974), Darby (1979), Munnell (1974) ve Kottlikoff (1979) gibi ekonomistlerin ise, daha yüksek tasarruf oranının sermaye stoku üzerindeki genel denge etkilerinden yola çıkarak, kapitalizasyon yönteminin dağıtım yöntemine göre daha avantajlı olduğunu öne sürdükleri belirtilmektedir (Aktaran(Akt.) Özşuca, 1990, s. 60-63).

Butare bu konuda Feldstein (1974), Cartwright (1984), Palmer (1987), Munnell (1987), Barro (1974) ve Broadway ve Clark (1986) gibi araştırmacıların yaptıkları çalışmaların sonuçlarını şu iki noktada özetlemektedir:

Dağıtım yöntemine dayanan sosyal güvenlik programlarının geçmişteki bireysel tasarruf düzeylerini azalttığı tezini destekleyen çok az kanıt vardır,

Özel emeklilik programlarındaki çalışmalar, emeklilik fonlarındaki sermaye birikimi sonucunda tasarruflarda bazı artışlara yol açıldığını ileri sürmektedirler (Akt. Butare, 1994, s. 27).

Değişik nedenlerden dolayı, gelişmekte olan ülkelerdeki yasal emeklilik programları genellikle, bir fon birikimine yol açan kapitalizasyonun değişik biçimlerine dayanan finansman yöntemlerini seçmişlerdir, Bunun temel nedenlerinden birisi, bu ülkelerin çoğunluğunun ekonomik büyümeyi sağlayacak yeterli sermayeye sahip olmamaları olup, ne vergileme ne de gönüllü tasarruflar sermaye oluşumun yeterince katkıda bulunmaktadırlar (Butare, 1994, s. 23).

Sosyal güvenlik sisteminin finansman kaynağı olarak hangi kaynaktan finanse edildiği önemli olmaktadır. Finansman kaynakları (vergi veya prim) içinde dolaylı ve dolaysız vergilerin ağırlığına, daha doğrusu finansman temelinin tüketim veya gelir olmasına bağlı olarak, özel tasarruflar farklı etkilenecektir.

Sosyal güvenlik sistemini finanse eden yükümlülerin göreli gelir düzeyleri de, sosyal güvenlik sisteminin özel tasarruflar üzerindeki etkisini büyük ölçüde belirleyen bir etkendir. Kuramsal olarak, sosyal güvenlik sistemini finanse edenlerin çoğunluğunun üst gelir diliminde bulunmaları, özel tasarrufları azaltıcı; alt gelir diliminde bulunmaları ise özel tasarrufları artırıcı yönde etki yapacaktır.

Özel tasarrufların milli gelir düzeyinin bir fonksiyonu olarak milli gelir düzeyindeki artışlara bağlı olarak artması beklenir. Milli gelir düzeyi dışında da, sosyal güvenlik kurumlarının ödediği sosyal gelirlerin de özel tasarrufları artırıcı yönde etkide bulunması beklenmektedir.

Sosyal güvenlik kurumları, sigortalılara telafi amacı taşıyan ödemelerde bulunmaktadır. Sosyal ödemelerin telafi amacı taşıması, bu ödemelerin minimum ölçüler içinde olmasını gerektirmektedir. Sosyal güvenlik minimum bir geçim düzeyini sağlama amacından uzaklaştığı ölçüde özel tasarruflar olumsuz etkilenecektir. Sosyal güvenlik gelirinin minimum bir geçim düzeyi sağlayacağı bilinci ise özel tasarrufları teşvik edecektir. Sosyal güvenlik sisteminin yol açtığı yeniden gelir dağılımına bağlı olarak da özel tasarruflar farklı etkilenecektir. Sosyal güvenlik sistemi aracılığıyla gelirin dikey yeniden dağılımı özel tasarrufları azaltıcı, tersine dikey dağılımı artırıcı, yatay yeniden gelir dağılımı ise özel tasarrufları değişmeden bırakıcı yönde etkide bulunacaktır (Özşuca, 1990, s. 137-145).

Ekonomistler için temel bir araştırma alanı olan bu konuda yapılan teorik çalışmalarda, emeklilik programlarının yol açtığı etkiler konusundaki çalışmalar özellikle Feldstein ve Aaron tarafından olmak üzere Modigliani'nin hayat devresi modelinin genişletilmesi özelliğinde odaklanmaktadır (Gutierrez, 1990, s. 294).

Sosyal güvenlik sisteminin bireysel tasarruflar üzerinde etkisi hayat devresi modeli içinde ele alındığında; hayat boyu bütçe kısıtı altında, bireyin optimizasyon probleminin çözümü çalışan kuşağın tasarruf edenler, emeklilerin eksi tasarrufta bulunanlar olduğunu yani bireylerin çalıştıkları yıllarda tasarruf edip, bu tasarruflarını da emeklilik yıllarında tükettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla sosyal güvenlik sistemlerinde ücretlerden yapılan kesintiler, yapılacak olan kişisel tasarrufların yerine geçmektedir (Break, 1981, s. 59; Soydemir, 1993, s. 25; Feldstein, 1980, s. 227).

Sosyal güvenlik sisteminin bireysel tasarruflar üzerindeki etkilerini gösteren bu durum, Feldstein'in adlandırmasıyla "servet ikame etkisi"ni göstermektedir. Sosyal güvenliğin devreye girmesi çalışan işçilerin ilk tasarruflarını değiştirmekte, zorunlu tasarruf ve gönüllü tasarruf olarak iki kısma ayırmaktadır. Ayrıca, eksi tasarruflar, gönüllü tasarrufların sonuçtaki gelir ile beraber emeklilik hakları ile yer değiştirmiştir. Bu

durum, ilk bakışta sosyal güvenliğin tasarruflar üzerinde negatif etkiye sahip olabileceği ve sonrasında zaman içinde elde edilen hakların bireysel tasarrufların birikiminin yerine geçtiğini gösterir (Gutierrez, 1990, s. 294).

Ayrıca bireylerin emeklilik sonrası da aynı gelir düzeyini korumaları için sosyal güvenlik primlerinin yüksek olmasının gerekmesi sonucu tasarruflar üzerinde olumsuz etkiler oluşabilmektedir (Giray, 2017, s. 29).

Tasarruflar üzerinde başka faktörler de etkili olabilmektedir. İkinci ele alınan etki de, yine Feldstein'in adlandırmasıyla "emekliliği teşvik etkisi" olarak belirmektedir. Hayat devresi modeli, emeklilikte elde edilecek sosyal güvenlik gelir ödemelerinin beklenen etkilerini de ele alacak biçimde genişletilebilir ve daha genelleştirilmiş "genişletilmiş hayat devresi modeli" temel alınabilir. Sosyal güvenliğin emekliliği teşvik etkisi ile birlikte daha uzun bir emeklilik dönemindeki gelir gereksinmesini karşılamak üzere, birey artık daha kısa olan çalışma döneminde, daha fazla tasarruf yapmak zorundadır. Bireyin çalışma yıllarındaki tüketimi azalırken, tasarruflarının artmakta kısacası servet ikame etkisiyle ters bir etkide bulunduğu görülmektedir (Break, 1981, s. 60; Feldstein, 1980, s. 228; Soydemir, 1993, s. 25; Özşuca, 1990, s. 70).

Geleneksel hayat devresi modeline göre, bire bir oranında "servet ikame etkisi" ile sosyal güvenlik kesintilerinin özel tasarrufları aynı oranda azalttığı önermesi Feldstein'e göre 4 nedenden ötürü kabul edilemez:

Sosyal güvenlik sisteminde yer alan zorunlu tasarruflar likit olmadıkları, devir edilemedikleri ve miras bırakılamadıklarından dolayı özel tasarruflardan farklılık gösterirler ve onlar yerine ikame edilemez.

Sosyal güvenlik, emeklilik döneminde sürekli aylık gelir sağlamasından dolayı, aynı toplam değere sahip toplu bir miktara tercih edilebilir.

Sosyal güvenlikten beklenen karşılıklar anlaşmalarla değil yasalarla belirlenmiştir. Dolayısıyla kişilerin yasalara yönelik kötümser ve iyimser bekleyişleri sonucu etkileyebilmektedir.

Kuşaklararası transferlerdeki değişmelerle sosyal güvenlik sisteminden kaynaklanan transferlerin etkisi zayıflayabilmektedir. Böylece sosyal güvenliğin özel tasarruflar üzerindeki zayıflatıcı etkileri azalacaktır.

Genişletilmiş hayat devresi modeline göre, sosyal güvenliğin özel tasarruflar üzerindeki net etkisi, servet ikame etkisi ile emekliliği teşvik etkisinin göreli ağırlıklarına bağlı olmaktadır. Feldstein tarafından yukarıda belirtilen 4 nedenden ötürü ikame etkisi zayıflamakta, emekliliği teşvik etkisi daha belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır (Feldstein, 1980, s. 229; Soydemir, 1993, s. 25; Özşuca, 1990, s. 71-72).

Kuşaklararası modele göre de durum incelendiğinde ki bu konu daha çok Barro (1974) tarafından teorik olarak araştırılmıştır, sosyal güvenlik sisteminin tasarruflar üzerinde net bir etkisi bulunmamaktadır (Akt. Butare, 1994, s. 27; Akt. Özşuca, 1990, s. 72). Bu modele göre sosyal güvenlikten yararlananlar ya çocuklarından daha az destek olmakta ya da gelecekte kuşağa daha çok miras bırakmayı planlamaktadırlar. Barro'ya göre sosyal güvenliğin devreye girmesi ve yol açtığı kuşaklararası transfer, daha önce aile arasında var olan bireysel kuşaklararası transferin yerine geçmektedir.

Sosyal güvenlik sisteminin kamu tasarrufları üzerindeki ikame etkisi incelenirken görülen odur ki sosyal güvenlik kesenekleri bazı vergilerin yerine ikame edildikleri durumda hükümetlerin vergi sağlama olanağı azalabilmekte ve vergi gelirlerinin düzeyi etkilenmektedir. Bu konuda Reviglio tarafından, 58 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeyi kapsayan kesit analizi çalışması yapılarak toplam vergi gelirleri ile sosyal güvenlik kesenekleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Reviglio'nun sonuçları, sosyal güvenlik keseneklerinin hükümetlerin vergi tarh etme olanağını önemli ölçüde etkilemediği ve sosyal güvenlik kesenekleri aracılığıyla sosyal güvenlik karşılıklarının finansmanı sağlandığında kamunun tasarruf olanaklarının azalmayacağını göstermektedir. Sosyal güvenlik primlerinin kapitalize edilerek ileride sosyal güvenlik geliri olarak geri ödenecek olması, bireylerin primleri diğer vergilerden farklı biçimde algılamasını sağlamaktadır. Ayrıca, dolaysız vergilerle sosyal güvenlik kesenekleri birbirlerini tamamlayıcı oldukları ölçüde, hükümetin gelir düzeyi olumsuz etkilenmeyecektir (Akt. Özşuca, 1990, s. 79). Giray Goudswaard ve Caminada'nın 2015'de yaptıkları bir çalışmada, çalışanların primi bir fiyat olarak gördükleri, ancak vergi olarak algılamaları durumunda sosyal güvenlik primlerinin özel tasarruflar açısından daha az olumsuz etki oluşturacağı sonucuna ulaştıklarını belirtmektedir (Akt. Giray, 2017, s. 35)

1970'lerin başından itibaren, kamu ve özel emeklilik programlarının tasarruflara ve sermaye birikimine etkileri konusunda bir çok ampirik çalışma yapılmıştır. Sosyal güvenliğin tasarruflar ve sermaye birikimine etkileri konusunda yapılan ampirik çalışmalar ve sonuçları genel olarak Tablo 1'de belirtilmektedir. Yapılan çalışmalar ekonometrik metod olarak zaman serisi analizi, yatay kesit analizi veya uluslar arası karşılaştırma analizi çerçevesinde çoğunluğu Amerikan Birleşik Devletlerine ait ulusal düzeyde tasarruf ve tüketim davranışları, bireysel tasarruf davranışları veya uluslararası sosyal güvenlik sistemlerinin karşılaştırmaları biçiminde yapılmıştır.

Yapılan ampirik çalışmalar incelendiğinde genelde geleneksel hayat devresi modelinin bazı unsurlarının değiştirilmesiyle elde edilen genişletilmiş hayat devresi modelinin kullanıldığı görülmektedir. Örneğin emekliliğin içsel bir değişken haline getirilmesi Feldstein'da görülebilir (Feldstein, 1980, s. 228; Break, 1981, s. 59,60; Bernheim, 1987, s. 273; Rosen, 1977, s. 97). Bireysel tasarruflar üzerindeki etkilerin incelenmesinde temel araç da, gelecekteki sosyal güvenlik serveti karşılıklarından sosyal güvenlik keseneklerini çıkartarak, bugünkü değerinin iskonto edilmesiyle bulunan sosyal güvenlik serveti değişkeninin hayat devresi modeline dahil edilerek toplam tüketim fonksiyonunun tahmin edilmesi olarak belirmektedir (Özşuca, 1990, s. 74).

Tablo 1. Sosyal Güvenliğin Tasarruflar Üzerine Etkileri Konusunda Yapılan Bazı Ampirik Çalışmalar

Yazarlar	Veri Seti	Bulgular
Barro (1978)	Makro zaman serisi, 1929-1940, 1947-1974	Etkisiz
Barro ve MacDonald	16 endüstrileşmiş ülke, 1951-1960	Sonuçsuz
Blinder, Gordon ve Wise		Pozitif etki
Boskin ve Robinson	Makro zaman serisi, 1929-1940, 1947-1974	Önemli negatif etki
Broodway ve Clark (1986)		Önemli etki yok
Cartwright (1984)		Önemsiz negatif etki
Darby (1979)	Makro zaman serisi, 1929-1940, 1947-1974	Negatif veya sıfır
Diamond ve Hausman		Negatif etki
Feldstein (1974)	Makro zaman serisi, 1929-1940, 1947-1971	Önemli negatif etki
Feldstein (1977)	15 Endüstrileşmiş ülke, 1954-1960	Negatif tasarruf etkileri
Feldstein (1979a)	Makro zaman serisi, 1929-1940, 1947-1971	Önemli negatif etki
Feldstein (1979b)	12 Endüstrileşmiş ülke, 1969-1975	Negatif tasarruf etkileri
Feldstein (1980)	Makro zaman serisi, 1930-1940, 1947-1977	Önemli negatif etki
Feldstein ve Pellechio		Önemli negatif etki
Kopits ve Gotur (1980)	14 Endüstrileşmiş ülke, 1969-1971	Pozitif tasarruf etkisi
	Gelişmekte olan 40 ülke, 1969-1971	Etkisiz
Kotlikoff (1979a)	Durağan durum sermaye stoku dengesinin teorik modeli	Sermaye stoku üzerinde geniş negatif etki
Kotlikoff (1979b)		Etkisiz
Leimer ve Lesnoy (1980)	Makro zaman serisi, 1930-1940, 1947-1977	Önemli negatif etki yok
Munnell (1974)	Makro zaman serisi, 1900-1971	Negatif tasarruf etkileri
David ve Menchick (1985)		Pozitif etki
Munnel (1987)		Negatif etki
Palmer (1987)		Bireysel negatif etki
Choi (2007)	Güney Kore, Zaman serisi, 1983-1987, 1989-	Negatif etki
İzgi (2004),(2007)	Türkiye, Zaman serisi, 1972-2003	Pozitif etki
Çolak ve Öztürkler (2012)	Türkiye, yatay kesit, 2010	Pozitif etki

Kaynak(Ayrıntılı bilgi için bknz).: Break, 1981, s. 59-71; Thompson, 1983, s. 1442-1446; Aaron, 1982; Özşuca, 1990, s. 74-78; Butare, 1994, s. 25-27, Choi, 2007; İzgi, 2004; İzgi, 2007

Sosyal güvenlik sisteminin tasarruflara etkisine duyulan ilgi, Katona (1965) ve Cagan'ın (1965) sosyal güvenliğin, insanların önüne başka türlü elde edilemez olarak düşündükleri emekliliği sunarak tasarrufları artırdığını ileri sürdükleri, ayrı gözlemlere dayanan yatay kesit analizine göre yaptıkları çalışmalarını yayınlamasıyla daha bir hız kazanmıştır (Akt. Aaron, 1982, s. 40). Yapılan diğer çalışmaların aksine, Cagan sosyal güvenlik sisteminin varlığıyla birlikte, bireylerin emeklilik gereksinimlerini sağlama gereğinin yani emeklilik için tasarruf gereksinmesinin önemini anladıklarını, Katona'da kurumsal emeklilik programlarının emeklilikteki desteği elde edilebilir bir hedef haline dönüştürdüklerini ve bireyin bu amaca

yaklaştıkça tasarruf çabasını yoğunlaştırdığını ileri sürerek sosyal güvenlik sisteminin tasarrufları artıracağını önermektedirler (Break, 1981: 1 62; Özşuca, 1990: 65,66).

Feldstein 1974 yılındaki ABD'de sosyal güvenliğin tasarruflara etkisi konusundaki zaman serisi çalışmasıyla zaman serisi analizinin sosyal güvenliğin tasarruflara etkilerini gösterip göstermediği konusunda bir tartışma başlatmıştır. Feldstein 1974 yılındaki ABD'de sosyal güvenliğin tasarruflara etkisi konusundaki zaman serisi çalışmasında genişletilmiş hayat devresi modelini analizine temel olarak almış ve yaptığı çalışmada sosyal güvenliğin tasarruflar üzerinde önemli bir negatif etkiye sahip olduğu, bireysel tasarrufları yarıya yakın oranda azalttığı ve bunun sonucunda sermaye stokunda % 38'lik bir azalışın ortaya çıktığını belirtmektedir (Akt. Aaron, 1982, s. 40).

Feldstein'in bu çalışmasına en büyük teorik karşı cevap, kuşaklararası modelin formüle edilerek, sosyal güvenliğin tasarruflar üzerinde hiç bir etkisinin olmadığı sonucunu gösterdiği çalışmasıyla Barro'dan (1978) gelmiştir. Ayrıca Munnel 1974'de yaptığı çalışmasıyla bu etkinin bütün tasarruf biçimleri için geçerli olmadığını ama özellikle emeklilik amacıyla yapılan tasarruflarda sosyal güvenliğin etkide bulunduğu sonucuna ulaşarak tartışmaya katılmıştır (Akt. Aaron, 1982, s. 42; Akt. Özşuca, 1990, s. 75).

Bu eleştiriler dışında, Feldstein'in bu çalışmada kullandığı ekonometrik yöntem de bir çok ekonomist tarafından eleştirilmiştir. Özellikle Leimer ve Lesnoy (1982) sadece Feldstein değil diğer ekonomistlerin de yaptıkları zaman serisi çalışmalarında sosyal güvenlik servetinin tahmini aşamasında önemli program hataları yapıldığını göstererek Barro (1978) ve Darby (1979)'nin yaptığı çalışmalar dışındaki araştırmaları geçersiz kılmışlardır. Bireylerin gelecekte elde edecekleri sosyal güvenlik gelirlerinin beklenti biçimlerine bağlı olarak farklı varsayımlar yapıldığında, sonuçlar elde edilebileceğini belirtmektedirler (Akt. Aaron, 1982, s. 43, Akt. Özşuca, 1990, s. 76).

Yapılan ampirik çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde sosyal güvenliğin tasarruflara etkisi konusunda açık seçik ve kesin olan bir öngörü sağlanamadığı, fikir birliğine ulaşılamadığı görülmektedir (Break, 1981, s. 9-71; Thompson, 1983, s. 1442-1446; Aaron, 1982; Özşuca, 1990, s. 74-78; Butare, 1994, s. 25-27).

4. Sonuç

Yapılan kuramsal ve ampirik çalışmalar birlikte değerlendirildiğinde her ne kadar sosyal güvenliğin tasarruflara etkileri konusunda gerek ülke içi gerekse ülkelerarası karşılaştırmalarda net bir sonuca ulaşılamasa da genel noktalarıyla sosyal güvenliğin tasarruflar üzerindeki etkileri konusunda şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Alper, 1986, s. 159; Balcı İzgi, 2007, s. 368):

Sosyal güvenlik "görgü etkisi" ile bireylerin gelecek için tasarruf eğilimini artırır,

Sosyal güvenlik "servet ikame etkisi" ile emeklilik serveti özel birikimlerin alternatifi olarak görüldüğünde tasarrufları azaltır,

Sosyal güvenlik "emekliliği teşvik etkisi" ile bireylerin tasarruf eğilimlerini artırır,

Sosyal güvenlik "miras etkisi" ile de bireylerin tasarruf davranışlarını değiştirebilir ve tasarruf eğilimini artırabilir.

Kaynaklar

Aaron, H. J. (1982). Economic effects of social security. The Brookings Institution, Washington D.C.

Alper, Y. (1986). Sosyal güvenliğin iktisadi tesirleri: genel bir bakış. Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(2) Kasım, 153-160.

İzgi, B.B. (2004). Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Dünyadaki Gelişimi, Tasarruflar Üzerindeki Etkileri Ve Türkiye Örneği, Çukurova Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış doktora tezi, Adana.

İzgi, B.B. (2007). Sosyal güvenlik sisteminin özel tasarruflar üzerindeki etkisi: türkiye örneği. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 16(1), 361- 374.

Bernheim, D.B. (1987). The economic effects of social security. toward a reconciliation of theory and measurement. Journal of Public Economics, 33(3) August, 273-304.

Break, G. F. (1981). The economic effects of the oasi program. Felicity Skidmore (Ed), Social Security Financing içinde (s. 45-81), London: The MIT Press.

Butare, T. (1994). International comparison of social security and retirement funds from the national savings perspective. International Social Security Review (ISSR), 47(2), 17-36.

Choi, S.E. (2010). Social security and household saving in Korea: evidence from the household ıncome and expenditure survey, Korean Economic Review, 26(1), 97-119

Çelikoğlu, İ. (1994). Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Finansman Yöntemleri ve Türkiye Uygulaması. Uzmanlık Tezi, DPT: 2355, Ankara: DPT.

Çubuk, A. (1986). Sosyal politika ve sosyal güvenlik. No:21, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Dilik, S. (1992). Sosyal güvenlik. Ankara: Ankara Üniversitesi .

Dündar, F. B. (1976). Sosyal güvenlik araçlarının makro ekonomik etkileri. A.İ.T.İ.A. Yayınları No:76, Ankara: Kalite.

Erkul, İ.; Altan, Ö. Z. & Gerek, N. (). Sosyal politika dersleri. Ankara: Sevinç.

Feldstein, M. (1980). International differences in social security and saving. Journal of Public Economics, Volume:14, October, 225-244.

Giray, F. (2017). Sosyal güvenlik katkı paylarının işsizlik üzerindeki etkisi. Sayıştay Dergisi, 104 Ocak-Mart, 27-44

Gutierrez, A. C. (1990). The financing of social security and the macro economy: the case of Latin America, International Social Security Review, Volume: 433, No:3, 287-302.

Güzel, A. & Okur, A. R. (1992). Sosyal güvenlik hukuku. Yenilenmiş 3. Bası, İstanbul: Beta.

ILO (International Labour Office), (1994). 21. Yüzyıla Doğru Sosyal Güvenlik. Uluslararası Çalışma Ofisi Genel Direktörüne, Sanayileşmiş Ülkeler Sosyal Güvenlik Sistemlerinin Ekonomik ve Sosyal Değişimi Hakkında Sunulan Rapor. Yusuf Alper İsmail Tatlıoğlu(Çev.). Eskişehir: Etam.

İşveren (1991). Sosyal güvenlik primlerinin ekonomi içindeki yeri. İşveren Dergisi, Cilt:XXIX, Sayı:7, Nisan, 32-34.

Öncel, T. (1983). Parafiskal yükümlülükler. İstanbul Üniversitesi Yayınları, No:3115, İstanbul: Güray .

Özşuca, Ş. T. (1990). Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Ekonomi Üzerindeki Etkileri (1965-1968). Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Pechman, J. A., Aaron, H.J. & Taussig, M. K. (1968). Social Security Perspectives for Reform. Washington, D.C.: The Brookings Institution.

Pechman, J.A. (1977). The social security system: an overview. Michael J. Boskin (Ed), The Crisis in Social Security: Problem and Prospects içinde (s. 31-40), San Fransisco, California: Institute for Contemporary Studies.

Richardson, J.H. (1970): İktisadi ve mali yönüyle sosyal güvenlik. Turan Yazgan (Çev.). İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1524, İstanbul: Fakülteler.

Rosen, S. (1977). Social security and the economy. Michael J. Boskin (Ed), The Crisis in Social Security: Problem and Prospects içinde (s. 87-106), San Fransisco, California: Institute for Contemporary Studies.

Serter, N. (1994). Devlet görevlerindeki gelişmelerin sonucu olarak sosyal devlet. No: 547, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi.

Soydemir, S. (1993). Sosyal güvenlik sistemi üzerine düşünceler. Mülkiyeliler Birliği Dergisi, Cilt: XVII, Sayı 154 Nisan, 23-32.

Sözer, A. N. (1991). Sosyal sigorta ilişkisi. No: 0906, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi.

Thompson, L. H. (1983). The social security reform debate. Journal of Economic Literature, Volume: XXI December, 1425-1467.

TOBB (1994). Sosyal Güvenlik Özel İhtisas Komisyonu Raporu. 2. Baskı, TOBB Yayınları No: 264, Ankara: TOBB.

Yazgan, T. (1975). Gelir Dağılımı Açısından Sosyal Güvenlik. İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 2116, İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Türkiye'de İç Borç Stokunun Bankacılık Sektörü Yurtiçi Net Kredi Hacmi Üzerindeki Etkilerinin Analizi

Gonca Bıyık

Özet

Bu çalışmanın amacı, 1989 sonrasında Türkiye'de iç borç stokunun bankacılık sektörü üzerindeki etkileri tespit etmektir. Öncelikle literatürdeki iç borçlanmanın ekonomik büyümeye etkisini inceleyen çalışmalar ele alınmıştır. Daha sonra Türkiye'deki iç borç stokunun bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacmi üzerindeki etkisi 1989.Q1-2017Q1 dönemi için üçer aylık veri setinden oluşan değişkenler ile oluşturulan model aracılığıyla Johansen Eşbütünleşme Analizi yapılarak Eviews-8 paket programında analiz edilmiştir. Modeldeki değişkenler; bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranı, Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranı, iç borçlanma bileşik faiz oranı ve iç borçlanmanın vadesi olup çeşitli veri tabanlarından elde edilmiştir. Yapılan analiz, Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranının, iç borçlanma bileşik faiz oranının ve iç borçlanmanın vadesinin artış hızının bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranının artış hızı üzerinde istatistiki açıdan anlamlı ve negatif etki yaptığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: *İç Borçlanma, İç Borç Stoku, Bankacılık, Kredi Hacmi*

1. Giriş

Devletler borçlanma aracılığıyla iç ya da dış piyasalardan kaynak bularak ihtiyaç duydukları finansmanı elde edebilmektedirler. Günümüzde, borçlanma, bir maliye politikası aracı olarak kullanılmaya devam etmektedir. Finansal alanda yaşanan gelişmeler de borçlanma politikasına eşlik etmektedir. Özellikle bankacılık sektöründeki yenilikler ve gelişmeler, devlete, borçlanma politikasının uygulanmasında yardımcı olmaktadır. Türkiye'de 1989'da Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nda değişiklik yapan 32 Sayılı Karar ile finansal liberalizasyonun sınırları genişletilerek bankacılık sektörüne uluslararası piyasalardan düşük maliyetle elde ettikleri kredileri yurtiçinde kullandırmalarına olanak sağlamıştır. Devletin iktisadi, siyasi, sosyal gerekçelerle iç borçlanmaya başvurması beraberinde bir mali yük olarak iç borç stokunu artırmaktadır. Devletin iç borçlanma için başvuracağı kaynaklar arasında bankacılık sektörünün de yer alması bankaların ellerinde bulundurdukları fonlardan piyasalara kredi verme yoluyla kullandıracakları miktarı azaltmaktadır. Çünkü; niteliği itibariyle devlet iç borçlanma araçlarının riski az, yüksek getirili ve kısa sürede gelir artırıcı etkileri bulunmaktadır. Bu çerçevede 1989'da yapılan değişiklik ile bankacılık sektörünün devlet iç borçlanma araçlarına olan taleplerini destekleyici yönde bir gelişme olmuştur. Bu kapsamda çalışmada 1989 sonrasında Türkiye'de iç borç stokunun bankacılık sektörü üzerindeki etkilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Dolayısıyla çalışmada ilk olarak iç borçlanmanın ekonomik büyümeye etkisini inceleyen araştırmalara ve bulgularına yer verilecek ardından söz konusu

etkinin Türkiye'de varlığı 1989-2017 dönemi için geliştirilen model çerçevesinde ekonometrik analiz ile test edilecektir.

2. Literatür Taraması

Devletin uygulayacağı maliye politikaları çerçevesinde yapacağı kamu harcamaları ve iç borçlanmaların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri literatürde çeşitli değişkenler kullanılarak birçok çalışmaya konu edilmiştir. Söz konusu çalışmalardan bazıları şunlardır: Berksoy ve Doğruel (1989)'in çalışmasında, Türkiye'de banka dışı kesimin kamu kesiminin borçlanma talebine nasıl cevap verdiği Tobin tipi bir model çerçevesinde incelenmiştir. Eşanlı denklem sistemi kurularak Üç Aşamalı En Küçük Kareler (ÜAEKK) yöntemi benzeri SUR yöntemi ile yapılan analizin bulguları; vadesiz mevduatın talep fonksiyonunda vadeli mevduatın getiri oranı esnekliği arttıkça vadesiz mevduata olan talebin azalacağı, vadeli mevduatın talep fonksiyonunda kendi getiri oranı dışındaki getiri oranları esnekliği arttıkça vadeli mevduata olan talebin azalması, devlet tahvili ve bonosu talep fonksiyonunda vadeli mevduatın getiri oranı esnekliği arttıkça devlet tahvili ve bonosuna talebin azalmasıdır. Ampirik bulgular, vadeli mevduatın devlet tahvili ve bonosu ile diğer araçlar arasında güçlü bir ikame etkisi olduğunu göstermektedir.

Uzay (2002)'ın çalışmasında, 1971-1999 döneminde büyüme üzerindeki kamu büyüklüğü, kamu harcamalarındaki artış, sermaye birikimindeki artış ve işgücündeki artışın etkileri En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, kamu büyüklüğündeki artışların büyümeyi ve özel yatırımları negatif yönde etkilediğini buna karşın kamu harcamalarındaki artışın büyüme ve özel yatırımları pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Uysal ve Mucuk (2003)'un çalışmasında, 1975-2000 döneminde faiz oranları ve kamu yatırım harcamalarının özel sektör yatırımları üzerindeki etkileri EKK yöntemi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, faiz oranlarının ve kamu yatırım harcamalarının özel sektör yatırımlarını azalttığını ortaya koymaktadır. Devlet, kamu yatırım harcamalarının finansmanında iç borçlanmaya da başvurduğundan iç borçlanma ile finanse edilen kamu yatırım harcamaları özel sektörün yatırımları için fon temin edebileceği ödünç verilebilir fon piyasasından miktarsal açıdan dışlanması sonucunu doğuracağından özel sektör yatırımları azalacaktır.

Ardıç ve Baydur (2005)'un çalışmasında, 1990-2003 döneminde Barro-Lucas perspektifinden kamu borçları-büyüme ilişkisi incelenmektedir. Bu çerçevede oluşturulan modeller EKK yöntemi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, bir birim sermaye stoku için ihtiyaç duyulan kamu iç borcundaki artışların GSMH içinde özel sektör yatırımlarını azaltacağını ortaya koymaktadır. Bu da iç borçlanmanın özel sektör üzerinde dışlama etkisi yaratabileceği yönündeki iktisadi teoriyi doğrular niteliktedir.

Kesbiç vd. (2005)'nin çalışmasında, 1989-2003 döneminde GSMH, TUFE, iç borç stoku, kamu harcamaları, para arzı (M2) ve iç borç faizi değişkenleri ile kurulan denklemlerin Hausman Testi aracılığıyla eşanlı denklem sınaması yapılmış, denklemlerin eşanlı olduğu sonucuna varılmış ve İki Aşamalı En Küçük Kareler yöntemi ile regresyon analizi yapılmıştır. 1989-1997 döneminde, iç borç stokundaki % 1 oranındaki artışın para arzını % 3.22 oranında artırdığı ve enflasyonist etkiler yarattığı sonucuna varılmıştır. 1997-2003 döneminde ise, iç borç stokundaki % 1oranındaki artışın para arzını % 0.52 oranında artırdığı ve iç borç stokundaki artışların para arzı üzerindeki etkisinin sınırlı düzeyde kaldığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca 1997-2003 döneminde TUFE'deki artışların para arzını azalttığı dolayısıyla enflasyonist etkilerin para ikamesine yol açtığı bulgusuna varılmıştır.

Sönmezler (2008)'in çalışmasında, Türkiye'de 1997.M1-1999.M2 döneminde Kısmi Otokorelasyon Modeli kurularak bütçe açığı ve iç borçlanma faiz oranının bankaların toplam dış yükümlülükleri üzerindeki etkileri EKK yöntemi ile analiz edilmeye çalışılmıştır. Tahmin sonuçları bütçe açığının modelde anlamlı bir değişken olmadığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla analize oluşturulan yeni iki model ile devam edilmiştir. Birinci model, bütçe açığının iç borçlanma faiz oranları üzerindeki etkileri sınamış ve modelde bütçe açığındaki artışın iç borçlanma faiz oranlarını % 1.06 oranında artırdığı bulgusuna varılmıştır. İkinci model, iç borçlanma faiz oranlarının bankaların toplam dış yükümlülükleri üzerindeki etkileri sınamış ve modelde iç borçlanma faiz oranlarındaki artışın bankaların toplam dış yükümlülüklerini % 0.68 oranında artırdığı bulgusuna varılmıştır.

Peker ve Acar (2010)'ın çalışmasında, 1992.M1-2005.M12 döneminde bütçe açıkları ile iç borçlanma faiz oranları arasındaki ilişki incelenmiştir. Analiz için ilgili serilerin durağanlık sınaması için Augmented

Dickey-Fuller (ADF) Testi'nden yararlanılmıştır. Serilerin farklı durağanlık derecelerine sahip olmalarından dolayı aralarındaki uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi, farklı durağanlık derecelerine sahip serilerde eşbütünleşme ilişkisini analiz eden Pesaran Eşbütünleşme Yöntemi ile sınanmıştır. Analiz sonuçları, iç borçlanma faiz oranlarındaki artışların bütçe açıklarını artırdığını ve enflasyonist etkiler yarattığını ortaya koymaktadır.

Altunç ve Şentürk (2010)'ün çalışmasında, özel sektöre açılan banka kredileri ve kamu yatırımlarının özel sektör yatırımları üzerindeki etkilerini inceleyen Blejer-Khan (1984) modelinden yararlanılarak Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli (ARDLM) ile söz konusu ilişki analiz edilmeye çalışılmıştır. Modelde, kamu sektörü sabit sermaye yatırımları, kamu sektörü altyapı niteliği taşımayan yatırım harcamaları, bankacılık kesimi tarafından özel sektöre açılan krediler ve reel GSYH artış hızının özel sektör sabit sermaye yatırımları üzerindeki etkisi sınır testi ile sınanmıştır. Modeldeki değişkenler arasında öncelikle eşbütünleşme ilişkisinin varlığı sınanmış ve bulunmuştur. Daha sonra sınır testi sınaması sonucunda bulunan ampirik bulgular, kamu sektörü sabit sermaye yatırımları, kamu sektörü altyapı niteliği taşımayan yatırım harcamaları ve bankacılık kesimi tarafından özel sektöre açılan kredilerin özel sektör sabit sermaye yatırımlarını dışlamadığını aksine artırdığını ancak kısa dönemde kamu sektörü altyapı niteliği taşımayan yatırım harcamalarının özel sektör sabit sermaye yatırımlarını negatif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

Tülümce ve Buyrukoğlu (2013)'nun çalışmasında, 1980-2010 döneminde iç borçlanma faiz oranları, iç borç stoku ve kamu yatırımlarının özel yatırımlar üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Vektör Otoregresif Modeli (VARM) kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünleşme etkileri Johansen Eşbütünleşme Testi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, değişkenler arasında uzun dönemli bir etkileşim olduğunu göstermektedir.

Altunöz (2013)'ün çalışmasında, 1989.Q1-2004.Q4 döneminde sabit fiyatlarla kamu kesimi sabit sermaye yatırımları, sabit fiyatlarla kamu iç borç stoku, sabit fiyatlarla reel GSMH, devlet iç borçlanma faiz oranları ve TEFE oranının sabit fiyatlarla özel yatırım harcamaları üzerindeki etkileri analiz edilmeye çalışılmıştır. Analiz için ARDLM kullanılmış, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi analiz edilmiş ve sınır testi ile model sınanmıştır. Ampirik bulgular, modeldeki değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunmuş, kamu iç borç stoku ve iç borçlanma faiz oranlarındaki artışların özel yatırım harcamalarını azalttığını ortaya koymuştur. Ancak iç borçlanma faiz oranlarının istatistiki açıdan anlamlı bulunmaması söz konusu ilişkinin gücünün zayıf olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da özel yatırım harcamaları üzerindeki azaltıcı etkilerin, kamu iç borç stokundaki artışların özel sektörü kullanılabilir ödünç verilebilir fon piyasasından açıdan dışlaması sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir.

Aytaç ve Sağlam (2014)'ın çalışmasında, 1980-2012 döneminde kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG), iç borç stoku, büyüme, mevduat faiz oranları ve enflasyon arasındaki ilişki Granger Nedensellik Testi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular; iç borç stokunun KKBG'nin Granger nedeni, enflasyonun KKBG'nin Granger nedeni, iç borç stokunun enflasyonun Granger nedeni ve mevduat faiz oranının enflasyonun Granger nedeni olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla KKBG'deki değişiklikler iç borç stoku ve enflasyondan kaynaklanmakta iken enflasyondaki değişiklikler iç borç stoku ve mevduat faiz oranından kaynaklanmaktadır. İç borç stokundaki artışlar doğrudan enflasyonist etkiler yaratarak KKBG'yi artırmaktadır.

Bahmani (1999)'nin çalışmasında, Amerika'da 1947.Q1-1992.Q2 döneminde bütçe açığı, nominal faiz oranı ve GSYH'nin brüt sabit sermaye yatırımı üzerindeki uzun dönem eşbütünleşim etkileri Johansen-Juselius Eşbütünleşme Testi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, değişkenler arasında en çok üç eşbütünleşme ilişkisi olduğunu ve tümünde bütçe açığının sabit sermaye yatırımlarını artırdığını bir diğer ifadeyle, uzun dönemde Amerika federal bütçe açığının sabit sermaye yatırımları üzerinde içleme etkisi yarattığını ortaya koymaktadır.

Harrabi vd. (2007)'nin çalışmasında, elli iki Afrika ülkesi ile 1988-2004 döneminde borçlanma, kurumsal kalite, reel faiz oranı ve kamu açığının özel sektör kredilerinin GSYH'ye oranı üzerindeki etkileri GMM sistem tahmini ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, kısa dönemde borçlanmadaki artışların özel kredileri artırdığını uzun dönemde ise, aynı etkinin ancak ve ancak kurumsal kalitenin sağlanması ile ortaya çıkacağını göstermektedir.

Adiningsih (2009)'in çalışmasında, Endonezya'da 2000.M4-2008.M12 döneminde Cebula-Cuellar (2009) modelinden yararlanarak kurulan model ile net hükümet tahvillerinin miktarı, reel para arzı, büyüme oranı ve net uluslararası sermaye akışlarının interbank faiz oranları üzerindeki etkileri analiz edilmiştir. Analiz, Engle-Granger ECM ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, kamu açıklarının finans piyasalarından devlet tahvilleri ile finanse edilmesi, Endonezya'da finansal piyasaların sığ olmasından dolayı interbank faiz oranlarını artırmaktadır. Bu da özel sektörün az da olsa dışlanmasına yol açmaktadır. Söz konusu dışlama etkisinin sınırlı düzeyde olması, ticari bankaların yatırım kredileri kararlarında faiz oranlarının yanı sıra risk primi, banka kârı, vb. unsurların etkili olmasından kaynaklanmaktadır.

Hsing (2010)'in çalışmasında, Slovak Cumhuriyeti'nde 2000.Q3-2008.Q4 döneminde reel kısa vadeli faiz oranı, enflasyon beklentisi, büyüme, kamu borçlanması, AB uzun vadeli faiz oranı ve nominal döviz kurunun uzun vadeli faiz oranı üzerindeki etkileri Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GEKK) yöntemi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, nominal döviz kuru dışındaki tüm değişkenlerin uzun vadeli faiz oranları üzerinde pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nominal döviz kurundaki artışlar, ulusal para biriminin değerini yabancı para birimleri karşısında düşüreceğinden uzun vadeli faiz oranları üzerinde negatif etki yapması beklenen bir etkidir. Kamu borçlanmasındaki artışlar uzun vadeli faiz oranlarını artırarak devlet tahvillerinden daha yüksek getiri elde edilmesini sağlamakta iken özel yatırım harcamaları üzerindeki dışlama etkisini artırmaktadır.

Gjini ve Kukeli (2012)'nin çalışmasında, seçilmiş on bir Doğu Avrupa ülkelerinde 1991-2009 döneminde kamu yatırımları, reel faiz oranları, bankacılık sektörü tarafından sağlanan krediler ve enflasyonun özel yatırımlar üzerindeki etkileri Ağırlıklandırılmış En Küçük Kareler (WLS) yöntemi ile analiz edilmiştir. Ampirik bulgular, kamu yatırımlarının özel yatırımları dışlamadığı aksine artırdığını ortaya koymaktadır. Ancak analiz sonucunda modelde spesifikasyon hatası olabileceği yönünde şüpheler olduğundan bulguların güvenilirliği düşüktür.

Fayed (2012)'in çalışmasında, Mısır'da 1998.Q2-2010.Q3 döneminde KKBG, GSYH, mali derinliğin bir dönem gecikmeli değeri, kurumsal kalite ve borç verme faiz oranının özel krediler üzerindeki uzun dönem etkileri Johansen Eşbütünleşme Testi ile sınanmıştır. Ampirik bulgular, kamu borçlanması ile özel krediler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olduğunu, özel krediler üzerinde dışlama etkisine sahip olduğunu göstermektedir. Kısa dönemde ise, değişkenler arasında bir denge ilişkisi bulunmamıştır.

Claeys vd. (2012)'nin çalışmasında, OECD, AB ve yükselen piyasa ekonomilerinin oluşturduğu elli ülke içinde kamu iç borçlanması, diğer bazı değişkenler (kısa vadeli faiz oranı, enflasyon ve büyüme) ve finansal derinliğin yurtiçi nominal faiz oranları üzerindeki etkileri mekansal gecikme modeli kurularak ML Panel Veri Yöntemi ile sınanmıştır. Havuzlanmış, panel ve mekansal panel gecikme modeline ait ampirik bulgular, OECD ve AB ülkelerinde finansal piyasaların derinliğine ve ülkeler arasındaki finansal piyasaların entegrasyonuna bağlı olarak yüksek iç borçlanma faiz oranlarını artırma eğilimindedir. Bu ülkelerde iç borçlanmada % 1 oranındaki artış yurtiçi nominal faiz oranlarını iki baz puan artırmaktadır.

3. Yöntem

Çalışmada, devletin yapacağı iç borçlanmaların birikimi sonucunda iç borç stokunun bankacılık kesimi yurtiçi net kredi hacmi üzerindeki etkisi ekonometrik analiz ile sınanmaktadır. Bir maliye politikası aracı olan iç borçlanma, birikimli olarak iç borç stokunu oluşturmaktadır. İç borç stokunun düzeyi bir ekonomi içinde uygulanacak olan politikaların belirlenmesinde etkili olmaktadır. Devletin iç borçlanmaya başvurmasının çeşitli nedenleri olmakla birlikte iç borç stokunun da çeşitli sonuçları olmaktadır. Bu anlamda bir ekonomide, ekonomik karar vericilerin yatırım ve tasarruf kararlarını kamu ve özel sektör arasında tercih etmelerinde rol oynamaktadır. Ekonometrik analizin yapılacağı dönemin seçilmesinde Türkiye'deki finansal liberalizasyonun yapısal niteliği belirleyici olmuştur. Çalışmada, 1989.Q1-2017Q1 dönemi için üçer aylık veri setinden oluşan değişkenler ile oluşturulacak Vektör Otoregresif Modeli (VAR) aracılığıyla Johansen Eşbütünleşme Analizi'nden yararlanılarak Türkiye'de iç borç stokunun bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacmi üzerindeki etkisi Eviews-8 paket programı kullanılarak analiz edilmektedir. Analizde kullanılacak olan değişkenler; bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranı, Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranı, iç borçlanma bileşik faiz oranı ve iç borçlanmanın vadesi olup çeşitli veri tabanlarından yararlanılarak elde edilmiştir. Bankacılık sektörü yurtiçi kredi hacmi ve Merkezi yönetim iç borç stoku veri seti, Merkez Bankası EVDS'den üçer aylık olarak cari fiyatlarla bin TL cinsinden elde edilmiştir. Bankacılık sektörü yurtiçi kredi hacmi toplamından Merkez Bankası dolaysız

kredilerin çıkarılması ile bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacmi veri seti tarafımca oluşturulmuştur. GSYH veri seti, 1989.Q1-1997.Q4 dönemi için IMF IFS'ten üçer aylık olarak cari fiyatlarla bin TL cinsinden ve 1998.Q1-2017.Q1 dönemi için de Merkez Bankası EVDS'den üçer aylık olarak cari fiyatlarla bin TL cinsinden elde edilmiştir. Bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacmi ve Merkezi Yönetim iç borç stoku veri setleri analizde kullanılacak değişkenler için GSYH'ye oranlanarak düzenlenmiştir. İç borçlanma bileşik faiz oranı ve iç borçlanmanın vadesi veri seti, 1989.Q1-2014.Q4 dönemi için Kalkınma Bakanlığı ekonomik ve sosyal göstergelerden, 2015.Q1-2016.Q4 dönemi için Kalkınma Bakanlığı temel ekonomik göstergelerden ve 2017.Q1 dönemi için de Kalkınma Bakanlığı haftalık gelişmeler raporundan aylık olarak sırasıyla % ve gün cinsinden elde edilmiş ve üçer aylık ortalamalar şeklinde tarafımca yeniden oluşturulmuştur. Ekonometrik analizlerde doğru bulgulara varılabilmek için zaman serilerine ilişkin verilerin mevsimsellik ve trend etkilerinden arındırılması hedeflenmektedir. Bu çerçevede cari fiyatlarla elde edilen veri setleri çeşitli yöntemler ile sabit fiyatlı hale dönüştürülmektedir. Dolayısıyla çalışmada, cari fiyatlarla elde edilen bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacmi, Merkezi Yönetim iç borç stoku ve GSYH veri setleri, 1989.Q1-2016.Q3 dönemi için IMF IFS'ten üçer aylık olarak % cinsinden elde edilen ve 2016.Q4-2017.Q1 dönemi için de Hazine Müsteşarlığı ekonomik raporlarından yararlanılarak % cinsinden tahmin edilen GSYH deflatörü ile sabit fiyatlı veri setlerine tarafımca dönüştürülmüştür.

Şekil-1'de ilgili değişkenlerin zaman serisi grafikleri birlikte yer almaktadır. Buna göre serilerin durağanlıktan uzak oldukları ve yapısal kırılmalara sahip oldukları gözlemlenmektedir. Ekonometrik analizlerde zaman serilerinin durağanlıkları, bulguların sapmalı olarak ortaya çıkmaması açısından önemlidir. Durağanlık ise; zaman serilerinin zaman içinde ortalama ve varyansının değişmemesi olarak ifade edilmektedir (Gujarati, 2006, 713).

Şekil 1: Serilerin Grafikleri

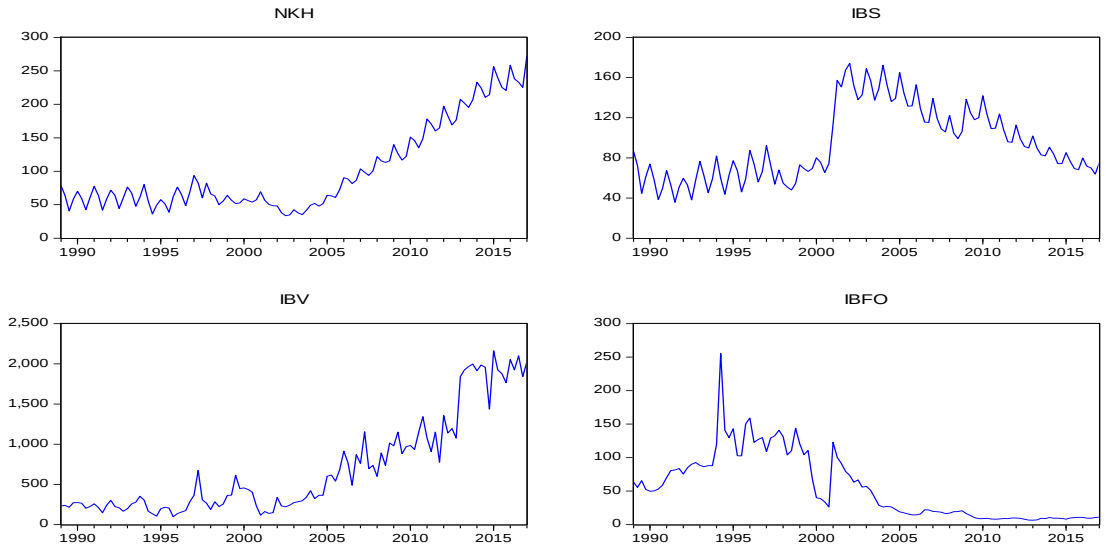

Değişkenlerin zaman serilerinin durağanlaştırılması için tüm serilerin logaritması alınmıştır. Logaritması alınmış olan serilerden de mevsimsel etkiler arındırılmıştır. Bu şekilde oluşturulan seriler artık serideki artış hızını ifade etmektedir. Serilere ilişkin grafikler ise, Şekil-2'de yer almaktadır. Buna göre serilerde tam anlamıyla durağanlığın gerçekleşmediği gözlemlenmekte dolayısıyla serilerde durağanlık sınamasının yapılması gerekmektedir.

Şekil 2: Logaritması Alınmış ve Mevsimsellikten Arındırılmış Serilerin Grafikleri

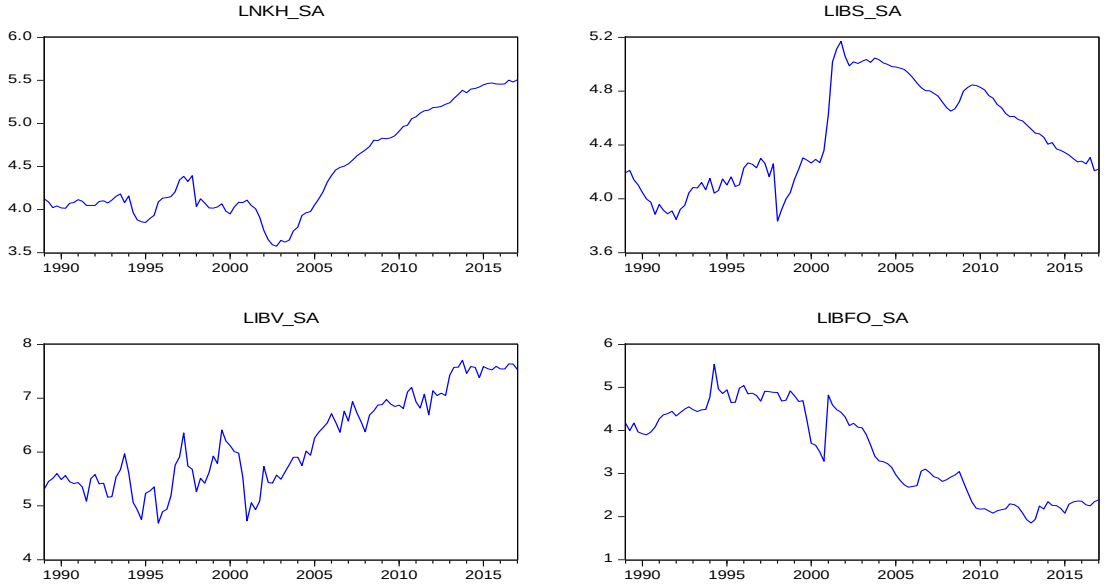

Zaman serilerinin durağanlıklarının test edilmesi, Dickey-Fuller (DF) ya da Augmented Dickey-Fuller (ADF) Birim Kök Testleri ile aşağıdaki model tiplerine uygulanarak gerçekleştirilmektedir (Gujarati, 2006, 720):

$\Delta = \delta Y_{t-1} + u_t$; (deterministik bileşen içermeyen model) (1) $\Delta = \beta_1 + \delta Y_{t-1} + u_t$; (sabit terim ve stokastik trendli model) (2) $\Delta = \beta_1 + \beta_2 t + \delta Y_{t-1} + u_t$; (deterministik trend ve stokastik trendli model) (3)

Tablo-1'de değişkenlerin ADF Birim Kök Testi sonuçları yer almaktadır. Birim kök testine ilişkin hipotezler aşağıda olup % 5 anlamlılık düzeyinde *p*-değerine göre serilerin birim kök içerdikleri ve düzeyde durağan olmadıkları tespit edilmiş ve birinci sıra farkları alınmıştır. Bu sonuçlara göre serilerin % 5 anlamlılık düzeyinde birinci sıra farkta durağan oldukları ve birim kök içermedikleri gözlemlenmiş dolayısıyla H_0 hipotezi reddedilerek alternatifi H_1 hipotezi kabul edilmiştir.

H_0 : $\delta=0$ (Seri birim köke sahiptir.)

H_1 : $\delta<0$ (Seri birim köke sahip değildir.)

Tablo 1: ADF Birim Kök Testi Düzey ve Birinci Sıra Fark Değerleri

Değişken	ADF Birim Kök Testi Düzey Değerleri				
	ADF test ist.	*p*-değer	model	k[a]	max k[a]
lnkh_sa	-1.60	0.78	(2)	2	12
libs_sa	-0.65	0.97	(2)	0	12
libfo_sa	-2.60	0.27	(2)	0	12
libv_sa	-1.31	0.62	(1)	0	12
Değişken	**ADF Birim Kök Testi Birinci Sıra Fark Değerleri**				
	ADF test ist.	***p*-değer**	**model**	**k[a]**	**max k[a]**
dlnkh_sa	-5.18	0.0002*	(2)	1	12
dlibs_sa	-8.92	0.00*	(2)	0	12
dlibfo_sa	-10.88	0.00*	(2)	0	12
dlibv_sa	-7.75	0.00*	(1)	3	12

k[a] Schwarz Bilgi Kriterine göre gecikme uzunluğu
* Seri % 5 anlamlılık düzeyine göre birim kök içermemektedir.
McKinnon (1996) kritik değerlerine göre.

Değişkenlere ait zaman serilerinin birinci sıra farkta durağan olmaları, serilerin birlikte eşanlı olarak uzun dönemde hareket edip etmediklerinin sınanmasını gerektirmektedir. Bu çerçevede çalışmada, Christopher A. Sims'in 1980'de savunduğu, tüm değişkenleri içsel kabul ederek değişkenlerin dinamik yapılarını uzun vadede betimlemeye çalıştığı ve modele çeşitli dışsal varsayımları eklediği VAR modelinden yararlanılmıştır (Luetkepohl, 2011, 2). VAR modeline ilgili değişkenlerin yanı sıra dışsal değişkenler olarak bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin artış hızındaki 2002.Q3'ten 2002.Q4'e doğru yaşanan kırılmaya göre oluşturulan *kk* kuklası, Türkiye'nin etkilendiği krizlere göre oluşturulan *k2* kriz kuklası ve trend faktörü eklenmiştir. Bu şekilde VAR modelinin gerekli sınamaları yapıldıktan sonra uzun dönemli bir ilişkinin varlığının Johansen Eşbütünleşme Testi ile analizi yapılmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli bir ilişkinin varlığının sınanmasında (4) no'lu modelden yararlanılmıştır:

$$lnkh_sa_t = \beta_0 + \beta_1 libs_sa_t + \beta_2 libv_sa_t + \beta_3 libfo_sa_t + u_t \qquad (4)$$

(4) no'lu modeldeki değişkenlere ilişkin uzun dönemli ilişkinin varlığının sınanmasında oluşturulan VAR modeli ise, (5) no'lu eşanlı denklem sistemidir:

$$lnkh_sa_t = \beta_{n0} + \beta_{n1} lnkh_sa_{t-k} + \beta_{n2}\, libs_sa_{t-k} + \beta_{n3} libv_sa_{t-k} + \beta_{n4} libfo_sa_{t-k} + u_{t-k}$$

$$libs_sa_t = \beta_{n0} + \beta_{n1} lnkh_sa_{t-k} + \beta_{n2}\, libs_sa_{t-k} + \beta_{n3} libv_sa_{t-k} + \beta_{n4} libfo_sa_{t-k} + u_{t-k}$$

$$libv_sa_t = \beta_{n0} + \beta_{n1} lnkh_sa_{t-k} + \beta_{n2}\, libs_sa_{t-k} + \beta_{n3} libv_sa_{t-k} + \beta_{n4} libfo_sa_{t-k} + u_{t-k}$$

$$libfo_sa_t = \beta_{n0} + \beta_{n1} lnkh_sa_{t-k} + \beta_{n2}\, libs_sa_{t-k} + \beta_{n3} libv_sa_{t-k} + \beta_{n4} libfo_sa_{t-k} + u_{t-k} \qquad (5)$$

VAR modelinin oluşturulmasında adından anlaşılacağı üzere değişkenlerin gecikmeli değerlerinden yararlanıldığından uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Tablo-2'de VAR modeli için uygun gecikme uzunluğu yer almaktadır. Buna göre % 5 anlamlılık düzeyinde bilgi kriterlerinden en fazlasına sahip olarak tespit edilen uygun gecikme uzunluğu üçtür (k=3).

Tablo 2: Uygun Gecikme Sayısı

k	LOGL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-40.56441	NA	3.45e-05	1.077417	1.481830	1.241294
1	358.2498	736.8567	2.35e-08	-6.214282	-5.405456*	-5.886529*
2	382.7850	43.46245	2.01e-08	-6.376858	-5.163619	-5.885230
3	406.6312	40.42484*	1.74e-08*	-6.526308*	-4.908656	-5.870803
4	419.7285	21.20528	1.85e-08	-6.471020	-4.448955	-5.651639
5	426.2448	10.05369	2.25e-08	-6.290377	-3.863899	-5.307121
6	441.8987	22.95904	2.31e-08	-6.283785	-3.452894	-5.136652
7	452.3548	14.53900	2.64e-08	-6.178188	-2.942883	-4.867178
8	467.2207	19.53797	2.80e-08	-6.156585	-2.516868	-4.681699
% 5 anlamlılık düzeyi						

Tablo-3'te VAR(3) modelinin tahmin değerleri yer almaktadır. Tek başına tahmin sonuçları modelin doğru oluşturulup oluşturulmadığı konusunda açıklayıcı nitelikte değildir. Bunun için VAR(3) modelinde otokorelasyon, değişen varyans ve normallik sınamaları yapılması gerekmektedir.

Tablo 3: VAR(3) Modeli Tahmin Değerleri

	LNKH_SA	LIBS_SA	LIBV_SA	LIBFO_SA
LNKH_SA(-1)	0.984860	-0.133946	-0.511860	0.762719
	[7.51678]	[-0.84178]	[-0.86399]	[1.43925]
LNKH_SA(-2)	0.055774	-0.024495	0.670873	-0.105507
	[0.28636]	[-0.10356]	[0.76177]	[-0.13393]
LNKH_SA(-3)	-0.163306	-0.035955	0.244773	-0.639617
	[-1.50992]	[-0.27373]	[0.50051]	[-1.46213]
LIBS_SA(-1)	-0.281217	0.841478	0.572999	-0.068430
	[-2.60739]	[6.42423]	[1.17494]	[-0.15686]
LIBS_SA(-2)	0.232624	0.107148	-0.737602	-0.719132
	[1.38812]	[0.52647]	[-0.97341]	[-1.06095]
LIBS_SA(-3)	-0.102681	-0.162567	0.111588	0.656327
	[-1.05544]	[-1.37590]	[0.25366]	[1.66792]
LIBV_SA(-1)	-0.003111	-0.078190	0.693160	-0.224675
	[-0.13060]	[-2.70239]	[6.43448]	[-2.33158]
LIBV_SA(-2)	-0.006847	0.052675	0.083508	0.179564
	[-0.24781]	[1.56987]	[0.66845]	[1.60684]
LIBV_SA(-3)	-0.048233	-0.062727	-0.279430	-0.141606
	[-1.95668]	[-2.09528]	[-2.50695]	[-1.42026]
LIBFO_SA(-1)	-0.062214	0.039407	0.054582	0.721470
	[-2.32083]	[1.21044]	[0.45030]	[6.65402]
LIBFO_SA(-2)	0.029028	-0.036221	-0.300156	0.096250
	[0.86274]	[-0.88643]	[-1.97293]	[0.70726]
LIBFO_SA(-3)	-0.030488	-0.087529	0.260625	-0.013156
	[-1.06738]	[-2.52324]	[2.01794]	[-0.11387]
C	1.695197	2.423287	1.211632	2.289586
	[5.11128]	[6.01627]	[0.80794]	[1.70679]
KK	0.047938	-0.033991	0.374450	-0.277612
	[1.52616]	[-0.89104]	[2.63638]	[-2.18508]
K2	-0.025513	0.046995	-0.060579	0.093650
	[-1.86797]	[2.83320]	[-0.98092]	[1.69525]
@TREND	0.001705	0.004227	0.002243	0.002515
	[2.56568]	[5.23600]	[0.74643]	[0.93541]
[t değeri]				
R^2	0.993285	0.976590	0.939127	0.967400
Düzeltilmiş R^2	0.992214	0.972854	0.929413	0.962198
F-istatistiği	927.0320	261.4198	96.68009	185.9628
AIC	-6.690866			
SCH	-5.119677			

Tablo-4'te VAR(3) modeli için otokorelasyon sonuçları yer almaktadır. Otokorelasyon LM Testi'ne ilişkin hipotezler aşağıda olup % 5 anlamlılık düzeyinde her üç gecikme döneminde de otokorelasyon sorunu bulunmadığı tespit edildiğinden H_0 hipotezi kabul edilmiştir:

H_0: $\delta=0$ (Otokorelasyon yoktur.)

H_1: $\delta\neq0$ (Otokorelasyon vardır.)

Tablo 4: Otokorelasyon Sonuçları

Gecikme Sayısı	LM-istatistiği	*p*
1	23.23	0.10
2	16.31	0.43
3	21.28	0.16

Tablo-5'te VAR(3) modeli için değişen varyans sonuçları yer almaktadır. White Değişen Varyans Testi'ne ilişkin hipotezler aşağıda olup % 5 anlamlılık düzeyinde değişen varyans sorunu bulunmadığı tespit edildiğinden H_0 hipotezi kabul edilmiştir:

H_0 : $\vartheta=0$ (Sabit Varyans vardır.)

H_1 : $\vartheta\neq1$ (Değişen Varyans vardır.)

Tablo 5: Değişen Varyans Sonuçları

Chi-sq	*p*
319.3664	0.0527

Tablo-6'da VAR(3) modeli için normal dağılım sonuçları yer almaktadır. Jargue-Bera Normallik Testi'ne ilişkin hipotezler aşağıda olup % 5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi kabul edilmiştir:

H_0 : Normal Dağılım vardır.

H_1 : Normal Dağılım yoktur.

Tablo 6: Normal Dağılım Sonuçları

Gecikme	Jarque-Bera	*p*
1	15.47	0.07
2	12.69	0.31
3	14.84	0.09

4. Bulgular

VAR(3) modeli uygun gecikme uzunluğuna sahip herhangi bir ekonometrik sorun içermeyen bir modeldir. Buna göre değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığının sınaması, Johansen Eşbütünleşme Testi ile yapılmıştır. Johansen Eşbütünleşme Testi için ilgili hipotezler aşağıdadır:

H_0 : $\tau=0$ (Eşbütünleşme ilişkisi yoktur.)

H_1 : $\tau<0$ (Eşbütünleşme ilişkisi vardır.)

Tablo-7'de değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığının sınanması için yapılan Johansen Eşbütünleşme Testi sonuçları yer almaktadır. Sonuçlara göre değişkenler arasında istatistiki açıdan anlamlı en çok iki tane eşbütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu da (4) no'lu modeldeki değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini göstermektedir.

Tablo 7: Johansen Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Sınırlanmamış Eşbütünleşme Rank Testi (İz)				
Sıfır Hipotezi: r=0 Alternatif Hipotez: r≥1	Öz değer	İz İstatistiği	0.05 Kritik Değer	p**
r=0 *	0.343	90.102	47.856	0.0000
r≤1 *	0.248	43.854	29.797	0.0007
r≤2	0.100	12.409	15.494	0.1383
r≤3	0.006	0.753	3.841	0.3854
İz test sonuçları 0.05 düzeyde 2 eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir.				
* 0.05 düzeyde hipotezin reddedilebileceği kabul edilir.				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-değerleri				
Sınırlanmamış Eşbütünleşme Rank Testi (Maksimum Öz değer)				
Sıfır Hipotezi: r=0 Alternatif Hipotez: r=1	Öz değer	Maksimum Öz değer İstatistiği	0.05 Kritik Değer	p**
r=0 *	0.343	46.247	27.584	0.0001
r≤1 *	0.248	31.445	21.131	0.0013
r≤2	0.100	11.655	14.264	0.1243
r≤3	0.006	0.753	3.841	0.3854
Maksimum öz değer test sonuçları 0.05 düzeyde 2 eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir.				
* 0.05 düzeyde hipotezin reddedilebileceği kabul edilir.				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-değerleri				

VAR(3) modeli için (4) no'lu modeldeki değişkenler arasındaki uzun dönem ve kısa dönem ilişkileri, Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) aracılığıyla tahmin edilmiştir. Buna göre uzun dönem eşbütünleşme denge modeli tahmin bulguları (6) no'lu model olarak şöyledir:

$$lnkh_sa_t = 51.30 - 3.63libs_sa_t - 3.94libv_sa_t - 1.77libfo_sa_t + u_t \qquad (6)$$

[t] [5.9] [6.6] [4.6]

Ampirik bulgular, Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranının, iç borçlanma bileşik faiz oranının ve iç borçlanmanın vadesinin artış hızının bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranının artış hızı üzerinde istatistiki açıdan % 5 anlamlılık düzeyinde anlamlı ve negatif etki yaptığını ortaya koymaktadır. Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranının ve iç borçlanma bileşik faiz oranının artış hızının % 1 oranında artması ile iç borçlanmanın vadesinin artış hızının gün olarak artması bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranının artış hızını sırasıyla % 3.63, % 1.77 ve % 3.94 oranında azalttığını göstermektedir.

Değişkenler arasındaki kısa dönem eşbütünleşme denge modeli tahmin sonuçları ise, (7) no'lu modelde yer almaktadır:

$$\Delta lnkh_sa_t = -0.08 + 0.06\Delta libv_sa_{t-1} + 0.05\Delta libv_sa_{t-2} + 0.05kk - 0.02\, u_{-1} \qquad (7)$$

[t] [2.4] [2.0] [2.4] [-3.8]

Ampirik bulgular, modelde yer alan hata düzeltme terimi u_{-1} için parametre değeri negatif ve anlamlı olarak tahmin edilmiştir. Hata düzeltme modeli, kısa dönemli değişmelerle uzun dönem ayarlamalarının

birlikte yapıldığını ortaya koymakta ve her üç aylık dönemde dengesizliğin % 0.02'sinin giderildiğini göstermektedir.

5. Sonuç ve Öneriler

Türkiye ekonomisinde iç borçlanmanın etkileri ve sonuçları dönemler itibariyle farklılaşmaktadır. Çalışmada, ekonometrik analiz için seçilen dönemde bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranı, Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranı, iç borçlanma bileşik faiz oranı ve iç borçlanmanın vadesi ilgili değişkenler olarak belirlenmiş olup üçer aylık veri seti kullanılmıştır. Yapılan analizler, tüm değişkenlere ilişkin zaman serilerinin birinci sıra farkta durağan olduğunu dolayısıyla değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Buna göre Merkezi Yönetim iç borç stokunun GSYH'ye oranı, iç borçlanma bileşik faiz oranı ve iç borçlanmanın vadesi arttıkça bankacılık sektörü yurtiçi net kredi hacminin GSYH'ye oranı azalmaktadır. Kasım 2000 ve Şubat 2001 bankacılık sektörü krizleri sonrasında sabit faizli enstrümanlarla borcun vadesinin uzatılmasına yönelik politikalar iç borçlanma faiz oranlarının yüksek düzeyde seyretmesine neden olmuştur. İç borçlanma faiz oranlarındaki artış da kredi hacmini azaltıcı etki göstermiştir. Neoklasik İktisat perspektifinden kamunun iç borçlanmaya başvurmasının özel sektör üzerinde dışlama etkisi yaratabileceğine yönelik iktisadi teori bankacılık sektörü açısından yapılan analiz ile doğrulanmıştır. Özel sektörün yurtiçi piyasalardan fon bulabilmek için öncelikle başvuracağı kanallardan biri olan bankacılık sektöründe, yurtiçi net kredi hacminde yaşanacak söz konusu azalışlar, özel sektörü fon bulma konusunda başka arayışlara yönlendirecektir. Özellikle günümüzde küreselleşmenin de etkisiyle birbirine eklemlenen piyasaların ve birbiriyle entegre olan ülke ekonomilerinin varlığı rekabet olgusu baz alındığında, uluslararası piyasalarda ihtiyaç duyulduğunda uygun koşullarda ödünç fon bulabilme olanağı yaratmaktadır. Gelinen nokta itibariyle iç borçlanmanın yanı sıra dış borçlanma da ele alındığında özel sektörün dış borçlarında ciddi artışlar olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla Hazinenin borçlanma ihtiyacının azaltılması özellikle kayıtdışı ekonominin daraltılarak vergi gelirlerinin artırılması, özel kesim fon kullanım olanaklarını genişleterek yatırım, istihdam ve büyüme üzerinde olumlu etkiler meydana getirecektir.

Kaynaklar

Adiningsih, S. (2009). The impact of government debt issuance on short-term interest rates in Indonesıa. *Gadjah Mada International Journal of Business*, 11(1), 301-316.

Altunç, Ö. F. ve Şentürk, B. (2010). Türkiye'de özel yatırımalar ve kamu yatırımları arasındaki ilişkinin ampirik analizi: Sınır testi yaklaşımı. *Maliye Dergisi*, 158, 531-546.

Altunöz, U. (2013). Kamu kesimi iç borçlanmasının özel yatırım harcamaları üzerinde etkisi: Türkiye örneği. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 25-53.

Ardıç, K. ve Baydur, C. M. (2005). Barro-Lucas bakış açısıyla kamu borçlanma sürecinin iktisadi büyüme üzerine etkisi: Türkiye örneği (1990-2003). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 48, 1-15.

Aytaç, D. ve Sağlam, M. (2014). Kamu açıkları iç borç ve faiz oranı ilişkisi: Türkiye örneği. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(1), 131-148.

Bahmani, M. O. (1999). Do federal budget deficits crowd out or crowd in private investment? *Journal of Policy Modeling*, 21(5), 633-640.

Berksoy, T. ve Doğruel, S. (1989). Kamu İç Borçlanmasının Kamu Dışı Kesimler İçin Kullanılabilir Kaynaklar Üzerindeki Etkisi. İTO Yayınları, Yayın No: 1989-30.

Claeys, P., Moreno, R. ve Suriñach. (2012). Debt, interest rates, and integration of financial markets. *Economic Modelling*, 29, 48-59.

Fayed, M. E. (2012). Crowding out effect of public borrowing: The case of Egypt. http://www.fesp-eg.org/wp-content/uploads/2012

Gjini, A. ve Kukeli, A. (2012). Crowding-out effect of public investment on private investment: An empiricial investigation. *Journal of Business&Economic Research*, 10(5), 269-276.

Gujarati, D. N. (2006). *Temel ekonometri*. (4. Baskı). Ümit Şenesen & Gülay Günlük Şenesen (Çev.). İstanbul: Literatür.

Harrabi, S., Bousrih, L. ve Salisu, M. (2007). Debt relief and credit to the private sector in African Countries. *African Development Review,* 19(3), 469-480.

Hsing, Y. (2010). Government borrowing and the long-term interest rate: Application of an extended loanable funds model to the Slovak Republic. *Economic Annals*, LV(184), 58-69.

Kesbiç, C. Y., Baldemir, E. ve Bakımlı, E. (2005). Bütçe açıkları ile parasal büyüme ve enflasyon arasındaki ilişki: Türkiye için bir model denemesi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 19(1), 81-98.

Peker, O. ve Acar, Y. (2010). Türkiye'de konsolide bütçe açıklarıyla-iç borçlanma faiz oranları arasındaki ilişki: Ekonometrik analiz. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 193-206.

Sönmezler, G. (2008). Dışlama etkisi ve banka bilançolarına yansıması: Türkiye örneği. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 1-21.

Tülümce, S. Y. ve Buyrukoğlu, S. (2013). Türkiye'de kamu ve özel yatırımlar arasındaki ilişkinin ampirik analizi: Dışlama etkisi (1980-2010). *Mali Çözüm Dergisi,* 119, 59-77.

Uysal, D. ve Mucuk, M. (2003). Crowding-out (dışlama) etkisi: Türkiye örneği (1975-2000). *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(5), 158-171.

Uzay, N. (2002). Kamu büyüklüğü ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Türkiye örneği (1970-1999). *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19, 151-172.

Geride Kalan 10 Yılın Ardından Muhasebe Meslek Mensuplarının Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarını Öğrenme ve Uygulama Düzeylerine Yönelik Bir Değerlendirme

Fevzi Serkan Özdemir

Ahmet Vecdi Can

Haluk Bengü

Tuba Toksöz

Özet

Muhasebe meslek mensupları, mesleğe yön veren esasları sürekli olarak izlemek, varsa yenilikler veyahut değişiklikler, ivedi olarak öğrenmek ve hızlı bir şekilde uygulamaya geçirmek zorundadır. Bu zorunluluk çoğunlukla yeniliği ya da değişikliği öngören mevzuatın bir koşutu olurken bazen de ticari yaşamın bir gerekliliği olabilmektedir. Geride kalan 10 yılda muhasebe mesleğinin geçirdiği en önemli yenilik ise kamuya hesap verme yükümlülüğü bulunan şirketler yönüyle ulusal finansal raporlama standartları seti olmuştur. Yeni bir finansal raporlama çerçevesi oluşmuş ve muhasebe mesleği, hemen olmasa bile zaman içinde öğrenilmesi ve uygulanması kaçınılmaz olan yeni bir mesleki boyut kazanmıştır. Fakat geçen 10 yıla rağmen, muhasebe meslek mensuplarının uluslararası finansal raporlama standartları setini etkili bir biçimde öğrenip uygulayabildiklerini söylemek mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni, öteden beri yürürlükte olan Tekdüzen Muhasebe Sistemini (TDMS'yi) öğrenmiş ve uygulayagelmiş olan meslek mensuplarının paradigmaları farklı yeni bir sistemi, uygulaması devam eden yerel sistemin yanı sıra öğrenmelerini istemektir. Zira bunu gerçekleştirmek sanıldığı kadar kolay bir eylem değildir. Beklenen bu gelişim (dönüşüm) gerekliliğinin her şeyden önce meslek mensuplarınca fark edilmesi gerekmektedir. Oysa meslek mensubunun sürdüregeldiği işleri ve mesleki birikimlerini oluşturan ulusal muhasebe müktesebatı mesleki kazanç sağlamaya elverişli olmaya devam etmektedir. Ekonomik anlamda henüz bir gereklilik oluşmamıştır. Piyasa dinamiklerinin bu gerekliliği oluşturması beklenecektir. Bu gerekliliği ise psikolojik boyut izleyecektir. Öğrenmenin, öncelikle psikolojik olarak öğrenmeye hazır hale gelen meslek mensuplarınca gerçekleşeceği kesindir. Bu çalışmanın amacı da Türkiye'deki ruhsatlı muhasebe meslek mensuplarının geride kalan 10 yıllık zorunlu uygulama dönemi

sonunda, finansal raporlama standartlarını öğrenme ve uygulama düzeyleri bakımından kendi özdeğerlendirmelerinin ne olduğunu ortaya koymak ve geldikleri noktayı değerlendirmektir. Bunun için cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi, mezun oldukları bölüm, mesleki deneyim süreleri, çalışma koşulları (mükellef durumları), Uluslararası Finansal Raporlama Standartları (UFRS) ve bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alıp almadıkları gibi demografik gruplar bakımından mukayeseli incelemeler yapılmıştır. Araştırmada birincil veri kullanılmıştır. Veri toplama tekniği olarak yurt genelinde online anket uygulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Uluslararası finansal raporlama standartları, meslek mensubu, muhasebe mesleği*

1. Giriş

Muhasebe teorisi ve uygulaması ile iki boyutu olan bir disiplin, bir çalışma alanıdır. Muhasebenin kuramsal içeriği, uygulamadan beslenirken, uygulamada kuramsal müktesabata uygun olarak gelişmektedir. Bu yönüyle kuram ve uygulama ikilisi birbirine sıkı sıkıya bağlı ve etki eden ikizler gibidir.

Muhasebenin kuramsal boyutunu; temel kavramlar (ilkeler veya varsayımlar olarak da ifade edilmektedir) ile genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri (GKGMİ) oluştururken; uygulama boyutunu ise muhasebe usulleri, işlemleri ve teknikleri oluşturmaktadır (Çelik, 2007: 53).

Sayarı (1998) GKGMİ'yi; muhasebe usullerinin, işlemlerinin ve tekniklerinin başka bir ifadeyle, muhasebe uygulamalarının dayandığı bilimsel teorik esaslar olarak ifade etmektedir. Çünkü GKGMİ, teknik bir deyim olarak, belli bir andaki muhasebe uygulamasını kapsayan ayrıntılı muhasebe yöntem ve usullerinden meydana gelmektedir ve muhasebeciler arasındaki mevcut görüş birliğinden dolayı, GKGMİ olarak nitelendirilmektedir (Koç Yalkın, 1989: 31). Zira Cemalcılar ve Önce (1999) GKGMİ'yi, muhasebecilerin, muhasebenin temel kavramlarını uygulamak için başvurdukları ilkeler olarak nitelendirmektedir.

Ayrıca GKGMİ, kuramsal yapı içinde, muhasebenin temel kavramlarından sonra gelen ve bir bakıma, kuramsal esasların uygulamaya yansımasını sağlayan köprüler niteliğindedir. Bu nedenle kimi zaman standart düzeyindeki esasların da GKGMİ adı ile anıldıkları görülebilmektedir (Özdemir, 2011: 96). Bir örnek verilecek olursa, Amerikan Muhasebe Standartları, US GAAP (GKGMİ) şeklinde anılmaktadır. Standart düzeyinde geliştirilmiş, ayrıntılı ve sistematik bir müktesabattan söz edilirken aslında ABD'nin yerel (ulusal) GKGMİ'nden söz edilmektedir. Türkiye'de GKGMİ denildiğinde ise, TDMS içinde yer alan finansal tablo düzenleme ilkeleri akla gelmektedir. Örneklerdeki ülkelerin dinamikleri ve dolayısıyla ihtiyaç duydukları muhasebe sisteminin düzeyi farklı olmuştur. Örneklerin ortak yanı ise, her iki muhasebe sisteminin de, deneme yanılma ve en iyi uygulamayı bulma şeklinde geliştirilen bir GKGMİ'ler setine ulaşmış olmasıdır.

Ülkelerin kendine has muhasebe usul ve esasları ile gerçekleşen ve çoğunlukla benzer durumlarda farklı usul ve esaslar gerektiren muhasebe sistemleri, küreselleşmeyle birlikte çok uluslu işletmelerin yaygınlaşması, sınır ötesi ticari faaliyetlerin artması ve teknolojik gelişmelerin hızlı yayılımı gibi nedenlerle işlevsel olarak sınırlı kalmaya başlamıştır. Değişen dünya düzeni ve yeni işletme çevresi, bireysel olarak her ülkenin kendi muhasebe usul ve esaslarına göre hazırlanan finansal raporların ihtiyaca uygunluğunun ve ekonomik kararlardaki yeterliliğinin de sorgulanmasına yol açmış ve nihayet tüm dünyada ortak bir muhasebe dolayısıyla finansal raporlama dilinin tesis edilmesi yani standardizasyon gündeme gelmiştir. Nitekim ilk defa 1959 yılında, uyumlaştırma (standartlaştırma) sürecinin babası olarak anılan Jacob Kraayenhof tarafından, uluslararası düzeyde muhasebe standartlarına ihtiyaç duyulduğunun dile

getirilmesinin ardından (Seçgen, 1998: 10), Amerika, Kanada ve İngiltere arasındaki muhasebe farklılıklarını gidermek için 1966 yılında Uluslararası Muhasebeciler Çalışma Grubu (Accountants' International Study Group) kurulmuştur. Bu gelişmeyi Uluslararası Muhasebe Standartları Komitesi (IASC)'nin kurulması, Avrupa Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) deklerasyonu, Avrupa Birliği (AB)'nin yönergeleri izlemiştir. Ayrıca standardizasyon sürecinde Uluslararası Menkul Kıymetler Komisyonları Örgütü (IOSCO), Uluslararası Muhasebe Standartları Kurulu (IASB), ABD Menkul Kıymetler Borsa Komisyonu (SEC) ve Finansal Muhasebe Standartları Kurulu (FASB)'nun da gayretleriden söz edilmelidir. Bu kurum ve kuruluşlar da standardizasyonun sağlanması adına önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Muhasebede standardizasyon (standartlaştırma) bütün ülkelerin tek bir muhasebe yapısına uygun hale getirilmesidir (Fritz ve Lammle, 2003: 34). Gelinen son noktada dünyada birçok ülke, çeşitli koşullar altında (hisse senetleri sermaye piyasalarında işlem gören halka açık şirket olmak gibi) uluslararası finansal raporlama standartları setinin uygulanmasına izin vermiş durumdadır. 2002 yılında FASB ve IASB arasında, Norwalk Anlaşması imzalanmış ve ABD'nin ilke bazlı standartlara geçişi yönünde de çalışmalar yapılmıştır. Literatürde yakınsama olarak ifade edilen bu dönüşüm için her iki kuruluş, mevcut farklılıkları ortadan kaldırılması ve gelecekte hazırlanacak standartların yapılandırılması çalışmalarında koordinasyon içinde bulunma taahhüdünde bulunmuşlardır (Choi ve Meek, 2008: 119; Özdemir, 2011: 111). Ancak tüm dünyada mutlak olarak ulaşılmış bir standardizasyondan bugün için söz edilememektedir. Zira muhasebe ve dolaysıyla finansal raporlamada standardizasyon büyük bir hedeftir ve bu hedefe ulaşmak, ifade edildiği kadar kolay değildir. Çünkü finansal raporlamada standardizasyonun sağlanmasında, standartların kendisi ve uygulanacağı şirketlerin dinamikleri kadar, bu standartları uygulayacak olanlar da önem arz etmektedir. Standartların uygulanmasında, iki taraf öne çıkmaktadır: Uluslar özelinde, devlet [ya da muhasebe konusundaki düzenleyici otorite(ler)]; ve mikro bazda muhasebe meslek mensupları… Muhasebe meslek mensupları bu geçişin asli öğesidir. Standartları asıl olarak uygulamakla sorumlu olanlar meslek mensuplarıdır. Muhasebe meslek mensuplarının, köklü bir paradigma değişimine maruz kalan mesleklerini nasıl değerlendirdikleri önem arz etmektedir. Zira finansal raporlama standartları seti, sadece finansal raporlamanın içeriğini ve şeklini temelden değiştirmekle kalmamakta; muhasebenin ve muhasebe mesleğinin paradigmalarını da değiştirmektedir. Bu bağlamda, muhasebe meslek mensuplarının, bu değişim ve dönüşümü kaygı verici mi yoksa avantaj olarak mı gördükleri önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı da Türkiye'deki ruhsatlı muhasebe meslek mensuplarının geride kalan 10 yıllık zorunlu uygulama dönemi sonunda, finansal raporlama standartlarına bakış açılarının ne olduğunu ortaya koyma ve geldikleri noktayı değerlendirmektir.

2. Literatür

Türkiye'de muhasebe mesleğini icra eden meslek mensuplarının çeşitli açılardan nasıl bir profile sahip olduklarını, çeşitli konulardaki farkındalıklarını, bakış açılarını, bilgi düzeyleri ve öğrenme becerilerini konu alan araştırmalar öteden beri yapılmaktadır (Bengü vd., 2013: 177).

Özdemir (2013) son yıllarda yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunun muhasebe ve finansal raporlama standartları ile ilgili konular üzerinde kümelendiğini ifade etmektedir. Ona göre, bu kümelenmenin nedeni, muhasebe ve finansal raporlama standartlarını gerçekte uygulayacak olanların meslek mensupları olmasıdır. Başka bir ifadeyle standartların sebep olduğu paradigma değişimi, dikkatleri meslek mensupları üzerinde topladığı için son yıllarda yapılan araştırmaların büyük çoğunluğunda muhasebe ve finansal raporlama standartları ile meslek mensupları birlikte incelenmektedir.

Literatüre bakıldığında, Türkiye'deki muhasebe meslek mensuplarını ve standartları konu alan çalışmalar oldukça çeşitlenmiştir. Tarihsel sıra ile Civan ve Kara (2002), Bekçi (2007), Ülkü (2008), Erdoğan ve Dinç(2009), Hatipoğlu (2009), Can ve Gör (2011), Çankaya ve Hatipoğlu (2011), Dinç ve Atabay (2011), Elitaş ve Diğerleri(2011), Kurcan ve Diğerleri (2011), Güneş ve Diğerleri (2011), Dabbağoğlu ve Can (2011), Erol ve Diğerleri (2011), Kurcan ve Diğerleri (2011), Kurtçu ve Akdoğan (2011), Özdemir (2012), Çankaya ve Dinç(2012), Poroy Arsoy ve Bora (2012), Babaoğlu (2012), Özkan ve Özşahin (2012), Köroğlu ve Doğan (2012), Hacıhasanoğlu ve Diğerleri (2012), Yıldırım (2012), Bozdemir (2012), Özdemir (2014), Erol Fidan ve Cinit (2013a),

Erol Fidan ve Cinit (2013b), Erol Fidan ve Cinit (2013c), Aktürk ve Akcanlı (2013), Yel ve Çiftçi (2013), Hatunoğlu ve Diğerleri (2013), Erol Fidan ve Cinit (2014), Yılmaz ve Diğerleri (2014), Bengü ve Diğerleri (2014), Aktürk (2014), Abdioğlu ve Diğerleri (2014), Ağca ve Dalkılıç (2014), Kaya (2015), Bayazıtlı ve Diğerleri (2015), Şenol ve Özçelik (2015), Yel ve Erdem (2015), Boyar ve Güngörmüş (2016), Akyüz ve Yeşil (2017); bu konuda yapılmış çalışmalara örnektir.

Literatürdeki çalışmaların vurguladığı bazı hususlar aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Finansal raporlama standartlarını öğrenmek isteyen muhasebe meslek mensupları, standardı öğrenmesi ve anlaşılması güç ve karmaşık bulmaktadır.

Finansal raporlama standartlarının çeviri olması, zaman içinde güncellenmesi ve değişmesi öğrenmeyi zorlaştırmaktadır.

Finansal raporlama standartları görece büyük ölçekli işletmeler için uygulanabilir bulunmaktadır.

Finansal raporlama standartlarına göre sunulan finansal tablolar daha nitelikli, bu finansal raporlar ile sunulan bilgiler de daha kalitelidir.

Muhasebe meslek mensupları, standartları öğrenme konusunda meslek odalarından bir takım beklentiler (kurs, seminer, panel vb. bilimsel etkinlik) içindedir.

Finansal raporlama standartlarını öğrenmeyi kolaylaştıracak kitapların ve uygulama örneklerinin geliştirilmesi ve bunların sayıca arttırılması gerekmektedir.

Finansal raporlama standartlarını öğrenen ve uygulayan meslek mensuplarının mesleki itibarlarının artacağı, bu konuda kendini geliştiremeyenlerin (özellikle meslekte eski olanların) meslekten çıkmayı düşündükleri ifade edilmektedir.

3. Ampirik Araştırma

3.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

İşletmelerin finansal durumlarını ve performanslarını gerçeğe uygun biçimde ortaya koymak ve bilgi kullanıcılarının ihtiyaç duydukları bilgileri sağlamak suretiyle, ekonomik kararların alınması sırasında kullanıcılara yararlı olmak, finansal tabloların (bilgilerin) asıl amacı olarak nitelendirilmektedir. Muhasebenin, tarihi boyunca, kendisinden, bugünkü kadar güçlü olmasa da, bu misyonu gerçekleştirmeye odaklandığı ifade edilebilir. Ama ne var ki, muhasebe bir sosyal bilim dalı olarak değişmeyen kaidelere dayalı kuramları olan bir bilim alanı değildir. Sürekli olarak en iyi uygulamalar ile güçlenen kuramsal alt yapısı ile değişime ve gelişime açık bir bilim dalıdır. Yakın geçmişimizde de muhasebe (özelde finansal raporlama) alanında önemli bir değişim ve dönüşüm gerekliliği doğmuştur.

Küreselleşmenin muhasebe ve finansal raporlamaya düşen payı, standardizasyon hız kazanmış ve uluslar, kendilerinden bu konuda beklenen inisiyatifi almaya başlamışlardır. Nitekim Türkiye'de de 2005 yılı itibariyle halka açık şirketler ile diğer sermaye piyasası mevzuatı hükümlerine tabi olan şirketler, finansal tablolarını UFRS'ye göre gerçekleştirmekle yükümlü kılınmışlardır. Fakat geride kalan 10 yıla rağmen, muhasebe meslek mensuplarının uluslararası finansal raporlama standartları setini etkili bir biçimde öğrenip uygulayabildiklerini söylemek mümkün değildir. Bunun en önemli nedeni, öteden beri yürürlükte olan Tekdüzen Muhasebe Sistemini (TDMS'yi) öğrenmiş ve uygulayagelmiş olan meslek mensuplarının paradigmaları farklı yeni bir sistemi, uygulaması devam eden yerel sistemin yanı sıra öğrenmelerini istemektir. Zira bunu gerçekleştirmek sanıldığı kadar kolay bir eylem değildir. Beklenen bu gelişim (dönüşüm) gerekliliğinin her şeyden önce meslek mensuplarınca fark edilmesi gerekmektedir. Oysa meslek mensubunun sürdüregeldiği işleri ve mesleki birikimlerini oluşturan ulusal muhasebe müktesebatı mesleki kazanç sağlamaya elverişli olmaya devam etmektedir. Ekonomik anlamda henüz bir gereklilik oluşmamıştır. Piyasa dinamiklerinin bu gerekliliği oluşturması beklenecektir. Bu gerekliliği ise psikolojik boyut izleyecektir. Öğrenmenin, öncelikle psikolojik olarak öğrenmeye hazır hale gelen meslek mensuplarınca gerçekleşeceği kesindir.

Araştırmanın amacı da, Türkiye'de muhasebe mesleğini icra eden ve kendilerinden UFRS'yi öğrenmelerini ve uygulamalarını beklediğimiz ruhsatlı muhasebe meslek mensuplarının geride kalan 10 yıllık zorunlu uygulama dönemi sonunda, finansal raporlama standartlarını öğrenme ve uygulama düzeyleri bakımından kendi özdeğerlendirmelerinin ne olduğunu ortaya koymak ve geldikleri noktayı değerlendirmektir.

3.3. Araştırmanın Önemi

Türkiye'de muhasebe meslek mensupları için en önemli iki düzenlemeden birinin 3568 sayılı meslek yasası, diğerinin ise Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliğleri ile şekillendirilmiş olan Tekdüzen Muhasebe Sistemi olduğu ifade edilebilir. Fakat 2005 sonrası, özellikle halka açık şirketler yönüyle öne çıkan uluslararası finansal raporlama standartlarının her geçen gün genişleyen kapsamı düşünüldüğünde üçüncü bir düzenlemenin de önem kazandığı görülmektedir. Fakat muhasebe meslek mensuplarının bu standartları yeterince öğrenip uygulayamadığı gözlenmektedir. Oysa bu standartları efektif biçimde öğrenmesi ve uygulaması gereken muhasebe meslek mensuplarıdır.

Bir şeyi uygulayabilmenin ön koşulunun onu öğrenmek olduğu düşünüldüğünde, standartları asıl öğrenmesi ve uygulaması gereken meslek mensuplarının standartlarla ilgili ne düşündükleri ve ne durumda olduklarını ortaya koymak önem kazanmaktadır. Literatürde benzer çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmada Türkiye'nin çeşitli illerinden ankete katılan gözlemlerin durumu değerlendirilmekte, meslek mensupları öğrenim düzeyleri, yaşları, mesleki deneyimleri ve cinsiyetleri dikkate alınarak, standartlara bakış açıları ortaya konulmaktadır.

3.4. Araştırmanın Kapsamı

Araştırma kapsamında Türkiye genelindeki "ruhsatlı" muhasebe meslek mensuplarına anket uygulanmıştır. Toplanan 128 geçerli anket üzerinden gerçekleştirilen araştırmada, muhasebe meslek mensuplarının demografik kriterler (cinsiyet, yaş, öğrenim durumu, mezuniyet, unvan, mesleki deneyim, çalışma biçimleri ve mükellef durumları, UFRS'ye dair daha önce eğitim alıp almadığı ile bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimine katılıp katılmadığı) dikkate alınarak oluşturulan gruplar yönüyle finansal raporlama standartları karşısındaki durumları ampirik olarak incelenmiştir.

3.5. Araştırmanın Sınırlılıkları ve Varsayımları

Araştırmanın ana kütlesi olarak tüm Türkiye'deki ruhsatlı muhasebe meslek mensupları seçilmiştir, çünkü çalışma belirli bir il veya bölgedeki değil, tüm Türkiye'deki ruhsatlı meslek mensuplarına dair bir genelleme yapma arzusu içermektedir. Metodolojik olarak da ana kütleden elde edilecek geri dönüşlere dayalı olarak sağlanacak bulgular, bu amaca hizmet edebilecektir. Ancak ana kütlenin büyük olduğu durumlarda zaman, maliyet ve işgücü kısıtları önem kazanmakta ve araştırmanın bu kısıtlara uygun biçimde gerçekleştirilmesi gerekliliği doğmaktadır.

Örneklemede ise, bir çerçeveden seçim yapmak yerine, doğrudan ilana koyulan anket için gönüllü olarak anketi dolduranların oluşturduğu veri setinin ana kütleyi temsil kabiliyeti değerlendirilmiştir. Bunun için "http://www.raosoft.com/samplesize.html" web arayüzü aracılığı ile elde edilen geri dönüşlerin ana kütle ile ilişkisi değerlendirilmiştir.

3.6. Araştırmanın Hipotezleri

Ankette yöneltilen soru sayısı 32'dir. Bu sorulardan 12'si muhasebe meslek mensuplarının demografik özelliklerini belirlemek, kalan 20'si ise Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarına dair bakış açılarını değerlendirmek için kullanılmıştır. Bahsedilen bu 20 sorunun her biri hipotez olarak yapılandırılmış ve demografik sorulara göre oluşturulan gruplar bakımından yapılan karşılaştırmalar ile bulgular sağlanmıştır. Söz konusu hipotezler Tablo 1'deki gibidir:

Tablo 1. Araştırmanın Hipotezleri

$H1_0$	:	UFRS'ye geçişin muhasebeciye sağlayacağı somut katkı beklentisi bakımından oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H2_0$	:	Tekdüzen ile UFRS seti arasındaki farklılıklar konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H3_0$	:	UFRS setinin Türk Muhasebe Sistemine uygunluğu konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H4_0$	:	Meslek mensuplarının UFRS uygulamalarını öğrenmelerinin bir zorunluluk olduğu konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H5_0$	:	Tekdüzen muhasebe sisteminin ihtiyacı karşılayabilirliği ve UFRS'nin gereksizliği konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H6_0$	:	Finansal raporlarda sunulan bilginin kalitesi açısından UFRS'ye dayalı finansal tabloların daha nitelikli olduğu konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H7_0$	:	UFRS'nin biçimsel yapısı, kapsamı ve içeriği bakımından Tekdüzene göre daha güçlü olduğu konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H8_0$	:	Tekdüzenin vergi için muhasebe, UFRS'nin ise bilgi için muhasebe ihtiyacına daha çok hizmet ettiği konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H9_0$	:	UFRS'ye göre raporlanan finansal bilgilerin daha nitelikli ve kaliteli olacağı konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H10_0$	:	UFRS'nin Tekdüzenden farklı olarak ertelenmiş vergi varlığı ve yükümlülüğünü de dikkate almasının vergisel açıdan daha gerçekçi bir ortam hazırlayacağı konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H11_0$	:	UFRS'yi öğrenme düzeyinin yeterliliği konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H12_0$	:	UFRS uygulamalarına yönelik alınan eğitimlere rağmen hala sıkıntıların/eksiklerin varlığı konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H13_0$	:	UFRS'yi öğrenme düzeyinin yeterli olabilmesi için iyi bir eğitim almak gerekliliği konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H14_0$	:	Tekdüzene olan hâkimiyetin, UFRS'yi öğrenmeyi zorlaştırdığı konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H15_0$	:	Kaynaklarda yer verilen UFRS'ye ilişkin uygulama örneklerini kavrama konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H16_0$	:	Mükellefin UFRS'yi ilk defa uygulayacak olması durumunda Türkiye Finansal Raporlama Standartlarının İlk Uygulamasına İlişkin Türkiye Finansal Raporlama Standardını (TFRS 1'i) rahatlıkla uygulayabilme konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H17_0$	:	UFRS'ye göre raporlanmış finansal tabloları da Tekdüzen Muhasebe Sistemine göre raporlanmış finansal tablolarda olduğu gibi kolaylıkla analiz edebilme konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H18_0$	:	UFRS'ye göre raporlanmış finansal raporların bağımsız denetiminde görev alabilme konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H19_0$	:	Meslektaşların, UFRS konusundaki sıkıntılarında (kendilerine) danışmaları konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.
$H20_0$	:	Kendini UFRS uygulamaları ve raporlama bakımından diğer meslektaşlara eğitim verebilecek yeterlilikte görebilme konusunda oluşturulan gruplar arasında algı farklılığı yoktur.

3.7. Araştırmanın Yöntemi

3.7.1. Anakütle ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın evreni, Türkiye'de muhasebe mesleği icra eden meslek mensuplarıdır. Bu araştırmada meslek mensupları, yeni mevzuata uygun olarak, serbest muhasebeci mali müşavir (SMMM) veya yeminli mali müşavir (YMM) olmak üzere iki grupta değerlendirilmiştir.

2014 itibariyle TÜRMOB bünyesindeki ruhsatlı muhasebe meslek mensubu sayıları; 76.923 SMMM, 4.275 YMM olarak tespit edilmiştir. Buna göre YMM'lerin toplam içindeki oranı %5 dolayındadır. Bu nedenle YMM'lerden beklenen dönüşün meslek mensuplarının statüleri bakımından değerlendirme yapmaya elverişli olmayacağı düşüncesi ile araştırmanın evreni Türkiye'deki tüm muhasebe meslek mensupları kabul edilmiş; örneklem hacminin belirlenmesinde de tabakalandırmaya gidilmemiştir.

Büyük hacimli araştırma evrenleri söz konusu olduğunda, tüm gözlem birimlere ulaşmak maliyetli ve zahmetli olacağından örneklemeye gidilebilmektedir. Örneklem seçiminde, belirli bir örneklem çerçevesi sağlanamamıştır. Bu nedenle gözlemlere ulaşmada çeşitli mesleki internet sitelerinden yararlanılmış ve bu siteler üzerinden anket formunun yer aldığı elektronik ortama yönlendirme yapılmıştır. Örneklem, internet üzerinden anket formunu dolduran meslek mensupları olarak değerlendirilerek, belirli bir hata payı ve güven aralığı için, hesaplanan örneklem hacimleri referans alınarak, ulaşılan gözlem sayısına karşılık gelen hata payı ve güven aralığının tespitine gidilmiştir. Buna göre; %95 güven aralığı içinde geçerli geri dönüş sayısı olan 128'e karşılık gelen hata payı %8,66 olarak belirlenmiştir.

İstatistikte, bu türlü gerçekleştirilen örneklemelere kolayda örnekleme denilmektedir. Kolayda örnekleme, olasılıklı olmayan bir örnekleme tekniğidir. En önemli özelliği, kolayca ulaşılabilir birimlerin seçimi ile örneklemin oluşturulmasıdır. Bu yöntemde, örnekleme girmesi arzu edilen birimler; doğru zamanda, doğru yerde bulunan ve katılımda gönüllü olan gözlemler arasından seçilmiş olur.

3.7.2. Veri Toplama Yöntemi

Veri toplamada anket yönteminden yararlanılmıştır. Fakat kısıtlar nedeniyle, yüz yüze değil, elektronik anket gerçekleştirilmiştir. Elektronik anket (gerekli alt yapı oluşturulmak kaydıyla); gözlemlerin geniş bir dağılım sergilediği durumlarda, yüz yüze anket yönteminin yerini alabilen, uygulanabilir bir veri toplama yöntemi olabilmektedir (Özdemir, 2014: 90).

3.7.3. Verilerin Değerlendirilmesinde İzlenen Metodoloji

Toplanan veriler SPSS programı ile analiz edilmiştir. Öncelikle tek örneklem Kolmogorov-Smirnov normal dağılım testi yapılmıştır. Değişkenlerin normal dağılım sergilemediği belirlenmiştir. Dağılımın normal olmadığı durumlarda non-parametrik testlere başvurulması gerekir. Bu nedenle araştırma kapsamında gözlem birimleri için çeşitli demografik özelliklere bağlı olarak oluşturulan gruplar bakımından farklılık bulunup bulunmadığı grup sayısı iki olduğunda Mann Whitney U, grup sayısının ikiden fazla olması durumunda da Kruskal Wallis H testi ile analiz edilmiştir.

3.8. Araştırmanın Bulguları

Elde edilen betimsel ve istatistiki bulgulara temel teşkil eden veriler, toplamda 32 adet anket sorusu yardımı ile sağlanmıştır. Bunların 12'si betimsel, kalan 20'si ise istatistiki bulgular içindir.

3.8.1. Betimsel Bulgular

Betimsel bulgular, gözlemlerin demografik özelliklerini ortaya koyan bulgulardır. Yaş aralıkları, öğrenim durumu, mezuniyet, unvan, mesleki deneyim, çalışma koşulları (mükellef durumları), UFRS'ye dair daha önce eğitim alıp almadığı ile bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimlerine katılıp katılmadığına dair sorular yöneltilerek, betimsel bulgular sağlanmıştır.

Gözlemlerin Cinsiyete Göre Dağılımı

Gözlemlerin (meslek mensuplarının) cinsiyet değişkeni bakımından dağılımında; %82'sinin erkek, kalan %18'inin ise kadın olduğu belirlenmiştir.

Gözlemlerin Yaşları İtibariyle Dağılımı

Gözlemler yaş aralıkları bakımından "1960 öncesi doğanlar", "1960 ve 1970 arası doğanlar" ve 1970 ve sonrası doğanlar" olmak üzere 3 gruba ayrılmıştır. 1960 öncesi doğan gözlemlerin sayısı 40 iken, 1970 ve sonrası doğanların sayısı 50'dir. Geriye kalan 38 gözlemin ise doğum yılları 1960 ile 1970 arasındadır. Gözlemlerin doğum tarihlerine göre belirlenen ortalama 1966,10; medyan 1966; mod ise 1964'tür.

Gözlemlerin Öğrenim Durumlarına Göre Dağılımı

Muhasebe meslek mensuplarının öğrenim düzeyi olarak en az lisans düzeyinde olması beklenir. Ancak lisans derecesinin altında öğrenime sahip ve mesleki unvanı "Serbest Muhasebeci" iken, SMMM unvanı almaya hak kazanmış meslek mensupları olabilmektedir. Öte yandan "Serbest Muhasebeci" unvanına sahip az sayıda meslek mensubu da mesleki yaşam içinde bulunmaktadır, fakat onlar bu çalışma kapsamı dışında bırakılmışlardır. Bu veri altında, gözlemlerin 3'ü (%2,3) lisans öncesi, 110'u (%75,9) lisans, 15'i (%11,7) lisansüstü dereceye sahiptir.

Gözlemlerin Mezun Oldukları Bölümlere Göre Dağılımı

Gözlemlerin mezun oldukları okula (bölüme) göre oluşturulan grupların dağılımında; 128 gözlemin 59'unun İşletme lisans (53'ünün) ve lisansüstü (6'sının) programlarından mezun olduğu gözlenmektedir. İşletmeyi, iktisat bölümü takip etmektedir. 29'u lisans, 4'ü lisansüstü olmak üzere toplam 33 gözlemin de iktisat mezunu olduğu belirlenmiştir. Bu sıralamayı maliye bölümü takip etmektedir. 19'u lisans, 4'ü lisansüstü olmak üzere 23 gözlem ise maliye bölümü mezunudur. Kamu yönetimi bölümü mezunu olanların tamamı lisans derecesine sahip 4 kişiden ibarettir. Uluslararası ilişkilerden lisansüstü dereceye sahip olan öğrenci sayısı ise 1'dir. Kalan 8 öğrencinin ise diğer alanlardan olmak üzere, 3'ü lisans öncesi, 5'i ise lisans derecesine sahiptir.

Gözlemlerin Mesleki Unvanlarına Göre Dağılımı

Gözlem seti içinde 111 meslek mensubunun (%86,7'sinin) SMMM unvanını, 17 meslek mensubunun ise (%13,3'ünün) YMM unvanını haiz olduğu belirlenmiştir.

Gözlemlerin Mesleki Deneyim Sürelerine Göre Dağılımı

Literatürdeki çalışmalarda farklı deneyim süresine sahip meslek mensuplarının algıları, öğrenme biçimleri, değerlendirmeleri de farklı olduğu yönünde bulgulara yer verilmektedir (Bengü vd, 2013: 200). Gözlemlerin mesleki deneyim sürelerine göre oluşturulan gruplara bakıldığında, ortalama deneyim süresinin hemen hemen 13 yıl (12 yıl 336 gün) olduğu ifade edilebilir. Nitekim mod ve medyan da 13 olarak belirlenmiştir. Mesleki deneyim bakımından oluşturulan gruplar Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Mesleki Deneyim Süresi Aralıkları Bakımından Gözlemler

Deneyim Süresi Aralıkları	Frekans	Yüzde
1-5 arası	24	18,8
6-10 arası	23	18
11-15 arası	30	23,4
16-20 arası	26	20,3
20 ve üzeri	25	19,5
Toplam	128	100

Tablo 2'ye göre 11-15 yıl arası deneyime sahip meslek mensubu sayısı 30 (%23,4)'dur. Diğer grupların frekans değerleri ise birbirine oldukça yakındır.

Gözlemlerin Çalışma Biçimleri ve Mükellef Sayılarına Göre Dağılımı

Ankete katılan meslek mensuplarının çalışma durumlarını da gösterir şekilde mükellef sayıları bakımından dağılımı Tablo 3'teki gibidir.

Tablo 3. Gözlemlerin Çalışma Biçimleri ve Mükellef Sayıları

	Sayı	Yüzde
Bir şirkette bağımlı çalışıyorum	13	10,2
Çeşitli nedenlerle mükellefim yok	32	25
1-20 arası	35	27,3
21-40 arası	22	17,2
41-60 arası	15	11,7
61 ve üzeri	11	8,6
Toplam	**128**	**100**

Tablo 3'te, frekansı en yüksek olan tabakanın 35 gözlem ile "1-20 arası" mükellefi olan meslek mensupları olduğu görülmektedir. Çeşitli nedenlerle mükellefi olmayan meslek mensuplarının ise ikinci sırada olduğu gözlenmektedir. Bu grupta, özel bir şirkette değil de bir meslek mensubu yanında çalışan meslek mensuplarının olduğu düşünüldüğünde, örneklemin %25'inin mesleği kendi nam ve yararına değil, bir başka meslek mensubu adına icra ettiği ifade edilebilir. Mükellef sayısındaki artış ile birlikte, frekans değerlerinde de azalma olmaktadır.

Gözlemlerin UFRS'ye Dair Eğitim Almış Olup Olmadıklarına Göre Dağılımı

Ankete katılan gözlemlere daha önce UFRS'ye yönelik eğitim alıp almadıkları ve alanların ise en son aldıkları eğitimin zamanı sorulmuştur. Buna göre elde edilen dağılım Tablo 4'teki gibidir:

Tablo 4. Gözlemlerin UFRS'ye Dair Aldıkları Son Eğitimin Zamanı

Eğitimi Ne Zaman Aldığı	Sayı	Yüzde
Eğitim almadım	9	7
Üniversite öğrenimim sırasında	7	5,5
Mesleki yeterlilik sınavı öncesinde	6	4,7
SMMM ruhsatımı aldıktan sonra	32	25
YMM ruhsatımı aldıktan sonra	3	2,3
Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında	60	46,9
Diğer	11	8,6
Toplam	**128**	**100**

Tablo 4'e göre, 9 kişi (%7'si) hiçbir eğitim almamıştır. Kalan 119 kişinin 60'ı ise en son bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimleri sırasında standart eğitimi aldığını belirtmiştir. Bunların toplam içindeki oranı %46,9'dur.

Gözlemlerin standartlar konusunda başvurabileceği kaynaklara ilişkin olarak yönetilen soruya verdikleri yanıt çerçevesinde elde edilen yanıtlarda Şekil 1'de verilmiştir.

Şekil 1. Gözlemlerin UFRS Konusunda Öncelikli Olarak Başvurdukları Kaynaklar

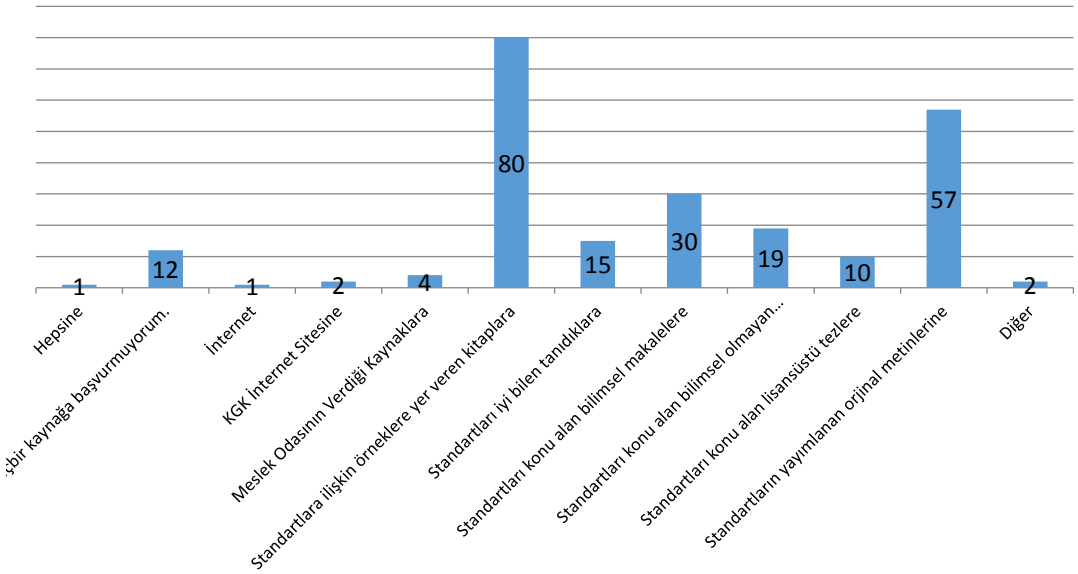

Şekil 1'e göre, gözlemlerin 80'i standartlara ilişkin örneklerin yer aldığı kitaplara başvurmaktadır. Bunu orijinal metinlere başvuran gözlemler izlemektedir. 57 kişi orijinal metinlere başvurduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 30 kişi, bilimsel makalelere, 19 kişi bilimsel olmayan makalelere başvurduğunu ifade etmiştir. Öte yandan 12 gözlem hiçbir kaynağa başvurmadığını belirtirken, 1 kişi tüm kaynaklara başvurduğunu belirtmiştir. Diğer kaynaklara başvuranların ise, çeşitli eğitim not ve dokümanları ile danışmanlık ve denetim şirketlerine başvurduğunu ifade eden gözlemlerden oluştuğu görülmektedir.

3.8.2. İstatistiki Bulgular

İlk olarak istatistiki bulgulara dair verinin güvenilirliği analiz edilmiştir. 20 değişken için elde edilen Cronbach Alfa değeri %81,4 (standardize edilmiş değişkenlere dayalı Cronbach Alfa değeri ise %81,8)'tür. Sosyal bilim araştırmalarında minimum güvenilirlik düzeyinin % 70 olması yeterli kabul edildiğinden, araştırmada sağlanan güvenilirlik düzeyinin yeterli olduğu ifade edilebilir (Özdemir, 2012: 69).

Her bir değişken ayrı bir hipotez olarak test edilmiş olup her bir demografik kriter bakımından oluşturulan gruplar yönüyle elde edilen bulgular aşağıdaki gibidir:

Cinsiyet Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Cinsiyet bakımından kadın ve erkek şeklindeki iki grup arasında Mann Whitney U testi uygulanmıştır. İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık olduğu belirlenen grupların rank değerleri Tablo 5'teki gibidir.

Tablo 5. Cinsiyete Göre Grupların Rank Değerleri

Hipotez	Cinsiyet	N	Ort. Rank	Toplam Rank
$H11_0$	Erkek	105	60,24	6325,5
	Kadın	23	83,93	1930,5
	Toplam	128		
$H12_0$	Erkek	105	61,30	6437
	Kadın	23	79,09	1819
	Toplam	128		
$H13_0$	Erkek	105	61,27	6433,5
	Kadın	23	79,24	1822,5
	Toplam	128		
$H18_0$	Erkek	105	69,92	7342
	Kadın	23	39,74	914
	Toplam	128		
$H19_0$	Erkek	105	68,70	7213,5
	Kadın	23	45,33	1042,5
	Toplam	128		
$H20_0$	Erkek	105	69,15	7260,5
	Kadın	23	43,28	995,5
	Toplam	128		

Elde edilen test istatistikleri de Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6. Cinsiyet Grupları Arasındaki Farklılıklara İlişkin Test İstatistikleri

Hipotez	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
$H11_0$	760,5	6325,5	-2,941	0,003
$H12_0$	872	6437	-2,303	0,021
$H13_0$	868,5	6433,5	-2,256	0,024
$H18_0$	638	914	-3,748	0,000
$H19_0$	766,5	1042,5	-2,839	0,005
$H20_0$	719,5	995,5	-3,139	0,002

Buna göre;

UFRS'yi yeterince öğrenmiş olma hususunda kadınların istatistiksel olarak anlamlı biçimde erkeklerden farklı olduğu, bu konuda kendilerini daha yetersiz buldukları gözlenmiştir.

Alınan UFRS uygulama eğitimlerine rağmen, kadınların sıkıntıları veya eksiklerinin devam ettiği yönündeki düşüncelerinin istatistiksel olarak anlamlı biçimde erkeklerden farklı olduğu ve bu konuda kendilerini daha zayıf değerlendirdikleri gözlenmiştir.

UFRS'yi yeterince öğrenebilmek için iyi bir eğitim alma gerekliliği hususuna da kadınların istatistiki olarak anlamlı bir biçimde erkeklerden daha yüksek bir katılım gösterdikleri gözlenmiştir.

UFRS'ye göre raporlanmış finansal raporların bağımsız denetiminde görev alabilme yeterliliği hususunda -eğitim ile ilgili hususlar yukarıdaki gibi olduğu halde-, erkeklerin istatistiksel olarak anlamlı biçimde kendilerini kadınlardan daha yeterli gördükleri belirlenmiştir.

Erkek meslek mensupları, kadınlara kıyasla, meslektaşlarının, UFRS konusundaki sıkıntılarında kendilerine danıştıkları hususuna istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde daha yüksek katılım gösterdiği istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

UFRS uygulamaları ve raporlama konusunda meslektaşlarına eğitim verebilme yeterliliği bakımından erkek meslek mensuplarının, kadınlara kıyasla kendilerini daha yeterli gördüklerini

belirtmişler, bu hususta da erkekler ile kadınlar arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık belirlenmiştir.

Yaş Aralıkları Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Yaş aralıkları bakımından 1960'tan önce doğanlar, 1960-1970 arası (1970 hariç) doğanlar ve 1970 ve sonrası doğanlar şeklinde 3 grup oluşturulmuştur. Gruplar arasındaki farklılığı belirlemek üzere Kruskal Wallis testi uygulanmıştır. İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık olduğu belirlenen grupların rank değerleri Tablo 7'deki gibidir.

Tablo 7. Yaş Aralıklarına Göre Grupların Rank Değerleri

Hipotez	Gruplar	N	Ort. Rank
$H2_0$	1960 Öncesi doğanlar	40	74,83
	1960-1970 Arası doğanlar	38	69,20
	1970 ve sonrası doğanlar	50	52,67
	Toplam	128	
$H6_0$	1960 Öncesi doğanlar	40	54,81
	1960-1970 Arası doğanlar	38	62,89
	1970 ve sonrası doğanlar	50	73,47
	Toplam	128	
$H7_0$	1960 Öncesi doğanlar	40	57,63
	1960-1970 Arası doğanlar	38	57,72
	1970 ve sonrası doğanlar	50	75,15
	Toplam	128	
$H9_0$	1960 Öncesi doğanlar	40	53,61
	1960-1970 Arası doğanlar	38	63,86
	1970 ve sonrası doğanlar	50	73,70
	Toplam	128	

Elde edilen test istatistikleri de Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. Yaş Aralıklarına Göre Oluşturulan Gruplar Arasındaki Farklılıklara İlişkin Test İstatistikleri

Hipotez	Chi-Square	Df	Asymp. Sig.
$H2_0$	10,233	2	0,006
$H6_0$	6,529	2	0,038
$H7_0$	7,649	2	0,022
$H9_0$	7,530	2	0,023

Buna göre yaş grupları bakımından yapılan incelemede;

Yaş aralığı grubu 1970 ve sonrası olanların, UFRS'nin Tekdüzenden farklılığına dair düşünceleri diğer gruplardan istatistiksel olarak anlamlı biçimde farklıdır. Zira bu grubun UFRS'nin Tekdüzenden farklılığına dair katılım düzeyi diğer gruplardan daha yüksektir.

Yaş aralığı grubu 1970 ve sonrası olanların, UFRS'ye dayalı finansal tabloları daha nitelikli bulduğu hususunda diğer gruplardan istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde farklı olduğu belirlenmiştir. Zira 1960 öncesi doğanların bu konuda, katılım düzeyi en düşük grup olduğu görülmektedir.

Yaş aralığı grubu 1970 ve sonrası olanlar, UFRS'yi biçimsel yapısı, kapsamı ve içeriği bakımından Tekdüzene kıyasla daha güçlü bulmaktadır. Buna karşın 1960 öncesi doğanların bu konuda, katılım düzeyi en düşük grup olduğu gözlenmiştir. Gruplar arasındaki bu farklılık, istatistiksel olarak anlamlıdır.

Yaş aralığı grubu 1970 ve sonrası olanların, UFRS'ye göre raporlanan bilgileri daha nitelikli ve kaliteli bulmaktadırlar. Buna karşın 1960 öncesi doğanların bu konuda, katılım düzeyi en düşük grup olduğu gözlenmiştir.

Yukarıdaki bulgular, yaşlı gruptan genç gruba doğru geldikçe, UFRS'ye dair değerlendirmelerinin daha pozitif olduğu gözlenmektedir. Bu da görece genç meslek mensuplarının UFRS'ye daha yakınlığı ve olumlu bakış açısı olarak değerlendirilebilir.

Öğrenim Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Öğrenim bakımından lisans öncesi, lisans ve lisansüstü olmak üzere 3 grup oluşturulmuştur. Gruplar arasındaki farklılığı belirlemek üzere Kruskal Wallis testi uygulanmıştır. İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık olduğu belirlenen grupların rank değerleri Tablo 9'daki gibidir.

Tablo 9. Öğrenime Göre Grupların Rank Değerleri

Hipotez	Öğrenim Durumu	N	Ort. Rank
$H6_0$	Lisans öncesi	3	32,17
	Lisans	110	62,73
	Lisansüstü	15	83,93
	Toplam	128	

Elde edilen test istatistikleri de Tablo 10'da verilmiştir.

Tablo 10. Öğrenim Grupları Arasındaki Farklılıklara İlişkin Test İstatistikleri

Hipotez	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
$H6_0$	7,582	2	,023

Buna göre, UFRS'ye dayalı finansal tablolar ile sunulan bilgiyi lisansüstü öğrenim derecesine sahip grubun istatistiksel olarak anlamlı biçimde sunulan bilgiyi daha nitelikli değerlendirdiği ifade edilebilir.

Mezun Olunan Bölüm Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Mezun olunan bölümler bakımından iktisat, işletme, maliye, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi ve diğer olmak üzere 5 grup oluşturulmuştur. Gruplar arasındaki farklılığı belirlemek üzere Kruskal Wallis testi uygulanmıştır. Ancak hiçbir değişken yönüyle oluşturulan gruplar

arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Bu nedenle ikili gruplar arasındaki ilişkiler de sorgulanmamıştır. Buna göre mezun olunan bölümün, meslek mensuplarının UFRS'ye dair değerlendirmeleri üzerinde herhangi bir etkisi bulunmadığı ifade edilebilir.

Deneyim Süreleri Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Deneyim süreleri bakımından 1-5 yıl arası, 6-10 yıl arası, 11-15 yıl arası, 16-20 yıl arası ve 20 yıl ve üzeri şeklinde 5 grup oluşturulmuştur. Gruplar arasındaki farklılığı belirlemek üzere Kruskal Wallis H testi uygulanmıştır. Ancak hiçbir değişken yönüyle oluşturulan gruplar arasında istatistiki olarak anlamlı bir farklılık gözlenmemiştir. Bu nedenle ikili gruplar arasındaki ilişkiler de sorgulanmamıştır. Buna göre deneyim sürelerinin, meslek mensuplarının kendilerine yöneltilen sorular çerçevesinde UFRS'ye dair değerlendirmeleri üzerinde herhangi bir etkisi bulunmadığı ifade edilebilir.

Mükellef Sayısı Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Mükellef sayısı bakımından bağımlı çalışan, mükellefi bulunmayan, 1-20 arası, 21-40 arası, 41-60 arası, 61'den fazla mükellefi bulunan olmak üzere 6 grup oluşturulmuştur. Gruplar arasındaki farklılığı belirlemek üzere Kruskal Wallis H testi uygulanmıştır. 14., ve 16. Değişkenler yönüyle istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar bulunduğu belirlenmiştir.

İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık olduğu belirlenen grupların rank değerleri Tablo 11'deki gibidir.

Tablo 11. Mükellef Sayısına Göre Grupların Rank Değerleri

Hipotez	Mükellef Sayısı	N	Ort. Rank
$H14_0$	Bağımlı Çalışanlar	13	71,00
	Mükellefi Olmayanlar	32	66,11
	1-20 Arası Mükellefi Olanlar	35	65,03
	21-40 Arası Mükellefi Olanlar	22	43,34
	41-60 Arası Mükellefi Olanlar	15	67,93
	61 ve Üzeri Mükellefi Olanlar	11	88,09
	Toplam	128	
$H15_0$	Bağımlı Çalışanlar	13	67,38
	Mükellefi Olmayanlar	32	71,67
	1-20 Arası Mükellefi Olanlar	35	60,23
	21-40 Arası Mükellefi Olanlar	22	45,91
	41-60 Arası Mükellefi Olanlar	15	70,50
	61 ve Üzeri Mükellefi Olanlar	11	82,82
	Toplam	128	
$H16_0$	Bağımlı Çalışanlar	13	58,92
	Mükellefi Olmayanlar	32	52,84
	1-20 Arası Mükellefi Olanlar	35	63,19
	21-40 Arası Mükellefi Olanlar	22	85,30
	41-60 Arası Mükellefi Olanlar	15	58,07
	61 ve Üzeri Mükellefi Olanlar	11	76,36
	Toplam	128	
$H17_0$	Bağımlı Çalışanlar	13	44,96
	Mükellefi Olmayanlar	32	65,33
	1-20 Arası Mükellefi Olanlar	35	62,37
	21-40 Arası Mükellefi Olanlar	22	85,43
	41-60 Arası Mükellefi Olanlar	15	61,73
	61 ve Üzeri Mükellefi Olanlar	11	53,86
	Toplam	128	

Elde edilen test istatistikleri de Tablo 12'de verilmiştir.

Tablo 12. Mükellef Sayısına Göre Oluşturulan Gruplar Arasındaki Farklılıklara İlişkin Test İstatistikleri

Hipotez	Chi-Square	df	Asymp. Sig.
$H14_0$	13,658	5	,018
$H15_0$	11,193	5	,048
$H16_0$	13,050	5	,023
$H17_0$	12,945	5	,024

Hangi gruplar arasında olduğunu ortaya koymak üzere ikili gruplar arasında ayrıca Mann Whitney U Testi uygulanmıştır. Bu test sırasında, "21-40 Arası Mükellefi Olanlar" grubunun diğer gruplardan istatistiksel olarak anlamlı farklılığının bulunduğu doğrulanmıştır. Buna göre mükellef sayısı 21-40 arası olanların;

Tekdüzene olan hakimiyetlerinin UFRS'yi öğrenme üzerinde yarattığı olumsuz etkinin daha düşük olduğu,

Kaynaklarda verilen UFRS'ye dair uygulama örneklerini kavramada diğer gruplara kıyasla daha iyi oldukları,

UFRS'yi ilk defa uygulayacak mükelleflerin olması durumunda TFRS 1'i mevcut bilgileri ile uygulamada diğer gruplara kıyasla daha rahat olacakları,

UFRS'ye göre raporlanmış finansal tabloları da Tekdüzen Muhasebe Sistemine göre raporlanmış finansal tabloları olduğu gibi diğer gruplara kıyasla daha kolay biçimde analiz edebilecekleri

ifade edilebilir. Esasen çalışma koşulu bakımından bağımlı çalışan meslek mensubunun bağımsız çalışanlar ile farklılık arz etmesi beklenen bir durum olabilir. Bu bağlamda bağımlı çalışanlar grubu ile Kruskal Wallis H Testi ile diğer gruplardan anlamlı düzeyde farklı olduğu belirlenen 21-40 arası mükellefi olan grup arasındaki ikili farklar için Mann-Whitney U Testi de uygulanmıştır. Buna göre;

UFRS'nin biçimsel yapı, kapsamı ve içeriği bakımından Tekdüzene göre daha güçlü olduğu hususunda,

Tekdüzene olan hâkimiyetinin, UFRS'yi öğrenmeyi zorlaştırdığı hususunda,

UFRS'ye göre raporlanmış finansal tabloların Tekdüzen Muhasebe Sistemine göre raporlanmış finansal tablolarda olduğu gibi kolaylıkla analiz edilebildiği hususunda,

UFRS'ye göre raporlanmış finansal raporların bağımsız denetiminde görev alabilirlik hususunda,

21-40 arası mükellefi olan grup ile bağımlı çalışanlar grubu arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Gözlemlerin Bağımsız Denetçi Yetki Belgesi Eğitimi Alıp Almadıklarına Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Gözlemlerin bağımsız denetçi yetki belgesi alıp almadıklarına göre 2 grup oluşturulmuştur. Oluşturulan gruplar arasında yalnızca 3., 11., 13. ve 19. Hipotezler bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık belirlenmiştir.

İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık olduğu belirlenen grupların rank değerleri Tablo 13'teki gibidir:

Tablo 13. Bağımsız Denetçi Yetki Belgesi Eğitimi Alıp Almadıklarına Göre Grupların Rank Değerleri

Hipotez	Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alıp almadığı	N	Ort. Rank
$H3_0$	Almayanlar	59	71,84
	Alanlar	69	58,22
	Toplam	128	
$H11_0$	Almayanlar	59	71,59
	Alanlar	69	58,43
	Toplam	128	
$H13_0$	Almayanlar	59	73,32
	Alanlar	69	56,96
	Toplam	128	
$H19_0$	Almayanlar	59	56,67
	Alanlar	69	71,20
	Toplam	128	

Elde edilen test istatistikleri de Tablo 14'de verilmiştir.

Tablo 14. Bağımsız Denetçi Yetki Belgesi Eğitimi Alıp Almadıklarına Göre Oluşturulan Gruplar Arasındaki Farklılıklara İlişkin Test İstatistikleri

Hipotez	Mann-Whitney U	Wilcoxon W	Z	Asymp. Sig. (2-tailed)
$H3_0$	1602,5	4017,5	-2,119	0,034
$H11_0$	1617	4032	-2,121	0,034
$H13_0$	1515	3930	-2,668	0,008
$H19_0$	1573,5	3343,5	-2,291	0,022

Ortalama rank değerleri arasındaki farka ve p değerlerine bakarak aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

UFRS'nin Türk Muhasebe Sistemine uygun olmadığı düşüncesine bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alan grubun, almayan gruba göre daha az katılım gösterdiği, istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur.

Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alanların, UFRS'yi yeterince öğrenememiş oldukları düşüncesine de almayanlara kıyasla daha az katılım gösterdiği, istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur.

Yine UFRS'yi yeterince öğrenebilmek için iyi bir eğitim alma gerekliliği düşüncesine de bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi almamış olanların alanlara kıyasla daha yüksek bir katılım gösterdikleri ve gruplar arasındaki farkın istatistiki olarak anlamlı olduğu gözlenmiştir.

Son olarak, bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alanlar, almamış olanlara kıyasla meslektaşlarının UFRS'ye dair sıkıntılarında kendilerine danıştığı hususuna daha yüksek katılım göstermişlerdir. Gruplar arasındaki fark bu değişken bakımından da istatistiki olarak anlamlıdır.

Gözlemlerin UFRS'ye Dair Eğitim Almış Olup Olmadıkları Bakımından Oluşturulan Gruplar Yönüyle

Gözlemlerin UFRS'ye dair eğitim almış olup olmadıklarına göre; eğitim almamış olanlar, lise öğrenimi sırasında, üniversite öğrenimi sırasında, staj başlatma sınavı öncesinde, mesleki yeterlilik sınavı öncesinde, SMMM ruhsatı aldıktan sonra, YMM ruhsatı aldıktan sonra, bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında ve diğer olmak üzere 8 grup oluşturulmuştur. Oluşturulan gruplar arasında yalnızca 5 ve 11. Hipotezler bakımından istatistiksel olarak anlamlı farklılık belirlenmiştir.

İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık olduğu belirlenen grupların rank değerleri Tablo 15'teki gibidir:

Tablo 15. UFRS'ye Dair Eğitim Alıp Almadıklarına Göre Grupların Rank Değerleri

Hipotez	UFRS Eğitimini Ne Zaman Aldığı	N	Ort. Rank
$H5_0$	Eğitim almadım	9	103,44
	Üniversite öğrenimim sırasında	7	68,71
	Mesleki yeterlilik sınavı öncesinde	6	64,83
	SMMM ruhsatımı aldıktan sonra	32	62,05
	YMM ruhsatımı aldıktan sonra	3	40,33
	Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında	60	60,41
	Diğer	11	65,82
	Toplam	128	
$H11_0$	Eğitim almadım	9	81,67
	Üniversite öğrenimim sırasında	7	53,43
	Mesleki yeterlilik sınavı öncesinde	6	57,58
	SMMM ruhsatımı aldıktan sonra	32	81,53
	YMM ruhsatımı aldıktan sonra	3	30,67
	Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında	60	60,95
	Diğer	11	40,32
	Toplam	128	

Elde edilen test istatistikleri de Tablo 16'da verilmiştir.

Tablo 16. Gözlemlerin UFRS'ye Dair Eğitim Alıp Almadıklarına Göre Oluşturulan Gruplar Arasındaki Farklılıklara İlişkin Test İstatistikleri

Hipotez	Chi-Square	Df	Asymp. Sig.
$H5_0$	13,744	6	,033
$H11_0$	19,356	6	,004

Hangi gruplar arasında olduğunu ortaya koymak üzere ikili gruplar arasında ayrıca Mann Whitney U Testi uygulanmıştır.

$H5_0$ Hipotezi yönünden;

Eğitim almamış olanlar (ort. rank değeri 30,39) ile SMMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanlar (ort. rank değeri 18,36) arasında sig. değeri 0,006 olarak belirlenmiştir.

Eğitim almamış olanlar (ort. rank değeri 55,83) ile bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında eğitim alanlar (ort. rank değeri 31,88) arasında sig. değeri 0,000 olarak belirlenmiştir.

Eğitim almamış olanlar (ort. rank değeri 7,89) ile YMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanlar (ort. rank değeri 2,33) arasında sig. değeri 0,017 olarak belirlenmiştir.

Bu sonuçlara göre; eğitim almamış olanların, muhasebenin vergisel gerekliliği karşılama konusunda devlet için yeterli olduğu ve UFRS'nin gereksizliği hakkındaki düşüncelerinin diğer gruplardan istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklı olduğu belirlenmiştir.

$H11_0$ Hipotezi yönünden; SMMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanlar ile bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında eğitim alanlar arasında sig. değeri 0,004 olarak belirlenmiştir. Buna göre; bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alan meslek mensuplarının SMMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanlara kıyasla UFRS'yi daha iyi öğrendikleri istatistiksel olarak anlamlı biçimde ortaya konulmuş olmaktadır.

4. Sonuç ve Öneriler

Muhasebe meslek mensuplarının geride kalan 10 yılda, uluslararası finansal raporlama standartlarını öğrenme ve uygulama düzeyleri bakımından yapılan bu değerlendirmede;

Meslek mensuplarının büyük çoğunluğu işletme mezunudur. Sıralamayı İktisat ve Maliye bölümleri izlemektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının UFRS konusunda başvurdukları kaynaklar önceliklendirilmiştir. Buna göre; en çok başvurulan kaynak türünün standartlara ilişkin örneklere yer veren kitaplar olduğu belirlenmiştir. Bu sırayı orijinal standart metinleri ile standartları konu alan makaleler izlemektedir.

Gözlemlerin %7'sinin UFRS'ye dair hiçbir eğitim almadığı; yaklaşık %54'ünün de bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi aldığı belirlenmiştir.

İstatistiki olarak aralarında anlamlı farklılık belirlenen gruplardan hareketle belirlenen, dikkat çeken sonuçlar ise aşağıdaki gibidir:

Yönetilen 20 soru bakımından, mesleki unvanlar yönüyle herhangi bir farklılık tespit edilememiştir. YMM'ler ile SMMM'ler arasındaki değerlendirmeler istatistiki olarak birbirinden farklı değildir.

Yaş aralıkları bakımından 1970 ve sonrası doğanlar, UFRS'yi tekdüzenden farklı; UFRS'ye dayalı finansal tabloları daha nitelikli; UFRS'yi biçimsel yapısı, kapsamı ve içeriği bakımından Tekdüzene kıyasla daha güçlü ve UFRS'ye göre raporlanan bilgileri daha nitelikli ve kaliteli buldukları yönüyle diğer gruplardan istatistiksel olarak anlamlı biçimde ayrışmaktadırlar. Bu da görece genç meslek mensuplarının UFRS'ye daha yatkın ve psikolojik olarak daha yakın oldukları şeklinde yorumlanabilir.

Öğrenim bakımından lisansüstü düzeyde öğrenim görmüş olanlar, UFRS'ye dayalı finansal tablolar ile sunulan bilgiyi istatistiksel olarak anlamlı biçimde daha nitelikli bulduklarını ifade etmişlerdir. Öte yandan mezun olunan bölüm bakımından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık söz konusu değildir.

Mesleki deneyime göre oluşturulmuş gruplar arasında muhasebe meslek mensuplarının UFRS'yi öğrenme ve uygulama düzeylerine yönelik istatistiki olarak anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır.

Mükellef sayısı bakımından 21-40 arası mükellefi olan meslek mensupları ile bağımlı çalışan meslek mensupları arasında anlamlı farklılık belirlenen hususlar olmuştur:

UFRS'nin biçimsel yapı, kapsamı ve içeriği bakımından Tekdüzene göre daha güçlü olduğu hususunda,

Tekdüzene olan hâkimiyetinin, UFRS'yi öğrenmeyi zorlaştırdığı hususunda,

UFRS'ye göre raporlanmış finansal tabloların Tekdüzen Muhasebe Sistemine göre raporlanmış finansal tablolarda olduğu gibi kolaylıkla analiz edilebildiği hususunda,

UFRS'ye göre raporlanmış finansal raporların bağımsız denetiminde görev alabilirlik hususunda,

21-40 arası mükellefi olan grup ile bağımlı çalışanlar grubu arasında istatistiksel olarak anlamlı farklılık tespit edilmiştir.

Son olarak bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alıp almama ve UFRS'ye yönelik eğitim alma zamanı yönünden oluşturulan gruplar arasında da çarpıcı sonuçlar elde edilmiştir.

Bağımsız denetçi yetki belgesi alanlar UFRS'yi ulusal muhasebe sistemine uygun bulurken, UFRS'yi yeterince öğrendiklerini düşünmektedirler. Öyle ki, duydukları sıkıntılarda kendilerine danışan meslek mensubu arkadaşlarının olduğunu, aldıkları UFRS eğitiminin de yeterli olduğunu düşünmektedirler.

Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi alan meslek mensuplarının SMMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanlara kıyasla UFRS'yi daha iyi öğrendikleri istatistiksel olarak anlamlı biçimde ortaya konulmuştur.

Son olarak, UFRS'ye yönelik eğitim alma zamanı bakımından eğitim almamış olanlar ile SMMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanlar, bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında eğitim alanlar ve YMM ruhsatı aldıktan sonra eğitim alanların, "*muhasebenin vergisel gerekliliği karşılama konusunda devlet için yeterli olduğu ve UFRS'nin gereksizliği hakkındaki düşünceleri*" bakımından istatistiksel olarak anlamlı düzeyde birbirinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Eğitim almayanlar grubu, eğitim alanlardan belirgin biçimde ayrışmaktadır.

Kaynaklar

Bengü, H., Özdemir, F. S., & Çelik, S. (2014). Niğde ilindeki muhasebe meslek mensuplarının finansal raporlama standartlarına bakış açılarının ampirik olarak değerlendirilmesi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 7*(1), 175-203.

Cemalcılar, Ö., & Önce, S. (1999). *Muhasebenin kuramsal yapısı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Choi, F. D., & Meek, G. K. (2008). *International Accounting: New International Edition*. Pearson Higher Ed.

Çelik, O. (2007). İşletmelerde muhasebe bilgisi ve şirket demokrasisi, Ankara: Siyasal Kitabevi.

Fritz, S. & Lammle C. (2003). *The international harmonization process accounting standards.* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Linköping Universitiet, İsveç.

Koç Yalkın, Y. (1989). *Genel muhasebe ilkeleri ve uygulaması*, 7. Baskı, Ankara: Baylan Matbaası.

Özdemir, F. S. (2011). Finansal raporlama sistemlerinin bilginin ihtiyaca uygunluğu açısından değerlendirilmesi: IMKB şirketlerinde finansal başarısızlık tahminleri yönüyle bir uygulama. İstanbul: İAV Ünal Aysal Tez Değerlendirme Yarışma Dizisi.

Özdemir, F. S. (2012). KOBİ'ler İçin Finansal Raporlama Standardı ve Mali Müşavirlerin Uygulama Öncesi İlgi Düzeylerine Yönelik Ampirik Bir Araştırma. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi*, 38, 57-84.

Özdemir, F. S. (2014). Finansal Raporlama Standartlarını Öğrenme Sürecinde Serbest Muhasebeci Mali Müşavirlerin Durumları: Samsun'da Ampirik Bir Araştırma. *Muhasebe ve Denetime Bakış Dergisi, 13*(41), 81-107.

Sayarı, M. (1998). Financial accounting: Based on the uniform accounting system, Ankara: Gazi Kitabevi.

Seçgen, B. (1998). Uluslararası muhasebe uyumlaştırma çalışmaları ve Türkiye muhasebe standartları ile uyumu. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.

EK: Anket Formu

Geride Kalan 10 Yılın Ardından Muhasebe Meslek Mensuplarının

Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarını Öğrenme ve Uygulama Düzeyleri

Değerli Muhasebe Meslek Mensubu / Adayı,

Bu anket formu, bilimsel bir çalışmaya veri teşkil etmek üzere size gönderilmiştir.

Çalışmamız, meslek mensupları tarafından öğrenilmesi ve uygulanması bir gereklilik haline gelmiş olan finansal raporlama standartlarının meslek mensuplarınca ne düzeyde öğrenilebildiği ve uygulanabildiği hususunda meslek mensuplarımızın durumlarını ortaya koymayı hedeflemektedir.

Amacımıza ulaşabilmemiz için anket formunun tarafınızdan, eksiksiz ve verilen örnekler doğrultusunda doldurulması gerekmektedir. **Eksik veya gösterilenin dışında cevaplandırılan anketler, istatistikî olarak değerlendirilmesi mümkün olamayacağından, maalesef analiz dışı bırakılacaktır.**

Vereceğiniz cevaplar kesinlikle gizli tutulacak olup tahmini cevaplama süresi ortalama 5 dakikadır.

Çalışmamıza verdiğiniz destekten ötürü teşekkür ederiz.

Cinsiyetiniz?

Doğum Yılınız?

Öğrenim Durumunuz?

Mezun Olduğunuz Okul?

Mezun Olduğunuz Bölüm?

Unvanınız?

Ruhsat Alım Yılınız?

Ortalama Mükellef Sayınız?

Uluslararası Finansal Raporlama Standartlarına (UFRS'ye) ilişkin en son ne zaman eğitim aldınız?

Eğitim almadım

Lise öğrenimim sırasında

Üniversite öğrenimim sırasında

Staj başlatma sınavı öncesinde

Mesleki yeterlilik sınavı öncesinde

SMMM ruhsatımı aldıktan sonra

YMM ruhsatımı aldıktan sonra

Bağımsız denetçi yetki belgesi eğitimi sırasında

Diğer……..

UFRS ile ilgili eğitim veya seminere katıldınız mı? Katılmış iseniz hangi kurum aracılığıyla olduğunu işaretleyiniz.

Katılmadım

Bağlı bulunduğum oda veya TÜRMOB kanalıyla

Üniversiteler (Sürekli Eğitim Merkezleri) aracılığıyla

Özel Eğitim Kurumları (Dershane vb) aracılığıyla

Diğer……..

UFRS ile ilgili kaynaklardan hangi veya hangilerine sahipsiniz? (birden çok maddeyi işaretleyebilirsiniz)

Standartların yayımlanan orjinal metinlerine

Standartlara ilişkin örneklere yer veren kitaplara

Standartları konu alan bilimsel makalelere

Standartları konu alan bilimsel olmayan makalelere

Standartları konu alan lisansüstü tezlere

Standartları iyi bilen tanıdıklara

Hiçbir kaynağa başvurmuyorum.

Diğer……

12. Lütfen aşağıda yer alan ifadeleri okuyunuz ve bu ifadelere ne derece katıldığınıza ilişkin görüşünüzü "kesinlikle katılmıyorum"dan "kesinlikle katılıyorum"a doğru uzanan ölçek üzerinde belirtiniz.		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1	Tekdüzen'den Uluslararası Muhasebe Standartları (UFRS)'na geçilmesi muhasebeciye ilave hiçbir somut katkı sağlamaz.	( )	( )	( )	( )	( )
2	Tekdüzen ile UFRS Seti arasında farklılık olduğunu düşünmüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
3	UFRS'nin Türk Muhasebe Sistemine uygun olduğunu düşünmüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
4	Meslek mensuplarının tamamının UFRS'de uzman olması gerekmediğinden, UFRS uygulamalarını öğrenmeleri bir zorunluluk olmamalıdır.	( )	( )	( )	( )	( )
5	Tekdüzen muhasebe sistemi muhasebecinin de devletin de ihtiyacını karşılamaya yeterli olduğundan UFRS'ye gerek olduğunu düşünmüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
6	UFRS'ye dayalı finansal tabloları daha nitelikli	( )	( )	( )	( )	( )

	buluyorum.					
7	UFRS biçimsel yapı, kapsam ve içerik bakımından Tekdüzene göre daha güçlüdür.	( )	( )	( )	( )	( )
8	Tekdüzen, vergi için muhasebe ihtiyacını karşılarken; UFRS bilgi için muhasebeye daha çok hizmet etmektedir.	( )	( )	( )	( )	( )
9	UFRS'ye göre raporlanan bilgilerin daha nitelikli ve kaliteli olacağını düşünmekteyim.	( )	( )	( )	( )	( )
10	UFRS'nin Tekdüzenden farklı olarak ertelenmiş vergi varlığı ve yükümlülüğünü de dikkate alması vergisel açıdan daha gerçekçi bir ortam hazırlayacaktır.	( )	( )	( )	( )	( )
11	UFRS'yi yeterince öğrenebildiğimi düşünmüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
12	UFRS uygulamaları konusunda eğitim aldığım halde, hala sıkıntılarım/eksiklerim olduğunu düşünüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
13	UFRS'yi yeterince öğrenebilmem için iyi bir eğitim almam gerektiğini düşünüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
14	Tekdüzene olan hâkimiyetimin, UFRS'yi öğrenmemi zorlaştırdığını düşünüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
15	Kaynaklarda yer verilen UFRS'ye ilişkin uygulama örneklerini kavramakta zorlanıyorum.	( )	( )	( )	( )	( )
16	Mükellefimin UFRS'yi ilk defa uygulayacak olması durumunda Türkiye Finansal Raporlama Standartlarının İlk Uygulamasına İlişkin Türkiye Finansal Raporlama Standardını (TFRS 1'i) mevcut bilgimle rahatlıkla uygulayabilirim.	( )	( )	( )	( )	( )
17	UFRS'ye göre raporlanmış finansal tabloları da Tekdüzen Muhasebe Sistemine göre raporlanmış finansal tablolarda olduğu gibi kolaylıkla analiz edebilirim.	( )	( )	( )	( )	( )
18	UFRS'ye göre raporlanmış finansal raporların bağımsız denetiminde görev alabilirim.	( )	( )	( )	( )	( )
19	Meslektaşlarım, UFRS konusundaki sıkıntılarında bana danışırlar.	( )	( )	( )	( )	( )
20	Kendimi UFRS uygulamaları ve raporlama konusunda meslektaşlarıma eğitim verebilecek yeterlilikte görüyorum.	( )	( )	( )	( )	( )

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Bir İktidar Sorunu Olarak Saydamlık: Muhasebenin ve Muhasebecilerin Rolü

Hilmi Erdoğan Yayla

Özet

Bu çalışma saydamlık kavramını DiPiazza ve Eccles'in (2002) Kurumsal Raporlama Tedarik Zinciri modeli aracılığı ile ele almıştır. Muhasebe ve muhasebecilerin sosyal gücün (iktidar) yaratılmasında/engellenmesinde işlevi bulunan örgütsel saydamlığın oluşturulmasındaki rollerinin değerlendirilmesinde Foucault'nun güç analitiği ve Habermas'ın iletişimsellik rasyonelliği üzerine olan fikirleri birlikte kullanışlı, karşılaştırmalı ve çok boyutlu teori ve analiz imkanı tanımaktadır. Bu çalışmaya göre bulaşıcı esneme etkisinin (Yayla,2006) organizasyonel yokluğu bir sistemin saydam olabilmesi için en temel unsuru teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Saydamlık, Muhasebe, Muhasebeciler.*

I. Giriş

Saydamlık tartışmalarının yoğunlaştığı ve ilgili her kesimden saydamlık talep edildiği bir dönemde "birilerinin" saydam olmaması durumu nasıl açıklanabilir? Sürdürülebilirlik açısı ile, birilerinin saydamlığı ile oluşacak bilgi havuzunda biriken bilgi nasıl dağılmaktadır? Halka açık işletme yöneticilerinin işletmeleri hakkında elde ettikleri bilgiler tüm işletme ilgilileri tarafından da bilinmeli midir? Bilinmesi doğalsa, ekonomik bir ifade ile, tam saydamlık ortamında fiyat nasıl oluşabilir? Örgütsel bir olgu olarak saydamlığı hangi boyutta ele almak gerekmektedir? Batı Avrupa pragmatizminde olduğu gibi "saydamlığın kendisi ne ise, o" olarak mı? Yapısalcı boyut ile, bir "organizasyonun yapıları neye izin veriyorsa, o" olarak mı? Yoksa modern ve modern sonrası anlamda iktidar ve güç kaotiği içinde mi? Kumcu (2007) sermaye piyasasını düzenleyen kamu otoritesinin en önemli görevlerinden birisini küçük ortakların büyükler tarafından aldatılma olasılığını sıfıra yaklaştırmaya çalışmak olarak tanımlamakta ve çözümü saydamlık olarak göstermektedir. Yoksa, "bilgisel aldatma" özellikle serbest piyasa ekonomisi çerçevesinde çok insancıl bir kavramdır da işletme tarafları bu "aldatma" atmosferi içinde saydamlık pratiklerini çatışma veya -bunun karşında- uzlaşma amaçlı olarak mı kullanmaktadırlar? Durum böyle ise, saydam olunma veya olunmama durumları kimler için ne gibi menfaatler sağlamaktadır? Muhasebe bilgisi gibi büyük oranda söylemsel patikler üzerine kurulu olan bir tekniğin ortaya çıkardığı algılayış, onu üretenlerin saydamlığının ölçülmesine ne kadar izin verebilir?

Vasilescu (2007:5) saydamlığı, "Avrupa vatandaşlığına" benzer soylu bir kuramsal kavram olarak nitelendirirken doğu Avrupa'daki demir perde ülkelerinin sosyalizm'in çöküşü ile saydam bir topluma kavuşacaklarını düşünmelerine rağmen bütünleşmeye çalıştıkları batılı ülkelerin de saydamlık talep ettiklerini vurgulamaktadır. Kumcu'nun (2007) ifadeleri ile Avrupa ülkelerinde de saydamlığın olmadığı

yerde yalan, dedikodu ve kötü niyetli yönlendirmeler vardı ve piyasa ekonomisini en fazla yaralayan etkenlerin başında da bunlar gelmekteydi. Sistem tasarımı, iktidar anlayışı, sosyal ilişkilerin biçimsel ve biçimsel olmayan yapısı ne olursa olsun, kritik bir ifade ile sosyal güç kaynağı olarak bilginin örgütsel olarak dağılımında her zaman sorunlar vardır. Saydamlık ve bilginin homojen dağılımı beraberinde sosyal iletişimi doğuracağı gibi yönetimsellik açısından incelenmeyi hak edecek iktidar yapılarını da meydana getirmektedir.

Bu çalışma, disipline edici toplumun bir icadı olarak saydamlığın "normal" bir iş pratiği ve doğrusal söylem olarak kabul edildiğini öngörmektedir. Bu bağlamda, hırsızlık, kopya çekmek ve aldatmak gibi "anormal" durumlara benzer olarak insan oğlunun doğasında olan "gizlilik" (veya örtüleme) prensibi disipline edici toplum pratiğindeki etkili "birileri" tarafından dışlanarak, "başkalarının" bildiklerini tamamen ve belirli doğrusal söylemler paralelinde yansıtma eğilimlerinin "normal" olarak kabul edildiği bir süreçten bahsedilmektedir. Bu çalışmada DiPiazza ve Eccles (2002) tarafından tanımlanmış olan durum iktidar ilişkileri ile bağdaştırılmakta ancak sadece post-modernist teorinin göreceli çatışma yaklaşımını değil aynı zamanda çatışma potansiyeli olanlar arasında iletişimi öngören iletişimsellik teorisini de kullanmaktadır. Bu çalışmaya göre, muhasebe bilgisinin oluşmasında temel rolü olan muhasebeciler ve muhasebe süreci, onu kullanan güç odağı tarafından disipline edilirken güç odağı muhasebe sürecinin unsurlarına karşın saydam davranmayabilmektedir. Buna karşıt olarak, iletişimsellik perspektifi ile, saydamlık sürecinin muhasebe bilgisini kullanan taraflar arasında uyum ve üst düzeyde iletişimi sağlamak amaçlı olarak geliştiği ve/veya geliştirildiği tezi de savunulmaktadır.

Saydamlık kavramı, özellikle muhasebe-finansman alanının öncülüğünde, sosyal bilimler literatürünün faydacı disiplinlerine anlamlı olarak konu olmuştur (Pazarlama'da Hultman ve Axelsson, 2007; İktisatta Baghestani, 2008; Maliye alanında Altand ve Lassen, 2006; Bankacılıkta Giannetti, 2007; Merkez bankalarında Demertzisand ve Hallet, 2007). Bununla birlikte çalışmaların yoğunluğu bakımından 2007 yılı ile saydamlık kavramının tartışılmasında bir genişlemenin yaşandığı ve ilgili literatürün hızla artış gösterdiği söylenebilir. Para ve sermaye piyasalarında ise saydamlık üzerine yapılan çalışmalarda, literatürün geneline benzer şekilde, 2006 sonrasında bir genişleme söz konusudur (Leuz ve Oberholzer-Gee, 2006; Eom v.d., 2007; Durnev ve Nain, 2007; Razin ve Sadka, 2007). Buna paralel olarak, Avrupa Politik İktisat Dergisi (European Journal of Political Economy) 2007 yılı Mart sayısını (Vol.23, Iss.1) "Merkez Bankası ve Saydamlık" konusuna adayarak saydamlık olgusunun merkez bancılığı açısından önemi vurgulamıştır. Bu özel sayıda Łyziak v.d. Polonya vakası ile merkez bankası saydamlığı ve kredibilite üzerine çalışmış, Cruijsenand ve Demertzis merkez bankası saydamlığının enflasyon beklentileri üzerindeki etkisini irdelemiş ve saydamlığın özel sektör enflasyon beklentilerini sabitlediği kanıtlarını bulmuşlardır. Ayrıca bu sayıda Berardiand ve Duffy (2007) ve Eijffinger ve Tesfaselassie (2007) de saydamlığın merkez bankalarının kurumsal rollerindeki yerini değerlendirmişlerdir. Bankacılık sektöründe saydamlığı konu alan bir başka çalışmada Craneand ve Schaede (2005) tarafından yapılmıştır. Yazarlara göre finansal küreselleşme ve Avrupa Birliği entegrasyonu Alman bankacılık sisteminde saydamlığı sağlamıştır. Tadesse'ye (2006) göre bilgilendirme ve saydamlığın iyi düzenlemiş olduğu ülkelerde bankacılık krizi olma olasılığı daha azdır. Bu anlamda kapsamlı açıklama, uygun zamanlı finansal raporlama, daha fazla bilgilendirici raporlama ve daha güvenilir finansal açıklama ortamı sağlanmalıdır. Çünkü kağıt üzerindeki muhasebe bilgisi gerçek ekonomiyi etkilemektedir. Mukand'ın (2006) küreselleşme çerçevesinde gelişmekte olan ülkelerin nakit krizi ve devalüasyon olasılığını saydamlık çerçevesinde irdelediği, Reckand ve Wilson (2006) bilgi saydamlığı ve ikincil piyasada fiyatlandırma üzerine kaleme aldığı Bessembinder v.d.'nin (2006) kurum tahvillerin işlem maliyetleri ve pazar saydamlığı çalışmaları da bu alanda göze çarpan literatür olarak gösterilebilir.

Saydamlığı konu alan muhasebe çalışmaları, içerikleri bakımından ele alındığında çalışma alanı her ne olursa olsun, kavramı kurumsal yönetim yapısı içinde tartışmaktadır. (Jo ve Kim,2007; Everett v.d.,2007; Low v.d.,2008). Angluin ve Scapens (2000) muhasebe bilgisi açısından saydamlığın yüksek derecede olması ile kaynak dağılımın adil olduğu algılamasının örtüştüğünü bir anket aracılığı ile ortaya koymuşlar ve üniversitelerde kaynak dağılımının nasıl algılandığının sorusuna cevap aramışlardır. Hernández (2003) FASB'ın (1998) türev ürünlerde hedge faaliyetleri için yayınlamış olduğu 133 no'lu standardın saydamlık üzerinde negatif etkide bulunduğunu ve finansal tablolarda saydamlığı arttırma amacına hizmet etmediğini ortaya koymuştur. Bunun tersine Tong (2007) uluslararası saydamlığın bilginin doğruluğu ve kesinliği üzerindeki etkisini araştırmış ve sonuç olarak açıklama standartlarının finansal analistlerin öngörülerinin

doğruluğu arttırdığını bulmuştur. Kelton ve Yang (2008) kurumsal yönetim mekanizması'nın internette finansal raporlama saydamlığı üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında kurumsal yönetimdeki yeni düzenlemelerin internet aracılığı ile yapılan raporlamalarda saydamlığı arttırdığını bulmuşlardır. LaCross ve Bernardi (2006) kurumların web sitelerinde etik kurallarını yayınlayıp yayınlamadığı yönünde bir araştırma yapmışlar ve Amerikan işletmelerinin yükselen bir şekilde Sarbanes-Oxley'den sonra yayın yaptıklarını ortaya koymuşlardır. Muhasebe'de saydamlık kavramı Türkçe literatürde en fazla gazete haberlerinde yer almaktadır. Bu durum, konunun sosyo-ekonomik gündemde ne kadar yoğun şekilde tartışıldığını ortaya koymaktadır.

2. Kuramsal Yapı: Disiplin, İletişim Ve İktidar

İktidar, klasik çağın etki faktörü yüksek eserleri olan Eflatun'un *Devlet*inden Endülüs'ün felsefe seyyahlarından İbn-i Haldun'un *Mukaddime*sine, Londra kulesinin bilge mahkumlarından Francis Bacon'ın ütopyası *Yeni Atlantis*'den Jean-Jacques Rousseau'nun *Toplum Sözleşmesi* yapıtına kadar birçok esere eleştiri ve araştırma konusu olmuştur. XIX. Yüzyılın ortasında büyük felsefe geleneğinden kopmayla başlayan modern çağda ise iktidar sorununu inceleme konusu yapan yazarlar -klasik çağa kıyasla- felsefe havuzundan uygulama denizine geçiş yönelimli olarak değerlendirilebilirler (Marx, Weber v.s.). Bu çalışmada iktidar yönelimleri Foucault'nun "disipline edici" ve Habermas'ın "iletişimsellik" kuramları çerçevesinde tartışılmakta ve karşılaştırılmaktadır.

Modern sonrası felsefe'de iktidarın en çarpıcı tanımının *Disiplin ve Ceza* eseri ile Michel Foucault tarafından yapıldığı söylenebilir. Foucault'ya göre iktidar toplumsal kontrol ve normalleştirmeleri içeren, normal ve anormal olarak ayrım yapan örgütsel bir süreçtir. Foucault, Nietzsche'ye benzer olarak iktidarı "eylemler üzerindeki eylem" (action on actions) olarak nitelendirir. Amerikan pragmatizminin ünlü isimlerinden Jürgen Habermas ise Foucault'nun aksine iktidarı birilerinin başkalarının eylemlerini kontrol amacıyla değil toplumsal anlaşmayı sağlamak amacıyla oluşturulmuş bir eylem bütünü olarak ele alınması gerektiğini vurgulamakta ve evrensel pragmatik yaklaşım içinde iktidarı sosyal iletişimsellik evreni çerçevesinde değerlendirmektedir. Habermas'ın Marx'tan Kant'a Adorno'dan Austin'e kadar farklı görüşteki yazarlardan etkilenmiş olduğu varsayımı ile burada bahsedilen sosyal iletişimin geniş bir ağ içinde sınıfsal, ırksal, v.s. gibi bir birliktelik bütünü olduğunu düşünmek uygundur.

Disiplin ve Ceza'da ve Cinselliğin tarihi yapıtının belli bölümlerinde Foucault, disipline edici düzenleme formlarının bireylerin davranışlarını çeşitli türden norm ve standartlara, "normal bireylere" uyumlu hale getirmeyi amaçladığını ayrıntılı bir biçimde tasvir etmektedir. Birey hakkındaki modern bilimler bu standart ve normları, gerçek cinsel doğa gibi bir temel insan doğası nosyonunda temellenen ve bu temel insan doğasını yansıtan normlar ve standartlar ve dolayısıyla insanların, sahiden insan, sahiden "normal" olacaklarsa uymaları gereken varolma tarzları olarak sunarlar (Falzon,2001:79). Foucault eserlerinde modern standartlaşma ve normlaşmanın klasik çağdaki uygulamalara nazaran daha etkili kontrol sağladığını gösterir. Her ne kadar bu mekanizmanın yaygınlaşmasında merkezi bir otoritenin kararı ile oluşmadığı yönünde vurguda da bulunsa XVII. Yüzyıl sonrası kurumların bu şekilde modellendirildiğini hastane ve hapishane gibi örneklerden yola çıkarak belirtir. Disipline edici toplum modelinde insanların üstündeki kontrol onların hiyerarşik olarak gözetlenmesi, normalleştirilmeleri ve teftiş edilmeleri ile sağlanacaktır. Jeremy Bentham'ın modelindeki gibi bir "birimin" sürekli olarak herşeyi gözetlemesi her zaman mümkün değildir. Bu nedenle hiyerarşik olarak, aşağıdan yukarı doğru bilgi verecek şekilde düzenlenmiş gözetleme sürecine ihtiyaç vardır. Bu bağlamda, modern disipline edici sistem olağan dışı davranışı düzelterek arzu edilen normallik standardına ulaşmaya çalışır. Disiplin toplumlara normal ve normal olmayan yargılamalarına yönelik normalleştirme kurallarını eğitim programları, endüstriyel işlemler gibi yaygın bir ağ içinde empoze eder. Kiossev'e göre (2007:7) normal ve normalite kelimeleri Avrupa kültürlerine ve toplumlarına, Foucault tarafından betimlenen yönetimsellik ve normalleştirme yöntemleriyle eşzamanlı olarak girmiştir[1]. 1830-1850/60 arasında yeni ve genel söylem katagorileri olarak;

[1] Kiossev'e göre (2007:7) yabancı kelimelerin tasfiyesiyle sonuçlanan değişik linguistik milliyetçilik dalgalarına karşın, Latince kökenli "norm" ve "normalin"in, üç ana dil grubuna (Cermen, Roma ve Slav) mensup Avrupa dillerinin hepsinde mevcut olması dikkat çekicidir. İndo-Cermen dil ailesine mensup olmayan Türkçe, Macarca ve Fincede bile "normal" kelimesi kullanılmaktadır. Sözlüklerdeki tarihçe notlarına bakılırsa, bu kelimelerin Avrupa dillerine girmesi hemen hemen aynı tarihsel dönemde olmuştur: Seyrek te olsa ilk kullanımların görüldüğü 1810 civarıyla, kullanımın yaygınlaştığı 1850'ler

sınıflandırma, uzamsallaştırma, yaptırım, toplulukları ehilleştirme gibi kurumsal pratiklere; yani, rasyonel olarak düzenlenmiş bir uzamın, disiplinli normalleştirilmiş topluluklar ve devlete tabi bireylerle birlikte üretilmesine eşlik etmişlerdir (Kiossev,2007:8). Modern norm ve normalite terimlerine en özgü olan şey, normun gizli –görünmez ve sıradanlaştırılmış niteliği; normatif unsurun "normal"-in semantik yapısından tedricen koparak uzaklaşmasıdır……Normal, içselleştirilmiş ve sıradanlaştırılmış olanın, aşikar modern düzenin tarifi haline gelirken, bu tarif onun düzenleyici ve teknolojik özelliğini gizler. Bu düzen "doğa" ile karıştırılmış ve özdeşleştirilmiştir (örnekse, trafik ışıkları önündeki otomatik, "doğal" davranış). (Kiossev,2007:8-9). Aslında, "doğallığı"nın ardında, normalite tehlikeli bir kavramdır. "Sapmalar"ı aşikar ve tartışılmaz kılarak, tehditkar, itici ve "korkunç" olarak gösterir ve böylelikle onları Öteki, farklı olanla muhtemel bir diyalogun sınırları dışına iter. "Normalite", Modernitenin en güçlü ideolojik unsurlarından biri olarak, gerçek imgesini çarpıtır (Kiossev,2007:9). Normalitenin ardında yatan normlar durup dururken bize dışsal bir baskı unsuru gibi gelmez, çoğunu içselleştirmişizdir, ya da sırf olası yaptırımdan kaçınmak için norma uygun davranırız (Deveci,2007:15).

Hegelist teoride de kendini gösteren "sahip" ve "köle" arasındaki uyuşmazlık post-modernist teoride kaynağı belli olmayan bir çatışmaya dönüşmekte ve teorik olarak kavramlar, kurallar, kanunlar ve uygulamalar zayıf ile güçlü arasındaki sürtüşme şeklinde irdelenmektedir. Habermas (1998:525) "Nietzsche'yi ve onun takipçilerinin kuramlarının dünyanın özünü tanımak ve böylelikle insanları eylemlerinde yönlendirmek klasik iddiasının, modern bilimin ölçütleri karşısında artık tutunamayacağı temel deneyimine" bağlanmıştır. Habermas'a (1998) göre Nietzsche batı Avrupa'daki tek tanrılı dinlerin ve Helen dünya görüşünün değerlerini kuramsal iddialarından yalıtmış ve onları ahlaki yasa koyma dürtülerine, eyleme güdüsüne ve erkin normatif bir biçimde pekiştirilmesine dayandırmıştır. Bu bağlamda modernist ve/veya post-modernist, Marksist ve *Foucauldian* temelli kuramların "değerleri" ihmal ettiği görüşü ortaya çıkmaktadır. Habermas (1998:564) iletişimsel eylem kavramının, daha çok, onun yardımıyla, normlar ve değerler üzerinden gerçekleştirilen sosyal entegrasyonu bütünleyen anlaşmayı toplumsallaşma mekanizması olarak ortaya koyabilmesi avantajı olduğunu savunur. Post-laik topluma yönelik eleştirisinde Habermas "huzursuz" bir birlikte yaşamadan, "ortak yurttaşlık-kültürel farklılık" dengesinin kurulduğu bir durumun tahlilini yapar (Habermas,2008:18).

Habermas'a göre günümüzde; bir eylem kuramı için, sistematik açıdan bağlantı kurulabilecek iki gelenekten (sosyolojik eylem kuramı ve analitik eylem kuramı) sonra, eyleyen özneler arasında anlaşma sürecinden yola çıkan konuşma eylemi kuramı iletişimsel eylem kavramı bağlamında yer almıştır (Habermas, 1998:561). İletişimsel eylemde, katılan taraflar, anlaşmaya yöneliktirler ve ulaşmaya çalıştıkları eylem başarısına da, ancak başarılmış bir anlaşma üzerinden varılabilir. Bir anlaşmaya varıldığında, bu, katılanlar arasında bir anlaşmaya götürür. Hiçbir taraf anlaşımı zorla elde etmez; bunun gerçekleşip gerçekleşmemesi, bir tarafın teklifine ve öbür tarafın tavır alışına bağlıdır (Habermas,1998:561-562). Habermas (1998:564) için iletişimsel eylem kavramı, sosyolojik bir eylem kuramında merkezi konumu hak eder, çünkü sosyokültürel yaşamın düşünsemeli yönünü de göze alır. Habermas (1998) anlaşma paradigmasının sosyolojik bir eylem kuramı için değerinin bir kısmını, aşağıdaki ifadelerle irdelemektedir (Habermas,1998:563-565):

"…sosyal eylemler, piyasa kuralları örneğinde olduğu gibi, anlaşmayı hedeflemeseler bile, kurumsallaştırılmaları gerekir. Şirket yönetimin karar verme yetkisi, normatif olarak kurallara bağlanmış bir işletme örgütlenmesinden kaynaklanır; ve aktörün karar verme alanı, normatif olarak kurallara bağlanmış bir şirket ilişkisiyle tanımlanmıştır. Şirket içindeki çalışma örgütlenmesinin normları ve piyasa ilişkisinin dışa yönelik örgütlenmesi, şirket yönetiminin stratejik eyleminin kurumsal çerçevesini oluştururlar. Başarıya yönelik eylem, bu çerçeve üzerinden anlaşmaya yönelik eylemle sistemli bir biçimde bağlantılandırılmıştır. Çünkü, yeterince çok sayıda aktör onunla normlandırılmış davranış beklentilerini yerine getirdikleri bir eyleme, yeterli sıklıkta hazır olmasalardı, o normlar varolmayı sürdürümeyeceklerdi… Piyasa, eylemlerin, katılan aktörlerin bilinciyle gerçekleştiriemeyen bir koordinasyonu için klasik bir örnektir. Her toplumda, böyle sistem entegrasyonu mekanizmaları etkindir. Örgütlenme, etkinliklerin, katılanların anlaşma süreçlerinden bağımsız olarak kararlılaşabilen bir işlevsel bağlamını olanaklaştırır….İletişimsel eylemler, en

---

arasında. Kabaca bir hesapla, bu kelimeler sanayi devrimi ve modernleşme süreciyle aynı zamanda tarih sahnesine çıkmıştır

azından, kararsız entegrasyon gereksiniminin anlaşma mekanizmasını zorladığı ölçüde örgütlenme gerektirirler."

Disipline ediciliğin normalleştirmelerinin yerini iletişimsel eylem kuramında kamusal alanın (public sphare) oluşturulmasında rasyonelleştirme (iletişimsel rasyonalizm) süreci alır. Habermas'ın rasyonellik algısı ise Popper'in, Weber'in ve Sart'ın düşüncesindeki katiyetçiliğe karşıdır. Mantıklı insanlar arsasındaki aydın ve kamusal tartışma, Habermas'ın yanıtıdır (Skirbekk ve Gilje,2006:594). Habermas'a (2007:33) göre:

"Rasyonelleştirme, öncelikle rasyonel karar verme ölçütlerine tabi toplumsal alanların yaygınlaşması anlamına gelir…Planlama, sonuçta ikinci kademediki bir amaç-rasyonel eylem olarak anlaşılabilir: o bizzat amaç-rasyonel eylemin sistemlerinin kurulmalarını, iyileştirilmelerini ve genişletilmelerini hedefler. Toplumun artan "rasyonelleştirilmesi" bilimsel ve teknik ilerlemenin kurumsallaşmasıyla bağlantılıdır."

Habermas tarihsel materyalizmin en önemli kabullerinin bazılarını yeniden formüle eder: "*Toplumlar ya da sosyokültürel sistemler, toplumsal yaşamın yeniden üretilmesine yararlar. Elbette, yaşamın tanımları, sistem yapılarına bağlılık içinde değişirler. Neyin toplumsal yaşam olduğu, kültürel olarak, gereksinimlerin bağlayıcı yorumlanış için bağlantı sistemini oluşturan dünya imgelerinin terimleriyle tanımlanır"* (Habermas,1998:516). Üretici güçlerin gelişim düzeyi, hangi ilişki biçimi var olursa olsun, bir artı ürünün üretilmesine izin vermiyorsa, gereksinim doyurulmasın şansların göreli eşit dağılımı kaçınılamaz ve normatif erkin asimetrik bir dağılımı (iktidar) olası değildir. Üretici güçlerin gelişim düzeyi, kısıtlığın koşullarını ortadan kaldırmadan, bir artı ürünün ortaya koyulmasına izin verir vermez, gereksinim doyurumu şanslarının göreli bir eşit dağılımı uzun sürede beklenemez, yani normatif erkin asimetrik dağılımı (iktidarın ortaya çıkması) olasıdır (Habermas,1998:517). Habermas (2007:34) Marcuse'nin Max Weber tahlilindeki "rasyonelleştirme" tanımına bağlı olarak "rasyonelliğin değil, tersine rasyonellik adına, belirli bir zikredilmemiş politik iktidar biçiminin yattığı" belirtir ve dahası rasyonelliğin salt bağıntılarda mümkün olan teknik uygulamaya uzandığını ve bu yüzden doğaya veya topluma hükmetmeyi içeren bir eylem tipini gerektirdiğini belirtir. Doğaya gittikçe daha etkin bir hükmetmenin yolunu açan bilimsel yönetim, daha sonra doğaya hükmetme aracılığıyla insanların üzerindeki gittikçe daha etkin iktidarı için saf kavram ve aletleri de sunmuştur. Bugün iktidar kendini salt teknoloji aracılığıyla değil, tersine teknoloji olarak ölümsüzleştirmekte ve genişletmektedir, ve bu da bütün kültür alanlarını içine alan, geniş politik erki, büyük meşrulaştırmayı sağlamaktadır (Habermas,2007:36). İktidarın belirli amaçları ve ilgileri tekniğe ancak sonradan ve dışarıdan empoze edilmiş değillerdir; teknik her defasında tarihsel-toplumsal bir tasarımdır; ve ondan bir toplumun ve ona hükmeden ilgilerin insanlara ve şeylere yaklaşımları yansıtılmıştır (Habermas,2007:34).

3. Muhasebe Ve Muhasebecilerin Rolü

Rezaee'ye (2005:278) göre finansal tabloların kalitesi, güvenirliği ve saydamlığı bir ekonomideki kaynakların etkin olarak dağılmasını sağlar ve yüksek kaliteli finansal raporlar sermaye piyasalarındaki risk düzeyini düşürür. Finansal raporlamayı kaliteli hale getiren en önemli ve bütüncül unsur ise kurumsal yönetim mekanizmasının bileşenleri olan katılımcıların oluşturduğu kurumsal raporlama tedarik zincirindir (Yayla,2006:163).

Kurumsal raporlama tedarik zinciri, yatırımcı ve hissedarların kullanmasına yönelik finansal tabloların işletme yöneticileri tarafından hazırlanması ile başlayan, bu finansal tabloların bir yönetim kurulu tarafından onaylanması ve bağımsız bir denetim şirketi tarafından doğrulanması ile devam eden, analistler tarafından anlamlandırılıp bir bilgi dağıtıcısı (medya, internet v.d.) aracılığı ile duyurulan teknik bir süreçtir. DiPiazza ve Eccles'in (2002:2) modeline göre standart belirleyici ve pazar düzenleyicisi olan kurumlar ise bu süreçteki "şekilsel" rolleri ve sorumlulukları belirlerler. Bu, şekillendirilmiş sürecin ardından yatırımcılar ile hissedarlar en sonunda şekillendirilmiş olmayan kararlarını verirler. DiPiazza ve Eccles (2002) modeline göre (Şekil-1) kurumsal raporlama tedarik zincirinin katılımcıları bir bütünün parçaları olarak birbirini izleyen bir süreçte faaliyet gösterirler.

Şekil-1: Kurumsal Raporlama Tedarik Zinciri (Uyarlama:DiPiazza ve Eccles,2002)

DiPiazza ve Eccles (2002) modeli, çeşitli grup ve kişilerin rolleri ve ilişkilerini kurumsal raporlama bilgisinin üretimi, hazırlanması, iletişimi ve kullanımı bazında ortaya koymaktadır. Teknik olarak modelde, bağımsız denetçi denetim ve muhasebe işletmelerini ifade etmektedir. Bilgi dağıtıcıları, medya (gazete, televizyon v.s.), internet ve diğer iletişim araçlarını içermekle birlikte bilginin işletmelerden kamuoyuna iletimi ile ilgilidir. Bağımsız analistler, genellikle işletmeler tarafından arz edilen bilgiyi edindikleri başka bilgilerle birleştirerek ve araştırma araçları ile harmanlayarak işletme hakkında bir değerlendirme yapmaları sürecini belirtir. Yatırımcı ve hissedarlar, kurumsal raporlama bilgisinin tüketicileri olarak adlandırılabilirler. Kurumsal raporlama bilgisini tüketenler kar amacı gütmeyen kuruluşlarda olabileceği gibi bilginin dağıtılmasından önce tedarik zincirinde yer alan ilgili taraflarda olabilmektedir (şirket yöneticileri, yönetim kurulu gibi). Bu sürece yatay olarak, standart belirleyiciler, genellikle denetim ve muhasebe standartlarını belirleyen kamu kurumları olarak ortaya çıkarlar. Pazar düzenleyicileri, hükümet ile ilgili kuruluşlar olup hukuksal prosedürün işleyişi konusunda dayanak noktasını oluştururlar. Teknoloji kullanımı ise son dönemde bilgisayar teknolojileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kurumsal raporlama tedarik zinciri sürecindeki taraflar arasında temel olarak güvene dayalı bir ilişkiler silsilesi olması beklenir (Harte v.d.,1991; MacKinnon,2003). Taraflar her şeyden önce zincirde kendilerinden bir önce var olan tarafların kendilerine ulaştırmış oldukları raporların güvenirliğine inanırlar. Ancak mevcut olan kamusal güvenin sağlanması için iş etiği açısından açıklanması kolay ama uygulaması zor olan "kurumlardaki saydamlığın varlığı", "yerleşmiş bir hesap verebilirlik kültürü" ve "insanların dürüstlüğü" olmak üzere 3 anahtar unsurun bir araya getirilmesi gerekmektedir (DiPiazza ve Eccles, 2002).

Piyasa mekanizmasının olumlu şekilde işleyebilmesi ve yatırımcıların bu mekanizma içersinde sağlıklı kararlar verebilmeleri açısından saydamlık, değer yaratan ve/veya değeri koruyucu bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda günümüzde karanlığa terk edilmek istemeyen yatırımcılar halka açık işletmelerden daha fazla saydamlık istemektedirler. Diğer yandan işletmelerin talep ettikleri sermayeyi sağlama görevi olan kreditörler de sermayeyi temin etme görevini az riskle yürütebilmek için işletmelerden saydamlık talep etmektedirler. Bununla birlikte hükümet ve düzenleyiciler, yasal yükümlülüklerin yerine getirilip getirilmediğini kontrol altında tutmak istemektedirler ve bu durumda işletmelerin daha fazla saydam olmasına yönelik düzenlemeler yapmaktadırlar. Sadece saydam olarak dışarıdakilere gereken bilgiyi sağlamak kurumsal raporlama tedarik zincirinin gerektiği şekilde işlemesi için yeterli değildir. Bu bilgi hesap verebilirlik konusunda doğrulama yapabilecek bir kurumun refakatinde olmalıdır. Bu durumda ancak hesap verebilirlik kavramını anlayacak ve değerleyecek bir kültürel yapının mevcudiyeti ile mümkün olabilir. Hesap verebilirlik Kurumsal Raporlama Tedarik Zincirinde bulunan her bir üyenin diğerleriyle birlikte iş birliği ile ortaya çıkmaktadır. Hesap verebilirlik kültürü bu zincirdeki sorumlulukları üstüne alabilecek dürüst insanların varlığı ile hayat bulabilecektir. Yatırımcılar yatırım kararlarını vermek için şirketlerden büyük oranda saydamlık istemekle kalmamaktadırlar; saydamlığı bağımsız denetim şirketlerinden, standart belirleyicilerden, pazar düzenleyicilerden ve analistlerden de istemektedirler. Buna bağlı olarak bu çevrelerde, büyük oranda, hesap verme bütünü içinde de olacaklardır (Yayla,2006:165).

Muhasebe bilgisi yönetilebilir örgütsel alanların yaratılmasında pozitif bir rol oynamaktadır. Özellikle muhasebe tarihinde yapılan bir takım çalışmalar ve örgütsel bulgular yönetim muhasebesinin özel tekniklerinin doğuşuna dikkati çekerek endüstriyel ilişkiler bağlamında iktidar ilişkilerini incelemişlerdir (Miller and O'Leary, 1987). Hopwood'a (1987) göre muhasebe bilgisinin sağladığı ekonomik görüş netliği ve hesaplamalar, pozitif olarak organizasyonlarda iktidarın sosyal konseptlerinin yaratılmasını ve işletilmesini mümkün kılmıştır. Tarihsel bulgular günümüze indirgendiği taktirde benzer olguların kurumsal raporlama tedarik zincirinde de bulunabileceği görülecektir. Finansal raporlama aracılığı ile şirket yönetiminden yatırımcılara doğru hareket eden muhasebe bilgisi zincirin tüm katılımcıları için ekonomik görüş netliği sağlamakta ve muhasebe bilgisine -tam olarak- sahip olanlar için işletme üzerinde potansiyel iktidarı mümkün kılınmaktadır. Güç/bilgi ilişkisi paralelinde "başkaları" hakkında sağlanacak bilginin kıymeti önemlidir. Buna örnek olarak "maliyet iletimi" söz konusu edilebilir. İşgücü hakkındaki bilgilerin işletme üzerinde potansiyel gücü olacak kişilere aktarılması bu kişilerin işgücü üzerindeki iktidarını mümkün kılabilecektir. Bununda ötesinde saydamlığın post-modern teori uyarınca "tek tarafı keskin" bir kılıç olarak görülmesi mümkündür. İşletme organizasyonu bir piramit olarak ele alınırsa piramidin altındaki bilgiler muhasebeciler aracılığı ile piramidin üstüne nakledilirken, piramidin üst kısmı ile ilgili bilgiler piramidin altına nakledilmeyecektir. Mesela "işgücü performans çizelgesi" diye bir şey varken girişimci performans çizelgesi diye bir şey söz konusu değildir.

Kurumsal raporlama tedarik zincirinin kontrol mekanizması hiyerarşik gözetleme, normalleştirme ve teftiş ile desteklenmektedir. Bir "birimin" sürekli olarak herşeyi gözetlemesi herzaman mümkün değildir. Bu nedenle hiyerarşik olarak, aşağıdan yukarı doğru bilgi verecek şekilde düzenlenmiş gözetleme nöbetine ihtiyaç vardır. Finansal raporlama tedarik zincirinde de her ne kadar yatay bir silsile olsa da ortada açıkça bir hiyerarşi ve denetim mekanizması söz konusudur. Arzu edilen, düzenleyiciler ve belirleyiciler tarafından oluşturulan standarda ulaşılmasını sağlamaktır ve kuşkusuz buda muhasebe bilgisinde saydamlığa ulaşmak ile söz konusu olabilecektir. Disiplin (düzenleyici ve belirleyici) normal ve normal olmayan yargılamalarına yönelik normalleştirme kuralları empoze eder. Bu bağlamda iktidarın istediği şekilde finansal raporlama tedarik zincirinin dışına çıkmak mümkün değildir. "Hesaplanabilir alanlarda hesaplanabilir insanların" oluşturulması için "normal" şekilde raporlama yapmak gerekir. Muhasebe bilgisinde saydamlığın sağlanması ve paralel olarak birilerinin başkaların üzerinde iktidarın gelişmesi için muhasebecilerin belirli normaller etrafında standartlaşması gerekmektedir (devlet muhasebesinde olduğu gibi). Foucault'nun eserlerinde de bahsetmekte olduğu gibi muhasebedeki ve finansal bilgilerin sunulmasındaki modern anlamda standartlaşma ve normlaşma hem muhasebecilerin hem de muhasebeciler aracılığı ile işletme çevresinin daha etkili kontrol edilmesi sağlanacaktır. Normalleştirme süreci sayesinde muhasebeciler elde ettikleri bilgileri raporlarken iktidar potansiyeli tarafından "ne biliyorsan söyle!" sürecine tabi olmaksızın bildiklerini normallikler çerçevesinde raporlayacaklardır. Bu bağlamda muhasebecilerin etiksel söylem kabullenmeleri önem kazanmaktadır. Etik, muhasebecilerin göreceli saydamlığının oluşturulmasında önemli bir yere koyulmayı hak etmektedir.

Post-modernist perspektifle, muhasebecilerin saydam davranmalarının denetim alanı ile ilişkilerinde iki farklı fonksiyon bulunmaktadır. Bunlardan birincisi işletme faaliyetlerinin ve finansal rakamların saydamlığının sağlanmasına yönelik olarak bilgilendiriciliğe yönelik denetim alanın oluşturulmasıdır (muhasebe bilgi sisteminin kurulması ve işletilmesi gibi). İkinci olarak muhasebecilerin bağımlı veya bağımsız olarak çalıştıkları işletmelerin muhasebe bilgi sistemlerinin tekdüzeliğe aykırı veya normallikten farklılaşmasını sağlayarak denetim alanının dışında kalmalarını sağlamaktır. Bu noktada farklı olmanın denetim alanından kaçışın bir ifadesi olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Denetim alanından kaçış, muhasebecilerin ve muhasebecilerin beslediği kurumsal raporlama tedarik zincirinde bulunan içeridekilerin (insiders) güç/bilgi teorisi kapsamında güçlü olmasını sağlayacaktır. Bentham'ın panoptikon modelindeki çözümlenmesiyle, muhasebecilerin saydamlığının bu anlamda etkili bir iktidar aracını ellerinde bulundurdukları ifade edilebilir. İşletme ortakları ve yönetim kurulları işletmeler üzerindeki iktidarlarını engelleyecek veya işletmelerde bulunan iktidarlarını başkaları ile paylaşmalarını sağlayacak niteliklteki bilgileri kamuoyuna aksettirmek istemeye bilirler. Bu noktada söylemsel doğruluk temelli olarak muhasebe bilgisinin manipülasyonu ortaya çıkabilir. Muhasebecilerin uzmanlık bilgisine dayanarak yapılacak muhasebe manipülasyonları (pencere süsleme, büyük temizlik muhasebesi v.s.) ile gerçeğe uzak, yanıltıcı, aldatıcı bilgiler kamuoyuna sunulabilir.

Disipline edicilik kriterleri gereği muhasebe bilgisinin belirli normallikler içinde olması gerekmektedir ki hem muhasebecilerin kendisi hem de muhasebecilerin raporladığı bilgiler saydam olarak kabul edilebilsinler. Postmodernist bir bakış açısı ile saydamlık organizasyonlardaki bireyleri, özelliklede muhasebecileri -insanın ölümü tezine bağlı olarak- kendi ürettiği bilginin nesnesi haline getirecektir. İktidar bireyleri nesneleştirme sürecinde saydamlığı kullanacaktır.

"Bir zamanlar, kendiside diğerleri arasında bir varlık olan insan, şimdi nesneler arasında bir öznedir. Bununla birlikte, insan sadece nesneler arasında bir nesne değildir, o, anlamaya çalıştığı şeyin, sadece dünyanın nesneleri değil, fakat kendisi olduğunu kısa süre içinde fark eder. İnsan, kendi bilgisinin öznesi olup çıkar (West,1998:234)."

Post-laik topluma yönelik eleştirisinde Jürgen Habermas "huzursuz" bir birlikte yaşamadan, "ortak yurttaşlık-kültürel farklılık" dengesinin kurulduğu bir sosyal duruma geçişi betimlemektedir (Habermas,2008:18). Bu nedenle Habermas'ın bakış açısı ile, kurumsal raporlama tedarik zincirinde bulunan taraflar arasında sürekli nitelikte bir "iletişim istenci" söz konusudur. Bu bağlamda zincirde bulunan taraflar bürokratik anlamda bir iletişim ağı kurmak durumundadırlar. Şüphesiz ki muhasebe bilgisi, bu anlamda, en etkin iletişim dilini oluşturmaktadır. Muhasebe bilgisinin ortaya çıkaracağı iletişimsellik kurumsal yönetim kapsamında çok-kültürlülük, çok-seslilik, çok-taraflılık gibi sosyal durumların huzurlu bir şekilde varolmasını sağlamakta ve kurumsal yönetimin sosyal düzenin sağlıklı olarak yaşamasına izin vermektedir.

Habermas'ın iletişimsel eylem kuramına göre, kurumsal yönetim tedarik zincirinin doğası gereği, katılan taraflar anlaşmaya yöneliktirler ve hiçbir taraf anlaşımı zorla elde etmez; bunun gerçekleşip gerçekleşmemesi, bir tarafın teklifine ve öbür tarafın tavır alışına bağlıdır. Bu anlamda, tarafların bütün olarak saydam davranması hem etik hem de mesleki bir doğallık çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Muhasebe bilgisi kamusal alanda "olduğu gibi" sirküle olmaktadır. Taraflar iletişimsel bürokrasi çerçevesinde belirlenmiş kurallar çerçevesinde doğru ve saydam söylemin dışına çıkmamaktadırlar. Nitekim Philippe Lacoue-Labarthe bu bağlamda Habermas'ı üretkenlik-karşıtı olarak nitelendirmektedir.

Habermas'ın ideali ile iletişimselliğin oluşturulduğu bir sosyal düzende yönetim gücünün etkinleştirilmesi için "denetişim"in (Yayla,2006) rolü önem kazanmaktadır. Yayla'ya (2006:155) göre son yıllarda meydana gelen gelişme ve düzenlemelere paralel olarak denetim organlarının kurumsal yönetimdeki yeni rolü, evrende birbirinden bağımsız olarak dolaşan yıldızlardan ziyade sürekli olarak birbirleri ile iletişim halinde olan, sorumluluk ve görevlerin uygulanmasında ortaklıklar ve kesişmeler taşıyan, birçok noktada birlikte kararların verilmesinin gerekli olduğu bir hal almış ve denetim organlarının kurumsal yönetimdeki bu yeni/bütünleşik rolünün adı denetişim olarak nitelendirilmiştir. Bu bağlamda denetişim, kurumların finansal raporlama kalitesinin arttırılmasına yönelik olarak kurumsal yönetim mozaiğinde yer alan bütün tarafların yüksek kalitede denetim işleminin gerçekleşmesi amacıyla iş birliği yapması eylemi olarak tanımlanabilir. İletişimselliğe paralel olarak, denetişim çok kültürlülüğü dengeler ve her sosyal kademeye yönelik kendine has kültürü vardır. Burjuva kültürünün kafeteryaları nasıl Fransa ihtilallini ateşlemiş ise denetim fonksiyonundaki denetişim kültürüde saydamlığın ve kamusal alanın (public sphare) itici faktörü olabilir.

Habermas'ın altını çizmiş olduğu iletişimsel sosyal ağın "saydamlık" aracılığı ile oluşturulması için iletişimi sağlayan muhasebe tekniğini yöneten ve yönlendiren muhasebecilerin doğruluk söylemleri de tartışmaya açılmalıdır. Çünkü iletişimsellik teorisi ile vurgulanan "herkesin herşeyi söyleyebileceği" kamusal alanın inşası için muhasebecilerin güdüleri kadar doğruyu söyleme pratiği de önemlidir. Muhasebecilerin saydamlıktaki rolü meslek etiği bütünü çerçevesinde değerlendirildiği taktirde muhasebecilerin saydam davranma pratiklerini söylemlerinde ve söylemsel olmayan pratiklerinde en uygun olarak Michel Foucault'nun 1983 kışında Kaliforniya Berkeley Üniversitesinde "Söylem ve Doğruluk" üzerine verdiği 6 seminerde incelemiş olduğu bir antik Yunan kavramı olan *parrhesia* kullanmaları ile gerçekleşebileceği öne sürülebilir. *Parrhesia* kelimesi Yunanca'da, kabaca, "her şeyi söyleyen" kişinin, retorik ve anlam belirsizliği olmaksızın, tehlikeli olduğunu bilerek ve özellikle öyleyken, doğruyu söyleyen kişinin (*parrhesiaastes*'in) etkinliği anlamına gelir (Raunig,2007:18). Foucault *parrhesia*'nın bir etik söylem olarak kullanılmasını ahlaki bir zorunluluk olarak görmemekle birlikte *parrhesia* pratiğinin antik Yunan'daki sonuçlarına bakarak özendirici bir şekilde anlatmaktadır. Ancak Yayla (2008) *parrhesia* kavramını muhasebe mesleğine tamamen yansıtmak, muhasebecilerin *parrhesiastes* olarak davranmasını

beklemek muhasebe mesleğinin doğası gereği gerçeklikten uzak olacağını belirtmektedir. Bu nedenle *parrhesia*, muhasebeciler için saydamlığa ulaşmada düzenleyici bir kural olmaktan ziyade ilham verici bir kaynak ve mesleki görev olmalıdır.

İletişimsellik teorisi kapsamında, kurumsal raporlama tedarik zincirinde iletişimin yetkinliği evrim süreci içinde gelişecektir. Bu noktada profesyonel ve akademik olarak muhasebe dünyasının edindiği tecrübeler evrimsel gelişim için büyük önem arz etmektedir. Örnek olarak, yüzyılın başında yaşanan muhasebe skandalları kurumsal raporlama tedarik zincirinde muhasebecilerin saydamlığı için arz ettiği önemi ve gerekli pratiklerin geliştirilmesi için bir kilometre taş olmuştur. Bununla birlikte evrensel anlamda çok uzun bir süredir yaşanan standartlaşma eğilimi de iletişimselliğin gelişiminde saydamlığın etkisini ve dolayısı ile muhasebecilerin rolünü her geçen gün daha fazla hissettirecektir. İletişimsellik teorisinin kendi paradoksu içinde, çağdaş toplumlarda saydamlık eğiliminin zayıflatılmış olabileceği ve özellikle kurumsal raporlama tedarik zincirinde bulunan standart düzenleyiciliği bu açıdan rolünü yaşam dünyası yerine sistem mantığının geliştirilmesi olduğu da söylenebilir (stratejik akılsallık).

Muhasebenin ve muhasebecilerin iletişimsellik teorisi açısından saydamlıktaki teknik rolü Habermas'ın Weber'e bağlı olarak yaptığı biçimselleştirme eleştirisindeki uzmanlık bilgisi ve politik praxis ilişkisine yönelik berrak tanımlarda ortaya çıkmaktadır (Habermas,1998):

Memurlar iktidarını politik liderlikle ünlü karşı karşıya getirişi, uzmanla politikacının işlevi arasındaki kesin ayrıma yarar. Politikacı bu teknik bilgiden yararlanır, fakat kendini kanıtlama ve iktidar praxisi, bundan da öte karar vermiş bir istenç tarafından ilgiyle ortaya koyulmayı gerektirir….Uzmanın ihtisası rasyonel yönetim ve askeri güvenlik tekniklerini ne kadar çok belirleyebilir ve böylelikle politik praxis araçlarını da bilimsel kurallara uymaya zorlayabilirse, somut durumdaki pratik karar akılla yeterli bir meşruluk o kadar az kazandırabilir…Ancak bir yandan bürokrasinin uzmanlık bilgisi verilmiş ve teknik olarak eğitilmiş kurmayları, öbür yandan iktidar güdüsüne sahip ve istenç yoğun liderler arasındaki eksiksiz bir iş bölümü, Weber'e göre, politikanın biçimselleştirilmesini olanaklı kılacaktır.

DiPiazza ve Eccles (2002) kurumsal raporlama saydamlığının sağlanmasında 3 aşamalı bir sürecin varlığına dikkat çekmişler ve her bir aşamada yapılacak uygun açıklamaların finansal raporlama saydamlığını sağlamada önemli katkıları olduğunu savunmuşlardır.

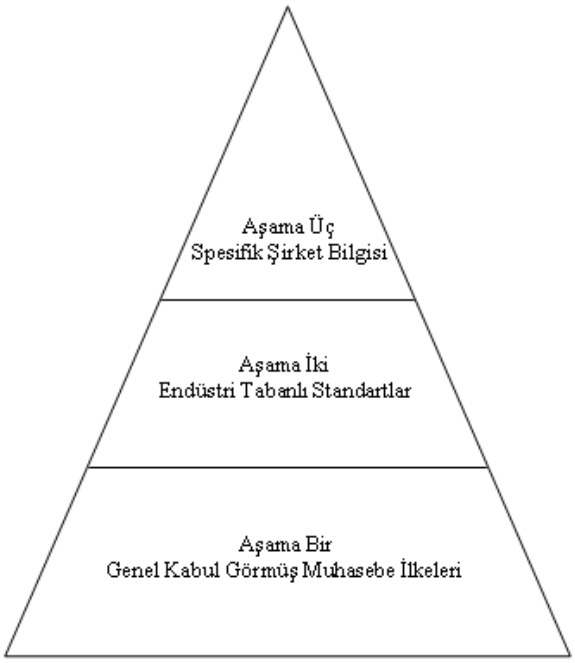

Şekil-2: Aşamalı Kurumsal Şeffaflık Modeli (DiPiazza ve Eccles,2002:15)

Piramide benzetilen süreçte, raporlamanın genel içeriğinden işletmelerin özel içeriğine doğru aşağıdan yukarıya doğru bir sıralama yapılmıştır. Üçgenin tabanında her işletmenin uygulama zorunluluğu olan genel

prensipler, tepede ise şirketle ilgili özel ifadelere yer verilmiştir. Tamamen yapılandırılmış aşamaların birincisinde halka açık işletmeler genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri etrafında raporlama ve açıklama yapacaklardır. Günümüzde, evrensel disipline edicilik anlamında, UFRS'nin (Uluslararası Finansal Raporlama Standartları) yaygın olarak kabul edilmesi ile genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri arasında farklılıklar kalkmış ve farklı ülkelerdeki uygulamalar birbirleri ile yakınlaştırılmıştır. Bu bağlamda, küresel genel kabul görmüş muhasebe ilkelerine uygunluk, dünyanın neresinde olursa olsun potansiyel iktidar sahiplerinin finansal açıklamaları ve işletme performanslarını kolayca anlamasını sağlayacaktır. Bu da, kuramsal yapıdan hareketle, hem sermaye üzerinde iktidar ve güç istenci olanların sınırları aşan "ilgilerini" daha az risk faktörü ile yapmalarını sağlayacaktır, hem de işletmelerin çevresinde bulunan taraflar arasında ortak bir lisanın kullanılması sağlanıp küresel iletişim ortamı kurulacaktır. Birinci aşama hem disipline edicilik hem de iletişimsellik anlamında olanaklar sunarken ikinci aşamadan itibaren yer alan endüstri tabanlı standartlar diğer endüstri dallarından farklılaştırılmış olan bilgiyi sunacağından işletmelerin kendi endüstri dalındaki diğer işletmelerle karşılaştırılma yapılması için gerekli olan bilgi ortaya çıkacaktır. Şirketin geçmiş performansı ile ilgili finansal ve finansal olmayan olaylara açıklık getirilecek ve yatırımcının kendisi için değer yaratan karşılaştırma yapılabilirlik durumu sağlanacaktır. Bu durum aslında gökyüzüne yükseldikçe havanın incelmesi ile benzer olarak düşünülebilir. Yüksek irtifada daha az hava bulunduğundan hem disipline edicilik hem de iletişimsellik daha az yaşama şansı bulacaktır. İşletmeler her ne kadar genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri ve endüstri temelli finansal raporlama içeriğini tam anlamı ile açıklamalarına yansıtsalar da kendileri hakkındaki bilgide büyük bir açık bulunacaktır. Bu nedenle raporlarda, spesifik şirket bilgisi; yöneticilerin fırsat ve tehditleri içeren çevreyi algılayış biçimleri, şirketlerin hissedarlarına değer yaratmak için fırsatlara yönelik izledikleri stratejiler, şirketin arzuladığı risk profili, şirketin iç kontrol yapısı, şirketin rekabet politikaları, şirketin kurumsal yönetim ilkeleri, şirketin kendi hissedarlarına taahhütleri gibi son derece işletme tabanlı ve göreceli bilgilerin detayları da içerecek şekilde yer almalıdır.

Her iki teori açısından, tarihsel perspektiften bakıldığı taktirde, muhasebede saydamlığın bir iktidar aracı olarak nasıl kullanıldığını görmek için Osmanlı maliyesinin XIX.Yüzyılda yaşadığı serüveni incelemek yeterlidir. XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren savaş ekonomisini finanse edebilmek amacıyla borçlanan Osmanlı devleti nihayetinde geri ödeme yapamamış ve alacaklı Avrupalı devletlerin baskıları devlet muhasebesi dilinin sadeleştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Osmanlı devleti bütçe uygulamaları, muhasebe defterlerinin tutuluş şekilleri, alacakların tahsili için ve Osmanlı borçlarını disipline etmek amacıyla Avrupalı devletlerin kurduğu duyun-ı umumiye tarafından yine batılı muhasebe uygulamalarına benzer şekilde değiştirilmiştir. Kısacası ekonomik iktidar peşinde koşan işletme alacaklıları muhasebede saydamlık pratiklerinin peşine düşmüşlerdir. Bu saydam ortam, Osmanlı maliyesinin borç bunalımına karşılık Duyun-ı umumiye tarafından teşvik edilen muhasebe pratikleri borçlu ve alacaklı arasındaki iletişimin kurulması için bir köprü vazifesi yapmıştır.

4. Sonuç Ve Tartışma

Bu çalışmada muhasebede saydamlık kavramı Habermas'ın ve Foucault'nun fikirleri doğrultusunda DiPiazza ve Eccles'in (2002) kurumsal raporlama tedarik zinciri modeli içinde incelenmiştir. Çalışmaya göre muhasebede saydamlık bir taraftan disipline ediciliğin bir tekniği olarak görülebileceği gibi diğer taraftan iletişimsellik aracı olarak nitelendirilebilir. Sosyolojik olarak muhasebede saydamlığın her iki teori içinde de geçerliliğini korumasının temel nedeni kurumsal raporlama tedarik zincirinde bulunan tarafların saydamlık güdülerinin ölçülmesinin zorluğudur. Her iki teori de göreceli olarak örgütsel vakalarda tartışılabilme uygunluğuna sahiptir. Bu bağlamda, özellikle gelecekte yapılacak benzer çalışmalar için kurumsal raporlama tedarik zincirinin aktörlerinin güdülerinin ortaya çıkarılması en temel ve gerekli araştırma konularından birisi olarak önerilebilir. Bununla beraber, iktidar temelli olarak literatürde bulunan sosyolojik ve felsefesi farklı teoriler de kullanılarak muhasebecilerin ve muhasebenin saydamlıktaki rolü teorik ve uygulamalı olarak incelenmelidir.

İktidar güdüsü ne olursa olsun kurumsal yönetim raporlama sürecine bulaşıcı esneme etkisinin ortaya çıkması ile birlikte saydamlığa dayalı iktidar ilişkileri aksayacak ve belirli durumlarda geçerliliğini kaybedecektir (Yayla,2006:167). Aslında organizasyonlardaki informal değerler özellikle Foucault -bazı durumlarda Habermas- tarafından gözden kaçırılmıştır. Her iki yaklaşımda kurallar bütünü ile çevrelenmiş

bir organizasyon şeması için uygunluk gösterirken "değerler" organizasyonlarının esneme etkisi gösterebilecek yapılarını ihmal etmişlerdir. Örnek olarak, Türkiye'de hemen hemen her ofiste bulunan "limon kolonyaları"ndan hareketle hem disipline ediciliğin hem de bürokrasinin esneyebileceği ifade edilebilir.

Günümüzde saydamlığa ulaşmada sürekli gözetim araçlarının (VEDOP, LUCA v.s.) etkin olarak kullanılması gündemdedir. Ancak gözetim teknolojilerinin etkin olarak organizasyon kültürüne enjekte edilebilmesi saydamlığa ulaşmak için tek başına yeterli değildir. Saydamlık normalleştirmelerinin sağlanmasında, üniversitelerdeki muhasebe eğitiminden başlamak üzere, muhasebe mesleğinin tamamında söylemsel doğruluk pratiklerine (*parrhesia* v.s.) yönelik eğitim ve seminerlerin verilmesi ve muhasebecilerin bu pratikleri içselleştirmesi gerekmektedir. Habermas'ın sözleri ile saydamlık projeleri, belirli bir dönemin, belirli bir sınıfın aşılabilir bir durumun değil, bütün insanlığın projeleri olarak kabul edilmelidir. Bununla birlikte, "birilerini" organizasyonlarda iktidar ve/veya güç haline getiren bileşenlerin başında bilgi gelmektedir. Bilgi iktidarın, mülkiyetin, başarının temelinde yatmaktadır. Bu nedenle literatürde sıkça vurgu yapılan bilginin herkese açık olma durumu bir ütopyadır. Muhasebe ve muhasebeciler için söylenmesi gerekirse "ihtiyarilik", "gerçeğe yakınlık" gibi kavramlar olduğu sürece muhasebe bilgisinin sunuluşu ve algılanışı hiçbir zaman tam "saydam" olamayacaktır.

Kaynakça

Altand, J.E. ve Lassen, D.D. (2006). Fiscal **transparency,** political parties, and debt in OECD countries, European Economic Review, Volume 50, Issue 6, August , ss.1403-1439.

Angluin, D. ve Scapens, R.W. (2000). **Transparency,** Accounting Knowledge And Perceived Fairness In UK Universities' Resource Allocation: Results From A Survey Of Accounting And Finance, The British Accounting Review, Volume 32, Issue 1, March, ss.1-42.

Baghestani, H. (2008). Federal Reserve versus private information: Who is the best unemployment rate predictor?, Journal of Policy Modeling, Volume 30, Issue 1, January-February, ss.101-110.

Berardiand, M. ve Duffy, J. (2007). The value of central bank **transparency** when agents are learning, European Journal of Political Economy, Volume 23, Issue 1, March, ss.9-29.

Bessembinder, H., Maxwell, W. ve Venkataraman, K. (2006). "Market **transparency,** liquidity externalities, and institutional trading costs in corporate bonds", Journal of Financial Economics, Volume 82, Issue 2, November, ss.251-288.

Craneand, D.B. ve Schaede, U. (2005). Functional Change and Bank Strategy in German Corporate Governance, International Review of Law and Economics, Volume 25, Issue 4, December 2005, ss.513-540.

Cruijsenand, C. ve Demertzis, M. (2007). The impact of central bank **transparency** on inflation expectations, European Journal of Political Economy, Volume 23, Issue 1, March, ss.51-66.

Demertzisand, M. ve Hallet, A.H. (2007). Central Bank **transparency** in theory and practice, Journal of Macroeconomics, Volume 29, Issue 4, December, ss.760-789.

Deveci, C. (2007). Bir İktidar Sorunu Olarak Modern Zamanlarda Normallik, Varlık Dergisi, Aralık, ss.15-19.

DiPiazza, S.A. ve Eccles, R.G. (2002). Building Public Trust The Future of Corporate Reporting, Jonh Wiley & Sons Inc., New York.

Durnev, A.A. ve Nain, A.S. (2007). Does insider trading regulation deter private information trading? International evidence, Pacific-Basin Finance Journal, Volume 15, Issue 5, November, ss.409-433.

Eijffinger, S. ve Tesfaselassie, M.F. (2007). Central Bank forecasts and disclosure policy: Why it pays to be optimistic, European Journal of Political Economy, Volume 23, Issue 1, March, ss.30-50.

Everett, J., Neu, D. ve Rahaman, A.S. (2007). Accounting and the global fight against corruption, Accounting, Organizations and Society, Volume 32, Issue 6, August, ss.513-542.

Falzon, C. (2001). Foucault ve Sosyal Diyalog, Türkçesi: Hüsamettin Aslan, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Foucault, M. (2000). Büyük Kapatılma, Çevirenler: Işık Ergüden ve Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Giannetti, M. (2007). "Financial liberalization and banking crises: The role of capital inflows and lack of **transparency"**, Journal of Financial Intermediation, Volume 16, Issue 1, January 2007, ss.32-63.

Habermas, J. (1998). Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.

Habermas, J. (2008). "Post-laik bir toplum ne demektir", Varlık, Temmuz, ss.15-24.

Harte,G., Lewis, L. ve Owen, D. (1991). "Ethical Investment and the Corporate Reporting Function", Critical Perspectives on Accounting, Vol:2, Is:3, September, ss.227-253.

Hernández-Hernández, F.G. (2003). Derivatives And The FASB: Visibility And **Transparency?** Critical Perspectives on Accounting, Volume 14, Issue 8, November, ss.777-789.

Hopwood, A.G. (1987). "The Archaeology of Accounting Systems", Accounting, Organizations and Society, 12 (3), ss.207-234.

Hultman, J. ve Axelsson, B. (2007). Towards a typology of **transparency** for marketing management research, Industrial Marketing Management, Volume 36, Issue 5, July, ss.627-635.

Jo, H. ve Kim, Y. (2007). Disclosure frequency and earnings management, Journal of Financial Economics, Volume 84, Issue 2, May, ss.561-590.

Kelton, A.S. ve Yang, Y. (2008). The impact of corporate governance on Internet financial reporting, Journal of Accounting and Public Policy, Volume 27, Issue 1, January-February, ss.62-87.

Kiossev, A. (2007). İçinde Çelişkili Anlamlar Barındıran Bir Kavram: Normalite, Varlık Dergisi, Aralık, s.7-9.

Kumcu,E.(2007). Şeffaflık Üzerine Çeşitlemeler, erişim:07 Ekim 2007

http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/7436229.asp?yazarid=7&gid=61&sz=22917

Kyong Shik Eom, Jinho Okand Jong-Ho Park, (2007). Pre-trade **transparency** and market quality, Journal of Financial Markets, Volume 10, Issue 4, November, ss.319-341.

LaCross, C. ve Bernardi, R. (2006). Disclosures of Codes of Ethics on Corporate Websites: A Pre- and Post-Sarbanes-Oxley Longitudinal Study, Advances in International Accounting Volume 19, 2006, ss.91-114.

Leuz, C. ve Felix Oberholzer-Gee (2006). Political relationships, global financing, and corporate **transparency:** Evidence from Indonesia, Journal of Financial Economics, Volume 81, Issue 2, August, ss.411-439.

Low, M. Davey, H. ve Hooper, K. (2008). Accounting scandals, ethical dilemmas and educational challenges, Critical Perspectives on Accounting, Volume 19, Issue 2, February, ss.222-254.

Łyziak, T., Mackiewicz, J. ve Stanisławska, E. (2007). Central bank **transparency** and credibility: The case of Poland, 1998–2004, European Journal of Political Economy, Volume 23, Issue 1, March, ss.67-87.

MacKinnon, B. (2003). Ethics and Financil Reporting: Delivering on the Commitment, Ethics Center, Söyleşi, 27 February 2003, Toronto.

Miller, P. and O'Leary, T. (1987). "Accounting and the Construction of the Governable Person", Accounting, Organizations and Society, 12 (3), ss.235-265.

Mukand, S. (2006). Globalization and the 'confidence game' Journal of International Economics, Volume 70, Issue 2, December, ss.406-427.

Raunig, G. (2007). "Parrhesia'nın Çifte Eleştirisi "İlerici Bir Sanat Kurumu nedir? Sorusunu Yanıtlamak", Türkçesi: Kemal Atalay, *Varlık Dergisi*, Şubat, ss.16-19.

Razin, A. ve Sadka, E. (2007). Corporate **transparency,** cream-skimming and FDI European Economic Review, Volume 51, Issue 5, July, ss.1263-1276.

Reckand, J. ve Wilson, E. (2006). Information **transparency** and pricing in the municipal bond secondary market, Journal of Accounting and Public Policy, Volume 25, Issue 1, January-February 2006, ss.1-31.

Rezaee, Z. (2005). "Causes, Consequences, and Deterence of Financial Statement Fraud", Critical Perspectives on Accounting,16, ss.277–298.

Skirbekk, G. ve Gilje, N. (2006). Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi, Kesit Yayınları, Üçüncü Baskı, Çeviren: Emrah Akbaş ve Şule Mutlu, İstanbul.

Tadesse, S. (2006). The economic value of regulated disclosure: Evidence from the banking sector, Journal of Accounting and Public Policy, Volume 25, Issue 1, January-February, ss.32-70.

Tong, H. (2007). Disclosure standards and market efficiency: Evidence from analysts' forecasts, Journal of International Economics, Volume 72, Issue 1, May, ss.222-241.

Vasilescu, M. (2007). Normalite mi, Normaliteler mi? Bir geçiş döneminden bir sonrakine, Varlık Dergisi, Aralık, s.4-6.

Yayla, H.E. (2006). Güç Ve Yetki İlişkilerinin Muhasebe Bilgisi Kararları Üzerindeki Etkisi: Türkiye'deki Özel Hastaneler Üzerine Yapısal Bir Model Önerisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Yayla, H.E. (2008). *Parrhesia*, Muhasebe ve Muhasebeciler, Mali Pusula, Yıl:4, Sayı:1, ss.88-100.

Türk Modernleşmesinin Sosyo-Politik Analizi: Riskler, Yenilikler ve Tehditler

Hüsamettin İnaç

Özet

Batılılaşma olarak algılanan Türk modernleşmesi, iki yüz yıllık bir geçmişe sahip bir tecrübedir. Güçlü bir imparatorluk geçmişine sahip olan Türkiye, geri kalmış ve toprak kaybetmiş olmanın verdiği psikolojiyle bu süreçte "aşağılık kompleksi" ve "tatminsizlik duygusuna" maruz kalmıştır. Öyle ki Türk aydını bu iki asrı daima kendine nasıl yeniden kalkınabileceğimizi, nasıl büyüyeceğimizi ve nasıl "modern" olacağımızı sorarak geçirmiştir. Acaba çözüm; okullaşmayı artırmak, kişi başına gelir düzeyini yükseltmek ya da militarist modernleşmeyi sivil bir karaktere dönüştürmekte mi gizlidir? Tam da bu bağlamda çalışma, Türk modernleşmesini batılılaşma, ulus-devletin inşası, kimlik süreçleri, riskleri, problemleri, getirdiği yenilikler ve tehditler boyutuyla incelemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türk modernleşmesi, batılılaşma, ulus-inşa stratejileri, Türk kimliği ve Avrupa Birliği entegrasyon süreci*

1. Giriş

Batılılaşma terimi ilk tahlilde oldukça hatalı bir kavramdır, zira gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir değişimi ima eder. Ayrıca bir toplumun kendinden farklı bir topluma geçişini sorgulamak durumundadır. Bu bağlamda ileri sürülebilecek en gerçekçi argüman, her toplum kendi tarihinin bir ürünü olduğudur. Türkdoğan'a göre, benzer tarihleri olmayan toplumlar birbirlerine yakın "şimdi"yi yaşayamazlar. Batı, ekonomik politik ve kültürel parçalardan oluşan bir bütünlük olarak, kendi tarihi üzerinde yükselmiştir. Batının bu parçalardan herhangi birine indirgenemez. Ne kapitalist üretim tarzı, ne parlamenter burjuva demokrasisi ve ne de Aydınlanma felsefesi Batı'yı tek başına açıklayabilir. (Türkdoğan 1990:112-114). Batılılaşma için bu bağlamda tam endüstrileşme ve parlamenter burjuvazi, demokrasiye geçiş için yeterli değildir. Bu sırada var olan tarih ve coğrafyadan kaynaklanan kültürel farklılıklar hep gündemdeki yerini korumaktadır. İçeride geleneksel, dışarıda modern olan Japonya, bu duruma en önemli örneklerden birini teşkil eder.

Sezer'e göre hiçbir toplum diğerinden tamamen farklı değildir ama buna karşın, *sui generis* (nev'i şahsına münhasır) bir karaktere sahiptir. Bütün toplumlar ayni tarihi kurallar üzerinde değişir ve oluşur. (Sezer 1997a:157) Son tahlilde, bu yasalar altyapı ve üstyapı olarak adlandırılırlar ve tarihin eğilimini etkilerler. Farklılıklar ve ayırt edici özellikler ortaya çıktığında, gelenekler, görenekler, değerler ve politik davranışları kapsayan kültürel tarih, stratejik bir önemi haiz hale gelir. (Ibid:157). Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere, bir toplumun kendinden farklı bir topluma dönüşmesindeki en büyük engel de gene tarihtir.

Bu koşullar altında, modernleşme kavramını tercih etmek daha isabetli olabilir ya da çağdaşlaşma kavramı, batılılaşma kavramının yerine kullanılabilir.(Berkes 1975:201-203). Ne var ki, Osmanlı imparatorluğunun idarecileri gerçek anlamda modernleşmeyle ilgilenmediler. Onların esas amacı imparatorluğun çöküşünü mümkün mertebe ertelemekti. B bakış açısına göre, batılılaşma kelimesinin karşılığı, "batılı gibi olmak"tı. Bu durum ise batılılaşmanın doğasının diğer önemli durumlarla birlikte kavranmasını zorlaştırıyordu. Batılılaşma çabaları Osmanlı ordularının Batılı milletlerin orduları karşısında yenilmesiyle gündeme geldi ve bu yenilgi dönemlerinde Osmanlıları Batılılaşma yönünde zorlamaya başladı. Berkes'e göre Fatih İstanbul'u fethederken, Yeni Avrupa bir kapitalist gelişme eğilimine girmişti ve Kanuni döneminde de bu ilerleme süreklilik kazanarak devam etti. Bu yüzyılın sonunda Gutenberg ilk kitabını basmak üzereydi,1700 baskı makinesi kuruldu ve 15-20 milyon kitap Avrupa'ya dağıtılmak üzere basıldı (Berkes: 1986:154-155).

Batılılaşma yönündeki en somut ve önemli gelişmeler; 16. yüzyılın ikinci yarısında, sosyal, askeri ve ekonomik yapının temelini teşkil eden Tımar sisteminin Osmanlı ekonomisinde kullanılmasıyla yaşandı. Bu dönemde İmparatorluğun batılılaşması Müslüman olmayan tüccarlarla yapılan ticaretlerle devam etti (Tabakoğlu 1997 187-202). Bu bağlamda, Müslüman olmayan tüccarlar Osmanlı'nın batılılaşma hareketlerinde oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Bu gruplara göre, İmparatorluğun batılılaşması, ayrıcalık ve fayda sağlayan sömürgeleşme sürecinden geçiyordu. Stone durumu şöyle bir analizle açıklıyordu; "Anadolu'daki tüccarlar deniz kıyılarındaki bulunan Müslüman olmayan tüccarlara bağlıyken daha sonra bu Batılı tüccarlara bağlı hale geldi. Müslüman olmayan tüccarlar diplomatik roller oynadıklarından mahkemeler üzerinde geniş haklara sahiplerdi ve İmparatorluk hatırına vergiler toplamaktaydılar. Uzun dönemde Osmanlı'nın ekonomik üstünlüğü Müslüman olmayan tüccarlara verilen haklar, merkez yönetimde söz sahibi olmaları ve politik bir vakum oluşturarak ekonomik inisiyatifi ellerine almaları Müslüman olmayanlara politik olarak da büyük bir güç sağladı" (Stone 1998: 59). Yine de çöküş döneminde, Osmanlı hükümdarları iktidarlarını garanti altına almak amacıyla, Batılı meslektaşıyla uzlaşma fırsatı aramaya başladılar. İmparatorluk için, politik ve ekonomik alanda Batı'ya bağlanma dışında, ne bir çıkar yol ne de bir alternatif mevcuttu.

Aslında, batılılaşma süreci Osmanlılar tarafından farklı bir perspektiften algılanmıştır. Onlara göre ekonomik kötüleşme ve sosyal çöküntülerle batılılaşma arasında bir bağ vardı. Bu inanç, halkın batılılaşma eğilimini içselleştirmesini engelleyen bir direnç meydana getirdi. Berkes'e göre; halk değişimi talep etmediği, sürüklemediği ve yönlendirmediği takdirde, sosyal değişim daha trajik sosyal problemlerin doğmasına, değişimin zorlayıcı, yüzeysel ve maliyetli olmasına yol açacaktır.

Türk tarihine modernleşme olgusunun eklemlenmesinden sonra, koşullar ve gelişmeler yukarıda ifade edildiği üzere gerçekleşti. Öte yandan, Osmanlı yönetici sınıfın Batı'yı yüzeysel anlamda taklidi, halk kitlelerinin tepkilerine yol açtı. Bu tepkiler halk ve yönetici sınıfın arasında kültürel yabancılaşmanın meydana gelmesine ve bu tepkilerin "gerici" olarak tanımlanan değişim karşıtı ve muhafazakâr isyanları beraberinde getirdi. Özellikle batılılaşma adına yapılan bazı yeniliklerin halkın temel geçim kaynaklarını engellemesi üzerine, başta matbaacılar olmak üzere esnaf gruplarının yönlendirdiği Patrona Halil İsyanı çıktı (Belge 1984: 1290). Aynı zamanda, benimsenen yeni kurumlar tarihi ve kültürel bağlamlarıyla batılı özlerinden uzaklaştıkları için Osmanlı toplumunda kabul görmedi. Örneğin, daimi ve zorunlu ordu, kölelik sistemine dönüştü (Bora 1998: 233). Yukarıda sözünü ettiğimiz nedenlerle, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki batılılaşma olgusu yüksek kesim ve halkın arasında modernlik ve gelenekler arasından doğan gerçeklerle birlikte bir ikilem ortaya çıkardı.

Osmanlı batılılaşmasında ortaya çıkan diğer önemli bir konu ise ulusallaşmanın başarısızlığıydı. Ulusal kimlik bilincinden ve Batı'yı isabetli bir biçimde değerlendirebilecek zihni hazırlıktan yoksun olduklarından, Osmanlı aydınları, ulus kelimesini, elitist ve dini ideolojilerin bir sonucu olarak, dini topluluklar olarak algıladılar Ulusallaşmanın başarısızlığın arkasındaki en büyük neden, ulusallaşma, modernleşme ve batılılaşma kavramları arasında var olan sıkı nedensellikti.. Bu nedensellik, kapitalizm ve ekonomik değişikliklerdi. Ve bu Şaylan'ın belirttiği üzere market entegrasyonu olarak tanımlanıyordu ve ulusallaşma ve merkezleşme prensiplerine dayanıyordu. Ekonomik durum feodal üretimi kapsıyordu ve yeni bir tür ekonomik yapı ve kurumsal oluşum meydana getiriyordu. Ekonomik değişimin en karakteristik özelliği ise malların üretimindeki yaygınlık ve çeşitli sosyal kesimlerdeki piyasaların bütünleşmesiydi. Ekonomik güven içerisindeki piyasaların bütünleşmesiydi; çeşitli sosyal sınıflar içerisindeki kesimlerdeki

normların ve değerlerin entegrasyonu, politik arenada, ulusal ve merkezi sınırları doğurdu.(Şaylan 1983: 19-21)

2. Türk Modernleşmesinin Getirdiği Riskler ve Yenilikler

Türk modernleşmesi demokratik çerçeveden uzak bir gelişim seyri izlemiştir. Bu da demokrasinin belirli aralıklarla yapılan serbest seçimlere indirgenmesi anlayışına sebep olmuştur. Bugün Türk toplumunda "öteki"ne tahammülün olması gereken olgunlukta olmamasının temel nedenlerinden birisi budur. Türk modernleşmesi başka hiçbir modernleşme örneğiyle (Rus, Japon vs) kıyaslanamayacak ölçüde kadın üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Yeni bir kadın imgesi yaratılarak modernleşmenin görünen yüzü ve en temel göstergesi olarak bu yeni kadın imgesi kabul edilmiştir. Modernleşme siyasi liderler (Mustafa Kemal Atatürk), yaratılan figürler (Keriman Halis) ya da modernleşmenin koruyucusu ve kollayıcısı olduğunu iddia eden (Kenan Evren) gibi kişiler üzerinden yürütülürken modernleşme karşıtlığı daha çok toplumun geniş kesimlerince herhangi bir bireysel figür ön planda olmadan yürütülmüştür. Bilindiği üzere modernleşme Batının kendi içerisinde yaşamış olduğu tarihsel süreçlerinin sonunda ortaya çıkmıştır.

Türk modernleşmesi tarihsel süreçlerin akabinde kendiliğinden ortaya çıkan bir sonuç olmadığı için modernleşmenin Batıda ürettiği sonuçlar Türkiye için geçerli olmamıştır. Batıda bireyselleşme olarak karşımıza çıkan olgu Türkiye ve Türkiye gibi modernleşmekte olan ülkelerde bencillikle karıştırılmıştır. Bilindiği üzere Japon modernleşmesi "taklit" üzerinden gerçekleşmiş ve büyük oranda başarıya ulaşmıştır. Türkiye yola "takip" (batıyı) ile çıkmış zaman zaman "taklit"e kaymış bu bağlamda gel gitleri olan ve değişken bir yol izleyerek bir dikiş tutturamamıştır (Sezer 1997b: 27-29). Bugün Türk modernleşmesinin kısmen başarılı olarak değerlendirilmesinin altında yatan temel sebeplerden birisi budur. Ordunun kendisine modernleşmenin öncüsü, koruyucu ve kollayıcısı rolü biçmesi ve ordunun her alanda nüfuzunu hissettirmesi modernleşme karşıtlarının cemaat ve tarikatların çatısında buluşmasına neden olmuştur.

Bilindiği üzere Türk modernleşmesinin yönü hep batı olmuştur ve bu pek çok çalışmada eleştiri konusu edilmiştir. "Modern Toplum" batı menşeili bir olgu ise modernleşmekte olan toplumların Batı toplumlarını takip etmesi elbette tabiidir. Ancak bu her şeyin en iyisinin batıda olduğu anlamına gelmemektedir. Türk modernleşmesinin her şeyin en iyisinin batıda olduğuna inanması ve bu zihin yapısına sürekli vurgu yapması ABD, Fransa, İngiltere gibi birkaç ülke dışındaki tüm ülkelerin ve toplumların aynı yerde kategorize edilmesine neden olmuştur (Bora 1996: 41-43). Bu toptancı anlayış Türkiye'nin dünyanın büyük bir kısmından uzaklaşmasına, oradaki gelişmelere mesafeli durmasına neden olmuştur. Türk modernleşmesi tüm eleştirilere rağmen istediği "milleti" büyük oranda yaratmış ve bu açıdan ele alındığında başarılı olarak değerlendirilmektedir.

Türk modernleşmesinin toplumdan kopuk, yukarıdan aşağıya gerçekleştiği çok çeşitli çalışmalarda ele alınmıştır (Budak 2004: 49-51). Modernleşmenin bu çerçevede gerçekleşmesi, modernleştirici elitlerin yaşam pratiklerinin toplumun çok geniş bir kesimince benimsenmesinin mümkün olmaması bununla birlikte modernleşmenin ordu eliyle sert bir biçimde empoze edilmesi (askere gitmeden adam olunamaması vs) devlet ile milletin kopuşuna neden olmuştur. Devletinde aradığını bulamayan millet ya başka devletlere öykünmüş ya da istediğini informel yapılarda arama yoluna gitmiştir. Türkiye'de modernite hala ciddi anlamda sorgulanıp, eleştirilirken Batının post modern evreye geçmiş olması iki tarafın söylemde ve eylemde ortak paydada buluşmasını her geçen gün daha da zorlaştırmakta ve iki taraf arasında açmazları derinleştirmektedir.

Ekonomik koşulların yanısıra Türk batılılaşmasındaki diğer bir problem, Kadıoğlu'nun, "Türk Milliyetçiliğinin paradoksu" olarak adlandırılıp tartıştı .(Kadıoğlu 1996). 19. yüzyıldaki modernleşme hareketinin batılılaşma taklitleri sonucunda Türk milliyetçiliğinin paradoksu ön plana çıktı. Buna göre Türk milliyetçiliği, Türk milletinin uyanışı değildi. Batının önemli olguları bilim ve teknoloji idi. Yine de bu doğunun ruhu ile birçok olgu silinmeden ve karşı gelinmeden sentezlenebilirdi (Ibıd:18-22).

Bize göre Türk batılılaşmasındaki en büyük problemlerden biri de Türk aydınlarının batılılaşmayı, modernleşmenin yegâne yolu olarak, Japon ve Rus modernleşmesinden farklı anlamda kavramalarıydı. Diğer problem ise modernleşme olgusunun elit bir hareket olarak kalıp sıradan insanlara yansıtılmamasıydı. Yani, batılılaşmanın sosyal boyutları ihmal edilmişti. Yukarıdaki sebeplerle açıklanmış olan, Osmanlı toplumundaki ulus kelimesinin varlığındaki kapitalist anlayış eksikliği batılılaşmadaki ve milliyetçilikteki sosyal zemin eksikliğini ortaya çıkarmıştır. Timur'a göre Türk kelimesi cahillik ve kabalık

sıfatlarıyla saygısız bir kullanımla köylü ve Türkmen kabileleri temsilen kullanılmıştır (Timur 1984: 22). Aslında, millet kelimesi ise Yahudi ve Hristiyanlar için kullanılmış, ama bu kullanım tarzı da, modern milleti değil dini bir kategoriyi ifade ediyordu.

3. Kimlik İnşa Edici Boyutuyla Türk Modernleşmesi

Osmanlı hükümdarları arasında Türk olmanın bilinci bu yüzyılın başlarında hissedilmeye başladı. Bununla birlikte bu bilinç çeşitli politik hareketlere ve Osmanlının batılılaşma ya da modernleşme olgusuna karşı çeşitli hareketlere yol açtı. Ortaylı'ya göre Osmanlıların çöküş hareketleri, 17. Yüzyılın sonundan itibaren başladı ve buna karşı bürokratlar çeşitli önlemler almaya başladı ki bunlarda reformasyon ve modernleşmeydi (Ortaylı 1987: 20). Fakat bu hareketlerin batı hayranlığından öteye gitmediğini söyledi buna rağmen bunlar gerekliydi (Ibıd:168). Aslında bu zaman içerisinde batı toplumları çabuk endüstriyelleşmenin getirdiği yabancılaşma, yoksulluk ve sınıf kavgaları gibi sosyal problemlerden kurtuldular.

Farklı bir açıdan Osmanlılar dünya üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmeye başlayıp, kurtulma amaçlı olarak batılılaşma politikasını benimsediler. Bununla birlikte bu politika Fransız Devriminin sonucunda ortaya çıkan politikalardan biriydi. Ve birçok milletten oluşan imparatorluğun tam bağımsızlık çabaları onun çöküşü olabilirdi. Karakaş'a göre Batılı ülkelerin, doğu sorununa karşı yeni bir yaklaşımda bulunmalarıyla rağmen Osmanlıların geleneksel politik yaptırımlarının getirdiği durumlar yüzünden kesin sonuçlara ulaşamıyordu (Karakaş:2000:118).

Budak Osmanlı batılılaşmasını, İmparatorluğun Batı'yla özdeşlerek son zamanlarında devamlı yenildiği güçle geliştirdiği yeni bir mücadele stratejisi olarak değerlendirir (Budak 2017: 19). Bu algılayışın bir sonucu olarak, iki uygarlık arasında sosyal ve politik etkileşim ve temaslar başlamıştır. Benzer bir biçimde batı kültürünün Osmanlı toplumuna nüfuzu konusunda benzer görüşleri paylaşır. Bu bağlamda, Tanzimat sürecinin batılılaşma hareketine dönüşmesinde en etkin amil olarak, sistematik bir devlet politikasını görür. Böylelikle, batının günlük yaşam tarzı Osmanlı toplumunda bireysel hayata yansımaya başlamış ve aynı ölçüde devlet kurumlarına bu tesir hızla sıçrama dönemine girmiştir (Budak 2014: 15).

Bizim görüşümüze göre, Tanzimat fermanı ve onun getirdiği değerler sisteminin Osmanlı vatndaşlarının bireysel hayatları üzerinde çok önemli etkiler bırakmış olmasına rağmen, Tanzimat ruhunun "geleneksel" ile "modern"i bir arada tutan ikili (düalist) bir karakter taşımaktadır. Nitekim Kadıoğlu, Osmanlı son dönemi ve yeni Türk Cumhuriyeti'nin okul sisteminden geçen bir retorikle bu naif durumu şöyle anlatır: "Vatansever bir Türk yurttaşı, Batı'nın bilim ve teknolojisini, Doğu'nun maneviyatını alarak bu iki uygarlık arasında bir denge kurmaya çalışmalıdır" (Kadıoğlu 1996: 2). Başka bir ifadeyle, bir Türkün asli görevi, "Batı'nın maddeciliği" ile "Doğu'nun maneviyatını" kendi bünyesinde mezcetmektir (Ibid.: 2). Modernlik ve gelenekselliği bir arada tutan batılılaşmanın düalist karakteri, İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık gibi, Batı'ya karşı tereddütlü ve temkinli bakışın farklı kimliksel versiyonlarının da habercisi oldu.

Aslında, bu ikilem, Genç Osmanlıların batılılaşma ve reform sürecini sistematik olarak kriterize etmeleri sonucunda başladı. Mardin'e göre Genç Osmanlılar Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın liderliğinde modernleşme ve gelenekler arasında denge, politik serbestlik ve bürokrasi üzerine yapısal bir kontrol isteği şeklinde bir politik hareket olarak oraya çıktı (Mardin 1989: 30-31). Bu politik hareketin diğer üyeleri ise Şinasi, Agâh Efendi ve Ali Süavi idi (Zürcher 1984:6). Bununla birlikte batının cumhuriyetçi ve milliyetçi fikirlerini de tanımaktaydılar. Fakat bu fikirlerin Osmanlı için tehlikeli olacağı kanaatindeydiler. Bu atmosfer altında Tanpınar'a göre islami kimlik altındaki yapısal monarşiyi savundular (Tanpınar 1988:153).

Bu grup Osmanlı imparatorluğunun batılılaşması sırasında ortaya çıkan kimlik problemlerinin üzerinde yoğunlaştı. Ulusal hareketlere karşı tamamen antagonistik düşünceleri vardı ve İttihad-ı Anasır ve islam milleti gibi fikirleri savundular (Karakaş 2000:121). Montesqueu ve Rousseau'nun fikirlerinden esinlenerek islami değerler altında ulusallığı ve özgürlüğü meşrulaştırıp gerçekleştirmeye çalıştılar. Mardin bile Namık Kemal'in Osmanlı ve ümmet kelimeleri ile ulus kelimesini aynı anlamda kullandığını iddia etti (Mardin 1985:1701). Ama burada bir belirsizlik vardı, çünkü bu düşünceye göre rum ortadosklarını Osmanlının içinde göstermekteydi. Aydın'a göre onun kastettiği şey aynı bölge içinde yaşayan herkes eşit vatandaşlık haklarına sahip olmalıydılar (Aydın 1993:133). Bu bakış açısı ile Namık Kemal eşitliği empoze etmişti. Bu nedenle Davidson Namık Kemal'in vatansever yaklaşımına dayanarak Osmanlı çatısı altında O'nun Türkçü olmadığı ve Osmanlı dışındaki Türkleri kastetmediğini söylüyordu (Davidson 1963:194-196).

Genç Türklerin diğer bir üyesi olan Ali Süavi Türkçülük'ün liderlerinden biriydi. Onu ötekilernden ayıran özelliği ise Türk olgusu üzerine yaptığı tahminlerdi (Mardin 1985:1701). Aydın'a göre, o bu Türkçü görüşü aşağıdaki üç başlık altında toplamıştı: Türkler medeniyetin anlaşılması ve askeri güce saygı konusunda daha üstündüler. Türk dili dünya üzerindeki en mükemmel ve en zengin dillerden biriydi. Türkler İslami medeniyeti kuruyorlardı(Aydın 1993:134).

Genç Türkler 1878'den itibaren Genç Osmanlılar kimliğine bürünüp Osmanlı kimliğinin bürokratik ve merkezi sisteme vurgu yapan boyutunu ön plana çıkardılar (Birinci 1988:210). Bize göre devletin temsil ettiği değerler ile birlikte tanımlanır hale geldiler. Diğer taraftan, Mardin'e göre bu politik hareket Osmanlıcılık, Türkçülük ve İslamcılık arasında belirginleşti (Mardin1993:24). Buna rağmen Genç Türkler Balkan savaşlarının Anadolu'da Türk unsurunun üstünlüğüne dayanan Türkçülük anlayışı üzerine eğilmişler ve Türkçülüğün ana prensiplerini, kendi düşünce dünyalarına bağlı olarak, politik ve entellektüel dergi ve gazetelerde belirlemişlerdir. Anadolu milliyetçiliğini Pantürkizme tercih ettiler. Osmanlı İmparatorluğu çöküşe geçmeden bir ulusal ekonomi ve burjuvaziyi yaratmaya çalıştılar (Ahmad 1984:254-255). Bununla birlikte Türk birliği, fikri Osmanlı sınırları içinde bulunan, aynı dil,din, ırk ve gelenekleri paylaşan Orta Asya ve Avrupa'da da bulunan Türkleri tek bir çatı altında toplamayı amaçlıyordu. Aydın'a göre bu politik projenin de bazı handikapları vardı. Örneğin, Türkçülük'ün politik akışı İslam olgusunu kırabilir ve İslam dininin koruyuculuğu görüntüsünü kaybettirebilirdi. Diğer yandan Türklerin milliyetçilik duyguları zayıftı ve politik değişiklikler yaratabilirdi (Aydın 1993-167).

Özetle, Türkçülük İttihat Terakki rejimi içindeki en uygun politik hareketlerden biriydi. Türkçülüğün kaynağı Orta Asya'dan Türkiye'yi ziyaret eden Tük liderlerin antropolojik özellikleri, tarihleri ve gelişimlerine odaklanmış milliyetçi fikirlerin üzerine yapılmış olan Türkoloji çalışmalarıydı. Şaşırtıcı bir şekilde, bu politik hareket batılı ülkelerle entegrasyonu daha kolay bir hale getirmişti. Ek olarak, Kemalist modernleşme projesi ki bir sonraki bölümde açıklayacağız, Türkçülük ve milliyetçi politik hareketlerden esinlenerek ortaya çıkarılmıştı.

4. Modernleşmenin Nihai Sonucu Olarak AB Entegrasyon Süreci

Reformistler, Liberaller ve Batıcılar, samimi olarak değişimin gerekliliğine inanırlar; Türkiye'nin geleceğini AB'nde görürler ve Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve siyasi zenginlikleriyle küresel rekabete açılabilecek iddiaya sahip olduğunu düşünürler. Bu kimlik kategorisi AB'ni; demokratikleşme, düşünce ve ifade özgürlüğü ve hukukun üstünlüğü gibi evrensel değerlerin korunması ve yaygınlaşmasına hizmet eden bir "medeniyet projesi" olarak algılar. Ne var ki Türkiye'de total ve mutlak bir reformu, değişim ve dönüşümü değil, toplumun her kesimi sadece kendi çıkarları için özgürlük ve demokrasi istemektedir. Aynı zamanda değişimden, özgürlüklerin genişletilmesinden ve reformdan yana olan bu insanlar örgütlü değildir ve değişim taleplerini ifade edecek politik zeminden uzaktırlar. Bundan dolayı, reformasyon çabaları, bu kesimin adaleti ve hukukun üstünlüğünü sağlamada, şeffaflık ve açıklığı korumada yeterince güçlü olmadıkları için bir sonuca ulaşamamaktadır. Ayrıca her kesimin AB'den birbiriyle çelişen istekleri vardır.

Türkiye'nin AB üyeliğine karşı çıkanlar çok küçük bir azınlık oluşturmaktadır. AB taraftarlarının ana argümanları politik içerikte olup, AB üyeliğinin Türkiye'nin kırılgan demokratik rejiminin istikrarı ve gelişmesi için güçlü bir garanti sağlayacağı ön kabulüne dayanır. Liberaller, AB entegrasyonu süreci meselesine gelecekte olması muhtemel askeri darbeleri önleyebileceği beklentisiyle desteklemişlerdir (Alpay 1993: 74). Sıklıkla Türkiye'deki elitin Batı'ya karşı çelişkili tutumu farklı politik kimliklerin irdelenmesi sonucunda kolayca fark edilebilir. Örneğin, liberaller gibi, bazı kimlikler Batı'nın politik baskılarını, demokratik hak ve özgürlüklerin güvenceye alınması gerekçesiyle hoş ve olumlu karşılarken, öte yandan, bazı kimlikler, ulusalcılar gibi, özellikle etnik azınlıklara verilmesi şart koşulan özgürlüklere ilişkin olarak Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğinin ihlalini gündeme taşımakta ve hatta bu tarz hak ve özgürlük taleplerini, Batılı güçlerin Türkiye'yi zayıflatma ve bölme amaçlı komplolarının bir parçası olarak yorumlamaktadırlar (Bulaç 2001: 103). Bazıları AB üyeliğinin Türkiye'ye en büyük faydasının insan hakları alanında olacağını düşünmektedirler. Bu kesime göre insan hakları nosyonu Türkiye'de iyice yerleşmiş değildir ve AB entegrasyonu Türk insanının bu nosyonu içselleştirmesine ve rasyonel düşünme ve davranma modalitesinin yerleşmesine yardımcı olacaktır (Dağı 2000: 152).

Bu kategoriye dahil olanların bir kısmı AB üyeliğini kültürel nedenlerle desteklemekte ve Türkiye'nin AB'ne girişiyle geçen yüzyılın başında başlayan Batılılaşma ve modernleşme çabalarının zirveye ulaşacağına inanmaktadır. Bu yolla, AB ile entegrasyon Türkiye'nin Doğu ve Batı arasındaki gelgiti sona erdirecek ve tercihini netleştirecek nihai bir çözümdür (Ertuğrul 2000: 325). Bazı insanlar ise, Türkiye'nin ileride AB'ne üye olmayacağına kesin olarak inanmakta ama Türkiye'nin komünal bir yaşam felsefesinden çıkarak bireyselliğe dayalı bir toplumsal transformasyonu sağlamasına yardımcı olacağı beklentisiyle Avrupa'nın bir parçası olma gayretine destek vermektedirler. Bu kesime göre, Avrupa, bireyselleşmenin ve bireysel yaratıcılığın getirdiği dinamizm ile hızla yükselirken Türkiye hala cemaat yapısından kurtulamamış ve grup bilinci, dayanışma arayışından çıkarak bireyin pasif nesne olarak kabul edildiği ve bireysel farklılıkların elimine edilip halkın yığın olarak algılandığı bir toptancılık fikrinden sıyrılamamıştı (Gözen 2001: 163). Liberaller özellikle demokrasi ve insan hakları ideallerine öncelik vermekte ve AB'ni bu değerlerin garantörü olarak görmektedirler.

Geçmişte Batılılaşmaya koşulsuz ve sınırsız destek veren Batıcı seçkinler, "demokratikleştirici batılılaşma" olarak tanımlanan AB entegrasyonuna tepki göstermekte ve sosyal ve kültürel anlamda halkın taleplerine dayanan ve sivil karakter taşıyan bu sürece karşı çıkmaktadırlar. Tabii ki AB'nin kendi içinde demokratikleşmesi ve sivilleşmesi de bu tepkinin oluşmasında önemli bir etken olmuştu. Batıcı seçkinler AB entegrasyonu yörüngesinde şekillenen batılılaşma projesinin demokratik ve liberal bir devlet modeli önerdiğini görmüşler ve bu batılılaşma tarzının; daha önceki sosyal ve kamusal destekten yoksun, seçkinci kesimin siyasal yelpazedeki ayrıcalıklı konumunu ve varlıklarını meşrulaştıran ve elitist kesime sınıfsal imtiyazlar getiren klasik batılılaşma anlayışından farklı olduğunu görerek büyük bir endişeye kapılmışlardır (Aktar 2001: 22). Aslında Batıcıların temel çıkmazı; bu kesimin Batı'yı sosyal dönüşümün biricik ve temel dinamiği olarak görürken, Batılılaşma sürecinin tek enstrümanı ve belirleyicisi olarak devlet otoritesini kabul etmeleri noktasında günümüz AB yörüngesinde gelişen Batılılaşmadan önemli ölçüde farklılaşmaktadırlar. Sonuçta, sivil karakterli yeni batılılaşma anlayışı bir yandan baskıcı, jakobinist, dayatmacı ve anti-demokratik bir batılılaşma modelinin, diğer yandan da bizzat sözü edilen bu batıcı seçkinlerin sonunu hazırlamaktaydı.

5. Sonuç ve Öneriler

Sonuçta, AB perspektifiyle batılılaşma, tarihinde ilk defa sosyalleşmiş, popülerleşmiş, sivil karakter kazanmış ve liberalleşmiştir. İlginçtir ki, paradoksal bir biçimde, AB entegrasyonunu Batılılaşmanın en son ve kaçınılmaz safhası olduğunu savunan Batıcılar, günümüzde bu sürecin hem de demokrasi ve insan hakları konularında büyük potansiyel riskler taşıdığı görüşünde birleşmektedirler. Kuşkusuz bu dönüşüm, AB dinamikleri sayesinde batılılaşmanın karakterinin değiştiği ve demokratikleştirici ve elitist bir proje olmaktan çıkıp sivil karakter kazandığı anlamına gelmektedir. Halbuki aynı Batıcı seçkinci kesim, önceleri, Türkiye'de yaşanmakta olan kimlik krizinin ancak Batı'ya, Batılı ve Avrupa kültürünün tamamlayıcı unsuru olduğumuzu kaydettirmek suretiyle aşabileceğimiz kanaatini gündeme taşımaktaydılar (Aktan 1999: 66). Sonuçta Batıcı seçkinler politik ve kültürel anlamda içe kapanmayı tercih etmişler ve Türkiye'nin kendine özgü koşulları olduğu ve henüz Batılı politik ve kültürel değerleri içselleştirmeye ve küresel anlamda rekabete hazırlıksız olduğu gerekçelerini ön sürerek, AB entegrasyonunun sosyal, politik ve ekonomik dinamikler üzerindeki liberalleştirici etkisini reddetmişlerdir (Gözen 2001: 171). Kanaatimize göre burada temel problem; Batı'ya güvensizlik, politik ve sosyolojik çözümlemelerin sadece "devletin bekası" problematiği ile sınırlanması ve Batı'nın politik anlamda bir "tehdit" ve kültürel anlamda bir "öteki" olarak görülmesi şeklinde sıralanabilir. Hepsinin ötesinde, Aktan'ın isabetle tespit ettiği gibi, tarihte belki de ilk defa bir uygarlık (Türkiye), kendisinden korktuğu, tehdit olarak algıladığı başka bir uygarlıktan (Batı) gelebilecek tehlikeleri, o uygarlığa (Batı'ya) dahil olarak bertaraf etme girişiminde bulunmuştur (Aktan 1999: 59).

Aslında, AB'nin temelleri, hiçbir ulus-devlete ayrıcalık tanımadan ve ulus-devletin birtakım yetkilerini daha üst federal mekanizmalara devrederek ortak bir politik irade oluşturma ve bu iradenin yönünü de sürdürülebilir barış, istikrar ve refahı sağlama yönünde şekillendirme esaslarına dayanmaktadır. Bu esaslar açısından bakıldığında, tarih boyunca hep "öteki" olmuş bir uygarlık olarak Türkleri kendi içine almayı, Türkiye'yle bütünleşmeyi ilkesel çerçevede kabul etmeleri de değerli bir özveri olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan, Amerikan kültürünün yaygınlaşması ekseninde küreselleşmeyle Amerikan kimliğinin evrenselleşme yönelimi arasında özdeşlik kurarak AB, ekonomik ve politik bütünleşmeyle yetinmeyerek kültürel anlamda da birleşme ve ortak bir kimlik oluşturarak baskın Amerikan kimliğinin yayılmasını

engellemeyi amaçlayan alternatif bir küresel medeniyet projesi olma niyetindedir. Bu bağlamda AB, evrensel anlamda kuşatıcı ve kapsayıcı olabilmesi için tarihsel ve jeopolitik ufuk, Doğu ve Batı kimliklerini kendi içinde sentezleyebilen kültürel zenginliğe sahip bir ülke olarak Türkiye'ye gereksinim duyduğunu hissetti. Bu noktada, AB kimliğinin temel parametrelerini; din, dil, etnik köken, coğrafya, paylaşılan geçmiş tecrübeler, bayrak, marş (Beethoven'in 9. senfonisi), anayasa (AB Konvansiyonu), semboller, mitoloji ve efsaneler, tarihsel dönüm noktaları (9 Mayıs Avrupa Günü), ortak ordu (AGSP), ortak para (Euro) gibi ulus-devletlerin inşa süreçlerinde kullandıkları stratejileri aynen benimseyerek, Jürgen Habermas'ın "anayasal yurtseverlik" (constitutional patriotism) teorisi çerçevesinde ulusal aidiyetlerin ötesinde bir bağlılık sistemini esas alarak oluşturmuştur (İnaç 2007: 14-15). Ayrıca 2000 Aralığındaki Nice Zirvesi'nde gündeme gelen Temel Haklar Sözleşmesi, Kopenhag (1993) ve Maastricht (1993) Kriterleri ve Türkiye'nin de karar verici mekanizmalarına, tam üye olmamasına rağmen katıldığı Avrupa Konvansiyonu (2001), AB kimliğinin parametrelerini belirleyen dokümanlar olarak sayılabilir.

AB'nin kimlik oluşturma mekanizmalarında Türkiye pek çok nedenden dolayı kritik bir öneme sahiptir: Bu nedenlerin başında AB ile Türkiye'nin pek çok ortak probleminin olması ve gene bu problemlerin ancak ortak çaba ve çözüm arayışlarıyla çözülebilecek karakterde olmasıdır. Başka bir deyişle, eğer AB, ortak problemleri kendi çıkarları çerçevesinde çözülmesini ve Türkiye'nin politik, kültürel ve ekonomik krizlerinin yönetimi ve denetiminde söz sahibi olmak ve inisiyatif üstlenmek istiyorsa direkt olarak Türkiye'nin AB'ne alınması gerekmektedir. Bu problemler örnek olarak; bir Avrupa Birliği üyesi olan Yunanistan'la sınır problemi olarak algılanan Ege adaları, kıta sahanlığı ve FIR hattı konuları; gene üyesi olan Kıbrıs Rumlarının sınır problemi olarak Kıbrıs konusu; evrensel anlamda insan hakları problemi; AB üyesi ülkelere siyasi ilticayı doğuran bireysel hak ihlalleri iddiaları; refah seviyesinin yetersizliği ve gelir adaletindeki dengesizliğin doğurduğu AB'ne ekonomik nedenlerden kaynaklanan göç dalgası problemi; uluslar arası kaçakçılık ve organize suç örgütleriyle mücadele problemi ve sürdürülebilir bir barış ve istikrarı sağlama problemi sayılabilir.

AB kimliğinin formülasyonu açısından bir diğer önemli problem, monolitik Hıristiyan kimliğidir ki bu kimlik, tek-boyutluluk taşımakta ve bu nedenle AB'nin şiddetle savunduğu çok-kültürlülük, kültürel çoğulculuk, çok-kimliklilik gibi nosyonların hayata yansıtılmasını; insan hakları ve demokrasi gibi evrensel değerlerin ayrımcılık gözetilmeden uygulanmasını; daha da önemlisi kuşatıcı, kapsayıcı bir medeniyet yaratma ideallerinin uygulanmasını zorlaştıran ve bu noktada AB'nin test edilmesini ve dolayısıyla dünya kamuoyu nezdinde inandırıcılık kazanmasını önleyen kısır bir kimliktir. Ancak başka dini ve ulusal kimliklerin entegrasyonuyla AB'nin önerdiği sosyo-politik model meşruiyet kazanabilir ve AB ülkeleri pratikleri sayesinde farklılıklara ne derece toleransla bakabildiklerini ve ne ölçüde bir dünya medeniyeti kurabilecek kültürel birikime sahip olabildiklerini ispat etme fırsatı bulabilir. İşte bu dönemeçte Türkiye, imparatorluk geçmişinden ve farklı coğrafyalardan etkileşerek oluşan zengin ve farklı kimliği ile bu fırsatı yaratabilir. Bu bağlamda, AB çok-kültürlülük ve demokrasi konusundaki mükemmelliğini ve olgunluğunu ancak içine Türkiye'yi alarak sergileyebileceğini söylemek hiç de yanlış bir yargı değildir.

Öte yandan, özellikle ABD'nin tarihinin en büyük terör olayına maruz kaldığı 11 Eylül 2001 tarihinin akabinde Türkiye, AB açısından çok daha önemli bir ülke haline gelmiştir. Zira AB, değerler sistemini ve Avrupalı kimliğini oluşturan temel felsefeyi Türkiye üzerinden Ortadoğu ülkelerine ve Müslüman dünyaya taşıyabilir. Çünkü Türkiye günümüzde Müslüman kimliğe sahip 57 devletten, demokrasiye ve laik bir yönetime sahip olan tek ve biricik devlettir. Bu kimliği ve ılımlı yapısıyla Türkiye, Doğu-Batı uygarlıkları arasındaki çatışmayı önlemede dikkate değer bir işlev gerçekleştirebilir ve AB ile bütünleştiği ölçüde tüm dünyanın barışı ve istikrarı için vazgeçilmez bir istikrar unsuru olabilir.

Kaynaklar

Aktan, G. (1999). Avrupa Birliği'nin Bizde ve Onlarda Yarattığı Kimlik Krizi. Foreign Policy, Summer.

Aydın, S. (1993). Modernleşme ve Milliyetçilik. Ankara. Gündoğan Yayınları.

Belge, M. (1984). Milliyetçilik. Birikim, 23.

Berkes, N. (1986). The Development of Secularism in Turkey. Montreal: Mc Gill University Press.

Berkes, N. (1975). Türk Düşününde Batı Sorunu. İstanbul: Bilgi.

Bora, T. (1996). İnşa Döneminde Türk Milli Kimliği. Toplum ve Bilim. 71.

Bora, T. (1998). Türk Sağının Üç Hali, Milliyetçilik, Muhafazakarlık, İslamcılık, İstanbul: Birikim Yayınları.

Bora, T. (2002). Hangi Avrupa Birliği? Hangi Müktesebat?. Birikim: Hangi Avrupa'ya Doğru, 11.

Bora, T. & Taşkın Y. (2001). Sağ Kemalizm. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce : Kemalizm. İstanbul : İletişim.

Budak, A. (2004). Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Budak, A. (2017). Roman Kimlik Kültür. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Budak, A. (2014). Osmanlı Modernleşmesi gazetecilik ve edebiyat. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Dağı, İ. (2000). İnsan Hakları, Küresel Siyaset ve Türkiye. İstanbul: Boyut.

Ertuğrul, K. (2000). Contemporary Image of European Identity and Turkish Experience of Westernization (Unpublished Phd. Thesis).

Gözen, R. (2001). Türkiye'nin AB ile "Entegrasyon Sürecinin" Açmazları ve Açılımları. Mülahazat, 1.

İnaç, H. (2007). "Rethinking Democracy and Governance in the EU", Journal of Academic Studies: Vol. 9, No. 32, 1-31, Febrary- April 2007.

Kadıoğlu, A. (1996). Milletini Arayan Devlet : Türk Milliyetçiliğinin Açmazları. Türkiye Günlüğü, 33.

Karakaş, M. (2000). Türk Ulusçuluğunun İnşası, Ankara: Vadi Yayınları.

Keyman, F.(1998). Kemalizm, Oryantalizm ve Modernité. Doğu-Batı: Doğu Ne, Batı Ne?, 2.

Mardin, Ş. 1987. Ideology and Religion in the Turkish Revolution. International Journal of Middle East Studies, 2.

Ortaylı, İ. (1987). İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı. İstanbul: Hil yayınları.

Sezer, B. (1993). Sosyolojide Yöntem Tartışmaları, Sümer Kitapevi Yayınları, İstanbul.

Sezer, B. (1997a). Batı Dünya Egemenliği ve Endüstri Devrimi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3407, Ankara.

Sezer, B. (1997b). "Hilmi Ziya Ülken›e Övgü", Önsöz, Sosyoloji Yıllığı 1, Sosyoloji Araştırma Merkezi ve Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul.

Spiering, M. (1993). National Identity and European Unity. In Culture and Identity in Europe, ed. M. Wintle, Avebury: Aldershot.

Stone, L. (1998). Representations of Turkey, Ankara: ATS Publication.

Şaylan, G. (1983). Ulusallık ve Ulusal Kültür Üzerine Bazı Notlar. Bilim ve Sanat, 36.

Timur, T. (1984). Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz. Yapıt, 5.

Timur, T. (1986). Osmanlı Kimliği. Istanbul: Hil Yayınları.

Zurcher, E.J. (1995). Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. İstanbul: Bağlam.

Tabakoğlu, A. (1997). Türk İktisat tarihi. İstanbul: Dergâh yayınları.

Türkdoğan, O. (1999). Etnik Sosyoloji. İstanbul: Timaş.

Çarlık Azerbaycan'ında Milliyetçiliğin Gelişimi: 1850-1918

Orhan Valıyev

Özet

Dante'nin milli dilde yazmaya başlaması modern kimliğin yani milli devletlerin oluşumunun ilk evresi olarak kabul edilmektedir zira o zamana kadar Avrupada latince hakim dil olarak kabül edilmekte idi. Özellikle Luther'in harekatından sonra latince artık sıkıştırılmaya, milli diller kullanılmaya başlandı ve Ayvrupada milli devletlerin oluşum süreci başladı. Bu bağlamda modern kimliğin dil üzerinden oluştuğunu belirtmek mümkündür. Müslüman dünyasında ise Osmanlı imparatorluğunun Batı karşısında ekonomik, teknolojik, askeri ve siyasi yenilgilere mağruz kalmasından sonra o zamana kadar kendi içinde islam medeniyyetini oluşturan Arapça, Türkçe ve Farsça merkezli yeni devletlerin, milli kimliklerin oluşum süreci başlamış oldu. Bu süreç insalığın yeni bir evreye girdiğini göstermekte idi ve çözülen Rus Çarlığının terkibinden ayrılmak isteyen Azerbaycan entellektüelleri ve burjuvazisi de modern kimlik olgusunu merkeze alarak din, gelenek ve töreyi de ihtiva eden özgün bir Milli Kimlik tanımlaması altında toplumsal tesanütü oluşturmaya çalıştılar. Resulzade'nin kimlikle ilgili görüşleri de dil üzerinden temellendirilmiştir, fakat Resulzade'nin Milli Kimlik tasavvuru kan ve ırk temelli olmaktan çok uzaktı, kimlik anlayışını irfana, kültüre, ideolojiye dayandırmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan, Milli Kimlik, Resulzade, Çarlık Rusya*

1. Giriş

Modern milletin oluşumunu karşılaştırmalı yöntemle inceleyen Miroslav Hrcoch modern dönemde milli gelişmenin iki modeli olduğunu ve milletleşme sürecini ilk tamamlayan milletlerin "Büyük" milletler olduğuna, ancak modern anlamda millet olarak ortaya çıktıklarında aynı etnik gruba mensup olmadıkları hakim sınıflar tarafından yönetilenleri ise "Küçük" milletler olarak nitelemektedir (Hroch, 2011, s. 30). Bu bağlamda Çarlık dönemi Azerbaycan milliyetçiliğini "tarihsiz milletler" sınıfına dahil etmeksizin, bağımsızlığını modern milletin zühur etmesinden önce kayb etmiş "Küçük" millet olarak inceleyeğiz.

Çalışmanın ilk bölümü Azerbaycan milliyetçiliğinin mihenk taşı olarak münevverler sınıfını ele almakta ve münevverler sınıfının Azerbaycan milliyetçiliğinin oluşumundaki rolü tartışılmaktadır. İkinci bölüm ise modern anlamda milletin oluşumunu tamamlanmasında ve somut olarak devletin ortaya çıkmasında hem entelektüel, hem siyasi sahfada katkısı olan Mehmed Emin Resulzade'nin görüşleri "Millet ve Milliyet" başlığı altında ele alınmıştır.

1.1. Ümmetten Milli Kimliğe: Münevverler Sınıfı

Fransız Devrimi egemenlik kavramının içeriğinin değişmesi bakımından önem arz etmektedir ve devrim sonrası kıta'da modern devletin mottusu olan milliyetçilik akımı yayılmaya başladı. Milliyetçiliği akademik çerçevede ele alan ilk tarihçilerden olan Hans Kohn (Kohn'dan aktaran Çağla, 2002) Milliyetçiliğin dönemin tek belirleyici gücü olmamasına karşın, Amerikan ve Fransız Devrimleriyle başlayan çağın milliyetçilik çağı olarak tanımlamanın, kapsayıcı ve anlamlı bir isimlendirme olacağını belirtmektedir.

Diğer tarafdan Avrupa ile coğrafi teması olan toplumlar kıtadaki milliyetçilik akımından etkilendiler. Smith Avrupa dışında gelişen bu süreci milletin "Batı Dışı Model"i (Out of Western Model) olarak nitelemektedir ve Batıda gelişen millet inşa sürecini de aşağıdaki gibi değerlendirmekte: Milletin oluşumu üç unsurdan oluşan batı devriminin etkisidir ve bunlar iş bölümü alanında, yönetimin kontrölünde ve kültürel eşgüdüm alanında yaşanan devrimlerdir". Ancak üçlü devrimin Doğu Avrupa ve Orta Doğu'nun bazı kısımlarında geç meydana geldiğini ve etnik millet kavramının egemen bir rol oynadığını belirtiyor (Smith'ten aktaran Çağla, 2002). Bu bağlamda milliyetçiliğin türkler arasında ilk olarak Osmanlı Türkleri denen Batı Türkleri ile Kırım Türkleri ve Kuzey Türklerinin İdil Havzası'nda yaşayan kısımları ile Kafkasya'da oturan Azerbaycan[1] türkleri arasında yayıldığını görmekteyiz (Akçura, 2007, s. 27).

Kendi milliyetinin bilincinde olan bir kavim önce diline sahip çıkmaya çalışmaktadır. Dil toplumu oluşturan kurumlar içinde en önemli ve stratejik konuma sahip kurumlardan biridir. Bu bağlamda türkler arasında milliyetçilik fikriyle dil, tarih ve siyaset sahalarında ilk uğraşanların Kafkasya'da oturan Azerbaycan Türklerinin olduğunu görmekteyiz. Azerbaycan Türklerinde ulusal bilincin oluşma sürecinde başlangıçta çoğunlukla Rus askeri okullarında ve Rus-Tatar okullarında tahsil almış aydınlar sınıfının önemine dikkat çekmek gerekir (Svietochowski, 1988, s. 43; Arslan 2007: 32). Smith'in İngiliz, Fransız örneklerine esasen ileri sürdüğü Kolonilerde gelişen milliyetçilik yorumu şu şekildedir: Koloni münevverleri/aydınları Avrupa'nın milliyetçilik düşüncenin kaynağına eğitim, seyahat veya kütüphanaler aracılığıyla ulaştıklarına şüphe yoktur (Smith, 1991, s. 109). Bu yaklaşım Çarlık Rusya sömürgesi altında olan Azerbaycan aydınları için de geçerlidir.

Azerbaycan'da yetişen münevverlerin özellikle Rusya'da veya Kafkasya'da Rus okulları'nda eğitim alanlarının direk askeri okullarda okumasalar da genellikle fen bilimlerinde tahsil gördükleri bilinmektedir. Azerbaycan Türkleri arasında ulus inşası'na (Nation building) önemli katkıları olan Mirza Fethali Ahundzade kendini İranlı kabul eden bir ortamda yetişmesine rağmen modern eğitimle tanışmış ve toplumunu modern milletin temel mottusu olan dil üzerinden aydınlatmağa çalışmıştı. Binaenaleyh münevverler sınıfının ilk kuşak temsilcilerinden olan Mirza Feteli Ahundzade[2] 1850-1855 tarihlerinde tam mahalli Türk şivesiyle ve Avrupa tarzında birkaç komedi yazmıştır. Ancak Ahundzade'nin bilinçli bir şekilde millet vurgusuna işaret ettiğine rastlanılmamaktadır. Bu bağlamda özellikle küçük milletlerin oluşum sürecini karşılaştırmalı metotla inceleyen ve milli hareketleri evrelere ayıran Miroslav Hroch 'A Evresi' olarak tanımladığı ilk dönemde genellikle entelektüellerden oluşan bir grubun ezilen milletin dilini kültürünü ve tarihini inceleme tutkusu içerisinde olduklarını, ancak toplumdan yalıtmış olan bu entelektüellerin faaliyetlerinin başarıya ulaşması konusunda şüpheci olduklarına dikkat çekiyor (Hroch, 2011, s. 50). Hnroch'un ilk evresinin Ahundzade'nin temsil ettiği ilk dönem Azerbaycan milliyetçiliğini tanımlamak mümkündür.

Diğer tarafdan Akçura Rusya Türkleri arasında milliyetçiliğin benimsenmesinde İstanbuldan gelen fikri etkileri Rus etkisinden daha belirgin olduğuna dikkat çekiyor[3]. Aydın Balayev ise Türkçülüğün Azerbaycan'a Osmanlı'dan değil, Rusya'dan geldiğini söylüyor. Miliyyetçiliğin ilk önce Osmanlıya yakınlığı, İstanbulla münasebetleri daha çok olan Kafkas ve Kırımda benimsenmesini de bu duruma bağlamaktadır ve hatta bu bölgelerdeki Türklerde de milliyetçiliğin İslamcılık ve yenilik fikirleriyle karışık vuku bulduğundan bahs ediyor (Svietochowski, 1988, s. 43, Akçura 2007:55; Balayev, 2014, s. 78). Azerbaycan'da Türkçülüğün/milliyetçiliğin dolayısı ile modern millet anlayışının oluşumunun ilk belirtileri elbet ki Rus okullarında okuyan münevverler arasında vuku buldu çünki Hobsbawm'ın "Modern Rahipler" diye tanımladığı öğretmenler Çarlık okullarından yetişmşlerdi. Ancak sistematik şekilde Türkçülüğün

[1] Kitapta yazar tarafından kullanılan "Azeri" kelimesi yanlış olup tarafımızdan düzeltilmiştir. Bundan sonra "Azerbaycan" olarak kullanılacaktır.

[2] Bu ismin yazılışında hata vardır, aslına uygunu Mirza Feteli Ahundzadedir. Bundan sonra bu şekilde kullanılacaktır.

matbuat'ta, okullar'da, edebiyyat'ta vuku bulması son kuşak münevverlerin İstanbul'da bulunup sonra geri dönmeleri sonucunda gerçekleşdiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla Azerbaycan milliyetçiliği her iki kaynaktan yararlanmıştır, ancak Rus okullarında tahsil almak soylu ailelerin çocukları için Çarın siyasetine hizmet için bir zorunluluk olsa da, İstanbula yönelmek ise münevverlerin kendi seçimleri ile yönelmeleri ile farklılık arz etmektedir. Bunun en ciddi örnekler Hüseyinzade, Ağaoğlu ve Resulzadedir. Ali Bey Hüseyinzade İstanbulda kendisinin de katkıda bulunduğu türkçü çevrede bulunduktan sonra Azebaycan'a dönmüş *Hayat* ve *Füyuzat'ta* türkçülüğü ilk defa savunmağa başlamıştır. Dolayısıyla Azerbaycan'da Türkçülüğün vuku bulmasında ne Pan-Slavizmin ne de İstanbuldaki Türkçü çevrelerin etkisini gözardı etmek mümkündür. Bu durum bu şahsiyetlerin İstanbul'a gelmeden önce Türklük bilincine sahip olmadıkları anlamına gelmemektedir. Bilakis Hüseyinzade Petersburg'da Pan-slavizmden etkilendiği için İstanbula yani Bağımsız tek Müslüman ve Türk devleti olan Osmanlıya gelmiş idi. Diğer tarafdan Akçura'nın fikrinin yanlış anlaşılmaması için Rusya Türklerinde milli şuurun uyanışının ilk olarak Rusya Müslümanları vurgusu ile başladığını belirtmek gerek. Bu bağlamda "dilde, fikirde, işde birlik" sloganıyla müşterek Türkçe fikrini savunan Gaspıralı İsmail ilk yazısını (1881 Tavrida gazetesi Rusça) "Rusya Müslümanları, Müslümanların Hedefleri, Düşünceleri ve Gözlemleri" başlığıyla yazdı. Burada Müslüman vurgusunun dönemin şartlarından ve Türklerin milli bilincin oluşmamasından kaynaklandığını da söylemek mümkündür. Benzer sürecin matbuat, tiyatro, okullarla milli bilinci oyatmağa çalışan Azerbaycan münevverleri için de geçerlidir. İlk kuşak münevverler olarak tabir olunan ve genellikle Rus Okulları'ndan mezun olan bu aydınlar (Seyid Azim Şirvani hariç): Abas Gulu Ağa Bakıhanov, Mirza Fethali Ahundov, Seyid Azim Şirvani ve Hasan Bey Zerdabi olmuşdur. (Devlet, 1999, s. 21-28). Ahundzade de eserlerinde "Müslüman Millet"i ifadesini kullanmakta idi. Bu bağlamda ilk türkçülerin hedeflerinin modern anlamda bir millet tanımı ve ulusal kimlik olmadığını toplumun cehaletten, yani esasen dinden kaynaklındığı düşünülen gericilikten kurtulmanın önem arz ettiği görülmektedir.

Anlaşılmaktadır ki Rusya Türkleri (münevverlerle kısıtlı bir çevrede) Ruslarla olan farklılıklarının bilincinde olarak kendi kimliklerini toplumlarına hatırlatmak istemekdedirler ki Hüseyinzade Bakü'de bulunduğu dönemde *Hayat* gazetesi ve *Füyuzat* mecmuası'ndaki yazılarıyla milletçiliği aşılamağa çalışmıştı. Ancak daha şartların olgunlaşmaması, Çarlığın dikkatini çekmemek ve Türklerin "klasik cemaat"ten "epistemik cemaat"te geçmemesi yani algı değişimini yaşamamış olmasından dolayı Müslüman kavramını kullanmaktadırlar. Diğer taraftan da Hroch'un 'B Evresi' için belirttiği gibi 'Milli Bilinci uyandırma' amacı güden eylemciler başlangıçta fazla başarı sağlayamaz (Hroch'tan aktaran Özkırımlı, 2015). Bu bağlam'da Aydın Balayev 20. Yüzyıl başlarken Azerbaycan Türklerinin zihninde dini bileşenin etnik bileşenden daha üstün olduğunu belirtiyor (Balayev, 2014, s. 76). Richard Pipes Balayev'in yorumunu genel Rusya Müslümanları çerçevesinde değerlendiriyor. Pipes'a göre (1964), *Rusya Türkleri aralarındaki birliği etnik kökenden ziyade hayatlarının her alanını kapsayan dini birliğe dayandırmaka idiler. Türkçülük hareketinin temelini oluşturan dini bağ 1917 devrimine kadar etnik unsurdan daha belirleyici oldu ve Bu durum 1917 devrimine kadar devam etti. Ancak bu durum Rusya Türkleri arasında milli hareketlerin ilerlemesine engel teşkil ediyordu* (s. 13). Bu durumu okul, tiyatro ve matbuat'ta ana dili kullanarak aşmaya çalışmışlardır ki türkçüler milletin en önemli hasleti olarak dil üzerinde duracaktır. Ancak modern anlamda milletin oluşmasında milli burjuvazinin etkisini göz ardı etmemek gerekir. Zira Azerbaycan örneğinde milli burjuvazinin aydınlara desteği milletleşme sürecinde belirleyici olmuştur. Bu durumu Ronald Grigor Suny şu şekilde değerlendirmekte (Grigor'dan aktaran Çağla, 2002) 1870'lerin başlarına kadar toplumsal ve ekonomik yaşamdaki değişimler nispeten yavaş seyir izledi. Ancak bu yıllarda petrol üretiminde aniden görülen büyük sıçrama yeni bir dönemin başlangıcını işaret etmekteydi. Yerel sanayi burjuvazisi ortaya çıktı, Bakü farklı dilleri konuşan kalabalık bir proleter nüfusun yaşadığı bir kent oldu. Bu süreçte daha önceden toplumun en yoksul kesimi olan ve bu nedenle toplumsal yaşamın kenarına itilen Müslümanlar gittikçe belirginleşen bir toplumsal ve ekonomik güce eriştiler.

Ancak Müslüman toplumları üzerine önemli araştırmalar yapan tarihçi Bernard Lewis Türkler arasında "Modern Anlam"da diye tabir ettiği milliyetçilğin vuku bulma sürecini komleks şekilde ele almaktadır. Bu yaklaşım Osmanlı Türkleri ile sınırlı kalmıyor, Rusya Türklerini de kapsıyor. Lewis'e göre (2013) modern anlamda Türk milliyet düşüncesinin ortaya çıkışına pek çok etken katkıda bulunmuştur Türkiye'deki Avrupalı sürgünler ve Avrupa'da yaşayan Türk sürgünleri, Avrupadaki Türkoloji araştırmaları ve bunun sonucunda Türk halkının kadim tarihi ve medeniyetiyle ilgili ortaya çıkan yeni bilgiler; Rus kaynaklı Pan-slavizm ile karşılaşan Rusya Türklerinin ve Tatarların gitgide artan bir milli bilinçle gösterdikleri tepkiler ve garip bir çelişkidir ki, Rus Türkologlarının bu tepkileri besleyen keşifleri de türkçülüğün

benimsenmesinde etkili olmuştur(s. 5). Rusya Türkleri arasında ulusal bilincin oluşmasında Rusya'nın etkisinin önemine dikkat çeken Shaffer'a göre (2008), ise 1828 Türkmençay antlaşması ile Kuzey Azerbaycan'ı işgal eden Rus imparatorluğunun Arap ülkelerindeki İngiliz Fransız sömürgesinin aksine Müslüman ülemanın eğitim üzerindeki etkisini sınırlandırıp, mal varlığına el koyduğuna dikkat çekiyor. Dolayısıyla Rusya Müslümanları[4] İslam dünyasında ilk kez dünyevi/seküler eğitimle tanışdı ve bu eğitim Azerbaycanda yeni entelijensiyanın oluşmasına kaktı sağladı ki bu grup Müslüman münevverler ulemanın tehdidlerinden bağışıktı; daha radikal eserler yayımlayabiliyorlardı (s. 26, 28, 29). Bu bağlamda Shafferin yorumunu destekleyecek bir yaklaşım da Swietochowski'den gelmektedir. Ona göre Çarlığın "doğumla asaletini ispat etmiş tüm bey ağa çocuklarının" Kafkas Genel Valiliği Eğitim Bursları ile modern eğitme dahil edilmeleri 1840'lardan Azerbaycan'da bir nebze de olsa Avrupai eğitimden nasibini almış bürokratlar sınıfının yetişmesini sağladı (Swietochowski, 1988, s. 32). Ancak bu yaklaşım Azerbaycan münevverlerinin Çarlık sömürüsü altında olduğunu yadsıyor, oysa Azerbaycan'ın Batısı'nda yerleşen ve bağımsız olan Osmanlı devleti modern eğitimle Azerbaycan münevverlinden daha evvel tanışmış idiler. Fakat Osmanlı hanedanı mevcut devleti kurtarmak için kendi kültürünü bozmadan ayakta kalmasını sağlayacak şekilde batıdan yararlanmaya çalışırken müstemleke halinde olan Azerbaycan'ın durumu farklı idi. Yani Azerbaycan Türkleri arasında gelişen milliyetiçik Smith'in 'Batı Dışı' (Out of Western Model) diye koloni ülke ve halkları için tanımına daha uygundur.

Yusuf Akçura'nın Türklüğü ilk Azerbaycan Türkleri ile başlatması ise aslında Çarlık Rusya'nın koloni siyasetinin ters sonuçları sonunda vuku bulmuştur. Zira Ruslar Azerbaycanın Kuzey kısmını işgal ettiği zaman resmi lisan farisi idi ve Ruslar İran etkisini aradan kaldırmak için yerli Türk lehçesi ile konuşmayı teşvik etmiştir. Hatta yerel lisana önem veren Ahundzade'yi Türkçe yazması için Kafkasya valisi Varantsov teşvik etmiştir (Resulzade, 1993, s. 28, 29). Charles Taylor kimliği modern insanın sorunu olduğunu söylüyor ve bu ancak modern bir eğitimle gerçekleşe bilir, Azerbaycan'ın ilk münevverleri Çarlık eğitim politikaları ile farklılıklarını fakr ettiler ve o farklılık üzerinden millet inşa etmeye giriştiler. Diğer taraftan "klasik cemat"ten "epistemik cemaat"e geçişde din alimlerini ilerlemenin önünde engel olarak gören Ahundzade yerel dili islah etmek fikrini savunur ve Ahundza'denin bu teşebbüsü Azerbaycan milliyetçiliğinin ilk evresini teşkil eder.

Milliyetçiliğin Rusya Türkleri olan Azerbaycan Türkleri arasında ilk benimsenmesinin nedeni türklerin kendi dillerini kullanmaya başlamasıyla ruslardan farklı bir millet olduklarını anlamaları da önemli etken olarak kabul edile bilir. Ancak Azerbaycan milliyetçiliğine katkı sağlamış entelektüellerin üç kuşağa ayrılmasını kabul edersek ilk kuşağın Osmanlı'dan pek etkilenmediğini kabul etmek gerekir. Yani Akçura'nın iddiası ikinci ve üçüncü kuşak için geçerlidir. Zira ikinci kuşak münevverler (1870'lerden ortaya çıkmaya başladılar) selefleri gibi eğitim, laiklik ve anayasacılığa vurgu yapmakta idiler. Ancak Osmanlı'da gerçekleşen Tanzimat'tan etkilenerek Türk kökenlerine ilgi duymaya baladılar (Shaffer, 2008, s. 33). Shaffer'in yorumunda bir takım eksiklikler mevcut olduğu için anlaşılmaya engel teşkil etmektedir. Evvela 1917 şubat devrimine kadar etnik kökene kadar millet olma iddialarını dile getirmedi Azerbaycan münevverleri ki bu durum tam da Miroslav Hroch'un Üçlü Evre tanımına uygun gelmektedir. Diğer taraftan ilk kuşak münevverler de Osmanlı'dan etkilenmişdir, örneğin Ahundzade dil ıslahı için İstanbula gitmiştir, fakat ikinci ve üçüncü kuşağın daha belirleyici olmasının nedeni Osmanlı devleti'nde tükçülerin sesinin duyulmaya başlamsından dolayıdır.

Mirza Fethali Ahundzade Çarlık Azerbaycan'ında ve genel olarak Batı Türkleri arasında milliyetçilik fikriyatının temelini atanlardan birisi olarak kabul edilse de eserlerinde ve yazılarında aleni şekilde Türk milliyetçiliği yaptığı görülmemektedir. Ahundazade bir aydınlanma münevveriydi ve Svietochowski'ye göre onun için esas olan eğitim ve öğretimin yaygınlaşması, buna bağlı olarak laiklik ve edebi canlanma idi. Bununla ahundzade öğrenmenin/aydınlanmanın karşısında engel olarak gördüğü dinin hayatın her alanına yayılmasının karşısını almaya çalışacaktı. Bu bağlamda rusça eğitim almayı da önemsemiştir. (Svietochowski, 1988, s. 44). Ancak türkçenin önemine dikkat çekmesi Ahundzadenin kendisinden sonraki aydınların görüşlerine etki etmiştir. Diğer taraftan ilk kuşak arasında milliyetçilik fikrinin uyanmasında pek bilinmemekle beraber Ahundzade'den başka entellektüellerin de hizmeti olmuştur. XIX. yüzyıl Azerbaycan tarihini araştıran Hüseyin Baykara'ya göre Mirza Kazımbey'in müşterek dilin yaradılması tezini ileri

[4] Kitapta Azerbaycanlılar olarak çevrilmiştir ki bu yanlış tabirdir. Dönemin gazete ve mecmaularında *Rusya Müslümanları* kavramı kullanılmakdadır, *Türklük* kavramı XIX yüzyılın sonu ve XX yüzyılın başlarında yaygın şekilde kuallanılmıştır. *Azerbaycanlı* kavramı Stalin döneminde pasaportlardan Türk ibaresinin çıkarılması için kullanıma konulmuştur.

sürmesi onu "ilk Türk Milliyetçisi" olarak Kabul edilmesi anlamına gelmektedir (Baykarada'dan aktaran Süleymanlı, 2006). Baykara nasıl ki Rönesans, reformasyon ve bu dönemlerin düşünürleri ayrı ise, Azerbaycanda da istiklal mücadelesinin çağı ve şahsiyetleri ve şartlarının ayrı olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda XIX. Yüzyılın birinci yarısını ilk aşama olarak değerlendirmiş ve Mirza Kazımbeyle beraber, Abbaskulu Ağa Bakühanov'u ve diğerlerini ilk dönemin milliyetçileri olarak ele almıştır (Baykara, 1966, s. 65, 66). Ancak dinini değiştirerek Rusya için hizmet eden Kazımbey'in Azerbaycan Türklerinin ulus inşasındaki rolü tartışmalıdır. Zira Azerbaycan Türkçülerinin yazılarında Kazımbey'den bahsedildiğine pek rastlanılmamaktadır. Kazımbey'in gündeme gelmesi esasen bağımsızlık sonrası çalışmalarda rastlanılan bir durumdur.

Milliyetçiliğin yayılmasının önemli ayaklarından eğitim ve basını belirtmek gerekir. Azerbaycan Türkleri arasında da ana dilde eğitim veren Cedit okulları kurulmaya başlandı. Sonuç olarak ana dilde eğitim veren ve ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın son çeğreğinde kurulan bu okullardan mezun olan aydınlar ulusal bilincin oluşmasında belirleyici rol üstlendiler (Süleymanlı, 2006, s. 64, 72). Ulusal bilincin oluşmasında önemli bir diğer etmen ise ana dilde basın olmuştur ve Rusya Türkleri arasında ana dilde ilk gazete 1875'te Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan *Ekinci* gazetesi olmuştur. *Ekinci* gazetesi dil konusunda halkın anlaya bilmesi için arap ve farisi terimleri pek kullanmamaya özen gösterdi. Gazete Osmanlı-Rus savaşının ortasında Osmanlı lehine propaganda bahanesiyle kapatılsa da ana dilde matbuat tüm zorluklara rağmen devam etti ve 1884'te Tifliste gazete olarak yayına başlayan *Keşkül* gazetesi ilk defa "millet" kavramını kullanmış ve "din" ve "millet"in farklı kavramlar olmasına dikkat çekmiştir. Yusuf Akçurağ'ya göre *Ekinci* sonrası çıkan *Ziya-yı Kafkasya* gazetesi ve *Keşkül* mecmuası Türk milliyetperverliğinden çok o zamanlarda bir özel değeri olan adeta "Bütün Türklük" amacına, bir merhale teşkil eden İslamcılığa önem vermiştir. Zira Celal Bey'in özel bir mektubunda kendisine *Keşkül'*ün bütün Müslüman memleketlerinden Türkçe, Arapça, Acemce makeleleri içine almasını kanaatini doğrular nitelikde olduğuna dikkat çekmektedir. Tarihçi Süleyman Aliyarlı *Ekinci* ile başalayan milli matbuat'ın "Türk milleti" anlayışını ortaya çıkardığı düşüncesindedir. Ancak *Ekinci* sonrası çıkan gazeteler özellikle*, Ziya-i Kafkasya ve Keşkül* dil açısından Azerbaycan Türkçesinden uzaklaşarak Osmanlı Türkçesine meyl etmeye başladılar. Bu da bu gazetelerin topluma etkisini azalttı, hatta ana dilde gazetelerin 1891'de yasaklanmasından sonra rusça yayınlanan *Kaspi* gazetesi Rusya çerçevesinde Kafkasya Müslümanları için özerkliği savunmakta idi. Ancak bunun Çarlık yönetiminin tepkisini çekmemek için de kullanılması mümkündür. (Süleymanlı, 2006, s. 72, 79; Svietochowski, 1988, s. 47, 48, Akçura, 2007, s. 82, Shaffer, 2008, s. 35). Ekinci gazetesinin türkçü ilkeyi benimsediyini söylemek pek olanaklı değildir. Ancak yerel türkçede yayınlanmsı hasebiyle milliyetçiliğin gelişmesinde önemli katkısı olmuşdur milli matbuatın.

Ancak ana dilde gazetelerin yayınlanması şübhe yok ki özellikle entelektüel kesimin kendini Ruslardan ve Fars merkezli İran'dan farklılaştırmasına katkıda bulundu. Bu bağlamda anadilde gazetenin ulusal bilincin oluşmasına katkısı Resulzade'ye göre (1990),

Matbuatın tesisi ile Kafkasya'da siyasi, ictimai ve milli bir fikir teşekkül ediyordu. Efkar-ı umumiye vücud buluyordu. Hayat-ı milliye için pek mühim olan bir takım meseleler müzakere olunuyordu. Gazetelerin bugünkü miliyyetler teşekkülünde oynadıkları rol malumdur. Bu rolünü onlar, Rusya Türklüğü için dahi ifa ediyorlardı. Onlar halkta hem milli duygular uyandırıyor, hem de maksad-ı milliyiden olan meseleleri tenvir ediyorlardı (s. 22). Resulzade matbuat'ta milli bilincin oluşmasında Balkan harbinin önemine dikkat çekmiştir. Balkan Harbi vurgusuna dikkat etmek gerekir, zira o tarihe kadar İstanbul'da türkçülük pek kabul görmemekte idi. Bu dönem Resulzade'nin de İstanbulda bulunduğu döneme tesadüf ediyor. İttihad ve Terakkinin matbu organı olan Türk Yurdu etrafında Rusya'dan olmakla beraber Osmanlı Devleti'nin kurtuluşunu Türkçülüğe bağlayan münevverler grubu oluşmuştu. Öncesinde milliyetçilik hakkında düşünceleri olan Resulzade İstanbulda buluduğu bu kısa dönem içerisinde düşüncelerini daha sistemli hale getirecekti ki bunu daha detaylı ikinci bölümde inceleyeceğiz.

Azerbaycan'da gelişen milletçilik fikrinin entelektüel boyutunun son aşaması XIX. Yüzyılın 90'lı yıllarında yetişen ve "üçüncü kuşak münevverler" olarak da tabir edilen Ali Bey Hüseyinzade, Ahmet Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade ve genellikle dışarıda eğitim görmüş münevver sınıfın katkılarıyla oluştu. Ahundzade ile başlayan süreç üçüncü kuşak ideologlarında ümmetden millete yeni modern kimliği ortaya çıkardı (Necefova, 2010, s. 1). Bu dönemin belirgin olaylarından olan 1905 Rus Devrimi sonrasında ana dilde gazete yayımına getirilen yasak gevşetildi ve hem Azerbaycan Türkçesinde, hem de Osmanlı Türkçesinde gazeteler ortaya çıktı. Bu gazetelerde milliyetçilik kavramları öne çıkmaya başladı (Shaffer,

2008, s. 38). Üçüncü kuşak münevverlerin aslında öncesinde belli bir temel üzerine oturtulmayan ve ulusal bir kimlik bina etmekden ziyade - Ahundzade'de belirgin şekilde görünen toplumda gericiliğe neden olan dinin rolünü modern seküler eğitimle değiştirme çabası idi – ana dilde eğitme önem veren ve uluslaşmanın ilk evresi olarak kabul edilen düşünceyi kurumsal bir çerçeveye oturtmaya çalıştıkları görülmektedir. Bu dönemin ideologları milliyetçiliği kültürel ve siyasal boyutuyla değerlendirdiler. Diğer tarafdan devrim sonrası yasakların gevşemesi sayesinde yerel entelijensiya ana dilde okulların açılması taleplerini dile getirmeye başladılar. Ancak buna rağmen 1905 devriminden 1917'de Rus İmparatorluğunun çöküşüne kadar Azerbaycan aydınları diğer halklarla beraber siyasi bir federasyonun kurulmasını destekliyordu. Yani Moskova'ya bağlı kalmayı kabul ediyorlardı (Shaffer, 2008, s. 42). Ancak Kafkasya'yı işgal ettikten sonra bölgenin özellikle Müslümanlar yaşayan Azerbaycan'ın demografik yapısını değiştirdiğinden dolayı Cuhmuriyeti kuran Müsavat Fırkası bile federasyon temelinde kurulmuş bir fırka idi. Bu bağlamda Richard Pipes Müsavat Partisinin ilk programının dünya müslümanlarının birliğini kurmak ve İslam'ın eski şanlı dönemini canlandırmayı hedefleyen bir program olduğuna dikkat çekiyor (Pipes, 1964, s. 15).

Üçüncü nesil ideologların temel isimlerinden olan Ali Bey Hüseyinzade türkçülüğü *"Türkleşmek,İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak"* kavramları çerçevesinde açıklıyordu (Süleymanlı, 2006, s. 86). Hüseyinzade Hayat'ın ilk yayınında düşünce sistemlerinin Türkçü bir hayatı rehber alacağını yazıyor, ancak İslam ve Arupa medeniyeti vurgusunu da yaparak ileride kurulacak cumhuriyetin siyasi kimliğinin temel bileşenlerini ileri sürüyordu.

Diğer tarafdan üçüncü kuşağın bile ilk başlarda millet denildiği zaman genellikle *"Rusya Müslümanları"* kavramını tercih ettikleri görülmektedir. Hüseyinzade ulusal bilincin oluşması için fikrini şu şekilde açıklamaktadır: Eğer biz ilerlemek ve hayati varlığa sahip bir millet olmak istiyorsak, her şeyden önce Müslüman olarak kalmalıyız. Bizim ilericilik ülkümüz hayat şartlarımızın iyileşmesi doğrultusunda olan arzumuz, İslam kanunlarına bağlı kalınarak elde edilebilir (Hüseyinzade'den aktaran Süleymanlı, 2006). Bu görüşün dayanağı Hüseyinzade'nin Azerbaycan ve Kafkasya Türkülüğünün Osmanlı ile birleşmek arzusundan da kaynaklandığı olabilir zira Hüseyinzade daha askeri tıbbiyede öğrenci iken yazmış olduğu *Turan dizeleri* ile Türkçülüğü benimsediğini belli etmişdir. Ali Bey'den sonra gelen ve *"Türkleşmek,İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak"* kavramlarını siyasi bir temele oturtan Resulzade ümmetin millete eşdeğer olamayacağı düşüncesini daha açık bir şekilde ifade edecektir. Resulzade bu durumu "milli intibahların klasik tiplerinde görüldüğü gibi Kafkasya Türkleri'nde de ibtida dini bir intibah cereyan mahsus idi" şeklinde açıklamktadır.

Üçüncü nesil entelektüelleri arasında Azerbaycan Türkçülüğüne hizmet etmiş Ahmet Ağaoğlu Rus ve İran kültürünün etkisi altında yetişmiştir ve entelektüel hayatının ilk evrlerinde Türkçülükten ziyade kendini bir iranlı olarak kabul ederek Fransız mecmualarında müslümanlık üzerine yazılar yazmıştır. François Georgeon'a göre (2006) Ağaoğlu'nun 1890'ların başında üçlü aidiyatı savunuyordu: Müslüman dünyası, İran toplumu ve Şiiliğe aidiyet. Ancak Ağaoğlu'nun İstanbulda bulunduğu dönemde Cemaleddin Afgani ve Jön Türklerden etkilenmesi görüşlerinde değişikliğe neden olmuştur ve Türkçülüğü benimsemiştir. Diğer bir neden kendisinin de yazılarında belirttiği gibi Kafkasya'daki Gürcü ve Ermenilerin Türklerden daha keskin milli benliklerine olan bağlılığı olmuştur. Ağaoğlunun Şii-Fars kimliğinden Türklük düşüncesine geçişi Azerbaycan Türklerinin "Müslüman cematten ulusal kimliğe" geçişi ile aynı olarak kabul edilmektedir (s. 106). Ağaoğlu da Türkler arasında ortak iletişim dili olarak *Osmanlı Türkçesini* savunuyordu. Buradan görünmektedir ki, Ahundzadenin devamı olan bu entelektüeller Ahundzade'den farklı düşünmektededirler. Zira Ahundzade ıslah edilmiş yerel alfabenin oluşturulmasına dikkat çekmekte ve cehaletten kurtulmak için rusça eğitimin önemli olduğuna inanmaktaydı. Çarlık dönemi Azerbaycan milliyetçiliği Miroslav Hroch'un Üçlü Evresine uygun düşmektedir. Zira Ahundzade ile Resulzade arasında görüş birliği olmaya bilir, ancak sürece bütün halinde bakıldığında Ahundzade'nin Azerbaycan milliyetçiliği için bir mihenk taşı olduğu görülecektir. Rüstemov'a göre (2014) Azerbaycan milliyetçiliğinde belirleyici rolü olan Münevverler ilk başta halkı çağdaş değerler konusunda bilgilendirmek için yola çıktılar ama daha sonra gelişen tarihsel-siyasal faktörlerin de etkisiyle önce özerklik, arkasından uluslaşma, devletleşme amaçlarını kendi günedimlerinin başına aldılar ve bu durumun sonucunda Azerbaycan'ın ulusal kimliği oluşmuştur (s. 33).

2. Resulzade'de Millet ve Milliyet

Önceki bölümde de bahs edildiği gibi Azerbaycan'da ulusal bilincin oluşum süreci ulusal burjuvazi'nin de desteğiyle modern eğitim alarak yetişen münevverler sınıfının katkısı ile gerçekleşmiş ve "müslüman cematten ulusal kimliğe" doğru evrilmiştir. Öncesinde bir devlet kurmak düşüncesiyle başlamayan harekat gelişen iç ve dış faktörlerin de etkisiyle bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sonuçlandı ve bu devlet münevverlerin başlatmış olduğu ulusal bilinci siyasi boyutuyla hayata geçirerek siyasal bir kimlik/millet olgusu yarattılar. Mehmet Emin Resulzade Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucusu ve aynı zamanda bir münevver olarak yaratılan siyasal kimliğin fikir sahiplerindendir. Daha doğrusu Hüseyinzade'nin asrın evvelinde *Hayat Gazetesi* ve *Füyuzat mecumasında* ileri sürmüş olduğu "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Müasırlaşmak" fikrinin siyasi boyut kazanarak kurulan devletin kimliğinin bileşenlerini teşkil etmesini sağladı. Zira ileri sürmüş olduğu bu üçleme ile hem Gökalpa hem de Resulzade'yi etkilemesine rağmen Hüseyinzade Azerbaycan'da ulus inşa süreci'ne özellikle İstanbul'a döndükden sonra ciddi emek sarf etmemişdir. Resulzade'nin milliyetçiliği öncesinde ümmetçilikle başlayıp 1912'de geldiği İstanbulda *Türk Yurdu* mecmuası ile yaygınlaşan türkçülükten etkilendi. Burada İslam dünyasının yaşamını sürdürmesinin yolunun Müslüman ulusların ulusal bilinç oluşturmalarından geçtiğini savunan Cemalettin Afganinin yapıtları üzerine çalıştı (Çağla, 2002, s. 60). İstanbul'da bulunduğu dönemde görüşlerinin evrilmesini en iyi şekilde *Asrımızın Siyavuş*'unda açıklamaktadır: Azerbaycan mefkuresi Türk (Osmanlı) milliyetperverliğinin mefkuresi ile izdivaç etti. Yeni Azerbaycan kendisini ismetsiz Südabenin (İran) ihtiraslı kucağından "iffetli Firengis"in (Türkiye) vuslat haremine atarak tatlı tatlı yaşadı (Resulzade, 1989b, s. 36). Diğer taraftan Resulzade Avrupada gelişen süreci de takip ediyordu ve bu durumu şöyle değerlendirmekte idi: Milliyet meselesi, 19. Asırda Avrupa hayat-ı siyasiyesini dolduran, şimdi de Avrupa kıtalarında pek heyecanlı hareketler ve inkılaplar zuhuruna sebebiyet veren mühim bir mebdeidir. Lisanı, ırkı, dini, vatanı vesairesi bir olan insanlar bir milliyet teşkil ederler; fakat bir milletin millet haline geçmesi umumi şuur ve ma'şeri iradenin tesisine bağlıdır. Bu ise yalnız ictimai hafıza ve vazifesini gören organın teşekkülü ile vücut bulur. Bu organ muhtelif zamanlara göre değişir (Resulzade'den aktaran Şimşir, 2012). Bu görüşlerin temelinin XIX yüzyıldaki özellikle Fransız bilim çevrelerinden ektilendiyi malum, fakat bu etkilenmenin direk olmasından ziyade İran'dan Türkiye'ye geldiği ki Türk Yurdunun yayın hayatına başladığı ve İttihat ve Terakkinin entelektüel bir şemsiye altında toplanmaya başladığı döneme rastladığı varsayıldığında bu fikirleri Türkiye'de edindiği kanaati hasıl ola bilir. Zira Mardin İttihatçılardan Abdullah Cevdet'in siyasi fikirlerini analiz ederken Emile boutmy'nin *beraber doğan ve her biri, diğerinin şartı, müjdecisi ve hem sebebi neticesi olan üç şey vardır: milli dil, milli bir edebiyat ve bunların etrafında teşekkül eden müşterek bir hayat, maşeri vicdan* görüşünün Abdullah Cevdet'e etkisinden bahs etmekdedir (Mardin, 2007, 244, 245, 248). Resulzade'nin de bu çevreden etkilendiyi varsıyıla bilir, fakat görüşlerinin ibtida düzeyinde kaldığını görmekteyiz ki Mardin İttihat ve Terakki mensupları arasında deruni bir felsefi fikir hasil olmadığı kanaatindedir.

Türkiyede bulunduğu dönemde Resulzade'nin görüşlerine en çok etki edenlerden biri de Cemaleddin Afgani'nin görüşleri olmuştur. Afganiden etkilenmiş olması Resulzade'nin *Dirilik dergisinde (1914-1916)* yayımlanan yazılarında da kendini göstermekte idi. Süleymanlı'ya göre (2006) "Milli Dirilik" başlıklı seri makalesinde milletin tanımının din birliğine değil, dil ve kültür birliğine dayandığını, Müslümanlığın milleti değil, dini bir camia olan ümmeti ifade ettiğini, ulusu oluşturan olguların ise dili, edebiyatı, dini, tarihi, örf, adet ve anenesi bir olan beşer camiasına dendiğini ileri sürmüştür (s. 122). Resulzade'nin dolayısı ile Çarlık dönemi Azerbaycan milliyetçiliğinin Athony Smith'le özdeşleşen *etnosembolism* kuramına denk geldiği görülmektedir. Zira Resluzade'nin millet tanımını Smith'in *National İdentity (Milli Kimlik)* eserindeki tanımla benzerlik teşkil etmekdedir. Yani milleti ne ilkçiler gibi açıklamakta, ne de modernistler gibi modern dönemle sınırlı "İcat Edilmiş Gelenek" olarak görmektedir.

Resulzade'nin ümmetden milli kimliğe meyl etmesi, Azerbaycan Mefkuresini de bu yönde belirlemesi ile sonuçlanmıştır, anlaşılan Afgani'nin dil birliğinin farklı karakter ve amaçları olan aşiret veya kabileleri cinsiyet (milliyet) sancağı altında toplayarak ortak maksada sevk eden yegane birlik olduğuna, umumun saadeti için bir çoklarını yekdil ve sözbirliği haline soktuğuna, büyük bir halka yeni bir milliyet vermekle onu istiklale kavuşturabildiği fikrinden etkilenerek Azerbaycanda türkçenin önemine dikkat çekmekte idi, hatta görüşleri bazen rus dilinin yaygınlığı aleyhinde radikal karakter almakta idi. Dirilik dergisinde seri yazılarının birinde dil birliğinin önemine şöyle dikkat çekmektedir; yüksek eğitimlilerin yalnız Türkçe bilenlerinin ve milli kimliğinin bilincinde olanlarının halka yararı dokunabilir. Sırf Rusça ile büyüyerek,

kendi milli kimliklerinden haberbdar olmayanların ise "halka hiç bir katkısı yoktur" (Resulzade'den aktaran Süleymanlı, 2006, s. 122).

Resulzade'nin ulusal kimlikle iligili görüşleri de böylece yeni bir boyut kazanarak belirginleşmeye başlamakta idi ki *Açık Söz* gazetesinde *Tuttuğumuz Yol* adlı yazısında bu konudaki görüşlerine açıklık getiriyor , Sağlam, metin ve uyanık mefkureli bir milliyet vücuda getirmek istiyorsak şayet mutlaka üç esasa sarılmalıyız: Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak (Resulzade'den aktaran Süleymanlı, 2006). Ancak Resulzade milli kimliğin bileşenlerini teşkil edecek "*Türkleşmek, İslamşaşmak, muasırlaşmak*"ın nasıl gerçekleşeceğini anlatmakta eksik kalıyor. Bunun aksine aynı prensibi savunan Gökalp bu üçlü bileşenin aynı terbiyeye esaslandığını belirterek, bu terbiyenin: Türk terbiyesi, İslam terbiyesi ve Asır (Muasır) terbiye olması gerekdiğine dikkat çekiyordu (Gökalp, 1976, s. 58). Genellikle yüzyılın başındaki Türkçüler hakkında genel bir kanı bu münevverlerin ya görüşlerinin temsil ettikleri siyasi fırkalardan etkilendiği veya yapmak istedikleri fikri programı sona kadar yapamamaları yönündedir. Belli ki Resulzade de benzer şekilde yazılarını deruni bir şekilde ele alamamıştır. Ancak dönemin zorlukları dikkate alındığında yapmış olduğu entelektüel ve siyasi faaliyet küçümsenmemelidir.

Bununla da kifayetlenmeyen Resulzade milliyet ve milletin de analizini yaparak, milliyet ve millietin nasıl oluştuğunu ele alıyor. Resulzade'ye göre milliyet muayyen şartlar ve hadiseler neticesinde vücuda gelmiş statik bir varlıktır; millet ise bu statik varlığın şuurlaşan dinamik bir şeklidir. Statik bir keyfiyet arz eden milliyet bakımından vatan coğrafi bir anlamdır. Halbuki şuur ve iradeye malik bulunan millet bakımından vatan, siyasi bir mana ifade eder. (Resulzade'den aktaran Süleymanlı, 2006). Milliyet ve millet hakkındaki fikirlerini incelerken Afganiden etkilenmekle beraber, Ziya Gökalpt'en da etkilendiğini söyleye biliriz. Zira Gökalp "*Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*" başlığıyla yayınlattığı seri makalelerinde millet hakkındaki görüşlerini şu şekilde umumileştirmiştir: Millet öncelikle coğrafi bir cümre değildir. Millet ne coğrafi, ne ırki, ne siyasi, ne de iradeye bağlı bir zümre değildir. Millet dil bakımından ortak olan, yani aynı terbiyeyi almış bireylerden oluşmuş kültürel bir zümredir (Gökalpt'en aktaran Ülken, 2007). Diğer taraftan milliyetle millet arasında bağ kuran Resulzade milliyetin devlet azmini gösterdiği ve bunda ısrar ettiği zaman millet olabileceğini yazıyordu. Aynı zamanda çağdaş medeniyetin bir sonucu olan milletin kavimden ve ümmetten farkını Ziya Gökalp'ın fikirlerine dayanarak açıklamaya çalışır. Millet (nation) şahsiyetini uzun müddet kaybettikten sonra tekrar ihyaya çalışan bir Kavim demektir. Kavimler tabi oldukları müşterek bir din veya saltanatın tesiriyle temessül ederek, şahsiyetlerini kaybederler. Sonra, dahil bulundukları bu saltanat veya ümmetin çözülmesi üzerine, yeniden kendilerini bulurlar. Fakat, bu defa bulunan şahsiyet kaybedilmiş kavmi şahsiyetin ayni değildir. O, uzun zaman birlikte yaşanan müşterek medeniyet ve ümmet hayatının tesirile, istihaleye uğramış yeni bir şahsiyettir. Millet ne kavim gibi, ne de ümmet gibi inhisarcı değildir. Millet çağdaş medeniyeti külli tam, kendisini de onun cüzi tammı olarak görür (Gökalp'ten aktaran Resulzade 1978a, s. 24, 25).

Resulzade'nin görüşlerini anlamak için dönemin şartlarına da dikkat etmek gerekir, zira imparatorlukların yıkıldığı ve yerine modern ulus devletlerin ikame edildiği bir dönemde yıkılan Çarlık Rusya'sından ayrılarak bağımsız devletlerini kurmak isteyen Azerbaycan entellektüelleri milleti bu davaya inandırmak için yeni bir bilinç "Epistemik Cemaat"oluşturmak çabası içerisinde ve bunun için din birliği yerine dil birliğine dayanan modern milli kimliği tercih ediyorlar. Bunun temel nedenlerinden biri de Azerbaycan aydınlarının Osmanlı'da yaşanan gelişmelerden etkilenmeleri gösterile bilir. Zira o dönemde İstanbul'da türkçülük ön plana çıkmakta idi.

Gelişen süreç içerisinde Çarlık Rusyası'nın şubat devrimiyle tarihe karışması sonucunda Resulzade öteden beri savunduğu özerklik düşüncesini Rusya müslümanları kongresinde paylaştı. Burada özerklik (self-determination) talebine dikkat etmek gerek, son ana kadar özerklik talebini savunuyorlar, ama bir çok araştırmacının iddia ettiği gibi bağımsız devlet istemediklerinden dolayı değil, realist bir tutum güttüklerinden dolayıdır. 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da toplanan Umum Rusya Müslümanları Kongresinde Resulzade'nin ileri sürmüş olduğu coğrafi özerlik tezine karşı olanlara itirazını şu şekilde temellendirmiştir: Bir milleti ortaya çıkaran milletin temel özelliğinin, dil ve tarih, adet ve gelenek bağlarından meydana geldiğine inanıyorum. Bazen İslam'ın milliyet şeklini aldığı söylenir. Çünki bir Tatar Türküne hangi milletten olduğu sorulunca, Müslüman cevabını vermektedir. Bu yanlış görüştür. Bir Hristiyan milleti olmadığı gibi bir Müslüman milleti de yoktur. Bu büyük Müslüman evde Türkler, İranlılar ve Araplar için ayrı bölümler olmalıdır (Resulzade'den aktaran Süleymanlı, 2006). Resulzade'nin burada da Gökalp'tan etkilendiğini varsaya biliriz. Zira aynı konuyu Gökalp da ele almıştır*:* lisan ekmeliyyeti, her

kelimenin tek bir manası ve her mananın bir tek kelimesi ve hususiyle her manayı ifade edecek kelimelerin bulunmasıyla kaimdir. İşte bunun içindir ki bir dinle mütedeyyin insanların mecmuuna ümmet, ve bir lisanla konuşan insanların mecmuuna millet denilmektedir (Gökalp, 1976, s. 84). Ancak Umum Rusya Müslümanları Kongresinde kabul edilen nihai kararın Müslüman halkları vurgusundan hareketle Rusya Türklerinin özellikle Müsavat'ın bu durumu bağımsız devlet olarak yorumlamadığını söylemek mümkündür çünki bağımsız devletin kurulması aşamasına bakıldığı zaman Müsavat Fırkasının vuku bulan duruma binanen Cumhuriyet ilan etmenin elzemliğini fark etmelerinden mütevellid böyle bir girişimde bulunarak Tiflisden kararlarını ilan ederek geçici başk kenti de Gence'yi seçmişlerdir. Zira Alan Fisher kongrenin nihai kararını şu şekilde özetlemiştir: Konuyla ilgili nihai oylamada salt kültürel özerkliğe karşı teritoryal özerklik üçte iki çoğunlukla kabul edildi. Kabul edilen öneri şu ifadeleri içeriyordu: Müslüman halkların çıkarlarını korumaya en uygun hükumet şekli, sınırları belirgin bir toprak parçasına sahip olmayan milliyetlere tanınacak ulusal/kültürel özerkliği de içeren, temelde ulusal, teritoryal ve federal ilkelere dayalı demokratik bir cumhuriyettisr (Fisher'den aktaran Çağla, 2002). Bu yol bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden yolun temeli oldu ve kurulan devletle milliyetin nasıl millete dönüştüğünü Resulzade şöğle anlatmaktadır: 28 Mayıs 1918'den evvel Azerbaycan Türk halkını bir milliyet olarak telakki edecek olursak, bu tarihten sonra artık yalnız milliyet değil, sözün şamil manası ile, bir millettir. Milliyet kelimesi ile millet kavmi bir mehfum iken, millet iradi bir mehfumdur. Milliyet mehfumunu haiz olan bir cemiyyetin millet olmasını icap ettiren en büyük amil o cemiyyetin milli istiklal davasında bulunması ve bu dava üzerinde ısrar etmesidir (Şimşir, 2012, s. 111). Ancak millet tasavvurunun kan ve ırka dayanmadığını Cumhuriyetin Kızıl Ordu tarafından işgalinden hemen sonra saklandığı bir kasabada (Lahıç) yazmış olduğu *Asrımızın Siyavuşu* eserinde millet tasavvurunu ele alıyor: "Evet; milliyet, bugünkü mehfumuyla bir kan ve ırk tesirinden ziyade müşterek bir irfandan ibarettir. Kan her nekadar "Ateizm"i mahcup olursa da milletler üzerinde mutlak hakim olamaz (Resulzade, 1989b, s. 29) ve eklemketedir: Eski zaman kahramanları üzerinde kanın gördüğü işi, şimdiki milletler üzerinde kültürlerle ideolojiler göstermektedir. Dili, dini, ahlaki, adeti, tarihi ve an'anesi bir olan halk, milli bir kültür yaratıyor; dinleri, dilleri veyahut tarihi mukadderatları, hatta bazan coğrafi mevkileri bir olan milletler müşterek bir kültür veyahut medeniyet yaratıyorlar. Bazan iki ayrı soydan olan kültürlerin iştiraki o kadar sıkı olur ki, hattızatında iki kültürden bir kültür, iki milletten bir millet vuku bulur. Eski Siyavuş, İran-Turan kanından doğup büyüdüğü tipte bir şahıs idi. Nesil, icabeder ki asrımızın Siyavuş'u İran-Turan kültürlerinin, mitolojilerinin ve bunların karışmasına daha ziyade ulaşmış bulunan bir cemiyyet bir halk olsun (Resulzade, 1989b, s. 29, 30). Avrupa'da toprağa dayalı Fransız milliyetçiliği ve ırka dayalı Alman milliyetçilgi gelişmiştir[5]. Bu bağlamda Hüseyinzade ve diğer romantik türkçülerin Alman modelini savunduğu halde Resulzade'nin toprağa dayalı milliyetçiliği savunmuştur. Resulzade'nin cumhuriyetin işgalinden hemen sonra Firdevsinin Şahnamesinden etkilenerek yazmış olduğu bu kiçik hacimli eserdeki görüşlerinin Anthony Smith'in National İdentity (Milli Kimlik) çalışmasındaki milletin Western Model (Batı Modeli) diye tanımladığı tanımına da uygun düşüyor. Tarihsel toprak parçasına sahip olmak (territory), tüm üyeler için geçerli yasal-siyasal topluluk, üyelikte yasal-siyasal eşitlik, umumi (common) kültür ve ideoloji Batı tarzı millet tanımının temel bileşenleridir (Smith, 1999, s. 11) .

Anlaşıldığı gibi Resulzade'nin görüşleri özellikle Afgani'nin dilin önemine vurgu yapan millet/kimlik görüşünden etkilenerek *ümmetçilikten milli kimliğe* kaymıştır, fakat onun milli kimlik tasavvuru mesela Almanlarda oluğu gibi kan bağına dayalı bir kimlik tasavvuru değildir. Bilakis dil, tarih, aynı mekan ve.s olgulardan hareketle kültürel bir milli kimlik tasavvur etmektedir. Yani etnosembolcüler gibi milleti modern dönemde vuku bulan bir "icat" gibi yorumlamaktan ziyade tarihsel bir köke dayandırarak açıklamaya çalışmıştır.

5. Sonuç

Modern dönemde milleti temel alarak zühur eden ulus-devlet anlayışının halk tarafından benimsenmesi için münevverler sınıfı belirleyici olmuştur. Bu minvalle gazete, okul, tiyatro, edebiyat'la toplumun tamamına ulaşma imkanı doğuyordu. Milletleşme bilincinin halka benimsetilmesi için merkezi hükumetin kalıcılığına ihtiyac vardı. Ancak merkezi hükümeti uzun süre yaşatamayan Azerbaycan Cumhuriyeti bu işlevini yani millet inşa sürecini tamamlayamadı.

[5] Bu konuyla ilgili Kadıoğlu, Ayşe (ed.) (2012). Vatanadaşlığın Dönüşümü, s. 55-92 bakılabilir.

Çarlık egemenliği altında olan Azerbaycan'da uluslaşma süreci Rusya ve Rus aydınlanması etkisi ile oluşmuştur ve bir nevi karşı milliyetçiliğe neden olmuştur. İlk dönem münevverleri üzerinde aydınlanma etkisini görmekteyiz, ikinci kuşakta romantizmden etkilenmiş romantik türkçülüğe tanık ediyoruz. Devletin oluşum sürecinin tamamlanması olarak tasnif edilen üçüncü kuşakta ise realist bir çerçevede oluşturulan Azerbaycan milliyetçiliği ile karşı karşıyayız. siyasal anlamda milli kimliğin yani milletin yaradılması *üçüncü kuşak* aydınlar olarak da tabir edilen ideologların üzerine düştü. Üçüncü kuşağın en önemli isimlerinden olan Resulzade hem bir entelektüel hem de siyasi kimliği ile Azerbaycan'da kendi değimiyle çağdaş medeniyyete dayanarak hem kavimden hem de ümmetten ayrılan milleti temellendirerek siyasal milli kimliği oluşturdu.

Kaynakça

Resulzade, Mehmet Emin. (1978). Milli Tesanüd. Ankara: Kardeş Matbaası.

Resulzade, Mehmet Emin. (1989). Asrımızın Siyavuş'u. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği.

Resulzade, Mehmet Emin. (1990). Azerbaycan Cumhuriyeti. İstanbul: MERYAMER.

Resulzade, Mehmet Emin. (1993). Kafkasya Türkleri. Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı.

Şimşir, Sebahattin. (2012). Mehmet Emin Resulzade. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.

Hüseynov, Ş (ed). (2014). Mehmet Emin Resulzade: Eserleri (Cilt 2-4). Bakü:Tahsil.

Akçura, Yusuf. (2007). Türkçülük. İstanbul: İlgi Kültür Sanat.

Akçura, Yusuf. (2015). Üç Tarz-ı Siyaset. İstanbul:Ötüken.

Baykara, Hüseyin. (1966). Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri. Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Swietochowski, Tadeusz. (1988). Müslüman Cematten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920. Nuray Mert (Çev.). Ankara: Bağlam Yayıncılık.

Süleymanlı, Ebulfez. (2006). Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri. İstanbul: Ötüken.

Rüstemov, R. (2014). 1918'lere Doğru Azerbaycan'da Milli Kimlik Oluşumu Sürecinin Üç Bileşeni. S. A. Özcan, İmambeyli, Vügar (Ed.), Azerbaycan'da Din ve Kimlik (s.31-53). İstanbul: Küre Yayınları.

Sakal, F (1999). Ağaoğlu Ahmed Bey. Ankara: TTK Basımevi.

Lewis, Bernard. (2013). Modern Türkiye'nin Doğuşu. Boğaç Babür Turna(Çev.). Ankara:Arkadaş.

Shaffer, Brenda. (2008). Sınırlar ve Kardeşler. Ali Gara ve Vüsal Kerimov (Çev.). İstanbul:İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Mardin, Şerif. (2004). Türk Modernleşmesi (13. Baskı). İstanbul:İletişim.

Mardin, Şerif. (2007). Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (14. Baskı). İstanbul: İletişim.

Arslan, Hüsamettin. (2007). Epistemik Cemaat (2. Baskı). İstanbul: Paradigma .

Bayat, Ali Haydar. (1998). Hüseyinzade Ali Bey. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Devlet, Nadir. (1999). Rusya türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Smith D. Anthony. (1991). Nation İdentity. London: Penguin Book.

Georgeon, François. (2006). Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930). Ali Berktay (Çev.). İstanbul: YKY

Çağla, CENGİZ. (2002). Azerbaycan'da Milliyetçilik ve Politika. İstanbul: Bağlam.

Kemale, N. (2010). Azerbaycan'da Cumhuriyet Düzeninin Tarihsel ve Kültürel Arka Planı. Dr. Giyas Şükürov, dr. Vasif Gafarov (Ed.), Bağımsız Azerbaycan (1918-1920) (ss.1-11). İstanbul: IQ kültür Sanat Yayıncılık.

Pipes, Richard. (1964). The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917-1923.
Hroch, Miroslav. (2011). Avupa'da Milli Uyanış. Ayşe Özdemir (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Türk Konseyi Ülkelerine Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz: "Bilimsel Yayın Sayısı" ve "Ortak Bilimsel Yazarlık" Eksenli Bir Çalışma

Doç.Dr. Köksal Şahin

Yrd.Doç.Dr. Gökce Candan

Özet

Bu çalışmanın temel problematiği Türk Konseyi (Keneşi) ülkeleri arasındaki bilimsel işbirliği süreçleri hakkında fikir sahibi olabilmektir. Bu problematiğin arka planında yer alan başlıca dinamik dünyanın bilgi çağı olarak ifade edilen bir süreçten geçmekte oluşudur. Bu sürecin bilimsel işbirliğini Türk dünyasındaki ülke ve topluluklar açısından da jeopolitik bir zorunluluk haline getirdiği düşünülmektedir. Çalışma ile amaçlanan ise bilimsel işbirliği hususunda gelinen noktayı farklı bir pencereden; bibliyometrik bir analizle ve Türk Konseyi ülkeleri kapsamında ortaya koyabilmektir. Bu bağlamda Türk Konseyi'ne üye ülkelerin; akademik doküman sayıları, atıf sayıları, etki değerleri, yoğunlaştıkları bilimsel araştırma alanları, birbirleriyle ve dünyadaki diğer ülkelerle gerçekleştirdikleri ortak yazarlı bilimsel araştırma sayısı gibi hususlar başlıca araştırma konuları olarak belirlenmiş ve 2007-2017 aralığında istatistiksel analize tabi tutulmuştur. Türk dünyasının mevcut durumunun küreselleşme bağlamında bilimsel perspektiften betimlenmesi ve ayrıca ülkelere yönelik bilimsel araştırma istatistiklerine dayalı analizlerin varlığı çalışmaya disiplinler arası bir nitelik kazandırmaktadır. Çalışma neticesinde ulaşılan başlıca bulgu; Türkiye'nin Türk Konseyi içinde bilimsel üretimde lider ülke konumunda olduğu ve soğuk savaşın bitimiyle birlikte bölgesinde üstlendiği bilimsel işbirliği noktasındaki öncü rolünü sürdürdüğü hususudur. Dikkat çeken bir başka sonuç ise; Türkiye dışındaki konsey üyesi ülkelerin bilimsel doküman performansı açısından çok düşük düzeyde olmasıdır. Ayrıca Türk Konseyi'nin akademik ve bilimsel işbirliği projelerini başlattığı 2012 sonrası dönemde bilimsel doküman sayısı açısından bir artış olmasına rağmen gelinen noktanın özellikle kurumsallaşma noktasında henüz yeterli olmadığı şeklindeki bir başka sonuçtan da bahsetmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Türk Dünyası, Türk Konseyi, Bibliyometrik Analiz*

1.Giriş

İnsanlığın bilginin başlıca güç haline geldiği ve daha çok küreselleşme[1] olarak ifade edilen yeni bir döneme ulaştığı söylenebilir. Bu dönem iletişim ve ulaşım teknolojilerinde sağlanan gelişmelerin etkisiyle

[1] Zaman ve mekân küçülmesinin yanı sıra ülkeler arasında görülen bütünleşme, bağımlılık ve etkileşimin dünya tarihinde görülmemiş düzeye ulaşmış durumda olması bu kullanımı yaygınlaştırmıştır (Şahin, 2013: 331-335).

toplumlararası ilişkilerde ve yakınlaşmada daha önceki dönemlere oranla büyük bir artışın yaşandığı bir süreç görünümündedir. Özellikle teknoloji alanındaki gelişmeler ve liberalizmin yükselişi hemen her alanda sınır aşan ilişkilere ivme kazandırmıştır. İlk olarak ekonomi sahasında görülen bu ilişki artışının zamanla kültür, siyaset, hukuk ve en nihayetinde bilim ve teknoloji sahasına da yansıdığı görülmektedir. Günümüz şartlarında işbirliği alanları belirleme ve hedef ülkelerdeki bilimsel kuruluşlarla irtibata geçebilme hem önem kazanmış hem de kolaylaşmış durumdadır. Hâlihazırda gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde bilim adamı- öğrenci değişim programları ve uluslararası bilimsel projeler teşvik edilen faaliyetler arasındadır. Artık küreselleşmeye dair çalışmalarda uluslararasılaşmada gelinen noktadan bahsedilirken sadece ekonomik sermaye akışları veya üretim süreçlerindeki ortaklıklardan değil; ülkelerin bilimsel kaynakları paylaşma, bilimsel faaliyetler için ortak kurumlar oluşturma ve bilginin serbest dolaşımı hususunda yapılan stratejik ortaklıklardan (işbirliği projelerinden) da bahsedilmektedir.[2]

Ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki baş döndürücü gelişmelerin etkisiyle bireysel ve toplumsal hayatı şekillendiren çevresel şartlarda yaşanan değişimin adeta tüm taşları yerinden oynatacak nitelikte olduğunu da vurgulamak gerekir. Buradan hareketle günümüz küreselleşmesi tarihsel bir kırılma anı olarak ele alınmakta ve yaşanan bu değişim sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş şeklinde de değerlendirilebilmektedir. Nitekim insanlığın bir bilgi devrimi yaşadığı,[3] sanayi toplumunun yerini bilgi toplumunun almakta olduğu günümüzün popüler tespitleri arasındadır. Gündelik hayatı ve toplumsal yapılanmayı şekillendiren şartlarda yaşanan büyük dönüşümün esas olarak iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki ilerlemenin etkisiyle olması, bireysel ve toplumsal manada gücün kaynağı olarak ilk defa bilginin ön plana çıkması, bilgi üretimi ve paylaşımının giderek kolaylaşması bilgi devrimi yaklaşımının başlıca dayanaklarıdır (Giddens, 2008: 83-86).

Bilgi ve teknoloji alanındaki bu gelişmelerin başlıca jeopolitik sonucu olarak; oluşan yeni çevresel şartların; rekabet gücü sağlayabilme, kalkınmayı sürdürebilme, reel egemenlikte artış sağlama ve giderek küreselleşen sorunlarla etkili mücadele edebilme gibi açılardan ülkeleri bilimsel bilgi üretimi ve işbirliğine zorlaması gösterilebilir (Hagel and Brown, 2006: 5; Şahin, 2009: 25;). Bu noktada bilimsel işbirliğine her zamankinden daha çok ihtiyaç olduğuna işaret eden bir başka etmen olarak da; küreselleşmenin teknolojik gelişmelerin sağladığı kolaylıklar kadar; kaygı, belirsizlik, karmaşa, risk ve büyük sorunları da içeren bir süreç olarak akıp gitmekte oluşudur. Madalyonun bu yüzü günümüz toplumlarına "Risk Toplumu" yakıştırmasının yapılmasına yol açan bir durumdur. Küresel ve bölgesel sorunlardaki artış, gelişmelerin modernite esaslı toplumsal yapılanmadaki değişmeyi sürekli hızlandırması ve buna bağlı olarak geleceğin hiç olmadığı ölçüde güvensizlik ve belirsizlik içermesi gibi gelişmelere bakarak, kişilerin ve toplumların karşılaşabileceği tehditleri kontrol etmenin giderek güç hale geldiği bir dünyadan da bahsedilebilir.[4]

Türkiye Avrasya bölgesinde kendisine hem fırsat hem de sorunlar getiren özel jeopolitik konumuyla küreselleşmenin etkilerini fazlasıyla hisseden bir ülke konumundadır. Sahip olduğu bir takım özelliklerle dünyada doğu-batı sentezinin başarılı bir örneği olarak gösterilmekte, doğulu toplumların modernleşmesi konuşulurken model olarak akla gelen başlıca ülke olmaktadır. Geçmişte süper güç konumunda bulunan tek doğulu ve Müslüman ülke olması kendisini sıra dışı kılan bir başka özelliği olarak gösterilebilir (Kenedy, 1990: 34-36) Bu durumun sonucu olarak Türkiye önemli bir hinterlanda da sahiptir. Yine "Avrupa Konseyi" (EC), "Kuzey Atlantik Paktı" (NATO), "Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü" (OECD) ve "Avrupa Birliği" (AB) gibi batılı siyasi ve ekonomik kuruluşlarla yakın partnerlik içinde olan modern bir İslam ülkesi olması da Türkiye'yi farklı kılan bir başka jeopolitik özelliğidir. Tüm bunlara laikliği benimsemiş olması ve serbest

[2] Bu kapsamda görülen merkezi devlet kurumlarının aracılığı olmaksızın üniversite ve araştırma merkezlerinin işbirliğiylee uluslararası bilimsel çalışmalar yapılabilmesi de önemli bir değişikliktir. Bu durum küreselleşmenin karakteristik özelliklerinden biri olan; devletlerin aktörlüğüne dayalı uluslararası sistemin değişmesi özelliğiyle de uyum içindedir (Şahin, 2009: 25).

[3] Buradan hareketle ülkelerin reel egemenliğiyle bilim ve teknoloji kapasiteleri arasında bağlantı kurmak mümkündür. Artık uluslararası ilişkilerde etken devlet olmak için bilimsel bilgi üretimi daha da önemli bir faktör haline gelmiştir. Bilimsel üretim yapamayan ve bilgi paylaşımı konusunda zayıf kalan ülkelerin bu konularda iyi olanlara bağımlılığının artacağı bir süreçten bahsedilebilir (Agion ve Akçiğit : 2015: 4-5, Şahin, 2016).

[4] Sayıları artan ve kontrol edilmesi giderek zorlaşan bu gibi gelişmeleri küreselleşmenin yırtıcı yüzü olarak ifade etmek yaygındır. Gerçekten de ekolojiden ekonomiye, sağlıktan terörizme kadar birçok alanda hiçbir ülkenin tek başına üstesinden gelemeyeceği sorunlar kendini göstermektedir (Bozkurt, 2000). Bunlar da göz önüne alındığında bilim ve teknoloji sahasında uluslararası işbirliğinin ve bilgi üretimine yönelik yatırımların giderek artacağı şeklinde bir öngörüden de bahsetmek mümkündür.

piyasa ekonomisindeki önemli tecrübesi de eklendiğinde Türkiye'nin neden bir model ülke olarak dile getirildiği anlaşılabilir.[5] Soğuk savaş dönemini batı bloğunun siyasi ve ekonomik bir parçası olmaktan öte sağlam bir partneri olarak da geçiren Türkiye'nin (Fuller ve Lesser, 2000: 97; Oran, 1996, Logan, 2017,), 1990'ların başında ortaya çıkan köklü jeopolitik değişim neticesinde periferisi[6] için cazip bir model olarak ön plana çıktığı görülmektedir (Fuller ve Lesser, 2000). Türkiye 1990'larda uluslararası ilişki ve etkileşimin artmaya başladığı dönemde, eski Sovyet ülkeleri, Ortadoğu ve AB ile sınırdaş olarak kültürel ve ekonomik işbirliklerine zorlanan ve giderek reel egemenliğini arttıran (central state) ülke konumundadır[7] (Bağcı and Doğanlar, 2009: 100,101). Türkiye'nin yaşadığı bu süreci, bir ülkenin jeopolitik değişiklikler neticesinde kendi iradesi dışında bölgesel güç haline gelmesi şeklinde ifade etmek de mümkündür (Fuller ve Lesser, 2000).

Bu ortamda Türkiye'nin etkileşimde olduğu başlıca jeopolitik havza ise SSCB'den ayrılarak bağımsızlıklarına kavuşan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olmuştur. Türkiye ile dil, soy ve din bağı olan bu ülkeler SSCB'nin çöküşü ile oluşan belirsizlik sürecinde Türkiye'yi başlıca model ve köprü ülke olarak görmüş, dünyaya entegre olma doğrultusunda Türkiye ile yakın temas içine girmişlerdir. Bu noktada Orta Asya Türkleri için Türkiye'nin bir ilgi odağı olmasının sadece SSCB sonrası döneme mahsus bir gelişme olmadığı, on dokuzuncu yüzyıldan bu yana Türkiye'nin Türkistan hattının çekim merkezi olduğuna değinmek gerekir (Fuller ve Lesser, 2000: 86, 91). Esasen bu ilgi karşılıklıdır (Fuller ve Lesser, 2000: 91; Davutoğlu, 2001: 119) ve Türkiye yaklaşık bir asrı aşkın bir zamandır Türk dünyası dâhilinde cereyan eden gelişmelerin kamuoyunda yankı bulduğu, dikkatle takip edildiği bir ülke konumundadır[8]. Türkiye'de hâlihazırda da ülke dışında yaşayan soydaş ve akraba topluluklara ilgi oldukça yüksektir ve "Türk dünyası", Türk kamuoyu hatta siyasal hayatında önemli bir konu başlığı olmayı sürdürmektedir (Şahin, 2011a: 596; Fuller ve Lesser, 2000: 87, 88, 93).

1990'lı yılların başında Türkiye'nin dış politikası yeniden şekillenirken Orta Asya bölgesi Türk dış politikasının başlıca eksenlerinden biri olarak ön plana çıkmıştır (Oran, 1996: 365-367). Yine bölge 1991 yılında kurulan 49. hükümetten itibaren hükümet programlarının bir parçası olurken, Türk dünyasından sorumlu bir bakanlık da kabineye eklenmiştir. Türk dünyası ile ilgili kültürel ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yolunda 1992 yılında Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) adı ile bir yardımcı kuruluşun merkezi yönetim sistemine dâhil edildiği görülmektedir. Yine TÜRKPA (Uluslararası Türk Parlamenterler Birliği) ve TÜRKSOY (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı) gibi uluslararası örgütlerin oluşturulmasında da inisiyatifi alan ülke Türkiye olmuştur (Şahin, 2011a; Mert, 2015: 275). Ayrıca 1992 yılından itibaren Türkiye öncülüğünde başlatılan "Türkçe Konuşan Ülkeler Devlet başkanları Zirveleri"

---

[5] Kültürel yakınlık kadar sahip olduğu demokrasi tecrübesinin de Türkiye'ye çekicilik kattığına değinmek gerekir. Türkiye yaklaşık 150 yıllık parlamento geleneği ve 70 yıla yaklaşan çok partili siyasal hayat tecrübesiyle demokrasi çarklarını çevirebilen başlıca İslam ülkesi konumundadır (Şahin, 2011a: 201). Bu arada Türkiye'nin Orta Asya cumhuriyetleri için model ülke olarak ön plana çıkmasında, Batılı uluslararası toplumun diğer bölgesel güçler olan Rusya ve İran seçeneklerine karşı kendisini desteklemesinin de etkili olduğuna değinmek gerekir.

[6] Türkiye geniş periferisi olan ülkelerden biridir. Bu periferi Balkanlar, Ortadoğu, İdil (Volga) havzası ve Orta Asya'ya kadar uzanmaktadır. Bu periferi içinde Balkanlardan Batı Çin'e kadar uzanan etnik ve tarihsel bağların daha yoğun olduğu kuşak (Fuller ve Lesser, 2000: 90) ise "Türk Dünyası" olarak ifade edilmektedir. Biraz daha somutlaştırmak gerekirse Türk dünyası; Orta Avrupa'dan, başlayıp; Balkanlar'a, Karadeniz'in Kuzeyinden, Kafkasya'ya oradan da Orta Asya'ya kadar ulaşan büyük bir sahada ortak kültürel özellik ve tarihsel bağlara sahip olan toplulukları kapsayan bir kavramlaştırmadır (Şahin, 2016). Bu kapsamda başlıca coğrafyalar olarak; Bosna Hersek, Kosova, Arnavutluk, Makedonya, Bulgaristan, Romanya, Ukrayna, Gürcistan, Azerbaycan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan, Moğolistan ve Rusya Federasyonuna bağlı bazı özerk bölgelerden bahsetmek mümkündür.

[7]Türkiye'nin soğuk savaşın ardından jeopolitik belirsizliklerin en fazla yaşandığı bir coğrafyada bu şekilde merkezi bir konumda yer aldığına değinmek gerekir (Şahin, 2011b: 202; Logan, 2017). S. Huntington küreselleşme ilerledikçe Türkiye gibi merkezi (çekirdek) konumdaki devletlerin giderek etkinleşeceği görüşündedir (Huntington, 2006: 225). Türkiye'nin son çeyrek asırda Huntinton'un bu öngörüsüne paralel bir seyir yaşadığına da değinmek gerekir. Bölgesinde daha aktif olmaya, düzenleyici (kurucu) güç şeklinde hareket etmeye çalışan proaktif bir Türkiye görüntüsü özellikle iki binli yıllarda belirginleşmiştir (Gürevin, 2014).

[8] Küçük bir somutlaştırma yapmak gerekirse ilk Türk siyasi partisi olarak kabul edilen ve imparatorluk döneminin son yıllarında ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki Fırkası turanist çizgileri de olan bir partidir. İttihat ve Terakki'nin özellikle 1913'ten sonra Türkçülük ideoloji doğrultusunda politikaları mevcuttur (Ağaoğulları, 2013: 300-301). Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'te (1881-1938) genel olarak Orta Asya Türk tarihine, özel olarak da Azerbaycan'a ilgisi yüksek olan bir şahsiyettir (Şahin, 2011a).

günümüzde "Türk Konseyi Zirveleri" adı altında uluslararası bir örgüt olan "Türk Konseyi" kapsamında sürdürülmektedir.

Dünyada bilgi eksenli dönüşümün başladığı bir dönemde Türkiye hem batı ile hem de kendisinden beklentileri olan periferisi ile bilimsel işbirliğini de giderek yoğunlaştırmıştır. AB ile entegre olmuş 193 üniversitesi ile adeta bir çekim merkezi haline gelen[9] Türkiye'nin bilimsel işbirliği doğrultusunda bölgeye yönelik ciddi (kurumsal) adımlarını ise 2009 yılında bir uluslararası örgüt olan "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi"nin (Türk Konseyi - TDİK)[10] kurulmasıyla birlikte atmaya başladığı söylenebilir. Bu uluslararası kuruluşun temel amaçları arasında bilim, teknoloji ve eğitim alanlarında Türk Cumhuriyetleri arasındaki etkileşimi arttırmakta yer almaktadır. Yine Konseyce belirlenen işbirliği politikaları içerisinde eğitim ve bilim işbirliği alanlarının oluşturulması da bulunmaktadır (Mert, 2015: 278; TDİK, 2017). Bu kapsamda şu ana kadar üniversiteler arasındaki işbirliğini arttırma ve kurumsallaştırma doğrultusunda atılan adımların ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim 2012 yılında Türk Konseyi'ne bağlı olarak "Türk Üniversiteler Birliği" kurulmuştur. Bu birliğin yönergesinde ise öğrenci ve öğretim elemanı değişiminin arttırılması, Türk dünyası üzerine çalışan akademisyen ve öğrencilere özel burs temini, ortak proje ve araştırma programlarının yürütülmesi, Türk dünyasındaki akademik projeler hakkında bilgi havuzu ve paylaşımına öncelik verilmesi gibi hususlar dikkat çekmektedir (TÜB, 2017b). Yine Türk Konseyi yükseköğretimdeki bu amaçlara ulaşma kapsamında; "Avrupa Yüksek Öğretim Alanının" zeminini oluşturan Bologna Süreci şartlarıyla uyumlu "Orhun Süreci" adı verilen bir ortak yükseköğretim alanı oluşturma şeklinde yol haritası da belirlemiş durumdadır (TÜB, 2017c). Yine konsey çatısı altında ortak bilimsel çalışmalara finansal katkı sağlamak üzere 'Türk Bilimsel Araştırma Fonu" oluşturulmuş; Kazakistan'ın başkenti Astana'da Türk dünyası eksenli araştırmalar yapacak bilim adamlarını desteklemek amaçlı bir uluslararası bilim teşkilatı olarak da Türk Akademisi (TWESCO) hayata geçirilmiştir (TWESCO, 2017).

Türk Konseyi kapsamındaki bilimsel işbirliğini aktifleştirecek bu kurumsal hamlelere paralel olarak Türkiye'de yüksek öğretimden sorumlu kamu kuruluşu olan "Yüksek Öğretim Kurulu"nun da (YÖK) 2011 yılından itibaren Türk Cumhuriyetleriyle işbirliğini kurumsallaştıracak projelere yöneldiği görülmektedir. Esasen bu ülkelere 1992 yılından itibaren önemli sayıda öğrenci kontenjanı ayırmakta olan YÖK, 2013-2014 öğretim yılından itibaren de Türkiye'yi bilimsel alanda bir cazibe merkezi haline getirmek için bir uluslararası işbirliği programı olan "Mevlana Değişim Programı"nı hayata geçirmiştir. Bu program yükseköğrenim alanında AB'ye ait Erasmus Değişim Programı kapsamı haricindeki ülkelerden öğrenci ve öğretim elemanı değişimini öngörmektedir (YÖK, 2017: 1-3) Bölge ülkelerinin 1992 yılından bu yana Türk üniversiteleri ile kurduğu yakın ilişkiler dikkate alındığında Mevlana Değişim Programı'nın bölgeye yönelik bilimsel işbirliğini ivme kazandıracak nitelikte bir proje olduğu söylenebilir.[11] Son olarak Türkiye'deki Türk Dünyasına yönelik bilimsel işbirliğini arttırmaya yönelik kurumsal hareketliliğin bir başka göstergesi olarak da üniversitelerin bünyesinde kurulan çok sayıdaki Türk Dünyası Araştırma ve Uygulama Merkezinden de bahsedilebilir.

Buraya kadar anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere bu çalışmanın temel problematiği Türkiye ile Orta Asya Türk cumhuriyetleri arasındaki bilimsel işbirliğinin geldiği nokta hakkında fikir sahibi olabilmektir. Bu hususta bir bilimsel boşluk olduğuna da değinmek gerekir. Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilere yönelik olarak bu güne kadar; güvenlik, kültürel ve ekonomik işbirliği, uluslararası ilişkiler, enerji politikaları gibi birçok alanda akademik çalışma üretilmesine karşılık bilimsel işbirliğinde

[9]Yüksek öğretim Kurulu'nun (YÖK) verilerine göre; Türkiye'ye periferisindeki ülkelerden gelen yabancı uyruklu öğrenci sayısı her yıl yükselmektedir. YÖK istatistiklerine göre uluslararası öğrenci sayısında son 10 yıl içinde 17 katlık bir artış söz konusudur. Mevlana programının başladığı 2013-2014 yılı baz alındığında ise (son dört yıl) % 11,75 düzeyinde bir artış söz konusudur. 2016-2017 öğretim yılı itibariyle Türkiye'deki 98.802 yabancı uyruklu öğrencinin yaklaşık üçte birini (30.693) ise Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinden gelen öğrenciler oluşturmaktadır. Ayrıca Türkiye'deki 3.550 yabancı uyruklu öğretim üyesinin de 363 tanesi Türk cumhuriyetleri ve topluluklarına mensuptur (YÖK; 2017).

[10] Merkezi İstanbul'da bulunan Türk Konseyi; Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından 3 Ekim 2009 tarihinde kurulan bir uluslararası işbirliği örgütüdür. Bu örgüt tarafından 2012 yılında "Türk Üniversiteler Birliği" de kurulmuştur. Bu birlik bir yandan Mevlana Değişim Programını bir yandan da Bologna Sürecini benimsemekte ve ortak bilimsel süreçleri şekillendirmeye çalışmaktadır (Mert, 2015; 279; TÜB, 2017a).

[11] Mevlana programının ilk senesine ait istatistikler dahi bu tespiti doğrular niteliktedir. 2013-2014 öğretim yılında bu programı kapsamında Türkiye'ye 594 öğrenci gelirken, Türkiye'den giden öğrenci sayısı ise 402 olmuştur. Aynı sene Mevlana programıyla Türkiye'ye gelen öğretim elemanı 309; giden ise 622 adettir (YÖK, (?): 13-16).

gelinen noktayı problematik edinen çalışmalar son derece azdır. Yine böyle bir çalışma ile ulaşılacak sonuçların, küreselleşme ile oluşan bilgi üretimine dayalı yeni çevresel şartlar bağlamında bölge ülkeleri açısından birer gösterge olacağı da düşünülmektedir. Çalışma Türk Konseyine üye ülkelerle ve Konsey ülkelerinin 2007-2017 yılları arasındaki bilimsel yayın performanslarıyla sınırlandırılmıştır. Bunun sebebi bilimsel alanda kurumsal ilişki ve politikaların ilk kez ciddi bir şekilde bu kuruluş çatısı altında hayata geçirilmeye başlanmış olmasıdır.

Bahsedilen problematik ve arka plandan hareketle çalışmanın başlıca araştırma soruları ise; "Türk Konseyi ülkelerinin akademik yayın sayısı açısından nasıl bir seyir izledikleri?", "Yapılan ortak bilimsel yayınların hangi alanlarda yoğunlaştığı?", "Atıfların dağılımı ve etki durumunun ne şekilde olduğu?" "Türk konseyi ülkelerinin ortak yayın konusunda başlıca bilimsel partnerlerinin hangi ülkeler olduğu?" ve "Bu ülkeler arasında bilimsel yayın ortaklığı ve işbirliği zemini açısından gelinen noktanın ne durumda olduğu?" gibi hususlar olmuştur.

2.Bibliyometrik Analiz

2.1. Veri ve Metodoloji

Türk Konseyi üyesi ülkelerin 2007-2017 yıl aralığındaki bilimsel araştırma performanslarına ait veriler, dünya çapında yapılan araştırmaların analizinde kullanılan en güvenilir ve kapsamlı araştırma platformu olan Clarivate Analytics - Web of Science veri tabanlarından elde edilmiştir. Bu veri tabanları: Web of Science TM Core Collection (1975-present)(included Science Citation Index Expanded (1980-present), Social Sciences Citation Index (1980-present), Arts & Humanities Citation Index (1975-present), Conference Proceedings Citation Index- Science (1990-present), Conference Proceedings Citation Index- Social Science & Humanities (1990-present), Emerging Sources Citation Index (2015-present)), KCI- Korean Journal Database (1980-present), Russian Science Citation Index (2005-present), Sci ELO Citation Index (1997-present) olmak üzere 4 ayrı veri tabanından oluşmaktadır (Clarivate Analytics, 2017).

Çalışmada Türk Konseyine üye olan ülkelerin bibliyometrik göstergesi olarak şu veriler ele alınmıştır.

- ülkelerin akademik doküman sayıları ve başlıca araştırma alanları
- ülkelerin atıf sayıları ve etki değerleri (atıf/ yayın sayısı)
- ülkelerin ortak yazarlı çalışma sayıları ve araştırma alanları

Veriler 15 Haziran 2017 tarihinde konseye üye olan 4 ülke için sağlanmıştır. Ancak bu tarih itibariyle Web of Science veri tabanı 2017 yılı verileri güncellenmeye devam etmektedir.

Çalışmaya konu olan akademik doküman tipi olarak tüm doküman tipleri seçilmiş ve sorgu gerçekleştirilmiştir. Bu doküman tipleri ise; Makaleler, Yayınlanmış Materyal Özeti, Sanat Sergisi İncelemesi, Bibliyografya, Biyografik-Madde, Kitap, Makale Özeti, Bildiri, Bildiri Özeti, Toplantı Özeti, Müzik Performansı İncelemesi, Müzik Puanı, Müzik Puanı İncelemesi, Haber Öyküsü, Not, Şiir, Bildiri Kitabı, Kayıt Gözden Geçirme, Yeniden Baskı, Senaryo, Yazılım İnceleme, TV İnceleme, Radyo İnceleme, Video, Tiyatro İnceleme, Dans Performans İncelemesi, Veri ve Veritabanı İncelemesi, Tartışma, Editöryal Materyal, Alıntı, Kronoloji, Dans Performans İncelemesi dokümanlarından oluşmaktadır (Clarivate Analytics, 2017).

2.2.Analiz

Öncelikle konseye üye ülkelere ait Web of Science veri tabanlarında taranan doküman sayıları ele alınmıştır. Tablo 1'de konseye üye ülkelerin 2007-2017 yılları arasında doküman sayıları verilmiştir. Doküman sayısı sıralaması olarak başı Türkiye çekmekte ve ardından sırasıyla Kazakistan, Azerbaycan ve Kırgızistan gelmektedir.

Ülkeler	WoS Dokümanları Sayısı
Türkiye	355718
Azerbaycan	7290
Kazakistan	10223
Kırgızistan	1352

Tablo 1 : Ülkelerin Web of Science Dokümanları Sayısı (2007-2017)

Bu ülkelere ait tüm dokümanlar sayısal olarak ele alınıp bir orantılamaya gidildiğinde; Türkiye'nin bilimsel aktivite olarak %94,96'lık bir pay ile başlıca ülke konumunda olduğu görülmektedir.

Bibliyometrik analizlerde doküman sayısı kadar atıf sayısı da önemli bir göstergedir. Bu sebeple 2007-2017 yılları arasında konseye üye ülkelerde yazılan makalelerin (diğer doküman tipleri dahil değildir) sayısı, bunların aldığı toplam atıf sayıları, atıf/ makale sayısı oranı (etki ortalaması) ve alınan atıflara göre dünya sıralaması Tablo 2'de olduğu gibidir. Dünya sıralaması 151 ülke arasında yapılmıştır ve bu sıralamada Türkiye 28. Azerbaycan 98. Kazakistan 112. ve Kırgızistan ise 145. sırada yer almaktadır (Clarivate Analytics, Incites, 2017).

Ülke	2007-2017 WoS Doküman sayısı	Atıf Saysı	Atıf/Doküman Sayısı	Dünya Sıralaması
Türkiye	244958	1603844	6,55	28
Azerbaycan	4405	31420	7,13	98
Kazakistan	4779	20494	4,29	112
Kırgızistan	794	6267	7,89	145

Tablo 2: Ülkelere göre Web of Science'ta taranan Makale, Atıf Sayıları, Oranları ve Dünya Sıralaması (Clarivate Analytics, Incites, 2017)

Konseye üye ülkelerin beraber yaptıkları çalışmaları analiz etmek amacıyla ikili sorgular gerçekleştirilmiş ve neticede Tablo 3'te yer alan ortak yazarlı doküman sayıları elde edilmiştir. Buna göre Türkiye ile Azerbaycan arasındaki bilimsel faaliyetler diğer ülkeler arasına kıyasla en yüksek seviyededir. Türkiye için ortak yazarlı döküman sıralamasında Azerbaycan'ı takip eden ülkeler sırasıyla Kazakistan ve Kırgızistan'dır. Yine daha önce ifade edildiği üzere Azerbaycan en çok ortak yazarlı dokümanı Türkiye ile gerçekleştirmiştir ve bunu sırasıyla Kazakistan ve Kırgızistan takip etmektedir. Kazakistan ise en çok ortak yazarlı dokümanı Türkiye ile gerçekleştirmiştir ve bunu sırasıyla Kırgızistan ve Azerbaycan takip etmektedir. Son olarak Kırgızistan' a bakıldığında ise Kırgızistan en çok ortak yazarlı dokümanı Türkiye ile gerçekleştirmiştir ve bunu sırasıyla Kazakistan ve Azerbaycan takip etmektedir.

Ülkeler	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan
Türkiye	*	1657	240	170
Azerbaycan	1657	*	45	11
Kazakistan	240	45	*	96
Kırgızistan	170	11	96	*

Tablo 3: Ortak yazarlı Web of Science doküman sayıları (2007-2017)

Tablo 4, 5 ,6 ve 7 de konseye üye ülkelerin 2007-2017 yılları arasında ortak doküman yayınlanması konusunda en çok işbirliği yaptığı ilk 15 ülke verilmiştir. Bu dört tablo özetlenecek olursa şu sonucu çıkartmak mümkündür: Türkiye daha çok Amerika ve Avrupa ülkeleri ile bilimsel işbirliği içerisindeyken Azerbaycan en çok Türkiye ve Rusya ile yakınlaşmıştır. Kazakistan Rusya ve Amerika ile daha fazla işbirliği içinde görülmekte Kırgızistan ise sırasıyla; yine Rusya, Amerika ve bunun yanında Türkiye ile işbirliği içinde bulunmaktadır.

Ülke	Türkiye ile Ortak WoS Doküman Sayısı	Yüzde
Türkiye	355127	99.828
ABD	24840	6.983
Almanya	10084	2.835
İngiltere	8529	2.398
İtalya	7799	2.192
Fransa	6906	1.941
İspanya	5833	1.64
Hollanda	4781	1.344
Çin	4234	1.19
Kanada	4164	1.171
İsviçre	4039	1.135
Yunanistan	3671	1.032
Polonya	3496	0.983
Rusya	3290	0.925
Japonya	3201	0.9

Tablo 4: Türkiye ile ortak yazarlık

Ülke	Azerbaycan ile Ortak WoS Doküman Sayısı	Yüzde
Azerbaycan	6109	83.8
Türkiye	1682	23.073
Rusya	1043	14.307
Abd	913	12.524
İran	883	12.112
Almanya	837	11.481
İngiltere	717	9.835
İtalya	714	9.794
Fransa	706	9.684
Japonya	700	9.602
Portekiz	688	9.438
Kanada	682	9.355
Belarus	673	9.232
Çin	667	9.15
İspanya	665	9.122

Tablo 5: Azerbaycan ile ortak yazarlık

Ülke	Kazakistan ile ortak WoS Doküman Sayısı	Yüzde
Kazakistan	9510	93.026
Rusya	1603	15.68
ABD	949	9.283
Almanya	539	5.272
İngiltere	457	4.47
Ukrayna	349	3.414
Polonya	343	3.355
İtalya	323	3.16
Japonya	300	2.935
Çin	281	2.749
Türkiye	239	2.338
Fransa	229	2.24
İspanya	225	2.201
Kanada	213	2.084
Yunanistan	177	1.731

Ülke	Kırgızistan ile ortak WoS Doküman Sayısı	Yüzde
Kırgızistan	1237	91.494
Rusya	246	18.195
ABD	169	12.5
Türkiye	166	12.278
Almanya	166	12.278
Kazakistan	96	7.101
İngiltere	90	6.657
İsviçre	83	6.139
Çin	63	4.66
Fransa	59	4.364
Japonya	54	3.994
İtalya	49	3.624
Pakistan	41	3.033
Kanada	39	2.885
İsveç	35	2.589

Tablo 6: Kazakistan ile ortak yazarlık

Tablo7: Kırgızistan ile ortak yazarlık

Tablo 8, 9,10 ve 11'de konseye üye ülkelerin en çok doküman yayınladığı başlıca araştırma alanları görülmektedir. Buna göre; Türkiye'de "Mühendislik", Azerbaycan ve Kazakistan'da "Fizik", Kırgızistan'da ise "Çevre Bilimi" ve "Ekoloji" alanında yapılan çalışmalar başı çekmektedir.

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Mühendislik	69395	19.507
Biyokimya ve Moleküler Biyoloji	50206	14.113
Matematik	47382	13.319
İlaç ve Eczacılık	43526	12.235
Kimya	40472	11.377

Tablo 8: Türkiye'de en çok çalışılan araştırma alanları

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Fizik	2349	32.222
Mühendislik	1880	25.789
Kimya	1590	21.811
Matematik	1418	19.451
Malzeme Bilimi	1277	17.517

Tablo 9: Azerbaycan'da en çok çalışılan araştırma alanları

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Fizik	2289	22.391
Mühendislik	1859	18.184
Kimya	1662	16.257
Matematik	1506	14.731
Malzeme Bilimi	1066	10.427

Tablo 10: Kazakistan'da en çok çalışılan araştırma alanları

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Çevre Bilimi ve Ekoloji	205	15.163
Jeoloji	185	13.683
Fizik	166	12.278
Bilim Teknoloji	151	11.169
Kimya	146	10.799

Tablo 11: Kırgızistan'da en çok çalışılan araştırma alanları

Konseye üye ülkelerin ortak yaptıkları bilimsel çalışmalarda başlıca araştırma konularını incelemek amacıyla ikili sorgular gerçekleştirilmiş ve bunun neticesinde en çok çalışılan 5 araştırma alanı Tablo 12, 13, 14, 15, 16 ve 17'de gösterilmiştir. Buna göre Türkiye – Azerbaycan ve Türkiye-Kazakistan ortaklıklı

yayınlarda temel bilimler, Türkiye-Kırgızistan ortaklıklı yayınlarda ise temel bilimler yanı sıra veterinerlik, mühendislik ve zooloji en çok çalışılan alanlar arasındadır.

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Fizik	1081	64.078
Matematik	459	27.208
Mühendislik	352	20.865
Kimya	339	20.095
Astronomi ve Astrofizik	305	18.079

Tablo 12: Türkiye- Azerbaycan ortak yazarlı dokümanlarda en çok çalışılan araştırma alanları

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Matematik	50	20.243
Mühendislik	49	19.838
Kimya	46	18.623
Çevre Bilimi ve Ekoloji	42	17.004
Fizik	40	16.194

Tablo 13: Türkiye- Kazakistan ortak yazarlı dokümanlarda en çok çalışılan araştırma alanları

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Kimya	48	27.429
Bilim Teknoloji	37	21.143
Veterinerlik	28	16
Mühendislik	28	16
Zooloji	25	14.286

Tablo 14: Türkiye- Kırgızistan ortak yazarlı dokümanlarda en çok çalışılan araştırma alanları

Azerbaycan ile Kazakistan ve Azerbaycan ile Kırgızistan arasında yapılan ortak çalışmaların başında "tıbbi bilimlerin" geldiği görülmektedir.

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Kardiyovasküler Sistemler ve Kardiyoloji	14	29.787
Çevre Bilimi ve Ekoloji	8	17.021
Bilim Teknoloji	7	14.894
Solunum Sistemi	7	14.894
Fizik	7	14.894

Tablo 15: Azerbaycan- Kazakistan ortak yazarlı dokümanlarda en çok çalışılan araştırma alanları

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Çevre Bilimi ve Ekoloji	6	50
Bulaşıcı Hastalıklar	4	33.333
Sağlık Hizmetleri	3	25
Kardiyovasküler Sistemler ve Kardiyoloji	3	25
Su Kaynakları	2	16.667

Tablo 16: Azerbaycan- Kırgızistan ortak yazarlı dokümanlarda en çok çalışılan araştırma alanları

Kazakistan ve Kırgızistan arasında ise Fizik ve Astrobilimsel faaliyetler hakkındaki ortaklık en başta görülmektedir.

Araştırma Alanı	WoS Doküman Sayısı	Yüzde %
Fizik	40	38.835
Astronomi ve Astrofizik	26	25.243
Mekanik	20	19.417
Matematik	19	18.447
Çevre Bilimi ve Ekoloji	15	14.563

Tablo 17: Kazakistan- Kırgızistan ortak yazarlı dokümanlarda en çok çalışılan araştırma alanları

3. Sonuç ve Öneriler

Öncelikle, Türkiye'nin bilgi (entelektüel sermaye) eksenli bir küresel dönüşümün farkında olan bir ülke profili çizdiğini belirtmek gerekir. Bir yandan batı ile yakın bilimsel ilişkilerini sürdürürken diğer yandan da başlıca periferisi olan Türk Dünyası kapsamında da bilimsel işbirliği (paydaşlık) doğrultusunda hamleler yapıyor olması ulaşılan bu sonucun başlıca göstergeleridir. Türkiye'nin 1990'lardan itibaren Orta Asya ile kurduğu ilişkilere ısrarla bilimsel işbirliğini de eklemeye çalışması küreselleşmeyle oluşan yeni yapısal şartlarla uyumlu bir politika olarak nitelenebilir. Yine bu durum Türkiye'nin küreselleşmeyi algılayabilen bir bölgesel güç olduğu şeklindeki yoruma da imkân tanımaktadır.

Türkiye ile Türk Dünyası arasında yaklaşık çeyrek asırı bulan bilimsel işbirliği sürecindeki başlıca eksiklikler olarak ise; bir ana stratejinin hala belirlenememiş olması ve bunun bir sonucu olarak da kurumsallaşmanın zayıf kalışından bahsedilebilir (Şahin, 2016: 334-335; Mert, 2015: 276). Tüm akademik birimleri kapsayan ortak bilimsel ağ (network) kurma noktasındaki eksiklik ise kurumsal zayıflık kapsamında vurgulanması gereken bir husustur. Kurumlar aracılığıyla makro politikaların uygulanması açısından "Türk Konseyi"nin kurulmasının oldukça ümit vaat edici bir aşama olduğunu belirtmek gerekir. Ortak bilim politikası ve stratejiler noktasında bilimsel üretimi ölçen ve istatistiki çıktılar sağlayan bilimetri ve bibliyometri gibi çalışmalara ağırlık verilmesi de bir öneri olarak gündeme taşınabilir. Bu tarz veriler bilimsel işbirliği için yol haritası hazırlanırken büyük katkı sağlamaktadır (Folkers, 2013; Zhou vd.,2017).

Ulaşılan bir diğer sonuç olarak da; Türkiye'nin, Türk Konseyi'nde başlıca bilimsel partner olduğu ve soğuk savaşın bitimiyle birlikte bu alanda üstlendiği öncü rolü sürdürdüğü hususudur. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın en çok ortak yazarlı dokümanı Türkiye ile gerçekleştirmiş olması bu noktada somutlaştırıcı bir bulgudur. Bu arada Türkiye'nin gerek bilimsel doküman gerekse atıf sayısında diğer üç ülkeye göre dünya sıralamasında oldukça ön sıralarda olduğunu da vurgulamak gerekir. Analizler soğuk savaş sonrası başlayan işbirliğinin süreklilik kazandığına da işaret etmektedir.

2007-2017 döneminde Türk Konseyi ülkeleri arasında; bilimsel yayın ortaklığının en yüksek seviyede olduğu ülkelerin Türkiye ve Azerbaycan oluşu da çalışma ile ulaşılan bir başka tespittir. Bu tespitin arka planında iki ülkenin coğrafi-kültürel yakınlığının yanı sıra komşu ülke oluşlarının etkisinden de bahsedilebilir. Bu durum gerek üniversiteler gerekse bireysel olarak akademisyenler arasında iletişimi kolaylaştıran bir faktördür.

Ulaşılan bir başka sonuçta konsey üyesi ülkeler arasındaki işbirliğinin temel bilimler alanında gelişmiş oluşudur. Ortak yayınların ekseriyeti temel bilimler sahasındadır. Buradan hareketle genel bir sonuç olarak sosyal bilimler alanındaki işbirliğinin henüz yetersiz oluşundan bahsedilebilir. Konseye üye ülkelerin en çok doküman yayınladığı başlıca araştırma alanları da temel bilimler alanındadır. Türkiye'de "mühendislik", Azerbaycan ve Kazakistan'da "fizik", Kırgızistan'da ise "çevre bilimi" ve "ekoloji" üzerinde en çok döküman üretilen alanlardır.

Konsey üyesi ülkelerin akademik işbirliği profilini dünya çapında somutlaştıran bulgular olarak ise; Türkiye'nin daha çok Amerika ve Avrupa ülkeleri ile bilimsel işbirliği içerisinde olması, Azerbaycan'ın başlıca bilimsel partnerinin Türkiye oluşu ve Kazakistan ile Kırgızistan'ın başlıca yayın partnerinin Rusya olmasından bahsedilebilir.

Son olarak dünya bilimsel yayın ve atıf sayısı sıralamalarından hareketle bir kaç sonuç üzerinde durulabilir. Buna göre; Türkiye dışındaki Konsey üyesi diğer ülkeler yayın ve atıf konusunda oldukça düşük bir performans sergilemektedir. Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın Türkiye'ye kıyasla olduğu kadar dünya ortalamasına göre de az sayıda yayın yaptıklarına değinmek gerekir. Mevcut jeopolitik şartlardan hareketle bu ülkelerin araştırma ve atıf konusunda üst sıralara tırmanmaları açısından; Türk Konseyi kapsamında atılan kurumsal adımların devamı, bu kapsamda akademik kurumlar arasında bir iletişim (network) sisteminin kurulması, Türkiye ve Avrupa Araştırma Alanı ile olan bilimsel işbirliğini geliştirmeleri kısa vadede atılabilecek adımlar olarak önerilebilir.

Kaynaklar

Ağaoğulları, M. Ali (2013). "Aşırı Milliyetçi Sağ", I, Schink ve E. Ahmet Tonak, (Ed), Geçiş Sürecinde Türkiye içinde (6. Baskı), ss. 287-322, İstanbul: Belge Yayınları

Aghion, Philippe and Akçiğit Ufuk (2015). "Innovation and growth: The schumpeterian perspective", http://www.coeure.eu/wp-content/uploads/Innovation-and-Growth.pdf, Erişim Tarihi: 07.06.2017

Bağcı, Hüseyin and Doğanlar Anlar Aslıhan (2009). "Changing geopolitics andTurkishforeignpolicy", ANNALES UniversitatisMariaeCurie –SklodowskaLublin- Polonia, Vol: XVI, 2. p.97-115. annales.umcs.lublin.pl/tt_p.php?rok=2009...K.., Erişim Tarihi: 04.06.2017.

Bozkurt, Veysel (2000). Küreselleşmenin İnsani Yüzü, İstanbul: Alfa Yayınları

Clarivate Analytics, Web of Science (2017a), http://apps.webofknowledge.com/select_databases.do?highlighted_tab=select_databases&product=UA&SID=3BHAhUg32pbFQidCPWs&last_prod=WOS&cacheurl=no Erişim Tarihi:: 15.06.2017

Clarivate Analytics, incites (2017 b), https://esi.incites.thomsonreuters.com/DocumentsAction.action Erişim Tarihi: 15.06.2017

Davutoğlu, Ahmet (2001). Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu, İstanbul: Küre Yayınları

Folkers, Tiemen (2013). "Bibliometrics", ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/258023097_Bibliometrics?enrichId=rgreq-1df41abb68cad53f982972f27ad8a9fe-XXX&enrichSource=Y292ZXJQYWdlOzI1ODAyMzA5NztBUzo5NzcyMzQ3MDU4MTc2MUAxNDAwMzEwNDk5MTIx&el=1_x_2&_esc=publicationCoverPdf, Erişim Tarihi: 16,11,2017

Fuller Graham E ve Lesser Ian (2000). Türkiye'nin Yeni Jeopolitik Konumu: Balkanlardan Batı Çin'e, İstanbul: Alfa Yayınları

Giddens, Anthony (2008). Sosyoloji, Çev: C. Güzel, İstanbul: Kırmızı Yayınları

Gürevin, Evşen (2014). 2000'li Yıllarda Türkiye ve Proaktif Dış Politika, Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. http://www2.ufuk.edu.tr/wp-content/uploads/2013/07/Evsen-GUREVIN.pdf, Erişim Tarihi: 14.11.2017.

Hagel John and J. Seely Brown (2006), "Globalization and Innovation" http://www.johnseelybrown.com/davos.pdf, Erişim Tarihi: 07.06.2017.

Huntington, Samuel (2006), Medeniyetler Çatışması ve Dünya Düzeninin Yeniden Kurulması, Çev: M. Turan ve C. Soydemir, İstanbul: Okuyan Us Yayınları

Kennedy, Paul (1990). Büyük Güçlerin Yükselişi ve Çöküşleri, Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları,

Logan, David (2017). "Turkey and the West: Whatever went wrong", Global Insight, British Academy Review, january, 36-38, Ankara.

Oran, Baskın (1996), "Türk Dış Politikası: Temel İlkeleri ve Soğuk Savaş Ertesindeki Durumu Üzerine Notlar , Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 51, Sayı 1, 353-370.

Mert, Osman (2015). "Türk Konseyi (Keneşi) Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Üniversiteler Birliği I. Genel Kurulu", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 53, 273-290.

Zhou, J., Zeng, A., Fan, Y, et al (2017), " Identifying important scholars via directed scientific collaboration networks ", https://doi.org/10.1007/s11192-017-2619-0, Erişim Tarihi: 16.12.2017

Şahin, Köksal (2009). Ulus Devlet, (2. Baskı), İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları

Şahin, Köksal (2011a). "AKP, CHP ve MHP'nin Tük Dünyası Yaklaşımları ", 9. Uluslararası Türk dünyası Sosyal Bilimler Kongresi Tebliğleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Bakü 16-17 Haziran, 595-604.

Şahin, Köksal (2011b). "Reel Egemenlik ve Türkiye", Türk Yurdu, Cilt 3, Sayı 291, 199-204.

Şahin, Köksal (2013). "Küreselleşme", H. Beşirli - İ. Çapçıoğlu (Ed.), Sosyolojiye Giriş içinde, 331-362, Ankara: Grafiker Yayınevi

Şahin, Köksal (2016). "Bilim, Jeopolitik ve Türk Dünyası", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi CIEP Özel Sayı (Uluslararası İktisadi ve İdari Perspektifler Kongresi: Yeni Bölgesel Vizyonlar, 28-30 Eylül Bakü), 1091-1100

TDİK (Türk Konseyi), (2017), "Genel Bilgi", http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim Tarihi: 26.05.2017

TÜB (Türk Üniversiteler Birliği), (2017a). "Amaçlar", http://www.turkunib.org/ Erişim Tarihi: 07.06.2017

TÜB (Türk Üniversiteler Birliği), (2017b). "Türk Üniversiteler Birliği ve Yükseköğretim Alanı Oluşturma Yönergesi", http://www.turkunib.org/static/images/directive.pdf, Erişim Tarihi: 07.06.2017

TÜB (Türk Üniversiteler Birliği), (2017c). "Orhun Değişim Programı", http://turkunib.org/orhun/ Erişim Tarihi: 06.06.2017

TWESCO, (International Turkic Akademy) (2017). "Tarihçe ve Vizyon", http://twesco.org/tr/about/, Erişim Tarihi: 05.06.2017.

YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu), (?). "Mevlana Değişim Programı" (Exchange Programme), http://www.yok.gov.tr/documents/757816/1684767/mevlana_kitapcik.pdf/410e03de-63e8-42e8-9684-ad0abb35fcb3, Erişim Tarihi: 09.06.2017.

YÖK ((Yüksek Öğretim Kurulu), (2017). https://istatistik.yok.gov.tr/ Erişim Tarihi: 05.06 2017

YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu), (2014). "Yüksek Öğretimde Kalite İçin", http://yok.gov.tr/documents/10279/2922270/yuksekogretimde+kalite_30.6.14_son.pdf, Erişim Tarihi: 09.06.2017.

YÖK (Yüksek Öğretim Kurulu), (2017). "Mevlana Değişim Programı", http://www.yok.gov.tr/documents/757816/1380059/Mevlana-Kitapcik-Yeni_08.06.2015_%C4%B0statistiksiz.pdf/13a2eeb0-efbd-4815-b755-56f3f8990d9e, Erişim Tarihi: 05.06.2017

http://www.turkkon.org/trTR/turk_kenesi_turk_universiteler_birligi_bologna_sureci_calistayi_ege_universitesi%E2%80%99nin_evsahipliginde_gerceklestirilmistir/3/54/79, Erişim Tarihi: 04.06.2017

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Ahmet Yorulmaz'ın Romanlarında Mübadele ve Sosyo-Kültürel Çatışmalar

Efnan Dervişoğlu

Tuncay Bilecen

Özet

TBMM Hükümetiyle Yunan Hükümeti arasında 30 Ocak 1923'te, Lozan'da imzalanan sözleşme gereğince Yunan topraklarında yaşayan Müslümanlarla Türk topraklarında yaşayan Hıristiyan Rumlar karşılıklı olarak zorunlu bir göçe tabi tutulmuş; din esaslı bu nüfus değişimi, iki ülkede de demografik ve sosyo-kültürel yapıda önemli değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Tarihsel ve toplumsal olayların bir tür tutanağı olan edebiyat bu konuya da duyarsız kalmamış; özellikle 90'lı yıllarla birlikte bütünüyle mübadeleyi ele alan birçok roman yazılmıştır. Ahmet Yorulmaz 1997-2010 yılları arasında yayımlanan dört romanıyla Türk edebiyatının bu konudaki birikimine katkısı olan yazarlardan biridir. 1932'de, mübadillerin yoğun olarak yerleştirildikleri Ayvalık'ta doğan ve yaşamını burada geçiren yazar, mübadillerin Girit'ten Ayvalık'a uzanan hikâyesini, mübadele öncesinde ve sonrasındaki yıllarda yaşananları tanıklıklardan da yararlanarak kurmaca yoluyla anlatmıştır. Yorulmaz'ın romanlarında mübadillerin Girit ve Ayvalık yaşantıları ve bu farklı iki coğrafyada yaşadıkları, sosyo-kültürel çatışmalar ve uyum sorunları canlı bir şekilde yansıtılır. Bu çalışmada, Yorulmaz'ın romanlarında mübadele olgusu, sözü edilen çatışmalar boyutuyla ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Ahmet Yorulmaz, Girit, Mübadil, Çatışma, Roman*

1. Giriş

Tarihsel ve toplumsal olayların edebiyata yansıdığı gerçeği Lozan Mübadelesi konusunda da etkisini gösterir. Türk toplumunda derin izler bırakan ve bugün de unutulmamış olan bu zorunlu göçün yol açtığı sorunlar edebiyat ürünlerine yansırken mübadele öncesinde ve sonrasında yaşananlar, sarsıcı boyutlarıyla ve insanı merkeze alan bir yaklaşımla ele alınmış; özellikle son yıllarda bu konuya eğilen birçok roman yayımlanmıştır. Feride Çiçekoğlu'nun *Suyun Öte Yanı* (1991), Kemal Yalçın'ın *Emanet Çeyiz / Mübadele İnsanları* (1998), Kemal Anadol'un *Büyük Ayrılık* (2003), Sabâ Altınsay'ın *Kritimu / Girit'im Benim* (2004), Yılmaz Gürbüz'ün *Mübadiller* (2008), Handan Gökçek'in *Ah Mana Mu* (2010) romanlarıyla Sefa Taşkın'ın *Pembe Sardunya* (2012), Yılmaz Karakoyunlu'nun *Mor Kaftanlı Selanik* (2012), Akın Üner'in *Çalı Harmanı* (2013) ve Belgin Karabulut'un *Mübadele Günlerinde Aşk* (2014) romanı bu yapıtlardan yalnızca birkaçıdır.

Türk edebiyatının Lozan Mübadelesi ve sonuçlarıyla ilgili birikimine katkısı olan yazarlardan biri de 1932'de Ayvalık'ta doğan ve 2014'te yaşamını yitiren Ahmet Yorulmaz'dır. Ortaokulu bitirdikten sonra

öğrenimini sürdürmeyen Yorulmaz, 33 yıl yönettiği Geylan Kitabevi ve Ayvalık üzerine yazdığı kitaplarla Ayvalık'ın simge değerlerinden biri olduğu gibi, Yunancadan yaptığı çevirileri, yayıncılık faaliyetleri ve romanları ile de tanınır. İlk romanı *Savaşın Çocukları / Girit'ten Sonra Ayvalık* (1997), ikinci romanı *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı* (1999) ve *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi* (2003) adlı romanı "ırmak roman" olarak değerlendirilebilecek bir yapıdadır. Yorulmaz'ın *Ulya / Ege'nin Kıyısında* (2010) adlı son romanı da Girit-Ayvalık hattında yaşananları anlatmakla birlikte diğerlerinden bağımsız bir kurgudadır.

Hasanaki'nin çocukluktan yetişkinliğe, Girit'ten Ayvalık'a uzanan yaşamının önemli olaylarını bulduğumuz *Savaşın Çocukları / Girit'ten Sonra Ayvalık*, Hasanaki'nin yaşadıklarına odaklanmakla birlikte Türk ve Yunan halklarının mübadele öncesindeki ilişkilerini ve gittikçe artan Yunan zulmünü yansıtması açısından dikkati çeken bir romandır. Bu romanın devamı niteliğindeki *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*'nda mübadeleden bir kesit sunan Yorulmaz, Girit ve Midilli'den gelen mübadillerin Ayvalık'taki yaşamlarına eğilir. Göçmenlerin ekonomik ve sosyal sorunları, uyum sürecinde yaşananlar, iskân - tefviz olaylarında gözlenen haksızlıklar, Hasanaki ile iş ve özel yaşamıyla olduğu kadar intihar edişiyle de farklı bir portre çizen Doktor Şekip merkezinde ele alınır. Üçlemenin son kitabı olan *Girit'ten Cunda'ya ya da Aşkın Anatomisi* romanında Hasanaki ile Marigo aşkı ve bu ilişkinin ayrıntıları yer alır. Hasanaki, ilk romanda Girit'te bıraktığı Marigo'dan bir oğlu olduğunu bu romanda öğrenir. İkinci Dünya Savaşı yılları içindeki Yunanistan ve Cunda'dan görüntüler sunan roman, Haralambos aracılığıyla din, kimlik, aidiyet konusuna yönelir. Ahmet Yorulmaz mübadeleyi konu edinmekle birlikte diğer romanlarından bağımsız bir nitelik taşıyan *Ulya*'da ise kocası Türk olduğu için Girit'ten Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan Ulya'nın yaşamından kesitler aktarır. Berber Hüseyin Usta'ya dek üç evlilik yapmış olan Ulya'nın serüveni, geri dönüşlerle romana yansırken göçmenlerin; bu arada Ulya'nın Ayvalık'taki yaşamı anlatılır.

Bu çalışmada, Ahmet Yorulmaz'ın romanlarında mübadele olgusu, mübadillerin göç öncesinde ve sonrasındaki yaşamları, terk ettikleri topraklarda ve yerleştikleri yerdeki çatışmaları irdelenecektir. Sosyo-kültürel çatışma, Yorulmaz'ın romanlarının temel izleklerinden biridir. Bu izlek; ayrımcılık, uyum sorunu, yerini yadırgama, dinsel çatışmalar, gündelik hayatı sürdürme biçimindeki farklılıklarla karşımıza çıkar.

2. Terk Edilen Topraklarda Yaşanan Çatışmalar

Bakewel'e göre (2010, s. 1705) klasik göç yazını "zorunlu" ve "gönüllü" göçü açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Nitekim yer değiştirme, göçün sebebine ve göçü oluşturan koşullara bakılmaksızın insanî güvenlik arayışı olarak ifade edilmektedir. Güvenlik ihtiyacı "çatışmaya" girmeme isteği şeklinde de tezahür edebilir. Bu da kişiyi daha güvenli alanlara doğru göç etmeye sevk eder. Yorulmaz'ın romanlarında göç etme isteği / eylemi ahali arasında vuku bulan huzursuzluklar, başka bölgelerden gelen iç çatışma haberleri, yerel halkla ya da çetelerle çatışmaya girme ve nihayet devlet kararı ve baskısıyla söz konusu olabilmektedir. İnsanî güvenlik arayışı A noktasından B noktasına gitmekle sona eren bir olgu değildir. Dolayısıyla göçmenler önce terk edecekleri topraklarda bir güvenli bölge arayışına girerler. Örneğin Yorulmaz'ın romanlarında bu toplanma bölgesi genellikle Hanya'dır. Ardından da yerleşilen topraklarda güvenli bölge arayışı başlamaktadır.

Girit'te yüzyıllardır iç içe yaşayan Rum ve Türklerin birbirine düşmesi ve Türklerin adayı terk etmek zorunda kalması, Yorulmaz'ın tüm romanlarında karşımıza çıkan ortak izlektir. İlk roman *Savaşın Çocukları*'nda Hasanaki'nin babası Ali Ağa adeta yaklaşan göçü sezmiştir. Nitekim kısa süre içerisinde zeytinliklerini yok pahasına elden çıkararak yollara düşerler: "Kendimi bildim bileli selamlaştığım, konuştuğum insanlar beni gördüklerinde susuyorlar, gittikçe selam vermez oluyorlar Hanım! İyi şeylerden söz etmiyorlar. Barut ve kan kokuyor söyledikleri!" (Yorulmaz, 2006a, s. 31)

Özellikle *Savaşın Çocukları* romanında Hasanaki'nin ailesinin üzerinden Girit'te yaşayan Türklerin karşı karşıya kaldıkları tehditler ve saldırılar dile getirilir:

Sokakta kimi Türklerin feslerini kapıp parçalıyorlar, Türklük ve Müslümanlık için en ağır küfür ve aşağılamalarda bulunuyorlar, eşek, kedi, köpek gibi hayvanlara da bizlerin isimleriyle sesleniyorlardı. Minarede ezan okuyan müezzine taş atmalar doğallaşmaya başlamıştı. Müslümanların kapıları şiddetle çalınarak, terör havası estiriliyordu. Kendi haksızlıklarını bizimkilere yüklemek, Türklerin zeytin tarlalarını, bahçelerini yağmalamak, ramazan ayında Müslüman'a zorla şarap içirmek ve istavroz çıkarttırmak gibi vicdansızlıklar hızla artıyordu. (Yorulmaz, 2006a, s. 92)

Fazla uzağa gidilemiyordu, çünkü Rumlar tenhada kıstırdığı Türk'ü, kafasını gövdesinden ayırarak öldürüyordu. Bu korkunç cinayetleri işleyenler, Rum çetelerinin başlarıydı ve bunlara 'kapetan' diyorlardı. Kapetan Frangiskos, Kapetan Kamaryanos, bu kuşatma yerinde duyduğum ünlü kanlı çetelerin başlarıydı. İnsan doğramak, onur duyulacak bir işmiş gibi! (Yorulmaz, 2006a, s. 48)

Yorulmaz, sadece Girit göçmenlerinin yaşadıklarını anlatmaz, ileride değineceğimiz gibi Midilli ve Selanik göçmenlerinin yaşadıklarına da yer verir romanlarında. Yazar bu kıyaslamaları yaparken Giritli göçmenlerin çok daha ağır bedeller ödediğini sürekli vurgular: "Girit'te de şehir içlerinde, köylerde, tarlalarda her Allah'ın günü Türk doğruyorlardı. Venizelos'un adamları, kitaplar dolduracak cinayetler işlemişlerdir! Midilli olayları ise, çok seyrek ve azdır!" (Yorulmaz, 2006b, s. 77-8)

Ulya'da Kuzey Yunanistan'dan Anadolu'ya göç etmek üzere yollara düşen Rumeli göçmenlerinin yollarda maruz kaldıkları saldırılarsa şu şekilde ifade edilmiştir:

Kuzey Yunanistan'dan, Drama'dan, Kavala'dan, Serez'den, Yanya'dan, Florina'dan gelenler de son Yunan çetelerinden ne büyük sıkıntılara düştüklerini, can ve mal güvenliklerinin kalmamış olduğunu anlata anlata bitiremiyorlardı: Hele o başıbozuk çeteler, hele onlar!.. Çiftlikleri, evleri basıyorlar, istediklerini zorla alıyorlar; alamadıkları yerleri ise ateşe veriyorlardı (Yorulmaz, 2010, s. 52-3).

Ahmet Yorulmaz göç edenlerin ruh halini, göçle oluşan görüntüleri canlı betimlemelerle yansıtır romanlarında. Göçün trajik yönünü gözler önüne seren bu betimlemelerle yazarın bütün romanlarında karşılaşırız. Örneğin Girit'ten Anadolu'ya gidecek olanların limandaki bekleyişleri -yaşadıkları çatışmalarla birlikte- *Ulya*'nın daha ilk sayfasında çıkar karşımıza:

Kimisi çetelerden, kimisi kentteki gözü kara bağnazlardan canını kurtarmak; kimisi anavatan denilen yeni yerde yaşamını sürdürebileceği bir olanak yakalamak için; kimisi, dinini değiştirmeye yönelse de -sırf yerinde kalsın diye- isteği reddedildiğinden; kimisi mademki büyüklerimiz böyle istediler, biz emir sayar gideriz inancıyla; büyük kesimi, hatta hemen hepsi vapura ilk kez binecek olmanın heyecanıyla; çoluk çocuk yüzlerce, yüzlerce insan sahile yığılmıştı… (Yorulmaz, 2010, s. 5).

Konu edindiğimiz romanların ortak özelliklerinden biri de Türklerle Rumların çatışmaları kadar iki halk arasındaki kültürel benzerliklere ve dayanışmaya da yer vermiş olmalarıdır. Sözgelimi *Ulya*'da da karşımıza çıkacak olan Rumlara mezar emanet edilmesi hususu, *Savaşın Çocukları* romanında da dikkati çeker. Göç yollarına düşen Hasanaki ve ailesini uğurlamaya gelenler arasında Rum komşuları da vardır:

Bir Cuma sabahı, gün ağarırken yola çıktık. Köyde kalmakta direnen Türklerden bir grup insanla, Rum komşularımız uğurlamaya geldiler bizi. Şişman Hilmi'yi annesi elinden tutuyordu. Erkekler babamla sarmaş dolaş oldular. Annemse sürekli ağlıyor, Mahmut Ağabeyimin mezarını, sıkı sıkıya Evangeliki Teyze'ye emanet ediyordu (Yorulmaz, 2006a, s. 38).

3. Göçmenlerin Yaşadığı Sosyo-Kültürel Çatışmalar

Göçmenlerin bulundukları ülkeye uyum sağlamalarında; yaş, eğitim, kültürel yatkınlık, dil yeterliliği gibi faktörlerin yanı sıra yerleşilen toplumun etnik yapısı, sosyo politik durumu, ulusal politikaları ve yaşanan ayrımcılık deneyimi de etkili olmaktadır (Hugo, 2014, s. 257; Alexander vd., 2007, s. 784).

Geldikleri yeri yadırgama, umduğunu bulamama, sürekli terk edilen topraklara özlem duyma, yerel halkla kültür çatışması yaşama, göçün ilk zamanlarında yoğun hissedilen duygulardır. Yeni dâhil oldukları sosyal çevreye ayak uydurmakta zorluk çeken göçmenler doğal olarak ilkin yerleşik halkla karşı karşıya gelmiştir. Bunda, karşılıklı önyargıların etkisi şüphesiz önemlidir. Yorulmaz'ın roman kişileri de çeşitli boyutlarda ve çeşitli şekillerde ayrımcılık ve sosyal dışlanma ile karşı karşıya kalırlar, dâhil oldukları yeni sosyo-kültürel çevreyi yadırgarlar.

3.1. Yarım Gâvurluk

Girit, coğrafî, kültürel ve tarihsel olarak diğer Osmanlı yerleşim yerlerinden ayrılmaktadır. 1521'de Rodos'u, 1571'de Kıbrıs'ı ele geçiren Osmanlıların Akdeniz'de egemenlik kurması için Girit'i de topraklarına katması gerekiyordu. Venedik yönetiminde olan Girit'e ilk seferler 1645'te başladı. Ada ancak 1669'un sonbaharında Osmanlı topraklarına katılabildi (Adıyeke & Adıyeke, 2007, s. 15). Girit'in coğrafî olarak Osmanlı başkentine uzak olması -nitekim romanlarda bu defalarca dile getirilmektedir- Rumların zaman içerisinde adadaki nüfuslarının artması, burada yaşayan Türklerin yüzyıllar içinde adada baskın hale gelen

Rum kültürünün etkisi altında kalmalarına yol açmıştır. Dolayısıyla Giritli göçmenler Anadolu'ya göç ettiklerinde pek çok kültürel çatışma yaşamışlardır. Yerli halkın nazarında Girit'ten gelip yerleşenler, Türk/Müslüman değildir. Bunun dildeki karşılığı ise "yarım gâvur"luktur: "Yakıştırılan bu yarım gâvurluğu, Yunan tohumluğunu şaka yollu olunca, yüzlerine; çekiştirmek istediklerinde ise arkadan yüksek sesle söyleyerek alaya aldılar. Yarım gâvurluktan sonra açık - saçık benzetmeler yapıldı" (Yorulmaz, 2010, s. 26-7).

Anayurt Anadolu'ya geldik. Bu kez buradakiler, ırktaşlarımız, dindaşlarımız, "Yarım gâvur!", "Gâvur tohumu!" diyorlar bize. Beslenmemiz bol sebzeli, dağdan bayırdan toplanan türlü otlarla olunca, bunu da hazmedemiyorlar, alay ediyorlar bizimle: "Eşeklerin hakkını yiyor bunlar," diyorlar. Horluyorlar, ilişkilerini sınırlı tutuyorlar. (Yorulmaz, 2006a, s. 21)

Yerel halk tarafından dışlanan, "yarım gâvur" olmakla itham edilen roman kişileri elbirliği etmişçesine kendilerinin Türk ve Müslüman olduklarını ispatlama çabası içerisine girerler. Yorulmaz'ın "Girit göçmenleri" Türk ve Müslümanlıklarını ispatladıkları ölçüde toplumda kabul görmektedir. Yazar, bir taraftan Giritlilerin farklı kültürel, sosyal çevreden geldiklerini vurgularken bir taraftan da Anadolu insanıyla öz olarak benzediklerini vurgulamak için çaba sarf eder; burada farklılıklara değil etnik ve dinsel birlikteliğe yapılan vurgu önemlidir:

Oysa ayrıldıkları o küçük yurtlarında, onca baskı, kuşatılma, dövülme, öldürülmelere karşın, Türklüklerinden ve dinsel inançlarından zerrece kaybetmemişlerdi. Başlarına gelen olaylardan sonra sığındıkları yine dinleri oluyordu. Anayurt dedikleri burada, bağıra basılacaklarına itelenmeleriydi ağırlarına giden, ağlatan (Yorulmaz, 2010, s. 29).

Yorulmaz, Girit göçmenlerinin Türkçeyi doğru dürüst konuşamamalarına, dinî uygulamalardaki farklılıklarına rağmen kimliklerini ve değerlerini kaybetmemelerini, esasında dinlerine olan bağlılıklarıyla açıklar:

En önemlisini eklemeyi unuttum: Din duygumuz. Biz Girit Türklerinin, tek tek ya da toplu biçimde işlenen cinayetlerden yılmamızı önleyen, bu din duygusu olmuştur. Köylerimizin kuşatılması, ırktaşlarımızın öldürülmesi, papazlarla ve okullarla yapılan Rumlaştırma girişimleri, temelde hep boşa çıkmıştır. Gerçi, yaslarımızda onlara bakarak karalar giydik; Rumcayı anadilimiz yerine koyduk, ama dinimizle Türklüğü hiçbir zaman unutmadık. O denli ki, Girit Türkü'ne, hem de Rumca olarak sorarlar: 'Türk müsün Mehmet?" Yanıtı hem Rumcadır, hem de hazindir: "Meryem adına yemin ederim ki Türk'üm." Bu iki şeye sarıldık hep. Siz dilediğiniz kadar, bir ulusu ulus yapan niteliklerin ilki dil birliğidir, deyin. Genel olarak elbette ki böyledir. Ama biz Giritliler, bu kuralın -olumlu anlamda- dışında kalmış bir topluluktuk. "Biz Türküz!" diyor da başka bir şey demiyorduk (Yorulmaz, 2006a, s. 15).

Yazar zaman zaman da Giritlilerin Türk / Müslüman olduklarını tarihten örnekler vererek ispatlamaya girişir. İskân memurlarının, yerel halkın Giritli göçmenlerin Türkçeyi doğru dürüst konuşamamalarını yadırgamaları ve onlara kızmaları hep boşunadır; çünkü Girit göçmenleri Türkçeyi konuşamasalar, Rumların birçok ritüelini tekrar ediyor olsalar da gerçekte Türk ve Müslüman'dırlar. Yorulmaz, bu vurguyu yaparken patriyarkal bir dil kullanarak ataerkilliği adeta bir delil olarak ortaya koyar:

Bu memurlardan bazıları Giritlilere, Türkçeyi tam bilmeyişleri nedeniyle kızdıklarından, onların tarihsel gelişim çizgisine ters, kasıtlı hikâyeler uyduruyorlardı. Örneğin onlara göre Giritliler, aslında Hıristiyan olup, sonradan Müslümanlaştırılmışlardı. Oysa Girit'in fethinden sonra orada bırakılan Osmanlı askeri, Kuzey Afrikalı Berberi Müslüman, Bizans kalıntısı Rum ve Venedik asıllı kadınlarla evlenerek, birleşerek çoğalmıştı. Bu durum, Anadolu ve Rumeli'den Osmanlı kadınları, aileleri Girit'e gönderilinceye dek devam etmişti. Hem Osmanlı Türkü ataerkildi. (...) Bu tarihsel gerçeğe göre Girit Türkü'ne Hıristiyanlık atfetmek, en hafif söylemiyle vicdansızlıktı. Üremede ve üretmede önemli olan tohumdu. Tohumu hangi tarlaya serperseniz serpin, doğa çıkacak olanı canlandırıp şekillendirme işlemlerini yaparken, tohumun içerdiklerine hayat verirdi. Yeni sürgünler; hep o tohumda saklı kişiliği, benzerliği yansıtırdı. Kısacası Girit'te kalıp evlenen askerin ataerkilliğini, nedense görmezden geliyorlardı (Yorulmaz, 2010, s. 29-30).

Soyda önemli olanın erkek tarafının kimliği olduğunu Osmanlı hanedanında da padişah eşlerinin Türk olmadıkları örneğine dayandıran Yorulmaz'ın roman kişilerine sıkça bunu söylettiği dikkati çeker:

Efendim, böyle saçmalıkları Girit Türküne yamamaya çalışmak ayıptır. Mesela Padişah II. Ahmet'in annesi, Girit muhasarası sırasında yakalanıp saraya gönderilen Giritli bir gayrimüslimdir, savaş ganimetidir. Saraya götürüldüğünde sülün örneği kusursuz güzelliği karşısında, Fatma Gülnûş Sultan adını yakıştırmışlar, zamanın padişahının koynuna vermişlerdir! II. Ahmet bu birleşmeden dünyaya gelmiştir. Bu hale göre II. Ahmet Hıristiyanlıktan mı gelme oluyor? Saçma efendim, saçma! (Yorulmaz, 2010, s. 30).

3.2. Dilsel Çatışmalar

Dil yeterliliği göçmenlerin sosyal entegrasyonunda anahtar rol oynar (Alexander, 2007, s. 786). Göçmenlerin bulundukları çevreye adapte olmalarında aynı dili konuşmak ya da dil yeterliliği son derece önemlidir. Çeşitli göçmen gruplarıyla yapılan araştırmalar dil bilmeyen göçmenlerin sosyal çevreye daha zor adapte olduklarını, daha fazla ayrımcılığa maruz kaldıklarını göstermektedir (Cohen, Chavez, 2015; Dedeoğlu, 2015, s. 162). Yeni yerleşim yeri, yeni barınma koşulları, yeni iş ve geçim biçimleri, yeni imkânlarla tanışan göçmenler aynı zamanda içine dâhil oldukları sosyal çevrede dil ve iletişim sorunlarıyla da karşı karşıya kalmaktadırlar (Kümbetoğlu, 2012, s. 61).

Girit'in yukarıda sözünü ettiğimiz tarihsel, coğrafî ve kültürel yapısı nedeniyle göçmenlerinin sınırlı sayıda Türkçe sözcükle anavatana geldikleri görülür; okuryazarlık oranı çok düşüktür. Hasanaki'nin Türkçeyi Yüzbaşı Kemalettin Bey'den, üstelik baba yerine koyduğu patronu Vladimiros'un yardımıyla, Yunan harfleriyle yazarak öğrenmesi, bunun en belirgin örneğidir. Yorulmaz tüm romanlarında Giritlilerin Türkçe bilmemeleri nedeniyle zorluklar yaşadıklarını belirtir: "… öyle ki, bir avuç kalburüstü Türk hariç, bu insanların çok büyük kesimi dillerini bile unutmuşlar: "Türküm, elhamdülillah Müslümanım!" biçimindeki kalıplaşmış cümlenin bile yarısını Türkçe yarısını Rumca söylüyorlardı. Halkın çoğunun Türkçe sözcük haznesi, yirmi-otuz sözcüktü" (Yorulmaz, 2003, s. 33).

Sosyal dışlanma, ayrımcılık deneyimi, dil yetersizliği çoğu zaman göçmenlerin içine kapanmalarına, benzerleriyle birlikte bir sosyal çevre oluşturmalarına neden olur. Böylece göçmenler yeni yerleştikleri yerde terk ettikleri yere benzer bir sosyo-kültürel çevre oluştururlar (Bilecen, 2016, s. 383).

Oradaki Hıristiyanın; *Turkos, Muhammetyanos, Musulmanos* diye küçümsediği Giritliler'le, buradakiler de, aynı ırktan, aynı dinden olanlar da alay ettiler… Bu dışlama, Giritli'nin içedönük yaşamını daha da pekiştirdi. Mahalle kahvesinde, Giritli Giritli'yle oturmaya özen gösterdi; sohbetini hemşehrisiyle yaptı; sorunlarını onunla halletmeye çalıştı. Anayurda geldikleri halde, böyle itilip kakılmaları yüzenden gurbette gibiydiler (Yorulmaz, 2006b, s. 30).

Girit göçmenlerinin baskın olarak Rumca konuştukları ancak Türkçe ve Arapçadan da bazı sözcükleri dillerine kattıkları romanlarda sürekli ifade edilir. Girit göçmenleri Anadolu'ya ayak basar basmaz ilk olarak iskân görevlileriyle temas ettiklerinden bu sorunu da ilkin onlarla yaşamışlardır:

Görevlilerin önüne sırayla gelen mübadiller, örneğin "Kahvecis Ali, Tu Reşit'i yos" diyerek işlerinin biteceğini sanıyorlardı. Memurlar bu kadarını anlıyorlardı anlamasına, "Reşit oğlu kahveci Ali"yi, bu söyleme biçimiyle anlıyorlardı, ama ötesi yoktu! Türkçeyi tam bilmeyişlerinin sıkıntısını çekiyorlardı. Bu nedenle, Mübadele Komisyonu'nun Tuzla'daki memurları, sinir içindeydiler (Yorulmaz, 2010, s. 11).

Yorulmaz'ın romanlarında dil konusunda dikkat çekici bir başka husus ise göçmenlerin zaman zaman Girit ağzıyla zaman zamansa tamamen İstanbul Türkçesi ile konuşturulmalarıdır.

3.3. Dinî Çatışmalar

Dinî kimlikleri, göçmenlerin yeni yerleştikleri yerlerdeki uyum süreçlerini son derece etkilemektedir. Farklı dinî aidiyetler uyum sürecini zorlaştırmakta, çatışmaları artırmakta ve göçmen gruplarının içine kapanmasına yol açmaktadır. Din, entegrasyonu doğrudan etkileyen bir faktördür (McAndrew & Voas, 2014). Yorulmaz'ın dört romanında da dinî çatışmalar sıkça karşımıza çıkar. Bu çatışmalar; Giritli göçmenlerin Müslüman olduklarını ispatlama çabası, Rumların bazı ritüellerini (cenaze merasimi gibi) tekrar etmeleri, din değiştirme, farklı dinlere sahip kişilerin evlilikleri ve sosyal ilişkileri ve bunlardan dolayı yaşadıkları zorluklar şeklinde özetlenebilir.

Yorulmaz'ın romanlarında din değiştirme hem Rum tarafında hem de Türk tarafında alışılagelmiş bir olgudur. Bu, iç çatışmalar karşısında güvenlik ihtiyacından gerçekleşebildiği gibi aşk ilişkisi nedeniyle taraflardan birisinin (genellikle kadın) dinini değiştirmesi şeklinde de tezahür edebilir; ayrıca toplumda

kabul görme ya da bazı muafiyetlerden yararlanmak için de din değiştirmelere rastlanır. Sözgelimi *Savaşın Çocukları*'nda Ferit Bey, Venizelos'un, "Türkler dışarı!", "Büyük Yunanistan!" diyerek başlattığı hareketin ardından "hem postu hem çifti çubuğu güvenliğe almak için, Fransız uyruğuna geçmiş"; (Yorulmaz, 2006a, s. 12) başındaki fesi de şapkayla değiştirmiştir.

Her iki toplum için de dışlanmayı beraberinde getiren din değiştirme olgusu, her zaman çözümleyici olmaz. Özellikle çatışmanın arttığı dönemlerde din değiştirmenin cezası ölümdür. Bu durumda güvenlik saikiyle din değiştirmek tersine güvencesizliği artırır.

Mübadele hazırlıkları sırasında böyle olaylar olmadı; önceki zamanlarda sevgisi uğruna az sayıda din değiştirenler çıktı ve öldürüldüler… Bu yola sapanlar, çoklukla köylerden çıkmışlardı. Fakat daha sonraları: "Molla İbrahim'in oğlu Bahri Bey Hıristiyan olmaya kalkmış! Deyyusa bak sen! Bereket versin Rumların despotu, din değiştirmek isteyenleri geri çeviriyormuş artık," diyenler çıkmaya başlamıştı. Yani laf söyleyenler, küfredenler oluyordu olmasına, işi öldürmeye vardıramıyorlardı, çünkü ne hikmetse Hıristiyanların kendileri o yolu kapamışlardı. Yani giderayak irtidad vakaları gerçekleşmiyordu (Yorulmaz, 2010, s. 6).

Sözünü ettiğimiz romanlarda farklı dinlere mensup kişilerin yaşadıkları aşklar ve buna bağlı olarak karşılaştıkları zorluklar, *Savaşın Çocukları*'ndan itibaren önemli bir izlek halinde karşımıza çıkar. Girit'teyken Marigo ile büyük bir aşk yaşayan Hasanaki, Hıristiyan sevgilisinin tüm ısrarlarına rağmen dinini değiştirmez, Girit'te kalmak yerine Anadolu'ya göç etmeyi tercih eder. Mübadeleden yirmi beş gün önce İzmir'e, ardından da Ayvalık'a -burayı Marigo önermiştir- geçen Hasanaki oğlundan habersiz yeni bir hayat kurar kendine. Evlenecek, çocukları olacaktır. Ölene kadar kendisine sadık kalacak olan Marigo, Hasanaki'den doğan oğlu Haralambos'un Ayvalık'a gitmesini, dinini değiştirmesi korkusuyla istemez: "Tanrı affetsin beni. Ya gider babasını sever de orada kalırsa!... Hele hele benim yapmadığımı yapar din değiştirip Müslüman olursa?... Düşündükçe aklımı oynatacak gibi oluyordum" (Yorulmaz, 2003, s. 145).

Haralambos, babasının yaşadığı Ayvalık'a yerleşme kararı alınca dinî çatışmalar baş gösterir. Babası daha ilk karşı karşıya gelişlerinde bu soruna dikkat çeker: "Ne ki, böyle bir kararın birkaç yanlı zorlukları olacaktır. Hıristiyansın ve geldin, Müslüman bir toplumda yaşamaya çalışacaksın… Sonra…" (Yorulmaz, 2003, s. 175).

Gönül ilişkilerinde de farklı dinsel inançlara mensup olmak Girit'te de, Ayvalık'ta da hep bir sorun olmaktadır. Haralambos'un sevgilisi Elfide bu sorunu daha ilişkilerinin başında hisseder: "Sonra bu Hıristiyan, bense Müslüman… Olacağı yok ya, olursa da ben zerrece umursamam kimseyi, ne ki, böyle bir şeyde de bu toplum alimallah tefe kor bizi! Boş ver koysun yahu!... Koyabilirse tabii…" (Yorulmaz, 2003, s. 229).

Ayvalık'ta yaşamayı düşünen Haralambos din değiştirmeye karar verir. Bu kararında, toplum tarafından kabul edilme dürtüsü ağır basmaktadır. Böylece Türk vatandaşlığına geçme başvurusundan da daha çabuk sonuç almayı beklemektedir.

İlk kitapta, esir düşen Osmanlı askeri olarak romana giren Kemalettin karakteri de ikinci kitap *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*'nda bir Rum kızıyla evlendiği için yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalır. Terk etmesinin sebebi çevredekilerin karısına "dönme" diyecek olmalarıdır. "O kadar olacak… Başka çare yok. Hem bir şey daha söyleyeyim mi sana, burada kalıp da, çok iyi bir insan olduğunu kanıtlamış karıma 'dönme' dedirtmem ben arkadaş. Huzursuzluk sokmam yuvama…" (Yorulmaz, 2006b, s. 152).

Yazarın son romanı *Ulya*'ya adını veren Ulya da toplum tarafından kabul görmek için dinini değiştirip Müslüman olmuş gibi davranır. Dördüncü evliliğini yaptığı Hüseyin'le birlikte Anadolu'ya geçebilmek amacıyla "Müslüman olan" Ulya bunu Türklere kanıtlamak için çok uğraşır; halkın Ulya'ya tepkisi ise farklılıklar taşır. Farklı iki romanda karşımıza çıkan Ulya ve Haralambos karakterlerinin din değiştirmesi manevî bir ihtiyaçtan ziyade toplumun kabulünü görme, mübadeleye dâhil olma, vatandaşlık kazanma gibi araçsal niyetler taşır.

Yorulmaz'ın romanlarında dinî aidiyet toplumda kabul görmek ve toplumsal değerlerle çelişmemek bakımından önemli bir rol oynar. Marigo, Hasanaki'ye babasının Müslüman/Türk (Hasanaki) olduğunu açıkladıktan sonra istediği dini seçebileceğini söyler. Bunu söylerken dahi dini kimlik adeta bir zaruriyet

olarak kendisini hissettirmekte, Müslümanlığı seçmesi durumunda yaşayacağı sıkıntılara ilişkin ipuçları ortaya konulmaktadır:

Sonunda ister gereklerini benim yerine getiremediğim Hıristiyanlıkta karar kıl, ister yüzünü görmediğin babanın dinini, Müslümanlığı seç… Karar senin olacak. Ne var ki Müslümanlıkta karar kılarsan, dar bir çevre olan Girit'te bunu açıklayamayacaksın! İçinde tutacaksın, gereklerini de yerine getirmek istersen, zorlanırsın… İlkin yakın çevrenden, sonra da toplumdan tepki görürsün, etrafın tenhalaşır, bir başına kalırsın" (Yorulmaz, 2003, s. 48).

3.4. Göçmenler Arasındaki Çatışmalar

Yorulmaz'ın romanlarında sadece Girit göçmenlerinin yaşadığı çatışmalar yer almaz, yanı sıra Ayvalık civarında iskân edilen Midilli ve Selanik göçmenlerinin de yaşamlarına yer verilir. Göçmenler, yaşadıkları sosyal çevre, sınıfsal konumları, birbirleriyle ve yerli halkla, bürokrasiyle ve siyasetle kurdukları ilişkiler içinde ele alınırlar. Bu da bize, farklı göçmen gruplarını, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik bakımlardan karşılaştırma imkânı verir. Göçmenlerin yoğun olarak yerleştirildikleri Ayvalık, Haralambos'a göre "bir kültür mozaği"dir. Hasanaki onaylar onu: "Evet, öyledir oğlum. Girit'ten Midilli'den, Kuzey Yunanistan'dan gelen mübadillerle, Anadolu'nun dört yanından gelip buraya yerleşenlerle kozmopolittir diyebiliriz. Yalnız servet ve gelir dağılımı fazla iç açıcı değil" (Yorulmaz, 2003, s. 179).

"Misafir misafiri sevmez" sözünü haklı çıkartırcasına Giritli göçmenler başta Midilli'den göç edenler tarafından ayrımcılığa maruz kalırlar; çünkü Midillili göçmenler Anadolu'nun yanı başında olmanın avantajını ziyadesiyle yaşamışlar, dil ve kültür olarak Anadolu'dan kopmamışlardır. Girit göçmenlerinin "yarım gâvur", "Yunan tohumu" diye yaftalanmasında, Türkçeyi çok az sözcükle konuşmaları başlıca neden olarak gösterilir. Giritliye, yine "Giritli" anlamında Rumca "Kritikos" diyenlerin çokluğundan söz edilirken Giritlilerin resmî işlerde de aşağılandığı belirtilir:

Türkçesi olmayan, ancak sayılı sözcükle konuşabilen kimi Giritli mübadil ise, bazı görevlilerce horlanıyor, aşağılanıyor, hatta kovalanıyordu. Bu tür davranışlar, Giritlinin Türklük-İslamlık gururunu ağır biçimde yaralıyordu. Devlet dairesinden evine gözleri yaşlı dönenler eksik olmuyordu. Bu hakaretler karşısında başlarını birbirlerinin omzuna dayayarak ağlaşan yaşlı-başlı erkekler-kadınlar vardı (Yorulmaz, 2010, s. 28-29).

Ahmet Yorulmaz, Midilli'nin coğrafî ve kültürel avantajlarını sürekli vurgularken Midillili göçmenlerin de iskân edildikten sonra ayrıcalıklı muamele gördüklerini belirtir:

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'a bir kurşun atımı mesafede olan Midilli Adası'ndaki Türkler'in durumu ise, bir hayli farklıydı. Dört yüz elli yıl Osmanlı egemenliğinde kalmış olan Midilli, Osmanlı'nın, sefere çıkan donanmasına yataklık etmişti hep. İstanbul'a yakınlığı unutulmasını önlemiş, oradaki uyruğun, okulundan, yiyip içmesine kadar her gereksinimi karşılanmış; Midillili Giritli'ye oranla hiç mi hiç baskı görmemişti…(Yorulmaz, 2006b, s. 31).

Nitekim ikinci roman *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*'nın ana karakteri Midillili Doktor Şekip'e göre de Midilli göçmenleri varsıllığı, Giritli göçmenler yoksulluğu temsil etmektedirler:

"Bunlar bizim Midilli'nin nekes takımından," diyordu kendi kendine, "Çok eziyet çekmiş Giritli garipler daha başka, mutlaka bir şeyler vermeye çalışıyorlar; kendilerine hizmet ettin diye de saygı duyuyor, el pençe divan duruyorlar! Bizimkiler oldum olası payitaht korumasındaydılar ya, padişah tohumu gibi davranmayı sürdürüyorlar!" (Yorulmaz, 2006b, s. 93).

Göçmenler arasında ayrıcalıklı muamelede Selanik göçmenleri öne çıkmaktadır. Mustafa Kemal'in Selanikli olması Selanik'ten gelenlerin bürokrasi kademesinde kayırılmasına yol açmıştır.

Girit'ten, Midilli'den Kuzey Yunanistan'ın değişik yerlerinden gelmişlerdi gelmesine, ne ki bunlardan Selanikliler, Mustafa Kemal Paşa'nın memleketlisi olmakla övünüyorlardı. Onlar övünüyor, kimi yöneticiler de Kemal Paşa'ya saygılarından, sevgilerinden, kimisi ise "bunlar Selaniklidir, şikâyet edecekleri tutar, aman başıma iş açılmasın!" korkusuyla kayırıcı bir ilgi gösteriyor, yardım ediyorlardı. O kadar ki sonradan mübadeleye dâhil edilerek mübadil sıfatını kazanan üstü başı düzgünce biri, herhangi bir işi için devlet dairelerinden birine girdiğinde, Selanikli olduğunu söylediğinde ya da oradan gelme olduğu anlaşıldığında,

Mustafa Kemal Paşa'nın konu-komşusu, bir yakını gelmişçesine ilgi ve saygı görüyordu (Yorulmaz, 2010, s. 28).

Yorulmaz, Ayvalık özelinden bakıldığında Midilli ve Selanik göçmenlerinin kent yaşamında ayrıcalıklı konumda olduğunu romanlarında ya söylemekte ya da bunu roman kişilerine söyletmektedir: "Midillili, Selanikli olanlar ile Kuzey Yunanistan mübadilleri okumuş takımı ise, kent yaşamının başındaydılar. Bu bir gerçekti. Seçkin kesimi oluşturuyorlardı. Bu kişiye, yani okumuşlukla geldikleri yerin adı, bir kısmına üstünlük ve yarar sağladı…" (Yorulmaz, 2010, s. 31).

Ayrımcı muamele örnekleri sadece farklı yerlerden gelen göçmenler arasında değil aynı yerlerden gelen göçmenler arasında da görülmektedir. Örneğin romanların ana karakterlerinden Hasanaki, Girit'teki mal varlığına ilişkin bir belge sunamadığı için devletin verdiği kısıtlı kaynaklarla yetinmek zorunda kalmış, buna karşın elinde düzmece belgelerle gelenler ya da bürokrasi kademesinde tanıdıkları olanlar önemli ayrıcalıklar elde etmiştir:

Lozan kokusu çıkar çıkmaz da Ankara'ya koşmuş hemen, herkesten önce işini halletmiş. Olay bu kadar basit ve yalın. O Taş Kahve'yle daha sana göstereceğim Dereboyu'ndaki ahşap konak ve bir kısım zeytinlikler ona tahsis edilmiş. Belgelerden böyle anlaşılıyor. Ne diyebiliriz, akıllı adam. Mübadiller yerlerinde daha gelme hazırlığına başlarken, o herkeslerden önce gelerek Ankara'dan işini halledip, kenara çekilip çubuğunu tüttürecek! (Yorulmaz, 2006b, s. 110).

4. Ayvalık Yaşamına Uyum

Çalışma, barınma, sağlık, eğitim koşulları, ekonomik ve politik koşullar, göç veren ve alan ülkeler arasındaki ilişkiler, coğrafî yakınlık, sınır kontrolleri ve gidilecek yerde akrabaların bulunması ve sosyal ağların varlığı gibi faktörler göçmenlerin yerleşecekleri yeri seçmesinde oldukça etkilidir (Şimşek, 2017, s.14). Osmanlı Devleti'nde de göçmenlerin alışkın oldukları iklim koşullarına uygun yerlere yerleştirilmesi bir iskân politikası olarak uygulanmaktaydı. Bu sebeple Girit göçmenleri daha çok Ayvalık civarına iskân edilmekteydi.

Göç alan ve göç veren iki yer arasında kurulan göç köprüsüne ve karşılıklı göçmen akışına "göç kültürü" denir. Sosyal bağlantı ve sosyal ağlar göçmenlerin güvensiz alanlardan güvenli alanlara doğru hareket etmelerine olanak sağlar; böylece göçmenler etnik veya mezhepsel kimlik, akrabalık, yakınlık gibi ilişkileri kullanarak güvenli yerlere daha kolay erişirler; çünkü cemaat oluşturmak ve cemaatlerin yarattığı dayanışma ağı biçimleri göçmenleri güvensizlik ve yalnızlığa karşı daha dirençli kılar (Kaya, 2016, s.162). Benzer yaşam stratejilerine ve toplumsal yapılara sahip olanlar, benzer yerlerde yerleşmeyi tercih ederler. İlk yerleşenler sayesinde oluşan bu sosyal ağlar da yeni gelenleri, bu ağlardan yararlanmak anlamında daha şanslı kılar (Çakırer, 2015, s.45). Göç ettikleri yerde aralarında kurdukları dayanışma ağlarıyla yeni bir sosyal yapı oluşturan göçmenler dışsal koşullara karşı daha dirençli hale gelirler.

Yorulmaz'ın romanlarında Girit göçmenlerinin sıla özlemiyle -varılan yer, coğrafî açıdan benzer bir yer olsa da- yaşadıkları ruhsal çatışmalar sıkça yansıtılır. "Anavatan" neresidir? Doğup büyüdükleri yer mi, yoksa göç ettikleri yer mi? Roman kişileri sürekli bu soruları sorarlar. Mübadele hazırlığı sırasında yaşanan bu ikilem, etkisini yıllar yılı yitirmez:

Doğmadığım, bilmediğim bir yer, nasıl anavatanım olurmuş benim?.. Ama benim görüp bilmediğim cetlerimi düşünerek bunu söylüyorlarsa, bu lafa benim bir diyeceğim olamaz. Lakin unutulmasın, beni doğuranların da benim de vatanım burasıdır! Ben burada doğup büyüdüm; buranın havasını soludum, buranın suyuyla, sebzesiyle, meyvesiyle yaşadım. Daha ne lâzım ki vatan için? (Yorulmaz, 2010, s. 6).

Anayurt zaman zaman Girit olur, zaman zaman Anadolu. Ancak Girit'e duyulan özlem bir türlü dinmek bilmez. Bu sızının biraz olsun dinmesi için yıllar gerekecektir. Özlem duygusu, doğup büyülen Girit'in her özelliğini değerli yapmaktadır göçmenlerin nazarında. Muhacirlik, bir türlü iyileşmeyen bir yara gibidir ve bu yara zamanla kabuk tutsa da yerleşilen yerde karşılaşılan her sorunda yeniden ve yeniden kanamaya devam eder; en çok da yoksunluk ve güçlükler karşısında bırakılan topraklara özlem duymak şeklinde kendini gösterir. Arkada kalan ne varsa çok değerlidir artık. "Bizim oranın havası", "bizim oranın suyu" diye başlayan gurbetlik psikolojisi bulunduğu yere uyum sağlayamayanların kendilerine şizofrenik bir evren yaratmalarına neden olur (Bilecen, 2017, s.141). Hasanaki, Ayvalık'ta -tüm doğal güzelliklerine rağmen- kendisini bir hapishanede gibi hisseder mesela: "Ben çektiğimiz bütün acılara karşın yine de isterdim.

Oranın havasından, suyundan tut, aklına gelebilecek her şeyiyle büyülenmiştim ben. Bu binalar, bu zenginlikler -belki bana acıyacaksın ama- hapishane gibi geliyor! İçimi karartıyor yahu!...” (Yorulmaz, 2006b, s. 118).

Göçmenlerin yeni yerleştikleri coğrafyaya uyum sağlamaları zaman alır. Yorulmaz, göçmenlerin yaşadığı çatışmalara yer verdiği kadar uyum süreçlerini de canlı bir şekilde aktarır. Göçmenlik psikolojisine ilişkin somut saptamalara romanların olay örgüsü içerisinde sıkça rastlanır. Sıla özlemi nedeniyle topluma uyum sağlamaya direnilmesi, yapılan her işin eğreti olması, göçmenlerde baş gösteren kayıtsızlık hali, kadercilik, tevekkül, tembellik, parçalanmış kişilik, bu psikolojinin en somut göstergeleridir:

O zeytin ağaçlarını sürmeleri, budamaları, gübrelemeleri de eğretiydi. Ağaçların diplerini kazmayla açıp havalandırmaları eğretiydi. Zeytinciliklerinden arta kalan zamanda çapa işi, kazma işi, duvar işçiliği gibi akla gelebilecek gündelik işlerde çalışmaları eğretiydi. Bazılarının yaptığı kara işçiliğinde, kapıcılıkta, hamallıkta bile eğretiydiler. Doğup büyüdükleri topraklara özlem duyuyorlardı ama asla gerçeğe dönüşmeyecek bir özlemdi bu. Akılları fikirleri tohumlarının serpilip geliştiği, kök saldıkları yerlerdeydi. Kısacası bu kez buradan alınıp, geldikleri yere iade edileceklerini bekleyip durdular. Getirildikleri anayurda birden uyum sağlayamamalarının, sallanmalarının, uyuşuk uyuşuk oturmalarının temel nedeni buydu! Tam anlamıyla bir bölünmüşlük yaşıyorlardı (Yorulmaz, 2010, s. 31).

Yazar göçmenlerin yaşadıkları yere uyum sağlamalarının zaman aldığını, roman kişilerinin hayatları üzerinden örnekler. Bu süre kimi zaman on iki kimi zamansa yirmi yılı bulur. İskân sorunlarıyla birlikte geride bıraktıkları mallarına karşılık mal alma işlemlerinin geç sonuçlanması, uyum sürecinin uzamasında etkilidir. Göçmenlerin “yarım gâvurluğu”nun sona ermesi içinse tıpkı yerleştikleri yerdekiler gibi Türk ve Müslüman olduklarını kanıtlamaları gerekir:

Kaynaşma, en az yirmi yılını aldı mübadillerin. Türkçe’yi öğrendikleri, Müslüman ve dindar olduklarını kanıtladıkları ölçüde “yarım gâvur”lukları son buldu… Alışkanlıklarına, âdetlerine yönelik alaycı bakış zamanla silindi. Sebzeye ve yeşilliğe dayalı beslenme alışkanlıkları için söylenen “eşeklerin hakkını yiyorlar” sözü de unutulup gitti! Midilli’den, İç Anadolu’dan gelenler de alıştılar, sevdiler, Girit mutfağını başköşeye oturttular; hatta o kültürü daha geliştirdiler… (Yorulmaz, 2006b, s. 31).

Göçmenlerin dinî ve etnik kimliklerini kanıtladıkları ölçüde toplum tarafından kabul görmeleri, kendilerine ilişkin önyargıların ancak yerli halkla benzeştikleri ölçüde ortadan kalkması, toplumsal yapının farklılıklar değil benzerlikler üzerinden inşa edildiğinin kanıtı gibidir:

Bu insafsızlıkları yapanlar birkaç yılda, bu insanların ne denli Türk ve Müslüman olduklarını kavradılar, utanmaya başladılar. Hele kız alıp vermelerle, Girit mübadillerinin Türklükle Müslümanlıklarının, kendilerinin anlayışından farksız, hatta kimilerine oranla daha güçlü olduğunu, gerek Mevlevilik, gerek Bektaşilikleriyle kendilerinden ilerde olduklarını anlayınca, soğukluklar su misali dağıldı gitti, dostluklar doğup pekişti (Yorulmaz, 2010, s. 28).

5. Sonuç

Kaynağını tarihsel ve toplumsal olaylardan alan edebiyat ürünleri ele aldıkları dönemin koşullarını ve insan gerçeğini kurgu yoluyla ortaya koyarken sosyal bilimler disiplini içerisindeki çeşitli alanlar için de kıymetli malzemeler sunar. Ahmet Yorulmaz’ın romanları; mübadeleyle birlikte terk edilen topraklarda yaşananları, zorunlu göçün yol açtığı sıkıntıları ve göç edilen yerde yaşanan çeşitli sorunları anlatması bakımından adeta birer sözlü tarih çalışmasıdır. Romanlarda sadece göçün trajik yönü değil göçmenlik psikolojinin türlü görünümleri de sergilenir.

Çatışma ve uyum, göç olgusunun temel iki kavramıdır. Yorulmaz’ın romanlarında bu iki kavram farklı boyutlarıyla defalarca karşımıza çıkar. Göç öncesinde yaşanan çatışmalar, göç sürecindeki çeşitli insanlık durumları, dönemin sosyo-kültürel yapısı ve politik atmosferi içerisinde yansıtılır. Göçmenlerin iskânı, iskân sürecinin bürokratik yönü, göçmenlerin birbirleriyle, diğer göçmen gruplarıyla ve yerli halkla ilişkileri bu anahtar iki kavram etrafında ortaya konulur.

Giritlilerin farklı bir kültürel çevreden geldiklerine vurgu yapan yazar, göçmenlerin; yerleştikleri yerde kabul görmeleri ve sosyal dışlanmaya maruz kalmamaları için etnik ve dinsel kimliklerini kanıtlamak

zorunda olduklarının altını çizer; bir başka deyişle yazar, Girit göçmenlerinin Türk ve Müslüman olduklarını ispatlama yoluna gider. Roman kişileri bu bakımdan "farklı" oldukları ölçüde değil "benzer" oldukları ölçüde toplumsal kabul görmektedirler. Dışlanmaya karşı koymanın en önemli dayanağı, sözünü ettiğimiz bu iki kimliktir.

Göçmenlerin "yarım gâvurluğu"nun sona ermesi, Ayvalık'taki yaşama uyum sağlamaları ancak yıllar sonra mümkün olabilmiştir. Bunda dil sorununu halletmeleri, geri dönüş psikolojisinden kurtulmaları, diğer göçmen grupları ve yerli halkla bütünleşmeleri ve kendi aralarında kurdukları sosyal ağlar etkili olmuştur.

Kaynaklar

Adıyeke, A.N. & Adıyeke N. (2007). *Fethinden Kaybına Girit*, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Alexander, C., Edwards, R., Temple, B., (2007). Contesting Cultural Communities: Language, Ethnicity and Citizenship in Britain, *Journal of Ethnic and Migration* Studies, 33:5, 783-800.

Bakewel, O., (2010). Some Reflections on Structure and Agency in Migration Theory, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36:10, 1689-1708.

Bilecen, T. (2016). Political Participation in Alevi Diaspora in the UK, *Border Crossing,* 6:2, 372-385.

Bilecen, T. (2017). Misafir misafiri sevmez: Balkan göçmenlerinin Trakya'da yaşadığı sosyo-kültürel çatışmalar, *Aşrı Memleket: Trakya'nın Renkli Dünyası,* (Der.)Tuncay Bilecen, İbrahim Dizman, İstanbul: İletişim, 133-144.

Cohen, J. & Chavez N. M. (2015). ABD, Ohio, Columbus'ta Latin Göçmenler, Ayrımcılık ve Uyum, *Göç ve Uyum,* (Der.) B.Dilara Şeker, İbrahim Sirkeci, M. Murat Yüceşahin, London: Transnational Press London, 131-142.

Çakırer, Y. Ö. (2015). Modern Göçebeler Olarak Göçmenler, Mekân ve Şehre Uyum, *Sosyoloji Divanı*, 3: 6, 41-54.

Dedeoğlu, S. (2014). Migrants, *Work and Social Entegration, Women's Labuor in Turkish Ethnic Economy*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.49-85.

Hugo, G., (2014). *Migrants in Society: Diversity and Cohesion, Migration and Diversity,* (Ed.) Stevin Vertovec, The International Library of Studies on Migration, An Elgar Research Collection, 243-294.

Kaya, A. (2016). *İslâm, Göç ve Entegrasyon, Güvenlikleştirme Çağı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kümbetoğlu, B. (2012). Göç Çalışmalarında "Nasıl" Sorusu, (Der.) S.Gülfer Ihlamur-Öner, N.Aslı Şirin Öner, *Küreselleşme Çağında Göç, Kavramlar, Tartışmalar*, İstanbul: İletişim, 49-85.

Mc Andrew, S, Voas D.,(2014). Immigrant Generation, Religiosity and Civic Engagement in Britain, *Ethnic and Racial Studies*, 37:1, 99-119.

Şimşek, D. (2017). Göç Politikaları ve "insan güvenliği": Türkiye'deki Suriyeliler örneği, *Toplum ve Bilim*, 147, 11-26.

Yorulmaz, A. (2003). Girit'ten Cunda'ya, ya da Aşkın Anatomisi, İstanbul: Remzi.

Yorulmaz, A. (2006a). *Savaşın Çocukları / Girit'ten sonra Ayvalık,* (8. Baskı), İstanbul: Remzi.

Yorulmaz, A. (2006b). *Kuşaklar ya da Ayvalık Yaşantısı*, (5. Basım)İstanbul: Remzi.

Yorulmaz, A. (2010). *Ulya Ege'nin Kıyısında*, İstanbul: Kırmızı Kedi.

Kırgızistan'da Göç Olgusu ve Göçün Dinamikleri

Prof.Dr. Hayati Beşirli

Dr. Ali Unal

Özet

Toplumsal hareketlilikler tarihin her döneminde göç görülmüştür ve göç hareketliliği farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Savaşlar, ekonomik krizler, siyasal çatışmalar insan doğa ilişkisine ilişkin sorunlar gerek bireysel gerekse kitlesel göçlerin nedenleri arasında sayılabilir. Göç bu kapsamda toplumsal hayatı derinden etkileyen bir öneme sahiptir. Göç, toplumsal değişimlerin sonucu ve aynı zamanda değişimi yaratan bir olgu olarak Kırgızistan'da sosyal, kültürel ve ekonomik hayatın şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Çalışmamızda Kırgızistan'daki göç hareketi ve bu göç hareketinin dinamikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kırgızistan, hem iç göç hem de dış göç hareketleri açısından çeşitlilikler ve karmaşık nedensellikler içeren bir ülkedir. bu nedenselliklerin ortaya konulması için çalışma kapsamında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi tarafından desteklenen araştırmanın sonuçlarından faydalanılmıştır. Burada 15 - 64 yaş arasındaki çalışma çağındaki nüfus hedef kitle olarak belirlenmiş nicel veri toplama sürecinde bu yaş grubundan1848 kişilik bir örneklem hesaplanmıştır. Bu örneklem tabakalı olarak Batken, Celal-Abad, Isık-Göl, Narın, Oş, Talas, Çüy bölgelerine ve ağırlıklı olarak da Bişkek ve Oş şehrine yoğunlaşmıştır. Söz konusu sahadan amaca yönelik örnekleme yöntem ile 2256 kişiden veri toplanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *göç, iç göç, dış göç, Kırgızistan*

Giriş

Toplumsal olayların nedeninin toplumsal olaylarda aranması ve toplumsal olayların çok nedenliliğine ilişkin kabullerimiz sosyolojinin tarihi kadar eskidir. Burada olduğu gibi kişilerin veya grupların coğrafi yer değiştirmeleri de insanlık kadar eskidir. Bu kabullerimizden daha eski bir şey vardır ki oda insanların hareketliliğidir. İnsanların her ne sebeple olursa olsun coğrafi olarak yer değiştirmeleri göç olarak ifade edilmektedir. Bu yer değiştirmelerin kişilerin veya topluluğun ülkesinin sınırlarını aşması mümkün olabildiği gibi ülke içinde gerçekleşmesi de mümkündür. Bunun yanı sıra bu yer değiştirme hareketi istemli olarak gerçekleşebildiği gibi istemsiz olarak ta gerçekleşebilir. Bu dinamikler göçün tanımlanmasında veya çeşidinin ortaya konulmasında belirleyici olmuş bu kriterlere göre göç çeşitleri belirlenmiştir.

İçinde yaşadığımız dönemde daha çok ekonomik sebeplerden kaynaklı görülen göç olgusu daha çok gelişmekte olan toplumsal yapılardan ekonomik gelişimini tamamlamış toplumsal yapılara doğru olmaktadır. Bu karakteri ile göç iki farklı şehir arasındaki hareketlilikleri kapsadığı gibi iki farklı ülke arasındaki hareketlilikleri de ifade eder(T.C. Serhat Kalkınma Ajansı, 2012:13)

Günümüzde göç araştırmaları için önemli bir literatür gelişmiş ve bu literatür göçü çeşitli boyutları ile tartışmaktadır. Bu çerçevede Lee göçlerin karakteristik temel ortak özelliklerini ortaya koymaya çalışmış ve bunun için de göçe ait itici ve çekici faktörleri saptamış, analizine temel oluşturacak dört temel faktör belirlemiştir.

Bunlar,

1. Yaşanan yerle ilgili faktörler,

2. Gidilmesi düşünülen yerle ilgili faktörler,

3. İşe karışan engeller,

4. Bireysel faktörler (Lee 1969'dan aktaran Yalçın, 2004: 30).

Lee'nin kendi kuramına ait olarak belirlediği bu faktörler göç kuramları arasında önemli bir yer tutan "itme çekme" kuramının temel işleyişini ve bileşenlerini oluşturmaktadır. burada kuramda hedef ülke ile göç veren ülkeye ilişkin itici ve çekici faktörlerin ayrı ayrı değerlendirilmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır. bu kapsamda, yaşanılan yerdeki itme-çekme faktörleri kendi içerisinde bir bütün olarak; göç edilecek yere ilişkin itme çekme faktörleri de kendi içerisinde değerlendirilmelidir. Dolayısıyla kurama göre, hiçbir bağlam ve düzlemde mutlak itme ve mutlak çekme faktörü yoktur. İtme çekme faktörlerinin içeriğinin belirlenmesi birçok etkene bağlıdır (Çağlayan, 2006: 73-74).

Göçe ilişkin önemli bir başka kuram ise ilişkiler ağı kuramıdır. göç sürecinde birey bir sosyal ağa dahil olmaktadır. bu ağ göç sürecinde belirleyicidir. Göçmen için sosyal ağlar içindeki etkileşimler hareket riskini ve göçün maliyetini azaltarak göç etmeyi kolaylaştırmaktadır. Sosyal ağlar uluslararası göç ağlarının önünü açmaktadır (Bal, 2015: 131). İlişkiler ağı kuramının temelini; göçmenlerin göç ettikleri ülkede kurdukları, aynı zamanda göç alan ülke ile göç veren ülke arasında da kurdukları sosyal ağların varlığı ve bu ağların, süre giden karşılıklı göçler üzerine olan etkisi oluşturmaktadır. Bu ağlar hemen her tür sosyal temele ve değişkene bağlı olarak kurulmuş, güçlü ve zayıf ağlar olabilir. Abadan-Unat (2006: 18) bu ağları daha genel bir bakışla şöyle tanımlamaktadır: "Göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayan kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır."

Bu yaklaşımda önemli değişkenler arasında sayılan daha önce göç etmiş akraba, hemşeri ve komşularla kurulan temas oldukça önem taşımaktadır. Öncü göçmenler yeni göç edecek olan bireylere yerleşmeleri, iş bulmaları, güvenlikleri, göçün maliyeti ve riskleri hakkında önemli bilgi ve destek sağlamaktadırlar. Kurulan ilişkiler ağları ile göçmenler ve aileleri açısından göç sürecinin güvenli ve daha kontrol edilebilir olması sağlanmaktadır(Çağlayan, 2006: 86).

Bu kapsamda Kırgızistan'daki göç olgusunu değerlendirirken 1991 yılından itibaren başlayan ekonomik sistem değişikliği ile ortaya çıkan yeni sisteme uyum çabasını yani serbest piyasa ekonomisine geçişi ve sosyalist ekonomik sistem içinde oluşan tarihi sosyal kültürel yakınlaşmaları göz önünde bulundurmamız gerekecektir. Bu iki faktör birçok faktör içinde beklide önemli olarak öne çıkan faktörlerden bir kaçından ikisi olacaktır.

Metodoloji

çalışmaya esas olan veriler, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi desteğinde Hayati Beşirli yürütücülüğünde gerçekleştirilen bilimsel araştırma projesinden elde edilmiştir. Araştırmanın veri toplama sürecinde survey tekniği uygulanmıştır. Bu kapsamda, Kırgızistan'ın tamamından örneklem belirlenmiştir. çalışma kapsamında 15 - 64 yaş arasındaki çalışma çağındaki nüfustan 99 güven düzeyinde 3% hata payında 1848 kişilik bir örneklem hesaplanmıştır Nicel veri toplama sürecinde hedef kitle olarak bu yaş grubu alınmış ve buna bağlı olarak bu örneklem tabakalı olarak Batken, Celal-Abad, Isık-Göl, Narın, Oş, Talas, Çüy bölgelerine ve ağırlıklı olarak da Bişkek ve Oş şehrine yoğunlaşmıştır. Söz konusu sahadan amaca yönelik örnekleme yöntem ile 2256 kişilik veri toplanmıştır. Bu kapsamda cinsiyet, etnik durum, yerleşim yeri türü kotaları uygulanmıştır.

Bulgular

Yaş:

Tablo 1. Yaşa göre dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
15-17 yaşlar	95	4,2	4,2	4,2
18-28 yaşlar	997	44,2	44,2	48,4
29-38 yaşlar	575	25,5	25,5	73,9
39-48 yaşlar	453	20,1	20,1	94,0
49-64 yaşlar	136	6,0	6,0	100,0
Toplam	2256	100,0	100,0	

Araştırma katılımcıların büyük oranını 18-48 yaş arasındaki dinamik iş gücü oluşturmaktadır. Katılımcılardan ilk sırayı %44,2 i ile 18-28 yaş grubundan bireyler oluşturmaktadır. Bunu, %25,5 ile 29-38 yaş grubu, %20,1 ile 39-48 yaş grubu takip eder.

Yerleşim yeri türü:

Tablo 2. Yaşadığı yerleşim yerine göre dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Kent	1009	44,7	45,2	45,2
Kırsal	1225	54,3	54,8	100,0
Toplam	2234	99,0	100,0	
Uygulanamaz	22	1,0		
Toplam	2256	100,0		

Örneklem grubunu %45,2 ile kentte ve %54, 8 ile kırsalda yaşayanlar teşkil eder. 2016 verilerine göre Kırgızistan nüfusunu oluşturan 2 029 500 kişi ile nüfusun %33,7'si kentte, 3 990 000 kişi ile nüfusun %66,3ü ise kırsalda yaşamaktadır(Sultanov, 2016a: 45). Kentlere yönelik iç göç eğilimi örneklemin dağılımının belirlenmesinde etkili olmuştur. Doğduğu yerleşim yeri tablosu bu hareketliliği en bariz şekilde ortaya koymaktadır.

Uyruk:

Tablo 3. Uyruğa dağılımı

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Kırgız	1650	73,1	73,1	73,1
Rus	162	7,2	7,2	80,3
Özbek	269	11,9	11,9	92,2
Ahıskalı	28	1,2	1,2	93,5
Azeri	21	,9	,9	94,4
Dunganlı	20	,9	,9	95,3
Kazak	27	1,2	1,2	96,5
Kore	24	1,1	1,1	97,6
Tacik	24	1,1	1,1	98,6
Uygur	31	1,4	1,4	100,0
Toplam	2256	100,0	100,0	

Katılımcıların uyrukları incelendiğinde en yüksek oranı %73,1 ile Kırgızlar oluşturmaktadır. Bunu %11,9 ile Özbekler, %7,2 ile Ruslar ve diğer etnik gruplar oluşturur. Diğer etnik grupların örneklem içinde ki dağılımı incelendiğinde ise bu dağılımda, %1,4 ile Uygurlar, 1,2 ile Kazaklar, %1,2 ile Ahıska Türkleri, %1,1 ile Koreliler, %1,1 ile Tacikler, %0,9 ile Dunganlar, % 0,9 ile Azerilerin yer aldığı görülür. Kırgızistan, Sovyetler Birliği döneminde kolektifleştirme ve izleyen dönemlerde çok uluslu ve etnikli yapısı kazanmıştır. Bağımsızlık sonrası her ne kadar etnik grupların vatan olarak gördükleri ülkelere göçü yaygın görülse de günümüzde varlıklarını halen devam ettirmektedir. 2016 verileri çerçevesinde ülkede yaşayan halklar şu şekilde tasnif edilmiştir. 4 393 100 kişi ve %73,0 ile Kırgızlar; 878 600 kişi ve %14,6 ile Özbekler; 360 600 kişi ve %6,0 ile Ruslar; 67 600 kişi %1,1 ile Dunganlar; 54 800 kişi %0,9 ile Uygurlar; 52 700 kişi ve %0,9 ile Tacikler; 42 300 kişi ve %0,7 ile Ahıska Türkleri; 34 600 kişi ve %0,6 ile Kazaklar; 27 500 kişi ve %0,5 ile Tatarlar; 19 600 kişi ve %0,4 ile Azeriler; 17 000 kişi ve %0,3 ile Koreler; 12 700 kişi ve %0,2 ile Ukraynalılar; 8 400 kişi ve %0,1 ile Almanlar; Türkmenler, Çeçenler, Ermeniler, Beleruslular, Gürcüler, Yahudiler, Latinler, Litvanyalılar, Moldovalılar ve diğer etnik gruplardır (Sultanov, 2016a: 48).

Hane Özelikleri:

Katılımcılar geniş ailelerden oluşmaktadır. Araştırma kapsamına giren hanelerinde yaşayan kişi sayısı incelendiğinde katılımcıların ailelerinin ağırlıklı olarak % 22,5 ile beş kişiden, % 22,1 ile dört kişiden, %18,1 ile altı kişiden, % 10,8 ile üç kişi, %9,9 ile yedi kişiden oluştuğu görülmektedir. Genel olarak hanede 1-17

arasında kişilerin yaşadığı, hane genişliğinin yüksek olduğu ifade edilebilir. Katılımcılar arasında 3 kişiye kadar kişilerden oluşan aile sayısı %18.9 iken 4 kişinin üzerindeki üyelerden oluşan aile sayısı %81.1'dir. Hanede yaşayanların yakınlık durumu değerlendirildiğinde ise katılımcıların %15,8 ile annesiyle, %14,8'i oğluyla, %12,5'i babasıyla, %12,2 'si kızıyla yaşadığını belirtmiştir. Bunu daha sonra sırasıyla %9,6 ile koca, %8,0 ile karı, %6,7 ile erkek kardeş, %6,4 ile kız kardeş, %5,6 ile abi, %3,8 ile ablasıyla yaşadığını belirtenler takip eder. Genel itibariyle ülkede çekirdek ailenin ağırlıkta olmasına rağmen geniş aile göstergelerine de rastlamak mümkündür. Bu durum büyükbaba ve büyükanne, kaynata ve kaynana ile yaşama şeklinde görülmektedir.

Hanenin ortalama geliri esas alındığında katılımcıların gelirinin 1 141- 21 144 KGS arasında olduğu ifade edilebilir. Katılımcıların büyük oranı %24,1 ile 6142-11 142 KGS arasında aylık ortalama gelire sahiptir. Bunu sırasıyla %15,7 ile 11143-16143KGS, % 14, 9 ile 16144-21144 KGS, %13,7 KGS, 1141-6141 KGS ortalama aylık hane gelire sahip katılımcılar takip eder. Katılımcıların %1,2'si 0-1140 KGS ile askeri ücretle geçinirken %3,7'si 51 151 KGS ile en yüksek gelirine sahiptir. Her ne kadar resmi makamlarca hanenin aylık ortalama geliri 11 000-13 000 som bandında bulunsa da araştırmamızda esasında bunun 11 000 som altında olduğu anlaşılmaktadır. 2016 yılında bir ailenin aylık açlık sınırı 5 377 som olarak belirlenmiştir. Bu da neredeyse asgari ücretin 5 katına karşılık gelmektedir[1] (Beşirli, Geri, Ünal, Aksoy, 2017:232).

Göç Kararını Alma süreci:

Tablo 4. Bu yer ekonomik anlamda yetersizdir.

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	161	7,1	7,2	7,2
Katılmıyorum	484	21,5	21,6	28,8
Kararsız	438	19,4	19,6	48,4
Katılıyorum	853	37,8	38,1	86,5
Tamamen katılıyorum	302	13,4	13,5	100,0
Toplam	2238	99,2	100,0	
Uygulanamaz	18	,8		
Toplam	2256	100,0		

Göç etme sürecinde belirleyicilerin ne olduğu anlaşılmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada sadece genel veriler ortaya konulacaktır. Katılımcıların %51,6 oranı yaşadığı yerin ekonomik anlamda yetersiz olduğunu belirtirken %28,8 oranı tam aksi yönde görüş beyan etmiştir. Katılımcıların %19,4' ü ise

[1] Mariya İndina, Minimalnaya Zarplata v Kırgızstane Sostavila 1 Tıs. Somov. http://knews.kg/2016/06/v-kyrgyzstane-minimalnaya-zarabotnaya-plata-sostavlyaet-1-tys-60-somov/ Erişim: 17.03.2017.

kararsız kesimdendir. Ekonomik yetersizlik katılımcıların yaşadığı yerin temel sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5. Bu yerde güvenlik sorunu vardır.

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Kesinlikle katılmıyorum	292	12,9	13,6	13,6
Katılmıyorum	707	31,3	32,9	46,4
Kararsız	465	20,6	21,6	68,0
Katılıyorum	501	22,2	23,3	91,3
Tamamen katılıyorum	187	8,3	8,7	100,0
Toplam	2152	95,4	100,0	
Uygulanamaz	104	4,6		
Toplam	2256	100,0		

Göç kararı almada güvenlik algısı incelendiğinde örneklem grubu içinde yer alan katılımcıların % 45,5 oranı yaşadığı yerde güvenlik sorunu olmadığını belirtmesine karşın %32 oranı aksi yönde görüş bildirmiştir. Bunu % 21,6 oran ile kararsız kitle takip eder. Genel itibariyle katılımcıların yaşadığı yerlerde bariz olarak ekonomik ve güvenlik sorunu olduğundan bahsetmek mümkündür.

Tablo 6. Çalışmak için yabancı ülkeye girme durumuna göre dağılım

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Yakın zamanda gitmeyi düşünüyorum	239	10,6	11,1	11,1
Daha sonra gitmeyi düşünüyorum	550	24,4	25,5	36,5
Şimdilik gitmeyi düşünmüyorum	627	27,8	29,0	65,5
Kırgızistan'dan gitmeyi hiç düşünmüyorum	745	33,0	34,5	100,0
Toplam	2161	95,8	100,0	
Uygulanamaz	95	4,2		
Toplam	2256	100,0		

Katılımcılara çalışmak amaçlı yabancı bir ülkeye gitme durumu sorulduğunda %34,5'i Kırgızistan'dan gitmeyi hiç düşünmediğini, %29,5'i şimdilik gitmeyi düşünmediğini, %25,5'i daha sonra gitmeyi düşündüğünü, %11,1'i yakın zamanda gitmeyi düşündüğünü belirtmiştir. Çalışmak üzere yabancı ülkeye gitmeyi düşünenlerinin oranı %36,6' dır. Burada göçe hazır aktif bir nüfustan bahsedilebilir.

Tablo 7. Eğitim almak için yabancı ülkeye girme durumuna göre dağılım

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Yakın zamanda gitmeyi düşünüyorum	185	8,2	8,6	8,6
Daha sonra gitmeyi düşünüyorum	425	18,8	19,6	28,2
Şimdilik gitmeyi düşünmüyorum	539	23,9	24,9	53,1
Kırgızistan'dan gitmeyi hiç düşünmüyorum	1014	44,9	46,9	100,0
Toplam	2163	95,9	100,0	
Uygulanamaz	93	4,1		
Toplam	2256	100,0		

Katılımcılara eğitim amaçlı yabancı bir ülkeye gitme isteği durumu sorulduğunda %46,9'u Kırgızistan'dan gitmeyi hiç düşünmediğini, % 24,9' u şimdilik gitmeyi düşünmediğini, %19,6'u daha sonra gitmeyi düşündüğünü, %8,6'sı yakın zamanda gitmeyi düşündüğünü belirtmiştir. Eğitim almak üzere yabancı ülkeye gitmek isteyen %28,2 oranında bir katılımcı mevcuttur. Katılımcıların %44,2'si 18-28 yaş grubunda olduğu göz önünde bulundurulduğundan eğitim çağındaki gençlerin eğitimlerini yurt dışında devam ettirme arzusunda olduğu düşünülebilir.

Tablo 8. Kalıcı yaşamak için yabancı ülkeye gitme durumuna göre dağılım

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
Yakın zamanda gitmeyi düşünüyorum	103	4,6	4,8	4,8
Daha sonra gitmeyi düşünüyorum	255	11,3	11,8	16,6
Şimdilik gitmeyi düşünmüyorum	581	25,8	26,9	43,5
Kırgızistan'dan gitmeyi hiç düşünmüyorum	1220	54,1	56,5	100,0
Toplam	2159	95,7	100,0	
Uygulanamaz	97	4,3		
Toplam	2256	100,0		

Katılımcılara kalıcı yaşamak için yabancı bir ülkeye gitme durumu sorulduğunda %56,5 oranı Kırgızistan'dan gitmeyi hiç düşünmediğini, %26,9'u şimdilik gitmeyi düşünmediğini, %11,8'i daha sonra gitmeyi düşündüğünü, %4,8' i yakın zamanda gitmeyi düşündüğünü belirtmiştir. Kalıcı yaşamak üzere yabancı ülkeye gitmek isteyen %16,6 oranında bir katılımcının mevcut olduğu anlaşılır.

Tablo 9.Kırgızistan dışında başka bir ülkenin vatandaşlığını tercih etme durumuna göre dağılım

	Frekans	Yüzde	Geçerli Yüzde	Birikimli Yüzde
ABD ve Kanada	493	21,9	22,8	22,8
Türkiye	355	15,7	16,5	39,3
Rusya	702	31,1	32,5	71,8
Kazakistan	108	4,8	5,0	76,8
Özbekistan	88	3,9	4,1	80,9
Avrupa Ülkeleri	166	7,4	7,7	88,6
Arap Ülkeleri	84	3,7	3,9	92,5
Uzak Doğu, Çin, Japonya	93	4,1	4,3	96,8
Azerbaycan	22	1,0	1,0	97,8
Diğer	47	2,1	2,2	100,0
Toplam	2158	95,7	100,0	
Uygulanamaz	98	4,3		
Toplam	2256	100,0		

Katılımcıların Kırgızistan dışında yaşamak istedikleri ülkeler sıralamasında; Rusya, ABD-Kanada, Türkiye'nin ilk üç sırada olduğu görülmektedir. Katılımcılar arasında Rusya 32,5 oranında yaşamak için en fazla seçilen ülkedir. İkinci sırada %22,8 ile ABD-Kanada, üçüncü sırada %16,5 oranı ile Türkiye yer almaktadır. Bu ülkeleri sırasıyla %7, 7 ile Avrupa ülkeleri, %5,5 ile komşu ülke olan Kazakistan, %4,3 oranı ile Uzak Doğu-Çin-Japonya, %4,1 oranla Özbekistan, %3,9 oran ile Arap Ülkeleri, Azerbaycan ve diğer ülkeler oluşturmaktadır. Bu verilerden hareketle katılımcıların tercihleri arasında gerek Çin gerekse Avrupa Birliği gibi ülkelerinin arka planda olması ilginç bir sonuç ortaya koymaktadır.

Katılımcıların göç kararlarını etkileyen en önemli çekici etkenler arasında ilk sırayı % 47,9 oranı ile yüksek ücretin aldığı görülmektedir. % 25,8 oranı ile göç edilen yerde istihdam olanaklarının olması ikinci sırada yer almaktadır. % 12,2 oranı ile yüksek hayat standardı,% 7,1 oranı ile daha iyi şehir imkânları, % 4,4 oranı ile huzurlu ortam, % 2,6 oranı ile daha iyi sağlık ve eğitim hizmetleri çekici faktörler olarak sıralanmaktadır. Katılımcıların göç kararını alma nedenleri, ekonomik, sosyal, siyasal ve doğa koşullarına

ilişkin nedenler olarak sorulmuştur. Bu kapsamda katılımcıların göç kararlarının alınmasında öncelikli ekonomik neden % 56, 9 oranı ile iş imkânlarının olması olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla gidilecek olan yerlerde yeni istihdam alanlarının olması göç kararının alınmasında etkili olan ekonomik faktörlerden biridir. % 24,2 oranı ile geçim sıkıntısı ve % 12,0 oranı ile gelir dengesizliği yüksek oranlarda göç kararını etkileyen ekonomik nedenler arasında sıralandığı görülmektedir. Doğal kaynakların varlığı ve tarımda makineleşme % 3,0 oranı ile daha az oranda olmakla birlikte göç kararını etkilemektedir. Göç kararının alınmasında ekonomik nedenler arasında yeni iş alanları ilk sırayı alırken sosyal nedenler arasında ise % 56,3 oranı ile eğitim ilk sırayı almaktadır. Bu her iki sonuç göç olgusunu açıklamaya çalışan kuramsal çerçeve ile de örtüşmektedir. Eğitim oranını % 16,6 oranı ile sağlık hizmetleri, % 11,9 oranı ile kültürel farklar, % 8,3 oranı ile dini sebepler, % 6,9 oranı ile hızlı nüfus artışı izlemektedir. Katılımcıların göç kararı almalarındaki siyasal nedenleri arasında % 17,8 oranı ile nüfus değişimleri ilk sırada yer alırken bunu % 15,8 oranı ile ihtilaller, % 15,6 oranı ile etnik çekişmeler, % 14,7 oranı ile savaşlar, % 12,8 oranı ile terör olayları ve iç isyanlar, % 10,6 oranı ile sınır değişiklikleri gibi nedenler oluşturmaktadır(Beşirli, Geri, Ünal, Aksoy, 2017.227-240).

Katılımcılar arasında göç kararlarını etkileyen en önemli itici etkenler arasında ilk sırayı % 49,3 oranı ile işsizliğin aldığı görülmektedir. Bu oranı hemen yakın takiple % 36,3 ile ücretlerin düşük olması takip etmektedir. % 8,9 oranı ile fakirlik, % 2,0 oranı ile açlık ve doğal afetler, % 1,8 oranı ile savaş ve terör, % 1,2 oranı ile ayrımcılık, % 0,6 oranı ile aşırı nüfus katılımcıların göç kararlarını etkileyen en önemli itici faktörler arasında yer almaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Göç bir çok faktöre bağlı olarak gerçekleşen bir olgudur. Kırgızistan' ın bağımsızlıktan sonra yeni ekonomik sisteme uyumu gelir dağılımda önemli değişikliler meydana getirmiştir. Bu dönemde yapılan özelleştirmeler ile endüstriyel yatırımlar canlılığını yitirmiştir. Ülkedeki sanayi yatırımlarının azlığı ve bağımsızlık sonrası kullanılamaması istihdam açısından önemli bir sorun alanı yaratmaktadır. ülkede en önemli istidam alanı tarım ve hayvancılık ile hizmet sektörü olarak görülmektedir.

tarım ve hayvancılık alanında ise teknolojik gelişme ve üretimi arttıracak uygulamalar takip edilememiştir. bu özeliği ile tarımsal ve hayvansal üretim cazibesini sürdürmekte zorlanmaktadır. İstihdam açısından ülkede en önemli sektör hizmet sektörü olarak görülmektedir. sektöründe sınırlı Bişkek ve OŞ ile sınırlı kaldığı görülmektedir.

Bu koşullar altında Kırgız toplumunda büyükşehirlere yığılma veya yurtdışına göç görülmektedir. Nüfusun yaklaşık dörtte üçü büyük şehirlerde toplanmıştır. Bunun yanı sıra Rusya, Türkiye ve Avrupa ülkeleri önemli bir hedef ülke konumuna gelmiştir.

Kaynaklar

Abadan-Unat, Nermin. (2006). *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bal, Hüseyin (2015). *Kent Sosyolojisi*, Bursa: Sentez Yayıncılık.

Beşirli Hayati, Geri Serdar, Ünal Ali ve Aksoy Erdal (2017), KIRGIZİSTAN'DA GÖÇ VE GÖÇÜN NEDENLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELERMANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 6, Sayı:2, ss227-240.

Çağlayan, Savaş. (2006). "Göç Kuramları, Göç ve Göçmen İlişkisi," *Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 17, ss.1-25.

T.C. SERHAT KALKINMA AJANSI 2012. TRA2'DE GÖÇ OLGUSU: SEBEP VE SONUÇLAR BAĞLAMINDA ANALİTİK BİR ARAŞTIRMA. proje yürütücüsü: Yrd. Doç. Dr. Hüsnü KAPU. http://www.serka.gov.tr/store/file/common/116657d8e40ed98d59d13717b7f2a24b.pdf

Yalçın, Cemal. (2004). *Göç Sosyolojisi*, Ankara: Anı Yayıncılık.

Medyadaki Spor Programlarıyla İlgili Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu Öğrencilerinin Görüşleri

Öğr.Gör. Süleyman Tuzcu

Özet

Bu araştırma, spor medyasının spor alanında eğitim gören öğrenciler üzerindeki etkilerinin incelenmesi amacıyla yapılmıştır. Medyanın toplumu etkileme gücü ile bireylerin davranış şekillerini etkilendiği görülmektedir. Spor olaylarını halka duyurma işlevini yerine getiren spor medyası, tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de geniş kitleleri etkileyen bir güce sahiptir. Spor ve medya ilişkileri, bu konuda yaşanan olumsuzluklar güncel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Spor Medyası ve mensupları ile; sporcular ve spor yöneticileri arasındaki tartışmalar ülkemizin temel bir gündem maddesi haline gelebilmektedir. Spor medyası, aracılığı ile toplumların spora olan ilgisini ve sevgisini artırma beklentisinin aksine; spor medyasının objektif ve basın etik kurallarına aykırı yayın politikası sonucunda, kişiler ve kitleler arası gerilim, çatışma ve şiddet vb. sorunların oluşmasına sebep olabilmektedir. Spor medyasının özellikle araştırmalarda da görüldüğü üzere genç kuşaklar tarafından yoğun bir şekilde takip edildiği bilinmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde zihinlere, özü dostluk ve barış olan sporun olumsuz kavramlarla yerleşmemesi için spor medyasına önemli sorumluluk düşmektedir. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu'nun tüm bölümlerindeki öğrencilerinin, spor medyasından etkilenme düzeyleri ve sonuçları araştırılmıştır. Spor medyasının, toplumu etkileme gücü olduğu görülmektedir. Spor basını ve medyasında, objektif kriterler doğrultusunda, basın ve spor ahlakına uygun yayıncılık yapılması konusunda yeterince özen gösterilmelidir

Anahtar Kelimeler: *Spor, Medya, Spor Eğitimi, Toplum*

1. Giriş

Spor, yüzyıllardan günümüze kadar süregelen, yalnızca bireylerin değil toplumların değişmez bir parçası haline gelen ve giderek büyük önem kazanan, büyük kitlelere ulaşan bir aktivitedir.

Zaman içerisinde ciddi boyutlarda önem kazanan spor kavramının etkilediği ve iletişimde olduğu birçok alan ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de spor medyasıdır. Spor medyası, sporun gelişmesinde ve yaygınlaşmasında büyük rol sahibidir.

Kitle haberleşme araçları olan yazılı basın, radyo, televizyon, sinema, tiyatro, internet, bu gün artık toplumların yaşamlarına girmiş, bir parçası olmuştur. Bu araçlar, toplumların eğitim, haber alma, eğlenme gibi çeşitli gereksinimlerini ya doğrudan karşılamakta ya da destekleyici olmaktadır. Gerek gelişmiş, gerekse Kitle İletişim Araçlarının Spor Kamuoyu Üzerine Etkisi gelişmekte olan, hatta bir çok bakımdan geri kalmış ülkeler bile artık bu araçları yönetmekte, yönlendirmektedir (Alemdar, 1983, s.42). İletişim araçları, ülke ve dünya sorunları hakkında, hedef kitlelerine aktardıkları bilgilerle, onların bilgi sahibi olmalarını sağlarlar. Bu işlev, toplumun habere, bilgiye ve fikre ulaşmasını, onları değerlendirmesini ve onların yayılmasını içerir. Hedef kitleye, toplumda meydana gelen olayları ve ülke sorunlarını ulaştırarak, onların toplumsal hayatın bir parçası olmalarını sağlar. Ülke ile ilgili olarak benzer duygu ve düşüncelerin paylaşılmasını sağlar. Toplumsal amaçları açıklayarak, özendirici olur ve bireyin bu amaçlar için çaba harcamasını sağlamak amacıyla, güdüleme fonksiyonunu üstlenir. Hazırlayacakları tartışma ortamı ile, toplumsal değerlerin ve amaçların belirginleşmesine yardımcı olur. Fertlerin, bu amaçlar doğrultusunda çaba harcamasını sağlar. Bütünleştirme fonksiyonunu üstlenir. Hedef kitlenin bilgi ve eğitim düzeyini yükseltir. Kültürün tanımı ve geliştirilmesi, kültürel mirasın korunması ve bireylerin iyi vakit geçirmeleri amacıyla eğlendirilmeleri gibi işlevleri yerine getirir (Erkal, 1992, s. 45).

Spor ve Medya

Kitle iletişimi, uzmanlaşmış grupların teknolojik araçları (Gazete, radyo, televizyon, dergi, sinema, tiyatro, internet, gsm araçları) kullanarak geniş, heterojen (coğrafya bakımında) dağınık, izleyicilere simgesel içerikleri yayma tekniklerini içerir (Kara, 1995, s.25). Yazılı ve elektronik basının (Kitap, dergi, sinema, tiyatro, radyo ve televizyon) oluşturduğu medya ise, insanları, ulaştığı güçlü nokta itibariyle, okul döneminden daha da fazla ve köklü bir şekilde, hayatları boyunca ve çoğu zamanda farkında olmadan yoğun olarak etkileyen önemli bir kitle iletişim aracıdır (Karaküçük ve Yenel, 1997, s.56). Kitle iletişim araçları, toplumun aynası gibidir. Bir toplumun kitle iletişim araçlarının incelenmesi, o toplumun durumu hakkında üç önemli sorunun cevabını ortaya dökecektir. İnsanların güncel olaylar hakkındaki bilgileri genelde medyadan kaynaklandığından, medyanın hangi konularda ne derinlikte bilgiyi, hangi sıklıkla topluma yaydığını incelemek, öncelikle insanların bilgi seviyesini ortaya çıkaracaktır. Medyanın işlediği konuların, şematik olarak incelenmesi de toplumun hangi olaylara ve konulara önem verdiğini ve önceliklerini belirleyecektir. Üçüncü olarak da yayınlardan toplumun değerlerini, yani hangi yaklaşımları doğru bulduğunu öğrenmek mümkün olacaktır (Çolakoğlu, 2000, s. 8).

Spor gazeteciliği, gazetecilikten farklı bir ada değildir, bilakis gazeteciliğin temel kriterlerine bağımlı olarak; Kim- Ne- Nerede- Neden- Ne zaman- Nasıl (5N-1K) sorularına yanıt arar. Spor gazeteciliği bir uzmanlık işidir, kuralların bilinmesi zorunludur, oyunların ve müsabakaların sürekli izlenmesi gerekir, uluslararası gelişmelerin de (oyun kurallarında değişiklikler vb.) yakından takibi öngörülür. Spor gazetecisi, gazeteciliğin en temel kriteri olan objektiflik konusunda toplumla sözleşmiş sayılır. Spor gazetecisi, bu kamu görevini yaparken önce kendisine – mesleğine, sonra da kitlelere karşı sorumludur.

Günümüzde popüler kültür bağlamında değerlendirilen spor medyasının, yayın politikalarını okuyucu ve izleyicinin taleplerine göre belirlediği bilinmektedir. Genel anlamda ticari olarak yapılanan medyanın bir alt departmanı şeklindeki spor medyası, okuyucu ve izleyicinin taleplerini karşılamayı hedeflerken, kuruluşun tiraj ve reytingi hedeflerini kriter olarak almaktadır. Spor medyası bu açıdan bakıldığında ilgi düzeyi diğer spor branşlarını uzak ara geride bırakan futbola endeksli bir yayın anlayışına sahiptir. Denilebilir ki, hiçbir alanda, bir araya gelen on binlerce kişinin aynı anda aynı konuda uzman kesilebileceği bir ortam yaratılamaz. Spor sahasında takımı bir teknik direktör yönetir ancak tribündeki seyirci sayısı kadar "gölge teknik direktör" vardır. Tribünleri dolduran binlerce kişinin tezahürat ve öfkesini boşaltarak deşarj olmasını sağlayan stadyumlar, kimilerince sosyolojik olarak kalabalıkların "gazını alındığı" açık hava iyileştirme merkezi işlevini yerine getirmektedir.Bunca ilginin doğurduğu endüstriyel yapıya rağmen futbolun hegemonyasından şikâyet edenler, futbolun daralttığı medya alanında diğer spor branşlarının kenara itilmişliğine tepki duymaktadır. Spor medyasının tüketici konumundakiler, zaman zaman medyanın popüler kültür ürünü haline gelen yayın anlayışına yönelik de eleştiriler yöneltmektedir. "Medyada sadece futbol var, futbolun saha dışındaki söylenceleri bayağı. Ülkede başka spor branşları da yapılıyor" şekildeki mesajlar, çoğu zaman kaynağa dönmeden kaybolup gitmektedir. Doğru kanalla kaynağını bulanlar ise medyanın yönetim sorumluluğunu taşıyanlar tarafından "Okuyucu böyle istiyor" savunmasıyla geçiştirilmektedir. Medyayı yöneten veya kurulu medya düzeninin çarklarından biri olmuş profesyonellerin

dışındaki azınlık ise beklenen dönüşümü sağlama noktasında güç kullanma düzeyinde olmadığı görülmektedir.(Özsoy,2009, s.2)

Spor medyası, sporu tüm insanlara yaymaktadır. Dünyanın bir köşesinde yapılan bir müsabaka, bazen aynı anda, bazen ertesi gün önemine göre tüm dünyaya haber ve görüntü olarak ulaşmaktadır. Bu haber ve görüntülere konu olan sporcular, tıpkı sanatta olduğu gibi medyanın yükselttiği bir yıldız olabilmektedir. Bu yıldızları seyreden milyonlarca kişi, kendilerini onların yerine koyarak onlar gibi olma düşüncesiyle spora yönelmektedir. Akşam dünya kupasında gol atan bir futbolcuyu izleyen bir çocuk, ertesi gün o yıldızın adı yazılı formasını satın aldırarak, sokakta arkadaşlarıyla futbol maçı yaparken hayalini kurduğu bir yıldızı oynamaktadır. Bunu yapabilecek olan medyadan başkası değildir(Özsoy, 2008, s.99-117).

Spor medyasının toplumu etkileme gücü olduğu görülmektedir. Spor basını ve medyası, objektif kriterler doğrultusunda, habercilik ahlakı içerisinde haber vermelidir. Spor medyası, yeri geldiğinde etkin bir propaganda aracı olarak çok geniş ölçekli halk kitlelerini etkileyip, onları belirli hedefler doğrultusunda yönlendirebilecek bir güce sahiptir. Ulusal kültürün geliştirip barış dostluk kardeşlik gibi çok önemli işlevler yerine getirebilir. Aynı zamanda kültürel kimliği zayıflatmak veya ulusal birlik ve beraberliği yok etmek gibi tam tersi emellere de hizmet edebilir. Spor taraftarları arasında nefret tohumları ekip, şiddeti körükleyip, holiganizmi besleyebilir. Görüldüğü gibi, spor medyasının toplum üzerindeki sorumluluğu fazladır. Bu sorumluluğu yerine getirebilmesi için dürüst, tarafsız basın ahlakı kuralları içerisinde görevini yerine getirmelidir.(Ünsal ve Ramazanoğlu, 2013, s.44-45)

Türkiye'deki spor medyası, kamuoyunun görüş ve düşüncelerini araştırarak yayın çizgilerini ortaya çıkan bulgular neticesinde değerlendirmeli ve bu araştırmalara zaman ve para ayırmalıdır. Araştırma sonuçları medya kuruluşlarına ticari olarak katkı sağlayacaktır. Medya anlam üretir ve anlam satar. Hep alıcı konumundaki bireyler ise, bu anlamları büyük bir titizlikle alır ve yaşamlarına geçirirler(Güneş, 2001, s. 192).

Spor ve medya ilişkileri, bu konuda yaşanan olumsuzluklar güncel bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Spor Medyası ve mensupları ile sporcular ve spor yöneticileri arasındaki tartışmalar ülkemizin temel bir gündem maddesi haline gelebilmektedir. Spor medyası, aracılığı ile toplumların spora olan ilgisini ve sevgisini artırma beklentisinin aksine; spor medyasının objektif ve basın etik kurallarına aykırı yayın politikası sonucunda, kişiler ve kitleler arası gerilim, çatışma ve şiddet vb. sorunların oluşmasına sebep olabilmektedir.

Sporun ve medyanın sosyal boyutu, gelişim süreçleri, organizasyonları, küreselleşmeyle olan ilişkileri, şiddet, kitle kültürü olarak futbol ve medyanın etkileri konuları birbirleriyle bağlantılı olarak aktarılmaya çalışılacaktır. Medyanın spor eğitimi gören kitle üzerinde nasıl bir etkisi olduğuna dair bilgiler verilecektir.

Medyada spor programlarının, rekabet ve ait olma ihtiyaçlarının ötesinde; şiddet, fanatizm, tartışma ve kavga gibi olumsuz tutumların yaygınlaşmasındaki rolü de dikkate alınarak, medyadaki spor programları hakkında deneklerin temel görüşleri araştırmamızda ele alınacaktır.

2. Yöntem ve Amaç

Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu'nun tüm bölümlerindeki öğrencilerin, spor medyasıyla ilgili görüşlerinin araştırıldığı bu çalışmada, betimsel araştırma modeli uygulanmıştır. Araştırmada, literatür tarama yapılmış ve geliştirilen anket sorularının denekler üzerindeki sonuçlar değerlendirilmiştir. Araştırmada katılımcıların konuyla ilgili olarak yaklaşımlarını tespit etmek, medya ve spor, medya ve toplum arasındaki ilişkiyi ortaya koymak araştırmanın asıl amacıdır.

Bu araştırmanın evreni, lisans düzeyinde spor eğitimi veren Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokullarıdır. Örneklemi ise, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu; Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümü, Spor Yöneticiliği Bölümü ile Antrenörlük Eğitimi Bölümünde öğrenim görmekte olan; 1, 2, 3 ve 4. Sınıf öğrencileri oluşturmaktadır.

Araştırma tarama modeline uygun olarak gerçekleştirilmiştir. Daha önce yapılmış çalışmalardan ve araştırma konusuna ilişkin kaynaklardan istifade edilmiş, hazırlanan ve öğrencilere uygulanan bir anket yoluyla veriler toplanmıştır.

Bu araştırmanın temel amacı, Türkiye'deki spor medyasının yayın anlayışının ve medyadaki spor programlarının, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu öğrencileri üzerindeki etkilerinin araştırılması ve incelenmesidir.

3. Bulgular

Bu kısımda, araştırmanın amacına yönelik olarak hazırlanan medyadaki spor programlarının, beden eğitimi ve spor yüksekokulu öğrencilerinin üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesine yönelik soruları içeren anket formundan elde edilen verilerden, araştırmanın yöntem kısmında anlatılan biçimde test etmek amacıyla yapılan istatistiksel analizlerle elde edilip çözümlenmiş, bu işlemlerin sonucunda elde edilen ve anlamlı bulunan bulgular yer almaktadır.

Tablo 3. 1. Katılımcıların cinsiyet ve bölüm değişkenine göre demografik bilgileri

Cinsiyet	Bölümü Antrenörlük Eğitimi (14)	Spor Yöneticiliği (17)	Beden Eğitimi ve Sp.Öğretmenliği (9)	Total (40)
Kız	35,0%	42,5%	22,5%	100,0%
	48,3%	50,0%	33,3%	44,4%
	15	17	18	50
Erkek	30,0%	34,0%	36,0%	100,0%
	51,7%	50,0%	66,7%	55,6%
	29	34	27	90
Total	32,2%	37,8%	30,0%	100,0%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Yapılan çalışmalar doğrultusunda ankete katılan sporcuların toplamda50 tanesinin erkek 40 tanesinin bayan olduğu tespit edilmiştir. Bölüm değişkenine göre en yüksek katılımı spor yöneticiliği bölümde eğitim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Yüzdesel olarak katılımcıların %32,2'si (29) Antrenörlük Eğitimi %37,8'i (34) Spor Yöneticiliği,%30'u (27) Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği bölümlerinde okuduğu görülmektedir.

Tablo 3. 2. Katılımcıların sınıf düzeyi ve bölüm değişkenine göre demografik bilgileri

Sınıfı	Bölümü	Total

	Antrenörlük (4)	Spor yöneticiliği (6)	Öğretmenlik (4)	(14)
1. Sınıf	28,6%	42,9%	28,6%	100,0%
	13,8%	17,6%	14,8%	15,6%
	13	9	12	34
2.Sınıf	38,2%	26,5%	35,3%	100,0%
	44,8%	26,5%	44,4%	37,8%
	7	8	5	20
3. Sınıf	35,0%	40,0%	25,0%	100,0%
	24,1%	23,5%	18,5%	22,2%
	5	11	6	22
4.Sınıf	22,7%	50,0%	27,3%	100,0%
	17,2%	32,4%	22,2%	24,4%
	29	34	27	90
Total	32,2%	37,8%	30,0%	100,0%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Tablo 3. 3. Spor medyasının tarafsız yayın yapıp yapmadığı hakkındaki düşünceler

Spor medyasının tarafsız yayın yaptığını düşünüyor musunuz?	f	%
Kesinlikle Katılmıyorum	19	21,1
Kısmen Katılmıyorum	23	25,6
Kararsızım	30	33,3
Kısmen Katılıyorum	14	15,6
Kesinlikle Katılıyorum	4	4,4
Toplam	90	100,0

Tablo 3.3 incelendiğinde, spor medyasının tarafsız yayın anlayışı hakkındaki katılımcı sonuçları incelendiğinde katılımcıların yaklaşık olarak %54'ü spor medyasının tarafsız yayın yapmadığını düşünmektedir. Bununla birlikte Tablo 3.4 incelendiğinde ise, spor medyasının branş ayrımı yaptığı düşünülmektedir. Bazı spor branşlarına spor medyasının tarafsız yaklaşmadığı görülmektedir.

Tablo 3.4. Spor medyasının branş ayrımı yapıp yapmadığı hakkında görüşler

Spor medyasının branş ayırdığını düşünüyorum	f	%
Kesinlikle Katılmıyorum	1	1,1
Kısmen Katılmıyorum	13	14,4
Kararsızım	29	32,2
Kısmen Katılıyorum	22	24,4
Kesinlikle Katılıyorum	25	27,8
Toplam	90	100,0

Tablo 3. 5. Spor medyasında yanıltıcı haberler yapılıp yapılmadığı hakkında görüşler

Spor medyasında yanıltıcı haberler olduğunu düşünüyorum.		**Antrenörlük Eğitimi**	**Spor Yöneticiliği**	**Beden Eğitimi ve Sp.Öğretmenliği**
Kesinlikle Katılmıyorum	f	4	3	3
	%	13,8	8,8	11,1
Kısmen Katılmıyorum	f	3	7	7
	%	10,3	20,6	25,9
Kararsızım	f	7	5	6
	%	24,1	14,7	22,2
Kısmen Katılıyorum	f	10	14	8
	%	34,5	41,2	29,6
Kesinlikle Katılıyorum	f	5	5	3
	%	17,2	14,7	11,1
Toplam	f	29	34	27
	%	100	100	100

Tablo 3. 5'te bölümlere göre spor medyasının yanıltıcı haber yapıp yapmama durumu ile ilgili tablo verileri incelendiğinde kısmen spor medyasını yanıltıcı haberler yaptığını düşünmektedir. Katılımcıların yaklaşık olarak %50 kısmen veya kesin olarak spor medyasının yanıltıcı haber yaptığını düşünmektedir.

Tablo 3. 6. Spor medyasında yer alan kişilerin bilgi birikimleri hakkındaki düşünceler

Spor medyasında yer alan kişilerin yeterli bilgi birikimine sahip olduğunu düşünüyorum.	**f**	**%**
Kesinlikle Katılmıyorum	14	15,6
Kısmen Katılmıyorum	19	21,1
Kararsızım	17	18,9
Kısmen Katılıyorum	25	27,8
Kesinlikle Katılıyorum	15	16,7
Toplam	90	100,0

Ankete katılan katılımcıların %44,5'i (40) spor medyasında yer alan kişilerin bilgi birikimlerinin yeterli olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte yaklaşık %19'u kararsız olduğunu belirtmiştir.

Tablo 3. 7. Spor medyası yayın politikalarında okuyucunun beklentilerini dikkate alıp almadığı hakkındaki görüşler

Spor medyası yayın politikalarında okuyucunun beklentilerini dikkate aldığını düşünüyorum.	**f**	**%**
Kesinlikle Katılmıyorum	5	5,6
Kısmen Katılmıyorum	11	12,2
Kararsızım	22	24,4
Kısmen Katılıyorum	36	40,0
Kesinlikle Katılıyorum	16	17,8
Toplam	90	100,0

Spor medyası yayın politikalarında okuyucunun beklentilerini dikkate alınması ile ilgili anket sonuçları incelendiğinde spor medyasının genel itibari ile okuyucuların beklentilerini karşıladığı görülmektedir. Katılımcıların %50'si beklentilerin karşılandığını belirtirken yaklaşık olarak %16' sı beklentilerin karşılanmadığını ifade etmektedir.

Tablo 3. 8. Spor medyasının genç nüfus üzerinde etkisi olup olmadığı hakkındaki düşünceler

Spor medyasının genç nüfus üzerinde etkisi olduğunu düşünüyorum.	**f**	**%**

Kesinlikle Katılmıyorum	6	6,7
Kısmen Katılmıyorum	6	6,7
Kararsızım	14	15,6
Kısmen Katılıyorum	37	41,1
Kesinlikle Katılıyorum	27	30,0
Toplam	90	100,0

Spor medyasının genç nüfus üzerindeki etkisi incelendiğinde medyanın genç nüfus üzerindeki etkisinin yüksek olduğu görülmektedir. Genel itibariyle katılımcıların yaklaşık olarak %75'i (kararsızlar paylaştırıldığında) spor medyasının geç nüfus üzerinde etkisinin olduğu düşüncesinin benimsemektedir.

Tablo 3. 9. Spor medyasının sporun gelişmesine etkisi hakkındaki görüşler

Spor medyasının sporun gelişmesine olumlu etkisi olduğunu düşünüyorum	**f**	**%**
Kesinlikle Katılmıyorum	5	5,6
Kısmen Katılmıyorum	7	7,8
Kararsızım	30	33,3
Kısmen Katılıyorum	26	28,9
Kesinlikle Katılıyorum	22	24,4
Toplam	90	100,0

Yukarıdaki Spor medyasının sporun gelişmesine olumlu etkisi ile ilgili yapılan analiz sonuçları incelendiğinde katılımcılar spor medyasının sporun gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Kararsızların dağılımı yapıldığında katılımcıların yaklaşık olarak %70'i spor medyasının sporun gelişmesinde etkisi olduğunu belirtmiştir.

Tablo 3.10. spor medyasının yayın programlarının öğrenciler üzerine etkisinin Cinsiyet değişkenine göre t testi sonuçları

Cinsiyet	**N**	$\bar{X}$	**SS**	**t**	**p**
Kız	40	3,2096	,60669	,039*	,032
Erkek	50	3,4754	,54740		

*p<.05

Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre anketten elde edilen t testi sonuçları incelendiğinde spor medyasının yayın programlarının öğrenciler üzerine etkisinin cinsiyetle anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (P<0,005). Erkek öğrencilerin spor programlarına karşı farkındalık düzeyleri bayan katılıcılara oranla daha yüksek olduğu ifade edilebilir. Çünkü erkek ortalama değerleri kızlara oranla daha yüksektir (3,4754>3,2096)

4. Tartışma

Türkiye'de spor geniş bir yelpazesi olan bir kavram haline gelmiştir. Spor medyası da bu durumda kendine düşen payı almaktadır. Spor medyası takipte önemli bir paya sahip olup, medyanın insanlar üzerindeki gücünü fazlasıyla fark ettirmektedir. Spor basını sayesinde, kamuoyu karşılaşma sonrası verilen kararları, sporcunun performansını kurallar çerçevesinde, eleştirel gözle yorumlayabilmektedir.

Günümüzde sosyal medya, spor medyasını takipte önemli bir yer edinmiştir. Sosyal medya üzerinden oyunun seyri, sonucu hakkında yorum yapılabilmekte aynı zamanda kullanıcıların farklı görüş ve düşünceleri anlık olarak görülebilmektedir. Spor kamuoyunun yanı sıra sporcular da sosyal medya da yorumlarını paylaşmaktadırlar. Sporcuların sponsorluk anlaşmalarına sosyal medya hesapları da dahil edilirken; bazı sporcular, sosyal medyada tek bir mesajları bile gündem yaratabilmektedir. Sosyal medya, sporu da, sporcuyu da, spor gündemini de bir hayli değiştirmektedir.

Bu bilgiler ışığında yapılan analiz sonuçları incelendiğinde; analiz çalışmaları doğrultusunda ankete katılan sporcuların toplamda 50 tanesinin erkek, 40 tanesinin bayan olduğu tespit edilmiştir. Bölüm değişkenine göre en yüksek katılımı spor yöneticiliği bölümde eğitim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Yüzdesel olarak katılımcıların %32,2'si (29) Antrenörlük Eğitimi Bölümü, %37,8'i (34) Spor Yöneticiliği Bölümü, %30'u (27) Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği Bölümlerinde okuduğu görülmektedir.

Katılımcıların cinsiyet değişkenine göre anketten elde edilen t testi sonuçları incelendiğinde spor medyasının yayın programlarının öğrenciler üzerine etkisinin cinsiyetle anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (P<0,005). Erkek öğrencilerin spor programlarına karşı farkındalık düzeyleri bayan katılıcılara oranla daha yüksek olduğu ifade edilebilir. Çünkü erkek ortalama değerleri kızlara oranla daha yüksektir (3,4754>3,2096) Sonuçlar incelendiğinde öğrencilerin bölümleri ile spor programlarından etkilenme düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir (P>0,005). Beden eğitimi ve spor yüksekokulunda okuyan öğrencilerin sınıf değişkenine göre medyadaki spor programları arasında anlamlı bir farklılık görülmemektedir (P>0,005). Öğrencilerin sınıf düzeyleri arasındaki farkındalıkları yaklaşık olarak hepsinde aynı olduğu söylenebilir.

Bu bilgiler ışığında yapılan analiz sonuçları incelendiğinde; analiz çalışmaları doğrultusunda ankete katılan sporcuların toplamda 50 tanesinin erkek 40 tanesinin bayan olduğu tespit edilmiştir. Bölüm değişkenine göre en yüksek katılımı spor yöneticiliği bölümde eğitim gören öğrenciler oluşturmaktadır. Yüzdesel olarak katılımcıların %32,2'si (29) antrenörlük, %37,8'i (34) spor yöneticiliği,%30'u (27) öğretmenlik bölümlerinde okuduğu görülmektedir.

Araştırma bulguları, spor medyasının tarafsız yayın anlayışı hakkındaki katılımcı sonuçları incelendiğinde katılımcıların yaklaşık olarak %54'ü spor medyasının tarafsız yayın yapmadığını düşünmektedir. Araştırma sonuçlarına göre; spor branşları arasında, spor medyasının tarafsız yaklaşmadığı görüşündedir.

Sporun etkileyici ve kapsayıcı gücü hesaba katılarak, ticari ve ekonomik beklentiler nedeniyle medya organlarının reklam, rekabet, tiraj ve reyting kavgaları ortaya çıkmış, bunun sonucunda, spor kamuoyunun önemi daha da artmıştır. Bu nedenle spor kamuoyunu sadece tüketici anlamda görmek yerine, sporun insanlar ve toplumu üzerinde; birleştirici, kaynaştırıcı, sosyalleştirici özelliklerini geliştiren yayın ve programların teşvik edilmesi ve sporun barış, kardeşlik ve centilmenlik duygularını pekiştiren yayın ve programlar yaygınlaştırılmalıdır.

5. Sonuç ve Öneriler

Günümüzde, çağdaş sporun yaygınlaşmasında kitle iletişim araçları, önemli bir rol üstlenmiştir. Sporun kamuoyuna aktarılması ve büyük hayran kitlelerinin oluşmasında ilk olarak gazeteler sonra radyo ve televizyon son olarak da internet aracılık etmiştir. Her ne kadar, en kolay ve ucuz yoldan ulaşabildiğimiz televizyon ise de; artık cep telefonlarımızda ve her an yanımızda olan internet ve sosyal medya,

televizyondan daha yaygın kullanılan kitle iletişim aracı haline gelmektedir. Konu spor medyası olduğunda; televizyonun kitle iletişim araçlarındaki en üst sıradaki önemli ve etkileyici rolü halen devam etmektedir.

Spor medyasının amacı, spor olaylarıyla ilgili objektif, tarafsız, basın ve spor ahlakına uyun bilgi iletmek, olmalıdır. Bu amacın tersine, sporda kavga, şiddet, tahammülsüzlük, saldırı, fanatizm duygularının gelişmesini tetikleyebilmektedir. Spor medyası, holiganizm ile sporda şiddet olaylarının gelişmesinde etken rol oynayan faktörlerden biri olmakla eleştirilmektedir. Spor medyası, zaman zaman sporun profesyonelleşmesiyle şiddet içeren ifadeler kullanmakta ve etik değerlerin uygulanmasında da duyarsız kalabilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının oluşturduğu kamuoylarından birisi de spor kamuoyudur. Fakat, sporun etkileme gücünü; reyting, reklam, tiraj ve ekonomik kaygılarla dejenere etmek, sadece spora değil, topluma yapılmış en büyük ihanettir. Bundan dolayı spor medyasına yön veren kişilerin istek ve amaçlarının ne olduğu; eğitimi, birikimi ve etik değerlere olan bağlılığı büyük önem kazanmaktadır.

Geçmişten günümüze, spor ve medya karşılıklı etkileşim içindedirler. Özellikle sporun geniş kitlelere yayılmasında kitle iletişim araçlarının büyük rolü vardır, aynı zamanda spor yapma olanağına sahip olmayan çoğunluğun spora ilgi duyması kitle iletişim araçları sayesinde olmuştur.

Araştırmamızın sonuçlarına göre; Spor medyasının sporun gelişmesine olumlu etkisi ile ilgili yapılan analiz sonuçları incelendiğinde katılımcılar spor medyasının sporun gelişmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Kararsızların dağılımı yapıldığında katılımcıların yaklaşık olarak %70'i spor medyasının sporun gelişmesinde etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Genel itibari ile katılımcıların yaklaşık olarak %75'i (kararsızlar paylaştırıldığında) spor medyasının geç nüfus üzerinde etkisinin olduğu düşüncesinin benimsemektedir. Spor medyası yayın politikalarında okuyucunun beklentilerini dikkate alınması ile ilgili anket sonuçlarına göre. Katılımcıların %50'si beklentilerin karşılandığını belirtirken yaklaşık olarak %16' sı beklentilerin karşılanmadığını ifade etmektedir. Bu sonuca göre, medyadaki spor programlarının arz-talep dengesine göre yapıldığı yorumu yapılabilir.

Yine araştırma bulgularımıza göre, spor medyasının yanıltıcı haber yapıp yapmama durumu incelendiğinde, kısmen spor medyasını yanıltıcı haberler yaptığını düşünmektedir. Katılımcıların yaklaşık olarak %50 kısmen veya kesin olarak spor medyasının yanıltıcı haber yaptığını düşünmektedir. Spor medyasının tarafsız yayın anlayışı hakkındaki katılımcı sonuçları incelendiğinde katılımcıların yaklaşık olarak %54'ü spor medyasının tarafsız yayın yapmadığını düşünmektedir. Çalışmamızdaki bulgulara göre; bazı spor branşlarına spor medyasının tarafsız yaklaşmadığı şeklinde görüş belirtilmektedir.

Spor medyasının gerek bizim araştırmamızda, gerekse ilgili araştırmalarda da görüldüğü üzere genç kuşaklar tarafından yoğun bir şekilde takip edildiği bilinmektedir. Temel amacı ve özü dostluk, barış ve kardeşlik gibi duyguları geliştirmesi hedeflenen sporun olumsuz kavramlarla yerleşmemesi için spor medyasına önemli sorumluluk düşmektedir. Yazılı, sesli, görüntülü ve elektronik medyadaki; Spor Medyasının temsilcisi olan gazetecilerin, yazarların ve sporla ilgili gelişmeleri aktarırken barışçıl ifadeler seçmeye özen göstermelidirler. Spordaki tatlı rekabeti, olumsuz yönde etkileyen yayın politikasından vazgeçebilmeleri için meslek içi bir özdenetim ve otokontrol sistemi getirilmelidir. Spor medyasında istenilen düzeyde; başarıyı takdir etme, tatlı rekabet, objektiflik, yenilgiyi kabullenme, centilmenlik, saygı, sevgi, dostluk, kardeşlik duygularını geliştirecek, programlar ve yayınlar yaygınlaştırılmalıdır. Yazılı, sesli, görüntülü ve elektronik medyadaki; kavga, şiddet, fanatizm, holiganizm gibi çatışmacı duyguları teşvik edici yayınlar, programlar konusunda yasal tedbirler yanında, kamuoyu baskısı ve basın iç denetim mekanizmaları uygulanmalıdır. Medya kuruluşlarının uyma taahhüdünde bulundukları, evrensel ve ulusal gazetecilik prensipleri ile "Basın Yasasına" ve "Basın Meslek İlkeleri'ne" uyması sağlanmalıdır. Spor medyası mensupları, gerek spor ahlakına, gerekse basın ahlakına uygun gazetecilik ve yayıncılık yapma sorumluluğunun farkına varmalı ve bu bilinçle mesleklerini icra etmelidirler.

Kaynaklar

Alemdar, K. (1983) Kitle İletişimine Temel Yaklaşımlar, Ankara: Savaş Yayınları

Çolakoğlu, T. (2000). Sporun Topluma Yaygınlaştırılmasında Medyanın etkisi (Güreş Örneği), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi/Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Erkal, M. (1992) Sosyolojik Açıdan Spor, İstanbul: Türk Dünyası Vakfı Yayınları

Güneş, S.(2001). Medya ve Kültür. Ankara: Vadi Yayınları

Kara, M. (1995) Kitle İletişim Araçlarının Toplumsal Gücü. Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Karaküçük, S. ve Yenel, F. (1997). Türk Sporunun Gelişmesi ve Topluma Yaygınlaştırılması Bakımından Basının Etkinliği. Gazi Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi II , 2: 56 – 67

Özsoy, S.(2008). Yazılı Spor Medyasında Okur Beklentileri. İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, 31, 99- 117.

Özsoy, S.(2009). Futbol ve Medya:Hedef Kitleden Kaynağa Dönütler. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı:4 : 21-43

Ünsal, B ve Ramazanoğlu, F.(2013). Spor Medyasının Toplum Üzerindeki Sosyolojik Etkisi. Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching Cilt:2 Sayı:1:36-46

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Devlet Alameti Olarak Türkiye Cumhuriyetinin İlk Madeni Paraları ve Üzerindeki Simgeler

Veysi Akın

Özet

Para, maden veya kâğıttan yapılan, insanlar arasında belirli bir satın alma gücü ve değer ölçüsü olan bir araçtır. Bilindiği gibi paralar, tarihin her devrinde devlet alameti olmuş; yeni kurulan bütün devletler kendi adlarına para bastırmışlar ve bunların vasal yönetimlerde de geçerli olmasını istemişlerdir. Ayrıca tahta oturan hükümdarlar da kendi adına para bastırmayı hükümranlık alameti olarak görmüşlerdir. Tarihi kayıtlara göre, devlet adına tedavüle sürülen ilk "sikke"nin bir Anadolu devleti olan Lidyalılara ait olduğu kabul edilir. Türklerin de en eski dönemlerden itibaren ticaret aracı olarak para kullandıkları ve Orta Asya'da hükümranlık kurmuş olan İslam öncesi Türk devletlerinin kendi adlarına sikke kestirdiği günümüze ulaşan paralardan anlaşılmaktadır. Para, yeni kurulan devletler için hâkimiyet ve bağımsızlık sembolüdür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna kadar bütün Türk devletleri bu hususa büyük önem vermiştir. Bu anlamda Cumhuriyet kendi adına para darp etmekte geç kalmıştır. Cumhuriyetin üzerinde eski yazı ile "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi bulunan ilk madeni paraları 1924 yılının Ağustos ayında basılmış ve tedavüle konulmuştur. Yeni harflerle ilk madeni paraların basımı ise 1934 yılına rastlar. Madeni paralarda ay-yıldızın yanı sıra yeni devletin önem verdiği bazı simgeler de kullanılmıştır. Ataürk başı kabartması 1934 sonrası madeni paralarda kullanılmaya başlanmıştır.

Bu çalışmada Cumhuriyetin kendi adına para basma politikası işlenecek ve yeni paralar üzerindeki simgeler ile anlamları vurgulanacaktır. Devrin kaynakları ve daha sonradan konuya dair inceleme eserlerden faydalanılarak meselenin aydınlatılmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Para, Sikke, Kuruş, Cumhuriyet, Atatürk*

1. Giriş: Devlet Alameti Olarak Para

Para, bir devlet tarafından çıkarılan maden veya kâğıttan yapılan, belirli bir satın alma gücü ve değer ölçüsü olan bir araç olarak insanlar için taşıdığı sosyo-ekonomik değerin yanı sıra devletler için de üstünlük imtiyazı ve hepsinden önemlisi de bağımsızlık simgesi veya hükümranlık alameti olarak kabul edilir[1].

İlk çağlardan itibaren insanlar ticaret yapmışlar ve birbirleriyle alış verişte malları takas etmişlerdir. Ancak zamanla iş bölümünün gelişmesiyle takas edilecek malların değerinin birbirine denk olmaması, malı arz edecek kimselerin her zaman bulunmaması, malların bölünebilme özelliklerinin olmaması gibi çeşitli sebeplerle malların birbirleriyle mübadelesini zorlaşmış ve insanların mal karşısında bir değer ölçüsü olan yaygın bir mübadele aracına ihtiyaçları olmuştur. Bunun sonucudur ki; insanlar, zaman içerisinde önce ticarette malların değişimi yerine bir değer ölçüsü olarak kabul ettikleri altın, bakır, gümüş gibi metalleri küçük parçalara bölerek, yaygın bir mübadele aracı olarak kullanmaya başlamışlar, daha sonra da sikke adı verilen madeni paralar bunların yerini almıştır[2].

Tarihi kayıtlara göre, devlet adına tedavüle sürülen ilk "*sikke"*nin bir Anadolu devleti olan Lidyalılara (MÖ: VII. y.y.) ait olduğu kabul edilir[3]. Ayrıca M.Ö. 118 yılında Çinlilerin deriden imal edilmiş paralar kullandıkları da bilinmektedir. İlk kâğıt para ise M.S. 806 yılında yine Çin'de ortaya çıkmıştır. Batıda kâğıt paraların basılması ve kullanılması XVII nci yüzyılın sonlarına rastlamaktadır. İlk kâğıt paranın 1690'lı yıllarda Amerika Birleşik Devletleri'nde Massechusetts Hükümeti, İngiltere'de ise "Goldsmiths" ler tarafından basıldığı ve dolaşıma çıkarıldığı, 1694 yılında İngiliz Merkez Bankası ve daha sonra diğer ülke merkez bankalarının kurulması ile de yaygınlaştığı bilinmektedir[4].

Türklerin de en eski dönemlerden itibaren ticaret aracı olarak para kullandıkları ve Orta Asya'da hükümranlık kurmuş olan İslam öncesi Türk devletlerinin kendi adlarına sikke kestirdiği günümüze ulaşan paralardan anlaşılmaktadır[5]. Bununla beraber paranın daha yaygın olarak kullanımı İslami devir Türk devletleri zamanında olmuştur. Bu bağlamda Türk Hakanlığı (Karahanlı), Selçuklu ve Osmanlı devri sikkeleri tarihsel açıdan daha önemlidir[6].

Türklerde ilk kâğıt paranın Osmanlılar ile beraber 1840 yılında tedavüle girdiği, "*kaime-i nakdiye-i mutebere*" adı verildiği ve halk arasında kısaca "*kaime"* olarak adlandırıldığı bilinmektedir[7]. Başlangıçta kâğıt para bastırma yetkisini elinde tutan Osmanlı Devleti, mali durumunun kötüye gittiği ve sık sık Avrupa'dan borçlanma ihtiyacı duyduğu bir dönemde bu yetkisini "*hükümetin hiç bir biçimde kâğıt para basmayacağı ve başka bir kuruma da bastırmayacağı taahhüdünde bulunarak otuz yıl süreyle*" İngiltere-Fransa ortaklığı ile kurulan ve zamanla adeta devletin resmi bankası haline gelen Osmanlı Bankası'na bırakmıştır (1863)[8]. 1863'ten itibaren I. Dünya Savaşı yıllarına kadar Osmanlı banknotları bu yetkiye dayanılarak Osmanlı Bankası tarafından bastırılmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Bankası'nın Osmanlı Hükümeti'nin avans ve banknot ihraç isteğini geri çevirmesi üzerine İttihat ve Terakki Hükümeti, altın ve Alman hazine bonolarını karşılık göstererek, "*evrak-ı nakdiyye*" adı altında yeni banknotlar bastırarak Osmanlı Bankası'nın bu imtiyazını delmiştir. Bu dönemde yedi tertip olarak basılan Osmanlı

---

[1] Hükümdarı, hükümdar yapan mühim unsurlardan biri de "*sikke*" yani adına para basmasıdır. Bu bakımdan para, tarihin her devrinde devlet alameti olmuş; yeni kurulan bütün devletler kendi adlarına para bastırmışlar ve bunların vasal yönetimlerde de geçerli olmasını istemişlerdir. Ayrıca tahta oturan her hükümdar da kendi adına para bastırmayı hükümranlık alameti olarak görmüş ve mutlaka para bastırmıştır. Köymen, 2000, C. III, s. 79.

[2] Tekin, 2012, s. 179. Bununla beraber insanların parayı ilk olarak ne zamandan beri kullandıkları meselesi tartışmalı bir konudur. Bkz. Öçal, 1985, s. 6.

[3] İlk sikke, yani belirlenmiş ağırlıkta olan ve parayı bastıran yetkili makamın nişanını ya da damgasını taşıyan para, MÖ: VII nci yüzyılda Anadolu'da yaşamış olan Lidyalılar tarafından kullanılmıştır. "Paranın Tarihi", http://www.darphane.gov.tr/tr/content.php?parent_id=179&content_id=179

[4] *Türkiye Cumhuriyeti Banknotları*, 2005, s. 9. Ayrıca bkz.: Akyıldız, 1996, s. 18.

[5] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Osman Sertkaya-Alimov, 2006.

[6] Artuk, "Sikke", 1997, s. 621-640. Bu konuda ayrıca bkz. Artuk-C. Artuk, 1971, Artuk-C. Artuk, 1974, Alptekin, 1971, s. 435-491. Akyıldız, 2005.

[7] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Erol, 1970.

[8] *Türkiye Cumhuriyeti Banknotları*, 2005, s. 9.

paraları, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra para basılma işlemine gidilmediği için 1927 yılına kadar tedavülde kalmıştır[9].

1.1. Cumhuriyetin Kendi Adına Para Bastırması ve İlk Madeni Paralar

Türklerde madeni para bastırma geleneği milletimize ad verme şerefine sahip olan Göktürklere kadar götürülmektedir. Türkiye Cumhuriyeti'nin varisi bulunduğu Osmanlı Devleti de kuruluşunu müteakip kendi adına sikke kestirmiş ve tedavüle sürmüştür. Türkiye Selçuklularının Uç Beyleri'nden olan Osman Bey'in 1299 yılında istiklâlini ilân etmesiyle başlayan ve 1922 yılına kadar devam eden Osmanlı İmparatorluğu'nun 623 yıllık hayatında, padişahlar tarafından bakır, gümüş ve altın olarak çeşitli madeni paralar bastırılmış ve kullanılmıştır[10].

Para, yeni kurulan devletler için hâkimiyet ve bağımsızlık sembolüdür. Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşuna kadar bütün Türk devletleri bu hususa büyük önem vermiştir. Bu anlamda Cumhuriyet kendi adına para darp etmekte geç kalmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin üzerinde eski yazı ile "Türkiye Cumhuriyeti" ibaresi bulunan ilk madeni paraları 1924 yılının Ağustos ayında basılmaya başlanmıştır. Yeni harflerle ilk madeni paraların basımı ise 1934 yılına rastlar. İlk altın para da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hey'et-i Umumiyyesi'nin 24 Ocak 1924 tarihinde aldığı 64 nolu kararı uyarınca 5 Ekim 1925'te basılmıştır[11]. Bu husus dikkate alındığında bir istiklal mücadelesi sonrası kurulan Yeni Türk Devleti'nin kuruluşunu müteakip niçin kendi adına para bastırmadığı meselesi zihinlerde soru oluşturmuştur. Bu soru, Osmanlı Devleti'nin ne zaman yıkılmış kabul edileceği ve yeni devletin hangi tarihten itibaren kendi adına para bastırabileceği tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Her ne kadar yeni devletin temelleri 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılması ile atılmışsa da bir taraftan İstanbul'da padişah ve yönetimi, diğer taraftan İstiklal Harbi dolaysıyla ülkenin içinde bulunduğu, askeri, siyasi ve sosyo-ekonomik şartlar, böyle bir ortamda TBMM Hükümeti'nin kendi adına para bastırmasını pek mümkün kılmamıştır. Bununla beraber, 1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırılmış, padişahın ve İstanbul Hükümeti'nin varlığı son bulmuş, 24 Temmuz 1923'te Lozan Andlaşması imzalanarak yeni Türk Devleti'nin siyasi ve hukuki statüsü tanınmış olmasına rağmen, devlet hala kendi adına para bastırıp tedavüle sürememiştir[12]. Bu durum Cumhuriyetin ilanı evvelinde ve sonrasında "para basılması" ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu hususta ilk tartışmayı bazı gazetelerde birkaç günden buyana devam ede gelen "*Hükümetin evrak-ı nakdiye ihraç edeceği*" haberleri üzerine 20.08.1923 tarihli Tanin gazetesinde meşhur gazeteci ve köşe yazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) başlatmıştır[13]: o, ilgili yazısında:

"*Dünkü gazetelerde itibar-ı malisi nokta-i nazarından haiz-i ehemmiyet iki fıkra vardı. Biri yeniden evrak-ı nakdiye ihraç edileceğine dair olan rivayetlerin resmen tekzibini ihtiva ediyordu, diğeri de Maliye Vekili'nin Meclis-i Mebusan huzurunda umur-ı maliyeye, kambiyo ihtikarına, istikraz-ı dahili faizlerine dair beyanatta bulunacağını haber veriyordu.(.....)*

Hükümetin evrak-ı nakdiye ihraç edeceğine dair filhakika ortada bir şayia vardır. Ve bu pek fenadır. Bu şayiayı kimler çıkarıyor?

Evrak-ı nakdiye çıkarmak için devletçe bir tasavvur olmadığı geçmiş müşkilat senelerinin şahadet-i fiiliyesi ile de sabittir. Ancak biz İstanbul'da bazı resmi makamların evrak-ı nakdiye ta'bı hakkında istihsal-i malumata teşebbüs etmiş olduklarını suret-i katiyede biliyoruz. "

Her ne kadar Hüseyin Cahit Bey, aynı makalede *evrak-ı nakdiye* ihracı fikrinin Hükümetçe tekzip edildiğini yazıyorsa da gelişmelere bakıldığında hükümetin böyle bir düşüncesinin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Maliye Vekaleti'nin 18.09.1923'te üzerinde "Devletimizin alâmet-i mahsusası" bulunan altın ve ufaklık para darp edilmesine dair bir yazısı aynı gün Vekiller Heyetince görüşülmüş ve meselenin Meclise arzına karar verilmiştir[14]. 20 Ağustos 1923 tarihli bir yazı ile de Meclis Başkanlığına sunulmuştur.

Teklifin Meclis görüşmeleri Cumhuriyetin ilanını takiben başlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti, Milli Mücadele ve İstiklal Harbi yıllarının bıraktığı acıları geride bırakabilmek ve yeni ekonomik yapının oturtulabilmesi için bir müddet daha Osmanlı paralarının tedavülde kalmasına müsaade etmişse de bu durum Mustafa Kemal ve ekibini rahatsız etmekteydi. Para, devlet geleneğinde en önemli egemenlik işaretlerinden biri olduğu için bir an evvel yeni paralar

[9] Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aykut, 1979.

[10] Tekin, 2012, s. 183.

[11] İlk Cumhuriyet altını 5 liralık olup 36 gr. ağırlığındadır. 226 adet basılan bu paraların ön yüzünde eski harflerle meşe çelengi içinde "Türkiye Cumhuriyeti 1925", arka yüzünde ay-yıldız içinde "Ankara 23 Nisan 1336" yazılıdır. Tekin, 2012, s. 183-184.

[12] Daha saltanatın kaldırılmasından kısa bir süre sonra 28 Kasım 1922'de tapu kayıtlarında (Sened-i Hakani) yer alan Osmanlı Devletini çağrıştıran ibare ve işaretler İcra Vekilleri Heyeti kararı ile kaldırılmış, Tuğra'nın yerine Türkiye Büyük Millet Meclisi İbaresi, "*Hakani*" ibaresi yerine de "*Milli*" kelimesi konulmuştur. İlgili kararname metni için bkz. Yalçın- Gönlüal, 1984, s. 920-921. "Sened-i Hakanilerin Balasında Mevzu Tuğranın Yerine (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Nam-ı Alisinin İkamesi ve Sened-i Mezkure İzafe Olunan (Hakani) Kaydının Ref İle (Milli) Sıfat-ı Mübeccelinin Vaz'ı Hakkında Kararname. Kararname No: 2032/ 28 Kasım 1338 (1922)".

[13] *Tanin*, 20 Ağustos 1339/1923.

[14] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1981, D. II, C. 4, s. 391.

bastırılmalı ve hanedanı temsil eden simgelerden kurtulmalıydı. Saltanat kaldırılmış ve Ankara başkent yapılmış ama hala İstanbul'u ve hanedanı çağrıştıran paralar halkın elinde dolaşıyordu. Bu Cumhuriyeti kuranlar için kabul edilebilir bir durum değildi. Madem ki milli bir devlet kurulmuştu, Türk milletinin simgelerini taşıyan ve egemenliğin Ankara'da olduğunu gösteren ifadeler taşıyan paralar bir an evvel tedavülde olmalıydı. Bu düşünceden hareketle hükümet, her ne kadar evrak-ı nakdiye ihracı kararı alamamışsa da, hem kendi adına para bastırma düşüncesini uygulamaya geçirmek hem de piyasadaki para darlığını aşmak maksadıyla Cumhuriyetin ilanını takiben mesele TBMM gündemine getirildi. Hükümet tezkeresi olarak 20 Ağustos'ta Meclise sunulan tasarı ivedilikle ele alındı. Nitekim bu husus 22 Aralık 1923 tarihli Meclis görüşmeleri esnasında Malatya Milletvekili Reşid Ağa tarafından şu cümlelerle dile getirilmiştir[15]:

"*Efendiler evvel emirde şunu anlatacağım ki bir padişah tahta cülusundan üç gün sonra sikke darb ederdi ve zannederim bu böyle usul ittihaz edilmişti. Bugün Hükümetimiz teceddüt etmiştir. Bir gün bile tehiri lâzım gelmez. Her halde tacilen sikke darbı ehem ve elzemdir. Enzar-ı âmmede de dört seneden beri sikke darb edilmemesi esbabı hüsnü tesir yapmamıştır. Her halde bir gün evvel darb edilmelidir*".

22 Aralık 1923 ile 12 Ocak 1924'te gerçekleşen müzakerelerde darp edilecek sikkenin üzerinde yer alacak remizler ve yazılar tartışıldı. Bu tartışmalar daha ziyade Defne = Zafer remzi; Zeytin = Sulh remzi; Buğday başağı = Mebzuliyet ve ziraat remzi; Meşe = Kuvvet remzi olarak ele alındı, ayrıca Çam fıstığı ve Kayın ağacı da Eski Türklerce mübarek telâkki edildiği için gündeme getirildi. Tartışmaların hitama ermesi üzerine "Darbedilecek Meskukât Hakkında Kanun-ı Esasi Encümeni Mazbatası" 24 Ocak 1924'te genel kurulda kabul edildi[16]. Buna göre; Sikkenin veçhi "Meşe dallarından yapılmış iki kavis, bir başak ile bağlanacak ve ortasına (Türkiye Cumhuriyeti) ve sene-i darp konacak şekilde, Sikkenin zahri de hendesî ve içi gölgeli bir hilâl, fevkinde beş şualı bir yıldız, ay ile yıldızın arasındaki boşluğa (Ankara) ve (23 Nisan 1336) kelime ve tarihi bir Hâtıra-i Mübeccele olmak üzere vazedilecekti. Kanun tasarısı son olarak 12 Şubat 1924'te oylamaya sunuldu ve 8 red, 5 çekimser oya karşılık 140 kabul oyu ile Meclisten geçerek yasalaştı[17].

28 Şubat 1924'te Resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe giren bu kanuna göre daha evvelden harp yıllarındaki ufaklık ihtiyacını gidermek üzere çıkarılan 5 ve 10 paralık pul ve ilmahberler ile 40 ve 100 paralık kağıt paralar ve 5, 20, 25 kuruşluk kağıt paralar tedavülden kalkmış olacak ve bunların yerine Türkiye Cumhuriyeti ibaresini taşıyan 100 paralık, 5 ve 10 kuruşluk bronzdan mamul meskûkât darp ve ihraç edilecekti[18]. Madeni paraların darbı için TBMM tarafından Maliye Vekâleti'ne verilen izne göre bronz olarak darp edilecek paraların değeri 2.000.000 lirayı geçmeyecekti ve 1923 bütçesine bu iş için 300.000 liralık bir tahsisat ilave edilmişti. Tahsisatın o yıl içerisinde kullanılamayan miktarı ertesi yıl kullanılabilecekti[19]. Nitekim bu izne dayanılarak ihraç edilen ve üzerinde "*Türkiye Cumhuriyeti*" ibaresi ile yeni devleti temsilen konulan "*ay-yıldız*" bulunan sikkeler, Cumhuriyetin ilk paraları olacaktır. Bunlar arasında tedavüle ilk çıkarılanlar (Ağustos 1924) bronzdan yapılmış 10 kuruşluklardır. Bunu 5 kuruşluklar (Eylül 1924) ve 100 paralar (Ekim 1924) takip etmiştir[20]. Cumhuriyetin şeref nişanı olan ve tasarımı dönemin Darphane Müdürü Niyazi Asım Bey[21] tarafından yapılan bu ilk metal paralar, Türk darphanelerinde basılmıştır. Böylece madeni para basma yetkisi sayesinde 2.000.000 liralık Osmanlı banknot ve sikkesi piyasadan çekilebilecekti. Nitekim ilgili kanunun uygulanmaya konulmasıyla 1; 2,5; 5; 20 ve 25 kuruşluk Osmanlı evrak-ı nakdiyeleri tedavülden kaldırılacak ve karşılığında yeni çıkarılacak Cumhuriyet madeni paraları verilecekti. Toplanacak evrak-ı nakdiyelerin yeniden piyasaya sürülmesini engelleyecek bütün tedbirler alınmıştı. Ancak evrak-ı nakdiyelerin ihracı ve toplatılması da Düyun-ı Umumiye İdaresi garantisi ve denetimi altındaydı. Sonuçta yeni bir düzenleme yapılarak 2.000.000 lira tutarındaki yukarıda sayılan banknotların hazineye ve geri kalan daha büyük kupürlerin ise İstanbul'daki Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne gönderilmesine karar verildi[22].

1924 yılında tedavüle sürülen bu paralar, ufaklık ihtiyacını karşılamaya yetmedi. Bunun üzerine 16 Nisan 1925'te yeni bir kanun çıkarılarak 3.000.000 liralık madeni para tedavüle alındı[23]. Bunu 4 Şubat 1928 tarihli kanun izledi[24]. 1928'de tedavüle yeni sürülen bu madeni paraların hemen ardından 1 Kasım 1928'de Harf İnkılabı gerçekleşti. 11 Haziran 1930'da Merkez Bankası kuruldu ve para basma hakkı ilgili bankaya geçmiş oldu. Bunun üzerine hem tedavülde bulunan 1 liralık evrak-ı nakdiyenin toplanması hem de 1924, 1925 ve 1928 tarihli kanunlarla ihraç edilmiş olan on milyon liralık yüz paralık ve beş ve on kuruşluk bronz ve yirmi beş kuruşluk nikel meskukâtın ve 1326 senesi Muvazenei Umumiye Kanununun onuncu maddesile 2 şubat 1332 tarihli kanun hükümlerine göre tedavüle çıkarılmasına salâhiyet verilen bir milyon liralık beş, on, yirmi ve kırk paralık nikel paraların piyasadan kaldırılmasını hedefleyen 3 Haziran 1933 tarihli "Madeni Ufaklık Para Kanunu" TBBM'den çıkarıldı. İlgili kanunla Maliye Bakanlığı'na 12.000.000 liralık

[15] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1981, D. II, C. 4, s. 396.
[16] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1981, D. II, C. 5, s. 329.
[17] *TBMM Zabıt Ceridesi*, 1981, D.II, C.5, s. 815.
[18] *TBMM Kavanin Mecmuası*, 1340/1924, C.XI, , s. 212.
[19] Resmi Ceride, 28 Şubat 1924, sayı: 61, s. 2.
[20] Butak, 1955, s. 5.
[21] *50 Yıllık Yaşantımız*, 1975, s. 191.
[22] Akyıldız, 1996, s. 207.
[23] Resmi Ceride, 23.04.1925, sayı: 96, s. 111.
[24] Resmi Ceride, 12 Şubat 1928, sayı: 812, s. 4743.

gümüş ile 7.000.000 liralık da nikel ve bronz para basma izni verildi. Gümüş paralar 25, 50 ve 100 kuruşluk, nikel paralar 1, 5, 10 kuruşluk ve bronz olanlar da 10 paralık olacaklardı[25]. Bu kanun sonrasında çıkan madeni paralar Yeni Türk harfleri ile bazı değişik simgelerle darp edilmişlerdir.

1.2. Eski Harfli Madeni Paralar ve Üzerindeki Simgeler

Darphane Müdürü Niyazi Asım Bey'in tasarımını yaptığı Cumhuriyetin ilk metal paralarında resimlerin sade, anlaşılabilir ve zarif olmasına dikkat edilmişti[26]. Saltanatı simgeleyen tuğra kaldırılmış, yerine yeni devletin ekonomi politikasını gösteren "*buğday başağı*" içerisinde kalan "*Türkiye Cumhuriyeti*" ibaresi, diğer yüzüne de nur ve irfanı temsil eden ve Türkiye Cumhuriyeti'nin simgesi olan "*ay-yıldız*" ile milletimizin kuvvet ve metanetini göstermek için "*meşe yaprağı*"[27] ve eski yazıyla paranın değeri konulmuştur.

10 Kuruş (Tedavül Süresi: 1924-1938)

Paranın ön yüzünde eski yazıyla yeni devletin adı ve paranın ihraç tarihi "*Türkiye Cumhuriyeti 1340*" ibaresi ve Türk ekonomisinin temeli olan tarımı/ziraatı simgeleyen "*başak*" resmi, araka yüzünde ise TC'ni simgeleyen "*Ay-yıldız*"; kuvvet, metanet, dayanıklılık ve gücü temsil eden "*meşe yaprağı*" resmi ve yine eski yazıyla paranın değerini belirten "*10 kuruş*" ibaresi bulunmaktadır. Darphane tarafından 10 Kuruş için 1340 yılında 4.836.000 adet; 1341 yılında 14.223.100 adet; 1926 yılında 856.000 adet ve 1928 yılında 31.000 adet olmak üzere toplamda 19.946.000 adet darp edilmiştir.

Tablo 1: 10 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[28]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
1	1340	Alüminyum-Bronz	7.50	27.00	1.75	Tırtıllı
1	1341	Alüminyum-Bronz	7.50	27.00	1.75	Tırtıllı
1	1926	Alüminyum-Bronz	7.50	27.00	1.75	Tırtıllı
1	1928	Alüminyum-Bronz	7.50	27.00	1.75	Tırtıllı

Şekil. 1: 1924'te Tedavüle çıkan 10 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü[29]

[25] Resmi Gazete, 11 Haziran 1933, sayı: 2424, s. 2675-2676.
[26] *50 Yıllık Yaşantımız*, 1975, s. 191
[27] Maarif Vekaleti'nin 1925 yılında açtığı Türkiye Cumhuriyeti arması yarışmasına Türk Tarih Cemiyeti ve Darülfünun Edebiyat Fakültesi hocalarının verdiği raporda Türk alameti olarak ay-yıldızın nur ve irfanı, meşe yaprağının da milletimizin kuvvet ve metanetini temsil ettiği görüşü vurgulanmıştır. Bkz. Başaran, 1997, s. 150-151.
[28] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz
[29] http://www.darphane.gov.tr/dizayn-oyku.htm

5 Kuruş (Tedavül Süresi: 1924-1939)[30]

Paranın ön yüzünde eski yazıyla "*Türkiye Cumhuriyeti 1340*" ibaresi ve "*başak*" resmi, araka yüzünde ise TC'ni simgeleyen "*Ay-yıldız*", "*meşe yaprağı*" resmi ve yine eski yazıyla "*5 kuruş*" ibaresi bulunmaktadır. 5 Kuruş 1924 ila 1939 yılları arasında tedavülde kalmıştır.

Tablo 2: 5 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[31]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
1	1340	Alüminyum-Bronz	4.00	22.50	1.44	Tırtıllı
1	1341	Alüminyum-Bronz	4.00	22.50	1.44	Tırtıllı
1	1926	Alüminyum-Bronz	4.00	22.50	1.44	Tırtıllı
1	1928	Alüminyum-Bronz	4.00	22.50	1.44	Tırtıllı

Şekil 2: 1924'te Tedavüle çıkan 5 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü[32]

100 Para (Tedavül Süresi: 1924-1939)

Ertesi yıl bozuk para ihtiyacı üzerine devlet, 16 Nisan 1925 tarihli ve 624 sayılı kanun çerçevesinde yeniden madeni para çıkardı. Bunlar 100 para ve 5 ila 25 kuruşluklardan ibaretti. Bu paralar da bir öncekilerle aynı özellikleri taşıyordu.

Paranın ön yüzünde eski yazıyla "*Türkiye Cumhuriyeti 1341*" ibaresi ve "*başak*" resmi, araka yüzünde ise TC'ni simgeleyen "*Ay-yıldız*", "*meşe yaprağı*" resmi ve yine eski yazıyla "*100 para*" ibaresi bulunmaktadır. 100 Para, 1340/1924, 1341/1925, 1926 ve 1928 yıllarında basılmıştır. Bir yüzünde madeni paranın değeri diğer yüzünde ise eski harflerle Türkiye Cumhuriyeti yazılıdır. "Türkiye'nin sahibi hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür," sözünü kanıtlarmışçasına paranın bir yüzünde sembol olarak başak kullanılmıştır. 1924 ila 1939 yılları arasında tedavülde kalan 100 para, Darphane tarafından toplamda yaklaşık olarak 11.815.000 adet darp edilmiştir.

Tablo 3: 100 Paranın Darp Tarihi ve Özellikleri[33]

[30] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz
[31] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz
[32] http://www.darphane.gov.tr/dizayn-oyku.htm
[33] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
1	1340	Alüminyum-Bronz	2.00	19.00	1.13	Tırtıllı
1	1341	Alüminyum-Bronz	2.00	19.00	1.13	Tırtıllı
1	1926	Alüminyum-Bronz	2.00	19.00	1.13	Tırtıllı
1	1928	Alüminyum-Bronz	2.00	19.00	1.13	Tırtıllı

Şekil.3: 100 Paranın Ön ve Arka Yüzü[34]

25 Kuruş (Tedavül Süresi: 1925-1938)

Paranın ön yüzünde eski yazıyla "*Türkiye Cumhuriyeti 1341*" ibaresi ve "*başak*" resmi, araka yüzünde ise TC'ni simgeleyen "*Ay-yıldız*", "meşe yaprağı" resmi ve yine eski yazıyla "*25 kuruş*" ibaresi bulunmaktadır. Darphane tarafından 25 Kuruş, 1341 yılında 4.972.700 adet; 1926 yılında 627.300 adet ve 1928 yılında 5.794.000 adet olmak üzere toplam 11.394.000 adet darp edilmiştir.

Tablo 4: 25 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[35]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
1	1341	Nikel	10.00	30.00	1.76	Tırtıllı
1	1926	Nikel	10.00	30.00	1.76	Tırtıllı
1	1928	Nikel	10.00	30.00	1.76	Tırtıllı

[34] http://www.darphane.gov.tr/dizayn-oyku.htm
[35] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz

Şekil.4: 25 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

1.3. Latin/Yeni Harfli Paralar ve Üzerindeki Simgeler

1 Kasım 1928'de çıkarılan 1353 sayılı kanunla, daha Önce Türkçe yazmak için kullanılan Arap harfleri yerine Lâtin esasından alınan harfler, Türk dilinin özelliklerini belirten işaretlere de yer verilmek suretiyle Türk harfleri adı ile kabul edilmişti. Bu tarihten sonra resmi yazışmalarda yeni harfler kullanıldığı gibi devleti temsil eden paralar üzerine de yeni harfler konulmaya başlandı. Bu tarihten sonra basılan paralar üzerinde sadece alfabe değişikliği değil, simgesel değişiklikler de gerçekleşmiştir. Daha önceden küçük bir işaret olarak yer alan bayrağımızın simgesi ay-yıldız paranın bir yüzünü kapsayacak kadar büyümüştür. Ayrıca Cumhuriyetin köylüye verdiği değeri ortaya koyan ve Atatürk'ün vecizesi "Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakiki müstahsil olan köylüdür" ifadesini anlamlı kılan başak daha belirgin olarak yer almış ve paraların bir yüzüne Atatürk başı kabartması konulmuştur.

1 Kuruş (Tedavül Tarihi: 1935-1950)

Paranın ön yüzünde Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve içerisinde belirgin olarak iç-içe geçmiş ay-yıldız, arka yüzünde ise zeytin dalları arasında değeri ve alt tarafta da darp tarihi yazılmıştır.

Tablo 5: 1 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[36]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
2	1935	Bakır-Nikel	2.50	18.50	1.13	Düz

Şekil.5: 1 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

5 Kuruş (Tedavül Tarihi: 1935-1952)

Paranın ön yüzünde Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve içerisinde belirgin olarak iç-içe geçmiş ay-yıldız, arka yüzünde ise zeytin dalları arasında değeri ve alt tarafta da darp tarihi yazılmıştır.

Tablo 6: 5 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[37]

[36] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz
[37] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
2	1935	Bakır-Nikel	4.00	21.00	1.32	Yazılı
2	1936	Bakır-Nikel	4.00	21.00	1.32	Yazılı
2	1937	Bakır-Nikel	4.00	21.00	1.32	Yazılı
2	1938	Bakır-Nikel	4.00	21.00	1.32	Yazılı

Şekil 6: 5 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

10 Kuruş (Tedavül Tarihi: 1935-1951)

Paranın ön yüzünde Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve içerisinde belirgin olarak iç-içe geçmiş ay-yıldız, arka yüzünde ise meşe dalları arasında değeri ve darp tarihi yazılmıştır.

Tablo 7: 10 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[38]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
2	1935	Bakır-Nikel	6.00	25.50	1.37	Yazılı
2	1936	Bakır-Nikel	6.00	25.50	1.37	Yazılı
2	1937	Bakır-Nikel	6.00	25.50	1.37	Yazılı
2	1938	Bakır-Nikel	6.00	25.50	1.37	Yazılı

Şekil 7: 10 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

[38] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz

25 Kuruş (Tedavül Tarihi: 1935-1949)

Paranın ön yüzünde Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve içerisinde Atatürk başı kabartması yer almakta, arka yüzünde ise Türk köylüsünü temsil eden başak ve paranın değeri ile darp tarihi yazılmıştır.

Tablo 8: 25 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[39]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
2	1935	Gümüş	3.00	19.00	1.15	Yazılı
2	1936	Gümüş	3.00	19.00	1.15	Yazılı
2	1937	Gümüş	3.00	19.00	1.15	Yazılı

Şekil 8: 25 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

50 Kuruş (Tedavül süresi: 1935-1949)

Paranın ön yüzünde Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve içerisinde Atatürk başı kabartması yer almakta, arka yüzünde ise Türk köylüsünü temsil eden başak ve paranın değeri ile darp tarihi yazılmıştır.

Tablo 9: 50 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[40]

[39] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz
[40] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
2	1935	Gümüş	6.00	24.60	1.48	Yazılı-Tırtıllı

Şekil 9: 50 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

100 Kuruş (Tedavül süresi: 1934-1942)

Paranın ön yüzünde Türkiye Cumhuriyeti ibaresi ve içerisinde Atatürk başı kabartması ve alt tarafta çift defne yaprağı yer almakta, arka yüzünde ise Türk köylüsünü temsil eden iki yana doğru uzanan başak içerisinde ay-yıldız ile paranın değeri ve an altta ise iki adet meşe dalı ile darp tarihi yazılmıştır.

Tablo 10: 100 Kuruşun Darp Tarihi ve Özellikleri[41]

Tip	Tarih	Madeni	Ağırlık (gr.)	Çap (mm.)	Kalınlık (mm.)	Kenarı
2	1935	Gümüş	1.20	29.00	1.86	Tırtıllı

Şekil 10: 100 Kuruşun Ön ve Arka Yüzü

2. Sonuç

Türk-İslam devletlerinde paralar üzerinde devlet kurucularını simgeleyen şahıslar ile devlet ve milleti temsil eden figür ve manzara resimleri görülmemesine karşın, bağımsızlık mücadelesi vererek yeni bir devlet ve millet inşası yolunda olan Genç Cumhuriyetin ilk paralarında yeni devleti ve milli kültürü simgeleyen tasvirler ağır basmaktadır. Bu aynı zamanda devletin ideolojik yönünü de göstermektedir. Bu durum her devrin ideolojisini ve bakışını yansıtmak kaydıyla bazı değişikliklere uğrayarak günümüze kadar devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk madeni paralarında Atatürk kabartması yoktur. 1935 sonrasında darp edilen paraların bir yüzünün değişmez simgesi devlet kurucusu olarak "Atatürk başı kabartması" olmuştur. Bu gelenek ileriki dönemlerde devam etmekle beraber madeni paralarda Atatürk başı

[41] http://www.turknumismatik.org.tr/paralarimiz

bulunmayanlar da mevcuttur. Atatürk dönemi madeni paralarında ay-yıldızla beraber en çok kullanılan simgeler başak, zeytin ve meşe dalıdır.

Kaynaklar

Ali Akyıldız, (1996) Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri, Eren Yay., İstanbul 1996.

Ali Akyıldız, (2005) Para Pul Oldu: Osmanlı'da Kağıt Para, İletişim Yay., İstanbul.

Alptekin, Coşkun; (1971) "Selçuklu Devri Paraları", Selçuklu Araştırmaları Dergisi (Malazgirt Özel Sayısı 900. Yıl) , C. III (1971), Ankara, s. 435-491.

Artuk, İbrahim - Cevriye Artuk; (1971-1974) İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu, Cilt I-II, İstanbul.

Artuk, İbrahim; (1997) "Sikke", İslam Ansiklopedisi, C. X, MEB Yay., Eskişehir, s. 621-640.

Aykut, Nezihi; (1979) Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyeti'ne Devredilen Kaimeler ve Osmanlı Bankası Banknotları, Yapı ve Kredi Bankası Yay., İstanbul.

Başaran, Mehmet; (1997) "Türklerde Armaların Kaynağı ve Türklerin Arması Ne Olmalıdır?", Tarih ve Toplum, XXVIII/165, s. 150-151.

Butak, Behzad; (1955) Cumhuriyet Devrinde Madeni Paralar (1923-1955), Pulhan Matbaası, İstanbul.

50 Yıllık Yaşantımız, (1975) C. 1, Milliyet Yay., İstanbul.

Erol, Mine; (1970) Osmanlı İmparatorluğunda Kağıt Para (Kaime), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

Köymen, M. Altay; (2000) Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, C. III, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

Öçal, Tezer; (1985) Para Teorisi ve Politikası, Gazi Üniversitesi Yay., Ankara.

Resmi Ceride, 23.04.1925, sayı: 96, s. 111. Kanun No: 624 "Yeniden üç milyon liralık madenî ufaklık meskukât darbı hakkında kanun"

Resmi Ceride, 28 Şubat 1924, sayı: 61, s. 2, Kanun No: 411.

Resmi Gazete, 11 Haziran 1933, sayı: 2424, s. 2675-2676, Kanun No: 2257.

Sertkaya, Osman Fikri - Rysbek Alimov; (2006) Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde), Ötüken Yay., İstanbul.

Tanin, 20 Ağustos 1339/1923.

TBMM Kavanin Mecmuası, (1340/1924) C. XI, TBMM Matbaası, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, (1981) D. II, C. 4, TBMM Basımevi, Ankara.

TBMM Zabıt Ceridesi, (1981) D. II, C.5, TBMM Basımevi, Ankara.

Tekin, Oğuz; "Sikke", (2012) Diyanet İslam Ansiklopedisi, C. 37, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, s. 179.

Türkiye Cumhuriyeti Banknotları, (2005) Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Yay., Ankara.

Yalçın, Bekir Sıtkı - İsmet Gönlüal, (1984) Atatürk İnkılabı, Kanunlar-Kararlar, Tamimler-Bildiriler, Belgeler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1984.

http://www.darphane.gov.tr/dizayn-oyku.htm

Macaristan'da Türkoloji, Turancılık ve Türk Dünyası (Xıx. Yüzyıldan Xx. Yüzyıla)

Melek Çolak

Özet

Türk – Macar ilişkileri uzun ve köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Bu ortak geçmiş nedeniyle kendi tarihlerini, dillerini inceleyen Macarlar Türkoloji'nin Macaristan'da bir disiplin olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Türkoloji gibi gerek Macarların doğuya bağlılığı gerekse Panslavizm ve Pangermenizmin baskıları sonucu bir tepki olarak ortaya çıkan Macar Turancılığı Türklerle olan ortak bağlar üzerine inceleme ve araştırmaları desteklemiş, Turan Derneği olarak örgütlenerek çalışmalarını sürdürmüştür. Macaristan'da Türkoloji ve Turancılık birbirlerinin itici gücü olmuş, bulguları kültürel bağlamda Türk dünyasının araştırılmasına hizmet etmiştir. Bu çalışmada Macaristan'da ortaya çıkan Türkoloji ve Turancılık akımı çerçevesinde Osmanlıdan, Türkiye Cumhuriyeti'ne, Balkanlardan Orta Asya'ya kadar Macarların Türk dünyasına yönelik çalışmaları üzerinde durularak, bu çalışmaların önemi ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Macar, Türk, Turancılık, Türkoloji, Türk Dünyası.*

1. Tarih Boyunca Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macaristan'da Türkoloji

Uzun bir tarihi geçmişe dayanan ve çok eski dönemlere kadar giden Türk ve Macar milleti arasındaki ilişkiler daha sonraki dönemlerde, V. ve IX. yüzyıllar arasında, Türkler tarafından kurulan imparatorluklar içinde devam etmiş, bu nedenle Yunan, Latin ve İslam kaynakları Macarları "Türk" olarak adlandırmıştır. IX. yüzyıl sonlarında Macaristan'a gelen ve 1000 yılında Hıristiyanlığı kabul ederek Avrupa'nın bir parçası haline gelen Macarların Türklerle olan ilişkileri devam etmiş, Peçenek, Uz, Kuman gibi Türk kavimleri Macaristan'a yerleşmişlerdir. Macar Krallığının Osmanlıların Balkanlardaki fetihlerini durdurmaya çalıştığı XV. yüzyılda ilişkilerin yeni bir dönemi başlamış, 1526 yılında Mohaç Savaşı'ndan sonra 150 yıldan fazla Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Bu süreç Macar milletinin kültürüne büyük etki yapmıştır. Bu tarihi süreç, Türklerin dili, tarihi, kültürüyle uğraşan Türkolojinin de Macaristan'da ortaya çıkmasını sağlamış, tarihi ilişkilerin varlığı nedeniyle Türkoloji Macaristan'da Milli bir ilim olarak sayılagelmiştir (Çolak, 2012, s. 527-528). Bütün bu olgular nedeniyle Macaristan'da, Avrasya bozkırlarında ve özellikle batı bölgelerindeki Orta çağdaki Osmanlı İmparatorluğu tarihi, Türk-Macar dil ilişkileri bağlamda dil tarihi araştırmaları şeklinde geleneksel olarak üç alanda yoğunlaşan Macar Türkolojisi (Zimonyi, 2002, s. 46-47) bağımsız bir dal ve bilimsel bir ekol olarak XIX. yüzyıldaki uzun bir gelişmenin sonucu ilk defa 1870 yılında Budapeşte Üniversitesi'nde ortaya çıkmıştır. Macarların kendi dil ve tarihlerinin Doğu ile bağlantısına duydukları ilginin artması yoğun araştırmalara konu olmuştur (Çolak, 2012, s. 528-529). Aynı zamanda Avrupalıların baştan beri Macarları kendilerinden saymayıp dışlayan tutumları, Avrupa'nın ortasında Slav ve Germenler arasında sıkışmış bulunan Macarları kendi tarihlerine araştırmaya itmiştir (Çolak, 2001, s. 4).

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren çeşitli ekol ve araştırmaların ortaya çıktığı Macar Türkolojisinde 1870'li ve 1880'li yıllarda "Ugor-Türk Savaşı" olarak adlandırılan ve Türk Macar akrabalığı tezini savunan, Türkolojinin kurucusu Ármin Vámbéry ile buna karşı çıkan Alman asıllı Macar dilbilimcisi József Budenz arasında cereyan eden dil tartışmalarına sahne olmuştur. Dönemin siyasi olayları gereği Macar halkının da taraf olduğu dil tartışmaları konusunda bugünlere yansıyan görüşler değerlendirildiğinde bu süreklilik Macar Türkolojisinin köklü geleneğini ortaya koymaktadır (Çolak, 2012, s. 529-535). Bu köklü gelenek Ármin Vámbéry, Gyula Németh, Ignácz Kúnos gibi birçok Macar bilgini bilim dünyasına kazandırmıştır (Kakuk, 1971, s. 7-27).

2. Tarih Boyunca Türk-Macar İlişkileri Çerçevesinde Macaristan'da Turancılık

İranlıların kendi ülkesinin kuzeydoğusundaki ülkeye verdikleri isim olarak Turan kavramı siyasi ve kültürel olarak Batı modernitesinin dünyanın bütün bölgelerindeki doğrudan ve dolaylı etkisi bağlamında açıklanmaktadır. Batı sömürgeciliğinin yöneldiği alanların başında gelen Osmanlı Devleti ve Türk dünyası, Türkler üzerine olan ilgiyi beslemiş, XIX. yüzyıl ırk ve dil çalışmalarının bir sonucu olarak bu kavram ortaya çıkmış ve güncelleşmiştir (Vurucu, 2011, s. 11-12). Türklerin tarih boyunca yoğun ilişkileri bulunan Macarlar ise etrafını çevreleyen Slav ve Germenlerden farklı bir millet olduklarının bilinciyle köken ve dil araştırmalarına girişerek uzaktaki yurtlarına "Turan" adını vermişlerdir. İlk önce İran'a ait Turan adlandırmasını 1839'da Orta ve Güneydoğu Asya'daki Türk topluluklarını tanımlamak için kullanan Macarların (Çolak, 2016a, s. 247) doğulu oluş geleneği bir bakıma Macaristan'da Turancılık düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Macaristan'da ilk ortaya çıkış biçimi ile Turanlı halkların siyasi ve kültürel birliği anlamında kullanılan Turancılık XIX. yüzyılda Türkoloji araştırmaları sonucunda bütün Türk lehçelerinin yanı sıra Fince ve Macarcayı kapsayan Ural-Altay dil ailesini ifade eden bir kavrama dönüşmüştür. XIX. yüzyılın son çeyreğinde artan Macar anayurdunu bulmaya yönelik araştırmalar, başka halklarla dil ortaklığı üzerine incelemeler Turancılık düşüncesinin olgunlaşmasını sağlayarak Budapeşte'yi Turan araştırmalarının merkezi haline getirmiştir (Çolak, 2012, s. 531). XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Avusturya-Macaristan Monarşisinin güç kaybetmeye başlamasına karşılık Panslavizm ve Pangermenizmin yayılması, Batıya duyulan güvensizlik de Macaristan'da Turancılık düşüncesini olgunlaştırmıştır (Çolak, 2011, s. 94). 1910 yılında Macarlarla akraba ve akraba olduğu varsayılan Avrupalı ve Asyalı milletlerle bağlantı kurmak isteyen Turan Derneği (Turáni Társaság) kurulmuş ve bu dernek "Turán" adlı bir dergi yayımlamıştır (Németh, 1931, s. 132-133). Turán dergisi 1918 yılına ait bir sayısında "Turan okuyucularına" seslendiği "A Turán olvasáihoz" adlı yazıda amaçlarını şöyle ortaya koymuştur (Turán, 1918, s. 514-515):

"Batı milletleri gittikçe artan büyük bir çabayla Doğu halklarının ülkelerini, dinini, edebiyatını, felsefesini, sanatını araştırıyor; dünya kültür tarihinde pek önemli olmayanlarınkini bile! Biz Doğu halklarını araştırmayarak çifte hata yapardık. Onların bir yandan ırksal akrabalarımız olmaları, öte yandan ortak geçmiş, toplumsal ve kültürel ilişkiler, hatıra ve düşünceler bizi doğuya bağlıyor."

I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Kültür Merkezi (Keleti Kultúrközpont) adıyla pek çok Türk gencinin Macaristan'da eğitim görmesini sağlayan dernek, Türk-Macar ilişkilerinin geliştirilmesine yardımcı oldu. Bilimsel olarak birçok inceleme gezisi düzenledi (Çolak, 2011, s. 94).

Macaristan'da Türkolojinin Macarların Panslavizm desteğine karşı Türk desteğini sağlama arzusundan da şevk aldığı, Macaristan'da Turancılığı hem düşünsel hem de siyasal bir hareket olarak geliştiren çekirdek kadronun son derece yetkin, uzmanlık alanlarında dünya literatürüne girecek düzeyde bilim adamlarından oluştuğu (Çolak, 2001, s. 6) göz önüne alınırsa Türkoloji ve Turancılığın kol kola yürüdüğü ve birbirlerine itici güç olduğu anlaşılır.

3. Türkoloji ve Turancılık Bağlamında Türk Dünyası İle İlişkiler

Macaristan'da Türklük çalışmalarının altın dönemi olduğu XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk-Macar ilişkileri de gittikçe güç kazanmaya başlamıştı. 1848-1849 Macar ihtilali yüzünden Osmanlı devletine sığınan Macar mültecilerin sıcak karşılanışı, ülkede Türk yanlısı bir atmosfer yaratmıştı. Çarlık Rusya'sının tehdidi yüzünden 1876 Osmanlı-Sırp ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında bu atmosfer arttı. Bu ortamda Ármin Vámbéry ve József Budenz arasında meydana gelen ve Macarcanın kökenini Türkçeye ve Fin-Ugor grubuna bağlama yönünde cereyan eden dil tartışması olarak ifade edilebilecek "Ugor-Türk Savaşında" Macar kamuoyu Türk-Macar akrabalığı tezine yakınlık duyarak destekledi (Çolak, 2012, s. 529-530). Turan üzerine yoğunlaşan dilbilim ve etnografya araştırmaları Osmanlılar ve Macarlar arasında bir

yakınlaşma sağlayınca Osmanlı Türkçüleri ile Macar Türkologlar arasında bir ölçüde alışveriş başladı (Özdoğan, 2002, s. 63-64). Macar Türkolog Gyula Németh, bu dostluğun başlangıcını XVIII ve XIX. yüzyıldaki Osmanlıya sığınan Macar önderlerine kadar götürmekle birlikte Türk Macar dostluğunun oluşumunda eski akrabalığın ve Türklerin kardeş sözü ile ifade ettiği Turanizm sloganı altında bilinçli olarak ifade edilen kültürel bağlantılı duygunun da büyük payı olduğunu" ifade etmektedir (Németh, 1990, s. 176-178).

Bu bağlamda "Ugor-Türk" tartışmalarında Macarların Türk kökenli olduğunu savunan Vámbery'nin (Kakuk, 1971, s. 14) bir süre sonra Türk soyundan olan insanların birliği anlamına gelen Pantürkizm düşüncesini ortaya atması, bunun Türk aydınlarını etkilemesi, özellikle Vámbéry'nin İstanbul''daki ikametgâhı sırasında Türk aydınlarıyla temaslar kurması, Tasvir-i Efkâr'da yazılar yazması, dünya Türkolojisi içinde önemli bir yeri olan Necip Asım'ın Keleti Szemle adlı Macar Türkoloji dergisinde yazılarını yayımlaması, Turan Derneği ile Türk Ocaklarının işbirliği, Türkiye'de 1908'de kurulan Türk Derneği'nin yurt dışında tek şubesinin Budapeşte'de Edebiyat-ı Osmaniye Cemiyeti adı altında açılması, bu kültürel alışverişin yoğunluğunu göstermektedir (Çolak, 2012, s. 531-532). I. Dünya Savaşı yıllarında Turan Derneği yüzlerce Türk gencinin Macaristan'da öğrenim görmesini sağlamış, Turan ülkelerine gezi ve araştırma ekipleri göndermiştir. Araştırma yapılan ülkeler arasında Türkiye ilk sırada idi (Çolak, 2001, s. 6-7). Savaşın en kanlı bir şekilde cereyan ettiği yıllarda Kuman kökenli etnograf István Győrffy'nin Anadolu gezisi (Çolak, 2008, s. 943-954) buna örnektir. Kendisi de Turan Derneği'nin desteğiyle 1913 yılında Anadolu'ya gelen Béla Horváth (Turán, 1929, s. 43) Turan düşüncesi çerçevesinde Türk-Macar ilişkilerini incelediği "A turáni eszme és a török-magyar kapcsolatok az utolsó évszázadban" adlı yazısında "Türklerle olan ortak köken şuurunun bilimsel çalışmalar sonucunda XIX. yüzyılın 50'li yıllarından başlayarak her iki ulusun gençleri arasında popüler olduğunu vurgulayarak, I. Dünya Savaşı'ndaki silah arkadaşlığının Türk-Macar dostluğuna katkıda bulunduğunu" belirtmektedir (Horváth, 1939, s. 120/121).

Savaştan sonra Türklerin Kurtuluş Mücadelesi'ne büyük sempati duyan ve bu savaşı yakından izleyen Macar halkı gibi (Dagobert, 1937, s. 170) Macar Turancıları da Atatürk ve Türk Kurtuluş Savaşı'nı ilgi ve hayvanlıkla izlemişlerdir. Turan dergisinde çıkan yazılar bunu göstermektedir. Macaristan ve Türkiye arasında 1923 yılında diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra Macar Turancılarının Türkiye'de olan büyük değişimle ilgilendikleri ve onu yorumladıkları göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal'in yaptıkları onlar için bir güç kaynağı olmuştur (Çolak, 2011, s. 94-101).

Yeni Türkiye'nin kurulması sırasında, I. Dünya Savaşı'ndaki müttefiki Macarlara sempati besleyen, Macar uzmanlardan yararlanan Atatürk'ün Türk dünyasının bir parçası olarak gördüğü Macarların oluşturduğu Türkolojinin verilerinin değerlendirilmesi, kardeş bölüm olarak Türkiye'de Hungaroloji Bölümünü kurdurtması fikri bağlamda ilişkilerin altın çağını yaşadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir (Çolak, 2010).

Macarların Türkoloji çalışmaları ve Turancılık bağlamında ele aldıkları coğrafyalardan biri Orta Asya ve kısmen Osmanlı coğrafyası ile ilgili olan Balkanlardır. Doğu ile Batıyı birleştiren, kendi köklerini arayan Macarlar arasından çok önemli bir bölge olan Orta Asya'ya Macarların anayurdunu aramak için pek çok Macar seyyah gitmiş, birçok büyük gezi projesi kapsamında Sándor Csoma Körősi'nin izinde yürümek isteyen seyyahların yanı sıra bu bölge pek çok sanatçının ve dilbilimcinin de hayatına yön vermiştir (Macaristan'dan Olgular, 2014, s. 10). Bunlardan biri Macar dili ve Türk lehçeleri arasında var olduğunu düşündüğü akrabalık derecesini araştırmayı düşünen Ármin Vámbéry'nin İngiltere adına gerçekleştirdiği Orta Asya yolculuğudur. Seyahatnamesi'nde anlattıkları ile Macar arşiv belgeleri incelendiğinde her ikisi arasında bariz farklılıklar bulunan Vámbéry[1] (Çolak, 2016b, s. 885-898) Macaristan'da Türkolojinin kurucusu olarak ünlenmiş, bu konuda çalışmalar yapmış, Türk aydınlarıyla irtibat kurmuştur (Çolak, 2001, s. 5). Bölgeye üç ayrı bilimsel gezi düzenleyen ve bu geziler kapsamında eski Macar tarihi üzerine veriler toplamaya çalışan, seyahatlerinden Macar tarihinin eski dönemleriyle ilgili eserlerle dönen Kont Jenő Zichy'de bu kapsamda değerlendirilecek bilim adamlarından biridir (Macaristan'dan Olgular, 2014, s. 10). XX. yüzyılın başlarında Turan Derneği'nin aracılığı ile Türkistan ve Azerbaycan gençlerinden oluşan bir ekibin Macaristan'da incelemelerde bulunması ve gördükleri yoğun ilgi Macarların Türk dünyasına

[1] Vámbéry'yi ve seyahatnamesinin tenkidini Macar arşiv belgelerine göre ortaya koyan çalışma için bkz. (Çolak, (2016b, s. 885-898).

bakışlarını yansıttığı gibi Turancılık akımı bağlamında ilişkilerin sıklığını göstermektedir.[2] (Çolak, 2016, s. 247-250)

Ayrıca I. Dünya Savaşı yıllarında Turan Derneği'nin Macar, Türk ve Bulgar Hükümetlerinin etkin desteği ile yüzlerce Türk ve Bulgar gencinin Macar yüksekokullarında ve meslek okullarında eğitim görmelerini sağlaması (Çolak, 2001, s. 6-7) bir ayaklarının Balkanlarda olduğunun göstergesidir. Macar Türkolog Ignácz Kúnos'un Turan Derneğinin tavsiyesi ile bu yıllarda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu topraklarında kurulan esir kamplarında Rus tebaası olarak esir düşen Müslüman Türk askerler arasında dil ve folklar malzemesi derlemesi, savaşın en kanlı dönemlerinde bile esir kamplarının Macar Türkolojisine hizmet ettiğini ve onun önemini göstermektedir.

4. Sonuç

Avrupa'nın ortasında Slav ve Germenler arasında sıkışmış olmaları ve kendilerini Doğu'ya ait hissetmeleri nedeniyle dil ve etnik köken araştırmalarına girişen Macarlar kendi ülkelerinde Türkoloji'nin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Macaristan'da Türkoloji'yi doğuran ve Macarlar açısından milli bir ilim dalı sayılmasına neden olan olgular, Macarların Panslavizm ve Pangermenizmin tehdidi altında olmaları nedeniyle bir fikir akımı olarak Turancılığın Macaristan'da tohumlarını atmıştır.

Dünyada ilk defa bir disiplin olarak Macaristan'da ortaya çıkan Macar Türkolojisi ve yine ilk defa Macaristan'da bir akım olarak beliren Turancılık düşüncesi birbirlerinin itici gücü olmuşlar, getirdiği bulgularla Türk dünyasına hizmet etmişlerdir. Osmanlı coğrafyasından Orta Asya'ya kadar Macarların akrabalarını ve Macarca ile ortak dil özelliklerini arayan anlayışın sonucu olarak kurulan Turan Derneği yaptığı araştırma ve inceleme gezileri ile Türkolojiye veri sağlamıştır.

Kaynaklar

A Turán olvasóihoz. (1918, November-December). Turán, 9-10. s. 513-515.

Çolak, M. (2010). Atatürk, Macarlar ve Türk Tarih Tezi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 27*, 371-402.

Çolak, M. (2001). 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başlarında Türk-Macar yakınlaşması. *Toplumsal Tarih*, *15/89*, 4-10.

Çolak, M. (2008). Macar etnograf István Győrffy ve kuzey Marmara inceleme gezisi (1918). *Belleten*, *LXXII/265*, 943-954.

Çolak, M. (2011). Macar Turancıları ve Atatürk. *Türk Yurdu*, *31/290*, 94-101.

Çolak, M. (2012, 22-24 Aralık). Türk-Macar ilişkileri çerçevesinde Macar Türkolojisi ve "Ugor-Türk savaşı". *IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri,* Cilt. I, 527-542.

Çolak, M. (2016a, 25-27 Mayıs). Macar Turancılarının Türk dünyasına bakışına bir örnek: Türkistan ve Azerbaycan gençlerinin Macaristan gezisi (1928). *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu*, Cilt. II, 247-250.

Çolak, M. (2016b). Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Rusya açısından Vámbéry'nin Orta Asya gezisi üzerine düşünceler. *Belleten*, *LXXX/289*, 885-898.

Dagobert, M. (1937). Kemál Atatürk, Gazi Musztafa Kemál fél évszázad Törökország törtenelméböl, Budapest: Dr. vitéz Horváth Béla.

Dr. vitéz Horváth Béla, *Turán, XXI/1929*, 43.

Horváth, B. (1939). A Turáni eszme és a török-magyar kapcsolatok az utolsó évszázadban, *Turán*, *XXII/VI*, 120-121.

[2] Bu gezi ve sonuçları için bkz. (Çolak, 2016a, s. 247-250).

Kakuk, S. (1971). Cent ans d'enseignement de philologie Turque a l'universite de Budapest. L. Ligeti (Ed.), *Studia Turcica* içinde (s. 7-27). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Kelecseny, A., Baba, A., Demirkıran T., (2014). T. *Macaristan'dan olgular, Doğu kâşifi Macarlar*. Budapeşte: Macaristan Dışişleri Bakanlığı.

Németh, G. (1931). A Magyar turánizmus, *Magyar Szemle, XI*, 132-139.

Németh, G. (1990). Törökök és Magyarok. E. Schütz, É. Apor (Ed.), *Törökök és Magyarok* (Cilt I) içinde (s. 176-178). Budapest: MTAK Oriental Studies.

Özdoğan, G.G. (2002). *Turan'dan bozkurt'ta, tek parti döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İsmail Kaplan (Çev.). İstanbul: İletişim.

Vurucu, İ. (2011). Turancılığın gelişim seyri üzerine bazı notlar. *Turán*, *14*, 11-21.

Zimonyi, I. (2002). Macaristan'da Türkoloji çalışmaları. *Yeni Türkiye, 43,* s. 46-48.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Orhan Kemal'in Hanım'ın Çiftliği Üçlemesinde Demokrat Parti

Gülten Madendağ

Özet

Bu çalışmada, Orhan Kemal'in Hanımın Çiftliği roman üçlemesinde (Vukuat Var, Hanımın Çiftliği, Kaçak) tek parti döneminden çok partiye geçişin Adana'daki yansımaları sebep ve sonuçlarıyla ele alınacaktır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) iktidardaki son yıllarından başlayıp DP'nin iktidara gelmesi ve sonrasında Adana'da yaşanan olayları konu alan bu romanlarda, roman kişilerinin sosyo- ekonomik statüleri, sınıfsal konumları, siyasetle kurdukları doğrudan ve dolaylı ilişkiler farklılıklar arz etmiştir. Romanlarda DP ile zenginleşen toprak sahibi ağalar ve partililerin ayrıcalıklı konumları irdelenmiş, kasaba ve köy insanının siyasetle kurduğu pragmatik ilişkiye yer verilmiştir. Orhan Kemal'in bu üçlemesi, Türkiye'de çok partili hayata geçişin Adana'daki sosyo-ekonomik yapı üzerindeki etkilerinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Demokrat Parti, Tarım, Makineleşme, Adana*

1. Giriş

Asıl adı Mehmet Raşit olan Orhan Kemal, 15 Eylül 1914'te Adana'nın Ceyhan ilçesinde doğar. Siyasette aktif olan babası Abdulkadir Kemali Bey, muhalif tavrı nedeniyle oluşan baskılara dayanamayınca ailece Beyrut'a kaçmak zorunda kalırlar. Orhan Kemal burada matbaada işçilik yapar. 1932'de ailesinden ayrılarak Adana'ya geri döner. Çeşitli fabrikalarda kâtiplik yapar. 1938'de Nazım Hikmet'in yasak kitaplarını okuduğu için 5 yıl hapis yatar. İlk hikâyesi 1944 yılında Varlık dergisinde yayınlanır, ilk romanı *Baba Evi* ise 1949'da Varlık yayınları tarafından basılır. Yaşamı süresince basımevleri, çırçır fabrikaları, inşaatlarda işçilik, katiplik, ambar memurluğu, hamallık ve nakliyecilik gibi işlerde çalışır. 1950'de İstanbul'a göç eder, 1970'de Sofya'da hayatını kaybeder (Öğütçü, 2009; Bezirci, 1977).

Orhan Kemal'in Türk romanında etkili olduğu dönem, kendisinin de içinde bulunduğu toplumcu gerçekçilik akımının geliştiği 1940-1970 arası dönemdir. Sınıf ayrımıyla belirginleşmiş insanlar, özellikle de yoksullar, köylüler, işçiler Orhan Kemal'in romanlarında sıkça yer eder (Uturgauri'den akt. Gültekin, 2011, s.9). *Hanımın Çiftliği* romanlarının kişileri de sınıfsal konumları içerisinde okuyucuya sunulur. Orhan Kemal, çevresinde tanıklık ettiği ya da bizzat deneyimlediği hayatları romanlarına konu etmiştir. Bu, çalkantılı dönemlere denk düşen tanıklığın ve yaşam tecrübesinin romanlara aktarımı onu gerçekçilik akımının içine sürüklemiştir. Macar düşünür Lukacs sanatta gerçekçiliği şöyle açıklar:

"Yazarın görevi toplumun belli bir dönemindeki gelişim doğrultusunu belirleyen tarihi güçleri, yani toplumun iç yapısını ve dinamiğini kavramaktır. (...) Yazar eserinde kişiler, olaylar ve durumlarla bu tarihi

güçlere somutluk kazandırır. Öyleyse eserdeki kişilerin, olayların ve durumların tipik olması gerekir ki sosyal gerçekliği yansıtabilsinler" (Moran, 2001, s.55).

Hanımın Çiftliği romanlarında Orhan Kemal, Lukacs'ın sanatta gerçekçilik görüşüne uygun bir tarzda tarihi bir dönemi ele almış, böylece toplumun içyapısıyla dinamiğini kavramaya ve aktarmaya çalışmıştır. Orhan Kemal, romanlarında bir taraftan olay örgüsü içerisinde sosyal ve sınıfsal yapıya ilişkin tutumunu açığa çıkarırken bir taraftan bunu dolaylı yollardan okuyucuya hissettirir. Yazarın ele alınan kitaplarında hakikatler, çoğunlukla "belirtik" ve kısmen de "örtük" olarak işlenmiştir. "Açıklanan hakikat ne denli belirtik olursa, eser o oranda bir sosyoloji, politika, ahlak ya da felsefe söylemine yaklaşmış sayılır" (Moran, 2001, s.280). Bu anlamda *Hanımın Çiftliği* romanları, Tek partili dönemden çok partili hayata geçiş süreci ve tek başına DP[3] üzerine bir politika söylemidir, denilebilir.

Serinin ilk cildi olan *Vukuat Var*, ilk olarak 1954 yılında *Dünya* gazetesinde tefrika edilir. Yazar bu romanda sosyal problemler üzerinde yoğunlaşmıştır. Roman, bölümler halinde neşredilirken Adana'da tefrikanın durdurulması için bazı gösteriler yapılmıştır. Serinin ikinci cildi olan *Hanımın Çiftliği* 1955'te yazılmasına rağmen 1961'de yayımlanır. Bu romanda Muzaffer Bey'in politik ilişkileri, köylüyle yaşadığı sorunlar romana sosyo-politik bir içerik kazandırmıştır. Serinin son kitabı Kaçak ise, diğer kitaplardan 15 yıl sonra 1970 yılında yayımlanır (Narlı,2012,s.110). Bu roman daha çok Habip etrafında döner ve Muzaffer'e duyduğu öfke ekseninde şekillenen anarşist duygularının mevcut düzeni değiştirmek için bir işe yaramadığını fark etmesiyle sonuçlanır. Romanların ortak özelliği DP dönemi politik yaşamı ve sosyal ilişkileri ele almış olmasıdır.

Bu çalışma, Orhan Kemal'in *Hanımın Çiftliği* üçlemesinde çok partili hayata geçişin Adana'daki yansımalarını, DP'ye bakışı, kişilerin siyasetle kurdukları çok yönlü ilişkileri ve DP iktidarı sırasında hem palazlanan hem de aradığını bulamayan kesimleri konu almaktadır.

2. DP mi? Halk Partisi mi? Roman Kişilerinin Politik Tutumlarını Etkileyen Saikler

Romanın başkarakteri Muzaffer, içinde bulunduğu dönemin ruhunu oldukça iyi yansıtan bir karakterdir. Muzaffer, Çukurova'da güçlü bir toprak sahibi, Halk Partili bir Atatürkçüdür. Avrupai takılsa da çevresindeki insanlara karşı sert tutumuyla bilinir. Kitaplık dolusu kitapları vardır ama herhangi bir dünya görüşü yoktur. Eğlenceye ve kadınlara düşkünlüğü nedeniyle kötü bir şöhreti bulunmaktadır. Muzaffer için döneminin ruhunu iyi yansıtıyor denmesinin en önemli sebebi, Halk Partisi'nin destekçisiyken partisinin seçimleri kaybedeceğini anlamasıyla DP'ye geçecek olmasıdır. Henüz romanın başında Muzaffer'in devlete ve sahip olduğu topraklara bakışı onun bu yönüne vurgu yapan ilk gösterendir:

"(…) Balkon binlerce dönüm toprağını kucaklardı adeta. O, göre göre alışıp, iyice kanıksamışlıktan gelen bir görmezlikle sadece bakardı. Bu topraklar ona nerden nasıl gelmiştir? Allah mı vermiş kul mu edinmiş? Umurunda bile olmazdı. İnsanlardan çok önce var olan bu topraklara dedesi, belki de dedesinin dedesi tırnaklarını geçirmişti ilkin. Kim, ne zaman geçirirse geçirsin, bu topraklar onundu. Devlet, sık değişen hükümetlerse, o ve onun gibilerin topraklarına bekçilik, jandarmalık etmekten başka görevi olmayan şeylerdi. Yoksa ne gereği vardı devletin, hükümetlerin?" (Kemal, 2014, s.101).

Muzaffer ona kimlerden nasıl kaldığını bilmediği bu topraklardan çok kazanmakta ancak devlete beş kuruş vergi vermemektedir. "Tarladaki ırgatlarından başka, hükümet de devlet de sanki onlara çalışıyordu"(Kemal, 2014, s.161). Yazar, burada liberal teorinin mülkiyet hakkı üzerinden devleti okuyan paradigmasını eleştirmekte, bu teoride devlete düşen görevin hür teşebbüse devrettiği mülkiyet ilişkileri içerisinde jandarmalık faaliyeti olduğunu hatırlatmaktadır.

Muzaffer'in devlet ve hükümetle kurduğu ilişki son derece araçsaldır. Atatürk devrimlerinin tehlikede olduğunu düşünüp kaygılanmaktadır. Aslında bu kaygıda örtük olarak mevcut konumunu kaybetme

[3] 14 Mayıs 1950 seçimleri ile iktidara gelen DP, 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle devrilene kadar 10 yıl boyunca Türkiye siyasi hayatında siyasi, ekonomik ve sosyal bir değişim döneminin temsilcisi olmuştur. Parti, 1946 yılında CHP'den ayrılarak tarihe "dörtlü takrir" olarak geçen dört milletvekili; Adnan Menderes, Celal Bayar, M. Fuad Köprülü ve Refik Koraltan tarafından kurulmuştur. DP'nin kurulmasıyla Türkiye uzun tek partili yıllarını arkada bırakmış artık çok partili hayata geçiş yaparak demokratikleşme yolunda önemli bir adım atmıştır. 1947 yılında "şaibeli" olduğu düşünülen seçimlerde iktidar olamasa da DP, güçlü bir muhalefet olarak meclisteki yerini almıştır. DP, 1950 yılında iktidara gelene dek halka sunduğu vaatlerin neredeyse hepsini 14 Mayıs seçimleriyle iktidara geldikten sonra hızlıca hayata geçirmeye başlamıştır (Cem Eroğul, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi, Ankara 2003).

korkusu yatmaktadır. Köyün ilginç imamı Kabak Hafız'ın kurnazlıklarına kızıp Mustafa Kemal'in onların "köklerini kazıyamamış" olmasına hayıflanır. Kabak Hafız gibilerin ortalarda dolaşmasını ve dini istismar etmelerini Halk Partisi'nin suçu olarak görür:

Karşı partinin elindeki silahı almak için din adamlarına yüz vermekle iş bitmezdi. İşi gevşek tutuyorlar, gericiliğe yüz veriyor, okşuyorlardı. Olmazdı efendim, olmazdı. Gerici tayfasının yüz bulunca memleketin başına ne çoraplar ördüğünün örnekleriyle doluydu tarih (…) (Kemal, 2014, s.102).

Dincilerin Halk Partisi'ne sızdığını düşünen Muzaffer onların sistemli olarak çalıştığından şüphe duyar. Hükümetin "sarıklıları" kızıl tehlikeye karşı kullandığını düşünür; oysa buna gerek yoktur. Ne de olsa kızıl tehlikeye karşı halkın tarihi bir düşmanlığı ve nefreti bulunmaktadır.(Kemal, 2014,s.103). Tek parti iktidarının sonlarına doğru Muzaffer Ankara'ya gider ve orada partililerle bir takım görüşmelerde bulunur. Bu görüşmelerde hükümetin Amerika ile olan yakın teması ve bu temasla birlikte ülkeye gönderilecek olan tarım makineleri hakkında bilgi sahibi olur. Bu dönemde ABD, Türkiye'nin tarımsal potansiyeline güvenerek bir program oluşturmuştur. Buna göre, çok sayıda tarımsal makine ve araç-gereç ithal etmek, ekilen arazileri genişletmek, ulaşıma elverişli bir yol ağı inşa etmek, tarımı pazar ekonomisiyle bütünleştirip tarımsal üreticileri çeşitli araçlarla beslemek gibi planlar hayata geçirilecektir (Özcan, 2015, s.49). Türkiye'nin Marshall planına dâhil edilmesi ile 1948 yılından itibaren program devreye girmiş ve programın yapı taşı olan tarımda makineleşme hızlanmaya başlamıştır. Muzaffer'in bu konuda hakkında malumata sahip olduğunu anladığımız Ankara izlenimleri onu memnun etmiştir. Amerika ile Türkiye arasındaki yakınlaşmayı sağladığı için ona göre Sovyetlerin boğazlarda üs ve Kars'la Ardahan'ı istemeleri bir bakıma hiç de kötü olmamıştır. Hükümet artık kesin bir karara varmak üzeredir. Seçimlerden sonra topyekün bir Amerikancı politika izleneceği aşikardır. Çünkü Sovyetler karşısında Amerikalıların endişesi de büyüktür, karşısında güçlü devlet istemez. İzlenimlerini bu şekilde aktaran Muzaffer; "kim bilir, belki de günün birinde Sovyetler Birliğini atom bombalarıyla dize getirir, dünyayı Komünizm afetinden kurtarırdı" diyerek Amerika'ya dair umudunu dillendirir. Ancak yine de bu ihtimali uzak görmektedir ve bu yakınlaşmanın hoş yanı varsa onun da Marshall yardımları olduğunu düşünür:

"Hoşu, Marşal planı gereğince memlekete çok sayıda tarım aracı verilmesi. Bizde de bunda böyle Amerika'da olduğunca dinamik ziraat başlayacak. Öküz, tahta saban tarihinin karanlıkları içinde unutulup gidecekti (…) Hele mibzerlere hiç diyecek yok. Çapa, ırgat, elci, ırgatbaşı, vırt zırt derdinden kurtulacağız. O zaman istediğin gibi bol bol ek. Ne çapa derdi, ne şu, ne bu…"(Kemal,2014,s.108).

Görüldüğü üzere Muzaffer, hükümetin Amerikancı politikalarını kendi çıkarlarıyla da uyuştuğu için desteklemektedir. Muzaffer karakteri, dönemin toprak sahibi ağalarının Amerikancı politikaya bakışını temsil eder: traktörün gelmesiyle ırgat derdinden kurtulmak ve daha fazla para kazanmak…

Muzaffer, hükümetin Amerikancı politikalarını destekleyen bir Halk Partilidir; ancak çiftçi birliğinden "iri burunlu" arkadaşı -ilerde bu kişinin Zekai olduğu anlaşılacaktır- onu DP'ye geçmesi hususunda ikna etmeye çalışır. Bu ikna sürecinde Zekai'nin sözleri particilikte ideolojilerin nasıl saf dışı bırakılıp çıkarların ön planda tutulduğunu çok iyi yansıtır. Muzaffer devrimlerin tehlikede olduğunu ve laiklikten uzaklaşıldığına dair kaygılar taşıdığını söyleyince Zekai; "mühim olan, senin ve benim nefsi nefisimizdir. Bunu temin edecek devlet ister laik olsun, ister şer'i…" (Kemal,2014, s.111). der. Böylece Soğuk Savaş yılları içerisindeki ABD Sovyetler kutuplaşması içerisinde Muzaffer tarafını ABD'den yana belirlemiştir. DP'nin katıksız Amerikancı duruşuyla çıkarlar örtüştüğünde ise laiklik konusundaki hassasiyet bir an için önemini yitirmektedir. Yine de bu çatışmalar uzun süre kafasını meşgul edecektir.

Muzaffer'in arkadaşı Zekai de Halk Partili'dir; ama DP'ye yakınlık duymaktadır. Onların aralarında geçen diyaloglar bu karakterlerde vücut bulmuş olan toplumun önemli bir kesimini özetlemektedir. Burada geçen diyalog Zekai'nin Muzafferi karşı partiye geçmesi hususunda ilk ikna ediş hamlesidir. Sohbet esnasında raftan Amerikan Traktörleri Kataloglarından birini seçip alan Zekai Bey Muzaffer'e şunları söyler; "tarlalarını bu traktörlerle sürer, eker, zamanı gelince çapasını yapar, dinamik ziraata geçer ve çok daha fazla kazanırım diye düşünürsün, düşünüyorsun… Bu memleketi sadece dinamik ziraat, daha doğrusu sadece döviz kurtaramaz. Bu memleketi, bu traktörleri yapan işadamlarının şuuru, yani Amerikan tipi demokrasinin temeli olan liberalizm kurtarabilir, devletçilik değil"(Kemal, 2014, s.269). Burada Zekai, Muzafferin tarım araçlarına ve Amerikancılığa gösterdiği yakınlığı, o araçları üretenlerin siyasi ideolojisine de göstermesi gerektiğini anlatır. Bunu da en iyi yapacak olan DP'dir. DP, Halk Partisi'nin savunduğu devletçilik görüşü yerine liberal görüşü programına almıştır.

Muzafferi ikna etmeye çalışan Zekai, Atatürk inkılaplarının belirli bir zümrenin yaygarasından başka bir şey olmadığını, memleketin yüksek menfaatlerinin parti tüzüğünden, parti ve parti menfaatlerinden önce geldiğini ifade eder. Temel noktası menfaattir. Kendi menfaatleri aynı zamanda devletin de menfaatidir. "…Atatürk'ten beri zemin ve zaman çok değişti. Yeni şartlara yeni ahkâm lazım. İnkılap, inkılaplar diye, körün değneğini bellediği gibi hareket edemeyiz. Ya topyekün Amerikan demokrasisi ya da…" Bu konular Muzafferin de onayladığı konulardır ama yine de gericilik meselesi onu kaygılandırmaktadır. Zekai'nin buna da cevabı hazırdır: "Onda da liberalist olacağız. Çoğunluğun arzu ve iradesine boyun eğmekten başka çıkar yol var mı?" "Modern bir şer'i devletse irtica olmaktan çıkar"(Kemal, 2014, s.270). Zekai'nin demokrasi anlayışı "çoğunlukçu demokrasiyi" kapsamaktadır. Burada da demokrasi, yine araçsal bir algı ile karşımıza çıkar. Demokrasi halkın taleplerini dikkate almaksa, devrin ruhu da buysa, buna ayak diremenin manası yoktur.

Muzaffer kendi partisinin çalışmalarından ve parti il başkanının tavrından şikayetçidir. Parti artık yorulmuştur. Partisini DP ile kıyaslar: "Karşı partinin mitingleriyse halk nasıl candan katılıyor, konuşmacıları nasıl alkışlıyorlardı" ve bunun üzerine Zekai bir kez daha tekrarlar: "Mühim olan ne partidir ne de parti il başkanı. Mühim olan seninle benim menfaatimizdir" der ve parti il başkanlarının bir önemi olmadığını karşı partinin il başkanı hakkında verdiği bilgiyle kanıtlar : " karşı parti il başkanı da bizimkinden geri kalmaz. Gebeşin biri. Herif hayatı boyunca en kaba manasında ticaretle uğraşmış, yumruk mezesiyle rakı içmiş, göbek şişirmeyi marifet saymış bir kara cahil…"(Kemal, 2014, s.353).

Muzaffer yavaş yavaş ikna olmaya, Zekai'ye hak vermeye başlar. DP'nin halkta yarattığı coşku, seçimlerin galibi olacağı yönündeki yargıyı güçlendirmiştir. Muzaffer'in çevresinde gördükleri ve duydukları ikna olmasını sağlamıştır: "Bizim partimizin devletçilik kanadı antipati yaratıyormuş. Demode olmuş, faydasız bir oportünizm diyorlar. Hatta sana daha açığını söyleyeyim mi? Bizim parti iktidarda kaldıkça Amerika'nın Türkiye'ye dört elle sarılması şüpheliymiş, imkânsız diyenler de var (…) diyorlar ki seçimleri karşı parti kazanırsa memlekete ziraat makinelerinden başka yabancı sermaye ve döviz akacakmış…" (Kemal, 2009, s.68)

Muzaffer'in yolu bir kere daha Ankara'ya düşer ve parti genel merkezinde temas ettiği bazı aşırı particilerin dahi gevşemiş olduğunu görür. Bir tür suçluluk duygusu yaşamaya başlar. Mustafa Kemal'in manevi huzurundan utandığını söyler. Zekai'nin buna cevabı tam ondan beklendiği şekildedir: "Ya Mustafa Kemal'in nabzı karşı partide atıyorsa" Muzaffer ise bunun mümkün olmadığını Mustafa Kemal'in Serbest Parti liberalizmini devrimlere aykırı olduğu için dağıttığını söyler. Zekai buna da uygun bir cevap bulur: "Zamanla ahkâm değişir. 1930'da liberalizm devrimlere aykırı düşebilirdi. Bana öyle geliyor ki paşa sağ olsaydı…" der ve sağ olsaydı karşı partiyi destekleyeceğini ima ederek Muzafferin içini rahatlatır (Kemal, 2009, s.71). Muzaffer ikna olsa da kaygıları devam etmektedir. Ne de olsa 1930'un Serbest Fırka deneyiminin anıları daha tazedir. Tıpkı köydeki diğer gün görmüş yaşlılar gibi temkinli olmak gerektiğini düşünmektedir. Zekai şartlar aynı değil dese de Muzaffer Halk Partisi'nin de Amerikalılar'ın istediği gibi davranıp parti tüzüğündeki devletçilik maddesini atıvermeleriyle rüzgarın yeniden halk partisinden yana esmesinden endişe duyar (Kemal, 2009, s.77).

Zekai'nin Muzaffere kızdığı bir anda içinden geçirdikleri hem Zekai'nin hem de Muzaffer'in gerçek karakterini ortaya dökmektedir:

" …Atatürk'ün ruhundan sana ne. Zamanla ahkamın değiştiğini bilmiyor musun? Bab-ı İçtihad kapanmadı ya? Menfaatine uygun düşen taraf neresiyse, bab-ı içtihadı oradan açarsın, kenef! Bütün bunları sen de bilirsin, it gibi bilirsin ya, hesabın var. Karşı partinin yüzde yüz ağır basmasını bekliyorsun. Yoksa ne Atatürk'ün ruhu, hatta ne de peygamber. Ulan sen din bile değiştirirsin"(Kemal, 2009, s.196).

Bu monolog Zekai'nin kızgın bir anında yaşansa da Muzaffer'in monologlarıyla eşleştirildiğinde Zekai'nin haklılığını göstermektedir. Zira Muzaffer, Mustafa Kemal'in manevi mirası deyip dururken esas korkusu her şeyin 1930'a benzemesidir. Yoksa durumun farkındadır. Muzaffer, yeni partinin seçimleri kazanmasıyla köylünün, bilhassa küçük toprak sahiplerinin "kanına ekmek doğramak için nasıl fırsat beklediklerini" de bilir. Özellikle de Hıdıroğulları'nın Habip'in ona olan kininin farkındadır (Kemal, 2009, s.153).

Muzaffer, iki parti arasında bu şekilde gel-gitler yaşarken asıl kırılma noktası DP mitingine halkın gösterdiği yoğun ilgi olur. Mitingleri gördükçe halkın karşı partiye olan ilgisinin 1930'dan daha farklı ve

sağlam olduğunu fark eder: "Eğer kalabalıkların keyiflerine bakılırsa, oylarını öbür tarafa vereceklerinde şüphe yoktu. Bu ise, bilhassa parti ileri gelenlerinden bazılarına göre, memleket için yıkım olurdu. İnkılaplar silinip süprülür, belki de saltanat, hilafet müessesesiyle yeniden hortlar, İslam ortaçağına dönülürdü..." (Kemal, 2009, s.241). Muzafferin ise yeni partinin başa geçmesine dair kaygısı kişiseldir. Berber Reşit'ten duyduğu habere göre köylü diş biliyor, seçim kazanılınca kurulacak "mizan"la açılacak "defter-i amal" den söz ediyorlardı…(Kemal, 2009,s.241). Böylece Muzaffer'in nazarında Halk Partisi'nin düşüşü bir bakıma toplum içerisindeki kendi ayrıcalıklı konumunun yok olacağı anlamına gelmektedir.

Zekai, Muzaffer'i hiçbir şeyin 1930'daki gibi olmayacağına ikna eder. Gerekçesi dünyanın değişmiş olmasıdır. Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerindeki emelleri; Kars ve Ardahan'ı topraklarına katmak istemesi, Boğazlarda bir üs talep etmesi Türkiye'yi ABD'ye yakınlaştırmıştır. Muzafferin tereddüdü Amerika'nın yakınlığının yeni partiye mi yoksa Türk milletine mi olduğuydu? (Kemal, 2009, s.248). Nitekim bir DP mitinginde halkın ateşli coşkusunu gören Muzaffer artık kararını net olarak vermiştir. Öyle ki içinde geç kalmanın vermiş olduğu bir pişmanlık dahi hisseder. Şöyle düşünür: "Demek kendi partisi aleyhine halk bu kadar muhteşem bir galeyan halindeydi. Demek bütün bunlar, bütün bu insanlar, parti afişlerine uyarak "Artık yeter" diyebiliyor, hiçbir takibata uğramayabiliyorlardı? Niçin? Neden? Partisi haksızlığını kabul mü ediyordu? (…) (Kemal, 2009, s.252). Olayın 1930'a benzemediğini Muzaffer bu mitingle anlamıştır. Ne de olsa insanlar Halk partisine artık yeter diyebiliyordur. İşte bu mitingden sonra Muzaffer "Atatürk'ün nabzının attığı yeni yere" gidip teklif kağıdını doldurmaya karar verir (Kemal, 2009,s.253).

2.1. DP İle SCF Dönemlerinin Kıyaslanması

DP, kurulduğu tarihte varlığını sürdürebilmek için rejimin tehdidi olmadığını ispat etmek durumunda kalmıştır. Çünkü o zamana dek CHP'ye siyasi açıdan rakip olmaya çalışmış tüm oluşumlar (TKP, TCF ve SCF) rejim için tehdit unsuru sayılmışlardır. Bu nedenle DP kuruluşunun ilk yıllarında, CHP'nin altı okunu programına almış, laik, Atatürkçü, cumhuriyetçi, gericiliğe ve komünizme karşı bir parti olduğunu her fırsatta vurgulama yoluna gitmiştir (Varel, 2015, s. 207). DP'nin taşıdığı kaygılar halk tarafından da paylaşılmıştır. Bu yüzden Orhan Kemal'in sık sık SCF deneyimi ile DP dönemini kıyasladığı görülür. Demirkıratlığa mesafeli yaklaşan özellikle yaşlı dolayısıyla tecrübeli kişilerin kaygısı Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) döneminde yaşananların yeniden yaşanacak olması ihtimalidir. Tıpkı o dönemde olduğu gibi toplumun bölüneceğinden ve DP'nin kapatılıp taraftarlarının akıbetinin SCF taraftarlarınınki gibi olmasından korkulur:

1930'ları unutmamalıydılar. O yıllarda da gene böyle bir Serbest Fıkra icat olmuş, kan gövdeyi götürmüştü. Sonunda Mustafa Kemal Paşa bakmıştı ki olmayacak, kardeş kardeşin kanını içecek, Serbest Fırkayı paydos edip kurtulmuştu. Bu kez de gene öyle olacaktı galiba. O zaman Mustafa Kemal Paşa şimdi de İsmet Paşa, Demirkıratlar'ın başına mutlaka bir çorap örecekti. Ne diye örmesin, elinde top vardı, tüfek vardı…(Kemal, 2014, s.116).

Toplumsal anlamda İsmet İnönü'den bir çekince olduğu onun Mustafa Kemalle kıyaslandığı görülür. Köylünün gözünde Halk Partisi elinde bulundurduğu güç nedeniyle her an tehlike oluşturacak bir partidir. 1930'ları tecrübe edenler, Türkiye'de bir muhalefet partisinin var olabilmesini mümkün görememektedir.

DP ile SCF dönemleri Habip'in babası tarafından da kıyaslanmıştır. Muzaffer'den intikam almak için DP'ye geçmek isteyen çocuklarına Habip'in babası: "İsmet Paşa günün birinde bu işlere paydos der. Ağanız hatırlar…1930'da da tıpkı böyle, Serbest Fırka modası çıkmıştı milletin başına. Mustafa Kemal Paşa baktı ki millet azıyor, kardaş kardaşla boğazlaşacak haydi bakalım paydos dediydi Fethi Beye…(…) Bugün de İsmet, Celal Bayar'a kapat der. Hayır kapatmam mı diyecek? Fethi Bey diyebildi mi ki Celal Bayar diyebilsin? Yarın Demirkıratlığa paydos dendi mi nice olur sizin Demirkıratlığınız?" (Kemal, 2013, s. 80). Oysa Habip, o dönemin çoktan kapandığının farkındadır. Dolayısıyla bu kıyaslamaların yapılmasını manasız bulur: "…Demirkıratlık Serbest Fırkacılığa benzemez. Duyduğuma göre, o vakit bu işlere Amerika karışmıyormuş. Şimdi Amerika bütün dünyaya karışıyor. Kendi idaresini her yerde yaymak istiyormuş. İsmet Paşa Demirkıratlığ'a paydos diyemez"(Kemal, 2013, s.80). Yazar, bu kaygıların toplumda yerleştiğini vurgulayarak 1930'ların haleti ruhiyesinin toplumda devam edip etmediğini tartışır.

3. Demokrat Parti'nin Sosyal Hayatta Yarattığı Değişim

DP'nin kurulması ilk defa toplum yapısında yer alan bütün halk tabakalarını aynı anda harekete geçirmiştir. DP'liler siyaseti, ilk defa halka kadar indirmeyi ve halka mal etmeyi bilmişlerdir. Köylüler,

işçiler, esnaf, ticaret veya sanayi mensupları, basın insanları, şehir, kasaba ve köy toplumlarının bütün tabakaları sahneye çıkmışlardır (Aydemir, 1967,s.476). Türkiye'de çok partili hayata geçiş de pek çok gündelik hayat rutinini değiştirmiştir. DP'nin kurulmasıyla iki parti taraftarları kahvehanelerini dahi ayırmıştır:

Demirkıratlık icat edileli beri iş değişmişti. Kahve hemen hemen ikiye bölünüvermişti. Halkçılar kahvenin solunu, Demokratlar sağını tutmuşlardı. Birbirleriyle çokluk konuşmazlar, oyun bile oynamazlardı. Herkes kendi partisinin adamıyla düşüp kalkar olmuştu. Radyoda halkçılar konuşmaya başlamazlar mı, Demokratlar kalkar giderler, onların kalkıp gidişine berikiler küfrederlerdi...(Kemal, 2014, s.116).

Peki, köylüyü yeni partiye ne yaklaştırmıştı? Orhan Kemal bunu Muzaffer karakterinin yaşadığı kuşku üzerinden vermektedir. Köylü yeni siyasî yapıyla birlikte gücünü eline alırsa maazallah tapulu toprakları bile elinden çıkabilecektir. Özetle yazar burada köylünün eski sistemden şikâyetçi olduğunu ve "rövanşist" bir tutum içerisinde olabileceğini ima etmektedir: "Ama şimdilik ses çıkarmıyor, zamanını bekliyorlardı. Köye kadar gelip ateşli nutuklar çekenlerin dedikleri doğru çıkar da Yeni Parti seçimi kazanır, iktidarı alırsa, biliyorlardı yapacaklarını. Anasından emdiğini burnundan getirecekler, bunca yıldır çektiklerinin hesabını soracaklardı…"(Kemal, 2014, s.272). Özellikle Hıdıroğulları'ndan Habip'in Muzaffer'e karşı bir husumeti vardır. Habip, seçimlerden sonra Muzaffer'e haddini bildirmeye can atmaktadır. Muzaffer'in karşı partiye gireceğine dair söylentileri duyduğunda verdiği tepki DP'ye yüklediği anlamı göstermektedir: "bu parti hakkın, kanunun partisiydi. Bu parti iş başına geçince, her şey düzelecek, kimse kanun dışı davranamayacaktı. Mitingde ne demişti genel başkan"(Kemal, 2009, s.78). Habip partileri seçimi kazanırsa ne yapacağını biliyordu. Nerde bu türlü insan varsa hesap sorulacak, hesap veremeyenlerinse boynu vurulacaktı. Tarlalarına tecavüz eden, kahvenin önünde kendisini tokatlayıp tabanca çeken Muzaffer'den de elbet bir gün hesap sorulacaktı (Kemal, 2009, s.109). Parti büyükleri bas bas bağırıyorlardı: "Haksızlığa paydos artık! O gün bütün haksızlıkların hesap günü. "Ruz-u mahşer" olacaktı. Mizan kurulacak, "Defter-i Amal" açılacaktı. Herkes seyyiatının (günah) hesabını verecek, kötüler iyilerden ayırt edilecek, adaletsiz düzen yıkılacak, hak ve adaletten başkasını tanımayan yeni düzen kurulacaktı"(Kemal, 2009, s.240). Görüldüğü gibi, Orhan Kemal burada DP ile halk arasında mistik bir bağ kurmuştur. DP adeta bir Mesih gibi gelecek ve o güne kadar yapılan tüm haksızlıkları ortadan kaldıracak, insanları selamete erdirecektir.

Muzaffer'in partisinden istifa edip yeni partiye geçmesi gazetelere haber olur. Haber köyde bomba etkisi yaratmıştır. "Muzaffer Bey yüzünden karşı partiye geçenler can evlerinden vurulmuşlar, serseme dönmüşlerdi. Bir ölüm kederi sarmıştı ortalığı. Bakılıyor görülmüyor, söylenen işitilmiyordu. Olacak şey miydi? Ne diye kabul etmişlerdi? Muhtaç mıydılar? O ve onun gibiler de katılacak olduktan sonra yeni partiye ne lüzum vardı?" (Kemal, 2009, s.259). Bu duruma en büyük tepki Habip'ten gelecektir. Olayı il idare kuruluna taşımak istemiş; ancak bir süre beklemesi söylenmiştir. Habip kendi partisinden istifa ederek Muzaffer'i öldürmeyi planlar. Muzaffer'le davaları yalnızca onun köylüye ettiği zulüm ya da ondan yediği tokat değildir. Dedelerden kalma bu toprak davasında, Hıdırlar'dan Muzaffer'i vurmak üç kardeş arasından Habip' e düşecektir. Halk Partisi'ni bırakıp yeni partinin tercih edilmesinde Muzaffer gibilerin önemli bir etkisi olmuş, onlardan sorulacak hesabın garantisi DP olarak görülmüştü. Ne ki Muzaffer'in saf değiştirmesi ve DP iktidarında eski defterlerin açılmamış olması Habip gibi kimselerin hayal kırıklığına uğramasına neden olacaktır.

Romanlarda DP'nin destek görmesinde bir diğer önemli husus ise af yasasına dair vaatleridir. Bu vaatle yakinen ilgilenen işi, baş karakter Muzaffer'in karısı Güllü'nün erkek kardeşi Hamza'dır. Kız kardeşinin sevdiği adamı (Kemal) vurup hapse giren Hamza, seçimlerde karşı partinin kazanmasını ister ve sebebi af vaatleridir: "Karşı parti kazanır da iş başına geçerse, af ilan edecekti, çıkacaktı. Yalnız Hamza'nın değil hemen hemen bütün mahkumların kanaati buydu: Yeni parti seçimi kazanıp iş başına geçti mi, af ilan edecekti (…) Ateşli bir partici olan Şerif Usta'nın telkinleriyle Hamza da partici oluvermiş, affa muhakkak nazarıyla bakıyor, bol bol hayal kuruyordu…" (Kemal, 2009, s.236). Nitekim DP iktidara geldikten sonra,14 Temmuz 1950'de genel af kanunu kabul edilmiş, CHP döneminde işlenmiş suçların bir kısmı affedilmişti. Seçim vaatleri arasında yer alan af yasası, DP'nin iktidarı devralmasıyla beraber ilk icraatlarından biri olarak hayata geçirildi. Af yasasına dâhil edilmeyen suçlar; devlete karşı işlenen suçlar (komünizm dahil), cinayet, yolsuzluk, kız kaçırma ve tecavüz idi. Bu cezalar af dışı bırakılmış olsa da genel indirime tabi tutulmuştur. Suçun cinsi ne olursa olsun cezanın süresi "altıda bir" oranında indirilmiştir. Tasarı

görüşüldükten sonra ise Adalet Komisyonu af dışı kalan suçların cezalarına "üçte bir" indirim kararı almıştır (Sönmez, 2012).

Af yasasından yararlanarak hapisten çıkan bir diğer karakter kahveci Gafur'dur. Gafur, 1950 seçimleri sırasında DP'ye gür sesle "yaşa", "varol" diye bağırıp Halk Partilileri kızdıran, böyle bir coşkunluk anında iki CHP'li ile kavga edip ve hapse giren biridir. Af yasasıyla çıkmış ve DP etkisiyle gelen çeşitli bankalardan uzun vadeli krediler alarak kasabanın ortasındaki küçük kahvelerden birini ucuza satın almış ardından yıktırıp yerine güzel, gösterişli bir kahvehane yaptırmıştır (Kemal, 2013, s.93).

Hükümetin Amerikancı politikalara destek verdiği bu dönemde Marshall Planı dahilinde ülkeye gelecek olan tarım makinelerinin dedikodusu köylüler arasında çoktan yayılmıştır:

Gün günden beter geliyordu. Ortalıkta bir de tarım aletleri dedikodusu çalkalanıyordu. En çok da çapa makineleri. İlk zamanlar kimse bu dedikodulara kulak asmamış, hatta makinelerin ırgat yerini tutacağı söylentisine kahkahalarla gülmüşlerdi. Ama sonraları söylenti gerçeğe binmişti. Bilenlerin anlattığına göre, Amerika'da toprak makineyle sürülüp ekildiği gibi, pamukların çapası makineyle yapılıyordu. Hacı babalar, "1927'lerde de bu balonlar uçtuydu" diyorlardı. "Topraklar fordsonlarla sürüldüydü de ne olduydu? Her taraf fordson mezarlığı haline gelmedi miydi? Sel gider kum kalır. Siz emektar sarı öküzünüze sahip olun…(Kemal, 2014, s.159).

Bununla birlikte bu durumdan memnuniyet duyan ve geleceğe dair umut devşirenler de romandaki yerini almıştır. Çiftliğin kâhyası Yasin Ağa ve şoför arasında geçen diyalogda Yasin Ağa traktörler konusunda ne kadar endişeli ve ön yargılıysa şoför bir o kadar heyecan duymaktadır. Şoför, Yasin Ağa'ya; "şu traktörlerin güzelliğine bak emmi, mübarekler toprağı peynir gibi doğruyor" deyince Yasin Ağa, muhafazakâr tepkisiyle "gavur icadına" mübarek denmeyeceğini hatırlatır. Şoför devam eder : "Söz temsili. Lakin makine gibi var mı? Tekmil topraklarımızın makinelerle sürülüp makinelerle ekilip, mahsulün makinelerle toplanacağını düşünüyorum da" dediğinde Yasin Ağa "mal seninmiş gibi seviniyorsun" der. Şoförün cevabı bir ülkenin şerefini görkem, zenginlik ve güç ilişkilerinde bulan küçük insanın zihniyetinin aksi gibidir: "Benim olmasın. Memleketimizin şerefi yükselir ya. Geçen gün biri gazetede okuyordu, bilmem hangi düvelin esaslı kodamanlarından bilmem kim, Türkiye demiş yakında küçük Amerika olacak (…) Küçük Amerika! Ne şeref ya! İnsanın koltukları kabarıyor. Ben kendi nefsime böyleyim. İsterse meteliğim olmasın cebimde. Yeter ki memleketimiz yükselsin" (Kemal, 2009, s.10).

Oysa makineli ziraat aynı anda birçok ırgatı ve elciyi de işinden edecektir. Nitekim Muzaffer'in kayınbabası Cemşir, çapa makineleri gelirse işini kaybedeceğinin farkındadır. Arkadaşı Berber Reşit'e: "–Desene ırgata mırgata hacet kalmayacak" der. Reşit ise; "büsbütün kalmayacak değil, kalacak, kalacak a, binlerce ırgat yerine birkaç yüz ırgat..." (Kemal, 2014, s.159) diyerek arkadaşını teselli eder. Oysa makinelerin gelmesiyle ırgat yükünden kurtulacak olmanın sevincini Muzaffer ve onun gibi toprak sahibi ağalar yaşamaya başlamıştır bile. Muzaffer'in yeğeni Zaloğlu'nun, Yasin Ağa ve şoförle arasında geçen konuşmada Zaloğlu; "dayım bu makineler bizi ırgat tahakkümünden kurtaracak diyor. Doğru. Her yıl ırgatlara avuç dolusu para veriliyor. Yazık günah değil mi? Yiyip içtikleri de caba. Ciğerleri yediklerine değmez şerefsizim"(Kemal, 2009, s.10).

Seçimler yaklaştıkça partilerin propaganda faaliyetleri artmış ve ortam bir hayli gerilmiştir. DP'nin yoğun katılımlı coşkulu mitingleri Halk Partilileri endişelendirmeye başlar. Bu mitinglerden birinde; "kürsüdeki hatibin müthiş kalabalığı coşturan, memleket göklerini alkış tufanına boğan heyecanı hepsini aldı götürdü. Meydan dalgalanıyordu. İnsan kalabalığı milyonlarca, milyarlarca ton ağırlığındaki okyanuslara benziyordu. Dertlerine parmak basılmış, çılgına döndürülmüş bu kalabalığın önünde durulamazdı" (Kemal,2009, s.253). Halk Partisi'nin bu konuda tereddüt eden kodamanları dahi artık çıkarlarının yeni partiyle aynı saflarda durmak olduğuna emindirler. Bu "ikiyüzlü" davranışlarına haklı bir neden bulabilmek için de kendilerini, önemli olanın memlekete hizmet olduğuna inandırmışlardır (Kemal,2009, s.250). Bu bakımdan DP, Soğuk Savaşın gölgesinde şekillenen yeni dünya sistemine ayak uydurmayı, modernliği, tekniği ve ilerlemeyi temsil ederken Halk Partisi ise dönemin ruhuna ayak uyduramayan, köhnemiş, eskimiş bir yapıyı temsil etmektedir.

4. Demokrat Parti İktidarı

1950'de seçimi ezici bir çoğunlukla kazanan DP, birçok roman kişisinin beklentisinin aksine ne mizan kurmuş ne de "defter-i amal"i açmıştır. Oysa yeni iktidarla birlikte devr-i sabık yaratılması ve haksızlıkların

hesabının bir bir sorulması DP'ye oy veren büyük bir kesimin beklentisiydi (Kemal, 2009, s.262). Bu durum Habip gibileri hayal kırıklığına uğratmış "Bunlarda da iş yok" dedirtmiştir; "Nasıl olsundu ki, yıllar yılı halkın emdiğini burnundan getirenler, bir anda dertli halkın toplandığı "hakçı" bir partide gene tepelerine çıkıvermişti" (Kemal, 2013, s.23). Velhasıl düzen değişmemiş, düzenden nemalananlar bu defa yeni partide buluşmuştur. Orhan Kemal, *Hanımın Çiftliği* üçlemesinde politikayı gündelik hayat içerisinde sınıfsal ilişkilerden ayırmaz. Politikanın aktörleri, adresi, sloganları değişse de bu yalın gerçek hiçbir zaman değişmemektedir.

Yeni iktidarın uygulamaya koyduğu politikalar çok geçmeden Adana'da da etkisini göstermiştir. Çukurova'da serbest ihraç rejimiyle birlikte pamuğa talep artmış, Amerika dahi pamuk satın almaya başlamıştır.

Yüzde yüz, yüzde iki yüz, üç yüz, işini bilenler daha da çok kazandılar. Para oluk gibi akmaya, irili ufaklı bankalarla birlikte barlar, gazinolar, lokantalar mantar gibi çoğalmaya başladı. Yıllar yılı bomboş yatmaktan yorulmuş arsalarda koca koca apartmanlar yükseliyor, köylerden şehre akın eden, pamuğun şahlandırdığı yeni zenginler tarafından yüksek kiralarla hemen tamamlanmadan kiralanıveriyordu. Muzaffer Bey de pamuktan yüzde birkaç yüz kazananlar arasındaydı…." (Kemal, 2009, s.264).

DP'nin iktidar olmasıyla birlikte Amerikan yardımlarıyla gelen çeşit çeşit tarım alet ve makineleri Çukurova'nın her yerinde görülmeye başlamıştır: Al, yeşil, mor, sarı boy boy, cins cins traktör, mibzer, diskkaro ve ötekilerin seli. Bu sel, bereketli toprakların verimini eski ile kıyaslanamayacak şekilde artıracak bir seldi. Dinamik tarım devri başlıyordu. Büyük toprak sahipleri memnundular. Öküz, karasaban, ırgat derdinden hemen kurtulacaklardı" (Kemal, 2009, s.263). Nitekim seçimlerden sonra yoğunlaşan traktör trafiğiyle, "ırgat derdi" dörtte bire inmiş, gelecek yıllar bütün tarlalara pamuk ekilmeye karar verilmiştir. Oldukça kârlı bir hale gelen beyaz altın dururken hububata lüzum kalmamıştır (Kemal, 2009, s.265). Tarımda yaşanan hızlı makineleşme Çukurova'nın sosyo-ekonomik yapısını da etkilemiştir. Tarım ürünlerinden elde edilen verim artmış, işçilik maliyetleri düşmüş, emek gücüyle geçinenler için yeni bir dönem başlamıştır. Oysa romanlarda da sıkça vurgulandığı üzere DP'den en çok umut besleyen kesim buydu.

DP iktidarının bir anda getirdiği zenginlik, toprak ağalarının yaşam tarzını değiştirmiş ve yepyeni bir eğlence anlayışı ortaya çıkmıştır. Orhan Kemal'in romanlarında bu dejenere hayat tarzı çok canlı bir şekilde betimlenir:

Pamuğun yedi buçuk, sekiz liraya satılması, yalnız zengin sayısını çoğaltmakla kalmamış, eğlence yerlerini de şaşılacak bir hızla artırmıştı. Bilhassa barlar, İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerden getirilen kadınlarla dolup taşıyordu. Küçük barlar etraflarındaki dükkân veya işyerlerini yiyip genişlemiş, şehrin kenar semtlerine yeni yeni barlar, açık hava barları açılmıştı. Hepsinde de bol bol müşteri vardı. Çılgınlar gibi para yeniyor, çeşitli içkiler dereler gibi akıyordu. Omuz omuza barlarda konsomasyon için kadın bulunamıyordu (Kemal, 2009, s.278).

Bu zenginleşmeyle birlikte gündelik hayattaki dönüşümün izleri DP İlçe Başkanı Haşim Ağa karakteri ve çevresi üzerinden işlenmiştir: "Haşim Ağa derler, çırçır fabrikası var. Demirkıratlar'ın bura başkanı. Çok zengin, hatırlı adam. Onun yeğeni işte. İpsiz, kopuk. Amcasına güvenip yapmadığını koymuyor"(Kemal, 2013, s.33). Haşim Ağa, DP'nin iktidarıyla daha da zenginleşmiş güç kazanmıştır. Onun gücü yeğeni Topal Duran'a kadar ulaşmıştır ki yeğeni karakol komutanının kendisine yeterli ilgiyi göstermediğini düşündüğünde onu istediği yere sürebileceğini düşünür (Narlı, 2002, s.368).

DP dönemiyle zenginleşen bir diğer karakter Bakkal Himmet'tir. "CHP zamanında boyalı, bayat halka şekerleri, öküzbaşı çivit boya, iğne iplik, leblebi şekeri, en bayağısından zarf kağıt, kurumuş kara zeytin, bandrolleri sinek pislikleri içinde rakı, Tekel şarabı satan, işsizlikten bütün gün tezgah ardında uyuklayan biriydi. Daha çok da Haşim Ağa sayesinde DP'lilerden banka kredisi alıp, eski dükkânını da yıktırıp, yerine pırıl pırıl camekan vitrinlerle göz alıcı bu dükkanı yaptırmış…" (Kemal, 2013, s.111). Irgatlıktan hırsızlığa kadar birçok iş yapan ama seçimlerde de en önlerde DP'yi savunan Gafur da yeni zenginleşen DP'lilerdendir. Yazar, burada da daha önce birçok defa yaptığı gibi toplumsal zenginliğin dağıtılmasında iktidarla kurulan ilişkiye vurgu yapmaktadır. Orhan Kemal'in romanlarında küçük insanlar birbirleriyle kurdukları ilişkilerde gündelik çıkarlarının peşinde koşarken -sınıfsal konumlarını yitirmeden- şu ya da bu şekilde politik oyunun bir parçası bir aktörü olmuşlardır.

5. Sonuç

Orhan Kemal'in Hanımın Çiftliği romanları, DP'nin CHP karşısında güçlenmeye başladığı ve iktidar olduğu 1946-1955 yıllarını kapsamıştır. Romanlara, bu dönemde Adana'da yaşanan politik çekişmeler, hesaplaşmalar, çıkarlar ve kaygılar yansımıştır.

2. Dünya savaşı sonrası değişen dünya düzeninde Sovyetler'in Türkiye'den toprak ve boğazlarda üs talep etmesi Türkiye ile Amerika'yı yakınlaştırmıştır. 1946 yılında bu yakınlaşmanın ürünü olarak Türkiye'ye Marshall yardımları ile gelen tarım makineleri hemen hemen bütün dünyası toprakla kurduğu ilişkiden ibaret olan Çukurova köylüsünü büyülemiş ve bir Amerikancı tutum baş göstermiştir. Bu Amerikancı tutumun izleri yazarın toplumcu gerçekçi üslubuyla, hem romanın baş karakteri Muzaffer ve arkadaşı Zekai arasında geçen politik tartışmalara hem de köylülerin diyaloglarına yansıtılmıştır. "Küçük Amerika" söylemini liberal bir parti olan DP'nin gerçekleştireceğine dair inanç, seçim öncesi vaatler, düzenlenen "coşkulu" mitinglerle yazar DP'nin taşradaki tarafgirliğinin nedenlerini anlatmaya çalışmıştır. Romanda, gönlü DP'den yana olduğu halde partiye mesafeli duran bazı tecrübeli kişilerin kaygısının SCF dönemine benzemek olduğu anlatılmıştır. Çünkü -bazı tecrübeli kişilere göre- CHP'nin elinde güç vardır ve bu güç yeni bir partiye izin vermeyecektir. Yazar bu kaygılar aracılığıyla toplumun belirli bir kesiminin CHP'ye olan güvensizliğini yansıtmıştır.

Romanlarda DP iktidarıyla sosyal ve ekonomik açıdan değişen Çukurova'nın görünüşü betimlenmiş, bu sayede belirli bir zümreden olan insanların yaşamında görülen zenginleşme, zenginleşmenin dönüştürdüğü gündelik hayat yansıtılmıştır. "Dinamik tarım devrimiyle" daha çok zenginleşen toprak ağaları, DP'li olduğu için dükkânını yenileyen esnaflar romanların satır aralarında yazarın yorumlarıyla aktarılmıştır. Bununla birlikte DP'nin iktidar olduktan sonra "eski defterleri açıp, köylüye zulm edenlere hesap sorma" vaatleri yerine getirilmemiş Muzaffer gibilerinden DP aracılığıyla intikam alma planı olan Habip gibiler hayal kırıklığına uğramıştır. Yazarın roman kişileri DP'ye koruyucu, kurtarıcı bir misyon yüklemişlerdir ama Habip örneğinde görüldüğü gibi partilerin taraftar toplamak için seçmenlerin çıkarlarına göre konuştuğu mesajı romana yerleştirilmiştir.

Orhan Kemal bu romanlarda politik bakışını roman kişilerine söylettiği gibi anlatıcı olarak da bizzat dile getirmiştir. Romanlarda hem Halk partisi hem de DP eleştirisi yer almıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sırtını CHP'ye dayayarak servetini koruyan bir Kemalistken, rüzgarın DP'den yana estiğini farkedince taraf değiştiren Muzaffer, şahsında topladığı olumsuz özellikleri ve siyasetle kurduğu pragmatik ilişki ile hem bir Halk Partiliyi hem de bir DP'liyi temsil etmiştir. Dolayısıyla Orhan Kemal, servet ve siyaset arasında bir bağ olduğunu bu karakter üzerinden anlatmış, ağaların ya da egemenlerin gözünde ideoloji, parti, ilkesellik gibi olguların çıkar uğruna vazgeçilecek kavramlar olduğunu vurgulamıştır.

Kaynakça

Aydemir, Ş.S. (1967). *İkinci Adam*, (Cilt 3), İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bezirci A. & Altınkaynak, H. (2009). *Orhan Kemal*, İstanbul: Cem Yayınevi.

Gültekin, N. M. (2011). *Orhan Kemal'in Romanlarında Modernleşme, Birey ve Gündelik Hayat*, İstanbul: Everest Yayınları.

Kemal, O. (2009). *Hanımın Çiftliği*, İstanbul: Everest Yayınları.

Kemal, O. (2013). *Kaçak*, İstanbul: Everest Yayınları.

Kemal, O. (2014). *Vukuat Var*, İstanbul: Everest Yayınları.

Moran, B. (2001). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Narlı, M. (2002). *Orhan Kemal'in Romanları Üzerine Bir İnceleme*, Ankara: TTK.

Narlı, M. (2012). Orhan Kemal ve Mekan, Ahmet Ümit-Işık Öğütçü (Ed), *Orhan Kemal* içinde (92-103), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Öğütçü, I. (1977). *Orhan Kemal'in Babası Abdulkadir Kemali'nin Anıları,* İstanbul: Everest Yayınları.

Özcan, C. F. (2015). Elli'li Yıllarda Türkiye Ekonomisi, Mete Kaan Kaynar (Ed), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde (39-67), İstanbul: İletişim Yayınları.

Sınmaz, S. C. (2012). Demokrat Parti İktidarının İlk İcraatlarına Bir Örnek: 'Bazı Suç ve Cezaların Affı Hakkında Kanun, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10:20, 111-136.

Varel, A. (2015). Elli'li Yıllarda Muhalefet: Hükümete Yönelik Temel Eleştiriler ve DP Karşısında CHP'nin İdeolojik Konumlanışı, Mete Kaan Kaynar (Ed), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* içinde (203-234), İstanbul: İletişim Yayınları.

Gagauz Türklerinin Folklorunda Evvelki Devlet Elemanları ve Herodot'un Yazılarında Onlarla Paraleller

Olga Radova (Karanastas)

Özet

In this scientific report the author reveals the historical-cultural and religious aspects of the Gagauz and South-Eastern Europe in the context of integration processes in Republik of Moldova.

In matters relating to ethnic history, heritage and religion of the Gagauz, the author, referring to his own fundamental scientific, works toprove that the Gagauz South-Eastern Europe are the autochtonous population. Gagauz as an independent ethnic group formed on the territories of South-Eastern Europe, including the Balkans and also the historical territory of Bessarabia and Bucak. The ancient ancestors of the Gagauz more than two thousand five hunDr.ed years has been living in South-Eastern Europe; they (ancestors of the Gagauz) besome inhabeted in the region long before the arrival of the Seljuk Turks and the Ottoman Turks, and began to accept Christianity from the apostolic times, from the beginning of the I-II cent. ad. The article describes and geopolitical aspects, in the context of integration processes in Respublik of Moldova, including Gagauzia (Gagauz-Yeri). The author comes to the conclusion that after the distantlement of the Union of Soviet Socialist Republics (USSR) and the formation of sovereign states, the problem of protecting the Gagauz national and cultural identity has become more tangible. With the distantlement of the USSR the Gagauz of Bessarabia were divided once again the state border, resulting in some of them remained within the borders of the sovereign Republic of Moldova, and another - in Ukraine. Thus, we see a parallel in the historical destiny of the Gagauz people, which took place during the falling of the Ottoman Empire and the distantlement of the Soviet Union. Based on the difficulties existing at the present stage on the way to the European integration of the Republic of Moldova and the geopolitical aspect in the entire South-Eastern Europe, most proper way for Moldova is its federal structure, preserving the sovereignty and neutrality that will promote expansion of cultural and economic opportunities Thus, the Republic of Moldova, at the same time, will be a bridge and on the way of approaching of the Eurasian Customs Union, the European Union and other countries in Asia and Europe.

In the folklore of the Gagauzians of South-Eastern Europe, ancient elements of statehood have been preserved to this day, they are reflected (or visible) in

their tales and epics, such as "Üç altın alma", "Dengi Boz", "Dev adamı" and others. Parallels of elements of statehood, their historical and geographical realities are reflected in the writings of Herodotus and other scientists. Traces of elements of statehood in the Gagauz folklore can be seen in the 7th-4th centuries. Before the era, they may have been in earlier periods.

Here are some of these elements: ahemenids, akkoyunlular, karakoyunlular, Scythians or Oguzes (iskitler veya oguzlar), etc. Ancient ancestors of the Gagauzians lived in South-Eastern Europe 2500-3000 and more years. The article also contains other original discoveries first introduced into scientific circulation.

The elements of statehood in the Gagauz folklore and history, written in the writings of Herodotus, lead us to these scientific discoveries. In this case, the source for the text of Herodotus was the stories he heard from the Scythians or Oguzes, who at that time lived along the Black Sea, and, subsequently, recorded them in his 12th volume of history. The author of the article (O.K.Radova), as a source, refers to her earlier original scientific discoveries, she also cites the original Gagauz text of the "Heroic-lyrical epic" Oglan hem Mari Kız ""), written by her in the modern period. Gagauz folklore - fairy tales, dastans / epics, maani, songs, as well as the events of 2007, during her scientific expedition to the Ottoman Archives of the Republic of Turkey, which she headed and was responsible for the scientific results served as the base material for her heroic-lyrical epic.

Anahtar Kelimeler: *Folklor, Herodot*

GİRİŞ

Gagauzların kültürel, etnik gelişmeleri ve onların etnos oluşması Güneydoğu Avrupa'da gerçekleşti.

Gagauzların evelki etnik tarihi o migratsiya4 protseslarına5 bağlı, açan onların dedelerinin bir kısmı M.Ö.VII-IV yüzyıllarda ve daha önce da olabilir, bir kısmı da M.S. IV-VII-XI-XIII-cü yüzyıllarda Altay'dan, Orta Asya'dan çıkıp, Güneydoğu Avrupa'da ve diyer tarihsel bölgelerde (veya topraklarda) yerleşiyorlar – Orhon nehrinin dolaylarında, Orta Volga'da, Bucak'ta, Dobruca'da, Makedonya'da, Trakya'da, diyer kısmı da Anadolu'da yerleşiyorlar. Elbetki, bu olaylar uzun zaman içerisinde, 2500-3000 seneden fazla,6 bir uzun zaman içerisinde gerçekleşti.

XX asırın başlangıcında Bulgar araştırıcısı Georgi Dimitrov, yayınlanmış bilim yazılarına analiz yapıp, Gagauzların etnogenezisiyle ilgili 19 tane varsayım buluyor.7 1967 yılında Rusya'daki bilim adamı, etnolog Mihail Guboglo gene Gagauzların etnogenezisiyle ilgili 21 varsayım buluyor.8 O yazıyor: "Gagauzların kökeni üzerine çok çeşitli hipotezler var: türkleştirilmiş hıristiyanlar veya hıristiyanlaşmış Türkler; türk dilini kabul eden Bolgarlar vb. Türkiye'de Selçuk teorisi yaygındır, ona göre, Gagauzlar XIII. yüzyılda Sultan Keykavusun önderliğinde Dobruca'ya göçürülen Küçük Asya Türklerinin torunlarıdır ve onlar rus

[4] Bir devletin iç(indeki) göçlere, migratsiya deniler.
[5] Gelişmeleri.
[6] *Радова-Каранастас О.К.* Историко-культурологические и религиозные аспекты гагаузов Юго-Восточной Европы в контексте интеграционных процессов в Республике Молдова. Гагаузия/Комрат, 2016, 18 с.
[7] *Димитров Г.* Гагаузи. Потеклото и происхожнито на думата. Известия на Варненско археологичното дружество. Варна, 1909, №2, стр.15-25.
[8] *Губогло М.Н.* Этническая принадлежность гагаузов (Историография проблемы) // Советская этнография. 1967, №3, стр.159-167.

çöllerinden gelen kumanlarla (polovtsılarla) beraber Dobruca'da "Oğuz devletini" ("Üziyelet"9) temellemişler".10 Çağdaş zamanda Rus, Moldovan, Gagauz araştırıcıları, Gagauzların bağımsız bir halk olarak X. yüzyıldan itibaren, Balkanlar'da yerleşen Kuzey Türk boylarının – Peçenek, uz, polovets soylarından oluştuğunu kabul ediyorlar.11

Oğuzlar kaynaklarda çeşitli adlarla biliniyorlar - "Türk-Uzlar" veya "Türk-Oğuzlar" gibi, onlar rus vakayinamelerinde "Kara Klobuklar" olarak da geçerler.

Özellikle belirtmeliyiz ki, çağdaş Gagauzların êtnogenezisine "Bulgar" (*veya* "Türk-Bulgar") elemanı da katılmış.[12] Burada sözümüz Türk-Bulgarlar içindir, bunlar daha VII asırda Asparuh'un önderliğinle Balkanlar'a göç etmişler. Sonra günümüz Bolgar (artık kendilerini Slav sayanlar) araştırıcıları onlara "Protobolgar" veya "Asparuh Bolgarları" demişler. Asparuh Türk-Bulgarlardan kalan kültür mirası (tarih, yerleşim yerleri, folklor, adetler), onların bugünkü torunlarına (Gagauzların bir kısmı) – Gagauzlara aittır ve Asparuh Türk-Bulgarlara (demek Gagauzların etnogenezisine katılmış olan komponentlerin[13] veya soylarının bir kısmına) da Protogagauz deyabiliriz.

Tanınmış doğubilimcisi N.A.Baskakov kendi klassifikatsiyasına[14] göre, gagauz dilini Güney-Batı Oğuz dil grubunun, Oğuz-Bulgar kolu altında buluyor.[15]

Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarının ve Güneydoğu Avrupa devletletlerinin davranışları çeşitli milletlerin tarihsel yollarına tesir ettiler. Osmanlı İmparatorluğu topraklarını yavaş-yavaş kaybettikten sonra, XIX. asırda yeni devletler ortaya çıkıyorlar, bunun üzerine Balkanlar'da ve bütün Güneydoğu Avrupa'da Gagauzlar dedelerinin daha evel yerleştikleri o topraklarda artık o kadar serbest gezemezdiler.

Gagauzların dedeleri Osmanlılar'dan da, Selçuklar'dan da daha önce Güneydoğu Avrupa ve diğer tarihi bölgelerde yerleşmişler. Osmanlı-Rus savaşları zamanlarında ve yeni Balkan devletlerin temellenmelerinden sonra, milletlerin arasında çeşitli davranışlar oluyor, sınırlar onları bölüyor, öylelikle çok göçler ortaya çıkıyor.

Güneydoğu Avrupa'da, artık bir bağımsız etnos – "Gagauz" etnosu oluştuktan sonra, XVIII. asrın ortasından itibaren, gagauzların bir kısmı Balkanlar'dan geri – Besarabya'nın Güney tarafına – Bucak'a göç ediyorlar ve oradakı yerli Gagauzların ve diğer etnosların içinde yerleşiyorlar. Bu tarihsel Besarabya'daki topraklar uzun zamanlar Boğdan Voyvodalığı'nın sınırları içerisinde bulunuyordu, ama bu konuyla ilgili daha çok araştırmalaryapmak gerekir, çünkü Bucak'ın ve Besarabya'nın sınırları (onların içinde bulunan topraklar) çeşitli tarihsel zamanlarda aynı değildiler.

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra, güney Besarabya veya Bucak toprakları bağımsız Moldova ve Ukrayna devletleri sınırları içerisinde kaldı, öylelikle Gagauzlar tekrar bölündüler. Buradaki tarihi süreç XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. ve XX. asrın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun çökme ve dağılma süreciyle benzerlikleri (paralellikleri) gösteriyor.[16]

---

[9] Burada Özü eyâleti için bezbelli söz gidiyor.

[10] *Губогло М.Н.* Гагаузы // Народы России. Энциклопедия. Москва, 1994, стр.128.

[11] *Баскаков Н.А.* Тюркские языки. М.,1960; *Гайдаржи Г.А.* Гагаузский язык // Российский этнограф. Этнологический Альманах. 1993, №17, стр.184-198; *Губогло М.Н.* Этническая принадлежность гагаузов (Историография проблемы) // Журнал «Советская этнография». 1967, №3, стр.160-167; *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (этнические и социально-демографические процессы). Кишинев, 1978, стр.287; *Курогло С.С.* Семейная обрядность гагаузов в XIX -начале XX вв. Кишинев, 1980; *Каранастас-Радова О.К.* Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, 133 с.

[12] *Радова (Каранастас) О.К.* Гагаузы Буджака. Этническая история и формирование этноса // Ежегодник Института Межэтнических исследований. Том I., Кишинэу, 2000, стр.91.

[13] Etnogenezisine katılmış olan çeşitli soylar.

[14] Onun sınıflanmasına.

[15] *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва, 1988, стр.115-119.

[16] Burada görüner o parallel olaylar, angıları olmuşlar XVIII. yüzyılın sonlarında, XIX. ve XX. asrın başlantılarında, açan Osmanlı İmparatorluğu çökmeğe başlıyor ve sonra da hepten dağalıyor.

1994 yılı Aralık ayında, yeni çıkan kanunlarla artık bütün dünyaya duyuruldu (ilân edildi) ki, Moldova Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde Gagauzların (kendi) Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesi kuruldu (Bak. Monitorul ofiçial al Republiçii Moldova, ianuarie, 1995).

Gagauzya'da gerçekleşmiş olan IV. Dünya Gagauzların Kongresi'ne Türkiye Başbakanı Sayın Binali Yıldırım da katıldı.

Önceki, gerçekleşmiş olan I., II., III. Dünya Gagauzların Kongrelerinde bulundum. Gagauzların IV. Dünya Kongresine de davetli idim, ama sizlere daha önceden söz verdiğim için, ayni tarihlerde yapılan Konya'da VIII. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresine katıldım.

Çağdaş zamanda Gagauzların çoğunluğu bir etnos olarak bağımsız Moldova'da ve Ukrayna'da, güney Besarabya veya Bucak tarihsel topraklarında toplu yaşıyorlar, bundan başka Gagauzlar Ukrayna Cumhuriyeti'nin Odessa ve Zaporojye oblastinde,[17] Kuzey Kafkas'da, Bulgaristan'da, Yunanistan'da, Avrasya ve Avrupa Birliklerine giren çeşıtli devletlerde, Amerika Birleşik Devletlerinde (ABD), Latin Amerika'da – Argentina'da, Brezilya'da vs. yerlerde yaşıyorlar.

[17] Bölgesinde.

Fotoda: Türkiye'den Bilim Adamlarıyla Birlikte Kişinev'den Komrat'a

Sempozyuma gidiyoruz. Gagauziya'nın sınırında foto çektik.

Gagauzların etnik tarihi ve ruh varlıkları (değerleri)[18] binlerce yıl içerisinde oluşmuştur ve onlar Gagauzların kültür miraslarının bir kısmıdır. İlk önce Gagauzların ruh kültürüne ağızdan (şifahen) halk yaratmaları – özlü sözler (veya deyimler), cümbüşler, atasözleri, fıkralar, masallar, türküler, mâni, destanlar giriyorlar. Destanların içinde bütün dünyada bilinen çeşitli, geleneksel Türk epik eserlerinin variyanları[19] bulunuyor. Gagauzlar fokloru çok seviyorlar, onlar daha evelki zamanlardan itibaren dededen – toruna, babadan - oğula, ağızdan - ağıza korunularak bu güne kadar getirilmişler. Evvelki zamanlarda insanlar folklor şeklinde ortaya koydukları kültürel değerlerini, sözlü olarak, birbirlerine anlatıyorlardı. Çünkü çoğunun okuması yoktu, yani onlar için edebiyat yoluna sadece bu sözünü ettiğimiz folklor vardı.

Güneydoğu Avrupa Gaguzların foklorunda çağdaş zamana kadar devlet sınırları sayılabilecek elemanların korunduğunu görmekteyiz ve onların ip uçlarını vermekteyiz. O elemanları Gagauzların "Üç altın alma",[20] "Dengi Boz", "Dev Adamı"[21] (*veya* "Tepägöz"), "Köroolu" masallarında görüyoruz. Bu masalları bizlere daha çocukluğumda, Gagauz Türkçesinde, babularımız[22] (anneannelerimiz) anlatırdı. Burada onun anlattığı diğer anlatılan masallarını da "Kül Pepeleşkası", "Dädunun hem babumun kızı",

[18] Ruh değerleri – духовные ценности.
[19] Türlü çeşitleri.
[20] "Üç altın alma" (İnformatorlar: Moldova, Gagauziya Özerk Bölgesi'nden / Avdarma, Komrat, Kongaz köylerinden) Gagauz halk masalını anlattı ve yazılara aktardı *Olga Radova (Karanastas).*
[21] Babu anladardı masalda, nasıl Dev Adamları düüşärmişlär, biri-birilerini kaldırp, yerä atarmışlar, da onnar ilkin topuklarınadan yer içinä girärmişlär, sora dizädan, belädan, buvazınadan... sora ben durgudardım babumu ötää dooru anlatmasın masalı... neçin ki bana gelärdi, ani o Dev Adamları bizim kuhnemizin aardında düüşerlär...elbetki, ben istemezdim onnarın hiç birisi da ölsün. Sebepi neden düüş Dev Adamların arasında başlamış, babum hiç bir kerä da yoktur anlattı, sadece anladırdı nasıl o iki Dev Adamı düüşerlär.
[22] Komrat'lıyka Nasti babu, kendisi Avdarma'dan Komrat'a evlenmiş.

"Yabanı hem tilkı" vb. da sıralayabiliriz. Bunların birkaçını, "Üç altın alma", "Dädunun hem babunun kızı" yazdım ve yayınladım.[23]

Folklor bilgileri doktoru Sn. Lyuba Çimpoeş kendi çalışmalarında Gagauz "Dengiboz", "Köroolu", "Tepegöz" masallarını destan gibi görüyor ve öylelikle Gagauzların folklorunda yeni bilim açıklamaları yapıyor – Gagauzların folklorunda yeni destan janrasını[24] buluyor.[25]

Bugün Gagauz folkloruyla ilgili çalışmalar var, fakat onlara analiz edilmemiş, tarihsel olaylarla bağalantıları açıklanmamıştır.

XIX. yüzyılın sonunda – XX. asrın başlarında "Tepegöz"/"Tepegözlär"[26] masallarının/destanlarının türlü-türlü (çeşitli) variantlarını *Besarabya* Gagauzlarından Rus etnografı V.A.Moşkov toplayıp, yazmıştır.

XX. asrın sonlarında "Köroolu" destanı veya masalı Gagauzların yaşadığı yerlerde bulundu – Moldova'da ve Gagauziya Özerk Bölgesinde (anlattı Pançeva P.S.), Kazakistan'da, Ukrayna'da (Bozadji E.N.), Kafkas'da – Kabardino-Balkarya'da ve Kuzey Osetya'da (Kirçev D.F.), Bolgariya'da (Veliksarova E.K.). *Moldova'dakı* Gagauziya Özerk Bölgesinde anlattı Çimpoeş S.İ., *Kazakıstan'da* – anlattı Petkov S.G. ve Petkova V.E., *Ukrayna'da* – iki kardeş, soyadları Berber ve Paruk M.D., *Kabardina-Balkarya'da* – Marinov H.P. ve Kısacık-Golenko A.A., hep *Kabardina-Balkarya'da başka bir variantı* anlattı Yalama N.N., *Kuzey Osetiya'da* – Angilopova M.N.). [27]

Çocukluğumda *dedem (dädum – gag.), anneannem ("babum" – gag.), annem ("mamum" - gag.)* Gagauz Türkçesinde türlü masallar anlatırlardı. Onlar Rusça va Moldovanca bilmezlerdi, demek ki, onların anlattığı masallar orijinal Gagauz masalları idi.

Ukrayna ve Moldova'dakı "Tepegöz" masalında, benim anneannemin anlattığı "Dev Adamı" masalında da ayni, pek önemli bir anlatım (süjet) var:

"Bir Tepägöz karısı ava gitmiş, uzaklaşmış evdän. Çikmış daadan da görmüş uzaktan çiftçi adamnarını. Onnar sürürmüşlär merayı. Görüp onnarı, almış adamı, pulukları, öküzleri futasına.[28] Götürmüş onnarı evä. Tepägözlerin taa büükleri demiş: "Te bunnar insan, bizdän sora kalçek te bu kara erdä. Demää, hepsinä onnar olaceklar çorbacı. Götür geeri, işini yapsınnar". Onnar (Tepägözlär) insandan ileri yaşamışlar", - bu anlatımdan, Gagauz halk foklorunda, çok evelki zamanlardan kültür elemanlarının korunulmuş olduğunu görüyoruz.

Gagauz masallarında ve destanlarında evelki zamanlardan kalma devlet elemanlarını[29] görüyoruz. O elemanlara yaptığımız bilimsel analizlerden anlaşıyor ki, Gagauzların ve onların dedelerinin çok evelki (M.Ö.) ve M.S. ortaçağalarda da yerleşmiş, yaşadığı tarihsel yerlerini görüyoruz. Aşağıdaki yazılarımızda o elemanlarının birazını açıklayabiliriz.

Moldova'da anlatılan "Dev Adamı"[30] masalındaki bir anlatımda babası oğullarına söyler, ani filan bayırın yanında var bir çizi, o çizinin öteki yanına koyunları kolvermesinner. Hep bu anlatımı Kazakıstan Gagauzu Petkov S.G. "Tepegöz" destanında anladıyor, nerede bobası diyor oğullarına/luna ***"...çocuum, ben tez ölecem, bu koyunnar kalacak size. Var burda bir filan ulu daa, onun boyunda var bir çizi, çizini öteennä kolvermeyin koyunnarı. Ben nekadar güttüm koyunnarı, kolvermedım".***[31]

---

[23] *Radova (Karanastas) O.K.* Üç altın alma. // Dergi "Sabaa yıldızı", № 27, 2004 y.
[24] Janrasını, usulü.
[25] *Çimpoeş L.S.* Dastannıy epos gagauzov. Kişinev, 1997, s.18.
[26] Moldova, Gagauz köylerinde "Dev Adamı" masalına kimi köylerde "Tepägöz" diyorlar.
[27] *Çimpoeş L.S.* Dastannıy epos gagauzov. Kişinev, 1997, s.133-143.
[28] Anneannem anlatırdı ki, Dev Adamı onları almiş aucuna.
[29] O elemanların paralellerini, tarihsel olaylarını ve corafya yerlerini Gerodotun ve diyer bilim adamların yazılarında da buluyoruz, hangilerinin izlerini M.Ö. VII-IV asırlardan daha da evel görüyoruz. O elemanların bir kısmı akkoyunlular, karakoyunlular, iskitler veya oguzlar ve tb. Bunlar hepsicii Gagauzların folklorundan ve Gerodotun yazılarından görünüyorlar. Gerodot vaktinde Kara Denizin dolayyanında yaşayan iskitlerden ve/veya oguzlardan işittiklerini yazılarına geçirmiş. Bildirimde önceki bilim araştırmalarıma da temellenerek hepsi bunlar detalli açıklanacaktırlar.
[30] "Dev Adamı" Gagauz masalına Sn. *Çimpoeş L.S.* "destan" demiş ve adını da "Tepegöz" koymuş, ama onların içindeki süjetler ayni.
[31] *Çimpoeş L.S.* Dastannıy epos gagauzov. Kişinev, 1997, s.121.

Bu masaldakı ***"çizi"*** sınırı gösteriyor ve sınırın geçilmesi yasaktır, ama oğulları babasının söylediklerini unudup, o çiziyi geçiyorlar. Orada onların önlerine "Tepegöz" / "Dev Adamı" çıkıyor, onun boyu pek yüksekmiş (*veya* uzunmuş) ve tepesinde de sadece bir gözü varmış.

Bu masalda (Kazakistan'da anladılmış olan masalda)[32] da gene görüyoruz ***"kara koyun"*** elemanını ve onunla ilgili anlatımı, masaldan örnek: ***"En küçük kardaşları aydıy koyunnarı orayı, nereyi onnar gittiler. Aydıy (h)em aalıy. Kara topal koyun kalıy koyunnarın em ardına: "Çocuk,- diy,- aalama! Sesle şindi ne ben söleycem…".***[33]

Ukrayna'dakı informatorların,[34] Berber kardeşlerinin "Tepegöz" masalından da belli oluyor ki, çok evelki zamanlarda Dev Adamları Kafkas'da yaşarlarmış, ama anlatılar artık Balkan'ları gösteriyorlar ve burada ***"Uz-veliyatını", "Karşı", "Balkanlar", "Kara Deniz", "Sivri-Tepe bayırı", "Karaş kasabası", "Tuna aazı", "Bucak kıyısı", "domuz balıkları", "Bucak kırlarında ii tamazlıktan iiri-iiri koyunu kanaları"*** vb. elemanları görüyoruz. *Ukrayna'dakı* variantta, bakınca Moldova'dakı ve Kazakistan "Tepegöz" veya "Dev adamı" masalındaki anlatımlar daha yakın çağı gösteriyorlar. Ama aaba sadece yakın çağı mı gösteriyorlar?!

Sorumuza cevap vermek için Gagauz masalının "Üç altın alma" anlatımlarını da örnek olarak göstermeliyiz. Ama önce söylemeliyiz ki, daha XX. asrın 90 yıllarında bu makalenin yazarı (BBS Akademisi Asil Muhabir Üyesi Olga Radova (Karanastas)) bilim araştırmalarını yaptı ve çalışmalarında, kendisinin sonuca (*veya* naticeye) varmış olan düşüncelerini çeşitli devletlerde – Moldova'da, Rusya'da, Beyaz Rusya'da, Türkiye'de bilim makalelerinde yayınladı.[35] Makalelerde *"Elementı epohi ellinizma i skifskogo perioda v gagauzskom folklore, ih istoriçeskiye i geografiçeskiye realii", "Etniçeskaya istoriya gagauzov Yugo-Vostoçnoy Evropı, ih pravo na kulturnoye naslediye i geopolitika"* [36] *ve "Bolgarı i Gagauzı Yuga-Vostoçnoy Evropı: obsçiye etnoistoriçeskiye realii i sovremennosti"*[37] Herodot'un yazılarında ve Gagauz "Üç altın alma" halk masalında belli olan paralellikleri gösterdi ve o zamanlar dünyaya yeni bilim açıklamalarını yaptı.

Bu bildiride de, Gagauz masallarını ve tarihsel olayların karşılaştırma analizini yapıp, evelki Ahemenid zamanından kalma, olmuş olayları gösterebiliriz ki, onlar M.Ö. VII-IV asırlarda (daha önce de olabılır) Orta Asya'da olmuş gerçek tarihi olaylar olarak görünmektedir. Bu olaylar Gerodot'un kitabında yazılı olup, o bunları Karadeniz'in dolayında yaşayan İskitlerden işitmiş. Gagauz "Üç altın alma" masalında da bu olaylarla paralellikleri görüyoruz. Daha detaylı bilim araştırmalarımı ve bilimsel fikirlerimin sonucunu "*Elementı epohi ellinizma i skifskogo perioda v gagauzskom folklore, ih istoriçeskiye i geografiçeskiye realii" ("**Gagauz folklorunda Elen devrininden ve İskitler periodundan kalma elemanlar, onların tarihî ve coğrafî gerçekliği**")* adlı makalemde görebilirsiniz.

Bugün deyabiliriz ki, Gagauz folklorunda ve tarihinde bu yeni bilim açıklamalarım, bütün Türk dünyasına olduğu kadar, diğer kültürlere ve tarihlere de yeni bilimsel bakış acıları getirebilir, çünkü tarihi boyunca insanların hepsi ayni kültür yollarında idi. Bu konuyla ilgili, devam eden bilim araştırmalarım, daha çok meraklı işler dünyaya açıklayabilirler, bilim çevresine yeni görüşler kazandırabilirler.

---

[32] Burada sölemeliyiz ki, Kazakistan'a Bucak'tan Gagauzları kaldırdıydılar, onun için ayni süjetler Moldova'nın Güney tarafında da, Gagauziya (Gagauz Yeri) Özerk Bölgesinde yaşayan gagauzlardandan, babularımızdan (anneanne ve bobaannelerimizden) ve dedelerimizden işittik.

[33] İnformator Kazakıstan Gagauz: Petkov S.G. // *Çimpoeş L.S.* Dastannıy epos gagauzov. Kişinev, 1997, s.121-122.

[34] Gagauz masal anlatıcıları.

[35] *Радова-Каранастас О.К.* Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этногенеза гагаузов. Второе дополненное издание. Сборник научных статей *О.К.Радовой (Каранастас)*. Изд. Centrul Editorial-Poligrafic al USM. Кишинёв, 2009, с. 277-288, с. 350-354; см. также: Радова (Каранастас) О.К. Элементы культуры эпохи эллинизма в гагаузском фольклоре, их исторические и географические реалии // Газета «Вести Гагаузии», №89-90 (7284-7285) от 27 июня 2006 г., с. 6-7 (Впервые с этой темой О.К.Радова (Каранастас) - автор данных строк, выступила 29 октября 2005 года в Международной научной Конференции, в Академии Наук Молдовы, общая тема Конференции звучала - «Эпоха эллинизма: современность и актуальность»); *Радова (Каранастас) О.К.* Этническая история гагаузов Юго-Восточной Европы, их право на культурное наследие и геополитика // Беларусь и Россия в современном контексте: проблемы государственного управления процессом модернизации. Материалы Международной научной конференции, г. Минск, 20-21 октября 2011 года // Науч. редак. Совет А.А.Лазаревич [и др.]. Нац. Ак. Наук, Институт философии. Минск: право и экономика. Минск, 2012, с.86-97.

[36] *Радова (Каранастас) О.К.* Этническая история гагаузов Юго-Восточной Европы, их право на культурное наследие и геополитика // Беларусь и Россия в современном контексте: проблемы государственного управления процессом модернизации. Материалы Международной научной конференции, г. Минск, 20-21 октября 2011 года // Науч. редак. Совет А.А.Лазаревич [и др.]. Нац. Ак. Наук, Институт философии. Минск: право и экономика. Минск, 2012, с.86-97.

[37] *Радова-Каранастас О.К.* Болгары и гагаузы Юго-Восточной Европы: общие этноисторические реалии и современность // Материалы VII Конвента РАМИ «Международная коммуникация: современная теория и практика». 28-29 сентября 2012 г. МГИМО-Университет. Издательство «МГИМО-Университет». Москва, 2013, с. 210-230.

Yine Gagauz halk masalı "Üç altın alma"dan örnekler göstererek, dünyaya yeni bilimsel açıklamalar yapabiliriz. Daha önce fundamental bilim araştırmalarımızı *"Elementı kulturı epohi ellinizma i skifskogo perioda v gagauzskom folklore, ih ıstoriçeskiye i geografiçeskiye realii"("**Gagauz folklorunda Elen devrininden ve İskitler periodundan kalma kültür elemanları, onların tarihî ve coğrafî gerçekliği**")* makalelerimizde (O.K.Radova'nın çalışması) yayınlamıştık,[38] ama o zamanlar, kimi çok önemli - ***"kara koyun", "beyaz koyun"*** - elemanlarıyla ilgili soruları açık bırakmıştım.

Kazakistan'dakı "Tepegöz" masalının anlatımlarından[39] anlaşıyor (belli oluyor) ki, bu coğrafyafdaki olaylar, daha M.Ö., ***"Dev Adamları"****n* yaşadığı zamanlar için söz gidiyor, o zamanlara ait olan, çok evelki olaylar için anlatılıyor.

"Üç altın alma", "Dev Adamı" ve "Tepegöz" masalların anlatımları/süjetleri Kafkas bayırının (*veya* dayının) yanındakı sınırı göstermiş olabilirler, bu sonuç fikirine bizi masallardaki ***"beyaz koyun", "kara koyun"***, ***"topal kara koyun"*** anlatımlarının/süjetlerin elemanları getirir/getiriyor.

Burada söylemeliyiz ki, ***"kara koyun"*** (ve ***"beyaz koyun")*** anlatımı ***"Üç altın alma"*** masalında da var; ve Gagauz masallarında ve destanlarındaki bu çok evelki anlatımlarının/süjetlerinin (*daha doğrusu* gerçek olaylarının) bağlantılarını onda da görüyoruz.

Berber kardeşleri anlatıyorlar: ***"Masalı dedelermizden biliys, anamız-babumuz da vardır annattıkları. Dädumuz annadardı, ki Tepegözler (yeki Dev Adamları – açıkl. avtor O.K.Radova) taa ileri Kavkazda yaşarmışlar. Ama bir büük yangından hem er tepremesinden sora laamları[40] orada boozulmuşlar da domuz balıkları onnarı Karşıya, sayılıy Balkannara, Kara deniz aşırı geçirmişler. Gagauzlar yaşarkan, sık-sık razgelirmişler onnarın üstüne".[41]*** Hep bu masalda anlatılıyor: ***"Kardaşlar dinnenmişler, kesip bir azman, çevirme[42] imişler da, toplayıp sürüyü, Sivri-Tepe[43] bayırını aşmışlar. Karaş kasabasını dolaylayıp, büük yol boyunca koyunnarı güderek, Uz-veliyatını aykırlamışlar, Tuna aazından Bucak kıyısına geçmişler, büük zenginnik edinip. Şindi da bizim Bucak kırlarında ii tamazlıktan iiri-iiri koyunu kanalarını görebilirsiniz"****.*

Burada da özellikle bir gerçek olayı veya önemli bir hususu belitrmeliyiz ki, Gagauzlar, adetlerine göre, yüzlerce ve binlerce yıl, sadece beyaz koyun büyütürler. Moldova'da Ukrayna'da, Bulgaristan'da, Gagauz köylerinde sadece beyaz koyun sürüsü görebilirsiniz, ama Moldovan köylerinde kara koyun sürüleri. Bu olay eskiden beri, binlerce yıldır devam ediyor. Gagauz köylerinde, beyaz koyun sürüleri içinde sadece bir-iki kara koyun görebilirsiniz, onları da tutuyorlar ki, karagöz renkte çorap nakışlarını (koraflarını/desenlerini) veya başka bişey örmek için. Moldovanların ise kara koyunlu sürüleri içinde da sadece beş-on beyaz renkli koyun görebilirsiniz. Küçüktüm-büyüdüm, ama bu olay hiç değişmiyor, yıldan-yıla, yüzlerce-binlerce yıl, hep böylece devam ediyor. ***Elbetki, bu örnekte olaylar da çok evelki tarihi gösteriyor, diyebiliriz devlet izlerinin elemanlarını – Karakoyunluların ve Akkoyunluların devlet izlerini gösteriyorlar, zaman geçtikçe, yeni halklar oluştukça (peydalandıkça), onların soy temellerine girdiler bu topraklarda yaşayan evelki yerli insanlar, onların etnik komponentlerinin,[44] çok evelki soylarının (köklerinin) bir kısmını gösteriyorlar.***

Gagauz folkloru - masalları ve destanları – kültürün bir kaynağı olarak, onların Türk uygarlığınla bağlantılarını ve ona ait olduklarını gösteriyorlar.

---

[38] *Радова (Каранастас) О.К.* Элементы культуры эпохи эллинизма в гагаузском фольклоре, их исторические и географические реалии // Газета «Вести Гагаузии», №89-90 (7284-7285) от 27 июня 2006 г., с. 6-7 (Впервые с этой темой О.К.Радова (Каранастас) - автор данных строк, выступила 29 октября 2005 года в Международной научной Конференции, в Академии Наук Молдовы, общая тема Конференции звучала - «Эпоха эллинизма: современность и актуальность»); *Радова (Каранастас) О.К.* Этническая история гагаузов Юго-Восточной Европы, их право на культурное наследие и геополитика // Беларусь и Россия в современном контексте: проблемы государственного управления процессом модернизации. Материалы Международной научной конференции, г. Минск, 20-21 октября 2011 года // Науч. редак. Совет А.А.Лазаревич [и др.]. Нац. Ак. Наук, Институт философии. Минск: право и экономика. Минск, 2012, с.86-97.

[39] Süjetlarından.

[40] Laamları (*gag.*) – maraları (*tur.*).

[41] İnformatorlar *Ukrayna'da yaşayan k*ardeşler – Berberler // *Çimpoeş L.S.* Dastannıy epos gagauzov. Kişinev, 1997, s.125.

[42] Çevirme (*gag.*) – kuzu çevirmesi.

[43] Sivri-Tepä *(gag.)* – Bu(o)lgariya'da Şumen ve Varna şehirleri arasında Bayır (*veya* Dağa).

[44] Etnik komponen(tı) – Milleti (veya halkı) oluşturan soyların, kollarının bir kısımı (*veya* kısımları).

Bu bilim alanında araştırmalar Gagauzların etnogenezisini (milli oluşumunu) açıklamada, Gagauzların etnik tarihi yolunda çok büyük önem taşıyorlar. Gagauz destanları ve masalları folklorun bir katmanı olarak, çok karışık meselelerde Gagauz milletinin soy kimliğini[45] meydana çıkayorlar ve evelki enik tarihleri için bir çözücü anahtar (da olabilirler) görevi görüyorlar.

Gagauz masallarını sistemlemek ve onların içindikilerine analiz yapmak, o masalların meydana geldiği toprakları ve coğrafyayı belirtmeye, ve nerede Gagauz kültürüne geçtiklerine veya masalları (folkloru) Gagauzların kendilerinin de yaratmış olduklarını anlamamıza yardımcı oluyor.[46]

SONUÇ

Sonuç olarak söyleyebiliriz ki, Herodotun yazılarından ve Gagauz folklorundan anlaşıldığına göre, Gagauzlar ve onların dedeleri 2500-3000 sene önce geniş coğrafyada – Avrasya'da yerleşik yaşiyorlardı, koyunları güdüyorlar, toprakları işliyorlar – sürüp, ekiyorlar, darı ve diyer mahsülleri (bereketleri) da topluyorlarmış. ***"Üç altın alma" ve "Teprgöz"/"Dev Adamı"*** masalların anlatımlarından/süjetlerinden ve onların ***"beyaz koyun", "kara koyun" ve "topal kara koyun"*** elemanları şeklindeki renk vurgularından evelki zamanlarda koyunların renkleri ayni zamanda devlet sınırlarını da belli ediyor, bu belli oluyor ***"Üç altın alma"*** masalın anlatımından, kızın oğlana söylediği sözlerden: ***"...herllim atlarsan biyaz koyuna – kendi dünnääna çıkacan, ama razgelämärsän biyaza da atlarsan karaya, taa okadar er dibinä gidecän",[47]-*** bu sözleden kendi memleketinden iki kat daha uzağa gideceği anlaşılıyor. Burada görebiliriz o yayları, nerelerde koyunları çobanlar güdermişler. Onun için, bugün de Türkler, "Ak/ Beyaz koyunluların", "Kara koyunluların", "Sarı keçilerinin" vb. yaylalarının, dedelerinin hayvanlarını otlatıp, güttükleri yerleri aklılarında tutuyorlar.

Anadolu'da, Serik'te, yaşayan insanlarla 2013 senesinde tanıştım ve onlara sordum: "Siz kimsiniz? Kökleriniz hangi soylardan geliyorlar?"- onlar cevap veriyorlar: "Yörüküz biz!". Gene soruyorum: "E, siz vardır mı işittiyniz "kara koyunlular" hem "beyaz/ak koyunlular" için?". "Evet!",- diyorlar,- "Biz kendilerimiz kara koyunlular, dedelerimiz buraya XIII asırda gelmişler!". "Acaba öylemiydir?",- düşündüm da gene sordum: "Nerden biliyorsunuz?"- onlar bana XX. asrın sonlarında yayınlanmış olan bir kitab gösterdiler ve Türkmen olduklarını söylediler (demek Türk soyundan gelen adamlar).

Burada söyleyebilirim ki, Türk olduklarını kabul ediyorun, ama Anadolu topraklarında XIII. yüzyılda yerleştiklerine inamam (kayıl olamam), çünkü bilim, fundamental araştırmalar "ak/beyaz koyunlular" ve "kara koyunlular"ın Kara Denizin dolayında daha M.Ö. VII-IV yüzyıllarda var olduklarını gösteriyor[48] (daha önce de olabilir olsunlar), bu gerçek olaylar Herodotun yazılarından da belli oluyorlar.

Uzi veya Özi Eyaletinle (Vilayetiyle) ilgili olarak, onun sınırları içerisine çok geniş coğrafyadaki topraklar girermiş, deyebiliriz, daha Kafkas'dan – Balkanlar'adan, evelki zamanlarda bu toprakların hepsi Skifiya yada Iskit devletinin sınırları içerisine girermiş, bunlar görünüyorlar Gagauz folklorundan, Herodot'un ve hıristiyan Apostolların yazılarından, o zamanlar onlar Yüsüz/İisuz[49] Hristozlan yerde gezermişler.

Burada özellikle bir konuyu belirtmeliyiz ki, Gagauz masalında Balkanlar'dakı ***"Uz-veliyatı"*** elemanı İskitlerin veya Skiflerin/Skiifya'nın son dönemlerinden kalma elemanların veya bulunduğu yerlerini – daha doğrusu Küçük Skifya'yı (Büyük İskit devletinin toprakları yavaş-yavaş kopardıldığı zaman, Küçük Skifya

---

[45] Veya soy kimliğine identifikatsiya yaparken.

[46] Gagauz masallarını sistemlemek ve onların içindikilerine analiz yapmak, yardımcı oluyorlar masalların meydana geliş tarihini bulmaya ve o toprakları da belirletmeğe, nerelerde masallar Gagauz kültürüne geçtiler veya onlar Gagauzların (ve onların dedelerinin) kendilerinin da anlattıkları olabilir olsunlar.

[47] *Radova (Karanastas) O.K.* Üç altın alma. // Dergi "Sabaa yıldızı", № 27, 2004 y.

[48] *Радова (Каранастас) О.К.* Элементы культуры эпохи эллинизма в гагаузском фольклоре, их исторические и географические реалии // Газета «Вести Гагаузии», №89-90 (7284-7285) от 27 июня 2006 г., с. 6-7 (Впервые с этой темой О.К.Радова (Каранастас) - автор данных строк, выступила 29 октября 2005 года в Международной научной Конференции, в Академии Наук Молдовы, общая тема Конференции звучала - «Эпоха эллинизма: современность и актуальность»); *Радова-Каранастас О.К.* Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этногенеза гагаузов. Второе дополненное издание. Сборник научных статей *О.К.Радовой (Каранастас)*. Изд. Centrul Editorial-Poligrafic al USM. Кишинёв, 2009, с. 277-288; *Радова (Каранастас) О.К.* Этническая история гагаузов Юго-Восточной Европы, их право на культурное наследие и геополитика // Беларусь и Россия в современном контексте: проблемы государственного управления процессом модернизации. Материалы Международной научной конференции, г. Минск, 20-21 октября 2011 года // Науч. редак. Совет А.А.Лазаревич [и др.]. Нац. Ак. Наук, Институт философии. Минск: право и экономика. Минск, 2012, с.86-97.

[49] İsağa zamanından. Gagauz Türkçesinde "Yüsüz" – demek anasız-bobasız büven çoçuk.

kalıyor) gösteriyor, demek ki, Özi/Uzi Eyaletin merkezi 1700-1730 yıllarında şimdiki Ukrayna'nın Oçakov şehrinde bulunuyordu ve Balkan toprakları da ona bağlıydı – Gagauzların yaşıdığı tarihsel topraklar – Makedonya, Trakya, Dobruca, Bucak, Orta Volga. İskit devletiyle, Gagauzların hıristiyan diniyle, Özi/Uzi Eyaletin ile ve diğer konularla ilgili daha detayli "*Bolgarı i Gagauzı Yuga-Vostoçnoy Evropı: obsçiye etnoistoriçeskiye realii i sovremennosti"*[50] *("Güney-Doğu Avrupa Bu(o)lgarları ve Gagauzları: genel (müşterek) gerçek etnik tarihi olaylaı ve çağadaş zaman")* makalemde okuyabilirsiniz.[51]

2007 senesinde Moldova Cumhuriyeti'nden, tarihte ilk kez, resmi bilim ekspeditsiyası[52] Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Arşivine Moldova Bilimler Akademiyası tarafından gönderildi. Bu makalenin veya bildirinin yazarı ekspeditsiyanın önderi ve bilim sorumlusuydu. Yukarıda yazdığım Özi (Üzi) Eyaleti için çok önemli kaynakların fonlardan kopyalarını aldık ve birazını Osmanlı-Türkçesinden Rus diline kendim tecüme edip, yayınladım. Yine bu senede, İstanbul'da, Balıklı Ortodoks Mezarlığı'nda Gagauz mezarlarını bulduk ve bu konuyla ilgili yazılarımı yayınladım.[53]

Hep bu tarihlerde (2007 s.), Istanbul'da ***"Gagauz Kahraman-Lirik "Oglan hem Mari Kız* eposu""**nu (destanını) yazmağa başladım. Yazırarımda Gagauz milletinin fokloruna – masallarına, maanilerine, türkülerine ve o olaylara ve duygulara temellendim, neler o zamanlar (2007 s.) bizim dolyayanımızda olardı. Gagauz Edebiyatında bu eposlan (destanla) yeni bir dal açıldı – buyurun, sizler de tanışın yazılarımla **- çağdaş zamandaki yazılmış olan, tarihi ve kahraman-lirik eposunla - "Gagauz Kahraman-Lirik "Oglan hem Mari Kız" Destanı"yla.**

Gagauz Kahraman-Lirik Destanı

"Oglan hem Mari Kız"[54]

(Bir parçası) ***Yazdı Olga Radova (Karanastas),***

Gagauz peetçisi

BAŞLANTI

Dannar aarêr Gün Duusunda,

Dedelermiz er üzündä,

Tanrılara dua ederlär,

Kısmet hem sabur versin isterlär.

---

[50] *Радова-Каранастас О.К.* Болгары и гагаузы Юго-Восточной Европы: общие этноисторические реалии и современность // Материалы VII Конвента РАМИ «Международная коммуникация: современная теория и практика». 28-29 сентября 2012 г. МГИМО-Университет. Издательство «МГИМО-Университет». Москва, 2013, с. 210-230.

[51] *Радова-Каранастас О.К.* Болгары и гагаузы Юго-Восточной Европы: общие этноисторические реалии и современность // Материалы VII Конвента РАМИ «Международная коммуникация: современная теория и практика». 28-29 сентября 2012 г. МГИМО-Университет. Издательство «МГИМО-Университет». Москва, 2013, с. 210-230.

[52] Resmi bilim görevi.

[53] *Радова-Каранастас О.К.* Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этногенеза гагаузов. Второе дополненное издание. Сборник научных статей *О.К.Радовой (Каранастас)*. Изд. Centrul Editorial-Poligrafic al USM. Кишинёв, 2009, с.194-217, с.230-243. (Radova-Karanastas O.K. Put' k sebe: aspektı istorii, kulturı, demografii, etnogeneza gagauzov. Vtoroye dopolnennoye izdaniye. Sbornik nauçnıh statey *O.K.Radovoy (Karanastas).* İzd. Centrul Editorial-Poligrafic al USM. Kişinev, 2009, s.194-217, s.230-243).

[54]"Gagauz Kahraman-Lirik Destanı "Oglan hem Mari Kız"" burada original Gagauz dilinde yazılı. "Гагаузский героико-лирический эпос "Оглан и Мари Кыз"", оригинальный текст эпоса написан на гагаузском языке Ольгой Радовой (Каранастас), автором данной статьи.

[54] *Bu eposun/destanın orijinal yazılarını gagauz dilindä yazdı Olga Radova-Karanastas.* Yazmaa başlanıldı İstambul'da, 2007 yilda.

Dan erleri heptän ardı,
Gün Düüsü da kızardı,
Güneş yalını tä görüner,
Bütün dünneyä da o daalêr.

Dünnäädä heptän aydın,
Güneş, tä, göklerä kaydı,
Gök taşınnan altını,
Bütün dünneyä daattı.

Güneş bulutlara diidi,
Severäk, pek o yısıttı,
O sevginin yaşlarını,
Tarlalalara serpitti.

Dedelär pek sevindi,
Tanrıya şükür etti,
Kırda büver eşillik,
Ahırda meeler kuzucuk.

Bütün dünnää sevinçli,
Bekler Allaahın-Bojinin[55] izinini,
Dünnääyä Allaahın oolu gelcek,
İnsannarı kurtaracêk.

Hepsi dualar Allaaya,
Şükür ederlär herbir günä,
Umutlan onnar beklemektä,
Bütün millet hazırlıkta.

* * *

Rengi-Boz[56], atım benim,
Gel seninnän uçalım.

[55] "Allaa", "Boji" *(gagauz.)* – Господь Бог. Gagauzlar deerlär "Allaa yukardan görsün..." yeki da "Boji yukardan görsün...". Dua edärkän "Allaa", "Boji" terminlerini birdän dä sölerlär: "Allaahım-Bojiciim, ver bana, uşaklarıma, hepsinä saalık, uzun ömür, bereket..." (İnformator: Maslin Pelageya (Petra) Marinovna, Kongaz küyü, Moldova Cumhuriyeti, Gagauziya Özerk Bölgesi).
[56] Gagauz halk folklorunda atın adı "Dengi Boz" gibi bizim zamanlara etişmiş.

Dedelerä, uzak erä,
Gidelim bizim evä.

* * *

Sevgi kaplardı cannarı,
Darsık çalêr türküleri,
Oglan kırda hem bayırda,
Kızın canı uçêr ona.

Türküleri sevgi dolu,
Ömürü geçer hep umutlu,
Temiz kızın güllü başı,
Onnar hiç birinä kokulmadı.

Mari-Kız saçını tarêr,
Temiz sular ayna olêr,
Yorgan görer o saçını,
Yörtmää nietli yavklusunu.

Canı onun uçêr uzaa,
Bucak kırın Oglan'ına,
Onun sazlı evceezinä,
Yalpug derenin boylarına.

* * *

Oglan'nan Mari-Kız gider,
Dolaylarda kuşlar çalêr,
Cennet gibi geler dünnää,
Sevgi dolu uçêr cannar.

Parmakları çapraşık,
Cannarı hep sarmaşık,
Nietleri, umutları -
Yuva duzmää kendilernä.

* * *

O göldän beş kol akardı,
Suylan derelär dolardı,
Kurak zaman insannarı,

Kurtarardı çok o cannarı.

Ama duşman kaptı gölü,
Taşlarlan tıkadı o suları,
Çatır-Çatır yanêr te ortalık,
Ak derä da kurudu artık.
. . . . . .
Duşmandan-sa kurtulmaa.
Yok, kalmadı,
hiç bir da kuvet.
* * *
Mari-Kız durêr te zındanda,
Zmeyin altın o evindä.
Altın kukaylan örer,
Yaşlar şıpır-şıpır akêr.

Altın almalar da yanında,
Memlekettän haber ona.
Canı sa pek garıp, darsık,
Umudu onu brakêr artık.

Sevgi kaplêr hep canını,
Datsık çalêr türkülerni.
Oglan kırda hem bayırda,
Kızın canı uçêr ona.

Türküleri sevgi dolu,
Ömürü geçer hep umutlu,
Temiz kızın güllü başı,
Onnar hıç birinä kokulmadı.

Saçını Mari-Kız tarêr,
Temiz sular ayna olêr.
Yorgan görer o saçını,
Yörtmää nietli yavklusunu.

Genä canı uçêr uzaa,

Bucak kırın Oglan'ına,
Onun sazlı evceezinä,
Yalpug derenin boylarına.

* * *

Zmeyin evi ona zından,
Ateş atêr herbir yılan,
Üçü da kafalar dolu,
Zihir daatmaa hepbir nietli.

Altın o sarayda yalnız,
Marı-Kızın canı temiz.
Duşmannara kaldı yap-ylnız,
Öbür dünneyadan da bir karış.

Allaa Kızı hep acıdı,
Duşmanın fikirini o şaşırttı,
Mari-Kızı o kurtardı,
Canını alıştırıp,
yolları ona açtı.

* * *

Rengi-Boz, atım benim!
Hadi uçup gidelim,
Bulutlara çıkalım,
Mari-Kızı bulalım!

Canımda bir büük sevgi,
Kapleer bütün dünneyi,
Kimä onu baaşlayım,
Kiminnän gam bän daadayım?

Mari-Kızsız yanêrım bän,
Sevdasız daalêr artık yuvam,
Hadi taa tez gidelim,
Duşman elindän kurtaralım.

Oglan aldı kılıcı,
Rengi-Boza atlı pindi,
İki dünnää o aşıp,
Üçüncüya etişti.

Gelän-geçän, göreni,
Selämleyip – kurtardı,
Üç-gün, üç-gecä düüşüp,
Zmeyi o üsteledi.

Bayırdan o büük taşı,
Alıp bir tarafa attı,
Sular ozaman aktı,
Ak derä dolu geldi.

Eşerdi te dolaylar,
Ömür gözäl, çalêr dolay,
Kızlar düşkün kahramana,
Onun sa canı – Mari-Kızda.

Mari-Kızı aarêr Oglan,
Ulu daaya gider olan,
Baksa zmeyin yavruları -
Kızın zıdanına o yaklaştı.

Yer dibinä delik gider,
Oglan oradan salveriler,
Titsi bir karannık aşıp,
Aydın dünnäya yetişer.

Bir daar yolcaazdan gider,
İki tarafta fidan büver,
Dolay dolu kuşçaaz sesi,
Uzaktan görüner zmeyin evi.

Çabuk Oglan orey gitti,

İçerdän içeri o geçti,
Üç kızkardaş kurtarıp,
Mari-Kızı da o buldu.

-Mari-Kız, canım benim,
Hadi gel, olsan benim,
Gidelim dünnyamıza,
Anam-bobamnan tanış orada.

-Kayılım bän gitmää Oglan,
Seni da bän sevdim birdän,
Alsana sän bu üzüünü,
Nışan olsun yavkluluumuz.

* * *

Atla(ya)rsan biyaza,
Çıkacan yer üzünä.
Razgelärsän karaya,
Gidecän yer dibinä.

* * *

Oglannan Mari-Kız bilä,
Giderlär deliin yanına,
Çatıyı baalayıp belinä,
Mari-Kız çıkêr yer üzünä.

Yarı yolda çatıyı
Keser Ogla'nın kardaşları,
Haseet olmuş onnar ona,
Mari-Kızın sebepinä.

Da genä Oglan yollarda,
Fikiri onun zietlerdä,
Birda yavru barışı,
Onun kulaana ilişti.

Kalın aaçtan yukarı,

Tırmanêr zmeyin yavruları,
Kartalın yavrularnı,
Hazır yutmaa duşmannar.

Oglan hızlı kılıcı,
Çıkarıp, onnarı parçaladı,
Bir büük tepä da yerdä,
Leşleri onnarın kaldı.

Yavruların seslernä,
Uçêr uzaktan Kartal-Ana,
May-may yuttuydu Oglanı,
Kısmetinä yavru
kanadınna örttü onu.

Analarna annattılar
Oglan - Kahraman için,
Kartal-Ana alındı,
Oglanı dünnäsına çıkardı.

* * *
Hepsicii düünä hazır,
Trubalar çalêr, daul –
Lupa-tupa o düüler,
Gür sesi çıkardılêr.

* * *
Oglan evä etişti,
Mari-Kızı o gördü,
Gözleri yaşlan dolu,
Üzüü onu kurtardı.

Traka-çuka – bütün gecä,
“Kuyumcu” – Oglan –
“üzüü çekiçledi”,
Sabaayadan hazır olup,
Mari-Kıza onu verdi.

Hepsi şindi hoşlandı,
Cannarı kısmet doldu,
Üç-gün, üç-gecä düünü,
Adet olup oynadı.

Gelin-güvä kapuda,
Kayınna çeker içeri,
Oglan'ın arkası yumuruklandı,
Neçin ki, gözäl kız ona düştü.

* * *

Gençlär gözäl annaşêr,
Aul dolu çocuk - oynêr,
Oglan kırda, bayırda,
Koyun güder Bucak'ta.

Sükür Allaayim sana,
Kısmet verdin bu çiftä,
Sevda onnarda pek büük -
Duşmana oldu bir ük.

* * *

Nası, ne etsin duşman,
Yuvaları o bozsun,
Varlıını insannarın,
Kendisinä da kapsın.

Çok mu, aaz mı düşündü,
Düşmanın askeri geldi,
İnsannarı o kıyêr,
Hiç bir canı da o acımêr.

***

Mari-Kızın canı ürktü,
Bir büük kuvet ona geldi,
Sabırlık Allaa verip,

Kızın canını o kurtardı.

Topkapıya Kız gitti,
Sultana hanımnan buluştu,
Derdini o annadıp,
Fikirlerinnän paylaştı.

* * *

Altın buynuz tä önündä,
Vapur kayêr su üstündä,
Sultana hanımnan Mari-Kız,
Onnar giderlär dübe-düz...

Destanı yazdı Olga Radova (Karanastas),
Gagauz peetçisi

Kaynaklar

Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва,1960.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. Москва, 1988, с.115-119.

Гайдаржи Г.А. Гагаузский язык // Российский этнограф. Этнологический Альманах. 1993, №17, с.184-198.

Губогло М.Н. Этническая принадлежность гагаузов (Историография проблемы) // Советская этнография. 1967, №3, с.159-167.

Губогло М.Н. Этническая принадлежность гагаузов (Историография проблемы) // Журнал «Советская этнография». 1967, №3, с.160-167.

Губогло М.Н. Гагаузы // Народы России. Энциклопедия. Москва, 1994, с.128.

Димитров Г. Гагаузи. Потеклото и происхожнито на думата. Известия на Варненско археологичното дружество. Варна, 1909, №2, с.15-25.

Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (этнические и социально-демографические процессы). Кишинев, 1978, с.287.

Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, 133 с.

Курогло С.С. Семейная обрядность гагаузов в XIX -начале XX вв. Кишинев, 1980.

Радова (Каранастас) О.К. Гагаузы Буджака. Этническая история и формирование этноса // Ежегодник Института Межэтнических исследований. Том I., Кишинэу, 2000, с.91.

Радова (Каранастас) О.К. Элементы культуры эпохи эллинизма в гагаузском фольклоре, их исторические и географические реалии // Газета «Вести Гагаузии», №89-90 (7284-7285) от 27 июня 2006 г., с. 6-7.

Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: Аспекты истории, культуры, демографии, этногенеза гагаузов. Второе дополненное издание. Сборник научных статей О.К.Радовой (Каранастас). Изд. Centrul Editorial-Poligrafic al USM. Кишинёв, 2009, 371 с.

Радова (Каранастас) О.К. Этническая история гагаузов Юго-Восточной Европы, их право на культурное наследие и геополитика // Беларусь и Россия в современном контексте: проблемы государственного управления процессом модернизации. Материалы Международной научной конференции, г. Минск, 20-21 октября 2011 года // Науч. редак. Совет А.А.Лазаревич [и др.]. Нац. Ак. Наук, Институт философии. Минск: право и экономика. Минск, 2012, с.86-97.

Радова-Каранастас О.К. Болгары и гагаузы Юго-Восточной Европы: общие этноисторические реалии и современность // Материалы VII Конвента РАМИ «Международная коммуникация: современная теория и практика». 28-29 сентября 2012 г. МГИМО-Университет. Издательство «МГИМО-Университет». Москва, 2013, с. 210-230.

Радова-Каранастас О.К. Историко-культурологические и религиозные аспекты гагаузов Юго-Восточной Европы в контексте интеграционных процессов в Республике Молдова. Гагаузия/Комрат, 2016, 18 с.

Radova (Karanastas) O.K. Üç altın alma. // Dergi “Sabaa yıldızı”, № 27, 2004 y.

Radova-Karanastas O.K. Put’ k sebe: aspektı istorii, kulturı, demografii, etnogeneza gagauzov. Vtoroye dopolnennoye izdaniye. Sbornik nauçnıh statey O.K.Radovoy (Karanastas). İzd. Centrul Editorial-Poligrafic al USM. Kişinev, 2009, s.194-217, 371 s.).

Çimpoeş L.S. Dastannıy epos gagauzov. Kişinev, 1997, s.18.

Balkanlarda Türk Dünyası Kültür Elçisi: Sarı Saltuk Gerçeği

Namık Nas

Özet

Horasan erenlerinin bir kısmı Anadolu'da hizmet ederken, Sarı Saltuk da Hoca Ahmet Yesevî'nin görevlendirmesiyle Balkan coğrafyasında, Yesevî öğretisini yayma gayreti içinde kendini herkese sevdirmiş; yeri gelmiş bir masal kahramanı, yeri gelmiş krallarla sohbet eden bir gönül adamı, yeri gelmiş sultanına hizmet eden bir alperen olmuştur. Hıristiyanların gönlünde aziz, Müslümanların ve soydaşlarının gözünde o bir erendir, alptir, alperendir, derviştir, dervişgazidir. "Hangi inançtan olursan olsun / Muhtaç olana el uzatmak bizim şiârımızdır." diyen Sarı Saltuk'un "Gel, ne olursan ol yine gel!" diyen Mevlana'dan, "Gönüller yapmaya geldim" diyen Yunus'tan bir farkı yoktur. Onlar Yesevî öğretisini, geleceğe taşıyan 'Türk Dünyası Kültür Elçileri'dir. O Balkan coğrafyasına damgasını vuran Sarı Saltuk'tur.

Bu çalışmamızda hikmetleriyle gönül dünyamıza ışık olan, yetiştirdiği erenleriyle kalpleri fetheden, talebelerinin hoşgörülü, kadirşinas, çalışkan, yardımsever, fedakâr, adaletli, ahlâklı, dürüst, halleriyle farklı dil, din ve ırktan insanlara da öğretisini sevdiren, İslamiyet'in, Türk milletinin kalbine nakşedilmesine vesilen olan, i'lâ-yı Kelimetullah aşkı ile şeksiz şüphesiz, Allah'a kul, Hz. Muhammed'e (sav) ümmet olma anlayışı ile müritlerinin kalp gözlerinin açık yetişmesine vesile olan gönüllerin piri, Hoca Ahmet Yesevî'nin müritlerinden, Yunus Emre'nin şeyhinin şeyhi olan Sarı Saltuk anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ahmet Yesevî, , Balkanlar, Sarı SaltukTürk Dünyası, Kültür Elçisi*

Giriş

Hoca Ahmed Yesevî

"*Saltuk Muhammed'im, Bektaş'ım seni Rum'a göndersin. Leh diyarında yoldan çıkmış olan o melunu, Dobruca'daki ejderi bu tahta kılıç ile öldür. Makedonya ve Dobruca'da yedi krallık yerde ün sahibi ol.*" (Gültepe, 2007:114).

Balkanlarda Sarı Saltuk gerçeğini anlamak için önce Hoca Ahmet Yesevî'yi anlamak gerekir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte ölüm tarihi olarak 1166-67 yılları olduğu belirtilen Hoca Ahmet Yesevî Horasan'da yaşamış bilge bir kişidir. Türklerin İslam'la tanışmasından sonra, Türkler arasında İslamiyet'in daha çok benimsenmesi, yayılması için gayret gösteren Hoca Ahmet Yesevî, şimdiki Kazakistan'ın Sayram kasabasında doğmuştur. *"Gönüller sultanı, kalplerin piri, Ahmet Yesevî'nin babası, Hz. Ali soyundan*

kerametleri ve menkıbeleri ile tanınan Şeyh İbrahim'dir." (Duran 1995:39-40). Çok küçük yaşlarda babasını kaybeden Hoca Ahmet Yesevî, babasının vefatına kadar onun irfan ve feyzi ile yetişir. Yedi yaşından sonra birkaç yıl Arslan Baba'dan eğitim alır. Arslan Baba'nın vefatından sonra da *"Buhara'da bulunan büyük mutasavvıf Şeyh Yusuf Hamedani'ye intisap eder, üçüncü halifesi olur, bilahare şeyhinin yerine geçer. Ve ondan aldığı manevi bir işaret ile Yesi'ye döner ve tasavvuf hayatını orda sürdürür."*(Yakıt 2000:164).

Bir rivayete göre Arslan Baba, peygamber efendimiz zamanında yaşamış bir sahabedir. "*Peygamber efendimizin bir savaş sırasında acıkan sahabenin karnını doyurmaları için dua etmesi ile Cebrail vasıtasıyla gökten bir tabak hurma iner. Orda bulunan sahabe hurmalardan alırken bir hurma yere düşer. Cebrail aleyhisselam, bu hurmanın sahibi burada değildir, senin ümmetinden Hoca Ahmet Yesevî'nin payıdır" der. Peygamber efendimiz, "bunu ona kim ulaştırır" dediğinde sahabelerden Arslan Baba'nın, 'Ben ulaştırırım' demesi üzerine peygamber efendimiz hurmayı O'nun damağına yapıştırır. Arslan Baba, bir rivayet 400 yıl, bir rivayet 700 yıl yaşar. Hurmayı Hoca Ahmet Yesevî'ye vermek için Türkistan'ın Yesi şehrine geldiğinde sokakta bir çocuğa rastlar ve 'adın nedir' diye sorduğunda, Ahmet olduğunu söyleyen çocuğun, 'emaneti getirdin mi' demesi üzerine onun Ahmet Yesevî olduğunu anlayan Arslan Baba, emanetini verir ve 7 yaşındaki Ahmet'in eğitimi ile bizzat ilgilenir."* (Özsoy 2004:45).

Bu olayı Hoca Ahmet Yesevî, şöyle anlatır:

"Ağzını aç ey çocuk emanetini vereyim.

Lezzetini tatmadım, aç ağzına salayım.

Hak Resul'un emrini ümmet olsam kılayım.

Arslan Baba'm sözlerini işittiniz teberrük.

Baba'm dedi: Ey çocuk külfet vermedin bana.

Beş yüz yıldır damakta saklar idim ben sana.

Lezzetini siz alıp telkin verdiniz bana.

Arslan Baba'm sözlerini işittiniz teberrük. (Hakkulov 1998:164)

Peygamber efendimizin 63 yaşında vefat etmiş olması nedeniyle Hoca Ahmet Yesevî, ona olan hürmetinden dolayı, bu yaşından sonra kendisine mezar gibi bir çukur kazdırır ve kalan ömrünü orada tamamlar, bir rivayete göre de kendisini çilehaneye kapatır. Peygamber efendimize olan bu hürmetini gösterir hikmeti şöyledir:

"Sünnetini Muhkem tutup ümmet oldum.

Yeraltına yalnız girip nurla doldum.

Hakk'a tapanlar makamına mahrem oldum.

Batın kılıcı ile nefsi parçaladım işte.

Eya dostlar kulak verin dediğime.

Ne sebepten altmış üçte girdim yere.

Miraç üstünde hak Mustafa, ruhumu gördü.

O sebepten altmış üçte girdim yere. (Hakkulov 1998:164)

Hikmetlerini Türkçe söyleyen Hoca Ahmet Yesevî, Hak ve hakikat aşığıdır. Allah dostu, Peygamber sevdalısıdır. Türk kültürü ile İslam ahlâk ve faziletini kaynaştırdığı hikmetleri ve yetiştirdiği müritleri ile Türk-İslam medeniyetinin kökleşmesine vesile olduğu bir gerçektir. Pir-i Türkistan, Hz.Türkistan da denilen Hoca Ahmet Yesevî; İmâm Mâturîdî'nin, Mâturîdîlik düşüncesi ile İmâm-ı Azam Ebû Hanîfe'nin,

Hanefîlik düşüncesini gergef gibi işleyerek, Yesevîlik öğretisinin ve bilahare de tarikatının kurucusu olmuştur.

Yesevîlik tarikatı, Türkler arasında çok sevilmiş ve Horasan bölgesine yayılmışken bir yandan Afganistan'da, Mavereünnehir'de –kurucusu Babaüddin Nakşibend olan Nakşibendilik, diğer taraftan Anadolu'da Bektaşilik ve benzeri tarikatların çıkışlarına da vesile olmuştur. Yesevîlik; İslamiyet'le müşerref olmuş Türk insanının bu dinle kaynaşmasını sağlamak amacıyla kurulmuş olan tarikattır. Önce Seyhan çevresinde Taşkent ve civarında tutunduktan sonra Harizm civarına yayılmış, Mavereünnehir'de kuvvetlenmiş, Horasan'dan sonra Azerbaycan'a, Anadolu ve Balkanlara ve dünyanın farklı yerlerine Alperen, Dervişgazi, Bacıyan-ı Rum veya Abdalan-ı Rum adlarıyla anılan Horasan Erenleri sayesinde Yesevîlik öğretisi yayılmıştır. Yesevîlik; "*milliyetimizin bugüne kadar ve halen yaşamakta olan mahiyetiyle terkip edildiği veya manevi atmosferinde tekevvün ettiği bir ocaktır.*" (Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985:4764).

Horasan Erenleri diye de anılan Hacı Bektaş Veli, Taptuk Emre, Yunus Emre, Kureyşan, Baba Mansur, Derviş Cemal, Sarı Saltuk, Ali Koç Baba, Seyyid Nizam, Geyikli Baba, Baba İlyas, Ahi Evran, Abdal Musa, Abdal Murad, Mevlana gibi isimler bu ocağın, uhrevî havasını ve öğretisini gelecek nesillere taşıyan gönül erleri, alpleri, dervişleri, dervişgazileri ve alperenleridir.

Hoca Ahmet Yesevî, yetiştirdiği talebelerini/müritlerini Türk milletine rehberlik etmeleri, bulundukları yerde İslamiyet'i yaymaları, Türklüğü sevdirmeleri için onları muhtelif yerlere gönderdiği tarihi bir gerçektir. Horasan Erenleri dediğimiz bu bilge kişiler, Yesevîlik öğretisinin kendilerine verdiği değerler manzumesi içinde ahlâklı, dürüst, namuslu, adaletli, yardımsever, adil, hoşgörülü, kadirşinas ve çalışkan kişilikleri ile yeri geldiğinde hastaya şifa dağıtan bir âlim, çarşıda dürüst çalışan bir esnaf ve zanaatkâr, yeri geldiğinde inandığı değerler için savaşan kişilerdir. Onlar, Türk kültürünü geleceğe taşıyan *'Türk Dünyası Kültür Elçileri'*dir.

Pir-i Türkistan, Hz.Türkistan diye da anılan Hoca Ahmet Yesevî'ye göre Türk sufiliği; "*İnsanın, doğru ahlâkını ve temizliğini gaye edinmiş ve bu gayesini, kadim Türk düşüncesinin karakteri gereği olarak vatan ve ülkü fikirleriyle kaynaştırmıştır.*" (Kafesoğlu, 2003:382).

Ömer Lütfi Barkan'a göre, Horasan erenleri yeni fethedilen yerlere gelmiş bazen bir asker gibi savaşmış, bazen bir köylü gibi çalışmış, bazen dağ boylarının imar ve emniyeti ile meşgul olmuştur. Tekke ve zaviye gibi tesis ettikleri merkezlerle özellikle iskân edilen Türklerin kültürel değerlerinden kopmamaları için Türk dili, kültürü ve İslamiyet'in yerleşmesi, kökleşmesi için çalışmışlar; buralarda yeni kurulmakta olan Türk devletinin en büyük kuvvetini temsil etmişlerdir (Barkan : 42).

Hoca Ahmet Yesevî, Yesevîlik öğretisi ile "*Türkler arasında İslamiyet'in yayılmasını sağlarken, mana açısından İslami, şekil açısından milli bir eser –güldeste- meydana getirmiştir. Ahmet Yesevî, geçmişteki bu önemli rolünü günümüzde de büyük Türk-İslam dünyasını birleştirmede abide bir şahsiyet olarak devam ettirmektedir*." (Yazıcı 2000:72).

"Yesevîlik; İslam tasavvufunu Türkçe ifade eden ilk ve en etkili sestir. O milli ve dini edebiyatımızın tek büyüyüdür." (Yakıt 2000: 174).

Yahya Kemal Beyatlı şiirlerinde, Türk Dünyasının birliği ve özellikle Orta Asya Türklüğü ile Anadolu ve Rumeli Türklüğü'nün bütünlüğünü dile getirmiş, "Mavera'da Söyleniş" şiirinde Horasan Erenlerinin ulaştıkları coğrafyayı kısmen de olsa belirtmiştir:

"Geldikti bir zaman Sarı Saltuk'la Asya'dan

Bir bir Diyâr-ı Rûm'a dağıldık Sakarya'dan."

Hacı Bektaş Veli (1209-10 / 1270-71)

Hoca Ahmet Yesevî'nin halifesi Lokman Parende'nin öğrencisi olan Hacı Bektaş Veli, XIII. Yüzyılda Anadolu'da 'Yesevîlik' anlayışının devamı niteliğinde Bektaşilik öğretisini yaymış, ünlü bir düşünür ve gönül adamıdır. Hoca Ahmet Yesevî, Hacı Bektaş Veli'yi irşad vazifesini görmesi için Anadolu'ya göndermiştir:

"Döndü Hoca didi, ya Bektaş işit

Her ne dir isem sana sen anı it

Rum erenlerine baş kıldık seni

Var iriş, talipleri eyle gani

Suluca Karahöyüğe var mesken it

Yurt verdik durma var anda git"

Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli rol oynayan Hacı Bektaş Veli Horasan erenlerinden olup Türk anne ve babadan Horasan'ın Nişabur şehrinde doğmuştur. Soyunun Hazret-i Ali'ye dayandığı bilinen Hacı Bektaş Veli'nin annesi Hatem Hatun, babası Seyyit İbrahim Sani'dir. Üzerine aldığı irşad vazifesini görürken, Yesevî öğretisini devam ettirmiş, *'Eline, beline, diline sahip ol'* düsturunda özetleyebileceğimiz şekilde müritlerinin ahlâklı, dürüst, faziletli, namuslu, yardımsever, adil, hoşgörülü ve çalışkan kişilikleri ile yetişmelerine vesile olmuş, yanında yetişen müritlerinin de irşad vazifesi görmeleri için onları farklı yerlere göndermiş bilge bir kişidir. Bektaşilik adı ile anılan tarikatı, Osmanlı İmparatorluğunun her tarafına yayılmıştır. "*Kendisi Yeniçeri Ocağı'nın piri sayılmaktadır.*" Bektaşiliğin Arnavutlar arasında yayılmasının nedenlerinden birinin, Yeniçeri-Bektaşi ilişkisi olduğunu belirten Metin İzeti (2005:521), *"Arnavutlar asker olup silahla birlikte olmayı seven bir millettir. Bundan dolayıdır ki, Arnavut'ların büyük bir bölümü Yeniçeri Ocağına katılmıştır"*der.

"Başta Sarı Saltuk ve Kızıldeli Sultan olmak üzere tarih içerisinde, Otman Baba, Akyazılı Sultan, Demir Baba, Karaca Ahmet, Geyikli Baba, Gül Baba, Ali Koç Baba, Abdal Musa gibi pek çok Türkmen Dervişi, Hacıbektaş merkezli geleneğin adları olmuştur." (Yılmaz-Kökel 2005:126).

Sarı Saltuk ve Yunus Emre

Konumuz, Sarı Saltuk ve Balkanlardaki rolü olduğundan yukarıda bahsettiğimiz Hoca Ahmet Yesevî'nin Sarı Saltuk'u, Hacı Bektaş Veli'ye göndermesini yine belirtmekte fayda mülahaza etmekteyiz: *"Saltuk Muhammed'im, Bektaş'ım seni Rum'a göndersin. Leh diyarında yoldan çıkmış olan o melunu, Dobruca'daki ejderi bu tahta kılıç ile öldür. Makedonya ve Dobruca'da yedi krallık yerde ün sahibi ol."* (Gültepe 2007:114).

Sarı Saltuk'un, Hacı Bektaş Veli'nin görevlendirmesiyle Balkanlar'da iskân ve kolonizasyon faaliyetlerinde bulunduğu Hacı Bektaş Veli Velâyetnamesinde anlatılır.

Hasan Kaleshi Yekova'nın Bektaşi babası Şeyh Cazim Bakali'den kaydettiği bir rivayete göre*"Rumeli'den bir grup Hacı Bektaş Veli'ye gelip, onları irşad edecek bir müridini göndermesini istemiş, Hacı Bektaş Veli de "Sarı'yı saldık"* demiştir. (Recepoğlu 2001:228). *"Hacı Bektaş, bir gün Arafat Dağındaki Çilehanesinden çıkıp, şimdi zemzem pınarı denilen pınarın yanına geldi. Gördü ki bir çoban, bir bölük koyunu, pınar yanındaki alanda yaymış, gütmede. Hünkâr, çobanın yanına gitti, arkasını sığadı, adın nedir çoban dedi. Çoban, 'adım Sarı Saltuk'dur, ne emredersiniz, elimden geldiği kadar hizmette olayım' deyince Hünkâr, haydi dedi, seni Rum ülkesine saldık"* (Gölpınarlı 1995:44).

Anadolu'da, Balkanlarda faaliyet gösteren erenlerin aynı kaynaktan beslenmiş bilgi pınarları olduğunu göstermek açısından burada Yunus Emre'den de bir nebze bahsetmek gerekir kanaatindeyiz. Bilindiği gibi köyünde yiyecek sıkıntısı çekilmesi üzerine Karacahöyük'te Hacı Bektaş Veli'nin tekkesine gelen Yunus Emre, gelirken öküzüne alıç yüklemiş,*"Hünkâr'ım yoksul bir adamım, ekinlerimden bir şey alamadım. Yemişimi –alıçları- alın, karşılığında bana buğday lütfedin der. Hünkâr, bir derviş göndererek 'buğday mı verelim, nefes mi' diye sordurur. Yunus ise, 'ben nefesi ne yapayım, bana buğday gerek' der. Bunun üzerine öküzüne buğday yüklenen Yunus, yola çıkar, fakat köyün aşağısına gelince pişman olur ve geri döner; ancak Hünkâr Hacı Bektaş Veli, 'O iş bundan böyle olmaz. O kilidin anahtarını Tapduk Emre'ye sunduk. Nasibini gitsin ondan alsın' der. Bunu duyan Yunus, Tapduk Emre'ye gidip intisap eder kırk yıllık hizmetin sonunda nasibini alır, gözünden perde kalkar ve söylemeye başlar*." (Güzel 1998).

Bu iki kıssayı belirtmemizin sebebi şudur: Horasan Erenleri diye de bilinen, Hoca Ahmet Yesevî dervişleri ki konumuz Sarı Saltuk olup, Sarı Saltuk, Yunus Emre, Tapduk Emre, Ahi Evran, Karaca Ahmet, Seyit Ali Sultan, Abdal Musa, Geyikli Baba gibi dervişlerle aynı silsileyi takip etmiş olduğunu belirtmek içindir. Horasan Erenleri, Anadolu'nun Türkleşmesinde ve İslamlaşmasında olduğu gibi, Balkanlarda da çok önemli vazifeler irşad etmişlerdir. Anadolu'da Tapduk Emre, Yunus Emre, Ahi Evran ne ise Balkanlar'da, Kırım'da, bazı Avrupa ülkelerinde de Sarı Saltuk ilk mutasavvıf olup aynı işlevi görmüştür. Birbirlerinden

farklı değillerdir. Hoca Ahmet Yesevî'nin görevlendirmesi ve Hacı Bektaş Veli'nin aracılığı ile Balkanlara gönderilen Sarı Saltuk, Osmanlı Türkü Murat Hüdavendigâr'ın Rumeli'ye geçmesinden önce bu yöre insanlarının çoğu Sarı Saltuk ve adamlarının gayretleri ile Müslümanlıkla tanışmışlardır. Kolonizatör Türk Dervişleri diye de anılan bu zatlar, bazı hallerde fetihlerden önce gelip yerleştikleri yerlerde yaşantıları ile dürüstlük ve doğrulukları ile hoşgörülü ve adaletli olmaları ile örnek davranışları ile yerleşik halkın gönlünü kazanmış, kendilerine güven sağlamış bilahare de fetihler sonrası yerleşik halkın yeni yönetimle uyum içinde olmalarına vesile olmuşlardır.

A.SARI SALTUK (1198 – 1280)

"Hoca Ahmet Yesevî'nin medresesinde Lokman Parende'nin öğrencisi olduğu, Muzaffereddin Muhammed, Ağu İçen, Doğan Ata, Hasan Gazi ve Hacı Bektaş gibi âlimlerden dini eğitim aldığı bilinmektedir. Yunus Emre'nin şeyhinin şeyhi diye de bilinen Sarı Saltuk" (Recepoğlu 2001:228),*"Yunus Emre'nin bir dizesinde, bağlı olduğu silsileye atfen Sarı Saltuk'un, adı geçmektedir. Yunus Emre'nin bağlı olduğu dergâhın şeyhi, Tapduk Emre'nin Şeyhi Barak Baba'nın da Sarı Saltuk'un müridi olduğuna ve Kırım'da intisap ettiğine dair kayıt, Sarı Saltuk'un tarihî kimliği açısından son derece önemlidir.* Yunus, dizesinde şöyle seslenir:

"Yunus'a Tapduk'dan oldı hem Barak'tan Saltuk'a

Bu nasip çün cuş kıldı ben nice pinhan oldum." (Taşdelen 2015:20).

Sarı Saltuk, XIII. Yüzyılda Balkanlarda ve Rumeli'de Hacı Bektaş Veli düşüncesinin oluşmasında önemli bir yere sahip olan bilge kişidir. Bazı kerametler, olağanüstü sayılabilecek beceriler göstermiş olması ile Sarı Saltuk, Balkanlarda yeni yerleşen Türklerin, sosyal hayatın içinde yer almalarında ve yerel topluluklar ile uyum içinde, kardeş halinde yaşamalarında çok büyük etkisi olmuştur. Hoşgörüsü ve yardımseverliği ile kendisini bölgede sevdirerek Hıristiyanlar tarafından da Aziz mertebesinde görülen Sarı Saltuk'un ve erenlerinin gayreti daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun burada 600 yıl gibi uzun bir süre kalmasına vesile olmuşlardır.

"Sarı Saltuk, Anadolu ve Rumeli'nin fethi esnasında gazalara katılan, kahramanlığı ve velayeti ile daha yaşarken efsanevî bir şahsiyet haline gelen müstesna bir Türk kahramanıdır. Hayatı etrafında teşekkül eden menkıbelere diğer gazi ve velilerin menkıbeleri de karışmıştır" (Akalın 1994: 360-362; Yüce 1987:20-100).

"Sarı Saltuk, Erzincan ve Tunceli'den çıkarak Gümüşhane'ye gelmiş, Doğu Karadeniz Çepnilerinin bağlı olduğu ve bölgede önemli bir konuma sahip olan ve kendisinin de musahip kardeşi olan Güvenç Abdal'la görüştükten sonra Sinop'a giderek kendisine bağlı Türkmen boyları ile birlikte Karadeniz üzerinden karşıya, yani Ukrayna ve Dobruca yöresine geçmiştir." (Yalçın-Yılmaz 2005:106-107).

"Avrupa ve Balkanlar'a Türkler, Osmanlı Türkünden çok önce gelmişlerdir. M.S. 400'lü yıllarda Hun Türkleri, İtalya'ya kadar gelmiş, Macaristan bölgesine, Tuna boylarına gelip muhtelif yerlere yerleşmişler, kendilerine yurt edinmişlerdir. Daha sonraları da Kumanlar, Peçenekler, Uzlar'ın geldiği, Peçenek ve Kumanlar'ın zaman zaman Bizans'ı sıkıştırdıkları, vergiye bağladıkları bilinmektedir. Avrupa'ya Balkanlara yerleşen Türkler, farklı isimlerde devletler kurmuşlar ancak zaman içinde Slavlaşmış ve Hıristiyanlığı benimsemişlerdir." (Nas 2009:23).

Tüm bu coğrafyada Sarı Saltuk ve erenlerinin üstün gayretleri, önceki tarihi dönemlerde gelen bu toplulukların eski Türk örf, adet ve geleneklerini kısmen de yaşıyor olmaları, Anadolu'dan gelip iskân edilenlerle kültür benzerlikleri sonucu yöre insanının kaynaşması ve böylece bölgede İslam'ın yayılması, Türklüğün yerleşmesi kolaylaşmıştır. Bölgede çok sevilen ve Hıristiyan topluluklar arasında aziz olarak da bilinen Sarı Saltuk'un bunda rolü çok fazladır.

Evliya Çelebi, *"Hazreti Sarı Saltuk, Muhammed Buhari; temiz ırkdan olduğuna şüphe yoktur. Hatta Gelibolulu 'Muhammediye' sahibi Yazıcıoğlu, bir risalesinde, soy ve sopuyla Saltuk Bay Sultan'ı anlatmıştır. Zira onlar Ebü'l-feth Fatih zamanlarında yaşadıklarından, Hacı Bektaş'a, Sarı Saltuk'a yakın olup hayatların genişçe yazmışlardır. Kenan Paşa Özi Valisi iken Babadağı'nda birkaç sene muhafazada kalıp, Yazıcızade menakıbından ve diğer Tohtamış Han fetihlerinden Sarı Saltuk Sultan'ın hikâyelerini ve kıyafet değiştirerek yaptığı savaşları birer birer toplayıp Kırk Kiraz'a kadar yazmıştır ki, dillerle anlatılamaz. Düzgün ve akıcı bir üslupta, yer yer şiir ve beyitli, açık seçik, "Saltukname" adında bir tarihtir."* (Çevik 1986:284).

Hakkında bilinenler genelde sözlü anlatıma/menkıbelere dayandığı için çok detaylı bilgi elde etmek zor olmakla birlikte Sarı Saltuk'un hayatı ile ilgili yazılı eser olarak Hacı Bektaş Veli'nin Velâyetname'sinde kısmen geçmekle birlikte asıl derli toplu denilecek şekilde üç kaynak bulunmaktadır. Bunlar Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi, Ebül-hayr Rumî'nin Saltuknâme'si ve İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesi'dir.

1.Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Sarı Saltuk

Evliya Çelebi'ye göre Sarı Saltuk'un asıl adı, Muhammed Buhari'dir ve Hoca Ahmet Yesevî'nin halifesidir. Hoca Ahmet Yesevî, Muhammed Buhari'yi şu sözlerle Hacı Bektaş Veli'ye gönderir: *"Saltuk Muhammed'im, Bektaş'ım seni Rum'a göndersin. Leh diyarında yoldan çıkmış olan o melunu, Dobruca'daki ejderi bu tahta kılıç ile öldür. Makedonya ve Dobruca'da yedi krallık yerde ün sahibi ol." Dobruca'ya 70 adamı ile gelen Muhammed Buhari / Sarı Saltuk, Kaligra Mağaralarında ejderi öldürmesi üzerine Dobruca Kralı ve halkı Müslümanlığı kabul ederler."* (Gültepe 2007:114).

"Evliya Çelebi seyahatnamesinde; Hacı Bektaş Veli, Yesev şehrinde Türk Hoca Ahmet Yesevî'den Kanaat Mesleğini öğrenerek Anadolu'da seccade sahibi olmak için izin almış ve başta Kelgra Sultan/Sarı Saltuk olmak üzere üçyüz yetmiş dervişi ile Anadolu'ya gelmiştir. Hacı Bektaş, Kelgra Sultan'ı/Sarı Saltuk'u 70 fakiri ile Moskof, Leh, Çeh, Dobruca diyarına gönderip Rum erenlerinden olmasına izin vermişti. 'Dobruca'da bir böcek var, onu öldür, Allah'ın kullarını onun şerrinden kurtar,' diye Kelga Sultan'ın eline bir tahta kılıç. Bir seccade, davul dümbelek, sancak verip göndermiştir. O da Kelgra Kalesi'ne gelip orada halk içinde postlarını denize serip def ve kudüm çalarak bir günde Kırım diyarına, oradan Moskof diyarında 'Heşdük' taifesine ve oradan Leh diyarında 'Libka' taifesine varmış oradan da kıyafet değiştirerek Leh diyarında Danıska iskelesi'ne gelmiş, Esvet Nikola (Sarı Saltuk) adında bir rahip ile sohbetlerde bulunmup onu öldürerek cesedini saklamış ve senelerce "Ben Sarı Saltuk'um" diye binlerce adamı gizlice İslam dinine davet ederek Müslüman'lıkla şereflendirmiştir. Uzun zaman bu şekilde Sarı Saltuk adıyla dolaştı. Kendileri de sarışın olduklarından Ahmet Yesevî hazretleri künyelerini "Saltuk Bay" koydurmuşlardı. Asıl adı Muhammed Buhari'dir" (Çevik 1986:488).

Sarı Saltuk'da, irşad vazifesi ile görevlendirildiği Balkan coğrafyasında Yesevî öğretisi çizgisinde gayret etmiş, yerel halk ile uyum içinde olmuş, onların sevgisini kazanmış, yeri gelmiş canavar öldüren bir kahraman, yeri gelmiş, kilisede vaaz veren -gizlice halka Müslümanlığı sevdiren- bir aziz, yeri gelmiş, krallarla sohbet eden gönül dostu konumunda olmuş kendini ve öğretisini sevdirmiştir.

"Rum'da Baba Sultan, Sarı Saltuk Sultan. Kelgra Sultan adı ile de anılır. Kelgra, Latincede "yedi başlı ejder" demektir. Ama kâfir diyarında Esvet Nikola, derler. Bütün Hıristiyan milletleri ittifak ederler. Halen bütün dervişleri def ve kudümlerini çalarak Frengistan da gezip padişah gibi zevk ve safa ederler. Hatırlarını hoş etmek için bütün Hıristiyanlar alakadar olup, pek çok hediyeler verip, memnun ederek yerlerine gönderirler." (Çevik 1986:492).

2.Ebül-Hayr Rumî'nin Saltuknâme'sinde Sarı Saltuk

Sarı Saltuk'un Balkanlardaki ününü, etkisini duyan Şehzade Cem Sultan, Sarı Saltuk ile ilgili bilgilerin araştırılması için Ebül-Hayr Rumî'yi görevlendirir. Ebül-Hayr Rumî, Anadolu, Balkanlarda yedi yıl yaptığı araştırmalar sonucunda 3 ciltlik Saltuknâme isimli eserini 1480 yılında tamamlar ve sultana sunar. "*Saltuknâme'ye göre Sarı Saltuk'un asıl adı Şerîf Hızır'dır, Babasının adı Seyid Hasan'dır. Şeceresi ise Hz. Muhammed'e ve Hz. Ali'ye dayanmaktadır. Seyyid, Şerif, Şerif Hızır, Server, Saltuk, Sarı Saltuk adları ile de anılmaktadır."* (Gültepe 2007:114; Yüce 1987: 20-100).

Saltuknâme'ye göre; "Babası Melik Şah Saltuk öldüğünde, Şerif Hızır/Sarı Saltuk, henüz üç yaşındaydı. Abdülaziz adındaki bilge kişi eğitimi ile ilgilendi. Şerif Hızır'ı/Sarı Saltuk'u, amcası Abdal Seyyit yanına alarak Hozat'ın kuzeyindeki Ağviran (SarıSaltuk) köyüne geldi. Şerif Hızır, burada ilköğrenimini Çemişkezek'te tamamladıktan sonra, Mengücek beyi Behram Şah'ın oğlu Muhammet Muzaferettin ile birlikte Türkmenistan'a gidip Hoca Ahmet Yesevî'nin okulunda okudu." (Sümer 1999:177). "*Şerif, üç yaşındayken babasız kalmıştır. Şerif'in yetiştirilmesi işini Seravil adındaki bir lala üstlenir Kısa sürede ata binmeyi, ok atmayı, kılıç kullanmayı öğrenen Şerif, Türk destanlarındaki alp tipinin önemli bir örneğini teşkil eder. Battal Gazi bir gece Şerif'in rüyasına girer ve ona kendi atı Aşkar'ın, Dahhak'ın kılıcının, Giv'in mızrağının, Güştasb'ın kalkanının ve Hazret-i Hamza'nın silahının bulunduğu mağarayı söyler. Uykusundan uyanan Şerif, mağarayı bularak, Battal Gazi'nin bahsettiği atı ve diğer silahları elde eder. Şerif Hızır'ın Saltuk adını alışı ise bir geleneğe dayanmaktadır. Saltuk adını, savaşta yendiği Alyon adlı bir düşmanı vermiştir. Müslüman olan Alyon'un adını da Saltuk, İlyas olarak değiştirir. Saltuknâme'de, yiğitte bulunması gereken özellikler ok atmak, yazı yazmak,*

suda yüzmek ve gezmek olarak sıralanırken, Sarı Saltuk'un bu dört hünerde mahir olduğu özellikle belirtilmektedir (Akalın 1987: XXII-XXIII).

"Saltuknâme'de Sarı Saltuk'un, Şeyh Mahmut Hayrani ve Mevlana Celaleddin'i ziyaret ettiği, hen ikisiyle temasa geçtiği, belirtilmektedir. Hacı Bektaş Veli, Karaca Ahmet, Ahmet Fakih gibi Yesevî dervişleriyle de irtibat kurduğu bilgisi de yer almaktadır." (Taşdelen 2015:23).

Saltuknâme'de "mum yakma ile ilgili olarak, rahiplerin gündüz Mesih Mumu yaktıklarını gören Sarı Saltuk; 'ben de bir mum yakayım, Muhammed Mumu olsun, ta kıyamete kadar yansın. Gece ve gündüz hiç sönmesin. Nice gazilerin canı, O'na pervane olsun. Yalnız siz ihmal etmeyip yağını eksik bırakmayın. Fitile gerek olmasın. Bu diyara Sünni ve adil padişahlar hükmetsin. Bu onların devletinin mumudur. Bu yandıkça onlar mutlu olsunlar"der (Demir-Erdem 2013:279'tan aktaran İzeti 2017:37).

3.İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesinde Sarı Saltuk

İbn-i Batuta'nın Seyahatnamesi bu konuda bilinen en eski kaynaktır. İbn-i Batuta, Sarı Saltuk'un ölümünden yaklaşık yarım yüzyıl sonra Baba Saltuk adlı bir yerleşim yerine gelmiştir. Burada İbn-i Batuta'ya *Saltuk'un 'Mükaşefe Sahibi' (Allah'ın sırlarını gören hakikat ehli) olduğu anlatılmıştır* (Parmaksızoğlu 1971:102).

4. Tüm Kaynaklarda Ortak Özelliği

Sarı Saltuk'un kahramanlığı, cesareti, çok güçlü kuvvetli oluşu yardımseverliği, bilgeliği, dürüstlüğü, doğruluğu, hoşgörülüğü ve adaletli olması, diğer Horasan erenleri gibi, Türk tarihine hizmet eden Kolonizatör Türk Dervişi olması, Türk'ün kendine has yaşantı, örf adet, gelenek ve göreneklerini kısacası kültürünü geleceğe taşıyan veli olması, bir gönül eri ve kültür elçisi olması, çok sevilmesi, halkla uyum içinde olması, Yesevî çizgisinde hareket etmesi tüm kaynaklarda ortak özellik olarak görülmektedir. Zaten bu özellikler Hoca Ahmet Yesevî Erenlerinde görülen ortak özelliklerdir. Yüz yıllar geçmesine rağmen adı anılan, makam ve türbeleri ziyaret edilen, sadece Türk dünyasının değil Hıristiyan âleminin de unutmadığı bir bilge kişidir.

Baba Sultan, Sarı Saltuk Sultan, Kilgra Sultan, Seyyid, Şerif, Şerif Hızır, Server gibi adlarla da anılan kilisede vaaz verdiği dahi bilinen Sarı Saltuk, Balkanlarda çok sevilmesinin sonucu Hıristiyan ahali de onu aziz Sveti / Svetia Nikola olarak kabul etmiştir.

"*Babaeski'de Aziz Nikola, Mekadonya Ohri'de Aziz Naum ve Yunanistan'ın Korfu Adası'nda Aziz Spiridondiye anılmaktadır ve makamları vardır." "Sarı Saltuk'u, Hıristiyan Gagavuz Türkleri de ve bazı Avrupa halkları da -Alman, Macar,- Sarı Saltuk'u kendilerinden bilip ortak kültür ve tarihlerinde yer vermiş, hafızalarında yaşatmakta ve Türk Azizi olarak kabul etmektedirler"* (Nas 2009:25).

B.Sarı Saltuk'un Yaşadığı Yerler

Kahramanlığı, yardımseverliği, gönül eri kişiliği ile Türk Milletinin yaşadığı yerlerin dışında dahi kendini sevdiren Sarı Saltuk, Hoca Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş Veli'nin göndermeleri ile çok farklı yerlerde bulunmuştur. Sarı Saltuk'un, Tunceli, Diyarbakır, Bor/Niğde, Üsküdar ve İznik'te yaşadığı, İznik'in Selçuklular döneminde Fethi'ne de katıldığı, Edirne'nin Fethinde bulunduğu, Balkanlarda, bugünkü Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Kırım'da bulunduğu, bilinmektedir. Çok sevildiğinden, uğradığı bazı yerlere dahi, kutsallık izafe edilerek*"burada Saltuk Baba vücudunu dinlendirdi diye mekânlar yapılmıştır."* (Recepoğlu 2001:217).

Kırım'da 20 yıl kadar, II. İzzettin Keykavus'la birlikte, Keykavus ölene kadar yaşadığı, eski Kırım Şehrinde bir tekke ile müridi Kemal Ata'nın mezar kalıntıları vardır (Taşdelen 2015:26-31).

Sarı Saltuk, küçük yıllarda Çemişkezek'te bulunmuştur. O tarihlerde doğunun gelişmiş kentlerinden biri olan, Harput-Kemaliye-Divriği hattından geçen İpek Yolu üzerindeki Çemişkezek'te –şimdi Tunceli'nin ilçesi- küçük yaşta eğitimini yaptıktan sonra Türkmenistan'a gittiği söylenmektedir.

C.Sarı Saltuk Ve Selçuklu Sultanı Iı. İzzettin Keykavus

Sarı Saltuk'un mutasavvıf bir derviş, bir veli, gönül dostu bir eren, Yesevî çizgisinde bir İslam tebliğcisi sıfatlarını anlatırken, dönemin Selçuklu Sultanı II. İzzettin Keykavus ile birlikte olduğu anları kısa da olsa belirtmeyi gerekli buluyoruz.

Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in 1243 yılında Moğollarla yaptığı Kösedağ savaşını kaybetmesi Selçuklu tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Vefatından sonra yerine geçecek olan sultanın belirlenmesinde Moğolların etkili olması Selçuklu devlet düzenini olumsuz etkilemiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in üç oğlu vardır. Bunlardan biri, Bizans papazının kızından olan on bir yaşındaki II. İzzettin Keykavus, annesi Türk olan dokuz yaşındaki IV. Rükneddin Kılıçarslan ve annesi Gürcü Kraliçesi Rasudan'ın kızı Tamara'dan olan yedi yaşındaki II. Alaattin Keykubat'tır.

Selçuklularda büyük oğlun tahta geçmesi kural olduğundan ulular, II. İzzettin Keykavus'u Sultan ilan ettiler. Ancak, Moğol hükümdarı Göyük Han'dan izin alınmamış olması nedeniyle Moğollar tahtın varisi olarak IV. Rükneddin Kılıçarslan'ı tanıdılar. Bu da karışıklıklara neden olmuş; taht kavgaları ile birlikte zaman zaman Moğollarla savaşlar yapılmıştır. Bu dönemde etkili olan "*vezir Celalettin Karatay'ın tavsiyesiyle üç kardeş tahta birlikte geçmiş, birlikte Saltanat dönemi başlamıştır.*" (Ekici 2005:4).

Üç sultan adına Sultan adına para bastırılmış, hutbe okutulmuş ama bu yöntem de istikrar getirmemiş, taht kavgası devam etmiştir.

II. İzzettin Keykavus, Sultan Dağı savaşında Moğollara yenilmesi üzerine, Bizans topraklarına sığınmak zorunda kalmıştır. *"İmparator Mihail Paleologos, vaktiyle müşkül yıllarında Konya'da Sultan Keykavus'un misafiri olarak ağırlandığı için kendisine ikramda bulunmuş, maiyeti ile birlikte Rumeli'ye göndermiştir."* (bkz. Yeni Türk Ansiklopedisi, 1985:1812).

"II. İzzettin Keykavus, Bizans İmparatoru VIII. Mihail'den kendisine tabi Anadolu Türkmenlerini getirerek birlikte kışlayıp yaylayacakları bir arazi tahsis etmesi talebinde bulunmuş, imparator Mihail, bu talebe olumlu cevap vermiştir. Bu gelişme üzerine yaklaşık onikibin/40 oba kadar bir nüfusa sahip Sarı Saltuk ve Aşireti 1263-64 yılları arasında Üsküdar üzerinden Rumeli'ye geçip, Dobruca'ya yerleşmişlerdir. Sarı Saltuk'un önderlik ettiği topluluk, savaşmaksızın barışçıl bir yol ile Balkanlara yerleşen ilk Müslüman Türk topluluğudur. Çoğunluğun Hıristiyanlardan oluştuğu bir toplumsal çevrede İslâm tebliği faaliyetlerinde bulunmuştur. "II. İzzettin Keykavus'un annesinin Bizanslı bir papazın kızı olması Keykavus'a yapılan yardımda etkili olmuştur." (Taşdelen 2015:14; Şahin 2011:132-134).

"II. İzzettin Keykavus'un bir oğlu Bizans'ta büyüdüğü için tam bir Hıristiyan olarak yetişmiştir. Keykavus'un Kaferian'dan olan çocuklarının torunları Bizans İmparatorunun emri ile Selanik'te vaftiz edilmişlerdir. Böylece Selçuklu hanedanının bir kolu ilk defa Hıristiyanlığı kabul etmiştir. II. İzzeddîn Keykâvûs'un Bizans'ta kalan torunları "Soultanos Palaiologos" olarak adlandırılmışlar ve "Soultanos Palaiologos ailesi" 14. Yüzyılda Yunanistan'ın Vardar nehrinin batı kesiminde Veroia bölgesine yerleştirilmişlerdir. Veroia bölgesi halkı bunları sultanın oğulları olarak tanımış ve öyle davranmışlardır. II. İzzeddîn Keykavûs'un torunları olan Georgios Lyzikos ve Mikhael Lyzikos, Bizans'da önemli komutanlıklara gelmişlerdir. Diğer torunları da toprak sahibi asiller olarak yaşamışlardır." (Bal 2006:250).

Moğolların baskısı, II. İzzettin Keykavus'un Bizans da hapsedilmesine vesile olmuş ancak, Altınordu hükümdarı Berke Han tarafından kurtarılmış ve Kırım'a yerleştirilmiştir. Ölene kadar burada kalmıştır. Sarı Saltuk'da, Keykavus'un vefatına kadar Kırım'da kalmıştır. Sarı Saltuk ile göçen Türklerin bir kısmı İslami inançlarını korumuşlar ve Balkanlarda varlıklarını sürdürmüşlerdir.

"*Sultan II. İzzettin Keykavus ile Balkanlara/Dobruca'ya göç eden Türkler, Balkanlarda Türk-İslam kültürünün ilk temsilcileri olmuşlardır. O bölgeye daha önceleri gelmiş olan Türklerle birleşerek önderleri olan "Keykavus" isminden dolayı, GAGAUZ ismini almışlardır."* (Bal 2006:250).

Gagavuz kelimesinin kökeninin, "Gök-Oğuz" olduğunu söyleyen tarihçiler de vardır.

D.Sarı Saltuk Menkıbeleri

Şükrü Haluk Akalın (1987, 1988, 1990, 1994: 360-362)'ın Saltuknâme üzerinde yaptığı çalışmalarında Sarı Saltuk'un menkıbelerine ilişkin detaylı bilgiler verilmektedir: *"Sarı Saltuk'un olağan üstü güçleri de olduğunu, Saltuknâme'de mübalağalı bir şekilde anlatıldığını, Çok uzaklarda aleyhinde söylenenleri işitebilmekte, oturduğu yerden bir kılıç darbesiyle bir başka diyardaki düşmanını öldürebilmekte, tarfetü'l-*

ayn'da bir diyardan bir başka diyara gidebilmektedir. Düşmanları bir türlü Saltuk'u öldürememektedir; ok atarlar batmaz, kılıç vururlar kesmez, büyü yaparlar tesir etmez, suya atarlar boğulmaz, ateşe atarlar yanmaz. Bütün cinler ve melekler Sarı Saltuk'un yardımcısıdır. Hatta bu cinlerden birisi ile ahiret kardeşi bile olmuştur. Düşmanları ise kâfirler, zalimler, cadılar, devler, canavarlar ve kötü cinlerdir. Hızır, pek çok defa Sarı Saltuk'un da imdadına yetişmiş, onu zor durumdan kurtarmıştır. Kitâb-ı Dede Korkut kahramanları gibi Sarı Saltuk da katı yay çeken, mızrağının ucunda er böğürten, tek başına kâfir ordularına karşı savaşa giden, kaleleri tepip yıkan, tekfur sarayını yerle bir eden, dörtnala at süren, yalın kılıç düşman üstüne üşen bir Türk kahramanıdır. Basat'ın Tepegöz'ü öldürdüğü gibi Sarı Saltuk da Yiyir Alagöz'ü alt etmiş, Kaf Dağında gözleri tepelerinde olan bir kavmi kırmıştır. Sarı Saltuk'un Maşrık ve Mağrip diyarlarına, Arabistan'a, Nirkap Dağı'na seferleri, Rağduş adlı cadıyı öldürmesi, Asfaryan Cengini, Sarı Saltuk'un cinlerle, cadılarla, devlerle ve çeşitli olağan üstü yaratıklarla yaptığı savaşları konu alan menkıbelerdir. Yedi başlı ejderhalar; havada uçan cadılar; kanatlı atlar; konuşan ağaçlar, hayvanlar vb. mitolojik unsurlar ve çeşitli masal motifleri bu menkıbelerde yer almaktadır. Olaylar Kaf Dağı, Cinnistan, Kuhistan, Cabülsa (Cabülka), Şahmaran ülkesi gibi hayal ülkelerinde geçmektedir. Saltuknâme'nin sadece Anadolu Türk destanı olmadığı, mekân olarak dönemin Türk dünyasını kapsadığı görülür."

1.Gur Hükümdarı Sa'd ile Sarı Saltuk'un Hikâyesi

Bu hikâyede Sarı Saltuk, Gur ülkesine gelir. Hükümdar Sa'd 700 yaşındadır. Kendisini herkesten üstün görmekte, öldüremeyeceği kimse olmadığını düşünmekte ve kendisini Tanrı saymaktadır. "*Saltuk, Sa'd'ın makamına çıkar ve Tanrı'nın elçisi olarak geldiğini söyler. Sa'd, hiç kimsenin kendisini öldüremeyeceğini, değil saraya girmek yanına bile yaklaşılamayacağını söyleyerek Saltuk'u hapse attırır. Bütün kapıları kapattırır. Odasına çekilir. Gece odasına beyazlar giymiş, yüzü güneş gibi bir kişi belirir. Odasına nasıl girdiğini sorar. Bu kişi biren kaybolur. Nöbetçileri çağırır, her taraf aranır kimse bulunamaz. Sabah olunca Sa'd o geceki nöbetçilerin hepsini öldürtür. Ertesi gece yeni nöbetçiler nöbette iken beyazlar giyinmiş güneş yüzlü kişi yine odasında görünür. Sa'd kılıcını çeker ve sorar:*

"-Kimsin? Benüm kasruma kandan geldüŋ girdüŋ? Kankı kapudan geldüŋ girdüŋ?Pes ol şahs gülüp eyitti:

-Bana, ya Sa'd b. 'Âmir kapu, baca, divar hail olmaz. Kandan dilersem andan girürem, diyüp yine belürsiz olup nâ-bedidoldı."

Sabahleyin Sa'd yine bütün nöbetçileri öldürür ve o gece için yedi bin nöbetçi görevlendirir. Bu nöbetçilerin de öldürülmesinden korkan bir vezir, bu işin Saltuk ile ilgisi olabileceğini söyler. Saltuk'u zindandan çıkarup getiriler. Sa'd olanları anlatır. Saltuk, gelen kişinin Tanrı'nın elçisi olduğunu ve onunla konuşmasını söyler. O gece kişi Sa'd'ın odasına yine gelir. Sa'd, kim olduğunu sorar. Tanrı'nın elçisi olduğunu ve Sa'd'a yedi yüz yıl ömür veren Tanrı'nın artık onu çağırdığını söyler. Sa'd, Tanrı'nın kaç askeri olduğunu sorar. Kişi, gökte yıldızların sayılabileceğini ama Tanrı'nın askerlerinin sayılamayacağını söyler. Sonunda Sa'd gitmeye razı olur. Ancak geri dönüp gelinceye kadar oğlunu kendi yerine tahta oturtmak ister. Bunun üzerine kişi şöyle söyler:

"-Yâ Sa'd bin Âmir! Sen anda varınca girü bunda gelmezsin ve gelmek dahi istemezsin. Nitekim bir oglana var, anaŋ karnına girgil şundan çıkduŋ diyü ikdâm eyleseŋ hiç razı olmaya. Varup girmege dahı kabil degüldür."

Durumu anlayan Sa'd, Saltuk'u hapisten çıkarttırır, vezirlerini yanına çağırır ve olanları anlatır. Gelen kişi Azrail'dir. Sa'd'a boy abdesti almasını ve kelime-i şahadet getirmesini söyler. Böylece Azrail Sa'd'ın canını alır." (Akalın 1994:360-362; Yüce 1987:20-100).

2.Sarı Saltuk'un Seccade Üzerinde Gürcistan'a ve Dobruca'ya Gidişi

"Hacı Bektaş, birgün Arafat dağındaki çilehane'den çıkıp şimdi "Zemzem Pınarı" denen pınarın yanına geldi. Gördü ki bir çoban, bir bölük koyunu, pınar yanındaki alana yaymış, gütmede. Hünkâr, çobanın yanına gitti, arkasını sığadı, adın nedir çoban dedi. Çoban, adım Saru Saltuk'tır, ne emredersiniz, elimden geldiği kadar hizmette olayım deyince Hünkâr, haydi dedi, seni Rum ülkesine saldık. Saru Saltuk'un gözünden, bir an için perdeler kalktı, erlik, erenlik mertebesine erdi. Erenler Şahı dedi, koyunları ne yapayım? Hünkâr, sahibi gelinceye dek omlar, buradan ayrılmazlar, sen hemen nefes hakla iki bir deme, biz sana kılavuzuz, seninleyiz, sıkıntıda yoldaşız. Aynı zaman da Hünkâr, Saru Saltuk'a bir yayla yedi ok verdi ve bir kılıç kuşattı, bir seccade sundu, Ulu Abdal, Kiçi Abdal adlı iki derviş de yoldaş etti. Saru Saltuk, Hünkâr'ın elini öptü, ayaklarına kapandı,

dua ve himmet aldı, hemen yolu revan oldu. Ulu Abdal ve Kiçi Abdal'la Sinop'un üstünden Karadeniz kıyısına Harmankaya'ya, oradan deniz kıyısına geldi, seccadeyi denize saldı, geçti, oturdu. Sağına Ulu Abdal'ı, soluna Kiçi Abdal'ı aldı. Seccadeye, 'ey erenler seccadesi dedi, yürü, erenler nereye götürürse o yana doğru git.' Seccade, doğruca Gürcistan'a yürüdü. Ulu Abdal'la Kiçi Abdal, Saru Saltuk'a, 'sağa doğru gitseydi' dediler. Saru Saltuk, 'tınmayın dedi, seccadeyi erenler yürütüyor.' Seccade, Gürcistan yakasına yaklaştı. Gürçistan'ın Görliş adlı bir Padişahı vardı. O gün, deniz kıyısına, avlanmaya çıkmıştı. Bir de baktı ki, denizden bir karaltı gelmede, yanındakilerin kimisi, ağaç kökü dedi, dalgalanıp geliyor. Biraz yaklaşınca gördüler ki üç kişi, bir seccadeye oturmuş, gelmede. Gürcü beyi, bu gelenler dedi, boş adamlar değil. Derken seccade kıyıya geldi, Saru Saltuk, Ulu Abdal ve Kiçi Abdal, çıktılar, Saltuk Seccadeyi ucundan tutup silkti, omzuna attı. Gürcü beyi ve yanındakiler, bunu görünce atlarından indiler, Saru Saltuk'un ellerini öptüler, ayaklarına düştüler, Ulu Abdal'la, Kiçi Abdal'la görüştüler, bunların gerçek erenlerden olduğunu, Ulu Tanrı'nın sevgili kullarından bulunduğunu anladılar. Görliş, Saru Saltuk'u kendi makamına davet etti, atlarına binmelerini söyledi, kabul etmediler. Bunun üzerine bey ve adamları da atlarına binmediler, yaya yürüdüler. Saru Saltuk, bunları imana çağırdı, Müslüman oldular. Saru Saltuk, keçe getirtti. Hüseyni taç dikti, bunlara giydirdi, tekbir etti. Sonra veda edip gene seccadeyi denize serdi, eskisi gibi oturdular. Saltuk, 'erenler seccadesi dedi, erenler bizi nereye saldılarsa o tarafa yürü'. Seccade, Rum ülkesine doğru yürümeye başladı (Gölpınarlı 1995: s.75-76).

3.Sarı Saltuk'un Kalıgra'da Ejderi Öldürüşü, Hızır'ın Yardımı

Seccade, Rum ülkesine doğru yol aldı, Kalıgra adlı bir kalenin yanına geldi, durdu. Saru Saltuk, Ulu Abdal ve Kiçi Abdal'la indi, seccadeyi silkip omuzuna aldı, Ulu Abdal'a, Kiçi Abdal'a, 'siz kapıya dolanın, ben buradan çıkayım' dedi. Onlar, bunda bir hikmet var deyip dolandılar, kendisi, doğruca kalenin bedenine tırmandı. O, kayaya tırmandıkça kaya, ellerine karşı gelir, tutunurdu. Mübarek ayakları da taşa gömüldü. Şimdi bile hala o kalede ellerinin, ayaklarının izleri görünüp durur. Kale, Lazoğlanlarından bir kâfir beğinindi. Ansızın o kalede, yedi başlı bir ejderha belirmişti. Onun korkusundan bey ve halk, kaleyi bırakıp uzak bir kaleye gitmişlerdi. Saru Saltuk, doğruca o ejderhanın üstüne vardı. Bir nağra attı. Ejderha nefes aldı, kuyruğunu kımıldattı, bir kükredi. Saru Saltuk, eline ok, yay aldı, yedi başına birer ok attı. Ejderha can acısından Saru Saltuk'a, belinden sarıldı, sıktı. Saru Saltuk, yanındaki kılıcı unutmuştu. Hızır'ı çağırdı. O sıralarda Hünkâr, "Kızılca Halvette oturmuş, Hızır'la sohbet ediyordu. Hacı Bektaş, Saru Saltuk çağırınca, 'Hızır'ım dedi, Saru Saltuk'u ejderha bunalttı, kılıcını unuttu, tez imdadına yetiş, kılıcını hatırlat.' Hızır, hemen kalktı, Kalıgra'ya vardı, mızrağıyla ejderhayı vurdu, mızrak, ejderhayı deldi, öte yanındaki kılıcı çekip başını kessene. Saru Saltuk, 'hey Hızır'ım dedi, çağırdım erenler hakkı için kılıcım hatırımdan çıkmış, yoksa sana zahmet edip çağırmazdım.' Tahta kılıcı çekip ejderhanın birer birer yedi başını da kesti, Hızır'la vedalaşıp yola düştü. Hızır'ın izi, hala meydandadır. Ulu Abdal'la Kiçi Abdal, kalenin kapısından dolanıp geldiler. Ejderhanın öldürüldüğünü gördüler, Saru Saltuk'la buluşunca, gazan mübarek olsun dediler. Sonra hep beraber kaleden çıkıp yola düştüler. Saru Saltuk, eliyle dört beş yeri kazdı, kazdığı yerlerden, bir değirmeni döndürecek kadar arıduru bir su çıktı, akmaya başladı. Sonra bir çoban buldular, onunla, kalenin beyine, ejderha öldürüldü diye haber saldılar, kalenin beyi gelip ejderhanın öldürüldüğünü gördü, Saru Saltuk'a candan gönülden muhip oldu ve imana geldi (Gölpınarlı 1995: s.75-76).

4.Sarı Saltuk'un Kalıgra'da Ejderi Öldürüşü, Halkın Müslüman Oluşu

Yine aynı olay farklı bir şekilde aktarılmaktadır: "Menkıbeye göre Sarı Saltuk, Hacı Bektaş'ın emriyle önce Gürcistan'a, oradan da Kaligra Kalesine gelir. Ortaya çıkan bir ejderha yüzünden gayri Müslim halk kaleyi terk etmiştir. Sarı Saltuk yedi başlı ejdere saldırır. Yedi başına birer ok atar. Fakat ejder kuyruğunu Saltuk'un beline dolayarak onu sıkıştırır. Hacı Bektaş, Hızır'ı onun yardımına gönderir. Hızır cidasıyla ejderin gövdesine vurur, deler ve yere saplanır. Ejderin sersemlemesinden faydalanan Sarı Saltuk, kılıcıyla yedi başını da keser. Bunu gören halk tekrar kaleye döner ve Müslüman olur" (Yücel 1997:115).

5.Dobruca' da Ejderi Öldürmesi, Kralın Kızını Kurtarması, Kralın Müslüman Olması

"Sarı Saltuk, Dobruca Kralı ile buluşur. Kral; "Ey Sarı Saltuk, Benim ülkemde bir ejderha peyda olmuş, Karadeniz sahilinde yalçın bir kaya üzerinde yuva yapmıştır. Bütün halkımı yedi,. Şimdi sıra ciğerparem olan iki kızıma geldi. Onları şimdi yenilmeleri için Dobruca Ovası'nda bir büyük sütuna bağladık. Öğle vaktinde yese gerek. Eğer sende bir keramet varsa, bu ejdere bir çare bul." Der. Sarı Saltuk Sultan; "Şimdi ey kral, Muhammed dinini hak bilip İslam'la şereflenirsen, kızlarını bu hayvana yem olmadan Allah'ın emri ile kurtarayım" der. Kral da can ve gönülden yemin eder. Hemen Sarı Saltuk Bay Veli, fukaralarına "Allah'ı zikrediniz" deyip, yetmiş kadar dervişleriyle def ve kudüm çalarak gider. Saltuk Veli, tahta kılıcını çıkarıp "Gaza niyetine "diyerek kılavuz

aldığı papazla Dobruca sahrasındaki sütunlara varır. Kızları kurtarıp bir yerde muhafaza eder. Kendisi sütun dibinde durur. Ejderha sıcaklık ardınca Dobruca sahrasından kalkıp eski âdeti üzre sütunların yanına gelir. Hemen Saltuk Sultan, fakirlerine işaret eder ve def ve dümbelek, nefir çalınır. Saltuk dahi "Ya Mabud" deyip Muhammet satırı ile "Selâmünalânuh fil-âlemin" diyerek nara atıp kılıç vurarak kellesini yuvarlar. Tekrar bir kılıç vurup, kellesini keser. Ejder hemen sinip kaçmaya başlar. Saltuk da peşinden kovalar. Ejder can acısından mağarasına girer. Şeyh dahi arkasından girerse de ejder kucaklayıp sıkar. O da "Ya hafız, Yâ müstean" diyerek kendisini kayaya vurur. Halen vücudunun girdiği yer açıkça görünür. İki mübarek elleri ile mübarek ayaklarının kayadaki izleri hâlâ görülüyor. O aralık ejder güçten kuvvetten kesilip Saltuk Sultan'ı salıverir. Koca Sultan eli kan, kılıcı kan, sinesi üryan, dilinde Kur'an, dervişlerinin yanına gelip kralın iki kızını alır. Dobruca'ya yönelir. Önce kızların bağlı olduğu sütunun dibinde ejderi tekrar kovalar. O sırada kılavuz olarak gelen papaz, hayvanın iki kulak ve bir dilini kesip kralın huzuruna koşar. "müjde olsun kralım, ejderi öldürüp kızlarını kurtardım. İşte delilleri" diye yalan söyler. O sırada Saltuk Sultan da kralın kızları ile gelip tahta kılıcı, kanı kralın önüne koyar. Kral kızlarını bağrına basıh, "Ejderi kim öldürdü" diye sorar onlar da olanları, yani Saltuk Bay Sultan'ın öldürdüğünü naklederler. Fakat mel'ün papaz ısrar ederek, "elbette ben öldürdüm" der. Bu hali gören Saltuk Sultan; "Ey kral, Ejder öldürmek keramettir. Bu papaz ile beni bir kazana koyup fıkır fıkır kaynatın. Ejderi öldüren pişmeden kurtulur. Yalan söyleyen ise yanarak belasını bulur." Diye mertçe iddiada bulunur. Papaz bu söze razı olmasa da kral "öyle olsun" diye emir verir. İki can kazan içinde kaynatılır. O dakika da Anadolu'da Kırşehri'nde Hacı Bektaş Veli, mendili ile bir kayayı silip; "Saltuk Mehmet'im ıstırap içinde terlemektedir. Cenab-ı Hak yardımcısı olup, elinden tuta…." demiş. Kayadan tuzlu su akmaya başlamış. Hâlâ Hacı Bektaş-ı Veli tuzu o gün hâsıl olmuştur. Kazan'ın ağzı açılınca görüldü ki, Saltuk Bay Sultan kan ter içinde "Ya Hay" adıyla meşgul, yalancı papaz ise nişasta gibi olup, ancak iskeleti kalmış. Dobruca kralı bu hali görerek şeyhin ayaklarına parmak kaldırıp, can ve gönülden Hakkın kulu olup, yakınlarından o anda yedi bin kişi Müslüman olur. Olmayanlarla savaşıp fetihler yaparlar. Adı "Ali Muhtar" olur" (Çevik 1986:488-492).

Bu menkıbe biraz farklı şekilde ve özet olarak İstanbul Rumeli Feneri'ndeki türbesinde, yazılıdır:*"Üsküdar'dan 1000 kadar adamıyla Dobruca'ya geçen Sarı Saltuk, orada bir ejderha'nın halka aman vermediğini duyar. Bu arada Hıristiyan hükümdar ile Müslümanlık üzerine de konuşmaktadırlar ve Sarı Saltuk hükümdarı Müslümanlığa davet etmektedir. Hükümdar der ki, 'sen eğer o ejderha'yı öldürürsen, ben de Müslüman olurum'. Bunun üzerine Sarı Saltuk ejderhanın üzerine tek başına yürür ve fakat ejderha'nın yerini göstermek için yanına bir de papaz alır. Sarı Saltuk ejderhayı öldürür, ancak dönüşte bazı dalaverelerle papaz ejderhayı kendisinin öldürdüğünü iddia eder. Bunun üzerine Sarı Saltuk der ki, 'iki kazan kaynatın, birine ben birine de papazı koyun, yalan söyleyen kaynayarak ortaya çıksın' bunun üzerine kazanlar kaynatılır, Sarı Saltuk'un içinde bulunduğu kazan da kaynama bir yana serinlikler eser, papaz ise ateşler içinde yanmaktadır. Sonuçta Sarı Saltuk'un haklılığı ortaya çıkar ve hükümdar da Müslümanlığa geçer."* (bkz.Ekşi sözlük).

6.Arnavutluk / Kruja'da Ejderi Öldürmesi, Prensin Kızını Kurtarması

Yukarda anlatılan Ejderha Menkıbesinin bir benzeri Arnavutluk'un Kruja Bölgesinde de yaşandığı söylenmektedir: *"Kruja'da yaşayan bir prens varmış, bir gün bir ejderha, Kruja Dağı'nın tepesinde ortaya çıkmış. Ejderha bu dağın mağarasında yaşıyormuş. Halk ejderhadan korunmak için her gün bir insanın ejderhanın yemesi için götürüyormuş. Ejderhayı öldürmek için çok uğraşmışlar ama öldürememişler. Halk perişanmış. Sıra prensin kızına gelmiş. Birgün Kruja'ya 'nur yüzlü, sakalları göğsüne kadar inmiş tahta kılıcı ve selvi ağacından yapılmış sopası olan yaşlı bir derviş gelmiş. Ertesi sabah yalnız başına yol almaya başlamış. Yolda ağlayan bir kıza rastlamış. Ona "kızım neden ağlıyorsun" kız ona, ejderhanın hikâyesini anlatmış, kız gitmek istemediğini söylemiş. Derviş, "korkma kızım, ben de seninle geleceğim" demiş. Beraber yürümüşler. Yolda derviş, "benim kafam bit dolu, çok rahatsızım, beni bu sıkıntıdan kurtarır mısın?" demiş. Kız istemeyerek yapmış, bu sırada uykuya dalan derviş yüzüne düşen gözyaşı ile uyanmış, "ağlama kızım, yolumuza devam edelim" demiş. Dağın tepesine varmışlar, kız susadım demiş, derviş elini kayaya vurunca su fışkırmış, susuzluklarını gidermişler. Tepede ejderha onları bekliyormuş. Ayakları dizine kadar kayalara batan yaşlı adam kıza arkasında durmasını söylemiş. Ejderha onları yukarı çekmeye çalışmışsa da kayalar bırakmamış. Derviş tahta kılıcı ile ejderhanın peşine düşmüş ve ejderhanın yedi başını ve dilini yedi parçaya kesip cebine koymuş. Halkın söylemine göre derviş ejderhayı öldürmeyip kuyruğundan tutup kuzeye doğru fırlatmış. Hayvanın düştüğü yere Lesh (Türkçede gebermiş hayvanların kokulu pisliği) demişler. Canavarın öldüğünü duyan halk çok sevinmiş. Kız babasına nasıl kurtulduğunu anlatmış. Prens, kızını kurtaran kişinin bunu ispatlaması halinde onu kızı ile evlendireceğini söylemiş kızı kurtardığını iddia edenler delil gösterememişler.*

Kız babasının yanında üç elma ile kendisini kurtaranı beklemiş. Onu kurtaran doğru kişiyi görünce elmayı ona verecekmiş. Prens şehirde yabancı olup olmadığını sormuş halk, yaşlı bir adamın kahvehanede oturduğunu söylemişler, dervişi şatoya getirmişler. Kız onu görünce tanımış 'işte benim kurtarıcım demiş' ve elmayı ona vermiş. Yaşlı adam da elindeki ejderhanın parçalarını göstermiş. Ancak kız ile evlenmek istememiş. Sadece ejderhanın mağarasında yaşamasına izin verilmesini ve hergün yiyecek getirilmesini istemiş. Prens izin vermiş. Birkaç yıl kendi halinde orda yaşamış. Ancak prensin çevresindekiler prense; "bu tahta kılıç ile ejderi öldürdüğüne göre bir gün bize de zarar verebilir, bundan kurtulmak gerek" şeklinde telkinlerde bulunuyorlarmış. Her gün yemek getiren adam bir gece ağlayarak dervişe bir karpuz getirmiş ve "kaçabildiğin yere kadar kaç, seni öldürmeye gelmek istiyorlar" demiş. Bıçağını karpuzu bölmek için koyan derviş, "sana bunu hatıra olarak bırakıyorum" demiş ve ansızın bir katırın üzerinde oradan uzaklaşmış, dört adımla Korfur'a varmış. İlk adımı Kruja'ya yakın yerde, ikincisini Shah'ta, üçüncüsünü Durris'de atmış. Bu yerlerde onun hatırası için birer tekke inşaa edilmiştir. Korfuz'da öldüğü söylenmiştir (İzeti 2017:30-33).

7.Sarı Saltuk'un, Hacı Bektaş Veli Tekkesini Ziyareti

"Hünkâr'ın ölümünden sonra yıllar geçti, çelebiler zamanında Hacı Bektaş tekkesine geldi, ziyaret etti. Çelebilerle, dervişler Saru Saltuk'u, karşılamaya çıktılar, bulamadılar geri döndüler. Geriye gelince baktılar ki Saru Saltuk, Kırşehri'nden, Çorlu yolundan gelmiş, tekkede oturmada. Rivayet ederler ki Saru Saltuk, Kırşehri'nden, Çorlu yolundan Karahöyük deresine inince Akkubbe'ye karşı, yanındaki toplulukla oturdu. Dervişlerine çakıl toplatıp bir araya yığdırdı, bir höyük yaptırdı. Burada dedi, bizim bir nişanemiz olsun. O çakıl höyüğü hala durur." (Gölpınarlı 1995: s.75-76).

D.Sarı Saltuk'un Makamları, Mezarları, Türbeleri

1.Sarı Saltuk'un Tabutları

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde; *"Sarı Saltuk, "ölünce beni yıkayıp yedi tabut hazırlayın. Çünkü benim için yedi kral cenk etse gerek" diye vasiyet eder. Dervişleri vasiyeti gereği yedi tabut hazırlarlar. Şeyh hazretleri öbür dünyaya göç edince, bütün müridler tevhid ve tezkir ile şeyhi yıkayarak bir tabut içine koydular. Hemen yedi kral tarafından askerler gelip, önce Moskof kralı bir tabut alıp açtı. Hazreti şeyhin mübarek cesedini tabut içinde gördü. "Bre medet, bizim tabutta imiş" diye tabutla Saltuk Bay'ın cesedini alıp Moskof ülkesine götürüp gömdü. Halen büyük bir mezarı vardır.*

Sonra Leh kralının askerleri gelip bir tabut aldılar. Onda da mübarek cesedini buldular. Leh diyarına götürüp, Danıska iskelesi şehrinde gömdüler. Bu şehirde büyük bir mezarı vardır.

Üçüncü olarak Çeh kralının askeri gelip onlarda bir tabut aldılar. Yine şeyhin cesedini tabut içinde gördüler. Bunlarda götürüp Çeh diyarında Proniçe adlı şehirde gömdüler. Burada da büyük bir mezar vardır.

Dördüncü olarak İsveç kralı gelip, bir tabut alarak, İsveç'de Piyvançe adlı şehirde gömdü ki, burada da mezarı vardır.

Beşinci olarak Edirne kralı bir tabut aldı. Edirne yakınlarında Batorya adlı büyük bir şehrin manastırına gömdü. Hala o şehir Babaeski adı ile anılır. İstanbul'dan Edirne'ye gidenlerin ziyaret ettikleri yerdir. Babaeski diye şöhret bulmuştur.

Altıncısını da Boğdan kralı olan Yervan adlı kral kendi gelip bir tabut alarak Bozova kalesi yakınında sık ormanlık bir yerde bulunan eski kiliselerine gömdü. Hala o kilisenin yerinde Akkirman fethinden sonra Bayazid Veli bir mescit, bir imaret, bir medrese ve bir han yaptırarak, Saltuk Mehmet Buhari üzerine nurlu bir kubbe inşa ettirmiştir. Kapısı üzerinde şu tarih vardır: "Geliniz bab-ı muallâyı ziyaret kılınız" Halen o şehre Babadağ'ı derler. Şirin bir şehirdir.

Yedinci tabutu da Dobruca krallığından İslam ile şereflendirdiği -adı Ali Muhtar olarak değişen- kral alır, Kelgra Kayalarında ejderha mağarasında toprağa verdi." (Çevik 1986:491-492).

2.Tabut Olayının Farklı Bir Versiyonu

Velâyetname'ye göre asıl mezarı Kaligra kalesindedir: *Saru Saltuk, Rum ülkesinde nice kerametleri görüldü. Babaeski'deki dergâhında hasta yatarken: "Ben ölünce bana muhip olanlarınız birer tabut yaptırsın, koyup gitsin, birbirinizle çekişmeyin, ben hepinizin tabutunda bulunurum" diye vasiyet etti. Gerçektende hepsi birer tabut alıp gitti ve Saru Saltuk, her tabutta göründü, hepsi de sevindi, neşelendi. Fakat kale sahibi beye,*

'ben asıl senin tabutundayım' demişti. Bey de, 'nereden bileyim deyince tabut içinden sana elimi sunarım' buyurmuştu. Ona da, bu kerameti göstermişti." (Gölpınarlı 1995: s.75-76).

3.Tabut Olayının Yine Farklı Bir Versiyonu

"Ölümü yaklaştığında adamlarına şöyle bir vasiyette bulunmuştur: "Ben öldüğüm zaman yedi tabut hazırlayacaksınız. Bu tabutlardan birinde ben olacağım, altısı ise boş olacak. Boş olanları küffar diyarlarına gömeceksiniz. Tabutumun bulunduğu ülkeleri Türkler küffardan alacak.». Halk arasında yaşayan başka rivayetler de vardır. Bu rivayetlerden birine göre Sarı Saltuk gezgin bir evliyadır. Gazalara da katılmıştır. İnanışa göre Diyarbakır'da yaptığı bir savaş sırasında şehit düşmüş ve türbenin olduğu yere gömülmüştür." [1]

4.Babadağı'da, Sarı Saltuk Mezarı ve Tekkesi

Evliya Çelebi, *"Babadağı'da Ulu Cami'nin yanında Sarı Saltuk Sultan Tekkesi vardır. Şehrin doğusunda Dede Saltuk Sultan korusu vardır, büyük bir ormanlık hıyar bahçesi, lale bahçesi ve avı bol olan bir yerdir. O kadar korudan kimse bir odun alamaz. Ancak hakim izni ile alınabilir. Hepsi Saltuk Sultan Tekkesine ait vakıftır. Burası Saltuk Sultan hazretlerinin koyun, sığır, at, kısrak ve tayları ile doludur. Saltuk Bay, burada gömülü olduğu için, Babadağ demişlerdir. Bayezid-ı Veli, Saltuk Bay'ı rüyasında görmüş ve bu şehri onlara vakıf etmiştir. Nice kereler kazaklar, Yenisıla denilen yerden kayıkları ile gelip basmışlar eşyaları alıp giderken bir gün, bir gece boş gezmişler sonra kayıklarını bulamamışlar aldıkları eşyaları tekkeye geri getirmişler, dönerlerken şehir halkına esir düşmüşler. Denizdeki gemileri de dalgalardan kayalara vurup parçalanmış. O zamandan beri kâfirler Babadağ'a çıkmaz olmuşlar."* (Çevik 1986: III-IV/281-283).

5.Sultan Beyazid Han'ın Babadağı'na Türbe Yaptırması

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde, Sarı Saltuk'un ne kadar çok sevilmiş olduğunu doğrulamaktadır: Evliya Çelebi: *"Sultan Bayezid Han'a Çulcu Baba derlerdi. Kili ve Akkirman kalelerini fethe yöneldi. Babadağı'na geldiklerinde temiz yürekli bazı kişiler gidip; "Padişahımız, burada Saltuk adında nurlu bir kişinin kabri vardı. İnançsızlar onu yıkıp, üzerine çör çöp attılar, kabri kaybettiler" diye yakındılar. Sultan Beyazıt bu yere varıp, seccadesini serip veziri Kara Şemsettin ile birlikte iki rekât namaz kıldı. İstihareye daldı. Sarı Saltuk, o sarışın sakallı yüzüyle ve yeşil sarığı ile görünerek; "Ey Bayezid! Hoş geldin. Akkirman ve Kili kalelerini, Boğdan'ı kâfirinin elinden savaş yapmadan almak sana nasip olacak. Beni bu çöplükten kurtar" der. Bayezid, veziri Kara şemsettin'e hitaben, 'efendi gördüğün rüyayı yaz Şeyhülislam'a gönderelim bakalım ne cevap verecek'der. İkisi de aynı rüşayı görmüştür. Gelen cevapta, Padişahım o yere büyük bir türbe yaptırasın" tdiye buyurur. Akkirman ve Kili kalelerini savaş yapmadan alındıktan sonra Bayezid dönüp kışı Babadağ da geçirmiş asithane, han, imarethane, medrese, kervansaray ve çarşıyı yaptırıp; Kırım hanı Giray Hanı da nazır tayin edip, bütün gerekleri yerine getirmek için görevlendirmiş. Bektaşi dervişlerinden Kademli Dede Sultan'ı dervişlere başkan ederek posta oturtmuştur. Bayezid-ı Veli Han, Rum'a gitmek için yola koyuldukta, o gece Saltuk Sultan, Kademeli Dede'nin ve mengi Giray Han'ın rüyalarına girip üzerimdeki kurşunlu kubbeyi kaldırınız, tahta kubbe yapınız. ' buyururlar. Sabahleyin gördükleri birbirine benzediğinden kâgir kubbeyi yıkarlar. Hala dört köşe duvar üzerinde göğe baş uzatmış şendere tahta örtülü yüksek kubbelerdir. O diyarda benzeri yoktur. Nurlu Türbenin saadetli kapısının sağında, dört köye mermerde Celi yazı ile şu tarih yazılıdır. 'Geliniz Bab-ı muallayı ziyaret ediniz' bende bu türbeye küstahça yüzümü sürdüğümde hatırıma gelen şu beyti kapının sağ tarafına yazdım:'Hazret-i Sultan Saltuk'u ziyâret eyledik / Çok şükür şimdi görüp Hakk'a ibâdet eyledik."* (Çevik 1986: III-IV/284-286).

6.Arnavutluk / Kruja'daki Sarı Saltuk Türbesi

"Osmanlı dönemindeki adı Akçahisar olan Kruja kenti yakınındaki bir tepe üzerinde bulunan Saltuk Baba Türbesi, hala canlılığını ve saygınlığını sürdürmektedir. Kruja yöresindeki bir dağ da, "Sarı Saltuk Tepesi" olarak anılmaktadır. Aziz Leş, aziz Spiridyon olarak da adlandırılır. Tüm Bektaşi Dervişleri arasında en tanınmışı Kruja'lıların en gurur duydukları kişi Sarı Saltuk'tur. Kerametvari olayların tek azizi olarak bilinir. Sarı Saltuk ile ilgili Arnavut Kruja'da, Krujalı Hüseyin Y. Kavakçi şu olayı aktarmaktadır. 'Sarı Saltuk'un ayak bastığı yerler kutsal izler olarak adlandırılır. Sarı Saltuk Baba Dervişin, aşırı sıcaktan dolayı teri yere

[1](https://orionlines.wordpress.com/2012/07/07/seyyid-sari-saltuk-hazretlerinin-turbesi-diyarbakirdadir.)

dökülmüştü, terinin döküldüğü yerde 'Aziz Leş' denen bir çiçek açtı. Çok güzel kokusu olan bu çiçek, Nevruz'dan iki hafta önce açmaya başlar. İlginçtir ki bu çiçek Sarı Saltuk Makamından başka hiçbir yerde açmamaktadır.'

Dergâhın ve türbenin bakıcıları ve türbeyi ziyarete gelen Arnavutlar: "Bize Müslümanlığı Sarı Saltuk Baba öğretti" diyorlar. Dergâhın ziyaretçileri hiç eksilmiyor. Türbenin önünde bulunan ulu bir ağaca, Anadolu'nun birçok yöresinde rastlandığı gibi binlerce dilek bezi, çaput, iplik bağlıdır." (İzeti 2017:30-32).

7.Sarı Saltuk'un Arnavutluk'taki Heykeli

*"Dünyanın en güçlü Bektaşi topluluğu Arnavutluk Bektaşileridir. Arnavutluk dünyada Bektaşiliğin merkezi olarak bilinmektedir. Kruja da kabri olduğuna inanılan Sarı Saltuk Dede kültü etrafında odaklanan bir Bektaşi Tarikat Merkezi olarak önem kazandı. XIX. yüzyılda Arnavut Milliyetçiliğinin ortaya çıkışıyla birlikte bir direniş ve milli kimliğin sembolü haline geldi. Arnavut Halkı, Sarı Saltuk'a olan sevgi ve gönül bağını, başka hiçbir yerde olmayan heykelini yapmakla göstermişlerdir. Kruja'da Sarı Saltuk'un heykeli bulunmaktadır. Dağa yapılan bu heykel önünde ziyaretçiler gelip kurban kesmektedirler." (*İzeti 2017:33).

8.Kelgra Sultan Tekkesi

Evliya Çelebi, Karadeniz'de yaptığı bir gemi seyahati sırasında gemi, fırtınaya maruz kalır ve batmaya başlar. Bir tekne ile ve teknenin de su alması sonucu binbir güçlükle yanındaki dört adamı ile Silistre sahiline ulaşırlar. Bilahare Kelgra Sultan Tekkesine giderler. Dervişlerle sohbet ederler, "Kelgra Sultan Tekkesi, Karadeniz kıyısında göklere yükselmiş bir burundur ki, fil hortumu gibi denize uzanmış, yüksek bir dağdır. Anadolu'daki Sinop Burnu, Bu Kelgra Kayalarının karşısına düşer. Kelgra Sultan/Sarı Saltuk, bu Kelgra kayalarının ta ucunda bir mağara içinde gömülüdür ki, ejderhanın yaşadığı mağaradır. Bu yerde bulunan tekkesinin ilk yapımcısı Ali Muhtar'dır. –Ejderhayı öldürerek kralın kızlarını kurtarması üzerine Dobruca Kralı Müslüman olmuş ve Ali Muhtar adını almıştır- *Şeyhin ağaç kılıcı, sapanı, def ve kudümü, sancağı, bayrakları hala durur. Tekkesinde birçok odalar, yaz meydanı, kış meydanlarının dört tarafı temiz kurban postları ile döşenmiş her post üzerinde birer marifet sahibi ilim ve fazilet ehli dervişler vardır. Hepsi Ehli Sünnet akidesine mensup müminlerdir. Beş vakitlerini mescitlerinde ede eden sahb-ı tertib(*Ömrü boyunca hiçbir vakit namazını kazaya bırakmayıp, hepsini vaktinde kılan kimse) *âşık ve sadıklardır. Nurlu türbenin bütün pencereleri denize bakar. Görülmeye değer bir mutfağı vardır ki, gece gündüz nimeti boldur. Bu tekkenin sağında solunda kayalar üzerinde yüzlerce kuyu delik vardır. Bu kayaların altları tamamen boştur. Kayaların altına gelen gemilere yükleri yukarıdaki deliklerden boşaltılır. Bu kayalarda şahin, zağanos ve kartal yuvaları vardır. Kartalları koyun büyüklüğündedir. Bazı kimseler tekkede kurban keserek kartallara verirler. 'Kartallar eğer kesilen kurban etinden yerlerse dilek kabul olurmuş. Yemezlerse dilekkabul olmazmış' inancı halk arasında yaygındır."* (Çevik 1986:I-II/493).

9.Makedonya/ Ohri'deki Sarı Saltuk Türbesi

Şükrü Haluk Akalın *"Makedonya'da Ohri kentinin güneyinde, Ohri Gölü'nün kıyısında kurulu Sveti Naum Manastırı'nda bulunan bir mezara geçmişte Türkler, Sarı Saltuk'un mezarı olarak kabul edip ziyaret ederlermiş; Hıristiyanlar da "Aziz Naum"un mezarı olarak bilip ziyaret ederlermiş"* der. 22-25 Ağustos 2016 tarihinde Makedonya Gostivar Üniversitesinde düzenlenen 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresine katıldığımızda ve Ohri'ye yaptığımız ziyarette burayı görmüş, benzer anlatımları dinleme fırsatı bulmuştuk.

10.Kosova'da Sarı Saltuk Makamları/Türbeleri

2009 yılında Aydınlar Ocağı olarak Kosova'ya yaptığımız ziyarette rehberimiz Ferhat Derviş ve arkadaşlarından dinlediğimiz kadarı ile Prizren, İpek, Gora, Mlika, Plava ve farklı yerlerde Sarı Saltuk'un mezar, makam ve ziyaret yerleri olduğunu belirtmiş ve kısmen de gezme fırsatı bulmuştuk. Bölgede, Selçuklu dönemine ait Türk ve Müslüman izler bulunduğunu, Prizren yakınındaki Pastrik Dağı'nda ona atfen bir mezar olduğu ve halkın ziyaret edip kurban kestikleri, dilekte bulundukları ve dua ettiklerini, Mlika'da bulunan camide Sarı Saltuk'un vaaz verdiğine inanıldığını, Plava köyünde bir makamı olduğunu, belirtmişlerdir. Bu gezimizde Mlika'daki camiye gitme fırsatı bulduk ve Sarı Saltuk için dualar ettik.

İpek bölgesinde *"Zeynel Ağa'nın Ovası"nda bir mezar vardır. Bu mezara "Vor-i Sarı Saltıkit" (Sarı Saltuk'un mezarı) derler. Eskiden bu türbeyi Hıristiyanlar, Aziz Vasiliy'nin mezarı olarak Müslümanlar ise Sarı Saltuk'un mezarı olarak ziyaret ederler. Hıristiyan halkın çoğu ise 2 Ağustos'ta, "Aziz İliya", Müslümanlar da "İlyas" diye*

ziyaret ederler. Bu mezara bu günlerde İpek'teki Rifaî Tekkesi'nin dervişleri hizmet etmektedirler."(Hafız: 1998).

11.İstanbul Rumeli Feneri'ndeki Sarı Saltuk Türbesi

Şükrü Haluk Akalın, *"İstanbul Boğazı'nın Karadeniz'e açılan en uç iki noktasından biri olan Rumeli Feneri'ndeki fener binasının içinde Sarı Saltuk'a ait bir Ziyaretgâh vardır. Fenerin giriş katında bir sanduka bulunmaktadır. Sandukanın başucunda yedi satırlık kitabede şunlar yazılıdır: Hüvel baki Kutbul-arifin gavsu'l-vasilin Hazreti Hacı Bayram-ı Veli kaddese (sırrıhü) Evlad-ı kiramlarından Sarı Saltuk Merkad-ı şerifine el fatiha sene 1204 Son satırı okunamıyor. Rumelifeneri özellikle mezarı da içine alacak şekilde yapılmıştır. Böylece mezarın muhafaza edilmesi amaçlanmıştır.*"der.

Evliya Çelebi'ye göre; "Sarı Saltuk Baba'nın bir ziyaretgâhı da Babaeski'dedir. Kentin batısında, bahçeler arasında, Edirne yolu üzerinde Baba Sultan ziyaretgâhı düz yolda mesirelik bir yerdir. Blagay'da da bir Sarı Saltuk türbesi olduğunu belirtmektedir (Çevik 1986:III/.298).

"Babaeski'de Aziz Nikola, Mekadonya Ohri'de Aziz Naum ve Yunanistan'ın Korfu Adası'nda Aziz Spiridon makamları da ayni zamanda Sarı Saltuk makamı olarak bilinmektedir." (bkz.Ekşi sözlük).

"Sarı Saltuk'a ait, Tunceli ilinin Hozat ilçesinde bir makam mezarı bulunmaktadır. Bu makam mezarların birçok sosyal gereklilikten kaynakladığı, özellikle yayla zamanı besicilikle uğraşan oymak ve boyların toplanma ve dağılma yeri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu bölgede birçok Alevi ocağının ileri gelenleri bulunmaktadır. Bunların tamamı kendilerinin Horasan üzerinden Anadolu'ya geldiklerini söylemekte ve el ele el hakka birbirlerine bağlı bulunmaktadırlar. Bunlardan bazıları, Kureyşan, Baba Mansur, Derviş Cemal, Sarı Saltuk, Seyyid Nizam'dır." (Yalçın-Yılmaz 2005:106-107).

Diyarbakır şehir merkezindeki Urfa Kapısı yakınlarında Gülşeniler Tekkesi olarak adlandırılan tarihî yapılar arasında Sarı Saltuk'un bir türbesi bulunmaktadır. Kesme taştan yapılan sekiz köşeli bir yapı olan türbe, içeriden bir kubbe, dışarıdan da yüksek bir kasnak üstünde piramit biçimi çatıyla örtülüdür. Türbe, dört bir yanı duvarla çevrili külliyenin içindedir. Külliyede halen ibadete açık bir mescit bulunmaktadır. Türbe, girişin hemen sağındadır. Mescidin yanında ayrıca iki de mezar bulunmaktadır. Halk, türbede yatan kişiyi Sarı Saltuk, Sarı Sadık, Seyyar Saltuk gibi adlarla anmaktadır.[2]

Sonuç

"*Kızılelma'nın savaşçı ulağı, Sarı Saltuk*" kahramanlığı, cesareti, dirayeti, azmi, yiğitliği, mucizevî konumu, tasavvuf ehli olması ile hem Türk Milletinin hem düşman milletlerin kalplerinde taht kurmuş bir Horasan Erenidir. Anadolu'nun özellikle de Balkanların Türkleşmesine ve Müslümanlaşmasına katkısı olması ile O bir Alp'tir, Eren'dir, Alperen'dir, Dervişgazi'dir. O, bir Türk Dünyası Kültür Elçisi'dir. Ruhu şad; mekânı cennet olsun.

Kaynakça

AKALIN, Şükrü Halûk (1987). Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme I. Ankara.

AKALIN, Şükrü Halûk (1988). Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme II. İstanbul.

AKALIN, Şükrü Halûk (1990). Ebü'l-Hayr-ı Rûmî, Saltuk-nâme III. Ankara.

AKALIN, Şükrü Halûk (1994). "Ebülhayr Rûmî", İslâm Ansiklopedisi C.10, İstanbul: 1994, s.360-362.

AKALIN, Şükrü Halûk (1994). "Ebülhayr Rûmî", İslâm Ansiklopedisi, C.10, İstanbul: TDV Yay.

BARKAN, Ömer Lütfi (Tarihsiz). Kolonizatör Türk Dervişleri.

ÇEVİK, Mümin (1986). Evliya Çelebi Seyahatnamesi C.1-2-3-4, İstanbul: Üçdal Yayınları.

DURAN, Hamiye (1995). Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi ve Velayetnamede geçen Keramet Motifleri, Basılmamış Y.L.Tezi, Gazi Üniversitesi SBE Ankara.

[2] (https://orionlines.wordpress.com/2012/07/07/seyyid-sari-saltuk-hazretlerinin-turbesi-diyarbakirdadir).

EKİCİ, Kansu (2005). "Anadolu Selçuklu Devletinde Üç Kardeş Devri" Yüksek Lisans Tezi Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Isparta 2005.

TAŞDELEN, H.Musa (2015). Sarı Saltuk Algısı, İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği Yayınları.

ŞAHİN, Haşim (2011). Arnavut Bektaşiliğinde Sarı Saltuk Kültürü, I.Uluslararası Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, Hitit Üniversitesi Sempozyum Bildirileri.

BAL, Mehmet Suat (2006). Türkiye Selçuklu Devleti Tarihinde Bir Dönüm Noktası. II. İzzeddin Keykavus Dönemi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, S.38 C.24.

GÖLPINARLI, Abdulbaki (1995). Vilâyet-nâme (Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî, İstanbul.

GÜLTEPE, Necati (2007). Kızılelmanın İzinde. İstanbul:Milenyum Yay.

GÜZEL, Abdurrahman (1998). Hacı Bektaş Veli Hayatı, Eserleri ve Fikirleri, Ankara: Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Vakfı Yayınları.

HAFIZ, Nimetullah (1998). Uluslararası Türk Dünyası Eren ve Evliyalar Kurultayı. İstanbul: Ervak Yay.

HAKKULOV, İbrahim (1998). Ahmet Yesevi Hikmetleri. (Çeviren ve Sadeleştiren: Erhan Sezai Toplu), Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

İZETİ, Metin - OTYAKMAZ Hilal (2017). "Arnavutluk Kruja'daki Sarı Saltuk Makamı etrafında Gelişen İnanç ve Ritüeller" Gazi Ü. Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Bahar 2017/81, Ankara: Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi.

KAFESOĞLU, İbrahim (2003). Türk Milli Kültürü. İstanbul: Ötüken Yay.

KÖKEL, Coşkun, "Oğuz Boyu Türkmen Dedesi Güvenç Abdal" https://millivicdan.org E.Dergi (Erişim Tarihi:25.06.2017)

KÖPRÜLÜ, Fuat (2013). Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar, Ankara: Akçağ Yay.

KURNAZ, Cemal - TATCI, Mustafa (2000). Yesevîlik Bilgisi. Ankara: MEB Yay.

NAS, Namık (2009). Türk Dünyası Kültür Elçileri-1 İstanbul: Anadolu Aydınlar Ocağı Yay.

OCAK, Ahmet Yaşar (1992). "Barak Baba", İslam Ansiklopedisi C.5., İstanbul: TDV Yay.

ÖZSOY, Özdemir (2004). Gönül Dostları. İstanbul: Ufuk Ötesi Yay.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet (hzl.) (1971). İbn-i Batuta Seyahatnamesi, İstanbul: 1000 Temel Eser.

RECEPOĞLU, Altay Suroy (2001). Kosova Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek, Ankara: Kültür Bakanlığı Başbakanlık Basımevi.

SÜMER, Faruk (1999). Oğuzlar, Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.

TAŞDELEN, H.Musa (2015). Bulgaristan, Romanya ve Kırım Müslüman Topluluklarda Sarı Saltık Algısı 'Referans Kişilik olarak Bir Kolonizatör Türk Dervişi.' İstanbul: Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği Yay.

YAKIT, İsmail (2000). "Hoca Ahmed-i Yesevi ve Türk Düşünce Tarihindeki Yeri", Yesevîlik Bilgisi (hzl. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatcı), Ankara: MEB Yay.

YALÇIN, Alemdar – YILMAZ, Hacı (2005). Sarı Saltuk İle İlgili Yeni Belgeler, Gazi Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Kış/36, Ankara: Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi.

YAZICI, Nesimi (2000). Yesevîlik Bilgisi (hzl. Cemal Kurnaz-Mustafa Tatcı), Ankara: MEB Yay.

Yeni Türk Ansiklopedisi, C.12 (1985). İstanbul: Ötüken Yay.

YILMAZ, Hacı –KÖKEL, Coşkun (2005). Ali Koç Baba Ocağı ile ilgili Kısa Bir Değerlendirme ve İki Yeni Şecere, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi Kış/36, Ankara.

YÜCE, Kemal (1987). Saltuk-nâme'de Tarihî, Dinî ve Efsanevî Unsurlar, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

YÜCEL, Ayşe (1997). Hacı Bektaş Velayetnamesinde Ejderha Motifi, Gazi Ü. Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Kasım Ankara: Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi.

Ekşi sözlük, Erişim 20.05.2017

https://orionlines.wordpress.com/2012/07/07/seyyid-sari-saltuk-hazretlerinin-turbesi-diyarbakirdadir. (Erişim Tarihi: 03.06.2017)

https://www.manevihayat.com/konu/haci-bektas-veli-hayati. (E.T.: 10.06.2017 8674/)

www.uludivan.de.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da Tarım

Yrd.Doç.Dr. Süleyman Ünüvar

Yrd.Doç.Dr. Yüksel Bayil

Özet

XV. ve XVI. Yüzyıllarda başlayan Coğrafi Keşifler, Avrupa'da bilimsel ve düşünsel alanlarda Rönesans ve Reform'un yaşanmasını sağlarken, XIX. yüzyıldan itibaren de tüm dünyayı etkileyecek olan Endüstri Devrimi'nin de temellerini atmıştır. Ancak Batı'da yaşanan bu gelişmeleri tam olarak takip edememe sonucunda Osmanlı Devleti'nde ekonomik alanda olumsuzluklar görülmüştür. Bu durum özellikle de devlet ekonomisinin büyük oranda dayanmakta olduğu tarım hayatına yansımıştır. XIX. yüz yılda sanayi devrimi ve kapitülasyonların etkisiyle üretilen ürünler, Avrupa malları karşısında rekabet edememiş ve ekonomik hayat sekteye uğramıştır. Tarımsal alanlarda savaşlar dolayısıyla erkek iş gücü, hayvan gücü kaybı yaşanırken, büyük toprak sahibi ve devlet karşısında güçlenen ayanların karşısında ezilen küçük toprak sahibi köylülerin durumu daha da kötüleşmiştir. Bu durum uzun süren savaşlar neticesinde tarımda üretimi adeta durma noktasına getirmiştir. 30 Ekim 1918 MonDr.os Ateşkes Antlaşması ile Anadolu'nun verimli ve ulaşımı kolay olan bölgeler işgal edilmiştir. TBMM hükümetinin elinde ise ulaşımı zor ve verimsiz topraklar kalmış, tarım ve ticaret durma noktasına gelmiştir. Ayrıca son on yıldır sürekli cepheden cepheye koşan Türk insanının üretim yapacak gücü de kalmamıştı. Bununla birlikte TBMM, Millî Mücadele'nin finansman ihtiyacını karşılamak amacıyla üretimi teşvik etmiştir. TBMM Hükümeti bu dönemde savunma harcamaları dışında kalan alanlarda tasarruf yaparak ve daha çok üreterek ihracat yapma yollarını aramıştır. Bu sayede ekonomiyi büyük oranda dengede tutmuş ve Milli Mücadeleden zaferle çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Milli Mücadele, Tarım, Emtia*

Giriş

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Batı'da yaşanan gelişmeler ve Sanayi devrimi ile birlikte tarımda makineleşme, üretimin artmasına ve dolayısıyla birçok Avrupa devletinin üretim için hammadde ve geniş pazar alanları bulma gereksinimini ortaya çıkarmıştır. 1838 Balta Limanı Anlaşması ile İngiltere, Osmanlı topraklarında kendi sanayisi ve ürünleri için hammadde ve geniş pazarlar bulmuştur. Ayrıca piyasa şartlarının denetimsiz olması nedeniyle üreticiden ucuza aldıkları ürünleri kolaylıkla Osmanlı toprakları dışına düşük vergiler karşılığında çıkarabilmişlerdir. Bu gibi anlaşmaların zaman içerisinde diğer devletlerle de yapılması ve

sürecin uzun yıllar bu şekilde devam etmesi Osmanlı Devleti'ni sanayileşmiş ülkeler karşısında yarı sömürge durumuna düşürmüştür. Ayrıca savaşların uzun sürmesi, ekonomisi büyük oranda tarıma dayanan Osmanlı'nın yerel üreticilerini olumsuz etkilemiştir (Müderrisoğlu:1990:81,Tabakoğlu:2002: 380, Elmacı:2002:681, Ünüvar: 1997:130)

Bu dönemde Osmanlı Devleti, tarımda hâlâ klasik dönemde olduğu gibi insan ve hayvan gücüne dayalı üretim anlayışını takip etmiştir. Devlet gerek gördüğünde (savaş, kuraklık, kıtlık vb. zamanlarda) tarım ürünlerine ihraç yasağı getirmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren yapılan ticaret anlaşmalarının da etkisiyle bu durum değişmeye başlamış, Osmanlı Devleti'nin ihracatının %90'ını tarım ürünleri oluşturmuştur. Çoğu yıllar hububat en başta ihraç edilen ürünler arasında yer alırken, bazı yıllarda da ithalat listesinde yer almıştır

Osmanlı Devletinde tarımsal faaliyetlerin gelişmesi için üretim artışı ve yeni yatırımların olması gerekirken o dönem şartlarında bu pek de mümkün olmamıştır. 1854 Kırım Savaşı sonrasında alınan dış borçlar ve bunların yeni yatırım alanlarında kullanılamayışı, maliyeyi iflasa sürüklemiştir. 1881 yılından itibaren de borçların ödenememesi neticesinde bazı önemli gelir kaynaklarının "Duyun-ı Umumiye" tahsis edilmesiyle sanayi ve tarım alanlarında yeni yatırımlar yapılamamıştır. Bunun yanında I. Dünya Savaşı'nda her evden ya bir şehit ya da bir yaralı verilmesi ülkenin tam anlamıyla siyasi ve iktisadi çöküntü yaşamasına neden olmuştur. Savaşın sonunda imzalanmak zorunda kalınan Mondros Ateşkes Antlaşmasıyla, verimli toprakların yabancı işgallerine neden olurken, kurtuluş mücadelesi verecek olan halkı insan ve hayvan gücü bakımından zayıflatmıştır. Dolayısıyla ekonominin ve ordunun temel taşı olan tarım 4 yıl boyunca durağanlaşmıştır.

Milli Mücadele Dönemi Tarımsal Faaliyetler

Köylünün ve Toprağın Durumu

Osmanlı Devleti'nin sanayi devrimini gerçekleştirememesi, ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan devletin bu özelliği devam ettirmesine ve yüzyıllar boyunca değişmemesine neden olmuştur (Öztürk-Yıldırmaz: 2009: 147). Osmanlı'da tarımsal üretim devletin son döneminde milli gelirin % 65'ni oluştururken, nüfusun % 80'inin de tarım kesiminde çalıştığı görülmüştür (Kasaba: 1993: 22-24). Tarımla uğraşan nüfusun durumu ise o dönemde pek de iç açıcı değildir. Köylerin dış dünya ile bağlantısı olmadığı gibi köylü de üretimde herhangi bir yeniliği düşünmediği gibi devleti yönetenlerle de mesafeli durmuştur (Kaştan: 1764). Devlet-köylü ilişkisinin genellikle vergi verme ve asker temin etmekten öteye gidememesinden ötürü ülkede tarımsal üretim çökmüştür. "*...Osmanlı İmparatorluğu, 20. yüzyıla, tarım sektörünü geliştirmek amacıyla bir reform programı uygulayarak girmiş ancak karasaban, döven ve kağnıdan oluşan bir tarımsal altyapıda da, tarımsal üretimi arttırmak mümkün olamamıştır. İlkel yöntemlerle yapılan tarımsal üretimde yalnız savaşlarda kaybolan insan gücünün değil, hayvan gücü kıtlığının da sıkıntısı çekilmiştir.*" (Öztürk-Yıldırmaz:2009: 147)

Bu dönemde Türkiye tarım arazilerinin dağılımı meselesi de büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nden devralınmıştı. 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımlarına göre Anadolu için oluşturulan istatistiklerden kırsal kesimde yaşayan toplam ailelerin %5 gibi, çok az bir kısmını oluşturan eşraf ve toprak ağaları toplam tarım arazilerinin %65'ini elinde bulundururken, ailelerin yaklaşık %8'i hiç toprak sahibi olamamıştır (İnci:2010:346-347). Anadolu genelinde işletmeler, bir köylü ailesine geçimlik gelir sağlamaktan uzak, pazarlarla ilişkisi olmayan ve sadece öz tüketime yönelik üretim yapan işletmeler olmuştur (İnci:2010:348). XX. yüzyıl başlarında Osmanlı tarımında gözlenen adaletsiz toprak dağılımı, I. Dünya Savaşı yıllarında ve hemen sonrasında daha da adaletsiz hale gelmiş, milyonlarca dekarlık arazinin sahiplenilmesi konusunda en büyük kazanım yine kırsal kesimdeki nüfuzlu ailelere ait olmuştur (İnci:2010:349; Çamurcuoğlu:2009:165). Küçük toprak sahibi ya da topraksız köylüler ise devletin Ziraat Bankası aracılığıyla verdiği kredinin genel olarak eşrafın cebine gitmesinden dolayı bundan faydalanamamış, toprak ağalarından veya tüccarlardan yüksek faizle aldıkları kredi borçları ödeyemedikleri için topraklarını kaybetmişlerdir (İnci:2010:349; Çamurcuoğlu: 2009:164).

İktisat Vekâletinin Kurulması ve Tarımın Gelişmesi İçin Yaptığı Faaliyetler

Milli Mücadele yıllarında yukarıda bahis olunduğu üzere olağanüstü şartlar altında idareyi ele alan TBMM hükümeti, ülke ekonomisini ayakta tutmak üzere bazı tedbirlere başvurmuştur. Bu bağlamda İktisat Vekâletinin girişimleri oldukça önemlidir. Kökleri, XIX. yy. ortalarında kurulan Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne kadar uzanan İktisat Vekâletinin tam olarak ortaya çıkması Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına denk gelmiştir. Savaş yıllarında Ticaret ve Ziraat Nezaretlerinin, ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kalması, savaş sırasında iaşelerin üretiminde ve dağıtımında yaşanan sıkıntılar nedeniyle bu nezaretlerin yerine Umur-ı İktisad Nezareti'nin oluşturulması kararlaştırılmışsa da 1918 yılında bu nezaretin görevini yürütebilecek İaşe Nezareti kurulmuştur (Tabakoğlu:2014:161). Kurtuluş Savaşı yılları sırasında ise sınırlı bir kaynak ile milli mücadelenin sürdürülmesi zorunlu olduğundan elde kalan kaynaklardan maksimum fayda sağlamak, savaş sırasında ülkede tarım ve sınırlı sayıda sanayi tesislerinde üretim yapılması, bir düzen oluşturulması ve milli bir iktisat politikasının gerçekleştirilmesi için bir İktisat Vekâletinin kurulması kararlaştırılmıştır. (Doğru: 2007: 296-297) TBMM hükümetinin de bu süreçte, finansman sağlama konusunda en önemli gelir kaynağı tarımsal üretim ve tarımsal vergiler olmuştur. Dolayısıyla savaşa finansman sağlamak üzere alınan tedbirler öncelikle çiftçileri, dolayısıyla ülke ekonomisini etkilemiştir. Nitekim bu durum 1920 yılında hazırlanan bütçede açıkça görülmektedir. 1920 bütçesine göre savunma hizmetleri için ayrılan para, tüm ödeneklerin % 53'ünü oluştururken bu oran, 63.018.358 liraya denk gelmiştir (Tekin:2002:246). İktisat Vekâleti için ise o dönem şartlarında ancak 1.0264.921 lira ödenek ayrılabilmiştir (Tekin:2002:245). İşte İktisat Vekâleti milli mücadele yıllarında bu kadar kısıtlı kaynaklarla tarıma dayalı olan ülke ekonomisini kalkındırmaya çalışmıştır.

Savaş sırasında ve öncesinde ulaşım araçları ve alt yapısının yeterli olmayışı, tarım alanlarının zarar görmüş olması, makineleşmeyle birlikte bunların çalışması için kullanılan yakıtların gümrük nedeniyle pahalı olması, tarımsal üretimi oldukça kötü etkilemiştir (Doğru:2007: 274). Tarım piyasalarının en büyük eksikliğinin makine (traktör-pulluk), hayvan nalı, böcek koruyucu olup, bunların henüz ithal edilmesi mümkün olmadığından makineleşme, Ziraat Bankasının daha etkin hale getirilmesi ve Ziraat Mekteplerinin açılması yönündeki faaliyetler artmıştır (Doğru:2007: 274). Kanun-ı Evvel 337 tarihli bir kararname ile Ziraat Bankası merkez idaresince, bankanın kendi sermayesinden verilmek üzere 150.000 lira avansın 145.000 lirası ile yabancı ülkelerden tarım aleti getirtilmesine, getirilen alet ve edavatın, TBMM idaresi altında bulunan ve bulunacak olan yerlerdeki tarım erbabına satılmasına ve dağıtılmasına karar verilmiştir. (CA:30-18-1-1/2-27-18) TBMM rutin işlerin sürdürülebilmesi için 1920 yılında çıkardığı 36 sayılı kanunla İktisat Vekâletine yetki vermiştir. (Akın:2001:402) 3 Temmuz 1921 tarihli bir kanun layihası doğrultusunda bütün sanayi ve ziraat mekteplerinin idaresi, İktisat Vekâletine devr olunmuştur (CA:30-181-1/3-28-7). Anadolu'da TBMM'nin etkin olduğu yerlerde bulunan şube ve sandıkların idaresi Ziraat Bankası'nın Ankara şubesine verilmiş ve Ziraat Bankası aracılığıyla Vekâletin etkin olmasına gayret edilmiştir. Bankanın genel hizmet ve işlerini yapabilmesi için de 1920 senesi Mayısından Eylül sonunu kapsayacak şekilde ve geçici olmak üzere 127.620 lira ödenek verilmesine karar verilmiştir (CA:30-18-1-1/1-7-9). Böylece tarımı geliştirmek, ziraat mektepleri açmak, yeni tarım aletleri ve araçları ithal etmek ve çiftçiye kredi vermek üzere çalışmalar yapılmıştır. Büyük Taarruz kazanıldıktan sonra tarımsal kalkınmanın sağlanması ve ziraat eğitimi yapılabilmesi için bazı düzenlemeler yapılmış ve bir çok yerde ziraat mekteplerinin açılmasına gayret gösterilmiştir. 1922 senesi sonlarında bütün masrafları Amerikalılar tarafından karşılanmak, idaresi İzmir Ziraat Baş Müdürünün emir ve kontrolü altında olmak, Türk memurlar tarafından idare edilmek ve bütün hasılatı milli hükümete verilmek üzere İzmir'de bir ziraat mektebi ve çiftlik kurulmasına karar verilmiştir (CA:30-10-0-0/187-286-2). Ancak, ülkenin tarımsal ihtiyacına, toprak yapısına uygun aletlerin ve tarım politikasının tespit edilememesi, Ziraat Bankası'nın çiftçiye yeteri kadar destek sağlayamaması, bunun sonucunda ekonominin belkemiği olan tarım sektörünün gerilemesi, savaş nedeniyle tarım kesiminde işgücündeki azalma Vekâletin başarısız olmasına neden olmuştur (Doğru:2007:276). Buna rağmen, tarımın ve bağcılığın gelişmesi için 2 okul, Söğüt'te bağlara zarar veren bir böcek türü olan Floksera'ya karşı Floksera Mektebi açmış, tarımsal üretimin azaldığı bazı bölgelerde, muhtaç çiftçilere 300 bin liralık bir kaynağı ayırmıştır.(Doğru: 2007:277)

Tarımsal Faaliyet

1919-1922 yılları arasında Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu'da başlayan direniş hareketi, sadece işgalden kurtuluş değil aynı zamanda yeni bir devletinde kuruluşunu da gerçekleşmiştir. O açıdan Millî Mücadele topyekûn bir mücadeledir. Bilhassa 23 Nisan 1920 de TBMM açılmasıyla birlikte ile de tam bir

devlet olma özelliğini göstermiş, bütün kurum ve kuruluşlarıyla faaliyete başlamıştır. TBMM bir taraftan savaş ekonomisi uygulamış, diğer taraftan da üretim artışını teşvik etmek amacıyla çeşitli tedbirler almıştır. Millî Mücadele döneminde TBMM'nin elinde sadece iç bölgeler kalmıştır. Başta Çukurova olmak üzere kıyı kesimleri ve Ege Bölgesi işgal altındadır. Bu sebeple ihraç edilecek ürün miktarında ve sayısında azalma olmuştur. Çünkü başta pamuk, incir, zeytin kuru üzüm, ipek gibi bir çok tarım ürünün üretildiği yerler işgal altında kalmıştır. Hububat hasatı büyük oranda TBMM'nin hakim olduğu iç bölgelerde yapılabilmiştir. Ancak hem ülke içinde dağıtımında hem de ihracatta sorunlar yaşanmıştır. Dönem şartları içinde Anadolu'nun bir çok yerinde Millî Mücadelenin başlarında isyanlar nedeniyle yollar güvenli olmadığından ve nakliye vasıtalarının yetersizliğinden dolayı ürünlerini pazara ulaştırılamamıştır. Aynı şekilde tüccar da alım yaptığı malı taşımakta sorunlar yaşamıştır. Taşıma sorunlarının yanında bazı yerlerde görülen kıtlık ve kuraklık gibi olumsuz etkenlerde yaşanmıştır. Bu durum iller arasında dengesizliğe de neden olmuştur. TBMM bu durumu önlemek amacıyla nakliye araçlarının %40'nı ürünlerin taşınmasına ayırmasına rağmen, Sivas ilinde hububat sıkıntısı yaşandığı gazetelerde yer almıştır. Diğer taraftan Ege Bölgesinin önemli bir bölümünün işgal edilmesiyle Yunan zulmünden kaçan halkın bir kısmı başta Konya olmak üzere iç bölgelere göçmek zorunda kalmıştır. Üretici durumundan tüketici konuma geçtiklerinden ekonomik kayıplar yaşanmıştır (Velidedeoğlu:1971:27, Ergil:1981:209, Ünüvar:1997:131, Akın:2002:116, Babalık: 25 Eylül 1337(1921):2).

TBMM ordunun ihtiyacı olan mallar dışında ithalatı en alt seviyede tutmaya gayret göstermiş, bunun yanında ihracatı teşvik etmek amacıyla bazı tedbirler almıştır. Tekalifi-i Milliye Emirleri ile halkın elindeki ulaşım araçlarının ve hayvanlarının %40 parası daha sonra ödenmek üzere el konulmuşsa da ekip biçmede ve taşımada kullanılan öküz, at, eşek gibi hayvanların ve arabaların cepheye gönderilmesi ile cephe gerisinde tarlaların boş kalacağı endişesi ortaya çıkmıştır. Bunu önlemek için Tekalif-i Milliye Komisyonları "imece" usûlünü devreye sokarak tarlaların boş kalmasını önlemişlerdir. Böylece üretim yapılarak hem iç tüketim karşılanmış ve hem de ihracat gerçekleşmiştir. (Sürmeli:1998:151, Müderrisoğlu:1990:496, Ünüvar:1997:89) Ayrıca gerek görüldüğünde tarımsal ekonominin kalkınması için bütçeye ilaveler yapılmıştır. Nitekim 21 Mart 1921 tarihli kanunun 9. Maddesine göre işgalden kurtarılmış bölgelerde ziraatle uğraşan halkın tohum, çift hayvanı ve ziraat aletleri alabilmeleri için bütçeye 500.000 lira ilâve yapılmıştır (CA:30-18-1-1/5-33-10)

TBMM'nin üretim artışını sağlayabilmek ve tarımın daha verimli hale gelmesi amacıyla yaptığı uygulamalardan biri de il ve ilçelerde mülkiye amirlerinin başkanlığında 9 Ekim 1921 tarihinde "Tarım Yükümlülüğü Kurulu" kurulması olmuştur. Bu komisyon tarım ile ilgili her türlü gelişmeyi ve yeniliği takip edip uygulamaya koyacaktı. Diğer taraftan tarımsal faaliyetlerin aksamaması için bazı önlemler alınmaya çalışılmıştır. Bilhassa ekim ve hasat zamanlarında köylülerin askere alınmaları geciktirilerek köylünün hasat yapması sağlanmıştır. Tarımsal işgücünün arttırılması için Heyet-i Vekilenin vermiş olduğu karar neticesinde ağır suçu olmayan mahkumlar, ekim ve hasat zamanlarında tarlalarda çalışmak üzere birer ay süreyle tahliye edilmiştir (CA: 30-18-1-1/6-37-13). Benzer şekilde TBMM Hükümetinin 26 Nisan 1922 tarihinde çıkarmış olduğu kararname ile ağır suçtan mahkum olanların mahkumiyetlerine üç ay kala tarım sektöründe çalışmak şartıyla erken salıverilmiştir. Tarımsal faaliyetler kapsamında silah altında bulunan ziraat memurlarının terhis edilmesi talep edilmiştir (CA:272-0-0-71/31-29-2) .TBMM'nin tarım ve hayvancılığı geliştirmek adına paraya çok fazla paraya ihtiyacı olmasına rağmen ilk dönemde yeni vergiler koymamış, öşür ve ağnam (hayvandan alınan vergi) vergilerini bir müddet artırmamıştır. Hatta bazı zamanlarda çiftçiyi desteklemek adına tohumdan dahi vergi alınmamıştır. Nitekim 1922 yılına mahsus olmak üzere Ziraat odalarının getireceği pamuk tohumlarından gümrük resmi alınmamasına karar verilmiştir (CA:30-18-1-1/4-51-13). (Önsoy:1994:25, Müderrisoğlu:1990:496, Ünüvar:1997:89, Tekin:2002:145, Açıksöz: 2 Arlık 1336:2, Hakimiyet-i Milliye:8 Şubat1337:1, Açıksöz:28 Şubat1337:1) Ancak Eylül 1920 tarihinden sonra ordunun ihtiyacını karşılamak amacıyla başta ağnam vergisi olmak üzere bazı vergilerde artış yapmak zorunda kalmıştır.

O dönemde çiftçinin yaşadığı önemli sorunlardan biri de üretilen ürünlerin iç ve dış pazarlara götürülememesinden ve satışının yapılamamasından dolayı ürünlerin elde kalması olmuştur. Nitekim daha önceleri Ankara, Konya, Çorum, Yozgat ve Niğde illerinde ürünlerinin ihraç edilememesi ve iç piyasaya gönderilmemesi üzerine sıkıntı yaşanmış ve bu durum 1921 yılın ilk aylarında gazetelere yansımıştır. Gazete haberlerine göre Konya'da ihraç edilmek üzere buğday, arpa, tiftik, yapağı ve tereyağı beklemektedir. Yine aynı dönemlerde benzer haberler Yozgat içinde yapılmıştır. Yozgat ilinde başta

hububat olmak üzere 2.500 civarında küçükbaş hayvan satılmayı beklemektedir. Gazeteler, İç bölgelerden Bilecik ve Sakarya yönlerine satışların azaldığını bununun sonucun da iç bölgelerde mal stokunun oluşacağını yazmışlardır (Anadolu Ticaret Gazetesi: 20 Şubat 1337: 4, Hakimiyet-i Milliye:13 Nisan1337: 3) .Bunun tekrar yaşanmaması için İktisat Vekâleti tarafından illerdeki Ticaret odaları ve Çiftçi dernekleri uyarılmış, dünyadaki ekonomik durgunluktan dolayı üreticinin zarar görmemesi için tedbirler alınması istenmiştir. Ancak bu iki sivil toplum kuruluşunun tüccarlar ve üreticiler üzerinde herhangi bir etkisi çok da fazla bir etkisi olmamıştır (Açıksöz: 22 Teşrinievvel (Ekim) 1336:3).

İç ticareti geliştirmek amacıyla kurulmuş olan panayır ve pazar yerler Millî Mücadele Dönemi boyunca da devam etmiştir. Öyle ki bazı şehirlerin ve semtlerin isimleri pazar ve panayır kurulmasından dolayı o isimle anılmışlardır. Anadolu'nun bir çok şehrinde de bunların örneklerine rastlamak hâlâ mümkündür: At Pazarı, Saman Pazarı, Koyun Pazarı gibi (Şapolyo:1967: 187, Babalık:28 Şubat, 5 Haziran 1338).

Millî Mücadele yıllarında ürünün alım satımı ile iç ve dış pazarlara taşınmasında yaşanan sorunlara rağmen bazı istisnalar hariç, fiyatların mevsimsel-yıllık olarak çok fazla değiştiğini söylemek mümkün değildir. Zaman zaman bazı ürünlerin piyasada az bulunması veya hiç bulunmaması sebebiyle fiyatlarda dalgalanmalar olmuşsa da çözüm olarak belediyeler narh uygulamışlardır. (Ünüvar:1997:122)

1920 yılında Ankara'da İaşe Fiyatı Tablo-1

Emtianın Cinsi	**Miktarı**	**Fiyatı Lira Kuruş**	
Tiftik	Okkası	-	65-67
Yapağı	"	-	37-38
Beyaz Buğday	"		70-71
Sert Buğday	"	-	60-65
Karışık Buğday(Mahut)	"	-	56-60
Beyaz Arpa	"	-	25-27
Bulgur	"	-	9-12
Afyon	"	7-8	-
Un	Çuvalı	7-9	-
Balmumu	Okkası	1	-
Tereyağı	"	1	20
Şeker	"	1	30-47
Zeytinyağı	"	1	20-40
Donyağı	"	-	60-65
Kuyrukyağı	"	-	90
Sabun	"	1	10
Peynir(Salamura)	"	-	65-70
Keçi Derisi	Tanesi	1	60
Koyun Derisi	"	-	70-90
Kuzu Derisi	"	-	90
Pirinç	Okkası	-	34-36

Nisan 1920 ile Ocak 1921 tarihleri arasında 19.082.684 okka gıda ürünü ihraç edilmiş ve karşılığında 2 .092.306 lira gelir elde edilmiştir. Aynı dönemde ithalat ise, 722.140 lira olmuştur.(Eldem:1994 :148, Anadolu Ticaret Gazetesi:20 Şubat 1337: 7)

1921 yılında Ankara İaşe Fiyatları Tablo -2

Emtianın Cinsi	Miktarı	Fiyatı Lira Kuruş	
Ekstra Sert Buğday	Okkası	-	72-75
Sert Buğday	"	-	70
Mahlut(Karışık)Buğday	"	-	60-62
Yumuşak Buğday	"	-	61-65
ÇavdarlıBuğday(Mahut)	"	-	56-60
Arpa	"	-	33-37
Un	Çuvalı	7-11	-
Ekstra Tiftik	Okkası	-	55-60
Tiftik 2.Kalite	"	-	42-45
Yapağı	"	-	34-42
Deri	"	-	30-31
Şeker	"	1	07-30
Zeytinyağı	"	1	12-22
Haşhaşyağı		-	80 -85
Gazyağı (Batum)	Sandığı	15	-
Kahve (Riyo)	Okkası	1	12-22
Pirinç (Tosya)	"	-	35-37
Sadeyağ(1.Kalite)	"	1	25-42
Pekmez	"	-	60-62
Tahin	"	-	60-62
Kuru üzüm	"	-	60-62
Kuru Kaysı	"	-	62-80
Zerdali	"	-	20-23
Ceviz İçi	"	-	70-75

(Anadolu Ticaret Gazetesi:6 Şubat1337:5)

1921 yılında Konya ilinde hububat, tiftik ve yapağı fazla ihraç edilmesi gerekir. Bunun yanında sabun, gazyağı, zeytinyağı, şeker, pirince ihtiyaç vardır.(Anadolu Ticaret Gazetesi:20 Şubat 1337:8)

1922 yılı Ankara'da İaşe Fiyatları Tablo-3

Emtianın Cinsi	Miktarı	Fiyatı Lira Kuruş	
Buğday	Okkası	-	80
Arpa	"	1	10
Tiftik	"		62-70
Yapağı	"	-	30-32
Un	Çuvalı	15-20	-
Pirinç	Okkası	-	33-35
Toz Şeker	"	-	70
Kahve	"	1	15
Sabun		-	55-60
Zeytinyağı	Okkası	1	50
Tereyağı	"	1	20

(Hakimiyet-İ Millîye : 30 Ağustos 1338(1922):2)

Her üç tabloda göstergeleri karşılaştırdığımız zaman üç yılda fiyatların büyük oranda artmadığını görülmektedir ve bu durum TBMM Hükümeti için önemli bir başarıdır. Bazı ithal mallarında görülen değişkenlik ise ithalatta ve dağıtımda bir takım sorunlar yaşanmasıyla ilgili olabilir.

Millî Mücadele yıllarında genel olarak piyasalara bakıldığında bir durgunluk gözlemlenmiştir. Bunda tarım ürünlerinin ihracında bir takım sorunlar yaşanması, tüketim anlayışı ve alışkanlığının etkili olduğunu söylemek mümkündür. Anadolu'da ailelerin büyük çoğunluğu tüketecekleri ürün ve malları kendileri üretmekteydiler. Dolayısıyla tüketim çok fazla olmamıştır (Ünüvar:1997:124).

Sonuç

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkan sanayi inkılabının Avrupa'ya sağlamış olduğu ekonomik üstünlük karşısında iyice bunalmıştır. Osmanlı Devleti, bu durum karşısında dayanma gücünü yitirmiş ve Avrupa'nın üstünlüğünü istemese de kabul etmek zorunda kalmıştır. Klasik üretim anlayışından kurtulamayan ve sermaye birikimi olmayan ülkede sorunlar had safhaya çıkmıştır. Birde buna 1838 yılında ekonomik kapitülasyonlar ve peşinden adli kapitülasyonların da devreye girmesiyle birlikte toplum ve devlet düzeninde hızla çöküntüler yaşanmış, mağlubiyetler ve toprak kayıpları peş peşe gelmiştir. Osmanlı Devleti yöneticileri Avrupa'da başlayan iki büyük olayı iyi okuyamadıkları için üretim anlayışında herhangi bir değişiklik ve yenilik yapılamamış ve dolayısıyla Osmanlı ekonomisi dibe vurmuştur. Avrupalı devletler Osmanlı ülkesini sömürge yapmak için fırsat kollarken bu fırsat I.Dünya Savaşı ile ortaya çıkmıştır.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesiyle Osmanlı Devleti'nin tarihe karıştığını düşünen İtilaf devletleri, Türkiye'yi bir sömürge ülkesi yapma planlarını uygulamaya koymuşlardır. Türk milleti, bu oldu bitti karşısında sessiz kalmamış adeta yeniden dirilerek Millî Mücadeleyi, bütün olumsuzluklara rağmen Mustafa Kemal ve arkadaşlarının önderliğinde başlatmıştır. XX. Yüzyılın ilk yıllarında Türkiye'de ekonomik faaliyetlerin önemli bir bölümü kol gücü ve hayvan gücünün birleşmesiyle yürütülmekte ve henüz makineleşmeye geçilmemişti. Kaldı ki savaşlar da büyük oranda bu iki güce dayanmaktaydı. Bu iki güç cephede olduğu zaman ekonomide, ekonomik faaliyetin içinde ise de cephede sıkıntı yaşanmaktaydı. Dolayısıyla bu dönemde dengeyi sağlamak oldukça güç olmuştur. Ancak Milli Mücadele önderleri bu planı iyi yapmışlardır. İşgalcilerle savaşırken savaş masraflarını karşılamak ve aynı zamanda cephe gerisindeki halkın da ihtiyaçlarını dikkate alarak bir denge kurmuşlardır. Bu denge içinde tarım arazilerinin boş bırakılmaması ve üretim artışı sağlanmaya çalışılmıştır. Köylüler, silah altına hasat mevsimi bitiminde alınarak tarımda iş gücü kaybı önlenmiştir. Milli mücadele yıllarında ve sonrasında ülkede en önemli sektörün, tarım sektörü olması ve nüfusun çoğunluğunun da geçimini tarımdan sağlamasından dolayı Millî Mücadele önderleri, tarıma önem vermek zorunda kalmışlardır. Tarım sektörünü canlandırmak ve bu alandaki eksiklikleri gidermek adına iktisat kongreleri düzenlenmiş, çiftçinin eğitilmesi için yeni yasalar çıkarılmış, hayvancılık teşvik edilmiş, Ziraat Enstitüsü ve veterinerlik okulları açılmıştır. Bu sayede genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kendine yeten, kalkınmış, bağımsız bir ülke olmasına gayret gösterilmiştir.

Kaynakça

Açıksöz Gazetesi, 22 Teşrin-i Evvel(Ekim)1336(1920)

Açıksöz Gazetesi, 28 Şubat, 25 Eylül 1337(1921)

Akın, R. (2001) Milli Mücadele Yıllarında Ziraat Bankası Yönetimi, C.36, sayı: 216, Ankara, ss.402-408

Anadolu Ticaret Gazetesi: 6 Şubat, 20 Şubat, 20Mart 1337(1921)

Babalık Gazetesi, 28 Şubat, 31Temmuz1336(1920)

Babalık Gazetesi,25 Eylül 1337(1921),

Babalık Gazetesi,28 Şubat, 5 Haziran 1338(1922)

Çamurcuoğlu, G. (2009), "Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XIII, Sa. 1-2,Ankara, ss.161-178

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi: (30-18-1-1/2-27-18); (30-18-1-1/1-7-9); (30-181-1/3-28-7); (30-10-0-0/187-286-2); (272-0-0-71/31-29-2); (30-18-1-1/4-51-13); (30-18-1-1/6-37-13); (30-18-1-1/5-33-10)

Doğru, C. (2007) "Milli MÜCADELE Döneminde Ekonomiye Verilen ÖNEM: İktisat Vekâletinin Kurulması (1920–1922)", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Cilt 9, Sayı: 3, s.269-287

Eldem, V.(1994), Harp ve Mütareke Dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi, TTK.Yayınları Ankara

Elmacı, M.E.(2002), "I.Dünya Savaşı ve Kapitülasyonların Kaldırılması", Türkler Ansiklopedisi, c.14, (Editörler:H.C. Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss 673-692

Ergil, D.(1981), Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi, Turhan Kitabevi, Ankara

Hakimiyet-i Milliye Gazetesi, 8 Şubat 1337 (1921)

Hakimiyet-İ Milliye : 30 Ağustos 1338 (1922)

İnci, İ. (2010) "Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımı İle İlgili Bazı Düzenlemeler", A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 44 ERZURUM, ss.345-359

Kasaba, R. (1993), Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, İstanbul,Belge Yayınları

Kaştan, Y., "Atatürk Dönemi'nde Tarım Alanında Yapılan Yenileşme Hareketleri", http://www.ayk.gov.tr, s. 1763-1782

Müderrisoğlu, A.(1990), Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara

Önsoy, R.(1994), "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", Tanzimatın 150. Yıl Dönümü Seminer Bildirileri, TTK Yayınları, Ankara, ss 255-262

Öztürk, S.-Yıldırmaz, F. (2009) "Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Çöküşü Ve Atatürk Dönemi İktisat Politikaları", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 10, Sayı 2, s.145-165

Sürmeli, S.(1998), Milli Mücadelede Tekalif-i Milliye Emirleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara

Şapolyo, E.B.(1967), Mustafa Kemal Paşa ve Milli Mücadelenin İç Alemi, Hamle Matabası, İstanbul

Tabakoğlu, A. (2014)",Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi", II. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu 27 Mayıs – 29 Mayıs, İstanbul, ss.99-168

Tabakoğlu A.(2002) "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", Türkler Ansiklopedisi, c.14, (Editörlerler:H.C. Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss369-424

Tekin,A.(2002), Millî Mücadele Bütçeleri, Vergi Politikası ve Dış Yardımlar", Türkler Ansiklopedisi, c.16, Editörler:H.C. Güzel vd.) Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss 243-279

Ünüvar, S.(1997) Millî Mücadele Döneminde İç Anadolu'da Günlü Hayat, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara

Velidedeoğlu, H.V.(1971), Milli Mücadele Anıları, Varlık Yayınları, İstanbul

"Convention De Budapest Visant A Faciliter Les Voyages, Les Visites Et Les Sejours Touristiques" Turist Seyahatlerini, Ziyaretlerini ve Kalışlarını Kolaylaştıracak Budapeşte Konvansiyonu

Prof.Dr. Faruk Andaç

Özet

Budapeşte Konvansiyonu, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeye katkıda bulunarak uluslararası topluma üye Devletlerarasında bir güven ortamı ve karşılıklı anlayışın yaratılmasını, uluslararası işbirliğinin gelişmesini ve böylece dünyada kalıcı barışı teşvik eden hem bireysel hem de toplu turist seyahatlerini, ziyaretlerini ve kalışlarını kolaylaştırmak, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 12/2. Maddesi gereğince pasaport, vize, sağlık ve kambiyo kontrolleri gibi önlemlerinin uygulamasına katkıda bulunmak amacıyla Dünya Turizm Örgütü Kolaylaştırma Komitesi Toplantısı'nda bazı değişikliklerle son şeklini alarak 20-24 Kasım 1989 tarihinde MaDr.id (İspanya)'de kabul edilmiş birçok taraflı Uluslararası Sözleşmedir.

Anahtar Kelimeler: *Budapeşte Konvansiyonu, Turizmi Kolaylaştırıcı Budapeşte Konvansiyonu, Dünya Turizm Örgütü*

1. Giriş

Önce Dünya Turizm Örgütü'nün himayesinde düzenlenen ve 27 Şubat-9 Mart 1988 tarihleri arasında Budapeşte'de gerçekleştirilen Diplomatik Konferans tarafından ele alınan bu Turist Seyahatlerini, Ziyaretlerini ve Kalışlarını Kolaylaştıracak Budapeşte Konvansiyonu taslağı, sonra Madrid (İspanya)'de 6.Ekim.1988 tarihinde yeniden ele alınmış, sonunda 25.Eylül.1989 tarihinde Romanya'da taslak olarak kabul edilmiş ve yeniden gözden geçirilerek 20-24 Kasım 1989 tarihinde Madrid (İspanya)'de 11. Genişletilmiş Dünya Turizm Örgütü Kolaylaştırma Komitesi Toplantısı'nda bazı değişikliklerle son şeklini alarak Budapeşte Konvansiyonu olarak kabul edilmiştir[1] (Andaç, 2013 s.108). Budapeşte Konvansiyonu, 20 Madde ve 4 Ek'den ibarettir.

Konvansiyon, Birleşmiş Milletler Sözleşmesinin 102. Maddesine göre Dünya Turizm Örgütü Genel Sekreteri'nin talebi üzerine Birleşmiş Milletler Sekreterliğine de tescil edilmiştir.

[1]F. ANDAÇ; Turizm Hukuku, Detay Yayını, Ankara, 2013.

27 Şubat - 9 Mart 1988 tarihleri arasında Budapeşte'de dört metin de eşit ölçüde geçerli olacak şekilde İngilizce, Fransızca, Rusça ve İspanyolca dillerinde yapılmıştır[2].

Konvansiyon düzenlenmesinde, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeye katkıda bulunarak uluslararası topluma üye Devletler arasında bir güven ortamı ve karşılıklı anlayışın yaratılmasını, uluslararası işbirliğinin gelişmesini ve böylece dünyada kalıcı barışı teşvik eden hem bireysel hem de toplu turist seyahatlerini, ziyaretlerini ve kalışlarını kolaylaştırmanın bütün ülkelerce kabul edilebilecek düzeyde çıkarılmasına özen gösterilmiştir.

Örgüte üye Devletler ve Birleşmiş Milletler'e veya onun uzman kuruluşlarına Üye bütün Devletler Konvansiyonu, onay için çekince koymadan imzalayarak, onaya tabi olarak imzaladıktan sonra bir onay belgesi vererek veya katılarak bu konvansiyon'a Akit Taraf olabilirler.

1.1.Konvansiyonun Amacı

Konvansiyonun 2. Maddesine göre konvansiyonun amacı turist seyahat, ziyaret ve kalışlarının yanı sıra kullanılan ulaşım aracına bakılmaksızın ilgili işlemlerin kolaylaştırılmasını Akit Ülkelerde sağlamaktır.

Konvasiyon, Dünya Turizm Örgütü Tüzüğünün[3] 3/2. Maddesinin özüne uygun olarak gelişmekte olan ülkelerin turizm alanındaki özel sorunları dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Buna göre Konvansiyon, turistik seyahat, gezi ve kalışlarının kolaylaştırmasının öncelikle İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin[4] 12. Maddesi kapsamında pasaport, vize, sağlık ve kambiyo kontrolleri gibi alanlarda uygun kolaylaştırma önlemlerinin özellikle Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (International Civil Aviation Organization - ICAO)[5] tarafından havayoluyla seyahatlerde evrensel düzeyde ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı tarafından bölgesel düzeyde alınmış önlemlerin teşvik edilmesi amaçlanmaktadır.

Turist tarafından kullanılan ulaşım aracına bakılmaksızın, ülkelerin yasa ve düzenlemelerini konvansiyon hükümlerine uygun olacak şekilde uyarlayarak mümkün olan en kısa zamanda uygulamayı taahhüt ettikleri turist seyahat, ziyaret ve kalışlarının büyük ölçüde kolaylaştırılmasına ve turistik seyahat, ziyaret ve kalışlarını kolaylaştıracak önlemlerin beraberinde turistlerin ve turistik tesislerin güvenlik ve korunmasını garanti edecek önlemlerin de alınmasını bu konvansiyonun Akit Taraflarca uygulanmasını sağlayacaktır.

Ancak, Birleşmiş Milletler Sözleşmesi[6] ilkelerine uygun olarak Akit Devletlerin egemenlik ve ülke bütünlüğüne saygı duymak ve içişlerine müdahale etmemek,Akit Tarafların yetkili makamları arasında işbirliği ve özellikle Konvansiyonu'nun uygulayıcılarının yasa ve düzenlemelerine saygı duyulmak, şartıyla Konvansiyo'nun özüne uygun amaçlarla Konvansiyon'da yer alan kolaylıkların kullanılması sağlanacaktır (Konvansiyon md. 3).

1.2.Konvansiyonun Kapsamı

Konvansiyon ancak turistlere ve diğer geçici ziyaretçilere, bir başka deyişle olağan ikametinin bulunduğu yerin dışındaki bir ülkeye seyahat eden veya seyahat etmeye niyetlenen, seyahatinin esas amacı üç ayı aşmayan kalış veya turistik ziyaret olan, ziyaret edilen ülkede gelir getirici herhangi bir faaliyette bulunmayacak veya bulunmayı istemeyecek, söz konusu turistik ziyaret sona erdiğinde olağan ikamet

---

[2]"Examen Du Corps Revise Et Des Annexes I a IV de la Convention de Budapest Visant a Faciliter les Voyages, les Visites et les Sejours Touristiques, conformement a la Decision 10 (XXXVI) du Conseil Executif et a la Resolution 243 (VIII) de l'assemblee Generale", Organisation Mondiale Du Tourisme, Comite de la Facilitation (Elargi), Onzieme Reunion, Madrid,20-24 Novembre 1989,Fal/11/2.

[3]Bakanlar Kurulu Kararı, T.: 7.9.1973- S: 7/7108 (R.G.; T:8.10.1973-S:14679)

[4]Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kararı:(T.:10 Aralık 1948-S:217A (III))
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin Resmi Gazete ile yayınlanması yayımdan sonra okullarda ve diğer eğitim müesseselerinde okutulması ve yorumlanması ve bu Beyanname hakkında radyo ve gazetelerde münasip neşriyatta bulunulması hakkında Bakanlar Kurulu Kararı, T.:6.4.1949-S:9119(R.G.;T:27 5.1949-S:7217).

[5]Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (International Civil Aviation Organization-ICAO) Chicago Konvansiyonu'na (7 Aralık 1944) imza atan 52 ülke tarafından kurulmuştur.

[6]26 Haziran 1945 tarihinde San Francisco'da imzalanmış ve 110.maddeye uygun olarak 24 Ekim 1945'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye Antlaşmayı Milletlerarası Adalet Divanı Statüsü'yle birlikte 15 Ağustos1945'te onaylamıştır.
4801 Sayılı Onay Kanunu (Resmi Gazete: T.:24 Ağustos 1945 –S: 6902).

yerinin bulunduğu ülkeye geri dönmek veya bir başka ülkeye seyahat etmek için ziyaret edilen ülkeden zorunlu olarak ayrılacak kimselere uygulanacaktır.

Bu koşulları yerine getirmeyen ve özellikle ülkeye turistik ziyaret veya kalış için turist veya başka şekillerde geçici ziyaretçi olarak girdikten sonra o ülkede yerleşmek ve/veya gelir getirici bir faaliyette bulunabilmek için ziyaret veya kalış süresini uzatmaya çalışan şahıslara uygulanmayacak ve bu kişilere yarar sağlamayacaktır (Konv. md. 4).

1.3.Konvansiyona Uyma Zorunluluğu

Akit taraflardan her biri, kullanılan ulaşım aracına bakılmaksızın ve bu konuda ayrımcılık yapılmaksızın tek başına ve organize edilmiş grup içinde turistik seyahatlerini, ziyaretini ve kalışlarını kolaylaştırmayı ve bu amaçla bu Konvansiyonun hükümlerine uygun olarak Konvansiyonun Eklerindeki Standartlara uymayı, söz konusu eklerde tavsiye edilen uygulamaları mümkün olduğunca uygulamayı taahhüt etmektedir. Ancak hiç bir şey herhangi bir akit tarafın konvansiyonda sağlanan olanaklardan daha fazlasını sağlamasını engellemeyecektir ve akit taraflara daha yaygın olanaklar tanıyan ikili ve çok taraflı konvansiyonlara taraf olarak mümkün olduğu kadar yaygın biçimde daha fazla olanak tanımaları önerilmektedir. Bu Konvansiyon veya eklerindeki hiçbir hüküm bu tür ikili veya çok taraflı konvansiyonları kısıtlayacak veya bunlara ters düşecek şekilde yorumlanamayacak veya uygulanmayacaktır. Bu özellikle havayoluyla seyahatler söz konusu olduğunda Konvansiyonun Ek:9'unda bulunan **Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü'nün Standartları ve Tavsiye Edilen Uygulamaları** için de geçerlidir.

Bu Konvansiyon veya Eklerindeki hiç bir şey herhangi bir Akit Taraf kamu politikası ve güvenliği korumak için gerekli gördüğü geçici önlemleri uygulamasını engelleyici biçimde yorumlanmayacaktır. Bu şekilde geçici önlemler alan bir Akit Taraf, Genel Sekreter aracılığıyla bu önlemlerden etkilenen Eklerden ve Eklerdeki hükümlerden diğer Akit Tarafları haberdar edecektir. Bu önlemlerden vazgeçildiğinde yine Genel Sekreter aracılığıyla bir bildirimde bulunacaktır (Konv. md.5).

1.4.Konvansiyon ve Eklerinin Uygulanması

1.4.1.Konvansiyon ve Eklerinin Ulusal Düzeyde Uygulanması

Akit Taraflardan her biri, yetkili kamu mercileriyle birlikte ve uygunsa turizm işletme sektörü temsilcileriyle istişarelerde bulunarak, tek başına veya toplu halde kullanılan ulaşım aracına bakmaksızın turist seyahat, ziyaret ve kalışlarını etkileyen düzenleme, formalite ve usulleri koordine etmek, uyumlandırmak ve basitleştirmek olan bir **Ulusal Kolaylaştırma Komitesi** veya bunun yerini alacak bir başka organ kurarak bu Konvansiyon'un ulusal düzeyde uygulanmasını sağlayacaktır.

Ulusal Kolaylaştırma Komitesi, her tür turist ulaşım tarzı için bu Konvansiyonun etkin bir şekilde uygulanmasını önleyen engelleri tespit edip, şayet uygunsa gerekli gördüğü mevzuat, kural ve idari usulleri, ilgili herkesle istişarelerde bulunduktan sonra önerebilecektir (Konv. md. 8).

1.4.2.Konvansiyon ve Eklerinin Uluslararası Düzeyde Uygulanması

Konvansiyon ve eklerinin uluslararası düzeyde uygulanmasını sağlamak için Konvansiyon'a Taraf Devletlerin temsilcilerini kapsayacak şekilde bir bileşimden oluşan, Dünya Turizm Örgütü (UNWTO) Yönetim Konseyine bağlı, Konseyin yetkisi altında ve Konseyin talimatlarına uygun görevleri yerine getirecek bir organ olarak **Uluslararası Kolaylaştırma Komitesi** kurulacaktır.

Bu komite Yeni Ekler için teklif hazırlamak, bunları kabul etmek üzere Yönetim Konseyi vasıtasıyla Dünya Turizm Örgütü Genel Kuruluna sunmak, bu Konvansiyon veya Eklerinde gerekli gördüğü değişikliklerle ilgili teklifleri ve özellikle Standart ve Tavsiye edilen Uygulama metinlerindeki değişikliklerle veya Tavsiye edilen Uygulamaları Standartlara dönüştürülmesiyle ilgili teklifleri Yönetim Konseyine sunmak, Konvansiyon ve Eklerinin uygulanmasıyla ilgili bütün konularda görüş bildirmek ve rapor hazırlamak, uyuşmazlıkların çözümüne katılmak şeklinde görevler yüklenmiştir.

Kolaylaştırma Komitesi, Yönetim Konseyi vasıtasıyla Örgüt Genel Kuruluna, her iki yılda faaliyetleri hakkında bir rapor verecektir. Akit Taraflardan aldığı rapor ve bilgilerle ilgili görüşlerine dayanarak uygun

önerilerde de bulunabilir. Yönetim Konseyi, kendi gözlem ve tavsiyeleri ve ilgili Akit Taraflardan gelen görüşlerle birlikte bu rapor ve bu önerileri Genel Kurula iletecektir (Konv. md.9).

1.5.Uyuşmazlıkların Çözümü

Konvansiyonun yorumlanması veya uygulanmasıyla ilgili olarak iki veya daha fazla sayıda Akit Taraf arasında meydana gelen ve bir yıllık süre içinde müzakereler yoluyla çözümlenmeyen her hangi bir uyuşmazlık, bu uyuşmazlığın çözümü için uygun bütün tavsiyelerde bulunacak olan Kolaylaştırma Komitesine havale edilecektir.

Kolaylaştırma Komitesinin bir yıllık bir süre içinde uyuşmazlığı çözememesi halinde, uyuşmazlık uyuşmazlığa taraf olanlardan birinin talebi üzerine hakemliğe havale edilecektir.

Hakemliğe havale talebinin yapıldığı tarihi izleyen altı ay içinde Tarafların hakemliğin organizasyonu üzerinde anlaşmaya varamaması halinde taraflardan her hangi biri, uygun olarak bir dilekçeyle başvurarak uyuşmazlığı Uluslararası Adalet Divanına sunabilmektedir.

1.6.Yürürlüğe Girme, Konvansiyonun Süresi ve Fesih İhbarı

Konvansiyon, Akit Taraf Konvansiyonu onay çekincesi koymadan imzaladıktan veya onay belgelerini sunduktan sonra Konvansiyonu imzaladığı veya onay belgesini sunduğu tarihten üç ay sonra yürürlüğe girecektir. Bir Eki yürürlüğe girdikten sonra kabul eden her hangi bir Taraf için bu Ek sözkonusu Tarafın kabulünü bildirdiği tarihten üç ay sonra yürürlüğe girecektir (Konv. md.18).

Konvansiyon süresizdir. Ancak Akit Taraflardan herhangi biri Konvansiyon'un yürürlüğe girdiği tarihten sonra her hangi bir zamanda Konvansiyon'un feshini ihbar edebilir.

Fesih ihbarı Genel Sekreter'e ibraz edilecek yazılı bir belgeyle yapılacaktır.

Fesih, fesih ihbar belgesi Genel Sekreter tarafından alındıktan altı ay sonra yürürlüğe girecektir.

Bütün Eklerin kabulünden rücu eden Akit Tarafların Konvansiyonu feshetmiş oldukları kabul edilecektir (Konv. md. 19).

2.Konvansiyon'un Ekleri

Konvansiyonun eklerinde yapılacak uygulamalar somut olarak belirlenmiştir Buna göre;

Ek I: Seyahatlerde, Ziyaretlerde ve Turistik Kalışlarda Uygulanabilir Vizeler ve Pasaportlar Konusunda Kolaylıklar ve Formaliteler;

I. Pasaport:

- Pasaport (Çıkış); a) Teslim prosedürü, b) Süre, c)Yenileme ve uzatma, d) Değeri (başlangıç, uzatma, yenileme), e) Standartlaştırma, f) Emekli (uluslar için)

- Pasaport (Giriş); a) Ferdi pasaport, b)Bir diğer Resmi Kimlik Kartının kullanılması, c) Uluslararası kabul edilebilir olayların belgeleri gibi tanınmış, vatansızların ve sığınmacıların seyahat nedeni belgesi, d) Müşterek veya aile pasaportu, e) Çocukların pasaportları, f) El konulmuş veya yakalanmış Pasaport (turistler veya diğer ziyaretçiler).

II. Turistik Vizeler:

- Giriş vizesinin kaldırılması,
- Giriş vizesi (ferdi); a) Süre, b)Uzatma, c)Teslim işlemi, d) Vize değeri, e) Standartlaştırma,
- Giriş vizesi (müşterek),
- Çıkış vizesi; a)Vatandaşlar, b) Yabancı olarak ikamet edenler, c) Turistler veya diğer ziyaretçiler,
- Yeniden kabul vizesi; a) Vatandaşlar, b)Yabancı olarak ikamet edenler,
- Geçiş vizesi.

III. Akit Tarafların ülkesinden çıkış veya girişlerde gümrük ve diğer işlemleri:

- Gümrük işlemlerinin yumuşatılması.

IV. Seyahatlerin ve gümrüklerin işlemleri konusunda yeni usul/pratik işlemler ve yeni teknoloji:

- Yeni teknoloji;

- Yeni usul/pratik işlemler.

Ek: II- Özürlülerin Turistik İkametlerinin ve Ziyaretlerinin Kolaylaştırılması Dahi 6l, Sağlık Kolaylıkları ve İşlemleri;

I. Sağlık Kolaylıkları ve Formaliteleri: a) Uluslararası seyahatler kapsamında yapılmış aşı Sertifikaları, b) Turistlerin ve diğer ziyaretçilerin yapılmış kalıcı sağlık işlemleri, c) Turistlere ve diğer ziyaretçilere taahhüt edilmiş sağlık yardımı, d) Akit Taraf ülkelerde turistlerin ve diğer ziyaretçilerin vefatı.

II. Özürlü Turistlerin Seyahatleri:

- Ziyaretleri ve İkametlerinin Kolaylaştırılması.

Ek: III- Turistik İkametlere ve Seyahatlere uygulanan Parasal işlemler, Harçlar, Vergiler, Haklar ve Sorumluluklar gibi konularda Kolaylıklar ve İşlemler:

I. Parasal işlemlerin kolaylıkları ve işlemleri;

- Turistler ve diğer ziyaretçiler; a) Milli paranın ve dövizlerin dışarı çıkarılması ve içeri getirilmesi, b) Milli paranın ve dövizlerin dışarı çıkarılması ve içeri getirilmesi (transit yolcular), c) Milli paraların ve dövizlerin beyanı (girişte ve çıkışta), d) Dövizlerin değiştirilmesi hizmetleri.

- Vatandaşlar ve yabancı ülkede oturanlar; a) Milli paraların ve dövizlerin dışarı çıkarılması, b) Milli paraların ve dövizlerin beyanı (çıkışta ve dönüşte).

II. Harçlar, vergiler, haklar ve sorumluluklar gibi konular.

Ek: IV. Yabancı ülkede Turizm Temsilcilikleri :

Tanım, Uygulama ve Açıklama Kuralları;

I. Yerleşme ve işlem; a) İdari formaliteler, b) Temsilcinin hukuki statüsü ve kişiliği, c) Yerel düzenleme, d) Parlak reklam tabelaları ve vitrinler, e) Büroların, mobilyasının, vitrinlerin ve parlak reklam tabelalarının sigortası, f) Büroların ve personelin güvenliği ve korunması.

Turizm Temsilciliklerin Personeli; a) Yabancı personel, b) Yabancı personelin statüsü, c) Yabancı personelin girişi, çıkışı ve ikameti konusunda Akdi Kabul Eden Taraflarca kabul edilmiş formaliteler, d) Sosyal yardımlar, e) Büro personeli.

Görevlerin uygulanması; a) Bankalar, b) Yerinde tanıtım mallarının üretimi, c) Tanıtım mallarının teşhiri, d) Akdi Kabul Eden Tarafların ülkesi üzerinde yabancı personelin yer değiştirmesi, e) Sosyal hakkı.

II. Ülkeye soktukları eşyaların harçları ve hakları; Tanım; a) Büroların kabul edilmesi, b) Büronun, ekipmanın, dekoratif malzemelerin ve mobilyanın ülkeye sokulması, c) Servis otomobil arabaların ülkeye sokulması ve kendi ülkesine geri götürülmesi, d) Tanıtım mallarının ülkeye sokulması, e) Bir özel kullanımlı otomobil arabanın, personellerin eşyalarının, mobilyanın ülkeye sokulması, f) aylık gelirin bir kısmının dağıtımı, g) Tasarrufların dağıtımı, h) Gelir üzerinden vergi.

Kaynaklar

4801 Sayılı Onay Kanunu: Sayı: 6902. (1945, 24 Ağustos). Resmi Gazete.

Andaç F. (2013). *Turizm Hukuku*. Ankara: Detay.

Bakanlar Kurulu Kararı: Sayı: 14679 (1973, 7 Eylül). Resmi Gazete.

Bakanlar Kurulu Kararı: Sayı: 7217 (1949, 27 Mayıs). Resmi Gazete.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu Kararı, Tarih:10.12.1948, Sayı: 217A (III).

Organisation Mondiale Du Tourisme, Comite de la Facilitation (Elargi) (1989). Examen Du Corps Revise Et Des Annexes I a IV de la Convention de Budapest Visant a Faciliter les Voyages, les Visites et les Sejours Touristiques, conformement a la Decision 10 (XXXVI) du Conseil Executif et a la Resolution 243 (VIII) de l'assemblee Generale. *Onzieme Reunion*. Madrid: 20-24 Novembre, Fal/11/2.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Gagavuz Türkçesi'nde Bazı Arkaik Özellikler

Prof.Dr. Turgut Tok

Yuliya TARASİUK

Özet

Gagavuzların büyük çoğunluğu günümüzde Moldova'ya bağlı özerk bir bölge olan Gagavuzya'da yaşamaktadır. Gagavuz Özerk Bölgesi, Kuzeyde Ukrayna, batıda Romanya, güneybatıda Bulgaristan ile komşudur. Gagavuz Özerk Bölgesi'nin başkenti Komrat; nüfusu 171.500; yüzölçümü 1.831 km2'dir. Komrat, Çadır-Lunga ve Vulkaneşti illeri ile bu illere bağlı olan Alekseevka, Avdarma, Baurçi, Beşalma, Beşgöz, Budjak, Karabalia, Kazayak, Çokmeydan, Çeşmeköy, Köselia Ruse, Kiriet Lunga, Kirsovo, Kongaz, Kongazcikul de Jos, Kongazcikul de Sus, Kıpçak, Kotovskoe, Dezgindja, Duduleşti, Etulia, Etulia Noue, Ferepontevka, Gaydar, Joltay ve Tomay köyleri Gagavuz yerleşmeleridir.

Anahtar Kelimeler: *Arkaik Özellikler*

Giriş

Gagavuzlar, yazılı kaynaklarda "Gagauz, Gagavuz, Gökoğuz, Gagoğuz, Gaygauz, Gaygavuz, Qaqouz" gibi farklı yazılışlara sahip kadim Türk toplumudur. "Gagavuz" adının kökeni hakkında birçok farklı görüş (Argunşah 2002) bulunmaktadır. Gagavuzlarla ilgili Türkiye'de en kapsamlı çalışmaları yapanlardan biri olan N. Özkan, bu Türk topluluğunun adı ile ilgili şu açıklamayı yapmıştır: "*Gaga Uz 'Uzlar'ın bir boyu', Hak Oğuz 'Hakka bağlı kalan Oğuz', Kaka Uz, Aga Uz 'büyük Oğuz', Ganga / Kanga Uz 'Balkaş Gölü civarında yaşayan bir Türk topluluğu', Kala Uz 'sınır bekçisi', Kara Oğuz, Keykavus 'Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un adı' gibi çok değişik kaynaklardan getirilerek farklı şekillerde açıklanmaya çalışılmaktadır*." (Özkan, 1999 s.184-185)

N. A. Baskakov'un editörlüğünde SSCB Dilbilimi Enstitüsü tarafından hazırlanan ve A. M. Doğru ile İ. Kaynak tarafından Türkiye Türkçesine aktarılan "Gagauz Türkçesinin Sözlüğü" adlı çalışmanın Çevirenlerin Önsözü bölümünde "*Bunların adı Gagauz değildir. Kendilerinin ifadesine göre 'Hak Oğuz' ya da 'Gök Oğuz' olmalıdır. İçiçe yaşadıkları Rusların yanlış telaffuzu sonucu bunlara 'Gagauz' şeklinde ad verilmiştir. Gagauzlar kendilerine verilen bu addan müteessirdirler.*" (Doğru, 1991) denilmektedir.

Gagavuzların büyük çoğunluğu günümüzde Moldova'ya bağlı özerk bir bölge olan Gagavuzya'da yaşamaktadır. Gagavuz Özerk Bölgesi, Kuzeyde Ukrayna, batıda Romanya, güneybatıda Bulgaristan ile komşudur. Gagavuz Özerk Bölgesi'nin başkenti Komrat; nüfusu 171.500; yüzölçümü 1.831 km2'dir. Komrat, Çadır-Lunga ve Vulkaneşti illeri ile bu illere bağlı olan Alekseevka, Avdarma, Baurçi, Beşalma, Beşgöz, Budjak, Karabalia, Kazayak, Çokmeydan, Çeşmeköy, Köselia Ruse, Kiriet Lunga, Kirsovo, Kongaz, Kongazcikul de Jos, Kongazcikul de Sus, Kıpçak, Kotovskoe, Dezgindja, Duduleşti, Etulia, Etulia Noue, Ferepontevka, Gaydar, Joltay ve Tomay köyleri Gagavuz yerleşmeleridir.

Ayrıca, bugün yaklaşık olarak 350.000 Gagavuz Türkü'nün yaşadığı farklı kaynaklarda ortak bir görüş halinde söylenmektedir. Gagavuzya'nın dışında başta Moldova'nın diğer bölgeleri ve Ukrayna'nın Odesa ve Zaporojye illeri ve Bolgrad İli'nin Dimitrovka, Satılık Hacı, Kubey, Kurçi, Karakurt köylerinde; Reni İli'nin Balboka köyünde, Kiliya İli'nin Eski Troyan ve Yeni Köy köylerinde; Tarutin İli'nin Krasna ve Maloyaroslavets köyleri olmak üzere Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Romanya'nın Dobruca, Yunanistan'ın Keserya, Bulgaristan'ın Deliorman, Makedonya ve Türkiye'de de Gagavuzların yaşadığı bilinmektedir.

Gagavuzların tarihi ve kökenine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Son yıllarda bu konuda bilimsel verilere dayalı birçok çalışma yapılmıştır. Gagavuzların kökeniyle ilgili birçok görüş ve teori olmasına karşın hâkim görüş ve dillerinden hareket edildiğinde ortaya çıkan sonuç kadim bir Türk topluluğu olduklarıdır. Balkanlar'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kuman, Kıpçak grupları ile Oğuz gruplarının oluşturduğu bir topluluk oldukları görülmektedir. Ancak ana kitle Oğuz'dur.

Gagavuzlarla ilgili farklı ve çok sayıda çalışmanın yapılmasının ve farklı görüşlerin ortaya çıkmasının ana nedeni inanışlarıdır. Gagavuzlar, Ortodoks Hristiyanlığını benimsemiş bir Türk topluluğudur. Hristiyanlığa geçişleri oldukça eskidir. Benimsedikleri ve yaşadıkları din, Ortodoks Hristiyanlıktan oldukça farklıdır. Bazı araştırıcılara göre eski Türk inanışı olan "Gök Tanrı Dini" ile Hristiyanlığı birleştirip özgün bir inanç yapısı oluşturmuşlardır. Iduk kurbanı kesmeleri, doğaya verilen önem, tüy kesme, canavar (kurt) yortusu, deverga bayrağı, gibi törenler, soylarına olan düşkünlükleri gibi özellikler atalarının eski inanışlarının izleri olarak görülmektedir.

Gagavuz Türkçesi

Her ne kadar Gagavuzların adı ve tarihiyle ilgili farklı bakış açıları ve görüşler olsa da kesin olan gerçeklik, konuştukları dildir. Aslında Gagavuzların bugün konuştukları ve yazdıkları dil, tarihleriyle ilgili gerçekleri de içinde barındırmaktadır.

Gagavuz Türkçesini, Räsänen, Güneybatı grubuna; Baskakov, Oğuz-Bulgar bölümüne; G. Doerfer, Tuna Türkçesi bölümüne dâhil eder.

R. R. Arat'a göre; Çağdaş Türk lehçe ve şive tasniflerinde; "*Gagavuz Türkçesi, yönlere göre güney, güneybatı grubuna, tarihî Türk kavimlerine göre Oğuz grubuna, fonetik kıstaslara göre ise dağlı grubunun yev alt bölümüne dâhil edilmektedir. Gagavuz Türkçesinin akraba olduğu diğer çağdaş Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkmen Türkçesidir.*" (Arat, 1987)

Gagavuz Türkçesi, yüzyıllar boyunca Balkanlar'da ve Karadeniz'in kuzeydoğusunda Türk Dili'nin bir ağzı olarak yaşamış, yazı diline 1957 yılına kadar geçememiştir. 1957 yılında SSCB Moldova SSC Yüksek Sovyeti'nin aldığı kararla hem yazı dili hem de resmi dil olmuştur. Gagavuz Türkçesi'nin yazı dili olarak kabul edilmesinin ardından 1957 yılında Kiril esaslı Gagavuz alfabesi kullanılmaya başlamıştır. SSCB'nin dağılmasını müteakiben 1993 yılında Latin alfabesi kökenli, "Ortak Türk Alfabesi" temelli Gagavuz Türkçesi Alfabesini kabul edilmiştir.

Gagavuz Türkçesinin Çadır ve Komrat bölgelerinde konuşulan "Merkez ağzı" ve Vulkaneşti bölgesinde konuşulan "Güney ağzı" bulunmaktadır. Merkez ağzı, yazı dili olarak kabul edilmiştir.

Gagavuz Türkçesinde Bazı Şekil Bilgisi Özellikleri

Bu bölümde ele alınan özellikler daha çok Türkiye Türkçesindeki kullanımlar esas alınarak değerlendirilmiş ve karşılaştırılmıştır. Türk Dili'nin tarihi dönem ve alanlarındaki özellikleri ve Türk Dili'nin üretken yapısı ele alınmaya çalışılmıştır.

*çay**nik** *çaydanlık*

Türkiye Türkçesi (TT)nde çay+dan+lık şekli bir galat kullanımdır. Çünkü Farsça +dan eki +lık anlamındadır. Gagavuz Türkçesi (GT)ndeki çay+nik doğru kullanımdır.

*aalam**sa-** *ağlamaklı ol-* / çok**sa-** *kıskan-* / doyum**sa-** *doy-* / dar+**sa-** *üzül-*

aalam+sa-, çok+sa-, doyum+sa-, dar+sa- sözcüklerinde +sa- eki ile isimden fiil yapılmıştır. Bu ek Türk Dili'nin birçok devrinde kullanılan bir ek olmasına karşın TT'de az işlektir. GT'de örneklerinin çokluğu dikkat çekicidir.

*acıy-**gan** *acıyan*/ çekiş-**ken** *kavgacı* / kap-**kan** *kapan* / savaş-**kan** *savaşan* / sesir-**gen** *sessizce dinleyen* / sıçıl-**gan** *değersiz, aşağılık*

Eski Türkçe dâhil Türk Dili'nin tarihi dönemlerinde ve Çağdaş Türk Lehçelerinin birçoğunda –GAn+ sıfatfiil kullanımı yaygındır. TT'de –GAn+ sıfatfiil eki –An+ şekline dönüşmüştür. GT'de ek tarihi devirlerdeki şekliyle kullanılmaktadır.

*gir-**im** *giriş* / göç-**üm** *iltica* / kap-**ım** *iktibas, kopya /* öldür-**üm** *cürüm*, *suç* / pişir-**im** *reçel* / "öldür-**ücü** *katil* / üüred-**ici** *öğretmen* / güd-**ücü** *çoban /* yangın+**cı** *itfaiyeci* / öde-**k** *maaş* / uçurda-**k** *uçurtma* / baalaş-**ık** *müttefik* / şişir-**ek** *balon /* üşen-**cek** *üşengeç* / aldan-**cak** *saf, aldanan* / seç-**im+ci** *seçmen*

Fiilden isim yapan –Im+, -K+, cAk ve –ICI+ eklerinin ve İsimden isim yapan +CI+ ekinin Türk Dili'nin terim ve kavram türetme imkânlarının sınırını göstermesi bakımından GT'deki bu kullanımlar önemlidir. TT'de halen alıntı sözcüklerle karşılanan iltica, iktibas, cürüm, reçel, katil, müttefik, balon, maaş gibi sözcüklerin GT'de Türk Dili'ne ait köklerden karşılıklarının kullanılması, Türk Dili'nin sözcük üretme işlerliğinin görülmesi bakımından kayda değerdir.

*GT'de yükleme ve yönelme hal eklerinin birbirinin yerine kullanılması örnekleri görülür. Bu durum Anadolu ağızlarında da (özellikle Batı Anadolu'da, Denizli, Muğla, Aydın) mevcuttur.

Biz siz**ä** konak edecez. (Biz siz**i** konuk edeceğiz)

İnanma zenginner**i**. (Zenginler**e** inanma.)

*aya+a+**dak** *ayağadek, ayağa kadar* / göbek+e+**dek** *göbeğe kadar* **/** üülen+e+**dek**

+**dek** edatı Eski Türkçe' de kullanılan **teg, tegi** edatının arkaik bir kullanım özelliğidir. **teg, deg, tek, dek** edatları *gibi, kadar* anlamındadır.

Divan-ı Lügat-it-Türk'te tek benzetme edatı *gibi*[1] anlamındadır. (Hacıeminoğlu 1992)

GT'deki bu vb. özellikler, GT ile Türk Dili'nin tarihi dönem ve alanlarıyla olan bağının göstergesidir.

Gagavuz Türkçesinde Bazı Arkaik Sözcükler

***aldanç** *sahte* / **aldancak** *saf, sahte*

al+da-nç ve **al+da-n-cak** sözcükleri **al** isim kökünden türemiştir**. aldancak s**özcüğü Aydın Kuyucak'ta *kandıracak söz*[2], **aldanç** İstanbul'da *çabuk aldanan*[3] anlamındadır. **al** sözcüğü, Kuman Lehçesi'nde *hile, dalavere, kurnazlık*[4], Başkurt, Özbek, Kazak, Tatar ve Türkmen Türkçeleri'nde **aldav** *hile*[5], Uygur Türkçesi'nde *hile, kötü ruh*[6], Azerbaycan Türkçesi'nde *hile, hayalet, gûlyabani*[7], Kırgız Türkçesi'nde **aldamcılık** *aldatma*, *hile*[8], Çuvaş Türkçesi'nde **albaste** *kötü bir insanın, büyücünün, intihar eden kimsenin, yahut fazla içki içmesi yüzünden ölenin ruhudur ki kötü rüyalar ve hastalıklar getirir*[9] anlamlarında kullanılmaktadır.

[1] Divan-ı Lugat'it-Türk Dizini "Endeks" IV (DLT), Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1991, s.595
[2] Derleme Sözlüğü (DS), cilt 1, TDK Yay., Ankara, 1993, s.209
[3] DS, cilt 1, s.209
[4] Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini (KLS.CC), K. Grönbech, çev: Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994, s.4
[5] Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I (KTLS), Komisyon, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991, s.342-343
[6] Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü (YUTS), Emir Necipoviç Necip, Ruscadan çev: İklil Kurban, TDK Yay., Ankara, 1995, s.7
[7] Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II (ATS), Seyfettin Altaylı, MEB Yay., İstanbul, 1994, s.29
[8] Kırgız Sözlüğü I-II (KS), K.K. Yudahin, Türkçe'ye çev: Abdullah Taymas, TDK Yay., Ankara, 1994, s.24
[9] Çuvaş Sözlüğü (ÇS), H.Paasonen, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1950, s.3

Dede Korkut Kitabı[10], Divan-ı Lugat'it-Türk[11] ve Kutadgu Bilig[12]'de **al** *hile* anlamındadır. Eski Türkçe'de **albız** *şeytan* anlamındadır.

*** çatırık** *kavşak*

Türkmen Türkçesi'nde **çatrık** *kavşak*[13] anlamındadır. Anadolu ağızlarından sözcüklerin derlendiği Derleme Sözlüğünde Kütahya, Konya, Kırklareli, İçel'de **çatırık**; Balıkesir, Bursa ve İstanbul'da **çatrık** *kavşak*[14] anlamında derlenmiştir.

***darı** *mısır*

Dede Korkut Kitabı'nda **tarı** *darı, mısır*[15], Kutad-gu Bilig'te **tar-** *ek-*, **tarıg** *ekin, tohum*, **tarıgçı** *çiftçi*[16] anlamında kullanılmıştır.

DLT'te **tarıg** *ekin, bitki, arpa, buğday, tane, tohum, zahire* şeklinde anlamlandırılmıştır. **tarı-** *ekin ek-*, **tarıgçı** *çiftçi*, **tarıglag** *tarla*[17] gibi… aynı kök işletilerek sözcükler türetilmiştir.

Anadolu ağızlarında **darı** sözcüğünün *mısır*[18] anlamında Afyon, Burdur, Denizli, İzmir, Tokat, Ordu, Giresun, Trabzon, Sivas, Muğla, Isparta, Aydın ve Kıbrıs Limasol'da kullanıldığı kaydedilmiştir.

***doba** *tef, trampet* / **daul**, **dabul** *davul*

Türk Dilinde ses ve ses çıkaran vurmalı çalgılarla ilgili sözcükler "dab/tab, dop/dap, dav/tav, davıs/tavıs" köklerinden türemiştir. Başkırt Türkçesi'nde **tavıs**, Kazak Türkçesi'nde **dıbıs**, Kırgız Türkçesi'nde **dobuş**, Uygur ve Özbek Türkçelerinde **tavus**, Tatar Türkçesi'nde **tavıs** sözcükleri *ses, gürültü, hışırtı*[19] Karaçay Türkçesi'nde **t'auş ses**, *seda*[20] anlamlarında kullanılmaktadır.

Kırgız ve Uygur Türkçesi'nde **dap** *tef*[21] demektir. Azerbaycan Türkçesi'nde **täbil**, Kırgız Türkçesi'nde **dobul** *davul*[22] anlamındadır.

Divan-ı Lugat'it-Türk'te **tawış** sözcüğü, *duygu ve kımıldanma*[23]; **tawuşla-** sözcüğü, *duyu ve hareket kımıldat-, belirt-*[24]; Dede Korkut Kitabı'nda **tavul** *davul*[25] anlamındadır.

***donak** *süs* / **donaklı** *süslü, süslenmiş*

Anadolu ağızlarında **donak** *süs, ziynet* anlamında Çorum, Artvin ve Sivas'ta; **donaklı** sözcüğü *süslü* anlamında Amasya'da; **donak evi** *gelin evi*[26] anlamında Kocaeli'nde kullanıldığı kaydedilmiştir.

YTS'nde **tonan-** (donan-) *süslen-, giyinip kuşan-*; **tonat-** (donat-) *süsle-, giydirip kuşat-*[27] anlamındadır.

DLT'te **ton** *elbise*, **tonat-** *giydir-, donat-*[28], Dede Korkut Kitabı'nda **tonan-** *giyinip kuşan-*[29] anlamındadır.

---

[10] Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer (DKK), Muharrem Ergin, TDK Yay., Ankara, 1963, s.8
[11] DLT, s.17
[12] Kutadgu Bilig (KB) III İndeks, Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara, 1979, s.14
[13] KTLS, s.455
[14] DS, cilt 3, s.1086
[15] DDK, s.285
[16] KB, s.426
[17] DLT, s.577-578-579
[18] DS, cilt4, s.1370
[19] KTLS, s.764-765
[20] Karaçay Lehçesi Sözlüğü (KLS), D. Wilhelm Pröhle, Çev:K.Aytaç, Kültür Bak.Yay., Ankara, 1991, s.84
[21] KTLS, s.864-865
[22] KTLS, s.150-151
[23] DLT, s.588
[24] DLT, s.589
[25] DKK, s.287
[26] DS, cilt 4, s.1558
[27] Yeni Tarama Sözlüğü (YTS), Cem Dilçin, TDK Yay., Ankara, 1983, s.210
[28] DLT, s.638-639
[29] DKK, s.292

* **görü** *manzara*

GT'ndeki manzara karşılığı olarak kullanılan görü sözcüğü gör- fiiline –ü+ fiilden isim yapım eki getirilerek türetilmiştir. Türk lehçelerine bakıldığında da Arapça kökenli manzara sözcüğü yerine gör- fiilinden türetilen sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir.

Türkmen Türkçesi'nde **gör-n-üş**, Başkurt ve Tatar Türkçesi'nde **kür-in-iş**, Kazak Türkçesi'nde **kör-in-is**, Kırgız Türkçesi'nde **kör-ün-üş** *manzara*[30] anlamında kullanılmaktadır.

***gülencek** *maskaralık*

gül- fiilinden türetilen bu sözcük, Türk Dilbilgisi kuralları bakımından doğru aynı zamanda Türk Dili'nin sözcük türetme yeterliliği bakımından da güzel bir örnektir. "maskara" sözcüğü Arapça kökenlidir.

Türkmen Türkçesi'nde **gülkünç** *maskara*[31] anlamındadır.

***kalım** *çeyiz, ikram*

Özbek Türkçesi'nde **kalın** *çeyiz*[32] anlamındadır.

Anadolu ağızlarında **kalın götür-** *evlenecek erkek tarafından kız tarafına Pazar günü armağan götür-*[33] anlamında Sivas'ta derlendiği kaydedilmiştir.

***kemircik** *kıkırdak*

Başkurt Türkçesi'nde **kimirsäk**, Kazak Türkçesi'nde **şemirşek**, Kırgız Türkçesi'nde **kemirçek**, Tatar Türkçesi'nde **kimirçäk**, Uygur Türkçesi'nde **kömüçäk** *kıkırdak*[34] anlamında kullanılmaktadır.

Anadolu ağızlarında **kümürdek, kümürtlek, kimirtlek** sözcüklerinin *kıkırdak*[35] anlamında Afyon, Tokat, İçel, Konya, Amasya, Bitlis, Ankara, Urfa'da derlendiği görülmektedir.

***kurkan** *hindi*

Başkurt Türkçesi'nde **kürkä**, Kazak Türkçesi'nde **kürke tavık**, Özbek Türkçesi'nde **kürke tàvuk**, Tatar ve Uygur Türkçesi'nde **kürkä**, *hindi*[36] anlamında kullanılmaktadır.

Anadolu ağızlarında **kurka** *hindi*[37] anlamında Osmaniye ve Konya'da derlenmiştir.

***sakırga** *kene*

YTS'nde **sakırga** *kene*[38] anlamındadır. Türkmen Türkçesi'nde **sakırtğa** *kene*[39] demektir.

Anadolu ağızlarında **sakırga, sağra, sakırtlak** *kene*[40] anlamında Isparta, Çanakkale, Kocaeli, Samsun, Antakya, Kayseri, Niğde, İçel ve Kırklareli'nde derlenmiştir.

***sıbıt**-*at*-

Tatar Türkçesi'nde **sib**- *at*-[41] anlamındadır.

Anadolu ağızlarında **sıbıt-** *birinin ardından at-*[42] anlamında Ankara'da derlenmiştir.

***sıırtmaç** *sığır çobanı*

---

[30] KTLS, s.561
[31] KTLS, s.563
[32] KTLS, s.127
[33] DS, cilt 8, s.2609
[34] KTLS, s.474-475
[35] DS, cilt8, s.3035-3036
[36] KTLS, s.342-343
[37] DS, cilt 8, s.3008
[38] YTS, s.178
[39] KTLS, s.467
[40] DS, cilt 10, s.3519
[41] KTLS, s.33
[42] DS, cilt 10, s.3600

YTS'nde **sığırtmaç** *çoban, sığır çobanı*[43] Dede Korkut Kitabı'nda **sığırtmaç** *sığır çobanı*[44] anlamındadır.

Anadolu ağızlarında **sığırtmaç** *sığır çobanı*[45] anlamında Kütahya'da derlenmiştir.

***süve** *eşik, çerçeve*

YTS'nde **söge, söve, söye** sözcükleri *kapının üzerinde döndüğü, üst ve alt çerçevelere geçirilen mil*[46] anlamındadır.

Anadolu ağızlarında **söve, süve** sözcükleri *kapı ve pencerelerin yerleştiği kasa, çerçeve*[47] anlamında Isparta, Burdur, Aydın, Manisa, Kütahya, Kocaeli, Ordu, Giresun, Iğdır, Ağrı, Malatya, Sivas, Ankara, Kayseri, Konya, Adana, İçel, Kastamonu ve Niğde'de derlenmiştir.

***talmaç, tılmaç** "mütercim" / **talmaçla-** "tercüme et-"

Özbek ve Uygur Türkçesi'nde **tilmàç**, Tatar Türkçesi'nde **talmaç**, Türkmen Türkçesi'nde **dilmaç** *tercüman*[48] anlamında kullanılmaktadır.

***tokat** *kapı, ağıl*

Anadolu ağızlarında **tokat** sözcüğü *hayvan ağılı*[49] anlamında Afyon, Isparta, Burdur, Denizli, Aydın, Manisa, Balıkesir, Tokat, Kocaeli, Sakarya, İçel, Muğla, Konya, Antalya, İzmir, Bursa ve Çanakkale'de derlenmiştir.

Anadolu ağızlarında **tokat** sözcüğü *mandıra*, *hayvan ağılı kapısı*[50] anlamında İzmir, Edirne, Tekirdağ ve Çanakkale'de derlenmiştir.

***yalabık** "parlak, ışıldayan"

YTS'nde **yalabık** *parlak* anlamındadır. **yalabı-**, *parla-, parılda-*, **yalabıt-** *parlat-*, **yaldıragan** *çok parlayan*, **yaldırak** *parlak, ışıklı*, **yalınlan-** *parla-, ışılda-*[51] gibi... aynı kökten türemiş sözcükler bulunmaktadır.

Anadolu ağızlarının çoğunda aynı kökten türeyen **yalbır**, **yılbır** sözcükleri kullanılır. Türkmen Türkçesi'nde **yaldıra-**[52]; Uygur Türkçesi'nde **yaltiri-** *yan-, alevlen-*[53] anlamında kullanılır.

Kutad-gu Bilig'de **yal-** *parla-*[54]**;** Divan-ı Lugat'it-Türk'te **yal-** *alevlen-, yan-;* **yaldra-, yaldrı-** *alevlen-*[55] anlamında kullanılmaktadır. Dede Korkut Kitabı'nda aynı kökten **yalabı-, yalabıdak, yıldır, yıldıra-**[56]**,** Altun Yaruk'ta **yaltır-**, **yaltrı-**[57]; Atabet'ül-Hakayık'ta **yalınlan-**[58] sözcükleri kullanılmıştır.

Sonuç

Gagavuzların adı ve tarihiyle ilgili farklı bakış açıları ve görüşler bulunmaktadır. Ancak kesin olan gerçeklik, konuştukları dildir. Aslında Gagavuzların bugün konuştukları ve yazdıkları dil, tarihleriyle ilgili gerçekleri de içinde barındırmaktadır.

---

[43] YTS, s.185
[44] DKK, s.267
[45] DS, cilt 10, s.3604
[46] YTS, s.191
[47] DS, cilt 10, s.3681
[48] KTLS, s.875
[49] DS, cilt 10, s.3947
[50] DS, cilt 10, s.3947
[51] YTS, s.233-234
[52] TTS, s.672
[53] YUTS, s.457
[54] KB, s.517
[55] DLT, s.733
[56] DKK, s.317
[57] UAY, s.788
[58] AH, s.LXXI

Bu çalışmanın sınırları içerisinde ele alınan bazı şekil bilgisi özellikleri ve arkaik sözcükler Gagavuz Türkçesi'nin bünyesinde Türk Dili'nin bütün coğrafyaları ve tarihi dönemleri ile olan bağını göstermektedir. Türk Dili coğrafyalarında geçmişte kullanılan ve unutulan birçok sözcüğü hala günümüzde yaşatan Gagavuz Türkçesi bu özelliği bakımından değerli bir dil sahasıdır.

Ayrıca Gagavuz Türkçesi, Türk Dili'nin terim ve kavram adları türetmedeki işlerliği bakımından zenginliği ve yeterliliğini de gösteren örneklere sahiptir.

Çalışmada Kullanılan Sözlük ve Dizinler:

(DS)-Derleme Sözlüğü I-XII cilt, TDK Yay., Ankara,1993

(KTLS)-Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II, Komisyon, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991

(KLS)-Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini, K. Grönbech, çev :Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994

(YUTS)-Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Emir Necipoviç Necip, Rusçadan çev: İklil Kurban, TDK Yay., Ankara, 1995

(ATS)-Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II , Seyfettin Altaylı, MEB Yay., İstanbul, 1994

(KS)-Kırgız Sözlüğü I-II, K.K. Yudahin, çev: Abdullah Taymas, TDK Yay., Ankara, 1994

(ÇS)-Çuvaş Sözlüğü, H. Paasonen, İbrahim Horoz Basımevi, İstanbul, 1950

(KTS)-Kazak Türkçesi Sözlüğü, Ter.: H. Oraltay, N. Yüce, S. Pınar, TDAV Yay., İstanbul, 1984

(GTS)- Gagauz Türkçesi Sözlüğü, A.M. Doğru, İ. Kaynak, Kül. Bak. Yay., Ankara, 1991

(TTS9-Türkmence-Türkçe Sözlük, T. Tekin, M. Ölmez, E .Ceylan, Z. Ölmez, S. Eker, Simurg Yay., Ankara,1995

(KLS)-Karaçay Lehçesi Sözlüğü, D. Wilhelm Pröhle, Çev: K. Aytaç, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1991

(YTS)-Yeni Tarama Sözlüğü, Düz.: Cem Dilçin, TDK Yay., Ankara, 1983

(DDK)-Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer, Muharrem Ergin, TDK Yay., Ankara, 1963

(DLT)-Divan-ı Lugat'it-Türk Dizini "Endeks" IV, Besim Atalay, TDK Yay., Ankara, 1991

(KB)-Kutadgu Bilig - III İndeks, Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay., Ankara, 1979

(AY)-Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ceval Kaya, TDK Yay., Ankara, 1994

(AH)-Atebetü'l-Hakayık, Edip Ahmed Yükneki, Yay: Reşid Rahmeti Arat, TDK Yay.,Ankara,1992

Kaynaklar

Arat, R. R. (1987). "Türk Şivelerinin Tasnifi", Makaleler I, s. 59-149. Ankara, TKAE Yay.

Argunşah, M. (2002). "Gagauzların Tarihi", Türkler, C. 20, S. 228-244. Ankara, Yeni Türkiye Yayınları (İngilizcesi): "The history of Gagauz", The Turks, ", vol.6, pp.513-527, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları

Doğru, A. M., Kaynak, İ. (1991). Gagauz Türkçesinin Sözlüğü, Ankara, KB Yay.

Hacıeminoğlu, N. (1992). Türk Dilinde Edatlar, s.90-97 İstanbul, MEB Yay.

Özkan, N. (1999). "Gagavuz Türk Edebiyatı", Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Ansiklopedisi, C.12, s.184-185, Ankara, KB Yay.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Dîvânü Lugâti't-Türk'te /J/ Sesinin Kökeni ve Fonolojisi

Dr. Hüseyin Yıldız

Özet

Türkçede /j/ sesinin kullanımı, genelde alıntı kelimelerde olup, bir kelimenin Türkçe olup olmadığını belirleyen fonetik ölçütler arasında sayılmaktadır. Eski Türkçenin önemli bir kaynağı olan Dîvânü Lügâti't-Türk'te, içinde /j/ sesi bulunan 24 kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin bir kısmı alıntı olduğu gibi bir kısmı da Türkçe kökenlidir. Bu çalışmada Dîvânü Lügâti't-Türk veri tabanından tespit edilen 24 kelime, fonetik, fonolojik ve etimolojik yönlerden incelenecek ve bunlar üzerinden tespit, tasnif ve değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Dîvânü Lügâti't-Türk, /j/ sesi, fonetik, fonoloji, etimoloji, Eski Türkçe*

1. Giriş

International Phonetic Alphabet (IPA) sisteminde /ʒ/, bazı dilbilimi çalışmalarında ise /ž/ işaretiyle kullanılan ses, çeşitli siyasî gelişmelere de bağlı olarak 20. yüzyıl boyunca modern Türk yazı dillerinde farklı işaretlerle gösterilmiş olup, Arap alfabesi kullanan Türk yazı dilleri /ژ/, Kiril alfabesi kullanan Türk yazı dilleri ise /ж/ harfini tercih etmişlerdir. Aynı ses için Latin alfabesi kullanan Türk yazı dillerinde genel olarak /j/ işareti tercih edilmekte ve farklı olarak Türkmence günümüzde /ž/ işaretine alfabesinde yer vermekteyse de; 1924-1937 yılları arasında Karaçay-Malkarca ve 1927-1939 yılları arasında Tatarca /ƶ/, 1928-1938 yılları arasında da Altayca /z/ harflerini kullanmışlardır. Bu çalışmaya konu edilen Dîvânu Lügati't-Türk'ün (DLT) Ercilasun-Akkoyunlu[1] neşrinde /ʒ/ sesi için /j/ harfi tercih edilmiştir. Bu sebeple, bu çalışmada da /ʒ/ sesi için /j/ harfi kullanılacaktır. Türkiye Türkçesinin fonetiğine göre bir kelimenin Türkçe olup olmadığını belirleyen ölçütlerden biri /j/ sesinin varlığıdır. Eğer /j/ sesi –*yansıma kelimeler hariç* – bir kelimede herhangi bir konumda (*jilet, aranjman, plaj* vb.) bulunuyorsa o kelime Türkçe değildir, daha doğru bir ifadeyle Türkiye Türkçesine ait değildir[2]. Ancak bilindiği üzere Tuvaca, Altayca, Kazakça gibi Türk lehçelerinde sistemli bir /j/ sesi bulunmakta ve Türk dilinin tarihî ve çağdaş çeşitli kollarındaki Türkçe kökenli kelimelerde zaman zaman /j/ sesine rastlanmaktadır. Bu çalışmanın malzemesi Türk dilinin ilk

[1] Bu çalışmada DLT kısaltması ile Ercilasun-Akkoyunlu neşri kastedilmektedir.

[2] Süer Eker /j/ sesinin, bir iki yansıma ve ödünçlemede bulunduğunu söylemektedir (2007: 191). Nurettin Demir ve Emine Yılmaz, *Türkçenin Ses Bilgisi* adlı ortak çalışmalarında, bugün alfabede bağımsız bir işareti de bulunan /j/ sesinin Türkçeye diğer dillerle olan ilişkileri sonucu girmiş olduğunu, Türkçe kökenli bir sözcüğün hiçbir yerinde bulunamayacağını, sadece alıntı sözcüklerde bulunabileceğini, yabancı sözcükleri Türkçeye uyarlama sürecinin bir sonucu olarak ağızlarda, ona en yakın ses durumundaki /j/'ye değiştiğini ve bu duruma daha çok batı kökenli sözcüklerde, söz başında rastlandığını belirtirler (2011: 28, 77, 152-153). Özel olarak üzerinde pek durulmayan /j/ sesi hakkında Muharrem Ergin ise *Türk Dil Bilgisi* isimli eserinde şu bilgileri verir (2009: 58): *Türkçe kelimelerde j sesi yoktur. j sesi ancak Türkçe'ye sonradan girmiş bir kaç yabancı kelimede bulunur: jandarma, jale, japon gibi. Ağızlarda bu kelimelerin bazıları j yerine c ile söylenir: candarma, capon gibi. Türkçe'de kelime başında c sesi olmadığı hâlde bu misallerde kullanılması bu aykırılığın j sesine tercih edildiğini, j sesinin daima yabancı kaldığını göstermektedir. j sesi Batı Türkçesinde olduğu gibi Eski Türkçede de bir kaç yabancı kelimede görülmektedir: ajun 'acun, dünya' gibi. Bu ses Türkçe'de ancak ses taklidi kelimelerde bulunabilir ki bunlar da çok nadirdir: ġıjıltı gibi.*

sözlüğü olan *Dîvânu Lügâti't-Türk*'ten (DLT) taranmış verilere dayanmakta olup; çalışma, Türklerin ilk sözlüğünde /j/ sesinin durumunu tespit etmeyi hedeflemektedir. 8000 civarında Türkçe kelimenin Arapça karşılıklarını veren DLT'de Türkçe sayılan her kelimenin elbette Türkçe kökenli olduğu düşünülemez (bkz. Gülensoy 1984, Sertkaya 2009). Üstelik /j/ sesi gibi Genel Türkçe için yabancı bir ses söz konusu olduğunda bu sesi bulunduran kelimelere alıntı kelime gözüyle bakmak çok da yanlış bir tutum olmasa gerektir. Bu çalışmada öncelikle DLT'nin söz varlığı taranarak içinde /j/ sesi bulunduran kelimeler tespit edilecek, sonra bu kelimeler üzerindeki diğer görüşlerden de hareketle tasnifler yapılacak, son olarak da bu tasnifler üzerinden değerlendirmeler ileri sürülecektir.

2. Veri

DLT'de içinde /j/ sesini bulunduran 24 kelime tespit edilmiştir. Bu kelimelerin alfabetik sıralı listesi şu şekildedir:

aguj 'ağız (ilk süt)', **agujlug** (er) 'kendisinde ilk süt bulunan (insan)': *aguj* 'ağız' İki çıkak arasından çıkan jây harfi ile. Gerçek *z* ile de söylenebilir. DLT 26 [Dn. 87= İnek veya koyun doğurduktan sonra alınan ilk süt. DLT 26], (*agujlug*) *agujlug er* 'kendisinde ilk süt bulunan (insan)'. DLT 84/76 ▪ *ağuj/ağuz* 'biestings, colostrum, the first milk produced after parturition', *Kaş.*'s preference for *ağuj*, not noted elsewhere, is inexplicable. S.i.a.m.l.g., often much distorted. EDPT 98; *ağujluğ* Hap.leg.; P.N./A. fr. *ağuj/ağuz.* '(a man) who owns biestings' EDPT 80

ajlaŋ 'kertenkele' : *ajlan* 'Oğuzcada kertenkele' İki çıkak arasındaki ze ile. DLT 71/57 [Dn. 231= Atalay, DTS, Rustemov-Kormuşin *ujlaŋ,* Clauson, Dankoff-Kelly *ajlaŋ.* Kelime harekesiz. DLT 57] ▪ *ajlaŋ* (unvocalized) Hap.leg. As it comes between *uldaŋ* and *izdeŋ* and is preceded by L, indicating the second consonant, its general form is certain; no doubt one of the numerous Iranian l.-w. in Oğuz, see *ören.* Oğuz xı *ajlaŋ* (*al-ḥirbā'*) 'chameleon' EDPT 26. Ölmez, kelime hakkında etimolojik bilgi vermez ve Hauenschild'e yönlendirir (2008: 296). Ancak, kelimeyi *ažlaŋ* şeklinde gösterip 'Chamäleon (*al-ḥirbā'*); Dialekt der Oγuz' şeklinde anlamlandıran Hauenschild'te de etimolojik bir açıklama yoktur (2003:41-42). Güner kelimenin Avesta'da geçen *Aži Dahâka*'dan gelişen Yeni Farsça *ajdahâ* ilgisini kurarak Hint-İran kökenli bir *aj* 'yılan > sürüngen' ismine *+laŋ* ekinin getirilmesiyle türetilmiş bir kelime olduğunu iddia eder (Güner 2015). Clauson kelimeyi 'chameleon / bukalemun' olarak anlamlandırır. Bukalemun kelimesinin Çincesi 變色龍 [*biànsèlóng*] üç parçadan oluşmaktadır (^{w}mdbg): 变 [*biàn*] 'değişim', 色 [*sè*] 'renk', 龙 [*lóng*] 'ejderha'

ajmuk 'beyaz şap', **ajmuklan**- 'şap çoğalmak; kellik artmak': *ajmuk* 'beyaz şap'. Kel adamın keline benzetilir ve *ajmuk ta.z* denir. 'Sanki kelin kafasına şap sürülmüştür' anlamına gelir. İki çıkak arasındaki ze ile. DLT 62/48, (*ajmuklan-*) *ta.z başı ajmuklandı* 'kelin başı bozuldu ve kelliği arttı', *yi.r ajmuklandı** 'yerde vb. şeylerde şap çoğaldı', *ajmuklanur*, ajmuklanma.k*.* DLT 158/137 [Dn. 584= Metinde *ıjmaklan-.* Geniş zamanın elif'inde üstün de var. Kök, yazma 62'de *ajmuk* biçiminde harekelenmiştir. DLT 137] ▪ *ajmuk* 'white alum'; the -j- suggests that it is an Iranian l.-w. EDPT 27

ajun 'dünya, âlem; zaman, zamane, devir, devran': *i.si.z aju.n kaldı mu* 'kötü dünya onsuz kaldı mı' DLT 33/19; *ajun* 'dünya'. Çigil lehçesinde 'bu dünya' için *bu ajun*, 'ahiret' için de *ol ajun* denir. İki çıkak arasındaki 'ze' ile DLT 51/36; Dünyaya *arguç ajun* denir, 'dünya aldatmacadır' demektir DLT 60/46; *ajun tını yılırdı* 'dünyanın içi ısındı' DLT 99/92, 'dünyanın nefesi ısındı' DLT 407/318; *karlap ajun yapsadı* 'yeryüzünü kaplayacak kar yağdırdı' DLT 233/202; *bilnip aju.n emgekin tü.kel uka.r* 'dünyanın sıkıntılarını öğrenince' DLT 380/299; *teŋri ajun törütti* 'yüce Allah alemi yarattı' DLT 417/327; *erdin ajun sewritür* 'dünyayı adamlardan boşaltmaktadır' DLT 431/337; *ajun küni yulduzı tutçı toga.r* 'dünyanın güneş ve yıldızları ise her zaman doğar ve yıpranmazlar' DLT 609/502; *kün ol ajunug yarutga.n* 'dünyayı aydınlatan ve ışıklandıran hep güneştir' DLT 467/371; *atsa ajun ugrap ok* 'devran (dağların başına doğru) bir ok atsa' DLT 90/81; *urmış ajun busu.gın kılmış anı bālıg* 'zaman beni mihnet tuzağına düşürdü' DLT 205/175; *eḍgükülüg körmeḍip ajun çıka.r* 'insan iyiliği görmeden vakti geçer ve ölür' DLT 211/182; *ajun begi çertilü.r* 'dünya beyinin ölümüyle' DLT 462/366; *ajun tüni kündü.zi yelgin keçe.r* 'zamanın günleri ve geceleri yolcu gibi geçer' DLT 570/470; *ajun anı yençidi* 'zaman bilgeleri öyle bir ısırış ısırdı ki' DLT 577/474; *meŋgü aju.n* denir, 'sonsuzluk yurdu (cennet)' demektir DLT 609/502 ▪ *a:ju:n* the Sogdian word*"zwn (ājūn)* 'life, living being', and the like, used as a Buddhist technica term to mean 'state of existence; one of a series of lives in the process of birth, death, re-incarnation'; was also used as a l.-w. with the same meaning in Turkish Bud.

and Man. texts. EDPT 28. Kelimenin Eski Uygurca, Karahanlı ve Harezm Türkçelerinde *ajun,* Çağataycada *acun, ocun* biçimleri bulunmakla beraber Karahanlıcada *ajnuçı,* Harezm Türkçesinde ise *ajunlug* türevlerine de rastlanmaktadır EDPT 28-29. Erdem, kelimenin Soğdakça yazılışını *āžōn* 'varlık, var olma, hayat, çocuk' biçiminde (2014: 80) göstermiştir. Eker, kelimenin DLT'de şiir parçalarında geçmesinden hareketle, edebî-ruhanî içerik ve anlamla kullanıldığına dikkat çeker ve Zieme'ye göre kelimenin *aşun* değişkesi olduğunu da belirtir (2009b: 244).

arju 'çakal', **arjula-** 'çakallar gibi etrafında toplanmak, etrafını sarmak': *arju* 'çakal'. İki çıkak arasından çıkan ze ile. 'Çakalların insanı yemek için onun etrafında toplandılar' anlamında *kişi arzulayu* kurdı* denir. DLT 76/63-64 [Dn. 261= Yazmada *ajru.* Ancak rı maddesi bitip je maddesi başladığı için *arju* okunmalıdır. Yazma 618'de de *arjulayu* (*j* tek nokta ile). Ayrıca İbni Mühennâ'da *arju* (Clauson) DLT 63]; *arju.layu er awa.r* 'etrafındaki kalabalığı çakallara benzetti' DLT 618/514 [Dn. 2177= Ze ile yazılmış. Atalay'ın da belirttiği gibi *arjulayu* olmalıdır DLT 514] ▪ *arju:* 'jackal, or hyaena (?)'; n.o.a.b. The -j- suggests a foreign (? Sogdian) origin. There does not seem to be a native word for 'jackal', most languages using Pe. *şağāl.* EDPT 200. Sertkaya, *arju* ve *arjulayu* kelimelerini DLT'deki Arap harfli yazımlarına bağlı kalarak *ajru* ve *arzulayu* biçimlerinde okumuştur ve Dybo'ya dayanarak Hotence / Hoten Sakacası kökenli göstermiştir (2009: 29)[3]. Erdem *arju* kelimesine Soğdakça kaynaklarda rastlanmadığına değinerek 'çakal' anlamı için Gharib 1995'te Soğdakça *škārē*, MacKenzie 1971'te ise Pehlevicede *tōrag* kelimelerinin bulunduğuna dikkat çeker (2014: 75).

awujgun 'deri tabaklamakta kullanılan palamut ağacı yaprağı': ***awujgun*** 'deri tabaklamakta kullanılan palamut ağacı yaprağı' DLT 89/80 ▪ *avujğu:n* Hap.leg.; the *-j-* suggests an Iranian l.-w. EDPT 6

bujın 'çöpleme (bir tür zehirli ot – *Helleborus sp*)': *bujın* 'çöpleme (bir tür zehirli ot – *Helleborus sp*)' İki mahreçli z ile. DLT 201/172 ▪ *bujın* Hap.leg.; no doubt a l.-w., ?Sogdian. Xak. xı. bujın, with -j-, *al-xarbaq* 'hellebore' EDPT 296. Erdem de Clauson gibi, kelimenin şüphesiz bir kopyalama olduğunu ve büyük bir ihtimalle Soğdakçadan alındığını düşünmektedir (2014: 75). Tezcan kelimenin etimolojisine farklı bir açıklamaya getirmeye çalışır. Ona göre daha önceki araştırmacılar Arapça biçimi *ḫarbaq* olarak okumuşlar ve Latince 'Helleborus', Türkçe 'çöpleme' ve 'marulcuk' denen bitkinin adı olarak kabul etmişlerdir. Buna bağlı olarak da *bujın* kelimesi bir *hapax legomenon* kabul edilmiş ve kelimenin Soğdakçadan ödünçleme olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak Arapça kelime sözlüklerde daima ya iki üstünle (*ḫarbaq*) ya da üstün ve ötre ile (*ḫarbuq*) şeklinde geçmekteyken, Dîvânü Lügâti't-Türk'te kelimenin ikinci harekesi esredir. Bu ipucundan hareket eden ve Hauenschild'in çalışmasında *bujın* benzeri bir kelimeye yer verilmediğine de değinen Tezcan, Arapça kelimede bir hata olabileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak *bujın* kelimesinin aslında farklı okunabileceğini düşünmektedir. Ona göre Arapça kelime *ḫarniq* olması durumunda kelimenin anlamı 'tavşan yavrusu' olacak, bu da Yeni Uygurcada 'tavşan yavrusu' anlamına gelen *böcen*'i akla getirecektir. Tezcan bu fikrini şu cümleyle sonuçlandırmaktadır (1993: 265-266): *Eğer bu tahminim doğruysa, bujın 'Helleborus' bir gölge sözcük olarak Dīvān'dan çıkarılıp bunun yerine Yeni Uygurca böcän ve Anadolu ağızlarındaki becen vb. için en eski veri olarak böjän 'tavşan yavrusu' alınmalıdır.*

çavju 'dağlarda yetişen, sapı ve budakları kırmızı, taneleri acı ve kırmızı bir ağaç': *çavju* 'sapı ve budakları kırmızı olan bir ağaç. Acı ve kırmızı taneleri vardır; dağlarda biter. Kızların parmakları ona benzetilir' DLT 213/183 ▪ *çavju:* Hap.leg.; completely unvocalized; entered under Z between sünzi: and kenzi: which suggests that the -j- ought to be -z- and the initial some letter later than *sīn,* perhaps *kāf*; prob. a. l.-w. EDPT 395. Sertkaya Clauson'dan hareketle 'dalı, budağı, meyvası kırmızı bir ağaç olup dağlarda biter, meyvası acıdır' bilgisini verdikten sonra Dibo'nun HS *śauve-* 'bir tür iğde (küçültme ekiyle birlikte)' köken açıklamasına değinerek, kelimeyi Hoten Sakacasından alıntı olarak gösterir (2009: 29)[4].

çij 'demirden çivi': *çi.j* 'iki çıkaktan çıkan ze (z) ile. Demirden çivi. Zırh halkasının perçinine de *çi.j* denir DLT 496/398 ▪ *çé:j* 'an iron nail'; as such Hap.leg., but there are several syn. modern words clearly derived fr. it; NC Kır. *çege*; Kzx. *şége*; SC Uzb. *çega*; NW Kaz., Krım, Kumyk *çüy*, Kk. *şege*; SW Osm. *Çivi*; Tkm. *çüy.* These

---

[3] (?) *arcu, aršu* MK, IM 'çakal, sırtlan', *arcu-la-* 'çakal gibi durmak' Geç Eski Uygurca, MK (EDT 200: «the *-c-* suggests a foreign (?) Sogdian origin») — bu sözcüğün kaynak Doğu-İran arketipi **aršu* 'ayı' > Hotan Sakaca *arrä* Bailey 8, Sogdca *'ššh* Gharib 1770, Wanetsi *yirž*, Paşto *yaž*, Sarikoli *yurž*, Sangleçi *xars*, Şugni *yūrš*. Alıntı sırasında sözcüğün anlam değişimi tabu dolayısıyla yer alabilmektedir (Dybo 2008).

[4] ? *čavcu* MK 'dağlarda yetişen kırmızı gövdeli ve dallı ağaç, meyveleri kırmızı ve ekşi' (EDT 395: «prob. a l.-w.») — Hotan Sakaca *śauve-* 'bir tür iyde' (küçültme eki ile?) < *śaup- = Sanskrit *ksupaka-* 'çalı' Bailey 405 (Dybo 2008).

forms suggest that the vowel was originally *-é-*. As regards the final, strictly 'non-Turkish', *-j* this is more likely to be a Sec. Sound tha an indication of foreign origin. If so, it was prob. dissimilated fr. *-c* and the evolution may have been **çé:c > çé:j > çév > çég/çüv > çüy.* EDPT 400. **Sertkaya kelimeyi Çince alıntılar arasında gösterir (2009: 19).**

çıj- ~ çij- '(yarasını sakınmak için hayvan) çökmek', **çijtür-** '(yük, at vb.nin) belini bükmek': *(çıj-) yagırlıg at çıjdı* 'yaralı at, üzerine binilmek istendiğinde yarasını korumak maksadıyla çöktü' Bütün yaralı hayvanlar da üzerlerine yük konulmak istendiğinde aynı şeyi yapar. *çıja.r, çıjma.k.* İki çıkak arasındaki ze ile. DLT 268/235 ▪ *çıj-* Hap.leg.; the *-j-* is prob. a Sec. Sound, see *çé:j*; the Infin. here has *-ma:k*, that of the Caus. f. *-me:k*, it is not clear which is an error. As the word precedes *cöj-* the vowel should perhaps be *fatḥa*, see *çijtür-*. EDPT 400. *(çijtür-) bu yük atıg çijtürdi* 'bu yük atın belini büktü' Omuzunda yarası olan at vb. hayvanlar yükten dolayı böyle yaparlar. *çijtürür, çijtürme.k* DLT 357/284 ▪ *çijtür-* Hap.leg.; Caus. f. of *çıj-* (*sic*) q.v. As this word precedes *çöjtür-* the vowel should perhaps be *fatḥa.* EDPT 400.

çöj-'(ip, kuzu barsağı vb. şeyleri) çekip uzatmak': *(çöj-) ura.gut yıp çöjdi* 'kadın yünü çekip uzattı' Çekip uzatılması mümkün olan ip, kuzu barsağı gibi şeyler de böyledir. *çöje.r, çöjme.k.* İki çıkak arasındaki ze ile. DLT 268/235 [Dn. 989= Cim'de iptal edilmiş esre de var. Atalay, DTS, Rustemov-Kormuşin *çüjdi*, Clauson, Dankoff-Kelly *çöjdiş* Clauson haklı olarak Oğuz grubundaki *çöz-* fiili ile ilgi kuruyor. Anlam ve ses bakımından ayrıca krş. Anadolu ağızları *çöz* I '1. bumbar, bağırsak, 3. etin sinirli kısmı', III 'kilim dokunurken iplerin gerilmesi' (DS), Azer. *çözdele- ~ çöze(le)-* 'açmak, dağıtmak, çözmek' (AzTS), Türkmen *çöz- ~ çöş-* 'çözmek' (TTS). Türkmencedeki *ş*'li biçim, *j* kaynağına tanık sayılabilir. Anadolu ağızlarındaki *çöz+* ve Azerbaycan Türkçesindeki türevler, kelimenin aslında isim kökü (muhtemelen yansıma) olduğunu ve fiilin *çöj+i- > çöj-* gelişmesiyle ortaya çıktığını gösterir. DLT 235]; *(çöjtür-) ol yıpı.g çöjtürdi* 'o, gevşek olan ipi gerdirdi'. Koyunun barsaklarını gererse yine aynıdır. *çöjtürür.* Yine iki çıkaktan çıkan ze ile. DLT 357/284; *(çöjül-) yıp çöjüldi* 'gevşek ip gerildi'. Sakız ve macun gibi katı sıvılar gerilince de aynıdır; *çöjüldi* denir. *çöjülür, çöjülme.k.* İki çıkak arasındaki ze ile. DLT 334/270 ▪ *çöj-* as such Hap.leg., at any rate in later times practically syn. w. *seş-*, q.v., which makes it difficult to separate modern forms of the two words, but this one at any rate survives in SW Az., Osm., Tkm. *çöz-* 'to untie, unravel'. The *-j-* is no doubt a Sec. sound, perhaps dissimilated fr. *-c-*, fr. *çé:j*, in which case the original form may have been **çö:c-*. EDPT 401; *çöjtür-* Caus. f. of *çöj-*, q.v.; survives in SW Osm., Tkm. *çözdür-*. EDPT 401; *çöjül-* Pass. f. of *çöj-*; survives in SW Osm., Tkm. *çözül-* 'to be untied, disentangled', etc. EDPT 401

irinj 'dağlarda yetişen, sapı ve budakları kırmızı, taneleri acı ve kırmızı bir ağaç': ***irinç* 'nimet içinde yaşamak'. Bazı lehçelerde, iki çıkaklı ze ile *irinj* denir** DLT 79/67 [Dn. 280= Atalay, Dankoff-Kelly, Rustemov-Kormuşin *ėrinç*, Clauson *irinç* (? *ėrinç*); Dn. 281= Kelimenin yazılışı açık değildir. Rı ile je arasında, belirgin bir nun noktası ve kahverengi ye noktalarıyla tek diş var (*irij* ?) DLT 67]; *irinç* 'nimet içinde olmak ve nimet içinde yaşamak' Bazı lehçelerde iki çıkaklı ze ile *irinj.* DLT 637/533 ▪ ***érinç/érinj* 2 See *erej* EDPT 234;** *erej* 'happiness, bliss'; corruption of Sogdian *ryz* (pronounced *réj*), same meaning. In this spelling pec. to *KB*; for some unknown reason, perhaps confusion with *irinç* which has exactly the opposite meaning, it became corrupted to érinç/érinj, in which form it appears in *Kaş.* and sometimes in the Vienna MS. of *KB.* Khak. *ırıs*; Kır., Kzx. *ırıs*; Kzx. *rıs*; Uzb. *ŭroz*; Kaz. *uras*; Anat. *araz/uraz.* EDPT 200; ***erejlen-* Refl. Dev. V. fr. *erej*; n.o.a.b. Xak. xı KB *él(l)ig erejlensü élke yetürsü bilig* 'may Your Majesty live happily and bring wisdom to the realm' 5894. EDPT 200. Sertkaya** *irinç ~ irinj* şeklinde gösterip 'iyi yaşayış, nimet içerisinde geçiniş' anlamını verdiği kelimeyi Soğdakça *ryz* (telaffuzu *réj*) kelimesine bağlar (2009: 35). Erdem, *erej* kelimesinin karşılığı olan *rēž* kelimesinin SD'de hem isim hem de fiil olarak kullanıldığını belirterek Clauson'dan hareketle 'huzur, rahat, mutluluk' anlamındaki *erej* kelimesinin Soğdakçadaki *ryz* kelimesinin bozulmuş şekli olduğunu düşünür. Ayrıca Erdem, kelimenin DLT'de ve sıklıkla KB-A'da (*erejlen-* ile birlikte) yer aldığına da değinmektedir (2014: 73).

jagıla- 'çağlamak': ***(çagı.la- ~ jagı.la- ~ şagı.la-) su.w çagı.la.dı* 'su çağladı'. *jagı.la.dı, şagı.la.dı* şekilleri de vardır. *şagı.la.r, şagı.la.ma.k… kanı akıp jagı.la.dı* 'kanları suyun çağlaması gibi çağladı'** DLT 586/480

kerjü 'çamurdan kurşun': *kerjü* 'çamurdan kurşun' İki çıkaktan çıkan *j* ile. DLT 634/530 ▪ *ke:rjü:* Hap.leg.; no doubt a l.-w., ? Iranian. EDPT 738.

kurugjın 'çamurdan kurşun': ***kurugjın*** 'kurşun' İki çıkak arasındaki ze ile. Oğuzlar bundan bazı harfleri düşürerek *ku.şun** derler. DLT 256/224 [Dn. 967= Atalay *kurugjın*, *kuşun*, DTS *korugjın*, *koşun*, Clauson

korugjı:n, *korşu:n*, Dankoff-Kelly, Rustemov-Kormuşin *korugjı:n*, *kuşu:n.* Krş. CC *korgaşın* 'kurşun' (KpTS), Yeni Uygur *koguşun ~ korguşun* 'kurşun' (YUTS), Özbek *korğåşin* 'kurşun' (UTİL), Kazak *korğasın* 'kurşun' (KTS), Kırgız *korğoşun* 'kurşun' (KS), Altay *korgolcın* 'kurşun' (ATS), Hakas *horğamcıl ~ horğamcı ~ horğacın* 'kurşun' (HTS), Tuva *korgulçun* 'kurşun' (TvTS), Türkiye Türkçesi *kurşun* (TS), Türkmen *gurşun* (TTS), Azer. *gurğuşun* 'kurşun' (AzTS); fakat Tatar *kurgaşın ~ kurgaş* (KTTS), Başkurt *kurğaş* (BTH) DLT 224]. *(bat-) kurugjı.n suwka battı* 'kurşun vb. suya batıp çöktü'. Herhangi bir şey gözden kaybolursa yine aynıdır. *bata.r, batma.k.* DLT 413/324 [Dn. 1405= Metinde j'nin noktaları yok. DLT 324] ▪ *koruğjı:n* 'lead' (metal); the -j- and form of the word Show that it is a l.-w. An early l.-w. in Mong. *as korğolci,* (*Kow.* 969) unless this is an independent borrowing fr. the same foreign language. S.i.a.m.l.g., in most cases with minör phonetic changes, but some NE languages use the Mong. word and SW Osm. has *kurşun,* Tkm. *ğurşun,* and Az. *ğurğuşun.* In some languages also used for 'tin', usually qualified by *ak* 'white'. L-w. in Pe., etc. in various forms. EDPT 656-657

küjek 'saç perçemi ve zülüfü': ***küjek*** 'saç perçemi ve zülüfü'. Argu lehçesinde DLT 197/169 ▪ *küjek* 'a lock of hair' and the like; prob. An Iranian l.-w. cognate to Pe. *küj* 'crooked, curved, a hump', with Iranian Dim. Suff. N.o.a.b. Arğu: *küjek,* KB *kurımış yığaçtın salınsu küjek* 'let bunches (of leaves) burst from the desiccated trees' 118, *küjek yazdı Rūmī kızı* 'the Greek girl let loose her tresses' 4885: xıv Muh.(?) the people of Turkistan call *al-ḏu'āba* 'the forelock' *küje:k,* and the Turks of our country *küse:k* Rif. 79 (only); *al-ḏu'ābatān* kü:je:k (MS. *gü:ze:k*) do. 139. EDPT 696-697. Eker, Clauson'dan hareketle Far. *kūj* 'eğri, bükülmüş' sözcüğüne, yine Farsça küçültme eki olan *-ek* geldiğini söyleyerek Mo'in'in sözlüğünden hareketle 'M.Far. *kej* 'doğru olmayan, eğri'. krş. M.Far. *kejek* [*keçek= keje*] 'filleri sevk ve idare için kullanılan demir çubuk' bilgisini de verir (2009b: 264).

küwij 'çürümüş; tadı kaçmış': *küwij* iki mahreç arasındaki z (*j*) ile. 'çürümüş ağaç'. Çürük söğüt gibi DLT 184/157 [Dn. 673= İlk kelimede sadece kef ötreli. İkinci kelimede kef'te ötre, we'de esre var; son harf ise tek noktalı. Atalay, DTS, Clauson, Rustemov-Kormuşin *küwij ~ küvij,* Dankoff-Kelly *köwij* DLT 157]; (*küwij*) *küwij* turma* 'bozuk, tadı kaçmış turp vb.' DLT 184/157 ▪ *küvij* Hap.leg.; the -j suggests that it is a Sogdian l.w. EDPT 688. Erdem de, Clauson'a dayanarak *küvij* kelimesinin içerdiği *j* sesinden dolayı Soğdakçadan kopyalama olduğunu düşünmektedir (2014: 74).

mejek 'köpek pisliği': *mejek* 'köpek pisliği' İki mahreçli *z* ile. *It mejeki* denir DLT 197/169 ▪ *mejek* See **bañak.* EDPT 765. Eker, Steingass'tan (Far. *mejeng* 'uyuşmazlık, biçimsizlik, çirkinlik; kadınsılık; sodomi') ve Burhan-ı Katı'dan hareketle 'Far. *mejeng* 'Nahoş, kabih ve menfur nesneye denir. Hiz, muhannes ve me'bun manasınadır' hareketle kelimenin İrani kökenli olabileceğini düşünmektedir (2009b: 265)

namıja 'Çigil lehçesinde, kadının kızkardeşinin kocası': ***namı.ja*** 'Çigil lehçesinde, kadının kızkardeşinin kocası' DLT 224/193 ▪ *namı:ja:* Hap.leg.; no doubt an Iranian (? Sogdian) l.-w. EDPT 778

nıjdag 'bileği taşı' : ***nıjda.g*** 'bileği taşı'. İki çıkak arasından çıkan ze (*j*) ile. DLT 234/203 ▪ *nıjda:ğ* Hap.leg.; obviously an Iranian (? Sogdian) l.-w. Cf. *bile:gü.* EDPT 775. **Sertkaya da kelimenin Soğdakça olduğunu düşünmektedir (2009: 35).**

oŋujın 'çölde insanı öldüren gulyabani' : *oŋujın* 'çölde insanı öldüren gulyabani' DLT 84/75 [Dn. 319= Atalay *ünüjin*, Clauson, Dankoff-Kelly, Rustemov-Kormuşin *oŋu:jı:n.* DTS ve Clauson kelimeyi eski Uygur metinlerindeki *oŋjın* 'bir tür şeytan' kelimesiyle birleştirirler. DLT 75] ▪ *oŋjın* 'a kind of devil'; almost certainly a Chinese l.-w., possibly representing, as suggested in TT III 29, note 91, *wang jên* 'dead man' (Giles 12, 502 5,624). N.o.a.b. Uyğ. vıı ff. Man. *yek oŋjınlar* 'demons and devils' TT III 91: Bud. TT VI 59 (*yélpik*). EDPT 174; *oŋu:jın* See *oŋjın* EDPT 175.

Tejik 'Fars', **tejikle-** 'Fars saymak, Fars'a mensup kılmak': *Tejik* 'Fars' İki mahreçli *z* ile. DLT 194/167, (***tejikle-) ol anı tejikle.di*** 'o, onu Fars saydı ve onlara mensup kıldı'. *tejikle.r, tejikle.me.k.* DLT 593/485. Kelimenin esas olarak ana dili Doğu Farsçası olan toplulukları ifade ettiğini belirten Eker, kelimenin ilk olarak KB'de geçtiğine ve DLT'de ise bir kez kullanıldığına değinmekte, kökeni hakkında ortak bir görüş olmadığına temas etmektedir[5] (2009a: 165-166).

[5] *tejik* "Tacık, Farslı (iki çıkak arasında *j* ile)" (DLT I 1985: 387). Sözcük DLT'de bir kez geçer. *Tācik (Tadjik, Tajek, Tazik/Tazig),* esas olarak ana dili doğu Farsçası olan toplulukları ifade etmiştir. V. V. Bartold, "Tacik" sözcüğünün ilk olarak tarihçi Beyhaki

üjme 'dut (*Morus alba*)', **üjmelen-** '(ağaç) dutlanmak': *üjme* 'dut (*Morus alba*)'. İki çıkaklı ze ile. DLT 77/65, (*üjmelen-*) *yıga.ç üjmelendi* 'ağaç dutlandı'. *üjmelenür*, üjmelenme.k** DLT 150/130 [Dn. 564= Metinde *üjümlen-.* Clauson'un da belirttiği gibi, diğer örneklere uygun olarak *üjmelen-* okunmalı. DLT 130] ▪ *üjme:* 'mulberry'; the -j- suggests that it is an Iranian l.-w. Survives only in SE Türki, *ücma* (*sic*) Shaw 19; *ücme/üjme* BŞ 795, 800; *ücme* Jarring 329; Tar. *Üjüme* R I 1907; see *üjmelen-*, *çüsüm.* EDPT 27; *üjmelen-* Hap.leg.; Refl. Den. V. fr. *üjme:* ; vocalized *üjümlen-* no doubt in error, since the other words in the section, *arpa:lan-* etc. are of the form here reconstructed. EDPT 27-28. Sertkaya kelimeyi *ücme* 'dut ağacı' şeklinde okuyup anlamlandırarak, köken olarak Dybo'ya atıfla Hoten Sakacasına bağlar (2009: 31)[6]. Erdem, Clauson'un görüşünü aktardıktan sonra, kelimenin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Özbek edebiyatında *ücme/üçme* 'dut' olarak geçtiğini ve Modern Uygurcada 'mulberry-tree' anlamında *üḏme* kelimesinin kullanıldığını belirtir (2014: 75).

üjük 'harf', **üjükle-** 'harfleri söylemek' : *üjük* 'harf'. Harflerin her birine *üjük* denir. 'Bu harf nedir?' anlamında *bu nē üjük ol* denir. İki çıkak arasındaki 'ze' ile. DLT 48/34, 'Harfleri ve kitabın harflerini söyledi' anlamında *bitig üjükle.di* denir. DLT 48/34 ▪ *üjek* 'written character, letter, syllable'. The word has a Sogdian look and may have reached Turkish through that language, but seems ultimately to go back to Chinese *tzŭ* (Giles 12,324; Old Chinese (Pulleyblank) *dzyiy*), same meaning; the spelling varies greatly, the final sound is always *kāf* or the equivalent, but in Uyğ. the initial is more often *u-* than *ü-.* Survives with much the same meanings in Tel. *üzük*, Tuv. *üjük*, Kaz. *icik*, Anat. *üzük*, Uyğ. vıı ff. Bud. *Bir ujek* (*sic*) a 'single letter' U III 76,12 (i); *ujek boşğurğalı bérürler* 'they teach them the alphabet' ditto 80,I; *v ujek* 'the letter v' TT V 4,5 (and other similar phr., see p. 12, note A 5); in TT VII 41 (*passim*) *uzik* (? *ujik*) means 'a Chinese character', and in Suv. 27, 21; 272, 10, etc. *usik* (*ujik*) means 'syllable'. Kom. *Ol söznin̥ uşuğın* 'the spelling of that word', Kıp. *al-qalam* 'a pem' *üşük* EDPT 26; *üjükle:-* Den. V. fr. *üjük* (*üjek*). Survives in NE Tuv. *üjükle-* 'to read letter by letter' Pal. 428. EDPT 26; EUyg. *ujık* < Çin.字 [*tzŭ*] 'harf, hece' Dskrm.E. 446. Sertkaya kelimenin Clauson gibi Çince kökenini de göstererek, Soğdakça aracılığıyla Türkçeye geçtiğini düşünür (2009: 35). Erdem SD'de *üjük* kelimesiyle ilgili olan biçimler *užāk*, *užkāk* ve *sar-užāk(ē)* olarak sıralayarak PL'de aynı anlamdaki kelimenin *užik* olduğunu belirtir (2014: 78).

3. Değerlendirmeler ve Sonuç

DLT'de içinde /j/ sesi kullanılan 24 kelime bulunmaktadır: *aguj, ajlaŋ, ajmuk, ajun, arju, awujgun, bujın, çavju, çıj-, çij, çöj-, irinj, jagıla-, kerjü, kurugjın, , küjek, küwij, mejek, namıja, nıjdag, oŋujın, tejik, üjme, üjük.* Bu kelimeler fonetik, fonolojik ve etimolojik yönlerden incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmaktadır.

3.1. 24 kelimenin konum bakımından dağılımı şu şekildedir:

j-		**1**	***jagıla-***
/j-	V/**j**/V	9	*ajun, bujın, çöjül-, küjek, mejek, namıja, oŋujın, tejik, üjük*
	C/**j**/V	4	*arju, çavju, kerjü, kurugjın,*
-j/	**j**/C	7	*ajlaŋ, ajmuk, awujgun, çijtür-, çöjtür-, nıjdag, üjme*
-j	C/V/**j**	5	*aguj, çıj-, çij, çöj-, küwij*

tarafından 1039'da kaydedildiği görüşündedir. Sözcük muhtemelen, başlangıçta Asya ve İç Asya konargöçerleri tarafından bütün yerleşik halkları ifade etmek üzere kullanılan, ancak daha sonra İranlıları ifade etmeye başlayan "Tat" ile ilişkilidir (bk. Kappeler 1994: 13-32; Bergne 2007: 4). Golden ise *Ṭayyi'* 'Arap kabile adı' + *çik* > *Tācik* gelişimini gündeme getirir. Ancak bu etimoloji önerisi semantik, fonetik hatta sosyo-politik açıdan zayıftır (bk. 2006: 23).
Kimi kaynaklara göre ise tarihte ilk olarak DLT'de kaydedilen *Tacik* (DLT *Tejik),* tarihi süreç içinde anlamca genişleyerek Sa'di, Mevlana vd. tarafından *Fars* ve *Farsça* karşılığında kullanılmıştır. Nitekim İran kaynaklarında Tacik *tācīk, tacik, tājīk, tājik* biçimleriyle 'gayriarap, gayritürk, Farsça konuşan halk, Acem'de büyüyen Arap çocuğu, Farsça konuşan' anlamındadır. Aslında *Tacik* etnonimi Türkçe kaynaklarda ilk kez DLT'de değil, ondan daha önce telif edilen KB'de yer alır. (Eker 2009a: 165-166).

[6] *ücme* 'dut meyvesi' MK (= Yeni Uygurca *ücme*) (EDT 27: «the *c* suggests that it is an Iranian l.-w.») = Sarikoli *ьıǰma, ůǰma* Steblin-Kamenskiy 1982, 90 < **aizma-* (Dybo 2008).

V/C/**j**	1	*irinj*

Buna göre /j/ sesinin en sık kelime ortasında kullanıldığı söylenebilir. Kelime sonunda olan kullanımlardan *çıj-* ve *çöj-* fiilleri de cümle içinde kullanıldığında /j/ sesinin konumu kelime içine kaymaktadır: *çıj-* (*çıjdı, çıja.r, çıjma.k*), *çöj-* (*çöjdi, çöje.r, çöjme.k*).

3.1.1. 24 kelime ses dizimi bakımından ele alındığında /j/ sesi kalın sıradan kelimelerde, ince sıradan kelimelere nazaran daha fazla görünmekle beraber, aradaki fark fazla değildir.

kalın sıralı	**13**	***jagıla-, ajun, bujın, namıja, oŋujın, arju, çavju, kurugjın, ajlaŋ, ajmuk, awujgun, nıjdag, aguj***
ince sıralı	10	*küjek, mejek, tejik, üjük, kerjü, üjme, çij, çöj-, küwij, irinj*
iki biçimli	1	*çıj-/çij-*

3.1.2. İçseste iki ünlü komşuluğunda /j/ sesi bulunduran 9 kelimenin 8'inde en az bir dar ünlüye rastlanmaktadır.

/AjA/ *mejek*/IjA/ *namıja*/OjA/ *çöjer*/UjA/ *küjek*

/AjI/ *tejik*--/UjI/ *bujın, oŋujın*

/AjU/ *ajun* -/OjU/ *çöjül*-/UjU/ *üjük*

3.1.3. Konum olarak bir ünsüzden sonra gelerek /CjV/ konumunda bulunan /j/ sesinin /r/, /v/, /g/ ve /n/ seslerinden sonra kullanıldığı görülmektedir:

/rjU/ *arju, kerjü*/vjU/ *çavju*

/gjU/ *kurugjın*/nj/ *irinj*

3.1.4. Konum olarak bir ünsüzden önce gelerek /VjC/ konumunda bulunan /j/ sesinin /l/, /m/, /g/, /t/ ve /d/ seslerinden önce kullanıldığı görülmektedir:

/Cjl/ *ajlaŋ*/Cjt/ *çıjtür-, çöjtür-*

/Cjg/ *awujgun*/Cjd/ *nıjdag, çıjdı, çöjdi*

/Cjm/ *ajmuk, üjme, çıjmak, çöjmek*

3.1.5. Konum olarak – *çıj-* ve *çöj- fiilleri hariç olmak üzere* – kelime sonundaki /j/ sesinin dar ünlüden sonra kullanıldığı görülmektedir:

/Uj/ *aguj*/Ij/ *çij, küwij*

3.1.6. Bu tablolar da göstermektedir ki DLT'de geçen /j/ sesli kelimelerde /j/ sesinin komşuları genelde ya dar ünlü ya da /l/, /r/, /n/, /g/, /m/ ve /d/ sesleri olmaktadır. Bu seslerin ortak özelliği tonlu olmalarıdır. Ancak Türkçedeki tonlu seslerin tamamının bunlar olmadığı hatırlanmalıdır.

3.1.7. /j/ sesinin bulunduğu kelimelerde kullanılan diğer ünsüzler şu şekildedir:

g	**5**	***jagıla-, kurugjın, awujgun, nıjdag, aguj***
d	3	*nıjdag, çıjdı, çöjdi*
l	3	*jagıla-, çöjül-, ajlaŋ*
n	9	*ajun, bujın, namıja, oŋujın, kurugjın, ajlaŋ, awujgun, nıjdag, irinj*

b	1	*bujın*
ç	7	*çöj-, çöjtür-, çöjül-, çavju, çij, çıj-/çij-, çijtür-*
k	8	*küjek, mejek, tejik, üjük, kerjü, kurugjın, ajmuk, küwij*
m	4	*mejek, namıja, ajmuk, üjme*
t	3	*tejik, çijtür-, çöjtür-*
v	3	*çavju, awujgun, küwij*
r	3	*arju, kerjü, irinç*

3.1.8. /j/ sesinin bulunduğu kelimelerde kullanılmayan ünsüzler şu şekildedir: /c/, /f/, /h/, /p/, /s/, /ş/, /y/, /z/. Bunlardan /f/ ve /h/ sesleri, tıpkı /j/ sesi gibi Genel Türkçe için yabancı seslerdir. /s/, /ş/, /y/ ve /z/ sesleri sızıcı sesler olup, bunların son üçü /j/ sesiyle nöbetleşen seslerdir (bk. 3.2).

3.2. 24 kelime etimolojik yönden incelendiğinde Türkçe, Soğdakça, Çince ve Hoten Sakacası kökenli kelimelere rastlanmaktadır. Bazı kelimelerin kökeni konusunda ise net bir bilgi bulunmamaktadır.

3.2.1. Türkçe kökenli kelimeler *aguj, ajmuk, awujgun, bujın, çij-, çijtür-, çöj-, çöjtür-, çöjül-, jagıla-, kurugjın, üjme* şeklinde sıralanabilir. Kelimelerin tür bakımından dağılımı şu şekildedir:

Fiil	***çij- (çijtür-), çöj- (+ çöjtür-, çöjül-), jagıla-***
İsim	*aguj, ajmuk, awujgun, bujın, kurugjın, üjme*

3.2.2. Soğdakça kökenli olduğu kesin olan kelimeler *ajun, irinj, küjek, mejek* ve *tejik* şeklinde sıralanabilir. Bunlar dışında, İranî kökenli olduğu düşünülen başka kelimeler de vardır.

Eski İranî diller arasında yer alan Soğdakça; /j/ sesini yapısında bulunduran bir dildir. Bu sebeple EDPT'de *ajun, arju, bujın, irinj, küwij, namıja* ve *nıjdag* kelimeleri Soğdakça kökenli olarak gösterilmekle beraber, *arju, bujın, namıja* ve *nıjdag* maddelerinde 'Sogdian' ifadesi önüne soru işareti koymak da ihmal edilmemiştir. Ayrıca EDPT'de *üjük* kelimesinin de Soğdakça görünümünde olduğuna değinilse de, esasen Çince olduğu belirtilmiştir. EDPT'de, içinde /-j-/ sesi bulundurduğu için *ajlaŋ, ajmuk, awujgun, kerjü* ve *üjme* kelimelerinin de İranî kökenli olması gerektiğine dikkat çekilir.

3.2.3. DLT'deki *çij, oŋujın* ve *üjük* kelimelerinin Çince kaynaklı olduğu hakkında görüşler vardır.

Sertkaya Clauson'dan hareketle *çij* kelimesinin Çince kökenli olduğunu söyler. **Çivi kelimesinin Çincesi 釘子 [*dīngzi*] şeklinde olup iki parçadan oluşmaktadır (**ʷmdbg**): 釘 [*dīng*] 'çivi', 子 [*zi*] 'oğul, çocuk'.**

EDPT'de *oŋjın* kelimesi, Giles'e dayandırılarak Çince *wang jên* 'dead man' kelimesiyle ilişkilendirilir. Kelime, DLT'de 'çölde insanı öldüren gulyabani' anlamına gelmektedir. **Gulyabani kelimesinin Çincesi 盜墓者 [*dàomù zhě*] şeklinde olup üç parçadan oluşmaktadır (**ʷmdbg**): 盜 [*dào*] 'hırsız', 墓 [*mù*] 'mezar', 者 [*zhě*] 'kişi'.** Çince 亡 [*wáng*] kelimesi 'ölmek, yok olmak, kaybolmak', 亡人 [*wáng rén*] tamlaması ise 'ölü insanlar' anlamlarına gelmektedir (ʷmdbg). ***oŋjın* kelimesi Çince *wáng* 'ölü' kelimesinin *zhě* 'kişi' ya da *rén* 'insanlar' kelimelerinden biriyle birleşmesinden oluşmuş olabilir: *wáng* + *zhě* > *oŋujın* veya *wáng* + *rén* > *oŋujın*.**

Güner *ajlaŋ* kelimesini *aj* ve *+laŋ* şeklinde iki parçaya ayırarak açıklar. İlk parça için Eski İran mitolojisinde, Hint-İran ortak geleneğinden kalma insan vücutlu ejder veya ejder görünümlü insan olarak kabul edilen ve İslâmî kaynaklarda Dahhâk olarak geçen yaratığın adının Avesta'da *Aži Dahâka* olarak kayıtlı olmasından yola çıkarak Pehlevîcede *Az [i] dahâg*, Farsçada *Ajdahâ*, Ermenicede ise *Aždahak* şekillerini almasına değinir ve 'yılan; ejder' anlamları için Sanskritçede *áhi*, Avestada *aži*, Latincede *anguis*, Grekçede *ophis*, Rusça ve Eski Kilise Slavcasında *uj*, Pehlevice ve Sırpçada *az*, Ermenicede *ôz*, Lehçede *wąż* ve Farsçada

aj kelimelerinin kullanıldığına dikkat çeker (2015: 42). Kelimenin /laŋ/ kısmı için ise Güner, Eski Türkçede hayvan adları türetmede kullanılan {+lan} ekinin bir türevi olduğunu düşünerek Clauson'a atıfla *arslan, baklan, bulan, burslan, kaplan, kulan, sırtlan* örneklerini vermekte ve Ramstedt'in *arslan* kelimesini Çince 'vahşi hayvan' anlamına gelen 'laŋ' kelimesiyle açıklamaya çalıştığına değinmektedir (2015: 43). Clauson ve Dankoff-Kelly *ajlaŋ* kelimesine İngilizce 'chameleon [bukalemun]' anlamını vermişlerdi (DLT 57). Bukalemun kelimesinin Çincesine bakacak olursak kelimenin etimolojisi hakkında biraz daha net bir fikrimiz oluşabilir. Bukalemun kelimesi Çincede 变色龍 [*biànsèlóng*] şeklinde görülmekte olup, üç parçadan oluşmaktadır (^{w}mdbg): 变 [*biàn*] 'değişim', 色 [*sè*] 'renk', 龙 [*lóng*] 'ejderha'. Bu bilgiden hareketle *ajlaŋ* kelimesinin pek çok araştırmacının dediği gibi türemiş değil, bir birleşik kelime olduğu; ilk kısmın Güner'in gösterdiği *aj* kökü olabileceği, ancak ikinci kısmın *+lan* eki değil de Çince 龙 [*lóng*] kelimesi olabileceği akla gelmektedir. Böylelikle *aj* + *lóng* 'yılan + ejderha' birleşiminden 'kertenkele' anlamına da ulaşılabilir[7].

Bazı Eski Uygurca kaynaklarda *ujık* şeklinde görülen *üjük* kelimesi ise EDPT başta olmak üzere çeşitli kaynaklarda Çince *tzŭ* kelimesine bağlanmaktadır. **'Harf', 'hece', 'kelime' ve 'karakter' kelimelerinin Çinceleri şu şekildedir (^{w}mdbg):** 字 **[zì]** *'harf, sembol, karakter, kelime'*, 字符 [*zìfú*] → 字 [*zì*] **'kelime' + 符 [*fú*] 'sembol' > 'karakter'**, 词 **[*cí*]** 'kelime, ifade, deyim, konuşma, şarkı sözü', 单词 **[*dāncí*]** → 单 **[*dān*]** 'tek' + 词 **[*cí*]** 'kelime' > 'kelime', 音节 **[*yīnjié*]** → 音 [*yīn*] 'ses' +节 [*jié*] 'bölüm' > 'harf'

3.2.4. DLT'deki *arju, çavju,* ve *üjme* kelimelerinin Dybo 2008'de Hotence olup olmayacağı tartışılmış olup Sertkaya 2009'da bu kelimeler Dybo'ya atıfla Hoten Sakacası kökenli gösterilmektedir. Ancak Dybo 2008'de bu kelimelerin Hoten Sakacası olma ihtimali dile getirilmekte, bunlara kesin gözüyle bakılmamaktadır.

3.2.5. DLT'de /j/ sesli kelimeler, kaynak dil bakımından incelendiğinde Türkçe, Soğdakça ve Çince kelimelere rastlanmaktadır. Bazı kelimelerin Hoten Sakacasına ait olma ihtimali olduğu gibi, bazı kelimelerin de içinde bulundurduğu /j/ sesi sebebiyle İranî kökenli olması ihtimal dahilindedir.

Türkçe	***aguj, ajmuk, awujgun, bujın, çij-, çijtür-, çöj-, çöjtür-, çöjül-, jagıla-, kurugjın, üjme***
Soğdak	*ajun, irinj, küjek, mejek, tejik*
Çin	*ajlan, çij, oŋujın, üjük*
?Hoten Sakacası	*arju, çavju, kerjü,*
?İranî	*küwij, namıja, nıjdag*

3.3. İçinde /j/ sesi bulunan 24 kelime fonolojik bakımdan incelendiğinde bunların bazılarında /j/ sesinin aslî olduğu, bazılarında ise /j/ seslerinin ikincil olup farklı seslerden değişerek oluştuğu görülmektedir. Bunlar şu şekilde gruplandırılabilir.

3.3.1. /j/ < /z/: Türkçede /z/ ve /j/ ünsüzleri tonlu-sürekli-sızıcı olmak bakımından ortaklık gösterirler. İkisini ayıran özellik /z/ sesinin diş, /j/ sesinin ise diş-damak sesi olmasıdır. Bir başka ifadeyle /j/ ve /z/ sesleri oluşum noktaları bakımından birbirine yakın seslerdir. Bu, hem tarihî Türk lehçelerinde hem de modern Türk yazı dillerinde böyledir. Misalen, Köktürk hükümdarlarından *İstemi Kağan*'ın adı bazı kaynaklarda *Şinjibu* bazı kaynaklarda *Silzibul* şeklinde okunmuştur (Ercilasun 2008). Buradaki /j/ ~ /z/ sesleri arasındaki denklik iki sesin birbirine yakınlığından ileri gelse gerektir. Türkiye Türkçesi ağızlarında *teliz > telij, nazik > nejjex* (Yıldız 2017: 258) gibi örnekleri de bulunan bu duruma, her ne kadar yazılı dilde görülmese de Türkiye Türkçesinde de rastlanmaktadır. Örnek olarak Fransızca kökenli *charge* kelimesinin Standart Türkiye Türkçesindeki biçimi *şarj* kelimesi olup zaman zaman sözlü dilde *şarz* şeklinde telaffuz

[7] İranî kökenli bir kelime ile Çince bir kelimenin birleşmesi başlangıçta tuhaf gelebilir; ancak Türkiye Türkçesinde bu durumun örneklerine rastlanmaktadır. Bu durumu örneklemek için *acemkürdi, arabankürdi, ferahfeza* gibi müzik terimlerine bakmak yeterli olabilir. Nitekim üç müzik teriminin de ilk unsuru Arapça, ikinci unsuru Farsçadır.

edilmektedir. Bir deney yaparak, *şarj* ve *şarz* kelimeleri Google arama motoru yardımıyla internet üzerinden taranırsa durum biraz daha netleşir[8].

Kelime	Sıklık	Kelime	Sıklık
şarj	19.700.000	şarz	1.420.000
şarj etmek	267.000	şarz etmek	2.200
şarj cihazı	430.000	şarz cihazı	101.000

DLT veri tabanı tarandığında aslen /z/ olup /j/ sesine dönüşen sekiz kelimeye rastlanmaktadır:

aguj < aguzajlaŋ < az + lóngçij < zi

çöj- < çöz-irinj < ryzüjük < zì

oŋujın < wáng + zhě **veya** *wáng + réntejik < tazik*

3.3.2. /j/ < /ş/: Türkçede /j/ ve /ş/ ünsüzleri sürekli-sızıcı ünsüzler olmaları bakımından ortaklık gösterirler. İkisini ayıran özellik /j/ sesinin tonlu, /ş/ sesinin ise tonsuz olmasıdır. Türkçede tonsuz /ş/ ünsüzünün tonlu karşılığının /j/ sesi olduğu (Coşkun 1999:47) bilinen bir durum olup, /ş/ sesinin /j/ sesine dönüştüğü pek çok örneğe Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanmaktadır: *çamaşır > çamajır, çarşı > çarjı, pişman > pijman* vb. (Yıldız 2017: 257-258). DLT veri tabanı tarandığında /ş/ sesinin /j/ sesine dönüştüğü iki kelime tespit edilmektedir: *jagıla- < şagıla- < çagıla-, kurugjın < korgaşın.* Bu kelimelerden ilkinin yansıma olabileceğine dikkat edilmelidir.

3.3.3. /j/ < /ç/: Türkçede /ç/ ve /ş/ ünsüzleri diş-damak tonsuz ünsüzleri olmak bakımından ortaklık gösterirler. İkisini ayıran özellik /ç/ sesinin süreksiz-patlayıcı, /ş/ sesinin ise sürekli-sızıcı olmasıdır. Bu sebeple /ç/ sesinin /j/ sesine dönüşebilmesi için öncelikle sızıcılaşıp sürekli-sızıcı hale gelerek /ş/ olması, sonra da tonlulaşarak /j/ olması gerekmektedir. Bu durumun örneklerine Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanmaktadır: *hiç > hij, piç > pij, peç > pej* vb. (Yıldız 2017: 254-255). DLT veri tabanı tarandığında /ç/ sesinin /j/ sesine dönüştüğü üç kelime bulunmaktadır: *üjme < üçme küjek < keçek, jagıla- < şagıla- < çagıla-*. Bu kelimelerden sonuncunun yansıma olabileceğine dikkat edilmelidir.

3.3.4. /j/ < /c/: Türkçede /c/ ve /j/ ünsüzleri tonlu olmak bakımından ortaklık gösterirler. İkisini ayıran özellik /c/ sesinin süreksiz-patlayıcı, /j/ sesinin ise sürekli-sızıcı olmasıdır. Bu sebeple /c/ sesinin /j/ sesine dönüşebilmesi için sızıcılaşıp sürekli-sızıcı hale gelmesi gerekmektedir. Bu durumun örnekleri Türkiye Türkçesi ağızlarında da tespit edilmektedir: *ceviz > jawuz, cami > jāmı, mecal > majal, hac > haj* vb. (Yıldız 2017: 251). DLT veri tabanı tarandığında /c/ sesinin /j/ sesine dönüştüğü bir kelimeye rastlanmaktadır. Etimolojisi tartışmalı olan bu kelime Tezcan tarafından çözülmüş görünmektedir: *bujın < böcän.*

3.3.5. [/j/]: Türkçeye başka dillerden giren alıntı kelimelerdeki /j/ sesleri standart dilde genel itibariyle korunmaktadır: *jilet, jandarma* vb. DLT veri tabanı tarandığında da /j/ sesinin kaynak dildeki biçimiyle korunduğu tespit edilen iki örneğe rastlanmaktadır: *ajun, mejek.*

3.3.6. DLT veri tabanında içinde /j/ sesi bulunmasına rağmen kökeni açık olmayan kelimeler de bulunmaktadır. Bunlar hakkındaki net bilgiler, ancak akademik çalışmaların ilerlemesiyle edinilebilecektir: *ajmuk, arju, awujgun, çavju, çıj-, kerjü, küwij, namıja, nıjdag.*

3.4. DLT çevirisinde /j/ sesli kelimeler hakkında bilgi verirken, Kâşgarlı Mahmud'un yaptığı tanımlamalar farklı şekillerde çevrilmiştir.

iki çıkak arasındaki jây harfi ile	***aguj***

[8] Bu taramada daha sağlıklı sonuç alabilmek için şarj ve şarz kelimeleri tek başlarına taranmakla yetinilmemiş, isim tamlaması ve birleşik fiil olmak üzere iki kelime grubu oluşturularak, bu biçimlerde de taranmıştır (HY).

iki çıkak arasındaki ze ile	*ajlaŋ, ajmuk, ajun, arju, çij, çij-, çöj-, irinj, kurugjın, üjük*
iki mahreçli z ile	*bujın, mejek, tejik*
iki çıkaklı ze ile	*üjme*
iki çıkaktan çıkan j ile	*kerjü*
iki mahreç arasındaki z (j) ile	*küwij*
iki çıkak arasından çıkan z (j) ile	*nıjdag*
(-)	*awujgun, çavju, jagıla-, küjek, namıja, oŋujın*

Bu tanımlarda genel itibariyle 'iki', 'çıkak/mahreç' ve 'z(e)' ifadeleri ortaktır. Anlaşılan o ki Kâşgarlı Mahmud daha o dönemde /j/ ~ /z/ yakınlığına dikkat çekmektedir.

3.5. DLT'de içinde /j/ sesi bulunduran kelimelerin bir kısmında Kâşgarlı Mahmud lehçe bilgisi vermektedir.

Çigil	***namıja, bu ajun, ol ajun***
Argu	*küjek*
Oğuz	*ajlaŋ*
Bazı lehçeler	*irinç*

Bu kelimelerin tamamı da alıntı olup, aslında o lehçenin kendi kelimesi olmadığına dikkat edilmelidir.

3.6. Clauson içinde /j/ sesi bulunduran 10 kelimenin *hapax legomenon* olduğunu belirtmiştir: *agujlug*, *ajlaŋ, awujgun, bujın, çavju, çij, çij-, çöj-, kerjü, küwij, namıja, nıjdag.* Eski Türkçede *hapax legomenon*'lar üzerine yapılmış olan Tezcan 2008, Yıldız 2011, Uçar 2012 ve Yıldız 2014'te bu kelimelere dair veriler geçmemekle beraber Ölmez 2008'de *ajlaŋ* kelimesine kısaca değinilmiş, ancak etimolojik bir açıklama yapılmamıştır.

4. Sonuç

Türkçede, daha doğrusu Standart Türkiye Türkçesinde /j/ sesinin bulunmaması bir dilbilgisi kuralıdır. Ancak bu kural genel Türkçede /j/ sesinin bulunmadığı ya da içinde /j/ sesi bulunan her kelimenin yabancı kökenli olduğu anlamına gelmemelidir. Nitekim Modern Türk yazı dillerinden bazı Sibirya ve Kıpçak gruplarına dahil olan lehçeler /j/ sesini sistemli olarak kullanmaktadırlar. Eski Türkçenin önemli bir kaynağı olan DLT'de içinde /j/ sesi bulunan 24 kelimeye rastlanmaktadır. Kâşgarlı Mahmud, bu kelimelerden bazılarını Çigil, Argu, Oğuz gibi lehçelere mahsus saymıştır. Bir kısmı Soğdakça, Çince ya da Hoten Sakacasından (?) alıntı, bir kısmı ise Türkçe kökenli olan /j/ sesli kelimeler Türkçenin bilinen eski dönemlerinde de bu sesin az da olsa kullanıldığını göstermektedir. DLT'deki /j/ sesli kelimelerin bir kısmı alıntılandığı dildeki biçimiyle /j/ olarak korunmuş, bir kısmı ise /z/, /ş/, /ç/, /c/ gibi seslerden gelişerek /j/ sesine dönmüştür. Bu değişimin izlerine Türkiye Türkçesi ağızlarında da rastlanabildiği gibi, Modern Türk yazı dillerinin bazılarında bu değişimler sistemli olarak görülebilmektedir.

Kaynakça

Clauson Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre–Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press [= EDPT]

Coşkun, Volkan (1999). 'Türkiye Türkçesinde Ünlüler ve Ünsüzler', *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1999*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, I-II/42: 41-50.

Demir, Nurettin - Emine Yılmaz (2011). *Türkçe Ses Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Dybo, Anna (2008). 'Mahmud Kaşgari'nin Sözlüğü'ndeki Eski Sinciang Dilleri'nden Alıntı Sözcükler Üzerine'. *I. Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Dil ve Edebiyat Sempozyumu. Bildiriler*. Lefkoşa, s. 73-82.

Eker, Süer (2007). 'Türkçenin sesbirimleri ve belirgin altsesbirimleri', *Turcology in Turkey*. Studia uralo-altaica 47 (Edited by Lázló Károly), Sztebtka Altajisztikai Tanszék, Szeged: 181-198.

Eker, Süer (2009a). 'Divanü Lügâti't-Türk'te 'İranlı' Kavramı', *II. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri – Kaşgârlı Mahmud ve Dönemi* (28-30 Mayıs 2008, Ankara), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 153-170.

Eker, Süer (2009b). 'Divanü Lugâti't-Türk ve İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I', *International Journal of Central Asian Studies*, 13: 233-283.

Ercilasun, Ahmet Bican - Akkoyunlu, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları [= DLT]

Ercilasun, Ahmet Bican (2008). 'İstemi (Sır Temir) Kağan'. *Türk Kültürü*, 2008 (Bahar): 76-106.

Erdem, Mevlüt (2014). 'Soğdca, Türkçedeki Soğdca Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları', *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi,* 21(1): 65-90.

Ergin, Muharrem (2009) *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Gülensoy, Tuncer (1984). 'Dîvânü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'deki Moğolca Kelimeler Üzerine'. *Türk Kültürü Araştırmaları (Necati Akder Armağanı),* XXII/1-2: 90-103.

Güner, Galip (2015). 'Türkiye Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen ajlaŋ Kelimesinin Dahhâk İle Ne İlgisi Var?'. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* 4/1: 39-44.

Hauenschild, Ingeborg (2003). Die Tiebezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari. Eine Untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer Sicht. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Ölmez, Mehmet (2008). 'Dīvānu Luġāti't-Turk'teki Tek Örnekler Üzerine (1)'. *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu (17-19 Ekim 2008, Rize) Bildiri Metinleri,* Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 295-297.

Sertkaya, Osman Fikri (2009). 'Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Kelimeler', *Dil Araştırmaları*, 5: 9-38.

Tezcan, Semih (1993). 'Yaygın Bir Gölge Sözcük: *çişek / çişik*', *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3: 257-266.

Tezcan, Semih (2008). 'Dîvân Lügâti't-Türk'te Tek Veriler (Hapax Legomena)'. *Doğumunun 1000. Yılı Dolayısıyla Uluslararası Kâşgarlı Mahmud Sempozyumu (17-19 Ekim 2008, Rize) Bildiri Metinleri,* Rize: Rize Üniversitesi Yayınları, 298-302.

Uçar, Erdem (2012). 'Eski Türkçede Hapakslar'. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi,* 9/1: 73-100.

[w]mdbg = https://www.mdbg.net/chinese/dictionary

Yıldız, Hülya (2011). 'Yakutçayla Tanıklanabilen Hapax Legomenon'lar'. *International Journal of Central Asian Studies,* 15: 21-42.

Yıldız, Hülya (2014). 'Yakutçayla Tanıklanabilen Hapax Legomenon'lar-II: Ünsüzle Başlayan Hapax'ların Durumu'. *Siberian Studies*, 2/5: 37-54.

Yıldız, Hüseyin (2017). 'Türkiye Türkçesi Ağızlarında Alıntı Kelimelerde Görülen /j/ Sesinin Kökeni ve Fonolojisi'. *VIII. Congress of International Society for Dialectology and Geolinguistics (14-18 September 2015),* (Edt.: Vügar Sultanzade, Ahmet Pehlivan, Astrid van Nahl) Gazimağusa: Doğu Akdeniz Üniversitesi Yayınları, 248-265.

Altay Kahramanlık Destanı Ak-Koñır Üzerine Bir İnceleme

Yrd.Doç.Dr. Abdullah Elcan

Özet

Altay Türkleri, Güney Sibirya Bölgesi'nde, Rusya Federasyonu'na bağlı olarak kurulan Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan, dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan bir Türk topluluğudur. Zengin bir sözlü kültür geleneği geçmişine sahip olan Altay Türkleri, bu geleneklerini günümüzde de yaşatmaya ve çeşitli etkinliklerle gelecek kuşaklara aktarmaya çalışmaktadırlar. Altay sözlü kültür geleneğinin en önemli kısmını kahramanlık destanları oluşturmaktadır. Altay Türkleri destan karşılığı kay çörçök terimini kullanırlar. Destan anlatan kişiye kayçı adını verirler. Kay kelimesi sözlükte "boğaz, gırtlak şarkısı"; kayla- fiili "gırtlaktan söylemek, hikâyeyi ses eşliğinde anlatmak"; kayçı ise "topşuur adı verilen müzik aletinin eşliğinde kahramanlık destanı anlatan halk ozanı" olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmada, Altay destancılık geleneğinin dünü ve bugünü hakkında bilgiler verilecek, Ak-Koñır Destanı'nın anlatıcısı Kayçı Kazak Torçıkovna Kokpoyeva kısaca tanıtılacak ve Ak-Koñır Destanı yapı, olay örgüsü, kahramanlar ve içerdiği motifler bakımından ele alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Altay Türkleri, Kahramanlık Destanları, Ak-Koñır Destanı*

1. Giriş

Dilleri ve kültürleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Altay Türkleri günümüzde Güney Sibirya Bölgesi'nde, Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Cumhuriyeti'nde, dağınık olarak da Altay Krayı içinde yer alan Novosibirsk, Barnaul, Biysk şehirlerinde ve Kemerova Oblastı'nda yaşamaktadırlar.

Kökü çok eskiye uzanan Türk sözlü kültür geleneği, çağlar boyunca evrilerek varlığını günümüze kadar korumuştur. Türk dünyasının çağdaş halkları farklı isimlerle bu geleneği yaşatmakta ve gelecek nesillere aktarmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Altay Türklerinin de çok köklü ve zengin bir sözlü kültür geleneğine sahip olduğu bilinmektedir. Altay Türklerinin sözlü kültür geleneğinin en önemli kısmını kahramanlık destanları oluşturmaktadır. Altay Türkleri çeşitli etkinliklerle destancılık geleneğini bugün de yaşatmakta ve gelecek kuşaklara aktarmaya çalışmaktadırlar. Bir dili ve kültürü yok olmaktan kurtarmanın tek yolunun o dili ve kültürü gelecek kuşaklara aktararak sürdürebilme yeteneği olduğu düşünüldüğünde Altay Türklerinin bu çabalarının daha fazla bir anlam ve önem kazandığı ortadadır. Bu çalışmada Altay Türklerinin destancılık geleneğinin dünü ve bölgeye yapılan bilimsel geziler ışığında destancılık geleneğinin bugünkü durumu üzerine gözlemler aktarılacak; çalışmaya konu destanın anlatıcısı Kayçı Kazak Torçıkovna

Kokpoyeva hakkında bilgiler verilecek ve Ak-Koñır adlı Altay kahramanlık destanı yapı, olay örgüsü, kahramanlar ve içerdiği motifler açısından incelenecektir.

1.1. Altay Destancılık Geleneği

Altay Türkleri destan karşılığı olarak *kay çörçök* terimini kullanmaktadırlar. Destan anlatan kişiye *kayçı* adı verilir. *Kay* kelimesi sözlükte "boğaz, gırtlak şarkısı"; *kayla-* fiili "gırtlaktan söylemek, hikâyeyi ses eşliğinde anlatmak"; *kayçı* ise "topşuur adı verilen müzik aletinin eşliğinde kahramanlık destanı anlatan halk ozanı" olarak tanımlanmaktadır (Baskakov-Toşçakova, 1999: 101).

Altay Türklerinin destancılık geleneği tarihsel bağlamda İbrahim Dilek tarafından ayrıntılı olarak ortaya konmuştur. Dilek, 1998 yılında yayınladığı "Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulagaşev" adlı makalesinde destancının özelliklerini, destanın icra ortamını, destanların giriş formellerini, destanlardaki olay akışını ve sonuç bölümlerini Türkiye'deki âşıklık geleneği ile karşılaştırmalı olarak anlatır.

Aynı çalışmada Altay destanların içeriği ve kahramanın özellikleri şu şekilde tavsif edilir: "Altay-Türk destanlarının muhtevası umumiyetle; kahramanın yer altındaki Erlik Bey ve avanesi veya yer üstündeki kötü niyetli kağanlarla olan mücadelesini içerir. Kahraman bu mücadelelerin hepsinden başarıyla çıkar. Altay-Türk destanlarının kahramanları çoğunlukla han veya asiller sınıfındandır. Kahramanlığın ön planda olduğu destanların kahramanları olağanüstü görünüşe ve güce sahiptirler. Kahramanların hareketleri tabiattaki diğer varlıkları da etkiler (Dilek, 1998: 318)." Bu özellikler bu çalışmada incelenen Ak-Koñır Destanı'nında da kendini göstermektedir.

Altay destanlarında zaman, tarihi zamandan kopuktur. Destanların coğrafyası ise geniş ve güzel Altay'dır. Destanlarda dikkat çeken unsurlardan biri ise her kağanın kendi ülkesinin o kağanın Altay'ı olarak adlandırılmasıdır. Altay kelimesi sık sık kahramanların dilinde Ene-Altay (Ana Altay'ım) olarak yer alır.

Altay destanlarının oluşum devresi ve tasnifi konularına da değinen Dilek, Rus ve Türk araştırmacılarının konuyla ilgili görüşlerine yer verdikten sonra Altaylı araştırmacı Surazakov'un Altay destanlarının oluşum dönemlerini üçe ayırarak konularına göre şu şekilde tasnif ettiğini söyler:

A.Ataerkil Döneme Ait Destanlar

1.Korkunç yaratıklarla mücadeleyi anlatan destanlar

2.Yer altındaki âlemle mücadeleyi anlatan destanlar

3.Kahramanın evlenişini anlatan destanlar

4.Aile ve söök içindeki mücadeleyi anlatan destanlar

5.İstilacılarla mücadeleyi anlatan destanlar

B.İlk feodal döneme ait destanlar

C.Feodal döneme ait destanlar (Dilek, 1998: 324-325).

Aynı çalışmada Altay destanlarının motif yapısı üzerinde de duran Dilek, destanlardaki ortak motifler olarak, olağanüstü kahraman motifi, düalist tanrı motifi (Ülgen-Erlik), at motifi, ay ve güneş motifi, dağ iyesi motifi, saçı geleneği ve bez bağlama motifi, oyun motifi, yazı motifi ve şekil değiştirme motiflerini belirler ve destanlardan örneklendirir (Dilek, 1998: 325-353). Bu motiflerin tamamı bu çalışma kapsamından çevrilen destanlarda da yer almaktadır. Ancak destanlarda Ülgen-Biy'den farklı tanrılar da yer alır. Bunlar; Üç-Kurbustan, Küçük Bırkan, Orta Bırkan, Büyük Bırkan gibi tanrılardır.

Yine İbrahim Dilek tarafından 1997 yılında kaleme alınan "Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler" adlı bildiride birbirinden uzak ve farklı coğrafyalarda gelişen iki geleneğin ortak noktaları üzerinde durulur. Buna göre şu beş noktada ortaklık söz konusudur:

1.Anadolu halk hikâyeciliğinde görülen "döşeme" geleneği

2.Âşıkların ve kayçıların yetişmeleri

3.Rüya motifi

4.Âşıkların ve kayçıların içtimai sorumlulukları

5.Her iki sanatın da gelir sağlayan bir meslek olarak icra edilmesi (Dilek, 1997a: 197).

Erdoğan Altınkaynak[1] ise bu ortak noktalara duvak kapama (destanın sonlandırılması) ve enstrüman eşliğinde destan anlatma maddelerini de eklemektedir. Bunlardan âşıkların ve kayçıların yetişmeleri, içtimai sorumlulukları, her iki sanatın da gelir sağlayan bir meslek olarak icra edilmesi ve rüya motifi icracının özelliklerini; döşeme geleneği, duvak kapama ve enstrüman eşliğinde destan anlatma ise icracılık geleneğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Günümüzde Altay Türkleri arasında destancılık geleneğini varlığını sürdürmektedir. Özellikle iki yılda bir düzenlenen El Oyun Bayramı'nda ve yine iki yılda bir düzenlenen ve daha çok Kuzey Altaylıların bayramı olarak bilinen Cürük Bayram'da kayçılık geleneği canlı bir şekilde yaşatılmaktadır. Bu şenliklere yediden yetmişe kayçılar katılarak jüri önünde yeteneklerini sergilemektedirler. Jüri tarafında başarılı bulunan kayçılar ödüllendirilmektedir. Ancak bu şenliklerde destanlardan kısa bölümler icra edilir. Burada amaç gırtlaktan gelen sesi eğitmek ve kaylayabilmektir. Bu etkinlikler kayçılık sanatının genç kuşaklara aktarılması bakımından oldukça önemlidir.

Günümüzde Altay Türkleri arasında yeni bir destan ortaya koyabilecek bir kayçının olmadığı görüşü hâkimdir. "Manas'ın Görünen Yüzleri: Kayçılar-Akınlar-Ozanlar-Âşıklar" başlıklı Ardahan Üniversitesi BAP Projesi kapsamında Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak, Aygül Bolotova, Arş. Gör. Fatih Şayhan ve Arş. Gör. Abdullah Elcan'dan oluşan proje ekibi Altay Özerk Cumhuriyeti'nde Altay folkloru üzerine bilimsel çalışmaları bulunan, aynı zamanda kendisi de bir kayçı olan Tanıspay Şinjin ile 01 Temmuz 2014 tarihinde bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Tanıspay Şinjin yeni bir roman yazar gibi yeni bir destan üretmekte olduğu ama henüz tamamlanmadığı bilgisini proje ekibiyle paylaşmıştır.

Altaylılar arasında günümüzde bir kayçının bir destanı topşuur eşliğinde baştan sona kaylayamadığı görüşü yaygın olmakla birlikte 2014 yılında düzenlenen El Oyun Bayramında, 05 Temmuz 2014 tarihinde kayçı Emil Terkişev iki buçuk saat boyunca dinleyiciler önünde Alıp-Manaş destanını baştan sona topşuur eşliğinde kaylamıştır. Bu icra yukarıda bahsedilen proje ekibi tarafından izlenmiş ve kayıt altına alınmıştır. Emil Terkişev icradan sonra yaptığı açıklamada daha önce ünlü kayçı Ulagaşev'den derlenen Alıp-Manaş destanından yararlanarak bu destanı kayladığını söylemiştir. Burada Ulagaşev'den derlenen Alıp-Manaş destanının eş/benzer metin olarak kayçı Terkişev tarafından yeniden üretilmesi söz konusudur.

Altay Cumhuriyeti'nde Altay destanlarının derlenmesi ve kayda geçirilmesi çalışmaları Altayistik Enstitüsü tarafından yapılmıştır. Bu çalışmaların neticesi olarak 14 ciltlik *Altay Baatırlar* eseri ortaya konmuştur. Bu 14 ciltte toplam 88 farklı destan yer almaktadır. 2012 yılında bu 14 ciltlik Altay Baatırlar destan külliyatı tek bir CD'de toplanarak ilgililerin istifadesine sunulmuştur. Bu 14 ciltte yer alan destanlar şunlardır:

1.Cilt: *Kan-Büdey, Tektebey-Mergen, Ay-Kaan, Altayın Sayın Salam, Kögütey, Altın-Tuucı, Katan-Koo, Aybıçı la Karatı-Kaan (Aybıçı ile Karatı Kağan)*

2.Cilt: *Altay-Buuçay, Alıp-Manaş, Ak-Tayçı, Kozın-Erkeş, Közüyke, Kökin-Erkey, Aytünüke, Say-Soloñ, Malçı-Mergen, Ösküs-Uul, Altınak-Mergen, Emelçi-Mergen*

3.Cilt: *Er-Samır, Boydoñ-Kökşin, Kan-Sulutay, Boodıy-Mergen, Kan-Şülüti, Maaday-Kara, Ösküs-Uul, Kögüdey-Kökşin le Boodoy-Koo (Kögüdey-Kökşin ile Boodoy-Koo), Altın-Ergek, Kara-Taacı Kıs (Kara-Taacı Kız)*

4.Cilt: *Şulmus-Şunı, Tektemey-Bökö, Cimey-Aru la Şimey-Aru (Cimey-Aru ile Şimey-Aru), Kuskunak-Mergen, Sarı-Salam, Baaday-Kara, Kara-Kös, Ay-Mergeçi, Salam, Toyboñ-Köö*

5.Cilt: *Ölöştöy, Katan-Mergen*

6.Cilt: *Altın-Mize, Köstöy-Mergen, Kan-Altın, Alaktay, Katan-Bergen, Ösküs Uul*

7.Cilt: *İrbis-Buuday, Oturgış, Kurman-Taacı, Kan-Ceeren Attu Kan-Cekpey (Kan-Ceeren Atlı Kan-Cekpey), Ak-Koñır, Kan-Kapçıkay, Bar-Çookır Attu Bayıñ Koo (Bar-Çookır Atlı Bayıñ-Koo), Boo-Çerü Akazı Boodoy-Koo Sıynızı (Boo-Çerü Ağabeyi Boodoy-Koo Kızkardeşi), Coonoy-Bökö, Kan-Cegey*

[1] Bu konudaki görüşlerini bizimle paylaşan Prof. Dr. Erdoğan Altınkaynak'a teşekkür ederim.

8.Cilt: *Kan-Kapçıkay, Ak-Çabdar Attu Altın-Bökö (Ak-Çabdar Atlı Altın-Bökö), Boodoy-Mergen, Temene-Koo, Kan-Jürküdeydiñ Uulı Kan-Kapşukan (Kan-Jürküdey'in Oğlu Kan-Kapşukan), Üç Kulaktu Ay Kara At (Üç Kulaklı Ay Kara At), Kara Sagıştu Katkı-Mergen (Kötü Niyetli Katkı-Mergen)*

9.Cilt: *Oçı-Bala, Ak-Kaan la Kübür-Kaan (Ak-Kaan ile Kübür-Kaan), Solotoy-Mergen, Kara-Küreñ Attu Kan-Küler (Kara-Küreñ Atlı Kan-Küler)*

10.Cilt: *Ösküs Uul, Kan-Ceeren Attu Kan-Altın (Kan-Ceeeren Atlı Kan-Altın), Toymoñ-Koo, Cılañaş-Uul, Taaylu-Ceendü Añdaganı (Dayılı Yeğenli Avlanmaları)*

11.Cilt: *Almıs-Kaan, Kün Kılgalu Küreñ Attu Kuday Uulı Katan-Koo (Gün Bıyıklı Küreñ Atlı Tanrı Oğlu Katan-Koo), Altın-Saadak*

12.Cilt: *Kan-Kapçıkay, Kan-Kılış, Ak-Tayçı, Ak-Biy*

13.Cilt: *Ösküs Uul, Kan-Tutay, Temirçe Tuygaktu Köböñ Caldu Kök-Boro Attu Kan-Buday (Demir Toynaklı Pamuk Yeleli Kök-Boro Atlı Kan-Buday), Erke-Koo, Kögüldey-Baatır, Ösküs Uul*

14.Cilt: *Maaday-Kara*

Türkiye'de Altay destancılık geleneği üzerine yapılan çalışmalar ve Türkiye Türkçesine aktarılan destanlar ise şunlardır:

İbrahim Dilek, Türkiye'de Altay destancılık geleneğin üzerine önemli çalışmalar yapan isimlerin başında gelir. Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Altay Destanları isimli üç ciltlik eserinde şu destanları Türkiye Türkçesine aktarmıştır:

1.Cilt (2002): *Er Samır, Ak Tayçı, Kökin Erkey, Altay Buuçay, Malçı Mergen, Kozın Erkeş, Közüyke*

2.Cilt (2007): *Oçı-Bala, Ay Sologoy lo Kün Sologoy (Ay Sologoy ile Kün Sologoy), Ösküs-Uul, Kan-Kapçıkay, Kan-Ceeren attu Kan-Altın (Kan-Ceeren Atlı Kan-Altın), Temene-Koo, Kara-Taacı Kıs (Kara-Taacı Kız), Kögüdey Kökşin le Boodoy Koo (Kögüdey-Kökşin ile Boodoy Koo), Altın-Ergek*

3.Cilt (2007): *Erke-Koo, Ölöştöy, Katan-Kökşin le Katan Mergen (Katan-Kökşin ile Katan Mergen), Şulmuş-Şunı, Ak-Biy, Üç Kulaktu Ay Kara At (Üç Kulaklı Ay Kara At)*

Bir diğer araştırmacı Metin Ergun Alıp Manaş Destanı'nı Türkiye Türkçesine aktararak *Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş* adıyla yayınlamıştır (Konya, 1997). Emine Gürsoy Naskali ise Maaday Kara destanını *Altay Destanı Maaday Kara* adıyla yayınlamıştır (İstanbul, 1999).

Selahaddin Bekki doktora tezi olarak *Altay Türk Destanı Maaday Kara: İnceleme-Metin* adlı çalışmayı hazırlamıştır (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2001). Veli Gül yüksek lisans tezi olarak hazırladığı *Altayca Almıs Kağan Destanı (Giriş-Metin-Aktarma-Dizin)* adlı çalışmada Almıs Kaan destanını Türkiye Türkçesine aktarmış ve metin üzerinde dil incelemesi yapmıştır (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008). Selda Anıl Ceylan da yüksek lisans tezi olarak *Kögüldey-Baatır Destanı (Metin İnceleme)* adlı çalışmada Kögüldey-Baatır destanını Türkiye Türkçesine aktarmıştır (Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015).

Ardahan Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenen Manas'ın Görünen Yüzleri: Kayçılar-Akınlar-Ozanlar-Âşıklar projesi kapsamında tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılan Ak-Koñır Destanı, Boo-Çerü Akazı, Boodoy-Koo Sıynızı Destanı (Boo-Çerü Ağabeyi Boodoy-Koo Kızkardeşi), Almıs-Kaan Destanı, Kögüldey-Baatır Destanı 2015 yılında *Altay'dan Destanlar* ismiyle yayımlanmıştır.

1.2. Kayçı Kazak Torçıkovna Kokpoyeva

Kayçı Kazak Torçıkovna Kokpoyeva, 1905 yılında Kan-Oozı Aymağı'nın Ekinur Köyü yakınlarındaki Bulaka adlı vadide, fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. On beş yaşında çiçek hastalığında gözlerini kaybetmiştir. Kokpoyeva birçok destan ve şarkı bilir. Destanları babasından ve Moyno isimli kayçıdan dinleyerek öğrenmiştir (Altay Baatırlar, Cilt 7, Acarular, 1).

Kayçı Kokpoyeva'dan derlenen üç destan Altay Baatırlar adlı serinin yedinci cildinde yer almaktadır. Bu destanlar şunlardır:

1. Ak-Koñır Destanı: 1967 yılında Kokpoyeva'dan T. S. Tyuhmenev tarafından derlenmiştir.

2. İrbis-Buuday Destanı: 1968 yılında Kokpoyeva'dan T. S. Tyuhmenev ve Z. Kazagaça tarafından derlenmiştir.

3. Kan-Ceeren Attu Kan-Cekpey Destanı: 1970 yılında Kokpoyeva'dan Ulujay Sergeyeviç Sadıkov tarafından derlenmiştir.

2. İnceleme

Kayçı Kokpoyeva'dan 1967 yılında T. S. Tyuhmenev tarafından derlenen Ak-Koñır Destanı, *Altay Baatırlar* adlı serinin yedinci cildinde yer almaktadır. Destan tarafımızdan Türkiye Türkçesine aktarılmış ve Ardahan Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenen Manas'ın Görünen Yüzleri: Kayçılar-Akınlar-Ozanlar-Âşıklar projesi kapsamında, 2015 yılında *Altay'dan Destanlar* adlı kitapta diğer üç Altay destanıyla birlikte yayımlanmıştır. Ak-Koñır Destanı'nın incelenmesinde bu kitap esas alınmıştır.

Destanda Ak-Koñır isimli sahipsiz bir atın zalim düşmanı Kümüş-Kaan ile olan mücadelesi anlatılmaktadır. Ak-Koñır Destanı'nda zaman, tarihi zamandan kopuktur. Destanın coğrafyası ise geniş ve güzel Altay'dır. Bu çalışmada Ak-Koñır Destanı yapı, olay örgüsü, destan kahramanları ve motifler olmak üzere dört başlık altında değerlendirilecektir.

2.1. Yapı

Ak-Koñır destanı yapısı bakımından Altay destancılık geleneğinin özelliklerini taşımaktadır. Ak-Koñır destanı sekiz yüz altmış altı dizeden oluşmaktadır. Dizeler eksiği ve fazlası bulunmakla birlikte genel olarak sekiz hecelidir. 4+4 olmak üzere ortadan ayrılır: *Arka-connıñ / bu içinde; Altan caştañ / aja bergen; Azu tiji / bojoy bergen; Karı-cajı / cede bergen; Katan-söögi / bojoy bergen; Bir emegen / curtap cattı.* "Bu kalabalık halk içinde; Altmış yaşını aşmış; Azı dişi düşmüş; Yaşlılık çağı gelmiş; Sert kemiği yumuşamış; Bir ihtiyar yaşardı" (s. 9).

Destanda bir uyak düzeni yoktur. Ses ahengi, tekrar edilen cümle yapısı, dize içi kafiye ve dize başı kafiye ile sağlanır.

Tekrar edilen cümle yapısından doğan ses ahengi: *Kös cetpes kuba çöldö; At cakşızı carıştı; Artıktaganı Ak-Koñır boldı; Kös cetpes caan akta; Alıp cakşızı küreşti; Artıktaganı Altın-Teñzek boldı*. "Göz yetmez solgun çölde; Atın iyisi yarıştı; Kazanan Ak-Koñır oldu; Göz yetmez büyük meydanda; Yiğidin iyisi güreşti; Kazanan Altın-Teñzek oldu" (s. 28).

Dize içi kafiye ile sağlanan ses ahengi: *Kümüş-Kaan kayrakan; Attañ caan at kelgenin; Kijideñ caan kiji kelgenin; Körbös cerdeñ körüp iydi; Bilbes cerdeñ bilip iydi.* "Kümüş-Kaan kayrakan; Attan büyük at geldiğini; İnsandan büyük insan geldiğini; Görünmez yerden gördü; Bilinmez yerden bildi" (s.26).

Dize başı kafiye ile sağlanan ses ahengi: *Togus tüñey Temir-Bökö; Togus tayganı ajıra çaptı; Togus talaydı keçire çaptı.* "Birbirine denk dokuz Temir-Bökö; Dokuz tayga aşasıya; Dokuz ırmak geçesiye at sürdü" (s. 10), *Attu-çuulu Altın-Teñzek; At üzeñige budın tepti; Arı körüp atandı; Ak mejelik tayganı; Aylandıra celip iydi; Arı körüp atanganda; Altan añnañ adıp turat.* "Anlı şanlı Altın-Teñzek; Atın üzengisine bastı; Ötelere bakıp at sürdü; Ak tepeli tayganın; Etrafında dörtnala gitti; Ötelere bakıp at sürdüğünde; Altmış geyik avladı" (s. 20).

Ak-Koñır Destanı'nın giriş formeli diğer destanların genelinden farklılık gösterir. Altay destancılık geleneğinde destanlar genellikle *topşuur* adı verilen müzik aletine hitaben söylenen övgü sözleriyle başlarken bu destanda kahramanın yurdu tasvir edilerek destana giriş yapılır. Bunun sebebi Altaylı kadın kayçıların destanı *topşuur* eşliğinde söylememe kuralıdır. Ak-Koñır Destanı şöyle başlar:

*Aylu-kündü altay içinde*Aylı günlü Altay içinde

*Altan altı bu talalu*Altmış altı kenarlı

*Kunan koygo emdi tüñey*Üç yaşındaki koyuna benzer

Ak mejelik tayga bütti.Ak tepeli tayga yaratıldı.

Ayga-künge mızıldap cadar,Ayın güneşin altında parlar,

*Agar-akpas altın sımıl*Durgun, altın yakamozlu

*Ak-kögöltirim talay bütti.*Ak, gök ırmak yaratıldı. (s. 9)

Destanda olaylar arasındaki geçiş; *Ança-mınça öy ötti*. "Biraz zaman geçti." (s.18), *Ança-mınça künder ötti.* "Öyle böyle günler geçti." (s 24) gibi cümlelerle sağlanmaktadır.

Destanda olaylar mutlu sona ulaşınca aşağıdaki bitiş formeliyle destan sonlandırılmıştır:

*Uzun bolup, kıskarbadı,*Uzun olup, kısalmadı,

*Kıska bolup, uzabadı.*Kısa olup, uzamadı.

*Caan çörçöktiñ*Büyük destanın

*Söstöri üze tügendi.*Sözleri hep tükendi. (s. 29)

2.2. Olay Örgüsü

Destanda olayların akışı şu şekilde gerçekleşir:

Sahipsiz Ak-Koñır adlı at ile yaşlı kadın, kalabalık halkları ve sayısız sürüleri ile birlikte yaşamaktadır. Dokuz tayga ile dokuz ırmak ötede yaşayan Kümüş-Küreñ atlı Kümüş-Kaan bir gün tek gözlü dürbünüyle etrafı incelerken Ak-Koñır atın yamaçları dolduran kalabalık sürülerini, vadilere sığmayan kalabalık halkını görür. Bu halkı esir etmek, sürüleri kendi sürülerine katmak ister. Bunun için ölecek canları, akacak kanları olmayan birbirine denk dokuz Temir-Bökö yiğidini sarayına çağırtır. Ak-Koñır'ın kalabalık halkını esir etmelerini, sayısız sürülerini kendisine getirmeleri görevi verir.

Sahipsiz Ak-Koñır at, Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidinin kötü niyetle geldiklerini bir aylık mesafeden sezer. Yaşlı kadın ak sürülere ve kalabalık halka üfler, sürüler çalı çırpıya, halk kuş kirazı ağacına dönüşür. Ak-Koñır at silkinir, boz altın renkli bir şahin olur. Yaşlı kadın boz altın renkli bir serçeye dönüşür. Dokuz yiğit, dokuz günün sonunda Ak-Koñır'ın altayına gelirler. Bomboş yurtla karşılaşınca "Ak-Koñır'ın halkı esir edilmiş, sürüleri sürülmüş" diye düşünüp elleri boş geri dönerler.

Aylar, yıllar sonra bir gün yine Kümüş-Kaan, tek gözlü dürbünüyle etrafı seyrederken Ak-Koñır'ın kalabalık halkını, sayısız sürülerini görür. Bunlara sahip olma hırsıyla dokuz yiğidini tekrar Ak-Koñır'ın altayına gönderir. Ak-Koñır at, dokuz yiğidin kötü niyetini sezilmez yerden sezip, bilinmez yerden bilip öncekinde olduğu gibi büyü ile halkını kuş kirazı ağacına, sürülerini çalı çırpıya çevirir. Dokuz yiğit Ak-Koñır'ın yurduna gelip yine her yeri boş görünce "Kümüş-Kaan yalan söylemiş, deyip geri dönerler.

Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidinin ikinci saldırısından sonra sahipsiz yaratıldığına üzülen Ak-Koñır at, gökyüzüne uçarak sırasıyla Büyük Bırkan'dan, Orta Bırkan'dan ve Küçük Bırkan'dan yardım ister. En sonunda Küçük Bırkan ölecek canı, akacak kanı olmayan, birbirine denk yüz kara yiğidin yurdunda adı sanı olmayan bir çocuk olduğunu, o çocuğu bulabilirse o çocuğun Altın-Teñzek adını alarak kağan olacağını, bulamazsa kendisinin yüz yiğidin yurdunda ölüp kalacağını söyler.

Ak-Koñır at, ölecek canı, akacak kanı olmayan, birbirine denk yüz kara yiğidin yurduna gider. Kişnemeye başlar, kişneyince burnundan sekiz köşeli, büyük bir yada taşı düşer. Yada taşını aya, güneşe karşı tutunca yüz kara yiğidin yurduna, dokuz köşeli iri dolu taneleri yedi gün boyunca yağar. Yüz kara yiğit yurtlarına düşman geldiğini düşünerek birbirleriyle savaşmaya başlarlar. Bu kargaşadan yararlanan Ak-Koñır alaca kartala dönüşüp çocuğu alır ve yetmiş tayga ile yetmiş ırmağı aşıp yurduna döner. Dokuz günün sonunda çocuk genç bir bahadır olur. Ak-Koñır atın dizgininden tutar, ata biner. Uzun yıllar boyunca sahipsiz yaşayan Ak-Koñır at çok sevinir. Heybesinden altın, gümüş, süslemeli bir kürk çıkarıp genç yiğide giydirir. Altmış kulaç uzunluğunda bir kılıç ve sivri bir mızrak verir. Altın-Teñzek bahadır, gözü kor gibi, nefesi duman gibi atına biner, av gider ve altmış geyik avlar.

Bir zaman sonra Kümüş-Kaan, Ak-Koñır'ın kalabalık halkını, sayısız sürülerini yine görür. Bunları elde etmek için Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır'a dokuz yiğidini gönderir ve onu davet eder. Küreñ-Baatır, Kümüş-Kaan'ın emriyle Ak-Koñır atın yurduna gelir. Önce genç bir bahadıra dönüşen Ak-Koñır, Küreñ-Baatır'la dövüşür. Ak-Koñır at yorulup, yenileceği sırada Altın-Teñzek, Küreñ-Baatır'la dövüşmeye başlar. Dövüş iki yıl sürer ve iki yılın sonunda Altın-Teñzek galip gelir.

Altın-Teñzek daha sonra Kümüş-Kaan'ın yurduna gider. Kümüş-Kaan korkuya kapılıp Altın-Teñzek'le anlaşma yoluna gider. Daha önce Küreñ-Baatır'a vermeye söz verdiği kızını Altın-Teñzek'e verir. Kümüş-

Kaan'ın yurdunda dokuz ay düğün yapılır. Düğünde ırmak gibi içki yığılır, dağ gibi et doğranır. Atın iyisi yarışır, Ak-Koñır kazanır, yiğidin iyisi güreşir, Altın-Teñzek kazanır. Daha sonra Altın-Teñzek, Kümüş-Kaan'ın biricik kızını alır, kendi ülkesine döner. Ülkesine dönünce yaşlı kadının halkını, malını topladığını ve huzur içinde yaşadıklarını, ırmak gibi içki yığılmış, dağ gibi et doğranmış, dokuz kat saray yapılıp düğüne hazırlanmış olduğunu görür. Dokuz ay düğün yapılır. Daha sonra Ak-Koñır'ın altayına, halkına, malına düşman gelmez olur. Ak-Koñır ve yaşlı kadın, kalabalık halkı ve sayısız sürüleri ile Altın-Teñzek'in idaresi altında huzur içinde yaşarlar.

2.3. Kahramanlar

Ak-Koñır at, destanın başkahramanıdır. Sahipsiz, sırtı geniş, beli sağlam ve kuvvetli bir attır. Fiziksel olarak güçlü olmasının yanında akıllıdır ve sezgileri de güçlüdür. Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidinin kötü niyetle geldiğini bir aylık mesafeden sezmiş ve büyü ile halkını kuş kirazı ağacına, malını çalı çırpıya dönüştürerek halkını ve malını Kümüş-Kaan'ın saldırılarından korumuştur. Şekil değiştirme özelliği vardır. Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidi yurduna geldiğinde durduğu yerde silkinerek boz altın rekli şahine dönüşür. Küreñ-Baatır yurduna saldırdığında ise altın kürklü bir yiğide dönüşür. Ayrıca sahipsiz yaratıldığı için sırasıyla Büyük, Orta ve Küçük Bırkan'ın gökyüzündeki katına çıkar ve onlardan yardım ister. Küçük Burkan'ın sözlerini yerine getirerek sahibini bulur. Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır ile önce Ak-Koñır at dokuz ay boyunca savaşır. Kimse galip gelemez. Altın-Teñzek, Ak-Koñır'ı Küreñ-Baatır'dan ayırarak kendisi dövüşür ve kazanır. Bu sırada Ak-Koñır at da Taş-Küreñ atla dövüşür. Altın-Teñzek, Kümüş-Kaan'ın kızıyla kendisi evlenir. Daha sonra Ak-Koñır at, sahibi Altın-Teñzek ve halkı ile birlikte huzur içinde yaşar.

Yaşlı Kadın, Ak-Koñır atın yardımcısıdır. Altmış yaşını aşmış, dişleri dökülmüş, beli bükülmüş bir kadındır. Büyü yapmayı bilir. Şekil değiştirme özelliği vardır. Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidi yurduna geldiğinde boz altın renkli serçeye dönüşür. Ak-Koñır'ın halkını ve malını büyü ile korur. Ak-Koñır at, Altın-Teñzek ile birlikte savaşmak için Kümüş-Kaan'ın yurduna gittiğinde Ak-Koñır'ın halkını ve malını yine bu yaşlı kadın korumuştur.

Kümüş-Küreñ atlı Kümüş-Kaan, Ak-Koñır atın yurdundan dokuz tayga ile dokuz ırmak ötede hüküm süren zalim, aç gözlü aynı zamanda korkak bir kağandır. Ak-Koñır'ın halkını esir etmek, malını sürmek için iki kez dokuz Temir-Bökö'yü, bir kez de Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır'ı Ak-Koñır'ın yurduna gönderir. Ancak başarılı olamaz. Altın-Teñzek, Küren-Baatır'ı öldürünce korkuya kapılarak Kümüş-Küreñ'e vereceği kızını Altın-Teñzek'e verir. Bu şekilde hayatını kurtarır.

Dokuz Temir-Bökö, Kümüş-Kaan'ın adamlarıdır. Onun sözünden çıkmazlar. İki kez Ak-Koñır'ın halkını esir etmek, malını sürmek için gelirler. Ancak savaşmadan geri dönerler.

Büyük, Orta ve Küçük Bırkan, gökte yaşayan yaratıcı ruhlardır. Ak-Koñır önce Büyük Bırkan'ın katına çıkar ondan yardım ister. Büyük Bırkan, Ak-Koñır'ı Orta Bırkan'a gönderir. Orta Bırkan da Küçük Bırkan'a gönderir. Ak-Koñır'ın ardım çağrısına Küçük Bırkan karşılık verir. Altay inancında Bırkan terimi Budizm'in kurucusu Buda (Burhan) ile karıştırmamalıdır. Bırkan "tanrı" değil bazen yaratıcı bir ruh (ata bırkan/ana bırkan gibi), enerji, göksel ışın, bazen göğün bir katı (ay bırkan/kün bırkan/teñeri bırkan) anlamına gelen bir terimdir (Asena, 2011: 40).

Altın-Teñzek, destanda Ak-Koñır attan sonraki en önemli kahramandır. Yüz kara yiğidin yurdunda küçük bir çocuktur. Ak-Koñır at, bu çocuğu alır ve yurduna getirir. Çocuk olağanüstü bir şekilde iki günde anne, altı günde baba der, dokuzuncu günün sonunda Ak-Koñır atı dizgininden yakalayıp üstüne biner. Ak-Koñır at heybesinden çıkardığı altın gümüş işlemeli kürkü, kılıcı ve mızrağı çocuğa verir. Küçük çocuk gözü kor gibi, nefesi duman gibi genç bir bahadır olur. Şekil değiştirme özelliği vardır. Kümüş-Kaan'ın emriyle Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır geldiğinde silkinerek boz altın renkli şahine dönüşür. Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır ile önce Ak-Koñır savaşır. Dokuz ay süren savaşta kimse galip gelemez. Daha sonra Küreñ-Baatır'ın karşısına kendisi çıkar ve iki yıl süren savaşın ardından Altıñ-Teñzek, Küreñ-Baatır'ı öldürür. Daha sonra Kümüş-Kaan'ın yurduna saldırır. Korkuya kapılan Kümüş-Kaan, kızını Altın-Teñzek ile evlendirir. Kümüş-Kaan'ın kızıyla birlikte yurduna dönen Altın-Teñzek, Ak-Koñır at, yaşlı kadın, halkı ve sürüleriyle birlikte huzur içinde yaşar.

Yüz kara yiğit, destandaki olaylar üzerinde çok fazla etkileri yoktur. Küçük Bırkan, Ak-Koñır'a yüz kara yiğidin yurdundaki küçük çocuğu alabilirse bu çocuğun Altın-Teñzek adını alarak kağan olacağını söyler. Bunun üzerine Ak-Koñır at yüz kara yiğidin yurduna gelir. Yada taşını kullanarak yüz kara yiğidin yurdunda

kargaşa çıkarır. Yüz kara yiğidin ordusu düşmanla savaştığını sanarak birbirini kırar. Bu kargaşadan yararlanan Ak-Koñır, küçük çocuğu alır ve yurduna döner.

Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır, güçlü bir adamdır. Kümüş-Kaan'ın emriyle Ak-Koñır'ın yurduna saldırır. Önce altın kürlü bir yiğide dönüşen Ak-Koñır ile daha sonra Altın-Teñzek ile savaşır. İki yıl süren savaşın adından Altın-Teñzek tarafından öldürülür.

Kümüş-Kaan'ın kızı, olaylar üzerinde etkisi olmayan bir fon karakterdir. Destanda ismi geçmez. Babası önce Küreñ-Baatır ile evlendirmek ister. Küreñ-Baatır ölünce babası tarafından Altıñ-Teñzek ile evlendirilir.

2.4. Motifler

Ak-Koñır Destanı'nda yer alan motifler, at motifi, olağan üstü kahraman motifi, şekil değiştirme motifi ve yada taşı motifi olmak üzere dört başlık altında incelenecektir.

2.4.1. At Motifi

Tarih boyunca Altay Türklerinin günlük yaşamında atın önemli bir yeri vardır. Altay Türkleri gücünden, etinden, sütünden yararlandıkları atı bir arkadaş, yoldaş olarak görmüşler ve hatta ata bir kutsallık da atfetmişlerdir. Altay sözlü kültüründe at ile ilgili söylenen;

Tüşte bolzo kanadım"Geceleyin kanadım

Tünde bolzo nökörim.Gündüz ise arkadaşım."

mısraları bu durumu en iyi şekilde yansıtmaktadır (Altay Türklerinin at ile ilgili inançları, Altay sözlü kültüründe atın yeri ve önemi için bkz. Şatinova, 1995; Dilek, 1997b).

Altay Türklerinin ata verdikleri önem bu destanda da kendisini gösterir. Destanın kahramanı bir attır ve atın adı destanın da adı olmuştur. Destanda Ak-Koñır at olağanüstü güçlere sahiptir. Akıllıdır, sezgileri güçlüdür. Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidinin kötü niyetle geldiğini bilinmez yerden bilir, sezilmez yerden sezer. Şekil değiştirme özelliğine sahiptir. Destan boyunca altın renkli şahine, altın renkli guguk kuşuna ve altın kürklü alp yiğide dönüşür. Uçma yeteneği de vardır. Büyük, Orta ve Küçük Bırkan'ın gökyüzündeki katlarına uçarak çıkar. Yüz kara yiğidin yurduna gittiğinde kişneyerek burnundan düşürdüğü yada taşını kullanarak yüz kara yiğidin yurduna yedi gün boyunca dolu yağdırır.

Destanda Ak-Koñır at dışında da atlar vardır. Bunlar, Kümüş-Kaan'ın Kümüş-Küreñ atı, Küreñ-Baatır'ın Taş-Küreñ atıdır. Burada dikkati çeken nokta kahramanların atlarıyla birlikte okuyucuya sunulmasıdır:

*Togus tayga arı canında*Dokuz tayga öte yanında

*Togus talay ol canında*Dokuz ırmak o yanında

*Kümüş-Küreñ atka mingen*Kümüş-Küreñ (adlı) ata binen

*Kümüş-Kaan curtap cattır.*Kümüş-Kaan yaşar. (s. 9)

…

*Odus tayganıñ arı canında,*Otuz tayganın öte yanında,

Odus talaydıñ ol canında,Otuz ırmağın bu yanında,

*Kün-tüştiñ aldında*Günün güneşin altında

Añdap-kuştap azıranıp cürgen,Av avlayıp kuş kuşlayıp beslenen,

*Kıyılıp ölör tını cok,*Kıyılıp ölecek canı yok,

Kızarap agar kanı cok,Kızarıp akacak kanı yok,

*Taş-Küreñ atka mingen*Taş Küreñ (adlı) ata binen

*Küreñ-Baatır curtap cat.*Küreñ Baatır yaşar. (s. 21)

Kahramanın ismiyle atın ismi arasında benzerlik de dikkat çekicidir. Atların adları ise renkleriyle alakalıdır.

2.4.2. Olağanüstü Kahraman Motifi

Destanda, Ak-Koñır at, yaşlı kadın ve Altın-Teñzek idealize edilmiş olağanüstü kahramanlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ak-Koñır atın, şekil değiştirebilme ve yada taşını kullanarak havayı değiştirebilme yeteneği en önemli olağanüstü yetenekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine Küreñ-Baatır ile dokuz ay süren şiddetli bir savaşa tutuşması Ak-Koñır'ın olağanüstü bir hakraman olduğunu göstermektedir.

Yaşlı kadın büyü yapmayı bilmesi, şekil değiştirme özelliğiini olması gibi olağanüstü güçlere sahiptir. Kümüş-Kaan'ın dokuz yiğidi yurduna geldiğinde boz altın renkli serçeye dönüşür. Ak-Koñır olmadığı zamanlarda da Ak-Koñır'ın halkını ve malını büyü ile korur.

Altın-Teñzek destandaki olağanüstü kahraman motifinin en belirgin örneğidir. Ak-Koñır tarafından yüz kara yiğidin yurdundan beşikte getirilen küçük çocuk olağanüstü bir şekilde iki günde anne, altı günde baba der, dokuzuncu günün sonunda Ak-Koñır atı dizgininden yakalayıp üstüne biner. Ak-Koñır at heybesinden çıkardığı altın gümüş işlemeli kürkü, kılıcı ve mızrağı verir. Küçük çocuk gözü kor gibi, nefesi duman gibi genç bir bahadır olur. Bir tepenin etrafında dönüp at sürdüğünde altmış geyik avlar. Şekil değiştirme özelliği de vardır. Kümüş-Kaan'ın emriyle Taş-Küreñ atlı Küreñ-Baatır, Ak-Koñır'ın yurduna geldiğinde silkinerek boz altın renkli şahine dönüşür. Küreñ-Baatır ile savaşırken de olağanüstü özellikler sergiler. Taş-Küreñ atın dizgininden tutar tutmaz, atı üstündeki sahibiyle birlikte yere devirir. Yere düşen Küreñ-Baatır'ı tutup gökyüzüne kaldırıp tekrar yere çarpar.

2.4.3. Şekil Değiştirme Motifi

Şekil değiştirme motifine Ak-Koñır Destanı'nda sıkça yer verilmiştir. Destanda Ak-Koñır, yaşlı kadın ve Altın-Teñzek'in sık sık düşmandan korunmak için şekil değiştirdiği görülür. Ak-Koñır at destan boyunca altın renkli şahine, altın renkli guguk kuşuna, alaca kartala ve altın renkli bir bahadıra; yaşlı kadın altın renkli bir serçeye; Altın-Teñzek ise altın renkli bir şahine dönüşür. Şekil değiştirme işi *kubul*- "değişmek, bir şeye dönüşmek" (Baskakov-Toşçakova, 1999: 123) fiili ile ifade edilir. Şekil değiştirme kahramanın silkinmesiyle birlikte yeni bir varlığa dönüşmesiyle gerçekleşir. Destanda şekil değiştirme motifi dinleyiciye/okuyucuya şu şekilde sunulur:

Ak-Koñır at silkinip iydi,Ak Koñır at silkindi,

*Altın-koo emdi tondu*Güzel altın kürklü

Alıp-kezer bolup kubuldı,Alp yiğit olup değişti,

*Kunan koydıy ak mejelik*Üç yaşındaki koyun gibi ak tepeli

Caan tayganıñ edeginde,Büyük tayganın eteğinde,

Arı-beri bazıp turdı,Sağa sola yürüdü,

Örö-tömön körüp turdı.Aşağı yukarı göz attı.

Altın-Teñzek uul silkinip iydi.Altın Teñzek oğul silkindi

*Agaştıñ adakı budagına*Ağacın en uçtaki budağına

*Altın-boro şoñkor bolup,*Boz altın şahin olup,

Kubulala, kono berdi.Değişerek, kondu.

Altan caştu emegen silkindi,Altmış yaşındaki ihtiyar silkindi,

*Agaştıñ adakı budagın*a Ağacın en uçtaki budağına

Kuçıyak bolup kubulala,Serçe olup değişerek,

Bildirtpey emdi oturdı.Sezdirmeden oturdu. (s. 23)

2.4.4. Yada Taşı Motifi

Türk mitolojisinde önemli bir yeri olan yada taşı havayı değiştirme gücü olduğuna inanılan bir taştır. Altay Türkçesinde yada taşı, *cada taş* şeklinde kullanılır. Dilek (2013: 39), Altay inançlarında yada taşının özelliklerini şu şekilde açıklar: "Cadanın yağışın ve gökyüzünün ruhu olduğuna, iyeli olduğuna inanılır. Büyük kayalarda kristal şeklindedir. Bazılarına göre yılanın başının içinde, bazılarına göreyse melez ağacında oluşan büyük mantarlar yada taşı görevi görürler. İnanışa göre soğuk suya bırakıldığında kar yağar, ılık suya bırakıldığında yağmur yağar, soğuk olmaz. Ateşte ısıtıldığında sıcak günler olur."

Destanda sekiz köşeli, büyük yada taşı, Ak-Koñır atın kişnemesi sonucu burnundan düşer. Ak-Koñır at, yada taşını ayın, güneşin gözüne tutunca yüz kara yiğidin yurduna dolu yağmaya başlar. Destanda bu olay şu dizelerde okuyucuya sunulur:

Ak-Koñır bışkırıp iydi.Ak Koñır kişnedi.

*Tumçıgınañ segis kırlu*Burnundan sekiz köşeli

*Caan cada taş tüşti.*Büyük yada taşı düştü.

*Aydıñ-künniñ közine tuttu.*Ayın, güneşin gözüne tuttu.

*Cüs kezerdiñ curtına*Yüz yiğidin yurduna

*Kul kijiniñ börküzindiy,*Kölenin börkü gibi

*Kunan maldıñ bajındıy*Üç yaşındaki malın başı gibi

*Togus kırlu caan möndür*Dokuz köşeli iri dolu

*Ceti künniñ turkunına*Yedi gün boyunca

Tündü-tüştü kelip tüşti.Geceli gündüzlü düştü.

Ay-kün körünbey bardı.Ay, güneş görünmez oldu.

*Altay, teñistiñ üstine*Altay, denizin üstü

Ay karañuy turup kaldı.Kapkaranlık oldu. (s. 17)

3. Sonuç

Bu çalışmada, Altay kahramanlık destanlarından Ak-Koñır Destanı incelenmiştir. Giriş bölümünde Altay destancılık geleneğinin geçmişi ve bölgeye yapılan bilimsel gezilerden elde edilen gözlemler ışığında Altay destancılık geleneğinin bugünkü durumu hakkında bilgiler verilmiş, bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Daha sonra Ak-Koñır Destanı'nın anlatıcısı Kazak Torçıkovna Kokpoyeva kısaca tanıtılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın inceleme kısmını Ak-Koñır Destanı oluşturmuştur. Ak-Koñır Destanı, yapı, olay örgüsü, kahramanlar ve motif yapısı bakımından ele alınmıştır. Destanda at motifi, olağanüstü kahraman motifi, şekil değiştirme motifi ve yada taşı motifi tespit edilerek incelenmiştir. Sonuç olarak Ak-Koñır Destanı'nın Altay destancılık geleneğinin özellliklerini yansıtan bir destan olduğu söylenebilir.

Kaynaklar

Asena, G. A. (2011). *Nikolay Şodoyev'in Diliyle Altay Bilik*. İstanbul: Pan Yayıncılık.

Altay Baatırlar Cilt 7 (2012). Elektronik Kitap (Der. A. A. Konunov).

Baskakov, N. A. & Toşçakova, T. M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük* (Haz. Emine Gürsoy-Naskali, Muvaffak Duranlı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilek, İ. (1997a). Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Âşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler. *Sibirya Araştırmaları (Haz. Prof. Dr. Emine Gürsoy-Naskali),* 195-201, İstanbul: Simurg Yayınları.

Dilek, İ. (1997b). Altay-Türk Folklorunda ve Atasözlerinde At. *Milli Folklor*, S.36, Kış 1997, s. 60-65.

Dilek, İ. (1998). Altay Türk Kayçılık Geleneği ve Kayçı N.U. Ulagaşev. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 5, s. 309-360.

Dilek, İ. (2013). *Türk Mitoloji Sözlüğü (Altay-Yakut)*, Ankara: Gazi Kitabevi.

Elcan, A. (2015). Altay'dan Destanlar (Ak-Koñır Destanı – Boo-Çerü Ağabeyi, Boodoy-Koo Kızkardeşi Destanı – Almıs-Kaan Destanı – Kögüldey-Baatır Destanı). Ankara: Ardahan Üniversitesi Yayınları.

Şatinova, N. (1995). Altayların Yaşamında ve Folklorında At. Türk *Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (Ed. Emine Gürsoy Naskali), İstanbul: Resim Matbaacılık, s. 301-303.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Emsâl-İ Mehmed Ali'de Aile Üyelerine Bakış

Prof.Dr. Yıldız Kocasavaş

Özet

Petersburg Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi El Yazmaları Bölümü'nde 121/58'de kayıtlı yazmanın esas adı Kitâb-ı Oğuz-nâme veya Emsâl-i Mehmedali olup Emsâl-i Türkî adıyla varlığı 19. yy.dan beri bilinmekle beraber, yakın yıllara kadar gün yüzüne çıkmamış, eser, Azerbaycan Türkologlarından Samed Alizâde tarafından 1987 yılında Bakü'de Kiril harfleri ile önsöz, metin, notlar ve sözlük kısımlarından oluşan 222 sahifelik bir kitap olarak neşredilmiştir. Eserin kapağında Emsâl-i Mehmed Ali veya Mecmâü'l-Mehmed Ali yazmakta, birinci sahifesi 'Haza Kitâb-ı Oğuznâme' sözleri ile başlamaktadır. Bayat'ın aktarımıyla, yazmada 1863 atasözü mevcut olup bunların dokuzu Arapça veya Farsça kelâm-ı kibâr, otuz kadarı da muhtelif şiirlerden mısraları ihtiva etmektedir. 112 atasözü de Samed Alizâde tarafından müstehcen olduğundan veya okunamadığından noktalarla geçiştirilmek zorunda kalınmıştır. Bayat'ın tespitine göre, eserde yer alan atasözlerinin 15'i Dîvânü Lûgati't-Türk'te, 20'si Dede Korkut'ta, 193'ü Veled Çelebi'nin yayınladığı XV. yy. sonuna ait atasözleri kitabında, 220'si Güvâhî'nin Pend-nâme'sinde, 90'ı Günay Kut tarafından neşredilen manzum atasözlerine ait yazmada, 373'ü Feridun F. Tülbentçi'nin yayınladığı atasözlerine dair eserde müşterek olarak yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Emsâl-İ Mehmed Ali*

"Aile, toplumun en küçük sosyal birimi, en alt düzeyde bir teşkilâttır. Aile, neslin devamı için, kadın ve erkeğin, oraya göre meşru kabul edilen biraraya gelmesi ile oluşur. ... 'Anasına bak kızını al, kenarına bak bezini al', hiç olmazsa annenin yerini belirtir. ...Türk ailesinde, kadın ve erkek, adeta birbirini tamamlayan iki unsurdur. Ailede birinin üstünlüğü söz konusu olduğunda, erkek öndedir ve etkindir. Aslında Türk kadını, sosyal açıdan erkeğini öne çıkararak hem onu yüceltir, hem de ailenin içindeki dengeleri gözetir. Kadın eğer erkeği evinde yoksa onun bütün işlerini üstlenir ve yerine getirir. ... Bu yüzden Türk kadını, tarihin hemen her devrinde hayatın içinde olmuştur. ...Osmanlı dönemi, kadının sosyal hayatta geriye itildiği bir dönemmiş gibi tasavvur edilir. Oysa ki pek çok kayıt ve olaylar bunun doğru olmadığını açıkça gösterir. ...Türk kadını devlet teşkilâtının içinde, en baştaki yerden, en sadesine kadar hemen her yerde şeref ve önemine uygun olarak yer almaktadır. Babası güçlü ve muktedir bir yönetici olan Türk kızı, gerektiğinde babasının yerine yönetici, hatta 'Sultan' olabilmektedir. (Baykara, 2001, s. 153-155)

"Eski Türk ailesi 'geniş aile' şeklinde görünmekte ise de, aslında 'küçük aile' tipinde kurulu bulunması akla daha yakın gelmektedir. " diyen Kafesoğlu'na (1988, s. 216) göre, bu durumun sebebi, Türk ailesinde aile büyüğünün hane halkına köleleri gibi hükmetmemesi, evlatların, mülk ve söz hakkının baskısı altında olmamasıdır. "Türkçe'de izdivaç için kullanılan 'evlenme' veya 'evlendirme' tabirleri, evlenen erkek veya kızın baba ocağından ayrılarak ayrı bir ev (aile) meydana getirdiğinin ifadesidir. ...velâyete dayanan baba hukukunun geçerli bulunduğu Türk ailesinde evlenen oğullar, hisselerini alıp yeni aile kurmak üzere

çıkarlar, baba evi ise en küçük oğula kalırdı. Esasen dağınık çobanlık hayatı 'büyük aile' kuruluşuna uygun değildi. Onlar belirli toprak üzerinde kümelenip bir arada oturamazlardı. Böylece 'küçük aile' nizamında yaşayan eski Türkler daha hür fertler yetiştirmek imkânına sahip idiler." (Kafesoğlu, 1988, s. 216-217) Sümer, Oğuz destanlarında "hepsi beylerden olan kahramanların tek kadınla evli oldukları görülüyor. Destanlarda ne kumadan, ne de ortaktan bahsediliyor. Kahramanların tek karıları vardır. Bu husus pek dikkate değer. ...Kahramanlar karılarına 'görklüm' (güzelim) sözü ile hitap ediyorlar. Kadınlar kocalarına kızdıkları zaman acı ve sert sözler söyleyebiliyorlardı. ...Destan kahramanlarından bazılarının kendileri gibi iyi ata binen, kılıç kuşanan eş istedikleri görülüyor ki bunun bir masal unsuru olmayıp Türk el ve boylarında her zaman bu gibi kız ve kadınlar bulunmakta idi. XV. yy.da Anadolu'dan geçen Avrupalı bir seyyah Türkmen kadınlarının yiğit kadınlar olup erkekler gibi savaştıklarını işittiğini ve buna hayret ettiğini yazıyor. Bu sebeple Beyrek'in adaklusu (nişanlısı) Bânu Çiçek ile güreşmesine şaşmamalıdır. Çünkü, Kaşgarlı, 'kız birle küreşme kısrak birle yarışma' şeklinde bir atalar sözü naklediyor. Bu atalar sözünü bilmeyen veya ona riayet etmeyen Beyrek, sevgilisine yenilmekten güç kurtulmuştu. Kısaca destanlarda kadınlara yüksek ve değerli bir yer verilmektedir. Deli Dumrul, fedakârlık sözünü anasından değil ummadığı karısından işitiyor. Oğuz eli'nde kadınların cemiyet içinde ne kadar şerefli ve yüksek bir mevkii olduğunu şundan da anlamak mümkündür ki Ebu'l-Gazi'nin *Şecere-i Terâkime'sine* kaynak olan Oğuz-nâmeler'de birçok kadının Oğuz eli'nde beğlik yaptıkları bildiriliyor." (Sümer, 1992, s. 291-292)

"İslâm toplumunda kadının durumu birçok Avrupalı yazarlar tarafından yanlış anlaşılmış ve Müslüman kadının bütün tarih boyunca erkeğin esiri olduğu veya kafes arkasına itilmiş bir mahpusun hayatını yaşadığı tezi ileri sürülmüştür. ...Müslüman reşit kadın hem istifade hem de kullanma ehliyeti sahip olduğu için çağdaş hukuk sistemlerine bağlı kadınlardan çok önce hukukî şahsiyetini kazanmış bulunmaktadır. Serbestçe ticaret yapan, malları üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunan Müslüman kadını toplum hayatında kendine düşen yeri almaktan alıkonulmamıştır; hatta Divân-ı Mezâlim Başkanlığı gibi kadılıktan bile üstün olan bir vazifeyi görmesi doğal karşılanmıştır." (Üçok, 1993, s. 1) "Kur'ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîflerle dünya tarihinde kadının sosyal ve hukukî durumunda en büyük devrimlerden biri yapılmıştır. İslâm'da kadının yeri bazı bakımlardan erkeğinkine nazaran daha aşağı ise de, İslâmiyetten sonraki kadınla, önceki kadının durumları arasındaki fark herhangi bir devrimde görüldüğünden daha büyüktür." (Üçok, 1993, s. 21)

"Ailede en önemli sevinç çocuğun, evlâdın, balanın, oğulun dünyaya gelişidir. Çocuklara, ailede ve toplumda yüce bir değer verilir. Eskiden Türk ülkeleri çocuklar için birer cennet idi. Her doğan çocuk için bir çınar dikildiği de söylenir. ...Ailede çok çocuk olması istenir; Türk kadını çok çocuk yapabilir, ancak çocuk sayısı, önemli değildir. " (Baykara, 2001, s. 155-156)

"Âdetler, örfler, görenekler ve gelenekler 'kültür unsurları' olarak, insanların duygularına, düşüncelerine ve davranışlarına ilk elden yani doğrudan doğruya tesir ederler." (Nirun ve Özönder, 1990, s. 252) Buna, bir örnek olarak, Ocak, uzun asırlar sonrasında, Şamanist Türklerin uyguladıkları kadınlı erkekli dinî âyin ve merasimlerin, Müslümanlığın kabulünden sonra da, özellikle göçebeler arasında devam ettiğini söylemesi gösterilebilir. (Ocak, 1983, s. 126) "Türk soylu halklarda hem yaptırım gücünü hem de yaşayış biçimlerini yer yer kaybetmiş veya değiştirmiş olan törenin (törüt, türe) ağırlıklı olarak günümüze kadar kendini hissettirdiği alan, aile içi merasimlerdir." (Yoloğlu, 1999, s. IX)

Emsâl-i Mehmed Ali'de[1]tarama sonucunda elde edilen atasözlerinde, doğrudan veya dolaylı olarak aileyi oluşturan karı-koca, kız ve erkek çocuklar ile gelin ve damattan yer yer söz edildiği görülmektedir. Bu bakımdan atasözleri bir sınıflandırmaya tâbi tutulacak olursa;

Emsâl-i Mehmed Ali'de kadın:

Emsâl-i Mehmed Ali'de yer alan atasözlerinde kadın, bazen erken çocukluk döneminde, bazen genç kız ve kadın olarak, bazen de kayın valide olarak karşımıza çıkmaktadır. Belirtmek gerekir ki eserde, çeşitli dönem ve durumlarda, doğrudan veya dolaylı olarak, kadına dair pek çok atasözüyle karşılaşılması, kadının, soyun

[1] Örneklerin alıntılandığı çalışmanın kapağında *Oğuzname Emsal-i Mehmedalî XVI. Yy.da Yazılmış Türk Atasözleri Kitabı* yazmaktadır. Bu eserin alıntılandığı yazmanın kapağında *Emsâl-i Mehmed Ali* yazdığından çalışmada, bu adın kullanılması tarafımızca uygun bulunmuştur. Ayrıca, şunu da belirtmek gerekir ki taramanın yapıldığı eserin aslını görme imkânı bulunamadığından örnekler, eserin Samed Alizade ve Ali Haydar Bayat Tarafından yayınlandığı şekliyle aktarılmıştır. Alıntı yapılan eser transkripsiyonlu metin olmayıp örnekler, dil özellikleri aynen korunarak alınmıştır.

devamını sağlayacak aile üyesi olarak düşünüldüğünün ve kendisine önem atfedildiğinin bir göstergesi olsa gerektir.

Kadına, cinsiyetçi yaklaşımla yer verilen atasözlerinin, eserde, dikkati çekecek miktarda yer aldığını söylemek gerekir: *Gatır... gadın ... kibidür.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 62/703), vb. gibi.

1.1.Çocukluk döneminde kız:

Eserde yer alan atasözlerinden birinde, kadının daha çocuk denecek yaşta, hem de yedi yaşında iken evlenmesi gerektiğinden bahsedilmesi bugün için kabul edilebilecek bir durum değildir: *Yedi yaşında gız ya erde, ya yerde gerek*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 99/1746)

Öte yandan, bir başka atasözünde, kızların evlenmekte acele etmemeleri, acele edenin evliliğinin kendisi için iyi olmayacağından da söz edilmektedir: *İyeven gız ere varmaz, varırsa da, beht bulmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 74/1052) "Acele eden kız kocaya varmaz, varsa da, talihi olmaz."

Kız çocuğunun olduğu evde, erkenden çeyiz hazırlıklarına başlanacağı, iğnenin gizlenmeyeceği yani el-işi yapmanın o ev için olağan hâle geleceği belirtilmektedir: *Oğlan olduğu yerde oğurlug sağlanmaz, gız olduğu yerde iğne gizlenmez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1244) "Oğlan (çocuğunun) olduğu yerde hırsızlık olmaz, kız (çocuğunun) olduğu yerde iğne gizlenmez."

Öksüz kız olmak toplumda, üzücü bir durum olarak görülür: *Öksüz gızın ... küçık olur, yüzi sovuğ olur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 83/1299)

1.2.Genç kızlık döneminde kadın:

Genç olmak elbette önemsenmekte, tercih sebebi olarak geçmektedir: *Gencüni garıya değişme*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 63/727); *Gız oğlanı ... gucmag yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/762); Öte yandan, yine cinsiyetçi yaklaşımla, kızla kadın farkına değinilmektedir: *Gız oğlanla övretin fergi bir gecedir*. *Gız oğlanı ... gucmag yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/764)

Kızlar, yetişirken anneyi örnek alır, yine toplum tarafından kız çocuk anneye bakarak değerlendirilir: *Anasın gör, gızın al, gıyısın gör, bezin al*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 40/98)

Kızlar, annelerine tutum öğretirler: *Gız anasına duruş ögredir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/760) (?)

Kızların oynayanı makbuldür, oynamayanı bu yüzden "yerim dar" gibi çeşitli bahaneler uydurmaktadır: *Oynamıyan gız yerim tardur deyer.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,*1992, s. 83/1290)

Şehirin talihsiz kızının köye, köyün talihli kızının da şehire gelin gittiği söylenerek şehirle köyün kadın açısından mukayesesi yapılmaktadır. (Köye gelin giden kızın bağ-bahçe, tarla ve hayvanlarla yorulup yıpranacağına inanıldığından olsa gerektir.): *Şeherin dövletsiz gızı köye gelin geder, köyün devletlü gızı şehere gelin geder.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 90/1502)

1.3. Yaşlılık döneminde kadın:

Gençlerin yanında bulunması, yaşlılar için talih olarak gösterilmiştir: *Dövlet degilmi garıya*[2], *-yiğit yanınca yürüye?!* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 53/453) "Talih değil mi yaşlı kadının, -gencin yanında yürümesi?!"; Yaşlılık döneminde can tatlıdır: *Garının-gocanın canı berk olur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 61/698)

1.4.Eş olarak kadın:

Eş olarak kadında bulunması gereken ve üzerinde çok durulan özelliklerden biri güzelliktir. Aranan ise yüz/suret, endam, ahlâk güzelliği, güzel benli olmasıdır: *Gözel yüzlü gerek, yüzsüz gerekmez*! (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 74'1064) "Güzel yüzlü gerek, yüzü güzel olmayan gerekmez!"; *Gözel benlü gerek, bensiz gerekmez*! (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 74/1064); Güzel sevmekten vazgeçilemeyeceği düşünülür: *Gözel sevmege tövbe olmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 66/830); *Endâmı gözeli ortaya-döşege sor, sureti gözeli Rum'dan Şam'a sor.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 66/823); *Gözel nazlu gerek* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 66/827); Ancak, güzel, ahlâk güzelliği ile tamamlanmışsa esasen makbuldür, aksi takdirde başa

[2] garı: "yaşlı, ihtiyar" anlamına da gelmektedir. Ancak, eserin sözlüğünde, sayfa 111'de yalnızca "yaşlı kadın" açıklamasına yer verildiği görülmektedir.

geleceklerden korkulur: *Gözel oldur ki, hüsni kibi dehi hulgi ola, yohsa çog suret yazarlar keliseler divarına.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 66/828); *Gözel övretten çirkin er yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali*, 1992, s. 66/829;); *Gözelün müşterisi çoğ olur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 66/832); Güzellik, kadın için de erkek için başa beladır, çirkinlik ise aşılması zor bir kale gibi görülmektedir: *Gözellik ... belâdır, çirkinlik demür gala'dır.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 66/831) "Güzellik ... beladır. Çirkinlik demirden kaledir." O yüzden de yiğidin karısı çirkin olmalıdır ki başına olmayacak şeyler getirmesin: *Yigit övreti çirkin gerek.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 100/1783)

Kadın, yapısı itibariyle narindir, ona para puldan ziyade tatlı dille yaklaşmak gerekmektedir: *Övrete bir etek agçadan bir tatlu dil yegdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1335)

Kadının eş sahibi olması, evlenmesi öğütlenmekte, evliliğe olumlu bakılmaktadır: *Erli övret, -bekli övret.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/578)**;** Ancak, evlilik de toplumun kabul gördüğü şekilde yani nikâhlı olmalıdır: *Kebinsiz övret yularsız eşek kibidir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 74/1065) "Nikâhsız kadın yularsız eşek gibidir." Kadının ilk kocayı eş olarak gördüğü, gerisinin yalan olduğu yani diğer eşlerin kadın tarafından eş olarak kabul görülmediği düşünülür: *Övretin eri ilk eridir, geyrisi yamandır.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1339); Kadın isterse yuvayı ayakta tutar, yıktığı yuva da bir daha iflâh etmez: *Övret yapduğı ev yıgılmaz; övret yıgdıgı ev yapılmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1334); Mehir, İslam hukukunda, kadının darda kalmaması için erkeğin kadına evlenirken verdiği veya vermeyi taahhüt ettiği maddî yükümlülüktür ki kadın için bir nevi güvencedir: *Mehrin yemiş önmiş övret yoğdur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 79/1177) "Mihrini yemiş beklemiş kadın yoktur." Öte yandan, erkeğin kızla evlenmesi hasar alması gibi görülmüştür. Bu da herhalde evlilik âdetlerinin ağırlığından olsa gerektir: *Gız almag hasar almag kibidir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/758)

Kadının da güzel huylu olanı makbuldür: *Bedasılı almag golay olur, amma beslemek güc olur*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 76/1110) "Kötü yaradılışlıyı almak kolay olur ama beslemek güç olur." Evlenilecek kadında aranan nitelikler bulunmaktadır. Bunlardan birisi de tembel değil çalışkan yaradılışta olmasıdır: *Kahal övret beşiği yatarken önerür.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 74/1060) "Tembel kadın beşiği yatarken sallar." Kadının sessizi makbuldür, aksi takdirde erkek mutsuz olacaktır: *Övret ünlü er gutsuz olur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1333) "Karısının sesi çok çıkan erkek bahtsız olur."; Kadın kuşkucudur, erkek işine gittiğinde bile kuşku duymaya devam eder: *Değirmene geden un ügüder, evdeki növbet sayar.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 51/385) "Değirmene giden (erkek) un öğütür, evdeki (karısı) nöbet tutar. (?)"[3]

Kadının kocasına bağlı kalması Türk töresince önemlidir, aksi durumda kadın terk edilecek, yalnız kalacaktır: *Oynaşına inanan övret, ersüz galur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992: (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 83/1291)

Emsâl-i Mehmed Ali'de yer alan atasözlerinden bazılarında, kadına, cinsiyetçi bir yaklaşımla yer verildiği dikkat çekmektedir. Buna göre, kadın, kocasını tez ihtiyarlatır: *Övret eri 'gocam' deyin tez gocaldır*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1330); Oğula-Kadın eşe kulluk etmenin yabana (boşa) gideceğine inanılmaktadır: *Oğlana-övrete olan gullug yabana geder.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1246) "Oğlana-kadına olan kulluk yabana gider."*; Dövletlü kişinin övreti ölür, dövletsiz kişinin eyreti ölür, belke kendü ölür.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 53/460) "Talihli adamın karısı ölür, talihsiz adamın eyreti (?) ölür, belki kendi ölür."; *Oğlan bayramı sever, övreti düğini sever.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1241) "Oğlan bayramı, karısı düğünü sever."; Erkek egemen toplumda, kadının aklının bile erkeğe göre kıt olduğu inancı bulunmaktadır: *Övretden erün egli artıgdır.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1336); *Övretin saçı uzun, egli gısadır.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1341); *Övrete inanma, suya tayanma.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1338); *Allah Tealâ gaşıg bir düşmen şerrinden saglasun*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 40/88)**;** Kadınların istekleri vurgulanarak cinsiyetçi yaklaşımda bulunulmuştur: *Erenlerin hercine, övretlerin emeline, oğlancıgların sevinmesine bayram demişler.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/571); *Övretler gırgına dek bir elile etmek ve bir elile ... tutar; Gırgından sonra etmeği gour ... yapışur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1343); Vefa, önemli bir duygu olarak karşımıza çıkar. Erkekte de, kadında da bulunması beklenir. Ancak, bu konuda da kadına cinsiyetçi yaklaşımla bakıldığı, haksızlık yapıldığı gözlenmektedir: *Övretden vefa gelmez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1337); Kadının, erkeği ana-babasından, eşinden-dostundan uzaklaştıracağı

[3] Anlamından emin olunamayan atasözü ve kelimelerde (?) işaretine yer verilmiştir.

düşünülmektedir: *Övret kişi atadan-anadan ayırar, eşinden-dostundan keser.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1331)

Kadının ölmesi hâlinde evin yıkılacağı, ailenin dağılacağı düşünülür: *Övret ölmeg ev yıgılmakdır.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1332)

Kadınlara cinsel ayrımcılık yapıldığı, yargıların kişisel değerlerden ziyade cinsiyete dayalı olduğu görülmektedir: *Övretin etmeği dizindedir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1340); *Övretin varlığı ... çağıdur*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 85/1342); *Yohsul tanışmendin sözi keçmez, meğer övreti gözel ola.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 101/1808); *Deveye diken yarar, övrete ...* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 52/416); *Dönen övret, -sapan keçi.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 53/451) "Dönen kadın, -yol değiştiren keçi." (?)

Tek eşlilik öğütlenmektedir. İki karılı olmak, toplumda, kabul edilesi bir durum değildir, orada dirlik-düzen olmaz: *İki övret bir yerde dirilmezler.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 72/998); *İki övretlinin dirliği olmaz*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 72/999); *İki sevgi bir könülde olmaz"* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 72/1000)

1.5. Anne olarak kadın:

Annenin çocuğun yetiştirilmesinde ve ailenin dirliğinde rolü son derece önemlidir. Öyle ki bazen atasözlerinde annenin babaya da tercih edildiği görülür: *Bin goyunlu babadan bir yaz küsüklü ana yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 45/232) "Bin koyunlu babadan bir yaz küsmüş (?) ana yeğdir."

Kadının doğurgan olması önemlidir. Çocuk sahibi olamayan kadın makbul değildir: *Oğlı-gızı olmaz övretden eski hasır yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1259); Kadınların üç şeyden çökeceği düşünülür: *Hatun kişiler üç nesneden çöker: Bir oğlan toğurmagdan, bir geyesi yumagdan, biri un yoğurmagdan.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 69/916) "Hatun kişiler üç nesneden çöker: Bir oğlan doğurmaktan, bir giysi yıkamaktan, biri un yoğurmaktan."; Anne ölümü, aile için yıkım demektir: *Atası ölen öksüz galmaz, anası ölen öksüz galur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 42/138); Türk aile yapısında, baba ve anne, çocukları için seve seve hayatlarını bile verecek kadar sevgi doludur: *Ata-ana verdiği könüllü, Tanrı verdiği doyumlugdur*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 41/128) "Anne-babanın verdiği gönüllü, Tanrının verdiği doyumluktur." Kadın nerede gezinirse gezinsin çocuğunu evde (kocasından) dünyaya getirmesi beklenir: *İnek ganda yügürürse-yügürsün, tek evde buzalansın.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 73/1015)

Kız anası damat ve dünürler için aşılması zor bir engel gibidir, baba ise bu konuda daha ılımlıdır: *Gız anası miskin olur, babasına yalvar ehi!* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/759)

Ana kıymetinin çocuk tarafından bilineceği belirtilmektedir: *Ana giymetin tana bilür.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 40/95) Annesi için çocuk kötü ve fena söz söyleyemez: *'Anam ruspidir' demiş kimse yog.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 40/96)

Anne yanında olmak, yanından ayrılmamak gereklidir: *Balta salan yanında turmagdan anasın ... yanında durmag yekdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 43/185)

1.6. Kız evlât:

Aile, bazen, daha doğumdan itibaren, kız çocuklarının ileride talihinin nasıl olacağına, kimlerle karşılaşıp evleneceğine dair endişe duymaya başlar: *Kimin kim gızı var / Belinde önelmez sızı var./ Hem göyde nehs yıldızı var.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 76/1101) "Kimin ki kızı var/Belinde geçmez sızı var./Hem gökte uğursuzluk yıldızı var."; Kız çocuk, aile için çok kıymetlidir, kimi severse damat odur: *Gızım kimi severse, güyegüm oldur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/766); Kız evlendirilirken aileden daha yüksek seviyede biriyle evlendirilmesi öğütlenir: *Senden uluya gız ver, senden alçagdan gız al*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 88/1433); Erkek ve kız kıymetlidir ancak, kız, altın değerindedir*: Yiğit, gız gıymetlü gerek; gız, altun giymetlü gerek.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 100/1780)

1.7. Gelin olarak kadın:

Gelin, aileye sonradan katıldığı için, çekinilir: *Sana söylerem gızım, sen eşit gelinüm.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 87/1412); Gelin alınırken daha düşük seviyede birinden alınması öğütlenir: *Senden uluya gız ver, senden alçagdan gız al*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 88/1433)

1.8. Üvey ana olarak kadın:

Türk aile yapısında, belki tek eşliliğe verilen önem dolayısıyladır, üvey anne olarak kadın için pek de iyi şeyler düşünülmez: *Ögey ana, ocağa yana*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 83/1295)

1.9. Dul kadın:

Dul kadının toplumdaki yerine dair de atasözlerinde önemli ipuçları bulunmaktadır. Toplumca yalnızlığın uygun bulunmadığı ve evliliğin önerildiği *"Yalnızlıg bir Allah'a yaraşır."* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 98/1706) atasözünde de görülmektedir. Dul kadın olmak, toplumda olumsuz karşılanmakta, dul kadına acımayla bakılmaktadır. Dul kadının öküzü bile benzetme konusu olarak karşımıza çıkar*: Tul övret öküzi kibi olma.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 94/1598; Dul kadına kurbağanın bile sürtüneceği düşünülür: *Tul övrete gurbağaca gurbağa kerkinür*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 94/1599); *Atalar …'er galdı' demişler, 'tul övret oğlıydı ola' demişler. …* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 41/133) "Atalar … 'er kaldı' demişler, 'dul kadın oğlu olsun' demişler. (?)"

Emsâl-i Mehmed Ali'de erkek:

Erkek için yaşamın bütün dönemlerine ilişkin şu atasözü bulunmaktadır: *Atalar 'Babam öldi, iş başına düşmüş' demişler, 'anam öldi', 'öksüz olmuşsan' demişler; 'oğlum öldi' 'yüregine og togunmuş' demişler, amma 'gızım öldi, hereden gurtulmışsan' demişler; 'övretim öldi' 'döşegin yenilenmiş' demişler.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 41/135) Bu sözle, oğulun babanın ölümü sonrasında evin reisi konumuna geldiği ve sorumluluklarını üstlendiği, anne ölümüyle öksüz kaldığı, oğul ölümüyle yüreğinden yaralandığı, kız çocuk ölümüyle (sorumluluklarından) birinden kurtulduğu, karısı öldüğünde ise yatağının yenilendiği yani bir başka evliliğin kaçınılmaz olduğu söylenmektedir. Erkek için oğlan çocuğun önemi dikkat çekmektedir.

Erkek, dayının karakteristik özelliklerini taşır diye düşünülür: *Er tayıya benzer, it ataya benzer.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/561): Erkeğin erkek gibi, kadının da kadın gibi olması öğütlenir: *Er er gerek, övret övret gerek.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 56/538); Toplumumuza göre erkek ve kadın benzer yaradılışta değildir, zıtlıklar içerirler: *Er gereden gorgar, övred agdan gorgar.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 56/547) "Erkek karadan, kadın aktan korkar."

Atasözlerinden birinde, erkeğin geldiği, sesinden, hayhuyundan bilinirken kadının geldiği, dedikodunun artmasından (bilinir) denerek cinsiyetçi yaklaşım sergilenmektedir: *Er gelse gıyu artar, övret gelse, gu artar.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 56/546)

Erkeğin somurtkan olanı makbul değildir: *Altmışa çığmış sıpa kibi sorutma erkek* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 40/93)

Erkek de, kadın da kara talihli olabilir. Her ikisi talih bakımından eşittir: *Er de düşer gere behte, övret de düşer gere behte.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 56/536)

Cinsiyetçi yaklaşımla erkeğin sesli (baskın karakterde ?), kadının utanmasız olduğundan söz edilmektedir: *Er ünlü övret udsuz olur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/562)

2.1. Çocukluk döneminde erkek:

Çocuk, doğduktan sonra isim koyulur. Olay da yaşanmadan yorum yapılması yerinde olmaz: *Toğmadıg oğlana ad goma.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 93/1573): Çocukluk döneminde insan, duyduğunu aktarabilir, yalan dolan bilmez: *Heberi oğlandan al.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 69/921) "Çocuktan al haberi."; Oğulun yavaşı makbuldür: *Yavaş oğlan, has oğlan!...* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 98/1724); Talihli kimsenin oğlu olmanın öneminden söz edilmiştir: *Dövletsizin oğlı olmagdan dövletlünün gulı olmag yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 53/465);

Oğlan çocuğun veya gencin olduğu ev ve ortamda hırsızın bulunamayacağı anlatılmaktadır: *Oğlan olduğu yerde oğurlug sağlanmaz, gız olduğu yerde iğne gizlenmez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1244) "Oğlan (çocuğunun) olduğu yerde hırsızlık olmaz, kız (çocuğunun) olduğu yerde iğne gizlenmez."

Oğlanın sesinin fazla çıktığından (bağırıp çağırma?) yakınılır: *Oğlanın guvveti dilindedir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1253)

Çocuğun baba zanaatini miras aldığı düşünülür: *Ata sen'eti oğula mirasdır*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 41/132)

Erkeğin, neredeyse çocuk denecek yaşta evlenmesi önerilmektedir: *Dün ile yolda geden, sabahdan garnın toyuran, oğlan iken evlenen, rumi övret … aldanmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 54/473) "Geceden yola çıkan, sabah erkenden karnını doyuran, oğlanken evlenen, rumî kadın … aldanmaz."

Özellikle çocukluk döneminde bayramlar çok önemlidir. Çocukların sevinci, insana, bayram gibi gelir: *Erenlerin hercine, övretlerin emeline, oğlancıgların sevinmesine bayram demişler..* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/571)

2.2. Gençlik döneminde erkek:

At-avrat, yiğit için önemlidir: *Gız oğlan gucmayan, ayğır ata binmeyen yiğitlik sefasın bulmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 64/761) "Genç kızı kucaklamayan, aygır ata binmeyen yiğitlik sefasını bulamaz."; Erkek ve kız kıymetlidir ancak, kız, altın değerindedir*: Yiğit, gız gıymetlü gerek; gız, altun âgiymetlü gerek.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 100/1780)

Erkeğin evlenmesi güçtür, hazırlık ve birikim gerektirir ama atasözünde karısına bakıp beslemesinin kolay olduğundan, kötü yaradılışlı olanı almanın kolay olduğundan, ancak beslemenin güç olacağından bahis vardır: *Kişi eyâlın almag golay olur, amma beslemek güc olur, bedasılı almag golay olur, amma beslemek güc olur*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 76/1110) (Erkeğe, sevdiği kadına bakmak ağır gelmezken kötü yaradılışlıya bakmak ağır gelir.); Yaşlıların uzakgörüşlülüğü ile kız almak, ergenin gözüyle de at almak öğütlenmektedir: *Ulu gözile gız al, ergen gözüle at al.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 95/1621); Sağ-salim olunması yeterlidir: *Yiğidim sağ olsun, bulunmayan gız olsun.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 100/1786); Erkeğe, yıl boyunca karısından kaçması öğütlenir: *Yilin on iki ayı garından ga(ç).* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s.101/ 1793)

Ölüm belki her yaşta istenmeyen bir sondur, ancak, gençlikte ölüm daha da korkulan bir durumdur: *Atalar aytmış: Heg Tealâ Müselmanların gurbette hestelıgdan ve yiğitlikde ölümden ve pirligde yohsullugdan saglasın.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 41/134) "Atalar demiş: Hak Teâlâ, Müslümanları gurbette hastalıktan ve gençlikte ölümden ve yaşlılıkta yoksulluktan saklasın."

Erkek durulduğunda, çocukluk dönemi sona erdiğinde evlenilebilir: *Er oldur, dura; durana var.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/554)

Tutum ve davranışlar, olaylar karşısında herkesten aynı tepkiyi beklemek, erkeğin öne çıkmasını beklemek olmaz: *Her er pişe önmez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 70/932) "Her erkek öne çıkmaz."

2.3. Yaşlılık döneminde erkek:

Yaşlılık döneminde yoksulluk korkutucudur: *Atalar aytmış: Heg Tealâ Müselmanların … pirligde yohsullugdan saglasın.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 41/134) "Atalar demiş: Hak Teâlâ, Müslümanları … yaşlılıkta yoksulluktan saklasın." Yaşlıyla yatılmaması gerektiği (?) söylenmektedir: *Garıyla yatma.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992:62/699)

2.4. Eş olarak erkek:

Erkeği üç şeyin zayıflatacağı düşünülmektedir: *Üç nesne adamı arıgladır: Sin çıngırdısı, övret yavuzlığı, intizar çekmek.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 96/1647); Erkeğin başkalarının sözüyle hareket ederek karısına yanlış davranışta bulunmaması öğütlenir: *Ele uyan övretin boşar.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 56/523)

Erkek için karısının kardeşten yakın olduğu ifade edilmektedir: *Gardaşdan garın yağındır.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 61/690)

Toplumumuzda eşlerin, birbirine benzediği ya da sonradan ister istemez benzeştiği düşünülür: *Eş eşi gösterer.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 58/591)

Birinin yiğitliği sınanmak isteniyorsa, karısının elinden alınması gerektiği ifade edilmiştir: *Erligin sına, andan övret al.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/579)

Toplumumuzda karı-koca arasına kimse girmemeli, kavgada bile araya girerek kötü olunmamalı görüşü hâkimdir: *Erle övret arasına girenin hörmetsizligi galur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 57/576)

2.5. Baba olarak erkek:

Ne kadar kalabalık olursa olsun babaya ailesi yük gelmez: *Bir ata toguz oğul besleyer, amma toguz oğul bir babayı besleyemez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 46/254)

Bitki dünyası varlığını yağmura borçludur, yağmur, bitkiler için ana-baba gibi önemlidir: *Nebatatın atası-anası yağmurdur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 80/1216)

Babaya kalan miras, oğluna kalmayacaktır: *Sana galursa, galmaz oğlanına*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 87/1410); Akıllı düşünene kadar deli oğlunu evlendirir yani tartıp biçerken bazen aşırıya kaçabiliriz: *Uslu sanur sanunca delü oğlın everür.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 95/1630); Bazen utanmak, bazı şeylere teşebbüsü geciktirir veya olanaksız kılar: *Utananın oğlu-gızı olmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 95/1633)

İstenen şeyin gerçekleşmesi imkânsız görünüyorsa benzetme yapılır: *Hedimin oğlı-gızı olmaz*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 69/922) "Hadımın oğlu-kızı olmaz."

2.6. Erkek evlat:

Oğul, Türk gelenek ve göreneklerinde soyun devamını sağlayacak aile bireyi olarak önemli bir yere sahiptir, aile, doğumuyla rahatlar, sevinir. Bazen oğul, hattâ, devletle bir tutulur, oğlu olanın güvencesi devlet gibi görülür: *Melik değirmen; tavar, goyun; devlet, oğul.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 79/1179)

Erkek, evleneceği zaman kendisini 'bey oldum' sanacak bir duyguya kapılabilir. Nitekim, toplumun bakış açısına göre erkek, evin kalesi, direğidir: *Oğlan evlenecek 'Beg oldum!' sanur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1242); Erkek çocuğun yine bir erkek çocuk dünyaya getirerek soyu devam ettirmesi istenir: *Oğlan oğlana düşse.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1243); Oğul kimi severse anne-baba için gelinin o olduğu düşünülür: *Oğlum kimi sevse, gelünim oldur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 1261)

Çocukluktan itibaren erkeğin önce tüyü, delikanlı olduğunda teni, yaşlılıkta iliği üşür (?): *Oğlanın tüyi üşür, yiğidin teni üşür, gocanın iliği üşür.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1254)

Oğlan için anne ve anne sütü önemlidir: *Meme emmeyince oğlan hasil olmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 79/1180); Meramını anlatmazsa çocuk bile annesinden karşılık bulamaz: *Oğlan ağlamayınca meme vermezler.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1239)

Bazen, erkek çocuklar, anne-babaya bakma hususunda güvenilmez bulunur. Eserde yer alan atasözünde, babaya ailesi ne kadar kalabalık olursa olsun yük gelmezken kalabalık erkek çocukların bir babaya bile bakmak istemeyeceğinden söz edilir: *Bir ata toguz oğul besleyer, amma toguz oğul bir babayı besleyemez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 46/254). Bazen oğul, öyle bezdirir ki oğula, kulun tercihi söz konusudur: *Haramzâde oğuldan halâlzâde gul yeğdir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 69/916); Oğlan çocukları bazen fena olurlar, bulaşmamak gerekir: *Oğlana, delüye, köleye ulaşma*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1245); Oğlan çocukları, bazen haşarılıkları, bazen de beklenen ilgiyi esirgemeleri dolayısıyla aileyi üzerler: *Oğlana uyan goca olmuş.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81'1247); Oğlanın olumsuz yönde etkilenmemesi için fazla yüz vermemek gerekir düşüncesi vardır: *Oğlana üz versen, başdan aşar*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1248); Oğlan çocukları avâre olurlar. İşe göndersen ardınca gitmen gerekir: *Oğlanı yumuşa gönder, ardınca sen var.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1250); Oğlu olan da olmayan da ağlar yani oğlan çocuklarının olması istenir ama sonrasında aileyi üzüntüye sokabilirler: *Oğlu olan ağlar, oğlı olmayan ağlar.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1260)[4]; Oğlan çocuğu, hırsıza karşı ev için bir güvence olarak görülür: *Oğlanlu evde oğruluğ yitmez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1255) "Oğlanlı eve hırsızlık erişmez."; Oğlu olan aile, başına gelebilir diye büyük söylememeli, kimsenin içinde bulunduğu kötü duruma gülmemelidir: *Oğruya gülme, oğlun var ise.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1266);

[4] Metinde '*oğlu ölen ağlar, …*' şeklinde. Herhalde yanlış okunmuş olsa gerektir.

Oğul, babasını rol-model alarak yetişir: *Oğul ataya göre sufre yayar*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1270); Kendisini dünyaya getiren, bakıp büyüten annenin, oğulun hayatında yeri büyüktür. Yokluğunda başının çaresine bakmak zorunda kalacaktır: *Öksüz oğlan göbeğin kendü keser.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 83/1301);

Bazen de oğlan babaya birşeyler öğretir: *Oğlan ataya ... ögredir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 81/1240)

Oğlan çocukları büyüyüp aile ve toplumda bir yer sahibi olacağından ağızlarının sıkı olması beklenir: *Oğlanın ağız büzük gerek*. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1251)

Oğlan çocuklarının oyun oynamayı sevmesi konu edilmiştir. Burada, bir konuya kendini veremeyip başka şeylerle uğraşması da düşünülebilir: *Oğlanın derdi oyundur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1252)

Oğlansuz tutmaç olmaz. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 1256) "Oğlansız evde tutmaç çorbası olmaz" sözü herhalde oğlanın çalışıp çorbanın nafakasını getireceği düşünüldüğündendir. (?)"

Evlat sahibi olunan ailenin temeli sağlamdır, dirliği tamdır: *Oğlu-gızı olan ev yığılmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1257); Çanak-çömleksiz ev nasıl olmazsa, evlatsız da aile olmaz: *Oğul-gız evin çanağı-çölmeyi kibidir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1271); Oğullu evin yoksulluğu kısrağın zayıflığı gibi görülmüştür: *Oğullu evin yohsulluğu yund arığı kibidir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 82/1272); *Oğullu gargaya ... değmez.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 1273)

Oğlanın ata binmeyi erken yaşlarda öğrenmesi beklenir: *On yaşında ata oğlun bindir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 83/1280)

Anlamı anlaşılamayan (?) bir atasözünde oğlandan bahisle: *Ölü helvasıyla oğlan sevme.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1312)

Uğraş vermeksizin hiçbir şeyin olmayacağı oğul-kızdan dem vurularak anlatılır: *Öbüp-gucmagla oğul gız olmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 84/1328)

2.7. Damat olarak erkek:

Damatla ilgili olarak, belki de kız çocuğuna olan düşkünlüğün de bir ifadesiyle, bazen olumlu, bazen de kız çocuğunu paylaşmak istememenin sonucu olarak olumsuz şeyler düşünülmektedir:

Güyegü gayınata toprağındadır. (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 68/896)

Bazen, damat, hayvanlar dünyasından eşeğin, sıpanın, köpeğin yerine konmakta, bazen köleyle bir tutulmaktadır: *Eşegün yoğ ise, güyegün de mi yog?* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 58/604) "Eşeğin yoksa, damadın da mı yok?"; *Kölen yoğ ise güyegün de mi yog?/Güyegün yoğ ise, köpeğin de mi yoğ?* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 77/1134); *Güyegü oğul olmaz.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 68/897): *Güyegü eşek goduğu kibi sevgilüce olur.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 68/895) "Damat eşek sıpası gibi sevimli olur.": Damadın sakallı olması durumunda: *Sagallu güyegü dügür kibidir.* (*Emsâl-i Mehmed Ali,* 1992, s. 87/1391) "Sakallı damat dünür gibidir."

Kaynakça:

Alizade, S. (1992). Oğuzname Emsal-i Mehmedalî XVI. yy.da yazılmış Türk atasözleri kitabı (Eklerle Yayına Haz. Ali Haydar Bayat). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı..

Baykara, T. (2001). Türk kültür tarihine bakışlar. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı..

Kafesoğlu, İ. (1988). Türk millî kültürü. İstanbul: Boğaziçi.

Nirun, N. ve Özönder, M. C. (1990). Türk sosyo-kültür yapısı içinde âdetler, örfler, görenekler, gelenekler. Millî kültür unsurlarımız üzerine genel görüşler. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.

Ocak, A. Y. (1983). Bektaşî menâkıbnâmelerinde İslam öncesi inanç motifleri. İstanbul: Enderun.

Sümer, F. (1992). Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri-boy teşkilatı-destanları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Üçok, B. (1993). İslam devletlerinde Türk naibeler ve kadın hükümdarlar. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Yoloğlu, G. (1999). Türklerin aile merasimleri. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Litvanya Tatar Türklerine Ait Dua Kitabı ve Dil Özellikleri

Dr. Emine Atmaca

Özet

Kırım Tatar Türkleri, 1319 yılında bir Cermen-Roman din tarikatı olan Töton Şövalyeleri ile olan savaşta Gediminas ordusunun ön safhalarında yer almışlar ve büyük başarılara imza atmışlardır. Bunun neticesinde Kırım Tatar Türklerini, Litvanya'nın büyük dükleri Gediminas, Kestutis ve Algirdas askerlik hizmeti için Litvanya Büyük Prensliği'ne davet etmişlerdir. Kırım Tatar Türkleri, Litvanya'ya özellikle Büyük Knez Vytautas'ın (~Witold) tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Vytautas'ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Devleti ve Giray soyundan gelen Kırım hanlarıyla yakın ilişkiler kurulmuştur. XIV. yüzyılın başlarında başlayan ve Altın Orda Devleti'nin dağılmasından sonra hız kazanan bu göçler, yaklaşık XVII. yüzyıla kadar aralıklı olarak kesintisiz devam etmiştir.Litvanya'ya göç eden Kırım Tatar Türkleri, önceleri Çağatay ve Tatar Türkçelerini bilmekteydiler. Altın Ordu Devleti'nde alt tabakada yer alan bazı Türk boyları kendi Türkçelerini de konuşuyorlardı. Üst kademenin resmî yazı dili ise Çağatay Türkçesiydi. Tatar Türklerinin Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmeleri, savaş nedeniyle sık sık eşlerini bırakıp gitmek zorunda kalmaları ve bu yüzden çocuklarına kendi dillerini öğretememeleri, Belarus-Litvanya-Polonya Tatarlarının sosyal açıdan bir bütün oluşturmamaları ve bulundukları bölgelerde sayıca çok az olmaları, Tatar Türklerinin ana vatandan çok uzakta olmaları, ibadet için halk dilinin olmaması ve Litvanya birliğinin Tatar Türklerinin üst sınıfına yerli dili (yani; Lehçe (~Polonyaca), Litvanca) bilme zorunluluğu getirmeleri gibi sebepler yüzünden Kırım Tatar Türkleri, XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay ve Tatar Türkçelerini unutmuşlardır.

Bu bildiride, ilkin Kırım Tatar Türklerinin Litvanya Büyük Prensliği'ne geliş ve dillerini unutma sebepleri üzerinde durulacaktır. Sonrasında Litvanya Vilnius Üniversitesi Kütüphanesi'nin Oryantalistik Merkezi'ndeki (~Doğu Dilleri Bölümü) Litvanya Tatar Türklerine ait farklı tarihlerde basılmış bir "dua kitabı" tanıtılacaktır. Bu kitapların aslı, müellifi, telif tarihi, müstensihi ve istinsah tarihi belli olmayan bir "yazma eser"dir. Bildiride, bu yazma eserin dili, sayfa sayısı, konusu, içeriği, tespit edilen ve basılmış diğer nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir. Son olarak metinde tespit edilen belirgin ses ve şekil bilgisi özellikleri Eski Oğuz Türkçesiyle, Çağatay Türkçesiyle, Standart Türkiye Türkçesiyle ve yeri geldikçe Eski Türkçeyle mukayese edilerek verilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Litvanya, Litvanya Tatar Türkleri, Kırım Tatar Türkleri, Kırım Hanlığı, Altın Ordu, Kırım Tatar Türkçesi, Dua kitabı*

Giriş

Tatar Türklerinin Litvanya topraklarına yerleşmeleri ile ilgili elde herhangi bir yazılı eser yoktur. Araştırmacıların yazdıkları da tarihi aktarmalardan ibarettir. Bugünkü çalışmalarda da yani; Litvanya, Belarusya ve Polonya'da yapılan çalışmalarda Muchliński[1] ve Narbut'un XIX. yüzyılda yazdıkları tekrarlanıp durmaktadır (Grişin: 2000, s. 15). Tatar Türkleri, Litvanya'nın büyük dükleri *Gediminas, Kestutis* ve *Algirdas* dönemlerinde askerlik hizmeti için Litvanya Büyük Prensliği'ne gelmişlerdir. Tatar Türkleri, Litvanya'ya özellikle Büyük Knez Vytautas'ın (~Witold) (1392-1430) tahtta bulunduğu dönemde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Vytautas'ın hükümdarlığı döneminde Altınordu Devleti ve Giray soyundan gelen Kırım hanlarıyla çok yakın ilişkiler kurulmuştur.

Önceleri Kırım Tatar Türkleri, Çağatay ve Tatar Türkçelerini bilmekteydiler. Üst kademenin resmî yazı dili Çağatay Türkçesi iken Altın Ordu Devleti'nde alt tabakada yer alan bazı Türk boyları kendi Türkçelerini de konuşuyorlardı. Tatar Türklerinin Hristiyan Litvanya kadınlarıyla evlenmeleri, savaş nedeniyle sık sık eşlerini bırakıp gitmek zorunda kalmaları ve bu yüzden çocuklarına kendi dillerini öğretememeleri, Belarus-Litvanya-Polonya Tatarlarının sosyal açıdan bir bütünlük oluşturmamaları ve bulundukları bölgelerde sayıca çok az olmaları, Kırım Tatar Türklerinin ana vatandan çok uzakta olmaları, ibadetleri için halk dilinin olmaması ve Litvanya birliğinin Kırım Tatar Türklerinin üst sınıfına yerli dili (yani; Lehçe (~Polonyaca), Belarusça) bilme zorunluluğu getirmeleri gibi sebepler yüzünden Kırım Tatar Türkleri, XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başlarından itibaren Çağatay ve Tatar Türkçelerini unutmuşlardır.

Tatar Türklerinin dil olarak asimile olmalarının temel nedeni, *göçmenlerde tek bir dil geleneğinin olmayışı ve milli bilincin kuvvetli olmayışıdır.* Ve bundan dolayı asimilasyonda karışık evliliklerin ve diğer unsurların ciddi bir etken olduğu pek ikna edici bir faktör değildir. Çünkü Tatar göçmeler, milli bir dile sahip değillerdi ve en önemlisi de kendileri tek bir milleti temsil etmiyorlardı (Grişin, 2000, s. 21). Dil geleneğinin olmayışı ya da yokluğu etnik dilin birleştirici rolünün yokluğu, farklı kavimlere ait farklı ağızlar, iktidarın sürekli el değiştirmesi, dilin dinle bağlantısının olmayışı işte bütün bunlar, dil ve milli bilincin kuvvetli olmayışının temel nedenleriydi. Bu yüzden de Tatar Türkleri, kendilerine yeni vatan seçerken çok kolay bir şekilde oranın diline iktisap etmişlerdi. Çünkü bu onları hem yerli halkla ve de kendi içlerindeki farklı etnik gruplarla kolaylıkla birleştirecekti (Grişin, 2000, s. 22).

Dua Kitabı

Bu çalışma, Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Kütüphanesinde kayıtlı, 1843 tarihinde Kazan'da basılmış bir dua kitabının incelenmesi sonucunda hazırlanmıştır.

Eserin Nüshaları: Yukarıda da bahsedildiği gibi Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Bölümü (~Doğu Dilleri Bölümü) Kütüphanesinde toplam 6 adet dua kitabı bulunmuştur. Bu dua kitaplarının basım tarihleri, sayfa sayıları ve basım yerleri şöyledir:

[1] Narbut, Belarus Tatar Türklerinin, Muchliński ise Litvanya Tatar Türklerinin tarihini, kültürünü ve edebiyatını en iyi bilen araştırmacıdır.

Araştırmaya konu olan dua kitabının künyesi ise şöyledir:

Dil: Türkçe-Arapça (ayetler ve dualar)

Basım tarihi: 1843

Sayfa sayısı: 32

Basım yeri: Kazan

	Dil	Basım tarihi	Sayfa sayısı	Basım Yeri	Not
1. Dua Kitabı	Tatar Türkçesi ve Arapça	1823	32	Yok	Kitapta, *|akìde-i manzūme* bölümü tamdır.
2. Dua Kitabı	Tatar Türkçesi ve Arapça	1843	30	Yok	Kitapta, *|akìde-i manzūme* bölümü eksiktir.
3. Dua Kitabı	Tatar Türkçesi ve Arapça	1843	32	Yok	Kitapta, *|akìde-i manzūme* bölümü tamdır.
4. Dua Kitabı	Tatar Türkçesi ve Arapça	1843	32	Kazan	Kitapta, *|akìde-i manzūme* bölümü tamdır.
5. Dua Kitabı	Tatar Türkçesi ve Arapça	1843	32	Kazan	Kitapta, *|akìde-i manzūme* bölümü tamdır.
6. Dua Kitabı	Tatar Türkçesi ve Arapça	1851	32	Yok	Kitapta, *|akìde-i manzūme* bölümü tamdır.

İncelenen dua kitabının başı ve sonu şöyledir:

Başı [1] (1) ك س ف ك س

Sonu [32] (16) 8azìnelikten bawma olunmuşdur şehr-i ;azanda

Eser, Litvanya Tatar Türklerinin İlm-i Ḥāl kitabında (Atmaca, 2016, s. 51) olduğu gibi nesih yazı çeşidiyle harekesiz olarak yazılmıştır. Metnin harekesiz olması okumada bazı sıkıntılara yol açmıştır. Ancak eserde yer yer hareke kullanılmış olsaydı çeviri yazılı metin oluşturulurken imlaya bağlı kalınabilirdi. Yalnızca ayet ve dualar kuvvetle muhtemel yanlış okunmasın/anlaşılmasın diye genellikle harekeli yazılmıştır. Ancak 19. sayfanın ikinci

satırı (براحمتك ياارحم الراحمين), 20. sayfanın birinci satırı (براحمتك ياارحم الراحمين), 22. sayfanın 9. satırının [2] (براحمتك ياارحم الراحمين) harekelenmediği tespit edilmiştir.

Eser, toplam 32 sayfadır. Eserin satır sayısı değişkendir. Mesela; ikinci ve yirmi ikinci sayfalar 9; üçüncü sayfa 6; 4. sayfa 8; 8. sayfa 13; 9. sayfa 10; on ikinci ve on üçüncü sayfalar 17; yirmi üçüncü sayfa 16'dır. Eserin son sayfasında Rusça el yazısıyla eserin yazıldığı tarih yer almaktadır. Ancak yazan kişi kitabın tarihini yanlış yazmıştır. Çünkü eserin bir önceki sayfasında Arapça sayılarla 1823 değil; 1843 yazılıdır. Ayrıca Rusça el yazısıyla bu tarihi kimin yazdığı da belli değildir. Kuvvetle muhtemel bu tarihi yazan müstensihtir.

Peki, Tatar Türklerinin eline bu dua kitabı nasıl geçti? Bu kitap, daha evvel Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Bölümünde bulunan İlm-i Ḥāl kitabındaki ses ve şekil bilgisi özelliklerini[3] taşımamaktadır. İncelenen bu eser, kuvvetle muhtemel *İdil boyu Tatar Türklerine* aittir. Çünkü eserde tespit edilen bazı ses ve şekil bilgisi özellikleri, Çağatay ve özellikle de Kıpçak Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Mesela; -GAy gelecek zaman eki, +GA yönelme hâli eki, geçişme ses hadisesinin ilk aşaması olan Karahanlı ve yer yer de Harezm Türkçesi metinlerinde görülen interdental d/ [~○/]'li örneklerin görülmesi, *bol-* kelimesinin *ol-* biçiminin çok az kullanılması, #b > #v değişmesinin az görülmesi, -GUçI (<< -GU+çI) fiilden isim yapım ekinin çok kullanılması, belirtme eki +nI'nın daha çok görülmesi, Arapça sayfa numaralandırılmasında 4 ve 6 rakamındaki farklı kullanımlar vb. Ayrıca eserde geçen "güneş" anlamındaki *kuyaş*[4] kelimesi de eserin Kıpçak Türkçesine ait bir metin olduğunu ispatlar niteliktedir.

Tatar Türklerinin dini eğitim almak, ticaret yapmak, gezmek[5] hatta Hac farizasını yerine getirmek için ya Mekke'ye giderken ya da Mekke'den dönüşte İstanbul'a uğradığı tarihi kaynaklardan bilinmektedir (Şahin 1999: 353-360). Her hâlükârda 1552 yılında Kazan Hanlığı, Rus topraklarına katılsa da İdil-Ural boyunda yaşayan Türkler, Osmanlılar ile kültürel ilişkilerini hiç kesmemişler aksine kültürel temaslarda bulunmaya devem etmişlerdir. Dolayısıyla Tatar Türkleri İstanbul'a geldiklerinde Müslüman olan diğer Türk soylu halkların da faydalanabilmesi için Osmanlı'da yazılmış bazı yazma eserleri veya basılmış matbu eserleri[6] yanlarında götürmüşlerdir. Osmanlı döneminde yazılmış dinî-tasavvufî-ahlaki ve destanî pek çok eser, ya asıl şekli ile ya da Kazan-Tatar Türkçesine aktarılarak İdil-Ural bölgesinde yazma veya basma olarak Müslüman Türk soylu halk arasında yayılmış ve severek okunmuştur. Böylelikle "Tatar Türkleri, Osmanlıca birçok eserden haberdar olmuşlar, bu eserleri okumuşlar, istinsah etmişler veya basarak geniş kitlelere ulaştırmışlardır. Bu eserler, 20. yüzyılın başlarına kadar Tatar Türklerinin manevî hayatına önemli bir etki yaptığı" (Şahin, 1999: 355) muhakkaktır. Çünkü Osmanlının Tatar Türklerine bu etkisi, Tatar yazar ve şairlerin eserlerinin diline de yansımış, birçok Tatar Türk yazar ve şairi okudukları ve tesirinde kaldıkları Osmanlıca eserlerin etkisiyle Osmanlı Türkçesine özgü birçok kelimeyi ve özellikle de gramer şeklini/şekillerini hiç yadırgamadan eserlerinde kullanmışlardır (Şahin, 1999: 357). İncelenen bu dua kitabında da yer yer Oğuz grubunun ses ve şekil bilgisi özellikleri göze çarpmaktadır. Mesela; #b > #m ve #b > #v değişmelerinde ikili kullanımlar, *bol-* kelimesinin hem *bol* hem de *ol-* biçiminin kullanılması, belirtme ekinin hem +nI hem de +(y)I (<< +(I)G) biçiminde kullanılması vb.

Müslüman bir ferdin günlük hayatında en çok ihtiyaç duyduğu amellerin başında dualar gelmektedir. Bu yüzden duaların dili sade, anlaşılır ve öğretici bir üslupla kalem alınır. İncelenen bu dua kitabı da Rusya'da yaşayan Müslüman Türk soylu halkların yararlanabilmesi için sade ve anlaşılır bir dille kaleme alınmıştır.

---

2 "Rahmetinle ey merhametlilerin merhametlisi" anlamında kullanılan bir istek cümlesidir.

3 Ayrıntılı bilgi için bk. Emine Atmaca, *Litvanya Tatar Türklerine Ait İlm-i Ḥāl Kitabı,* Palet Yayınları, Konya, 2016, s. 65-120.

4 Sevortyan Sözlüğü'nde kelimenin "1) Güneş (tüm kaynaklar), güneş ışığı (Ebu Hayyam, Ananiasz Zajaczkowski) 2) Sıcaklık (Yakut Türkçesi, Drevnetyurskiy Slovar, Carl Brokelmann), güneşin sıcaklığı (Türkiye Türkçesi Ağızları)" olarak vermiştir. Macar Türkolog A. Vambery, Çağatay Türkçesindeki *kuyaş*'ı *kuy-* "yanmak" fiiliyle bağlantılı olduğunu düşünmüştür (1997: 111-112). Clauson'a göre kelimenin ilk anlamı, "güneşin yakıcı sıcağı"dır. Sonraki anlamı ise "güneş"tir (1972: 734).

5 Bu tür seyahat edenlerden biri de "1751 yılında Orenburg'a bağlı Segıyt köyünden Hindistan'a seyahat eden, oradan Arabistana geçerek Osmanlı ülkesine ulaşan, tam otuz iki yıl sonra memleketine dönebilen *İsmail Ağa Bikmöhemmed*'dir. Bikmöhemmed, bu uzun seyahati esnasındaki izlenimlerini el yazma *Seyahatname*si'nde anlatmıştır. Bir diğer seyahati de 1783 yılında Kazan yakınlarında bulunan Yaña Kişet köyünden *Möhemmed Amin Gomer* oğlu yapmıştır. O da Osmanlı ülkesinde ve Arabistan'da neler gördüğünü seyahatnamesinde ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır" (Bu bilgi, Erdal Şahin'in "Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri", *Osmanlı,* C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 354-355'ten alınmıştır).

6 Tatar Türkleri tarafından bilinip okunmuş olan ve Tatar kütüphanelerinde yer alan Osmanlı kaynaklı eserler için bk. Erdal Şahin, "Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri", *Osmanlı,* C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999,s. 353-360.

Eserde, çeşitli dualar yer almaktadır. Bunlar şöyledir: *Seyyīdü'l-istiġfār, şerāyitü'l-īmān, ;ır; farz, pend-ü nawīḥat, akīde-i manzume, ezan duası, kunut duası, her namazdan sonra okunacak dua, kurban keserken okunacak dua, teravih namazından sonra okunacak dua, beraat gecesinde okunacak dua* vb. Bu dualar içerisinde *seyyidül-istiġfâr* duası çok önemlidir. Bu duayla ilgili olarak sahabe Şeddâd İbn-i Evs (r.a.) bir rivayeti vardır: "Resûllah (s.a.s.) Seyyidü'l-istiğfârın *duaların efendisi, istiğfârın en üstünü* olduğunu; bu itibarla, her kim bu duayı, sevabına ve faziletine bütün kalbiyle inanarak gündüz okur da o gün akşam olmadannölürse cennetlik olacağını, yine her kim, sevabına ve faziletine gönülden inanarak gece oku da sabah olmadan ölürse yine cennetlik olacağını ifade buyurmuştur[7]."

Eserde, Ayet-el Kürsî, İhlâs suresinin 1. ayeti, Kadir suresinin 1. ayeti, Mümin suresinin 14. ayeti ve Tövbe suresinin 33. ayeti yer almaktadır. Eserde hadise yer verilmemiştir.

İncelenen dua kitabının bölümleri ve içeriği sırasıyla şöyledir: *rabbi yessir velā tu|assir sehhel |aleynāyā rabbi ve ġammı bi'l-8ayrı* "Rabbim! kolaylaştır zorlaştırma, Rabbim hayırla sonuçlandır" duasıyla ve besmeleyle *(Eūdubillâhimineşşeytānirracīm-bis-millāhirrā:mānirra:īm* "Taşlanan ve (Allah'ın huzurundan) kovulan şeytandan Allah'a sığınırım -Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla-")) başlamaktadır. Sonra *Arap alfabesi*, sırasıyla dua, ezan ve ezandan sonra okunacak dualara yer verilmiştir. Sonrasında bu dua kitapları şu bölümlerden oluşmaktadır: *edān budur, edān wonıngda bu du|anı o;ıya* "ezanın sonunda bu duayı okuya", *ramazān-ı şerīf rūzesining niyeti* "ramazan-ı şerif orucunun niyeti", *āġaz açıġanda bu du|ānı o;ıya,* "orucu açtığında okunacak dua", *namāz niyetleri işbudur* "namaz niyetleri bunlardır", *du|ā-i ;unut budur* "Kunut duaları budur", *cum|a namāzınıng niyetleri, iki |ıyd namāzınıng niyetleri* "iki bayram namazının niyetleri", *;adir namāzı budur, cenāze namāzınıng niyeti, et-ta:iyyātü budur, ;urbān boġazlaġanda bu du|anı o;ıya* "kurban keserken bu duayı okuya", *her rek|atda secdede bu du|ānı o;ıya* "her rekatta secdede bu duayı okuya", *her namāznıŋ wonıngda o;ınaca; du|a budur* "her namazın sonunda okunacak dua budur", *bu duġanı irte namāzdın wong ;uyaş çıkınca o;ıya* "bu dua, sabah namazından son güneş çıkıncaya kadar okuya", *her kim din ve dünyā abād bolsan dise bu duġanı i:lāsla o?ıġay* "her kim ki din ve dünyasının mâmur ve şen olmasını istiyorsa bu duayı ihlâsla okuyacak/okumalı", *terāvī: namāzındın wong bu du|ānı o;ıya* "teravih namazından sonra bu duayı okuya", *berā'at gicesinde bu du|ānı o;ıġay* "beraat gece-sinde bu duayı okuyacak", *āyete'l-kürsī budur, bu seyyidü-l istiġfārnı yigirmi beş kere o;ıġay* "bu seyyidü'l-istiġfarı yirmi beş kere okuyacak", *şerāyitü'l-īmān* "imanın şartları", *;ır; farz beyānı budur, pend-ü nawīḥat* "nasihat",|*akīde-i manzume*" manzume şeklinde yazılmış iman, dini inanış" yer almaktadır.

2. Dua Kitabı'nda Tespit Edilen Bazı Ses ve Şekil Bilgisi Özellikleri

İncelenen eser, harekeli olmadığı için ses ve ekleşme bilgisi özelliklerini net olarak görmemiz/belirtmemiz pek mümkün olmamıştır. Ancak esere bulunduğu yer ve genel itibariyle bakıldığında Kıpçak ve Çağatay Türkçesi eserlerinde görülen belli başlı ses ve şekil bilgisi özellikleri taşıdığı görülmektedir.

A) Eski Uygur İmlasının Özellikleri:

1) Metinde bazı eklerin gövdeden ayrı yazılması: :ācāt-sın[8] الحاجات سن (30/13), Allah-ġa الله غه (13/14).

2) Metinde geniz-damak-diş **[ŋ]** ünsüzü için iki harfin نك birlikte kullanılması: *namāzıng* نمازينگ (12/5, 12/9), |ıydının عيدينك (12/10), va?ting وقتنگ (12/8).

Metinde, Arap-Fars imlâsının bir özelliği olan geniz-damak-diş **[ŋ]** ünsüzü için tek harfin ك kullanılması örneği tespit edilmemiştir.

3) Çokluk ekinde ünlülerin gösterilmesi: ?olların قوللارين (12/13, 12/14), uyuğuçılar اويوغوچيلار (11/2).

B) Arap-Fars İmlâsının Özellikleri:

1) Kalın sıradan kelimelerde **[w]** ünsüzü için ص harfinin kullanılması: wong صونگ (12/12, 12/13), wongunda صونكنده (16/13).

---

7 Bu bilgi, www.ilimrehberi.net sitesinden alınmıştır (Erişim tarihi: 16.04.2017).

8 Burada "-" işareti isim ve fiil kategorisini belirtmek için değil ekin kökten ayrı yazıldığını göstermek için kullanılmıştır.

2) Ötümsüz-patlayıcı **/ç/** ünsüzü için چ harfinin kullanılması:, küçi کوچی (25/11), yitgüçi یتکوچی (25/11), niçe نچه (25/8), uyuğuçılar اویوغوچیلار (11/2).

C) Metinde farklı bir numaralandırma işlemi vardır. Arapça sayılar, sayfa sayılarını numaralandırmada kullanılmıştır. Ancak **4** rakamı,٤ biçiminde değil ۴, **6** rakamı ٦ değil ۶ biçiminde yazılmıştır. Litvanya Nemėžis'te bulunan hamâillerde ve Litvanya Tatar Türklerine ait İlm-i Ḥāl kitabında da 4 ve 6 rakamının numaralandırılması bu matbu eserdekiyle aynıdır.

Ç) Metinde dönüşlülük zamiri olarak "öz" kelimesi kullanılmıştır: *özümni* (16/6), *öz* (nefsinge) (30/4), *özününgdür* (30/9).

D) Kıpçak Türkçesi metinlerinde geniz-damak-diş ünsüzünün [ŋ] yazımıyla ilgili bir birlik bulunmamaktadır. Müellifler, eserlerinde bu ünsüzü farklı şekillerde göstermişlerdir (ن, نك, ك, غ üç noktalı kef). "Bu durum fonetik bir sorun değil, ünsüzün yazımıyla alakalı yaşanan sorunlardan kaynaklanan bir sonuçtur (Güner 2013: 64-65).

İncelenen metinde, bu ünsüzün bazı kelimelerde نك **[ng]** biçiminde yazıldığı *wongunda* صونکنده (8/8, 12/16), (ʔurbān) *ıydınıng* عیدینگ (13/2, 13/3), *8alʔıngız* خالقنکز (23/10), bazı kelimelerde ise ك [ŋ] ile yazıldığı tespit edilmiştir: *güniŋe* کونیکه (26/12), *teniŋe* تنیکا (27/10), *bunung* بونك (8/3).

E) Şedde İşaretinin Kullanılışı: Şedde işareti, Arap imlasında ikiz ünsüzü göstermek için kullanılır.

Metinde şu kelimede şedde işareti kullanılmıştır: *evvel* اوَّل (24/5), *evvel* اوَّل (24/12), *evvel* اوَّل (24/16), *evvel* اوَّل (26/10).

F) Yabancı Kelimelerde Uzun Ünlülerin Yazılışı: Metindeki yabancı kelimelerdeki uzun ünlüler, genellikle aslına uygun olarak yazılmıştır: tekbīr تکبیر (12/17), selām سلام (13/1), ʔurbān قربان (13/2), cenāze جنازه (13/13), dīn دین (19/3), terāvīḥ تراویح (20/2), 5evāb ثواب (13/15), cevāb جواب (23/6), ya|nī یعنی (23/10), īmān ایمان (23/14), yūsuf یوسف (32/4), ilyās الیاس (32/4).

G) Yabancı Kelimelerin Yazılışı: Metinde, Arapça ve Farsça kelimeler genellikle kendi dillerindeki imlalarına göre yazılmıştır. Ancak bazı kelimelerde imlaya dikkat edilmediği tespit edilmiştir:

Ar. tekbīr تکبیر yazılması gerekirken tekbir تکبر (14/4) şeklinde kısa yazılmıştır.

Ar. 8alīl خلیل yazılması gerekirken 8alilden خللدن (28/18) şeklinde kısa yazılmıştır.

Ar. tefriʔa تفرقه yazılması gerekirken tefrīʔa تفریقه (25/15) şeklinde uzun yazılmıştır.

Yukarıdaki bazı kelimelerde uzunluk gösteren harflerin yazılmaması alıntı kelimelerde iki şekilliğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

H) Bazı Ek ve Şekillerin Yazılışı: Metinde, "kim" kelimesi kendinden önceki kelimeye bazen bitişik yazılmıştır: ʔıldı kim قلدیکم (23/9),farż kim فرضکم (26/9, 26/15), zamān kim زمانکم (31/8).

Metinde, "üçün" kelimesi kelimeden ayrı yazılmıştır: 5evāb üçün پواب اوچون (13/15), rıżālıġıng üçün رضالغنگ اوچون (16/6).

K) Damak Uyumu (~Kalınlık-İncelik Uyumu~Dil Uyumu): Metinde, Türkçe kelimelerde kalınlık-incelik bakımından kök-ek uyumsuzluğu görülmemektedir. Ancak bazı kelimelerde yönelme hâli ekinde kalınlık-incelik uyumsuzluğu görülmektedir[9]. Türk dilinin gelişim aşamasında çok sağlam bir kural olarak görülen kalınlık-incelik uyumuna aykırı bu seslilenmeyi, edebî dilin yoğun bir biçimde etkisini sürdürdüğü dönemde Arap ve Fars dillerinin tesirinden de kaynaklanması pek ala mümkündür (Develi 1995: 47). Bazı araştırmacılara göre eklerde meydana gelen kalınlık-incelik uyumundaki bozulmalar, müstensih hatasından kaynaklanmaktadır (2013: 80). Eckmann'a göre, /i/ veya [ī] ihtiva eden yabancı kelimelerin tamamının tercihen kalın vokalli ekler almaları, genel bir kuraldır (2013: 28).

+ġa yönelme hâli eki: feriştelerigа فرشه لریغه (26/11), peyġamberleriġa پیغمبرلریغه (26/12), ʔıbleġa قبله غه (12/11).

---

9 Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Musa Duman, "Klasik Osmanlı Türkçesi Döneminde Dil Uyumuna Aykırı Örnekler Üzerine", *Makaleler-Eski Türkiye Türkçesinden Osmanlı Türkçesine,* Kesit Yayınları, İstanbul 2008; Yavuz, Kartallıoğlu, *Klâsik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16., 17. ve 18. Yüzyıl)*, TDK Yayınları, Ankara 2011.

Metinde şu kelime, kalın sıradan ünlülere sahip olmasına rağmen yönelme hâli eki ince sıradan ünlüyle kullanılmıştır: *8atırınge* خاطرينكا (29/16).

L) Metinde tespit edilen ötümlüleşme ve ötümsüzleşme örnekleri şöyledir:

#k > #g değişmesi: Ön seste görülen bu değişiklik, Eski Türkçeden Batı Türkçesine geçince ortaya çıkmıştır. Batı Türkçesinde bu değişim, büyük ölçüde gerçekleşmekle birlikte genel bir ünsüz değişmesi değildir. Çünkü metinlerde ötümsüz-patlayıcı /k/ ünsüzünün ötümlüleşmediği örnekler de vardır (Özkan 2000: 107).

Kıpçak Türkçesinde kelime başında ötümsüz-patlayıcı #k ünsüzü genellikle korunur. Ancak bazı Kıpçak metinlerinde "tarihî Türkmen Türkçesinin etkisiyle (Güner 2013: 89)" ötümlüleşmeler görülebilir.

İncelenen metinde, yalnızca bir örnekte ötümlüleşme tespit edilmiştir: *götür* (30/7).

Metinde, ince sıradan kelimeler, ötümsüz-patlayıcı-ön damak #k olarak okunmuştur: *kimine* (16/3), *könglüngdin* (16/4), *keltürmek* (23/14), *kiçiklikdin* (29/11).

#t > #d değişmesi: Aslı ötümsüz-patlayıcı-ön damak #t olan bu ses, Eski Türkçe döneminin sonlarına doğru ötümlü-patlayıcı-ön damak #d sesine dönüşmüştür. Eski Oğuz Türkçesi dönemine ait metinlerde aynı kelimenin hem ötümlü hem de ötümsüz biçimleri görülmektedir. Kıpçak Türkçesinde kelime başında ötümsüz-patlayıcı #k ünsüzü genellikle korunur. Ancak bazı Kıpçak metinlerinde "tarihî Türkmen Türkçesinin etkisiyle" ötümlüleşmeler görülebilir. Kuman-Kıpçak Türklerine ait olan Codex Cumanicus'ta ötümlüleşme örnekleri, en çok kullanılan kelimelerde meydana gelmiştir (Argunşah-Güner 2015: 63).

İncelenen metinde de #t > #d değişmesi, hem en çok kullanılan kelimelerde hem de Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi daha çok ince sırada vn kelimelerde gerçekleşmiştir: *dip* (23/15), *dört* (8/1, 10/7, 10/8, 10/10, 10/14, 12/2, 12/5, 12/6, 13/8), *dörtinçi* (12/17, 24/6, 25/11, 26/8, 26/12, 27/4, 27/7, 27/16, 28/3).

Metinde, Eski Türkçede *taʔı* (< taʔ-ı) olarak kullanılan kelimenin ötümlüleşerek *da8ı* (12/15, 13/2, 13/5, 13/9) biçiminde kullanıldığı tespit edilmiştir.

Metinde, şu örnek ince sıradan ünlülere sahip olmasına rağmen #t > #d değişmesi olmamıştır: *tirsekleri* (27/14).

M) Süreklileşme: Hece sonundaki ötümlü ünsüzler şartlar uygunsa süreklileşebilir (Tuna 1986: 28). Sürekli ünsüzler, kendi aralarında "sızıcı" ve "akıcı" olmak üzere ikiye ayrıldığından süreklileşme hâdisesi, "sızıcılaşma" ve "akıcılaşma" olarak ikiye ayrılmıştır:

a) Sızıcılaşma: Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle sızıcı ünsüze dönüşmesine *sızıcılaşma* denir.

#ʒ > #8 değişmesi: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir:

Metinde, kelime başındaki #ʒ > #8 sızıcılaşması *8atun* (< ʒatun) (101/8) ve *ḫatunları* (< ʒatun) (46/6) kelimelerinde tespit edilmiştir.

Metinde, ʒ/ > 8/ sızıcılaşması yalnızca şu kelimelerde tespit edilmiştir: *da8ı* (<< taʒı) (12/15), *aḫşam* (< aʒşam) (10/11, 10/12).

#b > #v değişmesi: Kıpçak Türkçesinde ötümsüz-patlayıcı #b ünsüzü Eski Türkçenin bir devamı olarak genellikle korunmaktadır: Metinde, bir örnek tespit edilmiştir: *barġanda* (11/1). Ancak metinde, "tarihî Türkmen Türkçesinin etkisiyle" sızıcılaşmış örnekler de tespit edilmiştir: *var* (23/3, 23/4), *vardur* (25/14).

Metinde, b/ > v/ sızıcılaşması şu kelimede tespit edilmiştir: *yavuzluk* (26/13).

b) Akıcılaşma: Patlayıcı ünsüzlerin çeşitli sebeplerle akıcı ünsüze dönüşmesine *akıcılaşma* denir.

d/ >> y/ değişmesi: Ses bilgisinde d/ >> y/ değişmesine, "geçişme ses hâdisesi" denir. Geçişme, nitelikleri değişen ve başka bir sese dönüşen bir sesin bu yeni varlığını devam ettirmesidir.

Eski Türkçede ötümlü-patlayıcı d/ ünsüzü, Karahanlı Türkçesi metinlerinde interdental d/ [~ʊ/] ünsüzüne dönüşür. Bu ünsüz, Harezm Türkçesi metinlerinde hem [ʊ/] hem de y/'li biçimde kullanılır. Kıpçak

Türkçesi metinlerinde ise çok az [○/]'li örneğe rastlanır. Eserlerin neredeyse tamamına yakınında y/ olarak kullanıldığı görülür.

İncelenen metinde, d/ >> y/ ses değişmesi tespit edilmemiştir. Ancak metinde, geçişme ses hadisesinin ilk aşaması olan Karahanlı ve yer yer de Harezm Türkçesi metinlerinde görülen interdental d/ [~○/]'li örnekler tespit edilmiştir: *i○gülik* (<< edgü) (26/13), *i○gülikke* (<< edgü) (28/6).

N) Dudak Uyumu (~Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu)

Dudak uyumuna bağlı olmayan düz ünlülü ekler: Metinde bu ekler, hem yuvarlak hem de düz ünlülü tabanlarda düz ünlü olarak kullanılan eklerdir.

Metinde, dudak uyumuna uymayan düz ünlülü ekler şöyledir:

+dın ayrılma hâli eki: Metinde ekin düzlük-yuvarlık uyumuna girmediği örnekler şöyledir: *yavuzlu ʔdın* (28/7), *bundın* (12/12, 12/13, 13/16), *könglüngdin* (16/4), *bundıngdın* (16/3).

Metinde, ekin dudak uyuma girmiş örnekleri de vardır: *fāti:adın* (13/17), *ẕürriyetindin* (24/7, 24/8), *boğazlağandın* (16/7), *namāzdın* (18/5, 20/2), *milletindin* (24/8), *meẕhebindin* (24/11), *silsilesindin* (14/14, 24/15), *andın* (25/7), *Allahdın* (26/13), *bölügindin* (27/15), *mendin* (29/2), *kiçiklikdin* (29/12), *8üdādın* (30/3), *kaçandın* (23/5), *8alİlingdin* (16/4).

+(I)nçI sıra sayı sıfatı: Metinde tespit edilen örnekler şöyledir: *dörtinçi* (26/8), *üçünçi* (26/8).

+ġı (~Aitlik eki): Metinde, bu ekin yalnızca dar-düz ve ötümlü-patlayıcı-art damak şekli tespit edilmiştir: *ā8ırġı* (öyle namāznı) (12/6-7).

Dudak uyumuna bağlı olmayan yuvarlak ünlülü ekler: Metinde, bu ekler hem yuvarlak hem de düz ünlülü tabanlarda yuvarlak ünlü olarak kullanılan eklerdir. Metinde, dudak uyumuna uymayan yuvarlak ünlülü ekler şöyledir:

+dUr bildirme eki: Metinde, tespit edilen örnekler şöyledir: *ʔullarıdurur* (31/12), *:alʔdurur* (30/18), *şeylerdür* (26/7, 26/10, 27/1, 27/5, 27/9), *içindedür* (27/5), *özününgdür* (30/9), *işidür* (23/7, 31/11), *kimlerdür* (24/5), *niçedür* (24/11), *dörtdür* (24/12, 24/16), *nelerdür* (24/12, 25/9), *birledür* (25/9), *iledür* (2576), *vardur* (25/14).

-TUr- ettirgenlik eki: Metinde, tespit edilen örnekler şöyledir: (wu) *irişdürmek* (27/10), (İmān) *keltürmek* (23/14).

-kür- ettirgenlik eki: Metinde, tespit edilen örnek şöyledir: *tepkürse* (29/3).

-su fiilden isim yapım eki: Metinde, tespit edilen örnek şöyledir: *yatsu* (10/14, 10/15).

Sonuç

a) Tatar Türkleri, Litvanya'ya özellikle Büyük Dük Vytautas'ın (~Witold) (1392-1430) tahtta bulunma döneminde yani; XIV. yy. yerleşmeye başlamışlardır. Bu göçler, tarihi verilere göre XVII. yüzyılın sonu XVIII. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Litvanya Tatar Türklerinin dillerini unutmalarının pek çok sebebi vardır. Ancak en önemli sebep, Tatar Türk göçmenlerinin *ortak bir dile sahip olmayışlarıdır*. İkinci önemli sebep ise *Litvanya kadınlarıyla yaptıkları karışık evliliklerdir*.

b) Eser, Vilnius Üniversitesi Oryantalistik Bölümü (~Doğu Dilleri Bölümü) Kütüphanesinde bulunmuştur. Eserin müellifi, telif tarihi, müstensihi ve istinsah tarihi belli değildir. Eser, Litvanya Tatar Türklerinin İlm-i Ḥāl kitabında olduğu gibi nesih yazı çeşidiyle harekesiz olarak yazılmıştır.

c) Eser kuvvetle muhtemel Oğuz Türklerine değil, *İdil boyu Tatar Türklerine* aittir. Çünkü eserde tespit edilen bazı ses ve şekil bilgisi özellikleri, Çağatay ve özellikle de Kıpçak Türkçesi özellikleri taşımaktadır. Eserde özellikle "güneş" kelimesi yerine Kıpçak grubuna ait olan "kuyaş" kelimesi de bu görüşümüzü ispatlar niteliktedir.

d) Metinde, farklı bir numaralandırma işlemi vardır. Arapça sayılar, sayfa sayılarını numaralandırmada kullanılmıştır. Ancak **4** rakamı,٤ biçiminde değil ٤, **6** rakamı ٦ değil ٦ biçiminde yazılmıştır. Oğuz Türkçesinin hem yazma hem de matbu metinlerinde bu tür bir numaralandırma işlemi yoktur. Litvanya

Nemėžis'te bulunan hem hamâillerde hem de Litvanya Tatar Türklerine ait İlm-i Ḥāl kitabında 4 ve 6 rakamının numaralandırılması bu matbu eserdekiyle aynıdır.

METİN

Dua kitabının kapağı

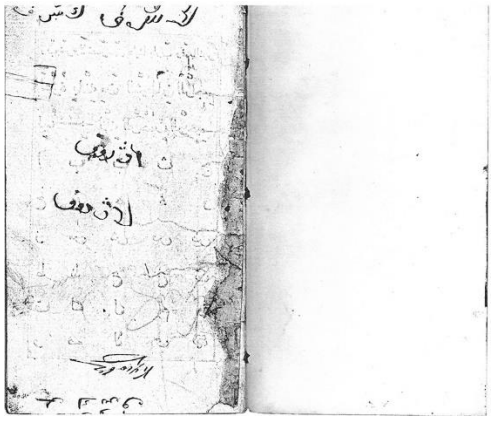

Dua kitabının ilk sayfası

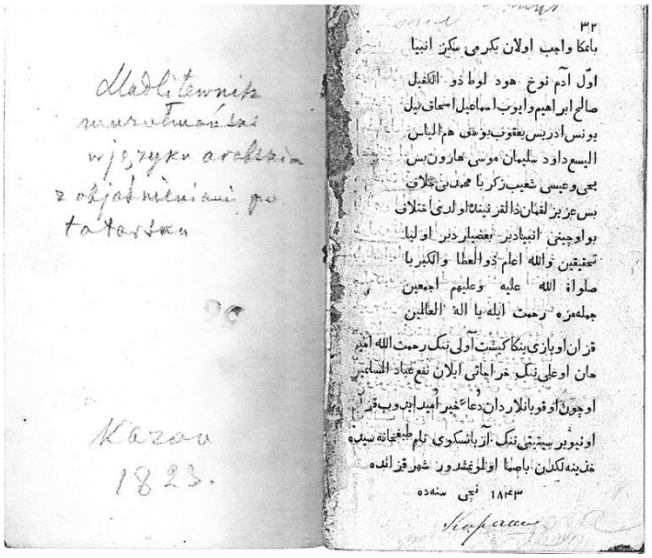

Dua kitabının son sayfası

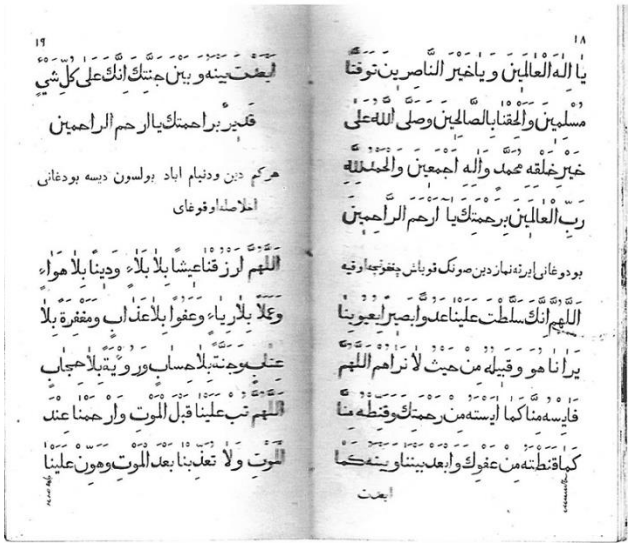

Dua kitabında geçen dualar

KAYNAKÇA

ALMA MATER VILNENSIS. (2012), Vilniaus Universiteto İstorijos Bruožai, Kolektyvıni Monografıja Antras Pataısytas İr Papıldytas Leıdımas, Lithuanian: Vilniaus Universiteto Leidykla.

ARGUNŞAH M., Güner G. (2015), Codex Cumanicus. İstanbul: Kesit Yayınları.

ARIK, S. (2008). Polonya-Litvanya Tatar Türkleri (Lipkalar). Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. C 5, S 3, Eylül Ankara, 156-161.

ATMACA, E. (2013). Litvanya Tatar Türklerine Ait Hamailler ve Nemižis Köyünde Bulunan İki Hamail. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S 2/4, 147-180.

ATMACA, E. (2014). Vilnius Üniversitesi Kütüphanesinin Oryantalistik Merkezindeki Litvanya Tatar Türklerine Ait Matbu Eserler. Gazi Türkiyat, Bahar /14, Ankara, 47-66.

ATMACA, E. (2016). Litvanya Tatar Türklerine Ait İlm-i Ḥāl Kitabı. Konya: Palet Yayınları.

AYDIN, A. (2002). Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli, İstanbul: Seda Yayınları.

DEVELLİOĞLU, F. (1998). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara.

ДМИТРИЕВА, Л. В., А. М. Мугинов, С. Н. Муратов. (1965). Описание Тюркских Рукописей Института Народов Азии Іистория, (Под редакцией А. Н. Кононова), И З Д А Т Е Л Ь С Т В О ≪Н А У К А≫ Главная Редакция Восточной Литературы М о с к и а.

GRİŞİN, Y. (2000). Pol'sko-Litovskiye Tatarı: Vzglyad Cherez Veka (Polonya-Litvanya Tatarları: Çağlar İçinden Bakış). Kazan': Tatarskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

GÜLSEVİN G. Boz E. (2004) Eski Anadolu Türkçesi, Ankara: Gazi Kitabevi.

İZMAYLOV, İ. (2009). Voynı na Zapade. Polşa i Litva (Batıdaki Savaşlar. Polonya ve Litvanya) // İstoriya Tatar (Tatar Tarihi), Tom 3, Kazan.

JANKOWSKİ, H. (2003). Polish-Lithuanian-Belarusian Tatar Documents. MATERIALIA TURCICA 24, 113-144.

MUCHLİŃSKİ, A. (1858). Zdaniesprawy o Tatarach Litewskich. Teka Wileńska. nr 4, Wilno.

ORHONLU, C. (1971). Lipkalar. Türkiyat Mecmuası, C 16, 57-87.

ŞAHİN, E. (1999). Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültürü ve Diline Etkileri. Osmanlı, C. 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 353-360.

TUNA, O. N. (1986a). Türk Dilbilgisi. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Ders Notları. Malatya.

TUNA, O. N. (1992b). Ders Notları 3 Türk Dilbilgisi (Fonetik ve Morfoloji). İnönü Üniversitesi. Malatya.

GENEL AĞ KAYNAKLARI www.ilimrehberi.net sitesinden alınmıştır (Erişim tarihi: 16.04.2017).

Gagauz Dilinin Eri Başka Türk Dillerinin Arasında: Gerçek Hem Beklenti

Doç.Dr. Sulak S.K.

Özet

The article is dedicated to the development of Gagauz Language and Gagauz Language terminology in the system of other Turkic languages. In connection with the development of the Gagauz written language, creation of socio-political, official-business, branch, and other terminology, necessary for normal functioning of the Gagauz Language are quite actual nowerdays.

Anahtar Kelimeler: *Gagauz Language, terminology layers of the Gagauz language, borrowings, vernacular language, term, everyday word.*

Globallık – önemni dünnä uuru zamandaş, kultura cümnedä, angısı olêr global ekonomika uurunda ilerlemiş dünnä demokrat devletlerin arasında politika, ekonomika, finans, soţial hem kultura birleşmäk proţesi, angısı gösterer dünnä yaşamanın türlü uurlarında annaşılı politikayı. Globallıın ilk sonuçları başladılar belli olmaa XX asirin başlantısında, açan kuruldu milletlerin Ligası, taa sora – Birleşik Milletlerin Kurumu, Evropa Birlii hem Evropa parlamenti, Evropa devletlerin Şengen annaşması, ilerlemiş devletlerin "sekiz" institutunun kurulması h.b., ne belli eder vatandaşların serbest geçmesini devletlär arası.

Global cümnä şartlarında dil problemaları da olêrlar global hem isteerlär global çözmäk yollarını. En ilkin, bu belli olêr milletlär arası hem halklar arası lafetmäk dillerinin kurulmasında hem temel dillerinin denk haklılıını halklararasında kabul etmesindä.

Bu türlü dillerinin arasında bulunêr türk dillerinin büük bir payı, angıların arasına girer gagauz dili da.

Aktiv ilerleer milletlär arası laf zebillii, belli olêr yollar, ki yakınnaştırmaa türlü dillerinin laf zebilliini.

Dillerinin leksika sistemaları olêrlar taa açık, hızlı büüyer alınma lafların sayısı hepsi ilerlemiş dillerdä.

Genelcä, dilin temel diişilmekleri olêrlar leksikada, ama diil fonetikada ya da morfologiyada, hem taa çok belli olêrlar diişilmeklär cümnä-politika hem bilim leksikasında.

Globallık proţesleri ekonomika, kultura hem politika uurlarında ilerleer, yavaş-yavaş dünnä yaklaşêr da, belli ki, getirer dillär arası baalantıların genişlemesinä hem dünnä dillerindä global proţeslerin ilerlemesinä.

Toplam çok dillilik cümnenin üürenmiş katlarında dünnenin ilerlemiş devletlerindä – en kısa yol ilerlesin deyni dil globallık devirindä.

Paralel gidän öndä olan dünnä dillerinin laf zebilliin globallık proţesi – o yol, angısı yavaş-yavaş götürer yaklaşmasına, beklentidä dä – dünnä dillerinin birleşmesinä (belli ki, uzun vakıt birerdä bulunan dillär yakın temel laf zebilliinnän, ama ayırı gramatikaylan).

Bu proţes gidecek kolay; beki, kimi devletlär savaşaceklar durgutmaa global proţesleri dil uurunda kanonnarın yardımınnan, kanonnarlan koruyarak milli dilleri, ama sanmêêrız, ani bu durgudacek dillerin

yakınnaştırma yollarını, çünkü bu bir pay dünnä kulturanın hem ţivilizaţiyanın globallık yollarında. Dünnä birleşer, onuştan, birleşeceklär ekonomika sistemaları, politika sistemaları, kulturalar hem dillär.

Globallık hem etnika dirilmäk proţesleri, angıları geçerlär zamandaş dünnedä, vererlär türlü diişilmekleri dillerinin çalışmak harakterinä. İlk olay getirer milletliin kaybelmesinä, ikinci – etnika tarafından kendi uurunu kararlamakta lääzımnıın büülmesinä. Denkliin aaraması çeker türlü-türlü halkları kendi köklerinä, kendi ana dilinä. Martin Haydegger laflarına görä, halk için ana dili – bu hem onun etnika baamsızlıın korunması ţivilizaţiyanın birleştirän etkisindän, hem ruh mirası, angısı birleştirer evlatboylarını [Meçkovskaya, 2000].

Hem, belli ki, gagauz dilinin var önemni eri başka türk dillerinin sistemasında, hem da gagauz halkının ilerlemäk hem kurulmak istoriyasında. Çünkü *halk yaşêr, nekadar yaşêr onun dili da o* olêr bir paalılık gibi, angısında binnärlän paalı hem incä fikir islää belli edildilär hem korundular evlatboylarınnan. Halk belli eder kendini kendi dilindä, da yok taa paalı istoriya mirası, nekadar ana dili. Gagauz dili – gagauz halkının tek paalılıı, angısı geçirip asirleri hem devirleri, korundu bizim günnerädän.

Gagauz dili, nicä türk dili, çeker bilim adamnarın-lingvistlerin, soţiologların, etnolingvistlerin, cümnä lingvistlerin dikkatlıını türlü devletlerdän, angılarınnan barabar geçiriler konferenţiyalar, diişmäk bilim adamnarınnan, studentlärlän, barabar gerçekleştiriler proektlär h.b. Butakım işbirlii yardım eder kultura arası diişmeyä, kultura hem bilim baalantıların ilerlemesinä, üürenmäk kalitenin üüselmesinä.

Büük dikkatlık veriler işä gagauz dilinin terminologiya uurunda. Kurulêrlar türlü bölümnerdä terminologiya sözlükleri, angıları pek lääzımnı studentlerä, aaraştırmacılara hem başka kullanannara.

Gagauz lingvistika terminologiyasının kurmak proţesindä hem gagauz dilinin bilim stilini kurmak proţesindä ilk bilim statyaları gagauz dilindä peydalandılar sade XX asirin 30-ncu yıllarında. Onnarı yazdı anılmış rus türkologu, profesor N.K. Dmitriev, temelleneräk detallı üürenilmiş materiallara, angılarını topladı V.A. Moşkov. Alarak esaba, ani V.A. Moşkov gagauz tekstlerini yazdı fonetika transkripţiyasında alarak esaba gagauz sölenmenin hepsi özelliklerini, N.K. Dmitriev, temelleneräk bu tekstlerä, veräbildi detallı yazdırmak gagauz fonetikasına karşılaştırarak onnarı türk dilinin fonetika özelliklerinnän (kimi erlerdä dä azerbaycan hem türkmen dillerinnän). Bununnan, profesor N.K. Dmitriev temellenärdi ona, ki "türk dillerinin arasında gagauz dili (taa doorusu: besarab gagauzların dialekti) baalı üülen grupasına, taa yakın durêr türk, krım-tatar (onun üülen dialektinä), azerbaycan hem türkmen dillerinä" [Dmitriev, 1962, 121].

Deycez, termin *yer* – rus dilindä «земля», «место»:

er – gagauz dilindä;

yer - türkmen dilindä;

yer - türk dilindä;

yer - azerbaycan dilindä;

cir - tatar dilindä.

Aaraştırarak gagauz dilinin morfologiya hem sintaksis özelliklerini (Moşkovun materiallarına görä) N.K. Dmitriev yaptı bölä önemni bir çıkış: "Gagauz dili, angısı girer türk dillerinin sistemasına, gördü türlü etkileri slavän hem rumın dillerindän, V.A. Moşkovun aaraştırma zamanında diil sade fonetika hem laf zebillii, ama sintaksis ta artık pek uzak bulunardı türk dillerinin sadä laf sıralıından, katlı cümlenin speţifik strukturasınnan h.b."[Dmitriev, 1962, 251]. Hep o vakıt N.K. Dmitriev kendi analizini gagauz tekstlerinä yaparak, angılarını yazdı V.A. Moşkov, görärdi bir giriş zamandaş, diri gagauz dilinin aaraştırmasına.

Statyada "Soruşa gagauz dilinin laf zebillii için" N.K. Dmitriev, temelleneräk V.A. Moşkovun analizinä gagauz-rus sözlüünä, inceledi gagauz dilinin laf zebilliini XIX asirin bitkisindä lafların peydalanması tarafından da geldi bölä çıkışa, ani "gagauz lafların çoyu, şüpesiz, türk" [Dmitriev 1962, 273]. İlerlederäk gagauz hem türk dillerinin karşılaştırmasını, N.K. Dmitriev getirdi üzdän zeedä örnek semantika ayırılıkları gagauz hem türk leksikalarında, gösterdi, ani gagauz dilindä lafların çoyunda başka maana, angısı ayırılêr türk dilindän. Hep ölä o belli etti alınan lafların katlarının gagauz dilindä: grek katı, romın (taa çok, moldovan hem rumın alınmaları) hem slavän katı (alınmalar bulgar, rus hem ukrain dillerindän).

Anılmış lingvist L.A. Pokrovskaya aaraştırdı karamanli din literaturanın etkisini gagauz dilinä hem buldu bir bütün grupa din terminnerini musulman köklerinnän. Ama bununnan aaraştırmacı belli eder, ani "bakmayarak poyraz-duusu Bulgariyada gagauz hem türk lafetmelerin teritorial hem lingvistika yakınnaşmasına, zor sölemää, ani gagauzlar-hristiannar vardı nicä alsınnar arab hem pers terminnerini aazdan türklerdän-musulmannardan dooru ilişiklik proţesindä. Hepsi bu musulman terminnerin maanası gagauz dilindä diiştirildi hristian dininä görä"[Pokrovskaya,1995, 57].

Aaraştırarak gagauz hristian terminologiyasını, L.A. Pokrovskaya yazêr, ani "din terminologiyası karamanlilerdä hem gagauzlarda may birleşer", "karamanli din literaturanın var büük etkisi gagauz din terminnerinä". Butakım, var nasıl yapmaa çıkış, ani nicä Balkannarda, ölä Besarabiyada da, karamanli literaturanın girmesi gagauz kulturasına geçti, en ilk, pravoslav klisedän. Tiparlı kiyatları "karamanli" dilindä gagauzlar pek okunmardılar, ama dualaların okunması kliselerdä, din simvolların hem başka pravoslav tekstlerin okunması yakınnaştırardı inan insannarı karamanli hristian literaturasına.

İlk işlerdän biri gagauz terminologiyası için oldu N.K. Dmitrievın statyası, angısını o yazdı 50-nci yılların başlantısında [Dmitriev, 1962, 273]. Statyanın temelinä girdi gagauz-rus sözlüü, angısını kurdu V.A. Moşkov (1904). N.K. Dmitriev aaraştırdı gagauz dilinin laflarını XX asirin başlantısında alarak esaba onnarın peydalanmasını. O inandırdı kendini, ani gagauz lafların çoyu türk, ne gösterdi gagauz dilinin türk temelli laf fondunu. Statyada belli edili alınma leksikanın katları (grek, romın hem slavän).

Arab hem iran alınmaların semantika herzaman birleşmeerlär gagauz dilinin semantikasınnan, deyecez:

aalem(gag., arab.) – чужой, иностранный; *alem (türk.)*- мир, свет ;

*canavar (*gag., pers.) - волк; *canavar(türk.)* - хищник, зверь;

*uşak (*gag.); – ребенок; *uşak(türk.)* - парень, слуга;

*dam (*gag.)– сарай, хлев, конюшня; *dam(türk.)* - крыша.

"Gagauz terminologiyanın grek katı", taa doorusu grek kökenni lafların listesi, angısını kurdu N.K. Dmitriev, nereyi girdi alınma laflar, taa çok baalı dinnän hem kliseylän (neçinki gagauzlar pravoslav hristiannar). Deycez: *ay* – святой, *ayazma* – святая вода, *ayoz* – ангел, *vatiz*- обряд крещения, *yortu* – праздник, *klisä*- церковь, *Panaiya* – Богородица, *stavroz* – крест, крестное знамение, *steonoz* – венчание.

Var grek alınmaları diil klisä uurundan, angıları baalı yaşayış leksikaylan, deycez: *anatar* – ключ, *karanvil* – гвоздика, *keremet* – черепица, *panayir* – рынок, *horu* – хоровод h.b.

"Gagauz leksikanın roman katına" girer, taa çok, alınma moldovan-rumın kökenni laflar, *brînza* – овечий сыр, брынза; *kruça* – крест; *mança* – соус; *masa* – стол; *furkulıţa* – вилка; *fusta* – юбка; *porta* – ворота h.b.

"Gagauz leksikanın slavän katına" girer alınma laflar bulgar hem rus dillerindän, deycez: *babu*-бабушка, старушка; *bolnıţa* – больница; *bo da prostı* – спасибо (на поминках); *borç* – борщ, домашний квас; *bulü* – жена старшего брата; *dädu* – старик, дед; *koliva* – кутья (на поминках); *kloçka* – курица с цыплятами; *kumi* – крестник; *krivat* – кровать; *kufnä – кухня; otrava – яд; suvatu – сват; toloka* – непаханое поле, целина.

N.K. Dmitrievin statiyası gösterdi gagauz leksikann üürenmäk ceketmesini etimolocik tarafindan.

Bir sıra baska dildän alınma sözlär bir türlü kullanılêr bulgar, molduvan hem rus dillerindä.

Deycez :

(gag.) graniţa– (rus.)граница, (bulg.) границ, (mold.) graniţă;

(gag.) yikona – (rus.) икона, (bulg.) икона, (mold.) icoană;

(gag.) kolaç – (rus.)калач, (bulg.) колаче, (mold.) kolac;

(gag.) mamalıga – (rus.) мамалыга, (bulg.) мамалига, (mold.) mamaligă;

(gag.) ray – (rus.) рай, (bulg.) рай, (mold.) rai;

(gag.) sluga – (rus.)слуга, *(bulg.) слуга*, *(mold.) slugă;*

(gag.) struna – (rus.)струна, *(bulg.) струна*, *(mold.) strună;*

(gag.) torba – (rus.)торба, *(bulg.) торба*, укр. *торба*, *(mold.) torbă*.

Leksika alınmaların aaraştırlması bulgar, rus hem moldovan dillerindän teklif ettilär E.K. Kolţa hem B.P. Tukan. Onnar dooru belli ettilär alınma leksikanın önemni erini gagauz dilinin laf zebilliinin zenginnemesindä: "grek klisesinin hem din adamnarın etkisi, beşasirlik türk baskısı, bir taraftan, Balkannarda hem Besarabiyada bulgarlarlan barabar yaşamak, komuşuluk, sora da barabar yaşamak moldovan hem rus halklarınnan, başka taraftan, yoktu nicä brakmasın iz gagauz halkının laf zebilliin ilerlemesindä hem zenginnemesindä" [Kolţa, Tukan, 1967, 151].

En erkenki, karşılaştırarak rus hem moldovan dillerinnän, var nasıl saymaa leksika alınmalarını bulgar dilindän.

En kaavi leksika tematika grupalarından sayılêr hısımnık terminologiyası. Onuştan büük istoriya meraklıını gösterer aaraştırmak gagauz adlarını hısımnık ilişkilerdä alarak esaba onnarın köklerini [Dmitriev, 1962, 261].

Analiz gagauz hısımnık adlarına gösterer, ani bu adların çoyu türk kökenni. Bölä/bu urda terminnär, deycez: *ana, boba, ool/oolu, kız, kardaş, kızkardaş, güvää, gelin, karı, koca, kaynata, kayna, eniştä, aga, dayıka/dayka.*

Ama türk adlarınnan barabar kullanılêr bulgar hısımnık terminneri dä, deycez: *mamu, baka, tätü, batü, uyçu, çiçu, kaku, bulü, lelü, draginku, kiraţa,dädu, babu, unuka.*

Bir sıra hısım ilişkilerin belli edilmesi bulgar kökenni terminnerinnän gösterer. Ani gagauz halkının genetika içindeliinä girdi bulgar komponenti dä. Nicä biliner, gagauz dedelerindä onnarın yaşamak periodunda Bulgariyanın poyraz-duusu taraflarında kuruldu çok aylä bulgarlarlan; var onnar şindi dä. Bununnan, önemni faktor, angısı birleştirer gagauzları hem bulgarları, vardı hem olêr ortak din – pravoslav hristiannık. Gagauzların uzun komuşuluu bulgarlarlan hem karışık aylelär geçmiştä getirdilär gagauz-bulgar ikidilliinä, neyin yardımınnan çok bulgar laf, onnarlan hısımnık terminneri dä, girdi gagauz dilinä.

Bununnan, bakmayarak bulgar hısımnık terminnerin çoyuna, angıları girdi gagauz sistemanın hısımnık adlarına Balkannarda, gagauzlar – türk kökenni halk, angısının var kökleri orta aziya oguz-türk soyunda IX-XII asirlerdä "Ganga-guz" ("Ganga-kişi").

Hısımnık terminnerin sisteması – halkın adet kulturanın en eski bölümnerindä biri. Ruh kulturanın başka bölümnerinnän barabar o yardım eder taa derindän aaraştırmaa halkın soţial kurumunu, onun köklerini, hem var nasıl olsun nicä etnogenetik kaynaa.

Gagauz dilinin hem folklorunun aaraştırmacıları belli ederlär etkiyi, angısı geldi gagauz dilinä gagauz halkının Osman imperiyasında yaşamak periodunda. V.A. Sıçöva belli etti zamandaş gagauz dilindä bindän zeedä arab hem pers alınmalarını, angıları geçtilär gagauz dilinä türk dilindän osman periodunda, göstererak bununnan gagauz dilinin kendiliini.

Lääzım ileri dooru da aaraştırmaa gagauz dilinin leksikasını başka tematika grupalarında, özelliklän dä belli etmää türk hem alınma lafların sayısını herbir tematika grupasında. Butakım, olacek kolaylık belli etmää temel, en evelki gagauz dilinin laf fondunu.

Gagauz yazılı dilinin ilerlemesinnän şindiki vakıtta pek aktual cümnä-politik, ofiţial-iş, bölüm hem başka terminologiyanın kurulması, angısı lääzım gagauz dilinin normal çalışması için.

Bibliografiya

Dmitriev N. (1962) Gagauzskiye etüdı // Dmitriev N. Stroi türkskih yazıkov, Moskova, S. 251.

Dmitriev N. (1962) K voprosu o slovarnom sostave gagauzskogo yazıka // Dmitriev N. Stroi türkskih yazıkov, Moskova, S. 273; S. 271-284.

Dmitriev N. (1962) Fonetika gagauzskogo yazıka // Dmitriev N. Stroi türkskih yazıkov, Moskova, S. 202.

Kolţa E., Tukan B. (1967) Nablüdeniya nad leksiçeskimi zaimstvovaniyami gagauzskogo yazıka iz slavänskih i moldavskogo yazıka // Vostoçno-slaväno-moldavskiye vzaimootnoşeniya, Kişinöv, S. 149.

Meçkovskaya N. (2000) Soţialnaya lingvistika, Moskova.

Pokrovskaya L. (1995) Gagauzskiye terminı rodstva // Algebra rodstva. Rodstvo, sistemı rodstva, sistemı terminov rodstva, vıp. 1., Sanktpeterburg, S. 260-267.

Pokrovskaya L. (1997) Musulmanskiye elementı v sisteme hristianskoi religioznoi terminologii gagauzov// Sovetskaya etnografiya, №1., S.139.

Sulak S. (2016), Formirovanie terminologiçeskoi sistemı „Finansı“, Komrat, Komrat devlet universiteti, 216 s.

dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/1717/тюркские

Gavril Arkadyeviç Gaydarcı – Bilimci, Yazıcı, Lingvist. Önemni Temalar Onun Yaratmalarında (Yazıcının 80-İnci Yıldönümünä)

Doç.Dr. Anna Nägova

Mariya İvanovna Kopuşçu

Özet

Gavril Arkadyeviç braktı aydın bir şafk halkımıza çalışmasınnan, ki gagauzlar da kalksın ayaa, sayılsınnar nicä bir halk, bilsinnär kendi istoriyasını, ilerletsinnär kulturasını, sevsinnär ana dilini, gözelletsinnär Vatanını. Gavril Gaydarcı - anılmış bilim izmetçisi, käämil üüredici, yazıcı, lingvist - çalışkan, aarif hem cana yakın bir adamdı. Yazıcının adı gagauz literaturasında birkaç taraftan meraklı. O anılmış lingvistlerin birisidir. O seftä kaldırdı problemayı gagauz dilinin gramatikasında, temel koydu sözlüklerin kurulmasına, yazdı monografiyalar gagauz dilinin sintaksisi için, taa yazdı bilim yaratmalarını toponimikada, onomastikada, leksikologiyada, kolegalarınnan barabar hazırladı gagauzça-rusça-moldovanca sözlüü, angısı çıktı tipardan 1973 yılda. Gavril Gaydarcı gagauz genç literaturamızda da çok derin izlär braktı.

Anahtar Kelimeler: *bilimci, yazıcı,lingvist,alfabet,Vatan,Bucak.*

İnsan geler bu dünneyä belli bir misiyaylan, bir neetlän! Nekadar islää, açan o neet halkın dilinnän, kulturasınnan, aydınnanmasınnan baalı olêr. Bölä bir neetlän geldi dünneyä Gavril Arkadyeviç Gaydarcı - gagauzların şafklı yıldızı, angısı, şılayarak, dooru yol gösterdi halkına, kendi ömürünü bilgi işlerinä adadı hem çalıştı yaratma tarlasında. Gavril Arkadyeviç braktı aydın bir şafk halkımıza çalışmasınnan, ki gagauzlar da kalksın ayaa, sayılsınnar nicä bir halk, bilsinnär kendi istoriyasını, ilerletsinnär kulturasını, sevsinnär ana dilini, gözelletsinnär Vatanını.

Gavril Arkadyeviç Gaydarcı - anılmış bilim izmetçisi, käämil üüredici, yazıcı, lingvist - çalışkan, aarif hem cana yakın bir adamdı.

"Duudu büük bir çiftçi ayledä, Kırbaalı küüyündä,Kagul rayonunda, gözäl bir Bucaak merkezindä kısmetli yıldız altında sentäbrinin 14-dä 1937 yılda. Acaba kim düşündüydü ozaman, ani bir küçük evceezdä duudu yazıcının yıldızı.

Şkoladan taa sevärdi ana dilini, dayma, bulunup insan arasında, o sesirgenärdi halkın sözünä da, işidip bir meraklı iş, gözäl söleyişlär, laf çevirtmeleri, bilmeycelär gagauz dilindä, yazarmış onnarı ayırı bir tefterä.

Gavril Arkadyeviç, şkolayı başardıynan, bir yıl işlemiş iliştirici hem traktor yardımcısı kolhozda "Drujba". Herzaman, iştän geldiynän, yavaş-yavaş, ürektän kopma duyguları körpä, derin fikirlii Gavril Gaydarcının başlamışlar erleşmää biyaz yapraa - bölä yollanmış onun käämil yaratma hem yazıcılık sızıntısı.

Allahtan geler haliz bir vergi yaratma yoluna. Gavril Arkadyeviç tefterindä 7-ci klastaykana taa, deneer yazmaa dörtsıracıklı şiirlär, ama üünmää birisinä beenmäzmiş.

Taa küçüktän Gavril Gaydarcının namuzluu hem çok doorulukluu onu hiç brakmazdı birkimseyä borçlu kalmaa.

Onaltı yaşını tamannadıynan, o düşüner, ani lääzım almaa bir zanaat elinä.

Brakıp çiftçilii, 1953 yılda gider üürenmää Tiraspol kasabasında bulunan A.S. Makarenko adına pedagogika okuluna.

"Cayıllıı çevirmää bilgiyä", - buydu ozaman Gavril Arkadyevicin borcu halkın hem Vatanın önündä.

Taa üürenärkän Tiraspoldä, o annêêr, ani gagauz problemaları hem gagauzluk işleri onun bütün yaşamasının yoluydur.

1957 ydda Kişinöv Devlet Universitetindä istoriya-fılologiya fakultetinin studenti oldu, gelecek zanaatın adıydı "Rus dili hem literaturası". Kafedra başkanı B.P. Ardentov, angısı o yıllar götürärdi studentlerdä lingvistika derslerini, taa giriş ekzamennerindä denedi, ani bu çocuk becerer gözäl lafetmää rus hem gagauz dilindä, taa da biler bulgar dilini, ani onda var büük lingvistika duygusu.

Universitettä üürenärkän, çok türlü konkurslarda G. Gavdarcı pay alarmış, meraklı referatlar yazarmış, çeketmiş toplamaa dil materiallarını türkologiya yaratmaları için. Burada o çekeder denemää kendi kuvedini: toplêêr halk masallarını, türkülerini, maanileri gagauz dilindä Valkaneş dialektindä. Ana dilindä yaradıcılık, dil hem folklor-etnografiya materiallarını toplamak için kurulan bilgi ekspediţivalarında aktiv pay almak, kendibaşına türkologiya temellerini üürenmäk yardım ettilär Gaydarcıya ayırsın bilgi dünnääsında dooru yolu.

Studentlik yıllarında Gavril Arkadyeviç kendisini en ii taraflardan gösterer da bu sebeptän bitki, beşinci kursta onu yollamışlar geçmää spetializaţiyayı hem başarmaa diplom işini M.V. Lomonosov adına Moskva Devlet Universitetinä.

Universitetin günduusu fakultetindä o seslärdi lekţiyaları hem kursları, angılan vermiş G. Gaydarcıya bir eni duygu - bilimci duygusu. Burada o taa gidärmiş aspirant derslerinä dä.

Aspirantura kursları açılmıştı ozaman maasuz stajorlar hem aspirantlar için, kim Sovet Birliin türk dili respublikalarından gelmişti. Aspiranturayı başarêr 1972 yılda.

Onun diplom işi "Gagauz dilindä zaman kategoriyası hem onun dil strukturasında erleştirilmesi".

Bilim Akademiyasının dilbilgisi Universitetin türk dilleri sektorunda üüsek notalar kabletmiş. Sora yazêr bir büük bölük bilgi statyası "Gagauz dilindä zaman maanalı dal cümlelär".

1962 yılda, Universiteti başardıktan sora, bir yıldan zeedä işleer "İskra" gazetanın redaktiyasında Belţ kasabasında.

1963-1987-ci yıllarda Gavril Arkadyeviç işledi Belţ Pedagogika İnstitutunda direktor rus hem genel dil bilgisi kafedrasında.

1987-ci yılda Gavril Arkadvevici geçirerlär MR Bilim Akademiyasına, o yıl Etnografiya hem incäzanaat bölümündä gagauz aaraştırma sektoru açılmıştı.

Gavril Arkadyeviç çok çalıştı Moldovanın Bilim Akademiyasının azınnıklar bölümündä direktor yardımcısı hem gagauzologiya bölümünün başı. Olêr Sovet Birlii türkologlar komitetinin azası. Gagauzologiya bölümü Akademiyada başlêêr ilerlemää. Gavril Gaydarcının çalışkannıınnan, bölümün bilim işlerin plannarı yıkılmışlar o vakıt Gavril Gaydarcının omuzlarına. Ama, bakmadaan butakım duruma da, zorluklara da, Gaydarcı kendi büük entuziazmasınnan gagauz bilim işlerini etiştirdi kaldırıma bir basamak taa yukarı.

Saygılı hem şannı yazıcının adı gagauz literaturasında birkaç taraftan meraklı. O anılmış lingvistlerin birisidir. O seftä kaldırdı problemayı gagauz dilinin gramatikasında, temel koydu sözlüklerin kurulmasına, yazdı monografiyalar gagauz dilinin sintaksisi için, taa yazdı bilim yaratmalarını toponimikada, onomastikada, leksikologiyada, kolegalarınnan barabar hazırladı gagauzça-rusça-moldovanca sözlüü, angısı çıktı tipardan 1973 yılda.

O oldu nicä bir temelci gagauz dilinin alfabetinä, angısı kuruldu latin grafikasında, hem taa oldu temelci orfografiya hem punktuaţiya kuralların kurulmasında, topladı gagauz folklorunu da aaraştırdı onu...

1986-1989-uncu yıllarda Gavril Gaydarcı hazırlêêr programaları hem kiyatları gagauz dilindä, üüredici personal kvalifikaţiyasını üüseldän kurslarını götürer gagauz dilindä.

Hazırlêêr üürenmäk kiyatlarını "Gagauz dili hem literaturası", metodika işlerini, gagauz dilini hem literaturasını götüreräk üüredicilerä. Yazdı bir bölük statya gagauz dilinin istoriyası için, neredä avtor gösterer bütündän zamandaş gagauz dilinin genetik sızıntılarını, ani gagauz dili - bir kendibaşına dil, onun var ayırı bir eri türk dillerin arasında, gösterer, kim o gagauzlar...

Gavril Gaydarcıyı, nicä bir tanınmış türkologu, 1994 yılda Türk lingvistika dernää teklif eder pay almaa kolektiv iştä, ani kurmaa türk dillerin karşılaştırma sözlüünü hem karşılaştırma gramatikasını. Bu işin sonunda 1997 yılda tipardan çıkêr "Spravoçnik po gramatiçeskoy terminologii v yazıkah türkskogo mira".

Gavril Gaydarcının yardımınnan yapılêr bilgi toplantıları, buluşmaklar bilgiçlärlän hem vatandaşlarlan (Bulgariya, Greţiya, Kazahstan, Rusiya, Rumıniya, Uzbekistan, Türkiya).

Gavril Gaydarcı gagauz genç literaturamızda da çok derin izlär braktı. Onun ilk şiir toplumu "Ana tarafım" basıldı 1972 y. Bu kiyat pek paalı bizä deyni: topluma girän şiirlär büün taa çok genç şairlerimizä var nasıl örnek olsunnar. Adından bu kiyadın belli, ani yazıcı pek sever ana tarafını, avtor terbiyeder sevgi ana tarafına, ana dilimizä, halk yaratmalarına, açıklêêr kendi sıcak duygularını, sıcak sevinmesini yaşamaya, Bucak tarafına, neredä islää biler çalışkan insannarı, onnarın iiliklerini, neredä o anılmış adam oldu. Şiirleri onun yazılı türlü duygularlan hem uygun, şıralı laflarlan.

Gavril Gaydarcının lafı kesilmäzdi radioda hem televiziyada, "Ana sözü" hem "Gagauz sesi" gazetalarında.

Adamın ömürü ölçülmeer yıllarlan, ölçüler yaptıklarınnan. Bunu biz annêêrız Gavril Gaydarcının yaşamasından. Ona herzaman etişmäzdi vakıt,birzaman durmazdı raat, onun ürää,canı hem gözleri dayma yanardı,hep nesä düşünärdi yazmaa ,yapmaa ölä,ani gagauz dilimizi kaldırmaa üüsek uura,Vatanın işlerini ilerletmää,çetinnetmää. Gavril Arkadveviç Gaydarcı-haliz Vatandaş. O istedi Vatanı bildirmää bütün dünneyä,çünkü o pek sevärdi kendi duuma erini. O yazmıştı:

Nerdä duudum,mutlu büüdüm,

Salkım çiçää nerdä seftä

Pelinnän karışık koktum...

Kimi peetlerdä G. Gaydarcı danışêr geçmiş zamannara, açan Bucak bir çöl tarafmış, siirek otlayacaklardan kaarä,az bişey büüyärmiş,genger otundan kaarä, bişey yokmuş,bişey büümäzmiş. Bu işleri G.Gaydarcı yazdırêr peetindä "Ay,Bucaam,Bucaam!".

Ama ne oldu? Kim diiştirdi bu çol tarafımızı, onun üzünü? Bucaamızın üzünü diiştirdi halkımız, çalışkan insannarımız. Bucaa yaptılar "türkülü", "sıcak tenni","gözäl".

Yavaş-yavaş Bucaan üzü diişmiş: engin meralar, yapınmış küülär. Şindiki Bucak-tanınmaz toprak: baalarlar, meyvalık, tarlalar-nekadar gözün kaplayabiler. Hepsini bunu insan kazandı,işçi milletlär-gagauzlar,bulgarlar,moldovannar hem başka halklar,angılar yaşêêr Gagauziyada biri-birinnän büük dostlukta.

Ay,Bucaam,Bucaam!

Türkülü Bucaam,

Çok sıcak tenin,

Çok zengin kucaan!

G. Gaydarcının yaratmaları nicä bir terbiyetmäk silähı zengin ruhunnan,üüsek moral duygularınnan hem estetika kulturasınnan. Avtor kendi yaratmalarında koyêr hem açıklêêr ölä problemaları,angılar yakın halka hem baalı onun yaşamasınnan,angılar cuvap ederlär halkın meraklıına hem ilerlemesinä. G. Gaydarcının yaratmaları dolu üüsek vatandaş-poet duygularınnan.

Peet “Ana tarafım!”olêr sansın bir ilerlemäk şiirä “Ay,Bucaam,Bucaam!”

“Ürääm pek şen dalgalanêr,

Seni duyup,duuma erim!”

Temayı “Vatan” avtor ilerleder taa peetlerdä “Tarafım diişer ”,”Eskimäz”,o inanardı,ani Bucaan-Gagauziyanın gelecää çok taa aydın. Gavril Arkadyevicä candan yakın ana taraf, ana toprak,dan erleri,Bucaan gözellii, kızları, baalarları,yılın herbir zamanı: yazı, kışı, ilkyazı, güzü, çzlışkan çiftçileri, sabaaları, güzleri hem yaamurları. Bucak-Gagauziyayı herbir hastalıktan ilaçlêêr.

Büük er kaplêêr Gavril Arkadyevicin yaratmalarında tema “Ana”. Paalı raametli anacıı için peetçi yazêr şiirlär:”Afet beni”,”Ana”. Peetçi çaarêr korumaa anaları,onnarın can sıcakliını,çünkü sade ana var nasıl saaliını braksın sonuna uşakların kısmeti için. Uşaklar lääzım büün ana kanadın altında büüsün. Yoktur can doysun demää “mamu”. Bütün dünnedä bulunmayacek kantar,ki çekmää ana sevdasını uşaklarına.

Büünkü gündä, açan yarısından çoyu analar-bobalar çalışmakta başka devletlerdä, lääzım üüsek uurda oluşturmaa estetikalı hem intelektual kişiyi,angısı kendi ana-bobasına hatır güder.

Gavril Arkadyevicin yaratmalarında büük er kaplêêr terbiyetmäk proţesi,ne etmeer gençlerä büünkü gündä,hesaba alınêr te bu neetlär: ana dilinä, ana tarafına,halkımıza,Vatanımıza sevda duygularını uyandırmaa,terbiyetmää çalışkannık,moral zenginnii. Gavril Arkadyeviç isteer inandırmaa bizä kendi yaratmalarınnan,ani diil lääzım insan kaçsın zenginniin ardına,ama annasın,ki en paalı duygu bu dünnedä sevda – ilkin yakın insannara, angılar bizi büüttü,ömür bizä baaşladılar. Bu insannar –analar-bobalar. Olmasın ölä,nicä Gavril Gaydarcı yazêr annatmasında “İki ool”,neredä avtor gösterer nicä zenginnik bozêr insanı,nicä zengin oolu atılêr bobasından. Yaşamak gösterer, ani geçer yıllar dinmäz,büüyer uşaklar,ihtiarlêêr analar-bobalar. Deniler ölä: “Vakıt geçer,çatı sarılêr”. Hepsi sana sora döner.

Gavril Arkadyevicin sevgili teması “Natura”. Ana –Vatan-Natura-bu laflar sıkı baalı biri-birinä. Onnar düzer vatanın gözelliini,angısı doz-dolay sarêr gözäl,renkli tabiat. Bucak diişildi ,döndü dünnenin üzündä bir gözäl çiçekli başçaya. Yok nicä beenmemää, yok nicä sevmemää bu büülü,çiçekli tarafı! Avtorun en sevgili zamanı-ilkyaz. Bunu biz göreriz şiirlerindä “İlkyaz sabaası”, “İlkyazın”.

Natura temasını yazdırarkan,yaratmalarında kullanêr çok artistik kolaylıkları: yaraştırmak, metafora,ölä dil uygunnuklarını,angıları kaldırêrlar açıklanan problemayı taa üüsek uura,yapêrlar onu taa parlak,taa şıralı: “ bulutlar üzerlär”, “lüzgär dolaştı”, “aazından fırlêêr kıvılcın”, “gün kuşamış daayı”-metaforalar. Yaraştırmaklar, nicä “kraa gibi tütün”, “meşä nicä bir boba”. Avtor yaratmalarında yazêr,ani yılın herbir zamanı gözäl,ani onnar benzeerlär bir alaca kartinaya. G.Arkadyeviç terbiyeder sevgi tabiatın gözelliinä,herbir zamanın zenginniinä.

Yazıcıyı cenk teması da raada brakmêêr.

Cenk-korkunç, bir laf!

Cenk-halk kararı...

Peetindä “Cengä yok er” avtor gösterer cengin zararını, ani onun bu Toprakta eri yok,ani insan kayıl yavan ekmek imää,sade olmasın cenk,çünkü o getirer sakatlık,ölüm,üüsüzlük,aaçlık,kan dökülmäk...

Gavril Gaydarcı yazêr peettä,ani insan binnärlän yıl kayıl imää yavan ekmek, sade olmasın cenk, kapamasın o kara bulutlar güneşi, atılmasın atom topları, korkutmasın uşakları, kıymasın kabaatsız girginneri.

Ekmek yavan imää kayıl

Haslı insan binnärlän yıl.

Yavan ekmek-yok zararı-

Olmasın cenk-halk kararı.

“Cengä yok er”

Serbestlii,usluluu hem Vatanı korumaa çaarêr yazıcı.

G.Arkadyevicin peetlerinin temalarını açıklêêrlar onun kiyadının hem peetlerinin adları: “Ana Tarafım”, “Cengä yok er”, “Çörek”, “Sensiz sıkıntılı”, “Poet eceli”, “Kaaviysin sän”.

G.Arkadyeviç braktı miraslaa iki adsız peet,angılar vererlär harakteristika yazıcıya,nicä İnsana,Vatandaşa hem Poeta.

Salt,olmalı o kısmetli,

Kim büük yaşta duyêr,ki genç,

Kim yaşamış ecelini

Çekinmeyip,nicä engeç...

G.Arkadyeviç sevärdi yaşamayı, yaratmalarında çalardı onu herbir taraftan; o inanardı sonsuz yaşamaya,bu Toprakta yaşamanın diveçliinä.

G.Arkadyeviç etişti üüsek uura da braktı gagauz literaturasında derin çizilär. O danışêr filosofiya temasına da: “Var umut bendä”, “Aklım sendä”, “Bak canımı”, “Zor yolu-kısmet ”.

Zanaatlanıp prozaylan hem lirikaylan,G.Gaydarcı geler bizä taa nicä bir käämil becerikli masalcı. Yazıcı terbiyeder sevgi diil sade ana tarafına,ana dilinä,Vatanına,ama ev hayvannarına da. Bunu biz göreriz masalda “Kara Kotoy”,angısında çaarêr sevmää ev hayvannarını da,kuşları da.

Zanaatlanıp prozaylan hem lirikaylan, G.A. Gaydarcı geler bizä nicä bir becerikli masalcı. Avtorun bu yaratması girer topluma “Çık-çık güneş”. Bu kiyada girer onun masalları hem bilmeyceleri dä. G. Gaydarcı yazdı fıkralar da, neredä terbiyeder okuyucları doorulaa, uslulaa hem, su gibi duruk, gözäl yaşamaya.

Aaraştırdıynan G. Gaydarcının yaşamasını, göreriz, ani bu adamın yaşamak yolu diildi kolay. O geçirdi zaametli hem faydalı bir ömür. Bizim gagauz halkımız mutlu, ani bilim işlerindä dilimizin ilerlemesindä gelerlär çalışmaa bölä cömert, talantlı adamnar, girgin Vatandaşlar.

Paalı yazıcımızın umudunda vardı çok taa işlär yazmaa, ama kara haber geldi fevralin 14-dä 1998 yılda. Altmış yaşında, uzun zamannı hastalıktan sora Gagauziyanın ilk şaygılı vatandaşı Gavril Arkadveviç Gaydarcı raametli oldu.

Biz kaybettik yakın ruh dostumuzu, ömür boylu yardımcımızı hem üüredicimizi.

Biz hepsimiz, başımızı iildip, şükür ederiz yazıcıya, neçinki o gagauz halkına kucaklan verdi kendi kuvedini, saalıını, zaametlerini. O çalıştı üüretmää bizi, ilerletmää gagauzluu hem korumaa kendiliimizi.

Gavril Gaydarcı - gagauz halkın şannı oolu - dayma canımızda kalacek. İnsan, angısı hiç bir kerä kimseyi küstürmedi, hiç bir kerä kimseyä kaldırmadı sesini, ölä onu tütêr aklısında hepsi, kim karşı geldi onunnan bu yaşamakta.

Gavril Arkadveviç Gaydarcıyı onun istediinä görä gömdülär kendi küüyündä Kırbaalıda, duuma erindä. Komratta onun adına var Teoretik liţeyi. Gagauziya Şan Aleyasında koyulu yazıcıya büst.

Gavril Arkadyeviç!

Uyu büün raat,

Tatli uykun olsun,

Senin işlerini

Gençlär ilerletsin!

Kaynaklar

Baboglu N.İ., Baboglu İ.İ., Vasilioglu K.K. Gagauz dili hem literatura okumakları 7 klas için. Ştiinţa. 2002.

Baboglu N.İ., Baboglu İ.İ., Vasilioglu K.K. Gagauz dili hem literatura okumakları 8 klas için. Ştiinţa. 2003.

Bankova İ.D., Baboglu N.İ., Baboglu İ.İ., Vasilioglu K.K. Gagauz dili hem literatura okumakları 5 klas için. Ştiinta. 2010.

Baboglu N.İ., Baboglu İ.İ., Vasilioglu K.K. Gagauz dili hem literatura okumakları 6 klas için. Chişinău, 2001.

Baboglu N.İ., Baboglu İ.İ. Gagauz literaturası. Hrestomatiya VIII-IX klaslar için. Chişinău, 1997.

Baboglu N.İ. Çalışması en zor vakıtlara geldi // Ana sözü. Canavar ayın 26, 1997 y.

Baurçulu Larisa. Maanilär. Folklor baalantıları gagauz hem başka türk yaratmaları arasında // Sabaa Yıldızı, № 17/ 2001.

Çebotar Petri. Ana lafı // Gagauz dili hem literatura okumakları 8 klas için. Ştiinţa, 2002.

Gaydarcı G.A. Gagauzçanın gramatika terminneri // Сын Буджака. Кишинэу, 2000.

Grajdan Vasilka. Gavril Arkadyeviç Gaydarcının bitki intervyusu // Sabaa Yıldızı, № 16, 2001.

Grajdan Vasilka. Aramızdan onu ecel vakıtsız aldı. Ana sözü. Canavar ayın 12, 2002.

Gavril Gaydarcının kolekţiyasından maanilär // Sabaa Yıldızı, № 17, 2001.

Gavril Gaydarcının folklor kolekţiyasından. Masallar// Sabaa Yıldızı, № 55, 2012.

Дмитриев Н.К. «Гагаузские этюды», 1962.

Katilov D., Kulaksız K., Kendigelän V. Folklordan eni kutlamaklar// Ana sözü. Canavar ayın 12, 2000.

Koçancı Andrey. G. Gaydarcının mezarında // Sabaa Yıldızı. № 7, 2001.

Гайдаржи Г.А. Гагаузский синтаксис. Относительное и бессоюзное подчинение придаточных. Кишинёв. 1973.

Гайдаржи Г.А., Колца Е.К. Гагауз дилиндä окумак кийады 7 клас ичин. Кишинев, 1986.

Гайдаржи Г.А. Ана тарафым. Кишинев, 1972.

Гайдаржи Г.А., Колца Е.К., Покровская Л.А., Тукан Б.Л. Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва, 1973.

Гайдаржи Г.А., Покровская Л.А. и др. Правила орфографии и пунктуации гагаузского языка. Кишинев, 1995.

Гайдаржи Г.А. Гагаузский язык: проблема орфографической нормы // Словесник Молдовы, №3., №4, 1993 г.

Гайдаржи Г.А. Гагаузский язык: проблема алфавита// Словесник Молдовы, №2, 1993.

Покровская Л.А. Современный гагаузский язык (Курс лекций). Комрат, 1997.

Попович К. Словесник от Бога. Сын Буджака. Кишинэу, 2000.

Светлой памяти Г.А. Гайдаржи. Сын Буджака. Hazırlayan P. Çebotar. Кишинэу, 2000.

Zamandaş Üürenicinin Ruh –Moral İlerlemesindä Problemaların Kökü Hem Onnarın Çözülmesi

Koçanjı Nadejda

Özet

Dunnedä hepsi diişer hem olä bir hizli ki unudular en onemliler – ruh hem moral kaliteleri. Ama var mi nasil dunyä yaradili Allahlan bunnarsiz? Haiyr! Buunku gunun problemi boyledir - her soy zenginnik kazanarak ibsannarin suuk biri-birine olmasi, ama sebep buna bir –unudulmus ruhumuz! Yolun başi – ana boba hem okul yuvasindadir, bu sebeplen sayeerim ki, okullarda uuretim protesindä diişmekler lääzimnidir, ki gelän devranin evlatlari dooru bir dunyädä yaşasinnar, moral hem ruhun yolunnan ileri giderek.

Anahtar Kelimeler: *ruh-moral terbiedilmesi, terbietmäk- üüretmäk proţesi, yaşamak paalılıkları.*

Giriş

"Gagauzlar tabiattan cıkan, namuzlu bir halk. Onnar iilik yapannara iilik yapêrlar"("Çiçeklär açtıı zaman" Todur Angeli) Bu harakteristikayı vermiş gagauzlara T.Angeli. Bölä anılmış bilgicimiz çizdirer kökümüzü hem paalılıklarımızı.

Büün dä onnar önemni hem, mutlak, lääzım oluşturulsunnar gelän evlat boylarında.

Halkımızın adetleri uşakların puh-moral terbiedilmesindä pek zengin. Aşirdän asirä gagauz halkı koorumuş, geçirmiş boydan -boya, soydan- soya, dedelerdän kalma yaşamak paalılıklarını, angıların temelindä: hatırlamaa büükleri, seslemää ihtärların nasaatlarını, havezlän çalışmaa, terlän kazanmaa, saburluklan hem aarifliklän kurmaa yaşamanın temelini hem başka paalılıklar.

Evlat boylarını terbietmäk, terbilerdä tutmak, dooru yola koymak – herbir aylenin, bütün halkın ilerlemesinin temeliydir. Büün biz bunu lääzım esaba alalım da dönelim eveldän dedelerdän kalma yaşamak paalılıklarına, angıları koorumuşlar halkımızı. Bakmayarak zamandaş coţial-ekonomika uurunda problemalara, biz lääzım kooruyalım ruhumuzu, da kuralım moral prinţiplerinä görä uşakların terbiedilmesini hem ilerlemesini. Zerä kötülär pek hızlı yısıder er adamın içindä, çürüderäk onun can erini, yok ederäk onun esabını. Bu işlär olêr açan adam kaybeder yaşamakta kelebin ucunu. Bu bütündän problema. Neredä onun çeketmesi?

Büün biz lääzım yapalım düşünmekli analiz pedagogika, üüretim uuruna, da temelleneräk gagauz halkın adetlerinä kuralım terbietmäk- üüretmäk proţesini üüretim kurumnarında. Terbietmäk proţesini bän masuz koydum ilk, neçinki, benim bakışıma görä, şkola lääzım dönsün Üüretmäk şkolasından Terbietmäk şkolasına- bu olay bizizm geleceemiz. Bu ideyalar açıklanêr aaraştırıcılarlan bütün dünnedä(problema pek keskin). Biz lääzım olalım açık kabletmää bu reformaları. Dedelerimizin görgüleri aarêêrlar er canımızda... Açalım yolu, kesmeyelim uşaklarda umudu hem inanı, ki "insan yaradılmış iilik yapmaa"(Dal). İlk, önemni

uura lääzım koyalım uşakların ruhunu oluşturmaa, kurmaa ortalıı ölä, ki dirilsin esap, üz, olsun kolaylıklar açıklamaa hem ilerletmää uşakların ii kalitelerini hem becermeklerini.

Aaraştırmanım neeti:

- belli etmää ruh-moral terbiedilmesinin erini gimnaziyada üüretim proţesindä

- çizdirmää kolaylıkları, angıları olaceklar yardımci çözmää ruh-moral terbiedilmesinin problemalarını

-göstermää kimi uygun kullanılan metodları hem tehnologiyaları

Üüretim programasında ruh-moral terbiedilmesin eri.

Bitki yıllarda üüretim sisteması taa pek yannêêr bilgi toplamak hem fikir ilerletmäk tarafına, brakarak bir tarafta hem may esaba almayarak uşakların ruh-moral tarafından uşakların ilerlemesini. Üüretim hem terbiedilmenin birleşik hem barabar götürülmesi kaybeldi, sonuda biz göreriz kötü çıkışları: git-gidä zeedelener fenalık, hırsızlık, haylazlık hem çok başka kötülüklär. Uşaklarda oluşmêêr bilgilär hem becermeklär nicä dizmää yaşamayı, annamaklar adamın rolunu hem erini bu yaşamakta, yaşamanın kuralları hem paalılıkları için.

Üüretmäk hem terbietmäk proţesi lääzım dönsün bu çevredä

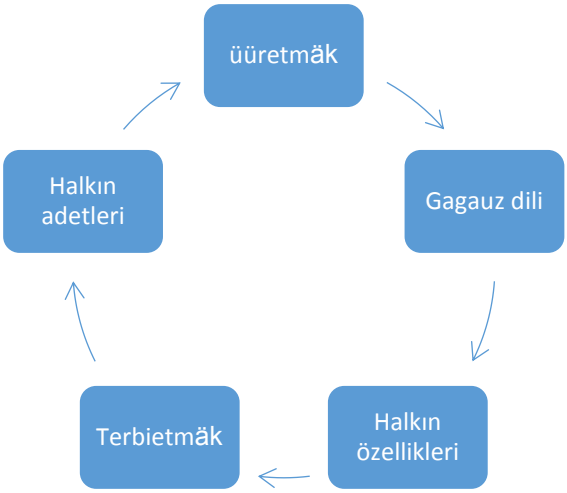

Gagauz dilinin, halkın, kulturanın, ruhun ilerlemesinin temeli ayledä, uşak başçasında, başlankı şkolada, gimnaziyada.

Benim bakışıma görä şkolanın öz problemaşı buydur: terbietmäk sistemanın funkţiyası bütündän gerçeklenmeer. Neçin?

Cuvabım da olacek soruştan: nezaman hem neredä? Herbir saat pay edili, üçä kadar uşaklar käçêr uroktan uroo, onnarın da arasında (35 saat) sade 4 saatta uşaklar tanışêrlar gagauz dilin, halkın, istoriyanın, kulturanın, adetlerin özelliklerinnän. Makar bu predmetlerdä dä var kendi speţifika kompetenţiyaları, angılarını lääzım oluştursun üüredici hem pek az proţendi onnarın baalı yaşamak paalılıklarınnan, taa çoyu lingvistika literatura, bilim bilgilerini ilerleder.

Üüretim programasına görä gimnaziyada te bu predmetlerdä götürüler üüretmäk-terbietmäk proţesi:

Uurlar	predmet	Saat haftada	%
Real	Matematika	4	12
	Fizika	2	6
	Himiya	1	3
	informatika	1	3
	Geografiya	1	3
Gumanitar	Rus dili	6	18
	Gagauz dili	3	9
	Roman dili	4	12
	Yabancı dil	2	6
	istoriya	2	6
	Gagauz halkın istoriyası, kulturası hem adetleri	1	3
	ДНВ/гражданское воспитание	1	3
	Muzika	1	3
	Resimcilik /изо	1	3
	tehnologiya	1	3
	физкультура	2	6

Sade 11 % uuretim saatları verili gagauz dilimizä, halkımıza, ruhumuza. Pek az! May yok! Yok nasıl oluşturulsun lääzımnı kalitelär, becermeklär, paalılıklar bukadar kısa zamanda. Soruşlar diziler: Ne yapmaa?

Bizim var büük borcumuz evlat boyların önündä: korumaa dilimizi, halkımızı, ruhumuzu. Buna deyni var hakımız, angisi çizdirili Kodeksta da:

"Образовательный идеал школы Республики Молдова состоит в формировании инициативной и способной к саморазвитию личности, которая обладает не только системой знаний и необходимых компетенций для востребованности на рынке труда, но и ***независимостью мнений и действий, открытостью к межкультурному диалогу в контексте освоенных национальных и мировых ценностей." (Кодекс РМ «Об образовании»)***

Uşakların Ruh-moral ilerlemesinä hem terbiedilmesinä deyni kolaylıklar

Sayêrım, büün önemni kurmaa/düzmää masuz ruh-moral ilerlemesindä programayı. Ana/gagauz dilindä hem temelleneräk halkın terbietmäk adetlerinä lääzım götürülsün kimi üüretim programanın predmetleri. Deyeceez:

1-4 klaslarda -Ruh-moral terbiedilmesi "RMT"(духовно-нравственное воспитание)

5-9 klaslarda – Vatandaş terbiedilmesi(гражданское воспитание)

Bu kurs verer kolaylık tanıştırmaa uşakları yaşamak paalılıklarınnan, angiları diil sade oluşturaceklar uşaklarda sevgi ana tarafına, ama göstereceklär angı kurallar olêr onemni aylenin düzülmesindä, tanıştırêr kardaş/dost duygularınnan, üüreder olmaa saburlu, çalışkan. Predmetin kurikulumu belli eder konkret daavaları uşakların yaşlarına hem kolaylıklarına görä. Önemni ki enilenmiş kurikulum esaba alêr gagauzların eveldän kalan ortodox dinini özelliklerini da temelleneräk dedelerdän kalma yaşamak paalılıklarına terbietmää gelän evlat boylarını. Predmet verecek kolaylık tanışmaa masuz terminnärlän, angılarını onnar kullanaceklar hergünkü sözündä: iilik: sevgi: dostluk: hatır: duygu: havez: kuşku hem başka. Üüredicilär burada da karşı gelerlär zorluklarlan: sade 1 klasa deyni var kaynak: o da rus dilindä. Terbietmäk proţesi hem terbietmenin daavaları taa kolay, uygun, derin, doludan hem dorudan geçecek sade ana/gagauz dilindä. Bu uurda bizim var aaraştırmamız: çizdirili neetlär hem daavalar, belli edili tematika hem predmetin içindelii (eklenti 1)

Kurikuluma görä temalar erleşik 3 bölümä:

Bän insan arasında

Kendini terbietmäk.

Bän hem dolay yaşamak

1 klasta deyni bölä temalar:

Bän üürenici

Tanışalım! Adımızı söleylim!

Benim cantam

Benim günümdä oluşlar

Benim sevgili masalcıım

Sevgili masalların devleti/dünnääsi

Benim ayläm

Benim Vatanım – Moldova!

Ana tarafım - Gagauziya!

Bän bilerim! (tekrar)

Üürenerim ii adam olmaa

İilik için lafetmäk

Dostluk

Gagauz halkın adetleri

Kolada yortuları

Çalışmak için lafetmäk

Saburluk için lafetmäk

Sevda bizim aramızda

Afetmäk

Bän bilerim! (tekrar)

Bän hem dolay yaşamak/ortalık

İlkyaz martacıkları

En paalı kişi/ınsan bu dünnedä

İlkyaz

Çiçeklär hem eşilliklär

Paskellä yortusu

Meyva aacı

Diri cancaazlar

Comertlik hepsinä deyni

İşçi, nicä kuvancık.

Bän bilerim! (tekrar)

Herbir temaya görä uydurulêr resimnär, annatmalar, şiirlär, hem gagauz yazıcıların, hem çevirmelär başka dillerdän.

Predmetin götürülmesi hem kiyadın içindelii düzelecek zamandaş tehnologiyalarına temelleneräk.

Onnarın arasında: kritikalı fikirlemenin ilerlemesi(технология развития критического мышления).

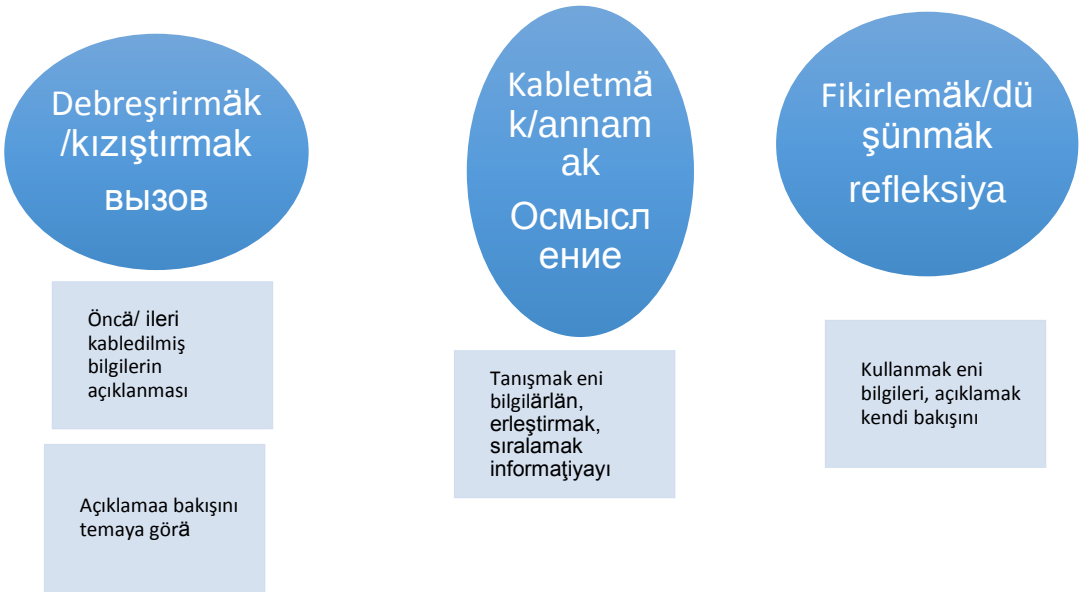

Üüretmäk-terbietmäk proţesin düzülmesi bu modelä görä verer kolaylık uşaklara tanışmaa türlü informaţiyalarlanda kurmaa/düzmää kendi bakışlarını temelleneräk tanışılan görgülerä, ilerlederlär kendi fikirlerini hem üürenerlär erleştirmää fikirlerini hem bakışlarını uygun hem annaşılan sözdä: ilerlederlär becermeklerini kurmaa logikayca düşünmeklerini hem baalamaa onnarı dolay yaşamaklan alarak orientir iilii.

Bu soruş lääzım aaraştırılsın masuz yaratıcılık grupalarlan, aaraştırıcılarlan hem düzülsün kaynaklar bu predmettä.

Sade bir predmettä dä yok nasıl oluşsun hepsi kompetenţiyalar, kabledilsin bütündän informaţıya dolay yaşamak için, onuştan lafetmäk hem sözleşmäk gagauz dilindä ruh-moral temaları için lääzım olsun bitkisiz: hepsi predmetlerdä, toplantılarda, aralıklarda, tematikayca klas saatlarında, lineykalarda, serbest sözleşmektä, uroktan diş meropriyatiyalarda.

Sıralaylım kimi tradiţion hem zamandaş tehnologiyaları hem formaları, angıları olêrlar yardımcı bu uurda:

PROEKTLÄRLÄN İŞLEMÄK

GEZİLÄR

VİDEO-FİLMNAR

RESİMNERİ/İKONALARI SİİRETMÄK

DİSKUSİYA

DEBATLAR

FESTİVALLARIN GEÇİRİLMESİ

PİLDALARLAN TANIŞMAK

Tematikayca proektlär lääzım aynalasınnar regionun, halkın, devletin özelliklerini.

Proektlerin tematikası buydur:

Pınarlar

Bizim komuşular

Yortular

Küü hem kasaba

Anılmış adamnar

Anmak erleri

Aylemdä adetlär

Gagauziyanın yaarınkı günü

Gagauzların geçmiş zamanı

Benim dädum usta

Aylemin kökleri

Çöşmelär hem başka.

Sensellik terminneri

Söleyişlär – gagauz dilin altın sözleri.

Şairlär gagauz dili için.

Gagauz dilimiz internettä hem başka

Haydarlılar: dün, büün, yarın. (prezentaţiya, pollara görä oyun, intervyu)

Haydarin istoriya sayfaları (aaraştırmak, gezi, intervyu)

Haydarda adetlerin kökleri(prezentaţiya)

Haydarın görümnü erleri (foto- konkurs)

Haydarın anılmış adamnarı (prezentaţiya, yaratıcılık yolu)

Aramızda yaşaardı bir adam (intervyu, aylä kökleri)

Baaşişlär gelecek zamana. (videorolik)

Ana dili – senin için sözüm (şiir toplumu)

Gülelim Çebotarlan barabar (biografiya, Nastradin için informaţiya)

Arhaizmalar – gagauz dilin kökü. (prezentaţiya, aaraştırmak)

Kimi metodlar:

Klaster

Sinkveyn

Kayıl/ diil kayıl

Tablişa

Pollara görä oyunnar

Krosvord

Lafetmäk

Soruş/cuvap

Bilerim.../isteerim bilmää.../bildim...

Zeedelä cümleyi

Doorut yannışlıkları

Kantarlamak soruşları

İnsert

Çıkış

Problemaları var nasıl çözelim sade barabarlıkta. Herbirimiz lääzım katılsın, neçinki büün kurulêr geleceemiz, büün uşaklarımızda bizim ömürümüz hem ecelimiz. Olaceez mi biz? Korunacek mi gagauzluk? Cuvabım yok, ama umudu kesmeerim. Sade kaavi ruhlu, olgun hem cana yakın adam götürecek sırtında bu küçük halkımızı gelecää

Biz hepsimiz çıkêrız küçüklüktän da gideriz yaşamanın uzun yollarına, angılarında var sevinmelik tä, gücenmäk tä, neredä kısmetin dä eri var, kahırın da eri buluêr.

Ama becermeklär sevinmää yaşamaya hem dayanıklı geçirmää zorları koyulêrlar hem oluşturulêrlar küçüklüktä. Alın esaba!

Uşaklar kuşkulanêrlar her bir işä, ne olêr onnarın dolayında. Uşakların ürekleri olsun ii deyni, üüredicilär hem analar-bobalar lääzım üüretsinnär onnarı olmaa cana yakın, tanımaa kendi yannışlıklarını, olmaa işçi, çalışkan hem çok başka taraftan açsınnar uşakları.

Buna deyni lääzım uygun kaynaklar, kolaylıklar, ortalık, deyeceez nicä: iilik, sıcaklık, güneş, sevgi...

Bölä ortalıkta koyulêr ii temel uşaan ilerlemesindä hem ruh-moral terbiedilmesindä.

Eklenti 1

Kurikulum ruh-moral terbiedilmesi (RMT) predmetindä

I klas

I.Öz neet: Ruh-moral paalılıklarına baalantıları kurmaak	
Neetlär	İş çeşitleri
Bilgilär: Bilmää insanın ii yaptıkların hem kusurların içindeliini. (ii – kotü, dooru – yalan) Kompetenţiyalar: İdentefikaţıyalamm ii insanın özel kalitelerini. Kıymetli baalantılar:	İi hem kötü yaptıkların çıkışları için lafetmäk. Tekstlerin okuması, neredä açıklanêr ii hem kötü yaptıklar. Dolay yaşamaklan tanışmak, bakarak/kestireräk duyguları Gözellik hem Sevgilik uurlarından. Terbietmäk maanasınnan şiirleri tutmaa

Göstermää becermekleri insan arasında kendini kullanmakta: ayledä, klasta, aralıkta, sokakta	aklında hem ezberlemää onnarı
II. Öz neet: Allaha baalantıları kurmaa	
Bilgilär: İdentifikaţüyalamaa İisus Hristozun ruh süretini. Bilmää Kolada hem Paskellä yortular için, onnarın maanalarını hem peydalanmasını. Kompetenţiyalar: Ayırmaa ii yaptıkları kusurlardan. Kıymetli baalantılar: Hatır gütmää klüseyä, ayleyä, gümneyä.	Allahın var olması için lafetmäk. Din içindeliinnään kimi süjetlar için lafetmäk. Aaraştırmaa din süjetindä türküleri hem üürenmää onnarı. Kendinin hem başkasının ii yaptıkları için annatmaa Kurmaa dialogları: kendini kullanmak için(klisedä, dolay yaşamakta) Yazdırmaa kliseyi, düzmää yaratıcılık kompozitiyalarını nesoy sa temalara görä
III. Öz neet: Naturaylan, gümnäylän, kendi kendinnän baalantıları kurmak.	
Bilgilär: İdentifikaţiyalamaa kendini okul grupasında Kompetenţiyalar: İdentifikaţiyalamaa ayleyä, devletä kendi baalaşmalarını. İi baalantıların düzülmesini adamın hem naturanın arasında örneklerdä göstermää (belli etmää kimi kolaylıkları) Kıymetli baalantılar: Hatırlıını analara-bobalara hem hısımnarına, kendi cana yakınnını hem şükürlüünü analara-bobalara herzaman göstermää.	Hazırlamak hem geçirmäk rollara dörä türlü oyunnarı. Örnekleri kullanmak. Kimi situaţiyaların imitaţıyası, göstereräk baalaşmaları üürenicilerin arasında Dialogların kurması: uşakların borcu için, ne lääzım yapsınnar evdä, klasta, ayledä. Grupalarda iş: kimi kuralların kurması(nicä naturada kendini dooru götürmää) Okunmuş tekstlerin içindeliini aşıklamak Kendi-kendini kantarlamak: nicä götürersin kendini ayledä hem soţial ortalıkta/gümnedä

İçindeliklär:

I.Ruh-moral paalılıkları:

Ruh-moral terbiedilmesinin paalılıkları.

Moral-ruh üürenmesini önemnii adamın yaşamasında.

Ruh-moral paalıkları açıklanêrlar insanın işlerindä hem yaptıklarında.

Kendini kullanmak kuralların kimi kötü formaları için: egoizm, tamahlık, inatlık, kendini beenmäk

II.İisus Hristozun ruh süreti:

İisus Hristozun duuması

İisus Hristozun küçüklüü

Kolada yortusu

Paskellä yortusu

III. Bän hem benim dolayımda yaşayannar:

Analara-bobalara hatır gütmää Hepsi yaratıklara deyni ii çalışmaa.

Naturayı sevmää

II klas

Öz neet: Ruh-moral paalılıklarına baalantıları kurmaak	
Neetlär	İş çeşitleri
Bilgilär: Belli etmää iivergilerin hem kusurların içindeliini/maanasını, siirederäk individuumunbaalaşmalarını dolay insannarlan: egoizm – altruizm, cana yakınnık – sertlik/fenalık/cansızlık, namuzluluk – ikiüzlülük, hatırlık/saygı – saymamaklık, dostluk – duşmannık, utanmak – kabarmak, saygı – kararsızlık. Kompetenţiyalar: Düzärkänä baalantıları dolay yaşamakta adekvat modelleri ayırmaa: üürenici- üürenici, üürenici – olgun, üürenici – üüredici, Masallardan ki bibliyadakı geroyların kalitelerini kestirmää/belli etmää. Moral içindeliinnän annatmaları kurmaa. Kıymetli baalantılar: Bibliya tekstlerindä, fabulalarda hem söleyişlerdä gösterilän morallı kalitelerini saymaa hem kullanmaa	Sınışlar: kisa dokladların düzülmesi, temelleneräk üürenilmiş örneklerä hem kendi kendinin analizinä kendini kullanmakta. Tekstlerdä hem real situaţıyalarda insanın kimi kusurlarını hem iivergileri tanımak: egoizm – altruizm, cana yakınnık – sertlik/ fenalık/ cansızlık, namuzluluk – ikiüzlülük, hatırlık/saygı – saymamaklık, dostluk – duşmannık, utanmak – kabarmak, saygı – kararsızlık. Pollara dörä oyunnar, neredä açıklanêr kimi baalaşmak temaları: üürenici- üürenici, üürenici – olgun, üürenici – üüredici. Kestirmäk bibliyadakı personajların yada real personajların harakteristikalarını. Aazdan hem yazıda kısa tekstleri kurmaa, temelleneräk real/fantaziyalı situaţiyalara. Aaraştırmak halkın kultura zenginnini/paalılıklarını (muzika, incezanaat, arhitektura, halk ustacılın uurlarından)
Öz neet: Allaha baalantıları kurmaa	
Bilgilär: Ayozlu adamnarın en önemni kalitelerini adlamaa Kompetenţiyalar: Bibliyadakı personajların moral harakteristikalarını ayırmaa. Bibliyadakı personajların yaptıklarına imitaţiya yapmaa. İisus Hristozun üüretmesini aazdan annatmaa/açıklamaa. Bilmää türlü epizodları İisus Hristozun	Kullanilêr türlü örneklär, ki verilmiş tekstlerdä bibliyadakı personajların harakteristikalarını tanımaa. İisus Hristozun yaşamasından en önemni momentlär için lafetmäk. Yaratmalı kompozitiyalarda türlü momentleri İisus Hristozun yaşamasından göstermää. Kurmaa dialog bu temalara görä: dünneyin kurulması hem Allahın sevgisi insana. Önemni ortodoks/pravoslaviye yortular için lafetmäk. İnsanın yaşamasında üüredicinin rolu için

yaşamasından . Kıymetli baalantılar: Saygıylan Allaha danışmaa Saygıylan din tradiţiyalarına danışmaa	lafetmäk.
Öz neet: Naturaylan, gümnäylän, kendi kendinnän baalantıları kurmak.	
Bilgilär: İnsan arasında baalaşmaların kimi kurallarını hem formalarını adlamaa. Kompetenţiyalar: Kendi akrannarına hem büüklerä şükürlüünü göstermää. Kliseyä, ana evinä, kulturadakı erlerä hatır gütmää. Kendi yaptıkların/işlerin motivlerini argumentlemää. İi insanın/adamın önemni kalitelerini yazdırmaa. Biri - birinä borçlarını identifikaţıyalamaa, temelä alarak analar-bobalar hem uşaklar arasında analizini. Kıymetli baalantılar: Kendini kullanmak kurallarınnan kayıllık/diil kayıllık: okulda, evdä, sokakta. Herzaman göstermää kendi kuşkuluunu, annamaklarını, duygularını dolayda yaşayannara.	Kantarlamak sınışları: kendi-kendinä analiz yapmak, kendi yaptıkların kendibaşına kantarlaması. Verilmiş temaya görä lafetmeklär: kim var nasıl olsun dost? Gezintilär naturaya. Naturanın kooruması için işlär. Verilmiş resimnerdä/fotolarda tanımaa en önemni kulturadakı anmak taşlarını yada şannı erleri. Uşakların borçlarını ayledä, okulda, gümnäda sıralamak. Sevgi prinţiplerin lääzımnı kullanması için lafetmäk. Annatmak: Allahın cezalaması analar-bobalar için. Sınışlar: kurmaa türlü dialogları, temelleneräk real yada fantaziyalı situaţıyalara. Verilmiş oluşların analizini yapmak.

İçindeliklär:

I.Ruh-moral paalılıkları hem yannış paalılıkları:

Hakikat hem yannış paalılıkların özünü açıklamak: iilik – fenalık, utanmak – kabarmak, dostluk – duşmannık.

Morallı hem diil morallı yaptıklar/işlär.

Halkın kulturadakı paalılıkları – onun en büük ruh zenginnii.

II.İisus Hristos – yaşamanın üüredicisi olur olsun.

Yasamak enseyişi.

Hristozun dirilmesi.

Bibliyadan örneklär.

Kolada yortusu.

Paskellä yortusu.

III.Hatır gütmäk analara-bobalara, dolay yaşayannara, kendi-kendinä.

Dostluk duyguların gözellii.

Naturanın gözellii için lafetmeklär.

Analara-bobalara sevgilik duyguları.

Vatana sevgi.

Sevgilik hepsinä/dolay yaşayannara.

3 klas

Öz neet: Ruh-moral paalılıklarına baalantıları kurmaak	
Neetlär	İş çeşitleri
Bilgilär: İivergilerin hem kusurların özünü adlamaa/çizdirmää, moral baalantıları/ilgileri göstermää: çalışmak – haylazlık, dooruluk/namuzluk – yalancılık, fikirlik – akılsızlık/ahmaklık, dayanmak/saburluk – dayanıksızlık, ölçülü – ölçüsüz, onur – hayırsızlık. Kompetenţiyalar: Onurlu kendini kullanmak modellerini ayırmaa hem düzmää. Morallı kendini kullanmanın türlü özelliklerini yaraştırmaa. Düzmää hem göstermää modelleri: türlü yaşamak situaţiyalarında nesoy uygun/adekvat/uyar reakţiya lääzım olsun. Aazdan hem yazıda ruh-moral içindeliinnän tekstleri kurmaa Kıymetli baalantılar: Annamaa hem görmää doorulukları. Din, folklor hem artistik tekstlerindä ayırmaa haliz/hakikat paalılıklarından yannışlıkları. Folklordan, bibliyadakı tekstlerdän hem artistik yaratmalarından türlü motivlär için annatmaa, angıları var nasıl göstersinnär hem açıklasınnar görünmäz ideyaları, ki ruh-moral yaşamayı düzmää deyni.	Sınışlar: nicä okunmuş tekstlerdä tanımaa hem kantarlamaa iivergileri(kusurları). Grupalarda lafetmeklerin düzülmekleri: iivergilerin pozitivlı harakteri için hem kusurların negatıvlıı için. Türlü proektlerin düzülmesi, neredä büünkü gündä kullanılan evelki adetlär aaraştırılacek hem açıklanacek. Morallı kendini kullanmak için kısa yaratmaları kurmaa. İncelemää proţesi: türlü situaţiyalarda lääzımnı reakţiyaları kullanmaa.
Öz neet: Allaha baalantıları kurmaa	
Bilgilär: Hristiannıın öz paalılıklarını adlamaa Kompetenţiyalar: Bibliyadakı tekstlerin moran içindekilerini annamaa, geçireräk kimi momentleri real	Kimi din içindeliinnän süretlär için sözleşmää hem iceleyip onnarı siiretmää. Sınışlar: nicä ayırmaa öz elementleri hem ikinci eldän momentleri din tekstlerindä. Takrirlemäk kimi annatmaları, neredä

situaţıyalara. Bizim halkının temelindä bulunan ortodoks paalılıklarını identifikaţiyalamaa. Kıymetli baalantılar: Din, folklor hem artistik tekstlerindä bulunan hakikat paalılıklarınnan hem hem yannışlıklarlan kayıllını yada diil kayıllıını göstermää. Bibliyadakı personajların yaptıklarını adekvat karşılamaa İnsan arasında baalantılarında sevgi için hristiannık üürenmeklerini kullanmaa.	açıklanêr Allahın insana sevgisi. Okunmuş tekstlerdä tanımaa özel ortodoks paalılıklarını: serbestlii, sevgiyi, hakikatlı hem dooruluu. Grupalarda türlü lafetmeklerin düzülmesi: artistik tekstlerindä esapalan kimi paalılıklara(haliz yada yannış) kendi duygularını göstermää.
Öz neet: Naturaylan, gümnäylän, kendi kendinnän baalantıları kurmak.	
Bilgilär: Verilän situaţiyalara deyni kestirmää adekvat kuralları kendini kullanmakta. Kompetenţiyalar: Annamaa hem inandırmaa bu situaţiyayı: nesoy kendinä dooru analiz, kontrol hem notalamak yapmaa. Türlü situaţiyaların/oluşların çözülmesinä kendi bakışını belli etmää hem konfliktlerin motivlerini argumentlemää. Kıymetli baalantılar: Pozitiv baalantılara naturaya, gümneyä/soţial ortalaa/dolay yaşamaya, kendi-kendinä kayıllıını göstermää. Kendi hatırlıını/saygısını kliseyä, ana evinä, kulturadakı erlerä göstermää.	Sınışlar: kimi kuralların düzülmesi "Nicä götürmää kendini: uroklarda, aralıkta, evdä, gümnedä/soţial ortalıkta/dolay yaşamakta." Kısa tekstlerin kurması, neredä veriler harakteristika yaptıklara konkret situaţiyalarda. Sınışlar: neredä konkret situaţiyalarda argumentlener kararlar . Naturada aaraştırmak işlerin oluşturulması, koyarak neetleri kimi problemaları ekologiya uurundan belli etmää. Grupalarda lafetmeklerin düzülmesi: temelleneräk tekstlerä hem personajlara, halkın kulturadakı zenginnii için.

İçindeliklär:

I.Ruh-moral paalılıkları hem yannış paalılıkları:

Adetlär hem tradiţiyalar

Folklordan, bibliyadan hem artistik tekstlerindän motivlär/oluşlar, angıları olêrlar özel ruh-moral yaşamasının düzülmesinä.

Morallı kendini kullanmasında örneklär

II. Hristiannık paalılıkların temeli:

Serbestlik

Sevdi insana.

Dooruluk.

Hakikat.

III.İnsan arasında yaşamak prinţipleri:

Uşaan hem büüklerin kendilii.

Morallı hem diil morallı yaptıklar.

Örneklär kendini dooru kullanmakta.

IV klas

Öz neet: Ruh-moral paalılıklarına baalantıları kurmaak	
Neetlär	İş çeşitleri
Bilgilär: Ruh-moral paalılıkların özünü kestirmää Kompetenţiyalar: Yaparak morallı kendini kullanmasına analiz, en efetlı algoritmaları ayırmaa. Moral kalitelerin hem yaptıkların arasında baalantıları bulmaa. Kıymetli baalantılar: Folklordan, bibliyadakı hem artistik kiyatlarından motivlerä/oluşlara kendi bakışını açıklamaa, neçin ki onnar vererlär üüreniciyä masuz lääzımnı informaţıyalalı hem ideyaları nicä ruh-moral yaşamayı düzmää. Ruh-moral içindeliinnän teksterin okumasına kendi meraklanmanı göstermää.	Sınışlar: iivergilerin hem kusurların ayırması. Verilmiş personajların analizini yapmaa, bakarak fizika uurunu hem morallı harakteristikasını (yazdırmaa fizikalı patredini, morallı patredini) Sınışlar: uydurmaa insanın morallı kalitelerini hem nicä onnar becererlär kendini kullanmaa insan arasında. Esaba alarak türlü sebepleri, kurmaa komunikativlı situaţiyaları hem kimi momentleri kendini kullanmasında. Sınışlar:türlü uurlardan tekstlerdä paalalıkların tanıması. Lafetmää grupalarda situaţiyaları için, açan insan gösterer adamsızlını hem bu oluşlara nesoy reakţiyalar lääzım olsun.
Öz neet: Allaha baalantıları kurmaa	
Bilgilär: Bilmää özel hristiannık terminnerini hem hristiannarın başka dindä insannarlan baalaşmalarını. Adlamaa hem göstermää hristiannık simvolarını. Kompetenţiyalar: Bibliyadakı paalılıkların üürenmesini argumentlemää. Bibliyadakı tekstlerdän çıkarmaa hem göstermää kimi kuralları kendini kullanmakta Kıymetli baalantılar:	Bibliyadakı tekstlerdä üürenmeklerin önemniini belli etmää hem çizdirmää nicä onnarı kullanmaa yaşamakta. Lafetmäk hristiannıın ayırı nışannarı için hem sıralamaa nelärlän hristiannık başkalanêr öbür dinnerdän. Hristiannıın özel paalıklarını aaraştırmaa hem çizdirmää. Tradiţianal din yortularinin hazırlanması.
Öz neet: Naturaylan, gümnäylän, kendi kendinnän baalantıları kurmak.	

Bilgilär: İnsan arasında barabar yaşamaktta kimi kuralları belli etmää. Kompetenţiyalar: Reallı yaptıkların analizini yapmaa deyni kurmaa kimi modelleri. Kurmaa/düzmää programaları ii kalitelerin ilerletmesinä deyni hem kusurların yoketmesinä deyni. Kendini kullanmakta türlü tipleri yazdırmaa hem yaraştırmaa, temelä alarak evlat boyların arasında davranmaklara hem bakarak konkret situaţiyalara. Kıymetli baalantılar: Moral kodeksıinä görä kendini kullanmakta dooru örnekleri göstermää, annayıp kullanmaa Kendi hatırlıını/saygısını kliseyä, ana evinä, kulturadakı erlerä göstermää.	Grupalarda düzmää kimi kuralları: nesoy götürmää kendini klasta, ayledä, görümnü erlerdä. Düzmää kendinä tekstleri analiz yapmaa deyni, neredä çizdirili kendi kalitelerının ilerlemesindä kolaylıklar. Düzmää aaraştırmak proektlerini te bu tematikaya görä: kolaylıklar hem kararlar daavaları çözmää deyni(soţial ortalıın, kulturanın, halk adetlerin tarafından/uurundan)

İçindeliklär:

I.Ruh-moral paalılıkları:

Paalılıkların özelleri hem maanaları.

Moldovada yaşayan halkların(moldvan, gagauz h.b.) özellikleri.

Moral yaptıkları hem işlemneri.

Adamsızlık formaları.

II.Hristiannıın özü hem maanası.

Hristiannık için düşünmeklär.

Hristiannarın baalantıları başka dinnerdän insannarlan.

Hristiannık – Moldovada dominant diniydir.

III.Bän kendim insan arasında.

Benim problemalarım.

Ayledä problemalar için.

Dostlar arası problemalar.

Dolay yaşamakta problemalar için.

Kaynaklar

Çiçeklär açtıı zaman” / T. Angeli –K: S. n. 2008 (F. E.-P «Tipografia Centrala) -352 p.

Gid de conversaţie romîn – găgăuz = Romınca – gagauzca lafetmäk kiyadı/ T. Angeli– Ch: S. n. 2011 (F. E.-P «Tipografia Centrala) -18 p.

Dicţionar român – gagauz/ T. Angheli – Chişinău: S. n. 2013 (F. E.-P «Tipografia Centrala) -724 p.

Mamă, tu eşti Patria mea = Mamu, sän benim Vatanımsın/ Grigore Vieru; gagauz dilinä cevirdi T. Angeli – Ch: S. n. 2010 (F. E.-P «Tipografia Centrala) -52 p.

КОДЕКС РМ «ОБ ОБРАЗОВАНИИ» от 17 июля 2014 года №152 (В редакции Закона Республики Молдова от 17.06.2016 г. №138)

ЗАКОН АТО ГАГАУЗИИ «ОБ ОБРАЗОВАНИИ» официальный бюллетень Гагаузии EKSPRES-KANON №27-28 от 17 июня 2016 г. – приложение к газете «Вести Гагаузии», http://halktoplushu.md/index.php/zakonodatelstvo-ato/zakony-ato-gagauziya/1343-ob-obrazovanii).

СТАНДАРТЫ КАЧЕСТВА УЧРЕЖДЕНИЙ НАЧАЛЬНОГО, ГИМНАЗИЧЕСКОГО, ЛИЦЕЙСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ,

КОДЕКС ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ РАБОТНИКОВ

Куррикулум по ДНВ для начальных классов

Учебник для первого класса по духовно-нравственному воспитанию.

Azerbaycan-Türk Edebi Dilinin İnkişafinda Nımetullah Deylemganı Kışverı "Dıvan"Inın Özellikleri

Aynur Kadimaliyeva

Özet

XV. yüzyıl Azerbaycan-Türk klasik divan edebiyatının en bilinir temsilcilerinden biri Nimetullah Kişveri Deylemgani "Füzuli seleflerinden" (Hamit Araslı) en yeteneklisi olarak bilinmekteydi. Onun şiirleri biçim özellikleri, bedii ifade vasıtalarının kullanım zenginliği ve en başlıcası da ana dilinin tüm özelliklerini yansıtabilme açısından gerek döneminin gerekse sonrakı dönem şairlerinin ilgisini çekmiş, XV. yüzyıl Türk dilli şirin olumlu şekilde yönlenmesinde katkısı olmuştur. Şairin eserleri genelde lirik qazellerden oluşmakla bağımsız, serbest yaratıcılık yolunu izlemektedir. Nesimi yaratıcılığına bağlı kalan Kişverinin "Divan"ı üzerinde yapılan araştırmalardan şairin devrinin büyük sanat adamı Özbek şairi Alişir Nevainin yaratıcılığına büyük saygı duyduğu, onu sevenlerden olduğu ve hatta himayesinde bile olmayı arzuladığı belli olur. Fakat zaman zaman bu görüşünü tekzip eden Kişveri, başka bir şiirinde kendisinin de büyük ve nadir yetenek sahiplerinden biri olmasını vurgulayarak, yaratıcılıkta Alişir Nevaiden hiç de fena olmadığını gösterir ve Hüseyin Baykara gibi bir hami, dayanak arzuladığını beyan eder.Kişveri "Divan"ı XV. yüzyıl Azerbaycan-Türk edebi dili tarihi için özellikle önem taşımaktadır. Edebi dilin bedii-klasik uslubunun yanısıra canlı konuşma dilinde kullanılan ifadelerin zenginliği bir daha şairin öz diline vurgunluğundan dogan özellik olduğunu sübut eder. XV. yüzılda Azerbaycan-Türk klasik edebiyatının, ayrıca edebi dilin öğrenilmesinde Kişveri "Divan"ının rolü ölçülmezdir, dil ve edebiyyat ilişkilerinin daha iyi anlaşılmasına, tahlil edilmesine yardımçı olmakdadır, diyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: *Kişveri, Divan, klasik, edebiyyat, edebi dil.*

Giriş

XV. yüzyıl Azerbaycan klasik edebiyatının gelişmesinde, aynı zamanda temeli milli halk diline dayalı olarak şekillenen ana dilimizin çok geniş bir alanda yayıldığı bir devirde yaşayan şairler içerisinde Nimetullah Kişveri`nin kendine özgün bir yeri var. H.Araslı`nın tabirince söylersek, "büyük Azərbaycan şairi Nesimi`den sonra Azeri Türkçe`sinde bile güzel, pürüzsüz ve ilginç eserler yazan Kişveri XV. yüzyıl Azerbaycan şirinin güçlü temsilcilerinden biridir" (Kişveri, 2010: 13). Hem şairliği, hem de yeteneği ile daha çok dikkat çeken Kişveri Azerbaycan – Türk edebi dilinin bütün inceliklerine derinden sahip olmuş ve lirik gazellerinde biçim rengarenkliğini yüksek ustalıkla işleyerek, edebi sanatlarlardan çoldukça çok istifadə etmişdir. Araştırmalar gösteriyor ki, Kişveri Azerbaycan ve Fars dillerinde "Divan" yazarak özgür bir edebi

sanat yolu geçmiştir. Onun şiirleri dini-tarikatin etkisinden uzak, dünyavi konulu, gerçek hayat, sevgi motifleri ile zengin bir edebi yol geçmiştir. Dil ve edebiyat tarihimiz için büyük önem taşıyan Kişveri "Divan"ı klasik şiir diline dayanarak halk diline, ona has doğallığa, şirinliye bağlı olmuş, konuşma dili ile klasik şiir dili arasında bir köprü kurmuştur.

XV. yüzyılın hatırası olan Kişveri edebi kişiliğinin öğrenilmesi farklı zamanlarda dilbilimci edebiyat alimlerinin dikkatini çekmiştir. Ilk defa 1946'da Hamid Araslı Kişveri`nin AMEA M. Füzuli adına Elyazmaları Enstitüsünde korunan Azeri Türkçe`sinde elyazma divanı hakkında bilgi vermiştir. O elyazısı esasında araştırma yapan alim şairin edebi sanatını tahlil ederken onun edebi dilimizin gelişimindeki rolünü de özellikle vurgulanmıştır. Dilbilimci alim Roza Eyvazova 1983'te "Kişveri divanının dili (morfoloji özellikleri)" adlı eserinde şairin dilini farklı yönde araştırarak, tarihi – mükayiseli planda hem oğuz qrubuna, hem de kıpçak-karluk qrubuna has özelliklerin aşkarlanmasında bu kaynağın önemine özellikle dokunmuştur. Kişveri divanı ilk defa 1984'te Cahangir Kahramanov`un tertibi ve önsözü ile yayınlanmıştır. Önsözde Kişveri divanının Bakı nüshasında aşkar edilen daha iki elyazma nüshası hakkında da bilgi verilir. Onlardan biri Semerkant İlmi – Araştırma Enstitüsünün kütüphanesinde, diğeri ise Taşkent`te – Ebu Reyhan Biruni adına Şarkşünaslık (doğu bilimci) Enstitüsündedir. Semerkant nüshasını Bakü nüshasından kopya edildiği anlaşılmıştır. (Kişveri, 1984: 4).

Son yıllarda Kişveri`nin Azerbaycan dilinde yeni bir elyazma nüshası ortaya çıkmıştır. Almaniya`da yaşayan yurttaşımız Muhammedali Hüseyni`nin bulup yayınladığı bu nüsha büyük bir ilmi ilgiye sebep olmuştur. M.Hüseyni Kişveri divanının bir kopyasını Tehran`ın Parlament kütüphanesinden elde etmiş, ilmi tasvirini vermiştir. 2010 yılında divanın kopyası ve metnin muasir alfabeye transkripsiyası verilmiş, geniş ve güzel önsözle yayınlanmıştır. Maalesef ki, Fars ve Azerbaycan Türkçe`sinde şiirlerden oluşan bu divanın sayfalarının çok kısmı dökülmüş, az bir kısmı kalmıştır. Yeni nushada yazılan 24 tam ve 2 yarım kalmış gazele diğer nushalarda rastlanmıyor. Bu nüshayı diğer nüshalardan farklı kılan en başlıca sebep ondadır ki, yeni aşkarlanan nüsha şairin kendi elyazısı ile yazılmıştır. Bu hakta Meşhur İran alimi Mehdi Beyani yazmıştır: "Mende Sadi "Bustan"ının bir elyazması var ki, onun sonu bu sözlerle tamamlanıyor: "Ketebe el ebd elzeif Kişveri 896 m[temam]". Nüshayı aynı "Bustan" elyazması ile kıyasladıkta hiç bir tereddüte yol vermeden bu divanın şairin (Kişverinin – M.Hüseyni) kendi eli ile yazıldığını diyebiliriz. Emir Elişir Nevai "Mecali-ün-nefais"inde Kişveri`nin nestelik hattı ile yazan hoşnevis şairlerden olduğunu bildirir. Tabii ki, bu nestelik hattı IX. yy`ın (miladi XV) hoş hatlarından hesap edilir." (Kişveri, 2010: 6).

Türkçe divanın müellif nüshasında tutarlı deliller gösteren M.Hüseyni farklı kaynakları gözden geçirdikten sonra bu fikirde olduğunu bildirmiştir ki, Kişveri bir çox araştırmacıların gösterdiği gibi, Dilmeganlı değil, Gazvinlidir. O, divanındaki şiirleri tahlil ettikten sonra, şairin Sultan Yakub`un hakimiyetinin son yıllarında 1490 yılına kadar onun sarayında, sonra ise ömrünün son yıllarını Şah İsmail Hatai`nin sarayında yaşadığı kanaatine varmıştır (Kişveri, 2010: 11-12).

Yukarıda gösterilenlerden, hem de şairin bize ulaşan şiirlerinden bellidir ki, Kişveri belli dönemlerde Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub`un sarayında yaşamış ve edebi sanatını devam ettirmiştir. Hatta şiirlerinin birinde şair Sultan Yakub`a müracaat ederek, ona yakın olmak isteğini, ona gerektiği gibi değer verilmemesinden yaranan dargınlığını bildirir:

Kalender Kişveridir bir sühendan,

Sühenguyadur işte kuyi-meydan,

Anun her beytidür bir dürri-geltan,

Gulağ asmaz ona Yakubi-Sultan,

Meni bu gayğu öldürdü, meded hay! (Kişveri,1984: 133)

Veya başka bir şiirinde şair kendi saadetini, mutluluğunu Sultan Yakub sarayında arar ve belli dönemlerde aynı sarayda yaşayarak hayatını, güzel günlerini tasvir eder:

Talei-bergeşte bir dahi gılaydı serveri,

Kim cila tapsaydı şol ayineyi-İskenderi.

Şöle çekseydi çirağı tudeyi-Beyanduri,

Vah ne lezzet tapğay ol sadet kalender Kişveri

Kim, görünse rayeti-Yagubi-hanı bir dahi (Kişveri, 1984: 135)

Bellidir ki, Akkoyunlu devletinin dağılmasından sonra devrin öncül şair ve alimleri yeni kurulan Sefeviler devletinin çevresinde birleşerek, ana dilimizde yeni eserlerin yaradılmasında büyük çaba göstermişler. Bu klasiklerden biri de zira ömrünün ihtiyarlık dönemini yaşayan Kişveri olmuştur:

Kişveri bir cüre içsen, yohdur ölmeklik sana,

Cani-zerdin Şahi-Ismaili-Sultan elkidin (Kişveri, 2010: 35)

Kişveri sanatına dikkat edersek, şairin her zaman zorluk, safalet ve ihtiyaç içinde yaşadığını, daim kendi kaderinden memnun olmadığını, şikayetlendiğini görebiliriz. Gerçek hayatta rastlaştığı bütün zorluklar, aşk yolunda çektiği çileler, uğursuzluklar Kişveri şiirine sanki derin hüzün getirmişti:

Meskenim meyhanedir, her dem bolub ovbaş ile,

Neyleyim heç kimse yar olmaz meni-ğellaş ile,

Ağlamagdan damenim doldu lebaleb yaş ile,

Gece-gündüz köğsüme her yan dögermen daş ile,

Dirligim dirlig degil, tek bir qare gündür keçer

(Kişveri, 1984: 134).

Yahut,

Bir harab olmuş evim var gış günündr badgir,

Ne derü ne bamü ne divarü ne balavü zir,

Ne tenurü ne buhari, ne hisarü ne hesir,

Sübhü şamümdür menim "yobmen ebusen gamterir",

Hansı birini söyleyim, ah ance derdim var menim

(Kişveri, 1984: 137).

XV. yüzyıl Azerbaycan klasiklerinin çoğu Herat edebi mektebine yüz tutarak şekil-mazmun, ideya-üslup bakımından güçlü etki altında kalarak, "bir çok kalem sahipleri Nevaiye cavap vermeyi sanatkarlık cesareti bilmiş, bu ise, doğal olarak, yeni, farklı deyim tarzlarını, poetik söyleyiş üsluplarını, estetik dil arayışlarını ortaya çıkarmıştır" (Paşalı, 2011: 201). Kişveri şiirlerinde de devrin ihtiyacından ileri gelerek büyük özbek şairi Alişir Nevai`nin tesirini görmemek mümküm değil. Hayatının zor anlarında şair Nevai muhitini arzulayarak, onun koruması altına girmeye can atmıştır:

Nevai himmetindin Kişveri ehli-nazar boldı,

Cahan mülkin dutar şeiri nazar bolsa Nevainin (Kişveri,1984:46).

Yahut,

Kişverinin şiiri yetseydi Nevai erzine,

Qurtarurdi şahi-ğaziden ana şehr heri (Kişveri, 1984: 117).

Başka bir şiirinde şair yeteneğini, şairliğini özellikle vurğulayarak, hiç de Nevaiden eksik olmadığını gösterir ve ilme, sanata değer veren Hüseyin Bayqara gibi bir hami arzuluyor:

Kişveri şiiri Nevai şiiriden eksük imes,

Bahtına düşseydi bir Sultan Hüseyn Baygere (Kişveri,1984:104).

Şair Nevai sanatından ilham alarak onun bir sıra gazellerine de tezminler yazmıştır:

Ol ki, ganımdan gılur her dem henayi-barmağın,

Vermedi hergiz mana el kim, öpeydim eyağın,

Binedur Kişveri, dedim anı bir gul sağın,

"Dedi ki, can ver dahi öpgil eyağım torpağın,

Ey Nevayi, tezrek bol kim, peşiman bolmasun" (Kişveri,1984:144).

Bü tür örneklerin sayını çoğaltmak mümkündür, lakin maksadımız niceliği değil, niteliği vurğulamakla yanaşı, dikkati Nevai ve Kişveri sanatının karşılıklı etkisinden yaranan yeni edebi sanatlara, deyimlere, estetik dil arayışına yöneltmek, bu paralellikten yaranan dil zenginliğini, dil ortaklığını göstermektir.

Duygularını kısa şekilde, sade bir dille anlatmak, atasözlerine, hikmetli sözlere, deyimlere üstünlük vermek, cinaslardan maharetle istifade etmek Kişveri sanatının doğallığını daha da artırır:

Helg der ki, ol vefasuzdur bir özge yar dut,

Ağrımaz barmağa eski sare bilmen, neyleyim (Kişveri, 1984: 63);

Men kim, erire yüzüni görgec ne ecebdür,

Kim gördi ki, bir yerde ola ateş ile mum (Kişveri, 1984: 56);

Şami-hicrin sonrai sübhi-vüsal irür, beli,

Her enişe bir yohuşdur, bir yohuşa bir eniş (Kişveri, 1984: 32).

Yukarıdaki örneklerde verilen "*Ağrımaz barmağa eski sare bilmen*", "*Kim gördi ki, bir yerde ola ateş ieə mum*", "*Her enişe bir yohuşdur, bir yohuşe bir eniş*" atasözleri bu gün de muasir Azerbaycan dilinde azacık fonetik değişikliğe uğrasa da, işlekliğini koruyabilmiştir. Kişveri sanatını takip ederken bile öğretici sözlerine, deyimlere sık sık rast gelinir. Bu da şairin dilinin canlı konuşma dili esasında şekillendiğini bir daha vurguluyor.

Kişveri "Divan"ının ayrılmaz edebi sanatlarından biri cinaslardır. Klasik Doğu edebiyatından, özellikle de sözlü halk edebiyatını temsil eden söz ustaları eserlerinde "büyük ustalık, maharet, dilin farklı çizgilerinden, söz rengarenkliğini kullanma becerisi talep eden "(Mikayılov,1986: 35) cinaslardan geniş istifade etmişler. Şekil bakımından aynı, manaca farklı sözlerin ustalıkla kullanılması Kişveri şiirine özel mana inceliği getirmiştir:

Dutaşdı könlüme hicr odu her *yan,*

Seni göydürmesin, ey hemnişim, *yan* (Kişveri, 1984:68);

Köğsümi galhan gılıb men ohların g*arşusine,*

Ger inanmırsan bir oh atgil mana g*arşu sına*(Kişveri,1984:96)

Birinci beytin ilk misrasında verilen *yan* ("taraf, çevre" anlamında) sözü, ikinci misradaki *yan* ("yanmak") fiili ile cinastır. Ikinci beyitte ise g*arşusine* ("karşı, ön" anlamında) sözü şekil bakımından benzerlik göstererek, k*arşu sına* (ikinci mısradaki sına "denemek" manasında) fiili ile cinas yapmıştır.

Bazen gazelin tümü cinaslar üzerinde kurularak, bir söz farklı semantik manalara bölünerek yüksek ustalıkla tasvir edilir. Mesela,

Hattini sebze ohurlar, yüzini yasemen derler,

Ketan könlek ki, geymişsen, anı bergi-semen derler

(Kişveri, 1984: 17).

– matla`lı 6 beyitlik gazelin birinci mısrasında kullanılan "yasemen derler" redifi sonraki beyitlerde şekil bakımından benzer semantik parçalara bölünerek manalandırılmıştır: *yasemen derler, semen derler, yase men derler.*

Kişveri "Divanı"nın farklı özelliklerinden biri eski ortak türkçe sözleri fazla kullanmasıdır. Muasir Azərbaycan dili ile mukayisede bu sözlerin çoğu dilin sonraki gelişme sürecinde leksik, fonetik, semantik değişikliğe uğramıştır. Mesela, ayağ//eyağ – bade, kuze: Hanı dövlet kim, e*yağ* içib eyağını öpem(Kişveri,

2010: 28); çizginmek – dolanmak, dönmek, devir etmek: Ol ki, sünilen felek fanusini *çizgindürür* (Kişveri, 1984: 141); tütün – tüstü: *Tütün* görgec salıb gaçar aru şanındakı balı (Kişveri, 1984:123); esrük – sarhoş: Her nece *esrükdurur* var anda bir hüşyarlığ (Eyvazova, 1999: 42); köp – çok: *Köp* görübmen tündhuhü bivefa adem, vei (Kişveri, 1984: 41); köymek – yanmak: Bağrımü könlüm bu *köymüş* zar cismim (Kişvəri, 2010: 17); yaşurmaq – gizlemek, saklamak: Razi-eşqini ki, yıllar *yaşururdum* halkdan (Kişveri, 1984: 72) ve s.

Sonuc

Klasik Azərbaycan edebiyatının büyük şairlerinden biri olan Nimetullah Kişveri "Divan"ı üzerinde yapılan araştırmalardan aydın olur ki, şairin dili yad unsurların etkisi altında olmayan (az da olsa, çağatay, kıpçak unsurlarına rastlanır ki, bu da XV-XVI. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında baş veren malum sebeplere bağlı idi - K.A), Azerbaycan-türk sözlerinin işlekliği bakımından seçilen yüksek seviyeli edebi-estetik dil örneği sayılabilir ve orta asr Azerbaycan edebi dilinin, aynı dönem klasik edebiyatının araştırılmasında çok değerli kaynak olarak ilgi çekebilir.

Kaynakça

EYVAZOVA, Roza (1999). Orta esr edebi dil alakalarının Kişveri eserlerinde tezahürü, Bakü: Elm.

KİŞVERİ (2010). Türk divanı (Avtoqraf nüshasi), Bakü: Nurlan

KİŞVERİ (1984). Eserleri, Bakü: Yazıcı.

MİKAYILOV Ş. (1986). Edebiyyat nazariyesi, Bakü: Elm.

PAŞALI, Aida (2011). Efseheddin Hidayet ve divanı (tekstoloji-filoloji tedqiqat ve metn), Bakü: Nurlan.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Oğuz Türklerinden Bugüne Gelen Kültürün İzinden: Klâsik Türk Şairlerinin Dilinden And İçmek

Doç.Dr. Şevkiye Kazan Nas

Özet

Edebiyat ve toplum, çok eski zamanlardan beri hep iç içe olmuş; klâsik Türk şairleri, toplumdan kendilerini soyutlayıp bağlarını koparmamışlar; içinde yaşadıkları toplumun kültürünü, geleneklerini, alışkanlıklarını, inançlarını, sosyal ve siyasî olaylarını eserlerine aktarmışlardır. Şairler, doğrudan ya da dolaylı olarak günlük yaşam gerçeklerini ve kültürlerini şiirlerine yansıtırken okuyucusuna sıradan günlük gerçekler olarak değil edebî sanatların yardımıyla şiir sanatının bir parçası, anlatıma zenginlik katan ögeler olarak sunmuşlardır.Çalışmamızda Oğuz Türklerinden bugüne gelen ve kültürümüzde hep var olan "kan yalaşarak dost olmak, yemin etmek," anlamlarında "and/ant içmek" deyiminin ve bununla ilgili birtakım inanış ve geleneklerin klâsik Türk şiirinde nasıl yer aldığı üzerinde durulmuş; çeşitli şairlerin şiirlerinden alınan örnek beyitlerle toplum yaşamı ve kültürünün klâsik Türk şiirinde kendisine nasıl yer bulduğu incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *And içmek, kan yalaşmak, klâsik Türk şiiri, yemin etmek*

Giriş

And kelimesi, Türkçe Sözlük'te (TDK 2005:104) "ant" şekliyle "Tanrı'yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, yemin; kendi kendine söz verme, ahit"; Divanü Lügati't-Türk (Atalay 2006:24) ile Kutadgu Bilig'de (Arat 2006:1098) "and" olarak ve bugün bilinen anlamlarıyla yer almaktadır.

Türk dillerinde genellikle bir kelime grubuyla ifade edilen "and" kelimesi "yemin, kasam/gasam, and/ant" gibi isim ile "ber-(ver-), et-(it-), kıl-, iç-(iş-)" fiillerinden meydana gelmiştir. Kazakça ve Kırgızca "ant ber-", Türkiye Türkçesinde ve Gagavuzcada "yemin et-", Kazan Tatarcasında "ant it-", Uygurcada "gasam kıl-" gibi ifadelerin yanı sıra, Türk dilleri ve lehçelerinin büyük çoğunluğunda ant içmek deyimi veya onun fonetik türleri (Azerbaycan Türkçesinde and icmək, Kazakca ant işu vs.) kullanılmaktadır (Sultanzade 2012:75).

"Karşılıklı kan içerek ahiret kardeşliğine kabul merasimi" (Tietze 2002:175) olarak da tanımı yapılan and/ant içmek tabiri, "and/andını bozmak, andın sımak, and saklamak, and vermek/verdirmek, andını yere komak" şeklinde yer almış ve "yemin" kelimesi de "and" ile aynı anlam ilgisi içinde kullanılmıştır (Türkçe Sözlük 2005: 104, 2163; Parlatır 2006: 88-89, 1831).

Uzun bir zaman diliminde ve geniş bir coğrafyada var olan and içmenin eski bir Turan geleneğinden kaynaklandığı görüşene katılan Kazak Türkolog N. B.Karaseva, iki tarafın damarlarını keserek bir kaptan kanlarını içtiklerini ve bunun da güya ebedî bağlılık yemini olduğunu söyler (Karaseva 1965: 202'28'den aktaran Sultanzade 2012: 76).

Eyuboğlu'na göre (2004:31) and, Moğolca kan kardeşi, amca, dayı anlamlarına gelen "anda" kelimesindendir ve Moğol töresine göre, iki ayrı boydan olan kimse, birer damla kanını bir kaba damlatır, şerbetle karıştırır, karşılıklı içerler. Bu durumda ikisi de kan kardeşi olur ki buna and içmek denir.

"And içmek" kavramını Babil metinlerine dayandıran ve bu deyiminin kökenini ayrıntılı bir şekilde ele alan Sultanzade'ye göre etimolojinin esin kaynağı Herodotus'un Tarih kitabında İskitlerle ilgili verdiği bilgilerden kaynaklanır. İskitler and içerken ve tantanalı antlaşmalarda büyük bir kabın içine şarap doldurmakta, yemin eden iki tarafın iğne batırma veya bıçakla hafif kesme suretiyle kanlarından oraya akıtmakta ve daha sonra bir kılıç, birkaç ok, bir savaş baltasıyla bir mızrak sokarak dua sözleri söyleyip şarap ve kan karışımını içmektedirler (Herodotus 1977: 293'ten aktaran Sultanzade 2012: 76). Eski Türklerdeki kan bağı ve evlilik dışı dostluk bağlarının kurulmasında önemli rol oynayan and içme törenleriyle ilgili tarihî bilgiyi MÖ I. Yüzyıla dayandıran ve bu konuda ayrıntılı olarak bilgi veren Abdülkadir İnan'a göre (1948:279-290), kardeş veya dost olmak isteyenlerin kanlarını bir içkiye karıştırarak içmeleri eski dönem anlaşmalarının en önemli şartlarından biridir. İslamiyet'ten önce Türk toplumlarında, yazının icat edilmediği dönemlerde, yazılı bir metin üzerinde anlaşma yapmak mümkün olmadığı için bir devlet ile yapılan fikir birlikteliği "and içme" adı verilen törenlerle gerçekleştirilmiştir. Birden fazla kişinin, bir söz veya davranış üzerinde sözleşip, bunlar üzerinde Tanrı'yı şahit kılarak anlaştıkları "and içmek" törenlerinde "tolu" adı verilen "and kadehi" kaldırılıp içilmiştir. "Kan, silah, karşılıklı hediye alıp verme, bir nesneyi kertme, ayı kafası ve derisi, tırnak yalama" and içme ritüellerindendir (İnan 1948:279-290). Kan kardeşliğine bağlı andı, Herodot başta olmak üzere diğer tarihçi ve tarihî belgelere dayandırarak İskitlere kadar taşıyan İlhami Durmuş (2009:97-106), bu tarihçilerin İskit toplumunda yer alan bazı isimler etrafında birbirleriyle olan dostluk ilişkileri sonucunda meydana getirdikleri and içme pratiklerine ve and içtikten sonra aralarında gelişen olaylara yer verdikten sonra kan üzerine and içip kan kardeşi olan şahısların birbirleri için her türlü eziyet ve cefaya katlandıklarını hatta ölüme gittiklerini belirtir.

"Anda dayalı kan kardeşi olanlar; şahitler önünde, kollarında bir damar yararak kanlarını bir fincan içine akıtmakta, bunu süt veya kımızla karıştırarak her birisi bu içkinin yarısını içmektedirler. Böylece ikisi de Türkçe ve Moğolcada aynı manaya gelen "anda" olmaktadır. Bu şekilde kan kardeşi olmak âdeti günümüzde Batı Türk dünyasında yoksa da çocuklar arasında yakını ile kolunu kanatarak içmek hali mevcuttur. Türkçede kullandığımız "and içmek" tabiri de bu eski Türk âdetinin kalıntılarındandır (Yazıksız 1316: 60'tan aktaran Durmuş 2009: 102).

Türk siyasî ve sosyal hayatında zengin örneklerine rastlanılan and içme ve kan kardeşliği Erhan Aktaş'a göre, tarihî süreç içerisinde Macarlarda da görülmektedir. Macar hanlarının başa geçmesiyle hanlara yakın çevresi tarafından biat edilmesi ve mağlubun galibe itaat edilmesi söz konusudur. Macar kültüründe bir hükümdar tayin edildiğinde hükümdara bağlılığı bildirilmenin bir göstergesidir (Aktaş 2013: 111-112).

Türklerin Müslümanlığı seçmesinden sonra, Kur'an'da kan içmenin, kan yalamanın haram kılınmasına[1] ve bu uygulamaların giderek azalmasına rağmen sembolik veya gerçek şekliyle tarafların kanlarını içme, kanlarını birbirlerine karıştırma şeklinde bir gelenek olarak devam etmiştir. Eski Türklerde kadeh kaldırarak yemin etmedeki "kadeh kaldırma" geleneği, bugün de herkesin "sağlığınıza, şerefinize" gibi bir söz kullanarak kadehi ağzına götürmesi olarak görülmekte ve dostluk ifadesi olarak anlaşılmaktadır.

1. Kan Kardeşliğine Dayalı And

Kan ve canın aynı şey olarak kabul edildiği Türk kültüründe kanları bir birine karışan kimselerin hayat ve ölümlerinin de birbirleriyle bağlanmış olduğuna inanılmaktaydı (İnan 1948: 287). Aynı anne ve babadan olmadığı halde bir birinin kanını emerek ya da yalayarak kardeşlik andı içmek/dost olmak anlamında "and içmek"le ilgili olarak klâsik Türk şiirinde pek çok beyitle karşılaşılmaktadır. Beyitlerde genellikle sevgili,

[1] [Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı... (Bakara, 2/173)]; [Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı… (Mâide,5/3)]; [De ki: "Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti -ki o şüphesiz necistir- ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum… (En'âm, 6/145)]; [Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesileni haram kıldı…(Nahl, 16/115)].

âşık ve rakip üzerinden kana bağlı olarak bir sözleşme, tarafların verdikleri sözü kanlarıyla pekiştirme söz konusudur.

a.Sevgili ile Âşığın Kan Kardeşliği, Dostluğu

Şairin bir silaha teşbih ettiği sevgilinin gözlerinden ve gamzesinden gelen oklar, âşığın sinesini delip geçmektedir. Bu yüzden âşığın sinesi, yaralı ve kanlıdır. Şair bu durumu güzel bir benzetmeyle sevgilinin yan bakış oklarıyla kılıcının can almak için yoldaş olduklarını, âşığın sinesinin üzerinde kan yalaşıp kan kardeşi olduklarını söylemekte ve and içmeyi hatırlatmaktadır:

Oklarun cân almağa tîgunla yoldaş oldular

Sînem üzre **kan yalaşdılar karındaş oldular**

(Âhî, G.22/1)

Kan içmege **kardaş oluban** tîrle tîguñ

Cânumda benüm kavl idüben **kan yalaşmış**

(Seyrî, G.169/2)

Sevgilinin kendisiyle kan yalaşmanın, dost olmanın imkânsızlığını bilen âşık, sevgilinin bakışlarının oklarıyla oluşabilecek bir kan kardeşliğinin hayalini kurmaktadır:

Dem-be-dem kan yutdugum budur ki hûnî oklarun

Kan yalaşmayınca kimseyle karındaş olmadı

(Necâtî, G.608/2)

Sevgilinin kirpiği, gözünün öldürücü bir silahı durumundadır. Göze ve yay olarak düşünülen kaşa olan yakınlığı buna sebep olan unsurdur. "Ben kan yutarım, kirpiğin kanımı içer; sanki biz bir kanı yalayan iki kardeş olmuşuz" sözleriyle şair, and içme olayıyla pekiştirilen yakınlıktan söz ederken kendi çektiği dert ve acının büyüklüğünü de anlatır:

Ben kan yudaram gamzen içer kanumı gûyâ

Bir kan yalaşur iki karındaşlarız biz

(Necâtî, G.232/6)

Sevgilinin yaya benzeyen kaşlarından attığı kirpik oklarıyla âşığın yüreği kanlıdır ve her zaman sevgilinin oklarının hedefi durumundadır. Beyitte şair, âşığın yüreğini yaralayan bu okla kılıcın kanıyla ciğer kanının karışmasından, bulaşmasından dolayı kan kardeşi olduklarını söyleyerek and içmeyi hatırlatmaktadır. İki kardeş gibi daima bir yerde yaslansalar ne olur, buna şaşılır mı? Onlar, yürekte kan yalamış ve kardeş olmuşlardır:

Birâderler gibi bir yirde yaslansa n'ola her dem

Cigerde tîr-i dil-dûzunla tîgün **kan yalaşmışdur**

(Süheylî, G.97/5)

Sevgilinin dudağını renk, lezzet ve şekil bakımından kadehe benzeten şair, sevgiliye seslenerek kendisine dudağını sunmasını ve karşılığında da ondan yüreğinin kanını içmesini arzulamakta; böylelikle sevgiliye daha yakın olmayı düşünmektedir:

Lebüni sun bana iç uş yüregümün kanını

Ayrulugı giderüp yinile it kan olalum

(Kadı Burhaneddin, G.871/3)

Âşığın gözlerinden kanlı yaşlar akmaktadır. Şarap ile âşığın kanlı gözyaşları arasında renk bakımından ilgi kuran şair, onların kan içip kardeş olduklarından söz eder. Şaraptan kasıt, sevgilinin dudaklarıdır:

Kanlu yaşumla **kan yalaşup kardaş oldılar**

Anuñ içün gözüme gelüben gider şarâb

(Seyrî, G.28/4)

Ağız, dudakla birlikte bir bütünlük gösteren güzellik unsurudur. Dudak, ağzın gözle görünen kısmıdır ve ağızdan ayrı düşünülemez. Sevgilinin dudağı ile içki kadehi arasında renk, şekil ve lezzet bakımından ilgi kuran şair, dudak ile şarabın içki meclisinde kan yalaşıp kardeş olduklarından söz eder:

Kan yalaşup lebüñ ile sâgar

Oldılar ey sanem birâderler

(Emrî, Kt.192/1)

Hemşîre oldu duhter-i rez la'l-i dilbere

Mecliste **kan yalaşdılar** akd-ı uhuvvetle

(Sâmî, G.117/3)

Kan ile dudak arasındaki benzetmede "kan dökmek, kan yutmak, kan içmek" gibi tabirler rol oynamaktadır. Âşık, sevgilinin dudaklarını kendisinin kanını içmekle itham eder ve kan kardeşliği veya and içme anlamlarında kullanır.

b. Sarhoşların, Katillerin Kan Dökmesi ve Kan Kardeşliği

Sarhoş olup ne yaptığını bilmez kişilerin bir birlerini öldürmelerini devrin âdeti kan yalaşma, and içme olarak değerlendiren şair, bu durumdan şikâyetçidir:

A'dât-ı asrı gör kim öldürürler birbirin

Kan yalaşmak âdetin icrâ için sarhoşlar (Müverrih Râşid)

c. Bedenlerle Savaş Aletlerinin Kan Kardeşliği

"Kan yalaşmak âdeti zayi olmadı; sonunda cisim/bedenlerle kılıçlar, kardeşlik anlaşmasını imzaladılar." sözleriyle şair, hem düşmanlığın sona erip anlaşmanın imzalandığını hem de çok kan döküldüğünü ve böylece kanı dökülen kişilerle kılıçların kan kardeşi olduklarını belirtir:

Kan yalaşmak revişi olmadı zâyi' âhir

Tîgle eylediler 'akd-ı uhuvvet escâm

(Nâbî, K.13/30)

d. Rind ile Şarabın Kan Kardeşliği

Bir beyitte rindin şarapla kan kardeşi olması arzulanırken diğer beyitte rindin şarapla kan yalaşması ve zevk ve safa ile kardeş olması anlatılmaktadır:

Ey pîr-i bâde birbirine **kan yalaşdırıp**

Bî-çâre rindi duhter-i rezle birâder et

(Lebîb, G. 11/6)

İkilikden geçmişüz birlige irdük zâhidâ

'Iyş ile kardaş okışduk **kan yalaşduk** câm ile

(Revânî, G.353/4)

2. Kendi Kendine And İçme/Yemin etme

a. Sevgilinin And İçmesi

Sevgilinin gözü, gamzesi, kirpik ve kaşı, beyitlerde ayrı ayrı olarak bir güzellik unsuru olarak anılsa da aslında göz terkibinin birer parçasıdırlar. Sevgilinin gözü, zalimdir, kan dökücüdür. Sevgilinin kirpiği, gamzesi, cevr ü cefası, âşık üzerinde kılıç etkisi yapar, onu yaralar. Gözün, kirpiklerin veya gamzenin hedefi; âşığın canı, gönlü, sinesidir.

Sevgiliye seslenen âşık, "Ben senin zülfünün çok başlı, vefasız olduğunu biliyordum, anlıyordum. Şu kan dökücü, öldürücü yan bakışın and içerek beni buna inandırdı." Sözleriyle and içmeyi sevgilinin yan bakışının kan içici olmasıyla ilişkilendirir:

Ben bilür idüm zülfün çok başlu vefâsuzdur

Şol gamze-i hûn-rîzün and içdi inandurdı

(Necâtî, G.576/7)

Sevgilinin saçlarının "târ"la münasebeti, inceliği ve uzunluğudur. Saç, âşığın gönlünün ve canının bulunduğu yer olması sebebiyle bir darağacı olarak tasavvur edilir. Uzunluğu ve kıvrımlı şekil benzerliği, bu tasavvura sebep olan unsurdur. Sevgilinin urgana benzetilen saçında can veren, âşığın canı ve gönlüdür. Sevgilinin saçları, âşıkların canlarını verecekleri iptir, urgandır. Sevgili, âşığını urgana benzeyen saçları ile asacağına dair saçının her teline and içmiştir:

Vefâsına idüp her târ-ı zülfi başına bir and

Beni ol riştelerle sardı urgân takdı da gitdi

(Şûhî, G.195/3)

b. Âşığın And İçmesi/Yemin Etmesi

Âşık, şarabı bırakma konusunda sürekli uyarılmaktadır. Ancak o, şaraba and içmeyi reddeder ve şarap içmemek için yemin etti dediklerinde sakinin elinden kadehi hemen alıp içer.

And içdi bâde içmege dirlerse Enverî

Sâkî elinden ayagı el-ân içer alur

(Enverî, G.97/5)

Baki için şarap içmemeye yemin etti demişler. Şarap içmek varken neden and içsin ki… O, gül gibi kadehi eline alır yine de o andı içmez:

Bâkîyi mey-i nâba **yemîn itdi** dimişler

Gül gibi ele sâgar alup **içmez ol andı**

(Bâkî, 524/5)

Aşağıdaki beyitte de şairin şarabı bıraktığına dair sofiyi inandırmak amacıyla edilen yemin söz konusudur:

İnanmaz sofî meyden geçdügüñe

Necâtî and içüp inandurıgör

(Necâtî, G.106/6)

Sevgili, âşıklarına reva gördüğü her türlü eziyeti göz vasıtasıyla yapar. Kaş, gözün elindeki yaydır ve gamze, kirpik oklarını bu yay vasıtasıyla âşığın sinesine yağdırır. Sevgilinin gözüne kan gelmesi demek, âşığına reva gördüğü her türlü eziyeti göz vasıtasıyla yapmasıdır. Zahid, dünya işleriyle meşgul olmayan ve dünya hazlarına yabancı olan bir tiptir ve gerçek âşığın yanında tezatlık oluşturur. Zahidin kanını içmeye yemin eden âşık, sevgilinin kan içici gözlerinden gelecek olan cefayı beklemektedir:

Zâhidün kanını nûş eylemege and içdüm

Çeşm-i yâre hele sabr eyle biraz kan gelsün

(Nevres-i Kadim, G.109/2)

3. Kargışa Dayalı And İçmek

İki kişinin ya da varlığın kan kardeşliğini esas alan ve dost olmaya yönelik and içmelerinden başka bireylerin tek başlarına da and içtikleri ya da yemin ettikleri görülür. Yemin etmek ya da and içmek bireysel olduğu için kan kardeşliği ya da kan yalaşma söz konusu değildir. Yemin eden kişi, bir şeyi gerçekleştirmemesi, sözünde durmaması ve yalan söylemesi halinde lanetlenmesini ister (Durmuş 2009: 103).

Âşığın "ettiğim yemine inanmazsan canımı al, verdiğim cevaba kanmaz/inanmazsan kanımı iç" diye sevgiliye seslendiği beyitte kan içmek için yemin etme söz konusudur:

Cânum al anduma inanmaz isen

Kanumı iç cevâba kanmaz isen

(Vücûdî, Hayal ü Yâr/2219)

Halk arasında bir kişinin herhangi bir şey için and içerken, "yalan söylersem, sözümde durmazsam" şeklinde kendini lanetlemesi ve kötülük bulması üzerine yemin etmesi sıkça görülür. Beyitte âşık, bir daha içmeyeceğine dair sevgiliye "içersem senin kulun kölen olayım" şeklinde and içmektedir:

Gözleri oğrı yarın içmemege and iç dir

Serv-i âzâdına bu bende gulâm içer isem

(K.Burhaneddin G 1121/4)

Âşık, sevgilinin kapısından başka bir yere and içtiğinden dolayı, günahından arınmak ve kendisini affettirmek için, sevgilinin ayağının tozuyla kefaretini ödemek istemektedir. Aslında sevgilinin yolunun toprağına yüz sürmek âşık için bir şereftir:

Tapundan özgeye and içmişüz göremezüz

Ayağunun tozıyile kefâret oldı bize

(K.Burhaneddin G 164/3)

a. Yeminini Tutmak ve Yeminini Bozmak

Kadı, sevgilinin dudaklarını görünce sarhoşlara içki içmeme konusunda tevbe ettirmeye and içti. O günden beri bu yeminini tutmaktadır:

Görelden leblerin and içdi kâdî

Ki dahi virmeye mey-hâra tevbe

(Necâtî, G.554/2)

Şair, yanağın Mushaf'ını öperek yemin etmekte ve yemin tutma konusundaki sadakatini ispatlamaya çalışmaktadır:

Öpüp kitâb-ı ruhun eyledüm hezâr kasem

O şûha sıdk-ı derûnum inandurıncaya dek

(Nâbî, G.406/8)

Yapılması kesinlikle icap eden, mutlaka yapılmak üzere verilmiş söz, yemin etmek anlamındaki "boyun borcu olmak" aynı zamanda can borcu, vefa borcu demektir. Sevgilinin perçemlerine kuvvetli bir şekilde tutmayı boyun borcu olarak düşünen âşık, elindeki o bağın çözülmemesini diler. Âşığın istediği sevgiliye bağlı olmaktır. Bu bağlanışta kurtulma ihtimalinin azalmasıyla âşık da muradına ulaşacaktır.

Boynumun borcı ol olsun perçemün muhkem dutam

Üşse 'âlem başuna çözilmeye elden o bâğ

(Rezmî, G.243/3)

Sözünden dönmek, sözünü tutmamak anlamlarında beyitlerde "andını sımak, ahdini bozmak, yemini sımak, tevbe sımak, peyman-şikest" tabirleriyle sıkça karşılaşılmaktır. Sözünü tutmamak, yeminini bozmak sevgilinin vasıflarındandır. Sevgiliye serzenişte bulunan âşık, onu sözünde durmamakla, yeminini bozmakla itham eder:

Güzellere düşen oldur sımaya peymânın

Gerekdür eyleye baglar hemîşe ahde vefâ

(Amrî, K.1/17)

Sevgili, rakibi dost edinmem, diyerek yemin etmiş ama şeytan rakip, onun yeminini bozdurmuştur. Rakibin şeytan olarak tasavvuru, sevgiliyi kandırmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca sevgilinin âşığı ihmali ve rakibe aşırı ilgi göstermesi âşığın rakibi şeytan olarak görmesine sebep olur:

Rakîbi hem-dem itmem diyü va'd itmişdi cânâne

Bozup 'ahdin bile salındı yine uydı şeytâne

(Vecîhî, mt.6)

Âşıkların şaraba düşkünlükleri, şarabın sevgilinin dudağını öpme arzusundandır. Dudaklar, katışıksız bir şarap gibidir. Dudağın şarapla ilgisi, şaraba olan tövbelerin bozulduğu bir vakte ya da mevsime veya şarabın meclislerde dolaştırılması özelliğine dayanır:

Var idi peymânenün terkine peymânum velî

Tevbeler sındı lebün devrinde peymânum gibi

(Ahmed Paşa, G.306/4)

Sarhoşların içkiyi bırakmaları çok zordur. Ne kadar tövbe etseler de tövbelerini bozarlar ve kötü davranışlarına devam ederler. Sarhoş, meyhaneci çırağı ne kadar tövbe etse de bir eli içki kadehinde diğer eli silahının kabzasında bekler:

Tevbeler mi tayanur muğ-beçe-i bed-meste

Bir eli câm ü biri kabza-i pinyâldedür

(Sâbit G.97/4)

Gerçek âşığın yanında tezatlık oluşturan sûfî, şarap içmemek için ettiği yemini bozmuştur. Sûfî, and bulsa içer ve şarap kadehi bulsa içer:

Sûfî câm-ı meye itdügi **yeminini sıdı**

And bulsa içer ü sâgar-ı mey bulsa içer

(Meâlî, G.239/3)

b.Yalan Yere And İçmek/Yemin Etmek

Sevgilinin bakış oklarının kendi yüreğini deldiğinden, yaraladığından söz eden ve "and içme" kelimesini hem yemin etmek hem de kan içmek anlamlarında tevriyeli olarak kullanan şair, kanlı göz suyunu gösterip sözlerinin doğru olduğunu yemin etse de günah olmayacağını söyler:

Ciger deldi hadengün uşda peykânunda hûn-âbı

Sözümde togrıyam çün **and içersem hem vebâl olmaz**

(Celîlî, G.149/3)

"Sûfî, bana şarap içme konusunda and içmemi söyler. Ben onun gibi yalan yere and içmem" diyen şair, sûfînin yalancı olduğunu ve gerçek aşktan uzak olduğunu ima eder:

Sûfî baña eydür ki şerâb içmege and iç

And içmezem anun gibi yalan yire vallâ

(Meâlî, G.46/4)

İçki içmemek için and içmek/yemin etmek isteyen şair, aşkın örf ve âdetine göre şaraba tevbe etmenin günah olduğunu söyler:

And içmek istedüm mey-i nâb içmege velî

Âyîn-i 'ışk içinde danışdum günâh imiş

(Hayretî, G.159/4)

Dördüncü felekte bulunan güneş, diğer gezegenlerin sultanıdır. Gezegenler bu sultanın çeşitli hizmetlerinde bulunan görevlilerdir. Güneş; aydınlığı, sıcaklığı ve güzelliği nedeniyle sevgilidir. Birinci felekte yer alan ay, ışığını güneşten alır. Sevgilinin âşığın nazarında değeri ve âşığın sevgiliyi yüceltme arzusunun görüldüğü beyitte sevgili, bir sultandır, güneştir. Âşık ise bir kuldur, aydır. Âşık, bilinen doğa olayını güzel bir nedene bağlayarak yemin etse de başının ağrımayacağını söyler:

And içerse başı agrımaya mihrün zerrece

Kim kamer sen pâdişâhun bendesidür kemterîn

(Necâtî, K.20/23)

"Yemin etsem başım ağrımaz, yemin etsem günah olmaz" tabiri, "Gerçek olduğuna hiç korkmadan yemin etmeye hazırım. Bundan hiçbir sıkıntı duymam."anlamında kullanılır. Günümüzde de "yemin etsem başım ağrımaz" tabiri, muhtemelen şarap içtikten sonra baş ağrısı yapmasına bir gönderme olarak "rahatlıkla yemin edebilirim, and içsem başım bile ağrımaz" anlamında bir söyleyiş şekli olmalıdır (Şentürk 2016:332):

Câm-ı lebünde bâde gibi yok diyü humâr

And içsem agrımaz başum ey şûh-ı şîve-kâr

(Nâbî, mat.14)

Dudağın "çeşme-i hayvan"la ilgisi, can verme özelliğine dayanır. Âşığı, sağlığına kavuşturacak tek şey, sevgilinin dudaklarıdır. Âb-ı hayat, sevgilinin dudakları olmaksızın âşığa bir zehir gibidir. Âşık, bu konuda rahatlıkla yemin edebilirim, yemin etsem de başım ağrımaz" demektedir:

Zâtiyâ ger **and içersem agrımaz başum** benüm

Çeşme-i hayvân leb-i cânânesüz semdür bana

(Zâtî, G.3/7)

Sevgiliden gelen acı ve ıstıraplar en şiddetli olarak yürekte duyulur. Gönle yöneldiği kabul edilen bu acı ve sıkıntılar sevgilinin gözlerinden ve bakışlarından hâsıl olmakta ve âşığın yüreğini bir ok olarak delmekte ve yaralamaktadır. "Kan saçan gönül yaraları bana elem vermedi. Yemin etsem de başım ağrımaz."diyen şair bu durumdan memnundur. Âşığın yüreği yaralı ve kanlıdır. Gerçekte de yürek daima kanlıdır, kanla doludur:

Virmedi bana elem zahm-ı dil-i hûn-pâşum

And içersem de eger ana agırmaz başum

(Azmîzâde Hâletî, müf./346)

4. And İçme/Yemin Etme Şekilleri

Türk kültüründe and, kutlu sayılan varlıklar üzerine yapılmış ve bu nedenle kutlu olarak kabul edilen şeyler and içmede temel unsur olmuştur. Eskiden beri "Allah, Peygamber, Mushaf, tuz-ekmek, kılıç hakkı için", "birinin başının üzerine" gibi and içme/yemin etme şeklinde söyleyişler görülmektedir. Fatih Sultan Mehmet, Galata ahalisine verdiği ahitnameye "Ben ulu padişah, ulu şahenşah Sultan Mehmet Han bin Sultan Murat Han'ım. Yemin ederim ki yeri ve göğü yaradan Perverdigâr hakkı için ve Hazret-i Resul'un pak ve münevver, mutahhar ruhu için ve yedi Mushaf hakkı için ve dedem ruhu için ve babam ruhu için ve benim

başım için ve oğlancıklarım başı için ve kuşandığım kılıç hakkı için şimdiki halde Galata'nın halkı…" şeklinde başlar (Çarşılı 1983: 7'den aktaran Durmuş 2011:103).

a. Allah, Kur'an, Din ve İman Üzerine And İçmek/Yemin Etmek

Âşık, başka bir güzel sevmeyeceğine dair Tanrı'ya ve Tanrı'ın âyetlerinin üzerine and içmiştir:

And içeyim gayrı güzel sevmeye

Tanrıya vü Tanrının âyâtına

(Kethüdâzâde Ârif)

Tanrı, din ve iman adına, kutsal kitap üzerine yemin etme kaynağını dinsel gelenekten alan ve sıkça görülen bir davranıştır. Aşağıdaki beyitte din ve iman üzerine yemin etme söz konusudur:

İkiniz de olmamış mâlik ona aldım haber

Çarh-ı pîrin and verdim dînine îmânına

(Nedîm, K.21/16)

Allahın rahmetinden mahrum olarak lânetlenmiş, kovulmuş rakip, olmayan dini için "dinim için" diye and içmektedir. Olmayan bir şey için yok yere and içilmez:

And içse rakîbin sanemâ dînüm içün dir

Yok yire niçe andlar içer gör o la'îni

(Adlî, G.134/5)

Söylenen sözlerin daha inandırıcı olması için kutsal kitap olarak kabul edilen Kur'an üzerine yemin edilir. Bu, sorumluluğu ağır olan ve Kur'an'ı alarak öpüp başa koyma şeklinde yapılan bir yemindir ve beyitlerde "Mushaf hakkı için" şeklinde ifade edilmektedir.

Yüzün Mushaf olarak düşünülmesinin sebebi, yanağın parlaklığıdır. Yüzün üzerindeki ayva tüyleri ile kitap üzerindeki yazı, şekil ve çizgilerle ilgi kurulmasından dolayıdır. Sevgilinin ayva tüylerini âyet olarak hayal eden şair, bunları herkese anlatmak istemektedir. Şair, yanağın Mushafını öpüp and içmektedir:

'Ayniyâ her gize vasf itmege hatt-ı ruhını

Bûs idüp and içerüm Mushaf-ı ruhsâra sabâh

(Antepli Aynî, G.21/7)

Sevgilinin güzelliğinin Mushaf'a benzetildiği bir diğer beyitte sevgili, âşığa cefa etmemek için güzelliğinin Mushaf'ı üzerine yemin etmiştir:

Süheylî bir dahı cefâ kılmamaga

Mushaf-ı hüsnine and içdi ol âfet kat kat

(Süheylî, G.36/6)

Aşağıdaki beyitlerde de yüzün Mushaf'a benzetilmesi, güzelliğin âyet olarak tasavvuruna dayanmaktadır. Öpülüp başa götürüldükten sonra Mushaf'ın üzerine el basılarak yemin edilmesi söz konusudur:

Kapuna kul oldum diyü Ahmed öpüp and içmege

Mushaf yüzünde yazılan şol âyet-i Rahmânı sun

(Ahmed Paşa, G.223/8)

Hat ber-âverde ruhun sevdüm didüm virdi kasem

Didi gel imdi elün bu mushaf-ı Kur'ân'a bas

(Birrî, G.192/5)

Yüzün Mushaf'a benzetildiği bir diğer beyitte zülf, o Mushaf'ı tutan ele benzetilmiştir. Zülf, âşığın gönlünü tutsak etmiş ancak bu durumu inkâr etmektedir. Şair sevgilinin ele benzettiği zülfünün Mushaf'a benzeyen yanağını tuttuğunu söyleyerek hüsn-i talil sanatı yapmaktadır:

Gönüller aldugın inkâr ider meger zülfün

Elini mushafa urmış yemin ider zülfün

(Bâkî, G.250/1)

b.Birinin Başı Üzerine And İçmek/Yemin Etmek

Herhangi bir hususta söylenen söze kuvvet vermek ya da inanmakta tereddüt gösteren muhatabı ikna etmek için anne, baba, çocuk veya sevilen birisinin üzerine yemin edilir. Şaire göre sevdiklerin başı için yemin etmek tehlikeli bir şeydir ve bundan sakınmak gerekir:

Hazer eyle hazer and içme ey yâr

Ogul beg kardaşun başına zinhâr

(Yûsuf Sivrihisârî, Mevhûb-ı Mahbûb/5879)

Rakibin en önemli özelliği sevgilinin ilgisine mazhar olmak ve onun yakınında bulunmaktır. Sevgilinin âşığı ihmali ve rakibe, lâyık olmadığı hâlde gösterdiği ilgi, âşığın rakibi düşman olarak görmesine sebep olur.

"Rakibin başı için sürekli yemin edermişsin. Gel, kılıç/seyf duası hakkı için bir iyilik yap o başı kes" diye seslenen şair her iki beyitte de sevgiliye hitaben "anı kes" sözünü yemin etmeyi kes/bırak ve rakibin başını kes anlamlarında tevriyeli olarak kullanmıştır.

And içermişsin rakîbün başına her dem şehâ

Gel du'â-yı seyf hakkıyçün kerem kıl anı kese

(Zâtî, G.571/3)

İçme and ey gözi cellâd rakîbün başına

Kerem it seyf du'âsı hakkıçün anı kes

(Zâtî, G.1302/5)

"Güzeller sürekli olarak Revânî'nin başı için yemin etseler buna şaşılır mı? Çünkü senin kulun bir ayak toprağıdır." Diyen şair/âşık, sevgili uğruna başını seve seve feda edebileceğini, onun yolunda toprak olabileceğini söylemektedir. Sevgilinin yolunda toprak olmak, üzerine yemin edilecek derecede değer ve kudsiyet kazanmak demektir (Şentürk 2016:455):

Başına and içseler her dem 'aceb mi hûblar

Çün Revânî benden ey dil-ber ayak topragıdur

(Revânî, G.48/7)

Şair, bir zamanlar kendisine değer verildiğini, başına yeminler edildiğini; ancak daha sonra muskaların içine kıvrılarak konan kâğıtlar gibi kendisinden yüz çevrildiğini söyler:

And içerlerdi hamâyıl gibi başuma ezel

Şimdi döndürdi yüzin her kişi tûmâr gibi

(Revânî, G.457/4)

Halk arasında kutsallık kazanmış şahsiyetlerin başı için de yemin edilir. Beyitte yüzü Mushaf kadar temiz bir kişinin başı üzerine edilen yeminden söz edilmektedir:

Yüzi Mushaf gibi olmış mutahher

'Aceb mi başına and içse iller

(Mesihî, mes./115)

c.Kılıç Üzerine Yemin Etmek

Kılıç, kan kardeşliğine dayalı olarak gerçekleştirilen törenler ile tek kişinin gerçekleştirdiği yeminlerde de and malzemesi olarak kullanılmaktadır (Durmuş 2011: 107-108).

Yemîn idüp kılıcum kabzasına nezr itdüm

Bulup Nedîmi iki bûse eyleyem îsâr

(Nedîm, K.7/27)

Şair, feleğin memduhun hamayil gibi asılı bulunan kılıcına gece gündüz yemin ettiğini ifade ederek güzel benzetme yapar:

And içer çarh hamâyil kılıcuna şeb u rûz

Ki seni şâh ide dünyâya kamu ucdan uca

(Sehî Bey, K.9/48)

d.Muska Üzerine And İçmek/Yemin Etmek

Muskanın içinde Allah'ın adı ya da âyetleri bulunduğu için beyitlerde muskanın üzerine and içme şeklinde bir yemin görülmektedir. Şair, muskaların boyna asılmasıyla boyna dolanan kol arasında bir ilgi kurmakta ve muska üzerine yemin etmektedir:

Boynuma saldı kolını aydur ki sev bini

Ayrılmamaga and içerem şol hamâyile

(Kadı Burhaneddin, G.166/5)

Sonuç

Karşılıklı iki kişinin kan kardeşliğine/dostluğuna yönelik and içmeden başka bireylerin tek başlarına da and içtikleri/yemin ettikleri görülür. Bireysel and içmede kan kardeşliği ya da kan yalaşma söz konusu değildir. Ayrıca and içen kişi, bir şeyi gerçekleştirmemesi, sözünde durmaması ve yalan söylemesi durumunda lanetlenmesini ister.

Türk kültüründe hep var olan ve geniş bir coğrafyaya yayılan "and içmek"le ilgili olarak klâsik Türk şiirinde pek çok beyitle karşılaşılmaktadır. Genellikle sevgili, âşık ve rakip üzerinden kana bağlı olarak bir sözleşme, tarafların verdikleri sözü kanlarıyla pekiştirme söz konusudur. Şairler, "kan yalamak", "and içmek" tabirlerini ustalıkla bir araya getirerek yeteneklerini, dile olan hâkimiyetlerini göstermişlerdir.

Yeminleşme/and içme törenleri, kadehlere ya da içki kaplarına kanların damlatıldığı içkiyi içme şeklindedir. Klâsik Türk şiirinde ise bu kadeh ya da içki kabı genellikle sevgilinin dudakları ya da âşığın yüreğidir. Şair, kan dökmek, kan yutmak, kan içmek gibi tabirlerle birlikte kan ile dudak, kan ile göz arasında ilgi kurarak sevgiliyi âşığın kanını içmekle itham eder. Türk kültüründe ok, mızrak, savaş baltası, kılıç gibi silahlar, and törenlerinin en önemli unsurlarındandır. Klâsik Türk şiirinde de sevgilinin gözleri, gamzesi, kaş ve kirpikleri bu silahların yerini almıştır. Sevgilinin kendisiyle kan yalaşmanın, dost olmanın imkânsızlığını bilen âşık, çoğu zaman sevgilinin bakışlarının oklarıyla oluşabilecek bir kan kardeşliğinin hayalini kurar.

Kaynakça

AKKAYA, Hüseyin (1996). Nevres-i Kadim ve Türkçe Divanı: İnceleme, Tenkidli Metin ve Tıbkıbasım, Harvard: Harvard Üniversity.

AKTAŞ, Erhan (2013). Türklerde ve Macarlarda Ant İçme ve Kan Kardeşliği, *Yemin Kitabı*, İstanbul: Kitabevi, s.109-114.

ARAT, Reşit Rahmeti (çev.) (1996). Kutadgu Bilig, İstanbul: Kabalcı Yay.

ARSLAN, Mehmet (2004). Antepli Aynî Divanı, İstanbul: Kitabevi.

ASLANTAŞ Gazanfer (1994). Vecîhî, Hayatı, Eserleri ve Divânı'nın Tenkitli Metni, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya.

ATALAY, Besim (çev.) (2006). *Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgati't-Türk, I- IV*, Ankara: TDK Yay.

AVŞAR, Ziya, *Revânî Divanı*, (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/ Eklenti/10643, revanidivaniziyaavsarpdf.pdf?0) - (Erişim Tarihi: 29.05.2017)

AYDEMİR, Yaşar (2007). Vücûdî, Hayal u Yâr, Ankara: Birleşik

BAYRAM, Yavuz (2008). *Adlî Divanı*, Amasya: Amasya Valiliği.

BİLKAN, Ali Fuat (1997). *Nâbî Divanı I-II,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed- TANYERİ, M. Ali (1981). *Hayretî, Divan Tenkidli Basım,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ÇAVUŞOĞLU, Mehmed- TANYERİ, M. Ali (1987). *Zâtî Divanı (Gazeller): Edisyon Kritik ve Transkripsiyon III,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

DURMUŞ, İlhami (2009), "Türk Kültür Çevresinde Ant" *Millî Folklor*, Yıl 21, S. 84, s.97-106.

DURMUŞ, İlhami (2011), "Türklerde Kan Kardeşliği ve Antla İlgili Unsurlar". *Milli Folklor,* S.89, s. 100-108.

ERGİN, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ERKUL, Rasih (2000). Manisalı Birrî Mehmed Dede, Hayatı, Eserleri, Edebî Şahsiyeti ve Dîvânı, Manisa.

EYÜBOĞLU, İsmet Zeki (2004). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul: Sosyal Yay.

GÖKDEMİR, Gönül (2003). "Türk Mitolojisinde Ant-Yemin Müessesesi", *Milli Folklor,* Ankara, S. 59, s.60-72.

GÖKKAYA, Recep (2017). *16. Asır Şairlerinden Seyrî ve Divan'ı (İnceleme-Metin-Dizin)* Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

GÜRBÜZ, Mehmet (2005). *Rezmî Divânı (İnceleme-Metin),* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.

HARMANCI, M.Esat (2007). *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethüdâ Divân*, Ankara. (http:// ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10650, girismetinpdf.pdf?0) - (Erişim Tarihi: 28.05.2017)

İNAN, Abdulkadir, (1948). "Eski Türklerde ve Folklorda Ant", *AÜ Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4, s.279- 290.

KAÇALİN, Mustafa S., *Âhî Divânı*. (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr /Eklenti/ 10590, ahidivanimustafakacalinpdf. pdf?0) - (Erişim Tarihi: 28.05.2017)

KARTAL, Ahmet (2000). Şeyh Baba Yûsuf Sivrihisârî, Mevhûb-ı Mahbûb (İnceleme-Metin-Sözlük-İndeks). Eskişehir: Yunus Emre Kültür, Sanat ve Turizm Vakfı Yay.

KAZAN NAS, Şevkiye (2011). Celîlî Divanı, Isparta: Fakülte Kitabevi.

KESKİN, Neslihan İlknur (2009). Sosyal Hayatın 17.Yüzyıl Dîvân Şiirine Yansımaları ve Anlam Çerçeveleri, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara.

KUR'AN-I KERÎM: http://kuran.diyanet.gov.tr/kuran_meal.pdf

KURNAZ, Cemal-TATCI, Mustafa (2001). Ummî Divan Şairleri ve Enverî Divanı, Ankara: MEB Yay.

KURTOĞLU, Orhan (2004). Lebîb Divanı: (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr /Eklenti/10623,lebib-divanipdf.pdf?0)- (Erişim Tarihi: 29.05.2017)

KÜÇÜK, Sabahattin (1994). *Bâkî Divânı,* Ankara: TDK Yay.

MACİT, Muhsin (1997). *Nedim Divanı*, Ankara: Akçağ Yay.

MENGİ, Mesihî (1995). Mesihî Divanı, Ankara: AKM Yay.

ONAY, Ahmet Talât (2007). Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü- Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve Îzâhı (hzl. Cemal Kurnaz), Ankara: Birleşik.

ÖZKAN, Ömer (2007). Divan Şiirinin Penceresinden Osmanlı Toplum Hayatı, İstanbul: Kitabevi, s.337-338.

ÖZTEKİN, Özge (2006). *Divanlardan Yansıyan Görüntüler*, Ankara: Ürün Yayınları.

PALA, İskender (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, I-II*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

PARLATIR, İsmail (hzl.) (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Yargı Yay.

SARAÇ, M.A.Yekta (2002). Emrî Divanı, (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr /Eklenti/10607, emri divanipdf.pdf?0)- (Erişim Tarihi: 28.05.2017)

SULTANZADE, Vugar (2012). "Mitoloji ve Folklorla İlgili bazı Ortak Dil Unsurlarının Kaynağı", AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 19, 1, s.73-90.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2016). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*, İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi, s.331-332.

TARLAN, Ali Nihat (1967). *Zâtî Divanı (Gazeller): Edisyon Kritik ve Transkripsiyon I,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

TARLAN, Ali Nihat (1970). *Zâtî Divanı (Gazeller): Edisyon Kritik ve Transkripsiyon II,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

TARLAN, Ali Nihat (1992). *Ahmet Paşa Divanı,* Ankara: Akçağ Yay.

TARLAN, Ali Nihat (1997). *Necatî Beg Divanı,* İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.

TİETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati,* Birinci Cilt, İstanbul: Simurg.

TOP, Yılmaz (2003). Şûhî Divanı: İnceleme, Metin. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi SBE, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005). Ankara: TDK Yay.

YILMAZ, Müslüm (2010). Sehi Bey Divanı (İnceleme-Metin), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.

Hazar Denizi'nin Jeopolitik Rolü

Yerkinay Ongarova

Özet

Soğuk Savaş sonrası döneminde küresel güçlerin odak noktası Hazar Havzası olmuştur. Hazar Denizi ile Orta Asya'nın zengin kaynakları Asya-Avrupa arasında ve Rusya-Çin arasında jeopolitik ve jeostratejik bakımdan büyük bir önem taşımaktadır. Özellikle Batı jeopolitik teorilerde enerjinin, denizin jeopolitik ve jeo stratejik önemine vurgu yapılmıştır. Bugün için en önemli gelişmelerden biri de dünyada enerjiye olan ihtiyacın artmasıdır. Bu açıdan enerji kaynakları çeşitli jeopolitik yaklaşımlara temel oluşturmaktadır. Bu bağlamda Hazar Denizi enerji kaynaklarını barındıran bir deniz olarak jeopolitik rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Hazar Denizi, Jeopolitik, Enerji, Gaz, Jeostrateji*

Giriş

Çalışma SSCB sonrası Hazar Denizi'nin jeopolitik rolünü kapsamaktadır. Sovyetlerin dağılımından sonra değişen jeopolitik durum Hazar Denizi'ne yansımıştır. Bu bağlamda Sovyet-İran denizi olan Hazar Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması ile Orta Asya ve Kafkasya bölgesine da ait bir denize dönüşmüştür. Çalışma jeopolitik teoriler çerçevesinde analiz edilmiştir. Konu gereği itibariyle Batılı jeopolitikçiler Mahan, Mackinder, Spykman, Brzazinski vb. jeopolitikçilerin çalışmaları temel alınmıştır. Denizin jeopolitik önem kazanmasında asıl unsur enerji kaynaklarını barındırmasından kaynaklanmaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın ana argüman olarak Hazar Denizi'nin SSCB sonrası jeopolitik önem kazanması öne sürülmüştür. Batılı klasik ve modern jeopolitiklerin çalışmaları çerçevesinde inceleyerek Hazar Denizi'nin Soğuk Savaş Sonrası aldığı jeopolitik konumu değerlendirilecektir. Denizin önemini vurgulayan jeopolitik veriler de öne sürülmüştür. Örneğin Mahan'ın, 'Denizlere hâkim olan dünyaya hâkim olur' tezi gibi diğer jeopolitik tezlerle kanıtlanmıştır. Enerji kaynakları, bunların bulunduğu bölgelerin ve enerji nakil hatlarının kontrol edilmesi hayati önem arz etmektedir. Bir devlet küresel ya da bölgesel hâkimiyet iddiasında ise bu uğurda aşması gereken en önemli engel bu gücü besleyecek ve büyütecek yeterli ekonomik kaynağa sahip olmaktır. Bu yüzden savaş ve barış genellikle hammadde kaynakları ile bunların bulunduğu bölgeler üzerinde ve civarında cereyan eden açık-gizli korkunç mücadelelerin sonucudur. Bu çalışmada enerji kaynakları jeopolitik teoriler çerçevesinde değerlendirilmiştir. İlk önce Batı (Mahan, Brzezinski vs.) ve Doğu (Dugin) jeopolitikçilerin klasik ve modern yaklaşımları analiz edilmiştir. İkinci olarak enerji kaynaklarının jeopolitik rolü belirlenmiştir. Bununla birlikte Hazar Denizi'ne yönelik küresel ve bölgesel aktörlerin jeopolitik amaçları da açığa kavuşturulmuştur.

1. Jeopolitik Yaklaşımlar

Soğuk Savaşın bitmesi jeopolitik alanda paradigma değişimlerini de getirmiştir. Soğuk Savaş'tan galip çıkan ABD dış politikasını şekillendirirken Mahan ve Spykman'in teorilerinden yararlanmıştır. 1990'lı yıllarda yeni jeopolitik teoriler Franchis Fukuyama'nın Tarihin Sonu tezi daha sonra bu teze cevap olarak Huntington'un Medeniyetler Çatışması adlı çalışması ortaya çıkmıştır. Aynı paralelde bir süre sonra ABD gücünün gerilediği savıyla sürdürülebilir bir süper güç siyaseti öneren Brzezinski Büyük Satranç Tahtası adlı teorisini ortaya atmıştır. Jeopolitik anlamda özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen süreç, Avrasya adı verilen coğrafyanın Dünya tarafından fark edilmesini sağlayınca "jeopolitik" kavramı Rus ve Amerikan karar vericilerinin dış politikadaki davranışlarına yön vermeye ve tekrar XIX. yüzyıldaki çekiciliğine kavuşmaya başlamıştır. Alfred Thayer Mahan (1840-1914) Amerikan jeopolitik teorilerinin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Deniz savaş zamanında savaşan güçlere stratejik üstünlük sağlayan unsurdur. Mahan döneminde İngiltere sahip olduğu deniz gücü sayesinde bir süper güç olarak dünya ekonomisinde ve siyasetinde dominyon durumdaydı. 1890'da yayınladığı Deniz Kuvvetlerinin Tarihe Etkisi adlı eseri ile Deniz Hâkimiyeti Teorisi'nin esaslarını ortaya koymuştur. Mahan dile getirdiği görüşleri ile ABD'nin emperyal güç olması için deniz gücünün önemini vurgulamıştır. Mahan;

Bir deniz devletinin, kara devletine oranla kaynaklarını denizciliğe yöneltme imkânı daha fazladır.

Coğrafi faktörler bir ülkenin deniz stratejisini yönlendirebilir.

Diğer güçlerle birlikte coğrafi konum birçok açıdan stratejik avantajlar sağlayabilir.

Hem topraklara hem önemli ticaret yollarına saldırma imkânı, merkezi bir konumdan ve olası düşmanlara karşı saldırı operasyonları düzenlemeye elverişli bir üs olma ihtimalini kazandırır. Ortaya çıkan ticari yapının korunması için deniz kuvvetleri oluşturulması gerekmektedir. Mahan'ın Deniz Hâkimiyeti teorisini incelediğimizde arka planda genelde İngiltere-ABD rekabeti, özellikle petrol konusundaki mücadele yer aldığı görülmektedir. Mahan'ın teorisini ortaya koyduğu yıllarda Amerikan petrol şirketi Standart Oil ile İngliz-Hollanda ortaklığı Royal Duch Shell şirketi arasında gerek Uzakdoğu'da gerekse de Amerika kıtasında bir petrol rekabeti vardı (Ongarova, 2015:85)

Jeopolitikçi Mackinder, analizinde Doğu Avrupa ve Sibirya'yı (Çarlık Rusya'sının egemenliğinde olan bölge) merkezi stratejik bölge olarak adlandırarak, buraya uluslararası politikanın merkez üssü ("pivot area" yani, "mihver bölge") demiştir. (Mackinder, "Pivot Area" olarak tanımladığı bu bölgeyi daha sonra "heartland" olarak ifade etmiştir). Bu bölge, "iç hilal" ("inner crescent") adını verdiği ve Almanya, Türkiye, Hindistan ve Çin ile ve o da "dış hilal" ("outer crescent") dediği ve İngiltere, Güney Afrika ve Japonya'nın yer aldığı ikinci bir bölgeyle çevrilidir. Mackinder buradan yola çıkarak, görüşlerini şu şekilde formüle ediyor:

– Doğu Avrupa'yı ele geçiren Heartland'a (Anakaraya) hâkim olur;

– Heartland'ı ele geçiren Dünya Adasına (Avrasya'ya) hâkim olur;

– Dünya Adasını ele geçiren Dünyaya hâkim olur.

Mackinder, karanın önemi üzerinde dururken, denizleri tamamen dışlamamaktadır. Zira dünya devleti olabilmek için denizlerin ne kadar büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Mackinder, XX. yüzyılda "heartland"ın kontrolünü ele geçiren gücün dünya adasını da ele geçireceğini ve bu yolla da deniz gücünü egemenliği altına alacağını ileri sürmektedir. (Yani şu anda dünya adasına Rusya hâkim olmaya çalışıyor ve bu konuda ABD ile rekabet ediyor. Bu alanı ikisi de kontrol etme mücadelesini izliyorlar). Mackinder, karanın önemi üzerinde dururken, denizleri tamamen dışlamamaktadır. Zira dünya devleti olabilmek için denizlerin ne kadar büyük önem taşıdığı bilinmektedir. Mackinder, XX.yüzyılda Heartland'ın kontrolünü ele geçiren gücün dünya adasını da ele geçireceğini ve bu yolla da deniz gücünü egemenliği altına alacağını ileri sürmektedir (Arı, 2004:214). Bu alanda yani dünya adasına Rusya hâkim olmaya çalışmakta ve bu konuda ABD ile rekabet etmektedir. Bu alanı ikisi de kontrol etme mücadelesi vermektedir. İngiliz coğrafyacı Mackinder'in Kara Hâkimiyeti teorisi; denizden petrole ulaşılmadığı, üretim kaynaklarının karada bulunduğu dönemi kapsamaktadır. Mackinder de haklı olarak, deniz gücünün öneminin azaldığını ve kara gücünün daha önemli hale geldiğini iddia etmiştir. Mackinder Asya, Avrupa ve Afrika'yı ayrı kıtalar olarak değil tek bir kıta dünya adası olarak tanımlamış ve diğer kıtaları dünya adasının uyduları olarak tanımlamıştır. Dünya Adası güç ve hâkimiyetin merkezidir. Dünya adasının kalbi ise Doğu Avrupa'dır. Doğu Avrupa dünya kalbine açılan kapıdır. Mackinder'in dünya kalbi olarak nitelendirdiği bölge deniz yoluyla

ulaşılamayan, neredeyse ele geçirilmez olan, kendine yeterli olmasını sağlayacak kaynakları bulunan bir bölgedir. Basra Körfezi-Hazar Havzası eksenli yeni kalpgahı kontrol altında tutabilmek için bu sayılan kenar kuşak coğrafyasında kontrolü sağlamak önem arz etmektedir. Dünyanın tek küresel gücü ve küresel güç potansiyeli taşıyan ülkeleri politikalarını kalpgah ile kenar kuşak ülkeleri üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar (Yavuz, 2007:25).

Öte yandan, Kenar Kuşak Teorisini ortaya atarak Mackinder'in "heartland" kavramına tutarlı bir alternatif getiren Nicholas J. Spykman (1893–1943) gibi bazı jeopolitikçiler, "rimland" (kenar-kuşak) kavramı üzerinde durmuşlardır. Bunlar, sanayi ve iletişimin gelişmesiyle Avrasya'yı çevreleyen bölgenin (rimland) stratejik bakımdan"heartland"dan daha önemli olabileceğine dikkat çekmektedirler. Nicholas John Spykman 1940'lı yılları Barışın Coğrafyası adlı eseri ile Kenar Kuşak Teorisini dile getirmiştir. Ona göre, "Kim Kenar Kuşağa hüküm ederse Avrasya'ya hüküm eder. Kim Avrasya'ya hüküm ederse Dünyaya hüküm eder." XIX. yüzyılın tüm mücadelesi deniz yollarına hâkim olan İngiltere ile denize ulaşmak isteyen Rusya arasında geçmiştir. Eğer Rusya'nın denize inebileceği kıyıları (kenar kuşak) denetim altına alınabilirse Rusya Kalpgah'ı kontrol etmeye devam ettiği müddetçe kalpgahın sahip olduğu ekonomik, askeri kaynaklardan ötürü büyük bir güç olmaya devam edecektir. Ancak yenidünya (ABD) için etkili bir tehdit olmaktan çıkacaktır. Nicholas J. Spykman (1893–1943) Rimland (kenar-kuşak) kavramı üzerinde durmuştur. Jeopolitikçi sanayi ve iletişimin gelişmesiyle Avrasya'yı çevreleyen bölgenin (rimland) stratejik bakımdan Heartland'tan daha önemli olabileceğine dikkat çekmektedir (Arı, 2004:213). Irak, Suudi Arabistan, Karadeniz, Türkiye, Ukrayna, Afganistan, Pakistan, Çin'deki Doğu Türkistan kalpgahın kenar kuşaklarıdır. Kenar kuşak Balkanlara ve Orta Avrupa'ya kadar da uzatılabilir. Zira bu kenar kuşak ülkeler, kalpgahtaki enerji hammaddelerinin ulaşım hatlarını ve dolum tesislerini üzerlerinde barındırmakta, ya da barındırmaya adaydırlar. Enerji hatlarına ilaveten, enerji havzalarındaki coğrafyada mevcut ülkelerle etnik ve dini yakınlıklar da önemli rol oynayacaktır. Spykman teorisini geliştirirken ABD menfaatlerini temel almış ve ABD'nin kenar kuşak ülkeleri (Avrupa, Türkiye, İran, Irak, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya) üzerinde başka bir gücün etkin olmasına izin vermemesi gerektiğini savunmuştur. Spykman'a göre Mackinder'in Kalpgahı değerini kaybetmiştir. Asıl kıymetli olan kenar kuşaktır. Kim kenar kuşağa hükümederse Avrasya'ya hükümeder. Kim Avrasya'ya hükümederse dünyaya hükümeder. Spykman İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere'nin boşalttığı egemenlik alanlarının ABD tarafından doldurulması, bölgenin Rus yayılmasından korunması ve gerek çıkarma maliyetlerinin gerekse de nakil imkanlarının kolay olduğu Ortadoğu bölgesine ABD'nin dominant güç olmasını önermiştir. (Ongarova, 2010:17)

Orta Asya Türk cumhuriyetleriyle ve Kafkaslarda özellikle Azerbaycan'la mevcut olan işbirliği, sözü edilen etnik, dini, tarihi alanlardaki yakınlıktan önemli ölçüde beslenmektedir. Yine uzun yıllar Rusya'nın egemenliği altında kalmak suretiyle, önemli ölçüde Sovyet Rusya'nın kültürel asimilasyonuna uğrayan ve daha sonra bağımsızlık elde eden Slav menşeli birçok ülkede, Rusya'nın büyük nüfuz sahibi olduğu bilinmektedir. Ancak, yine de, Basra Körfezi- Hazar Havzası eksenli yeni kalpgahı kontrol altında tutabilmek için bu sayılan kenar kuşak coğrafyasında kontrölü sağlamak önem arz etmektedir. Dünyanın tek küresel gücü ve küresel güç potansiyeli taşıyan ülkeleri politikalarını kalpgah ile kenar kuşak ülkeleri üzerinde yoğunlaştırmaktadırlar (Yavuz, 2007:25).

Soğuk Savaş'ın bitmesi, jeopolitik alanda paradigma değişimlerini de getirmiştir. Soğuk savaştan galip çıkan ABD dış politikasını şekildirirken Mahan ve Spykman teorilerinden yararlanmıştır. 1990'lı yıllarda yeni jeopolitik teoriler Franchis Fukuyama'nın 'Tarihin Sonu' tezi daha sonra bu teze cevap olarak Huntington'un 'Medeniyetler Çatışması' tezi ortaya çıkmıştır. Aynı paralelde bir süre sonra ABD gücünün gerilediği savıyla sürdürülebilir bir süper güç siyaseti öneren Brzezinski 'Büyük Satranç Tahtası' teorisini ortaya atmıştır. Amerikan jeopolitikçisi Brzezinski'ye göre, Avrasya Balkanlarının konumu jeopolitik olarak da önemlidir. Bir ayağı Avrasya'nın en zengin ve en çok sanayileşmiş Batı ucunda bir ayağı Doğu ucunda olduğundan, ister istemez oluşmakta olan ulaşım ağının üstünde durmaktadır. Üstelik bölge, güvenlik ve tarihi hırslar açısından en yakın ve en güçlü üç komşu Rusya, Türkiye ve İran için de önemlidir. Çin'in de bölgeye olan siyasi ilgisi gittikçe artmaktadır. Ama Avrasya Balkanlarının ekonomik potansiyel olarak bütün bunlardan daha da önemli bir yeri vardır. Bu bölgede, önemli madenler ve altının yanı sıra çok büyük doğalgaz ve petrol rezervleri bulunmaktadır. Avrasya Balkanları 9 ülkeyi içerir. 2 ülke de potansiyel adaydır. 9 ülkenin 8'i Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dır. Bu ülkelerin hepsi daha önce Sovyetler Birliği içindeydiler. 9. Ülke Afganistan'dır. Listeye eklenebilecek potansiyel adaylar ise Türkiye ve İran'dır. Avrasya Balkanları'nın

enerji kaynaklarının çıkarılmasında büyük güçler pay sahibi olmayı hedeflemektedirler. Bu bölgedeki enerji kaynakları üzerinde pay sahibi olan büyük güçler ise mevcut olan paylarını artırmayı hedeflemektedirler. Ayrıca çıkartılan kaynakların (doğalgaz ve petrolün) hangi güzergâhlardan dünya piyasalarına sunulacağı konusunda mücadele mevcuttur (Brzezinski, 2005:179).

Rus jeopolitikçisi Dugin'e göre Rusya, Avrasyalı bir ülkedir; Heartland topraklarını içine alan Rusya'nın derin kimliği çok açıktır: Rusya ya büyük Avrasyacı kıtasal imparatorluk olacak, ya da hiç var olmayacaktır. Dugin'e göre bugün Avrasya tek kutuplu bir dünyanın, yani doğrudan Amerikan kontrolündeki ve Anglo-Sakson siyasi, iktisadi ve dini değerlerinin hâkimiyetindeki küresel Atlantikçi İmparatorluğun kuruluşunun eşiğinde bulunmaktadır. Burada yenidünya düzeninin kurbanları olarak, ABD ve onun NATO müttefiklerinin yayılmacılık politikasına karşı olan ülkelere işaret edilmektedir.16 Dugin'in Avrasya Projesi'ndeki Rusya'dan Batı'ya doğru olan Moskova-Berlin ekseni Avrasya İmparatorluğu'nun ilk eksenini oluşturmaktadır. İkinci yön veya eksen ise Doğu'ya doğru, Rusya-Japonya yani, Moskova-Tokyo eksenidir. Üçüncü yön veya eksen ise Moskova-Tahran eksenidir. Bu eksenle Rusya İran üzerinden sıcak denizlere kavuşabilmektedir. Yani Avrasya Projesi veya Avrasya İmparatorluğu, bu üç ana eksenden Hint Okyanusu'na kadar genişlemeyi amaçlayan bir projedir.17 Karşılarında en büyük engel olarak ABD'yi gören Avrasyacılar, Rusya için üç önemli müttefik öngörüyorlardı. Bunlar; Avrupa'nın ortasındaki Almanya, Doğu'da Japonya ve Güney'de ise İran'dı. Rusya'yı çevreleyen ve çoğunluğu eski Sovyet topraklarında ortaya çıkan "Yakın Çevre" ülkeleri ile ekonomik-sosyolojik ve siyasi ilişkiler mutlaka geliştirilmeliydi (Dugin, 2005:XVI-XVI).

Devlet Başkanı olmasıyla birlikte Rusya'ya yeni bir çeki düzen vermeye çalışan Vladimir Putin'in etkilendiği düşünce Avrasya yaklaşımı doğrultusunda olmuştur. Çin konusunda ise Dugin'e göre, Çin'le ittifak, Çin'in Orta Asya'ya nüfuz etmesine ve Japonya'nın da Rusya'dan uzaklaşmasına neden olabilir. Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle eski jeopolitik görüşlere yenileri eklenip dünyada yeni dengeler oluşurken, Dünya adasının merkez bölgesi hala Hazar havzasına yakın coğrafyalardır. Kısacası, Brzezinski'nin Avrasya Balkanları olarak adlandırdığı yeni eksen, jeopolitik özellikleri yanında yeraltı zenginlikleri ve enerji kaynaklarıyla dünyanın en önemli bölgesi olarak görülmektedir. Bu küresel rekabetin önemli aktörü ABD; kendi stratejilerini, geleneğini izlediği Anglo-Sakson jeopolitik algılamasının, Avrasya üzerinden Kara hâkimiyet (Heartland) teorisiyle desteklenmesi üzerine kurmuş görünmektedir. Bu bakış açısıyla ABD'nin, Afganistan ve Irak'a yaptığı askeri müdahaleleri ile Karadeniz, Hazar Bölgesi ve Orta Asya'ya yönelik politikaları, Brzezinski'nin öngördüğü ABD Avrasyacılığı'nı gerçekleştirme adımları olarak görülebilir. Rus jeopolitikçileri ise SSCB sonrası Avrasya'daki yeni tablonun, karşı konulmaması durumunda, küresel Atlantikçi İmparatorluğun Avrasya'daki muhtemel hâkimiyeti, 'denizlerin küresel zaferi ve karanın mağlubiyeti' olarak sonuçlanacağını ifade etmektedirler (Mikail, 2008:9). Dugin, stratejik olarak ABD'yi kıtadan (Avrasya'dan) uzaklaştırabilmek için şunu önermektedir: 'Batı karşıtı bir ittifakın kurulması.'Düşünürün "Pax Eurasiatica" olarak adlandırdığı bu ittifakın nihai amacı, 'Avrasyalı jeopolitik ve jeoekonomik içerikli örgütlerin jeo-stratejik birliğini sağlamak' olarak tanımlanmıştır. Bu ittifak; Rusya, Japonya, Almanya ve İran arasında ve Batının reddi gibi ortak bir payda üzerine dayandırılmalıdır (İşyar, 2004:43).

Zbigniew Brzezinski 'Büyük Satranç Tahtası-Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri' isimli kitabında teorisini ekonomik, teknolojik, askeri ve kültürel bir kombinasyon üzerine kurar. ABD hegemonyasını sürdürülebilirliğini konu edinir. Avrasya yüzyıllardır dünya siyasetinin merkezi olmuş ve burada yaşayan insanlar dünyaya hükmetmişlerdir. Ancak XX.yüzyılın başındaki I. Dünya Savaşı ile sarsılan Avrasya iktidarı, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte kesin olarak son bulmuş ve yerini Avrasya dışı bir iktidara (ABD'ye) bırakmıştır. Sovyetlerin çöküşüyle Avrasyalı olmayan güç başhakem olmuş (ABD) ve dünyanın en büyük gücü olarak belirlenmiştir. Avrasya küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı br satranç tahtasıdır ve mücadele jeopolitik çıkarların stratejik idaresini de içerir. 1940'lı yıllarda Hitler ve Stalin'in üzerinde anlaşmaya vardıkları gibi 'Avrasya dünyanın merkezidir, onu kontrol eden dünyayı kontrol eder.' Günümüzde Brzezinski'nin Satranç Tahtası eserinde "Avrasya Balkanları" olarak adlandırdığı bölge, zengin enerji kaynaklarıyla dünyanın en önemli alanı olarak kabul görülmekte, bu nedenle de küresel güç mücadelelerinin sürdürüleceği bir satranç tahtasına benzetilmektedir (Akgül, 2009:9).

Amerikan jeopolitikçisi Brzezinski'ye göre, Avrasya Balkanlarının konumu jeopolitik olarak da önemlidir. Bir ayağı Avrasya'nın en zengin ve en çok sanayileşmiş Batı ucunda bir ayağı Doğu ucunda olduğundan, ister istemez oluşmakta olan ulaşım ağının üstünde durmaktadır. Üstelik bölge, güvenlik ve

tarihi hırslar açısından en yakın ve en güçlü üç komşu Rusya, Türkiye ve İran için de önemlidir. Çin'in de bölgeye olan siyasi ilgisi gittikçe artmaktadır. Ama Avrasya Balkanlarının ekonomik potansiyel olarak bütün bunlardan daha da önemli bir yeri vardır. Bu bölgede, önemli madenler ve altının yanı sıra çok büyük doğalgaz ve petrol rezervleri bulunmaktadır (Emeklier, 2010:39).

Brzezinski'nin Avrasya Balkanları olarak adlandırdığı yeni eksen, jeopolitik özellikleri yanında yeraltı zenginlikleri ve enerji kaynaklarıyla dünyanın en önemli bölgesi olarak görülmektedir. Bu küresel rekabetin önemli aktörü ABD; kendi stratejilerini, geleneğini izlediği Anglo-Sakson jeopolitik algılamasının, Avrasya üzerinden Kara hâkimiyet (Heartland) teorisiyle desteklenmesi üzerine kurmuş görünmektedir. Bu bakış açısıyla ABD'nin, Afganistan ve Irak'a yaptığı askeri müdahaleleri ile Karadeniz, Hazar Bölgesi ve Orta Asya'ya yönelik politikaları, Brzezinski'nin öngördüğü ABD Avrasyacılığı'nı gerçekleştirme adımları olarak görülebilir. Brzezinski'nin dile getirmiş olduğu Avrasya Balkanları adlı bölge dokuz ülkeyi içermektedir. Ayrıca iki potansiyel aday ülke mevcuttur. Dokuz ülkenin sekizi Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'dır. Bu ülkelerin hepsi daha önce Sovyetler Birliği içindeydiler. Dokuzuncu ülke ise Afganistan'dır. Listeye eklenebilecek potansiyel adaylar ise Türkiye ve İran'dır (Brzezinski, 2005:109).

Avrasya Balkanları'nın enerji kaynaklarının çıkarılmasında büyük güçler pay sahibi olmayı hedeflemektedirler. Bu bölgedeki enerji kaynakları üzerinde pay sahibi olan büyük güçler ise mevcut olan paylarını artırmayı hedeflemektedirler. Ayrıca çıkartılan kaynakların (doğalgaz ve petrol) hangi güzergâhlardan dünya piyasalarına sunulacağı konusunda mücadele mevcuttur (Sultanov, 2013:81).

2. Hazar Denizi'nin Jeopolitik Rolü

Dünya hâkimiyeti, kara hâkimiyeti gibi jeopolitik teoriler bölgenin coğrafi önemini ortaya koymuştur. Hazar Denizi; Hazar enerji kaynakları ve stratejik hammadde kaynaklarına sahip olması bakımından önemlidir. Son yıllarda Hazar Denizi, bir taraftan petrol yatırımları ve üretimi açısından dünyanın en fazla umut vadeden bölgesi haline gelirken, diğer taraftan da bölge kaynaklarına boru hatlarıyla erişim konusunda şiddetli rekabetin merkezinde yer almaktadır. Bölgede yaşanan etnik gerginlikle, siyasi istikrarsızlık, demokrasinin yavaş gelişimi ve jeopolitik rekabet konunun tarafları için endişe kaynağı yaratmaktadır. 1990 yılının sonuna doğru Körfez petrolüne alternatif arayan Batı Ülkeleri için giderek artan bir öneme sahip olmuştur. Hazar Bölgesinde, Ortadoğu'da, Sibirya-Kuzey Kutbu bölgelerinden sonraki dünyanın üçüncü en büyük petrol ve doğalgaz rezervleri burada bulunmaktadır (Guşer, 2002:14).

Bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, Hazar havzasında bulunan Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan yabancı yatırımcılar için çekici adresler olmuştur. Hazar bölgesinde SSCB'nin dağılmasının ardından yeni devletlerin ortaya çıkması ve dünya petrol ve doğalgaz rezervlerinin önemli orana sahip olmaları, hem komşu devletlerin hem de enerji arzına ihtiyaç duyan büyük ekonomilerin ilgisini Hazar bölgesine ve Orta Asya'ya çekmiştir. Hazar bölgesi uluslararası alanda enerjinin yeni jeopolitiği olarak tanımlanmaktadır. Hazar jeopolitik kaynağı ise zengin denizaltı hidrokarbon rezervleri ve Asya, Avrupa, Ortadoğu'nun kesişim noktasındaki coğrafi konumudur. Günümüzde beş ülke arasındaki anlaşmazlıklar kıyıda ve denizaltında bulunan petrol-doğalgaz rezervlerinin kullanıma ilişkin sorunlar yaratmakta ayrıca Trans-Hazar petrol-doğalgaz boru hatlarına ilişkin projeler içinde engel oluşturmaktadır (Ahmetov, 2013:45).

1998'de Rusya ile Kazakistan ve 2001 yılında da Rusya ile Azerbaycan arasında ikili antlaşmalar imzalanmıştır. 2003 yılında Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan arasında üçlü antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre Hazar Denizi'nin kuzey bölgesinde kalan %64'lük bölümünün ulusal bölgelere ayrılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu antlaşmada bölgesel dağılımın %27 Kazakistan, %19 Rusya ve %18 Azerbaycan şeklinde olacağı ifade edilmiştir. Diğer kıyı ülkelerinin aksine İran sadece 1921 ve 1940 tarihli antlaşmaların yürürlükte olduğu konusunda ısrarcı davranmakta ve yapılacak herhangi bir yeni antlaşma ve protokole sıcak bakmamaktadır. Rusya ve İran dışındaki diğer üç ülkenin Hazar Denizi ile ilgili taleplerinin temelinde denizaltındaki petrol ve gaz kaynaklarının bölüşülmesi yatmaktadır. Hazar denizindeki enerji kaynaklarının ticari açıdan paylaşılması konusundaki en şiddetli tartışma Azerbaycan-Türkmenistan ve Azerbaycan-İran arasında yaşanmaktadır. Rusya ve Kazakistan kendi aralarında 2002 yılında imzalamış oldukları protokolle Hazar bölgesi sorununu diplomatik açıdan çözmüşlerdir. Hazar Denizi'nin sorununu düğüm haline getiren temel unsur Hazar Denizinin hukuki statüsüdür (Diyarov, 2012:19).

Günümüzde, Kafkasya ve Orta Asya petrol ve doğalgazıyla bunları taşıyacak boru hatları üzerinde verilen mücadele bunun tipik örneğidir. Petrolün önemini en iyi biçimde, başta ABD olmak üzere Batılı ülkeler ve Rusya ilk önce anlamış ve petrolden en büyük kazancı da bu ülkeler elde etmiştir. Bu ülkeler, herhangi bir şekilde petrolü nüfuzları altına almışlar, bu uğurda açık bir biçimde savaşlar vermişler, ülkeleri yıkıp imparatorlukları parçalamışlar, toplumları birbirlerine karşı kışkırtıp kullanmışlardır. Bu konudaki mücadele bugün de değişmez bir biçimde ve çağdaş teknolojinin verdiği olanaklardan da yararlanılarak ve diplomasinin tüm incelikleri kullanılarak acımasız bir biçimde Ortadoğu, Kafkas ve Hazar petrol ve doğal gaz için sürdürülmektedir (Kazantsev, 2009:127).

2002 yılında Hazar'ın yeni jeopolitik formülüne göre jeopolitik konmunu:

-Üçlü Anlaşma: Rusya, Kazakistan ve Azerbaycan, orta hat boyunca deniz yatağının bölüşülmesi ve deniz yüzeyinin ortak kullanımını savunurlarken,

-Türkmenistan denizin paylaşılması ilkesini benimsemekle birlikte bunun yöntemi konusunda fikir ayrılığına düşmüştür. Suyu da istemektedir.

-İran ise her iki paylaşım ilkesine de karşı olduğunu belirterek İran'ın Hazar'ın en az %20'sine sahip olması gerektiği yönündeki uzun dönemli duruşunu korudu (Acar, 2013:30).

Bu anlaşmazlıklardan kıyıdaş ülkelerin çıkar konusunda aykırı olduklarını göstermektedir. Hem deniz altı hem deniz yüzeyi üzerinde söz sahibib olmaya çalışması ise kendi sınır güveniliğni garintiye almaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Daha sonra da devam eden bu tartışmalı statü sorunu birkaç müzakerekler yapılmasına da sebep olmuştur. 2003 yılında Hazar'ın jeopolitik formülüne göre yeni jeopolitik konumu:

-Üçlü Anlaşma: Mayıs 2003'te Rusya, Azerbaycan ve Kazakistan, Hazar konusunda "orta hat" yöntemine dayalı üç taraflı bir antlaşmayı yürürlüğe koydular. Kuzey Hazar'da sınırlar belirlenmiştir.

-Bunun Yöntemi: Buna göre, münhasır ekonomik bölgelerin genişliği, devletlerin kıyı çizgilerinden paralel ve eşit uzaklıkta olan orta bir hattın çizilmesi yoluyla çözümlendi.

-Karşı İttifak: Türkmenistan ve İran ise, Hazar'ın kuzeyindekilere karşı bir ittifak

içine girdiler. Hazar'a kıyıdaş ülkelerin devlet başkanlarının ilk zirvesi 2002 yılında Türkmenistan'da yapılmıştır. Hazar'ın statüsünün belirlenmesi için Aşkabat'ta başlayan zirvenin daha sonra 2007 yılında Tahran'da, 2010 yılında Bakü'de yapılmıştır. Dördüncü zirvenin 2014 Eylül ayının sonunda (29-30 Eylül) Rusya'da Astrahan şehrinde yapılması planlanmaktadır (Diyarov, 2012:66).

Hazar çerçevesinde gerçekleşen son zirvede bazı gelişmeler olmuştur. 4.Hazar Zirvesi 29 Eylül 2014'te Rusya'nın Astrahan şehrine gerçekleşmiştir. Hazar'a kıyıdaş beş ülke zirvede hukuki statüyle ilgili konuların çözümünü aramışlarıdr. Rusya'da Eylül'de düzenlenen 4. Hazar Zirvesi öncesinde Azerbaycan ile petrol arama anlaşması yapan İran, Hazar Denizi'nde etkinliğini arttırmayı hedeflemiştir. Hazar Denizi'nin hukuki statüsünün tartışılan 4. Hazar Zirvesi'nde, petrol ve doğalgaz rezervlerinin kullanımı ve paylaşımına yönelik kararların alınması beklenmiştir. Ukrayna krizi ve Ortadoğu'da yaşanan gelişmelerin ardından Hazar bölgesi, Batı için en önemli alternatiftir. Ukrayna krizinin enerji güvenliği hususunda Avrupa'yı endişeye sevk etmiştir. Rusya gazının telafisi düşünüldüğünde 3 alternatif vardır. Birincisi Hazar, ikincisi Akdeniz, üçüncüsü Ortadoğu'dur. Ortadoğu'nun şu an siyasi istikrarsızlık içindedir. Akdeniz'in ise Avrupa için bir alternatif olmasının en az 10 seneyi bulacağı beklentisinden dolayı en yakın çözüm Hazar olabilmektedir. Tarafların Hazar'ın statüsü konusunda zirvede mutabakata varabilmesi beklenmiştir. Hazara kıyıdaş ülkelerden biri olan İran nükleer pazarlıkta geri adım atarak, Batı'ya doğru bir adım yaklaşınca yaptırımlar yaklaşık 7 milyar dolar düşmüştür. Bugün ise İran, bütün fırsatları kullanmanın yolunu açık tutmaktadır. Petrol ve doğalgaz kaynaklarının Hazar Denizi'nin orta ve kuzey kesimlerinde bulunduğunu göz önüne bulundurursak asıl doğal kaynaklar İran'ın sahip olduğu, olabileceği alanlardan çok uzaktadır. Hazar Denizi'nin güneyinde, İran'ın sınır bölgesinde çok fazla, en azından bilinen, petrol ve doğalgaz kaynakları yoktur. Devam etmekte olan Şah Deniz Projesi'nde İran'ın yüzde 10 pay sahibi olduğuna dikkat çekmekte ve İran'ın Hazar'da temel hedefinin ekonomik çıkarlarını artırmak olduğunu ve taraf devletlerin mutabakata yakın olmadığını düşündüğünü belirtmiştir. Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (SOCAR) ve İran Hazar Petrol Arama ve Üretim Şirketi arasında Hazar Denizi'nde petrol arama ve üretimi konusunda geçtiğimiz günlerde işbirliği protokolü imzalanmıştır. Bu yakın zamanlardaki gelişmeler Hazar Statü

sorununun çözülebileceğinin habercisidir. İran'ın artık sert bir tavrından vazgeçebileceğinin işaretidir (http://haberciniz.biz/iran-hazarda-avantaj-arayisinda-3127100h.htm, 27.08.2014).

Modern jeopolitik alanda Hazar'ın rolünü şu şekilde açıklayabilirz: genel coğrafi konumu ile Hazar bölgesi ve Körfez ülkeleri çerçevesinde enerji elipsi meydana gelmektedir. Bu alanda küresel petrol rezervlerinin %70 ve doğalgaz %40 olarak yoğunlaştığını görmekteyiz. Yani gerçek şu, bu bölgede küresel enerji kaynakları vardır. Bu alanın önemi de Avrupa ve Asya'yı bağlayan önemli maden rezervlerinin varlığı yanı sıra, ulaşım koridorları, Hazar Denizi'nin stratejik önemindedir. Çünkü Hazar bölgesi küresel jeopolitik ilişkilerde birçok ülkenin siyasi, stratejik, askeri ve ekonomik çıkarlarının bir kombinasyonunu oluşturmaktadır (Sultanov, 2013:48).

3. Ülkelerin Jeopolitik Çıkarları

3.1. ABD'nin Jeopolitik Çıkarları

Hazar bölgesinde Washington'un başlıca stratejileri şunlardı:

-Hazar devletlerinin enerji sektöründe ABD petrol sermayesinin konumunu

güçlendirmek;

-Madencilik sektöründe bölgenin ABD yatırımına bağlılığını artırmak;

-ABD ekonomisinin ihtiyaçları için ve hidrokarbon enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesidir. Ayrıca OPEC ülkelerine bağımlılığı azaltmak;

-Hazar bölgesinden petrol ulaşım yollarının batıya doğru genişletmek;

-Hazar'a kıyıdaş ülkeler ile Rus politikasını sınırlandırmak;

-İran'ın Ortadoğu ve diğer ülkeleri üzerindeki nüfuz etmesini azaltmaktır (Jiltsov ve Ushakov, 2003:5).

Hazar Denizi'ndeki ABD politikasının temel hatları kendi çıkarlarını geliştirmek, korumak için kapsamlı bir enerji proje çalışmalara destek vermektedir. Bölgedeki varlığını güçlendirmeyi hedefleyen ABD'nin hedefleri vardır:

-Avrasya uzay taşıma iletişim üzerinde kontrolü oluşturmak;

-Kendi enerji güvenliği için tehditleri ortadan kaldırmak;

-Hazar ve Orta Asya bölgesinde meydana gelen süreçlerde Rusya'nın etkisini

azaltmak;

-İran İslam Cumhuriyeti'ne karşı izole etme politikası, İran hakkında bilgi ve askeri baskıyı güçlendirmektir;

-Çin gibi bölgenin enerji kaynaklarını iddia eden ülkeler karşısında belirlenen alanda yeni bir güçlü bir oyuncu önlemektir (Zonn ve Jiltsov, 2008:80).

Amerikan yönetimi bölgenin kaynak zenginliği üzerinde kontrol kurma arzusunun yanı sıra, tüketici ülkelere enerji kaynaklarının ulaşım yollarının oluşturulması gibi Batı yönlü projelere de destek vermektedir. Tahminlerine göre, bölgedeki ABD ekonomik yatırımı 2018-2022 yılında Hazar Denizi'nde büyük enerji projelerin hayata geçmesinden sonra etkisi daha da yükselecektir. O zamana kadar Washington Hazar Denizi'nin petrol ve gaz kaynaklarının korunması için kontrol etmeye devam edecektir. Hazar Denizi ve Orta Asya bölgesinde askeri varlığını güçlendirmeyi amaçlayan ABD'nin politikaları özellikle teknik işbirliği, askeri yardım ve kalkınmanın sağlanması yoluyla yürütülmektedir. Özellikle 'Hazar Muhafız' programı çerçevesinde Avrasya'da Washington'un jeopolitik etkisini pekiştirmekte hem de Körfez Devletleri üzerindeki uzun vadeli stratejik planlarının bir parçasını oluşturmaktadır (Jiltsov ve Zonn,2009:154).

3.2. Rusya'nın Jeopolitik Çıkarları

Rusya'nın, eski SSCB ülkelerine karşı uyguladığı politikalara bakıldığında, ilişkileri etkileyen en önemli unsurun petrol ve doğalgaz olduğu görülmektedir. Bu amaçla Orta Asya ve Kafkasya'daki enerji kaynakları

üzerine etkin olabilmek için değişik yollara başvurduğu görülmektedir. Ayrıca, Rusya, Hazar ve çevresindeki başat güç olma isteği çerçevesinde, Rus şirketlerinin bölgede yatırım yapmalarını da desteklemektedir. İran'la da stratejik bir ortaklığa girmiş olan Rusya, bölgedeki politikalarını bu ülkeye iş birliği halinde sürdürmektedir. Bu iki ülkenin aynı noktada buluşmasının altında yatan sebep, Hazar petrollerine egemen olmak istemeleridir. Rusya Federasyonu Enerji Bakanlığı, Enerji kaynaklarının milli güvenlikleri için önemini belirterek bir 'Enerji Güvenliği Doktrini' yayınlamıştır. Buna göre;

-Rusya enerji taşıyıcıları için güvenilir dış ticaret kapılarının genişletilmesi ve açık tutulması.

-Rus şirketinin yabancı ülkelerin enerji kaynaklarına ulaşmasına imkan sağlanması.

-Dış ülkelerin enerji sektörlerinde Rus sermayesinin payının arttırılması.

-Yabancı sermaye ve tecrübenin ülkeye akışının teşvik edilmesi.

-Rus enerji taşıyıcılarının transit geçişini temin edici tedbirlerin alınması şeklinde konunun ana hatları çizilmiştir (Malisheva, 2005:33).

3.3. AB'nin Jeopolitik Çıkarları

AB'nin Orta Asya Cumhuriyetlerine olan ilgisinin, SSCB'nin dağılmasından sonra gelişmeye başladığı görülür. AB'nin bölge politikalarının temelini, BDT'na yapılan Teknik Yardım Programı (TACIS) ile atıldığı söylenebilir. Bu program çerçevesinde BDT ülkelerine 1991-1999 arasında 4.226 milyon dolar yardım yapılmıştır. Orta Asya Cumhuriyetleri ile siyasal ve ekonomik olarak daha da yakınlaşmak isteyen AB, bu ülkelerin başta gelen ticaret ortağı olma yolundadır. AB'nin dışa bağımlılığında en etkili olan enerji kaynağı, %76'lık oranla petroldür. Bu durum doğalgazda ise %40 düzeyindedir. Önümüzdeki 20 sene içersinde bu rakamların değişmesi ve petrole %90, doğalgaza %70 oranında bağımlılığın artacağı tahmin edilmektedir. Petrol ihtiyacının %45'ini Orta Doğu'dan, %21'ini Rusya'dan; doğal gaz ihtiyacının ise %42'sini Rusya'dan karşılayan AB, bu bağımlılıktan oldukça rahatsızdır. Bu yüzdende, enerji kaynakları bakımından diğer ülkelere bağımlılığını azaltma amaçlı yeni boru hatlarının inşası projelerine destek vermektedir. Rusya ile Ukrayna arasında ortaya çıkan kriz, AB'nin de elini kolunu bağlamış ve Rusya'ya olan aşırı bağımlılığın tehlikeleri görülmüştür. Bu yüzden Orta Asya devletlerinin petrol ve gaz kaynaklarına erişim, AB açısından stratejik öneme sahip olmuştur (Hanbabayev ve Mamrayev, 2009:351).

3.4. Çin'in Jeopolitik Çıkarları

Çin'e temel petrol akımları Körfez ülkelerinden gelir. Eğer Pekin diğer alanlardan petrol gelmesini halledemezse malzemeleri Çin'e Ortadoğu'nun hacimleri potansiyel %91'e ulaşacak ve 2025 yılında ülkenin enerji iletişim sektöründe potansiyel riskler taşıyacaktır. Hazar bölgesinde Çin'in enerji elde etme amaçları:

-Basra Körfezi petrol kaynaklarının bağımlılığın azaltılması;

-Deniz taşımacılığı bağımlılığı azaltmak için Rus ve Orta Asya alanlarında temel yollarının oluşumu;

-Çin'in batı illerinde bulunan işletmelerin ekonomik faaliyetlerini uyararak Çin'in batı bölgelerinin kalkınma programının uygulanmasıdır. Rusya ve Çin, Avrasya'nın güvenliğine ve Hazar'a ilişkin endişelerini giderme konusunda ki girişimlerini, ŞİÖ etrafında yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Bu örgütün elindeki ekonomi, uzay çalışmaları, askeri teknoloji, insan kaynakları, enerji hatları ve jeopolitik konum gibi birçok olanağın, Hindistan, Pakistan ve İran gibi devletlerinde katılımıyla büyümesi ABD'nin Avrasya'da daha dikkatli politikalar izlemesine sebep olabilecek mahiyettedir. Aslında Avrasya bölgesindeki Çin politikalarına bakıldığında, ilişkilerin Kazakistan'la yaptığı çeşitli enerji anlaşmaları ile de bölgedeki ağırlığını gittikçe hissettiren ülke, her yıl artan enerji ihtiyacını karşılamak adına gereksinim duyduğu petrol ve doğalgazın büyük bölümünü İran'dan temin etmektedir. Büyük nüfus ile ekonomik gittikçe büyümesi Hazar enerji kaynaklarına bağımlı olacağı tahmin edilmektedir. Bu amaçla Çin, söz konusu ülkelere daha çok yatırım yapmakta ve sağlanan enerjinin kendi topraklarına güvenli bir şekilde akışını sağlamak için girişimlerini sürdürmektedir (Jiltsov, 2010:8).

Kazakistan Hazar enerji kaynakları üzerinde bölge ülkeleri ile ilişkileri inşa ederek, ekonomik çıkarları doğrultusunda Avrasya coğrafyasında Rusya-ABD-Çin arasındaki jeopolitik güç mücadelesi arasında çok yönlü bir politika sergilemektedir. Küresel imparatorluk kurmak isteyen bir güç, kalpgâh konumundaki Avrasya coğrafyasında hâkimiyet kurmak zorunda olması gerktiğini diğer bölgesel ve küresel güçlerin

sloganı haline gelmiştir. Ayrıca Hazar Denizi, sahip olduğu zengin enerji kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle küresel güçlerin güç mücadelesine sahne olmaktadır. Rusya; bölgede etkinliğini sürdürerek enerji kaynaklarının dünya pazarlarına arzını kendi toprakları üzerinden gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Çin; artan enerji ihtiyacını karşılamak, sınır güvenliğini korumak ve ABD merkezli tek kutuplu sistemi değiştirme arzusuyla Hazar'da etkin olmaya çabalamaktadır. ABD ve AB; Rusya'nın Hazar'daki nüfuzunu kırarak Batı pazarlarına enerji arzı seçeneklerini artırmayı hedeflemektedir. Bölgede Batı karşıtlı İran, Hazar Denizi'nin statüsü sorunu koz olarak özel bir konumu tutmaya devam etmektedir. İran böylece bölge dışı güçlerin, silahlı kuvvetlerin Hazar'a girme ihtimalini engellemektedir (Seydumanov, 2011:110).

Sonuç

Hazar Denizi hem jeopolitik hem jeostratejik alanda küresel güçlerin odak noktası olmuş ve her zaman enerji savaş alanına dönüşmüştür. Hem Batılı hem Avrasyalı jeopolitikçiler Avrasya'ya hakim olma stratejilerini üretmiştir. Bu doğrultuda çok sayıda çalışmalara imza atmışlardır. Göründüğü gibi Batılı küresel aktörler jeopolitik açıdan Hazar Denizi'ndeki doğal kaynakların bulunduğu bölgelere müdahale etmeye çalışmıştır. Batı jeopolitikçileri bu bölgelere daha önce coğrafi alanlardan yola çıkarak Soğuk Savaş sonrası ise ideolojik açıdan yaklaşmıştır. 11 Eylül saldırıları sonucu Afganistan'a müdahale ederek tam zirvesine ulaşmıştır. Hatta Obama dönemi Brzezinski'nin danışman olarak seçilmesi de ABD'nin jeopolitik açıdan enerji kaynakları barındıran bölgeleri hedef aldığını göstermektedir.

Kaynakça

ACAR, Necmettin (2013), *Enerjinin Jeopolitik Önemi ve 20.Yüzyılda Petrolde Aracılık Gülbenkyan Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

AHMETOV, S (2013), Osnovnıye Ekologiçeskiye Problemı Prikaspiskogo Regiyona

Kazahstana i Puti İh Reşenya, İMEP, Almatı.

AKGÜL, Fatih (2009), *Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık*, İQ Kültür Sanat Yay., İstanbul

ARI, Tayyar (2004), *Uluslararası ilişkler Teorileri*, Alfa Yay., İstanbul.)

BAKRADZE, Şota (2007), *Terörizm ve Güvenlik Sorunları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara

BRZEZİNSKİ, Zbigniew, Büyük Satranç Tahtası: Amerika'nın Küresel Üstünlüğü ve Bunun Jeostratejik Gereklilikleri, (çev.) Yelda Türedi, İnkılâp Kitabevi, İstanbul

İŞYAR, Ömer Göksel, Sovyet Rus Dış Politikaları ve Karabağ Sorunu, Alfa Yay., İstanbul, 2004

JİLTSOV, S (2010), Kaspiskii Trobibilding, Enrgetiçiskiye Resursi Kaspiya

Rastaskivayu Po Truboprovodam, Nezavisimaya, Moskva.

GUŞER, A (2002), *Ostriye Kamni Kaspiskih Problem,* Aziya i Afrika, Almatı.

DİYAROV, M.D (2012), Vliyaniye Deyatelnosti Neftegazovogo Kompleksa Na

Prirodnuyu Sredu Severnogo Kaspiya, Vestnik Kaspiya, Moskva

DUGIN, Aleksandr (2005), *Rus Jeopolitiği Avrasyacı Yaklaşım*, (5.baskı), çev. Vügar İmanov, Küre Yayınları İstanbul

HANBAYEV, K. ve MAMARAEV, R. (2009), *Geopoliticheskiye Protsesi Vokrug*

Kaspiya, Severniy Kafkas V Sovremennoy Geopolitike Rossii, Mahachkala,

Moskva.

EMEKLİER, Bilgehan, (2010), *Hazar Jeopolitiği,* Bilge Strateji, Cilt:1, Sayı:3

KAZANSEV, A.A (2009), Politika Stran Zapada V Sentralnoy Azii, MGİMO, Moskva.

JİLTSOV, S.S. ve ZONN, İ.S. (2009), SŞA V Pogone Za Kaspiyem, Mejdunarodniye

Otnoshenya, Vestnik, Moskva.

MALİSHEVA, D.B (2005), Noviye İgroki Na Kaspiskogo Stene, Geopolitike

Kaspiskogo Regiona, İMEMO RAN, Moskva.

MİKAİL, Elnur Hasan (2008) *Putin Döneminde Rusya,* İQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul

SEVİM, Cenk (2013), *Küresel Enerji Stratejileri ve Jeopolitik*, 2.Baskı, Seçkin Yayınları, Ankara

SAYGIN, Hasan. ve ÇELİK, Ceyhan. (2011), *Jeo Enerjik Bakış*, İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul

ONGAROVA, Yerkinay (2010) *Kazakistan Dış Politikasında Avrasya Birliği'ne Yönelik Yaklaşımlar,* Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uludağ Üniversitesi, Yuksek Lisans Tezi,

ONGAROVA, Yerkinay (2015) *Kazakistan Dış Politikasında Hazar Enerji Kaynaklarının Rolü*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler, Doktora Tezi

SULTANOV, B (2013), Kaspiski Regyon: Aktualnoye Problemi Razvitiya, KİSİ, Almatı

http://ibrahimokcuoglu.blogspot.com.tr/2012/10/suriye-ve-iran-sorunu-ortadogu-ve-orta.html, 04.08.2015

SEYDUMANOV, S.T (2011), Respublika Kazakhstan: Dostijenya Nezavisimosti I

Vzglad v Budushee, KİSİ, Almatı.

YAVUZ, Celalettin (2007) *Bağımsızlıklarını 15. Yılında Türk Cumhuriyetleri*, Türk Ocakları/ATO, Ankara,

ZONN, İ.S. ve JİLTSOV, S.S. (2008), Noviy Kaspii. Geografya, Ekonomika, Politika,

Vostok-Zapad, Moskva.

http://haberciniz.biz/iran-hazarda-avantaj-arayisinda-3127100h.htm, 27.08.2014

Düşünce Kuruluşlarının Uluslararası İlişkilerde Rolü

Nazrin Alizada

Özet

Yeni dönem uluslararası ilişkilerinde yaşanan politik değişimler daha önceleri mevcut olan ama adından sıkça bahsettirmeyen birçok politik kavramların yeniden gündeme gelmesine neden olmuş ve bununla birlikte günümüzde yeniliklere açılan kapılar olarak nitelendirilen düşünce kuruluşlarının (think tanks) rolü ve önemi hergeçen gün daha fazla sezilmeye başlanmıştır. Düşünce kuruluşlarının ortaya çıkışı XX. Yüzyılda olsa da onların işlevlik kazanması, devletlerarası siyasi ilişkileri etkilemesi ve gerektiğinde devletlere doğru stratejilerin uygulanması için yol göstermesi ise XXI. Yüzyıla denk gelmiştir. Bununla birlikte, bu düşünce kuruluşları diğer devletdışı aktörler gibi devletlerin kararalma sürecini etkileyen ve dünya genelinde demokrasinin teşvik edilmesini sağlamaya çalışan bir kavram haline gelmiştir. Bu nedenle çalışmada ilk önce düşünce kuruluşları hakta belirli bir çerçeve oluşturulmaya çalışılacak ve bu eksende onların sınıflandırılması ve türleri hakta bilgiler verilerek onların kamu diplomasisindeki yerine değinilecek, daha sonra özel örnek olarak ise en çok düşünce kuruluşuna sahip olan devletler bazında detaylı bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Düşünce Kuruluşları, ABD, Çin, Birleşik Krallık, Hindistan*

Giriş

Günümüzün uluslararası ilişkilerini analiz ederken daha çok karşılaştığımız manzara bu sistemde karmaşanın, farklı çıkar savaşlarının ve açık şekilde olmasa bile üstüörtülü şekilde devletleri kendi aralarında çıkar çatışmalarına doğru iten bir jeoplotik sistemin mevcut olduğu görülmektedir. Böyle karmaşık yapıya sahip olan bir uluslararası sistemde demokrasinin daha çok teşvik edilmesi ise gün geçtikçe zorlaşmaktadır. Çünkü demokrasinin herkes tarafından kabul edilen, gün geçtikçe yaygınlaşan bir fenomen haline gelmesi sürecinde artık sadece devletler değil bunun yanısıra devletdışı aktörler de büyük rol oynamaktadır.

Bu eksende üzerinde durulması gereken ve incelenmesinde fayda olan aktörlerden biri de *Düşünce Kuruluşlarıdır (Think Tanks).* İlk ortaya çıkışı Amerika ile ilgilendirilen ve XX. Yüzyılın başlarından itibaren yaranmaya başlayan bu düşünce kuruluşları veya başka bir deyimle fikir enstitülerinin esas amacı herhangi bir eğitim vermek değil, onların esas amacı çözülmesi zor olan problemler için ister tarhi olsun ister ekonomik veya da siyasal bir ışık tutarak çözüm önerilerinde bulunmak veya da çözüme giden yolu daha da aydınlatmaktır. Bu amaçlar doğrultusunda hedeflerine ulaşmak içinse düşünce kuruluşları için doğru

ortamın yaratılması ve bu ortamda daha önce ileri sürülen fikirleri destekleyen veya da geliştiren insanların değil çözüm için yeni prespektifler yaratan, yeni konseptler üretme kapasitesine sahip olan insanların biraraya gelerek fikirler üretmesi gerekmektedir. Bu nedenle, bu kuruluşlar etrafında birleşen insanlar herhangi bir işe başlamadan önce şu sloganı kullanmaktadırlar*: Ne kadar fazla araştırırsan o kadar çok şey bulup öğrenirsin*.

Bu nedenle konunun daha iyi kavranılması adına ilk önce çalışmada düşünce kuruluşlarının ne olduğu, onların ortaya çıkış dönemleri ve bu dönemlerle karakterize olunan etkenler ele alınarak bir arkaplan oluşturulmaya çalışılacak, daha sonra onların sınıflandırılması ve türleri üzerinde durulacaktır. Bundan sonra günümüzün uluslararası ilişkilerinde önemli yere sahip olan düşünce kuruluşlarının devletlerin dış politikasında tuttuğu yer ve politika ile ilişkilerinin bir çerçeveye sığdırılması için altyapı oluşturulduktan sonra bölgesel açıdan düşünce kuruluşlarının gelişimi ele alınarak en çok düşünce kuruluşlarını barındıran ülkeler bazında (ABD, Çin, Birleşik Krallık ve Hindistan) konu incelenerek daha detaylı bir araştırma yapılmaya çalışılacaktır.

Düşünce Kuruluşları nedir?

Modern demokrasilerde güç ve bilgiyi aynı anda kullanarak, bilgi alış verişini genişleterek, herkesin kendine özgü fikir ve ideolojilerini çekinmeden ortaya koyarak ve belirli bir merkez etrafında birleşerek karşılıklı şekilde üretilen yeni stratejiler geliştirilmesine ihtiyaç duyulmakatadır. Böyle merkezler genel olarak düşünce pazarı diye nitelendirilse de terminolojik olarak daha çok günümüzde Düşünce Kuruluşları (Think Tanks) kavramına üstünlük verilmektedir. Yeni terminoloji olarak modern uluslararası ilişkilerde sıkca anılmaya başlansa da aslında bu kavram kendini farklı dönemlerde ve farklı şekillerde göstermiştir. Yani bu kavramın ilk önce tarihsel süreç içinde değerlendirilmesinde fayda vardır.

Bu kavram ilk defa 1901-1917 yıllarında ABD'de akılcı yönetim ekolünün etkin olduğu dönemde işlevlik kazanmıştır.(Keskin, 2005, s.49) Ama farklı düşünürler tarafından Think Tank'lerin gelişmesi farklı şekillerde ele alınmıştır ki, onları dönemsel çerçevede değerlendiren Donald Abelson, Weaver tarafından ileri sürülen ve siyaset üreten sistemlerde mevcut olan üç tür düşünce kuruluşu- öğrenciler olmadan üniversiteler, hükümet müteahittleri, savunma alanındaki birlikleri benimseyerek onların esas özelliklerinin belirlenmesine odaklanmak için dört zaman kesimine dikkat çekmeye çalışmıştır: 1900-1946, 1947-1970, 1978-1989 ve 1990-2009.(Arin, 2014, s.15)

Abelson'a göre Think Tank'ler uzmanlar ve siyasal karar alıcılar arasında dengenin korunmasında benzersiz niteliklere sahip olan kuruluşlar olarak nitelendirilmiştir. O yüzden de farklı zaman dilimlerinde bu kuruluşlar farklı yükümlülükler taşıyarak kamu sorunlarının çözülmesinde ileri sürülen tüm olanaklara karşı tarafsız davranarak onları değerlendirip sorunların çözüme kavuşturulması için en makul seçeneği seçmeye çalışan kuruluşlar olarak kabul edilmektedir.

Özellikle, yukarıda vurgulanan dönemlerden ilk aşama çok önemlidir. Çünki tüm dünyayı etkileyen ve enkazlara neden olan 1. Dünya Savaşı'ndan sonra artık ilk düşünce kuruluşları - Carnegie Endowment for International Peace (1910), the Hoover Institution on War, Revolution and Peace (1919) and the Council on Foreign Relations (1921) ABD'de ortaya çıkmaya başlamış ve bununla günümüzde etkin olan bu kuruluşlar siyasal alanda kendini göstermeye başlamıştır. İlk dönemi kapsayan zaman diliminde iki büyük savaş yaşandıktan sonra (1. ve 2. Dünya Savaşı) ikinci ve üçüncü dönemde ise oluşan iki kutuplu dünyada Soğuk Savaş rüzgarları esmeye başlamış ve bu dönemlerde ABD ve Sovyetler Birliği arasında ortaya çıkan ideyolojik savaşta üsünlüğü ele almak için ABD tarafından savaş mağduru olan devletler için farklı yardım programları ileri sürülmeye başlanmıştır ki, bu programlar kapsamında ihtiyaç duyulan gereksinimler o dönemlerde mevcut olan Think Tank'ler vasıtasıyla sağlanmıştır.

Özellikle bu dönemlerden üzerinde durulması gereken son aşama ise 1990-2009 dönemidir. Bu dönemin başlangıcında dünya genelinde yaşanan olaylar oluşacak yeni dünya düzenin habericisi olmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra artık yeni politik düzen ortaya çıkmış ve adından bahs ettirmesi 20. Yüzyılın başlarına denk gelen Think Tank'lerin sayısının artması ve dünya geneline yayılarak neredeyse tüm alanları kapsaması ise 21. Yüzyılın başlarına denk gelmiştir. Bu dönemde Think Tank'lerin böyle gelişmesine şüphesiz bazı etkenlerin büyük etkisi olmuştur:(McGann, 2005, s.4)

Güçlerin iktidarlar (devletler ve federe hükümetler) ve yasama, yürütme ve adli organlar arasında bölünmesi;

Çok az veya da hiç parti disiplinine sahip olmayan siyasal partilere sahip olan siyasal sistemler;

Çok gelişmiş sivil kültür;

Hükümete karşı sağlam güvencenin olmadığı ve hükümetin rolünün sınırlandırılmasını üstün tutan kamuoyu;

İnsanların kendi siyasi görüş ve isteklerini dile getirmekte siyasal partilerden ziyade çıkar gruplarına doğru meyl etme istekliliği;

Çok kulvarlı siyasi sistem;

Politikacılar ve bürokratlar karşısında görüşlerini bağımsız şekilde ifade eden uzmanları koruma eğilimi.

Herhangi bir kar amacı gütmeyen, etrafında farklı alanlardan insanları toplayan bilimin birçok alana kapılar açacağı düşüncesiyle hareket eden Think Tank'ler hakta farklı görüşler ve yargılar ileri sürülse de bu kuruluşlar hakta detaylı bilgi edinmemizde bize öncülük eden James McGann, Ken Weaver ve Donald Abelson tarafından kabul edilen ve aşağıda vurgulanan kriterleri bir bütün halinde kabul ederek Think Tank anlayışının ne olduğuna dair en kapsamlı şekilde fikir edine biliriz. Böyle ki, Think Tank'ler;(Urrutia, 2013, s.4)

Genel çıkarlara bağlıdırlar.

Araştırmaya odaklı sürekli çalışma halinde olan bir ekibe sahiptirler.

Tartışmaya açık müzakerelerde kamu diplomasisi için yenilikçi teklifler üretiyorlar.

Kar amacı gütmeyen organizasyonlardır.

Kolaylıkla erişilebilen iletişim ağına (website, blogs vb.) sahiptirler (bu iletişim ağı vasıtasıyla konferans raporları, analizler, kitap özetleri, uzmanların biyografileri ve çeşitli olaylar hakkında bilgiler ücretsiz olarak elde edilebiliyor.).

Tam olarak bu kuruluşların ne olduğunu anladıktan sonra onların bir de teorik açıdan değerlendirilmesi gerekiyor. Realist bakış açısına göre ikincil planda olan bu kuruluşlar idealizmin yaygınlaştığı dönemlerde siyasal kararalıcılar gibi üstlendikleri rol daha çok artmaya başlamıştır. Constructivists ve Neo-Gramcian'ler ise daha çok bu kuruluşların bilim ve siyaset arasında bir köprü kurulmasında üstlendikleri rolün büyüklüğünü ön plana çıkararak onların önemini anlatmaya çalışmıştır.

Düşünce Kuruluşlarının Sınıflandırılması ve Türleri

Günümüzde dünyaya açılan yeni kapılar olarak nitelendirilen düşünce kuruluşları dünya genelinde farklı siyasal sistemler ve sosyal cemiyetler dahilinde farklı şekilde sınıflandırılmıştır. Bunlar: (McGann, 2005, s.14)

Siyasi Partilere bağlı,

Hükümete bağlı,

Yarı devlet (yani, hükümet tarafından sağlanan hibelerle finanse ediliyor ama hükümetin resmi bir parçası değildir.),

Özerk ve Bağımsız (yani, düşünce kuruluşlarının büyük kısmı bir veya da sınırlı sayıda kaynak tarafından finanse ediliyor.(Kelstrup , s.3))

Yarı bağımsız (yani, hükümetten kaynaklanan özerklik olsa da düşünce kuruluşları, onların faaliyetinde önemli yere sahip olan ve onları finanse eden çıkar grupları veya sözleşmeli ajanslar tarafından kontrol ediliyor.)

Üniversiteye bağlı olarak faaliyet gösteren Think Tank'lerdir.

Bu sınıflandırmanın yanı sıra Think Tank'lerin çok az ülkede, kendine özgü hukuki düzenlemesi olduğundan onların dört türü olduğunu söyleyebiliriz:

Akademik Think Tank'ler veya da öğrencisiz üniversiteler. Bu düşünce kuruluşlarını üniversitelerden farklı kılan en az iki fark mevcuttur. Onlardan ilki, bu düşünce kuruluşlarında çalışan akademisyenlerden öğrencilere eğitim vermesi talep edilmiyor. İkincisi ise araştırma alanları üniversitelerde olduğu gibi herhangi bir konuda teorik veya da sistematik bir çerçevenin belirlenmesine bağlı değildir, onlar daha çok siyasal içerikli konuların araştırılmasına yönelerek (Stone, 1998, s.24) yüksek standartta akademik çalışmalar yapmaya odaklanmaktadır. Ve araştırma zamanı sadece siyasi bir sonuç elde etmeye çalışmıyorlar aynı zamanda sistematik ve metodolojik araştırmalar da yapıyorlar. Bu da yeni araştırmacıların tecrübe edinmesine üç yolla katkıda bulunuyor: (Academic Think Tanks , İnternt Kaynağı) a) günlük yapılan araştırmalardan bilgi edinme, b) araştırmacının ilgisini çeken konular üzerine yoğunlaşarak doğru proje ve konular üzerine çalışmalar yapılması, c) akademik çevrede bulunma.

Sözleşmeli araştırma kuruluşları- neredeyse akademik düşünce kuruluşlarıyla aynı niteliğe sahiptirler. Ancak aralarındaki temel fark onların finanse edilme durumundan kaynaklanmaktadır. Onlar anlaşmalı hükümet ajansları tarafından finanse edilerek ve danışmanlık işlemleri gerçekleştirerek objektif ve nicel analizler yapıyorlar.

Savunma kuruluşları- 1970'li yıllarda ortaya çıkan bu düşünce kuruluşları mevcut siyasi sisteme etki etmek için güçlü ideolojik düşünceye sahip olan insanları etrafında birleştirmektedir. Bu yüzden onlar kendi konumlarını sağlamlaştırmak adına başkaları tarafından ileri sürülen ve yapılan çalışmaları yeniden gözden geçirerek kullanılır hale getirmeye çalışıyorlar. Böyle çalışmalara odaklanarak onlar ideoloji, parti, platform, seçim alanlarındaki esas amaçlarına ulaşmaya çalışmaktadırlar. (McGann , 2005, s.8) Ama bu yolda ilerlerken savunma kuruluşları tarafından yapılan araştırmalarda daha çok sosyal bilimlerin teori, istatistik teknikleri gibi farklı yöntemleri kullanılarak sonuç elde edilmeye çalışılsa da her zaman objektif sonuca varılması mümkün olmamıştır. Bu ise farklı ideolojiden olan, örneğin; liberal veya muhafazakâr ideolojiden olan insanların araştırılan konuya farklı açıdan bakmasından kaynaklanmaktadır. Ama bu da bir gerçektir ki, ilk savunma kuruluşları oryantasyon açısından muhafazakâr olmuştur.(Struyk , 1999, s.19)

Siyasi parti düşünce kuruluşları- bu düşünce kuruluşları siyasi parti resmilerinden, politikacılardan ve parti üyelerinden oluşarak siyasi partilerle ilgili meseleler etrafında fikir yürütmektedirler.(Boucher,2004, s.4) Onların esas amacı mevcut olan siyasi gündem hakkında fikirler yürütmek olduğundan politikacılar ve siyasi partilerle olan ilişkilerini genişletmek onlar için çok önemlidir. Tipik olarak, kurumsal ve politik önceliklerine göre farklılık arz eden bu Think Tank'lerin dört ana işlevi vardır: (Meinardus , İnternet Kaynağı)

Müttefik oldukları siyasi parti liderlerine siyasi meselelerle ilgili tavsiyeler veriyorlar.

Parti üyelerini ve adaylarını kamu görevleri için eğitiyorlar.

Siyasi açıdan fikir sahibi olan bireyler ve uzmanlar için ağ oluşturuyorlar.

Yapılan araştırmaları bürokratların, politikacıların fikirlerine uygun olarak formüle ediyorlar.

Sivil toplumun ürünü olan, daha iyi eğitimli bir demokrasi yaratmayı amaçlayan Think Tank'ler kâr amacı gütmediğinden finansal desteği ya hükümetten ya bireylerden ya da anlaşmalı ajanslardan alarak varlıklarını sürdürmeye çalışıyorlar. Böyle koşullar altında var olmaya çalışan ve yukarıda yazılanlardan da anlaşıldığı gibi farklı şekilde sınıflandırılarak dört esas türü olan bu düşünce kuruluşlarını bu doğrultuda dört kategoride ele alabiliriz: a) muhafazakar, b) özgürlükçü, c) merkezci ve d) ilerici. Ama bu kategoriler arasında da fikir çatışmaları ortaya çıkmaktadır ki, bu da bazılarının kendisini hem muhafazakâr hem de idealist görmesinden kaynaklanmaktadır.

Böyle farklı yaklaşımları yansıtan ve günümüzde siyasi kararlar alınmasında etkin bir role sahip olan düşünce kuruluşları göründüğü gibi siyasi karar alıcılar tarafından da hafife alınmayacak kadar öneme sahip olduklarından onların uluslararası ilişkilerde özellikle de devletlerin dış politika uygulamalarında oynadıkları role de göz atmakta fayda vardır.

Devletlerin Dış Politikasında Düşünce Kuruluşları

İç politikanın devamı gibi kendini gösteren dış politika devletlerin dünyaya açılmasında, kendi çıkarları doğrultusunda doğru strateji sergilemesinde ve bu stratejiye göre diğer devletlerle olan ilişkilerinin geliştirilmesinde esas rol oynamaktadır. Her devletin dış politika doktrinini şekillendiren farklı ulusal çıkarları mevcuttur ki, bunun için devletler her zaman uluslararası ilişkilerde yeni trend gibi ortaya çıkan

politik anlayışları doğru bir şekilde benimseyerek kendi dış politika doktrinin bir parçası haline getirmeye çalışıyorlar. Bu yüzden artık günümüzün uluslararası ilişkilerinde kendine özgü rolü olan Think Tank'ler de dış politika doktrininin bir parçası gibi kendini gösterse de, 21. Yüzyılda daha çok yaygınlaşmaya başlayan bu anlayış dünya genelinde aynı şekilde yaygınlaşmamıştır. Özellikle de bölgesel olarak onların etkinlik kazanması, siyasi karar alıcıları etkilemesi ve demokratikleşme yolunda gerçekleştirdikleri aktiviteler farklılık arz etmektedir. Ama genel olarak onların dış politikada üstlendikleri rolü üç başlık altında toparlayabiliriz: (Stone, 2007,s.4)

Think Tank'ler devletlerin dış politikaları ve aynı zamanda devletlerle devlet dışı aktörler arasında bir köprü niteliği taşımaktadır.

Think Tank'ler kamu çıkarlarına hizmet etmektedir.

Think Tank'ler düşünerek dış politikada doğru strateji uygulamaya çalışmaktadır.

Bir organizasyonel fenomen gibi bu Think Tank'ler devletlerin dış politika uygulamalarında entelektüel akım olarak kabul edilmektedir. Bunun nedenlerinden ilki, onlar devletlerin göze almadığı konularda -örneğin spekülasyon veya da yeni ideolojileri test etme konusunda- daha fazla entelektüel özgürlüğe sahiptirler. İkincisi, onlar büyük bürokrasilerin bazı sorunlarından kaçınmayı yeğliyorlar. Üçüncüsü, onlar ortaya çıkan politik sorunların çözümü için özerklik sergileyerek çok yavaş ilerleyen bürokratik süreçten uzaklaşmaya çalışıyorlar.(Stone, s.12)

Think Tank'ler yalnızca yeni dönemde değil aynı zamanda 20. Yüzyılda da kendini bir dış poltika aracı gibi göstermekteydi. Özellikle o dönemlerde Think Tank'ler daha çok askeri araç olarak ortaya çıkmıştı.(Adonis, Hames, 1994, ss.215-216) Örneğin, 2. Dünya Savaşı zamanı savaş için belirnecek olan en doğru stratejilerin hazırlanması ve planların çizilmesi düşünce kuruluşları çerçevesinde gizlice müzakere edilerek kabul ediliyordu. Ancak onlar kendini 1950'li yıllardan sonra yani Soğuk Savaş döneminde daha kesin bir dış politika aracı olarak göstermeye başlamıştı. Göründüğü gibi düşünce kuruluşları da farklı zaman diliminde ideolojik ve dış politika aracı olması açısından farklılık arz etmiştir. İlk önceleri devletler arasında çıkan çıkar çatışmalarında kendini bir askeri politik araç gibi gösteren bu kuruluşlar artık 21. Yüzyıldan itibaren oluşan yeni dünya düzeni ile birlikte farklı siyasi bir kimlik taşımaya başlamış ve askeri araç olmaktan ziyade güvenliğin sağlanması, demokrasinin yaygınlaştırılması yolunda ilerleyen ve günümüzün gerçeklerine uygun olarak sert güçten daha çok yumuşak güç aletlerini elinde barındıran bir dış politika aracına dönüşmüştür. Böyle ki, artık yeni dönemde daha iyi demokrasi için yeni siyasi konseptler üretmeye çalışan Think Tank'ler devletlerin dış politikasında bir yumşak güç (soft power) aracı gibi kullanılmaya başlanmıştır. Think Tank'ler devletlerin uluslararası düzeyde lider olması için farklı alternatifler geliştiren bir yumsak güç aracıdır. Çünkü, modern ulus devletler çok karmaşık uluslararası çevre ile karşı karşıya kalmaktadır. Ve bunun sonucunda ise ortaya çıkan sorunlarla baş etmek ve düzgün strateji sergilemek için artık devletler düşünce kuruluşlarına öncekinden daha çok ihtiyaç duymaktadır.(Siddiqa, 2016, s.2) Böyle bir zamanda düşünce kuruluşları bir ekip gibi çalışarak, politikacılara doğru karar almalarında tavsiyeler vererek onların bireysel danışmanlarına ve en güvenilir tavsiye kaynaklarına dönüşmüşlerdir. Tüm bunlar düşünce kuruluşlarının sayısının ve nüfusunun gittikçe daha çok artmasının en bariz göstergesidir.

Devletler tarafından da önemi açıkça fark edilen bu düşünce kuruluşlarının dış politikada üstlendikleri rol akıllara bazı soruların gelmesine neden olmuştur. Bu kadar fazla öneme sahip olan bu Think Tank'ler dünya siyasetinde ne gibi etkiler bırakmaktadır. Bu açıdan baktığımızda bazı sorulara cevap verilmesi gerektiğinin farkına varabiliyoruz. Bunlardan ilk cevaplanması gereken soru: Think Tank'ler devletlerin idari sistemini etkilediği kadar dünya siyasetini de etkileye biliyor mu?. Siyaset dünyası kısa vadede çok ani değişimler yaşayabilen ve yeni kararlar almaya odaklanan bir siyasi sistem olduğundan hiç şüphesiz bu düşünce kuruluşları onların faaliyetini de etkiliyordur. Özellikle bu etkileme daha çok iki alanda gerçekleşmektedir: (Mcgann , 2005,s.17)

Politik formülasyon

Politik uygulama

Diğer cevaplanması gereken soru ise: Düşünce kuruluşları dış politika aracı gibi çalışırken siyasi karar alıcıları etkiliyor mu?. Siyasi danışmanlar olarak nitelendirilen düşünce kuruluşları siyaset dünyasında ihtiyaç duyulan yeni bilgi girişimlerini karşılayan merkezler olarak bilindiğinden onlar siyasi liderleri

başarılı kılacak yeni kavramlar ve fikirler geliştirerek stratejik döngüyü etkileme imkanına sahiptirler. Bu yüzden onlar karar alıcıların aldığı kararı etkileye bilen "biased information" merkezi olarak nitelendirilmektedir. (Bertelli, Wenger, 2009, s.227)

Söylenilenlerden de anlaşıldığı üzere düşünce kuruluşlarının uluslararası alanda dış politika aracı olarak sayıları ve önemi her geçen gün biraz daha artmaktadır. Ve onların küresel olarak bu denli büyümesinin ise bazı nedenleri vardır:(McGann , 2012, s.16)

Bilgi ve teknolojik devrim;

Ulusal hükümetlerin bilim üzerindeki monopolisinin sona ermesi;

Politik sorunların daha karmaşık hale gelmesi;

Hükümetlere ve yetkili şahıslara karşı olan güvensizlik;

Küreselleşme, devlet ve devlet dışı aktörlerin gelişimi;

Doğru zamanda, doğru kişiler tarafından doğru kararların alınması için kesin bilgiler elde edilmesi gereksinimi.

ABD Dış Politikasında Düşünce Kuruluşları

Genelde kuruluşların günlük işlerini yönetmekten ve onun temel misyonuna bağlı kalmaktan sorumlu olan, CEO veya da Başkan tarafından yönetilen (Chance ,2016,s.16), "senior fellows" ya da "resident fellows"(Amerikan Think-Tank Endüstrisi , İnternet Kaynağı) adı verilen ve uzun süreli kontrat imzalayan kendi akademisyen ya da uzman çalışanlarını istihdam eden Amerikan Think Tank'leri dış politikada siyasi kararalma mekanizmasında çok önemli yere sahiptirler. Bu Think Tank'lerin böyle önem kazanması 20. Yüzyılın başlarından itibaren olsa da (ABD'de ilk Think Tank Carnegie Endowment for International Peace (1910), the Hoover Institution on War, Revolution and Peace (1919) ve the Council on Foreign Relations (1921)) özellikle 2. Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş'tan sonra onların sayında ilerlemeler kaydedilmeye başlanmış (1980'li yıllarda böyle kuruluşların sayısı 2 kat artmıştır.) ve 20. Yüzyılın sonunda yaşanan politik gelişmelerden sonra ise artık bu sayı gözeçarpacak kadar çok olmuştur. Böyle ki, eğer 2. Dünya Savaşından önce ABD'de 45 düşünce kuruluşu var idise artık günümüzde dünya genelinde en çok düşünce kuruluşu (1830'dan fazla) ABD'de bulunmaktadır ve onların yıllık toplam geliri yaklaşık 1 milyar dolar civarındadır. (Chance,2016,s.2). Bu rakam ise Birleşik Krallık'ta mevcut olan en büyük 20 düşünce kuruluşunun tahmini toplam bütçesinden 10 kat fazladır.(Gutbrod , İnternet Kaynağı)

ABD'de ilk yaranan Think Tank'ler daha çok genel anlamda faliyetlerini devam ettirme odaklı çalımalar yapıyorlardısa artık genelden özele inen ve sayısı da yeteri kadar çok olan, özel meselelerle ilgilenen düşünce kuruluşları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Örnek olarak ise, çalışmalarını iklim güvenliğinin sağlanması yolunda yapan the Center for Climate Security ve daha çok yurtiçi mali, konut ve sağlık politikası alanında çalışmalar yapan ve dış politika alanında çalışmalar yapmaya yeltenmeyen the Urban Institute'ni göstere biliriz.

Çalışma alanlarına göre farklılık arz eden bu Think Tank'lerin daha önce de siyasal oryantasyon açısından 4 kategoride toplandığını söylemiştik (liberal, muhafazakar, merkezci ve ilerici) ve ABD'deki düşünce kuruluşlarını da bu eksende değerlendirecek olursak The Heritage Foundation, the American Enterprise Institute ve the Manhattan Institute muhafazakar, The Reason Foundation liberal, the Rand Corporation sağ merkezci, The Freedom Forum ve the Baker Institute merkezci, the Carter Center ve Brookings Institution sol merkezci, the Worldwatch Institute ve the Economic Policy Institute ise ilerci yapıya sahip olan düşünce kuruluşlarıdır.(Wagner , s.1)

Bugün ABD'de mevcut olan düşünce kuruluşları daha çok bilinen yüksek öğretim kurumlarından siyasi kararlama aşamasında daha çok söz sahibidirler. Bunun esas nedeni ise düşünce kuruluşları ile siyasetçiler arasında güçlü iletişim bağının olmasıdır. Bu nedenle, dış politika kararalıcıları açısından bu düşünce kuruluşlarının ABD için 5 önemli fayda sağladığı ileri sürülmektedir: (Haass,2002)

Düşünce kuruluşları fikir fabrikası olarak nitelendirildiğinden onların etkisi sonucunda ABD'li siyasal kararalıcılar dünyayı net bir şekilde algılayabiliyor ve gerçekleşen olaylar ekseninde düşünce kuruluşlarının ürettikleri yeni stratejilerden dış politika doktrinini benimserken yararlanıyorlar.

Düşünce kuruluşları üst düzey hükümet yöneticileri için yeni fikirler üretmesinin yanısıra, hükümet düzeyinde hızlı politik akışın sağlanması için sürekli olarak yetenekli uzmanlar yetiştirmeye çalışıyorlar.

Düşünce kuruluşları yeni stratejiler üretmesine ve uzmanlar yetiştirmesine ek olarak siyasal kararalıcılar için herhangi bir konuda konsensusa varamadıklarında tartışılan konunun yeniden görüşülmesi, ortak yol bulunması adına yeni tartışma mekanı sunuyorlar.

Bu kuruluşlar elit insanları etrafında toplamasının yanısıra, diğer ABD vatandaşlarını da eğiterek, onların yaşadıkları dünya hakkında fikir sahibi olmasını sağlayarak Amerikan sivil kültürünü daha da zenginleştirmek istiyorlar.

Düşünce kuruluşları aynı fikir ve stratejileri paylaşmayan taraflar arasında da arabuluculuk yaparak, onları diyaloga sevk etmeye çalışarak Amerikan dış politikasında daha aktif bir rol üstlenmeye çalışıyorlar.

Bağışlar, vakıf gelirleri ve müşterilerden gelen gelirler sayesinde ayakta durmaya çalışan bu düşünce kuruluşlarının siyasal kararalma mekanizması içinde bulundukca ve bunun yanısıra siyaset de kutuplaşmaya doğru meyl ettikce onların da tarafsız kalmayacakları yönünde fikirler ileri sürülmektedir ki, bu yüzden Think Tank'ler ve onların lobi faliyetlerini küçümsememekte fayda vardır.

Çin Dış Dış Politikasında Düşünce Kuruluşları

Çin elinde bulundurduğu güç unsurunu doğru şekilde kullanmak için günümüzde yumuşak güç politikasını kendi dış politika doktrininin bir parçası haline getirmeye çalışmaktadır. Bu yüzden yeni merkezler (Think Tanks) oluşturarak uluslararası alanda dikkatleri üzerine çekmeye çalışmakatdır. Aslında yeni organizasyonel fenomen (Karabulut, 2012, s.111) olarak ortaya çıkan düşünce merkezleri önceden mevcut olan birliklerdir ki, onlar daha önce de vurguladığımız gibi araştırma yapmak amacıyla akademik dünya ile devletlerin veya hükümetlerin politikalarının uygulamaya geçilmesinde köprü vazifesi görüyorlar (Akdemir, 2007, s.53) ve son zamanlarda Çin bu Think Tank'lerin çalışmalarından çoğu alanda yararlanmaktadır.

Çin'de bu kuruluşların oluşumunu incelediğimiz zaman aslında onların üç gelişim aşaması olduğunu söyleyebiliriz: (Ye, 2011, ss.26-27) Bunlardan ilki 1980'li yılları kapsamaktadır. Bu aşamada Çin modern düşünce kuruluşlarının faydalarını fark etmeye başlamıştır ki, o dönemdeki Think Tank'ler daha çok siyasal alanı kapsayan araştırmalara odaklanmaktaydı. İkinci aşama ise 1990'ların ortalarından itibaren başlamıştır ve bu dönem Den Xiaoping'in Güney Çin'e teftiş seyahetinden sonra başlanan reformların yeni aşamasını oluşturmaktadır. Üçüncü aşama ise 21. Yüzyılda hızlı ekonomik büyüme ve sosyal gelişimin daha ciddi bir boyut almasından sonra liderlerin düşünce kuruluşlarına daha çok önem vermeye başladığı bir dönemdir. Bu çerçevede, 2006 ve 2007 yllarında geçirilen China Think Tank Forum'da düşünce kuruluşlarının Çin dış politikasında proaktif rolü vurgulanmış ve daha sonra 2013 yılında 18. Kongrede Çin yumşak güç stratejisine yeni düşüncelerin getirilmesinde bağımsız olarak faaliyet gösteren düşünce kuruluşlarının oluşturulmasının faydalı olacağı konusunda ortak bir fikir ileri sürülmüştür. Kongrede Tshingua Universitesi profesörü Hu Angang da böyle yeni düşünce birliklerinin yaratılmasının Çin'in uluslararası alanda sesinin daha çok duyulmasında etkli olacağı yönünde fikirler söylemiştir.(The Rise of China's New Soft Power , İnternet Kaynağı) Hiç kuşkusuz Çin siyasal birliğinin dünyaya açılan gözü gibi nitelendirilen Think-Tank stratesjisi Çin Modelinin uygulamasında iyi sonuçlar doğuracaktır. Böyle ki, günümüzde ABD'den sonra dünyada 429 düşünce kuruluşu ile en çok Think Tank'e sahip olan ikinci ülke Çin'dir.(The China-Africa Think Tank Forum, İnternet Kaynağı) Özellikle Çin'de son dönemde kurulan ve dış politika alanında başarılar elde edilmesini sağlayan üç düşünce kuruluşunu vurgulamakta fayda vardır. a) 2014 yılında kurulan ve günümüzde TED konuşmaları ve Batı Demokrasisi üzerine yaptığı yorumlarla bilinen Eric Li tarafından yönetilen *Chunqiu Araştırma Enstitüsü*. Bu enstütünün Observers adlı websitesi bulunmaktadır ki, site Çin'deki sağ ve sollar arasında gelişime katkıda bulunmaktadır. b) Wang Huiyao tarafından yönetilen, Çin'e özgü değerlerin ve Çin işletmelerinin küreselleşmesi üzerine uzmanlaşan *Çin ve Küresel Çalışmalar Merkezi*. Bu merkezin 100 tamzamanlı çalışan araştırmacı birliği vardır. Bu merkezin ülke içinde yayımlanan raporlarının olmasının yanı sıra Guangzhou, Qingdao, Shenzhen'de araştırma enstütüleri ve ülke dışında faaliyet gösteren temsilcileri vardır. Bu düşünce merkezi Çin'deki sosyal düşünce merkezleri arasında ilk sıradadır.(About CCG , İnternet Kaynağı) c) 19 ocak 2013 yılında kurulan *Remin Üniversitesi Finansal Araştırmalar Üzre Chongyang Enstitüsü*. Bi enstütünün araştırma alanı esas olarak finansal sorunların olmasının yanı sıra küresel yönteşim, güvenlik gibi alanlarda da çalışmalar

yapmaktadır. Günümüz itibariyle ise bu enstitünün odaklandığı üç alan vardır: (RDCY in Brief, İnternet Kaynağı) 1) G20 Zirvesi, 2) İpek Yolu Formu, 3) Ekofinans.

Genel olarak Çin'de faaliyet gösteren düşünce kuruluşlarını değerlendirdiğimizde onların Çin dış politikası çerçevesinde yumşak güç stratejisine sağladığı katkıları böyle sıralamak mümkündür: (Casarini,2012, ss.4-5)

Bu kuruluşlar analizler yaparak ÇKP'nin merkezi yapısının ve hükümet resmilerinin işini kolaylaştırıyor;

Yabancı siyaset kurucularla görüşlerin teşkil edilmesi ve Çin siyasal sistemini küresel siyasetdeki yeni siyasi yönelimlerle donatmakta kolaylık sağlıyor;

Yabancı araştırma uzmanlarından ve siyaset bilicilerden resmi kanallar vasıtasıyla elde edilemeyen bilgilere erişebiliyorlar.

Birleşik Krallık Dış Politikasında Düşünce Kuruluşları

Farklı terimler bulunmaya çalışılsa da Birleşik Krallık'ta da en çok üzerinde durulan ve herkes tarafından kabul edilen Think Tank anlayışı yaygın şekilde literatürde müracat edilen bir konu haline gelmiştir. Özellikle burada Think Tank denilince akla ilk gelen onların bir baskı grupu gibi nitelendirilmesidir. Diğer bölgelerden farklı olarak Birleşik Krallık'ta böyle düşünce kuruluşlarının ilk ortaya çıkmasını 20. Yüzyılla bağdaşdırmaya çalışsak bir yanılgı içne düşmüş oluruz. Çünkü burada ortaya çıkan düşünce kuruluşlarının yaranması 18. Yüzyılaki "Philosophical Radicals"a dayanmaktadır. (Iborra,2013, s.50) İlki 18. Yüzyılda ortaya çıkan bu düşünce kuruluşlarının 4 aşaması olduğu ileri sürülmektedir:(Garnett, 2011, ss.35-36)

18. Yüyılda sadece ortaya çıkdığı ileri sürülse de çağdaş bir terime dönüşmesi 19. Yüzyılda gerçekleşmiştir ki, bu da Birleşik Krallık'ta yaranan düşünce kuurluşlarının ilk dalgası olarak nitelendirilmektedir.

Sosyo-ekonomik problemlerin arttığı 1. ve 2. Dünya Savaşları arasındaki dönemde ortaya çıkan düşünce kuruluşları ikinci dalgayı oluşturmaktadır (the Policy Studies Institute, the National Institute of Economic and Social Research).

3. ve 4. Dalganı oluşturan düşünce kuurluşları ise 2. Dünya Savaşı'ndan sonra sosyo-ekonomik problemlerin çözülmesi yolunda hükümet yetkililerinin sergiledikleri tavırlara ve aktivitelere bir ideolojik yanıt olarak ortaya çıkmıştır.

Dört aşamalı gelişim yolundan geçen Birleşik Krallık'ta mevcut olan düşünce kuurluşlarının ABD'de olduğu gibi siyasal ve demokratik sistemin bir parçasına dönüşmesi ve yeni bir yönelim gibi kendini daha çok geliştirmesi 1990'lı yıllara dayanmaktadır. Çünkü Ben Rogers'in de dediği gibi, İngiltere siyaseti geçmişe dayalı kendini geliştirme politikasından kurtulmak için yeni fikirlere ihtiyaç duymaktaydı. Bu eksende ortaya çıkan Think Tank'ler devlet, üniversite ve diğer sektörler arasında yaranan boşluğu doldurmuştur ki (Garnett , 2011,s.34), onların dış siyasi doktrnin bir parçası haline gelmesi kaçınılmaz olmuştur. Bu açıdan düşünce kuruluşlarınn en önemlilerinden biri olan, 1920 yılında kurulan ve hükümeti, özel sektörü, sivil toplumu uluslararası ilişkilerin en önemli sorunlarının çözülmesi için bir araya getirerek yeni bir çözüm ortamı yaratmaya çalışan *Chattam House* (About Chattam House,İnternet Kaynağı), 1958 yılında kurulan, Soğuk Savaş'tan sonra mevcut olan nükleer gerginliğe bir tepki olarak ortaya çıkan, beş esas alanda kendi hedeflerni gerçekleştirmek isteyen (1. askeri ve siyasal gelişmeler hakkında objektif bilgi elde edilmesinin sağlanması, 2. uluslararası barış ve güvenlik alanında politik analiz yapılması, 3. üst düzey yetkililerle iş adamları ile araştırmacıların biraraya getirilmesi, 4. Hükümet, şirketler ve diğer organların uluslararası ağ sisteminin genişletilmesi, 5. Uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması için sürdürülebilir strateji ve politikanın benimsenmesi) *Internatinal Institute for Strategic Studies* (About IISS, İnternet Kaynağı) Birleşik Krallığın dış politika stratejisinin uygulanmasında çok büyük öneme sahiptirler.

Hindistan Dış Politikasında Düşünce Kuruluşları

Güney Asya bölgesinde de mevcut olan düşünce kuruluşları diger bölgelerde olduğu gibi daha çok araştırma odaklı yaranarak farklı amaçların yerine getirilmesi için faaliyetlerini koordine etmeye çalışmaktadırlar. Özellikle bu bölgede mevcut olan düşünce kuruluşlarının dört türü olduğunu söyleyebiliriz: (Srivastava , 2011,s.4)

Araştırma odaklı düşünce kuruluşları (politik kararların alınmasında siyasal kararalıcılarla lobiler kurarak özel projeler geliştirerek araştırma yapıyorlar.)

Eylem odaklı , aktivizm ve siyasi kararalma için farklı yollar arayan sivil toplum savunma kuruluşları.

İlk başta araştırma enstitüleri olarak kurulan ama zaman içinde politik araştırmalarda farklılık arz eden hybrid düşünce kuruluşları.

Araştırma bursları, konferans ve araştırma projeleri gibi eğitim ve araştırma faaliyetleri ile meşgul olan özel vakıflar.

Güney Asya genelinde mevcut olan düşünce kuruluşlarının türüne değinikten sonra özel örnek olarak ise Hindistan genelinde düşünce kuruluşları ve onların faliyetine gözatılmasında fayda vardır. Çünkü bu ülke dünyada mevcut olan düşünce kuruluşları sayısına göre 4. Sırada yer almaktadır. Hindistan denilince akla mozaik fakir bir ülke gelmektedir. Fakat bu ülke kendi kendiliğinde bir mikrokozmostur. Çünkü 1.2 milyar insanın yaşadığı, 122 dilin konuşulduğu, kast sisteminde yaşayan yüzlerle kabilenin içinde bulunduğu, esas 6 dini grupun mevcut olduğu ve çoğulcu küresel toplumda barış içinde yaşamını sürdürmüye çalışan bir ülkeden bahs ediyoruz. (Piccone, 2016,s.71) Ve bu ülke günümüzde dünyanın beş yükselen demokrasisi arasında yer almak için politik sistemin gerektirdiği tüm olanaklardan yararlanmayı planlamaktadır. Bu yüzdendir ki, kendi dış ve iç politika stratejisini uygularken bir yandan da yeni güç unsuru olarak kendini göstermeye başlayan düşünce kuruluşlarının faaliyetinden yararlanmaya çalışıyor.

Hindistan'da faaliyet gösteren düşünce kuruluşları hem siyasi kararlacıları hem de kamuoyunu etkileme imkanına sahiptirler. Bu yüzden oradaki Düşünce Kuruluşları siyasal konularda araştırma ve analiz yapma yeteneğine sahip olan bağımsız veya da nispeten özerk kuruluşlardır. Ve bu düşünce kuruluşlarının Hindistan'da sonradan gelişmeye başlaması ise ülkede mevcut olan bazı sınırlamalardan kaynaklanmıştır. Çünkü düşünce kuruluşlarının doğru faaliyet göstere bilmeleri için 3 esas koşulun sağlanması gerekmektedir: bilgi edinme, konsültasyon ve halk katılımı. Fakat bu 3 koşuldan en önemlisi olan konsültasyona Hindistan'da bazı sınırlamalar getirilmiştir. Örneğin, Bhubaneswar, Ahmadabad ve Chandigarh gibi büyük şehirlerde, genetiği değiştirilmiş bir gıda ürünü üzerinde tartışmalar yapılması için geçirilen konsültasyonlar göstermiştir ki, izolyasyonda ulusal politika kararları alınamaz.(Policy Landscape and Think Tanks in India , 2009, s.26)

Fakat tüm bu olumsuzluklara ve sınırlamalara rağmen Hindistan'da düşünce kuruluşlarının son dönemlerde ortaya çıktığını söylersek yanılmış oluruz. Çünkü burada düşünce kuruluşlarının ortaya çıkışı bağımsızlık kazanılmasından önceki döneme dayanmaktadır. İlk düşünce kuruluşu gibi ise faaliyete Gokhale Institute of Politics and Economics in Pune 1930 yılında başlamıştır. Servants of India Society tarafından kurulan, ülkenin ekonomi alanında araştırma yapan ve hint toplumunun sosyo-ekonomik boyutlarını öğrenmeye çalışan bu enstitünün ekonomik alana kazandırdığı emprik ve analitik araştırmalar sonucu bu merkez, 1993 yılında "the status of institution Deemed to be University" ile teltif olunmuştur.(History of GIPE , İnternet Kaynağı) Bu merkezin esas vizyonu insanların hayatını daha da iyileştirmek, siyasal kararalıcılar için uygulanabilir çözüm yolları üretmek adına hem ulusal hem de uluslararası düzeyde esas sosyal ve ekonomik sorunların araştırılması üzerine araştırma ve çalışmalar yapmaktır.

Hindistan hayatında önemli yeri olan ve oluşumu geçmişe dayanan diğer bir düşünce kuruluşu ise The Indian Council for Social Science Research'tür. 12 Aralık 1968 yılında Milli Eğitim Bakanlığı ile Hindistan hükümetinin ve V.K.R.V. Rao, M.S.Gore, D.R. Gadgil, Ramakrishna Mukherjee gibi önemli şahısların(Ghosh ,2001,s.528) verdiği tam destekle otonom organizasyon olarak kurulan ve entelektüel seçim ve düşünce özgürlüğünün sonucu olarak ortaya çıkan bu merkez 1969 yılında tam olarak faaliyete başlamış(Srivastava , 2011,s.14) ve bu merkez diğer düşünce kuruluşlarının aktivitelerinin hayata geçirilmesinde çok büyük role sahip olmuştur. Ve bununla yetinmemiş 27 düşünce kuruluşunun Hindistan dışında 12 ülkede ve 2 sendikal bölgede faaliyet göstermesi için onlara destek olmuştur. Bunun yanı sıra ICSSR Hindistan'ın farklı bölgelerinde Chandigarh, Hyderabad, Kolkata, Mumbai ve New Delhi'de düşünce kuruluşları açmış ve bu eksende kuzey-doğu bölgesinde Regional Centre at Shillong faaliyet göstermektedir.

1970-80'li yıllarda ise daha çok çevre ve sürdürülebilir kalkınma alanında faaliyet gösteren birçok düşnce kuruluşlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle, onlar arasında Development Alternatives in New Delhi (1983); the Centre for Science and Environment in New Delhi (1980); the Institute of Development Studies in Jaipur (1981); Technology and Ecology (1982) in Dehradun daha çok öne

çıkmaktadır. Bu eksende son zamanlarda adından daha çok bahs ettiren ve 6. Uluslararası merkezinin Hindistan'da Nisan 2016 yılında açıldığı Carnegie Endowment for International Peace in India'dan da bahs edilmesi gerekiyor. Carnegie'nin Pekin, Beyrut, Brüksel, Moskova ve Washington'daki merkezlerinde olduğu gibi, Carnegie India, dünyanın dört bir yanındaki meslektaşları ile kapsamlı olarak işbirliği yapan yerel uzmanlar tarafından yönetilmektedir ve bu merkezin esas vizyonu yaptığı kapsamlı araştırmalarla Hindistan'ın sosyo-ekonomik gelişimine, siyasal ve güvenlik alanı dahil getirilen yeniliklerin rolüne ve Hindistan'ın temsil olunduğu uluslararası arenada demokratik ülke gibi tanınmasına katkıda bulunmaktır.(About Carnegie India , İnternet Kaynağı)

Hindistan'da mevcut olan düşünce kuruluşlarından sadece üçünün örnek oalarak bahsedildiği bu çalışmadan açıkca görülmektedir ki, genel olarak burada mevcut olan düşünce kuruluşları iki ana eksende faaliyetlerini koordine etmeye çalışmaktadır. Daha çok uluslararası alandaki faaliyetleri ile dikkat çeken ve özerk olarak faaliyet gösteren bu kuruluşların bir kısmı eğitim, araştırma, siyasal ve çevre odaklı çalışmalar yapıyorken diğer önemli bir kısmı ise güvenlik alanındaki aktivitelerini genişletmek için çaba sarf etmektedirler. Bu eksende onların faaliyetinin efektifliğini daha da arttırmak adına ülke genelinde bazı koşulların sağlanması gerekmektedir: (Jaishankar , 2016,ss.3-5)

Araştırmalara daha çok öncelik verilmelidir.

Araştırmaların sayısı (miktara) değil kalitesi önemli olmalıdır.

Düşünce merkezlerinin daha fazla özerk olması sağlanmalı ve şeffaf ortam oluşturulmalıdır.

Burada çalışan araştırmacılar hükümetle daha fazla etkileşim içinde olmalıdır.

Araştırmaların kullanılabilir olması gerekmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Günümüzün uluslararası ilişkilerinde kendine özgü yeri olduğundan bahs ettiğimiz düşünce kuruluşlarının aslında XX. Yüzyılın başlarından itibaren yarandığını daha önce söylemiştik. Fakat onların yaygınlaşma aşaması 21. Yüzyıla denk gelmektedir. Çünkü bu dönemde onların gelişmini tetikleyen faktörler ortaya çıkmıştır ki, onlardan güçlerin iktidarlar , yasama, yürütme, adli organlar arasında bölünmesi, devletlerin çok gelişmiş sivil kültüre sahip olması, devletlerin çok kulvarlı dış politika stratejisi uygulamak istemesi ve insanların iktidarlara karşı güveninin azalması gibi etkenler daha çok öne çıkmaktadır. Bu yüzden dönemsel olarak gelişimini sağlayan düşünce kuruluşlarının faaliyet alanlarında da değişiklikler yaşanmıştır. Örneğin, 20. Yüzyılın II. Yarısından itibaren faaliyet gösteren düşünce kuruluşları savaşlar dönemine denk geldiğinden daha çok yeni askeri stratejilerin üretilmesine odaklanmıştısa artık yeni dönemde ortaya çıkan düşünce kuruluşları ise demokrasinin daha çok yaygınlaşması, bilgi etkileşiminin arttırılması gibi alanlarda araştırmalar yapmaya, yeni strateji ve konseptler üretmeye odaklanmıştır. Farklı dönemlerde faaliyet alanlarında farklılıklar ortaya çıksa da onlar esas amaçlarına bağlı kalarak gelişim sağlamıştır. Yani, önceki dönemlerde olduğu gibi yeni dönemde de onların esas amacı olanı tekrarlamak değil yeni birikimler kazandırmak ve sorunların çözülmesinde doğru stratejiler uygulamak olmuştur. Bu nedenle düşünce kuruluşları devletlerin dış politika kararlarının alınmasında devlet yöneticilerinin veya da hükümette çalışan yetkili şahısların en önemli danışmanları haline gelmiştir. Çünkü, onlar herhangi bir sorunun çözülmesi veya da karmaşık bir durumun yaranması zamanı yeni fikirlere ve konseptlere ihtiyaç duyuyorlar ki, düşünce kuruluşları da böyle durumlarda ihtiyaç duyulan yeni prespektifler ileri süren araştırma odaklı, herhangi bir araştırmadan kar gütmeyen, tartışmaya açık müzakerelerde yeni idealar ileri süren insanlardan oluşmaktadır. Bu nedenle dünyanın istenilen coğrafyasında farklı oranlarda da olsa düşünce kuruluşlarının faaliyetlerinden yararlanılmaktadır. Bunun yanısıra onların faaliyetini kendi dış politika doktrinin bir parçası haline getirmeye çalışan devletler de vardır ki, onlar da en çok düşünce kuruluşuna sahip olan ABD, Çin, Birleşik Krallık ve Hindistan'dır. Bu devletlerde özellikle ABD ve Birleşik Krallık'ta düşünce kuruluşlarının faaliyet alanı neredeyse tüm alanları kapsamaktadır. Çin bu düşünce kuruluşlarından son zamanlarda yumuşak güç stratejisi ekseninde daha çok kültür ve politik sorunların çözülmesi bazında yararlanmaktadır. Sahip olduğu düşünce kuruluşları sayısına göre dünyada 4. Sırada yer alan Hindistan'da ise düşünce kuruluşlarının gelişiminin yaygınlaşması bazı sınırlamalardan dolayı 21. Yüzyılda olsa da orada da günümüz itibariyle onların faaliyetinden özellikle de ekonomik kalkınmanın sağlanmasında daha çok yararlanılmaktadır.

Böylece, neredeyse her alanda faaliyet gösteren düşünce kuruluşlarının ülkelerin hem iç hem de dış politikalarında üstlendikleri önemli rol bir daha onu göstermektedir ki, gelecekte de onların faaliyetinden daha fazla yararlanılması ve onların etrafında daha çok bilgili ve araştırmayı seven insanların toplanmasının sağlanması, yalınızca belirli coğrafyalarda değil aynı zamanda dünyanın heryerinde onların faaliyet götermesi için doğru ortamın yaradılmasına, onlara daha fazla özerklik verilmesine, çalışma sayılarının çok olmasına değil kalite açısından zengin olmasına önem verilmesinde fayda vardır.

Kaynaklar

Adonis, A., Hames, T. (1994). A Conservative Revolution?:The Thatcher-Reagan Decade in Perspective, New York: Manchester University Press

Akdemir, E. (2007). Amerika'nın Orta Doğu Politikasının Şekillenmesinde Düşünce Kuruluşlarının

Rolü, Uluslararası Hukuk ve Politika 2(8).

Arın, K. Y. (2014). Methodological Approach: Typologies of Think Tanks, The Brain Trust Of Us

Foreign Policy , 8.

Bertelli,A. M., Wenger,J. B.(2009). Demanding Information: Think Tanks and the US Congress" British Journal of Political Science, 39.

Boucher, S. (2004). Europe and Its Think Tanks Europe and Its Think Tanks : A Promise To Be Fulfilled, Studies and Research, 35.

Casarini, N. (2012). The Role of Think Tanks in China, Europe China Research and Advice Network (ECRAN), Short Term Policy Brief ,33.

Chance, A. (2016). Think Tanks in the United States:Activites, Agendas, and Influence, ICAS Reports.

Garnett , M. (2011).Think Tanks in The United Kingdom: An Honourable Tradition in Troubled Times, Breifing Paper , Shanghai.

Ghosh, P. S. (2001). ICSSR and Social Science Research, Economic and Political Weekly.

Haass, R.N.(2002). Think Tanks and U.S. Foreign Policy: A Policy-Maker's Perspective, U.S.

Department of State Archive.

Jaishankar, D. (2016). Can India's Think Tanks Be Truely Effective?, The Huffington Post.

Karabulut, B.(2012). Düşünce Kuruluşları ve Kriz Yönetimi, Krizler ve Kriz Yönetimi, (derl. Kitap M.S.Erol, E. Efegil), Barış Kitabevi.

KESKİN, Fatih (2005). Modern Demokrasilerde Yeni Politik Seçkinler: Think Tankler ve Politikadaki Rolleri, Sosyo Ekonomi, 1.

Mcgann, J.G. (2005). Think Tanks and Policy Advice in The Us, Foreign Policy Research Institute, Philadelphia.

Mcgann , J. G., Johnson , E. C. (2005). Comparative Think Tank, Politics and Public Policy.

Mcgann, J. G. (2012). 2012 Global Go To Think Tanks Index Report, 7.

Mcgann, J. G. (2017). 2016 Global Go To Think Tank Index Report.

Piccone, T.(2016). Five Rising Democracies and The Fate of the İnternational Liberal Order Washington: Brookings Institution Press

Policy Landscape and Think Tanks in India (2009). Bill & Melinda Gates Foundation, New Delhi

Stone, D., Denham, A., Garnett, M.(1998). Think Tanks Across Nation, New York.

Stone, D., Chair, M.C. (2007). Recycling Bins, Garbage Cans or Think Tanks?, Three Myths Regarding Policy Analysis Institutes, University of Warwick Institutional Repository.

Stone, D., Think Tank Transnationalisation and Non-Profit Analysis, Advice and Advocacy, University of Warwick.

Struyk, R. J. (1999). Reconstructive Critics: Think Tanks in Post Soviet Bloc Democracie, Washington.

Siddiqa, A. (2016). Soft Power: The Role of Think Tanks, Issue Brief, Institute of Strategic Studies.

Srivastava, J.(2011). Think Tanks in South Asia, Analyze of Overseas Development Institute.

Ye, Y. (2011). Feasible Paths of Development for Think Tanks in China, Briefing Paper Special Issue, Shanghai.

İnternet Kaynakları

Four Think Tank Perspectives, Erişim Tarihi:25 Mart 2017, http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/pdfs/Kelstrup_EILS.pdf

Academic Think Tanks: What do They Offer to Young Researchers?, Erişim Tarihi: 25 Mart 2017, https://onthinktanks.org/articles/academic-think-tanks-what-do-they-offer-to-young-researchers/

Meinardus R., Think Tanks and Political Parties, Erişim Tarihi: 15 Nisan 2017, http://www.fnf.org.ph/liberalopinion/think-tanks-and-political-parties.htm

Amerikan Think-Tank Endüstrisi, Erişim Tarihi: 15 Nisan 2017, http://politikaakademisi.org/2016/07/08/amerikan-think-tank-endustrisi/

Gutbrod, H., How Think Tanks Work: Analyzing Budgets, Erişim Tarihi: 15 nisan 2017, https://onthinktanks.org/articles/how-think-tanks-work-analyzing-budgets/

Think Tanks in The USA, Erişim Tarihi: 15 Nisan 2017, http://www.kas.de/wf/doc/kas_16369-544-2-30.pdf?090504151008

The Rise of China's New Soft Power, Erişim Tarihi: 18 Kasım 2016, http://thediplomat.com/2015/06/the-rise-of-chinas-new-soft-power/

The China-Africa Think Tank Forum and the Negotiation of Soft Power, Erişim Tarihi: 18 Kasım 2016,

https://onthinktanks.org/articles/the-china-africa-think-tank-forum-and-the-negotiation-of-soft-power/

The Rise of China's New Soft Power, Erişim Tarihi: 18 Kasım 2016, http://thediplomat.com/2015/06/the-rise-of-chinas-new-soft-power/

About CCG, Erişim Tarihi: 18 Kasım 2016, http://en.ccg.org.cn/about/

RDCY in Brief, Erişim Tarihi: 18 Kasım 2016, http://rdcy-sf.ruc.edu.cn/displaynewsen.php?id=14417

About Chattam House, Erişim Tarihi: 16 Nisan 2017, https://www.chathamhouse.org/About

About IISS, Erişim Tarihi: 16 Nisan 2017, http://www.iiss.org/en/about-s-us

History of GIPE, Erişim Tarihi: 09 Nisan 2017, http://www.gipe.ac.in/index.php?id=243

About Carnegie India, Erişim Tarihi: 09 Nisan 2017, http://carnegieindia.org/about/

İran'da Şii Ulemanın Küreselleşmeye Tepkisi

Yrd.Doç.Dr. Atay Akdevelioğlu

Özet

İran'da Çarşı'nın Şii ulema üzerinde ve Şii ulemanın da lümpen halk üzerinde yönlendirici etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla Çarşı, lümpen halkı ulema aracılığıyla yönlendirebilmektedir. Bu yönlendirme çabası; küreselleşme dalgaları İran'a ulaştıkça, daima küreselleşmeye direnme yönünde olmuştur. Yüz yıldan uzun geçmişi olan Şii ulemanın küreselleşmeye direnişi, Rafsancani ve ardından da Hatemi dönemlerinde bir kırılma yaşamıştır. Söz konusu dönemlerde, Şii ulemanın bir kısmı geleneksel pozisyonunu korurken, diğer kısmı ise en azından küreselleşmenin üstyapısal yönlerinin ülkeye girişini destekler görünmüştür. Bu kırılma, İran'daki Reformist ve Muhafazakâr politikacılarda somutlaşmıştır. Reformistlerin Muhafazakârlardan ayrılmasının nedeni, Şii ulemanın bir kısmının teolojik dönüşüm geçirmesi değil; Çarşı'nın içinde pre-burjuva bir grubun ortaya çıkmasıdır. Üst-Çarşı adı verilebilecek bu grup, İran-Irak Savaşı sırasında yaşanan karaborsa sayesinde büyük bir sermaye birikimi sağlayan Çarşı üyelerinden oluşmuştur. Üst-Çarşı, Şah Muhammed Rıza döneminde olduğu gibi İran'ın küreselleşmeye eklemlenmesini talep etmeye başlamıştır. Bu sınıfın politik temsilcisi olan Şii ulema üyeleri de benzer bir siyasal söylem geliştirmişlerdir. Bu durum, bu çalışmanın ana varsayımını doğrulamaktadır: Şii ulemanın küreselleşmeye karşı aldığı uzun erimli pozisyonun temel nedeni dinsel değildir; Çarşı ile özel bağlarının sonucudur. Çarşı'nın veya Çarşı'nın bir kısmının küreselleşmeye yaklaşımı sınıfsal olarak değiştiğinde; Şii ulemanın veya Şii ulemanın bir kısmının da küreselleşmeye yaklaşımı değişmektedir. Henüz Reformistler rakiplerine göre hâlâ güçsüz olduklarından; genel seçimlerde çoğunluğun oyunu almalarına rağmen, İran devletinin küreselleşmeye karşı tutumunu esas itibariyle Muhafazakârlar belirlemeye devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Şii Ulema, İran, Küreselleşme, Çarşı*

1. Giriş

Küreselleşme kavramını kısaca, Batı'nın gerek altyapısal (kapitalizm), gerekse üstyapısal (akılcılık, laiklik ve demokrasi) etkisini bütün dünyaya yayması olarak tanımlayabiliriz (Oran, 2000, s. 4). Küreselleşmenin en önemli özelliği; iletişim alanındaki ileri teknolojinin de yardımıyla sermayenin serbest dolaşımı önündeki son engellerin de ortadan kaldırılması ve başat üretim biçiminin, ulusal kapitalizmden uluslararası kapitalizme doğru evrilme sürecinin hızlanmasıdır. Dolayısıyla, kapitalizme karşı çıkmak bir

yana, ulusal kapitalizmin savunuculuğunu yapmak bile günümüz küreselleşmesine direnmek olacağından, böyle bir tavır takınanların, küreselleşmenin lokomotifi olan çok uluslu şirketlerin ve onların güdümündeki hükümetlerin tepkisini çekeceği açıktır. İran'ın ABD'nin tepkisini çekmesinin temelinde de bu durum yatmaktadır. Daha özelde ise, İran'da küreselleşmeye direnmenin sembolü olan ulemanın üzerinde sözkonusu tepkinin yoğunlaştığı görülebilir. İşte bu nedenle, İran'da ulemanın geleceği ile küreselleşme arasında önemli bir bağlantı bulunmaktadır.

Bu çalışmanın birinci varsayımı; İran'da ulemanın, başat ekonomik sınıfların (Çarşı ve büyük toprak sahipleri) temsilcisi olduğudur. Ulema, bu sınıfların çıkarının zedelendiği durumlarda lümpen (ve çok küçük bir oranda da köylü) kitleleri harekete geçirerek siyasi bir direniş örgütlemektedir. İran'da bu siyasi direniş, küreselleşmeye direnişten ibaret olmuştur. Çünkü, başat iki sınıfın çıkarı ile küreselleşme çatışmaktadır ama sınıflar bir dönüşüm yaşar ve küreselleşmeyle çıkar çatışmasından kurtulabilirlerse, varsayım gereği, ulemanın da küreselleşmeye direnci son bulacaktır. Dolayısıyla, böyle bir durumda, ulemanın bir bukalemun gibi dönüşeceğini ve dinsel yorumları da dönüştüreceğini beklemek gerekir. Çalışmanın ikinci varsayımı ise; 1997-2005 döneminde cumhurbaşkanlığı yapan Muhammed Hatemi döneminde İran'da halkın çoğunluğunun küreselleşmeye eklemlenmek istediğidir ama buna rağmen İran'ın politikası bu yönde çok az gelişmiştir. Bunun en önemli göstergesi, küreselleşmeye kısmen de olsa eklemlenmeyi hedefleyen Hatemi'nin ve Reformist milletvekilllerinin sırasıyla aldıkları %70 ve %80'lik oylardır.

Görünüşte iki varsayım arasında bir paradoks bulunmaktadır ama yukarıda verilen oylar sadece "daha çok özgürlük" isteğini ifade ettiğinden, aslında böyle bir paradoks yoktur. Diğer bir deyişle, halkın büyük bir kısmı küreselleşmenin getireceği üstyapı değişikliğinin bir yönünü (insan hakları, bireysel özgürlükler vb.) isterken, olası altyapısal değişimleri istememektedir. Hatta, üstyapıda da küreselleşmenin kısmen "yoz Batı ahlakını" getireceğinden korkmaktadırlar. Dolayısıyla, küreselleşme İran'da altyapısal dönüşümü başlattığında, lümpen halkın Reformistlere verdiği desteğin devam edeceği şüphelidir. Bu desteğin devam etmesi, birinci varsayımda değinilen "bukalemun" davranışının ulema tarafından sergilenmesine bağlıdır.

2. Şia'da Siyaset Teorisi ve İran'da Ulema

İslamiyet'in tevhid doktrinine göre, egemenlik ve otorite sadece Allah'a aittir. Hükümranlık evrende Allah'a aittir ama sorun yeryüzünde bu otoritenin vekilinin kim olacağıdır. "Ey iman edenler, Allah'a itaat edin, Peygamber'e itaat edin, sizden olan emir sahiplerine itaat edin" (Nisa/59) ayetinde sözü geçen "emir" ile kimin kastedildiği ve emirin nasıl belirleneceği konusundaki doktriner tartışmalar, İslam'da siyaset düşüncesine kaynaklık etmiştir (Akdevelioğlu, 1999, s. 30).

Şii doktrinde devlet başkanının sıfatı halife değil, "imam"dır. İmam terimi, halifeden daha kapsayıcıdır, dinî-dünyevi görevleri (Peygamber gibi) birbiri içine girmiştir ve kutsiyet içerir. Sünni halife, Şii imama göre laik sayılabilir. Sünni öğretideki icmanın aksine, Şii öğretide masum olan cemaat değil imamlardır. Sünnilerin fiilen icraat yapan, görülebilen bir kişinin halife olmasını istemelerine karşın, Şii imam gizlendiği yerden dünya üzerindeki etkinliğini sürdürebilir. Gizlenme süresince Şia'nın yönetimini, mevcut gizli imamın (Mehdi) nüfuzu altında bulunan ulema üstlenmiştir. Mehdi'nin dönüşüne kadar ulema, halka İslam'ı yorumlayacak, dünyevi idarecilere tavsiyelerde bulunacak, bazı yetkileri emaneten kullanacaktır (Farsakh, 1995, s. 132-134). İmam'ın seçilmesinin bu derece anti-demokratik olması ve seçilen imamın Peygamber kadar mutlak otoriteye sahip olmasının temel nedeni, Şia'nın genelde alt tabakalardaki muhaliflerden oluşmasıdır. Bu "ezilen" insanlara göre, halkın iradesi demek, egemen snıfların çıkarı demektir. Dolayısıyla, alt tabakaların çıkarının kollanarak "adalet"in sağlanabilmesinin koşulu, halk iradesini ortadan kaldırmaktır. Bu durum Humeyni'nin neden velayet-i fakih sistemini kurduğunu da açıklamaktadır.[1]

Şii ulema, dinsel metinler ile İslam kurallarını anlayabilecek ve yorumlayabilecek kadar bilgilenmiş kimselerdir. Bu durum, diğer insanların bunu asla yapamayacağı anlamını da içerir. Şii ulema arasında, Katolik hiyerarşisi gibi kutsal ve katı bir hiyerarşi yoksa da gayri resmî bir hiyerarşi vardır (Chehabi, 1995, s. 10-11).

İran, eski SSCB'nin iki başlı (devlet ve parti) siyasal yapılanmasını andıran biçimde iki kanatlı bir siyasal yapıya sahiptir: Devlet ve Şii ulema. Aslında Şii ulemanın tarihsel birikimi, devlet örgütlenmesinden mümkün olduğunca uzak kalmak ve siyasal güç yerine toplumsal-ekonomik güce sahip olmaya çalışmaktır. Bu güç sayesinde de iktidarı denetlemektir. Ama günümüzde, yönetici elitin ulema içinden seçilmesi

[1] İmam doğrudan Allah tarafından atandığından, halkın ne düşündüğünün hiçbir önemi yoktur. Üstelik, imamlar kutsiyete de sahip olduklarından yaptıkları hiçbir eylem sorgulanamaz ve açıkça Kuran'a aykırı bile görünse itaat zorunludur.

zorunluluğu karşısında, ulemanın da siyasal yapı içinde ister istemez yer alması kaçınılmaz olmuştur. Buna rağmen, ulema hiçbir zaman devletten maaş alan bürokrasinin bir parçası olmamıştır. Kendilerine tahsis edilen çok geniş arazili vakıfların geliri bir yana, humus adı verilen 1/5 gelir vergisi[2] ile ticari sözleşmeler, nikâh gibi işlemlere ilişkin resmi veya gayri resmi harçlar ulemanın gelirini sağlar. Ayrıca, bağışlar ve zekatlar da ulemanın malî özerkliğinde önemli bir paya sahiptir. Özel bir vergi kurumu olmadan, tümüyle gönüllü olarak toplanan bu paranın miktarı öylesine büyüktür ki, toplanan bu parayı ulema ihtiyacı olanlara dağıtır. Bu büyük fonun yönetiminde olmanın ve halka bunu yardım olarak aksettirmenin verdiği güç sayesinde, ulema toplumsal alanda etkinlik kurabilmektedir. Ulema, ekonomik yönden devletten elde ettiği hiçbir çıkar olmadığı ve tam tersine, tüm ekonomik varlığını ilişkide olduğu halka borçlu olduğu için, devlete karşı sorumsuz ama halka karşı duyarlıdır. Bu yüzden, İran'da ortaya çıkan tüm halk hareketlerinde, hareketin sınıfsal dayanağı ve yönü ne olursa olsun, ister istemez ulemanın bir kısmının da yer alması kaçınılmazdır (Ahavi, 1990, s. 40, 55). Bu nedenle, küreselleşme egemen sınıfların "ayağına bastıkça", ulema "bağırmıştır".

3. İran'da Ulemanın Evrimi ve Toplumsal Rolü

3.1. Safeviler Dönemi: Ulema Organizasyonunun Kurulması

1501'de kurulan Safevi devleti Şii değil, Kızılbaş'tı. Ama eşyanın doğası gereği, Kızılbaş devlet kurulduğu günden itibaren Şiiliğe doğru evrilmeye başladı.[3] Dolayısıyla, bu tarihten itibaren bir Şii ulema organizasyonu da örgütlenmeye çalışıldı. Dikkat edilmesi gereken nokta, Şia'nın geleneklerinin aksine, bu örgütlenmeyi devletin yönlendiriyor olmasıydı. Devletin kurucusu Şah İsmail, Osmanlı'nın "Şey-ül İslam"lık kurumuna benzer bir kurum olan "Sadr"lığı sözkonusu ulema organizasyonunun tepe noktası olarak plandı ve Sadr'ı da sarayında divanına dahil etti. Şah İsmail, yeterli sayıda İranlı ulema bulamadığı için Basra ve Lübnan'dan başta, Lübnanlı Ayetullah Ali bin Abdullah el-Amili olmak üzere, Arap ulemayı ülkesine davet etti. Bu ulemayı da bir hiyerarşi altına soktu. Böylece, hiyerarşik Şii ulema sınıfı ortaya çıktı.[4] Ali Şeriati, Safeviler dönemindeki bu dramatik dönüşümü özellikle vurgular ve Şia'nın özünde (Ali Şiası) hiyerarşik ulema sınıfının olmadığını, bunun Safevi Şiası adını verdiği "sapıklığa" özgü olduğunu söyler (Chehabi, 1995, s. 15). Şah İsmail'in tüm çabasına rağmen, devlete bağımlı belirgin bir Şii ulema organizasyonu kurulamadı veya etkin olamadı. Bunun iki temel nedeni vardı: Birincisi, hâlâ ülkede egemen grubun pre-feodaller olmayıp, Kızılbaş göçebeler olmasıydı. Bu nedenle de dedelerin ve babaların etkinliği mollalardan daha belirgindi. İkincisi ise, Şah İsmail'in aynı zamanda Şeyh olması ve hatta yarı-Tanrısal bir kişi olarak tüm dinsel kararları ulemaya danışmadan alabilmesiydi. Bir diğer deyişle, Safavilerin iktidarlarını meşrulaştırmak için ulemanın fetvasına ihtiyaçlarının olmaması, tam tersine, ulemanın Safevilerin desteğine ihtiyaç duymasıydı.

Şah Büyük Abbas (öl. 1628) döneminde, din-devlet ilişkisinde belirgin değişiklikler oldu. Daha önce "Şeyhlik" yanı ağır basan hanedanın, Abbas'la birlikte "Şahlık" yanı ağır basmaya başladı. Yani, pre-feodal krallığa doğru geçildi (Ramazani, 1975, s. 17-18). Alevilikten Şiiliğe geçiş sürecinin büyük ölçüde tamamlandığı Büyük Abbas döneminin ardından yeni bir süreç başladı: Şii ulemanın devlet mekanizmasındaki kontrolünü artırması. Son Safevi Şahı Hüseyin'in üzerinde, ulemanın ileri gelenlerinden Muhammed Bakir Majlisi'nin büyük etkisi vardı (Morgan, 1990, s. 134-149-150). Büyük Abbas'tan itibaren toplumda kök salmaya başlayan Şii ulema, Safeviler döneminde İsfahan sarayının mutlak otoritesini sınırlayabilecek bir güç odağı olamadı ama Alevi dedelerinin yerini kesin olarak devraldı. Aslında, Kızılbaş Türkmenler dışında "dede" kurumu İran halkları arasında hiçbir zaman etkin bir yer edinememişti. Ayrıca, bu dönemde ulemanın bir başka kazancı, Safevilerin kutsiyetine rağmen Safevi rejiminden memnun olmayan geniş halk kitlelerinin umut kaynağı olabilmeleriydi.

---

[2] Aslında "ganimet"ten alınan bir İslamî vergidir ama Şii ulema bunu "gelir" biçiminde yorumlama becerisini göstererek, büyük bir kaynak elde etmiştir.

[3] At sırtında fethedilen toprakların, at sırtından inmeden idare edilemeyeceğini Safeviler daha Şah İsmail zamanında anlamışlardı. Göçebe veya tümüyle dışa kapalı küçük toplulukların yaşam biçimine uygun olan Alevilik (ve onun siyasallaşmış biçimi olan Kızılbaşlık), köklü bir bürokrasi geleneği olan İran'ı yönetecek bir hanedana uygun değildi. Üstelik Şiiliğe geçiş, Safevi hanedanının iktidarını sınırlayabilen biricik güç odağı olan Kızılbaş beylerin otoritelerini sarsmanın da bir yoluydu. Ayrıca, Sünni İslam okyanusu içinde bir Alevi adasının barışa ulaşabilmesi zordu. Bu nedenlerle, Şah İsmail'den itibaren, devletin temel tutunum ideolojisi olan Alevilik törpülenmeye ve İmamiye Şiiliğine geçilmeye başlandı. Ama, İsmail ve Tahmasb'ın ardından Şah olan II. İsmail döneminde, Alevilikten Şiiliğe yumuşak geçiş süreci, "şok geçiş" denemesiyle şiddetlendi. Başarısız olan bu denemenin ardından da devam eden geçiş süreci Şah Abbas döneminde belirgin bir biçimde Şii ulema sınıfının toplumda yer edinmesiyle sonuçlandı. Bununla birlikte bu süreç, Nadir Şah'ın dindeki reformasyonuna kadar devam etti.

[4] İlk dönem ulema Farsça ve Türkçe bilmeyen veya bilse de anadili Arapça olanlardan oluştuğundan, İranlılardan kopuktu. Muhtemelen, Şah İsmail de bunu düşünerek ulema "ithali" yoluna gitmişti. Böylece, Şii geleneğini değiştirerek, dini devlete bağlayabileceğini düşünüyor olmalıydı.

Daha iyi bir rejim arayışına (düşüncede sınırlı kalsa da) giren alt sınıflar, İmam'ın artık ortaya çıkması (veya "velayet-i fakih" yönetiminin kurulması) gerektiğini düşünmeye başladılar (Morgan, 1990, s. 147-148).

Safeviler dönemi dünyada ilk küreselleşme dalgasının yaşandığı yüzyılları kapsıyordu. Buna rağmen ulemanın daha sonra gelenekselleşecek küreselleşme karşıtlığı bu dönemde görülmedi. Tam tersine ulema, bu ilk küreselleşmeyi desteledi. Çünkü, sözkonusu küreselleşmenin İran'a tek etkisi Sünni Osmanlı'yla olan savaşında Hristiyan Avrupalıların (genelde İberyalılar) verdiği destekti.[5] Bu destek iki biçimde kendini gösteriyordu: Birincisi, Safevilerin ihtiyaç duyduğu ateşli silahların temin edilmesiydi. İkincisi ise, Sünni aracı olmadan doğrudan son kullanıcıyla (Avrupalıyla) ticaret yapabilme olanağıydı.

3.2. Kaçarlar Dönemi: İkinci Küreselleşmeye Karşı Ulemanın Direnişi

1793'te İran'da iktidarı ele geçiren Kaçar hanedanı, iktidarlarına meşruiyet kazandırma konusunda çok yetersiz durumdaydı. Özellikle, yarı-kutsi bir hanedan olan Safevilerin ardından bu yetersizlikleri çok belirgindi. Kaçarların yardımına Şii ulema yetişti. İmamlardan başka hiçbir yöneticinin iktidarının meşruiyetinde Tanrısal dayanak olamayacağını artık açıkça söyleyebilecek kadar güçlenmiş olan ulema, ülke yönetiminde etkin bir konuma gelme karşılığında, Gizli İmam Mehdi dönene kadar ve "Allah'ın hizmetkârı olmaya devam ettikleri sürece" dünyadaki Şiilerin huzur ve refahını sağlama görevini Kaçarlara "verdi."

Şii ulema Kaçarlar döneminde köylülere karşı özel mülkiyeti; yabancı sermaye ve onlarla işbirliği yapanlara karşı (yani ikinci küreselleşmeyle eklemnenlere karşı) da Çarşı'yı destekledi. Yabancı hegemonyasına ve rüşvetçi monarşiye karşı ulema tepkisiz değildi. Aslında, yabancı etkisine karşı tek ciddi muhalefetin liderliğini ulema yapmaktaydı. Bununla birlikte, alt kesim ulema ile mollalar, köylü ve proleter sınıflarının destekleyicisi olagelmişlerdir.[6] Bu durum özellikle 19. Yüzyılın ilk yarısında görülen ve özel mülkiyete karşı meydana çıkan köylü mücadelesinde (Babi hareketi) açıkça ortaya çıkmıştır. Babiliğin kanla bastırılmasında önemli rol alan üst kesim ulema, böylece bürokrasideki hakimiyetini pekiştirmiştir (Muaddel, 1992, s. 161-162, 165-166).

Ulemanın yönetimde bu derece etkin olabilmesi için öncelikle doktriner bir sorunu kendi içinde çözmesi gerekti: Usulî-Ahbarî çatışması. Usulî okul Şeriat'ın yorumlanması konusunda müçtehitlerin işlevini (taklit) ve içtihata dayalı aklî esasları (usul) meşru kabul ederken; Ahbarî okul peygamberin ve imamların sünneti (ahbar) dışında ulemaya bağımsız bir rol tanımazdı (Fığlalı, 1994, s. 5; Mutahhari, 1995, s. 37). Ali ve Hasan'ın kısa süreli halifelikleri dışında devlet mekanizmasına sahip olamayan ve bu nedenle de sadece ibadet gibi sınırlı konularda sünnet bırakmış olan imamların sünnetine dayanmayı Usuliler yeterli görmüyordu. Zaten, içtihat hakkı olmadan müçtehitlerin toplumsal etkinliğinin, Sünni ulema kadar düşük düzeyde kalacağının da farkındaydılar (Bazergan, 1995, s. 86-87). İktidarlarını, ulema ile paylaşmamak konusunda çok hassas olan Safeviler döneminde Ahbarî okul egemendi. Safeviler ile Kaçarlar arasındaki kaos döneminin güçlü hükümdarı Nadir Şah'ın ulemanın gücünü kurmak için vakıf topraklarına el koyması ve ulemanın kurumsal yapısını dağıtması, ulemayı devletin kontrolünden uzaklaştırdı ve Usulî düşüncenin güçlenmesine neden oldu (Keddie, 1988, s. 159). Safevilerin tersine, Kaçarların iktidarda kalabilmek için kendi gücünü yeterli görmemesi ve ulemaya dayanma ihtiyacı üzerine, Ahbariler ile Sufilere karşı, devletin de desteğini alan Usulî okul zor kullanarak üstünlük kurdu.[7] Kısaca, Safevi döneminde bürokrasinin bir alt birimi olarak bürokrasiye dahil edilmeye çalışılan ve kaos döneminde bürokrasiden dışlanan Ulema, Kaçarlar döneminde bürokrasiyi ele geçirdi (Muaddel, 1992, s. 157-160).

İkinci küreselleşme dalgasının ortaya çıktığı 19. Yüzyılın ikinci yarısından sonra, ulemanın bir önceki küreselleşmenin tersine, direnişi ortaya çıktı. Bu dönemde, geleneksel küçük burjuvazinin temel sorunu yabancı mallarla rekabetti. Hanedan ise yerli üretimi korumak bir yana, yabancılara kapitülasyonlar ve tekel hakları veriyordu. Şah'ın tütün tekelini İngilizlere vermesine bir kampanyayla karşı çıkan Çarşı'yı 1897 "Tütün

---

[5] Ulemanın ilk küreselleşme dalgasını olumlu karşılaması çok belirgindir. Bunun en önemli göstergesi, Kerbela olayının anıldığı törenlerdeki "Hristiyan Avrupalı" rolüdür. Bu gösteride Yezid'in temsil ettiği Sünniler Hüseyin ve yandaşlarını katlederken onları korumak için uğraş veren bir Batı Avrupalı ortaya çıkar. Bu rol Safeviler döneminde sonradan eklenmiştir ve 7. Yüzyıldaki Kerbela olayına aslında uymamaktadır.

[6] Babi hareketi sırasında ulemanın iki karşıt kampa bölünmesi, ulemanın ekonomik bakımdan bağlı olduğu sınıfların çıkarını savunmaktan başka temel bir siyasal işlevi olmadığının da bir göstergesidir. Babi hareketi sırasında köylülerin sözcülüğünü yapan ulemanın oranı diğerine göre yüksekti ama sonucu belirleyen ulema olmamış, dayandıkları sınıfların gücü olmuştu.

[7] Usulî okulun bu savaşımının lideri olan ve Ahbarileri kafir ilan eden Ayetullah Bihbehani'nin lakabı "Sufikoş" (Sufi öldürücü) idi.

Hareketi"yle bir kısım ulema destekledi. 1906-11 Anayasa hareketinde de aynı kamplar, Anayasa taraftarı ve karşıtı biçiminde ortaya çıktı (Muaddel, 1992, s. 162-163, 167, 169-176).

Kaçarlar Batı'nın kapitülasyonlarına teslim oldukça, Çarşı'nın ve hatta büyük toprak sahiplerinin sınıfsal desteğini kaybetmeye başladılar. Bir başka deyişle, ulemanın kontrolünden çıkan ve Batı'nın kontrolüne giren Kaçarlara karşı ulema birleşik bir cephe kurdu. Tütün Hareketi bunun çarpıcı bir örneğidir. İktidarlarına meşruiyet kazandıran ulemanın desteğinin kaybedilmesi, Kaçarlara tahtlarını da kaybettirecektir. Ama, Kaçarların dış destek aldığı ülkeler (İngiltere gibi) Birinci Dünya Savaşı'ndan zayıflamış olarak çıkana kadar, Kaçarların ulemadan ve onun temsil ettiği sınıflardan ciddi bir tehdit algılaması olmadı. Yabancı nüfuzunun İran'da artması ve ulemanın bu gelişime direnmesi, ulemayı politize etti ve İran'daki sınıfsal çatışmaya ön saflarda katılmasını sağladı (Ahavi, 1990, s. 45). Siyasallaşan ulemanın küreselleşmeye karşı direnişinin bir zaferle sona ermesini 1911'de Rus ordusunun müdahalesi önledi.

3.3. Pehleviler Dönemi: İkinci Küreselleşmeye Karşı Ulemanın Zaferi

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İran'ın elde ettiği dışa karşı göreli özerklik, ulemanın küreselleşmeye karşı direnişinde tekrar başarılı bir döneme girdiğinin göstergesi sayılabilir. Bu başarılı direniş döneminin lideri ise Rıza Şah'tı. Siyasi ve askerî alanda güçlü kişiliğiyle sivrilen Rıza Han'ın ulemanın aradığı yeni Şah olmasının önündeki belki de tek engel basit bir köylü olmasıydı. Ulema, yeni Şah olacak kişinin iktidarını (tıpkı Kaçarlara yaptıkları gibi) ilahî kökenli meşrulaştırma yoluna giderek, tekrar yönetimde etkin bir denetim kurmak istiyordu. Ulema, Rıza Han'ın iktidarına Çarşı ve büyük toprak sahipleri destek olunca, buna paralel davrandı ve "ilahî kutsamayı" gerçekleştirdi.

Genelde ulema, iki dünya savaşı arasındaki dönemde "ayak takımının" hareketlerine karşı, uzlaşma içindeki egemen sınıfların yanında yer aldı. Çarşı ve büyük toprak sahipleri arasındaki uzlaşma devam ettiği sürece ulemanın toplumsal olaylardaki yeri de belliydi (Marshall, 1994, s. 56-57). Rıza Şah iktidarını sağlamlaştırdıktan ve kendine sadık bir ordu kurduktan sonra tavrını değiştirdi. O, ilahî kökenli bir iktidarın sahibi olup, ulemanın denetimine girmek istemiyordu. Onun amacı, İran'ı modern bir ulus-devlete dönüştürmekti ve bunun için de Mustafa Kemal'i örnek alıyordu. Türkiye'de olduğu gibi üstyapı reformlarıyla amacına ulaşmayı deneyen Rıza Şah, bu tutumuyla küreselleşmenin üstyapısını ülkesine adapte etmeye çalışmaktaydı. Buna rağmen, ulemanın küreselleşmenin üstyapısal yayılmasına karşı çıkmadığı görüldü. Çünkü, Rıza Şah Çarşı'nın ve büyük toprak sahiplarinin ekonomik çıkarını zedelememeye özen gösteriyor ve hatta yabancı rekabete karşı Çarşı'yı koruyordu. Bununla birlikte, Rıza Şah'ın modern ulus-devlet projesinde, ulemanın denetimindeki mahkemelerin, okulların ve hatta hastaneyle yetimhanelerin yeri yoktu. Ama, sınıfsal destek alamayan ulema, bu saldırıya da sessiz kalmak zorunda kaldı.

1941'de Muhammed Rıza Şah iktidarı başladıktan sonra, ulema-devlet çatışması (devletin ulemaya yönelik saldırısı) sona erdi ve uzlaşma görüldü. Çünkü, Muhammed Rıza kendini zayıf hissediyor ve karşısında yer alan tüm sınıflara tavizler veriyordu. Bu geri çekilme karşısında 1949'da Merci-i Taklit Burucerdî Kum'da büyük bir ulema toplantısı düzenledi ve ulemanın siyasete karışmamasına dair bir karar çıkarttırdı (Chehabi, 1995, s. 11; Muaddel, 1992, s. 183-184).

Modern İran tarihinde en bilinen anti-emperyalist hareket olan Ulusal Cephe ve lideri Musaddık'ın petrolü millileştirmesi böyle bir ortamda ortaya çıktı. Ama, küreselleşmeye karşı elde edilebilecek bir zafer, ulemanın bölünerek, pre-feodal kökenli ulemanın (başta Burucerdî) harekete destek vermemesi nedeniyle sonuçsuz kaldı. Aslında, Çarşı kökenli ulemanın (ör: Ayetullah Kaşanî) desteği de canlı değildi. Muhtemelen, modern küçük burjuvazinin de Cephe içinde yer alması, onları rahatsız etti (Muaddel, 1992, s. 185-187). Çünkü Tudeh liderliğindeki sol gruplar Musaddık üzerinde etkiliydi ve bu grupları yönlendiren de modern küçük burjuvaziydi.

1953'te mutlak iktidarına yeniden kavuşan Muhammed Rıza'nın babasından en önemli farkı, dış desteğe bağımlı duruma gelmesiydi. Dışarıya karşı özerk bir devlete sahip olan babasının Batı tarafından nasıl sarayından alınıp Güney Afrika'ya götürüldüğünü gören ve kendini gene Batı'nın tahta oturttuğunun bilincinde olan Muhammed Rıza Şah, Kaçarların son dönemine benzer biçimde Batı'ya dayanarak, içerdeki sınıflara karşı kendini güçlü hissetmeye başladı. Bu noktadan sonra, babasının yarım bıraktığı reformları devam ettirmeye çalıştı. 1963'de ABD'li uzmanların denetiminde, Ak Devrim çerçevesinde toprak reformu girişimi ortaya atıldığında, ulemanın bölünmüşlüğü ortadan kalktı. Çünkü Şah, Çarşı'dan sonra büyük toprak sahiplerini de

karşısına almıştı.[8] Böylece, 1960'lardan itibaren ulemanın Şah'a karşı birlikte mücadelesi sağlanabildi. Şah ise sadece büyük burjuvaziden (ticaret ve sanayi) destek görüyordu ki bu sınıfların ulemayla ilişkisi yoktu (Muaddel, 1992, s. 187-188). Şah'ın amacı, büyük arazi sahiplerinin topraklarını sermayeye dönüştürerek, onları sanayici haline getirmekti. Bu nedenle toprak reformu esas itibariyle, büyük toprak sahiplerinin gücünü kırmaktan çok, ulemanın topraklarını ve toplumsal etkinliğini hedefliyordu (Hüseyin, 1989, s. 85). Ama Şah'ın gücü buna yetmedi. Bir bütün olarak karşısına aldığı ulema ile temel sınıfların birlikteliğinin sonucu İslam İnkılabı olacaktır.

4. Son Küreselleşme Dalgasının İran'a Etkisi

4.1. Humeyni Döneminde Küreselleşmeden Kopuş: Devlet Kapitalizmine Geçiş Mücadelesi

İkinci küreselleşme dalgasının İran'da ortaya çıkardığı "işbirlikçi" burjuvaziye karşı Çarşı'nın ve onun temsilcisi ulemanın mücadelesi yukarıda değinildiği gibi yüz yıla yakın bir geçmişe sahipti. Özellikle Ak Devrim sonrasında işbirlikçi burjuvazinin hızla güçlenmesi karşısında Çarşı kendisini bir var olma savaşımında buldu. Aslında mücadele, İran'da başat ekonomik sınıfın Çarşı mı yoksa büyük burjuvazi mi olacağından ibaretti. Ama mücadelenin "keskin"nitelik kazanması ve siyasal arenada sokak çatışmalarına varan bir sertliğe bürünmesi, mücadeleyi kaybeden tarafın İran'dan tümüyle silinmesi olasılığını düşündürmeye başladı. Bu mücadele çerçevesinde Çarşı'nın sınıf çıkarları ile Humeyni'nin ideolojik radikalizmi örtüştü. Çarşı Humeyni'nin muhalefet ağının kitlesel tabanını oluşturdu. Ayrıca, modern küçük burjuvazinin tatmin edilmeyen siyasal istekleri de Humeyni'nin liberal söyleminde cevap buldu. Şehirlerdeki milyonları bulan Humeyni yanlısı gösterilerdeki çoğunluğun, lümpen gecekondu sakinleri olmasının nedeni ise, Humeyni'nin eşitlikçi söylemiydi. Bu kitle aslında Çarşı'nın takipçisiydi ve bu birlikteliği mollaların birleştiriciliği destekliyordu (Hüseyin, s. 61-62, 101, 105).

Şah'ın ve ABD'nin İran'ı terk etmesinin ardından büyük burjuvazinin de ülkeden atılması ve bu amaçla büyük bir kamulaştırmaya gidilmesi yolundaki Çarşı'nın beklentisini, Humeyni'nin sosyal adalet üzerine verdiği söylevler de desteklemeye başladı. Ama, başta sanayi ve finans alanlarında kamulaştırma hareketi başlamadan önce, ulemanın kendi içinde bu ölçekte bir kamulaştırmaya karşı çıkan daha elitist bir grubu tasfiye etmesi gerekti.

İslam İnkılabı sırasında ve sonrasında ulema siyasette rol alma konusunda fikir birliği içinde değildi. Siyasete doğrudan "bulaşılmasına" karşı olanlara (vesayet-i fakih görüşünü benimseyenlere) en önemli örnek Ayetullah-ı Uzma Şeriatmedari oldu. Şeriatmedari gibi düşünen ulema (ki üst düzey ulemanın çok büyük bir bölümünü oluşturuyordu), siyasete doğrudan girmenin kendilerini (tıpkı laik siyasetçiler gibi) "kirletebileceği" ve halkın gözündeki saygın konumlarını kaybedebilecekleri endişesini taşıyordu.[9] Şeriatmedari'nin liderliğinde vesayet-i fakih fikrini savunanlar temelde, burjuva-demokratik hakların var olduğu bir İslam cumhuriyeti istiyorlardı. Bu rejimde siyaset laik profesyonellere bırakılmalıydı. Ulemanın görevi bu siyasetçileri denetlemek olmalıydı. Humeyni'nin liderliğinde velayet-i fakih fikrini savunanlar ise daha totaliter bir teokrasi istiyorlardı. Şeriatmedari Çarşı'nın temsilcisiydi ve bu nedenle demokratik burjuva isteklerine yakındı. Humeyni de Çarşı kökenli olmakla birlikte, alt tabakalara daha yakındı. Alt-Çarşı ve pre-feodal kökenli ulema köktendinci kesimi

[8] Pehleviler, modern ulus-devletlerinin sanayi burjuvazisine dayanmadan temelsiz kalacağının bilincinde görünüyorlardı. Bu nedenle, Rıza Şah'ın yabancı rekabete karşı Çarşı'yı koruduğu dönemlerde bile sanayi burjuvazisinin oluşumu için Çarşı aleyhine ekonomik bölüşümü yeniden düzenliyorlardı. Ama bu tutum, Ak Devrim sonrasında belirginleşti. Bu bakımdan, Ak Devrim sadece ulemaya ve büyük toprak sahiplerine yönelik bir hareket değil, aynı zamanda Çarşı'ya karşı da bir sindirme operasyonunun başlangıcı olarak kabul edilmelidir.

[9] On iki İmam dışındaki insanlar, İslam alimi olsalar bile masum olmadıklarından hata yapmaları kaçınılmazdı. Bu hatalar zamanla ulemanın olumlu imajını aşındıracaktı. Aradan geçen yirmi yıl, vesayet-i fakih taraftarlarının haklı olduğunu ortaya koydu. Ulemanın önde gelen üyelerine ilişkin "yeteneksiz, cahil, yalancı, hırsız" gibi sıfatlar İran'da sık duyulur hale geldi. Bu durum Şii ulemanın tarih boyunca karşılaştığı en önemli tehlikeyi oluşturmaktadır. Bu süreçte bir değişiklik olmazsa, yakın bir gelecekte iktidarı kaybedecek olan ulemanın bir daha bunu ele geçirme şansı olmayabilir. Hatta, geleneksel ekonomik sınıflar (Çarşı ve toprak sahipleri gibi) kendilerini temsil etme görevini ulema yerine başka bir mesleki gruba verebilir.

oluştururken; Üst-Çarşı kökenli ulema ise demokratik[10] kesimi oluşturmaktaydı (Atay, 1997, s. 33-34; Limbert, 1987, s. 120).

Humeyni için ak ve kara vardı. Herkes ya ezen ya da ezilendi. Kitlelere hitap ederken kendisine karşı gelen herkesi ezenlerin safına katarak İslam dışı olmakla kolayca suçlayabiliyordu. Bu yöntem, İran-Irak savaşı sayesinde daha da işe yarar hale geldi ve ezenlerin sıfatlarına vatan hainliği, Saddam ajanlığı da eklendi (Hüseyin, s. 254-255; Marshall, 1994, s. 102-103, 109). Humeyni'nin kitlesel şiddeti meşrulaştırmak için başvurduğu kaynak ise, Peygamber'in de devletin (veya dinin) bekası için kitlesel katliamlardan çekinmediği iddiası olmuştu (Rahman, 1995, s. 21). Direnmeye kalkan ulema ya öldürüldü ya da susturuldu. Şeriatmedari Mayıs 1982'de televizyonda halk önünde özür diledi ve aşağılandı. Çok sayıda din adamı asıldı. Muhalefet etmek yerine kabuğuna çekilmeyi yeğleyen ulema ise bir unutturulma kampanyası içinde iletişim kanallarından uzak tutuldu. Sonuçta, alt düzey ulema ve mollalar devlete el koydu ve ayetullahları gözhapsine aldı (Chehabi, 1995, s. 12-13). Humeyni İran'a dönüşünden yaklaşık iki yıl sonra tüm muhaliflerini tasfiye etmiş, demokrasinin ayaklanmasını sona erdirmiş ve otokrasinin yolundaki engelleri ayıklamıştı. Bu başarının temel nedeni, kitlesel halk hareketlerini destekleyen yegane siyasal hizip liderinin Humeyni olmasıydı. Şeriatmedari ve Marksist sol gruplar da dahil olmak üzere diğer tüm gruplarda elitist bir tavır belirgindi ve halk eylemlerinin anarşi doğuracağını düşünüyorlardı (Marshall, 1994, s. 103, 108).

Büyük burjuvazinin elindeki işletmeler devletleştirildi. Bu tutum, bir değişim programının yukarıdan aşağıya doğru (devlet eliyle), ekonomideki devlet müdahalesinin ve koruyuculuğunun artırılarak gerçekleştirilmesinin uygun olacağını düşünen küçük burjuvanın güdüleriyle örtüşen bir yaklaşımdı. Böylece, değişik bir biçimde kapitalizm yeniden inşa edildi. Devlet sektörü büyüdü ve küçük burjuvaziyi kollar hale geldi. Çarşı'nın bir bütün olarak kârlılığı arttı. Toprak sahibi sınıf da en azından konumundaki aşınmanın yavaşladığını görmekten mutlu oldu. Bu arada, yeni bir orta sınıf yaratıldı: İnkılabın lümpen milisleri (Hizbullahiler) sınıf atladılar ve bürokrasiye dahil oldular (Marshall, 1994, s. 102-103, 111).

Günümüzde de, devlet kapitalizmi nitelendirmesini hak eden yapıda, devlet ekonomik hayatın tüm alanlarında asıl karar alıcı konumundadır. Toplumun hemen her kesimi bir şekilde devlet tarafından sübvanse edilmekte veya desteklenmektedir. Devlet o derece ekonomik hayata egemendir ki, devletin verdiği alış-veriş destekleme kuponları olmadan geçimini sağlayabilecek aile sayısı, büyük kentlerde çoğunluk değildir. Petrol dış satımından elde edilen gelirin sınıflara dağıtımını üstlenen devletin gelirlerinde vergilerin oranı, modern bir devlet bütçesinde olması gereken oranın çok altındadır. Bu haliyle İran bir rantiye devlet görünümündedir.

4.2. Humeyni Sonrasında Küreselleşmeye Yaklaşma: Devlet Kapitalizminin Tasfiyesi Mücadelesi[11]

1989'da Humeyni'nin ölmesi, "Rafsancani Darbesi" adı verilebilecek bir dizi köklü değişimi ortaya çıkardı. Humeyni'nin ölümünün ardından sistemin tek başlı yapısı, iki başlı bir biçime dönüştü. Silik bir kişilik olan ve koltuğu kendisine bol gelen Hameney'in aksine siyasal alanda zekasıyla sivrilen Meclis Başkanı Rafsancani, 1989'da yaptırdığı Anayasa değişikliğiyle, Başbakanlık kurumunu kaldırdı ve Cumhurbaşkanını yürütmenin tek sorumlu başı haline getirdi. Kendisi de Cumhurbaşkanı seçildi. Sekiz yıllık iktidarının ardından koltuğunu Hatemi'ye bırakmasına rağmen, İran siyasal hayatındaki etkinliği azalmadan ölümüne kadar devam etti.

Yukarıda özetlenen siyasal yapının ve Rafsancani darbesinin önemi sınıfsal dayanaklarında yatmaktadır. İnkılap sonrasında kendi istediği rejimi kurduramasalar da ekonomik açıdan tatmin edilen ve daha da güçlenen egemen sınıflar, kendilerine pasifleştirilen üst düzey ulema yerine yeni temsilciler aradılar. Onların bu arayışlarına, politik hırsları için maddi destek arayan alt düzey ulemanın bir bölümünden olumlu yanıt geldi. Rafsancani ve Hatemi bu gruba verilebilecek en iyi örnektir. Böylece, ulema da yeniden ikiye bölündü. Burjuva-demokratik istekler yeniden ama bu sefer iktidara doğrudan sahip olan bir grup eliyle gündeme getirilmeye başlandı.

İslamî devletin çarkının tökezlemeden dönmesini sağlayanın, karizmatik kişiliğiyle siyasal arenada tek kalan Humeyni'nin varlığı olduğu düşünülmekteydi ama 1989 sonrası dönem gösterdi ki güçlü bir rehber olmadan da İslam devleti kurumları tek başlarına rejimi ayakta tutabilmekteydiler. Ancak, Humeyni'nin bıraktığı "devrimci" devlet yerine, onun bıraktığını savunmaya çalışan "emanetçi" devlet biçiminde dönüşerek. Yani, ülke

[10] İran'da günümüzde kullanılan ifadeyle "Reformist" veya "solcu."

[11] Bu bölümde ele alınan "ulema içindeki kamplaşma" konusunda bakınız: (Demirtepe, 1999, s. 8-34). Ayrıca, gene bu bölümde ele alınan "kamplaşmanın toplumsal kökenleri" konusunda bakınız: (Hunter, 1998, s. 23-42).

içinde statükocu bir tutum takındılar. Buna rağmen, Humeyni'nin devrimiyle (her devrimde olduğu gibi) özel alanlar aleyhine genişleyen kamu alanı, yavaş yavaş kazanımlarını özel alana terk etme sürecine girdi. Bu da, Humeyni sonrası dönemde yöneticilerin statükoyu korumalarını engelledi.

Devrimle birlikte devlet kapitalizminin güdümünde yeni bir sınıfsal düzen geldiğinde, çatışmanın biçimi de değişti. Artık olmayan büyük burjuvazinin koltuğuna oturmak isteyen üst kesim Çarşı ile alt kesim Çarşı karşı karşıya gelmeye başladı. Birinci grup tekrar dışa açılmayı ve özellikle de özelleştirmeyi savunurken, diğer grup devrimin kendisine kazandırdıklarını koruyabilmek için daha çok devlet müdahalesini istiyordu. Çarşı'nın üst kesiminin "palazlanması" Humeyni döneminde oldu. O nedenle,bu dönemde liberal-muhafazakar çatışması belirgin değildi. Her ne kadar Rafsancani liberallerin liderliğini üstlenmiş görünse de o dönemde istekleri çok sınırlıydı. 1989'dan sonra kendisini ekonomik açıdan daha güçlü hisseden üst kesim Çarşı, büyük burjuvazi olma isteğini açık sesle söylemeye başladı. Dolayısıyla bu kesimin temsilcisi olan liberal ulema da daha fazla öne çıktı. Rafsancani'nin burjuva demokratik haklara ilişkin istemleri, büyük burjuvazinin yaratılması için gerekli ortamın yaratılması amacını ifade etmekteydi. Hamaney'in muhafazakar tutumu ise, alt düzey Çarşı'nın statükoyu koruma çabasının ifadesiydi.

İki dönemlik Cumhurbaşkanlığı süresi sona erdiğinde görevini bırakmak zorunda kalan Rafsancani, yerine eski Kültür Bakanını, Hatemi'nin seçilmesini sağladı. Rafsancani "kuliste" (Uzmanlar Meclisi üyesi sıfatıyla) fiili karar verici olarak kalırken, Hatemi de "sahnede" resmî Cumhurbaşkanı olarak yer aldı. Ama, İran'da cumhurbaşkanının değişiminin sonuçları bu karikatürizasyonu aşan sonuçlar getirdi. Rafsancani döneminde liberallerin temel dayanağı sınıfsaldı, oysa Hatemi'nin aldığı oyların çoğunluğu sınıfsal bilinçle kullanılan oylar değildi. Rasfancani'nin kendilerine vaat ettiği reformları gerçekleştirmede "uyuşuk" davrandığını düşünen kadın ve gençlerden oluşan büyük bir kitle, Hatemi'nin şahsında daha genç ve dinamik bir lider bulacaklarını düşündüler. Yabancı televizyonları seyreden ve ekranda gördükleri refahı-eğlenceyi kendi yaşamlarında da görmek isteyen bu geniş kitle için Hatemi Rafsancani'nin bir uzantısı değildi. Hatemi'den beklenen reformlar da umulan sürede hayata geçirilemeyince ülkede toplumsal patlamalara yaklaşıldı. Çünkü, kadınlar ve üniversite öğrencilerinin temsil ettiği gençler için, seçimler öncesinde yükselttikleri reform paketi çıtasının altında kalan hükümet uygulamaları kabul edilemezdi. Kısa sürede Hatemi'ye bir lakap verildi: "Kadın". Arzuyla beklenen reformları gerçekleştirmede bir kadın gibi nazlı davrandığı için Hatemi bu isme layık görülmüştü. Temmuz 1999 olaylarına da söz konusu geniş kitlenin tatmin edilemeyen isteklerinin bir sonucu olarak bakılabilirdi. Nihayetinde, Hatemi'den yılgınlığa düşen kitle; Muhafazakâr Ahmedinejad'ı Cumhurbaşkanı seçerek, küreselleşmeye eklemlenme mücadelesine uzun bir ara verdi.

5. Sonuç: Ulemanın Cevaplayamadığı Sorular

Ulema ile küreselleşme arasında yüzyılı aşan bir süredir devam eden mücadele, ulemanın toplumsal rolüne silinemeyecek katkılarda bulunmuştur. Günümüzde ulemanın toplumsal rolünü tanımlamaya çalıştığımızda, "küreselleşme karşıtlığı" (veya anti-emperyalizm) unsuru ilk akla gelen öğedir. Çünkü, Kaçarlar döneminde başlayan küreselleşmeye karşı kitlesel gösteriler sayesinde ulema politize olabilmiş ve geleneksel sınıfların çıkarının "sözcülüğü" niteliği belirginleşmiştir. Kısaca, küreselleşme karşıtlığı ulemanın önde gelen bir alt-kimliğidir. İran'da küreselleşmeye eklemlenmek isteyen gruplar hiçbir zaman ciddi bir sınıfsal destek bulamadığından, ulemanın küreselleşme karşıtlığı daima halkın ezici çoğunluğunun çıkarıyla örtüşmüştür.

Günümüzde ulemanın karşısına çıkan sorun, (İran tarihinde ilk defa) küreselleşmeye eklemlenmek isteyenlerin güçlü bir sınıfsal desteğe sahip olmasıdır. Üstelik sözkonusu sınıf, 1970'lerde Şah tarafından inşaa edilmeye çalışılan sanayi burjuvazisi gibi ulemayla arasında zayıf bağlar olan bir sınıf değildir. Küreselleşmeye direncin temel "kale"si olan Çarşı'nın etkin bir kesimi, küreselleşmeye eklemlenmeyi hedeflemektedir. Bu durumda, Giriş bölümündeki ilk varsayım gereği, Çarşı'nın üst-kesimiyle organik bağları olan ulemanın (bir bukalemun gibi) ideolojik bir dönüşüm geçirerek, küreselleşmeyle eklemlenmeyi savunması beklenebilir. Ama, bu dönüşümü gerçekleştirebilmek için ulemanın anti-emperyalist alt-kimliğinden "kurtulması" gerekecektir. Şüphesiz ulema böyle bir tutum takındığında, toplumsal saygınlığının ve dolayısıyla etkinliğinin zayıflayacağının bilincindedir.

Bu noktada ulemanın cevaplaması gereken bazı sorular ortaya çıkmaktadır. İlk soru, Üst-Çarşı'nın sınıf atlama çabasına destek olmanın, ulemanın bindiği dalı kesmesi sonucunu doğurup doğurmayacağıdır. Burada kastedilen, anti-emperyalist söylemini tersine çevireceği için ulemanın toplumsal saygınlığının (veya inanırlılığının) aşınacak olması değildir. Kastedilen soru, küreselleşmeyle eklemlenecek olan Üst-Çarşı'nın, dinsel ideolojiye bağlılığını sürdürüp sürdürmeyeceğidir. Bu soruyu cavaplamak kolaydır: Üst-Çarşı'nın dinsel

ideolojiyi terk etmesi, ulemanın varlık nedenini ortadan kaldıracaktır. Dolayısıyla, ulema sadece temsil ettiği sınıfların çıkarını korumak için değil, varlığını sürdürebilmek için de küreselleşmeye direnmek zorundadır.

Bu amaca ulaşabilmek için ulemanın elinde yeterli aracın olup olmadığı ise ikinci sorudur. Ulema kendi başına bir ekonomik sınıf oluşturmayıp, mesleki bir kategoriden ibaret olduğundan, bağımlı olduğu sınıflardan farklı bir tutum takınması zordur. Bir diğer deyişle, bukalemun olmak ulemanın tercihi değil, mecburiyetidir. Soruyu bu şekilde cevaplamak, ulemanın Üst-Çarşı'ya rağmen küreselleşmeye direnmeye devam edemeyeceğini söylemektir. Ama, 2000'lerdeki İran'daki gelişmeler, bu sorunun cevabının bu kadar berrak olmadığını göstermektedir. Çünkü, ulemanın elinde bir koz daha vardır: Devlet. Ama, bu kozun nasıl kullanıldığı konusu, iki farklı biçimde yorumlanabilir.

Birinci yoruma göre, İran'da Humeyni öldüğünden beri devam eden mücadelede, Alt-Çarşıyı temsil eden Muhafazakâr ulema ile Üst-Çarşı'yı temsil eden Reformist ulemadan oluşan iki taraf vardır. Muhafazakâr ulema, velayet-i fakih kurumuna (bunun bir uzantısı olan yargıya) ve çeşitli kolluk güçlerine dayanarak rejimin niteliğini korumaya devam etmektedir. Reformist ulema ise Meclis ve Cumhurbaşkanlığı gibi kamuoyunun tercihine göre belirlenen kurumlar aracılığıyla sistemi değiştirmeye çalışmaktadır. Olayları bu şekilde yorumlamak, Üst-Çarşı'yı temsil eden ulemanın bukalemun varsayımına uygun davrandığını söylemektir. Yani, birinci soruya verdiği "küreselleşmeye direnmek = var olmak" yanıtına rağmen, alternatif bir tutum bulamadığını düşünmektir. Oysa, ulema bu kadar bilinçsiz ve çaresiz değildir.

İkinci yoruma göre, devletin yaptırım gücünü kullanan (hem Muhafazakâr hem de Reformist) ulemanın Üst-Çarşı'nın sınıf atlama çabasını engellemeye çalışması, İran'da son on yılda meydana gelen iç gelişmelerin özetidir. Ulema Üst-Çarşı'ya karşı "iyi polis-kötü polis" rolünü oynamaktadır. Burada Muhafazakâr ulemanın konumu, birinci yorumdakiyle aynıdır. Ama, Reformist ulema daha karışık bir tutum takınmaktadır. Reformist ulema, Muhafazakâr ulemaya karşı medya önünde muhalefet etmekte ama bu muhalefetin sonucu hiçbir zaman tarafların birbirini tasfiye etmesine kadar varabilecek bir çatışmaya dönüşmemektedir. Çarşı'ya karşı ise, özelleştirme ve dışa açılma konusunda çabalıyor izlenimi vermekte ama bu çabasında başarısız olmaktadır. Bununla birlikte, Reformist ulemanın Muhafazakâr ulemayla gerçekten mücadele ettiği bir alan vardır: Küreselleşmenin üst yapısından bir kısmının (özellikle kişisel özgürlüklerin) İran'a girmesine izin vermek. Reformist ulema, kişisel özgürlüklerin İran'da gelişmesinin, rejimin devamı açısından zorunlu olduğunu Muhafazakâr ulemaya söylerken de samimidir. Çünkü Reformist ulema, Üst-Çarşı'nın tek başına küreselleşmeye eklemlenme konusunda yetersiz kalacağını bilmektedir. Bu nedenle başta modern küçük burjuvazi olmak üzere geniş kitleleri üstyapısal değişikliklerle tatmin ederek, sıra altyapısal değişikliklere geldiğinde Üst-Çarşı'nın yalnız kalmasını amaçlanmaktadır. Böylece, Üst-Çarşı'nın sınıf atlamasına engel olunabilecektir. Ama, Muhafazakâr ulema bu konuda henüz ikna olmamıştır. Çünkü, üstyapısal değişikliklerin kaçınılmaz olarak altyapısal değişiklikleri getireceğine inanmaktadır.

Aslında, bir bütün olarak ulemanın yukarıdaki sorulara cevap bulması, şu belirleyici soru karşısında sessiz kalmasıyla anlamsızlaşacaktır: Küreselleşmeye direnilebilir mi? Bir diğer ifadeyle, akıntıya karşı kürek çeken mi yoksa akıntı mı daha önce yorulur? Ulema bu soruya "akıntı" cevabını verebilecek yeterli kanıt bulamazsa, İran'daki rejimi ve ulemayı karanlık günler beklemektedir.

Kaynaklar

Ahavi, Şahruh (1990). *İran'da Din ve Siyaset*. çev. Selahattin Ayaz, İstanbul: Yöneliş.

Akdevelioğlu, Atay (1999). *İran'da Dış Politikanın Etnik-Dinsel Temelleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Atay, Tayfun (1997). İran Devriminin Arka Planı. *Birikim, 96*, 33-41.

Bazergan, Mehdi (1995). Halkın Merciilerden Beklentileri. *Ulema ve Dini Otorite*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul: İnsan, 81-102.

Chehabi, Houchang E. (1995). İran İslam Cumhuriyeti'nde Din Adamları ve Devlet. *Avrasya Dosyası, 2*(1), 7-18.

Demirtepe, M. Turgut (1999). Tahran'da Değişim Sürecinde İktidar Mücadelesi, *Avrasya Dosyası, 5*(3), 8-34.

Farskh, Andrea M. (1995). Sünni Halifelikle Şii İmamlığın Mukayesesi. *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul: İnsan, 132-134.

Fığlalı, Ethem Ruhi (1994). *Babilik ve Bahailik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Hunter, Shireen T. (1998). Is Iranian Perestroika Possible Without Fundamental Change. *Washington Quarterly, 21*(4), 23-42.

Hüseyin, Asaf (1989). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. çev. Taha Cevdet, İstanbul: Pınar.

Keddie, Nikki R. (1988). Religion, Ethnic Minorities, and the State in Iran. *The State, Religion, and Ethnic Politics; Afghanistan, Iran and Pakistan*, ed. Ali Banuazizi and Myron Weiner, Syracuse/New York: Syracuse University, 157-166.

Limbert, John (1987). *Iran*. Boulder/Colorado: Westview.

Marshall, Phil (1994). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. çev. Bernar Kutluğ, İstanbul: Z.

Morgan, David (1990). *Medieval Persia, 1040-1797*. London: Longman.

Muaddel, Mansur (1992). İran'da Şii Ulema ve Devlet, *İran Devrimi; din, anti-emperyalizm ve sol*, der. Serpil Üşür, İstanbul: Belge, 151-200.

Mutahhari, Murtaza (1995). İslam'da İçtihad. *Ulema ve Dini Otorite*, çev. Kutlukhan Eren, İstanbul: İnsan, 29-55.

Oran, Baskın (2000). *Küreselleşme ve Azınlıklar*. Ankara: İmaj, 2000.

Rahman, Fazlur (1995). İslam ve Siyasi Aksiyon: Siyaset Dinin Hizmetinde. *İslam'da Siyaset Düşüncesi*, çev. Kazım Güleçyüz, İstanbul: İnsan, 7-22.

Ramazani, Ruhullah K. (1975). *The Foreign Policy of Iran, 1500-1941*. Charlottesville/Virginia: University of Virginia.

Orta Asya'ya Yönelik Türkiye'nin Bir Yumuşak Güç Unsuru Olarak Kültür Politikaları

Yrd.Doç.Dr. Umut Kedikli

Önder Çalağan

Özet

Son dönemde Uluslararası İlişkiler'in önemli kavramlarından biri olan "yumuşak güç" kavramı devletlerin dış politikalarında önemli bir araç olarak görülmektedir. Devletlerin uyguladığı yumuşak gücün unsurları şiddete başvurulmadan gerçekleştirildiği için günümüzde devletlerin dış politikalarında bir araç olarak tercih edilmekte ve çeşitli amaçlar çerçevesinde uygulanarak geliştirilmektedir. Bu bağlamda, yumuşak gücün en önemli araçlarından birinin de kültür politikaları olduğu görülmektedir. Türkiye'nin de tarihsel bağları ve kültürel yakınlığı sebebiyle yumuşak gücü üzerinden Orta Asya Devletleri ile etkileşim içerisinde olduğu görülmektedir. Özellikle TİKA, TÜRKSOY, TÜRK KENEŞİ, TÜRKPA, TWESCO, Yunus Emre Enstitüsü gibi kurum ve kuruluşlarla Orta Asya Devletleri'yle kültür alışverişini sağlam temellere dayandırmakta ve bu coğrafyada etkin bir rol üstlenmektedir. Bu kuruluşların yanında Ortak Yazı Dili Çalışmaları, Eğitim Alanında İşbirliği ve Türkiye Bursları ve kültürel alanda yürütülen diğer faaliyetler ve projeler Türkiye'nin Orta Asya'da uygulamak istediği aktif ve çok boyutlu kültürel politikaların temel yapıtaşlarıdır. Bu bağlamda, çalışmada öncelikle "yumuşak güç" kavramına değinilmekte ve kültürün yumuşak güç içerisindeki rolü açıklanmaktadır. Ayrıca, AK Parti iktidarı döneminde Türk Dış Politikası'nda etkin olarak kullanılan yumuşak güç araçları irdelenmekte, Türkiye'nin Orta Asya yönelik dış politikasında ulusal ve bölgesel kuruluşlar aracılığıyla dil, eğitim vb. alanlarda uyguladığı kültürel etkileşim faaliyetleri de incelenmektedir. Son olarak çalışmada Türkiye'nin uyguladığı kültürel politikalarda yaşanan sorunlara ve yumuşak gücün geliştirilmesine ilişkin önerilere de yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Yumuşak Güç, Türkiye'nin Kültür Politikaları, Orta Asya, Kültür Diplomasisi*

1.Giriş

Devletler, son çeyrek asırda dış politikalarını yürütürken artık salt siyasi ve askeri güçleri üzerinden değil, sahip oldukları ekonomik, sosyal ve kültürel güçleri üzerinden de politikalar üretmekte ve diğer devletler üzerinde etki yaratmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla, sadece sert güç unsurlarını kullanarak bir

devletin dış politikasına meşruluk kazandırması mümkün olmadığından, o devletin yumuşak güç olarak da ifade edilen tarihi geçmişi, oturmuş devlet kurumları, demokratik değerleri, bilimsel ve teknolojik gelişmişliği ve kültürel değerleri gibi unsurları da kullanarak dış politikasının meşruluk tabanını genişletmeye çalışması en akılcı yöntemdir. Türkiye'nin de Soğuk Savaş'ın çözülmeye başlamasıyla birlikte, yumuşak güç üzerinden öncelikle yakın coğrafyasına yönelik dış politika geliştirmeye başladığı görülmektedir. Özellikle, 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'nin yumuşak güç unsurları içerisinde kültür öğesini dış poltikasında daha etkin şekilde kullandığı söylenebilir. Bu çalışmada da, öncelikle devletlerin dış politikaları analiz edilirken kullanılan güç ve yumuşak güç kavramları ele alındıktan sonra, yumuşak gücün bir parçası olan kültür unsuru açıklanmaktadır. Çalışmanın devamında Türkiye'nin yumuşak gücünün temel kaynakları incelenmekte ve kültürel poltikaları üzerinden Orta Asya Türk devletleri ile olan ilişkileri analiz edilmektedir. Bu bağlamda, Türkiye'nin ne tür kurumsal yapılarla yumuşak gücünün kültür ayağını kullandığı da çeşitli kurumların faaliyetleri ve projeleri üzerinden ele alınmaktadır.

1. Dış Politikada Güç ve Yumuşak Güç Unsuru

Devletlerin dış politikadaki tutumlarını analiz ederken kullanılan en temel kavramlardan birisi de "güç" kavramıdır. Çoğunlukla realist uluslararası ilişkiler teorisi içerisinde kullanılan bir kavram gibi algılansa da, idealizm ve hatta eleştiler teorik analizler içerisinde de bu kavram üzerinden analizler yapıldığı görülmektedir (Özdemir, 2008 s. 114). Uluslararası ilişkiler açısından güç kavramını tanımlamak gerekirse Robert Dahl, 1957 tarihli "The Consept of Power" isimli makalesinde güç kavramını "A aktörünün, B aktörüne istediğini yaptırabildiği ve B'nin tersine hareket edemediği ölçüde B aktörü üzerinde sahip olduğu etki" olarak tanımlamıştır (Dahl, 1957 s. 202-203). Joseph Nye ise güç kavramını daha basit bir şekilde tanımlamaktadır. Nye'a göre güç, bir kişinin istediği sonuçları elde etmek için başkalarının davranışlarını etkileme yeteneğidir (Nye, 2005a, s. 11). Bir başka ifadeyle güç, devletin karşısındaki aktörleri zorlamak, tehdit etmek, korkutmak ve onları caydımak için kullandığı bir öğedir (Yagubzade, 2015, s. 4). Güce ilişkin bu tanım ise, sert güç kavramına denk düşmektedir. Bu şekliyle klasik anlamda güç kavramı, askeri kapasite kullanılarak devletin dış politikada istediklerini elde etmesinin bir aracı haline dönüşmektedir (Sancak, 2016, s. 16). Soğuk Savaş'ın hakim olduğu dönemde güç olgusu, devletlerin sahip olduğu özellikle askeri ve siyasi kapasite üzerinden diğer bir deyişle sert güç unsurları üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, Soğuk Savaş'ın çözülmeye başlamasıyla birlikte bir yandan katı ideolojik bloklaşmaların ortadan kalkması diğer yandan devlet dışı aktörlerdeki çeşitlenme devletlerin sert güç unsurları dışında başka unsurları da kullanması ihtiyacını doğurmuştur (Akbaş ve Tuna, 2012, s. 6).

1990'ların başında Joseph Nye, gücü açıklarken devletlerin sert güç unsurlarının yanı sıra yumuşak güç unsurlarına da sahip olduğunu ifade etmiştir. Nye, yumuşak güç kavramını, zorlamaktan ziyade çekici kılma yoluyla bir devletin istediği çıktıları elde etmek için diğerlerini etkileyebilme yeteneği olarak tanımlamıştır (Nye, 2008, s. 94). Nye, güç olgusunu, sert güç (hard power) ve yumuşak güç (soft power) şeklinde ikili ayrıma tabi tutan ilk yazardır. Dolayısıyla, yumuşak güç kavramının içeriğini açıklarken Nye önemli bir hareket noktasıdır. Nye'a göre diğer aktörlerin eylemlerini etkileyebilmek için kullanılabilecek üç yöntem bulunmaktadır: (i) sopa olarak ifade edilebilecek zorlama tehdidinde bulunma (ii) havuç olarak ifade edilebilecek teşvik veya mali ödeme yapma veya (iii) arzuladığınız şeyi diğerlerinin de arzulamasını cezbetme (Nye, 2008, s. 94). İşte 1990'lı yıllara kadar devletlerin ağırlıklı kullandığı güce ilişkin yöntemler, zorlama ve maddi teşvik olurken, 1990'lardan itibaren üçüncü yöntem olarak yumuşak güç yaklaşımının da benimsendiği görülmektedir (Sancak, 2016, s. 17). Nye'a göre bir devlet dış politikada istediği çıktılara, diğer devletler onun refah seviyesine ve açıklık düzeyine ulaşmayı isteyerek, o devletin iyi uygulamalarına imrenerek ve sahip olduğu değerleri arzulayarak o devleti takip etmek isteyeceğinden ulaşabilecektir. Dolayısıyla, askeri ve ekonomik silahları kullanma veya kullanma tehdidinde bulunma vasıtasıyla diğer devletlerin dış politika tercihlerini değiştirmeye zorlamanın dışında, bu devletleri etkileyebilecek bir gündem oluşturmak da önemlidir. Özetle, dış politikada elde etmek istediğiniz çıktıları, diğer devletleri zorlamadan ziyade ikna etme yoluyla onların da istemesini sağlamak yumuşak güç olarak ifade edilebilir (Nye, 2008, s. 94-95).

Devletler yumuşak güç kullanırken, kuvvet kullanma veya kullanma tehdidine ve/veya baskı kurmaya başvurmamaktadır. Sert güç kavramı içerisinde değerlendirilebilecek bu öğeler yerine, ikna etme, işbirliği kurma ve uyum sağlanması istenen dış politika anlayışının cazibesini gösterme gibi yöntemlere başvurulmaktadır (Çavuş, 2012, s. 25). Uluslararası ilişkilerde aktörler, sert gücün devletin imajını

zedeleyebilecek ve ülke ekonomisine mali yük getirebilecek olumsuz yönlerinden kendilerini korumak amacıyla, maliyeti görece daha düşük olan ve uluslararası toplumda meşruiyeti daha az tartışmalı olan yumuşak gücü dış politikalarında kullanmayı tercih edebilmektedir (Gültekin, 2015, s. 22).

1.1. Yumuşak Güç Unsurları ve Kullanımı

Devletler, dış ilişkilerinde yumuşak gücünü değişik unsurlar üzerine inşaa etmektedir. Özellikle küreselleşmenin de etkisiyle devletler, öncelikle askeri güç üzerinden değil, mevcut ekonomik unsurlarının yanı sıra sahip olduğu kültürü, benimsediği değerleri, oturmuş iç ve dış politika tutumlarının çekiciliğinden hareketle diğer devletler üzerinde etki sahibi olmaya çalışmaktadır (Nye, 2005b, s. 12). Bu noktada vurgulanması gereken önemli bir husus da bir devletin sahip olduğu veya kontrol ettiği yumuşak güç unsurlarının her durumda ve dönemde diğer devletler üzerinde istenilen etkiye de sahip olamayabileceği veya elde edilmek istenen sonuçları doğurmayabileceğidir (Özdemir, 2008, s. 117). Devletin sahip olduğu yumuşak güç unsurlarının somuta dönüşmesi için arzulanan sonuçlara ulaşılabilecek şekilde kontrol edilmesi ve kullanılması gereklidir. Devletin mevcut güç unsurlarını uygulanabilir güce dönüştürmesinde sahip olduğu kurumsal yapıları, pazarlık yeteneği ve ikna kabiliyeti ile tercihleri tarafından şekillenen siyasi süreçler de önemlidir (Keohane ve Nye, 2012, s. 192).

Yumuşak güç unsurları üzerinde kontrolü olan ve kullanabilecek kapasiteye de sahip olan bir devletin dış politika aracı olarak başvurabileceği bu unsurlar çok çeşitlidir. Kültürel değerlerinin yansıması olan sanatı, sineması, edebiyatı, müziği, mimarisi, eğitim sistemi, benimsediği demokratik değerleri, insan hakları anlayışı, özgürlüklere olan bakışı, tarihi geçmişi, bilime ve teknolojiye olan katkısı ve benzeri unsurların herbiri o devletin yumuşak gücünün bir parçasını oluştumaktadır. Devletin dış politikada yukarıda bahsedilen yumuşak güç unsurlarına başvururken ikna kabiliyeti ve inandırıcı olması da benimsetmek istediği politik tutuma meşruiyet kazandırmaktadır (Akbaş ve Tuna, 2012, s. 8-9; Çavuş, 2012, s. 26; Kopuz, 2017, s.7). Zira, devletler yumuşak gücün kaynağını da oluşturan bu unsurları kullanılırken, diğer devletleri kendi değerlerine çekme ve bu değerlere ulaşmalarına katkı da bulunma sorumluluğunu da üstlenmiş olmaktadır. Yumuşak güç unsurlarını kullanan bir devlet, bu gücünü ve elde etmek istediği dış politika çıktısını diğerleri nezdinde meşru kılabildiği ölçüde daha az dirençle karşılaşarak benimsenmesini sağlayabilir (Yagubzade, 2015, s. 34-35).

Yumuşak güç unsurlarının kullanımı, sert güç unsurlarına göre süreç bakımından daha yavaş iken, uygulama alanı bakımından daha yaygındır. Ancak meşruluk temelinde hareket edildiğinden diğer devletin benimsemesi halinde bu gücü kullanan devlet açısından sonuçlarının ise daha kalıcı ve başarılı olduğu söylenebilir (Yagubzade, 2012, s. 50). Yumuşak güce başvururken devletler, ya kendi imajlarını yaratmalı veya manipüle etmeli, ya etkilemek ve birlikte hareket etmek istediği devletin gözünde diğer devletlerin imajını zedelemeli ya da etkilemek istediği devletin de kolay benimseyebileceği normları ve değerleri yaymaya çalışmalıdır. Ayrıca, ilgili devlet, uluslararası alanda tanınırlığa sahip kendi vatandaşı olan kişileri de dış politika yaklaşımına uygun şekilde kullanabilmektedir. Şöyle ki, bir yumuşak güç yöntemi olarak bu tür kişileri devletin imajını olumlu gösterecek sanatsal, bilimsel, sportif, kültürel v.b. uluslararası etkinliklerde veya toplantılarda öne çıkartmaktadır (Lee, 2009, s. 10-11).

Yumuşak gücün kullanımında başvurulan en önemli yöntemlerden birisi kamu diplomasisidir. Kamu diplomasisi aracılığıyla devletler, diğer devletlerin çeşitli siyasal ve sosyal gruplarını etkilemek ve kendi politik tutumunu benimsetmek istemektedir (Akbaş ve Tuna, 2012, s. 8). Kamu diplomasisi ile devletler, sahip olduğu yumuşak güç kaynaklarını etkilemek istediği devlete iletmekte ve "olumlu" izlenimlerini yansıtmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de devlet eliyle siyasi, ekonomik ve sosyal reklamlar yürütülmekte ve çeşitli burslar, değişim programları, stajlar, seminerler, konferanslar ve medya araçları kullanılmaktadır (Yagubzade, 2012, s. 52). Bu araçlarla devletler, kendi kültürünü, vizyonunu, hedeflerini ve uygulamak istediği dış polikasını diğer devletlere ve kamuoylarına aktarmayı amaçlayan bir iletişim stratejisi uygulamaktadır (Gültekin,2015, s. 9). Kamu diplomasisinin devlet merkezli şekilde kamu kurumları ve bütçesi üzerinden, diğer devletin kamuoyuna yönelmiş bu şekli geleneksel kamu diplomasisi olarak ifade edilirken, kamu kurumlarının yanısıra kamu diplomasisi yürüten devlette yerleşik hükümet dışı örgüt niteliğindeki sivil toplum kuruluşlarından, özel şahıs veya şirketlerden diğer devletin kamuoyuna yönelen şekline ise 21. Yüzyıl Kamu Diplomasisi denilmektedir (Snow, 2009, s. 6; Szondi, 2009, s. 304-305).

Tüm bu boyutlarıyla kamu diplomasisi, yumuşak gücü tamamlayan ve uygulanmasında sıklıkla kullanılan bir yöntem olarak görülmektedir

Devletlerin yumuşak güç unsurları arasında yer alan kültür politikaları, üzerinde etki yaratılmak istenen devlete karşı kullanılabilecek en uygun araçlardan birisidir. Çalışmanın da ana eksenini oluşturan kültürün yumuşak güç unsuru olarak nasıl araçsallaştırıldığı da ayrıca incelenmelidir.

1.2. Bir Yumuşak Güç Kaynağı Olarak Kültür

Kültür, bir toplumu veya sosyal bir grubu şekillendiren ve bu topluluğu diğerlerinden ayrıksı kılan değerler toplamı olarak ifade edilebilir. Bu değerler toplamı, edebiyat, sanat, gelenekler, yaşam biçimi, inanç sistemi, dil, temel insan hakları anlayışı gibi farklı unsurlardan oluşmaktadır (Purtaş, 2013, s. 4). Diğer bir deyişle kültür, bir toplum için anlam taşıyan değerler ve uygulamalar dizisidir ve kendi içerisinde birçok dışavurumu barındırmaktadır. Bir devletin kültürü, evrensel değerleri içerdiğinde ve devletin politikaları bu değerleri teşvik ettiğinde, diğer devletlerce de bu değerler paylaşılır ve ilgili devlet bakımından arzulanan çıktıların elde edilmesi ihtimali de artar. Buna karşın, yerel değer ve kültürlerin, yumuşak güç oluşturması ise daha düşük bir olasılıktır (Nye, 2005b, s. 12). Nye, devletin sahip olduğu kültürün dışavurumunun farklı şekillerde olabileceğini ifade etmektedir. Genellikle eğitimli kesimlere hitap eden edebiyat, sanat ve eğitim gibi üst kültür unsurları veya eğlenceye dayalı popüler kültür unsurlarıyla diğer devletlere karşı kültürün gösterimi gerçekleşebilir (Nye, 2005a, s. 20).

Dolayısıyla, bir devlet bu araçları kullanarak ve sahip olduğu kültürel değerlerin cazibesine bağlı olarak, etkilemek istediği devlet üzerinde nüfuz elde etmeye çalışmaktadır. Bu şekilde hareket eden bir devlet, kültürel değerlerini yansıtan sanatı, dizi ve filmleri, eğitim programları, dili ve dini değerleri üzerinden yumuşak gücünü üretmektedir (Akbaş ve Tuna, 2012, s. 9; Kopuz, 2017, s.7). Eğer bir devletin kültür öğerleri çekici özellikler taşıyorsa, diğer devletler yumuşak güc olarak kültür öğelerini kullanan devlete karşı hayranlık duyarlar ve bu durum ilgili devletin dış politikada diğerleri tarafından daha istekli bir şekilde izlenmesine neden olur (Pınar, 2017, s. 259). Bununla birlikte, A devletinin, B devletinin kültürünü yansıtan bu tür öğeleri benimsiyor olması, tek başına kültürel değerlere bağlı olarak B devletinin yumuşak gücünün A devleti üzerinde etkili olduğu anlamına da gelmemektedir. B devletinin yumuşak gücünü bu tür kültürel araçlar üzerinden uygulayarak A devletini etkilemesi, A devletinin toplumunun bu kültürel değerlere sempati duyması ve kendinden görmesiyle de ilişkilidir.

Sahip olduğu kültürel değerler üzerinden yumuşak gücünü hedef devlet-toplum üzerinde kullanmak isteyen bir devlet, bu amaçla oluşturmuş olduğu kurumlar aracılığıyla veya devlet dışı şahıs ve/veya kuruluşlar aracılığıyla gücünü sahaya yansıtmaktadır. Bu noktada devlet, kamu ve sivil toplum arasında işbirliği yoluyla kültür temelli yumuşak güç kullanımına gitmektedir (Purtaş, 2013, s. 5).

2. Türkiye'nin Yumuşak Güç Politikası ve Kültür Unsuru

Soğuk Savaş süresince batı bloğu içerisinde yer alan Türkiye'nin dış politikada çok fazla yumuşak güç unsurları üzerinden uluslararası ilişkilerini şekillendirmediği görülmüştür. Soğuk Savaşın etkisini kaybetmesiyle birlikte ise değişen uluslararası ortama da uygun şekilde Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarını daha aktif şekilde kullanmaya başladığı söylenebilir (Yagubzade, 2012, s. 56). Türkiye, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan bir coğrafyada bulunması, zengin tarihi mirası, yerleşmiş kültürel değerleriyle ve ekonomik-teknik imkanlarıyla yakın coğrafyası bakımından yumuşak gücünü uygulayabileceği kaynaklara da sahip bir devlettir (Sancak, 2016, s. 19; Çavuş,2012, s. 28). Özellikle Balkanlar, Kafkasya, Orta Asya ve Ortadoğu devletleriyle yürütülen dış politikada sahip olduğu yumuşak güç unsurlarını kullanmasının daha kolay olduğu düşünülebilir. Zira, Türkiye'nin bu devletlerle Osmanlı Devleti'nden bakiye kalan yakın tarihsel bağları ve ortak kültürel değerleri bulunmaktadır (Yıldırım ve Yıldırım, 2017, s. 206; Sancak, 2016, s. 20).

Bununla birlikte, zaman zaman sekteye uğrasa da Ortadoğu, Kafkasya ve Orta Asya devletlerine göre işleyen demokrasisi, hukuk düzeni ve benimsediği insan hakları değerleriyle, 1990'lardan itibaren sürekli gelişen görsel medyası ve yüksek öğretim kurumlarının sağladığı eğitim imkanları, ekonomik ve tekonolojik gelişmeye bağlı olarak yapmış olduğu kalkınma ve insani yardımlar ve etkilemek istediği bir takım devletlerle paylaştığı inanç değerleri bakımından Türkiye, yumuşak güç unsurlarını elinde bulundurmaktadır (Yılmaz, 2017, s. 6; Çavuş,2012, s. 28-29). Öte yandan geniş bir müslüman nüfusa sahip olmakla birlikte, uzun yıllardır seküler bir anayasal yapıya bağlı şekilde Türkiye'nin İslam ve demokrasiyi

bir arada yürütebilme tecrübesi de, özellikle ağırlıklı nüfusu müslümanlardan oluşan devletlere karşı kullanabileceği bir yumuşak güç unsuru olarak değerlendirilebilir (Keyman, 2010, s. 12). Yalnız, Türkiye'nin dış politikasında yumuşak güç unsurları olarak sahip olduğu demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel insan hakları değerleri gibi kaynakları, diğer devletler nezdinde etki yaratacak şekilde kullanabilmesi ve çekici kılabilmesi için öncelikle kendi siyasal yapısında etkin şekilde uygulaması da Türkiye'nin ikna kabiliyetini kolaylaştıracaktır.

AK Partİ, 2002 yılının Kasım ayında iktidara gelmesini takip eden dönemde çok yönlü dış politika anlayışını benimserken yumuşak gücün usurlarını da daha yaygın uygulamaya başlamıştır (Akbaş ve Tuna, 2012, s. 9; Gültekin, 2015, s. 41). Örneğin, Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarının uygulayıcısı kurumlarından birisi olan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı, (TİKA) 1992-2002 yılları arasında yurt dışında 12 koordinasyon ofisine sahipken, 2017 yılı itibariyle 56 koordinasyon ofisine sahip olup, 150 ülkede faaliyet göstermektedir. Ayrıca, Türkiye'nin 2002 yılında diğer devletlere yapmış olduğu kalkınma yardımları 85 milyon dolar civarındayken, 2015 yılı itibariyle yaklaşık 4 milyar dolara yaklaşmıştır (http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649, Erişim tarihi: 12.05.2017). Bununla birlikte bir yandan mevcut kurumların işlerliği arttırılırken, öbür yandan Türkiye'nin yumuşak gücünü yansıtan Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ve Yunus Emre Enstitüsü gibi yeni kurumlar da oluşturulmuştur.[1]

2.1. Türkiye'nin Yumuşak Güç Unsurları Arasında Kültürün Rolü

Türkiye, yumuşak gücünün kaynağı olarak sahip olduğu kültürel değerlerini yansıtabileceği çok çeşitli araçlara sahiptir. Bunlara farklı alanlardan da örnekler vermek mümündür. İzlenme rekorları kıran yerli televizyon dizilerinin yurt dışına pazarlanması ve yayınlandığı devletlerde de yüksek izlenme oranlarını yakalaması hedef ülkelerin toplumlarında Türkiye'ye karşı bir sempati oluşmasına katkı vermektedir. Bunun dışında Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu, (TRT) kurmuş olduğu TRT Arapça, TRT Avaz ve TRT Kurdi gibi kanallarla yayın yaptığı coğrafyalardaki halklar üzerinde yumuşak gücünü uygulamaya çalışmaktadır (Yıldırım ve Yıldırım, 2017, s. 206). Ayrıca, Türkiye'deki yüksek öğrenim kurumalarına diğer devletlerden öğrencilerin kabulü, uzun vadede eğitimini tamamlayan bu öğrencilerin ülkelerine dönmeleriyle birlikte Türkiye'ye karşı olumlu bir izlenim oluşmasına da yardımcı olmaktadır (Purtaş, 2012, s. 26-27). Öte yandan dil de bir devletin yumuşak gücünün kaynakları arasında önemli bir yere sahiptir. Değişik lehçelerde konuşulmakla birlikte Dünya'da günümüzde 200 milyondan fazla insanın Türkçe konuştuğu varsayılmaktadır. Dolayısıyla, Türkiye Türkçesinin öğretilmesi ve konuşulmasına yönelik bir politika benimseyen Türkiye, dünyanın farklı coğrafyalarında kültür merkezleri açmaktadır (Sancak, 2016, s. 23).

Bunlara ek olarak, Türkiye, ülke dışında bulunan geleneksel Türk ve İslam kültürünü yansıtan mimari eserlerin restorasyonunu da içeren projeler aracılığıyla, diğer devletlerle paylaşılan ortak değerler üzerinden yumuşak gücünü göstermektedir (Yıldırım ve Yıldırım, 2017, s. 208). Türkiye'nin son dönemde yumuşak güç unsurlarını aktif şekilde kullanmasının doğal sonuçlarından birisi de özellikle yakın coğrafyasında yaşayan insanların turistik amaçla Türkiye'yi seçmesidir. Bu tercihin arkasında yatan nedenlerden bazıları, kendilerine yakın gördükleri yaşam tarzı, geleneksel Türk mutfağı, inanç değerlerindeki ortaklık görülebilir. Türkiye'nin yurt dışında tanıtma büroları açması, Türkiye'yi tanıtan reklamlar yapılması ve kitapçıklar yayımlanması ve turizm fuarlarına katılması gibi yumuşak güç unsurlarını kullanmasına bağlı olarak yabancı devletlerdeki izlenimi olumluya gittikçe, yapılan vize muafiyeti anlaşmalarının da sayısı artmakta ve dolayısıyla Türkiye'ye gelen turist sayısında da artış yaşanmaktadır (Akbaş ve Tuna, 2012, s. 12-13).

Yumuşak gücün yukarıda ifade edilen kültüre dayalı unsurlarıyla Türkiye'nin, hedef devletler ve halkları bakımından takip edilecek ve örnek alınacak bir devlet olmayı amaçladığı söylenebilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin derin tarihi ve kültürel bağları olan Orta Asya devletlerine yönelik kültür politikaları ve uygulamalarının analiz edilmesinde fayda vardır.

2.2. Türkiye'nin 1990 Sonrası Dönemde Orta Asya Devletlerine Kültür Üzerinden Yumuşak Güç Kullanımı

[1] Bu kurumların faaliyetlerine ilişkin ayrıntılı bilgi için bakınız ileride **2.2.1.** başlığı ve devamı.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik olarak Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarını daha aktif şekilde kullanmaya başladığı görülmüştür. 1992 tarihinde Türkiye'nin başlattığı büyük öğrenci projesiyle Türk Cumhuriyetlerinden ve akraba topluluklardan 10 bin öğrenciye Türkiye'deki üniversitelerde okumaları için eğitim bursu verilmeye başlanmıştır. Böylece, yumuşak gücün önemli bir unsuru olan eğitim alanında Milli Eğitim Bakanlığı'nın da önemli bir rol almaya başladığı görülmüştür (Purtaş,2013, s. 8). 1990'lı yılların başlarından itibaren Türkiye'deki belediyelerin de Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yürüttüğü sağlık taramaları, Ramazan etkinlikleri, toplu sünnet faaliyetleri, meslek edindirme kursları, belediyecilik hizmetleri hakkında düzenlediği eğitim programları ve insani yardım etkinlikleri ile kardeş şehir ilişkileri kurmaları yumuşak gücün bu ülkelerin halkları nezdinde uygulanması açısından önemlidir (Purtaş, 2013, s. 9). 1992 yılında öncelikle Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine yönelik faaliyette bulunması amacıyla kurulan TİKA, ağırlıklı olarak altyapıya yönelik kalkınma yardımları yapmakla birlikte, öğrenci değişim programları yürüten, kurs ve seminerler düzenleyen yapısıyla Türkiye'nin yumuşak gücünün kültürel boyutuna da hizmet etmektedir (Kardaş ve Erdağ, 2012, s. 172).

Bunlara ek olarak, 1993 yılında Türkiye'de Kültür Bakanlığı'nın öncülüğünü yaptığı ve ilk adı Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY) olan uluslararası bir organizasyon oluşturulmuştur. Daha sonra alınan bir kararla, ismi Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı olarak değiştirilen örgütün kurucu devletleri, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan olup, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin de arasında yer aldığı diğer özerk devletlerden Rusya Federasyonuna bağlı Tataristan, Başkurdistan, Altay, Saha, Tıva, Hakas Cumhuriyeti ve Moldova'ya bağlı Gagavuz Yeri Özerk Bölgesi'de gözlemci üye statüsünde teşkilatta yer almaktadır (http://www.turksoy.org/tr/turksoy/about, Erişim Tarihi: 11.06.2017). Türk halkları arasında kültür, inanç, kan ve dil ortaklığı temelinde kurulan TÜRKSOY'un, Türk Cumhuriyetleri arasında kültürel yakınlaşmanın sağlanmasında ve Türk kültürünün dünyaya tanıtılmasında önemli bir işlevi olduğu düşünülmektedir (Purtaş, 2012, s. 71).

Bu kuruluşların dışında Türkiye'nin hem kendi bünyesinde hem de Türk topluluklarıyla belirli anlaşmalar çerçevesinde kurduğu ortak teşkilatlarda bulunmaktadır. Bunları kronolojik olarak sıralayacak olursak; 2008 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), 2009 yılında Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TÜRK KENEŞİ) ve Yunus Emre Enstitüsü (YEE), 2010 yılında Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO) ve Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı ile Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, 2012 yılında ise Türk Kültür ve Miras Vakfı gibi örgütler kurulmuştur. Türkiye, oluşturulan bu kurumlar vasıtasıyla Orta Asya'ya yönelik kültür politikalarını şekillendirirken öte yandan bu coğrafyada etkin bir yumuşak güç uygulayan aktöre de dönüşmüştür. Nitekim aşağıda da görüleceği üzere Türkiye bu teşkilatların kurulması noktasında öncü devlet rolü üstlenerek, Orta Asya'daki yumuşak gücünü bu kurumlar üzerinden sürdürmeye çalışmaktadır.

2.2.1. Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (TÜRK KENEŞİ) ve Faaliyetleri

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin kurucusu olduğu Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi (Türk Konseyi-Türk Keneşi - TDİK) 2009 yılında Türk toplulukları arasında işbirliğinin geliştirilmesi amacıyla kurulmuştur (http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim Tarihi: 10.05.2017). Konsey, Türk akraba toplulukları arasında karşılıklı güvenin tesisi, siyasi ilişkilerin sağlam temellere oturtturulması, ekonomik ve sosyal kalkınmaya destek olunması, kültürel yakınlığın iyileştirilmesi gibi amaçları görev üstlenirken Türk dünyasının en etkin kuruluşlarından biri olarak geniş bir alanda faaliyetlerini sürdürmektedir (http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa , Erişim Tarihi: 08.05.2017).

Türk Konseyi aynı zamanda 1992 yılından beri toplanan, "Türkçe Konuşan Devletler Devlet Başkanları Zirveleri" ile günümüze kadar 10 zirve gerçekleştirmiş olup bu zirvelerde alınan kararlar neticesinde faaliyet planını oluşturmaktadır. İstanbul'da gerçekleştirilen 16 Eylül 2010 tarihli zirve ile Türk Konseyini'nin kuruluşu da resmen ilan edilmiştir (http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim Tarihi: 10.05.2017).

Gerçekleştirilen zirvelerde Türkiye'nin de girişimleriyle üye devletler arasında farklı kültürel alanlarda bir çok yeniliğe adım atılmıştır. Bu kapsamda I. Zirve öncesinde Kültür Bakanları Birinci Toplantısı'nda alınan kararla, Türk Yazarlar Birliği ve Türk Sinemacılar Birliği'nin kurulması kararları alınmış, bu toplantının hemen ardından ise Türk Konseyi Eğitim Bakanları Birinci Toplantısı'nda Ortak Tarih Kitabı ve

Ortak Edebiyat Kitabı hazırlanması noktasında bir Çalışma Grubu'nun oluşturulması kararlaştırılmıştır (Kıdırali, 2015a, s.585-586). 2012 ylında gerçekleştirilen "Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği" konulu II. Zirve de ise Türk Konseyi çatısı altında Türk Akademisi ve Türk Kültür ve Mirası Vakfı gibi yeni teşkilatların kurulmasına ilişkin anlaşmalar imzalanmıştır (http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa , Erişim Tarihi: 08.05.2017). Ayrıca yine 2012 yılında İstanbul'da Türk Konseyi bünyesinde "Ortak Terminoloji Kurulu"nun ilk toplantısı düzenlenmiş, kurul ortak terminolojinin geliştirilmesi ve bu alanda sözlük oluşturma çalışmalarının başlatılması için gerekli noktaları çalışma alanı içerisine dahil etmiştir. Kurulda aynı zamanda akademik alanda kullanılmak üzere ortak Latin alfabesi düşüncesi görüşülmüş bazı ortak terimler de kabul edilmiştir (http://www.turkkon.org/tr-TR/kultur_egitim_ve_bilim_isbirligi/3/33/33/37 , Erişim Tarihi: 14.05.2017).

2013 yılında düzenlenen Kıdemli Memurlar ve Eğitim Bakanları İkinci Toplantıları'nda ise üye ülkeler arasında orta öğretim/lise düzeyinde öğrenci değişimi konusunda işbirliği yapılması, üye ülke dillerinin seçmeli ders veya kurs olarak öğretilmesi, Türkoloji alanında çalışan lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencileri için akademik teşvik amacıyla burs verilmesi gibi eğitim alanında birçok karar alınmıştır (Kıdırali, 2015a, s.586). 2014 yılında ise İstanbul'da Ortak Eğitim Televizyonu Kanalı kurulmasına yönelik ilk toplantı düzenlenmiş, toplantıda ortak Türk tarihinin televizyonlar aracılığıyla öğretilmesi için karar alınmıştır (http://turkkon.org/tr-TR/kultur-egitim-ve-bilim-isbirligi/3/33/33/37, Erişim Tarihi: 14.05.2017). 2015 yılı "Medya ve Enformasyon Teknolojileri'' konulu V. Zirve toplantısında ise Türk Akademisi, Türk Kültür ve Miras Vakfı ve Türk Sporları ve Göçebe Kültür Merkezi gibi yeni teşkilatların kurucu ve tamamlayıcı anlaşmaları imzalanmıştır. (http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa , Erişim Tarihi: 08.05.2017). Aynı zamanda zirve öncesinde sırasıyla 19-25 Ağustos 2015'te Trabzon'da, 27 Ağustos-2 Eylül 2015'te Samsun'da 1.Türk Konseyi Gençlik Kampı etkinlikleri düzenlenmiş, bu etkinliklerle Türk Dili Konuşan ülkeler arasında gençlik ve spor alanında işbirliğini artırmak amaçlanmıştır (http://turkkon.org/Assets/dokuman/astana-tr.pdf, Erişim Tarihi: 20.05.2017).

Türk Konseyi çerçevesinde eğitim alanında oluşturulan bir diğer kurum ise 2013 yılında kurulan Türk Üniversiteler Birliği (TÜRKÜNİB)'dir (Kıdırali, 2015a, s.586). TÜRKÜNİB amaç ve faaliyetleri bakımından oldukça geniş bir yelpazede hareket eden bir kurum olarak Türk Konseyi üye devletlerinin Yüksek Öğretim Kurumları arasında üniversitelere ilişkin çeşitli konularda çalışmalarını sürdürmektedir (Mert, 2015, s.283). Bu kapsamda önemli projelerden olan ve "Orhun Süreci'' olarak tanımlanan program TÜRKÜNİB üye ülkeleri bazında öğrenci ve akademik personel değişimini kapsamaktadır (Kıdırali, 2015a, s.586). Orhun süreci 15-19 Mayıs 2017 tarihleri arasında Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi'nde (KTMÜ) gerçekleştirilen I. Türk Üniversiteler Birliği Spor Oyunları ile somut bir adıma dönüştürülmüştür. Üst düzey katılımın oldukça fazla olduğu oyunlar ''Birlik için spor'' sloganıyla birçok dostluk mesajları içererek Orhun Süreci'nin başlangıcı olarak yorumlanmıştır. (http://turkunib.org/news/18/, Erişim Tarihi: 22.05.2017).

Türk Keneşi bünyesinde planlanan ve Türkiye, Azerbaycan ve Kazakistan arasında imzalanan bir diğer proje ise *Modern İpek Yolu Projesi*'dir. Tarihi İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması amaçlanan bu proje ile Türkiye ile Orta Asya Devletleri arasında tarihsel yakınlığa dikkat çekilerek hem turizmin geliştirilmesi hem de bölge halklarının bir araya getirilerek kültürel bağların kuvvetlendirilmesi amaçlanmaktadır. Proje kapsamında düzenlenen ilk Modern İpek Yolu Ortak Tur Paketi ise üyelerin ulusal turizm şirketlerinin dahil edildiği ve tarihi İpek Yolu güzergahını esas alarak Türkiye'den başlayıp Azerbaycan, Kazakistan'da devam ederek Kırgızistan'da sona ermiştir (http://www.trthaber.com/videolar/modern-ipek-yolu-projesinin-ilk-turu-basliyor-33627.html , Erişim Tarihi: 28.05.2017). Türkiye aynı zamanda bu proje kapsamında üye ülkeler için turizm eğitim programları düzenlemekte, turun Türkiye ayağında da çeşitli etkinliklerle akraba topluluklarıyla kardeşlik bağlarını ön plana çıkarmaktadır (http://turkkon.org/Assets/dokuman/astana-tr.pdf, Erişim Tarihi: 20.05.2017).

Türk Konseyi çatısı altında yapılan zirveler Türk dünyasının birlik içerisinde hareket etmesi açısından önemliyken öte yandan devletlerin yumuşak güç uygulamaları için de önemli bir harekat sahası oluşturmaktadır. Nitekim Türkiye'nin zirvelere ev sahipliği yapması, üye ülkeleri tek bir çatı altında toplaması, zirvelerde ve diğer projelerde alınan kararlar çerçevesinde Türk toplulukları içerisinde burs programları oluşturması, öğrenci değişim süreçlerinde etkin rol üstlenerek Türkiye'de eğitim projeleri ve spor oyunları düzenlemesi, *Modern İpek Yolu Projesini* bir prestij olarak görmesi ve bunun gibi birçok girişim Türkiye'nin akraba toplulukları içerisindeki saygınlığını arttırırken uyguladığı bu kültürel politikalar, Türkiye'nin Orta Asya'daki yumuşak gücüne de doğrudan etki etmektedir.

Türk Konseyi, Türk Dili Konuşan Ülkeler arasında çeşitli konularda faaliyet yürütmesinin yanında Türk dünyası ülkelerince kurulan diğer teşkilatların koordinasyonunu ve eşgüdüm içerisinde hareket etmesini sağlayan çatı kuruluş olarak da kabul edilmektedir. Bu çerçevede Türk Konseyi'yle ilişkili kurumlar aşağıda sunulmuştur (http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa , Erişim Tarihi: 08.05.2017).

2.2.1.1. Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)

İsmi başlangıçta Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi olarak belirlenen sonrasında Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) olarak değiştirilen kurum (http://www.turksoy.org/tr/turksoy/about, Erişim Tarihi: 11.06.2017) Türk Dünyasının UNESCO'su olarak tanımlanmaktadır. 12 Temmuz 1993 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Türkiye ve Özbekistan devletleri arasında imzalanan anlaşmayla kurulan TÜRKSOY, Türk dili konuşan topluluklar arasında tarihsel bağları güçlendirmek ve kültürel işbirliğini arttırmak amacıyla faaliyetlerini yürütmekte olan uluslararası bir kültür-sanat teşkilatıdır (Purtaş, 2015, s.593).

TÜRKSOY, Türk dili konuşan topluluklar arasında her yıl düzenli olarak etkinlikler gerçekleştirmekte ve bu toplulukları bir araya getirmektedir. TÜRKSOY'un geleneksel etkinliği olan Nevruz kutlamalarının yanında Ramazan ayı etkinlikleri de düzenlenmektedir. Yine her yıl Türk topluluklarından fotoğrafçılar, ressamlar, opera sanatçıları, şairler, dans ve müzik toplulukları da sanatsal etkinlikler kapsamında buluşturulmaktadır. Türk Konseyi, Türk dünyası ve diğer uluslararası kuruluşlarla da işbirliği içerisinde hareket etmekte ve değerli projelerin altına imza atmaktadır (http://www.turksoy.org/tr/turksoy/about, Erişim Tarihi: 11.06.2017).

Bu projelerden olan ve TÜRKSOY'un girişimleriyle hayata geçirilen "Türk Dünyası Kültür Başkenti" uygulaması da 2012 yılı itibariyle düzenlenmeye başlanmıştır. 2013 yılının Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak ise Eskişehir seçilmiştir. Bu kapsamda aynı yıl Eskişehir, Ankara ve İstanbul'da Yunus Emre Oratoryosu konserleri düzenlenmiş ve dünya çapında yankı uyandırmıştır. Bunların yanında TÜRKSOY Ressamlar Buluşması, TÜRKSOY Gençlik Oda Orkestrası gibi etkinlikler de Türk topluluklarından bir çok üst düzey yetkilinin ve çok sayıda vatandaşın katılımıyla Eskişehir'de düzenlenmiştir (Purtaş, 2015, s.594-595). Yine TÜRKSOY çatısı altında Türk dünyası ülkeleri arasında gerçekleştirilen ilk ve tek şarkı yarışması olan Uluslararası Türkvizyon Şarkı Yarışması da ilk kez Eskişehir'de düzenlenmiş, 2015 yılındaki yarışma ise İstanbul'da yapılmıştır (http://turkvizyon.tv/haberler/turkvizyon-hakkinda&92.html, Erişim Tarihi: 23.05.2017). Bunların yanında TÜRKSOY planlamasında yer alan Gençlik Haftası kutlamaları da Türkiye Cumhuriyeti Gençlik ve Spor Bakanlığı'nın ev sahipliğinde Ankara'da düzenlenmeye başlanmıştır (Purtaş, 2015, s.596).

TÜRKSOY çerçevesinde gerçekleştirilen bu etkinlikler Türkiye ve Orta Asya toplulukları arasındaki kültürel bağları güçlendirmeye yönelik bir rol üstlenmenin yanında (Purtaş, 2012, s.80) Türkiye tarafından Orta Asya'ya yönelik etkin bir kültürel diplomasi aracı olarak da kullanılmaktadır (Purtaş, 2015, s.595). Bu çerçevede TÜRKSOY'un kurucu statüsünde yer alan Türkiye, bu kuruma benzer diğer teşkilatlar aracılığıyla da yumuşak güç politikalarını genişletmektedir.

2.2.1.2. Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA)

Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) 2008 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye arasında imzalanan İstanbul Anlaşması'yla kurulmuştur. (http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa , Erişim Tarihi: 08.05.2017). TÜRKPA, Türk topluluklarının parlamentoları arasında tarih, kültür ve dilsel birlik gibi faktörlere dayanarak işbirliklerini arttırmayı hedeflemektedir (http://www.turk-pa.org/news.php?id=151&lang=az, Erişim Tarihi: 25.05.2017).

Türkiye, son yıllarda önemli konferanslar ve sempozyumlar düzenleyerek TÜRKPA bünyesinde birçok çalışmada yer almaktadır. Bunlardan 14 – 16 Ekim 2012 tarihinde İstanbul'da düzenlenen "Devletlerarası İşbirliğini Geliştirme Sürecinde Genç Liderlerin Rolü" konulu uluslararası konferansa 25 ülkeyi temsil eden genç milletvekilleri, diplomatlar ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının temsilcileri katılmıştır (Sarıaslan, 2015, s.591). "Günümüzün bölgedeki liderleri, geleceğin liderleridir" sloganı başlıklı uluslararası konferansın sonunda İstanbul Deklarasyonu kabul edilmiştir (http://hazar.mediaclick.work/etkinlikler/turkpa-devletlerarasi-isbirligini-gelistirme-suerecinde-genc-liderlerin-rolue-konferansi , Erişim Tarihi: 25.05.2017). 6-7 Ekim 2016 tarihinde ise Ankara'da

Bağımsızlığının 25. yıldönümü için Özel Türk Cumhuriyetleri Sempozyumu düzenlenmiştir (http://www.turk-pa.org/cat.php?p=0&cat=2038&lang=en, Erişim Tarihi: 10.06.2017). TÜRKPA ve Türk Dünyası Belediyeler Birliği(TDBB) arasındaki İşbirliği Protokolü 3 Eylül 2013'te imzalanmış http://www.turk-pa.org/cat.php?p=2&cat=2038&lang=en, Erişim Tarihi: 10.06.2017) 9 Eylül 2015'te ise İstanbul'da Türk Dünyası Belediyeler Birliği(TDBB), genel oturumu düzenlenmiştir. Toplantılarda TÜRKPA çatısı altında kardeşlik bağlarını güçlendirmek için ortak planlamalar söz konusu olmuştur (http://www.turk-pa.org/cat.php?p=1&cat=2038&lang=en, Erişim Tarihi: 10.06.2017).

Türkiye, kurucu statüsünde olduğu TÜRKPA aracılığı ile üye devletlerle arasındaki kültürel bağları güçlendirirken öte yandan yumuşak güç aracı olarak kullandığı bu teşkilat sayesinde parlamentolar arası siyasi ilişkilerde de avantajlar kazanmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'nin teşkilat içerisindeki misyonu ve girişimleri diğer devletlere baskın bir seviyede olmakla birlikte bu durum Türkiye'nin yumuşak güç politikasına pozitif yönde katkı sağlamaktadır.

2.2.1.3. Türk Akademisi Uluslararası Teşkilatı (TWESCO)

Türk Akademisi, 2009 yılında gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 9. Zirvesi'nde Türk Dünyası ile ilgili ortak bir bilimsel kuruluşun oluşturulması önerisiyle planlanmış, Nahçıvan Zirvesi'nden sonra 25 Mayıs 2010 tarihinde Astana'da araştırma merkezi olarak faaliyetlerine başlamıştır (Kıdırali, 2015b, s.599). 28 Ağustos 2014 tarihinde ise Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin kurucusu olduğu Uluslararası Türk Akademisi olarak uluslararası teşkilat statüsü kazanmıştır (http://twesco.org/tr/about/, Erişim Tarihi: 12.06.2017). Türk Akademisi, Türk Dünyası'nın ortak değerlerini araştırmak, geliştirmek, dünyaya tanıtmak, Türk Dünyası'nın sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik entegrasyonunun sağlanmasına katkıda bulunmak, (Kuanışbayev, 2012, s.233) ve bu alanlarda bilimsel araştırmalar yürüten kuruluşlar arasında eşgüdümü sağlamak amacıyla kurulmuş olan (http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim Tarihi: 10.05.2017) Türk dünyası için önem arz eden bilimsel bir teşkilattır.

Türk Akademisi'nde eğitim alanında yürütülen önemli projeler bulunmaktadır. Bunlar, dünyaca tanınan Türkolog ve akademisyenlerin de desteklediği *"Çağdaş Türk Topluluklarının Sürekli Gelişmesinin Kaynağı Olarak Türk Tarihi ve Kültürel Değerler"* ve *"Küreselleşme Çağında Türk Dünyasındaki Siyasi-Ekonomik ve Sosyal-Kültürel Süreçler"* başlıklı projelerdir. Bu çalışmalara ek olarak Türk Akademisi bünyesinde Türk toplulukları arasında ortak yazı dilinin oluşturulmasına yönelik çalışmalar da sürdürülmektedir (Kıdırali, 2015b, s.603-604). Ayrıca Türk Akademisi Bişkek Anlaşması uyarınca Türk Dünyası Kütüphanesi ve Türk Müzesi'ne yönelik faaliyet göstermektedir. (Kıdırali, 2015b, s.606).

Türk Akademisi günümüze kadar birçok alanda bilimsel eserler de yayınlamıştır. Bu kapsamda Türk Akademisi, Türkoloji alanındaki araştırmalarına destek olması amacıyla dünyanın tanınmış uzmanlarının yazarlığını yaptığı *"Global Türk"* dergisini 2013 yılı itibariyle yayınlamaya başlamıştır (Kıdırali, 2015b, s.605). Bunun yanında *Altay* ve *Türkiyat Dergisi* de Türk Akademisi yazarlarınca benzer çalışmaların yapıldığı dergi olarak basılmaktadır (http://www.twesco.org/tr/edition/ , Erişim Tarihi: 12.06.2017).

Türkiye, akademi bünyesinde gerçekleştirilen faaliyetlerde etkin bir şekilde rol alarak Orta Asya Devletleri ile eğitim alanındaki işbirliğini güçlendirmeyi hedeflemektedir. Teşkilatın çalışmalarına destek olmanın yanında TİKA, Yunus Emre Enstitüsü, Türkiye Bilimler Akademisi ve ortak eğitim kuruluşları olan Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi gibi kurumlar aracılığıyla Türkiye, Türk Akademisi ile ortak kültürün güçlendirilmesi çerçevesinde projeler ve çalışmalar yürütmektedir. Bu kapsamda Türk dünyasıyla kültürel yakınlığı ve dayanışmayı da arttırmayı hedefleyen Türkiye, gelinen noktada teşkilat içerisinde Türk vizyonunun ağırlığını hissettirmekte ve yumuşak güç politikalarına da yön vermektedir.

2.2.1.4. Türk Kültür ve Miras Vakfı

2012 yılında Bişkek Zirvesi'nde imzalanan anlaşmayla kurulan Türk Kültür ve Miras Vakfı, ortak Türk kültürü ve mirasının geliştirilmesi, desteklenmesi ve korunması amacıyla kurulmuştur. Türk Konseyi çatısı altında önemli kuruluşlardan olan vakıf, kültür alanında yürütülen proje ve programlara finansman desteği sağlayarak çalışmalarını TÜRKSOY ve Türk Akademisi teşkilatlarıyla işbirliği içerisinde yürütmektedir. Aynı zamanda UNESCO Türkiye Millî Komisyonu da Türk Kültür ve Miras Vakfı ile eşgüdüm içerisinde hareket

ederek ortak Türk kültürünün geliştirilmesi notkasındaki çalışmalarda yer almaktadır (http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim Tarihi: 10.05.2017).

Türk Konseyi çatısı altında yer alan bu teşkilatların dışında Türkiye bizatihi kurduğu kurumlar aracılığıyla da Orta Asya Devletleri'ne yönelik kültür politikalarını geliştirmektedir. Aşağıda belirtilen bu kurumlar Türkiye'nin geniş bir coğrafyada saygınlık kazanmasında da etkili olmaktadır.

2.2.2. Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) ve Faaliyetleri

Türk topluluklarının bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından, Türkiye'nin kardeş ülkelerle arasındaki çalışmaları koordine etmesi ve yürütmesi amacıyla bir organizasyonun kurulması ihtiyacı doğmuştur (http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649 , Erişim Tarihi: 11.05.2017) Bu doğrultuda 1992 yılında kurulan TİKA, başta Türk dilinin konuşulduğu ülkeler olmak üzere diğer komşu ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarına destek olmak, bu ülkelerle; ekonomik, sosyal, kültürel, eğitim vb. alanlarda projelerin planlanması ve çalışmaların yürütülmesi rolünü üstlenmiştir.

TİKA'nın faaliyet planlamasında 1992-2002 dönemi bir kuruluş dönemi olarak düşünüldüğünde başlangıç yıllarında ağırlıklı olatak Orta Asya'da bağımsızlıklarını kazanan devletlere yönelik yardımlar üzerinde durulmuştur. Devamındaki süreçte ise TİKA'nın faaliyet sahasını genişletmesine paralel olarak 1992-2002 arasındaki on yıllık dönemde proje ve çalışma sayısı da artmaya başlamış, bu dönemde yıllık ortalama 250 proje hayata geçirilmiştir. TİKA, 2003 yılından itibaren Türk dış politikasında üstlendiği rol ile Türkiye'nin yumuşak gücünün ilk uygulayıcısı olan kuruluş olarak yorumlanmıştır (Kardaş & Erdağ, 2012, s.171). 2002-2015 yılları arasında ise TİKA'nın gerçekleştirdiği proje sayısı 17.000 dolaylarına varmış, 1992-2002 yılları arasında TİKA'nın toplam proje sayısının 2200 olduğu göz önüne alındığında, gelinen noktada TİKA, amaçları itibariyle önemli başarılara imza atmıştır. Bu süreçte çalışma alanlarını da genişleten TİKA, 2002 yılında 12 olan Program Koordinasyon Ofisi sayısını da 2012 yılında 33'e yükseltmiştir. 2015 yılı içerisinde ise TİKA, 2000'e yakın projeyi hayata geçirmiştir (''Tika Faaliyet Raporu'', 2015, s.7).

TİKA'nın geniş bir coğrafyada gerçekleştirdiği sosyo-kültürel faaliyetler Türkiye'nin çok boyutlu dış politikasını sağlam temellere dayandırırken öte yandan hem uluslarası alanda hem de Türk Toplulukları nezdinde Türkiye'nin imajını olumlu etkilemektedir. Bu bağlamda TİKA, Türkiye'nin Orta Asya Devletlerine yönelik yumuşak güç unsurları içerisinde en önemli kuruluşlardan biri olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

2.2.3. Yunus Emre Enstitüsü (YEE) Tarafından Yürütülen Faaliyetler

Yunus Emre Vakfı Türkiye'yi, Türk dilini, tarihini, kültürünü ve sanatını tanıtmak, Türkiye'nin diğer ülkelerle kültürel işbirliğini arttırıp dostluğunu pekiştirmek amacıyla 5 Mayıs 2007 tarihinde kurulmuştur. Yunus Emre Enstitüsü ise vakfa bağlı bir kuruluş olarak bu amaçları yerine getirmenin yanında yurt dışında kurulan merkezlerde eğitim, kültür ve sanat vb. alanlarda çalışmaları yürütmek ve koordine etmek amacıyla 2009 yılında faaliyetlerine başlamıştır. Yunus Emre Enstitüsü'nün yurt dışında 40'dan fazla kültür merkezi yer almakla birlikte bu merkezlerde Türkçe eğitim ve Türkoloji alanında çalışmalar sürdürülmektedir. Aynı zamanda her yıl düzenlenen ulusal ve uluslararası etkinlikler ile Türkiye dünyaya tanıtılmakta ve temsil edilmektedir (http://yee.org.tr/tr/yunusemreenstitusu , Erişim Tarihi: 28.05.2017).

Yunus Emre Türk Kültür Merkezlerinde her yıl müzik, sinema, fotoğraf, tiyatro, edebiyat, Türk el sanatları, ve Türk mutfağı gibi kültür sanat etkinlikleri düzenlenmekte, öte yandan akademik toplantılar, uzman buluşmaları ile eğitim alanında da çok sayıda faaliyet yürütülmektedir. Bunun yanında Türk Kültür Merkezlerinde Türkçe eğitim-öğretim faaliyetlerini yürütmek amacıyla Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde Yunus Emre Türkçe Eğitim ve Öğretim Merkezi (YETEM) kurulmuştur. Bu kapsamda günümüze kadar yaklaşık 15 bin öğrenciye Türkçe öğretilmiştir (http://www.yeniturkiye.org/turkiyenin-kulturel-diplomasi-ayagi-yumusak-gucu-yunus-emre-enstitusu/, Erişim Tarihi : 25.05.2017).

Benzer amaçlar çerçevesinde Yunus Emre Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi ile birlikte Uzaktan Türkçe Öğretimi Sistemi'ni de uygulamaktadır. Ayrıca Türkçe'nin uluslararası geçerliliğe sahip bir sınavı olması ve Türkçe'yi öğrenmek isteyenlerin dil yeterliliklerini sertifikalandırma amacıyla Yunus Emre Ensitüsü tarafından Türkçe Yeterlilik Sınavı (YTS) adında muafiyet sınavları düzenlenmektedir (Ceylan, 2015, s.612). Bu projelerr ek olarak Türkçe'nin yabancı dil olarak öğretimi sertifa programları, Türkçe Yaz Okulu ve

Yerinde Türkçe Projeleri de Enstitü'nün diğer eğitim-öğretim faaliyetleri arasında yer almaktadır (Yunus Emre Enstitüsü, 2015 Faaliyet Raporu, s.140-144-152). Yunus Emre Enstitüsü bünyesinde yürütülen önemli projelerden bir diğeri de *Türkoloji Projesi'*dir. Proje, yurtdışındaki Türkoloji/Türk Dili ve Edebiyatı Bölümlerine Türkiye'den öğretim elemanları tahsis ederek bu bölümlerin eğitim öğretim süreçlerine katkı sağlamayı amaçlanmaktadır (http://yee.org.tr/tr/turkolojibirimi, Erişim Tarihi: 25.05.2017).

Türkiye, Yunus Emre Enstitüsü tarafından yürütülen etkinlikler çerçevesinde hem Türkçeyi ve Türk kültürünü dünyaya tanıtırken hem de Orta Asya'dan gelen öğrencilere sağladığı burslar ve kültür sanat faaliyetleri sayesinde kardeş topluluklarla arasında bir köprü kurmaya devam etmektedir. Nitekim, geniş bir faaliyet alanı çerçevesinde hareket eden Yunus Emre Enstitüsü, özellikle Türkiye'nin uluslararası öğrenci politikasına katkı sağlamakta ve Türkiye'nin kültürel politikalarının hayata geçirilmesinde önemli bir kurum olma özelliği taşımaktadır.

2.2.4. Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB)

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Başbakanlığa bağlı bir kurum olarak 6 Nisan 2010 tarihinde Türk toplulukları, yurtdışındaki vatandaşlar ve Türkiye'de öğrenim görmekte olan uluslararası öğrencilere yönelik yapılan çalışmaları koordine etme amacıyla kurulmuştur. Bu bağlamda YTB sayesinde gerek yurtdışında yaşayan vatandaşlarla gerekse Türk topluluklarıyla ilişkiler iyi bir seviyede sürdürülmekte böylece Türk dünyasıyla ekonomik, sosyal ve kültürel alanda faaliyetler hız kazandırmak amaçlanmaktadır (https://www.ytb.gov.tr/kurumsal.php, Erişim Tarihi: 02.06.2017).

2.2.5. Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü (KDK)

30 Ocak 2010 tarihli Başbakanlık Genelgesi ile kurulan Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Türkiye'nin ekonomik ve sosyo-kültürel alanlarda hizmet etmesi için oluşturulan kurumlar ile sivil toplum örgütleri arasında koordinasyonu sağlamakla amacıyla kurulmuştur. Türkiye'nin dünyaya tanıtımında önem arz eden kamu kuruluşları arasında etkin bir rol üstlenen kurum, Türkiye'nin yumuşak güç unsurlarını desteklemekte ve bu kapsamdaki faaliyetlerine de yön vermektedir (http://kdk.gov.tr/faaliyetler/kurulus/7, Erişim Tarihi: 05.06.2017).

2.3. Kültürel Alanda Yürütülen Diğer Faaliyetler

2.3.1. Türkiye Bursları ve Eğitim Alanında İşbirliği

Türkiye, Türk akraba toplulukları ve bölge ülkelerinden gelen öğrencilerin Türkiye'de eğitim görmeleri amacıyla 1992-1993 yıllarında "Büyük Öğrenci Projesi"ni uygulamaya başlamıştır (Yapa, 2008, s.99). Yapılan anlaşmalar çerçevesinde Türkiye'ye gelen öğrencilere devlet bursu sağlanarak (Kavak & Baskan, 2001, s.96) hem yükseköğretimin uluslararasılaşması hem de Türk kültürünün yaygınlaştırılması amaçlanmıştır. 1992-2012 yılları arasında yaklaşık otuzbin öğrenciye burs verilen Büyük Öğrenci Projesi, 2012 yılında Hükümet Bursları ile birleştirilerek Türkiye Bursları adı altında uygulanmaya devam etmiştir. Aynı zamanda bu değişiklikle birlikte projenin yürütülmesi de Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na devredilmiştir (Keykavosiiranagh, 2015, s.105). Günümüzde Türkiye Bursları kapsamında onaltıbin öğrenciye burs verilmektedir (https://www.turkiyeburslari.gov.tr , Erişim Tarihi: 27.05.2017).

Türkiye'nin Kırgızistan - Türkiye Manas Üniversitesi, Uluslararası Ahmet Yesevi ve Uluslararası Türk-Kazak Devlet Üniversitesi'nin kurulmasında öncü devlet olarak yer alması, eğitim alanında işbirliği konusunda Orta Asya coğrafyasında attığı en önemli adımların başında gelmektedir. Türk dünyası ve Türkiye arasındaki akademik ilişkileri geliştirmek ve kültürel münasebetin artması amacıyla kurulan üniversiteler (Çaman, 2013, s.203-204), eğitim alanında Türk toplulukları ve Türkiye arasında köprü görevindedir. Ahmet Yesevi Üniversitesi,'nin 2002 yılında Türkçe'nin öğretilmesi konusunda başlattığı Türkiye Türkçesiyle Uzaktan Eğitim Programları (TÜRTEP) kapsamında Türkiye'den ve Türk Cumhuriyetleri ile akraba topluluklarından 14 bin civarında öğrenciye eğitim verilmiş, üniversite böylece bu alanda öncü kuruluşlardan biri olmuştur (Çetin, 2015, s.618). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi ise bünyesinde barındırığı bütün öğrencilerin ücretsiz okutulduğu tek üniversite olma özelliğini taşımaktadır (Sarı, 2015, s.621).

2.3.2. Ortak Yazı Dili Çalışmaları

Türk kültür politikasının birincil hedefleri arasında yer alan "dilsel birliğin sağlanması" Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından özellikle 1990'lar itibariyle Türkiye'nin kültürel politikaları arasında etkin bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Tarihsel bağlar ve kültürel yakınlığın sunduğu imkanlar doğrultusunda Türkiye, Orta Asya ve Anadolu arasında yeniden dilsel birliği sağlamak ve ortak bir yazılı kültür oluşturmak istemiş, (Çaman, 2006, s.200) bu kapsamda Türk devletleriyle bir takım anlaşmalar imzalamıştır. İlk olarak 1991'de Azerbaycan ile imzalanan Latin Alfabesi İşbirliği Anlaşması daha sonrasında sırasıyla 1993'te Türkmenistan, 1995 yılında ise Özbekistan ile imzalanmıştır. Bu anllaşmalar neticesinde 1991 Kasım ayında Türk alfabesi kabul edilmiş bunun sonucunda Azerbaycan bir harf, Türkmenistan altı harf, Özbekistan ise beş harf değiştirerek Türkçeyi kullanmaya başlamışlardır. Bu devletlerin Türk alfabesine geçmeleri, Türkiye'nin o dönemde Türk devletleri üzerinde yumuşak gücünün bir başarısı olarak yorumlanabilir (Gültekin, 2015, s.64). Alfabe anlaşmalarının yanında Ortak Yazı Dili Sempozyumu (Çaman, 2013, s.200) Türkçe Konuşan Haber Ajansları Birliği, Türk Dünyası Yazarlar Birliği, Türk Dünyası Yazarlar Kurultayı, Türk Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı, Uluslararası Türk Dili Kurultayları, Alfabe ve İmla Konferansı gibi organizasyonlar ile Türk toplulukları arasında ortak yazı dili çalışmalarına destek olmak amaçlanmış fakat çeşitli nedenlerden dolayı istenilen sonuç alınamamıştır (Çaman, 2013, s.175).

Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik kültürel politikaları uygularken karşılaştığı bir diğer sorun ise Türk toplulukları arasında ortak bir yazı dilinin oluşturulması amacına yönelik somut bir adımın hayata geçirilememiş olmasıdır (Özkan, 2007, s.131). Bu durumun oluşmasında en önemli sebeplerin başında ise bölge devletleri üzerinde devam eden Sovyet - Rus etkisi gelmektedir. Halbuki bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Türk topluluklarının entegrasyonunun sağlanmasında Latinceye geçmek önemli bir fırsat olarak görülmüş fakat buna rağmen Kazakistan ve Kırgızistan Kiril alfabelerini kullanmaya devam ederken Türkmen, Azerbaycan ve Özbek Türkçelerinde ortak alfabenin ilkelerine aykırı harfler kullanılarak ortak yazı dili oluşturma sürecinin önüne büyük engeller koymuşlardır. Bu soruna yönelik olarak Türk Dünyası'nda faaliyet gösteren kurumlar olmak üzere Türkoloji alanında çalışma yürüten uzmanların da desteğiyle Türk toplulukları arasındaki Lehçe ve ağızların özellikleri dikkate alınarak birbirine yakın bir alfabe oluşturulabilir (Asker, 2014, s.150-151).

Türkiye, sahip olduğu yumuşak güç unsurlarını uygularken başka sorunlarla da karşılaşmaktadır. Örneğin, "Büyük Öğrenci Projesi" çerçevesinde 1992-2012 yılları arasında yaklaşık otuz bin öğrenciye burs verilmiştir. Buna karşın proje kapsamında sağlanan bursların yaklaşık yarısı, öğrenci başarısızlığı, devamsızlık ve kayıt yenilememe gibi nedenlerden dolayı kayba uğramıştır. Bu bağlamda ismi değiştirilerek Türkiye Bursları halini alan projenin benzer sorunlarla karşılaşmaması adına öğrenci kalitesini iyileştirmeye yönelik eğitimler düzenlenmeli, devamsızlık ve kayıt yenilememe gibi sorunların engellenmesi içinde kurumsal anlamda ciddi adımlar atılmalıdır. Bu sorunların yanında eğitim alanındaki projelerin farklı kurumlar tarafından yürütülmesi zaman zaman eşgüdüm sorununu da ortaya çıkarmakta (Kavak & Baskan, 2001, s.101-102) bu açıdan projelerin tek bir kurum tarafından koordine edilmesi olumlu sonuçlar alınması bakımından önem arzetmektedir (Asker, 2014, s152).

Türkiye Bursları bağlamında Türk üniversitelerinde okuyan öğrencilerin öğretimlerini yarıda bırakmamaları ve eğitim aldıkları süre boyunca karşılaştıkları sorunları çözebilmeleri için yabancı öğrencilerin öğrenim gördükleri üniversitelerde "Bireysel Danışmanlık Hizmeti" adı altında bir birim oluşturularak bu sorunlara çözüm aranabilir (Keykavosiiranagh, 2015, s.105). Bunun yanında öğrenci projelerinde önem arzeden bir uygulama olan ''rehber ve koruyucu aile uygulaması''da hayata geçirilerek öğrencilerin psikolojik ve adaptasyon sorunları en aza indirilerek başarı oranı arttırılabilir (Özkan, 2003, s.152-153).

3. Sonuç

Yumuşak gücün kültüre bağlı olarak kullanımı dinamik bir yapı arz ettiğinden Türkiye'nin bu alanda sürekli proaktif bir dış politika izlemesi gereği aşikardır. Türkiye, çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir coğrafyada bulunmasıı nedeniyle zengin bir tarihi mirasa sahiptir. Dolayısıyla, kültürel değerleri bakımından sahip olduğu bu avantajı, tarihi kökleri bulunan Orta Asya Türk devletleri ile olan ilişkilerine de yansıtmalıdır. Türk dış politikasının bir parçası haline gelen kültürel diplomasinin son yirmi yılda yukarıda ifade edilen aksaklıklara rağmen artan bir ivmeyle kullanıldığı ve Türkiye'nin imajı bakımından da olumlu sonuçları olduğu söylenebilir. Sanatsal ve sportif etkinliklerle, eğitim projeleriyle, mimari

resterasyon faaliyetleriyle, sinema ve televizyon dizileri ve yayınlarıyla Türkiye'nin kültürel anlamda Orta Asya Türk devletleri üzerinde yumuşak gücünü etkin şekilde kullandığı görülmektedir.

Farklı yumuşak güç unsurlarını aktif şekilde kullanan bir devletin, etkilemek istediği devlet veya devletler bakımından bir cazibe yaratması ve onların dış politika çıktılarını kendisiyle uyumlu hale getirmesi söz konusu olmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Türkiye de oluşturmuş olduğu kurumsal yapılar üzerinden iş birlikleri kurarak ve ikna kabiliyetini kullanarak Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'ne yönelik kültür siyasetini uygulamaktadır. Özellikle Türkiye'nin yumuşak gücünün araçları olarak Türk Konseyi bünyesindeki kurumların, TİKA'nın ve Yunus Emre Enstitüsü'nün bölgeye yönelik kültürel faaliyetleri Türkiye'nin bölgedeki nüfuzunu arttırmaktadır. Böylece, Türkiye'nin, farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış olması, oturmuş kültürel değerleri ve tarihi birikimiyle yakın coğrafyası bakımından yumuşak gücünü uygulayabileceği kaynaklara da sahip olduğu anlaşılmaktadır.

4. KAYNAKLAR

Akbaş, Z., Tuna, H. (2012). Bir dış politika aracı olarak yumuşak gücün turizm sektörüne etkisi: Türkiye örneği üzerinden bir değerlendirme. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 49(571), 5-18.

Asker, A. (2014). Türk Cumhuriyetleri arasında entegrasyon sürecine ilişkin bazı hususlar. Almagül İsina (Ed.), *Türk Diasporası ve Türk Dünyası Vizyon 2023* içinde (s. 149-154). İstanbul: Tasam Yayınları.

Ceylan, E. (2015). Yunus Emre Enstitüsü. M.Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 611-615). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

Çaman, E. (2006). Kafkasya ve Orta Asya'da Türkiye'nin yeni bölgesel politikası: dış politikanın yönelim sorunsalı. *Avrasya Dosyası*, 12(1), 185-214.

Çaman, E. (2013). Üçüncü on yılında Türkiye'nin Orta Asya bölgesel politikası: sübjektif algılardan gerçeklere. M. Turgut Demirtepe, Güner Özkan (der.). *Uluslararası Sistemde Orta Asya: Dış Politika ve Güvenlik* içinde (s. 175-223). Ankara: UŞAK Yayınları.

Çavuş, T. (2012). Dış politikada yumuşak güç kavramı ve Türkiye'nin yumuşak güç kullanımı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 23-37.

Çetin, N. (2015). Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi. M.Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 616-620). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

Dahl, R. A. (1957). The concept of power. *Behavioral Science*, 2(3), 201-215.

Gültekin, H. (2015). *Türk Dış Politikasında Kamu Diplomasisi ve Yumuşak Güç Kavramı*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Beykent Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tezi, İstanbul. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=WBc656i315e2eV6-EZV1ounE5vGZSCjo99JUeYZXRdbTJ_2Md2vihGGzEKUoHLPq

Hazar Strateji. (2012, 13 Ekim). http://hazar.mediaclick.work/etkinlikler/turkpa-devletlerarasi-isbirligini-gelistirme-suerecinde-genc-liderlerin-rolue-konferansi , Erişim tarihi: 25.05.2017.

Kardaş, T., Erdağ, R. (2012). Bir dış politika aracı olarak TİKA, *Akademik İncelemeler Dergisi*7(1), 167-194.

Kavak, Y., Baskan, G. A. (2001). Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklarına yönelik eğitim politika ve uygulamaları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 20, 92-103.

Keohane R. O., Nye J. S. (2012). Power and ınterdependence. Fourth Edition,New York: Pearson.

Keykavosiiranagh, S. (2015). *Yumuşak Güç Enstrümanı Olarak Kültürel Hegemonya*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/TezGoster?key=WY5CM7tPNE2z_YM6pBu0t33kF3dCeOyrqEAsChy4U2x_mjuhLH0DZ99mvp3nPUZn

Keyman, E. F. (2010). Globalization, modernity and democracy Turkish foreign policy 2009 and beyond. *Perceptions*, 15(3-4), 1-20.

Kıdırali, D. (2015a). Türk Konseyi (TÜRK KENEŞİ). M. Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 576-588). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

Kıdırali, D. (2015b). Uluslararası Türk Akademisi. M.Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 599-606). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları.

Kopuz, O. (2017). Bir Yumuşak Güç Olarak Türkiye'nin Dış Politikasında Yeni Osmanlıcılık Yaklaşımının Değerlendirilmesi, https://www.academia.edu/8577845/Bir_Yumuşak_Güç_Olarak_Türkiye_nin_Dış_Politikasında_Yeni-Osmanlıcılık_Yaklaşımının_Değerlendirmesi , Erişim tarihi: 10.05.2017.

Kuanışbayev, E. (2012). Türk dünyası entegrasyonu çalışmalarında Türk Akademisinin yeri ve beklentileri. Okan Yeşilot (Ed.), *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye* İçinde (s. 233-235). İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları.

Lee, G. (2009). A Theory of Soft Power and Korea's Soft Power Strategy, http://www.kiep.go.kr/cmm/fms/FileDown.do;jsessionid=fPzmMmvXuuIVXqZEGymspvvB6hC4ESLUBmu2drPEQp7XmHiBgsMS5ujQwV1Y9V7D.KIEPWEB_NEW_servlet_engine4?atchFileId=0000000000000001828170&fileSn=10&bbsId=seminarReports, Erişim tarihi: 24.05.2017.

Mert, O. (2015). Türk Konseyi (Keneşi) Türk Üniversiteler Birliği ve Türk Üniversiteler Birliği I. Genel Kurulu. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED],* 53, 273-290.

Nye, J. S. (2005a). Dünya siyasetinde başarının yolu yumuşak güç. R. İnan Aydın (Çev.). Ankara: Elips Yayınevi.

Nye, J. S. (2008). Public diplomacy and soft power. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 616, 94-109.

Nye, J. S. (2005b). Soft Power and Higher Education, https://library.educause.edu/~/media/files/library/2005/1/ffp0502s-pdf.pdf, Erişim tarihi: 22.05.2017.

Özdemir, H. (2008). Uluslararası ilişkilerde güç: çok boyutlu bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(3), 114-144.

Özkan, İ. (2007). Bağımsızlıklarının 15. yılında Türk cumhuriyetlerinde eğitim ve sosyal değişme. Bengü İzler, (der.), *Türk Dünyası Araştırmaları* içinde (s. 91-135). Ankara: PEGEM Yayıncılık.

Özkan, İ. (2003). Türk Cumhuriyetleri, Türk ve akraba topluluklardan gelen burslu öğrencilerin meseleleri ve çözüm teklifleri. Ümit Özdağ, Yaşar Kalafat, Mehmet Seyfettin Erol (der.). *21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, Muzaffer Özdağ'a Armağan, IV. Cilt* içinde (s. 137-154). Ankara: ASAM Yayınları. http://docplayer.biz.tr/6119942-Turk-cumhuriyetleri-turk-ve-akraba-topluluklardan-gelen-burslu-ogrencilerin-meseleleri-ve-cozum-teklifleri.html , Erişim tarihi: 05.05.2017.

Pınar, L. (2017). Amerika Birleşik Devletleri'nin yumuşak gücü ve Hollywood. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 253-274.

Purtaş, F. (2012). Kültürel diplomasi ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY). Okan Yeşilot (Ed.), *Bağımsızlıklarının 20. Yılında Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye* içinde (s. 69-80). İstanbul: Ümraniye Belediyesi Kültür Yayınları.

Purtaş, F. (2013). Türk dış politikasının yükselen değeri: kültürel diplomasi. *Akademik Bakış*, 7(13), 1-14.

Purtaş, F. (2015). Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY). M.Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 593-598). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Sancak, K. (2016). Yumuşak güç kaynağı olarak kültür ve Türkiye'nin yumuşak gücünde kültür faktörü. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 16-26.

Sarıaslan, K. M. (2015). Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA). M. Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 589-592). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Sarı Y. (2015). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. M. Turgut Demirtepe, Murat Yılmaz (Ed.), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Yıllığı 2013* içinde (s. 621-625). Ankara: Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.

Snow N. (2009). Rethinking public diplomacy. Nancy Snow, Phillip M. Taylor (Ed.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York: Routledge.

Szondi, G. (2009). Central and Eastern European public diplomacy: a transitional perspective on national reputation management. Nancy Snow, Phillip M. Taylor (Ed.), *Routledge Handbook of Public Diplomacy*, New York: Routledge.

T.C Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Kuruluş. http://kdk.gov.tr/faaliyetler/kurulus/7, Erişim tarihi: 05.06.2017.

T.C Dışişleri Bakanlığı, Türk Konseyi Hakkında, http://www.mfa.gov.tr/turk-konseyi.tr.mfa , Erişim tarihi: 08.05.2017.

TİKA, 2015 *Faaliyet Raporu*, http://www.tika.gov.tr/upload/2017/05/Faaliyet%20Raporu%202015/2015%20Faaliyet%20Raporu.pdf

TİKA Hakkımızda. (2015, 01 Ocak). http://www.tika.gov.tr/tr/sayfa/hakkimizda-14649, Erişim tarihi: 11.05.2017

TURKPA Etkinlik Takvimi. http://www.turk-pa.org/cat.php?p=0&cat=2038&lang=en, Erişim tarihi: 10.06.2017

TURKPA, Etkinlik Takvimi. http://www.turk-pa.org/cat.php?p=1&cat=2038&lang=en, Erişim tarihi: 10.06.2017

TURKPA ,Etkinlik Takvimi. http://www.turk-pa.org/cat.php?p=2&cat=2038&lang=en, Erişim tarihi: 10.06.2017

Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi, Genel Bilgi. http://www.turkkon.org/tr-TR/genel_bilgi/1/10, Erişim tarihi: 10.05.2017.

Türkiye Bursları Web Sitesi. https://www.turkiyeburslari.gov.tr, Erişim tarihi: 27.05.2017.

Türk Keneşi Türk Üniversiteler Birliği, Haberler. http://turkunib.org/news/18/, Erişim tarihi: 22.05.2017.

Türk Konseyi Kültür, Eğitim ve Bilim Alanında İşbirliği. http://turkkon.org/tr-TR/kultur-egitim-ve-bilim-isbirligi/3/33/33/37, Erişim tarihi: 14.05.2017.

Türk Konseyi 5. Zirve (Astana) Bildirisi. http://turkkon.org/Assets/dokuman/astana-tr.pdf, Erişim tarihi: 20.05.2017.

TRT Haber, (2017, 25 Nisan). Modern İpek Yolu Projesinin ilk turu başlıyor. http://www.trthaber.com/videolar/modern-ipek-yolu-projesinin-ilk-turu-basliyor-33627.html, Erişim tarihi: 28.05.2017.

TWESCO, Akademi Hakkında. http://twesco.org/tr/about/ , Erişim tarihi: 12.06.2017.

TWESCO, Yayınlarımız. http://www.twesco.org/tr/edition/ , Erişim tarihi: 12.06.2017.

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), Hakkında. http://www.turksoy.org/tr/turksoy/about , Erişim tarihi: 11.06.2017.

Yagubzade, E. (2015). Türkiyenin Dış Politikasında Yumuşak Güç, http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/Elmin-Yagubzade.pdf , Erişim tarihi: 01.06.2017.

Yapa, E. (2008). *1991 Sonrası Türkiye'nin Kafkasya ve Orta Asya'daki Rolü*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Kocaeli Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

Yediyıldız, M. (2014, 09 Mayıs). Türkiye'nin Kültürel Diplomasi Ayağı, Yumuşak Gücü: Yunus Emre Enstitüsü. http://www.yeniturkiye.org/turkiyenin-kulturel-diplomasi-ayagi-yumusak-gucu-yunus-emre-enstitusu/, Erişim tarihi: 25.05.2017.

Yıldırım, K. E., Yıldırım, A. (2017). Türkiye'nin yumuşak güç sembollerinden Türk İşbirliği Koordinasyon Ajansı ve Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na genel bakış. *Karadeniz,* 33, 203-219.

Yılmaz, S. (2017). Yumuşak Güç ve Evrimi, http://usam.aydin.edu.tr/YUMUSAKGUCVEEVRIMI%284a4j%29.pdf, Erişim tarihi: 30.05.2017.

Yunus Emre Enstitüsü, 2015 Faaliyet Raporu, http://yee.org.tr/CMS/Files/faaliyet_raporu_2015.pdf

Yunus Emre Enstitüsü. http://yee.org.tr/tr/yunusemreenstitusu, Erişim tarihi: 28.05.2017.

Yunus Emre Enstitüsü, Türkoloji Müdürlüğü http://yee.org.tr/tr/turkolojibirimi, Erişim tarihi: 25.05.2017.

Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı Kurumsal, https://www.ytb.gov.tr/kurumsal.php, Erişim tarihi: 02.06.2017.

Avrupa Birliği'nin Kamu Dil Siyaseti

Dr. Halis Ayhan

Özet

Avrupa Birliği'nin 24 resmi dili vardır ve her dil eşit derecede bağlayıcıdır. Buna karşılık gerek Birliğin genelinde gerekse Birlik kurumlarında konuşulan ve kullanılan diller belli başlı 3 büyük dil olan İngilizce, Fransızca ve Almancadır. Dünyada olduğu gibi, Birlik'te de İngilizce hâkimdir. Ancak, diğer çoğu uluslararası mahkemelerde olduğu gibi, Avrupa Birliği Adalet Divanı'nda Fransızca hâkimdir. Almanca ise günlük yaşamdakinin aksine kurumlarda yok denecek kadar az kullanılmaktadır.Avrupa Birliği'nin genel dil siyaseti, dil çeşitliliğini ve kültürel zenginliğini koruma ve geliştirme üzerine kuruludur. Bu, Avrupa Birliği'nin hem Avrupa Birliği Antlaşması'ndan kaynaklanan bir yükümlülüğüdür hem de genel amaçları ve siyasetinin bir gereğidir. Çokdilliliğin olumsuz pek çok yönü olmakla birlikte, Birlik bu siyaseti sayesinde güçlenmektedir. İlaveten Avrupa Birliği'ni başarıya ulaştıran etmenlerden bir diğeri olan hukukun üstünlüğü ilkesi tüm resmi dillerin eşit kılınmasıyla bu alanda da tezahür etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Avrupa Birliği resmi dilleri, Adalet Divanı ve dil, Çalışma dili,*

1. Giriş

Dil, bir milletin varlığını koruyan en önemli kültürel milliyetçilik aracıdır. Öz itibarıyla dil yoksa budun da yoktur. Somutlaştırılırsa, "Türkçe yoksa Türk milleti de yoktur". Saniyen, eğitim gelir. Eğitim içerisinde de bilhassa tarih eğitimi önemlidir. Bu doğrultuda dilin birçok işlevi vardır: Ulus oluşturma ve koruma, ulusları ayırma/devletleri parçalama, azınlık dillerini/rakip dilleri yok etme vb.

Avrupa Birliği (AB) bugün çok sayıda resmi dile sahip olması nedeniyle çokdilli bir yapıya sahiptir. İlaveten AB üyesi ülkelerin bir bölgesindeki resmi dillere (resmi iç dil) ve resmi olmayan ama AB'nin çeşitli bölgelerinde konuşulan 230-260 arası dile sahiptir (Anderson: 2010; www.bbc.co.uk: 2014). Birliğin, bu kadar çok sayıda devleti/halkı bir araya getirmesi, yakın geçmişteki acılar ve bilhassa Almanya ile Fransa arasındaki Avrupa'da üstünlük kurma ve demir-çelik bölgelerini ele geçirme rekabeti düşünüldüğünde büyük başarı olarak görülmelidir. Dahası bugün AB'nin en güçlü ülkelerinden İngiltere'nin Birlik içinde dışlanmışlık duygusuna rağmen, Birliğin firesiz devam etmesi bu başarıyı pekiştirmektedir.

Tümevarım yöntemiyle yapılan bu çalışmanın sorunsalı AB'de resmi diller ve diğer resmi iç diller de dikkate alındığında, bu kadar çok sayıda farklılığın nasıl bütünleşmeyi artırıcı bir işleve sahip olabildiğini irdelemektir. Bu derece farklılıklar topluluğunu, bir ayrışma veya bölünme yerine, bütünleşmeye yönelten temel güdünün ne olduğu anlaşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca çalışmada AB'nin dil siyaseti resmi diller bağlamında incelenmiştir. AB'nin kamu veya kurumsal dil siyaseti, "Birlik kurumlarının hem kendi

aralarında ve kendi içlerinde üye devletlerle ve vatandaşlarla hem de AB dışındakilerle iletişiminde" dil(ler)in kullanımını belirleme veya benimsetme şeklinde tanımlanabilmektedir. Çalışmada *dil siyaseti* ifadesiyle bu anlaşılmalıdır. Kurumsal olmayan veya özel alandaki dil siyaseti ise, AB kurumlarının bir parçası olmayan, vatandaşların kendi aralarında ve üye devletlerin içinde konuşulan dillere gönderme yapar (Van Els, 2006: 209'dan Ahn, 2007: 13). Bu ve dil öğrenimi ve eğitimi gibi özel hususlar bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

2. Kültürel Bir Unsur Olarak Dil

Dilin Ulus Oluşturma Ve Koruma İşlevi: Arapça Ve Türkçe Örneği. Araplar, Arapça için "Altın Anahtar" ibaresini kullanırlar. Arapça, tabiri caizse her kapıyı açar. İslâmiyetten önce Arap boyları şiir geceleri/yarışmaları düzenlerdi. En güzel şiirler Kabe'nin duvarına asılırdı. Bu etkinliklerde dilin en hünerli kullanımları sergilenirdi. İslâmiyete kadar birbirlerinden kopuk olan Arap boyları Arapça sayesinde bir araya gelir ve bütünlüklerini sağlar ve korurlardı.

İslâmiyet'in gelişinden itibaren, Kuran-ı Kerim'in dilinin Arapça olması Arapların dünya ve özellikle Müslüman uluslar ailesindeki itibarına tavan yaptırdı.[1] İslâm fetihleri aynı zamanda bir nevi Arap fetihleri olarak da işlev gördü. 2015 rakamıyla 393.3 milyonluk (data.worldbank.org: 2016) Arapların bir kısmı ırken Arap olmayan ancak fetihlerle Araplaşmış kesimlerdir. Bu, özellikle Kuzey Afrika'daki Arap bilinen/kabul edilen nüfus için söz konusudur. İslâm fetihleri neticesinde Arap olmayan Müslümanlar, samimi birer Müslüman olarak ve iyi bir Müslüman olmanın gereği olarak, yeni dinlerinin dilini, -Arapçayı- öğrenme zaruriyeti hissetmişlerdir. Arapça konuşan bu kesimler zamanla Araplaşmışlardır. Bu, dilin uluslaştırma/dönüştürme işlevini, dilin ve dinin desteğiyle başarabildiği bir örnektir. Buna, 1791'den beri ülkesinde, Fransızca harici ulusu simgeleyen dilleri yasaklayan Fransa da örnek olarak verilebilir (Spolsky, 2004: 65; Yim, 2007: 133).

Dilin bir milleti koruma örneğine Gökoğuzlar (Gagauz) verilebilir. Günümüzde daha çok Moldova'nın güneyinde Gökoğuzya Özerk Bölgesi'nde yaşayan Gökoğuzlar, Hıristiyan olmalarına rağmen, Türkçe konuşmaları sayesinde yüzyıllardır Türklüklerini muhafaza edebilmişlerdir. Din, Araplaşma örneğinin aksine burada ulusu dönüştürememiştir. Burada dil, dine rağmen ulusu koruma gücüne sahip olabilmiştir.

Dilin Küçük Rakiplerini Olumsuz Etkileme İşlevi: Fransızca Örneği. Bu her dil için geçerlidir. Baskın dil, azınlık dilini zamanla yok eder veya onun kullanım alanını daraltır. Bunun örneklerinden birini Fransa'nın egemen dili olan Fransızcanın Bretoncanın kullanım alanını azaltması oluşturmaktadır.

Dilin Ulus Ayırmayı Pekiştirme İşlevi: Arapça Örneği. Arapların Osmanlı'dan kopuşu. Bu doğrultuda 19. yüzyılın son çeyreğinde başlayıp, bağımsız devletlerin kurularak Osmanlı Devleti'nden ayrılmayla sonuçlanan Arap/Ortadoğu bağımsızlık/ayrılma sürecinin ilk fitili dil ile ateşlenmiştir. Hıristiyan misyonerler, bu süreci gerek Suriye Protestan Koleji'nde (1866, Beyrut) gerekse diğer bazı eğitim kurumlarında başlatmışlardır (Polat Haydaroğlu, 1993: 188). Okullar onlar için elzemdi. Eğitim uğraşlarına Suriye ve havalisinde Arapçaya önem vermekle başlamışlar ve çokça ilimadamı yetiştirmişlerdir. Eğitimde özellikle Arapçanın öğretilmesi ve Arap dilinde eğitim temel politikaları olmuştur. Türk/Osmanlı karşıtı gazete vb Arapça yayınlarla ayrışmayı teşvik etmişlerdir. Dil sayesinde önce ümmet yerine Araplık bilinci yerleştirilmiş, daha sonra bu, ulusçuluğa evrilmiştir. Bu okullar ayrılıkçı Arap ulusçularının uğrakhaneleri olmuştur. Nihayetinde Arap coğrafyasının Osmanlı Devleti'nden kopuşuna sebep olmuştur. Elbette kopuşun/bağımsızlığın tek nedeni dil ve eğitim değildir. Ama bir ulusun oluşumunun/bütünleşmesinin en büyük etkenlerinden biri dildir (Polat Haydaroğlu, 1993: 188, 199; Tibi, 1998: 132-134; Zeine, 2003: 44).

3. AB'nin Kamu Dil Siyaseti

3.1. AB'nin Dil Siyasetinin Hukukî Altyapısı ve AB Dil Düzenlemeleri

AB'nin dil siyasetinin hukuki temeli şu belge ve hükümlere dayanır:

- 1957 Roma Antlaşması (Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Kurucu Antlaşması) m. 248'deki "*Tek nüsha olarak Hollandaca, Fransızca, Almanca ve İtalyanca olarak kaleme alınan, dört metni de aynı ölçüde*

[1] Bunun, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in Arap olması ve dinin Arap coğrafyasında zuhur etmesi gibi başka sebepleri de vardır.

geçerli olan bu Antlaşma …" ifadesi AB'nin kurumsal dil siyasetinin ilk tezahürüdür.[2] AB'nin genel dil siyaseti bu maddede belirtilen farklı dillerdeki antlaşma metinlerinin eşit değerde görülmesi ilkesiyle/hükmüyle oluşturulmuştur (Yim, 2007: 128).

- Bu konuda, bugün de geçerliliğini koruyan ve AB resmi dil ailesine yeni diller katıldıkça güncellenen, esas belge 15.4.1958 tarihli AET Dil Konusunun Düzenlenmesine İlişkin 1958/1/AET sayılı Konsey Tüzüğü'dür (Dil Tüzüğü)[3] (Can, 2013: 105). Kurucu nitelikli antlaşmalarda dille ilgili hükümler genel olduğundan, ayrıntılar bu tüzükle düzenlenmektedir.

- AB Antlaşması (ABA) m. 3/3 ve 55.

- Avrupa Birliği'nin İşleyişi (Hakkında) Antlaşması (ABİA) m. 20/2d, 24/son, 165/1-2, 342[4] ve 358.

- 2000'de kabul edilen AB Temel Haklar Şartı (ABTHŞ, ABRG: 2000/C 364/1) m. 21'de dilsel ayrımcılığın yasaklanması öngörülürken; m. 22'de ise Birliğin dil zenginliğine saygı gösterme yükümlülüğü düzenlenmektedir.

Bugün AB'deki dil düzenlemeleri incelendiğinde 3 dil türü olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar mevsuk dil, resmi dil ve çalışma dilidir (Can, 2013: 105).

1. *Mevsuk (Kurucu, Antlaşma, Authentic) Dil*: Mevsuğun sözlük anlamı "belgeye dayanan, doğru, doğruluğuna güvenilen, sağlam" demektir (Türk Dil Kurumu, 1982: 568). AB Kurucu Antlaşmalarının metinlerinin dilidir. ABA m. 55/1'de ifade edildiği gibi AB'nin her mevsuk dili, Birliğin diğer mevsuk dilleriyle aynı derecede bağlayıcıdır. Uluslararası hukukta mutat olan bu usulün yararları ve sakıncaları vardır. Tüm üyelerin eşit kılınması bir yararıdır. Bu önemlidir, zira devletlerin eşitliği hem uluslararası hukukun hem de AB'nin temel ilkesidir. Her metnin eşit derecede bağlayıcı kabul edilmesinin olumsuz bir yanıysa metin farklılıklarının kaçınılmaz olmasıdır (Can, 2013: 105).

2. *Resmi Dil:* 1958 tarihli Dil Tüzüğü, dille ilgili ilk[5] Topluluk düzenlemesi olup, 6 üye ülkenin dilleri resmi ve çalışma dili kabul edilmiştir (Bandov, 2013: 67). O günden bugüne dek çok devlet AB üyesi oldu ve haliyle resmi dil sayısı da arttı. AB'nin resmi dilleri şunlardır:

1.1.1952'den beri Almanca, Fransızca, İtalyanca, Hollandaca

1.1.1973'ten beri Danca, İngilizce

1.1.1981'den beri Yunanca

1.1.1986'dan beri İspanyolca, Portekizce

1.1.1995'ten beri Fince, İsveççe

1.5.2004'ten beri Çekçe, Estonca, Lehçe, Litvanca, Letonca, Macarca, Maltaca, Slovakça, Slovence

1.1.2007'den beri Bulgarca, İrlandaca, Romence

1.6.2013'ten beri Hırvatça (ec.europa.eu, 7.6.2016).

---

[2] AET Antlaşması'nın bu hükmü, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu Antlaşması m. 225'e, Amsterdam Antlaşması m. 314'e, ABA m. 55'e tekabül etmektedir. Ancak madde, Birliğe katılan devletlerin dillerini de içerecek şekilde güncellenmektedir. Örn. mezkûr son madde, 2013'te Hırvatistan'ın katılmasından sonra "*Almanca, Bulgarca, Çekçe, Danimarkaca, Estonyaca, Fince, Fransızca, Hırvatça, Hollandaca, İngilizce, İrlandaca, İspanyolca, İsveççe, İtalyanca, Letonyaca, Litvanyaca, Macarca, Maltaca, Polonyaca, Portekizce, Romence, Slovakyaca, Slovenyaca ve Yunanca dillerinde tek asıl metin olarak hazırlanan ve her dildeki metni eşit geçerliliğe sahip olan bu Antlaşma …*" şeklinde güncellenmiştir.

[3] Metin için bkz. Önsel hali: Avrupa Birliği Resmi Gazetesi (ABRG/*OJ - EU The Official Journal*): L17, 6.10.1958, p. 385/58, http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31958R0001&from=EN; 1.7.2013'te tadil edilmiş hali: http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:01958R0001-20130701&qid=1408533709461&from=EN.

[4] M. 342: "*Birlik kurumlarının kullanacağı dillere ilişkin kurallar, Avrupa Birliği Adalet Divanı Statüsü'nde yer alan hükümlere halel gelmeksizin, Konsey tarafından oybirliğiyle ve tüzükler vasıtasıyla belirlenir.*" Konsey'in bu yetkisi, ABİA m. 118/2'de Avrupa fikri mülkiyet hakları üzerinden de teyit edilmektedir. ABİA m. 342, Roma (AET) Ant. m. 217, Amsterdam Ant. m. 290'a karşılık gelmektedir.

[5] Roma Antlaşması'ndaki dil düzenlemesi sayılmazsa.

Görüldüğü üzere AB'nin 28 üyesi olmasına rağmen 24 resmi dili vardır.[6] Bunun sebebi bazı üye devletlerin resmi dillerinin aynı olmasıdır. Bu doğrultuda Belçika'da Fransızca ve Flemenkçe, Lüksemburg'da Almanca ve Fransızca, Nemçe'de (Avusturya) Almanca, Güney Kıbrıs'ta Rumca (Yunanca) konuşulmaktadır (Can, 2013: 105). İlaveten, resmi iç konumda olan Katalanca, Galiçyaca ve Baskça AB'de resmi bir konuma sahiptir (European Commission, 2006: 2; Bandov, 2013: 67).[7]

Bir AB üyesi devletin resmi dili AB'nin de resmi dilidir. Bir üye devletin birden fazla resmi dili varsa, hangi dilin AB'de resmi dil olacağını bildirmesi o devletin kendi mevzuatına göre belirlenecek bir husustur. Bu itibarla, bir üye devlet kendisi için kullanılacak dili AB'ye sunma suretiyle Birliğin resmi dilini de belirlemiş olmaktadır.

3. *Çalışma Dili*: Üye ülke sayısından daha az sayıda resmi ve çalışma dili vardır. Resmi diller aynı zamanda çalışma dilleridir (Can, 2013: 105; De Swaan, 2007: 1). Zira örn. Dil Tüzüğü'nde mevsuk dillerin resmi ve çalışma dillerini oluşturduğu düzenlenmiştir (Can, 2013: 105). Resmi ve çalışma dilleri aynı olmakla birlikte (Dil Tüzüğü, m. 1), uygulamada aralarında küçük bir ayrım vardır: Resmi diller genelde AB kurumları arasında ve AB'nin dış dünyayla iletişiminde kullanılırken; çalışma dilleri kurumlar arasında ve kurumların kendi içinde (kurumlarca gerçekleştirilen iç toplantılarda) kullanılmaktadır (Labrie, 1993: 82'den Gazzola, 2006: 396; Kuzelewska, 2014: 153-154).

Dil Tüzüğü'nde ve diğer yasal belgelerde çalışma ve resmi diller arasında bir üstünlük öngörülmemekle birlikte, uygulamada ve çalışma hayatında bazı farklılıklar söz konusudur. Kısacası çalışma dilleri fiiliyatta birkaç dille sınırlıdır. Bu, özellikle yazılı metinlerin çevirisi söz konusu olduğunda kendini göstermektedir (Kuzelewska, 2014: 156). Ancak belirtilmelidir ki, çalışma dillerinin bazı kurumlarda bir veya birkaç dille sınırlanması sadece fiili bir durum değil, aynı zamanda hukukî bir karar neticesidir. Avrupa Merkez Bankası'ndaki (AMB) durum buna örnektir.

AB genelinde geçerli olan dilsel çeşitlilik anlayışı, kurumlarda yerini adeta tekdilliliğe terk etmiştir. Dünyada olduğu gibi, AB'de de *İngilizce* önemli bir kullanım alanına sahiptir (Can, 2013: 105). Bu, İngiltere'nin AB'deki etkisine ve AB'yle bütünleşmişliğine adeta tezat oluşturan bir husustur. İngilizce eşitler arasında birincidir (economist.com, 2016). Örn. AB'de ortak karar usuluyle alınan kararların yaklaşık %95'i İngilizce taslaklandırılmakta ve incelenmektedir (Lachacz & Manko, 2013'ten Kuzelewska, 2014: 161).

Ancak, İngiltere 23.6.2016'da AB'den çıkıp çıkmamayı halkoyladı. %72.2 katılımın olduğu oylama sonucunda, %51.9'u çıkma, %48.1'i ise AB'de kalma yönünde oy kullandı (telegraph.co.uk, 24.6.2016). Bu da İngilizcenin AB'nin resmi dili olma vasfının ortadan kalkması tartışmalarını doğurdu. İngilizcenin AB'nin resmi dili olarak kalacağını belirtenler (örn. Komisyon'un Dijital Ekonomi ve Toplum'dan sorumlu üyesi Günther H. Oettinger), bunun resmi dili İngilizce de olan İrlanda ve Malta sayesinde olacağı savındadır. Buna karşılık İngiltere'nin AB'den ayrılmasıyla İngilizcenin de AB'nin resmi dili olması sıfatını kaybedeceğini savunanlara göre (örn. AP Anayasal İşler Komitesi Başkanı D. Maria Hübner), İngilizceyi sadece İngiltere resmi dil olarak kaydettirdi. İrlanda ve Malta üye olurken İngilizceyi resmi dilleri olarak kaydettirmemiştir. Bu yüzden İngiltere'nin çıkış işlemlerinin bitmesiyle İngilizcenin de AB'nin resmi dili sıfatı bitecektir (hurriyet.com.tr, 2016). İngiltere'nin Birlik'ten ayrılma sürecinin tamamlanmasından itibaren AB'nin diğer üye devletleri Dil Tüzüğü'nü, İngilizceyi resmi dil olmaktan çıkaracak şekilde oybirliğiyle tadil edebileceklerdir. İsterlerse İngilizce resmi dil olarak kalacak, istemezlerse resmi dil olmaktan çıkacaktır. Belirtilmelidir ki, İngiltere AB'den çıksa dahi İngilizce AB'den çıkmayacaktır. Her ne olursa olsun İngilizce en azından toplumsal düzeyde AB'de kalacaktır.

*Fransızca*nın kullanım alanı da önemli olmakla birlikte, Fransa'nın tüm gayretlerine rağmen etkisi azalmaya başlamıştır. Piyasa güçleri, iç ve dış baskılar sonucu olan son zamanlardaki bu azalış özellikle Komisyon'da baş göstermektedir (diplomatie.gouv.fr, 2013; Kuzelewska, 2014: 157). En azından AB'nin fiili başkenti Brüksel'de Fransızca çoğunlukla konuşulan dildir (www.economist.com, 2016). Buna karşılık özellikle Avrupa Birliği Adalet Divanı'nda (ABAD) hakim dil Fransızcadır (Can, 2013: 106). Fransızca, kurumların çoğunda 1980'lere dek hakim çalışma dili olmuştur. 2000'lere kadar atbaşı giden rekabet, bu tarihlerden

[6] Avrupa Parlamentosu (AP), 14.4.2016 tarihli Türkiye Raporu'nda (2015/2898 (RSP)) m. 51'de Türkçenin de AB resmi dili olma talebini memnuniyetle karşılamıştır. Karar için bkz. http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0133+0+DOC+XML+V0//EN.

[7] Galcanın resmi iç dil olduğu belirtilmektedir (ec.europa.eu, 2016).

sonra İngilizcenin hakimiyetiyle sonuçlanmıştır (Robinson, 2014: 194). Artık Fransızcanın *eşitlerin birincisi* özelliği bitmiştir (Kuzelewska, 2014: 160).

Almanya'nın İngilizce ve Fransızcanın çalışma dili olmasını uzun bir süre kabul etmesi durumu, 2 Almanya'nın birleşmesi (1990) ve Avusturya'nın AB üyesi olması (1995) ile değişmiştir (Kuzelewska, 2014: 159). *Almanca*, bugün en çok kullanılan 3. dil olmakla birlikte bu, adeta yok mertebesinde bir üçüncülüktür. Burada da İngiltere-İngilizce örneğine benzer bir tezatlık hakimdir. Almanya Birliğin en kalabalık nüfuslu ülkesi olmasına rağmen, Almancanın kurumlardaki kullanımı çok düşüktür. Avusturya'da ve Lüksemburg'un bir kısmında da Almanca konuşulduğu dikkate alındığında bu dilin etkisinin daha fazla olması beklenirken, durum aksidir. İç bilgi ve belgelerin çok sayıda çalışana dağıtılması ve çalışanların ancak 1/3'ünün Almanca (da) bilmesi nedeniyle Almanca pek kullanılmamaktadır. Örn. Birlik mahkemelerinde Almancayı da dahil eden hizmet talimatı vardır ama yine de Almanca tercih edilmez (www.economist.com, 2016; Can, 2013: 106).

Bir dilin AB'de resmi ve çalışma dili konumuna sahip olması 2 önemli hak sağlar:

1) *Birlik vatandaşları, AB kurumlarına resmi dillerden birinde hazırlanan belgelerle başvurulabilir ve aynı dilde yanıt alınabilir.* Amsterdam Antlaşması'yla (1997) getirilen (Can, 2013: 46), bugün de AB hukukunda ABİA m. 20, 24 ve ABTHŞ m. 41'de varlığını koruyan bu hak, iyi yönetim hakkının bir gereğidir (Kuzelewska, 2014: 153).

2) *AB tüzükleri ve diğer yasama belgeleri resmi ve çalışma dillerinde ABRG'de yayımlanır.* AB çapındaki düzenlemeler, önemli belgeler resmi dillerden birinde hazırlanabilir (Dil Tüzüğü, m. 4). Hem bunlar ve diğer genel başvuru belgeleri hem de ABRG tüm resmi dillerde yayımlanmak zorundadır (Dil Tüzüğü, m. 5). Her resmi dilin bir rengi vardır ve Gazete'deki sayfaları o dilin rengiyle basılmaktadır. Örn. Almanca sarı, İngilizce lila, Fransızca mavi renklidir (Can, 2013: 105). Daha az önemdeki belgeler birkaç dilde yayımlanabilmektedir. İlaveten kurumların resmi ağ sayfaları da, genel de olsa, resmi dillerde yayın yapmalıdır (Robinson, 2014: 194). Ancak ABAD'ın ağ sayfasındaki bilgiler tüm resmi dillere çevrilmemektedir. Örn. teklif çağrıları çevrilmemiştir (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7009). Bunda, davaların kamuya ilan edilmemesi, ABAD'ın kendi özel kuralları, önemli önemsiz ayrımı, sayfanın ayrıntılı (daha alt/iç sayfalar) olması gibi hususlar etkilidir.

3.2. AB'nin Dil Siyaseti: Çokdillilik

AB'nin dil siyasetinin esası çokdillilik ilkesidir. Bunun temelinde: a) Tüm AB üyesi devletlerin Birlikle iletişim kurabilmelerini ve devletlerin/vatandaşların AB mevzuatına kendi dillerinde erişimini sağlamak, b) Tüm üye devletlerin/vatandaşların farklı (dilsel) kültüre sahip olduğunu göstermek (Kuzelewska, 2014: 153), c) Giderek bütünleşen uluslarüstü yapı içinde demokrasiyi sağlamak, ç) Avrupa dilsel çeşitliliğini korumak, d) "Dillerinin konuşulma oranına ve ekonomik güçlerine bakmaksızın" üye devletlerin, AB kurumlarında eşit konumda olmalarını sağlamak (Toscani, 2002: 301; Yim, 2007: 130-131), ve e) Üye devletlerin kendi resmi dilleriyle ilgili mevcut siyasetlerini güçlendirmek (Yim, 2007: 134), yatmaktadır.

Birlik yasama yapıcıları çok sayıda farklı hukuk düzenlerini dikkate almak durumunda kalmaktadır. Bu özen dil konusunda da gösterilmektedir (Kuzelewska, 2014: 155). Bu nedenledir ki, 24 dili konuşan halkların gönüllülük esasında bütünleşmesinin günümüzde bir örneği yoktur (Can, 2013: 104). AB'nin çokdilli yapısı bütünleşmeye hizmet eden bir niteliğe bürünmüştür. AB'nin yumuşak gücü, çokdilliliğin azgelişmiş toplumlarda çok zaman ayrışmaya yol açtığına ilişkin vakaların Avrupa'da aksini sağlayabilmiştir. Bu güç, refah ve serbest dolaşım alanı olmasından kaynaklandığı kadar, tüzenin üstünlüğü ilkesinden de kaynaklanmaktadır. Avrupa uluslarını birarada tutan büyük oranda bu unsurlardır.

*Hukukun üstünlüğü*nün dilsel boyutu, her devletin veya ulusun kendi diline saygı gösterilmesi olarak tezahür etmektedir. Öncelikle, nüfusuna ve/veya AB içindeki nüfuzuna bakılmaksızın her devletin resmi dili aynı zamanda AB'nin de resmi dili kabul edilmektedir. Bu AB'nin temsil siyasetiyle de doğrudan alakalıdır: AB'de halkların temsili kadar devletlerin de temsiline özen gösterilmektedir. Örn. ülkelerin AB'ye göndereceği milletvekillerin (vekil, parlamenter) sayısının belirlenmesi sadece nüfus dikkate alınarak değil, aynı zamanda devletin temsili de dikkate alınarak yapılmaktadır. Somutlaştırmak gerekirse, AB'nin en kalabalık ülkesi Almanya'nın (81.4 milyon, 2015) AP'de 96 milletvekili, en az nüfuslu ülkesi Malta'nın (431.3 bin, 2015 (data.worldbank.org/data)) ise 6 vekili vardır. Ancak bir Alman vekil 2.78 milyon Alman tarafından seçilirken, 1 Maltalı vekil ise 140 bin Maltalı tarafından seçilmektedir. Buradan 1 Maltalı'nın 20 Almana

bedel olduğu mecazi sonucu çıkmaktadır. Lizbon Antlaşması'yla (ABA'nın ve AT Antlaşması'nın Değiştirilmesine Dair Antlaşma, 2007) benimsenen ve orantısız temsile neden olan bu azami (96) - asgari (6) kuralı, bugün ABA m. 14/2'yle varlığını devam ettirmektedir.

Halkların Avrupası Anlayışı: AB, son tahlilde siyasi bir birlik oluşturma çabasındadır. Bu itibarla halkların görüşüne ziyadesiyle önem vermektedir. Bunun için bazı hukukî araçlar da geliştirmiştir. Bunlar:

Avrupa Birliği vatandaşlığı. Halklara dayalı siyasi birliğin yoltaşlarından birisi "Avrupa vatandaşlığı"dır. AB (Mastriht) Antlaşması (1992) ile getirilen bu siyasetle "bir Avrupa" oluşturulmak istenmektedir. Zira Birlik vatadandaşlığı kavramını yerleştirmenin bir yolu, kişilerin kendini en kolay ifade edebildiği kendi dilini kullanmalarına imkân vermektir.

*Yurttaş girişimi aracı*yla vatandaşlara daha güçlü söz hakkı tanınmıştır. Asgari 7 ülkeden 1 milyon vatandaş, Komisyon'dan yeni siyasi öneri hazırlamasını isteme imkânına sahip olmuştur (ABA, m. 11/4; ABİA, m. 24/1).

İyi yönetim hakkı AB'nin kurumsal bir ilkesidir. Bu doğrultuda AB vatandaşları bir resmi dilde yazışma hakkına sahiptirler (ABTHŞ, m. 41; Can, 2013: 102).

*İkincillik ilkesi*ne göre AB, bir amaca üye devletin değil, ancak Birliğin gerçekleştireceği bir tasarrufla en iyi ulaşılacağı durumda girişimde bulunabilir. Yine tasarruf üye devletçe yapılacaksa bunun halka en yakın yerel idare tarafından yapılması esastır (Bozkurt, Özcan ve Köktaş, 2012: 54). Hatta mümkünse bizzat halk tarafından yapılması evladır. Bu doğrultuda halkoylaması bu ilkenin en iyi uygulamasıdır denilebilir. Yani esas olan halktır/bireydir. Dolayısıyla bireyin ana/resmi dilini koruması ve konuşması, AB'nin ABA m. 3/3'teki yükümlülüğünün bizzat birey/halk tarafından en iyi şekilde gerçekleştirilen bir tasarruf olarak addedilebilir.

3.2.1. Çokdilliliğe İlişkin Sorunlar

Birliğin dil sorunu, şimdiye dek tek seferde yaptığı en büyük genişleme olan 2004 genişlemesiyle içinden çıkılmaz bir hal almıştır (De Swaan, 2007: 1). AB'de bu kadar çok dillilik çeşitli örgütsel ve kurumsal sorunlara yol açmaktadır. Bunlardan birisi AB'ye *çalışan* maliyetidir. AB'de çalışanların önemli bir kısmını çevirmen ve tercümanlar oluşturmaktadır. Örn. 23.000 civarı daimi, 11.000 civarı geçici çalışanıyla AB'nin çalışan bakımından en büyük kurumu olan Komisyon'un çalışanlarının yaklaşık 1/6'sı, çevirmen ve tercümanlardan oluşmaktadır (Can, 2013: 104-106; Bozkurt, Özcan ve Köktaş, 2012: 146). Tam olarak, 1750 daimi dilci ve 600 dil destek çalışanı, 600'den fazla tam zamanlı ve 3000 serbest çalışan tercüman çalışmaktadır. Komisyon, toplamda 6000 civarı çevirmen ve tercümanla dünyanın en geniş dil kurumlarından birine sahiptir (ec.europa.eu, 6.6.2016).

Çevrilen belgelerin *sayfa* sayısı itibarıyla da bir aşırı masraf söz konusudur. Yılda milyonlarca sayfa belge diğer resmi dillere çevrilmektedir. Örn. Komisyon Çeviri Genel Müdürlüğü (GMd, Directorate-General for Translation)[8] yılda 2 milyondan fazla sayfayı diğer dillere çevirmektedir (Can, 2013: 106). Net bir rakam vermek gerekirse, 2014'te 2.3 milyon sayfa çevrilmiştir (Bennett, 2015: 17). Diğer kurumların çevirileri de eklendiğinde sayfa sayısı devasa boyutlara ulaşmaktadır. Artık birçok kurum elektronik belge yönetim dizgesine geçerek kağıt kullanımını asgarileştirmeyi amaçlarken, bu denli kağıt israfı, kaynakların kıtlığı ve küresel ısınmaya olumsuz etkisi düşünüldüğünde AB'nin dünya dengesine büyük bir olumsuzluğu olarak değerlendirilebilir. Buna karşılık, imkansızlıklar nedeniyle bazı üye ülkeler AB belgelerinin bazılarını çevir(e)memektedir bile.

Maliyet/parasal açıdan da bir yük söz konusudur. Komisyon'da Birliğin tüm çeviri hizmetleri yıllık 1 milyar €yu bulmaktadır. AB yıllık bütçesinin %1'e yakınına tekabül eden dil hizmetlerinin her AB vatandaşına maliyeti yılda 2 €dan fazladır (Bennett, 2015: 26). Örn. 552 çeviri bileşimi (dil çifti) (ec.europa.eu, 20.6.2016) olasılığının vukuuna karşı dilciler takımı hazır bulundurulmaktadır. Binlerce dilci 4.384,38 (yeni başlayan 5/1. kademe) - 18.517,81 (en üst 16/3. kademe) € arası maaş almaktadır (ec.europa.eu/dgs/translation/workwithus). Buna karşılık AB, kültürel çeşitlilik ve dilsel zenginlikten dolayı bu rakamı sorun etmemektedir (Can, 2013: 106).

[8] Resmi ağ sayfası için bkz. "Directorate-General for Translation", 7.6.2016, http://ec.europa.eu/dgs/translation/index_en.htm.

AB'nin işleyişine ilişkin *süreci yavaşlatma*ktadır. AB'nin üye sayısı arttıkça karar alma düzeneği felce uğramaya başlamıştır. Dolayısıyla, AB'nin amaçlarını gerçekleştirilebilmesi ve hızlı hareket edebilmesi zorlaşmıştır. Buna önlem olarak, oybirliği yerine oyçokluğunu benimsemiştir. Oybirliğiyle karar alınan alanların sayısı azaltılırken, oyçokluğuna tabi alanlar artırılmaktadır. Bugün AB tüzesinin yaklaşık %80'inde nitelikli oyçokluğuyla karar almak esastır. Bu itibarla çokdillilik AB'yi olumsuz etkilemektedir. Örn. birçok ülkede onay sürecine önceden başlanmasına rağmen, 13.12.2007'de imzalanan Lizbon Antlaşması'nın metni tüm devletlerin dillerinde yazılmış haliyle ancak 16.4.2008'de sunulabilmiştir. Antlaşma metninin tüm üye devletlerin dillerine çevrilmesi, diller arasındaki farklılıkların giderilerek uyumlaştırılması vb çalışmaları doğal olarak metnin yayınlanmasını geciktirmiştir. Kurucu nitelikteki antlaşmaların ABRG'de tüm resmi dillerde yayımlanması zorunluluğundan dolayı, yeni metinlerin yayımı 9.5.2008'i bulmuştur (Can, 2013: 47). Dilden kaynaklı bir sorun da ABAD'da sözkonusudur. Hakimlerin farklı dillere sahip olması yargılamanın yavaşlamasına neden olabilmektedir (Reçber, 2013: 272).

Tutarsızlık da esaslı bir sorundur. Farklı dildeki metinler birbiriyle tam örtüşmeyebilmektedir. Bu durumda AB, uluslararası hukukla paralel olarak Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi'ndeki (VAHS) yolu izlemektedir. Buna göre, farklı dillerdeki bir antlaşma/metin üzerinde ihtilaf halinde şu seçeneklerden biri benimsenmektedir: 1) Tüm metinleri eşit güçte saymak, 2) Bir metne üstünlük tanımak, 3) Her metnin aynı manayı taşıdığını kabul etmek, 4) Antlaşmanın konu ve amacı göz önünde tutulduğunda metni en iyi uzlaştıran manayı benimsemek (VAHS, m. 33). AB bu yollar içinde sonuncusuna önem vermektedir. Zira bir dile üstünlük tanımak hem eşdeğerlilik hem de AB hukukunun yeknesaklığı ilkelerine aykırıdır. Ortaya çıkan farklar yorumla giderilir. ABAD hassas bir hukuk dili karşılaştırması yapmaktadır. Bu karşılaştırmada belirli bir anlamı ifade eden metinlerin sayısı belirleyici değildir. Aksine yorumlanması gereken normun anlamını ve amacını en iyi şekilde hangi dil metninin sağlayacağına bakılmaktadır. Yorum sorunları ve gülünç çeviriler de sık rastlanan bir durumdur (Can, 2013: 105-106).

Yine de, tüm bu sorunlara karşı AB'nin ve/veya kurumlarından birinin bir çözüm önerisi veya çalışması olmamıştır (Yim, 2007: 131). Aslında kurumlarda çalışma dillerinin bir veya birkaç dille sınırlanması soruna getirilen fiili bir çözümdür. Çokdillilikten kaynaklanan sorunların, sorun olarak addedilmemesi aşağıdaki gerekliliklerdendir.

3.2.2. Çokdilliliğin Gerekliliği

Zenginlik. Çalışan, kağıt ve diğer masraflara/olumsuzluklara karşın AB'nin çokdilli yapısı bir zenginlik olarak görülmekte ve bu yapı korunmaya çalışılmaktadır. AB sadece resmi dillerde değil, resmi iç dillerde bile çeviri yapılmasını teşvik etmektedir. Ancak bu diller mevsuk dil niteliği taşımaz. İspanya'nın Katalonya bölgesinin dili olan Katalanca bunlardandır. ABA m. 55/2'de işaret edilen bu yaklaşımla AB, dilsel zenginliğini ve kültürel çeşitliliğini koruma ve geliştirme amacındadır (ABA, m. 3/3; Can, 2013: 105). Bu doğrultuda örn. ABİA m. 207/4a'ya göre Konsey, AB adına müzakeresini yaptığı veya akdettiği uluslararası antlaşmaların AB'nin kültür ve dil çeşitliliğine zarar verme ihtimali olup olmadığına dikkat eder. Diğer hallerde nitelikli çoğunlukla karar alması yeterliyken, böyle bir ihtimalin varlığı halinde, oybirliği gibi daha sıkı bir usulle karar alır.

Bütünleşme. Lizbon Antlaşması'na kadar Birlikten çıkma düzenlenmemişti.[9] İlk kez bu Antlaşma ile Birlik'ten çıkılabileceği hüküm altına alınmıştır.[10] Bugün ABA m. 50/1'e göre, her üye devlet, kendi anayasal kurallarına göre Birlik'ten çekilmeye karar verebilir. Dolayısıyla devletleri ve halkları AB içinde tutan temel güdü gönüllülük/rızadır. Katılım nasıl ki rızaya dayalıysa, çıkmanın da rızaya dayanması doğaldır. Her devletin/halkın kendi dilinin AB'de resmi düzeyde olması, kişiye kendisinin de 1. sınıf olduğu hissini vermektedir. Bu his ki, her farklı halkın AB'yle bütünleşmesini artırmaktadır.

Bütünleşmenin bir başka boyutu da halklar arasında bütünleşmenin sağlanarak, Avrupa'nın bir barış ve huzur coğrafyası olmasını temin etmektir. Bu doğrultuda bir yandan uygulamada dil birliğine yol açacak girişimlerde bulunurken diğer yandan da dilsel çeşitliliği etkileşim aracına döndürme gayretindedir. İlki itibarıyla, Aynı dili konuşan halklar, birbirlerini yakından tanıyacaklar, birbirlerini anlayacaklar ve bunun

[9] Buna rağmen çıkan 3 bölge/ülke olmuştur. Bunlardan biri, 1962'de Fransa'dan bağımsızlığını alarak AET ile bağı kesilen Cezayir; diğeri, *Grönland Hakkında Antlaşma* (13.3.1984/1.1.1985) ile Grönland'da AT Kurucu Antlaşmalarının uygulanmasının sona erdirilerek AT ile arasında özel ilişkiler oluşturulan Grönland; sonucusu ise 2012'de ayrılan Aziz Barthelemi'dir. Ancak AB'den ayrılan bağımsız bir devlet henüz yoktur.

[10] AB'den çıkma hususu ilk kez Anayasal Antlaşma'da düzenlendi, ancak bu antlaşma yürürlüğe girmediğinden hükümsüzdür.

sonucunda birbirleriyle hasmane değil, dostane münasebetlere gireceklerdir. Bu doğrultuda, serbestilere önem vererek ticareti artırmaya çalışmaktadır. 17. yüzyılda Emeric Cruce buna işaret ediyordu. Tacirlerin başka ülke tacirleriyle/halklarıyla kurdukları dostane ilişkiler savaşın önündeki engellerdendi(r). İkinci yön itibarıyla ise, farklı dili konuşan halklarda birbirini keşfetme isteği yüksektir. Bugün de dil değişim izlenceleri barışın yerleşmesi ve devamı amacıyla tertiplenmektedir. Dolayısıyla bu, barış tasarısının bir ayağıdır. Bunun içindir ki AB, dil siyasetinin önemli bir unsuru olarak, fertlerin kendi ana/resmi dillerine ilaveten en az 2 dili daha öğrenmelerini teşvik etmektedir (Györffi, 2015).

Katılım/demokratik dil yaklaşımı. AB vatandaşlarının demokratik süreçlere katılımında dil oldukça önem arz etmektedir. Kamuoyu katılımının mümkün mertebe fazla olduğu bir AB'nin daha şeffaf olabileceği düşüncesi çokdilliliğin mantıki gerekçelerindendir (Kuzelewska, 2014: 153). Ancak kurum ve uzuvlarının (organ) çokdilliliğe demokratik yaklaşmadığı görüşü söz konusudur (Christiansen, 2006: 28). Örn. AP seçimlerine katılım oranları bunun göstergesidir. AP seçimlerine katılım, ilk kez doğrudan seçimin yapıldığı 1979'dan beri sürekli düşüş göstermiştir. Son AP seçimi olan 2014 seçimlerine katılım yalnızca %42.61 olmuştur (europarl.europa.eu/elections2014-results/). Halklar, AP seçimlerine kendi ulusal seçimlerinden daha az ilgi göstermektedir. Buna demokratik açık denilmektedir. Uzuvların çokdilliliğe olumsuz yaklaşımlarına şunlar örnek verilebilir: a) Vatandaşlarının genelde sadece İngilizce bilmesi gerekliliği,[11] b) Belgelerin ve demeçlerin genelde birkaç resmi dilde yayınlanması, c) AB'nin başvuruları büyük dillerde kabul etmesi, ç) Bazı iş ilanlarında veya uzuvlarındaki *iyi derecede Fransızca veya İngilizce bilmesi tercih sebebidir* tarzı ayrımcı ifadeler (Christiansen, 2006: 28-29).

Yükümlülük. Birlik devlet ve vatandaşlarının uymakla yükümlü olduğu AB hukukuna ilişkin antlaşma, tüzük, mahkeme kararı vb belge ve tasarruflar ilan edilmelidir. Bunların ilanı, her ne kadar ağ sayfalarında da olmakla birlikte, hukuken bağlayıcı hali daha çok ABRG'de olmaktadır. Her hukukta olduğu gibi AB hukukunda da ABRG ve diğer yollarla yapılan ilan tebliğ mahiyetindedir ve 'yasayı bilmemek mazeret değildir' hükmünü haizdir. Ancak Birliğin ilanı yaparken, vatandaşı/üye devleti yükümlü kılabilmesi için, vatandaşın anlayabileceği kendi ana veya resmi dilinde yapması gerekir. Yani emir de yükümlülük de anlaşılır olmak zorundadır (Can, 2013: 105). Çokdillilik aynı zamanda AB vatandaşlarının yasal güvenliğini garanti etmenin bir yoludur (Mari & Strubell, 2002'den Kuzelewska, 2014: 156).

İletişim. Her devletin/vatandaşın AB kurumları ve diğer üye devletlerle kendi dilinde iletişime geçmeyi talep etme hakkı vardır (Dil Tüzüğü, m. 2 vd; ABİA, m. 20/2d, 24/4). Yani ABİA m. 24'te belirtildiği gibi, her Birlik vatandaşı AP,[12] Kamu Denetçisi ve herhangi bir kurum veya uzva kendi dilinde başvurup yanıt alma hakkına sahiptir. Bu, hem bütünleşme hem de sorunların çözümü açısından gereklidir, hatta elzemdir. Her ne kadar AB her dilde çevirmen ve tercüman istihdam etse de, vatandaşların kendini en iyi ifade etmesi ana diliyle konuşarak mümkündür. Bu, yanlış anlama veya yanlış tercüme olasılıklarını da engellemektedir.

Ortak bir veya birkaç dil üzerinde uzlaşma önerileri olmaktadır. Buna diğer uluslararası örgütlerin dil yaklaşımları örnek gösterilmektedir:

Çizelge 1: Bazı Uluslararası Örgütlerin Resmi Dilleri

Örgüt		*Resmi Dil*	
Ad	*Üye Sayısı*	*Sayı*	*Ad*
AB	28	24	Almanca, Bulgarca, Çekçe, Danca, Estonca, Fince, Hollandaca, Fransızca, Hırvatça, İngilizce, İrlandaca, İspanyolca, İsveççe, İtalyanca, Lehçe, Letonca, Litvanca, Macarca, Maltaca, Portekizce, Romence, Slovakça,

[11] Örn. Donald Tusk 2014'te AB Zirvesi başkanı seçildiğinde, kötü İngilizcesinden dolayı kendisini eleştirenlere, "en yakın zamanda İngilizcesini geliştireceğini" belirtmiştir.
[12] Kişiler ancak ABİA m. 227'de belirtilen, Birliğin uğraş alanına giren ve kendisini doğrudan etkileyen hallerde başvurabilir.

			Slovence, Yunanca
Avrupa Konseyi	47	2	Fransızca, İngilizce
Birleşmiş Milletler	193	6	Arapça, Çince, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Rusça
Dünya Ticaret Örgütü	163	3	Fransızca, İngilizce, İspanyolca
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü	35	2	Fransızca, İngilizce
Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği	10	1	İngilizce
İslâm İşbirliği Teşkilatı	57	3	Arapça, Fransızca, İngilizce
Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	12	3	İngilizce, Fransızca, Rusça
Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü	29	2	Fransızca, İngilizce

Kaynak: Yazar tarafından örgütlerin resmi ağ sayfalarından ve kurucu sözleşmelerinden derlenmiştir.

Ancak üstte açıklanan sebepler nedeniyle, tek veya birkaç resmi dil önerilerine çeşitli sebeplerden dolayı karşı çıkılmaktadır (Can, 2013: 104).

3.2.3. Tekdilliliğin Önündeki Önemli Engeller

Siyasi olarak, özellikle Fransa ve Almanya gibi güçlü devletler kendi dillerinin üstünlüğünü savunmakta, rakip devletin dilinin hakimiyetine sıcak bakmamaktadır. Fransa ve Almanya'nın gayretlerine değinmeden geçilemez. Fransa, AB'nin kuruluş zamanlarında Fransızcayı tek resmi ve çalışma dili olarak belirleme çabasında olmuştur (Ammon, 2006'dan Kuzelewska, 2014: 159). Bunda başarılı olduğu belirtilebilir, zira AB kurumlarının erken dönemlerine ilişkin belgelerinin çoğu sadece Fransızca yazılmıştır ve bugünkü nüshası sadece bu dilde mevcuttur (Robinson, 2014: 194). Örn. Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu kuran Paris Antlaşması (1951), sadece Fransızca kaleme alınmıştır. Yani bu antlaşmanın mevsuk dili sadece Fransızcadır (Can, 2013: 105). Fransa'nın niyetinin yansıması olan bu durum, Fransızcanın o zamanlar mezkur antlaşmanın taraflarınca en çok konuşulan dil olmasına dayandırılmaktaydı (Lachacz & Manko, 2013'ten Kuzelewska, 2014: 159). 1963 ve 1967'de İngiltere'nin AB'ye (o zamanlar adı AET/AT'dir) girmesini 2 kez engellemesinin arkasında çalışma dillerinde oluşacak rekabetin korkusu da vardı. Fransa Cumhurbaşkanı Jean Pompidou (1969-74) İngiltere'nin AT'ye girişine onay vermeden önce, İngiltere'nin AT'yle ilgili yetkililerinin hep akıcı derecede Fransızca bilen kişilerden seçileceği sözünü almıştır. Almanya, Alman birleşmesi ve Avusturya'nın Birlik üyeleğiyle, Almanca'nın AB'nin en geniş dili ve Almanya'nın Birliğin en büyük ekonomisi olması gibi nedenlerle Almancanın üstünlüğünü savunmaya başlamıştır. 1993'te Almanya, Almancanın Komisyon'un iç çalışma dillerinden biri olmasını sağlamak gibi bazı başarılar kazanmıştır. Bugün, az nüfuslu diğer devletler de doğal olarak kendi diline önem vermektedir. Örn. yarım yüzyıla yakın uğraşlar sonrasında Şubat 2013'te 25 AB ülkesi Birleşik Patent Mahkemesi Anlaşması'nı imzaladı. Ancak İtalya ve İspanya kendi dillerine ayrımcılık yapıldığı gerekçesiyle dizgeye katılmayı reddetmiştir. AB'de etkinliği zaten sınırlı olan bu gibi devletlerin/halkların, bir de dilinin devreden çıkarılması onların iyice kenarda kalmasına neden olabilecektir. Bu da, AB'den fiili ve ruhî kopuşa sebebiyet verebilecektir. Son olarak, bir dili resmi ve çalışma dili kabul etmek, diğer dillerin yaşamlarını sürdürmelerini engellemek anlamına gelebilecektir (Kuzelewska, 2014: 159-161).

Dolayısıyla iyi niyetliliğe, iyi oluşturulmuş ve makul bir dil siyasetine rağmen AB bir çıkarlar çatışmasıyla karşı karşıyadır (Yim, 2007: 134). Dilin (siyasi) bir sorun olduğunu Komisyon bile kabul etmiştir:

"Dil, hepsinin olmasa da, mevcut ve başvuran devletler için oldukça hassas bir sorundur. Bu nedenle, sorunu siyasi düzeyde tartışmak için şimdiye dek bir isteksizlik olmuştur. Birliğin antlaşma yükümlülükleri ve diğer etkinlikler için çokdilliliği destekleme görevi, genellikle siyasi sürecin bir unsurundan ziyade, salt bir idarî işlem olarak kabul edilmiştir." (Philipson, 2003: 107-108'den Yim, 2007: 132).

Bu nedenle Phillipson, AB dil siyasetini "siyasi patlayıcı" olarak tanımlamaktadır (Phillipson, 2003: 108'den Yim, 2007: 132).

Hukuken, ABA'nın 55., ABİA'nın 20, 24, 165. maddeleri bir/birkaç dilin hakimiyetine veya bir/birkaç dilde uzlaşılmasına hukukî engel teşkil etmektedir.

Sosyal olarak, AB'nin her bölgesinde/ülkesinde farklı dil konuşulabilmektedir. Vatandaşların toplum yaşamında hem anadillerini hem de ülkelerinde geçerli olan resmi dili kullanma hakkına sahip olması bir insan hakkıdır. 511 milyon nüfuslu AB'nin vatandaşları Birlik vatandaşlığının bir sonucu olarak serbest dolaşımda bulunabilmektedir. Dolayısıyla bir bölgeye seyahat edecek vatandaşların o bölgenin dilini bildiği veya bilmesi gerekliliğinin bilinciyle hareket ettiği varsayılmaktadır.

Kültürel açıdan, dil ve kültür birbirini besleyen iki unsurdur. Kültürü yaşatan ve geliştiren dildir. AB üyesi her devlet halkının kendi kültürüne ait deyim, atasözü, özdeyiş, mecazilikler vb kendi dilinde daha anlamlıdır. Belirli bir halka ait (folklorik) unsurları başka dile çevirmek ya mümkün olmayabilir ya da çevrildiğinde ırasal özelliğini kaybedip farklı anlamalara yol açabilir. Bu nedenle kültürel olarak da tekdillilik AB değerleriyle uyuşmamaktadır.[13]

Son husus da, AB'nin *kendine özgü* yapılanması, yani bilindik bir uluslararası örgüt olmamasıdır. Sıradan bir uluslararası örgüt daha çok işbirliğine dayalı olup, hükümetler arası ilişkiler bağlamında hareket eder. Ancak AB, hükümetlerarası işbirliği vasfına ilaveten bütünleşmenin son merhalesi olan siyasi birlik amacıyla hareket eden uluslarüstü bir yapılanmadır. Devletler bazı yetkilerini AB'ye devrederek egemenliklerinden vazgeçmek zorundadır. Dil konusunda bir uluslarüstülük henüz sözkonusu değildir. Eğer öyle olsaydı, bugün AB çoktan bir veya birkaç dilli bir örgüt olurdu. Dolayısıyla dil, devletlerin egemenliklerinin bir nişanesidir.

3.3. AB Kurumlarında Dil

Kurumların dille ilgili usul kuralları farklıdır. ABAD etkililik, zaman, masraf vb nedenlerden dolayı AB kurum ve uzuvlarının resmi diller arasında farklı uygulamalarını *Kik v. OHIM* Kararı'nda (C-361/01 P (2003) ECR I-8283) haklı görmektedir (Robinson, 2014: 194). Dolayısıyla, AB'nin dil siyasetinin yürütülmesinden sorumlu olan tek bir kurum veya kuruluş yoktur (Ahn, 2007: 12). AB'nin kendine özgü güçler dengesi gereği her kurum AB değerlerini ve amaçlarını gerçekleştirmede ortak bir sorumluluğa sahiptir. Bununla birlikte, yasamada Konsey, yürütmede Komisyon ön plana çıkmaktadır. 2013 sonu itibarıyla 200 kişilik dilcisiyle AB Çeviri Merkezi kurumlara destek vermekle birlikte, esasen her kurum sahip olduğu kendi çeviri birimleriyle dil çalışmalarını/siyasetini yürütmektedir (cdt.europa.eu; Robinson, 2014: 199).

ABİA m. 342, AB'de kurumların kullanacağı dillere ilişkin kurallar konusunda *Konsey*'in yetkili olduğunu açıkça öngörür. Konsey bu konuda tek yetkili olagelmiştir (Yim, 2007: 128). Mezkur maddeye göre Konsey, dil kurallarını oybirliğiyle kabul edeceği tüzüklerle düzenlemektedir. 5.6.2000 tarihli Konsey Kararı ile kabul edilen Konsey Usul Kuralları (ABRG: L 149, 23.6.2000) m. 14, Konsey'e çalışma dillerini azaltmasına izin vermektedir (Kuzelewska, 2014: 156). Ancak Konsey'in dil konusundaki yetkilerinin birtakım sınırları sözkonusudur. İlk olarak, bu yetkisini kullanırken ABAD Tüzüğü'ndeki kurallara uymakla mükelleftir (ABİA, m. 342; Can, 2013: 105). ABAD'a ilaveten son zamanlarda, Konsey dil düzenlemeleri yaparken AMB'nin kendi kurallarını da dikkate almak durumunda kalmaktadır (Ahn, 2007: 13). Konsey'in dil konusundaki yetkisinin bir istisnası da, oybirliği kuralıdır. Bu dil siyaseti öyle güçlü bir konumdadır ki, bir dilin resmi dil kabul edilmesi veya bu konumdan çıkarılması gibi sonradan gerçekleşen bir hususun, tüm üye devletlerin (temsilci bakanları aracılığıyla) oybirliğiyle Konsey'de onaylanması gerektiğidir (European Commission, 2013:

[13] Ancak 2000 öncesinde Almanya ve üye devletlerin çoğu, İngilizcenin tek çalışma dili olmasını kabul etmişti (Kuzelewska, 2014: 159).

1; Yim, 2007: 128-129). Son olarak, Birliğe yeni bir üye katıldığında, onun bildireceği bir dilin de AB resmi dili olmasında Konsey'in bir iradesi veya yetkisi yoktur.

AB vatandaşları arasında etkili bir iletişimin sağlanmasında ve çokdilliliğin ilerletilmesinde *Komisyon*'un öncü ve etkili bir görevi vardır (Hornsby and Agarin, 2012: 88). Komisyon'da İngilizce ve Fransızca hakim dillerdir. Ancak İngilizcenin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Örn. Birliğe üyelik başvurusunda bulunan devletlerle ilgili müzakereler gibi kilit kararlarda İngilizce kullanılmaktadır (Phillipson, 2011: 60; Kuzelewska, 2014: 157). 2009'daki bir araştırmaya göre, Komisyon çalışanlarının %90'ından fazlası metinlerinin taslaklarını İngilizce hazırlamaktadır (Robinson, 2014: 194).

AB'nin hükümeti konumunda olmasının bir gereği, AB'yle ilgili bilgi ve belgeleri üye devletlere/vatandaşlara kendi resmi dillerinde ulaştıran bir kurum olarak Komisyon için çeviri ve tercüme işleri çok önemlidir (Bozkurt, Özcan ve Köktaş, 2012: 146). Bu nedenle en çok dilciyi bu kurum ihdas etmektedir. Komisyon bir Çeviri GMd ve bir de Tercüme GMd'ye (Directorate General for Interpretation)[14] sahiptir. Bu kadar geniş dilciye sahip olduğundan Komisyon, Konsey'e ve diğer bazı kurumlara tercüme/tercüman desteği de vermektedir (ec.europa.eu, 22.6.2016; Robinson, 2014: 199).

AMB dil konusunda kurumlar arasında bir istisna oluşturmaktadır. Zira bu kurum İngilizceyi resmen çalışma dili olarak benimsemiştir (ecb.europa.eu, 2016). AMB bünyesindeki İç Pazarı Uyumlaştırma Ofisi'nin bu kararı, dillerin eşitliği anlayışına aykırı olsa da, ABAD tarafından uygun bulunmuştur (Can, 2013: 106).

AP, AB'nin atanmışlardan çok, seçilmişlere verdiği bir önemin de göstergesi olarak, yetkileri sürekli genişleyen bir kurum olmuştur. Bugün AB'nin yasamadaki en etkili 2 kurumundan birisidir. Dil konusunda AP, diğer AB kurumlarından farklıdır. Zira AP, Birlik vatandaşlarının AP'nin çalışmalarına erişimini sağlamak ve şeffaflığı temin etmek için çokdilliliği mümkün mertebe tesis etmekle yükümlüdür (diplomatie.gouv.fr, 2013). Bunun bir gereği olarak, a) 11.9.2013'te Avrupa dillerinin ve dil zenginliliğinin tehlikesine dikkat çeken bir karar (P7_TA(2013)0350)[15] alarak, AB'nin ve üye devletlerin dikkatini çekmiştir. b) AP belgelerinin çok büyük bir kısmı tüm AB resmi dillerinde yayımlanır (diplomatie.gouv.fr, 2013). Örn. Komisyon'a yönelik siyasi denetimi çerçevesinde, AP'deki en az 3 siyasi kümeden asgari 10 milletvekili, yasama usulü içerisinde ele alınmayan ve AB yetkisindeki bir konuda azami 200 sözcüklük yazılı bir bildirim verebilmektedir. Bunlar tüm resmi dillere çevrilmektedir (Reçber, 2013: 254). c) Milletvekilleri AP'deki konuşmalarında resmi dillerden birini kullanabilmektedir. Ancak AP'nin çokdilliliğe uyma yükümlülüğüne rağmen uygulamada belli başlı diller daha çok konuşulmaktadır (Çizelge 2).

Çizelge 2: AP'de düzenli oturumlarda 2008 - 2012 arasında en çok kullanılan 5 dil (saat/yıl)

Dil	*Yıl*					*Toplam*
	2008	*2009*	*2010*	*2011*	*2012*	
İngilizce	123	119	136	159	129	666
Almanca	85	55	60	60	76	336
Fransızca	79	42	51	48	38	258
İtalyanca	31	27	41	48	36	183
İspanyolca	33	23	42	25	22	155

Kaynak: Codrea-Rado, 2014.

Üstteki çizelgeden de anlaşılacağı üzere AP'de de İngilizce uygulamada -özellikle hazırlık çalışmaları ve gayriresmi oturumlarda- başat dildir (Kuzelewska, 2014: 157).

[14] Resmi ağ sayfası için bkz. "Interpretation", 19.6.2013, http://ec.europa.eu/dgs/scic/index_en.htm.
[15] Karar için bkz. http://www.europarl.europa.eu/RegistreWeb/search/simple.htm?reference=P7_TA(2013)0350.

AP bünyesinde bir Çeviri GMd vardır.[16] Bu, çalışanların yaklaşık 1/3'ü oranıyla AP içindeki en geniş birimdir (europarlamentti.info). Çeviri/tercüme hizmetleri bu birimin sorumluğunda olup, tercümanlar AP'nin her oturumunda arka tarafta hazır bulunmakta ve görevlerini ifa etmektedirler.

AB Zirvesi'nin sabit bir merkezi olmamakla birlikte, Mayıs 2004'ten beri toplantılarını, artan çeviri hizmetleri vb masraflar nedeniyle Brüksel'de yapmaktadır (Nis Antlaşması'na ilişkin 22 Nolu Açıklama). Zira çevirmenlerin ve tercümanların AB'nin çalışma merkezleri olan Brüksel, Lüksemburg ve Strazburg arasındaki seyahatleri zaman ve para kaybına neden olmaktadır. Üye devletler arasındaki yüksek düzeyli toplantıların yoğun yapıldığı Zirve'de, devlet temsilcileri kendi dillerini kullanabilmektedir (ec.europa.eu, 6.6.2016). Buna karşılık, kararları hazırlayan üye devletlerin daimi temsilcilerinden oluşan kurullar münhasıran İngilizce, Fransızca ve Almanca çalışmaktadır (Kuzelewska, 2014: 157).

ABAD'da Dil

AB'nin başarısı bir anlamda hukukun üstünlüğüne bağlı olduğundan ABAD'ın bilhassa incelenmesi uygun görülmüştür. ABAD, 3 üst mahkemeden oluşmaktadır: Birlik Adalet Divanı (BAD), Genel Mahkeme (GM) ve Kamu Hizmet Mahkemesi (KHM). ABAD'ın kuruluş gerekçelerinden birisi de, AB yasamasının çeşitli diller arasındaki belirsizlikleri ve farklılıkları gidermektir (Sarcevic, 2012'den Kuzelewska, 2014: 157).

AB'nin resmi dilleri doğal olarak ABAD için de geçerli olduğundan ABAD da çokdilli bir kurumdur. Yani, AB'nin resmi dillerinden her biri yargılama dili olabilmektedir. Bu yönüyle dünyanın diğer mahkemelerinden ayrılmaktadır (25.9.2012 Tarihli Pekiştirilmiş Adalet Divanı (ABAD) Usul Kuralları,[17] m. 36; curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_6999). Görevi, Antlaşmaların uygulanmasını ve AB hukukunun yeknesaklığını sağlamak olan ABAD'ın, dilsel çeşitlilik ve kültürel zenginliği kendisinin de uygulaması doğaldır. Bu görevlerini yerine getirebilmek için kendi içtihat hukukunu (case-law) devletlere yaymak ve taraflarla iletişim ihtiyacından dolayı çokdilliliğe tam uyar ve uyulmasını gözetir (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_6999). GM ve KHM'nin raporları tüm resmi dillerde yayımlanır (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7003).

ABİA m. 342 ve Dil Tüzüğü m. 7, ABAD'da kullanılacak dilin, ABAD Usul Kuralları'nca ayrıca belirleneceğini hüküm altına almaktadır. Usul Kuralları 8. Bölümü (m. 36-42) dillere ilişkindir. ABAD Usul Kuralları m. 42'ye binaen, ABAD'da da bir Çeviri GMd ve bir de Tercüme Md (Interpretation Directorate) kurulmuştur.

Çeviri GMd, yeterince tüze eğitimine sahip, birkaç resmi dili iyi derecede bilen ve hukukî metinler üzerine çalışan uzmanlardan (tüzedilciler) oluşmaktadır. Çevrilecek metinler, doğası gereği oldukça teknik nitelikli olduğundan tüzedilcilerin hem en az 2 resmi dili akıcı bilmesi hem de yeterli hukuk bilgisine sahip olması elzemdir. 924 (2012) çalışanla, yani Divan'ın toplam çalışanının %44.7'si, Çeviri GMd kurumun en geniş birimidir (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_10742). Divan'da çeviri, dilleri düzenleyen zorunlu kurallara göre gerçekleştirilir ve AB'nin resmi dillerinin tüm birleşimini kapsar. Çeviri hacmi, bir yılda gerçekleşen 717 duruşma için çevrilen ve tercüme edilen 1 milyon sayfayı aşmaktadır (curia.europa.eu/jcms/jcms/P_80908). Birim, mahkeme kararlarını diğer tüm resmi dillere çevirir ve bunlar ABAD raporlarında yayımlanır (Kuzelewska, 2014: 158). Metin türleri olarak konuşmalar, bilgilendirme ve basın bültenleri, uluslararası antlaşmalar, siyasi demeçler, AP sorularının yanıtları, teknik çalışmalar, malî raporlar, zabıtlar, iç idari konular, tanıtıcı malzemeler, yazışma, ağ sayfaları ve kamuoyuna yönelik genel yayınlar çeviri kapsamındadır (Robinson, 2014: 199-200). Yasama metinleri çevrilenlerin yaklaşık 1/5'iyle ilk sıradadır.

Tercüme Md, ABAD duruşmaları esnasında yaklaşık 70 daimi ve gerektiğinde serbest tercümanlarla hizmet verir. Davanın diline göre tercüme takımı kurulur ve her duruşmanın dil sayısı farklı olabilir. Birlik vatandaşlarının davalarda kendi dillerini kullanabilmeleri, herkesin adalete hem erişimini hem de eşit erişimini temin etmek için de şarttır. Bu nedenle anında tercüme gereklidir (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_12357).

ABAD'da hâkim dil Fransızcadır. Sadece AB yargısında değil, diğer uluslararası mahkemelerin pek çoğunda da Fransızca etkili dildir. Öyle ki bu etkisi mahkemelerin ağ sayfalarına bile sirayet etmiştir. Örn.

---

[16] Resmi ağ sayfası için bkz. http://www.europarl.europa.eu/the-secretary-general/en/organisation/directorategenerals/translation.html, (Erişim: 17.6.2016).

[17] 25.9.2012 Tarihli Pekiştirilmiş Adalet Divanı Usul Kuralları İngilizce metni için bkz. http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2012-10/rp_en.pdf.

Uluslararası Adalet Divanı'nın İngilizcesi *International Court of Justice* ve kısaltması *icj*'dir. Ancak resmi ağ sayfası sadece www.icj.org değil, www.icj-cij.org'tur. İkinci kısmındaki *cij*, Fransızca *Cour Internationale de Justice*'nin kısaltmasıdır. Keza, aynı durum Uluslararası Hakemlik Mahkemesi için de söz konusudur. İngilizcesi *Permanent Court of Arbitration*'un kısaltması olan *pca*'nın devamına bir de Fransızca *Cour Permanente d'arbitrage*'nin kısaltması olan *cpa* eklenerek, adresi www.pca-cpa.org olmuştur. Hâlbuki her iki adres de sadece bir dildeki kısaltmasıyla olsaydı; kullanım, zaman vb açılardan pek çok tasarrufa ve kolaylığa sahip olacaktı. İngilizce dünya dili ve adreslerin ilk/baş kısmı İngilizce olduğundan, kusurlu/inatçı Fransa algılanmaktadır. Fransa bu kusuruyla ilim hayatını zorlaştırmaktadır. ABAD'ın resmi ağ sayfası http://curia.europa.eu/'dır. *Curia* Latince bir kelime olup *Mahkeme* demektir. Eğer İngilizce olsaydı Fransa'nın muhtemelen bir Fransızca ek de koydurtma gayretinde olacağı sonucu çıkarılabilir. Fransızcanın ABAD'daki üstünlüğüne dönülecek olunursa, örn. hâkimler mahkeme kararlarını Fransızca yazmaktadır (Kuzelewska, 2014: 158). Yine, 3 mahkemenin kural ve yargılamalarının özeti niteliğinde olan ve haftalık güncellenen İçtihat Hukuku Özeti sadece Fransızca mevcuttur. ABAD, çevrenin korunmasıyla ilgili, etkinliklerinin neden olduğu sera gazı salımlarının ilk tanı raporunu 2010'da hazırlamıştır. Bu raporun kamuya açık olan 2011 ve 2012'de güncellediği karbon denge raporları da sadece Fransızcadır (curia.europa.eu/jcms/jcms/P_134088). İçtihat hukukunun sayısal veri listesi de İngilizce ve Fransızcadır (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7003). Keza, resmi ağ sayfasında ABAD'da staj yapacak öğrencilere "*çalışma ortamının doğası göz önüne alındığında, iyi bir Fransızca bilgi arzu edilir*" ve "*Fransızca okuma yeteneği gereklidir*" uyarıları yer alır (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7008). Buna karşılık, Fransızcanın başatlığı ABAD Usul Kuralları'na yansımamıştır. ABAD'da Fransızcanın başatlığı Fransız hukukunun etkisinin sonucudur. ABAD'daki usul kurallarının çoğu Fransız idare dava şekilleridir. 1950'lerde, Fransız idare hukuku kuralları, 6 kurucu devletin çoğunun hukuk dizgeleri arasında bir üstünlük kazandı. Örn. Divan'da savcıların konumu Fransız Danıştayı'ndaki *Commissaire du Gouvernement* (Hükümet Komseri veya Kamu Raporcusu) adlı görevliden esinlenilerek belirlenmiştir (Kuzelewska, 2014: 158).

ABAD çalışanı 3 ulama ayrılır: Dilcilerin de dahil olduğu üniversite mezunu İdareciler (AD - *Administrator*), İdarî yardımcılar (AST - *Assistant*) ve Katibeler (*Assistants-secretaries*). Tüzedilciler ve tercümanlar Divan'ın en çok alım yaptığı memurluklardandır (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7007). 8.6.2016 itibarıyla ABAD çalışanlarının %47'si dilcidir (curia.europa.eu/jcms/jcms/P_80908).

ABAD'da staj yapanlar sıklıkla Çeviri GMd ve Tercüme Md'lerde istihdam edilmektedir. Adaylardan hukuk veya siyaset bilimi diploması ve Tercüme Md'de çalışacak tercümanlar için konferans tercümanlığı diplomasına sahip olma şartı aranmaktadır. Başvuru formları da İngilizce ve Fransızcadır. Tercüme stajcıları son 2.5-3 ay farklı dillerde konferans tercümanlığı üzerine çalıştırılır. Genç tercümanların, danışmanlar gözetiminde, sessiz bir odada dava dosyaları hazırlama, alan araştırması yapma ve hukuk alanında tercüme konularında ehilleştirilmeleri amaçlanır (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7008).

Yargılama alanında dille ilgili pek çok dava açılmıştır. Son zamanlarda *İtalya v. Komisyon/Avrupa Personel Seçim Ofisi (APSO / EPSO - The European Personnel Selection Office)* (C-566/10 P, Yar.: 27.11.2012); *İtalya v. Komisyon* (T-124/13, 4.3.2013) ve *İspanya v. Avrupa Adli İşbirliği Birimi (Eurojust)/Cezai konularda polis ve adli işbirliği* (C-160/03, Yar.: 15.3.2005) örnek verilebilecek davalardır. Bunlar yargılama diline değil, Mahkemenin yargılama dışı işlerde kullandığı dile ilişkindir. Zira yargılama dilini ilkesel olarak davacı belirlemektedir ve resmi dillerden istediğini seçebilmektedir (ABAD Usul Kuralları, m. 37). Üstteki davalardan sadece ilkinin ayrıntılarına bakmak dil konusunun yargısal boyutunu açıklamak için yeterli olacaktır.

İtalya v. Komisyon/APSO davasında uyuşmazlık özetle şu unsurlara dayanmaktadır: 1) APSO'nun açık rekabet bildirimlerini sadece İngilizce, Almanca ve Fransızca yayımlaması, 2) Eurojust'ın yüksek derecede İngilizce (ve Fransızca) bilgi gerektirmesi; özgeçmiş ve güdü mektuplarının sadece İngilizce istenmesi, 3) *Hukuki gerekçe*: ayrımcılık yapmama ve dillerin eşitliği (Dovalil: 13).

İtalya'nın savları: 1) Rekabet bildirimleri (iş ilanları vb) ABRG'de tüm resmi dillerde yayımlanmamıştır. Bu Konsey Tüzüğü'ne aykırıdır. 2) Dil seçimi keyfi olarak 3 dille sınırlanmaktadır. 3) Meşru beklentilerin korunması ilkesi ihlal edilmektedir (Temmuz 2005'ten önce tüm resmi dillerde yayım bildirimlerinin yerleşik uygulaması). BAD, İtalya'nın üstteki savlarını genel olarak kabul etmiştir (Dovalil: 13-14).

Kabaca bir oran verilecek olunursa, kurumlarda İngilizcenin payı %60, Fransızcanın %30 ve Almancanın ise %5 civarıdır (Can, 2013: 105-106). Örn. ABAD'ı ziyaret edenlere Divan Ziyaretler Birimi, Divan binalarına ve sanat eserleri külliyatına belirli aralıklarla ücretsiz turlar düzenlemektedir. Bu turlar mezkur 3 dilde

belirlenmiş takvimlerle duyrulmaktadır (curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7019). Zaten, Komisyon'un Eurobarometer'e yaptırdığı Kasım-Aralık 2005 tarihli saha çalışmasının (Bkz. Şekil) da gösterdiği gibi AB genelinde de, en çok konuşulan diller bunlardır.

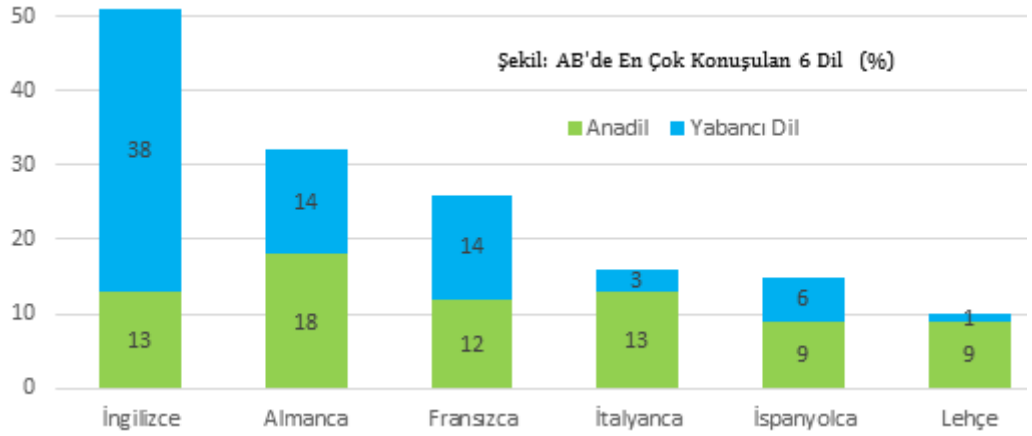

Kaynak: European Commission, 2006: 4.

Kurumların kendi iç kullanımlarında, her seviye ve belgede tüm resmi dillerde çeviri, tercüme zaten mümkün gözükmemektedir, yerine çalışanların hakim olduğu dil(ler)in kullanımı olumlu karşılanmaktadır. İçerde bu durum söz konusuyken, dış kullanımda, yani kurumların diğer kurumlarla, üye-aday-ortak devletlerle ve Birlik vatandaşlarıyla iletişimlerinde bir dil ayrımı söz konusu değildir. Bu konuda kurumlar Dil Tüzüğü'ne uymakla yükümlüdürler, yani tüm diller eşittir (Can, 2013: 106; Robinson, 2014: 193-194).

AB'de dil, memuriyete girmede de belirleyici bir etkiye sahiptir. Her AB vatandaşı memur olmak için başvurma hakkına sahiptir. Ancak bunun için, bir vatandaşın kendi konuştuğu dile ilaveten AB resmi dillerinden en az 2'sini akıcı derecede konuşması şartı aranmaktadır (Can, 2013: 106).

Çizelge 3: AB kurum ve uzuvlarındaki resmi ve çalışma dilleri

Kurum veya uzuv	*Resmi Diller*	*Çalışma Dilleri*
AB Zirvesi	24 (Tüm resmi diller)	24 (Tüm resmi diller)
AP	" " " "	" " " "
Bölgeler Komitesi	" " " "	" " " "
Ekonomik ve Sosyal Komite	" " " "	" " " "
Konsey (Bakanların toplantıları)	" " " "	" " " "
Daimi Temsilciler Komitesi	" " " "	İngilizce, Fransızca, Almanca
Komisyon	" " " "	" " "
ABAD	" " " "	Fransızca
Sayıştay	" " " "	İngilizce, Fransızca, Almanca

AMB	” ” ” ”	İngilizce
İç Pazar Uyumlaştırma Ofisi	” ” ” ”	İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca, İtalyanca

Kaynak: Gazzola, 2006: 397; Oltermann, 2013; diplomatie.gouv.fr, 2013; Kuzelewska, 2014: 153, 158.

4. Sonuç

Çokdilli bir yapıya sahip olan AB'nin dil siyaseti bu yapı üzerine inşa edilmiştir. Çokdilliliği bir çeşitlilik ve kültürel zenginlik olarak görmektedir. Bu sebeple sadece üye devletlerin resmi dillerini değil, üye devletlerin bir bölgesinde konuşulan resmi iç dilleri bile AB dili niteliğine dönüştürme veya en azından çevirilerle kullanılmasını sağlama/artırma isteğindedir.

Resmiyette AB çokdilliliğe, dilsel zenginliğe/çeşitliliğe vurgu yapmakta, resmi belgelerde buna ilişkin hükümler ve söylemler geliştirmektedir. Ancak uygulamada, özellikle kurumlar temelinde durum söylemin aksi yöndedir. Kurumların dil uygulamaları genellikle İngilizce, Fransızca ve Almanca ile sınırlı kalmıştır.

AB'nin bu çerçevedeki dil siyaseti ayrışmasının da bir panzehiri olmuştur. Başka bölgelerde veya olağan olarak bu kadar farklılığın bir ayrışmaya, çatışmaya, bölünmüşlüğe yol açması kuvvetle muhtemel iken AB'de tersine bir durum söz konusudur. 24 resmi dilin ve resmi iç dillerin olduğu bir AB topluluğu ayrışmaya değil, bütünleşmeye yol açmıştır. Bunun bir sebebinin hukukun üstünlüğünün dil alanında da başarıyla uygulanması ise de, diğer bir sebebi AB'nin yumuşak gücüdür. Bu, esasında yumuşak gücünün bir başarısıdır.

AB tam bütünleştikten, AB vatandaşlığı tam benimsendikten sonra, yani devletlerin/halkların AB'den asla vazgeçmeyeceği, geri dönmeyi düşünmeyeceği bir seviyeye geldikten sonra, resmi dillerin sayısı bir veya birkaç dile düşecektir. Zira şu aşamada AB bütünleşebilmek için çokdilliliğe her türlü zorluğuna rağmen katlanmak zorundadır. Tekdilliliğe ulaşmanın en makul yolu yumuşak geçiştir. Resmiyette her devletin dilinin resmi dil olduğu, uygulamada ise birkaç dilin kullanıldığı mevcut durum sürerken; tüm dillere çevrilecek metin sayısını/türünü tedricen azaltmak düşünülebilir. Tıpkı AB'nin işleyişini hızlandırmak için oybirliğinden oyçokluğuna geçişin tedricen olması gibi. Kısacası tekdilliliğin zamanının gelmesi beklenecektir.

Kaynakça

"1. How many languages are there?", 2014, http://www.bbc.co.uk/languages/guide/languages.shtml, (Erişim: 17.6.2016).

AHN, E. (2007), "A Region Divied/United: Language Policy Developments in the European Union", Conference Paper Prepared for the European Union Studies Association 2007 Biennial Conference, Montreal, Canada, pp. 1-26, http://aei.pitt.edu/7679/1/ahn-e-05h.pdf, (Erişim: 21.6.2016).

ANDERSON, S. R. (2010), "How Many Languages Are There in the World?", *Linguistic Society of America Brochure Series: Frequently Asked Questions*, http://www.linguisticsociety.org/sites/default/files/how-many-languages.pdf, (Erişim: 17.6.2016).

"Arab World", 2016, http://data.worldbank.org/region/ARB, (Erişim: 17.6.2016).

BANDOV, G. (April 2013), "Language Policy of the European Union - Realization of the Multilingual Policy of the EU", *Međunarodne Studije*, Vol. 13, No. 1, pp. 65-84.

BENNETT, N. (October 2015), "Translating for the European Commission", London, http://www.languageshowlive.co.uk/london/files/career_zone_fri_12.00_neil_bennet.pdf, (Erişim: 4.8.2016).

BOZKURT, E., ÖZCAN, M. ve A. KÖKTAŞ (2012), *Avrupa Birliği Hukuku*, 6. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları.

CAN, H. (2013), *Avrupa Birliği Hukuku*, İstanbul: Sürat Üniversite Yayınları.

CHRISTIANSEN, P. V. (2006), "Language Policy in the European Union", *Language Problems & Language Planning*, Vol. 30, No. 1, pp. 21-44.

CODREA-RADO, A. (21.5.2014), "European parliament has 24 official languages, but MEPs prefer English", https://www.theguardian.com/education/datablog/2014/may/21/european-parliament-english-language-official-debates-data, (Erişim: 20.7.2016).

DE SWAAN, A. (December 2007), "The Language Predicament of the EU Since the Enlargements", *Sociolinguistica*, Vol. 21, Iss. 1, pp. 1-21.

"Directorate General for Translation", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_10742/direction-generale-de-la-traduction, (Erişim: 5.1.2016).

DOVALIL, V. "EU language policy: A legal perspective", PPT, http://www.mercator-research.eu/fileadmin/network/2013Oct17-18/vit_dovalil_eu_language_policy_a_legal_perspective.ppt, pp. 1-32.

"English becomes Esperanto", 23.4.2016, http://www.economist.com/news/books-and-arts/21697210-institutions-european-union-will-still-speak-kind-english-if-britain, (Erişim: 20.7.2016).

"EU administration - staff, languages and location", 3.8.2016, https://europa.eu/european-union/about-eu/figures/administration_en, (Erişim: 4.8.2016).

"EU referendum live: Boris Johnson hails 'glorious opportunity' of Brexit as David Cameron resigns", 24.6.2016, http://www.telegraph.co.uk/news/2016/06/24/eu-referendum-live-david-cameron-resigns-as-uk-shocks-the-world/, (Erişim: 24.6.2016).

European Commission (2006), *Europeans and their Languages, Summary*, Special Eurobarometer 243/Wave 64.3-TNS Opinion & Social, Brussels, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_243_sum_en.pdf, (Erişim: 17.6.2016).

European Commission Memo (26.9.2013), "Frequently asked questions on languages in Europe", Brussels, http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-13-825_en.htm, (Erişim: 21.6.2016).

GAZZOLA, M. (November 2006), "Managing Multilingualism in the European Union: Language Policy Evaluation for the European Parliament", *Language Policy*, Vol. 5, Iss. 4, pp. 393-417, http://www.michelegazzola.com/attachments/File/Papers/LP_06.pdf.

"General Presentation", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_6999/, (Erişim: 3.1.2016).

GYÖRFFİ, M. (5.2015), "Language Policy", http://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/en/FTU_5.13.6.pdf, (Erişim: 21.6.2016).

HORNSBY, M. and T. AGARİN (2012), "The End of Minority Languages? Europe's Regional Languages in Perspective", *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, Vol. 11, No. 1, pp. 88-116, http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2012/HornsbyAgarin.pdf, (Erişim: 21.6.2016).

"Interpretation Directorate", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_12357/direction-de-l-interpretation, (Erişim: 5.1.2016).

"Invitations to tender", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7009/, (Erişim: 17.1.2016).

"İngilizce resmi dillerden çıkıyor", 27.6.2016, http://www.hurriyet.com.tr/ingilizce-resmi-dillerden-cikiyor-40123079, (Erişim: 20.7.2016).

"Jobs", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7007/, (Erişim: 17.1.2016).

KUZELEWSKA, E. (2014), "Unity in Diversity. The Language Policy of the European Union", *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric*, Vol. 38 (51) (2014), pp. 151-165, http://logika.uwb.edu.pl/studies/index.php?page=search&vol=51.

"Language policy of this website", 2016, http://www.ecb.europa.eu/home/languagepolicy/html/index.en.html, (Erişim: 7.6.2016).

"Legal publications", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7003/, (Erişim: 17.1.2016).

"Machine Translation Service", 20.6.2016, http://ec.europa.eu/isa/actions/02-interoperability-architecture/2-8action_en.htm, (Erişim: 31.7.2016).

"Official EU Languages", 7.6.2016, http://ec.europa.eu/dgs/translation/translating/officiallanguages/index_en.htm, (Erişim: 4.8.2016).

"Official Languages of the EU", 6.6.2016, http://ec.europa.eu/languages/policy/linguistic-diversity/official-languages-eu_en.htm, (Erişim: 17.6.2016).

PHILLIPSON, R. (2011), "The EU and Languages: Diversity in What Unity?", A. Lise Kjaer and Silvia Adamo (ed.), *Linguistic Diversity and European Democracy*, Ashgate e-Book, pp. 57-74, ebrary.

POLAT HAYDAROĞLU, İ. (1993), *Osmanlı İmpartorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara: Ocak Yayınları.

"Presentation", http://cdt.europa.eu/EN/whoweare/Pages/Presentation.aspx, (Erişim: 4.8.2016).

REÇBER, K. (2013), *Avrupa Birliği Hukuku ve Temel Metinleri*, 2. Baskı, Bursa: Dora Yayınları.

ROBİNSON, W. (2014), "Translating Legislation: The European Union Experience", *The Theory and Practice of Legislation*, Vol. 2, Iss. 2, pp. 185-210, tandfonline.

SPOLSKY, B. (2004), *Language Policy*, Cambridge: Cambridge University Press, books.google.

"Sustainable Management", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/P_134088/, (Erişim: 21.1.2016).

"The Court in the figures", "Linguistic Services", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/P_80908/, (Erişim: 1.8.2016).

"The Directorate General for Personnel and Finance", "The French language in European institutions", April 2013, http://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/european-union/france-and-the-european-union/article/the-french-language-in-european, (Erişim: 20.7.2016).

TİBİ, B. (1998), *Arap Milliyetçiliği*, İstanbul: Yöneliş Yayınları.

TOSCANİ, G. (Summer 2002), "Translation and the Law – The Multilingual Context of the European Union Institutions", *International Journal of Legal Information*, Vol. 30, Iss. 2, pp. 288-307, heinonline.

"Traineeships", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7008/, (Erişim: 17.1.2016).

"Translating for the European Commission – permanent staff", 7.6.2016, http://ec.europa.eu/dgs/translation/workwithus/staff/permanent/index_en.htm, (Erişim: 8.8.2016).

"Turnout", http://www.europarl.europa.eu/elections2014-results/en/turnout.html, (Erişim: 21.6.2016).

Türk Dil Kurumu (1982), "Mevsuk" Maddesi, *Türkçe Sözlük*, Göz. Geç. 6. Baskı, Ankara.

"Visits", "Guided tours of the buildings and the works of art", http://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7019/, (Erişim: 19.1.2016).

"What we do", 22.6.2016, http://ec.europa.eu/dgs/scic/about-dg-interpretation/index_en.htm, (Erişim: 4.8.2016).

"Working languages of the European Parliament", http://europarlamentti.info/en/European-parliament/working-languages/, (Erişim: 19.7.2016).

"World Development Indicators", 2016, http://databank.worldbank.org/data/reports.aspx?Code=SP.POP.TOTL&id=af3ce82b&report_name=Popular_indicators&populartype=series&ispopular=y, (Erişim: 9.8.2016).

YİM, J. (Spring 2007), "Feasibility of the Language Policy of the European Union", *The International Lawyer*, Vol. 41, No. 1, pp. 127-134.

ZEİNE, Z. N. (2003), Türk - Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu, İstanbul: Gelenek Yayınları.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Üç Boyutlu Yazıcıların Üretim Süreçlerine Etkileri

Yrd.Doç.Dr. Kamil Taşkın

Damla Çevik

Özet

İşletmeler rekabet avantajı için, en düşük maliyetle en yüksek kalitede ürün elde etmeyi hedeflemişlerdir. Bu hedeflere ulaşabilmek için maliyetleri düşürmek amacıyla çeşitli üretim sistemleri ve modelleri uygulamışlardır. Bu süreçte ölçek ekonomisi denen kavram büyük önem kazanmıştır. Ölçek ekonomisi birim maliyetler içindeki sabit maliyetlerdir. Yani ne kadar çok üretim yaparsak, sabit maliyetlerin etkisi birim maliyetlerde o kadar azalacaktır. Ölçek ekonomisi sayesinde büyük firmalar daha da büyümüş ve diğer küçük firmaların pazara girişi o kadar zorlaşmıştır. Ama günümüzde 3 boyutlu yazıcı teknolojisinin gelişmesi ve üretim süreçlerine girmesiyle ölçek ekonomisi kavramı değerini yitirmiştir. Artık sabit maliyetlere katlanılmaksızın, karmaşık tedarik zinciri ve üretim süreçlerine gerek kalmadan kişiye özel ürünler üretilebilmektedir. 3 boyutlu yazıcı nedir peki? 3 boyutlu yazıcı hayal edilen bir parçayı bilgisayar ortamında modelleyerek ve ya 3 boyutlu olarak taranmış modelleri, birçok farklı malzeme kullanarak çok hızlı ve ekstra bir kalıp ya da fikstüre ihtiyaç duymadan kısa bir süre içinde elle tutulabilir somut nesnelere dönüştüren bir cihazdır. Bu tip üretim üretim sistemin alışıla geldik ürün geliştirme ve üretim aşamalarından farklı olduğundan literatürde paradikmal kırık meydana getirmektir. Çalışma üç boyutlu yazıcıları bu açıdan ele alıp üretim sistemlerindeki yerini sorgulayacaktır. Bu çalışma 3d yazıcı teknolojisinin gelişip, yaygınlaşmasıyla 3 boyutlu yazıcıların üretim sistemleri ve üretim sektörü üzerindeki etkilerinin tespit edilmesi amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler:

1. Üretim Sistemi

Üretim mal veya hizmet yaratma işlemidir. Daha geniş anlamıyla üretim, insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere üretim faktörlerinin uygun ortamda bir araya getirilerek mal ve hizmetlerin meydana getirilmesidir. Buna göre bir üretim faaliyetine ilişkin süreç, üretim faktörlerinin işletmeye girdi olarak dahil olması, işletme içerisinde çeşitli iş veya işlemlerden geçirilmesi ve bu faaliyetler sonucunda bir çıktının elde edilmesinden oluşmaktadır. (Palamutçuoğlu, 2014:8)

Sistem ise aralarında ilişkiler bulunan ve belli bir amacı gerçekleştirmek üzere bir araya getirilmiş elemanlardan oluşan bir bütün şeklinde tanımlanır. Her sistem daha büyük bir sistemin parçasıdır. Her sistem alt sistemlerden oluşur ve alt sistemler bir sinerji yaratarak sistemin verimli olmasını sağlar.

Örneğin, bir montaj hattı bir fabrikanın, fabrika bir işletmenin, işletme bir holdingin veya bir sektörün alt sistemi konumundadır.

Üretim eylemlerinin sistem yaklaşımıyla analizi, bu eylemlerin anlaşılmasını kolaylaştırır. Aslında, işletmedeki tüm alt birimlerin sistem yaklaşımıyla ele alınması, amaçların açıklığa kavuşmasını, bu amaçlara ulaştıracak araçların ve araçlar arasındaki ilişkilerin belirlenmişini kolaylaştırır.

Üretim sistemi ekonomik değeri olan bir ürünün yapımı için oluşturulan insan, makine, malzeme sistemi olarak, belirli çeşit ve miktarda ki girdiyi alıp anlamlı bir çıktıya dönüştüren sistemdir. Üretim sistemi içerisindeki insan gücü, donanım, ham madde gibi elemanlar belirli bir amacı gerçekleştirmek için bir araya gelmiştir. Üretim sistemleri; iş gücü, ham madde, stok ve zaman yönetimi gibi unsurların bir araya geldiği ve sonuçta en verimli üretim sürecine ulaşmayı hedefleyen gelişmiş sistemlerdir. (https://www.slideshare.net/aretiasus/retim-ynetimi-2-blm)

Bu sürecin girdisini oluşturan mal ve hizmetler üretim faktörleri, süreç sonunda elde edilen yeni mal ve hizmetler ise ürün olarak adlandırılır. Bu bilgiler ışığında üretim sistemlerinin dört temel öğesi vardır. Bunlar; Girdiler,dönüşüm süreci , çıktılar ve geribildirimdir.

a)Girdiler: Üretimde bulunabilmek için eylem merkezine dışarıdan alınması gereken öğelerdir (Malzeme, makine, teçhizat ve insan gücü vs.). Girdiler mal ve hizmet olmak için işletmeye gelirler.

b)Dönüşüm Süreci: Girdiler mal ve hizmete dönüşecek biçimde işlem görürler. Bunun için, girdilerin uygun zamanlarda işleneceği düzenli bir süreç kurulur.

Üretim biçiminin belirlenmesi, kapasitesinin belirlenmesi, kuruluş yerinin seçimi, üretimin programlanması, malzeme akış yollarının belirlenmesi, makine ve araç gereçlerinin saptanması, yerleşim düzenlenmesi, süreçleme ve bakım onarıma ilişkin eylemlerin belirlenmesidir. Bu süreç belirli bir sıra izlenerek tasarlanır. (http://enm.blogcu.com/uretim-sistemleri-ve-siniflandirilmalari/9077455)

c)Çıktılar: Girdiler, belirli işlemlerden geçerek dönüşüm sürecinden geçip mal ve hizmet olarak çıktıkları için çıktı adını alırlar. Bu çıktılar mal ve hizmetlere ilişkin maliyet ve kalite bilgileri içerirler.

Oluşturulan mal ve hizmetlerle bunların kalite ve maliyet bilgileri sistemin çıktılarını oluşturur.

d)Geri Bildirim: Üretim planlamasında ve üretim sürecinde bir hata olabilir. Geribildirim, bu hatayı yakalayıp yöneticilere bildirir. Yöneticiler de, güncel koşullara göre, gerekli düzeltici önlemleri alarak, sistemi sürekli olarak geliştirici eylemlerde bulunur.

İşletme gibi açık sistemlerde geribildirimli güncelleştirme, çok iyi planlanmış bir yönetim bilgi sistemine dayanır. Çağdaş bilgisayar desteğinde işleyen yönetim bilgi sistemi, belirli sınırlar dışına taşan hataları anında yakalayarak, yöneticileri uyarır. Yöneticiler, bu uyarı karşısında harekete geçerek, gerekli düzeltici eylemlerde bulunurlar. Düzeltici eylemler; girdilere ilişkin, dönüşüm sürecine ilişkin, çıktılara ilişkin ya da her üçüne de ilişkin olabilir. (http://notoku.com/uretim-sistemi)

Üretim miktarı dikkate alınarak yapılan sınıflandırmadır. Buna göre üretim üçe ayrılmaktadır.

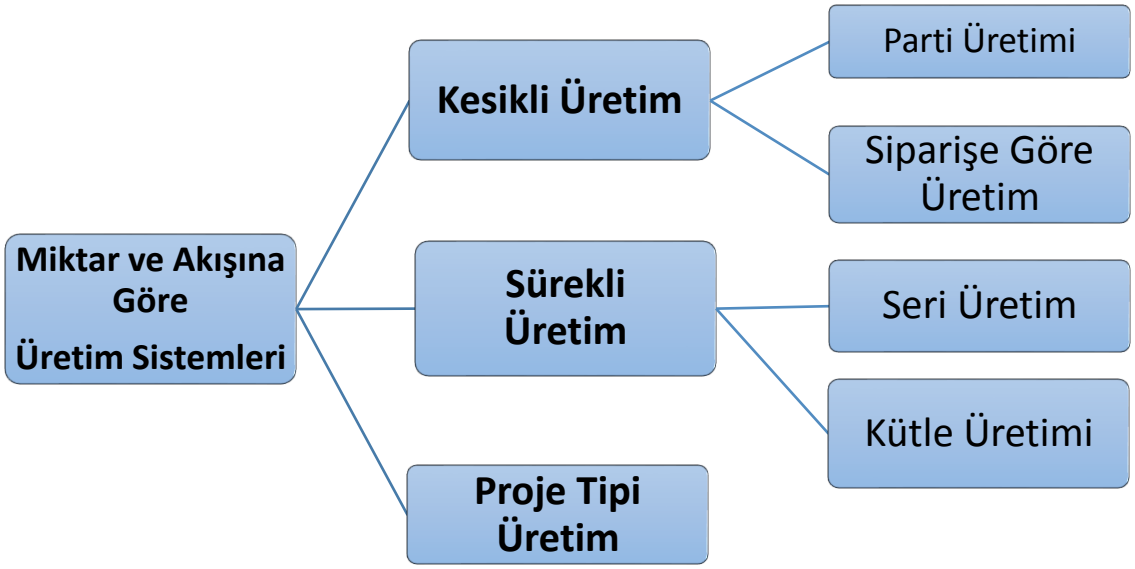

2. Endüstri 4.0

Endüstri 4.0 Almanya Hükümetinin oluşturduğu mevcut geleneksel sanayinin (imalat gibi), bilişim teknolojisindeki gelişmeler sayesinde dijitalleşmeye ve bilgisayarlaşmaya yönelik teşvik edilmesi ve yüksek teknolojiyle tasarlanması projesidir.

Bu proje sayesinde makineler çevrelerinde olup bitenleri anlayabilecek ve birbirleriyle nesnelerin interneti sayesinde iletişim kurabileceklerdir. Endüstri 4.0, gömülü sistem teknolojisi ile akıllı ürün üretim süreçlerini birleştirerek, yeni bir teknolojiyi ortaya çıkaracak ve bu teknolojiyi iş modellerine, üretim zincirlerine ve sanayiye aktaracaktır. www.3dprintshowistanbul.com/files/2016_sunumlar/Kerim_Cetinkaya.pdf

"Nesnelerin interneti" kavramıyla anılan bu ileride düzeyde gelişmiş yapı nerdeyse üretim gerçekleştirilen bir fabrikanın kendi kendini yönetebilmesine kadar uzanmıştır. "Yani bu sistemle fabrikalar akıllanıyor; "Akıllı Fabrikalar" gerçek oluyor." (ÜNLÜ, 2014)

2.1 Endüstri 4.0'ın amaçları;

Endüstri 4.0'ın temel amacı yüksek rekabet gücüdür.

Üretimde verimlilik: Üretim aşamasında enerji ve enerji kaynaklarından en yüksek verim alınmalıdır. Üretim aşamalarının optimize edilmesiyle enerji tüketimi azalır ve rekabet gücü artar. Endüstri sektöründe karşılaşılan problemleri aşmak için enerji ve diğer kaynaklar en yüksek verim ile kullanılmalıdır.

İyi bir planlama yapılarak tesislerden maksimum karlılık sağlanır.

Pazara Hızlı Çıkış: Gerçek ve sanal dünyalar birbirine yakınlaştıkça tasarım ve üretim aşamaları, ürün geliştirme ve üretimden servise kadar gelen bütünleşik bir aşama haline gelmektedir. Ürünlerin pazara hızlı çıkışı pazarda rekabet avantajı sağlamaktadır. Ürünler ne kadar hızlı çıkarsa pazara rekabette o kadar avantaj sağlanır.

Esneklik: Günümüzde tüketiciler, kişiye özel ürünlere ve ürün çeşitliliğine daha fazla ihtiyaç duyuyorlar. Böyle bir ürün çeşitliliği ve esnekliği ancak güncel bir endüstriyel standart ve yazılım teknolojileriyle mümkündür.

Giderek karmaşıklaşan bu süreçlerde endüstriyel firmalar ancak bu teknolojiyle uzmanlaşırlar ve avantaj sağlayabilirler.

Endüstri 4.0 ilk kez 2011 Hannover Fuarı'nda dile getirilmiştir. Fuara katılan uzmanlar tarafından, bilişim çağının modern yüzünün, üretim süreçlerine yepyeni bir boyut kazandırdığı ve yeni bir Endüstri

Devrimi'nin yaşanmakta olduğu ifade edilmiştir. Almanya Hükümetinin dile getirilen bu görüşleri, yeni bir sanayi stratejisi olarak ele almasıyla, 4.Endüstri kavramsal olmaktan öte resmi bir nitelik kazanmıştır. www.fortuneturkey.com/akilli-uretim-cagi-endustri-40-42841

Endüstri 4.0 kelime anlamı olarak 4.sanayi devrimi anlamına gelir. Bu sanayi devrimiyle beraber 4 temel sanayi devrimi yaşanmıştır.

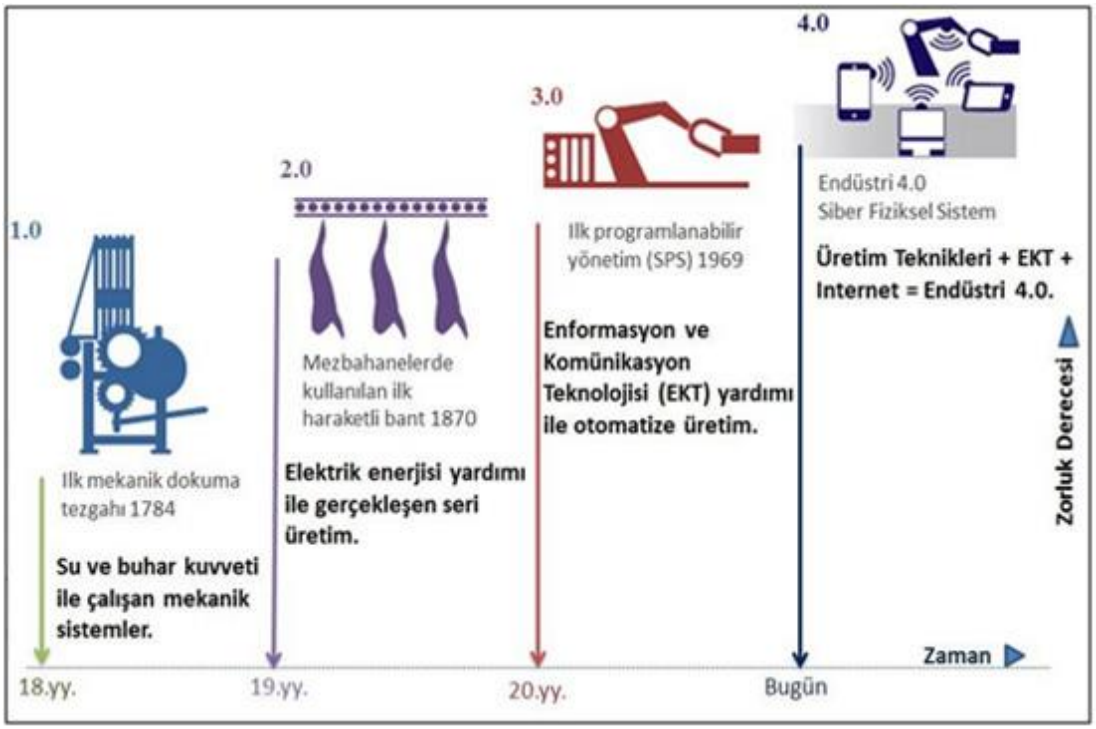

Kaynak: ÜNLÜ (2016)

3. 3d Yazıcılar

3D Yazıcı hayal edilen bir parçayı bilgisayar ortamında modelleyerek ve ya 3 boyutlu olarak taranmış modelleri, bir çok farklı malzeme kullanarak çok hızlı ve ekstra bir kalıp ya da fikstüre ihtiyaç duymadan kısa bir süre içinde elle tutulabilir somut nesnelere dönüştüren bir cihazdır. http://www.3byazici.com/p/3d-yazc-nedir.html

Üretim teknolojisine çağ atlatacak derecede değişiklikler, gelişmeler ve yenilikler getiren üç boyutlu yazıcılar insanoğlunun hayal gücünün imkânlarını zorlamaktadır. Yaratıcı fikirler, karmaşık süreçler ve tasarımlar elle tutulabilir, gerçek modellere, son ürünlere, parçalara ve prototiplere hızlı bir şekilde dönüşüvermektedir. Kullanılmaya başlandığı ilk andan itibaren akla gelebilecek her türlü ürünün yanı sıra çok özel eşsiz ve ilginç ürünler de ortaya çıkarabilen bu yeni nesil teknoloji, insanoğlunun geleceğini inanılmaz derecede şekillendirecek ve büyük bir yer tutacaktır. Bu teknoloji sadece tasarımcılara, işletmecilere ve mühendislere değil, isteyen herkese yönelik keşfetme ve yenilik yapma fırsatı sunmaktadır.

www.ikiteknik.com/makale/3_boyutlu_yazici_nedir_ve_yazicilar_nasil_kullanilir.aspx

Geçmişte matbaanın bulunması nasıl büyük bir devrim ise günümüzde 3 Boyutlu Yazıcıların (3D Printer) icadı da o kadar büyük bir devrim olmaya adaydır. 3D yazıcılar üretim sektöründe yeni bir çığır açmıştır. Neden mi? Artık en karmaşık roket parçalarından insan organlarına kadar nesneleri 3 boyutlu yazıcılarla üretmek mümkündür.

http://www.cemturk.net/2014/04/22/3-boyutlu-yazici-nedir-nasil-calisir/

3B Baskı; İstenilen bir parçanın 3 boyutlu bir yazıcı kullanılarak bilgisayar destekli tasarım (CAD) programları yardımıyla çizilip tasarlanmış herhangi bir elektronik veriyi kalıp, model ve ekstra herhangi

bir araç gereç ihtiyacı duymadan 3B datasının makineye gönderip kat kat malzeme ekleyerek 3 boyutlu fiziksel parça üretimini yapmaktır.

3D Baskı / Katkı Üretimi son iki yüzyıl boyunca jeopolitik, ekonomik, sosyal, demografik, çevresel ve güvenlik etkileri ile tasarım ve imalat süreçlerinin en üst seviyesine ulaşabilen devrim yaratan bir teknolojidir.

Ürünlerin değil tasarımların, tasarım parametrelerinin, dosyaların dijital olarak dünyayı dolaştığı bir teknolojidir.

http://www.cbpp.uaa.alaska.edu/afef/Additive%20MFG%20.pdf

Her türlü karmaşık tasarımlarda ürünler hatta nano ölçekli yani bir kum tanesinden bile küçük, minicik nesneler en ince ayrıntısına kadar üç boyutlu olarak basılabilmektedir. Bilgisayarda çizilen model ile yazıcıdan çıkan model birbiriyle tamamen aynı olmaktadır.

Dünya genelinde hızla yaygınlaşan 3 boyutlu yazıcı teknolojisi her sene yüzde 25–30 oranında büyümektedir ve 3D yazıcı sektörü günümüzde 4 milyar dolarlık bir market hacmine ulaşmıştır.

Ölçek ekonomisinin önemsizleştiği, kişilerin kendi ürünlerini tasarlamasına olanak sağlayan, karmaşık tedarik sistemlerine ihtiyaç duyulmayan, üretimin tekrar kişisel boyuta indirildiği bir teknoloji yaygınlık kazanmaktadır.

Geleceğin teknolojisi olarak görülen 3 boyutlu yazıcılar ilk uygulama alanı sadece araştırma ve geliştirme laboratuvarları ile sınırlıyken, bu teknoloji günümüzde sağlıktan otomotive, silah yapımından giyim sektörüne, havacılıktan mücevherat sektörüne birçok farklı sektörde etkin olarak kullanılmakta, yayılmakta ve bu sektörlere fazlasıyla katkı sağlamaktadır.

4. Boyutlu Yazıcı İle Üretim Süreci

3 boyutlu yazıcıları şu şekilde düşünebiliriz: elimize bir kağıt ve kalem alıp istediğimizi yapmak gibi bir durum. Yani aslında çıktı almak bu denli kolay. Yalnız verdiğimiz örnek gibi istenilen zamanda ve sorunsuz bunu yapabilmek için takip etmesi gereken bazı aşamalar vardır.

4.1.Ortaya Atılan Fikir:

İster daha önce yapılmamış bir ürünü yapmak isteyelim, ister bir ürünün tıpatıp aynısını yapmak isteyelim, ister bir parçanın işe yarayabileceğini düşünelim, istersek sadece beğendiğimiz için bir ürün üretmek isteyelim, amaç ne olursa olsun yeterki ortaya atılacak ürün için bir fikrimiz olsun.

Bir fikir olsun ki bunu faaliyete geçirmek için fırsatımız olsun. Bu aşamadan sonra ihtiyacımız olan kullanabileceğimiz 3 boyutlu asarım programları. Bunun asıl amacı ortaya attığımız fikri bilgisayar datası haline dönüştürmektir. Eğer fırsatımız bu noktada yoksa daha önce kullanılmış bir veriyi de daha önce işlenmiş bir modeli de kullanmak mümkün olacaktır.

Günümüzde artık bunu uygulayabileceğimiz basit düşük maliyetli tasarım programları ortaya çıkmıştır. Eğer basit bir 3d tasarım yapabiliyorsanız çok da basit şekiller ortaya çıkartılır. Hatta Sketchup programı ücretsiz bir tasarım programıdır. Bu programların kullanımı kolay programlardır. Bunlar dışında da temelde çizim bilginiz varsa AutoCad,Inventor gibi programlardan destek alınabilir.

4.2.Model:

3 boyutlu Inventor, AutoCad, FreeCad gibi tasarım programlarını kullanarak hazırlanan modellerin üretim aşamalarına geçebilmesi için bir takım özellikler barındırması gerekiyor. Temelde bu model STL formatında olmalıdır.

Diğer bir takım barındırması gereken özellikler vardır:

*Modellerdeki et kalınlığının minimum 0.5 mm olması modelin üretilebilirliği arttıracaktır. Bu kalınlık ne kadar az olursa, üretim de o kadar zorlaşacaktır.

* parçaların ya ayrı olması ya da birbiriyle kesişen köşeler bulunmaması gerekecektir. Ne kadar köşe oluşturulsa üretim o kadar zorlaşacaktır.

*modelde hiçbir alanda açık yüzey olmamalı, eğer açık yüzey varsa üretim tamamlanmayacaktır. Tam bir kapalı hacme sahip olması diğer bir şarttır.

4.3.Dilimleme:

Dilimleme aşaması, bilgisayarda dataya dönüştürülen bilgiyi G koduna çevirmektir. Bu aşama da eğer düzgün istenen ürünlerin birebir aynısının üretilebilmesi için önemli bir basamaktır. Dilimleme işleminde bilgiler 3 boyutlu yazıcıların işleyebileceği bir dile çevrilmelidir. Birçok parametre de bu aşamada belirlenir. Ne türlü parametreler olduğuna baktığımızda:

Hız ve sıcaklık: üretilecek ürün için nozzle'ın ne kadarlık bir sıcaklığa ve ne derece hızlı harekete dayanabileceğini bu parametre belirler. Her parçanın farklı özelliklere ve malzemeye göre değişiklik göstereceği de unutulmamalıdır.

4.4. Dolgu Miktarı:

Dolgu miktarını su dolu bir bardaktaki su gibi düşünebiliriz. Yani dış tabakanın içini dolduracak, hacmi kaplayacak olan kısma dolgu diye nitelendirebiliriz. Eğer sağlam, dayanaklı bir ürünse istenen; içerisini ne kadar doldurulursa o kadar doğru olacaktır. Fakat %15 oranındaki bir doluluk da üretilen ürüne göre yeterli olabilecektir.

4.5. Baskı ve Üretim

3 boyutlu yazıcıların artık fiziksel nesneler haline getirildiği aşama artık burada gerçekleşir. İlerleyen bölümlerde bunu ayrıntılı şekilde işleyeceğiz. Üretilecek olan ürünlerin amaçlarına, ürün miktarına, ürün büyüklüğüne, ürünlerin geometrisine, kullanılacak malzeme türlerine göre üretim çok kısa da sürebilir çok uzun zamanlarda alabilir. Ve yukarıda saydığımız parametreler ürünün üretimine büyük etki etmektedir. Et kalınlığı ne kadar azsa üretiminin o denli zor olması gibi parametreler üretim sürecini bük oranda etkilemektedir.

4.6. Son İşlem

Üretilen ürünlerin artık boyandığı, zımparalandığı veya parlatılma gibi işlemlerinin yapıldığı son aşamadır. Yani ürünün son rötuşları artık son işlemde gerçekleştirilir.

5. 3 Boyutlu Yazıcıların Üretim Üzerine Etkileri

Daha özel açıdan baktığımızda, 3 boyutlu yazıcıların en etki alanının üretim olduğunu söylemek doğru olacaktır. 3 boyutlu yazıcılar yeni üretim teknolojilerini, imalat tekniklerini meydana çıkaracağı çok net gözükmektedir. Bu demek değildir ki, mevcut üretim tekniklerini de ortadan kaldırsın. Onları ortadan kaldırmak yerine, daha etkin tasarın ve imalat imkanları doğuracaktır. Bütün bu gelişmeler verimlilik açısından iyileştirme potansiyeline sahiptir.

Firmalar, prototiplerini hızlı ve kolay üretebilecekleri için müşteriye çabuk cevap verir hale gelip, müşteri tatminini arttıracaktır. 3d yazıcılarla yüksek sabit maliyetler ortaya çıkmadığı için, kişiye özel ürünleride daha uygun fiyatlarda satabileceklerdir.

Yalnız bu noktada, yüksek sabit maliyetleri olmadığı için; bazı firmalar için bir tehdit olabilir. 3d yazıcıları yeni piyasaya girecek işletmelerde kullanabileceği için, sektörde kendi niş alanlarını oluşturabilirler. Bu da büyük ölçekli firmalar için istenemeyen bir durum olacak ve belki de 3d yazıcıları kullanarak üretim yapmak isteyen şirketlerin önünü kesmeye çalışacaktır. Ve yazıcıların her alanda her sektörde kullanabiliyor olması da geniş bir ağa sahip olabileceğinin sinyallerini oluşturur.

Yedek Parça Bulunabilirliği

3 boyutlu yazıcıların sağlayabileceği katkılardan en önemlilerinden biri de yedek parça bulunabilirliğini, kolay şekilde, istenen zamanda üretilmesini sağlamaktır. Talebe bağlı olarak anında ürün üretebilme potansiyeline sahip olacaktır. Özellikle bu yazıcıların gelişmesiyle birlikte metal ve benzeri malzemelerinde

kullanmasıyla hem stoklama sıkıntısını hem de parça bulunabilirliğini kolaylaştırarak üretimi daha verimli hale getirecektir. Scott'' Bu yöntemle ihtiyacınız olan parçanın üretimini anında gerçekleşebilecektir.''diyor.

Malzeme Maliyet Tasarrufları

Üretimde ki en büyük problemlerden biri olan hammadde israfını engelleyebilecek potansiyele sahiptir, gereksiz hammadde atıklarının yerine ihtiyaç kadarı belirlenerek üretimde sadece ihtiyaç duyulan ham madde kullanılacak böylelikle israfın önüne geçilerek şirket içi verimlilik de artacaktır.

3d yazdırma teknolojisi oldukça değerli ve sonsuz prosessopsiyonlarını üretme potansiyeline sahiptir. Örneğin bugün hammaddesi alüminyum olan bir parça isterseniz, "(subtractiveprocess) çıkarma işlemi" olarak bilinen tekniği kullanarak, bir blok bir CAD sistemine yerleştirilir ve parçayı oluşturmak için fazla malzeme kesilir. Bu işlemi kullanarak, alüminyum bloğun yaklaşık yüzde 60 ila 70'i, içerdiği karmaşıklığa ve üretilmek istenen ürünün şekline göre hurda haline dönüşür. Hurda, daha sonra eritilerek gelecekteki üretim ihtiyaçları için tekrar kullanılmaya başlanılır.

Buna karşılık, 3D-baskı teknolojisi, üreticilerin istenilen parçaları üretmesi için asgari hammaddeye ihtiyaç duyacaktır, boşa gidecek hurda olarak nitelendirdiğimiz çıktılara sebebiyet vermeden gerektiği kadarını bünyesinde tutup, kullanacaktır. Verdiğimiz örnekte, 3D bir yazıcı kullanmak, aşırı hurda malzeme ve kaynakları boşa çıkarma işlemini tamamen ortadan kaldırabilir ve sonuçta üretici için toplam malzeme maliyetlerini düşürür. Genel olarak imalat sanayii için, hammadde ile bağlanmış sermaye ve hurda geri kazanımı maliyetlerini önemli ölçüde azaltabilir. Bu şirketin verimliliğini arttırarak, karını önemli ölçüde etkileyecektir.

Montaj Hattı Ve Fiyatlandırma Stratejisindeki Değişim

'*Satış ekibi, üretim sürecinde, tüm teslim prosedürlerinin karşılandığından ve müşterinin üretim ve dağıtım yoluyla satış noktasından mutlu tutulduğundan emin olmak için üretim ekipleriyle çok yakından çalışmalıdır. Örneğin, kullanıcının siparişi üzerine bir ürün üreteceğimizi düşünelim. Geleneksel bir montaj hattı işleminde, kullanılacak makineler, takımlar, aletler ve malzemeler her bir iş için değiştirmek zorunda kalacak ve her bir müşteri ve ürün için yeniden programlanacaktır. 3D baskı ile montaj ekibinin tek bir işlem olduğundan üretim ekibine daha fazla esneklik sağlanır ve hazırlık süreleri neredeyse kalmayacaktır. Bu yeni montaj hattı sürecindeki esneklik nedeniyle, satış temsilcileri siparişleri, her bir sipariş için kullanılan belirli takım veya malzemeyi barındıracak en uygun üretim pencerelerini hemen hemen yerine getirdikleri için, daha hızlı ve daha yüksek kapasite ile emir verebilirler. Buna ek olarak, üretim süreci daha düşük bir maliyetle yapılabilir ve her sipariş, daha kısa üretim süresi ile acele siparişiyle muamele görebilir.*

*How 3D Printing WillImpactTheManufacturingIndustry- ByBarrettThomson- .01.2016''-Dergi

Maliyet Hesaplamalarında İyileştirme

Bir 3D yazıcının başlangıç maliyeti bir milyon doların üzerinde olabilirken, bu teknolojiyi kullanacak üreticinin de artan birim maliyetlerini önemli ölçüde azaltma potansiyeline sahip olduğu gerçeği vardır. Bir 3D yazıcıda yapılması planlanan bir parçanın, geleneksel imalat prosesleri yoluyla tamamlanan maliyetten çok daha azına mal olması bu teknolojiyi tercih edilebil kılmaktadır.

Sonunda, bir ürünü üretmek istediğimizde bunu 3D yazıcılarla yapmak istediğimizde karşımıza çıkacak olan maliyetle, geleneksel üretimle yaptığımızda karşımıza çıkacak maliyet arasında büyük fark olacaktır. Gerçekte yazıcılara önceden yatırım yapılsa bile; 3D baskının geleneksel üretim süreciyle ortaya çıkan maliyetin çok altına düşeceği ortadadır. Yazıcıya yapılacak yatırımın uzun dönemli bir yatırım olduğunu unutmamak önemli bir husustur. Durum böylelikle, önümüzdeki yıllarda sanayide, ürünlerin imalatının yapılma biçiminde büyük bir değişim göreceğimiz muhtemeldir.

Dezavantajları

3d yazıcıların sayısız avantajlarının yanında bir takım olumsuzlukları da mevcuttur. Örneğin; talaşlı imalat teknolojisinin yaklaşık 300 yıllık geçmişine karşın bu yeni teknolojinin geçmişi yaklaşık 35 yıla dayanmaktadır.

Üretim süresi:

Bu yazıcılar diğer seri üretimlere göre daha yavaş üretildiği için üretim süresi daha fazla olmaktadır.

Diğer üretim yöntemlerine baktığımızda kalıp tasarımlarının hazırlık aşamalarının araç değişimlerinin olmaması sebebiyle üretimin tüm süresine baktığımızda diğer teknokilere göre üretim süresinin daha uygun olduğunu görebiliriz. Hazırlık zamanları, ön hazırlık(kalıp tasarımı) gibi zamanlarını dahil etmeyip sadece imalat süresine baktığımızda üretim süresi açısından diğer teknikler göre daha uzun sürmektedir.

Hassasiyet

Kesici takım veya iş parçasının birbirlerine göre bağıl hareketi ile iş parçası üzerinde gerilim oluşturulargerçekleştirlin talaşlı imalat veya döküm ile karşılaştırıldığında hassasiyet büyük bir problem olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Boyutsal

Bu yeni yazıcıların tekniğiyle üretimde kullandığımız çok büyük makine parçalarını üretmek şu an da çok da mümkün değildir. Tabi ki bu imkansız değildir; fakat günümüzde geldiğimiz şu nokta içinde geliştirilmesi gereken bir eksikliktir. Üretilecek ürünlerin hacmi arttıkça ü3d yazıcıyla üretilmesi de o kadar zor olacaktır.

Malzeme Sınırlılığı

Yeni teknolojilerle kullanılacak malzeme çeşidi büyük oranda artsa da geleneksel üretim gibi üretim çeşitlerine göre eksik kalmaktadır; hala geliştirilmeye çalışılan bir problemdir. Her ne kadar malzeme çeşidi artsa da 3d yazıcıların eksik kalan tarafıdır.

Yüzey pürüzlüğü

3d yazıcıların ücreti ne olursa olsun en iyi makine bile olsa şu an en büyük problem olarak bilim adamları tarafından en çok geliştirilmeye çalışılan bir konu olmuştur.

Bu yüzden 3 boyutlu yazıcıların sadece olumlu etki yaratacağı da düşünülmemelidir, örneğin üretim maliyetlerini(taşıma, hammadde, işçi vb.) düşürmesi olumlu bir etki yaratacakken, çalışanlara daha az ihtiyaç duyulması, büyük şirketlerin gelişmesini yavaşlatacak şekilde küçük şirketlerim girmesi de, bu şirketlerin piyasada ki paylarının azalmasına yol açabilir.

Sonuç

3 boyutlu yazıcılarla diğer üretim sistemleri arasındaki benzerlikler ve farklar mevcuttur.

	ÜRÜNE GÖRE ÜRETİM	SÜRECE GÖRE ÜRETİM	3D YAZICILARLA ÜRETİM
Karmaşıklık	Akış hattı karışık değildir.	Akış hattı karışıktır.	Akış hattı karışık değildir.
Taşıma	Malzeme taşıma maliyeti Yüksektir.	Malzeme taşıma maliyeti Düşüktür.	Malzeme taşıma maliyeti düşüktür.
Ürün stok yeri	Yarı ürün stokları için çok fazla yere ihtiyaç yoktur.	Çok fazla yere ihtiyaç vardır.	İhtiyaç yoktur.
Planlama	Üretim planı ve üretim aşaması kolaydır.	İşleri planlamak, sıralamak zordur.	Üretim planlama aşaması gayet kolaydır.
Ürün Esnekliği	Ürün esnekliği yok veya azdır.	Ürün esnekliği yükseklikliktir.	Esneklik yüksektir.
Üretim Olanakları	Üretim olanakları dardır.	Üretim olanakları geniştir.	Üretim olanakları geniştir.
Arıza Durumu	Üretimde arızaya karşı duyarlıdır.	Arızalara karşı duyarsızdır, etkilenmez.	Arızaya karşı duyarlıdır.
Birim Maliyet	Birim maliyeti düşüktür.	Birim maliyet yüksektir.	Birim maliyet düşüktür.
Personel Durumu	Kalifiye elemana ihtiyaç yoktur.	Kalifiye elemana ihtiyaç vardır.	Kalifiye elemana ihtiyaç vardır.
Üretim Hızı	Üretim süresi kısadır.	Üretim süresi uzundur.	Üretim süresi uzundur.

3 boyutlu yazıcı teknolojisinin gelişimi ve kullanılmaya başlanması ile üretim sisteminde ve sektöründe büyük değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişiklikleri kısaca özetleyecek olursak, 3 boyutlu yazıcı teknolojisi sayesinde;

- Daha etkin bir tasarım ve üretim süreci gerçekleşmektedir.
- Üretimde kalite ve verimlilik sağlanmıştır.

- Daha esnek ve müşteri odaklı üretime geçilmiştir.
- Kişiye özel üretim gerçekleşebilmektedir. Müşterilerin ihtiyaçlarına yönelik ürünler üretilebilmektedir.
- Siparişe göre üretim yapılmaya başlanmıştır. Ürün, parça stoklama ve bu parçaları saklama sorunu ortadan kalkmıştır.
- Her türlü karmaşık tasarımı üretmede kolaylık sağlanmıştır, üretim yalınlaşmıştır.
- Hatalı ürün ve fire oranı düşmüştür.
- Birçok ürün için montaj hatları ve tedarik zincirleri ortadan kaldırılmıştır.
- Ürüne özel üretim kalıpları, sistemi, düzeni ortadan kalmıştır.
- Bitmiş ve yarı mamul stokları azaltılmıştır.
- Atıl kapasite azalmıştır.
- Ölçek ekonomisi önemsizleşmiştir.
- Sabit maliyetlerde azalma yaşanmıştır.
- Sektöre giriş engelleri azalmıştır.

Üretim literatüründe 3d yazıcılar çok yeni kavram olduğundan çok fazla bilgiye ratlanmazken böyle bir çalışma 3 boyutlu yazıcıların üretim işletemlerine muhtemel etkilerini ortaya kaymaktadır. Teknolojik olarak daha gelişimini sürdüren ve zamanla daha yeni teknikler, metaryeller, malzemeler kullanan 3d yazıcıların üretim süreçlerine olan etkileri giderek artacak ve yaygınlaşacaktır.

Kaynakça:

Taşkın, Kamil, Çallı, Levent, 3D Yazıcı Endüstrisinin Oluşturacağı Yeni Pazarlar ve Pazarlama Uygulamaları , 2015:4

Çalışkan, Mustafa, Üç Boyutlu Yazıcılar ve Gelecekte Yaratacağı Olası Fikri Haklar Çatışmaları , 2015:63

www.docplayer.biz.tr/17239563-Uc-boyutlu-yazicilar-ve-cocuk-cerrahisi.html 25.04.2017

https://odaendustri.com/2017/03/06/3d-printer-teknolojisi-hakkinda-faydali-bilgiler/ 29.04.2017

http://www.3byazici.com/2013/02/3d-yazici-ile-uretimi-sureci.html 30.04.2017

https://blog.3bfab.com/3d-printing-ile-uretim-parametreleri-nelerdir/ 30.04.2017

http://3dprintertr.com/3d-printer-nedir/ 04.05.2017

http://roboturka.com/2016/11/30/3d-printer-cesitleri/ 06.05.2017

http://minifab.com.tr/blog/3-boyutlu-yazicilarin-etkileri.html 06.05.2017

http://docplayer.biz.tr/3456335-3d-baski-ile-hizli-prototip-ve-son-urun-uretimi.html 07.07.2017

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Yöneticilerin Örgüt Kültürü Algılamalarının İç Girişimcilik Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Konaklama İşletmelerinde Bir Araştırma: Marmaris Örneği

Prof.Dr. Murat Türk

Öğr.Gör. Ergün Kara

Özet

Bu çalışmanın temel amacı, turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmeleri tepe yöneticilerin örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerindeki etkilerinin incelenmesidir. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın kapsamını Marmaris İlçesi'nde faaliyet gösteren butik otel, tatil köyü ve 3, 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmelerinin tepe yöneticileri oluşturmaktadır. Çalışmada veri toplama aracı olarak anket soru forumundan yararlanılmıştır. Araştırma sonunda 51 geçerli anket elde edilmiş ve söz konusu işletme tepe yöneticilerinin ölçme araçlarına kendilerini değerlendirme ile ilgili verdikleri cevaplarla sınırlandırılmıştır. Araştırmada, Güvenilirlik Analizi, Korelasyon ve Regresyon Analizleri uygulanmış olup verilerin analizinde istatistiki bir paket programı tercih edilmiştir. Yapılan güvenilirlik analizi sonuçlarına göre örgüt kültürüne ait ifadelerin genel güvenilirliği 0,924 iken, iç girişimcilik ölçeğinin alt boyutlarının genel olarak güvenilirlikleri ise 0,75 - 0.90 aralığında yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, anketin genel güvenilirliğinin çok yüksek ve kesinlikle kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu göstermektedir. Yapılan korelasyon ve regresyon analizleri sonucunda, bağımsız değişken olan örgüt kültürünün, bağımlı değişken olan iç girişimciliğin boyutları üzerinde anlamlı düzeyde ve pozitif bir ilişkiye sahip olduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Örgüt Kültürü, İç Girişimcilik, Konaklama İşletmeleri, Yönetici*

1. Giriş

Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinde işletmeler performanslarını geliştirme, üretkenliklerini arttırma, yönetsel etkinliği sağlama, kârlarını maksimize etme, diğerlerinin bir adım önüne geçme veya pazar payını yükseltme gibi amaçlara ulaşmanın değişik yollarını aramaya başlamıştır. Bu yollardan bir tanesi de örgütte işlerin yapılış şekilleri ile örgüte egemen olan temel değerleri, davranış kalıplarını ve örgütsel yaşamda kullanılan somut nesneleri anlamaya ve gerekli durumlarda değiştirmeye çalışmaktır. Günümüzde ise örgüt kültürü, işletmelerin rekabet üstünlüğü sağlamalarında önemli bir paya sahiptir. Çünkü örgüt kültürü örgütlerin amaç, strateji ve politikalarının oluşmasında önemli bir etkiye sahip olduğu gibi yöneticiler için de seçilen stratejilerin uygulanmasında kolaylaştırıcı bir etkiye sahiptir (Eren 2001).

Örgüt kültürünün örgütlerin operasyonel faaliyetleri ve performansları üzerinde etkisinin olması yöneticilerin örgütlerde kültür ve iç girişimcilik konusuna önem vermeleri gereğinin altını çizmektedir. Bu bağlamda çalışmada, konaklama işletmelerinde tepe yöneticilerin sahip oldukları örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerindeki etkisini araştırmak amaçlanmıştır. Yapılan literatür taraması örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerinde bir etkisinin olup olmadığını tespit etmek, örgütler veya konaklama işletmeleri açısından yenilikçi olmanın çok fazla önem kazandığı yoğun rekabet ortamında yüksek performans elde edilmesine ve sürdürülebilir kılınmasına katkı sağlayabilecektir.

Konaklama işletmeleri kârlarını, verimliliklerini, kalite ve müşteri memnuniyetini arttırmak için esnek bir örgüt kültürüne ihtiyaç duyarlar. Konaklama işletmeleri örgüt kültürlerini oluştururken çalışanlarına mesleklerinde terfi etme şansı vermeli, onların kişisel problemlerine önem vermeli, kararlarını önemsemeli, takım ruhumu aşılamaya çalışmalı ve çalışanların işletmeyi büyük bir aile gibi görmelerini sağlamaya çalışmalıdırlar (Şener 2001). Konaklama işletmeleri, emek yoğun bir endüstri olmaları nedeni ile rekabet içerisinde başarılı olabilmek için çalışanlara özellikle de tepe yöneticilerine önem vermek zorundadırlar. Bunun için tepe yöneticileri ve çalışanların işlerinde ne hissettikleri ve ne istedikleri önemlidir. Konaklama işletmeleri tepe yöneticileri ve çalışanları işletmeleri için harcadıkları büyük çabalar onların istek ve gereksinimlerinin tatminine bağlıdır (Lam vd 2001).

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde konuyla ilgili bir giriş yapıldıktan sonra ikinci bölümde yerli ve yabancı literatür taranarak genel anlamda örgüt kültürünün tanımı, önemi ve iç girişimcilik kavramı ile boyutları incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmanın gerekçesi, amacı, sınırlılığı, modeli ve hipotezleri ortaya konulduktan sonra çalışmada kullanılan istatistiksel yöntem ve teknikler ile çalışmanın evreni ve örneklemine yönelik açıklamalar yapılmaktadır. Araştırma, genel değerlendirme ve sonucun yer aldığı dördüncü bölümle sonuçlandırılmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

Bu bölümde örgüt kültürü, konaklama işletmeleri ve iç girişimcilik kavramları hakkında bilgilere yer verilmiştir

2.1. Örgüt Kültürü

Toplumların temel yapı taşlarından kültür, örgütler için büyük önem arz eden unsurlardan biridir. Deal ve Kennedy (1982) örgütlerin başarılı veya başarısız olmalarındaki en temel kilit unsurun kültür olduğunu dile getirmiştir (Chang ve Lin, 2007: 439). Nasıl ki toplumun üyeleri o toplumun düşüncelerini, inançlarını, duygularını, gelenek ve göreneklerini, değerlerini, davranışlarını kabul edip onlara göre yaşarsa bir örgüt içinde çalışanlar da örgütün kültürünü anlayıp davranışlarını ona göre yönlendirdiği için kültür, örgütsel başarıya ulaşmada rol oynar (Çarıkçı ve Koyuncu, 2010: 3).

Örgüt kültürü, Pettigrew'in 1979 yılında "On Studying Organizational Cultures- Örgüt Kültürleri Üzerine Çalışma" adlı makalesi ile yönetim literatürüne girmiş bir kavramdır (Pettigrew, 1979; Rutherford, 2001: 372). Daha sonra farklı bakış açılarıyla çeşitli boyutlarda ele alınmaya başlanmış ve günümüzde yönetim ve örgüt teorisi literatürünün en popüler kavramlarından birisi haline gelmiştir (Ogbonna ve Harris, 2000; Bakan, 2008).

İlk olarak, Peters ve Waterman (1982) tarafından Amerika'da, Pascale ve Athos tarafından ise Japonya'da araştırılmış olan ve literatürde Firma Kültürü, Kurumsal Kültür, İşletme Kültürü, Organizasyonel Kültür olarak da adlandırılan örgüt kültürü ile ilgili tanım Schein'a (1990) göre; "Belli bir grup tarafından kendisinin gerek çevreye uyumu gerekse iç bütünleşmesi sırasında öğrendiği, geçerliliği kanıtlanacak düzeyde olumlu sonuç vermiş olan ve bu nedenle yeni üyelere programları algılamanın, düşünmenin ve hissetmenin doğru yolu olarak öğretilen, bir takım varsayımlardır" (Gürçay 2006). Peters ve Waterman'a göre ise örgüt kültürü; "örgütün paylaşılmış değerlerini ve kültürünü taşıyan ve yansıtan hikayeler, mitler, efsaneler, ve sloganlardan oluşur" (Çırpan ve Koyuncu 1998). Oluşturulan farklı örgüt kültürü tanımlarında şu ortak özellikler bulunmaktadır (Köse, vd 2001);

- Örgüt kültürü, örgüt içindeki çalışanlarca paylaşılan değerlerden oluşması,
- Örgüt kültürünün yazılı olmadığı halde olduğu gibi benimsenmesi,

• Örgüt kültürünün çalışanlar için sembolik anlamlar taşımasıdır.

Örgüt kültürünün sosyoloji, psikoloji, yönetim, iletişim gibi farklı disiplinlere dahil araştırmacılar tarafından ele alınması konuya ilişkin farklı tanımların yapılmasına neden olmuştur (Durgun, 2006). Douglas (1985)'a göre örgüt kültürü, bir örgütün üyeleri arasında değerler, anlayışlar ve tutumlarla ilgili paylaşımların bir sonucudur (Chang Ve Lin, 2007: 441). Benzer bir yaklaşımla Kilmann, Saxton ve Serpa (1985) örgüt kültürünü nesiller boyu devam ederek, paylaşım yoluyla insanları bir araya getiren değerlerin, inançların, beklentilerin, tutumların ve kuralların tümü olarak tanımlamıştır (Fiş ve Wasti, 2009). Schein (1996: 236)' e göre örgüt kültürü, örgüt üyelerini bir arada tutmayı garanti eden, paylaşılan ve çeşitli çevrelere uyum sağlamada üyelerine doğru algılama, düşünme ve tepki vermeyi öğreten temel varsayımlardır. Bakan vd. (2004) literatürde yer alan farklı tanımları inceleyerek örgüt kültürü ile ilgili şu tanımı geliştirmişlerdir: "örgüt kültürü, örgüt içerisindeki bireyler ve takımlar arasındaki ilişkileri, çevre ile ilişkileri, faaliyetleri, başka bir deyişle örgütsel yaşamı düzenleyerek örgütün geleceğini belirleyen, örgütün bireyleri tarafından kabul görmüş ve onları bir arada tutma özelliğine sahip tutumlar, davranışlar, değerler ve normların toplamıdır".

Örgüt kültürü, örgüt çalışanlarını birbirine ve çalışanların sahip oldukları değerlere bağlılığını arttıran önemli bir sosyal bağdır (Karahan, 2008: 459). Çalışanların yapması ve söylemesi gerekenlerle ilgili uygun standartlar belirleyerek sosyal anlamda bir tutkal işlevi görür (Duygulu ve Eroğluer, 2006:2). Çalışanlarda iyi, kötü, istenilen, istenilmeyen davranışların neler olduğuna dair ortak değer yargıları oluşturur ve çalışanların tutumlarını şekillendirir (Çarıkçı ve Koyuncu, 2010: 3).

Tepeci (2005), konaklama işletmeleri üzerine yaptığı çalışmada örgüt kültürü boyutlarını 7 tane olarak bulmuştur. Bunlar; dürüstlük ve birey oryantasyonu, takım oryantasyonu, yenilik, müşteri değeri veya hizmet kalitesi, iş gören geliştirme, sonuç oryantasyonu, adil ücret. Örgüt kültürünün belirlenmesinde bunun dışında çeşitli araçlar geliştirilmiştir. "1- iş değerleri anketi (SWV, Wollack, Goodale, Wijting, & Smith, 1971), 2- iş ölçeğinin anlam ve değeri (MVW, Kazanas, 1978), 3-karşılaştırmalı vurgu ölçeği (CES, Meglino, Ravlin & Adkins, 1989), 4- örgütsel değerler uygunluk ölçeği (OVCS, Enz, 1986)" bunlardan bazılarıdır (Tepeci 2005).

2.2. İç Girişimcilik Kavramı

İnsanoğlunun makineli üretime başladığı günden, her türlü teknolojinin yoğun olarak kullanılmaya başlandığı günümüze kadar geçen her evrede girişimcilik, sık sık araştırmalara konu olmuş ve birçok farklı şekilde tanımlaması yapılmıştır. "En genel şekliyle girişimcilik, belirli fırsatlardan yararlanmak için bazı kaynakların ve süreçlerin araştırıldığı, değerlendirildiği ve bunlardan faydalanıldığı bir süreçtir." Yani girişimci, kazanç elde edebilmek için belirli çerçeveler içerisinde olan her türlü fırsatın analiz edilmesi ve bu fırsatların kazanılmasında amaca ulaşmak için gerekli olan kaynakların bir araya getirilmesi süreci olarak nitelendirilmektedir (Cingöz, 2009).

Girişimcilik kavramı konu olarak sadece belirli alanlarda değil, her türlü işletmecilik faaliyetinde, ekonomi yönetiminde, uluslararası ticarette, sanal alışveriş ve inovasyonun geçerli olabileceği her alanda gerçekleşmektedir. Bunun bir sonucu olarak, çağımızda girişimcilik, ticari sektörlerde faaliyet gösteren büyük veya küçük tüm işletmelerde, farklı yapı ve şekillerde kullanılmaktadır. Yapılan araştırmaların birçoğunda girişimciliğe, girişimde bulunan kişi açısından ele alınarak yorum yapıldığını söyleyebiliriz. Ayrıca bu araştırmalar sonucunda araştırmacıların özellikle üzerinde mutabık kaldıkları konular; her türlü riski göğüsleyebilme ve cesaret, mevcut kaynakları yeni fırsatlara dönüştürecek düzenlemeleri yapmak ve başarısızlık durumunda özeleştiridir (Ağca ve Yürük,2006).

Girişimcilik konusunu sadece ticari manada inceleyecek olursak, ekonomik değeri olan mal veya hizmet üretmek, pazarlamak için üretim faktörlerini bir araya getiren, kâr amacı güden ve girişimlerinin sonucunda doğabilecek tüm risklere katlanan kişi olarak tanımlayabiliriz. Konuya bilimsel açıdan yaklaşan iktisatçılar ise girişimciyi, maddi ve manevi değerlerini artırmak için sahip olduğu kaynakları kullanma konusunda atılması gerekli adımları planlayan, çalışanların verimli bir şekilde iş görmesini sağlayan ve ortaya çıkan ürünü en verimli şekilde pazarlayan kişi olarak nitelendirmektedirler (https://aofgirisimcilik.wordpress.com, 2016).

Kavramsal olarak iç girişimciliğin ilk kez tanımlayan kişi Pinchot'tur (1985). Pinchot'un tanımına göre iç girişimcilik; Örgütün mevcut sistemi içerisinde yürütülen girişimcilik faaliyetlerinin geniş bir perspektifle yeniden şekillendirilmesi olarak ifade edilmiştir (Ağca ve Kurt, 2007). Pinchot tarafından ortaya konulan bu tanım, iç girişimcilik konusunda yapılan diğer tanımların özünü oluşturmaktadır. İç girişimcilik kavramında yönetimsel yenilikten ilk defa Pinchot bahsetmiş olsa da aslında yeni ürünler ve pazarlar bulmak anlamında girişimciliğin yenilik yapma boyutu hakkındaki düşüncelerin kaynağı Schumpeter'e (1883-1950) dayanmaktadır. Schumpeter'e göre girişimci yeni bir örgüte ihtiyaç duymaksızın yeni metotlar ile girişimcilik faaliyetlerini gerçekleştirebilir (Er, 2013).

Daha sonraki çalışmalarda ise farklı araştırmacılar tarafından iç girişimcilik; örgütsel karlılığı iyileştirmek ve firmanın rekabet gücünü artırmak için kurulu bir örgüt içinde yeni işlerin yaratıldığı, mevcut bir örgüt içinde yenilik ihtiyacının tanımlandığı ve teşvik edildiği, birey veya bireyler vasıtasıyla mevcut bir organizasyon içinde yeniliklerin yapıldığı, örgütsel yenilenmenin ve yeni bir örgüt yaratmanın teşvik edildiği, örgüt içindeki bireylerin kendi kontrolleri altındaki kaynakları dikkate almaksızın yeni fırsatları takip ettikleri, var olan bir örgütteki girişimcilik ruhunun teşvik edildiği ve mevcut bir örgütte yeni işlerin yaratıldığı bir süreç gibi farklı şekillerde de tanımlanmıştır (Akdoğan ve Cingöz, 2006).

Yine iç girişimcilik konusunda literatüre bakıldığında farklı araştırmacılar tarafından farklı tanımlamaların ve modellerin ortaya konduğunu görülmektedir. Guth ve Ginsberg tarafından (1990); işletmenin içinde bulunduğu sosyal, politik, teknolojik ve rekabet çevresi, işletmedeki stratejik liderlik, organizasyon yapısı, organizasyonel performans ve iç girişimcilik performansında oluşan bir model ortaya konmuştur. Covin ve Slevin (1991), iç girişimciliğin dış değişkenler, iç değişkenler ve stratejik değişkenlerden oluştuğu ve iç girişimcilik kavramının kişiliğe bağlı, yönetsel özelliklerine vurgu yapılmıştır. Covin ve Slevin tarafından ortaya konulan model, dış çevreyi; dinamizm, rekabet, cömertlik, stratejik değişkenleri; misyon, rekabet taktikleri ve iç değişkenleri; yönetsel değerler, geçmiş deneyimlere dair değerler, yapı, süreçler ve kültür olarak 1993 yılında Zahra tarafından yeniden geliştirilmiştir (Kozak ve Yılmaz, 2010).

Tablo 1. Girişimci ve İç Girişimci Profillerinin Karşılaştırılması

	Girişimci	İç Girişimci
Temel Güdüler	Bağımsızlık, fırsat yaratma ve para kazanma	Bağımsızlık ve kurumsal ödül sağlayabilme
Zamanı Yönlendirme	Orta ve uzun dönemde ayakta kalma ve başarma 5-10 yıllık bir dönemde işletmenin büyümesi ile ilgilidir.	Girişimci ile geleneksel yönetici arasındadır. İşletmenin zaman tablosuna ve durumun ciddiyetine bağlı olarak kendini kabul ettirme daha önemlidir
Faaliyet	Direkt katılım söz konusudur.	Temsilci olmaktan çok direkt katılım söz konusudur
Risk Durumu	Kabul edilebilir riskleri üstlenen	Kabul edilebilir riskleri üstlenen
Statü	Statü sembolleri ile ilgisi yok	Geleneksel kurum statü sembollerini önemsemeyen bağımsızlık arzusunda
Başarısızlık ve Hatalar	Hata ve başarısızlıkların kabul etme ve üzerine gitme	Hazır olana kadar riskli projelerin üzerine gitme
Kararlar	Karar almada hayalleri izleme	Hayalleri başarmada başkalarını ikna edebilme
Kimler İçin	Kendini ve müşterileri memnun eder	Kendini müşterilerini ve sponsorları memnun eder
Aile Geçmişi	Girişimci küçük işletme sahibi mesleki veya çiftçilik geçmişine sahip aile bireyleri	Girişimci, küçük işletme sahibi, mesleki veya çiftçilik geçmişine sahip aile bireyleri
Başkaları İle İlişki	Temelde karşılıklı ilişki ve anlaşmaya dayalı	Hiyerarşi içerisinde karşılıklı ilişkiye dayalı

Kaynak: Hisrich ve Peters, 2002

2.2.1. İç Girişimciliğin Boyutları

İç girişimcilikle ilgili yazın dikkate alındığında, iç girişimcilik boyutlarının iki yaklaşım etrafında şekillendiği görülmektedir. Bu yaklaşımlardan ilki "girişimcilik eğilimi" yaklaşımı olarak adlandırılmaktadır. Bu akımın öncüleri ve ortaya koydukları iç girişimcilik boyutları: yeni ürünler geliştirme, risk alma ve proaktif davranma olarak sıralanabilir. İç girişimcilik boyutlarının yer aldığı ikinci yaklaşımın öncüleri, iç girişimciliği "kurum içi girişimcilik (internal corporate entrepreneurship)"olarak adlandırmışlardır ve boyutlarını da; stratejik yenilenme, kendini yenileme, içsel iş girişimleri başlatma ve yenilikçilik olarak ortaya koymuşlardır. Zahra (1991,1993 ve 1995) şirket girişimciliğinin tahmin edilen finansal çıktıları ile finansal performans arasındaki ilişkiyi, Guth ve Ginsberg (1990) şirket girişimciliği ile ilişkili faktörleri ve son olarak da Stopford ve Baden-Fuller (1994) şirket girişimciliğinin ne şekilde yaratılacağına dair araştırmalarda bulunarak "iç girişimciliğin boyutlarını" açıklamaya çalışmışlardır. Son

olarak Antoncic (2000) ve Antoncic ve Hisrich (2003) yaptıkları çalışmalarda iç girişimciliği yedi boyutlu kavramsal bir bütün olarak sınıflandırmaktadır. Yapılan bu sınıflandırmaya göre iç girişimcilik boyutlarının yeni iş girişimi başlatma, yenilik yapma, risk alma, proaktiflik ve kendini yenileme olarak sıralanabilir (Onay ve Çavuşoğlu, 2010).

Tablo 2. İç Girişimcilik Boyutlarının Sınıflandırılması

Yenilik Yapma/ inovasyon (Innovativeness/innovation)	Yeni ürünler, hizmetler, süreçler, teknolojiler ve metotlar yaratma süreci	Covin ve Sleven(1991); Lumpkin ve Dess(1996); Knight(1997); Antoncic ve Hisrich(2001); Morris ve Kuratko(2002)
Risk Alma (Risk Taking)	Kaybetme olasılığına rağmen yeni fırsatları değerlendirmek için belirsizlik ortamında yatırım kararları alma ve stratejik eylemlerde bulunma	Miller ve Friesen(1983) Covin ve Slevin(1991) Lumpkin ve Dess(1996-2001) Hornsby vd.(2002) Morris ve Kuratko(2002) Antoncic ve Hisrich(2003)
Proaktiflik (Proactiveness)	Özellikle üst yönetimin basta olmak üzere, organizasyonun öncü davranma ve ilk girişim başlatma eğilimi	Miller ve Friesen(1983) Covin ve Slevin(1991) Lumpkin ve Dess(1996-2001) Knight(1997) Morris ve Kuratko(2002) Antoncic ve Hisrich(2003)
Yeni İş Girişimi Başlatma (New Business Venturing)	Mevcut organizasyonlarda yeni ürünler, yeni isler ve yeni özerk birimler veya yarı özerk firmalar yaratma	Zahra(1991, 1993a, 1995) Stopford ve Baden-Fuller(1994) Zahra ve Covin(1995) Antoncic(2000) Antoncic ve Hisrich(2001)
Kendini yenileme/ Stratejik Yenilenme (Self-renewal/Strategic Renewal	Amaç ve stratejinin yeniden formüle edilmesi, is konseptinin yeniden tanımlanması, re organizasyon ve organizasyonel değişim	Guth ve Ginsberg(1990) Zahra(1991, 1993a) Stopford ve Baden-Fuller(1994) Antoncic(2000) Antoncic ve Hisrich(2001, 2003)

Kaynak: Ağca ve Kurt, 2007

Yeni İş Girişimi Boyutu: Literatürde iç girişimciliğin boyutları olan proaktiflik, yenilikçilik, stratejik yenilenme, rekabetçi girişkenlik, risk alma boyutlarıyla birlikte Antoncic (2000) ve Antoncic ve Hisrich (2003) tarafından ele alındığı görülmektedir. Diğer tüm boyutların iç girişimciliğin en temel boyutu olan yeni iş girişimlerinin başlatılmasında devamlı olarak gündemde bulunma zorunluluğu vardır. Ayrıca yeni iş girişimleri başlatmanın asıl amaçlarından birinin de işletmenin "stratejik yenilenme" ve "rekabetçi üstünlük" elde etme amacı olduğu unutulmamalıdır. Ürünlerin tekrardan dizayn edilmesi ve yeni pazarların bulunması için organizasyonda yeni görevlerin ortaya çıkmasını sağlayan yeni iş girişimi, iç girişimciliğin en aktif boyutudur. Mevcut bir firma içerisinde veya ona bağlı ortaklık seklinde oluşturulan bu girişimler literatürde, içsel girişimcilik, özerk iş birimi yaratma, firma düzeyli girişimcilik, yeni içsel eğilimler ve kurum girişimciliği adlarıyla ifade edilmektedir (Ağca ve Kurt, 2007).

Yenilik Yapma Boyutu: Yenilik yapmak hem normal girişimcilik faaliyetlerinin hem de diğer girişimcilik türlerinde olduğu gibi iç girişimcilik faaliyetlerinin de ana unsurunu oluşturmaktadır. İç girişimciliğin yenilik yapma boyutu genellikle; ortaya yeni ürünlerin çıkartılması, mevcut ürünlerin daha iyi hale getirilmesi, üretim ve pazarlama için yeni tekniklerin geliştirilmesi ile örgütün fiziksel yapısına yönelik yeni yapılanmaların belirlenmesini içerir. İç girişimcilikte yenilik yapma boyutu ihtiyaca göre planlı olarak veya ani bir şekilde gelişebilmektedir. Ancak yenilik ne şekilde ortaya çıkarsa çıksın buradaki en temel nokta, kişisel vizyon ve örgütsel desteğin varlığıdır. İşletmelerce destek görmeyen iç girişimcilik faaliyetlerinin başarılı olmasından bahsedilemez (Müftüoğlu vd. 2005).

Proaktiflik Boyutu: Girişimci terimini ilk defa geliştiren ve girişimciyi "kâr- zarar riskine katlanan kişi" olarak tanımlayan Fransız Cantillon'dan bu yana risk alma, girişimci ve girişimciliğin en önemli unsuru olarak değerlendirilmektedir. Girişimci olmak, yeni pazar ve faaliyet alanlarına girmek rekabet ortamının şiddeti ve belirsizliğinin de etkisiyle kaçınılmaz olarak hataları, belirli bir ya da makul olarak nitelenebilecek dereceye kadar riski ve spekülâsyonu içerdiğinden, risk almak süreç sonunda oluşacak kayıplara karşın girişimden geri durmamayı, başka bir deyişle elde edilecek üstünlük için önceden belirlenmiş kayıplara katlanabilmeyi gerektirir. Özetle risk alma davranışı, belirsizliğin ve orijinal eylemin özündeki riskin kabulü ve belirsiz çıktı ve eylemlere kaynak aktarımı ile karakterize edilebilir (Antoncic ve Hisrich 2003).

Kendini Yenileme Boyutu: Kendini yenileme boyutu bazı araştırmacılar tarafından stratejik yenilenme veya organizasyon yenilenmesi olarak nitelendirilmiştir. Bu şekilde işletmenin sahip olduğu mevcut örgüt yapısı ile temel hedeflerinin yeniden gözden geçirilmesi, güncel koşullara göre gerekli değişikliklerin yapılması ve iç girişimcilik için uygun ortamın sağlanması öngörülmektedir (Antoncic ve Hisrich, 2001).

3. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın amacı, önemi, kapsamı, veri toplama araçları, modeli ve hipotezleri açıklanmıştır**.**

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırma, turizm sektöründe faaliyet gösteren konaklama işletmelerindeki tepe yöneticilerin sahip oldukları örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerindeki etkilerini belirlemek amacıyla yapılmıştır.

Yerli ve yabancı literatür incelendiğinde yöneticilerin örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerindeki etkilerini konu edinen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca özellikle konaklama işletmelerinde iç girişimcilik konusuna ilişkin sınırlı sayıda çalışmaya rastlanmış olup (örneğin; Hançer vd, 2009; İkiz; 2011, Kozak ve Yılmaz, 2010) örgüt kültürü konusunda herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma hem bu iki değişken arasındaki ilişki ve etkiyi incelemesi bakımından hem de alan araştırmasının özellikle yenilikçi ve yaratıcı faaliyetler gerektiren konaklama işletmelerinde yapılması bakımından önem taşımaktadır. Ayrıca araştırma sonucunda elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirme sonuç kısmında sunulmuştur.

3.2. Araştırmanın Kapsamı (Evren ve Örneklem)

Bu araştırmanın evrenini Marmaris İlçesi'nde faaliyet gösteren toplam 91 konaklama işletmesi oluşturmaktadır. Örneklemi ise üzerinde anket yapılan butik otel, tatil köyü ve 3, 4 ve 5 yıldızlı toplam 51 konaklama işletmesidir. Dolayısıyla bu araştırmanın örneklemini bu 51 konaklama işletmesinin tepe yöneticileri oluşturmaktadır. Bu kapsamda işletme tepe yöneticilerine anket uygulanmış ve elde edilen verilere göre bir değerlendirme yapılmıştır Araştırmanın evrenine ulaşmadaki enerji, maliyet ve zaman sıkıntılarından dolayı bu evren için örneklem alınmıştır (Karasar, 2005: 127; Ural ve Kılıç, 2013: 35). Yapılan inceleme ve değerlendirmeler neticesinde bazı anketlerin çeşitli sebeplerden kaynaklı analizler için uygun olmadığı tespit edilmiş ve nihayetinde 51 anket, araştırmanın analiz süreçlerine dahil edilmiştir. Bu amaçla Marmaris İlçesi'ndeki mevcut olan konaklama işletmesi bilgileri Muğla Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü'nden alınmıştır.

3.3. Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

Araştırmanın temel amacına yönelik olarak belirlenen araştırma modeli ve hipotezler aşağıdaki gibidir;

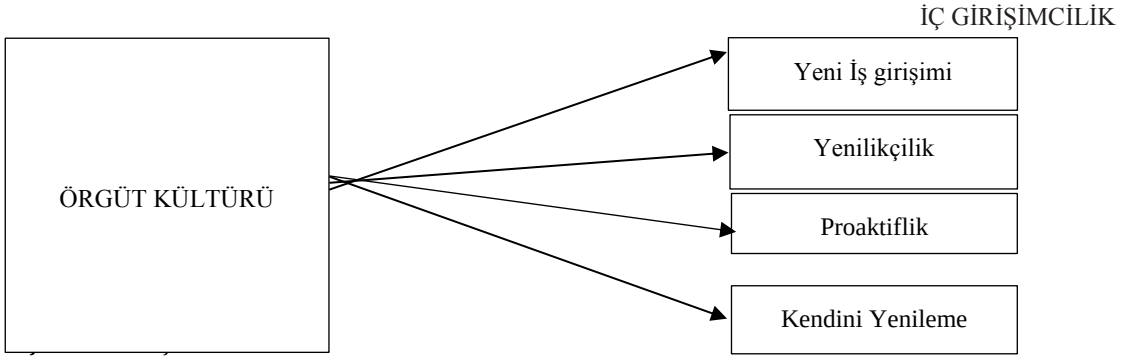

Araştırma modeli, konaklama işletmeleri tepe yöneticilerin örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir.

H1: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin **yeni iş girişimi** algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır /yoktur.

H2: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin **yenilikçilik** algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır /yoktur.

H3: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin **proaktiflik** algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır/yoktur.

H4: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin **kendini yenileme** algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır/yoktur.

3.4. Veri Toplama Araçları ve Güvenilirlik Analizi

Bu araştırma, konaklama işletmelerindeki tepe yöneticilerin sahip olduğu örgüt kültürü algılamalarının iç girişimcilik üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu doğrultuda araştırma için veri toplama yöntemi olarak bir anket formu hazırlanmış ve söz konusu anket üç kısımdan oluşmuştur. Anketin giriş kısmında katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin verilere, ikinci kısmında Cemalettin İpek (1999) tarafından geliştirilen ve 26 ifadeden oluşan örgüt kültürü ölçeğine ve üçüncü kısımda Antoncic and Hisrich (2001) tarafından geliştirilen yeni iş girişimi, yenilikçilik, kendini yenileme ve proaktiflik boyutlarından oluşan iç girişimcilik ölçeğine yer verilmiştir. Anket formunda 5'li likert tipi ölçek (1= Kesinlikle Katılmıyorum, 2= Katılmıyorum, 3= Kısmen Katılıyorum, 4= Katılıyorum, 5= Kesinlikle Katılıyorum) kullanılmıştır. Anket uygulaması sonucu elde edilen verilerin analizi, SPSS programı kullanılarak; korelasyon ve regresyon analizlerine tabi tutulmuştur.

Yapılan güvenilirlik katsayıları hesaplamalarından, çalışmada kullanılan ölçeğin doğru olduğu ve verilerin analizi açısından uygun olduğu görülmektedir. Ölçeğin güvenilirlik katsayılarına ilişkin analiz sonuçları Tablo 3'de belirtilmiştir. Bu sonuçlar, anketin genel güvenilirliğinin çok yüksek ve kesinlikle kabul edilebilir sınırlar içinde olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Ölçeklerin Güvenilirlik Katsayılarına İlişkin Analiz Sonuçları

Ölçek		İfade Sayısı	Cronbach's Alpha
Örgüt Kültürü		26	0,924
İç Girişimcilik	Yeni iş Girişimi	5	0,765
	Yenilikçilik	9	0,910
	Kendini Yenileme	10	0,825
	Proaktiflik	6	0,850

4. Araştırmaya İlişkin Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde alan araştırmasından elde edilen verilerin istatistiksel analizi yapılmış olup, analiz sonuçlarına göre bulguların yorumuna yer verilmiştir. Bu sonuçlar aşağıda verilmektedir.

4.1. Demografik Verilere İlişkin Bulgular

Katılımcıların; cinsiyet, yaş, eğitim durumu, işletme yapısı (yıldızı) ve oda sayısı konularındaki demografik özelliklerini belirlemeye yönelik 5 adet soru yöneltilmiştir. Bu sorulardan elde edilen verilerin frekans (n) ve yüzde (%) değerleri hesaplanmış ve elde edilen sonuçlar tablo 4' de gösterilmiştir.

Tablo 4. Demografik Verilere İlişkin Bulgular

Cinsiyet	Sayı	Yüzde
Bayan	10	19
Erkek	41	81
Toplam	**51**	**% 100**
Yaş		
18-25	7	14
26-30	9	17
31-35	17	33
36-45	11	22
46 ve üzeri	7	14
Toplam	**51**	**% 100**
Oda Sayısı		
1-49 Arası Oda	5	10
50-99 Arası Oda	14	27
100 ve Üzeri	32	63
Toplam	**51**	**% 100**

İşletmenin Yapısı	Sayı	Yüzde
3 Yıldızlı	11	22
4 Yıldızlı	17	33
5 Yıldızlı	15	29
Tatil Köyü	2	4
Butik Otel/Apart	6	12
Toplam	**51**	**% 100**
Eğitim Düzeyi		
Okuryazar	--	--
İlköğretim	5	10
Lise	14	28
Önlisans	20	39
Lisans	12	23
Toplam	**51**	**% 100**

Araştırmaya konu olan ve konaklama tesislerinde görev yapan tepe yöneticilere ilişkin tablo 4'deki demografik verilere bakıldığında; anket yapılan tesislerin %62'sinin 4 ve 5 yıldızlı olduğu, %63'ünün 100 oda ve üzeri kapasiteye sahip olduğu, katılımcıların büyük çoğunluğunun erkek olduğu (%81), kadın yöneticilerin oranının (%19) özellikle ülkemizdeki kadın üst düzey yönetici oranının %10 olduğu düşünüldüğünde (http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16056) turizm sektörü için bu oranın yüksek seviyede olduğu ve söz konusu yöneticilerin büyük çoğunluğunun 30 yaş ve üzeri olduğu (%55) görülmektedir. Yine katılımcıların çoğunun eğitim seviyesinin önlisans ve üzeri olduğu (%62) görülmektedir.

4.2. Örgüt Kültürüne İlişkinin Bulgular

Tablo 5. Örgüt Kültürüne İlişkin Bulgular

İFADELER	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	ORT.	SS.
Örgüt Kültürü (Genel Oranlar)	6	10	27	45	12	3,7	1,352

Tablo 5'deki bilgilere bakıldığında, örgüt kültürü ölçeğinde yer alan "Ast-üst arasındaki ilişkiler çok resmi (mesafeli)'dir", "Anlaşmazlıklar yönetimin isteği doğrultusunda çözülür" ve "Yönetim sık sık kurallara uyulmasını hatırlatır" tarzındaki engelleyici ve yasaklayıcı sorulara olumlu cevap verenlerin oranı % 16'dır. "Başarı desteklenir ve teşvik edilir", "Yönetim her seviyeden gelen fikir ve önerilere açıktır", "Herkes işletmesiyle gurur duyar" ve "Herkes kendini işletmenin bir parçası olarak görür" tarzındaki teşvik edici pozitif yönlü sorulara ise genel olarak olumlu cevap verilmiştir (%57). Bu durum konaklama işletmelerinde görev yapan yöneticilerin görev yaptıkları işletmelerin kural ve kaidelerini benimsediklerini, işletme çıkarları doğrultusunda çalıştıklarını açıkça ortaya koymaktadır.

4.3. İç Girişimciliğe İlişkin Bulgular

Tablo 6. İç Girişimciliğe İlişkin Bulgular

İFADELER	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	ORT.	SS.
Yeni İş Girişimi	2	4	15	69	10	4,2	1,381
Yenilikçilik	3	7	12	56	22	4,07	1,364
Kendini Yenileme	1	10	8	45	36	4,02	1,309
Proaktiflik	3	2	6	72	17	4,4	1,287

Tablo 6'daki bilgiler incelendiğinde, iç girişimcilik ölçeğini oluşturan boyutlardan yeni iş girişiminde, personellerin işletmedeki var olan ürün ve hizmetler için yeni reklamcılık ve pazarlama yolları araması, sektördeki iş kolları hakkında sürekli kendini geliştirmeleri ve yeni pazarlara girmek için fırsatları değerlendirmeleri konularında ankete katılanların büyük çoğunluğu olumlu cevap vermişlerdir (%69). Yenilikçilik boyutuna yönelik olarak personellerin üretim süreç ve sistemlerine dahil edilmesi, yeni ürün ve hizmet geliştirmek için teşvik edilmesi, teknolojiyi geliştirmeye çalışma, gerçekleştirilecek olan yeni faaliyetler ve gelire katkı sağlama ile işletmelerinin araştırma ve geliştirmede lider olması konularındaki sorulara da katıldıkları görülmektedir (%56). Aynı şekilde kendini yenileme ve proaktiflik boyutlarında da ankete katılan yöneticiler işletmelerindeki değişmeler ve gelişmelere katılım konusunda olumlu görüş bildirmişlerdir. Sonuç olarak konaklama işletmelerinde görev yapan yöneticilerin iç girişimcilik algılamaları oldukça yüksek seviyededir.

4.4. Korelasyon Analizine İlişkin Bulgular

Pearson korelasyon analizi, iki sürekli değişkenin doğrusal ilişkisinin derecesini ölçmek için kullanılan istatistiksel bir yöntemdir. Pearson korelasyon katsayısı r ile gösterilir ve -1 ile +1 arasında değerler alır. Katsayının -1 olması değişkenler arasında negatif yönlü mükemmel bir doğrusal ilişkiyi gösterirken, +1 olması pozitif yönlü doğrusal bir ilişkiyi gösterir. (Kalaycı,2010:116).

Tablo 7. Örgüt Kültürü Ve İç Girişimciliğin Boyutları Arasındaki Korelasyon Değerleri

DEĞİŞKENLER	**1**	**2**	**3**	**4**
1- **Örgüt Kültürü**				
2- Yeni İş Girişimi	0,477**			
3- Yenilikçilik	0,594**	0,573		
4-Kendini Yenileme	0,486**	0,768	0,732	
5- Proaktiflik	0,663**	0,616	0,519	0,494

** Anlamlılık Düzeyi p <0,01

Korelasyon analizi sonucunda Pearson katsayılarıyla ilgili tablo 7'ye bakıldığında, örgüt kültürü ile iç girişimciliği oluşturan boyutlar arasında orta seviyede, anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Örgüt kültürü ile yenilikçilik arasında orta seviyede (r= 0,594) pozitif yönlü ilişki, örgüt kültürü ile yeni iş girişimi arasında orta seviyede (r= 0,477) pozitif yönlü ilişki, örgüt kültürü ile kendini yenileme arasında orta seviyede (r= 0,486) pozitif yönlü ilişki, örgüt kültürü ile proaktiflik arasında yüksek düzeyde (r= 0,663) pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır. Bu nedenle korelasyon analizi sonucuna bakılarak örgüt kültürüne bağlılık ve yapılan işi özümseme arttıkça yöneticilerin iç girişimcilik eğiliminin de arttığı görülmektedir.

4.5. Regresyon Analizine İlişkin Bulgular

Regresyon analizi, bir bağımlı değişken ile bir bağımsız (basit regresyon) veya birden fazla bağımsız değişken (çoklu regresyon) arasındaki ilişkilerin bir matematiksel eşitlik ile açıklanması sürecidir (Kalaycı,2010). *Regresyon analizi kurulurken* ***örgüt kültürü bağımsız değişken*** *olarak ele alınırken;* ***bağımlı değişkenler sırasıyla*** *iç girişimciliğin alt boyutları olan yeni iş girişimi, yenilikçilik, kendini yenileme ve proaktiflik olarak istatistiki bir paket programına veriler aktarılmıştır.*

Tablo8. Örgüt Kültürünün Yeni İş Girişimi Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: Yeni iş girişimi						
Bağımsız Değişken	**R^2**	**Düzeltilmiş R^2**	**Tahminin Standart Hatası**	**t**	**F**	**Anlam Düzeyi**
Örgüt Kültürü	,458	,410	15.658	27,186	127,306	,000

Tablo 8'de örgüt kültürünün yeni iş girişimi üzerindeki etkisini belirlemek için yapılan basit regresyon analizi sonucunda; R^2 değeri 0,458 olarak bulunmuştur (R^2=0,458; F=127,306; p>0.01). Buna göre yeni iş girişimindeki pozitif yönlü etkilenmenin % 45'i çalışanın örgüt kültürünü ve örgütü benimsemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın birinci hipotezi "**H1: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin yeni iş girişimi algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır"** kabul edilmiştir.

Tablo 9. Örgüt Kültürünün Yenilikçilik Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: Yenilikçilik						
Bağımsız Değişken	**R^2**	**Düzeltilmiş R^2**	**Tahminin Standart Hatası**	**t**	**F**	**Anlam Düzeyi**
Örgüt Kültürü	,397	,340	19,950	20,312	98,457	,000

Tablo 9'a göre, örgüt kültürünün yenilikçilik üzerindeki etkisini belirlemek için yapılan basit regresyon analizi sonucunda; R^2 değeri, 0,397 olarak bulunmuştur (R^2=0,397; F=98,457; p<0.01). Buna göre yenilikçilikteki olumlu etkileyen etmenlerin % 39,7'si çalışanın örgüt kültürünü benimsemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sonuca göre örgüt kültürü yenilikçilik üzerinde orta düzeyde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu noktada araştırmanın ikinci hipotezi "**H2: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin yenilikçilik algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır"** kabul edilmiştir.

Tablo 10. Örgüt Kültürünün, Kendini Yenileme Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: Kendini Yenileme						
Bağımsız Değişken	**R^2**	**Düzeltilmiş R^2**	**Tahminin Standart Hatası**	**t**	**F**	**Anlam Düzeyi**
Örgüt Kültürü	,324	,301	15,012	17,560	91,873	,000

Örgüt kültürünün kendini yenileme üzerindeki etkisini belirlemek için yapılan basit regresyon analizi sonucunda tablo 10'a bakıldığında; R^2 değeri 0,324 olarak bulunmuştur (R^2=0,324; F=91,873; p>0.01). Buna göre çalışanın kendini yenilemedeki pozitif yönlü etkilenmenin % 32,4'ü örgüt kültürünü benimsemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla araştırmanın üçüncü hipotezi "**H3: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin kendini yenileme algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır"** kabul edilmiştir.

Tablo 11. Örgüt Kültürünün, Proaktiflik Üzerindeki Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Bağımlı Değişken: Proaktiflik						
Bağımsız Değişken	**R^2**	**Düzeltilmiş R^2**	**Tahminin Standart Hatası**	**t**	**F**	**Anlam Düzeyi**
Örgüt Kültürü	,513	,486	17,972	30,693	132,284	,000

Örgüt kültürünün proaktiflik üzerindeki etkisini belirlemek için yapılan basit regresyon analizi sonucunda tablo 11 incelendiğinde ise R2 değeri 0,513 olarak bulunmuştur (R^2=0,513; F=132,284; p>0.01). Buna göre çalışan personelin proaktiflik konusunda pozitif yönlü etkilenmesinin % 51'i örgüt kültürünü benimsemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle araştırmanın son hipotezi de "**H 4: Konaklama işletmelerindeki örgüt kültürünün, yöneticilerin proaktiflik algılamaları üzerinde pozitif yönlü bir etkisi vardır"** kabul edilmiştir.

5. Sonuç ve Öneriler

İşletmelerin sahip oldukları örgüt kültürünü, işletmenin önceden belirlenmiş olan amaç ve hedeflerine ulaşmak için zaman içerisinde oluşturdukları bir sistem olarak nitelendirebiliriz. Bu sistem bütünsel olarak işletme politikalarını, uzun ve kısa vadeli stratejileri, çalışma kurallarını, yönetim ilkelerini, çalışanların tutum ve davranışlarına yön veren bir yapıdır. Bu nedenle örgüt kültürünü işletmelerin ve organizasyonların kimliği olarak nitelendirebiliriz. Örgüt kültürünün işletme ve çalışanlar açısından birçok etkisi bulunmaktadır. Bu etkilerden birisi de personelin özellikle de yöneticilerin girişimcilik faaliyetleri üzerinedir. İç girişimcilik, mevcut örgüt içinde çalışanlar tarafından yürütülen bir faaliyet olup, işletmede kişilerin maddi, manevi ve sosyal gelişme sağlaması nedeniyle önemli sayılabilecek bir gelişim unsurudur. Aynı şekilde iç girişimciliğin örgütlerce desteklenmesindeki temel amaç, işletmeye ekonomik destek verecek yeniliklerin ortaya çıkartılmasıdır.

Bu anlamda, yapılan çalışma ile örgüt kültürü ve iç girişimciliğin boyutları olan yeni iş girişimi, yenilikçilik, kendini yenileme ve proaktiflik arasındaki ilişkinin derecesinin saptanması amaçlanmıştır. Araştırma için Marmaris İlçesi'nde faaliyet gösteren konaklama işletmelerindeki tepe yöneticiler örnek kütle olarak seçilmiş, literatüre uygun ölçekler seçilerek anket formu hazırlanmış ve anket formu söz konusu örnek kütle üzerinde uygulanmıştır. Toplanan verilerin analizinde istatistiki bir paket programı tercih edilmiş ve oluşturulan hipotezler değerlendirilmiştir.

Yapılan istatistiksel analizler sonucunda; konaklama işletmelerindeki tepe yöneticilerin örgüt kültürü algılamalarının, iç girişimciliğin alt boyutları üzerinde yapılan korelasyon analizi sonuçlarına göre (0.477, 0.594, 0.486, 0.663) değerleriyle istatistiksel açıdan anlamlı pozitif ilişkiler tespit edilmiştir. Bu sonuç yeni iş girişimi algılamalarını uygulamanın örgüt kültürünü artırıcı etkiler sağlayacağına işarettir. Ayrıca yapılan regresyon analizi sonuçlarına bakıldığında iç girişimciliğin alt boyutlarının (0.458, 0.397, 0.324, 0.513) açıklama oranlarıyla örgüt kültürüne pozitif ve istatistiksel açıdan anlamlı etkiler yarattığı görülmüştür. Bu sonuçlar, iç girişimciliğin yöneticilerin örgüt kültürü algılamalarını artırıcı etkilere neden olacağını işaret etmektedir. Ortaya çıkan sonuçlar genel olarak değerlendirilirse, örgüt kültürünün, çalışanların özellikle de yöneticilerin girişimcilik faaliyetlerini doğrudan etkileyen en önemli unsurlardan birisi olarak karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Yerli ve yabancı literatür incelendiğinde; örgüt kültürü algısının iç girişimcilik üzerindeki etkilerine ilişkin herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma bu iki değişkenin birlikte ele alındığı bir araştırma olup "ilk" olması bakımından önem taşımaktadır. Bu çalışmamızdan elde edilen sonuçlar da bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Bu doğrultuda işletmelerde yerleşik bir örgüt kültürü bulunmasının ve personelin bu kültürü özümsemesinin nedenli önemli olduğu görülmekte olup, işletmelerin örgütsel yapılarında çalışanları yasaklayıcı ve engelleyici değil, teşvik edici, destekleyici kurumsal kimlik edinmeleri örgüt ve çalışan çıkarları açısından oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir. Ayrıca; araştırma uygulaması için özellikle konaklama işletmelerinin seçilmesi de araştırmanın önemli noktalarından birisidir. Çünkü konaklama işletmeleri, herkesin neredeyse benzer hizmeti sunmaya çalıştığı, taklitçiliğin çok yaygın olduğu sektörlerden biri olduğu için, hizmet sunum, biçim ve kalitesinin geliştirilmesi adına girişimcilik faaliyetlerinin desteklenmesini gerektirmektedir. Yüz yüze iletişimin ve insan ilişkilerinin yoğun olduğu bu sektörde iç girişimcilik faaliyetlerinin desteklenmesi için örgüt kültürü gibi bir ortam oluşturma, bir yönetim anlayışı olarak tercih edilebilir. Bunların yanı sıra bu araştırmanın bazı kısıtları da bulunmaktadır. Örneklem sayısının düşük olması genellenebilir bir sonuç vermek adına yanlış olacağı için böyle bir etkinin örneklem sayısı arttırılarak başka sektörlerde ya da sektörler arası karşılaştırma yaparak çalışılması önerilebilir.

Kaynaklar

Ağca V, Yörük D (2006) Bağımsız girişimcilik ve iç girişimcilik arasındaki farklar: Kavramsal bir çerçeve. Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 8(2): 155-170.

Ağca V, Kurt M (2007) İç girişimcilik ve temel belirleyicileri. Kavramsal Bir Çerçeve, Erciyes Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 29(1): 84-106.

Akdoğan A, Cingöz A (2006) İç girişimciliğe verilen önem düzeyi ve iç girişimciliği etkileyen örgütsel faktörlerin belirlenmesine yönelik Kayseri ilinde bir araştırma. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Uluslararası Girişimcilik Kongresi, Bildiriler Kitabı 86(11): 49-63.

Antoncıc B, Hısrıch R D (2001) Intrapreneurship Construct refinement and cross cultural validation. Journal of Business Venturing 16: 495-527.

Antoncıc B, Hısrıch R D (2003) Clarifying The Intrapreneurship Concept. Journal of Small Business and Enterprise Development 10 (1): 7-20.

Bakan, İ. (2008) "Örgüt Kültürü" Ve "Liderlik" Türlerine İlişkin Algılamalar İle Yöneticilerin Demografik Özellikleri Arasındaki İlişki: Bir Alan Araştırması", KMU İİBF Dergisi, 10(14).

Bakan, İ., Büyükbeşe, T. ve Bedestenci, H.Ç. (2004) "Örgüt Sırlarının Çözümünde Örgüt Kültürü Teorik ve Ampirik Bir Çalışma", İstanbul:Aktüel Yayınları

Chang, S.E. and Lin, C.-S. (2007) "Exploring Organizational Culture For Information Security Management", Industrial Management & Data Systems, 107(3): 438 – 458.

Cingöz A. (2009) Sosyal girişimcilik ve sosyal girişimciler: Teorik çerçeve. Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 32(82) 81-95.

Çarıkçı, İ.H. ve Koyuncu, O. (2010) "Bireyci-Toplumcu Kültür Ve Girişimcilik Eğilimi Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma", Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(3): 1-18.

Çırpan, H. ve Koyuncu, M. (1998). İşletme Kültürünün Alt Kademe Yöneticileri Üzerindeki Etkisi: Bir Örnek Olay Çalışması, Öneri Dergisi, 2 (9): 223-230.

Deal, T. and Kennedy, A. (1982) "Corporate Culture: The Rites and Rituals of Corporate Life", Addison-Wesley, New York, NY.

Douglas, M. (1985) "Measuring Culture: A Paradigm for the Analysis of Social Organization", New York: Columbia University Press.

Durgun, S. (2006) "Örgüt Kültürü Ve Örgütsel İletişim", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, III(II): 112-132.

Duygulu, E. ve Eroğluer, K. (2006) "Örgüt Kültürünün Çalışanların İş Doyumuna Etkisi: Bir Firma Uygulaması", D.E.Ü.İ.İ.B.F. Dergisi, 21(2): 1-21.

Er H P (2013) Girişimcilik ve Yenilikçilik Kavramlarının İktisadi Düşüncedeki Yeri: Joseph A. Schumpeter. Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 29: 77-79

Eren, E. (2001). Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, AŞ.

Fiş, A.M. ve Wasti, S.A. (2009) "Örgüt Kültürü Ve Girişimcilik Yönelimi Ilişkisi", ODTÜ Gelişme Dergisi, 35 (Özel Sayı), 127-164.

Girişimcilik. https://aofgirisimcilik.wordpress.com (12.05.2017)

Gürçay, C. (2006). İşletmelerde Örgüt Kültürü Faktörlerinin Farklı Boyutlarda Oluşmasında Sektörel Farklılığın Etkisi: Hizmet ve Sanayi Sektörlerindeki Yöneticiler Üzerinde Yapılan Bir Araştırma Sonuçları, http://www.isguc.org/(Erişim tarihi: 05/05/ 2017).

Hançer, M., Öztürk, A.H. ve Ayyıldız, T., (2009). "Middle-level hotel managers' corporate entrepreneurial behavior and risk-taking propensities: A case of Didim, Turkey", Journal of Hospitality Marketing&Management, (18), ss. 523-537.

Hisrich R D, Peters M P (2002) Entrepreneurship, 5th Edition (McGraw-Hill/Irwin, New York.)

İkiz, A., (2011). Otel İşletmelerinde İç Girişimciliği Etkileyen Örgüt İçi Faktörlere İlişkin Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Kadın Yöneticiler. http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16056 (12.05.2017)

Kalaycı, Ş. (2010), SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri (5. Baskı), Ankara, Asil.

Karahan, A. (2008) "Çalışanların Örgüt Kültürünü Algılamalarına Yönelik Ampirik Bir Çalışma", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (20): 457- 478.

Karasar, N., (2005). Bilimsel Araştırma Yöntemi (Kavramlar–İlkeler–Teknikler), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Kozak M A, Yılmaz E G (2010) Otel yöneticilerinin iç girişimcilik algılamaları. Frigya bölgesi örneği , Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi 21(1): 85-97

Köse, S., Tetik, S. ve Ercan, C. (2001). Örgüt Kültürünü Oluşturan Faktörler, CBÜ, İİBF, Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 7 (1): 219-242.

Lam, T., Zhang, H. ve Baum, T. (2001). An Investigation of Employees' Job Satisfaction: The Case of Hotels İn Hong Kong, Tourism Management, 22 (2): 157-165

Müftüoğlu T, Ürper Y, Başar M, Tosunoğlu B T (2005) Girişimcilik (Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir) Bulut Ç, Fiş A M, Aktan B, Yılmaz S (2008) Kurumsal girişimcilik: Kavramsal yapı üzerine bir tartışma, Yaşar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü Dergisi 10(3): 1389-1416

Onay M, Çavuşoğlu S (2010) İşletmelerde girişimcilik özelliğini etkileyen faktörler. İç Girişimcilik, Yönetim ve Ekonomi Dergisi 17 (1): 47-65.

Ogbonna, E. ve Harris, L.C. (2000) "Organizational Culture And Performance: Empirical Evidence From UK Companies". International Journal of Human Resource Management, 11(4): 766-788.

Pettigrew, A. (1979) "On Studying Organizational Cultures", Administrative Science Quarterly, 23(4).

Schein, E. H. (Çev. Akbaba A.) (1990). Örgütsel Kültür, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (3): 1-32.

Şener, B. (2001). Modern Otel İşletmelerinde Yönetim ve Organizasyon. Ankara: Gazi Kitabevi.

Tepeci, M. (2005). The Dimensions and Impacts of Organizational Culture on Employee Job Satisfaction and Intent to Remain in the Hospitality and Tourism Industry in Turkey, Journal of Travel and Tourism Research, 5 (1/2): 21-39

Ural, A., ve Kılıç, İ. (2013). Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi, Detay Yayıncılık, Ankara.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Encümen-İ Daniş: Oluşumu, Yapısı ve Yönetsel Başarısızlığı

Enver Aydoğan

Emre Burak Ekmekçioğlu

Gizem F. Çetin Ekmekçioğlu

Özet

Bu çalışmanın amacı Türk tarihinin ilk bilim akademisi olarak bilinen Encümen-i Danişi, kuruluşu ve yapısını inceleyerek Türk yönetim tarihi açısından değerlendirmektir. Encümen-i Daniş'in kuruluşu, teşkilat yapısı ve başarısızlık nedenleri üzerinde incelemeler yapılmış ve yönetsel açıdan başarısızlığındaki nedenler ortaya konulmuştur. Kuruluş dönemi değerlendirildiğinde önemli bir kurumsallaşma adımı olarak nitelendirilebilecek bu yapı, nepotizm, kayırmacılık ve çıkar çatışmaları sebepleri temelinde yönetsel açıdan sorunlarla yüz yüze gelmiş ve tarihteki kısa ömrünü tamamlamıştır. Bu bağlamda Encümen-i Daniş kurumunun yapısından Türk Yönetim anlayışına ilişkin bilgiler edinmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: *Encümen-i Daniş, Türk yönetim tarihi, Bilim akademisi*

1. Giriş

İlk Türk bilim akademisi olarak bilinen Encümen-i Daniş'in Türk Yönetim Tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde üzerinde oldukça az çalışılan bir konu olduğu görülmektedir. "*Yönetim tarihi araştırmalarının nitelik ve nicelik bakımlarından geliştirilmesi ve özellikle XIX. yüzyıl ağırlıklı olarak yoğunlaştırılması*" Türk yönetim bilimin gelişimine önemli katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Bu dönem özellikle Osmanlı tarihi açısından önemli yönetim anlayışı değişikliklerinin olduğu bir dönemdir ve bu çalışmanın konusu olan Encümen-i Daniş'in faaliyette bulunduğu yıllar da belirtilen bu döneme denk düşmektedir.

Özellikle eğitim alanında yapılan tarih çalışmalarına da konu olan Encümen-i Daniş, günümüzde Bilim Akademilerinin rollerini üstelenen, insan kaynağının niteliklerini olumlu yönde ve ileri düzeye taşıyan bir kurum olarak değerlendirildiğinde yönetim anlayışını değerlendirmek için bir örnek olabileceği düşünülebilecektir. Ayrıca Osmanlı'da bu dönemde çağdaş anlamda kurumların oluşturularak geliştirilmeye çalışıldığı bilinmektedir. Encümen-i Daniş de yüksek öğrenim ve bilimsel çalışma alanında kurumsallaşmaya ilk adım olarak da değerlendirilebilmektedir. Kuruluşu, yapısı ve bu oluşumun sonuçları ve etkileri incelendiğinde modernleşme çabalarında yapılan yönetsel hatalar, çıkarılacak dersler ve bilime katkılar anlaşılabilmektedir.

Encümen-i Daniş'ın Kuruluşu

Padişah Abdülmecit, 1845 yılında günümüzdeki Yargıtay ve Danıştay'ın tarihsel temellerini teşkil eden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'ye gerçekleştirdiği bir ziyareti sırasında Tanzimat Fermanının ilanından itibaren yapılan bilimsel çalışmaların arzu edilen ölçüde olmadığını belirten bir Hattı-ı Hümayun

okutmuştur. Bu hattın bir fıkrasında da "din ve dünya için herkese lazım olduğu üzere ve halkın bilgisizliğini gidermek maksadı ile dini bilimlerin öğrenilmesi ve başka faydalı bilgilerin de elde edilmesi gibi önemli bir konunun gerektirdiği tedbirlerin alınması" istendiği belirtilmiştir (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, A.AMD: 374/30, aktaran Küçükler, 2012:35).

21 Temmuz 1846'da Meclis-i Maarif-i Umumiye adı altınla bir meclis kurulmuştur. O devrin bir takım değerli ilim ve fikir adamlarından oluşan Meclis-i Maarif kurulmasını düşündüğü bazı ilmi kurum ve yapılar arasında bir de Encümeni Daniş kurulması kararlaştırılmıştır. Bu kurum özellikle; Türk dilinde türlü ilim ve fenlere dair ihtiyaç olan kitapları telif ve tercüme etmeyi; bu dilin ilerleme ve gelişmesi yolunda çalışmayı amaçlamıştır (Pakalın, 1946:529).

Encümen-i Daniş'in kuruluşunda Ahmet Cevdet Paşa'nın önemli katkısı bulunduğu bilinmektedir. Açılış Sultan Abdülmecid tarafından yapılmıştır (Chambers, 1929).

Kurulduğu dönem dikkate alındığında yeniliklerin eklektik bir biçimde yapıldığı bir dönemde kurulmuş olması Encümen'in de bundan etkilendiği söylenebilir.

Encümen-i Daniş'in Oluşumu ve Yapısı

Darülfünun'da okutulacak ders kitaplarının tercümesinin yapılması için Encümen-i Daniş'in kurulmasına karar verilmiştir. Encümen-i Danış, yirmi dahili ve yirmi de harici üyeden ve bir yazıcı (katip) ve iki düzelticide (musahhih) oluşmaktadır (Karaçavuş, 2006:121).

Encümen-i Danış'in çeviriler yaparak bilime katkı sağlayan diğer bir kurumsal yapı olan ve ondan önce 1821'de kurulan Tercüme Odası çatısı altında dönemin ileri gelen yazarlarını bir araya getirip bilgi alışverişini sağladığı bilinmektedir (Dino, 1999: 297). Encümen-i Daniş'in Nizamnamesi dört bölümden oluşmaktadır. Nizamnamenin ilk bölümünde Encümen'in başkanlarının ve üyelerinin seçimleri ile atama yöntemleri açıklanmaktadır (Karaçavuş, 2006:128) Bu bölümde üye sayıları, seçim ve yerleştirme biçimleri oldukça detaylı biçimde düzenlenmiştir. Nizamnamenin birinci bölümü incelendiğinde, üye seçiminde encümen üyelerinin oylamayla birini seçecekleri ancak seçilen kişinin onay makamından geçmek zorunda olduğu görülmektedir. Ayrıca, Başkan seçiminde de üyelerin hiçbir söz hakkı yoktur ve yetki tamamen Maarif Meclisindedir. Bu yapının, o dönemin monarşik anlayışının bir sonucu olduğu değerlendirilmektedir (Akyıldız, 1993:293).

İkinci bölümünde ise üyelerin sahip olması gereken özellikler tanımlanmaktadır. Dahili üyelerin Encümen'de bizzat bulunarak, harici üyelerin ise Encümen'le haberleşerek eğitim, bilim ve düşüncenin gelişmesine yönelik hizmet vermeleri istenmektedir. Üyelerin her birinin bilim ve fen alanındaki bir konuda uzmanlık geliştirmesi gerekmektedir. Dahili üyelerin bir yabancı dili iyi derecede bilmesi ve bununla birlikte iyi Türkçe konuşabilmesi gerekli iken; harici üyelerin ise Türkçe bilmek zorunda olmadıkları ancak yabancı dil konusunda ileri düzeyde bir beceriye sahip olması gerekmektedir (Karaçavuş.2006,134).

Nizamnamenin üçüncü bölümünde Encümen'in birinci kuruluş amacı olan tercüme hizmetine ilişkindir. Dördüncü bölümde ise ödüllendirmeler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde üçlü bir sınıflama ile yapılan işler ve ödülleri tanımlanmıştır.

Cahit Bilim (1985) encümenin kuruluşu ve üyelerinin seçimi hakkındaki hususları beş maddede özetlemiştir:

1. Encümen-i Daniş, dâhili (asli) ve harici (fahri) olmak üzere iki farklı grupta üyesi olması şeklinde kurgulanmıştır. Dâhili üyelerin sayısı kırk kişi olarak belirlenirken harici üyelerin sayısına bir sınırlama getirilmemiştir.

2. Encümen'in birinci ve ikinci olmak üzere iki başkanı olacaktır. Yazı işlerini yürütmek üzere de sekreterler görevlendirilmiştir.

3. Encümen'in ilk dâhili üyeleri ve başkanları Meclis-i Maarif tarafından belirlenmiştir. Fakat daha sonra boşalan bir üyeliğe seçim esası; adaylardan birinin encümen genel kurulunda kabulü, Meclis-i Maarifin oluru ve Padişah'ın onayı şeklinde belirlenmiştir.

4. Başkanlıklardan birinin boşalması halinde, Meclis-i Maarif encümenin dâhili üyelerinden birini seçecek ve bu da yine Padişah onayı ile göreve başlayacaktır.

5. Başkanlıklardan birinin başka bir göreve atanması halinde üyelik statüsü devam edecek, fakat yerine belirtilen şekilde yenisi seçilecektir.

Kayaoğlu (1998) Encümen-i Daniş'in görevlerini dört ana unsurun belirlediğini ifade etmiştir:

1. Sürekli gelişmekte olan ilim ve fikir olaylarını takip ederek kurulması planlanan üniversite (Darülfünun)'de okutulmak üzere telif ve Arapça, Farsça ve Batı dillerinde yazılmış önemli eserleri tercüme etmek.

2. Bilimsel kitapların herkesin anlayabileceği bir dille telif ve tercümelerini gerçekleştirmek. Halkın cehaletinin giderilmesi ve genel eğitim için faydalı olacak eserleri de yine onların anlayabilecekleri sade bir üslupla telif ve tercüme etmek.

3. Türkçe'de çeşitli bilimsel bilgilere ihtiyaç duyulan eserlerin çoğalmasını sağlamak.

4. Encümen'in kuruluş gayelerinden biri olan Türkçe'nin ilerlemesine hizmet etmektir."

Nizamname (tüzük) yapıya ilişkin bilgileri içeren bir metindir. Bürokratik bir yapı olduğu görülen Encümen'in Fransız Bilim Akademi yapısı ile benzerlik gösterdiği yönünde tespitler olduğu gibi yalnızca yapısal benzerliklerle sınırlı bir durumun söz konusu olduğu da görülmektedir (Karaçavuş, 2006: 166) . Encümen-i Daniş'in kuruluş amaçlarına ve kuruluşu sırasında Ahmet Cevdet Paşa'nın hazırlamış olduğu rapora bakıldığında, buraya en önemli etkinin Fransa Kraliyet Akademisi'nden geldiğini düşündürecek benzerlikler görülebilir. M. F. Köprülü'ye göre dil ve edebiyat akademisi yalnızca Fransa'ya özgüdür ve bu durum Fransa'nın geleneklerinden kaynaklanmaktadır (Köprülü, 1968:411-414)

Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Encümen-i Daniş'i akademi değil bir cemiyet olarak kabul ettiği ve bu tespiti sebebinin devlet tarafından kurulması dışında ortak başka bir özelliğinin olmadığına ilişkin bilgisine dayanmaktadır (İhsanoğlu,1994:2169). Tam tersi biçimde Akyüz (1975)'ün o dönem Osmanlı'sında bir bilimler akademisi kurulma niyeti olsaydı bunun modelinin kültürel ilişkilerin en yoğun olduğu Fransa'dan alınmasından daha doğal bir şey olamayacağını belirtmiştir (Akyüz, 1975: 30).

Kayaoğlu (1998:98), Encümen-i Daniş'in Fransız Bilim Akademisi ile benzer ve farklı yönlerini incelemiştir. Tüm bu yaptığı incelemeler neticesinde Kayaoğlu (1998) Encümen-i Daniş ile Fransız Akademisi arasındaki benzerlikleri şöyle sıralamıştır:

Devlet eliyle kurulmuşlardır,

Kuruluş amaçları dilde sadeleşme sözlük oluşturmaktır,

Her ikisinde beğenilen eserlere ödül vermektedir,

Resmi nizamnamelerinin bulunmaktır.

Fransız Akademisinin Encümen-i Danış'ın kuruluşunda örnek alınan bir akademi olduğu hükmüne varmıştır.

Kayaoğlu (1998:92-97), Rusya Bilimler Akademisi (Akademiya Nauk Rossiyskaya)'nin benzer durumda olan iki devletin akademi ve üniversite kurulmasında daha çok benzerlik gösterdiğini ifade etmiştir. Bu akademi, Encümen-i Daniş gibi tercüme görevinin çok ötesine geçememiştir. Sürekli yapılan tercümeler neticesinde Rus dili bilim ve edebiyat dili haline gelmiştir. Ayrıca Rusya'da Bilimler Akademisi'nin kurulma aşamasında akademinin üyesi olabilecek niteliklere sahip ilim insanın olmadığı, Osmanlı'da da çağdaş anlamda üniversite kurulmadan önce akademinin kurulması gerekliliği değerlendirilmektedir.

Karaçavuş (2006)'ya göre Türk yönetim anlayışını ifade etmesi bakımından geçiş dönemini yansıtan ikili bir uygulamanın olduğu görülmektedir. Mutlakıyet anlayışından henüz çıkılamamış ancak seçim mekanizması kullanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetici ve aydınlarında var olan geleneksel İslam-Osmanlı referans çerçevesi yerini Avrupalı atıf sistemine terk etme sürecine girmiş görünmektedir. Bu hali ile nizamname, geleneksel düzen anlayışının bilimsel ve düşünsel temellerinde ortaya çıkan değişimi bize açık bir biçimde sunmaktadır (Karaçavuş,2006:148).

Encümen-i Daniş Osmanlı Aydınlanmasının önemli bir adımıydı, tüm yenileşme çabaları gereken sonuçları vermemiş ve kurumsallaşma ihtiyacı doğmuştu bu ihtiyaca cevap vermek üzere eğitim ile başlaması fikrinden hareketle aydınlanma çabası bir bilim akademisi kurulması ile olmuştur.

Encümen-i Danış'ın modernistlerle gelenekçiler arasında, ya da İlmiye ile Bab-ı Ali arasında bir uzlaşı denemesi olarak düşünebilir (Shaw and Shaw, 1994:145). Encümen'in Türk tarihi açısından da bilim ve düşünce tarihinde açısından da önemi incelendiğinde bu uzlaşmanın değeri önemlidir. Encümen'in kuruluşunda ve faaliyetlerinde önemli etkisi bulunan Ahmet Cevdet Paşa'nın etkisi olduğu görülmektedir (Berkes, 2002:145). Encümen-i Danış bu durumuyla modern ile gelenekseli birbirine yaklaştırmıştır.

Encümen'in yapmış olduğu çeviriler özellikle de Fransızcadan çevirilerin toplumun aydınlanmasında rol oynayabileceği değerlendirilmektedir. Tıpkı Avrupa'da Orta Çağ'da çıkışı sağlayan tercümeler gibi Türk diline yapılan çevirilerin de aydınlanmaya önemli katkı sağlayacağı tespiti yapılabilecektir. Özellikle bilimsel ilerlemede gerekli adımları atamayarak zamanın gerisine düşmüş Osmanlı'yı bir nebze olsun harekete geçirdiği söylenebilir. Kayaoğlu (1985)'nun eserinde belirttiği bilim ve fende Türkçe çevirilerin bu geri kalmışlığı ortadan kaldırmakla da Encümen'in görevlendirildiği anlamına gelmektedir.

Tercüme bir anlamda yeniliği yakalamak anlamına gelen bir kavram olarak değerlendirilebilir. Günümüzde de pek çok hukuki düzenleme konu hakkında çalışmış iyi örnek uygulamaları incelenerek yapılmaktadır Bu çeviriler de bu ileri örnekleri dilimize kazandırarak inceleme imkanı sunmuştur.

Encümen-i Danışın Başarısız Olma Nedenleri

Osmanlı Tarihi'ne ilişkin çalışmaların yapılan yönetim hatalarının anlaşılmasında önemli bir katkısı olabileceği değerlendirilebilir. Encümen-i Daniş'in başarısızlığına ilişkin yapılan tespitler şöyle sıralanabilecektir.

1. Encümeni Danış kitap hazırlamakla görevli olduğu Darülfünun tahminlerden çok daha geç açılmış ve açıldığı zaman da burada okutulacak eser hazırlayamamışlardır (Gündüz, 2012:121).

2. 1853-1856 yılları arasında gerçekleşen Kırım savaşının oluşturduğu ekonomik etkilerinin uzun yıllar sürmesiyle devletin tutumluluk politikalarının başlaması (Akyüz, 1975:28)

3. Üyelerin toplantılara gerekli önemi göstermemesi ve toplantılara keyfi olarak katılmamaları (Kayaoğlu, 2000:102).

4. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kurulması (1862) ile birlikte Encümeni Danışın kapanmasına etkisi olduğu görülmüştür (Kayaoğlu, 2000:251).

5. Osmanlı İmparatorluğunda bilimsel çalışmaları denetleyecek ve destekleyecek bir alt yapının olamaması (Kayaoğlu, 1998:102).

6. Encümeni Danışın, Meclis-i Maarif-i Umumiye 'ye bağlı oluşu ve bu bağlılığın kurumun özgür karar almasını engellemiştir. Encümen'in almış olduğu tüm kararlar Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin onayı ile ancak uygulanabiliyordu. Örneğin bir eserin yayınlanmasında bu karar verme süreci gerçekleşmek zorundaydı ve son olarak da padişahın onayı alınarak eserin yayımlanması işi gerçekleşebiliyordu (Akyüz, 1975:30)

7. Geçiş döneminde kurulmuş olmasının çağdaş ile eski arasında kalan uygulamalara neden olabileceği ve bunun da ömrüne olumsuz yönde etki edebileceği değerlendirilmektedir.

8. Encümeni Danış üyeliğinin bir statü sağlaması nedeniyle, niteliksiz insanların ilim adamı olma şartına uyulmadan sivil ve askeri birçok devlet adamının üye yapılmasıyla Encümenin niteliksizleştirilmesi. Bu olay bazı devlet adamları tarafından da tenkit edilmiştir. Hatta Ali Paşa bu konuda "Biz (devlet erkânı) bu işin içine girmeyelim ahengi bozarız." diyerek fikrini beyan etse de maalesef dikkate alınmamıştır (Pakalın, 1946:531).

9. Üyeleri birlikte çalışma biçimine uyum sağlayacak şekilde eğitilmiş kişilerden oluşmamaktadır (Kayaoğlu, 1998:101).

10. Encümeni Daniş'in üyeleri genellikle bürokratlardan oluşmaktadır, bu durum Encümeni bilim akademisi olma özelliğinden uzaklaştırmıştır (Akyüz, 1975:28-29). Bir bilim akademisi yönetim yapısı içinde bilim insanlarının daha fazla yer alması kurulu akademiye daha da yaklaştıracaktır. Ancak bürokratların çoğunluğu yapılan çalışmaları daha siyasi bir noktaya da taşıyabilecektir. Dil bilim akademisi olarak kurulan yapı daha sonra amacını geliştirerek bilim akademisi olma amacına ulaşmıştır ancak akademinin üyeleri bunu sağlayabilecek yetkinlikte olmamıştır (Kayaoğlu, 1998:100-103). Kayaoğlu (1998:100-103)'e göre Encümen-i Daniş üyelerinin seçiminden oluşturulan yapıya ve ödüllere kadar

kurumsal bir düzen içinde oluşturulmuştur ve akademi yönetim anlayışı ödüller ve belirlenen kıstaslar incelendiğinde kurguda doğru ancak üyelerin seçiminde aranan özellikler ve sonrasında yaşanan üye seçimine ilişkin hatalı seçimlerle başarısız olmuştur. Ahmed Cevdet Paşa Encümeni Danışın kapanması ve başarısızlığı ile ilgili "Üyelerin birçoğu hatır için seçilmiş kişiler olduğundan istenilen yarar sağlanamamıştır" demektedir (Hatiboğlu,1998:19).

Türk Yönetim Anlayışı Bakımından Encümen-i Danışın Değerlendirilmesi

Encümen-i Danış başarısız olsa dahi Türk Yönetim tarihi açısından önemli bir alanında kurumsallaşma örneği olarak Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu gibi kurumların örgütsel yapı, amaç ve işleyişine örnek olmuştur.

Başarısızlık nedenleri incelendiğinde en önemli sebeplerin akademinin oluşumu ve üye seçimi olduğu görülmektedir. Üyelerin seçiminde tarafsız olunamaması ve ilim adamlarının değil de bürokrat ve devlet adamlarının kurul yapısında yer bulması bağımsızlığına ve sürdürebilirliğine oldukça ciddi darbe vurmuştur. Yönetimini zora sokan üye seçim esasları, siyasi çekişmelerin de önünü açmıştır. Seçim esaslarındaki nepotizm ve kayırmacılık devamlılığı olan ilim işi yapılan bir akademi için oldukça ciddi bir olumsuzluk yaratmıştır. Ayrıca üyelerin sürekli ve bir takım nedenlerle görev değişiklikleri ve görevden uzaklaştırılmaları onların başladıkları işi bitirememelerine de neden olmaktaydı (Kayaoğlu, 1998:102) Bu durum bağımsız yapının zarara uğramasına da neden olmuştur.

Demokratik bir yönetim yapısı geliştirilmeye çalışan Encümen'de otokratik düzenden henüz vazgeçilmemiş olması seçim ve karar usullerinde istenen bağımsızlığı olumsuz etkilemiş olabileceği ve asli amacı olan bilime katkı sağlamanın önünde engel olabileceği düşünülmektedir. Özellikle akademi gibi yapıların karar verme biçimi bakımından daha demokratik olması bilim yapmanın esnekliğini ve yaratıcılığını sağlayabileceği değerlendirilmektedir. Böyle bir ortamda Encümen fazla eser üretememiştir.

Katı hiyerarşi ile karar verilmesi bilim adamlarının eser yaratma sürecinin uzamasına da neden olabilecektir. Bu durum akademinin verimliliğini de olumsuz etkilemektedir.

Çağdaş anlamda bilim akademisine ilk adım olarak görülen Encümen-i Danış tüm yönetim hataları ile dersler çıkarılması gereken bir örnektir. Özellikle bilimsel yapılarda özerkliğin önemi bir kez daha görülmüştür. Siyasi birtakım gelişmelerin ve şahsi çıkar çatışmalarının yaşandığı bir organizasyonda bilim adına yapılan çalışmaların ne kadar etkin olduğu tartışılabilir bir durum olarak düşünülebilir.

Bu çalışma önemli tarihi çalışmalar kaynak alınarak yapılan değerlendirmelerden oluşmaktadır. En önemli kısıt dil engelidir. Encümen-i Daniş nizamnamesi ancak aktaranlar aracılığıyla elde edinilen bilgiler ışığında incelenebilmiştir. İleride yapılacak çalışmalarda Osmanlıca kaynaklara erişim sağlanmasının Encümen-i Daniş'in Türk yönetim tarihindeki yerini anlamaya daha fazla katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca gelecek çalışmalarda öncesi ve sonrası dönemde benzer amaçlarla kurulan yapılar da incelenerek yönetsel benzerliklerinin de incelenmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Akyüz, Kenan(1975). Encümen-i Daniş, Ankara.

Akyıldız, Ali (1993), Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, Eren Yayıncılık, İstanbul.

Kayaoğlu, T. (1998). Türkiye'de Tercüme Müesseseleri. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Berkes, Niyazi, Türkiye'de Çağdaşlaşma, (Haz.: Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul-2002.

Bilim, C. (1985). 7lk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Dânis. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 3 (2) s. 81-104.

Chambers, Leon. (1954) 1929- Ahmed Cevdet Pasa: The Formatıve Years Of An Ottoman Transitional.

Dino, Güzin (1999). Sebahattin Eyuboğlu ve Türkiye'de çeviri hareketleri. Yağcı, Ö. (Ed.), Cumhuriyet dönemi edebiyat çevirileri seçkisi içinde, (ss. 294-301). Ankara: Kültür Bakanlığı.

Gündüz, Mustafa. Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa,Doğu Batı yay, 2012,Ankara,s:121

Hatiboğlu, M.Tahir. Türkiye Üniversiteler Tarihi(1845-1997), Selvi yay., 1998,Ankara,s:19

Karaçavuş, Ahmet (2006), Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim Cemiyetleri, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kayaoğlu, Tacettin. ''Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Tercüme Müessesleri, Türkler Ansiklopedisi, C. 15 Yeni Türkiye yay., Ankara, 2000, s:251

Köprülü, Mehmet Fuat. "Akademi Meselesi", Türk Kültürü, C. VI, S. 67, Ankara-1968, s. 411-413

Küçükler, Osman Zahit. "The Institutional Structure of Encumen-i Danis." Amme İdaresi Dergisi 45.2 (2012): 133-148.

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, MEB basımevi, 1946, İstanbul.

Shaw, Stanford J. – SHAW, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (Çev.: Mehmet Harmancı), C.II, E Yayınları, İstanbul-1994, s.145

Tuncel, B. (1999) Çeviri. Yağcı, Ö. (Ed.), Cumhuriyet dönemi edebiyat çevirileri seçkisi içinde, (ss. 269-276). Ankara: Kültür Bakanlığı, s271.

Psikolojik Sermayenin İş Yaşamı Kalitesine Etkisi: Banka Çalışanlarına Yönelik Bir Araştırma

Arş.Gör. Yunus Bıyık

Prof.Dr. Enver Aydoğan

Özet

Bu çalışmanın amacı psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi üzerindeki etkisini banka çalışanları örnekleminde ortaya koymaktır. Araştırmaya bir bankanın Ankara İli Yenimahalle İlçesindeki şubelerinde çalışan toplam 187 personel katılmıştır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara göre psikolojik sermayenin iyimserlik, psikolojik dayanıklılık, umut ve öz yeterlilik boyutları ile iş yaşamı kalitesi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Bununla beraber psikolojik sermayenin bütün boyutlarının iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu ve %47 oranında açıklayıcı olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi için önemli bir belirleyici olduğu söylenebilir. Buna göre katılımcıların psikolojik sermaye düzeylerinin artması durumunda iş yaşamı kalitesi düzeylerinin artacağı ifade edilebilir. Ayrıca banka çalışanlarının psikolojik sermaye ve iş yaşamı kalitesi ölçeklerinden aldıkları değerler, kendilerini iyimser, psikolojik anlamda dayanıklı, umutlu, yüksek öz yeterlilik ve yüksek iş yaşamı kalitesine sahip olarak gördüklerine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Psikolojik Sermaye; İş Yaşamı Kalitesi.*

1. Giriş

Örgütlerin rekabet avantajı elde edebilmede sahip oldukları kaynakların başında çalışanlar ilk sıralarda yer almaktadır. Örgütler çalışanlarının çabaları ve performansları sayesinde rekabetteki konumlarını güçlendirebilir ve iyi bir seviyeye gelebilir. Dolayısıyla örgütler, hedeflerine ulaşmak, yaşamlarını devam ettirmek için çalışanların tutum ve davranışlarının farkında olarak pozitif olanları pekiştirmek, negatif olanları ise azaltmak durumundadırlar. Bir başka ifadeyle örgütler çalışanların güçlü yönlerini ve psikolojik kapasitelerini artırmaya, zayıf yönlerini ise gidermeye çalışarak pozitif örgütsel davranışları özendirmelidirler. Pozitif örgütsel davranışlar arasında yer alan değişkenlerden biri de psikolojik sermaye kavramıdır. Psikolojik sermaye iş tatmini, performans, örgütsel vatandaşlık davranışı, işten ayrılma niyeti, işe yabancılaşma, öğrenme iklimi, yaşam kalitesi, iş stresi, iş yoğunluğu gibi değişkenlerle birlikte araştırmalarda ele alınmıştır. Ancak hem örgütsel hem de bireysel performans ve verimliliğin önemli bir belirleyicisi olan iş yaşamı kalitesi ile birlikte yeterince araştırmaya konu edilmemiştir. Buradan hareketle çalışmada psikolojik sermayenin çalışanların iş yaşamı kalitesi üzerindeki etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada ilk olarak psikolojik sermaye ve iş yaşamı kalitesi kavramsal olarak ele alınmış,

daha sonra ilgili alanyazında ortaya koyulan bilgi kümesine dayanarak hipotezler geliştirilmiş ve yoğun çalışma temposuna sahip banka çalışanları örnekleminde de araştırma hipotezleri test edilmiştir.

1.1. Psikolojik Sermaye

Psikolojik sermaye kavramı pozitif psikoloji yaklaşımına dayanmaktadır. Pozitif psikoloji bireysel düzeyde kişilerarası beceri, tutkunluk, meslek kapasitesi, cesaret, estetik duyarlılık, azim, affedici olma, özgünlük, geleceğe yönelik düşünceli olma, yüksek yetenek ve dirayet gibi kişisel özelliklerin pozitif olmasıyla ilgilidir. Grup düzeyinde ise sorumluluk, fedakârlık, şefkat, ılımlılık, hoşgörü ve iş ahlakı gibi sivil erdemlerle ve bireyleri daha iyi vatandaşlığa taşıyan örgütlerle ilgilidir (Seligman, 2002, s. 3). Pozitif psikolojinin örgütsel davranış alanına yansıması pozitif örgütsel davranış olarak karşımıza çıkmaktadır. Pozitif örgütsel davranış, örgütlerde performans iyileştirmesi için pozitif olarak yönlendirilmiş insan kaynaklarının güçlü yönlerinin ve psikolojik kapasitelerinin ölçülebilir, geliştirilebilir ve etkili bir şekilde yönetilebilir hale getirilmesine yönelik bir çalışmadır (Nelson ve Cooper, 2007, s. 10). Psikolojik sermaye, beşeri sermayenin (ne biliyorsun?) ve sosyal sermayenin (kimi biliyorsun?) sorularının ötesinde "kimsin (gerçek benliğin)?" ve "ne olmak istiyorsun (olası benliğin)?" sorularının cevabıdır (Avolio ve Luthans, 2006, s. 147). Psikolojik sermaye kavramı, bireyin pozitif psikolojik gelişme durumudur ve zorlayıcı görevleri üstlenmek için gerekli çabayı sürdürme ve bunları yerine getirecek güvene sahip olma (öz yeterlilik), şimdi ve gelecekte başarılı olma konusunda olumlu bir beklenti içinde olma (iyimserlik), hedeflere doğru azmetme ve gerektiğinde başarılı olmak için hedefleri yönlendirme (umut), sorunlar ve güçlükler çoğaldığında başarıya ulaşmak için ayakta durma, kendini toparlama (psikolojik dayanıklık) gibi özelliklerle nitelendirilir (Luthans, Youssef ve Avolio,, 2015, s. 2).

Psikolojik sermaye örgütsel davranış alanyazınında birçok araştırmaya konu olmuştur. Araştırmalar psikolojik sermayenin; bireysel performans (Aydoğan ve Kara, 2015), iş tatmini (Luthans, Avolio, Avey ve Norman, 2007), örgütsel vatandaşlık davranışı ve öğrenme iklimi (Heled, Somech ve Waters, 2016) ile anlamlı ve pozitif bir ilişkisi olduğunu, iş yoğunluğuna doğrudan etkisinin olduğunu (Chhajer, Joseph ve Rose, 2016), yüksek performanslı iş sistemleri (Agarwal ve Farndale, 2017), yaşam kalitesi ve iş yaşamı kalitesi (Nguyen ve Nguyen, 2012) üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu, iş stresi ve işten ayrılma niyetini (Çelik ve Tabak, 2014), işe yabancılaşmayı (Çalışkan ve Pekkan, 2017) negatif ve anlamlı etkilediğini göstermektedir. Bununla birlikte psikolojik sermayenin Ahilik teşkilatındaki uygulamalarında varlığı da incelenmiştir (Kara ve Aydoğan, 2017).

1.2. İş Yaşamı Kalitesi

İş yaşamı kalitesi kavramı araştırmacılarca zaman içinde çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. İş yaşamı kalitesi, örgütsel davranış araştırması değişkeni bağlamında tanımlandığında bireyin işine tepkisi veya iş deneyimlerinin kişisel sonuçlarıdır. İş yaşamı kalitesi işgören-yönetim işbirliği bağlamında hem bireysel hem de örgütsel çıktıları artıran bir yaklaşım olarak da ele alınmıştır. İş yaşamı kalitesi iş çevresini güçlendiren, daha verimli ve daha tatmin edici hale dönüştüren yöntemlerin, yaklaşımların ve teknolojilerin bir seti olarak da tanımlanmaktadır (Nadler ve Lawler, 1983, ss. 22-23). İş yaşamı kalitesi, çalışanın işyerindeki olanaklar, faaliyetler ve çıktılardan doğan ihtiyaçlarından tatmin olmasıdır. Böylece, işyeri deneyimleri sonucu ortaya çıkan tatmin, iş tatmini ve diğer yaşam alanlarındaki tatmine de katkıda bulunacaktır. Başlıca yaşam alanlarındaki tatmin (Örneğin; iş yaşamı, aile yaşamı, ev hayatı, boş zaman yaşamı) ise genel yaşamdan tatmine doğrudan katkı sağlamaktadır. İş yaşamı kalitesi sağlık ve güvenlik ihtiyaçları, ekonomik ve aile ihtiyaçları, sosyal ihtiyaçlar, saygı ihtiyacı, gerçekleştirme (hayata geçirme) ihtiyacı, bilgi ihtiyacı ve estetik ihtiyaçlardan oluşan yedi farklı ihtiyacı tatmini ile ilgilidir (Sirgy, Efraty, Siegel ve Lee, 2001, ss. 242-247).

İş yaşamı kalitesiyle ilgili araştırmalar incelendiğinde; iş yaşamı kalitesi ile örgütsel bağlılık (Normala, 2010), örgüt iklimi (Kitratporn ve Puncreobutr, 2016), örgütsel vatandaşlık davranışı, duygusal zekâ (Alfonso, Zenasni, Hodzic ve Ripoll, 2016) iş güvenliği ve işe bağlılık (Noor ve Abdullah, 2012), çalışmaya tutkunluk (McHugh, 1999), işte kalma niyeti (Demir, 2011), yenilik yönetimi (Ünlü ve Aydoğan, 2015), ücret sistemi, teşvik ve değerlendirme sistemi, yönetim ilişkileri ve karar verme sürecinden oluşan motive edici faktörler (Kılıç ve Keklik, 2012) arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu, işe yabancılaşma (Çetinkanat ve Köstereliogğlu, 2016), işe devamsızlık (Demir, 2011) ve iş stresi (Hans, Mubeen, Mishra ve Al-Badi, 2015) arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir.

2. Yöntem

Araştırmanın amacı psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi üzerindeki etkisini ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışmada teorik çerçeveye uygun olarak bir model oluşturulmuştur (Şekil 1).

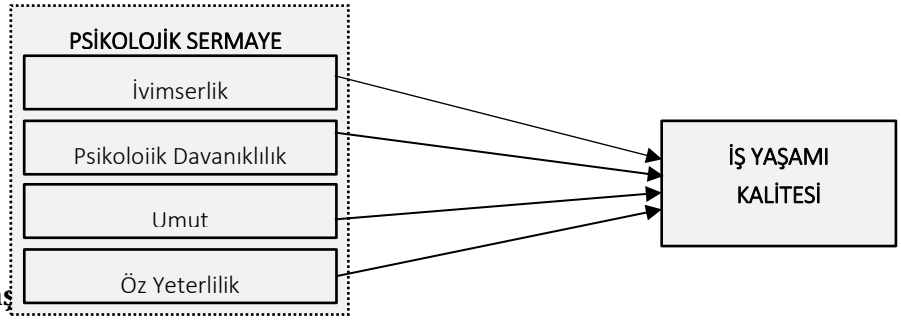

Şekil 1: Araş

Araştırma hipotezi;

H_1: Psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{1a}: İyimserliğin iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{1b}: Psikolojik dayanıklılığın iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{1c}: Umutun iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

H_{1d}: Öz yeterliliğin iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.

2.1. Örneklem

Araştırma bir bankanın Ankara İli Yenimahalle İlçesindeki şubelerinde çalışan personeline yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. Söz konusu bankanın ilçede toplam 20 şubesi bulunmaktadır. 2017 yılı Şubat-Mart döneminde bu şubelerde toplam çalışan sayısı 336'dır. İlgili dönemde izinli ve raporlu olan çalışanlara ulaşılamamıştır. Ayrıca çalışanların bir kısmı, anket formunu doldurmayı reddetmişlerdir ve toplamda 187 kullanılabilir anket formu elde edilmiştir. Bu kapsamda seçilen örneklemin, evrenin yaklaşık % 56'sını temsil ettiği ifade edilebilir.

2.2. Ölçekler

Araştırmada katılımcıların psikolojik sermaye düzeylerini ölçmek için Luthans, Youssef ve Avolio (2007) tarafından geliştirilen, Çetin ve Basım (2012) tarafından Türkçe' ye uyarlanan 24 maddelik *Psikolojik Sermaye (Psychological Capital) Ölçeği* kullanılmıştır. Ölçek, "iyimserlik", "psikolojik dayanıklılık", "umut" ve "öz yeterlilik" olmak üzere 4 alt boyuttan oluşmaktadır ve her bir boyut 6 ifade ile ölçülmektedir. Ölçek 5'li Likert tipinde hazırlanmıştır ve her madde 1 ile 5 arasında (1_Hiç katılmıyorum ve 5_Tamamen Katılıyorum) derecelendirilmiştir. Ölçekte yer alan ifadelerden bazıları şöyledir; "Genellikle, işimdeki stresli şeyleri sakin bir şekilde hallederim.", "İşimle ilgili şeylerin daima iyi tarafını görürüm." ve "Mevcut iş amaçlarıma ulaşmak için birçok yol düşünebilirim.". Ölçekten alınan yüksek puanlar psikolojik sermayenin yüksek olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların iş yaşamı kalitesi düzeylerini ölçmek için ise Sirgy, Efraty, Siegel ve Lee (2001) tarafından geliştirilen, Küçükusta (2007) tarafından Türkçe' ye uyarlanan 7 maddelik *İş Yaşamı Kalitesi (Quality of Work Life) Ölçeği* kullanılmıştır. Ölçek 5'li Likert tipinde hazırlanmıştır ve her madde 1 ile 5 arasında (1_Hiç katılmıyorum ve 5_Tamamen Katılıyorum) derecelendirilmiştir. Ölçekteki yer alan ifadelerden bazıları şöyledir; "İşim, mesleki yeteneklerimi geliştirmeme olanak tanır.", "İşim yaratıcılık gerektirir." ve "İşyerimde takdir edildiğimi hissediyorum.". Ölçekten alınan yüksek puanlar iş yaşamı kalitesinin yüksek olduğunu göstermektedir.

3. Bulgular

Araştırma sonucunda elde edilen veriler SPSS 23 programında değerlendirilmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin veriler, frekans analizleri ve yüzdesel değerler ile açıklanmıştır. Ölçekler için Cronbach's Alfa güvenilirlik analizi yapılmıştır. Araştırma hipotezlerinin testi için regresyon analizi yapılmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişken		**Frekans**	**Yüzde (%)**
Cinsiyet	*Kadın*	102	54,5
	Erkek	85	45,5
	Toplam	187	100
Medeni Durum	*Evli*	103	55,1
	Bekâr	84	44,9
	Toplam	187	100
Yaş	*20-30 Yaş Arası*	97	51,9
	31-40 Yaş Arası	71	38,0
	41-50 Yaş Arası	13	7,0
	51-60 Yaş Arası	6	3,2
	Toplam	187	100
Hizmet Süresi	*1-5 Yıl Arası*	99	52,9
	6-10 Yıl Arası	51	27,3
	11-15 Yıl Arası	17	9,1
	16-20 Yıl Arası	10	5,3
	21 Yıl ve üzeri	10	5,3
	Toplam	187	100

Katılımcıların %54, 5'i kadın, %45, 5'i erkektir, medeni durum bakımından %55,1'i evli, %44,9'u bekârdır. Yaş grupları açısından %51,9'u 20-30yaş arası, %38'i 31-40 yaş arası, %7'si 41-50 yaş arası, %3,2'si 51-60 yaş arasındadır. Hizmet süresi bakımından %52,9'u 1-5 yıl arası, %27,3'ü 6-10 yıl arası, %9,1'i 11-15 yıl arası, %5,3'ü 16-20 yıl arası ve %5,3'ü 21 yıl ve üzeri hizmet süresine sahiptir.

Tablo 2: Değişkenlerin Ortalama, Güvenilirlik ve Korelasyon Değerleri

	Ortalama	1	2	3	4	5
İyimserlik	3,5169	[0,790]				
Psikolojik Dayanıklılık	3,8663	,549**	[0,742]			
Umut	3,7665	,728**	,739**	[0,831]		
Öz yeterlilik	3,9537	,547**	,800**	,808**	[0,915]	
İş yaşamı kalitesi	3,3779	,566**	,337**	,634**	,406**	[0,885]

**Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlı (iki yönlü), [Parantez içindeki değerler Cronbach Alfa güvenilirlik katsayısıdır.]

Araştırmaya katılanların ölçeklerden aldıkları ortalama değerlere bakıldığında iyimserlik, psikolojik dayanıklılık, umut, öz yeterlilik ve iş yaşamı kalitesi düzeylerinin ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir. Buna göre katılımcıların kendilerini iyimser, psikolojik anlamda dayanıklı, umutlu, yüksek öz yeterlilik ve iş yaşamı kalitesine sahip olarak gördükleri söylenebilir.

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirlik değerleri ise şöyledir; psikolojik sermaye ölçeğinin tamamı (24 madde) 0.929, alt boyutlarından iyimserlik 0,790, psikolojik dayanıklılık 0,742, umut 0,831 ve öz yeterlilik 0,915'tir. (Her bir alt boyut 6 maddeden oluşmaktadır.) İş yaşamı kalitesi ölçeğinin güvenilirlik değeri ise 0,885'tir. Bu değerler ölçeklerin güvenilirlik katsayılarının kabul edilebilir olduğunu göstermektedir. Korelasyon analizi sonucu değişkenler arası ilişkiler incelendiğinde iyimserlik ile iş yaşamı kalitesi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki (r=0.566, p>0.01), psikolojik dayanıklılık ile iş yaşamı kalitesi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki (r=0.337, p>0.01), umut ile iş yaşamı kalitesi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki (r=0.634, p>0.01), öz yeterlilik ile iş yaşamı kalitesi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki (r=0.406, p>0.01) olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken			
	İş Yaşamı Kalitesi			
	ß	**Sig**	**R^2**	**F**
İyimserlik	,942	,000	,321	87,07
Psikolojik Dayanıklılık	,530	,000	,119	23,72

Umut	,914	,000	,402	124,530
Öz yeterlilik	,501	,000	,160	36,461
Psikolojik Sermaye	,935	,000	,470	40,365

Psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi üzerindeki etkisini ölçmek için regresyon analizi yapılmıştır (Tablo 3). Regresyon analizi sonucuna göre psikolojik sermayenin iyimserlik boyutunun iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu (ß=0.942;p<0,001) ve %32 oranında açıklayıcı olduğu (R^2= 0.32), psikolojik dayanıklılık boyutunun iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu (ß=0.530;p<0,001) ve %11,4 oranında açıklayıcı olduğu (R^2= 0.114), umut boyutunun iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu (ß=0.914;p<0,001) ve %40,2 oranında açıklayıcı olduğu (R^2= 0.402), öz yeterlilik boyutunun iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu (ß=0.501;p<0,001) ve %16 oranında açıklayıcı olduğu (R^2= 0.160) görülmektedir. Psikolojik sermayenin bütün boyutlarıyla birlikte iş yaşamı kalitesi üzerindeki etkisine bakıldığında anlamlı bir etkisinin olduğu (ß=0.935;p<0,001) ve %47 oranında açıklayıcı olduğu (R^2= 0.470) görülmektedir. Dolayısıyla Hipotez 1 (H_{1a}, H_{1b}, H_{1c} ve H_{1d})kabul edilmiştir.

4. Sonuç ve Öneriler

Psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi üzerindeki etkisinin banka çalışanları örnekleminde ele alındığı bu araştırma sonucunda geliştirilen hipotezler kabul edilmiştir. Banka çalışanlarının psikolojik sermaye ve iş yaşamı kalitesi ölçeklerinden aldıkları puanlar kendilerini iyimser, psikolojik anlamda dayanıklı, umutlu, yüksek öz yeterlilik ve iş yaşamı kalitesine sahip olarak gördüklerine işaret etmektedir. Korelasyon analizi sonuçları psikolojik sermayenin iyimserlik, psikolojik dayanıklılık, umut ve öz yeterlilik boyutları ile iş yaşamı kalitesi arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Benzer bulgulara Nafei (2015)'nin akademisyenler örnekleminde gerçekleştirdiği çalışmasında da ulaşılmıştır.

Regresyon analizi sonuçlarına göre psikolojik sermayenin iyimserlik, psikolojik dayanıklılık, umut ve öz yeterlilik boyutlarının iş yaşamı kalitesi üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğuna dair bulgular elde edilmiştir. Bu bulgular Nguyen ve Nguyen (2012)'nin psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi, iş performansı ve yaşam kalitesine etkisini pazarlamacılar örnekleminde incelediği çalışmanın bulgularıyla örtüşmektedir. Diğer taraftan Mortazavi, Shalbaf Yazdi ve Amini (2012)'nin psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesi ve örgüt performansı üzerindeki rolünü hemşireler örnekleminde ele aldığı çalışmada da benzer bulgulara ulaşılmıştır.

Araştırma bulguları genel olarak değerlendirildiğinde psikolojik sermayenin iş yaşamı kalitesinin önemli bir belirleyicisi olduğu ve çalışanların psikolojik sermaye düzeylerindeki artışın iş yaşamı kalitesi düzeylerini de artıracağı ifade edilebilir. Buradan hareketle banka yöneticilerine psikolojik sermayenin performans ve verimliliğe etkisinin de bilincinde olarak çalışanlarının psikolojik sermaye seviyelerini geliştirecek eğitim programları ve aktiviteler düzenlememeleri, bu sayede çalışanlarının iş yaşamı kalitelerinin artmasına katkıda bulunmaları tavsiye edilmektedir. Gelecek çalışmalar için araştırmacılara ise bu çalışmanın konusunu oluşturan değişkenleri farklı meslek grupları örnekleminde incelemeleri, ayrıca psikolojik sermayeyi farklı örgütsel davranış değişkenleriyle birlikte ele almaları önerilmektedir.

Kaynaklar

Agarwal, P., & Farndale, E. (2017). High-performance work systems and creativity implementation: the role of psychological capital and psychological safety. *Human Resource Management Journal*. doi: 10.1111/1748-8583.12148

Alfonso, L., Zenasni, F., Hodzic, S., & Ripoll, P. (2016). Understanding the mediating role of quality of work life on the relationship between emotional intelligence and organizational citizenship behaviors. *Psychological Reports*, 118(1), 107-127.

Avolio, B.J. and Luthans, F. (2006). The high impact leader: moments matter in accelerating authentic leadership development. New York: McGraw-Hill.

Aydoğan, E., & Kara, A. U. (2015). Pozitif psikolojik sermaye ile bireysel performans ilişkisi: Türkiye tarım kredi kooperatifi merkez birliği örneği. *Third Sector Social Economic Review*, 50(1), 68-91.

Chhajer, R., Joseph, T., & Rose, E. L. (2016). Linking psychological capital and performance: Mediating role of positive affect and work intensity. *Academy of Management Proceedings*, 2016(1) 13375.

Çalışkan, A., & Pekkan, N. Ü. (2017). Psikolojik sermayenin işe yabancılaşmaya etkisinde örgütsel desteğin aracılık rolü. *İş ve İnsan Dergisi*, 4(1), 17-33.

Çelik, M., & Tabak, A. (2014). Çalışanların psikolojik sermaye seviyelerinin iş stresi ve işten ayrılma niyetleri üzerine etkisi: Turizm sektöründe bir araştırma, 2. Örgütsel Davranış Kongresi Bildiriler Kitabı, 157-167.

Çetin, F., & Basım, H. N. (2012). Örgütsel psikolojik sermaye: Bir ölçek uyarlama çalışması. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 121-137.

Çetinkanat, A. C., & Köstereliogğlu, M. A. (2016). Relationship between quality of work life and work alienation: Research on teachers. *Universal Journal of Educational Research*, 4 (8), 1778-1786.

Demir, M. (2011). İşgörenlerin çalışma yaşamı kalitesi algılamalarının işte kalma niyeti ve işe devamsızlık ile ilişkisi. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 11(3), 453-464.

Hans, A., Mubeen, S. A., Mishra, N., & Al-Badi, A. H. H. (2015). A Study on occupational stress and quality of work life (QWL) in private colleges of Oman (Muscat). *Global Business and Management Research*, 7(3), 55-68.

Heled, E., Somech, A., & Waters, L. (2016). Psychological capital as a team phenomenon: Mediating the relationship between learning climate and outcomes at the individual and team levels. *The Journal of Positive Psychology*, 11(3), 303-314.

Kılıç, R., & Keklik, B. (2012). Sağlık çalışanlarında iş yaşam kalitesi ve motivasyona etkisi üzerine bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, 16(2), 147-160.

Kitratporn, P., & Puncreobutr, V. (2016). Quality of work life and organizational climate of schools located along the Thai-Cambodian borders. *Journal of Education and Practice*, 7(11), 134-138.

Küçükusta, D. (2007). *Konaklama İşletmelerinde İş-Yaşam Dengesinin Çalışma Yaşamı Kalitesi Üzerindeki Etkisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İzmir.

Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B., & Norman, S. M. (2007). Positive psychological capital: Measurement and relationship with performance and satisfaction. *Personnel psychology*, 60(3), 541-572.

Luthans, F., Youssef, C. M., & Avolio, B. J. (2007). Psychological capital: Investing and developing positive organizational behavior. *Positive Organizational Behavior*, 1(2), 9-24.

McHugh, P. P. (1999). Pharmacists' attitudes regarding quality of worklife. *Journal of the American Pharmaceutical Association*, 39(5), 667-676.

Mortazavi, S., Shalbaf Yazdi, S. V., & Amini, A. (2012). The role of the psychological capital on quality of work life and organization performance. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 4 (2), 206-217.

Nadler, D. A., & Lawler, E. E. (1983). Quality of work life: perspectives and directions. *Organizational dynamics*, 11(3), 20-30.

Nafei, W. (2015). Meta-analysis of the ımpact of psychological capital on quality of work life and organizational citizenship behavior: A study on Sadat City University. *International Journal of Business Administration*, 6(2), 42-59.

Nelson D, Cooper CL. (Eds.) (2007). Positive organizational behavior: Accentuating the positive at work. Thousand Oaks, CA: Sage.

Nguyen, T. D., & Nguyen, T. T. (2012). Psychological capital, quality of work life, and quality of life of marketers: Evidence from Vietnam. *Journal of Macromarketing*, 32(1), 87-95.

Noor, S. M., & Abdullah, M. A. (2012). Quality work life among factory workers in Malaysia. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 35, 739-745.

Normala, D. (2010). Investigating the relationship between quality of work life and organizational commitment amongst employees in Malaysian firms. *International journal of business and management*, 5(10), 75-82.

Seligman, M. E. (2002). Positive psychology, positive prevention, and positive therapy. *Handbook of positive psychology*, 2, 3-12.

Sirgy, M. J., Efraty, D., Siegel, P., & Lee, D. J. (2001). A new measure of quality of work life (QWL) based on need satisfaction and spillover theories. *Social Indicators Research*, 55(3), 241-302.

Uğurlu Kara, A., & Aydoğan, E. (2017). Ahilikte Psikolojik Sermaye Davranışı. *Bilig*, 80, 217-237.

Ünlü, Z., & Aydoğan, E. (2015). Yenilik yönetiminin iş yaşam kalitesi üzerine etkisi: Ankara'daki devlet üniversiteleri bünyesinde bulunan teknokentlerde bir araştırma. *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 25(2), 29-66.

BIST Getirileri Üzerinde Pozitif ve Negatif Haber Etkilerinin Analizi

Doç.Dr. Kutluk Kağan Sümer

Özet

Borsa getirileri üzerinde haber etkileri ile ilgili çok fazla miktarda çalışma mevcuttur bu çalışmaalar genellikle GARCH tipi modellerle uygulanmaktadır. Bu çalışmada ARCH-GARCH tipi modeller yerine haber etkisinin sebep olduğu getiri dalgalanmasının 1 ve iki standart sapmalık etkileri incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Pozitif, Negatif, Haber etkisi, standart sapma, getiri, BIST*

Fama'nın Etkin Piyasalar Hipotezine göre rekabetçi piyasalarda herhangi bir malın veya hizmetin fiyatı ortamdaki mevcut halka açık verilere ve bilgilere dayanarak o malı alıp satanların aralarında vardıkları uzlaşmayı yansıtır. Piyasaya yeni bir veri veya bilgi geldiğinde bu bilgi piyasa oyuncuları (alıcılar ve satıcılar) tarafından analiz edilip yorumlanır ve bu sayede o mal için yeni piyasa fiyatı oluşur. Bu yeni denge fiyatı, piyasaya derlenecek ve yorumlanacak taze bir bilgi gelene kadar varlığını sürdürür. Bu çalışmadaki "mal", "hisse senedi"; "piyasa", "hisse senedi piyasası"; "oyuncular" ise "hisse senedi alıp satan gerçek ya da tüzel kişiler" olarak değerlendirilmelidir. Temel ilgi alanımız da hisse senedi fiyatlarındaki dengenin yeni bilgi girişiyle beraber ne şekilde değiştiğidir. Yani hisse senetlerinin fiyatları piyasaya yansıyacak haberlerden açıkça etkilenecektir.

Bilindiği üzere sermaye piyasaları ortaya çıkan bilgi ve haberlere göre şekillenmektedir. Borsada işlem gören şirketler yatırımcı kararlarını etkileyebilecek açıklamaları zamanında kamuya açıklamak ile yükümlüdürler. Temel kural, fiyatları etkileyecek herhangi bir bilgiden, şirketin mali durumunda ortaya çıkan önemli bir değişiklik veya gelişmeden, yatırımcıların haberdar edilmesidir. Klasik teori bütün piyasa katılımcılarının aynı bilgiye sahip olduğunu varsaymaktadır. Ancak gerçekte yatırımcıların bilgiyi kullanma yeteneğinin birbirinden farklı olması nedeniyle farklı bilgiye sahip olabilmektedir.

Yatırımcıların finansal piyasalardaki belirsizliklere ve problemlere tepkisi, yapmış oldukları yatırımların riskini belirleyebilmek için daha fazla bilgi talep etmektir. Yapılan araştırmalar, ne kadar sık ve ayrıntılı bilgi kamuya açıklanırsa açıklansın, yatırımcıların her zaman daha fazlasını talep ettiklerini ortaya koymaktadır.

Literatürde şirketlere özgü haberlerin hisse performansına etkisini araştıran pek çok çalışma mevcuttur. Özetleyecek olursak **Şirketlere özgü haberler**, Antweiler ve Frank (2006: 8) tarafından kullanılan kurumsal yönetimle ilişkili duyurular, finansal duyurular, hukuki duyurular, operasyonel duyurular ve yeniden yapılanma ile ilişkili duyurular esas alınarak 5 ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu ana başlıklar altındaki haberler ise şu şekildedir:

a) Kurumsal Yönetim ile İlişkili Duyurular

Ödenen Tazminatlar,

CEO atamaları,

Yönetim kurulu atamaları,

Departmanlara yapılan atamalar,

İstifalar,

Derecelendirme kuruluşlarınca açıklanan kurumsal yönetim notları

b) Finansal Duyurular

Borçlanmalar,

Borçların yapılandırılması,

Temettü Ödemeleri,

Bilanço Açıklamaları,

Hisse Geri Alımı,

Hisse Arzı, Hisse Bölünmesi,

Derecelendirme kuruluşlarınca açıklanan finansal notlar

c) Hukuki Duyurular

Açılan davalar,

Sonuçlanan davalar,

Yürütmeyi durdurma kararları,

Rekabet Kurulu'nca verilen cezalar

d) Operasyonel Duyurular

Kapasite artırımları,

İşten çıkarmalar veya lokavt,

İşçi sendikaları ile yapılan antlaşmalar,

Yeni sunulan ürünler,

Tedarik antlaşmaları

e) Yeniden Yapılanma ile İlişkili Duyurular

İş ortaklığı antlaşmaları,

Birleşme duyuruları,

İştirak satın alınması veya kurulması,

İştirak satışına ilişkin haberlerdir.

Bunun haricinde piyasaya yansıyacak ülke ve dünya ekonomisiyle ilgili genel bilgiler veya gelişmelerle ilgili haberler piyasalar üzerinde etkili olacaktır.

Ekonometri literatüründe hisse senedi piyasası oynaklığının davranışı Engle'nin (1982) öncülüğünde ve daha sonra Bollerslev (1986), Nelson (1991) ve diğer yazarlarla birlikte daha ileriye götürülerek, ARCH-GARCH çatısı kullanımıyla geniş bir şekilde incelenmiştir. Oynaklık yayılması konusundaki çalışmaların hisse senedi piyasasıyla sınırlı kalmadığı, benzer testlerin döviz, nakit piyasası ve vadeli piyasalara da uygulandığı görülmektedir. (G)ARCH modelleri çeşitli varlıklar veya ülkeler arasında oynaklık yayılma etkisinin incelenmesinde kullanılmaktadır.

Engle (1982) belli serilerde bazen oynaklığın yüksek, bazen düşük olduğu dönemler olduğunu fark etmiştir. Yazar bu oynaklık kümelenmesini zamana-bağlı koşullu varyans olarak görmüş ve böyle bir varsayımın üstesinden gelen ARCH modellemesini geliştirmiş ve uygulamıştır. Ardından Bollerslev (1986) serilerin varyansının koşulsuz ve zaman koşullu bileşenlere ayrıştırılmasına imkan veren GARCH modelini formüle etmiştir. Finansal piyasalarda oynaklık yayılmasının analizinde GARCH (p,q) modelleri kullanımının başarısını kanıtlayan çok sayıda analiz vardır. Literatür finansal piyasalar üzerine çalışmalarda en etkin yolun bir GARCH (EGARCH) analizi olacağını göstermektedir. Bu teknikleri kullanmanın nedeni serilerin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Genellikle finansal zaman serilerinde görülen ortak bir özellik olarak, tüm serilerin yüksek derecede leptokurtik olduğunu göstermiştir.

Yine ekonometri literatüründe haber etkisi ARCH ve GARCH tipi modeller ile özellikle de EGARCH ve TARCH tipi modeller haber etkisini dikkate almakta ve haber etkisini parametrik olarak göstermeye çalışmaktadır.

Özetleyecek olursak:

ARCH/GARCH Etkisinin Tespiti

Engle (1982) ve Bollerslev (1986) makalelerinde ARCH etkisini LM testi ile tespit etmektedir.[1][2] LM testinde sıfır hipotezi ARCH olmadığıdır ve test istatistiği ARCH(p) için p serbestlik derecesinde χ^2 dağılır. Bu teste göre eğer veri homoskedastik ise, varyans tahmin edilemez ve ε_t^2 deki değişimler rassaldır, eğer ARCH etkisi varsa büyük değerlerdeki ε_t^2 ler geçmiş hata karelerinin büyük değerleri ile belirleniyor demektir.[3] Fakat ARCH LM testi bazı durumlarda hata karelerde seri korelasyon olsa da hipotezi reddedebilir. Bunun için Ljung Box (1978) gibi portmanto testleri de kullanılmaktadır.[4] Engle (2001) çalışmasında da GARCH(1,1) modeli uygulanan portföydeki model uygulanmadan önceki ARCH etkisi Ljung Box testi yöntemiyle tespit edilmekte, uygulama sonrası ise yine aynı yöntemle kontrol edilmektedir. Engle bu çalışmasında ilk 15 gecikmeye bakmayı yeterli görmüştür.[5]

Diğer GARCH Modelleri

IGARCH(p,q)

IGARCH 1986 yılında Engle ve Bollerslev tarafından ortaya atılmıştır. GARCH(1,1) modeli $\alpha_0 = 0$ için $\alpha_1 + \beta_1 = 1$ şeklinde modellendiğinde IGARCH(1,1) elde edilir. Yani yukarıda bahsedilen h_t denkleminin birim kökü vardır. IGARCH, şokların koşullu varyansa etkisinin sürekli olduğunu ifade eder.[6]

EGARCH

EGARCH (Exponential GARCH) 1991 yılında Nelson tarafından geliştirilmiştir. Nelson'a göre GARCH modellerinin kısıtları vardır, bunlardan biri de hisse senetleri getirilerinin getiri volatilitesiyle negatif korelasyonu olabilmesidir yani iyi haberlerde düşme, kötü haberlerde yükselme eğilimde olunması. Bu nedenle; pozitif ve negatif hatalara asimetrik olarak tepki veren bir h_t nin olduğu bir model tercih edilebilir.[7]

Nelson'un makalesinde koşullu varyans değerlerinin negatif değerler alma olasılığının ortadan kaldırılması için varyansın logaritması alınmaktadır:

---

[1] F.Robert Engle, "Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation",**Econometrica**, Cilt.50, 1982,s.1000 Bollerslev,**a.g.e.**,s.317
[2] Tim Bollerslev, "Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity", **Journal of Econometrics**,1986
[3] Tim Bollerslev, F. Robert Engle, Daniel Nelson, "ARCH Models", **Handbook of Econometrics**, Oxford: Elseiver, 1994, s.2974
[4] **A.e.**, s.2975
[5] F. Robert Engle, "GARCH 101: The Use of ARCH/GARCH Models in Applied Econometrics", **Journal of Economic Perspectives**, Cilt:15, No:4, 2001, 163-164
[6] Bollerslev, Engle, Nelson, **a.g.e.**, s.2968
[7] Daniel Nelson "Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach", **Econometrica**, Cilt:59, No:2., 1991, s349

$$\ln(\sigma_t^2) = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{q} \alpha_i g(z_{t-i}) + \sum_{j=1}^{p} \beta_j \ln(\sigma_{t-j}^2)$$

$$g(z_t) = \theta z_t + \gamma[|z_t| - E|z_t|]$$

Nelson'a göre getiri ve volatilite arasındaki asimetriyi yok edebilmek için g(z) z'nin hem işaretine hem büyüklüğüne bağlı olmalıdır. Logaritmik dönüşüm nedeni ile koşullu varyans her zaman pozitiftir.

GARCH-M

ARCH – M modeli 1987 yılında Engle, Lilien ve Robins tarafından sunulmuştur. Bu modelde ARCH modeli koşullu varyansın ortalamayı etkilemesini dikkate almaktadır. Böylece koşullu varyanslar portföyden beklenen getiriyi doğrudan etkilemektedir. Genel olarak ortalamadan, riskli varlığın veya risk tercihlerinin esnekliğine göre varyansa nazaran daha az bir düşüş beklenir. ARCH-M modeli bu ilişki ile ilgili olarak geliştirilmiştir.[8]

Ortalama Denklemi

$$r_t = \mu_t + c\sigma_t^2 + a_t \quad \text{or} \quad r_t = \mu_t + c\sqrt{\sigma_t^2} + a_t$$

Varyans Denklemi

$$a_t = \sigma_t \varepsilon_t \qquad \sigma_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 a_{t-1}^2 + \alpha_2 a_{t-2}^2 + \ldots + \alpha_m a_{t-m}^2$$

TARCH (Thresold ARCH)

Zakoian ve Rabemananjara (1993) makalesinde finansal serilerin şişman kuyruk yanında asimetri özelliklerinden bahsetmiştir. Şöyle ki; volatilite eşit derecedeki bir düşüş ve artış ardından aynı şekilde artmamakta, düşüşten sonra daha yüksek bir miktarda artmaktadır. Yani iyi ve kötü haberlere farklı tepkiler vermektedir. Dolayısıyla TARCH bu asimetriyi dikkate alarak modelleme yapmaktadır.[9]

Engle (1982) ve Bollerslev(1986) tarafından geliştirilen model h'yi; gecikmeli koşullu varyans ve geçmiş hata kareler ile lineer bağlantı kurar:

$$\sigma_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \ldots\ldots\ldots\ldots + \alpha_q \varepsilon_{t-q}^2 + \beta_1 \sigma_{t-1}^2 + \ldots\ldots + \beta_p \sigma_{t-p}^2 \qquad \begin{array}{l} \alpha_0 > 0 \\ \alpha_i \geq 0 \\ \beta_i \geq 0 \end{array}$$

Bu modelde ise, bu eşitlik geçmiş hataların işaretine volatilitenin farklı reaksiyonlarını ifade edebilmek için daha quadratik bir şekilde ifade edilmiştir.

$$\sigma_t = \alpha_0 + \alpha_1^+ \varepsilon_1^+ - \alpha_1^- \varepsilon_1^- + \ldots\ldots\ldots\ldots + \alpha_q^+ \varepsilon_{t-q}^+ - \alpha_q^- \varepsilon_{t-q}^- + \beta_1 \sigma_{t-1} + \ldots.. + \beta_p \sigma_{t-p}$$

TARCH(1,1) Modeli

$$h_t = \alpha_0 + \alpha \varepsilon_{t-1}^2 + \phi \varepsilon_{t-1}^2 d_{t-1} + \delta h_{t-1}$$

$d_t = 1$ iken $\varepsilon_t < 0$ (kötü haber) ya da 0'a eşitse. O zaman iyi haberlerin etkisi α iken kötü haberlerinki $\alpha + \phi$ dır. $\phi \neq 0$ için asimetri söz konusudur. $\phi > 0$ için kaldıraç etkisi vardır.

[8] Engle Robert, David Lilien, Russel Robins., "Estimating Time Varying Risk Premia in the Term Structure: The ARCH-M Model", **Econometrica**, Cilt. 55, No.2., s.392-s.394

[9] Rabemananjara, R.; Zakoian, J. M., "Threshold ARCH Models and Asymmetries in Volatility", **Journal of Applied Econometrics**, Cilt:8, No.1. ,1993, s. 32

PARCH

PARCH (Power ARCH) modelinden ilk kez Ding, Engle, Granger (1993) makalesinde bahsedilmiştir:[10]

$$h_{t+1}^{\gamma} = \alpha_0 + \alpha r_t^{2\gamma} + \beta h_t^{\lambda}$$

$$\sigma_t^d = \alpha_0 + \sum_{i=1}^{p} \alpha_i (|\varepsilon_{t-i}| + \gamma_i \varepsilon_{t-i})^d + \sum_{i=1}^{q} \beta_j \sigma_{t-i}^d$$

$$\delta > 0, |\gamma_i| \le 1, i = 1,2,....r \qquad ve \qquad \gamma_i = 0 \qquad i > r, r \le p$$

ARCH sınıfı modellerin bir devamı şeklinde olan genel asimetrik üslü (power) ARCH (PARCH) modeli, klasik modellerdeki zaman serisi verilerinin mutlak değeri veya karesini almak yerine, verilerin dönüşümünün verinin kaçıncı kuvveti ile olduğunu analiz etmektedir.[11] Bu modelde koşullu varyans yerine koşullu standart hata modellenmektedir. $d = 0$ ve tüm i değerleri için asimetri parametresi olan $\gamma_i = 0$ olduğunda PARCH modeli standart GARCH modeline dönüşür.

Araştırmanın Örneklemi ve Yöntemi

Çalışmada BİST-100 üzerinde haberlerin aşırı getiriler elde edilmesine imkan sağlayıp sağlamadığı araştırılacaktır. Bu amaçla aşırı volatilite ölçüsü olarak aşırı standart sapmalar kullanılacaktır.

Uygulamada günlük veriler tercih edilmiştir. Buna göre çalışmada, IMKB-100 endeksinin 03.06.1992-25.04.2016 tarihlerine ait 5972 kapanış değerleri kullanılmıştır.

Getiri Serisinin Özellikleri

Min.	1st Qu.	Median	Mean	3rd Qu.	Max.	Std
-0.1998	-0.01148	0.00103	0.001326	0.01391	0.1777	0.02536

Zaman Serisi Modelleri

Dependent Variable: R

Method: Least Squares

Date: 05/29/16 Time: 01:39

Sample (adjusted): 2 5972

Included observations: 5971 after adjustments

Convergence achieved after 11 iterations

MA Backcast: 1

[10] F. Robert Engle, "GARCH 101: The Use of ARCH/GARCH Models in Applied Econometrics", **Journal of Economic Perspectives**, Cilt:15, No:4, 2001, s.440

[11] Erdinç Telatar, İMKB Endeksinin PARCH Modellemesi, **Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi**, 2002, s.117

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
AR(1)	0.557772	0.244794	2.278537	0.0227
MA(1)	-0.529982	0.250101	-2.119075	0.0341

R-squared	0.001365	Mean dependent var	4.80E-07
Adjusted R-squared	0.001197	S.D. dependent var	0.018381
S.E. of regression	0.018370	Akaike info criterion	-5.155898
Sum squared resid	2.014206	Schwarz criterion	-5.153655
Log likelihood	15394.93	Hannan-Quinn criter.	-5.155119
Durbin-Watson stat	1.987543		

Inverted AR Roots	.56
Inverted MA Roots	.53

ARCH Testi:

Heteroskedasticity Test: ARCH

F-statistic	49.86753	Prob. F(1,5968)	0.0000
Obs*R-squared	49.47087	Prob. Chi-Square(1)	0.0000

EGARCH MODELİ

Dependent Variable: R

Method: ML - ARCH (Marquardt) - Normal distribution

Date: 06/13/17 Time: 23:47

Sample (adjusted): 2 5972

Included observations: 5971 after adjustments

Convergence achieved after 19 iterations

MA Backcast: 1

Presample variance: backcast (parameter = 0.7)

LOG(GARCH) = C(3) + C(4)*ABS(RESID(-1)/@SQRT(GARCH(-1))) + C(5)

*RESID(-1)/@SQRT(GARCH(-1)) + C(6)*LOG(GARCH(-1))

Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
AR(1)	0.558036	0.185195	3.013234	0.0026
MA(1)	-0.523144	0.190437	-2.747072	0.0060
	Variance Equation			
C(3)	-0.175413	0.023683	-7.406568	0.0000
C(4)	0.092035	0.009670	9.517604	0.0000
C(5)	-0.016450	0.005632	-2.920955	0.0035
C(6)	0.987296	0.002394	412.4004	0.0000

R-squared	0.001296	Mean dependent var	4.80E-07
Adjusted R-squared	0.001129	S.D. dependent var	0.018381
S.E. of regression	0.018370	Akaike info criterion	-5.231701
Sum squared resid	2.014344	Schwarz criterion	-5.224974
Log likelihood	15625.24	Hannan-Quinn criter.	-5.229364
Durbin-Watson stat	2.001516		

Inverted AR Roots	.56
Inverted MA Roots	.52

TARCH MODELİ

Dependent Variable: R

Method: ML - ARCH (Marquardt) - Normal distribution

Date: 06/13/17 Time: 23:47

Sample (adjusted): 2 5972

Included observations: 5971 after adjustments

Convergence achieved after 16 iterations

MA Backcast: 1

Presample variance: backcast (parameter = 0.7)

GARCH = C(3) + C(4)*RESID(-1)^2 + C(5)*GARCH(-1)

Variable	Coefficient	Std. Error	z-Statistic	Prob.
AR(1)	0.538621	0.200163	2.690915	0.0071

MA(1)	-0.507355	0.204984	-2.475089	0.0133
	Variance Equation			
C	2.33E-06	5.80E-07	4.022714	0.0001
RESID(-1)^2	0.041071	0.004566	8.994678	0.0000
GARCH(-1)	0.952162	0.005352	177.8950	0.0000

R-squared	0.001352	Mean dependent var	4.80E-07
Adjusted R-squared	0.001184	S.D. dependent var	0.018381
S.E. of regression	0.018370	Akaike info criterion	-5.232590
Sum squared resid	2.014232	Schwarz criterion	-5.226984
Log likelihood	15626.90	Hannan-Quinn criter.	-5.230643
Durbin-Watson stat	1.994393		

Inverted AR Roots	.54
Inverted MA Roots	.51

Alternatif Gölge Değişkenli Model

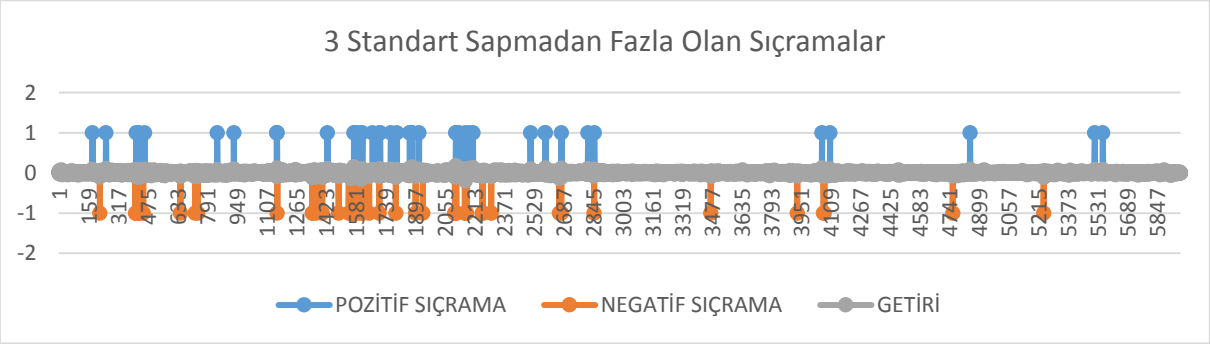

Modelde 2 standart sapmalık pozitif sapmayı göstermek için P1

Modelde 3 standart sapmalık pozitif sapmayı göstermek için P3

Modelde 2 standart sapmalık negatif sapmayı göstermek için P2

Modelde 3 standart sapmalık negatif sapmayı göstermek için P4

Gölge değişkenleri kullanılmıştır.

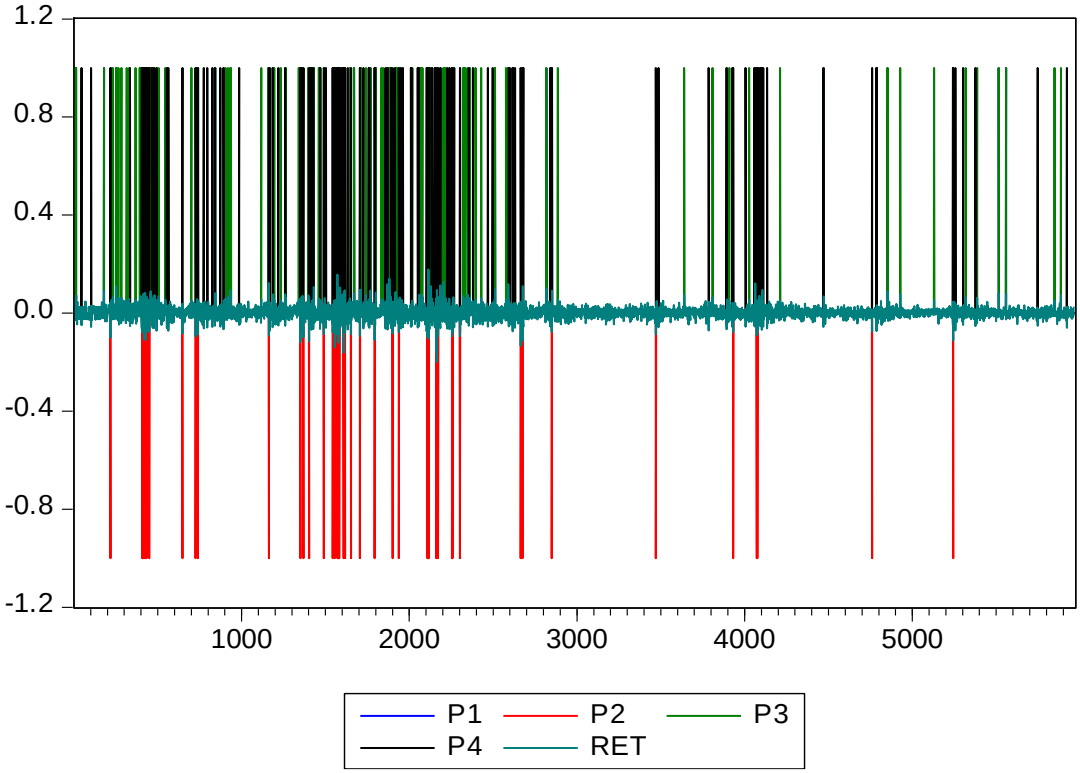

Modelin sonuçları aşağıdaki gibidir:

Dependent Variable: RET

Method: Least Squares

Sample: 1 5972

Included observations: 5972

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
P1	0.040818	0.003204	12.74167	0.0000
P2	-0.039179	-0.003089	-12.68166	0.0000
P3	0.059384	0.001686	35.22900	0.0000
P4	-0.060641	0.001730	-35.05810	0.0000
@TREND	-4.80E-07	1.40E-07	-3.440031	0.0006
C	0.002865	0.000491	5.832714	0.0000

R-squared	0.475130	Mean dependent var	0.001378
Adjusted R-squared	0.474691	S.D. dependent var	0.025369
S.E. of regression	0.018387	Akaike info criterion	-5.153356
Sum squared resid	2.016967	Schwarz criterion	-5.146630
Log likelihood	15393.92	Hannan-Quinn criter.	-5.151020
F-statistic	1080.127	Durbin-Watson stat	1.931467
Prob(F-statistic)	0.000000		

Sonuç ve Tartışma:

Modeler gerek parametreler gerekse diagnostik testler açısından anlamlıdır.

Gerek ARCH/GARC tipi modeller gerekse alternatif gölge değişkenli model haber etkisinin gücünü göstermeye muktedirdir. Bununla birlikte iyi ve kötü haberlerin hem dozunu hem de yüzde etkisini gösteren alternatif gölge değişkenli model getiri üzerine %47 lik bir açıklama gücüne sahiptir. Model seçim kriterleri incelendiğinde bu modelin açıklama gücü de diğer ARCH / GARCH tipi modellere göre daha iyi gözükmektedir.

Pozitif bir haber getiriyi 0.04 arttırırken negatif bir haber getiriyi -0.039 düşürmektedir. 3 standart sapmalık iyi bir haber getiriyi 0.059 arttırırken 3 standart sapmalık çok kötü bir haber getiriyi -0.06 düşürmektedir. Gerek pozitif gerekse negatif haberlerin etkileri getiri üzerinde neredeyse aynı gözükmekle birlikte negatif haberin getiri üzerindeki negatif etkisi bir parça daha fazladır.

Kaynakça

F.Robert Engle, "Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation",Econometrica, Cilt.50, 1982,s.1000 Bollerslev,a.g.e.,s.317

Tim Bollerslev, "Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity", Journal of Econometrics,1986

Tim Bollerslev, F. Robert Engle, Daniel Nelson, "ARCH Models", Handbook of Econometrics, Oxford: Elseiver, 1994, s.2974

F. Robert Engle, "GARCH 101: The Use of ARCH/GARCH Models in Applied Econometrics", Journal of Economic Perspectives, Cilt:15, No:4, 2001, 163-164

Daniel Nelson "Conditional Heteroskedasticity in Asset Returns: A New Approach", Econometrica, Cilt:59, No:2., 1991, s349

Engle Robert, David Lilien, Russel Robins., "Estimating Time Varying Risk Premia in the Term Structure: The ARCH-M Model", Econometrica, Cilt. 55, No.2., s.392-s.394

Rabemananjara, R.; Zakoian, J. M., "Threshold ARCH Models and Asymmetries in Volatility", Journal of Applied Econometrics, Cilt:8, No.1. ,1993, s. 32

F. Robert Engle, "GARCH 101: The Use of ARCH/GARCH Models in Applied Econometrics", Journal of Economic Perspectives, Cilt:15, No:4, 2001, s.440

Erdinç Telatar, İMKB Endeksinin PARCH Modellemesi, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 2002, s.117

Türk Dünyasının Ustad Ozanı, Dədə Şəmşirin Musiqi-İfaçılıq Sənəti

İlqar İmamverdiyev

Özet

Bu elmi məqalədə XX əsrın ustad aşığı Şəmşir Qurban oğlu Qocayevin ifasında səsləndirilmiş 61 saz havaları musiqişünaslıq baxımından təhlil olunur.

Anahtar Kelimeler: *Aşıq, Dədə, saz, hava, ifa, ustad.*

1. Giriş

Azərbaycan saz-söz sənəti tarixində iyirminci yüzildə Göyçəli aşıq Ələsgərdən sonra Dədə səviyyəsinədək yüksəlib, Azərbaycanda, İranda, Anadoluda və Dağıstanda da şöhrət qazanmış nadidə aşıqlarımızdan biri də Ağdabanlı Şəmşir Qurban oğlu Gocayev'dir. Aşıq Şəmşir 15 Mart 1893-ci ildə Kəlbəcərin Dəmirçidam kəndində görkəmli el sənətkarı, Ağdabanlı şair Qurbanın ocağında dünyaya gəldi. Atası Qurban kişi məşhur saz - söz ustadı Göyçəli Aşıq Ələsgərin təsiri ilə aşıqlıq sənətinin sirrilərini əxz edib 1915-ci ildən etibarən müstəqil aşıq kimi fəaliyyət göstərərək, sazı və sözü ilə eldə-obada tanınmağa başladı. "Şəmşir və Sənubər", "Cəlal və Minayə", "Misir və Sənəm" kimi üç dastanının olduğunu aşıqşünaslar qeyd etmişlər. Dədə Şəmşir yeni havalar yaratmış bəstəkar-aşıqlarımızdandır. "Şəmşiri", "Şəmşir gəraylı", "Bəhri-təbil", "Şəmşir gözəlləməsi", "Qırmızı gül", "Sarı yaylıq", "Paşaköçdünün təsnifi", "Lalə", "Koroğlu Gəraylı" adlı havaların bəstəkarı və ilk ifaçısı da məhz Dədə Şəmşir olmuşdur. Aşıq şeirinin hər növündə qabiliyyətini sərgiləmiş Şəmşir Qocayev, 1957-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv seçilmiş, Azərbaycanın Əməkdar İncəsənət Xadimi (1957) fəxri adına layiq görülmüşdür. "1941–1945-ci illərdə Böyük Vətən müharibəsində fədakar əməyə görə" medalı, SSRİ Ali Soveti İdarə Heyyətinin Fəxri Fərmanı (Moskva, Kreml, 14 Mart 1973) və Şərəf Nişanı Ordeni (1973) ilə təltif edilən Şəmşir Qurban oğlu Gocayev 10 Fevral 1980-ci ildə 87 yaşında, Ağdaban kəndində haqqın rəhmətinə qovuşmuşdur. 2014 ilində Azərbaycanın Göy-göl rayonunda Uşaq Musiqi Məktəbinə Aşıq Şəmşirin adı verilmiş, büstü qoyulmuş və bir küçəyə onun adı ilə adlandırılmışdır. Aşıq Şəmşir'in 125 illik yubileyi ilə əlaqədar 2017 ilin mart ayında Xaçmaz şəhərində və Türkiyənin Gaziantep Üniversitesinin Türk Musikisi Dövlət Konservatoriyasında heykəltaraş Əhməd Şimşək tərəfindən ustadın büstü qoyulmuşdur.

1.1. Dədə Şəmşirin ifaçılıq sənətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

Sinkretik mahiyyətli aşıq sənəti öz fəaliyyətini çalıb-çağırmaqla, potensial imkanlarını əyani olaraq ifaçılıq prosesində göstərə bilir. Dədə Şəmşir sazın fərqli registrlərində professional gəzişməklə pərdələrdən və tellərdən bacarıqla istifadə edib, virtuoz sənətkar kimi alətin bədii-texniki imkanlarından məqamında və yerli-yerində, lazımınca həm də sərrastca yararlana bilirdi. Ənənəvi aşıq havalarımıza ümumi nəzər saldığımızda 3 ifaçılıq üsulunun yer aldığını müşahidə edirik. Dədə Şəmşir ifaçılığı sənəti keçmiş ifaçılıq ənənəsi ilə çağdaş ifaçılıq prinsipləri arasında keçid rolu oynamaqdadır. Məhz bu ifaçılıqla qədimliyin ab-havası duyulmaqda, çağdaş ifaçılığın dəst-xətti hiss olunmaqdadır. Musiqişünas Əminə Eldarova tərəfindən ilk dəfə 1958-ci ildə Aşıq Şəmşirin ifasında 75 klassak aşıq havaları lentə yazılmışdır. Bizim əlimizdə olan 61 saz havasını təhlil etdiyimizdə Aşıq Şəmşir sənətinin sənətkarlıq məziyyətləri hər yönü ilə üzə çıxır.

1.2. Dədə Şəmşirin musiqi repertuarının təhlili

1. Dədə Şəmşirin ifaçılığı ilə müqayisə etdiyimizdə Borçalı aşıqlarının ifaçılığında ağır salğarlılığı ilə fərqlənən qəmli, kədərli əhval-ruhiyyəli "Dilqəmi" havası melodik baxımdan eyni olub, bir qədər sürətli (♩= 90) ifası ilə seçilir. Dədə Şəmşir bu havanı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Azərbaycanın Xalq Artisti bəstəkar Aqşin Əlizadə 20 yanvar hadisələrinin təsiri ilə 1990-cı ildə yazmış olduğu "5-ci simfoniya"sında məhz Dilqəmi adlı saz havasının intonasiyasından yaradıcılıqla istifadə etmişdir.

2. Dədə Şəmşirin repertuarında yer almış aşıq ahavalarından biri də Güvəndikli Əhmədin ismini yaşadan və "Ümumi kökdə" (Bax: Nümunə № 5) ifa olunan "Əhmədi" adlı saz havasıdır. Sürəti bir qədər ağır olan bu havanın melodiyasına diqqət yetirdikdə məlum oldu ki, instrumental melodiya eynilə "Dilqəmi"dir. Sadəcə olaraq bu melodiya Güvəndikli Əhmədin qoşmasına oxunduğu üçün "Əhmədi" adı ilə qədim aşıqlarımızın repertuarında bir zamanlar yer almışdır. Dədə Şəmşirin ifasında bu havanı dinlədiyimiz zaman melodiyanın tempinin ağır (♩= 75) olması diqqətimizi çəkir. Bununla da Dədə Şəmşirin ifasında olan "Dilqəmi"dən sürət baxımından fərqlənir. Hər iki hava melodik baxımdan eyni olub "Segah" məqamına əsaslanır. Dədə Şəmşrin ifasında "Dilqəmi" Mi (E) mayəli, "Əhmədi" isə Re (D) mayəli "Segah" ladındadır. Qeyd etməliyik ki, xalqımız arasında "Kəsmə şikəstə" adlı zərb muğamının instrumental musiqi parçası məhz "Dilqəmi" və "Əhmədi" havası əsasında yaranmışdır.

3. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etdiyi "Vətən dağları" havasının sürəti ♪= 185 - dir. Bu klassik aşıq havası, xanəndələrimizin repertuarında yer almış "Uca dağlar başında" adlı xalq mahnısıdır: *"Uca dağlar, qarlı dağlar başında, Bir yar sevdim tirmə şal var, başında."* Dədə Şəmşirin ifaçılığına xas cəhət "Vətən dağları"nın instrumental hissəsini dənə-dənə *(yalnız "Zil tellər"də)* çalması, vokal oxuma zamanı isə akkord tərzdə *(hər üç telin "Zil", "Dəm", "Bəm" birgə səsləndirilməsi),* özünü müşayiət etməsi ilə səciyyələnməsidir. Qeyd etməliyik ki, "Vətən dağları" havasını bir çox aşıqlar "Göyçə gözəlləməsi" adı ilə ifa etməkdədirlər.

4. Dədə Şəmşirin repetuarına məxsus klassik aşıq havalarından biri də orta sürətdə ifa etdiyi (♪= 220) "Orta Şərili"dir. Borçalı aşıq məktəbinin ustad sənətkarı bu havanı "Ağır Şərili" adı ilə, tempi bir qədər yavaş olmaqla ifa etmişdir. Sabit ritmə əsaslanan bu mahnıvari *(vokal və instrumental partiya)* xüsusiyyətli havanın ölçüsü bəzi məqamlarda 3/8 və ya 6/8 olması ilə diqqəti çəkir. Dədə Şəmşir ifaçılıq ənənəsinə sadiq qalıb Re mayəli (D) "Segah" ladına *(məqamına)* əsaslanan "Orta Şərur" adlı saz havasını "Ümumi kökdə" (Bax: Nümunə № 5) səsləndirmişdir. Dədə Şəmşirin repertuarında yer alan "Vətən dağları" adlı saz havası ilə "Orta Şərur" adlı saz havası əsasən, bir-biri ilə melodik baxımdan bənzər musiqilərdir. Dədə Şəmşir "Vətən dağları" adlı saz havasını tək teldə *("Zil tellər")* çaldığı halda, "Orta Şərur" adlı aşıq havasının ifası zamanı sazın üç qrup ("Zil","Dəm", "Bəm") tellərinə təzənəni vurmaqla milli akkordlarımıza mənsub çoxsəsli olaraq çalmışdır.

5. Dədə Şəmşirin ifasında "Xançobanı" adlı qədim aşıq havası, Re (D) mayəli "Segah" məqamına əsaslanır. Bir zamanlar "Bir cüt sona" adı ilə də xanəndələrimiz bu musiqini el şənliklərində daha çox ifa etmişlər: "Ay ana, bu bir cüt sonanın, Hansına qurban mən olum?".

6. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etdiyi "Ovşarı" adlı saz havasının tempi ♪= 380 olub, ölçüsü əsasən 6/8 – dir. Re (D) mayəli "Şur" ladına əsaslanan bu havanı bəstəkar Qənbər Hüseynli "Sazçı qızlar" ansamblında səsləndirmişdir.

7. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etdiyi oynaq xarakterli orta sürətli (♪= 290), "Düyməli qız" adlı aşıq havası Mi mayəli "Segah" ladına əsaslanır. Bir qədər rəqs musiqisini xatırladan, mahnıvari xasiyyətli, orta (♪= 310) sürətli olan bu havanın ölçüsü 3/8, əsasən də 6/8-dir. "Kərəm şikəstəsi"nin intonasiyası "Düyməli qız" havasında daha çox hiss edilməkdədir. Dədə Şəmşirin ifasındakı "Yurd yeri" adlı saz havasının bəzi məqamları "Gödək Donu" havası ilə intonasiya baxımından yaxınlıq təşkil edir. Hər iki hava, Segah məqamına əsaslanır. Dədə Şəmşir bu havanı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5), Mi (E) mayəli "Segah" ladında ifa etmişdir. 3/8 ölçüdə olan "Yurd yeri" havasına məxsus xarakterik intonasiya özünü bir çox məqamlarda göstərir ki, bu cəhət "Gödək donu" havasından onu fərqləndirir.

8. Dədə Şəmşirin ifasında "Vaqif gözəlləməsi" adlı aşıq havasının vokal hissəsi, digər sənətkalarımızın repertuarında yer alan "Qəmərcan" adlı saz havasına ruhən bənzəməsi ilə diqqəti çəkir. Hər iki hava "Segah"

məqamına əsaslanmaqla oynaq, yüngül tempi (♪= 310) ilə eynilik təşkil edir. Ölçüsü 5/8 olan "Vaqif gözəlləməsi"ni Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) Mi (E) mayəli "Segah" ladında ifa etmişdir.

9. Dədə Şəmşirin orta templə (♪= 310) ifa etdiyi yüngül xarakterli oynaq, şən əhval-ruhiyyəli "Süsənbəri" havasının bəzi intonasiyası "Xançobanı" adlı saz havası ilə bənzərliyi sezilsə də fərqli musiqidir. 3/8 və 6/8 ölçüdə olan "Süsənbəri"ni Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Bəzi xanələrdəki instrumental epizod "Süsənbəri" havasına məxsus olub, Dədə Şəmşir ifaçılığında orijinal səslənmişdir.

10. Dədə Şəmşirin repertuarında yer alan Azərbaycanın klassik saz havalarından biri də "Səməndəri"dir. Gədəbəyli Aşıq Yusif Quliyev keçən əsrin səksəninci illərin əvvəllərində, bizlərə bu havanın digər adının "Sənəm bəri" olduğunu qeyd etmişdi. Xarakterik təzənə vuruş tərzinə görə də digər saz musiqilərindən fərqlənir. Melodiyanın spesifik xüsusiyyəti də məhz bu təzənə vuruş texnikası ilə özünü göstərir.

Nümunə № 1

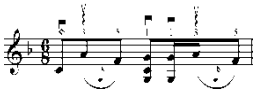

11. Dədə Şəmşir "Süsənbəri adlı saz havasını "Ümumi kök" də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. "Qəhrəmanı" adlı klassik saz havasının ruhu ötərgi də olsa "Süsənbəri"də sezilməkdədir. 6/8 ölçüdə olan bu melodiya oynaq, bir qədər yüngül şən-şux əhval-ruhiyyəsi və orta tempinə (♩- 280) görə xarakterik mahiyyət kəsb edir. Fa (F) mayəli "Rast" ladında (Fa major – FM) ifa olunan bu havanın vokal kadensiyası, bəndin sonunda Re mayəli (D) "Şur" ladında tamamlanır.

12. Dədə Şəmşirin repertuarında "Qazax səbzəsi" adlı saz havası da yer almışdır. Dədə Şəmşir bu havanı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Bu musiqi ayrı-ayrı aşıqların təbirində bir neçə variant ad altında (Azərbaycan aşıqları "Ayaq Cəlili", Urmiya aşıqları isə "Sulduzu" adı ilə ifa edirlər. İ.İ.) ifa olunmaqdadır. Ölçüsü 3/8 olan oynaq xarakterli şən-şux əhval-ruhiyyəli bu havanın ritmik vəzni dəqiq və aydın, tempi orta (♪= 290) sürətlidir. "Bayatı-Kürd" muğamının bəzi elementləri "Qazax səbzəsi"ndə sezilməkdədir. Bəndin son bölümünün Re (D) mayəli "Şur" ladına vokal ayaq vermə ilə tamamlanması melodiyanın xarakterik özəlliyini ifadə edir.

13. Dədə Şəmşirin ifasında "Qəmərcan" adlı saz havası Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanır. Orta sürətli (♩= 330) bu musiqi oynaq ritmi ilə xarakterik olub, xanə ölçüsü 5/8-dir. Bir çox aşıqlarımızın repertuarında da mövcud olan bu havanı, bəzən ustadla şəyird duet tərzində (sual-cavab şəklində, misranın ilk yarısını ustad, ikinci yarısını isə şəyird və ya əksinə ifa etməyi daha münasib sanırlar İ.İ.) ifa edirlər. Məclisi tək idarə edən aşıq isə təbii ki, bu musiqi üzərində oxuduğu bəndin hər misrasının ilk və ikinci yarısını təkcə özü ifa etmək məcburiyyətindədir. "Qəmərcan" havasını Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir.

14. Şirvan aşıqları istisna olmaqla Azərbaycanın bir çox bölgələrində fəaliyyət göstərən aşıqların repertuarında yer alan "Məmmədbağırı" adlı saz havasını, Dədə Şəmşir "Qazağı –Borçalı" adı ilə ifa etmişdir. Bu musiqini ustad sənətkarımız Aşıq Ələsgərin dillər əzbəri olan məşhur "Gördüm" rədifli qoşması ilə çalıb oxumuşdur. Aşıq Talıb bu şeiri "Qaraçı" adlı saz havası ilə bir vaxtlar çalıb söyləmişdir.

15. Aşıqlarımızın repertuarında qərar alan qədim havalardan biri də "Qaytağı"dır. Bir çox aşıqşünas alimlərimiz "Qaytağı"nın etimologiyasına diqqəti çəkməklə bu adın "Qaytaq" tayfalarından alındığını elmi yazılarında əsaslandırmağa çalışırlar. Necə ki, "Bayatı", "Əfşarı", "Gəray", "Varsaq" və s. adlı tayfaların ismini özündə yaşatdıqları kimi. Azərbaycan rəqs musiqisində "Qaytağı" iti sürəti, cəld hərəkəti özündə ehtiva edən, "şıdırğı rəqs"lərin musiqisinin simvolu kimi nəzərdə tutulursa, bu fikir aşıq musiqisində tamamilə əks olub, ağır templi, salğarlı xarakterə malik saz havası kimi dəyərləndirilir. Dədə Şəmşirin ifasında "Qaytağı" məhz bu xüsusiyyəti ilə özünü göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Dədə Şəmşirin ifasında "Qaytağı Koroğlu" havası isə qəhrəmanı ruhlu, çağırış motivli, hayqırış xarakteli səslənməsi ilə qəmli havalardan bu xüsusiyyətinə görə fərqlənir.

Ağır templi (♩= 75) olan, "Qaytağı" havasını Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Musiqiyə görə də "Qaytağı"nın ritmi və ölçüsü tez-tez dəyişkənliyi (1/4, 2/4, 3/4, 10/16, 3/8, 5/8) ilə xarakterik olub, bir çox havalardan bununla fərqlənməkdədir. Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanan

"Qaytağı"nın bəzi məqamlarında sekvensiya özünü göstərir. İnstrumental kadensiya ən sonda, Re (D) mayəli "Şur" ladına ayaq vermə ilə yekunlaşır. Uzun illər apardığımız müşahidələrimizə əsasən deyə bilərik ki, "Qaytağı" havası əsasən "Qaraçı"ya ruhən yaxınlığı ilə bənzər, qohum melodiyalardır.

16. Klassik saz havalarımızdan biri də "Qaraçı"dır. Bu havanın digər iki adı "El havası" və "Qaraca" aşıqlarımızın təbirində yer almışdır. "Qaraçı" adlı aşıq havasında Dədə Şəmşir hər bəndi sazın "Ayaq şah pərdə"sindən, öz səs imkanına münasib ayarladığı kök sisteminə görə ikinci oktavanın Do (C) səsindən başlayıb ifa etmiş, səs potensialını asanlıqla bu musiqidə nümayiş etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Digər aşıqlar bu havanın hər bəndini kök fərqinə görə "Şah pərdə"də, yəni Birinci oktavanın Fa (F) səsində də ifa etməklə, yalnız möhür bənddə "Ayaq şah pərdə"yə enib yekun bəndi bitirdikləri halda, Dədə Şəmşir hər bəndi "Ayaq şah pərdə"dən başlayıb, tədricən tonikaya gəlməklə ifasını yekunlaşdırmışdır. Tovuz, Gədəbəy, Qazax, Borçalı aşıqları bu havanı ağır templə, salğarlı çalıb ifa etdikləri halda, Dədə Şəmşir orta templə ifa etmiş, "Segah" muğamına bənzər muğamvari oxuması ilə də, instrumental musiqinin tempi vokal partiyada bir anlıq qeyb olur. Bu ifa tərzi ilə də qəribə bir təzadlıq əmələ gətirmişdir. Musiqinin bir məqamda isə "Yanıq Kərəmi"nin əsas bir elementi qısaca özünü biruzə verməklə, "Qaraçı"nın melodik ağuşunda bir anlıq yox olur. 2/4 ölçüdə olan "Qaraçı" Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanır. İnstrumental melodiya ritmik xarakterli, sürəti isə ♩= 95 -dir Oynaq xasiyyətli bu qədim saz havasını Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. İnstrumental kadensiya Re (D) mayəli "Şur" ladına ayaq vermə ilə yekunlaşır.

17. Azərbaycan aşıqları "Mi bemol" (E-es) mayəli "Rast" ladına əsaslanan "Təcnis" adlı klassik aşıq havasını əsasən sazın "Orta kök"ündə çalıb çağırmaqdadırlar. Dədə Şəmşirin repertuarında da yer alan bu havanı, ustad sənətkar "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etməsi ilə digər aşıqlardan fərqlənmişdir. Deklamasiyalı-muğamvarı oxunuşlu "Təcnis"in instrumental giriş hissəsini Gədəbəy, Tovuz, Qazax, Borçalı elinin aşıqları, əsasən ağır templə, salğarlı, asta templə çaldıqları halda, Dədə Şəmşir bu ənənəyə sanki yenilik gətirib, iti sürətlə (♩= 120) ifa etməsi ilə digər aşıqlardan bununla fərqlənmişdir. Dədə Şəmşir hər bəndin vokal giriş bölümünü "Ayaq şah pərdə"dən, yəni ikinci oktavanın Do (C) səsindən başlayıb "Orta pərdə"yə, yəni I oktavanın Fa (F), səsinə gəlib çıxmaqla ifa etmişdir. Bu vokal ifa prinsipini biz "Qaraçı" havasının oxunuş tərzində də sezmişik. "Təcnis"in vokal partıyasının son qismi Mi mayəli (E) "Segah" ladına ayaq vermə ilə tamamlanır. "Təcnis"ə məxsus vəzn dəyişkənliyi bu havada daha çox diqqəti cəlb edir ki, bu da özünü musiqinin ölçülərində (1/4, 2/4, 3/4, 3/8, 5/8) də göstərir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməkliyik ki, dünya şöhrətli bəstəkar, SSRİ Xalq Artisti Qara Qarayev dodekafon üslubunda yazdığı 3-cü simfoniyanın ikinci hissəsində "Təcnis" musiqisindən peşəkarcasına istifadə edə bilmişdir.

18. "Paşaköçdü" adlı saz havası, Azərbaycan aşıqlarının əksəriyyətinin repetuarında yer almışdır. Bir vaxtlar istedadlı bəstəkar Qənbər Hüseynli "Sazçı qızlar" ansamblına rəhbərlik edərkən, bu musiqini repertuara daxil etmişdir. Daha çox xalq şairimiz Səməd Vurğunun "Azərbaycan" rədifli şerinə oxunan bu hava, xanəndələrimiz tərəfindən xalq mahnısı kimi hələ də ifa olunmaqdadır.

Bir məsələni də qeyd etməliyik ki, bir qrup aşıq havalarımız zaman-zaman xanəndələrimizin ifaçılığında yer almaqla, onların repertuarını zənginləşdirmişdir. Bizim təsbitimizə əsasən deyə bilərik ki, xanəndələrimizin repertuarında bu qəbildən olan aşıq havalarımızın təxmini sayı 30-dan çoxdur. Bunlar arasında "Paşaköçdü" də vardır. Mi bemol (E-es) mayəli "Rast" ladına əsaslanan oynaq xarakterli şən, şux əhval-ruhiyyəli bu havanı bir çox aşıqlarımız sazın "Orta kökü"ndə ifa etməkdədirlər. Bu kökdə sazın ilk qrup telləri *(Zil tellər)* I oktavanın Do (C), ikinci qrup *(Dəm tellər)* tellərini I oktavanın Mi bemol (E-es), III qrup *(Bəm tellər)* tellərini isə Kiçik oktavanın Si bemol (G-es) səsinə nizamlanır. Lakin, Dədə Şəmşir öz səs imkanının genişliyinə görə "Paşaköçdü" havasını bir ton zildə, yəni Fa mayəli (F) "Rast" *(Orta mahur)* ladında, "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) oxumuşdur. Sabit ritmə əsaslanan "Paşaköçdü" havasının tempi (♪= 320) olub, ölçüsü 6/8 –dir. Dədə Şəmşir çalğısına məxsus orijinal instrumental epizod 3-cü və 13-cü xanələr arasında özünü göstərir.

19. Azərbaycan, İran, Türkiyə aşıq sənətində "Divani" adını daşıyan bir neçə klassik saz havası, bir çox aşıqşünas alimlərimizin tədqiqatında fərqli isimlərlə üzə çıxmışdır. 1."Baş divani" -"Şah Xətai divani", "Şər Xətai divani", "Məclis divani", Qars aşıqları "Mərəkə divani" adı ilə ifa edirlər. 2."Çıldır divani"- "Şenlik divani" Anadolu aşıqlarının /Qars-Ərzurum/ təbirində yer almaqdadır. 3. "Bəhri-divani"- Borçalı aşıqları bu adla ifa edirlər, "Ayaq divani", "Meydan divani" kimi də bilinməkdədir. 4. "Kəsmə divani" – Urmiya-Xoy, Sulduz, Səlmas, Dol aşıq məktəblərinə məxsus qədim saz havasıdır. Dədə Şəmşirin ifasında nota yazdığımız məclisin ilk musiqisi, saz-söz məclisinin "açar havası" "Baş divani", dəyişkən ölçülərə (2/4, 3/4, 3/8)

əsaslanması ilə fərqlənir. Ritmik zənginliyə görə, melodiyanın ölçüsü hər xanədə dəyişir. "Baş divani"yə məxsus bu ritmik əlvanlıq təbii ki, havanın spesifik xarakterini səciyyələndirir.

Nümunə № 2

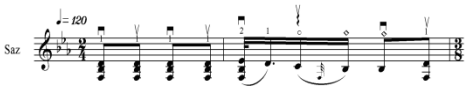

Ölçü dəyişkənliyi, əslində "Baş divani"nin melodiyasının vəzn zənginliyini ifadə edir. Aşıq sənətinin qayda-qanununa görə bu klassik hava, Azərbaycan dövlətinin qurucusu Şah İsmayıl Xətainin adına hörmət və ehtiramın əlaməti kimi ilk sırada yer almışdır. Vaxtilə Azərbaycan dilini dövlət dili səviyəsinə çatdıran Şah İsmayıl Xətai, ozan sənətinin layiqli varislərinə hər zaman xüsusi diqqət ayırmış, bu sinkretik sənətin hifz olunması, yaşadılması yolunda ustad aşıqlarımıza təmənnasız qayğısını heç bir zaman əsirgəməmişdir. Aşıq sənətimizin Dədə aşıqları da xeyirxah məramı nəzərə alaraq bu dahi şəxsiyyətin şərəfinə, saz havası bəstələmiş bununlada bu musiqini həmişəlik olaraq aşıq tərənələrinin başında çalıb-çağırmağı bir qanun olaraq qəbul etmişlər. Fəxrlə qeyd edə bilərik ki, bu ənənə Azərbaycan, Türkiyə, Güney Azərbaycan /İran/ aşıqlarının ifaçılıq sənətində hal-hazırda yaşadılmaqdadır. Ustad aşıqlarımız zövqlərinə görə və ya səslərinin imkanını dəyərləndirib "Baş divani" havasını iki kök sistemində ("Baş pərdə kökü" və ya "Ümumi kök") ifa etmiş, bu gün də həmin qaydaya sadiq qalmaqdadırlar. Məclisi idarə edən aşıqlar sazın kökünü tez-tez dəyişib dinləyicilərin diqqətini yayındırmamaq məqsədilə, əsasən aləti "Ümumi kök" üstündə nizamlayıb çalıb-çağırmağı daha münasib hesab etmişlər. Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanan "Baş divani" havasını, Dədə Şəmşir orta templə (♩= *120*), "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Vokal partiyası reçitativ-deklamasiya xarakterli olan bu musiqi, hər bəndin ifasının sonunda Re (D) mayəli "Şur" ladına ayaq verməklə yekunlaşır.

20. Dədə Şəmşir ifaçılığı sənətində "Bəhri-divani" adı klassik saz havası da yer almışdır. Borçalı aşıqlarının ustad sənətkarları Əmrah Gülməmmədov, Kamandar Əfəndiyev və Hüseyn Saraclı da bir vaxtlar bu adla çalıb-çağırmışlar. Re (D) mayəli "Şur" ladında olan, coşğun əhval-ruhiyəli bu musiqini, Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4), orta templə (♩= *120*) ifa etmişdir. Vokal partiyası muğamvari oxunuşlu olsa da, instrumental musiqi parçası oynaq ritmik xüsusiyyəti ilə diqqəti çəkir. Ölçüsü dəyişkən (2/4, 3/4) olan bu melodiyanı, Dədə Şəmşir saz çalğısında musiqiyə məxsus zəngin təzənə üsullarından istifadə etməklə, tələb olunan tərzdə və uyğun məqamda vura bilmişdir. Qəhrəmanlıq xarakterli "Bəhri-divani" havasından dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli məhz "Koroğlu" operasında "Aşıq mahnısı" adlı bölümdə bu əzəmətli saz havasından yararlanmış, SSRİ xalq artistləri Bülbül və Lütfiyar İmanov bu vokal əsəri yüksək peşəkarlıqla oxumuşlar.

21. Aşıq Şəmşirin ifaçılığında "Mina gəraylı" havasının sürəti (♩= *110*) orta tempdə olmaqla, instrumental melodiyası sabit ritmə əsaslanıb, ölçüsü (2/4, 3/4) bəzi məqamlarda dəyişkəndir. Lentə yazdığı zaman, "Mina gəraylı" havasının adı nədənsə "Gəraylı" ismi ilə elan olunmuşdur. Araşdırmamıza əsasən deyə bilərik ki, "Mina gəraylı" yalnız "Ümumi kök"də ifa olunmuş, Dədə Şəmşir də "Şur" məqamına əsaslanan muğamvari oxunuşlu bu havanı eyni kökdə (Bax: Nümunə № 4), çalmışdır. Borçalı aşıqları səs imkanlarının orta olmasına görə də, bu musiqini bir qədər bəm səslə ifa etmişlər. Yəni ilk qrup telləri *(Zil tellər)* Kiçik oktavanın Si (H) və ya Si bemol (B-es), ikinci qrup telləri *(Dəm tellər),* Kiçik oktavanın Mi (E) və yaxud Mi bemol (E-es), üçüncü qrup *(Bəm tellər)* isə öncəki tellərdəki səsə görə Kiçik oktavanın Lya (A), bəzən də Lya bemol (A-es) səslərinə nizamlayırlar. Lakin, Dədə Şəmşirin ifaçılığında "Mina gəraylı" bir qədər sazın zil köklənməsi ilə Borçalı sənətkarlarının ifaçılığından səslənmə baxımından yüksək olması ilə fərqlənir. Hər bəndin vokal ifası 4-cü misrada I oktavanın Re səsinə, yəni tonikaya ayaq vermə üsulu "Mina gəraylı" üçün xarakterik xüsusiyyət daşıyır. İnstrumental ayaq vermə isə musiqinin sonunda II oktavanın Re səsinə, Dədə Şəmşir üslubuna xas şəkildə tamamlanır. Aşıq Şəmşir ifaçılıq sənətində bir çox havalarda bu tərz, instrumental yekunlaşdırma özünü daha çox Nümunə № 3-dəki kimi göstərməkdədir.

Nümunə № 3

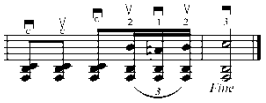

Qeyd etmək lazımdır ki, Üzeyir Hacıbəyli məşhur "Koroğlu" operasının uvertürasının ilk intonasiysını məhz Nümunə № 3 - də gördüyümüz notlarla başlamışdır.

22. Dədə Şəmşirin ifası zamanı elan olunmuş "Mixəyi" adlı saz havası, əslində aşıqlarımızın repertuarında daha geniş yer almış "Gödək Donu"dur. Bizə belə gəlir ki, Dədə Şəmşirin ifasını lentə yazdıran şəxs, saz-söz sənətinə yabançı olduğu üçün havaların adı ilə musiqini səhv salmışdır. Mi (E) mayəli "Segah" məqamına əsaslanan, "Gödək Donu" havası oynaq xarakterli olub, sürəti ♪ – 280, ölçüsü isə 3/8 - dir. Dədə Şəmşir "Gödək Donu" havasını səs imkanına əsasən "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir.

23. Dədə Şəmşir, "Bozuğu Koroğlu" adlı saz havasını çalıb oxumadan öncə musiqinin adını diqqətimizə çatdıran şəxs, elan zamanı səhv tələffüz edərək "Bozağı Koroğlu" demişdir. Bu musiqini Azərbaycanın bir çox aşıqları "Cəngi Koroğlu" adı ilə ifa etməkdədirlər. Qəhrəmanlıq motivli, ölçüsü 6/8 olan bu havanı Dədə Şəmşir nərə çəkən xalq qəhrəmanı Koroğlu timsalında bir qədər ağır (♪ = 300) tempdə ifa etməklə, digər aşıqların ifasından sürət baxımından fərqləndirmişdir. Do mayəli "Rast" ladına əsaslanan bu havanı ustad aşıq "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir.

24. Dədə Şəmşirin ifasında olan "Göyçə gülü" adlı saz havasını diqqətimizə yetirən şəxs, səhvən "Baş Şərili" olaraq elan etmişdir. Qeyd etməliyik ki, Dədə Şəmşir bu havanı iti sürətlə (♪ = 320) ifa etməsi ilə digər aşıqlardan fərqlənmişdir. Mi mayəli (E) "Segah" ladına əsaslanan "Göyçə gülü"nün ölçüsü 3/8 olub "Ümümi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa olunmuşdur.

25. Dədə Şəmşirin ifa etdiyi qədim saz havalarımızdan biri də "Hüseyni"dir. Bu havanı bir çox aşıqlarımız sazın "Orta kökündə" ifa etmişlər. Mi bemol (E-es) "Rast" ladına əsaslanan orta sürətli (♪ – 270) nikbin əhval-ruhiyyəli bu saz havasını Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etmişdir. 1957-ci ildə lentə alınmış "Hüseyni" havası, bir zamanlar Dədə Şəmşirin ifasından xanəndələrimizin repertuarına daxil olmuşdur. Bu saz havasını müğənnilərimizin oxumalarından dinlədiyimiz zaman Dədə Şəmşirin vokal üslüb tərzi, Dədə Şəmşir ifaçılıq sənətinə məxsus melodiyanın ab-havası, ruhu, xarakterik xüsusiyyəti bariz şəkildə hiss olunmaqdadır. Dədə Şəmşir ifaçılığında bu havanın ölçüsü 6/8 – dir. Mi bemol (E-esM) majora əsalanan "Hüseyni" havası Dədə Şəmşir ifaçılığının sonunda melodiyanı Do (C) mayəli "Şur" ladına ayaq vermə ilə tamamlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin 60-70-ci illərində Azərbaycanın Xalq Artisti Əbülfət Əliyev "Hüseyni" adlı saz havasını öz repertuarına əlavə edərək, sazəndə dəstəsinin müşayiəti ilə xalq şairimiz Səməd Vurğunun məşhur "Muğana Ceyran" rədifli qoşmasını özünəməxsus üslubda oxumaqla tamaşaçıların hüsn-rəğbətini qazanmışdır.

26. Dədə Şəmşirin ifasında "Kərəm gözəlləməsi" adlı musiqi də vardır. Əslində bu havanı dinləyicilərin diqqətinə çatdıran şəxs, səhvən bu adla elan etmişdir. Çünki bizim təsbitimizə əsasən "Kərəm gözəlləməsi" adlı hava "Segah" məqamına əsaslanır. Və tamamilə başqa bir musiqidir. Dədə Şəmşirin ifasında dinlədiyimiz melodiya isə "Rast" məqamına əsaslanır. 1986-cı ildə Həbib Səmədovun "Ələsgər müxəmməsi" adlı saz havasını "Gözələ" rədifli məşhur müxəmməs şeiri ilə ifa etməsini heç unutmuram: *"Canımı qurban eylərəm, bir belə tərlan gözələ; Hal bilən, şirin gülən, dosta mehriban gözələ".* Bu saz havası "Ləbu-ləb" adlı xalq mahnısıdır. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də ifa (Bax: Nümunə № 4) etdiyi bu havanın melodiyası, məqam əsasına və ritminə görə "Ləbu-ləb" adlı xalq mahnısının ruhuna yaxındır. Oynaq ritmə malik bu gözəlləmə ruhlu havacatın tempi ♪ = 320 olub şən xarakterlidir. 6/8 ölçülü bu musiqinin vokal və instrumental melodiyası isə mahnıvaridir.

27. Dədə Şəmşirin ifasında dinlədiyimiz "Qəhrəmanı" adlı saz havası, klassik musiqi nümunələrimiz arasında xüsusi yer almışdır. Bu havanın xasiyyəti daha çox gözəlləmə ruhlu havalara *("Orta sarıtel", "Orta müxəmməs", "Cəlili" və s.)* daha çox yaxındır. Bu da melodiyanın şən, şux, sevinc əhval-ruhiyyəsi ilə bağlıdır. "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) Dədə Şəmşir ifasında oynaq xarakterli "Qəhrəmanı" havasının tempi ♪ = 270 olub, ölçüsü 3/8-dir. "Şur" ladına əsaslanan "Qəhrəmanı" havasını bir çox aşıqlar həm "Orta kök"də, həm də "Ümumi kök"də oxumuşdur.

28. Dədə Şəmşirin repertuarında qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəli havalardan olan "Misri Koroğlu" da yer almışdır. Orijinal çalğısı ilə digər aşıqların ifaçılığından fərqlənən, orta tempə malik bu havanın sürəti ♩ – 115, xanə ölçüsü melodiyaya görə tez-tez dəyişkən olub bəzi məqamlarda 2/4, bəzən də 3/4-dür. Bu havanı ifa etmək üçün, hər bir aşıq öz səs imkanına uyğlun da sazı kökləmək məcburiyyətində qalır. Dədə Şəmşir isə

səs diapazonuna görə Sol (Gm) minorda ifa etmişdir. Dədə Şəmşir bu havanı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etmişdir. Sol mayəli "Bayatı-Şiraz" ladına əsaslanan bu havada Dədə Şəmşir, bütün səs imkanlarını, özünəməxsus əlvan zəngulələrini daha parlaq nümayiş etdirə bilmişdir. Vokal və instrumental ayaq vermə Re (D) mayəli "Şur" ladında yekunlaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Misri Koroğlu" adlı qəhrəmanlıq havası zil səsə malik aşıqlarımızın repertuarında yer almaqdadır.

29. Dədə Şəmşirin ifasında "Ürfani" havasına diqqət yetirdiyimizdə qədim saz çalğısının ruhunun yaşatdığını hiss edirik. Ağır salğarlı və ləngəri ifa tərzi ilə fərqlənən bu musiqini bir vaxtlar xanlar, bəylər rəqs havası kimi el-obanın toy məclislərində oynamışlar. "Rast" ladına əsaslanan muğamvari oxunuşlu bu musiqi Fa (FM) majordadır. İnstrumental melodik hissə sabit bir ritmlə daima müşəyiət olunur. Ağır templi ♩= 105 olub, xanə ölçüsü 2/4-dür. Bir çox aşıqlar bu havanı "Orta kök"də ifa etdikləri halda, Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ağır ağır, ləngərli çalıb oxuması ilə havanın xarakterini aça bilmişdir.

30. Dədə Şəmşirin repertuarında "İran gəraylı"sı adlı saz havası da yer almışdır. "Şur" ladına əsaslanan oynaq xarakterli, sabit ritmə əsaslanan, orta tempə (♩= 85) malik bu havanı Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) çalıb oxumuşdur. Hər bəndə vokal ayaq vermə, əsaslandığı "Şur" ladına görə də Do (C) mayəli, eyni məqamda tamamlanır. Melodiyaya görə xanə ölçüləri dəyişkən olub gah 2/4, gah 3/4 –dür. Dədə Şəmşir ifaçılığında "İran gəraylı" havası qədim ənənəyə mənsub olub 60 - 70 il öncəki çalğıya məxsus xarakterik üslub tərzini, ifaçılıq prinsipini yaşatmaqdadır.

31. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) çalıb oxuduğu "Naxçıvanı" adlı saz havası "Rast" ladına əsaslandığı üçün, çağdaş günümüzün sənətkarları sazı "Orta kök"ə nizamlayıb ifa etməyə daha çox üstünlük verirlər. Oynaq xarakterli, şən, şux əhval-ruhiyyəni ifadə edən bu musiqinin tempi ♪= 300, xanə ölçüsü isə 5/8-dir. Dədə Şəmşirə məxsus vokal ifada bəzi məqamlar vardır ki, digər bir aşıqda bu nəfəslərə, zəngulələrə, melodik haşiyələrə rast gəlmək mümkün deyildir. Bu da Dədə Şəmşirin özünəməxsus ifasının xarakterik xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilməlidir. Musiqinin yekunu vokal ifa ilə modulyasiya edilərək Mi (E) mayəli "Segah" ladına ayaq vermə ilə tamamlanır. Uzun illər apardığım araşdırma nəticəsində belə bir qənaətə gəlirəm ki, Azərbaycan, Güney Azərbaycan *(İran)* aşıqlıq sənətində təsbit etdiyim "Naxçıvanı" adı ilə bağlı üç saz havası: "Baş Naxçıvanı", "Orta Naxçıvanı", "Yeni Naxçıvanı" ifaçı sənətkarlarımızın repertuarlarında yer almışdır.

Dədə Şəmşirin ifasında orta sürətli (♪= 270), şən, şux əhval-ruhiyyəli "Orta sarıtel" havasının xanə ölçüsü 6/8, 3/8-dir. Digər aşıqlar "Orta kök"də ifa etməyə üstünlük verdikləri halda, Dədə Şəmşir "Ümumi kök" də (Bax: Nümunə № 5) çalıb söyləmişdir. Mi bemol (E-es) mayəli "Rast" ladına əsaslanan bu havanın vokal üslub tərzi qədim ifaçılıq ənənəsinin ifadəsidir. Günümüzün saz-söz sənətini yaşadan aşıqlarımız yeni bir üslla ifa etməklə "Orta sarıtel"in digər ikinci bir variantını yaratmışlar.

33. Dədə Şəmşirin ifasında yer alan "Segah" məqamına əsaslanan havalardan biri də 6/8 ölçüdə olan, şən-şux əhval-ruhiyyəli, oynaq xarakterli, orta tempə (♪= 240) malik "Müxəmməs gözəlləməsi"-dir. Adından da göründüyü kimi müxəmməs formasına əsaslanan şeirlər bu melodiya ilə ifa edilir. Melodiyanın xarakterinə əsasən qadın rəqslərini xatırladan bu hava, aşıq musiqiləri içərisində xüsusi bir yer almış "Gözəlləmələr" qrupuna aiddir. Toy məclisinin yekun havası kimi səsləndirilən bu musiqidə daha çox ana bacılarımızın şəninə ithaf edilmiş müxəmməs şeirləri ifa olunur. Bir çox aşıqlar məclisin yekun musiqisini "Baş pərdə kök"ündə ifa etdikləri halda, Dədə Şəmşir sazını "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) nizamlamışdır. Dədə Şəmşirin instrumental çalğısında musiqinin xarakterinə, melodiyasına görə də fərqli təzənə vuruşları mövcuddur. Elə məqam var ki, üst təzənə, elə məqam da vardır ki, simlərə alt təzənə ilə vurmağı lazım bilmişdir. Bəzi məqamlar da vardır ki, təzənə üstdən simlərə toxundurulması lazım olduğu anda, bilərəkdən altdan vurur. Və yaxut da əksinə. Məhz təzənənin bu prinsiplə vuruş tərzi musiqiyə yeni bir çalar gətirmişdir.

34. Dədə Şəmşirin ifasındakı "Segah" ladına əsaslanan "Baş müxəmməs", "Müxəmməs gözəlləməsi" adlı saz havası ilə ritmik, melodik, təzənə vuruşu, vəzn, ölçü (6/8), kök baxımından eyni olub, bəzi haşiyə və instrimental epizod baxımından variant musiqidir. Hər iki havanı Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. "Baş müxəmməs" ilə "Müxəmməs gözəlləməsi" adlı musiqidə fərq özünü bəzi məqamlarda vokal və instrumental partiyada göstərir. Dədə Şəmşir "Müxəmməs gözəlləməsi"ni əsasən "Şah pərdə" ətrafında, "Baş müxəmməs" havasını isə "Ayaq divani" pərdəsi ətrafında gəzişməklə, bəzən də "Ayaq şah pərdə" yə yüksəlməklə səs imkanlarını melodiyaya məxsus tərzdə nümayiş etdirə bilmişdir. Dədə Şəmşir, "Baş müxəmməs" havasını "Müxəmməs gözəlləməsi" ilə müqayisədə, temp (♪= 240) baxımından

nisbətən iti (♩= 270) sürətlə çalıb oxumuşdur. Bununla da fərqlilik yaranmışdır. Dədə Şəmşir improvizasiyası "Baş müxəmməs" havasında özünəməxsus olub orijinallığı ilə seçilir.

35. Aşıq Mirzəcan Mədətovun adını yaşadan "Mirzəcanı" havası, Dədə Şəmşirin ifasında lentə yazılarkən bizə bəlli olmayan səbəbdən səhvən "Orta müxəmməs" adı ilə elan olunmuşdur. Doğrudur, melodiyanın bəzi məqamlarında "Baş müxəmməs" havasında spesifik təzənə vuruşu, xarakterik vəzn özəlliyi, ustadın ifa etdiyi bu havada da sezilməkdədir. "Segah" məqamına əsaslanan bu havanı Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) çalıb oxumuşdur. 6/8 ölçüdə olan "Mirzəcanı" havasını Dədə Şəmşir musiqiyə məxsus orta ləngərdə, ♪= 240 tempdə ifa etmişdir.

36. Vokal və instrumental partiya sabit ritmə əsaslanan "Mixəyi", adlı aşıq musiqisi mahnıvari xüsusiyyətli saz havalarımızdandır. Qeyd etməliyik ki, Dədə Şəmşirin ifasında olan "Mixəyi" havasının adı səhvən "Göyçəgülü" elan edilmişdir. Bu havanı ustad aşığımız "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) oxumuşdur. Aşıq Mikayıl Azaflı "Mixəyi" havasını ağır-ağır, salğarlı çaldığı halda, Dədə Şəmşir bir qədər orta sürətdə (♩= 270) ifa etməsi ilə fərqlənmişdir. Bu hava "Segah" məqamına əsaslanıb və 3/8 ölçüdədir.

37. Dədə Şəmşirin sevdiyi və peşəkarcasına ifa etdiyi havaların başında "Çoban bayatı" gəlməkdədir. Bu havanı elan edən şəxs yanlış olaraq onu "Bayatı" adı ilə təqdim etmişdir. Doğrudur bu musiqi yalnız bayatı şeir növünə oxunur. Lakin musiqinin müəllifləri çobanlar olduğu üçün, biz bu saz havasının adını "Çoban bayatı" deyə nota yazmışıq. Dədə Şəmşir, çağlar səsi ilə "Çoban bayatı"ya ölməzlik ruhu qazandırmışdır. Dədə Şəmşir bu musiqini sazın "Ümumi kökü"ndə (Bax: Nümunə № 5) fa etmişdir. İnstrumental parça sərbəst *(Ad Libitum)* olub, vokal partiya reçitativ-deklamasiyalı, muğamvari oxunuşlu olması ilə səciyyələnir. Bəzi məqamlarda ölçüsü dəyişkən 3/8, 2/4, 3/4, 9/16, 6/8, 1/4, 6/16 olması ilə spesifik xarakterini nümayiş etdirir.

38. Dədə Şəmşirin repertuarında yer alan, "Segah" məqamına əsaslanan "Bayramı" havasını Əbülfət Əliyev xalq mahnısı kimi el şairi İbrahimin məşhur "Ağ gül, qırmızı gül, bir də sarı gül" sözünə ifa etmişdir. Bəndin sonuncu misrası, Dədə Şəmşirin vokal ifası ilə modulyasiya edilərək, Mi mayəli "Segah"dan Re mayəli "Şur" ladına keçərək ayaq vermə ilə tamamlanır. İnstrumental ayaq vermə, aşıqlarımızın əksəriyyətinin ifaçılığında yer alan xarakterik intonasiya (*Üzeyir Hacıbəylinin "Koroğlu" operasının "Uvertürası"nın ilk intonasiyası məhz bu ayaq vermə üsulu)* ilə tamamlanır. Dədə Şəmşir "Bayramı" havasını "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etmişdir.

39. Dədə Şəmşirin bəstələdiyi havalardan biri "Bəhri-Təbil"dir. Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanan digər havalardan bir qədər sürətli tempə malik (♩= 370) olan bu şən, şux, sevinc əhval-ruhiyyəli bu oynaq musiqini Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etmişdir. Mahnıvari xislətli saz havalarımızdan olan bu musiqi sabit ritmə əsaslanıb ölçüsü 6/8-dir. Kəlbəcər elinin toy şənliyinə təşrif gətirən qonaqların oynaya bilməsi üçün, Dədə Şəmşir rəqs musiqisi kimi, sağlığında bu hərəkətli havanı çalıb oxuyub səsləndirmişdir.

40. Dədə Şəmşirin bəstələri arasında öz adını daşıyan "Şəmşiri" havası "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa olunmuşdur. 6/8 ölçüyə əsaslanan həzin xarakterli bu musiqinin ifa sürəti ♪= 320 olub (*Andante*), tempi bir qədər aşağıdır. Azərbaycanın xalq artistləri Xan Şuşinskinin və Şövkət Ələkbərovanın bir vaxtlar oxuduğu "Yaylıq" adlı xalq mahnısına ruhən yaxınlıq sezilsə də vokal ifada və bəzi instrumental epizodlarda, həmçinin də sürət baxımından ("Yaylıq" adlı xalq mahnısı "Şəmşiri" adlı saz havasına görə daha iti tempdə ifa olunmuşdur İ.İ.) fərqlilik özünü daha çox göstərir.

41. Dədə Şəmşirin bəstələri arasında "Şəmşiri gəraylı" adlı saz havası "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa olunmuşdur. Mi (E) mayəli "Segah" məqamına əsaslanan ağır templi *(Andante)* bu kövrək əhval-ruhiyyəli havanın sürəti ♩= 150, ölçüsü 6/8-dir.

42. "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa olunan "Şəmşir gözəlləməsi" adlı aşıq havası Dədə Şəmşirin bəstələrindən biri olub Mi (E) mayəli "Segah" məqamına əsaslanmışdır. Ölçüsü 6/8 olan, oynaq, ritmik, sürət baxımından hərəkətli olan (*Allegro* ♩= 340), mahnıvariliyi ilə seçilən bu musiqi, "Bəhri-təbil" kimi rəqs xarakterlidir. Adından da məlum olur ki, bu aşıq havası "Gözəlləmə" qrupundan olan saz havalarını təmsil edir.

43. Re (D) mayəli "Segah" ladına əsaslanan "Qızılgül" adlı saz havasının müəllifi olan Dədə Şəmşir, bu musiqini "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) Asta sürətli, ağır (♪= 360) templi, qəmli əhval-ruhiyyəli hava

olub, bəzi məqamlarda ölçüsü (6/8, 9/8) dəyişkəndir. Azərbaycanın məşhur xanəndəsi Seyid Şuşinskinin bir vaxtlar "Arazbarı" adlı məşhur zərbi-muğamı üstündə: *"Dedim ay dost, belə sallanma, Burda yaxşı var, yaman var."* misrası ilə başlayan sözü ilə Dədə Şəmşir məhz "Qızılgül" havasını eyni şeirlə ifa etmişdir. Hər iki musiqi tamamilə fərqli olub, misralarda olan bəzi kəlmələrə görə variantlılıq özünü göstərir. Dədə Şəmşirin ifasında həmin şeirdən bir bəndə nəzər salaq*: "Dedim ay dost, belə sallanma,Burda yaxşı var, yaman var. Fərhad ollam, dağı dəlləm, Şirinim səndə güman var"*. Dədə Şəmşir ikinci bəndin ilk misrası olan "Qızıl gülü dərmiyənlər" əsasında da musiqinin adını "Qızılgül" qoymuşdur.

44. Dədə Şəmşirin müəllifi olduğu "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa olunan "Sarı yaylıq" adlı saz havasının ölçüsü 6/8 olan Re (D) mayəli "Segah" ladına əsaslanan orta sürətli (♩= 330) şən, şux əhval-ruhiyyəli, sabit ritmə malikdir. Bəstəkar Səid Rüstəmov bu melodiya əsasında "Bahar olsun" adlı bir mahnı bəstələmişdir. Bu əsəri ustad xanəndələrimiz hal-hazırda xalq mahnısı kimi ifa edirlər.

45. Dədə Şəmşirin bəstələri arasında "Lalə" adlı saz havası da yer almışdır. Mi mayəli "Segah" ladına əsaslanan, orta templi (♩= 95) sabit ritmə əsaslanan, ölçüsü 2/4 olan bu havanı Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də ifa (Bax: Nümunə № 5) etmişdir.

46. Dədə Şəmşirin ifa etdiyi "Lalə" adlı qədim saz havası, el şairi Bəhmən Vətənoğlunun ahəstə səslə oxuması əsasında nota yazdığımız "Koroğlu gəraylı" havasına melodik, ritmik xüsusiyyətinə görə və intonasiya baxımından yaxınlığı ilə variantlıq təşkil etməkdədir. Hər iki havanı ortaq məxrəcə gətirən cəhət gəraylı şeirinə ifa olunmasıdır. 1986 –cı ildə Seyidlər kəndində şair Bəhmən Vətənoğlunun bizə verdiyi bilgiyə dayanaraq "Koroğlu gəraylı" adlı aşıq havası 1940-cı illərdə Kəlbəcər aşıqlarının, repertuarında var imiş. Daha sonra müəllifinin Dədə Şəmşir olduğunu bildirən Bəhmən Vətənoğlu, Koroğlu dastanından: *"Məni binadan bəslədi, Dağlar qoynunda-qoynunda"* gəraylısına ifa edildiyini bizə bildirmişdir. "Segah" ladına əsaslanan "Koroğlu gəraylı" havası sabit ritmə əsaslanıb tempi ♩= 190, melodik ölçüsü 2/4 olub, bir qədər kövrək, qəmli əhval-ruhiyyəlidir.

47. Dədə Şəmşirin bəstələrindən olan "Paşaköçdünün təsnifi" adlı saz havası Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanıb "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa olunmuşdur. Ölçüsü 6/8 olan oynaq, mahnıvari xarakterli bu aşıq havası Dədə Şəmşirin ifasında sabit ritmə əsaslanıb orta (♩= 330) sürətə malikdir. Notaya aldığımız bu havanın 3-cü və 6-cı xanələrini əhatə edən melodiya Ələkbər Tağıyevin 1967-1968-ci illərə bəstələdiyi "Sən-sən"adlı mahnının intonasiyasına bir qədər yaxınlıq hiss olunur.

48. Ustad aşıqlarımızın repertuarında yer alan havalardan biri də "Dağ başında qar kimi" adlı musiqidir. Bu hava öz adını oxunduğu qoşmadakı mətnin ilk misrasından almışdır: *"Nə durmusan dağ başında qar kimi, Məmələrin heyva kimi, nar kimi"*. Mi bemol (E-esM) majora əsaslanan oynaq xarakterli, mahnıvari oxunuşlu bu hava "Rast" ladındadır. 6/8 ölçüyə malik, sabit ritmli, Allegro tempində olub, xarakter cəhətcə rəqs musiqisinə yaxınlığı ilə seçilir. Şən-şux, sevinc əhval-ruhiyyəli bu musiqi ənənəvi saz havaları arasında "Gözəlləmə"lər qrupuna daxil olub metronom sürəti ♩= 320-dir. Dədə Şəmşir bu havanı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 5) ifa etmişdir.

49. Əsasən "Əsli-Kərəm" dastanından Kərəmin qoşmalarından birində ifa olunan "Kərəm köçdü" adlı saz havası da Dədə Şəmşirin ifaçılığında yer almaqdadır. Bu havacat nədənsə "Avropa Kərəmi" adı ilə elan olunmuşdur. Zil səs tətləb edən, haray-həşir, həyəcan xasiyyətli bu musiqinin instrumental partiyası marş kimi səslənməklə, sanki "Ruhani" *(Ürfani)* adlı qədim saz havasının "Ayaq şah pərdə"də çalınmasını xatırladır. İnstrumental partiya məhz bu məşhur havanın xarakterik intonasiyası əsasında qurulmuşdur. Vokal partiya isə reçitativ deklamasiyalı, muğamvari oxunuşlu olub bir növ "Çoban bayatı" adlı digər klassik aşıq havasının ifa edilməsinə bənzəyir. Fərq özünü bayatı mətni üzərinə "Çoban bayatı"nın ahənginə uyğun olaraq vokal oxunuşunun son qisminin "Orta pərdə"dən keçib "Baş pərdə"də ayaq verilməsi ilə tamamlanmasıdır. "Avropa Kərəmi" *("Kərəm köçdü")* havasında isə "Bayatı pərdə"də, yəni Lya bemol (A-es) səsində muğamvari oxunub eyni pərdədə yekunlaşması ilə xarakterikdir. Ölçüsü 2/4 olduğu üçün sabit ritmə əsaslanıb, musiqinin tempi metronom hesabı ilə ♩= 110-dur. Bu havanı çalmadan öncə Dədə Şəmşir sazı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) nizamlanmışdır.

50. Dədə Şəmşirin repertuarında "Segah" məqamına əsaslanan, qəmli, kədərli əhval-ruhiyyəli "Ərəbi" adlı qədim saz havası "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa olunmuşdur. Bu musiqini Borçalı elinin azman sənətkarları ifa etmişlər. Hal-hazırda digər saz-söz ustadları "Mənsuri" adı ilə çalıb oxumaqla, bu unikal musiqini günümüzdə yaşatmaqdadırlar. İnstrumental musiqi, sürət baxımından bir qədər ağır *(Andante,*

♩= 115) olub astagəl havalar qrupuna aiddir. Ritmi aydın, ölçüsü dəyişkəndir. Bəzi xanə 2/4, bəzi xanə isə 3/4 olub, vokal partiyası muğamvari oxunuşludur.

51. Öz adını poetik mətndən almış qədim saz havalarımızdan biri də "Layla de, layla" – dır. Mahnıvarı oxunuşlu həzin ruhlu aşıq havalarımızdandır. Re (D) mayəli "Segah" ladına əsaslanan bu orta sürətli (♪= 330) havanın ölçüsü əsasən 6/8, bir məqamda isə 9/8-dir. Bu havanı Dədə Şəmşir "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir.

52. Aşıqlarımızın repertuarından xanəndələrimizin repertuarına gətirilmiş saz havalarımız arasında "Qarabağ yelpəyi"də yer almışdır. Bu hava xanəndələrimizin repertuarına daxil edilməklə, el şənliklərində "Qatar təsnifi" kimi oxunmuşdur. Bu xalq mahnısının ən məşhur ifaçısı Rəsmiyyə Sadıqova olmuşdur. Dədə Şəmşir bu musiqini "Ümumi kök" üstə (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Lya bemol (A-es) mayəli "Rast" ladına əsaslanan bu mahnıvarı nikbin əhval-ruhiyyəli saz havasının tempi orta (♪ – 340 *Allegro*), xanə ölçüsü 6/8-dir.

53. Dədə Şəmşirin repertuarında yer alan qəhrəmanlıq havalardan biri "Cəngi Koroğlu"dur. Mi bemol (E-es) mayəli "Rast" ladına əsaslanan bu saz havasının instrumental partiyası marş xarakterli olub, vokal partiya muğamvari oxunur. Sabit ritmli bu musiqinin ölçüsü dəyişkəndir. Melodiyaya görə gah 2/4, gah da 3/4 olan "Cəngi Koroğlu"nun tempi Allegro olub (♩= 120), nikbin əhval-ruhiyyəli saz havaları qrupuna daxildir. Qeyd etməliyik ki, "Cəngi Koroğlu" havası "Orta kök"də ifa oluna bilər. Lakin, Dədə Şəmşir bu musiqini öz zövqünə görə sazın "Ümumi kök"ündə (Bax: Nümunə № 4) ifa etməyi daha münasib bilmişdir.

54. Dədə Şəmşirin ifa etdiyi igidlik, qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəli "Koroğlunun sarıköynəyi", qədim saz havasıdır. İnstrumental giriş, xarakterik ritmlə özünü göstərir. Vokal partiyanın ilk bölümü I oktavanın Si bemol (B-es) səsi ətrafında "Rast" məqamının xarakteri özünü bir anlıq göstərsə də, melodiyanın tələbinə uyğun olaraq, həmin səsdən başlayıb pərdədən-pərdəyə keçmək şərti ilə aşağı səsə doğru tədricən enərək I oktavanın Do (C) səsinə gətirib çıxarmaqla, ikinci bir məqamda, Do (C) mayəli "Şur" ladında yekunlaşır. Dədə Şəmşirin ifaçılıq təfsirində özünəməxsus ritmi ilə səciyyələnən, coşğulu və yüksək səs tələb edən bu musiqinin ölçüsü 5/8 olub, metronom hesabı ilə sürəti *(tempi)* ♪= 360-dır. Ustad bu havanı "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir.

55. "Qaytağı Koroğlu" havası da, "Koroğlunun sarıköynəyi" adlı qədim saz havası kimi igid, qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəli olub 5/8 ölçüyə əsaslanır. Dədə Şəmşirin ifasında tempi ♪ – 350 olan bu havanın instrumental partiyası "Koroğlunun sarıköynəyi" havası ilə əsasən eynidir. Vokal partiyada da bəzi ortaq cəhətlər özünü göstərməkdədir. Musiqinin ilk bölümü I oktavanın Si bemol (B-es) səsi ətrafında "Rast" məqamına mənsub intonasiya özünü bir anlıq hiss etdirsə də, melodiyanın növbəti axarı pillə-pillə, tədricən I oktavanın Do (C) səsinə gətirib çıxarmaqla, ikinci bir məqamda, Do (C) mayəli "Şur" ladında, xarakterik vokal ayaq vermə ilə yekunlaşır. Dədə Şəmşir ifaçılıq prinsipinə sadiq qalıb "Qaytağı Koroğlu" havasını "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) çalmışdır. Ortaq cəhət özünü göstərsə də "Qaytağı Koroğlu" ilə "Koroğlunun sarıköynəyi" havası bir-birindən fərqlənən ayrı-ayrı havalardır. Bu fərqlilik vokal partiyada Dədə Şəmşirin vurduğu çoxçalarlı zəngulələrində, avazında, səsinin əlvanlığında və s. özünü daha çox hiss etdirir.

56. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etdiyi "Xanım sallandı" havası öz adını "Abdulla" dastanında ifa olunan mətndən almışdır. Re (D) mayəli "Segah" ladına əsaslanan mahnıvarı oxunuşlu, oynaq ritmə malik bu havanın tempi orta ♪= 240 sürətli olub, ölçüsü 6/8-dir.

57. Mi (E) mayəli "Segah" ladına əsaslanan "Qaragöz bala" adlı saz havası, şən-şux əhval-ruhiyyəli oynaq, bir qədər rəqs xarakterli olub, gözəllərin şəninə həsr olunmuş, ana-bacılarımızı tərif, qız-gəlinlərimizi vəsf edən "Gözəlləmə"lər qrupunda yer almışdır. Dədə Şəmşirin ifa etdiyi gəraylı mətnindən adını alan "Qaragöz bala" havası fikrimizi təsdiqləməkdədir: "Gəlin gedək dağ başına, Ay qız, a qaragöz bala". Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etdiyi bu hava Allegro (♪= 300) tempində olub, ölçüsü sabit prinsipə əsaslanıb 6/8-dir.

58. Re (D) mayəli "Şur" ladına əsaslanan və Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etdiyi "Keşişoğlu" adlı havanın instrumental partiyasının tempi iti sürətli (♩= 130) Allegro, ölçüsü 2/4-lük olub, vokal partiyası bir qədər muğamvari oxunuşluluğu ilə təzadlıq yaradır. Musiqinin ümumi ahəngi hər ikisini bir məcrada elə qovuşdurmuşdur ki, bütöv halda kamil səslənməsinə imkan yaratmaqla, bu təzadlığa xələl gətirməyib, əksinə daha da gözəlləşdirir.

59. Dədə Şəmşirin "Ümumi kök"də (Bax: Nümunə № 4) ifa etdiyi, orta sürətə (♪= 200) malik, Re (D) mayəli "Şur" ladına əsaslanan "Şahsevəni"nin ölçüsü 6/8 olub, sabit ritm üzərində qurlumuş, nikbin əhval-ruhiyyəli mahnıvari xüsusiyyətli qədim saz havasıdır.

60. Dədə Şəmşirin ifa etdiyi havalarından biri də "Güllü qafiyə"dir. Bu havanı Dədə Şəmşir sazın "Ümumi kökü"ndə (Bax: Nümunə № 4) ifa etmişdir. Do minora (Cm) əsaslanıb, Do mayəli "Şur" ladında orta (♪= 400) sürətlə ifa edilən və ölçüsü tez-tez dəyişkənliyi (3/8, 6/16, 5/8) ilə seçilən bu orijinal havanın adının ilk kəlməsində yer alan "gül" sözü, həmin musiqinin önündə "Çoban bayatı" havasına xas olan bir bayatı şeirinin ifa edilməsini bildirir. Əslində "Güllü qafiyə" havası "Çoban bayatı" ilə "Qafiyə" havasının bir ahəngdə qovuşmasından yaranmışdır. "Əgər bu musiqidə bayatı oxunmasa "Güllü qafiyə" demək yanlış olar. Azərbaycan aşıq musiqi inciləri arasında "Qafiyə", "Güllü qafiyə" və fərqli melodiyası ilə fərqlənən "Qara qafiyə" adlı havalar da vardır.

61. Dədə Şəmşir repertuarında yer alan klassik aşıq havalarından biri də "Baş dübeyt"dir. Mahnıvari oxunuşlu, ölçüsü dəyişkən olan (2/4, 3/4) bu aşıq havasını, Dədə Şəmşir metronom hesabı ilə ♩= 110 temp olaraq, orta sürətlə ifa etmişdir. Dədə Şəmşir "Baş dübeyt" havasını "Baş pərdə kökü"ndə çalmaqla, bir qədər aşağı tonda, ahəstə bir səslə ifa etmişdir. Do mayəli "Segah" ladına əsaslanan bu klassik saz havasını çalıb oxumaq üçün Dədə Şəmşir sazın ilk qrup tellərini *(Zil tellər)* Kiçik oktavanın Si bemol (B-es), II qrup tellərini *(Dəm tellər)* I oktavanın Do (C), III qrup *(Bəm tellər)* tellərini isə Kiçik oktavanın Lya bemol (A-es) səslərinə görə nizamlamışdır.

2. Nəticə və Təkliflər

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, Dədə Şəmşirin ifasında 75 saz havasından sadəcə 61 musiqi nümunəsi əlimizə çatmışdır. "Həcəri", "Səmədi" *(Dədə Şəmşirin bəstələdiyi saz havası)*, "Kolanbəyi", "El arzusu", "Kərəm şikəstəsi", "Yeni Naxçıvanı", "Hicranı Kərəm", "Yanıq Kərəmi", "Baş Sarıtel", "Cəlili", "İrəvan çuxuru", "Duraxanı", "Dərbəndi" və s. bu kimi 14 nadidə havaların olmaması, onları nota yazmağıma imkan verməmişdir. Dədə Şəmşir bütün saz havalarını yalnız "Ümumi kök"də *("Baş dübeyt" havası istisna olmaqla)* çalıb söyləmişdir. Ona görə də səs imkanını nəzərə alıb öz zövqünə, əhval-ruhiyyəsinə görə də sazın tellərini müxtəlif səs yüksəkliyində nizamlamağı uyğun sanmışdır. Dədə Şəmşir sazın "Ümumi kök"ünü bir ton səs aralığı ilə iki variantda kökləmişdir. Birinci variantda Dədə Şəmşir əsasən sazın ilk qrup tellərini I oktavanın Re (D), II qrup tellərini Kiçik oktavanın Sol (G), III qrup tellərini isə Birinci oktavanın Do (C) səslərinə görə qərarlaşdırmışdır. (Bax: Nümunə № 4)

Nümunə № 4

Ümumi kök-Şah Pərdə kök I variant

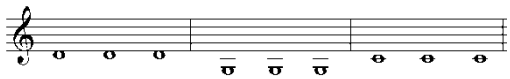

Nümunə № 5

Ümumi kök-Şah Pərdə kök II variant

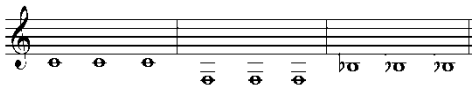

İkinci bir variantda isə Dədə Şəmşir "Ümumi kök"ü bu prinsiplə nizamlamışdır. Yəni sazın ilk qrup tellərini *(Zil tellər)* I oktavanın Do (C), II qrup tellərini *(Dəm tellər)* Kiçik oktavanın Fa (F), III qrup tellərini *(Bəm tellər)* isə Birinci oktavanın Si bemol (B-es) səsinə kökləmişdir. (Bax: Nümunə № 5) Ulu ozanlarımızın bizlərə əmanət qoyub getdiyi qiymətli incəsənət əsərləri bitməz tükənməz maddi-mənəvi xəzinəmizdir. Xalq musiqi incilərimizin biraraya gətirilməsi və nota yazılıb saz tədrisində istifadə olunması, klassik aşıq havalarımızın yaşadılması yolunda xeyirxah məramlı xidmətdir.

Qaynaklar

Əkbər, C. (1997). *Yaşadar səni,* Gəncə: Gəncə Poliqarafiya mətbəəsi.

Kurbanov, B. (1984). Aşıq Şemşir, Azerbaydjanskaya aşıqskaya poeziya.Bakı: Yazıçı nəşriyyatı.

Sarıvəlli, O. (1973). *Aşıq ürəkli şair, şair ürəkli aşıq Şəmşir.* Bakı: Elm nəşriyyatı.

İmamverdiyev, İ. & Cəmiloğlu Z. (2010). *Miskin Abdal ocağının el sənətkarları.* Bakı: Kövsər yayınevi.

İmamverdiyev, İ. (2013). *Gözümüz yoldadır, Dədə Şəmşirim.* (İmamverdiyev, İ. (2013). Saz havaları antalogiyası.) Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı.

İmamverdiyev, İ. (2014). Dədə Şəmşir Cəmil Əkbərin yaradıcılığında. Bakı: *Mədəni-Həyat dərgisi* № 4, 53–55.

İmamverdiyev, İ. & Cəmiloğlu Z. (2016). *Miskin Abdal elinin saz-söz ustadları.* Bakı: Avropa yayınevi.

Pirsultanlı S. P. (2008). *Aşıq Şəmşirin poetik aləminə səyahət.* Bakı: Təknur nəşriyyatı.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinin İlk Yıllarında Eşya Üzerinden Kurgulanan Şiirler

Dr. Dinçer Apaydın

Özet

Bu bildiride, Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında Türk şiirinde yaşanan değişimler esnasında varlığı hissedilen ve eşya üzerinden kurgulanan şiirler olarak adlandırılan bir şiir tarzı, doğrudan Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında yayımlanmış olan edebiyat dergilerindeki şiirlerden hareketle incelenmiştir. Dönemdeki seküler (dünyevî) zihniyetle ilişkilendirilmeye çalışılan ve yine 1930'ların başında Türk şiirinin yaygınlaşan ve kabul gören özelliklerinden biri hâline gelen serbest nazımla olan ilgisi üzerine düşünülen eşya üzerinden kurgulanmış şiirler, göründükleri edebiyat dergileri bağlamında da değerlendirilmiştir. Yayımlandıkları dergi ve sayılar açıkça belirtilerek toplanan ve tematik ortaklık gösterdiği düşünülen bu şiirler, modern şiir eleştirisinin biçim ve içerik ilişkisi üzerindeki düşünceleri gözetilerek yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri, Sekülerizm, Serbest Nazım, Şiir ve Eşya*

1. Giriş

Şiirde dünyevîleşmenin, daha yerinde bir ifade ile sürdürülen hayatın şiire girmesinin temelleri Cumhuriyet'in ilanından önce atılmıştır. Özellikle Tevfik Fikret ve Mehmet Akif'in manzum hikâye tarzıyla yazdığı şiir ve manzumeler, söyleyişe yeni imkânlar kazandırmış ve sürdürülen hayatın içindeki insanların şiirde yer bulmasını sağlamıştır. Bu, gerçekçi bir tavrın göstergesidir. Nâzım Hikmet'in de çoğu şiirinde manzum hikâye tarzını sürdürdüğü ve kendisinden öncekilere eklemlendiği bilinmektedir; ancak onun şiirde açmış olduğu serbest nazım ufku, şiirde biçim ile içerik arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanmasına vesile olmuştur.

Bu yeni kavrayış sayesinde serbest nazmı önceki algılanışının dışına çıkaran Nâzım Hikmet'in şiiriyle, o dönemde kendisi kadar başarılı bir başka temsilcisi bulunmayan, serbest nazım şekli kaynaşmış gibidir. Bununla birlikte Nâzım Hikmet'in -ve o dönemde söyleyiş olarak onu taklit eden diğer şairlerin- şiirini yalnızca serbest nazım yönüyle görmek, onun şiir sesini bir propaganda malzemesi olarak yanlış ve indirgenmiş bir nitelendirmeye maruz bırakır. Serbest nazmın farklı ideolojiler taşıyan şairlerde de etkili olmaya başlaması, bu tarzın kısa süre içinde moda olmasına ve *basit* olarak algılanmasına da vesile olur. Kötü örnekler serbest nazmın şiirdeki mahiyetinden, biçim-içerik problemini etkili bir şekilde ortaya koymasından, çok daha farklı bir şekilde anlaşılmasına yol açar:

1930'larda hem Nâzım Hikmet hem de şiiri serbesttir. Bu durum, bir taraftan şiirlerinin benzerlerinin üretilmesini hazırlamış bir taraftan da yazma tarzının modalaşmasıyla düşüncelerinin askıya alınmasına yol açmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in ideolojik isterlerini yayan isimlerin serbest tarzda denemelerde bulunmaları, bu tarzın nasıl bir bilinçle algılandığını gösterir. Serbest nazım, 1930'ların ilk yarısında kolay gibi algılanarak mesajı doğrudan iletecek bir kavrayış geliştirmiştir (Doğan 2011: 207).

Dolayısıyla denilebilir ki şiirdeki seküler zihniyetin temelinde özellikle serbest nazımın getirdiği imkânlarla iletiyi dolayımsız ifade edebilme gayreti vardır. Bu doğrudanlık, Cumhuriyet'in öngördüğü *yeni insan*ın düşünce dünyasına çok daha uygundur ve Cumhuriyet'in ilanını takip eden yıllarda seküler zihniyetle yazılan şiirlerin yaygınlaşması ve kitleler tarafından kabul görmesi hızlanmıştır.

Dolayımsız ifadenin olanaklarını önemli ölçüde artıran unsurlardan biri, şiirdeki öznenin dikkatini çevresine yöneltmesidir. Bireyin iç dünyasından ya da toplumsal meselelerden uzaklaşan bu dikkatin öncelikli olarak sürdürülen hayata, sürdürülen hayatın içinde var olmaya çalışan insana ve insanın yapıp etmelerinde kullandığı eşyalara odaklanması, şiirde varlık gösteren seküler bir zihniyetin göstergesi olmakla beraber, şiirin duyuş ve söyleyiş tarzındaki yeniliklerin de belirginleşmesini sağlamaktadır. Özellikle eşya üzerinden kurgulanan şiirler, dünyevi zihniyetle yazılan şiirler arasında şiirin imkânlarını genişletmesi bakımından önemli bir yer tutarlar.

Bu çalışmada da Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin ilk yıllarında edebiyat dergilerinde yayımlanan şiirlerden hareket etmek suretiyle, eşya üzerinden kurgulanan şiirlerin söyleyiş özellikleri, tematik ortaklıkları ve dünyevî zihniyet içindeki konumlarına temas edilmeye çalışılacaktır.

2. Bulgular

Cumhuriyet'in ilanını takip eden ilk on yıl içinde yayımlanan ve nesnelerin kurulmasına yardımcı olduğu şiirler, içerik bakımından ilgi çekici metinlerdir. Şair öznenin içinde bulunduğu duygu durumu veya ruh hâlini yansıtmak için belirlemiş olduğu göstergeler somut ve dış dünyada var olan nesnelerden seçilmiştir. Özne, seçilen bu göstergeleri, bir başka duyguyu işaret etmesi için kullanmamış; şiiri oluştururken doğrudan göstergenin üzerinden hareket etmiştir. Böylelikle ortaya gündelik hayatta kullanılan, görülen, beğenilen, hatırlanan, ulaşılmak veya uzaklaşılmak istenen eşyalardan bahseden şiirler çıkmıştır. Kimi zaman şiirde sözü geçen eşyanın toplum nazarında temsil ettiği kültürel değerlerden hareket ederken, kimi zaman yalnızca o eşyanın işlevine odaklanan metinler, üslup ve söyleyiş bakımından farklılık gösterseler dahi dünyaya ve hayata çevrilmiş birer dikkatin ürünü olduklarını belli ederler.

Türk şiirinde seküler zihniyetin yaygınlaşması ve kitleler tarafından kabul görmesi Cumhuriyet'in ilanından sonra hız kazanmıştır. Ancak daha önce de değinildiği gibi Cumhuriyet'in ilanından önce de şiirde varlık gösteren dünyevi zihniyetle yazılmış metinler vardır.

Bu dönemde dikkatini eşyaya yönelten ilginç örneklerinden birkaçına [Ahmet Cemal] Nabedit tarafından yayımlanan iki şiir kitabında rastlanır. Bu kitaplar yalnızca isimleriyle bile dönemdeki diğer şiir kitaplarından ayrılırlar. Bu iki kitapta, şiirlerini doğrudan bir eşya ve bitkiler üzerine yazıp adlandıran Nabedit'in 1932 yılında yayımladığı *Arabadan Şiirler (Vesait-i Nakliye)* ve 1933 yılında yayımladığı *Çiçekler Arasında*, şiirde eşya ile kurulan ilişkiye gösterilebilecek, öne çıkan örneklerdendir. Ahmet Cemal, şiir zevki bakımından eskiye bağlı olduğu anlaşılan bir şair olsa da 1920'lerin ortalarından itibaren sözü edilen kitaplarını yayımlayana kadar, çeşitli dergilerde yürüttüğü şiir faaliyetlerinde nesnelerle ilişki kurmaya başladığını göstermiştir:

ATLI KARACA

Geyik, denizkızı, mahud kulaklı, at, arslan,

Hecin numunesi, uydurma altı çift hayvan;

Üzerlerinde bütün bir kırat da çarha vuran,

Binek bin yeni süslenmiş aynı çift afacan…

Dokuz yaşında ya vardım ya yok ki bir bayram;

O şanlı mevkip duvara ben de binmiştim;

[…]

Hemen önüm sıra ben yanda bir gelin gibi kız;
Peri edalı, masallarda duyduğum dilber;
Havada saçları uçtukça kalbi emsalsiz
Şemimlerle sarar, ruha buseler serper;
Dönüşlerinde akıllar çelen temayüller…
Diyordu, tatlı bakışlarla "Haydi! Tutsan?
Nasıl yetişmeli ya Rabbi! Ben uzandıkça,
Uçardı; ben de uçardım; tutuldu sandıkça,
Kaçardı; savlete son kudretimle verdim hız...
Atladım öyle ki sandım murada ermiştim.
Zavallı "Pat!" diyerek postu hâke sermiştim...
Cerihalarla, kırıklarla kıvranırken ben
O çırpınıp gülerek defalarca üstümden
Süzüldü geçti vefasız mürüvvet eylemeden.

Dokuz yaşında çocuk, şimdi altı misli bebek:
Hayat o günkü oyuncak, cihan o günkü dönek
Koşup da hangi güzellikle istedimse temas,
Ha tutmak üzere ha tuttum... Mesafe boş mikyas,
Düşürdüler beni, öldürdüler bıraktılar ah!
Düşürdüler beni, onlardan artık illallah!

Nabedit (Servet-i Fünûn, S.1507-33, 2 Temmuz 1925, s.107)

Servet-i Fünûn'da yayımlanmış olan *Atlı Karaca* adlı metinde, bugün dilimize *atlıkarınca* olarak yerleşmiş olan büyük ve kendi çevresinde dönen binek oyuncaktan bahsedilmektedir. Öncelikle oyuncağın üzerindeki insan, hayvan ve fantastik yaratıkların tasvirinin yapıldığı bir bölümle başlayan şiir, ikinci birimine atlıkarıncanın bir hatıra nesnesi olarak algılandığını gösteren mısralarla başlamaktadır. Özne, küçüklüğünde bindiği bir atlıkarıncada hissettiklerini ve hatırladıklarını yeniden gözden geçirmekte ve başından geçenleri neredeyse mizahi sayılabilecek bir üslup ve samimiyetle aktarmaktadır. Hatırada vurgulanan, arzu edilen nesneye ulaşmaya çabalayan öznenin sonunda yere düşmesi ve bu nesnenin kendisine merhamet göstermemesidir. *Dokuz yaşındaki çocuk şimdi altı misli bebek* mısrasıyla başlayan üçüncü birim, öznenin aradan geçen zamana rağmen çocuksu ruhunu kaybetmediğini düşündürür. Ayrıca öznenin çocukluğunda başına gelenler de geçen zaman içinde başına gelenlerle yakınlık göstermektedir. Özne, hayatı boyunca ulaşmak istediği her güzelliği tam yakalayacakken elinden kaçırmış; düşürülmüştür. Şairin bir hatıra ve bu hatırayı belirginleştiren bir nesne üzerinden kurguladığı metinde, somutlaştırmanın da aynı nesne üzerinden yapılması, dış dünyaya çevrilmiş bir dikkatin varlığını göstermektedir.

Fazıl Ahmet [Aykaç]'in *Yeni Kalem* mecmuasında yayımlamış olduğu *Bizim Ev* adlı metin de yine nesne ile kurulan bir ilişki üzerinden geçmişi ve hatıraları ifade etmek üzere yazılmıştır:

BİZİM EV

Kanlıca'da geçirirken her vakit biz her yazı
Otuz sene oldu zannederim en azı.

Vardı orda eski püskü bir küçük evimiz,
Ben ev dedim, siz mamafih ne derseniz deyiniz!

Kırık dökük bir kulübe, kısacası bir kümes,
Her tarafı sallanırdı alsak hızlı bir nefes.

Sıvaları, boyaları bağlamıştı kabuklar
Odalarda bile bazen dolaşırdı tavuklar

Fethederek canımızı kaplan gibi kediler
Bahçedeki civcivleri bir gün bütün yediler

Başka başka makamlardan mırıldardı her biri
Hele komşu bostancının vardı ki bir tekiri

Çakıcıya hırsızlıkta çıkarırdı belki taş
Kedi değil baş belası, sanki koca bir ayyaş

Ben de hayli haşarıydım Allah için o zaman,
Tavuk, ördek rast gelene çektirirdim el aman

Bir gün fakat isyan etti bütün baba hindiler
"Gulu! Gulu!" diye koşup da tepeme bindiler.

Leğenlerde yüzdürdüm sandal yapıp kapaktan,
Bir kere de az kaldı ki düşüyordum saşaktan

Saysam böyle şeylerimi gelmez zaten adede,
Fakat bunlar boş lakırtı dönelim biz sadede

Seller gibi akan evi bilmem nasıl bir büyü
Yangınlara verdi bir gün tekmîl sildi süpürdü

Ondan sonra haminnemin gözü oldu bir oluk
Ocağımız yanar yanmaz çünkü biz de kül olduk,

Mahalleden mahalleye ede ede seyahat
Ne can kaldı eşyamızda ne de kılık kıyafet!

İşte şimdi zaman zaman biz o evi anarız
Geçmiş günü hatırlarız, için için yanarız.

Fazıl Ahmet (Yeni Kalem, S.3, 20 Ekim 1927, s.4)

Beyitler hâlinde yazılmış olmasıyla eski şiir zevkinden biçimsel olarak yararlandığı da düşünülebilecek olan bu şiirde, öznenin hatıralarında kalan eski evini yeniden gündemine getirdiği görülmektedir. Bir bellek nesnesi olarak ev, insanın çocukluğuna, gençliğine, ailesine ve ilk arkadaşlarına dair önemli göstergelerin okunabileceği önemi bir kaynaktır. Şair de bu kaynaktan hareket ederek kendi evi üzerinden şiirini kurgular. Metnin girişinde bu evin eski ve küçük bir ev olduğu tasvir edilir. İlerleyen mısralarda özne, evin çevresindeki hayvanlarla çocukluk bağlamında kurduğu ilişkileri anlatır. Samimi ve mizahi bir şekilde dile getirilen bu mısralar, öznenin kendi çocukluğuna olan özlemini de vurgulamak açısından dikkate değerdir. Kendi ifadesi ile bu hatırları boş lakırdıdan sayan özne, sadedine döner. Anlattığı hikâye çocukluğunun ve hatırlarının geçtiği bu evin nasıl yandığıdır. Ailesini de kastederek yanan evi andıkça kendi içlerinin yandığını söyleyen özne, metinde bahsettiği hatıraların geçtiği mekânı kaybettiğinde aynı zamanda bu hatıraların bütünlüğünü kaybetmiş olduğunun da farkındadır. Metin, şiirsel olarak zayıf olmasına rağmen, ev kavramına bir bellek nesnesi olarak yaklaşması bakımından ilgi çekicidir.

1930'lara gelindiğinde özellikle seküler zihniyetle yazılmış şiirlerde *Nâzım Hikmet*'in ses ve söyleyiş yönündeki etkisi belirginleşir. *Servet-i Fünûn*'da yayımlanan *Son Put* isimli şiir hem Nâzım Hikmet'in bu etkisinin görülebilediği hem de birden fazla eşya vasıtasıyla bir meslek grubunun göstergesel olarak içine taşındığı bir metindir:

SON PUT

Bir küçük masa, üstünde taraf taraf
Bir yığın ajans, telgraf.
Sonra küme küme kâğıt yığınları
Ve benzi sapsarı
        Bir adam!

Dışarda gece
Esrarla dolu.
Karanlık bir gazap halinde rüzgâr,
Buram buram
Fırtına, kar…
    Camlar donuk, camlar buğulu.
Dışarda gece
Dışarda uzun, karanlık, korkunç gece!

Bir küçük masa, üstünde kalın
Yığın yığın
Kâğıt parçaları,
Ve benzi sapsarı,
Bir adam…

İçerde iç içe
Bomboş odalar, kapılar, dehliz.
Sonra bodur, uzun, kısa, iğreti
Her adımda bir masa iskeleti
Ve en sonra ortada devasa bi makine!

Makine;
Sürü sürü piston, merdane, çark
Ve günde birkaç öğün kudurarak
Katar katar,
Bobin yiyen canavar!

Küstah, sert, titiz,
Obur,
Hâkim, müstebit, mağrur,
İnsanın yaratıp taptığı son put,
Mabut!

Bir küçük masa, üstünde yer yer
Cinayet, kaza, yangın; haber,
Sonra küme küme kolon yığınları
Ve… Benzi sapsarı
Bir adam!

A. Sırrı (Servet-i Fünûn-Uyanış, S.1795-110, 8 Ocak 1931, s.91)

Şair özne kendisini benzi sapsarı bir adam olarak tasvir etmektedir. Metinden anlaşıldığı üzere özne, bir gazetecidir; fakat gazeteciliğin dizgi, yani işçilik kısmında görev yapmaktadır. Özellikle Nazım Hikmet'ten alındığı sezilen kelime kadrosunu kullanırken (bobin, çark, piston gibi) mesleğin işçilik kısmına vurgu yapan özne, bu zahmetten doğan yorgunluğunu değişik bir yöntemle ifade etmektedir. Dizgi makinesini insanlığın yaratıp taptığı güncel bir puta, bir canavara benzeten özne, bir yandan da tüketim kültürünün cinayet, yangın, kaza vb. haberleri gazete aygıtı üzerinden nasıl değersizleştirdiğini işaret etmektedir. Post-modernist bir söylem için erken sayılabilecek bir dönemde yazılan metnin böylesi bir dikkat taşıyor olması onu ilginç hâle getirirken, şair öznenin kendi içinde bulunduğu durumu emek ilişkisi üzerinden okuyucuya yansıtması da toplumcu gerçekçi söylemden etkilendiğinin bir göstergesidir. Metnin dizgi makinesi üzerinden kurgulanmış olması, metnin dünyasının somut yanını vurgulamaktadır.

Toplumcu-gerçekçi şiir türündeki faaliyetleriyle dikkat çeken Suzî Can isimli şairin, eşya üzerinden kurguladığı bir başka şiiri, birden fazla dünyevî temayı bir arada işliyor olması bakımından göstergesel bir değer kazanır. Sözü edilen *Nişan Yüzüğü* adlı metin 1931 yılında *İçtihad* mecmuasında yayımlanmıştır ve şair öznenin "sevdiceğine" ithaf edilmiştir:

NİŞAN YÜZÜĞÜ
-Sevdiceğime-
Bırak şu cemiyetin yalancı düsturunu!
Küçük bir halkayla gönül bağlanır mı hiç?
Aşkım göğe yayarken alev alev nurunu,
Sararmış bir altını görse de tanır mı hiç?

Yere çal şu sırıtan donuk şerbet tasını,

Biz aşkın şarabını ruhumuza içirdik,

Ver elini sevgilim, biz nişan halkasını

Çelik bir zincir gibi kalbimize geçirdik!

Suzî Can (İçtihad, S.331, 15 Ekim 1931, s.5578)

Sade dille yazılmış iki dörtlükten oluşan bu metin, biçimsel olarak serbest nazımın etkisinden uzakta görünmektedir. Suzî Can'ın önceki faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda şiirde biçimci bir tarzı sürdürdüğünü söylemek de mümkündür. Özne, bir çiftin beraberliğini toplum önünde meşru hâle getiren ve insanlığın en eski toplumsal göstergelerinden biri olan yüzük nesnesi üzerinden kurduğu şiirinde, bu eşyanın gereksizliğinden ve anlamsızlığından söz etmektedir. Cemiyetin yalancı bir düsturu olarak nitelendirdiği yüzük göstergesinin iki kişinin birbirine olan gönül bağlılığından daha kuvvetli bir bağ olamayacağını vurgularken özne, insanlar arasındaki duygusal ilişkilerde gerçek olanın samimiyet olduğuna değinmiş olur. Aşkın şarabını ruhuna içirip, nişan halkasını da çelik bir zincir gibi kalbine geçirdiğini söyleyen özne iç dünyasına ait bir duygu hâlini ilginç bir yolla somutlaştırmış olur. Sevginin ve bağlılığın somut göstergesi olarak kabul edilen yüzük nesnesinin asıl *soyut* olan *şey* olduğunu vurguladıktan sonra; samimiyet duygusunun somut ve insan ilişkilerinde esas olan davranış biçimi olduğunu söyler.

Eşya üzerinden kurgulanan şiirlerde, edebi metinlerde sıklıkla karşılaşılan nesnelerden biri olan *sigara*ya da rastlanması doğaldır. *Servet-i Fünûn-Uyanış*'ta yayımlanan *Sigara Tablası* adlı metin, Reşat Feyzi [Yüzüncü] adlı şairin bir durum değerlendirmesidir:

SİGARA TABLASI

İçilmiş sigaralar, sarı kibrit çöpleri,

Biriktikçe tablaya güne yaklaşıyorum.

Bir yol gibi uzuyor kibritlerin her biri;

Bu tablada yarınki falıma bakıyorum.

Bu gece de masamın görünen bütün süsü:

Bir kalem kâğıt, bir de şu sigara tablası…

Boşalıyor sanırım içimin üzüntüsü,

Yavaş yavaş doldukça şu sigara tablası…

Sarı kibrit çöpleri, içilmiş sigaralar…

Bahtınız benim gibi, bir nâra yananlardan…

Her gece bana sessiz ağlayan arkadaşlar!

Bir masanın başında, biz: Sabahlayanlardan…

Reşat Feyzi (Servet-i Fünûn-Uyanış, S.1836-151, 22 Ekim 1931, s.323)

Tabla içinde biriken sönmüş sigara ve kibritler çoğaldıkça içindeki yükün hafiflediğini ifade eden özne, iç dünyasına ait sıkıntı duygusunu, kül tablası nesnesi üzerinden somutlaştırmış ve böylelikle sigara nesnesini de sıkıntıları gidermek hususunda bir arkadaş olarak tanımlamıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi edebi metinlerde sigara nesnesinin aynı benzetme yönüyle defalarca kullanıldığı bilinir; bununla birlikte kül tablası, şiirdeki kullanım şekliyle sigara tablası, nesnesini bir edebi metnin adına taşımak bakımından bu şiir, ilginç bir göstergedir.

Başka bir tütün ürününün konu olduğu başka bir şiir olan *Pipoma* ise Sabri Esat [Siyavuşgil] tarafından *Muhit* dergisinde yayımlanmıştır. Metnin başlığı, pipo nesnesinin şair özne tarafından sahiplenilmiş ve içselleştirilmiş olduğunu sezdirmektedir:

PİPOMA

Ben kendi flütümde kendim çalarken gamı
Bir orkestra gibi doldurdun sen odamı
Boynunda gerdanlığın, kolunda bilezikler…

Nasıl yaz devrederse üstünde ağaçların
Öyle ılık düşerdi omzuma gür saçların,
Perdeler kapanırdı, gülümserdi ışıklar.

Uyku, odanın ayak seslerini dinlerdi,
Ve gölgeler içinde uzar ve serinlerdi
Yağmur altında çakıl yollar gibi hislerim.

Bir gece katar ile kaybolan veda gibi,
İç içe silinirdi sularda hava gibi
Dört köşe aynalarda konuşan akislerim.

Ve sergüzeşt arayan siyah bayraklı gemi,
Korsan gemisi gibi salardım düşüncemi
Dumanda yüzdürdüğüm kayıkların peşine.

Roma'yı yakan Neron gibi dalardım hazla
Dudağıma ses gibi yapışıp ihtizazla
Gölgemi genişleten pipomun ateşine!

Sabri Esat (Muhit, S.49, 1 Kasım 1932, s.12)

Şiirsel yönü *Sigara Tablası'*na göre daha kuvvetli olan bu metinde pipo nesnesinin şair özne tarafından adeta bir *sevgili* gibi tasvir edildiği görülmektedir. Şair, piposunun kendi dünyasını nasıl değiştirdiğini ifade eden mısralarla şiirini açar, onun hissettirdiklerinin ne kadar içsel olarak kavrandığını ifade eden mısralarla devam eder. Metinde Sabri Esat'ın şiir dünyasından tanıdık olan kelime ve imajların kullanıldığı da görülmektedir. Hayal, rüya ve uyanıklık arasında konumlandırılmış olan öznenin bilinci, piponun getirdiği duman, ateş ve hazzın kendi iç dünyasını, düşüncelerini ve duygularını beslediğini anlatmaktadır. Bu yanıyla bireyin iç dünyasını yansıtan, sade dille yazılmış bir saf şiire yaklaşan metnin söylemi, son üçlükte yeniden vurgulanıp somutlaştırılan pipo nesnesinin belirmesiyle eşya üzerinden kurulmuş olma özelliğine geri döner. Pipo, şairin düşünsel varlık alanını genişletip ona yeni imkânlar sunan bir nesne olarak özelleştirilir.

3. Sonuç ve Öneriler

Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin ilk yıllarında edebiyat dergilerinde karşılaşılan ve eşya üzerinden kurgulandığı anlaşılan şiirlerden yukarıda incelenenlere ek olarak örnek gösterilebilecek bazıları aşağıdaki çizelgenin içinde yapılan alıntılarla işaret edilmiştir:

Şiir	Şair	Şiirden Alıntı	Dergi	Sayı	Tarih	Sayfa
Oyun Kâğıtları	Ali Mümtaz [Arolat]	*En emin sırdaştır desem yaraşır*	Dergâh	10	05.09.1921	155

		Oyun kâğıtları hayatımızda; *Gün geçmez hanımlar keşfe uğraşır* *Bütün istikbali papazda, kızda.*				
Vatmanda Beraber	[Ahmet Cemal] Nabedit	*Bütün kuvası, bakın! İşte zanaatin, fenin* *Tasarrufunda; hesaplanmış onda her hizmet;* *Devam sa'y ile tevzi tam kudret için,* *Numune âleme: bir zende heykel ibret.*	Servet-i Fünûn	1485-11	29.01.1925	175
Şapkamın Gölgesi	[Ahmet Cemal] Nabedit	*Durmuş soruyor kendine hâlâ:* *Kimdir heyula?* *Neden, ne kavi kolla nasıl döndü bu dünya?* *Hâlâ ona rüya…*	Servet-i Fünûn	1524-50	29.10.1925	371
Satılık Nişan Yüzüğü	Sabri Esat [Siyavuşgil]	*Satılıktır satılık,* *Alın elimden artık,* *Çok dolaştırdım bunu.* *Gören " ne eski!" dedi,* *Hiç kimse beğenmedi,* *Kırdılar gururunu…*	Servet-i Fünûn	1662-188	21.06.1928	87
Cıgara Dumanları	Rıfkı Melûl [Meriç]	*Dağılır lâhzada her halkası bin şekle girip…* *Dalarım gayri iradî: Cıgaramdan bu duman* *Bir ziya huzmesi halinde çıkarken tel tel.*	Millî Mecmua	115	01.03.1929	8
Kitaplarımla	Rıfat Necdet [Evrimer]	*Ben sizden ne istedim, siz bana ne verdiniz?* *Her biriniz bir parça teselli ederdiniz!* *Sizler şimdi bir kule, ben sizin bekçinizim,* *Hani başka yolcular, bu izler benim izim.* *Yolunuzda tükettim ömrümü yudum yudum,* *Sonra dönüp kendimi izlerimde okudum.* *Bana beni vermeyen sayfayı yakıyorum,* *Hayata bakıyorum, hayata bakıyorum!*	Hayat	129	16.05.1929	16
Tayyare ve Sandal	Kudret Ehat	*Tayyare ve sandal ne küçük vasıta lâkin* *Biri, âfaka çıkıp yükseliyor.* *Biri, enginlere dalmış sakin…* *Biri, ummanda gezer çalkanıyor…* *Biri, sislerle muharip narin!*	Resimli Şark	12	01.12.1931	24
Bir Kadın Sever Gibi	Feridun Fazıl [Tülbentçi]	*Yalnız kalmak istersen, en gizli hislerinle,* *Çek bol bol cıgaranı uzun nefeslerinle,* *Aktığını su gibi bir kahkahanın dinle,* *İçerek cıgaranı, bir kadın sever gibi…*	Servet-i Fünûn-Uyanış	1862-177	21.04.1932	335
Sigara Dumanları	İsmail Safa [Semenderoğlu]	*İlişme sigarama küçük ellerin yanar* *O benden de zavallı beş dakika ömrü var*	İçtihad	344	01.05.1932	5712
Konfetiler	Reşit Süreyya [Gürsey]	*Tarıyorken odamda saçlarımı,* *Tellerinden döküldü konfetiler…* *"Biz, dün akşamki neşeyiz" dediler…*	Resimli Şark	22-23-24	01.10.1932	23
Çamaşır	Selahattin	*Böyle ipler yerine*	Muhit	54	01.04.1933	32

İpleri	Edip	*gergin sinirlerimdir* *Bedbinliğim bu kız ki; hisli emellerimdir* *Değişen çamaşırlar, değişen dertlerimdir* *Bu çamaşır ipleri bu çamaşır ipleri*				

Alıntı yapılan şiirlerin yayımlandığı dergiler göz önünde bulundurulduğunda, Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin ilk yıllarında etkili ve yaygın olan edebiyat dergilerinin pek çoğunda eşya üzerinden kurgulanan şiirlere rastlanabildiği anlaşılmaktadır. Bu yaygınlık, eşya üzerinden kurgulanan şiirlerin özellikle 1930'lu yıllara gelindiğinde dergilerde belirginleşen bir şiir tarzı olduğunu göstermektedir. Serbest nazım ve seküler zihniyetin ifade biçimlerinden biri hâline gelen eşya üzerinden kurgu yapma gayreti, şiir dilinin çeşitlenmesinde ve dünyevileşmesinde rol sahibidir.

Bu metinlerde konu edilen nesnelerin yapısal özelliklerine ve tematik yönlerine bakıldığında çeşitli ortaklıkların olduğu göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, şair öznenin şiirinde söz ettiği eşyayı bir bellek nesnesi olarak konumlandırmasıdır. Geçmişte yaşanan bir duygu hâlini hatırlamak için özneye yardımcı olan bir eşya, geçmişin duygularını da beraberinde getiren bir varlığa dönüştürülerek kullanılır.

Eşya üzerinden kurgulanan şiirler arasındaki varlığı bilinçli olarak tercih edilen bir yönelişin göstergesi olan Ahmet Cemal Nabedit'in hem yayımladığı şiir kitapları hem de şiirleri çoğunlukla bu tarz üzerinden kurulmuş görünmektedir. Eski şiir zevkiyle yetişmiş bir şair olmasına karşın, biçimsel olarak bu alışkanlığından vazgeçmeden içerikte eşyaya yönelen Nabedit ilişki kurduğu nesne türünü genellikle araçlardan seçer. 1920'li yılların ortalarında vatman ve şapka gibi nesneleri şiire taşımış olması dikkat çekicidir.

Sigara ve benzeri tütün ürünleri üzerine yazılmış şiirler de hem edebiyat hem de matbuat hayatı içinde bulunan şair ve yazarların, bu ürünlere hangi gözle baktıklarının bir göstergesi hâline gelmektedir. Şair öznenin yaşanan gerçeklikle kurduğu ilişki üzerinden algıladığı böylesi nesneler çoğunlukla bir arkadaş, bir yalnızlık sırdaşı gibi tanıtılmıştır. Bunun yanında edebiyatçılar tarafından içselleştirilmeye elverişli bir başka nesne olan kitap da aynı duygu üzerinden işlenmiştir. Ayrıca çamaşır ipi, konfeti, oyun kâğıtları gibi alelade nesnelerin, şairlere düşündürdüklerinden hareketle, şiire yansıtıldığı görülmektedir.

Son olarak söylenebilecek olan, dönemin ana akım şairlerinin, daha başka bir deyişle dönemin kanonik yapısını teşkil eden isimlerin, eşya üzerinden kurgulanan şiirlerine sıklıkla rastlanmıyor oluşudur. Bu durum da şiirde kendilerine yeni bir alan açmak isteyen şairlerin kendi varlıklarını görünür kılmak bağlamında böylesi şiirlere daha çok temayül ettiklerine işaret edebilir.

Kaynaklar

A. Sırrı (1931). *Son put* (şiir). Servet-i Fünûn-Uyanış, 1795-110, 91.

Arolat, A. M. (1921). *Oyun kâğıtları* (şiir). Dergâh, 10, 155.

Aykaç, F. A. (1927). *Bizim ev* (şiir). Yeni Kalem, 3, 4.

Doğan, M. C. (2011). *Şiir arkeolojisi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evrimer, R. N. (1929). *Kitaplarımla* (şiir). Hayat, 129, 16.

Gürsey, R. S. (1932). *Konfetiler* (şiir). Resimli Şark, 22-23-24, 23.

Kudret Ehat. (1931). *Tayyare ve sandal* (şiir). Resimli Şark, 12, 24.

Meriç, R. M. (1929). *Cıgara dumanları* (şiir). Millî Mecmua, 115, 8.

Nabedit, A. C. (1920). *Atlı karaca* (şiir), Servet-i Fünûn, 1507-33, 107.

Nabedit, A. C. (1925). *Şapkamın gölgesi* (şiir). Servet-i Fünûn, 1524-50, 371.

Nabedit, A. C. (1925). *Vatmanda beraber* (şiir). Servet-i Fünûn, 1485-11, 175.

Selahattin Edip. (1933). *Çamaşır ipleri* (şiir). Muhit, 54, 32.

Semenderoğlu, İ. S. (1932). *Sigara dumanları* (şiir). İçtihad, 344, 5712.

Siyavuşgil, S. E. (1928). *Satılık nişan yüzüğü* (şiir). Servet-i Fünûn, 1662-188, 87.

Siyavuşgil, S. E. (1932). *Pipoma* (şiir). Muhit, 49, 12.

Suzî Can (1931). *Nişan yüzüğü* (şiir). İçtihad, 331, 5578.

Tülbentçi, F. F. (1932). *Bir kadın sever gibi* (şiir). Servet-i Fünûn-Uyanış, 1862-177, 335.

Yüzüncü, R. F. (1931). *Sigara tablası* (şiir). Servet-i Fünûn-Uyanış, 1836-151, 323.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

14-19 Yüzyıl Arası Osmanlı Saray Giyimlerinde Kullanılan Dokuma Sanatı ve Desen Özellikleri

Prof.Dr. Fatma Öztürk

Hatice Yaşaroğlu

Özet

Osmanlı İmparatorluğu kültür ve sanat alanında da döneminin en gelişmiş medeniyeti olmuştur. Barındırdığı farklı kültürler ve diğer devletler ile olan yoğun ilişkileri sayesinde zengin bir kültür hazinesi oluşturmuştur. Bu hazinenin yansımalarını giysi işlemeleri ve saray süslemelerinde kullanılan kumaş ve motiflerde de görmek mümkündür. Saray giysileri birçok farklı sanat dalının bütünleştiği ve dönemin en müstesna örneklerini teşkil eden başyapıtlar olma özelliğine sahiptirler. Bu çalışmada 14. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasındaki Osmanlı saray giyim üretiminin geçirdiği evreler ve dokuma sanatı tarihsel olarak incelenmiş ve saray giysilerinde kullanılan kumaş ve motif özellikleri ile öne çıkan kumaş desenleri detaylandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı saray giysileri, kumaş, desen, motif, dokumacılık*

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar süren başarısının arkasında, çok farklı kültürleri bünyesinde harmanlayarak ortak bir Osmanlı kültürü oluşturmuş olması yatmaktadır. Bu ortak kültürün içerisinde, maddi kültürün en dolaysız öğelerinden olan giyim, şüphesiz çok önemli bir saç ayağını oluşturmaktadır. Bir kültür ne kadar karmaşık ve gelişkin olursa, geleneksel giyim tarzları da o ölçüde estetik, hiyerarşik ve çeşitli olmaktadır. Bu sebeple Türk kültür ve estetiğinin bütün inceliklerini barındıran Türk dokuma ve kumaşları, doku özelliği, desen ve işleme zenginliği yönünden Dünya kumaşçılığı içinde önemli bir yere sahiptir (Apak, Gündüz, Öztürk, 1997a).

Osmanlı kültürel düzeni temel olarak; saray ve halk olmak üzere iki farklı temele dayanmaktadır. Sarayın sanatsal gereksinimleri Enderun'a bağlı Ehl-i Hiref Ocakları tarafından karşılanmıştır. Ehl-i Hiref sanat erbabı anlamına gelmekte olup pek çok sanat grubunu bünyesinde barındırmıştır. Kuyumculuk ustasından, minyatür sanatçısına, silah yapımcısından, kumaş tasarımcına, Osmanlı döneminde var olan her tip sanat dalında usta sanatkârları bünyesinde barındıran Ehl-i Hiref kurumunda, dönemin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre bölük ve sanatçı sayıları değişebilmekteydi (Kalyoncu, 2015, s.279-294). Bu teşkilatın başında hazine sorumlusu olan hazinedar başı bulunmaktaydı (Uzunçarşılı, 1988, s.318). Sanat bölükleri tarafından, çok değerli mücevherheratlar, altın iplikler ve kumaşlar kullanılarak başta Hanedan üyeleri için; saray giysileri, örtüler, perdeler, yastık kılıfları ve mendiller, hazinedarbaşının onayı ile dikilmekteydi. Enderun nakkaşları, saray beğenisine göre resim ve desenleri işlemişler ve dönemlerinin en yüce sanat eserlerini oluşturmuşlardır. Kıyafetlerde kullanılan altın, gümüş ve ipek gibi değerli dokuma malzemeleri simkeşhaneler veya tüccarlar tarafından; keten, yün, pamuk ve iplikler ise aşiretler tarafından

karşılanmıştır. Belirli konularda uzmanlaşmış aşiretler, vergi ve askerlik karşılığında saray gereksinimi için gereken ham madde üretimlerini yapmışlardır.

Osmanlı sarayında işleme sanatı önemli bir yer tutmaktadır. Özel tezgahlarda dokunan kaliteli kumaşlara çok sanatlı el işlemeleri yapılmıştır. İşlemeler saray içinde ve saray dışında üretilmiştir. Değişik çevrelerden gelen ve getirtilen yerli ve yabancı sanatçıların çalıştığı saray, ülke içinde metropol olmakla birlikte, kültürler arasında karşılıklı geçişi sağlayan bir köprü görevi görmektedir. Osmanlı sarayında uygulanan işlemler ve giyim tarzları günümüze kadar etkilerini göstermiştir. Değişik kültürlerin etkisi altında kalan ülkemizde Osmanlı kültürünün etkileri sürmektedir. Folklorik giysilerde ve doğum-evlenme-bayram gibi özel gün giysilerinde görülen tarzlar geçmişten günümüze uzantılar sunmakta, Türk giyim sanatı tüm dünyadaki moda olgusuna ışık tutmaktadır.

2. Tarihsel Gelişim

Osmanlılar, Beylik Dönemi'nde, Selçuklulardan devraldıkları ileri düzeyde bir dokumacılık bilgisine sahipti (Salman, 1998, s.141-153a). 14. yüzyıla ait yazılı kaynaklarda geçen kumaş tanımları Beylikler Döneminde Anadolu dokumacılığının varlığını kanıtlamaktadır. Devletin zamanla zenginleşmesi, her alanda olduğu gibi kumaş sanatına da yansımıştır. I. Osman'ın mirasıyla ilgili bilgilerde tonozlu (Denizli) bezinden söz edilmektedir. Ayrıca, 1348 tarihli Orhan Mülknamesi'nde Hacı Paşa'ya vezirlik armağını olarak "kırmızı bir kemhâ" nın verildiği belirtilmektedir. 1364 tarihinde, Yıldırım Beyazıd'ın Germiyanoğlu'nun kızıyla nişanlanması nedeniyle sunulan armağanlar arasında "tonozlunun ak alemli bezleri", dönemin belgelerinde geçmektedir. Kaynaklardan 14. yüzyılda Denizli'nin önemli bir kumaş dokuma merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Türk kumaş desenleri 14. yüzyılda oldukça büyük, motifi az, fakat çok canlı renklidir. İri kozalak, çınar yaprağı, nar motifleri bu yüzyılın karakteristik özelliklerini taşır.

15. yüzyılda kumaş dokumacılığında en önemli merkez Bursa'dır. İstanbul'un fethiyle birlikte ise, ikinci önemli dokuma merkezi İstanbul olmuştur. Bu yüzyılda Bursa'da çok sayıda atölye bulunmaktadır. Osmanlı dokuma sanatı üst seviyeye ulaşmıştır. 1542 tarihli Çin İmparatorluğu'na ait bir belgede Türk dokumalarının beğenilip talep edildiği görülmektedir. Bu yüzyılda örge ve desende çeşitlilik ve renk paletinde çoğalma dikkat çekicidir. Desen kumaşın tam yüzeyinde belirli bir örge biriminin yinelenmesiyle oluşur. Bulut, bezek, lale, nar, karanfil, kozalak, çınar yaprağı gibi doğal örgeler desenleri oluşturur. 15. yüzyılda desenler bir yüzyıl öncesine nazaran daha küçük fakat kullanılan renk sayısı daha fazladır.

Şekil 1. Çınar Yaprağı, Lale, Karanfil ve Bulut Desenleri

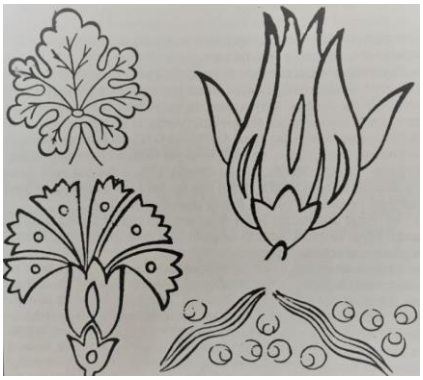

Şekil 1. Çınar Yaprağı, Lale, Karanfil ve Bulut Desenleri

Dokumacılık 16. yüzyıla gelindiğinde standartlara bağlanmıştır. 1504 tarihli Kanunnâme'de iyi cins kumaş üretmek için alınan önlemler anlatılmakta ve atkı ölçüsü, bükümleri, altın ve gümüş telin niteliği ve boyları belirlenmektedir. İstanbul'da saray içinde ve dışında çeşitli atölyeler kurularak, İstanbul önemli bir merkez haline getirilmiştir. 1525 tarihli Ehl-i Hiref defterlerinde dokumacılarla ilgili aba, kemha ve çeşitli kumaş dokuyan 27 kişilik bir ekipten söz edilmektedir. Bu sayı 1557 tarihli defterlerde 146'ya çıkmıştır. Bu dokumacılardan 40-50 nakkaş ise desen işlemelerinde çalışmaktadır. Bu dönemde kumaş ve kaftan armağanı dokumacılığın gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

16.yüzyılın ilk yarısında Yavuz Sultan Selim'in zamanında Klasik Osmanlı üslubunun temelleri atılmaya başlanmıştır. 1514 yılındaki Çaldıran savaşından sonraki 30 yıl, İranlılarla Osmanlı arasındaki kaynaşma, kumaş desenlerine de yansımıştır (Alpat, 2010, s.27-50a). Bursa, Bergama, Soma, Ankara, Amasya, Mardin, Şam, Halep, Bağdat, Humus, Selanik gibi merkezlerde kumaş ve bez dokunmuştur. Ayrıca saray giyimleri için, Avrupa'dan, özellikle Venedik'ten Frenk Kadifesi adıyla tanınan kumaşlar getirtilmiştir. Ayrıca bu yüzyılda dokumacılık ile çini sanatı arasında örge ve desen anlayışı açısından büyük benzerlik bulunmaktadır. Bu durum saray içinde çeşitli sanat kollarının birbiriyle ilişkilerini göstermesi açısında kayda değerdir.

Osmanlılarda kullanılan Çatma, Çuha, Kadife, Atlas, Kemha gibi kumaşların ünü o yıllarda Macaristan, Lehistan, Fransa ve İtalya' ya kadar yayılmıştır. Osmanlı saray kumaşlarının en önemlileri, Çatma ve Kemha, temelde saray için üretildikleri halde, bir kısmı önemli bir ihraç malzemesi olarak yurt dışına satılmıştır (Alpat, 2010, s.27-50b). Dokusuyla kadifenin bir cinsi olan çatma kumaşın kadifeden farkı, zemine oranla desenlerinin veya süslemesinin havının daha yüksek oluşundadır. Çatma kumaşta zemin ipek olup, desenler (çiçekler) kabartma kadifedir. Çoğu lale desenlidir. Altın telli çatma çok değerli bir kumaştır. Kemha ise çözgü ve atkı ipliği ipek, üst sıra atkı ipliğinde ayrıca altın alaşımlı gümüş veya doğrudan doğruya gümüşlü klaptanla dokunmuş ipekli kumaşa verilen isimdir. (Apak, Gündüz, Öztürk, 1997b).

Şekil 2. Çatma Kaftan ve Kabartma Desenli Kadife Örneği

Şekil 2.1. Çatma Kaftan

Şekil 2.2. Kabartma Desenli Kadife Örneği

Bunların yanında Osmanlı Devleti'nin en değer verilen kumaşı seraser olmuştur. Seraser; çözgü ipliği, ipek atkı ipliği, altın alaşımlı gümüş tel veya gerçek gümüş tel kullanılarak dokunan kumaştır. En iyi türünün İstanbul saray atölyelerinde, Seraserci başının nezaretinde dokunduğu ve bu türe 'İSTANBUL SERASERİ' denildiği bilinmektedir. Seraser kumaşın zemini gümüş teldir. Kumaşın ortasında bir çam kozası, etrafı karanfil ve güllerle çevrelenmiştir. Bu desenler altın tel ile kaplanmış kenar hatları yeşille çevrelenmiştir. Seraser kumaşlar yalnızca saray için dokunmuşlardır.

Şekil 3. Seraser ve Kemha Kumaş Örneği

Şekil 3.1. Seraser Kumaş Örneği

Şekil 3.2. Kemha Kumaş Örneği

16. yüzyıl, Türk kumaş sanatının en ileri gittiği devirdir. Bu devirde lale, karanfil, bulut ve benek motifi en güzel örneklerini vermiştir. 16. yüzyılın ikinci yarısında karanfiller çok kullanılmış ve stilize birer yelpaze şeklini almıştır. Buna 'yelpazeli karanfil' denir. 16. yüzyılın sonlarında, karakteristik Türk motiflerini en ince ve mükemmel dokuma tekniğine ulaşılmıştır. Bu yüzyılda en yüksek tekniğine ulaşan kumaş dokumacılığı, uzun bir gelişme devresi geçirmiştir. İpekçiliğin doğduğu yer olan Çin'in bile Bursa'dan ipekli kumaş aldığı kayıtlarla belirlenmiştir.

16. yüzyılda en yüksek noktasına ulaşan Türk dokumacılık sanatı, 17. Yüzyıl sonlarına doğru yavaş yavaş hızını kaybetmiştir. Özellikle tezgahta dokunan klaptanlı ve ipekli kumaşları alacak kadar zengin olmayan kimselerin, modaya uymak için bu tip kumaş örneklerini taklid ederek daha ucuza üretilen giyimler elde ettikleri görülmüştür.

17. Yüzyılda iyi kumaşların yanısıra kalitesi düşük kumaşlar da dikkat çekmektedir. III. Ahmet kumaşlarda gümüş sarfiyatını azaltmak için gümüş iplik kulanımını yasaklamıştır. Yüzyılın sonunda kumaşların yüzeyine motiflerin düzenli aralıkta uzunlamasına dokundukları görülmüştür. 17. yüzyılda dokuma kumaşlarda lale desenlerinin daha az ve şeklinin bir miktar değişmiş olduğu, buna karşılık karanfil deseninin çoğalmış olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda madalyonlu motiflere de oldukça rastlanmaktadır. Madalyonlar, düzenli olmayan desenli olup, koyu kırmızıdır. Kumaş zemini daha açık ve parlaktır.

18. yüzyıl kumaşlarında renkler sadeleşmiş, desenler küçülmüştür. Milli bir renk olan parlak kırmızı soluklaşmıştır. Kalitesi düşen Türk kumaşlarının yerini Avrupa kumaşları almaya başlamıştır. Türk kumaşlarında batı motifleri, Barok ve Rokoko etkili çiçek ve desenler moda olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise ahenkli ve zevkli Türk kumaşlarının kalitesi tamamen unutulmuş eski karakterini ve ününü kaybetmiştir.

18. yüzyılın ikinci yarısından, 19. yüzyılın sonuna kadar küçük desenli ve çizgili (yollu) kumaşlar daha çok kullanılmıştır. Çizgili kumaşların en güzel örnekleri Selimiye kumaşlarında görülmüştür. 1845'te Abdülmecit tarafından Hereke'de kurulan dokuma fabrikası, 1850'lerde yapılan ilavelerle üç katlı bir hale getirilmiştir. Fabrika yaklaşık yüzyıl kadar çalışmıştır. Geçmişte Hereke fabrikasında üç tür kumaş dokunurdu: Saray için döşemelik kumaşlar, Fransız kumaşlarını hatırlatan Batı zevkindeki kumaşlar ve Türk Rokoko üslubunda kumaşlar. 1936 yılında Hereke fabrikasının kumaş kısmına son verilerek sadece halı imalatı kalmıştır (Yetkin, 1993).

1844'te İzmit Çuha Fabrikası kurulmuş, devletin ve ordunun kumaş ihtiyacı buradan karşılanmaya çalışılmıştır. Bu fabrika yapılan ilavelerle 1945'lere kadar çalışmıştır. Bunların dışında 1855'te Bursa İpekli Mensucat Fabrikası, Balıkesir Aba Fabrikası, 1850'de Basmahane Fabrikası, İzmir Pamuklu Mensucat, 1885'te İzmir Şark Sanayii, 1889'da Yedikule İplik Fabrikası, 1904'te Adana Simyanoğlu Fabrikaları kurularak üretim yapılmaya çalışılmıştır (Özpulat, 1987, s.390). Böylece Osmanlı İmparatorluğu da tekstilden endüstrileşmeye bir geçiş yaşamıştır (Salman, 1998, s.141-153b).

3. Osmanlı Kumaş Deseni Özellikleri

Osmanlı süsleme sanatlarında genelde, Hüsnü Hat, Kalem İşi, Kaat'ı, Minyatür, Dokuma, Tezhib, Vitray gibi sanatlar kullanılmıştır. Farklı malzeme ya da mekân için kullanılan bu süsleme sanatları genelde aynı motif ve desenler etrafında gelişmiştir. (Orhan, 2016). Dokuma alanındaki sanat eserlerinin taşıdığı özellikler genel olarak incelendiğinde ise, en eski çağlardan itibaren bir takım çizgiler, hayvan resimleri ve çiçeklerin sembolize edilmiş oldukları görülür. Geyik, aslan, kaplan, kuş ve avlanma resimleri ile; gül, karanfil, nar, kozalak, çınar yaprağı ve benzeri semboller esas alınmıştır.

3.1.Yaratık şekilleri ve Gelişmeleri

A. Kaplan çizgisi ve Leopar Beneği: Kaplan çizgisi yanyana iki kıvrık çizgiden, leopar beneği ise üç yuvarlaktan oluşur. Bu motifler kumaşlarda, 15. yüzyıldan başlayarak her yüzyılda değişikliğe uğrayarak varlığını sürdürmüştür. Ayrıca bu motiflere çinide, taşta, sedefçilikte, silahlarda, tezhipte de rastlanmaktadır.

B. Rumi: Tezyinatta önemli bir yeri olan Rumi motifi, her devirde, her üslupta, başlangıcından günümüze kadar, taşta, çinide, ahşapta, madende, kumaşta ve tezhipte kullanılmıştır. Rumi motifler çok eski

dönemlerden bu yana çeşitli sanat alanlarında birçok eserde görülmektedir. Motifin bezelye çiçeği veya yaprağından alınmış olduğu düşünülse de, kuşbaşı veya kanatların zamanla gelişmeler geçirerek bu şekli aldığı muhtemeldir. Bu süsleme türü kumaşlarda da bol bol kullanılmıştır.

Şekil 4. Rumi Motifi

Şekil 4. Rumi Motifi

C. Hatai: Tezhip sanatının ana motiflerinden biridir. İsminden de anlaşılacağı gibi menşei itibarıyla 'Hata', Hatay', 'Hutem' isimleriyle de anılarak Çin Türkistanı'na bağlanır ve o memlekete itafen de bu motife Hatai ismi verilmiştir. Orta Asya'dan İran yoluyla Anadolu'ya ulaşan Hatai motifinin en yaygın kullanım sahası Osmanlılar devrinde olmuştur ve her asırda farklı özellikler göstermiştir.

Hatai muhtelif çiçeklerin dikine kesitinin anatomik çizgilerinin üsluplaştırılmasıyla ortaya çıkan şekildir. Buna eski deyimiyle uzunluğuna kesit denir. Bu motifler özellikle gül, karanfil, lale, şakayık gibi çiçeklerde daha çok kullanılmıştır. Türk kumaşlarında, çinilerde, halılarda ve özellikle saray kumaş ve giysilerinde, bu motiflere çok sık rastlanmaktadır.

D. Kuş- Geyik Resimleri: Türk kumaşlarında 18. yüzyıla kadar kuşların çoğunluğu aldığı bu grup içinde; tavşan, geyik, aslan, pars, leylek gibi üslüplaştırılmış hayvan figürleri bulunmaktadır. Bu motifler ayrıca çini, halı ve seramik sanatında da kullanılmıştır.

E. Tavus Tüyü: Kumaşlarda tavus kuşu resimleri görüldüğü gibi bazen de yalnızca tavus tüyü şekli yerleştirilmiştir.

3.2. Semadan Alınan Motifler

Güneş, ay, yıldız ve benzeri süslemelerin kullanılmasında eski inanışların etkisi bulunmaktadır. Ay ve yıldız motifleri I. Selim zamanında görülmektedir. Daha sonra Ay ve yıldız süslemeleri Kanuni Sultan Süleyman'ın şalvarında görülmüştür.

3.3. Yabancı Örneklerden Gelen Motifler

Türk kumaş ve kadifelerinde 16. Yüzyılın sonlarında lâle ve karanfil gibi desenleri çevreleyen dolamaların arasında taç motiflerine rastlanmıştır. Bu dönemde, Türk dokumacıları İtalyan kumaşlarını kendi zevklerine uygun motifler halinde kullanmayı ihmal etmemiştir.

3.4. Nebati Süslemeler

Türk süsleme sanatlarının hemen her bölümünün en ileri devrinde, nebati süslemeler çok önemli bir yer tutmaktadır. Nebati süslemeler, çiçek, meyve, ağaç motifleri olmak üzere ayrılabilir. Kumaşlarda en çok çiçekler kullanılmıştır. Bunlar: lâle, karanfil, gül, yabani gül, sümbül, çiğdem, şakayık, yasemin, çadır çiçeği, çarkıfelek, zambak, şeftali ve nar çiçekleridir. Lale, Türk süsleme sanatında önemli bir yer tutar. Batı süslemelerinde de kullanılmıştır. Dekoratif olması süsleme sanatındaki yerini göstermektedir. Karanfil, 15. yüzyıldan itibaren Türk kumaş ve kadifelerinde çok kullanılmıştır. Karanfillerin stilize edilmesiyle elde edilen 'yelpazeli' süslemenin, 17. yüzyıllarda başlamış olduğu düşünülmektedir. Ayrıca çeşitli devirlerde karanfil süslemeli birçok kumaşlar görülmüştür. Narin bir çiçek olan sümbül motifi de kumaş ve kadifelerde çokça kullanılmıştır. Nar ve çiçeği, çeşitli Türk bezemeleri arasında dekoratif ve motif geçişlerinde kullanılmıştır. En güzel örnekleri de 'NAR' meyvesinin cennet meyvesi olarak tasvir edildiği kumaşlarda görülmüştür (Apak, Gündüz, Öztürk, 1997c).

Şekil 5. Nebati Süsleme Örneği

Şekil 5. Nebati Süsleme Örneği

4. Sonuç ve Öneriler

Türkler için dokumacılık, sadece giyecek sağlama amacına yönelik olmayan ve birçok sanat dalını da bünyesinde barındıran bir olgudur. Selçuklulardan devralınan kültürel miras Osmanlı döneminde zirveye ulaşmış ve bugün dünyanın birçok müzesinde sergilenen çok kıymetli eserler üretilmiştir. Dokumacılık sanatı, Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik gelişimiyle bağlantılı şekilde 16. yüzyılda en üst noktasına ulaşmış sonrasında ise daha mütevazi bir yapıya dönüşmüştür. Osmanlı'nın son döneminde başlayan endüstrileşme hareketi ise Cumhuriyet'in ilanı ve 1933 yılında kurulan Sümerbank gibi önemli devlet kuruluşlarının etkisi ile hızlanmış ve bugün Türk Giyim Endüstrisi dünya çapında lider bir konuma ulaşmıştır. Türk hazır giyim sektörü 2014 yılı itibarıyla %3,4 pay ile dünyanın 8. büyük hazır giyim ihracatçısı konumundadır. AB ülkelerine tekstil ve hazır giyim ihracatında ise ülkemiz; Çin, Bangladeş ve Almanya'nın ardından 4. sırada yer almaktadır. Bugün, hazır giyim sektörü, üretim ve istihdamdaki büyük

ağırlığıyla ülkemiz ekonomisinin lokomotif sektörlerinden birisi konumundadır ("Hazır Giyim Sektörü Raporu", 2016).

Türkiye, göreli üstünlüğe sahip olduğu hazır giyim sektöründeki üretim değerini devam ettirebilmek amacıyla, çevreye saygılı ve sürdürülebilir tarım yöntemleriyle ham madde üretimini korumalı, marka ve tasarım yaratma çabalarına devam etmelidir. Tarihsel mirasından getirdiği çeşitlilik ve ahengi koruyarak globalizmin dayattığı tek tip insan modeline karşı, karakteristik özelliklerini vurgulayacak tasarımlar üzerinde yoğunlaşmalıdır. Bu doğrultuda sanat ve tasarım fakültelerine verilen önem arttırılarak, beşeri sermayenin gelişimi sağlanmalıdır.

Kaynaklar

Apak, M. Sevüktekin & Gündüz, F. Onat & Öztürk, Eray. F. (1997). *Osmanlı Dönemi Kadın Giyimleri*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Alpat, F. (2010), Osmanlı İmparatorluğunun 15. Yüzyıl ve 18. Yüzyıllar Arası Saray Kumaşlarında Kullanılan Bitkisel Üslup, *Sosyal Bilimler Dergisi / Journal of Social Sciences* 4(1), 27-50.

Kalyoncu, H. (2015). 'Ehl-i Hiref-i Hassa' Teşkilatının Osmanlı Kültür ve Sanat Yaşamındaki Yeri ve Önemi, *International Journal of Social Science*, Bahar I 2015 No: 33, s. 279-294.

Özpulat, F. (1987). *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de El Dokumacılığından Tekstil Endüstrisine Geçiş*, Türkiye'de El Sanatları Geleneği ve Çağdaş Sanatlar İçindeki Yeri Sempozyumu Bildirileri, Ankara, s. 390.

Orhan, F. (2016). İslam Hukuku Açısından Resim Yapmanın Hükmü ve Türk Osmanlı Sanatının Oluşumundaki Etkisi, 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi.

Salman, F. (1998). Tarihi Türk Kumaşlarında Desen ve Renk Anlayışı, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S.4, Erzurum, s. 141-153.

T.C. Ekonomi Bakanlığı, *Hazır Giyim Sektörü Raporu 2016,* Sıtc No: 84 Armonize NO: 61 ve 62.

Uzunçarşılı, İ. (1998). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s.318.

Yetkin, Ş. (1993). Türk Kumaş Sanatı, Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı, Ankara.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Tatar ve Başkurt Sihirli Masallarında "Ruhun/Canın Başka Bir Yerde Saklanması Ya Da Korunması" ile İlgili Motifler Üzerine

Erkan Karagöz

Özet

Tatar ve Başkurt Türkleri günümüzde kadim Türk yurdu İdil Ural Bölgesi'nde, Rusya Federasyonu içerisinde özerk cumhuriyetlere sahip iki ayrı Türk boyudur. Dilleri ve kültürleri neredeyse aynı olan bu iki Türk boyunun sözlü halk edebiyatları da oldukça zengindir. Sözlü halk edebiyatı türlerinden biri olan masallar İdil Ural Bölgesi'nde içerdiği motifler açısından gerek Türk dünyası masallarıyla olsun gerekse Dünya milletlerinin masallarıyla olsun benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Bu bildiride önce Tatar ve Başkurt Türklerinin sihirli (olağanüstü) masallarında görülen "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" ile ilgili motifler tespit edilecektir. Sonrasında tespit edilen motifler Stith Thompson tarafından 6 cilt hâlinde 35 yılda tamamlanan ve masalbilimciler tarafından da saygın bir başvuru kaynağı olarak kabul edilen Motif Index of Folk Literature isimli eserde yer alan ilgili motiflerle karşılaştırılacaktır. Karşılaştırma sonunda ortak olan motifler ile Tatar-Başkurt sihirli masallarına özgü motifler bu eserde kullanılan metoda göre sınıflandırılacak ve bu devasa motif atlasına katkıda bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Tatar, Başkurt, Masal, Olağanüstü, Sihirli, Motif, Ruh, Can, Stith Thompson*

GİRİŞ

Tatar ve Başkurt sihirli masallarında görülen "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" motif biçimlerinin incelendiği bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tespit edilen ilgili motifler masal içinde kullanıldığı yerlerden alıntılama yapılması yoluyla gösterilecektir. İkinci bölümde ise bu çalışmada üzerinde durulan "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" motif biçimlerinin Motif Index of Folk Literature'deki tasnif metodu esasında Tatar ve Başkurt sihirli masallarında tespit edilen ilgili motiflerin BU indekste gösterilmesi üzerinde durulacaktır. Sonuç bölümünde de Tatar ve Başkurt sihirli masallarında tespit edilen ilgili motiflerin istatistiksel verileri bir tabloda verilecek ve tablodan hareketle bu çalışmanın sözlü edebiyat bağlamında yapılacak olan motif çalışmalarına nasıl bir katkı sağlayacağı belirtilecektir.

1. Bölüm

Bu bölümde Tatar ve Başkurt sihirli masallarından tespit edilen "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" ile ilgili motifler, "Motif Index of Folk Literature'ye kaydedilen motifler ve kaydedilmeyen motifler olmak üzere hangi masallarda geçtiği verilerek 2 ayrı grupta sınıflandırılacaktır.

A) Motıf Index Of Folk Lıterature'ye Kaydedilen Motifler

Soul In Egg – Canın/Ruhun Bir Yumurtanın İçinde Olması

İkisi Tatar ikisi Başkurt masalı olmak üzere 4 ayrı masalda bu motiften tespit edilmiştir. Tespit edilen motifler sırasıyla aşağıdaki masallarda şu şekilde geçmektedir.

On Birinci Ahmet (Camaletdinov, 1994: 87) isimli Tatar sihirli masalında:

"Günlerden bir gün, Cin padişahı gittiği yerden dönünce kız bu ihtiyar cine "Sen çok güler yüzlü, cana yakın birisisin. Ben seni seviyorum", diye söyleyip ihtiyarın sırrını öğrenmek istemiş. Ona:

— Senin canın nerede ki?, diye sormuş.

İhtiyar cin de hilekâr birisiymiş:

— Benim canım kapının yanındaki süpürgenin içinde, diye cevap vermiş.

İhtiyar çıkıp gitmiş. Ahmet, kızı görünce:

— Ne söyledi?, diye sormuş.

Kız:

— Benim canım kapının yanındaki süpürgede diye söyledi, demiş.

Ahmet, kıza:

— Yok, onun canı orada değil. Onun canı nerede, biz öğreneceğiz. Sen süpürgeyi alıp güzel bezlerle, ipeklerle sarmala. İhtiyar döndüğünde bu süpürgeyi kucaklayıp ağla, demiş.

Kız süpürgeyi alıp ipeklerle güzelce sarıp sarmalamış. İhtiyar dönünce süpürgeyi kucaklayıp hıçkıra hıçkıra ağlamaya başlamış. İhtiyar kapıdan girmesiyle:

— Sen niçin böyle ağlıyorsun?, diye sormuş.

Kız:

— Seni özlediğimden senin canına sarılıp ağlıyorum, demiş.

Cin padişahı kıza:

— Eh be akılsız kız! Süpürgenin içinde can olur mu!, demiş.

Kız:

— Ben seni sevdiğimden senin canını da seviyorum, demiş.

— Yok, benim canım bu yörelerde değil. Buradan yüz elli kilometre uzaklıkta bir yerde bir göl var. O gölün ortasında bir ada var. Adanın ortasındaki bir ördek yuvasında dört yumurta var. Benim canım o yumurtaların içinde.[E711.1.] *O gölü dört yaban domuzu koruyor. Onlar oraya bu ördekten başka hiç kimseyi yaklaştırmıyor, demiş cin padişahı* (Karagöz, 2016: 210)."

Sigara Tabakası (Camaletdinov, 1994: 202) isimli Tatar sihirli masalında:

"Dev eve girdiğinde kadın çitileye çitileye yıkayıp ağarttığı ocak süngüsünü elinde tutuyormuş.

Dev ona:

— Sen bu ocak süngüsüyle ne yapıyorsun?, demiş.

— Sen gittiğinde senin canınla ilgileniyorum, demiş.

— He he he, ondan can olur mu hiç?, diye dev kahkahayı basmış.

Kadın yeniden ağlamaya başlayınca:

— Tamam söylüyorum. Sen gerçekten de beni seviyorsun. Benim canım işte şu denizde. Orada bir öküz var. Öküzün üstündeki sandığın içinde bir ördek var. O ördeği yakalayıp belinden sıktığında bir yumurta çıkar. Benim canım o yumurtanın içinde,[E711.1.] *demiş dev* (Karagöz, 2016: 332)."

Padişahın Oğlu (Minhacetdinov & Harisov 1976: 87) isimli Başkurt sihirli masalında:

"Kel, ablalarının öğrettikleri yapmış. Köpeğiyle ördeğini almış da yol ayrımındaki dallı budaklı meşeyi arayıp bulmuş. Meşenin başına çıkıp sandığı indirmiş. Sandığı kırıp parçalayınca onun içinden bir tavşan çıkıp kaçmış. Köpek, tavşanın arkasından koşmuş. Köpek tuttu tutacakken tavşan, ördeğe dönüşüp havaya uçmuş. Onun arkasından delikanlının ördeğini havalandırmış. Ördeği o ördeğe yetişeceği sırada ördek yumurtaya dönüşüp suya düşmüş. Kel, yumurtayı nasıl alırım diye üzgün bir şekilde suyun kıyısına gelince daha önceki altın balık yüzüp gelmiş. Kel derdini anlatınca altın balık suyun dibine doğru yüzüp gitmiş. Bütün balıklardan yumurtayı aramalarını istemiş. Yumurta bulununca altın balık yumurtayı getirip Kel'e vermiş. Kel yumurtayı[E711.1.] kırmış. Onun içindeki iğneyi de alıp kırmış. Sonra dev perisinin evine gitmiş. Vardığında dev perisi evdeymiş. Kel'i görünce dev perisi:

— Artık ben yaşlandım..., demiş de ölüp gitmiş (Karagöz, 2016: 332)."

Yuldıbay Bahadır (Minhacetdinov ve Harisov 1976: 259) isimli Başkurt sihirli masalında:

"— Gözünü aç!, diye bir sesle uyandığında, delikanlı bu işe hayret etmiş. Dev, şaşırıp onlara karşı gelmiş. Delikanlı da kendi atının buraya böyle çıkıp gelmesine şaşırmış. Delikanlı deve ne istediğini söylemiş. Korkusundan dev içeriye kaçmış.

Delikanlı, devin sarayını dolanıp çıkmayı düşünmüş. Köşeyi döndüğünde onun karşısında uzun saçlı güzel bir kız oturuyormuş. Kız, delikanlıya kendisinin bir padişahın kızı olduğunu, buraya dev tarafından kaçırılıp getirildiğini, bugün öğleden sonra devin, kendisini yiyeceğini söylemiş.

Delikanlı, neden geldiğini kıza söyleyince, kız:

— Eğer bu yumurtayı alırsan, nasıl olursa olsun ez. O yumurta devin canı,[E711.1.] demiş.

Dev titreye titreye bir hile aramış. Yumurtayı veresi gelmiyormuş. Hile bulamamış. Delikanlı içeriye girip kılıç ile sandığı açıp yumurtayı almış. Dev hâlden düşüp kalmış (Karagöz, 2016: 822)."

Separable Soul In Bird - Ayrılabilir Canın/Ruhun Bir Kuşta Olması

Bu motif sadece bir Başkurt masalında geçmektedir. Motif **Küçük Oğul** (Minhacetdinov & Harisov 1976: 55) isimli Başkurt sihirli masalında şu şekilde kullanılmıştır.

"Az sonra boynu anahtar dolu bir kedi gelmiş. Delikanlı anahtarı çözüp alınca kediyi kazana atmış. Sonra mağaraya gidip iki ambarı açmış. Ambarlardan birbirinden güzel kızlar, yakışıklı delikanlılar çıkmış. Onlar delikanlıya korkarak bakıp birbirlerini ittirerek "Bu tombul, ben bir deri bir kemik, bu etine dolgun, ben zayıf, beni alma, onu al", diye söylenmişler. Delikanlı onları kurtardığını söyleyince hepsi de ona teşekkür edip istedikleri tarafa doğru gitmişler. Sonra delikanlı kafatasının söylediği üçüncü ambarda duran sandığın içindeki kuşu almış. İhtiyarın canının bulunduğu kuşu[E715.1.] kanını akıtmadan boğarak öldürmüş. O zaman kazandaki ihtiyar adamla kedi can vermiş (Karagöz, 2016: 702)."

Soul As Needle / Ruhun/Canın Bir İğne Olması

Bu motif de sadece bir Başkurt masalında geçmektedir. **Padişahın Oğlu** (Minhacetdinov & Harisov 1976: 87) isimli Başkurt sihirli masalında motif şu şekilde kullanılmıştır.

"Kel, ablalarının öğrettikleri yapmış. Köpeğiyle ördeğini almış da yol ayrımındaki dallı budaklı meşeyi arayıp bulmuş. Meşenin başına çıkıp sandığı indirmiş. Sandığı kırıp parçalayınca onun içinden bir tavşan çıkıp kaçmış. Köpek, tavşanın arkasından koşmuş. Köpek tuttu tutacakken tavşan, ördeğe dönüşüp havaya uçmuş. Onun arkasından delikanlının ördeğini havalandırmış. Ördeği o ördeğe yetişeceği sırada ördek yumurtaya dönüşüp suya düşmüş. Kel, yumurtayı nasıl alırım diye üzgün bir şekilde suyun kıyısına gelince daha önceki altın balık yüzüp gelmiş. Kel derdini anlatınca altın balık suyun dibine doğru yüzüp gitmiş. Bütün balıklardan yumurtayı aramalarını istemiş. Yumurta bulununca altın balık yumurtayı getirip Kel'e vermiş. Kel yumurtayı kırmış. Onun içindeki iğneyiE745.2. de alıp kırmış. Sonra dev perisinin evine gitmiş. Vardığında dev perisi evdeymiş. Kel'i görünce dev perisi:

— Artık ben yaşlandım..., demiş de ölüp gitmiş (Karagöz, 2016: 628)."

B) Motıf Index Of Folk Lıterature'ye Kaydedilmeyen Motifler

Soul In Bone - Ruhun/Canın Kemikte Olması

Bu motif sadece bir Tatar masalında tespit edilmiştir. **Avcı Yiğit ile Vahşi Hayvanlar** (Camaletdinov, 1994: 239) isimli Tatar sihirli masalında motifin masal kullanımı şu şekildedir:

"Delikanlı tan atıp ortalık aydınlandığında kız kardeşini yanına çağırmış. Kız kardeşi yalvarıp:

— Ağabey öldürme beni, her şey benim yüzümden oldu, demiş.

— Nereye koyduysan, söyle, demiş delikanlı.

Kız kardeşi:

— İki baldır kemiğini alıp koymuştum, demiş.

— Nerede kemikler, ver bana, demiş delikanlı.

Delikanlı, kız kardeşinin elinden devin iki baldır kemiğiniE714-14. almış. Kemikleri yanmakta olan kuzineye atmış. Sonra kız kardeşini saçlarından tutmuş da "Sen dev perilerini koruyorsun, sen benim düşmanımsın", diyerek kılıcıyla onun başını kesmiş.

Onlar yeniden düğün yapıp hayatlarına devam etmişler (Karagöz, 2016: 628)."

Separable Soul In Dove - Ayrılabilir Canın/Ruhun Güvercinde Saklanıyor Olması

Bu motif de sadece bir Başkurt masalında geçmektedir. **Bedigülyamal ile Seyfilmülük** (Minhacetdinov & Harisov 1976: 101) isimli Başkurt sihirli masalında motifin geçtiği yer şu şekildedir:

"Onlar konuşmuşlar. Seyfilmülük ne aradığını söylemiş.

— Ben o kızı biliyorum, demiş Melike.

O sırada dev gelmiş. Delikanlı saklanmış, kız da yerine yatmış.

Dev, kızı uyandırıp bir iki gün evde durmuş, daha sonra çıkıp gitmiş.

— Sor bakalım, devin canı neredeymiş?, demiş, Seyfilmülük, kıza.

Dev yeniden dönmüş. Kız nazlanarak:

— İnsanın canı kendisinde, devlerin canı nerede oluyor?, diye sormuş.

— Eee, sen beni öldürmek mi istiyorsun?

— Yok be! Dev gibi devi nasıl öldürebilirsin ki?

— Benim canım, denizin dibindeki dört güvercinli kafeste. Süleyman'ın yüzüğüne sahip olan kişi beni öldürebilir, demiş dev de çıkıp gitmiş.

Seyfilmülük, kızı alıp denizin kıyısına boyuna gitmiş. Sonra yüzüğü denize bırakarak:

— Devin canını çıkar, demiş.

Yüzük kafesi alıp çıkarmış. Delikanlının güvercinleriE715.1-8. öldürmesiyle birlikte dev yıkılmış. Kızla delikanlı bir sala oturup denizde gitmişler (Karagöz, 2016: 643)."

Soul As Razor - Bir Ustura Olarak Can/Ruh

Bu motif de sadece bir Başkurt masalında geçmektedir. Altın Kuş (Minhacetdinov & Harisov 1976: 55) isimli Başkurt sihirli masalında motifin kullanımı şu şekildedir:

" Biktimir avdan dönmüş. Yemek yemişler, içmişler. Sonra uyumak için hazırlanmışlar.

Cadı işaret ederek kızı çağırmış da:

— Horozun canı kendi canıymış, kocan seni aldatmış. Tekrar sor, seni seviyorsa doğrusunu söyler, demiş.

Yattıkları vakit hanımı yalvarıp yakarıp yine sormuş.

— Benim ikinci kalbim sana niye gerek?, demiş Biktimir.

— Beni seviyor musun, sevmiyor musun; bunu bilmek için, demiş hanımı.

— Sağ çizmemin tabanında ak mendile sarılı kırmızı saplı bir usturaE745-7. var. İkinci kalbim o, demiş Biktimir.

Ertesi gün kalkınca cadı öğrenmiş. Çizmeyi gizlice alıp dışarı çıkmış. Sonra çizmenin içine taş doldurup suya atmış.

Biktimir'i uyandırmaya çalışmışlar, o uyanmamış. Hanımı ağlamış. Cadı da yalandan ağlamış (Karagöz, 2016: 590)."

2. Bölüm

Bu çalışmada kullanılan masal metinlerindeki "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" ile ilgili motiflerin tespiti için S. Thompson'un (1966) Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements In Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends (Halk Edebiyatı Motif İndeksi: Masallar, Türküler, Mitler, Hayvan Masalları, Ortaçağ Aşk Hikâyeleri, Kıssalar, Kısa ve Komik Ortaçağ Masalları, Fıkralar ve Yöresel Efsanelerdeki Anlatı Ögelerinin Sınıflandırılması) isimli eseri temel alınmıştır.

S. Thompson (1966), Motif-Index of Folk-Literature'de tasnif ettiği motifleri alfabetik numaralandırma yöntemi ile eserinde sıralamıştır. Bu yöntemi kullanırken genelden özele doğru motif numaralarının arasına nokta işareti (.) koymuştur. Ancak Thompson'un motif dizininde yer almayan yeni bir motif bulunduysa o motifin bizim tarafımızdan bulunduğunu göstermek için ilgili motifin kaldığı numaradan hemen sonra numaralandırma devam ettirilerek nokta işareti yerine kısa çizgi işareti (-) konulmuştur. Ayrıca motifin sonuna "MEK (Motif Erkan Karagöz)" yazılmıştır. Bu şekilde Thompson'un motifleri tasnif etme sırası devam ettirilmiş ve onun motif indeksine katkı sağlanmıştır.

Thompson'un metodunun temel alındığı bu çalışmada Tatar ve Başkurt sihirli masallarında "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" ile ilgili tespit edilen motiflerin Motif Index of Folk Literature'deki sınıflandırmaya göre yerleştirilmesi şu şekilde olmuştur. Tatar ve Başkurt sihirli masallarında tespit edilen motifler aşağıdaki tasnif sırasında büyük harflerle ve kalın olarak yazılmıştır.

E. The dead.

E700-E799. The soul.

E710. External soul.

E710.1. Ferocious animal guardian of separable soul of ogress.

E710.2. External soul avenges murder.

E711. Soul kept in object.

E711.1. SOUL IN EGG – CANIN-RUHUN BİR YUMURTANIN İÇİNDE OLMASI.

E711.1.1. Soul in three separate eggs.

E711.2. Soul in plant.

…

E711.15. Soul in bird cage.

E712. Hidden soul (life).

E712.1. Soul hidden in tree.

…

E712.7. Soul hidden in water bottle.

E713. Soul hidden in a series of coverings.

E713.1. Soul hidden in apple (ball) in a salmon which appears every seven years in certain fountain.

E714. Soul (or life) kept in special part of body.

E714.1. Soul (life) in the blood.

E714.2. Serpent‘s life in its gold crown.

…

E714.13. Soul fastened to spine.

E714-14. SOUL IN BONE – RUHUN/CANIN KEMİKTE OLMASI (MEK)

E715. Separable soul kept in animal.

E715.1. SEPARABLE SOUL IN BIRD - AYRILABİLİR CANIN/RUHUN BİR KUŞTA OLMASI.

E715.1.1. Separable soul in duck.

…

E715.1-8. SEPARABLE SOUL IN DOVE - AYRILABİLİR CANIN/RUHUN GÜVERCİNDE SAKLANIYOR OLMASI (MEK)

…

E715.6. Separable soul in hydra‘s head.

E718. Multiple separable souls: ogre’s separable spirits live in a tree (plant), fish, honey bee.

E720. Soul leaves or enters the body.

E721. Soul journeys from the body.

…

E728. Evil spirit possesses person.

E730. Soul in animal form.

E731. Soul in form of mammal.

…

E738. Soul in form of a mythical animal.

E740. Other forms of the soul.

E741. Soul in form of heavenly body.

…

E745. Soul as object.

E745.1. Soul as feather.

E745.2. SOUL AS NEEDLE – RUHUN/CANIN BİR İĞNE OLMASI

…

E745-7. SOUL AS RAZOR - BİR USTURA OLARAK CAN/RUH (MEK)

E748. The soul as a guardian spirit.

Yukarıdaki motifler, Motif Index of Folk Literature isimli altı ciltlik eserin ikinci cildindeki “The Dead (Ölüler) isimli tasnifin içinde yer almaktadır.

Sonuç:

Tatar ve Başkurt sihirli masallarında tespit edilen “ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması” ile ilgili motiflerin sayısal verileri aşağıdaki tabloda şu şekilde çıkarılmıştır:

Motiflerin tespit edildiği masal sayısı	9
Toplamda tespit edilen motif sayısı	6
Tatar sihirli masallarında tespit edilen motif sayısı	2
Başkurt sihirli masallarında tespit edilen motif sayısı	4
Motif-Index of Folk-Literature'de yer alan motif sayısı	3
Bizim tarafımızdan tespit edilen motif sayısı	3
Hem Tatar hem de Başkurt masallarında kullanılan ortak motif sayısı	0

Tatar ve Başkurt sihirli masallarında geçen "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" ile ilgili motif tespitleri bundan sonra yapılacak benzer çalışmalarda motif avcılarının karşılaştırmalı çalışmalarında bir masalın çıkış coğrafyası, yayılma sahası, değişik varyantlarının şekillenmesi gibi konularda sonuca gitmelerinde faydalı olacaktır. Ayrıca bir masal anlatıcısı o günkü ruh durumuna göre anlattığı masalda bazı motifleri atlayabildiğinden ya da çok kısa bir şekilde kullanıp geçebildiğinden bu benzer motif çalışmaları neticesinde bir masalın varyantlarından hareketle eksik olan motifler tespit edildiğinde masalın en özgün şekline ulaşmak mümkün olacaktır.

Bu çalışmada "ruhun/canın başka bir yerde saklanması ya da korunması" ile ilgili motif tespitleri yapılan masallarda, "Altın Kuş" isimli Başkurt sihirli masalı hariç diğer sekiz masalda canı/ruhu saklanan masal kahramanı masalın olumsuz başkahramanıdır.

Kaynaklar

Camaletdinov, L. (1994). Tatar Halık Ekiyetleri: Tılsımlı Ekiyetler. Kazan: Tataristan Kitap Neşr.

Karagöz, E. (2016). Tatar-Başkurt Sihirli Masalları Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması (Aktarma – Motif Tespiti (Motif-Index of Folk Literature'ye Göre) – Motif Dizini), Basılmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Minhacetdinov, M. H. & Harisov, E. İ. (1976). Başkort Halık İcadı, Ekiyetter, 2. Kitap. Ufa: Başkortistan Kitap Neşr.

Thompson, S. (1966). Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends. 6 vols. Bloomington: Indiana University Press.

Gagauzların İstoriyası Hem Kulturası Türk Halklarının Arasında

Grigoriy Dmitrieviç Radov

Özet

Gagauzlar çekettilär göçmen türklerdän (türk oguzlardan, peçeneglerdän, kumannardan), angıları dalga gibi etişärdilär Evropanın üülen-gündusuu tarafına Orta Aziyadan,Kaspiya Kırlarından hem üülen-poyraz tarafından. Gagauzların dedeleri geçerlär Bolgariyanın Poyraz-gün-duusu hem Tuna derenin düzlük erlerinä. Gagauzlar bir küçük halk kendi istoriyasınnan, kulturasınnan, tradiţiyalarınnan, angısının pek zordu eceli,neçinki çok vakıt onun istoriyasş karannıktaydı, istoriya oluşları öläydi,ani çok vakıt halkta yoktu kolaylık düzmää devlet. Yaşarkan Balkanda, sora da Bucakta,gagauzlarda yoktu yazı,ilerlemäzdi onnarın kulturası. Sade Sovet birliin vakıdında oldu kolaylık peydalansın gagauz dilinin yazısı. Devletlik varkana garant var kanonnarına, angılar haklık uurunda koriyaceklar kendi dilini, literaturasını, kulturasını,tradiţiyalarını.

Anahtar Kelimeler: *gagauzlar, Balkan, Budjak, folklor, Avtonomiya, kultura*

Gagauzlar çekettilär göçmen türklerdän (türk oguzlardan, peçeneglerdän, kumannardan), angıları dalga gibi etişärdilär Evropanın üülen-gündusuu tarafına Orta Aziyadan,Kaspiya Kırlarından hem üülen-poyraz tarafından. Migraţiya proţesindä hem dayma düüşmeklerdä,konfliktlerdä başka türk soylarınnan. Gagauzların dedeleri geçerlär Bolgariyanın Poyraz-gün-duusu hem Tuna derenin düzlük erlerinä. Nicä halk,gagauzlar kuruldular balkanda kalınma türk soylardan: uzlardan,peçeneglerdän,kumannardanXV-XVII asirlerdä. Gagauzlar bir küçük halk kendi istoriyasınnan, kulturasınnan, tradiţiyalarınnan, angısının pek zordu eceli,neçinki çok vakıt onun istoriyasş karannıktaydı, istoriya oluşları öläydi,ani çok vakıt halkta yoktu kolaylık düzmää devlet. Büük sıra cenklär,ani geçärdilär Rusiya hem Osman imperiyanın arasında,olardılar o erlerdä,neredä yaşardılar gagauzlar,braktılar onnara çok acı hem kahır ecellerindä. Bu çirkin oluşlar büktülär insanı geçsinnär kurak Bucak erlerinä,neredä tabiat durumu çok taa kötü,nekadar Balkanda.

Yaşarkan Balkanda, sora da Bucakta,gagauzlarda yoktu yazı,ilerlemäzdi onnarın kulturası. Sade XI-ci asirin sonunda M.Çakirin savaşmaklarınnan gagauz dilinä çevirildi klisä kiyatları,açıldı üürenmäk klasları kliselerdä. Çok geeri attı gagauz kulturasını 1918-1940-cı yıllar,rumın okupaţiyası, açan ana dilindä yasak edilärdi lafetmää aylä arasında da. Rus hem rumın asimile politikası yiktu nicä yapsınnar şartlar gagauz yazısının peydalanmasında. Sade Sovet birliin vakıdında oldu kolaylık peydalansın gagauz dilinin yazısı.

Büük ayın 27-dä 1948yılda komisiyanın toplantısında, komisiyanın sekretari gaguz alfabetin proektinnän tanıştırdı. Bu işi yaptı gagauz –Arabadji Nikolay Petroviç. Büük ayda 1949yılda SSSR Ministr Nasaatı alêr karar "О мероприятиях по организации культурно- просвятительской работы среди гагаузского населения МССР и УССР ". Bu soruşa MSSR Hükümeti döndü sade 1957-inci yılda da aldı karar "О мерах по улучшению обучения детей гагаузской национальности". Karar gagauz dilinin yazı kurulması gerçekleşti pek tez, açıldı şkolalar gagauz dilindä 1958 yılda taa yokkana kadrolar hem üürenmäk kiyatları şkolalar gagauz dilindä işledi sade 2,5 yıl.

1960-61 yıllarda şkolalar geçirildi rus dilinä. Moldova Ministerlii kararınnan №1 03.01.1961 yıldan gagauz dilindä üürenmäk proţesi durguduldu,kapandı MSSR BA-Bilim Akademeyası da,gagauz folkloru,istoriyası,etnogiyasının üürenmesindä; durgundu tiparlamak proţesi artistik yaratmalarının gagauz dilindä. Gagauz dilindä şkolaları kapamak getirdi gagauz etnosunu kaybelmäk zamandaş cümnä kurulu uuruna ölä,açan halkın yok devletlii-o var nasıl kaybelsin.

Devletlik varkana garant var kanonnarına, angılar haklık uurunda koriyaceklar kendi dilini, literaturasını, kulturasını,tradiţiyalarını.

XX asirin ortasında,80-inci yıllarda kıpım döndü geeri SSSR-ın halkların yaşamasında, demokratik diişilmekleri getirdilär ona, ani hepsi milletlär, angılar toplu bu devlettä, çekettilär üüşmää kendi millet dirilmesi için. Bu zamanda küçük gagauz halkı da çeketti bildirmää kendini. Gagauzların milletlik bildirilmesinin patlaması bu etapa-obyektiv istoriya proţesi, gagauz halkında peydalandı lääzımnık etkinnää,kendi dilini,kulturasını,millet tradiţiyalarını korumaa,olsun kolaylıklar bellietmää kendi ecelini kendi ecelerinnän. Komrat kasabasında,kompakt yaşayan gagauzların merkezindä,Moldova Respublikasında peydalanêr "Gagauziya Halk "akıntısı ,angısı koydu kendi önündä daavalar eniletmää hem korumaa kendi kulturasını, dilini hem kurmaa gagauzların millet-teritorial erleşmesini. Gagauz halkı büük kuvet koyup,kazandı kendi devletliini Avtonomiya formasında-Gagauziya, gagauz Eri-Avtonom-Teritorial Bölgesi.

Dekabrinin 23-dä 1994-üncü yılda Avtonomiyanın kurulmasınnan,istoriya verdi bizä taa bir şans-durgutmaa degradaţiya proţesini,halkının kaybelmesini,olgunnaştı sartlar etnosun ilerlemesi için. Gagauzların aralarında peydalandı merak kendi istoriyasına, dedelerinä şkolalarda ana dilinin,gagauz halkının istoriyasını,kulturasını, tradiţiyalarının üürenmesinnän.

Avtonomiyanın kurulmasınnan zeedelendi tiparlı materiallar hem işlär gagauzların istoriyası, kulturası için,angılar yazıldı gagauz bilimcilerinnän: D.Tanasoglu,N. Baboglu, S.Kuroglu,M.MaruneviçM.Guboglu hem başkalar.

Gagauz halkına bildirildi materiallar,angıları toplamış rus etnografı,bilimci Valentin Moşkov gagauz küülerindä.

Gagauz Avtonomiyanın kurulması yardım etti gagauz dilinin, istoriyasının ilerlemesinä ,açıldı Komratta Devlet Universiteti,neredä var 6 fakultet,üürenerlär derindän ana dilini hem gagauz halkının kulturasını.

1998-inci yıldan herbir üürenmäk kurumnarında 2-inci klastan taa çekedildi üürenmäk predmeti "Gagauz halkının istoriyası,kulturası,tradiţiyaları ". Açıldı Gagauziya Bilim-aaraştırma merkezi M.V.Maruneviç adına, neredä işleerlär bilimci istoriklär,gagauzologlar,filologlar,uuraşırlar aaraştırmaklarlan gagauz halkının istoriyası,kulturası hem dilinin uurunda.

Türk agentlii "TİKA" yardımınnan Gagauziya GRT-sı bütündän enilendi,verildi çok tehnika işleri. Bütün cümnedä GRT-biricik studiya,neredä götürülerlär haberlär gagauz dilindä. Kuruldu gagauz millet teatrusu D.N.Tanasoglunun adına.

Gagauz halkı-türk dünnääsının bir paycaazı. Türk halklarının milletlik bilinçliin ilerlemesinnän XX asirin bitkisindä XXI asirin çeketmesindä kaavileşti dostluk gagauz halkınnan. Çok yardım olêr hertaraftan Gagauziyaya Türkiyedän,açıldı kapular kultura ilerlemesinin korumasına,peydalandı lääzımnık koymaa kuvedi birleşmää da barabar Gagauziyayı kaldırmaa ayaa,bildirmää onu milletlerä.

Kaynaklar

Moşkov V.A. "Гагаузы Бендерского Уезда"

Guboglo M.N. "Этническая принадлежность гагаузов" M. 1967г.

Tanasoglo D. N. "Гагаузы" Советская Молдавия. 02.10. 1989г.

Maruneviç M. V. "Правда о Гагаузском народе, как самобытном народе и его этнической территории" Комрат.1990г

Kultur Aradakı Komunikaţiyanın Soţial – Pedagogika Fenomeni

Yanioglo Mariya

Uzun Dmitriy

Özet

The article is devoted to the problems of forming the culture of inter-ethnic relations among the students in the postmodern era. The emphasis is put on the intercultural interaction, the problem of creating the culture of inter-ethnic relations, the potential of multi-ethnic educational environment. Other cultures successfully acquire the emotional and developmental, sociable individuals who have the width of outlook, confidence, tolerance.

Anahtar Kelimeler: *intercultural interaction, intercultural communicative competence, multicultural society, culture of communication tolerance, culture of inter-ethnic relations.*

1. Giriş

XXI-inci asirdä kurulêr eni soţial, ekonomika hem kultura ilişkileri: globalizaţiya, internaţionalizaţiya, etnokultur proţesleri, cümnä multikultur problemaları, migraţiya. Bu sebeptän pedagogika düzer üüretim strategiyasını, angısı OON, Evropa Topluşu, ÜNESKO dokumentlerindä nışannanêr. Bu problema açıklanêr multikultur eitim konţepţiyada (D.Benks), kultur aradakı / interkultur konţepţiyada (G.Ayernhaymer, P.Batelaan, V.Nike, K.Kukoş, A.Gavreliuk, V.Pauş), global eitim konţepţiyada (R.Henvi).

Bu konţepţiyaların öz fikiri – hepsi halkların kulturalarına tolerant ilişkileri terbietmäk, kendi kulturasını sevmäk, dünnä gumanist paalılıklarını (demokratiya, insan hakları, serbestlik) tanımak, hatırlamak. Bunnarı izleer *Cümnä kultur terbietmäk konţepţiyası* (Z.K.Şnekendorf), *Baskısız pedagogika hem psihologiya koţepţiyası* (A.G.Kozlova, V.G.Maralov, V.A.Sitarov).

2. Yöntem

Annayışlar «kultur aradakı eitim», «kultur aradakı komunikaţiya», «kultur aradakı terbietmäk» postmodernizm zamanında yayınnanêr. Pedagogika literaturasında englez dilindän termini multicultural education Amerikada bilim adamnarı kullanêrlar. Golandiya bilgici A.P.Batelaan, aaraştırarkan eitim problemaları, kullanêr lafbirleşmesini intelektual education. Bilim uurunda biliner annayış çok kulturlu eitim. Hepsi bu annayışlar nicä sinonimnär kullanılêrlar. ÜNESKO hem Evropa Topluşu dokumentlerdä annayış kultur aradakı eitim kullanêr. Avstraliyada, Kanadada, Amerikada kullanılêr termin çok kulturlu eitim, Evropada Velikobritaniyadan kaarä – kultur aradakı eitim.

L.L.Suprunova yazêr, ani polikulturlu eitim «eni evlad boyların etnik, naţional, dünnä kulturalarına katılmak, ruhunu zenginnetmäk, çok kulturlu cümnedä yaşamak» [Супрунова Л.Л., 2000, s.81].

Polikulturlu eitim gösterer, ani insan sayêr hem hatırlêêr başka halkların kulturalarını, becerer birliktä hem annaşmakta yaşamaa. Buna deyni polikulturlu eitim bölä daavaları koyêr:

Derindän bilmää kendi halkın kulturasını. Bu verer kolaylık başka kulturalara integraţiya yapmaa.

Pozitiv ilişkileri başka kulturalara terbietmäk.

Düzmää koşulları integraţiya uurunda başka halkların kulturalarına.

Geliştirmää becermekleri etkileşmäk uurunda.

Dirlik ruhunu, tolerantlıı terbietmäk.

G.D.Dmitriev yazêr, ani herbir kişinin ecelindä çaprazlanêr çok halkların kulturaları. Kişinin var hakı kendisi kimliini ayırsın [Дмитриев Г.Д., 1999, s.14].

N.Silistraru söleer, ani kişinin terbiedilmesi halk kulturasınnan baalı. Aaraştırıcı bellieder halk paalılıklarını, ruh kalitelerini: hoşluk, cömertlik, acızgannık, namuzluk, hesaplık, işi sevmäk, utanmak, gumanizm, patriotizm [Silistratu N., 2003].

Polikultur eitimin içindeliini belliederäk, hesaba alınêr etnosların kompakt yaşaması, konfesiyalar, regionun soţial-ekonomika özellikleri, konflikt sebepleri.

G.D.Dmitrievin çok kulturlu eitim konţepţiyasında çok polikultur eitim fikirleri birleştiriler. Aaraştırıcı annayışı çok kulturlu eitim taa geniştän kullanêr. O aaraştırêr bölä subkultur harakteristikaları, nicä: cins (karı/adam), yaşına görä, güüdäycä, geografiya kökenini.

Çok kulturlu eitim sayılêr ozaman, açan üürenicilerin var denk hakları hertaraflı bilgileri kabul etmää, bakmayarak, angı etnostan onun anası-bobası, angı dildä o lafeder. Çok kulturlu eitim üürenicilerä verer kolaylık meraklanmaa, soruşları koymaa, başka halkların kulturalarınnan tanışmaa, taa aktiv olmaa, stereotiplerdän kurtulmaa.

N.M.Lebedeva yazêr, ani etnokultur tolerantlıı verer kolaylık halkların arasında integraţiya düzmää, kulturaları zenginnetmää, halklan barabar problemaları çözmää [Лебедева Н.М., 1999, s.129].

Alarak hesaba plüralizma ideyalarını, kulturların arasında dialog prinţipini, eitim multikulturluunu/çok kulturluunu, var kolaylık düzmää koşulları, ki halklar arası eitim ilerlesin. Üüretim kurumu daavayı koyêr: uşakları terbietmää, becermeklerini ilerletmää. Büünkü gündä üüretim kurumu soţio-kultur, naţional, multikultur merkeziydir.

Kultur aradakı eitimin prioritet işleri: uşaan kişiliini ilerletmäk, istoriya hem kultura uurlarında informaţiya vermäk, kulturaların ilişkilerinnän tanışmak, kultur aradakı kompetentli terbietmäk, başka halklarlan kardaşça yaşamak.

Kultur aradakı komunikaţiya – insan arasında konuşmak. Onnar kendi kultur özelliklerini görerlär, belli ederlär. Çok türlü ilişkilär verer kolaylık biri-birini annamaa, saymaa, hatırlamaa [Яниогло М.А., 2014].

Annayışı kultur aradakı komunikaţiya kullanêrız iki yada taa çok halkların arasında kultur, iş, yaşamak uurlarında. Bu konuşmakta belli olêr dil etkileşmesi, kultura özellikleri. Kultur aradakı komunikaţiya herbir kulturanın gözelliini, paalılıını gösterer.

Herbir insan kullanêr o kulturayı, angısı evelki zamannarda kuruldu. Butakım insan üürener hem kullanêr dedelerin görgüsünü, kendi zaametinnän zenginnederäk. Soţializaţiya proţesindä insan bilgileri kavrêêr, kultura paalılıklarına sınaşêr.

V.İ.Paslaru bilim işlerindä açıklêêr paalılıkların içindekiliini, genezisini, strukturasını, klasifikaţiyasını, terbietmäk aspektini, belli eder zamandaş terbietmäk modeli, angısı kultur paalılıkların reanimaţiyasına temellener. Aaraştırıcının bakışına görä, kultura paalılıkları – önemni faktor, angısı yardımcı olêr diriltmää halk sedeflerini, angıları ekonomika örüyüşünnän baalı [Păslaru V., 2011].

3. Bulgular

Zamandaş terbietmäk modeli etnopedagogikaya temellener, adım-adım üürenicileri kendi halkın kulturasınnan tanıştırêr. Üürenicilär läazım bilsinnär halk adetlerini, tradiţiyaları, ana dilini.

Etnopedagogika koruyêr hem ilerleder bilim, kultura paalılıklarını, halklar arası baalantıları, hatırlayarak başka halkları [Кодекс РМ об образовании, 2014, s.20].

4. Tartışma

Bu aaraştırmanın materialları kullanılêr Komrat Devlet Universitetindä millet kultura fakultetinda pedagogika derslerındä.

5. Sonuç ve Öneriler

Açıklayıp bu bilim bakışlarını, geldik çıkışa, ani komunikaţiya – soţial proţesi, angısı türlü araçların yardımınnan ilerleer. Onun baş neeti – biri-birini annamak, hatırlamak.

Kultur aradakı komunikaţiya uurunda aaraştırıcılar nışannêêrlar, ani kultur aradakı komunikaţiya – o biri-birini annamak, sözleşmäk, iş birlii, proţes. Kultur aradakı komunikaţiya açıklanêr, nicä soţial-prdagogika fenomini, karşılıklı diişmäk soţial informaţiyaylan subyektlerin arasında, angıları başka-başka kulturalara girerlär.

Zamandaş eitim kultur aradakı aspektindä koyulêr daava geliştirmää becermekleri başka halkın kulturasını annamaa, herkezçä özgünnüünü, originallıını tanımaa, dialog kurmaa, kompromis bulmaa. Bu sebeptän üürenicileri läazım hazırlamaa kultur aradakı komunikaţiyaya.

Yaşamanın zamandaş etapında, bir taraftan, unifikaţiya tendenţiyaları olêr; başka taraftan – halkların etnokultur özelliklerini korumak. Dünnä görgüsü gösterer, ani en başarılı strategiya integraţiyadır, kendi kulturasını korumak, başka halkların kulturasını saymak.

Kaynaklar

Дмитриев Г.Д. Многокультурное образование / Г.Д.Дмитриев // Народное образование, М., 1999, с.35

Кодекс Республики Молдова об образовании № 152 от 17 июля 2014. // Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 2014 г. - № 319-324

Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: Учебное пособие. М.: «Ключ-С», 1999. 224 с.

Супрунова Л.Л. Поликультурное образование в современной России: поиск стратегии // Magister, 2000, № 3, с. 77-81

Яниогло М.А. Диалог культур как средство формирования и развития компетенции межкультурной коммуникации. В: Формирование гражданской идентичности личности в условиях поликультурного региона. Чебоксары: Чуваш. гос. пед. ун-т, 2014. С.18-22

Păslaru V. Competenţa educaţională-valoare, obiectiv şi finalitate. În: revistă Didactica Pro, 2011, nr.2, p.4-8

Silistratu N. Etnopedagogie. Chişinău: Centrul Editorial al U.S.M., 2003. 267 p.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Vasilisa Tukan'ın Şiirlerinde Gagauzlar ve Gagauzluk Bilinci

Yrd.Doç.Dr. Abdulkerim Dinç

Özet

Sovyetler Birliği'ni, sosyalist sistemden liberal sisteme geçişin sancılarını yaşamış bir şâir olan Vasilisa Tukan (1950 - 2005), tarım ve hayvancılığa bağlı yoksul bir ülkenin insanlarının hayat tezahürlerini şiirlerine konu edinmiştir. Vatan kılınan coğrafya ve Gagauzluk bilincinden, toprağın anlamına; günlük hayatın enstantanelerine kadar küçük insanın evreni Tukan'ın şiirlerinin temalarıdır. Vatan, toprak, emek, sevgi, aşk, aile kavramlarından; hayatı, insanı sorgulayan felsefi ürperişlere kadar Gagauz insanının cevherini mısralara dökmüştür. Coğrafyanın, hayat şartlarının, kültürün şekillendirdiği insanların duyuş tarzları bütün yalınlığı ile Vasilisa Tukan'ın şiirlerinde görünür. Hayata dair küçük sahneler yanında Gagauzlar ve Gagauz kimliği Vasilisa Tukan'ın şiirlerinin ruhunu oluşturur. Esasında bütün şiirleri bu ruhun parçalarıdır.

Anahtar Kelimeler: *Vasilisa Tukan, Gagauzlar, Gagauz edebiyatı, Gagauzluk bilinci, dil, kimlik*

GİRİŞ

Vasilisa Tukan, Nikolay Baboğlu'nun hatıralarında bahsettiği; Todor Zanet'in gerçek kişiler ve olaylardan yola çıkarak kaleme aldığı Açlık Kurbanları eserinde kaleme aldığı 1946-1947 açlık felâketinden üç yıl sonra, 7 Haziran 1950 tarihinde Moldova Cumhuriyeti'nin güneyinde Baurçu (Bayır içi) köyünde yoksul bir ailenin kızı olarak dünyaya gelir. Yoksulluğuna rağmen uyumlu bir aile içinde hayatın içine düşer. Stalin döneminde, izinsiz bir at arabası ot biçtiği için babası, iki yıl hapse mahkum edilmiştir. Dört çocuğuyla ortada kalan anne, kuru ekmeğe muhtaç bir çaresizlik içinde çırpınır ve sıkıntılara dayanamayarak ölür. Çocuklar anasız ve babasız kalırlar. Kız kardeşini annesinin akrabaları Beşalma köyüne götürürken; Vasilisa'yı da bir "ahretlik" aile, evlâtlık gibi himayesine alırlar.

İlk ve orta öğrenimini köyünde tamamlayan Vasilisa (kızlık soyadı Kadın) kütüphanecilik eğitimi alır ve kütüphaneci olarak çalışmaya başlar. Daha sonra, Kostroma şehrinde Ziraat Kültürü Enstitüsünde, Ziraat teknikerliği eğitimini 1981 yılında tamamlayarak köyünde Ziraat Teknikeri olarak çalışır.

Andre Gide: "San'atkârı, ıstırap yaratır.." der. Vasilisa Tukan'ı da dünyayı daha tanımaya başladığı yıllardan itibaren yaşadığı ıstıraplar, sıkıntılar, yokluklar şâir yapar. Hassas tabiatı, hayatın bütün tezahürlerini mısralara dökmeye zorlar. Ancak, o her şeyden önce bir Gagauzdur; Bucak ise vatanı... Aynı coğrafyayı paylaştıkları Moldovanlara, Bulgarlara, Ruslara rağmen Gagauzlar dillerini, kimliklerini, kültürlerini titizlikle muhafaza etmişlerdir. Ruslara olan hayranlık ve bağlılığına; Sovyet dönemine duyduğu hasrete rağmen Gagauz kimliği şiirlerinin ruhunu şekillendirir. Vatan bildiği coğrafyaya, Bucak'a, halkına karşı aşırı bir hassasiyeti vardır. Bu hassasiyet onun gerçekçi kimliğini romantizme dönüştürmez. Coğrafya çetin; tarıma ve hayvancılığa mahkum edilmiş halkı, yani Gaguzlar yokluk ve yoksulluk içinde adeta çırpınmaktadır.

Vasilisa Tukan kaleme aldığı şiirlerinin hemen yarısını vatanı Bucak'a ve Gagauzların dünyalarına ayırır.

Güneşin bütün cömertliğiyle aydınlattığı, bağların, küçük ormanların süslediği, çobanların çırtma (kaval) çaldığı, koyunların otladığı, çeşmelerin temiz sularından susuzların kana kana içtiği vatandır Bucak... Bugün Gagauzya diyoruz; Gagauzların vatanı. Moldova Cumhuriyeti'nin, Besarabya'nın güneyinde küçük bir özerk bölge. Bir Gagauz olarak dünyaya gelmiş; Gagauzluk ve Gagauz dili, kültürü için gayret göstermiş olan Vasilisa Tukan, "Gagauziyam Benim" (s.20) başlıklı şiirinde, bütün devletler birleşsinler ve: "Ko bilsinler dünnede: Gagauzlar bu erde!" der.

"Yaşasın Bucak, Hem gözel lafım!" mısralarıyla biten "Benim Tarafım" başlıklı şiirinde, güneşini, rüzgârını, poyrazını sevdiğini söylediği Bucak, yani Gagauzların coğrafyası, vatanıdır.

Destanlarında, ballada türkülerinde ve türkülerinde hatıralarını yaşattıkları Dobruca kırlarından, Tuna kıyılarından getirildikleri Bucak'ın kırlarına hayat vermişlerdir. Hükümranlığı altına girdikleri güçlerin altında tarıma ve hayvancılığa mahkûm edilen; kendilerine ait yazılarına ancak 1957'de kavuşan ve bu yüzden edebiyatları gelişmeyen Gagauzlar yaşadıkları coğrafyada diğer halklara rağmen çalışkanlıkları, misafirperverlikleri, dürüstlükleri, mertlikleri ile şöhret kazanmışlardır.

Sıcak ve kurak yaz intibalarının mısralara döküldüğü "Geniş Yoldan Giderim" başlıklı şiirinde yanan toprağa rağmen, yeşil duran ceviz fidanlarından mutluluk duyar. Toprak, vatan ise ancak aşkla bağlanılır. Bir coğrafyanın vatan olabilmesi için suyuna, toprağına, havasına, taşına türküler yakılmalı, efsaneler yaratılmalıdır. Vücudunun hamuru olan vatan toprağı, hatıralarla anlam kazanır. "Eh, Sesleyin Lafımı" başlıklı Cahit Sıtkı'nın "Memleket İsterim" başlıklı manzumesini çağrıştıran şiiri bir vatan hayalidir:

İnsannar giimni, zengin
Fikirleri da derin.
Bakerım tarafıma,
Neler gelir aklıma

Şennikli türküleri,
Açerlar ürekleri,
Eski taraf masalı
Kulaklarda kasılı.

Vasilisa Tukan'ın vatanı ilk idraki, gözlerini açtığı, yoksullukla, acılarla, anne - babasız geçen çocukluğunu yaşadığı, Baurçu (Bayır içi) köyü ile başlar:

"Gün duusu tarafında
Var bir küüyceez Baurçu,
Onun pınarlarında
Durgunuverer yolcu.
Eer uurarsa yolunuz,
Geliniz bize, dostlar,
Geliniz, buyurunuz,
İşlensin sözlü yollar" (38)

.....

"Nereye de gitmesem
Çeker beni evim, topraam.
Nesoy dil işitmesem,
Bizim dile benim kulaam"

mısralarıyla başlayan "Nereye de Gitmesem" başlıklı şiirinde:

"Bir parça kuru ekmek,
Suya banıp, kemirecem,
Ama, eer darsıyarsam pek,
Ben konaama salt gelecem." (17)

mısralarında bir ev, bir yuva, bir vatan tarifi yapmaktadır. Yoksulluk çoğu Gagauzu gurbete çalışmaya gitmeye zorlarken, Tukan, kuru ekmeğe rağmen saadetin yuvada, vatanda olduğunu söyler. Aynı duygulara "Duuma Evim" (s.18) başlıklı şiirinde de rastlarız:

"Yoksa bişey eer imee
Kuru ekmekten kaari,
Olsun sade çiinemee
Bana nesaydı baari" (18)

"Nereden Çekeder Vatanım?" (19) başlıklı şiirinde ise vatanın sınırlarını çizer, anlamını koyar ortaya.

"Nereden çekeder Vatanım?
Ananın, bobanın evinden,
Oradan, nerede yaşadım,
Nerede çok dostlar var bende.
Nereden çekeder Vatanım?
Kapunun önünde fidandan,
Nerede yandı ilk yıldızım,
Sevdalık nerede canımdan
Çekeder Vatanım oradan,
Nerede uşaklar kaçıner,
Bir eşil otçaazın kökünden,
Hem neden topracıım yısıner.

Beki da Vatanım çekeder

Bir açık hem gözel çiçekten

Erkenne nereden seseder

Çannarın sesleri taa göktan

Vatanım, vatanım, senceeze

Canımda oler büük acılar,

Nesoy da olmasan sen bize,

Üreemi çimdikler sancılar!" (19)

"Ana Topraam" (33) şiirinde kutsal vatan toprağının hayırsızlar elinde nasıl harcandığına hayıflanır ve vatan borcuna dikkat çeker. Halbuki, "Vatanım" (34) şiirinde vatan coğrafyası tablosu çizdikten sonra son sözünü söyler:

"Başka vatan taa böle bulmadım.

Kimseyi bu soy türlü sevmedim"

....

"Ani paalıysan bize, nice ana!" (34)

Gagauz Türkleri, 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında, hatıralarını hâlen türkülerinde, efsanelerinde yaşattıkları Dobruca bölgesinden, Tuna kıyılarından Ruslar marifetiyle Besarabya'ya getirilmişler ve geldikleri toprakları vatan kılmışlardır. Birlikte yaşadıkları Moldovanlara, Bulgarlara, Ukrayn ve Ruslara rağmen, kimliklerini kaybetmeden toprağa sımsıkı sarılmışlardır. "Dedelerin Yaşaması" (62-64) başlıklı şiirinde Gagauzların Bucak'ı vatan kılmaları, yaşanan zorluklar bir destan sıcaklığı ile dile getirilir:

"Zormuş pek dedelerin,

Zormuş o yaşaması,

Zere bu soy erlerin

Diilmiş baştan kalması

İşlenmedik bu topraa,

Konmuşlar açan onnar,

Koşulmuşlar aaç pulaa,

Geçirip ker büük zorlar.

Tuzlu teri hep silip,

Bucak esaba geldi,

Öküz, beygir edenip,

Erler kaamil işlendi.

Çok vakıt bu aar topraa
Tırmaladı iki el,
Hem ona oldu çırak,
Kliseye koyup temel.

Suuk, ayaz, derin kışlar,
Ne ekmek var, ne giimee,
Saçakta donuk kuşlar,
Bir üün oldu ne imee.

Yazların sıcaklıına
Zorda onnar dayanmış,
Diilmiş raat pek canına,
Deri bir kaç kat yanmış.

Papşoy unundan malay
İmiş onnar çok vakıt,
Uşaklar büüsün bolay,
Yaşamaktan çıkmaa kıt.

Turşu suyundan boorcu
Aaç insan iyerdi pek,
Tutup herbir orucu,
Büüdülerdi pak ekmek.

Küllen kufnede onnar
Geçirmiş yaşamayı,
Geeri kaldıynan zorlar,
Donattılar sofrayı.

Manzumenin devamında zamanın değişmesi, Sovyetlerden kopuşla birlikte toplumun bütün kurumlarında yaşanan kaos ve beraberinde gelen yoksulluk, sahipsizlik dikkatlere sunulur.

Vatan sadece sevmekle vatan olmaz; onu korumak gerekir. Vasilisa Tukan: "Vatanı Korumaa" (35) başlıklı şiirinde halkın vatanda rahat, korkusuz ve kaygısız yaşayabilmesi için gençlerde kuvvetli bir vatan bilincinin olması gerekir, der: "Anaya, babaya, dostlara sarılabilmek vatanda mümkündür. Toprağın işlenmesi, bereketin olması, yaşlılara hürmet, çocukları korumak yine vatan bilincine sahip gençlerle mümkündür.

"Dönecem ben geeri, kollarmı yayacam,

"Ben geldim, kurtuldum" - daalara baaracam

Basacam bu topraa, onda yalnayak kalıp,

Ben çiide gezecem, otlardan yıkanıp.

Vatana ben izmet edecem bir raatsız,

Ani sade halkım yaşasın kahırsız!

Canımı ortalaa ben kayılım koymaa,

Ani bu toprakta, raat olsun yaşamaa!" (35)

Aynı duygular, "Duuma Erim" adlı şiirde devam eder:

"Derin battı ere

Tırnaklarım,

Baarer, nice dere,

Duygularım!" (s.36)

halk vatan bilincine sahip olmayabilir, onu koruma bilinci, kuvveti gençlerdedir, der. Tukan, vatanına, Bucak'a aşkla bağlıdır; öyle ki, vatanı bir sevgili, bir anne gibi kucağında korumak ister:

"Bucaam benim, sıcak Bucaam!

Bana senden paalı er yok,

Olsa seni kaplayım kucaa,

Öle sevgim var sana var çok!" (s.37)

Bir milleti var eden en önemli unsur dil'dir. Gagauz varlığı da, ancak dil ile mümkündür. Bunun farkında olan Vasilisa Tukan, "Ana Dilimiz" (12) başlıklı şiirinde, dili iyi bilmenin, dilini öğrenmenin milleti zenginleştireceğini ifade eder. Eğer dil, açık ve pak yani temiz ise anlaşmak daha kolay olacaktır. Asırlar boyu başka milletlerin hükümranlığı altında yaşamış bir halkın dili için bunlar önemli tespitlerdir. Eğer dil kirlenirse, tarih sahnesinden silinme tehlikesi vardır. "Ana Dilim" başlıklı şiirinde ise pahalı yani değerli dilin unutulmaya, başka dil -ki sanırım burada Rusça'ya işaret etmektedir.- hakim olmaya başlarken Gagauzcanın yıpratıldığına işaret eder. Çocukluğundan itibaren sevdiği dilinin hayata yeniden hakim olacağı, dünyanın tanıyacağı hakkında ümitvardır:

"Etişecez öle güne,

Üürenecek seni dünne!

Nasıl topraam güneşsiz,

Te böle bana sensiz!

Hem bil, ani aydınnıkta,

Ben sensiz - karannıkta!" (s,32)

Gagauzlar hakkında çalışan, yazan bilim adamlarının ve birlikte yaşadıkları halkların intibalarına göre, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan Gagauzlar çalışkan, dürüst, onurlu bir halktır. Sovyetlerin yıkılışından sonra, hiç bilmedikleri bir sistemin içine sürüklenirken yoksullukları daha bir artmış hayatlarını idame ettirebilmek için başka ülkelerde ekmek peşine koşmuşlardır. Aileler parçalanmış, yuvalar dağılmıştır. Tukan, bu duruma dikkat çekerek her şeye rağmen vatanlarında kalmalarını, ailelerin parçalanmamasını diler. "Zorları Çeken Halkım" (15) başlıklı şiirinde bu duruma dikkat çeker:

"Zorları çeken halkım
Çetin, nice aac-salkım,
Zor vakıt, açan geldi,
Kendini o diredi.

Sade diil pek ii, ani
Kırleer, brakıp evini,
Yaşamak aareer eni,
Zere duyer kendini" (15)

Bu hassasiyeti, "Adam - Oyanda, Karı - Buyanda" (16) başlıklı şiirinde devam eder:

"……..

Aarbaşlı halkım, ne oler, dayan,
Acıyer canım pek sana, inan!
Yaşlarını sil, bak bana duruk,
Yaşamak var bir, bir da dooruluk.

Olacan metin, enseycen zoru,
Ol kaavi, çetin, hem de ol dooru!
…..

Çil gibi daaldın dolaya, halkım,
Topraanı braktın, da oldun kaçkın.
Ama var umut, birleşsin devlet,
Açılsın bulut, yaşasın millet." 16

"Küüde Kalmadı İnsan", "Gün Günden" gibi şiirlerinde aynı konu ve tema üzerinde durur.

Vasilisa Tukan, "Nereye Çocuklar Vardınız?" (27) başlıklı şiirinde, gençlerin vatanlarını terkederek başka ülkelerde ekmek peşinden koşmasından tedirgin olmaktadır. Çünkü o gençler Gagauzyanın geleceğidir. Hassas bir ruhun, bir kadının, bir annenin, bir aydının çığlığıdır adeta mısralar:

"Allahım, görecez biz neler,

Eer dönmerse gençler taa tezçe?!" 27

Sovyetler Birliği, halkı "boyar"lardan kurtarmıştır ancak günümüzde gözü açıkların her biri bir boyar olup çıkmış ve halkı sömürmektedir. Halkın ortak varlığını sahiplenmektedirler. "Kaybeldi Memleketim" (41) başlıklı şiirinde bu haksızlığa dikkat çeker:

"Büün çoyu boyar oldu,

Diil salt kendi terinden,

Ama insanı soydu

Hazır toplu tepeden" 41

Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte toplumu ayakta tutan kurumlardan, ekonomik yapıya kadar bütün bir sistem altüst olunca Tukan, bu durumu "Revolütiya Gider" (60) başlıklı şiirinde Ekim devrimine telmihle ironik bir dille mısralara döker:

"Revolütiya gider,

Bir cenksiz hem bir kansız,

Ama canım titirer:

Küüler kaler insansız." 60

Öyle bir devrim ki gençler alkolle uyuşmakta, insanlar kahırlı, sokağa çıkmak tehlikeli ve Allah korusu taşımayan dinsizler sokaklara sahip olmuştur. Daha da kötüsü halk bölünmeye başlamıştır.

Gagauzların asıl vatanları Dobruca'dır. Besarabya'ya gelirken dağılmışlar. Sovyetler Birliği zamanında Orta Asya'ya, Kafkaslara ve hatta Brezilya'ya kadar dağılmışlar; ancak, yok olmamışlar. Telâffuz edilemese de, bir gerçeğe işaret etmek lâzım: Bugün Romanya'da, Bulgaristan'da, Yunanistan'da yüz binlerce Gagauz maalesef Romen, Bulgar, Yunan kimliğini taşıyorlar. Artık evlerinde de sahip oldukları kimliklerin dili ile konuştukları için bu ailelerin günümüz kuşağı kendilerini Romen, Bulgar, Rum olarak biliyor; kimliklendiriyor. Yani, Gagauz olduklarını bilmiyorlar. Ancak Bulgaristan, Yunanistan ve Romanya'da bazı köylerde Gagauzluk kimlik değişimlerine rağmen yaşıyor. Bir kuşak sonra o köylerde de Gagauzluk kaybedilecek. Besarabya'da yani Bucak'ta birlikte yaşadıkları Bulgarlara, Moldovanlara, Ruslara ve Ukraynlara rağmen Gagauzlar kimliklerini, dillerini koruyorlar. Sovyetlerle birlikte başlayan Rusça konuşma baskısı, şehirlerde Gagauzların kimliklerinden utanmayı beraberinde getirmiştir. Şehirlerde yaşayan Gagauz aydınlarının bile evlerinde iletişim Rusça ile gerçekleştiriliyor.

Vasilisa Tukan, "Üürenin, Kim O Gagauzlar" (37) başlıklı şiirinde bir anne şefkatiyle kucağına almak istediği vatanı Bucağı ve Gagauzları anlatırken kültürlerine de işaret ediyor:

"Gagauzlar dünneye daaldı,
Onnar kaybelmedi, kaldı.
Bucaan eri açtı çiçek,
Zere Gagauzlar çemrek.
Üşenmeer işlemee onnar,
İşe deyni hiç yok karar,
Onnar öle bir halk - sınık,
Bu erlere cannar yanık.
Birlik olup işe deyni,
Kurerlar yaşamak eni.
İşsiz onnar durameer hiç,
Hayvan büüderlar hem piliç.
Onnar bir halk kırnak hem uz,
Üürenin, kim o Gagauz!

Bucaam benim, sıcak Bucaam!
Bana senden paalı er yok,
Olsa seni kaplayım kucaa,
Öle sevgim sana var çok!"

Gagauzlar, çalışkanlıklarına rağmen yoksul bir halk. Bu halkın içinde bulunduğu durumu "Gagauzlar Öle Millet" başlıklı şiirinde bütün gerçekliğiyle dikkatlere sunar:

"Gagauzlar öle millet,
Ne kötüle, ne metet,
Ne akıllı, ne da ahmak,
Yaşaması kaçmak - kaçmak!
Topraa işleer, nice katır,
Ömürüne topleer kahır.
Gagauzlar, Gagauzlar,
Bu yaşamak bize pek aar!
Yaşamanın gözel eri -
Arka soyuk birkaç deri.
Ne bir raatlık, ne dinnenmek,
Ne ilinnik, ne sevinmek:
Yaz ortası toprak - çamur,
Gündüz - gisi, gece - hamur.

Bir yol açsın bize Allaa,
Ona gelmee salt evallaa.
Öle halkım zordan inneer,
Ani inneye - inneye - diner." (s.24)

Gagauz kültüründe erkek toprağı işler, hayvan yetiştirirken kadın yuvayı yapar; evlât yetiştirir. Ancak 1990'lardan sonra ortaya çıkan yoksullukta roller değişmiştir. Vasilisa Tukan, "Adamnar Kaldı Geeri" (67) başlıklı şiirinde bu duruma işaret eder. Artık evlerde erkekler çocuklara bakarken, kadınlar Türkiye'ye, başka ülkelere giderek para kazanmaktadır. Yuvayı yapan dişi kuş olduğu için, kadınların çalışmak için evlerinden kopmaları, problemli aileleri, problemli çocukları getirmektedir beraberinde. Tabiatiyle yuvalar dağılmaktadır. "Bilmeerim, Kim O Kıran" (70) başlıklı şiirinde de aynı temayı devam ettirir:

"....
Analar uşakları
Eline sokaan braker,
Zere zavalı karı
Etişmemizlee bıker.

Karardıp gözlerini,
Evinden çıkıp kırleer,
Bu yaşamakta eni
Telefon salt cırıldeer.

Yıllar geçti sayısız,
Ne raatlık var, ne umut,
İşleer halkım parasız,
Düşünüp durup - durup.

Bu besli kara toprak
Üzlen yıl bizi baker,
Bozuldu bu yaşamak,
Angısı suyu yaker.

Kabaatlı bılınmeer kim,
Hepsi kendi - kendine,
Sade kim büüder ekin,
Laazım gelsin evine."

Vasilisa Tukan, birkaç şiirinde "Çorbacı"dan "Sabi"den bahseder. İşaret ettiği, Sovyetlerin dağılışından sonra Gagauz halkına sahip çıkacak bir önderin olmayışıdır. Sosyal, ekonomik anlamda bir önder, bir sahip olmayınca halk şaşırmış kalmış; daha da kötüsü yoksulluğa sürüklenmiştir.

"Ama varsa bizde çorbacı,
O ilerce düşünsün laazım düşünsün." (Boşaldı Tavanda İmelik, s. 75)

"Çorbacılar, siz da hep
Allahın uşakları,
Ayırılmayın bizden pek,
Brakmayın aaç insannarı." (Fikirimiz Çeliner, 50)

"Topraamız bizim kara,
Gökümüz maavi,
Sade ürekler yara
Kim bize saabi?" (Küçüklüümden Beri, s. 77)

Dünyanın en gelişmiş, en zengin ülkelerinde bile var yoksulluk, çaresizlik, adaletsizlik. Ancak, Sovyetler Birliğinin dağılması ile birlikte ortaya çıkan kaos bütün Sovyet ülkelerinde adaletsizliği, yoksulluğu ve çaresizliği getirdi. Bir Avrupa ülkesi olup bir Afrika ülkesi gibi yoksulluğun bataklığına gömülmüş Moldova, bu dağılışın acısını çeken ülkelerin başında geldi. Vasilisa Tukan, "Yaşamak Bu Vakıt" (158) başlıklı şiirinde bu durumu bütün gerçekliği ile dikkatlere sunar:

"Yaşamak bu vakıt
Ne pek zor, ne pek aar!
Herbir iş oldu kıt,
Ürekler suuk hem saar!
Nice kış ayları,
Yaamurlar yaayarlar,
İnsanın yaşları
Üzünde kayarlar.
Alışmaz dertlere
Karıldı büün insan,
Sansın hiç bu erde
Kalmamış bir inan,
Sıracık, sıracık
Bu laflar diziler,
Nice bir yapracık
Cancaazım titireer.

Ben annameerim hiç,

Vakıdı bu yannış.

Ürekler neden güç

Kahıra bırakılmış?

Hâlbuki dünya bütün insanlığa yetecek kadar büyük. Kavgasız, savaşsız, sömürüsüz, adil bir dünya yaratılırsa bütün insanlar mutlu olabilirler. Vasilisa Tukan, "Uygunnuk Bize Laazım" (121) başlıklı şiirinde bir Gagauz aydını olarak vatanında barışı, bereketi, yuvalarda saadeti diliyor. Esasında çizdiği dünyayı gerçekleştirmek hiç zor değil ama kolay kolay mümkün de değil. Tukan'ın bu şiiri Cahit Sıtkı Tarancı'nın "Memleket İsterim" şiiri ile büyük benzerlik gösterir. Çünkü adaletsizlik bütün dünyada hakim:

"Uygunnuk biza laazım hem laazım ekmek,

Babularda sokakta otursun dernek,

Boldan solucak laazım, sevda, ii örnek,

Zere nerede kavga - orada hendek.

İsteeriz pek türkü çalmaa, istemeriz cengi,

Pek isteeriz yaşamaa aalem gibi zengin,

Uçun siz, gözel laflar, uçun yukarda,

Ko sizi işitsinner gök bulutlarda.

Biri sanmasın, ani, kısmet - temere,

Gözel yaşamaa deyni, geldik bu ere.

Kalmış, nice ilerden, aksın dereler,

Kırda - bayırda açsın türlü çiçekler,

Ko yaasınnar yaamurlar, eşersin daalar,

Ko aydınnık etsinner gece yıldızlar.

Kuşlar ko çalsın kendi türkülerini,

İnsannar da kullansın kendi dilini.

Çoban otlatsın kırda - bayırda koyun,

Oyuncular oynasın her türlü oyun.

Olsun kırda ekili papşoy hem ekin,

Diil prost, açan olacek çoyumuz zengin.

Olsun hepsinin evi aydınnık hem pak,

İnsan biri - birine laf katsın yalpak.

Kalmasın onnar işsiz, kazansın gümüş,

Olsun üreklerinde şaka hem gülüş.

Ko uşaklar olsunnar derin fikirli,

Zordan gezmesin onnar çıplak hem kirli.

Ne kaamildir bu dünne, ne büük hem gözel,

Salt sevgili yaşamak pek laazım bize!"

Gagauzyanın ve Gagauzların içinde bulunduğu durumu bütün çıplaklığıyla ortaya koyduğu "Ne Zaman İi Eri Görecek Gagauz?" (55-56) başlıklı şiirinde halkı bu durumdan, Allah için kurtaracak bir lider umut eder:

"Bilmeerim ne oler, hem de ne olacek,

Ne zaman bir Allaa adamı duacek?

İçinden yanarak halkını sevecek

Hem bir büük ilinnik hepsine verecek."

Zamanla kültürler, insanların hayata bakışı, yaşantısı değişir. Gagauzların çok anlamlı geleneklerinden birisi de "horu"lardır. Horular sanki karşı cinslerin tanışıp bilişmeleri için bir araya getiren gelenektir. Özellikle pazar günleri şehrin ya da köyün meydanında başlayan horuda, gençler gün boyunca danseder, eğlenirler; yavuklularını burada tanırlar; burada sevdalanırlar. Vasilisa Tukan, gençlik zamanlarında yaşadığı horuları hasretle yâd eder "İlerki Vakıtlarda" (s.65-66) başlıklı şiirinde. Horu sahnelerini bir fotoğraf gerçekliği ile hayâl aynamıza düşürür. 2000'li yıllardan sonra Gagauzların hayatından çekilmeye başlayan horular esasında sosyal bir tragedyanın da başlangıcıdır. Zira, horularda, yortularda tanışan gençlerin evlilikleri, mutlulukları ömürlük olurken; değişen zamanla beraber diskoteklerde tanışan gençlerin evlilikleri kısa ömürlü olmaktadır. Bugün Gagauzyanın en önemli problemlerinden birisi de evlilik kurumundaki bozulmadır. Geleneksel kültürden kopuk gerçekleştirilen evliliklerde tantanalı törenlere rağmen birlikte yaşanılan evler "saadet yuvası"na dönüştürülemiyor.

Gagauz isminin, kimliğinin, tarihinin dünyaya duyurulmasında, tanıtılmasında başta Mihail Çakır olmak üzere Dionis Tanasoğlu, Nikolay Baboğlu, Stefan Kuroğlu, Dimitri Savastin, Dimitri Karaçoban.. önemli şahsiyetler, önderlerdir. Gagauzlarda müzeciliği başlatan, ilk filmi çeken, şâir, yazar Dimitri Karaçoban, Vasilisa Tukan'ın da ilhâm kaynaklarındandır. "Kara Çoban" başlıklı şiirinde onun hakkında şöyle der:

Kara Çoban- o bir adam,

Kime iilderim başımı,

Kuvet alerim ben ondan

Hem unuderim yaşımı." (93)

Tukan'ın şiirlerinde zikrettiği bir diğer isim, asıl ismi Vasili Öküzcü olan Veysel Arseven'dir. Bükreş Büyükelçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver zamanında pek çok Gagauz genci eğitim için Türkiye'ye gönderilmiştir. Bu gençler Türkiye'de eğitim alıp yetiştikten sonra vatanlarına dönecekler ve bilime, sanata, kültüre önderlik edeceklerdir. Ancak, II. Dünya Savaşı'nın çıkması ile birlikte bu gençler vatanlarına dönemezler. Hemen çoğu isimlerini ve soyadlarını da değiştirerek Türkiye'de kalır ve Türkiye Türklüğünün bilimine, kültürüne hizmet ederler. Bunlardan Baurçu'lu, yani Vasilisa Tukan'ın köylüsü Vasili Öküzcü, Türkiye'de Veysel Arseven ismi ile müzik bilimine büyük hizmetler yapar. Tukan'ın ismini değiştirdiği için sitem ettiği Veysel Arseven'in Türkiye'ye gidişini yanlış bilmektedir. Vasili Öküzcü bir parça ekmek bulmak için değil, halkına ışık olmak için Türkiye'ye gitmiş ve dönemediği için de Türkiye'de yaşamak mecburiyetinde kalmıştır. Şâir, Arseven'e sitemlerine rağmen müzikolog hakkında gurur duymaktan da kendini alamaz.

İkinci Dünya Savaşından sonra başlayan "Soğuk Savaş" döneminde dünya ikiye bölünür. Bir tarafta Amerika Birleşik Devletleri, diğer tarafta Sovyetler Birliği'nin önderliğinde "Demir Perde" ülkeleri. Büyük güçler, komünizm, faşizm, emperyalizm korkuları yaratarak halklarını ayakta tutmaya çalışırlar. Taraflar birbirini olumsuz sıfatlarla nitelerken, iki savaşın büyük acılarını yaşamış insanlığa tehdit algıları yaratırlar.

Vasilisa Tukan, "Amerika, Devlet Kaavi!" (78) başlıklı şiirinde Sovyet dikkatiyle bir Amerika Birleşik Devletleri fotoğrafı oluştururken; Irak işgâlinden yola çıkarak, Abd'nin gerçek yüzünü de gösterir: Adeta dünyaya sahip olan emperyalist Abd, kanın, gözyaşının, felâketlerin sebebi olan savaşların mimarıdır. Bu büyük güç dünyada birliği, sevgiyi öldürmekte, insanlığı paramparça etmektedir.

Vasilisa Tukan'ın Rusya'ya ve Sovyet dönemine dair intibaları, bu intibaların şiirlerine yansıyışı genelde 90'lardan sonra dünyaya gelen Gagauzlar hariç toplumun duygularının bir ifadesidir sanki. Aynı ruh hâlini Sovyet hükümranlığından bağımsızlıkla çıkmış diğer Türk halklarında da görmek mümkündür.

Sovyetler Birliğinin yıkılışı Sovyet dünyasının yoksul halklarında büyük bir şaşkınlık yaratmıştır. Sosyalist sistemden, liberal ekonomiye geçiş sürecinde büyük sıkıntılar, bunalımlar yaşanmış; toplumlar adeta bir kaosa düşmüşlerdir.

Devletçi yapıda barınma, sağlık, eğitim, yetersiz de olsa gıda güvenceleri olan insanlar, birden bire her şeyin paraya dayandığı bir sistemin içine itilince adeta çırılçıplak ortada kalmışlardır. Bu durumun yarattığı hayâl kırıklığını bütün coğrafyada görmek mümkündür.

Ancak, kendilerine sunulandan ve gösterilenden başka bir dünyanın varlığından habersiz kitleler; düşünceye müsaade etmeyen Sovyet sisteminde sadece Stalin döneminde 20 ila 40 milyon insanın sistem düşmanı kabul edilerek katledildiğini; milyonlarca insanın sürgünlerde yok olup gittiğini hesap etmezler. Özellikle Gagauz aydınlar; Sovyetler Birliği'nin Türk halklarına uyguladığı soykırımdan habersizdir. Hâlbuki, daha 1946-1947 döneminde binlerce yoksul Gagauz ölmüş, Sovyetler Birliğinin uyguladığı açlıkla imtihanda adeta soykırıma uğramışlardır.

Gagauz aydınları, Sovyet sisteminin sadece 40-45 yıl içerisinde insanlara rüyalarını bile Rusça gösterecek kadar emperyalist bir sistem olduğunu bilmezler. Sovyetler döneminde hangi dine mensup olursa olsun dini inanç yasaklanmış; insanlar inancını yaşayamadığı gibi çocuklarının vaftizlerini; cenazelerinde dini törenlerini yapamamışlardır. Düşünelim ki, 450 yıl Balkanlarda hükümran olan Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altındaki en küçük halkın bile inancına, diline müdahale etmemiş; Türkçeyi hiçbir halka zorlamamıştır. Bugün Balkanlarda yaşayan pek çok halk varlıklarını bu yüzden Osmanlı İmparatorluğuna borçludurlar. Vasilisa Tukan, "Rus Dili" (22) başlıklı şiirinde Rusçaya ana dili gibi övgüler dizer.

"Dili rusun gözel, ilin
Derin, uzun, hem pek zengin,
O nasıl bir çöşme suyu,
İç iç, da bilme hiç doyum

"Onda öle laflar var çok,
Bu dil gibi başka hiç yok!" (22)

Gagauz Yeri'nde hâlen "Gagauz Dili" ile ilgili sempozyumlarda, panellerde, konferanslarda aydınlar, bilginler Rusça konuşmaktalar. Gaguz aydınlarının hemen hemen hepsi evlerinde eşleri ve çocukları ile Gagauzca yerine Rus dili ile konuşmaktadırlar. Köyler hariç, evlerde, günlük hayatta hakim olan kültür hâlen Rus kültürüdür.

Vasilisa Tukan, "Rusya" (150) başlıklı şiirinde ise Rusya'yı ana gibi görür; Şâire göre Rusya hâlâ sığınılacak bir liman, bir kurtarıcıdır.

"Seninnen kuvvetliydim ben,
Ama nice ayırıldık,

...

Bilerdim: Var bana arka,

.....

Kardaş gibiydik birerda

Ama sensiz hasta oldum.

Bir büük zorda oldun yardım

Ayaa hem kaldırdın bizi,

.....

Dilin gözel hem pek zengin

Ondan yok nasıl atılım

.....

Russiya, benim anam,

Neçin sen bana doydun?

.....

Önüne çökerim diz,

Brakma yalnızlaa beni,

Yok uyku bana sensiz!" (150-151)

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi sadece Vasilisa Tukan değil, Gagauz aydınlarının pek çoğunda Sovyet dönemine, Rusyaya olan bağlılık ele alınması gereken travmatik bir durumdur.

27 Aralık 1979'da Sovyetler Birliği tarafından işgâl edilen Afganistan'a binlerce genç ölüme gönderilmiştir. Rusya'nın ülküsü olan sıcak denizlere açılma politikasının bir tezahürü olarak gerçekleştirilen bu işgâlde çocuk, kadın, yaşlı masum bir buçuk milyon Afganlı kimyasal silahlarla, bombardımanlarla katledilmiştir. Yine 15 bin ile 30 bin arasında Sovyet askeri genç bu kirli işgâlde hayatını kaybetmiştir. Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesi ile bu savaşın yürümeyeceği anlaşılmış ve Sovyet kuvvetleri, 15 Şubat 1988'de Afganistan'dan çekilmişlerdir. Bu kanlı işgâl, Sovyetler Birliğinin yıkılışını çabuklaştırırken; arkasında yoksulluğa, cehalete ve teröre terk edilmiş bir Afganistan bırakmıştır.

Afganistan'ı işgâl eden Sovyet askerlerinin arasında masum, yoksul Gagauz gençleri de vardır. II. Dünya Savaşı'nda, nereden çıktığını, neden yapıldığını bilmedikleri bir savaşta bilmedikleri coğrafyalarda, cephelere sürülen Gagauz gençleri, bu defa binlerce kilometre uzaktaki bir coğrafyaya, Afganistan'a, ölüme gönderilmişlerdir. Vasilisa Tukan'ın kaleme aldığı ve II. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımı ve acıları "Cenk Yolları Pek Aardı" (71) şiirinin bir devamı gibidir "Afganistan" şiiri. "Afganistan" (s.86-89) başlıklı uzun şiirinde savaş gerçeğine evrensel bir dikkatle yaklaşır. Şiirinde sadece cephenin kanlı sahneleri değil, evlâtlarını savaşa göndermiş anne, babaların hallerini de sinematografik bir dikkatle mısralara döker. Şâir, yukarıda ifade ettiğimiz gibi savaş gerçeğine evrensel bir bakış açısıyla dikkat çeker. Trajik olanın ise, barışçı Gaguzların tarafı olmadıkları savaşlarda evlâtlarını kaybetmeleridir.

Kaynakça:

Vasilisa Tukan, Şiirlar, Chişinau 2010, (Düzenleyen: Aliona Ergoglu)

Kicik Və Orta Sahibkarlıq Fəaliyyətinin İnkişafı Və Tənzimlənməsi İstiqamətləri

Kəmalə Akif Qızı Nəcəfova

Özet

Sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət müdaxiləsi və dəstəyi, məhsul istehsalı üçün əlverişli rəqabət mühitinin yaradılması, onların vaxtında və itkisiz olaraq reallaşdırılmasının təşkili və həmçinin idxal-ixrac mexanizmləri vasitəsi ilə makroiqtisadi islahatlar səviyyəsində həyata reçirilir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafı üzrə göstəricilərin dinamikası həmin iqtisadi islahatların nəticələrini əks etdirir.Onun idarə olunmasının ardıcıl şəkildə təkmilləşdirilməsi sosial-iqtisadi baxımdan özəl və dövlət bölməsinin təşkilati problemlərinin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim olunan məqalədə kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, eləcə də səmərəliliyinin yüksəldilməsi meyarları və istiqamətləri nəzəri-təcrübi baxımdan əsaslandırılmışdır.

Anahtar Kelimeler: *sahibkarlıq,məşğulluq, yoxsulluq, investisiya, innovasiya, vergi, rəqabət.*

Giriş

Kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı bir sıra ənənəvi amillərlə yanaşı fərdlərin və təsərrüfat subyektlərinin bu fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olmağa hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Beləki, hər hansı sahibkarın təcrübəsizliyi və peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması bu sahənin intensiv şəkildə iflasa uğramasına səbəb ola bilər.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin gösərilən növləri üzrə uğurların əsasında əsasən biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmağı risk edən və öz fəaliyyətinin nəticələrinə cavab verməyə hazır olan sahibkarların çoxşaxəli fəaliyyəti durur. Hər bir sahibkar iqtisadcı, menecer, marketoloq , maliyyəci və həm də hüquqşunas olmalı və sadalanan hər bir sahənin mütəxxəssisi kimi düzgün qərar qəbul etməyi bacarmalıdır.

Kiçik və orta sahibkarlığın mahiyyəti və xarakteristikası.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və genişləndirilməsi milli iqtisadiyyatlnın davamlı inkişafına, əhalinin məşğulluğu səviyyəsinin yüksəldilməsi nəticəsində həyat səviyiəsinin tədricən yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Ölkəmizdə sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri, Azərbaycan Respunlıikası regionlarının sosial-iqtisadi inikişafı üzrə ardıcıl dövlət proqramları və "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxiş" inkişaf konsepsiyası da bilavasitə sahibkarlığın inkişafına xidmət edir. Bu proqram xarakterli sənədlərdə əsasən aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi;
- iqtisadi inkişafda insan kapitalının rolunun artırılması;

- xammal və resurslardan, xüsusilə də yanacaq – enerji potensialından səmərəli istifadə;

-ixracın həcm və strukturunda əsaslı dəyişikliklərə nail olunması;

-daxili bazarın neqativ xarici müdaxilə və təsirlərdən qorunması;

-davamlı iqtisadi inkişafda keyfiyyət dəyişikliklərinin təmin olunması;

- yerli istehsal məhsullarının rəqabət qabiliyyətliyinin yüksəldilməsi;

- ölkədə kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması.

Kiçik müəssisələrin fəaliyyəti və bu sahələrə üstünlük verilməsi iqtisadi və sosial amillərlə bağlıdır. Burada iri fəaliyyət sahələrin qeyri- mərkəzləşdirilməsi, əmək və istehsalın təşkilinin səmərəli formalarından istifadə, müxtəlif çeşidlərdə məhsulların kəmiyyəti və keyfiyyətinin artımı, müəssisələr arasında rəqabətin güçlənməsi nəzərdə tutulur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, yeni iş yerlərinin acılması və iqtisadi artım iri müəssisələrin deyil, kicik və orta sahibkarlıq sahələri hesabına təmin edilir. Bu müəssisələrin inkişafı iqtisadi artıma, iqtiadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, daha keyfiyyətli məhsulların istehsalına ciddi təsir göstərir.

Sosial dövlətin sahibkarlığa təsiri sahibkarlığın özünün məşğulluğu sahibkarlıqda ənənəvi təsərrüfat fəaliyyəti, həmçinin kiçik və orta sahibkarlığın yoxsulluğun azaldılmasındakı birbaşa təsiri ilə ölçülür [5,səh 122]. Beləki, sahibkarlığın region xüsusiyyətləri onun sahə quruluşu, miqyasına görə təsnifatı və hər bir sahibkarlıq növünün bazar məhsulunun formalaşmasında xüsusi çəkisi perspektiv ixtisaslaşma istiqamətlərini müəyyən edir. Azərbaycanda sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi bilavasitə dövlətin bu sahənin inkişaf etdirilməsinə, prioritet sahə kimi, yəni onun inkişafına dövlət dəstəyi verməsi ilə əlaqədardır.

Cədvəl 1. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən məhsul istehsalının həcmi

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə – cəmi	**3 835,5**	**4 208,5**	**5 100,6**	**6 072,6**	**5 951,7**	**5 986,3**
ondan, fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	**2 058,5**	**2 395,9**	**2 778,5**	**3 032,7**	**3 404,5**	**4 073,4**
o cümlədən:						
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	60,2	80,7	93,1	127,1	251,6	62,1
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	24,9	31,0	29,6	30,3	24,8	25,8
sənaye	386,8	418,5	408,9	505,6	654,7	316,4
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	143,5	166,2	165,2	211,3	268,4	270,2
Tikinti	807,7	547,5	974,9	1 422,9	416,3	171,2
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	4,9	3,7	38,0	47,0	48,3	40,9
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin təmiri	1 426,3	1 666,0	1 844,6	1 985,8	2 209,2	3 401,1
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	987,0	1 058,6	1 233,7	1 343,6	1 557,2	2 162,2
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	489,0	536,7	633,7	684,7	717,3	639,0
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	449,7	495,5	547,6	568,9	592,3	594,3
yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	142,3	324,7	397,6	465,0	550,7	614,5
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	132,8	306,7	387,7	454,4	533,8	595,4
informasiya və rabitə	16,3	29,6	62,5	91,8	131,8	44,1
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	-	-	-	-	-	-
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	8,7	11,4	13,1	18,0	32,4	17,2
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	2,5	2,6	2,7	1,4	1,6	1,8
təhsil	2,0	3,0	3,0	4,9	7,3	69,9
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	-	-	-	-	-	-

əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	3,9	3,5	8,6	12,5	21,3	12,8
fiziki şəxslər – fərdi sahibkarlar	-	-	-	-	-	-
digər sahələr	492,3	586,9	660,6	754,3	959,1	638,0

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı 2016.

Cədvəl məlumatlarının təhlilindən aydın olur ki, 2010-cu illə müqayisədə 2015-ci ildə iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən istehsal olunan məhsulların dəyəri 3 835,5 mln. manatdan 5 986,3 mln.mnata qədər yaxud 1,56 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə fərdi sahibkarlar tərəfindən buraxılan məhsulun dəyərində 1,2 dəfə artım baş vermişdir. Ümumiyyətlə, son on il ərzində kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, sənaye, topdan və pərəkəndə ticarət, tikinti, mehmanxana xidmətləri sahəsində fərdi sahibkarların fəaliyyəti xeyli genişlənmişdir.

Kiçik sahibkarlığın dinamik inkişafı ölkə iqtisadiyyatında qeyri-dövlət sektorunun rolunun getdikcə artması ilə müşaiyət olunur. Bu onun nəticəsidir ki, 1993-cü ildən fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə qanunvericilik əsasında dövlət büdcəsindən kiçik sahibkarlığın inkişafına yönəldilən investisiyaların həcmi ildən-ilə artır.

Nəzərə alınmalıdır ki, kicik və orta müəssisələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların yaradılması üçün iri həcmdə kapital tələb olunmmasından ibarətdir. Həmcinin belə müəssisələr iri müəssisələrə sərfəli olmayan məhsulların istehsalının rentabelliyini tənzimləyir və daha səmərəli istehsal üçün şərait yaradır.

Beləliklə, kişik və orta müəssisələrin funksional fəaliyyətinə əsas etibarilə aşağıdakıları aid etmək olar:

-iri fəaliyyət sferalarını kiçik seriyali məhsulların istehsalından azad edərək ixtisasilaşmaya təsir etmək;

-innovasiyada kəşfiyyatçı rolunu oynamaq;

- məhsulların yeni çeşidlərinin istehsalının mənimsənilməsinə cəhd göstərmək;

- kapital dövriyyəsinə təsir etmək.

Bunlarla yanaşı kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti yerli xammaldan və istehsal müəssisələrinin tullantılarından istifadə edərək bazar tələbinə operativ reaksiya verir və az kapital qoyuluşu ilə tələbata uyğun məhsulların istehsalını genişləndirir.

Kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf perspektivləri. Kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanlar istehsala ictimai əməyi cəlb edərək milli gəlirin artmasını və yeni dəyərin yaranmasını təmin edirlər. Dünya ölkələrinin təcrübəsini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu fəaliyyətin yetərincə genişlənməsi bir sıra problemlərin həllinə öz təsirini göstərir. Onlar arasında aşağıdakılar xüsusi yer tutur:

-məhsul(xidmət) istehsalının inkişafı;

-hər bir şəxsin istedad və yaradıcılıq qabilliyyətini üzə cıxması;

-elmi-texniki tərəqqinin inkişafı və yerli xammaldan səmərəli istifadə;

-yeni iş yerlərin açılması və müxtəlif qrupların fəal əmək fəaliyyərinə cəlb edilməsi;

- xüsusi vəsaitlərin istehsala cəlb edilməsi;

-azad rəqabət mexanizminin tənzimlənməsi.

Cədvəl 2. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü, faizlə.

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə - cəmi	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
o cümlədən:						
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	1,9	1,7	1,6	1,5	1,8	1,8
sənaye	2,2	2,0	1,7	2,0	3,4	2,3
Tikinti	0,7	0,7	0,7	0,8	1,2	1,1
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin təmiri	64,6	70,2	71,7	70,1	49,1	49,3
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	10,7	10,1	10,1	10,7	15,1	14,6
yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	6,5	3,5	3,4	3,6	6,9	6,7
informasiya və rabitə	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,4	0,4	0,4	0,4	0,8	1,0
təhsil	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2
digər sahələr	12,7	11,7	10,1	10,6	21,2	22,6

Rəsmi mənbələrə istinadən qeyd etmək olar ki, 2015-ci ildə kiçik müəssisələrinin mülkiyyət növləri üzrə sayı iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə 18164-ə catmışdır ki, onlardan da 1792-si dövlət, 16372- si isə qeyri-dövlət mülkiyyətinin payına düşür. Yuxarıdakı cədvəldə verilən məlumata görə 2010-2013-cü illər ərzində iqtisadiyyatın əsas sahələrində fəaliyyət göstərən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı dinamik olaraq artmışdır. Lakin 2014-2015-ci illərdə bu artım əks meyllərlə müşayət olmuşdur. Ö cümlədən kənd təsərrüfatı, sənaye, tikinti sahəsində fəaliyyət göstərən kicik sahibkarlıq subyektlərinin sayı azalmağa başlamışdır. Bu da həmin dövrdə neftdən əldə olunan gəlirlərin azalması sənaye və tikinti sahələrinin investisiya qoyuluşlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Bunun əksinə olaraq təhsil, səhiyyə, topdan və pərakəndə ticarət, yaşayışın təşkili və ictimai iaişə sahəsində fəaliyyət göstərən kicik sahibkarlıq subyektlərinin sayı artmaqda davam etmişdir. Lakin bu artımda əvvəlki illərnən müqaisədə nisbətən zəif olmuşdur. Təbii ki, bunlar son iki ildə baş verən devalivasiya proseslərini nəticəsində əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə izah oluna bilər.

Kicik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin cətinlklərindən biri də sərmayə qoyuluşunun azlığı səbəbindən müəssisələrin lazımi səviyyəyə qədər yüksəldilməsi imkanlarının məhdudlaşmasıdır. Istehsalı inkişafa doğru aparmaqdan ötrü yetərincə kredit almaq imkanının olmaması və ya olsa da banklar tərəfindən müəssisələrə kreditlərin yüksək faiz dərəcələri ilə verilməsi bu qəbildən olan problemlərdən biridir. Vəsait catışmazlığı nəticəsində müəssisələr yerli təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, ixtisaslı kadrların işə cəlb edilməsi üzrə geniş imkanlara malik olmurlar. Belə müəssisələrdə sahibkar, menecer, işcilər fərqli peşə-

ixtisas sahibləri olduğundan və təcrübəsizlikdən bir sıra xətalara yol verirlər ki, bu da müflisləşmə ehtimalını artırır. Belə müəssisələr az həcmdə xammal və material aldıqlarından onlara baha qiymətə satılır və nəticədə məhsulun maya dəyəri yüksək olur. Ümumiyyətlə, kiçik və orta müəssisələrin səmərəliliyi son məhsulun istehsalı üçün yarımfabrikatların buraxılmasında özünü biruzə verir. Bu isə cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatında kicik və orta müəssisələrin rolunun müəyyən edilməsinə kompleks yanaşmanın zəruriliyini şərtləndirir.Bu həm də həmin müəssisələrin fəaliyyətinə əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyətinin çox böyük ehtiyat mənbələrinin olması ilə əlaqədardır.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə görə kicik müəssisənin formalaşması və inkişafı üçün lazım olan kapitalın əldə olunması həmişə aktual problem olaraq qalır.Bununla yanaşı hər bir müəssisənin inkişafı və təsərrüfat fəaliyyəti göstəricilərinin dinamikası maliyyə vəsaititnin mövcudluğundan asılıdır.Ona görə də sahibkarlar öz istehsal- təsərrüfat fəaliyyətilərini təşkil etmək üçün daxili və xarici maliyyə mənbələrindən istifadə etməlidir.Daxili maliyyə mənbəyinə bank kreditləri, dövlət büdcəsindən maliyyələşmə, müəssisənin topladığı daxili vəsaitlər, investisiya fondlarının, qeyri- dövlət pensiya fondunun və sığorta şirkətlərinin vəsaitləri daxildir.

Sahibkarlığın inkişafının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsindən ayırmalar əsasında həyata keçirilir [1, səh. 48]. Bu baxımdan dövlətin sahibkarlığa dəstəyi ücün müəyyən qədər büdcə ayırmaları olduqca vacibdir. Dövlət tərəfindən maliyyə yardımları, adətən, subsidiya, dotasiya, lizinq, uzunmüddətli kreditlərə təminat verilməsi, sahibkarlara xidmət göstərən maliyyə- kredit qurumlarına stimullaşdırıcı tədbirlərin tətbiq edilməsi formasında həyata kecirilir.

Kicik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyinin öz təsdiqini tapmış və üstünlükləri ilə seçilən maliyyə mənbələrindən biri də vergi güzəştləridir.Yerli və regional səviyyədə vergi güzəştləri bir ildən beş ilə qədər müddətə nəzərdə tutulur. Belə güzəştlər bir qayda olaraq aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- firma və ya müəssisə tərəfindən istehsalın yenidən təşkili və elmi tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi;

- Əlillərə üçün iş yerlərinin açılması və təbiəti mühafizə işlərinin həyata keçırılməsi;

- yeniliklərin firma tərəfindən həyata keçirilməsi, yeni xammal və materialların əldə edilməsi üçün müasir texnikanın müəssisəyə gətirilməsi;

- firmanın əhalinin sosial vəziyyəti və regionun inkişafı ilə bağlı əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməsi.

Firma ərazisində investisiyalamış vergi güzəştləri maliyyə təşkilatı ilə bağlanmış müqavilə əsasında verilir.

Lizinq şərtlərinə gəldikdə isə əsas vəsaitlərin əldə edilməsi üçün ən effektiv maliyyə-sənaye formasıdır. Lizinq vasitəsilə firmaya başqa firmanın vəsaitlərini pulun dövriyyəsində istifadə etmə imkanı verir. Lizinq kompaniyası tərəfindən maliyyələşdirmə həyata kecirilələk üçüncü tərəfə bir müddətə istıfadə üçün əmlakın icarəyə verilməsidir. Eyni zamanda lizinq şərtləri firmanı yeni texniki təchizatında da həyata keçirilir.

Kicik sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilində, investisiyalaşmasında dövlətə məxsus mənbələrlə yanaşı xüsusi mülkiyyətə məxsus kapitaldan da istifadə edilməsi vacib sayılır. Hazırda respublikada kicik və orta sahibkarlığın inkişafında müəssisələrin mənfəətindən və amortizasiya ayırmalarından istifadənin cari ehtiyacları təmin edəcəyi ehtimalı çox aşağıdır.

Xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin malik olıduğu maliyyə resursları və cəlb edilmiş vəsaitlər, uzunmüddətli kredit xətləri xüsusi maliyyə mənbələrinə aiddir. Bu gün Azərbaycanda rəqabətin təşəkkülü ücün əsas vasitələrdən biri kicik və orta sahibkarlığın inkişafıdır və bunun üçün isə bu sahəyə kapital qoyuluşları təminatı məsələləri həllini tapmalıdır. Müasir şəraitdə kicik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahibkarlığın inkişafı istiqamətində aparılan siyasətin uğurla nəticələnməsinə gətirib cıxarır. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi siyasət sahibkarlığın inkişafının sürətləndirililməsinə, ölkənin sosial - iqtisadi problemlərinin həllində sahibkarlığın rolunun gücləndirilməsinə, bu istiqamətdə dövlət qayğısının artırılmasına və ən əsası mövcud potensialın reallaşdırılmasına yönəlmişdir [3, səh. 134]. Bu məqsədlə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması, sahibkarlara hərtərəfli maliyyə dəstəyinin göstərilməsi və digər mühüm əhəmiyyətli addımlar atılması zəruridir.

Nəticə

Son 20 il ərzində ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən prosedur və qaydalar xeyli liberallaşdırılmış, sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi işə salınmış, ölkədə bəzi məhsullar üzrə ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxalda rüsumların 15 faizlik maksimal həddi müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda, respublikada tətbiq olunan vergi yükü azaldılmışdır. Bundan əlavə sahibkarlığın inkişafına göstərilən diqqət və qayğının, bu sahəyə verilən böyük önəmin, özəl bölməyə dövlət dəstəyinin, sahibkarlığın inkişafının yeni mərhələsinin hüquqi əsaslarını özündə əks etdirən mühüm konseptual sənədlər işlənib hazırlanmışdır. Azərbaycanda biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması və onun qabaqcıl təcrübə əsasında təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əsas olmaqla, qarşıdakı illərdə sahibkarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Bu fəaliyyət sferasının daha da inkişaf etdirilməsi ölkəmizin iqtisadi artımında qeyri-neft sektorunun payının artmasına səbəb ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Ibrahimov I.H. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri. Bakı, Səda, 2007.

Muradov Ş.M. Insan potensialı: əsas meyllər, reallıqlar, problemlər. Bakı, Elm, 2004.

Quliyev C.B. Həyat səviyyəsi: yoxsulluğu törədən və azaldan sosial-iqtisadi amillər. Bakı, Avropa, 2011.

Manafov Q.N. "Sahibkarlıq nəzəriyyəsi": dərs vəsaiti, Bakı 2011.

Musayeva F.Q. Qeyri-dövlət sektorunda məşğulluğun səmərəliliyinin sosial-iqtisadi problemləri. B, 2010.

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Seyyahlara Göre Bozkırda Göç ve Yolculuk (13-15. Yüzyıl)

Doç.Dr. Mustafa Gökçe

Dr. Tuba Kalkan

Özet

Seyahatnameler tarih araştırmalarında başvurulan temel kaynaklar arasında önemli bir yere sahiptir. Ayrıca seyahatnameler gidilen coğrafyanın fiziki yapısı, sosyo-kültürel durumu hakkında araştırmacılara çok değerli bilgiler sunmaktadır. Tarihte, bozkır coğrafyası çok geniş bir bölgeyi kapsaması ve sayısız milletler barındırmasından dolayı stratejik bir öneme sahipti. Bu coğrafya, diğer ülke hükümdarlarının ilgisi ve merak konusuydu bu sebeple bölgeye gönderdikleri elçilerin ve seyyahların da uğrak yeri olmuştur. 1245 yılında Papa'nın ikametgâhından yola çıkan Plano Carpini, 1246 yılında Moğol İmparatorluk sarayına ulaşmıştır. Eserinde, bozkırda gördüklerini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Fransız vaiz Ruysbroeckli Willem'da aşağı yukarı aynı tarihlerde 1250'lerde Mengü Han'ın topraklarında bulunmuştur. Müslüman seyyah İbn Battuta, ise 1300'lerin başında Tanca'dan yola çıkarak Deşt-i Kıpçak'a gelmiştir. Çeşitli zamanlarda bozkır coğrafyasının farklı bölgelerinde seyahat eden diğer seyyahlar da bozkır, yerleşim yerlerinin fiziki özellikleri, ekonomik, sosyal ve dinî yapısı hakkında kısa bilgiler vermişlerdir. Bu bildiride 13- 15. yüzyıllarda seyyahların bozkırdaki konar-göçer hayat hakkındaki gözlemleri değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Seyyah, Türk, Bozkır, Göç, Yolculuk*

1.Giriş

Türklerin tarihi yurdundaki bozkır kuşağı doğuda Mançurya'dan başlayarak batıda Tuna nehrine kadar çok geniş bir coğrafyayı kaplar. Doğu-Batı hattındaki mesafe yaklaşık 8000 km'dir. Tarihin ilk devirlerinden itibaren bu bozkır kuşağında yaşayan Türk boylarının kendine mahsus bir kültürü ortaya çıkmıştır. Türklerin yaşayış şekli her yönüyle bozkır kültürünün özelliklerini göstermiştir. Tabi ki bozkır coğrafyasında Türkler dışında Moğollar gibi diğer topluluklar da yaşamıştır. Her ne kadar bozkır kavimleri arasında etkileşimler olsa da bozkır kültürünün içinde bulunan eski Türklere mahsus temel kavram ve davranışlar diğer toplulukları Türklerden bazı hususlarda ayırmaktadır (Kafesoğlu, 1983, s.214). Bozkır coğrafyasında binlerce yıl yaşamlarını sürdüren Türkler ve onlardan etkilenen topluluklar için bilim adamları çeşitli isimler vererek "yarı yerleşik pastoralizim" ve "yarı göçebe pastoralizm" şeklinde ayrımda bulunmuşlardır. Özellikle Rus bilim adamı Nikolay Kradin, Karadeniz ve İtil bozkırlarından Moğolistan'a kadar olan bölgede yaşayan toplulukların (İskitler, Hunlar, Hazarlar, Kıpçaklar, Moğollar) hayvancılığa bağlı ekonomileri bulunduğundan dolayı "Pastoral Nomadizm" ifadesini kullanır (Kradin, 2002, s. 374). Khazanov ise bozkırda yaşayan halkları karma iktisadi yapılarından dolayı "yarı göçebe pastoralizm"

tabiriyle adlandırır (Khazanov, 2015, s.100). Burada üzerinde durulması gereken husus Türk boylarının konargöçer bir yaşam tarzı sürdürdükleri ve Türkistan'ın bazı bölgelerinde yerleşik yaşam sürdürdükleri ya da hayvancılık ile tarımsal faaliyetleri birlikte sürdürdükleridir. Tamamıyla otlakları ve suları takip etme gibi bir durum söz konusu değildir. Bu çalışmada daha çok hayvancılık temelli şekillenen yapı üzerinde durulacaktır, ancak bütün Türk boylarının sadece hayvancılık merkezli bir yaşam tarzının olduğu şeklinde yanlış bir algıya neden olmamak için eski Türk coğrafyasındaki tarım, ticaret ya da zanaat gibi diğer ekonomik faaliyetlerin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamakta fayda vardır.

Bozkırda yaşam süren milletlerin sürekli hareket etmelerine sebep olan etkenler nelerdi? Bu soruya bilim adamları çeşitli cevaplar bulmuştur. Bunların başında coğrafi şartlar ve iklimin yeterli olmaması ilk sırada yer alır. Tabi ki insan unsurunu da unutmamak gerekmektedir. Özellikle aynı soya dayanıp ortak bir atadan gelmek de bozkır kültürünün göz ardı edemeyeceğimiz hususlarından birisidir. Soy unsuru sosyal farklılaşmanın temelini de oluşturmaktadır. Türklerde boyların Oğuz Kağan'a akrabalığı o boyun saflık derecesi soya intikal eden en belirleyici unsurdu (Ebul Gazi Bahadır Han, 43; Khazanov, 2015, s. 293). Bu özellik askeri yeteneğinde gelişmesinde belirleyici bir etkendir. Gülçin Çandarlıoğlu, bozkır kültürünü göçebe kültürle karıştırmamak gerektiğini belirterek bozkır kültürünün at ve demir üzerine inşa edildiğini söyler. Tarıma değil besiciliğe elverişli olan bozkır coğrafyası sayesinde Türkler o çağın sürat aracı olan atı evcilleştirmiş ve ata binen ilk kavim olmuştur (Çandarlıoğlu, 2002, s.92). Tekerlekli araba da Sintaşta kültür bölgesinde bozkır aracılığıyla Çin'e ve Mezopotamya'ya kadar yayılmıştır (Christian, 2000, s.12). Bu etkileşimde en önemli faktör atı evcilleştiren Avrasya bozkırlarındaki konargöçer gruplardır.

Bozkır kültürü içerisinde hayatlarını devam ettiren Türkler kurdukları devletlerin devamlılığını ve istiklallerini korumak için bozkır kültüründen kopmamaya özen göstermişlerdir. Kök Türk hükümdarı Bilge Kağan, ülkesinde kaleler surlar ve tapınaklar inşa ettirmek istediğinde Tonyukuk'un şu sözleri böyle bir hayat tarzının zaruretini ortaya koymaktadır: "Hiçbir kentimiz yoktur. Sulu ve otlak yerler arayarak dolaşıyoruz ve avlanarak yasıyoruz. Bütün halkımız savaş sanatını uygulayabiliyor. Güçlü olduğumuzda askerlerimizi akınlara sevk ederiz. Zayıf isek bozkırlara çekilir ve korunuruz. Çin'de oturmak için kaleler inşa edersek ve eski hayat tarzımızı değiştirirsek günün birinde yeniliriz" (Çandarlıoğlu, 2002, s. 57). Bozkırda yaşayan milletler için tabiat şartlarıyla mücadele etmek ve kimseye boyun eğmeden hayatını devam ettirmek oldukça önemliydi.

2. 13.-15. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Bozkırda Göç ve Yolculuk

Tarihe dair kaynaklar arasında önemli bir yere sahip olan seyahatnameler, genellikle hükümdarlar tarafından dünyanın çeşitli bölgelerine gönderilen elçilerin yazdıkları raporlarla veya dünyanın çeşitli bölgelerini gezen seyyah ve tüccarların naklettikleri rivayetlerle oluşan bir yazım türüdür (Yörükan, 2013, s. 51). Bu yönüyle seyahatnameler klasik tarih yazıcılığı üslubundan farklıdır. Seyyahlar, gidilip görülen şehrin o günkü sosyo-ekonomik yapısı, gelenek ve görenekleri hakkında bizlere çok önemli bilgiler vermektedirler. Bu doğrultuda seyahatnameler, iletişim imkânlarının yetersiz olduğu dönemlerde ülkelerin kültürleri hakkında bir aracı konumunda olmuştur (Maden, 2008:148).

Bozkır coğrafyası hem bulunduğu alanın büyük olması hem de burada yaşayan toplulukların çeşitliliği bakımından burayı ziyaret eden seyyah açısından oldukça dikkat çekici bir coğrafya olmuştur. Değişik zamanlarda bozkır coğrafyasına gelen seyyahlar bizlere burada yaşayan milletler hakkında eşsiz bilgiler bırakmışlardır. Çinli casus, elçi Chang Ch'ien'den itibaren Türk ülkelerini ziyaret edenler yazdıkları eserlerde ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. İncelediğimiz döneme ilişkin seyyahların en önemlilerinden birisi olan İbn Battuta da bozkır coğrafyasının fiziki şartlarını bize ayrıntılı olarak tarif etmiştir. Seyyah, Mağrib sultanı Ebu Said el-Merini döneminde (14 Haziran 1325) Tanca'dan hac niyetiyle yola çıkmış (Aykut, 1999, s.361). Ancak daha sonra farklı bölgelere seyahatler gerçekleştirmiştir. Deşt-i Kıpçak sahasını ziyaretinde ise bu geniş bölgenin düzlüğünü anlatmak için, her ne kadar yeşil olsa da ağaç, tepe, bina ve odun görmenin mümkün olmadığını söylemiş, arabalarla kat edilen bozkır coğrafyasının bir uçtan bir uca mesafesinin altı ayı bulduğunu ileri sürmüştür (İbn Battuta, 2005, s.130).

Battuta'dan önce bölgeyi ziyaret eden Plano Carpini de İbn Battuta'yı doğrular nitelikte bazı bölgelerin tamamen ağaçsız olduğunu, yemeklerini pişirdikleri ateşi, tezekle yakmalarının bu yüzden olduğunu belirtiyordu. (Plano Carpini, 2015, s.35). Aynı topraklarda 1253 yılında seyahat eden Ruysbroeckli Willem da dikkat çekici bir ifadeyle bozkırlarda doğuya doğru ilerlerken tek gördüğünün gök, yer ve zaman zaman da sağ tarafta kalan Azak denizi ile Kuman mezarlarının olduğunu söylemiştir.(Ruysbroeckli Willem, 2010,

s.120). 1436 yılında seyahatine başlayan, konar-göçer Türklerin gelenek ve görenekleri ile ilgili pek çok aydınlatıcı bilgi veren Josaphat Barbaro ise bozkır düzlüklerinden bakıldığında ırmaklar, ovalar ve sayısız miktarda tıpkı mezarları andıran küçük tepecikler (kurgan) olduğunu aktarmıştı (Josaphat Barbaro, 2009, s.6).

Tarih boyunca otlaklar ve hayvanlar bozkır sahasında yapılan göçün seklini ve güzergâhını da belirlemiştir. Sadece güzergâhı belirlemekle kalmamış kültürlerin oluşmasında da etkili olmuştur. İşe ilk olarak yola çıkmakla başlayan Türkler ve bozkır halkları kendilerine özgü kültürlerinin içerisinde en başköşeye atı koymuşlardır. Kaşgarlı Mahmud, Dîvânü Lügati't-Türk'de "At Türk'ün kanadıdır" demektedir (Sümer 1983, s.1). Tabi ki at sadece eti ve derisi için değil, aynı zamanda askeri ihtiyaç ve taşıma aracı olarak da yetiştiriliyordu. Bu yönden ekonomi ve sosyal hayatın temelini teşkil ediyordu (Gömeç, 2016, s.821). IV. yüzyılda yaşamış Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus da, Hunların atları ile arasındaki güçlü bağı şöyle tanımlar:

Hunlar üzerlerinde oturarak günlük işlerini gördükleri çirkin ama güçlü atlarına sımsıkı bağlıdırlar. Alışveriş, yeme-içme hepsi gece gündüz at sırtında yapılır ve hatta atın sert boynuna uzanarak uykuya dalar ve rüya dolu bir uykunun tadını çıkarırlar. Önemli meselelerini de at üstünde görüşürlerdi (Marcellinus, 1874, 31, s. 4; Türel, 2015, s.335).

Buna en güzel örnek V. asrın başlarında Avrupa Hunlarının hakanı Yılduz'un, Bizans'ın Trakya valisi ile yaptığı konuşmayı atının üstünde gerçekleştirmiş olmasıdır (Gömeç, 2011, s.15-16). Bozkır şartları gereği Türk boylarının yaşamı yaylak ve kışlak arasında şekillenmiştir. Bozkırda mevsimsel koşullara göre sürekli hareket halinde olan bozkır halkı, bunca yolu yürüyerek kat edemeyeceği ve evini gittiği yere götürmek zorunda olduğu için bu durum onları at arabasını yani "telega"yı keşfe zorlamıştır. "Telegan" kelimesi eski Türk dilinde "tekerlek" yani "tekerlekli araç" manasına gelmektedir (Adji, 2002, s.125; Yıldız, 2016, s.45). Hunlar, tekerlekli araba üzerine çadırlarını kurmuşlardır. Çadırlar, kullanıma çok elverişli araçlardı. Her şeyden evvel, soğuk toprak ve taş duvarlara nazaran bu çadırlar rüzgâr ve soğuğa karşı oldukça koruyucuydu. Ayrıca otağı söküp başka yerlere taşımak da mümkündü. Bunun yanında tekerlekli çadır, mal varlıklarını düşmana kaptırmamak için çok daha güvenliydi (Gumilev, 2002, s.112). Bu görüşü eski Roma kaynakları da desteklemektedir. Bu kaynaklar Türkleri anlatırken; evlerinin tekerlekli arabaların üzerinde olduğunu ve sürülerinin peşinde dolaştıklarını yazarlar. Buna benzer ifadelere Çin yıllıklarında da rastlanır (Gömeç, 2016, s.822). M.S. 109 yılında Çin orduları Hunlara saldırdığında keçe çadırlar ve 1000'den fazla araba ele geçirilmiştir. Hun arabaları her ne kadar savaşta kullanılsa da, daha çok otlak bölgelere doğru göçerken bir ulaşım aracı olarak kullanılmıştır. Bu kayıtlar Hunların kesinlikle araba kullandıklarını göstermektedir (Şahin, 2005, s.167; Togan, 1982, s.20). Bu durum Türk kültürünün eserlerine de yansımıştır. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'na göre Oğuz'un beylerinden Barmaklığ Çosun Bilig, ganimetleri yüklemek üzere kağnıyı icat eder. Onun soyundan gelenler de Kanglı boyunu oluşturur (Ögel, 1993, s.124). Yine Çin kaynaklarına göre Türk boylarından Kao Ch'eler çadırlarını yüksek tekerlekli arabalar üzerine yaptıkları için Çinliler, onları Yüksek Arabalılar olarak adlandırmışlardır. Bu boyun Hunların ataları ile de akraba olduğu bilgisi kaynaklarda geçmektedir (Taşağıl, 2013, s. 28). Kaynaklardaki bu veriler kağnı, at arabası ve tekerlekli çadırlar gibi araçların bozkırda ne kadar önemli olduğunu göstermektedir ki, yukarıda da belirtildiği gibi arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen bulgular; Sintaşta kültüründen itibaren tekerlekli araçların bu coğrafyada kullanıldığını doğrulamaktadır.

Türkistan'da eskiden beri kullanılmakta olan iki türlü araba olduğu bilinmektedir. Biri sürücünün arka tarafa oturup dizginle idare ettiği Hârizm ve Kaşgar arabası, diğeri ise sürücünün at üzerine binip kısa gem ile idare ettiği Türkistan ve Hokand arabasıdır (Şahin, 2005, s.169). Büyük Hun Devleti'nden itibaren "Ev-araba" düzeni ile karşılaşmaktayız. Bu düzen arabaların üstüne oturtulmuş keçe bir çadırdır. Böylece, istedikleri yere, evleriyle göçmek mümkün olmaktaydı. Bundan dolayı Çin kaynakları, Kök Türklerden bahsederken ev yerine kullanılan bu keçe arabalarından bahsetmektedir (Ögel, 1978, s. 391-393).

Türklerin bu evleri bozkır sahasını ziyaret eden seyyahların da dikkatini çekmiştir. İbn Battuta, Kırım'daki yolculuğu sırasında kendisini Türk tipi konar-göçer arabalarla seyahat ederken bulmuştur. Seyyah bu arabaları şöyle tanımlar; bunun üzerine keçe veya çadır bezden bir örtü konulur. Üstünün kafesli pencereleri bulunur, içeridekiler etrafı seyrederler ama dışarıdan içerisi görünmez. Arabanın içi uyuma, yemek yapma, kitap okumaya oldukça elverişlidir. Seyahat boyunca yiyecek, içecek, eşya ve yüklerin taşındığı bu arabalar da üzerindeki evlerden dolayı yolcu arabalarına benzer ama kapısına kilit asılmıştır (İbn Battua, 2005, s.312). Fransız Ruysbroeckli Willem da 1253 yılında Altın Orda Han'ı Batu'nun oğlu Sartak'ın sarayına gitmek için Sudak'tan ayrıldığı zaman, Rum tüccarlar kendisine öküz arabası mı? Yoksa at arabası ile mi eşyalarını taşımak istediğini sormuşlardır. Seyyahımız da Rusların kürk taşıdığı kapalı

arabalardan satın almanın iyi olacağını düşünmüştür. Böylelikle eşyalarını yolculuk boyunca arabada taşıyabilir ve eğer kendi atını kullanmak isterse ağır adımlarla ilerleyen öküzlerin yanında sürerek gidebilirdi. Ancak Willem daha sonra seçiminden pişman olmuştu. Çünkü Sartak'ın sarayına yolculuğu iki ay sürmüştü, oysa atla gitmiş olsaydı bunu bir ayda gerçekleştirebilecekti (Ruybroeckli Willem, 2010: s.83).

Bu örnekler Eski Türk toplumunun içinde bulunduğu coğrafi ve ekonomik koşulların yaşamın her alanında olduğu gibi barınma ve yolculuk konusunda da etkili olduğunu ve Türklerin bu koşullara uyum sağlamak için pratik çözümler bulduklarının bir kanıtıdır. Konar-göçer hayatın gereği olarak sabit barınakların aksine kolay taşınan ve sökülüp kurulması bir o kadar pratik olan çadırlar tercih edilmiştir. Bu yapılar deve, katır gibi hayvanlar üzerinde taşınabildiği gibi tekerlekli araçlar üzerinde de bir yerden diğer yere nakledilebilmiştir (Şahin, 2016, s.38).

Bozkırda yolculuklar şüphesiz arabalar vasıtasıyla yapılıyordu. Ancak yolculukların da araçlar dışında kendine özgü kuralları vardı. Kısacası "Yol Töresi" olarak adlandırılan bu kaidelere şahit olan İbn Battuta, Hacılar nasıl Hicaza yolculuk yapıyorlarsa Türkler de yaşadıkları bu bozkır coğrafyasında öyle yolculuk yapmaktaydı der. İbn Battuta'nın ziyaret ettiği dönemde Karadeniz'in kuzeyindeki boylar yeni yeni İslamiyet'e geçiyordu. Battuta'ya göre bozkırlı Türkler, sabah namazından sonra yola çıkarlar ve kuşluk vaktinde konaklarlardı. Öğlenden sonra tekrar yola koyulup akşamüzeri istirahate çekilirlerdi. Bir menzile gelindiğinde ise at, deve ve öküzlerini çözerek otlatmaya bırakırlardı (İbn Battuta, 2005, s.312-18). Yani bozkırda yapılan seyahatin saat diliminin de ayrı bir önemi vardı ve bu durum seyyahların dikkatinden kaçmamıştır.

İbn Battuta seyahati sırasında hükümdarın da bulunduğu bir kafilenin göçüne de tanık olmuştur. Bu kafilede hükümdar, etrafında ümerası bulunduğu halde önde gitmekte; bayraktar, davulcu ve borazanların arkasından da köleler, aralarında kornacılarında bulunduğu saray mızıkası, yüzer kişilik iki kısım teşkil ederek ilerliyordu. Mola esnasında onar onar nöbetleşe çalgı çalıyorlardı. Hükümdarın etrafında bulunmayan emirler, sancak ve tabileriyle rütbe sırasına göre ilerliyorlardı. Kafileye geç gelenlere 25 değnek vurulduktan sonra, kunduraları kumla doldurulup boyunlarına asılıyor, yalın ayak gitmek suretiyle cezalandırılıyorlardı (İbn Battuta, 2005, s.312-18). Josaphat Barbaro da, hanın başında bulunduğu ve Tana'ya doğru hareket eden bir kafilenin seyahat düzenine şahit olmuştu. Ordunun hareketi öncesinde muhafızların yolda bir tehlike varsa keşif yapmaları için önden yola çıkarıldıklarını görmüştü (Josaphat Barbaro, 2009, s.20). Bundan sonra han, yola koyulur koyulmaz, ili de sürüleriyle beraber yola koyuldu. İlk önce at sürüleri 60, 100, 200'lü gruplarla hareket etmiş, sonra deve katarları, sığır sürüleriyle beraber keçi ve koyun sürüleri de yola çıktı. Yolların insan ve hayvanlarla dolu olduğunu belirten Barbaro, "biz şehrin surlarının üzerine dikilip, akşama kadar bu manzarayı seyretmekten yorulmuştuk. Çünkü insanların ve hayvanların hepsi büyük bozkırın üzerini öylesine kaplamışlardı ki uzunca bir mesafeyi kapladıkları göze çarpıyordu" der. Barbaro seyahatnamesinde gördüğü bir başka yolculuk çeşidini ise şöyle aktarmaktadır: "Bu söyleyeceğim yolculuk, bu sefer ekin ekmek için yapılan yolculuktur. Yine bu seyahatte de arabalar karşımıza çıkmaktadır." Barbaro'ya göre ekin ekmek için Şubat ayında emir ilan edilince, ekip biçme işiyle meşgul olanlar mart ayında hazırlanıp ekip ruhu içinde tohumlarını at arabalarına yüklüyorlar, ihtiyaç duydukları hayvanlarını, davarlarını, kadınlarını ve çocuklarını da yanlarına alıyorlardı. Daha sonra belirlenen istikamete gidiyorlar, o bölgeyi ekip işlerini bitirene kadar kalıyorlardı. Bundan sonra orduya geri dönüyorlardı (Josaphat Barbaro, 2009, s.22-23). Barbaro'nun bu aktardıkları İslam kaynaklarının Hazarların İtil şehrindeki yaşamını hatırlatmaktadır. Kaynaklara göre Hazarlar da bahar gelince şehir dışına, kırlara çıkıp orada ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirmektedir (Şeşen, 2001, s.167). Bu veriler yüzyılların getirdiği birikimle birlikte konar-göçer kültürün hayatın her alanını şekillendirdiğini, tarım faaliyetlerinin bile bu düzene göre yapıldığını göstermektedir.

Uçsuz bucaksız bozkır topraklarında ilerlerken hayatta kalmak kolay değildi. Ancak 1400'lü yıllarda bölgeyi ziyaret eden Josaphat Barbaro Türkler için yolculuğun çok da zor olmadığını hayretler içerisinde aktarmıştır. Yolculuk kafileleri 10, 20 ve 30 kişilik gruplar ile yola çıkarak, on ila on beş günlük yol mesafesindeki ikamet mahallerine kadar olan düzlüğü geçiyorlardı. Yolculuk esnasındaki yemek ihtiyacını karşılamak için herkes siyah keçi postunu çıkararak, içerisini yiyecek olarak bulgur veya darı ile dolduruyordu. Bunu yemek için hamur ve biraz bal ile karıştırıyorlardı. Yanlarında ağaçtan bir tabak taşıyorlar, şayet yol ortasında vahşi hayvanların avını bulamazlarsa hazırladıkları karışımdan biraz çıkartıp, su ile karıştırıp çorba yapıp içiyorlardı. Ancak Barbaro'ya göre en şaşırtıcı şey, yolda karşılaştığı bazı kişilere bozkırı geçerken ne yediklerini sorduğunda aldığı cevaptır. Soruyu cevaplayanlar "Bir insan açlıktan niçin

ölür?" diye sorduktan sonra "Eğer benim hayatta kalmak için çok az bir şeyim olsa yeter." demiştir. Cevaba oldukça şaşıran Barbaro, bu durumdan, onların otları, bitki köklerini ve ele geçirdikleri her şeyi yemekle, işlerini çok iyi gördükleri sonucunu çıkarmıştır. (Josaphat Barbaro, 2009, s. 12-13). Seyyahın bu izlenimleri bozkırdaki göçün çok zorlu şartlar altında geçmesine rağmen Türklerin, çevredeki imkânlardan çok iyi faydalandıklarını ve yaşamlarını çetin şartlara göre şekillendirdiklerini göstermektedir. Seyyahın hayretler içinde bu durumdan bahsetmesi, başka toplumların aynı şartlarda yaşamlarını sürdürmekte zorlanacakları manasına gelmektedir.

13. yüzyılda geniş bozkırın yakınlarından geçerek seyahat eden Marco Polo da karşılaştığı halkların yanlarına fazla öteberi almadan, yalnızca içinde kımız ve etin yanı sıra kurutulmuş süt de bulunan iki deri kese taşıdıklarını söylemiştir. Polo'ya göre bozkırlılar oldukça dayanıklıydı. O, kendi ifadesiyle az içecek ve yiyecekle bu kadar dayanabilen insana rastlamadığını söyler. Ayrıca Türklerin kendileri gibi hayvanları ve atlarının da dayanıklı olduğunu onların da az ot, saman yiyerek uzun süre yol yapabildiklerini aktarır. Bu sayede on gün attan inmeden ve bir yerde uzun süre konaklamadan gidebildiklerini ifade eder (Marco Polo, 1979, s.71-72). Türklerin yolculuk esnasında gayet az bir yiyecek ile uzun yollar kat edebilmelerini Ruybroeckli Willem da ilginç bir şekilde nakletmiştir: "Size güvenle şunu söyleyebilirim ki bırakalım kralları ve şövalyeleri, köylülerimiz Tatar prenslerinin hareket ettiği biçimde yolculuk yapmaya ve benzer miktarda az yiyeceğe razı olsalar, bütün dünyayı fethedebilirlerdi." Diyerek onların ne kadar dayanıklı bir millet olduğunu hayranlıkla belirtmiştir (Ruysbroeckli Willem, 2010, s.286). Önemli seyyahlardan birisi de bir İspanyol asilzadesi olan ve 1403 yılında Emir Timur'un Semerkant'taki sarayına elçi olarak giden ve yolculuğu esnasında Deşt-i Kıpçak'a yakın sahalardan geçen Ruy Gonzales de Clavijo'dur. O, kısaca Türklerin gayet cesur bir millet olduklarını ve ata iyi bindiklerini naklettikten sonra şu sözleri söylemiştir:

> Bol yemek bulduklarında karınlarını çok fazla doyururlar. Bulamadıkları zaman da süt ve et ile yetinirler. Bu şekilde uzun zaman yol alarak, ekmek yemeden et ve sütle yaşayabilirler. Tatar milleti ise dünyanın bütün milletlerinden daha çok soğuk ve açlığa dayanıklıdır. Gerektiğinde yalnız ayranla yetinirler (Clavijo, 1993, s. 122-23).

1400'lerin başında Deşt-i Kıpçak bozkırlarını ve Anadolu coğrafyasını gezen Johannes Schiltberger de Barbaro'nun naklettiği bilgileri teyit edercesine gördüklerini şöyle aktarmıştır:

> Ben Tatarların kendi atlarının damarlarını nasıl kestiklerini, nasıl kanı topladıklarını ve onu haşlayıp yediklerini gördüm. Bunu eğer yiyecekleri yoksa yaparlar. Ben kendim bizzat gördüm ve kendimde yaptım; bir seyahat esnasında aceleleri varsa eti ince keserler, keten bezin içine koyarlar, eyerlerin altına yerleştirirler ve üzerinden atlarıyla geçerler. Acıktıklarında eyerin altından eti alırlar ve çiğ yerler. Onlara göre eti önceden tuzladıkları için atın sıcaklığı eti kurutmakta ve eyerin baskısı eti gevretmektedir. Böylece etin özsuyu aktığından dolayı kendilerine zarar vermediğini düşünmektedirler. Ancak bunu yolda iseler, aceleleri varsa veya yemek hazırlamaya vakitleri yoksa yaparlar (Johannes Schiltberger, 1997, s.91).

İspanyol seyyah Pero Tafur'a göre de aynı işlem yapılıyor ve böyle yapıldığı için etin pişirilmesine gerek kalmıyordu. (Pero Tafur, 2016, s.127). Bozkır'da yaşayan Türklerin yaşam tarzları hakkında Romalı tarihçi Ammianus'un bize verdiği detaylı bilgiler de seyyahların aktardıkları ile birebir aynıdır. Bunun yanında, Ammianus, Türklerin açlığa alışık kudrete sahip olan bir halk olduğunu belirterek, onları koruyacak binalarının olmadığını, geniş ormanlar ve dağlarda gezindiklerini ve beşikten itibaren soğuğa, açlığa ve susuzluğa alışık olduklarını kaydeder (Marcellinus, 1874, 31, s.4; Türel, 2015, s.334). Kısacası Romalı müverrihlerden başlayarak sonraki dönem seyyahlarının gezip gördükleri zamanlarda bile bozkırlı halkların yaşayışları yüzyıllar boyunca değişiklik göstermemiş, bulundukları coğrafyanın yaşam tarzı ve adetleri gereği nesilden nesile aktarılmıştır.

Biz bu durumun Türklerin ve diğer bozkırlı halkların günlük hayatta sürekli hareket halinde olduklarından ve tarıma dayalı ekonomileri olmamasından ileri geldiğini düşünüyoruz. Zira bu durumu destekleyen bir diğer seyyahımız Plano Carpini de bu bölgeyi ziyaret ettiğinde bölge halkının yeme alışkanlıklarını anlatırken şöyle demiştir: "Ne ekmek, ne sebze, ne bakliyat ne de başka bir şey bilirler, bildikleri tek şey ettir. Etten de o kadar az yerler ki, diğer ulusların bu kadar az yiyerek yaşamasının imkânı yoktur" (Carpini, 2015, s. 133). Josaphat Barbaro da tıpkı Carpini gibi bu durumu şaşkınlıkla karşılamıştır. Ona göre bu kadar insan nasıl oluyor da bütün günlerini yolculuk yaparak geçiriyor, yiyeceklerini nereden getiriyor ve öteberilerini nereden temin ediyorlardı? Bu durum onu oldukça hayrete düşürüyordu (Josaphat Barbaro, 2009, s.22-23). Seyyahları şaşırtan bu örnekler aslında binlerce yıl bozkırda zor şartlar altında yaşama sonucunda edinilmiş tecrübelerle ortaya çıkan unsurlardır.

3. Sonuç

Sonuç olarak bozkır seyyahlarının da şahit olduğu üzere bozkırda yaşayan Türk boyları ve diğer halklar güçlü, dayanıklı, düzenli bir toplum modeli inşa etmiştir. Tuna'dan Doğu Türkistan'a kadar olan bölge boyunca bozkır kültürünü sıkı sıkıya yaşamışlardır. Bu yaşamın temel unsurlarından birisi de hayvancılıktır. Hem coğrafi koşullar hem de hayvancılık faaliyetleri için bozkırda yaşayanlar mevsimsel göçler yapmak zorunda olduklarından bu göçleri ve yolculukları belirli bir düzene koymuşlardır. Göçler başıboş hareketler değil, kurallar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Toplumsal ilişkileri düzenleyen kuralların yanı sıra belki de bozkırdaki temel kural pratik olmaktır. Bu çerçevede atı ehlileştirmişler, kağnılar ve tekerlekli çadırlar icat etmişler, yolculuk esnasındaki temel ihtiyaçlarını karşılamak için de pratik çözümler üretmişlerdir. Bu konudaki en önemli dayanağımız seyyahların bahsi geçen coğrafyayı farklı yüzyıllarda ziyaret etmiş olmalarıdır. Zira Carpini ve Willem'ın 1200'lü yılların ortalarında şahit olduğu teşrifat ve günlük yaşamdaki ordu düzenine, 1300'lü yıllarda İbn Battuta'nın da şahit olması bozkırlıların ne denli disiplinli hareket ettiklerinin en büyük kanıtıdır. Bu disiplinin temelinde ise şüphesiz yukarıda da belirttiğimiz gibi güçlü kültürün yanı sıra Türklerin -kurdukları birçok devletten de anlaşılacağı üzere- teşkilatçı yapılarından kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

Adji, M. (2002). *Kaybolan Millet.* Zeynep Bağlan Özer (Çev.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Aykut, A. Sait, (1999) "İbn Battuta". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. c. 19. İstanbul: Diyanet Vakfı.

Barbaro, J. (2009). *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*. Tufan Gündüz (Çev.). İstanbul: Yeditepe.

Christian, D.(2000). "Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History." *Journal of World History 11.* no. 1, pp.1–26.

Clavijo, R.G. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur*. Ömer Rıza Doğrul (Çev.). İstanbul: Ses.

Çandarlıoğlu, G. (2002). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı.

Durmuş, İ. (2009). Bozkır Kültür Çevresi Türk Tarihi Araştırmaları ve Kronolojisi, *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi,* sayı 5, Güz.

Ebulgazi Bahadır Han. (yılı belli değil). *Şecere- Terakim*e, İstanbul: Tecüman 1001 Temel Eser

*İbn Battuta Seyahatna*mesi, (2005) A. Said Aykut (Çev.). İstanbul: YKY.

Gömeç, Y. S. (2016). Türk Kültüründe At. *Geçmişten Günümüze Bozkır Sempozyumu.* Konya

Gömeç, Y. S. (2011). *Kök Türk Tarihi*, 4. Baskı, Ankara .

Gumilev, L.N. (2002). *Hunlar.* Ahsen Batur (Çev.). İstanbul: Selenge.

Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken

Kradin, N.N. (2002). Nomadism, Evolution and World-System: Pastoral Societies in Theories of Historical Development. *Journal of World-Systems Research*. viii, iii, fall.

Maden, S. (2008). Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Notları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*. sayı 38, Erzurum.

Marcellinus, A. (1874). *Rerum Gestarum Libri Qui Supersunt*, XXXI, (V. Gardthausen, Ed.) Leipzig.

Marko Polo Seyahatnamesi. (1979), C:1-2, Haz: Filiz Dokuman. İstanbul: Kervan Kitapçılık.

Ögel, B. (1978). *Türk Kültür Tarihine Giriş.* c.1, Ankara: Kültür Bakanlığı.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi I.* Ankara: TTK.

*Pero Tafur Seyahatnamesi. (*2016). Hakan Kılıç (Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi (2015). Ergin Ayan(Çev.). Ankara: Gece Kitaplığı.

Ruysbroeckli Willem, (2010), Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk: 1253-1255, Çeviri: Zülal Kılıç, İstanbul, Kitap Yayınevi.

Sümer, F. (1983). *Türklerde Atçılık ve Binicilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Schiltberger, J. (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında*. Turgut Akpınar (Çev.). İstanbul: İletişim.

Şahin, Çandarlı A. (2016). "Türk Çadırı Üzerine", *Tarihin Peşinde*, sayı:16.

Şahin, Ş.U. (2005). At Arabası. *Bilig*. Kış, sayı:32.

Şeşen, R. (2001). İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: TTK.

Taşağıl, A. (2013). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları. Ankara: TTK.

Türel, T. (2015). Ammianus Marcellinus, Priscus ve Iordanes'de Atilla ve Hun Tasvirleri. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi.* Güz (23).

Yıldız, Z. (2016). 13.-15. Yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak Sahasını Ziyaret Eden Seyyahların Gözünden Türk İmgesi, Basılmamış YL Tezi. Aksaray.

Yörükan, Y. Z., (2013). Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler. İstanbul: Ötüken.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Avrasya Ekonomik Birliği

Oğuz Yildirim[1]

Malika Stamalieva[2]

Özet

Çalışmanın amacı; Avrasya Ekonomik Birliği'nin dünyadaki önemine değinmek ve bu birlikteki olası fırsatları açığa çıkarmaktır. Çalışma tarihi olarak AEB'nin gelişim sürecini kapsayacak şekilde SSCB'nin dağılmasından sonraki dönemi ele almaktadır. Coğrafi anlamda genel hatlarıyla AEB üye devletleri sınırları çerçevesinde incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Ekonomik Birlik, Avrasya Ekonomik Birliği, Kırgızistan*

1.Giriş

Sürekli değişmekte olan küreselleşen dünyada zor rekabet şartları altında faaliyette kalabilme ve sürdürülebilir bir ekonomik gelişimi sağlamak ancak güçlü bir bölgesel entegrasyon sayesinde gerçekleştirilebilmektedir. Ülkeler tek başlarına ekonomilerini geliştirmeleri zor olmaktadır. Dolayısıyla Avrasya Ekonomik Birliği gibi bölgesel entegrasyonlar ülkeler arası ekonomik ilişki ve iş birliğini daha da kolay hale getirmektedir.

Çalışmada Avrupa Birliğinden sonra dünya sahnesine gelen yeni ekonomik bir birlik hakkında bilgi sunulacaktır. Bu birlik Avrupa ve Asya'nı bölgesinin bir arada bulunduğu Avrasya Ekonomik Birliği'dir. Bu nedenle çalışmada Avrasya Ekonomik Birliği'nin tarihi gelişim süreci, Avrasyacılığın önemli savunucuları, birliğin tanımı ve asıl amaçlarından bahsedilecektir. Ayrıca bu birliğin dünya ekonomisindeki önemi ve yeri hakkında bilgi sunulacaktır.

2.Avrasyacılık Düşünce Akımı

Bu başlık altında Avrasya kavramı tanıtılacak ve Avrasya kavramının sınırları çizilecektir.

2.1.Avrasya Kavramı ve Sınırları

"Avrasya" sözcüğünü kelime kökenlerine göre ele aldığımızda, ilk olarak karşımıza çıkan sonuç, bu kelimenin "Avrupa" ve "Asya" kelimelerinden türemiş bir sözcük olmasıdır. Coğrafi anlamda, Avrupa ve Asya kıtasındaki birçok ülkeleri kapsayan coğrafi alanın birleşiminden oluşan bir bölgedir (Öztürk, 2013, s.226). Bilimsel çalışmalarda *"Avrasya"* terimi, genelde Avrasya coğrafi alanında bulunan ülkeleri tanımlamak için bir coğrafi terim olarak kullanıldığını görmekteyiz (Laruel, 2015, s.2). Fakat bu kavramı coğrafi anlamda sınırlamak doğru bir yaklaşım değildir. Günümüzde *"Avrasya"* terimi bir Asya ve Avrupa'nın bütünü olarak birçok siyasi ve jeopolitik anlamda kullanılmaktadır. İleride ele alınacak olan *'Avrasyacılık Akımı'* da bir düşünce akımı olarak

[1]Alanya Alaaddin Keykubat University, Faculty of Business Administration, International Trade Department, oguz.yildirim@alanya.edu.tr

[2] Alanya Alaaddin Keykubat University, Faculty of Business Administration, International Trade Department, mollistam@gmail.com

bunlardan bazılarıdır. Kısaca Avrasya'nın bir arada bulunan birçok dinlerin ve önemli tarihi geçmişe sahip ve en kalabalık nüfuslu ülkelerin bulunduğu bir coğrafya olduğu söylenebilir (Öztürk, 2013, s.226). Coğrafi olarak, Avrasya'nın önemi bilim dünyasında pek tartışılmıyor, ancak siyasi ve jeopolitik anlamda hep bir tartışma konusu olmuştur. Jeopolitik bilim adamları, Avrupa ve Asya bölgesini birbirinden ayrı ele almaktadırlar. Bazı Avrasyacı bilim adamları, üçüncü bir daha Avrasya coğrafi bölgenin bulunduğunu söylemektedirler (Savitskiy, 1997, s.75). Çalışmanın ana konusu olan AEB, böyle bir düşünce tarzının siyasi yansımasıdır. Yani, "Avrasya kıtasını bir bütün olarak ele alma" düşüncesi, giderek siyasi bütünleşmeye doğru ilerlemiştir. Bu bağlamda *Avrasyacılıkla* yakından ilgili düşünce akımları üzerinde durulması konunun kuramsal çerçevesinin belirlenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

2.2.Avrasya'da Bütünleşme Hareketleri ve Avrasyacılık Düşünce

Bu bölümde Avrasya bölgesinde gerçekleşen bütünleşme hareketleri ve Avrasyacılık düşüncesinin ilk kimin tarafından ortaya atıldığı hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca Avrasyacılığı savunan bilim adamlarının savunduğu düşünce ve fikirlerinden bahsedilecektir.

2.2.1.Avrasya'da Bütünleşme Hareketleri

Avrasya bölgesinde birlik kurma çabaları çeşitli ihtiyaçlar sonucu şekillenmektedir. Ortaya çıkan bazı sorunların çözümü ve uluslararası rekabete dayanabilme (devletlerarası karşılıklı dayanışma) bunlardan bazılarıdır. SSCB'nin yıkıldığından bu yana Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Karadeniz Ekonomik İş birliği Teşkilatı, Şanghay İşbirliği Örgütü, Ortak Ekonomik Alan Antlaşması, Ortak Güvenlik Antlaşması gibi birçok bütünleşme hareketlerini görmek mümkündür. Ele alınan Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) bu kapsamda meydana gelen bir bütünleşme hareketidir (Şanlı, 1995, s.24). Bu noktada, birliği diğerlerinden ayıran önemli özelliklerinden bahsedilmesi doğru olacaktır. Birlik diğer birliklere göre, adı üzerine daha çok ekonomik sorunlara çözüm aramaktadır. Ticari engellerin ortadan kalkması, taşımacılık ve standardizasyon konusunda meydana gelen sorunların çözümü v.s. gibi birçok sorunu çözmeye çalışmaktadır.

2.2.2.Klasik ve Yeni Akımı

Avrasyacılık akımı 1920'li yıllarda ortaya çıkmıştır. Kurucuları ise Rus felsefecisi ve tarihçisi Trubetskiy (1890-1938), coğraf ve jeopolitik Savitskiy (1895-1968), bunların dışında Alekseev, Suvçinskiy, Bromberg ve benzeri bilim adamları ve düşünürleri olmuştur (Sönmez, 2010, s.74). Avrasyacılığın en özet tanımı, Trubetskiy (1927) tarafından verilmiş olup, *''Rusya İmparatorluğu olarak adlandırılan ulus üstü devlet, daha sonra SSCB olarak ortaya çıkan birlik, birçok uluslardan oluşan ve bu devlette yerleşen bir halkı temsil eden bu ulusa ve bu bölgeye biz Avrasya deriz, bu ulusçuluğa ise Avrasyacılık deriz''*, diye söz etmektedir (Lavrov, 1993, s.8). Savitskiy (1992)'ye göre, Avrasyacılığın temel amacı, Rusya'da gerçekleşmiş olan olay ve olguları anlamsallaştıran yeni bir Rus ideolojisini oluşturarak gelecekteki yeni kuşaklara bu hareketlerin asıl amaç ve yöntemlerini göstermekti (Lavrov, 1993, s.9). Savitskiy emeğin coğrafi konum açısından ikiye bölündüğünü iddia etmiştir. İlki, okyanusla kıyıya sahip ülkeler, taşıma maliyetlerinin az olduğu denize yakın veya sınırı olan ülkelerdir. Diğeri ise kıtasal ülkeler, engin toprakları kendisine barındıran, fakat taşıma maliyetlerin yüksek olduğu Rusya, Orta Asya Devletleri, Hindistan ve Çin v.b. dir (Blagih ve Maliushin, 2015, s.46).

Avrasyacılık Düşünce Akımının Klasik Avrasyacılıkla Yeni Avrasyacılık arasındaki tartışmaların anlamlı bir boyutta kavramsallaşması ve yorumlanmasında tarihçi Lev Gumilev (1912-1992)'un rolü büyüktür (Özsağlam, 2006, s.117). Son dönem Klasik Avrasyacılığın temsilcisi olarak bilinen Gumilev'e göre, *"Rusya eğer kurtulacaksa bu ancak Avrasyacılık sayesinde ve onun bir Avrasya devine dönüşmesi sayesinde olacaktır''* (Kaplan, 2014, s.23).

SSCB'nin dağılmasından sonra, Avrasyacılık düşünce akımı, 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği bölgesinde yeniden kültürel, ekonomik ve siyasi bir yaklaşım olarak tekrar ortaya çıkmıştır. Bu Yeni Avrasyacılık Düşünce akımı Sovyet sonrası ortamda oluşan siyasi ortamda uluslararası ilişkileri belirlemeye çalışan önemli bir düşünce akımı olarak kendini göstermiştir. Rusya ve Kazakistan gibi bazı eski SSCB ülkeleri Avrasyacılık düşünce akımların fazlasıyla etkilenmişlerdir (Özsağlam, 2006, s.114). Dolayısıyla, günümüzde Avrasyacılık fikri, sadece Rus İmparatorluğunu ifade eden bir düşünce yaklaşımından ziyade uluslararası ilişkileri belirlemeye yönelik önemli bir yaklaşım olarak tartışılmaktadır.

Yukarıda da değinildiği gibi Avrasyacılık ve bu düşünce akımının bir sonucu niteliğinde olan AEB ile ilgili eleştiren ve destekleyen birçok önemli bilimsel çalışma mevcuttur. Bunlardan bazıları ayrı başlık altında ileride incelenecektir. RAN araştırma enstitüsü Prof. Dr. Nabi Ziyadullaev'in AEB ile ilgili görüşleri kayda değerdir. Bu konuda yaptığı kendi çalışmasında AEB'i, "*yeni ekonomik bütünleşme hareketi"* olarak nitelendirmektedir

(Ziyadullaev, 2014, s.25). Ayrıca Ziyadulalev, AEB'in dünyada artık hiçbir uluslararası örgütün başaramayacağı kadar bütünleşme konusunda başarılı olabileceğiyle ilgili birtakım öngörülerde bulunmaktadır. Ona göre şu anki üye devletler arasından Kırgızistan, Ermenistan ve Beyaz Rusya destek gören ülkeler, Kazakistan ve özellikle Rusya bu birliği destekleyen ülkelerdir (Ziyadullaev, 2014, s.25). Kazakistan aslında bazı konularda destek gören ülke olabilir. Çünkü hem ekonomik açıdan Rusya kadar güçlü bir ülke değil, hem de uluslararası entegrasyon sürecinde daha önce tecrübe sahibi değildir. Oysa Rusya bugüne kadar birçok uluslararası örgütün başrol oyuncusu olmuştur.

2.2.3.Alexander Dugin ve Yeni Avrasyacılık Akımı

Bütün diğer düşünce akımları gibi Avrasyacılığın da önemli temsilcileri mevcuttur. Onlardan bazılarının bu başlık kapsamında incelenmesi, çalışmamızın teorik temeli açısından ciddi önem taşımaktadır. Rus siyaset bilimcisi, filozof Alexander Dugin'in bu konudaki görüşleri ve geliştirdiği kuramların önemli yeri vardır. Dugin için Avrasya, özel bir coğrafik bölgedir. Ayrıca Rus imparatorluk mirasını temsil eden, daha sonraları ise Sovyet Birliğinin bulunduğu bölgedeki bir uygarlık alanı olarak görmektedir (Bassın, 2011, s.124). Şimdi ise bu mirasın Rusya Federasyonu'na geçtiği söylenebilir. Ayrıca Dugin, Avrasya bölgesinde kurulacak olan bir ulus üstü organizasyon, Batı medeniyetine önemli bir tepki olacağının altını çizmektedir. Ulus üstü bu kuruluşun Rusya Federasyon'u eksenli bir oluşum olacağının da işaretlerini bulmak mümkündür (Sönmez, 2010, s.83). Dugin, Avrasya kavramını coğrafi açıdan ele alırken, merkezinde sadece bugünkü BDT sınırlarını değil bu ülkelerin yanında Çin'in doğusundan başlayarak Avrupa'nın batısına kadar uzanan coğrafi alanı görmektedir (Dugin, 2003, s.235-249). Yeni Avrasyacılık Akımı günümüz Avrasya fikirlerinin temelini oluşturmaktadır. Klasik Avrasyacılar gibi sadece kültürel ve coğrafi bütünleşme ile sınırlı kalmayıp, bu yaklaşımla birlikte günümüz Rus dış politikasında ve diğer ülkelerle uluslararası ilişki sisteminde Avrasyacı fikrini jeo-stratejik ve jeo-politik bir unsur olarak göstermektedir (Özsağlam, 2006, s.118). *Yeni Avrasyacılık düşünce akımı*nın savunucusu Dugin, Sovyet Birliğinin dağılmasından önceki Rusya'nın Batı'ya yönelme hareketini reddetmesi gerektiğini öne sürerek ''Batılaşmaksızın modernleşmeyi'' savunmaktadır (Taşar, 2002, s.6). Bu akımının temel görüşü, Rusya'nın uzun yıllar Batı kültürüne uyumsallaşma çabalarının aksine Atlantizme mesafe koyarak, Batı Dünyasında ikinci bir rol üstlenmeksizin, dünya ekonomisi ve siyasetinde önemli bir görev alabileceği ve lider ülke konumunda hareket edebileceğidir. Ayrıca Rusya'nın Asya ve Asya doğusuna yönelmesi en doğru karar olacağı görüşündedir (Özsağlam, 2006, s.120; Taşar, 2002, s.5).

2.2.4. Rusya'da Avrasyacılık ve Putin

Sovyet sonrası Rusya'sında, *''Avrasya''* kavramı terminolojik boşluktan dolayı oldukça yaygın olarak kullanılmakta ve yeni gerçeklere uyum sağlayarak kolayca değişebilmektedir. Böylece Rusya, *''Avrasya''* terimini jeopolitik amaçları çerçevesinde kullanabilmektedir. Yani Sovyet sonrası bölgede Rusya, komşu ülkelerin stratejik yönünü belirlemede liderlik bir merkezi rolünü daha da sabitleştirme çabası içerisindedir. Bunun yanında Avrasya kavramı bir felsefi ilkedir. Bu düşünceye göre Rusya farklı bir Avrupa'dır (Laruel, 2015, s.4) Bu durumda *''Avrasya''* Avrupa ve Batı'nın aynasal yansımasıdır. Böylece Avrasyacılık akımı (teorisi, kuramı) Rusya'da, Batı medeniyetine (liberalizme) bir alternatif olarak görülmektedir (Laruel, 2015, s.4).

1999 yılında Rusya Federasyonuna yeni Cumhurbaşkanı Vladimir Putin gelmiştir. Yeni başkanın göreve başlamasıyla birlikte Rusya'nın dış politikası genel hatlarıyla değişmiştir. Yeltsin'in Putin'den önce yürütmüş olduğu Batı'ya yönelik politikasına karşı, Rusya'nın jeopolitik ve jeoekonomik önceliklerini ön plana alan bir dış politika başlatılmıştır (Taşar, 2002, s.17). Bunlara, günümüzde en çok tartışılan konulardan biri olan Avrasyacılık ve Avrasya bölgesi entegrasyon çalışmalarını örnek olarak gösterilebilir. Putin iktidara geldiği günden itibaren Avrasyacılık teorilerini pratiğe dönüştürme çalışmalarına başlamıştır. Dolayısıyla Putin'in hayata geçirmeye çalıştığı bu hareketlerinde, Yeni Avrasacılık akımının temsilcisi olan Dugin'in görüşleri çerçevesinde hareket ettiği söylenebilir.

Uzun yıllardır Batı ve Rusya (eskiden SSCB) arasında, Asya bölgesi liderliğini ve hakimiyeti ele alma mücadelesi devam etmektedir. ABD ve Rusya'nın bu bölgelerde askeri üssünün yerleştirme hareketleri bu duruma en iyi örneği teşkil etmektedir. Fakat Rusya'ın, dini ve kültür açısından farklılık göstermesine rağmen, Avrasya bölgesindeki tarihi geçmişi ve bölgesel entegrasyonların var olması, Batı'ya kıyasla bu coğrafiyi daha iyi tanıması, bu ülkelerin hem ekonomik durumlarını hem siyasi durumlarını daha iyi anlama ve yakın olma avantajı sağlamaktadır. Ayrıca Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla meydana gelen Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), ekonomik entegrasyonlar gibi birçok oluşumdan da anlaşılacağı üzere, başta Rusya olmak üzere, Avrasya bölgesinde bulunan ülkelerin birbiriyle sıkı bir bağın daha uzun yılar devam edeceği görülmektedir. Günümüzde

ise Rusya'nın Avrasya bölgesindeki en etkin ülkelerden biri olup, 2000 yılında Avrasya Ekonomik Birliğinin oluşum sürecinde büyük bir görev üstlendiğini görülmektedir. Kuşkusuz bütün bu gelişmelerin arkasında Putin'in öneminin vurgulanması doğru olacaktır.

2.2.5.Yeni Avrasyacılık ve Nazarbaev

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev Avrasyacılık akımını destekleyen en önemli savunucuların birisidir. Nazarbaev, Avrasyacılık ideolojisi kapsamında, Sovyet dönemi sonrası bağımsızlığını kazanan ülkelerin, yani Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinin, daha geniş coğrafi alanı kapsayan, ekonomik, siyasi ve jeopolitik açıdan güçlü bir uluslararası entegrasyona yönelmeyi doğru bulmaktadır (Dugin, 2004, s.16). Nazarbaev Avrasyacılığa dair çalışmalarında, bölgesel entegrasyonu, globalleşme sürecinin meydana getirdiği tehditlere karşı bir politika olarak görmektedir. Ülkelerin ancak aynı örgüt altında hareket ederek daha güçlü olabileceğini savunmaktadır. Bunu ise, küreselleşmenin ülkeleri tek tek hegemonyasına alabilme çabasına karşı olarak bölgesel örgütlenmeler veya entegrasyonlar yoluyla buna karşı durabilecekleri olarak açıklamaktadır (Kaplan, 2014, s.27). Nazarbaev, entegrasyona karşı çıkan ülkelerin kendi geleceklerini riske atabilecekleri görüşündedir. Kısacası, Nazarbaev'in görüşü globalleşme sürecine karşı bölgeselleşme eğilimini desteklemektir. Bu durum ancak AEB gibi bölgesel oluşumların ortaya çıkartılması ya da desteklenmesiyle mümkün olabileceğinin altını çizmektedir.

3.Avrasya Ekonomik Birliği

Bu bölümde Avrasya Ekonomik Birliğinin tarihi gelişim süreci hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca birliğin temel amaçlarından söz edilecektir.

3.1.Tarihi Gelişim Süreci

Avrasya Ekonomik Birliğinin temeli 1994 yıllarına atılmıştır. 1991 yılında 15 ülkeden oluşan Sovyet Birliği dağıldıktan sonra onun yerine Bağımsız Devletler Topluğu oluşturulmuştur. Birliğin dağılmasından üç sene sonra *"Avrasya'nın bir alternatifi yoktur"* diyen Kazakistan Cumhuriyeti Başkanı Nursultan Nazarbaev, Moskova Devlet Üniversitesindeki konuşmasında Avrasya Birliği'ni oluşturma fikrini ortaya atmıştır. Ancak o yıllar diğer komşu ülkelerdeki iktidar sahipleri bu projenin ciddiyetini anlamamış ve bunun sadece Sovyet Birliği'nin bir farklı türü olarak algılamışlardır. Böylece bu proje üstü kapalı da olsa dönemin yetkilileri tarafından önemsenmemiş, bir nevi reddedilmiştir (Dugin, 2004, s.15). Nazarbaev tarafından ortaya atılan bu proje, Putin'in Rusya Federasyonu başına geçmesiyle önem kazanmaya başlamıştır (Kaplan, 2014, s.22). Böylece 90'lı yılların sonunda günümüzdeki entegrasyon hareketlerinin ana oyuncuları olan Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan Gümrük Birliği anlaşmasına imza atmıştır. Bu birlik üye ülkeler arası serbest ekonomik ilişkiyi, serbest ürün dolaşımı ve haklı rekabeti içine alan bir anlaşmaya dayanmıştır. 2000 yılının Ekim ayında ise Astana'da Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Rusya Federasyonu Başkanları "Avrasya Ekonomik Topluluğu" uluslararası organizasyonu kurmuşlardır. Ekim 2007'de Beyaz Rusya, Kazakistan ve Rusya Ortak Gümrük Alanını oluşturmayla ilgili çalışmalarına başlamak için üç ülke anlaşmaya imza atmıştır. Bu birliğin asıl amacı karşılıklı ticarette ürünlerin serbest dolaşımını, üçüncü ülkelerle gerçekleşecek ticarette uygun şartları oluşturma ve ekonomik entegrasyonu geliştirme olmuştur (AEK, 2016, s.5). 2008 yılında dünyada yaşanan ekonomik kriz, ülkeleri, ekonomik riskleri minimize eden, ekonomik stratejiler sayesinde yakınlaşmasına ve sürdürülebilir ekonomik gelişmeye yönelik işbirliğin yeni formatlarını aramalarına neden olmuştur. Bunlar ise Gümrük Birliğin oluşmasına neden olmuştur (Kaplan, 2014, s.25).

İlk başta bu entegrasyon hareketlerinin geleceği konusunda pek olumlu görüşler olmamıştır. Fakat planlanan iki senelik hazırlık döneminin sonunda üç ana ülke (Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan) 19 Aralık 2009 yılı Almatı'da Gümrük Birliğine imza atmıştır ve 2010 yılından itibaren yürürlüğe girmiştir. 2011 yılı üç ana ülkenin oluşturduğu bu birlik sistematik bir şekilde yürümeye başlamıştır. Böylece Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan Gümrük Birliği anlaşması çerçevesinde tek gümrük yasası, tek gümrük tarifesi, tek dış ticaret sistemine uygun bir şekilde hareket etmeye başlamıştır (Vinokurov ve Trubetskoy, 2015, s.09).

2011 yılında üç ülkenin Cumhurbaşkanları Avrasya ekonomik entegrasyon ile ilgili deklarasyonu imzalayarak bu belge Gümrük Birliğin başarısını getireceğini belirtmiştir. Entegrasyonun sonraki gelişmeler maddi ve manevi açıdan birbirine bağlı kalan üç ülke tüm ulusal çıkarlarına cevap vereceğini, ayrıca vatandaşların yaşam kalitesini, ülke refahını ve küresel ekonomide ulusal rekabeti arttıracağını belirtmişlerdir (AEK, 2016, s.6). Deklarasyonda uluslararası entegrasyonun sonraki aşaması olan Tek Ekonomik Alanı oluşturma arzı sunulmuştur.

1 Ocak 2012 yılı Ortak Ekonomik Alanının temelini oluşturan 17 anlaşma yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmalar makroekonomik koordinasyondan iş göçü konularına kadar olan tüm konuları kapsamış olup üç ülkeyi birbirlerine ekonomik yakınlığını artırmıştır. Sonuç itibariyle 2015 yılının Ocak ayında entegrasyon birleşmesine Ermenistan, Mayısta ise Kırgızistan dahil olmuştur (Vinokurov ve Trubetskoy, 2015, s.09).

3.2.Birliğin Kuruluş Aşaması ve Amacı

Avrasya Ekonomik Birliğinin oluşumuna daha önce de bahsettiğimiz gibi Rusya, Kazakistan, Beyaz Rusya'nın geliştirdiği Gümrük Birliği ve Ortak Ekonomik Alanı neden olmuştur (Zhiltsov, 2016, s.7). Dolayısıyla burada GB ve OEA hakkında kısaca bilgi vermemiz doğru olacaktır.

Gümrük Birliği, karşılıklı ticarette tek bir gümrük tarifesinin ve üçüncü ülkelerle ortak dış ticaret rejiminin uygulandığı, fakat herhangi bir gümrük beyannamesi, gümrük vergileri, tarife dışı önlemler, özel koruyucu olan anti-damping ve telafi edici önlemlerin uygulanmadığı tek bir gümrük bölgesini sağlayan ticari ve ekonomik entegrasyondur. Yani, her şeyden önce bu ürünün serbest dolaşımıdır. Beş üye ülkelerinin oluşturduğu Gümrük Birliği-Avrasya Ekonomik Birliğinin temelidir. Gümrük Birliği Anlaşması 2007 yılı Ocak ayında imzalanıp, 2010 yılından itibaren faaliyete başlamıştır (EAES, 2017, s.42).

Ortak Ekonomik Alanın oluşturulması aşamasında hizmet, sermaye ve emeğin serbest dolaşımına ilişkin koşullar oluşturulmuştur, ayrıca bu ''klasik serbestliği'' sınırlayan engeller ortadan kaldırılmıştır. OEA'yı oluşturan 17 ilk temel anlaşmalar 2012 yılı Ocak ayında yürürlüğe girmiştir (EAES, 2017: 42).

3.2.1.Avrasya Ekonomik Birliğinin Tanımı

Avrasya Ekonomik Birliği üye ülkelerin ekonomik çıkarlarını sağlamaya yönelik kurulan entegrasyon birliğidir (AEK, 2016: 25). Avrasya Ekonomik Birliği uluslararası hukuk prensiplerine, başka bir değişle, üye ülkelerin egemen eşitliği, katılımcı ülkelerin siyasi sistem özelliklerine saygı gösterme, karşılıklı karlı işbirliği, istisnalar ve sınırlamalar olmadan bir piyasa ekonomisi ve faaliyet ilkelerine uyarak ekonomik ilişkiyi geliştirme düşüncesine dayanmaktadır (AEK, 2016, s.26). Avrasya Ekonomik Birliği- tek ekonomik alanda beş serbest ülkeden- Rusya, Kazakistan, Ermenistan, Kırgızistan ve Beyaz Rusya- oluşan bir uluslararası entegrasyon örgütüdür. Avrasya Ekonomik Birliği, Avrasya Ekonomik Birliği anlaşması çerçevesinde 29 Mayıs 2014 yılı Astana'da imzalanmış ve 1 Ocak 2015 yürürlüğe girmiştir (EAES, 2017, s.22).

3.2.2.Avrasya Ekonomik Birliğinin Amacı

Avrasya Ekonomik Birliğinin oluşturma amacı şunları içermektedir:

♦Vatandaşların yaşam standartlarının iyileştirilmesi uğruna ekonomisinin istikrarlı gelişimine yönelik şartları oluşturmak;

♦Mal, hizmet, sermaye ve emek için tek bir pazarı oluşturmak;

♦Avrasya ülkelerinin kapsamlı bir modernizasyon, işbirliğini sağlamak ve ekonomisinin rekabet edebilir potansiyelini yükseltmektir. Avrasya Ekonomik Birliği anlaşmasında belirlenen ve AEB uluslararası anlaşmalar çerçevesinde mal, hizmet, emek ve sermayenin serbest dolaşımı sağlanmakta ve bu ekonomik alanlarda koordineli bir politika yürütülmektedir (EAES, 2017, s.22).

Yukarıda da değindiğimiz gibi Avrasya Ekonomik Birliğinde temel ''dört serbest dolaşım'' mevcuttur. Bunlar:

♦Ortak mal piyasası- malların serbest dolaşımı: üye ülkeler arasında iç sınırlarında gümrük kontrolünün kaldırılması.

♦Ortak hizmet piyasası- hizmetin serbest dolaşımı.

♦Ortak emek piyasası- işgücü kaynağının serbest dolaşımı: AEB vatandaşları için birliğe üye olan herhangi bir ülkede herhangi bir izin almaksızın çalışabilmesini sağlamaktır. Dolayısıyla ortak emek piyasası birlik vatandaşlarına eğitimde almış olduğu tüm belgeleri doğrudan kabul edilmesini, birlik ülkelerinde bulunma süresinin ayarlanmasını, tam sosyal garantinin sunulmasını, ücretsiz acil yardım hizmetlerinden yaralanmayı, çocukların eğitim alma hakkını sağlamayı amaçlamaktadır.

♦Ortak finansal piyasa- sermayenin serbest dolaşımıdır. Ortak finansal piyasanın amacı ise: AEB ülkelerinin finansal piyasasının düzenlenmesi ve denetlenmesine yönelik uyumlaştırılmış şartlar oluşturmak, menkul piyasasındaki hizmet sektörü dahil bankacılık ve sigorta sektörlerinde lisansların karşılıklı tanımasını sağlamak, bir tüzel kişi olarak herhangi bir ek kurum olmadan Birlik genelinde finansal hizmetlerin faaliyetlerini gerçekleştirmek, üye devletlerin yetkili makamları arasında bilgi alışverişinde bulunarak idari işbirliği sağlamaktır.

3.3. Avrasya Ekonomik Birliğinin Yapısı

Avrasya Ekonomik Birliği Yönetimi 2012-2015 yılları arası oluşturulmuştur. Şekil 1'de görüldüğü gibi birlik AEB Yüksek Konseyi, Avrasya Hükümetler arası Konseyi, Avrasya Ekonomik Komisyonu ve AEB Mahkemesi kurumlarından oluşmaktadır. 2025 yılına kadar ise AEB mali düzenleyici kurumun oluşturulması hedeflenmektedir (EAES, 2017, s.38).

Şekil 1: AEB Yönetim Yapısı

Kaynak: AEB Kuruluş Antlaşması 2014.

3.3.1Avrasya Ekonomik Yüksek Konsey

Birliğin faaliyeti ile ilgili temel sorunları, stratejileri, entegrasyonu geliştirme amaçlarını Avrasya Ekonomik Birliğinin Yüksek Kurulu bakmaktadır. AEB Yüksek Kurulu üye ülkelerin Cumhurbaşkanlarından oluşmaktadır. Bu kurul 2 Şubat 2012 yılı itibariyle faaliyete geçmiştir. İlk toplantısı Moskova'da gerçekleşmiştir. Bu kurul en yüksek derecedeki karar alıcı otoritesi olarak kabul edilmektedir (Vinokurov ve Trubetskoy, 2015, s.10). Avrasya Ekonomik Konseyinin temel görevleri ekonomik entegrasyon konularında birlik çerçevesinde öneriler geliştirmektir. (AEK, 2016, s.32).

3.3.2.Avrasya Hükümetler Arası Konseyi

Avrasya Hükümetler Arası Konseyi üye ülkelerin Başbakanlarından oluşmaktadır ve on yetkiye sahiptir. Önemli yetkilerinden biri de AEB anlaşması çerçevesinde alınan kararları kontrol etmek ve gerçekleştirilmesini, ayrıca bütçe projelerinin onaylanmasını sağlamaktır (Vinokurov ve Trubetskoy, 2015, s.10).

3.3.3. Avrasya Ekonomik Komisyonu Konseyi

Avrasya Ekonomik Komisyonu- tüm güce sahip olan, ortak ulus üstü kuruldur. Avrasya Ekonomik Komisyonu birliğin yönetim organıdır ve yürürlükte olan entegrasyon hareketlerinin gücüdür. Komisyonun ulus üstü derecesine 140 güç yetkisi verilmiştir (Vinokurov ve Trubetskoy, 2015, s.10).

3.3.4.Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi

Avrasya Ekonomik Birliğinin temel organları arasında birliğin mahkemesi de bulunmaktadır. Avrasya Ekonomik Birliği Mahkemesi – birlik organlarının kararlarını, birlik çerçevesinde uluslararası anlaşmaların gerçekleşmesi ile ilgili soru ve tartışmaları inceleyen uzmanlaşmış bir yargı organıdır. AEB Mahkemesinin almış olduğu kararlar, örneğin gümrük tarifesi ile ilgili, doğrudan yetkiye sahiptir (Vinokurov ve Trubetskoy, 2015, s.10).

4.AEB'e Üye Ülkeler ve Birliğinin Dünyadaki Önemi

Bu bölümde Avrasya Ekonomik Birliğin Dünyadaki yeri ve önemi anlatılacaktır. Bu kısımda Birliğin sahip olduğu zenginlikler hakkında bilgi verilecektir.

4.1.Birliğin Dünyadaki Yeri ve Önemi

Avrasya Ekonomik Birliği'ne üye ülkelerin toplam nüfusu 182,7 milyondur. Yaklaşık 20 milyon km2 yüzölçümü ile dünyanın en büyük toprak alanına sahiptir. Yani Dünya topraklarının %14'ünü kapsamaktadır. AEB'ye üye ülkeler daha önce de bahsettiğimiz gibi başta Rusya olmak üzere, Kazakistan, Beyaz Rusya, Kırgızistan ve Ermenistan'dır.

Resim 1: Avrasya Ekonomik Birliği Haritası ve Üye Ülkeler

Kaynak: Avrasya Ekonomik Komisyonu, http://www.eurasiancommission.org, (Erişim: 11.03.2017)

Avrasya Ekonomik Birliği doğalgaz, petrol, yeraltı zenginlikleri ile dünyadaki önemi büyüktür. Örneğin, 2014 yılına ait verilerine göre AEB doğalgaz payı dünya rakamlarının %18,4'ünü oluşturmakla birlikte 2.sırada olduğu tespit edilmiştir. Petrol üretimi rakamları ise %14,6 payı ile 1.sırada yer almaktadır ve petrol üretiminde uzun vadeli dünya lideri konumundadır. Bu veriler özetlenmiş haliyle aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo: Avrasya Ekonomik Birliğinin Dünyadaki Yeri

Ekonomik Potansiyeli	2014 yılına ait sayısal rakamlara göre	Dünyadaki Payı % olarak	Dünyadaki Sırası
Petrol Üretimi	607,5 milyon ton	14,6	1.sırada
Gaz Üretimi	682,6 milyar m^3	18,4	2.sırada
Mineral Gübre Üretimi	27,3 milyon ton	10,8	2.sırada
Demiryolu Altyapısı	107 bin km	7,8	2.sırada
Metalurjik Üretim	Dökme demir- 54,6 milyon ton	4,5	3.sırada
Tarımsal Üretim	Patates- 43,2 milyon ton	11	3.sırada
Tarımsal Üretim	Buğday- 76 milyon ton	9	3.sırada
Tarımsal Üretim	Et- 11,3 milyon ton	3,5	4.sırada
Enerji Üretimi	1210,2 milyar kWh	5,1	4.sırada
Metalürjik Üretim	Çelik - 76,9 milyon ton	4,5	5.sırada
Yol Altyapısı	1605,9 bin km	2,5	5.sırada
Sanayi Üretimi	---	3,7	6.sırada
Kömür Üretimi	471,7 milyon ton	5,8	6.sırada

Kaynak: Avrasya Ekonomik Birliği, http://eec.eaeunion.org. (Erişim: 11.03.2017).

AEB ülkelerinin 2014 yılı gaz kondensat dahil toplam petrol üretim hacmi 608,7 tona ulaşmıştır. Bölgede birlikte koordineli bir enerji politikası yürütülmektedir. 2025 yılına kadar petrol ve petrol ürünlerinin ortak pazarı oluşturulması planlanmaktadır. Piyasa 180 milyon üzeri nüfusu ve 20 milyon km2 üzerindeki geniş toprakları birleştirecek büyük bir endüstriyel, bilimsel ve teknolojik potansiyele sahip olacaktır. AEB potas gübresi üretiminde %34,3 oranıyla dünyada ilk sırada yer almaktadır ve son yıllarda bu ürünün dünya üretimindeki birliğin payı artış göstermektedir. 2014 yılı verilerine göre AEB ülkelerinde 11,4 milyon ton potas gübresi üretilmiştir. AEB ülkelerinin ekonomisinde Kimya Endüstrisi öncelikli sektörlerin arasında yer almaktadır (AEK, 2016, s.256). 2014 yılı AEB üye ülkelerinde toplam 9,6 milyon ton ayçiçeği tahılı üretilmiştir. AEB'de koordineli tarım politikası yürütülürken tarım alanının özelliği olan sadece üretimi ve ekonomisine değil aynı zamanda bu sektörün sosyal önemine de dikkat edilmektedir. Birliğe üye ülkelerin bulunduğu bölge ve alanları arasındaki yapısal ve iklimsel farklılıklar da göz önünde bulundurulmaktadır. Bu durumda, AEB ülkelerinin toplam tarımsal arazi alanı 555,1 milyon hektar üzerindedir (EAES, 2017, s.30).

4.2.Avrasya Ekonomik Birliği: Yeni Bir Küresel Oyuncu

Günümüzde Avrasya Ekonomik Birliği, Avrupa Birliğinden sonra, bölgesel ekonomik entegrasyonun derinlemesine göre ikinci sıradadır. AEB neredeyse 180 milyondan fazla nüfusa sahip tek şeffaf kuralların işlediği pazarı oluşturmaktadır. AEB pazarı hukuken ve fiilen DTÖ (Dünya Ticaret Örgütü) normlarına dayanarak çalışmaktadır. Dolayısıyla, özellikle küresel ekonomik dalgalanmalar şartı altında faaliyet gösteren yatırımcılara ve üçüncü ülkelere, bu normların açık ve anlaşılır olması, bu birliğin oluşturduğu pazar cazip gelmektedir.

Avrasya ekonomik entegrasyon projesi dış ortaklarla etkileşimi ve yeni potansiyel üyelerle işbirliği sağlamak için açıktır. 2 Ocak 2015 Ermenistan Cumhuriyeti Birliğe üye olmuştur, ardından da aynı yılın 12 Ağustosta Kırgız Cumhuriyetinin Birliğe katılım anlaşması yürürlüğe girmiştir. Ermenistan ve Kırgızistan'ın Birliğe üyeliği, uzun dönemli takım çalışması ve yoğun bir entegrasyon hareketi sonucunda gerçekleştiğini söyleyebiliriz. Çünkü Avrasya Ekonomik Komisyonu 2012 yılından başlayarak Birlik ülkeleri ile serbest ticaret bölgesi oluşturmak isteyen ortaklarla sistematik bir şekilde ikili, karşılıklı ilişkileri geliştirmeye

başlatmıştı. Bu çalışmalar sonucunda 2015 yılı Vietnam Sosyalist Cumhuriyeti ile Serbest Ticaret Bölgesi anlaşmasına imza atılmıştır. İsrail, Mısır ve Hindistan ülkeleri ile AEB arasında serbest ticaret anlaşmalarının gelecek umutları ve fırsatları üzerinde araştırma ekipleri birlikte verimli bir çalışma gerçekleştirmektedirler (AEK, 2015, s.53). Ayrıca 2015 yılı Şili, Peru, Moğolistan ile Avrasya Ekonomik Komisyonu arasında Mutabakat Zaptı (karşılıklı anlayış gösterme) anlaşması imzalanmıştır. AEK'nin çalışmaları devam etmektedir, örneğin Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR) ve Güney-Doğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) ile anlaşma yapmayı planlamaktadır. Genel olarak Birlik ile karşılıklı ticaretin serbestleştirilmesine 30 dan fazla ülke ilgi göstermektedir. 2016 yılından itibaren Çin ile ticari ve ekonomik işbirliği sözleşmelerin imzalanmasına yönelik müzakereler başlatılmıştır (AEK, 2015, s.56). Yıllardır Avrasya Ekonomik Komisyonu ve Birleşmiş Milletler arasında işbirliği yürütülmektedir. 2013 yılında Avrasya Ekonomik Komisyonu'na UNCTAD- Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı- gözlemci statüsü verilmiştir. AEK Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO), Gıda ve Tarım Birleşmiş Milletler Örgütü (FAO) vd. ile olan işbirliği geliştirmektedir.

4.3.AEB Gelecek Beklentileri

Bu bölümde Avrasya Ekonomik Birliğinin geleceğe dair kısa, orta ve uzun vadeli beklentileri ve planları hakkında söz edilecektir.

4.3.1.AEB Kısa, Orta ve Uzun Vadeli Beklentileri

29 Mayıs 2014 yılında imzalanan AEB anlaşması, Avrasya Ekonomik Birliği'nin 2025 yılına kadar planlanan temel kurumsal ve kalkınma stratejilerinden ibarettir. Bu belge ulus üstü yetki alanı dahilin de faaliyetlerin gelişimine yönelik bir dizi anahtar kriterler içermektedir. 2025 yılına kadar, Birliğin ana pazar sistemi oluşturulacak. Dolayısıyla üye ülkelerin tüm ekonomik sektörlerinin gelişiminde çarpan etkisi olacaktır. Bunlar, gaz, elektrik, petrol ve petrol ürünleri pazarlarıdır. Orta vadede ortak tıbbi cihazlar ve ilaçlar pazarı oluşturulacaktır. Ortak pazarın işleyişi ve Birlik anlaşmasına yönelik koordineli (anlaşılır) bir politikanın yürütülmesi için yasal bir çerçeve oluşturmak amacıyla, birtakım stratejik düzenlemelerin geliştirilmesine imkan vermektedir.

Kısa vadede (1-3 yıl); birliğin gelişmesine yönelik yasal, örgütsel ve kurumsal çevrenin gelişimi üzerine çalışmalarını tamamlamak, ayrıca AEB anlaşmasının uygulanması için gerekli belgeleri, hem de 2019 yılına kadar olan Anlaşmanın geçiş hükümlerinin uygulanmasını sonuçlandırmaktır. Engellerin ortadan kaldırılması, istisnalar ve sınırlamaları en aza indirmek için sistematik bir çalışma devam edeceği planlanmaktadır. Böylece ulus üstü düzenleme geliştirilmiş olacaktır (AEK, 2015, s.58). Sonuç olarak, pazar ölçeğinin önemli olduğu, Birliğe üye ülkelerin ulusal ekonomilerinin hemen hemen tüm sektörleri ek bir teşvik alacaktır. Buna ek olarak, karşılıklı ve dış etkilere olumsuz etkileri minimize etmek için, mekanizmaların iyileştirilmesi ve geliştirilmesi üzerinde bir çalışma gerçekleştirilecektir.

Orta vadede (3-5 yıl); gündemdeki entegrasyon işbirliği ve onun uygulanması sonucu, reel ekonomik sektör, ulaştırma, altyapı ve diğer alanlar da dahil olmak üzere, sinerjik ve kooperatif projelerinin öneminin arttırılmasını sağlamaktır. Kapsamlı bir entegrasyon gündemi için endüstriyel, bilimsel ve teknik potansiyel kaynak tabanının bulunması, dünya sahnesinde önemli bir oyuncu olan Birliğe, gelecekte ekonomi ve piyasa niş sektörlerindeki listesini genişletmesini sağlayacaktır. Entegrasyon işbirliğinin konusu sadece siyasal ve sektörel politikalar değil, aynı zamanda sanayi, ekonomik sektör ve projeler de olacaktır. Orta vadede, her üye ülkenin ekonomilerinde rekabet avantajlarına dayalı karşılıklı tamamlayıcılık etkisi görünmelidir. Birliğin etkili küresel konumlandırma rekabet avantajı (arazi büyüklüğü, pazar büyüklüğü, doğal kaynaklar ve transit potansiyeli, sosyo-kültürel etmenler) potansiyel entegrasyon projelerinde yatırım çekme dahil olmak üzere yatırımcılar için üye ülkelerin çekiciliğini sağlamalıdır (EAES, 2015, s.59).

Uzun vadede (5-15); birliğin ekonomik gelişme sonuçları küresel rekabet testinden geçebilecek düzeyde olacaktır. 2025 yılına kadar AEB anlaşmasındaki hükümler uygulanmış olacaktır. ''Entegrasyon- üye ülkelerin ekonomilerinin büyümesindeki ek bir sürücüdür (hız)'' yaklaşımı, politikalarının koordinasyonu yoluyla güçlendirilecektir. Dolayısıyla entegrasyonun etkileri ortaya çıkması için ülkeler arası eşitsizliği azaltmak, küresel ekonomiye entegrasyon adaptasyonu ve ''dört özgürlüğü'' sağlamak, ekonomilerin rekabet gücünü artırmak gibi kilit koşullar oluşturacaktır (EAES, 2015, s.59). Birlik uzun vadeli gelişme sürecinde entegrasyonun sonucunda yeni pazar segmentlerinin oluşturulması yoluyla üye ülkelerin

ekonomik yapısının iyileştirilmesinde yardımcı olmalı. Avrasya Ekonomik Birlik içinde engellerin tedricen (gitgide) kaldırılması, istisnalar ve kısıtlamaların minimize edilmesi Ortak (tek) pazarın formatında ortak ülkeler arasındaki ticari ve ekonomi işbirliğinin büyümesini sağlar. Bu durumda karşılıklı ticarette ara malların artması beklenmektedir. Bu, Birlik içindeki ulusal kaynakların kullanımının verimliliği üzerinde olumlu etkisi olacağı anlamına gelmektedir. Altyapı, endüstri, yenilik diğer projelerin ortaklaşa uygulaması ihracatın büyümesine ve üçüncü ülkelerden ithalat payının düşmesine teşvik edecektir. Uzun vadede AEB ortaya çıkan ''entegrasyon bütünleşmesi''-sisteminde Dünya entegrasyon birlikleri ile işbirliği içinde ve küresel sorunlara çözüm bulma seviyesinde aktif olması gerekmektedir.

5.Sonuç

Uzun yıllar tartışma konusu olan Avrasya bölgesindeki entegrasyon hareketleri nihayet 2015 yılında Rusya, Beyaz Rusya ve Kazakistan ülkelerinin yoğun bir çalışması sonucu Avrasya Ekonomik Birliği olarak faaliyete geçmiştir. Daha sonra ise bu birliğe Ermenistan ve Kırgızistan da katılmıştır. Avrasya Ekonomik Birliği kolay ve hızlı gelişen bir ekonomik birlik olduğu söylenemez. Çünkü bu birliği oluşturma süreci uzun ve yoğun bir çalışma sonucu dünya sahnesine çıkabilmiştir. Avrasya Ekonomik Birliği hem ekonomik hem politik bir birliktir. Bu birlik üye ülkelerine derin bir ekonomik iş birliği garantisini vermektedir. Öncelikle 180 milyondan fazla nüfusuyla büyük bir pazar demektir. Bölgede sahip oldukları doğal kaynaklar, yeraltı zenginlikleri ise karlı bir yatırım alanı demektir. Dolayısıyla Avrasya Ekonomik Birliğine başka ülkelerin dikkati çekilmektedir ve bu birliğe üye olan ülkelerle işbirliği kurma fırsatı yaratmaktadır.

Kaynaklar

AEK-Avrasya Ekonomik Komisyonu,

http://www.eurasiancommission.org/ru/nae/news/Pages/18-04-2017-5.aspx.,

Erişim: 03.07.2017.

BASSIN, Mark. (2011), Çev., Özgür Tüfekçi. Klasik ve yeni avrasyacılık geçmişten gelen devamlılık, Bilge Strateji Dergisi, Cilt 2 (4).

DUGİN, Aleksander. (2004), Evraziyskaya Missia Nursultana Nazarbaeva, Kniga, Moskva, ROF Evrazia-288s.

DUGİN, Alexander. (2003), Rus jeopolitiğine avrasyacı yaklaşım, çev. Vugar İmanov, İstanbul, Küre Yayınları.

EAES-Evraziyskiy Ekonomicheskiy Soyuz: Novaya Realnost- Novye Vozmojnosti, MOSKVA, (2017).

KAPLAN, Selçuk. (2014), Nursultan nazarbayev'in avrasya entegrasyonu politikası, Journal of History Culture and Art Research, 3.3: 20-32.

LARUEL, Marlen. (2015), Evrazia, evraziystvo, evraziyskiy soyuz: terminologicheskiye probely i sovpadeniya, PONARS Eurasia, Analiticheskaya Zapiska N.366.

LAVROV, S.B., L.N. Gumilev i Evraziystvo. Gumilev L.N. Ritmy Evrazii: Epohi i Tsivilizatsii, Moskva: Ekopros, 1993, 7-19.

ÖZSAĞLAM. Tolga Muhittin. (2006), Geçmişten günümüze avrasyacılık. kıbrıs yazıları, 3: 118-119.

ÖZTÜRK, Yasin. (2013), Avrasya birliği projesi ve türk dış politikasına yansımaları, Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Strateji Derneği 2(2):223-244.

SAVITSKIY, Petr. (1997), Kontinent evraziya, Agraf Yayınevi. (Kitap)

SÖNMEZ, Sait. (2010), Yeni batıcılık ve yeni avrasyacılık akımları bağlamında yeltsin yönetimi'nin doğu batı politikaları'nın analizi, Gazi Akademik Bakış, 3.6.

ŞANLI, Bahar. (2008), Ekonomik entegrasyon teorisi çerçevesinde avrasya birliği'nin olabilirliği, İstanbul Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi, 22.1: 13-30.

TAŞAR, M. Murat. (2002), Rusya'nın yeni jeopolitik vizyonu: alexander geleviç dugin'in yeni avrasyacılığı.

VİNOKUROV, Evgenii ve TSUKAREV, Taras. (2015), " Ekonomika EAES: povestka dnya", EEİ, No: 4 (29).

ZHİLTSOV S.S. (2016), ''Evraziyskaya integratsiya: problemy ı perspektivy'', Vestnik RUDN, Seriya Politologiya, No:1, Moskva.

ZİYADULLAEV, Nabi. (2014), "EAEC: mejdu politikoy i ekonomikoy." Problemy Teorii i Praktiki Upravleniya 11, 25-37.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulamalarının Tarihi Süreçten Günümüze Karşılaştırmalı İncelenmesi: Türkiye- ABD Örnekleri

Serhat Tek[1]

Özet

Sosyal hizmet disiplininin önemli bir uygulama alanı olan tıbbi sosyal hizmetin ABD'deki uygulamaları yaklaşık bir asrı aşkın süredir devam etmektedir. Buna karşın, tıbbi sosyal hizmetin Türkiye'deki uygulamaları, dünyadaki uygulamalardan yaklaşık 60-70 yıl geç başlamıştır. Bu gecikmenin Türkiye'deki tıbbi sosyal hizmet uygulamalarına teorikte ve pratikteki yansımaları üzerine odaklanan bu inceleme, uygulamada farklı ülke örneklerini ele alarak konunun nedenleri üzerinde odaklanmayı amaçlamıştır. Belirlenen sorunlar ve çıkarımlar bağlamında uygulamalara yönelik bazı noktalara dikkat çekilmektedir. Çalışmada bu bağlamda tıbbi sosyal hizmetin tarihsel sürecinden ve dünyadaki uygulamalarından temel alınarak, tıbbi sosyal hizmet hakkında bilgi edinilmesi amaçlanmakta ve idealize bir uygulama çerçevesine yönelik fikri altyapı sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tıbbi Sosyal Hizmet, Tıbbi Sosyal Hizmet Birimi, Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulaması, Sosyal Hizmet*

1.Giriş

Tıbbi sosyal hizmet, sosyal hizmetin ilk uzmanlaşma alanlarından biridir. En temel hak olan yaşam hakkından yola çıkarak, insanların yaşadıkları bedensel ve ruhsal sorunların çözümü için bulundukları hastane ortamında en doğru şekilde tedaviden yararlanmalarını mümkün kılan profesyonel destek önemlidir. İlgili destek, sosyal hizmet disiplininin uygulama alanıdır. Hastanede gerçekleştirilen tedavi hizmetinin tüm aşamalarında ve planlamalarında tıbbi sosyal hizmet, önemli bir paydaş disiplin olarak yerini alır.

Tıbbi sosyal hizmetin literatürdeki farklı kaynaklarda birçok tanımı bulunmaktadır. 2011 yılında Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü tarafından ortaya konan Tıbbi sosyal hizmet uygulama yönergesindeki tanıma göre tıbbi sosyal hizmet: "Ayakta ya da yatarak tedavi gören hastaların tıbbi tedaviden etkili bir şekilde yararlanması, sosyal sağlığının korunması ve geliştirilmesi, tedavi sürecinde hastanın ailesi ve çevresi ile ilişkilerinin düzenlenmesi, tedavi sürecini etkileyen psiko-sosyal ve sosyo-ekonomik sorunlarının zamanında çözümlenerek sosyal işlevselliğini yeniden kazanması amacıyla yürütülen sosyal hizmet uygulamasını/uygulamalarını ifade eder." şeklinde tanımlanmıştır. Tanımda,

[1] Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı serhat.tek@hacettepe.edu.tr

özellikle hastaneye başvuran ayaktan veya yatarak tedavileri süren hastaların öncelikle tıbbi tedaviden her koşulda yararlanması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Tanımdan çıkarımla hastaların sağlıklarından bahsedilirken sadece fiziksel sağlıklarının değil, aynı zamanda ruhsal (manevi), sosyal ve ekonomik sağlıklarının da bir bütünün parçaları olarak görüldüğü dikkati çekmektedir. Yine bir diğer çıkarım da, insanın sistem kuramı temelinde düşünüldüğünde, çevresi ile etkileşimde olduğundan hareketle bireyin sosyal sağlığının ailesi içinde birey ve çevresi içinde birey kavramlarıyla söz konusu olabileceği vurgusudur. Bu noktada, kişinin sorunlarının çözümünde ailesinden ve yakın çevresinden bağımsız bir müdahale sürecinin istisnaları bulunmakla birlikte eksik kalacağı açıktır.

Duyan (2003)'a göre tıbbi sosyal hizmet: "kişi, grup, aile ve toplumun sağlık hizmetlerinden etkin bir biçimde yararlanmaları amacıyla sosyal hizmet uzmanlarınca yürütülecek ekonomik, sosyal, psikolojik ve eğitsel boyutlarda, destekleyici ve geliştirici hizmetlerin sosyal hizmet disiplini ve mesleğinin yöntem ve felsefesiyle birleştirilerek tıp ve koruyucu sağlık hizmetleri çerçevesinde verilen hizmetler bütünüdür" şeklinde tanımlanmıştır. Duyan'ın tanımının, önceki tanıma ilaveten sosyal hizmetin hizmet sunduğu grupların tanımlanması açısından daha ayrıntılı şekilde konuya bakılmış olması açısından önemli bulunduğu belirtilmelidir.

Literatürde hastane sosyal hizmeti olarak da bilinen tıbbi sosyal hizmet, tanımlamalardan da hareketle hastanın biyolojik ve ruhsal sağlığını bir bütün halinde koruyabilmenin ve rehabilite etmenin hastanın sosyal sağlığının da bir bütünün parçaları olarak düşünülmesi gerektiği fikrinin ortaya konulması açısından önemlidir. Bu noktada tıbbi sosyal hizmet, taşıdığı misyon açısından önemli ve gerekli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kavramın tanımlanmasına binaen, alanda gerçekleştirilen ilk uygulamalardan bahsedilerek günümüzdeki uygulamalarla bağlantı kurulmaya çalışılacaktır.

2. Geçmişten Günümüze Türkiye ve ABD'deki Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulamaları

Dünyada tıbbi sosyal hizmet uygulamaları, 100 yılı aşkın bir süredir devam etmektedir. Tıbbi sosyal hizmet alanında ilk uygulamalar henüz tıbbi sosyal hizmet kavramı ortada yokken bireylerin yakın çevresi ve batı dünyasında kilise temelli gönüllü hizmetlerle gerçekleştirilmiştir. Duyan (2003)' a göre, profesyonel olmayan ilk uygulamalardan doğan bilinçli müdahaleler profesyonel uygulamaların hazırlayıcısı olmuş ve tıbbi sosyal hizmetin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Böylelikle tıbbi sosyal hizmetin bir disiplin olarak ortaya çıkması, farkındalığı olmayan çabalar neticesinde bir ihtiyaç sonucu gerçekleşmiştir.

Dünyada tıbbi sosyal hizmetin ilk uygulamaları İngiliz sağlık sisteminde ortaya çıkmış ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ndeki uygulamalar ile devam etmiştir. İngiliz hastanelerindeki sistemde sosyal hizmeti gerçekleştirenler, tıbbi sosyal hizmete ilişkin literatür taramalarında sıklıkla karşılaşılan Lady Almoner'lerdir. Almonerler, hastanede yatan hastaların karşılaştıkları sorunların çözümü adına çalışmalar yürütmüşlerdir. Hastaların ekonomik durumunun incelenmesi ve hastaların hastane hizmetlerinden ücretsiz yararlanıp yararlanamayacağının belirlenmesi adına çalışmalar yürütülmüştür. İlk Lady Almoner olan Mary Stewart, Londra'daki Royal Free Hospital'da 1895 yılında görev almıştır (Mutlu, 2007). İlk Almoner olarak, Mary Stewart'ın tercih edilmesinin nedeni, Bayan Stewart'ın yıllarca Londra Topluma Yardım Örgütünde çalışmış olmasıdır (Gehlert ve Browne, 2012). Lady Almonerlerin genel olarak hastanede tedavi gören hastaların taburculuk sonrası izlemlerinin yapılarak ev ziyaretlerinde bulunması, yapılan bu çabaların sosyal hizmet çerçevesinde değerlendirilmesi noktasında ana dayanağı oluşturmuştur.

Amerika'da sağlık hizmetlerinde ilk sosyal hizmet uygulamaları ise 1900'lerin başında, Massachusetts General Hospital'da başlamıştır (Beder, 2006). Mary Stewart'ın işe alınmasından on yıl sonra 1905 yılında Garnet Pelton, Massachusetts General Hospital'da sosyal hizmet uzmanı olarak işe başlamıştır (Cannon, 1952'den aktaran Gehlert ve Browne, 2012). Böylelikle Avrupa kıtasından sonra, Amerika kıtasında da tıbbi sosyal hizmet uygulamaları başlamıştır. Ayrıca, tıbbi sosyal hizmetin, tıp fakültelerindeki ilk eğitim uygulamalarına da Amerika'da rastlanmaktadır. Bu bağlamda konuya çalışmasında yer veren Duyan (2003)'a göre "*tıp mesleği de hastaların sosyal ve duygusal problemlerine yaklaşım yolları ile hastane ve toplumun sosyal hizmet kaynaklarının hasta lehine kullanılması konusunda tıp öğrencilerinin eğitim gereksiniminin farkındaydı. Geleceğin doktorları için tıbbi sosyal hizmet dersleri ilk kez Johns Hopkins Üniversitesi Tıp Okulu'nda başlamıştır. Bu yerde sadece sınıf içi dersler değil, alan uygulaması da yaptırılmaktaydı. Evlerinde hastaları ziyaret eden tıp öğrencileri fiziksel hastalıklar ve ev çevresi arasında*

yakın bir ilişki olduğunu ilk elden gördüler." Amerika'daki uygulamalarda, tıbbi sosyal hizmetin tıp fakültelerinde eğitim müfredatı içerisinde yer alması, disiplinin önemini ortaya koymak açısından oldukça değerlidir. Çünkü tıbbi tedavinin bir ekip işi olduğu gerçeğinden hareketle farkındalığın ilk olarak ekibin üyeleri arasında yaratılmasının verilen hizmetin ve desteğin de kalitesini artıracağı düşünülmektedir.

Avrupa ve Amerika'da, tıbbi sosyal hizmetin ilk uygulamaları, sosyal hizmetin ilk uygulamalarıyla aynı zamana tarihlendirilmektedir. Türkiye'de ise ilk tıbbi sosyal hizmet uygulamalarına, sosyal hizmetin ülkemizdeki tarihinin şekillendiği 1960'lı yıllarda rastlanmaktadır. 1959 yılında 7355 sayılı kanunla sosyal hizmet alanında araştırma yapmak üzere Sosyal Hizmet Enstitüsü kurulmuştur. Sosyal hizmet eğitimi vermek üzere 1961 yılında Sosyal Hizmetler Akademisi açılmıştır. 1963 yılında da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı (SSYB) bünyesinde uygulama amaçlı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Sosyal Hizmetler Akademisi 1965'te ilk mezunlarını vermiştir. İlk mezunlardan 13 kişi, öğrenci asistanlığı statüsüyle okulda görev almıştır. Diğer mezunların bir kısmı Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bünyesinde tıbbı sosyal hizmet alanına atanmışlardır (Uğuroğlu, 2003). Böylelikle Türkiye'deki ilk tıbbi sosyal hizmet uygulamalarına İngiltere'den 70 yıl, Amerika Birleşik Devletleri'nden ise 60 yıl sonra başlanmıştır. Tıbbi sosyal hizmetin Türkiye'deki uygulamalarının dünyadaki uygulamalardan yaklaşık yarım asrı aşkın bir süre sonra başlamasının siyasi, ekonomik, konjonktürel vb. birçok nedenleri olabilir. Bu noktada asıl önem arz eden husus ise dünyadaki uygulamaları, en az yarım asır geriden takip eden bir ülke bu süreçte aradaki farkı kapatıp, süreci diğer ülkelerle eşit düzeye taşıyabilmiş midir? Bu sorunun yanıtına ulaşabilmek açısından, ülkeler arası karşılaştırmaların yapılmasının büyük yararı olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda, Amerika Birleşik Devletleri'nden tıbbi sosyal hizmet eğitiminin ilk gerçekleştirildiği Johns Hopkins Üniversitesi Hastanesi ve Türkiye'den tıbbi sosyal hizmet uygulamaların başladığı 1965 yılı sonraki dönemde bünyesinde sosyal hizmet birimi bulunduran ve ilk bilimsel sosyal hizmet uygulamasının gerçekleştirildiği Hacettepe Üniversitesi Hastanesine yönelik bir karşılaştırma yapılacaktır. Burada amaçlanan dünyada tıp alanında oldukça önemli başarılara imza atan iki tıp fakültesi hastanesinin aynı başarılarını ne ölçüde sosyal hizmet boyutuna da taşıyabildikleri özelinden temel alarak, tıbbi sosyal hizmetin gerek Türkiye'deki gelişimi gerekse de hâlihazırda dünyada uygulamada yer alan dinamiklerini karşılaştırarak ortaya çıkabilecek sorunsalları ele alabilmektir.

Dünyada tıbbi sosyal hizmetin ilk uygulamalarının yapıldığı yerlerden birisi olan Johns Hopkins Üniversitesi Baltimore Hastanesi'ne bakıldığı zaman, Johns Hopkins Üniversitesi Hastanesindeki sosyal hizmetin ilk uygulayıcısı Dr. William Osler olmuştur. Dr. Osler, hastalığın tedavisinde, fiziksel koşullarının yanında manevi ve sosyal ihtiyaçların da etkili olduğunun farkına vardı. Dönemin şartları neticesinde hastanede görev yapan sosyal hizmet uzmanı, yerel kilise ve çalışmalarda yer alacak gönüllüler arasında koordinasyonu ve iletişimi sağlıyordu. Hastanenin resmi web sitesinde yer alan bilgilere göre, 100 yıl sonra da sosyal hizmet bölümü genel olarak ilk oluşturulan rolleri ve sorumlulukları yerine getirmektedir. Geçen sürede değişen tek şey, sosyal hizmet bölümü tarafından hastalara ve ailelerine yönelik sağlanan duygusal destekler ve hastalara kaynak aktarımı noktasında sadece hastane kaynaklarının değil, hastaların kendi toplumsal kaynaklarının da sağlanması olmuştur. 1996 yılında, Johns Hopkins Üniversitesi Baltimore Hastanesi Tıbbi Sosyal Hizmet Bölümü 5 alt bölüme ayrılarak çalışmalarını bu şekilde sürdürmeye başlamıştır. Bu bölümler; Tıbbi ve Cerrahi (bu bölüm acil servisi de içeriyor), Pediatrik, Onkoloji, HIV/AIDS Birimi ve Psikiyatri sosyal hizmeti birimleri şeklindedir. Bölümler arası koordinasyon ve iletişimi sağlamak amacıyla da, her birimin sorumlusunun yer aldığı bir sosyal hizmet konseyi oluşturulmuştur (Johns Hopkins Hospital, 2017). Türkiye'de ilk tıbbi sosyal hizmet uygulaması 1964 yılında, Violet Bemmels yönetiminde bir grup stajyer sosyal hizmet uzmanı ile Hacettepe Üniversitesi Hastanesinde başlamıştır (Çakmaklı 1976'dan aktaran Özbesler, 2013). Ayrıca ilk çalışmaları takiben 1966 yılında eğitimci bir kişi, sosyal hizmet uzmanı olarak hastanede resmen göreve başlamış, daha sonra 1972 yılında sosyal hizmet lisans programını bitiren mezunlardan bir kişi hastaneye atanarak görevi sürdürmüştür (Dalkıran, 2014). Hacettepe Üniversitesi Hastanesi Sosyal Hizmet Birimi 50 yıldır aktif olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Burada görevli sosyal hizmet uzmanları, ofis bünyesinde hizmet vermektedir. Ayrıca, belli periyodlar dâhilinde belirlenmiş bazı bölümlere de sosyal çalışmacılar ziyaretler gerçekleştirmektedir. Böylelikle hastalara ulaşım iki şekilde olmaktadır: ilk olarak çeşitli yönlendirmeler veya bireysel olarak hasta veya yakınları birime başvurmakta, ikinci olarak ise sosyal çalışmacıların bölüm ziyaretleri neticesinde tespit edilen hastalara ulaşılmaktadır.

İki üniversite hastanesinin tıbbi sosyal çalışma bağlamında yapılan karşılaştırmalarında özellikle dikkat çeken husus; yaklaşık 100 yıllık bir geçmişe sahip olan Johns Hopkins Üniversitesi Hastanesi, kurulduktan yaklaşık 90 yıl sonra belli konularda çalışma alanlarını bölümlere ayırarak daha özelde hizmet verme yoluna gitmiştir. Bu uzmanlaşmanın, hastaların biricikliği ve hastalıkların farklılığına yönelik gösterilmesi gereken özen hesaba katıldığında oldukça önemli sonuçlar doğuracağı aşikârdır. Nitekim konuyla ilgili yurtdışında yayınlanmış çalışmalar incelendiğinde bölümlere ayrılmış olmanın vermiş olduğu uzmanlaşma neticesinde birçok akademik çalışmanın bu süreçte ortaya koyulduğu görülmüştür. Beder (2006), Hastane Sosyal Hizmeti: Tıbbi ve Bakım Alanlarının Ortak Yönleri adlı kitabında tıbbi sosyal hizmetin bazı özel uygulama alanlarını incelemiştir. Kitapta farklı bölümlerde incelenen alanlardan bazıları şu şekildedir: Böbrek hastalıkları ve sosyal çalışmacı, kalp hastalıkları ve sosyal çalışmacı, bakım hastaları ve sosyal çalışmacı, organ nakli ve sosyal hizmet, çocuk onkolojisi ve sosyal hizmet, erişkin onkolojisi ve sosyal hizmet, HIV/AIDS hastaları ve sosyal hizmet, rehabilitasyon ünitesi ve sosyal hizmet, yanık ünitesi ve sosyal hizmet, acil serviste sosyal hizmet, kırsal bölgelerdeki hastanelerde sosyal hizmet, psikiyatri ünitesinde sosyal hizmet, çocuk ünitesinde sosyal hizmet. Bu çalışmalar, spesifik olarak konuları incelediği için farklı uzmanlık alanlarında uygulanacak olan ideal müdahaleyi ortaya koyabilmek açısından oldukça değerli görülmüştür. Benzer çalışmalardan örnekler verilmesi konuyu somutlaştırma açısından açıklayıcı olacaktır. Bu bağlamda, hasta merkezli yaklaşıma göre manevi bağlamda onkolojik sosyal hizmet uygulaması çalışması yapan Stewart (2014)' a göre, sosyal çalışmacıların rahatlığı ve samimi tavırlarıyla birlikte manevi değerlendirme, manevi bir dil, çeşitli formlardaki dini ve/veya manevi uygulamaların kronik kanser hastaları için en uygun sosyal hizmet müdahalesinin ortaya konmasında klinik çalışmanın başarısını artırdığı belirtilmiştir. Buradan hareketle ilgili çalışmada tıbbi sosyal hizmetin önemli uygulama alanlarından birisi olan onkoloji hastalarıyla gerçekleştirilen sosyal hizmet müdahalesinde manevi yaklaşımların duygusal bağlamda hastalarla gerçekleştirilen çalışmayı pozitif yönde etkilediği belirtilmiştir. Bu çalışma özellikle zor bir tedavi süreci geçiren ya da geçirecek olan onkoloji hastalarının hastalık sürecindeki motivasyonlarının ve manevi anlamda desteklenmelerinin hastayı pozitif yönde etkileyeceğini ortaya koyması açısından önemlidir. Bir diğer örnek çalışmada ise hastanedeki LGBTIQ hastalarla ilgili çalışma yapan Conlon ve Aldredge (2013)'ye göre, sosyal çalışmacının kültürel açıdan LGBTIQ hastaların cinsel yöneliminin ve kimliklerinin farkında olması ve sağlık sistemi içerisindeki algıları da bilmesi gerekir. Eğer sosyal çalışmacı bu hususları dikkate alırsa, doğrudan LGBTIQ bireyin özel ihtiyaçları konusunda kendisi ile rahat bir şekilde konuşabilir ve kamu kaynaklarını harekete geçirebilir. Özellikle ilgili çalışma veya benzeri çalışmalar ortaya konuldukça, tıbbi sosyal hizmetin her uygulama alanı daha da etkili, daha da verimli ve kapsayıcı akademik çalışmalar ortaya koyacak ve böylelikle akademiden çıkan pozitif etkinin yarattığı sinerjinin gerek hak temelli uygulamaların artışına gerekse de toplumun geneline yayılması hızlanacaktır. Türkiye'de de son yıllarda yapılan akademik çalışmalarda tıbbi sosyal hizmetin spesifik bazı alanlarına yönelik çalışmaların ortaya konulduğu görülmektedir. Dölek (2013), çalışmasında geriatri özelinde diğer alanlar genelinde kliniklerde çalışan tıbbi sosyal çalışmacıların sayısının artmasıyla verilecek hizmetin ivmesi arasında pozitif bir bağ kurmuş ve alanlardaki ihtiyaca dikkat çekmiştir. İlgili tüm alanlarda gerek hastaya gerekse de hasta yakınlarına yönelik sosyal hizmet müdahalesi ve uygulamaları noktasında ihtiyaç olduğu açıktır.

Türkiye'deki temel sorunun nedenlerinden birisi de ilgili mesleğin tanınmamasıyla ilgilidir. Henüz tam olarak sosyal çalışmacının ödev ve sorumluluklarını yeterince algılayamamış bir hasta veya hasta yakınından ihtiyacını saptayabilse bile kime başvuracağı ya da nereden yardım alabileceği konusunda bir girişim yapması beklenemez. Zira aynı durum tıbbi sosyal çalışmacının, hastalık ve süreçleriyle çalışmada aynı ekip içerisinde yer aldığı hekim, hemşire, fizyoterapist, diyetisyen vb. diğer meslek elemanlarınca da yeterince tanınmıyor oluşu sosyal çalışmacıların ilk tahlilde mesleği ve yapısını ekip arkadaşlarına aktararak işe başlaması ve ekstra efor sarf etmesi manasını taşımaktadır. Gerekli farkındalık oluştuktan sonra, gerek mesleki anlamda konulara göre ihtisaslaşmaların, gerekse de ilgili konularda yapılan saha çalışmaları ve akademik çalışmaların artacağı düşünülmektedir. Bu noktada çalışmalarında tıbbi sosyal hizmet bağlamında hasta haklarına yer veren Erbay ve Şen (2012)' e göre de *" Hastalık, sağlık ve psiko-sosyal sorunlar birbirleriyle ilişkili olup aralarındaki etkileşimi belirlemek çok zordur. Dolayısıyla karşılıklı etkileşime bağlı olarak psiko-sosyal sorunlar çeşitli hastalıklara yol açabildiği gibi hastalıklar da psiko-sosyal sorunları doğurabilir. Hastaların tedavisini yalnızca tıbbi boyutla sınırlamanın, hastalığı kısmen tedavi etmek anlamına geldiği artık tüm sağlık personelince kabul edilen bir gerçektir. Bu nedenle sağlık alanında yüzyıllık bir geçmişe*

sahip olan sosyal hizmetin ve sağlığı biyo-psiko-sosyal ve ekonomik iyilik hali olarak ele olan tıbbi sosyal hizmetlerin önemi gün geçtikçe artmaktadır. Bu bağlamda sağlık alanındaki sosyal hizmet uygulamalarının etkililiğinin ortaya konulması bilimsel çalışmalar ile mümkün olacaktır." şeklinde belirtilmiştir.

Yapılan karşılaştırma ve incelemede, dünyadaki ideal tıbbi sosyal hizmet uygulamalarını temsilen incelenen Johns Hopkins Üniversitesi Hastanesi, tıbbi sosyal çalışmanın konulara ayrılarak bir spesifik çalışma alanı ve uzmanlaşma gerektirdiği düşüncesinden hareketle tıbbi sosyal hizmet uygulamalarını konularına göre bölümlere ayırarak çalışma yoluna gitmiştir. Bu hususta yukarıda da bahsedildiği üzere yapılan akademik ve saha çalışmaları, her hastalığın sürecinin farklı olduğu gerçeğinden hareketle spesifik konular üzerinde yoğunlaşmış ve uzmanlaşma yoluna gitmiştir. Türkiye örneğinde incelenen Hacettepe Üniversitesi Hastanesine bakıldığında ise Hacettepe Üniversitesi Erişkin Hastanesi Sosyal Hizmet Birim Şefi, Dalkıran (2014)'dan edinilen bilgilere göre Erişkin Hastanesinde 6 sosyal çalışmacıdan oluşan bir sosyal hizmet birimi, bu birimden bağımsız olarak Çocuk Hastanesinde görevli 2 sosyal çalışmacı ve Onkoloji Hastanesinde görevli 1 sosyal çalışmacı bulunmaktadır. Yaklaşık 1050 yatak kapasiteli Hacettepe Üniversitesi Hastanesinde görevli sosyal çalışmacı sayısı 9'dur. Yataklardaki doluluk oranının %100' e yakın olduğu bilgisi doğrultusunda polikliniklerde yer alan ve günübirlik muayene için hastaneye gelen hastaların ve hasta yakınlarının da yer aldığı bir sistemde, bu hastaların göz ardı edildiği durumda bile sadece yatan hastaların duyabileceği psiko-sosyal destek hesaba katıldığında var olan sistemde 116 yatan hasta başına 1 sosyal çalışmacı düşmektedir. Bu noktada ciddi bir iş yükü ile karşı karşıya kalan sosyal hizmet birimde görevli sosyal çalışmacılarla yapılan görüşmelerde de uzmanlaşmanın gerekli olduğu hususunda mutabık kalınmış ancak yasa koyucular, istihdam politikaları vb. gerekçelerle bu durumun sosyal çalışmacılardan ziyade makro bir kamu politikası olarak ele alındığı takdirde sorunların çözüm yoluna gidileceği konusunda fikir birliğine varılmıştır.

3. Tartışma

Tıbbi sosyal hizmet konusunda ABD ve Türkiye'deki uygulamalarla ilgili yapılan araştırmalar neticesinde yayınlanmış bazı akademik çalışmalar incelenmiştir. Bu incelemeler neticesinde Türkiye'deki uygulamalarda yaşanan gecikmelerin ve sorunların kaynağını teşkil eden bir takım nedenler tespit edilmiştir. Türkiye'deki aksaklıkların başlıca sebebini sosyal hizmet alanının ülkeyle tanışmasında yaşanan gecikmeye bağlamak mümkündür. Buna kanıt olarak Tıbbi sosyal hizmet bağlamında ilk yasal oluşum olan Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulama Yönergesi'nin Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nce 2011 yılında ortaya konulması örnek gösterilebilir.

Hasta Hakları Yönetmeliği birinci bölüm madde 1'de "İnsan haysiyetine yakışır şekilde herkesin hasta haklarından faydalanabilmesi, hak ihlallerinden korunabilmesi ve gerektiğinde hukuki korunma yollarını fiilen kullanabilmesi" gibi bazı haklara yer verilmiştir. İlgili haklar düzleminde hastanın ve hasta yakınlarının tedavi süreci, öncesi ve sonrasında hastalıkla mücadele ederken diğer faktörlerle de baş etme noktasında göstereceği mücadeleyi en az hasar durumuna indirgeyerek gerekli danışmanlık ve destek rollerinin ortaya konulması amaçlanmalıdır. Buradan hareketle belirlenen bazı sorun alanları ve buna bağlı olarak ortaya konulacak çözüm önerilerine yer verilecektir.

İlk olarak çalışmanın önceki bölümlerinde de değinildiği üzere, Türkiye'deki tıbbi sosyal hizmet uygulamalarında karşılaşılan hastanenin tümüne hizmet veren bir sosyal hizmet birimi yerine, dünyadaki uygulamalarla paralellik gösteren ve ABD örneğinde incelenen genel koordinasyonu sağlayan bir sosyal hizmet birimi olmakla birlikte ihtiyaç duyulan her farklı hastane biriminde görev alacak sosyal çalışmacıların bulunduğu bir sisteme geçiş elzem olarak görülmüştür. Bu durumun ülkedeki mezun durumda bulunan sosyal çalışmacıların istihdamı adına da önemli bir çözüm noktası oluşturacağı düşünülmektedir. Tıbbi sosyal hizmet birimlerinde uygulamada, sosyal çalışmacı başına düşen iş yükü ve farklı alanlarda verilen hizmetin getirdiği uzmanlaşma düşünüldüğünde de ülke açısından mesleki anlamda verilen hizmet açısından pozitif sonuçlar doğuracağı düşünülmektedir. Dünyadaki uygulamalarda karşılaşılan, sosyal hizmet birimlerinde gönüllü çalışanların yer aldığı sistem de Türkiye açısından değerlendirilebilir bulunmuştur. Özellikle ABD'de kilise vakıfları temelli oluşumların desteği ile tıbbi sosyal

hizmet birimlerinde gönüllü hizmet veren çalışanlar bulunmaktadır. Bahsi geçen gönüllüler genellikle emekli kişilerden oluşmakta ve hastaneye gelen hastalardan desteğe ihtiyaç duyanlara hastanede bulundukları süreçte mihmandarlık hizmeti sağlamaktadırlar. Verilen hizmette desteğe ihtiyaç duyan hastalara gerekli destek sağlandığı gibi, sosyal çalışmacıların karşılaşabilecekleri olası bir ekstra iş yükü de ortadan kaldırılmış olacaktır. Sosyal çalışmacıların gözetiminde ve denetiminde yurtdışında başarıyla uygulanan bu sistemin, geleneksel yapıda bir topluma sahip olan Türkiye için uygulanabilirliği de tartışmaya değer olarak görülmüştür.

Türkiye'deki uygulamalar çerçevesinde, yapılan gözlemler ve araştırmalar neticesinde öncelikli olarak çözülmesi gereken sorunların başında hastanın ya da yakınlarının sosyal hizmet birimi hakkındaki bilgi eksiklikleri ve uğraşmaları gereken tedavi ücretleri, yatış, yatak vb. ücretleri, ek masraflar vb. bürokratik işlemlerin yarattığı negatif etki gelmektedir. Bu negatif etki, hastanın tedavi sürecinde yalnızca hastalıkla baş etmesi gerektiği fikrinin zıddına hastanın iyileşmesi açısından kritik süreçte bir de bürokratik süreçlerin yarattığı kaygıyı ortaya çıkarmaktadır. Bu kaygının biyo-psiko-sosyal bir canlı olan insanın tedavi sürecini negatif yönde etkileyeceği düşünülmektedir. Hastanın bu süreçte varsa bio-medikal ihtiyaçları da karşılanarak güçlenmesi ve hastalığın psiko-sosyal yönünü aşabilmesi açısından bu husus oldukça önemli görülmektedir. Kanser hastaları ile çalışma yapan Tuncay (2009)'a göre, güçlenme süreci hastalığın seyri açısından oldukça önemlidir. Hastanın fiziksel, psikolojik, duygusal, tinsel yaşantıları süreci doğrudan etkilerken aile, yakın çevre ve hastanın tedavi sistemiyle ilişkileri, kültürel ve toplumsal yapı gibi dinamikler de sürece etki eder. Bu noktalarda yaşanan aksaklıklar hastaya ve hastalık süreçlerinde yönelik negatif etki ederken, çözüm ve destek mekanizmaları ise güçlenme adına pozitif katkı sunar. Bilgilerden hareketle "peki bu süreçte hastanın hastalıkla mücadele ederken süreçten negatif yönde etkilenmemesi adına neler yapılabilir?" sorusu akla gelir. Bu süreçte öncelikle bürokratik durumlardan doğan ve çözülmesi muhtemel olan sorunlar asla hastaya taşınmamalıdır. Böylesi durumların hastaya yansıtılmaması için, öncelikle sistemin ve teamüllerin sosyal çalışmacıya bu konudaki yasal görevi yüklemesi beklenmektedir. Bu noktada ülkedeki sağlık politikalarından kaynaklı, tıbbi sosyal hizmet müdahalesinde yaşanan ikilikler ve farklı uygulamalar çözüme kavuşturulması gereken ciddi sorunlar olarak görülmüştür. Örneğin; yapılan incelemelerde Sağlık Bakanlığına bağlı hastanelerde hastayı muayene eden hekim tarafından gerekli görüldüğü hallerde sosyal çalışmacıdan konsültasyon istenirken, üniversite hastanelerinde bu tür bir uygulama olmadığı bilgisine ulaşılmıştır. Öncelikle aynı ülkede, aynı sağlık sisteminin dinamikleri arasında bu tür ikili uygulamaların bulunmasının ciddi aksaklıklar doğuracağı düşünülmektedir. Bu noktada, tüm hastanelerde ilgili uygulamanın ortaya konulması ve gerektiğinde gerekli kişisel gizlilik ilkeleri sağlanarak ortak bir bilgi bankası oluşturulması fikrinin müracaatçı ile ilgili en doğru yönlendirilmenin yapılması noktasında oldukça yararlı olacağı düşünülmektedir. Paragrafın ilk kısmında değinilen önemli bir çalışmaya ve çözüme ihtiyaç duyulan bir diğer konu da, hasta ve hasta yakınlarının sosyal hizmet ve tıbbi sosyal hizmet birimleri hakkındaki bilgi düzeylerinin artırılmasına yönelik çalışmaların da planlanması ve gerçekleştirilmesinin gerekliliğidir. Aydemir ve Işıkhan (2013)' a göre "hastaneye müracaat eden hastaların bilinçlendirilmesine yönelik slayt, televizyon gösterimlerinin yapılması, görülebilecek yerlere afişlerin asılması, broşürlerin dağıtılması ve yeni açılan hastanelere hasta hakları ile ilgili gerekli eğitimlerin verilmesinin sağlanması" gibi bazı çalışmaların yapılmasının faydalı olacağı fikri ortaya koyulmuştur. Hasta ve hasta yakınlarında, tıbbi sosyal hizmet birimi ve çalışmaları hakkında farkındalık oluşturmak, paralel şekilde hastaların haklarına yönelik farkındalık oluşturulması anlamını da taşımaktadır. Böylece yaşanabilecek olası sorunların önüne henüz sorun ortaya çıkmadan geçilmek, bu tür önleyici çalışmalar geliştirmek ile sağlanacaktır.

Bir diğer önemli sorun ise tıbbi sosyal hizmet alanında çalışan sosyal çalışmacıların müracaatçılar hakkında yönlendirme yaparken, bireyler hakkındaki bilgilere ulaşamamalarıdır. NASW(2005)'ın yayınlamış olduğu Sağlık Bakımı Düzenlemelerinde Sosyal Hizmet Uygulamasının Standartları'na göre mahremiyet standartına göre, sosyal çalışmacılar güvenlikle bağlantısı olan yerel, bölgesel ve devlet güçleri ile yakın ilişkiler kurmalıdırlar. Profesyonel yargı tarafından kullanılan güvenlik bilgileri etkin uygulama, etik ve yasal faktörler açısından gerekli olmaktadır. Etkin bir tıbbi sosyal çalışma müdahalesi için, başvuranın ne tür bir sosyal güvenlik sistemine entegre olduğu, üzerine kayıtlı ne tür taşınmazların olduğu, nerede ikamet ettiği, nüfus ve aile bilgileri, sosyal yardım alıp almadığı vb. birçok bilgilerine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu bilgiler sosyal çalışmacılar tarafından bilinmemektedir. Bu bilgilere ulaşamayan

bir sosyal çalışmacının, kişi hakkında ne derece doğru yönlendirme yapıp yapamayacağı hususu tartışmaya açıktır. Sosyal bilimlerde esas olan, varsayımlar değil de realiteler üzerinden gitmektir. Buradan hareketle müracaatçı ile ilgili bilgilere ulaşamadıkları bilinen sosyal çalışmacılardan beklenen, sorunların çözümünde ikili ilişkilerinden faydalanarak, kişilerin tavırlarındaki çelişkileri saptayarak ve önsezilerini harekete geçirerek karar vermeleridir. Bu durumun, hastaların bahsedilen sorunlarının çözümünde kendilerine destek olunması noktasında yegâne meslek olan sosyal çalışmacı grubuna yönelik bir mesleki hak ve etik ihlalini oluşturduğu düşünülmektedir. Yetkili merciler tarafından kişilerin hakları gözetilerek bu bilgilerin sosyal çalışmacılara açılmasının doğuracağı bilgi sızdırılması veya ilgili bilginin kötü niyetli insanlarca kullanılacağı gibi negatif durumlar düşünülerek bu durumun engellendiği düşünülebilir. Ancak, gerek hastaların biyo-psiko-sosyal sağlığı, gerekse de kamu kaynaklarının en doğru şekilde kişilere aktarılması noktasında meslek elemanı olarak alanda çalışmaya başlayan sosyal çalışmacıların bu bilgilere dilediği anda ulaşabilmesi elzemdir. Bu durumda gerekli kaygıyı ortadan kaldırma adına, etik ve hak ihlalleri noktasında sosyal hizmet disiplininin ne kadar hassas olduğunu anlayabilmek için sosyal hizmet eğitiminde verilen derslerin içeriğine bakmak yeterli olacaktır. Kamunun diğer paydaşlarından olan Emniyet yetkilileri vb. birçok kurum ve çalışanı, meslekleri açısından önem arz eden bilgileri edinebilmektedirler. Aynı örnekten hareketle, aynı bilgiler bu kamu çalışanlarınca da istendiğinde kötü niyetli kullanımlara açık değil midir? Derhal ve behemehâl sosyal hizmet mesleğinin, mesleki etik ilkelerine uygun hizmet verebilmesi açısından Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı öncülüğünde, Sağlık Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü, Sosyal Güvenlik Kurumu ve gerekli görülen diğer kamu kurum ve kuruluşlarının yer aldığı ortak bir veri havuzu oluşturulmalı ve sadece sosyal çalışmacıların bilgilerine açılacak yapıda bir otomasyon sistemi oluşturulmalıdır. Oluşabilecek herhangi bir suiistimal durumu da göz önünde bulundurulduğunda, bu durumu da her sosyal çalışmacıya verilecek bir mesleki kullanım numarası ve şifresi ile aşmanın oldukça kolay olacağı düşünülmektedir. İlgili bilgi havuzunu gereksiz kullanımları önlemek adına, oluşturulacak otomasyon sistemlerinin güvenlik yapısı ve işlemlerin hangi numara ile gerçekleştirildiğinin kaydı noktasında alınacak önlemlerin de oldukça faydalı olacağı düşünülmektedir. İlgili veri paylaşımları noktasında, ne tür bilgilere ulaşılması gerektiği hususunda sosyal hizmet eğitimi veren üniversitelerden akademisyenlerin ve adı geçen diğer paydaşların oluşturduğu ortak bir konsorsiyumun yararlı çalışmalar ortaya koyacağı düşünülmektedir.

3. Sonuç

Yapılan çalışma, tıbbi tedavinin destekleyici bir paydaşı olan tıbbi sosyal hizmet ve uygulamasının tarihsel sürecinden temellenerek gelişim süreçlerini incelemektedir. Gelişim sürecinde özellikle dünya standartlarında ve uygulamalarında tıbbi sosyal hizmetin günümüz uygulamaları ortaya konularak Türkiye'deki gelişim süreci ve uygulamalarının ne ölçüde dünya standartlarında olduğu konusunda farkındalık yaratma amaçlanmıştır. Bu bağlamda yapılan araştırmalarda, ABD örneğinde tıbbi sosyal hizmet uygulamalarının daha çok uzmanlaşma yoluna gittiği ve departmanlara ayrılarak doğrudan hastalıklarla ilişkili ve kliniklerde yapılan çalışmalara odaklandığı görülmüştür. Bu minvalde, literatürde yapılan saha çalışmalarını destekler nitelikte birçok araştırma ve akademik çalışma ortaya konmuştur. Sosyal hizmet değerlerine göre her müracaatçı kişisel hakları bağlamında biriciktir. Bu noktada tıbbi sosyal hizmet uygulamaları düşünüldüğünde, her hastanın ihtiyaçları ve hastalığının farklılığı hesaba katıldığında uzmanlaşma yoluna gidilmesi elzemdir. Çünkü her hastalığın süreci ve hastaya yükledikleri farklıdır ve farklı olarak ele alınmalıdır. Türkiye'de ise tıbbi sosyal hizmet uygulamaları, hastanelerde bulunan sosyal hizmet birimlerince yürütülmektedir. Kliniklerde spesifik sosyal çalışma ofisleri ve alanında uzmanlaşmış sosyal çalışmacı bulunmamakta, yapılan çalışmalar birim yetkilisinin gerekli gördüğü hallerde yapılan yönlendirmelerle ve bireysel çabalarla sınırlı kalmaktadır. Yapılan araştırmalarda son yıllarda Türkiye'de, tıbbi sosyal hizmetin spesifik çalışma alanlarıyla ilgili akademik çalışmaların yapılmaya başladığı görülmüştür. Yapılan bu çalışmaların özellikle, hem çalışma alanlarının gelişimi açısından öncü olacağı hem de çalışmaların sayısı arttıkça ilgili yasa koyucular üzerinde de dönüşüm ve uzmanlaşma noktalarında bir baskı unsuru oluşturacağı düşünülmektedir. Türkiye'deki sistemin dünya standartlarında hizmet veren bir boyuta ulaşması için farklı açılardan tıbbi sosyal hizmete yönelik önerilerde bulunulmuştur. Özellikle hem kurumunun haklarını hem de hasta haklarını gözetmek durumunda olan sosyal çalışmacıların yaşam hakkının önemi temelinde "hasta odaklı" bir yaklaşım sergilemesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Hasta odaklı bir yaklaşımın da ancak belirli hastalıklar konusunda uzmanlaşmış, gereksinim duyulan her klinikte

bulunan sosyal çalışmacılar tarafından gerçekleştirileceği düşünülmektedir. Hastaların sosyal çalışmacıya ulaşımındansa her hastanın aynı bilinç ve farkındalık düzeyine sahip olmadığı gerçeğinden hareketle sosyal çalışmacının hastaya ulaşımı tercih edilen olacaktır. Ülkedeki tıbbi sosyal hizmet uygulamalarındaki ikili uygulamaların da ortadan kaldırılması ve tek bir üst kurumca dinamiklerinin belirlenmesi mesleğin uygulamaları açısından oldukça önemlidir. Yine sosyal çalışmacıların, müracaatçıları en doğru şekilde yönlendirmesi ve kamu kaynaklarının en doğru şekilde kullanımının gerçekleştirilmesi açısından sosyal çalışmacıların müracaatçı ile ilgili belirli bilgilere ulaşabileceği bir sistemin geliştirilmesi gerekliliği oldukça önemli bir durum olarak ortaya konulmuştur. Aksi durumda sosyal çalışmacılardan beklenen sezileriyle ve kişisel becerileriyle karar alması olacaktır. Mesleki açıdan ve kişi hakları açısından bu durum çok önemli ihlallere yol açabilmektedir. Bu konuda Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığınca gerekli girişimler başlatılmalı ve doğru bir hizmet ortaya koymak açısından bu ortak veri paylaşım havuzu ivedilikle oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak, tıbbi sosyal hizmetin dünya standartlarında bir hizmet verebilmek açısından değişimi ve dönüşümü elzem olarak görülmüştür. Bu noktada çalışmada yer verilen önerilerde belirtilen bireysel süreçlerden, sistemsel yapılanmaya birçok alanda gerçekleşecek değişimin tıbbi sosyal hizmetin uygulamalarının pozitif yönde ivme kazanması açısından oldukça önemli etkiler yaratacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

Aydemir, İ. & Işıkhan, V. (2013) Hasta Hakları Birim Sorumlularının Karşılaştıkları Sorunlar ve Çözüm Önerileri. Toplum ve Sosyal Hizmet. 24(1): (s. 22-24)

Beder, J. (2006) Hospital Social Work: The İnterface of Medicine and Caring Publisher: Taylor and Francis Group, New York.

Conlon, A. & Aldredge P. (2013) Department of Health and Human Services Changes: Implications for Hospital Social Workers. Health And Social Work. Volume: 38(1) (s.26)

Dalkıran, M. (2014) Hacettepe Üniversitesi Erişkin Hastanesi Sosyal Hizmet Biriminde Gerçekleştirilen Görüşme. Kaynak Kişi: Sosyal Hizmet Birim Şefi Mevlüt Dalkıran Görüşme Tarihi: 03.01.2014

Dölek, B. (2013) Geriatrik Hizmetlerde Ekip Çalışması ve Geriatrik Ekipte Sosyal Çalışmacı. Toplum ve Sosyal Hizmet. 24(1): (s. 191-197)

Duyan, V. (2003) Hastaların Karşılaştığı Sorunlar ve Çözümleri Odağına Tıbbi Sosyal Hizmet. C.Ü Tıp Fakültesi Dergisi. 25(4). (s. 39-43)

Erbay E. & Şen C.B. (2012) Ankara Üniversitesi İbn-i Sina Hastanesinde Yatan Hastaların Hasta Hakları Hakkında Bilgi Düzeylerinin Belirlenmesi. Toplum ve Sosyal Hizmet. 23(2): (s. 7-19)

Gehlert, S. & Browne, T. (2012) Handbook of Health Social Work, Publisher: John Wley and Sons, New Jersey.

9.Hasta Hakları Yönetmeliği. Resmi Gazete Yayınlanma Tarihi: 01.08.1998 Resmi Gazete Sayısı: 23420 Erişim Tarihi:01.06.2017 http://www.saglik.gov.tr/TR,10461/hasta-haklari-yonetmeligi.html

Johns Hopkins Medicine Hastanesi Resmi Web Sitesi. Erişim Tarihi: 01.06.2017 http://www.hopkinsmedicine.org/socialwork/medsurg/

Mutlu, E. (2007) Hemodiyaliz Hastalarının Sosyo-Demografik Özellikleri, Sosyal Destek Kaynakları ve Hastalık Sürecinin Benlik Saygısına Etkisi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi: Ankara.

NASW (2005) Standarts for Social Work Practice in Health Care Settings. Erişim Tarihi: 01.06.2017 http://www.socialworkers.org/practice/standards/NASWHealthCareStandards.pdf

Özbesler, C. (2013) Hasta Yaşam Kalitesinde Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulamalarının Önemi. Tıbbi Sosyal Hizmet Dergisi, Sayı: 2, (2013 Aralık) (s.7)

14.Sağlık Bakanlığı Tedavi Hizmetleri Genel Müdürlüğü Tıbbi Sosyal Hizmetler Şubesi, Tıbbi Sosyal Hizmet Uygulama Yönergesi Erişim Tarihi: 01.06.2017 http://www.saglik.gov.tr/DHDB/dosya/1-71513/h/img071372.pdf

15.Stewart, M. (2014) Spiritual Assessment: A Patient- Centered Approach to Oncology Social Work Practice. Social Work in Health Care. 53(1): (s. 59-73) New York: Taylor And Francis Group.

Tuncay, T. (2009) Genç Kanser Hastalarının Hastalık Anlatılarının Güçlendirme Yaklaşımı Temelinde Analizi. Toplum ve Sosyal Hizmet. 20(2): (s.69-85)

17.Türkiye Kamu Hastaneleri Kurumu Hasta Çalışan Hakları ve Güvenliği Daire Başkanlığı Resmi Web Sitesi. Erişim Tarihi: 01.06.2017 http://www.tkhk.gov.tr/TR,1306/tibbi-sosyal-hizmet-nedir.html

Uğuroğlu, H. (2003) Dünden Bugüne Türkiye'de Sosyal Hizmet Mesleği. Erişim Tarihi: 15.01.2014 http://www.sosyalhizmetuzmani.org/turkiyedesosyalhizmetmeslegi.html

Yataklı Tedavi Kurumları İşletme Yönetmeliği. Resmi Gazete Yayınlanma Tarihi: 13.01.1983. Resmi Gazete Sayısı: 17927. Erişim Tarihi:01.06.2017 http://mevzuat.basbakanlik.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=3.5.85319&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=yataklı

15. Uluslararası Türk Dünyası
Sosyal Bilimler Kongresi

Ülkelerdeki İş Yapma Kolaylığının Hizmet İhracatındaki Rolü: Türkiye ile Avrupa Birliği ve Şangay İşbirliği Örgütü Karşılaştırması

Doç. Dr. Selim İnançlı[1]

Öğr. Gör. Özdemir Yavaş[2]

Yrd. Doç. Dr.Tülay Demiralay[3]

Özet

Bu çalışmanın amacı, ülkelerdeki iş yapma kolaylığı ile hizmet ihracatı arasındaki ilişkinin incelenerek Türkiye'nin yoğun ilişki içinde olduğu Avrupa Birliği ile Şangay İşbirliği Örgütü ülkeleri karşısında iş yapma kolaylığı bakımından durumunu ortaya koymaktır.

Araştırmada Dünya Bankası'nın 2015 yılına ait İş Yapma Kolaylığı Endeksi verileri ile Dünya Ticaret Örgütü' nün 2015 yılına ait hizmet ihracatı verileri korelasyon testi ile analiz edilmektedir. Araştırmanın ikinci aşamasında ise Türkiye, Avrupa Birliği 28 ve Şangay İşbirliği Örgütü ülkeleri ile İş Yapma Kolaylığı Endeksi açısından karşılaştırılmıştır.

Araştırma ilk aşamasındaki bulgularına göre $p<0,01$ anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında oldukça yüksek ve pozitif yönlü ($r=0,704$) bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmanın ikinci aşamasında ise Avrupa Birliği 28 (AB 28) ülkeleri ile Şangay İşbirliği Örgütü üyeleri arasında İş Yapma Kolaylığı Endeksi açısından yapılan karşılaştırmada anlamlı fark olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Türkiye'nin hem Avrupa Birliği 28 ülkeleri hem de Şangay İşbirliği Örgütü ile arasında anlamlı fark ortaya çıkmamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Yatırım Ortamı, Hizmet İhracatı, İş Yapma Kolaylığı*

1. Giriş

Globalleşmenin ve rekabetin arttığı günümüzde en önemli ekonomik faaliyetler olarak kabul edilen mal ve hizmet ihracatı ülkelerin kalkınmaları açısından da önemli etkilere sahiptir. Ülkeler, mal ve hizmet ihracatlarının dünya pazarlarından payını arttırmak için gerekli hukuki ve yasal düzenlemelere giderek yatırımcıya iyi işleyen kurumsal altyapı ile uygun iş ortamını sağlamayı amaçlamaktadır. Böylece uygun iş

[1] Sakarya Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü sinancli@sakarya.edu.tr
[2] Trakya Üniversitesi Uzunköprü Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü ozdemiryavas@trakya.edu.tr
[3] Trakya Üniversitesi Keşan Yusuf Çapraz UBYO, Bankacılık ve Finans Bölümü tulaydemiralay@trakya.edu.tr

ortamının yaratmış olduğu sinerjiden faydalanarak gerekli ihracat hedeflerine kolayca ulaşabilmek mümkündür.

1995 yılında imzalanan Dünya Ticaret Örgütü Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS), özellikle son 20 yıldır globalleşme, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve hizmetlere olan bağımlılığının artmasıyla uluslararası hizmet ticareti önemli hale gelmeye başlamış, ülkelerde hizmet ihracatını arttırabilmek için altyapılarını ve yatırım ortamlarını iyileştirmeye yönelmişlerdir.

Ülkelerin yatırım ortamlarını iyileştirmeleri uluslararası kuruluşların bu konuda farklı raporlar ve değerlendirme kriterleri geliştirmelerine yol açmıştır. Bu kriterlerden bir tanesi Dünya Bankası tarafından geliştirilen İş Yapma Kolaylığı Endeksi'dir. Bu çalışmada İş Yapma Kolaylığı Endeksi ile hizmet ihracatı arasındaki ilişki incelenmiş ve çalışmaya dahil edilen ülkeler bu kapsamda karşılaştırılmıştır.

2. Hizmetlerin Tanımı ve Sınıflandırılması

Ekonomi literatüründe 1970'li yılların sonuna kadar genellikle endüstriyel malların tamamlayıcısı, 1970'li yıllardan sonra ise tek başlarına inceleme konusu olan hizmetler, 2000'li yılların başlarından itibaren bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve küreselleşmenin de etkisi ile birlikte ekonomide yaratılan katma değerin ve istihdamın önemli bir kısmını sağlamaları açısından ülkeler için daha da önemli hale gelmeye başlamıştır.

Ülkeler açısından gün geçtikçe önemli hale gelen hizmetlerin tanımlanması konusunda da hizmetlerin sahip olmuş olduğu özellikler herkesin kabul ettiği tek bir tanımın ve sınıflandırmanın yapılmasını zorlaştırmıştır. Hizmet kavramı ile ilgili ilk tanımlardan birini 1960 yılında Amerikan Pazarlama Birliği (AMA) tarafından, satış amaçlı sunulan veya malların satışı ile bağlantılı olarak sunulan etkinlikler, menfaatler veya tatminler olarak yapılmıştır (Mohana Rao, 2007, s. 5). Bu tanımda hizmetlerin sadece malların satışı ile bağlantılı olarak ele alınması 1970'li yılların sonlarına kadar hizmet kavramının tam olarak anlaşılmadığının da bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

Günümüzde hizmetin özelliklerini de dikkate alan tanıma göre hizmetler, depolanmama, soyut olma, üretim ve tüketimin eş zamanlı olması, sahipliğinin transfer edilememesi, türdeş olmama, arbitraj imkanı sunmama, bağımlılık yapma gibi özelliklere sahip fayda ya da faaliyetler topluluğu olarak tanımlanabilir (Yavaş ve Demiralay, 2012). Bir başka tanıma göre ise hizmetler, bir varlık veya kişi tarafından veya ortak olarak başka bir varlık veya kişi için üretilen veya ortaklaşa yapılan işlemler ve performanslardır (Zeithalm, 2017, s. 4). Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) (2005: 7) ise hizmetleri, malların üretimi, madencilik veya tarım ile doğrudan bağlantılı olmayan çeşitli ekonomik faaliyet grupları olarak tanımlamıştır. Mallar nesne, aygıt veya şey olarak tanımlanabilir; buna karşılık hizmetler, eylem, çabalar veya performanslar olarak tanımlanabilir (Hafman ve Bateson, 2015, s. 4).

Hizmetlerin özellikleri nedeniyle farklı tanımlamaların yapılması sınıflandırılması konusunda da bir fikir birliğine varılmasını zorlaştırmıştır. Dünya Ticaret Örgütü hizmetleri; iş hizmetleri, iletişim hizmetleri, inşaat ve mühendislik hizmetleri, dağıtım hizmetleri, eğitim hizmetleri, çevresel hizmetler, finansal hizmetler, sağlık ve sosyal hizmetler, turizm ve seyahat hizmetleri, eğlence kültür ve spor hizmetleri, ulaştırma hizmetleri ve diğer hizmetler şeklinde sınıflandırılmıştır (https://www.wto.org, Erişim Tarihi: 13.06.2017).

3. Hizmet Sektörünün Gelişme Nedenleri

Günümüzde ekonomik gelişmişliğin bir göstergesi olarak kabul edilen hizmet sektörü az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma hamlelerinde, gelişmiş ülkelerin ise ekonomik büyüme hedeflerine ulaşmasında eğitim, sağlık, ulaşım, bankacılık, iletişim gibi sektörleri barındırması açısından itici bir güç olarak kabul edilmektedir. Hizmet sektörünün kültürel ve yasal nedenlerle çalışma hayatının dışında kalan kişilere iş fırsatı yaratarak istihdamda önemli bir paya sahip olması, hizmet üretimi açısından gerekli olan fiziksel mallara yönelik talep ile sanayi sektörünü desteklemesi, tarım ve sanayi sektöründe üretim yapabilmek için gerekli girdileri (kredi, sigorta, ulaştırma, iletişim) temin etmesi açısından ekonomik gelişme için önemli kabul edilmektedir.

Ülke yönetimleri açısından önemi bu şekilde her geçen gün artan hizmet sektörünün gelişmesinde Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)'nın önemli bir etkisi bulunmaktadır. GATS, Dünya Ticaret Örgütü'nü kuran anlaşmanın ekinde yer alan, uluslararası hizmet ticaretine ilişkin temel kavram, kural ve ilkeleri ortaya koyan ilk çok taraflı anlaşmadır (Dinçer ve Çakmak, 2008).

Anlaşma ile hizmet sunumunda vatandaşlık, yerleşik olma ya da kurulumda şirket tipi şartları gibi kısıtlayıcı koşullar getirilmemesi; hizmet sunumunun değer, toplam üretim miktarı, çalıştırılacak eleman sayısı vb. konularda sınırlanmamasına yönelik düzenlemeler yapılmıştır (www.ekonomi.gov.tr, Erişim Tarihi: 13.06.2017). DTÖ üyeleri ayrıca GATS düzenlemeleri çerçevesinde dış rekabete açmak istedikleri hizmet sektörleri ile ilgili özel taahhütlerde düzenleyebilmektedirler (Karaca, 2003). GATS ile uluslararası hizmet ticareti önündeki engellerin azaltılmaya başlandığı söylenebilir.

GATS dışında hizmet sektörünün gelişmesinde başka faktörlerin de etkisi bulunmaktadır. Bu faktörler;

- Entellektüel mülkiyet hakları, yayın hakları, patentler, ticari markalar, vs. gibi sahalardaki koruma önlemleri, pazarlamacıların hizmet ürünlerini uluslararasına çıkarmadaki güvenlerini arttırması,
- Devletlerin ticaret ve doğrudan yabancı yatırımlar karşısındaki duruşlarını değiştirmeleri, hizmet sektörünün büyüme ve önemine hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan geçiş ekonomilerinde imkân sağlaması,
- Bölgesel ekonomik bloklar daha büyük piyasalar, dolayısıyla mal ve hizmetler için daha büyük imkanlar yaratması,
- Bilgisayar ve enformasyon teknolojilerindeki ilerlemeler, data, insan hizmet ürünleri vs.nin ulusal sınırlar arasından daha kolay, daha süratli, ve daha ekonomik transferine imkan tanıması
- Ulusal ekonomilerdeki tüketicilerin değişen demografileri (artan refah, boş zaman, eğitim ve işgücündeki kadın sayısı); en kompleksten (mesela teknoloji yoğun) en temel hizmetlere artan bir talep yaratması olarak sıralanabilir (Javalgi ve White, 2002).

Ayrıca Lovelock vd. (2016, s. 9) ise hizmet sektörünün büyüme nedenlerini, hükümet düzenlemelerinin değişen kalıpları, bazı kamu ve kar amaçsız hizmetlerin özelleştirilmesi, teknolojik inovasyon, hizmet zinciri ve franchise ağlarının büyümesi, globalleşme, verimlilik artışı için baskılar, hizmet kalitesi hareketi, leasing ve kiralama işlerinin gelişmesi, kamu kuruluşları ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar için yeni gelir bulma ihtiyacı, yenilikçi yöneticilerin işe alınması ve tanıtımı olarak belirtmiştir.

4. Türkiye, AB, Şangay İşbirliği Örgütü ve Ülke Grupları içinde Hizmet Sektörü ve Dağılımı

Hizmet sektörünün dünya ekonomisindeki yeri değerlendirilirken önemli ekonomik değişkenler olarak kabul edilen GSYH payı, ihracat payı ve istihdam payları araştırmaya dahil edilmiştir.

Tablo 1. GSYH'nın Sektörel Dağılımı, 2015

Ülke Grupları	Tarım	Sanayi	Hizmet
Avrupa Birliği	1,6	24,5	73,9
Şangay İşbirliği Örgütü	12,9	32,6	54,5
Türkiye	8,5	26,5	65

Kaynak: http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS, Erişim Tarihi: 14.06.2017

Tablo 1'de 2015 yılında seçilmiş ülkeler için GSYH'nın sektörel dağılımı yer almaktadır. Avrupa Birliği ülkeleri içinde tarım sektörü ortalama olarak %1.6 oranında pay alırken, sanayi sektörünün payı 24,5, hizmet sektörünün payı ise %73,9' dır. Şangay İşbirliği Örgütü ülkelerinde ise tarım sektörü ortalama olarak %12,9, sanayi sektörü %32,6, hizmet sektörü ise %54,5 dolayında pay almaktadır. Türkiye'de de tarım sektörü ortalama olarak %8,5, sanayi sektörü %26,5, hizmet sektörü ise %65'lık bir paya sahiptir.

2016 yılında ise Satın Alma Gücü Paritesine göre dünya GSYH'sının 119,4 trilyon $ olması, bunun %6,4'ünün tarım, %30,3'ünün sanayi, %62,6'sının da hizmet sektöründe, AB 28'in GSYH'sının ise 19,18

trilyon $ olması, bunun %73,6 sının hizmet, %25,5 inin sanayi, %1,6'sınında tarım sektöründe olması beklenmektedir(www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html, Erişim Tarihi: 13.06.2017)).

Tablo 2. Dünya Mal ve Hizmet İhracatı ($)

Ülke Grupları	Mal İhracatı			Hizmet İhracatı		
	Değer	Dünya Payı	Yıllık Değişim	Değer	Dünya Payı	Yıllık Değişim
Yıl	2015	2015	2015	2015	2015	2015
Gelişmiş Ülkeler	8550	53,5	-12	3140	66.0	-7
Gelişmekte Olan Ülkeler	6934	43,4	-14	1521	32.0	-3.0
Dünya	15985	100	-14	4754	100	-6
Bağımsız Ülkeler	500	3,1	-32	94	2.0	-16

Kaynak: World Trade Organization, World Trade Statistical Review,2016,s. 55/58

2015 yılında dünya mal ihracatı gelişmiş ülkelerde 8.550 milyar $, gelişmekte olan ülkelerde ise 6.934 milyar $, diğer ülkelerde de 500 milyar $ olmak üzere toplamda 15.985 milyar $'dır. Gelişmiş ülkelerin dünya mal ihracatı içindeki payı %53,5, gelişmekte olan ülkelerin %43,4, diğer ülkelerin ise %3,1'dir. Gelişmiş ülkelerin mal ihracatı 2014 yılına göre %12, gelişmekte olan ülkelerin %14, diğer ülkelerin %32, dünyanın ise %14 oranında azalmıştır.

2015 yılında dünya hizmet ihracatı gelişmiş ülkelerde 3.140 milyar $, gelişmekte olan ülkelerde 1.521 milyar $, diğer ülkelerde ise 94 milyar $ olmak üzere toplamda 4.754 milyar $'dır. Gelişmiş ülkelerin dünya hizmet ihracatındaki payı %66, gelişmekte olan ülkelerin %32, diğer ülkelerin ise %2'dir. Gelişmiş ülkelerin hizmet ihracatı 2014 yılına göre %7, gelişmekte olan ülkelerin %3, diğer ülkelerin %16, dünyanın ise %6 oranında azalmıştır.

Dünya Ticaret Örgütü, 2015 yılında Dünya ticaretinin daralmasını, Çin'de ekonomik yavaşlama, Brezilya'da ciddi resesyon, petrol ve diğer emtia fiyatlarında düşüş ve döviz kuru oynaklığı gibi birçok faktöre bağlı olduğunu açıklamaktadır (WTO, 2016, s. 16).

Tablo 3. Seçilmiş Ülke Gruplarında İstihdamın Sektörel Dağılımı

Ülke Grupları	Tarım	Sanayi	Hizmet
AB 28	4,4	23,7	71,9
ASEAN	31	24,1	47,2
G20	24,5	23,6	51,9
BRICS	31	24,1	44,9
Şangay İşbirliği Örgütü	27,8	24,2	50,5
Türkiye	19,6	27,5	52,9
Dünya	28,8	21,5	49,7

http://www.ilo.org/ilostat/faces/oracle/webcenter/portalapp,Erişim Tarihi: 14.07.2017

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) 2017 Mayıs ayı itibarıyla açıkladığı verilere göre dünya istihdamının % 28,8 tarım, %21,5 sanayi, %49,7 si ise hizmet sektöründe çalışmaktadır. Aynı çalışmaya göre istihdam, AB 28 ülkelerinde %4,4 tarım, %23,7'si sanayi, %71,9'u hizmet; ASEAN ülkelerinde %31 tarım, %24,1 sanayi, %47,2 hizmet; G20 ülkelerinde %24,5 tarım, %23,6 sanayi, %51,9 hizmet; BRICS ülkelerinde %31 tarım, %24,1 sanayi, %44,9 hizmet; Şangay İşbirliği Örgütü'nde %27,8 tarım, %24,2 sanayi, %50,5 hizmet; Türkiye'de %19,6 tarım, %27,5 sanayi, %52,9 hizmet sektöründe gerçekleşecektir.

Görüldüğü gibi GSYH, ihracat ve istihdam açısından önemli olan hizmetlerin üretilmesi ve ihracatının yapılabilmesi için ülkedeki yatırım ortamının uygun olması ve iyileştirilmesi gerekmektedir. Özellikle hizmetlerin ihraç edilebilmesi ölçek ekonomisinin gerçekleşmesi açısından da önemlidir.

5. İş Yapma Kolaylığı, Yatırım Ortamı ile Hizmet İhracatı Arasındaki İlişki

Yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen ulusal ve uluslararası ekonomik ve siyasi değişkenler yanında en önemli faktörlerden bir tanesi de yatırım ortamı (altyapı, bürokrasi, ticaret kolaylıkları) olarak kabul edilmektedir.

Yatırım ortamı içerisinde yer alan ticaretin kolaylaştırılması, yatırımlara, üretime ve istihdama katkı sağlamakta, dış ticaretin artmasına, yabancı semaye girişine, kamu kurumlarının dış ticaret sürecindeki kontrollerinin etkinliğini, özel sektörün düzenlemelere uyumunu ve kamu gelirlerini arttırmaktadır (Deliçay, 2015, s. 6/7).

Ekonomilerdeki tüm sektörlerde üretkenlik ve rekabet gücünün arttırılabilmesi için ülkelerin yeterli hizmet altyapısına sahip olması gerekmektedir(Karluk, 2007, s. 255). Hizmetler sektörünün yeterince gelişmediği ve bu nedenle arzınında kısıtlı olduğu ekonomilerde hizmet ticareti için uygun bir iklim oluşmadığı görülmektedir (Çakmak vd., 2011)

Son yirmi yılda yabancı doğrudan yatırımların artması, uluslararası işgücünün hareketliliği ve bilgiye dayalı hizmetlerin ticaretinin artması sonucunda hizmetlerin dış ticareti de önemli hale gelmiştir (Karluk, 2007, s. 255).

Hizmet ihracatının giderek daha fazla önem kazanmaya başladığı az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yetersiz altyapı ve bürokratik engeller sadece bu ülkelerin firmalarını değil, bu ülkelere ihracat yapmak isteyen gelişmiş ülkelerdeki firmaları ve küresel ticareti de olumsuz yönde etkilemektedir (Deliçay, 2015, s. 6/7).

Ülkelerdeki iş yapma ortamı ilgili ulusal veriler yanında uluslararası kuruluşlarca yayınlanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi, Ekonomik Özgürlükler Endeksi, Global Rekabetçilik Endeksi, Ticareti Kolaylaştırma Endeksi gibi bir çok değişken bulunmaktadır. Bu çalışmada ülkelerdeki iş yapma ortamı ile ilgili farklı değişkenlerden oluşması nedeni ile İş Yapma Kolaylığı Endeksi araştırmaya dahil edilmiştir.

5.1. İş Yapma Kolaylığı Endeksi

Dünya Bankası tarafından 2003 yılından itibaren yapılan araştırma sonucunda ortaya çıkan Doing Business raporunda 189 ülkede küçük ve orta ölçekli işletmeleri yaşam döngüsü boyunca etkileyen temel düzenleyici dikkate alınarak "İş Yapma Kolaylığı Endeksi" oluşturulmuştur(Doing Business Report, 2016, s. 1).

İş Yapma Kolaylığı Endeksi ülke ekonomilerini iş yapmak için uygun ortama sahip olma ölçütlerine göre sıralamaktadır. İş yapma ortamı için belirleyici yasal düzenlemelerin, farklı iş adımları için şirketlerin algısına göre kolaylaştırıcı olup olmadığı ölçülmektedir (www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi: 13.06.2017). İş sıralamasında yüksek bir puan, düzenleyici çevre yerel bir firmanın çalıştırılmasına ve işletilmesine daha elverişli olduğu anlamına gelmektedir (http://www.doingbusiness.org/rankings, Erişim Tarihi: 13.06.2017).

İş Yapma Kolaylığı raporu, 10 alanda ülkelerdeki yatırım ortamlarını değerlendirmektedir. Bu alanlar; iş kurma, inşaat izinleri, elektrik temini, tapu kaydı, kredi temini, azınlık hissedar haklarının korunması, vergi ödeme, dış ticaret, sözleşme uygulama ve iflas prosedürleri olarak belirlenmiştir. Bu 10 gösterge setinin yanı sıra işgücü piyasasının etkinliğine ilişkin de veri toplanmakla birlikte ülkelerin iş yapma kolaylığı endeks sıralaması hesaplanırken işgücü piyasası dâhil edilmemektedir (Atıl vd, 2017, s. 12).

İş Yapma Kolaylığının başlıca amaçları; politika yapıcılara ve özel sektör paydaşlarına bir uluslararası karşılaştırma hizmeti sunmak; reformların tasarımı için motivasyon ve bilgi girdisi sağlamak; özel sektör gelişimi kuramına ve uzmanların ve uygulayıcıların bu konudaki anlayışlarına katkıda bulunmak; kalkınmanın etkililiği ile ilgili uluslararası girişimleri zenginleştirmek; ekonomik aktivitelerin daha etkin ve etkili gerçekleşmesi için uluslararası kurallar koymak ve mülkiyet haklarının güvenilirliğini güvence altına almak olarak sayılabilir (Karacan, 2012).

6. Araştırma, Yöntem ve Bulgular

Araştırmada hizmet kavramı ile ilgili literatür taraması yapılmış ve araştırmanın ilk aşamasında Dünya Ticaret Örgütü ve Dünya Bankası tarafından hizmet ihracatı ve yatırım ortamı ile ilgili hazırlanan 171 ülkeye ait veriler korelasyon testi ile analiz edilmiştir. Araştırmanın ikinci aşamasında Türkiye ile AB 28 ve

Şangay İşbirliği Örgütü ülkelerinin İş Yapma Kolaylığı Endeks verileri Mann-Whitney U testi ile analiz edilmiştir.

6.1. Araştırmada Kullanılan Veri Seti

Araştırmada 171 ülkeye ait hizmet İhracatı (2015) ve İş Yapma Kolaylığı Endeks (2015) verileri kullanılarak aşağıda belirtilen veri setleri oluşturulmuştur.

D_1: 171 Ülkeye Ait Hizmet İhracatı Verileri

D_2: 171 Ülkeye İş Yapma Kolaylığı Endeks Verileri

Araştırmanın ilk aşamasında D_1 ve D_2 veri setlerinde yer alan değişkenler, tanımlayıcı istatistikler aracılığıyla yorumlanarak Korelasyon testi ile incelenmiştir. Araştırmanın ikinci aşamasında ise D_2 veri setinde yer alan veriler Mann Whitney U testi ile analiz edilmiştir. Verilerin analizinde SPSS paket programı 17.0 versiyonu kullanılmıştır.

6.2. Tanımlayıcı İstatistikler

Araştırmaya birinci aşamasına dahil edilen 171 ülke arasında hizmet ihracatı en fazla olan ülke 690.061 milyar $ ile ABD, hizmet ihracatı en az olan ülke ise 11 milyon $ ile Kiribati'dir. 171 ülke içerisinde İş Yapma Kolaylığı Endeksi en yüksek ülke 87,34 endeks değeri ile Singapur, en düşük ülke ise 31,77 endeks değeri ile Libya'dır. Araştırmaya dahil edilen 171 ülkenin hizmet ihracatı ortalaması 26498.36 $, İş Yapma Kolaylığı Endeksi ortalaması ise 61,87'dir.

Araştırmanın ikinci aşamasına dahil edilen AB 28 ülkelerinde hizmet ihracatı en yüksek olan ülke 345.052 milyar $ ile Birleşik Krallık, en düşük ülke 4.250 milyar $ ile İzlanda'dır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi en yüksek olan ülke 84,4 endeks değeri ile Danimarka, en düşük olan ülke ise 63,7 endeks değeri ile Malta'dır.

Araştırmanın ikinci aşamasında yer alan Şangay İşbirliği Örgütü ülkelerinde hizmet ihracatı en yüksek ülke 285.476 milyar $ ile Çin Halk Cumhuriyeti, en düşük ülke ise 197 milyon $ ile Tacikistan'dır. İş Yapma Kolaylığı Endeksi en yüksek olan ülke 72.68 ile Kazakistan, en düşük olan ülke ise 54.19 endeks değeri ile Tacikistan'dır. Araştırmanın ikinci aşamasına dahil edilen Türkiye'nin ise Hizmet ihracatı 45.910 milyar $, İş Yapma Kolaylığı Endeksi ise 69,16'dır.

6.3. Analiz ve Sonuçları

Araştırmanın analiz aşamasının ilk bölümünde 171 ülkeye ait hizmet ihracatı değerleri ve İş Yapma Kolaylığı Endeksi verilerine göre Korelasyon testi uygulanmıştır. Araştırmaya ait sıfır (null) hipotez ve test istatistiği tablosu aşağıda yer almaktadır.

H_0: 171 ülkenin hizmet ihracatı ile İş Yapma Kolaylığı Endeksi verileri arasında anlamlı bir ilişki yoktur.

Tablo 4. Değişkenler Arasındaki Korelasyonlar

	Değişkenler	Ortalama	Standart Hata	Hizmet İhr.	İş Yapma K.E.
1	Hizmet İhracatı	26498,3626	72917,69662	1	0,704**
2	İş Yapma Kolaylığı Endeksi	61,8672	12,59377	0,704**	1

**p<0.01

Test istatistiği tablosunda p<0,01 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında oldukça yüksek ve pozitif yönlü (r=0,704) bir ilişki olduğu görülmektedir. Bu ise hizmet ihracatı ile İş Yapma Kolaylığı Endeksi arasında güçlü bir doğrusal korelasyon olduğunun göstergesidir.

Araştırmanın ikinci aşamasında ise AB 28 ve Şangay İşbirliği Örgütü ülkeleri ile Türkiye'nin İş Yapma Kolaylığı Endeksi verileri açısından aralarında bir fark olup olmadığı normal dağılım varsayımı sağlanmadığı için parametrik olmayan, ikiden fazla bağımsız grubun karşılaştırmasında kullanılan Kruskall Wallis testi yerine grup sayısının az olması nedeniyle farklılıkların hangi gruplar ya da gruplardan

kaynaklandığını doğrudan tespit etmek amacıyla bağımsız iki grup arasındaki farklılıkların testi Mann-Whitney U ile p<0,05 anlamlılık düzeyinde araştırılmıştır. Mann Whitney U testi sonuçlarına göre yalnızca İş Yapma Kolaylığı açısından AB 28 ülkeleri ve Şangay İşbirliği Örgütü ülkeleri arasında anlamlı bir fark olduğu (p=0.000>0,05) sonucuna ulaşılmıştır. Sıra ortalamaları değerlendirildiğinde ise AB 28 ülkelerinin İş yapma Kolaylığı Endeksi ortalamasının (20,18) Şangay İşbirliği Örgütü'nün İş Yapma Kolaylığı Endeksi ortalamasından (5,00) daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

5. Sonuç ve Öneriler

Ülkelerin ekonomik gelişmeleri için önemli ekonomik faaliyet olarak kabul edilen mal ve hizmet ihracatının arttırılabilmesi için hükümetler tarafından uygun yatırım ortamlarının hazırlanması gerekmektedir. Aksi takdirde küresel rekabetin arttığı günümüzde yatırımcılar daha iyi yatırım ortamının olduğu ülkelerde yatırım yaparak o ülkenin ihracatına katkı sağlayacaklardır. Ülkelerin yatırım ortamları konusunda rekabette geri kalmamaları için ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından açıklanan yatırım ortamı ile ilgili değişkenleri iyi bir şekilde takip etmeleri gerekmektedir.

Uluslararası kuruluşlar tarafından yatırım ortamı ile ilgili olarak açıklanan farklı raporlar ve değişkenler olmasına rağmen yatırım ortamı ile ilgili 10 temel alandaki değerlendirmeleri içermesi nedeniyle Dünya Bankası tarafından açıklanan İş Yapma Kolaylığı Endeksi yatırımcılar açısından önemli bir değişken olarak kabul edilmektedir.

Bu çalışmanın ilk aşamasında da son yirmi yıldır dünya ekonomisinde istihdam ve GSYH payı olarak ağırlığını arttıran hizmet ihracatı ile İş Yapma Kolaylığı Endeksi arasındaki ilişki incelenmiş ve aralarında pozitif yönlü güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Bu ilişki çerçevesinde özellikle Avrupa Birliği 28 ülkeleri, Şangay İşbirliği Örgütü ve Türkiye arasında İş Yapma Kolaylığı Endeksi açısından bir farklılaşma olup olmadığı araştırıldığında Avrupa Birliği 28 ülkeleri ile Şangay İşbirliği Örgütü arasında anlamlı bir farklılığın olduğu yönünde sonuca ulaşılmıştır. Şangay İşbirliği Örgütünün İş Yapma Kolaylığı Endeksi daha düşük bir ortalamaya sahiptir. Bu da örgütte yer alan ülkelerin jeopolitik yapısının ortaya koyduğu bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Türkiye'nin iki grupla da farkının olmamasına dayalı olarak Türkiye gibi ülkelerin Şangay İşbirliği Örgütü' nde yer almasının iş yapma kolaylığı açısından yeni bir yapılanma sağlayarak endekse ilişkin ortalama değeri biraz daha yükselteceği ifade edilebilir.

Yukarıda açıklanan bu sonuç ve iki değişken arasındaki ilişkinin iş yapma kolaylığı kapsamında iş kurma, inşaat izinleri, elektrik temini, tapu kaydı, kredi temini, azınlık hissedar haklarının korunması, vergi ödeme, dış ticaret, sözleşme uygulama ve iflas prosedürlerini içeren 10 alan ile hizmet sektörleri açısından da ayrıntılı olarak ele alınması bu yorumlara biraz daha netlik kazandıracak ve hangi hizmet sektörlerinin hangi iş yapma kolaylığı alanıyla daha çok etkinlik kazandığına yönelik detaylı bir sonuç elde edilecektir.

Kaynaklar

Atıl, A., Boztepe, H., Ergül B., Şenalp, A. Gürsu, T.,(2017). 2017 İş Ortamı. Ankara: T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı RYKGM-Ekonomik Analiz ve Değerlendirme Dairesi

Çakmak, E., Bozkurt, E., Aksu, H.,; Emsen, Ö. S.,(2011). Türkiye'de Hizmet Ticareti ve Ekonomik Büyüme. Sosyoekonomi Dergisi, 2011-2 Temmuz Aralık, 21-40

Deliçay, M., (2015). Dünyada ve Türkiye'de Dış Ticareti Kolaylaştırmaya Yönelik Ulusal Koordinasyon Çalışmaları. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı

Dinçer, G. ve Çakmak, U. (2008). GATS Çerçevesinde "Gerçek Kişilerin Geçici Hareketliliğinin Liberalizasyonu" Üzerine Bir Değerlendirme. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63 (4)(135-154).

Javalgi, R. G.; White, D. S. (2002). Strategic challenges fort he marketing of services internationally. İnternational Marketing Review, Vol: 19 Issue: 6, 563-581

Hoffman, K.D., Bateson, J.E.G. (2015). Services Marketing: Concepts, Strategies, & Cases 5th Edition, USA: CENGAGE Learning

Karaca, N.(2003). GATT'tan Dünya Ticaret Örgütü'ne. Maliye Dergisi, Sayı: 144, 84-99

Karacan, E.(2012), Düzenleyici Reformlara Gerekçeler: Sayısal Analizler. Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi (24), 16-32

Karluk, R. (2007). Türkiye Ekonomisi'nde Yapısal Dönüşüm. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

Lovelock, C.H., Vandermerwe, S., Lewis, B. Fernie, S. (2016). Services Marketing. United Kingdom: Edinburgh Business School, Heriot-Watt University

Mohana Rao, K. R. (2007). Services Marketing. İndia: Pearson Ecucation

OECD, (2005). Enhancing the Performance of the Services Sector. OECD Publishing

Zeithaml,V.A., Bitner, M.J., Gremler, D.D. (2017). Services Marketing: Integrating Customer Focus Across the Firm, United Kingdom: Mc Graw Hill Education

World Trade Organization (2016) World Trade Statistical Review

Yavaş, Ö. ve Demiralay, T. (2012). Gelişmekte Olan Ülkelerde Hizmet Sektöründe Girişimcilik Potansiyeli: Türkiye İle Seçilmiş Ülke Gruplarının Karşılaştırılması, 4. Uluslararası Girişimcilik Kongresi, Celal Bayar Üniversitesi & Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. Manisa.139-147

www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/xx.html,Erişim Tarihi: 13.06.2017

http://www.doingbusiness.org/rankings, Erişim Tarihi:13.06.2017

www.ekonomi.gov.tr, Erişim Tarihi: 13.06.2017

www.tuik.gov.tr, Erişim Tarihi:13.06.2017

https://www.wto.org, Erişim Tarihi: 13.06.2017

Muhammedhüseyn Şehriyar Hakkinda Araştirmaci Düşünceleri

Reyhana Salimova [1]

Özet

Muhammed Hüseyn Şehriyar 20. Yüzyılın en büyük Türk şairlerindendir. "Haydar Baba`ya Selam" manzumesi ile dünyaya ün salan şair araştırmacıların her yönden dikkatını çekmiş, gerek şiirlerine, gerekse de yaşadığı hayata karşı çok büyük ilgi uyandırmıştır. "Muhammed Hüseyin Şehriyar`ın Türkçe ve Farsça şiirlerinin poetik hususiyetleri" konulu doktora tezimi yazarken bir araştırmacı olarak önceki araştırmacıların şair hakkındaki düşünceleri dikkatimi çekmiş, onları derleyip paylaşma hissi vuku bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Muhammedhüseyn Şehriyar*

Muhammed Hüseyn Şehriyar 20. Yüzyılın en büyük Türk şairlerindendir. "Haydar Baba`ya Selam" manzumesi ile dünyaya ün salan şair araştırmacıların her yönden dikkatını çekmiş, gerek şiirlerine, gerekse de yaşadığı hayata karşı çok büyük ilgi uyandırmıştır. "Muhammed Hüseyin Şehriyar`ın Türkçe ve Farsça şiirlerinin poetik hususiyetleri" konulu doktora tezimi yazarken bir araştırmacı olarak önceki araştırmacıların şair hakkındaki düşünceleri dikkatimi çekmiş, onları derleyip paylaşma hissi vuku bulmuştur.

Şehriyar`ı bana sevdiren iki büyük faktörden de bahsetmeden geçemeyeceğim. Çocukluğumda rahmetli Temraz dedemin hem gramafonda sürekli şairin meşhur "Haydar Baba`ya Selam" manzumesini dinlemesi, hem de dedemden küstüğümde kendisinin bana Şehriyar`ın şiirlerinden ezbere söyleyib barışma çabasıydı. Bu benim çocuk kalbimde şaire karşı silinmez izler bırakmış, beni daha 2-3 yaşlarımdan kendisine hayran bırakmıştı.

Şehriyar`ı sevmemin diğer bir nedeniyse doktora tez danımanı Prof. Dr Muhammet Nur Doğan hocamın bana bu konuda çalışma önerisinde bulunmasıyla benim şairin hayatına daha yakından ilgi duymama, onu tanımama neden oldu ve onun yaşamı, hayat felsefesi, düşünceleri, karşılaştığı zorluklar ve mücadele verdiği sorunlar benim kendi hayatımla çok büyük ölçüde örtüşdüğüne şahit oldum. Tüm bunlar benim Şehriyar`la ilgili her konuyu merak etmeme, aynı zamanda da benden önceki araştırmacıların onun hakkında neler söylediklerlerini öğrenme ihtiyacı duyurdu.

Bilindiği üzere, Şehriyar`ın en meşhur eseri "Haydarbaba`ya Selam"dır. Ben de sosyal bilimler kongresi için özellikle bu şiirle ilgili araştırmacı düşüncelerini kaleme aldım. Bence Şehriyar demek Haydarbaba demek, o yüzden yazıma Şehriyar hakkında araştırmacı düşünceleri ismini verdim. Toplamda yirmibir araştırmacıyla braber kendi nacizane fikirlerimi belirttiğim bu makaleyi sizlere sunmaktan onur duyuyorum.

[1] Kıymetli Hocam Prof. Dr Muhammet Nur Doğan`a ithafen

Türkiye`de Heyderbaba üzerinde ilk çalışmayı yapan Ahmet Ateş kitabının başında şu görüşlere yer vermiştir. " Bu şiir okunurken ilk önce şairin şiir soluğunun uzunluğuna ve ilhamının bolluğuna hayret edilir. Birbirinden güzel kıtaları bu kadar uzatmak, bilhassa son devr İran edebiyatı çerçevesi için çok müşküldür.

Şehriyarın bu şiiri esasında olağanüstü bir olaydır.

Son olarak denilebilr ki, Haydar Baba`ya Selam şiiri mahalli olduğu kadar insani oluşu ile yalnız Türk edebiyatının en sevimli şaheseri sayılacak bir eser değil, belki dünya edebiyatında mevki almaya layık bir eserdir. ( Ahmet Ateş, Şehriyar ve Haydar baba`ya Selam, Ankara, 1964, s.10, 11, 12)

Ahmet Caferoğlu bir makalesinde Şehriyar`a olan düşüncelerini şu şekilde ifade eder. "Şehriyar, bugünkü Azeri edebiyatında Türklüğüne, kendi milli geleneklerine aşık, öz dilinin gerçek banisi ve kurucusu olarak iftiharla terennüm edilmekte ve onunla beraber Heyderbaba`ya uğurlar dilenmektedir.

Ünlü türk şairi Fazıl Hüsnü Dağlarca Heyder Baba`ya Selam hakkında şunları dile getirmiştir. "Lirizmin, lirik şiirinin ne olduğunu hiç bilmeyen, lirik kelimesini hiç duymamış birine onu anlatmak için bu şiiri okutmak kafidir". (Muharrem Ergin, "Şehriyar`a Selam", Türk Kültürü, Ankara, Mart 1965, sayı 29, s.294 (2))

Muharrem Ergin Heyderbaba hakkında ilmi bir eser yazmış ve fikirlerini şöyle açıklamıştır. "Şiirinin edası ancak büyük şairlere has bir çoşkunluk taşımaktadır. Feryat ve şikayetten teferrük ve felsefeye kadar beşeri dramın bütün belirli unsurları bu coşkunluk içinde ifadesini bulmakta, canlı, milli, içtimai tablolar ve tabiat tasvirleri büyük bir şairin hasret ve iç burukluğunu yüksek bir perdeden dile getirmektedir.

Büyük şair dilin dehasına ulaşmış olan şairdir. Şehriyar bu bakımdan ulu bir şair mertebesindedir. Bugünkü Azeri Türkçesinin, Tebriz Türkçesinin bütün dehasını Şehriyar`ın eserinde görüyoruz". (Muharrem Ergin, "Şehriyar`a Selam", Türk Kültürü, Ankara, Mart 1965, sayı 29, s.294 (2) ve 297 (5))

Mehmet Emin Resulzade, "Edebi bir Hadise" başlıklı makalesinde Haydarbaba`ya Selam eserini bir "hadise" olarak nitelendirmiştir. "Şiir ve sanattan anlayan zevk sahibi bir edebiyatçının, nefis ve orijinal bir sanat eseri olan bu manzumeyi edebi bir hadise diye taktirde bizimle beraber olacağına kaniyiz.

Şehriyar`ın Heyderbaba`sını gerçekten bir hadise sayabiliriz, çünkü bu eser kaydettimiz eserlerden farklı olarak özel bir hasretin tepkisiyle yazılmıştır. Bu eser, dini, siyasi herhangi bir amilin tesirinden azade tabii ve insani bir hasretin, sanat vurgunu bir aşkın dürtüsüyle meydana gelmiş bir eserdir". (Mehmet Emin Resulzade, "Edebi bir Hadise", Azerbaycan, Ankara, Temmuz-Ağustos 1955, Sayı: 4-5 (40-41), s.2.)

Şehriyar`ı "som altından bir mücevher" olarak tanımlayan Ahmet Bican Ercilasun, Türk Kültürü dergisinde bir makalesinde kendi düşüncelerini şöyle dile getirir. " Türk edebiyatı uçsuz bucaksız bir hazine. (...) İşte bu uçsuz bucaksız hazine içinde, 1954 yılından bu yana öyle bir mücevher vardı ki, onu yüzlerce sandık içerisinde saklasanız da parıltısını yok edemezsiniz. Onun ışıltısını İstanbul`dan, Bakü`den gözlerimiz kamaşarak seyrettik. Tahran`da, Tebriz`de, Selçuklu atalarımızın çocuklarının yurdunda bir som altındı Muhammed Hüseyin Şehriyar". (Ahmet Bican Ercilasun, "Muhammed Hüseyin Şehriyar- Türk Dünyası En Büyük Şairlerden birini Kaybetti", Türk Kültürü, Ankara, Aralık, 1988, Sayı 308, s.778-779)

Şehriyar araştırmacılarından olan Mehdi Rövşenzemir, Menüçehr Murtazavivve Abdülali Kareng de Heyder Baba`ya Selamla ilgili düşüncelerini yere göğe koyamamışlardı. " Rövşenzemir Heyder Baba şiirinin cihan edebiyatında eşi olup olmadığını incelemek zevkini de denemiş, çocukluk hatıralarına ait yazılan şiir önreklerini aramaya konulmuş, kitabaları varaklamış, nerde bulunmuşşsa bu hatıraları dikkatle okumuş ve şimdi cesaretle diyebiliyor ki " Ne Thomas Houd, ne Theodor Banville, ne Chataubriant, ne Hugo, ne de Lamartin, gerek kemiyet, gerekse keyfiyet bakımından Heyderbaba gibi bir eser verememişlerdir". " Günün birinde Heyderbaba dağı çöküp yeryüzünden kaybolabilir. Ama hassas Azerbaycan halkından birisinin gögüsünde klbi çarptıkça, Şehriyar`ın Heyderbab`ya hitap eden şiiri de baki kalacak ve bu milli bir değer olarak altın bir yaprak gibi elden ele geçerek nesilden nesle devredilecektir". (Mehmet Emin Resulzade, "Edebi bir Hadise", Azerbaycan, Ankara, Eylül-Ekim 1955, Sayı: 6-7 (42-43), s.4.)

"Bundan sonra Karaçemen caddesinden gelip geçenler, bütün yürek sahipleri, bütün ehl-i nazarlar yüzlerini o tarafa tutup uzaktaki bir noktaya işaret ederek söyleyecekler Bak o Hoşginab yoludur, o

Heyderbaba dağıdır, ora Şehriyar`ın doğma ana yurdudur". (Şehriyar, Seçilmiş eserleri. Hazırlayan, Gulam Hüseyin Begdili, Bakü 1966, s. 3-4.)

Menüçöhr Murtazavi şöyle diyor: " Şiirde asıl hayat hakikatleri rüya ve hayallere galip geliyor. Şehriyar`ın bu eserinde hayatın, hadiselerin gerçek nümuneleri bütün zıddiyetleri ile, sevinci ve kederi ile aksini bulmuştur". (Höküme Billuri, Mehemmed Hüseyin Şehriyar, Bakü 1984, s.85-86)

Abdülali Karengin görüşü. " Tatlı Hyderbaba şiiri, haiz olduğu güzellik ve çeşitlilikle beraber, daha ziyade mebde-yi iman ile ahlaki büyük ümdeler mihveri üzerinde dönmektedir". (Mehmet Emin Resulzade, "Edebi bir Hadise", Azerbaycan, Ankara, Eylül-Ekim 1955, Sayı: 6-7 (42-43), s.83.)

Nasrullah Fethi Ateşbak, Yad-i Ez-Heyderbaba`ya Selam (Heyder Baba`ya Selam`ı Yad Ederken) isimli eserinde Heyder Baba şiirinden etkilenmiş ve şunları kaleme almıştır. " Eseri ilk defa okuduğumda ağlamamama bakmayarak, ikinci ve üçüncü defa da okudum ve çok müteessir oldum. Burada ben de ömrümü, hayatımı, yürek ağrılarımı, çocukluk ve genclik yıllarımı görüyor, sanki onları yeniden yaşıyordum. (Höküme Billuri, Mehemmed Hüseyin Şehriyar, Bakü 1984, s.83)

Mirza İbrahimov bir makalesinde şöyle yazar. "Heyder Baba`ya Selam manzumesi, Şehriyar`ın bu ölmez eseri sanatkarlık, halkilik, fikir derinliği, halkın anlayış ve kavrayışından doğan veciz ifadelerin gücü, aynı zamanda selislik, revanlık cihetinden ana dilimizin zenginliğini, güzelliğini ve inceliğini bir daha isbat eden bir nümunedir. Bu öyle bir manzumedir ki, Azerbaycan klasik şiirnin en yahşi ananelerini orijinal tarzda devam ettirir. Nizami sanatındaki insanseverlik ve beşeri muhabbet, Nesimi sanatındaki meslek aşkı, derin itikat ve düşündüren mütefekkirlik, Hatayi sanatındaki vakar, sadelik, halk ruhuna yakınlık, Fuzuli şiirindeki derin sanatkarlık, irfan ve tesir kudreti, Kavsi ve Saib şiirindeki özlülük ve vecizlik, Vakıf santındaki hayat ve insan güzelliğinin terennümü, Sabir ve Möciz sanatındaki şiir gücü, ihtiras... sanki bunlar hepsi Şehriyar`ın nazmında tecessüm etmiştir". (Şehriyar, Seçilmiş eserleri. Hazırlayan, Gulam Hüseyin Begdili, Bakü 1966, s. 14-15)

Gulam Hüseyin Begdeli`nin Şehriyar`ın Seçilmiş Eserleri`ne yazdığı önsözde aşağıdakı satırlara yer verilmiştir. "Şehriyar Azerbaycan köyünün yazını, kışını, baharını, güzünü, bağını, bahçesini, sürüsünü, mal davarını, yılkısını, el obanın toyunu düğününü, bayramını, halkın adet ve ananelerini, yaşayış tarzının inceliklerine kadar öyle tasvir ediyor ki, okuyucu şair müşahedesinin inceliğine, zenginliğine, şairane teessüratının genişliğine hayran kalıyor.

Bu kadar derin mazmunu, ince arzu ve dilekleri, girift hadiseleri bu türlü yüreğe yatan bir şekilde yaratmak ancak Şehriyar gibi büyük söz ustadına kısmet olan saadettir". (Şehriyar, Seçilmiş eserleri. Hazırlayan, Gulam Hüseyin Begdili, Bakü 1966, s. 5)

Şehriyar`ın eserleri üzerinde çalışmalar yapan Hemid Memmedzade, Aman Ayrılık`ın önsözünde şöyle yazar. " Azerbaycan edebiyatı için Şehriyar her şeyden evvel Heyderbaba şairidir. Herdeybaba`ya Selam eserinin meydana gelmesi hem şairin öz hayatında dönüm noktası, hem de Güney Azerbaycan edebiyatında yeni bir merhalenin başlanğıcı oldu. Bu ölmez sanat eserinin meydana gelmesini şunun için bir dönüm noktası hesap ediyoruz ki, Şehriyar`ın hakiki istidadı bu manzumede bütün gücü ile çağlamıştır. İşte bu eseri ile Şehriyar öz vatanında geniş şekilde tanınmaya başladı, halk arasında layık olduğu mevkiyi bu eseri ile tutdu. Heyderbaba`ya Selam manzumesini çağdaş Azerbaycan edebiyatında şunun için dönüm noktası, yeni merhalenin başlanğıcı hesap ediyoruz ki, ancak bu eserin meydana gelmesi ile milli edebiyatımızda, sözün hakiki manasında bir canlanma, bir gelişme hulusa geldi". (Mehemmed Hüseyn Şehriyar, Aman Ayrılık, Tertib edenler, Gulam Hüseyin Begdili, Hemid Memmedzade, Bakü 1982, s.11.)

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının en önde giden eleştirmeni ve edebiyat tarihçisi Prof. Yaşar Karayev Şehriyar hakkında şu görüşlere yer vermiştir. "Son yarım asırda hiç bir siyaset hadiminin, tarihçinin, ideologun göremediği (veya görmek istemediği) bir işi o tek başına yerine getirdi. İran`da da, Kafkasya`da da her iki tarafın bütünlük remzi oldu. Yüreklerde ve başlarda manevi ve milli bütünlük duygusu uyandırdı. Nizami`den, Hakani`den, Nesimi`den, Hatayi`den, Fuzuli`den, Saib Tebrizi`den, Nebati asrından beri ilk defadır ki, bize aynı manevi mekanda, aynı dil ve din mühitinde, aynı ahlak ve maneviyat yörüngesinde yaşadığımızı yeniden idrak ettirdi. Şehriyar bizim hem nağme okuyan, hem de ağıt söyleyen dilimize, derdimize, ukdemize, hasretimize çevrildi.

Bu şiirin ideya esasını ne kommunizm, ne şahçılık, ne de diğer öteki konyektler, siyasetler ve siyasi talimler teçkil etmiyor. Belki bütünlükde halka, bütünlükde şarka, İslam`a, Türklüğü mahsus ideya ve talimler, yalnız devire ve güne değil, tarihe, ebediyete, mahsus değer ve servetler teçkil ediyor. Şarkın çoktan arkada bıraktığı manevi ahlaki tecrübenin derslerini Firdevsi`den, Hayyam`dan, Hakani`den, Nizami`den, Sadi`den, Saib`den, Hafız`dan ve Fuzuli`den sonra Şehriyar yirminci asırda yeniden, hem de birliği sentezde idrak etmeye teşebbüs gösteriyor.

İki sahilde, iki dünyada, iki tarihde yaşayan Şehriyar`ın iki hatta üç metin mekanında (Türk, Fars Batı) yaşama meharetidir. Elbette biz üç dilli bedii manevi servetin sahipleriyiz ve bizim hem Türkçe, hem de Farsça yazan şairlerimiz şimdi de vardır. Lakin her iki dilde zirve fetheden Farsçanın tahlilinde Hafız, Türkçenin tahlilinde Fuzuli işini birlikte, aynı anda gören dahimiz yalnızca Şehriyar`dır.

Elbette Tebriz`de önceleri de Türkçe yazarlardı. Ama Heyderbaba`ya Selam kadar anadilli şiirde ölüm sükutunu henüz hiç kimse kıramamıştı. Yalnız Heyderbaba bir halkın diline vurulan bir kalemle vurup kırdı. Her iki tay (taraf) arasında visal ve görüşme yasağını Hudaferin köprüsünden alıp Aras`a attı. Sahillerini ayıran Aras`ın suçunu da kutupları birleştiren Şehriyar ve Heyderbaba affettirdi". (Yaşar Karayev, Şehriyar Tarihimizde ve Taleyimizde Yahut Dede Şehriyar`ın Üç Sihiri, Üç Möcüzesi". Varlık, Payız (Güz) (Ekim-Kasım-Aralık 1992), Sayı 86-3, s.23-30)

Höküme Billuri Şehriyar`la ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyor: "Heyder Baba`ya Selam manzumesi yalnız Azerbaycan şiirinin değil, belki de dünya edebiyatı hazinesinin nadir incilerindendir. Bu lirik manzume tasvir ettiği milli hayat manzaralarının genişlik ve zenginliğine, tabiat levhalarının gerçekliğine ve tabiiliğine, ilerici adet ve ananelerinin ince bedii aksine, aynı zamanda aktuel ve global ideallerin terennümü için ansiklopedik seciye taşıyan sanat nümuneleridir". (Höküme Billuri, Mehemmed Hüseyin Şehriyar, Bakü 1984, s.6)

Aytan mahlası ile serbest vezinde şiirler yazan dilci ve bilgin Hamit Nutki, Varlık dergisinde Şehriyar`ın anadiline Fuzuli gibi kaygı gösterdiğini belirtip diyor. " Şairin bu od (anadil derdi) ciğerini yakmış, şairi bu dert sındırmış, yıkmış. En gamlı zamanlarında (ata) Fuzuli imdadına yetişmiş, demiş ki. "Ay balam, ben de senin gibi çok zaman evvel dil bahçemizde dikenden dolayı yerin kalmadığı o şen gülşənin viran olduğunu görüp yanmıştım. Halkım lal gibi dilsiz kalıcak sanmıçtım, hiddetlenmiştim. Lakin en ağır şartlara rağmen meyus olmamıştım. İş çok çetindi, o zaman bu dil törpüleme, cilalanma istiyordu, kelimeler rahatça düzene girmiyordu.

Bizim Şehriyar ulu Tanrı`ya tevekkül etmiş, arkasını dayamış halkın dağına. Fuzuli gibi

Mende tevfik olsa bu düşvarı asan eylerem,

Nevbahar olgaç dikenden berg-i gül izhar olur.

diyerek coşmuş ve bu memlekette asrımızın en adlı şanlı şiirini koşmuş. Heyderbaba o acıların, o ukdelerin, hasretlerin meyvesidir.

O, elimizin dünya durdukça analarının, atalarının, yiğitlerinin, gelinlerinin, körpelerinin bu gökkubbede aksedecek tabii sesidir". (Hamid Nutki, "Heyderbaba Bir Demeli Sözüm Var-Şehriyar`ın Aziz Hatırasına Bir Deste Gül Daha-", Varlık, Şehriyar özel sayısı (21 Temmuz-20 Ekim 1988), Sayı 69-3, s.4-5.)

Güney Azerbycan`ın edib ve şairlerinden olan Behram Elçin şu fikirdedir. "Şehriyar gibi taysız (eşsiz) , misalsız söz ustadlarından söz açınca sözü idare etmek çok çetindir. Bir cümle ile demek mümkün ki, söz mülkünün sonuncu mutlak sultanı son gününe kadar hükmünü sürdürdü". Behram Elçin, "Şehriyar`la Son Veda", Varlık, Şehriyar özel sayısı (21 Temmuz-20 Ekim 1988), Sayı 69-3, s.37.)

Cevat Heyet`in şairle ilgili görüşleri şu yöndedir: "Heyderbaba manzumesi İran Azerbaycanı edebiyatında bir dönüm noktası meydana getirmiş ve Azerbaycan şiirinde yeni bir devir açmıştır. Şairler anadilinde yazmaya heveslendiler ve Heyderbaba tarzında manzumeler yazdılar.

Onun ölümüne bütün İran halkları ağlamıştır. Azerbaycan elinde onun ölümü büyük bir atem yaratmıştır. Şehriyar`ın ölümü İran ve Türk edebiyatında, husunen Azerbaycan edebiyatında büyük bir boşluk doğurmuştur.

Şehriyar edebiyat tarihimizde büyük bir abide gibi kalacak ve her zaman Fuzuli, Nesimi, Vakif ve diğer büyük şairlerimiz gibi yüreğimizde, dilimizde ve kitaplarımızda yaşayacaktır". (Cavat Heyet, "Üstat Muhammed Hüseyin Şehriyar", Varlık, Şehriyar özel sayısı (21 Temmuz-20 Ekim 1988), Sayı 69-3, s.102-103.)

Celal Muhammedi Gülçin Varlık dergisinde Şehriyar üzerindeki düşüncelerini şöyle açıklar. "Heyderbaba`ya Selam uzun şiirinin meziyeti yalnız anadilinde yazılması değildir. Şair öz özüyle konuşuyormuş gibi sade bir dille, açık yürekle, samimi itiraf şeklinde Heyderbaba ile konuşuyor, zengin halk ifadelerinden istifade ederek özüne fevkalede bir tabiilik, şairanelik, veriyor, okuyucusunda derin ve heyecani tesir uyandırmaya muvaffak oluyor". (Celal Muhammedi – Gülçin- , "Şehriyar`a Selam, Varlık, Şehriyar özel sayısı (21 Temmuz-20 Ekim 1988), Sayı 69-3, s.118.)

Şehriyar`a değişik bir yaklaşımda bulunan İleniz Kurtulan, her şeye rağmen Heyderbaba`nın hakkını teslim etmektedir. "Şehriyar afyonun boz dumanlarının ardından çocukluk çağını kendi ifadesiye bir sinema perdesi gibi gözünde canlandırıb sanki günah çıkarırcasına şunları yazmıştı...

(...) Kuşkusuz Şehriyar Azericenin tüm lirik özelliklerinden yararlanarak bu başyapıtı yaratmıştır.

Manzumenin başında Şehriyar duygularını, dileklerini bir bir sıraladıkdan sonra, doğup çocukluğunu geçirdiği ülkesinin doğal güzelliklerini, insan manzaralarını ve sosyal ilişkilerini dar geleneksel görenekler çerçevesi içinde anlatır. Sonra

Türki dedim, ohusunlar özleri

der, ama kendi dumanlı dünyasını aşmak elinden gelmez. Bir Azeri sanatçısına yakışırcasına ezilmişliğe karşı bayrak açmaya gerek görmez. Şehriyar`ın bir fikri yok, savı hiç yoktur. (İldeniz Kurtulan, "Azeri edebiyatı Üzerine", Sanat Edebiyat, 81, İstanbul, 1 Temmuz 1982, Yıl 2, Sayı 14, s.37.)

İran Türklerinin aydınlarından Muhammed Tağı Zehtabi, Abdüllatif Benderoğlu`nun Gürbabasına yazdığı makalede Şehriyar`la ilgili şunları söyler: "Neticede Şehriyar`ın eserinde İran Türkleri`nin milli mahrumiyeti öyle isyankar bir dille aksolunmuştur ki, onu okuyan her bir ziyalı (aydın) İranlı Türk ondan tesirlenmemiş olamaz". (Muhammed Tağı Zehtabi, "Heyderbaba Karvanında Gürbaba". Bağdad, 1973, s.40)

"Benim de bir adım gelsün dilüze " diyerek doktora tezimi yazarken Şehriyar hakkında güncel düşüncelerimi şu şekilde kaleme alıyorum: "Şiir soluğunun uzunluğu ve ilhamın bolluğu ile insanda hayret uyandıran Şehriyar son devir İran edebiyatı çerçevesinde müşkülü mümkün kılan sanatkardır. Olağanüstü bir olay olan Heyderbaba`ya Selam şiiri mahalli boyutta olmanın yanı sıra ona kazandırılan insani boyutu ile Türk Edebiyatının en sevimli şaheseri, dünya edebiyaında mevki alacak kadar lirik bir eserdir. Milli geleneklerine ve etnik kökenine etle kemik gibi bağlı, kendi dilinin şiirde yeniden kurucusu, Heyderbaba ile birlikde yükselen ve adına rahmet okutturan şairin ismidir Şehriyar!"

Lirizm tefekküründen uzak birine Şehriyar şiirini okutmak yeterli olucaktır. Onun şiirlerindeki coşkunluk ve sada sadece büyük şairlere has olan dahilik niteliğindedir. Beşeri dramın bütün belirli unsurları kendini Şehriyar`ın engin şiir coşkusunda bulmakta, canlı, milli, içtimai ve tabiat tabloları dahi şairin yaşadığı hasret ve iç burukluklarını yüksek perdede dile getirmektedir. Azeri türkcesinin dehasını, varlığını Şehriyar`da tüm canlılık ve doğallığı ile görmek mümkündür. Bu bakımdan Şehriyar yüksek mertebelere ulaşmış şairdir. Nefis ve original bir sanat eseri olan manzume şiir ve sanattan anlayan yüksek zevk sahibinin kaleminden çıktığı için edebi bir hadise niteliğindedir. Aynı zamanda bu eser özel bir hasretin etkisi ile yazıldığından diğer tüm eserlerden farklı konum ve boyuttadır. Herhangi bir dini ve siyasi amilden uzak, bilakis azade ve insai bir hasretin, sanat vurğunu bir aşkın dürtüsünden yaranmış bir eserdir Heyderbaba`ya Selam!

Uçsuz bucaksız bir hazine olan Türk edebiatında mücevher konumunda olan Şehriyar`ın ışıltısını Bakü`den, Tebriz`den görmek mümkündür.

Şehriyar`ın Heyderbaba`ya Selam şiirinin dünya edebiyaında denginin bulunmadığı onun hayatını inceleyen araştırmacıların kitablarında okuyunca haberdar oluyoruz.

Belki Heyderbaba dağı bir gün yerle yeksak olur. Ancak Şehriyar`ın Heyderbaba`sı asla Azerbaycan halkının, Şehriyar`ı sevenlerin gönlünden çıkamaz, her daim hatıralarda yaşayacaktır.

Şiirde tasvir edilen hayat hakikatleri rüya ve hayallere galip geliyor, Şehriyar`ın tasvir ettiği bu eserde hayatın, yaşantının, hadise ve olayların gerçek nümuneleri tam nesnelliği ile aksedilmiştir.

Heyderbaba`ya Selam şiiri tatlılığa ve güzelliğe sahiptir. O aynı zamanda iman kaynağı ve ahlaki ümidler nehridir. Sanatkarlık, fikir derinliği, halkilik, halkın dilindeki veciz ifadelerin şiirde yerli yerinde kullanma gücü ve istidadı, anadilimizin zenginlik ve güzelliğini revan ve selis biçimde kullanma tarzına sahip sanatkar.

Heyder Baba`ya Selam şiiri klasik Azerbaycan edebi geleneğini kendinde orijinal tarzda devam ettiren nadir eserlerdendir. Satirik şairlerimiz Sabr ve Möciz sanatındaki şiir kudreti, yeni devr şairlerinden Vakıf sanatındaki sosyal hayat ve insani güzelliğin terennümü, 17. yüzyıl Azeri klasik edebiyatının zirveleri Kavsi ve Saib şiirindeki vecizlik ve özlülük, 16. yüzyıl çiir dühası Fuzuli`nin şiirindeki derin sanatkarlık, irfan ve tesir kudreti, hükümdar şairimiz Hatayi sanatındaki halk ruhuna yakınlık, sadelik, sanatlardaki incelik, hurufi şairimiz Nesimi sanatındaki meslek aşkı, derin itikaf ve mütefekkirlik, 12. yüzyılın ahlak ve güzellik şairi Nizami sanatındaki insanseverlik ve beşeri muhabbet – tüm bunların hepsi Şehriyar sanatında tecessüm etmiştir.

Şehriyar, devrinin sosyal hayatını, bilhassa yaşadığı köyünün kışını, baharını, yazını, güzünü, bahçesini, bağını, mal davarını, sürüsünü, yılkısını, toy düğününü, bayramını, halkın gelenek ve göreneklerini, yaşam tarzının inceliklerine kadar tasvirini ziyade canlı ve doğal tutmasının sonucunda okuyucu şair gözleminin inceliğine, zenginliğine, şairane teessüratının genişliğine hayran kalıyor.

İnsan içinde beslediği ince arzu ve dilekleri, derin mazmunu, girift hadiseleri insanın kalbine bu kadar yatan bir şekilde yazmak sadece Şehriyar gibi sanatkara nasip olacak bir saadettir.

Azerbaycan halkının gönlünde Şehriyar ilk önce Heyderbaba şairi olarak yaşayacaktır. Bu şiirin yazılması ile şairin hem kendi hayatında dönüm noktası, hem de Güney Azerbaycan edebiyatında yeni dönemin başlanğıcı oldu. Şehriyar`ın şairlik yeteneği bu şiirde bütün gücü ile çağladığı için bu mazumeyi dönüm noktası hesap ediyoruz. Şehriyar`ı öz vatanında halka yakından tanıtan ve sevdiren bu eser oldu. Halk arasında layik olduğu mevkiye Heyderbaba sayesinde ulaştı. Heyderbaba manzumesinin yazılması ile milli edebiyatımızda canlnma ve gelişme meydana geldiği için biz bu eseri Azerbaycan edebiyatında dönüm noktası, yeni edebi merhalenin başlanğıcı sayıyoruz. Şehriyar yaşadığı dönemin hiç bir sitaset hadimin, tarihçisinin göremediği bir işi kendi sanatı ile tek başına yerine getirdi. Güney ve Kuzey Azerbaycan`ın bütünlük remzi oldu. Beyinlerde ve yüreklerde manevi ve milli bütünlük duygusu uyandırdı.

Muhammed Hüseyin Şehriyar hakkında tüm araştırmacıların ortak düşüncelerini şöyle sıralaya biliriz:

Şehriyar sadece Türk dünyasının değil, dünyanın ender şairlerindendir.

Şair önce halkın diline inmiş, onu şiirinde üst seviyede kullanmayı başarmış, halkın gözünde kendi anadiliyle birlikde yükselmiştir.

Azerbaycan halkının gönlünde Haydar Baba şairi olarak yaşayacaktır.

Şehriyar şiirlerini insanın içinde beslediği ince arzu ve dilekleri, derin mazmunu, girift hadiseleri insanın ruhuna dokunabilen bir şekilde yazmıştır.

Muhammed Hüseyin Şehriyar`ın "Heyder Baba`ya Selam" manzumesinden bu kadar bahsettiğimize göre bir kaç parçasını burada veriyoruz.

Heyder Baba, ıldırımlar şakanda,
Seller, sular şakkıldayıb akanda,
Kızlar ona saf bağlayıb bakanda,
Selâm olsun şevkatize, elize,
Menim de bir adım gelsin dilize.

Heyder Baba, kehliklerin uçanda,
Göl dibinden dovşan kalkıb, kaçanda,
Bahçaların çiçeklenib açanda,
Bizden de bir mümkün olsa, yâd ele,
Açılmayan ürekleri şâd ele.

Bayram yeli çardakları yıkanda,
Novruz gülü, kar çiçeği çıkanda,
Ağ bulutlar köyneklerin sıkanda,
Bizden de bir yâd eyleyen sağ olsun,
Derdlerimiz koy dikkelsin dağ olsun.

15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

Sosyal Medya Reklamlarında Ünlü Desteği Kullanımı: Mikro-Ünlülerin Yükselişi

Mutlu Yüksel Avcilar[1]

Mehmet Fatih Açar[2]

Özet

Son yıllarda sosyal medyanın yükselişi pazarlamacılara çevrimiçi pazarlama iletişimi faaliyetlerinin planlanması ve yönetilmesi konusunda yeni imkanlar tanımıştır. Reklamlarda ünlü desteği kullanımı, sosyal medyada yer alan popüler pazarlama iletişimi uygulamalarından bir tanesi haline gelmiştir. Sosyal medyada ünlü destekçi kullanımı, işletmelerin marka bilinirliklerini ve güvenilirliklerini artırabilmeleri ve markaya yönelik olumlu tutumlar geliştirebilmeleri açısından oldukça önemli bir strateji olarak kabul edilmektedir. Sosyal medyada ünlü desteği, hedef kitlenin dikkat ve ilgisini çekerek satın alma karar sürecinde farkındalık yaratma, araştırma ve değerlendirme süreçleri üzerinde etkili olabilmektedir. Bu kapsamda, bu çalışmada Instagram ünlü ve mikro ünlü desteği kullanılan reklamların etkinliği üzerinde belirleyici olabilecek faktörlerin ve bu reklamların tüketici satın alma karar sürecine etkilerinin kavramsal çerçevesinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Araştırmanın bulgularına göre, ünlü destekçi kullanılan reklamların etkinliği üzerinde kaynak güvenilirliğinin yanı sıra destekçinin cinsiyetinin, türünün, destekçi ile ürün uyumunun, desteğin açıklığının, desteğin sıklığının ve ürün tanınırlığının da etkili olduğu belirlenmiştir. Bunun yanında araştırmada, tüketicilerin sosyal ağında yer alan mikro-ünlülerin, satın alma karar sürecinde tüketici üzerinde ünlülere göre daha fazla etki ettikleri tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sosyal Medya, Instagram, Ünlü Desteği Kullanımı, Mikro Ünlüler, Reklam Etkinlik Modeli.*

1. Giriş

İşletmeler ürün ve hizmetleri hakkındaki bilgileri hedef kitlelere ulaştırabilmek ve marka farkındalığı yaratabilmek için reklamları kullanmaktadırlar (Kutthakaphan ve Chokesamritpol, 2013, s. 1). Günümüzde,

[1] Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü myukselavcilar@osmaniye.edu.tr

[2] Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü mfatihacar@osmaniye.edu.tr

ürünler ve hizmetler arasındaki farklılıklar azaldıkça, işletmeler hedef kitlenin ilgisini çekebilmek, ürünlerinin popülaritesini artırabilmek ve tüketicilerde satın alma isteği uyandırabilmek için çeşitli reklam stratejileri uygulamaktadırlar. Bu stratejilerden bir tanesi reklamlarda ünlü destekçi kullanımıdır (Apeyoje. 2013, s. 3).

Dünya genelinde reklamlarda ünlü destekçilerin kullanılması pazarlama iletişimi açısından oldukça yaygın bir yöntemdir (Biswas, vd., 2006, s. 17; Fleck vd., 2012, s. 651; Kennedy, 2017, s. 70). Çünkü reklamlarda ürün ve hizmetleri destekleyen ünlülerin kullanılması, işletmelere imaj geliştirme, işletme markalarını tanıtma ve markaya yönelik ilgiyi artırma gibi fırsatlar vermektedir (Apeyoje. 2013, s. 3). Pazarlama iletişiminde önemli bir strateji olan ünlü destekçi kullanımının önemi ve işletmelere olan getirisi, birçok araştırmacının da dikkatini çekmiştir (Erdogan, vd. 2001, s. 39). Günümüzde işletmeler marka bilinirliklerini ve güvenilirliklerini artırmak için destekçilere çok büyük miktarlarda kaynaklar ayırmaktadırlar (Erdogan, 1999, s. 191; Jin ve Phua, 2014, s. 182; Chen vd., 2012, s. 46).

Reklamlarda ünlü kullanımı işletmelere birçok şekilde avantaj sağlamaktadır (Fung, 2017, s. 5). Ünlüler, tanınırlıkları sayesinde tüketicilerin ilgisini çekme, bu ilgiyi sürdürme ve yoğun mesaj trafiğinde marka mesajlarını hatırlatabilme konusunda işletmelere katkı sağlamaktadırlar (Erdogan, 1999, s. 291). Bunun yanında, ünlülerin reklamlardaki olumlu değerlendirmeleri tüketicilerin ürünlere yönelik tutumlarını ve satın alma niyetlerini pozitif yönde etkileyebilmektedir (Belch ve Belch, 2013, s. 370).

Doğru destekçinin seçimi reklamın etkinliği açısından oldukça önemli bir konudur (Fleck vd., 2012, s. 651). Örneğin, işletmelerin ünlüler üzerinde sınırlı denetime sahip olmaları yüksek riskle kazanç sağlayamama durumlarına neden olabilmektedir (Roozen ve Claeys, 2010, s. 77). Bunun yanında ünlü destekçinin cinsiyeti, türü, ürünle arasındaki uyumu reklam etkinliğinin belirleyicilerinden bazılarıdır (Knoll ve Matthes, 2017, s. 58). Ayrıca, ünlü destekçi kullanımı planlamasında medya kanalının ne olacağının kararının doğru verilmesi de oldukça önemlidir. Çünkü işletmeler, hedef gruplarına iletmek istedikleri mesajı etkili bir şekilde iletebilmek için en uygun ortamı seçmek durumundadırlar (Kutthakaphan ve Chokesamritpol, 2013, s. 8).

Son yıllarda sosyal medya siteleri pazarlama iletişimi açısından önemi giderek daha da artan iletişim kanalları haline gelmiştir. Günümüzde işletmeler, markalarını, ürünlerini veya hizmetlerini hedef gruplarına tanıtmak için sosyal medyanın etkileşimli iletişim gücünü keşfetmişlerdir. İşletmeler, çekici ve eğlenceli reklam mesajları yaratarak sosyal medya kullanıcılarını bu mesajları sosyal medya hesapları aracılığıyla arkadaşlarıyla paylaşmaya teşvik etmektedirler (Ketelaar, 2016, s. 2603). Yüzbinlerce takipçiye sahip olan ünlü ve fenomenlerin sosyal medya hesapları marka mesajlarının tüketiciye sunulması açısından güvenilir birer kaynak olarak kabul edilmektedirler (Djafarova ve Rushworth, 2017, s. 2).

Yukardaki bilgiler ışığında bu çalışmanın amacı, Instagram ünlü ve mikro ünlü desteği kullanılan reklamların etkinliği üzerinde belirleyici olabilecek faktörlerin ve bu reklamların tüketici satın alma karar sürecine etkilerinin kavramsal çerçevesinin ortaya çıkarılmasıdır. Bu kapsamda destekçi kullanılan reklamların etkinliğini belirleyen unsurlar, dijitalleşen dünyada yeni ünlüler olarak reklamcıların dikkatini çeken fenomenler ve popüler bir reklam mecrası haline gelen Instagram hakkında literatür incelemesi yapılarak konuyla ilgili çalışmalarda elde edilen bulgular tespit edilmiştir.

2. Reklamlarda Ünlü Destekçi Kullanımı

Ünlü kavramı, belirli bir referans gruba çekici gelen film starları, televizyon karakterleri, şovmenler veya sporcular olarak tanımlanmaktadır (Kutthakaphan ve Chokesamritpol, 2013, s. 5). Young ve Pinsky (2006)'ye göre ise ünlü kavramı toplum tarafından önemli bir düzeyde tanınırlığa sahip olmayı başarmış bireyleri ifade etmektedir (s. 464). İçinde yaşadıkları toplumun değerlerini yansıtan ünlüler toplumun fikirlerini ve tercihlerini etkileyebilecek, ikna edici bir gücü ellerinde bulundurmaktadırlar (Kim, vd., 2014, s. 131). Bu yüzden pazarlamacılar tüketicilerin dikkatlerini reklam mesajlarına çekebilmek için, etkili bir strateji olarak, toplum tarafından tanınan ve genellikle takdir edilen aktrisler, aktörler, sporcular, şovmenler ve tanınmış halk figürlerini reklamlarında destekçi olarak kullanabilmektedirler (Belch ve Belch, 2013, s 369).

Dünya genelinde ünlü destekçilerin reklamlarda kullanılması oldukça yaygın bir reklam stratejisidir (Biswas, vd., 2006, s. 17; Fleck vd., 2012, s. 651; Kennedy, 2017, s. 70). McCracken (1989)'e göre ünlü destekçi kavramı; toplum tarafından tanınan ve bu tanınırlıklarını tüketicilerin menfaatlerini göz önünde bulundurmak koşuluyla, herhangi bir reklamda görünerek kullanan kişileri temsil etmektedir (s. 310). Ünlü destekçiler, marka imajının tüketiciye iletilmesi ve bu imajın tüketiciler tarafından onaylanması sürecinde markaya yardımcı olma görevini üstlenmektedirler (Kennedy, 2017, s. 76).

Reklamlarda ünlü destekçi kullanımı geleneksel mal ve hizmet pazarlamasının yanı sıra siyasi pazarlama, sağlık iletişimi, sivil toplum kuruluşları pazarlaması gibi birçok pazarlama iletişimi formunda karşımıza çıkmaktadır (Knoll ve Matthes, 2017, s. 55). Örneğin Pepsi markası Micheal Jackson, Madonna ve Spice Girls gibi çeşitli ünlüleri reklamlarında kullanırken (Erdogan, 1999, s. 294); Unicef'in çocuklara yönelik şiddetinin önüne geçmek adına hazırladığı reklam kampanyasında, David Beckham yer almıştır (Unicef, 2016).

İşletmeler, marka bilinirliklerini ve güvenilirliklerini artırmak, beğenilen bir marka imajı ve markaya yönelik olumlu tutumlar geliştirmek için ünlü destekçilere büyük miktarlarda yatırım yapmaktadırlar (Erdogan, 1999, s. 191; Jin ve Phua, 2014, s. 182; Chen vd., 2012, s. 46). Örneğin Micheal Jordan 14 yıllık kariyeri boyunca Nike, Coke, Wheaties, Mc Donald's, Hanes, WorldCom, Oakley ve Gatorade markalarının reklam yüzü olmuştur ve bu süre zarfında Amerikan ekonomisine yaklaşık 14 milyar dolarlık bir etkisinin olduğu tahmin edilmektedir (Erdogan, vd., 2001, s. 39 s). 2006 yılında Amerika'da toplamda ünlü destekçilere harcanan para yaklaşık 2 milyar dolar iken; 2011 yılında sadece Nike markası ünlü destekçilere 2,4 milyar dolarlık bir kaynak ayırmıştır (Jin ve Phua, 2014, s. 182).

Ünlü destekçi kullanımı stratejisinin, marka farkındalığı ve sadakatini artırma gibi birçok avantajının yanında birtakım dezavantajları veya riskleri de mevcuttur. Ünlü destekçisi kullanmanın avantajları, riskleri ve bu riskleri önleyebilecek taktikler Tablo 1'de yer almaktadır (Erdogan, 1999, s. 295):

Tablo 1. Ünlü Destekçi Stratejisinin Potansiyel Avantajları ve Potansiyel Riskleri:

Potansiyel Avantajlar	Potansiyel Riskler	Önleyici Taktikler
İlgiyi artırma	Markayı gölgeleme	Ön test ve dikkatli planlama yapma
İmaj geliştirme	Kamuoyu tartışmaları	Sigorta satın alam ve sözleşmeye hüküm maddeleri koyma
Markayı tanıtma	İmaj değiştirme ve aşırı maruz bırakma	Yükümlülüklerin neler olduğunu açıklamak ve diğer markalar için destekçi olmayı kısıtlamak için maddeler koyma
Markayı yeniden konumlandırma	İmaj değiştirme ve tanınırlığı kaybetme	Ünlülerin yaşam döngüsünü ve bu aşamanın ne kadar süreceğini incelemek
Geniş kitlelere hitap edebilme	Pahalı olması	Sadece hedef kitle için uygun olan ünlüleri seçmek

Kaynak: (Erdogan, 1999, s. 295).

Tablo 1'de görüldüğü gibi, reklamda ünlü destekçi kullanımının tüketicilerdeki ürün veya markaya karşı ilgiyi artırma, marka hakkında bilgi vererek markayı tanıtma, tüketicilerin zihninde istenen marka imajını geliştirme, marka imajını yeniden konumlandırma ve kitlelere hitap edebilme gibi potansiyel avantajları vardır. Diğer taraftan, reklamda ünlü kullanımının, ünlünün markanın önüne geçmesi, skandallar sonucu kamuoyunda çıkan tartışmaların markayı gölgelemesi, var olan imajın kaybolması ve ünlü kullanımının maliyetli olması gibi potansiyel risklere sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında ünlü

destekçi kullanılan reklamlarda, tüketiciler ilgilerini ünlüde topladıkları için, ürünle ilgili verilen mesajı dikkatlerinden kaçırabilmektedirler. Literatürde bu durum vampir etkisi olarak adlandırılmaktadır (Kuvita ve Karlicek, 2014, s. 16).

Reklamlarda ünlü kullanımı planlamasında yöneticilerin birtakım sorulara cevap vermesi ve karar vermesi gerekmektedir. Bu sorular, ünlünün nasıl seçileceği, ünlüyü seçerken ne tip durumların göz önünde bulundurulması gerektiği, seçilecek ünlünün özelliklerinin ve tanınırlığının reklamın etkinliği için yeterli olup olmayacağı, ünlü marka uyumunun reklamın etkinliği üzerinde ne gibi etkileri olacağı ve reklamın inanılırlığı ve etkinliğini açıklayan diğer faktörlerin neler olabileceği şeklinde sıralanmaktadır (Till, 1998, s. 403; Fleck, vd. 2012. 651).

Reklamda kullanılan ünlülerin güvenilirlikleri reklamın ikna ediciliğini artırmada ve tüketicilerin tutumlarını etkilemede önemli bir rol oynamaktadır (Thamaraiselvan, vd. 2017, s. 3). Reklamlarda ünlü kullanımının tüketiciler üzerinde etkilerini inceleyen araştırmaların genelinde ünlülerin güvenilirliğini analiz etmek için Ohanian (1990) tarafından geliştirilen kaynak güvenilirliği ölçeği kullanılmaktadır. (Yoon ve Kim, 2016, s. 186; Veen ve Song, 2013, s. 213). Ohanian (1990)'a göre mesaj kaynağının kişisel özelliklerinin mesajın ikna ediciliği üzerinde büyük bir etkisi vardır (s. 39). Bu yüzden kaynak güvenilirliği kavramını bir mesajın kabulünü etkileyen, destekçiye ait olumlu özelliklerin tümü olarak tanımlamıştır (Ohanian, 1990, s. 41). Ohanian (1990) tarafından geliştirilen üç bileşenli kaynak güvenilirliği ölçeği Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Kaynak Güvenilirliği Ölçeği

Çekicilik	Güvenilirlik	Uzmanlık
Çekici-Çekici değil	Güvenilir-Güvenilir değil	Uzman-Uzman değil
Şık-Şık değil	İnanılır-İnanılır değil	Deneyimli-Deneyimsiz
Güzel-Çirkin	Dürüst-Dürüst değil	Bilgili-Bilgisiz
Zarif-Zarif değil	Tutarlı-Tutarsız	Nitelikli-Niteliksiz
Seksi-Seksi değil	Samimi-Samimi değil	Yetenekli-Yeteneksiz

Kaynak: (Ohanian, 1990, s. 50).

Tablo 2'de yer alan kaynak güvenilirliği ölçeği bir mesajın etkinliğinin öncelikle mesaj kaynağının çekiciliği, uzmanlığı ve güvenilirliğine bağlı olduğunu önermektedir. Konuyla ilgili yapılan araştırmalarda, kaynak güvenilirliğinin destekçi kullanılan reklamın güvenilirliği ve etkinliğinin yanı sıra reklama yönelik tutum ve satın alma niyetini de etkilediği tespit edilmiştir (Fung, 2017, s. 4; Veen ve Song, 2013, s. 213).

Reklamda ünlü destekçi kullanımının etkinliği, Lavidge ve Steiner (1961) tarafından geliştirilen reklam etkinlik modeliyle açıklanabilmektedir (s. 61). Modele göre reklamlar bilişsel, duygusal ve davranışsal olmak üzere üç temel psikolojik boyutu etkilemektedir. Ayrıca modelde, destekçinin cinsiyeti, destekçinin türü, destekçinin ürünle uyumu, desteğin açıklığı ve destek reklamının sıklığı değişkenlerinin reklamın etkinliğini etkilediği yer almaktadır (Knoll ve Matthes, 2017, s. 56). Model Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Reklamda Ünlü Kullanımı Etkinlik Modeli

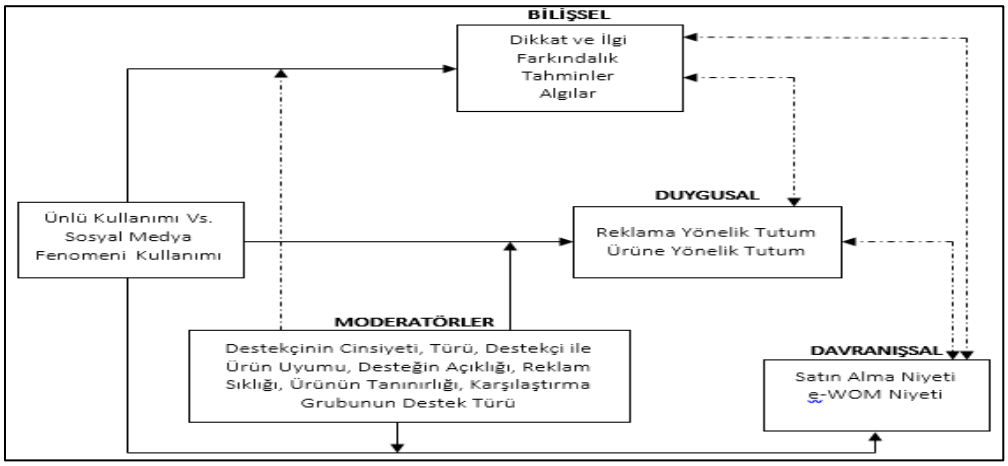

Kaynak: (Knoll ve Matthes, 2017, s. 56)'dan uyarlanmıştır.

Şekil 1'de görüldüğü gibi mesajın kaynak güvenilirliğinin tüketici üzerinde bilişsel, duygusal ve davranışsal etkileri söz konusudur. Bunun yanında tüketicilerin tutum ve davranışlarını etkileyen moderatör değişkenler de modelde yer almaktadır.

Reklamın bilişsel etkisi, dikkat, farkındalık ve algıları içermektedir (Grewal, vd. 1997, s. 2). Tüketicilerin ürün ve markalar hakkında yoğun bir mesaj trafiğine maruz kalması pazarlamacıları, reklamlarında dikkat çekici ünlüleri kullanmaya teşvik etmektedir (Kaikati, 1987, s. 96). Çünkü bir ürüne yönelik farkındalık, ilgi ve dikkat yaratarak başlamaktadır. Reklamlarda ünlüler aracılığıyla tüketicilerin dikkati çekildiğinde, tüketicilerin reklamı yapılan ürüne, reklamı yapılmayan ürüne göre daha fazla ilgi gösterdikleri kabul edilmektedir. Bunun nedeni ünlülerin tanınırlıklarından kaynaklı sahip oldukları özelliklerdir. Ünlüler genel olarak sevildiği için, tüketiciler ünlünün desteklediği ürüne ulaşmaya daha fazla motive olma eğilimi içindedirler (Knoll ve Matthes, 2017, s. 57).

Reklamın duygusal etkisi reklama yönelik tutum ve ürüne yönelik tutumla ilgilidir (Knoll ve Matthes, 2017, s. 57). Ürüne yönelik tutum tüketicinin bir ürünü olumlu veya olumsuz bir şekilde değerlendirmesini ifade etmektedir (Mitchell ve Olson, 1981, s. 318). Reklama yönelik tutum ise belirli bir reklam uyarıcısına maruz kalma sürecinde tüketicilerin reklama yönelik olumlu veya olumsuz bir şekilde tepki verme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (MacKenzie ve Lutz, 1989, s. 49). Bu bağlamda, reklamlarda tüketiciler tarafından sevilen ünlüler kullanıldığında, bu durumun ürüne ve reklama karşı tutumu pozitif olarak etkileyebileceği varsayılmaktadır (Knoll ve Matthes, 2017, s. 57).

Reklamın davranışsal etkisi ise bir ürünü satın alma, ürün ile ilgili bilgiyi başkalarıyla paylaşma veya bir yardım kampanyasına destekte bulunma gibi unsurları kapsamaktadır (Knoll ve Matthes, 2017, s. 57). Davranışsal etki, planlanmış davranış teorisi ile açıklanmaktadır. Bu teoriye göre, davranışa karşı tutumu, özel norm ve davranışsal kontrol algısı daha sonra davranışa dönüşecek olan niyeti etkilemektedir (Ajzen, 1991, s. 182). Bir tüketicinin davranışa karşı tutumu, söz konusu davranışı olumlu veya olumsuz değerlendirmesini; özel norm, davranışı gerçekleştirmek veya gerçekleştirmemek için algılanan sosyal baskıyı; davranışsal kontrol algısı ise davranışı uygulamanın zor veya kolay olarak algılanmasını temsil etmektedir (Ajzen, 1991, s. 182).

Tüketiciler, reklamı yapılan nesnenin özelliklerine, kendi kişisel özeliklerine ve reklamın özelliklerine göre reklamlara farklı tepkiler göstermektedir. Destekçi ünlünün cinsiyeti, reklamda ünlü kullanımının etkinliğinin belirleyicilerinden bir tanesi olarak kabul edilmektedir (Morin, 2012, s. 415). Konuyla ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde Kenton (1989) erkek konuşmacıların uzmanlık ve prestij, kadın konuşmacıların ise iyi niyet ve adillik unsurları açısında daha inandırıcı olduğunu tespit etmiştir (s. 152-153). Bir diğer araştırmaya göre Brann ve Himes (2010), erkek haber spikerlerinin kadın haber spikerlerine göre, uzmanlık, soğukkanlılık ve dışa dönüklük yönünden daha inanılır olduğunu belirlemişlerdir (s. 249). Yapılan araştırmalarda genel olarak erkeklerin aynı iletişim stratejisini kullanan kadınlara göre daha rekabetçi, daha uzman ve daha az empatik olarak algılandığı görülmektedir (Morin, 2012, s. 415).

Destekçi ile ürün uyumu, marka veya ürün özelliklerinin kullanılan destekçi özellikleriyle tutarlılık göstermesi anlamına gelmektedir (Misra ve Beatty, 1990, s. 161). Marka ve destekçi arasındaki uyum birbirleri arasında anlam ve etki transferinin gerçekleşmesine olanak sağlamaktadır (Fleck, vd. 2012. 653). McCracken (1989)'in geliştirdiği anlam transferi modeline göre kültürlerin destekçilere yüklediği güçlü ve olumlu anlamlar, reklam uygulamaları aracılığıyla markaya yansıtılmaktadır. Tüketiciler ünlü aracılığıyla markaya yansıtılan anlamı ürünü satın alarak, tüketerek ya da kullanarak kendi benliklerine geçirmektedirler (s.315). Anlam transferinin gerçekleşmesi, destekçi ve ürün arasında iyi bir uyum olduğunu ifade etmektedir (Fleck, vd. 2012. 653). Bir mankenle kozmetik ürünleri iyi bir uyum gösterebilirken, bir atletle gitarın iyi bir uyum gösteremeyeceği anlam transferi modeline örnek olarak gösterilebilir (Knoll ve Matthes, 2017, s. 59). Konuyla ilgili yapılan araştırmalar incelendiğinde Fleck vd. (2012), ünlü marka uyumunun markaya karşı tutumu ve satın alma niyetini pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir (s. 658). Bir diğer araştırmada Kim ve Na (2007) ünlü ve ürün uyumlu olduğunda tüketicilerin ürünü daha olumlu bir şekilde değerlendirdiğini belirlemişlerdir (s. 31).

Reklamda destekçi kullanımı verilen mesajın açıklığı bakımından açık destekçi kullanımı, örtülü destekçi kullanımı ve ünlünün sadece ürünle birlikte görünmesi olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Açık destekçi kullanımında ünlüler ürüne olan desteklerini açıkça ifade etmektedirler. Örtülü destekte ise ürünü sadece kullandıklarını ifade etmektedirler. Ünlüler desteklerini açıkça bildirip ürünün güvenilirliğini ifade ettiklerinde, anlam transferi daha başarılı bir şekilde gerçekleşmektedir (Miller ve Allen, 2010, s. 443).

Ünlü destekçi kullanılan reklamların etkinliğini belirleyen bir diğer faktör ise tüketicilerin ünlü kullanılan reklama ne sıklıkta maruz bırakıldığıdır. Tüketicilerin, televizyon, reklam panosu, yazılı reklamcılık, radyo ve internet gibi yollarla ünlü destekleriyle sık sık karşılaşma ihtimalleri çok yüksektir. Araştırmalar reklamların yüksek sayıda tekrarının yüksek etki getireceğini öne sürmektedir (Knoll ve Matthes, 2017, s. 59).

Ünlü destekçilerin özellikleri dışında markanın tanınırlığı da reklamın etkinliği üzerinde belirleyici olabilmektedir (Machleit ve Wilson, 1988, s. 33). Marka tanınırlığı bir tüketicinin bir markayla doğrudan veya dolaylı olarak gerçekleştirdiği deneyimin düzeyini yansıtmaktadır. Marka tanınırlığı bir başka ifadeyle tüketici zihninde var olan bilgi yapılarını ifade etmektedir (Campbell ve Keller, 2003, s. 292). Tüketicilerin bir ürün hakkındaki sahip olduğu bilgiler arttığında, tutum ve davranışlarının değiştirilebilmesi de o kadar zor olmaktadır. Bu bağlamda araştırmacılar, ürünün tanınırlığı düştüğünde reklamın etkinliğinin daha yüksek olacağını kabul etmektedirler (Knoll ve Matthes, 2017, s. 59).

Reklam etkinliğini etkileyebilecek diğer bir değişken ise ünlü destekçinin türüdür. Kaikati (1987) yaptığı araştırmada, ünlü türlerini film starları, müzisyenler, televizyon karakterleri, sporcular, sanatçılar, politikacılar, yazarlar ve bilim insanları gibi çeşitli kategorilere ayırmıştır (s. 94). Son yıllarda sosyal medyada kendi çabalarıyla tanınırlık kazanan ve mikro ünlü olarak adlandırılan sosyal medya fenomenleri de ünlüler gibi çeşitli reklam formatları aracılığıyla destekçi olarak kullanılabilmektedir (Djafarova ve Rushworth, 2017, s. 2). Ne tür bir ünlü destekçinin reklamın etkinliğini artıracağı konusunda çok fazla çalışma olmamasına rağmen, kendileriyle para-sosyal ilişkiler kurulabilme imkânı olan ünlülerin, reklam etkinliğini artırabileceği kabul edilmektedir (Knoll ve Matthes, 2017, s. 58). İzleyiciler ile ünlüler arasındaki duygusal bağlantıyı temsil eden para-sosyal ilişkiler aracılığıyla izleyiciler ünlüleri, babaları, kardeşleri, sevgilileri veya arkadaşları gibi görebilmektedirler (Yuan, vd. 2016, s. 3795).

Literatür incelendiğinde ünlü destekçiler farklı türdeki destekçilerle karşılaştırılmışlardır. Biswas, vd. (2006) ünlü destekçilerle uzman destekçilerin kullanıldığı reklamların etkinliğini kıyaslamışlardır. Teknolojik ürünlere yönelik yapılan bu araştırmada uzman destekçilerin ünlü destekçilerden daha etkili olduğu tespit edilmiştir. Diğer bir araştırmada Fung vd. (2017) rahim kanserinin önlenmesi konusunda yapılan reklamların etkinliğini incelemişlerdir. Ünlülerle akranların kıyaslandığı araştırmanın sonucuna göre, ünlülerin reklama yönelik tutum ve reklam etkinliği üzerinde daha büyük bir etkisinin olduğu saptanmıştır. Bir diğer araştırmada Kim ve Jeong (2016), müzikal gösteri reklamında kullanılan ünlü destekçilerle ünlü olmayan destekçilerin etkinliğini karşılaştırmışlardır. Araştırma kapsamında ünlülerin, ünlü olmayan destekçilere göre reklama dikkat çekme konusunda daha etkili oldukları, mesajın güvenilirliği konusunda ise daha etkisiz oldukları belirlenmiştir. Maronick (2005)'in reklam etkinliği konusunda işletme sahibi ile ünlüyü kıyasladığı araştırmada ise, işletme sahibinin ünlüye göre daha bilgili ve güvenilir olarak

algılandığı tespit edilmiştir. Karşılaştırmaların sonuçları incelendiğinde, farklı alanlarda reklamlarda kullanılan destekçi türlerinin tüketicilerin satın alma karar süreçlerinin farklı evreleri üzerinde belirleyici olduklarını söylemek mümkündür.

3. Instagram Reklamlarında Ünlü Desteği Kullanımı

Son yıllarda bilgi iletişim teknolojilerindeki gelişmeler ve Web 2.0 'ın ortaya çıkışı, Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal medya sitelerinin tüketiciler arasında oldukça popüler hale gelmesini sağlamıştır (Hajli, 2015, s. 183; Liang ve Turban, 2012, s. 5). Sosyal medya, etkileşimsiz, tek taraflı ve kontrollü olan geleneksel medya-izleyici ilişkilerinin, etkileşimli ve karşılıklı bir hale gelmesine imkan vermiştir (Amelina ve Zhu, 2016, s. 233). Kaplan ve Haenlein (2010) sosyal medyayı teknolojik temeller üzerinde kurulmuş, kullanıcılar tarafından içerik oluşturulmasına ve değiştirilmesine imkân veren internet tabanlı bir grup uygulama olarak tanımlamışlardır (s.61).

Instagram, kullanıcıların çekmiş oldukları fotoğraf ve videoları filtrelerle düzenleyerek çevrimiçi ortamda arkadaşları ve takipçileriyle paylaşmalarına imkan veren görsel sosyal paylaşım ağıdır (https://en.wikipedia.org/wiki/Instagram). Mayıs 2017 itibariyle aktif Instagram kullanıcı sayısı 700 milyon kullanıcıya ulaşmıştır. Tüm internet kullanıcıları arasında Instagram kullanıcılarının oranı yaklaşık %20'dir (Smith, 2017). Aylık aktif kullanıcı sayısı açısından dünya genelinde en büyük Instagram kitlelerine sahip ülkeler; 88,48 milyon kullanıcı sayısı ile Amerika Birleşik Devletleri birinci sırada, 27,52 milyon kullanıcı sayısı ile Rusya ikinci sırada, 26,98 milyon aylık aktif kullanıcısıyla Brezilya üçüncü sırada ve 16,34 milyon aylık aktif kullanıcı sayısı ile Türkiye dördüncü sırada yer almıştır (http://www.statista.com). Son yıllarda Instagram özellikle genç kullanıcılar arasında en popüler sosyal medya sitesi haline gelmiştir (Prasertith, vd., 2015, s.1). Instagram kullanıcı tabanının yarıdan fazlasının 18 ila 29 yaş arasındaki gençlerden oluştuğu ve genel olarak, kullanıcıların yüzde 41'inin 24 yaş ve altında olduğu belirtilmektedir (http://www.statista.com).

Uygulamanın görsel doğası ve yüksek kullanıcı katılım oranı nedeniyle Instagram, aynı zamanda değerli bir sosyal medya pazarlama aracıdır (Djafarova ve Rushworth, 2017, s. 1; Kim ve Jeong, 2016, s. 1244). Çünkü Instagram, diğer sosyal medya uygulamalarından ayrı olarak özellikle işletmeler için kullanışlı olan birtakım özelliklere sahiptir. Bu özellikler hashtag (#), mention (@), konum etiketi ve biyografi alanı şeklinde sıralanabilmektedir. Ayrıca, Instagram'ın görsel doğası, tüketicileri harekete geçirme konusunda pazarlamacılara avantajlar sağlamaktadır (Prasertith, vd., 2015, s.1). Bunun yanında işletmeler, yüksek sayıda takipçiye sahip olan ünlü ve sosyal medya fenomenlerini, destekçi olarak kullanarak tüketicilere pazarlama iletişim mesajlarını iletebilmektedirler (Djafarova ve Rushworth, 2017, s. 1).

Günümüzde, Instagram'daki en popüler moda markası Nike, sosyal paylaşım ağında 72 milyondan fazla takipçiye sahiptir. Diğer popüler moda markaları Victoria's Secret, Nike Football ve H &M'dir. Markalar, sosyal ağ kullanıcıları görsel içeriklere yüksek katılım oranlarını gösterdikleri için Instagram kullanıcılarına ulaşmaya çalışmaktadırlar. Görsel içerikli, sosyal paylaşım ağı hizmeti, markaların geniş halk kitlelerine ulaşması, kurumsal itibar yönetimi ve ürünle ilgili farkındalık yaratma ve ilgi çekmeyi olumlu bir şekilde etkileme fırsatı sunmaktadır. Instagram, ayrıca, Selena Gomez, Taylor Swift, Ariana Grande, Beyoncé, Kim Kardashian ve Kylie Jenner gibi dünya çapında en çok takip edilen Instagram ünlüleri, kişiliklerini ve takipçi sayılarını göz önüne alarak ünlü desteği için oldukça güçlü bir sosyal platform işlevi sunmaktadır. Dünyaca ünlü şarkıcı Selena Gomez, 122 milyondan fazla takipçiyle fotoğraf paylaşım uygulaması platformunda en çok takip edilen ünlüdür. Bu fırsattan haberdar olan markalar, ünlü desteği kullanarak sosyal medya platformundaki varlıklarını güçlendirmeye çalışmaktadırlar. Instagram, moda ve güzellik markaları için oldukça önemlidir. Neredeyse tüm moda, güzellik ve mücevher markalarının Instagram profili bulunmaktadır. Instagram'da yer alan lüks markalar arasında, Fransız yüksek moda markası Chanel 22,5 milyon takipçi sayısı ile lider lüks markadır. Bunu, 17,6 milyon takipçi sayısı ile Louis Vuitton takip etmekte ve 15,9 milyon takipçisi bulunan Dior ise üçüncü sırada yer almaktadır (http://www.statista.com).

Sosyal medyanın kullanıcılara tanıdığı içerik oluşturabilme ve paylaşım yapabilme imkânı (Hajli, 2013, s. 145) sosyal ağlar üzerinde çok sayıda kullanıcı tarafından takip edilen "micro ünlü"lerin, diğer ismiyle fenomenlerin, ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sosyal medya fenomeni kavramı, Facebook, Instagram, Twitter, Vine, Snapchat vb. sosyal ağ sitelerini kullanarak hazırladıkları içeriklerle insanların ilgisini çeken ve bu

içeriklerin sosyal medyada yayılması sonucunda web üzerinden popülerliklerini artıran kimseler olarak tanımlanmaktadır (Marwick ve Boyd, 2011, s. 141). Sosyal medya fenomenleri bazen eğlenceli videolar hazırlayan bir halk figürü, bazen politik bir fikir lideri, bazense ürün veya hizmetler hakkında inceleme veya yorumlar yapan ya da deneyimlerini aktaran bir sosyal medya kullanıcısı olarak karşımıza çıkabilmektedirler (Cha, vd. 2010, s. 1). Fenomenler kendilerine olan hayranlığın devamını sağlamak ve takipçi sayılarını artırmak için sosyal medya hesaplarını özenle yönetmekte ve sürekli takipçilerinin ilgisini çekebilecek paylaşımlar yapmaktadırlar (Marwick ve Boyd, 2011, s. 140).

Instagram'da ünlü desteği kullanımı işletmeler için marka farkındalığı geliştirme konusunda etkili bir yöntem olarak kabul edilmektedir (Kovacs, 2017). Instagram kullanan ünlü veya fenomen destekçiler, kişisel hesaplarından ürünler hakkındaki pozitif değerlendirmelerini video ve fotoğraflar aracılığıyla kendisini takip eden kitleye aktarabilmektedirler. Geleneksel medyada, destekçi kullanılan reklamlar tüketiciler tarafından sıradan olarak algılanabilirken, Instagram yoluyla yapılan paylaşımlar tüketiciler için sıradan olmayan, eğlenceli bir araç olarak değerlendirilebilmektedir (Amelina ve Zhu, 2016, s. 234). Instagram'da yer alan ve ünlü ve mikro ünlü desteği kapsamında oluşturulan reklamların hedef tüketicilerin satın alma karar sürecine etkileri Şekil 2'de yer almaktadır.

Şekil 2: Reklamlarda Ünlü ve Mikro Ünlülerin Tüketici Satın Alma Karar Sürecine Etkisi

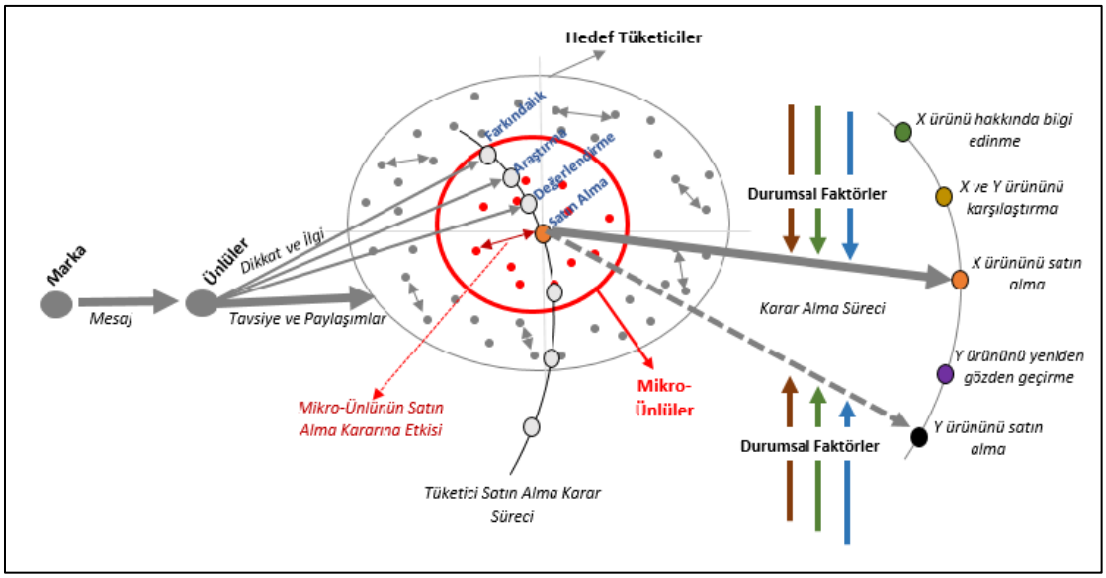

Kaynak: (Brown ve Fiorella, 2013, s. 142)'dan uyarlanmıştır.

Sosyal ağlarda ürün ve marka mesajlarının hedef kitlede yer alan tüketiciler tarafından benimsenerek yaygınlaşması, Fisherman'ın etki modeli olarak da bilinen iki aşamalı etki akış modeli ile açıklanmaktadır (Tuten ve Solomon, 2015, s.136). İki aşamalı etki akış modelinde, mesajların öncelikle sosyal ağlarda küçük bir grupta yer alan kişilere (fikir liderleri\ünlüler) ulaşacağı ve mesaj etki kaynaklarından geçerek hedef tüketici kitlesinde yaygınlaşarak benimseneceği varsayılmaktadır. Bu modelde, mesajı alan tüketicilerin iletişimde daha az aktif rol oynadığı ileri sürülmektedir. Başka bir ifade ile iki aşamalı etki modeline göre mesaj doğrudan hedef kitleye ulaşmamakta, iki aşamalı olarak mesaj önce fikir liderine ulaşmakta, daha sonra fikir liderlerinin paylaşımları yoluyla kitlelere ulaşabilmektedir. Hedef kitleyi etkileyebilmek için işletme, markaya ait mesajlarını önce ünlülere aktarmakta (ünlü desteği), ünlüler de tavsiye, bilgi ve deneyimlerini paylaşarak hedef tüketicilerin satın alma karar sürecini etkileyabilmektedir (Tuten ve Solomon, 2015, s.136).

Ancak konuyla ilgili yapılan son araştırmaların sonuçları, sosyal ağlarda ortaya çıkan etkinin yukarıdan aşağıya doğru tek yönlü iki aşamadan geçerek hedef kitleye ulaşmadığını belirtmektedir (Thackeray ve Neiger, 2009, s.173). Son on yıl içinde sosyal medyanın yükselişi, insanların iletişim biçimlerini bilgi arama ve bilgi paylaşma yöntemlerini değiştirmiştir (Chaffee ve Metzger, 2001, s. 369). Sosyal ağlarda kişisel etki

(bkz. Şekil 2) çok aşamalı ve çok yönlü olarak gerçekleşmektedir. Sosyal medya araçlarında hem etkileyiciler tarafından kendilerine iletilen mesajlar (ünlülerden takipçilere doğru iletilen mesajlar) ve hem de etkilenenlerin kendi aralarında oluşturdukları etkileşimlerden (takipçilerin kendi aralarında paylaştıkları mesajlar) elde etikleri bilgi, deneyim ve paylaşımlara bağlı olarak ortaya çıktığı önerilmektedir (Thackeray ve Neiger, 2009, s.173). Tüketici odaklı etki modeli olarak adlandırılan modele göre, sosyal medyada ünlü desteği, hedef kitlenin dikkat ve ilgisini çekerek satın alma karar sürecinde farkındalık yaratma, araştırma ve değerlendirme süreçleri üzerinde etkili olabilmektedir. Ancak bu etkinin (ünlü desteği) satın alma evresinde çok da fazla güçlü olmadığı tüketicileri satın almaya ikna edemediği belirtilmektedir. Tüketicilerin sosyal ağında yer alan mikro-ünlüler, satın alma karar sürecinde tüketici üzerinde doğrudan etkiye sahip olan kişilerdir. Sosyal medyada, mikro-ünlü ile takipçisi arasında ortaya çıkan iki yönlü etkileşimin doğasına bağlı olarak tüketiciyi satın alma noktasında daha fazla etkileyebilmektedir. Ayrıca, sosyal ağı çevreleyen toplumsal ve kültürel, coğrafik, ekonomik ve finansal koşullar gibi kişiler arası etkileşimlerin yapısını etkileyen dışsal durumsal faktörler de tüketicinin satın alma davranışlarını etkileyebilmektedir (Brown ve Fiorella, 2013, s. 142).

İnsanlar, sosyal ağlarda bilgiyi birbirlerine ileterek etkileşim kurmakta ve aynı zamanda bir etki ağının parçası olarak mikro-ünlülerle iki yönlü bir etkileşime girebilmektedirler. Bu etkileşimlerle ortaya çıkan bilgi ve deneyimler bir dizi etkileşimi tetikleyerek sosyal ağlarda bilgi paylaşımını yaratmaktadır. Sosyal medyada etki kaynağı tarafından geliştirilen mesaj (içerik) bağlantılı olduğu sosyal ağında yer alan kişilere gönderilmektedir. Daha sonra mesaj bağlantılı olduğu kişilerden onunda bağlantılı olduğu kişilere gönderilerek bu şekilde çok aşamalı ve çok yönlü olarak hedef kitleye ulaşmaktadır (Brown ve Fiorella, 2013, s. 144).

Günümüzde Instagram diğer sosyal medya uygulamalarının önünde, en büyük destekçi kullanım platformu olarak görülmektedir. Bu yüzden Instagram'da destekçi kullanımı işletmeler açısından önemli kaynak aktarılan kalemlerden biri haline gelmiştir. Dünya genelinde, 2016 yılı boyunca işletmeler Instagram'da destekçi kullanımına 570 milyon dolar yatırım yapmışlardır. İşletmelerin, sosyal starlara ne kadar ödeyeceği ve yatırımın markaya olan getirisinin ne şekilde ölçülebileceği gibi sorulara cevap vermesi gerekmektedir (Chen 2017).

Takipçi sayısı, ünlü veya sosyal medya fenomenlerinin sosyal medyadaki etkinliğini belirlemede önemli ölçütlerden bir tanesi olarak kabul edilmektedir (Chen, 2017). Dünya genelinde Instagram'da en çok takipçiye sahip ünlüler incelendiğinde Selena Gomez'in 122 milyon, Ariana Grande'nin 109 milyon, Beyonce'un 103 milyon ve Taylor Swift'n 102 milyon takipçiye sahip olduğu görülmektedir. Ülkemizde ise 8,6 milyon takipçiyle ilk sırada yer alan Burak Özçivit'i 7,6 milyon takipçiyle Arda Turan, 6,9 milyon takipçiyle Murat Boz, 6 milyon takipçiyle Demet Akalın ve 5,8 milyon takipçiyle Hadise takip etmektedir (Instagram, 2017). İşletmeler, Instagram'da 3 milyon ve 7 milyon aralığında takipçiye sahip olan destekçilere paylaşılan içerik başına 75.000 dolar (Rense, 2016); takipçi sayısı 500.000 ve 1 milyon aralığında olan destekçilere içerik başına 10.000 dolar (Chen, 2017); takipçi sayısı 50.000 ve 500.000 aralığında olan destekçilere ise içerik başına 1.000 dolar ödeyebilmektedirler (Rense, 2016).

Ünlü destekçilerin sosyal medyadaki etkinliğini ölçmede işletmeler takipçi sayısı dışında farklı yöntemlere de başvurabilmektedirler. Bu yöntemlerden bir tanesi kullanıcıların sosyal medyadaki etkinlik puanlarını hesaplayan Klout sistemidir. Klout sistemi sayesinde sosyal medya kullanıcılarına yönelik tıklanma, beğenilme, yorumlanma ve paylaşılma gibi reaksiyonların miktarı ve kalitesi göz önüne alınarak, diğer kullanıcılar üzerindeki etkisi hesaplanabilmektedir (Rao vd., 2015, s. 2282). Örneğin 122 milyon Instagram takipçisine sahip olan Selena Gomez'in Klout puanı 89 iken, sosyal medya fenomeni olarak kabul edilen ve Instagram'da 16.2 milyon takipçiye sahip olan Amanda Cerny'nin Klout puanı 81'dir (Klout, 2017).

4. Sonuç

Bu çalışmada, Instagram'da ünlü ve mikro ünlü desteği kullanılan reklamların etkinliği üzerinde belirleyici olabilecek faktörlerin ve bu reklamların tüketici satın alma karar sürecine etkilerinin kavramsal çerçevesinin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Instagram'da ünlü desteği kullanımı son yıllarda sıkça karşılaşılan etkili pazarlama iletişimi stratejilerinden biri haline gelmiştir. Ancak Instagram'da ünlü

kullanımının etkinliği ve tüketicilerin satın alma sürecindeki rolünün incelenmesi konusunda yeterli sayıda araştırmaya ulaşılamamıştır.

Reklamlarda ünlü destekçi kullanılmasının tüketiciler üzerinde etkilerinin araştırıldığı çalışmaların genelinde, ünlülerin güvenilirliğini analiz etmek için Ohanian (1990) tarafından geliştirilen kaynak güvenilirliği ölçeği kullanılmıştır. Bu ölçeğe göre ünlü destekçilerin kaynak güvenilirliklerini çekicilik, güvenilirlik ve uzmanlık boyutları etkilemektedir. Algılanan kaynak güvenilirliği tüketiciler üzerinde, bilişsel, duygusal ve davranışsal etkiler uyandırmaktadır. Bilişsel etki ürün hakkında bilgilenmeyi, duygusal etki reklama ve ürüne yönelik tutumu, davranışsal etki ise satın alma niyetini ifade etmektedir. Tüketiciler aynı zamanda destekçinin özelliklerine, kendi kişisel özelliklerine ve reklamın özelliklerine göre reklama farklı tepkiler verebilmektedirler. Bu özellikler destekçinin cinsiyeti, destekçinin türü, destekçi ürün uyumu, desteğin açıklığı, destek sıklığı ve ürün tanınırlığı şeklinde sıralanabilmektedir.

Instagram'da ünlü ve mikro ünlüler tarafından tüketicilere iletilen mesajlar ve tüketicilerin kendi aralarında oluşturdukları etkileşimler tüketicilerin ürün satın alma karar sürecine etki etmektedir. Ancak yapılan araştırmalarda ünlü kullanımının satın alma evresinden daha çok, farkındalık yaratma, araştırma ve değerlendirme süreçlerinde güçlü olduğu belirtilmiştir. Bunun yanında mikro ünlülerin, ünlülere göre, tüketicilerin satın alma karar süreçlerinde daha etkili olduğu konuyla ilgili yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir. Çünkü mikro ünlüler ve tüketiciler arasındaki ilişkilerin ünlüler ve tüketiciler arasındaki ilişkilere göre daha etkileşimli olduğu kabul edilmektedir.

Araştırmada elde edilen bulgulara göre uygulayıcılara, ünlü destekçi seçimlerinde, çekicilik, uzmanlık ve güvenilirlik boyutlarına göre karar vermeleri durumunda, reklamlarının daha güvenilir bir niteliğe sahip olacağı önerilebilir. Ünlü destekçi seçim kararı verilirken destekçinin cinsiyeti, destekçinin türü ve destekçinin reklamı yapılacak ürünle ne derece uyumlu olduğu göz önünde bulundurulduğunda reklamın etkinliğini artabilecektir. Bunun yanında işletmeler reklamlarında mikro ünlüleri kullanarak ünlü kullanımına göre daha az maliyetle, tüketicilerin satın alma karar süreçlerinde daha büyük etki elde edebileceklerdir.

Kaynaklar

Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior, *Organizational Behavior and Human Decision Processes,* 50, 179-211.

Amelina, D. & Zhu, Y. Q. (2016). *Investigating effectiveness of source credibility elements on social commerce endorsement: The case of Instagram in Indonesıa*. Pacific Asia Conference On Information Systems, Chiayi.

Apeyoje, A. (2013). Influence of celebrity endorsement of advertisement on students' purchase intention, *Mass Communication and Journalism,* 3 (3), 3-10.

Belch, G. E. & Belch, M. A. (2013) A content analysis study of the use of celebrity endorsers in magazine advertising, *International Journal of Advertising: The Review of Marketing Communications*, 32 (3), 369-389.

Biswas, D., Biswas A. & Das N (2006). The differential effects of celebrity and expert endorsements on consumer risk perceptions. *Journal of Advertising,* 35 (2), 17-31.

Brann, M. & Himes, K. L. (2010). Perceived credibility of male versus female television newscasters. *Communication Research Reports,* 27 (3), 243-252.

Brown, D., & Fiorella, S. (2013). *Influence marketing: How to create, manage, and measure brand influencers in social media marketing*. Que Publishing.

Campbell, M. C. & Keller, K. L. (2003). Brand familiarity and advertising repetition effects, *Journal of Consumer Research,* 30. 292-304.

Cha, M., Haddadi, H., Benevenuto, F. & Gummadi, P. K. (2010). *Measuring user influence in Twitter: The million follower fallacy*. Proceedings of the Fourth International Conference on Weblogs and Social Media, ICWSM 2010, Washington.

Chaffee, S. H. & Metzger, M. J. (2001). The end of mass communication?. *Mass communication & society*, *4* (4), 365-379.

Chen, C. Y., Lin, Y. H. & Hsiao, C. L. (2012). Celebrity endorsement for sporting events using classical conditioning. *International Journal of Sports Marketing & Sponsorship,* 13 (3), 46-58.

Chen., Y. (2017, 26 May). The state of influencer marketing. https://digiday.com/marketing/marketer-cheatsheet-state-influencer-marketing

Djafarova, E. & Rushworth, C. (2017). Exploring the credibility of online celebrities' Instagram profiles in influencing the purchase decisions of young female users. *Computers in Human Behavior*, 68, 1-7.

Erdogan, Z. B. (1999). Celebrity endorsement: A literature review. *Journal of Marketing Management,* 15 (4), 291-314.

Erdogan, Z. B., Baker, M. J. & Tagg, S. (2001). Selecting celebrity endorsers: The practitioner's perspective. *Journal of Advertising Research, 41 (3). 39-48.*

Fleck, N., Korchia, M. & Roy, I. L. (2012). Celebrities in advertising: Looking for congruence or likability? *Psychology and Marketing,* 29 (9), 651-662.

Fung, S. K. M. (2017). An IMB model testing via endorser types and advertising appeals as intervention influences on young people's attitude towards Cervical Cancer prevention advertisement in Hong Kong. *Young Consumers,* 18 (1), 1-32.

Grewal, D., Kavanoor S., Fern, E. F., Costley, Carolyn & Barnes, J. (1997). Comparative versus Noncomparative Advertising: A Meta-Analysis. *Journal of Marketing,* 61 (4), 1-15.

Hajli, M. (2013). A research framework for social commerce adoption. *Information Management & Computer Security*, 21 (3), 144-154.

Hajli, N. (2015). Social commerce constructs and consumer's intention to buy. *International Journal of Information Management,* 35, 183-191.

Jin S. A. & Phua J. (2014). Following celebrities' tweets about brands: The impact of twitter-based wlectronic word-of-mouth on consumers' source credibility perception, buying Intention, and social identification with celebrities. *American Academy of Advertising,* 43 (2), 181-195.

Kaikati, J. G. (1987). Celebrity advertising a review and synthesis. *International Journal of Advertising,* 6 (2), 93-105.

Kaplan, M. A. & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons,* 53, 59-68.

Karlicek, M. & Kuvita, T. (2014). The risk of vampire effect in advertisements using celebrity endorsement. *Central European Business Review*, 3, 16-22.

Kennedy, E. (2017). I create, you create, we all create – for whom? *Journal of Product & Brand Management, 26 (1),* 68-79.

Kenton, S. B. (1989). Speaker credibility in persuasive business communication: A model which explains gender differences. *The Journal of Business Communication.* 26 (2). 143-157.

Ketelaar, P. E., Janssen, L., Vergeer, M., Reijmersdal, E. A., Crutzen, R. & Riet, J. (2016). The success of viral ads: Social and attitudinal predictors of consumer pass-on behavior on social network sites. *Journal of Business Research*, 69 (7), 2603-2613.

Kim, H. C. & Jeong, J. Y. (2016). Effect of celebrity endorsement in marketing of musicals: poster versus social networking site*. Social behavior and personality,* 44 (8), 1243-1254.

Kim, S. S., Lee, J. & Prideaux, B. (2014). Effect of celebrity endorsement on tourists' perception of corporate image, corporate credibility and corporate loyalty. *International Journal of Hospitality Management*, 37, 131-145.

Kim, Y. Y. & Na, J. H. (2007). Effects of celebrity athlete endorsement on attitude towards the product: the role of credibility, attractiveness and the concept of congruence. *International Journal of Sports Marketing & Sponsorship,* 8 (4), 23-33.

Knoll, J. & Matthes, J. (2017). The effectiveness of celebrity endorsements: a meta-analysis. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45 (1), 55-75.

Kovacs, D. (2017, 7 June). How important is influencer marketing for brand awareness? https://simplymeasured.com/blog/how-important-is-influencer-marketing-for-brand awareness/#sm.0001g5m3eu5deel7yel23vq3ut4yw

Kutthakaphan, R. & Chokesamritpol, W. (2013). *The use of celebrity endorsement with the help of electronic communication channel (Instagram): Case study of Magnum Ice Cream in Thailand.*. Master Thesis/School of Business, Society and Engineering, Vasteras.

Lavidge, R. J. & Steiner, G. A. (1961). A model for predictive measurements of advertising effectiveness. *Journal of Marketing*, 25 (6), 59-62.

Liang, T. P. & Turban, E. (2011). Introduction to the special issue social commerce: A research framework for social commerce. *International Journal of electronic commerce*, 16 (2), 5-14.

Machleit, K. A. & Wilson R. D. (1988). Emotional Feelings and Attitude toward the Advertisement: The Roles of Brand Familarityand Repetition. *Journal of Advertising,* 17 (3), 27-35.

MacKenzie, S. B. & Lutz, R. J. (1989). An empirical examination of the structural antecedents of attitude toward the Ad in an Advertising Pretesting Context, *Journal of Marketing,* 53 (2), 48-65.

Marwick, A. & Boyd, D. (2011). To see and be seen: Celebrity practice on Twitter. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies,* 17 (2), 139-158.

McCracken, G. (1989). Who is the celebrity endorser? Cultural foundations of the endorsement process. *Journal of consumer research*, 16 (3), 310-321.

Miller, F. M. & Allen, C. T. (2012). How does celebrity meaning transfer? Investigating the process of meaning transfer with celebrity affiliates and mature brands. *Journal of Consumer Psychology,* 22, 443-452.

Misra, S. & Beatty, S. E. (1990). Celebrity spokesperson and brand congruence an assessment of recall affect. *Journal of Business Research,* 21, 159-173.

Mitchell, A. A. & Olson, J. C. (1981). Are product attribute beliefs the only mediator of advertising effects on brand attitude? *Advertising & Society Review*, 18 (3), 318-332.

Morin, D. T., Ivory, J. D. & Tubbs M. (2012). Celebrity and politics: Effects of endorser credibility and sex on voter attitudes, perceptions, and behaviors. *The Social Science Journal,* 49, 413-420.

Ohanian, R. (1990). Construction and Validation of a Scale to Measure Celebrity Endorsers' Perceived Expertise,Trustworthiness, and Attractiveness. *Journal of Advertising,* (19) 3, 39-52.

Prasertith, K., Kanthawongs, P. & Kanthawongs P. (2015). *The factors influencing repurchase intention: A case study of the hotel chain a in Bangkok.* The 9th International Multi-Conference on Society, Cybernetics and Informatics, Florida.

Rao, A., Spasojevic, N., Li, Z. & DSouza, T. (2015). *Klout score: Measuring influence across multiple social networks.* 2015 IEEE International Conference On Big Data, Santa Clara.

Rense, S. (2016, 31 August). Guess How Much Celebrities Make on Instagram Ads (Nope, More). http://www.esquire.com/lifestyle/news/a48223/celebrities-paid-ad-content-social-media

Roozen I. & Claeys, C. (2010). The relative effectiveness of celebrity endorsement for print advertisement. *Review of Business and Economics* 1, 76-89.

Smith, C. (2017, 13 June). By the numbers: 230+ interesting Instagram Statitsics (May 2017). http://expandedramblings.com/index.php/important-instagram-stats

Thackeray, R., & Neiger, B. L. (2009). A multidirectional communication model: Implications for social marketing practice. *Health promotion practice*, 10 (2), 171-175.

Thamaraiselvan, N., Arasu, B. S. & Inbaraj, J. D. (2017). Role of celebrity in cause related marketing. *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 1-17.

Till, B. D. (1998). Using celebrity endorsers effectively: Lessons from associative learning. *Journal of Product & Brand Management*, 7 (5), 400-409.

Tuten, T. L. & Solomon, M. R. (2015). *Social media marketing.* Sage. UK.

UNICEF (2016, Aralık). New film featuring UNICEF Goodwill Ambassador David Beckham highlights urgent need to end violence against children. https://www.unicef.org/media/media_93819.html Erişim Tarihi: 12.06.2017.

Van der Veen, R. & Song, H. (2013). Impact of the perceived image of celebrity endorsers on tourists' intentions to visit. *Journal of Travel Research*, 53 (2), 211-224.

Yoon, D. & Kim, Y. K. (2016). Effects of self-congruity and source credibility on consumer responses to coffeehouse advertising. *Journal of Hospitality Marketing & Management*, 25 (2), 167-196.

Young, S. M. & Pinsky, D. (2006). Narcissism and celebrity. *Journal of Research in Personality*, 40 (5), 463-471.

Yuan, C. L., Kim, J. & Kim, S. J. (2016). Parasocial relationship effects on customer equity in the social media context. *Journal of Business Research*, 69 (9), 3795-3803.

Kongre Yöntem Bilim Çalıştayı Sunumu "Rene Descartes ve Karteziyen Metot"

Prof. Dr. İsmail Yakıt

1. Rene Descartes Hakkında

Asıl adı René'dir. Doğum yeri Fransa'nın (La Haye/Touraine) şehridir. Ölüm yeri de (Stokholm "İsveç") olmuştur. Latinceleşmiş adı: Renatus Cartesius'dur. 17. Asır Yeniçağ Felsefesinin en önemli filozofudur. Babası Bretonia'da görev yapan bir hakimdi.Joachim Descartes. Annesi Jeanne, 1597'de 5. Çocuğunu doğururken ölür. Rene'nin bu kardeşi 3 gün yaşamıştır. Dolayısıyla René 4 çocuklu bir ailenin, 4. Çocuğudur.

1 yaşında annesinden öksüz kalmıştır. Babası ona sütanne tutmuş, öyle büyütmüştür. René'nin kesik kesik öksürüğü gençlik cağına kadar devam etmiştir.kendisi bunu "Annemden bana 20 yaşına kadar geçmeyen ve beni gören her doktora fazla uzun yaşamayacağımı düşündüren kuru bir öksürük ve solgun bir ten miras kalmıştır" şeklinde ifade etmiştir.

8 yaşına kadar babası fazla üzerine gitmemiş, o babasına babasına sürekli "Bu neden böyle?" diye her şeyin nedenini sorarmış. Babası ona bu yüzden "Küçük Filozof" lakabını takmıştır. 8 yaşında babası onu Cizvitçilerin Okulu La Flèche kolejine verir. Hastalıklı René, yatarak okumayı seven biridir. Yatağında ders çalışır.

Bilim ve felsefeye düşkündür. Eline geçen her şeyi okur "Dersler bana yetmiyor. Elime geçeni büyük bir iştahla okuyorum" der. En sevdiği ders, matematiktir."Kâinatın kuruluşunda Tanrı kullanmış" diye düşünür. 17 yaşında kolejden mezun olur, Paris'e gelir. İlkin eğlenceli bir hayat tarzını benimser. O da önceleri Pascal gibi oyunlarda ustalaşır. Fakat bu dönem uzun sürmez. Birden ortalıktan kaybolur. Hukuk tahsili için Poitiers Üniversitesine gider. Mezuniyetten sonra bir yıl gönüllü olarak Hollanda'ya savaşa gider. Paralı askerliği seçer. Subay olarak çalışır." Sonradan kaybolup gidecek bir yürek kabartısı" der. Askerliği; çeşitli ülkeleri görmek, törelerini incelemek, rahat ve güven içinde dolaşıp, seyahat etmek, alimlerle sohbet etmek vs için bir fırsat olarak görür.

Breda'da bulunduğu bir sırada afiş önünde bir kalabalık görür. Ödüllü bir geometri problemini süresinden önce çözmesi onu ünlü Matematikçi o zamanlar Dordrecht Koleji'nin Müdürü Isaac Beekman'la tanışmasına vesile olmuştur. Dostluk kurulur ve "Müziğin Özü"(Abrégé de Musique) kitabını ona ithaf eder.

2 yıl sonra Almanya'ya geçer. Bavyera Dükalığının 30 yıl savaşlarının başında onlara yardım eder."İnsanlık komedyasında bir aktör olmaktan ziyade bir seyirci olarak o ülkeden bu ülkeye dolanıp durdum" der. 1619'da, Neubeurg'da bir kış günü mahsur kalmıştır ve vakit geçirecek bir şey yoktur. Kuzinenin başında cebiri geometriye uygulayarak, evrensel matematik adını verdiği bir metotla "Analitik geometriyi" bulmuştur. Analitik Geometri, Descartes ile başlar. 3 gece üst üste bir rüya görür ve bunun Tanrı'dan olduğunu düşünür. Bütün bunları "Discours de la Methode adlı eserinde anlatır.

Ölümünden sonra arkadaşı Chanut tarafından mezar taşına bu olay yazılır "Kışın bir inzivada kâinatın gizemlerini tabiatın kanunlarıyla kıyaslayarak her ikisinin sırlarını açabilecek tek bir anahtar olduğunu düşünmeye cesaret etti"

Onun düşüncesi; Cebir + Geometri + Mekanik tek bir bilime, düzenin ve orantının bilimine indirgenmesiyle bir arada analiz ve sentez yöntemidir. Prag, Kuzey Avrupa, İtalya, Önce Venedik sonra Roma'ya gider. İtalya'dan Fransa'ya geçer. Cenis Dağı'nın yüksekliğini ölçmek için gözlemlerde bulunur. Çığ düşmesinin sebeplerini araştırır. Kardinal Bérulle ile tanışır ve onunla sohbetler eder. Matematik ve geometriden sonra felsefeye yönelir. Evrensel Bilim'i bir ağaç gibi tasavvur eder..

Ağacın: Kökü (Metafizik), Gövdesi (Fizik), Dalları Mekanik, Ahlak, Tıptır. İnsanlar da bunun meyvelerini toplar. 1628'de Hollanda'ya döner. Sık sık ev değiştirir. İnsanların ve komşularının rahatsız edişinden kaçar. "Le Monde on Traité de la Lumière" (Dünya ve Işık Üzerine İnceleme" adlı eserini yazar. Fakat yayınlayamaz. Çünkü Galileo, "Dünya Dönüyor" dediği için, idama mahkûm edilmesi üzerine, Descartes (1633)'te kitabının baskısını Descartes, Malebranche'a benzemez. Çünkü Malebranche ideal dünyada kendini kaybetmiş bir metafizikçidir. Hâlbuki Descartes, tabiata bakarken, onu incelerken kafasının arka planındaki düşünce daima idealişt bir karakter taşır.

İsveç Kralı ve Kraliçesi, Felsefe dersi almak istiyordu. Felsefeye çok meraklıydıydılar. 1649 yılında İsveç Kraliçesi Christina'nın davetini alır. Descartes kabul eder. Fakat, Descartes'in çalışma düzeni bozulur. Sabah güneş doğduktan sonra yatıyordu. Hâlbuki felsefe dersi sabahın erken saatinde oluyordu. Onun için akşamdan yatması gerekiyordu ve ciğerleri de çok sağlıklı değildi. İsveç'in soğuğuna dayanamadı ve öldü. Protestan olan İsveçliler, Katolik Descartes'i vaftiz edilmeyen çocukların mezarlığına gömüldü. Mezarı uzun süre Stocholm'de kaldı. Sonradan Paris Saint Germain des Près Manastırı'na kemikleri nakledildi.

2.Kitapları

(1618)'de: Müziğin Özü

(1628)'de: Aklın Yönetimi İçin Kurallar

(1633)'de: Dünya ve İnsan

(1637)'de: Metot Üzerine Konuşmalar

(1637)'de: Geometri

(1641)'de: İlk Felsefe Üzerine Düşünceler

(1644)'de: Felsefenin İlkeleri

(1647)'de: İnsan Vücudunun Tanımı

(1649)'da: Ruhun Tutkuları

(1657)'de: Mektuplar (Ölümünden sonra): Bu mektuplardan, onun hayat hikâyesini çıkartabiliriz.

3. Rene Descartes Felsefesi

Felsefesinde, 2 temel nokta vardır:

Metodik Şüphe Üzerinde Görüşü

Cevher Problemi Üzerinde Görüşleri

Bir problemi çözmek için, en ince ayrıntısına kadar analiz etmek gerekir. Öyle bir yere varacaksın ki, o artık apaçık olarak izah edilsin. Apaçık olmazsa, analize devam edeceksin.

"Her şeyden şüphe etsem, şüphe etmekte oluşumdan şüphe edemem" der. Şüphe etmek oluşum kesinse, düşünmem de kesindir. Düşünüyorum ki, şüphe ediyorum. Düşünüyorsam, düşünceyi düşünen vardır. O düşünceyi düşünen bensem, düşünüyorum o halde varım. Şüpheye hiç gerek kalmaz, evrende her şey de kesin vardır." (COGİTO ERGO SUM)

İkinci Önemli düşünce tarihindeki görüşü, cevher hakkında ileri sürdüğü görüşlerdir:

1. Sonsuz Cevher (=Tanrı): Var olması için, bir başka varlığa muhtaç değildir.
2. Sonlu Cevher:
   a) Yer Kaplamayan Sonlu Cevher: Ruh (=Düşünen Cevher=Res cogıtans)
   b) Yer Kaplayan Sonlu Cevher: Madde (=Res extensa), fizik, yayılımı olan varlık

4. Metodolojisi

(Metot Üzerine Konuşma) adlı kitabı, "Aklını iyi kullanmak ve bilimlerde doğruyu bulmak için, metot üzerine konuşma" adlı kitabında, onun metodunu buluyoruz.

(Sağduyuya) çok önem verir. Ona göre sağduyu (ortak akıl), doğruyu yanlıştan ayırt etme gücüdür. Kısaca, akıl karşılığıdır. Sağduyu, dünyada en iyi dağıtılmış şeydir. Ona göre sağduyu veya akıl, iyi hüküm vermek ve doğruyu yanlıştan ayırt etme gücüdür. Bütün insanlarda, yaratılışlar eşittir.

Akıl veya sağduyu bizi, insan kılan ve hayvanlardan ayıran, biricik melekemizdir.

İyi düşünceli olmak yetmez. Asıl olan, düşünceyi iyi kullanmaktır. Büyük ruhlar (Büyük İnsanlar), yüksek iyilik kadar büyük kötülükler de işleyebilir.

Descartes, F. Bacon'la beraber aynı örneği verir: "Doğru yolda yavaş dahi gidilse, koşarak yanlış yoldan gidenlerden daha çok yol alır" der.

Bizler, kesin ve şüphesiz bilgilerden çok, gelenek ve göreneklere inanıyoruz. Hâlbuki oyların çokluğu, hakikat için yeterli bir kanıt teşkil etmez. "Sokrates'i hatırlatır." (Oylar sayılmamalı, tartılmalıdır.)

Gerçeği bulmak için, izlenmesi gereken kurallar olan (Karteziyen Metot)'u kullanır:

1. APAÇIKLIK KURALI: Doğruluğunu apaçık bilmediğim hiçbir şeyi doğru olarak kabul etmem mümkün değildir. Yani apaçıklık yoksa, doğru olarak kabul edilmez. Bir şey kesin ve açık olmak zorundadır. Acele karar verilmemeli. Peşin yargılardan kaçınılmalıdır Ancak verdiğim hükümlerde kendilerinden şüphe edilmeyecek derecede açık ve seçik kavradığım şeyleri bulundurmalıyım.. Ona göre apaçıklık: Doğruluğu, zihne doğrudan doğruya görünen, başka bir ihtimalinin olmadığı, başka bir alternatifinin olmadığı kesinliktir. Yani bir konuda yanlışlık ihtimalinin sıfır olmasıdır.
2. BÖLME (ANALİZ) KURALI: İncelenecek problemlerden her birini iyi çözümleyebilmek için, mümkün olduğu kadar bölümlere ayırmaktır (Bölme). Bir konu ne kadar tanımlanırsa, o kadar anlaşılır olur. Bir konu ne kadar detaylandırılırsa o kadar çok tanıma şansımız vardır.
3. BASİTLEŞTİRME VEYA SIRALAMA KURALI: En basit ve bilinmesi kolay şeylerden başlayarak tıpkı basamak basamak bir merdiven çıkar gibi, en bileşiklerin bilgisine kadar yükselmek hatta doğası bakımından farklı olsalar da onları bir sıraya alıp, düşünceleri sıralayıp yürütmektir.
4. SAYMA (KONTROL) KURALI: bir şeyi unutup unutmadığımdan emin olmak için, sayışlar ve tekrarlar yapmak gerekir. Bu husus sürekli, kesiksiz ve yeterli ve muntazam olmalıdır. Bu bir nevi sağlama yapmaktır. Sıralanan doğruların, sağlaması yapılır. Böylelikle hakikatin çözümü, mümkün olur.

5. Karteziyen metot'un Önündeki Engeller

Peşin hükme saplanmaktan doğan yanlışlar Karteziyen metot'un önündeki en büyük engeldir. Bunlar da Descartes'a göre şöyle sıralanabilir:

1.Çocukluğumuzdan beri edindiğimiz peşin hükümler bizim bir şey konusunda doğru bir hükme varmamızı engeller.

2.İnsanoğlu peşin hükümleri bir türlü unutamaz. Bu da büyük bir engeldir.

3.Zihnimizin hüküm verdiği şeyler üzerinde dikkat ettiği zaman yorulması.

4.Fikirlerimizi, onları tam ifade etmeyen kelimelere bağlamamızdır. Yani kelimelerin yetersizliğidir. Bu da Hakikati anlamada sıkıntı verir.

Descartes, örnek ilim olarak matematiği düşürür. Descartes sezgiyle bildiğimiz ilk ilkelerden uzak neticelere varmak ancak dedüksiyon (Tümdengelim)'le mümkündür.

Doğru bilgiyi bize kavratan, bilgi idealini en iyi gerçekleştiren, aritmetiktir. Onu geometriye aktararak onu da aritmetik gibi açık ve seçik, sağlam ve doğru yapmak gerekir. Çünkü açık ve seçik bilmek, doğru olarak bilmek demektir. Yanılma, bilginin objesini bulanık ve karışık olarak kavramaktan ileri gelir. Eğer felsefe doğru bilgilerin bağlantısı olacaksa, analitik geometrinin, matematik yöntemi kullanmalıdır.

Descartes iyi bir rasyonalisttir. Akla çok yer verir ve onun üç özelliğini her zaman vurgular:

1.Doğuştan eşittir. İnsanı hayvandan ayırır.

2.İyiye de kötüye de kullanılabilir İyiye kullanmak gerekir.

3.İnsanlar fizik yapılarından şikayet etse de, akıllarından şikayet etmezler. Herkes kendi aklını beğenir.

6. Özdeyişleri

- Tanrı'nın bilgisinin mükemmel olması ve onun aldatmaz olması, onun aldanmaz ve aldatmaz olması inancı, vahyin temelini oluşturur.
- Aldatmaz olduğu için Tanrı'nın bildirdiği doğrudur.
- Akıllı olmak bir şey değil, mühim olan o aklı yerinde kullanmaktır.
- Unutma, sana ışık tutanlara sırtını dönersen, göreceğin tek şey kendi karanlığındır.
- İyi kitaplar okumak, geçmiş yüzyılların en iyi insanlarıyla sohbet etmek gibidir.
- Descartes, zeki hanımlara ders vermekten hoşlanırdı. Zira kadınları daha az peşin hükümlü, daha doğal bir kavrayışa sahip, daha açık ve samimi bulurdu. Bu da ona öğretme şevki veren özelliklerdi. İnsanın haline hitap eden konularda kadınları daha hassas bulurdu. Özellikle psikoloji ve ahlak konularına düşkün olduklarını görürdü.